

51593

SZÁZADOK

1972 JUN 1 8

A tartalomból:

Zimányi Vera: A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig

Berend T. Iván: A tervezés hatása a gazdasági növekedésre

KÖZLEMÉNYEK — A TÖRTÉNELEM-
OKTATÁS KÉRDÉSEI — A XIII.
NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁ-
NYI KONGRESSZUS — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE —
KRÓNKA

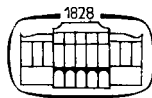

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

106. ÉVFOLYAM

1972. 1—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1972

TANULMÁNYOK

<i>Berend T. Iván</i> : A tervezés hatása a gazdasági növekedésre	56/I
<i>Braudel, Fernand</i> : A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam	986/IV—V
<i>Gyimesi Sándor</i> : Az európai városok a kapitalizmus küszöbén	277/II
<i>Lackó Miklós</i> : Az Új Szellemi Front történetéhez	919/IV—V
<i>Nemes Dezső</i> : Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal	892/IV—V
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?	849/IV—V
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000—1526)	561/III
<i>Ságvári Ágnes</i> : A magyar kül- és belpolitika néhány összefüggéséről a népi demokratikus forradalom időszakában	1333/VI
<i>Szász Zoltán</i> : Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén	304/II
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon	609/III
<i>Wittman Tibor</i> : A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései	1293/VI
<i>Zimányi Vera</i> : A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig	5/I

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodi Csaba</i> : Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában	1369/VI
<i>Dóka Klára</i> : A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években	96/I
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : A radikális-republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kalmár István	667/III
<i>Fügedi Erik</i> : Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon	69/I
<i>Gergely Jenő</i> : A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919 szeptember—1920 július)	1043/IV—V
<i>Granasztói György</i> : Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén	350/II
<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről	647/III
<i>Nyilas Márta</i> : A Párizsi Kommun magyarországi menekültjei	1075/IV—V
<i>Obermann, Karl</i> : A „Neue Rheinische Zeitung” megalapításának történetéhez	413/II
<i>Péter Katalin</i> : Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról	653/III
<i>Russocki, Stanislaw</i> : Az európai „előparlamentek” tipológiája	1390/VI
<i>Székely György</i> : Dürer Németországa	336/II
<i>Westermann, Ekkehard</i> : A thüringiai csurgatókohós ezüst- és réztermelés és kereskedelem (Saigerhandel) jelentősége a középeurópai kereskedelem számára a XV—XVI. század fordulóján	400/II
<i>Zachár József</i> : A Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében az 1870-es években	126/I
Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából (Közlök: <i>Érszegi Géza</i> — <i>Kenéz Győző</i> — <i>Solymosi László</i>)	1013/IV—V

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Gaál György</i> : A magyar történelem tanítása Jugoszláviában	146/I
--	-------

TÖRTÉNETOKTATÁS—TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS—TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS

<i>Giday Kálmán</i> : A történelemtanítás a Német Szövetségi Köztársaságban	1403/VI
<i>Kövágó László</i> : Nemzetiségeink történelemoktatásáról	678/III
<i>Zsigmond László</i> : Az egyetemi oktatás korszerűsítéséről	1094/IV—V

VITA

<i>Herényi István</i> : Válasz Kristó Gyula: „Bulcsu nemzetségének nyári szállása ürügyén” című hozzászólásához	1399/VI
<i>Kristó Gyula</i> : „Bulcsu nemzetségének nyári szállása” ürügyén	1080/IV—V
<i>Várady László</i> : Pannónia későrómai történetének vitaanyagához. Válasz két cikkre	1086/IV—V

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A MOSZKVAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS MAGYAR FELSZÓLALÁSAIBÓL

A francia forradalom nemzetközi hatása

<i>Benda Kálmán</i> : A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-Monarchia országaiban	157/I
<i>Niederhauser Emil</i> : A francia forradalom és a napóleoni háborúk visszhangja a Balkánon	162/I
<i>Parasztmozgalmak és agrárproblémák a XVIII. század vége óta</i>	164/I
<i>Szabad György</i> : Észrevételek a magyarországi antifeudális küzdelmek kérdésköréhez	165/I
<i>Spira György</i> : A parasztság és a nemzeti törekvések Magyarországon a polgári átalakulás korszakában	166/I
<i>Niederhauser Emil</i> : A kelet-európai parasztmozgalmak tipológiájához	167/I
<i>A dolgozó tömegek felhasználása a második világháború idején</i>	168/I
<i>Pintér István</i> : A magyar munkaerő a náci érdekek szolgálatában	169/I

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Ádám Magda</i> : Magyarország és a Kisantant a harmincas években (Ism. <i>Juhász Gyula</i>)	1109/IV—V
<i>Árokvai Lajos</i> : Jöjjetek ezrével... Képes album a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregéről (Ism. <i>Kirschner Béla</i>)	697/III
<i>Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly</i> : Veszprém megye régészeti topográfiája (Ism. <i>Ila Bálint</i>)	422/II
<i>Balázs Györgyné</i> : Korkép kialakítása a történelemoktatásban (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	437/II
<i>Barlu Gyula</i> : Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (Ism. <i>Gergely András</i>)	1173/IV—V
<i>Bendefy László</i> : A magyar földmérés 1890—1920 (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1179/IV—V
<i>Bensing, Manfred—Siegfried Hoyer</i> : Der deutsche Bauernkrieg 1524—1526 (Ism. <i>Székely György</i>)	1141/IV—V
<i>Borsányi György</i> : „Munkát — kenyeret.” A proletariátus tömegmozgalmi Magyarországon a gazdasági válság éveiben (1929—1933). (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	1107/IV—V
<i>Deér, Josef</i> : Die heilige Krone Ungarns (Ism. <i>László Gyula</i>)	459/II
<i>Dell, Edmund</i> lásd Hill, Christopher	
<i>Dóka Klára</i> : A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években (Ism. <i>Spira György</i>)	1411/VI
<i>Dammanget, Maurice</i> : L'introduction du Marxisme en France (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	454/II
<i>Domokos József</i> : Áchim L. András (Ism. <i>Pölöskei Ferenc</i>)	426/II
<i>Dowse, Robert</i> : Left in the centre. The Independent Labour Party 1893—1940 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1427/VI
<i>Ejdelman N. Ja.</i> : Lunyin (Ism. <i>Kun Miklós</i>)	1421/VI

<i>Fekete Lajos</i> : A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása (Ism. <i>Kőhegyi Mihály</i>)	474/II
<i>Fischer, Georges</i> : Le parti travailliste et la décolonisation de l'Inde (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	731/III
<i>Fischer, Wolfram</i> : Deutsche Wirtschaftspolitik 1918—1945 (Ism. <i>Ránki György</i>)	1437/VI 456/II
<i>Friedell, E.</i> : Kulturgeschichte der Neuzeit (Ism. <i>Pók Attila</i>)	456/II
<i>Für Lajos</i> : A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján (Ism. <i>Simonffy Emil</i>)	689/III 721/III
<i>Gârleanu, S. I.</i> : Haiducie și haiduci (Ism. <i>Nagy Imre</i>)	721/III
<i>Gergely Pál</i> : A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyonsorsa (Ism. <i>Boros Zsuzsanna</i>)	1447/VI
<i>Grigulevics I. R.</i> : Isztorija inkvizicii (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	1130/IV—V
<i>Gunst Péter</i> : A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920—1938). (Ism. <i>Für Lajos</i>)	173/I
<i>Habuda Miklós</i> : A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944—1948 (Ism. <i>Izsák Lajos</i>)	1113/IV—V 1182/IV—V
<i>Harrer Ferenc</i> : Egy magyar polgár élete. I. (Ism. <i>Pritz Pál</i>)	1182/IV—V
<i>Hill, Christopher</i> and <i>Edmund Dell</i> : The Good Old Cause. The English Revolution of 1640—1660 (Ism. <i>Wittman Tibor</i>)	205/I
<i>Hoyer, Siegfried</i> lásd <i>Bensing, Manfred</i>	
<i>Izslámov, T. M.</i> : Polityiceszkaja bor'ba v Vengrii nakanunye pervoj mirovvoj vojni. 1906—1914 (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	1128/IV—V 192/I
<i>Jermasov, I.</i> : Szun Jat-szen (Ism. <i>Józsa Sándor</i>)	192/I
<i>Józsa Antal</i> : Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalomban (Ism. <i>Farkas Márton</i>)	1176/IV—V
<i>Józsa Antal—Milei György</i> : A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és polgárháborúban (Ism. <i>Farkas Márton</i>)	470/II
<i>Kabrdá, Josef</i> : Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman (Ism. <i>Káldy-Nagy Gyula</i>)	199/I
<i>Kacsauinov, Sztefan</i> lásd <i>Sztefanov, Nikola</i>	
<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : Magyarországi török adóösszeírások (Ism. <i>Kőhegyi Mihály</i>)	1409/VI
<i>Kalicz Nándor</i> lásd <i>Bakay Kornél</i>	
<i>Kielmansegg, Peter Graf</i> : Deutschland und der erste Weltkrieg (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	1162/IV—V 1433/VI
<i>Kis Aladár</i> : Az olasz fasizmus története (Ism. <i>Sávoly Mária</i>)	1433/VI
<i>Kizlaszov, L. R.</i> : Tivi v srednie veka (Ism. <i>Fodor István</i>)	708/III
<i>Kókay György</i> : A magyar hírkap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795). (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	488/II
<i>Komjáthy Miklós</i> : Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918). (Ism. <i>Pölöskei Ferenc</i>)	171/I
<i>Komoróczy György</i> : Városigazgatás Debrecenben 1848-ig (Ism. <i>Kállay István</i>)	739/III 685/III
<i>Kovács Endre</i> : Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Ism. <i>Szabad György</i>)	685/III
<i>Kovačević, Desanka</i> : Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni (Ism. <i>Vas Előd</i>)	197/I
<i>Koźmiński, Maciej</i> : Polska i Węgry przed drugą wojną światową październik 1938—wzrzesień 1939 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	193/I 695/III
<i>Liptai Ervín</i> : Vöröskatonák előre (Ism. <i>Kirschner Béla</i>)	695/III
<i>März, Eduard</i> : Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. (Ism. <i>Ránki György</i>)	203/I
<i>Meckling, Ingeborg</i> : Die Aussenpolitik des Grafen Czernin (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	728/III
<i>Milei György</i> lásd <i>Józsa Antal</i>	
<i>B. Nagy Margit</i> : Reneszánsz és barokk Erdélyben (Ism. <i>Vida Mária</i>)	450/II
<i>Nagyné Szegvári Katalin</i> : A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1877—1918). (Ism. <i>Tömöry Márta</i>)	477/II
<i>Perkins, Dexter</i> : — <i>John L. Snell</i> : The Education of Historians in the United States (Ism. <i>Frank Tibor</i>)	734/III
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : Püspöki mezőváros története (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	738/III

<i>Rausch, Wilhelm</i> : Handel an der Donau (Ism. <i>Kállay István</i>)	452/II
<i>Réti László</i> : A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik (Ism. <i>Schönwald Pál</i>)	698/III
<i>Reychman, Jan</i> : Dzieje Turcji od końca XVIII wieku (Ism. <i>Kapronczay Károly</i>)	448/II
<i>Rónay László</i> : Az Ezüstkor nemzedéke (Ism. <i>M. Kondor Viktória</i>)	485/II
<i>Rudnyickaja, R. L.</i> : Ogarjov v russzkom revolucionnom dvizsenyje (Ism. <i>Kun Miklós</i>)	1421/VI
<i>Sági Károly</i> lásd <i>Bakay Kornél</i>	
<i>Schwob, Ute Monika</i> : Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert (Ism. <i>Kurcz Ágnes</i>)	211/I
<i>Síkota Győző</i> : Herendi porcelán (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	740/III
<i>Snell, John L.</i> lásd <i>Perkins, Dexter</i>	
<i>Strutt, Robert John</i> : Life of John William Strutt (Ism. <i>Frank Tibor</i>)	215/I
<i>Szabó Ágnes</i> : A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	692/III
<i>Szakács Sándor</i> : Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945—1948 (Ism. <i>Borsi Emil</i>)	1418/VI
<i>Szimeonova, Kosztadinka</i> lásd <i>Sztefanov, Nikola</i>	
<i>Sztefanov, Nikola</i> — <i>Sztefan Kacsauinov</i> — <i>Kosztadinka Szimeonova</i> : Sztruktúra i metodologija na isztoriceszkoto poznanie (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1142/IV—V
<i>Tardy Lajos</i> : Régi magyar követjárások a Keleten (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1439/VI
<i>Topolski, Jerzy</i> : Metodologia historii (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1132/IV—V
<i>Urbán Aladár</i> : Európa a forradalom forgószelében 1848—1848 (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	472/II
<i>Urbancová, Viera</i> : Počiatky slovenskej etnografie (Ism. <i>Arató Endre</i>)	445/II
<i>Váradí-Sternberg János</i> : Utak és találkozások — Tanulmányok az orosz—ukrán—magyar kapcsolatok történetéből (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	720/III
<i>Vargyai Gyula</i> : A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban — A katonai közigazgatás és az ellenforradalmi állam keletkezése (Ism. <i>Ruszoly József</i>)	1414/VI
<i>Vinaver, Vuk</i> : Jugoslavija i Mađarska (Ism. <i>Ormos Mária</i>)	1137/IV—V
<i>Vasari, Emilio</i> : Ein Königsdrama im Schatten Hitlers (Ism. <i>Fejes Judit</i>) ..	208/I
<i>Westermann, Ekkehard</i> : Das Eislebcner Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt 1460—1560 (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	1161/IV—V
<i>Wieder, Joachim</i> : A volgai katasztrófa (Ism. <i>Horváth Miklós</i>)	201/I
<i>Wittman, Tibor</i> : Les Gueux dans les „bonnes villes” de Flandre (1577—1584). (Ism. <i>Jónás Ilona</i>)	430/II
<i>Zsukov</i> : Emlékek, gondolatok (Ism. <i>Ólvedi Ignác</i>)	440/II
A kapitalizmus kialakulásának történetéből — Teoreticeszkie i isztorio-graficeszkie problémü genezisa kapitalizma — Problemü genezisa kapitalizma (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	712/III
A közalkalmazottak szakszervezete történetéhez (Ism. <i>Teleki Éva</i>)	482/II
A Párizsi Kommun legújabb történeti irodalmából (<i>Vadász Sándor</i>)	1152/IV—V
A százéves Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története (1856—1966). (Ism. <i>Réti T. László</i>)	219/I
A Szlovák Tanácsköztársaság dokumentumai (Ism. <i>Gyivicsán Anna</i>)	1431/VI
A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919 (Ism. <i>Kanyar József</i>)	707/III
Acta marxistica—leninistica (Ism. <i>Blaskovits János</i>)	428/II
Az angol munkásmozgalom az első világháború éveiben (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1427/VI
Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	1423/VI
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848—1867. Einleitungsband (Ism. <i>Komjáthy Miklós</i>)	1147/IV—V
Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940—1945 (Ism. <i>Ruff Mihály</i>)	1167/IV—V
Fejér Megyei Történeti Évkönyv. II. — A Tanácsköztársaság Fejér megyében (Ism. <i>Lengyel Alfréd</i>)	704/III

Forrásszemelvények a magyar hazafias és honvédő hagyományok történetéből (Ism. <i>Simon Gyula</i>)	1444/VI
Három könyv Budapest felszabadulásáról (Ism. <i>Tóth Sándor</i>)	217/I
Helytörténeti-honismereti tanulmányok (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	1115/IV—V
Helytörténeti kiadványok (Ism. <i>Benda Kálmán—Glatz Ferenc—Stier Miklós</i>)	742/III
Isztorija Ruminii. 1848—1917, 1917—1970 (Ism. <i>Dolmányos István</i>)	176/I
Isztorija Vengrii v treh tomah. Tom I. (Ism. <i>Bartha Antal</i>)	1118/IV—V
Isztorija Vengrii v treh tomah. Tom II. (Ism. <i>Mucsi Ferenc—Niederhauser Emil</i>)	1123/IV—V
Két új munka Garibaldi magyar és nemzetközi hírének ismeretéhez (Ism. <i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	723/III
Közös gondok a néprajztudomány és a történettudomány múltjában (Diószegi Vilmos: Az ősi magyar hitvilág). (Ism. <i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	1103/IV—V
Marksz—isztorik (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	182/I
Momenti di storia dell'organizzazione sindacale in Italia (Ism. <i>Kálmán Lászlóné</i>)	1170/IV—V
Névtudományi előadások. II. (Ism. <i>Büky Béla</i>)	483/II
Nógrád megye története 1849—1919 és 1919—1944 (Ism. <i>Deák Gabor</i>)	1185/IV—V
Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945—1955 (Ism. <i>Láng Imre</i>)	433/II
Orosz forradalmárok a XIX. században (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	737/III
Szabadság, te szülj nekem rendet! (Ism. <i>Kun László</i>)	481/II
Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből, 1944—1948 (Ism. <i>Kopasz Gábor</i>)	475/II
Tanulmányok Tolna megye történetéből (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	1440/VI
1918/19 és a neveléstörténeti kutatás — Gellért László: Diákok a forradalomban 1918—1919 — „A szent, a várt szélvész” (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	700/III

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Arapova, L. I., K. I. Rügyelson</i> : A szovjet archeográfia fejlődésének új szakasza	522/II
<i>Bányai László</i> : A MADOSz szerepe az antifasiszta erők egyesítésében (1933—1937)	1462/VI
<i>Beauquier, J. P.</i> : A szocialista Sixte-Quenin antiklerikális küzdelme: polémiái az első világháború időszakában	1206/IV—V
<i>Bellamy, Ron</i> : Az imperializmus hatása Nagy-Britanniában	766/III
<i>Beszkrövnij, L. G.—L. A. Goldenberg</i> : A történeti földrajz módszeréről és tárgyáról	1221/IV—V
<i>Bruhat, Jean</i> : Száz esztendővel később. A Párizsi Kommün jelentősége	761/III
<i>Castaing, Frédéric</i> : A franciaországi ifjúkommunista mozgalom kezdetéhez	510/II
<i>Căzănișteanu, Constantin</i> : Egy forrás az Antonescu-féle politikai rendszer válságával kapcsolatban. 1942—1943	518/II
<i>Chatfield, Charles</i> : Az első világháború és a liberális pacifisták az Egyesült Államokban	512/II
<i>Church, R. A.</i> : A jövedelemrészesezés és a munkásviszonyok Angliában a XIX. században	1199/IV—V
<i>Clinton, Alan</i> : Munkástanácsok az első világháború idején	248/I
<i>Coleman, D. C.</i> : Egy újítás és elterjedése: a „new draperie”	758/III
<i>Csisztyjakov, V. V.</i> : Rosa Luxemburg és a nemzetközi munkásmozgalom	511/II
<i>Csubarjan, A. O.</i> : A szovjet történettudomány az SzKP XXIII. kongresszususa után	254/I
<i>Dzvis, Mary</i> : Az I. Internacionálé előfutárai — a Testvéri Demokraták	1453/VI
<i>Demény I. Lúdia</i> : Erdély kereskedelmi kapcsolatai az 1717—1724-es évek-ből való vámjöveldelmek megvilágításában	497/II
<i>Demény Lejtns</i> : Nemzetiségtörténeti munkaprogram	1220/IV—V
<i>Dore, R. P.</i> : A modernizátor mint speciális eset: a japán gyáripari törvényhozás, 1882—1911	506/II

<i>Düwell, Kurt</i> : Állam és tudomány a weimari korszakban. C. H. Becker miniszter kultúrpolitikája	1210/IV—V
<i>Eisenstein, Elizabeth</i> : A nyomtatás megjelenése és a reneszánsz problémája	495/II
<i>Frow, Ruth</i> és <i>Edmund</i> : Robert Owen és a korai szocialisták	500/II
<i>Fogel, Robert W.</i> : A történetírás és a retrospektív ökonometria	774/III
<i>Galgalaite, A. Ju., E. V. Griškunaite</i> : Szovjet-Litván történettudománya (1940—1970)	520/II
<i>Goldenberg, L. A.</i> lásd <i>Beszkrovnüj, L. G.</i>	
<i>Gras, Christian</i> : Alfred Rosmer és a nemzetközi forradalmi mozgalom	767/III
<i>Grassby, Richard</i> : A profitráta a XVIII. századi Angliában	1191/IV—V
<i>Griškunaite, E. V.</i> lásd <i>A. Ju. Galgalaite</i>	
<i>Gromiko, M. M.</i> : A XVIII. századi szibériai kereskedők szociálpszichológiájának jellemzéséhez	236/I
<i>Herbst, Stanislaw</i> : Közép-Európa stratégiai jelentősége a második világháborúban	1207/IV—V
<i>Hinz, Henryk</i> : A lengyel felvilágosodás filozófiája — a modern lengyel gondolkodás előzményei	1450/VI
<i>Hughes, Thomas Barke</i> : Technológiai mozzanat a történelemben: hidrogénevezés Németországban 1898—1933	770/III
<i>Hutchins, Stanley</i> : Menekült kommunárok Nagy-Britanniában	1454/VI
<i>Iosa, Mircea</i> : Társadalmi osztályok és rétegek Romániában a XIX. század végén és a XX. század elején	1202/IV—V
<i>Jegorov, V. L.</i> : Az Aranyhorda közigazgatási és államrendszere	1449/VI
<i>Julien, Charles-André</i> : Emlékek Oroszországból — 1921	250/I
<i>Julliard, Jacques</i> : Fernand Pellutier és a szindikalista direkt akció kezdetei	1456/VI
<i>Kabuzan, V. M.—Troickij, Sz. M.</i> : Változások a nemesség számában, százalékos arányában és eloszlásában Oroszországban 1782—1858	1198/IV—V
<i>Kamburov, G.</i> : Nézeteltérések a Négyes Szövetségben a breszt-litovszki és bukaresti tárgyalásokon 1918-ban	513/II
<i>Kan, A. Sz.</i> : A svéd történetírás a XX. században	772/III
<i>Kater, Michael M.</i> : A korai Német Nemzetiszocialista Munkáspárt szociográfiájához	515/II
<i>Kertman, L. Je.</i> : A történeti situációk törvényei	223/I
<i>Konobeev, D.</i> : A bolgár forradalmárok agrárprogramjáról a XIX. század 60—70-es éveiben	501/II
<i>Korelin, A. P.</i> : Az orosz nemesség és rendi szervezete (1861—1904)	1457/VI
<i>Kovaljov, Je. V.</i> : A háború utáni agrárátalakulások néhány kérdése Latin-Amerikában	1208/IV—V
<i>Krasznyikov, N. P.</i> : A pravoszlávia társadalomfelfogásának fejlődése	247/I
<i>Kulinov, A. F.</i> : A konkrét szociológiai kutatások alkalmazása a történettudományban	1219/IV—V
<i>Lavericsev, V. Ja.</i> : Az orosz tőkéses és a sajtó a XIX. század második felében	1200/IV—V
<i>Le Goff, J.</i> : Koldulórendek és urbanizáció a középkori Franciaországban ...	226/I
<i>Manfred, A. Z.</i> : A Párizsi Kommün szovjet historiográfiája	503/II
<i>Mardin, Serif</i> : Hatalom, polgári társadalom és kultúra az Ottomán Birodalomban	498/II
<i>Mietzmann, Arthur</i> : Tönnies és a német társadalom, 1887—1914.	1214/IV—V
<i>Mironov, B. N.</i> : Árforradalom Oroszországban a XVIII. században	1194/IV—V
<i>Mützenzwei, Ingrid</i> : A felvilágosult abszolutizmus problémájáról	233/I
<i>Mohler, Armin</i> : A történelmi ismeretterjesztésről Franciaországban és Angliában	256/I
<i>Musso, Gian Giacomo</i> : Újabb levéltári kutatások a középkorvégi Genova és Közép-Kelet-Európa kapcsolatáról	757/III
<i>Novikova, A. A.</i> : A szovjet közéleti személyiségek hagyatékának állami őrzéséről	776/III
<i>Parszadanova, V. Sz.</i> : Politikai küzdelmek a lengyel parasztmozgalomban (1945—1949)	1465/VI
<i>Patrick, Alison</i> : A francia Nemzeti Konvent politikai csoportjai 1792—93-ban	237/I
<i>Rajkov, A. V.</i> : Az indiai nemzeti forradalmárok és a marxizmus (1920—1930-as évek)	1458/VI
<i>Rindzjunszkij, P. G.</i> : A paraszti osztályföldek rendszere Oroszországban a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban	764/II

<i>Rowe, D. J.</i> : Néhány gondolat a chartizmus Tyne-vidéki történetéhez	1452/VI
<i>Royle, Edward</i> : A gépészipar és a munkásosztály 1840—1860.	760/III
<i>Ruff, Lilian, M.</i> és <i>D. Arnold Wolson</i> : A madrigál, a lant-ének és az Erzsébet-kori politika	493/II
<i>Rugyelszon, K. I.</i> : lásd Arapova L. I.	
<i>Rusunescu, Mihail</i> lásd Joan Saizu	
<i>Saizu, Joan—Mihail Rusunescu</i> : Változások Románia társadalmi és politikai szerkezetében az 1922—1928-as években	516/II
<i>Steele, Richard W.</i> : A közvélemény előkészítése a háborúra: kísérletek egy országos propagandaszervezet megteremtésére, 1940—1941	1464/VI
<i>Sevelenko, A. Ja.</i> : A feudalizmus genezisének tipológiájához	754/III
<i>Šolle, Zdeněk</i> : Az újkori cseh politikai program értelméről	239/I
<i>Špiesz, A.</i> : Az ipari forradalom Angliában és a mai Csehszlovákia területén	241/I
<i>Stepanov, Andrej Ivanovič</i> : A szovjet—német viszony 1928—1932 között diplomáciai okmányok fényében	251/I
<i>Sternhell, Z.</i> : Barrès és a baloldal: a Boulanger-mozgalom és a La Cocarde (1885—1895)	765/III
<i>Stone, Lawrence</i> : Irástudás és műveltség Angliában, 1640—1900	231/I
<i>Sweet, Paul R.</i> : Heinrich von Srbik történetírása	1217/IV—V
<i>Szedov, M. G.</i> : Az oroszországi blanquizmus történetének néhány problémája	762/III
<i>Todorov, Nikoláj</i> : A balkáni város a XV—XIX. században az oszmán birodalom kereteiben	1188/IV—V
<i>Troickij, Sz. M.</i> lásd Kabuzan, V. M.	
<i>Turner, Henry Ashby</i> új. : Fritz Thyssen és az „Én pénzeltem Hitlert”	1212/IV—V
<i>Volkov, M. Ja.</i> : Az eredeti tőkefelhamozás első szakaszának sajátosságairól Oroszországban	228/I
<i>Wandruszka, A.</i> : Az osztrák történelem problematikájához	253/I
<i>Weber, Eugen</i> : Torna és sport a századvégi Franciaországban: az osztályok ópiuma?	508/II
<i>Werner, K. F.</i> : Nemzetek és nemzeti érzés a középkori Európában	224/I
<i>Winock, Michel</i> : A szakadás Chatellerault-nál és az „alemannista” párt megszületése (1890—1891)	1204/IV—V
<i>Wolson, D. Arnold</i> : lásd Ruff, Lilian M.	
<i>Zasztavenko, G. F.</i> : A náci Németország hadigazdasága 1943—44-ben	519/II
<i>Żytkowicz, Leonid</i> : Terméseredmények Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában a XVI—XVIII. században	1189/IV—V
<i>Zlatkin, I. J.</i> : A Toynbee a nomád népek történelmi múltjáról és jelenlegi helyzetéről	9 490/II
A Dél-Afrikai Kommunista Párt 1921—1971	1460/VI
A nagytőke (big business) a német politikában	244/I
A Párizsi Kommün	504/II
A pénzpiac a középkorban és az újkor kezdetén	492/II
Mirbach moszkvai német követ jelentései	769/III

FIGYELŐ

<i>Böllöny József</i> : Pihent szemmel az olvasó érdekében. VI.	777/III
<i>Nagy Domokos Imre</i> : Pihent szemmel a „Pihent szemmel”-ről	524/II,

KRÓNIKA

A Dózsa-emlékkiállításról (<i>Pál Lajos</i>)	1270/IV—V
A jogi oktatás fejlődése. Jogász-történetész konferencia Smolenicén 1971. november 3—4-én (<i>Varga Endre</i>)	535/II
A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet-Európában a kései feudalizmus korában. A Lengyel-Magyar Történetész Vegyesbizottság 1971. évi ülészaka (<i>Székely György</i>)	797/III
A Magyar Történelmi Társulat hírei	527/II, 792/III, 1225/IV—V, 1468/VI
A Magyar-Csehszlovák Történetész Vegyesbizottság tudományos ülése (<i>Benczédi László</i>)	814/III

A Magyar-Csehszlovák Történeztudományi Vegyesbizottság 10. ülészeke (Niederhauser Emil)	1469/VI
A munkásmozgalom története kutatóinak VII. linzi nemzetközi kongresszusa (Jemnitz János—Spira György)	1249/IV—V
A szegedi József Attila Tudományegyetem bölcsészettudományi karán történelemből elfogadott doktori disszertációk 1945—1971 (Papp János)	1272/IV—V
A Történelmi Társulat keszthelyi vándorgyűlése	257/I
A 6. Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszus	1480/VI
A X. Országos Tudományos Diákköri Konferencia történettudományi alszekciója (Frank Tibor)	1265/IV—V
Budapest száz éve. Centenárium kiállítás a Budapest Történelmi Múzeumban (Gellériné Lázár Márta)	1486/VI
Dózsa György születésének 500. évfordulójára	531/II
Konferencia Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődéséről a két világháború között (Ránki György)	1473/VI
Nemzetközi igazgatástörténelmi konferencia Siklóson (1972. május 18—20.). (K. I.)	1263/IV—V
Nemzetközi üzemetörténelmi konferencia (Szekeres József)	1259/IV—V
Pályázati felhívás	840/III, 1486/VI
Tudományos minősítések	538/II, 826/III, 1276/IV—V
Wittman Tibor (1923—1972) (Heckenast Gusztáv)	1223/IV—V
Helyreigazítás	538/II

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I., ÜRI UTCA 51-53.

106. ÉVFOLYAM 1972. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Zimányi Vera*: A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig 5
Berend T. Iván: A tervezés hatása a gazdasági növekedésre 56

KÖZLEMÉNYEK

- Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon 69
Dóka Klára: A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években 96
Zachár József: A Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében az 1870-es években 126

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Gaál György*: A magyar történelem tanítása Jugoszláviában 146

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

- A MOSZKVAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS MAGYAR FELSZÓLALÁSAIBÓL 157

A francia forradalom nemzetközi hatása

- Benda Kálmán*: A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-Monarchia országaiban 157
Niederhauser Emil: A francia forradalom és a napóleoni háborúk visszhangja a Balkánon 162
Parasztmozgalmak és agrárproblémák a XVIII. század vége óta 164
Szabad György: Észrevételek a magyarországi antifeudális küzdelmek kérdésköréhez 165
Spira György: A parasztság és a nemzeti törekvések Magyarországon a polgári átalakulás korszakában 166
Niederhauser Emil: A kelet-európai parasztmozgalmak tipológiájához 167

<i>A dolgozó tömegek felhasználása a második világháború idején</i>	168
<i>Pintér István: A magyar munkaerő a náci érdekek szolgálatában</i>	169

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Komjáthy Miklós: Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918). (Ism. Pölöskei Ferenc)</i>	171
<i>Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920—1938). (Ism. Fűr Lajos)</i>	173
<i>Izstorija Rumínií. 1848—1917. — 1917—1970 (Ism. Dolmányos István)</i>	176
<i>Marksz — izstorik (Ism. Niederhauser Emil)</i>	182
<i>I. Jermasov: Szun Jat-szen (Ism. Józsa Sándor)</i>	192
<i>Maciej Koźmiński: Polska i Węgry przed drugą wojną światową październik 1938—wzrzesień 1939 (Ism. Kovács Endre)</i>	193
<i>Desanka Kovačević: Trgovina u srednojvjekovnoj Bosni (Ism. Vass Előd)</i>	197
<i>Josef Kabrda: Le système fiscal de l'Église orthodoxe dans l'Empire ottoman (Ism. Káldy-Nagy Gyula)</i>	199
<i>Joachim Wieder: A volgai katasztrófa (Ism. Horváth Miklós)</i>	201
<i>Eduard März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. (Ism. Ránki György)</i>	203
<i>Christopher Hill and Edmund Dell: The Good Old Cause. The English Revolution of 1640—1660. (Ism. Wittman Tibor)</i>	206
<i>Emilio Vasari: Ein Königsdrama im Schatten Hitlers (Ism. Fejes Judit)</i>	208
<i>Ute Monika Schwob: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert (Ism. Kurcz Ágnes)</i>	211
<i>Robert John Strutt: Life of John William Strutt, Third Baron Rayleigh O. M., F. R. S. (Ism. Frank Tibor)</i>	215
<i>Három könyv Budapest felszabadulásáról (Ism. Tóth Sándor)</i>	217
<i>A százéves Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története (1856—1966). (Ism. Réti R. László)</i>	219

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

<i>L. Je Kertman: A történeti szituációk törvényei</i>	223;
<i>K. F. Werner: Nemzetek és nemzeti érzés a középkori Európában</i>	224;
<i>J. le Goff: Koldulórendek és urbanizáció a középkori Franciaországban</i>	226;
<i>M. Ja. Volkov: Az eredeti tőkefelhalmozás első szakaszának sajátosságairól Oroszországban</i>	228;
<i>Lawrence Stone: Irástudás és műveltség Angliában, 1640—1900</i>	231;
<i>Ingrid Mittenzwei: A felvilágosult abszolutizmus problémájáról</i>	233;
<i>M. M. Gromiko: A XVIII. századi szibériai kereskedők szociálpszichológiájának jellemzéséhez</i>	236;
<i>Alison Patrick: A francia Nemzeti Konvent politikai csoportjai 1792—93-ban</i>	237;
<i>Zdeněk Šolle: Az újkori cseh politikai program értelméről</i>	239;
<i>A. Špiesz: Az ipari forradalom Angliában és a mai Csehszlovákia területén</i>	241;
<i>A nagy-tőke (big business) a német politikában</i>	244;
<i>N. P. Krasznyikov: A pravoszlávia társadalomfelfogásának fejlődése</i>	247;
<i>Alan Clinton: Munkástanácsok az első világháború idején</i>	248;
<i>Charles-André Julien: Emlékek Oroszországból — 1921</i>	250;
<i>Andrej</i>	

Ivanovič Stepanov: A szovjet—német viszony 1928—1932 között diplomáciai okmányok fényében 251; *A. Wandruszka*: Az osztrák történelem problematikájához 253; *A. O. Csubarjan*: A szovjet történettudomány az SzKP XXIII. kongresszusa után 254; *Armin Mohler*: A történelmi ismeretterjesztésről Franciaországban és Angliában 256.

KRÓNIKA

A Történelmi Társulat keszthelyi vándorgyűlése	257
Beszámoló Sárközi Zoltán kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Pál Lajos</i>)	268

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971 X. 22. — Terjedelem: 24,15 (A/5 ív)

7272594 Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlóczy-utca 2 — Felelős vezető: Bernát György

Zimányi Vera:

A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig*

Ha a térképen a nagymartoni kerületet (Mattersburger Bezirk), annak déli nyúlványát levágva, gondolatban olyan téglalapba helyezzük bele, amely magába foglalja Sopront, Kismartont és Bécsújhelyet, egy 532 km² nagyságú területet különítettünk el. E téglalap középső mezejét tölti ki a fraknói uradalom, ill. a mattersdorfi, nagymartoni kerület, amelynek a falvai közelében tehát két olyan jelentős város van, mint a XVI–XVII. században 4–5000 lakosú Sopron, és az ennél még sokkal fejlettebb iparral rendelkező Bécsújhely. Ez utóbbinak a lakosságszámát a XV. században 5–8000 főre, a XVII. században viszont 3–4000 főre becsülik.¹ Ezenkívül nemcsak a XVII. század végén szabad királyi várossá lett Kismarton, hanem még több mezőváros is található így megjelölt körzetünkben, amelyek közül a legjelentősebb maga Nagymarton.

E kiváló piaclehetőséget biztosító terület falvai a középkor óta kialakult, igen fejlett úthálózat mentén fekszenek.² A már messzi fuvarozásnak számító bécsi, ill. pozsonyi szállításhoz is mindössze 50–80 km-es utat kellett megtenniük a vidék lakóinak. A történeti Magyarország területén aligha találunk még egy vidéket, amely a XVIII. század vége előtt ilyen kedvező piaclehetőségekkel rendelkezett.

Összehasonlításként rajzoljunk a Dél-Burgenlandban fekvő rohonc-szalónaki és németújvári uradalmak köré olyan négyszöget, amely északon magába foglalja Kőszeg szabad királyi várost, továbbá Szombathelyt, délen pedig

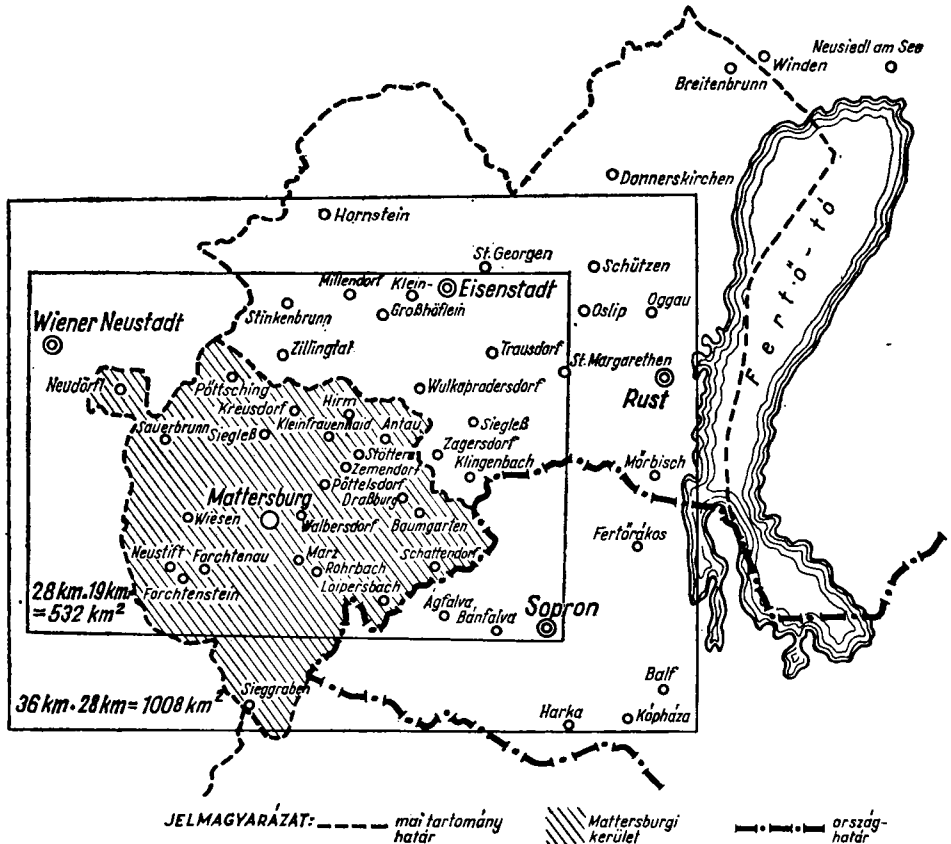
* E tanulmány az Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes sorozatnak a nagymartoni kerületet (Mattersburger Bezirk) tárgyaló kötete számára készült. Lényegében a fraknói uradalom forrásait dolgozta fel a szerző, hiszen a nagymartoni kerület és a fraknói uradalom területileg nagyjából egybeesnek. Mivel azonban ez az egybeesés mégsem teljes, az ugyancsak a nagymartoni kerülethez tartozó 4 községet: a lánzséri uradalomhoz tartozó Baumgartent és Rohrbachot, a szarvkői uradalomhoz tartozó Pöttelsdorfot, és Sopron város jobbágyfalvát: Loipersdorfot csak elvéve említi. Ugyanakkor elkerülhetetlen volt a forrásadottságok miatt egyes olyan helységek tárgyalása, amelyek ugyan a nagymartoni kerület határán kívül esnek, azonban a fraknói uradalomhoz tartoznak. Utalunk egyben az Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes II. kötetében Bakács István által írt tanulmányra, amely a kismartoni uradalommal kapcsolatban a források összefüggése alapján helyenként a fraknói uradalmat is érinti.

E helyen mondunk köszönetet Dr. Harald Pricklernek, aki a bécsi Hofkammerarchivból és a bécsújhelyi Neuklosterarchivból gyűjtött anyagát a szerző rendelkezésére bocsátotta. Valamennyi * -gal ellátott jelzet az ő gyűjtéséből származik.

¹ *Fritz Bodo*: Wiener Neustadt. Ein Überblick über die Bevölkerungsbewegung und Herkunft der Bevölkerung. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Bd. 32. 1955—56.

² *Glaser Lajos*: Dunántúl középkori úthálózata. Századok, 1929. 148. l.

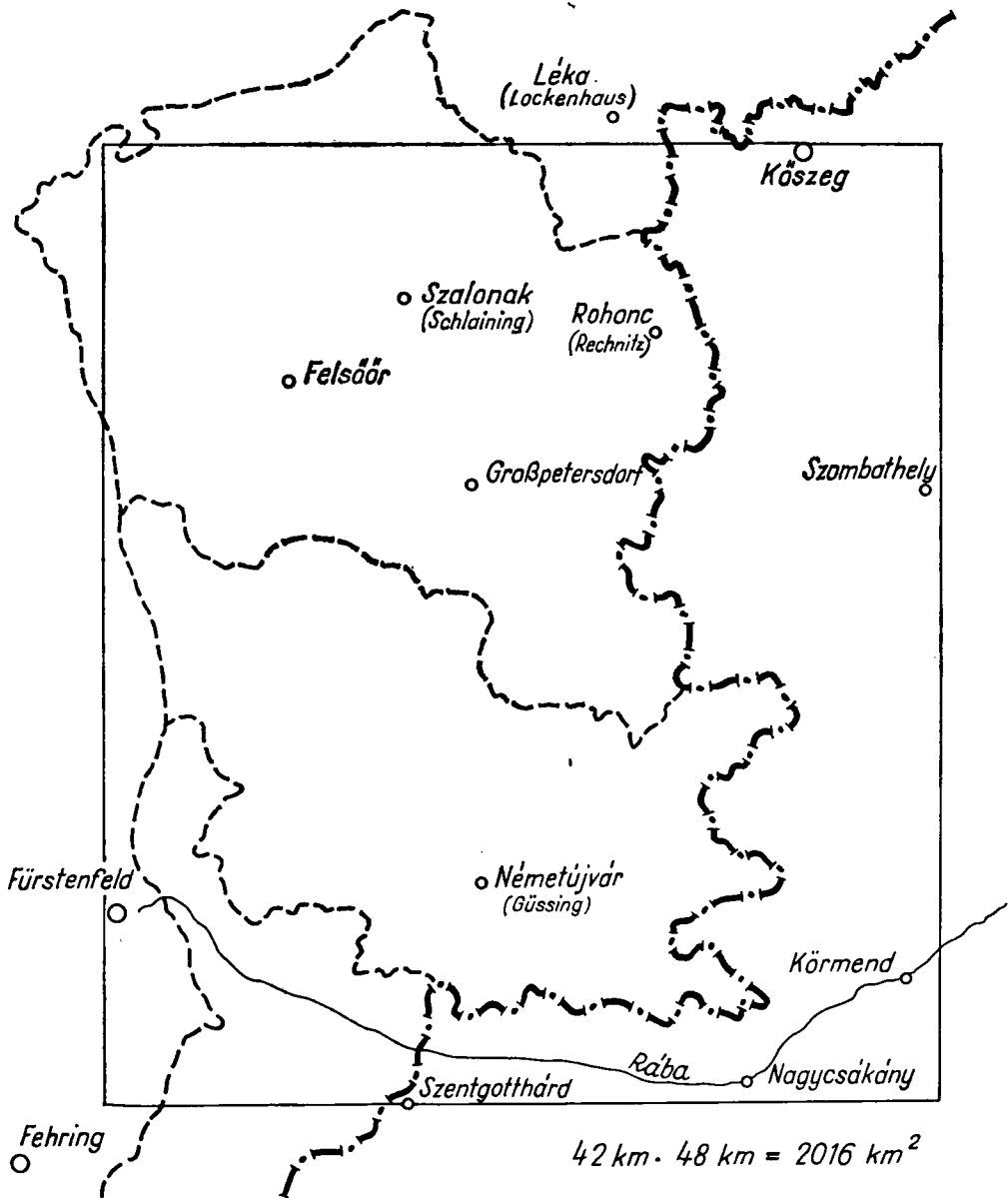
Körmentet, Szentgotthárdot, valamint Fürstenfeldet. Az így nyert mintegy 2000 (pontosan 2016) négyzetkilométernyi részen belül fekvő falvaknak összehasonlíthatatlanul rosszabb az értékesítési lehetőségük, mint a Sopron és Bécsújhely vonzási körébe tartozóknak. Annak ellenére, hogy az igen jelentős átmenőforgalmat lebonyolító Bécs—Bécsújhely—Sopron—Kőszeg—Szombathely—Körment—Pettau útvonal körbefut az általunk így megjelölt 2000

1. ábra A mattersburgi kerület és környezete

négyzetkilométernyi területen, és a vidéknek a távolsági kereskedelem körébe tartozó cikkekkel (iparcikkekkel) való ellátását jól biztosítja, a mezőgazdasági termények értékesítése már sokkal nagyobb gondot okoz. Az általunk megjelölt második négyzetben belül a mezőgazdasági termékekre Kőszeg gyakorolta a legnagyobb vonzóerőt, e város felvevőképességét azonban össze sem lehet hasonlítani Bécsújhelyével, vagy akár Sopronéval. Az sem közömbös, hogy a távolsági szállítás lebonyolítására innen Grácig is mintegy 80 -100, Bécsig és Pozsonyig pedig kb. 120—150 km-t kellett megtenni, aszerint, hogy a térség melyik részéből indultak el. (Vö. az 1. és 2. sz. térképvázlatokkal.)

A fentebb körülhatárolt mindkét terület emberállománya aránylag sértetlenül vészelte át a török háborúk másfél évszázadát, legalábbis össze-

2. ábra A németújvári és rohonc-szalónaki uradalmak környezete
(jelmagy. mint az 1. ábrán)

hasonlítva Magyarországnak egyéb vidékeivel. Ennek megfelelően a népsűrűség is igen magas: a XVII. század közepén a fraknói uradalomban kb. 30 fő négyzetkilométerenként, de a rohonc-szalónaki és németújvári uradalmakban is elérte a 25–28 főt. (A török megszállás alatt élő Alföldön ugyanekkor alig volt 10 fő/km² a népsűrűség.) A fraknói, valamint a németújvári és rohonc-szalónaki uradalmak körülményeinek az összehasonlításánál tehát azt találjuk,

hogy az emberállományban nincs lényeges különbség; a döntő eltérés a piacviszonyok tekintetében áll fenn. Amennyiben elfogadjuk, hogy a társadalmi munkamegosztás fejlettsége alapvető kihatással van az adott társadalom életére, úgy azzal a várakozással fogunk a frankói uradalom életének a vizsgálatához, hogy ott a magyarországi átlagnál jóval fejlettebb társadalmi viszonyokat fogunk találni. A források tükrében ez a várakozásunk megerősítést is nyer.

*

A XV–XVII. századi fejlődést alapvetően meghatározó tényező volt egyrészt a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésének jól ismert ténye, ezen túlmenően azonban az az ennél is fontosabb jelenség, hogy a nemzetközi kereskedelem jellegében, árstruktúrájában is alapvető változások következtek be Európában: a súlypont a nagyértékű „levantei” fényűzési cikkekről kezdett mindinkább áttevődni a nagy tömegű közfogyasztási árukra. Tulajdonképp ekkor és ezáltal bontakozott ki a modern világgazdaság. E folyamat első időszakában még nem a tengerentúli gyarmatok, hanem Kelet-Közép-Európa országai kapcsolódtak modern világpiacon értelemben a nyugat-európai gazdasághoz: tömegfogyasztást szolgáló élelmiszerek exportjával és tömegfogyasztást szolgáló iparcikkek behozatalával.³ A magyarországi külkereskedelem legfontosabb exportcikkével, a szarvasmarhával azonban nem a kibontakozó modern típusú nemzetközi kereskedelem atlanti-parti központja felé irányult, hanem főleg a délnémet városok felé, amelyek maguk is kárvallottjai lettek a nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének.⁴

A XV. század első fele azonban egyelőre még nagy fellendülést hozott a magyarországi városoknak. Sopronban 1420-ra a lakoságnak már 90%-a piacon vásárolta a gabonát, és kb. 25–30%-ot tett ki közöttük az iparos. Tehát igen komoly lépések történtek már a falu és város közötti munkamegosztás éles elkülönülése terén. Ugyancsak a XV. század elején megélenkült a délnémet tőke érdeklődése a magyarországi arany iránt, és ezért áruimporttal árasztotta el az országot. Erre mutat, hogy 1440 és 1460 között hatszorosára nőtt a külkereskedelmi forgalom Pozsonyban. Ilyen módon évi 200–300 000 aranyforint áramlott ki az országból.⁵ A külkereskedelem struktúráját nemcsak a nagyfokú passzivitás jellemezte, hanem az a tény is, hogy a behozatalnak több mint 90%-a kézműipari termék, és a kivitelnek még ennél is nagyobb százaléka agrártermék és nyersanyag volt. Ez az alapvető struktúra már a XV. századra kialakult, és beárnyékolta a további fejlődés perspektíváit. E korszakban jelentek meg a magyarországi városokban a nagykereskedői tevékenységet folytató polgárok, akik külföldre jártak bevásárolni, de tevékenységüket erősen korlátozta tőkeszegénységük. Tulajdonképpen hitelre vásároltak a német városok kereskedőinél, és így azoktól nagy fokú függésbe kerültek. A német kereskedők anyagi bukása magával rántotta a magyarországi városok

³ Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 5–6. sz. 865., 879. l.

⁴ Uo. 887. l.

⁵ Vö. Szücs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955, valamint Szücs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im 16. und 17. Jh. Studia Historica 53 (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650). Budapest. 1963. 100., 107–108. l.

kereskedőit is; erre mutat az a tény, hogy 1459/60-ban hirtelen lehanyaglott kereskedelmi tevékenységük.⁶

A nagymartoni kerülettől nyugatra fekvő másik, Sopronnál is jelentősebb város, Bécsújhely, ugyancsak virágzó fejlődést élt át a XV. század folyamán. Othmar Pickl szerint Bécsújhely III. Frigyes császár alatt élte virágkorát, aki 1440 és 1470 között — rövid megszakításoktól eltekintve — majdnem állandóan itt székelte.⁷ A város, amelynek lakossága a XV. században a 7—8000 főt is elérte,⁸ kereskedelmi kiváltságok sorát szerezte meg, amelyeket Mátyás király is nemcsak megerősített, hanem újakkal is kibővített. A vámmentességet az uralma alatt álló valamennyi országra kiterjesztette, Magyarországon kívül Csehországra, Morvaországra és Sziléziára is, és a bécsújhelyiek panaszára 1488-ban meghagyta a magyar vámszedőknek, hogy e város polgárai épp úgy, mint a budai polgárok, egész Magyarországon minden szolgáltatástól mentesek legyenek. Ez a rendelkezés a Magyarországra irányuló és onnan jövő bécsújhelyi kereskedelem számára nagy jelentőségű volt, és feltétlenül hozzájárult a Csehországgal, Morvaországgal és Sziléziával folytatott kereskedelem fellendüléséhez is. E széleskörű szabadságok és kereskedelmi privilégiumok folytán Bécsújhely a Bécs és a Mura közötti területnek a helyi piacot meghaladó központjává, valamint a Magyarországgal folytatott kereskedelem igen fontos lerakódóhelyévé vált. Ez utóbbi ugyanis egyáltalán nem csak Bécsen keresztül zajlott, mint ahogy azt idáig feltételezték. Üzletkönyveink világosan mutatják, hogy Bécsújhelynek a Magyarországgal folytatott kereskedelem terén betöltött jelentőségét idáig kétségtelenül erősen alábecsülték.⁹

A város jelentőségét még külön növelte az a tény, hogy a stájer vasnak Magyarország felé közvetítője volt. Bécsújhely a Semmeringen keresztül szállított vordernbergi vasnak lerakóhelye is volt. Innen kiindulva látták el stájer vassal a Wienerwald alatti vidéket, Nyugat-Magyarországot, és ezenfelül, mint azt a polgárok végrendeletei mutatják, Morvaországot is. Ez a szoros kapcsolat a stájer vassal számottevő előnyt jelentett.¹⁰

Azonban 1490 után az osztrák városokban is megfigyelhető a délnémet tőke erős előnyomulása,¹¹ amely még Bécs háttérbe szorítását is maga után vonta. Pénzkrízisek és infláció, s az ehhez járuló politikai katasztrófák a XV. század második felében megsemmisítették Bécs jólétét és megakadályozták nagyobb vagyonok képződését éppen olyan időszakban, amelyben különösen a délnémet kereskedővárosokban hallatlan gazdagság halmozódott fel. Ennek az lett a természetes következménye, hogy az osztrák, és különösen a bécsi kereskedők szükségszerűen alul maradtak a nagy felnémet kereskedőházak tőkeerejével szemben. Bécs így már 1506-ban kénytelen volt a külföldi kereskedőknek megengedni az egymás közötti közvetlen nagykereskedelmet. A felnémet tőkének erős előretörését a XVI. század elején nem csupán a Duna-

⁶ Uo. 110—111. l. *Kováts Ferenc*: Városi adózás a középkorban (Pozsony, 1900) c. munkáját idézi az 1459—60. évi esóddal kapcsolatban.

⁷ *Othmar Pickl*: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Graz. 1966, 36. l.

⁸ Uo. 36. l. Idézi Fritz Bodo-nak 1. sz. jegyzetünkben említett, Wiener Neustadtra vonatkozó tanulmányát.

⁹ Uo. 40—41. l.

¹⁰ Uo. 44. l.

¹¹ *Makkai László*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jh. *Studia Historica* 53 (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450—1650.) Bpest. 1963. 44. l.

menti osztrák tartományokban lehetett megfigyelni, hanem éppúgy Belső-Ausztriában, Tirolban és Sziléziában is.¹²

Ha az osztrák városokra bénítóan hatott a német tőke előrenyomulása, sokkal fokozottabban ez volt a helyzet a magyarországi városokban. Sopron számára pl. mindvégig a legnagyobb konkurens Bécsűjhely maradt. A soproni városi számadáskönyvek tanúsága szerint pl. még a városi magisztrátus is évszázadokon keresztül Bécsűjhelyen szerezte be a városi háztartás és városi magángazdaság (majorok) részére szükséges szerszámokat, vasárukat, szőget, valamint az épületfát, zsindelyt, lécet, szőlőkarót és faeszközöket, tehát az egykori élethez szükséges fém- és faeszközök zömét. Gyakran mentek a soproniak Bécsűjhelyre posztót és gyolcsot vásárolni, azonban a legtöbbször soproni kereskedőktől vették meg ezeket a textiliákat, akik maguk is külföldi kereskedőktől, hitelbe vásárolták árukészletüket, s hitelezőik között — mint ez Othmar Pickl könyvéből kitűnik — ott szerepelnek s bécsűjhelyiek is. Ily módon nemcsak nürnbergi, augsburgi, frankfurti kereskedőktől kerültek erős függésbe, hanem a közvetítő bécsi és bécsűjhelyi kalmároktól is.

De a külföldi konkurrencia mellett, amely finom és középfinom minőségű iparcikkokkal látta el a magyarországi piacot, egy másik jelenség, a mezővárosok hálózatának a kifejlődése is akadályozta a magyarországi városfejlődést. Ez azt jelentette, hogy a XV. század második felében már nem nyílt lehetőség a belső piac jelentős szélesítésére. A belső piac nem egységesült, hanem felszabdaldótt és decentralizálódott. A lakosság számának növekedésével párhuzamosan növekvő keresletet a sok oppidumra szétosztva elégítették ki, bár az oppidumok egyre nagyobb számú kézművesei elsősorban az olcsó, durva tömegfogyasztási igényeket szolgálták.¹³ Ennek a fejlődési tendenciának köszönhető az uradalmunk területén kialakuló és egyre jelentősebbé váló mezővárosok, elsősorban Nagymarton, a felvirágzásukat. Mindez a nagyobb város rovására történt, amelynek egyetlen iparága sem volt elég tőkeerős ahhoz, hogy termelését nagy mértékben megszervezve, országrészekre kiterjesztette volna annak hatósugarát.¹⁴

Ilyen körülmények között a városi polgárság a XVI. század elejétől kezdve egyre fokozódó mértékben fordult ismét a mezőgazdasági temelés, bortermelő vidékeken pedig, mint amilyen a nagymartoni kerület is, a bortermelés felé. Soproni, de bécsűjhelyi polgárok is versengve vásároltak egyre jelentősebb nagyságú szőlőket. Attól félve, hogy a kereskedelemmel szerzett nyereséget előbb-utóbb elvesztik (mint pl. a bécsűjhelyi Funk-Gesellschaft is a XVI. század közepén), pénzüket föld, de méginkább szőlő vásárlásába investálták. Ennek a polgárságnak, amely a par excellence polgári tevékenységek gyakorlása során igen erős korlátokba ütközött, nem is titkolt vágyává lett, hogy a vásárolt föld- és szőlőbirtok mellé megszerezze a magyar nemességet is.

A polgárságnak a szőlők vásárlása terén tanusított buzgalma azonban már a XV. század közepén megnyilvánult, vagyis abban az időszakban, amikor a magyarországi városok polgársága előtt nagyjából bezárult a nagyarányú kereskedelmi terjeszkedés, piachódítás lehetősége. Kárpótlásul a borkereskedelembe való bekapcsolódáson kívül a bortermelésben való közvetlen részvétellel igyekeztek növelni hasznukat. Harald Prickler megállapítása szerint a XV.

¹² O. Pickl: i. m. 43. l.

¹³ Szücs J.: Das Städtewesen . . . 124. l.

¹⁴ Uo. 147. l.

század közepe táján a Fertő-tó vidéki összes szőlőknek csaknem a fele Sopron, Bécsújhely, Bruck és Hainburg polgárainak kezében volt.¹⁵

A XVI. század második felében a szőlőművelés új lendületet vett, párhuzamosan a népességnövekedéssel.¹⁶ Azonban hogy itt nem csupán a jelentős anyagi hasznot biztosító bortermelésbe való fokozottabb bekapcsolódásról van szó, hanem az ipari fejlődés korlátai miatt *általában* a mezőgazdasági termeléshez való fokozottabb visszatérésről, arra mutat a *Sopron városán belül városi polgárok által birtokolt majorok* egyre növekvő száma. A városi adókönyvek tanúsága szerint az 1570-es években 17, az 1590-esekben 33, az 1630-as években 37 ilyen városon belüli majort írtak össze (a város mint testület két saját majorján kívül); ez a szám csak az 1680-as években esett vissza 27-re, de nem az ipari tevékenység előtérbe kerülése miatt, hanem — a városi adókönyvekben tükröződő — általános elszegényedés következtében. Hasonló pótlékszerepet tölthetett be a szőlővásárlás a bécsújhelyi kereskedők számára is.

Mindezeket a körülményeket szem előtt kell tartanunk, ha a Sopron és Bécsújhely között fekvő nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténetét kívánjuk vizsgálni. A két várost sűrű úthálózat kötötte össze, amely mind az általunk vizsgált vidék falvain keresztül haladt. A legfontosabb ezek közül kétségtelenül a Bécsújhelyről Pecsényeden, Tormafalun és Zemendorfon át Sopronba vezető út volt, de ugyancsak jelentős volt a Bécsújhely—Sauerbrunn—Nagymarton—Sopron útvonal is. E vidéknek a parasztsága a XV. század közepén virágzó, nagy városokat látott el élelemmel. A parasztság anyagi helyzetére igen kedvező hatással van, ha gabonát, és egyéb, távoli szállítás esetén nem kifizetődő élelmiszert közeli városok piacain adhat el. Ez a lehetőség a középkor óta nyitva állt a fraknoi uradalom jobbágyai előtt. De még ennél is sokkal nagyobb hasznot jelent, ha a parasztság a távolsági kereskedelembe tud bekapcsolódni. Ezt pedig csak két termékkel: a borral és az állatkereskedéssel teheti. Vidékünk lakossága — természeti adottságainak megfelelően — a borkereskedelembe kapcsolódott bele. Mindez igen korán lehetővé tette a parasztságnak az árutermelésben való részvételt, s ezen keresztül meglehetősen anyagi jólétet biztosíthattak maguknak. A szőlőműveléssel, amely e terület lakosságának a legfőbb bevételi forrást jelentette, e tanulmány keretében részletesen nem foglalkozunk, itt csupán annak igen nagy fontosságára hívjuk fel a figyelmet. Nemesek és parasztok, magyarországi és osztrák városok polgárai versengve igyekeztek maguknak minél jelentősebb szőlőbirtokot szerezni. A bort részben saját fogyasztásra, részben — a gyengébb minőségűt — a saját szőlővel nem rendelkező falvakban való eladásra, kocsmákban való kimérésre, a legjobb fajtákat pedig külföldi exportra, ill. sziléziai, morva, cseh, lengyel és osztrák kereskedőknek való eladásra termelték. E vidék bortermelése olyan jelentőssé vált, hogy a középkorban fontosságban megelőzte a tokaji bortermelést, a XVI—XVII. században pedig közvetlenül az után következett. A bortermelés természetesen a parasztoknak sokkal nagyobb jövedelmet, jólétet biztosít, mint a gabonatermelés, a tehető parasztság viszont sokkal nagyobb vásárlóerőt képvisel, sokkal ösztönzőbben hat a környező városok iparára is, mint a szegény vidékek földhözragadt parasztsága.

¹⁵ Harald Prickler: Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen. Zeitschrift für Ostforschung, 14. Jahrgang, 1965, Heft 2, 3 und 4. 299. l.

¹⁶ Uo. 299. l.

E tekintélyes vásárlóerővel rendelkező parasztság előtt azután nem voltak elérhetetlenek a közeli városok kézművesei által előállított iparcikkek, de még a Bécsújhegyről, Bécsből beözönlő finomabb textíliák, fém- és faárúk sem. Falu és város között olyan fejlett árukapcsolat alakult ki, amely párját ritkítja ezekben az évszázadokban a történeti Magyarország területén.

Ha azonban egy falusi társadalom jelentős anyagi jólétnek örvendett, a tapasztalatok szerint sohasem egységes, homogén meggazdagodásról volt szó, hanem erős differenciálódásról: a tehetős, vagyonos jobbágyok mellett általában jelentős számú elszegényedett és nincstelen elem található. A fraknói uradalom forrásai, elsősorban urbáriumi sajnos nem veszik számba a jobbágyok állatállományát, szőlőit, irtásföldjeit, hanem főleg a községek egészének a teherbírását rögzítik; a jobbágyok vagyoni rétegződése így e forrásokból nem rekonstruálható. A nagyszámú analógia alapján azonban biztonsággal következtethetünk e területen is a jelentős vagyoni differenciálódás meglétére.

A gazdaságföldrajzi adottságok, a városfejlődés tendenciáinak a felmérése mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a fontos történelmi ténytet sem, hogy a nagymartoni kerület legnagyobb részét kitevő fraknói uradalom hosszú időn keresztül az alsó-ausztriai kamara közvetlen igazgatása alatt volt.¹⁷ Ennek köszönhető, hogy éppen abban az időszakban (a XVI. század második felében, a XVII. század első harmadában), amikor Magyarország más részein a földesúri majorok kiépítésével párhuzamosan a jobbágyok terhei egyre fokozódtak, jogviszonyai romlottak, végül a XVII. század első harmadában sorra elvesztették szabad költözési jogukat, az osztrák kamarai igazgatás alatt élő fraknói jobbágyok megmenekült ettől a sorstól, vagy legalábbis enyhébb formában élte át a majorokdatatás révén a jobbágyokra háruló terhek bevezetését. Mire ténylegesen magyar földesúr (Esterházy Miklós nádor) birtokába kerültek (1622), és mire az uradalmat törvényesen is visszakebelezték Magyarországhoz (1626), az új földesúr, kialakult szokásjog szerint, kedvezőbb helyzetben élő, és mindenekelőtt: vagyonos, nagy teherbírású jobbágyok urává vált, akiket egyszerre nem tudott, — talán nem is akart, mert nem lett volna érdemes —, a fejletlenebb, belső-magyarországi módszerek szerint való szolgáltatásokra erőltetni. Szolgáltatásaiknak pénzzel való megváltása ennél sokkal nagyobb hasznot jelentett.

Hogy a XVII. századi Magyarország egyik legvagyonosabb családjának, az Esterházyaknak a birtokai között is milyen nagy értéket képviselt a fraknói uradalom, azt a ránk maradt összeírásokból, becslésekből tudhatjuk meg. Egy 1678. évi számadás szerint¹⁸ a fraknói uradalom pénzjövedelme 36 665 ft; az összes többi uradalomé ennél jóval kevesebb, így a kismartoni uradalomé 25 860 ft, Lánzsér és Lakompak uradalmaké összesen 17 265 ft, Lékáé 14 302 ft, Keresztúré 7213 ft, Köpcsényé 11 347 ft, Schwarzbaché 2085 ft volt. Néhány évvel későbből, 1689-ből ugyancsak hasonló summás összegezéseket találunk:¹⁹ a fraknói uradalomból évi 35 000, a kismartoniból 22 000, a lánzsériből és lakompakiból 20.000, a lékaiból 18 000, a keresztúriből 8000 ft jövedelem származott, a kisebb uradalmakat nem is számítva.

¹⁷ *August Ernst: Zur Frage der von Ungarn an Österreich verpfändeten Herrschaften; Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, Graz. Bd. 5.*

¹⁸ Az 1678. évi számadás: OL. Esterházy hg. levéltár, P. 125. 102. köteg, 10480. sz.

¹⁹ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10538/a. sz.

Összehasonlításul érdemes megjegyezni, hogy Sopron szabad királyi város egész évi költségvetése, amely magában foglalja a város saját majorsági jövedelmeit, a városi borkimérésből, a városi polgárok adóiból stb. származó összes pénzbevételét, a XVII. században nem volt több évi 8—12 000 forintnál; csak az 1720—30-as években emelkedett ez az összeg 15—20—30 000 forintra, s csak kivételesen érte el az évi 32—35 000 forintot!

Azonban mielőtt az Esterházy-birtoklás forrásokkal jól dokumentálható történetéhez fognánk, próbáljuk meg területünk agrárfejlődését rekonstruálni a XVII. századot megelőző időkben.

*

A XVI. század, különösen annak második fele, Európa-szerte nagy demográfiai növekedést, a népesség növekedésével párhuzamosan pedig az árustruktúra átalakulását, a tömegfogyasztást szolgáló cikkek forgalmának nagy arányú megnövekedését,²⁰ valamint az ún. „árforradalmat” hozta magával. Mindez éreztette hatását az általunk tárgyalt vidék parasztságára is. Ugyancsak általános jelenség, hogy a bortermelésre erősen specializálódott vidékek *parasztsága* körében is megnőtt a gabona iránti kereslet, a gabonakereskedelem volumene. Így a városok ipari funkciójának hanyatlása, másodlagossá válása egyelőre nem éreztette káros hatását a parasztságra, azoknak még széles lehetőségük nyílt a mezőgazdasági áruterelésre. Emellett a mezőgazdasági termékek áremelkedése is az áruterelés fokozására ösztönözte a parasztságot.

A mezőgazdaság XVI. századi nagy fellendüléséből a nemesség is ki akarta venni a maga hasznát. Így a nemesek az 1530—40-es évektől az 1570—80-as évekig országszerte sorra kiépítették majorjaikat, amelyeket a jobbágyok egyre növelt mennyiségű robotjával műveltettek meg. Ez fokozott terheket rótt a jobbágyosságra, és előkészítette a röghöz-kötéses ún. „második jobbágyosság” rendszerének a kialakulását. A XVI. századi mezőgazdasági fellendülés időszakában azonban egyelőre nemcsak a nemesség, hanem részben még a parasztság is élvezhette a mezőgazdasági fellendülésből származó előnyöket. De ugyanekkor már a polgárságnak mint társadalmi osztálynak az elszegényedése és relatív eljelentéktelenedése fenyegetően vetítette előre a XVII. századi fejlődés árnyékát.

Majorgazdálkodás a kamarai igazgatás idején

A földesúri magánkezelésű gazdálkodás kialakulását vizsgált területünkön is a XV. századig tudjuk visszavezetni, de annak széleskörű kibontakozására csak a XVI. század folyamán került sor. Így pl. adatunk van arról, hogy a bécsújhelyi Neukloster részére Martin apát 1497-ben egy allodiumot vásárolt Pecsényeden Sigismund Lilienfeldertől.²¹ 1542-ben Jacob von Dürr azt állítja, hogy a mattersdorfi és zillingtali két majort továbbfejlesztette.²² Az 1549. évi dicális conscriptio is feljegyzett Borbolyán (Walbersdorf) egy allodiumot;

²⁰ *Pach Zsigmond Pál*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 5—6. sz. 863—896. l.

²¹* Neuklosterarchiv, Wienerneustadt, Lad. 134/2.

²²* Bécsi Hofkammerarchiv (a továbbiakban HKA), Niederösterreich, Herrschaftsarchiv (a továbbiakban: Nö. HA), F. 12, Forchtenstein, fol. 669. és köv.

a község ekkor Wolfgangus Josa és Caspar Body tulajdonában van. Az 1570-es dikajegyzékekben Baumgartenen és Rohrbachon is feltűnik egy-egy allódium, az utóbbi helyen az uradalom egy jobbágytól elvett házat alakított át majorsági épületté.²³

A majorsági földek, rétek és szőlők megszerzésének a folyamatát nem tudjuk forrásainkban nyomon követni, csak azt állapíthatjuk meg, hogy az 1570-es évekre már mindez megvolt, egész kialakult rendszerével együtt. A döntő eltérés a belső-magyarországi viszonyokhoz képest abból adódott, hogy a fraknói uradalom a majorságépítés legdinamikusabb korszakában, a XVI. század második felében, utolsó harmadában is kamarai igazgatás alatt állt. Így a forrásokból az a meglepő kép bontakozik ki előttünk, hogy amikor a magyarországi földesurak a nemrég kiépített majorsági üzemek nyújtotta új pénzszerzési lehetőségeket kihasználva, a legnagyobb lendülettel vesznek részt a piacratermelésben, és ezzel párhuzamosan egyre emelik a jobbágyok terheit, elsősorban robotjukat, addig a kamarai igazgatás alatt álló fraknói uradalomban már az 1570-es években bérlet formájában engedik át a jobbágyoknak a néhány évtizede megszerzett majorsági földeket.

A kamara azonban nem tartotta az uradalmakat mindvégig saját kezelésében, hanem kamarai bérlőknek adta ki azokat. Úgy látszik, hogy a majorsági földek széleskörű kialakulása is a kamarai bérlők tevékenységéhez fűződik. Erről az időszakról azonban meglehetősen hiányosan maradtak csak fenn források, ezért nem látjuk részleteiben a bérlők gazdálkodását. Úgy tűnik azonban, hogy már ők is szedtek robotpénzt is a jobbágyoktól a robotolás mellett, feltehetően a munka egy részét váltották meg vele. Az egyik legjelentősebb kamarai bérlő, Weispriach halála után került csak sor arra, hogy utódai egyes 40–50 hold terjedelmű majorsági szántókat a jobbágyoknak engedtek át bérletbe. Az 1571-ben, Weispriach halála után kiadott kamarai rendelkezés szerint (amely Fraknó és Kismarton uradalmakra vonatkozott) a majorsági földek egy részét, — úgy látszik, a nagyobbik részét — még az uradalom számára művelték, a *jobbágyok robotjával*, de egyes szántókat már a jobbágyok béreltek, éspedig Tormafalun 50 holdnyit, Pecsényéden és Zillingtalon 40 holdnyit. De az összeíró rögtön meg is jegyezte: Ezeket a császár könnyen majorságiakká változtathatja, amint azt már korábbi bérlők is tették, a majorsági művelést mindenkor az alattvalók robotjával végezték. Ha rendesen dolgoznak, a császár még 400 ft robotpénz többletet is kaphat. Szénára, szalmára, takarmányra jó gondot kell viselni a majorokban. Épp így ügyelni kell a szőlőkre és tavakra is, miként ez Weispriach idejében történt.²⁴ De egyre több adatunk van arról is, hogy a majorsági tartozékokat jobbágyoknak adják ki bérletbe. Így már 1569-ben is megállapították, hogy néha kiosztják az allodiális földeket a jobbágyoknak. Ebben az évben 250 holdnyi majorsági föld tartozott a fraknói uradalomhoz. Ha ezeket a majorsági földeket művelik, akkor két táblában, mindegyik 83 holdnyi, úgy műveljék őket, hogy cenzusért és tizedért évenként adják bérbe (egy holdat 2 mérőért). Ugyanekkor 455 kapás szőlő és 186 kaszás kaszáló is tartozott a majorokhoz.²⁵ 1571-ben írták

²³ OL. Conscriptio Portarum A. 2658. Tom. XXXVII. Az 1571-es dikajegyzék szavai szerint „ibidem domus una a colono est ablata per dominum terrestrem et in domum allodialem conversa”.

²⁴* HKA. Nö. HA. F. 12, Forchtenstein, fol. 493.

²⁵* Uo. fol. 261. és köv.

Tormafaluról: Az uradalomnak itt 50 hold majorsági földje van, melyet cenzusért bérbead a lakosoknak.²⁶

A kamara részéről felmerült annak az igénye, hogy visszaváltsák Weispriach utódaitól a bérletbe adott fraknói uradalmat. Már 1569-ben bizottságot küldtek ki Fraknóba és Kismartonba, és a vizsgálat megállapította, hogy Weispriach jogtalanul emelte a jobbágyság robotját (ez is arra mutat, hogy ő alakította ki a nagy majorságokat!) és sok privat birtokot kebelezett be (private Besitztungen eingezoogen . . .), jogtalan szolgáltatásokat követelt és szedett be. Mégis meghagyták nála az uradalmakat zálogban 1570-ben bekövetkezett haláláig.²⁷ A visszaváltáshoz szükséges jelentős pénzüsszeget azonban csak jelentős kölcsönök, és maguknak az érintett községeknek a hozzájárulása révén tudta a kamara összegyűjteni. Így a fraknói uradalom falvai is, amelyek sokkal kedvezőbbnek találták a közvetlen kamarai igazgatást, mint azt, hogy kamarai bérlők alá tartozzanak, anyagi erejük szerint jelentős összegekkel járultak hozzá a visszaváltáshoz. Nagymarton 3000, a többi község is 2500-tól 80 ft-ig terjedő summát fizetett a kamarának.²⁸ Ez a tény önmagában is arra mutat, hogy milyen tehetős volt az uradalom jobbágysága, ha ekkora összegeket elő tudott teremteni. A kamara ennek fejében megerősítette az uradalom jobbágyságait korábbi jogaikban, és megígérte, hogy nem fogja őket többet eladományozni vagy elzlogosítani más birtokosoknak. A kamara közvetlenül, alárendelt uradalmi megbízottat (Hauptmann) állított az uradalmak élére, egy-egy számadásmesterrel (Rentmeister). Ezek a kamarai igazgatók azonban nem tudták olyan erélyesen kézben tartani a majorsági birtokokat, mint korábban a kamarai bérlők vagy a magyarországi földesurak, a községek is hivatkozhattak a visszaváltás körül szerzett érdemeikre. Így történhetett, hogy amíg a földesúri majorsági gazdálkodás kiterjesztése országsszerte egyre intenzívebb terheket rótt a jobbágyságra, az immár közvetlen kamarai igazgatás alá visszakérült fraknói uradalomban ezzel ellentétes fejlődés játszódott le: egy évtized alatt még további több száz hold majorsági szántóföld került a jobbágyság használatába bérletek formájában, igen kedvező feltételek mellett. 1574-ben már úgy emlékeznek meg a majorsági földek állapotáról, hogy azokat Zillingtalon évek óta nem művelték, hanem legelőnek használták.²⁹ És amíg Tormafalun 1571-ben csak 50 hold majorsági szántó volt a jobbágyság kezén, addig 1581-ben már azt olvassuk, hogy az uradalomnak Tormafalunál van egy 301 holdnyi majorsági földje, melyet adóért (holdanként 1 mérőért az elvetett termékből) és a tizedért a lakosoknak engedett át. Vannak még egyes különálló majorsági földek, valószínűleg azoncsak az 1571-ben szerepelt 50 hold földdel, amelyeket szintén az előző feltételek szerint adnak bérbe.³⁰ Mint látjuk, a bérbe adott majorsági földek mennyisége 10 év alatt jelentősen megnőtt; úgy látszik, hogy Tormafalu határában a kamara teljesen felhagyott a saját kezelésű uradalmi műveléssel.

²⁶* Uo. fol. 493.

²⁷ *Fred Sinowatz*: Reformation und katolische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt. Eisenstadt. 1957. Burgenländische Forschungen, Heft 35, 32. l.

²⁸ Uo. 33—34. l., valamint *HKA. No. HA. F. 12, Forchtenstein, fol. 380. és köv. l.

²⁹ *HKA. Nö. HA. F. 12, Forchtenstein, fol. 566. II. Miksa az alsóausztriai kamarához: „. . . von den Hofäckern in Zillingtal, die seit Jahren nicht mehr bebaut, sondern als Weide benutzt werden . . .” (1574. VII. 21.).

³⁰ *HKA. Nö. HA. F. 12, Forchtenstein, fol. 669. kk.

A földesúr és jobbágycsoport között az árutermelés terén folytatott küzdelemből a fraknói uradalom jobbágycsoportjai a XVI. század végén sokkal szerencsésebben kerültek ki, mint belső-magyarországi társaik. A már a XV. században meglevő igen kedvező piacviszonyok, a bortermelésre való nagyfokú specializálódás, és végül a kamarai igazgatás kevéssé intenzív gazdálkodási módja meglehetősen kedvező viszonyokat biztosított a számukra.³¹ Ha a jobbágycsoport terheit akarjuk számbavenni a XVI. század végén, az 1589-es urbárium adataira vagyunk utalva. A földesúri szolgáltatások pl. a következőképpen alakultak: Nagymartonban egy 17 vagy 18 hold szántófölddel rendelkező féltelkes jobbágy 5 sol. 10 d cenzust, 2 sol. 12 d thorkrin és rauchgeld nevű adót (kapuadót és füstpénzt) fizetett; ez összesen 232 bécsi dénárt, vagyis kevesebb, mint egy kamarai forintot (amely egyenlő 300 bécsi dénárral) tett ki. (A vidékünkön használatos pénznem: 1 pfund, font = 8 sol., solidus, schilling, és ez egyenlő 240 d, azaz bécsi dénár, pfennig.) Ezenkívül a féltelkes jobbágy 6 db tyúkot is szolgáltatott. Robotot csak évi 12 napot teljesítettek a jobbágycsoport, azonban robotpénzt kellett fizetniük.

A természetbeni szolgáltatások között általában a földesúri kilenced és a gabonadézsmaszokott a legjelentősebb lenni. A fraknói uradalomban a jobbágycsoport egyáltalán nem adtak földesúri terménykilencedet, de még az ország sok helyén azt pótló, meghatározott gabonamennyiséget jelentő ún. akógabonát sem! Gabona- és bortizedet pedig csupán Zemendorfon, Hirmen, Sieglesen és Kolbersdorfon adtak. A többi falvakban csak az illető község két legjobb jobbágycsoportbirtoka (die zwei besten Höfen oder Gütern) után kellett teljes tizedet adni, a többiek megváltották magukat. Egy kepe gabona után 22 1/2, egy akó

³¹ A XVI. század utolsó harmadában a majorsági tartozékok nagyságára vonatkozóan a következő adatok állnak rendelkezésünkre: Az 1569-ben említett 250 hold földről nem bizonyos, hogy az uradalom majorságaihoz tartozó valamennyi földet magában foglalta, 1581-ben mindenesetre azt jegyezték fel, hogy az uradalmi majorok közül a mattersdorfihoz és a zillingtalihoz 361 hold föld, a krensdorfihoz 301 hold föld tartozott, melyeknek nagy részét (a mattersdorfi föld kivételével) bérletbe adták a parasztnak. Ezenkívül egyes darab majorsági földek találhatóak még Stettera, Mattersdorf, Krensdorf, Stinkenbrunn, Zillingtal és Pötsching határában is, összesen 141 1/2 hold, szintén bérletbe adva a parasztnak. (*HKA. Nö. HA. F. 12, Forchtenstein, fol. 669 ff.) Ez összesen 803 1/2 hold majorsági szántót tesz ki, amelynek túlnyomó részét nem tartja az uradalom saját művelésében.

Az 1569-ben az eisenstadti uradalomhoz tartozott Antau községben 351 hold majorsági szántót és 74 kaszás kaszálót találunk. (*HKA. Nö. HA. F. 29, Eisenstadt, fol. 153.) Ez alkalommal nem történik utalás arra, hogy e majorsági földeket bérbe adták volna. Ez a terület egyébként Antaun 1675-ben is változatlanul ugyanennyi maradt, az 1675-ös urbárium tanúsága szerint.

Az 1589-es urbáriumban (OL. Esterházy hg. lt. P. 108. Rep. 65. N. 1) Mattersdorfhoz 189 hold Hofbreiten-t, 92 kaszás és 4 kisebb darab Hofwiesen-irtak össze (ez utóbbiból 62 tagwerknyi, valamint a 4 kisebb darab bérletbe van adva), Zillingtalon pedig 175 hold Hofbreitent és 38 hold Hofackert jegyezték fel, 73 tagwerknyi és egy ismeretlen nagyságú kaszálóval együtt; a kaszálóból 60 tagwerknyi és az ismeretlen nagyságú bérletben van.

1592-ben (Conscriptio arcis et bonorum domini Frakno, juxta suum valorem. OL. Esterházy lt. P. 108/47, Rep. 8. Fasc. V. N. 411.) Mattersdorfon 208 1/2 hold, Zillingtalon 234 hold majorsági szántót, és 74 + 103 tagwerk majorsági kaszálót találunk. Ez az összesen 442 1/2 holdnyi majorsági kaszáló mindenesetre növekedést mutat az 1581-ben Mattersdorfon és Zillingtalon számbavett 361 holdnyihez képest. A majorsági szőlők mennyisége 1592-ben összesen 498 kapásnyi volt. Az uradalmi erdők összesen 4878 holdat tettek ki ekkor. Ebben az összeírásban nincsen szó az antaui majorsági tartozékokról.

must után pedig 62 bécsi dénárt fizettek az uradalomnak, amely a győri püspökségtől bérelte a tizedet. Kölesből tényleges tizedet kellett adniuk.³²

Állami adóterheiket a dicajegyzékek alapján számíthatnánk ki. A fraknói uradalom azonban ekkor az alsó-ausztriai kamarához tartozott, és így nem szerepel ezekben a konskripciókban. Az ugyancsak a nagymartoni kerülethez tartozó Loipersbachon azonban, amely Sopron város jobbágyfalva volt, 1549-ben 13 portát írtak össze a paupereken és az új házakon kívül. Az 1548-as országgyűlés 2 ft adót szavazott meg portánként: Loipersbach tehát 26 ft adót fizetett. 1598-ban a jobbágyok az adójegyzékben összeírt házanként 1–1 ft-ot adóztak; Walbersdorfon pl. 21 házat írtak össze, ez tehát ugyanennyi forint adót jelentett az egész községnek. Későbbi időből származó adataink: az 1635-ös országgyűlés 5 ft adót + 50 denárnyi, a koronaöröknek rendelt pénzt vetett ki egy-egy portára. Ugyanebben az évben pl. Tormafalun 3 1/2 jobbágy- és 1 1/2 zsellérportát írtak össze, az egész falu adója tehát 27 ft 50 den. volt. Marz ugyanennyit adózott, Loipersbach összesen 16 ft 50 denárt, Walbersdorf 8 ft 25 denárt fizetett állami adóba. Az állami adó tehát ekkor nem volt súlyos.

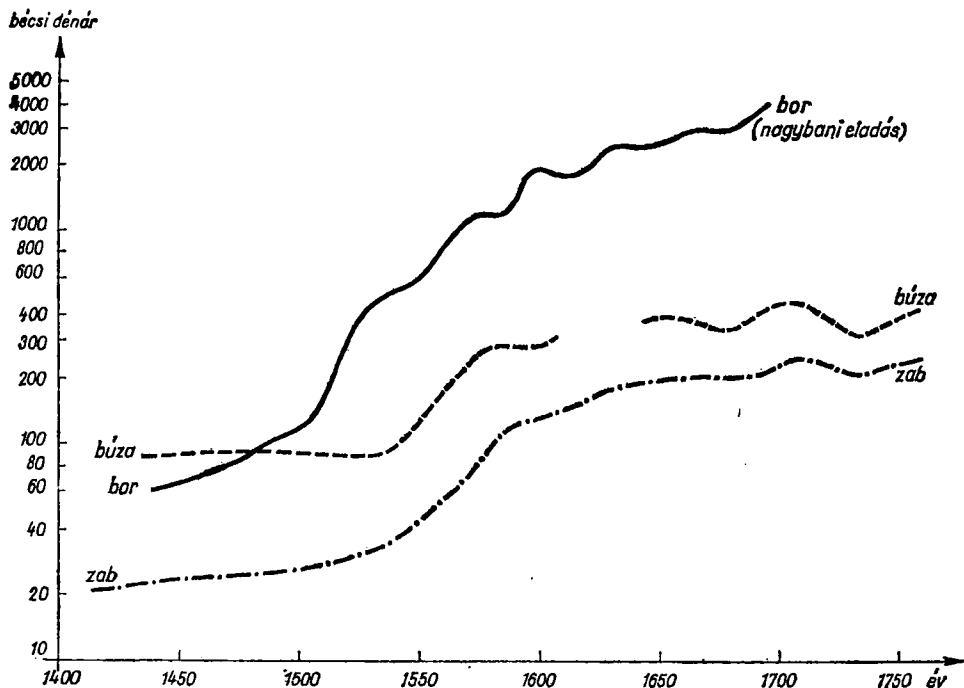
A XVI–XVII. század fordulóján dúló ún. 15 éves háború azonban ha közvetve is, de súlyosan érintette a különben olyan kedvező viszonyok között élő uradalom lakosságát. A források nagyarányú pestisjárványról tudósítanak bennünket, amely minden bizonnyal az átvonuló katonaság révén érte el e vidéket is. A fraknói uradalom, amely ezekben az években még az alsó-ausztriai kamaránál volt zálogban, nem szerepel részletesen a dikajegyzékekben, de a közvetlenül szomszédos vidékekre vonatkozó feljegyzéseket mégis tanulságos itt felemlíteni. Így pl. az 1600. évi dikajegyzékben Nyék (Neckenmarkt) 60 összeírt háza mellett 40 pestis miatt elnéptelenedett házat jegyeztek fel („desertae propter pestem”). Haricsán (Horitschon) 29 összeírt háza mellett 20 „desertae peste vastata”; Boldogasszonyfalván (Unterfrauenhaid), amely ekkor a Dersffy család birtoka, 20 ép ház mellett 22 pestis miatt pusztává vált házat találunk („desertae ex peste”), Czindorfon pedig 55 összeírt ház mellett 36 pestis miatt pusztává váltat jegyeztek fel.

A századforduló mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy a fraknói uradalom jobbágyságai igen kedvező gazdasági körülmények között éltek, szolgáltatásaik az ország más részén élő jobbágyság helyzetéhez viszonyítva igen alacsonyak voltak. Mégis nagyfokú pusztulás képe bontakozik ki előttünk, ennek azonban nem társadalmi, hanem háborús, ill. természeti okai vannak elsősorban. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy kedvező gazdasági, társadalmi körülmények között egy-egy település viszonylag hamar kihever a háborús vagy természeti csapásokat. Az elkövetkező időkben különben is döntő változást okozott az uradalom jobbágyainak életében az a tény, hogy 1622-ben a kamara birtokából átkerültek Esterházy Miklós nádornak, a kor egyik leghatalmasabb, legvagyonosabb és legbefolyásosabb magyar arisztokratájának a tulajdonába, majd 1626-ban közjogilag is bekebelezték az uradalmat Magyarországra. Ezzel a mintegy másfél évszázados osztrák birtoklás, amely nem elhanyagolható befolyást gyakorolt az uradalom jobbágyainak az életére, véget ért. De vajon ezáltal teljesen megváltozott-e a helyzetük és ugyanolyanná vált-e, mint amilyen a Magyarország egyéb részein élő jobbágyoké volt? Mielőtt e kérdést közelebbről

³² Az 1589-es urbárium adatai. OL. Esterházy hg. lt. P. 108. Rep. 65. N. 1.

megvizsgálánk a fraknói uradalom forrásai alapján, vessünk egy pillantást a kor általános gazdasági és társadalmi fejlődésének tendenciáira.

A XVI. század végén és a XVII. század első évtizedeiben egy sor európai országban megtorpant a XVI. század nagy gazdasági expanziója, és azt lelassulás, vagy éppen stagnálás váltotta fel. Mindez a polgári erők ideiglenes háttérbe szorulását és a nemesség hatalmának, befolyásának a megerősödését vonta maga után. Ezt a folyamatot újabban „refeudalizációnak” nevezik egyes történészek.³³ E megtorpanást leghamarabb Anglia, majd a legfejlettebb nyugat-európai országok küzdötték le, sőt, abból ösztönzést merítettek moder-

3. ábra Soproni ártrendek

nebb gazdasági módszerek és társadalmi formák kibontakoztatására. Kelet-Közép-Európát viszont e refeudalizálódás végletesen hátravetette, és a polgári fejlődés kibontakozását közel másfél–két évszázaddal elodázta. Ez újabb lemaradás következtében az Európa keleti és nyugati fele között korábban is meglévő fejlődési szintkülönbség a XVIII. század közepére minden addiginál nagyobbra nőtt.

A magyarországi viszonyokat vizsgálva érdemes egy pillantást vetnünk az áralakulást feltüntető grafikonokra. A soproni búza-, zab- és borárak trendjét feltüntető vázlat³⁴ szerint a XV. század második felében megváltozott az arány

³³ Vö. Zimányi Vera: A XVII. század gazdasági és társadalmi regressziójának néhány aspektusa. Történelmi Szemle 1971 (sajtó alatt).

³⁴ Dányi Dezső–Zimányi Vera készülő ártörténeti monográfiája alapján.

1 akó bor és 1 mérő búza ára között: míg a búza ára nagyjából változatlan maradt csaknem a XVI. század közepéig, addig a bor ára már a XV. század közepe óta emelkedni kezdett, és elhagyta a búza árát. Míg a gabonaárak (és legtöbb más termék ára is) általában csak a XVI. század közepén, vagy 40-es éveiben kezdtek jelentősen emelkedni, addig a bornál—korábbi lassú emelkedés után—már a XVI. század elejétől fogva feltűnő, meredek görbét kapunk. Így jelentős olló keletkezett a gabona hátrányára és a bor javára. Nagy árelőnyét a bor az egész XVII. század folyamán is megtartotta. Ez önmagáért beszél, és magyarázatot ad a bortermelő vidékek gazdagságának a kialakulására.

Magyarország másik legfontosabb mezőgazdasági exportterméke az élő állat, elsősorban a szarvasmarha volt. Bár ez az Alföldről származott, és Nyugat-Magyarországot legfeljebb csak mint a hajtás útvonalával keresztül-szelt területet érintette, érdemes néhány mondat erejéig e kérdésre is kitérnünk. A XVI. század második felében jelentősen növekedő marhaárak nagy anyagi hasznot biztosítottak a tózséreknek, mezővárosok sora gazdagodott meg ezen. A legfőbb vásárlók, az osztrák és német városok polgárai azonban a XVII. század elején—kereskedelmük és ezzel anyagi jólétük hanyatlásával párhuzamosan—kevesebb húst tudtak csak vásárolni; a nemzetközi árviszonyok alakulása is úgy hozta magával, hogy a XVII. század elején lassúbbodott, vagy megállt az áremelkedés; egyes cikkeknel egyenesen árcsökkenés következett be. Ez történt a marha árával is; exportálása tehát a XVII. század folyamán már távolról sem hozott akkora hasznot, mint a XVI. században. Így azok a vidékek, amelyeken az állatkereskedelem jelentette a parasztság és polgárság legfőbb jövedelmét, erősen hanyatlani kezdtek a XVII. század folyamán. Ugyanekkor a bortermelésre berendezkedett területeket nem érintették kedvezőtlenül a XVII. századi áralakulások, hiszen, mint látjuk, a soproni borok nagybani eladási árai folytonosan emelkednek az egész évszázadban. Ismét eggyel több ok, amely az országos átlagnál kedvezőbb helyzetet biztosított a fraknói uradalom lakosai részére.

Az országos összkép azonban a XVII. század elején már a gazdasági hanyatlás félreismerhetetlen jeleit viseli magán. A XVI. században még virágzó dunai kereskedelem a századforduló után teljesen visszaesett; ugyanezt a körképet állapították meg a magyarországi kereskedelem helyzetét kiválóan ismerő bécsi kereskedők, köztük a 15 éves háborút finanszírozó Lazarus Henckel von Donnersmark is.³⁵

Azonban a délnémet városok és a kereskedelmi tőke hanyatlásával párhuzamosan az osztrák kereskedők, akik korábban maguk is függésben voltak a németektől, most e nyomás alól felszabadultak, és noha szegényebbek voltak, mint a német kereskedők a XVI. század elején, most ők vették át Magyarországon azt a szerepet, amelyet korábban a németek töltöttek be. Döntő szerepük lett a magyar bányavállalkozásokban, és igyekeztek kezükbe venni a marhakivittelt és a textilbehozatalt, s e törekvésükhöz jelentős támogatást kaptak a bécsi udvartól.³⁶ A szerényebb osztrák kereskedőtőke azonban nem tudott olyan fokú aktivitást kifejteni, mint korábban a német tőke tette.

Az eddigi kutatások a XVII. század folyamán a gabonatermelés abszolút mennyiségének a csökkenését, vagy legalábbis stagnálását mutatják ki, a

³⁵ Takáts Sándor: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1900. évf.

³⁶ Makkai L.: Die Hauptzüge ... 44. l.

népesség számának a növekedése mellett.³⁷ A mezőgazdasági termékek felvevőpiaca csökkent a városokban, mivel a városi polgárok, ipari és kereskedői tevékenységük erős korlátozottsága miatt, maguk is fokozódó mértékben fordultak a mezőgazdaság felé, s ezzel bizonyos mértékig önellátóvá váltak. A másik nagy fogyasztó, az országban állomásozó katonaság szintén csökkentette gabonavásárlását, mert a rosszul fizetett végvári katonaság kénytelen volt a várak körül maga is földművelést és szőlőgazdálkodást folytatni, kupeckedni, kereskedni, hogy a minduntalan elmaradó zsoldfizetés ellenére is valahogy biztosítsa megélhetését. (Ez a jelenség viszont a hadsereg eltartására képtelen államapparátus mély válságára mutat.) Mindez a mezőgazdasági termékek belső piacának a jelentős szűkülésére vezetett a XVII. század folyamán: megromlottak a mezőgazdasági termékek számára adódó piaclehetőségek. A nemesség, amely a XVI. században még jobbágyainak is részese- sédést engedett a mezőgazdasági árutermelés nyújtotta előnyökből, most, a piac beszűkülésének az idején sem volt hajlandó e bevételekről lemondani, és kényszerintézkedések sorával erőltette terményeit — más vevő híján — akár saját jobbágyaira is, noha e termények jelentős része éppen a jobbágyok szolgáltatásaiból származott. Ez a rendszer állt fenn a Baththyányak rohonzalonaki uradalmában is a XVII. században. A fejlődésnek ezt az irányát állapítja meg Pach Zsigmond Pál is: „a falusi kényszerpiac feudális kiaknázása, egy-egy uradalom területének a földesurasági zárt piaci körzetévé »fejlesztése« kétségtelenül erősödött a XVII. századi Magyarországon — az áru- piaci kapcsolatok kiterbélyesedésének, az országos egységes belső piac kialakulási folyamatának rovására”.³⁸ A nagy uradalmak növekvő számú személyzete és az egyre növekvő földesúri magánhadsereg élelemmel való ellátása szintén a piaci kapcsolatok rovására, az önellátás tendenciáit erősítette.³⁹

A szűkülő piacokért való küzdelem a földesurakat a jobbágyság fokozódó korlátozására vezette; a gazdasági nehézségeket igyekeztek a földesurak a jobbágyság rovására megoldani, ezzel mintegy áthárítva rájuk a nemzetközileg kedvezőtlennek vált gazdasági viszonyok káros következményeit. Mindez természetesen fokozott jogi megkötésekkel is együttjárt, s a XVII. század második-harmadik évtizedére országszerte teljes mértékben kialakult a jobbágyokat röghözkötő, szinte korlátozás nélkül robotoltató, kényszerfelvásárlások és kényszereladások gyakorlatát folytató magyarországi nagybirtok rendszere. Ilyen körülmények között került sor az 1608-as törvény meghozatalára, amely lehetőséget adott a vármegyéknek a jobbágyköltözés megtiltására. Sopron megye csak 1635-ben törölte el véglegesen saját jobbágyainak a költözési jogát. A megyei közgyűlés 1635. augusztus 20-i döntése: mivel úgy látszik, hogy az ablicenciálás Magyarországon már sehol sincs gyakorlatban, a jövőben Sopron megyében is meg kell azt szüntetni. A soproni statutum egy-

³⁷ Kirilly Zs.—N. Kiss I.: Production de céréales et exploitations paysannes en Hongrie au XVIe et XVIIe siècles. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, 1968 no. 6, 1232—1234. l.

³⁸ Pach Zsigmond P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. 241. l.

³⁹ Erre utal Pach Zsigmond Pál előbb idézett művében is: „... az uradalmi gazdálkodás s benne az allodiális termelés jellegét sok helyütt növekvő mértékben az önellátás határozta meg...” 145. l.

értelműen és minden más törvényhatóságnál radikálisabban vetett véget a jobbágyok költözési szabadságának, mert nem ismert el egyetlen olyan okot sem, amely a colonusokat földesuruk elhagyására feljogosítaná.⁴⁰

Az Esterházyak birtokában

A XVI. század általánosan kedvezőbb viszonyainak elmúltával, azonkívül a még külön előnyt jelentő kamarai igazgatás alól kikerülve, ilyen körülmények közé kerültek tehát a fraknói uradalom jobbágyai, amikor az, 1622-ben, az egyik legnagyobb magyarországi földesúr, Esterházy Miklós birtokába ment át. Vajon őket is maradéktalanul belekényszerítették-e az ún. „második jobbágyosság” kemény, kegyetlen rendszerébe, amely a XVII. század harmadik évtizedében Magyarországon már általánosan uralkodó volt?

A források tanúsága szerint nem ez történt, vagy legalábbis nem olyan mértékben történt, mint ahogy azt a magyarországi viszonyok ismeretében várhattuk volna. A legnagyobb változást kétségtelenül az hozta a fraknói uradalom jobbágyosságának az életében, hogy az Esterházy-uralom immár ténylegesen saját kezelésébe vette a majorsági földek, kaszálók nagy részét. Miután az Esterházyak megszerezték az uradalmat, a XVII. század első felében többé nem hallunk arról, hogy majorsági földeket, vagy azok egy részét jobbágyoknak adták volna bérletbe. A majorsági tartozékok (szántók, kaszálók, szőlők, halastavak) jelentős részét jobbágyok robotmunkájával műveltették, éspedig olymódon, hogy minden egyes községre kiosztottak bizonyos meghatározott nagyságú földet, szőlőt stb. megművelésre. A robotnak pénzen való megváltása, amely a kamarai igazgatás idején, az 1580-as években évi 1200 ft-ot is kitett, nem szerepel többé az uradalom bevételei között, ehelyett a jobbágyoktól tényleges munkájukat követelik.⁴¹ De még így is kevés volt a jobbágyi munkaerő az adott nagyságú majorsági szántóföldek, kaszálók és szőlők megműveléséhez; és úgy látszik, egyszerre nem tudtak a robotjukat korábban pénzen megváltó jobbágyokon annyi munkaszolgáltatást behajtani, mint más nagybirtokokon. Ez lehetett az oka annak, hogy az uradalom a fraknói vár alatti majorjában 24 béres lovat és 22 ökröt tartott. Ezekkel minden bizonnyal bekapcsolódott az uradalom a majorsági szántóföldek tényleges megmunkálásába is.⁴²

Ezzel kapcsolatban nem tudunk nem gondolni a mai Dél-Burgenlandban fekvő Batthyány-uradalmak viszonyaira, ahol Jobbágy Dániel tisztartó, aki nyilván ismerte az Esterházy-uradalmak viszonyait, hiszen levele-

⁴⁰ Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban (1556—1767). Bpest. 1969. 165. l.

⁴¹ Az egyik iratban (OL. Esterházy hg. lt. P. 123. III. d.), mely a fraknói grófsághoz tartozó falvak jövedelméről készített „brevis extractus”, azt olvashatjuk, hogy „ez jóságban nem adnak robotpénzt”.

⁴² OL. Esterházy hg. lt. P. 123. III/a. „Fraknói jóságban levő majorokban mindenféle marhának inventálása.” Ez az összeírás a mattersdorfi, sieglei, pötschingi, zillingtali, nagyhöfleini és a fraknói „vár alatt való” majorok (összesen 6 major) állatállományát veszi számba. A tehének száma 9—26 között váltakozik, tíz- vagy húszegyhány sertést találunk majoronként, valamint nagyszámú baromfit. Igavonásra alkalmas állatokat egyedül a fraknói vár alatti majorban találunk, ott viszont jelentős számban: 24 béreslovat és 22 ökröt. Juh egyedül a sieglei majorban fordul elő nagyobb számban (225 db).

zésben állt e birtokok tisztartóival, azt javasolta földesurának: tartsanak a majorokban béres szekereket és ökröket, lovakat, állandóan alkalmazott, fizetett béresekkel, akik a majorsági munka egy részét elvégezhetnék. Így nem kellene a jobbágyokat terhelni a sok robottal, amely miatt sem a saját földjüket nem tudják rendesen megművelni, sem pedig a földesúrét nem tartják eléggé rendben. A béresek fizetésére szükséges pénzt a tervezet szerint a jobbágyoktól szedendő, egész-telkenként 10 ft-nyi robotpénzből fedezhetnék. Amikor 1648-ban sorra kérdezték a Batthyány-falvak jobbágyait, hogy robotolni akarnak-e inkább, vagy a javasolt 10 forintos robotváltságpénzt fizetni kisebb tényleges robot mellett, a túlnyomó többség inkább a robotolást választotta, arra hivatkozva, hogy nem tudnak ennyi pénzt előteremteni a váltságra. Amellett nem is bíztak benne, hogy valóban mentesülnének a robot nagy részétől.⁴³ Megismerve a fraknói uradalom jobbágyainak igen kedvező piaclehetőségeit, most már értjük, hogy miért voltak képesek a jobbágyok az egyik uradalomban évi 1200 ft robotpénzt fizetni a XVI. században, és miért nem tudták ugyanezt vállalni a gazdaságilag sokkal fejletlenebb körülmények között élő Batthyány-uradalmakban a XVII. század közepén. Az is világossá válik, hogy Jobbágy Dániel tisztartó szeme előtt nem valami elvont spekulációval kiagyalt rendszer lebegett, hanem az ország egyik legfejlettebb részén a gyakorlatban megvalósított módszereket akarta átültetni a szegényebb, fejletlenebb viszonyok között élő Batthyány-birtokokra. Ez a terv éppen a fennálló áthidalhatatlan különbségek miatt nem sikerülhetett.

Az Esterházy-igazgatás alá került majorsági tartozékok első számbavételét 1630-ból ismerjük.⁴⁴ Eszerint

Nagymartonban	198	hold	szántóföld,
Csikleszen	128	„	„
Pecsenyédén	164,5	„	„
Zillingtalon	222	„	„
Stinkenbrunnon	23	„	„
Tormafalun	50	„	„
Nagyhöfleiben	60	„	„
Fraknón	17	„	„
Összesen	862,5	hold	szántóföld, valamint
	367		kaszás rét és
	1008		kapás szőlő tartozott a fraknói
			majorhoz. (Antau ekkor csak
			30 kapás szőlővel szerepel, de
			majorsági földekkel nem.)

A következő számbavétel szerint a majorsági tartozékok 1661-ben:⁴⁵

⁴³ Zimányi V.: Jobbágy Dániel Rohonc-szalonaki provizor tisztartói működése. Agrártörténeti Szemle, 1959. 1—4. sz.

⁴⁴ OL. Esterházy hg. lt. P. 123. III. a. Extractus a fraknói jószágban levő majorság földekről és rétekről.

⁴⁵ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10518. sz. 1661: Verzeichnis aller Einkommen zum Schloss Forchtenstein, auch der dazu gehörigen Mühlen, Mayerhöfen, Äckern, Wiesen, Weingärten, Teiche und Hölzern.

	szántó	kaszáló	szőlő
Fraknó (vár)	3 hold	12 kaszás	—
Fraknó (Forchtenau)	59 „	15,5 „	239 font
Nagymarton	273 „	226 „	80 kapás
Marz	— „	— „	24 font
St. Nicolo	16 „	50 „	—
Pecsenyéd	123 „	45 „	35 font
Siegles	62 „	21 „	167 font
Tormafalu	50 „	— + ism.	24 font
Zillingtal	172 „	80 „	—
Nagyhöflein	84 „	54 „	178 font
Prodersdorf (fél falu)	—	22 „	—
Hirm	—	60 „	—
Stettera	12 „	— „	—
Markt Breitenbrunn	—	36 „	—
Még az uradalomhoz tartozik			450 font
Összesen	854 hold	621,5 kaszás	1197 font, ill. kapás

Az 1675. évi adatok szerint⁴⁶ az uradalomhoz tartozott

	szántóföld	kaszáló	szőlő
Forchtenstein (vár)	— hold	— kaszás	661 font
Forchtenau	47 „	15,5 „	239 kapás és 95 font
Schadendorf	—	33 „	— „
Marz	217 „	80 „	250 „
Siegles	114 „	21 + ? „	172 „
Pecsenyéd	158 „	45 „	37 „
St. Nicolo	27 „	50 „	—
Zillingtal	172 „	80 „	—
Tormafalu	50 „	—	24 kapás
Borbolya (rész)	3 „	0,5 „	18 font
Stettera	15 „	—	—
Hirm	—	60 „	—
Breitenbrunn	—	—	36 font
Összesen	803 hold	385 kaszás + ismeretlen nagyságú	1532 font, ill. kapás

Mint látjuk azonban, a három összeírásban nem teljesen azonos községek szerepelnek, így a végösszegezés alapján nem lehet összehasonlítani a majorsági tartozékok egészét.

Ugyancsak 1675-ből ismerjük az Antau községhez tartozó majorsági földek adatait. (A falu ekkor a kismartoni uradalomhoz tartozott.) Eszerint összesen 351 hold majorsági föld volt ekkor a falu határában, ugyanannyi, mint 1569-ben. Ezeket az Antauhoz tartozó uradalmi földeket azonban ekkor

⁴⁶ Az 1675-ös urbárium jelzete: OL. Esterházi hg. lt. P. 108. Rep. 65. N. 4.

a jobbágyok használták, évi 54 köből (metzen) búza és 54 köből rozs bérért. Van még 16 holdnyi majorsági szántóföld, ezt a fraknóiak művelik. Meghatározatlan nagyságú majorsági kaszálók is tartoztak Antauhoz, szintén a fraknóiak művelésében. Ezenkívül szerepel még 74 kaszás kaszáló is (ennek a nagysága is változatlan 1569 óta), amelyet az uradalom a jobbágyoknak engedett át használatra, évi 10 kr. bérért kaszásonként.

Azt látjuk tehát, hogy az Esterházy birtoklás alatt az antauai majorsági földet és kaszálót kivéve a többi uradalmi tartozékot nem adták bérbe a jobbágyoknak a XVII. század folyamán, hanem azokat az uradalom szilárdan kézben tartotta és a maga számára műveltette. Erre utalnak az uradalmi terméseredményekről készített kimutatások is. Így 1631-ben az egész fraknói uradalomban (a nagymartoni, csikleszi, pecsenyédi, zillingtali, nagyhöfleini, tormafalusi és fraknói majorsági földeken) összesen:

	2237 kereszt búza,
	2216 „ kétszeres,
	28 „ rozs,
	582 „ árpa termett
együtt:	5063 kereszt. ⁴⁷

Zab nem is szerepel ebben a kimutatásban. Néhány évvel későbbi, 1641-ből származó összeírásból tudjuk viszont, hogy ugyanezekben a helyeken összesen 2159,5 kereszt majorsági zab termett. Az 1641. év többi gabonafajtájának a termése ismeretlen.⁴⁸

⁴⁷ OL. Esterházy hg. lt. P. 123. III. d. Gabonajövedelem: Extractus a fraknói grófsághoz tartozó majorságokhoz való gabonáról, in anno 1631.

⁴⁸ OL. Esterházy hg. lt. P. 123. III. d. Gabonajövedelem; az 1641-ben a fraknói jóságban termett majorsági zabról készített összeírás.

Hogy ismét utaljunk arra, milyen nagy szerepet töltött be a fraknói uradalom gabonabevétel szempontjából is az összes Esterházy-birtokok között, felsorakoztatunk néhány adatot. Az összes uradalmakból származó majorsági és tizedgabona (a fraknói uradalmon kívül a többi uradalom nagy részében természetben szolgáltatták a jobbágyok a gabona- és bortizedet): 1678: 48376 Schöberl (P. 125. 102. köt. 10481. sz.)

1681:	53528	„	„	„	„	10524. sz.)
1682:	55042	„	„	„	„	10482. sz.)
1685:	24772	„	„	„	„	10484. sz.)
1686:	28422	„	„	„	„	10485. sz.)
1688:	50211	„	„	„	„	10583. sz.)
1689:	45864	„	„	„	„	10546. sz.)

Az 1685—86-os évek nagy csökkenését nyilván a háborús események okozták. Durván számítva egy-egy Schober, kereszt gabona egy-egy mérő szemet adott, mivel búzából általában 3/4—1, rozból 1—1 1/8, árpából 1—1 1/4, zabból pedig 1 1/4—1 1/5 metzen (mérő) szemet csépeltek ki. (Soproni Állami Levéltár, Ö. 229. Tabella demonstrans, quantum in singulo . . . loco anno 1774 una crux tritici, siliginis, hordei et avenae seminis reddat?) *Észerint az összes Esterházy-uradalomból az 1680-as években évenként mintegy 45 000—50 000 mérő vagy köből gabona folyt be.* Ebből a hatalmas mennyiségből nem keveset fordítottak az uradalmi alkalmazottak fizetésére, akik készpénz mellett különböző terményeket is kaptak. Így pl. egy 1696-ból származó összesítés szerint (OL. Esterházy hg. lt. P. 123. 103. köteg, 10697. sz.) az összes Esterházy-uradalom 671 alkalmazottjának együttesen 7977 1/4 köből különféle gabonát adtak fizetésül, túlnyomórészt rozst. A 671 fő a tisztartóktól a majorsági béresekig az összes alkalmazottat magában foglalta. — Ha most feltételezzük, hogy fizetésre és majorsági vetésre évi 15—18 000 köblöt fordítottak, még mindig évi 30—35 000 köből gabonafőlöleg maradt. Az úri háztartás ellátása és egyéb reprezentatív kiadások mellett is jelentős mennyiségek

A XVII. század második feléből származó adatok ugyanilyen nagyságú majorsági gabonatermésről tudósítanak bennünket. Így:

1682-ben 5513
 1685-ben 3957
 1686-ban 4626
 1688-ban 6460
 1689-ben 5831 kereszt gabona (mindenféle együttvéve)

termett a fraknoi uradalomban. Az 1685—86-os háborús évek csökkenésétől eltekintve tehát a XVII. század 30-as éveitől a század végéig évenként mintegy 5—6000 kereszt majorsági gabona termett.⁴⁹ (Tized-gabona ebben nem, vagy alig szerepelt, mert azt a jobbágyok, a falvankénti két-két parasztgazdaság tizedgabonáját leszámítva, pénzen megváltották.)

Összehasonlításként: a kamarai igazgatás alatt, 1581-ben az uradalom a jobbágyoknak bérbé nem adott, saját kezelésben tartott majorsági földekről mindössze 1361 köből gabonát tudott betakarítani.⁵⁰ Ebből is látszik, mennyivel hatékonyabban gazdálkodtak az Esterházyak, mint a kamara. Az viszont már más kérdés, hogy ez a hatékony gazdálkodás hogyan érintette a jobbágyokat.

Az Esterházy-birtoklás alatt az uradalom borbevételei is növekedtek. A földesúri borbevételek forrásai: 1. a majorsági szőlők saját termése, 2. a jobbágyok által szolgáltatott bortized: ezt azonban már a XVI. században is pénzen váltották meg a fraknoi uradalom jobbágyai, eimerenként 2 kr-ért. A megváltás rendszere a XVII. század folyamán is fennmaradt. 3. Hegyvám-bor: ez a paraszti szőlők nagysága szerint fizetendő, meghatározott, bár helyenként némileg eltérő mennyiségű borszolgáltatás volt. 4. Az uradalom, elővásárlási jogával élve, az új termésből nagy mennyiségű bort foglalt le jobbágyainál, azaz kényszerárfolyamon, olcsóbban vásárolt tőlük. 5. Ezenkívül a folyó piaci áron is vásárolt bort, ha szüksége volt rá.

A bor egy részét külföldi kereskedőknek adta el az uradalom, bár erre vonatkozó közvetlen bizonyosságunk kevés van, csak sommásabb számadások maradtak fenn, de a befolyt hatalmas bormennyiségek és a környéken folytatott gyakorlat alapján ezt biztosra vehetjük. Ugyancsak jelentős részt mértek ki a földesúri kocsmákon, részben olyan formában, hogy az egyes községekre meghatározott mennyiségű „bannweint” osztottak ki, amelyet azután a községek kötelesek voltak kimérni a földesúr számára.

Ez a rendszer már a XVI. században, a kamarai bérlők és a közvetlen kamarai igazgatás alatt kialakult és gyakorlatban volt. Az uradalom falvaira pl. az 1580-as években összesen 638 eimer bannweint vetettek ki.⁵¹ Az Esterházyak sem emelték a falvakra kiosztott bannwein mennyiségét, de több falut

kerülhettek évente eladásra! Sajnos nem ismerjük a nádori hadsereg ellátására vonatkozó adatokat; minden bizonnyal — más nagybirtokosokhoz hasonlóan — az Esterházyak is terményjövödelmük igen jelentős hányadát fordították a több száz (1686-ban kb. 500) főnyi katonai ellátására. A Batthyányaknál az uradalmi gabonabevételek és a magán-hadsereg és várnép aránya úgy alakult a XVII. század közepére, hogy csak esetenként, az összbévetelhez képest elenyésző mennyiségű gabonát tudtak a piacon eladni. Ismétlem, az Esterházy-uradalmakban nem ismerjük ezeket az arányokat.

⁴⁹ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 102. kötet 10482., 10484., 10485., 10486. sz.

⁵⁰* HKA. Nö. HA. F. 12, Fraknó, fol. 669.

⁵¹ OL. Esterházy hg. lt. P. 108/47, Rep. 8. Fasc. V. N. 410.

arra köteleztek, hogy búcsú (Kirchtag) alkalmával 10–11 eimer bort külön is kimérjenek; ez is újabb 60 eimer bort jelentett. Az új szolgáltatás-típust az ún. „Contract Verehr Wein” bevezetése jelentette. Ez kapcsolatban állt azzal, hogy 1646-ban az uradalom falvainak egy részével szerződést kötött a szolgáltatások nagy részének pénzben való megváltására.

Úgy látszik, hogy az uradalom szedte be jobbágyaitól az eredetileg oszt-rák állami boradót, a Tatzgeldet is, Bestand Tatz néven. (Az elnevezés arra utal, hogy az uradalom egykor bérbe vette ezt a jövedelmet a kamarától.) Azok a falvak, amelyek 1646-ban kontraktust kötöttek az uradalommal, az egy összegben fizetett „Contractgeld”-del többek között a Tatzgeld fizetése alól is mentesítették magukat. Egyes községeknél ez a szövegezésből is egyértelműen kitűnik. Pl. a Nagymarton kontraktusában kikötött évi 2100 forintos összeg magában foglalja a Szent György és Szent Mihály napi cenzus, a thorkrin, a gabona- és bortizedszolgáltatás, a tatzgeld, a vám, valamint a Wart-on levő részek adójának a megváltását. A közeli Milchdorfra vonatkozóan szintén hasonló megfogalmazást olvashatunk. Ugyanezeknél a kontraktust kötött falvknál tűnik fel viszont az újfajta természetbeni borszolgáltatás, az ún. „Contract Verehr Wein”, mintegy a kontraktuskötés előnyeiért borral tisztelve meg az uradalmat. Ez a fraknói uradalomhoz tartozó 7 szerződéses faluból 1661-ben összesen 171 akó bort jelentett az uradalomnak.⁵² A nem kontraktuális falvak ezt az új borszolgáltatást nem adták, viszont az egyéb pénzszolgáltatások mellett továbbra is fizették az uradalomnak a „Bestand Taz” vagy „Bestand von Taz” nevű pénzszolgáltatást, 20–40–120, vagy akár 200 ft összeget, falvanként változóan. 1661-ben három falu csak részben tartozott az uradalomhoz, ezek sem Contract Verehr Weint, sem pedig Bestand Tatzgeldet nem fizettek.

Egy datálatlan számadás szerint⁵³ a fraknói uradalom összes borbevétele a következő tételekből adódott:

majorsági termés	724 1/2 akó
hegyvám, és három község természetben szolgáltatott bortizede összesen.....	1135 3/4 akó
5 községből befolyt „Contract Verehr Wein”	126 akó
Összesen:	1986 1/4 akó

Az 1678. évi számadás⁵⁴ szerint a fraknói uradalom teljes borbevétele 6823 akó volt. Ebben benne foglaltatik a földesúri elővásárlási jog gyakorlásával olcsóbban vett „foglalt borok” mennyisége is, és pedig a fenti mennyiségnek csaknem a kétharmada származott a borfoglalásból. Ezt a gyakorlatot tükrözi egy 1688-as számadás is,⁵⁵ amely szerint abban az évben 4510 akó bort foglaltak, azaz vásároltak fel, összesen 16 835 forintért. A kalkuláció szerint ha 6 forintos forgalmi áron tudják eladni e bort, 27 060 forint lesz a bevétel, vagyis 10 225 forint tiszta nyereséget könyvelhet el az uradalom az árkülönbségből. Ez egyben azt jelenti, hogy az uradalom több mint 10 000 forint jövedelemtől ütötte el jobbágyait azáltal, hogy nem adhatták el ezt a bormennyiséget köz-

⁵² Az 1661-es számadás jelzete: OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10518. sz.

⁵³ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10520. sz.

⁵⁴ Uo. 102. köteg 10480. sz.

⁵⁵ Uo. 103. köteg, 10539. sz.

vetlenül, szabad forgalomban. Ugyanekkor az uradalom 500 eimer bort „pénzen vett”, feltehetőleg szabad piaci áron, és ezen is 1300 forint nyeresége volt.⁵⁶

Mindez már elvezet bennünket az uradalom pénzjövödelmeinek a vizsgálatához. Ha összehasonlítjuk a kamarai igazgatás és az Esterházy-birtoklás különböző korszakaiból származó pénzjövödelmeket, azok struktúrájában is jelentős eltéréseket találunk. A fraknói uradalom három évi (1583–84–85) pénzjövödelmét feltüntető számadáskötet⁵⁷ még a kamarai igazgatás korából származik. Eszerint:

majorsági földekből származó jövedelem évente	238— 239 ft.
majorsági szőlőkből	477 „
az erdők haszna (átlag 648 ft)	371— 825 „
a hat tóból	260 „
legelőbérletből (Waid-zins)	116 „
vámból	46— 57 „
hegyvámából származó 760—803 eimer bor	1182 „
„Bergrecht Pfennig”-ből	87— 101 „
a gabonated megváltásából	102— 133 „
a bortized megváltásából	96— 111 „
a falvakon kiárult Bannweinsből nyereség	159 „
„Ab- und Anfahrt der Untertanen”	16 „
Kücheldienst és egyéb apróságok	200 kb. „
Korndienst (gabonakilenced helyett) értéke	87 „
zabszolgáltatás (Dienst Haber) Wallersdorfon	19 „
extraneusoktól a szőlőtized pénzben (Abgeführter Maisch, davon Zehent in Geld)	610— 818 „
„Holz Lüss Geld”	41— 54 „
takarmány eladásából (Futter)	41— 70 „
<i>Robotpénz</i>	1260—1268 „
„Schreib- und Abzuggeld”	21— 48 „
„Schreib- und Deditgeld”	34— 39 „
Büntetéspénz	1— 47 „
g.tb. egyéb apróságok	
összesen mintegy	4864—5720 ft.
(+ „egyéb apróságok”)	

⁵⁶ Ismét vessünk egy pillantást az összes Esterházy-uradalomból befolyt borbevételekre:

Fraknón	6823 eimer	14 halbe
Eisenstadtban ..	9126 „	46 „
Landseen	4583 „	9,5 „
Siegendorfon	1393,25 „	16 „
Lékán	2118 „	44 „
Keresztúron	1749,5 „	11,5 „
Kittseen	1739,75 „	1,5 „
Schwarzenbachon	378 „	— „
Összesen:	27911,5 „	58,5 „

(OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 102. köteg 10480. sz.) A halbe átváltása: az Eisenstadtban használt mérték szerint, vagyis 1 eimer = 84 halbe. A XVI. században 1 eimer (Gibmass) 77,33 liter volt. Vö. *Harald Prickler*: Der Eimer. Ein Beitrag zur mittelalterlich-neuzeitlichen Masskunde des burgenländischen Raumes. Burgenländische Heimatblätter, 24. Jg., Heft 1, Eisenstadt 1962. 32—33. l.

⁵⁷ OL. Esterházy hg. lt. P. 108/47, Rep. 8. Fasc. V. N. 410.

Rendkívüli bevételek (Extraordinarii Einkommen):

hagyatékokból (Völligkeiten)	22	ft.
„Dorfbrigkeiten”	80	ft.

A kamarai összesítés szerint az összes pénzbevétel a robotpénzen és Landgerichten kívül:	5634	ft.
Robotpénzzel és Landgerichttel együtt	6947	ft.

Az uradalmi pénzbevételek struktúrája ehhez képest jelentős eltérést mutat az 1625-ös számadásban, vagyis közvetlenül abban az időben, amikor az Esterházyak megszerezték az uradalmat.⁵⁸

a Szt. György és Szt. Mihály napi cenzusból	533	ft.
a gabonated megváltásából	958	„
a bortized megváltásából	702	„
a jobbágyokra kiosztott bannwein haszna	2207	„
az extraneusok szőlőtizedéből (Ausganggeld)	537	„
„der Zins Bestand und Waidgeld”	7	„
faeladásból	70	„
a bécsújhelyiek a Lajta-híd fél vámjától fizetnek	26	„
apróságok	7	„
„a rendes hegyvám”	82	„
„Ausschreib- oder Deditgeld”	35	„
„Wiesen- und Ackerzins”	131	„
a Warton egy rét után	63	„
Steinbruchzins	12	„
rendkívüli bevételek:		
a frauenhaidi búcsúkor 42,5 akó bor kiméréséből	169	„
Antaun 8 1/4 akó bor kiméréséből	33	„
200 szekér fának Sopronba szállításából	200	„

Összesen: 5779 ft.

A két számadás összehasonlításánál a legfeltűnőbb a gabona- és bortized megváltásából, valamint a bannweinből származó pénzüsszegek jelentős növekedése, aminek feltehetőleg a bor árának a növekedése adja a magyarázatát.⁵⁹ Alapvető változás, hogy 1625-re eltűnt a XVI. század végén még kb. 1200 forintot kitevő robotpénz; ez arra utal, hogy a jobbágyok robotját ekkor már természetben követelték. A két számadás végösszege nagyjában azonos, azonban mégsem hasonlíthatjuk össze őket minden további nélkül, hiszen a XVI. századi magában foglalja a majorsági szántóföldekből, szőlőkből és az uradalmi

⁵⁸ Uo. P. 123. III. d. Extract aller und jeder dies 1625 Jahr bei der Grafschaft Forchtenstein einkommen Urbars, und anderen ... Gefällen.

⁵⁹ Az előbbieken azt láttuk, hogy a szolgáltatások felsorolásánál nem emelkedett lényegesen a jobbágyokra kivetett bannwein mennyisége, a bannweinből származó jövedelem mégis sokkal magasabb, mint az 1580-as években volt. Ezt valószínűleg a bor árának az emelkedése okozta. A gabonated megváltását a XVII. században is rendkívül kedvező összegben állapították meg: keresztenként 1 krajcárban, ugyanakkor, amikor az egy keresztből kiesépelhető 3/4—1 köből búza ára több mint 1 ft! A tizedbor akóját pedig 2 krajcárért válthatták meg, ami pedig a piacon 3—4 forintot ért. A megváltási összeg tehát csak jelképes volt.

erdőkből, halastavakból származó pénzjövedelmet is, míg az 1625. évi számadás ilyen jellegű bevételekről nem tesz említést; nyilván azokat külön könyvelték el.

Miután az Esterházyak berendezkedtek új uradalmukban, amint erre már utaltunk, jelentős változásra került sor a jobbágyok szolgáltatásaiban. 1646-ban, -- nem tudni, hogy vajon az uradalom, vagy pedig a jobbágyok kezdeményezésére történt-e --, kontraktusokat kötöttek egy sor faluval, ill. mezővárossal, és pedig általában a legvagyonosabbakkal. Az egész község meghatározott évi összegben váltotta meg a földesúri pénzdót (vagyis a Szent György és Szent Mihály napi cenzust), a Tatzgeldet, a Thorkrint (szintén kisebb összegű pénzdó), valamint a gabona- és bordézsmá pénzbeni megváltását, egyes községekben pedig a megváltás a Hussarengeldet is magában foglalta. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a szerződésben felsoroltakat, úgy az derül ki, hogy *csupa pénzzolgáltatást váltottak meg ugyancsak pénzzel*, tehát tulajdonképpen csak egy fajta racionalizálás történt, és a sok kisebb-nagyobb összeg helyett a község egyetemlegesen, egy összegben fizette ezután a földesúrnak a már addig is adott pénzzolgáltatásokat.⁶⁰ Így kontraktuális községgé vált Nagymarton, amely 1661-ben 2100 ft-ot fizetett, Marz (1200 ft), Pecsényéd (1900 ft), Zemendorf (800 ft), Schadendorf (800 ft) és St. Nicola (100 ft), továbbá az ugyancsak a fraknói uradalomhoz tartozó, de már az eisenstadti kerületben fekvő Milchdorf (1884 ft), Grosshöflein (1500 ft), Breitenbrunn (1500 ft) és Trausdorf fele (350 ft), Prodersdorf fele (150 ft). Nem kötött kontraktust, hanem továbbra is külön-külön fajtanként teljesítette különböző pénzzolgáltatásait Forchtenau, Siegraben, Wiesen, Siegles, Hirm, Antau, Stöttera, valamint az 1661-ben zálogba adott Krenseldorf, az eisenstadti kerülethez tartozó fraknói falvak közül pedig Zillingtal.

Ha a fenti összegeket elosztjuk az 1675. évi urbárium alapján megállapítható jobbágycsaládfők számával, akkor azt kapjuk, hogy a kontraktust fizető helységeken a telkes jobbágyok (a fél- és negyedtelkeseket is beleértve) fejenként mintegy 16—18 ft. készpénzt fizettek az uradalomnak; ez az összeg csak a kisebb községekben szállt alá 8—12 ft-ra. A szelléreik feltételezhetően ennél jóval kevesebbet fizettek, a gazdag jobbágyok pedig többet, azonban nem maradt fenn kulcs a terhek elosztására vonatkozóan, s így ennek arányát nem tudjuk. Tehát mindössze az eléggé jelentéktelen mennyiségű kulináriák beadása, valamint a hegyvámbor beszolgáltatása jelentette a fraknói uradalom jobbágyai számára a természetbeni adózást. A szolgáltatásoknak ez a rendszere olyan fejlett paraszti árutermelést, piaci kapcsolatokat tételez fel, amelyeneket az ország más vidékein aligha találunk ebben a korszakban. A kontraktust nem kötött falvak pedig ugyanezeket a *pénzbeni* szolgáltatásokat fizették, csak tételenként külön-külön, jobbágyháztartásokra kivetve. Az igen fejlett árutermelést, ill. pénzgazdálkodást tehát náluk is épp úgy megtaláljuk, mint a kontraktuális falvaknál, ill. oppidumoknál. — 1661-ben a kontraktust kötő falvakra is kirótták a falvanként különböző mennyiségű bannweint, amelyet kötelesek voltak kiárulni a földesúr számára. Ez nyilván igen terhes kötelezettség volt a jobbágyok részére, és úgy látszik, sikerrel küzdöttek ellene. Erre utal egy datálatlan, de mindenesetre a XVII. század utolsó

⁶⁰ Községek és mezővárosok pénzzolgáltatásainak ilyen átalányösszegben való teljesítésére számos példa van az ország más részéből is. Ide vonatkozó felsorolás található többek közt: *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés . . . 230—231. l.

negyedéből fennmaradt számadás,⁶¹ amely szerint az uradalom jobbágysai évi 616 eimer bannweint kell, hogy „igyanak”, ill. kimérjenek, de hozzáteszik, hogy csak az „Aufschlagot”, azaz eimerenként 24 kr-t kell beszolgáltatniuk, vagyis azt az összeget, amennyivel a piaci árnál drágábban kell kimérni a földesúr borát. Ez összesen 256 ft 24 kr-t tett ki, ennyit fizettek a jobbágyok, és így újabb pénzfizetés ellenében – mentesültek a tényleges kimérés terhe alól. Továbbra is ténylegesen ki kellett mérniük azonban a pünkösdi búcsú alkalmával Frauenhaidon 112 eimer uradalmi bort; ebből 537 ft. 36 kr. bevétele volt az uradalomnak.

Ilyen irányú fejlődés mellett érthetővé válik, hogyan volt lehetséges, hogy az 1687–1690-es években a fraknói uradalom pénzbevételei közül messze a jobbágyok pénzszolgáltatásai (Contract- und Gabengelder) voltak a legmagasabbak (évi 17 500–18 000 ft.), a borkimérésből pedig mindössze 1400–3800 ft. jövedelme volt az uradalomnak. Az uradalmi pénzbevételeknek ilyen struktúrája is teljesen rendhagyó Magyarországon, hiszen általában mindenütt a borkimérésből szokott származni a földesurak legnagyobb haszna. Ugyanez a számadás⁶² mindössze 600–1700 ft. bevételt mutat ki gabonaeladásból. Ugyancsak rendhagyó és meglepő, de az uradalom körülményeinek ismeretében érthető, hogy a jobbágyok költözésekor fizetendő „Abzuggeld”-ből 75, 221, 101, ill. 1 ft. bevétel származott az 1687–1690-es években, tehát *mindvégig megmaradt a jobbágyok legális költözködésének a lehetősége.* (A számadást részletesen lásd a függelékben!)

Mint látjuk, amíg Magyarországon a XVII. század folyamán általában a „naturalizálódás”, az uradalmi kényszerpiac, az árukapcsolatok háttérbe szorulása felé mutatott a fejlődés, addig a fraknói uradalomban ettől eltérően, egy sokkal szabadabb, a jobbágyoktól jelentős pénzszolgáltatást követelő rendszer lépett előtérbe, amely az uradalomnak sokkal nagyobb jövedelmet biztosított, mint a jobbágyoktól kényszerárfolyamon felvásárló, és ugyancsak a jobbágyoknak kényszeráron eladó, tulajdonképpen circulus vitiosusban topogó, hosszabb távon éppen ezért lehanyagló gazdálkodási rendszer. Ennek a szabadabb, széleskörű árutermelésen és pénzgazdálkodáson alapuló rendszernek a tanulmányunk elején felvázolt kitűnő piaclehetőségek szolgáltatták az alapját, teremtették meg a feltételeit.

Mit jelentett ez a gazdálkodási forma az uradalom részére? Mint láttuk, az uradalom először is saját kezelésbe vette a majorsági tartozékokat, azokat döntően a jobbágyok robotmunkájával műveltette meg, s az így folytatott majorsági gazdálkodásból igen jelentős gabona- és bormennyiségekre tett szert. Ezek eladásából nem csekély jövedelem folyt be. Tehát az uradalom is kivette részét a kedvező piaclehetőségek nyújtotta árutermelésből. Az innen származó bevételek azonban eltörpültek a jobbágyok által fizetett készpénzszolgáltatások mellett; a jobbágyok készpénzadójától messze elmaradt a földesúri borkimérésből származó jövedelem is, ami pedig Magyarországon általában az uradalmak legnagyobb bevételi forrása volt.

És mit jelentett ez a gazdálkodási rendszer a jobbágyok részére? Amint láttuk, a XVII. századi Esterházy-igazgatás igen jelentős megterhelést hozott a jobbágyoknak a XVI. században fennállt kamarai igazgatás viszonyaihoz képest, elsősorban a robot tényleges igénybevétele miatt, de a pénzadók nagy-

⁶¹ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg 10546. sz. Év nélkül.

⁶² Uo. 103. köteg, 10536. sz.

mérvű fokozása miatt is. Azonban majdnem bizonyosra vehetjük, hogy a tehető, bortermelő telkes gazdák, akik majdnem minden szolgáltatást pénzen váltottak meg az uradalomtól, a robotot sem személyesen teljesítették, hanem zselléreket, szegényparasztokat fizettek meg és küldték maguk helyett dolgozni.⁶³ Ez már csak annál is valószínűbb, mivel a XVI. században, a kamarai igazgatás alatt már egyszer tényleges gyakorlat volt a robotnak pénzen való megváltása.

Az Esterházyak fraknói uradalmának a majorsági gazdálkodása nem tért el az ország bármely egyéb részén döntően a jobbágyok robotoltatásával folytatott majorkodás módszerétől. A fraknói uradalomban mégis ez megterhelte ugyan, de nem törte össze a parasztságot. A röghözkötés sem következett be: *az egész XVII. század folyamán mindvégig fennmaradt a jobbágyok legális elköltözésének a lehetősége, amint ezt a számadásokban mindvégig előforduló „Abzugsgeld” kitételek is tanúsítják.*⁶⁴

Az országos átlagnál sokkal jobb piaclehetőségekkel rendelkező fraknói uradalom viszonyainak az elemzése, úgy érzem, lehetővé tesz néhány általános megállapítást. 1. A kiterjedt majorsági gazdálkodás, mely a jobbágyok robotmunkáján alapul, jelentősen megterheli ugyan a parasztságot, de önmagában nem roppantja azt össze. 2. Ahol kedvezőek a piacviszonyok a mezőgazdasági termények értékesítésére, ott nemcsak az uradalom, hanem a jobbágyok is adhatnak el a piacon, és egyik félnek a termelése sem szűkül be számottevően. Az ilyen kedvező területeken nem, vagy csak kevéssé válik az uradalom egy önmagába mindjobban bezáruló kényszerpiac-egységgé, ahol az uradalom csak kényszer-felvásárlások és kényszer-eladások rendszerével tudja úgy-ahogy biztosítani jövedelmeit, és amely folyamat hosszú távon a jobbágyok nagyfokú elszegényedéséhez, s ezen keresztül magának az uradalomnak is a lehanyatlásához vezet. 3. Ahol kedvezőek a piacviszonyok, ott a jobbágyok jogviszonyai is kedvezőbben alakulnak: a jobbágyok költözése is fennmarad, minden országos és megyei rendelkezés ellenére. 4. Ahol kedvezőek a piacviszonyok, ott a jobbágyság adóztatásának a formája nem a naturalizálódás felé halad, mint a válsággal terhes XVII. századi Magyarországon általában, hanem a terheknek pénzen való megváltása felé. Ez a módszer, amennyiben kialakulására van lehetőség, végső soron az uradalomnak is kedvezőbb, mert nem kell bajlódnia a keservesen kipréselt naturáliák nehéz értékesítésével.⁶⁵ *Ez, és kizárólag csak ez az út jelenti a paraszti szabadság irányában*

⁶³ A makovicai uradalomban is találunk arra példát, hogy a gazdag paraszt zsellért fizet meg azért, hogy helyette robotoljon. *Makkai L.*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631—1648. Bpest. 1954. 115—118. stb. l.

⁶⁴ A jobbágyköltözés nemcsak a fraknói uradalomban volt gyakorlat az egész XVII. század folyamán, hanem a szomszédos lánzséri uradalomban is. Erre mutat az 1677-es lánzséri urbárium következő bejegyzése: „Si cui colonorum aut cuicumque tandem ex his bonis alio migrare placuerit, quidquid bonorum habet et secum transportare intenderit, decimam illorum partem dominio relinquere tenetur, nempe a centum florenis florenos 10, quos Abzugsgeld dicunt. Sed colono nulli sine dominii licentia migrare licet. Notandum: migratio colonorum non in ipsorum, sed dominii voluntate constitit, et quicumque liber esse cupit, id cum gratia dominii acquirit, quo facto sic se ad solvendum Abzugsgeld disponat et hoc modo liberatur a jurisdictione perpetua dominii, germanico idiomate von der Leibägenschaftt sich loß zumachen”. (Forchtensteiner Archiv, Prot. 770. Extractus urbarii Lanser, 1677.)

⁶⁵ Erre mutat a szomszédos lánzséri uradalomhoz tartozó, de szintén a nagymartoni kerületben fekvő Baumgarten községre vonatkozó rendelkezés is: eszerint az akkor éppen az Amadé családnál zálogban levő falu lakosainak az összes allodiális földeket

való előrehaladást. A XVII. század során országshoz tartozó települések nem ehhez a típushoz tartoznak, hanem maguk is válság-termékek, hiszen úgy keletkeztek, hogy a válsággal küszködő államháztartás nem tudta kellőképpen finanszírozni a török elleni háborúhoz szükséges katonaságot, és zsold helyett (vagy mellett) szabad földet adott katonáskodó parasztoknak. Ez a megoldás időleges segítséget jelentett a honvédelemnek és időleges könnyebbséget jelentett ugyan a katona-parasztoknak, de hosszabb távon zsákutcát jelentett, s a törökök kiverése után ezt a formációt természetesen megszüntették.

*

A fentiekben vázolt igen kedvező kép mégis elsötétül a XVII. század végén. Az 1680-as évekből olyan kimutatások maradtak fenn, amelyek a frankóni uradalom jobbágyságának nagyfokú eladósodásáról tudósítanak bennünket. Az egyes községek igen jelentős összegekkel maradtak hátralékosak az uradalomnak, nem tudták teljesíteni készpénzfizetési kötelezettségeiket.⁶⁶ Ez a jelenség egyébként szintén általános az országban az 1680-as évektől a század végéig. Az 1670-es években bevezetett új, természetben fizetendő állami adó, a porció minden korábbinál súlyosabb terhet jelentett a jobbágyság számára, és ez a teher az 1680-as évek török háborúi alatt (melyek különben

meg kell művelniük és be kell takarítaniuk, a gabonát kicsépelve Bécsújhelyre kell szállítaniuk és ott el kell adniuk. A tizedgabonát szintén kötelesek Bécsújhelyre szállítani és ott a lehető legjobban eladni, az árát pedig át kell adniuk az uradalomnak készpénzben. A bort a Dunáig, Pozsonyig vagy Somorjáig kötelesek szállítani, éppígy a tizedbáránnyt, -kecskét, -méhet és ludakat is. Az uradalom ezenkívül 12 fuvart követel a Dunához: Pozsonyig, vagy Somorjáig. A jobbágyoknak az allodiumok körüli munkákat is el kell végezniük. (1677. évi urbárium, Forchtensteiner Archiv, Prot. 770. Extractus urbarii arcis et bonorum Lanser.)

⁶⁶ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10526, 10527. sz. Az adósságokra vonatkozó összefoglaló kimutatás ugyanott, 10530. sz.: Restantien in der Herrschaft Forchtenstein.

	1683		1684		1685		Zusammen:	
	fl.	kr.	fl.	kr.	fl.	kr.	fl.	kr.
Mattersdorf	429	9	1 920	35	2 373	36	4 723	20
Marz	332	38	1 218	—	1 251	36	2 802	14
Schadendorf	—	—	1 257	—	1 245	—	2 502	—
Forchtenau	—	—	219	41	321	49	541	30
Wiesen	119	—	356	39	336	28	843	7
St. Nicola	36	55	358	40	375	32	771	7
Siegles	138	35	326	27	337	22	802	24
Krensdorf	24	3	359	48	370	24	754	15
Pötsching	226	22	1 919	—	1 954	12	4 099	34
Zillingtal	250	1	516	14	526	15	1 292	30
Millichdorf	501	31	1 899	12	1 931	36	4 332	19
Grosshöflein	298	40	1 525	36	1 506	26	3 330	42
Breitenbrunn	—	—	1 361	54	1 511	45	2 873	39
Trausdorf	184	18	384	24	372	—	940	42
Prodersdorf	175	37	240	28	40	28	456	33
Antau	—	—	134	29	145	25	279	54
Hirm	—	—	95	29	105	14	200	43
Stettera	—	—	297	37	285	37	583	14
Walbersdorf	—	—	63	58	68	44	132	42
Sieggraben	—	—	107	25	99	23	206	48
Neustift	—	—	48	51	53	—	101	51
Summa:	2 716	49	14 611	27	15 242	52	32 571	8

közvetlenül is érintették a fraknoi uradalmat), majd a felszabadító háborúk idején csak tovább nőtt. Esterházy Pál nádor 500, a maga erejéből kiállított katonával vett részt a Buda felszabadításáért vívott harcokban. De ezt megelőzően, a Bécs ostromlására induló törökök átvonultak uradalmain, egyedül Fraknó vára tudott ellenállni nekik. E közvetlen háborús csapások és a török háborúkkal kapcsolatos nagy állami adó olyan terhet róttak a jobbágyságra, hogy még a gazdag fraknoi parasztek is súlyos helyzetbe kerültek és eladósodtak.

Az országos összkép azonban még ennél is sokkal sötétebb. A XVII. század második felében a magyarországi városok kereskedő-polgársága annyira tőkeszegényé vált, hogy egyre kevésbé tudott ellenállni a török megszállta területekről és a Balkánról előnyomuló török, görög és egyéb balkáni kereskedőknek, akik nemcsak a szabad királyi városokba, hanem a mezővárosokba is behatoltak, és sok helyen magukhoz ragadták az anyagi hatalmat.⁶⁷ Ugyanekkor egyes osztrák kereskedők is monopoltársaságokat alakítottak; pl. az 1664-ben alapított „Orientalische Compagnie” először a törökökkel való kereskedelemre nyert monopóliumot, később pedig ezt a jogát a Bécs és Szilézia felé irányuló kereskedelemre is kiterjesztették.

Azonban nemcsak a magyarországi kereskedők, hanem az allodizáló földesurak is egyre kevésbé kapcsolódtak be a kereskedelembe. A XVII. század közepére már a hadiszállításokba való bekapcsolódás sem volt nagyon kecsegtető a nagyurak számára, mert a súlyos pénzzavarral küzdő államkincstár nemcsak hogy készpénzzel, de egyéb ellenértékekkel (birtokadományokkal, állami méltóságokkal, bérletekkel stb.) is egyre kevésbé tudta kifizetni a hadiszállítókat. A század közepén már nem a nagybirtokosok tülekedtek a hadi terményüzletért, hanem az uralkodó sürgette unos-untalan a kamarát, a nádort: iparkodjék a katonaság részére élelmet szerezni, tárgyaljon ennek érdekében az egyházi és világi urakkal.⁶⁸ A XVII. század végére a hadiszállításokat egy szűk klikk sajátította ki, amely a katonai méltóságokat viselő főnemességből, az egyházi arisztokráciából, valamint az államigazgatás és a hadsereg vezető pozícióit kézben tartó arisztokraták soraiból került ki.⁶⁹ Azonban ha jobban szemügyre vesszük ennek a szűk arisztokrata társaságnak a pénzügyeit, azt találjuk, hogy ezek sem tudtak jelentősebb tőkét felhalmozni, gyűjteni, részben azért, mert birtokaikon a jobbágyság ereje és fizetőképessége lehamnyatlott, tehát kevesebb jövedelmet biztosított maguknak a birtokosoknak is; részben, mert ők maguk is fokozatosan felhagytak a kereskedelemmel, amely immár távolról sem volt olyan kifizetődő foglalkozás, mint pl. a XVI. század végén; részben pedig hatalmas birtokaiknak még így is befolyó jövedelmeit jelentős mértékben a magánhadseregek eltartására kellett, hogy fordítsák. (A magas állami méltóságok viselői meghatározott számú katonát kellett, hogy fegyverben tartsanak.) Ami pénzügük mindezen felül megmaradt, azt igyekeztek újabb birtokvásárlásba fektetni; ehhez maguk a nagybirtokosok is jelentős adósságokat kellett, hogy csináljanak. Ez derül ki az egyik Esterházy-számadásból is. Esterházy Pál nádor évi jövedelmét 1693-ban minimum

⁶⁷ *Ruzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. Szigetvári Emlékkönyv, Bpest. 1966.

⁶⁸ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. 376. l.

⁶⁹ *Várkonyi Ágnes*: Hapsburg Absolutism and Serfdom in Hungary at the Turn of the 17th and 18th Centuries. (Nouvelles Études Historiques. Bpest. 1965. 378. l.)

173 400, maximum 250 400 ft-ra becsülte az összeírás készítője. (Ebből a legnagyobb bevételt, 30—50 000 ft-ot a fraknói uradalom szolgáltatotta!)⁷⁰ Ugyanebben az évben a nádornak összesen 409 369 ft. adóssága volt, túlnyomórészt egyházi személyeknél és testületeknél, kisebb részben magyar és külföldi arisztokratáknál. Egyedül kamatokra 22 140 ft-ot fizetett ekkor.⁷¹ Néhány évvel később, 1702-ben már mintegy 909 000 ft. adóssága volt, ami után 54 000 ft. kamatot fizetett.⁷²

A XVII. század végén tehát Magyarországon nem volt olyan társadalmi osztály, amely képes lett volna tőkefelhalmozásra. Tőkekoncentráció helyett általános, minden társadalmi osztályra, s magára az államra is kiterjedő elszegényedést tapasztalunk, a belső piac egységesülése helyett a helyi piacok önellátásra irányuló tendenciájának az erősödését találjuk, a kapitalizmus csíráinak a megjelenése helyett pedig a magyarországi polgárság tönkremenetelét s a nemesség hatalmának soha nem látott megerősödését figyelhetjük meg.

⁷⁰ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köt. 10550/a. sz. Extractus universorum proventuum palatinalium certorum et incertorum: (1693)

	Certum, fl.	Incertum fl.
Arx et totum dominium Frakno	30 000	50 000
Arx et dominium Kismarton	20 000	30 000
Arx et dominium Lanser et Lakompak	15 000	20 000
Arx et dominium Léka cum Calastrom	15 000	20 000
Arx et dominium Köpcsén	12 000	18 000
Csobánc et Hegyesd	3 000	5 000
Feketevár seu Schwarzenpach	3 000	4 000
Hornstein	3 000	4 000
Léva, Szádvár, Végles	3 000	5 000
Árva et Lietava	2 000	3 000
Kabold	3 000	5 000
Kapuvár	10 000	15 000
Simontornya, Koppány, Ozora, Tamási, Kaposvár	3 000	5 000
Keszthely, Tátika, Rezi	—	—
Alsóindva, Lenti	10 000	15 000
Sztrecesen cum Solna	3 000	5 000
Dombovár	2 000	3 000
Palatinalis solutio annualis	24 000	24 000
Generalatus antemontani solutio	8 000	12 000
Intimi consiliariatus solutio	2 000	2 000
Hungarici consiliariatus solutio	400	400
Cumanorum et Jazigum proventus	2 000	5 000
Summa:	173 400	250 400

⁷¹ OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg 10550/a. sz. Az 1693. jan. 1-én fennálló kölcsönök kamataikkal: 35 tételben összesen 409 369 fl. adóssága volt a nádornak, és ez után 22 140 fl. kamatot fizetett. Vö.: *Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században. Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, 1965.*

⁷² OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10561/a. sz. Az 1702. évi adósságok és kamataik:

	kölcsön:	kamat:
Magyarországon:	544 881 fl.	32 632 fl.
Külföldön:	206 887 fl.	12 263 fl.
Hornstein részére:	158 200 fl.	9 492 fl.
Összesen:	909 968 fl.	54 387 fl.

1701-ben összesen 71 500 ft-ot fizettek ki az adósság törlesztésére, a kamaton kívül.

A XVIII. századi fejlődés

Amint az előző századforduló, úgy a XVII—XVIII. század fordulója is súlyos megpróbáltatásokat tartogatott az egész ország, s így tárgyalt uradalomunk lakosságának a részére is. Fraknó azonban ismét csak kedvezőbb helyzetben volt, mint az ország nagy része. Erre mutatnak a népesedési adatok is. Míg a XVII. század közepétől kezdve sok helyen stagnált, vagy egyenesen csökkent a népesség száma — ekkor elsősorban társadalmi, gazdasági, és csak részben katonai okokból —, addig a fraknói uradalom területén a népsűrűség lassú, de egyenletes növekedést mutat egészen az 1675-ös urbárium felvételéig. Ezután csak egy datálatlan, de a XVII. század végéről (feltehetően 80-as éveiből) származó összeírásunk van; ennek az alapján jelentős népességcsökkenést állapíthatunk meg a századforduló súlyos időszakában. A Rákóczi-felkeléssel kapcsolatos személyi és anyagi károkat adatok hiányában nem tudjuk felmérni; ha közvetelt formában is, de feltehetően kihatással volt az uradalom életére. A legközelebbi tájékoztatást a háborús események elültével, 1717-ben készített megyei összeírásból nyerjük: ekkorra a jobbágyság lélekszámban kiheverte a századforduló pusztító hatását és már valamivel felül is múlta az 1675. évi szintet. Hogy az anyagi károkból mennyire regenerálódtak, arra vonatkozólag nincsenek összehasonlító adataink, azonban feltételezhetjük, hogy e téren is hasonló volt a helyzet. De nézzük a népsűrűsége vonatkozó adatsorokat:⁷³

1569: 1589: 1626: 1675: XVII. sz. vége: 1717: 1752: 1767: 1784: 1828: 1923
20, 20,6 (23) 30 20,6 34,2 58,7 57 75 92,6 130,9

⁷³ A népsűrűsége vonatkozó adatokat az urbáriumokból, ill. egyéb összeírásokból merítettem oly módon, hogy az összeírt (jobbágy + zsellér) családfők számát mindenütt 5-tel szoroztam meg. Tudatában vagyok annak, hogy ez a szám minden bizonnyal magasabb a tényleges átlagos családlétszámnál, mégis ezt alkalmaztam. Alapos okunk van ugyanis feltételezni, hogy — szőlővidékről lévén szó — jelentős számú olyan vagyontalan zsellér, béres stb. élt az egyes háztartásokban, portákon meghúzódva, akiket nem vettek fel külön az összeírásokba. Erre a zempléni borvidéken igen sok példát találunk. (Vö. *Veress Éva*: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből. Budapest, 1966.) A reálisnál valamivel magasabb szorzószám alkalmazásával igyekeztem ellensúlyozni az összeírásoknak ezt a feltételezett hiányosságát. Az abszolút lélekszámot azért nem volt célszerű összehasonlítani, mert az évszázadok során jó néhány község kimaradt, elzalogosítás, vagy egyéb okok miatt máshol került összeírásra; a birtoktörténet részletes figyelembevétele nélkül megtévesztőek lennének a felületesen nyert uradalmi összesítések. Inkább az adott összeírásban szereplő családfők, ill. 5-tel való megszorítás után a feltételezett össznépeség és az összeírásban mindenkor szereplő községek és határaik területének a nagysága alapján számítottam ki a népsűrűségeket. Az 1626. évi adatokat 30%-kal megemelttem, mert akkor nagyon sok jobbágháztartás még osztrák birtokosokhoz tartozott, és így nem szerepel az 1626-os urbáriumban. Vö. *August Ernst*: Zur Enteignung österreichischer Grundbesitzer nach der Reinkorporierung der westungarischen Herrschaften (17. Jh.). „Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland“, Heft 35. Eisenstadt. 1966. Az egyes összeírások jelzetei:

1569: *HKA. Nö. HA. F. 12, Forchtenstein, fol. 66.

1589: OL. Esterházy hg. lt. P. 108. Rep. 65. N. 1.

1626: Uo. P. 123. III. a. Extractus a fraknói jóságban levő házhelyek számáról. Idegenurak mennyi jóságot bírnak a fraknói jóságban.

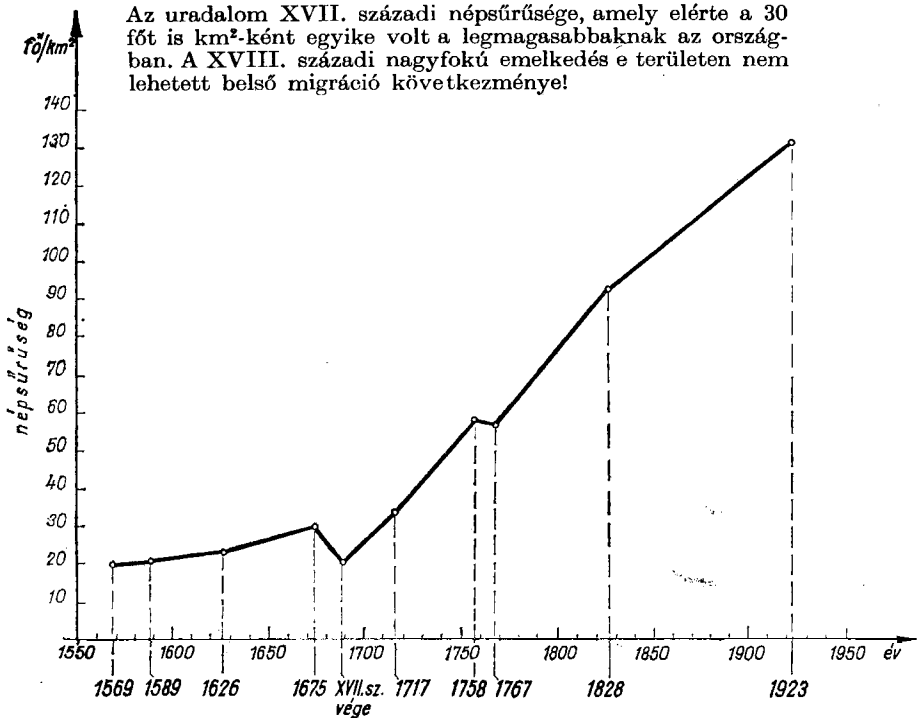
1675: OL. Esterházy hg. lt. P. 108. Rep. 65. N. 4.

XVII. sz. vége: OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg, 10546.

1717: Soproni Áll. Lt. Örtl 14, 5-b/1, 10.

1752: Soproni Áll. Lt. Megyei összeírások, 5-b/1, 28.

1767: OL. C. 59, Sopron megye, községnevek szerint.

4. ábra A népsűrűség változása a fraknói uradalomban

A XVIII. századi népességszám, mint látjuk, egyetlen hatalmas ívben emelkedik. Fontos volna tudni, hogy mennyi szántóföld és szőlő állt e növekvő számú lakosság rendelkezésére. A XVII. századi források sajnos nem nyújtanak e téren felvilágosítást. Az 1717. évi megyei összeírás adatai alapján a jobbágys és az ingatlanal rendelkező zsellércsaládok együttesen, az irtásföldekkel és a deserta-bérletekkel együtt családfőnként átlag 14,9 pozsonyi köblös szántóföldet, 0,89 kaszásnyi rétet és 4,24 kapás szőlőt birtokoltak. (A valóságban természetesen erős tagolódásban, amelyet az átlagszámok nem tükröznek.) 1752-re a lakosság számának a megnövekedése mögött jelentős mértékben elmaradt a jobbágysok szántófölddel való ellátottsága: ekkor már egy-egy háztartásra (jobbágysokat és zselléreket beleértve) csupán 7,4 köblös szántóföld jutott átlagosan, viszont a szőlő aránya majdnem változatlan maradt: háztartásonként 4,1 kapás. Ez azt mutatja, hogy a jobbágysok ragaszkodtak a szőlőhöz, és a bortermelést igyekeztek minden áron fenntartani. A népesség számottevő növekedésével növekednie kellett a belső gabonafogyasztásnak is,

1784: *Ludovicus Nagy*: Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inelyti Regni Hungariae. Budae 1828. Idézi *Johann Pöschl* disszertációjában: Die Herrschaft Forchtenstein unter den Esterházy (1622—1848). Dissertation, Wien. 1963. Kézirat a Burgenländisches Landesarchivban.

1802: Forchtensteiner Archiv, Prot. 1853.

1828: *J. Pöschl* disszertációjában.

1923: *Kranzmayer-Bürger*: Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Burgenländische Forschungen, Heft 36. Eisenstadt. 1957.

úgy hogy sokkal kevesebb maradhatott a városi piacokon való eladásra, mint a XVI—XVII. században. Mindenesetre terményeik eladása ebben a korban sem jelentett az uradalom lakosai számára problémát. Az 1752. évi összeírás községenként érdeklődött az értékesítési lehetőségek felől; úgyszólván minden helységben azt válaszolták, hogy a környező városokban és oppidumokban könnyen el tudják helyezni termékeiket, ha fölöslegük van.

A fraknoi uradalom lakossága részére, amely kivételes jólétét a városok közelsége mellett a szőlőművelésnek köszönhette, nagy csapást jelentett az egyik legnagyobb borfelvevő piac, Szilézia, elvesztése. A nyugat-magyarországi-burgenlandi bortermelés történetét feldolgozó Harald Prickler szerint a sziléziai háborúk a sziléziai kereskedelem megszakadását jelentették, ami, ha ugyan csak átmenetileg is, a soproni bortermelés és a sziléziai borkereskedésben résztvevő Ruszt, Kismarton városok stb. részére katasztrofális fordulópontot jelentett. Sopron környékén a sziléziai borkiviteli lehetőségek hiányában 1753 körül hirtelen és olyan nagy mértékben csökkent a bortermelés, hogy több, mint 20 000 font terjedelmű szőlőt kivágtak és szántófölddé alakítottak át, a Pozsony melletti Szent Györgyön pedig 1784-ig 1167 kapás szőlőt egészen pusztán hagytak.⁷⁴ Így a vidék legjelentősebb bevételi forrása került komoly veszedelembé, és ez rendítette meg anyagilag a jobbágytságot.

Ennek a hatására az 1750—60-as években a jobbágytság újabb nagy eladósodási hullámával találkozunk. A községek ismét nem képesek fizetni pénzdóbjukat, és nagy hátralékokkal maradnak adósok,⁷⁵ ami ismét arra

⁷⁴ H. Prickler: i. m. 524. l.

⁷⁵ OL. Esterházy hg. lt. P. 150. Acta dominiorum, Fraknó, 922. csomó. Extractus universalis cum subditorum, tum etiam communitatum possessionum... debitorum. (1751. márc. 12.).

	Untertanen Schulden fl	Gemein Schulden fl	Alte und ständige Schulden zur Gemein fl
Forchtenau	5 228	420	—
Neustift	1 808	108	—
Wiesen	3 947	390	—
Siegleß	2 477	1 102	—
Krensdorf	3 733	1 049	—
Hirm	2 050	—	—
Antau	2 740	933	679
Stettera	1 764	1 162	1 272
Zemendorf	5 614	1 012	—
Pöttelstorf	8 032	1 560	—
Walbersdorf	7 904	394	57
Mattersdorf	27 168	2 980	720
Marz	7 257	2 100	2 500
Schadendorf	7 340	1 130	545
Baumgarten	3 874	1 188	—
Draßburg	2 101	140	—
Rohrbach	3 723	495	—
Summa	96 760	16 163	5 773

De az adóemelkedés is hozzájárult a jobbágyok eladósodásához. Bakács István számításai szerint az állami adók mintegy 18%-kal emelkedtek 1717 és 1752 között, a megyei adók viszont ennél sokkal nagyobb mértékben: a hatszorosukra nőttek. Az 1767-es úrbéri szabályozás idején azután a községek sok ezer forint adósságról panaszkodtak. Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, Zweiter Band (Erster Halbband) Eisenstadt, 1963. 199. l.

mutat, hogy a különben nagy teherbírású fraknói parasztok válságos helyzetbe kerültek. Sajnos nem tudjuk, hogy az uradalom milyen mérvű majorsági gazdálkodást folytatott a XVIII. század során, mert az erre vonatkozó számadások nagyrészt a fraknói hercegi levéltárban vannak, és nem voltak hozzáférhetőek. Így nem tudjuk megállapítani, hogy az uradalmi terhek mennyire neheztedtek a jobbágságra ebben az időszakban. Annyi azonban megállapítható, hogy a döntő nehézséget az uradalmon kívül álló tényező, nevezetesen a sziléziai borpiac elvesztése jelentette, hiszen közvetlenül ez után következett be tényleges rosszabbodás és eladósodás a jobbágyok helyzetében. Az 1760-as években különben országszerte nyugtalanság, forrongás tapasztalható a jobbágyok körében. Ennek hatására rendelte el Mária Terézia, hogy az úrbéri szolgáltatásokat országosan számbavegyék, és a terheket maximálják. Így jött létre az 1767. évi urbárium, amelynek iratai a fraknói uradalomra vonatkozóan is nagyrészt fennmaradtak.

Az urbáriumok országosan egységes formulák szerint készültek, és a kérdőpontjaikra adott válaszokból visszamenőleg is bizonyos bepillantást nyerhetünk a jobbágyok életébe. Arra a kérdőpontra, hogy vajon szerződésesek-e, van-e urbáriumuk, vagy pedig szokás szerint teljesítik szolgáltatásaikat, a következő feleletek érkeztek be:

1. szerződéses községek Nagymarton, Pecsényéd, Márc, Schadendorf;
2. nem szerződésesek, urbáriumuk sincs, hanem szokás szerint (nach Gebrauch) teljesítik szolgáltatásukat Tormafalu, Zemendorf, Antau, Baumgarten, Fraknó, Hirm, Neudorf, Neustift, Rohrbach, Siegles, Stettera, Borbolya (ennek egy része a Jezerniczky családé, azoknak van kontraktusuk), valamint Wiesen. Siegrabenben feljegyezték, hogy a falunak volt ugyan urbáriuma, de elégett s most nincs;
3. 1713-ból való urbárium szerint adózik Sopron város egyik jobbágyfalva: Lépesfalva.

Hiányzanak az iratai a következő három községnek: Drassburg, Kleinfrauenhaid, Sauerbrunn.⁷⁶

A jobbágyi szolgáltatásokkal kapcsolatban a kérdőpontokra adott válaszból a következő kép bontakozik ki: lényegében fennmaradt a XVIII. század során is a korábbi évszázadban kialakult szolgáltatási rendszer. Továbbra sem adtak természetben tizedet; kilencedet vagy egyéb földesúri gabona-szolgáltatást nem teljesítettek, ehelyett „Victualiangeld”-et és „Datiengeld”-et fizettek; ezenkívül Bannweingeldet (a földesúri borkimérés megváltására), és a sósállítást kötelezettségét is pénzben váltották meg. Mindezért egy-egy meghatározott összeget fizet (39 l.).

A többi falunál azt tüntették fel, hogy egy-egy fél-, vagy negyedtelkes jobbágy mennyit fizetett, így nem az egész falu által adott összeg szerepel. Ha most összehasonlítjuk a száz évvel korábbi szolgáltatásaikkal az itt felsorolt összegeket, azt tapasztaljuk, hogy a szolgáltatások nem nőttek. 1661-ben (az urbárium szerint) pl. Nagymarton 2100 ft-ot, Pecsényéd 1900 ft-ot, Schadendorf 1245 fl-ot, (800 fl. kontraktus szerint, a többi külön), Márc pedig 1200 ft-ot fizetett. A többi falu szolgáltatásaival nem is tudjuk elvégezni az összehasonlítást, mert azoknál 1661-ben legtöbbször jobbágyonként volt meghatározva a fizetendő összeg. Az összehasonlításhoz figyelembe kell még vennünk azt a tényt is, hogy a XVII. század végéig természetben adtak bizonyos mennyi-

⁷⁶ OL. C. 59. Sopron megye, községnevek szerint.

ségű tyúkot, tojást, az egész falu borjút, faggyút; a XVIII. században már mindezt szintén pénzen váltották meg. Ezenkívül az áremelkedés is csökkentette a pénz effektív értékét.

Az 1767. évi készpénz-szolgáltatások:

Nagymarton (kontraktus szerint)	2144 fl. + 57 fl. 36 kr.	Mon- durgeld, de ezt elen- gedték 1766-ban.
Pecsenyéd (kontraktus szerint)	1900 fl. + 110 fl.	Salzbestand, Mondurgeld és aprósá- gok.
Schadendorf (kontraktus szerint)	1308 fl.	—
Márc (kontraktus szerint)	1340 fl. + 180 fl.	a prépostnak
Antau	379 fl.	65 7/8 kr.
Baumgarten	400 fl.	—
Fraknó	115 fl.	—
Hirm	106 fl.	23 kr.
Krennsdorf	274 fl.	23 1/4 kr.
Neustift	67 fl.	—
Rohrbach	113 fl.	37 4/5 kr.
Siegles	306 fl.	14 3/4 kr.
Stettera	344 fl.	65 1/4 kr.
Wiesen	384 fl.	44 kr.

Mindezt figyelembevéve megállapíthatjuk, hogy a fraknói uradalom jobbágynak a földesúri szolgáltatásai a XVIII. században gyakorlatilag nem emelkedtek, sőt, azoknak pénzen való megváltása még teljesebbé vált. De vajon mi volt a helyzet a robot-terhek terén? Az 1767-es urbárium kérdő-pontjaira adott válasz szerint továbbra is fennmaradt az a rendszer, hogy egy-egy falura meghatározott nagyságú majorsági szántóföldet, szőlőt, vagy egyéb tartozékot osztottak ki megművelésre, s így nem tudták megmondani, hogy évenként, vagy jobbágyonként hány napot robotolnak. A robot mennyiségének a változását csak úgy tudnánk megbecsülni, ha ismernénk, hogy változott-e a XVIII. század folyamán a majorsági földek, szőlők nagysága. Ezt azonban, mint említettük, a XVIII. századi uradalmi számadások ismerete híján nem tudjuk megállapítani. Wiesennél a robotra vonatkozólag azt a megjegyzést olvashatjuk, hogy két marhával kell robotolniuk, „azonban nem panaszkodhatnak, hogy az uradalom túlhajszolja őket”. Több falura meghatározott számú hosszú fuvart (Bécsbe, Pozsonyba) is kivetettek.

Az értékesítési lehetőségekkel kapcsolatban 1767-ben is azt válaszolták a jobbágyok, hogy terményeiket könnyen eladhatják a szomszédos városokban és oppidumokban. Érdemes felfigyelni rá, hogy amíg 1752—54-ben az uradalom falvai közül Stettera, Wiesen, Pecsenyéd, Siegles panaszkodott, hogy piac-lehetőségeiket csökkentti az, hogy külföldön (elsősorban Bécsújhelyen) sokkal nehezebben adhatnak el az új vámtarifa miatt, mint korábban,⁷⁷ addig 1767-ben

⁷⁷ Az 1752—54. évi megyei összeírás alkalmával a következő községek panaszkodtak a vámra: Stettera: termékeiket leginkább Kismartonban adják el, kevésbé Bécsújhelyen, a felemelt vám miatt. Pötsching: könnyen értékesíthetnék mind a bort, mind pedig terményeiket Sopronban és Bécsújhelyen, hacsak a vám nem akadályozná. Siegles: termékeiket könnyen el tudják adni, azonban sokkal könnyebben is eladhatnák, ha a külföldre szállítást a túlságosan megemelt vámok nem akadályoznák.

már nem találunk ilyen jellegű megjegyzéseket. Úgy látszik, hozzászoktak és tudomásul vették az új viszonyokat. — Károsító tényezőként a szeszélyes időjárás következtében gyakori felhőszakadásokat és az Ausztriából betörő nagyvadak dűlását említették csak fel.

Ilyen fejlett viszonyok közt élt a fraknói uradalom jobbágysága, amikor az országosan egységesített urbáriumot be akarták vezetni. Nem csoda, hogy annak kategóriáit sehogyan sem lehetett az uradalom falvaira alkalmazni. Az urbárium a földek minősége szerint kategóriákba sorolta a falvakat, és a kategóriák szerint változóan jelölte ki, mennyi belső teleknek, külső szántónak és kaszálónak kell tartoznia egy-egy egész, fél-, negyed- stb. telekhez. Pl. Pecsényéd földjeit a 2-ik kategóriába sorolták. Itt egy fél telkes jobbágnak egy pozsonyi mérőre való belső telke, 11 1/8 hold külső szántója, és 2 emberrnyi (Tagwerk) kaszálója kell, hogy legyen. (A rendelkezések szerint ha nincs annyi, a tartalékföldekből ki kell egészíteni.) Egy féltelkes jobbágy itt pl. évente 26 — 52 napot robotol (aszerint, hogy van-e ígása, vagy nincsen), 1 ft. földesúri adót (Zins) fizet, 1/2 öl tüzifát, 3 font fonadékot, melyet a jobbágyasszonyoknak osztottak ki feldolgozásra, 1/2 icce zsírt, 2 kappant és 7 tojást szolgáltat az urbárium rendelkezése szerint. (Az ennél nagyobb vagy kisebb telekhányaddal rendelkező arányosan nagyobb vagy kisebb terhet visel.) Hasonló a helyzet az uradalom többi helységeinél is, változást csak aszerint tapasztalhatunk, hogy hányadik kategóriába sorolták be a kérdéses falu földjeit.

A magyarországi átlagos viszonyok alapján megállapított normák nem voltak alkalmazhatók a sokkal fejlettebb körülmények között élő fraknói uradalom jobbágaira, amint hogy nem tudtak mit kezdeni velük az átlagnál fejletlenebb kelet-magyarországi részeken sem. Így került sor arra, hogy már közvetlenül az új urbárium bevezetése után, 1768. január 1-én új szerződéseket kötöttek az uradalom falvaival. Az országos rendelkezések egyébként lehetővé tették ilyen szerződések megkötését abban az esetben, ha az urbárium rendelkezései egy adott területen kedvezőtlenebbek lennének a jobbágyoknak, mint korábbi állapotuk volt. Véleményünk szerint az 1767-es országos urbárium a fraknói uradalomban mind a jobbágyoknak, mind pedig a földesúrnak sokkal kedvezőtlenebb volt, mint azok a normák, amelyek az elmúlt két évszázad alatt kialakultak.⁷⁸ Így pl. Schadendorf kontraktusa lényegében szentesíti az addig is fennállott körülményeket, azzal a különbséggel, hogy a szerződést csak három évre kötötték, és annak lejártá után azt meg kellett újítani. Az 1768-as szerződés mellett az 1776 — 78 közötti három évre vonatkozó kontraktus szövege is fennmaradt. (Mindkettőt lásd a függelékben!) Nem tudjuk, hány község kötött még hasonló szerződéseket, mert azok nem maradtak fenn teljes számban. A kollektív kontraktusok mellett feltűnik azonban egy másik forma is, amikor egyes falvakon belül a jobbágyok egy része személy szerint, külön-külön váltja meg magát és köt szerződést az uradalommal. A megyéhez is beterjesztett kontraktusokról összesítő kimutatás készült, amely fennmaradt a Soproni Állami Levéltárban.⁷⁹ Eszerint Nagymartonban 20 jobbágy kötött szerződést, ezeknek a haszna (az 1767-es urbáriumban előírt szolgáltatásokhoz képest) 40 ft. 25 den. Tormafalun 11 jobbágy szerződött, 44 ft. 30 den. haszonnal. Zemendorfon csak egy jobbágy szerződött, 3 ft. 50 den. haszonnal. Egész falvak szerződéseiről is mérleget készítettek az egykorú összeírók. Eszerint

⁷⁸ Ugyanezt állapítja meg *Soós Imre* Sopron megye egy sor községéről. Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron. 1941. 13. l.

⁷⁹ Soproni Állami Levéltár, Sopron vm. lt-a 5-f/2. fasc. 3.

Pecsenyéd 1231 robotnapot váltott meg az uradalomtól, ennek értéke 307 ft. 75 den. lenne, de csak 246 ft. 20 den-ért váltották meg, tehát 61 ft. 55 den. hasznuk volt rajta. (Ennél a 61 ft.-nál azonban hasonlíthatatlanul nagyobb hasznot jelentett Pecsenyéd tehető jobbágyainak az, hogy nem kellett 1231 robotnapot ledolgozniuk.) Pöttelsdorf lakóinak az urbárium szerint 4194 napot kellene robotolniuk, de az uradalom⁸⁰ ebből csak 688-at vett igénybe, 3506-ot megválthatnak 25 denárjával: ez 876 ft. 50 den., + 82 ft. a cenzus, 141 ft. 14 den. a kilenced helyett, 22 ft. 15 den. a fonadék értéke; a tojás, tyúk s egyéb apróságok értékét is pénzben határozták meg, mindez együtt 1151 ft. 21 1/2 den. A kontraktuális összeget ebből levonva kitűnik, hogy a jobbágyoknak 211 ft. 21 1/2 den. hasznuk származik, de ismét a megváltás ténye a jelentősebb.

A töredékesen fennmaradt kontraktusok alapján is megállapíthatjuk, hogy a fraknói uradalom falvaiba nem tudták, — úgy látszik, nem is akarták — bevezetni az 1767-es urbárium egységesítő rendszerét, mert az igen fejlett pénzgazdálkodás nem bírta el az urbárium normáit, és mind az uradalomnak, mind pedig a jobbágyoknak sokkal kedvezőbb volt a régi rendszer fenntartása, amelyet azután új szerződésekkel rögzítettek. Végeredményben a jobbágyoknak a XVIII. század utolsó harmadára is sikerült fenntartaniuk azt az állapotot, hogy sem kilencedet, sem tizedet nem szolgáltatottak, apró természetbeli szolgáltatásaikat és az országosan átlagosnak minősíthető robot egy részét pénzen megváltották; őket illette a borkimérés haszna is. Mindez nagy lépéseket jelentett a szabadparaszti állapot felé, amelyet csak a különösen kedvező piacviszonyok mellett kibontakozó széleskörű árutermelés és pénzgazdálkodás tett lehetővé.

*

Hogy mennyire a kedvező piacviszonyok teremtették meg a szabadabb élet feltételeit, arra bizonyíték az a tény is, hogy termelési technikájuk egy cseppet sem volt fejlettebb, mint az országos átlagé. A XVII. századi számadások, valamint az 1752—54-es összeírás és az 1767-es urbárium egyes feljegyzései 3 nyomásos vetésforgóról és 3,5—4—5-szörös terméshozamról tudósítanak; ez megfelel az ország egyéb, viszonylag fejlett vidékein észlelt termelékenységi adatoknak. A paraszti termelés valamivel jobb lehetett, mint az uradalmak majorsági terméseredményei. Az 5-szörös búza- és rozshozam már igen jónak számított, és ritka volt; az átlag 3- és 4-szeres szemhozam között mozgott. A Sopron város majorságaiból származó terméseredmények még ennél is gyengébb termésátlagokat mutatnak.⁸¹ A termelékenységi mutatók szinte évszázadokon át változatlanok voltak, legalábbis a XVIII. század végéig, és csak a XVI. századhoz képest mutattak igen kis fokú emelkedést. Ezek a terméshozamok nagyjából megegyeztek az egykorú közép-európai átlagokkal, csak a mezőgazdasági forradalmat megért Angliában és Hollandiában találunk már a XVII. századtól kezdve sokkal magasabb terméseredményeket.

⁸⁰ Pöttelsdorf 1738 óta része a fraknói uradalomnak, azelőtt Hornsteinhez tartozott.

⁸¹ Vö. *Királyné—Makkai L.—N. Kiss I.—Zimányi V.*: Mezőgazdasági termelés és termelékenység Magyarországon a késői feudalizmus korában. Agrártörténeti Szemle, 1968. 1—2. sz., valamint *Makkai L.*: Landwirtschaftliche Produktion und Produktivität in Ungarn im 17. Jh. mit besonderer Rücksicht auf das Burgenland. Kézirat.

Adataink elsősorban a gabona- és bortermelesre vonatkoznak, a fraknói uradalom urbáriumai sajnálatos módon nem tartalmazzák az állatállomány számbavételét. Egyedül az 1752—54-es megyei összeírás tünteti fel a jobbágyok állatait is, bár megjegyzendő, hogy egy megyei összeírás alkalmával sokkal nagyobb lehetőség volt az állatállomány egy részének az eltagadására, mint az uradalmi felvételek alkalmával. (Lásd a függelékben!)

A jobbágyoknak állatokkal való ellátottsága mindenestre nagyobb volt, mint a nyugat-európai parasztságé; ez összefügg a kisebb népsűrűséggel, amely relatíve több állat tartását tette lehetővé. Makkai László számításai szerint Nyugat-Magyarországon egy-egy jobbágycsalád cereália-fogyasztása nem igen haladta meg a napi 3250 kalóriát; ehhez még legalább 8256 kalória hiányzott. Ezt a hiányzó mennyiséget hüvelyesekkel, káposztával, tejtermékekkel, tojással, mézzel és főleg hússal pótolták.⁸² Hogy a húsfogyasztás igen komoly szerepet játszott az egykorú étrendben, és a parasztság csak a későbbi évszázadok során vált kevés húst fogyasztóvá, arra jó támpontot nyújt a bortermeleséről híres Tarcal mezőváros mézárszékein egy év alatt kimért hús mennyisége: egy lakosra kb. 90 gramm marhahús jutott naponta, a XVI. század utolsó harmadából származó adat szerint.⁸³ Hogy közelebbi példát hozzunk (bár nem paraszti lakosságra vonatkozik), ismerjük a Sopron mézárszékein 1567-ben, 1570-ben és 1593-ban kimért hús mennyiségét.⁸⁴ Eszerint 1570-ben, ha Sopron lakosságát 4500 főre becsüljük, egy lakosra heti 840 gramm hús jut, ha csak 3000 főnyi lakosságot feltételezünk, úgy heti 1290 gramm a mézárszékein kimért hús egy személyre eső mennyisége. (Ez napi 120, ill. 184 gramm átlag, a gyerekeket is beleszámítva.) 1593-ban ezek a számok majdnem azonosan alakulnak: 4500 lakos feltételezése mellett 1250 gramm személyenként és hetenként.⁸⁵ Ezt a mennyiséget minden bizonnyal jelentős számú házilag tartott sertéssel és szárnyassal toldották meg. Hogy tárgyalt vidékünkön valóban ilyen magas színvonalú volt a táplálkozás, és eltérően az egykorú nyugat-európai étkezési módtól, nem szorítkozott olyan nagy mértékben a gabonaneműek fogyasztására, az egy 1568-ban vidékünkön keletkezett napszámrendtartásból is kitérnék:⁸⁶ „A kézművesek és napszámosok napfelkeltétől napnyugtáig tartoznak dolgozni, kivéve egy-egy fél óra szünetet ebédkor és vacsorakor. Azokat a napszámosokat és kézműveseket, akik napszámuk mellett ételmezt is kapnak, napjában négyszer kell ételmezni, és pedig reggel 7 vagy 8 órakor joguk van kására (Koch) és levesre, délben négy fogásra, délután 3 és 4 óra között sajtra és kenyérre, és este három fogásra.” (Amennyiben a kézműves vagy napszámos ételmezt kapott, úgy napszámja kb. a fele volt az ételmezt nélküli napszáménak.)

E meglehetősen kedvező XVI. századi viszonyok valamelyest romlottak ugyan a XVII. század folyamán, de mint láttuk, a fraknói uradalom területén

⁸² Makkai L.: Landwirtschaftliche Produktion ... 10. l.

⁸³ Uo. Tarcal oppidum húsfogyasztásáról. Idézve N. Kiss I. közleményéből (Múzeumi Közlemények, 1967. II. rész).

⁸⁴ Zimányi V.: Sopron város húsellátása 1567-ben, 1570-ben és 1593-ban. Agrártörténeti Szemle, 1969. 3—4. sz.

⁸⁵ A 4500-as lélekszám-becslés Házi Jenőtől származik. Ezt a számot újabb kutatások alacsonyabbra helyezik. Vö. Granasztói György: Sopron város lélekszáma a XVI—XVII. században. Történelmi Szemle 1970. XIII. évf. 3. sz. Granasztói városi adókönyvek alapján 1552-ben 2305—2589 főre, 1633-ban 3068—3441 főre becsüli Sopron lakosságát.

⁸⁶ Ernst Löger: Heimatkunde des Bezirkes Mattersburg im Burgenland. Wien, Leipzig. 1931. 93. l.

a helyzet nem vált nagyon súlyossá. Csak az összehasonlítás kedvéért idézzük röviden, milyen körülmények között élt a francia parasztság a XVII. században. Az ekkor négyzetkilométerenként átlag 40 főnyi népsűrűségű Franciaországban az embereknek relatíve nagy száma miatt a fő élelmiszer a gabona volt, mert ez szolgáltatta egy adott földterületen a legtöbb kalóriát. Különösen a rozst és zabot termesztették, mert annak nagyobb volt a hozama, mint a búzáé. Az emberek ételme főleg kenyérből és levesből állott. Jó években kétszerest (búza és valamely más cereália keverékét) fogyasztották. A tiszta búzakenyér luxusnak számított; a rozskenyér a tehetősebb emberek ételme volt. Az állatállomány csekély volt, mert a lehető legtöbb földet megművelték, és kevés maradt legelőnek. Az állatállomány rosszul táplált és gyenge volt. Ilyen körülmények között a lakosság nagy része is rosszul táplált volt, rossz egészséggel és rövid átlagos életkorral, amely kb. 20–25 év volt a nagy gyermekhalandóság miatt. Aki megérte a felnőttkort, az is általában 30–40 éves kora között halt meg. Még a legjobban táplált nemesek és polgárok is rendszerint 48–56 éves kor között haltak meg. Ez a népesség, bár rövid életű volt, mégsem volt fiatal, mert gyorsan megöregedett. 40 év után egy férfi már aggastyán volt. A szegény vidékeken már a 30 éves parasztokat is úgy lehetett „ránca szedni és földhöz vágni”, mint az öregasszonyokat.⁸⁷ — A magyarországi, és speciálisan a fraknoi forrásokat tanulmányozva, a kutatónak semmi ehhez hasonló benyomása nem támad a népesség erőnlétéről. Bár az életkörülmények nem mérhető modern mértékkel, a lakosság, egyes járványos és éhségsújtotta éveket leszámítva, sokkal erőteljesebb volt, mint egykorú francia, nyugat-európai kortársai. Ezt döntően a nagyobb fehérjefogyasztás biztosította. A fehérjének viszonylag nagy aránya a szénhidrátokkal szemben Magyarország agrárprodukciónak modernebbnek tünteti fel, mint az egykorú nyugat-európai országokét. Ez azonban megtévesztő, mivel ezt a proteingazdagságot a mezőgazdaság külterjességével vásárolták meg. Azonos technikai feltételek mellett Magyarországon kevésbé használták ki a termelési lehetőségeket, mint ahogy ez nyugaton történt. A mezőgazdaság termelékenységébe mélyen alatta maradt annak a mértéknek, amelyet még a két- és háromnyomásos gazdálkodás keretében el lehetett volna érni. Egy olyan országban, ahol a lakosság túlnyomó többsége parasztokból állott, a visszamaradottságnak a negatív következményei nem annyira a népélelmezés terén, mint inkább az általános társadalmi fejlődésben, elsősorban a nem-agrár népesség rendkívül alacsony arányában éreztették hatásukat.⁸⁸

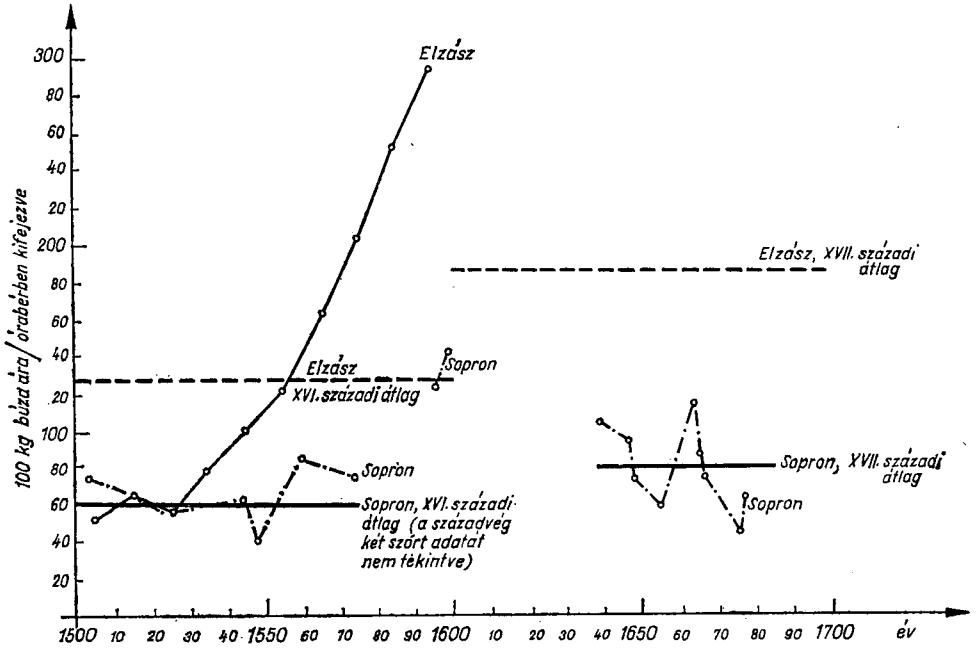
Még egy további megközelítési mód a francia állapotokkal való összehasonlításra az árstruktúrák, ill. a reálbérek összehasonlítása. Jean Fourastié professzor és tanítványai azt vizsgálták, hogy egy kőművessegédnek hány munkaórát kellett dolgoznia egy mázsa búza árának a megkereséséhez.⁸⁹ Ugyanezt mi is kiszámítottuk a soproni ár- és béradatok alapján. Az eredmény, melyet a 44. lapon levő grafikonon szemléltetünk, nagyon meglepő.

Kiderül ugyanis belőle, hogy 1500 és 1530 között Elzászban és Sopronban megközelítően ugyanannyi munkaórát kellett dolgoznia egy kőművessegédnek

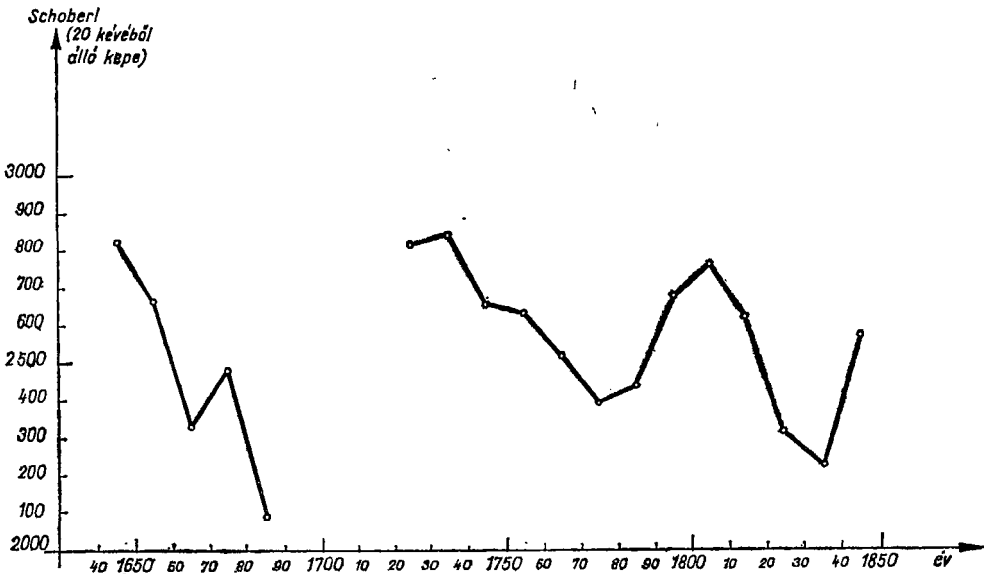
⁸⁷ Histoire générale des civilisations. Tome IV. Les XVIe et XVIIe siècles (R. Mousnier). Paris. 1956. 145. kk. 1.

⁸⁸ Makkai L.: Landwirtschaftliche Produktion . . .

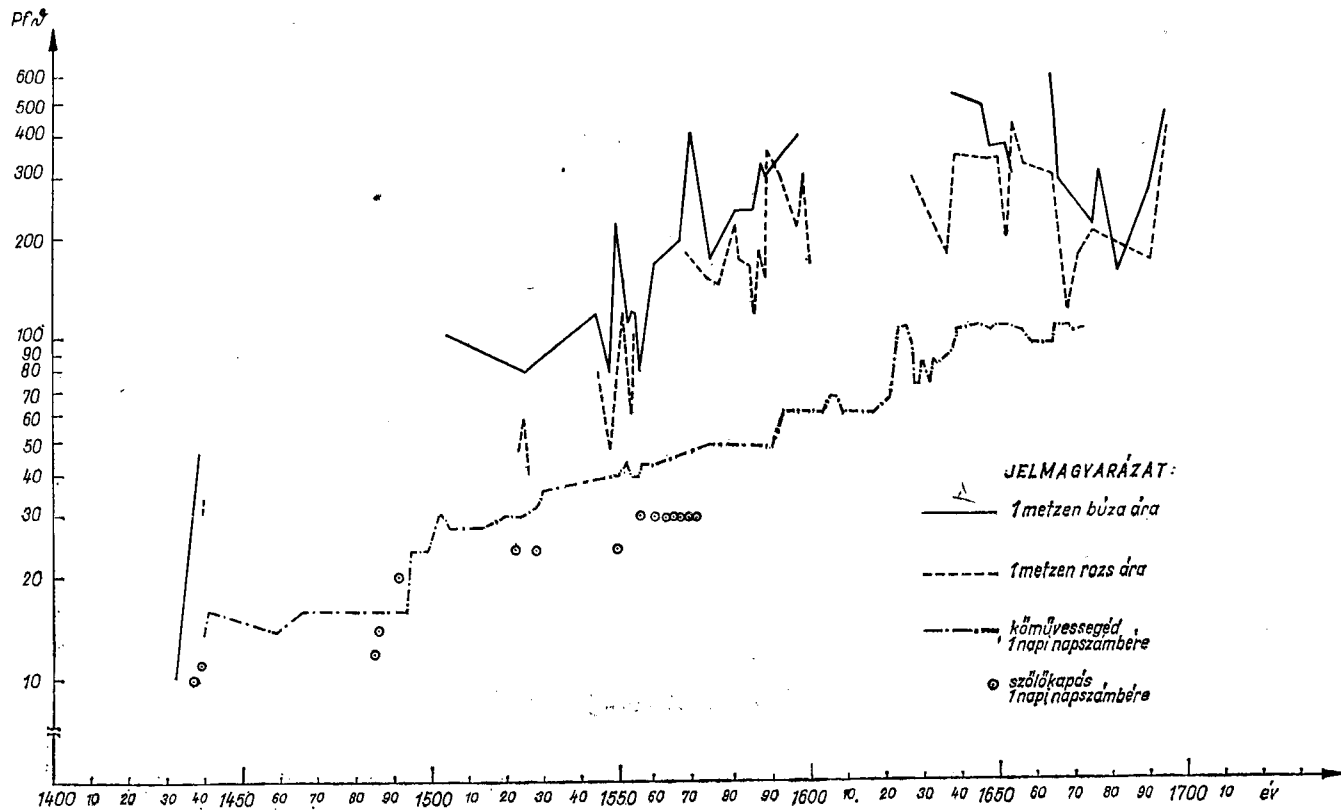
⁸⁹ École Pratique des Hautes Études, VI. Section. Prix de vente et prix de revient. Recherches sur l'évolution des prix en période de progrès technique. 13e et 14e série. René Grandamy: La grande regression. Kéziratként.

5. ábra *Reálberek*. Azt fejezik ki, hogy Elzászban, ill Sopronban hány munkaóra alatt kereste meg egy kőművessegéd 100 kg búza árát, mindkét helyen 12 órás átlagos munkanapot feltételezve.

7. ábra A ruszti teljes gabonatermés mennyisége a tizedjegyzékek alapján (H. Prickler kutatási eredménye)

6. ábra. Soproni árak és bérek

100 kg búzáért. A XVI. század közepétől kezdve a nyugati segédmunkás élet-színvonala rohamosan romlott, s ez a helyzet csak fokozódott a XVII. század során. Sopronból sajnos nem rendelkezünk olyan bőséges adatokkal és azok alapján kiszámítható 10 éves átlagokkal, mint Elzászból, azonban szórt adataink is lehetővé teszik az összehasonlítást. Világosan kitűnik, hogy mind a XVI. század második felében, mind pedig az egész XVII. század folyamán sokkal magasabb volt a soproni segédmunkás reálbére, mint nyugati társáé; a soproni reálbér a XVII. században is alig romlott a XVI. századi átlaghoz képest. Kiemelkedő romlást a háborús évek, vagy egy-egy különösen rossz termés esetén tapasztalunk, és mivel nincs elég adatunk a 10 éves átlagok kiszámításához, ezek az évek nagyon kiugranak a grafikonon, de még ilyenkor is messze elmaradnak az elzászi szint mögött. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált terület lakossága nemcsak jobban táplálkozott, több húst fogyasztott, mint a francia parasztság, hanem a reálbérek is sokkal magasabbak voltak itt. Ezt a megállapítást nyugodtan vonatkoztathatjuk a parasztságra is, hiszen a szőlőkapások napszámberét is feldolgoztuk és tudjuk, hogy az csak kevéssel maradt el a kőművesegéd napszámberé mögött. Összehasonlításunkból arra az eredményre jutunk, hogy az elmaradottabb kelet-európai viszonyok végeredményben azt eredményezték, hogy a munka kihasználása is elmaradottabb, rosszabb hatásfokú volt, ami rövid távon a népesség jobb életszínvonalát tette lehetővé.

Feltételezésünk szerint a helyzet valamelyest romlott a XVIII. század folyamán. Erre enged következtetni a növekvő népsűrűség (1767-ben már 57 fő/km²), amellyel nem járt együtt a termelékenység fokozódása, de még a vetésterület megfelelő arányú növelése sem. Az 1717-es és 1752–54-es összeírásokból kiderült, hogy jelentősen csökkent e nem egészen fél évszázad alatt az egy főre eső szántóföld mennyisége. H. Prickler vizsgálódásai pedig, amelyeket a közeli Ruszt gabonadézsmajegyzékei alapján végzett, arra mutatnak, hogy a termelt gabonamennyiség, bizonyos periodikus ingadozás ellenére is, végső tendenciájában nem emelkedett, hanem inkább valamelyest csökkent a XVIII. század folyamán.⁹⁰

Az a benyomásunk támad, hogy a fraknói uradalom jobbágysai a XVIII. század közepére mind abszolút értelemben, mind pedig az ország más vidékeihez viszonyítva veszítettek abból a kivételesen kedvező helyzetükből, amelynek a XVI–XVII. század folyamán részesei voltak.

F Ü G G E L É K

OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 102. köteg. 10491. sz. Beiläufiger Extract des bahren Gelds Einkommen bei der Grafschaft Forchtenstein. [1650]

	fl	kr.	d.
Mattersdorf hat verwichenes 1650 Jahr samt dem Bannwein			
in Geld erlegt	2 418	21	—
Forchtenau	475	2	1
Wiesen	494	22	1
Siegles	583	45	3
Krensdorf	622	47	2
Pötsching	2 172	24	—
Zillingtal	867	10	2
Stinkenbrunn	784	57	1

⁹⁰ H. Prickler kéziratosa tanulmánya a ruszti gabonatermelésről, amelynek adatait volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

Milliehdorf	2 192	18	2
Großhöflein	1 803	10	—
Breitenbrunn	1 760	52	2
Trausdorf	451	30	—
Hirm	153	46	2
Antau	231	8	3
Stettera	489	10	1/2
Zemendorf	800	—	—
Walbersdorfer Traid- und Weinzehend hat ertragen	70	10	—
Schadendorf von den Bestand Táz	125	—	—
Marz hat bezahlt	1 452	—	—
Siggraben	261	—	—
Schloss Neustift	5	46	2
Der fürst. Forchtensteiner Untertanen zu Donnerskirchen Hausdienst	3	36	—
Mattersdorfer Judenschaft Hausdienst	156	—	—
St. Nicola hat bezahlt	117	—	—
Summa des Ordinari Geldeinkommen:	18 446	19	1 1 2

Extra und ungewisse Geldeinkommen:

Neustadt bezahlt von den Bestand wegen der Maut bei der Ungerthor und des halben Leitha Wasser	29	—	—
Von den Mauten zu Milichdorf und Pötsching	300	—	—
In Ausgang ist anno 1650 von Neustadt, Bruck, Forchtenau und Zehent Hütten einkommen	858	45	—
Bergrecht und Deditgeld alda	127	52	1/4
Strafgeld	96	36	—
Züegh ist einkommen	104	—	—
Gewöhr und Pfundgeld	363	—	—
Sterbrechtgeld	383	52	—
Holz aus denen Hofwäldern um bahr Geld abgeben worden ..	261	—	—
Die Hofmühl zu Mattersdorf bezahlt den Bestand jährlich ..	70	—	—
Bei St. Nicola werden jährlichen Hofwein per 600 oder 700 fl verleutgebt.			
Bestand von Bad zu Großhöflein jährlich 100, anno 1650 ist bezahlt worden	93	20	—
Zwei Wiesen bei der Leitha zahlen	10	—	—
Von dem Salz ist ein Gewinn zu erholen von etwas in der Menig (Menge?) verkauft wird. Vom Bräuhaus zu Mat- tersdorf der Bestand	125	—	—
Vom verkauften Hofleger 16 Eimer (á 1 fl) zusammen	16	—	—
Vom Pulver Stampf zu Forchtenau trägt der Bestand	30	—	—
Von den Leitgeben oder Weinausgeben auf der Schloß Neustift wird jährlich zahlt	30	—	—
Die Forchtensteiner Mayerhöfe tragen in Geld Einkommen ..	890	—	—
Zu Csorna werden jährlich per 6, 7 und in die 800 fl Hof- wein verleutgebt.			
Bei der Forchtensteiner Leitha Mühl werden auch bisweilen mehr und weniger Wein ausgeleitgebt.			

OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg 10546. sz. Verzeichnúß, was die . . . Forchtensteiner Grafschafts Fleckten jährlichen, sowohl für ihre ordinarii als extraordinarii Gaaben entrichten und bezahlen müßen. (Év nélkül, XVII. század második fele).

Ordinarii Gaben:

Forchtenau	289 fl	11 kr	3 d	Trausdorf	350 fl	— kr	— d
Wiesen	304 „	33 „	2 „	Prodersdorf	176	8 „	2 „
Mattersdorf	2300 „	— „	— „	Hirm	72 „	5 „	— „
Sieglesß	293 „	46 „	2 „	Antau	130 „	— „	3 „
Krensdorf	325 „	4 „	2 „	Stettera	279 „	11 „	1 „
Pötsching	1900 „	— „	— „	Zemendorf	— „	— „	— „
Zillingtal	483 „	53 „	2 „	Walbersdorf	58 „	1 „	3 „

Millichdorf	1880 fl	— kr	— d	Marz	1 200 fl	— kr	— d
Großhöflein	1516 „	— „	— „	Schadendorf	1 245 „	— „	— „
Donnerskirchen	3 „	36 „	— „	Sieggraben	89 „	30 „	2 „
Breitenbrunn	1500 „	— „	— „	Schloß Neustift	47 „	31 „	— „
Fraukirchen	170 „	— „	— „	St. Nicla	347 „	30 „	— „
Pamhagen	1205 „	— „	— „	Summa	16 621 fl	4 kr	2 d
Wallern	456 „	— „	— „				

Folgen die extraordinarii Gaben:

Die beiden Traid- und Weinzehent bringen jährlichen cca	1 140 fl	21 kr	
616 Eimer Bannwein, welchen die Untertanen trinken müssen, aber nur den Aufschlag, (24 kr pro Eimer)	256 „	24 „	
Am Pfingstmontag durch die Untertanen auf der Frauenhaidt bei 112 Eimer Hofwein geleitget (6 kr. pro Pint), bringt der Eimer zu 48 Pinten 4 fl 48 kr,	537 „	36 „	
Von denen beiden Meuthen zu Pötsching und Millichdorf hat man jährlich bezahlt 350 fl	350 „	— „	
Die Stadt Neustadt gibt jährlichen wegen der Maut bei dem Zingertor 26 fl, dann wegen den halben Leitha 3 fl,	29 „	— „	
Item die Neustadt zahlt jährlichen für Ausgang	400 „	— „	
Item auch von der Stadt Bruck wegen ihrer in der Herrschaft habenden Weingarten, item zu Mattersdorf, Forchtenau, Eisenstadt, von denen fremden Parteien, Ihren hinweg gebrachten Maisch, jährlichen von Ausganggeld ein, (átlagosan)	200 „	— „	
Item kommt jährlich zu Lesenszeiten wegen der Fremden von Lößzettel und Bergrechtgeld ein, cca	310 „	— „	
Von Thenngeld kommt ein, von jedem Thenn 3 fl, cca	38 „	— „	
Von dem Hofmill zu Mattersdorf wird bezahlt	70 „	— „	
Von dem Hofbrauhaus zu Mattersdorf	65 „	— „	
Die Holden oder Inwohner zu Forchtenau, zum Zins	13 „	— „	
Die Holden zu Großhöflein	44 „	— „	
Von 2 Wiesen, zur Neustadt gehörig	10 „	— „	
Von der Baumgartmühl zu Mattersdorf, und denen Mühlen zu Forchtenau für Mühlrobat, und... Möstschweingeld	12 „	10 „	2d
Strafgelder von Untertanen cca	150 „	— „	
Der Hammerschmidt von Siegleß gibt von dem neu erbauten Hammer 78 „	78 „	— „	
Es werden bei denen beiden Ziegelöfen zu Mattersdorf und Forchtenau Ziegel gebrannt, konnten wenigst bei 50 Tausend jährlich verkauft werden (á 4 fl)	200 „	— „	
Item so kein Gebau, konnte man 15 Mut Kalch verkaufen (á 12 fl)	180 „	— „	
Die Fleischhacker in der Graf- und Herrschaft haben bishero wegen der geleseten rauhen Ochsen- und Kuhhäute in Geld 1000 fl bezahlt, ob sie aber solches Geld hinfüro auch bezahlen werden, steht in Zweifel	1 000 „	— „	
Es kommt etwas von Abzug in Geld, doch ganz ungleich	150 fl	— „	
Von gefertigten Geburtsbriefen kommt in Geld ein cca	72 „	— „	
Von den abgestorbenen Untertanen abgehandelten Vermögen, item wegen der ausgefriedigten Haus, Weingarten, für Sterbrecht, dann Gewähr und Pfundgeld cca	1 000 „	— „	
Von Brennholz, aus denen Hofwäldern, wird denen Untertanen um das bare Geld kauflichen dargeben cca	250 „	— „	
Wird jährlich aus denen Grafschafts Mayerhöfen und von Csorna etwas von jungen Kleinvieh, Kälber, Spennfädl, Lämmer, altes Galtvieh, Heutl, Käse, Grinn und dürres Obst (stb. apróság) verkauft, cca	1 000 „	— „	
Item wird für die bei dem Schloß Forchtenstein Hofleutha Mühl, und St. Nicla an der Leitha, verleitgetben Hofweinen . . . in Geld bezahlt, cca	1 500 „	— „	
Dann kommt zu Csorna jährlich von denen Untertanen und anderen Extraordinarii Sachen, wie auch von verleitgetben Hofweinen in Geld ein, von solchen werden aber die aldaigen bedienten Mader und andere extraordinarii Ausgaben bezahlt, was verbleibt cca	850 „	— „	

Die Holden oder Inwohner zu St Georgii und Michaelis, jeder 15 kr., kommt ein	175 fl	—	kr
Item als oft auch denen Flecken Pahnthätunk (Pantading) gehalten, und neue Richter konfirmiert worden, kommt auch etwas Panthatungsgeld ein	—	—	„
Ingleichen wenn Untertanskinder aus der Herrschaft mit Verwilligung verheiratet, oder begeben, kommt auch etwas wegen Entlassung der Untertänigkeit ein	—	—	„
Dann das Schmalz, 1500 Halbe (á 12 kr)	300	„	—
Heu	600	„	—
Küchels Victualien	387	„	—
Item ... Mästschwein bei 50 St.	225	„	—
Mehr Obst und grün Gartensachen	125	„	—
Strab und Über Kerb	50	„	—
Bergrecht und Contract Verehr Wein eca 1038 Eimer, ausser der Besoldungwein, á 4 fl	4 152	„	—
Absonder der Zehent (200, 300 oder 400 Eimer) auf diesmal zuraiten 200 Eimer, per	800	„	—
Bauwein aus den Hofweingarten, 400, 500, 600, 700, auch 800 Eimer, diesmal 600 zuraiten	2 400	„	—
Item Walbersdorfer mit Breitenbrunner Weinzehent, 40, 50, oder 60 Eimer, 50 zuraiten bringt	200	„	—
Bautraid, samt denen Csornaer Waiz, 700 Metzen (á 1 fl)	700	„	—
Korn 1200 Metzen (á 45 kr)	900	„	—
Gersten 600 Metzen (á 30 kr)	300	„	—
Habern 1500 Metzen (á 15 kr)	375	„	—
Lins 18 Metzen (á 1 fl)	18	„	—
Mühl und Ackerzins, Zehent in specie, und von der Leitha Mühl Waiz 60 Metzen (á 1 fl)	60	„	—
Korn 600 Metzen (á 45 kr)	450	„	—
Gersten 130 Metzen (á 30 kr)	65	„	—
Habern 200 Metzen (á 15 kr)	50	„	—
Summa summarum:	38 860 fl	33	kr

Von diesen vermög spezifizierten Einkommen soll auch ausbezahlt werden:

Denen Bedienten ihre Geld- und Fleischbesoldungen, in allen	
Item das Fleisch und andere Notturften zum frei Tafel	
Item das Kloster Kirchberg, wegen der Freula Cristina	232 fl
Item Kostgeld wegen des jungen Herren Grafen Laszo nach Wien Um das notwendige Eisenwerk und Nägel	
Für Schindl, Laden und andere Holzwerk	
Denen Zimmerleute, ihre Arbeit	
Kanzlei Notturften	
In die Hofweingarten Weinstecken	
Baugeld auf die Hofweingarten	247 fl
Auf die Handwerksleute, als Glaser, Sailer und Haffner	
Ausgaben auf die Mayerhöfe	
Ausgaben auf die Hofmühlen	
Extraordinarii Ausgaben	
(Ezenkivül jelentékelen, néhány forintos tételek felsorolva)	
Die Einkommen kann man in einem Jahr in barem Geld nicht ein- bringen, sondern mit Auspännung der Wein.	
Bis man die Wein und das Getreide zu Geld macht, braucht Zeit dazu. Und was in einem Jahr gefechstet wird, soll man erst auf das andere Jahr verkaufen, der gut wirtschaften will, und ist nicht ratsam, dass man sich allerdings sollte plessen [entblößen?], dann oft- mal kosten die alten Weine viel Geld.	
Aus der Herrschaft werden viel Wein abgeführt, wer billig das man vor die Wein das Geld in die Ämter erlegt, sonst wird das Einkommen alle weill geschwächert.	

OL. Esterházy hg. lt. P. 125. 103. köteg 10536. sz. Geldraitung 1687—1690. Extract, was bei der Grafschaft Forchtenstein in barem Geld einkommen und ausgeben worden ist.

Empfang	1687			1688			1689			1690		
	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d	fl	kr	d
Rest	7 734	8	3 ¹ / ₂	8 655	36	3 ¹ / ₂	15 437	8 ⁵ / ₈	3 ³ / ₄	20 137	56 ⁵ / ₈	1 ³ / ₄
Contract und Gabengelder	18 092	36	3 ¹ / ₂	17 478	48 ⁵ / ₈	3 ¹ / ₂	17 580	14 ⁵ / ₈	1 ³ / ₄	17 910	9 ⁵ / ₈	—
Zimmerzins, Möst-, Schweingeld u. Bestandgeld	97	55	2	139	10	2	76	10	2	98	—	—
Mautbestand	420	—	—	449	—	—	449	—	—	629	—	—
Lößetl, Bergrecht und lb. geld	351	—	—	286	17	—	265	11	2	221	14	—
Ausganggeld	613	41	—	627	20	2	564	55	2	569	52	3
Thengeld	29	30	—	29	59	—	29	15	—	32	3	—
Um verkauftes Holz	289	50	—	340	13	2	310	3	—	196	12	—
Grundbuch Tax	963	8	1	485	5	—	588	—	3	350	—	—
Ausgefertigte Geburtsbriefe	27	—	—	9	—	—	45	—	—	9	—	—
Abzuggeld	75	24	—	221	29	—	101	12	—	1	24	—
Strafgeld	20	15	—	39	—	—	84	—	—	29	30	—
Pantaidinggeld	6	48	—	6	42	—	—	—	—	13	42	—
Um verkauften Kalch	97	11	2	—	—	—	88	51	—	} 57	—	—
Um verkaufte Ziegel	87	15	—	36	36	—	156	9	—		—	—
Um verleitgebte Wein	1 944	18	2	1 395	21	—	3 844	38	—	3 015	15	—
Mayerschaft Nützung	303	45	—	335	48	—	790	27	—	—	—	—
Garten Nützung	44	6	—	52	36	—	170	—	—	22	43	2
Wienerischer Hauszins	1 272	—	—	1 282	—	—	1 295	45	—	1 214	30	—
Holden Anschlag	48	37	2	47	15	—	46	7	2	45	15	—
Verkauftes Hoftraid	1 119	28	2	1 781	22	2	—	—	—	608	54	—
Csorner Geldeinkommen	816	43	—	1 549	—	—	1 136	—	—	695	—	—
Extraordinarii Geldempfang	2 009	41	2	1 358	15	—	—	—	—	1 265	—	—
Item ist 1688 eingebracht worden	—	—	—	10 847	17	1 ¹ / ₄	—	—	—	—	—	—
Um verkauftes Fisch	—	—	—	278	18	—	—	—	—	—	—	—
Ist an alten Restanten eingebracht	—	—	—	—	—	—	4 176	1	—	7 267	44	—
Mayerschafts Einkommen mit Csorna	—	—	—	—	—	—	—	—	—	481	57	—
Summa	36 464	23	3 ¹ / ₂	47631	30 ⁵ / ₈	3 ³ / ₄	46 256	27 ⁵ / ₈	3 ³ / ₄	54 861	22 ¹ / ₄	2 ³ / ₄

Ausgab												
Ihro Hochfürstlicher Durchlaut	1 612	43	1	2 440	58	—	15 269	—	—	4 443	59	2
Auf Besoldung und Litlohn	2 792	42	—	2 195	15	2	2 237	23	—	2 134	—	—
Auf bezahlte Interesse	15 145	—	—	12 128	—	—	1 040	—	—	10 268	—	—
Auf angespändte Wein	6 081	30	—	13 432	15	—	3 633	—	—	6 760	15	—
Auf Handwerksleute	386	58	—	402	32	2	745	24	—	1 350	—	—
Um erkaufte Schindl	115	—	—	18	12	—	286	52	—	131	3	2
Um erkaufte Holzwerk	113	17	—	136	41	—	142	26	—	467	33	—
Um genommenes Eisenwerk	219	—	—	123	—	—	200	—	—	200	—	—
Um genommenes Hoffleisch	444	11	—	158	42	—	180	18	3	133	—	—
Um Kanzlei Notturften	29	9	—	40	36	—	86	26	—	41	50	—
Auf Kasten-, Keller- und Küchlschaferei	112	2	1	232	56	3	86	8	—	350	4	—
Um bezahlte Schußgeld	4	45	—	14	—	—	19	30	—	16	—	—
Auf die Hofweingarten Baugeld	250	44	—	284	45	2	265	—	—	277	45	—
Auf die Wienerischen Häuser	48	18	—	77	5	—	227	28	—	85	8	—
Auf Notturften ins Forchtensteiner Schloß	41	—	—	23	43	—	40	—	—	26	—	—
Auf Ziegel- und Kalchbrennen	104	15	—	59	48	—	120	51	—	134	—	—
Extraordinarii Ausgaben	308	12	2	425	51	2	—	—	—	4 870	45	—
Convict Haus zu Ödenburg	—	—	—	—	—	—	129	16	—	86	21	—
Summa	27 808	47	—	32 194	21	3	26 118	32	3	31 775	31	—
Rest	8 655	36	3 $\frac{1}{2}$	15 437	8 $\frac{5}{8}$	3 $\frac{3}{4}$	20 137	56 $\frac{5}{8}$	3	23 085	51 $\frac{1}{4}$	23 $\frac{3}{4}$

Soproni Állami Levéltár, Örtl 14. (5-b/1, 10) Extractus conscriptionis 1717

	Sessiones			Agri			Prata			Vineae		
	Hospites domos et fundos habentes	Inquilini cum facultatibus	Desertae colonicales	Sessionum populatarum	Desertarum sessionum	Extirpatitii	Sessionum populatarum	Desertarum sessionum	Extirpatitia	Per possessores locales possessae	Per vicinos indig. possessae	Per Austriacos vicinos possessae
	personae	personae	fundi	cub. Pos.	cub. Pos.	cub. Pos.	falc.	falc.	falc.	fossorum	fossorum	fossorum
Loipersbach	46	20	1	575 ³ / ₄	20	291 ¹ / ₂	25	—	210	309	831	—
Schadendorf	114	4		1 993	21	24 ³ / ₄	98	1	45 ¹ / ₄	651 ¹ / ₂	46	—
Baumgarten	48	10		1 082	165	—	27 ¹ / ₂	4 ³ / ₄	—	277 ¹ / ₂	397 ¹ / ₂	163
Drassburg, principis	29	11		446 ¹ / ₄	—	51 ¹ / ₄	14 ¹ / ₂	—	2	140 ¹ / ₂	391	163
Drassburg domini Mesko	36	5		875	88	139	22 ¹ / ₂	3	1	294	1 084	148
Antau, Fraknóhoz	18	1		411 ¹ / ₂	403	—	7 ¹ / ₄	—	—	—	—	—
Antau Kismartonhoz	14	4		1 735	—	38	52	—	—	—	—	—
Stettera	54	—		1 292	76	54 ³ / ₄	34	2	1 ¹ / ₂	273	137	—
Zemendorf, Fraknóhoz	52	6		752	—	13 ¹ / ₄	—	—	—	325	400	115
Zemendorf Kismartonhoz	17	2		253	—	—	—	—	—	—	—	—
Zemendorf, csornai préposté	3	—		42 ¹ / ₂	14	—	—	—	—	—	—	—
Pöttelsdorf	55	20		1 103	110	194 ¹ / ₂	—	—	3	680	456	443
Borbolya, Esterházy	25	7		352	—	3	22 ¹ / ₂	—	—	251	439	237
Borbolya, Festetich	19	4		175 ³ / ₄	—	—	12	—	—	243	—	—
Rohrbach	91	15	9	531	54	120 ³ / ₄	59	6	34 ¹ / ₄	558 ¹ / ₂	406	187
Marz, Esterházy	87	5	18	441 ¹ / ₂	104 ¹ / ₂	203 ³ / ₄	4	—	65	648	1 033 ¹ / ₂	663
Marz, csornai prépost	19	1	2	99 ¹ / ₄	18 ¹ / ₄	31 ³ / ₄	1	—	7	71	786	132
Sieggraben	44	8	4	283 ¹ / ₄	27	120 ¹ / ₂	64 ¹ / ₂	6	34 ¹ / ₂	—	—	—
oppidum Mattersdorf	185	27	2	1 171 ¹ / ₂	25	449 ¹ / ₂	37 ¹ / ₂	—	7	1 059	501	1479
Forchtenau	57	7	—	222	—	18 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	—	17 ¹ / ₂	326	167	810
Neustift	36	—	—	76	—	—	—	—	—	—	—	—
Wiesen	79	2	—	260	—	441 ³ / ₄	20 ¹ / ₄	—	73	139	—	136
Szentmiklós	82	5	—	677	—	90 ¹ / ₂	7 ³ / ₄	—	—	—	—	—
Pötsching	117	16	5	2 328	120	111	67 ¹ / ₂	—	321	592	348	973
Siegles	78	1	11	790	120	49 ¹ / ₂	—	—	18	269	290	543
Hirm	25	3	—	600	—	—	20	—	2	66	—	—
Krensdorf	78	1	—	1 085 ¹ / ₂	—	120 ¹ / ₂	42 ¹ / ₂	—	23	322	99	42
Stinkenbrunn	77	—	22	1 806 ¹ / ₂	445	132 ¹ / ₂	47 ¹ / ₄	5	10	305 ¹ / ₂	20	37
Trausdorf	138	4	—	2 499 ³ / ₄	—	106	114 ¹ / ₂	—	11	316	7	—
Summa	1723	189		23 959 ³ / ₄	1810 ³ / ₄	2 776 ¹ / ₂	802 ¹ / ₂	27 ³ / ₄	885 ¹ / ₂	8 116 ¹ / ₂	7 839	6 271

Soproni Állami Levéltár, Megyei iratok, Dicális conscriptiók 1752–54

	Personae (coloni + inquilini)	Sessiones	Terrae arabiles				Prata				Vineae	
			ad sessiones	ad desertas	extripatitiae	praediales vel domi- niales	ad sessiones	ad desertas	extripatitia	praedialia vel domi- nalia	inocularum ignobili- um	extra- neorum
			cubulorum				falc.				fassorum	
Antau	122	32 ¹ / ₄	1 550	129	23	791 ¹ / ₂	34 ⁷ / ₈	—	—	64 ¹ / ₂	—	—
Baumgarten	91	10	599 ¹ / ₄	—	36 ³ / ₈	—	19 ¹ / ₆	—	—	—	247 ¹ / ₄	90
Drassburg	118	12 ¹ / ₄	754	—	80 ³ / ₈	—	12 ¹ / ₃	—	1 ¹ / ₄	—	279	397 ¹ / ₂
Forchtenau	108	11	173 ¹ / ₂	—	74 ²³ / ₂₄	—	25 ¹⁹ / ₂₄	—	25 ¹⁹ / ₂₄	—	801 ¹ / ₂	1 907 ¹ / ₄
Hirm	33	10	450	—	—	—	10	—	—	—	30	—
Krensdorf	110	22 ⁷ / ₈	934 ⁷ / ₈	25 ¹ / ₈	113 ¹ / ₄	—	23 ⁷ / ₂₄	—	6 ⁵ / ₁₂	—	389 ¹ / ₂	97 ³ / ₄
Marz	184	43 ³ / ₄	452 ¹ / ₂	—	143 ³ / ₈	—	5 ²¹ / ₂₄	—	30 ¹ / ₁₂	—	786 ³ / ₄	580 ³ / ₈
Mattersburg	376	24 ¹ / ₂	1 535 ⁷ / ₈	4 ³ / ₄	1 428 ³ / ₄	—	70 ² / ₃	1 ¹ / ₂	35 ⁵ / ₂₄	—	2 833 ¹ / ₂	1 579 ¹ / ₂
Neustift a. d. Rosalia	88	—	68	—	1 ¹ / ₂	2 ⁵ / ₈	4 ⁷ / ₂₄	—	1 ¹ / ₄	1 ¹ / ₂	—	—
Pöttelsdorf	107	31 ¹ / ₄	908 ³ / ₄	16 ³ / ₄	59 ³ / ₄	—	5 ¹² / ₁₂	—	1 ¹ / ₁₂	—	384 ¹ / ₄	540 ¹ / ₂
Pötsching	204	29 ¹ / ₄	2 376	1 ¹ / ₄	252 ¹ / ₈	13 ¹ / ₂	107 ³² / ₄₃	—	60 ¹ / ₃ ⁵ / ₈	—	1 183 ³ / ₄	1 374 ³ / ₄
Rohrbach	153	16	255	—	82 ³ / ₈	—	46 ¹ / ₂	—	15 ³ / ₄	—	522 ¹ / ₄	51
Schattendorf	176	25	1 333 ¹ / ₈	—	18 ¹ / ₄	239 ³ / ₈	58 ¹ / ₂	—	10 ¹¹ / ₁₂	—	550 ³ / ₄	18 ¹ / ₂
Siegles	132	21 ¹ / ₂	1 020 ¹ / ₂	56 ³ / ₄	53 ³ / ₄	20 ³ / ₈	13 ³ / ₆	—	4 ⁷ / ₁₂	—	473 ¹ / ₈	730 ¹ / ₄
Stettera	97	18 ⁵ / ₈	1 328	30 ¹ / ₂	37 ¹ / ₂	6	35 ³ / ₄	3 ³ / ₈	—	—	380 ¹ / ₈	64
Walbersdorf	74	6 ³ / ₈	326	—	1 ¹ / ₂	—	20 ⁷ / ₂₄	—	—	—	405 ¹ / ₂	334 ¹ / ₂
Wiesen	169	11	173 ³ / ₈	—	338 ¹⁵ / ₁₆	—	15 ¹ / ₈	—	21 ¹ / ₁	—	220 ³ / ₄	35
Zemendorf	103	25 ¹ / ₄	896 ¹ / ₂	—	31 ¹ / ₈	—	—	—	—	—	511 ¹ / ₄	282 ³ / ₄
Summa	2445	350 ⁷ / ₈	15 135 ¹ / ₄	252	2 774 ²³ / ₁₆ ²³ / ₂₄	1 073 ⁵ / ₈	504 ¹¹ / ₂₄	17 ³ / ₈	212 ¹³ / ₂₄	65	9 999 ⁵ / ₈	8 083 ¹ / ₆

В. Зимани:

Экономическая и социальная история Надмартонского района с XVI-го века по 1767 год

Резюме

Данная работа рассматривает экономическую и социальную историю Надмартонского района, по площади почти совпадающего с поместьем Фракно. Этот район — в настоящее время он входит в состав Австрии (Бургенланда) — представляет собой краевую единицу исторически сложившейся территории Венгрии, которая по своим данным во многих отношениях значительно отклоняется от остальной, большей части страны. Села поместья были обеспечены хорошими дорогами и лежали между свободными королевскими городами Шопроном, Кишмартоном, Рустом и Винернейштадтом (Австрия), что создавало для них исключительно благоприятные условия для продажи их продукции. Другой специфической особенностью было то, что в течение XVI века они находились в непосредственном административном подчинении нижеавстрийской палаты и это обстоятельство в период, когда по всей стране уселенным темпом происходило строительство помещичьих усадеб и, в связи с этим рос гнет, лежащий на крепостных и ухудшалось их правовое положение, обеспечивало им более благоприятные возможности. Когда в 1630-ых годах эти села перешли во владение венгерского помещика, наместника Миклоша Эстерхази, он получил в свою власть крепостных, благодаря узаконенным привычкой правам живущих в более благоприятных условиях, более зажиточных, способных выносить большие нагрузки. Новый владелец сохранил ту систему, согласно которой крепостные могли значительную часть своих податей выплачивать деньгами. После 1646 года ряд сел заключил со своим господином договор, по которому они, объединив различные денежные подати, все свои обязанности превратили в выплату определенной одной суммы.

При таких благоприятных рыночных условиях жизнь ни помещика-владельца, ни принадлежащих ему деревень не претерпела изменений, направленных в сторону натурализации товарных связей, а напротив, крепостные и дальше имели возможность производить рыночные товары. Благодаря этому натуральная форма ренты не приобрела распространения, а во все большей мере распространялась рента денежная. А в соответствии с этим более благоприятными оставались и правовые отношения: несмотря на указы, распространявшиеся на всю страну и на данный комитат, крепостные поместья Фракно до конца сохранили право свободного переселения.

Войны, происходившие в XVI веке и конце XVII века, нанесли значительный ущерб этим благоприятным условиям, однако в мирные годы население довольно быстро сумело восстановить прежние благополучие.

Работа исследует также причины изменения густоты населения: с 1569 по 1675 год число жителей на 1 квадратный километр с 20 человек возросло до 30, а к середине XVIII столетия достигло уже 57—58 человек. Однако площадь пахотной земли возрастала не в столь быстром темпе. Но площадь виноградников, которые обеспечивали населению основной доход, возрастала в полном соответствии с ростом населения. Наибольший урон этому краю нанесли силезские войны. Вместе с потерей Австрией Силезии местные жители потеряли самый большой рынок для своего вина, поэтому около 1753 года большие площади виноградников остались необработанными или были распаханы под другие культуры.

В 1767 году здесь не смогли, да и не хотели ввести нормы урбарнума (письменного указа, изданного Марией Терезией и определявшего во взаимоотношениях помещиков с крепостными права и обязанности крепостных), так как поместье Фракно жило в значительно более развитых условиях. Вместо этого были заключены новые договора, которые по существу закрепляли уже раньше сложившуюся старую систему, основывавшуюся на денежном оброке.

В заключение автор рассматривает условия питания крепостных и устанавливает, что они потребляли сравнительно много мяса. Из сопоставления реальной заработной платы в Шопроне и Эльзасе можно заключить, что в рассматриваемой местности Венгрии подмастерье-каменщик или крестьянин, нанятый окопать виноградник, для того, чтобы заработать центнер пшеницы должны были отработать значительно меньшее количество часов, чем во Франции. В этом отношении в XVII веке по сравнению с предыдущим столетием наблюдалось лишь совсем незначительное ухудшение.

V. *Zimányi*:

L'histoire économique et sociale de la région Nagymarton du XVIe siècle jusqu'à 1767

Résumé

Cette étude examine l'histoire économique et sociale de la région Nagymarton, dont le territoire coïncide à peu près avec celui de la domaine de Fraknó. La région, qui appartient aujourd'hui à l'Autriche, représente un tel paysage de la Hongrie historique, lequel — au point de vue de ses dispositions naturelles — diffère des autres parties du pays.

Tout d'abord, les villages de la domaine entre Sopron, Ruszt, Kismarton (qui furent des villes libres royales) et Wienerneustadt de l'Autriche; traversés par de bonnes routes, avaient exceptionnellement favorables débouchés pour pouvoir vendre leurs produits.

L'autre donné spécial fut, que ces villages appartenaient au cours du XVIe siècle, à la direction directe de la Chambre de la Basse-Autriche, et ce fait a assuré des possibilités plus favorables précisément à ce temps-là, quand les seigneurs développaient ferveusement leurs réserves seigneuriales dans le pays entier et parallèlement à ce fait, les charges des serfs et leur condition juridique s'aggravaient de plus en plus.

Quand ces villages ont été mis en possession d'un seigneur hongrois, du palatin Miklós Eszterházy, le nouveau seigneur foncier est devenu — selon le droit coutumier — seigneur des serfs aisés et riches, vivant dans des bonnes conditions et par suite il a gardé le système, selon lequel les serfs pouvaient racheter en argent la plus grande partie de leurs redevances.

Puis, en 1646, beaucoup de villages ont conclu un contract avec la seigneurie, en intégrant leurs différentes prestations d'argent, ils ont pu racheter leurs obligations en une somme.

Avec ces possibilités favorables de marché, la vie de la seigneurie et de ses villages n'a pas changé dans la direction du retour à l'économie naturelle, les relations commerciales ne furent pas rejetées, la production marchande des serfs restait possible.

Étant donné ce fait, les formes des rentes ne sont pas reconversées en nature non plus, mais la rente en argent a passé au premier plan et en rapport avec cela, les conditions juridiques également sont restées favorables; les serfs de la seigneurie ont gardé le droit de migration, malgré tous les règlements du pays entier et du comitat.

Les guerres à la fin du XVIe et du XVIIe siècles ont abîmé les conditions favorables, mais la population du paysage riche s'est régénérée assez vite pendant les années de la paix.

L'étude examine le changement de la densité démographique aussi; elle a augmenté entre 1569 et 1675 de 20 à 30 personnes par km², au milieu du XVIIIe siècle ce nombre est arrivé déjà à 57—58. Mais il semble, que la grandeur de la surface ensemencée en blé n'a pas augmenté dans la même mesure. Par contre, la viticulture — qui a assuré la principale partie du revenu de la population — s'est tenu du point de vue territoriale aussi, au courant de la croissance démographique.

C'étaient les guerres de Silésie, qui étaient le désastre le plus grand pour la population du paysage, en perdant la Silésie, ils ont perdu leur débouché de vin le plus important, et par conséquent vers 1753 on a laissé de grandes pièces de vignes sans les cultiver ou on les a changées en terre arable.

On n'a pas pu — et on n'a pas voulu non plus — introduire les normes du livre terrier, ordonné par Marie Thérèse en 1767, dans la seigneurie de Fraknó (qui vivait dans des conditions plus développées) au lieu de ces normes, on a conclu de nouveaux contracts, lesquels ont fixé essentiellement l'ancien système, basé sur la prestation d'argent — qui existait déjà plus tôt.

Enfin l'étude s'occupe des conditions nutritives des serfs, en constatant qu'ils consommaient relativement beaucoup de viande.

En tirant la conclusion de la comparaison des salaires réels — en Alsace et à Sopron — on peut dire, qu'au paysage discuté, un aide-maçon, mais aussi un vigneron a gagné un quintal de blés en beaucoup moins d'heure de travail que ses compagnons français de l'époque. A cet égard, au XVIIe siècle il n'y avait qu'une petite aggravation, comparé avec les conditions du XVIe siècle.

Berend T. Iván

A tervezés hatása a gazdasági növekedésre*

(A magyar tapasztalatok)

Szekciónk a tervezésnek a gazdasági növekedésre gyakorolt hatását állítja a vizsgálódás középpontjába, különböző országok tervezési tapasztalatai alapján. E tapasztalatok Magyarországon esetében több mint két évtizedes út elemzése révén — már valóban leszűrhetők. Mégis nagy óvatosságot követel az elméleti konzekvenciák levonása, hiszen nagyon nehéz, vagy talán lehetetlen kiszűrni a különböző hatások — konjunktúra és világpiac, technikai fejlődés stb. — együttes következményeiből a tervezés befolyását a növekedésre. Ebből a szempontból nem hagyatkozhatunk a tervezés bevezetése előtti állapotokkal való konfrontáció módszerére, hiszen gyökeresen eltérő periódusokat (Magyarország esetében a II. világháború előtti és utáni korszakot) kellene összehasonlítanunk, s természetesen nem megnyugtató a tervező országokban megvalósuló növekedésnek a nem-tervező ország (vagy országok) növekedésével való egybevetése sem, hiszen az esetleges különbségek a tervezésen kívül rendkívül sok egyéb tényezőtől is fakadhatnak. Ugyanakkor azonban egyik összehasonlítási módszerről sem mondhatunk le teljesen.

Ugyancsak előre kell bocsátani vizsgálódásaink másik korlátját: nem beszélhetünk ugyanis általában a tervezés hatásáról a gazdasági növekedésre, bár nyilvánvalóan létezik ilyen általános hatás is. A gyakorlatban és a gazdaságtörténeti elemzésben azonban csakis az *adott* tervezési rendszer hatásai követhetők nyomon.

Márpedig a marxista közgazdasági elméletben — teoretikusan először Marx és Engels munkáiban — megjelent s már a korai szovjet gazdasági rendszerben a megvalósulás útjára lépő tervezés az elmúlt fél évszázadban, s különösen a legutóbbi két évtizedben rendkívüli pályát futott be. A tervezés sokféle útja, formája, módszere ismeretes, s nyilvánvalóan hatásai is eltérőek. Ha a magyarországi tapasztalatokat elemezzük, akkor a tervgazdaság meghatározott modelljének hatásairól van tehát szó. A termelőeszközök legnagyobb részének állami tulajdonára alapozott, a feszített ütemű iparosítást szolgáló, kötelező tervutasításokra épülő, maximálisan centralizált tervezés rendszeréről, amit 1948-tól építenek ki Magyarországon. Ezen a tényen nem változtat, hogy 1957-től megindult ezen tervezési rendszer részleges-fokozatos reformja. 1968-ig ugyanis a részleges módosítások nem változtatták meg a tervezési modell lényegét, s csupán annak keretein belül mozogva igyekeztek kiküszöbölni legkirívóbb ellentmondásait. Az 1968 januárjától bevezetett reform kifejlődése esetén a tervezés nyilvánvalóan újabb tapasztalatait nyújtja majd. Jelen vizsgálódásunkat azonban mindez nem befolyásolhatja még.

* Előadás az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Leningrád 1970. augusztus) gazdasági tervezés témakörét tárgyaló (II.) szekciójában.

I.

A Magyarországon (és általában a kelet-európai szocialista országokban) megvalósult kötelező tervutasításokra épülő tervezési-irányítási rendszer jellemvonásait létrejöttének történelmi körülményei és a bevezetéséhez kapcsolódó elvárások határozták meg. Ez a tervezési modell a világtörténelem leggyorsabb ütemű iparosításának megvalósítására volt hivatott a húszas évek végének izolált, fenyegetett, elmaradott Szovjetuniójában, s e példa követésére a második világháború utáni, közepesen fejlett – elmaradott, a hidegháború körülményei között izolált, s újabb közeli világháborútól tartó Kelet-Délkelet-Európában került sor.

A tervezési rendszerben a gazdaság egész működését, a termelés és elosztás területeit mindenre kiterjedő kötelező tervmutató számokra épülő utasítások szabályozták. A termelést részletes, évi és vállalati bontásban előírt, rendkívül sok mutató által biztosított terv határozta meg, melyet a gazdasági törvényszerűségek, népgazdasági érdekek maximálisan, részleteiben is kifejező megtestesítőjének tekintettek. A terv pontosan előírta, hogy a vállalatok milyen beruházási, pénzügyi, áru, nyersanyag, energia és munkaerő forrásokhoz juthatnak, és ezekkel milyen árukból, milyen választékban, minőségben és önköltséggel mennyit termeljenek. Ezzel kapcsolatosan már 1949-ben felszámolják az anyaggazdálkodás államkapitalista rendszerét, amely a nyersanyagok állami zárolására és a vállalatok igénylése alapján történő központi kiutalásra épült. Ehelyett a termelési tervek alapján a Minisztertanács, illetve Népgazdasági Tanács által megszabott keretek között az Országos Tervhivatal anyagmérlegek rendszerével készítette el az anyagterveket, melyek alapján a termelő minisztériumokban létrehozott anyaggazdálkodási főosztályok, majd – 1951-től – a Tervhivatal mellett szervezett gazdasági irodák bonyolították le az éves, negyedéves elosztási, kontingentálási teendőket.

A termelési, anyagellátási, beruházási stb. előírások egymáshoz kapcsolódó zárt utasítás láncolatával igyekeztek biztosítani a tervek pontos betartását. Ezért a Minisztertanács, illetve Országgyűlés által jóváhagyott tervet évekre, sőt negyedévekre, valamint minisztériumokra, iparigazgatóságokra, vállalatokra bontották, s minden tervmutató szigorú névre szóló utasítás jelleget nyert.

A vállalatok önállósága ebben a rendszerben részben formálissá válik, hiszen a negyedévente megszabott termelési feladatokat az iparigazgatóság írta elő, a központi szervek, beleértve a minisztériumokat, a legtöbb esetben mindenek előtt nyersanyagellátási téren – vállalati szintig gazdálkodtak, s operatív irányító ellenőrző funkciókat töltöttek be.

A részletekbe menő előírások útján kívánta a gazdaságvezetés központi akaratát érvényre juttatni, ennek során a „véletlenszerűségek” maximális kikapcsolására törekedtek, s ezért az áru és pénzformákat, a piac szerepét a lehetőség szerint minél teljesebben kikapcsolták a gazdasági életből. Ezt fejezte ki az 1951. évi árreform, mely megszüntette a termelőeszközök és fogyasztási cikkek egységes árszínvonalát. Az árrendezés kiinduló elve szerint az állami szektorban előállított termékek önköltségének végső soron a fogyasztási cikkek árában kell megtérülni. A termelőeszközök áránál viszont feleslegesnek ítélték az önköltséget meghaladó árszintet. A termelői és fogyasztói árak tehát elszakadtak, az ipari alapanyagok nagy részét az önköltségnél olcsóbban, állami dotációval hozták forgalomba. Ezt tovább élezte a piaci árak és a beszállítási árak éles elkülönülése a mezőgazdaságban. A nagy-

arányú, irreálisan alacsony áron történő beszolgáltatás volt elsősorban hivatott a mezőgazdaságban megtermelt javak egy részének elszivattyúzására és az állam felhalmozási alapjába juttatására. Az ipari árakat viszont az állami szektor esetében egyszerű technikai tényezőnek, az elszámolások technikai eszközeinek tekintették. Az alapanyagok árát ezért alacsonyan tartották, nem véve figyelembe az önköltséget később növelő tényezőket sem. Az árak tehát egyre inkább elváltak a valóságos értékviszonyoktól. Ehhez jelentősen hozzájárult a külkereskedelmi árak elszakítása a belföldi áráktól.

A kiviteli cikkek árai teljesen elszakadtak ugyanis a tényleges termelési költségektől és belső árszínvonalától. Meghatározói elsősorban a külföldi árszint, illetve az exporttermék világpiaci versenyképessége voltak. A termelő vállalat azonban belföldi termelői áron adta át a termékeket a külkereskedelmi vállalatnak, és ott a belföldi és a külföldi értékesítési ár közötti gyakran jelentős különbséget az állam által biztosított árkiegyenlítés hidalta át. A hivatalos devizaárfolyam élesen elvált a külkereskedelemben érvényesülő valóságos átváltásoktól, s ez utóbbi nem egyszer 4–5-ször is meghaladta azt. A behozott áruk és anyagok hasonlóképpen nem a valóságos ráfordításnak megfelelő áron kerültek a felhasználó vállalatokhoz, hanem az illető cikkek belföldi termelői árán, vagyis általában a beszerzésre fordított kiadásoknál jelentősen olcsóbban.

Az értékviszonyoktól eltérő árrendszer kialakulásához hozzájárult, hogy a külkereskedelem szocialista relációban a koreai háború idején áttért a rögzített áron történő kereskedelemre, hogy ezáltal kiküszöböljék a világpiacon jelentkező hadikonjunkturális árhullámzások kedvezőtlen hatásait. Az évek során azután a szocialista piac megmerevített árrendszere teljesen elszakadt a tőkés világpiaci árszínvonalától és árarányoktól, ami a mindenre — a termelés és külkereskedelem minden területére — kiterjedő tervutasítások rendszerében a tervezést kétség kívül megkönnyítette, hiszen az árváltozások nem tervezhető hatásait kiküszöbölte.

Mindezek következtében az árrendszer alkalmatlanná vált a gazdasági tevékenység ösztönzésére, a ráfordítások és bevételek összemérésére, a gazdaságosság figyelembe vételére. Ilyen hatást azonban a kötelező tervmutató számokra épülő utasítási mechanizmus az áráktól nem is várt.

Az árak végül is lényegében csak a belső piac egy szektorában, a fogyasztási cikkek területén gyakoroltak valóságos árfunkciókat, de ott is csak a kereslet vonatkozásában és érintetlenül hagyva a kínálatot. A piaci hatások ilyen szűk körre szorítása a vállalatokat gyakorlatilag függetlenné tette megtermelt termékeik realizálásától, értékesítésétől. A vállalati eredményt ezek után ugyanis nem befolyásolta az előállított cikkek értékesíthetősége, önköltsége, minősége, technikai színvonala stb.

A mesterségesen kialakított árak mellett, centrális utasításokkal szabályozott kereslet-kínálat alakulás körülményei közepette a vállalatok érdekelttsége — beleértve a vállalati vezetők prémiumokhoz fűződő személyes érdekelttségét és a bérrendszer révén a vállalatok munkásainak érdekelttségét is — a központi utasítások, tervmutatók teljesítéséhez fűződött. A mindenre kiterjedő központi utasítási rendszerben azonban vállalati szinten képtelenség minden utasításnak maradéktalanul eleget tenni. A vállalatok a számukra legfontosabb előírások teljesítésére összpontosítják erőiket. A legfontosabbnak természetesen az bizonyult, amihez a vállalatoknak közvetlen anyagi érdekelttsége fűződött. A legfőbb érdekelttség viszont a gazdaságpolitika koncepciója alapján a minél gyorsabb termelés-fejlődés eléréséhez kapcsolódott. Az

1950 és 1955 között a hivatalos közlönyben kiadott mintegy 200 központi prémiumrendelet és utasítás közül a legfontosabb és legtartósabb az 1952. november 1-i prémiumrendelet (456/3/1952. M.T.sz.), mely a termelési terv teljesítésének és túlteljesítésének legfőbb prémiumfeladatként való kitűzésével lényegében a „vállalati termelési terv” mennyiségi, illetve érték előirányzatainak feltétlen teljesítésére ösztönözte a vállalatokat.

Mindez természetesen nem véletlenszerű.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a gazdaságpolitika céljainak megfelelően a terv fő mutatójává az ipari termelés, azon belül is különösen a kiemelt iparágak termelésnövekedési üteme vált. Az ennek következtében jelentkező ellentmondások áthidalása során a termelés mennyiségi növelését tekintették elsődlegesnek. A számtalan rendeletmódosítás és átalakítás ellenére a gazdaságirányítás kitartott a tervek mennyiségi teljesítésének, illetve túlteljesítésének elsődleges elismerése és anyagi ösztönzése mellett. Ez az irányítás alapelve a központi cél áldozatoktól vissza nem riadó munkálását szolgálta. Maximális eredményekre törekedett a fő célokat illetően, és ennek alárendelt sok egyéb gazdasági szempontot.

II.

És ezen a ponton jutunk el a tervezés adott rendszerének a gazdasági növekedésre gyakorolt hatásához. Az előzőekben vázolt tervezési rendszer ugyanis különleges lehetőséget teremtett a felhalmozás ugrásszerű növelésére, a gazdaságban rejlő potenciális felhalmozási lehetőségek úgyszólván maximális kiaknázására. Az árrendszer révén pl. a mezőgazdaságban, szétszórt parasztgazdaságokban megtermelt jövedelem nagy részét is az állam felhalmozási alapjaiba vonhatták. A nemzeti jövedelem növekedése során pedig lehetőséget teremtett a növekmény túlnyomó részének felhalmozására, s a fogyasztási hányad növekedésének szabályozására. Ez utóbbi vonásra rendkívül élesen világít rá a tervezési rendszer bevezetése idején jelentkező hatás: míg a nemzeti jövedelem 1948 és 1950 között változatlan áron számítva 20%-kal emelkedett, a fogyasztási hányad csupán 6, a felhalmozási keret viszont 54%-kal nőtt. 1949 és 1953 között a felhalmozás volumene átlagosan kétszer olyan gyorsan növekedhetett, mint a nemzeti jövedelem. Mindennek alapján a magyar gazdaságtörténetben példátlanul álló beruházási tevékenység bontakozhatott ki.

A nemzeti jövedelemnek — az árrendszer torzító hatásait kiszűrve — az ötvenes években mintegy 35%-át, de később is 20–25%-át fordíthatták felhalmozásra, beruházásra. Ez azt jelentette, hogy a két világháború közötti évtizedek felhalmozási-beruházási rátájának 6–7-szeresét sikerült biztosítani. Ezzel a közepes fejlettségű, hagyományosan tőkeszegény ország gazdaságfejlesztési lehetőségei gyökeresen megjavultak.

A hatalmas felhalmozási ráta mellett a tervezés adott rendszerének másik legfontosabb pozitív hatása a gazdasági növekedésre, hogy lehetővé tette az erőforrások koncentrálását, szétforgácsolódásának megakadályozását. A piaci hatások kikapcsolása, a centralizált elosztási rendszer és a tervezés más említett mozzanatai lehetővé tették, hogy a maximális felhalmozásból rendelkezésre álló beruházási lehetőségeket tervszerűen a gazdaság néhány ágazatába irányítsák. Az eszközök koncentrált felhasználásával a korábbi agrár-ipari struktúrát elsődlegesen ipari struktúrává igyekeztek átalakítani.

Az ötvenes évek elején a mezőgazdasági beruházásokat az összes beruházás 13%-ára korlátozták. A „nem termelő”, infrastrukturális beruházások aránya — ami a fejlett tőkésországokban az összes beruházás 60%-ára rúgott — ugyanakkor az összes beruházásoknak mindössze egyharmada körül mozgott. Mindennek eredményeként végül is az évtized első felében a tényleges beruházások 48%-át fektették az iparba. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy 1900 és 1914 között, a gyors ütemű (évi 5%-ot meghaladó) iparfejlődés idején az összes beruházás 10%-a jutott az iparnak, a két világháború között pedig 15–20%-a.

A gazdasági stratégia jellegzetes vonásaként tűnik tehát szemünkbe, hogy a felhalmozott és beruházott javak aránytalanul nagy hányadát összpontosította az iparfejlesztésre. Az ipar ugrásszerű fejlődésére irányuló törekvés nagyon határozott fejlesztési struktúra jegyében bontakozott ki.

Az ipar fejlesztésére fordított erők majdnem egészét a nehéziparba koncentrálták, s azon belül is a kitermelő, alapanyaggyártó iparokba. 1950 és 1953 között — e tendenciák legkiélezettebb és legjellegzetesebb megvalósítása idején — az ipari beruházások közel 90%-a a nehézipari ágakra esett, s egyedül az alapanyaggyártás fejlesztésére fordított összegek az összes ipari beruházás 2/3-át emésztették fel.

A későbbi években a fejlesztési politika szélsőségeinek lefaragására törekedve a mezőgazdasági beruházások jelentékenyen, a 60-as években 18–20%-ra emelkedtek, az infrastrukturális beruházások pedig mintegy 40%-ra. Ennek ellenére a legfőbb erőforrások ipari koncentrációja lényegileg fennmaradt, s azon belül a nehézipar (az összes beruházás 34%-ával) elsődleges fejlesztése is. A korszerűbb fejlesztési koncepcióknak megfelelően azonban a nehéziparon belül a kitermelő ágazatok elsődlegessége helyett egyre inkább a munkaigényes, magas technikai szintű ágazatok, a műszer- és elektrotechnikai ipar, valamint a vegyészet került előtérbe. Mód nyílt tehát a gazdaság néhány kulcsfontosságú ágának különlegesen koncentrált fejlesztésére, a gazdaság hagyományosan kialakult arányainak megbontására. Márpedig az alacsonyabb fejlettségi szintről magasabb fejlettségi szintre vezető út aligha lehet igazán eredményes, és semmiképpen sem lehet gyors, ha a tradicionálisan kialakult elmaradott struktúra arányos fejlesztésére irányul.

A gyors és hatékony előrehaladás a régi struktúra megbontásán, magasabb fejlettségű struktúra kialakításán keresztül vezet. E cél elérésére a tervezés Magyarországon is alkalmazott rendszere igen alkalmas volt. A tervutasításokra épülő tervezési rendszer legfontosabb és nyilván legmaradandóbb értéke kétségkívül a benne testet öltő makróökonómiai szemléletben rejlik. Az erőforrások és a fejlesztés koncentrációja korábban ismeretlen és egyébként megoldhatatlan célok megvalósítását tette lehetővé.

És ehhez kapcsolódik végezetül az adott tervezési rendszer további növekedést elősegítő hatása. Az érték relációk, a piac kikapcsolása és a termelés tervteljesítéséhez kapcsolt anyagi ösztönzése ugyanis az extenzív fejlesztés rendkívüli előrelendítőjévé vált: a vállalatok legfőbb érdekévé emelt „tervteljesítés” és „túlteljesítés” — ami lényegében semmiféle kapcsolatban nem állt a termelés műszaki, minőségi stb. követelményeivel — az extenzív források maximális kiaknázására ösztönözte a vállalatokat. Egyre több munkaerőt vettek fel (erre hosszabb ideig bőséges lehetőséget kínált a nagy munkaerőfelesleg és a mezőgazdaság előrehaladó gépesítése nyomán felszabadult falusi munkaerő bevonása az iparba), s az ipari foglalkoztatottak létszáma évi átlag-

ban 5,5%-kal nőtt. Általánossá tették a 2–3 műszakos termelést, újabb és újabb beruházásokkal bővítették az üzemeket és létesítettek újakat stb.

Közepesen fejlett, agrár, vagy agrár-ipari jellegű országok esetében a fejlesztés extenzív lehetőségei viszonylag hosszabb ideig, 2–3 évtizedig is kiaknázhatók, és e lehetőségek erőteljes, gyors kiaknázása a növekedés fontos gyorsító tényezőjévé válhat.

Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor, hogy a tervmutató utasításokra építő mechanizmus olyan átmeneti előnyöket is ígért, melyek bevezetésük idején, legalábbis néhány évig, fontosak voltak. Lehetővé tette például, hogy a gyors fejlesztés során nyersanyagokban szegény és a nyugati embargó politikától sújtott országban szükségszerűen és elkerülhetetlenül fellépő energia- és nyersanyaghiány hatását is mérsékelje.

Végül fontos volt a központosítás előnyeit keresni olyan körülmények között, amikor hatalmas társadalmi-politikai átalakulás ment végbe az országban, s ennek keretében az államigazgatás, gazdasági és vállalatvezetés pozícióit nemcsak tapasztalatlan, de legnagyobb tömegében képzetlen vezetők vették át, jórészt volt munkások. A személyi feltételek tehát önmagukban is a központi vezetés erősítése irányában hatottak.

Mindezen előnyök a gazdaság korábbi dinamizmusához és az adott kor világtrendjéhez mérten is kiemelkedően gyors ütemű strukturális modernizálásban öltöttek testet.

A magyar ipar termelése a hatvanas évek második felére 1950-hez képest kerekén négyszeresére nőtt. Az évi átlagos növekedés elérte a 10%-ot. Ez az iparosodási tempó nemcsak a megelőző negyedszázad évi átlagos 1,5%-os ipari növekedéséhez viszonyítva tükröz radikális fordulatot, sőt nemcsak a magyar gazdaságtörténet leggyorsabb iparosodási periódusa — az ipari forradalom (XIX—XX. század fordulója) évtizedeiben is csak évi 5%-ot ért el az iparfejlődés üteme —, de nemzetközi mércével mérve is a leggyorsabbak közé tartozik. Az európai szocialista országok évi 12%-hoz közelítő növekedésétől ugyan valamelyest elmarad, de az iparfejlődés intenzív szakaszát járó fejlett tőkésországok évi 5, az iparosodó ázsiai, latin-amerikai stb. országok évi 8% feletti s a világméretű, átlagosan is gyors 7%-ot valamelyest meghaladó iparfejlődési rátát jelentősen túlszárnyalja.

Az ipar gyors előretörése nyomán a népgazdaság szerkezete is jelentősen átalakult. Míg az iparosítás kezdetén a lakosság többsége a mezőgazdaságban keresett megélhetést, s a XX. század első felében az agrárlakosság valamelyes csökkenése ellenére sem következett be lényeges átcsoportosulás: az évszázad közepén nagyjából a század eleji arányokat láthattuk viszont, évtizedünk elejére jelentős modernizálódás képe rajzolódik ki. Helyezzük egymás mellé a népszámlálások foglalkozásmegoszlási adatait: Az agrár népesség aránya 1910-ben: 61%, 1949-ben: 56%, jelenleg már csak 30%. Az ipari keresők aránya viszont a lakosság 1/3-ához közelít.

Ezek az arányok természetesen még elmaradnak a fejlett európai országok 40% körüli ipari, 1/10—1/4 közötti agrár népességének arányai mögött, de a felzárkózási tendencia rendkívül erőteljes, s a lemaradás már nem kirívó.

A fenti adatok egyben már világosan utalnak az ország agrár-ipari struktúrájának ipari-agrár szerkezetre való átváltására. A nagyjából hasonló keresői létszám ugyanis — az ipar magasabb termelékenységére révén — megnöveli az ipar hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez. Az érvényben levő árrendszer alapján készült hivatalos statisztikák egyenesen azt mutatják, hogy a hatva-

nas években a nemzeti jövedelemnek csak mintegy 1/6-át termelte a mezőgazdaság, mintegy 2/3-át már az ipar állította elő.

A valóságban végbement ipari átalakulás ellenére a nemzeti jövedelem termelésének fenti arányai az árrendszer torzító hatásait tükrözik. Az árrendszer ugyanis a mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelen egy részének az iparosítás céljára történő átszivattyúzását volt hivatva előmozdítani, s ezért az agrár árak irreálisan alacsonyak voltak, vagyis a statisztikák a mezőgazdaság rovására torzítanak.

Az 1961. évre a kétféle árrendszer (ún. ráfordításarányos árak és világpiacon árárányok) alapján készített számítások azt mutatják, hogy a nemzeti jövedelemnek kerekén 40%-át reprezentálta az ipar, és 37%-át, illetve — a második számítás alapján — nem egészen 30%-át a mezőgazdaság.

Az ipari fejlettség megítéléséhez természetesen az ipar struktúrájában végbement változásokat is szemügyre kell vennünk. Ragadjuk ki ezúttal csupán az ágazati szerkezet problémáit. Az iparosítás koncepciójának erőteljes érvényesítése hatalmas átcsoportosulásokra vezetett. A változások legmarkánsabb vonásai: a korábban hagyományosan vezető szerepet játszó élelmiszeripar és textilipar gyors visszaszorulása (előbbi részesedése az ipari össztermelésből 29%-ról 19%-ra csökkent, utóbbi 15%-ról 7%-ra) és a gépgyártás nagyarányú előretörése (részaránya 9%-ról 27% fölé ugrott). Ezek a folyamatok — a magyar gazdaság történetében először — tendenciájukat tekintve megfeleltek a világ korszerű iparfejlődési irányának, sőt annak különlegesen erőteljes érvényesülését jelentették. Az iparszerkezet bekövetkezett változásai nyomán a nagyipar korábban speciális és elmaradottságot tükröző ágazati arányai gyökeresen átalakultak, s a kialakult szerkezet már erősen hasonlít a fejlett ipari országok iparának szerkezetéhez. Az elmaradottság legfőbb vonása jelenleg a bányászat és kohászat magas, az össztermelés közel 1/4-ét reprezentáló aránya, ami a fejlettebb országokra már nem jellemző.

A gyors iparosodás útját járó Magyarország esetében ugyanúgy, mint más, hasonló fejlődési szakaszban járó országokban, természetesen elkerülhetetlen volt, hogy termelési struktúrája — átvéve és követve az előtte járó országok struktúráját — fejlettebb szintet tükrözzön, mint amit a termelés valósága mutat.

Az ipar népgazdasági súlya, az egy főre eső ipari termékmennyiség, az ipar szerkezeti arányai és a külkereskedelem szerkezete, az iparnak az exportban játszott szerepe fejlettebb nemzeti jövedelmi szintnek felelnek meg, mint ami valóságban van, s mint az a termékek technikai színvonalában, minőségében kifejezésre jut.

Az elsősorban extenzív eszközökre épülő, feszített ütemű iparosítás tehát lehetővé tette a jelentős ipari ugrás elérését, az ország gazdasági struktúrájának átalakítását. A struktúra-változtatás szükségképpen a főbb ágazatok közötti fejlődési arányok megbontását követelte. Ez kiélezett formában történt meg, s arra vezetett, hogy míg Magyarország iparilag a leggyorsabban fejlődő országok közé emelkedett, addig mezőgazdaságilag — mindössze 30%-os bruttó termelés növekedéssel — és a szolgáltatások ágazatában — a GNP 10%-ával és a foglalkoztatottak 20%-ával, illetve ezen arányok stagnációjával — nem tudta követni a háború utáni fejlett világgazdaság növekedési tendenciáit, és elmaradottsága ezeken a területeken növekedett. Ezen egyoldalúság ellenére az iparosodás gyorsasága a népgazdaság egészének dinamizmusát biztosítani tudta. A nemzeti jövedelem az iparosítási periódusban mintegy

2 és félszeresére emelkedett, évi átlagban az egy főre jutó nemzeti jövedelem-növekedés 5,1%-ot tett ki, ami világviszonylatban is a leggyorsabbak közé tartozott, hiszen csak a néhány szocialista ország és egészen kevés számú, különlegesen gyorsan fejlődő tőkésország (Olaszország, Japán, NSzK) ért el magasabb vagy hasonló növekedési ütemet.

Az 1960. évi, dollárban számított, egy főre jutó nemzeti jövedelem — az 1937. évi 200–240 dolláros értékével szemben — 1965-re már elérte a 600 dollárt, s ezzel Magyarország fejlettségi szintje, az európai országok között elfoglalt helye is lényegesen változott.

Ez jut kifejezésre abban, hogy a háború előtt a magyar nemzeti jövedelem-szint az európai átlag 1/2-ét tette ki, 1965-ben viszont már közel 2/3-át. A legfejlettebb országok, Anglia, a skandináv országok stb. szintjének kb. 1/3-áról közel 1/2-ére emelkedett, s egyidejűleg a közepesen fejlett, elmaradott európai tőkésországokat (Spanyolország, Portugália, Görögország), melyekkel a háború előtt — a három ország együttes átlagát tekintve — nagyjából azonos nemzeti jövedelemszinten állt, jelentősen elhagyta, s ma mintegy 50%-kal magasabb szintet ért el, mint az említett három ország átlagos egy főre jutó nemzeti jövedelme.

III.

Mindezen jelentős pozitív hatások mellett azonban, a tervezés adott rendszerének erényeivel összefüggésben komoly ellentmondások is felléptek.

A maximálisan centralizált utasításos irányítási modellben, miután kikapcsolta az árak és a piac hatásait a vállalatok tevékenységéből, különleges jelentőségre emelkedik a gazdaságpolitikai döntések szerepe. Miután az eszközök felhasználása erősen koncentrált, az esetleg hibás döntés igen súlyos következményekkel járhat. Erre az ötvenes évek magyar fejlesztési politikája világos példával szolgál. A hibák következményeit fokozza a piaci kontroll hiánya. De nemcsak a hibás döntések megvalósítása okozott kárt. A tervutasítások mégoly megalapozott rendszerben is hamarosan ellentmondások léptek fel, hiszen anyagi érdekelttséghez a legfontosabbnak ítélt központi célokat, a termelés mennyiségi növelését kötötték, aminek következtében sajátos hierarchia épült ki, s a legfontosabb tervteljesítési és túlteljesítési feladatoknak alárendelődtek a központi akarat egyéb fontos mozzanatai. A termelékenység növelésére, a minőség javítására, az anyagtakarékosságra, önköltségcsökkentésre stb. vonatkozó előírásokat egyre kevésbé tartották és tarthatták be. A piaci árhatások véletlenjeinek maximális kiküszöbölésére törekvő irányítási mechanizmus végül is csak részlegesen és ellentmondásosan juttathatta érvényre a központi akaratot, sőt a törekvések számos alapvető vonatkozásban egyenesen visszajára fordultak, s az eredeti célokkal ellentétes hatásokra vezettek.

Az említett pozitív hatások és eredmények mellett jelentkező ellentmondások egyik legfontosabb érvényesülési területe a túlzottan költséges, alacsony hatékonyságú fejlesztésben, beruházási tevékenységben jelölhető meg. A valószínű érték- és árviszonyok kikapcsolása rendkívül fontos szerepet játszott a pazarló, új létesítményeket hajszoló és műszaki fejlesztést, rekonstrukciós feladatokat háttérbe szorító beruházási tevékenység kialakításában. Ez végső soron egyrészt hatalmas összegeket fagyasztott be az állandóan, egészségtelen mértékben növekvő befeljezelen beruházásállomány révén, másrészt csökkent termelési eredményekre vezetett.

A pazarlás és alacsony hatékonyság, mint a gazdasági mechanizmus következménye nemcsak a fejlesztésben, de a termelési folyamatban is érvényesült. Ha a centralizált, hiánygazdálkodás jellegű irányítás egyik értelme és fontos célkitűzése az anyagellátás legegyszerűbb, legtervszerűbb és ezért legtakarékosabb megoldása volt, akkor az irányítási rendszer gyakorlatában éppen ellenkezőleg szélsőséges anyagpazarlásra került sor. A vállalati termelési terv teljesítésében érdekelt vállalatoknak ugyanis, melyeknek az önköltség alakulásához jelentősebb hasznuk nem fűződött, ez erkölcsi tényezők és az ellentétes népgazdasági érdek ellenére a termelési érték növelését legegyszerűbben több, vagy költségesebb anyagok felhasználásával érhették el. Így állott azután elő, hogy míg 1949-ben 100 forint anyagfelhasználással 100 forint új értéket termeltek, addig 1954-ben már csak 71 forint új értéket.

Tömegjelenséggé vált a terv ún. globális teljesítése is, ami részben ugyancsak az anyagpazarlás kategóriájába sorolható, hiszen a vállalatra kirótt termelési tervet a vállalatok sokszor hatalmas tömeg eladhatatlan cikk gyártásával „teljesítették”. A termelés összértékének gyakori „túlteljesítése” a valóságban a legszélsőségesebb tervszerűtlenséggé vált, amikor a vállalatok nem a meghatározott árufélt gyártották, hanem a legkönnyebben előállítható, esetleg leginkább anyagigényes cikkekből készítettek felesleges mennyiségeket. A nagy tonnasúlyú öntvények tervét túlteljesítették, azonban a kis öntvények gyártását elhanyagolták. A vállalatokban hatalmas felesleges, nagy anyag-, sőt munkatömeget megtestesítő, eladhatatlan árukészletek halmozódtak fel. 1952 utolsó negyedétől 1954 utolsó negyedévére az állami ipar 12,7%-os termelésnövekedése mellett az említett késztermék készletek 72%-kal növekedtek! A felesleges, eladhatatlan készletek a 60-as évek első felében, közepén a nemzeti jövedelem 2–5%-át is elérték.

Az irányítási mechanizmus mindezek mellett ellentétbe került a magasabb termelékenység alapvető fejlesztési elvével is. A termelő vállalatok a belső piacon élvezett monopolhelyzetben, a piaci realizálás valóságos kockázataitól védve nem kerülnek közvetlen kapcsolatba a piaccal a külkereskedelemben sem, ahol a technikai elmaradás az érvényesülő verseny révén élesebben jelentkezett. Az árrendszer és a valóságos értékesítésben való érdekeltség teljes kikapcsolása következtében a gazdaságot olyan védőfallal vették körül, amely nemcsak a kedvezőtlen hatásoktól, közöttük a világpiac hullámlásaitól óvta meg a gazdaságot, de az ösztönző, serkentő hatásokat is kívül rekesztette. A gyors fejlődés technikai alapkövetelményeinek megvalósítására nem érvényesült semmiféle valóban hathatós ösztönzés. Ezzel a termelés mennyiségi növelésére, az előírt tervmutatók teljesítésére ösztönző közvetlen hatások a műszaki színvonal fejlesztését akadályozták és nem egy esetben visszaesésre vezettek. Ez a szükségképpen kialakult szemlélet a vállalatok hosszú lejáratú kísérletezési tevékenységét rendkívül lefékezte.

A vállalatoknak éppen a hagyományos módon a hagyományos cikkek termelése volt a legkedvezőbb, legnagyobb eredményeket biztosító tevékenység, hiszen a kitaposott úton könnyebben érhetek el maximális mennyiségi, fejlesztési eredményeket.

Részben már az előző jelenségekből következett, hogy a vállalatoknak nem fűződött érdeke a minél jobb minőségű, minél szélesebb választékban készített termékek előállításához, sőt éppen ellenkezőleg, a gazdasági mechanizmus keretében az idevonatkozó nagyszámú mutató és előírás ellenére, valóságos ösztönzők hiányában és a mennyiségi, valamint vállalati teljes ter-

melési tervek teljesítéséhez és túlteljesítéséhez fűződő tényleges érdekelttség hatására a minőség és választék területén rendkívüli visszaesés következett be.

A választék összeszűkülését mutatja, hogy míg a háború előtt 80-féle férfi cipő készült, addig az ötvenes évek első felére 16-félére csökkent a választék. Általánosan elterjedt a fogyasztási cikkek nagy szériájának gyártása. A cipőgyárak egy-egy modellből korábban 1–1 ezer pár gyártását is vállalták, most viszont 25 ezer párnál kisebb szériát már nem tekintettek kifizetődőnek.

A mennyiség-hajhászt előmozdító irányítási rendszerben tehát végül is alapvető népgazdasági érdekek ütköztek az érdektelenség vagy ellenkező érdekek akadályaiába.

A célkitűzésekkel ellentétes jelenségeket az utasításos irányítási rendszer keretében — természetes gazdasági, piaci ösztönzők híján — mindenképp előtt újabb és újabb utasításokkal és rendelkezésekkel igyekeztek kiküszöbölni. Minél pontosabb áttekintést, maximálisan operatív beavatkozási lehetőséget akartak biztosítani, hogy úgyszólván napról napra léphessenek közbe a központi utasítások érvényrejuttatása érdekében.

Ennek megfelelően az Országos Tervhivatal 1951 novemberében határozta el, hogy az addigi rendszertelen jelentések helyett be kell vezetni a legfőbb mutatószámok teljesítéséről a napi és tíznapenkénti adatgyűjtést. Az anyagot a vállalatoktól a minisztériumok útján gyűjtötték be. A szükségképpen elburjánzó bürokratizmusra jellemző, hogy pl. a belkereskedelmi minisztérium a budapesti Fővárosi Tanácstól naponta 25 árucikk eladási forgalmáról kért be adatokat.

S miután a központi utasításoknak és alapvető gazdasági céloknak újabb és újabb utasításokkal akartak érvényt szerezni, a részletes feladatszabályozás az előírások egyre áttekinthetlenebb tömegét zúdította a vállalatokra. 1951 nyarán állapították pl. meg, hogy az illetékes minisztérium szénbányászati főosztálya az év első felében a bányauzemek számára 121 körrendeletet bocsátott ki, de ezeken felül az egyes osztályok további kb. 500 utasítást írtak elő. A trösztök és központok utasításait is figyelembe véve 1951 első felében minden bányauzem 1024 minisztériumi és egyéb felsőbb szerv által kiadott körrendeletet, utasítást kapott.

Az utasításos irányítás hallatlan központi információs igénye és a rendelet-utasítás áradat az adminisztratív apparátus hatalmas felduzzadását vonta maga után.

1941-ben a magyar iparban 9 munkásra jutott egy alkalmazott, 1953-ra már minden 4 munkásra.

A tervezés kötelező tervutasításokra épülő rendszere tehát bemutatott előnyei ellenére hosszabb távon olyan ellentmondásokat idézett elő, ami éppen a benne rejlő előnyök ellen fordul: a gazdálkodás pazarló jellege rendkívül megnöveli az előrehaladás költségeit.

Magyarországon az 50-es évek első felében minden 1 egység nemzeti jövedelem növekedéséhez 3,57 egységnyi beruházásra volt szükség. Az 1960-as évek első felében valamivel több, mint 4 egységnyi beruházáshoz.

A nagy áldozatokkal növelt nemzeti jövedelem egy része tehát a túlzottan költséges gazdálkodás révén veszendőbe ment. (Az ötvenes években a bekövetkezett nemzeti jövedelemnövekedésnek csupán a statisztikailag mérhető pazarlási tényezők következtében is mintegy 1/5-e vészett el.) A társadalmi össztermék jelentékeny hányada tűnt tehát el az újratermelés folyamatából. Ez tette szükségessé a tervezés és irányítás rendszerének 1968-ban

bevezетett reformját, ami a tervezés előnyeит a piaci hatásоk előnyeivel (азоk hátránya nélkül) igyekszik összekapcsolni.

А tervezés tehát a magyar tapasztalatok alapján rendkívül jelentős hatást gyakorol a gazdasági növekedésre. А különböző fejlettségi szinteken s különböző történelmi helyzetekben lehetőség nyílik különböző tervezési modellek alkalmazására, s а lehetőség szerint а legtöbb előnnyel kecsегтетő módszerek kialakítására.

И. Т. Беренд:

Влияние планирования на рост экономики (венгерский опыт)

Резюме

Прежде, чем приступить к детальному рассмотрению вопроса, необходимо указать на факторы, ограничивающие возможности такого рода исследований: из последствий, являющихся совместным результатом различных воздействий, очень трудно выделить влияние на рост экономики именно планирования; во-вторых, мы не можем говорить о планировании вообще, а можем лишь проследить действие одной определенной системы планирования. Ибо эти воздействия столь же различны, как многочисленные пути, формы и методы планирования.

При изучении венгерского опыта речь идет о максимально централизованной системе планирования, основывающейся на государственной собственности почти всех средств производства, служащей осуществляемой направленными темпами индустриализации, построенной на обязательных плановых указаниях, системе, которая была разработана, начиная с 1948 года и которая, с частичными изменениями, была в силе до 1968 года.

Создание этой системы было определено историческими условиями и надеждами, связанными с ее введением. Производство и распределение регулировались указаниями, которые основывались на распространяющихся на все, обязательных плановых показателях. Совет Министров и Государственное Собрание раскладывали принятый ими план по годам и кварталам, а также по министерствам, промышленным управлениям, предприятиям; каждый плановый показатель приобретал характер указания строго определенному адресату. Разработанные до деталей указания превращали самостоятельность предприятий в пустую формальность, позволяли осуществлять лишь централизованную волю руководства экономикой, исключали влияние денежных и товарных форм, а также рынка. Реформа цен 1951 года ликвидировала единый уровень цен на средства производства и продукты потребления. Между производственными и потребительскими ценами образовался разрыв, значительная часть промышленного сырья пускалась в оборот по цене, меньшей его себестоимости, с государственной дотацией. Особенно резко это проявилось в сельском хозяйстве, где рыночные цены были значительно выше цен за поставки. При экспорте, различия между ценами внутри страны и на внешних рынках, часто весьма значительные, выравнивались путем обеспечиваемых государством наценок. В ходе лет в торговле с социалистическими странами эта система цен закрепилась, что облегчало планирование, так как исключало влияние не поддающихся планированию изменений рыночных цен. По существу цены исполняли настоящую функцию цен только в области потребительских товаров, но и там только в отношении спроса, не затрагивая предложение. Сужение воздействия рынка ставило предприятия в независимое положение от продажи, реализации их продукции. Их целью было только выполнение плана и как можно более быстрое развитие производства. Постановление о премировании, изданное 1-го ноября 1952 года также стимулировало их только к росту количества продукции.

Эта система планирования создавала исключительно благоприятные условия для скачкообразного увеличения накоплений. Система цен позволяла значительную часть дохода, произведенного к примеру в сельском хозяйстве, переводить в государственный фонд накопления, кроме того она создавала возможность для регулирования доли дохода, отводимой на потребление. Так с 1948 по 1950 год национальный доход возрос на 20%, квота потребления только на 6%, зато накопления увеличились на 54%. Это послужило основой для развития инвестиционной деятельности в никогда еще до того в истории венгерской экономики невиданных масштабах. Столь концентрированное использование средств прес-

ледовало цель превратить аграрно-индустриальную структуру экономики страны в структуру индустриальную. В первой половине 50-х годов 48% действительных капиталовложений было вложено в промышленность, причем преимущественно в тяжелую промышленность. Эта тенденция, правда, в несколько меньших размерах, наблюдалась и в 60-х годах. За это время в тяжелой промышленности произошли значительные изменения: вместо добывающих отраслей на первый план выдвинулись отрасли промышленности, требующие высоких затрат квалифицированного труда и высокого уровня техники, такие, как электротехническая и химическая промышленность.

Система плановых показателей стимулировала предприятия лишь к интенсивному развитию, они использовали все больше рабочей силы, среднегодовой рост числа занятых в производстве составлял 5,5%. Эта система была необходима еще и потому, что на руководящие посты в государственной администрации, народном хозяйстве, на заводах и фабриках в большинстве случаев были поставлены новые люди, не обладавшие достаточным опытом и профессиональным образованием.

До середины 60-ых годов темпы роста промышленного производства колебались около 10% в год; благодаря быстрой индустриализации существенно изменилась структура народного хозяйства и число лиц, занятых в промышленности приблизилось к одной трети всего населения страны. Годовой рост национального дохода составлял 5,1%, величину исключительно высокую и в мировом масштабе.

Однако наряду с положительным воздействием эта система планирования привела и к серьезным противоречиям. Она не стимулировала предприятия к росту производительности, к улучшению качества продукции, к экономии материалов и т. п. В конечном счете это привело к расточительности, низкой эффективности, что проявилось не только в ходе развития, но и в процессе производства. У предприятий накопились громадные не поддающиеся реализации запасы готовой продукции, которые в первой половине 60-ых годов достигали 2—5% национального дохода. Это не только неблагоприятно отзывалось на рыночных условиях, но и ликвидировало факторы, стимулирующие производство. Не способствовало росту ассортимента продукции, а напротив, приводило к его ограничению. В конечном счете в результате чрезмерно расточительного хозяйствования значительная часть национального дохода пропала втуне. Все это сделало необходимым введение в 1968 году реформы планирования и управления народным хозяйством, которая стремится объединить преимущества планового ведения хозяйства с преимуществами, которые дает учет влияния рынка.

I. T. Berend:

L'influence de la planification sur la croissance économique

(Les expériences hongroises)

Résumé

Avant de déployer le thème en détail il faut démontrer deux limites de cette analyse: d'une part il est difficile à déchiffrer de tous les effets qui nous apparaissent dans leur ensemble, l'influence de la planification sur la croissance économique; d'autre part il est impossible de parler de l'influence de la planification d'une façon générale, il faut analyser l'effet d'un système de planification donné. Et ces effets sont aussi divergeants que le sont la méthode, la forme, le processus de la planification.

Parlant des expériences hongroises nous pensons à ce système de planification introduit en 1948 et resté en vigueur jusqu' à 1968 avec certaines modifications. Basé sur la propriété nationale de la majorité des moyens de production, servant à l'industrialisation d'un rythme tendu, centralisé à l'outrance, il a été fondé sur des normes de plan obligatoires.

Ce système était défini par les exigences envers lui et par les circonstances historiques de la période de sa conception. La production et le partage des biens étaient réglés par des normes fondées sur des indices de plan obligatoires et étendues à tout. Le plan approuvé par le Conseil des Ministres et par le parlement était réduit en ans et en trimestre d'une part, en ministères, en directions de l'industrie et en entreprises d'autre part. Chaque indice était strictement nominative, de caractère normatif. La norme réduite en parties a rendu formelle l'autonomie des entreprises et par cela elle a fait valoir la volonté centrale de la gestion d'économie, a éliminé la forme argent, la forme marchandise et l'influence du marché.

La réforme des prix de l'année 1951 a supprimé le niveau des prix unitaire pour les moyens de production et des moyens de consommation. Une creusée s'est ouverte entre les prix de production et ceux de consommation, la majorité de matières premières pour l'industrie étant en mise à un prix plus bas du prix de revient avec une dotation de l'Etat. Ce phénomène était très aigu dans l'agriculture ou le prix de marché était beaucoup plus élevé que celui de la cession obligatoire à l'Etat. Quant à l'exportation, la différence souvent très importante entre le prix à l'intérieur du pays et celui à l'étranger était surmontée par une compensation sur le prix assurée par l'Etat. Ce système des prix restait fixé dans la relation socialiste au cours des années, ce qui a facilité la planification en éliminant les effets de changements des prix de marché, qui n'étaient pas aptes à être planifiés. Les prix ne pouvaient exercer leur vraies fonctions que sur le domaine des articles de consommation et là aussi uniquement sous les rapports de la demande ne touchant pas à l'offre. Cette restriction de l'influence du marché a rendu les entreprises indépendantes de la réalisations de leurs produits. Elles étaient intéressées en exécution du plan et en augmentation de la production le plus vite possible. Aussi le décret sur les primes du 1 novembre 1952 les a-t-il inspiré à un accroissement de la quantité de la production.

Ce système de planification a créé des possibilités exceptionnelles capables d'augmenter en flèche l'accumulation. A l'aide du système des prix p. ex. une grande partie du revenu produit dans l'agriculture pouvait être ajoutée aux fonds d'accumulation d'Etat, plus il y avait la possibilité de régler la quote de consommation. Pendant que le revenu national a cru de 20% entre 1945 et 1950, l'augmentation de la quote de consommation était de 6 et celle des fonds d'accumulation de 54%. Cela servait de base d'une activité d'investissement sans exemple jusque là dans l'histoire de l'économie hongroise. L'utilisation des moyens d'une façon si concentré avait comme but la transformation de l'ancienne structure agraire-industrielle en structure industrielle. Au cours de la première moitié de la décennie 48% des investissements effectifs étaient investis dans l'industrie et dans l'industrie lourde pour la plupart. La même tendance s'est fait valoir même dans les années 60 sous une forme en quelque sorte restreinte. Un changement est survenu dans l'industrie lourde à savoir au lieu de l'industrie extractive les branches demandant de travail furent mises en relief, comme l'industrie des instruments de précision, l'industrie électrotechnique et chimique. Le système de plans réglementaires favorisait le développement extensif des entreprises qui embauchaient de plus en plus de mains d'oeuvre; — dont l'augmentation moyenne était de 5,5%. Ce système était une nécessité aussi par le fait que les postes de l'administration publique et de la gestion de l'économie nationale et des entreprises étaient pris par des dirigeants en leur majorité non-spécialisés.

Jusqu' à la moitié des années 60 le rythme d'accroissement de la production industrielle se situe autour de 10%. L'industrialisation rapide avait comme effet la modification importante de l'économie nationale, la proportion des salariés industriels se rapprochait de la moitié de la population. L'augmentation annuelle du revenu national était de 5,1% donc parmi les plus élevés même à l'échelon mondial.

A côté des effets positifs se présentaient d'importantes contradictions. Ce système n'a pas stimulé les entreprises à augmenter la productivité, à améliorer la qualité, à épargner de matière etc. En fin de compte tout cela aboutissait au gaspillage, le niveau d'efficacité restait très bas et ce fait se révélait non seulement dans le processus de développement mais aussi dans celui de la production. Des stocks de marchandises invendables se sont accumulés dans les entreprises et ont atteint 2 à 5% du revenu national. Ce système a éliminé à côté des effets défavorables du marché ceux stimulants. Il n'a pas favorisé l'élargissement du choix au contraire il l'a limité. L'exigence d'information centrale a entraîné le gonflement énorme de l'apparat administratif. De telle façon la grande partie du revenu national s'est perdue par une économie trop coûteuse. Ces faits ont nécessité l'introduction en 1968 de la réforme de la gestion et de la planification qui essaye de lier les avantages de la planification avec ceux des effets du marché.

Fügedi Erik:

Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon

Három évvel ezelőtt az Annales hasábjain Jacques le Goff Franciaország középkori kulturális „antropológiájának” elkészítésével kapcsolatban szellemes és termékeny gondolatot vetett fel.¹ A francia városhálózat, ill. a városjellegű települések meghatározása ui. ugyanolyan nehézségekbe ütközik mint a magyaré. A régészet ezen a téren nem tud segítséget nyújtani, mert a francia középkori régészet még nem elég fejlett.² A demográfiai tényező első tekintetre biztos kiindulópontnak látszik, de a források a XIV. század előtt teljesen hiányzanak, másrészt nincs összefüggés a lakosság száma és egy telep városi jellege között, hiszen közismert, hogy a kisvárosokkal szemben már a középkorban is egy sor jóval népesebb nagy falut találunk. A jogi ismervek felhasználása sem látszik eredményesnek, mert lehetetlen meghatározni, hogy mik a tisztán városi intézmények. „Ezért olyan elfogadható jelenséget kell keresnünk, amely Franciaország városainak térképét nyújtja mennyiségileg abban az értelemben, hogy az (többé-kevésbé) egybeesik a városközpontokkal és minőségileg abban az értelemben, hogy a várossal mint jelenséggel nem mennyiségileg egyezik mint a népesség száma, nem is külsőleg mint a jogrendszer, hanem belsőleg és minőségileg magát a városjellegét mint a funkciók összességét és mint szociológiai jelenséget érinti.”³ Ilyen jelenségnek tartja Le Goff a koldulórendek jelenlétét. Kiindulópontul két részből álló munkahipotézist állított fel: (1) a középkori Franciaország város-térképe azonos a koldulórendi kolostorok térképével, mert a városokon kívül nincs koldulórendi kolostor és fordítva, nincs város koldulórendi kolostor nélkül; (2) a városok demográfiai és társadalmi struktúrája és a koldulórendek elhelyezkedése között összefüggés áll fenn, mert ezek a rendek ott települtek le (eleinte mindig a külvárosokban), ahol kezdetben a városba beköltöző falusiak összegyűltek, később a városi plebejusok éltek. A szerző maga is rámutatott arra, hogy a hipotézis két tétele nem lesz teljesen igazolható. Lesznek városjellegű telepek koldulórendi kolostor nélkül (elsősorban a püspöki székhelyek) és fordítva. A második hipotézis esetében sem fognak hiányozni a kivételek, és itt Le Goff azt a francia sajátást emelte ki, hogy az egyetemek és egyetemi negyedek (quartier latin) különös vonzóerőt gyakoroltak a koldulórendekre.

A munkahipotézis alapjául szolgáló megállapítás, hogy a koldulórendek és a városok között kapcsolat áll fenn, nem tekinthető új eredménynek. Nemcsak a történet-tudomány és a művészettörténet ismeri régóta ezt a kapcsolatot, tudatában voltak ennek maguk a koldulórendek is, már a XIII. században.⁴ Az újat abban kell látnunk, hogy

¹ *J. Le Goff: Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: L'implantation des ordres mendiants. Annales, E. S. C. 23/1968. 336—337. l.*

² *M. de Bouard: Où en est l'archéologie médiévale? Revue Historique T. 241., 93/1969. 5—22. l.*

³ *Le Goff: i. h. 336. l.*

⁴ *Le Goff: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale. Annales. E. S. C. 25/1970. 928 skk. ll.*

Le Goff ezt a megállapítást visszájára fordította, hogy a koldulórendi kolostorok jelenlétét tekinti az urbanitás fokmérőjének. Ebben a vonatkozásban a városok és koldulórendek viszonya még nem szerepelt. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a felvetett gondolat a magyar kutató számára is vonzó. Nemcsak általában városi vagy méginkább a mezővárosi jelleg meghatározása jelent nehézséget, de konkrét esetben is nehéz eldönteni, hogy egy telepet a város vagy mezőváros kategóriájába kell-e sorolnunk. Azzal a reménnyel fogtunk hozzá vizsgálatunkhoz, hogy egy-egy telep többé-kevésbé urbánus jellegén túl a koldulórendek földrajzi elterjedése talán új fényt deríthet a magyar városfejlődésre. Elfogadtuk Le Goff munkahipotézisét, mégpedig úgy, hogy a benne található új elemet ragadtuk meg és azt a kérdést tettük fel: lehet-e a koldulórendi kolostorok elterjedéséből a magyar városfejlődésre, a városhálózat kialakulásának szakaszaira következtetni? Az elkövetkezendő sorokban ilyen értelemben általában a magyar városfejlődés és a koldulórendek kapcsolatát, részben az ország XVI. század eleji városhálózatát próbáljuk meg Le Goff gondolata szempontjából megvizsgálni. Előbb azonban vessünk egy tekintetet a szerzetesség fejlődésének magyar sajátosságaira.

A koldulórendek és előzményeik Magyarországon

Az első koldulórend megjelenésekor a szerzetesség intézménye Magyarországon is hosszabb, két évszázados múltra tekinthetett vissza, s későbbi fejtegetéseink szempontjából nem mellőzhetjük a monasztikus rendek legfontosabb jellemzőinek, elsősorban számuknak, földrajzi elterjedésüknek és a városfejlődésben játszott szerepüknek ismertetését.

A szerzetesek működése Magyarországon — régebbi és legújabb irodalmunk egybehangzó megállapítása szerint⁵ — megelőzte az egyházi szervezet kialakulását. Legkorábbi görög és latin szertartású monostoraink lakóinak elsősorban missziós tevékenység volt a feladata, a szerzetesek közül kerültek ki első püspökeink és érsekeink.⁶ A legelső latin szertartású monasztikus rend, a bencés Magyarországon még I. István trónralépte előtt otthonra talált Pannonhalmán, majd István utódai alatt az erre a célra átengedett királyi birtokközpontokban (*curtis*).⁷ A királyok példáját az ország nagyjai követték, megvetve alapját a nemzeti monostorok intézményének. A bencések útját követték az új monasztikus rendek, a XII. század derekán, ill. utolsó negyedében megjelenő ciszterciák és premonstreiek. Az ő elterjedésük is a királyok és magánosok alapításának volt köszönhető, új vonásként legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a két utóbbi rend több volt bencés monostort is átvett.

A monostor-alapítás azonos jellege következtében a három nagy monasztikus rend sok azonos vonással rendelkezett. Az első monostorok általában királyi alapításúak voltak, ezeket követték a nemzeti monostorok, amik nem lényegüket tekintve különböztek a királyiaktól, hanem csak tekintélyben, gazdagságban és nagyságban. Túlnyomó többségük a királyi család vagy az alapító nemzetség temetkezőhelyének szerepét töltötte be, a királyok esetében inkább csak a XI. században, a nemzetségek esetében sokszor az egész középkoron át. A nagyságbeli különbséget sajnos nem tudjuk felmérni, mindössze annyit mondhatunk, hogy a nemzeti monostorok nem lehettek nagyok, mert

⁵ A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története (a továbbiakban: PRT) I. *Moravcsik Gy.*: A görög nyelvű kolostorok Szent István korában. Szent István emlékkönyv. Bpest, 1938. I. köt. 389—422. l.

⁶ *Győrffy Gy.*: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. Az MTA filozófiai és történettudományi osztályának közleményei 18/1969. 199—221. l.

⁷ Uo. 214. l.

húsz vagy annál több szerzetes befogadására alkalmas rendház már az átlagot meghaladóan nagynek számított.⁸ Az egyes monostorok nagyságának ismeretlen volta akadályoz meg abban is, hogy Mályusz Elemért követve,⁹ megpróbáljunk következtetést levonni abból a tényből, hogy a cisztereknek kevesebb monostoruk volt mint a bencéseknek, a premontreieknek pedig szintén kevesebb prépostságuk mint a bencés apátságok száma.

A monostorok számának megállapítása amúgy sem könnyű feladat. A legnagyobb nehézségre éppen az első és legelterjedtebb rendnél, a bencéseknél akadunk. A századforduló körül készült nagy bencés rendtörténet igyekezett minden bencés apátságot számba venni, s ennek a munkának során minden olyan rendházat törölni, amely nem volt bizonyíthatóan bencés.¹⁰ Az eredmény kerekén 80 apátság volt, ideértve azokat is, amelyek igen korán megszűntek vagy más rend tulajdonába mentek át, mint pl. Bozókot.¹¹ A dolog természeté szerint a bencés apátságok túlnyomórészt a tatárjárás előtt keletkeztek, ezt az esetek többségében oklevelekkel, néha csak az épület korának meghatározásával bizonyíthatjuk.¹² A stólai bencés apátságot nem sokkal 1314 előtt alapították, ez már igen későn keletkezett bencés háznak tekinthető,¹³ a legkésőbbi pedig valószínűleg a Jolsvai Lesták nádor által Privigyé mellett alapított bencés monostor lehetett.¹⁴ Így azt kell mondanunk, hogy Magyarországon bizonyíthatóan 80 bencés rendház volt, s ezek egy kivételével valószínűleg majdnem mind a tatárjárás előtt keletkeztek.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a másik két monasztikus rend esetében, amit részben annak kell tulajdonítanunk, hogy mind a ciszterciták, mind a premontreiek központositást vezettek be. Már a bencéseknél is találkoznak ilyen kísérletekkel, Somogyvár pl. a franciaországi St. Gilles filiája volt.¹⁵ A filiáció a cisztereknél és a premontreieknél már szilárdan kiépített rendszerré fejlődött, és a centralizációt a rendszeresen megtartott nagykáptalanok még csak erősítették. A legújabbán kidolgozott cisztercita atlasz alapján azt állíthatjuk, hogy Magyarországon a rendnek 18 apátsága volt.¹⁶ A premontrei monostorok hálózatát a különböző egykorú jegyzékekre és hazai oklevelekre támaszkodva Oszwald Ferenc rekonstruálta.¹⁷ Összesen 39 monostort ismerünk, ezekből azonban 9 azonosíthatatlan, az utóbbiak közül Győrffy Györgynek sikerült az *insula Lazariként* említett prépostságot a Baranya megyei Körösmonostorral azonosítania.¹⁸ A cisztercita és premontrei monostorok alapítása 1142-től, ill. 1172-től nemesak a tatárjárásig tartott, hanem mindkét rend esetében azon túl is, de a XIII. század vége után egyik rend sem alapított újabb monostort.¹⁹

⁸ A bánmonostori harminc szerzetest befogadó monostor igen nagynek számított (vö. PRT XII/B. 427. l.), ugyancsak nagynek minősítették a zsámbéki premontrei prépostságot, amely húsz szerzetest tudott befogadni. (Vö. *Oszwald F.*: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 6/1957. 253. l.)

⁹ Egyháztörténet. I/1943. 430. l.

¹⁰ PRT XII/B. 4—8. l.

¹¹ *Oszwald*: i. h.

¹² Pl. a Gömör megyei Jánosiban levő monostor temploma Árpád-kori, PRT XII/B. 198. l.

¹³ Uo. 198. l.

¹⁴ *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei (Olaszországi magyar oklevéltár I.) I. köt. Bpest. 1931. 906. sz.

¹⁵ PRT XII/B. 198. l.

¹⁶ *F. van de Meer*: Atlas de l'ordre cistercien. Paris—Bruxelles. 1965.

¹⁷ *Oszwald*: i. h. 231—254. l.

¹⁸ *Győrffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bpest. 1963. I. köt. 331. l. (a továbbiakban: *Győrffy*).

¹⁹ A legkorábbi premontrei alapításnak Váradhegyfokot tekinthetjük, amelyet II. István létesített, vö. *Oszwald*: i. h.

A monasztikus rendekhez állnak legközelebb az ágostonos kanonokok (*fratres superpelliciati*) vagy másként karingesek. Rendházaik számát nem könnyű rekonstruálni, mert ennek a rendnek sincs hazai története, amit az is magyaráz, hogy a rend a középkorban sem jutott el a rendi szervezettség magasabb fokára. Hazánkban a laterani kanonok-nak nevezett ág terjedt el, rendházainak száma 15 körül mozoghatott, s főképpen a XIII. század második felében alapították őket magánosok.²⁰

A monasztikus rendek elterjedéséről szerzett ismereteink alapján a tatárjárás látszik a legmegfelelőbb határpontnak, mert biztosan állíthatjuk, hogy a tatárjárás után már kevesebb bencés és cisztercita apátságot, ill. premontrei és ágostonos prépostságot alapítottak, az elterjedés súlypontja — az ágostonos kanonokok kivételével — a tatárjárást megelőző időszakra esett. A bencés apátságok fentebb említett számából átfedések elkerülése végett le kell vonnunk azokat a monostorokat, amelyeket már korán más rend vett át²¹ és egy tévesen bencésnek minősített bazilita rendházat.²² A biztonság okáért ugyancsak le kell vonnunk azokat az apátságokat, amelyekről csak a XIV. századból maradt fenn említés, s ennek régészeti adat sem mond ellent.²³ Végeredményben azt állíthatjuk, hogy a tatárjárásig biztosan 68 apátság keletkezett és maradt a rend kezén Magyarországon. A ciszterciták 20 nyilvántartott házából három olyant kell vonnunk, amely valószínűleg a tatárjárás után keletkezett,²⁴ ezek száma tehát 17 volt. A 39 premontrei prépostságból Oszvald Ferenc megállapítása alapján hat tatárjárás után alapítottat kell levonnunk.²⁵ Ha csak ezt a hatot vonjuk le, akkor 33 prépostságot kapunk, ha kizárjuk a különböző jegyzékekben szereplő azonosíthatatlan nyolcat is, akkor a premontrei házak száma 25 lesz. Az ágostonos kanonokoknak a tatárjárás előtt valószínűleg csak három rendházuk volt az országban.²⁶

Felmérésünk az eddigiek alapján a következő eredményt mutatja:

	68 bencés,
	17 cisztercita,
	33 premontrei,
	3 ágostonos kanonoki rendház, azaz
összesen	<hr/> 121 rendház

²⁰ A következő házaikat sikerült megállapítani: Apar (Tolna megye, *Csánki D.*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában [a továbbiakban: *Csánki*] Bpest. 1897. III. köt. 414. l.), Asszuág (Lukács: i. m. I. köt. 1036. sz. Eszerint a monostor mindenszentek tiszteletére volt szentelve, s talán a Körös megyei Asszuággal azonos), Derzs (Bács megye, *Györffy I.* köt. 217. l.), Horpács (Sopron megye, *Ortvay T.*: Magyarország egyházi földleírása. Bpest. 1891. II. köt. 799. l.), Keresztúr (Tolna megye, *Csánki III.* köt. 434. l.), Koronóc (Tolna megye, *Csánki III.* köt. 455. l.), Munkád (Baranya megye, *Györffy I.* köt. 344. l.), Órs (Veszprém megye, a XIII. században már világi prépostság!), Siklós (Baranya megye, *Györffy I.* köt. 378. l.), Solymos (Arad megye, *Györffy I.* köt. 184. l.), Szentlászló (vagy Lulle vagy Elyevölgy. Somogy megye, *Csánki II.* köt. 603, 614. l.), Szenttrinitás (Somogy megye, *Csánki II.* köt. 646. l.), Tényő (Szolnok megye, *Ortvay*: i. m. II. köt. 787. l.). — *Balanyi* még a vaskai, máriafalvi és bieniki házakat említi (A szerzetesség története, Bpest. 1923. 151. l.), de ezekre nem találtunk adatokat.

²¹ A ciszterek vették át Pásztót, Széket és Nagyolaszit, a premontreiek Bozókot. Vö. PRT XII/B. 369, 359—360 és *Oszvald*: i. h. 240. l.

²² Oroszlánost a rendtörténet bencésnek minősíti (PRT XII/B 435. l.), holott bazilita volt, amin az sem változtat, ha ott néhány bencés is élt.

²³ Ezek: Dabolc, Tomaj, Murakeresztúr, Szent László.

²⁴ Ezek: Siklós, Ercsi (átvéve a bencésektől), Kenyérmező (Esztergom mellett). — Megjegyezzük, hogy az atlaszban tévesen Bárfa is szerepel a monostorok között.

²⁵ Ezek: Adony, Csöt, Darnó, Ivánics, Móríchida és Turóc. *Oszvald*: i. h. passim.

²⁶ Ezek: Órs, Szenttrinitás és talán Asszuág.

Ehhez az összeghez azonban még hozzá kell adnunk azokat a monostorokat, amelyeket oklevelekből ismerünk, amelyeknek sokszor pontos helyét, sőt romjait is ismerjük, de amelyekről nem tudjuk megmondani, hogy milyen rendhez tartoztak. A legnagyobb persze annak a valószínűsége, hogy ezek is bencés apátságok voltak, amelyek igen korán, sokszor a tatárjárás alatt vagy az Alföldön a kunok dúlása következtében pusztultak el. Sajnos nincs olyan jegyzékünk, amely ezeket az ismeretlen rendű monostorokat felsorolná. Ortvy Tivadar nagy egyházi földleírása ugyanúgy nem tartalmazza őket, mint Balics Lajos összefoglaló egyháztörténete, bár mindkettőben találunk kísérletet az ilyen monostorok számbavételére.²⁷ Teljes jegyzék hiányában becsléssel kell beérnünk. A Pannonhalmi Rendtörténet 17 a bencéseknek tulajdonított monostort zárt ki a rendiek sorából.²⁸ Juhász Kálmán a csanádi egyházmegyében 11 ilyen monostor rendházat sorol fel,²⁹ Györffy György munkájában pedig 20 olyan monostor szerepel, amely az előbbi két tanulmányban nem fordul elő.³⁰ Ez a 48 monostor az ismeretlen rendhez tartozó házak számának valószínűleg a többsége. Tekintetbe kell vennünk ui., hogy Bunyitay és Györffy munkája az Alföld tekintélyes részét öleli fel, a Dunántúlon pedig kevesebb ilyen monostorral kell számolnunk. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a fenti, kereken 120 összlétszámban 8 olyan premontrei prépostság is előfordul, amelyet nem tudunk azonosítani, és így fennáll annak a lehetősége, hogy a hazai anyagban ismeretlen rendi monostor szerepel a premontrei jegyzékben, csak éppen más néven. Mindent egybevéve az ismeretlen rendhez tartozó monostorok számát nem tehetjük sokkal magasabbra, legfeljebb 50—60 rendházra.³¹ A monasztikus rendek ezek szerint a tatárjáráskor 170—180 monostort mondhattak sajátjuknak Magyarországon.

Első pillanatra talán érthetetlennek tűnik az az erőfeszítés, hogy a monostorok számát megállapítsuk. Úgy hisszük azonban, hogy a számok ebben az esetben is értelmezhetők, bár az értelmezhetőségnek ebben az esetben is megvan a maga határa. Sem az épületek nagyságát, sem a szerzetesek létszámát nem ismerjük, birtokaik értékét vagy jövedelmük nagyságát sem tudjuk kifejezni. Mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy az ismert monostoroknak majdnem 20, az összeseknek kereken 10%-át a királyok alapították, ráadásul ezek voltak a legnagyobbak és legtekintélyesebbek. A fennmaradó monostorok túlnyomó többsége nemzeti monostor volt. Ezt a tényt úgy is kifejezhetjük, hogy a XI—XII. századi Magyarországon a király volt a legnagyobb anyagi erőforrások birtokában (amit eddig is tudtunk), de a nemzetségek összessége együtt még nagyobb

²⁷ *Ortvy*: i. m. II. köt. 781. l., *Balics L.*: A római katolikus egyház története Magyarországon. Bpest. 1890. II/2. köt. 335—340. l.

²⁸ Ezek: Bátmonostor, Körümonostora, Egyedmonostor, Gáborjánmonostora, Győrmonostor, Gyulammonostor, Ákosmonostor, Ohat, Pankota, Pétermonostor, Poroszló, Szentimre, Szer, Szöreg (Vaska), Zámmonostora, Sárvármonostor.

²⁹ Galád, Kanizsa, Pordán, Tömpös, Kemece, Kenézmonostor, Isou, Hódos, Gyelid, Sasvár, Sagio. *K. Juhász*: Die Stifte der Tschanager Diözese im MA (Deutschtum und Ausland, 8—9) Münster i. W. 1927. 165—217. l.

³⁰ Györffynél megyénként a következőket találjuk: Csongrád: Dorozsma, Illésmonostora, Pálmonostora. Bodrog megye: Salamonmonostora, Martonos, Adorján, Tárnokmonostor. Békés megye: Csolt, Gerla, Torda, Szerepmonostor. Bihar megye: Bátormonostor, Szólátmonostor, Szentjános, Ugra. Baranya megye: Gétmonostor, Baranya-monostor (Majsmonostor). Bács megye: Derzs, Szentgergely, Szolnok.

³¹ A felsorolt monostorok egy tekintélyes részének bencésnek vagy ciszterciának kellett lennie, mert bár rendjét nem, de apátját említik. Így beszélnek a következő monostorok apátjáról (zárjelben a forrás) Bodrogmonostor (*Györffy* I. 713.), Martonos (uo. 724), Salamonmonostor (uo. 726), Csolt (uo. 504), Gerla (uo. 507.), Szentjános (uo. 667.), Gétmonostor (uo. 309.), Baranyamonostor (uo. 343.), Szentgergely (uo. I. 233.), Szent Imre (uo. 667.), Gáborjánmonostor (uo. 618.), Pétermonostor (uo. 899.) Kanizsa (*Juhász*: i. m. 183. l.). — A statisztika tehát azt mutatja, hogy a 48 ismeretlen rendű monostor közül 14 biztosan bencés vagy ciszter volt.

bak birtokában lehetett. Azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy az ország gazdasági erejéből futotta annyira, hogy másfél évenként egy monostort építsenek fel.

A három rend — figyelmen kívül hagyva most az ágostonos kanonokokat — nem egyszerre, hanem egymásután virágzott fel, a leghosszabb ideig a bencés rend élvezte egyeduralmát (1002—1142). Ennélfogva nem csodálhatjuk, hogy nekik volt a legtöbb rendházuk, több mint a másik két rendnek együttvéve. Földrajzi elhelyezkedésük is a XI. század végének állapotát őrizte meg. Északon Kolozs, Garamszentbenedek, Bozók és Széplak (Abaúj megye), keleten Szentjobb, Meszes és Kolozsmonostor volt az utolsó bencés rendház. Erdélyben (Kolozsmonostort kivéve) hiába keresünk bencés apátságot. A ciszterek korai monostorai sem lépték túl ezt a határt, a premontreiek pedig csak Jászón hatoltak be addig ritkán lakott területre. A legfeltűnőbb, hogy a kerci monostor megalapításáig (1202) Erdély teljesen kívül esik a szerzetesség hatókörén. Amennyire nincs szerzetes Erdélyben, olyan sok van a Dunántúlon. A számokkal azonban itt sem felesleges óvatosan bánni. Ha azt látjuk, hogy 70 bencés monostorból 32, 17 ciszterciából 6, a 33 premontreiből 11 dunántúli, akkor azt is látnunk kell, hogy az ismeretlen rendű monostorokból mindössze kettő fekszik a Dunántúlon. Igaz, az összes monasztikus rendházaknak egyharmada így is dunántúli, ami semmiképpen sem felel meg a terület szerinti aránynak. A Dunántúl kulturális és gazdasági szempontból fölényben volt, de ez a fölény úgy látszik csökkenő irányzatot mutatott, mert az ismert bencés apátságoknak még majdnem a fele, a cisztercita és premontrei rendházaknak azonban már csak egyharmada feküdt a Dunántúlon.

A monasztikus rendek földrajzi elhelyezkedése még egy tényre figyelmeztet. A monostorok — akár XI., akár XII. századi alapításúak voltak — a lehetőség szerint kerültek a forgalmasabb útvonalakat, és távol helyezkedtek el a városoktól. Akár Győr és Pannonhalma, akár Veszprém és Zirc elhelyezkedésére gondolunk, mindenképpen azt kell megállapítanunk, hogy korai városhálózatunk kialakulásában az apátságok nem játszottak olyan fontos szerepet mint Nyugat-Európában.³² Ezt a szerepet nálunk a királyi alapítású társaskáptalanok töltötték be, amint azt Óbuda, Fehérvár és Vasvár példája szépen bizonyítja.

A város és monostor kapcsolatának hiánya azonban csak a férfirendházakra érvényes megállapítás. A korai apácázárdák ennek éppen az ellenkezőjével jellemezhetők, a legkorábbi, veszprémvölgyi Veszprém közvetlen közelében épült fel,³³ s ugyanúgy nagyobb telepeken vagy szomszédságukban alapították meg a pozsonyi³⁴ és nagyszombati³⁵ zárdákat. Ez a vonás teljesen érthető, hiszen egyrészt a zárdák lakói kizárólag nők voltak, veszély esetén aligha védhették meg magukat, másrészt szorosabb kapcsolatukat a központokkal működésük (egyházi ruhák készítése) is indokolta tette.

A monasztikus rendek után az európai fejlődésben a remete rendek következnek, és a fejlődés nem sokkal a koldulórendek megjelenése után Magyarországon is külön magyar remete rendet hozott létre, a Szt. Ágoston regulái szerint élő pálosok rendjét. A rend megalapításának és terjedésének bemutatásával történettudományunk a mai

³² *H. Büttner*: Studie zum frühmittelalterlichen Städtewesen in Frankreich, vornehmlich im Loire- und Rhônegebiet. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Konstanz 1958. 151—189. l.; *F. Petri*: Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich. Uo. 229—259. l.; *F. Prinz*: Die Ausbreitung fränkischer Reichskultur. Uo. 191—194. l.

³³ Turul, 29/1911. 171. l.

³⁴ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bpest. 1922—24. II. köt. 509. l.

³⁵ Uo. II. köt. 460. l.

napig adós maradt.³⁶ A rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, hogy a rend több kezdeményezés egybeolvasztása révén forma szerint csak 1262-ben alakult meg, szabályzata és Szt. Ágoston reguláinak bevezetése még később történt.³⁷ A kezdetet mégis jóval korábbra kell tennünk. A Mecsek hegységben élő remetékét a clunyi bencésből pécsi püspökké lett Bertalan szervezte szerzetesekké 1225-ben, a Pilis hegységben élőket Özszi esztergomi kanonok gyűjtötte össze 1246-ban.³⁸ 1250 előtt úgy látszik csak három kolostoruk volt, ezeknek száma azonban 1263-ra tizenkét rendházra szaporodott fel.³⁹ A rend igen gyorsan terjedt, nagy valószínűséggel a következő számsort állíthatjuk fel:⁴⁰

1250: 3 kolostor	1325: 36 kolostor	1400: 78 kolostor
1275: 13 kolostor	1350: 44 kolostor	1425: 84 kolostor
1300: 17 kolostor	1375: 62 kolostor	1450: 90 kolostor

Amint a számsor is mutatja, a rend legnagyobb fellendülése a XIV. század első negyedére (19 új kolostor alapítása) és második felére (18 és 16 új alapítás, összesen 34 új rendház) esik. Az alapítók között ugyanúgy megtaláljuk Árpád-házi és Anjou királyainkat, mint a kor arisztokrata családait (Druget, Lackfi, Bebek, Kanizsai, Kont stb.) és közép-

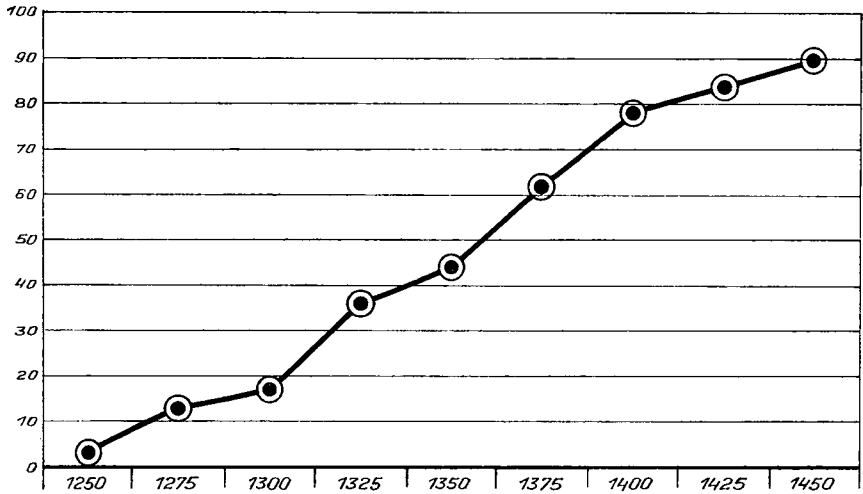
³⁶ A pálos rendtörténet nemcsak a forrásanyag töredékes volta miatt vet fel nehéz kérdéseket, hanem azért is, mert könnyű őket az ugyancsak Szt. Ágoston regulái szerint élő ágostonos remetékkel (nem tévesztendőek össze az ágostonos kanonokokkal) összeeserélni. Jellemző, hogy Csánki is többször használja a kifejezést: „az ágostonos (pálos) remeték”.

³⁷ *Zákonyi M.*: A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. Századok, 45/1911. 517. l., *Mályusz E.*: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet, III/1947. 20—21. l.

³⁸ *Zákonyi.* i. h. 513—515. l.

³⁹ Uo. 515. l.

⁴⁰ A számsornak megfelelően a következő kolostorokat vettük figyelembe. 1250: Patacs (*Györffy* I. 399.), Pilisszentkereszt és Pilup (?). — 1275: Sátoraljaújhely (*Csánki* I. 340.), Köveskút (*Csánki* III. 74., Magyarország régészeti topográfiája [a továbbiakban: MRég. Top.] I. köt. 135—136. l.), Örményes (*Csánki* III. 89.), Zala (*Csánki* III. 46—47.), Hidegkút, Badacsony (MRég. Top. I. 27.), Elek, Szakácsi, Pilisszentlélek (*Kisbán E.*: A magyar pálosrend története I. köt. Bpest. 1938. 20.), Kalodva (*Györffy* I. 179.). — 1300: Bajcs (*Györffy* I. 276.), Keresztúr (*Györffy* I. 325.), Kékes, Kápolna (*Györffy* I. 388.) — 1325: Veresmart (*Csánki* I. 75.), Diósgyőr (*Györffy* I. 774.), Budaszentlőrinc (*Zákonyi*, i. h.), Huszt, Cserő (?), Kökényes, Vetahida (*Csánki* II. 656.), Tüskevár (*Csánki* II. 213.), Szentlélek (*Györffy* I. 770.), Kisbát, Kács (*Györffy* I. 779.), Kövesd, Sümeg, Regéc, Hernád (*Györffy* I. 123.), Mindszent (?), Tálod (*Csánki* III. 114., MRég. Top. II. 182.). — 1350: Gyula (?), Berég (*Györffy* I. 530.), Tolna, Kőszeg (*Csánki* II. 500.), Várad mellett (*Györffy* I. 628), Enyere (*Csánki* III. 50.), Szerdahely (*Csánki* II. 647.), Tur, Felnémet, Székelyháza, Uza (*Csánki* III. 120—121., MRég. Top. I. 111. szerint első említése 1333!) — 1375: Nosztra, Eszeny (*Csánki* I. 514.), Beleg, Csatár (*Csánki* II. 477.), Buzgó (*Györffy* I. 606.), Csatka (*Csánki* III. 225.), Remete (*Csánki* I. 451.), Hangony (*Csánki* I. 136.), Tarpa, Róna, Nyárad, Elefánt, Gönc (*Csánki* I. 198.), Gombaszög (*Csánki* I. 135.), Haraba (*Lukcsics*. i. m. I. 197. sz.), Pápa. — 1400: Henye (*Csánki* III. 60., MRég. Top. I. 41. szerint az épület Árpád-kori!), Máriavölgy (Pozsony mellett), Pogányszentpéter (*Csánki* II. 646.), Tarc, Gercsen, Patlan, Háromhegy, Ungvár (*Csánki* I. 387.), Told (*Csánki* II. 652.), Mihálykő, Sajólad (*Csánki* I. 175.), Boldogkő, Bélakő, Gotal, Csáktornya (*Csánki* III. 19.). — 1425: Villye (*Csánki* I. 400.), Újháza (*Lukcsics*: i. m. I. 72. sz.), Nagyfalu (*Iványi B.*: A Tomaj nembeli Losonczy Bánffy család története. Bpest. 1941. 396. l.). — 1450: Várus (*Csánki* III. 121., MRég. Top. I. 164.), Tiszaberek (*Csánki* I. 487.), Bolondóc (?), Porva (*Csánki* III. 248.), Toronya (?), Tövis. — A jegyzetetlen helyeket Kisbán id. munkájából vettük. Miután a munka nem egy helyen csak úgy hemzseg a primitív hibáktól, a helységnév után minden esetben kérdőjelet tettünk az általunk kétségesnek tartott kolostoroknál. Pl. a bolondócit *Fekete Nagy Antal* (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV. köt. Trencsén megye, Bpest. 1941) nem ismeri.

1. ábra. A pálos rend elterjedése Magyarországon 1250–1450

birtokos nemeseit (Hangonyi, Cibak) vagy főpapjait. A XIII. és XIV. században alapított kolostorok esetében feltűnő egyrészt a magyar szentek, másrészt azok közül is és a többi szentek közül is a lovagszentek erős kultusza. Az 1400-ig alapított 78 kolostor közül ma 60 védszentjét ismerjük, s ezekből Szűz Máriától mint a legnépszerűbb védőszenttől eltekintve (14 kolostor), hat kolostor Szt. László király, három Szt. Mihály arkangyal tiszteletére volt szentelve.⁴¹ Feltűnő ezzel szemben, hogy egyetlen Szt. István király tiszteletére épült pálos templommal sem találkozunk.

Az alapítók és védszentek már önmagukban is arra mutatnak, hogy egy a királyi udvar és az arisztokrata családok által favorizált renddel van dolgunk, amelynek templomai elsősorban a régi nemzetségekből kivált vagy újonnan felemelkedő családok temetkezéshelyéül szolgáltak. Benyomásunkat a kolostorok földrajzi elhelyezkedése is megerősíti. A rend kezdetben a Mecsekben és a Pilisben élő remetéket egyesítette, a későbbi kolostorok helyéül is a forgalomtól és így a városoktól távolos erdőket és szigeteket választották ki. A XIII–XIV. században keletkezett renházakból sajnos tizenháromat nem tudunk azonosítani.⁴² A fennmaradó 65 kolostornak több mint a fele, pontosan 35 a Dunántúlon, 23 pedig az ország északi részein (Heves megyétől Máramarosig) helyezkedett el. A Tiszántúlra mindössze hét, Erdélyre pedig csak három kolostor jutott.

A kolostorok egy része kétségtelenül a városok közelében feküdt, de minden esetben a városon kívül, lehetőleg erdőben vagy szigeten. A legjellemzőbb példa a Buda melletti Szt. Lőrinc kolostor, amelyet 1300–1304 között alapított a rendfőnök a Budától 5–6 km-re fekvő erdőben.⁴³ A budaihoz hasonlóan helyezkedtek el a pálosok Várad mellett,⁴⁴ vagy a Bereg melletti Remetén.⁴⁵ Az elhelyezkedés ellenére is fontos kapcsolat alakult ki a pálosok és a polgárság között, mert a kolostorok legtöbbször búcsújárárhelyek voltak. A budaiak Szt. Lőrincere, a pozsonyiak Máriavölgyre jártak. De a városok ki-

⁴¹ Szt. László tiszteletére: Kékes, Szentága, Kisbát, Kövesd, Hernád, Szerdahely és talán Pápa is. Szt. Mihály tiszteletére: Huszt, Tarc és Mihálykő.

⁴² Ezek: Pilup, Hidegkút, Elek, Cserő, Tur, Beleg, Tarpa, Róna, Nyárád, Haraba, Gottal.

⁴³ Zákonyi: i. h. 586–587. 1.

⁴⁴ Győrffy: I. köt. 688. 1.

⁴⁵ Győrffy: I. köt. 532. 1.

alakulására a pálosoknak épp úgy nem volt hatásuk, mint másfélszázaddal korábban a monasztikus rendházaknak.

Az első koldulórend, a dominikánusok megjelenése és első néhány évtizede Magyarország valóban fényesnek mondható. A bolognai egyetem magyar származású tanára, Paulus Hungarus a rend tagjai sorába lépve kapott megbízást a magyar rendtartomány megszervezésére. 1221-ben érkezett vissza néhány társával szülőföldjére, és nem sokkal később megalakult első kolostoruk Győrben,⁴⁶ amely akkor a Bécsből Esztergomba vezető úton az ország kapujának szerepét játszotta. A rend hamarosan megnyerte az akkori trónörökös, a későbbi IV. Béla és valószínűleg Róbert esztergomi érsek rokonszenvét. Ez a rendkívül szigorú felfogású, erélyes főpap a pogány kunok megtérítését tekintette egyik főfeladatának, s a domonkosrendiek egyik első működési területe is a keleti misszió volt. Róbert érsek 1227-ben keresztelte meg a kunok egyik fejedelmét, és az első általa kreált „kun” püspök is domonkos rendi volt.⁴⁷ A kereszténység terjesztését rendi és egyben a magyar őshaza felkutatását célzó akciót a tatárok előretörése meghiúsította, ehelyett a tatárok elől menekülő pogány kunok telepedtek meg az országban, a rend egyik feladata ezek megtérítése lett. A fontos feladatnak mind a rend, mind a király méltó formában adott kifejezést. 1254-ben az új budai rendházban tartották a domonkos rend nagykáptalanját; templomukban ekkor kötött házasságot a magyar trón örököse egy kun hercegnővel.⁴⁸ A rend befolyása a királyi udvarban tetőfokon állt, de a dicsőség nem tartott sokáig. 1263-ban IV. Béla és fia, István közötti kibéküléskor a király környezetében már négy ferences barátot találunk, 1265-ben pedig már biztosan ferences volt a király gyóntatója.⁴⁹

A dominikánusok és a királyi család között bekövetkezett szakításról tulajdonképpen nem sokat tudunk. Boldog Kinga lengyel életrajzírója csak a tényt regisztrálja, amikor azt írja, hogy IV. Béla felesége, Mária előbb a dominikánusokat, majd a ferenceseket kedvelte.⁵⁰ A szerző a változást természetesen Kinga imái hatásának tulajdonította. Az igazi okot — úgy hisszük — Margit házassági tervének meghiúsulásában kell keresnünk. A Stiria birtokáért a magyar és cseh király között folyó harc 1260 nyarán II. Ottokár morvamezei (kroissenbrunni) győzelmével eldőlt, a felek 1261-ben békéről tárgyaltak, s Ottokár a feudális hagyományokhoz híven a magyar királyi ház valamelyik leányát akarta feleségül venni. A választás a dominikánus kolostorban élő Margitra esett. A legrégebbi legenda elmondja, hogy IV. Béla igyekezett leányát az Ottokár cseh királlyal kötendő házasságra rábeszélni, kilátásba helyezte a pápai felmentést és még a gyermeki engedelmség kötelességére is hivatkozott, de érvelése hatástalan maradt. Lánya Máté evangéliumára hivatkozva tagadta meg apja kívánságának teljesítését, a megbeszélés teljesen eredménytelenül végződött.⁵¹ A legenda azt is elárulja, hogy a királyné nem lelkesedett a cseh házasság gondolatáért.⁵² Lovass Elemér mutatott rá arra, hogy a

⁴⁶ Pfeiffer M.: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa. 1917. 25—26. l.

⁴⁷ Makka L.: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen. 1936.

⁴⁸ Fr. G. de Pracheto: Vitae fratrum ordinis praedicatorum necnon cronica ordinis ab anno MCCIII us que ad MCCLIV. Leovani. 1896. 337—338. l.

⁴⁹ Karácsonyi: i. m. I. köt. 22. l.

⁵⁰ Gombos F. A.: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium. Bpest. 1938. 2455. „Item mater eius sincera dilectione ordinem Predicatorum amplexata diligenter, oracionibus devotis sancte Kynge filie sue superata ordini fratrum Minorum adhesit eumque sincere diligens demum in choro Strygoniensi tumulata requisivit.”

⁵¹ P. Böhle K.: Árpádházi Boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit legenda. Bpest. 1937. 23—24. l.

⁵² Uo. 23. l. „rex presente matre regina licet minus consentiente ut assensum preberet adiit.”

legenda szerzője, egyben Margit gyóntatója, Marcellus ebben a részben „nem mond el mindent, amit tud”, mert „előadásában kötötte a királyi család érzékenysége”.⁵³ Úgy érezzük, hogy az események lényegét a legenda elég világosan tükrözi. A legenda szerint ui. Margit az apjával folytatott vita után a domonkos provinciálist kérte meg arra, hogy hívja el az esztergomi érseket és más püspököket a felszentelés elvégzésére. Mezey László mutatta ki, hogy a „beszentelés” (*consecratio*) a kánonjog szerint az ún. nagyobb papi rendekkel volt egyenértékű, mint ilyen olyan házassági akadályt jelentett, amely alól a pápa sem adhatott felmentést.⁵⁴ A részletek néhány meggondolás után kerek egészé állnak össze. Az egyik meggondolásunk az, hogy ilyen bonyolult kánonjogi kérdésekben Margit aligha lehetett jártas. Nem az ő ötlete volt a felszentelés mint olyan befejezett tény, amely a király által említett (és a dinasztikus érdekekre való tekintettel nyilván nagy valószínűséggel remélhető) pápai felmentést meghiúsítja. A legenda szerint a szülők nem lelkesedtek a cseh házasság gondolatáért, IV. Béla is tisztán politikai okokból szánta rá magát. Azt azonban a szülők mégsem vehették jó néven, hogy lányukat egyszer s mindenkorra elzárják a férjhezmenetel lehetősége elől. Az sem lehetett titok a szülők előtt, hogy az egyházjog adta kibúvó ötlete nem származhatott Margittól. Ezt nyilván a domonkosoknak tulajdonították, amit annál is inkább megtehettek, mert azok hívták a szigetre a püspököket, a felszentelés az ő templomukban történt. Akármilyen volt az igazság, az eset a dominikánusokra rossz fényt vetett. Úgy tűnt, hogy szembefordultak a király és a királyi család politikai célkitűzésével, egyszer s mindenkorra megfosztották őket a dinasztikus politika egyik potenciális személyétől. A következőkben is a dominikánusoknak kellett viselniük: a királyi udvarban kegyvesztettek lettek, funkcióikat más téren is a ferencesek vették át, gyorsan induló terjeszkedésük az országban elakadt.

A domonkos kolostorok keletkezéséről egy 1303-ban készült jegyzék tájékoztat, amelynek néhány helynevét sajnos ma már nem tudjuk azonosítani.⁵⁵ Nincs okunk azonban kételkedni abban, hogy 1277-ben 30 férfi és 2 női kolostoruk volt Magyarországon,⁵⁶ Dalmáciát is ideértve. Ezután az új kolostorok alapításának üteme rohamosan csökken, az 1303-ban ismert kolostorok száma 35 volt, s ez a szám 1350-ig alig nőtt (38 kolostor), még száz év múlva is csak egy kolostorral volt több (2. sz. ábra).⁵⁷ Mindez teljesen összhangban áll a dominikánusoknak fentebb vázolt kezdeti nagy befolyásával és befolyásuk hirtelen megszűnésével. Két tény bizonyítja, hogy nem a domonkosokon múltott terjedésük elakadása: az egyik rövid debreceni szereplésük, a másik az 1303 után alapított rendházak földrajzi elhelyezkedése.

Debrecen a XIV. század elején lendült fel, amikor egy nagy hatalommal rendelkező család birtokainak központjává vált. A faluból mezővárossá fejlődő telep lakosai már a századfordulón bekapcsolódtak az áruforgalomba, s amikor 1316-ban Károly király és Borsa Kopasz között Debrecen közelében fegyveres leszámolásra került sor, a debreceni polgárokat ugyanúgy a király seregében találjuk, mint néhány évvel korábban a kassaia-

⁵³ Lovass E.: Árpád-házi Boldog Margit első életrajzának írója — Marcellus. A Pannonhalmi Főapátság Évkönyve, 1940/41. 21—22. l.

⁵⁴ Mezey L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bpest. 1955. 77. l.

⁵⁵ Pfeiffer N.: Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenwüstung 1241—1242. Zürich. 1913. 27—28. l.

⁵⁶ Pfeiffer: A Domonkos rend . . . 28. l.

⁵⁷ Az 1300-ig megalapított kolostoroknak az 1303. évi jegyzékben szereplőket vesszük a következő kiegészítéssel: Pécs [Györffy I. 360.], Sárospatak (ezt Pfeiffer még az 1303. évi jegyzék Bodrog nevű kolostorával azonosította, de azóta Györffy kimutatta, hogy Bodrogon is volt kolostor [Györffy I. 712.]), 1325—1350 között csak Komáromban alapítottak domonkos házat, amely először az 1366-ban a vásárvám miatt kitört perben szerepel (Csánki III. 489. l.).

kat. A gazdasági fellendüléssel és a politikai sikerekkel együtt alakult ki a mezőváros önkormányzata. A megyéspüspök szép templomot építtetett Szt. András tiszteletére, és jövedelmét — amely nem lehetett kicsi — saját asztala számára foglalta le.⁵⁸ A plébánián azonban 1326 előtt dominikánusok jelentek meg, „elfoglalták” a templomot, átkesz-tették Szűz Mária tiszteletére, lelkipásztori teendőket végeztek, mígnem 1326-ban pápai parancsra ki nem űzték őket.⁵⁹ Az eseményről egyedül a kiűzést elrendelő pápai bulla maradt fenn, s ebből a helyzetet elég nehezen lehet megítélni annál is inkább, mert 1322-ben a földesúr Debrecenben ferences kolostort alapított.⁶⁰ A ferences kolostor alapítása arra mutat, hogy a földesúr maga is szükségesnek tartotta koldulórend jelenlétét Debrecenben, de nem volt hajlandó domonkos kolostort alapítani; eltúrta azok kiűzését. Az oklevélből az sem lehet vitás, hogy a dominikánusok önszántukból jöttek Debrecenbe, sőt saját kezdeményezésre indították meg lelkipásztori tevékenységüket, a püspök engedélyt nem kérték ki. Így válik világossá a bennünket legközelebből érdeklő jelenség: a dominikánusok arra törekedtek, hogy a városiasodás útjára lépő telepen megvessék lábukat.

Az új kolostorok helye is határozott dominikánus törekvésre mutat. Új kolostort alapítottak Szegeden (1318), Brassóban (1323), Garán (1323) és Temesvárott.⁶¹ Ezt a névsort látva az a benyomásunk, hogy a rend Magyarországon is⁶² a fontos gazdasági és politikai központokban igyekezett megjelenni, hogy Magyarországon is a fejlődés pontos ismeretében jelölte az új házak helyét a fellendülő telepeken. Ha kolostorainak száma nem nőtt olyan ütemben, ahogyan ezt a magyar városfejlődés megkívánta volna, akkor ez nem a dominikánusokon múlt. Az sajnós aligha hihető, hogy a királyi udvarral való kapcsolat megszakadása volt a rend további terjeszkedésének egyetlen akadály. Egyéb, ennél súlyosabb okoknak is kellett lenniök, amiket nem ismerünk.

Az első dominikánusok után nyolc évvel, 1229-ben német földről megérkeztek az első ferencesek is, hogy kilenc év alatt önálló redtartományra fejlődjenek. Terjedésük eleinte lassú ütemű volt, úgy látszik főképpen ott tudtak gyökeret verni, ahol a *latin*nak nevezett telepések laktak. Egyik első provinciálisuk is francia származású volt.⁶³ Az út teljesen csak a dominikánusok bukása után nyílt meg előttük. 1265-ben — mint mondtuk — a királynak már ferences gyóntatója volt, IV. Béla uralmának végére helyzetük teljesen megszilárdult. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a király — immár másfél évszázados hagyományt megtörve — nem Fehérvárott, hanem az esztergomi ferenceseknél temették el saját kívánságára.⁶⁴ A király temetését a barátoknak a hatalmas esztergomi érsekkel szemben kellett kiharcolniok, ez önmagában véve is bizonyítja helyzetük szilárdságát. A domonkosok korábbi szerepét nemcsak a királyi udvarban vették át. Ők léptek helyükre a kun térítésben is,⁶⁵ később ők lettek az eretnekeket üldöző inquisitio letéteményesei.⁶⁶ Fejlődésük igen gyors volt, kolostoraik száma az 1300. évi 41-ről 1500-ig 115-re

⁵⁸ Györffy: I. köt. 611. l.

⁵⁹ Theiner A.: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. köt. 507. l. „quod fratres ordinis predicatorum commorantes in villa de Broten... propriis commodis inhiant, cum evidenti eiusdem episcopi et ecclesie sue iactura, ipsius etiam episcopi licentia non petita, parochialem ecclesiam dicte ville... fulti potentia seculari temetitate propria occuparunt et detinent occupatam, dictique sancti (Andree) mutato vocabulo, ipsi parochiali ecclesie vocabulum beate Marie virginis tribuerunt ac usurparunt et exercent omnia iura parochialia...”

⁶⁰ Karácsonyi: i. m. I. köt. 156. l.

⁶¹ Pfeiffer: A Domonkos rend... 67. l.

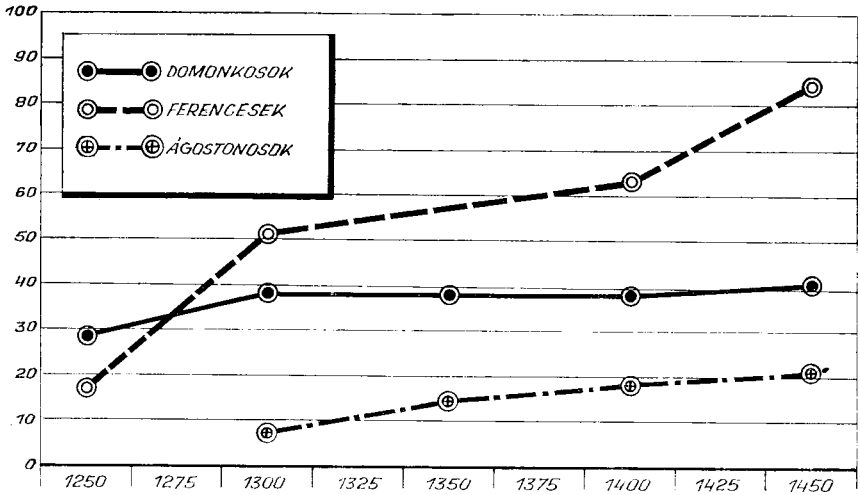
⁶² Le Goff: Annales 25/1970. 932. l.

⁶³ Karácsonyi: i. m. I. köt. 16—17. l.

⁶⁴ Uo. I. köt. 22. l.

⁶⁵ Uo. I. köt. 25. l.

⁶⁶ Uo. I. köt. 305—306. l.

2. ábra. A kolduló rendek elterjedése Magyarországon 1250–1450

nőtt. És itt meg kell ismételnünk azt, amit fentebb a dominikánusokról mondtunk: alig hihető, hogy gyors és állandó fejlődésük oka egyedül a királyi kegy lett volna; egyéb, ennél súlyosabb okoknak is kellett lenniök, amiket nem ismerünk.

Ha már a két nagy koldulórend múltjában is fehér foltokkal találkozunk, akkor még inkább így állunk a másik két kisebb koldulórenddel, az ágostonos remetékkel és a karmelitákkal. Az ágostonos remeték magyarországi múltjáról csak egy kis összeállítás tájékoztató, amely nem mond sokkal többet mint a rend XVIII. században írt monográfiája.⁶⁷ Balics összefoglaló munkájában még csak hat kolostorukat említette, ezek közül is több az ágostonos kanonokoké volt.⁶⁸ Fallenbüchl Ferenc 24 kolostorukat ismeri,⁶⁹ ami úgy látszik megfelel a tényeknek, mert 1484-ben rendházaiak számát 23-ra teszik.⁷⁰ Sajnos mind a mai napig nem történt meg az az alapvető munka, amelyet Mályusz Elemér kerekén harminc évvel ezelőtt javasolt.⁷¹ Így ma ugyan nagyobb biztonsággal állapíthatjuk meg az ágostonos kolostorok számát, sokkal kevesebbet mondhatunk azonban megalapításuk időpontjáról. Hiányos kutatások alapján ma 25 kolostorukat ismerjük,⁷² de alapításuk ideje olyan bizonytalan, hogy abból következtetéseket alig merhetünk levonni. Esztergom egyik legkorábbi házuk lehetett, először 1262-ben említik.⁷³ Úgy látszik

⁶⁷ *Fallenbüchl F.*: Az ágostonrendiek Magyarországon. (Szt. István Akadémia II. oszt. ért. III/3.). Bpest. 1943, *Schier P. X.*: Memoria provinciae Hungariae augustanae. Graecii. 1778.

⁶⁸ *Balics*: i. m. II/2. köt. 372–376. 1.

⁶⁹ *Fallenbüchl*: i. m. 29. 1.

⁷⁰ *Uo.* 29. 1.

⁷¹ *Mályusz E.* ismertetése Fallenbüchl munkájáról, *Egyháztörténet* I/1943, 427–440. 1.

⁷² *Balics* (i. m. II/2. köt. 372–376. 1.) a következő kolostorokat ismerte: Őrs (= Derzs, ami ágostonos kanonoki ház!), Esztergom, Sáros, (1274, *Csánki* I. 287.), Gyulafehérvár, Mezősomlyó, Szentgyörgy. — Ehhez járul: Kasza (*Győrffy* I. 779.), Komár (*Csánki* II. 578.), Boró (*Csánki* II. 280.), Torda (*Csánki* V. 687.), Újlak (*Csánki* II. 288–289.), Szepesváralja (*Csánki* I. 255.), Eger (*Csánki* I. 53.), Pécs, Bártfa (*Csánki* I. 285.), Pápóc (alapította 1360-ban Magyar Pálné, vö. *Csánki* II. 727.).

⁷³ *Fallenbüchl*: i. m. 42. 1.

a többi kolostor is nagyobbára a XIII. század utolsó negyedében jött létre és — néhány kivétellel — a városokban helyezkedett el.⁷⁴

A karmelitáknak mindössze két kolostorát ismerjük: a budait és az eperjesit, közülük az eperjesit biztosan 1288 előtt, a budait 1372-ben alapították.⁷⁵ A XV. század folyamán a husziták elől Csehországból menekülő karmeliták még egy bencés kolostort vettek át, amely Privigye mellett feküdt, ezt az esetet azonban nyilván rendkívülinek kell minősítenünk.⁷⁶

A négy koldulórend elterjedésében nagy egyenlőtlenségeket tapasztalhatunk. 1350-ig jelenlegi ismereteink szerint a következő arányt állíthatjuk fel:

dominikánusok	38 kolostor,	ebből	38 városban,
ferencesek	51 kolostor,	ebből	33 városban,
ágostonosok	15 kolostor,	ebből	11 városban,
karmeliták	1 kolostor,	ebből	1 városban,
összesen	105 kolostor,	ebből	83 városban. ⁷⁷

Az arányok világosan mutatják a ferencesek nyomasztó fölényét, majdnem ugyanannyi rendházuk van mint a másik három rendnek együttvéve. Míg azonban a dominikánusok és karmeliták kizárólag, az ágostonosok pedig túlnyomórészt városokban telepedtek meg, addig a ferencesek már igen korán (az observans irányzatot megelőzően is) alapítottak új kolostorokat nemcsak mezővárosokban, hanem falvakban is.⁷⁸ Ezzel tulajdonképpen a nemzeti monostorok hagyományainak folytatóivá lettek, mert nem egy templomuk szolgált családi temetkezéshelyül még a mezővárosokban is, mint pl. a somogyi Segesden.⁷⁹

A koldulórendi kolostorok számának és földrajzi elhelyezkedésének érdekes jellemzője bontakozik ki a monasztikus rendekkel való összehasonlítás során. A tatárjárásig eltelt kereken 250 év alatt fentebbi számításaink szerint 170 — 180 monostort alapítottak. Az alapítók a király és az ország nagyjai voltak, akiknek jövedelme elsősorban az agrárlakosság termeléséből származott. A monasztikus apátságok és prépostságok alapítása a tatárjárás után sem szűnt meg. Fentebb ezen a címen a rendelkezésre álló jegyzékből 4 bencés és 3 cisztercita apátságot, ill. 6 premontrei prépostságot vontunk le. Ha azonban a tatárjárás utáni kolostoralapításokat akarjuk figyelemmel kísélni, akkor ehhez a 13 monostorhoz hozzá kell tennünk a pálosoknak 1350-ig alapított 43 kolostorát,⁸⁰ így azt

⁷⁴ A városoktól távollevő rendházak egy része biztosan a vilhelmitáktól az 1260-as években átvett kolostor volt, így a komári és a sárosi (*Fallenbüchl*: i. m. 48. l.). — Az ágostonos kolostorok első említése alapján fejlődésükről a következőket állapíthatjuk meg: Esztergom (1262 előtt), Komár és Körmen (vilhelmita átvétel), Sáros (1274, ugyancsak vilhelmita átvétel). Valószínűleg 1300 előtti alapításúak Fehérvár (1305), Pécs (1309), Gyulafehérvár (1300). — 1350 előtt: Bátmonostor, Sátoraljaújhely, Várad (1339), Harapkó (1334), Torda (1331), Dészvár (1310). — 1400 előtt: Pápóc (1363), Szepesváralja (1399). — 1450 előtt: Buda (1411), Boró (1427). — 1500 előtt: Ercsi (1482-ben történt átvétel), Bártfa (1466), Eger (1456), Lövé (1480). — Ha az első említés egyben az alapítás idejét is meghatározná, akkor azt kellene mondanunk, hogy 1300-ban biztosan 9, 1350-ben 13, 1400-ban 15, 1450-ben 17 kolostoruk volt. Ez a kép semmiesetre sem felelhet meg a valóságnak.

⁷⁵ *Csánki* I. 286, *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis* II. 208. l.

⁷⁶ *Lukcsics*: i. m. I. köt. 906. sz.

⁷⁷ A ferencesek városon kívüli kolostorai: Bánmonostor, Eng, Gorbonak, Igló, Jut, Léka, Nekse, Óbuda, Segesd, Szávaszentdemeter, Szemenye, Tadvá, Csejte, Kapronca, Lippa, Szécsény, Trencsén.

⁷⁸ Fálusi kolostorok: Eng, Jut, Szemenye.

⁷⁹ *Karácsonyi*: i. m. I. köt. 245. l.

⁸⁰ Ld. fentebb 40. sz. jegyzetet.

mondhatjuk, hogy száz év alatt 57 rendház keletkezett. A koldulórendek közül a domonkánusok és ferencesek jelentek meg a tatárjárás előtt, így az 6 kolostoraik számából le kell vonnunk az 1241 előtt alapítottakat, amelyeknek száma a domonkos rend esetében tíz, a ferenceseknél öt kolostor.⁸¹ A tatárjárás és az 1350 között alapított szerzetesházak tehát a következő megoszlást mutatják:

monasztikus rendek	13
pálosok	43
összesen	56
koldulórendek	90 (ebből városban 68)
összesen	146 szerzetesház.

Fentebb azt mondtuk, hogy a tatárjárás előtt Magyarországon másfél évente épült egy monostor, most azt kell mondanunk, hogy az ütem meggyorsult, egy esztendőre majdnem másfél kolostoralapítás jut. Ha fentebb azt mondtuk, hogy a másfél évenkénti alapítás az agrárlakosság termelési többletének volt az eredménye, akkor most azt kell mondanunk, hogy a városok majdnem a felét adták az újonnan alapított szerzetesi rendházaknak. Úgy tűnik, hogy 1241—1350 között az arányok megváltoztak, s a kereskedelem és a kézművesség igen jelentős részt kapott — mai kifejezéssel élve — a társadalmi termelésből. Ezzel el is jutottunk a magyar városfejlődés és a koldulórendek kapcsolatához.

Városfejlődés és koldulórendek

Kereken egy évtizede alakítottuk ki a magyar városfejlődésről ma is vallott koncepciókat.⁸² Úgy találtuk akkor, hogy a városfejlődés folyamata Magyarországon két élesen elkülöníthető korszakban zajlott le. Az első a keleti, nomád várostípus korszaka volt, és a XII. század derekáig tartott, a második az európai város kialakulásának kora, a XIV. század első harmadában ért véget. A nomád város koncepcióját azóta más kutatók is átvették⁸³ és polgárjogot nyert történettudományunkban. Mindaz, amit akkor „római örökségnek” neveztünk, igazolást nyert a soproni városfal ásatásával, ill. annak Holl Imre által történt feldolgozásával.⁸⁴

A nomád városnak csak addig volt létjogosultsága, amíg a magyarság annak a kelet-európai gazdasági körnek maradt tagja, amelyhez a honfoglalás előtt is tartozott. Amikor az ország megnyitotta kapuit a nyugati bevándorlók és az aranyra éhes nyugati kereskedők előtt, a nomád városoknak az új idők követelményének megfelelően át kellett alakulniuk vagy elveszítették jelentőségüket. A közelmúltban Fehérvár átalakulásának példáján mutattuk be ezt a folyamatot, amelyben a tatárjárás olyan nagy szerepet játszott.⁸⁵ A nagy megrázkódtatás szerepe azonban nemcsak Fehérvár esetében domborodik

⁸¹ Domonkos: Esztergom, Győr, Nagyszében, Pécs, Pest, Veszprém, Verőce, Zág-ráb. — Ferencesek: Esztergom, Fehérvár, Győr, Nagyszombat, Eger.

⁸² Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából 14/1961, 19—27. l. *Ua.* Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. *Alba Regia* 10/1969, 101—118. l.

⁸³ G. Györffy: Les débuts de l'évolution urbaine en Hongrie. *Cahiers de la civilisation médiévale*, 12/1969. 255—256. l.

⁸⁴ Holl I.: Sopron középkori városfalai. *Archeologiai Ért.*, 94/1967. 155—183. l.; 95/1968, 188—205. l.

⁸⁵ E. Fügedi: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. *Acta Historica*, 15/1969. 103—134. l.

ki, hanem ugyanilyen határozottan jelentkezik más városok, pl. Buda, sőt az egész ország gazdasági struktúrájának átalakulásában. A XII. század eleji Magyarországot aligha lehet a XIII. század végével összehasonlítani. A települési hálózat kiépülése, az addig ritkán lakott nagy erdőségek kiirtása, új bányák megnyitása, jelentős agrárterületek megteremtése, a munkamegosztás előrehaladása és az árutermelés fokozódása nem utolsó sorban a földhasználat új, telekrendszeren alapuló formáinak bevezetése, az egyházi, majd a világi nagybirtokos csoport kialakulása és a központi hatalommal szembeni megerősödése — mindez egyetlen folyamatot jelent, amelyben az ország egy század alatt az európai feudális államok között elfoglalta helyét, politikailag és gazdaságilag azok egyike lett. A magyar városhálózat ezt a fejlődést a régi városok átalakulásával és újjak alapításával követte.

Városhálózatunk kialakulásával a magyar városfejlődés még nem fejeződött be, a XIV. század derekától új várostípus jelenik meg, a mezőváros. Szűcs Jenő mutatott rá elsőknek arra, hogy a XV. század jellemzője Magyarországon nem új városok kialakulása, nem is a XIV. század elején városi rangot viselő telepek megerősödése és továbbfejlődése, hanem a mezővárosok kialakulása.⁸⁶ Bácskai Vera a mezővárosok feltűnését elemezve számszerűen is bemutatta, hogy a mezővárosok kialakulása a XV. század harmadik harmadában érte el csúcspontját.⁸⁷

A három korszakot áttekintve merül fel mármost a kérdés: milyen új jelenségeket fedhet fel a koldulórendek fentebb ismertetett elterjedése, milyen eddigi megállapításokat támaszthat alá vagy gyengíthet?

Emlékeztessünk röviden arra, amit fentebb a domonkos rend elterjedéséről mondtunk, hogy tíz terjedésük 1260 után elakadt, kolostoraik túlnyomó többsége 1260 előtt keletkezett. Ez az időpont a magyar városfejlődésben az átalakulás korszakára esik és tegyük mindjárt hozzá, hogy a XII. század végétől a XIV. század elejéig tartó korszakot mindeddig nem tudtuk felbontani, nem tudtuk a folyamat lezajlását meghatározni. A dominikánusok terjedése most kulcsot ad a kezünkbe. Megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy 1260-ig városaink közül — akár régebbi és európai várossá átalakult településről, akár újonnan alapítottokról van szó — azok voltak a jelentősek, vagy még pontosabban: városi jelleggel rendelkezők, ahol a domonkos rend megtelepedett.

Az első jellemző vonást a kolostorok számában találhatjuk meg. Mint már mondtunk, 1270-ben a magyar provinciában 30 férfi és 2 női kolostor volt, ebből azonban le kell vonnunk a dalmáciaiakat, s így Magyarországon 25 kolostor marad, amihez még 3, az 1303. évi jegyzékben nem szereplő, de bizonyíthatóan meglévő kolostor járul.⁸⁸ A 28 kolostor közül sajnos egy dunántúlit és két erdélyit nem tudunk azonosítani. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a XIII. század derekán Magyarországon mintegy harminc olyan település volt, amelynek jellege megfelelt az európai városok jellegének, és ez a megállapítás már önmagában véve jellemző az ország társadalmi és gazdasági helyzetére. Még jellemzőbb a domonkos kolostorok földrajzi elhelyezkedése. Buda környékén itt is bizonyos koncentrációnak vagyunk a tanúi (Buda, Pest és Esztergom). A határmenti városok közül még csak Kassa és Nagyszombat szerepelnek, a bányavárosok közül csak Selmec- és Gölncibánya. Nem találunk dominikánus kolostort sem a sóbányák közelében, sem az erdélyi Radnán, amelynek jelentős ezüstabányája volt már a tatárjárás előtt.

⁸⁶ Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955. 98. l.

⁸⁷ Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században (Ért. a törttud. köréből. Új sorozat 37.) Bpest. 1965. 15—16. l.

⁸⁸ Pfeiffer: A Domonkos rend... 27—28. l.

A városok átalakulását is jól megvilágítják a dominikánus kolostor-alapítások. Régi városaink tekintélyes része a XIII. század derekára már elvesztette jelentőségét. Nincs domonkos rendi kolostor Óbudán, amely a tatárjáráskor még királyi székhely volt, de nincs a megyei székhelyek többségében sem. A nyugati határszélén a városok átalakulása még éppen csak megindult. Nagyszombat képviseli az újonnan alapított várost ezen a vidéken, de sem Pozsony, sem Sopron nem játszik még jelentős szerepet, az utóbbi helyett a nyugati Dunántúl legfontosabb városa még mindig az ősi Vasvár volt.

Végigtekintve a dominikánus kolostorok listáján nem tudunk megszabadulni attól a benyomástól, hogy a névsor azonos a XIII. század derekának kereskedő városai-
val. Mintha a XIV. század elején alapított új dominikánus házak is ezt az irányzatot követnék (Szeged, Brassó, Temesvár), ezt bizonyítja debreceni kísérletük is. A kolostorok nyomán világosan kirajzolódnak az ország nagy kereskedelmi útvonalai. A Morva völgye felől Nagyszombaton, az osztrák örgrófságból Vasváron és Győrön, Itália felől Pécsen és Fehérváron át vezetnek az utak a Buda környéki központba. Innen Kassán át Lengyelországba, Sárospatakon és Beregszászon át orosz földre, Besztercén át Moldvába juthatott el a kor kereskedője. Szeged, Temesvár és Nagyolaszi (Francavilla) a bizánci birodalom, Szeben és Brassó a Havasalföld felé közvetített. Nincs az országba vagy abból kivezető nagy út; amelyen ne találnánk dominikánus kolostort. Ekkor kezd kialakulni a Kassáról Debrecenen és Váradon át Erdélybe vezető útvonal, de a balul sikerült debreceni kísérlet után itt már nem telepednek meg a dominikánusok. Így marad dominikánus kolostor nélkül az útvonal három legfontosabb csomópontja (Debrecen, Várad és Kolozsvár),⁸⁹ s ezek közül Várad kiesése a legfeltűnőbb. A szatmári kolostor viszont arra mutat, hogy a Kassa felől a Tiszántúlra vezető út már megnyílt.

A kereskedő városokat a dominikánusok nyilván előnyben részesítették, céljaiknak jobban megfelelt a vásárok — a kor nyelvén: sokadalmak — alkalmával nagyobb körzetből több hívőt magához vonzó központ.⁹⁰ De a névsorban — Selmeceet és Gölnicbányát kivéve — hiába keressük a fontos bányavárosokat, s ez ismét azt bizonyítja, hogy a városok kialakulásában Európának ezen a részén a kereskedelemnek nagyobb szerep jutott mint a kézműveseknek.

A kereskedő városok kiemelkedő szerepét a korai ferences kolostoralapítások is megerősítik. 1260 előtt a ferencesek bizonyíthatóan 17 kolostort alapítottak Magyarországon, ezeknek többsége (10 kolostor) ugyanazokban a városokban létesült, mint a dominikánusoké.⁹¹ Az eltérő helyek között van olyan, amely nem bizonyult tartós alapításnak, pusztulása gyorsan bekövetkezett.⁹² A dominikánus kolostorok elhelyezkedéséből kikövetkeztetett kép pedig csak annyiban változik, hogy (1) Egert és Nyitrát a jelentősebb városok sorába kell számítanunk; (2) a nyugati határon a városok átalakulása már megindult, mert a későbbi fontos központok közül Pozsonynak és Sopronnak már van ferences kolostora; (3) Várad gazdasági fontosságát és városias jellegét korai ferences és ágostonos kolostora bizonyítja, ami azt is jól szemlélteti, hogy — talán a debreceni eset miatt — a püspök jóindulata fontos szerepet játszott a koldulórendek elhelyezkedésében.

A koldulórendek kolostor-alapításai világosan bizonyítják, hogy régi városaink túlnyomó része a XIII. század dereka előtt indult hanyatlásnak, veszítette el régi

⁸⁹ Kolozsvárott csak Hunyadi János alapított domonkos kolostort, vö. *Csánki*: V. köt. 320. l.

⁹⁰ *Le Goff*, *Annales*, E. S. C. 25/1970. 932. l.

⁹¹ Ezek (zárójelben első említésükkel) Beszterce (1268), Buda (1270), Esztergom (1277), Fehérvár (1230), Győr (1284), Nagyszeben (1300), Nagyszombat (1230), Pest (1260), Sárospatak (1261). Vö. *Karácsonyi*: i. m. I. köt. 148, 152, 161, 170—171, 174, 205, 207, 225, 226, 244. l.

⁹² *Jut és Kőszeg*. *Karácsonyi*: i. m. I. köt. 118, 195. l.

jelentőségét, az újonnan alapítottak közül pedig még csak a kereskedővárosoknak jutott fontosabb szerep, és a bányavárosokból kettő kezdett a szó európai értelmében várossá lenni.

Jellemző a koldulórendek elterjedésének negatívuma is. A püspöki székhelyeken csak ott találunk dominikánusokat, ahol egyben fontos kereskedelmi központ is volt (Várad kivételével), tehát Esztergomban, Győrött és Pécsen. Veszprémnek már csak egy női kolostor jutott. A ferencesek itt is elsősorban a domonkosok mellé települnek, de Esztergomon, Győrött és Pécsen kívül Váradon és Nyitrán is megalapítják a maguk kolostorát.⁹³ Ugyancsak a XIII. században települnek meg az ágostonos remeték Esztergomban, Gyulafehérvárott és talán Váradon is. Két kisebb püspöki székhely, Vác és Csanád így végleg koldulórendi kolostor nélkül maradt, de a városi fejlődésben is elakadhatott. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a ferencesek a XIII. században nem Kalocsán, hanem Bácsan telepedtek meg. A püspöki székhelyekkel kapcsolatban az olvasó most azt az ellenvetést teheti, hogy a világi papság és a koldulórendek közötti ellentét is közrejátszhatott a barátok távolmaradásában. Az ellenvetés nemcsak Várad esetében hatásos, hanem más városokban is azt tapasztaljuk, hogy a koldulórendi kolostorok minden esetben a püspöki székhelyt jelentő váron kívül a külvárosokban telepedtek meg (pl. Esztergom, Győr, Nyitra), míg az olyan kereskedelmi városokban mint Kassa vagy Nagyszombat, a városfalakon belül találjuk őket. Az ellenvetés mégsem hatásos. Elsősorban azért nem, mert a tekintetbe jövő 11 székhely közül háromban két-két, további ötben (ha a XIII. században Bácsot tekintjük érseki székhelynek, akkor hatban)⁹⁴ egy-egy koldulórendi kolostort találunk. Váradon sem a koldulórendek, hanem a dominikánusok voltak ellenszenvesek. A fennmaradó három székhelynek egyike sem jutott el a városi fejlődés magasabb fokára. Eddig is tudtuk, hogy Vác, Csanád és Kalocsa nem volt szabad királyi város a XIII/XIV. század fordulóján, most hozzátehetjük, hogy társadalmi tekintetben sem volt az.

Összefoglalva eddigi megállapításainkat azt mondhatjuk, hogy a koldulórendek elterjedése és annak körülményei új megvilágításba helyezték a magyar városfejlődés második fejezetét. A XII. század második felében meginduló átalakulás igen gyors volt, már a XIII. század második harmadában befejezést nyert. A tatárjárás meggyorsította a folyamatot, a városprivilegiumok erősen elmaradtak a tényleges viszonyoktól. Az átalakulásban Buda, Esztergom és Pécs járt az élen három-három koldulórendi kolostorával, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt ez lehetett a legvárosiasabb csoport. Egy sor kereskedőváros járt a nyomukban, így a domonkos és ferences kolostorral rendelkező Beszterce, Fehérvár, Győr, Nagyszombat, Szatmár, Szeben és Sárospatak, ill. a ferences és ágostonos kolostorral rendelkező Eger és talán Várad.

A fenti eredményeket látva kézenfekvő, hogy a koldulórendek elterjedéséből levonható következtetéseket a magyar várostörténet harmadik szakaszában is megpróbáljuk felhasználni és pedig a mezővárosok terén. Erre annál is nagyobb szükség lenne, mert ezen a téren történettudományunkban bizonyos tisztázatlanságot érzünk.

A mezővárosok társadalmi és gazdasági jelentőségére kerekén negyven év előtt Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet.⁹⁵ „Történetírásunk — írta akkor — ugyan minden városi kiváltságlevelet nyert helységet városnak s lakosságát polgárságnak tekinti, ez azonban tarthatatlan álláspont...”⁹⁶ A névszerint meg nem említett történetírókon elsősorban Csánki Dezsőt kell érteni, aki nagy és mindenképpen tiszteletreméltó történetföldrajzi munkájában a „városok és mezővárosok” fejezeteim alá nemesak a kor emlékei-

⁹³ Uo. I. köt. 213, 292. l.

⁹⁴ Uo. I. köt. 143. l., *Győrffy* I. köt. 212. l.

⁹⁵ *Mályusz E.*: Az 1514. jobbagyháború okai. Társadalomtudomány, 1926.

⁹⁶ Uo. 375. l.

ben *civitas*-nak és *oppidum*-nak nevezett telepeket sorolta, hanem az országos vásárral rendelkező falvakat is. A fogalmi tisztázás helyett a munka előrehaladása során a zavar csak nőtt, mert a II. kötettől kezdve Csánki Dezső már a megye „városai” címszó alatt hozta ugyanezeket a településeket. Sajnos eljárását nem indokolta, ami annál nagyobb kár, mert eljárásába több módszertani hiba csúszott bele. Ilyen volt elsősorban az, hogy az országos vásárt mint a mezőváros (később a város) fogalmi kritériumaként alkalmazta. Az országos vásár jellegére alább még alkalmunk lesz visszatérni, most csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a XV. század embere sem minősített a vásár kiváltsága miatt egy telepet mezővárosnak, amint a három vásáron való kihirdetéssel történő idézésekből (*trineforensis proclamatio*) kitűnik. De nem ez volt az egyetlen módszertani hiba. Csánki következetesen mezővárosnak minősített minden olyan telepet, amelyet *oppidum*-nak neveztek, tekintet nélkül arra, hogy hányszor és ki hívta annak. Az egyetlen egyszer *oppidum*-nak említett faluk mezővárosi jellegét Bácskai Vera is kétségbevonta.⁹⁷ Megállapításához azt kell hozzáfűznünk, hogy az sem mindegy, hogy ki nevezte a helységet *oppidum*-nak. Nyilván egészen más az értéke az elnevezésnek, ha ezt a királyi kancellária vagy valamelyik országos főbíró teszi, és megint más, ha a földesúr, méginkább más, ha maga a helység nevezi magát annak. Nem állja meg a helyét az a később E. Keyser által kimondott elv, hogy „város az, ami magát városnak nevezi”.⁹⁸ Csánki eljárásának mérlegét a legjobban két példával szemléltethetjük. Somogy megyében Csánki szerint 25 „város” volt. Ezzel szemben Atád és Bonya sohasem szerepel *oppidum*-ként, további 7 „várost” pedig csak egy vagy két esetben neveznek annak.⁹⁹ A Csánki által megrajzolt kép azért nem fogadható el, mert Somogyban egyetlen város sem volt, s nem 25, hanem csak 17 mezőváros. Ha azt nézzük, hogy hány falura jut egy mezőváros, akkor ez a lát- szólag kis különbség rögtön teljes nagyságában nyilvánul meg. Ha elfogadjuk Csánki megállapítását, akkor kereken 38 falura jut egy mezőváros, ha csak 17 mezővárossal számolunk, akkor 56 falura.¹⁰⁰ S hogy itt nem egyedül az volt az ok, hogy az első kötetekben Csánki csak a Hunyadiak korára vonatkozó adatokat igyekezett összegyűjteni, tehát hiányos forrásadatokkal dolgozott, azt Küküllő megye négy „városa” bizonyítja. Ezek közül Bolkácsot sohasem nevezik *oppidum*-nak, de Csánki szerint a „helység 1482. december 4-én országos és hetivásár tartására kapott jogot Mátyás királytól, ami által a mezővárosok sorába lépett”;¹⁰¹ Mikeszázát pedig csupán egyszer, 1487-ben nevezik mezővárosnak, s ekkor is óvatosan „*possessio seu oppidum*”-nak.¹⁰² Megint az arányok torzultak el, mert nem mindegy, hogy 145 helységből négy vagy kettő minősíthető városnak.

Csánki végeredményét, a kereken 800 mezővárost — mint láttuk — Mályusz nem fogadta el. Holub József egy kritikájában ezeket a helyeket „város névvel dicsekvő” telepeknek nevezte, mert túlnyomórésztüknek — legalább is az általa részletesen és alaposan megvizsgált Zala megyében — semmiféle városi kiváltsága nem volt.¹⁰³ Sajnos

⁹⁷ *Bácskai*: i. m. 21. l.

⁹⁸ Idézi: *Joris A.*: La notion de „ville”. Les catégories en histoire (Travaux du Centre National de Recherches de Logique) Bruxelles, é. n. (1969) 92. l.

⁹⁹ *Csánki* II. 576—585. A felsorolt városok közül Hedrehelyt csak 1443-ban és 1448-ban, Mesztegnyőt és Szakácsit csak 1466. évi, Szenyért egy 1482., Turt egy 1495., Valkót pedig egy 1467. évi oklevél nevezi *oppidum*-nak. Egyedül Szentpált hívják *oppidum*-nak és *civitas*-nak, de 1420-ban és 1460 után már csak *possessio*-nak. Atád és Bonya mindig csak *possessio*.

¹⁰⁰ Ha Szentpált *oppidum*-nak vesszük. Szentpál nélkül 16 mezővárossal számolva egyre 59 falu jut.

¹⁰¹ *Csánki* V. köt. 864. l.

¹⁰² Uo. 865. l. Az *oppidum seu possessio* kifejezés 1487-ből való, az 1493. és 1496. évi adatokban ismét *possessio*.

¹⁰³ Száz., 69/1955. 199. l.

nem vett tudomást irodalmunk Maksay Ferenc finom és nagyon találó megkülönböztetéséről, amely szétválasztotta a mezővárost és a kiváltságos falvakat.¹⁰⁴ Így akkor sem változott a helyzet, amikor a Hunyadiak kora történeti-földrajzának folytatásakor Csánki módszerét modernizálták. Trencsén megyében 17 várost tart nyilván a Fekete Nagy Antal által elkészített IV. kötet, ezekből azonban Zsitnát soha, Podluzsányt egyetlen egyszer említik „*possessio seu oppidum*”-nak, akkor is egy megyei kiadványban.¹⁰⁵ Predmért 1525-ben kezdik *oppidum*-nak nevezni, de az első oklevélben többször hívják *possessio*-nak is.¹⁰⁶ Így a legjobb esetben is csak 1 város (Zsolna) és 14 mezőváros marad Trencsén megyében.

A mezővárosoknak a magyar parasztság történetében játszott fontos szerepe felfedése után mégis szükség lett volna valamilyen definícióra. A felszabadulás után ismét Mályusz Elemér foglalkozott a kérdéssel, és genetikusan próbálta a mezővárosokat meghatározni. Ő is rámutatott arra, hogy a vásárhely nem azonos a mezővárossal, a vásártartási privilégium csupán a munkamegosztás fejlődésének betetőzője. Végző fokon arra az eredményre jutott, hogy a mezővárosok nem homogén tömeg részei, bár vannak a falvaktól elhatároló közös vonásaik. Lemondva a „pontos meghatározás megformulázásáról, s beérve a közvetőleges megjegyzéssel, hogy olyan települést kell rajta értenünk, amelynek piaca és több-kevesebb kézműves lakosa volt”,¹⁰⁷ a történeti szerepet emelte ki, amely szerint a mezővárosok „százai a falvak ezreiből a parasztság nagy tömegeit emelték ki és vitték a városi élet felé”.¹⁰⁸ Szabó István a mezőváros szerepét a magyar parasztság történetének szempontjából vizsgálta és két vonásra mutatott rá: az önkormányzati jog és az egy, állandó összegben fizetett adó, ill. szolgáltatás volt szerinte a mezőváros legfontosabb jellemzője.¹⁰⁹ Ugyanő még egy döntő adattal gazdagította a mezőváros kutatását, amikor bebizonyította, hogy a jobbágságnak kereken egyötöde élt a középkor végén mezővárosokban.¹¹⁰

Székely György a vidéki termelés és áruforgalom keretében foglalkozott a mezővárossal. Nagy anyaggyűjtése során a mezővárosnak két típusa bontakozott ki: a nagybirtokok piacközpontja és az alföldi, nagyhatárú, főképpen állattenyésztést és állatkereskedelmet űző mezővárosai, mint amilyen Szeged és Debrecen.¹¹¹ A termelés és a települési szerkezet oldaláról tett logikus megfigyeléseinek legfontosabb eredményét éppen ebben látjuk, hiszen nyilvánvaló, hogy az alföldi mezővárosok és olyan uradalmi központok mint pl. a Vas megyei Németújvár vagy a Somogy megyei Segesd semmiképpen sem vehető egy kalap alá.

Igen alapos és részletes vizsgálatnak vetette alá a mezővárosokat Bácskai Vera és csak sajnálhatjuk, hogy munkáját terjedelmében szemelláthatóan erősen korlátozták.¹¹² Az *oppidum* kifejezés használatáról megállapította, hogy az a XV. században válik el fogalomként a fallal körülvett *civitas*-októl, s úgy találta, hogy ha nem is tudjuk a korabeli kritériumokat pontosan meghatározni, mégis valószínű, hogy „fallal körül nem

¹⁰⁴ *Maksai F.*: A középkori Szatmár megye. Bpest. 1941. 105. l.

¹⁰⁵ *Fekete Nagy A.*: i. m. 84—94. l.; A podmanini Podmaniczky család oklevéltára (közzéteszi Lukinich I.). Bpest. 1937. I. köt. 371. l.

¹⁰⁶ Uo. II. köt. 309—320. l.

¹⁰⁷ *Mályusz E.*: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (szerk. Székely Gy.). Bpest. 1953. 186. l.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ *Szabó I.*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest 1948.

¹¹⁰ *I. Szabó*: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villes dans les années 1449—1526. (Studia Historica 49.) Bpest. 1960.

¹¹¹ *Székely Gy.*: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 3/1961. 309—322. l.

¹¹² *Bácskai*: i. m.

vett, városias kiváltságokat élvező, de földesúri kézen levő településeket neveztek így”.¹¹⁸ Ezen a kategórián belül azonban igen nagy változatosságot találhatunk, amit Bácskai főképpen annak tulajdonít, hogy a mezővárosi fejlődés a XV. században még nem lezárt folyamat. Két vonásukat részletesen is megvizsgálta: (1) a népességkoncentráció adatait, (2) a kézművesipart, amelyre vonatkozólag nagy mértéktartással állapította meg, hogy alig különbözött a falusi ipar színvonalától, bár néhány esetben elérte a céhek kialakulásának szintjét (tegyük hozzá: főképpen a szolgáltató ipar vonalán). A népességkoncentrációval együtt a társadalmi differenciálódás is fokozódott.

Végeredményben mozgásban levő települési kategóriával van dolgunk, amelybe a hanyatló városok és emelkedő falvak egyaránt beletartoznak, s amelyek mind természetük, mind társadalmi struktúrájuk szerint széles átmenetet alkottak a falvak és a valódi városok között. Az idézett vizsgálatokból azonban az is kétségtelen, hogy nem „homogén tömeg részei”, hanem különböző kisebb csoportok tagjai. Kézenfekvő lenne most azt mondani, hogy ebben a cseppfolyós kategóriában azok jelentik az igazi mezővárosokat, amelyekben koldulórendi kolostor van. Nyilván ehhez tartoznának a hanyatlásnak indult „*civitas*”-ok, az újonnan felemelkedők közül pedig azok, amelyek már elértek az urbanitás bizonyos szintjére.

Ez a gondolat sajnos nem állja meg a helyét. A legegyszerűbb ismét egy példát bemutatni. Galgóc falu Nyitra megyében a Vág folyó mellett ott feküdt, ahol a Nagyszombatból Nyitrára és a Vág jobbpartján Trencsénből dél felé vezető út átkelt a folyón. A folyó feletti dombon már a XIII. században vár állt, a körülötte kialakult öt faluból álló uradalmat Lajos király 1349-ben adományozta Kont Miklósnak.¹¹⁴ Néhány év múlva a király további falvakat csatolt az uradalomhoz, Kont Miklós is mindent megtett, hogy vétel és csere útján növelje birtokát. A későbbi királyi adományok közül különösen a Vág hídjának vámja volt jelentős.¹¹⁵ Az uradalom kiépítésével párhuzamosan a földesúr megkezdte Galgócnak uradalmi központtá és mezővárossá történő kiépítését. 1360-ban egy közeli birtokot adott „*civibus et universis jobagionibus nostris de libera civitate nostra Golgoch pro augmentatione utilitatis eiusdem*”.¹¹⁶ Két évvel később a király Kont Miklós kérésére országos vásár tartását engedélyezte Galgócon, s az oklevélben kimondotta, hogy a vásáron felmerült vitás ügyekben a galgóci polgárok ítéelkezhetnek.¹¹⁷ 1365-ben született meg Galgóce tulajdonképpeni privilégiuma, amelyet ismét a földesúr, Kont Miklós állított ki. Szabályozta a földesúri szolgáltatásokat, megállapította, hogy szőlőiket Nagyszombat szokásjoga szerint bírhatják és művelhetik.¹¹⁸ 1400-ban a korábban megalapított ispotály birtokjogainak írásbafoglalásakor megtudjuk, hogy a mezővárosban (amelyet a földesúr még most is *civitas*-nak nevez) vár, piac, mézszárszékek vannak, de az ispotály fő jövedelmi forrásai még mindig kaszálók, szőlők és erdő.¹¹⁹ 1453-ban, amikor az egész uradalmat felsorolják, Galgóc már *oppidum* címet visel és egy 14 faluból álló uradalom gazdasági és igazgatási központja.¹²⁰ 1465-ben a földesúr ferences kolostort alapít Galgócon, melyet utódja néhány évtizeddel később kibővít.¹²¹

Az ismertetett példában három fontos tényező tűnik fel: az országos vásár, az ispotály és a kolostor. Mint láttuk, Csánki az országos vásárt egyenesen a mezőváros kritériumának tartotta, Mályusz viszont azt mutatta ki, hogy a vásár egymagában nem

¹¹³ Uo. 19. l.

¹¹⁴ Anjoukori Okmánytár V. 339. l.

¹¹⁵ Uo. VI. 133. l.

¹¹⁶ Dl. 5020.

¹¹⁷ Dl. 5133.

¹¹⁸ Dl. 5389.

¹¹⁹ Dl. 8588.

¹²⁰ Dl. 14 726.

¹²¹ *Karácsonyi*: i. m. I. köt. 52—53. l.

képes a mezőváros fejlődését biztosítani.¹²² Szűcs Jenő munkájában a mezővárosok vására a városi vásárcörzetet átalakító és szűkítő tényezőként szerepel, de Szűcs arra is rámutatott, hogy nem az országos, hanem a heti vásár a városi ipar „tipikus megjelenési fóruma”.¹²³ Bácskai Vera is részletesen foglalkozott a hetipiacal és az országos vásárral mint a mezővárosok áruforgalmának egyik formájával.¹²⁴ A vásárok megítélésében a vezető szempont az kell legyen, hogy mennyiben segítették elő a mezővárosi fejlődést, mennyiben vezettek a városi fejlődés felé. A két kereskedelmi forma, a hetipiac és az országos vásár tekintetében Rietschel eredményein alapuló régebbi álláspontunkat valljuk: a városi fejlődés kezdeti szakaszában a hetivásár volt a fontosabb, ez biztosította a közvetlenül környező falvakkal az árucseré meg szervezését.¹²⁵ Miután a mezőváros mindvégig agrárjellegű maradt, a kapcsolat elsősorban az iparcikkek fogyasztóival volt fontos, az agrártermelőkkel inkább csak a monokultúrás szőlőtermelő helységeiben. Ha tehát azt mondjuk, hogy a mezővárosok a városi fejlődés útját járták, azaz szervezetében magasabb formával rendelkező, struktúrájában differenciáltabb és terjedelmében nagyobb skálájú ipart hoztak létre, akkor fejlődésük szempontjából főképpen a hetipiacokat kell figyelemmel kísérni. A Pozsony megyei Csütörtök vásárterének felosztása és a bátmonostori hetipiacnak a somogyi főispán által történt blokád alá helyezése is a hetipiac fontosságát hantsúlyozza.¹²⁶ A kézművesség fejlődése során a hetipiac monopolizálását tapasztalhatjuk, de a korlátozó intézkedések nem vonatkoztak az országos vásárra, amelyen mindenki szabadon adhatott és vehetett mindent.¹²⁷ Nem kívánjuk ezzel azt mondani, hogy a mezőváros lakossága nem használta ki az országos vásár nyújtotta lehetőségeket. De az egész fejlődést tekintve azt kell mondanunk, hogy a hetipiac a mezőváros lakóit, elsősorban a kézműveseket részesítette előnyben, az országos vásár pedig a kereskedőket és a földesurat. A földesúré volt az országos vásárból származó jövedelem, amely a hetipiacéénak sokszorosát tette ki.¹²⁸ Ez indokolja, hogy az esetek jelentős részében a földesúr kéri a vásárprivilegiumot, mégpedig nemcsak a mezővárosok hanem a falvak részére is. Ismét Székely György megállapítását kell idézni: a földesúr igyekszik birtokán az áruforgalmat úgy megszervezni, hogy annak hasznából egyre nagyobb mértékben részesüljön.¹²⁹ Ezért nem tekinthető mezővárosnak minden országos vásárral rendelkező helység, amint azt Csánki képzelte. A két vásárfajta nemcsak a városokban, hanem a mezővárosokban is kiegészítette egymást, de a hetipiac a mezővárosi kézműveseknek, az országos vásár a kereskedőknek és a földesúrnak kedvezett. Nyugodtan törölhetjük a mezővárosok sorából azokat a helységeket, amelyeket Csánki egyedül vásártartási joguk alapján tett meg mezővárosnak.

A galgóci példában szereplő másik tényező a ferences kolostor alapítása. Itt kell elmondanunk, hogy a galgóci kolostor kezdettől fogva a szigorú ferencesek (observansok) háza volt. A XIV. század végén a rendben vita támadt a szegénység értelmezése körül, ennek eredményeként alakult ki a rendnek egy új, a szegénységet szigorúbban értelmező ága, ennek képviselői magukat olyannak tekintették, mint akik a rendalapító elgondolását pontosabban, szigorúbban tartották meg (observarunt), s ezért observansoknak nevezték magukat. Magyarországon először a bosnyák rendtartományt hódította meg az új irányzat, majd az 1440-es években több, fegyelmében meglazult, már hosszabb ideje fennálló

¹²² *Mályusz*: A mezővárosi fejlődés 133. l.

¹²³ *Szűcs J.*: i. m. 91. l.

¹²⁴ *Bácskai*: i. m. 69—75. l.

¹²⁵ *S. Rietschel*: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig. 1897.

47. l. *Fügedi*: Középkori magyar városprivilegiumok 28. l.

¹²⁶ *Mályusz*: Mezővárosi fejlődés 130. l. *Bácskai*: i. m. 69—70. l.

¹²⁷ *Fügedi*: Középkori magyar városprivilegiumok 35. l.

¹²⁸ Jól szemlélteti ezt a soproni számadáskönyv. *Házi J.*: Sopron város története.

II/5. köt. 49. l.

¹²⁹ *Székely Gy.*: Agrártörténeti Szemle, 3/1961.

ferences (marianus) rendházat vettek át, így a pápai nuncius segítségével 1444-ben a budait, pestit, szegedit és marosvásárhelyit,¹³⁰ 1448-ban az esztergomit és a sárospatakit, 1455-ben a földesúr segítségével az ujlakit, 1467-ben a szécsényit.¹³¹ Így a régebben megalapított kolostorok közül hat városi és két mezővárosi került az observánsok birtokába. A XV. században a régi (marianus) rendtartomány kolostor-alapítása a presztizsveszteség ellenére sem szűnt meg teljesen, a XV. században még négy mezővárosban jött létre új rendházuk.¹³²

Az observáns mozgalom kétségtelenül új lendületet adott a koldulórendek terjedésének. A nagyobb fegyelem mellett az is emelte népszerűségüket, hogy az eretnekek elleni harcban is türelmetlenebbek voltak. Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy nem ragaszkodtak a városokhoz mint elődeik, sőt igyekeztek azokat elkerülni. Törekvésük nem mindig járt sikerrel. Láttuk, hogy a marianus rendházakat éppen a legnagyobb városokban vették át. De az új alapítások sem maradtak meg mindig falun. A Marótiak pl. eredetileg a kis Vári faluban akarták a gyulai uradalom observáns kolostorát megalapítani, de az végül is mégis Gyulán, az uradalom központjában, s egy mezővárosban épült fel.¹³³ A számok is azt bizonyítják, hogy a városokat az observánsoknak csak részben sikerült elkerülniök. A XV. század folyamán 44 observáns kolostort alapítottak Magyarországon, ezeknek azonban több mint a fele a nagyobb központokban épült fel, mégpedig városban három (Visegrád, Kolozsvár, Nagybánya), s ezzel a városokban levő koldulórendi hálózatot egészítették ki, mezővárosban 23. A 44 observáns kolostorból csak 18 volt valóban falun, s azok között is sok volt az olyan kisebb uradalmi központ mint a Szilágy megyei Kussaly vagy a Zemplén megyei Céke.¹³⁴

Az observánsok fellépése és terjeszkedése így aztán különös ellentmondást teremtett. Terjeszkedésük fénykora a mezővárosok tömeges megjelenésével esik egybe, s talán ez is egyik oka annak, hogy az új kolostorok többsége mégis mezővárosban alakult ki, amiben nyilván a földesuraknak mint alapítóknak is megvolt a maguk szerepe. Az observáns irányzatnak az a szerepe, hogy kisebb helyeken álljanak kolostoraik, ellentétben állt a földesurak törekvésével, hogy birtokaik központjaiban, tehát nagybirtok esetében mezővárosban épüljön fel az új rendház. És itt kell visszatérnünk a galgóczi példához. Röviden emlékeztessünk arra, hogy a XIV. század második felében kialakult mezővárosban a földesúr alapítja meg a kolostort. Nemesak az időbeli távolság tűnik túlságosan nagygnak, hanem az a tény is elgondolkoztat, hogy a kolostort nem a galgócziak, hanem a földesúr hívja életre. Nem a mezővárosiak érzik szükségesnek, hogy közöttük ferences barátok éljenek, hanem a földesúr. Le Goff hipotézisét ez önmagában még nem érintené. Feltehető lenne ui., hogy a földesúr szükségesnek látta a kolostor megalapítását — a galgócziak számára, ha más okból nem is, hát a polgárok erkölcsi fékentartására. De ha áttekintjük az ismert ferences kolostor-alapításokat, akkor nemesak azt látjuk, hogy a mezővárosokban — az egy Szokolcát kivéve — mindenütt a földesuraké a kezdeményezés, hanem azt is, hogy egy nagybirtokos család általában csak egy kolostort alapított. A Lackfiak hatalmas birtoktesteiből egyedül a keszthelyi, a guti Országokéból

¹³⁰ *Karácsonyi*: i. m. I. köt. 326., II. köt. 160—161. l.

¹³¹ *Uo.* I. köt. 331—332., II. köt. 177. l.

¹³² Kismarton (1415), Varanno (1416), Nagykanizsa (1418), Szeglak (1438) és Pokfalva (1496?). *Karácsonyi*, i. m. I. köt. 128, 287, 118, 272, 228. l.

¹³³ *Uo.* II. köt. 70—71. l.

¹³⁴ A mezővárosokban létesült új observáns kolostorok: Szalárd, Atya, Ozora, Gyula, Haczak, Tövis, Monoszlóváralja, Paks, Tata, Galgóc, Hunyad, Szokolca, Gyöngyös, Jászberény, Nyirbátor, Pápa, Sélye, Szántó, Füleak, Atyina, Homonna, Várpalota, Csanád, Vö. *Karácsonyi*: i. m. II. köt. passim. — A falusiak: Pecske, Janó, Kábol, Kussaly, Felfalu (Torda megye), Kölyüd, Csiksomlyó, Fehérhegy, Céke, Györgyi, Uzsaszentlélek, Okolicsnó, Tálod, Séllye, Sóvár, Egervár, Harapk, Vámos.

egyedül a gyöngyösi, a Zápolyaiakéból egyedül a pápai kolostor megalapítására futotta.¹³⁵ Csak az Ujlakiak és a Marótiak alapítottak több birtokukon ferences kolostort, az előbbieket a galgócin kívül a várpalotait, az utóbbiak az atyáit és a gyulait.¹³⁶ A Kanizsaiak már nem mernék az Ujlakiak és Marótiak mellé állítani, mert tulajdonképpen csak a kismartoni ferencesek tisztelheték a család világi tagjaiban alapítójukat, a hatalmas kanizsai uradalomba Kanizsai János érsek hozta a barátokat Kanizsára, mely ekkor már egy százada a család kezén volt.¹³⁷ Megítélésünket az is befolyásolja, hogy pl. az Ujlakiak nagykiterjedésű uradalmi közül az említett galgócin és várpalotain kívül csak az ujlakiban volt — még a család birtoklását megelőző időből — koldulórendi kolostor (kettő is), de sem a Nyitra megyei temetvényi, sem a Vas megyei németújvári uradalomban. Ráadásul a nagybirtokos családokban is többször egy-egy pap a kolostor-alapítás megindítója, Kanizsai János példájához még Alsáni Bálint esetét tehetjük hozzá.¹³⁸

A mezővárosokban felépült kolostorok mérlege végeredményben az, hogy — az ágostonosokat is ideszámítva — nyolevanhárom mezővárosban volt jelen valamelyik koldulórend. Ha tekintetbe vesszük, hogy az observánsok kerülték a városokat és hogy 18 faluban építettek új rendházat a XV. század folyamán, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy ezekkel együtt sem lett volna több mint kereken száz mezővárosnak koldulórendi kolostora. A 800 mezőváros kétségtelenül irreális szám, de a 100 is az, s így aligha állíthatjuk, hogy azok a telepek léptek rá igazán a városi fejlődés útjára a mezővárosok közül, amelyekben koldulórendi kolostort találunk.

Nem is várhatjuk, hogy minden nagyobb városban szükségszerűen koldulórendi kolostort találjunk, és itt még egyszer vissza kell térnünk a monasztikus rendekre. Fentebb azt állítottuk, hogy a monostoroknak nem volt szerepük korai városálózatunk kialakulásában. Ezt az állításunkat fenntartva most mégis azt kell mondanunk, hogy a mezővárosi fejlődésben nekik is jutott szerep. A bencés, cisztercita apátságok, a premontrei prépostságok maguk is kisebb-nagyobb uradalmak központjai voltak, nem egyszer hiteleshelyi tevékenységet fejtettek ki. Így elősegítették, hogy a falu, amelyben álltak, meginduljon a mezővárosi fejlődés útján. Erre a látszólag ellentmondásos szerepre itt most csak egy példát idézünk, Kapornak esetét. A bencés monostor itt is hiteleshely volt, a faluban sókamara székelt és a megyei nemesség gyűléseinek volt színtere, a XV. század derekától kezdve *oppidum*-ként emlegetik.¹³⁹ Anélkül, hogy a példákat szaporítanánk, csak utalunk a bencés monostorral bíró Pécsváradra, Szekszárdra és Földvárra (Tolna megye), a cisztercita monostorral bíró Székre (Cikádor) és a premontrei prépostság székhelyeként ismert Jászóra és Csornára. Valamennyi mezőváros lett.

A galgóci példában nem hiába emeltük ki harmadik tényezőként az ispotályt. Mint láttuk, először 1400-ban említik, s az oklevél szerint ezt is a földesúr, Kont Miklós alapította és gazdag adományokkal látta el. Az ispotálynak nemcsak az volt kizárólagos joga, hogy Galgócon fürdőt tartson fenn, hanem házakat, telkeket, mészárszéket és szőlőt is kapott. Látszólag nincs különbség a ferences kolostor és az ispotály alapítása között. Mégis úgy érezzük, hogy egészen más jelenségről van szó. Egyrészt a kolostor alapítása tisztán vallási megnyilvánulás, az ispotályé pedig csak részben az. Az irgalmasság cselekedetein kívül a földesurat nyilván az vezette, hogy Galgócon voltak olyanok, akik az ispotályra rászorultak. Ez elsősorban társadalmi differenciálódásra mutat, amely egyeseket gazdagsághoz juttatott mások nyomora árán. Az ilyen nyomorultakról a fal-

¹³⁵ Uo. I. köt. 126., II. köt. 59., 134. l.

¹³⁶ Uo. II. köt. 209, 8., 70—71. l.

¹³⁷ Uo. I. köt. 118. l.

¹³⁸ Uo. II. köt. 7. l.

¹³⁹ *Csánki* III. 20.

vakban nyilván a falu lakossága gondoskodott. De Galgóc éppen a városias fejlődés útjára lépve már nem alkotott ilyen közösséget, a betegekről és nyomorultakról másként kellett gondoskodni. Nyilvánvalóan nem volt szükség ispotályra azokban a mezővárosokban, amelyek társadalmi szerkezetükben megmaradtak a falu színvonalán. Az ilyen helységekből akkor sem volt rá szükség, ha a vagyoni differenciálódás előrehaladt, hiszen ez a jelenség a falvakban csakúgy lejátszódott mint a mezővárosokban. De talán nem tévedünk nagyot, ha éppen ezért a mezővárosi fejlődés ismérvének nem az országos vásárt, nem is a koldulórendek valamelyikének jelenlétét tartjuk, hanem a társadalmi fejlődést jobban tükröző ispotályt. Az ispotályokkal foglalkozó irodalom elsősorban a városokat vette figyelembe, de még így is kiderül, hogy az ispotályok a mezővárosok egy részében megtalálhatók voltak, templomaik kegyura és az ispotály fenntartója legtöbbször a mezőváros polgársága volt. Ilyen ispotályt ismerünk Miskolcra,¹⁴⁰ Szécsényről, Szöllősről, Pásztórról, Vácra, de még az olyan kisebb településekről mint amilyen Szepesváralja vagy Bazin.¹⁴¹ Jellemző, hogy Csanádon, ahol a városi fejlődésnek nem találtuk meg az ismérveit, 1455-ben ispotályt említenek.¹⁴² Megfelelő irodalom alapján nem vállalkozhatunk itt az ispotályok elterjedésének vizsgálatára, mégis úgy gondoljuk, hogy jelenlétükben a mezővárosi fejlődésnek tipikus ismérvét találtuk meg.

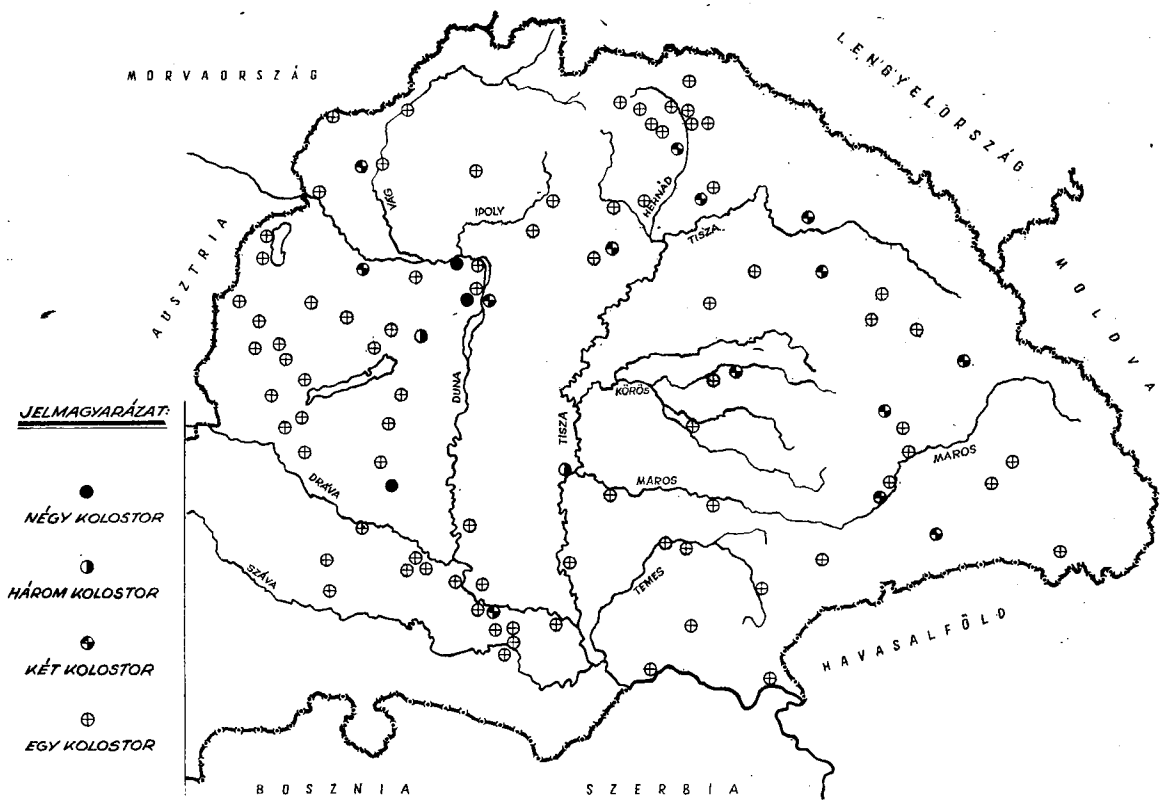
A koldulórendi kolostorok elterjedésének vizsgálata értékes adatokat nyújtott a magyar városfejlődés második szakaszának megismeréséhez, de a jelek szerint kevés reménnyel kecsegtet a mezővárosi fejlődés vizsgálata terén. Úgy tűnik, hogy ennek alapján nem tudjuk szétválasztani azt a heterogén tömeget, amelyet az eddigi kutatók vizsgáltak és egy csoport részeként jellemeztek. Pedig ennek a tömegnek a szétválasztása mindenképpen szükséges, ha a mezővárosok terén egy lépéssel előbbre akarunk jutni. Elsősorban törölnünk kell azokat a helységeket, amelyeket Csánki az országos vásártartás jogán sorozott a mezővárosok közé. Ugyanígy törölnődnek érezzük a mezővárosok listájából azokat, amelyeket egyetlen egyszer említenek *oppidum*-ként. A fennmaradt — nyilván még mindig tekintélyes — mennyiség szétválasztásában ezidőszent az uradalmi központ és az alföldi mezőváros megkülönböztetéséig jutottunk el. A két csoportot külön-külön kellene vizsgálat alá venni. Meggyőződésünk ui., hogy ha a törléseket végrehajtjuk és külön csoportonként vizsgáljuk a mezővárosokat, akkor biztosan a mainál sokkal egységesebb képet kapunk a mezőváros-csoportok társadalmi és gazdasági viszonyairól, a két csoport adatai sokkal kevésbé szóródnak majd mint ma. A társadalmi vizsgálatnál pedig meg kell kísérelni az ispotályok elterjedését figyelembe venni.

A koldulórendek elterjedésének azonban mégis van mondanivalója a mezővárosokról. Fentebb bemutattuk a kolostoralapítások ütemének felgyorsulását, és azt állítottuk, hogy ebben igen nagy szerepe volt a városoknak. Ha most azt látjuk, hogy a mezővárosok gombamódra szaporodnak, de a fejlődő települések egyházi intézményei változatlanok maradnak, akkor ezt a tényt hajlandók vagyunk úgy magyarázni, hogy a mezővárosok kialakulása és elszaporodása nem vagy csak kis részben jelentett — mai kifejezéssel élve — „gazdasági növekedést”, sokkal inkább jelentette a jobbágyság nagy tömegeinek átértékelődését, olyan új települési és gazdálkodási formát, amely elviselhetőbb életet jelentett mindaddig, amíg 1514 olyan tragikusan meg nem szüntette ezt a lehetőséget.

¹⁴⁰ *Somogyi Z.*: A középkori Magyarország szegényügye (Palaestra Calasactiana 37.) Bpest. 1941. 59. l.

¹⁴¹ *Uo.* 59, 87, 88, 99, 102—103. l.

¹⁴² *Lukcsics.*: i. m. II. 1354. sz.

3. ábra. Koldulórendi kolostorok Magyarországon a XVI. század elején

A középkor végi helyzet

Befejezésül még egy tekintetet kell vetnünk a XVI. század elejének állapotára, meg kell kísérelnünk felvázolni a városhálózatot a koldulórendek segítségével, ilymódon ellenőrizni eddigi fejtegetésünket.

A koldulórendek elterjedését tekintve első pillanatra különös ranglista alakul ki. A vezető város változatlanul Buda a maga négy koldulórendi kolostorával (és három ispotályával).¹⁴³ Budát azonban három-három kolostorral Szeged követi. De Esztergom, Pécs sem marad el. Pécs kétségtelenül a püspök és a káptalan földesúri joghatósága alatt állt. Szegedet sokszor számítják a mezővárosok közé, ami jogilag sem állja meg a helyét, de — amint éppen ez a rangsor bizonyítja — társadalmi szempontból sem indokolt.

A három kiemelkedő várost 13 olyan település követi, amelynek mindegyikében két-két koldulórendi kolostor állt. Pest, Kolozsvár, Kassa, Beszterce, Nagycsanak, Fehérvár, Nagyszombat, Várad, Szatmár és Beregszász mellett ide tartozik Eger és a földesúri joghatóság alá került Győr valamint az ugyancsak magánföldesuraság alatt álló Sárospatak és Valkó megyei Újlak. Sárospatak urbanításában semmiképpen sem kételkedhetünk. Kétségeink annál kisebbek, mert a két koldulórendi házon (domonkos és ferences) kívül itt még egy klarissza és egy beginakolostor is működött.

Első tekintetre furesa összeállítás, amely azonban bizonyos mértékben igazolja Le Goff elméletét. A városjelleg nem a jogi kiváltságok biztosították, és bizonyos, hogy éppen Újlak a maga ferences és ágostonos kolostorával, két plébániatemplomával és talán két ispotályával,¹⁴⁴ szerémi bort termelő magyar polgárságával — amely kegyes célokra nem kevesebb mint 170 forintot adott össze — városi hatóságával¹⁴⁵ városiasabb volt mint egnéhány vitathatatlanul szabad királyi városunk.

Ezt a névsort látva még feltűnőbb a tény, hogy bányavárosaink közül csak Selmecen és Gölnicbányán, ill. Nagybányán és Tordán találunk koldulórendi kolostort. Sem Besztercebányán, sem — ami még feltűnőbb — a gazdag Körmöcön, sem a máramarosi sóbányák vidékén nincs koldulórendi ház, pedig városjellegük nem vonható kétségbe. Le Goff a francia püspöki székhelyeket emelte ki mint ahol a koldulórendek nem tudtak gyökeret verni. A magyar városok közül — ismeretlen oknál fogva — a bányavárosokban állt elő ugyanez a helyzet. Ezt a korrekciót elfogadva mégis úgy érezzük, hogy a koldulórendi kolostorok száma rangsorolja az ország városjellegű településeit mint ahogyan az is jellemző, hogy a legmagasabb szám mindössze négy kolostor. Párizsban 13 volt a számuk,¹⁴⁶ s az arányok ebben az esetben is jellemzőek.

¹⁴³ Eredetileg — és a cikk francianyelvű változatában is (Annales, E. S. C. 25/1970. 966—987. l.) ide soroztam Patakat is. Détsy Mihály barátomnak köszönhetem azt az információt, hogy az ágostonos kolostor nem Patakon, hanem Újhelyen állt, így Sárospataknak csak két koldulórendi háza volt (domonkos és ferences).

¹⁴⁴ Az egyik a Szt. László ispotály volt (*Csánki* II. 289), a második alapítását Újlaki Miklós vette tervbe, engedélyt is kért rá a pápától (*Lukcsics*: i. m. II. köt. 1231. sz.), de nem tudjuk, hogy a terv megvalósult-e (*Somogyi*: i. m. 83—84. l.).

¹⁴⁵ *Csánki* II. 288—289. l.

¹⁴⁶ Annales, E. S. C. 23/1968.

F Ü G G E L É K

*Koldulórendi kolostorok a városokban
és mezővárosokban 1500*

- Alvinc (Fejér vm.) domonkos
 Aracs (Torontál vm.) ferences
 Atyina (Kőrös vm.) ferences
 Atya (Valkó vm.) ferences
 Bács (Bács vm.) ferences
 Bártfa (Sáros vm.) ágostonos
 Beregszász, domonkos és ferences
 Beszterce domonkos és ferences
 Bodrog (Bodrog vm.) domonkos
 Boró (Valkó vm.) ágostonos
 Brassó, domonkos
 Buda, domonkos, ferences, ágostonos, karmelita
 Coborszentmihály (Bodrog vm.) domonkos
 Csanád, ferences
 Cséri (Temes vm.) ferences
 Debrecen, ferences
 Derzs (Bács vm.) ferences
 Dészvár (Külső-Szolnok vm.) ágostonos
 Eger, domonkos, ferences, ágostonos
 Egervár (Vas vm.) ferences
 Enge (Valkó vm.) ferences
 Eperjes karmelita
 Esztergom, domonkos, ferences és ágostonos
 Fehérvár, ferences, domonkos, ágostonos (?)
 Fülek (Nógrád vm.) ferences
 Galgóc (Nyitra vm.) ferences
 Gara (Valkó vm.) domonkos
 Gölnicbánya, domonkos
 Gyöngyös (Heves vm.) ferences
 Győr, domonkos, ferences
 Gyula (Békés vm.) ferences
 Gyulafehérvár, domonkos, ágostonos
 Hátszeg (Hunyad vm.) ferences
 Igal (Somogy vm.) ferences
 Kanizsa (Zala vm.) ferences
 Kassa, ferences és domonkos
 Kaza (Borsod vm.) ágostonos
 Keszthely (Zala vm.) ferences
 Keve (Keve vm.) ferences
 Kismarton (Sopron vm.) ferences
 Kolozsvár, ferences és domonkos
 Komár (Somogy vm.) ágostonos
 Komárom (Komárom vm.) domonkos
 Körmend (Vas vm.) ágostonos
 Körösszeg (Bihar vm.) domonkos
 Kusaly (K-Szolnok vm.) ferences
 Kövesd (Krassó vm.) ferences
 Léka (Vas vm.) ferences
 Lippa (Arad vm.) ferences
 Lőcse, ferences
 Nagybánya, ferences
 Nagyolaszi (Szerém vm.) ferences
 Nagyszében, domonkos és ferences
 Nagyszombat, domonkos és ferences
 Nekcse (Baranya vm.) ferences
 Nyírbátor (Szatmár vm.) ferences
 Nyitra, ferences
 Óbuda, ferences
 Orsova (Temes vm.) ferences
 Ozora (Tolna vm.) ferences
 Paks (Tolna vm.) ferences
 Palota (Veszprém) ferences
 Patak (Zemplén vm.) ferences és domonkos
 Pápa (Veszprém vm.) ferences
 Pápóc (Vas vm.) ágostonos
 Peleske (Zala vm.) ferences
 Pest, ferences és domonkos
 Pécs, domonkos, ferences, ágostonos és karmelita
 Pozsegavár (Pozsega vm.) ferences
 Pozsony, ferences
 Rendek (Szerém vm.) ferences
 Sáros (Sáros vm.) ágostonos
 (Karán-) Sebes (Temes vm.) ferences
 Segesd (Somogy vm.) ferences
 Segesvár, domonkos
 Selmechánya, domonkos
 Sélye (Baranya vm.) ferences
 Sopron, ferences
 Sóvár (Sáros vm.) ferences
 Szokolca (Nyitra vm.) ferences
 Szalárd (Bihar vm.) ferences
 Szántó (Abaúj vm.) ferences
 Szatmár, domonkos és ferences
 Szávaszentdemeter (Szerém vm.) ferences
 Szeged, ferences és domonkos
 Szeglak (Baranya vm.) ferences
 Szerém (Szerém vm.) ferences
 Szécsény (Nógrád vm.) ferences
 Szombathely, ferences
 Tata (Komárom vm.) ferences
 Temesvár, domonkos
 Torda, ágostonos
 Tövis (Fejér vm.) ferences
 Trencsén (Trencsén vm.) ferences
 Újhely (Zemplén vm.) ágostonos
 Újlak (Valkó vm.) ferences és ágostonos
 Varannó (Zemplén vm.) ferences
 Vasvár (Vas vm.) domonkos
 Várad, ferences és ágostonos
 Váralja (Szepes vm.) ágostonos
 Velika (Pozsega vm.) ferences
 Veszprém, domonkos női
 Visegrád (Pilis vm.) ferences

Dóka Klára:

A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években

A magyarországi kézműipar a XIX. század közepén a céhkorszak utolsó periódusát élte. A XIV. század óta fennálló keretek bomlása már olyan méreteket öltött, hogy a korábban teljesen elzárkózó mesterek csoportjai a gyárak és általában a céhen kívüli iparűzés fejlődését, a konkurrencia növekedését nem tudták megakadályozni. A gépek elterjedése, az épülő vasutak, a nagyvárosi fejlődés korszakában teljesen eltűnik a feudális viszonyokhoz mért ipari szervezet. A folyamat azonban rendkívül lassan megy végbe.

A XIX. század első fele még a céhkorszak utolsó „virágzását” jelenti. Az uralkodók nemcsak a régi kiváltságleveleket erősítik meg, hanem az új igényeknek megfelelően kialakult iparágak is céhes keretekben kezdik meg fejlődésüket.

Három tényező teszi indokolttá a céhes ipar létét Magyarországon még a XIX. században is:

1. A magyar ipar — részben az osztrák gazdaságpolitika, részben belső körülmények eredményeként — elmaradott a környező országok viszonyaihoz képest. A kézművesek száma igen alacsony. 1828-ban 94 553, 1839-ben 117 156, 1840-ben 125 569 iparűzött számlálnak. 1845—46-ban 548—453 a működő ipari üzem. (Egy 1840-es osztrák statisztika összehasonlító adatai szerint Ausztriában minden 13., Lombardiában minden 9., Galiciában minden 80., Magyarországon csupán minden 89. lakos volt iparűző.)¹ A kézművesek kis száma meghatározó jellegű volt a gyárak és céhek életében egyaránt. A konkurrencia viszonylagos hiánya konzerválta a feudális szervezetet.

2. A magyarországi céhrendszer fennállását elősegítette az, hogy a környező területek, főleg az örökös tartományok ipari rendszere hasonló volt. A magyar városok iparosainak egy része az örökös tartományok céheinél kitanult legényként költözött be az országba, másrészt a Magyarországról útnak induló vándorló legények számára is lehetővé vált, hogy külföldön céhes mestereknél nyerjenek alkalmazást. Az osztrák tartományokban azonban 1754-től a céhes — nem céhes elkülönítés mellett az iparokat felosztják helyi szükségleteket kielégítő — Polizei-Gewerbe — és külső piacra termelő — Kommerzial-Gewerbe — csoportra is.² A Polizei-Gewerbe csoport vitás ügyekben a helyi hatóságok döntöttek, és csak a szükségleteknek megfelelően növelték a mesterek számát. A Kommerzial-Gewerbe céheinek szerkezetét már Mária Terézia egészen fellazította. Nem írt elő kötelező vándorlást, engedélyezte a gépek használatát, a mestereknek megengedte, hogy kicsiben árulják készítményeiket.³

¹ *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest. 1951. 77—83. l.

² *E. Garhofer*: Hundert Jahre österreichische Gewerbepolitik (H. Mayer kiad. Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948. Wien. 1949) 484—486. l.

K. Pribram: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik 1740—1860. Leipzig. 1907. I. köt. 133—150. l.

³ *G. Otruba*: Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias. Wien. 1963. 96—97. l.

3. Magyarországon a feudális ipari keretek fenntartását tette lehetővé az is, hogy 1848-ig a gazdasági élet más területén is feudális viszonyok voltak. A mezőgazdasági földesúr—jobbágy kapcsolatnak ipari vonatkozásban a céhes keret felel meg, amely a mezőgazdaság kapitalista fejlődését akadályozó jobbágyrendszerhez hasonlóan igyekszik gátolni a konkurrenciát az ipar területén, másrészt éppen az elzárkózással, a mesterré válás megnehezítésével nem vonja el jobb lehetőségeket ígérve a mezőgazdaságból a szükséges munkaerőt.

Az 1840-es évek különösen nagy jelentőséget kapnak a magyarországi céhek életében. Ebben az évtizedben kerül sor utoljára céhprivilegiumok kiadására, vagy a régiék megerősítésére. Az országgyűlés először foglalkozik törvényhozási szinten a céhes iparokat is érintő kérdésekkel, és a felügyeleti hatóságokban is egyre több lesz a hajlandóság, hogy a céhes mesterekkel szemben a konkurrensoknak adjanak igazat. A forradalom és a szabadságharc pedig a céhes ipar újabb válságkorszakát jelenti.

A magyarországi ipar helyzetére jellemző, hogy az nem különül el élesen a mezőgazdaságtól, még a nagyobb városokban sincs teljes elválás. Pestet tartják a korabeli írók egyetlen kivételnek ebből a szempontból. Fényes Elek írja: „mesterembereinket még a nagyobb városokban is kirekesztőleg nem a műszorgalom, hanem nyáron inkább a föld- és szőlőművelés táplálja — és igazán ügyes és jó kézműveseket Pesten kívül csak keveset találhatunk.”⁴

A város a XIX. században egyre inkább a főváros jelleget ölti. Lakossága túlszárnyalja Budát, a XIX. század első felében háromszorosára emelkedik. A katonai összeírások alapján a következő kép alakul:

	1805	26 232
	1820—21	41 490
	1830—31	52 205
	1840—41	57 938
	1847—48	99 370 ⁵
Palugyay,	1850	106 379 ⁶

A lakosság száma az összeírásban szereplőknél nagyobb volt, az itt tartózkodó idegenek, az adó alá nem eső katonák, vándorló legények miatt, akik az adókötelesekkel együtt a fogyasztóközönséget gyarapítják.

Az összegezésből kitűnik, hogy a város lakossága az 1840-es években megkétszereződik. Ez az évtized fontos periódusát jelenti a város és egyúttal a városi ipar fejlődésének.

Az 1838-as árvíz nyomait a meginduló, nagyobb arányú építkezés eltünteti, és átmeneti visszaesés után a kézművesek számára megnövekszik a munkalehetőség, kibővül a piac.

A város kereskedelmi élete is jelentős fejlődést mutat. 1840-ben a megnövekedett igényeknek megfelelő új vásári szabályzat kiadására lesz szükség.⁷ Az országos vásárokon részben terménykereskedelem bonyolódik le, részben más városok iparcikkei kerülnek Pestre közvetlenül, vagy a kereskedők közvetítésével.

⁴ *Fényes Elek*: Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, II. kiad. Pest. 1843. II. köt. 205. l.

⁵ BFL. Int. a. m. 7796. Conscriptio animarum ignobilium, Conscriptio militaris, Summarium L. R. Civitatis Pesthiensis.

⁶ *Palugyay Imre*: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest. 1852. 345. l.

⁷ BFL. Int. a. n. 6851. (heti), 7534 (országos vásárok).

A kereskedelmi forgalom növekedésének több következménye lesz. Egyrészt a behozott áru konkurenciát teremt a pesti iparosok számára, másrészt a kereskedők a városban jelentős szerephez jutnak, és igyekeznek az ipart saját igényeiknek megfelelően átalakítani, több lehetőséget adva a külső piacra is dolgozó, más városokban is jól értékesíthető árut termelő iparosoknak. Végül a kereskedők kezén jelentős tőke halmozódik fel, amely egyes iparágakban gyárak alapítására is alkalmas lesz (pl. pálinkafőzés). Az 1840-es országgyűlés a zsidó kézművesek városba településének engedélyezésével és a gyáralapítás feltételeinek megkönnyítésével a céhekre újabb csapást mér.

A tárgyalt időszak rövid periódusa az 1848-as forradalom és szabadságharc idejére esik. A forradalom, amely megteremti a kapitalista fejlődés feltételeit a gazdasági élet más területein, az ipar számára is új lehetőséget teremt.

Hogy Pest az 1840-es években a gazdasági élet központja lett, azt különböző intézmények létrehozása is elősegítette. Itt alakult meg 1842 júniusban az iparegyesület,⁸ 1845-ben a Gyáralapító Társaság,⁹ 1842-től rendszeresen rendeznek iparmű kiállításokat.

Egy gyáralapítási kérelemben jellemző leírást olvashatunk a város akkori állapotáról: „Pest városa épületekben, népségében napról napra gyarapszik; — s a közelebb múlt országgyűlésen alkotott jótékony hitel Törvény által kereskedésben, az Israeliták szabad lakása által népességében napról napra növekedni fog, midőn a váltó-Törvényszékek felállításával a híd építése által is a közipar és jóllét mindinkább lábra kapand, s Pest Városa az egész Ország, a mindennemű kereskedési ágazatok, és közintézetek gyűlöpontja leend.”¹⁰

Az országgyűlés korszakhatár volt. Ha korlátozottan is, de kialakultak a kapitalista iparfejlődés gazdasági lehetőségei, az országgyűlés törvényei pedig biztosították a jogi alapot.

A kapitalista erők és a védekező feudális szervezeti formák harcának új szakasza indult meg, amely a polgári forradalomig gyarapította ugyan az új társadalmi rend elemeit, de a feudális gazdasági kereteket még a forradalom alatt sem tudta megtörni.

A XIX. század közepén a pesti ipar fejlődése jórészt még céhes keretek között megy végbe. A városban ekkor 75 céh működik, és kb. ugyanennyire tehető a nem céhes mesterségek száma is.¹¹ A céhes szervezet kritériuma általában a királyi privilégium. Tagjai a hatóságok által is megkövetelt igazolásokon kívül a régi szokásoknak megfelelően „remek” készítés után veszik fel az új mestereket.

A céhes ipar súlya a városban jelentős. A nem céhes mesterek rendszerint minimális számuk miatt nem hoznak létre szervezetet.¹² A céhes iparokban is egyre többen dolgoznak a testületen kívül, mint kontárok, gyártulajdonosok vagy szabadalmazott iparosok. Az önálló műhellyel rendelkező céhen kívüliek létszáma eléri a céhes iparosokét,¹³ de a legényeket és inasokat is számítva az iparosréteg 70—80%-a tartozik a céhekhez, mivel a kontár és zsidó iparosok csak minimális legénytartási lehetőséggel rendelkeznek, és az 1840-es években egy-egy céhes műhelyre a mesteren kívül három idegen munkaerőt számíthatunk. Egyes iparágakban vannak kivételek, ahol a gyárak megerősödése a céhen kívüli iparüzés javára tolja el az arányt (pl. szappanfőzés, pálinkaégetés).

⁸ *Gelléri Mór*: Ötven év a magyar ipar történetéből 1842—1892. Bpest. 1892. 13—27. l.

⁹ BFL. Int. a. n. 11078.

¹⁰ BFL. Rel. a. n. 7850.

¹¹ *J. Patachich*: Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth. Pest. 1833. 124—129. l. összesen 141 ipart sorol fel.

¹² *Fényes*: i. m. II. köt. 346. l. pl. acélműves, aranylapító, aranyfonó 2—2 mester.

¹³ BFL. Közigazgatási iratok 479/1848—49. 485 német szabómester — 480 kontár; 223 varga — 466 kontár; 32 szűcs — 6 kontár.

A pesti céhek privilégiumainak egy része még a XVII—XVIII. századból származik. Mária Terézia uralkodása alatt a céhlevelek beszedésére és megújítására kerül sor,¹⁴ majd 1813 az új céhszabályzat kiadásának időpontja.¹⁵ A rendelkezések értelmében minden régi privilégium érvényét veszti, de gyakorlatilag nem kerül sor 1813 után az összes céhlevél megújítására. A régi kiváltság mint jogbiztosíték megmarad, azonban az új céhszabályzat mint általános norma kötelező lesz az érvényes céhlevéllel nem rendelkező, sőt a privilegizáltakra még el nem jutó céhes szervezetekre is. Utóbbiakat az választja el a nem céhes iparoktól, hogy belső szervezettségük van, és az újakat remeklés után veszik be soraikba.

A 75 céhet privilégiumok szempontjából négy csoportra lehet osztani:

1. XVII—XVIII. századi és megújított kiváltságlevéllel rendelkezők (29)
2. csak 1813 utáni kiváltságlevéllel rendelkezők (23)
3. csak XVII—XVIII. századi privilégiummal rendelkezők (19)
4. királyi kiváltságlevéllel nem rendelkező szervezet (4).

A XIX. századi privilégiumoknak néhány speciális mesterség kivételével (pl. kéményseprő, bérkocsis), az 1813-ban kiadott *Generales articuli coehales* lesz az alapja. Az új szabályzat védi a céheket a kontárok és kereskedők konkurenciájától, ugyanakkor kötelezi a mestereket, hogy a supplikánsokat soraikba befogadják, sőt lehetőséget ad a régi előírások kikerülésére a remekléstől és vándorlástól való felmentés megengedésével (XI. és XXII. §).

Változásokat az 1848. június 9-i céhszabályokat módosító rendelet hoz.

Érvényességének idejét, hatékonyságát a hiányos források alapján nehéz nyomon követni, de ennek ellenére az 1840-es évek ipartörténetében határt jelent (1848. jún. 9.). Az évtized végén újra az 1813-as céhszabályzat van érvényben, több helyi módosulással, az újabb rendelkezés kiadására csak a következő évtized elején kerül sor. (Provisorische Instruktion 1851. febr. 6.) A polgári forradalom után kiadott rendelkezések az ipar területén is növelik a kapitalista fejlődés lehetőségeit, azonban a gazdasági élet egyéb területeihez viszonyítva lassabban. A Klauzál-féle rendelkezés a legények szociális helyzete és a kontár iparüzés engedélyezése terén tesz bizonyos engedményeket. Az 1851-es ideiglenes iparrendtartás sok tekintetben az előző évtizedek viszonyait rögzíti: kötelezővé teszi a tanácsi ellenőrzést a mesterfelvételnél, körülhatárolta a korlátozott mesterrel dolgozó iparágakat. Újat ad abban, hogy engedélyezi a zsidók céhbelépését. Az 1859-es „iparrend” (Gewerbe-Ordnung) a céhen kívüli munka teljes legalizálását jelenti, ami a bomlási folyamat erősödését hozza magával; — a céhek eltörlésére azonban csak 1872-ben kerül sor. A magyarországi ipar fejletlenségéből következik elsősorban, hogy a polgári törekvések a feudális keretek szétzúzásaiban az általános fejlődéshez viszonyítva lassabban haladnak előre.

1729-től, a céhbiztosítási intézmény bevezetésétől a céh elsődleges felügyeleti szerve a városi tanács lett. Az ügyek legalsó szinten a céhgyűlés előtt intéződtek el, de határozatai csak akkor voltak érvényesek, ha azokat a céhbiztos aláírta. A legtöbb probléma eldöntéséhez azonban a városi tanács döntésére volt szükség. Fellebbviteli fórum a Hely-

¹⁴ Nagy István: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja a XVIII. században. Tanulmányok Budapest Múltjából 17. köt. Bpest. 1966. 59—107. l.

¹⁵ Berlász Jenő: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790—1840). Századok, 1967. 3—4. sz. 546—582. l.

Az 1813-as céhszabályzat kiadva: Kassics Ignác: A Magyar Országai mester-embereket, ezeknek legényeit és tanítványait, nem különben a mester-czéheket illető kegyelmés királyi rendelkezések kivonatai. Bécs. 1835. 63—130. l.

tartótanács és a Kancellária volt, de kialakult az ügyeknek egy-egy köre, amelyekben csak a felsőbb fórumok voltak illetékesek (pl. remekléstől, vándorlástól való felmentés). A forradalom idején a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, 1849 januártól ápriliséig Havas József Pest, Buda és Óbuda királyi biztosa, a szabadságharc után Szentiványi Vince kerületi főbiztos vette át a fellebbviteli fórum szerepét.

Vitás kérdések felmerülése esetén az alsóbb szervek felhasználták a felsők előző rendelkezéseit. Ha egy-egy bonyolultabb probléma a várostól a Helytartótanácsához került, ott sok esetben olyan döntés született, amely nemcsak az egyedi esettel kapcsolatban kapott szerepet, hanem általánosult. A következő hasonló jellegű ügyben a városi tanács már egyedül döntött, hivatkozva a Helytartótanács előző határozatára. Szabályrendeletek alakultak ki ilyen módon, amelyek az általános elvek mellett a céhek életének döntő tényezőivé váltak.

Az 1840-es országgyűlés már törvényhozási szinten is foglalkozott a céhes iparosokat is érintő kérdésekkel. A gyártörvény, az 1840: XXIX., zsidókról szóló törvénycikk a céhen kívülálló iparosok lehetőségeinek javításával a külső konkurrencia növeléséhez járult hozzá. A konkurrencia másik formája az a belső küzdelem volt, amely a céhekbe került új és régi, gazdag és szegény mesterek között folyt a munkaerőért és a piaci lehetőségekért. Ez ellen úgy védekeztek, hogy akadályokat gördítettek az új tagok felvétele elé, és igyekeztek a céh bizonyos fokú zártságát megőrizni. Az 1840-es évek a gyáripar és a zsidó kézműves réteg megerősödése miatt különösen fontos szakaszát jelentik ennek a küzdelemnek. Ezért tekinthetjük az 1839—40-es országgyűlés törvényeinek kihirdetését korszakhatárnak (aug. 22.).¹⁶

Az 1840-es években a privilégiumok, rendeletek, szabályok eredőjeként a céhes szervezetek jellege kétféle lesz: kialakul egy olyan csoport, ahol teljes a zártság. A céh mellett rendészeti és egyéb szempontból a hatóság is korlátozza a mesterek számát, és csak a szükségleteknek megfelelően növeli. A vizsgált évtizedben a borbélyok, mészárosok, szappanosok, pékek, halászok, kéményseprők, malommal rendelkező molnárok, bérkocsisok tartoznak ide. A céhek másik részénél a szervezet nyílt, a mesterek mindenkit kötelesek befogadni. Az elkülönítés bizonyos fokig hasonlít az örökös tartományokban levő Kommerzial-Gewerbe — Polizei-Gewerbe elválásra.¹⁷ Az örökös tartományokban azonban az elválasztás tudatos iparfejlesztési tevékenység, Magyarországon elsősorban spontán folyamat eredménye.

Az egyes problémák másképpen merülnek fel a nyílt és zárt céhek esetében. A zárt céheknél az új mesterek felvételét a hatóságokkal folytatott viták előzték meg, a remeklés már formálissá vált. A nyílt céhek a városi tanács által támogatott kérelmezők tömegével állnak szemben, ezért a remekléssel igyekeznek nehézséget támasztani. A külső konkurrencia is szélesebb volt itt: nemcsak a gyárak versenyét kellett leküzdeni, hanem a kontárokét is. A zárt céhnél nincs kontár, mert nem kap a várostól munkalehetőséget. Ennél a csoportnál kisebb a céh belső önállósága, szorosabb a városi felügyelet: a mesterek a városon belül nem helyezhetik át műhelyeiket, munkájuk és termékeik rendszerint árszabás alá tartoznak (mészárosok, pékek, szappanosok megyei, bérkocsisok városi). Úgy látszik azonban, hogy az 1840-es években a zárt céheket tekintették a mesterek előnyösebbnek, a belső korlátozások ellenére is. A konkurrencia jelenti ebben az időszakban a főproblémát: a külső, amely a gyárak fejlődésével, a szabadalmazott és kontár iparosok számának emelkedésével erősödik, és a belső, amely az újak nagytömegű felvétele esetén a céhen belül is egyre fokozódik. A zárt céhek éppen a hatósági felügyelet segítségével előnyösebben tudtak védekezni.

¹⁶ BFL. Pest városi tanácsülési jegyzőkönyv, 1840. aug. 22. 9300. sz.

¹⁷ G. Otruba: i. m. 96—97. l.

1848-ig a városi tanács ellenőrző szerepe következtében a mesterfelvétel két fázisra különült el:

1. a mesterjog megadása, tanácsi mester felvétel (Aufnahme)
2. a remek feladása, bekebelezés a céhbe (Einverleibung).¹⁸

Az első fázisban a városi tanács határozatának, a másodikban a céhgyűlésnek volt döntő szerepe, de a két szakasz nem különült el teljesen ügyintézési fórumok szempontjából. A tanács a mesterjog megadásakor is megkérdezte a céh véleményét, a remekléssel kapcsolatos sérelmekért pedig a kérelmezők kereshettek a hatóságoknál a céhvel szemben orvoslást.

A városi tanács ragaszkodott a sorrendhez. Ha megszegették, utasítást adott az előzetes tanácsi vélemény tiszteletben tartására: a céh „semmi oly egyént, ki eleve hatóságilag mesternek való felvételre alkalmassá nem találtatott, czéhbeli tagjai közé felvenni ne merészellen”.¹⁹

A tanácsi mester felvételhez minden céhnél azonos igazolásokra van szükség. A közellátási és egyéb szempontból zárttá vált céheknél ez a felvétel összeolvad a bekebelezési eljárással, a kettő megkülönböztetése formálissá válik. A hivatalos, legális felszín (kérelem, remeklés, városi taksa) alatt itt más formái is kialakultak a mesterjog szerzésének: eladás, bérbeadás, átruházás. Ezért a céhek bekebelezési ügyeit külön kell tárgyalni.

1848-ban, a céhszabályokat módosító rendelet érvényességének ideje alatt a tanácsi mester felvétel megszűnik. A supplikánsok ügyeiről kizárólag a céhgyűlésen döntenek.

A „tanácsi mester” cím megadása

Ha egy legény mesterjogot kért, mindennek előtt a városi tanácsnál kellett jelentkeznie. Be kellett mutatnia keresztlevelét, tanulólevelét, vándorkönyvét. Kérelmét és bemutatott iratait átadták a céhnek, hogy tegyen nyilatkozatot.

Keresztlevelre azért volt szükség, hogy a kérelmező igazolja nagykorúságát. A céhek ragaszkodtak ahhoz, hogy a mesterjelölt legalább 24 éves legyen. A városi tanács megadta a mesterjogot mindazoknak, akik a 20. évet betöltötték, hivatkozva arra, hogy az 1840: XVI. t. c. is így állapítja meg a nagykorúságot.

Másik ok, amiért a keresztlevelet a városi tanács kérte, az volt, hogy az új mester születési helyét igazolja. Származás szerint a kérelmezőknek három csoportját lehet megkülönböztetni. A kérelmezők több, mint 2/3 része magyarországi, 1/4 részük származik az örökös tartományokból, és csak igen kis százaléka azon túlról. Sok az idegen a nagy létszámú céhek közül a lakatosoknál, vargáknál, szabóknál, a csizmadiák, asztalosok vidékiek, míg a hentesek, bérkocsisok nagy része pesti születésű.

Egy 1842-es osztrák statisztika alapján a bécsi iparosok számaránya származás szempontjából úgy oszlik meg, hogy 1/4 részük bécsi, 1/4 rész költözött be a tartományokból, a mesterek másik fele pedig külföldi születésű.²⁰ Pesten ehhez képest az arány a belsődiak javára tolódi el. Ez arra mutat, hogy a bécsi piac konkurenciája jobban vonzza az idegeneket, ott könnyebben megtalálják számításukat. A céhes iparosokkal szembeni

~ ■ ¹⁸ Az elkülönülés egyes kérelmek formuláiból is kiolvasható: pl. BFL. Rel. a. n. 12104: „um seine Aufnahme zum hiesigen Tischlermeister, und um seine Einverleibung in die betreffende bürg. Innung.”

¹⁹ BFL. Rel. a. n. 14233.

²⁰ H. Benedikt: Die wirtschaftliche Entwicklung Österreichs von der Industriellen Revolution bis zum Ende der Monarchie (B. Zimmel kiad. 100 Jahre im Dienste der Wirtschaft. Wien. 1961) I. köt. 38—39. l.

követelmények azonban Bécsben is fennállnak, elsősorban a Polizei-Gewerbe csoportba tartozóknál. Az örökös tartományokból Magyarországra költöző legények ebből a csoportból kerülnek ki (varga, szabó, lakatos),²¹ míg a Kommerzial-Gewerbe céheihez tartozó nyerges, szűcs, esztergályos, kötélverő legények könnyebben mesterjogot nyernek Bécsben, mint ha Magyarországra költöznének.

A pesti születés, vagy legalábbis magyarországi honosság a felvételnél előnyt jelentett, ezért nevezik magukat „Landeskind”-nek a német anyanyelvűek is. Volt egy általános reformkori törekvés a hazai iparúzó lakosság számarányának emelésére, ezért általános a kérvényekben egy a korra valló állandó formula: „Haladó korunk kívánja, a 'haza haszna sürgeti, a város érdeke pedig nem nélkülözheti, mi szerént drága honunk magyar születésű műértő-mesterekkel elláttassék.”²²

Ha a leendő mesterek az örökös tartományokból származtak, a Helytartótanács 1825-ös rendelete értelmében elbocsátó levéllel kellett rendelkezniük (Entlassungsschein). Az intézkedés a katonaköteles birodalmi lakosok jogtalan elköltözését akarta megakadályozni.²³ Mikor egy legény mesterjogot kért, rendszerint már rendelkezett elbocsátó levéllel. Kiváltása a városi tanácson és a Helytartótanácon keresztül történt, a kérelmezők 5 pFt-ért nehézség nélkül megszerezhették. Nem is a céhbe való belépéshez, hanem már a lakhatási jog megszerzéséhez váltotta ki a legény, elsősorban akkor, ha házasodni kívánt, és mesterétől külön lakásba kellett költöznie.²⁴

Az elbocsátó levél megszerzése nem volt a céhek hatáskörébe tartozó ügy, ez esetben rendszerint nem kértek tőlük nyilatkozatot. A vargák — látván, hogy ha nem is vág közvetlenül érdekeikbe az, hogy a legények lakhatási jogot nyernek — de potenciálisan növeli konkurenseik számát, azt kérték a városi tanácstól, közölje velük az elbocsátó levél kérelmeket, hogy tudjanak véleményt mondani. A városi tanács elutasította kérésüket.²⁵

Az elbocsátó levelet házasságlevél helyettesíthette, vagy egy igazolás arról, hogy a legény letöltötte katonaidejét. Ha a mesterjelölt még gyermekkorában költözött át, elég volt, ha az apa rendelkezett elbocsátó levéllel. Az 1825-ös rendelkezés csak az örökös tartományok lakosaira vonatkozik, de a céhek kérik az osztrák birodalmon túliaktól is.²⁶ A belföldiek szülőhelyük elbocsátási engedélye nélkül is a város lakosai lehettek, sőt külön lakhatási jogot sem kellett váltaniuk. A vargák kérték a magyarországi születésű supplikánsoktól is a lakhatási engedélyt. A városi tanács nem engedett ezeknek a külön kívánságoknak.

A kérelmezők tanulólevéllel és vándorkönyvvvel bizonyították be, hogy rendszeren megtanulták mesterségüket. A tanulólevél tartalmazta az inas nevét, születési adatait, a szegődtetés és szabadulás időpontját. A tanítómester és a főcéhmester írta alá.²⁷ A tanulóidőt az 1813-as céhszabályzat három évben határozta meg, de a privilégiumok kiadásakor engedélyeztek bizonyos módosítást. Így az órásk, szűcsök, hangszerkészítők, kéménysprók négy, a fazekasok, mázolóok két évben rögzítették.²⁸ A szabályzat III. §-a szerint két évet kellett tanulni a kötélgyártóknak, négyet az aranyműveseknek, kőfaragóknak.²⁹

²¹ K. *Stokar*: Geschichte der österreichischen Industrie und ihre Förderung unter Kaiser Franz. Wien. 1937. II. kiad. 135–142. l. OL. Dep. Civit. 1847/5–77. Verzeichniss der in Wien als zünftig erkannten Commercial-Beschäftigungen 1833–1835.

²² BFL. Rel. a. n. 9285 és 7923, 8166, 8413.

²³ *Kassics*: i. m. 227. l.

²⁴ BFL. Int. a. n. 9570.

²⁵ BFL. Rel. a. n. 11026.

²⁶ BFL. Int. a. n. 11848, OL. Dep. Civit. 1846/36–513.

²⁷ BFL. Rel. a. n. 13769 melléklete.

²⁸ OL. Kanc. lt. Liber Coehalium, I. rész 660, 750, 830, II. rész 6. l.

²⁹ *Kassics*: i. m. 99. l.

A tanulóidő túllépésére nagyon ritkán került sor. A céhek megkövetelték, hogy a tanulólevelet privilégiummal rendelkező céhes testület állítsa ki, a legények azt ne magán-személyektől nyerjék. Elfogadták a csak régi, 1813-ban érvénytelenné vált privilégiummal rendelkező céhektől származó tanulóleveleket is. A kesztyűsök képeznek egyedül kivételt. Ugyancsak a kesztyűsök vetették vissza az olyan tanulólevelet, amely egy privilégiummal nem rendelkező porosz gyárostól származott.³⁰ A takács céh még a legények közé sem akarta felvenni Hermanszky Józsefet, aki egy kiváltságolt pesti szőnyeggyárban tanulta mesterségét.³¹ Kivételes esetben a tanulólevelet pótolhatta a vándorkönyv, de csak a hatóság hozzájárulásával.

A Helytartótanács 1795-ös rendelete 24 fajta mesterségnél előírta a rajztanulást.³² Az e céhekhez tartozó kérelmezők felvételkor kötelesek voltak beadni rajzbizonyítványukat. A rajztanítás rendszerint vasárnap folyt, legtöbb esetben az iparegyesület rajziskolájában. 1—4 évet kellett a legénynek az iskolát vagy a rajzot tanító mestert látogatni.

A rajztanítók a szakmában dolgozó mesterek közül kerültek ki. Nem fogadta el a céh az idegen iparághoz tartozó mesterektől származó bizonyítványt.³³ A bizonyítvány az asztalos céhnél azonos, nyomtatott úrlapok alapján készült, de ha írott szöveg volt, annak igazolnia kellett, hogy a legény bizonyos előrehaladást tett a rajztudományban.³⁴

A rajzbizonyítványt az asztalos céhnél vették a legkevésbé szigorúan. Nem kellett beadni, ha a legény olyan városban tanult, ahol ilyen intézmény nem állt fenn, elengedték akkor is, ha a legény megígérte, hogy rajzremek formájában igazolja tudását, de a rajzbizonyítvány megléte nem jelentett automatikusan felmentést az ilyen remek készítése alól.³⁵

A mesterré váló legény legfontosabb igazolása a vándorkönyv volt. Bemutatását csak a legkritikább esetben engedték el, ilyenkor a munkaadóktól származó bizonyítványokkal igazolni kellett az egész legényidőt: a tanulólevél kiállításától a mesterjogi kérelem benyújtásáig. A vándorkönyvek egységesítésére 1816-ban került sor. A Helytartótanács rendelete szerint magyar—német nyelvű, 48 lapból álló könyvecskével kellett rendelkeznie minden vándorló legénynek. Ez tartalmazta személyi adatait, a vándorlási szabályokat, a hatósági aláírásokat.³⁶ A céhek ragaszkodtak ahhoz, hogy a munkaadó írja be, hogyan és mennyit dolgozott nála a legény.

A vándorkönyv nemcsak a mesterjelölt vándoridejét igazolja, hanem az egész legényidőt. A céhszabályzat X. pontja három év kötelező vándorlást ír elő, akit felmentenek, az vándoridejét legényként köteles letölteni.³⁷ A külön privilégiumok ezt bizonyos fokig módosítják. A kéményseprőknél 6, a bérkocsisoknál 5 év a legényidő. (Az utóbbinál nincs vándorlás.)³⁸

³⁰ BFL. Int. a. n. 10024. OL. Dep. Civit. 1844/36—331.

³¹ BFL. Int. a. n. 9217. OL. Dep. Civit. 1843/36—389.

³² Ezek közül a céheket érintik: kőműves, kőfaragó, ács, lakatos, rézműves, bádogos, aranyműves, paszomántverő, gombkötő, nyerges, szíjgyártó, szerkovács, fazekas. *Kassics*: i. m. 188. l.

³³ BFL. Rel. a. n. 7909. OL. Dep. Civit. 1842/36—594.

³⁴ BFL. Rel. a. n. 8160 melléklete.

³⁵ BFL. Rel. a. n. 8437. OL. Dep. Civit. 1842/36—422.

³⁶ A 21080/1816. rendeletet kiadta: *Kassics*: i. m. 179. l. „Assling Ignác kefekötő legény vándorkönyve: »Vándorlókönyv a Nagy Méltóságú Királyi Magyar Helytartó Tanácsnak 1816. eszt. Július 16-án 21080. szám alatt közre bocsátott rendelése szerint.«” Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest gyűjtemény.

³⁷ *Kassics*: i. m. 103, 105. l.

³⁸ Kéményseprők 31. §, bérkocsisok 25. § BFL. Int. a. m. 8004.

Bár a 30—40-es években kiadott privilégiumok szövege sem tér el az általános céhszabályoktól, azok nem fedik a valóságot. Maguk a céhek sem egyeznek abba bele, hogy három év legényidő után felvegyék mesternek supplikánsaikat.³⁹

A tanulólevél kiállításától a tanácsi mesterjog megszerzéséig eltelt legényidő három részből áll:

1. A felszabadított inas rövid ideig tanító mesterénél marad.
2. Vándoridő: amit tanulóhelyétől távol tölt (még nem Pesten).
3. Pesten töltött legényidő:
 - a) a pestiek hazatérésük után a városi mesterek előtt igazolják tudásukat,
 - b) a vidékiek és külföldiek részére vándoridőnek számít, de rendszerint letelepedéssel jár együtt.

A vargák, szabók, kőművesek, mészárosok töltik ki a leghosszabb legényidőt, legtöbbjük 10—20 évet, a lakatosoknál, asztalosoknál, csizmadiáknál a legényévek száma kisebb (8—15 év). A bérkocsisoknál a privilégiumban előírt szolgálati idő kétszeresére emelkedett. A vándoridő az asztalosoknál és csizmadiáknál a leghosszabb (legöbbjük 5—15, ill. 9—13 évet vándorol), csak ezután következnek a vargák, lakatosok és a szabók (5—10 év). A vándorlás után Pesten töltött legényidő nem mutat nagyobb eltéréseket (5—10 év). Meg kell jegyezni, hogy a vándoridő túllépése az asztalosoknál és a csizmadiáknál kapcsolatos azzal, hogy a mesterré válás feltételei a magyar vidéki városokban még nehezebbek voltak. A két iparághoz tartozó mesterek nagy része vidékről származott és születési helyén nem találva boldogulást, végső megoldásként Pestre telepedett, mivel a nagyobb konkurencia által teremtett lehetőségek jobb megélhetési viszonyokat biztosítottak.

A X. céhszabály értelmében vándorlásnak kell tekinteni minden, a tanulóhelytől távol töltött időt. A céhek egy része azonban fellép azzal az ígérennyel, hogy a leendő mesterek külföldön is járjanak. A nyerges céh 1842-ben visszautasít egy legényt, aki magyarországi létére nem külföldön járt vándorideje alatt, hanem csak a magyar városokat látogatta.⁴⁰

Az egyes céhek supplikánsai közül az építőmesterek vándorútja a legváltozatosabb. Hosszú időt töltenek külföldön az asztalosok, lakatosok, és majdnem mind eljutnak legalább az örökös tartományokba a vargák és szabók, de a csizmadiák rendszerint csak Magyarországon vándorolnak. Jelentős területeket járnak be a nyergesek, aranyművesek is, viszont vándoridejüket igyekeznek csökkenteni.

A céhek megkövetelték a legényektől, hogy ne szakítsák meg vándoridejüket, ne dolgozzanak kontárnál. A nem céhes mestereknél töltött vándoridőre kevés példa akad: a pesti gyárakat említik elsősorban a kérelmezők. Kádárlegények nyertek alkalmazást a Lichtl-cukorfinomítóban, lakatosok Pokorni tűzhelygyárában, asztalosok a vasútnál, nyereggyártók Vinter, Kölber kocsigyárában. Ezeknek legényidejét elfogadja a céh, nehézséget támaszt azonban az előzőleg Seyb Vilmos kalapgyárában dolgozó és a Hengermalomban alkalmazott supplikánsokkal szemben.⁴¹ A hajfodrász céh privát szolgálatnak tekinti Axmann Károly többéves német színházi alkalmazását.⁴²

A céhszabályok XI. §-a lehetővé tette azt, hogy a mesterjelöltek felmentést kér-

³⁹ BFL. Rel. a. n. 12512.

⁴⁰ BFL. Rel. a. n. 12170. OL. Dep. Civit. 1844/36—590. „... sondern hielt sich beständig in seinem Vaterlande Ungarn, ... welches nach dem ausdrücklichen Sinne der allerhöchsten Verordnungen keineswegs als eine eigentliche Wanderschaft aufgenommen werden kann.”

⁴¹ BFL. Int. a. n. 12208. OL. Dep. Civit. 1846/36—719, 848, 1847/36—20.

⁴² BFL. Rel. a. n. 8850. OL. Dep. Civit. 1843/36—196.

jenek a vándorlás alól. Az engedély megadására a Helytartótanács illetve a minisztérium volt illetékes. 57 felmentést adnak meg 1840—50 között, összesen kettőt utasítanak el. A lehetőséggel a kérelmezőknek kb. 5%-a él, a 3 év vándorló idő letöltése nem jelent nehézséget. Annak adnak csak felmentést a vándorlás alól, akinek egyéb iratai rendben vannak, betegsége vagy családi körülményei miatt nem hagyhatja el a várost, és a három év vándorlást helyettesítő legényidőt már letöltötte.⁴³ A vándorlástól felmentett egyének száma a henteseknél a legnagyobb (12, kb. 40%-a a felvett mestereknek). A többi felmentés megoszlik elsősorban az aranyművesek, nyergesek, mészárosok között. A felmentést nemcsak a Helytartótanács és a minisztérium adja meg könnyen, hanem a kérelmezőknek több, mint felét maga a céh is támogatja, a városi tanács pedig 80%-át.

Mivel a mesterjog megszerzése gyakran nehézségekbe ütközött, előfordult, hogy a leendő mesterek kontárként töltötték legényidejük utolsó részét. A lakatosok, szűcsök, eszmadriák, asztalosok nem támasztanak velük szemben semmi nehézséget, a hajfodrászok erkölcsi kifogásnak tartják, az üvegesek úgy vetik fel a kérdést, hogy hasznos lesz-e, ha egy szabályokat megszegő egyént felvesznek, a kádárok egyenesen el akarják utasítani őket azzal, hogy nem lehet mesterjoggal jutalmazni a kontárokat.⁴⁴

A céhek a mesterjogi kérelmekhez fűzött nyilatkozataikban nemcsak az iratokkal kapcsolatos észrevételeket mondják el, hanem azt is, hogy mi a véleményük a legény viselkedéséről, munkájáról. Az erkölcsi kifogások egész sorával akadályozzák a supplikánsok ügyeinek előrehaladását. (Pl. meglopta mesterét, gyűlés alkalmával sértegette a céh tagjait, irataiban javítások vannak, előzőleg büntetve volt.) A városi tanács csak akkor fogadta el a céh kifogásait, ha azokat hitelesen igazolni tudták (pl. törvényszéki végzéssel). Nem jelentett a tanács véleménye alapján az előző vétek sem nehézséget, ha a kérelmező már letöltötte büntetését.⁴⁵

A céhbelépési kérelmek sorsának eldöntésében a hivatalos követelmények mellett más szempontok is szerepet játszottak. A céhek visszautasították az idős kérelmezőket, mert félték attól, hogy felvételük a felsegítésre váró, szegény mesterek számát fogja növelni. A tanács viszont támogatta ezeket az idős legényeket, hogy a várost mentesítse. Jellemző például az, amikor a lakatos céh tiltakozása ellenére felvetet egy 53 éves, 6 gyerekes kontárkodó legényt, azzal, hogy „ha a csehbe való bevétele előtt meghalna, a város terhére esne”, mert az özvegy nem kaphatna mestersége fűzésére legényeket.⁴⁶

A város pártolta a kérelmezőket, ha előzőleg katonák voltak, vagy több adócedulával igazolták, hogy viselték a közterheket. A tanács és a céhek egyaránt előnyben részesítették a magyarországi, elsősorban pesti születésűeket, különösen akkor, ha mesterek fiai, vejei voltak, mester özvegyét vették feleségül, munkaidejük utolsó részét özvegy műhelyének vezetőjeként (táblalegény, Werkführer), vagy mester első legényeként töltötték el (Obergesell). Ilyenkor fennállt a lehetősége annak, hogy az új jogok megadásával a mesterek száma nem fog növekedni. A mesterjog megszerzésének vágya egyes elzárkózó céheknél olyan házassági kapcsolatok kialakításához vezetett, hogy fiatal legények gyakran elvették tanítómestereik idős sok gyerekes özvegyeit.⁴⁷ A mesterjog kezdett tömegméretekben örökletessé válni. A tőkeigényes iparokban volt szükség elsősorban arra, hogy az új mesterek átvegyék apjuktól, az apósuktól vagy régi mesterüktől a műhely berendezését, a raktáron levő nyersanyagot és ezzel együtt a mesterjogot is.⁴⁸

⁴³ BFL. Int. a. n. 11571. OL. Dep. Civit. 1846/36—211, 655.

⁴⁴ BFL. Rel. a. n. 7318. OL. Dep. Civit. 1844/36—575.

⁴⁵ BFL. Int. a. n. 13300. OL. Dep. Civit. 1846/36—851, 1847/36—813.

⁴⁶ BFL. Rel. a. n. 7910, 12153. OL. Dep. Civit. 1845/36—691, 1846/36—368. Int. a. n. 11574, 13548.

⁴⁷ BFL. Rel. a. n. 12995, 14687, 14702.

⁴⁸ BFL. Test. a. n. 15, 118. a. 240.

Ha a supplikáns iratai rendben voltak, viselkedésére nem volt panasz, a városi tanács a nyílt céheknél mindig a felvétel mellett volt. A kérelmek 2/3 részénél nem merülnek fel sem az iratokkal, sem a legény munkájával kapcsolatban problémák. A céhek nem tudják megakadályozni konkrét kifogásokkal az új mesterek felvételét. Két indirekt módszer azonban még szerepet kap:

1. Nem adják be időben a nyilatkozatot.

2. Nagy számukra, csekély piaci lehetőségeikre hivatkozva megpróbálják a városi tanács döntését befolyásolni.

A céhnyilatkozatokkal kapcsolatban 1841-ben a tanács olyan határozatot hoz, hogy a biztosok a kérelem átadásától számított 30 napon belül szerezzék meg azokat, a céh hallgatását beleegyezésnek kell tekinteni.⁴⁹ Azonban a céhek „állam az államban” („gleichsam einen Staat im Staate bildend”)⁵⁰ szerepét ebben a vonatkozásban nem sikerült megtörni. A könyvkötők, csizmadiák, kefekötők, kőművesek csak 3—4 felszólítás után adták be nyilatkozatukat.

A céhek elutasító válaszát, nagy létszámukra való hivatkozását a városi tanács általában nem fogadta el. Kivételt képeztek a zárt, árszabás alá tartozó céhek, ahol a mesterek létszámát a közszükségletekhez kellett igazítani. A nyílt és zárt céhek mester felvétele ezen a ponton válik szét. A nyílt céhek véleménye azonban nem egyforma a kérelmezőkkel szemben. Három csoportot lehet megkülönböztetni:

a) A céhek egy része nem ellenzi a mesterlétszám növekedését: kalapos, kesztyűs, szűcs, fodrász, magyar timár, lakkozó, kárpitos, kovács, szerkovács, hangszerkészítő, lakatos, üveges, órás, tükészítő, hentes, pálinkafőző.

b) Másik részük a pestieket, a mesterek fiait, vejeit felveszi, az idegenek ellen tiltakozik: selymfestő, könyvkötő, csizmadia.

c) A harmadik csoport egészen mereven elzárkózik minden kérés elől. Nagy számukra, kevés munkájukra hivatkozva mindenkit el akarnak utasítani: bodnár, rézműves, kosárfonó, kártyafestő, kefekötő.

Külön kell választani azokat a céheket, ahol a személyes elzárkózás mögött reális gazdasági ok van, az új termelési, kereskedelmi körülmények miatt nem bírják a versenyt. A szegkóvácsok a vaskereskedők nagy számára, a molnárok a Hengermalom termelésére, a posztónyírók a nyírottan behozott posztó konkurenciájára panaszkodnak, a nyergesek, kötélverők attól félnek, hogy az új közlekedési eszközök, a vasút és gőzhajók miatt nem lesz szükség munkájukra.⁵¹

A legnagyobb céhek véleménye bizonyos fokig változik az évtized folyamán. Az asztalosokra ez nem áll, mert a teljesen nyílt céhek közé tartoznak mindvégig. 162 mester kap tanácsi felvételt 1840 augusztusa és 1850 között.⁵² A legelzárkózottabbak a nagy céhek közül a vargák, de a tanács megtöri ellenállásukat. 223 mestert vesznek fel a 10 év alatt tanácsilag. 1840—42 között a céh mindenkit el akar utasítani. Később a kérelmezőknek mindig nagyobb százalékát támogatják, mindenekelőtt a pestieket.

1843	26,9%
1844	21,6%
1845	16%
1846	27,08%
1847	46,4%
1848	90%

⁴⁹ BFL. Rel. a. n. 10452. Pest városi tanácsulési jegyzőkönyv 1841. szept. 15.

⁵⁰ BFL. Rel. a. n. 8501. OL. Dep. Civit. 1842/36—243.

⁵¹ BFL. Rel. a. n. 7897, 9757, 14231.

⁵² BFL. Rel. a. n. 8417 szinte minden nyilatkozatuk így végződik: „... semmivel sem ellenezzük, hogy ő megtévén a teendőket, kebelbeli asztalosmesternek fölvétessék.”

Az elutasítások hangja különböző. A kérelmek egy részét azzal küldik vissza, hogy tulajdonosa azt kedvezőbb időben újítsa meg. A supplikánsok másik részének azt javasolják, hogy válasszanak új foglalkozást. A magyar városokból érkezett legényeket pedig — akiknek egyébként nem volt szükségük külön lakhatási engedélyre — egyenesen ki akarják utasítani a városból, ha mesterjogot kérnek.⁵³

A német szabóknál a vargákhoz képest ellenkező folyamat figyelhető meg. 1844-ig mindenkit támogatnak, ettől kezdve csak a kérelmezők 46,66; 29,88; 77,77; 52,94%-át. Az elutasítás hangja azonban sohasem éles, a végső döntést a tanácsra bízzák. A 10 év alatt a város 168 mestert vesz fel.⁵⁴

A mesterjog megszerzésének első szakasza a céh — kérelmező — városi tanács küzdelmét jelentette. Az utolsó szót a tanács mondta ki. A nyílt céhek esetében a döntés mindig pozitív, azok tiltakozása ellenére is. A kérelmezőből „tanácsilag felvett mester” (magistratualiter aufgenommenener Meister) lesz. A városi tanács 5—40 pFt taksát szed, amit a házipénztárba kell befizetni.⁵⁵ (1849-ben a díj összege emelkedik, de ez a tárgyalás korszakot már csak kis mértékben érinti). 1840. augusztus 22. — 1850-ig 1180 supplikáns éri el a tanácsi mester címet. Létszámukhoz viszonyítva az asztalosoknál, üvegeseknél, kőműveseknél, vargáknál legnagyobb a növekedés.

Bekebelezés a céhbe

A céhbelépés második fázisa a városi tanács döntésétől a céhbe való beírásig tartott. Míg az első szakasz maximálisan egy év alatt lejátszódott, itt már többéves eltolódások következtek be. A remekszítés volt a bekebelezés feltétele. A céhgyűlés döntő szerephez jutott, legalább kétszer került a közösség elé az új mester ügye: a remek feladásakor és elbírálásakor. A városi tanács döntésétől a céhbe írásig a legény a „tanácsilag felvett mester” címet viseli, amely nem változtatja meg lényegesen helyzetét. A céhbe lépők a közéletmezési, árszabott iparokhoz tartozó mesterségek kivételével legalább egy-egy évet töltenek ilyen állapotban, sőt egyes céheknél lényeges részük el sem jut a tényleges mesterré váláshoz.

A tanácsilag felvettek nem űzhetik mesterségüket önállóan, legények segítségével, nem nyithatnak boltot: nem vehetik bérbe más mesterek jogát, tiltják számukra az egyéni munkát is. A céhek kívánsága az, hogy a mesterkönyvbe írásig továbbra is legénymunkát végezzenek. Általános azonban a panasz, hogy nem kapnak a mesterek műhelyében sem munkát. Körülményeik azért súlyosak, mert rendszerint családjuk van, és bizonytalan

⁵³ BFL. Rel. a. n. 14598. „...dass Bittsteller kein hiesig gebürtiger ist, und sich eigenmächtig sesshaft machte, so wäre derselbe nicht nur von dem angesuchten Meisterrechte abzuweisen, sondern auch von dieser Stadt ohne Verzug abzustrafen.”

⁵⁴ BFL. Rel. a. n. 13595. „...wir seinem Gesuche die dermalen übersetzte Zahl der Meister... entgegenstellen, welches wir jedoch dem Ermessen Eines Löblichen Magistrats unterbreiten.”

⁵⁵ A tanácsi mester-felvételért szedett díjak: 40 pFt: — kőműves, kőfaragó, ács, kéményseprő; 30 pFt: — mészáros, pék; 20 pFt: — timár, kovács, selyemfestő, rézműves, darás, szappanos; 10 pFt: — asztalos, lakatos, bérkocsis, szíjgyártó, üveges, aranyműves, nyerges, s. rézöntő, bodnár, szítás, fazekas, paplanos, szűcs, kötélverő, szegkovács, kárpitós, harisnyakötő; 5 pFt: — varga, szabó, csizmadia, hentes, órás, pálinkafőző, cinöntő, esztergályos, bádogos, halász, szerkovács, mázoló, hangszerkészítő, lakkozó, kesztyűs, fodrász, kertész, takács, posztónyíró, kordovános, gombkötő, fésűs, tűkészítő, kosárkötő, paszomántverő, kefekötő.

helyzetük néha évekig is eltart.⁵⁶ A supplikánsok igyekeznek legalább az egyéni munka jogát megszerezni maguknak, azonban a városi tanács és a céhek a saját kezére dolgozó legényt gyakorlatilag kontárnak tekintik, ha tanácsi joggal fel is van ruházva.

A mesterjog tényleges kritériumának a remeklést tartják. Az 1840-es években ez volt a legfőbb problémája a céhek életének. A kontárok és mesterek tábora ezen a ponton vált szét, a remek határozta meg, hogy ki mikor lehetett a céh tagjává. A céhes iparosok úgy tartották, hogy az akkori viszonyok között a remek megkövetelése a kézművesség színvonalas úzésének biztosítója: „... különben is a' Nemzet érdeke szorosan kívánná, hogy a' hon mesterségértő, nem pedig haszonvehetetlen munkával polgártársait csalni kénytelen rontó emberekkel ellátassék, a' remeklés pedig mindaddig még jobb próba nem fog feltalálni, egyetlenegy, és a legzélszerűbb mód lenne, mi a' legényeket mesterségük megtanulására ösztönzi.”⁵⁷ Véleményünk szerint az ilymódon tökéletesített műiparnak kell legyűrni a külföldi áruk konkurenciáját: „ne hogy a' közönség, midőn valami csinosabb, vagy tökéletesb kézművet kíván, azt külső tartományból nagy költséggel magának megszerezni kénytessek, minek elhárítása nélkül kézi iparjuk rég óhajtott virágzó állását soha el nem érendi.”⁵⁸

A remek minőségének megállapítása elég bonyolult probléma. Néhány céhgyűlési jegyzőkönyv, az egyes konkrét esetekből előkerült adatok, kivételes esetben a privilégiumok nyújtanak tájékoztatást. Egységes rendelkezés a remek feladását nem szabályozta az 1840-es években. A XXI. céhszabály azt írta elő, hogy a remek olosó, könnyen pénzre fordítható legyen. Az 1851-es Meisterstüicks Aufgaben a legvégső forrás, amely sok tekintetben az előző évek gyakorlatán alapul, de mivel a visszaélések elkerülése végett került sor kiadására, nyilván ideálisabb helyzetet tükröz.

A céhgyűlési jegyzőkönyvek szerint a remeklők feladatai hosszabb időn keresztül azonosak voltak. A mészárosok 1830-ban,⁵⁹ az üvegesek az 1830-as évek végén állapították meg a normát. A gombkötők 6-féle munkából álló remeket adtak fel leendő mestereiknek (horgony, csipke, gombház, gomb, pikkely, mentekötő), amelyet egy 1818-ban jóváhagyott mustra szerint kellett elkészíteni.⁶⁰ A privilégiumok közül csak a bérkocsisoké és a kalaposoké rögzítette a remeklők feladatát. A bérkocsisoknak a kocsi részeit, a ló tulajdonosságait, betegségeit kellett felsorolni, összerakni a hámot és egy próbautat tenni (28, 40. §). A kalaposok a privilégium 12. §-a szerint nyúlszór kalapot készítettek.

A céhek egy részénél a remek egészen régi hagyományokon alapult, pl. az aranyművesek burnót szelencét, a szűrszabók öt halász szűrt készítettek, a könyvkötők imakönyvet, misekönyvet, kalendáriumot kötöttek be háromféle módon.⁶¹ A hagyományokon alapuló remek feladásakor a hatóság többször közbelépett. Ha a remeklésre feladott munka nem szolgálta a gyakorlati igényeket, a kérelmezők a városi tanácsnál és a Helytartótanácsnál kerestek orvoslást. A csizmadiák arról panaszkodnak, hogy három pár

⁵⁶ BFL. Rel. a. n. 9879. OL. Dep. Civit. 1845/36—778. Maurek Károly remeklő varga írja: „... Jahre, worin ihm kaum zu leben gestattet wird — da sich ein derlei Stük Meister nicht wohl als Geselle verwenden lassen kann, zu Hause aber auf seine eigene Hand . . . um so weniger, da man ihm auch nicht, 1 Gesellen, und auch nicht in dem Fall wenn er wegen gebrechtlicher Gesundheit allein sich zu ernähren unvermögend ist — halten lässt.”

⁵⁷ BFL. Rel. a. n. 7711. OL. Dep. Civit. 1842/36—259, 467. Meisterbuch der ohrsamen Kupferschmiede Innung 1842—1867. 1843. máj. 28. BFL. Céhiratok.

⁵⁸ BFL. Rel. a. n. 8619. OL. Dep. Civit. 1843/36—272. Meister Buch 1766—1866. 1843. szept. 8. (bádogos) BFL. Céhiratok.

⁵⁹ *Bevilaqua Borsody Béla*: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270—1872. Bp. 1931. II. köt. 526. l.

⁶⁰ Adósságnak könyve és Protocoll . . . 1765—1868 (magyar gombkötő), BTM. Céhiratok 2262.

⁶¹ BFL. Int. a. n. 9737. OL. Dep. Civit. 1844/36—3,438.

szegletes talpú divatjamúlt cipőt kell készíteniük: „... már pedig a' felhozott lábbelit soha azon alakban eladni nem lehet, és így a nyomorult remeklő százakba került, s' véres verejtékkal szerzett pénzén iszonyú vexák közt végre elkészített remek darabját el nem adhatván, könnyes szemekkel szabadalja szét, hogy neki más alakot adva (ha mégis lehetne) néhány garast belőle kaphasson.”⁶² A Helytartótanács megváltoztatta a nyergesek remeklését, akik ekkor már nem nyereg, hanem kocsikészítéssel foglalkoztak.⁶³ A hatóság szólt közbe akkor is, ha a mesterek a közéjük lépő társat valami egészen furcsa feladattal akarták próbára tenni. Például az asztalosok diadalkaput, győzelmi oltárt, három részből álló szónoki széket adtak fel a számukra nem kívánatos remeklőknek.⁶⁴

A hatósági beavatkozások célja az volt, hogy a legény olyan feladatot kapjon remekként, amivel később is találkozik. A céhek nagy részénél sikerült ezt az állapotot kialakítani. (Pl. bádogos, esztergályos, kádár, hentes, az összes árszabás alá tartozó céhek.) Néha a munkához tartozó eszközöket kellett elkészíteni remeklésképpen. Pl. a halászoknak hálót, a molnároknak a malom belső részeit. Különbözött a remek az azonos iparághoz tartozó német és magyar mesterségeknél, még abban az esetben is, ha szerkezeti kettéválás nem volt (pl. szűcsök).⁶⁵

Ahol rajztanulást írt elő a Helytartótanács 1795-ös rendelete, ott a remek egy részét is ez adta. Az ácsok, kövezők, kőművesek, kertészek elméleti vizsgát is tettek: az építőanyagokkal, költségvetéssel kapcsolatban.⁶⁶

A remek készítés idejéről az 1851-es rendelkezés adja az egyetlen forrást. Csak néhány órát vesz igénybe a remek az élelmiszeriparban, néhány hetet a ruházati iparokban, hónapokat az építő és eszközkészítő iparoknál. A következő kép alakul:

- 1 év: timár, kőműves
- 6 hónap: kőfaragó, ezüstműves, lakatos, kordovános, ács
- 3 hónap: kerékgyártó, nyerges, puskaműves, hangszerkészítő, német szíjgyártó
- 2 hónap: vörös rézműves
- 8 hét: sárgaréz öntő, kertész, esztergályos, kovács, cinöntő, órás, bronzműves
- 6 hét: festő, mázó, aranyműves, kádár, szerkovács, bőrdöngő, bádogos, fésís
- 4 hét: magyar szíjgyártó, gombkötő, lakkozó, halász, könyvkötő, takács, szűcs, tűkészítő, molnár, harisnyakötő, sarkantyús, kárpitos, ékszerész, kártyafestő
- 3 hét: kesztyűs, késes
- 2 hét: eszmadia, kefekötő, üveges, paszomántverő, szítás, kötélverő, fodrász, kőszőrűs, kosárfonó, kalapos, fazekas, szabó, varga, krepinverő
- 8 nap: szegkovács
- órák: szappanos, pék, pálinkafőző, bérkocsis, mészáros, hentes.

A megoszlás reális abból a szempontból, hogy maga a munkadarab előállítására követeli a hosszabb időt, de egyúttal jelzi azt is, hogy az utóbbi esetekben a remeklés lényegesen nehezebb, mert ezalatt az idő alatt a legénynek semmi megélhetési forrása nem volt.

Nemcsak a remek-készítés ideje alatt volt nehéz a legénynek megélhetési forrást találni, hanem addig is, míg remekének feladására sor került. A céhek nem védekeztek eredményesen a tanácsilag felvett mesterek számának emelkedése ellen, így akadályozták

⁶² BFL. Rel. a. n. 10390. OL. Dep. Civit. 1844/36—707.

⁶³ BFL. Rel. a. n. 12170. Test. a. n. 3974. OL. Dep. Civit. 1844/36—707.

⁶⁴ BFL. Int. a. n. 10908. OL. Dep. Civit. 1845/36—366, 1846/36—441, 688, 1847/36—357, 475. Meister Buch 1783—1867 (asztalos) 1847. jún. 25. BFL. Céhiratok.

⁶⁵ BFL. Rel. a. n. 14234.

⁶⁶ BFL. Int. a. n. 11885. OL. Dep. Civit. 1846/36—559.

a mesterjelöltek ügyének előrehaladását. A remeket az 1/4 évi vagy külön remeklő kedvéért tartott céhgyűlésen kellett feladni. A probléma másképp jelentkezett a kis- és nagylétszámú céheknél. Az előbbieknél főleg a személyes ellenszenv, a bezárkózásra való törekvés (ahogy a remeklők írták: „kenyéririgység”) miatt nem adták fel a remeket a tanácsi felvételt követő 30 nap alatt, ahogyan azt a XXI. céhszabály és más rendelkezések előírták. A makaes elzárkózásban az építőmesterek jártak elől. Ybl Miklós 1843-ban kapja meg a tanácsi mesterjogot, de csak 1863-ban lesz rendes mester.⁶⁷ Brein Ferenc 1844-től már remeklésre vár, de csak az 50-es évek elején kerül be a céhbe.⁶⁸

A nagyobb és gyorsabban növekvő céheknél a rosszhiszemű elutasításokkal együtt objektív nehézségek is felmerülnek. A remek készítésére helyet kell biztosítani, megfelelő gyorsan elbírálni, be kell tartani bizonyos sorrendet. Az üvegeseknél előfordult, hogy a céh egyszerre három remeklőt utasított el, mert negyedik társuk nem fejezte be remekét.⁶⁹ Az aranyműveseknél 1846-ban kilencen, 1847-ben 15-en, a csizmadiáknál 1845-ben huszan vártak remekre. Az utóbbi céhnél az okozott nehézséget, hogy egyszerre csak egy legény készíthette remekét, és nyíltan kijelentették, hogy ők nem ragaszkodnak a sorrendhez, hanem az ilyen kérdésekben a rokonságot előnyben részesítik: „A czéhnek azon igazságos s régi időktől fenálló szokása is, hogy elsőbbséget nyernek a mesteri joghoz azok, a' kik vagy czéhbeli mesterek lányait, vagy pedig özvegyeit boldogítani akarván nől veszik, a természeti törvénynél fogva is az elsőbbséggel való megjutalmazásukat nem lehet megtagadnunk” — írják 1845-ben.⁷⁰

A szabóknál nem merülnek fel remek-feladási problémák. Az asztalosok listát vezetnek a tanácsilag felvett mesterekről, a céhgyűlésen külön feljegyzik a megjelenő supplikánsok nevét, valamint azt, hogy mi volt a vélemény róluk. Némely remeklő neve 4—5 alkalommal is előfordul, ami azt mutatja, hogy az ügy több évig húzódott. Az elutasítási indokok változatosak: várjon a következő céhgyűlésig, készítse el rajzremekét, menjen dolgozni mesterhez stb.⁷¹ A tanácsilag felvett asztalosok nagy része nem jut el az anyagi remek feladásáig sem, hanem kontár marad.

A legtöbb nehézség a remek feladásával a vargáknál volt. Listát vezettek a remeklőkről, mert az 1840-es évek elején 4—5, a végén 2—3 évet kellett várni. A városi tanácsnak küldött felvételi kérelmekkel kapcsolatban beadott céhnyilatkozatok a céh által támogatott supplikánsoknak is csak a listába való felvételt, nem a mesterjogot ígérik.⁷² 1841-ben az a panasz, hogy a 1/4 évi céhgyűlések alkalmával csak két legényt szottak remeklésre bocsátani. A Helytartótanács rendelkezése értelmében hatra emelik a számot, de ez is kevésnek bizonyul. A 40-es évek első felében 100, a másodikban 40—50 legény várakozik. A supplikánsoknak majdnem fele kénytelen külön sürgetni a hatóságnál a remek feladását. Ilyenkor a tanács elrendeli, hogy 15 napon belül tartsanak céhgyűlést, és intézzék el az ügyet.⁷³ A céh tiltakozik a sorrend ilyen megszegése ellen, méltánytalan-

⁶⁷ BFL. Rel. a. n. 9337. *Ybl Ervin*: Ybl Miklós. Bpest. 1956.

⁶⁸ BFL. Rel. a. n. 10297. OL. Dep. Civit. 1845/36—32. Abszolutizmus kori levéltár, K. K. General-Gouvernement des Königreichs Ungarn: Allgemeiner Wohnungsanzeiger Pest-Ofen-Altöfen (kb. 1856.) Brein már Baumeister.

⁶⁹ Protocoll über jene Gegenstände, welche bei denen Zunftversammlungen aufgenommen werden 1826—1861 (üveges). 1845. aug. 3. BTM. Céhiratok 8448.

⁷⁰ BFL. Rel. a. n. 11390.

⁷¹ BFL. Rel. a. n. 10107. Anmerkung der Supplicanten 1844—1855. 1845. febr. 23., máj. 18., aug. 10., okt. 19. uo. Céhiratok.

⁷² BFL. Rel. a. n. 14699. „... man ist bereit denselben in die Reihe der Stückmeister ohne Anstand aufzunehmen.”

⁷³ BFL. Rel. a. n. 11173. Int. a. n. 12397. OL. Dep. Civit. 1846/36—422, 1847/36—46. Meister Buch eines ehrsamem Schuhmacher Handwerks, in der Königlich Freystadt Pesth 1702—1873. 1847. febr. 4. BTM.

nak tartja a többi remeklővel szemben, másrészt veszélyeztetve látja egyetlen lehetőségét, hogy a mestertársak és az általános közérdek védelmében a remeklési lista, várakozási idő, és a csak meghatározott számú supplikáns remekre bocsátásával a vargamesterek számának növekedését akadályozni tudja.⁷⁴

Ha a céh sokáig húzta az időt, a felsőbb hatóság megengedte, hogy a kérelmező űzze mesterségét, esetleg legényi segítséget is kaphatott. Amennyiben a mestereket így sem sikerült megtörni, elrendelték, hogy a remeket a városi tanács adja fel.⁷⁶ A remek-készítés a XXIII. céhszabály értelmében a felvigyázó mester lakásán történt, akit a céh választott ki. Az üvegeseknél a remeklők rendszerint az alcéhmesternél dolgoztak, az elbíráló mesterek pedig a legutoljára felvettek voltak. A következő remeklő munkájának megvizsgálása ennél a céhnél tehát hozzá tartozott az ún. ifjúmesteri teendőkhöz.⁷⁶ Egyes nagyobb céhek külön helyiséget jelöltek ki az egymás után remeklők számára. A legkevésbé szilárd céhnél, az asztalosoknál ez a szigorú felügyelet fellazult. A supplikánsok itt rendszerint előzőleg kontárok voltak, a remeket is saját műhelyeikben készítették. A céh 1845-ben azt kérte, hogy legalább a rajzremeklés alatt tartózkodjanak a jelöltek a felvigyázó mester lakásán.⁷⁷

A XXIII. céhszabály azt is előírta, hogy a céh köteles anyagot adni a remekhez, ha a leendő mester szegény. Az órásook, vargák önként felajánlják, nehogy a mester-jelöltek a remekléstől felmentést kérjenek, a nyergesek inkább remeklés nélkül beírják a kérelmezőt a mesterkönyvbe, az asztalosok ahhoz a feltételhez kötik a remek feladását, hogy a legény nem vesz fel kölcsönt a céhládából.⁷⁸

Az asztalosok két rajzremeket készítettek. Először egy elképzelt dolgot rajzoltak le, ezt be kellett mutatni a céhnek, azután a tényleges remek rajzát készítették el, amit újra megvizsgáltak, azután kaphatott csak a supplikáns anyagi remeket. A lakatosok, kovácsok, asztalosok a nehezebb munkához két legény segítségét adták, ha a remeklő rajzait már bemutatta.⁷⁹ A felvigyázó mesternek joga volt a remeklés folyamatot megszakítani, ha a legény tudását elégtelennek találta.

Ha a remek elkészült, a céhgyűlésnek kellett bemutatni. Ez a rendes 1/4 évi és a supplikánsok kívánságára tartott gyűléseken történhetett. Elbírálás alkalmával sok volt a visszaélés. Az üvegesek előre kikötötték néhány remeklő esetében, hogy a legkisebb hibával sem fogadják el a munkát.⁸⁰ Ezen az alapon vetette vissza a céh Turnus János, Schmidt Vilmos három remekét. Janesics Ferdinánd magyar gombkötő remekének ügye két év alatt háromszor került a céhgyűlés elé: 1846-ban feladták remekét, 1847-ben kettőt visszaadtak belőle, ezt újra elkészítette, a harmadik gyűlést saját maga fizette, de itt sem hagyták jóvá munkáját.⁸¹

⁷⁴ BFL. Rel. a. n. 10208. OL. Dep. Civit. 1844/36—719. A varga céh nyilatkozata a remeklési sorról: „... Wir können daher bei solchen Umständen unserer Stadt erwiesen, vielmehr für das allgemeine öffentliche Interesse als bloss für unsere Mitmeister gewissenhaft dadurch gehandelt zu haben, dass wir durch die angenommene Reihe in Stücken eine plötzliche unverhältnismässige Vermehrung der Meister einigermaßen hinderten.

⁷⁵ BFL. Rel. a. n. 10112. OL. Dep. Civit. 1845/36—52. Meister-Buch 1783—1867 (asztalos). 1846. máj. 30. uo. Céhiratok.

⁷⁶ Protocoll . . . 1826—1861 (üveges). BTM. Céhiratok 8448.

⁷⁷ BFL. Rel. a. n. 7097, 10106. Int a. n. 12148. OL. Dep. Civit. 1845/36—401, 565, 1846/36—25.

⁷⁸ BFL. Int a. n. 10827. OL. Dep. Civit. 1845/36—303, 1846/36—620, 709, 1847/36—176, 325, 474. Meister-Buch 1783—1867. 1847. jún. 23. BFL. Céhiratok.

⁷⁹ BFL. Rel. a. n. 7237, 8692.

⁸⁰ Protocoll . . . 1826—1861. 1840. szept. 20. „... Sollte das Meisterstück fehlerhaft ausfallen und seinem bestimmten Endzweck nicht entsprechen, so kann dies unter keinem Vorwand angenommen werden.” BTM. Céhiratok 8448.

⁸¹ Adósságnak könyve és Protocollum . . . 1765—1868. BTM. Céhiratok 2262.

Ellenkező esetek is előfordultak, ha pesti mesterek fiairól volt szó. Muzsik Mihály mészáros remekjét 22 hibája ellenére elfogadják.⁸² A legény a céhmester rokona volt. 1845-ben hagyják jóvá Lötz Ferenc üveges remekét. A jegyzőkönyv szerint orvosi igazolást hoz betegségéről, ezért engedik el a hibákat, valójában a döntés egy biztos nélküli gyűlésen született meg, ahol a remeklő 4000 Ft-t fizetett a céhnek, a későbbi céhmester közvetítésével.⁸³ A visszaélések közé tartozott az is, hogy nem alkalmoszerű adományokkal, hanem szabályszerű bevételnek iktatott pénzzel váltották meg a remek hibáit. Ilyen esetek fordultak elő a bérkocsisoknál, arányműveseknél stb., pedig ezt az eljárást már Mária Terézia rendeletei tilalmazták.⁸⁴

Az általános az volt, hogy ha a remeket rossznak találták, a legény vagy újat készített, vagy idegen céhvel vizsgáltatta meg. A céh is és a remeklő is tehetett javaslatot, a kérdés eldöntéséhez a Helytartótanács határozata volt szükséges. A legények nem akarták a budai céhvel megvizsgáltatni munkájukat, mivel a két város mesterei közt nagy volt az egyetértés. A mesterek azonban elutaztak néha távoli városba is, úgy igyekeztek a döntést befolyásolni.⁸⁵ A pest-budai céhunióknál nem lehetett idegen városba vinni a remeket. Az üvegesek remekjeit sem szállították el, ha a céh visszavetette, a biztos vizsgálta meg, összehasonlítva egy előző mester munkájával.⁸⁶

A mesterré válás külön nehézségét jelentette az, hogy a supplikáns viselte a remekfeladás, elbírálás és egyéb alkalmakkor összehívott teljes vagy részleges gyűlések költségeit. Az asztalosoknál például a legegyszerűbb esetben is négyezer kellett a céh előtt bizonyos összeg lefizetése mellett megjelenni. 7 vFt 30 kr-t kellett fizetni a mesterjogért való jelentkezéskor, 10–10 vFt-t a két rajzremek elbírálásakor, 15 vFt-t az anyagi remek bemutatása alkalmával.⁸⁷

Sajátos utak a mesterjog megszerzésére

A céhbejutás külön formáját képezte az, amikor a mesterek idegen városból akartak átköltözni. A 10 év alatt 66 ilyen kérelem dőlt el. (Ezek közül 4 kőműves, 10 takács, 4 arányműves, 3 könyvkötő.) Pest nagyvárosi fejlődése eredményezte ezt a folyamatot. 10 mester akarta elhagyni Budát, 25 a nagyobb városokat: munkaalkalmat, piaci lehetőséget kerestek Pesten. Más volt az indok a falvakból, kisebb városokból felköltöző mestereknél: ők munkaerő-hiányra panaszkodtak, ezért kívántak betelepülni. A XXIV. és XXVIII. céhszabály megengedte a mesterek átköltözését, a Helytartótanács 333/1819. sz. rendelete viszont ahhoz a feltételhez köti, hogy a városnak valami különös előnye származzék belőle. A város és a céhek a Helytartótanács rendelkezéséhez, a beköltözni kívánók a céhszabályokhoz ragaszkodtak. A vitát a legegyszerűbb eseteket kivéve a felettes hatóságok döntötték el. A kérések több, mint felét (43) teljesítették.

Minden vita nélkül megengedték az átköltözést akkor, ha a kérelmező a pest-budai

⁸² *Bevilaqua Borsody*: i. m. II. köt. 654. l.

⁸³ BFL. Rel. a. n. 11312. Protocoll . . . 1826–1861. 1845. máj. 3. BTM. Céhiratok 8448.

⁸⁴ Rechnungsbuch über Einnahmen und Ausgaben der bürg. Tischler Innung 1834–1854 és Meister-Buch der bürgerlichen Gold-, Silber und Uhrgehaeusmacher Innung 1787–1865. 1841. febr. 7. BFL. Céhiratok.

⁸⁵ BFL. Int. a. n. 11971. Missiles a. n. 16382.

⁸⁶ BFL. Rel. a. n. 7318. OL. Dep. Civit. 1844/36–575. Meister Buch deren Herrn Glaszer und Glasz Haendler in der koenigl. Frey Stadt Pesth 1757–1860. 1842. szept. 30. BTM, Céhiratok 8440.

⁸⁷ Rechnungsbuch . . . 1834–1854. (asztalos) BFL. Céhiratok.

céhunió tagja volt.⁸⁸ Szintén nem került a felsőbb hatóság elé az ügy, ha pesti céh vidéki tagja kért engedélyt a betelepedésre. A mestertaksa felének lefizetése és a remek elkészítése után megengedték számukra az átköltözést.⁸⁹ A beköltözők külön csoportját képezték azok, akik olyan városból jöttek át, ahol nem volt privilegizált céh. A földesúri, megyei kiváltságlevelet a pesti céhek nem fogadták el, ilyen esetekben is remeket kellett készíteni.⁹⁰ Kivételt csak a kőművesek jelentettek, ha hosszabb építészeti gyakorlat állt mögöttük. A beköltözni kívánó mesterek harmadik csoportja olyan szabad királyi városból akart áttelepenni, ahol volt kiváltságos céh. A város és a mesterek ellenállása egyöntetű. A kérelmek 1/3 részénél a felsőbb hatóságok pozitív döntést hoznak. Előfordul, hogy a beköltözni kívánó mester legénytartási jogáról mond le.⁸¹

A város a beköltözési kérelmek esetében teljesen a céhek érdekeit védi. Az 1819-es rendelkezésnek csak a tanács tudott érvényt szerezni. A legtöbb kérelmet azzal utasította vissza, hogy az új mester beköltözéséből a városnak semmi haszna nem lesz. Ebből a szempontból csak az a 10 betelepülő takácsmester képez kivételt, akik a Védegyelet támogatásával jönnek Pestre, és a városnak is pozitív véleménye van róluk: „... minthogy a Takács mesterség minden szövetbeli gyároknak alapja lenne, Magyar honunk és különösen Pest városa, hol a' folyamodók letelepedni kívánnak, a' nemzeti iparra való nézve nevedkedne, azoknak itteni lakosokká való felvételük ajánlható volna” — írják a kérelmezőkkel kapcsolatban.⁹²

A céhbelépés külön útját jelentette az is, hogy a legény felmentést kért a remeklés alól. A 10 év alatt 162 kérelmet bírálnak el. Ez a tanácsilag felvett mestereknek 13,7%-át teszi ki, de egyes mesterségeknél (pl. asztalosok) külön problémát jelent. A felmentések általában a XXII. céhszabály következtében váltak lehetővé. Ha a legény orvosi igazolásokkal bizonyítani tudta, hogy minden nehezebb munkára alkalmatlan, a Helytartótanács elengedhette a remeket. A céhek nem fogadták el a bizonyítványokat, ha nem városi orvostól származtak; különösen akkor vonták kétségbe azok hitelességét, ha a legény előzőleg kontárkodott.⁹³

A felmentési kérelmek legnagyobb részére pozitív válasz érkezik (70). Ezek közül 17 asztalos. A döntést egy-két esettől eltekintve már a Helytartótanács meghozza. Az érdekelt céh fellebbez a kancelláriához, de az a Helytartótanács határozatát nem változtatja meg. A város véleménye határozatlan. Összesen tíz felmentést támogatnak, ugyanennyit határozottan elleneznek, néha könnyebb remek feladására tesznek javaslatot, legtöbbször azonban nem mondanak véleményt. Előfordult, hogy a Helytartótanács nem a legény betegsége miatt adta meg a felmentést a remeklés alól, hanem azért, mert nyomást akart gyakorolni a céhre a hosszú várakozások és a túl nehéz mestermunka feladása miatt.⁹⁴

A kérelmekre adott válaszok másik része részleges felmentés (11). Kilenc ezek közül is az asztalosokra és a lakatosokra vonatkozik. Két fajtája alakul ki: 1. Ha a legény beteg, de nincs rajzbizonyítványa, akkor csak az anyagi remek alól mentik fel. 2. Ha a céh időhúzásától akarja a Helytartótanács a legényt megvédeni, akkor a rajzot engedeli el, ilyenkor azonban be kell mutatni a rajzbizonyítványt. — Teljes egyetértés alakult

⁸⁸ BFL. Rel. a. n. 12060.

⁸⁹ BFL. Rel. a. n. 14748. Int. a. n. 11381. OL. Dep. Civit. 1845/36—832.

⁹⁰ BFL. Int. a. n. 11109. OL. Dep. Civit. 1845/36—281, 569, 1846/36—404, 822, 1847/36—672.

⁹¹ BFL. Rel. a. n. 9362. OL. Dep. Civit. 1844/36—157.

⁹² BFL. Rel. a. n. 14965.

⁹³ BFL. Rel. a. n. 7678. OL. Dep. Civit. 1842/36—255.

⁹⁴ BFL. Int. a. n. 10908, OL. Dep. Civit. 1845/36—366, 1846/36—441, 688, 1847-36—357, 475. Meister-Buch 1783—1867. 1847. jún. 25. BFL. Céhiratok.

ki a városi és Helytartótanács között, ha elutasítás volt a válasz, vagy könnyebb remek feladását rendelték el, rendszerint legény segítségével (42 ill. 39). Az elutasítás nem teljes, együtt jár azzal, hogy elrendelik az anyag-kölcsonzést, a remek 15 napon belül történő feladását.⁹⁵

A teljes vagy részleges felmentés 23 asztalos, 8 lakatos mestert érint. Ez a tanácsilag felvett mestereknek csak 13,8 ill. 20%-a, de ha a mesterlétszám tényleges növekedését vizsgáljuk, 28,5 ill. 30,6%. A lakatosok 1840-ben kérték a kancelláriát, hogy tiltsa el a Helytartótanácsot a remeklések alóli felmentésektől, de kérésüket elutasítják.⁹⁶ — Az asztalosok és a vargák azt akarták meggátolni, hogy az orvosi bizonyítványok kiadásánál visszaélések legyenek. Egy-egy szabálytervezetet nyújtanak be ezzel az ügyvel kapcsolatban. Az asztalosok véleménye szerint a legény csak a mester kíséretében mehetett volna orvoshoz, a vargák azt javasolták, hogy a mesterjelölt csak a céhmester és a városkapitány írásbeli engedélyével kérhessen felmentéshez szükséges bizonyítványt. A hatóságok nem teljesítették kérésüket.⁹⁷

A legény akkor vált ténylegesen a céh tagjává, ha a mesterkönyvbé beírták. Ez az aktus közös volt a nyílt és zárt céhek esetében, a felvétel kétféle formája itt találkozik. A beírás kérdésének tárgyalása előtt meg kell vizsgálni a zárt céhek helyzetét.

Itt is megtalálható formálisan a céhbejutás két szakasza: felvétel és bekebelezés, azonban a mesterjog megszerzésének bonyolultabb módozatai kerülnek előtérbe. A rendelkezések értelmében a mesterszám ezekben a céhekben korlátozott, azt a lakosság szükségleteinek megfelelően kell növelni. Két tendencia ütközik össze: a céhek igyekeznek megőrizni a 20—30-as évek szabályrendeleteiben meghatározott számot, a hatóság viszont a lakosság növekedésének mértékében kénytelen azt emelni. Itt a mesterjog megszerzésének két útja lesz: 1. átruházás, vétel, bérlet = régi jog folytatása, 2. új mesterjog. — Az első csoport módozatait nehéz egymástól elválasztani.

A zárt céheknél kialakul a mesterjog személyes tulajdonként való kezelése, bár a rendelkezések ezt tiltják. Ez alól a kéményseprők képeznek kivételt. Céhszabályuk lehetővé teszi a mesterjog eladását, ha a mester meghal, vagy fel akar hagyni mesterségével. Új jogot csak egy megszűnt megvételével lehet szerezni.⁹⁸ Az 1840-es években is elutasítanak minden egyéb kérést. A tiltó rendelkezések ellenére teljesen személyes tulajdonná vált a pékmesteri jog is. 1840-ben azt írják a kérelmezők, hogy a tanács 13 éve nem vett fel új mestert.⁹⁹ Ezt az elzárkózást nem sikerült a forradalom előtti időszakban sem megtörni. A jogok átruházással vagy vásárlással cseréltek gazdát 1848-ig. A mesterkönyv szerint 1840 augusztusától a forradalomig 11 felvételt nyert pék ruházta át, három pedig más mestertől veszi jogát. (Bejegyzések: „übertragen”, „von . . . erkaufte Bäckermeisterrecht”)¹⁰⁰. A két mód nem válik el egymástól,¹⁰¹ még nyilvános árverésre is sor

⁹⁵ BFL. Rel. a. n. 10026. OL. Dep. Civit. 1844/36—84. Meister-Buch 1783—1867. 1844. ápr. 28. BFL. Céhiratok.

⁹⁶ BFL. Int. a. n. 6805. OL. Dep. Civit. 1843/36—301.

⁹⁷ Asztalos: BFL. Rel. a. n. 8149. OL. Dep. Civit. 1845/36—532, 1846/36—56, 1848/36—167; varga: BFL. Rel. a. n. 10334. OL. Dep. Civit. 1844/36—383.

⁹⁸ 1819-es céhlevél 53. §. BFL. Céhiratok, irod. *Dobsa László*: A kéményseprő ipar és gyakorlásának szabályai . . . különös tekintettel a reál-jogokra. Bpest. 1926.

⁹⁹ BFL. Int. a. n. 8151. Szabályrendeletek gyűjteménye: Sütő céh biztosát illető szabály rendeletek 1844. OL. Dep. Civit. 1842/36—3.

¹⁰⁰ Maister Einschreib Buch 1701—1862. BTM. Céhiratok 2535.

¹⁰¹ BFL. a. n. 7791. OL. Dep. Civit. 1843/36—311. „ . . . dass die hiesigen Bäcker-gewerbe nicht nur mit ihrem Wissen und Einverständnis von einem Individuum auf das andere kaufflich übertragen werden, sondern dass sie die erledigten Meister-Rechte . . . an sich ziehen, und damit commerziellen.”

kerül.¹⁰² A kérelmezők állandóan arról panaszkodnak, hogy a mesterjogok apáról fiúra szállnak, és a tulajdonosok kereskednek kiváltsággal.¹⁰³

A hatóságoknak sikerül megtörni a szappanos és halász céh zártságát. Kétéves huzavona után mindkettőnél sor kerül egy-egy új felvételre is a hét, ill. négy átruházás mellett. A borbélyoknál a műhelyek alapvetően két csoportra oszlanak. Egyik részük pénzen vett, a másik ingyen műhely. Az elválasztás a városi rendelkezések értelmében legális. Az évtizedben a zsidóknak adott iparengedélyeken kívül hárommal nő az ingyen műhelyek száma.

A molnár céhben a felvétel három részből áll. A városi tanács felvétele után a céh mint darást iktatja a mestert. A darásmester főfoglalkozása a lisztárulás lesz. Azután öröklés, vásárlás vagy új karó kijelölése tényleges malomjog megszerzésének útja. A vizsgált időszakban 37 darást vesz fel a céh, és 7 új malomtulajdonos kap helyet a Felső-Dunában.

A legbonyolultabb helyzet a mészárosoknál alakult ki. Eladással, átruházással, bírói ítélettel kerülnek új tulajdonosokhoz a mészárosmesteri jogok, de itt is sor kerül új mészárszékek nyitására, elsősorban a külvárosokban (számuk 5). A helyzetet bonyolítja, hogy a mészáros mesterek igen sokszor eladósodnak, csőd eljárás folyik ellenük, amely mesterjogaikat is érinti. Az 1840-es évekre a mészárszékeknek csak kis része van az eredeti tulajdonosok kezén. Több ellentétes rendelkezés ütközik össze ebben a vonatkozásban. Az egyik 1834-es szabályrendelet szerint a mészárosmesteri jogok nem vehetők bírói zár vagy teher alá. Ez a rendelkezés néhány év alatt elavul. Az 1840-es csődtörvény 11—23.§-a úgy rendelkezik, hogy a csődbe jutottnak minden vagyonát le kell foglalni. A mesterjogra táblázzák rá ilyen esetben az adósságot. Később, ha az illető jogot átruházzák, a teher fizetése az új tulajdonos kötelessége lesz.¹⁰⁴ Máskor az említett törvény 42. §-a értelmében visszaadják a csődbe jutottnak a mészárszéket, mint mesterségi eszközt. Tulajdonképpen ők válnak saját jogaik bérlőivé, a mészárszékek jövedelmét a hitelezők kielégítésére fordítják.

A nyílt céhekhez a tárgyalt időszakban a bérkocsisok állnak a legközelebb. Szinte soha nincs szó átruházásról. A céh egy-két kivétellel támogatja az új mestereket. 50-t vesznek fel 1840 augusztus és 1850 között. A zártságot, a város felügyeletét csak az jelzi, hogy a kapitány jelöli ki az új kocsiszámot.

A zárt céhek mesterfelvételeire jellemző, hogy a tanácsi jog megadása, a remeklés és a céhkönyvbe való beírás időben egybeesik. A hatóság általában az anyagi helyzet igazolását kéri, főleg a pékek, mészárosok, tehát a csődöknél kitett mesterek esetében. Mivel a mesterfelvételnek két módja alakult ki, a céhek is kettős álláspontot foglalnak el a kérelmezőkkel szemben. Ha átruházás vagy vétel során adnak új mesterjogot, szívesen fogadják leendő társukat, ők ajánlják a városi tanácsnak felvételre. Ilyenkor támogatják a vándorlástól, remekléstől való felmentést. Nem a személyi tulajdonságok jelentik a döntő indítékot ezekben az esetekben, hanem az, hogy az eddigi, „a legfelsőbb helyen meghatározott mesterszám nem fog növekedni”.¹⁰⁵ Az idegen supplikánsokkal szemben teljes az ellenkezés.

A mesterfelvételekre a városnak döntő befolyása volt, rendészeti, városgazdálkodási szempontból. A rendelkezések előírták, hogy a tanácsnak kötelessége pótolni a

¹⁰² Pesti Hírlap, 1846. nov. 11.

¹⁰³ BFL. Rel. a. n. 7791. Int. a. n. 8151. OL. Dep. Civit. 1843/36—311. „...et jura sua magisterialia pro altis etiam pretiis venderent, quod dein jura tantum a patre ad filium transeant, et quod sub his koniuncturis supplicans nullam spem habeat jus magistrerii consequendi.”

¹⁰⁴ BFL. Int. a. n. 7581, 13381. OL. Dep. Civit. 1841/36—299, 1842/36—593, 1847/36—847, 1848/36—53.

¹⁰⁵ BFL. Rel. a. n. 10219. „...die allerhöchsten Orts festgesetzte Meisterzahl nicht vermehren wird.”

hiányzó mestereket, növelni számukat, ha szükséges. A kérelmezők azzal vádolták a városi tanácsot, hogy csak a céhek érdekeit veszi figyelembe, nem a lakosság igényét. Állításaik igazak. A város sohasem támogatja azokat, akik új mesterjogot kérnek, a meterlétszám emelése mindig a felsőbb hatóságok döntése alapján történik. Az érdekelt céh általában fellebbez. A városi tanács ekkor már a mesterjogot nyert egyének mellett áll, nem száll szembe a Helytartótanács vagy kancellária akaratával. Megvannak azonban az eszközei arra, hogy saját hatáskörén belül kifejezésre juttassa a céhek álláspontját. Nem adja meg az új mesternek a megfelelő munkalehetőséget. (Pl. 1841-ben Pauer Tamás mészáros mesteri jogot kap. A Belvárosban lenne szükség egy mészárszékre, de azt nem Pauernek adják, hanem egy régi mestert hoznak be a Lípótvárosból, az ő mészárszékét pedig annak helyén jelölik ki.)¹⁰⁶

A molnárok számára a Rákos-patak torkolatánál jelölik meg az új malomkarók helyét 1844-ben. Két év múlva kiderül, hogy ezt a szakaszt nem lehet használni. Engedélyezik a mestereknek, hogy a Margitszigethez vigyék a malmokat, de az 1847-ben felvetteknek újra a Rákos-patak környékén adnak helyet.¹⁰⁷

A céhbelenés legutolsó aktusa a nyílt céheknél is a mesterkönyvbe való beírás lesz. Ha a céhek sokáig húzták az időt, a város elrendelte, hogy hozzák el a beírókönyvet a tanácsülésre, és az új mestert a jegyzők iktassák be.

A mesterkönyvbe való beírásért 25 vFt-t kellett fizetni. A céhek nagyon sokszor túllépték az engedélyezett díjakat. A kalaposok, rézművesek, 1843-ig a vargák pengőben szedték. Több céhnél kötelezővé tett önkéntes adományokkal kapcsolták össze, ezért nagyok az eltérések. A magyar gombkötők 83, a kádárok 65, az üvegesek 50 vFt-t szednek rendszeresen, a szabóknál a taksa 25 és 142 vFt között ingadozik,¹⁰⁸ a bérkocsisoknál, henteseknél szinte minden mester más összeget fizet.

A tanácsi mester-felvételek és a céhkönyvbe beírt mesterek száma sokszor nem egyezik. Ez az eltolódás elsősorban abból származik, hogy ilyen rövid időszakot nehéz minden egyes céh történetéből kiszakítani. Az előző évtizedben tanácsi mesterjogot nyert egyének remekelnek a 40-es években, másrészt az ekkor felvettek csak később jutnak el a tényleges mesterjoghoz. A források pontatlansága is bizonyos eltolódást eredményezhet, azonban szervezeti problémák is előadódhatnak. — Három csoportot lehet megkülönböztetni:

1. Nincs nagyobb eltérés a tanácsi felvételek és a tényleges mesterjog között:

	Tanácsi felvétel	Beköltözés	Mesterjog
Német szabó	168	3	158
Hentes	33	—	34
Üveges	15	1	14
Szűcs	11	—	13

Ide sorolhatjuk az árszabás alá tartozó céheket is. A német szabóknál az elmagyarosodás miatt nehéz megkülönböztetni a német és magyar mestereket, ami az eltolódás egyik forrása lehet.

2. A tanácsilag felvett mesterek jórésze nem kerül be a mesterkönyvbe:

	Tanácsi felvétel	Beköltözés	Mesterjog
Asztalos	162	5	75
Lakatos	40	3	28

¹⁰⁶ BFL. Int. a. n. 7582. Rel. a. n. 10397, OL. Dep. Civit. 1844/36—257, 1845/36—93, 105, 278, 279, 1847/36—318, 518, 847, 1848/36—70.

¹⁰⁷ BFL. Int. a. n. 13216. OL. Dep. Civit. 1847/36—224, 552.

¹⁰⁸ Meister Buch 1808—1860. BFL. Céhiratok, min. 1846. júl. 12., max. 1847. okt. 10.

A tanácsi és tényleges felvétel közti különbség két részből adódik: a) A tanácsilag felvett mesterek egy része nem is tesz lépéseket a tényleges mesterjog megszerzésére, hanem kontár marad. Legfeljebb rajzremekét készíti el, és így engedélyt kap minden kérvényezés nélkül két legény tartására (Stückmeister). b) Másik részük a remekléstől felmentve bekerül ténylegesen a céhbe, azonban az ellenszegülő mesterek nem hajlandók a könyvbe beiktatni. Arra is van példa, hogy a mesterkönyvek átmásolásakor csak a céh beleegyezésével felvett mesterek nevét vezetik át.

3. A mesterkönyvben több név van, mint a tanácsilag felvettek száma.

	Tanácsi felvétel	Beköltözés	Mesterjog
a) Varga	223	2	250
Szűrszabó	1	—	7
Magyar kordovános	4	—	13

A többlet onnan adódik, hogy a pestiek mesterkönyvébe jegyezték fel a vidéki mestereket is, de nem jelölték meg illetőségüket.¹⁰⁹

b) Kádár	6	2	16
Kárpitos	8	—	15

Ha figyelembe is vesszük a források pontatlanságát, ennél az utolsó csoportnál feltételezhető, hogy a tanácsi ellenőrzés nem valósul meg következetesen, és így a kötelező előzetes felvétel sem. A céhbiztosok egyéb teendőik mellett nem tudják megvalósítani a teljes felügyeletet néhány céhnél. Így a Aufnahme — Einverleibung szakasz elválasztása — amit a tanácsi iratok egyértelműen mutatnak — bizonyos fokig idealizálja a helyzetet. Azonban az összes céh viszonyait vizsgálva, a beírókönyvekben szereplő pesti céhtagoknak csak 1—2%-át teszik ki azok, akik nem voltak előzőleg tanácsilag felvett mesterek.

Klauzál céhszabályokat módosító rendelete a mesterfelvételeket leegyszerűsíti. A rendelkezés szerint egy mesterekből és legényekből álló remekbizottmányt kell létrehozni, amely elbírálja az új mester munkáját. Ezzel a legények is beleszólhattak a felvételekbe. Eltörölték a kétféle rajzremeket, csak az elkészítendő tárgyat kellett lerajzolni (58. §). A mestermunka mindig egy-egy vevő által kívánt dolog volt, amelyet abban a műhelyben kellett elkészíteni, ahol megrendelték (57. §).

Hogy az új céhszabályok hogyan valósultak meg, és milyen változások következtek be ténylegesen a mesterfelvételnél, azt a hézagos források miatt nehéz megközelíteni. Az kétségtelenné látszik, hogy a tanácsi mester-felvétel eltűnt. Ez azt jelentette egyfelől, hogy rövidebb idő alatt eljutottak a supplikánsok a mesterjoghoz, másrészt viszont elvesztették azt a segítséget, amit az előző években felvett mesterek a városi tanácstól kaptak.

A céhszabályokat módosító rendelet kihirdetése után létrehozták a remekbizottmányokat, a biztosok jelentései szerint.¹¹⁰ A vargák kérték, hogy legények ne vegyenek részt benne, de kívánságukat nem teljesítették.¹¹¹ A tanács ügyelt arra, hogy egyszerre több bizottmány működjék, és a remeklőknek ne kelljen egymásra várni.¹¹²

¹⁰⁹ Meister Buch eines ganzen ehrsamten Handwerks, in der Königlich Freystadt Pesth, wie selbe von ihren Urhebern an, ordentlich sowohl zu Stadt- als Land-Meistern an, und aufgenommen wurden 1702—1873. BTM. Céhíratok 2641.

¹¹⁰ BFL. Eng. 645, 647, 648, 649/1848—49.

¹¹¹ OL. FIKM. 1848/1—182. ipar.

¹¹² BFL. Eng. 533/1848—49. OL. FIKM. 1848/1—371. ipar.

A remekbizottmányok összetételéről, munkájáról nagyon kevés forrás ad tájékoztatást. A bérkocsisok 1848. december 21-ig a remekbizottmány jegyzőkönyveit benyújtják a tanácshoz, majd a városi tanács olyan határozatot hoz, hogy a jelentéseket közvetlenül a biztosnak adják. Így a mesterjogok megadása a továbbiakban ennél a céhnél is a tanács ellenőrzése nélkül történik.¹¹³ A pékek a mesterkönyvbe jegyzik fel, ha az illető mester munkáját remekbizottmány bírálta el.¹¹⁴ A henteseknél a céh jegyzőkönyvében van nyoma annak, hogy a supplikáns legények és mesterek jelenlétében készítette remekjét.¹¹⁵

Visszaélések a remekbizottmányok működésénél is voltak. A eszmiadiák arról panaszkodnak, hogy a bizottmányban csak a mesterek szava számít, a legényeket meg sem hallgatják.¹¹⁶ A bérkocsisok már említett jegyzőkönyvei szerint a mestertagok a bizottmányban ugyanazok a személyek.¹¹⁷ A pékeknél az egyik bizottmány a mesterekkel összefogva igyekezett megakadályozni Laczkó Károly felvételét, hogy a céhtagok száma ne növekedjék.¹¹⁸

Havas József királyi biztos működése alatt a céhgyűlés választmányának feladata lett volna a remek elbírálása. Azonban ennek csak egyetlen nyoma van a bérkocsisoknál, mert a mesterekből álló választmány Pest felszabadulása miatt nem alakult meg másutt. 1849 áprilistól júniusig a céhszabályokat módosító rendelet van újra érvényben, majd június után visszaáll a régi rendszer, újra a tanácsi felvétel előzi meg a mester beiktatását.¹¹⁹

A városi tanács felügyeleti szerve ipari kérdésekben a FIKM volt. Hatásköre megegyezett a Helytartótanácséval. Ez adott felmentést a vándorlástól és remekléstől. Mindkettőre nagyon kevés példa akad, és megfigyelhető az, hogy a minisztérium elzárkózik a Helytartótanáccsal ellentétben a remekléstől való felmentések alól. Arra hivatkozik, hogy amíg a céhek fennállnak, addig a szabályos utat kell követni a mesterjog megszerzésében.¹²⁰ A mesterkönyvbe való beírás sok esetben egészen rendszertelen. A céhek egy része nem vezeti a könyvet a forradalom idején. Még a bérkocsisok sem írják be a mesterkönyvbe a remekbizottmány által felvett supplikánsokat, hiába tettek róluk jelentést a városnak.

A zárt céheknél két vonatkozásban történik változás. A pékek tiltakozása ellenére összevonják a fehér és fekete sütőket, így a céh zártsága megszűnik. A céhszabályokat módosító rendelet érvényességi ideje alatt négy új mester kap jogot, a biztosok idején 1849 végéig kettő. Ez jelentős eredmény a céh évtizedes elzárkózása után. A másik változás a mészárosoknál következett be. A forradalom előtti napokban nagymértékben megromlottak a pesti ár- és élelmezési viszonyok. A mészárosok kérték, hogy a húsárakat a megye méltányosabban állapítsa meg. A város megindította a vizsgálatot ezzel a kéréssel kapcsolatban, és kiderült, hogy négy hétre való hús sincs a mészárosoknál. Változásokat ígért, de próbaképpen elrendelte négy hétre a szabad húsvágást (márc. 10.). A forradalom alatt nem is került sor a régi helyzet visszarendezésére, mert a mészárosok csak akkor akartak az alacsonyra szabott árakon húst mérni, ha a házipénztár kártalanítja őket (márc. 30.). Május 1-től a megye lemondott a limitáció jogáról és azt egy városi bizott-

¹¹³ BFL. Eng. 1380/1848—49.

¹¹⁴ Maister Einschreib Buch 1701—1862. 1848. aug. 19. BTM. Céhiratok 2535.

¹¹⁵ Zunft Protocoll 1826—1848. (hentes) 1848. aug. 10. BFL. Céhiratok.

¹¹⁶ BFL. Int. a. n. 10419. OL. Dep. Civit. 1845/36—476, 537, 596, 772, 1846/36—432.

¹¹⁷ BFL. Eng. 1381, 1382, 1384/1848—49.

¹¹⁸ OL. FIKM. 1848/1—275. ipar.

¹¹⁹ BFL. Eng. 1348/1848—49. Bérkocsisok mesterkönyve 1827—1872. 1850. ápr. 2. BTM. Céhiratok 2326.

¹²⁰ OL. FIKM. 1848/1—380. ipar.

mánynak adta át.¹²¹ Ez gyakorlatilag az árszabás végét jelentette. A céh teljesen felbomlott, a mesterjogi kérelmekre sem volt hajlandó nyilatkozatot adni. Az árszabás megszüntetése azonban nem hozta meg a várt eredményt, mert a tovább romló gazdasági helyzet miatt a húsvágás szabadabb tételével az árak még jobban felszöktek, ezért a forradalom után újra a régi helyzetet kellett visszaállítani.¹²²

A mesterjog megszerzése után a céhtagok egy része a polgárjogot is megkapta. Az 1813-as céhszabályzat azonban ebben a vonatkozásban már jelentős mértékben eltér a század eleji normáktól, és a céhszabályokat módosító rendelet sem hozott jelentősebb változást. A XXI. céhszabály szerint azért kellett eredetileg jelentkezni a tanácsnál, mikor a legény mesterjogot kért, hogy a polgárjogra való igényét bejelentse. Ha ezt megígérték, akkor kellett a céhhez fordulni remekért, majd annak elkészülte után beírták a céhkönyvbe, és felvették a polgárok közé. Ez annyit jelentett, hogy a mesterjog és polgárjog megadása egybeesett. Az 1813 utáni első céhleveleket is így címezik: „Privilegia coehalia pro civibus et magistris . . .”. Azonban az arány a céhek nagy részénél az 1840-es évekre eltolódott. Blaskovits kalendáriumának 1840-es névanyaga szerint a mestereknek csak kb. 60%-a rendelkezik polgárjoggal.¹²³ Ez az arány a céhek nyíltságától, a mesterek anyagi körülményeitől függ. A vizsgált évtizedben az eltolódás még jobban fokozódik. A tanácsilag felvett mester címet 1180 supplikáns kapja meg, de a teljes mesterpolgárjoghoz a fele kérelmező sem jut el, hanem ügye elakad. A céhekbe félig bekebelezett vagy onnan kiszoruló kontárok, tanácsilag felvett mesterek, rajzmesterek, évtizedekig remeklő supplikánsok, egy-két segéddel dolgozó legények, polgárjogot váltani nem tudó szegény mesterek változatos csoportja alakul így ki, ami a század közepén a pesti ipar szerkezetének legjellemzőbb vonása lesz.

A polgárjognak politikai szerepe volt elsősorban ebben az időben: a választójogon keresztül a mesterek befolyást gyakorolhattak a városi vezetésre. Gazdasági jelentősége fokozatosan csökken. A legfontosabb gazdasági előny az volt ugyanis a polgárjoggal rendelkező mesterek számára, hogy a szabad királyi városok piacain nem kellett helypénzt fizetniük. 1842-től ennek csak a külső piacokra termelő iparágaknál volt jelentősége, mert a kancellária november 29-i rendelete szerint a helyi vásárokon az iparosok és kereskedők, ha nem is polgárok, egész évben nyitva tartó boltjaiktól nem fizetnek helypénzt. Ha vásári időben külön árulási helyet is bérelnek, ezután a rendes díj felét fizetik.¹²⁴ Megmaradt azonban a polgárjognak az az előnye, hogy az idős, elszegényedett polgárok a község segítségére igényt tarthattak.

Az eredeti, céhszabályoknak megfelelő eljárás a mesterjog-polgárjog megszerzésével kapcsolatban tehát bizonyos fokig átalakult: a városi tanácsnál jelentkező supplikánsok a polgárjog ígérete helyett a „tanácsilag felvett mester” címet nyerték, ügyük a céhkönyvbe való beírásal lezárult, polgárjogot külön kellett kérniük. Ennek megadása azonban egy tanácsi bizottságra és a polgármesterre tartozott, nem volt céhes ügy. Az 1840-es években ebbe a kérdésbe a tanács már a választópolgárságnak sem engedett beleszólást.¹²⁵

¹²¹ BFL. Rendőri iratok 3, 37, 53, 54/1848–49. OL. Abszolutizmuskori lt. Szentiványi Vince ker. főbiztos iratai 287, 1681, 2007/1849.

¹²² Jahres-Bericht der Pest-Ofner Handels- und Gewerbekammer. Pest. 1852. 33. l.

¹²³ A. Blaskovits: Pesther und Ofner Wegweiser. Gemennütziger Geschäfts-kalender für alle Stände Ungarns, zugleich Adressenbuch für die k. Freistadt Pesth für Ofen. Pest. 1840. 130–150. l.

¹²⁴ OL. Dep. Civit. 1844/36–145.

¹²⁵ BFL. Int. a. n. 7896. OL. Dep. Civit. 1841/36–305. Protocoll der Erwählte Bürgerschaft pro Anno 1839. 1839. júl. 27. 164. szám.

Igény a polgárjog megszerzésére van az 1840-es években is. A városi tanácshoz beadott kérelmek szerint a supplikánsok „mesterek és polgárok” akarnak lenni. A polgárjog gazdasági szerepének csökkenése mellett ez a Bürger már inkább a közösség „hasznos” tagját jelentette, akinek a saját jóléte és anyagi feltételeinek biztosítása mellett arra is igénye volt, hogy mint választójoggal rendelkező polgár a város életében szerepet kapjon.¹²⁶

Az 1840-es évek mesterfelvételeire bizonyos kettősség jellemző. A céhekbe kerülő új tagokkal szemben kevesebb követelményt állít fel a város, mint a mesterek. A tanács elsősorban a mesterség rendes megtanulását, gyakorlását követeli meg, míg a céhek a régi szokásokon alapuló remek-készítés súlypontozásával, az elbírálás és beiktatás körüli visszaélések rendszerének kialakításával igyekeznek akadályokat gördíteni az új tagok bekerülése elé.

A külső és belső konkurencia-harc az 1840-es években felfokozódott. Ellentétes irányban hatott a kettő elleni védekezés: minél inkább elzárkóztak a céhek a belső ellentétek fokozódását elősegítő mesterlétszám-növelés elől, annál inkább nőtt a külső konkurencia. A kettős bomlasztó erő elleni védekezés kiegyenlítette egymást, és a tanács állásfoglalása a céhek elzárkózásának megtörésével, ugyanakkor a céhrendszer megőrzésével és a kontárokkal szembeni védelmével nagyjából egyensúlyi helyzetet teremtett. A városi tanács már az 1840-es években sem egyértelműen a szűk, patriarchális viszonyokra törekvő céheket képviseli, hanem az ilyen keretekben is gazdagabb, így a belső konkurenciától nem féltő nagypolgárságnak ad hangot. Szerkezetében, összetételében mind távolabb kerül a céhektől.

A városvezetés az évtized folyamán a belső tanácsra és a szerepét fokozatosan elvesztő választópolgárságra épül. A belső tanácsosok mint céhbiztosok közvetlenül irányítják a céhek életét, a választópolgárok csak néhány rendészeti, városgazdasági problémába szólnak bele; éppen az 1840-es évekre veszítik el azt a funkciót, hogy a polgárjog megadása, a zsidó iparosok letelepedése és néhány más — céheket is érintő — kérdésben döntést hozzanak. A választópolgárság mint testület azonban fennáll, és szerkezetében, összetételében szimbolizálja a városi polgárság körében kialakult erőviszonyokat. Az 1838-as tisztújításon megválasztott testület 56,0%-át iparosok, 27,2%-át kereskedők adják, 1843-ban 56,8% az iparosok és ugyancsak 27,2% a kereskedők részesedése.¹²⁷ A fennmaradó néhány százalékot hivatalnokok, gyárosok és külön foglalkozással nem rendelkező háztulajdonosok teszik ki. Jelentős a kereskedők száma az iparosokhoz képest, mivel létszámuk kb. 1/4 része az iparosokénak. A kereskedők a választópolgárságban a patriarchális keretektől független célokat képviselik. Igyekeznek a városi ipar szerkezetét saját érdekeiknek megfelelően módosítani: a piacra termelő iparágak lehetőségeinek növelésével, az alacsony termelési árak kialakításával.

A választópolgárságnak majdnem 60%-át az iparosok adják. Szinte minden céh jelen van, a mesterek számához viszonyítva azonban nagyobb az üvegesek, kőművesek, csizmadiák, szűcsök, timárok képviselete. A város és a céh vezetősége összefonódik. A választópolgárságban is szereplő céhek nagyobb belső önállósággal rendelkeznek, jobban elzárkóznak a konkurencsok elől, vitáikban a tanács általában nekik ad igazat. Ez azonban a városi vezetőség és a céhek kapcsolatának csak egyik oldala. A választópolgárok a leggazdagabb mesterek közül kerülnek ki, akik gyakran állnak szemben a céhen belül a patriarchális egyenlőségre törekvő mestertársaikkal. Ők az 1840-es években

¹²⁶ Több kérelemben szerepel: „... ein nützlicher Bürger und Meister dieser Königlichen Freistadt zu werden wünsche.” pl. BfL. Rel. a. n. 11644, 12050, 12446.

¹²⁷ *Blaskovits*: i. m. 1839, 1844. 105—106. l. — *Illyefalvi I. Lajos*: Pest polgárai 1687—1848.

a céhen belüli konkurrencia-harc főszereplői.¹²⁸ A céhes elzárkózás erősítése nem érdekük, hanem a liberálisabb, az egyéni kezdeményezésekre építő nagypolgárságnak adnak hangot.

A belső tanács már a polgárosodó viszonyoknak megfelelően tisztviselőkből áll. Az 1838-as és 1843-as tisztújításon megválasztott tanácsosok fiatal koruktól kezdve hivatali pályán működtek, azonban előrehaladásuk csak abban az esetben volt lehetséges, ha a család biztosítani tudta az anyagi alapot. A tanácsosok iparos és kisebb részben kereskedő családokhoz kötődnek.¹²⁹ Egy részük még patriarchális hagyományokon nőtt fel, és mint e hagyományok folytatója vesz részt tanácsosi illetve céhbiztosi rangot elérve a „családi céh” irányításában.¹³⁰ Másik részük azonban túllát a szűk kereteken, és felmérve Pest helyzetét, eljut az egyre erősödő nagyvárosi, sőt fővárosi igények és lehetőségek felismeréséig.¹³¹

Az 1840-es évek végén egyre elterjedtebb az az álláspont, hogy a város és ezen belül az ipar fejlődésének országos szempontból egyre nagyobb szerepe van. Néhány iparág mesterei kizárólag itt csoportosulnak, ez a város válik a magyarországi ipar állapotának általános mértékévé. Az iparúzóik életével kapcsolatos problémák, azok megoldása, a céhes korlátok lazítása vagy erősítése országos viszonylatban is súlyt kapnak. Erről tanúskodik a megyegyűlés 1847-es határozata is: „A legközelebbi időben életnek indult hazai műipar e két testvér város kebelében nyervén legnagyobb kifejlődést, általánosan elmondható, hogy azon kifejlődési fok, mellyen a műipar e két városban áll, az egész ország műipara mikénti állásának hőmérője, következésképpen mind azon intézkedések, mik az itteni műipar fejlődésére megszorítólag vagy bűzdítőlag hatnak, egykép súlyosztik vagy emelik az ország összes műipari állapotát.”¹³²

A felvételt kérő supplikánsok — a céhek — és a város harcának eredménye a mesterlétszám növekedése lett. Azonban a fejlődés nem éri el a lakosság számának emelkedését, mivel ez csaknem megkétszereződik, és a forradalom idejére eléri a 100 000-t. A növekedési arányok eltolódása következménye annak, hogy a céhes ipar szűk keretekre épült, nem elég rugalmas, nem tudja követni a lakosság létszámának, anyagi viszonyainak, azaz a fogyasztópiacnak változásait. Az 1838-as árvíz, a 40-es évek elejéig tartó hitelválság¹³³ bizonyos pangást eredményeztek, amely után fellendülés következett be, de éppen a céhes viszonyok miatt az ipar területén lassúbb volt a fejlődés a város általános növekedéséhez képest. A gyarapodó lakosság egyre jobban rászorult a fejlődő gyárak és a kereskedők idegenből behozott áruira.

Bizonyos növekedés az iparosok abszolút létszámában tapasztalható. Fényes Elek 2136, Palugyay 2151, a kereskedelmi és iparkamara 1852-es évkönyve 2512 céhes mestert ír össze. Az egyes iparok mesterlétszámának összevetéséből látható, hogy a fejlődés nemcsak a nyílt céheket érinti, hanem sikerült megtörni a supplikánsoknak a korlátozott

¹²⁸ Pl. Forstinger halász: BFL. Rel. a. n. 12925, 15525, 15526. OL. Dep. Civit. 1846/36—774, 1847/36—261.

Deák, Geyer szücs: BFL. Rel. a. n. 13229, Int. a. n. 7688. OL. Dep. Civit. 1841/36—109.

¹²⁹ Pl. Neumayer Tódor: apósa sörfőző. BFL. Test. a. n. 296, apja parókakészítő, Rottenbiller Lipót, apja halász: BFL. Test. a. n. 2076, a család másik ága aranyműves: Test. a. n. 4045.

¹³⁰ Pl. Száz Mátyás, apja csizmadia.

¹³¹ *Patachich József*: Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth (1833) c. munkája, Holovich Boldizsár tanácsosi tevékenysége: BFL. Vegyes céh- és iparügyek 1846. ápr. 11. 5757. sz.

¹³² Hetilap, 1847. 161. sz.

¹³³ *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok . . . 12. köt., Bpest. 1957. 200—229. l.

létszámú céhek zártságát is. A növekedés a nagylétszámú céhek közül a vargáknál a legnagyobb. (Fényes: 256, Palugyay 404, — 157,8%), azután következnek az asztalosok (F. 133, P. 170, — 135%), míg a szabóknál a céhen kívüli iparüzés erősödik meg, és a céhes mesterek száma visszaesik (296-ról 288-ra). Nőtt a mészárosok és a bérkocsisok száma a zárt céhek közül. A kisebb céhek közt az aranyművesek (118,7%) és a kárpitosok (122,3%) céhéénél volt a legnagyobb a növekedés.

Leginkább csökken a céhes kézművesek száma a már új módszerekkel is üzhető iparokban (ecet-pálinkafőzők 66,6%, hajósok 44,4%, posztósok stb.), valamint a városias jelleg megerősödése miatt kiszoruló mesterségeknél (kádár, kertész).

Az összevetés alapján látszik, hogy a lakosság növekedésének megfelelően van egy jelentős fejlődés a közellátási iparok mestereinek létszámában, valamint a finom fém- és építőiparban, kapcsolatban a város gyarapodásával, a luxusigény növekedésével, ugyanakkor a gyáripar és a kereskedelem által forgalomba hozott áru konkurenciája a céhek létét ingatja meg.

*

A tanulmányban tárgyalt időszak — az 1839—40-es országgyűlés törvényeinek kihirdetésétől a forradalom és szabadságharc befejezéséig terjedő évtized — a pesti ipar fejlődésének fontos szakaszát jelenti. A város növekedése, a fogyasztópiac kiszélesedése az országgyűlés törvényei, majd a polgári forradalom által teremtett kedvezőbb feltételek a termelés ugrásszerű növelését teszik lehetővé, a fejlődés azonban a feudális viszonyokhoz mért keretekkel találja magát szemben. A céhek védekezésének sajátos módja az elzárkózás, a konkurensek kívülrekesztése. Az eredmény a céhen kívüli iparüzés megerősödése, illetve a céhes keretek fellazulása lesz, elsősorban a hatóság beavatkozása következtében. A vizsgált évtized tehát mindenek előtt átmeneti időszak a feudális és polgári fejlődés határán, a céhes mesterek és konkurensek, a tőkészegény iparosok és a jelentős mennyiségű pénzzel rendelkező kereskedők, a patriarchális kötöttségekhez ragaszkodó tanácsosok és a leendő főváros érdekeit szem előtt tartó új vezetőség küzdelmében.

F Ü G G E L É K

Pest város céhei az 1840-es években

1848-as állapot

I. csoport: *XVII—XVIII. századi és 1813 utáni privilégium:*

asztalos, bádogos, bodnár, cserepes-útburkoló, eszmadia, esztergályos, fazekas, hajós, halász, kádár, kalapos, *kéményseprő*,* kertész, kovács, lakatos, puskaműves, sarkantyús, magyar kordovános, magyar timár, mészáros, molnár, német szabó, német timár, órás, sörfőző, szappanos, *szitás*, szűcs, üveges, varga, vidéki bérkocsis

II. csoport: *csak 1813 utáni privilégium:*

bronzműves, *cinöntő*, ecet-pálinkafőző, fésűs, hangszerkészítő, harisnyakötő, hentes, kárpitos-bőröndős, kefekötő, kesztyűs, kosárfonó, köszőrús, lakkozó, mázoló, mézeskalácsos, paszomántverő, posztónyíró, sárgarézöntő, *szegkovács*, szerkovács, tűkészítő, városi bérkocsis, vörösrézműves

III. csoport: *csak XVII—XVIII. századi privilégium:*

ács, arany-ezüstműves-óratokkészítő, borbély, fodrász, késes, kőműves-kőfaragó, kötélverő, magyar gombkötő, magyar szabó, magyar szíjgyártó, magyar takács, német gombkötő, német kordovános, német szíjgyártó, német takács, nyerges, paplanos, pék, szűrszabó

IV. csoport: *nincs királyi privilégium:*

kártyafestő, könyvkötő, posztós, selyemfestő

* Megjegyzés: A kiemelés pest-budai céhuniót jelöl. A kéményseprők eredetileg a budaiak filiális mesterei, de a XIX. század folyamán a testvérváros mestereihez hasonló jogokat kapnak, így céhunióknak tekinthetők.

Magyarországon született legények vándorútja

Varga: 80% külföldön is vándorol

Bécs, Graz, Olmütz, Bécsújhely, Linz, Trieszt
Buda, Pozsony, Óbuda, Tata, Győr, Eperjes, Kassa, Pécs, Székesfehérvár, Miskolc, Szentgotthárd, Komárom, Debrecen, Arad, Temesvár

Asztalos: 90% külföldön is vándorol

Róma, Nápoly, Párizs, London
Bécs, Linz, Graz, Marburg, Pettau
Pozsony, Esztergom, Dévény, Buda, Balassagyarmat, Zágráb, Székesfehérvár, Gyula, Szeged, Csongrád, Varasd, Sopron, Kalocsa, Gyöngyös, Kolozsvár, Máramaros, Győr, Pápa

Szabó: 80% külföldön is vándorol

London, Párizs, Frankfurt
Bécs, Bécsújhely, Pettau, Graz, Prága, Trieszt, Salzburg
Nagyvárad, Debrecen, Kassa, Fehérvár, Esztergom, Komárom, Varasd, Pozsony, Újvidék, Eperjes, Pápa, Győr, Buda, Zimony, Pancsova, Temesvár, Zágráb, Eger

Csizmadia: 30% külföldön is vándorol

Bécs, Buda, Ráckeve, Békéscsaba, Gyöngyös, Győr, Mezőberény, Szombathely, Magyaróvár, Pozsony, Balassagyarmat, Vác, Debrecen, Óvár

Lakatos: 90% külföldön is vándorol

Genf, Párizs, Strassburg, Augsburg, München, Stockholm, Bern, Zürich, Bécs, Debrecen, Eger, Szentés, Óbuda, Pozsony, Győr

Aranyműves: Hessen, Gotha, Würzburg, Regensburg, Passau, Bécs, Prága

Nyerges: München, Párizs, Bécs, Salzburg, Linz, Fehérvár, Buda

Órás: Bécs, Zágráb, Buda, Pozsony, Kassa, Komárom, Győr

Kőműves: Róma, Frankfurt, München, Berlin, Köln, Regensburg, Magdeburg, Bécs, Párizs stb.

A mesterfelvétel fázisai

	Tanácsi	Beköltözés	Mesterjog	Polgárjog
Varga	223	2	250	64
Német szabó	168	3	158	62
Asztalos	162	4	75	13
Bérkocsis	49	—	31	13
Csizmadia	44	—	46	13
Lakatos	40	3	28	18
Hentes	33	—	34	19
Aranyműves	24	3	21	10
Pék	20	1	22	16
Úveges	15	1	14	8
Órás	12	1	8	4
Szűcs	11	—	13	5
Kalapos	9	1	7	9
Kárpitos	8	—	15	9
Kosárkötő	8	—	6	2
Kádár	7	2	16	13
Bádogos	7	2	7	5
Sárgarézöntő	6	—	6	2
Vörösrézműves	6	—	6	3
Hangszerkészítő	6	—	9	—
Magyar gombkötő	5	—	6	3
Kordovános (m)	4	—	13	9
Kötélverő	3	—	3	3
Szűrszabó	1	—	7	1

A fel nem sorolt céheknek nincs mesterkönyvük. Ezekkel együtt: 1180 tanácsi mesterjog, 469 polgárjog, az 1839—40-es országgyűlés törvényeinek kihirdetésétől 1850-ig.

A polgárjoggal rendelkező mesterek aránya

				1840	
Ács	87,5%	Kártyafestő	66,66%	Német szabó	40,98%
Aranyműves	60%	Kefekötő	52,8%	Nyerges	56,25%
Aszalos	52,58%	Kéményseprő	80%	Órás	43,75%
Bádogos	80%	Késes	50%	Paszomántverő	100%
Bérkocsis	40%	Kesztyűs	76,92%	Pék	100%
Bodnár	50%	Kovács	66,66%	Posztókészítő	50%
Bronzműves	80%	Kőműves	80%	Posztónyíró	62,5%
Cinöntő	42,8%	Könyvkötő	58,82%	Sárgarézöntő	60%
Cserepes	70%	Köszörűs	100%	Szappanos	72,72%
Ecetfőző	65,5%	Kötélverő	54,54%	Szegkovács	72,72%
Esztergályos	53,8%	Kövező	70%	Szerkovács	66,66%
Fazekas	100%	Krepinverő	66,66%	Szjgyártó	62,5%
Fésűs	64,28%	Lakatos	36,2%	Szítás	100%
Fodrász	100%	Lakkozó	63,63%	Szűcs	65,51%
Hajós	62,5%	Magyar gombk.	63,3%	Takács	63,63%
Halász	81,8%	Magyar kord.	38,3%	Timár	72,72%
Hangszerk.	36,52%	Magyar szabó	40%	Tűkészítő	75%
Hentes	66,15%	Mázoló	66,66%	Úveges	61,53%
Kádár	64,7%	Mészáros	84,05%	Varga	57,89%
Kalapos	53,3%	Mézeskalácsos	71,42%	Vörösrézműves	88,88%
Kárpitos	65,25%	Molnár	88,46%		

Blaskovits, 1840. 130—150. l. — *Illyefalvi I. Lajos*: Pest polgárai 1687—1848

Rövidítések:

- a. m. — archivum medium (1786—1813)
- a. n. — archivum novum (1814—1847)
- BFL. — Budapest Főváros Levéltára, Pesti levéltár
- BTM. — Budapesti Történelmi Múzeum, Újkori osztály
- Dep. Civit. — Helytartótanácsi levéltár, Departamentum Civitatense
- Eng. — Pesti tanácsi iratok, Engedélyek 1848—1849.
- FIKM. — Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium
- Int. — Pesti tanácsi iratok, Intimata
- OL. — Magyar Országos Levéltár
- Rel. — Pesti tanácsi iratok, Relationes
- Test. — Pesti tanácsi iratok, Testamenta et inventaria.

Zachar József:

A Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében az 1870-es években

1848. július 3-án, azon a napon, amelyen a Die Presse c. lap első száma az utcára kerül, még nem lehet tudni, hogy a modern osztrák polgári sajtó későbbi vezető orgánuma született meg. Bizonyos külső eltérések ellenére ez az újság is ugyanúgy indul, mint a többi 1848-ban megjelent sajtótermék.¹ Az első szám „Egyenlő jogot mindenkinek!” mottójú fejléce ekkoriban nem egyedülálló. A beköszöntő vezércikk fő gondolata sem új megállapítás: „A nép kiharcolta a sajtó szabadságát, ezért a sajtónak ki kell harcolnia a jogot, rendet és műveltséget a nép számára.”²

Eltér ez a lap azonban a többi 1848-as újságtól az alapító személye miatt. A Párizst megjárt August Zang tőkés a mérsékelt liberális francia La Presse napilap példáján felbuzdulva hasonló jellegű német lapot kíván alapítani újabb üzleti siker reményében. A cenzúra megszüntetése és a sajtószabadság kivívása teszi lehetővé törekvéseinek megvalósítását.

Zang siet magát elkötelezni a mérsékelt liberálisok mellett, és rögzíti: „Három vélemény van: egy ultraradikális, egy legszélsőbb jobboldali és egy harmadik, amely szerint az adott pillanatban mindkét irányzat ultrái csak megtévesztés vagy erőszak révén képesek uralkodni, amely szerint ezek felett az idő hamarosan ítélkezik, és ezek az egészek a romjain saját sírjukat ássák. Ez a vélemény a mienk.”³

Üzleti sikerének teljesevése érdekében a lap alapítója elsőknek a konkurenciától akar megszabadulni, és lapját tőkeereje révén a lehető legolcsóbban, 1 krajcárért adja.⁴ Munkatársait is ügyesen választja meg, Stadionnak — az alkotmányos szabadságjogokat biztosító monarchia vezető liberális hívének — a követőiből és védeenceiből. E munkatársak politikai taktikája és a lap hidegvérű nyugalma napról napra növeli az olvasók számát.

A forradalmi időkben hozzájárul a lap további terjedéséhez, hogy a Presse a Stadionhoz fűződő szálak ellenére sem válik kormánypártivá; Stadionnak a kormányból való kiválása után pedig erősödnek a kormányellenes támadások. Így 1849 májustól Zang már a reggeli kiadás mellett egy esti szám kiadására is vállalkozhat.

A Presse virágzása azonban nem tart sokáig, ellenzéki magatartása miatt 1849. december 8-án ezt a lapot is utoléri a betiltás. Zang ekkor egész szerkesztőségével és nyomdái berendezésével együtt Brünnebe költözik, és három héten belül újra megjelenteti lapját. Egy évig itt adja ki, majd az előfizetők számának jelentős csökkenése miatt bekövetkező nehézségek a nyomás leállítására indítják.

¹ A. Wandruszka: Geschichte einer Zeitung. Das Schicksal der „Presse“ und der „Neuen Freien Presse“ von 1848 zur zweiten Republik (Wien. 1958) 10. 1.

² Die Presse, 1848. júl. 3.

³ Die Presse, 1848. júl. 22.

⁴ J. Winckler: Die periodische Presse Österreichs (Wien. 1875) 70. 1.

Zang hamarosan újra Bécsben tűnik fel, és 1851. július 11-én kérvénnyel fordul a belügyminiszterhez a lap újbóli megjelentetése ügyében: „Abban az esetben, ha a magas kormány a betiltás megszüntetését engedélyezni szíveskednék, kötelezem magam, hogy a Presse-t újbóli megjelenése napjától folyamatosan és feltétlenül kormányhű és azt erőm szerint támogató lapként szerkesztem.”⁵ Így válik az 1851. szeptember 25-én újra megjelenő lap a kormánnyal együttműködni kész mérsékelt liberális körök szócsövévé.

A Presse egyes munkatársai révén ismét egyre szélesebb körben terjed. A két vezető munkatárs — A. Werthner és M. Etienne — cikkei mellett a nagyszerű tudósítások és az 1856-tól rendszeresen megjelenő heti melléklet — Der kleine Kapitalist — jelentős szerepet játszik a húszezres példányszám elérésében. 1861—62-ben Marx is rendszeresen ír e lapnak tudósításokat, bizonyíthatóan legalább 44 cikknek a szerzője.

Zang és vezető munkatársai között eközben egyre mélyül a szakadék, amelynek ugyanúgy vannak gazdasági, politikai, mint személyi okai. Ennek következtében 1864. július 1-én a szerkesztőség vezető munkatársai kilépnek a laptól, és megalapítják a Neue Freie Presse c. újságot. Az új lap azonban végeredményben a régi megújhodása,⁶ majdnem az egész szerkesztőség, adminisztrációs személyzet és egyéb dolgozó követi a kilépett vezető szerkesztőket. Zang új munkatársakat és dolgozókat kényszerül keresni.

A Neue Freie Presse első száma 1864. szeptember 1-én jelenik meg. Már a lap megjelenését hirdető röplapból kiderül, hogy az új sajtótermék a liberális burzsoáziához akar szólni: „Ausztria mint nagyhatalom, Ausztria mint Németország támpillére, Ausztria mint alkotmányos állam, Ausztria nagy, német és szabad — ez az a politikai alapfogdotlat, amely bennünket lelkesít, és amely bennünket mindenben vezetni fog.”⁷

Az első számban megjelent programmal, amely nyíltan az ausztriai német liberálisokat tömörítő Verfassungspartei mellett kötelezi el a lapot, valóban biztosítani tudja magának az új lap a Presse volt olvasótáborának jelentős részét: „Aki azt hiszi, hogy a Neue Freie Presse mindenáron ellenzéki séget fog úzni, aki azt hiszi, hogy ez a lap bizonyos politikai és szociális botránykeresést szolgáló lidércfények segítségével akarja útját járni, aki azt hiszi, az a szándékunk, hogy az érdeklődést lapunk számára sajtópepek révén tartsuk melegen, — azt nem fogjuk kielégíteni. Aki azonban arra számít, hogy a Neue Freie Presse annak az alkotmányos pártnak lesz független orgánuma, amely a fennálló alkotmányt valóban meg akarja valósítani; aki erről a lapról azt tartja, hogy rendületlenül le fogja rántani a leplet az őszinte alkotmányosság minden ellenségének arcáról, — ameddig ezt a törvényes szabadság megengedi, — és hogy sem félni nem fog, — ha szükséges, — minisztereket megróni, sem nem fogja magát szégyellni, — ha megérdemlik, — minisztereket dícsérni; aki orgánumunktól azt várja, hogy országunk áldásos gazdasági rendjének helyreállításáért közben fog járni, a polgárság érdekeiért, a munka védelméért, a népművelésért szót fog emelni; aki azt reméli az újságtól, hogy az neki a napi eseményekről hamisítatlan képet fog nyújtani, és a legkülönbözőbb területeken a művelt szóra-kozáshoz sokrétű ösztönzést is fog adni, — azt kívánjuk kielégíteni.”⁸

A fent idézett program igényes megvalósítása következtében a történésnek rendkívül gazdag tárházat jelentenek a politikai, gazdasági vagy kultúrtörténeti fejlődés vizsgálatánál a Neue Freie Presse évfolyamai. E tudatosan polgári lapnak a hasábjain a fejlődést illető minden rezdülés azonnal visszhangot talál. A minden vonatkozásban gazdag és sokoldalú híryanagon kívül külön figyelmet érdemel, hogy e lap minden ismertté vált gazdasági, politikai, diplomáciai okmányt azonnal teljes terjedelemben leközl.

⁵ Idézi A. Wandruszka: i. m. 44. l.

⁶ K. Eder: Der Liberalismus in Altösterreich (Wien. 1955) 227. l.

⁷ Idézi A. Wandruszka: i. m. 60. l.

⁸ Neue Freie Presse (a továbbiakban: NFP) 1864. szept. 1.

A Neue Freie Presse azobann nemcsak egyszerűen polgári lapnak indul, hanem párt-sajtónak, a Verfassungspartei napilapjának. Így elsődlegesen e párt története szempontjából rendkívül jelentős forrás. A párt belső életének legkisebb mozzanata is jelentkezik hasábjain. Ezen túlmenően a párt hatalmi-politikai harcának minden rezdülése ugyanúgy tükröződik, mint a pártnak a Monarchia bel- és külpolitikájával kapcsolatos állásfoglalásai. Ezek az események nem elsősorban a hírek szempontjából értékelhetők, hanem a vezércikkek érdemelnek külön tanulmányozást. A vezércikkek mindig — vagy legalább is majdnem mindig — cím nélkül jelennek meg, és egy-egy aktuális esemény kapcsán a Verfassungspartei elvi állásfoglalásait közlik, általában bőséges tényanyag elemzése alapján.

Igaz ugyan, hogy a Neue Freie Presse a Verfassungspartei lapjának vallja magát, ebből mégsem szabad messzemenő következtetéseket levonni. A Verfassungspartei nem modern értelemben vett tömegpárt, ez az elnevezés a februári pátenst támogató kormánypárti baloldalt rejti. Ez a liberális csoportosulás nem tart azonban pártüléseket, nem hoznak létre semmiféle összetartó és ütőképes szervezetet, hanem mind programjuk, mind szervezkedésük állandó változásban van, amelyet elsősorban a parlamenti események napi politikai fejlődése határoz meg. Ebben az időben nincs modern értelemben vett pártsajtó sem. A párt és az újság kapcsolata nagyjából abban merül ki, hogy mindkét fél képviselői rendszeresen összejönnek valamelyik kávéházban, és megbeszélik a napi politikai eseményeket. Ez azt is jelenti, hogy a párt belső erőviszonyaitól függően változik a pártsajtó hangja is.

Az 1871—79-es években a Verfassungspartei Ciszlajtánia kormánypártja lévén jobban érdekelt a korszak külpolitikai eseményeinek alakulásában, mint előtte és utána. Érdeklődését a Neue Freie Presse is ebben az időben nagyobb mértékben szenteli e témakörnek, mint korábban a hatalom megszerzéséért és birtoklásáért vívott harc, vagy később a koalíciós kormányok belpolitikai problémái által lekötött korszak idején.

*

Rendkívül nehéz az 1861-ben párttá szerveződött és 1867-ben első ízben kormánnyra került Verfassungspartei vonatkozásában külpolitikai programról beszélni. A külpolitikát az uralkodó mindenkor érinthetetlen privilégiumként önmagának tartotta fenn. De a liberálisok egyébként sem rendelkeznek a külpolitikai vezetés gyakorlatával, sőt a legtöbb külpolitikai kérdésben nincs még pontosan megfogalmazott véleményük sem. Figyelmüket elsősorban a belpolitika köti le,⁹ ebben a szférában kell megragadniuk, majd megtartaniuk a hatalmat, megvalósítaniuk a régóta meghirdetett alkotmányt, s ez veszi igénybe minden érdeklődésüket és energiájukat.¹⁰

Amennyiben az osztrák liberálisok külpolitikai kérdésekben mégis állást foglalnak, az mindenekelőtt ideológiai alapon történik: és a liberális doktrína határozza meg. Ennek a doktrinának a legfontosabb jellemzője az abszolutizmusellenesség. Az európai méretű liberális mozgalmat állandó figyelemmel kísérve szolidárisak minden külföldi liberálissal, támogatnak minden külföldi liberális törekvést. Emellett jelentős szerepet játszik azonban kialakuló koncepciójukban a birodalom integritásának őrzése, valamint az állam pénzügyi helyzetének stabilitására irányuló, a hadiköltségvetést korlátozó igyekezet, e két ellentétes törekvés.

⁹ R. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie (2. kiad. Graz. 1964) 2. köt. 145. l.

¹⁰ G. Franz: Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburger Monarchie (München. 1955) 320. l.

Az ausztriai német liberálisok nézetei leggazdagabban azon a területen fejlődnek, amelyet ők maguk nem is külügynek tekintenek: a német kérdés területén. Ezt össznémet belügynek fogják fel, s már 1848-tól kezdve keresik azt a megoldást, amely lehetővé tenné a Habsburg-birodalom és Németország összeegyeztetését. Így kezdetől fogva a nagysztrák és a nagynémet megoldás mellett kötelezik el magukat, ezért elfogadják és támogatják az osztrák bürokrácia porosz-ellenes német politikáját. Bismarck hatalomra jutásától kezdve azután már kettős ellenséget látnak Poroszországban, a hatalmi vetélytárs mellett benne látják megtestesülni az antiliberális erőket is.¹¹ Poroszellenes politikájukkal nemcsak Schmerling német politikáját támogatják, hanem ebben a kérdésben még Belcredi mellé is odaállnak, s követelik a fegyveres leszámolást.¹²

A königrátrzi vereségből az osztrák liberálisok azonban mélyreható következtetéseket vonnak le. Be kell látniuk, hogy Poroszországgal még az udvari párttal összefogva sem tudnak versenyre kelni, a német egység általuk képviselt útja a porosz hatalmi túlsúly miatt megvalósíthatatlan: „A német fejlődés más irányt vett, mint amelyet az osztrák-németek elképzelték . . . Politikai tekintetben az osztrák-németeket kiszorították Németországból, és amit a csaták eredményeztek, azt az ünnepek nem fogják megváltoztatni.”¹³ A Verfassungspartei élesen szembefordul az udvari párt által revanstervekkel, elutasít minden újabb háborút és az ennek előkészítését szolgáló osztrák—francia szövetség gondolatát is. Számukra a politikai alap a prágai béke cikkelyein nyugvó status quo-hoz való feltétlen ragaszkodás: „A döntés órájában a vezető államférfiaknak arra kell emlékezniük, hogy Bécs és Berlin között nemcsak Königrätz, hanem Lipcse is fekszik, de a Bécsből Párizsba vezető úton Villafranca és megint csak Königrätz található.”¹⁴ A revansellenesség azonban nem azt jelenti, hogy a Verfassungspartei megbékélné a bismarcki állammal: Poroszország számukra továbbra is az az antiliberális militarista diktatúra marad, ami korábban volt, és az ideológiai harcot nem adják fel. Attól is tartanak, hogy a status quo-t Poroszország boríthatja fel újabb annektálásokkal, ezért leszögezik: „Ausztia felbomlásának veszélye annál nagyobb, minél jobban előrehalad a porosz annexiós folyamat, és az minél jobban körülfogja határainkat. A logika egyszerű szabálya azt diktálja, hogy Ausztriának minden olyan politikai alakulatot támogatnia kell, amely az annektáló hatalom előretörését gátolja.”¹⁵

Az 1870-es háborús konfliktus idején még mindig a Hohenzollern-ellenesség és a németbarátság érvényes az osztrák liberálisok német politikájára. A háborúba való belépést most is ugyanúgy ellenzik, mint annak lehetőségét az 1866-os vereség után.¹⁶ Így a krízis első napjaiban egyértelműen leszögezik: „Abszolút semlegességnek, teljes tartózkodásnak kell lennie az osztrák politika jelszavának.”¹⁷ A napóleoni Franciaországot egyébként a liberális doktrína alapján sem részesíthetnék támogatásban, de döntő az ellentétes érzések áthidalása.

A német győzelmek után sem merül fel az események megváltoztatására teendő egyetlen lépés gondolata sem. Németország porosz fennhatóság alatti egyesítésének a tényét az osztrák liberálisok tudomásul veszik. A nagynémet törekvésekre való emlékezés egyre inkább háttérbe szorul, és egyre inkább előtérbe kerül az egységes, erős Németország jelenlétének előnyösége az osztrák burzsoázia számára hatalmi pozícióinak kiépítése szempontjából.

¹¹ *Diószegi I.*: Ausztia-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871 (Bpest. 1965) 19. l.

¹² *G. Franz*: i. m. 342. l.

¹³ NFP, 1868. júl. 5.

¹⁴ NFP, 1868. júl. 16.

¹⁵ NFP, 1868. aug. 13.

¹⁶ *H. Hantsch*: Die Geschichte Österreichs (4. kiad. Wien. 1959) 2. köt. 424. l.

¹⁷ NFP, 1870. júl. 13.

A német kérdés mellett még egy döntő fontosságú kérdésben található utalás liberális elképzelés körvonalainak kialakulására: ez a keleti kérdés. Ennek a problémának a megítélések az osztrák liberálisok az európai liberalizmus orosz-ellenes politikájából indulnak ki, az orosz cári despotizmusban látják a haladás legnagyobb akadályát, a liberalizmust fenyegető legnagyobb veszélyt. Ausztriát fokozottan veszélyeztetett helyzetben levőnek vélik, ahogyan már a Vormärz legnagyobb osztrák liberálisa utalt erre: „Ausztriának földrajzi és politikai helyzeténél és nagy szláv lakosságánál fogva nincs gonoszabb ellensége Oroszországnál.”¹⁸

A Verfassungspartei elfogadja azt az általános liberális véleményt, amely szerint a cárizmus magában rejti a Nagy Péter testamentuma szerinti további terjeszkedés veszélyét. Így a cárizmus tervének megakadályozására hangsúlyozzák az Oroszország elleni európai összefogás szükségességét. Az 1870-es keleti válság idején fejtik ki egyértelműen, hogy érdekeik megvédésére keleten is egyetlen lehetőség van: a status quo fenntartása: „Keleti politikánk lapunk fennállása óta ugyanaz maradt. Törökország fenntartását Ausztria és Európa szempontjából mindig szükségesnek jelentettük ki, mindig a legélesebben küzdöttünk a Konstantinápoly megszerzésére irányuló orosz hódító politika ellen . . . A mi lapunkban ott állt ez a mondat: Az a kereszt, amelyet Oroszország a konstantinápolyi Hagia Sofia templom kupolájára ki fog tűzni, az európai szabadság halotti keresztje lesz.”¹⁹

Az osztrák liberálisok ragaszkodása a párizsi békeszerződéshez és törekvésük az azt aláíró hatalmak egységének megőrzésére nemcsak a további békét és az orosz törekvések sikertelenségre ítéletét célozza. Egy orosz támadás eredményeként így vagy úgy megjelenő nagy szláv állam létét fenyegetőnek tartják a Habsburg-birodalom szempontjából, így nemcsak mint liberálisok, hanem osztrákokként is követik a Verfassungspartei tagjai a status quo politikáját. Ugyanakkor elleneznek egy osztrák részről folytatandó aktív keleti politikát is a szláv lakosság számának esetleges növekedése révén az ausztriai németeket fenyegető veszély miatt.

A Verfassungspartei 1871-es ismételt kormányra kerülésekor már eltolódások figyelhetők meg az európai erőviszonyokban. A legfigyelemreméltóbb Németország megerősödése, amely nemcsak a porosz—osztrák háború sikeres megvívásával, hanem sokkal inkább a francia—porosz háború következményeként valóban jelentős politikai szerephez jutott, és belpolitikailag is elérte azt a fokot, hogy a kortársak joggal nevezhetik birodalomnak. Ez a birodalom láthatólag nem törekszik újabb területszerzésekre, hanem helyzetének további szilárdítására irányul minden törekvése. Franciaország az 1870—71-es háború következtében rendkívül sokat veszített erejéből és tekintélyéből. Ezek az események mégsem fosztották meg nagyhatalmi jegyeitől, gyarmatbirodalma érintetlen maradt, gazdasági erejét pedig a hadisarc határidő előtti kifizetése éppen elég világosan dokumentálja. Ezért reális a veszély, hogy nagyhatalmi igényét ismét érvényesíteni akarja. Oroszország területileg egyre tovább nőtt, és elsősorban óriási területe és embertömege teszi ezt a dinasztikus birodalmat nagyhatalommá, — a belpolitikai fejlődés bizonyos lényeges reformok mellett is lassú marad. Külpolitikai céljait továbbra is a dinasztikus hódító érdekek határozzák meg. Ennek biztosítására hajlandó együttműködni, sőt szövetségre lépni Németországgal és Ausztria-Magyarországgal is. Ázsiai terjeszkedése ezzel szemben előrevetíti az Angliával való összeütközés lehetőségét. Anglia rendkívül védett földrajzi helyzetből nézi az európai események alakulását. Gyarmatbirodalmát, gazdasági prosperitását, egyszóval nagyhatalmi pozícióit nem fenyegeti veszély Németország és Ausztria-Magyarország részéről, ezért kapcsolata ezekkel az államok-

¹⁸ *F. Schuselka: Österreichische Vor- und Rückschritte* (Hamburg. 1847) 268. 1.

¹⁹ NFP, 1870. nov. 19.

kal szemben barátságosnak nevezhető. A hatalmi egyensúly potenciális megbontóival, Oroszországgal és Franciaországgal szemben viszont a bizalmatlanság a jellemző. Olaszország, a fiatal királyság, inkább csak igényei alapján nevezhető nagyhatalomnak. Az olasz külpolitika legfontosabb törekvése helyzetének megszilárdítása, ezért jó viszony kiépítésére tesz lépéseket valamennyi nagyhatalom felé anélkül, hogy bármelyikkel szövetségre óhajtana lépni.

*

Az osztrák-magyar külpolitika legjellemzőbb vonása a francia—porosz háborút követő időszakban a német—osztrák-magyar közeledés. Ennek minden feltétele adott. Már Beust, a Monarchia korábbi külügyminisztere is ebbe az irányba igyekezett terelni a külpolitika irányvonalát. Németország ezt a közeledést kívánja, hiszen, a francia—porosz háborút lezárva, az az érdeke, hogy az országgal szomszédos két másik nagyhatalommal kedvező kapcsolatokat építsen ki, nehogy bármelyik is Franciaországgal összefogva veszélyt teremthessen az új birodalomra nézve. Az Ausztria-Magyarországhoz fűződő kapcsolatok kiépítését nagy mértékben elősegíti, hogy a Habsburg-birodalom a francia—porosz háború során megőrizte semlegességét. A Monarchia új külügyminisztere, Andrássy szintén a német-barátság irányába akarja vinni az osztrák-magyar külpolitikát, hogy megvalósíthassa alapvető külpolitikai koncepcióját, az orosz ellenes összefogást. A Monarchia e politikai irányvételével az osztrák liberálisok is egyetértenek, így látják biztosítottnak a status quo-t. A Verfassungspartei ezen túlmenően az Andrássy politikai törekvései ellenére megvalósuló új hatalmi csoportosulást, az 1873 októberében létrejött három császár szövetségét is e szempontból vizsgálja, és szintén üdvözlő: „A meggyőződés, hogy Európában egyetlen lövésnek sem szabad esnie addig, amíg Németország, Ausztria és Oroszország eltökéltek, hogy kéz a kézben elhárítják a béke akadályait, időközben egy axióma érvényét nyerte el, és a népeket a megelégedettség félreismerhetetlen érzése tölti el, ahányszor a három császár barátságának csorbítatlan szívéllyességét egy újabb bizonyíték dokumentálja.”²⁰

A frankfurti békét követő években a francia—német ellentét teljes súlyával ránehezedik az európai külpolitikai kapcsolatokra. Franciaország határidő előtti hadisarcfizetése előrehozza ugyan a német csapatok francia területéről való kivonását is, és ezzel a közvetlen konfliktus fenyegetése megszűnik, de a két ország viszonya továbbra is feszült marad. Ennek oka lényegében a francia belpolitika új irányvétele. 1873 májusában ugyanis Thiers helyett Mac Mahon tábornok — a sedani legyőzött — lesz a francia elnök. 1873 júliusában pedig elfogadják az új francia haditörvényt, amely az ország haderejét egynegyedével megnöveli, és a revansra való törekvést nyíltan dokumentálja.²¹

A német—francia viszony alakulásában az osztrák liberálisok állásfoglalását ugyanúgy, mint Ausztria-Magyarországot a német-barátság, a Németország javára és Franciaország hátrányára megváltozott erőviszonyok elismerése határozza meg. Franciaországgal szemben folytatott politikájuk alapvonása a következő két követelés: a francia—porosz háború következményeinek elismerése Franciaország részéről és az ez alapján folytatott francia reálpolitika. Amennyiben a francia kormány ezt a politikát követi, akkor az osztrák liberálisok hajlandók a Franciaországgal folytatott békés együttműködésre, ellenkező esetben egyetértenek a Franciaország elszigetelésére irányuló német politikával: „Ha Franciaország lemond Elzász visszahódításáról, egy új

²⁰ NFP, 1874. júl. 9.

²¹ *Fr. Haselmayr*: *Diplomatische Geschichte des zweiten Reiches 1871—1918*. (München. 1955) 1. köt. 85. l.

háborúról, akkor felvehetik a békeszövetségbe, ellenkező esetben egészen egyedül fog állni, mert a népek mind, és velük az uralkodók, a béke fenntartását kívánják.”²²

Az osztrák liberálisok az általános liberális doktrina szerint Franciaországban is a liberális erőket támogatják, ott is szemben állnak a konzervatívokkal, és a Mac Mahon által kinevezett új kormány politikájáról megállapítják: „Az a lényege szerint monarchikus és klerikális, a szó legrosszabb értelmében reakciós anélkül, hogy eddig a fennálló rendet — a köztársaságot — az egészen indirekt módon kívül tagadni merete volna.”²³ A Verfassungspartei állandóan visszatérő aggodalmának ad kifejezést a vezető liberális lap egy monarchikus restauráció lehetőségét latolgatva: „Hogyan fogja a francia nép fogadni, ha egy napon a jobboldal a Bourbon-laszót a nyakára dobja? Franciaország népe az utolsó háború miatt megalázott, elkeseredett, önmagában meghasonlott. Nem fogja a királyságot szeretettel és örömmel üdvözölni, de talán el fogja tűrni. Egy Bourbon többet nem kíván. Hogy a köztársaságiak a hitvány merényletet nyugodtan eltűrjék-e, azt az eljövendő idő története fogja megmutatni.”²⁴ A francia köztársaságpártiak gyengesége után kutatva, az okot a párizsi kommün alatti felemás viselkedésükben látják: „A francia köztársaságiak nem elég erősek, hogy fegyvert fogjanak, mert testvéreik, akik a kommün felkelésében elbuktak, nem harcolnak soha többet egy lobogó alatt legyőzőikkel.”²⁵

A belpolitikai elemzés alapján különösen azért tartják reálisnak a revans veszélyét az osztrák liberálisok, mert úgy vélik, ennek az eszmének tömegbázisa van: „Szinte egyetlen politikusi sincs, aki ne lenne szilárdan meggyőződve, hogy a következő háború Európában ismét Németország és Franciaország között fog lángra lobbanni. Az 1870-es párharc ugyan oly döntően Franciaország hátrányára végződött, hogy azt kellene gondolnunk, a franciáknak megvan minden okuk, hogy annak megismétlését elkerüljék, de sajnos nem tudják elhatározni magukat, hogy a legutóbbi eseményeket bizonyos nyugalommal tekintsék, és azokból tanuljanak... Az egész nép azt mondja: »Legközelebb jobban fog menni!« — és tökéletesen helyesli, ha nehéz terheket raknak rá, hogy a francia haderőt javítsák és növeljék.”²⁶ Egyúttal hangsúlyozni kívánják a francia revans kilátástalanságát, különösen kiemelve a diplomáciai izoláltságot: „Minden világosan gondolkodó, aki a helyzetet áttekinti, arra az eredményre jut, hogy a győztes Bismarck a Franciaország elleni háború befejezése óta szüntelenül azon tevékenykedett, hogy a kibékíthetetlen és háborúra vágyó Franciaországot diplomáciailag izolálja. A rokon Németországhoz láncolta a barátság és az érdekek kötelékével Ausztriát, kibékítette Ausztriát Oroszországgal, Oroszország jó barátja, és Angliát is annyira felhasználta a békepolitikában, hogy az Franciaországnak Belgiumon és Luxemburgon keresztül történő Németország elleni támadását azon szerződések megsértésének minősíti, amelyeknek fenntartásáért újabban kezekedik. A franciáknak éppen elszigeteltségüket kell felismerniük ahelyett, hogy barátokat és szövetségeseket keresnének ott, ahol nincsenek.”²⁷

Ez a rendkívül tárgyilagos hang csendül meg a Verfassungspartei lapjának hasábjain a *Krieg in Sicht?*-válság európai méretű pánikhangulata idején is. Úgy vélik, sem az 1875. márciusi új francia haditörvény következtében küszöbönálló jelentős hadseregfejlesztés, sem a *Die Post* Bismarck sugalmazta április 8-i cikkében vázolt elkerülhetetlen német ellenintézkedések²⁸ ellenére nincs közvetlen háborús veszély Európában: „Az utóbbi napokban a politikai atmoszféra hirtelen nagyon nyomasztó lett, és a berlini

²² NFP, 1874. márc. 10.

²³ NFP, 1873. jún. 8.

²⁴ NFP, 1873. aug. 15.

²⁵ NFP, 1873. aug. 22.

²⁶ NFP, 1874. jan. 18.

²⁷ NFP, 1874. máj. 16.

²⁸ *Fr. Haselmayr*: i. m. 1. köt. 101. l.

barométer váratlanul viharra süllyedt . . . Valójában háborúra törekszik Franciaország, valóban tőle indul ki az európai béke közvetlen fenyegetése? Ezt a kérdést, úgy hisszük, tagadhatjuk, és erre van néhány fontos okunk. A politikai helyzet most semmiképpen sem olyan természetű, hogy Franciaország szövetségesekre számíthatna. A három császár szövetségét joggal tekintik a béke zálogának, mert az Franciaországot megfosztja minden reménytől, hogy háború esetén egy szárazföldi nagyhatalom támogatását elnyerheti . . . A nyugalom, amellyel a párizsi lapok Németország Belgium elleni fellépését tárgyálják, bizonyíték lehet, hogy Franciaország szenedélyét keretek között tudja tartani . . . Franciaország nem kész a harcra . . . Pillanatnyilag Németországnak sem érdeke, hogy ismételt összecsapást keressen Franciaországgal . . . Ezért úgy hisszük, jogos a következtetésünk, hogy a háborús félelmek haszontalanok, és a porosz lapok szórványos riasztó cikkei szükségtelen riasztólövések.”²⁹

A válság elmúlásával, a távlatokat tekintve is, reálisnak látják Nyugat-Európában a status quo fenntartását: „A láz, a felháborodás és az ideges nyugtalanság jelei nyugaton eltűnni látszanak. E világrész ezen oldalán a békében való bizalom megerősödött, és Franciaország teljes lélekkel alkotmányos műve lezárásának, a nemzetgyűlés megújításának, a harmadik köztársaság megerősítésének szenteli magát, amely maga a béke záloga, és egyúttal mégis a békét tételezi fel.”³⁰

A Nyugat-Európában létrejött másik új nemzeti állammal szemben képviselt osztrák liberális politika szintén a status quo elismerésének talaján áll. Azonban nemcsak elismerik a létrejött egységes olasz államot, hanem szakítva a korábbi osztrák külpolitikai gyakorlattal, egyenesen a jószomszédi kapcsolatok kiépítésére törekednek. Ez egybeesik az olasz kormány törekvésével, amely meg akarja akadályozni a pápa világi hatalmának visszaállítását, ezért Franciaországgal és Ausztria-Magyarországgal szemben óvatos külpolitikát folytat, Németország irányában pedig jó kapcsolatokat igyekszik kiépíteni.³¹ Az olasz kormány közeledése Andrásyban is támogatást talál, a terve szerinti orosz-ellenes koalícióban helye lehet az egységes Olaszországnak is.³² Ezt a közeledést a Verfassungspartei nemcsak külpolitikai megfontolások, hanem a liberális elvek alapján is támogatja, éles egyházellenessége és Olaszország iránti szimpátiája egy tőről fakad.

A Vatikánnal való szembenállást, az ifjú olasz királysággal szembeni szimpátiát, a múlttal való szakítást mi sem demonstrálhatná jobban az osztrák liberálisok számára, mint a Berlin felé Bécsben utat kereső uralkodói látogatás: „Az ultramontánok politikai ideálja ebben a pillanatban a visszahelyezett V. Henrik Ausztriával való szövetsége, francia és osztrák csapatoknak Olaszországba való bevonulása, a királyság szétrombolása, a pápa-királynak idegen bajonettekkel való trónra ültetése és végül két új szent kanonizációja: Werndlé és Chassepoté. Ezeknek az ultramontán álmoknak, amelyekben Ausztriának ismét védő szerepet tételeznek fel, semmi sem okozhatna nagyobb kiábrándulást, mint Viktor Emmanuel bécsi látogatása. Ha a jámbor urak, — akik még ma is azt tekintik feladatuknak, hogy Ausztriát lehetőleg Olaszország ellen hecceljék, — az általuk keserűen gyűlölt és elátkozott 'rablókirály'-t vendégként látnák a mi császári udvarunkban, akkor talán eszükbe jutna, hogy feleslegesen igyekeznek a két ország közötti jó kapcsolatokat zavarni, és felismernék, hogy az alkotmányos osztrák monarchiának semmi köze a régi, az egyház számára mindig szolgálatkész Ausztriához.”³³

²⁹ NFP, 1875. ápr. 13.

³⁰ NFP, 1875. okt. 12.

³¹ Fr. Haselmayr: i. m. 1. köt. 56. l.

³² R. Charmatz: Geschichte der auswärtigen Politik in Österreich im 19. Jahrhundert (Leipzig. 1918) 2. köt. 89. l.

³³ NFP, 1873. augusztus 28.

A Verfassungspartei lapja odáig megy az Olaszországhoz fűződő kapcsolatok kiépítésének követelésében, hogy Németország és Ausztria-Magyarország mellett szívesebben látná Olaszországot Oroszország helyén harmadik szövetségesként. Ezt a kormányt ösztökélő cikkek mellett az uralkodó és az udvari párt tartózkodása miatt nehezen megvalósuló uralkodói látogatás előkészítésének időszakában nyíltan is kimondják: „Viktor Emmanuel bécsi jelenléte többet jelentene: a belátó politikusok által követelt, Európa jövőjét biztosító szövetséget Németország és Ausztria és Olaszország között.”³⁴

Az uralkodók személyes érintkezése a konkrét politikai célkitűzés mellett az egyház elleni közös liberális harcot is demonstrálná az osztrák liberálisok számára: „Legyen a jövőben az olasz nép állandóan barátunk, ahogyan anyánk volt a legnemesebb kultúra ápolásában! Viktor Emmanuel látogatása elhárítja az utolsó feszültséget, amely udvaraink között még uralkodott, miután a két nép viszályát már régen elfeledte, kioltja a vérontás szörnyű időire való emlékezést, és reményt ad a mi és Olaszország közös ellenségeink, a jezsuitáknak a legyőzésére.”³⁵

A patetikus hangvételen túl a vezető liberális lap Thiers olaszországi látogatása alkalmával mondja ki nyíltan, hogy a Monarchiának az európai egyensúly megőrzése miatt van szüksége Olaszország barátságára, nehogy az Franciaország szövetségesévé válhasson: „Olaszország jövője csak akkor biztosított, ha baráti viszonyt létesít Németországgal és Ausztriával, amelyet kedvező események lehetővé tettek; a Franciaországgal való szövetségben nem rejlik üdv a fiatal királyság számára. . . Olaszország ma saját lábán áll, nem akarja, és nem kell, hogy gyámja legyen, amelynek szerepét Franciaország ismét szívesen átvénné.”³⁶

Miután az osztrák liberálisok által követelt irányvonal követése nem áll érdekében sem Németországnak, sem Ausztria-Magyarországnak, és szövetség kötése mértékadó körökben fel sem merül, húzódik az uralkodói vizionlátogatás is. Amikor pedig a német császár végre elszánja magát az utazásra, kíséretéből azonban hiányzik Bismarck, a Verfassungspartei szócsöve rezignáltan csak annyit jegyez meg: „Politikai tárgyalások nélkül fog I. Vilmos és Viktor Emmanuel kezét rázni.”³⁷

Még az olasz belpolitikánál is nagyobb figyelemmel kíséri a Neue Freie Presse a spanyol belpolitika kusza szövevényeit. Az 1870-ben királlyá választott Savoyai Amadeo olasz herceg 1873-ban lemond trónjáról, miután nem lát lehetőséget, hogy a helyzet urává legyen. Az ezt követő választások köztársasági többséget eredményeznek, azonban a monarchiának is erős tábora van, így a köztársaság kikiáltása után polgárháború tör ki, és az anarchikus helyzet még jobban elmélyül.³⁸

Az eseményeket figyelemmel kísérve az osztrák liberálisok ismét elsősorban liberálisokként foglalnak állást, és alapelveiknek megfelelően a köztársaságiak mellett törnek lándzsát. A spanyol belpolitikai harcot is az európai méretű egyházpolitikai kérdés részének tartva, a monarchistákat azonosítják a klerikálisokkal, azok győzelmét pedig közvetlen a Monarchiát fenyegető veszélynek tartanak, így a köztársaságiak támogatására irányul minden igyekezetük. Ilyen helyzetben saját kormányuktól a köztársaság elismerését várják: „A spanyol köztársaság kormányunk részéről történő el nem ismerése, amelynek néhányan ebben a kérdésben vezető szerepet akarnak adni, remélhetőleg csak a túlzott diplomáciai elővigyázatosságon alapul. A köztársaság Spanyolországban ténylegesen fennáll, és tartja magát, és egyetlen helyesen gondolkodó sem kívánhatja

³⁴ Uo.

³⁵ NFP, 1873. szept. 14.

³⁶ NFP, 1874. okt. 16.

³⁷ NFP, 1875. okt. 17.

³⁸ *Fr. Haselmayer*: i. m. I. köt. 57. l.

a földkerekségen, hogy ezt a kormányt, — amely a béke záloga, — a trónkövetelő váltsa le, akinek a követői nem restelkednek banditákként viselkedni.”³⁹

1874 elején a spanyol káoszhoz egy államcsíny is járul, a hatalom Castelar kezéből Serranoéba kerül. Ez váratlanul éri a köztársaságiak harctéri sikereinek örvendő osztrák liberálisokat, és az elkeseredés hangján szólnak az államcsínyről, miközben a legszebb szavakkal emlékeznek Castelarra: „A legrosszabb, ami Spanyolországban megtörténhetett, bekövetkezett. A cortest feloszlatták, Castelar már nem áll a kormány élén, egy brutális államcsíny minden reményt letört, amit még táplálni lehetett a sokat kínzott, sokat gyalázott országgal szemben. A nemes hazafinak, aki vérző szívvel áldozta fel egyik ideálját a másik után, hogy megmentse hazáját, a nemesszívű republikánusnak, aki csak népének javát igyekezett előmozdítani, aki nem ismert közönséges hajtőerőt, semmiféle önző becsvágyat, Spanyolország legjobb férfiújának kezéből kihullt a kormány gyeplője.”⁴⁰ Spanyolország új emberét, Serranot, egészen más hangnemmél fogadja a liberális lap: „Serrano az az ember, aki Don Carlos-szal, Don Alfonsoval vagy valamilyik másik herceggel üzetet köt. Most övé a hatalom, és ha egyszer azt szilárdan a kezében levőnek hiszi, akkor hirtelen az éj leple alatt Madrid utcáin valamilyen királyság nő ki.”⁴¹

A köztársaságiak sorain belüli meghasonlás a monarchisták sikereit fokozza. A Verfassungspartei lapja igen élesen támadja e helyzetben a monarchikus erőket: „A haladás és civilizáció nevében, mindannak a nevében, ami a művelt embernek kedves és drága, Európa valamennyi tiszta szívének és nyílt értelmének nevében kívánjuk, a karlizmus ismert szorultsága olyan nagy legyen, hogy Spanyolország e politikai pestisének kifogyjon a lélegzete.”⁴² Ennek elősegítésére, amennyire korábban elvetették a spanyol köztársaság elleni intervenció gondolatát, annyira szükségesnek tartják a karlista győzelmek gyarapodásakor a köztársaság megmentése érdekében történő beavatkozást: „Nem siklunk át a nehézségek felett, ennek ellenére azt állítjuk: a nagyhatalmak spanyolszági intervenciója nemcsak indokolt, hanem megvalósítható is lenne. Ha a beavatkozás alapelvét általában éppen a liberális táborban vetik el, az azért van, mert a beavatkozást állandóan a reakció szolgálatában használták, és ezért a pártálláspont az elfogulatlan ítéletet megzavarta. A beavatkozás azonban áldássá válhat, ha egy pusztító polgárháborút fejez be, vagy legalább humánus jelleget ad annak.”⁴³

Az intervenció mellett felvetik a spanyol kormány elismerésének szükségességét is, mert ez lehetetlenné tenné a franciák részéről a karlistáknak nyújtandó további segítséget. Az első lépést itt is a német kormánytól várják: „Ez a francia részről a karlizmusnak nyújtott gyalázatos támogatás mindenesetre csak addig fog tartani, amíg a madridi kormányt a hatalmak el nem ismerik. Egy elismert kormánnyal szemben Franciaországnak már az illendőség miatt is teljesítenie kellene kötelességét, és látjuk, már az a célzás, hogy Németország el akarja ismerni Serrano kormányát, Versaillesben fordulatot okozott. Ezért olyan fontos az elismerés, és ebből az okból kifolyólag követeltük ezt folyton folyvást. Most már várható, mert nemcsak Párizsban, Olaszországban is, — és ahogyan hisszük: itt Bécsben is — közölte elhatározását a német kormány. A többi hatalom, Franciaországot is beleértve, kényszerítve lesznek, hogy kövessék Németország példáját, és abban a pillanatban, amikor az új spanyol kormányt felveszik az európai államkoncertbe, a karlistákat népjogilag lázadó bandának nyilvánítják. Az új Spanyolországunk a többi hatalom általi elismerése a most uralkodó körülmények között a karlizmus kikö-

³⁹ NFP, 1873. máj. 6.

⁴⁰ NFP, 1874. jan. 6.

⁴¹ NFP, 1874. jan. 8.

⁴² NFP, 1874. márc. 28.

⁴³ NFP, 1874. júl. 19.

zósítésének a kinyilvánítása, és a liberális Spanyolországnak erőt ad, hogy a rebellis bandát Biscayaban és Navarrában alaposan visszaszorítsa.”⁴⁴

Intervencióról ugyan szó sem esik mértékadó politikai körökben, a köztársasági kormány diplomáciai elismerése azonban bekövetkezik. Ennek ellenére a restaurációt nem tudják feltartóztatni a köztársaságiak, igaz ugyan, hogy nem Don Carlos, hanem a Bourbon-házbeli Asturiai Alfonzó kerül a trónra. Mivel a spanyol polgárság a köztársaságot cserben hagyni látszott, az osztrák liberálisok hangja a monarchiával kapcsolatban lényegesen enyhébbé válik: „Ma Spanyolországban a talaj egy liberális monarchia számára nem kedvezőtlen. A köztársaság megbukott, a jómódú és befolyásos emberek döntő többsége monarchikusnak látszik. Az ország ezer sebből vérzik, a béke és normális fejlődés, a kereskedelem és ipar felvirágzás után vágyik. Így a királyság részvényei új kibocsátásuknál nem állnak rosszul. De a fiatal hercegnek és környezetének egyet nem szabad elfelejtenie: a mai Spanyolország nem hagyja magát az ultramontánok igája alá hajtani.”⁴⁵

*

Az 1870-es évek során a szláv felszabadító mozgalmak jelentős fellendülése, a belgrádi és bukaresti emigrációs központok tevékenységének élénkülése, Törökország hatalmának állandó gyengülése miatt az osztrák liberálisok számára valamennyi külpolitikai probléma közül a keleti kérdés a legfontosabb. A liberalismus virágkorában az osztrák-magyar külpolitikának ugyan a három császár szövetsége ad keretet, és ezt a szövetséget az osztrák liberálisok elfogadható és fontos taktikai lépésnek tartják, orosz-komplexumuk azonban tovább tart. Oroszországnak a szövetségben való részvételét illetően összetett a nézetük. Egyrészt úgy vélik, ez megakadályozza, hogy Oroszország egyedül cselekedhessen, másrészt aggódnak, hogy Oroszország elfogadtatja a szövetségben belül saját külpolitikai céljait. A területváltozásokat tartanak a legnagyobb veszélynek, ezért Andrassy politikájával egyezően Oroszország elszigetelésére törekednek. Az orosz terjeszkedés megakadályozására azonban megfelelő eszköznek tartják a párizsi szerződésen alapuló status quo-hoz ragaszkodást, s ebben már eltér véleményük a külügyminiszterétől.

Az osztrák liberálisok az Oroszország részéről legveszélyeztetettebb területnek a Balkánt uraló, de hatalmilag teljesen meggyengült Törökországot tartják, s figyelmeztetésüket egyenesen a külügyminiszterhez címézik: „Andrassy gróf vegye figyelembe, hogy minden lépés, amit a keleti ügyekben tesz, végtelenül fontos. Egy éles szó, amit Konstantinápoly felé irányít, Boszniától a Fekete tenger partjáiig visszhangzik az egész Balkán félszigeten. Az európai Törökország minden keresztény néptörzse forrong, ki vállalja felelősségét, hogy ezt növeli? Ha Ausztria ellenséges, sőt csak barátságtalan álláspontot foglal el Törökországgal szemben, akkor ezzel támogatja a szláv mozgalmat. Mi haszna lenne annak? Területbővítéseket akarunk talán délen, nincs még talán elég félművelt népesség Monarchiánkban? . . . Ha Ausztria Törökország szlávjait valahogyan bátorítja, úgy önmagához és elhivatottságához lesz hűtlen. Hogyan, mialatt a belpolitikában nehéz harcot vívunk a junkerekkel és papokkal szövetségben álló szlávok ellen, amíg alkotmányunkat és vele a németiséget Ausztriában a szlávok állandóan fenyegetik, ugyanabban az időszakban külpolitikánk bátorítsa a Balkán félsziget szláv törzseit, és sietesse Törökország bukását? Miként akarja Magyarország — Andrassy gróf szűkebb hazája — saját szlávjait féken tartani, ha kitör a vihar a déli határon? Amit mi

⁴⁴ NFP, 1874. aug. 11.

⁴⁵ NFP, 1875. jan. 3.

Törökország ellen teszünk, azt Oroszországnak tesszük, de Ausztria és Oroszország céljai összeegyeztethetetlenek, itt hiányzik a közösség, minden kapcsolódási pont.”⁴⁶

Ez az állásfoglalás, — amely a Balkán félszigeten fenyegető orosz veszélynek úgy igyekszik gátat vetni, hogy a végsőkig ragaszkodik a török birodalom területi integritásához, a török uralom fenntartásához a Balkán félsziget szláv lakossága felett, — kíséri végig a Verfassungspartei vezető lapjának állásfoglalását az egész keleti válság során. A szláv nemzeti mozgalmak meg nem értése, — amely az osztrák belpolitikában oly világossá tette az osztrák liberálisok eltávolodását a liberális doktrinától a nemzetiségi törekvések elnyomása felé, — jelentkezik itt is.

Amikor az állandósult fegyveres összecsapások, amelyeken a török hatóságok nem tudnak urrá lenni, 1875 nyarán Hercegovinában — az egyik szláv lakosságú török tartományban — fegyveres felkelésé olvadnak össze,⁴⁷ az osztrák liberálisok vezető lapja igyekszik megállapítani: „Azt kívánjuk, hogy sikerüljön Törökországnak a felkelést leverni, mert nem szívesen látunk tüzet a szomszéd házában, és mert a béke érdekében igen kényelmetlennek találnánk a keresztény lakosság általános felkelését a Balkán félszigeten.”⁴⁸ Ugyanakkor elleneznek minden aktív keleti politikát, amelynek célja dinasztikus területgyarapítás lenne: „A tartományok, amelyek ott lenn megnyerhetők lennének, sokkal többbe kerülnének nekünk, mint amit jövedelmeznének; a Monarchia pénztárcáján piócák lennének, és állandóan erős katonai hatalommal kellene kordában tartani azokat. Nem, a félvadakkal való rangon aluli házassághoz, — amelynek egész hozománya kultúrátlansága, — az osztrák császári állam nekünk túl jónak tűnik.”⁴⁹

A felkelés révén leginkább érintett két nagyhatalom — Oroszország és Ausztria-Magyarország — hivatalosan nem foglal állást, előbbi közép-ázsiai terjeszkedésével van elfoglalva, utóbbinak pedig nagy számú szláv lakossága miatt kellemetlen a kérdés. Ez feltűnik a liberális napilapnak is: „A most végvonaglásban levő délszláv felkelés idején érdekes tapasztalatra lehetett szert tenni, amely a viszonyok jövőbeni megtűlésére kézenfekvő útmutatást ad. Éppen az a két nemzet, amelyről a hagyományos vélemény szerint azt lehetett hinni, hogy benne minden új nemzeti kakasviadal ott lenn a legnagyobb izgalmat fogja kelteni, viselkedett teljesen részvétlenül.”⁵⁰

A tartózkodás azonban nem tart sokáig. Abban mindkét hatalom egyetért, hogy a konfliktus lokalizációjára a legjobb megoldásnak a török kormányra gyakorolt nyomást tartja. A követelésekben azonban eltérnek a vélemények: amíg Oroszország autonómiát kíván, az osztrák-magyar kormány megelepszik a szláv alattvalók helyzetének javításával a status quo mellett. Az orosz javaslat ellen azonnal élesen kikel a liberális pártlap: „Ha Oroszország valóban olyan becsületesen gondolkodik, és feladott minden keleti hódítási eszmét, hogyan lehet az, hogy Ignatyev tábornok a portának olyan kelepceét állít, melyet annak legrosszabb ellensége sem rendezhetett volna veszélyesebben?”⁵¹ Saját kormányuk sem jár sokkal jobban a liberális véleménnyel: „Sohasem tudtunk igazában megbarátkozni a gondolattal, hogy éppen a mi külügyminisztériumunk hivattott arra, hogy megtalálja Törökország megreformálásának titkát, mert mindig kellemetlen dolog más államok belügyeibe beavatkozni, és egy idegen kormánynak tanácsokat adni, hogyan javítsa meg alattvalói helyzetét.”⁵² Azt azonban üdvözik, ahogyan Andrássy a portához intézett jegyzékét megküldte a párizsi szerződést aláíró valamennyi hatalom-

⁴⁶ NFP, 1873. okt. 19.

⁴⁷ *Fr. Haselmayr*: i. m. I. köt. 104. l.

⁴⁸ NFP, 1875. aug. 8.

⁴⁹ NFP, 1875. aug. 3.

⁵⁰ NFP, 1875. szept. 15.

⁵¹ NFP, 1875. okt. 7.

⁵² NFP, 1876. jan. 5.

nak: „Sajnáljuk, hogy külügyminisztériumunk szükségesnek látta, hogy reformjavaslatokat fogalmazzon egy idegen állam számára, de ha már így van, teljesen korrektnek tartjuk, hogy Andrásy gróf nem elégedett meg a berlini és pétervári kormány jóváhagyásával, hanem tákolmányát a párizsi szerződés többi aláírójának is tudomására hozta. Okos dolog Angliának, Franciaországnak és Olaszországnak kaput nyitni, és ennek a fontos kérdésnek a diplomáciai tárgyalásába őket bevonni, ügyes dolog, ezen a módon megmutatni, hogy Ausztria keleten nem követ külföldi célokat, és semmire sem törekszik, amire a többi hatalmak ne törekedhetnének.”⁵³

A három császár szövetsége külügyminisztereinek 1876 májusában megtartott konferenciája, amely a berlini memorandumot eredményezte, szintén ellenérzést vált ki az osztrák liberálisokban: „Ha, mondjuk, egy nagyhatalmi felügyeleti tanácsot terveznének, amelyet a reformok megvalósítása feletti ellenőrzéssel ruháznának fel, annak is aligha állna a porta ellen. Mindenesetre a felkelt országrészek pacifikálását saját erőből megvalósítani, — ez Törökország joga, amelytől nem engedheti és nem fogja magát megfosztatni anélkül, hogy felségjogait ne áldozná fel. Reformokról és azok megvalósításáról csak akkor lehet szó, minden értelmes ítélet szerint, ha a nyugalom és béke újra visszatér.”⁵⁴

A berlini memorandum reformkövetelése és a nemzetközi ellenőrzés kilátásba helyezése valóban nem járul hozzá a válság megoldásához. A hercegovinai felkelés már korábban átsapott Boszniára is, most megmozgatja az egész Nyugat-Balkánt, sőt kelet-balkáni területeken is felkelés tör ki. Bulgáriában a török csapatok a rendelkezésre álló nagy erők segítségével felszámolják a felkelést, miközben az egész felkelt terület lakosságát a szó szoros értelmében kiirtják.⁵⁵ A független balkáni államok ekkor úgy érzik, eljött az ideje a beavatkozásnak, s a szerb és montenegrói haderő megkezdí a hadműveletet Törökország ellen. A Verfassungspartei lapja két következtetést von le a válság kiszélesedéséből. Úgy látják, a keleti kérdés békés megoldásának a lehetősége a múlté: „Ki akarna továbbra is kételkedni a bekövetkezett pillanat komolyságában. Hogy az Oroszországgal párhuzamos politika kísérlete nem sikerült, azt ma már jogosult hangok is bevállják, és a szerb fejedelem hadüzenete, amely Boszniát és Hercegovinát a jövő Nagy-Szerbiája számára igényli, azoknak az utolsó illúzióit látszik összetörni, akik a keleti kérdés békés, Oroszországgal karöltött megoldását lehetségesnek tartották.”⁵⁶ Ugyanakkor ismét kiállnak Törökország mellett; ez a kiállás pedig az osztrák hatalmi politika egyértelmű megnyilvánulása: „Életkérdés Ausztria számára, hogy Törökország az éppen kitört háborúban győztes maradjon. Mert ha vereséget szenvedne, úgy Ausztria állandóan fenyegetve lenne dél felől.”⁵⁷

A keleti kérdés jellegének megváltozása következtében valóban lehetetlen a status quo politikájának fenntartása a megváltozott körülmények között. A két legérdekeltőbb nagyhatalomnak — Ausztria-Magyarországnak és Oroszországnak — a háború lehetséges lefolyását és kimenetelét mérlegelés tárgyává kell tennie. Így jön létre a két külügyminiszter 1876 júliusi reichstadti találkozója, ahol Andrásy minden eshetőséget figyelembevévő megállapodást kényszerül kötni.⁵⁸ Habár ezeknek a teljes szövegét nem hozzák nyilvánosságra, maga a meggyegyzés ténye letargiát vált ki az osztrák

⁵³ NFP, 1876. jan. 8.

⁵⁴ NFP, 1876. máj. 6.

⁵⁵ *Diószei I.*: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika (Bpest. 1967) 264. l.

⁵⁶ NFP, 1876. júl. 2.

⁵⁷ NFP, 1876. júl. 4.

⁵⁸ *Wertheimer É.*: Gróf Andrásy Gyula élete és kora (Bpest. 1910) 2. köt. 323. l.

liberálisokban: „Ezek a kikötések, mondjuk csak ki, az orosz kancellár eklatáns sikerét jelölik.”⁵⁹

A reichstadti találkozó után felröppenő, annexiót emlegető hírekkel szemben azonnal élesen elítélő álláspontot foglal el a Verfassungspartei lapja: „A délszláv országok Ausztria általi annexiójának esztelen politikájáról nem is beszélünk. Erre nincs tér. Aki nem vet, ne is arasson. Aki nem harcol, ne is zsákmányoljon. Sem a törökök, sem a szerbek nem azért véreznek, hogy egy harmadik — Ausztria — kapjon egy darab országot. Mindketten a birtoklásért harcolnak, és döntenek ebben a fegyverek. A másik a zsákmány megosztásának a politikája lenne, és Oroszország ostoba lenne, ha nem nyúlna egy nagy darab felé.”⁶⁰ De nemcsak ebben a kérdésben fordulnak a hivatalos politikai irányvonal ellen, hanem a Monarchia semlegességének proklamálása ellen is kikelnek: „Úgy hisszük, csak két hadviselő hatalom között lehet semlegesnek lenni, egy szomszéd országbeli felkelés esetében a »semlegesség« szót egyáltalán nem szabad használni, mert ebben az esetben minden kormány kötelességei elő vannak írva.”⁶¹

Az osztrák liberálisok Törökország győzelmére számítanak: „Szerbiának nincs lehetősége, hogy ebből a harcból győztesként kerüljön ki.”⁶² Ezért elleneznek mindenfajta beavatkozást a nagyhatalmak részéről: „A hadiszerecsének van döntő szava, egyes-egyedül, és nem szabad helyét egy kétértelmű diplomáciának átadni, amelynek békéltetése inkább bajjal-teli Törökország számára, mint az ellenséggel vívott harc.”⁶³ Helyesnek viszont egy Törökország javára teendő közvetítést: „A közvetítés csak arra törekedhet, és arra kell törekednie, hogy a harcot lerövidítse, de nem szabad a gyengébb fél egyoldalú előnyben részesítését követni. Úgy hisszük, hogy Törökország Szerbia feletti hűbérúri jogait annak erősebb képviselőjét illetően is el kell ismerni, és hogy Milan fejedelemnek az általa vezetett szerencsétlen hadjárat jobb tanulmányozása céljából vissza kell vonulnia a magánéletbe. Szerbia ettől még nem fog tönkremenni, és a porta ezáltal olyan előnyben részesül, amelyre szüksége van, hogy a felkelések ne térjenek vissza állandóan, és a Balkán-félsziget országai ne legyenek a legvadabb harcok állandó színterei.”⁶⁴

Ugyancsak elítélik a bekövetkező jelentős török győzelmeket ellensúlyozni akaró orosz diplomáciai törekvéseket, és szembeállítják a két véleményt: „Oroszország a többi hatalmat ahhoz az alapelvhez igyekszik téríteni, hogy Szerbiának a háború által semmit sem szabad veszítenie, eddigi előnyös helyzetét meg kell tartani, és Törökországnak le kell arról mondania, hogy győzelmeiből bármilyen gyakorlati hasznot húzzon.”⁶⁵ Ezzel szemben az osztrák liberálisok éppen ellenkező véleményt képviselnek: „Hogy ne hamis béke legyen, hogy Szerbia ne . . . Törökország nyugtalan szomszédja maradjon, a hatalmaknak arról kell gondoskodniuk, hogy Törökország biztos garanciák révén védve legyen a szerbek részéről kiinduló ismételt szándékos békeszegés ellen. Ha a Szerbia által kihívott közvetítés ezt nem valósítja meg, akkor éppen semmire sem használható, és inkább a háború tartana tovább.”⁶⁶

A szerb kormány 1876 augusztusi lépését vizsgálva, amellyel a nagyhatalmak közvetítését kérte egy fegyverszünet létrehozására, nem adnak hitelt Szerbia békevágyának, úgy látják, csak időnyerés a célja, ezért a törököket további harca, döntő győzelem

⁵⁹ NFP, 1876. júl. 12.

⁶⁰ NFP, 1876. aug. 3.

⁶¹ NFP, 1876. júl. 14.

⁶² NFP, 1876. aug. 6.

⁶³ NFP, 1876. aug. 3.

⁶⁴ NFP, 1876. aug. 10.

⁶⁵ NFP, 1876. aug. 25.

⁶⁶ NFP, 1876. aug. 26.

kicsikarására biztatja a Neue Freie Presse: „Úgy véljük, Törökországnak még elég ideje van, hogy még néhány győzelmet kivívjon, és a szerbek utolsó reményeit szét-tépje, mielőtt az idegen képviselők Konstantinápolyban kormányaik közös javaslatát átnyújtják.”⁶⁷ Egyúttal a békekötést teljesen Törökországra akarják bízni: „Ami a békefeltételeket illeti, Törökország dolga, hogy kimondja azokat.”⁶⁸ Elítéli a közvetítési kísérleteket, mivel azok Szerbia érdekében történnek: „Ha ma minden oldalról hírek érkeznek, hogy a porta a közvetítést vissza akarja utasítani, hogy a harcot ellenségei teljes leveréséig folytatni akarja, akkor ez Ausztriának nem lehet nem szívesen üdvözölt tény, és ha államférfiaink okosak, úgy felhagynak a porta békére szorításával.”⁶⁹

A rendkívül súlyos török békefeltételek nyilvánosságra hozásakor a nagyhatalmak elutasító magatartásával szemben a Verfassungspartei lapja ismét Törökország mellé áll: „A hatalmak többsége a győztes vagy vesztes Szerbia védelmezőjének tartja magát, Törökországot beteg embernek tekinti, mégha ez a beteg katonai erőt és életképességet mutat is fel, és mialatt különben a tények logikáját követik, azt ebben az esetben nem engedik érvényesülni.”⁷⁰ A nagyhatalmaknak a keleti kérdés rendezésére összehívott 1876. decemberi konstantinápolyi nagyköveti konferenciájáról ugyanilyen elítélően nyilatkoznak: „Az európai hatalmaknak a keleti kérdés békés megoldását célzó Konstantinápolyban ülésező konferenciája eddigi lefolyása újra ijesztő módon megmutatta, milyen könnyelműen, milyen felületesen és mennyire elvtelenül tárgyalják meg a nagy politikai kérdéseket, és milyen bölcsesség az, amely államok és népek sorsáról, békéről és háborúról dönteni merészel.”⁷¹ A válság megoldásának kulcsát csakis a török alkotmányban látják: „Sem a konferencia felismerhetetlenségig módosított határozatai, sem az Andrassy-féle jegyzék nem képezheti egy kompromisszum alapját. Ez az alap egyesegyedül csak a török alkotmányban van adva.”⁷² A konstantinápolyi nagyköveti értekezlet a nagyhatalmak részéről tett javaslatok Törökország általi visszautasításával 1877. január derekán valóban kudarcra ér véget.

A keleti kérdés megoldását Oroszország tartja legfontosabbnak, a konferencia kudarcát után kénytelen a fegyveres konfliktust előtérbe helyezni. Az orosz háborús körök akár Ausztria-Magyarország ellenében is hajlandók fegyveres megoldásra. Andrassy is eljöttnek látja az időt az Oroszország elleni háborúra. Németország azonban mindkét fél tudomására hozza, hogy a megegyezés áll érdekében. Nem marad más választás, mint orosz—osztrák—magyar megállapodást kötni, így aláírják az 1877. januári budapesti egyezményt.⁷³ Erről a megállapodásról bizonyára nem tud a Neue Freie Presse, mert egyetlen sor sem jelzi ellenkezőjét, sőt az egyezmény aláírása után egy hónappal e sorokat vetik papírra: „Egyetlen államnak sincs kedve, hogy Oroszországot egy Törökország elleni támadásnál akár erkölcsileg is támogassa. Az orosz politika nem talál sem szövetségeseket, sem felhatalmazókat.”⁷⁴

Ennek ellenére elkerülhetetlennek látják az orosz—török összecsapást, amely egyelőre várat magára Oroszország diplomáciai tapogatózásai és a kedvező tavaszi időjárás kivárása miatt: „Meddig kell még a két hadseregnek, — az oroszoknak a Prut mentén, a töröknek a dunai vilajetben, — állásaiban kitartani? Mindkét fél részére a háborús készültség, amelyben vannak, anyagilag majdnem annyira pusztító, mint maga

⁶⁷ NFP, 1876. aug. 27.

⁶⁸ NFP, 1876. aug. 29.

⁶⁹ NFP, 1876. szept. 3.

⁷⁰ NFP, 1876. szept. 23.

⁷¹ NFP, 1877. jan. 11.

⁷² Uo.

⁷³ *Dobozegi I.*: i. m. 269. l.

⁷⁴ NFP, 1877. febr. 16.

a háború. A mostani állapot már nem tarthat sokáig, mindkét oldalról olyan hangok hallatszanak, amelyek a harc megkezdése után kiáltanak.”⁷⁵ Az újabb háborúért is a nagyhatalmakra hárítják a felelősséget: „Nem a porta, a diplomácia viseli a bűnt, ha a béke érdekében történő minden erőfeszítés kudarcot vall, mert azt állandóan rossz helyen és hibás feltételezések mellett tették.”⁷⁶ Ebben a helyzetben a Monarchia hivatalos kormánypolitikával szemben megállapítják: nem nézhetjük fölényes közömbösséggel a dolgokat, az események folyását nem követhetjük csupán ráéő nézőként, nem proklamálhatunk kezdettől fogva politikai, erkölcsi, katonai semlegességet.”⁷⁷ Pontosabban is megmondják, mit értenek azon, amit ilyen szépen körülírtak: „Akarjuk, vagy nem, Románia orosz megszállása, az oroszoknak a Dunán túl való megjelenése akcióba hív bennünket.”⁷⁸

1877 áprilisában mindkét fél elhatározza a hadműveletek megkezdését. Oroszország a régi, Románián átvezető hadiutat választja a támadásra. A szabad átvonulást az április 16-i szerződésben biztosítja, amelyben egyúttal a Törökországtól függőségben levő államnak garantálja a függetlenséget és védelmét.⁷⁹ Meglepő módon erről a szerződésről alig tesz említést az osztrák liberális lap: „Bár a románokkal szemben mindig kevés jót tételeztünk fel, meglepett bennünket az orosz—román megegyezés.”⁸⁰ Érdekeiket azonban oly mértékben találják megtámadva, hogy a Monarchia fellépését kívánják: „Lassanként ideje lesz, hogy Ausztria beszéljen, Németországgal és Angliával egy közös politikáról megegyezzek. A tiszta passzivitást, amely minden eseményt megtörténni hagy, és a kezeit az ölébe teszi, hacsak éppen nem a saját háza ég, fel kell adnunk; az április 16-i megegyezés éles figyelmeztetés, hogy Ausztriának fel kell hagynia azzal, hogy »fél eszközökkel és fél tettekkel habozva haladjon.«”⁸¹

Az április 24-i orosz hadüzenetet az európai kabinetek kulisszák mögötti tárgyalásai követik, elsősorban a két legérdekeltebb kormány — Anglia és Ausztria-Magyarország — között folyik az érintkezés, anélkül, hogy sikerülne közös fellépésben megegyezni.⁸² Minderről azonban a Neue Freie Presse semmit sem tud, egész Európát a törökök magára hagyásával vádolja: „Törökország teljesen saját erejére van utalva. Egy kéz sem akar Európa által garantált integritásának a védelmére megmozdulni; a szerződéseket, amelyek segítséget biztosítottak, Oroszország szét tépi, a többi hatalom figyelemre sem méltatja. Oroszország felgöngyölti egész Kelet-Európát anélkül, hogy valaki is ellenvetést tenne.”⁸³

De még a diplomáciai lépéseket is kevésnek találná a Verfassungspartei lapja, a várhatóan elkerülhetetlen, nagyarányú orosz győzelmeket ellensúlyozandó, preventív hadműveleteket várna el a Monarchiától: „A legjobb politika Szerbia elfoglalása lenne. Ott nemcsak az oroszok átvonulását és a fejedelemségnek a háborúban való részvételét akadályozná meg az osztrák csapatok, hanem a bulgáriai oldalszárnyat is biztosító állást foglalnának el.”⁸⁴ Ugyanakkor nem egyedül akarnak szembeszállni az orosz veszéllyel. A Dunán sikeresen átkelő és előrenyomuló orosz csapatok láttán úgy vélik: „Minél tovább nyomulnak az oroszok előre, annál komolyabb, de annál kényszerítőbb is lesz a helyzet. Ausztria kormánya jól tenné, ha az események folyásának éberebb ellenőrzé-

⁷⁵ NFP, 1877. márc. 1.

⁷⁶ NFP, 1877. ápr. 10.

⁷⁷ NFP, 1877. ápr. 21.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ *Fr. Haselmayer*: i. m. 139. l.

⁸⁰ NFP, 1877. máj. 1.

⁸¹ Uo.

⁸² *Diószegi I.*: i. m. 270. l.

⁸³ NFP, 1877. máj. 26.

⁸⁴ NFP, 1877. jún. 20.

sére intene, és a »becsületre és hűségre« appellálna. Ilyen párhuzamos eljárásnál kifejlődnék az Anglia és Ausztria — a kelet-európai egyensúly két őrzője — közötti szívesen látott és szilárd érintkezés.⁸⁵

A Monarchia tartózkodó külpolitikáját, amely az első orosz győzelmek hatására változik meg,⁸⁶ a vezető liberális lap nemcsak rezignáltan fogadja, hanem egyenesen Angliától vár erélyesebb fellépést: „Felismerhetnék Londonban: az a remény, hogy Ausztria határozott magatartást fog tanúsítani, és megvédi keleti érdekeit Oroszország ellen, teljesen megalapozatlan volt, és hogy Ausztriát nem lehet előre tólni, hanem maguknak kell cselekedni, hogy a háború ne legyen krónikus baj.”⁸⁷

A kezdeti török sikerek ugyan reménnyel töltik el az osztrák liberálisokat, Plevna elestét azonban, amely döntő változást hoz a hadműveletekben, az eseményhez illő komolysággal fogadják. Jól látják, hogy az orosz csapatokat nem lehet megállítani, és az orosz csapatok Plevnába való bevonulásának másnapján a török kormánynek az azonnali békekötést tanácsolják: „Mind a katonai, mind a politikai megfontolások a plevnai események tekintetében kézenfekvővé teszik a török kormánynek: szükségszerű, hogy ti. mentse a vereségből, ami menthető, ha nem akar az ellenállás folytatásával mindent kockára tenni. Ha tehát tanácsot adhatnánk a török kormány számára, úgy azt mondanánk, igyekezze megbarátkozni a békekötés célszerűségének a gondolatával.”⁸⁸

Plevna eleste után valóban szinte megszűnik a török ellenállás, és az orosz csapatok gyors ütemben vonulhatnak Konstantinápoly felé. Anglia és Ausztria-Magyarország is most már komolyan nyugtalanodni kezd, és jegyzékben fordul Oroszországhoz.⁸⁹ Ezt üdvözli a Verfassungspartei szócsöve is: „Az egész diplomáciai akció szörnyen későn jön, de még mindig időben, hogy az orosz—török különbékét megakadályozza. Mindenestre csak abban az esetben, ha Anglia elhatározta, hogy a keleti csomó kielégítő megoldására egész hatalmát beveti, és ha Ausztria ebben kéz a kézben megy vele.”⁹⁰ Ez azonban korántsem jelenti az Oroszország elleni háborúra való elszántságot. Andrassy javaslatainak ismertté válásakor, amelyet a békekötés pontjainak egy európai konferencián való megtárgyalására tett, egyértelműen leszögeztek ezt: „A konferencia az utolsó kísérlet, hogy elkerüljenek egy európai háborút. Oroszország ugyan ismételtelen kinyilvánította ellenszenvét minden kongresszussal vagy konferenciával szemben, de ha minden más hatalom, ahogyan valószínű, elfogadja Andrassy meghívását, aligha utasíthatják azt vissza Pétervárott.”⁹¹

Jegyzékekkel azonban nem lehet megállítani Oroszországot, egészen Konstantinápoly elővárosáig vonulnak csapatai, míg január 31-én megkötik a fegyverszünetet. A békekötésről azonban nem nyilatkoznak. Anglia elhatározza magát a háborúra, csak Ausztria-Magyarországra vár. Andrassy azonban, aki szintén eljöttnek látja az időt, kisebbségben marad, mert éppen a Verfassungspartei képviselő osztrák miniszterelnök is ellene szavaz a közös minisztertanács ülésén.⁹² Ugyanez a vélemény tükröződik a párt lapjában is: „Úgy hisszük, hogy jobban szolgálná az általános jólétet, és őszintébb hazafi lenne az, aki óvna egy véres és kilátástalan háborútól, mintha meggondolatlanul és saját lelkiismeretét túlharsogva, — amely kérlelhetetlenül figyelmeztet az elkövetett

⁸⁵ NFP, 1877. jún. 26.

⁸⁶ *Diószegi I.*: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája (*Diószegi I.*: Hazánk és Európa. Bpest. 1970)275. l.

⁸⁷ NFP, 1877. aug. 30.

⁸⁸ NFP, 1877. dec. 12.

⁸⁹ *Diószegi I.*: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika, 271. l.

⁹⁰ NFP, 1878. jan. 18.

⁹¹ NFP, 1878. jan. 31.

⁹² *Diószegi I.*: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, 257. l.

bűnökre, — a háború furiájának elszabadítására uszít.⁹³ Nem orosz-ellenes háborút akarnak, csak Oroszországra gyakorolt nyomást: „Arról lesz szó, hogy a különböző programok között kompromisszumot érjenek el, vagy egészen konkrétan kimondva: az orosz igényekből annyit lealkudjanak, hogy Ausztria és Anglia érdekeit a keleti ügyek új helyzete ne sértse érzékenyen.”⁹⁴

A Monarchia hallgatása következtében Oroszországban a szélsőséges körök kerekednek felül, és az 1878. március 3-án aláírt San Stefano-i békében Oroszország kizárólag saját érdekeit és elképzeléseit juttatja érvényre.⁹⁵ Ez azonban határozottan Ausztria-Magyarország és Anglia érdekeibe vág. Andrássy jegyzéket juttat el az érdekelt hatalmakhoz, amelyben nemzetközi kongresszus összehívását indítványozza a béke statutumainak felülvizsgálása céljából. Anglia teljes erejével e mellé áll, és Németország is követi a példát. Ha Oroszország nem akar újabb háborút, engedni kényszerül. Andrássynak e lépését támogatja a Verfassungspartei lapja: „Milyen pompás lehetőség Andrássy gróf számára, hogy diplomáciai adottságait a legcsillogóbb fényben mutassa, hogy az orosz hangulatokból való megtérést bizonyítsa, és hogy a San Stefano-i békébe merész csapással belevágja baltáját.”⁹⁶

A nemzetközi kongresszus előkészítése egyúttal diplomáciai csatározások ideje is. A Neue Freie Presse világosan látja az erőviszonyokat: „A hatalmakhoz intézett meghívásból látjuk, hogy Németország átvette az Anglia és Oroszország közötti formális közvetítő szerepet, és a »becsületes alkusz« szerepét gondosan látta el. A követelést, amit Anglia állított, lényegében teljesítették: a kongresszus azért ül össze, hogy az egész San Stefano-i békeszerződést megvizsgálja, és annak egyetlen cikkelyét sem vonják ki a vizsgálat alól. Itt tehát Oroszország teljesen engedett, és ebben joggal látni annak bizonyítékát, hogy egy új háborúhoz, — akármi is legyen az oka, — nem érzi magát elég erősnek, és azt elkerülni igyekszik.”⁹⁷

A Balkán sorsa felett dönteni hivatott nagyhatalmi kongresszus 1878 júniusban ül össze Berlinben. Az osztrák liberálisok lapja nem táplál illúziót, a megnyitáskor megállapítják: „A berlini kongresszus a legjobb esetben sem gondolhat többre, mint egy védőbástya létrehozására, amely mögött az európai békét évek sorára elrejtik.”⁹⁸ Konkrétan is megfogalmazzák aggodalmaik okát: „A párizsi szerződés súlyosabban érintette Oroszországot, mint bármely korábbi európai szerződés, és mégis húsz évvel ennek megkötése után — mindenesetre rendkívüli európai viszonyok védelmében és a kormányok sajnálatos elvakultsága következtében — összeszedte magát, és újra megkísérelte a Kelet meghódítását. Attól lehet tartani, Oroszországnak nem lesz húsz évre szüksége, hogy áttörje azokat a gyenge korlátokat, amelyeket a berlini kongresszus a szláv terjeszkedés ellen felállít.”⁹⁹ Ezen megfontolások miatt a berlini kongresszuson megszülető, a San Stefano-i béke helyébe lépő és Kelet-Európa térképét alaposan átrajzoló szerződést¹⁰⁰ is sommásan elvetik: „A kongresszus egész munkája tartósság igénye nélküli kontármunka és tákolmány.”¹⁰¹

A három császár szövetségével szakító osztrák-magyar külpolitika sikerének látható jele a berlini kongresszustól Bosznia, Hercegovina és a novibazári szandzsák okkupációjára nyert felhatalmazás. Az okkupáció gondolatát a vezető osztrák liberális

⁹³ NFP, 1878. febr. 15.

⁹⁴ NFP, 1878. febr. 19.

⁹⁵ *Diószei I.*: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika, 272. l.

⁹⁶ NFP, 1878. ápr. 6.

⁹⁷ NFP, 1878. jún. 5.

⁹⁸ NFP, 1878. jún. 14.

⁹⁹ NFP, 1878. jún. 23.

¹⁰⁰ *Diószei I.*: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika, 275. l.

¹⁰¹ NFP, 1878. júl. 10.

lap állandóan ellenezte, az okkupált tartományokba való bevonuláskor azonban így vélekedik: „Hiábavaló lenne még ma is észokokkal vitatkozni az okkupációval szemben. El kell fogadni a tényt, és azt kívánni, hogy jól sikerüljön a Monarchia számára, mégha ennek a kívánságnak a teljesedésében nem is hiszünk.”¹⁰²

Az okkupált tartományok lakosságának ellenállásába ütközött osztrák-magyar hadak csatározásainak híre újra a Monarchia egész keleti politikájának éles bírálatát váltja ki a liberálisokból: „Az a politika, amely az orosz—török háború alatt Oroszországra kacsingatott, hogy a San Stefano-i békével kioktassák: súlyosan megtévesztették; az a politika, amely ellenzett minden energikus beavatkozását a keleti zavargásokba, amíg itt volt az ideje, és valódi hasznot hozhatott volna, hogy haderőnk egy részét később tisztázatlan célokra bevesse; az a politika, amely ahelyett hogy két évvel ezelőtt bevonult volna Szerbiába, és eltiporta volna a tüzet, mielőtt az még elterjedt, ma Boszniában menetel, és új harcokat gyújt, amelyeknek a vége nem látható; — ez a politika és nem a Szapáry-hadosztály szenvedett vereséget Dolny-Tuzla és Dobog között.”¹⁰³ A hivatalos osztrák külpolitikával szembeállítják saját koncepciójukat: „A nagy tévedés, amely Andrássy gróf politikájának alapja, abban áll, hogy Ausztriát az okkupált országok igazgatásának felelősségével terheli anélkül, hogy figyelembe venné: azt a célt, hogy kiterjessze az osztrák hatalmi szférát, sokkal jobban és biztosabban elérheti, ha az érdekek kölcsönös előmozdítása révén a Balkán félsziget nyugati felének gravitációs központját Ausztriába helyezi át. Hogy ezt a gondolatot realizálja, nincs más eszköz, mint hogy ezeket az új államokat és területeket felvegye vámszövetségünkbe.”¹⁰⁴

Az osztrák liberális sajtó szenvedélyes hangon támadja a kormány okkupációs politikáját; így vélekedik a Verfassungspartei lapja is: „Bécs és Ausztria független sajtója . . . egyszerűen hazafias kötelességét teljesítette, amikor kifejezést adott annak a gondolatnak, hogy mélyen fájdalmas az újjászervezett hadsereg első próbáját Bosznia és Hercegovina feneketlen útjain, zord szakadékokban végrehajtani, fiatal virágzó férfiak ezreit kiszolgáltatni a halálnak, megcsonkulásnak, megbetegedésnek egy olyan politika érvényesítéséért, amely ellen az egész világ — beleértve a két országrész minisztériumát is — napról napra fellázad, egy olyan politikáéért, amely jelszavát titokban tartja, mert azt nem meri kimondani.”¹⁰⁵

Az udvari párt okkupációs politikája az osztrák és magyar országrész liberálisainak ellenállása következtében belpolitikai válsághoz vezet.¹⁰⁶ Az osztrák kormányválság kirobbanásakor a Verfassungspartei lapja az osztrák liberálisok egységét hangsúlyozza a keleti kérdést illetően: „A Verfassungspartei minden frakciója a baloldaliak kivételével . . . megfogalmazta jóakarató véleményét a Pretis báró által felállított kormányprogramról. Szavazataik lényegesen különböznek egymástól, és eltérnek az egyes program-pontok megítélésében, de egy közös bennük: Andrássy gróf okkupációs politikáját minden frakció helyteleníti, és ennek következtében Pretis báró programját teljesen és feltétel nélkül egyetlen frakció sem fogadja el.”¹⁰⁷

Az okkupációs politika körül kirobbant válság, a Verfassungspartei éles és egyértelmű szembenállása az udvari párttal, a Monarchia külpolitikái irányvonalával nemcsak osztrák kormányválsághoz vezet, hanem a Verfassungspartei kormánypártként való megbukását is jelenti,¹⁰⁸ a liberális minisztérium helyét 1879 augusztusában konzervatív

¹⁰² NFP, 1878. júl. 30.

¹⁰³ NFP, 1878. aug. 17.

¹⁰⁴ NFP, 1878. szept. 7.

¹⁰⁵ NFP, 1878. okt. 4.

¹⁰⁶ *Diószegi I.*: Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája, 261. l.

¹⁰⁷ NFP, 1878. okt. 27.

¹⁰⁸ *R. Charmatz*: Deutsch-österreichische Politik (Leipzig, 1907) 360. l.

színezetű koalíciós kormány veszi át. Ezzel a Verfassungspartei reménye is megszűnik, hogy befolyással lehet a Monarchia sorsának intézésére, a liberalizmus egyeduralmának Ausztriában egyszer s mindenkorra vége szakad. A Neue Freie Presse így sóhajt ekkor fel: „Mi maradt a pártnak hátra, mint az ellentmondás és a tagadás? Kisebbségbe szorítva, kényszerítve, hogy egy kormányt és rendszert elviseljen, amelyre semmi befolyással nem rendelkezik, a német liberális párt nem szűnik meg ezt a jogot nyomatékosan felhasználni.”¹⁰⁹

¹⁰⁹ NFP, 1879. júl. 18.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Gaál György:

A magyar történelem tanítása Jugoszláviában*

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban egyesült hat köztársaság mindgyike önállóan, nemzeti hagyományainak megfelelően szervezi, építi és fejleszti iskolahálózatát, tanterveket készít, és oktató-nevelő tevékenységet folytat. Ezért nem lehet egyszerűen úgy feltenni a kérdést, hogy miként tanítják Jugoszláviában a magyar történelmet, hanem csak arról írhatunk, hogy ezt a kérdést hogyan oldottuk meg az egyes köztársaságokban. Tehát, ha teljes képet akarnánk nyújtani, elemeznünk kellene a hat köztársaság hatféle megközelítési módját és azok iskolatípusok szerinti variánsait, és még ehhez is hozzá kellene vennünk az autonóm tartományok tanterveit, ami azt jelenti, hogy ha kimerítő és teljes képet akarnánk nyújtani: összesen nyolc tantervet és annak is számos variánsát kellene figyelemmel kísérenünk. Ehhez beszámolóink keretei nem elégségesek, de szükségét sem érezzük. Ezért a Szerb Szocialista Köztársaság történelem-tantervét ismertetem, utána pedig a magyar tagozatok számára készített tantervet mutatom be azzal az előzetes megjegyzéssel, hogy a többi köztársaság programjaiban kisebb-nagyobb eltérés észlelhető.

Az autonóm tartományok (a Szerb Szocialista Köztársaság területén van az Autonóm Szocialista Vajdaság és az Autonóm Szocialista Kosovo) tanügyi szervei a nemzetiségi iskolák számára a Szerb Szocialista Köztársaság történelemtanítási programját módosíthatják. Az autonóm egységek élnek is jogaikkal, mégpedig úgy, hogy a köztársasági programkeretbe beiktatják a megfelelő helyen az egyes nemzetiségek, tehát pl. az albánok számára az albán, a magyarok számára a magyar történelmi anyag bővebb, kimerítőbb ismertetését. A Szerb Szocialista Köztársaság területén levő szerb-horvát tantervelvű iskolák történelmi tantervei rendelkeznek tehát olyan programtételekkel, amelyek alapján a szerb-horvát nyelvű diákok bizonyos információkat kapnak a magyar nép történetéről. (Hogy mennyit és miképpen, arra a későbbiekben visszatérek.) Viszont a Szerb Szocialista Köztársaság területén levő vajdasági magyar diákok számára készült kiegészítő programok sokkal kimerítőbb ismereteket biztosítanak a magyar nép történetéből, mint a nem magyaroknak.

Iskolahálózatunk ismerete nélkül aligha tudunk megfelelő értékelést adni a program adta lehetőségekről, ezért a legtömörebb formában erre is kitérünk. Jugoszláviában a nyolcosztályos kötelező általános iskolák hálózatára négy éves középiskolai hálózat épül. Gimnáziumainkban két tanítási tagozat fejlődött ki, így a diákok az első osztály befejezése után választhatnak társadalomtudományi-nyelvi, és természettudományi-matematikai tagozat között. Történelemtanítás szempontjából ez a következő különbséget vonja maga után: a társadalmi tagozaton négy éven át heti 3 órában tanítjuk a történelmet, a természettudományi tagozaton pedig az első és második évben 3—3,

* Gaál György tanügyi tanácsos, a Vajdasági Történelmi Társulat elnöke, 1970 júliusában Keszthelyen, a történelemtanárok nyári egyetemén tartott előadása.

a harmadikban heti 2 órában, a negyedik évben pedig már nem szerepel a történelem a tantárgyak között. A szakközépiskolákban az első két évfolyamban heti 2—2 óra történelmet tanítunk. Általános iskoláinkban a VI., VII. és VIII. osztályban ugyancsak heti 2—2 órában tanítunk történelmet. Tanáraink állandóan panaszkodnak a heti óraszám alacsony voltára, főleg az általános iskolában és a szakközépiskolákban. Nem lehet kétségbe vonni e panasz jogosultságát, viszont diákjaink túlterheltsége nem teszi lehetővé, hogy ezen az óraszámmon változtassunk.

A magyar történelem a szerb-horvát tannyelvű iskolákban

A Szerb Szocialista Köztársaság azon *általános iskoláiban*, ahol a tanítási nyelv a szerb-horvát, a jelenlegi tanterv 1959-ben lépett életbe. Ha tételeit elemzés tárgyává tesszük, a következő, direkt utalásokat találjuk benne a magyar történelem anyagára: A mohácsi vész, a törökök előretörése Közép-Európában. — Az 1848-as év forradalmi Európában és hazánk területein. — Az 1867. évi kiegyezés. — A szerbek és horvátok közös harca Bécs és Pest ellen. — Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása és a Szerb-Horvát-Szlovén állam keletkezése.

Ha bepillantunk a tankönyvekbe, látjuk, hogy ez a szűk keret valamennyire kibővül. Az első információkat a magyarokról a szerb kisdíák *a hatodik osztályban* kapja, mégpedig a horvát történelemmel kapcsolatban. A nyolc soros közlemény a következő: „A IX. század végén új nép vándorolt be Pannóniába, — oda, ahol valaha a hunok, majd később az avarok éltek, — az ugor vagy a magyar nép, amely Ázsiából jött. Nomád életmódot folytattak és lovasságukkal a szomszéd népeket támadták. Tomiszláv visszaverte támadásukat Horvátország ellen. Harcolva a magyarok ellen, ő csatolta országához a Száva menti Horvátországot, saját országhatárát kibővítve egészen a Dráva folyóig.”¹

A horvát állam bukásával kapcsolatban, Péter király halálának leírásakor ezzel a szöveggel találkozunk: „Harcban a magyar királlyal, 1097-ben a Gvozđ hegységben esett el, e hegységet a király nevére Petrova Gorának nevezték el.

Amikor Kálmán magyar király 1102-ben újabb hadjáratot indított Horvátország ellen, a nemzeti nemesség belátta, hogy nem tud neki ellenállni; elismerte fennhatóságát. Így lépett be Horvátország a magyar állam keretébe. Ott megőrizte ugyan sajátos helyzetét, de függetlenségét elveszítette.”²

Megemlíti a tankönyv a magyarokat a szerb állam megújulásával kapcsolatban is, kiemelve, hogy Časlav, aki a bolgárok alól szabadította fel országát, „új ellenséggel volt kénytelen szembeszállni, a magyarokkal, akik már előbb a horvát területeket is támadták. Egyes források szerint a magyarokkal folytatott harcban esett el.”³

Bosznia történelmét vizsgálva, a tankönyv szerzője 11 soros bekezdésben — „A magyar befolyás” alcím alatt — tárgyalja az 1102 és 1167 közötti időszakot, megállapítva, hogy Horvátország után nemsokára Bosznia is magyar fennhatóság alá jutott, és hogy a magyar király e tartományban Borics bánt juttatta hatalomra. Kulin bán nevével kapcsolatban a diákok megtudják, hogy Bosznia, Bizánc ellen harcolva, újra Magyarország felé közeledett, mert az Bizánc régi ellenfele volt.⁴

¹ Dr. Ivan Bozić: *Istorija za VI. razred osnovne škole*. Treće izdanje. Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd. 1969. 151. l.

² Uo. 154. l.

³ Uo. 158. l.

⁴ Uo. 174. l.

A „boszniai egyház” című fejezetben meg van említve, hogy a magyar királyok „keresztes hadjáratokat” vezettek az eretnekek megsemmisítése végett. Ideiglenesen sikerült is nekik Bosznia egyes részeit megszállni.⁵

„A bosnyák állam felemelkedése” című tanítási egység egyik alcíme: „Harc a magyarok ellen” a következő információkat nyújtja a diákoknak: „A magyar király a XIII. század közepéig néhány hadjáratot indított Bosznia ellen. Hadseregei vérrel és vassal pusztították el e földet, de mégsem érték el tartós eredményeket. Egyes bánok elismerték a magyar király fennhatóságát, és ígérettek, hogy áttérnek a katolikus hitre, de minden a régi szerint maradt. A magyar fennhatóság Bosznia felett még a XIII. század végéig sem tartott.”⁶

I. Tvrtko uralkodásával kapcsolatban megemlíti a tankönyv, hogy I. Lajos király halála után (1382) Boszniahoz került „a néhai Horvátország legnagyobb része” valamint Kotor városa is, amely valaha a magyarok fennhatóságát ismerte el.⁷

„Horvátország a magyar állam keretei közt” e tankönyv önálló három és fél oldalas fejezete, amely a XII. századtól a XV. század végéig tárgyalja ezt a kérdést, elsősorban horvát szemszögből értékelve azt. A diákok megismerkednek a horvát nemesség helyzetével, az államberendezéssel, a tatárjárással, a főnemesség előretörésével (Subiécok), az Anjou dinasztia hatalomrajutásával, Róbert Károly és I. Lajos törekvéseivel a központi hatalom megerősítésére, a Cillei család feltörésével, valamint Velence harcával a dalmát tengerparti városok megszerzéséért, ami 1420-ban Velence győzelmével végződött.⁸

A szerb—magyar kapcsolatokra utal a tankönyv Steván Lazarević despotával kapcsolatban, amikor megemlíti, hogy e szerb uralkodó az amgorai ütközetből visszatérve, „a magyar királyhoz közeledett, akitől a macsói bánságot és Belgrádot kapta, ahová székhelyét is áthelyezte”.⁹

Djurád Branković despotáról a tankönyv megjegyzi, hogy egyaránt elismerte a török szultán és a magyar király fennhatóságát. „Nehéz helyzetben volt, mert e két uralkodó majdnem állandóan harcban volt egymással. Csapataik átvonultak Szerbia területén, pusztítva és fosztogatva azt. Ezenkívül Djurád kénytelen volt visszaadni a magyar királynak Belgrádot és Macsót.”

Azután, hogy Szerbia 1439. évi bukásáról ír a tankönyv, a szövegben az alábbi sorokkal találkozunk: „A szultán ugyanis, ideiglenes vereséget szenvedve a magyaroktól, megengedte Djurád despotának 1444-ben, hogy Szerbiát felújítsa és hogy visszatérjen Szendrő várába, de mindez csak ideiglenes volt.” Említés történik ezután még arról, hogy Djurád halála után örökösei marakodtak akörül, hogy kinek az oldalára álljanak, így még jobban legyengültek, végül is a törökök 1459-ben leigázták őket. Djurád utódjai sok emberükkel együtt Délmagyarországra menekültek, s innen folytatták az ellenállást a török hódítókkal szemben.¹⁰

Magyarország bukásával egy alcím foglalkozik. Tizennyolc sorból értesülnek a diákok, hogy Magyarország bomlófélben volt, a csatát Mohácsnál vívta meg a két hadsereg, a magyar hadseregben horvátok és szerbek is voltak, de a török ágyúk két óra leforgása alatt szétverték a magyar sereget, a király menekülést kísérelve meg, egy patakba fulladt, a törökök pedig előzőnlőtték és felperzselték az országot. A király halála után a horvát

⁵ Uo. 164. l.

⁶ Uo. 175. l.

⁷ Uo. 178. l.

⁸ Uo. 183—186. l.

⁹ Uo. 214. l.

¹⁰ Uo. 215. l.

nemesség 1527-ben Cetin várában Habsburg Ferdinándot királyává választotta. Szigetvár 1566. évi ostromával zárul e tankönyv anyaga.¹¹

Sem a tankönyvíró, sem a hatodikos tanulók előtt nem kis feladat áll, hiszen az ember megjelenésétől, az őskortól az antik civilizáción és rabszolgatartó rendszeren keresztül egészen a fejlett feudalizmusig kell eljutniuk egy év alatt.

Az általános iskola VII. osztályos történelem-tanterve — és természetesen a tankönyv is — a XVI. századtól az első világháborúig terjedő időszakot öleli fel. A „Népeink osztrák fennhatóság alatt” című fejezetben a diákok megtudják, hogy nemcsak a horvát, hanem a magyar nemesség egy része is a pozsonyi gyűlésen a Habsburg-dinasztiát választja meg uralkodójává, míg a nemesség másik része Magyarország királyává Szapolyai Jánost választotta. Ez polgárháborúhoz vezetett. A hosszantartó harcból Habsburg Ferdinánd került ki győztesként, és ezzel mind Horvátország, mind Magyarország egészen 1918-ig a Habsburg-dinasztia uralma alá került.¹²

„A horvát nemesség harca a bécsi centralizmus ellen” című fejezetben a szerző két oldalt szentel ennek a kérdésnek, aláhúzza, hogy ez a harc a horvát és a magyar nemesség közös ügye volt, s részletesebben elemzi a Zrínyi-összeesküvést. A fejezet a következő megállapítással zárul: „Az összeesküvés bukása nagy hatással volt a horvátországi és magyarországi állapotok további alakulására. Az osztrák uralkodók megsemmisítették legerősebb ellenfeleiket Horvátországban és Magyarországon. A horvát tábor hatásköre csökkent. Zrínyi és Frangepán birtokait felosztották a német nemesség tagjai között, és így az idegen nemesség száma Horvátországban megnőtt.”¹³

A törökök 1683. évi veresége után ismerteti a tankönyv, hogy az osztrák hadsereg — többek közt — Magyarországot is felszabadította.¹⁴ Az osztrák hadsereg veresége után a visszavonuló osztrák hadsereggel együtt Kosovo és Metohia szerb lakossága is nagyrészt elhagyta lakóhelyét, tartva a törökök bosszújától, és a mai Vajdaság és Dél-Magyarország területén telepedett le, — egészen Budáig. Ezután a szerző a szerbek kiváltságairól beszél.

A szerző az illír mozgalom, vagyis a nemzeti ébredés korának horvátországi viszonyait tárgyalva ismerteti, hogy a horvátoknak az osztrákok és a magyarok ellen kellett küzdeniük. Az 1825-ös országgyűlésen a magyar képviselők követelték a magyar nyelv bevezetését Horvátországba is. „A magyar nemesség igyekezett befolyását Horvátországra is kiterjeszteni és Horvátországot a saját tartományává süllyeszteni. Ezt a kísérletet visszautasították, a horvát képviselők szembeálltak vele. 1830-ban azonban a magyar országgyűlés törvényt szavazott meg, mely szerint a magyar hivatalos nyelvvé vált Horvátországban és Magyarországon.* A horvát nemesség többsége elfogadta a magyar országgyűlés határozatát, és ezzel elárulta a horvát nép érdekeit.”¹⁵ Ezután az illír mozgalmat ismerteti a tankönyv, annak harcát a horvát nyelvért a latinnal és magyarul szemben, utal a magyarok harcára az illír mozgalom ellen, vázolja a horvát-magyar, az ún. magyarón párt létrejöttét és az illír mozgalom győzelmét 1847-ben, amikor a horvát nyelvet Horvátországban és Szlavóniában hivatalos nyelvnek nyilvánította a horvát tábor.¹⁶

¹¹ Uo. 220. l.

¹² *Djordje Grubač: Istorija za VII. razred osnovne škole. Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd. 1967. 42. l.*

¹³ Uo. 47—49. l.

¹⁴ Uo. 57. l.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

* Az 1830:8. tc. érvénye nem terjedt ki Horvátországra, ahol a latin maradt a hivatalos nyelv 1848-ig, amikor a horvátokra sérelmes intézkedés 1830-ban a közös országgyűlés (alsótábla) magyar hivatalos nyelve volt, ahol is a horvátoknak jogukban állt 1848-ig latinul, azután horvátul felszólalniok (szerk.).

A tankönyv 14. fejezete az 1848-as forradalmakkal foglalkozik. A következő alcímekkel találkozunk itt: 1) Az európai állapotok a forradalom előestjén. 2) A forradalom Franciaországban kezdődött 1848-ban. 3) Az elnyomott népek harca szabadságukért. 4) A forradalom Ausztriában. 5) Forradalom Horvátországban; a horvát területek egyesülésének követelése. 6) A szerb Vajdaság megteremtésének követelése. 7) Forradalom Szlovéniában, a szlovén területek egyesítésének követelése. 8) Bécs politikája Horvátországgal, a Vajdasággal és Magyarországgal szemben. 9) A magyarok nem ismerték el más nemzetek szabadságra való jogát. 10) A szerbek és horvátok harca a magyarok ellen. 11) A forradalom bukása Európában.¹⁷

Sajnos a tankönyv szövege nem nyújt a diákoknak elég bepillantást a magyar forradalom társadalmi vonatkozásaiba és fejlődési fázisaiba. A negyedik alcím anyaga ismerteti a diákokkal, hogy „a forradalmi hullám elárasztotta Magyarországot, Csehországot, Horvátországot és a Vajdaságot. Az elnyomott népek nemzeteik számára szabadságot és függetlenséget követeltek. Ezenkívül a parasztság milliói a feudális társadalmi rendszer felszámolását és földosztást követeltek. Ezek szerint a forradalomnak nemzeti és szociális jellege volt.” Bécs forradalmakkal szembeni politikáját ismertelve, a szerző rámutat, hogy az két vágányon futott, ahol tehetett, fegyveresen fojtotta el a forradalmakat (pl. Csehországban, Olaszországban és Galíciában), ahol gyengének bizonyult erre, ott engedményekhez folyamodott. Mivel a magyar forradalmat nem tudta elfojtani, igyekezett megnyerni magának a szerbeket és horvátokat. Ezt nem volt nehéz elérni, mert a mozgalom élén Horvátországban Jelačić, a Vajdaságban pedig Rajačić pátriárka állt, „akik a forradalomtól félték, Bécs és a nemesség érdekeit védték.” A magyar forradalom magatartása a horvátországi és a vajdasági eseményekkel kapcsolatban a bécsiek malmára hajtotta a vizet. A magyarok nem akarták elismerni a szerb és horvát nép jogát a nemzeti szabadságra és függetlenségre. „Ezzel a reakciót Bécs köré tömörítették.” A továbbiakban ezt olvashatjuk: „A magyar nép harca haladó volt, mert az osztrák monarchiát rombolta, amely Európa eme részében a reakció fő oszlopa volt. De a magyarok állásfoglalása más népek harca iránt maradi volt és hozzájárult a forradalom vereségéhez.”¹⁸

A 18. fejezet Horvátország történetével foglalkozik a XIX. század második felében, és a XX. század elején. Már az alcímekből is kellőképpen tájékozódhatunk, hogy milyen információkat kapnak a diákok a magyar történelem anyagából: 1) A politikai pártok magatartása Ausztriával, illetve Magyarországgal kapcsolatban. 2) A dualista berendezkedés. 3) A horvát—magyar kiegyezés. 4) A rakovici felkelés. 5) A kiegyezés revíziója. 6) A magyarosítás. 7) A szerb—horvát gyűlölet szítása. 8) Khuen-Hédervári bukása. 9) A horvát munkásmozgalom.¹⁹

Az általános iskola *VIII. osztályában* a történelem-tanterv időhatárai az első világháborútól napjainkig terjednek. Az első világháború utáni forradalmakat tárgyaló fejezetben egy 25 soros anyag a Magyar Tanácsköztársaság történetét ismerteti, „Forradalom Magyarországon” címmel:

Oroszországon kívül a szocialista forradalom sikerrel terjed Magyarországon is. A magyar munkásosztály 1919 márciusában megdöntötte a burzsoá kormányt és kikiáltotta a Magyar Tanácsköztársaságot. A munkáskormány határozatokat hozott a bankok, gyárak és nagybirtokok köztulajdonba vételéről. Megindult a magyar Vörös Hadsereg szervezése.

A forradalom győzelme Magyarországon nemsokára katonai intervenciót váltott ki. A jugoszláv munkásosztály sztrájkokkal akadályozta meg katonaság küldését a

¹⁷ Uo. 137—145. l.

¹⁸ Uo. 144. l.

¹⁹ Uo. 195—201. l.

Magyar Tanácsköztársaság ellen; a román hadsereg azonban megtámadta a Magyar Tanácsköztársaságot ugyanakkor, amikor az ellenforradalmi burzsoá elemek fellázadtak a forradalmi hatalom ellen. A reakció egyesített erői megdöntötték a munkáshatalmat Magyarországon és a burzsoázia hatalmát állították vissza. Az új kormány véresen leszámolt a magyar munkásokkal és ezrével végezte ki a munkásokat és parasztokat, akik a forradalmat védték. Az ellenforradalmi rendszer élére Horthy admirális került, aki Magyarország kormányzója lett.²⁰

A tankönyv 11. fejezete a második világháború után bekövetkezett politikai és társadalmi változásokkal foglalkozik.

Gimnáziumi szinten, főleg a társadalmi-nyelvi tagozaton, ahol négy éven keresztül heti három órában tanítják a történelmet, valamivel bővebb információk állnak rendelkezésre a szerb diákoknak a magyar történelemből. Hogy ez milyen mértékű, azt néhány kiragadott példával szeretném illusztrálni.

A szerb despotaság bukásával és felújításával kapcsolatban a tankönyv információt nyújt Djurad Branković despota Magyarországra meneküléséről, ahol beavatkozott a trónharcokba és egy ideig üldöztetésnek volt kitéve. Később sikerült elérnie, hogy a magyar országgyűlés széles akciót indítson a török ellen. Az új hadsereg élén a despota mellett a lengyel—magyar király (Ulászló) és Hunyadi János állt, aki több nagyjelentőségű győzelmet aratott a török felett. Majd az 1443-as hadjárat rövid leírása után az 1444-es békét és a szerb despotaság újjáalakítását ismerteti a szerző.²¹

1102-től a XIV. század végéig Horvátország és Magyarország történetének 8 oldalt szentel a tankönyv. Ebben az anyagrészen találkozunk ilyen címekkel is: Aranybulla, A magyar Anjouk külpolitikája, A főnemesség mozgalma, Országgyűlések stb.

Részletesebben foglalkozik a tankönyv az 1848-as forradalommal Magyarországon²². Külön fejezet tárgyalja az Osztrák-Magyar Monarchia kialakulását, a kiegyezés körülményeit, módját és következményeit, a kapitalizmus fejlődését, a munkásmozgalom útját az Osztrák-Magyar Monarchiában.²³

A társadalomtudományi tagozat tankönyvének tárgyalási módja csak némiképpen terjedelmesebb, valamennyire több adattal illusztrált, de az események értékelése azonos a természettudományi tagozat tankönyvével. Ott, ahol a magyar történelem és a délszláv népek történelme elválaszthatatlanul összefonódik, ezt a természetes köteléket sem történelmi tanterveink, sem tankönyveink nem választják el mesterségesen egymástól, de a történelmi értékelés a délszláv népek érdekeiből indul ki, a tények felsorolásában elsősorban azt veszi figyelembe, ami az adott nép, — mondjuk a horvát nép — számára a konkrét helyzetben sorsdöntő volt. Ezért nem találunk sem a történelmi tantervben, sem az általános iskolaiban, sem a gimnáziumiban olyan címekeket, amelyek kimondottan utalnak a magyar történelem különálló magyarázatára. A szerb vagy pl. a horvát diákok mégis megismerkednek némiképpen a magyar történelemmel.

Az adatközlés terjedelmével és tartalmával azonban mi történelemtanárok általában nem lehetünk megelégedve akkor, amikor a *szakközépiskolai* történelmi tantervet kell megvalósítanunk. Ezekben az iskolákban két éven át heti két órában tanítjuk a világot és a délszláv népek történetének kulcskérdéseit. Ilyen óraszám mellett az ösközösség és a rabszolgatartó rendszer ismertetésére a szakközépiskolai történelmi tanterv nem ad módot. Az első osztályban az első tervfeladat megismerteti a diákokkal Európa politikai és etnikai képének a kialakulását. E feladatot világosabbá teszi a címszót követő

²⁰ *Dj. Grubač*: Istorija za VIII. razred osnovne škole. Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd. 1968. 61. l.

²¹ *Dr. S. Ćirković*: Istorija ljudskog društva i kulture. Beograd.

²² *Dr. R. Novaković*: Istorija. Beograd, 37. laptól.

²³ *Uo.* 175—176. l.

tézis: „A korai középkor barbár államaitól a XVIII. századi abszolút monarchiáig (Franciaország, Anglia, Spanyolország, Habsburg-Monarchia, Olaszország, Törökország). A délszláv népek önálló fejlődésének megszakítása, idegen államtestekhez csatlósulás (Német-Római Császárság, Magyarország, Habsburg-Monarchia, Velencei Köztársaság, Törökország).”

A következő tanítási egység már a feudális rendszer hanyatlásának és a kapitalista rendszer kialakulásának bemutatását tűzi ki feladatul. Izeltőként idéztük a szerb szakközépiskolák történelem-tantervéből ezeket a periódusokat, hogy világos képet kaphassunk arról, milyen szűkkörű közlési lehetőségeink vannak ezekben az iskolákban:

Az első osztályosok anyaga a korai középkortól az első világháborúig terjed. A tantervet az elmúlt iskolai évben alkalmaztuk először, az új tankönyvek nem jelentek még meg, de nem kell túlságosan előrelátónak lenni, ha a szomszéd népekre vonatkozó adathiányt megsejtjük a készülő könyvekben. A régiekben alig találunk bővebb utalást a magyar történelemre. Az 1848-as magyar forradalommal a tankönyv harmincsoros szövege foglalkozik, miután 70 sorban letárgyalta a németországi és negyven sorban az ausztriai forradalmi megmozdulást.²⁴ A második tankönyvben a tanulók az októberi forradalmat követő forradalmi megmozdulások ismertetésénél 15 sorban ismerkednek meg az őszirózsás és a márciusi forradalommal Magyarországon.; az 1918 végén bekövetkezett erőteljes nemzeti felszabadító és forradalmi megmozdulások következtében az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott. Független magyar kormány jött létre a burzsoá és a szociáldemokrata párt képviselőiből. Habár a kormány bizonyos reformokat hajtott végre, a dolgozó nép helyzete lényegesen nem javult. A parasztok földet, a munkások jogokat követeltek. A forradalmi tömegek élére az ujonnan alakult Kommunista Párt állt, vezetője Kun Béla volt. A kommunisták 1919 márciusában megszerezték a hatalmat. Kikiáltották a Tanácsköztársaságot, kormányt alakítottak, köztulajdonba vették a gyárakat, a bankokat és a földet, és más reformokat is végrehajtottak. De az új tanács hatalom nem volt elég erős. A munkásmozgalom itt sem volt egységes, a parasztok elégedetlenek voltak, mert nem kaptak földet, az Antant pedig segítette a burzsoáziának és a nagybirtokosoknak, s 1919 novemberében* elfojtották a forradalmat Magyarországon.”²⁵

Mit tanulnak a magyarnyelvű iskolákban a diákok a magyar történelemből?

Abból az alkotmányos tényből kiindulva, hogy Jugoszlávia minden nemzete és nemzetisége egyenjogú, a nyelvhasználat tekintetében is, iskolarendszerünket úgy építettük ki, hogy pl. a Vajdaságban, ahol a lakosság negyedrésze magyar, számos általános iskola, gimnázium és szakközépiskola tanítási nyelve magyar. Ezekben az iskolákban nemcsak az anyanyelv használatának jogát biztosították, hanem a nemzeti múlt és műveltség pozitív hagyományainak ápolását is. Az Autonóm Szocialista Vajdaság Tanügyi Tanácsa törvényes felhatalmazás alapján kiegészítheti a Szerb Szocialista Köztársaság Tanügyi Tanácsa által hozott történelem-tantervet és programot a Vajdaságban élő nemzetiségek nemzeti történelmének megfelelő szakaszaival. Tartományunk él is ezzel a jogával, és az 1959-ben elfogadott köztársasági általános-iskolai történelemtantervet már 1960/61-ben követte a „Javaslat a történelem tanítására a nemzeti-

²⁴ Dr. R. Novaković, J. Nešić, Istorija za I. razred stručnih škola. Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd.

* Téves dátum (szerk.)

²⁵ Dr. Dj. Knežević, B. Smiljević: Istorija za II. razred stručnih škola. Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd. 1967.

ségi általános iskolák számára” című tartományi program, amely magyar, román, szlovák és ruszin változatban jelent meg. A köztársasági anyagon kívül, amely a világtörténelem egyes szakaszait és a délszláv népek történelmét öleli fel, a magyar, vagy pl. a szlovák diákoknak a vajdasági tanterv biztosította a magyar, illetve a szlovák múlt és művelődéstörténet leglényegesebb eseményeinek az ismertetését.

Idézem itt azokat a tételeket, amelyekkel kiegészítettük az ún. „köztársasági” tantervet a magyar tannyelvű *általános iskolák* számára.

VI. osztály. — A magyarok bevándorlása, letelepedése és államalapítása, különös tekintettel a magyarok és a szláv népek egymáshoz való viszonyaira és kölcsönhatásaira (3 óra).

VII. osztály. Humanizmus és reneszánszkor Magyarországon Korvin Mátyás idejében. Janus Pannonius. A dalmát humanisták hatása az építészetre. Anyagi kultúra (1 óra).

Dózsa György felkelése — különös tekintettel a magyarok, szerbek, szlovákok és románok részvételére (1 óra).

Kurucok — különös tekintettel a magyarok, szlovákok és románok együttműködésére az osztrák feudális abszolutista rendszer elleni harcban (1 óra).

Reformkorszak és forradalom Magyarországon 1848-ban. A liberális nemesség magatartása, a népi tömegek és az ifjúság forradalmi magatartása. Petőfi, Tánicsics, Kossuth. A debreceni kiáltvány és forradalmi balszárny magatartása a nemzeti kisebbségi kérdésben (2—3 óra).

VIII. osztály. Forradalmi válság Magyarországon az Osztrák-Magyar Monarchia bomlása után. A Tanács hatalom megszervezése és gyenge pontjai. Kun Béla és a nemzetközi reakció és intervenció elleni harc. A jugoszláv munkásmozgalom magatartása. A fehérterror és a reakció hatalmon (2 óra).

A magyar tannyelvű iskolák számára ma is változatlanul érvényes ez a tanterv, habár 1965 óta a Szerb Szocialista Köztársaságban komoly előkészületek folynak az általános iskola megreformálására, többek között a történelem-tantervek megváltoztatására is. Megállapítást nyert ugyanis, hogy a Szerb Szocialista Köztársaság területén élő különböző nemzetiségű tanulók (szerbek, albánok, magyarok, szlovákok, románok stb.) számára a hivatalos tanterv nem biztosítja az egységes nevelést, a különböző nemzetiségi tanulók, akik gyakran egyazon iskolába járnak, nem ismerkednek meg — a kölcsönösség alapján — egymás népeinek a múltjával. A Szerb Szocialista Köztársaság Tanügyi Intézetének történelem-szaktanácsa 1965 áprilisában határozatot hozott, hogy olyan történelem-tantervet kell kidolgozni, amely a délszláv népek és a Szerb Szocialista Köztársaság területén élő nemzetiségek történelmét egyaránt felöleli. A tantervjavaslaton sok szakember dolgozott, és az még 1965 folyamán el is készült. 1966 márciusában Pristinában szakemberek és társadalmi-politikai munkások széleskörű vita tárgyává tették ezt a tervezetet, s végül is ennek alapján készült el az a szöveg, amelyet az említett Tanügyi Intézet szaktanácsa kísérleti tantervként elfogadott. Már az 1967/68-as iskolai évben három általános iskola, a bolgár nyelvű dimitrovgradi, a magyar nyelvű újvidéki „József Attila” és a szerb nyelvű belgrádi „Makszim Gorkij” alkalmazta. Várható, hogy nemsokára befejeződnek az általános iskolák megreformálásának előkészületei, és életbe lép az új történelem-tanterv.

A kiegészített történelem-tantervek alapján már a hatvanas évek elején elkészültek a Vajdaságban a magyarnyelvű tankönyvek is.

Ám nemcsak az általános iskolákban, hanem az összes magyarnyelvű középiskolában is magyar történelmi anyaggal módosított tantervek alapján tanítunk, megfelelő, magyar nyelvre fordított tankönyvek segítségével. Mivel az 1969/70-es iskolai évben életbe léptek a Szerb Szocialista Köztársaság területén az új közép- és szakiskolai történelem-

tantervek, az Autonóm Szocialista Vajdaság Tanügyi Tanácsa 1970. május 15-én elfogadta a középiskolák és a szakiskolák nemzetiségi anyagokkal módosított történelem-tanterveit. Ezek a nemzetiségek nyelvén nyomtatva jelennek meg és lépnek életbe. *A gimnáziumok kiegészítő anyagrészei a következők:*

I. osztály: — A magyarok vándorlása, törzsi élete és letelepedése a Pannón síkságon. A feudális állam és társadalom keletkezése, a kereszténység felvétele és az új műveltség kezdetei. Magyar—szláv kölcsönhatások.

II. osztály: — Szerb—magyar kapcsolatok a Nemanjić dinasztia uralkodása idején. Magyarország és Horvátország a XI. századtól a XV. századig. Horvátország Magyarország keretei között, a vármegyei berendezés, a szabad városok kialakulása, Velence és Magyarország vetélkedése Dalmáciáért.

Szükségesnek tartom megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy ennél a tézisénel tulajdonképpen a megközelítési módon változtattunk a köztársasági tanterven, mégpedig úgy, hogy a látóhatárt nemcsak a horvát, hanem a magyar történelmi múlt irányában is szélesítettük. Ennek megvilágítására a tanterv-magyarázat szövegét idézzük: A „Magyarország és Horvátország a XII. századtól a XVI. századig” című tanítási egységet két órára bontjuk. Az első órán Magyarország és Horvátország történelmét ismertetjük az Árpád-házi királyok korában, utalva a horvát—magyar nemesség együttműködésére, a királyi vármegyerendszer kialakulására és bomlására, a városi önkormányzat kialakulására, az aranybulla-mozgalomra, a nemesi vármegye kezdeteire, a tatárjárásra, a tartományúri rendszer kialakulására (Csákok, Abák, Subiécok), végül a korai feudalizmus kulturális emlékeire.

A második órát az Anjou-kori Magyarország és Horvátország történetének szenteljük. Elsőként emeljük ki a tartományurak hatalmának felszámolását, majd az Anjouk hódító külpolitikájáról beszélünk, különös tekintettel a Balkán félszigetre, ezt követik e kor gazdasági és kultúrtörténeti adatai, kiemelve a termelőerők fejlődésére vonatkozó adatokat, a szabadköltözésű jobbágyság kialakulását, a paraszti árutermelés kezdeteit. Az órát a kor művelődéstörténeti adataival zárjuk, röviden utalva a világi műveltség kezdeteire, az iskolák, a tudományos tevékenység és a művészet fejlődésére.”

A horvát és a magyar nép történetének ismertetése — a közös történelmi mozzanatok egy időben való tárgyalása alapján — szükségtelenné teszi pótórák beiktatását, ennél a tanítási egységnek éppen úgy, mint számos más tételünknek is; ezzel a túlterhelés veszélyét is igyekeztünk elkerülni.

A következő kiegészítő utalás így hangzik: „Kísérlet a török Európából való kiűzésére. A Hunyadi-család törekvése az állam központosítására és a török ellen; Hunyadi Mátyás reformjai és külpolitikája, ennek gazdasági alapjai. Török betörések magyar, horvát és szlovén területekre. A nagy parasztháború kitörése és a magyarok, szerbek, románok, szlovákok részvétele. A mohácsi vész és a török előretörése Közép-Európában. A fennmaradt magyar—horvát területek csatlakozása a Habsburg-Monarchiához. Erdély. A virágzó feudalizmus kultúrája Magyarországon.

Az osztrák—török háborúk, magyarok és délszlávok törökellenes harcai. A Habsburgok centralista törekvései és a magyar—horvát nemesi ellenállás (Bocskai, Bethlen, Wesselényi, Zrínyi).

A kuruckor. Magyarok, szlovákok, ruszinok és románok összefogása. Telepítés a Vajdaságban.

III. osztály. A magyar jakobinusok. A magyar nemzeti eszme ébredésének kora. A reformkorszak. A liberális nemesség és polgárság szerepe (Széchenyi, Kossuth, Petőfi, Táncsics).

Polgári forradalom és szabadságharc Magyarországon 1848—1849-ben. A nemzeti és az agrárkérdés. A forradalom három szakasza és bukása.

Bach abszolutizmusa Magyarországon és Horvátországban. A magyar emigráció. Az osztrák—magyar és a horvát—magyar kiegyezés. A nemzetiségek helyzete és küzdelmei. A magyar hatalmi túlsúly, — Khuen-Héderváry. A munkásmozgalom Magyarországon, — különös tekintettel a Vajdaságra.

IV. osztály. Magyarország és az első világháború. A Magyar Tanácsköztársaság. Magyarország a két világháború között.

Népi felkelés a Vajdaságban 1941-ben. A nemzetiségek részvétele. A Vajdaság felszabadítása. A Petőfi-brigád.

A magyarországi ellenállási mozgalom. A Vörös Hadsereg felszabadítja Magyarországot.

A magyar *szakközépiskolákban és az ipari tanulók iskoláiban* az új történelem-tanterv lehetővé teszi egy óra keretén belül a magyar állam keletkezése történetének — a vándorlás vázlatos közlésétől egészen a magyar-horvát államközösség kialakulásáig — a bemutatását.

A délszláv népek és magyarok életét a török hódoltság és a Habsburg fennhatóság alatt a sorsközösség szemszögéből ismertetjük, rámutatva a magyarok felszabadulására a török iga alól. A kuruc mozgalmat külön tanítási egységként ismertetjük, megmagyarázva ennek a Habsburg-ellenes megmozdulásnak a társadalmi alapjait, valamint a magyarok, románok, szlovákok, ruszinok egységfrontját. A harci eseményeket csak vázlatosan ismertetjük, a mozgalom bukásának okait és jelentőségét emeljük ki.

Mária Terézia és II. József reformjainak tárgyalásánál külön tézis kötelez bennünket a Vajdaság telepítési történetének ismertetésére; így mutatjuk be az osztrák gyarmatosítás módját, a megkülönböztetést egyes népek közt a telepítési feltételekben.

A magyar — horvát — szlovén nemzeti ébredést egy tanítási egységben ismertetjük, kitérve — dióhéjban — Széchenyi—Kossuth nézeteinek a közlésére, a „történelmi nemzet” fogalmának vázolására.

A magyar szabadságharc három szakaszát, a forradalmi áramlatokat, a nemzet is az agrárkérdés alakulását, s a forradalom bukását adjuk elő.

A kapitalista fejlődést a Vajdaságban, Magyarországon, Horvátországban és Szlovéniában egységes megközelítési mód alapján tanítjuk, rámutatva a munkásmozgalom fejlődésére, különös tekintettel a Vajdaságra, az aratóosztrájkokra, az illegális földműves szakszervezetekre, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vajdasági tevékenységére, agitációs bizottságaira.

A második osztályban külön tanítási egységben ismertetjük a Magyar Tanácsköztársaságot, rámutatva a háborúellenes mozgalomra a világháború alatt, a KMP megalakulására, a szocialista forradalom bukására és történelmi jelentőségére.

Önálló tanítási egységben ismertetjük Magyarország történelmi útját a két világháború között is.

A nemzetiségek részvétele, — beleértve természetesen a magyarokat is — a vajdasági felkelésben 1941-ben, a Petőfi-brigád története, a Vajdaság felszabadulása, és végül rövid információ a magyarországi ellenállási mozgalomról és az ország felszabadításáról — zárják azt az anyagot, amit a pót-tantervi részek nyújtanak a magyar tanulóknak a szakközépiskolákban.

Amint ebből a felsorolásból láthattuk, ahol csak megvolt rá a mód, pót-tantervi tételekkel igyekeztünk olyan tanítási programot nyújtani, amely szerint a magyar diákok — a jugoszláv népek történetének és a világtörténelemnek a keretei között — megtanulják a magyar történelem főbb eseményeit, de a románokét, a szlovákokét és a ruszinokét is. Erre szükség is van a Vajdaságban, mert egy iskolapadban ülnek a szerbek és a magyarok, a románok, a szlovákok és a ruszinok, és együtt fognak később is dolgozni.

Azt az elgondolást követtük, hogy a vajdasági népek csak akkor szerethetik meg

egymást, ha megismerik egymás múltját, egymás pozitív történelmi és kulturális hagyományait. Ezt az alappondolatot azonban nem vihettük következetesen végig a Vajdaságban, mert a szerb diákok nem tanulnak ilyen szempontok alapján összeállított történelem-tantervből. A készülő vajdasági iskolatörvény lehetővé teszi majd a Vajdasági Tanügyi Tanácsnak nemcsak azt, hogy póttanterveket készítsen a nemzetiségek számára, hanem, ha azt szükségesnek találja, saját vajdasági történelemtantervet is készíthet, amely minden vajdasági tanulóra egyaránt érvényes lesz. (A mostani történelemtanítás vajdasági specifikumainak felmérésével a Vajdasági Tanügyfejlesztő Intézet és a Vajdasági Történelmi Intézet közösen foglalkozik. A munka előreláthatólag 1971 végére elkészül.)

Világos, hogy az ilyen szellemű történelemtanításra képesíteni kell a tanárokat. Tartottunk is két szemináriumot a Vajdaságban. Három éve egy kiváló magyar történelmi szemináriumot látogathattak tanáraink. Ez alkalommal szerb-horvát nyelven hangzottak el az előadások, mert nemcsak a magyaroknak, hanem a többi vajdasági nemzetnek is anyagot akartunk nyújtani. Másfél éve, hogy — ugyanilyen körülmények között — megtartottuk a román történelmi szemináriumot. A magyar történelemnek a tanári és tanulói körökben való gyors és jobb megismerését célozzák praktikus kézikönyvek szerb-horvát nyelvű kiadásai is. Rövidesen megjelenik szerb-horvát fordításban a belgrádi tankönyvkiadó gondozásában Unger Mátyás—Szaboles Ottó „Magyarország története” című összefoglalása, s nemrég adta ki szerb-horvát nyelven az újvidéki tankönyvkiadó Katus László tanári kézikönyvét „A magyar, szlovák és román nép kapcsolatai a délszláv népekkel” címmel.

A XIII. NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A moszkvai történészkongresszus magyar felszólalásaiból

A francia forradalom nemzetközi hatása

A kongresszus alkalmából 1970. augusztus 19-én a Société des Études Robespierristes, — a stockholmi és a bécsi nemzetközi történészkongresszushoz hasonlóan — Moszkvában is egynapos ülést tartott, melynek tárgya a francia forradalom (a felvilágosodás kibontakozásától a napóleoni korszak végéig) nemzetközi hatása volt, különös tekintettel a nemzeti ébredésre. Külön előadások világították meg ezt a problémát Franciaországban (*J. Godechot, A. Soboul*), Spanyolországban (*P. Vilar*), Olaszországban (*F. Venturi*), a német államokban (*H. Scheel, K. Obermann*), Svájcban (*J. Suratteau*), az illyr tartományokban (*W. Markov*), Lengyelországban (*B. Leśnodorski*) és Oroszországban (*N. Karsakov*). Magyar részről *Benda Kálmán* és *Niederhauser Emil* alábbi felszólalásai hangzottak el.

Benda Kálmán:

A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-Monarchia országában

Köztudott, hogy a Habsburg-Monarchia különböző jogállású és etnikumú országokból tevődött össze. Még a nagyobb kormányzati egységeken belül — mint a cseh, a magyar korona országai, vagy az osztrák tartományok — sem volt nemzetiségi szempontból egységes a lakosság. Elég, ha utalunk Belső-Ausztria szlovén, Tirol olasz lakosságára, a Csehországban élő nagyszámú németre, Magyarországon pedig az együttes számukban a magyarokat meghaladó horvát, szlovák, román, szerb, rutén és német nemzetiségre.

Mindez a központosításra, majd abszolutizmusra törekvő Habsburg-politikának sok gondot okozott, s ezért favorizálta kezdetől fogva a német nyelvet, amelynek különböző nemzetiségek közötti összekötő szerepet szánt. A német nyelv erőltetése persze tisztán politikai, praktikus megfontolásból történt és mögötte semmilyen nemzeti, németesítő szándék nem volt. Az osztrák tartományok és a központi hivatalok nyelve már a XVI. században német; a fehérhegyi csata után a német lesz Csehország hivatalos nyelvéné, 1784-ben pedig II. József Magyarországon is kötelezővé teszi.

A központosító politikával az egyes országok rendei — ha különböző mértékben is, de már a XVI. századtól kezdve szembenálltak, védve országuk autonómiáját és egyben saját kiváltságait is az idegen uralkodóházzal szemben. Ezek a mozgalmak persze rendi és nem nemzeti alapon jöttek létre — az osztrák tartományokban is találkozunk

velük —, és végső fokon a rendi partikularizmus és a bécsi birodalmi központosító politika ellentéteit tükrözik.

Az egyes országokon belüli konfliktusok is elsősorban osztály- és vallási ellentétekből fakadnak, az egymással szembenálló jobbágyok és a nemesség közt, vagy az uralkodó helyzetben levő katolikus és az üldözött protestáns vagy ortodox egyházak közt. A döntő az osztálytagozódás, nem pedig az etnikai hovatarozás. Így a Magyarországon élő magyar és nem-magyar jobbágyok mindig együtt harcolnak és közös frontot alkotnak a magyar nemesség ellen, amelyiknek egyébként szintén voltak nem magyar nemzetiségű tagjai is. 1790-ben is, amikor II. József centralizáló és germanizáló rendeletei ellen a visszahatás többé-kevésbé éles formában jelentkezik a monarchia egészén belül, az ellenállás a feudális jogokra hivatkozik, nem nemzeti alapon szerveződik, s célja nem valamely új kiharcolása, hanem a hagyományos rend visszaállítás. Így a valamennyi közt leg-erősebb magyar nemesi mozgalom az ország alkotmányos és közigazgatási különállását a feudális kiváltságok restaurálásával köti egybe, s a német nyelv helyébe nem a magyart, hanem a latint hozza vissza.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a XVIII. század folyamán a Habsburg Monarchia is lényeges társadalmi átalakuláson ment keresztül, ha nem is mindenütt azonos ütemben és mélységben. Az udvar által kezdeményezett reformok célja persze mindenekelőtt az új viszonyokhoz való alkalmazkodás volt, ami feltétlenül szükséges volt, ha a Habsburgok meg akarták őrizni nagyhatalmi helyzetüket és ha fenn akarták tartani a monarchiabeli „ancien régime”-et. Mégis a XVIII. századi reformok — az új és paraszt közti viszony bizonyos mértékű szabályozása, a fizokratizmus hatására a mezőgazdasági technika átalakítása terén történt kezdeti lépések, a közlekedés és áruszállítás fejlődése, a kapitalizmus behatolása a kereskedelembe és a kezdetleges iparba — mindinkább polgári irányban alakítják a társadalmat. Ilyen helyzetben fontossá válik a nem egyszer megnemesített gazdag kereskedők, a hivatalnokok és a szabad foglalkozású értelmiségiek állásfoglalása és magatartása. Az oktatási reformok szintjén a polgári irányba fordulást segítik, az iskolák révén az új nemzedék közelebb kerül az élethez és a természettudományokhoz, a latin tanítási nyelv helyébe azonban a német kerül. A német nyelv egyre szélesebb területeken való bevezetése, ezzel párhuzamosan az állami életben, a politikában és a művelődésben mind erősebb germanizáció ellenállást vált ki, s az anyanyelv művelésére ösztönzi az értelmiséget.

A jozefinista reformok még fokozottabban ebbe az irányba hatottak. Hiszen az új rendeleteket, az új termelési eljárásokat a néppel csak anyanyelvén lehetett megismertetni, s az új hivatalnoki vagy szakértelmiségi rend sem tudott a néppel latinul, vagy az osztrák tartományokat kivéve, németül érintkezni. Ezért az anyanyelv emelésére irányuló törekvések célja mindenütt azonos volt: az, hogy a nép nyelve legyen az irodalom és a tudomány nyelvivé. Az anyanyelv fölemelésére irányuló törekvések természetesen fonódtak össze a nép iránti érdeklődéssel, a népi és nemzeti hagyományok felújításával, a nemzeti irodalom és történelem feltárásával, a dicső eredet és a fényes múlt tudatosításával.

Csehországban Kinsky grófnak 1773-ban a cseh nyelv apológiájáról megjelent könyve indítja el a cseh nyelvi reneszánszot. Egy évvel később adja ki a polgári származású Pelcl történelemkönyvét, mely már a cseh népet állítja a középpontba, s 1791-ben megjelenik Dobrovský nagy műve a cseh nyelv történetéről. Mindezek a munkák még német nyelvűek, de 1789-ben Kramerius kiadja az első cseh nyelvű újságot. — A szlovéneknél 1768-ban Pohlin adja ki a jelszót nyelvtanában, hogy a kultúra és tudomány nyelve csak a nép nyelve lehet, és mindehhez Linhart 1788-ban kiadott műve adja meg a történelmi hátteret. — A magyar nyelvi mozgalom, mely a latin hivatalos nyelv ellen irányul, 1772-ben indul Bessenyei fellépésével. — 1730-ban jelenik meg Bernolák műve, mely a

szlovák nyelvújítás elindítója lesz. A század végére a nyelvi mozgalom kivirágzik a horvátok és a magyarországi szerbek közt, s nemsokára jelentkezik Erdélyben is a Micu-Klein, Sincsei és Maior triász, akik népüknek nemcsak a román nyelvkönyvet adják kezükbe, hanem a dákoktól való lezármazás elméletével a dicső eredet-mondát is.

Kedzetben mindezek a mozgalmak nem képviselnek politikai tendenciát, s megmaradnak nyelvi, irodalmi, történelmi síkon. Az állam nyilván ezért nem tulajdonított fontosságot nekik és tolerálja őket. 1790-ben azonban, a jozefinista reformok elleni harc egyszerre politikai tartalommal telíti őket, s szembefordulnak az abszolutizmusra törekvő bécsi kormányzattal, sőt az egyes nemzeti mozgalmak egymással is.

Igaz, hogy a magyar rendi mozgalomnak konzervatív, sőt reakciós jellege volt, az 1790-es diétán mégis elhangzott a javaslat a magyar nyelv államnyelvvé nyilvánítására, ami elegendő volt arra, hogy az ugyancsak konzervatív és reakciós horvát nemesség azonnal tiltakozzék a magyarosítási szándék ellen. Ugyanakkor a temesvári szerb kongresszus több más közt politikai autonómiát követel, az erdélyi románok pedig negyedik rendként való elismertetésüket kívánják. Csehországban a nemesség, amely németül beszél, az abszolutizmus elleni küzdelmet összekapcsolja a cseh nyelvért folytatott harcral s el is éri, hogy 1793-ban a prágai egyetemen tanszéket állítsanak a cseh nyelv számára. Mindezek a mozgalmak magukévá teszik a francia felvilágosodás ideológiáját, a nép jogairól beszélnek, de a nép a kiváltságos rendeket jelenti. Különösen szembetűnő ez Magyarországon, ahol Rousseau tanai és a Contrat-Social a főérv a feudális jogok teljes restaurálására.

A volt jozefinisták zöme azonban nem kívánja a feudalizmus restaurálását, s a francia forradalom hatására is a nyelvi-irodalmi mozgalmat összekapcsolja a társadalmi és politikai reformokkal. Egy részük politikailag balra tolódik, ők is Rousseaura, a Contrat Socialra, majd a francia forradalom példájára hivatkoznak, de a népen most már a polgárságot és a parasztságot értik. Előbb csak reformokat, később már radikális változtatásokat követelnek, s egyes csoportjaik eljutnak a feudális berendezés megdöntésének, a polgári állam, a köztársaság igenlésének gondolatáig. A nyelvi mozgalom nacionalista tendenciái ebben a pillanatban politikai programmá válnak: a nép nyelvének felkarolása logikusan elvezet a nép uralmáig. A nemzeti mozgalmak forradalmi politikai törekvésekkel való telítődése szükségszerűen vezet oda, hogy az arisztokrácia, a főpapság és a nemesség — az értelmiségbe sorolható töredéktől kivéve — szembefordul a nemzeti mozgalommal.

Ez a jelenség a Habsburg Monarchia jakobinus mozgalmában mutatkozott meg legélesebben. Jakobinus mozgalmakról (többes számban) kell beszélnünk, mert az új fejlődést mi sem mutatja jobban, mint az, hogy míg korábban a jozefinizmus hívei nemzeti különbségeken felül egységes táborot alkottak az egész monarchiában, négy évvel II. József halála után a magukat jakobinusnak nevező radikális demokraták külön vezetés alatt szervezkednek Bécsben és Triesztben, Budán, Prágában, Zágrábban vagy Krakkóban. Közös vonásuk, hogy országuk kormányzását polgári és demokratikus irányba kívánják megváltoztatni, de nem birodalmi, hanem nemzeti állam kereteiben. A frontok — ott, ahol az önálló állam történelmi hagyománya még élt, lengyel területen, de főleg Magyarországon — megváltoznak: a nemesség, mely 1790-ben a rendi kiváltságokért való harcot függetlenségi törekvésekkel párosította, a forradalomtól való félelmében szövetséget köt az udvarral, és lemond a függetlenségről, — az egykori jozefinisták, akik korábban minden reményüket az udvarba vetették, immár mint a jakobinus mozgalmak hangadói szembefordulnak a dinasztíával, s a polgári forradalmat és a független nemzetállamot egyszerre próbálják megvalósítani. A nemzeti és társadalmi megmozdulások azonban népenként és országonként más-más arcot mutatnak, a helyi adottságoknak megfelelően.

A francia hatás legközvetlenebbül talán a lengyelországi részekben érvényesült, részben a lengyel emigráció révén. Az 1794-es lengyel felkelés programjában a nemzeti

és társadalmi követelések együtt jelentkeztek. Mivel azonban a forradalmárok nem tudtak kapcsolatot létesíteni a különben elmaradott paraszti tömegekkel, az udvarral szövetségelt nemességgel szemben mozgalmuk nemzeti és társadalmi síkon egyaránt elbukott.

Más volt a helyzet Cseh- és Morvaországban. A születőben levő cseh polgárság a már kapitalizálódó és erős német polgársággal szemben, részben a nemzeti ellentétek miatt is, a nemesség felé tájékozódott. Gondosan kerülték nemcsak a forradalmat, de az ellenkezés látszatát is, nehogy az udvar megtorlását vonják magukra, s azt a keveset is elveszítsék, amit elértek. A társadalmi és a nemzeti törekvések így az irodalomba húzódtak, a politikában érdemlegesen nem jutottak szóhoz.

Bonyolultabb volt a fejlődés a délszlávoknál. Más volt a társadalmi és politikai helyzet az Ausztriához tartozó szlovénekknél, a Magyarországgal együttélő Horvátországban, vagy a mai Vajdaság szerbjei közt. A francia forradalom eszméi korán utat találtak hozzájuk is, előbb csak az értelmiség körébe, majd a francia haretérré vezényelt határőrezredek révén a néphez is. 1790-ben a temesvári szerb nemzeti kongresszuson már megütközött a konzervatív nemesi tábor a forradalmi nacionalistákkal, akiknek szószólója Sečanac Jakab volt. Ahogy az ortodox püspök, Tököli Száva mondotta: „nem csinálunk francia módra forradalmat.” 1790 után a nemzeti és a társadalmi törekvések a horvát és magyarországi szerb mozgalmakban is egyre jobban összeforrnak (Szerbia még a Porta fennhatósága alatt van, s ez nagyon lelassítja fejlődését, a szlovéneknél pedig majd Napóleon csapatainak megjelenése lobbantja lángra a nemzeti mozgalmat), a volt jozefinista értelmiségiekből álló balszárny azonban ekkor még gyenge ahhoz, hogy a politikai eszelekvésig eljusson. Közülük többekkel találkozunk majd a magyar jakobinus mozgalomban.

A románokhoz a francia forradalom eszméi Erdélyben magyar közvetítéssel, Moldvába és Havasalföldre főként Lengyelországon át érkeztek. A román fejedelemségek bojárjai a román nemzeti aspirációk hordozói, politikai rokonszenvet mutattak Franciaország iránt, de elutasították a forradalom szociális programját. Polgárság viszont nem volt, az elnyomott és tudatlan parasztsághoz pedig el sem jutott a forradalom híre. Eljutott viszont a más társadalmi viszonyok közt élő erdélyi román parasztokhoz, akikben nem politikai, hanem társadalmi reményeket keltett. Ezek azonban magukra hagyatva, értelmiség nélkül legföljebb új parasztfelkelést támaszthattak volna. Így azután a román társadalom sajátos helyzeténél fogva a nemzeti és a szociális törekvések nem találkoztak egymással.

A Monarchia osztrák tartományaiban egységes nemzeti mozgalom nem bontakozhatott ki. A német nacionalizmus kisugárzott ugyan Ausztriára is, politikai következményei azonban nem voltak, mert a tartományi hagyományok erős érvényesülése következtében nem alakult ki osztrák nemzeti közösség (legfeljebb tiroli, stájerországi stb. patriotizmusról beszélhetünk), és mert nemcsak az osztrák nemesség, hanem a polgárság is haszonélvezője volt a más országokra is kiterjedő Habsburg-hegemóniának, melynek vámpolitikája főként az ő érdekeiket képviselte. A Monarchia egysége ellen irányuló különböző nemzeti mozgalmak így gazdasági pozíciójukban érintették az osztrák tartományokat, s csak szorosabbra fűzték azoknak a dinasztíával való kapcsolatait. Az értelmiség körében azonban erős demokratikus törekvések éltek, s egy kis csoportjuk 1794-ben Riedel báró vezetésével a polgári forradalom megvalósítására szembefordult az udvarral és szervezkedni kezdett. Mivel azonban az osztrák jakobinus mozgalom mögött sem állt reális társadalmi erő, a kormányzat könnyen felszámolta, vezetőiket vérpadra és börtönbe juttatva. A legmesszebb a magyar jakobinus szervezkedés jutott, melynek 1794-ben sikerült a patrióta és reformer köznemesség egy részét is megnyernie. A parasztsággal azonban a magyar jakobinusoknak sem volt kapcsolatuk, ami bukásukhoz vezetett, s a bécsi kormány — a reakciós nemesség egyetértésével — 1795-ben vérbe fojtotta próbálko-

zásukat, amelyet mind nemzeti, mind társadalmi síkon a legveszélyesebbnek ítélt. Annál is inkább, mert a magyar mozgalom a szlovák, horvát és szerb értelmiség egy részét is megnyerte. A magyar mozgalom nacionalizmusa ekkor még nem irányult az országban élő nem magyar népek ellen, annyira nem, hogy a mozgalom vezére, Martinovics Ignác alkotmánytervében területi autonómiát kívánt biztosítani a nem-magyaroknak, külön diétával és az anyanyelv használatával. Az 1795-ös kivégzések véget vetettek ezeknek a terveknek, melyek ellen a hatalmát féltő magyar nemesség is élesen tiltakozott.

1795-tel a társadalmi forradalommal összefonódó nemzeti törekvések, a jakobinus mozgalmak, a monarchia egész területén elbuktak és a politikai felszín alá szorultak. Az udvar és a nemesség összefogásával szemben a megtorlást túlélők már csak külső segítségben bízhattak, és az 1800-as évek elején Napóleon császárra vetették reményüket. A császár és hadserege az ő szemükben a forradalmat képviselte, a Habsburg Monarchiában való megjelenésétől a feudalizmus megdöntését, a nemzeti törekvések felkarolását várták. 1809-ben, amikor a császár Ausztrián át egészen Győrre nyomult, keservesen kellett csalódnok várakozásukban.

A bécsi udvar mégsem érezte magát biztonságban, s egyrészt a forradalmi, másrészt a monarchia egységét veszélyeztető nacionalista törekvések ellen az osztrák hazafiság eszméjét és jelszavát dobta be: ez a nemzeti érzéssel a dinasztiahoz való hűséget állítja szembe. Az osztrák hazafiság propagálása 1806—1809-ben éri el tetőpontját: a történetírást, a költészetet és a színházakat egyaránt az új eszme szolgálatába állítják. 1809 után a Metternich-kormány — látva a korábbi propaganda teljes eredménytelenségét — lemond arról, hogy mozgósítsa maga mellett a néptömegeket.

A francia forradalom példája nyomán az 1800-as évekre egész Európában gyökeret vert az a nézet, hogy a nemzet, mint organikus egység, az élet minden területén egyedül jogosult a saját sorsáról dönteni. Már a Habsburg Monarchia különböző jakobinus mozgalmait is azt vallották, hogy társadalmi, politikai és kulturális céljaik csak a nemzetállam keretei közt valósíthatók meg. A Monarchia vezetői, mindenekelőtt maga Metternich, nagyon jól tudták, hogy a Habsburg Monarchia soknemzetiségű állam és hogy nincs „osztrák nemzet”. Ugyanakkor azt is tudták, hogy a nemzeti mozgalmaknak való legkisebb engedmény is existenciájában fenyegeti a monarchiát. Ragaszkodtak tehát a reakciós politikához, csakúgy mint az „osztrák nemzet” fikciójához, amely a hazafiságot az uralkodó iránti hűséggel azonosította; ugyanakkor megpróbálta — nem is sikertelenül — a mind türelmetlenebbé és telhetetlenebbé váló nemzeti mozgalmakat egymás ellen kijátszani. Ezek a jelenségek azonban már túlmutatnak a most tárgyalt korszakon.*

* A legfontosabb irodalom: *Alfred Fischel*: Das österreichische Sprachenrecht. Brünn. 1910; *Harold Steinacker*: Die geschichtlichen Voraussetzungen des österreichischen Nationalitätenproblems und seine Entwicklung bis 1867. (A Das Nationalitätenrecht des alten Österreich. Wien—Leipzig 1934. c. kötetben, szerk. K. G. Hugelmann); *Albert Pražák*: České obrození. Praha. 1948; *Fr. Kidrič*: Razvojna linija slovenskega preporoda v prvih zazdobjih (Razprave znanstvenega društva. T. V/Vl., Ljubljana. 1930); *Jan Tibenský*: Počiatky slovenského národného obrozenia (Historický Časopis. 1954); *Mita Kostić*: Nekolika idejnih odraza francuske revolucije u našem društvu krajem 18 i početkom 19 veka (Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka T. III. 1952); *Germaine Lebel*: La France et les principautés Danubiennes. Paris. 1955; *David Prodan*: Supplex Libellus Valachorum. București 1967; *Bogusław Leśnodorski*: Polscy Jakobini. Warszawa. 1960; A magyar jakobinusok iratai I—III. Bpest. 1952—1957. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. *K. Benda*: Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie (Jean-Jacques Rousseau. Pour le 250e anniversaire de sa naissance. Paris. 1963); *Walter Markov*: I giacobini dei paesi absburgici (Studi Storici. 1962); *Fran Zwitter*: Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg. Beograd. 1960; *Reinhold Lorenz*: Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich. Wien—Leipzig 1926; Iratok a magyar államnyelv történetéhez. 1790—1848. Bpest. 1926. Szerk. Székfü Gyula; *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I—II. köt. Bpest, 1960.

Niederhauser Emil:

A francia forradalom és a napóleoni háborúk visszhangja a Balkánon*

1. A forradalmi korszak idején a Balkán területe elmaradott állapotban volt. A társadalom nagy tömegét a parasztok, a ráják tették ki. Köztük és a török feudális uralkodó osztály közt található a kereskedők és kézművesek rétege, amely vagy a helyi lakossághoz tartozik, vagy más nemzetiséghez (görögök, örmények, zsidók). A két román (vagy dunai) fejedelemségben helyi feudális uralkodó osztály is volt. A szerbek és románok tekintélyes része a Habsburg-birodalom keretei közt élt, a szerbek mint kereskedők és szabad földművelők, a románok többségükben mint jobbágyok. A kereskedők, kisebb mértékben egyéb társadalmi rétegek soraiból került ki a csekély létszámú értelmiség, nagy többségében papság.

2. A nemzeti öntudatnak igen halvány előzményét a különböző népek közösségi tudatában lehet megtalálni, amely különösen a pravoszláviához való tartozásban nyilvánult meg, ehhez járult hozzá a saját középkori állam halvány emléke, amelyet a törökök semmisítettek meg. Ennek az emlékezésnek tudatossági foka párhuzamos volt a balkáni népek gazdasági és társadalmi szintjével.

3. Ehhez a nemzeti érzéshez kapcsolódott a felvilágosodás eszméinek a hatása, amelyeket azok a kereskedők terjesztettek el, akik jártak a nyugati országokban vagy tartósan le is telepedtek ott. A gazdasági és társadalmi fejlődése szempontjából legelőrehaladottabb nép, a görögök soraiból a felvilágosodás és a fejlett nemzeti öntudat képviselőjeként hadd említsük meg Adamantiosz Koraiszt. A szerb Dositej Obradović a különböző államhatalmak alatt élő délszlávok nyelvi egységét hirdette. A történész Jovan Rajić történeti munkájának előszavában fogalmazta meg a szerbek nemzeti öntudatát. A bolgár szerzetes, Paiszj Hilendarszki Szláv... bolgár történet c. munkájában arra törekedett, hogy megnyerje a nemzet számára azokat, akik már majdnem elgörögösödtek.

4. A felvilágosodásnak, pontosabban a felvilágosult abszolutizmusnak a török birodalom uralkodó köreire is volt hatása. III. Szelim szultán a hadsereg és a birodalmi közigazgatás megreformálására törekedett. Reformművét Musztafa pasa Bajraktar folytatta, de mindezek a törekvések a mohamedán papság és a janicsárok ellenállása miatt megbuktak.

5. A felvilágosodás és a francia forradalom első lépéseinek a hatása alatt ébredezett a Habsburg-birodalomban élő szerbek és románok nemzeti öntudata. A szerbek 1790-ben az illir kongresszuson nemzeti követeléseket vetettek fel, az erdélyi románok 1791-ben a *Supplex Libellus Valachorum*-ban fogalmazták meg, és az emberek egyenlőségével, a társadalmi szerződéssel és az emberi jogok nyilatkozatával támasztották alá. Mindkét esetben ezeknek a nemzetiségeknek a szabad rétegei kísérelték meg jogaik érvényesítését, de ezek a jogok még inkább feudális jellegűek voltak.

6. A francia forradalom közvetlen hatása érződött a Ión szigeteken, amelyek 1797-ben francia uralom alá kerültek. A franciák tüstént hozzáláttak a feudális rendszer felszámolásához, rövid idő alatt sikerült megnyerniök a parasztokat.

* Az eredeti, mintegy másfél íves referátumnak az ülésen elhangzott, rövidített változata.

7. A forradalom eszméinek a görögök körében volt a legnagyobb visszhangja. Ezt a forradalmár Rigasz Velezstinlisz bizonyítja. Olyan alkotmánytervezetet dolgozott ki, amelynek a célja a balkáni népek függetlensége volt. 1796-ban Bécsben összeesküvést szőtt a görög szabadság érdekében, de az osztrák hatóságok kiszolgáltatták a török kormánynak, 1798-ban Belgrádban kivégezték. Sokat vett át a francia forradalom társadalmi programjából.

8. A dunai fejedelemségek bojárjai a forradalom eszméiből csak a nemzeti függetlenség eszméjét vették át, és az egyenlőségét, ezt azonban az uralkodó osztály köreiből korlátozták. A havasalföldi bojárak 1802-ben Napóleon és Ferenc császár segítségét kérték, a moldvaiak 1807-ben alkotmányt kértek Napóleontól. Ez is a nemzeti öntudat kifejezése, de a feudális uralkodó osztály öntudatáé, amely felületesen átvette a francia forradalom terminológiáját.

9. A szerb felkelés kezdetben, 1804-ben nem tűzte napirendre a nemzeti függetlenség kérdését. A szerbek a XVIII. század végének a viszonyaihoz való visszatérést követelték, amikor helyi önkormányzatuk volt. Csak a nemzetközi viszonyok hatására mentek el odáig, hogy saját államot követeljenek. A Habsburg-birodalom szerbjeinek egy képviselője, Stepan Stratimirović metropolita már 1804-ben kidolgozta egy szerb állam tervét.

10. A bolgároknál ebben a korszakban a nemzeti közösségnek azt a gyenge öntudatát figyelhetjük meg, amelyről az előbb már szóltunk. Politikai síkon ezt Szofronij Vracanszki püspök fogalmazta meg, aki az 1806—1812-es orosz—török háború során kérte a cártól a nép felszabadítását. Amikor az orosz csapatok megjelentek a Balkánon, bolgár önkéntesek nagy számban csatlakoztak hozzájuk, katonai egységeket alakíthattak belőlük. Ez a nemzeti érzésnek még alacsonyabb foka, amely szerves kapcsolatban van az egész bolgár társadalom alacsony fejlődési szintjével.

11. A török rendszer bomlása lehetővé tette egyes balkáni területeken a helyi hatalom képviselőinek, Ali Tepelenlinek Janinában, Oszman Pazvantoglunak Vidinben, hogy a központi hatalomtól független rezsimet hozzanak létre. Annak ellenére, hogy ezek a helyi feudális urak nagy kegyetlenkedéseket követtek el ellenségeikkel szemben, mégis bizonyos rendet teremtettek a korábbi anarchia helyén. Napóleon francia tiszteket küldött ezeknek a helyi főnököknek a segítségére, így ezeket a kis államfélfeket is a francia befolyás egyik formájának tekinthetjük. A helyi mozzanatnak a fontossága ezekben az esetekben az, hogy a nehezen lokalizálható, inkább nemzeti öntudattal szemben talán ezekben kereshetjük a haza konkrét fogalmának a gyökereit. Másrészt pedig ezekben az államszervezetekben láthatjuk az eljövendő balkáni államok előfutárait.

12. A balkáni nemzeti öntudat egyik sajátossága, amely összefügg az egyes népek földrajzi szétszórtságával, az, hogy a népek értelmiségi képviselői inkább nemzetéről beszéltek, mint hazáról. Más európai népeknél a független állam vagy legalább is valamilyen feudális tartományi partikularizmus a hazához való tartozást egyenlővé tette a nemzethez való tartozással, vagy éppenséggel az előbbi fontosabb is volt az utóbbinál. Itt viszont a nemzet a közösségi öntudat alanya, legalább is azoknál, akik megpróbálták ennek az öntudatnak a megfogalmazását.

13. Összefoglalva: a Balkán elmaradott viszonyai miatt a francia forradalomnak itt az adott időszakban nem volt mélyebb hatása, habár voltak közvetlen következményei is. A felszígeten bekövetkeztek bizonyos változások, részben ideiglenes jellegűek, részben olyanok, amelyek túléltek a forradalmi korszakot. Ezek a nemzetközi viszonyok, a nagyhatalmak közti csoportosulások, ellentétek és szövetezések következményei, de ezeknek az eseményeknek és változásoknak a története közismert, itt nem kell rá kitérni.

14. A tárgyalt korszakban megindult a Balkánon a nemzeti megújulási mozgalmak sorozata. Olyan mozgalmak ezek, amelyek éppen ebben az időszakban jellemzők egész

Kelet-Európára, lényegük a burzsoá nemzet kialakulása. Hadd emlékeztessünk arra, hogy ebben a korszakban fejtette ki tevékenységét Koraisz, hogy 1780-ban Samuil Micu és Gheorghe Şincai Bécsben kiadta az *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* c. nyelvtant, hogy 1812-ben adta ki Petru Maior, ennek az erdélyi román értelmiségi csoportnak harmadik tagja *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia* c. történelmi munkáját, hogy Vuk Stefanović Karadžić, a szerb-horvát irodalmi nyelv megteremtője, 1814-ben adta ki Bécsben első szerb népköltészeti és népmesei gyűjteményét, hogy 1806-ban jelent meg az első bolgár könyv a beszélt népnyelven (nem a holt óegyházi szláv nyelven), a Kiriakodromion, Szofronij Vraconszki vasárnapi szentbeszédeinek a gyűjteménye. Ezek mind a nemzeti mozgalmak kulturális szakaszának a megnyilvánulási formái. Egyik sem teljesen független a francia forradalomtól, vagy legalábbis a felvilágosodástól. Tekintettel a gazdasági és társadalmi viszonyokra, amelyekről a bevezetőben volt szó, ebben a történelmi pillanatban a balkáni társadalmak nem tudtak továbbmenni. De a folyamat, amely ebben a pillanatban kezdődött, tovább haladt, nem ért véget a nemzetközi ellenforradalom győzelmével. 1814-ben odesszai görög kereskedők már megalapították a Philiki Eteriát, amely 1821-ben elvezetett a görög szabadságharc kirobbanásához, és ugyanabban az időpontban Tudor Vladimirescu vezetése alatt a román parasztok is fegyvert ragadtak. Ez a mozgalom, minden szociális jellege mellett, nemzeti célokat is megfogalmazott. Hosszan lehetne még sorolni a további mozgalmakat, nemzeti felkeléseket. Mindezekben, számos más hatás mellett, mindig megtalálható a francia forradalom példája. Vizsgálatuk messzire meghaladná megbeszélésünk kereteit. Mégis utalni kellett rájuk, mert csak így lesz teljes a kép a francia forradalom és a napóleoni háborúk balkáni visszhangjáról.

Parasztmozgalmak és agrárproblémák a XVIII. század vége óta

A kongresszus keretében 1970. augusztus 22-én vitaülést tartott a „Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales” is. Az ülés napirendjén a XVIII. század végétől napjainkig lezajlott parasztmozgalmak problematikája szerepelt. A vita alapjául szolgáló egymáshoz kapcsolódó referátumokat *A. Soboul* (Mouvements paysans contre la féodalité), *Ph. Vigier* (Mouvements paysans dans le cadre de l'agriculture et de la société rurale traditionnelles), *P. Barral*—*Y. Tavernier* (Mouvements paysans visant à adapter l'agriculture à l'économie de marché), *J. Droz* (Mouvements paysans et mouvements nationaux de la fin du XVIIIe siècle à nos jours), *P. Vilar* (Mouvements paysans en Amérique latine) készítették. Noha a referátumok szerzői a rendelkezésükre bocsátott előtanulmányok sorában támaszkodhattak egy Magyarországról beküldött — Varga János és Szuhay Miklós által készített — alapos munkálatra is, a magyarországi fejlődés tanulságait csak elenyésző mértékben vették figyelembe, ill. a magyarországi fejleményekre is szinte kizárólag más nemzetekbeli történések dolgozataira hivatkozva utaltak. Elsősorban ezért igyekezett kiegészíteni a referátumokban foglaltakat az alábbi három hozzászólás szerzője (Szabad György, Spira György és Niederhauser Emil). A szólásra jelentkező három magyar történész közül azonban a vita során csak Szabad György kapott lehetőséget öt percre korlátozott felszólalásra.

Szabad György:

Észrevételek a magyarországi antifeudális küzdelmek kérdésköréhez

1. A feudalizmus kori Magyarországon a magyarok aránya a jobbágnépességen belül csak alig valamivel volt alacsonyabb, mint a magyarságnak a lakosság egészéhez viszonyított aránya. A magyar jobbágyok más nemzetiségű társaikkal általában azonos terheket viseltek. Ez is magyarázza, hogy a magyar és a nem magyar nemzetiségű jobbágyok az esetek túlnyomó részében azonos célú antifeudális küzdelmet folytatott a többségükben magyar, részben a magyarsághoz asszimilálódott nemzetiségi eredetű földesurak, ill. magyarországi uradalmakat birtokló birodalombeli arisztokraták ellen.

2. A magyar liberálisok által szervezett és vezetett hosszú küzdelem után, az 1848 márciusi forradalom idején — elsőként a Habsburg-birodalomban — a magyar országgyűlés hozott jobbágyszabadító határozatot, mellőzve e vonatkozásban minden nemzeti-
ségi különbségtevést. A bécsi udvar ellenállását leküzdve ez az országgyűlés iktatta elsőként törvénybe a jobbágyfelszabadítást, és ugyancsak elsőként a birodalomban a magyar forradalmi kormányzat látott hozzá, hogy az uralma alatt álló területeken végre is hajtsa azt.

3. A magyar forradalom leverése után az osztrák önkényuralmi kormányzat rendelkezései, elsősorban az 1853. évi császári pátens nyomán a parasztság felszabadult földállománya legalább 3%-kal csökkent. Ennél is súlyosabban esik latba, hogy ezek a rendelkezések a volt jobbágyokat arra kényszerítették, hogy földállományuk hozzávetőleg 22%-át (elsősorban az „agri remanentiales” kategóriába tartozó földjeiket) maguk váltsák meg, noha ezeknek tulajdona a magyar forradalmi kormányzat intézkedéseinek az érvénybentartása esetén fizetség nélkül illette volna őket.

4. Mindezzel is összefügg, hogy az 1867. évi kiegyezés révén hatalomhoz jutott magyar kormány társadalmi bázisa jóval szűkebbnek bizonyult, mint az 1848. évi forradalom magyar kormányzatáé. A dualista kormányrendszer a magyar parasztság jelentős részét nem tudta megnyerni magának. Ennek egyik oka éppen az volt, hogy ez a kormányzat még az 1848. évi magyar forradalom parasztpolitikájához sem tért vissza, hanem nagyrészt fenntartotta az osztrák önkényuralom említett rendelkezéseit. A magyar parasztság tudatában sérelmei egybeszővődtek a kiegyezést létrehozó magyar kormányzat iránti nemzeti bizalmatlansággal. Ez nem csupán annak magyarázatához járul hozzá, miért éppen magyar parasztoknak jutott a vezető szerep a kiegyezést közvetlenül követő parasztmozgalmakban, hanem annak értelmezéshez is, hogy a dualista rendszert támogató magyar kormányok miért éppen a magyar parasztok által lakott területeken jutottak viszonylag a legkevesebb szavazathoz a kiegyezés és az első világháború közötti választásokon. E tények számbavételének mellőzése a Monarchia felbomlásának kívánatos alaposságú magyarázatát sem teszi lehetővé.

Spira György:

A parasztság és a nemzeti törekvések Magyarországon a polgári átalakulás korszakában

Jacques Droz professzor referátumának (*Mouvements paysans et mouvements nationaux*) ahhoz a részéhez¹ szeretnék hozzászólni, amely az európai országok parasztságának a nemzeti mozgalmak iránt a XIX. század első felében tanúsított magatartását elemzi. Mindenekelőtt hangsúlyozni kívánom, hogy azt, amit Droz professzor a parasztság állásfoglalásainak fő válfajairól kifejt, egészében helyesnek tartom. Szeretném azonban megjegyezni, hogy az általa felvázolt típusok tisztán csak egyes esetekben jelentkeznek, más esetekben viszont meglehetősen bonyolult, különböző típusok jellegzetességeiből szövevényesen összetevődő kép rajzolódik elénk, s így van ez abban az országban is, amelynek a történetével foglalkozom: Magyarországon.

Magyarországon a helyzetet elsősorban az teszi bonyolulttá, hogy ez az ország az adott időszakban egyfelől nem önálló, hanem csupán a nemzetek és nemzetrészek egész sorát magába foglaló Habsburg-birodalom alávetett tartományainak egyike, másfelől viszont maga is fölöttébb vegyes nemzeti összetételű lakossággal bír, amelyen belül a magyarok számaránya mindössze 40%-os. Érthető hát, ha ilyen körülmények között a magyar nemzeti mozgalmak élén álló nemesség egyidejűleg kétfelé hadakozik: egyrészt a Habsburgok ellen Magyarország alávetettségének megszüntetéseért és azért, hogy a birodalom egyéb tartományaival egyenjogúsítandó Magyarország irányítását maradéktalanul a maga kezébe vehesse, másrészt a magyarországi nemzetiségek nemzeti mozgalmait ellen azért, hogy ezeknek a vezetőrétegeivel osztozni ne legyen kénytelen a Magyarország fölött általa gyakorolni kívánt kizárólagos irányító szerepen. S érthető az is, ha ilyen körülmények között a magyar nemesség által képviselt nacionalista ideológia középpontjába a történeti jogokra való hivatkozás és az államnemzet gondolata kerül, hiszen — most csak jelenlegi témánk szemszögéből vizsgálva a kérdést — a magyar nemesség, ha a nem-magyar paraszti tömegeket el akarja szigetelni a nemzetiségi mozgalmaktól és a magyar paraszti tömegekkel együtt emezeket is a maga oldalán akarja felsorakoztatni a Habsburgok ellenében, akkor mással nem is érvelhet, mint azzal, hogy Magyarország a maga történetileg kialakult határai között egyetlen politikai egységet alkot, s hogy akik ennek az országnak a területén élnek, azok mind magyarok.

Más kérdés, hogy ez az érvelés 1848 előtt sem a magyar, sem a nem-magyar paraszti tömegekre nem gyakorol különösebb hatást. De ez természetes is, hiszen a parasztság nagyfokú feudális kizsákmányolásnak van alávetve, legfőbb kizsákmányoló pedig (a nem-magyar lakosságú országrészekben is) a magyar nemesség. S, igaz, kizsákmányolja a parasztságot a Habsburgok kezében lévő államhatalom is, az állami kizsákmányolás súlya azonban kisebb, mint a földesúrié, s a parasztságot szemében még kisebbnek látszik, mert például a parasztságra nehezedő állami adók nagyobbik hányada közvetett adó, a földesúri szolgáltatások viszont általában közvetlen és személyes jellegűek.

Megint más kérdés azután, hogy különösebb sikert 1848 előtt a (nagy részét értelmiségiek által vezetett) nemzetiségi mozgalmak nemzeti jelszavai sem aratnak a nem-magyar paraszti tömegek körében, mert ezek ekkor még többnyire csak olyan értelmiségi igényeknek adnak hangot, amelyek a parasztságot meglehetősen hidegen hagyják. Ahol tehát egymás szomszédságában élnek magyar és nem-magyar parasztságot, ott a hagyományos egyetértés továbbra is megmarad közöttük. Csak hogy ez az egyetértés nem a magyar nemesség Habsburg-ellenes harcának támogatásában, hanem éppen a magyar földesurak ellen szervezett közös parasztnemmozdulásokban nyilvánul meg, mint

ezt különösen jól példázza a korszak legnagyobb parasztfelkelése, az úgynevezett kole-ralázadás, amely 1831-ben söpör végig a Felvidéken (a mai Szlovákia területén).

S a helyzet azután lényeges változáson egészen 1848-ig nem is megy át. Mert a magyar nemesség jobbik része — nem utolsósorban épp az 1831-i parasztfelkelés hatására — elszánja ugyan magát a feudális viszonyok némely elemeinek felszámolására, törekvései azonban megfeneklenek a Habsburgok és a nemesség konzervatív csoportja által kifejtett ellenálláson.

1848 tavaszán viszont gyökeresen megváltozik a helyzet. A magyar nemesség az európai forradalmi hullám megindulásának láttán, hogy elejét vegye egy minden korábbi-nál nagyobb veszéllyel fenyegető országos méretű parasztfelkelés kirobbanásának s — ellenkezőleg — végre valóban biztosítsa a maga számára az ország népének támogatását, törvénybe iktatja a jobbágyfelszabadítást, s erre a lépésre a parasztok — mind a magyarok, mind a nem-magyarok — kezdetben csakugyan rokonszenvtüntetések sorozatával válaszolnak. Mivel azonban a nemesség által alkotott jobbágyfelszabadító törvények nem eléggé következetesek, az első örömmámor elültével rövidesen mégis parasztmozgalmak robbannak ki szerte az országban. A magyar forradalom nemesi vezetői pedig ezeket éppoly erőszakosan fojtják el, akár a nemzetiségek jogegyenlőségének kicsikarásával próbálkozó nemzetiségi mozgalmakat. A nemzetiségi mozgalmak hangadói viszont, mivel közöttük földbirtokosok kevesen akadnak, megértőbb maguktartást képesek tanúsítani a paraszti követelések iránt, s most már többnyire határozottan fel is karolják őket. És így nem csoda, ha a nem-magyar parasztok többsége 1848 nyaratól fogva mindinkább a nemzetiségi mozgalmak vezetői mögött s velük együtt az ellenforradalmat szervező Habsburgok mellett sorakozik fel a magyar forradalom ellenében.

A magyar parasztok többsége ellenben, amikor 1848 őszén tényé lesz az ellenforradalom fegyveres támadása, attól tartván, hogy az ellenforradalom felülkerekedése esetén még azokról a korlátozott vívmányokról is le kell majd mondania, amelyeket a tavasszal nyert el, az előző hónapok folyamán a forradalmi kormánytól kapott pofonok ellenére is a nemesség oldalán fog fegyvert a magyar forradalom védelmében, s annál is könnyebben kerül a magyar nemesség nemzeti jelszavainak hatása alá, mivel az ellenforradalom nagyrészt külső ellenség képében lép színre. Így kerül sor ekkor Magyarország történetében először magyar és nem-magyar parasztok véres testvérháborújára, aminek azután nemcsak a magyar forradalom bukásában lesz előkelő része, hanem abban is, hogy a nacionalizmus, amilyen gyorsan vert gyökeret, olyan maradandóan is meghonosodjék mind a magyar, mind a nem-magyar paraszti tömegek tudatában.

Niederhauser Emil:

A kelet-európai parasztmozgalmak tipológiájához

A parasztmozgalmak — nemzeti mozgalmak problematika tipologizálását szeretném javasolni a többi előadás (vagy az általános előadás egyéb részei) mintájára. Példaként Kelet-Európát választom, de ez a tipológia talán más régiók vonatkozásában is hasznos lehet.

Mindenekelőtt meg kell különböztetni a polgári átalakulás előtti és utáni korszakot. Az első korszakban Kelet-Európában számos elnyomott nemzet található, amelyek a feudalizmus vagy a hagyományos társadalom keretei közt élnek, ahol felvetődik a polgári átalakulás kérdése és ugyanakkor az idegen uralom alól való felszabadulás kérdése. (Zárójelben hozzá kell tenni, hogy a politikai kérdés, a nemzeti felszabadulás mindig első helyen áll a kortársak tudatában és a gazdasági és társadalmi kérdések csak azután következnek.) Ebben a helyzetben két típust lehet megkülönböztetni: az egyik az, ahol a nem-

zeti mozgalmat a polgárság vagy polgári rétegek vezetik és követeléseit az ebből a rétegből vagy éppenséggel a parasztságból kikerülő értelmiség fogalmazza meg. Ebben az esetben a nemzeti követelések teljes összhangban vannak a parasztnak szociális követeléseivel: a feudális rendszer teljes felszámolása, a föld feosztása. Ez a balkáni népek esete vagy a Habsburg-birodalom néhány népének az esete. A második típus, ahol a nemzeti mozgalmat a nemzeti burzsoázia híján a nemesség vagy legalább is ennek egy része vezeti. Itt a nemzeti program nem esik teljesen egybe a paraszti követelésekkel, mert ez a vezető nemesi réteg kész egy felülről jövő agrárreformra (hogy A. Soboul kifejezését használjam) a föld megosztásával jobbágyok és földesurak közt, de nem kíván radikális reformot. Ebben az esetben nehéz a paraszti tömegeket a nemzeti ügy mellett mozgósítani. Ez a lengyelek vagy a magyarok esete, kissé a cseheké is.

A polgári átalakulás után mindenekelőtt számításba kell venni a parasztság differenciálódását, aminek a kezdete az előző időszakra megy vissza, de amely nem játszott lényeges szerepet a forradalom vagy a reform előtt. Utána az egyik oldalon ott találhatók a birtokos parasztnak, és a másik oldalon a szegényparasztnak a mezőgazdasági munkásokkal, akik magukat parasztnak tartják (ami a társadalmi pszichológia szempontjából fontos). A parasztnak a nagybirtok, a feudális maradványok ellen irányulnak (Oroszország, Ausztria-Magyarország), vannak kapcsolataik a szocializmussal (ritkán a szocialista pártokkal), ezek a szegényparasztnak és a mezőgazdasági munkások mozgalmi, nincs semmi kapcsolatuk a nemzeti mozgalmakkal. A magyarországi mozgalmakban pl. valamennyi nemzetiség parasztnak részt vesznek, beleértve a magyarokat is. Ugyanaz a helyzet Oroszországban, pl. az 1905—7-es forradalom idején. Az első világháború végén Ausztria-Magyarországon a burzsoá osztályoknak sikerült megnyerniük a parasztnak a nemzeti ügy számára, kis önálló országok létrehozása számára, Oroszországban a parasztnak a munkásosztály oldalára álltak. Ez ennek a korszaknak a két típusa, a polgári átalakulás után.

Még egy kis megjegyzés: eltűzöttnek találok a referátumban a parasztnak nemzeti öntudatát, még ha J. Droz ezt bizonytalannak is mondja. Úgy hiszem, hogy mindenestre a XX. század előtt az osztályöntudat az (ez maga is, bevallom, bizonytalan), amely a parasztnak mozgatja és a nemzeti mozgalom mint antif feudális mozgalom mellé állítja. T. Łepkowski nemrég megjelent érdekes könyvében, amely a lengyel nemzet születéséről szól, úgy véli, hogy 1870 táján azok közül, akik lengyelül beszéltek, mintegy 30% érezte magát lengyelnek. Úgy gondolom, ez reális becslés, ilyet mindenütt érdemes volna megkísérlni.

A dolgozó tömegek felhasználása a második világháború idején

A II. Világháború Nemzetközi Történetész Bizottsága a kongresszus utolsó napján, augusztus 22-én ülést tartott, amelyen megvitatta „Az emberi tömegek felhasználása a háborús erőfeszítésben a második világháború idején” című témát. Konyev marsall és M. F. Parri szenátor, a Bizottság elnökének megnyitója után az elkészült 13 referátum téziseinek ismertetése következett. Referátumot készítettek az ülészakra: P. A. Zsilin, szovjet, A. A. Blum, amerikai, Mme Gowing, angol, Dr. D. Petzina, nyugatnémet, Dr. Einhelz, NDK, Cz. Luczak, lengyel, Dr. Pero Moraca, jugoszláv, I. M. D’Hoop, francia, Dr. J. de Jong, holland, Dr. O. Janaček, cseh, Dr. E. Colotti, olasz, Dr. Charles, belga és dr. Zaharia román történészek. A magyar történészek közül Pintér István szólalt fel a vitában; hozzászólásának szövegét alább közöljük.

Pintér István:

A magyar munkaerő a náci érdekek szolgálatában

Horthy-Magyarország a náci Németország szövetségeseiként vett részt a második világháborúban. Ez a körülmény sajátosan befolyásolta, s egyben meg is különböztette a munkaerő felhasználásának kérdését a nácik által megszállt országokkal szemben. A német fasiszták követelése magyar szövetségeseikkel szemben a háború idején kettős volt a felvetett probléma szempontjából: 1. minél nagyobb katonai erőkket részt venni a háborúban, 2. a náci hadigépezetet kiszolgáló ipari és mezőgazdasági termékek termelésének maximális felfokozása Magyarországon. (Zárójelben megemlítenénk, hogy a hadsereg gyors felfejlesztése következtében 1942-ben mintegy 400 ezer ember állt fegyverben, ebből a fronton közel 2 és félszázezer volt. 1943-ban ez a létszám a 2. magyar hadsereg pusztulása ellenére is megközelítette a félmilliót. 1944-ben a német megszállás után és a front Magyarországra helyeződése idején elérte, illetve megközelítette az egy-milliót.)

A magyar hadiipar gyors felfejlődése 1938-ban indult és 1943-ban érte el a maximumot. A gyors felfejlődés következtében néhány év alatt 210 ezerrel nőtt a hadiüzemek munkáslétszáma. Ezt a nagyarányú növekedést kezdetben biztosította a háború előtti jelentős munkanélküliség, az átcsatolt területek nagy munkaerőfeleslege stb. Később ezek a források kimerültek és a magyar kormány is a munkakényszer bevezetésével, az üzemek militarizálásával és kiegészítő munkaszolgálatos századok felállításával igyekezett e problémát megoldani.

Az 1939 tavaszán hozott II. honvédelmi törvény munkaerőre vonatkozó rendelkezéseit a magyar kormány már 1939 őszén érvényesítette. Az üzemeket és dolgozóit katonai ellenőrzés alá helyezték, s ezzel a katonai fegyelem, helyhez, illetve üzemhez kötöttség, bérrögzítés sújtotta a munkásokat. Felfüggesztették a 8 órás munkaidőt, fizetéses szabadságot, s így 1940-ben már zömében 9, 1944-ben pedig 11—12 óra volt a napi munkaidő, de nem volt ritka az ennél magasabb, 13—14 órás munkaidő, illetve a bányáknál a hét napos munkahét sem. Mindez a gyorsan romló szociális körülmények mellett párosult a munkaintenzitás fokozásával, a hajcsárkodással, a munkaerő maximális felhasználásának igényével. Kezdetben csak az iparban jelentkeztek a munkaerő-gondok, a mezőgazdaság, elsősorban a nagybirtok militarizálására csak 1943-ban került sor. Ekkor már a „honvédelmi munkakötelezettség” címén katonai vezetés alatt igénybe vett munkaerő összlétszáma elérte, sőt meghaladta a 800 ezer, 1 millió főt. 1943-ban már mind a hadiipar, mind a mezőgazdaság a német igényeket elégítette ki, így ezt a létszámot, ha közvetve is, a német fasiszmus használta fel.

Ugyancsak a II. honvédelmi törvény rendelkezései értelmében 1939-ben felállították a munkaszolgálatos intézményt, amely a fasiszta országokban általában bevezetett kényszermunka-rendszer egyik hazai változata volt. Ide zsidókat, az átcsatolt területek nemzetiségi dolgozóit és az aktív baloldali antifasiszta személyeket, politikusokat hurcolták. Kezdetben felhasználásuk nem annyira a munkaerő pótlását szolgálta, mint inkább fizikai megsemmisítésüket. 1940, 1941-ben főként hazai katonai erődítési munkálatokra, repülőterek, utak stb. építésére használták őket. 1941 őszétől megkezdődött a keleti frontra szállításuk. 1942 végén már több mint 50—60 ezer munkaszolgálatos volt a fronton, s ezek nagyrésze 1942—43 telén elpusztult. 1943 tavaszán az elpusztultak pótlására újabb munkaszolgálatos egységek érkeztek a frontra.

1943-ban azonban a hadiipart és a mezőgazdaságot mind jobban sújtó munkaerőhiány szükségessé tette a munkásszázadok „okszerűbb” felhasználását. Már 1942 nyarán a mezőgazdasági munkák elvégzésére a nagybirtokra nagy számú munkaszolgálatost és „munkára kényszerített” mezőgazdasági munkást irányítottak. 1943-ban csak a nyári szezonban 53 200-as létszámú munkásszázad dolgozott a nagybirtokokon. Az erdőgazdaságban ilyen munkakörben 72 ezren dolgoztak. Az ipar megnövekedett munkaerőigényének jelentős részét ugyancsak munkásszázadokkal pótolták. A legnagyobb hadiipari üzemek ezer számra foglalkoztattak rendkívül alacsonyan dotált, s ezért magas haszonnal járó munkásszázadokat. A legnagyobb hadiüzem, a Weiss Manfréd-gyár 1943-ban 5, 1944-ben újabb 5 ezer munkaszolgálatost kért és kapott a honvédelmi minisztériumtól. (Sajnos jelenleg még nem állnak rendelkezésünkre e területről összesítő adatok.) Mindehhez megjegyezzük, hogy ebben az időben a hadiipar termelésének mintegy 60%-a és a rendkívül szűkös élelmiszerszükségletek feletti „termékfelesleg” teljes egészében közvetlenül Németországba „vándorolt”.

A náciak saját közvetlen munkaerő-problémáikat megoldó igénnyel Magyarország felé első ízben 1943-ban léptek fel. Igaz ugyan, hogy 1939 és 1943 között a Magyarországra is kiterjesztett és a magyar kormány által engedélyezett német munkaerőtoborzás révén évenként mintegy 20—30 ezer munkás dolgozott Németországban. (Ehhez hozzászámíthatjuk a magyarországi német nemzetiségiek között a német SS-be toborzott 20 ezer katonát is.) 1943 nyarán a náci munkaerőgondok már oly nagyok, hogy kénytelenek az ugyancsak súlyos munkaerőgondokkal küzdő magyar kormányhoz fordulni és munkaszolgálatosokat igényelni. Az első ízben a jugoszláviai bori rézbányába kértek 10 ezer munkaszolgálatost. A Kállay-kormány 1943 júliusában ehhez hozzájárult és még a nyár folyamán az Organisation Todt szervezet meg is kapta az első szállítmányokat, amely 3 zlj-ból, illetve 14 munkásszázadból állt. 1944-ben a még hiányzó munkaerő is kiszállításra került.

Alapvető változás történt a munkaerő felhasználásának kérdésében 1944. március 19-e után, amikor is a fasiszta német csapatok megszállták Magyarországot. Először is a magyar hadiipar kapacitásának kihasználására és a munkaerőgondok enyhítésére Magyarországon is jórészt bevezették azokat az eszközöket, amelyeket a náci birodalomban meghonosítottak. A leglényegesebb változást azonban e téren a náci kormány a magyarországi zsidókérdés végleges megoldásával kapcsolatos követelése jelentette, amellyel egyben saját munkaerőgondjain is segíteni akart. 1944 májusában a főváros kivételével megkezdődött a magyarországi zsidók Németországba, elsősorban Auschwitzbe szállítása. Másfél hónap alatt Veessenmayer magyarországi német nagykövet jelentése szerint mintegy 4 és félszáz ezer zsidót deportáltak Németországba. Ezeknek mintegy egyharmadát, öregeket, gyerekeket, betegeket azonnal elgázosították. Ennek következtében a 4 és félszáz ezerből mintegy 320 ezer elpusztult. 1944 őszén megkezdődött a még Magyarországon igénybe vett munkásszázadok Németországba szállítása. Csak 1944. november 2-án 70 munkaszolgálatos egységet adtak át a németeknek, november 6-án ezt újabbak követték. 1944 végén a budapesti gyűrű bezárulásáig folyt a fővárosban maradt munkaerő Németországba szállítása.

1945 tavaszán — a szovjet hadsereg elől menekülő — fasiszták újabb és újabb munkásszázadok felállításával, illetve az üzemi dolgozók Nyugatra szállításával kísérleteztek. Ezek egy részét — mielőtt a szovjet csapatok beérték volna őket — Nyugat-Magyarországon lemészárolták.

Összegezve tehát Magyarországon, mivel a magyar kormány a náci birodalom szövetségese volt, formáját, részben eszközét tekintve is 1944 márciusáig, az ország megszállásáig a munkaerő-felhasználás eltért az általánostól, de lényegét tekintve nem. Ezt is, azt is, a náci hadviselés szolgálatába kívánták állítani.

TÖRTÉNETI IRODALOM

KOMJÁTHY MIKLÓS:

PROTOKOLLE DES GEMEINSAMEN MINISTERRATES DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE (1914—1918)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 723 l.)

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA KÖZÖS MINISZTERTANÁCSÁNAK JEGYZŐKÖNYVEI

Az Osztrák-Magyar Monarchia létrehozásának és felbomlásának története jelenkori kutatásaink egyik legtöbb vitát kiváltó témaköre. Különböző történetírói irányzatok keresnek válaszokat a tornyosuló kérdésekre. Milyen alternatívák kínáltak az osztrák és magyar uralkodó osztályok számára az 1860-as években? A forradalom és szabadságharc erői milyen átalakuláson mentek közben át? A külpolitikai helyzet alakulása 1849 után hogyan formálta a két ország vezető köreinek hagyományos kül- és belpolitikai elképzeléseit? Az 1867-ben létrehozott, Európában egyedülálló dualista államalakulat milyen gazdasági, társadalmi, politikai bázisra épült? Társadalmi és nemzeti ellentmondásossága miként kezdte ki az 1867-ben szilárdnak vélt alapokat? A mai polgári történetírás különös előszeretettel teszi fel a kérdést: a világháború után kínálkozott-e lehetőség a Monarchia kereteiben élő népek együtt-tartására?

Marxista történetírásunk idáig főként gazdaság- és politikatörténeti aspektusból vizsgálta a dualizmus korszakát, a jelzett témaköröket és vitakérdéseket. Az eredmények ismertek. A kiegyezés megkötésének előzményei, létrehozása, a dualizmus válságának társadalmi és nemzeti összetevői, a kapitalista fejlődés sajátosságai s a soknemzetiségű Monarchia felbomlásának számos mozzanata kirajzolódik ma már történeti irodalmunkban. Ézúttal Komjáthy Miklós példamutatóan gondos forráspublikációja és bevezető tanulmánya — hivataltörténeti megközelítéssel — a dualista államrendszer lényeges elemét, az Osztrák-Magyar Monarchia közös miniszertanácsának kialakulását, funkcionálását, sajátos hatáskörét teszi vizsgálat tárgyává, gazdag anyagot tárva fel az első világháború gazdasági, katonai, politikai történetének megismeréséhez. A szerző már pusztán témaválasztásával, szakszerű forrásközlésével is felhívja a figyelmet arra, hogy a dualizmussal kapcsolatos világszerte vitatott problémák megoldhatatlanok a társadalom életét meghatározó államrendszer lényegének, jellegének tisztázása nélkül. Ez természetesen nemcsak a dualizmus korszakára vonatkozik, hanem szinte egész újkori történetünkre is érvényes.

A közös miniszertanács kialakulásának vizsgálata folyamán politika- és jogtörténeti szakavatottsággal elemzi a kiegyezési tárgyalásokat, s ezen belül többek között a birodalmi parlament bécsi terve körül kibontakozó vitát az egyezkedő felek között. Majd áttér a viták során kialakult „parlamenti alakzat”, a delegáció bonyolult rendszerének mind ez ideig legteljesebb, sokoldalú és árnyalt taglalására. Konklúziói pontosak, és biztonsággal helyezi el a delegációk intézményét a kiegyezés rendszerében. Imponáló módon bizonyítja, hogy amíg az osztrák törvényhozók az egész kiegyezési műben a delegációkat látták olyan pontnak, amely a széttöredező birodalom egységét valamiképpen újra megteremtheti, addig Deákék a birodalmi gondolatnak tett átmeneti engedménynek minősítették a delegációk életre hívását. A szerző jól tudta, hogy a delegációk jellegének, hatáskörüknek tisztázása nélkül megoldhatatlan feladatot jelentett volna számára

választott résztémájának, a közös minisztertanács kialakulásának, funkcionálásának fel-tárása s elhelyezése a kiegyezési államszerkezetben.

Kiváltképpen a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymáshoz való viszonya igényelte e történetírói megoldást. Komjáthy kimutatja, hogy a Monarchia államszerkezetének két alapvető pillére, a parlamenti és a minisztériális közül az utóbbi volt a lényegesebb. Hiszen a delegációk nehézkes, a legtöbb kompromisszumos jegyet viselő intézménye eleve alkalmatlan volt a nagy központi parlament szerepének betöltésére. De a Monarchia államszerkezetének ellentmondásos körülmények között végrehajtott polgári átalakítása során milyen formákat öltött a minisztertanács a parlamenti jellegűtől megfosztott delegációkkal szemben, nem lépte-e túl törvényben rögzített hatáskörét, szerepe a világháború során hogyan módosult? Így sorakoztatja a szerző a kérdéseket, hogy azután történeti elemző készségét bizonyítva, gazdag forrásismerete, széleskörű kormányzattörténeti tájékozottsága birtokában pontról-pontra hiteles válaszokat adjon a maga által feltett, de a Monarchia történetével foglalkozó szakembereket szerte a világon nagyon is érdeklő kérdésekre. Kimutatja, hogy mind a magyar, mind az osztrák kiegyezési törvény csupán negatív formában határozta meg a közös minisztertanács feladat-körét és illetékességét. Mégis az uralkodói akarat eszközeként a Monarchia legfőbb állam-igazgatási szerve volt. Hatalmát, hatáskörét csak növelte az a körülmény, hogy hiány-zott az összmonarchiai törvényhozó hatalom. Funkcióját sohasem szabályozták részle-tesen, a jogszabályi rendezés hézagossága pedig nagy lehetőségeket kínált a dinasztia számára. Hiszen felelősséggel csupán az uralkodónak tartozott, aki saját elképzelései szerint nevezte ki, vagy váltotta le a közös minisztereket. Ilyen módon a dualista rendszer-ben a törvényhozó és végrehajtó hatalom csúcsszerveinek felemássága, különösképpen a közös minisztertanács hatáskörének kidolgozatlansága mind hozzájárult az uralkodói jogkör kiszélesedéséhez.

Szakszerű forráskritikai módszerrel bizonyítja, hogy az egykorú gyakorlat a ki-egyezéssel teremtett közös minisztertanács jegyzőkönyveit az osztrák-császári minisz-tertanács jegyzőkönyvei sorozatának folytatásaként kezelte, így az osztrák-császári mi-nisztertanács jegyzőkönyvvezetésének számos mozzanata érvényesült a közös miniszter-tanács jegyzőkönyveiben is. Tartalmilag az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisz-teri konferenciáinak legfontosabb funkcióját fél évszázadon át az általános külpolitikai helyzet, a Monarchiát egyetemesen érdeklő problémák, valamint az osztrák és a magyar kormány között felmerülő vitás ügyek megtárgyalása jelentette.

A szerző különösképpen részletesen kitér a közös külügyminiszter, a közös mi-niszteri konferencia elnökének szerepkörére. A világháború időszakában azonban meg-növekedett a közös hadügyminiszter szerepe a közös miniszteri konferencián, és ezáltal a birodalom életének irányításában is. S ez nem pusztán a háborús állapottal, a vilá-g-háborúval magyarázható, közrejátszott ebben az a körülmény is, hogy a gazdaságilag és katonailag erősebb Németországgal való szövetség a Monarchia külpolitikájának ön-álló lehetőségeit nagy mértékben sorvasztotta. A közös külügyminiszteri állás tartalmá-nak s változásainak elemzése mellett ezért a szerző elmélyültebben vizsgálhatta volna a közös hadügy- és pénzügyminiszter funkcióját, szerepkörét is.

A kötetben közölt dokumentumok, az ún. közös minisztertanács első világháború alatti üléseinek jegyzőkönyvei, nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia és a területén élt népek, hanem Európa történetének is fontos forrásanyaga. Hiszen az akkori császárság-királyság legfőbb kormányzati szervének sokirányú működését világítja meg. A jegyző-könyvek a politikai, diplomáciai, katonai és gazdasági kérdések egész tömegét ölelik fel. A politika- és diplomáciatörténet nem nélkülözheti pl. a közös minisztertanács 1914. július 7-i, július 19-i, 1915. február 3-i, 1915. március 8-i, vagy 1917. március 22-i ülése-nek jegyzőkönyveit, amelyek a Monarchia fontos politikai, diplomáciai, külpolitikai

helyzetének megértéséhez nélkülözhetetlen dokumentumok. — A világháború kitörése után a közös miniszteri konferenciákat nagyrészt a külügyminiszterek expozéi, helyzetmagyarázatai töltötték ki. Mint ezekből kitűnik, kezdetben a Szerbia elleni háborút helyi keretek közé igyekeztek szorítani, majd amidőn ennek irrealitása nyilvánvalóvá vált, a semlegesek megnyerését tűzték ki célul.

A világháború országokat, földrészeket átfogó jellege miatt a hadi, katonai és gazdasági tárgyú jegyzőkönyvek is számot tarthatnak nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történelem művelőinek érdeklődésére is. A közös minisztertanács 1914. szeptember 7-én és szeptember 20-án pl. egyaránt a politikai és katonai helyzettel foglalkozott. A jegyzőkönyvek tanulmányozásából kitűnik, hogy miután Ororsország elfoglalta Galíciát, megnövekedtek Ausztria élelmezési problémái. A fokozódó gazdasági, pénzügyi és katonai nehézségek miatt Ausztria-Magyarország egyre szorosabban kötődött Németországhoz. A közös minisztertanács 1916. szeptember 9-i, 1917. január 10-i és március 22-i üléseinek határozatai értelmében Németországhoz fordultak a gabonadeficit fedezése érdekében. Az 1917. május 6-i közös miniszteri értekezlet tárgya a Monarchia és Németország gazdasági kapcsolatainak szabályozása volt. A minisztertanács tagjai látták, hogy Ausztria-Magyarország az adott helyzetben összeomlik Németország támogatása nélkül. A közös minisztertanács 1917. június 29-i ülésén Károly császár és király már minden kendőzés nélkül mondotta: létérdeke a Monarchiának, hogy gazdaságát megmentse a katasztrófától. Ettől azonban sem a szubjektív óhajok, sem Németország támogatása nem menthette meg a Monarchiát. Az objektív gazdasági-politikai-katonai tényezők szükségszerűen erősebbnek bizonyultak.

PÖLÖSKEI FERENC

GUNST PÉTER:

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELES TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON (1920—1938)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 449 l.)

Két — nemcsak a lakosságot, de a gazdasági javakat is mérhetetlen arányokban felőrölő és pusztító — világháború, a Monarchia felbomlása, majd az ország területét egyharmadára csökkentő dunavölgyi átrendeződés, elbukott forradalmak, idegen megszállások, egy gyöttes ellenforradalom, a legnagyobb méretű gazdasági világválság, a nemzetközi erő- és piacviszonyok fokozott ütemű eltolódása jelezték és határozták körül történelmünknek azt a korszakát, amelynek egyik döntő kérdésével foglalkozik a szerző. S ha mindehhez még hozzávesszük, hogy a szóban forgó időszak a mezőgazdasági forradalomnak, a kemizálásának és gépesítésnek, legalább is földünk civilizált térségein egyik igen jelentős szakasza volt, máris adottnak látszanak azok az új keretek és erővonalak, amelyek a korszak mezőgazdasági termelését nálunk befolyásolták, illetőleg befolyásolniuk kellett volna. Az adott körülmények között kézenfekvő, hogy megannyi hatás és ellenhatás, lendítő és bénító, sőt nem egyszerűtorzító tendencia érte és sújtotta a magyar nemzetgazdaságnak azt a jelentős faktorát, amelynek problémáit az előtünk fekvő munka taglalja.

Amint az előszóban maga a szerző is utal rá: történetírásunk mind ez ideig alig, vagy egyáltalán nem is foglalkozott a korabeli mezőgazdasági termelés ilyenfajta megközelítésével. Az elmúlt évek során napvilágot látott munkák főként a korszak társadalomtörténeti és agrárpolitikai problémáit tárták fel, többnyire homályban hagyva azokat a gazdasági tényezőket, amelyeknek elemzése nélkül pedig nem lehet kibontani az emlí-

tett kérdések számos lényeges összefüggését sem. Igaz, a szerző a két háború közötti mezőgazdaság termeléstörténetét döntőleg az egykorú statisztikai felmérések adatai alapján vázolja fel, így a való világ számos pontjára és összefüggésére világosság nem mindig vetődhetett, a vállalkozás úttörő jellegét azonban mindezek ellenére sem lehet elvitatni Gunst Pétertől. Ennek súlyát — ezeken túlmenően — csak tovább fokozzák azok a történeti tények, hogy a vizsgált korszak kezdetén — viszonylag fejletlen iparral rendelkező hazánkban — a mezőgazdaság produkálta a nemzeti jövedelem 40%-át, az ország lakosságának több mint 50%-át foglalkoztatta, exportunkból pedig 80%-os arányban részesült. Helyénvalónak érezzük a korszakhatárok megvonását is, amennyiben az első világháborút követő forradalmak korának, majd az 1938-cal elkezdődő területváltozások utáni időszaknak a problémáit mellőzte a szerző (az utóbbi korszakra egyébként, ahol a téma megkívánja, gyakran tesz utalást).

Feltétlenül meg kell említenünk a feldolgozás módszerét. Minthogy a szerző az adatok zömét statisztikai forrásokból merítette, módszere nemcsak a hagyományos, de a szónak a mai és modern értelmében is statisztikai. Bizonyára a történeti statisztikát korszerű színvonalon művelők szemében is vonzóvá teszi Gunst Péter munkáját, hogy abban a matematikai statisztika, elsősorban az összetett trend-számítások módszerét igen helyesen, és mindig mondanivalójának precízebb kifejtése érdekében alkalmazta. Külön ki kell emelnünk, hogy a szerző az adatoknak egyfajta közgazdasági, még pontosabban: agrárgazdasági vonatkozásait igen szerencsésen ötvözte a történet-, és helyenként az agrártudomány módszerével.

Elismeréssel kell szólni a munka szerkezeti konstrukciójáról is, noha egy-egy téma „besorolási” helye felett, vagy az egy-egy témának szánt terjedelem, az arányok tekintetében vitatkoznunk is lehetne a szerzővel.

Mindjárt az indító fejezet széles körívben vázolja fel a két háború közti mezőgazdasági termelés néhány főbb mutatóját, főként a piacviszonyok, az értékesítés szemszögéből. A „világhelyzetnek” ezt a futólagos áttekintését számos ponton ügyesen és jó érzéssel hozza kapcsolatba a magyar mezőgazdaság gyakran oly súlyos gondjaival. Miután tekintetünk a számok tükrében szemügyre vehette az északi félteke fontosabb agrártermelési és értékesítési problémáit, a szerző átvezet bennünket a hazai tájakra.

És mindjárt elevenbe vágó kérdés boncolásába fog. Azokat a döntő változásokat vizsgálja, amelyeket a trianoni határmegvonások idéztek elő a magyar mezőgazdaság helyzetében. A korábbi országterület kétharmadának leválása „sok évtizedes politikai küzdelmeknek vetett véget, s egyúttal sok évszázados, az évszázadok során egyre bonyolultabbá vált, mind sokoldalúbb gazdasági kapcsolatokat zúzott szét” — írja. Azok a tények, amelyek e fejezetből élénk tárulnak, nem teljesen újak, többé-kevésbé ismerte azokat a kortársi szakirodalom is, jóllehet az adatoknak a maguk korában elsősorban politikai funkciójuk volt. E könyv érdeme éppen az, hogy lehántva azokról a napi politika burkát, józanul, a tényeket szigorúan tiszteletben tartva elemzi a területi változások hatását a magyar mezőgazdaságra. A szerző, híven témájához és a történész szemléletéhez, nem azon búsong, hogy mennyit is veszítettünk, hanem azt kutatja, hogy a változások szabta keretek közt milyen lehetőségek kínálkoztak, illetőleg milyen korlátok emelkedtek a mezőgazdaság továbbhaladása előtt. E változások ilyen természetű felmérése nélkül ma már valóban aligha lehetne hű történeti képet rajzolni a szóban forgó korszak gazdaságtörténetéről.

Mind a népszerűség lélekszámban, mind a birtok-, a növénytermesztési és az állattenyésztési struktúrában beállt jelentős változásokra gyorsan és igen rugalmasan kellett volna reagálniuk agrárpolitikusainknak, hogy a váratlanul keletkezett nehézségek felett úrrá tudjanak lenni. A Horthy-korszak vezetőiből azonban — amint ez köztudott — mind a gazdasági, mind a társadalmi reformkészség hiányzott. Így azután a már meglevő bajo-

kat — időben előre haladva — újabbnál újabbak tetézték. Közülük is behatóan elemzi a szerző a mezőgazdasági ártermelés kétségkívül fontos mozgatóit: a belső és külső piacviszonyokat, a befogyasztást és az agrárkivitelt. Helyesen utal arra, hogy az összességű belső piac támasztotta problémákat igen súlyossá tette a hagyományos piacok elvesztése. A Monarchia felbomlása nyomán támadt értékesítési gondokat nemesak a bizonytalanság súlyosbította, hanem elsősorban az, hogy a magyar agrárélexport a védővámossal Monarchia piacairól a konkurens, s a korábnál sokkal olcsóbb árakat diktáló világpiac színterére került ki.

A mezőgazdaság fejlődését bénító tényezők közt igen lényeges szerepe volt az agráröllónak. Az új körülmények között ugyanis szükségképpen kellett kibontakoznia az ipart védő politikának; következésképpen: a mezőgazdasági és iparcikkek árszintje közt lényeges (35—40%-os) különbségek keletkeztek. Ennek, s az agrárélexportnak a tárgyalása kapcsán azonban fel kell vetnünk egy általánosabb természetű, inkább elvittörténeti jellegű kérdést is. A szerző éppen a kivitel tárgyalása során igen gyakran, de a későbbiekben is vissza-visszatérve hangoztatja: a Monarchia felbomlása következtében a magyar mezőgazdaság egyik legnagyobb gondja az értékesítés lett, s ez nyomta rá bélyegét magára a termelésre is. A területváltozások hatásán kívül szinte ebben látja a két háború közötti mezőgazdaság megrekedésének legfőbb okát. Nem a piacok vagy éppen a kivitel szerepét szeretném itt elsősorban szóvá tenni, hanem sokkal inkább — a beállításból fakadóan — a Monarchia teremtette egykori viszonyoknak a túlértékelését. Abban ugyan igaz van Gunst Péternek, hogy a Monarchia védvámossal rendszere és biztos felvevő piaca igen előnyös feltételeket teremtett a mezőgazdasági termékek értékesítéséhez, s a piachelyzet ilymódon sokat lendített a mezőgazdaság fejlődésén. De ennek ára volt: iparunk viszonylagos elmaradottságával kellett ezért fizetnünk. S a történelem éppen a Monarchia felbomlását követően nyújtotta be, kellett hogy benyújtsa az egyébként is számos bajjal küszködő, függetlenné vált Magyarországnak — pontosabban: a mezőgazdaságnak — a számlát: ipart védő vámpok, agrárölló, a mezőgazdasági export fedezte az ipari importot stb. Nem azt vitatnám tehát, amit Gunst Péter elmond, hanem azt hiányolom, amit nem említ meg, ti. a „történelmi érem” másik oldalát.

Miután a mezőgazdasági termelés megváltozott adottságait számba vette a szerző, igen logikusan göngyölti tovább a szerkesztés fonalát. Előbb a földművelés problémakörébe vágó növénytermesztés, majd az állattenyésztés kérdéseit veszi sorra, s elemzi a statisztikai adatok tükrében. Több oldalról is megvizsgálja a művelési ágak megoszlásában végbement kisebb-nagyobb eltolódásokat, a növénytermesztés szerkezeti módosulásait. Helyesen indul ki valamennyi növényfajtánál abból, hogy az a szántóföldi termesztésben milyen helyet foglalt el, hogyan alakult a vetésterület, és mit mutatnak a terméshozamok. A rendelkezésre álló adatok alapján azonban megvizsgálja az eltéréseket az egyes földrajzi tájegységek és az üzemtípusok között is.

Az állattenyésztés kérdéskörén belül, miután bemutatja egy-egy faj darabszámának az időbeli alakulását, a fajon belüli fajtaátalakulást, az állomány tájankénti megoszlását, majd a tenyésztés és hasznosítás kérdéseit, végül az értékesítés néhány vonatkozását veszi sorra. Legvégül a modernizálás kapcsán főként a gépesítés és a műtrágyázás problémáit elemzi behatóan.

Bármely kérdéskörét ragadnánk is ki azonban a munkának, a zöldség- és gyümölcsféléken kívül, a mezőgazdaság termelése egészében nagyon lehangoló képet tár az utókor elé. A monográfiának igen gyakran használt fogalma: „stagnálás”, „pangás”, leggyakoribb állítmánya: „emelkedett”, „csökkent”. Ha azonban e két utóbbi előfordulási számát összeadnánk, mérlegünkön azt hiszem egyforma arányban szerepelne ez is, az is. Mászóval: a magyar mezőgazdaság korábbi fejlődési lendülete megtorpant. Az időbeli föl- és lefelé hullámzások minden ágazatban szinte ritmikusan követték egymást, mezőgazda-

ságunk alapvető „trendje” tehát arra utal, hogy a két háború között a termelés egyhelyben topogott, megrekedt. E mozdulatlan képből csupán néhány vidék szigetszerű foltja emelkedett feljebb, biztatónan jelezve a fejlődés eljövendő útjait.

Ismertetésünk elején a vállalkozás úttörő jellegét emeltük ki, most viszont eredményeinek futólagos áttekintése után magát a teljesítményt s az elért eredmények újszerűségét kell hangsúlyozottan aláhúznunk. Nem hiszem, hogy tévednék abban az állításomban, Gunst Péter munkája egyik legfontosabb, nélkülözhetetlen kézikönyve lesz mindazoknak, akik a korszaknak az agrár- vagy éppen az általános gazdaságtörténetét kutatják majd a jövőben. Hiszen belőle mindig meríthetők lesznek olyan adatok és megállapítások, amelyek hol tágabb összefüggésekre, hol egy-egy konkrét esetre villantják fényüket.

FŰR LAJOS

**ISZTORIJA RUMINII. 1848—1917
ISZTORIJA RUMINII 1917—1970**

(Moszkva, Izd. Nauka. 1971. 668, 742 l.)

ROMÁNIA TÖRTÉNETE

Külföldi történetíró általában két fajta összefoglalót készíthet egy másik nép történetéről. Gyakrabban közvetítő jellegű, népszerű-tudományos szintézist, ritkábban — egyenértékű kézikönyvet.

A Kelet-Európa történetével foglalkozó szovjet történeti iskola a szláv népekről már több évvel ezelőtt közre adta tudományos szintű országtörténeti sorozatát. A nem szláv népek történetjének kutatása kevesebb hagyományra támaszkodhatott, és később indult, így az említett sorozat hiányzó kötetei vártak magukra.

A szovjet történészek az elmúlt másfél évtizedben több, önálló forrástanulmány nyomán elkészített monográfiát jelentettek meg, amelyek közül Vinogradov könyvét a Századok hasábjain már módunkban volt ismertetni. Ezt követték a rövidebb terjedelmű szintézis-vázlatok: Lebegyev és Karpescsenko Románia-története (1964), valamint Vinogradov—Karpescsenko—Lebegyev—Jazikova új- és legújabbkori román történelemkönyve (1964). Ezek után várható volt, hogy a szovjet történetírás hamarosan reprezentatív összefoglalóval jelentkezik.

Jelen kiadvány csakugyan a szláv országok történetéről szóló tekintélyes kötetekre emlékeztet. Közel harminc szerző és szerkesztő, valamint több tudományos munkatárs közös alkotásaként jött létre. A két kötetet külön szerkesztőbizottságok szerkesztették, az egész mű munkálatait pedig tulajdonképpen közrebozsátója, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai és Balkántudományi Intézete hangolta össze.

A szerzők legtöbbször saját kutatási eredményeit is közli, ezen kívül kitűnően ismeri témájának román, más szocialista és nyugati szakiroalmát. A szovjet Szlavisztikai és Balkántudományi Intézet számat tartott a román történetírók segítségére, bírálatára. A szovjet és román történetírók 1969-ben lezajlott bukaresti tanácskozásán a szakértők széles köre cserélte ki véleményét a munka fogalmazványáról. A mű szerzői a magyar kapcsolatok szempontjából legfontosabb fejezeteknél a magyar nyelvű forrásanyagot és feldolgozásokat olyan mértékben hasznosították, ahogy az eddig még semmiféle új- és legújabbkori Románia-történet esetében nem fordult elő.

A V. Ny. Vinogradov, J. Sz. Groszul, J. A. Piszarev és P. V. Szovjetov által szerkesztett első kötet 1848 és 1917 között tekinti át a román királyság és az erdélyi románok történetét. A szerzők visszanyúltak az 1829. évi drinápolyi békéig és a Szervezeti Szabályzatokig, hogy az előző két évtized rajzával alapozzák meg a forradalmi korszak fejle-

ményeit. A bevezetőből különösen a Regulamentul Organic pozitívumainak és negatívumainak sokoldalú elemzése nyeri meg tetszésünket.

Az 1848—1849. évi moldvai és havasalföldi forradalmi mozgalomról szóló fejezet a különböző demokratikus irányzatok árnyaltabb ábrázolásával nyújt újat. A Bălcescu-hoz hasonló következetes demokraták harcát plasztikusabbá teszi, hogy azt a kevésbé következetes, de mégis haladó energiákat hordozó liberális bojári közeget is méltatja, amelyet Bălcescu és társai befolyásoltak, vezettek, vagy amellyel időnként szembe fordultak. Ugyanígy járnak el a szerzők a moldvai és havasalföldi forradalmi mozgalmak emigrációjával.

Már a román fejedelemségek 1859-ben bekövetkezett egyesüléséről és a hetvenes évek törökellenes függetlenségi háborújáról szóló fejezeteknél is megmutatkozik, hogy a szovjet szerzők milyen nagy együttérzéssel és méltánylással sólnak a román nép nemzeti felszabadító küzdelmeiről. Sikerült portrét kapunk Cuza fejedelemeiről (benne Cuza „népszerűtlenségének” gazdasági magyarázatával), és — ami újszerűen hat — Rosettiről.

Alapos részek foglalkoznak a XIX. századi román történelem nemzetközi kapcsolataival. Különösen értékes az intenzív orosz—román diplomáciai kapcsolatok elemzése, amely úgy emeli ki Oroszország objektív segítségét a török alóli felszabadító harcokban, hogy közben nem eszményíti a cári diplomácia céljait és eljárását. Megnyugtató a nyugati hatalmak szerepének kiegyensúlyozott tárgyalása. Keményen bírálják például Franciaország hitegető, ingadozó politikáját, de mégis említik a francia diplomácia bizonyos pozitív, ösztönző szerepét.

A kötet friss anyag alapján foglalkozik a Párizsi Kommün romániai hatásával.

A XIX. század második felének erdélyi fejezeteit az alapos felkészültségű, s nálunk magyar kutatásairól már ismert T. M. Iszlamov írta. Fejtegetéseinek vezető gondolata az erdélyi népek egymásra utaltsága a Habsburg-abszolútizmus, a társadalmi és nemzeti elnyomatás ellen vívott küzdelemben. Iszlamov az alapvető párhuzamot domborítja ki 1848—1849 magyar és román forradalmából és a neoabszolútizmus szenvedéseiből. Talán kissé differenciálatlanul mutatja be a magyarok és románok helyzetét 1849 és 1865 között. A románok nem egészen azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül: nyelvi-kulturális mozgalmuk kevésbé volt megkötve. A magyar emigrációt, Kossuthot s nemzetiségpolitikai tervezeteiket a kötet messzemenő elismerésben részesíti. Részletesen bemutatja a magyar függetlenségi párt hőskorának és Mocsárynak pozitív román kapcsolatait.

Mindkét kötetben ügyeltek arra, hogy a gazdaságtörténeti fejtegetések ne fedjék el a politikátörténetet. A gazdasági áttekintések így is alaposak és dokumentáltak. A XIX. század második felével kapcsolatban leszünk figyelmesek M. M. Zaliskin és Vinogradov alfejezeteire, amelyek a korábban megszokottnál jellemzőbben ábrázolják a regáti mezőgazdaság sajtószerepét. Némcsak a bojárbírtok uralkodó szerepére mutatnak rá, de ezzel összekapcsoltan a különféle bérletek rendkívüli jelentőségére.

A román munkásmozgalom kialakulásának visszatérő személyi értékelésproblémája Dobrogheanu-Gherea szerepe. A kötet elismeri Gherea eszméltető, felvilágosító és szervező tevékenységét, de már ebben a korai időszakban figyelmeztet antimarxista nézeteire. Noha a szerzők a munkásmozgalom tárgyalásánál állandóan szem előtt tartják kritikai mércéjüket, a művet elsősorban az a törekvés jellemzi, hogy minél több értéket, teljesítményt mutassanak fel a román szocialisták harcaiból. Így említik nyomatékosabban azt a nemzetközi visszhangot is keltett elméleti és gyakorlati munkát, amelyet a román szociáldemokraták a kelet-európai agrárkérdés megközelítése érdekében végeztek. Gondosabban írják le a Bujor és társai nevéhez kötött román szocialista baloldali történetét. Az egyidőben mellőzött centrista Rakovszki (Racovski, Rakovszkij) pályafutásának századeleji, romániai szakaszáról sem feledkeznek meg. A balkánháborúk és az első

világháború elleni tiltakozó mozgalom történetéből kiderül, hogy a romániai munkásmozgalom a balkáni országokhoz hasonló, szép antimilitarista múlttal rendelkezik. A baloldal így is gyengének bizonyult, mivel antimilitarizmusában sok volt a felszínes elem.

A századeleji erdélyi románságról írt fejezet (amelyet szintén Iszlamov írt) a román nemzeti párt irányzatainak elemzésével tűnik ki. Az erdélyi munkásmozgalomról szólva figyelmenre méltó adatokat említ. Azt az értékelést azonban, hogy a magyarországi munkásmozgalomban a nemzeti szekciók elkülönülésekor nem jelentkeztek szeparatista tendenciák, s hogy a román és más szekciók teljesen következetes harcot vívtak „saját” nacionalizmusuk ellen is, nem tudjuk elfogadni. Az ausztriai mozgalomban jelenlévő szeparatista tendenciák csak erőteljesebbek voltak.

Az első kötetet a világháború korszakának ismertetése zárja le. Vinogradov jól ábrázolja a román királyság diplomáciáját, amely a „számító menyasszony” módján latolgatta a szemben álló imperialista szövetséges tábor ajánlatait. Az erdélyi munkás- és parasztmozgalmat jellemezve rámutat, hogy a háború és a Habsburg-elynyomás, valamint a magyar elnyomás elleni harcban a legfontosabb szerepet a tömegek forradalmi küzdelme játszotta. A román burzsoázia azonban igyekezett befolyása alá vonni a néptömegeket.

Az Ny. I. Lebegyev, A. A. Jazikova, J. D. Karpenko, I. E. Levit, J. A. Piszarev által szerkesztett második kötet első fejezete a Nagy Októberi Szocialista Forradalom romániai hatását és a román kommunista párt létrejöttének történetét foglalja össze. A román kommunista párt keletkezéstörténete bonyolultabb, mint néhány más országé: genezise időben elhúzódott (1917–1921), térben kiterjedt. P. P. Vangyel, mint szovjet történész újat tud mondani arról a folyamatról, amelyben az Oroszországban 1917 nyarán létrejött első internacionalista csoportból, az odesszai román szociáldemokraták forradalmi bizottságából, 1918 újabb külföldi és romániai kommunista szervezeteiből a romániai szociáldemokrata párton belül kibontakozott harcon keresztül végre hivatalosan is megalakulhatott a kommunista párt. Pozitívan méltatja a Komintern segítségét. Megemlíti a román munkásmozgalom több korai szovjet kapcsolatát, így Bujor Leninnél tett látogatását, a román szociáldemokrata delegáció moszkvai útját. Az RKP kialakulásáról szólva nem feledkezik meg Rozványi Jenő kiváló szerepéről.

Az első világháború-végi forradalmi válság közvetlenül befolyásolta a szovjet—román kapcsolatok alakulását. Noha Szovjet-Oroszország Romániával szemben is rendszeresen hitet tett békeszándékai mellett, a királyi kormányzat beleavatkozott a szovjetországban, így a régi Besszarábia, Szovjet-Moldva területén kialakult forradalomba és polgárháborúba. Vangyel — helyesen — megkülönböztetett figyelmet szentelt a szovjet-moldvai eseményeknek. A szovjet történetírás legújabb eredményeit felhasználva bebizonyítja, hogy a szovjet kormány igazságosan járt el az ún. Diamandi-incidens ügyében, s Szovjet-Moldvának a királyi csapatok által történt megszállása a forradalom ottani vívmányainak megsemmisítését jelentette. Vangyel hangsúlyozza, hogy e beavatkozás és megszállás jogosságát a szovjethatalom sohasem ismerte el. Az 1921. évi varsói szovjet—román diplomáciai konferencián is tiltakozott, és kérte a kapcsolatok békés rendezését, ám a királyi Románia külpolitikája ezt meggátolta.

Az RKP keletkezéstörténetével kapcsolatban előkelő helyet kapott a magyar forradalmi munkásmozgalom, a Magyar Tanácsköztársaság romániai hatásának ismertetése. A romániai szocialista párt tiltakozott a magyarországi intervenció ellen, majd 1919. július 21-én általános politikai sztrájkot rendezett a magyar forradalmárok védelmében.

Erdélynek a román monarchia irányításával történt egyesítését a kötet alapvetően pozitív előrelépésként értékeli, bár erőteljesen érzékelteti, hogy a román földbirtokosság és burzsoázia vezető szerepe e folyamatban a forradalom, illetve a forradalmi válság vereségéhez, lehanyatlásához is vezetett. Az 1918. évi gyulafehérvári határozat meg-

hozatalakor a tömegek szerepére is rámutat az egyesülésben (ekkor még nem voltak román csapatok Erdélynek ezen a területén). Tovább követve a román királyság politikáját, a kötet emlékeztet a nemzetiségeknek tett ígéretek megszegésére, az erőszakos románosító törekvésekre.

A második kötet külön érdeme, hogy a munkásmozgalmon túl az egész politikai frontot is részletesen felrajzolja. Regisztrálja a konzervatív és liberális párton belül végbement eltolódásokat, a néppárt létrejöttét, az egységes romániai parasztpárt megalkulását, a jobboldali szocialisták szervezkedését. A két világháború közti korszakkal foglalkozó rész szerzői levonták a következtetést abból a helyes felismerésből, hogy a legtömegesebb romániai párt a parasztpárt volt: elemzik a parasztpárt bal- és jobbszárnyának tevékenységét.

A marxista szemlélet további finomodására vall, és az újabb kutatásokból ad izelítőt a polgári agrárreform exponálása. A szerzők óvnak e reform lebecsülésétől, egyenesen hangsúlyozzák jelentőségét, s 1940-ig nyomon követik az agrártörvényeket, amelyek a forradalmi parasztmozgalom nyomására 6 millió hektárnyi földet voltak kénytelenek kisajátítani. E rész gyengéje, hogy a törvények ismertetésén nem mindig megy túl, a végrehajtással nem eléggé ellenőrzi a törvényes intézkedéseket. Ez a kutatás helyzetével függ össze.

A huszas és harmincas évek munkásmozgalmával a sztrájkmozgalmak története alapján és a kommunista párt kongresszusai tükrében ismerkedhetünk meg. A kötet az RKP V., 1931. évi kongresszusának jelentőségét emeli ki a párt bolsevizálódásának folyamatában, ugyanakkor jelzi, hogy a szektás elmélet és gyakorlat még ezután is érvényesült a pártban. A Komintern VII. kongresszusának hatására kialakult népfrontmozgalom leírása a munka sikerült részeihez tartozik. Ennek ellenére a két világháború közti kommunista mozgalom fejlődését a mű csak vázaltszerűen érzékelteti.

A. A. Jazikova és J. M. Kopanszkij a román királyság külpolitikáját úgy jellemzik, mint amely eltávolodott a nemzeti érdektől, és más kelet-európai népek érdekeivel is szembekerült. A román külpolitika a huszas években a francia polgári diplomáciára, a huszas évek derekán az angol konzervatívokra, a harmincas években pedig a fasiszta hatalmakra orientálódott. A Szovjetunióval hosszú éveken keresztül nem tudott normális diplomáciai kapcsolatot kialakítani a besszarábiai probléma okán és ürügyén. Közben Besszarábiában jelentős egyesülési mozgalom bontakozott ki, amely a Szovjetunióhoz való csatlakozást kívánta. A Szovjetunió barátainak 1930. évi esseni kongresszusán a román forradalmárok küldöttsége tiltakozott a román királyi kormány fokozódó nemzeti és társadalmi elnyomó politikája ellen. A román polgári politikának bizonyos mértékig pozitív kezdeményezése volt a balkáni antant kiéptése körüli fáradozása, amelyet azonban a mű erős bírálattal is illet. Határozottabb próbálkozás volt Titulescu realista szemléletről tanúskodó közeledési kísérlete (a munka ennek ellenére nem téved Titulescu eszményítésébe, a korábbi teljesen reakciós külpolitikust is megmutatja). Titulescu bukását és ezzel a román külpolitika végső esdőjét a fasiszta hatalmak befolyásának megnövekedése segítette elő. A könyv a szólamszerűségtől tartózkodva minden eddiginél pontosabban ábrázolja az olasz és a német fasiszták romániai politikáját. Főleg a német diplomácia tevékenységét követi nyomon, levéltári okmányok tükrében. A német fasiszták romániai befolyásának rohamos növekedésével szoros összefüggésben került sor arra, hogy a Szovjetunió kormánya 1940 augusztusában követelte az erőszakosan megszállt Besszarábia visszacsatolását, majd e követelésének érvényt is szerzett. A munka a fasiszta irányzatok alapvető azonosságának hangsúlyozása mellett megvilágítja a német és a román reakció közti ellentétet.

Az utóbbiakhoz is kapcsolódik a harmincas évek végén kialakult királyi diktatúra sorsa. II. Károly fasiszta jellegű személyi uralmának létrejöttén túl e diktatúra módo-

sulását, bizonyos evolúcióját is figyelemmel kísérik. Egyrészt rámutatnak a hadikonjunktúrára, mint amely átmenetileg erősítette a reakció helyzetét, másrészt taglalják a király és a szélsőjobboldali erők között támadt ellentéteket. Nem utolsósorban arra utalnak, hogy II. Károly reakciós politikája miként tette gyűlöletessé az uralkodót a néptömegek szemében. Az 1940. évi bécsi döntés, az a körülmény, hogy a fasiszta hatalmak vezetői beleegyeztek Erdély egy részének elcsatolásába, végleg „alulról” is és „felülről” is megingatta Károly helyzetét. A munka Hitler számító politikájának illusztrálásként tárgyalja az elcsatolást és a területi igények kezelését, s az ezzel szemben kibontakozott romániai tömegellenállásnak — helyesen — nemcsak nemzeti felszabadító, de antifasiszta jelentőséget is tulajdonít.

Az erdélyi eseményekkel kapcsolatban hiányoljuk a legújabb magyar szakirodalom bekapcsolását, általában az első kötet e tekintetben többet nyújtott. A két világháború közti művelődést tárgyaló fejezetben Gaál Gábor és más magyarok nevei felbukkannak, ami a szerzőt dicséri. Több esetben azonban a név mellett nincs jelezve a nemzetiség, s ez a kevésbé tájékozott olvasót könnyen félrevezetheti.

A könyv az Antonescu-féle uralmat a román fasiszma történetének pontosabb értelmezésével „katonai-fasiszta diktatúrának” nevezi, megkülönböztetve a légionáriusokat a vasgárdistáktól is. (Korábban gyakori volt a vasgárda és a légionáriusok sommás említése.) A könyv feltárja az Antonescu-rezsim felelősségét Románia 1941-ben történt hadbalépéséért, a Szovjetunió megtámadásáért.

Románia háborús éveinek történeténél sok új levéltári anyag támasztja alá a szöveget. A Lebegyev által felvázolt széles nemzetközi (benne a figyelmesebben tárgyalt kelet-európai) háttér, Maniu politikai manőverezése, Antonescu diplomáciai akciója és bukásának előtörténete olvasmánynak is izgalmas. A kötet a kommunista párt történetét 1944 áprilisával, az új pártvezetőség megalakulásával kapcsolja be ismét az események előadásába, amikor kimutatja az RKP vezető szerepét a Vörös Hadsereggel összehangolt augusztus 23-i bukaresti népfelkelés vezetésében.

Az ismertetett munka legérdekesebb — bár egyelőre természetesen még csak nagy vonalaiban kidolgozott — része a szovjet hadsereg küzdelmei nyomán felszabadult, s a szocializmus útjára lépett Románia története. A szerzők eredményeket értek el abban a kísérletükben, hogy a rövid, alkalmi összefoglalók műfajától eltávolodva, történelemmé emeljék az 1944 nyarat követő évek eseményeit. Ezt előmozdította, hogy nem kerülték meg 1944—1945 drámai mozzanatait, amelyek során a felkelésben összefogott politikai erők egy része eltántorodott a demokratikus mozgalomtól. Elbeszélük az 1945. évi román forradalmi földreform politikai küzdelmekben gazdag történetét. A román népi demokrácia összehasonlíthatatlanul radikálisabban oldotta meg a régi agrárkérdést, mint ahogy ezt a polgári reform óhajtotta: egyszer s mindenkorra megszüntette az egész nagybirtokos rendszert. A szerzők taglalják 1945 feszült hangulatú novemberének eseményeit. Később a király „sztrájkján”, Tătărescu ellenforradalmi célzatú memorandumán keresztül mutatják meg a reakció gáncsvetéseit. A forradalmi erők ellentámadását a munkáspártok egyesülésével (és annak problémáival), a polgári parlament megszűnésével és a nagy nemzetgyűlés megalakulásával, az 1948 márciusi választási győzelemmel és a pártok átcsoportosulásával szemléltetik. Ezek a változások nyitottak utat az ipar államosításához és a további forradalmi reformokhoz.

Az 1944 és 1947 közti éveket a népi demokratikus rendszer létrejöttének címszava alatt ismerteti a könyv, és általában *egy* forradalomról ír. Ezért zavarólag hat az a formula, hogy a népi demokratikus forradalom átnő a szocialista forradalomba (II. köt. 468. l.). Aligha helyes, s a szerzők nem is állítják, hogy Romániában nem egy, hanem két forradalom játszódott volna le. (Természetesen a népi demokratikus forradalom két forradalom funkcióját töltötte be.)

Az 1948-at követő évek történetét a társadalom és különösen az ipar mélyreható forradalmi átalakulásaként mutatják be a szerzők. Ezidőtájt kezdődött meg a szocializmus alapvetése. A román ipar minden nehézség ellenére 1948 és 1955 között, főleg pedig 1951 és 1955 között ugrásszerű sikert ért el. Az ipari termelés az 1938. évi színvonalhoz képest 1955-re 2,9-szeresére (1948-hoz képest 3,4-szeresére) emelkedett. Az RKP KB 1949 márciusi teljes ülésének határozata alapján megkezdődött a mezőgazdaság kollektivizálása. Lendületesen haladt előre a kulturális forradalom. Románia rendezte kapcsolatait a Szovjetunióval és a szomszédos népi demokratikus országokkal, és 1949-től kezdve tevékeny részt vett a KGST munkájában. Az 1951-ben megkötött első hosszúlejárátú szovjet—román kereskedelmi egyezmény alapján Románia előnyösen jutott hozzá számos ipari nyersanyaghoz, s ugyanakkor megkezdte különféle gépek és felszerelések exportálását a Szovjetunióba.

A népi demokratikus rendszer első éveiben számos súlyos gazdasági és politikai hibát is elkövettek. A nehézipar — egyébként szükséges — fejlesztésének túl gyors iramot diktáltak. A kollektivizálást olyan lendületesen kívánták végrehajtani, amihez nem volt megfelelő gazdasági-műszaki alap. A törvénytértek Romániában is sebeket ütöttek. Így pl. 1946-ban Fóris István kivégzése, 1952 márciusában Anna Pauker és Vasile Luca ügye, 1954-ben pedig Lucrețiu Pătrășcanu elítélése.

A kötet azonban helyesen hangsúlyozza, hogy nem ezek a negatívumok jellemezték elsősorban e korszakot. Az RKP KB 1953 augusztusi és 1955 decemberi teljes ülésétől megkezdődött a hibák kijavítása és lendületesen folytatódott a szocialista építés. Először főleg a mezőgazdaság és ipar kérdéseivel foglalkozott a pártvezetés: magasabb szintű munkaprogramot dolgozott ki. 1956-ban az SzKP XX. kongresszusa adott újabb ösztönzést a szocialista demokrácia erőteljesebb fejlesztéséhez. Az RKP KB 1956 márciusi ülése üdvözölte a XX. kongresszus határozatait, és megállapította, hogy az ott kifogásolt jelenségek Romániában is megfigyelhetők voltak. Mindazonáltal a román pártvezetésben azidőtájt olyan hivatalos vélemény alakult ki, hogy Romániában a személyi kultusszal összefüggő jelenségek enyhébb alakban érvényesültek, mint más szocialista országokban. (Ezt a véleményt az RKP 1968 áprilisi ülése módosította.)

A Szovjetunió ezidőtájt is segítette a román nép építő munkáját és a problémák megoldását. A szovjet kormány 1954-ben saját kezdeményezésére átadta Romániának az addig fennállott vegyesvállalatokban (az ún. szovromokban) birtokolt érdekeltiségét. 1956 november—decemberében Moszkvában zajlott le a két ország kormányküldöttségének tanácskozása, amely a kapcsolatok további megjavítását célozta. Már 1956 végén a Szovjetunió több ipari nyersanyagot szállított, mint amennyit az addig érvényben levő egyezmény előírt, az 1956. december 3-i egyezmény értelmében pedig Románia nagy összegű, hosszúlejárátú hitelt kapott.

Az RKP KB 1956 decemberi teljes ülése az ipar túlzott központosítása ellen hozott intézkedéseket és szorgalmazta a szocialista demokrácia további fejlesztését. Ugyanakkor az RKP fellépett az olyan irányzatok ellen, amelyek a hibák kijavításának ürügyén az ellenforradalom előtt kívántak utat nyitni. A kötet pozitívan értékeli azokat a román intézkedéseket, amelyek nyomán 1956—1957-ben versenget szenvedtek a „liberalizáló” tendenciák. Sikerült elkerülni a román politikai és gazdasági élet nagyobb megrázkódtatását.

A hatvanas évek legnagyobb horderejű gazdasági sikere a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése volt 1962-ben. Az ipar öles léptekkel fejlődött: termelésének színvonala 1960-hoz képest 1968-ra 2,7-szeresére emelkedett. Noha nehézségek és problémák ekkor is akadtak (túlméretezett mezőgazdasági eldírányszatok, az ipari fejlődés bizonyos lelassulása a mezőgazdasági fejlődéshez viszonyítva), a szocialista népgazdaság erősödött.

A Román Népköztársaság nemzetközi helyzete a hatvanas években több vonatkozásban javult. Fejlődtek a szovjet—román kapcsolatok, előrehaladt az együttműködés a szomszédos szocialista országokkal. A szocialista országok 1964-re 70%-kal részesedtek Románia külkereskedelmi forgalmából, s ebből mintegy 42% jutott a Szovjetunióra. A kötet a hatvanas évek második fele politikai és gazdasági fejlődésének árnyalt és sokoldalú bemutatásával és a szocialista Románia tömör művelődéstörténetével zárul.

Az ismertetett köteteket méltán minősíthetjük az új- és legújabbkori román történelem igen értékes tudományos kézikönyvének; igen hasznos lenne magyar nyelvű kiadása. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szlavisztikai és Balkántudományi Intézetétől pedig azt várjuk, hogy a Románia őstörténeti és középkor-történeti köteteit is hamarosan megjelenteti, s így kézbe vehetjük az egész román történelem modern szovjet szintézisét.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

MARKSZ — ISZTORIK

(Moszkva, Nauka, 1968. 711 l.)

MARX MINT TÖRTÉNÉSZ

A Marx születésének 150. évfordulójára megjelent reprezentatív kötet, mint előszava is jelzi, nem kívánja a címben megjelölt témát egészében felölelni; ehhez bármilyen vastok kötet sem volna elég. Csak néhány kérdésesoportot ragad ki, inkább a kevésbé feltárt problémákat állítja az előtérbe. Az egész anyagot öt nagyobb témakör köré csoportosítja.

Az első: a történettudomány helyzete a marxizmus kialakulásának időpontjában. Ennek célja megvilágítani, mi újat hozott Marx a történetírás számára. *V. M. Dalin* a restauráció korának francia történetíróiról ad képet. Az 1815 után a történetírás iránt megmutatkozó nagy érdeklődés teljesen érthető, hiszen néhány évtized alatt óriási változások zajlottak le. Ezért foglalkoznak sokan történetírással. Elsőnek Thierryt mutatja be, az osztályharc atyját a történetírásban, ahogy Marx nevezte. Saint-Simon tanítványa volt egyideig, bár a mester reá gyakorolt hatása még tisztázatlan. A korábbi történetírással szemben a nép történetét akarta megírni. Egyik nagy témája a hódítás szerepe a francia és az angol történelemben, ezzel próbálta megmagyarázni az osztályok létrejöttét: a másik: a francia kommunák mozgalma a XI—XII. században, amelyet nagy társadalmi forradalomnak tart. Nála is nagyobb hatású volt Guizot, aki történetfilozófiai rendszer alkotására törekedett, a szerinte isteni eredetű törvényszerűségek megmutatására. A politikai történet mellett gazdasági kérdések is érdekelték. Mignet a francia forradalom történetét írta meg, s ebben szögezte le, hogy a dolgok igazgatják az embereket. Nem szereti a jakobinusokat, de elismeri, hogy szükség volt rájuk. A forradalom történetében az osztályok harcát mutatta meg. Mindnyájan a burzsoázia uralmát szolgálták, egészen tudatosan, annak osztályharcát mutatták meg a feudális osztály ellen, eszményük az alkotmányos monarchia. Michelet kritikusként volt velük szemben is, a történelem lényegét a harcban látta (az ember és a természet, a szellem és az anyag harca stb.), de felfogásával már visszalépés az előbbiekhöz képest. A jakobinus diktatúrát mind elleneztek. Az 1848-as forradalom törést jelentett valamennyiük számára, mert kiderült a harmadik renden belüli osztályharc, amelyet addig nem akartak tudomásul venni. Thierry 1852-ben látta be végleg, hogy egész koncepcióját megcáfolta a történelem, ezért nem is fejezte be a harmadik rend küzdelmeiről szóló munkáját.

N. A. Jerofejev az angol történetírást mutatja be az 1830—40-es években. Anglia fejlődéséből következett, hogy a történetírók már a XVIII. század második felétől kezdve

nagy érdeklődést mutattak a gazdasági kérdések iránt, s felvetették a tulajdonviszonyok befolyásának a kérdését. A belpolitikai harcok során alakult ki a tory és whig történetírás, amely a reform mellett vagy ellene érvelt történeti argumentumokkal, de a forradalmat egyaránt elvetette. A whig történetírás reprezentatív képviselője Macaulay, aki az 1688-as forradalmat tartja az igazi fordulópontnak. A polgári radikális álláspontot Grote képviselte, a demokratikus Cobbet, csakhogy ő a „régí vidám Anglia” oldaláról bírálta a meglevőt, épp úgy, mint a konzervatív Carlyle. Külön színt jelentett a chartista történetírás és a gyarmati hódítások révén fellendülő orientalisztika.

V. G. Veber a német történetírást vizsgálja a XVIII. század végén és a XIX. század első felében, felvilágosodás és romantika eléggé cseppfolyós határai közt. Herder a szerves fejlődés gondolatával és az emberiség egységes történetének hirdetésével pozitív hatású volt, de teológiai alapon állt. A racionalista Schlözer nem helyeselte a monarchia megdöntését Franciaországban, ideálja a felvilágosult abszolutizmus volt. A statisztika tudományának megalapozásával a gazdasági tények számbavételét alapvető feladatként jelölte meg. A haladást figyelte, különösen az államiság fejlődésében, Herderhez hasonlóan ő is a történelem egyetemes jellegét hangsúlyozta. De a nagyhatalom tiszteletével negatív vonást is hozott. Justus Möser a partikularizmus és a régi rend híve volt, a régi germán szabadságot a magántulajdonnal azonosította. Az államrendszer alapját a tulajdonviszonyokban kereste. A konzervatív G. L. Maurer mutatta ki, hogy a magántulajdon csak idővel alakult ki. Winckelmann a kultúra történetét, Heeren az ókort, Beck a gazdaságtörténetet vizsgálta. Niebuhr mutatott rá a nemzetség szerepére a római fejlődésben. A jogtörténész Savigny a változatlan népszellemből vezette le a jogi rendszereket és intézményeket. Ranke hatalmas új forrásanyagot vont be a kutatásba, de nem a törvényszerűség érdekelte, hanem az egyéni tények s azok egyéni motivációja. Schlosser szubjektív iskolája a felvilágosodás hatását mutatta meg, demokrata volt, bár nem következetes.

Kár, hogy a három tanulmány más-más szempont szerint tekinti át tárgyát, s így végül az olvasó mégsem kap kellő tájékoztatást a polgári történetírás egészének fő jellemzőiről ebben a korszakban.

A következő nagy téma, amellyel a legnagyobb számú tanulmány foglalkozik, Marxnak, mint történésznek a formálódása és alakulása. *V. G. Moszlov* azt mutatja be, hogyan tanulmányozta Marx 1843—44 során az egyetemes történetet és milyen szerepe volt ennek a történelmi materializmus elméletének kialakulásában. A *Rheinische Zeitung* megszűnt és a *Deutsch-Französische Jahrbücher* közti korszakról van szó, amikor Marx a történelmi materializmus álláspontjára helyezkedik. Polgári részről ezt úgy magyarázták, hogy a proletariátusban valamiféle Megváltót lát, tehát etikai indítással áll az új tan mellé. A marxisták a francia forradalom tanulmányozásával magyarázták. Marx 1843 nyarat és őszét Kreuznachban töltötte, a hegei állam- és jogelmélet átértékelésével kívánt foglalkozni. Ehhez sok történeti anyagot olvasott, s öt füzetben összegezte jegyzeteit. A feudális korszakkal foglalkozó munkákból láthatóan a jobbágytság eredetének a kérdése érdekelte. A rendi képviselő kialakulásánál felfigyelt arra, hogy a király és a városok állnak szemben a feudális urakkal. A francia forradalomról szóló könyvekben osztályérdek és tulajdon viszonya ragadta meg; az osztályérdek és az egyéni érdek nem azonos. Itt kezdi látni a burzsoá demokrácia korlátozott voltát. Jegyzetfüzeteihez mutatott is készített, ebből kiténik, hogy a tulajdon, az osztályok és államjogi kérdések álltak a központban. A zsidókérdésről írt tanulmánya már az ekkori gondolkodás eredménye: a polgári egyenlőség nem elégséges. A proletariátus szerepét 1844-ben látja meg Párizsban, részben a valóságos életben, részben a francia forradalom további tanulmányozása során.

Még általánosabb új, érdekes megállapításokkal szolgál *G. A. Bagaturija* tanulmánya, amely a történelmi materializmus elméletének születését mutatja be, Marx munkáinak gondos filológiai elemzésével. Megállapítja, hogy az elméletet a legvilágosab-

ban 1859-ben, A politikai gazdaságtan bírálatahoz c. munkájának előszavában fejtette ki, ekkorra tehát már teljesen kialakult az elmélet. Innen visszafelé elemzi a szerző az elmélet kialakulását, amely egyszerre adja meg a társadalom struktúráját (termelőerők — termelési viszonyok — politikai felépítmény — társadalmi tudatformák) és a történelem periodizációját (a társadalmi formációk váltakozása). Az elmélet kialakulására vonatkozólag nem lehet Marx saját visszaemlékezéseire hagyatkozni, mert olykor pontatlan, s nem választja el az elmélet megszületését és megfogalmazását. Az elmélet kialakításában persze sok tényező játszott szerepet, Bagaturija itt csak az eszmék fejlődését kívánja vizsgálni. Az 1835 — 43 közti korszak az elmélet előtörténete, a Rheinische Zeitung szerkesztése során szerzett tapasztalatai vitték a történelmi materializmus felé. 1843-ban Kreuznachban a hegeli jogfilozófia kritikájával foglalkozva már rájön, hogy a társadalom határozza meg az államot, de ezt csak az 1927-ben kiadott kézirat szögezte le, az 1844-ben publikált Bevezetés nem, sőt a kézirat sem olyan világosan, mint azt Marx 1859-ben mondta. A következő lépés 1844-es párizsi tartózkodása volt, a politikai gazdaságtan tanulmányozása, az ekkor írt gazdasági-filozófiai kéziratokban a filozófiai vonatkozás az új: itt mutatja ki, hogy nem általában a társadalom, hanem a termelés határozza meg az államot, sőt nemcsak a politikát, hanem a felépítmény valamennyi elemét. Felvetette már az osztálytalan és az osztálytársadalom periodizációját is. A megállapításokból sokat felhasznált a Szent családban. Engels Marxtól függetlenül is kb. eddig jutott el erre az időpontra. 1845 Brüsszelben a Német ideológiában mintegy a maguk számára tisztázták az elméletet. Valószínűleg 1845 áprilisában fejthette ki Marx Engelsnek elmélete alapjait. Ekkor írta a Feuerbach-téziseket, amelyek voltaképpen a munka vázlatát adják. A Német ideológiában az addigihoz képest új a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájának a felismerése, az elmélet még a kéziratban belül is fejlődésében mutatható be. 1845 novembere és 1846 júniusa közt írta Marx az I. fejezetet három szakaszban, a korábbi politikai gazdaságtani tanulmányok alapján, valószínűleg innen származik a munkamegosztás szerepének a felismerése. Termelési viszonyok helyett itt még társadalmi viszonyokról beszél Marx. (Általános jellemvonása, hogy absztraktabb fogalmakból indul ki, s idővel egyre konkréttebbekhez jut el, hangsúlyozza Bagaturija.) A periodizálást itt a tulajdonformák alapján végezte el Marx. A munkának a Feuerbach-téziseket kifejtő részeit Marx írásának lehet tekinteni. A történelmi materializmus elmélete ezzel kialakult. A Német ideológia éppen ezért ugyanolyan érett marxista alkotásnak tekinthető, mint a Filozófia nyomora vagy a Kommunista Kiáltvány. Az Osztyáharek Franciaországban és a Louis Bonaparte Brumaire 18-ája tovább fejlesztette a módszert. 1857—59 az érték-többlet elméletének kidolgozása után a történelmi materializmus elméletében is új szakasz, Marx itt visszatért az 1845-ben felvetett kérdésekhez. Figyelembe vette a természeti körülményeket, mint előfeltételeket. 1859-ben új mozzanat a gazdasági-társadalmi formáció fogalma, ezt többnyire mai értelmében használja, mint korszakhoz kötött struktúra megjelölését, de néha általánosabban. Magát a kifejezést a geológiából vette. Itt új periodizációt is adott, az ázsiai formációt itt vetette fel, s a periodizáció alapja már nem a tulajdon, hanem a termelési forma. A továbbiakban, különösen 1871 után részleteiben még továbbfejlődött az elmélet, Engels utalt a felépítmény visszaható szerepére, de Marx szólt már a kommunizmus két szakaszáról, az ősközösség szakaszairól. A történelmi materializmus szóhasználat 1890 táján alakult ki, addig a klasszikusok maguk a történelem materialista értelmezéséről beszéltek.

E. Ja. Bregel a Tőkét mint történelmi munkát elemzi, egyrészt azért, mert nemcsak a kapitalizmus politikai gazdaságtanát fejt ki, hanem más formációk alapkérdéseire is kitér, másrészt mert általános törvényszerűségeket tár fel. Felépítése logikai, nem történeti, mégis a történeti fejlődést tükrözi. Marx kimutatta, hogy az ősközösségben és az ázsiai termelési módban termelők és termelési eszközök a természetes gazdálkodásban össze-

kapcsolódnak, a rabszolgatartó rendben a rabszolga maga is termelőeszközzé válik. Azt is kimutatta, melyek a három kizsákmányoló rendszer (rabszolgatartás, feudalizmus, kapitalizmus) fő vonásai. Történeti jellegét mutatja, hogy a kapitalizmus geneziséét is tárgyalja. Az eredeti felhalmozásról szóló fejezet összekapcsolja a történeti és elméleti tárgyalást. A fogyasztási érték és a pénz fogalmát is történetileg közelíti meg.

Ugyancsak Marx közgazdasági munkássága felől közelíti meg a tanulmánykötet problematikáját *V. Sz. Vigodszkij*, aki a politikai gazdaságtan történetének a helyét kívánja meghatározni Marx gazdasági elméletében. A Tőke IV. köteté (az értéktöbblet-elméletek), de az első három kötet számos helye is tulajdonképpen a közgazdasági elmélet története. Marx megmutatta, hogy az elméletek fejlődésében voltaképpen a gazdasági fejlődés tükröződött. 1857—63 szabadult meg Marx a közgazdaságtan polgári klasszikusainak a hatása alól, különösen Ricardo bírálata révén, amikor kimutatta, hogy nem a munka, hanem a munkaerő az áru. A IV. kötet ekkor készült el (1862—63), s Marx értéktöbblet-elméletének a fejlődése is nyomon követhető benne. Az elmélet a valóságos fejlődés tükrözése, ezért jön létre a merkantilizmus akkor, amikor a legnagyobb profit valóban a külforgalomból kerül ki, a fiziokraták a föld részleges elkobzását akarták stb. Az elméletek belső ellentmondásai mögött mindig a valóság tényleges ellentmondásai rejtőznek. Amíg osztályok lesznek, ezek az elméletek mindig újra és újra jelentkeznek majd, ezt mutatja a neoproudhonizmus mai térhódítása. Smith és Ricardo materializmusa mechanikus és korlátozott volt, felületes, nem tudtak eléggé absztrahálni, így megnyílt az út a vulgáris polgári közgazdaságtan felé.

L. I. Golman az 1850-es években és az 1860-as évek elején írt publicisztikai munkákban felvetődő történeti problémákat vizsgálja. A polgári kritika ezeket a munkákat mellékeseknek tartja, inkább csak kordokumentumoknak. A marxista kutatás sem vizsgálta meg eléggé. Az biztos, hogy Marx nem tett engedményeket a közönségnek, nagy tényanyagot dolgozott fel minden cikkében, tudományos szinten. Sokszor elméleti következtetésekhez jutott. Anyagát többek közt a szemtanúkkal való beszélgetésekből merítette (kapcsolatai az emigránsokkal pl.). Nem igaz az a polgári állítás, hogy elhanyagolta volna a gazdasági tényezőket, s csak politikai kérdésekre koncentrált volna. Cikksorozatot írt pl. az 1857-es gazdasági válságról. A korabeli gazdasági jelenségekben elmélete igazolását látta. A nyugat-európai nagyarányú fejlődés, iparosodás, a hitelélet kiépülése mögött meglátta a nyomort, az éhezést és kivándorlást. Az egyes országok belső fejlődését vizsgálva mindenütt kimutatta az uralkodó rendszerek népellenes voltát. Mindig pártosan, de tudományos objektivitással nézte az eseményeket. Angliánál utalt a burzsoázia és az arisztokrácia kompromisszumára, a kétpárt-rendszerre, a tömegek szerepére a politikai demokratizálódásban. Franciaországtól várta az újabb változást, kimutatta, mennyire illuzórikus a második császárság osztályfeletti volta. Németországon belül Poroszország és Ausztria érdekelte, Poroszországot junker-államnak tartotta, amelyet meg kell semmisíteni. Ausztriáról kimutatta, hogy a népek ellentéteit felhasználva tartja fenn magát. Itália vonatkozásában utalt arra, hogy Piemont valamelyik szomszédja vazallusa lesz, vagy hadszíntérré válik. Oroszországban a jobbágyreform foglalkoztatta, az Egyesült Államokban a polgárháború. A külpolitikát mindig a belpolitikával hozta összefüggésbe, nem volt konzervatív ebben a kérdésben, mint polgári részről bizonyítani próbálják, és nem is volt mindenáron oroszellenes. A proletariátus szempontjából nézte a külpolitikai viszonyokat is, de sohasem volt voluntarista. Figyelte az angol—orosz ellentétet, elítélte Oroszország balkáni terveit, de a nyugati hatalmak elképzeléseit is. A krími háborúról kimutatta, azért folyik Oroszország déli végein, nehogy a népek forradalmi háborújává változzék át. 1859-ben leleplezte Napóleon „felszabadító” szerepét. Közben mestéri portrékat adott egyes államférfiakról (pl. Palmerston kétszínűségéről és cinizmusáról). A gyarmati népek kérdését újszerűen közelítette meg. A gyarmatosítást a kapitalizmus

egyik legsötétebb oldalának látta, utalt a helyi feudális elemek szerepére a gyarmatosítók kiszolgáltatásában. Már ekkor felvetette a hazai proletár forradalom és a gyarmati népi felkelés közti együttműködés lehetőségét. A proletariátus mozgalmait is figyelte, de a legtöbbet a chartizmusról írt, mert a kontinensről kevés volt az értesülése, s azt sem közölhette mind konspirációs okokból. Az 1853-as milánói felkelést túlbecsülte, amikor a közeledő új robbanás előjelét látta benne. Foglalkozott az indiai és a kínai felkeléssel, s egyidejűleg (1857) a nyugat-európai munkásosztállyal is újabb forradalmiság jeleit látta meg. Az orosz parasztmozgalmakról forradalmi helyzetre következtetett. 1860-ban helyeselte Garibaldi fellépését, bár magánlevélben bírálta. Az 1863-as lengyel forradalom kapcsán úgy vélte, most keletről nyugat felé halad majd a forradalom. De 1863-ban publicisztikai tevékenysége véget ért. Az egész tevékenységből látható, hogy érdekelt volt mindig a történeti igazság felderítésében, mint a kor harcosa.

E. A. Zseluborszkaja a második császárság történetének feldolgozását vizsgálja. Már a Brumaire-rel Marx megmutatta a rendszer alapvető vonásait, holott 1851 decembere és 1852 márciusa közt írta, tehát igen korai időpontban. Kimutatta a bonapartizmus osztálygyökereit, szemben Victor Hugóval, aki mindent Napóleonnal magyarázott, s ezzel felnagyította személyét, és Proudhonnal, aki a szociális forradalom képviselőjét ünnepelte benne. Marx összesen egy kötetre valót írt a második császárságról, kimutatta, hogy III. Napóleon a nagy Napóleon paródiája. Elismerte a korszak nagy gazdasági eredményeit, de úgy látta, hogy ezek függetlenek a rendszertől, más országokban is megvannak, s az új aranylelőhelyek felfedezésével hozhatók kapcsolatba. A tényleges fejlődésnél még nagyobb a tőzsdei spekuláció. Az ipari burzsoázia nem tud eredményesen harcolni a fináncarisztokrácia ellen, mint Angliában. Az új válságot és forradalmat már 1852—53-ban várta. A krími háborúért Napóleont okolta, aki így akarta megnyerni a katolikus pártot és elodlázni a forradalmat. Külföldön növelte népszerűségét, de belül siettetett bukását. 1857-ben Marx meglátta a válságot, amely aláássa a császár uralmát, ezt Orsini merénylete is mutatja. Előre látta Marx Napóleon itáliai háborúját is, szerinte ez nem marad majd helyi jellegű, hanem általános forradalmi háborúvá szélesül ki. Később kimutatta: ez azért nem következett be, mert Napóleon gyorsan befejezte a háborút. Itália így függésbe került tőle. A Herr Vogt 1860-ban folytatja a rendszer kritikáját, különösen a gyarmati kalandokét (Szíria, Kína, Mexikó). 1863-ban úgy látja, hogy Mexikóban Napóleon kitéri a nyakát. Felfigyelt az 1860-as évek gazdasági és politikai nehézségeire, az 1868-as választásoknál rámutatott, hogy a proletariátusnak nincs vezére. A rendszer gyors megdőlése igazolta Marx elmézeit. A republikánus burzsoázia is forradalomellenesnek bizonyult.

Sz. V. Obolenszkaja Marxnak Németország 1848 utáni fejlődési útjairól írt munkáit elemzi. Itt világosan látható, hogy a történeti események tanulmányozása Marxnál nem öncél, hanem a politikai cselekvést szolgálja. Marx ellenezte a kisméret megoldást. 1850 közepéig úgy vélte, a forradalom folytatható. A felvirágzás ezt megakadályozta, de az 1857-es válság új forradalomra nyújtott reményt. 1859-ben Napóleon elleni össznémet harcot remélt, 1863-ban a lengyel felkeléssel kapcsolatban várta a forradalmat. A burzsoázia helyett a proletariátus lesz itt az ellenzék, a német munkásosztály érettebben lép a politikai pontra. Marx bírálta Lassalle szektásságát, de úgy látta, ez is beletartozik a német munkásmozgalomba. 1866 eseményeit pozitívnak mondta. De utána elítéli, hogy Poroszország átveszi a bonapartizmust. 1870-ben lehetségesnek látja az osztályharcot nemzeti méretekben. 1871 után is nagy érdeklődést mutatott a német gazdasági fejlődés iránt.

B. Sz. Ityenberg Marxnak a jobbágyreform utáni Oroszország gazdasági-társadalmi fejlődése iránt tanúsított érdeklődését és orosz kapcsolatait összegezi. Az 1860-as évek végétől foglalkozott részletesebben a kérdéssel, ekkor kezdett oroszul tanulni, bár Orosz-

ország európai szerepe az 1840-es évek óta érdekelte. Csernisevskijj eredeti gondolkodónak tartotta. Danyielszontól sok anyagot kapott, kijegyzetelte a legfontosabb munkákat is az 1861-es jobbágyreformról és következményeiről, erről cikket is készített, mintegy előtanulmányul a Tőke III. kötetének a földjáradékról szóló részéhez. Az orosz földközösség iránti érdeklődést az Internacionálén belül a földkérdés körül folyt viták magyarázzák. 1877 egy levélben utalt arra, hogy az eredeti felhalmozásról szóló megállapításai csak Nyugat-Európára vonatkoznak, nincs kötelező erejük mindenütt, s ha Oroszország folytatja az 1861 utáni utat (tehát a tőkés fejlődést), nagy lehetőséget mulaszt el. 1881-ben Vera Zaszulics megkérdezte Marx véleményét az orosz obscsina fejlődési lehetőségeiről. Marx négy változatot is készített a válaszárol, az elsőben hosszan fejtegette, hogy a föld kisajátítása csak Nyugat-Európában következett be, Oroszországban az obscsina átalakulhat kollektív tulajdonná. De a közösségen belül már megvan az egyenlőtlenség, így csak a forradalom mentheti meg. A második változat ugyanezt fejtette ki rövidebben, azzal, hogy az obscsina pusztulása nem elkerülhetetlen. A harmadik a germán markával hasonlított össze, s kimondta, hogy az új rend kiindulópontja lehet. A végül elküldött negyedik variáns alternatívan vetette fel ezt a lehetőséget, ha az obscsina ki tudja küszöbölni a zavaró hatásokat. Az 1875—76-os adóbizottsági iratokat a differenciális földjáradékról írandó fejezethez akarta felhasználni, ezért részletesen kivonatolta. 1858—59-ben úgy látta, Oroszországban hasonló a helyzet, mint Franciaországban 1789-ben — ezzel túlbecsülte a nemesi forradalmiságot. Később arról írt, hogy Oroszország nagy társadalmi forradalom előtt áll, amely olyan kezdetleges lesz, mint általában az oroszországi viszonyok. 1877-ben úgy vélte, ezúttal keleten kezdődik a forradalom. A narodnyikok terrorista taktikájával egyetértett, mert az adott viszonyok közt más lehetőség nem volt.

B. F. Porsnyev Marx utolsó éveinek történeti érdeklődését és a Kronológiai jegyzeteket vizsgálja. A Kronológiai jegyzetek egymaga 75 ívnyi anyag, egyéb, ebben az időpontban készített jegyzetekkel együtt összesen 100 ív adat, nagyrészt politikai történet. Nem egyszerű kivonatok ezek Schlosser 18 kötetes világtörténetéből, hanem önálló állásfoglalások. A feudalizmus korában három probléma foglalkoztatja sokat Marxot: a pénz, az uzoratóke fokozódó szerepe, az osztályharc éleződése (népi felkelések) és az európai nemzetállamok kialakulása. A zsoldosrendszer miatt kell a pénz, mindkettő nemzetközi. Német és olasz nemzetállam nem alakulhatott ki, mert a fejedelmek anyagi helyzete rossz volt. A jegyzetek lényegét Porsnyev a kronológiában látja: Marx szinkronikus táblázatot akart készíteni, hogy kimutathassa a kölcsönhatásokat, kísérletet tett arra is, hogy kiküszöbölje az országonkinti tárgyalást. A történelmi materializmus elméletét kívánta továbbfejleszteni, s az Európa (sőt Nyugat-Európa)-centrikus szemléletet leküzdeni. Ez is elősegítette a nemzetközi munkásmozgalom megértését. Az emberiség fejlődését összefüggőnek látta, érdekelte a kezdet is, ez magyarázza geológiai érdeklődését. Így foglalható egységes keretbe Marx utolsó 9—12 évének munkássága.

A tanulmányok következő nagy csoportja Marxot mint a munkásmozgalom történéstét mutatja be. *M. M. Karlinyer* a munkásmozgalom tanulmányozásának szakaszait mutatja be, összekapcsolva ennek módszertanát a konkrét történeti fejlődéssel. A marxizmus kialakulási szakaszában Marx a proletariátus történelmi szerepét emelte ki. A gazdasági-filozófiai kéziratokban a sziléziai felkelés hatására kimutatja, hogy csak a politikai harc szabadíthatja fel a munkásosztályt. A Szent család már bővebben fejtette ki a proletariátus szerepét. A Német ideológia kimutatta: a munkásmozgalomnak a kommunizmus felel meg, mint elmélet. A politikai szervezkedés fontosabb a gazdaságinál. A forradalomra a proletariátusnak azért is szüksége van, hogy önmagát teljesen tudatosítsa. A második szakaszban (1846—1848 eleje) Marx tanulmányozta a munkásosztály helyzetét, megállapította az abszolút és relatív elnyomorodást, foglalkozott a gazdasági harcral, kidolgozta a munkásmozgalom periodizációját, kimutatta a proletár internaciona-

lizmus gazdasági alapjait. Ekkor már születőben volt a proletárdiktatúra gondolata. A harmadik szakasz az 1840-es évek vége és az 1850-es évek eleje, ekkor ismeri fel Marx, hogy a polgári demokratikus és a szocialista forradalom határai változóak. 1850-ben veti fel a permanens forradalom gondolatát, azzal, hogy ez hosszú lesz. A nemzeti mozzanatot is figyelembe kell venni, s felveti a szövetségesek kérdését. A burzsoá államapparátust szét kell törni. A proletariátusnak részt kell vennie minden forradalmi mozgalomban. A következő szakaszban a balos szektásság ellen fordul, úgy látja, hogy a gyarmati felszabadító mozgalmak a munkásmozgalom legjobb szövetségesei. Az ötödik szakaszban (1850-es évek vége, 1860-as évek) a kapitalizmus részletes elemzését összeköti a munkásmozgalom elemzésével. A Tőke I. kötete a munkásmozgalom enciklopédiája is, megmutatja fő fejlődési szakaszait. 1864 és az 1870-es évek eleje közt a legtevékenyebb Marx a nemzetközi munkásmozgalomban, ekkor dolgozza ki a proletariátus elvi állásfoglalását külpolitikai kérdésekben, a nemzeti felszabadító mozgalmak szerepét; ezek is adhatnak lökést a mozgalomnak. A proletár osztályöntudatot a szocialista tudat fokára kell emelni. Ekkor dolgozza ki a munkáspárt és a szakszervezetek elveit. A Párizsi Kommunben látja a proletárdiktatúra államformáját. Élete utolsó évtizedében a szocialista pártok tömörítése a feladat. Ekkor már jelentkezett a forradalmi áramlat mellett az opportunistá (reformista és ultraforradalmár formájában egyaránt). Ekkor mutatja ki Marx, hogy a munkáspártnak taktikáját a körülményekhez kell igazítani. Az egyes országok munkásmozgalmát az egyenlőtlen fejlődésből kiindulva elemzi, kidolgozza a szocialista forradalom elméletét: ezt nem a párt, hanem az egész nép hajtja végre.

Je. P. Kangyel Marx és a Kommunista Szövetség történetének problémáját vizsgálja meg, erősen polemizálva különböző polgári kritikákkal. Marx a Szövetség történetével a Herr Vogtban és a Leplezések a kommunisták kölni peréről c. munkáiban foglalkozott, mindkét esetben polémikus céllal. 1860-ban az Igazak szövetségével kezdi a történetet, ez válasz Vogtnak, aki Marxékat szűk csoportnak tekintette. Kimutatta a csoport nézeteinek változását. Weitlinget 1852-ben élesen elítélte, bár érdemeit másutt elismerte. Egyes nyugati állítások szerint Marx 1848 tavaszán önhatalmúlag feloszlatta a Szövetséget (hivatkoznak a kölni központi bizottsági tag Röser vallomására), ez azonban nem áll fenn, Marx és sokan mások gyakran hivatkoztak a Szövetség tevékenységére a forradalom idején. Röser valószínűleg azért vallott a feloszlatról, mert a kölni per idején mások is így vallottak. Tény viszont, hogy a Szövetség a forradalom idején gyengült, sőt szétesett, utána már csak politikai áramlatnak tekinthető. Marx ekkor ellentétbe került a Willich—Schapper-féle balos frakcióval, amely nem tudott a leverés után tájékozódni, és azonnal folytatni akarta a forradalmat. Marx nézetei a pártról ekkor még csak alakulóban voltak, ezért többféle értelemben használja a szót, néha szélesebben, mint áramlat megjelölését, de 1846-tól szűkebb értelemben is. A Szövetség célja a propaganda volt, az osztály kialakítása. 1852-ben a londoni Bizottság javaslatára feloszlatták, mert tagjai félproletárok nagyrészt, s az egész Szövetség már el is avult. De Marx ezzel a feloszlattással nem mondott le a munkáspárt létrehozásáról.

V. E. Kunyina Marxnak az angol munkásmozgalomról kialakult véleményét válaszolja fel. 35 évig élt ott, a tőkés állam típusát Angliában látta, tehát munkásmozgalmára vonatkozólag is nagy anyagot gyűjtött. A chartizmust az angliai sajátos fejlődés eredményének tartotta, úgy látta, itt lehetőség van a szocializmus békés győzelmére, mert nincs fejlett államapparátus. A régi felhasználható, de a győzelem után mindenképpen szükség lesz az erőszakra. Az 1848—64 közti fejlődést az Internacionálé Alapító Üzenetében áttekintve az angol példán mutatta be az elnyomorodást, de ugyanakkor a harc eredményeit a gyári törvényhozásban. Megmutatta az I. Internacionálé helyét a trade-unionok fejlődésében. 1850 óta foglalkozott a munkásarisztokrácia kérdésével. Az ír példán mutatta be a munkásmozgalom bonyolult kapcsolatát más népek szabadságmoz-

galmaival. Az 1860-as évekig úgy vélte, hogy az írek a munkásoktól kapják meg a szabadságot, később már éppen fordítva, úgy látta, hogy az angol földbirtokosok uralmát Írország biztosítja, tehát az ír szabadságmozgalom hozhatja meg az angol munkásosztály felszabadulását, ha megdönti a földbirtokosok uralmát. Marx mindig hangoztatta az angol munkásmozgalom európai kulcshelyzetét. Az 1870-es évek reformizmusát csak ideiglenesnek tartotta, tanúja lehetett még az 1880-as évek elején megindult új fellendülésnek.

A. I. *Molok* Marxnak a Párizsi Kommünről adott értékelését, elsősorban a Polgárháború Franciaországban megállapításait összegezi. Összeveti Marx értékeléseit a Kommün sajtójával, amely nem látta oly világosan a Kommün lényegét. Marx számos forráshoz nem juthatott hozzá, ezért nem tért ki minden kérdésre (így pl. a Francia Nemzeti Bank pénzkészletének a kérdésére). Később is sok jegyzetet készített a Kommün lapjaiból, ezeket nem használta fel, lehet, hogy a Polgárháború új, bővített kiadását tervezte. Molok ismerteti a munka korabeli polgári visszhangját, és utal arra, hogy tanulságait (új államapparátus, a párt szerepe, a proletárdiktatúra) Lenin elevenítette fel.

A következő tematikai egység címe „Marx kutatói laboratóriuma”. Sz. Z. *Leviova* és I. M. *Szinyelnjikova* Marx kéziratok történeti hagyatékát veszik számba, vagyis azokat a munkákat, amelyek az új összkiadásba nem kerültek bele. Ezek zömmel kivonatok, jegyzetek. Három csoportba sorolhatók: 1. megjelent munkához készültek, 2. tervezett munkához készültek, 3. nem ismeretes, milyen céllal készültek (ilyen pl. az ír helyzetről készített jegyzetanyag, vagy a Kronológiai jegyzetek). Marx széles körből készített jegyzeteket, pártos megközelítéssel. Nem egyszerűen érdeklődésből, mint a polgári kritikusok hiszik. Ezek után a szerzők időrendben sorra veszik, milyen anyagból készített Marx jegyzeteket (a lábjegyzetekben mindig megadják a szóbanforgó munkák adatait). Már 1843-ban készített jegyzeteket, 1845—47 főképp a gazdaságtörténet érdekelt. Az 1850-es években publicisztikája szabta meg érdeklődését, 1851—54 a feudalizmus korszaka, az Európán kívüli kontinensek, a keleti kérdés álltak érdeklődése előterében. 1857—58-ból való valószínűleg egy kézírata az 1350—1760 közti európai külpolitikáról. A Herr Vogt-tal kapcsolatban 1848/49 és a nemzeti szabadságmozgalmak irodalmát jegyzetelte, Írország az Internacionálé miatt érdekelt. Az 1860—70-es évek fordulóján Oroszországgal foglalkozott sokat, mert innen várta az új forradalmat. A következőkben néhány kérdésesoportha mutatják be Marx jegyzetanyagát és azt, milyen következtetéseket lehet ebből levonni. Az őskor vonatkozásában Maine könyvét kivonatolva a szerzővel szemben kimutatta, hogy nem a nagycsalád az alapvető közösség, hanem a nemzetiség. Thierryt elemezve rámutat arra, hogy a polgárság és parasztság szövetsége csak 1789-ben valósult meg. Thierry osztálykorláta, hogy a harmadik rendet egyégesnek tartja. Capponi firenzei története kapcsán a pénz hatalmára mutatott rá. A lengyel fejlődést vizsgálva utalt arra, hogy a földközösség bomlása és a jobbagyság kialakulása általános jelenség. A XVIII—XIX. században a forradalmak életképességének a mutatója a lengyel kérdéshez való viszonyuk. Marx lengyel vonatkozású kéziratainak egy részét egyébként 1961-ben kiadták nyugaton (az egész anyag mintegy harmadrészét), de ezzel meg is hamisították az egészet, hiszen az ismétlések elkerülése ürügyén a kéziratok különböző változatait nem közölték. Poroszország történetével foglalkozva kicsinyes voltát emelte ki. Avenelnek a francia forradalomról szóló radikális könyvét (voltaképpen egyes történeti munkákról írt, önálló fejtegetésekké bővült ismertetések összegyűjtése) kedvelte, csak azt kifogásolta, hogy Avenel szerint a kommunizmus idegen a francia néptől. A spanyol fejlődéssel kapcsolatban kimutatja, hogy 1812-ben az alkotmány csak a kereskedő burzsoáziát érdekelt, a nagy tömeg számára közömbös volt. A kéziratok legfőbb tanulsága, hogy Marx mindig konkrét anyagon akarta bemutatni az általános törvényszerűség érvényesülését.

V. M. Dalin és N. I. Nyepomnyascsoja Marx könyvtárának történeti anyagát próbálják felmérni. A könyvek nagyrésze elveszett, mert Engels halála után a német szociáldemokrata párt nem törődött velük. A meglévőknél is Marx sok széljegyzete megcsontult, amikor a könyveket újrakötötték. Csak néhány száz kötet maradt meg. 1849-ből megvan Marx könyveinek jegyzéke (abból válogatta ki, mit küldjenek utána Londonba), ez igen széleskörű. Sok munka van a francia forradalomról. Megvannak az antik történetírók, Vico, Gibbon, Guizot, Thierry munkái, de kevés munka a német, angol és amerikai történetről. Vallástörténeti munkák, meg a szocializmus történetével foglalkozók, Campanella Napállamától kezdve. A londoni könyvtárból csak azokat a könyveket ismertetik, amelyekben Marx jegyzetei tanúskodnak róla, hogy használta, a korábbi könyvanyaghoz képest új az őskor és a gazdaságtörténet. Az angol pozitivistákból csak Draper volt meg, Buckle nem. Sok munka egyéb kontinensek történetéről. A szerzők olykor idéznek Marx lapszéli jegyzeteiből, amelyek gyakran elég nyersen foglalták össze Marx véleményét a szerzőről és mondanivalójáról. Részletesebben elemzik Gobineau-nak a fajok egyenlőtlenségéről írt könyvét. Hogy Marx az ilyen munkákat is milyen lelkiismeretesen tanulmányozta, azt mutatja, hogy a II. kötet 509 lapja közül több mint 330 lapon van nyoma annak, hogy Marx olvasta. Több tucat jegyzete mutatja, hogy teljesen elvetette fajelméleti koncepcióját. A Marx-hagyatékban ez a része még alapos feldolgozásra vár.

L. Sz. Gamajunov Marx India gazdasági és társadalmi fejlődésével foglalkozó kronológiai jegyzeteit vizsgálja, amelyek a 664—1858 közti időszakra terjednek ki. Érdemes volna kikutatni, milyen munkákból készültek a jegyzetek. Nagyobbrészt politikai történeti tárgyak, Marx nyilván a maga számára akarta tisztázni az indiai fejlődés vázát, de olykor elhatol a gazdasági és politikai szféráig, így érdekes megállapításai vannak a gyarmatosítók földadó-rendszeréről, amely egész új feudális osztályt hozott létre és a nép fokozott elnyomására vezetett.

Az utolsó tematikai egység „Marx és a mai polgári történetírás” címen *Je. B. Csernyak* tanulmányát tartalmazza Marx és a polgári történetírás újabb áramlatai címmel. Bevezetőben megállapítja, hogy csak azokkal az irányzatokkal kíván foglalkozni, amelyek megpróbálkoznak Marx tételeinek a cáfolásával, ezen belül is a XIX—XX. századi nyugat-európai és amerikai történelem, a munkásmozgalom és a marxizmus története példáján. Előzetesen azonban mégis áttekintést ad a polgári történetírás fő fejlődési vonalairól a XIX. század utolsó harmadától kezdve, amikor ez a történetírás válságba került, bár kutatási technikája még továbbra is fejlődött, s az általa feltárt tényanyag is jelentősen megnőtt. Különösen a pozitivisták történetírás került válságba. A „kathedraszocialisták” ebből azzal kerestek kiutat, hogy azt bizonygatták, a klasszikus politikai gazdaságtan csak ideiglenes viszonyok szülötte. Rickert és Windelband az egyszeri és megismételhetetlen kutatását jelölték meg célként, Max Weber ideáltípusaival tudatosan a gazdasági-társadalmi formációk tanával szállt szembe, s követték Sombart és Dilthey. Az Októberi Forradalom utáni korszakban már általában kétségbevonták a történeti megismerés lehetőségét. Viszont számos polgári történésznek kimutatható Marx hatása (pl. H. Berr és iskolája). Ma a polgári történészek már kénytelenek elismerni a marxizmus terjedését, de belső ellentmondásokat próbálnak felfedezni, sok elméleti tételt elismernek, hogy az „agitációt” visszautasíthatják. Sokan mégis önkéntelenül a marxizmus hatása alá kerülnek. Az osztályelemzés elterjedt volta ennek bizonyítéka. Butterfield szerint a marxizmus figyelmeztetés, hogy a történész ne szakadjon el a földtől. Az Annales c. folyóirat köre pl. a gazdasági fejlődés alapvető folyamatait vizsgálja, a rokon tudományok anyagát is széles körben kívánja felhasználni, de eredményeit elszakítja a társadalmi mozgalmak vizsgálatától. Az irányzat vezető képviselői, Braudel és Morazé elismerik, hogy az igazi modern történettudomány Marxszal kezdődik. A marxizmus ellenzői elvben elvetik az

oksági elvet, összekeverik a lényegét és a jelenséget, tagadják a történelemben megmutató törvényszerűséget. A marxizmust azzal az ellentmondással vádolják meg, hogy ha a szocializmus törvényszerű, miért kell érte harcolni. A történeti jelenségeket egyedi módon akarják magyarázni. Tagadják a gazdasági-társadalmi formációk tényleges létét. A marxista fogalmak szerintük európai jellegűek, másutt nem használhatók. A gazdaság meghatározó szerepe csak a XIX. században érvényesült szerintük, ma a technika játszik ilyen szerepet. Rostow a gazdasági növekedéssel foglalkozó eklektikus elméletét próbálja a marxizmussal szembeszegezni. Mások a haladás fogalmát is tagadják, meg a jelenségek osztályjellegét. Osztályharc burzsoázia és proletariátus közt szerintük csak volt, ma nincs. Hamis osztály-fogalmakat használnak, a polgári szociológia hatása alatt. A kapitalizmust visszavetítik az ókorig. Gazdasági okokat hajlandók látni, ha azok a politikai okokat elfedik (így a gyarmatosítás célja csak a kereskedelem kiterjesztése volt szerintük, nem a hódítás és rablás). Mások személyi érdekekből próbálnak mindent magyarázni. Az állam osztályjellegét tagadják, vagy csak bizonyos időszakra ismerik el. Tagadják a forradalmat (az angol vagy a francia szerintük nem polgári forradalom), vagy éppen azonosítják a reformmal. Egyes forradalmak akadályozták a fejlődést. Szocialista forradalom csak gyengén fejlett országokban lehetséges szerintük. Megkülönböztetnek jakobinus és liberális forradalmakat, s csak az utóbbiakkal rokonszenveznek. Egyre inkább terjed a kapitalizmus új koncepciója, amely szerint a korai kapitalizmus bajai csak átmeneti jelenségek, nem jellemzők a kapitalizmusra. A mai bomlási tényezőket külső jelenségekkel magyarázzák. Magát a marxizmust csak az egyik XIX. századi eszmei áramlatnak tekintik, elhosszák az utópikus és tudományos szocializmus közti különbséget, megpróbálják szembeállítani az ifjú és a későbbi Marxot, vagy a marxizmust kétértelmű tanként beállítani. Vagy azt bizonyítani, hogy csak válasz volt a korai kapitalizmusra, s azzal együtt meg is szűnik. Vagy úgy vélik, hogy a marxizmus a franciaországi viszonyokat abszolutizálta. Gyakran hivatkoznak arra, hogy Marx és Engels tévedtek a forradalom közeli voltának megítélésében. De erre már Lenin felelt azzal, hogy akkor is mérhetetlenül nagyobbak azoknál, akik tagadják a forradalmat. Rostow a marxista felfogást a korai iparosítással hozza kapcsolatba. Mások azzal érvelnek, hogy megszületése idején még alig volt proletariátus, tehát nem proletár elmélet. Ill. mások szerint a munkások elfogadták abban a hitben, hogy a kapitalizmus elleni harc elmélete, holott csak a feudális maradványok ellen irányult, vagy a cárizmus és a porosz abszolutizmus ellen. Vagy csak a korai kapitalizmus elleni harc formájának tartják, s a munkásosztály reformizmusát természetesnek veszik. Sőt van, aki szerint a forradalom a vallás helyetti ópium a munkásosztály számára. A leninizmust csak orosz sajátosságnak tekintik, s voluntaristának mondják. A neokolonialista történetírás pedig azt igyekszik bizonyítani, hogy a neokolonializmus egészen más, mint a gyarmatosítás. Kolonializmust és kapitalizmust igyekeznek élesen elválasztani, nehogy az egyik a másikat kompromittálja vagy fordítva. Az Európa-centrizmus helyett (amellyel a marxizmust vádolják) a kultúrák kölcsönhatása címen igyekeznek az európai fölényt megmenteni. Mindez együttvéve is arra mutat, milyen mély hatása van a marxizmusnak még ellenfeleire is. A burzsoázia nem tud komoly ellenérvet felvonultatni.

Az egész kötet igyekszik tekintettel lenni a megjelenés ünnepi jellegére, ezért alig utal negatívumokra (pl. Marx és Engels téves értékelései egyes konkrét európai események kapcsán), ennek jegyében viszont jobb lett volna, ha ebben az utolsó rovatban egy másik tanulmány éppen Marx pozitív hatását mutatta volna ki részletesebben, amire Csernyak csak utal. Hiszen az, hogy az ellenfelek sem tudják kikerülni Marxot, kétségtelen pozitívum, de érdemes lett volna ebben a témában is több pozitívumot keresni.

Persze: ahogy az előszó is jelezte, a téma még távolról sincs kimerítve. A kötet egyes tanulmányai is inkább teendőket jeleztek, mint eredményeket. A kötet ugyan igen

sokoldalú képet adott Marxról, mint kortörténészről (hiszen a legtöbb tanulmány éppen saját korának történeti problémáival kapcsolatos állásfoglalását mutatta be), de elég kevés szó volt Marxról, mint korábbi korszakok kutatójáról, az ázsiai termelési módról folyó vita említésre sem került, maga az ázsiai formáció csak egyszer került elő, az ösközösséggel azonosítva. De alig volt szó Marxnak a feudalizmus korával foglalkozó munkáiról vagy megjegyzéseiről. Hogy ne is emlegessük azt, hány európai nép állította össze már Marx és Engels saját történetére vonatkozó megállapításait, nem egyszer igen alapvető megállapításait, amelyekről ugyancsak nincs szó ebben a kötetben.

A téma azonban valóban olyan bő, hogy ezt nem is róhatjuk fel a szerzőknek és a szerkesztőknek. Indítás inkább ez a kötet, hogy az eddig csak országokint vagy témánként végzett felméréseket összegezzék és valóban minden oldalról bemutassák ezt a páratlan történettudósi életművet is.

NIEDERHAUSER EMIL

I. JERMASOV:

SZUN JAT-SZEN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 317 l.)

I. Jermasov jótollú, Kína vonatkozásában különösen alapos ismeretekkel rendelkező publicista újságíró, akinek nem ez az első kínai tárgyú könyve. A kínai forradalomról írott „Kína tegnap és ma” című terjedelmes munkája magyarul 1953-ban jelent meg, s főleg az az erénye, hogy benne Kínáról általában, de különösen a forradalomról jónéhány, a szakember számára is érdekes és értékes adatot találunk. Ez a megállapítás egyébként Szun Jat-szen könyvére is érvényes.

Szun Jat-szenről, a személyével szorosan összekapcsolódó demokratikus forradalmi mozgalomról és a három népi elv néven ismeretes Szun Jat-szeni eszmékről számos tudományos és népszerű kiadvány jelent már meg szerte a világon. Magyarországon viszont annál kevesebb. Születésének 1966-os századik évfordulója a róla szóló könyvek és tanulmányok újabb sorának megalkotásához adott lehetet. Ennek az eseménynek köszönhető, hogy magyarul egymás után két kötet is megjelent a nagy kínai demokrata forradalmárról. Az egyik Frank László, régebben Kínában járt honfitársunk postumus munkája, amely szerényebb igényeket elégít ki, a másik pedig Jermasov szépirodalmi ambícióival, népszerű formában megírt terjedelmes életrajza, amely Szun életének szinte minden mozzanatáról részletes tudósítást ad.

A könyv három részből, kilenc fejezetből áll. Az első rész Szun Jat-szen gyermek- és ifjúkoráról szól, neveltetését, forradalmi gondolkodásának kiforrálódását írja le 1905-ig, a Szövetséges Liga forradalmi szervezet megalakulásáig. Bemutatja a Kanton tartománybeli szülőfalut, feleleveníti a paraszti családban ápoltt forradalmi hagyományokat, különösen a Tajping-parasztfelkelés emlékét, amelynek 1864-ben bekövetkezett bukását mindössze két esztendő választja el Szun születésétől. A Tajping hagyomány azért is fontos, mert Szun Jat-szen szülőföldjén a tajpingok befolyása igen erőteljes volt. Végigvezet bennünket a szerző azokon az iskolákon, amelyekben hagyományos kínai és magasszintű európai műveltséget szerzett, elkíséri külföldi útjaira, melyeknek Hongkong, Honolulu, San Francisco, Japán és London voltak főbb állomásai, s közben érdekesen bontakozik ki az a rendkívül bonyolult, mondhatni zűrzavaros kínai történeti háttér, amelynek alapos feldolgozásával még adószak a történészek, kínaiak és külföldi sinológusok egyaránt.

A második rész „A forradalom atyja” címet viseli, s az 1905–1917 közötti időszakot öleli fel. Ebben a forradalmi szervezet, a Szövetséges Liga létrehozásának körülményeiről, az 1911-es polgári forradalom előkészítéséről, majd a hatalom Jüan Si-kaj

reakciós tábornok kezébe kerüléséről olvashatunk a legrészletesebben, s itt szintén nemcsak Szun Jat-szen tevékenységével ismerkedhetünk meg, hanem bemutatja a szerző a korabeli Kína egész politikai arcképesarnokát, forradalmárokat, reformátorokat, militarista tábornokokat egyaránt. A három népi elvet bőséges idézetekkel magyarázza Jermasov. Ebben a részben talán csak az 1914—17 közötti időszakkal bánik kissé mostohán.

A harmadik rész 1917-től egészen Szun Jat-szen haláláig, 1925-ig mutatja be a kiváló férfiú életét. Itt Szun orosz-szovjet kapcsolatainak dokumentációja dominál. Szun Jat-szen 1918-as, Leninhez intézett táviratától a Csicserin – Szun Jat-szen levélváltásokon át a Kommunista Internacionálé megbizottainak; Vojtinszkijnek, Joffónak, Borodinnak Szunhoz fűződő kapcsolataíig minden fontos és érdekes dokumentumot megtalálunk. Kétségtelen, hogy az Októberi Forradalom után Szun figyelmre egyre erőteljesebben Szovjet-Oroszország és a kínai kommunisták felé fordult, mégis a teljesség érdekében nagyobb teret kellett volna engedni más irányú kapcsolatainak és tevékenységének is, mert így egy kissé idealizáltak érezzük Szun Jat-szen portréját. Igaz viszont, hogy vonatkozások Szun más életrajzaiból nem tűnnek elő ilyen teljességgel.

A könyvben számos személyes vonatkozású adalékot, intim párbeszédet is találunk, ami az életrajz olvashatósságát fokozza. A történész olvasó sajnálja, hogy ennek pontos forrását nem mindig tudhatja meg. Nem érdektelen végül azt is megjegyezni, hogy a könyv lektora Tyihvinszkij sinológus professzor, a korszak nemzetközi hírű szakembere, amely tény aláhúzza a munka történelmi hitelét. Magyar kiadása régi adósságot törlesztett.

A továbbiakban most már arra volna szükség, hogy Szun Jat-szen munkáiból készüljön magyar nyelvű válogatott kiadás is.

JÓZSA SÁNDOR

MACIEJ KOZMIŃSKI:

**POLSKA I WĘGRY PRZED DRUGĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ
PAŹDZIERNIK 1938 — WRZESIEŃ 1939**

(Wrocław—Warszawa—Kraków, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich. 1970. 369 l.)

**LENGYELORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT
1938 OKTÓBER — 1939 SZEPTEMBER**

A két világháború közötti időszak lengyel külpolitikájával az utóbbi tíz évben monográfiák egész sora foglalkozott. E munkák szerzői — főképpen lengyel és német történészek — mindenekelőtt Lengyelország és az európai nagyhatalmak politikai kapcsolatait igyekeztek feltárni, Franciaország, a Német Birodalom és a Szovjetunió lengyelpolitikáját s a varsói politika hozzájuk fűződő viszonyát állítván központba. A Lengyelországgal szorosabban összefüggő kisebb államok közül súlyának megfelelő helyet kapott az újabb történeti irodalomban Csehszlovákia. Mostohább bánásmódban részesült az egykori szövetséges: Románia, és hosszú ideig kellett várni, míg szakértője jelentkezett a lengyel—magyar kapcsolatoknak. Most végre kézhez kaptuk a lengyel történetírás első jelentős hozzájárulását a téma monografikus feldolgozásához.

Maciej Kozmiński a fiatalabb lengyel történésznemzedék tagja. A kitűzött téma feldolgozására egyéni képességei mellett különösen az a körülmény tette alkalmassá, hogy kitűnően beszéli nyelvünket, így a mai magyar történetírás termékeit teljes szélességben áttekinthette s felhasználhatta. Ezzel a lehetőséggel bőven élt is, ami különösen a lengyel olvasók számára jelent novumot, hiszen a magyar—lengyel összefüggések e-ideig inkább csak más kérdések kapcsán kaptak szerény helyet a lengyelnyelvű monográfiákban, és alig néhány figyelemreméltó tanulmányt, iratközlést tartunk nyilván a

szóbanforgó korszak magyar—lengyel viszonyáról. Lényegesen kedvezőbb a kép, ha a magyar kiadványokat vesszük számon: a magyar külügyminisztérium iratait tartalmazó sorozat és más fontos iratgyűjtemények, velük együtt egy sor feldolgozás könnyíti meg az olvasó és a szakember számára a tájékozódást a Kozmiński könyvében szereplő 1938/39-es évek magyar—lengyel politikai együttműködéséről és problémáiról. A lengyel szerző egyik jelentős feladata az volt, hogy ezeket a szétszórtan előforduló adatokat rendbe szedje, saját kutatásainak adataival szembesítse és kiegészítse.

Szerzőnk természetesen nem érte be azzal, hogy magyar vonatkozásban csak a kiadott forrásokra támaszkodjék, hanem igen alapos feltáró munkát végzett az Országos Levéltár és a Hadtörténeti Intézet Levéltára külügyi vonatkozású anyagában, teljes egészében merített ezenkívül a varsói levéltárak és a prágai külügyi levéltár forrásaiból. E források zömét a követi jelentések és a követeknek adott utasítások teszik ki, emellett kellő súllyal szerepelnek a katonai vonatkozású adatok is, melyek ennél a témánál különösen sokatmondók. München után vagyunk, amikor a korábbi évek sok belső ellentmondását magában rejtő magyar—lengyel viszony az együttműködés konkrét formáját ölti, bekövetkezik Kárpát-Ukrajna megszállása, és létrejön a közös magyar—lengyel határ. Közben a nemzetközi politikában a fasiszta Németország vezetői már egy új világháború elé készítik a talajt. A magyar és a lengyel külpolitika kapcsolatai ennek az európai politikának a függésében szövének. A monográfia-író számára ez azzal a kötelezettséggel jár, hogy miközben a magyar—lengyel viszony lokális céljait követi nyomon, a kutatás körét mindig az egészre terjessze ki. Kozmiński könyvében mind a forrásanyag gazdagsága, mind pedig a tárgyalási mód ennek a szempontnak a felismerésére utalnak.

A széleskörű forrásanyagra felépülő és szinte már túl minuciózus jegyzetelési technikával készült tanulmány a hagyományos diplomáciatörténeti feldolgozási módot követi. Tehát a hivatalos kapcsolatokat, a kormányok szándékait, akcióit tárja fel, és a viszonylag szűk mederből nem szívesen lép ki. Nem foglalkozik a politikai életen belül meglévő pártok, csoportok, vagy akár egyes politikuskok elgondolásaival, a sajtóval, az országok belső életében megmutakozó külpolitikai koncepciók eltéréseivel. Ha helyelközzel történnék is ilyen jellegű utalások, ezek inkább csak általános jellegű megállapítások. Persze igaz, hogy az országok egymáshoz való viszonyát végső soron a hivatalos politika döntötte el, így a szerzőnek elsősorban erre kell figyelmét összpontosítania. Mivel azonban a mi számunkra éppen a hivatalos állásfoglalások állanak tetemes számban rendelkezésre az egyes korábbi kiadványokban, e munkában sok ismétlésként ható részlettel találkozunk. Ez egyébként mindinkább jellemzi az egy körben mozgó diplomáciatörténeti tanulmányokat, s ezen majd csak a társadalmi összkép felé való haladás, a kül- és belpolitikai szempontok szervezesebb egységének szempontja vezetheti túl a szerzőket.

A könyben kirajzolódó kép egy rövid időszakaszban vizsgálja a magyar—lengyel viszonyt, de már előljáróban is kitekintést nyújt a korábbi évek kapcsolataira, melyeket közös törekvések és egyben divergáló célok jellemeztek. Ezeknek a belső ellentmondásoknak a részletesebb kifejtésére a szerzőnek nincs nagy tere, mint ahogy a rövidre fogott visszatekintés e kapcsolatok hullámzó jellegét sem érzékeltetheti eléggé, a magyar és a lengyel politika belső tartalmát azonban Kozmiński helyesen látja, mint ahogy a belőle adódó divergenciákra is kellőképpen utal. A lengyel külpolitika vonásai közül nem a területi status quo fenntartásának szem előtt tartását hangsúlyozza (jóllehet ez a magyar—lengyel egyetértés egyik fő akadályozója a korábbi években), hanem a beiki külpolitika távolabbi célját: a „harmadik Európa” megteremtésének koncepcióját emeli ki, s ennek keretében juttat helyet a Kárpátok innenső oldala iránt megnyilvánuló lengyel érdeklődésnek s ami ezzel szorosan egybetartozik: a közös magyar—lengyel határnak. Hangsúlyozza továbbá e „harmadik Európa”-koncepciónak a német agresszió ellen irányuló

jellegét, ami különösen a München követő időben domborodik ki. A magyar külpolitika alapvető determinánsát a minden áron erőszakolt revízióban látja, de kiemeli, hogy e revíziós törekvés nem rendelődik alá a becki terveknek, így nem is vesz fel németellenes jelleget, hanem — a politikai függetlenség, a szabad kéz megőrzésének meglehetősen erélytelen hangoztatásával egyidejűleg — megengedi a magyar politika fokozatos alárendelődését a fasiszta német külpolitika céljainak. A magyar és a lengyel politikai aktivitás egybevetése során Koźmiński a lengyel félben látja a nagyobb önállóságra, kezdeményezésre való készséget, amihez viszonyítva a München után két vasat tűzben tartó politika okait Koźmiński abban látja, hogy míg a lengyel fél számára a kárpátukrajnai kérdésnek — mely kérdés München és az első bécsi döntés után nyitva maradt, teret adván a magyar—lengyel együttműködésnek, — a magyar partner intenciói szerint történő megoldása arra volt hivatott szolgálni, hogy gátat szabjon a németek ottoni terjeszkedésének s az ukrán nacionalista mozgalomnak, s építő eleme legyen annak az új szövetségnek, melyet Varsó Hitlerrel szemben szeretett volna kiépíteni (megnyerve a gondolatnak Romániát, Jugoszláviát és esetleg Olaszországot is). Míg tehát Varsó szemében Kárpátukrajna likvidálását egy európai antifasiszta szövetkezésnek kellett volna követnie, addig a magyar politika ettől a koncepciótól elmaradt, és Kárpát-Ukrajna megszállásában csupán a revíziós törekvések egyik láncszemét látta, s a további céljának Erdély visszaszerzését tekintette.

A szerző a magyar—lengyel együttműködést belső zökkenőivel együtt mutatja meg. A magyar részről kiadott forrásanyagokat számos ponton újjakkal gazdagítja, közelebbi megvilágításba helyezi a becki terveket, és Leon Orłowski budapesti lengyel követ jelentéseinek tükrében a magyar hivatalos politika megnyilatkozásait is sűrűbben veszi szemügyre. Míg a lengyel politikát Magyarország irányában egyértelműnek és világosnak látja, a magyart sokkal inkább kényszerhelyzetben levőnek, vagy legalábbis olyannak mutatja, mint amely a kelleténél is inkább függőnek érzi magát Németországtól. Ha Beck az 1939. szeptember 1-i katasztrófa előtt a német agresszió veszélyét lebeszülte, úgy Koźmiński szerint a magyar kormány ugyanebben az időben a német veszélyt eltűlozta. Ez vezetett szerzőnk szerint oda, hogy Kárpát-Ukrajna kérdésében a magyar politika Berlintől várta a döntés kimondását, és eredménytelen maradt a lengyel kormány minden kitartó unszolása, hogy a magyar haderő kezdjen önálló akcióhoz; ez vezetett a későbbiekben is a magyar politikai passzivitáshoz, a lehetőségek elmulasztásához. Hogy mekkorák voltak ezek a lehetőségek, a szerző pontosan nem jelöli meg, de világosan nyilatkozik arról, hogy milyen irányban kellett volna a magyar politikának aktív változtatásra elszánnia magát. A magyar—román viszony rendezésére kellett volna törekednie Budapestnek. A könyv sok adattal világítja meg a lengyel diplomáciai közvetítés meg-megisméltődő akcióit, s bizonyítja, hogy a kudarc oka a hajthatatlan magyar külpolitika volt, mely semmilyen kérdésben sem volt hajlandó engedményeket tenni Bukarestnek, jöllehet ott Varsó szerint megvolt a hajlam az egyezkedésre. Persze, a szerző jól látja azt is, hogy mi vezette a magyar kormányt ebben a merevségben: Budapest az a meggyőződés uralkodott, hogy Romániával szemben támasztott revíziós célok megvalósulásához nem a közvetlen egyezkedés, hanem a hitleri politika támogatása vezet. Ugyanez az oka annak, hogy a budapesti külpolitika a lengyelrel szemben is mindenkor tartózkodó, bizalmatlan. Koźmiński 1938 októberétől követi nyomon a Budapest címére küldött lengyel üzeneteket és sürgetéseket, melyeket a címzett részről nem követtek tetten. Ez a bizalmatlanság vezetett oda, hogy az első bécsi döntést követően nem jött létre az összehangolt magyar—lengyel katonai akció, sőt mindinkább szétválak egymástól a kétféle diverzió; párhuzamosan, de nem együttesen folytatja a magyar és a lengyel fél a diverzáns akciókat Kárpát-Ukrajnán, mint ahogy a diplomáciai akciókból is hiányzik az összhang. Koźmiński ennek a magyar—lengyel huzavonának a folyamatát

végigkíséri egész 1939 márciusáig, amikor is a közös magyar—lengyel határ létrejöttével egy újabb, nem kevésbé sikertelen periódusa következik a lengyel politikának a magyar—román kérdésben.

Kozmiński könyve tehát azt szűri le, hogy még a látszólag legösszehangoltabb cél elérésének idején is külön haladt a két ország külpolitikája. Ebben a teljességgel negatív képből pozitívabb vonások csak 1939 tavaszától, Lengyelország fokozódó fenyegetettségének idejétől kezdve tűnnek fel. Ezt a szakaszt egyébként a magyar történetírás már részletesen tisztáztá. Kozmiński is csak egy figyelemreméltóbb adattal teszi teljesebbé, nevezetesen a Horthynak Orłowski követtel 1939. május 26-án folytatott titkos beszélgetéséről készült követi jelentéssel, mely szerint Horthy a kormánnyal teljes egyetértésben biztosította a lengyel követet arról, hogy Magyarország területét nem engedi a Lengyelország elleni támadásra felhasználni. Ezt egészíti ki Csáky egy hasonló értelmű nyilatkozata Orłowskinak június 18-áról, valamint Becknek egy figyelemreméltó levele a lengyel hadsereg vezérkari főnökéhez, melyben (június 14-én) a magyar hadsereg fejlesztéséről nyilatkozik pozitívan. A magyar kormánynak a német kérésekkel szemben elfoglalt álláspontját Kozmiński viszonylag pozitívnak tartja, és kiemeli, hogy Varsó többet, mint jóindulatú semlegességet, nem is várt Budapesttől; ezt egymagában is igen sokra értékelte, hiszen figyelembe vette mind a Németország felől Magyarországra nehezedő nyomást, mind pedig azt a tényt, hogy a magyar kormány ügyes lavírozó politikával kívánja elérni, hogy egy háború bármilyen kimenetele az ő számára előnyöket hozzon. A szabad kéz politikáját sem úgy értelmezi, mint a Lengyelország iránti rokonszenv önzetlen megnyilatkozását, hanem mint olyan szabadságot, mely adott esetben alku tárgya lehet. Aláhúzza Kozmiński azt is, hogy a magyar kormány továbbra is két vasat tartott a tűzben, és semlegességével egy német vereség esetén a brit és francia kormánytól remélte azt, amit egy német győzelem esetén Hitleről: Erdély visszacsatolását. A lengyel követi jelentés egyébként úgy láttatja a magyarországi közvéleményt, hogy itt túlnyomóan németellenes a hangulat, maga Horthy a háború kitörésének előestéjén Orłowski követ előtt felháborodással beszélt a német politikáról, és kifejezte csodálatát Lengyelország iránt. Végül figyelemreméltó a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a Magyarországon átmenő vasúti szállítmányok már nem jelenthettek tényleges segítséget a németeknek, mert a háború közben eldőlt. Néhány nagyon méltányos oldal foglalkozik ezután a magyar lakosságnak az ideözönlő lengyel menekültek iránt tanúsított baráti fogadtatásával és azokkal az intézkedésekkel, melyekkel a hatóságok — a német intenciókkal ellenkezve — biztosították a lengyelek nyugodt életkörülményeit.

A monográfia magyar olvasóját érthetően azok a részek érdeklik leginkább, amelyekben a szerző ismereteinket gazdagítja. Ilyen szép számmal található Kozmiński könyvében. Érdeemes utalni különösképpen a magyar—román viszony rajzára, ahol felhasználta a bukaresti román követi jelentéseket, és olyan, általunk kevésbé ismert területekre világított be, mint Beck 1938. évi bukaresti utazása. Részletesen tárgyalja a lengyel diplomáciának 1939 első felében a magyar—lengyel Treuga Dei létrehozására irányuló lépéseit. Különös figyelmet fordít a szerző a kárpátukrajnai belső viszonyok, az ottani politikai pártok, valamint a szlovák politika képviselői tevékenységének ismertetésére. Az ungvári, nagyszöllősi, kassai és pozsonyi konzulok jelentései sok adattal egészítik ki azt a képet, melyet a korszakkal foglalkozó magyar történészek (így Tilkovszky Loránt) korábban munkáikban megrajzoltak.

Kozmiński könyvének elolvasása csak megerősítette azt a benyomásunkat, hogy a fiatalabb lengyel történésznemzedék elfogultságoktól mentesen, kellő történetírói érzékkel nyúl a diplomácia kérdéseihez. Megnyilvánul ez az előttünk fekvő munka higgadt tónusában, a mélyebb okok felfedésére irányuló analitikus szándékában. E higgadság nem jelenti azt, hogy a történetíró felmentést ad akár a becki külpolitika, akár a ma-

gyar revíziós külpolitika egészének. Az a körülmény azonban, hogy mindkét ország politikájának alakulását a német fasizmus kelet-európai térhódításának árnyékában szemléli, megkönnyíti számára a helyzetek reális számbavételét.

A téma kidolgozásában a szerző teljességre törekedett, s ebben a törekvésében a lényeges és kevésbé fontos adatok meglehetősen azonos elbírálás alá estek. A könyv helyenként túlságosan is részletező, nagyon is dominálnak benne a jegyzetek (néha éppen a fontos kérdések kerülnek jegyzetbe, holott a szövegben volna a helyük), az időrendi tárgyalás betartása sem erőssége az írónak. A tematikai tárgyalás gyakran jár azzal, hogy a szerző visszautal a korábban mondottakra, ami az ismételtetés benyomását kelti. Figyelembe véve azt, hogy egy tehetséges szerző első munkájáról van szó, ezek a szerkesztési fogyatékoságok nem esnek túlságosan latba, ha a monográfia erényeivel szembe-
sítjük őket. A magyar–lengyel kapcsolatok legújabbkori történetében az itt tárgyalt szakasz a legmozgalmasabb periódust jelenti, s ennek első összefoglaló igényű, tudományos színvonalú feldolgozása Maciej Koźmiński vállalkozó kedvét dicséri.

KOVÁCS ENDRE

DESANKA KOVAČEVIĆ

TRGOVINA U SREDNOJVJEKOVNOJ BOSNI

(Sarajevo, Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine. 1961. 216 l., 1 t.
Djela Knjiga XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 13)

KERESKEDELEM A KÖZÉPKORI BOSZNIÁBAN

Nagy érdeklődéssel vettük kézbe Desanka Kovačević könyvét, amely arra vállalkozik, hogy Bosznia eddig még fel nem dolgozott középkori történetének gazdasági-kereskedelmi struktúráját először rajzolja meg előttünk. Könyvében a bosnyák feudális állam kereskedelmével és bányáiparával foglalkozik, a XII. század végétől a XV. század közepéig. Különösen jelentős, hogy könyvét a dubrovnikai (Ragusa) történeti levéltár eddig még fel nem használt okleveleinek bosnyák vonatkozású feljegyzéseire alapozza. A dubrovnikai történeti levéltár anyagából leginkább a Diversa Cancellaria (1282—1815) közjegyzői okleveleit, a Debita Notariae (1280—1810), közjegyzői adósleveleit és a Testamenta de Notarie (1283—1815), közjegyzői végrendeleteit használta fel. Ezenkívül még a velencei és más olaszországi levéltárak anyagának igen szórványos és hézagos átvételére következtethetünk. E levéltárak anyagát a szerzőnek jobban be kellett volna vonnia könyve forrásai közé.

Bosznia első kereskedelmi kapcsolatait Ragusával a XII. század végén vette fel. Ragusa a legközelebbi nagy kereskedőváros volt, amellyel az ekkor alakuló bosnyák feudális állam uralkodója, Kulin bán, 1189-ben a legelső kereskedelmi szerződést kötötte meg. Kulin bán utóda, Ninoslav bán e kereskedelmi kapcsolatokat megerősítette, és négy újabb szerződésben Bosznia területén a kereskedelem teljes szabadságát biztosította a ragusai kereskedők részére. Ez a külkereskedelem vámjog nélkül, csupán a termékek cseréje szintjén bonyolódott le.

Nincsenek pontos adatok az export- és importárkról, csupán az, amit a ragusai oklevelek említenek. Behozatalra elsősorban só, kivitelre pedig rabszolgák, nyersbőrök és viasz kerültek. Állandó piacoknak, kereskedelmi központoknak semmi nyoma sincs, így a kereskedelem csak a ragusai vándorkereskedők áruinak cseréjében merült ki. E kereskedelmi kapcsolatok viszont egészen Stjepan bán idejéig növekedtek. Ragusában a rabszolgák eladását felsoroló listákon csupán csak a „boszniai” megjelölés szerepel. E feljegyzésekből értesülhetünk a rabszolgakereskedelem évi mennyiségi tételeiről. Ezek

1281-ben: 95 eladott és 45 megvett, 1282-ben: 78 eladott és 38 megvett, 1300-ban: 32 eladott és 14 megvett, valamint 1301-ben 15 eladott és 8 megvett rabszolga.

II. Stjepán bán állandóan terjeszkedett, közvetlen kapcsolatba kerül a tengerparttal, és Hum országot foglalja el. E terjeszkedés a kereskedelem fejlődésére nagy hatással volt, mivel közvetlen kapcsolat jött létre a tengerparti városokkal. Így 1332-ben Ragusa kereskedőinek tevékenységét újra szabályozza II. Stjepán bán, valamint most már a traui kereskedők is kapnak szabad kereskedésre jogot. Ezenkívül Sebenico és Spalato városok is kereskedelmi kapcsolatokat létesítenek Boszniával. Ebben az időben kezdik meg Boszniában a színesércbányák feltárását és megművelését. II. Stjepán a traui kereskedőknek adott chartában már az ezüstkivitelt is engedélyezi. Ezek az új termékek a bosnyák kereskedelem struktúráját nagy mértékben módosítják. A rabszolgaexport folytatódik, utána a gabonafélék, lovak és viasz kivitele következik. A legfőbb importcikk a só és a gyapottextil. E kereskedelmi cserék II. Stjepán bán korában, a XIV. század elején hirtelen kiterjednek. Megkönnyítette ezt, hogy a Neretva völgye, Hum országa és a Drijeva vidék Boszniához került. Az első kereskedelmi központok az ekkor feltárt bányáknál kezdtek kialakulni. E cserekereskedelem főleg a ragusaiak kezében volt, akik már Bosznián keresztül Szerbia és Magyarország piacait is felkeresik. A kisebb bosnyák feudális urak megelégednek a kereskedők megsarcolásával. A bosnyák bán jövedelme viszont tetemesen megnövekszik: új bányák megnyitásával megjelenik az első bosnyák ezüstpénz (perper) és a vámjog is.

A XIV. század közepén Boszniában állandó harcok folytak. A magyar királyok Boszniát szorosan magukhoz akarták vonni és bányáit megszerezni törekedtek. E harcban Ragusa mindig a magyar királyokat támogatta, így a bosnyák uralkodók békés viszony kialakítására kényszerültek. Trvtko bán (később király) a raguzaiak kiváltságait többször is megerősítette, ezért neki Ragusa évi 2000 perpert fizetett. Trvtko idejében a bányatermelés gyorsan fellendült, különösen Bosznia középső és keleti részein, ahol 13 új bányát nyitnak meg. Az 1365 után megnyitott új bányák közül Fojnica és Srebrenica volt a legjelentősebb, ez utóbbi többször került a magyar királyok kezére.

A raguzaiak főleg az ólommal kereskedtek, nagy részét Velencébe továbbították. De Velence 1404 után közvetlen behatolással is kísérletezik a bosnyák gazdasági életbe, Ragusa azonban megőrzi elsőségét.

Trvtko király halála (1391) mélyreható változásokat hozott. Az eddig elfojtott tendenciák felszabadulnak, a feudális urak függetlenítik magukat: önálló kereskedelmi kapcsolatokat alakítanak ki, saját birtokaikon kiváltságokat adnak a raguzai kereskedőknek. A XV. század első felében már hitelbe árulnak a raguzaiak Boszniában: sót, textilt, bort, fűszert, és cserében ólmot, ezüstöt, rezet, vasat, viaszt és gabonaneműeket visznek ki. Üzleteket nyitnak a bányá- és piachelyeken, a raguzai kézművesek is megjelentek, az így kialakult mintegy 13 raguzai kolónia autonómiát élvezett, saját magisztrátussal és consullal. Ezek közül Fojnica és Visoko voltak a legjelentősebbek.

A bányákban kezdetben a bányászok maguk végezték az olvasztást is, ez a két művelet azonban a XV. század folyamán elkülönült. A bányászok általában hazaiak voltak, de az olvasztárok között voltak külföldiek, leginkább szászok, akiket Zsigmond magyar király telepített be.

Az intenzív kereskedelmi cserék a hazai lakosság bekapcsolódását vonták maguk után, a XIV. század második felében a bosnyákok adósságai Ragusában globálisan 984 dukát és 6 perpert tettek ki. A raguzai kereskedőkkel társult vagy önálló bosnyák kereskedők 1400-tól 1408-ig globálisan 2601 dukát és 240 perper összegű adósságot csináltak. Ez az adósság már 1427-ben évi 4248 dukát és 428 perper volt. 1427 és 1435 között a kereskedők adósságai ismét növekedtek. Foča, Goražde, Prača, Višegrad, Visoko helységekből származó kereskedők adósságairól 1394 és 1451 közötti időből feljegyzések készültek

Ragusában. Sajnálatos dolog, hogy Desanka Kovačević mereven ragaszkodott e feljegyzett adatok változatlan közléséhez, úgy hogy egy kereskedő hol 1 évre, hol 15 évre vonatkozó adósságát 300 dukát alatti és feletti csoportosításban mutatja be. A feldolgozás gyengeségeit tükrözi a bosnyák bányatermékekért kapott áruk tételes bemutatása is. 1376-tól 1398-ig raguzai feljegyzésekből nyomon kísérhetők pl. az ólomért kapott só mennyiségi adatai. De e hiányos és változatlan formában közölt adatok csak általános elképzelést nyújthatnak, mivel ez adatok különböző pénznemben és különböző mértékek szerint kerültek a könyv táblázataiba: 1376-ban pl. 48 fuvar sót cseréltek be ólomra, vagy 1385-ben 25 milijara ólom kivitele ellenében 714 perper és 25 gros értékű sót hoztak be:

Ezek az adatok így nem mutatják az áruforgalom valódi értékelését, csupán hozzávetőleges képet adnak.

Desanka Kovačević könyvében a bosnyák bányák termelésére sem tud források hiányában összefoglaló adatokat nyújtani, csupán Hóman Bálintra hivatkozva állapítja meg, hogy „termelésük nem volt kevesebb az európai termelésnél”. De a hazai kereskedők nagymértékű eladósodása a behozatal nagyságára és a kivitel kisebb voltára utal. Így a bányák termelése sem lehetett nagyméretű. Desanka Kovačević könyve mindezek ellenére jelentős új kutatási eredményekkel gazdagította a középkori Bosznia kereskedelmének történetét.

VASS ELŐD

JOSEF KABRDA:

LE SYSTÈME FISCAL DE L'ÉGLISE ORTHODOXE DANS L'EMPIRE OTTOMAN (D'APRÈS LES DOCUMENTS TURCS)

(Brno, Universita J. E. Purkyně, 1969. 164 l.+LVI tábla)

AZ ORTODOX EGYHÁZ ADÓRENDSZERE AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN (TÖRÖK OKIRATOK ALAPJÁN)

Az ortodox egyház a török uralom alatt különleges helyet foglalt el a keresztény felekezetek között. A törökök a konstantinápolyi patriarchát nemcsak egyházi méltóságában, de bizonyos fokig a hívei fölött gyakorolt világi hatalmában is megerősítették; meghagyták bíraskodási és adószedési jogát. E látszólag előnyös helyzetnek azonban a szultáni hatalomtól való mindenkor függőség lett az ára. A szultánok a patriarchákat és metropolitákat mindig meghatározatlan időre helyezték egyházi méltóságukba, török nyelven írt kinevezési okirattal („berát”-tal), melyben rögzítették a rájuk rótt terheket és a rájuk ruházott jogokat, felsorolva mindazokat az adókat és illetékeket, amiket beszedhettek. J. Kabrda tanulmányához alapforrásként ezeket a török berátokat használta fel.

A szerző először az ortodox egyháznak az oszmán birodalomban kialakult helyzetéről adott rövid áttekintést, majd ismertette az ortodox egyház adóügyeinek török történeti forrásait és a problémákörre vonatkozó szakirodalmat, kiemelhető E. Herman, H. Scheel és L. Hadrovics munkássága. Ezután a kinevezési okiratok (berát-ok) tartalmát elemezte, török szövegüket párhuzamos francia nyelvű fordítással mutatva be. Ezt követően tárta fel török történeti források alapján a bulgáriai ortodox lakosság egyházi adózására vonatkozó kutatásainak eredményeit, s végül a XVII—XIX. századból fennmaradt levéltári források közül 39 török irat fényképmásolatát, fordítását, illetőleg (a korábban már publikáltak) tartalmi kivonatát tette közzé. A munkát a török szövegben gyakran előforduló kifejezések magyarázó indexe, valamint a patriarchák és metropoliták névsora és az idézett források jegyzéke zárja le.

A több évtizedig tartó kutatómunka során fáradhatatlan szorgalommal gyűjtött gazdag anyag publikálását a turkológia és nemzetközi hírű tudósa sajnos már

nem érthette meg; 1968 tavaszán ankarai tartózkodása közben váratlanul meghalt. Kéziratának kiadásra való előkészítése és gondos megjelentetése a prágai orientalisztikai intézet munkatársának, dr. Zdenka Veselának köszönhető.

J. Kabrda az ortodox egyházi adózásra vonatkozó első alapvető tanulmányát (az egyik vidini metropolita 1763. évi kinevezési okiratának kommentált közreadásával) már 1937-ben megjelentette. Ezt követő kutatásaiban továbbsegítette E. Herman görög forrásokon alapuló tanulmánya (Das bischöfliche Abgabewesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts. *Orientalia Christiana Periodica*, V. 1939; 434—513. l.), melyben a különféle egyházi adók és illetékek terminus technicusairól sok jó magyarázatot adott. (Említésre méltó például a „zeteai”-nak, „gyűjtés”-nek nevezett egyházi járandóság görög eredetének kimutatása, amit korábban az olajat jelentő arab „zeit” szóval azonosítottak). J. Kabrda kutatásait éppen e nehezen megfejthető terminus technicusok értelmezésére irányította, s e most megjelent tanulmánykötetének mondanivalója is tulajdonképpen ezek elemzésében sűrűsödik össze.

Hosszabban vagy rövidebben, de behatóan, külön-külön foglalkozott minden egyes bevételi ág elnevezésének megmagyarázásával, így a kincstári adóval, a patriarchákat és metropolitákat illető adókkal, a zeteai-nak nevezett járandósággal, a monostoradóval, az alamizsnával, a húskimérői kár címén szedett adóval, a mátká-adóval, a vásári illetékekkel, a gyászmisék és hagyatékok bevételeivel, a gyertyaárúsító helyek jövedelmével stb. A török szövegek alapos forráskritikai vizsgálatával, filológiai pontossággal határozta meg e különféle adók és illetékek török és görög elnevezésének jelentését.

Közülük külön figyelmet érdemel a kincstári adóról, a „miri rusum”-ról adott magyarázata, mivel ezt E. Herman sokak által idézett tanulmányában az ajándékkal, a „peşkes”-sel azonosította. Vele szemben J. Kabrda világosan bebizonyította, hogy a hívektől külön járandóságot szedtek „kincstári adó” és külön az „ajándék” címén; mindkét bevétel a török kincstárt gazdagította. Az „ajándékot” az egyházi méltóságok viselői tulajdonképpen már kinevezésükkor kötelesek voltak leróni.

Az egyes egyházi méltóságok jövedelmezőségétől függő ajándékösszeg nagyságát, valamint a berátok kiadását a központi pénzügyigazgatás külön erre a célra felállított ügyosztálya (török neve: piskopos halifeliği kalemi) tartotta nyilván. (Az itt vezetett regiszterek, defterek közül néhányat ma a Başvekâlet Arşivi-ban, Miniszterelnökség Levéltárában őriznek. Felsorolásukat ld. a levéltári útmutatóban, *M. Sertoğlu*: Muhteva baki-míndan Başvekâlet Arşivi. Ankara 1955 (az 1641—1837 évekre vonatkozóan a 65., a későbbiekre a 28—29. oldalakon.) Ezek a defterek az ortodox egyház ügyeire szintén hasznos adatokat nyújthatnak.

Az egyház által beszedett adókból még ugyancsak a török kincstárt illette a „zarar-i kaşşabiyye”, melyet a kinevezési okiratok mai szövegmagyarázói általában közelebbi meghatározás nélkül „mészárszék-adó”-nak fordítottak. A „zarar” szó jelentése azonban ’kár, veszteség’, a „kaşşabiyye” szóé pedig ’mészárosi, húskimérői’, vagyis az egész kifejezés jelentése „húskimérői kár”. Pontos értelmezését azonban J. Kabrdának sem sikerült megadnia, s magyarázata után a szóindexben (151) közölte [„Dommage (perte) sur le droit de boucherie (signification incertaine)”], hogy jelentése bizonytalan. E kifejezés jelentése, mint már említettük, „húskimérői kár” volt, aminek teljes megértését csak kialakulásának ismerete teszi lehetővé. Ezt a hiányzó ismeretet I. H. Uzunçarşılı professzornak a török hadszervezetről írt munkájából (Osmanlı devleti teşkilâtında kapukulu ocakları. Ankara 1943. I. köt. 254—255. l.) is megkaphatjuk: Amikor a janicsárok a XV. század második felében a hús drágulása miatt sükséget szenvedtek, II. Mehmed, hogy húsporciójukat az áremelkedés ellenére 3 akcsáért továbbra is megkaphassák, a piaci árhoz viszonyított árkülönbség fedezésére 24 000 aranyat helyezett letétbe, amiből a janicsárok részére húst mérő mészáros kárát megtérítették. Miután idővel II. Mehmed

aranyai elfogytak, Szulejmán szultán úgy rendelkezett, hogy a 3 akese fölötti árkülönbség, vagyis a „hús kár” („zarar-i lahm”) megtérítésére a kikötőkbe hajtott állatok után „kassabiyye akçesi”-t, ’húsmérői akcsét’ szedjenek. — Később a „zarar-i kassabiyye”-t nemcsak állatok, hanem helyenként más kereskedelmi áruk után is kivetették.

E különféle terminus technicusok megfejtése elsősorban azért okoz nehézséget, mert nagyon kevés a kiadott török okmánytár, s emiatt gyakran csak véletlenül találunk rá valahol egy sokat keresett levéltári adatra, vagy a kívánt analóg példára. J. Kabrda munkájával éppen e téren nyújtott felbecsülhetetlen segítséget, amikor egy meghatározott témakörre gyűjtött össze török iratokat. Ezek mintaszerű fordításával, kommentálásával és kritikai elemzésével olyan munkát alkotott, melyet mind a turkológusok, mind az ortodox egyház történetének kutatói gyakran fognak majd forrásként idézni.

KÁLDY-NAGY GYULA

JOACHIM WIEDER:

A VOLGAI KATASZTRÓFA

(Budapest, Kossuth Kiadó és Zrínyi Katonai Kiadó. 1969. 328 l.)

A több mint hat hónapig tartó sztalingrádi csata, amely fordulópont volt a második világháború történetében, a szovjet Vörös Hadsereg győzelmével végződött; a sztalingrádi katlanban bekerített 334 000 fős 6. német hadseregen kívül a többi arcvonalszakasszal együtt több mint félmillió főt kitevő ellenséges erőt zúzott szét.¹

Maguk a német fasiszta tábornokok is többnyire kénytelenek elismerni Sztalingrád kizárólagos szerepét a háború menetének gyökeres megváltozásában.²

A már szinte áttekinthetetlen mennyiségű nyugatnémet memoárok, értekezések, monográfiák stb. nagyrésze azonban Németország vereségét Hitler telhetetlenségének, diktátori szeszélyének tulajdonítja, s rehabilitálni akarja a német vezérkart, a fasiszta tábornokokat, az egész Wehrmachtot. Fő eszmei mondanivalójuk, hogy a német nemzetet a háború nyomán érdemtelenül megalázták, amiért is revansra kell készülni.

Joachim Wieder könyve a kevés kivételhez tartozik. A szerző a 6. hadsereg VIII. hadtestjének felderítő tisztjeként vett részt a sztalingrádi csatában. Néhány évi szovjet fogság után tért vissza Nyugat-Németországba és ma is ott él.

Munkájának első részében a személyes résztvevő és túlélő értelmével s érzelmével írja le a sztalingrádi csata második, tehát 1942. november 19-től 1943. február 2-ig tartó szakaszát. Különös jelentőséget és értéket ad a szerző könyve e részének az az elemző, tényekre épített pontos ábrázolás, amellyel bemutatja, hogyan áldozták fel a náci politikai vezetők a 6. hadsereget. Ennyire objektív módon a nyugati irodalomban kevesen nyúltak a kérdéshez. Rendkívüli drámai feszültséggel mutatja be — s ezt éppen a történelmi hűség teszi lehetővé — mekkora izgalom, szinte bénító rémület lett úrrá még a magasrangú tisztteken is, amikor a hadseregpárancsnokság közölte Hitler november 24-i parancsát, amelyben megtiltotta a kitörést. A szerző azonban nem zárja le a gondolatsort Hitler felelősségével.

¹ Ekkor pusztult el a 2. magyar hadsereg is. A 200 000 fős magyar hadsereg vesztesége 141 971 fő volt. Vö: *Dr. Horváth Miklós*: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Budapest, 1959. 2. kiadás 42—43. l.

² *Hans Doerr*: Der Feldzug nach Stalingrad. Versuch eines operativen Überblickes. Darmstadt. 1955. 13. l.

Cáfolhatatlan tényekkel és ellentmondástól mentes, logikai érveléssel bizonyítja, hogy Mannstein és Paulus is teljes mértékben felelősek voltak a volgai katasztrófáért; de a fő felelős Erich von Mannstein tábornagy. Ő volt a parancsnoka a „Don” hadseregcsoportnak, amelyhez Paulus 6. hadserege tartozott. A hadseregcsoport parancsnoka önként vállalta a keleti arcvonal déli seregeinek irányítását. Mannstein mindenki másnál alaposabban áttekinthette a szovjet—német arcvonal déli szárnyán előállt helyzetet. Ebben az időben a csakugyan tehetséges hadvezérnek szinte korlátlan tekintélye volt Hitler előtt. Megmenthette volna a Volgánál körülzárt csapatokat a megsemmisüléstől; akár úgy, hogy idejekorán visszavonja őket, akár pedig úgy, hogy engedélyezi a kapitulációjukat. De Mannstein egyiket sem tette, és szándékosan pusztulásra ítélte a 6. német hadsereget.

Wieder joggal állapítja meg, hogy Mannsteinben is, Paulusban is a német tisztikaszt egyik exponensét kell látnunk. „Nevelésüknek és környezetüknek termékei voltak... Mint Hitler akarátának lojális teljesítői és ugyanakkor a diktátor áldozatai is, túlon túl sok embert jelképeznek. Jelképezik azokat, akiknek hozzájuk hasonlóan lehetőségük és kötelességük is lett volna mást tenni, mint amit tettek.” Mégis egy lényeges dologban Paulus — írja a továbbiakban a szerző — eltér tábornok kollégáinak többségétől, nem utolsósorban von Mannstein tábornagtól: fenntartás nélkül elismerte felelősségét, sőt későbbi felismerései és következtetései során szükségesnek tartotta kimondani, hogy helytelen úton járt.

Könyvének második részében a szerző lelkiismeretesen vizsgálja az egész náci Németország politikai, gazdasági és katonai vezetésének háborús bűnösségét. Véleménye szerint ugyanis „aki a volgai tragédiát tisztán katonai eseménynek próbálja szűkíteni, az semmiképpen sem tudja helyesen megítélni a történeteket.” Nem utolsósorban ezért bírálja Mannstein³ és Paulus⁴ emlékiratait. Mint rámutat, a sztalingrádi csatában a „véghez vitt tettek és az elkövetett mulasztások, a jó és gonosz cselekedetek mind-mind együttvéve sűrített drámáját alkották a német nép egész sorsának. Mindaz, ami ott történt, jelképes összefoglalása volt a nemzet tévútjának: hódítás és álnokság, a saját erő túlbecsülése és fanatizmus, a végzetes törekvések és haszontalan tiltakozások, az engedelmesség és a tengernyi lelkiismereti konfliktus, hazug ígéretek és naív bizalom, az önfeláldozó kötelességteljesítés és az erényekkel való visszaélés, a demagóg propaganda és az emberi méltóság megalázása. És az állampolgári felelősség helyett mindenütt militarista beállítottság és szolgai szellem, s egy fatális szükségyszerűséggel katasztrófára vezető eseményláncolat közepette mindenütt bűn és végzet.”

Az e sorokból is jól kitűnő, az erkölcsi felelősséget mélyen átérző felfogása alapján rendkívül meggyőzően és vádlóan veti Mannstein szemére: „csak nem gondolja a tábornagy, hogy Sztalingrádnál és általában az elmúlt háborúban szent és igaz ügyért küzdöttünk?” A Mannstein emlékirataiban kifejeződő felfogással Seydlitz⁵ erkölcsi fölényét szembesíti, akinek magatartásában, gondolkodásában Petershagenéhez, „A lelkiismeret lázadása” című ismert könyv írójához hasonló motívumokat lát.

Joachim Wieder könyvét a kegyetlen őszinteség, a történelmi hűség, saját nemzett és az egész emberiség haladásáért érzett alkotó aggodalom jellemzi. A szerző műve értéke, jelent mind a szakembereknek, mind a széles olvasóközönségnek. Emeli a könyv értékét

³ *Erich von Mannstein*: Verlorene Siege. Bonn. 1955.

⁴ *Friedrich Paulus*: „Ich stehe hier auf Befehl!” — Lebensweg des Generalfeldmarschalls Friedrich Paulus. Mit den Aufzeichnungen aus dem Nachlass, Briefen und Dokumenten, herausgegeben von Walter Görnitz. Frankfurt a. M. 1960.

⁵ *Seydlitz*: Die Beurteilung der Lage der 6. Armee im Kessel von Stalingrad am 25. XI. 1942 és Seydlitz kiadatlan feljegyzései.

hogy a magyar kiadók bevezetőként adják Andrej Ivanovics Jerjomenko, a Szovjetunió marsallja, a Sztalingrádi Front volt parancsnoka tanulmányát Wieder könyvének jelentőségéről. Igaza van Jerjomenkónak, hogy a könyv megmutatja: „a nyugatnémet lakosság széles rétegeiben többen is helyes következtetésekre jutottak a Volga menti német katasztrófa után, és elutasítják az agresszió és a revans kalandorpolitikáját.”

HORVÁTH MIKLÓS

EDUARD MÁRZ:

**ÖSTERREICHISCHE INDUSTRIE- UND BANKPOLITIK IN DER ZEIT
FRANZ JOSEPHS I.**

(Wien, 1968. 384 l.)

OSZTRÁK IPAR- ÉS BANKPOLITIKA I. FERENC JÓZSEF IDEJÉBEN

Az ismert osztrák bank- és gazdaságtörténész három feladatot tekint átfogó monográfiája célkitűzésének: az iparosítás XIX. századi etappjainak bemutatását, a gazdaságpolitikai koncepció méltatását és kritikáját, végül a bank- és pénzügypolitikai eszközök beható vizsgálatát. März könyve bizonyos mértékig az Osztrák-Magyar Monarchia legbefolyásosabb hitelintézetének, a Credit Anstaltnak történeti feldolgozásához kapcsolódik, s ezzel már utaltunk is a munka erényeire és fogyatékoságaira. Erényeit elsősorban az osztrák gazdaságtörténeti irodalom (könyvészet és sajtóanyag) eddig legszélesebb feldolgozásában, a Credit Anstalt története beható és részletes ismertetésében, sőt azt is mondhatnánk feldolgozásában, s új, jelentős, eddig jórészt ismeretlen levéltári anyag feltárásában kell megjelölnünk, nem hallgatva el a szerző figyelemre-méltó közgazdasági szaktudását, elemzőképességét, a gazdasági teória és mindennapi banktechnikai gyakorlat összefüggéseiben való jártasságát, átfogó szemléletét, marxista iskolázottságát. Hibái, hogy a Credit Anstalt vezető szerepéből kiindulva, szinte az egész monarchiai fejlődést ezen aspektusból tárgyalja, hogy a *lasser faire* elmélet és centrális gazdaságpolitika dialektikája elmellőzésében, a Monarchia gazdasági fejlődésében, a magyarországi fejlődést nem megfelelően tárgyalja, sőt az ide vonatkozó irodalmat nem elég mélyen ismerteti.

März az 1848-as forradalomnak döntő jelentőséget tulajdonít az osztrák gazdaság és társadalom fejlődésében. Határozottan leszögezi, hogy 1848-ig alapjában feudális államról volt szó, melyben a kapitalista árutermelés csak alárendelt szerepet játszott. Ugyanakkor kiemeli a neoabszolutista rezsim rendkívüli szerepét, megteremtve a kapitalista fejlődéshez szükséges jogi és intézményes bázist. Abból a kaotikus, fejletlen gazdasági állapotból, melyben az osztrák gazdaság 48-ban volt, s melyet März a feudális tradíciókhoz ragaszkodó nagybirtok uralmával, a kisipar és a nagyipar egészségtelen arányával, a városi fejlődés és a közlekedés gyengeségével jellemez, pusztán a jogi intézkedések nem teremtették volna meg a fejlődés feltételeit, ha a modern közlekedés és hitelrendszer kialakulása nem vette volna kezdetét. Az osztrák hiteléletet 1848-ig a nagyvagyonú, tekintélyes privátbankok uralták, zömmel az állami hitelszükségletek kielégítésén és vezető nagybirtokosok pénzügyleteinek lebonyolításán fáradozva. Rövidlejáratú hitel, a kereskedelemnek és bizonyos fokig az iparnak ez az éltető eleme szinte teljesen hiányzott. Az 50-es években a *Niederösterreichische Escompte Gesellschaft* és a *Banca Commerciale Triestina* részben ezt elégtette ki, a Credit Anstalt viszont ezen túlmenően az egész gazdasági élet hiteligényeinek ellátására törekedett. Valójában azonban a 70-es évekig sem tudták az osztrák gazdasági fejlődés gyengeségeit ilyen úton leküzdeni. März az eddigi gazdaságtörténelmi irodalomra hivatkozva természeti és történelmi okokkal magyarázza Ausztria elégtelen gazdasági fejlődését, az előbbi alatt mindenekelőtt a kedvezőtlen nyersanyag- és közlekedési helyzetet, az utóbbi esetében

a feudális múlt elégtelen leküzdését emelve ki. A szerző azonban még egy faktort emel ki pontosabban tesz hozzá a korábbi megállapításokhoz, nevezetesen az osztrák állam gazdasági és pénzügyi politikáját.

März véleménye szerint az uralkodó — a Nyugatról átvett — liberalizmus Ausztriában sajátos módon (österreichische Prägung) jelentkezett, kísérletet téve a kapitalizmus érdekeinek a nagyagrárius, nehézipari és kisipari érdekekkel való összeegyeztetésére. Mindez igen sajátos gazdaságpolitikai ellentmondásokhoz vezetett, nem utolsósorban az adórendszerben és más fiskális intézkedésekben. Az ezüst árszínvonalának emelkedése ennek a pénzügyi ellentmondásnak, valamint a Monarchia katonai és politikai szempontból még érvényesülő, de kevés gazdasági realitással bíró nagyhatalmi helyzetének volt a következménye.

A gyógyulás nagyjából a 70-es években kezdődik, de az ipari befektetések színvonala továbbra is alacsony, a bankok igazi fordulata az ipar irányába csak a századforduló körül történik. März utal arra, hogy a bank és ipar összefonódása Ausztriában két sajátosságot mutat: 1. egybeesik az osztrák nagyipar keletkezésével, 2. kimondottan a Hochfinanz jegyében áll. A feltételezés, hogy „a nagybankok sehol sem töltöttek be olyan döntő szerepet a gazdasági életben, mint Ausztriában”, aligha tekinthető azonban bizonyítottnak. Bár a szerző véleménye szerint is az 1895—1914 közötti időszak a legkedvezőbb az osztrák gazdasági fejlődésben, egészében a Dunai Monarchia a háború küszöbén még alacsonyan fejlett ország, melynek legfeljebb egy negyede tekinthető iparosodottnak. Fiskalizmus, protekcionizmus és nemzeti konfliktusok hármasságában jelöli meg továbbra is a gazdasági fejlődés fő hátráltatóját. Nagyjából ezekben lehet összefoglalni März koncepcióját, — ezt különösen megkönnyíti a könyv utolsó fejezeteként elhelyezett Schlussbetrachtungen. A könyv gazdag anyaga beható ismertetésétől s számos részletleírás értékelésétől ez alkalommal el kell tekintenünk. Elegendő ezúttal számos olyan gazdaságtörténeti tény és esemény egyszerű leírására utalni, melyben a szerző a Credit Anstalt levéltáraiban elfekvő dokumentumok tüzetes vizsgálatára alapozza fejtegetéseit; ilyenek: a Credit Anstalt alapításának története és ábrázolása, az első vasútépítések történetének részletes leírása, a Credit Anstalt üzleti vállalkozásainak részletekbemenő ismertetése, bank- és hiteltévékenységének analízise, s végül, de nem utolsósorban mindezekkel kapcsolatban jónéhány új kérdés és tény megmozgatása, mely elsősorban a magyarországi gazdasági fejlődés történetét — mindenekelőtt a vasútépítést — érinti. Mindez érdemlegesen gazdagítja ismereteinket a Monarchia gazdaságtörténetével kapcsolatban, így értékes elemeit alkotják a Monarchia még megírásra váró egységes gazdaságtörténetéhez. Mint ahogy az 1873-as válságra, a konjunktúra-ciklusokra vonatkozó adatok és a hosszú és rövidtávú ciklus és tőkemozgások felvázolása is érdemleges segítséget és kiindulópontot nyújt további munkálatok számára.

März munkájának olvasása után minden fontos részleteredmény ellenére a Monarchia gazdasági fejlődésének jónéhány alapvető kérdése maradt megválaszolatlan. Ipari és bankpolitika, hirdeti a könyv címe. Mit értünk ezen a liberalizmus korszakában? Állami gazdaságpolitikát, vagy a bankok iparpolitikáját, illetőleg a bankok és az ipar közötti kapcsolatok alakulását? März, úgy tűnik, ezt nem tisztázza egyértelműen, midőn az iparfejlődés akadályaként a protekcionizmust és a rossz pénzügyi politikát tünteti fel. Úgy tűnik, az előbbire gondol, könyvének egésze viszont inkább az utóbbi témát tárgyalja. Tézise a bankok különleges szerepéről a Gerschenkron-féle modellben Ausztriát a német és kontinentális változatban helyezi el, az állami beavatkozás számonkérése viszont a Gerschenkron-modell kelet-európai fejlődési útját feltételezi. Függetlenül attól, hogy igaza volt-e Gerschenkronnak, vagy sem, modelljének logikája tagadhatatlan, s nála az állam mint döntő gazdaságfejlesztő faktor ott lép fel, ahol a bankok nem képesek ezt a funkciót betölteni. März viszont egész könyvével azt bizonyítja, hogy Ausztriában képesek voltak. Nem egyértelműen meg-

győző az osztrák állami gazdaságpolitika bírálata sem. Az adópolitika kedvezőtlenége a mobiltőke és részvénytársaságok irányában jólismert tény, mint ahogy bizonyos nagybirtokos érdekek figyelembevétele, vagy a Lueger-féle kispolgári irányzat antiliberális és tőkeellenes fellépései. De már ezt a két áramlatot sem lehet teljesen egy nevezőre hozni, s miként lehet mindehhez a nehézipari érdekeket besorolni, mely esetben legtipikusabban a modern gazdasági fejlődés jelenségéről van szó. (Aligha bizonyítható, hogy a német gazdaságpolitikában a nehézipari érdekek kevésbé domináltak volna a múlt század végétől.)

Hiányérzetet kelt az olvasóban az osztrák gazdasági fejlődés bemutatása. Sok fontos adat ellenére, melyből különösen a részvénytársasági tőke alakulását kívánjuk kiemelni, nincs átfogó fejlődési kép: sem a termelés, sem a tőkefelhalmozás, sem a nemzeti jövedelem vonatkozásában nem kapunk átfogó adatokat. Ausztria viszonylagos elmaradottságát, amelyet több ízben hangoztat, a munka nem elég átfogó adatszerűséggel bizonyít. Nincs kísérlet sem a fejlődés útjáról, sem a fejlődés szintjét tekintve Ausztria helyének és elmaradottságának bemutatására. A Credit Anstalt üzleti politikájának és tevékenységének bemutatásakor a szerző — helyesen — kitér a magyarországi tevékenység ismertetésére is, a gazdasági fejlődés bemutatásánál viszont a magyar összefüggések teljesen hiányoznak. Az a pár sor, mellyel Ausztriát 1905 és 13 között kívánja a take off periódusban elhelyezni, elméletileg kevés reagálás a gazdasági fejlődés etappjaira vonatkozó modern irodalomra, ténybelileg pedig vitathatónak tűnik. Rostov például erre a periódusra az orosz take off-ot teszi, s aligha lehet az osztrák—cseh illetve orosz fejlődést egy szintre tenni, különösen minden érvelés nélkül.

A monográfia gyakran utal a nemzetiségi probléma kedvezőtlen hatására (például a 10 évenkénti gazdasági kiegyezés megemlékezésénél, az önálló magyar vámterületi követelések elítélése során). Nem kétséges, hogy a Monarchia soknemzetiségű összetétele és az ebből fakadó, részben gazdasági, méginkább szociális és politikai problémák nem kedveztek a gazdasági fejlődésnek, és bőven ellensúlyozták a nagy terület, a gazdasági sokoldalúság, széles piac stb. előnyét. Märc azonban még a szoroson vett Lajtán inneni területek vonatkozásában sem tesz kísérletet a nemzetiségi kérdés gazdasági összefüggéseinek bemutatására. Még kevésbé törekszik az osztrák és magyar területek kölcsönhatásának, az osztrák—cseh ipar és a magyar mezőgazdaság kölcsönös feltételezettségének bemutatására. Ténylegesen tehát az osztrák fejlődést a Monarchia egészének gazdasági haladásából kiszakítva tárgyalja, és ez az ábrázolási mód nyilván nem segíti, hanem gátolja a szerzőt jónéhány probléma kielégítő megoldásában.

Méltatásunkban erősen a kritikai és vita szempontokra helyeztük a hangsúlyt, még egyszer megerősítjük azonban nézetünket, mely szerint Märc könyve egészében igen értékes, elismerésreméltó tudományos teljesítmény.

RÁNKI GYÖRGY

CHRISTOPHER HILL and EDMUND DELL:

THE GOOD OLD CAUSE. THE ENGLISH REVOLUTION OF 1640—1660. 2. KIAD.

(London, Frank Cass and Company Limited. 1969. 488 l.)

A RÉGI JÓ ÜGY. AZ 1640—1660-AS ANGOL FORRADALOM

A szerzők először 1949-ben, az angol köztársaság kikiáltásának 300. évfordulóján adták közzé ezt a művet, és kiegészítésekkel és új bevezetéssel másodszor jelent meg 1969-ben. Lényegében nem más, mint az angol polgári forradalom szemelvényeken keresztül történő bemutatása, ami nagy újdonság volt 1949-ben, amikor új, társadalomtörténeti magyarázatot kellett adni a viktoriánus korszak még mindig általánosan uralkodó koncepciójával szemben, mely mindent a vallásra korlátozott.

Az új bevezetésben Ch. Hill igyekszik hasznosítani az azóta folyt, nem kis részben az ő nevéhez fűződő kutatások eredményeit, és bizonyos terminológiai módosításokat is eszközöl. Engedményt tesz az angol történész közvéleménynek, amely 1949 óta nem tette magáévá a marxista értelmezésű „feudális” és „burzsoá” fogalmakat, és ezért ezek használatát korlátozza, megmagyarázza, hogy az előbbin a hagyományos termeléshez, az utóbbin az árutermeléshez kötött társadalmi erőket érti (20. l.). Különösen kiemeli a tőkés nagybirtok szerepét és a parlamenten keresztül az abszolutizmusra gyakorolt nyomását, szemben a kontinentális abszolút monarchiákkal, ahol az állandó harseregek tisztikara működött ebben az értelemben. A vallás szerepéről megállapítja, hogy sokkal szélesebb volt a funkciója akkor mint ma, a politikát, filozófiát is magában foglalta és két „élet-forma” harcának adott ideológiai keretet (22. l.).

Érdekes módon hangsúlyozza Hill, hogy a németalföldi forradalomhoz hasonlóan az angol forradalmi harc is a „nemzeti függetlenségért” folyt, mivel I. Jakab és I. Károly az ország politikáját alárendelte a spanyol érdekeknek. A nemzetközi helyzetről informáló szemléltető anyag (5. rész, 197—211. l.) valóban felveti ezeket a kérdéseket, de véleményünk szerint a függés tudati tényezőit nem lehet a gazdasági és politikai vonatkozásokkal, a Németalföldön meglévő függési szálakkal összetéveszteni (23. l.). A másik értékelés, ami után szintén kérdőjelet lehet tenni, a forradalmi helyzet megítélése. Hill ezt kizárólag az 1569 (északi bárók veresége) és 1588 (Nagy Armada szétszórása) óta megerősödő polgárság, a „kereskedő osztályok” és a „kincstári feudalizmus” útját járó abszolút kormányzat ellentétes érdekeinek összecsapásában látja, mind a tőkésedő nagybirtok, mind az általa tönkretett parasztok tömegeinek szerepe elsikkad (25. l.).

Helyesen nyer hangsúlyt a forradalom társadalmi jellege, de e rövid bevezetőből kimaradt sok fontos megállapítás. Bizonyos egyszerűsítés veszélye is fellép, amikor Hill az 1649-es fordulatot, a köztársaság kikiáltását „a hadsereg diktatúrájának”, az előző társadalmi forradalommal szemben „politikai” forradalomnak minősíti (28—29. l.). Igaza van, hogy nem következett be „parasztforradalom” mint később Franciaországban és Oroszországban, de ilyen értelemben az előző szakaszt is nehéz „társadalmi forradalomnak” minősíteni. Lényegében itt terminológiai kérdésekről van szó, és a marxista értelmezés s terminológia felemás használata oda vezet, hogy néhány sorral lejjebb az olvasó nem tudja megmagyarázni magának, miért ez a csak „politikai” fordulatot képviselő hadsereg „tudta egyedül védeni a Forradalom vívmányait” (29. l.). A paradoxonok kedvelése az 1688-as események értékelésében kulminál: „A polgári forradalom győzött, a puritán forradalom elbukott” (30. l.).

A bevezetésnél többet mond a jól kiválasztott és megfelelő módon rövidített forrás-gyűjtemény. Az anyag elrendezése a következő fejezetekben történik. Társadalmi harcok 1640 előtt. Gazdasági élet 1640 előtt. Az államgépezet 1640 előtt. Egyház és állam 1640 előtt. A nemzetközi helyzet. A vihar kitörése. A polgárháború. Szekták és demokrácia. A levellerek. Hadseregdemokrácia. A régi rend bukása. A diggerek. A levellerek veresége. A forradalom gazdasági kérdései. A konzervativizmus növekedése. A restauráció és ami utána következett.

Az egyes fejezetek 10—20 részproblémát illusztrálnak. Mindezeket rövid magyarázat vezet be, ennek a végén meg vannak jelölve a közölt szövegek forrásai, pontosan, lapszám szerint. Ami a kiválasztott és szemléltetett részleteket illeti, ezek lényeges összefüggéseket érintenek, nem maradnak marginálisak. Ebben rejlik a mű legnagyobb erőnye. Jól mutatják a főbb folyamatokat és az angol viszonyok speciális vonásait. Ugyanakkor sok érdekes részlet ismereteinket gazdagítja. Vegyük példának az 1596-os paraszti nyugtalanásgról szóló jelentéseket Oxfordshire-ből. Arról számolnak be, hogy Enslow Hillben egy parasztfelkelés szervezését leplezték le, a környék parasztjai azt tervezték, hogy Londonba nyomulnak és egyesülnek a város iparos dolgozóival. Az angol parasztok

képzetvilágában a spanyol Comeneros felkelés emléke élt, úgy tudták, hogy azóta a spanyol parasztok jobban élnek (!). A gyűlölt nyomor egyik fő oka a földek erőszakos elvétele, az enclosure volt (91—93. l.).

Hadd jegyezzük meg, a forradalom éveinek agrárviszonyairól a kötet nem ad kielégítő tájékoztatást. Nem szól a clubman-mozgalomról, a nemesi birtok hűbéri jellegének eltörléséről (1646) és más fontos kérdésekről, amelyek szemléltetően mutatják, hogy az angol burzsoázia mögött miért nem bontakozhatott ki egy mindent elsöprő agrárforradalom, amiről Hill a bevezetésben tett említést. Amikor a levellerek enclosure-ellenes álláspontját illusztrálja (334—335. l.), nem derül ki, hogy a kispolgári forradalmárok milyen mértékben voltak érdekelve az ellentmondásos agrárhelyzet megoldásában, annál inkább, mert egy levellernek tulajdonított „kommunista nézetekről” szóló beszámoló a paraszti munkát nem említi a társadalmilag hasznos foglalkozások sorában.

Hasonlóan más kérdésekben is lehetne a kívánalmakat szaporítani. Áll ez főleg a köztársaság külpolitikájára, az angol—spanyol, angol—holland ellentétekre, melyekről nagyon szórványos és szegényes információk állnak rendelkezésünkre. Maga a Navigation Act szövege is bővebb verzióban kerülhetett volna bemutatásra (427—428. l.). Különösen érdekes lenne — Jamaica meghódítása nyomán — anyagot adni arra is, hogy az angol kereskedőtöke milyen mértékben volt érdekelve a gyarmatosításban és a gyarmati háborúkban, melyeknek egyik kezdeti állomása volt az 1655—1660-as angol—spanyol háború. A győztes angol burzsoázia a köztársaság idején nemcsak a baloldallal (levellerek) és a royalistákkal számolt le, hanem szabad teret engedett tengeri, világpiacon aspirációinak is.

Mindezek ellenére az olvasó csak köszönheti a sok izgalmas forrásrészletet, amelyek jó tematikus rendszerezésben találódnak elébe. A magyar közönség, elsősorban a történelem szakos egyetemi hallgatók és tanárok kevés jól szerkesztett forrásantológiával rendelkeznek az angol polgári forradalom története köréből, csak egyes forrástípusok (pl. Cromwell beszédei) szólaltak meg magyarul. Ilyen komplex forrásanyag összegyűjtésére magyar kutató nem vállalkozhat. Ezért indokolt annak mérlegelése, hogy a kötet fordításban a magyar közönség elé kerüljön. Nem véletlen, hogy magában Nagy-Britanniában is nőtt iránta a közönség érdeklődése, amit ez a második kiadás is bizonyít. Élvezetes, szemléletes olvasmány, amely az angol forradalomról írott újabb tanulmányokkal együtt, ezekkel összevetve jól egészíti ki a róla alkotott modern képet.

WITTMAN TIBOR

EMILIO VASARI:

EIN KÖNIGSDRAMA IM SCHATTEN HITLERS

Die Versuche des Reichsverwesers Horthy zur Gründung einer Dynastie
(Wien — München, Verlag Herold. 1968. 205 l.)

KIRÁLYDRÁMA HITLER ÁRNYÉKÁBAN

Horthy kormányzó dinasztiaalapítási kísérletei

Vasari könyve Magyarország két világháború közötti történetét tárgyalja, középpontba állítva IV. Károly restaurációs kísérleteit (1921. március 26., 1921. október 20.). Ezek részletekbe menő feltárásával a szerző kétségtelenül hozzájárul a korszak feldolgozásához, de — rögtön hozzá kell tennünk —, anélkül, hogy akár a korszakról, akár a restaurációs kísérleteknek a korszakban betöltött szerepéről, helyéről alkotott képünket megváltoztathatná. Ezek az események mind magyar, mind egyetemes történeti vonatkozásban valójában csak epizód jellegűek. Ezzel szemben a szerző azt igyekszik bizo-

nyítani, hogy döntő, „végzetes” fontosságú események voltak hazánk, sőt Európa történelmének alakulása szempontjából is.

Bevezetőként Churchill emlékirataiból idéz, melyben az angol politikus a versaillesi békét élesen elítéli, értelmetlennek tartja azt, mivel kibékíthetetlen ellentétek, s ezáltal a második világháború forrása lett. Az Osztrák-Magyar Monarchia szétrombolásával vákuumot teremtett ebben a térségben; az alkotmányos monarchiának, mint államformának a kikapcsolásával ezen országok és Németország belpolitikai életében is új keletkezett, s ez lehetőséget nyújtott a szélsőjobboldali erők térnyerésére Németországban, illetve — ennek következményeként — Németország térnyerésére Délkelet-Európában.

A szerző tehát a Monarchia bukásából indul ki, amely szerinte nem volt szükségszerű, a Monarchia nem volt pusztulásra ítéelve: a nemzeti és szociális kérdések reformjával életképesse lehetett volna tenni. Nem veszi figyelembe, hogy a Monarchia széthullása logikus következménye volt a nemzetközi viszonyok alakulásának, beleértve a forradalmi mozgalmak feltételeinek megérlelődését nemzetközi méretekben és Magyarországon egyaránt. Konzervatív szemléletére jellemző, hogy véletlennek, egy véletlen háború következményének tekinti az 1918—19-es forradalmakat. (Ezt bizonyítandó, használ fel egy Jászi-idézetet, amely legfeljebb a polgári forradalom kitörésének spontaneitását illusztrálhatja.) Mivel a Monarchia széthullását nem tartja szükségszerűnek, s mivel a két világháború közti időszak azt látszik számára igazolni, hogy a dinamikus német külpolitikával és nem utolsósorban a kommunizmus „veszélyével” szemben szükség lett volna a délkelet-európai államok valamiféle szövetségére, összefogására, a szerző a restaurációs kísérletekben látja az utolsó lehetőséget, amely ezt alkotmányos formában megvalósíthatta volna.

Vasari ismerteti a király távozása és visszatérése közti időszakot (1918 október — 1921 március). Elismeri, hogy a polgári forradalom célkitűzései — „egészséges” földreform, szociális reformok — helyesek, a történelmi fejlődés által megköveteltek voltak, de Károlyiék bukását pusztán azzal magyarázza, hogy „nem értettek a kormányzáshoz”. Így juthatott hatalomra Kun Béla, s alakulhatott meg a „néptől idegen” uralmi forma, a Tanácsköztársaság. A forradalmakban „kompromittált” köztársasági államformát logikus módon váltotta fel ismét a királyság. A király visszatéréséről a békekötésig természetesen nem lehetett szó, ezért Horthy kormányzóként gyakorlatilag az államfői hatalmat. Jóllehet az uralkodó osztályon belül már jelentős átosztorlások mentek végbe, a legitimisták befolyása még erőteljes volt, így maga Horthy is úgy viselkedett, mintha ideiglenesnek tartaná a „király nélküli királyság” formát, s több ízben biztosította hűségéről az uralkodót.

A trianoni béke aláírását követően IV. Károly jelezte, hogy az év folyamán vissza kíván térni, s Horthyra bízta az időpont kiválasztását. Mivel ez nem történt meg, és úgy tűnt, fokozatosan háttérbe szorulnak a legitimista erők, a király úgy döntött, hogy személyes fellépésével tisztázza a helyzetet. A nemzetközi körülményeket kedvezőnek ítélte meg, — s a szerző is amellet szál sikra, hogy a király reálsan értékelte a lehetőségeket. Mi ennek az oka? Vasari tényként kezeli azt az ismert feltételezést, hogy IV. Károly közvetve Briand-tól biztatást kapott, amennyiben akciója sikeres lesz, Franciaország a béke megőrzése érdekében használja fel befolyását (azaz: visszatartja a kisantantot a beavatkozástól), kudarc esetén azonban nem számíthat támogatására. A szerző szerint a francia politikusok — néhány kivételtől eltekintve — felismerték, hogy a győztes nagyhatalmak közti ellentétek s a növekvő ausztriai német befolyás ellensúlyozására a Habsburg-dinasztia a legalkalmasabb. Vasari szerint tehát a külpolitikai helyzet egyértelműen kedvező volt, s legfőbb érve, hogy a nagyhatalmak csak egy hét eltelte után (április 3-án) tiltakoztak, időt hagyva Károlynak. Gratz Gusztávra hivatkozva azt fejtegeti, hogy

a kisantant részéről nem fenyegetett komoly beavatkozás, illetve a fenyegetések „üresek és semmitmondóak” voltak. Ez nem felel meg a valóságnak, a kisantant államok április 2-án ultimátumot küldtek, amelyben casus belli-nek tekintették a restaurációt. Egyébként sem meggyőző a királypuccsban személy szerint is érdekelt Gratzra hivatkozni, és elfo-
gadni helyzetelemzését.

Vasari így arra a következtetésre jut, hogy elsősorban a belpolitikai helyzet, és személy szerint Horthy miatt hiúsult meg a restauráció. Amikor a király megérkezett Szombathelyre, az általa kinevezett kormány tagjai úgy vélekedtek, hogy a kisantant fellépése csak akkor lehet veszélyes, ha a restaurációt nem kíséri belső egység és megszilárdulás; ezért Horthy megnyerésével kell a restaurációt végrehajtani. Ezért kereste fel a király Horthyt, akciója azonban megbukott annak ellenállása és taktikázása miatt. A szerző eléggé gondosan, elemző módon mutatja meg azt a belpolitikai közeget, amely a király és Horthy mozgási lehetőségeit megszabta. A restauráció szerinte az uralkodó osztály hagyományos és új elemei között keletkezőben levő kompromisszumon tört meg, mely jelezte az erőtelődést a dzsentri-katonatiszti csoportok (szerző a „szabad királyválasztók” megjelölést használja) javára.

A király távozása utáni időszakot Horthyék pozíciójuk további megszilárdítására, a legitimisták leszerelésére használták fel, továbbhaladt a rendszer konszolidálódási folyamata. De a helyzet arra kényszerítette a királyt, hogy ismét megpróbálkozzék a hatalomátvétellel, amíg erre egyáltalán lehetőség van. A katonai erővel történő fellépés a rossz előkészítés, a szabad királyválasztók csatasorba állása, Horthynak a hatalomhoz való ragaszkodása miatt bukkott meg. A szerző a második királypuccs esetében is makacsul ragaszkodik álláspontjához, hogy ti. a külpolitikai helyzet kedvező volt, a „nagyszabású és merész történelmi kaland semmiképp sem volt már kezdettől kudarcra ítélt”. Arra hivatkozik, hogy Csehszlovákiában pl. a mozgósítás nem járt sikerrel, így nem küldhetett volna jelentős erőket Magyarországra. Horthy és köre ezzel szemben mindkét esetben a külpolitikai fenyegetettséggel érvel, mind a király, mind az ország közvéleménye előtt, természetesen propagandisztikusan eltúlozva a veszélyt. (Jellemző Gömbös fellépése a budaörsi „csata” előtt.)

A második restaurációs kísérletre is érvényes, hogy mind a kül-, mind a belpolitikai körülmények kedvezőtlenek voltak megvalósulásához. A szerző figyelmen kívül hagyja, hogy a környező országok közti kapcsolatokat pontosan az első királypuccs fűzte szorosabbra, és bővítette ki a kétoldalú szerződések körét. Másrészt, ha az első az uralkodó osztály különböző csoportjai között kialakulóban levő kompromisszumon bukkott meg, fokozottabb mértékben érvényes ez a másodikra, hiszen nem utolsósorban az első kísérlet gyorsította meg ezt a folyamatot.

Vasari koncepciója szerint „1921 októberétől nyílegyenes út vezet 1944 októberéhez”; ok-okozati összefüggést lát a Habsburg restauráció meghiúsulása és Németország kelet-európai térnyerése közt. Úgy látja, az alkotmányos monarchia belpolitikai vonatkozásban demokratikusabb berendezkedést és vonalvezetést jelentett volna, amely megvalósítaná a földreformot és szociális reformokat. A Horthy-rendszerben pontosan az uralkodó osztályon belüli kompromisszum miatt — amelyre maga a rendszer épült —, nem került rá sor. A IV. Károly és Horthy közti karakterbeli különbségek kiemelésével is ezt igyekszik alátámasztani a szerző. A demokratikusabb belpolitikából következett volna a nyugati, elsősorban francia orientációjú külpolitika, mint ahogy a restauráció meghiúsulásából következett a francia orientáció lehetőségének elutasítása, a Németországhoz való közeledés.

A továbbiakban a harmincas évek nemzetközi életének fő problémájaként tárgyalja a szerző a „Habsburg, vagy Anschluss” kérdést. A harmincas években valóban ismét napirendre került a restauráció kérdése. Hitler hatalomra jutása után mint az

Anschluss megakadályozásának egyik lehetősége merült fel a nagyhatalmak részéről Habsburg Ottó trónrajuttatásának gondolata, majd a második világháború éveiben mint a háború utáni rendezés egyik formája vetődött fel az angol illetve amerikai politikai körökben. Vasari azonban ismét elvétí az arányokat, túloz, amikor azt állítja, — és ennek megfelelően kezeli a rendelkezésére álló anyagot —, hogy a harmincas évek nemzetközi politikai életének fő kérdése volt a Habsburg-restauráció.

A magyar külpolitika két alapvonásaként a szerző a restauráció-ellenességet és a revíziós szándékot jelöli meg. Vasarinak az a véleménye, hogy a restauráció feltétele lett volna a revízió, hiszen az Ausztriával való egyesülés révén, mint nagyhatalom, sokkal kedvezőbb lehetőségek közepette próbálkozhatott volna területi igényei kielégítésével; másrészt egy megreformált és korszerűsített, demokratikus berendezkedésű Habsburg-állam vonzóerőt gyakorolt volna a környező országok nemzetiségeire, maga mögé állíthatva azokat. A revízió megvalósítására azonban Magyarország a veszélyesebbik utat választotta akkor, amikor a Berlin—Róma tengely kovácsolójává vált. — Kétségtelen, ezzel szemben, hogy a Horthy-rendszer logikus módon lépett erre az útra, s a harmincas években a restauráció, mint reális alternatíva nem jöhetett szóba sem, legfeljebb játszani lehetett a gondolattal.

Végül bemutatja a szerző Horthy dinasztiaalapítási szándékát és konkrét lépéseit ennek megvalósítására. Horthy kezdetül királyi jogokat követelt magának; a legfontosabbat, hogy ti. a kormányzó nem tartozik felelősséggel a parlamentnek és feloszthatja azt, a Gömbös-korszakban — valójában Darányi kormánya idején — kapta meg. Dinasztiaalapítási törekvései azonban mindenkor az uralkodó osztály merev ellenállásába ütköztek. Fiának — utódlási jog nélkül — kormányzóhelyettesessé választása félsiker volt csupán. A kormányzóhelyettes halála után ezt a tisztséget még kisgyermek-korban levő unokája számára szerette volna fenntartani.

Vasari történelmi igazságszolgáltatást, sorsszerűséget lát abban, hogy Horthyt — aki megakadályozta IV. Károly restaurációs kísérleteit, mert magának akarta biztosítani a hatalmat, és ennek érdekében Hitler „árnyékába” állt, — végül Hitler mozdította el hatalmából.

FEJES JUDIT

UTE MONIKA SCHWOB:

**KULTURELLE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN NÜRNBERG UND
DEN DEUTSCHEN IM SÜDOSTEN IM 14. BIS 16. JAHRHUNDERT**

(R. Oldenbourg, München. 1969. VIII+273 l. Buchreihe der Südostdeutschen
Historischen Kommission Bd. 22.)

**KULTURÁLIS KAPCSOLATOK NÜRNBERG ÉS A DÉLKELET NÉMETJEI
KÖZT A XIV—XVI. SZÁZADBAN**

Nürnberg és „Délkelet-Európa” kapcsolatait a gazdaság- és művészettörténet idáig csak rész kutatásokban tisztázta, így a nyugatnémet szerző elsőrendű célja, hogy a XIV—XVI. századi, azaz a politikai-gazdasági-kulturális virágkorát élő Nürnberg és a délkelet-európai területeken (azaz Magyarországon, Erdélyben, a román fejedelemségekben és Szlavóniában) élő német városi lakosság kulturális kapcsolatairól teljes összképet nyújtson.

Az így körvonalazott témánál mégis többet kínál a könyv, mert már szerkezetében is két, szinte egyenlő terjedelmű részre tagolódik. Műve első fele a könyvkultúra kérdé-

sein kívüleső személyes és dologi érintkezéseket világítja meg. Röviden, de összefoglaló igénytel kitér a kereskedelemre, bányászatra, kézműiparra, művészetre és a szellemi közösségekre, udvari szolgálatra, utazásokra s a családi kapcsolatokra.

A szerző Nürnberg és polgársága kialakulásából, valamint abból, hogy a hatalom kevés patríciuscsalád kezében összpontosult, következteti, hogy a városban a távolsági kereskedelmet űző vezetőréteg érdekeinek megfelelően fejlődött ki a magasszintű kézműipar. Nürnberg kereskedelmi közvetítő szerepében és műiparában látja a „szabad birodalmi város” és a kelet-európai németek közti összeköttetések kiindulópontját.

A Magyarországra és Erdélybe vezető két legfontosabb kereskedelmi útvonal Bécsen ill. Krakkón át futott. A XV. századtól kezdve, mikor az eredetileg keletre irányuló kereskedelem elé akadályok gördültek, a nürnbergi kereskedők számára a délkelet-európai országok átvonulási területből piaccá léptek elő: posztót és kész fémárut hoztak ide, szarvasmarhát és fémet vittek ki innen. A szerző sorra veszi a nürnbergi kereskedőket, akik részt vettek a Magyarországgal és Erdéllyel folytatott kereskedelemben. Adatok már a XIV. századból vannak: az itáliai fűszerrel kereskedő Ebner-család egyik ága később meg is telepedett Magyarországon. A továbbiakban a szerző, aki igen nagy németnyelvű irodalomra támaszkodik, noha a teljesség igényével írja e fejezetet, csak egy-két nevet említ meg a pozsonyiaknak hitelező nürnbergi posztókereskedők közül, holott Kováts Ferencnek a magyar arany világtörténeti jelentőségével foglalkozó 1922-es tanulmányában pontos név- és áruhitelösszeállítást talált volna. Pedig nyilván nem lenne közömbös a német kutatás számára az, hogy 1403 és 1459 között Nürnberg bonyolította le a legnagyobb forgalmat. Sajnos így nem ismeri Kovátsnak az aranyexporttal s a délnémet városoknak ebből magyarázható gazdasági fellendülésével kapcsolatos nézetét sem. A kereskedelmi privilégiumok tárgyalásakor sem esik elég súly a bécsi árumegállítási kiküszöbölésére irányuló cseh és magyar kereskedelmi szerződésekre, pedig Nürnberg jelentősége a többi délnémet város közt így még jobban kiemelkedett volna.

A nürnbergi kereskedők magyarországi, elsősorban budai megtelepedésének folyamatával, a magyarországi és az erdélyi Hallerekkel elsősorban Kubinyi András ill. Gündisch Gusztáv tanulmányai alapján foglalkozik. Más családokról is részletesen szól, melyeknek tagjai egy időben éltek Budán és Nürnbergben. A posztókereskedelemtől alaposabban és tájékozottabban ismerteti a fémkereskedelmet és a bányászati vállalkozást: a felsőmagyarországi réztermelésben már a XIV. századi Stromerek is érdekelték voltak, de különösen a XV. század második felében lett ez nürnbergi kereskedők számára csábító terület. A Fuggerek besztercebányai faktorai közt pl. több nürnbergi akad. Viszont a XVI. századi törökellenes háborúban nürnbergi tűzfegyverek ropogtak, de az olcsó, nürnbergi fém háztartási edények, evőeszközök is elárasztották a hazai piacot. Röviden a magyar szarvasmarha-export jelentőségére is kitér a szerző. A nürnbergi kézműipar fejlődését elősegítette a város idegenbarát gazdaságpolitikája. Nagykiterjedésű exportpiaca miatt elegendő munkát tudott biztosítani, s így sok német mesterembert vonzott cseh-, morva-, magyarországi és erdélyi területről, például a Dürer-családot. Ugyanakkor nürnbergi puskaművesek és ötvösök dolgoztak Magyarországon, Csehország és Lengyelország területén, főleg a németlakta városokban. Veit Stoss családjának részletes történetével bizonyítja, hogy jelentős nürnbergi művészek vándoroltak illetve szállítottak e területekre. Természetes, hogy művészetük hatott a helyi művészetre, különösen a XV. század végén s a XVI. században — pl. a szepességi oltárképekre. Dürer fa- és rézmetseteinek, Michael Wohlgemut stílusa hozott létre iskolát a XVI. századi erdélyi festészetben. Lőcsei Pál mestert pedig Veit Stoss műhelye inspirálta, de Veit Stoss fiai is terjesztették a Stoss-iskola technikai-művészeti eredményeit Erdélyben.

A kereskedelmi kapcsolatok jól érzékelhetőek, de a tudomány és a szellemi élet területén e századokban a könyvkultúrán kívül csak néhány elszórt adat, kevés tény

mutat Nürnberg és a kelet-európai németnyelvű lakosság kulturális cseréjére. Mindenekelőtt Regiomontanust, a Mátvás udvarában élő matematikust és csillagászt említi, aki 1471 után új lakóhelyéül Nürnberget választotta, a kutatásait elősegítő fejlett kézműipar és a kereskedelem nyújtotta széleskörű és gyors levélváltási lehetőségek miatt. Nürnbergben tovább dolgozott Mátvás megbízásából. A Sodalitas literaria Danubiana gyér nürnbergi vonatkozásait is megpróbálja feltüntetni a szerző. De kétségtelenül a reformáció hozta létre a legszorosabb összeköttetést Nürnberg és a németajkú városok között. A nürnbergi Veit Dietrich prédikátor, Luther barátja, élénk levelezésben állt ljubljanai szellemi körökkel. A levelekből kitűnik, hogy e körök is erősen hajlottak a reformációra.

Magyarországon, ahol a felemelkedés útja egy-egy nagyúr bizalmi szolgálatán át vezetett, becsvagyó német kereskedőcsaládok is igyekeztek bekerülni a „familiába”; több nürnbergi teljesített udvari szolgálatot a XV. század elejétől fogva. Diplomáciai küldetésben már I. Lajos udvarát felkeresték nürnbergiek. A legjelentősebb, udvarral kapcsolatos esemény 1424-ben a birodalmi kincsek Nürnbergbe szállítása. Konstantinápoly felé is Magyarországon át mentek a nürnbergi követek, másrészt zarándokutak vezettek Nürnbergbe — a kincsek megtekintésére — ill. Nürnbergben át Aachenbe. Érdekesen foglalja össze a szerző a zarándoklatok célját, menetét, lefolyását, majd a tanulmányutakon s a kalandos utazásokon résztvevőket sorolja fel. A nürnbergiek azonban hadi vállalkozásokban is jelen voltak, zsoldosokat vezettek a török ellen Magyarországra, s maguk is kivették részüket a harcból (legalábbis a szerző helyi forrásai alapján). A mű második része kimerítően tárgyalja a könyvkiadást, könyvnyomtatást és kereskedelmet. A vallásos élet és nevelés területén található a legtöbb kulturális kapcsolatot. Honter János, a nagy brassói szász humanista reformátor és polihisztor a „Reformatio ecclesiae Coronensis” megírásakor valószínűleg egy nürnbergi egyházi rendtartást használt fel, melynek Lazarus Spengler lehetett a szerzője. A nürnbergi Andreas Osiander tanait és gyakorlati útmutatásait is ismerték az erdélyi szászok, Veit Dietrich Agendájának egy példánya ma is megtalálható a nagyszombati Brukenthal-múzeumban. Valószínűleg Luther körében ismerte meg Dietrich Dévai Biró Mátvást, akinek a protestantizmusért elszenvedett fogságáról írt Apológiáját 1537-ben adta ki Nürnbergben. Dietrichnek még több erdélyi személlyel volt kapcsolata, és érdekes könyvtörténeti probléma, hogy legutolsó művét, a Spruchbüchleint özvegye a kolozsvári Hoffgreff-nyomda kolofónjával nyomtatta ki — Nürnbergben, tilalmas tartalma miatt. A brassói nyomda több nürnbergi hitoktató- és iskolakönyvet nyomtatott ki újra, pl. Heyden Sebald Prima Rudimentáját. Nürnbergi egyházi énekeskönyveket is találni brassói gyűjteményekben: a frank városban egyenesen keleti exportra szánt énekeskönyveket is nyomtattak.

A nürnbergi, „Délkelet-Európával” foglalkozó írásművek közül sajnos a szerző első helyen említi a „dicsőséges szent Jobb”-ról szóló állítólagos magyar nyelvű őnyomtatványt, mely a nürnbergi Kobergernél jelent volna meg, s csak a lábjegyzetben említi — állásfoglalás nélkül —, hogy Pukánszky kételkedett az adatban. A legújabb kutatók (Fitz József) egyértelműen hamisnak tartják ezt az adatot. Ezután viszont a korszak magyar kutatói számára is tanulságosan gyűjti össze a legaprólékosabb könyvészeti adatokat, ismertetve a kiadványok magyarországi vonatkozásait. Kiemeli Veit Dietrich etárgyú írásainak hatását a nürnbergi tanács állásfoglalására a hadi eseményekkel kapcsolatban. Jellemző a kor „internacionalista” protestáns világnézetére, hogy a török csapást a magyarországi „abgötterey”-nek tulajdonítják, a katolikus tévelygésnek. Veit Dietrich számára nem német és nem-német, nem törökuralta és keresztény országban élő emberekre oszlott a világ, hanem a régi hithez tapadókra és az igaz keresztényekre.

A nürnbergi-magyarországi könyvkereskedelmi forgalomban a legjelentősebb név a kiadó és nyomdász Anton Koberger. Több nyomtatványát találni Brassóban és

Nagyszebenben; legtöbbjük még a régi skolasztikus műveltséget képviseli; prédikációk, egyházi jogi művek mellett Koberger németnyelvű bibliáját is terjesztette Erdélyben. Másrészt magyarországi szerzők teológiai iratait nyomtatták ki Nürnbergben: Temesvári Pelbárt beszédeit s az esztergomi missalét. Érdekes fejezetben tárgyalja a szerző a brassói és a nürnbergi iskola közös vonásait, a nürnbergi gimnázium mintájára, a melanchtoni „*humanitas christiana*” igényével létrehozott Schola Coronensis-t és a Heyden Sebald-féle „*Leges Scholasticae*” átvételét. Ez s még több más érintkezési pont a nürnbergi kultúrával arra mutat, hogy Honter ismerős lehetett Nürnbergben személyesen is. Honter nemcsak átveszi a nürnbergi verses latinnyelvű iskolai szabályokat, hanem meg is toldja humanista szellemű előírásokkal. Heyden Sebald „*Formulae puerilium colloquiorum*”-át is használták Brassóban.

A szerző részletesen foglalkozik a nürnbergi kartográfusok és kozmográfusok „Délkelet-Európát” ábrázoló műveivel. Szorgalmasan összegyűjtött adatai közt csupán másodkézből idézi a Cristoph Zell Európa-térképeiről szóló híradást. A budapesti Egyetemi Könyvtárban azonban *található* egy ilyen 1536-os nyomtatvány (*Canon oder Auslegung diser gegenwertigen Mappen, Europa genant . . .*), a korábbi könyvészeti irodalom úgy látszik nem idézte. Igen érdekes magyarellenes, protestáns beállítottsága miatt. (Vö. *Horváth, Lóránt*: Ungarn betreffende alte deutsche Drucke der Budapester Universitätsbibliothek. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 1968, 217. l.) A legnevesebb kartográfusok: Augustin Hirschvogel, Mathes Zündt rajzolták Magyarország térképeit. A legelterjedtebb azonban Hartmann Schedel világkrónikája volt a XV. század végén. A szerző részletesen idéz Schedel művéből, megállapítva, hogy Schedel számára nem volt különösebben érdekes: németek vagy magyarok éltek-e Erdélyben vagy a magyarországi városokban. Mi inkább azon csodálkozunk, hogy a szerző ezen csodálkozik.

A történetírás tárgyalása során megállapítást nyer, hogy a középkori hagyományokhoz csatlakozó nürnbergi historiográfia csak az uralkodók politikai történetére figyelt, egy-egy esemény kiemelésére szorítkozott. Magyarország leírásán kívül történetével is foglalkozott Levin Hulsius, az egyetlen, aki a bányavárosokban élő németekről is megemlékezik *Chronologia Pannoniae* című munkájában. Érdekes műveket ismertet a szerző a memoáriródalomban és az útleírások között. Fontosabbak azonban s már az újkorra jellemzők az első nürnbergi „újságok”, röplapok, pamfletok, melyek a tárgyalt terület politikai, gazdasági, társadalmi, vallási és kulturális életében beállott aktuális változásokról tudósítanak. Nem véletlenül nevezte Luther Nürnberget Németország szemének és fülének: a tanácsnak jól működő hivatalos hírszolgálat volt. Megismerkedünk az egyes „tudósítókkal” is. A politikai, törökellenes irodalomban, beszédekben ugyancsak a protestáns világkép dominál. Sok irat foglalkozott Szigetvár ostromával, de a töröktől függőségbe került Erdély életével is.

Történeti énekek és drámák is születtek Nürnbergben — az egyik szerző Hans Sachs —, melyek a magyar múltból vették anyagukat. Városok, várostromok, csaták képeit, uralkodók portréját metszették fába e könyvek illusztrációjaként Erhard Schön, Niklas Stör, Johann Sibmacher és társai.

Végül a könyvnyomtatásról szóló fejezetben sorolja fel a szerző a nyomdászokat, tárgyalja a könyvkereskedői kapcsolatokat, a nürnbergi nyomtatványok terjesztését. A sok apró adat közt itt is elvész az a német kutatókat bizonyára érdekklő összkép, melyet Fitz József új könyvéből a magyar olvasó már ismer: 1480-tól 1525-ig 111 németországi kiadványról tudunk, mely a magyar kultúra ügyét szolgálta. A velencei 47 kiadványt csak Hagenau kis nyomdája szárnyalta túl, utána Strassburg következett 15, majd Nürnberg 10 nyomtatvánnyal.

U. M. Schwob könyve igen használható kézikönyv, rengeteg adatot gyűjt össze, hosszasan ismerteti az érdekesebb magyarországi vonatkozású híradásokat, leírásokat.

Név- és helymutató, valamint műmellékletek egészítik ki. A kézikönyv-jellegből következik, hogy egy-egy adat más-más nézőpontból, más-más fejezetben ismét előkerül: ez csak használhatóvá teszi, ha nem is válik az egyfolytában való olvasás előnyére. A baj csupán az, hogy az olvasó nem tudja leküzdeni érzését: szorgalmas kompendiummal van dolga, eredetiség, ötletek, kritikai állásfoglalás nélkül. Mintha időnként több és részletesebb is volna az adatközlés a kelleténél. Említ olyan személyeket is, akiknek Nürnberggel való kapcsolata igen vékony és érdektelen, tehát a nürnbergi kutatókat nemigen érdekelheti ebben a vonatkozásban. (Pl. Hoffgreffet és Heltait; Heltai szász eredeténél mégiscsak fontosabb, hogy a XVI. század legjelentősebb magyar prózáírója, a család nyomdájának 189 kiadványából 109 magyar, s csupán 4 német nyelvű.) Sokszor erőltetett a „délkelet-európai németiség”-hez fűződő szálak hangsúlyozása, mert a korabeli protestáns szemlélet több közösséget talált egy Dévai Biró Mátyásban, mint bármely németnyelvű katolikusban; így a szerző többnyire észrevétlenül el is ejti ezt az újra egyre anakronisztikusabbá váló szempontot. De ideje volna végleg revízió alá venni a „német délkelet” fogalmát. Másrészt, mivel minden adatra szinte egyenlő súly esik, nem látjuk a fő vonalakat: Nürnbergnek a magyarországi-erdélyi kereskedelemében, illetve könyvkiadásában, kulturális kapcsolatokban, a reformáció ideológiájában elfoglalt *speciális* helyét, viszonyát a *többi német* vagy nyugat-európai városhoz — tehát valódi jelentőségét.

KURCZ ÁGNES

ROBERT JOHN STRUTT:

**LIFE OF JOHN WILLIAM STRUTT,
THIRD BARON RAYLEIGH, O. M., F. R. S.**

(Madison — Milwaukee — London, The University of Wisconsin Press.
1968. XXVII, 439 l.)

**JOHN WILLIAM STRUTT,
A HARMADIK RAYLEIGH BÁRÓ ÉLETE**

A nagy angol kísérleti fizikus, Lord Rayleigh, azaz John William Strutt (1842—1919) életéről fia, az ugyancsak fizikusprofesszor Robert John Strutt írt könyvet, mely először nem sokkal a Nobel-díjas tudós halála után, 1924-ben jelent meg Londonban. A szerző az első kiadás egyik példányát gazdagon ellátta kézzel írott jégzetekkel, melyeket a szöveg kiegészítéséül szánt; ez szolgált a mostani, második kiadás alapjául. Az új változat sajtó alá rendezését, szerkesztési munkálatait John N. Howard végezte.

A pálya az ősi fészekből, a család Terling-i kastélyából indul. A szülők és a testvérek visszaemlékezései nyomán kel életre a fiatal John Strutt alakja, akinek szellemi fejlődését előbb alsó- és középfokú iskoláiban, Eton, Wimbledon, Harrow és Highstead tanintézményeiben, majd Cambridge-i egyetemi éve alatt követhetjük nyomon. Tanulmányos ez a fejezet az egyetemista évekről: megismerhetjük a múlt század hatvanas éveinek Cambridge-ét, a született főrend egyetemi életmódjának különleges vonásait, az első nagyhatású mestereket és mindjárt az első sikereket is. Itt ismerkedik a fiatal Strutt a magasabb matematika elemeivel, első komolyabb matematika-tanáránál, Routhnál, s itt hallgatja először számottevő fizikusok előadásait is, így a neves Stokes professzor optikai kollégiumát.

Ezek az évek egyben az önálló kísérletezés kezdeteit is jelentik. Bár a Cambridge-i fizikai intézet felszerelése igen hiányos volt, s a kísérleti fizika ügyszólván gyermekcipőben járt, Strutt az elsők között kezdett laboratóriumi kísérletekkel foglalkozni. 1866-tól már mint a Trinity College *fellow*-ja működik: az „iskoláskor” véget ért. Tekintélye olyan gyorsan nő, hogy amikor 1871-ben megürül a kísérleti fizikai katedra, Maxwell mellett őt emlegetik mint a professzori szék egyik lehetséges várományosát.

A fiatal tudós politikai nézeteire John Stuart Mill gyakorolja a legnagyobb hatást. Amikor felkínálják azt a lehetőséget, hogy képviselje az egyetemet a parlamentben, elutasítja az ajánlatot: nem azonosul a konzervatívokkal. Ahogy azonban a liberálisok később mindinkább eltérnek eredeti eszméiktől, úgy húzódik át Strutt is egyre inkább a konzervatívok táborába — bizonyos mértékig illusztrálva ezzel az angol liberalizmus hitelvesztésének hatását. Konzervatív szimpátiáinak kialakulásában természetesen családi kapcsolatai is közrejátszanak: 1871-ben házasságot köt Evelyn Balfourral, a későbbi miniszterelnök testvérével, Lord Salisbury közeli rokonával. Balfour és Salisbury mindvégig barátai maradnak, amiben szerepet játszik a két politikus szenvedélyes természettudományos érdeklődése is. A hatvanas évek végétől Strutt kapcsolatba kerül Gladstone-nal és feleségével is, és a Terling-i kastély nem egyszer izgalmas politikai eszmecserék színhelye lesz.

A fiatal kutató első munkáiban már megjelennek mindazok a témák, melyek később évtizedeken át foglalkoztatják. Ekkoriban írja első dolgozatát a rezonanciáról, ami egyben a hanggal kapcsolatos munkásságának kezdetét is jelzi; kísérleteket végez a színlátással kapcsolatban, és vizsgálja az ég kék színének okait is. Tudományos gondolkodására nagy hatással van Maxwell, tőle kér tanácsot első laboratóriumának berendezését illetően is. A 70-es évek elejére esik első találkozása Sir William Thomsonnal, a majdani Lord Kelvinnel is, akivel később szoros barátság fűzi össze. 1873-ban meghal

édesapja, most örökli hivatalosan a Lord Rayleigh nevet, és Cambridge-ből visszaköltözik Terlingbe, ahol laboratóriumot rendez be. A költséges kutatások anyagi fedezetét ekkor még jól jövedelmező, kiterjedt birtokai biztosítják. 1873-ban már a Royal Society tagja, tudományos rangja egyre növekszik. Ekkoriban dolgozik hangtani munkájának előkészítésén. Az akusztika tudományát döntően befolyásoló, klasszikus mű 1877-ben jelenik meg; jelentőségét Helmholtz méltatja a *Nature*-ben. A 70-es évtized a súrlódásra és a spektroszkóp felbontó képességére vonatkozó kutatásainak a korszaka is egyben. S hogy nem csupán tudományos kérdések kötik le érdeklődését, azt Cambridge és Oxford egyetemeinek problémáival foglalkozó bizottságok munkálataiban való részvétele igazolja.

1879-ben meghal Clerk Maxwell, és így újra megürül a Cambridge-i katedra. Rayleigh elfogadja kinevezését a *Cavendish Laboratory* élére. Robert Strutt rendkívül érzéketlenül mutatja be az egyetemi képzés és az érdemi kutatómunka — elsősorban anyagi természetű — gútjait, és az ebből következő, szinte hihetetlenül nehéz viszonyokat. A felszerelést már korábban is részben a világhírű Maxwell maga biztosította, és Rayleigh is az ő nyomdokaiba lép: az egyetem kancellárjával együtt alapítványt adományoz az intézetnek a felszerelés színvonalának emelésére, és erre fordítja a diákok tandíjait is. Egyetlen asszisztensén kívül csupán két demonstrátor segíti a kísérleti munkában. Ebben az időben 16 hallgatója van az intézetnek, ahol Rayleigh egyebek mellett a galvánelektromosságról, az elektromágnességről, az elektrosztatikáról, a mágnesességről és a villamos mérésekről tart előadásokat.

A 80-as évek elején fő kutatási problémája az elektromos mértékegységek újra-meghatározása volt. Az ohm, az amper és a volt pontos értéke ebben az időszakban állandóan nemzetközi értekezletek vitatémája volt, és csak 1891-ben fogadja el egy konferencia a Rayleigh által kiszámított értékeket, hogy azután 1893-ban, Chicagóban végleg szentesítsék a nemzetközi ohm, amper és volt értékeket.

Méltó módon, kiemelten foglalkozik a könyv Rayleigh legnevezetesebb tudományos teljesítményének, az argon felfedezésének ismertetésével. A gázok fajsúlyának mérése során Rayleigh foglalkozott a nitrogénnel is, és két különböző módszerrel végzett mérés eredményei közötti eltérés vezette el — a munka második szakaszában Ramsay kémikus professzorral párhuzamosan — az argon elkülönítéséig. A világszerte tudományos szenzációt keltő bejelentés 1894-ben, Oxfordban hangzott el, a British Association ülésén. A két tudós kiemelkedő tudományos eredményének nemzetközi elismerése sem késett sokáig: 1904-ben mindketten Nobel-díjat kaptak.

1887-től 1905-ig újra professzori katedrán találjuk Rayleight: ezúttal a Royal Institution természetfilozófia-tanára. Előadásainak témaköre hihetetlenül változatos: a kísérleti optika, a fénytán, a hangtan, az elektromosság és a mágnesesség problémáiról egyaránt tart magas színvonalú kurzusokat, melyeken sok kísérletet is bemutat. Élete utolsó évtizedeit más vonatkozásban is rendkívüli aktivitás, fáradhatatlan munkakedv jellemzi. Salisbury kérésére elvállalja Essex grófság kormányzói tisztét, amit 1892-től 1901-ig lát el. A 90-es években nekilát a National Physical Laboratory megszervezésének, amelyet többek között a nemzetközi politikai helyzetre való figyelemmel hoznak létre, és melynek élete utolsó két évtizedében helyettes elnöke marad. 1900-ban a Hadügy-minisztérium robbanóanyagokkal foglalkozó bizottságának lesz az elnöke. Közben megszokás nélkül folytatja kísérleti munkásságát, többek között a hang irányának meghatározásával, és az ég kék színével kapcsolatos problémákat vizsgálva. Sajtó alá rendezi elszórtan megjelent tanulmányainak gyűjteményes kiadását is: 1899 és 1903 között négy kötet jelenik meg, 1912-ben egy ötödik, és halála után a biográfia szerzője posztumusz 6. kötetévé rendezi az utolsó évek anyagát. Összesen 466 tanulmányt írt, és ebben nincs benne a hang elméletéről írott két kötetes monográfia.

A rendkívül szerteágazó, és szinte minden területen egyformán magas színvonalú tudományos munkát a hivatalos elismerések özöne honorálja. 1902-ben az Order of Merit tagja lesz, 1905—1908 között a Royal Society elnöke, 1908-tól a Cambridge-i Egyetem kancellárja, tucatszámú egyetem tiszteletbeli doktora, számlálhatatlan bel- és külföldi akadémia (köztük a magyar) tiszteleti tagja. Rokonszenvesen szerény egyénisége azonban alig ügyelt az efféle dicsőségekre: mindvégig megmaradt a laboratórium csendes munkásának. Az első világháború időszakában konkrét kutatások mellett tudományos tanácsadással vette ki részét a honvédelmi munkából; a szerző felhívja a figyelmet repülésméleti munkásságára. A helikopter-tervezés egyik előfutára volt, és elméleti tevékenysége már a Wright-testvérek repülő-kísérleteire is hatással volt. Ezért választotta elnökéül az Aeronautikai Tanácsadó Bizottság is, ahol a munka oroszlánrészét vállalta. — A szerző végezetül összefoglalja Rayleigh jelentőségét a modern fizika, nevezetesen a relativitás-elmélet és a kvantum-elmélet megalapozása szempontjából is.

Lord Rayleigh biográfusa nem történetíró: munkáját nem annyira feldolgozásnak, mint inkább jól összeállított forrásanyagként és visszaemlékezésnek kell tekintenünk. A könyv mégsem pusztán tudománytörténeti dokumentáció. Felkelti a társadalom- és művelődéstörténész, illetve tágabban a viktoriánus Anglia minden kutatójának figyelmét. Lord Rayleigh kora legmagasabb szintű társadalmi és szellemi életének volt tevékeny részese, s életrajza bepillantást enged a múlt század második felének, illetve a huszadik század első évtizedeinek Angliájában kivételes helyzetet élvező társadalmi réteg életformájába és gondolkodásmódjába is. A kötet gazdag anyaga sajátos adalék a szigetország nagy korszakáról kirajzolódó általános történeti képhez.

FRANK TIBOR

HÁROM KÖNYV BUDAPEST FELSZABADULÁSÁRÓL

Fehér Lajos: *Harcunk Budapestért*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1969. 133 l.
György István: *Kétezeröttszázan voltak*. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1970. 136 l.
I. T. Zamercev: *Emlékek, arcok*, Budapest. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1969. 142 l.

Fővárosunk történetének legnehezebb és legtragikusabb napjait, heteit, hónapjait idézik fel negyedszázad múltán, más-más nézőpontból e három vékony kötet szerzői. Fehér Lajos a vezetése alatt működött partizán akciógárdák harci tetteinek állít emléket; György István a Budai Önkéntes Ezred történetét rekonstruálja; Zamercev tábornok pedig az élet beindításának nehézségeire emlékezik. A kor, amelyről szólnak, ma már történelem. A felszabadulás óta felnövekedett nemzedék főleg olvasmányjaiból alkothat magának képet róla. S nagymértékben ezeken az olvasmányokon múlik, milyen az a kép, melyet ifjúságunk a felszabadulásról, annak körülményeiről a saját tudatában kialakít. Mindenekelőtt ezért üdvözljük e három könyv megjelenését. Mondanivalójuk számos részlettel gazdagítja, pontosítja a fiatalok s a kortársak ismereteit.

Fehér Lajos munkája második, átdolgozott kiadásban jelent meg. Az új kiadást mindenképpen indokolja az első megjelenés (1946) óta eltelt idő, hiszen a könyv gyakorlatilag régen hozzáférhetetlenné vált mind a pedagógusok, mind az egyszerű érdeklődők számára. Az átdolgozás csupán néhány részletre terjedt ki, s nem érintette a munka lényegét, de még szembetűnőbbé tette azt az erényét, amely a tárgyalási mód koncentráltságában jelentkezik. A „Harcunk Budapestért” lapjain a szerző azokat az erőfeszítéseket eleveníti fel, melyeket 1944 nyarának végén történt újjáalakulása után fejtett ki a Kommunista Párt az antifasiszta fegyveres ellenállás megszervezése érdekében. Ennek keretében tárgyalja a legjelentősebb budapesti akciógárdák, a legendássá vált Marót, Szír,

és Laci-csoport harccselekményeit. Érdekfeszítő a legfontosabb akciók: a Gömbös-szobor, a Metropol Szálló, a Kossuth Lajos utcai nyilas könyvesbolt felrobbantása, a „Hűség Háza” és más fasiszta objektumok elleni kézigránatos támadás, a vasútvonalak többszöri megrongálása, a Városi Színházban rendezett nyilas naggyűlés szétugasztása, számos német teherautó megsemmisítése előkészítésének és végrehajtásának leírása. Fehér Lajos jól érzékelteti az illegálitás körülményei között végzett munka nehézségeit, veszélyeit, váratlan és kiszámíthatatlan buktatóit, a résztvevők leleményességét, bátorságát, helytállását. Igaz hazafiakat, hősokeket mutat be, akik a magyar történelem legváltóságosabb időszakában egész emberként állták meg a legsúlyosabb próbák sorát. Lényegretörő szűkszavúsággal megírt műve számos regény, dráma és film témáját rejti magában. Sajnálatos, hogy íróink mily kevésbé éltek az önmagát kínáló lehetőséggel.

Mint az ismertetés elején említettük, a könyv 1946-ban jelent meg első kiadásban. Annál figyelemre méltóbbnak kell tartani, hogy a szerző már akkor, közvetlenül az események után, világosan látta és helyesen értékelte a magyar fegyveres ellenállás széles kibontakozását akadályozó tényezőket. Ez egyúttal annak bizonyítéka, hogy a kommunista párt vezetése kezdettől fogva reálisan mérte fel és önkritikusan elemezte a háború alatti helyzetet s benne a párt tevékenységét.

A fasiszta megszállók elleni küzdelem egy másik formájával foglalkozik György István „Kétezeröttszázan voltak” című riportkönyve. 1945. január 20-a, a fegyverszünet aláírása után engedélyezte a 2. Ukrán Front kötelékébe tartozó „Budapesti Csoport” parancsnoksága önkéntes magyar alakulatok szervezését olyan átállt, vagy fogságba került magyar katonákból és tisztekből, akik készek voltak fegyvert fogni a hitlerista megszállók és hazai cinkosaik ellen. A magyar századok a szovjet csapatok oldalán részt vettek Buda valamennyi fontosabb védelmi objektumának elfoglalásában, majd a német kitörési kísérlet meghíúsításában. Több mint 600 hősi halottat vesztek a harcok során. Az ostrom utolsó napjaiban ezekből az alakulatokból jött létre a Budai Önkéntes Ezred, Variházy Oszkár alezredes parancsnoksága alatt.

A történetkutatás az 1950-es évek végén tárta fel a Budai Önkéntes Ezred szerepét a főváros felszababáltásában. György István az első tudományos eredmények nyomán elindulva kutatott fel számos egykori önkéntest, őket szólaltatta meg a Népszabadságban 1968 végén közölt riport-sorozatban. E sorozat továbbfejlesztéseként jelent meg a „Kétezeröttszázan voltak” című könyve. Ebben a krónikás hűségével, mozaikokként illeszti egymáshoz a résztvevők és szemtanúk visszaemlékezéseit, melyeket korabeli források adataival és tudományos munkákból vett elemzésekkel, értékelésekkel egészít ki. Ily módon a különböző részletek szerves egésszé állnak össze; jól érzékeltetik az ezred létrejöttének körülményeit, bepillantást engednek a századok haretvékenységébe, megmutatják azokat a folyamatokat, amelyek az önkénteseket eljuttatták a fasiszmus elleni harc vállalásáig.

Fehér Lajos és György István nem történészként, s nem is a történészek helyett fogtak tollat. Munkájuk a legnemesebb értelemben vett ismeretterjesztést szolgálja, magas színvonalon. Mindkét könyv a további kutatásokra kell, hogy ösztönözze a szakembereket, emellett főleg a történelemtanításban jelent hasznos segítséget. Szólamok helyett tények sokaságával járul hozzá, hogy népünk legjobbainak fasiszmus elleni fegyveres küzdelme elfoglalja méltó helyét legújabbkori történelmünk forradalmi, haladó hagyományai sorában.

Legalább ilyen fontos, hogy ifjúságunk sokoldalú, tényeken alapuló, reális képet alkothasson magának arról, milyen körülmények között és honnan indultunk el a felszabadulás után, hogyan kezdődött új életünk. A negyedszázados évfordulóra számos helytörténeti munka, egy központi forráskiadvány és egyéb mű jelent meg e témakörből. Zamerev tábornok memoárja nem csupán egy a témával foglalkozó kötetek közül.

Az „Emlékek, arcok, Budapest” írója Budapest városparancsnokaként dolgozott három esztendeig, így nem egyszerűen kivételes helyzetű tanúja, hanem legfontosabb és mindenben készséges segítője volt fővárosunk újjáéledésének. Megérett emberségtől vezetett tevékenységéről számos történetet őriz a budapestiek — köztük írók, művészek, tudósok — hálás emlékezete. Könyvében epizódokat sorakoztat egymás mellé, tényeket közöl sokrétű, hallatlanul nehéz körülmények között végzett munkájáról. Ezekben az epizódokban híven tükröződik a kor bonyolult ellentmondásossága, tengernyi problémája, gondja. Zamercev tábornok minderről őszintén, egyszerűen és világosan ír; sorait meleg barátság fűti a magyar nép iránt. Visszaemlékezései méltán keltettek nagy érdeklődést az olvasók körében.

TÓTH SÁNDOR

A SZÁZÉVES MOSONMAGYARÓVÁRI MEZŐGAZDASÁGI GÉPGYÁR TÖRTÉNETE (1856—1966)

(Budapest, Mezőgazdasági Kiadó. 1969. 147 l.)

A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciójának gondozásában a fenti címen megjelent munkát mint a fejlődő magyar üzemtörténetírás jelentős eredményét üdvözölhetjük. A négy részre tagolt mű dr. Sárközi Zoltán (I., II. rész), dr. Szilágyi Gábor (III. rész) és dr. Szekeres József (IV. rész) munkája. A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története, amely az üzem alapításának 110. évfordulója alkalmából jelent meg, nem tartozik a „jubiláris” történeti irodalom közé. Avatott tollú szerzőinek felkészültségéről tanúskodik az az egységes, és véleményünk szerint követendő felfogás is, ahogyan témájuk tárgyát, az üzemet, és ennek folytán az üzemtörténetet kezelik. A szerzők az üzemben nemcsak a munkásmozgalom részét, az osztályösszecsapások színhelyét stb. látják, azt nemcsak mint technika- és gyártmánytörténetet fogják fel, hanem az üzemet a maga bonyolultságában összetett, gazdasági-társadalmi-technikai jelenségként vonják vizsgálat alá. Az üzemnek ez, a történeti irodalomban mindinkább uralkodóvá váló tudományos felfogása lehetővé teszi a szerzők számára, hogy megtalálják azokat a belső arányokat, amelyek munkájukat a tanulmánygyűjtemény szintjén túlmenő egységes egésszé ötvözik. A szerzők helyesen ismerik fel azt is, hogy az üzemtörténet a helytörténet egy sajátos válfaja, s ezzel elküldik az országos egész és az általuk tárgyalta „vidéki” rész arányának eltúlzását, vagy éppen mellőzését.

Ebből adódóan *Sárközi Zoltán* képes helyes arányokat kialakítani akkor, amikor a mosoni mezőgazdaság helyzetét, mint a gépgyár kialakulásának természetes és objektív alapját tárgyalja, azt mint az ország mezőgazdaságának részét veszi vizsgálat alá a polgári gazdálkodásra való áttérés időszakában. Helyesen látja, hogy a tárgyalta üzem nemcsak a tájnak, a városnak, de tágabb értelemben az egész ipari és mezőgazdasági struktúrának is szerves része. Rámutat azokra az országosan is érvényes akadályozó és serkentő tényezőkre, amelyek hátráltatták, ill. siettették a magyar mezőgazdaság modern igényű fejlődését, ill. a mezőgazdasági gépgyártás megindulását. Sárközi, miként szerzőtársai, az objektív körülmények elemzésén túl arányos mértékben figyelmet szentel a szubjektív feltételek szerepének is a mosoni gyár fejlődésében. Kühne Ed alakja Sárközi felfogásában olyan, a magyar ipar történetében nem egyedülálló, külföldről származott kapitalista vállalkozó hús-vér típusa, akinek dinamikus szervezőmunkája, hozzáértése nyomán a szerény méretű műhely jelentős gyártmányprofillal rendelkező, s a kor színvonalán álló eszközök gyártását is vállalni tudó üzemmé fejlődik. A szerző elemző módon veszi vizsgálat alá az üzem üzleti kapcsolatainak fejlődését, annak volumenét, földrajzi kiterjedtségét és azt a társadalmi-gazdasági közeget, amelyben a fiatal üzemnek meg kellett küzdenie

nemcsak a mezőgazdaság elmaradottságával, lassan fejlődő eszközigényével, de az osztrák és cseh ipar térhódításával is. A belső piac szűk volta, a válságok által súlyosbított gazdasági helyzet alapvető változásokat idézett elő a vállalat tulajdonviszonyaiban is. A fennmaradásért, a hitelképesség biztosításáért folyó harc mindinkább a Hazai Bank rt. ellenőrzése alá hajtja az egyéni vállalkozásként induló gyárat, és a bankbefolyás előtérbe kerülésének jeleként megalakul a „Kühne Mezőgazdasági Gépgyár rt.”. A tulajdonforma fejlődésével mintegy párhuzamosan, mutat rá Sárközi, éleződik a munkás-tőkés ellentét is, amely mindinkább lehántja korábbi patriarchális formáit, s mondhatni „klasszikus” tisztaságú ellentmondás formájában jelentkezik a mosoni gyárban is. Az első világháború által támasztott mezőgazdasági konjunktúra kihasználását s így a fokozott mezőgazdasági gépigény kielégítését a korábbi problémák továbbélése (a mezőgazdaság elmaradottsága, a külföldi verseny erőteljes előretörése stb.), de mindenekelőtt a mindig jelentkező hitelhiány akadályozta meg. A kereslet hatására a gyár termelése fellendült ugyan, de a konjunktúra kihasználása újabb beruházásokat igényelt, amelyet az üzem saját belső felhalmozásából teljesíteni nem tudott. Így a gyár további fejlődése méginkább a Hazai Bank rt.-hoz kötődött, amely immár a részvénytőke többségére, 53,6%-ára tette rá a kezét az újabb hitelkező folytán. Az imperialista célokért folyó első világháború hatalmas vérzivatarra, a munkásmozgalom fellendülése, a polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság eseményei mély nyomot hagytak a mosonmagyaróvári gépgyár életében is. Sárközi hatalmas anyag birtokában, értő kézzel válogatva elemzi a világesemények, az országos és helyi történések hatását az üzem életére, az új hatalmi szervek megalakulását, összetételét és működését. A világegészel, forradalmakkal és ellenforradalommal terhes időszak korszakhatárt jelentett a gyár fejlődésében is. A leverett proletárforradalom után berendezkedő tőkés-földesúri rendszer földrajzilag is beszűkült kereteihez kellett igazodnia a mosonmagyaróvári gyárnak is.

Szilágyi Gábor, aki a gyárnak az ellenforradalmi korszak alatti történetét dolgozta fel, a világháború és a forradalmak utáni konkrét helyzet elemzésével törésmentesen igazodik Sárközinek az előző korszakokat összefoglaló munkájához. Témájának periodizációjával ő is az ország nagy történelmi sorsfordulóit választja. Kimutatja az egyetemes és az országos események hatását az üzem fejlődésére, de mégsem beszélhetünk az általános fejlődésment mechanikus átvételéről, mert Szilágyi munkájában ehelyütt is tükröződnek a téma egyedi és sajátos vonásai, amelyek meghatározzák az iparág és ezen belül az üzem fejlődésének belső periódusait. A vállalat fejlődésének alkotóelemeit (a társadalmi környezet, a műszaki fejlődés, az üzlet- és szociálistpolitika stb.) egymással kölcsönhatásban vizsgálja, s ezzel a vizsgált gyárat mindenkor az adott konkrét társadalmi-gazdasági környezet szerves részének is tekinti. Rámutat a pusztító arányúvá dagadó infláció következményeire, amely az üzemet is még szorosabban a Hazai Bank rt.-hoz kötötte. Az ellenforradalmi rendszer káros agrárpolitikájában jelöli meg azt az eredendő okot, amely alapvetően hátráltatta a mezőgazdasági gépgyártás fejlődését, konzerválta és újratermelte annak elmaradott viszonyait. Mint a valóságban is egymással kölcsönösen összefüggő tényezőket elemzi a gyár műszaki és gyártmányfejlesztési, üzleti és szociális tevékenységét, amelyeknek mindenkor célja a profit növelése, az osztályszempontoktól meghatározott munkáspolitikai és a versenyharcban való helytállás volt. A gyár vezetőségének erőfeszítéseit azonban az 1928-as fellendüléstől eltekintve alapvetően keresztelte a világgazdasági válság, amely Magyarországon is erőteljesen éreztette hatását — különösen a mezőgazdaságban. A mosonmagyaróvári gyár, mutat rá Szilágyi, export-rádiuszának kiterjesztésével, új piaci lehetőségek felkutatásával kívánt úrrá lenni a helyzeten. Az 1930-tól állandósult veszteséges évek 1934-ben, a fellendülés kezdetén, már a teljes bankuralom *feltételeit* érlelték meg a Kühne-gyárban. A Hazai Bank immár a részvénytőke 95%-át tartotta kezében.

Az ellenforradalmi rendszer revíziós politikájából szervesen következő háborús készülődés, amely a náci Németország mind drasztikusabb fellépésével erőteljes külső támogatást is kapott, mérsékelt fejlődés elindítója lett a mezőgazdasági gépgyártásban. A második világháború kitörése, az elhúzódó háborús szükséglet új lendületet adott a gépgyártásnak, de az 1939-től 1942-ig tartó hadikonjunktúra ellentmondásos módon gátolta is annak fejlődését. Nőtt a mosonmagyaróvári gépgyár adóterhe is, a munkaeő egy részét a hadiszolgálat vonta el a termelésből, a korábbi kereskedelmi kapcsolatok szétzilálódtak, a szállítás nehézkessé vált és átmenetileg nőtt a munkásság — szociálpolitikai szempontok által is befolyásolt — reálbére stb. A háború vihara 1944 végén már az ország területén dúlt. A gyárban bevezették a hadigazdálkodást és a vállalat a mezőgazdasági szükséglet helyett hadimegrendeléseknek tett eleget.

A szovjet hadsereg csapásai alatt Magyarország területe is megtisztult a fasiszták és szövetségeseik uralmától. Forradalmian új kor kezdődött Magyarország történetében, s új, nagyjelentőségű, újszerű és bonyolult feladatok vártak a magyar mezőgazdasági gépgyártásra is. Az ország és a mezőgazdaság, s így a mezőgazdasági gépgyártás sorsának szerves összefonódását, kölcsönös függőségét, egymásrautaltságát hozza kitapintható közelségbe *Szekeres József*, a gyár felszabadulás utáni történetének írója. Szekeres, miként szerzőtársai, tanulmánya periodizálásának alapjául az országban bekövetkezett és a népgazdasági tervekben testet öltő nagy változásokat veszi alapul. Szekeres nagyszabású, gazdag forrásanyagra támaszkodó és jó stílusérzékkel megírt tanulmányának, úgy vélem, nem vált volna kárára a korszak sokrétű, rendkívül bonyolult problematikájának célratörőbb, élesebb súlypontozása, a tartósabb problémák karakterisztikusabb kiemelése. Ez legfeljebb csak látszólag bontotta volna meg a mű egységes elvekre épülő periodizációs rendszerét. Szekeres tanulmányában témacentrikusan is felméri azokat a hatalmas károkat, amelyeket az országnak a háború okozott. Elemzi a mezőgazdaság helyzetét, az országos és a gyáron belüli politikai viszonyok számos vonatkozását, azok állandó változásait ebben a mozgalmas korban. Rámutat a termelés megindításának számos nehézségére. Elemzi a földbirtokviszonyban bekövetkezett forradalmi változások hatását a gyár jövője szempontjából. A tanulmány meggyőző módon bizonyítja, hogy a vállalat erejéhez mérten már a 3 éves újjáépítési tervből is kivette részét. A banktőke államosításával a gyár elvben állami vállallattá alakult, de termelését a korábbi nehézségek mellett újak is hátráltatták. A krónikus nyersanyaghiány mellé a munkafegyelem lazasága és a felületes munkaszervezés járult. Ebben az időszakban nem hiányoztak a politikai célzatú személyi intrikák sem. A nehéz helyzetből a gyár államosítása (1948. ápr. 2.) sem jelentett egyszerre kiutat. Az országos politikai fordulattal egyidőben ugyan a mosoni gyárban is megerősödött a munkáshatalom hadállása, így üzemi szinten is végbement a két nagy munkáspárt egyesülése, és a munkásság lelkesen csatlakozott a párt irányította verseny- és újtómozgalomhoz, de a nagy fellendülés nem volt mentes a hibáktól sem. A bürokratikus eltorzulások károsan befolyásolták a gyár fejlődését, a versenymozgalom megtorpant. Az MDP vezetőségének mindjobban eluralkodó dogmatikus hibái, amelyek többek között a mezőgazdaság gyorsított ütemű szocialista átszervezése körüli hibákban is kifejezésre jutottak, mondhatni idő előtt új profilok kialakítását igényelték a mosoni gyártól.

A bonyolult és ellentmondásoktól terhes politikai fordulatok és az ezekkel összefüggő gazdasági torzulások (tervtörések, term módosítások, személyeserek, bérek és normák lazasága, a munkaszervezés hibái, a minőségi ellenőrzés elhanyagolása stb.) más tényezőkkel együttesen, miként Szekeres meggyőzően bizonyítja, az ellenforradalom malmára hajtották a vizet. Szekeres mélyrehatóan elemzi azokat az okokat, amelyek a gyár belső irányítási és termelési szervezetében a válsághoz vezettek. Felméri azokat a károkat, amelyeket az 1956-os ellenforradalom anyagiakban és a „fejekben” egyaránt

okozott. Az MSzMP megalakulása, világos és határozott programja döntő segítséget nyújtott a gyárnak is a viszonyok konszolidálásához és az újrakezdéshez.

A tervutasításos rendszer megszüntetése, a helyes bérezési formák megtalálása és a munkafegyelem helyreállása a munkaintenzitás növekedésével járt, amelyet az anyagi ösztönzők helyes alkalmazása további sikerekkel szélesített. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikeres megvalósítása, mint új történelmi fordulat, nagy perspektívákat nyitott és egyben új követelményeket is állított a mezőgazdasági gépgyártás elé. Szeke-
res ismerteti ennek a folyamatnak a főbb állomásait és elemzi azok jelentőségét, így a mezőgazdasági gépgyártás szerkezeti-irányítási rendszerének szükségszerű változásait, a szombathelyi Mezőgazdasági Gépgyárnak és a Szentgotthárdi Kaszagyárnak a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyárral történő egyesítését (és e gyárak rövid történetét).

A dunántúli mezőgazdasági gépgyárak keretében végbement egyesítési folyamat révén a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár egy olyan jelentős termelési egység magvává vált, amelynek eredményeként a termelési kapacitásában és termelési profiljában egyaránt megnövekedett gyárban széles lehetősége nyílt a technológiai szakosodás előrehaladásának és a gyártmányfejlesztésnek is. Javult a gyár vezetési színvonala. Új, szakmájában kiválóan jártas irányító és szakember-gárda nőtt fel. A vezetés összehangolt tevékenysége következményeként és az új beruházások eredményeként kiváló minőségű, külföldön is elismerést nyerő gépek egész sora hagyta el az üzemet. Az új szervezeti keretek biztosították, hogy a gyár eredményesen tevékenykedjék a népgazdasági tervekben reá háruló rész megvalósításán.

A szerzők meggyőző módon, biztos anyagkezeléssel, a levéltári és a történelmi irodalom számára hasznosítható források gazdag tárházának felhasználásával építik fel egységes egészzé a gazdagon dokumentált kötetet, amely minden bizonnyal értékes hozzájárulást jelent a jelenkori üzemtörténeti eredmények gazdagításához.

RÉTI R. LÁSZLÓ

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

L. Je. Kertman:

A történeti szituációk törvényei

Bevezetőjében a történeti törvényszerűségek klasszifikálásának fontosságát hangsúlyozza. Röviden érinti az egyetemes érvényű általános szociológiai törvények szintjeit. Megállapítja, hogy ezek feltáráshoz a konkrét történeti folyamat lényegi ismerete szükséges. Ezt a történeti ismétlődések törvényének az összehasonlítás módszerével történő alkalmazása biztosítja. Az összehasonlító módszer létjogosultsága viathatatlan. Kérdés: ismétlődnek-e a történeti szituációk? A választ Lenin interpretálásával igyekszik megadni a szerző.

Ismeretes, hogy Lenin az 1848-as francia forradalom menetét és az 1917-es orosz februári forradalmat azonos típusú szituációnak értékelte, a külső és belső feltételek eltérő volta ellenére. Az 1917-es forradalmak menetében, amikor a burzsoá-demokratikus forradalom szocialistává fejlesztése került napirendre, Lenin a jobboldali veszély előrejelzésével igyekezett a forradalmi párt vezetőit és közvetve a tömegeket a gyors forradalmi döntés szükségességéről meggyőzni. Azért folyamodott a két történeti szituáció összevetéséhez, hogy egy „orosz Cavaignac” veszélyének jelzésével győzze meg a maga igazáról elvtársait. Melyek a két szituáció minőségileg azonos típusú voltát mutató tényezők?

1848 ill. 1917 februárja egyaránt a liberális burzsoáziát juttatta hatalomra, amely aztán Franciaországban is és Oroszországban is a „rend” hívévé vált, nem állt érdekében a forradalom továbbvitele. Mindkét szituációban jelen van az ingadozó kispolgárság, amely politikailag eléggé aktív, s végül szerepet játszik a proletariátus, amely a forradalom végigvitelében, sőt túlhajtásában érdekelt. A szerző nem boncolgatja a fenti tényezők eltérő oldalait, csupán az általános történelmi feltételek és egyéb külső tényezők különböző voltára utal, mert ami a történelmi szituációk szempontjából döntő: az *osztályviszonyok* azonos típusúak. A kiinduló ponthoz visszatérve ez azt jelenti, hogy azonos típusú szituációk esetén azonos jellegű következmény jöhet létre, adott esetben egy Cavaignac-szerű fellépés a burzsoázia részéről.

Megállapítható tehát, hogy a történelmi szituációk tipizálásának legfontosabb feltétele az osztályviszonyok azonos vagy hasonló volta. A különböző típusú konkrét történelmi szituációk aztán sajátos belső törvényszerűségekkel is rendelkeznek.

A szerző néhány következtetését emelnék itt ki. Az egyik, hogy a történelemben az ismétlődések törvényszerűsége a történelmi szituációkra is vonatkozik, s ez teszi lehetővé a szituációk tipológiai általánosítását. Rámutat továbbá, hogy míg az ismétlődés általában a konkrétól való elvonatkoztatás, a szituációk ismétlődése közelebb marad az objektív konkrétáshoz. Ebből is kiténik az a követelmény, hogy a szituációk tipizálása csak akkor eredményes, ha objektíve és konkrétan ténylegesen azonos szituációkat hasonlítunk össze. Amennyiben ennek a követelménynek megfelelt a tipizálás, úgy lehetőség van az egyes szituáció-típusok törvényszerűségeinek kitapintására.

Kertman az általánosítás különböző fokát tükröző törvényszerűségek összehasonlításával kíséri meg a situációk törvényeinek feltárását. Leninnek a forradalmi helyzetről, mint történeti situációról szóló tanítását az egyenlőtlen fejlődés törvényével állítja szembe. A forradalmi helyzet törvényére az jellemző, hogy a következmény — a forradalom győzelme — a situációtól függ, s a következmény csak akkor realizálódik, ha a situáció minden fontosabb ismérve adott. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye ezzel szemben — mint formáció-törvény — feltétlen érvényű. Érvényesülése nem a konkrét situációtól függ, hanem a kapitalista fejlődés velejárója.

Esetünkben az egyenlőtlen fejlődés törvényének feltétlen jellege és az absztrakció magasabb foka lényeges, valamint az, hogy csak egy formációra vonatkozatható. A forradalmi helyzet törvénye viszont esetleges, feltételes jellegű, s bár több formációban is érvényesülhet, konkrét történeti jellege a lényeges. Ez utóbbival magyarázható, hogy minden situációban alternatívák vannak — az osztályerőviszonyok alakulásától függően —, s ez a körülmény helyezi előtérbe a céltudatos cselekvés fontosságát a történelmi folyamatokban résztvevő osztályok, pártok, személyiségek részéről. Különösen világosan érvényesült ez pl. Oroszországban 1917 koraőszén, amikor az osztályerőviszonyok gyors változása a situáció állandó elemzését tette szükségessé a döntő láncszem elvének megfelelően.

Foglalkozik még a szerző egy formáció-situáció törvénnyel, amely a polgári forradalmak befejezettségével kapcsolatos. Azt a tételt vizsgálja, miszerint a polgári forradalmak, amennyiben csak a burzsoázia törekvései érvényesülnek bennük, befejezetlenek maradnak. Ennek oka, hogy a forradalmi eseményekben, különböző súllyal ugyan, de az alsóbb néprétegek is aktivizálódnak, érdekeik érvényesítésére törekednek, s ez óvatossá teszi a burzsoáziát az eredeti célok megvalósítása tekintetében. Ahhoz tehát, hogy ezek a célok végül is megvalósuljanak, a polgári forradalom túlajtására van szükség, amit a tömegek (kispolgári, előproletár, paraszti vagy proletár) hegemon szerepre jutása biztosíthat. Ennél a situáció-törvénynél is az esetleges, feltételes, alternatív jelleg domborodik ki.

Befejezésül Kertman összefoglalja fontosabb következtetéseit. Megállapítja, hogy a történeti situációk törvényei a társadalom fejlődéstörvényeinek külön típusát képezik. Alapjuk a situációk tipológiai általánosítása, amelyet az osztályviszonyok azonos vagy hasonló jellegű volta tesz lehetővé. Fontos sajátosságuk, hogy nem a következmény elkerülhetetlenségét mondják ki, hanem csak lehetőségét vagy lehetetlenségét. Megemlíti továbbá, hogy nem csupán a lehetőségre utalnak, de tükrözik ennek a lehetőség-következménynek a fokát is az osztályviszonyok érettségétől függően. Végül konkrét történeti jellegüket hangsúlyozza, s rámutat, hogy a situáció-törvény más jellegű, más szintű absztrakció terméke, mint pl. a formációk törvényei vagy az általános szociológiai törvények, s ezáltal a történettudomány speciális törvényszerűségei közé sorolható.

(*Voproszi Isztorii* 1971. 1. sz. 55—68. l.)

M.

K. F. Werner:

Nemzetek és nemzeti érzés a középkori Európában

Talán a középkor történetével kapcsolatosan kell a legtöbb félreértést, téves elképzelést, előítéletet eloszlatnia a kutatásnak. K. F. Werner, a párizsi német történeti intézet igazgatója tanulmányában a koraközépkori nemzet*, nemzeti tudat és érzés vizsgálá-

* A francia „nation” értelme nem olyan szűk, mint a magyar „nemzet”-é.

tával az ezekről a fogalmakról alkotott, sok esetben téves képet kívánja új megvilágításba helyezni.

Számos tudós, aki a nemzet, nemzeti érzés újkori történetével foglalkozik, tagadja, hogy ezek a középkorban egyáltalán léteztek. Ezzel szemben általában túlbecsülik a középkor egyetemes, ill. regionális kereteinek jelentőségét. Azonban bizonyos idő óta a középkorkutatók körében kialakult az a vélemény, hogy a nemzeti ébredés Európában egészen a XII. századra vezethető vissza. Általában a középkorkutatók megállapítják, hogy a XII. században megszületik a nemzeti érzés, mely az addig „alvó” nemzeteket felébreszti, valamint megpróbálják a VIII–IX. században megkeresni ezeknek a nemzeteknek az eredetét. De vajon a nemzetek a XII. századig valóban „aludtak”, és a IX. század előtt csak törzsek voltak? — teszi fel a kérdést Werner.

A szerző elutasítja azt a módszert, mely a mostani nemzetekből kiindulva közelíti meg a koraközépkori nemzeteket. Így pl. szokás a karoling birodalom szétesése után három nemzetről (Franciaország, Németország, Itália) beszélni. Azonban ebben a korai korszakban sokkal kisebb politikai-földrajzi egységekkel lehet csak számolni. Itáliában nem itáliaiak, hanem *Apuli, Romani, Longobardi* éltek külön „nemzet”-ként és álltak szemben egymással esetenként. Germánia földrajzi fogalom: ezen belül a két fő nép a *Franci* és *Saxones*. Az Ottók állama népeinek, regnumainak sokszínűségét jól érzékelteti a 983. évi veronai gyűlés jellemzése: *conventum Saxonum, Suevorum et Lothariorum, Bawariorum, Italicorum et aliorumque, natione, lingua et habitu dissimilium* (szászok, svévek és lotharingiaiak, bajorok, itáliaiak és mások gyűlése, kik különböző nemzetiségűek, nyelvűek és szokásúak). Franciaországban hasonló a helyzet: pl. a X. században Reimsi Flodoard felsorolja Gallia népeit: frankok, burgundok, akvitánok, bretonok, normannok, flandriaiak etc. A korszak kis regnumai kétségkívül politikai-földrajzi realitások voltak: ezért válhattak a királyi tisztségviselők szinte autonóm heregekké a IX. század végén — X. század elején egy-egy ilyen területen. A koraközépkornak ebben a szakaszában a nemzeti ellentétek sem nagyobb egységek között (mint pl. Németország és Franciaország) jelentkeztek. Pl. a X. század végén Aimoin de Fleury a gaszkonokról mint idegen népről ír és megveti az akvitánokat.

A továbbiakban Werner a már nagyobb, és minőségileg is más egységre alkalmazott nemzet-fogalom, nemzeti tudat kialakulását követi nyomon, elsősorban Franciaország és Németország vonatkozásában. *Franciaországban* 1125-ben az északi, nyugati és középső heregségek csatlakoznak VI. Lajoshoz. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a szűkebb értelmű *Francus* népnév helyett a tágabb jelentésű *Francigena*, ill. a *regnum Francorum* helyett a *regnum Franciae* gyakoribb használata. A Roland-énekben már megjelenik a *franceis* szó. A szerző úgy látja, hogy Franciaországban általában a nemzeti egység érzése megelőzi a királyi terület döntő mértékű megnövekedését. Pl. a XII. század közepén Cluny apátja így figyelmezteti a királyt: *Est et Burgundia de regno vestro!* Ágost Fülöp idején már előfordul a *nostra amor gentis* kifejezés. A XII. század végén Jean Bodel Chanson des Saxons-ában Franciaország koronája (*la corone de France*) már szimbolikus értelmet kap.

Werner felhívja a figyelmet *G. Post* tanulmányára (*Two Notes on Nationalism in the Middle Ages*, Két megjegyzés a középkori nacionalizmusról, Traditio, 1953), mely azt vizsgálja, hogyan helyezte a XII–XIII. századtól már az egyház is az egyetemes kereszténység és a *caritas* kötelességei elé az államnak járó kötelességeket.

Németországban 1000 körül lehet azzal találkozni, hogy a közös népnév győzedelmeskedik az egyes népek nevei fölött. 999-ben I. Ottó unokájának oklevelében szerepel a *nullus Italicus nullusque Teutonicus* kifejezés, tehát a császárság Alpokon túli és inneni két fő népének elhatárolása. 1015-ben Thangmar ezeket a szavakat adja III. Ottó szájába: *Amore vestro meos Saxones et cunctos Theutonicos, sanguinem meum, proieci* — tehát

a teutonok (németek) közé tartoznak a szászok is. De a *regnum Teutonicorum*ot csak a XI. század közepén említik az Altaichi Évkönyvek. 1080-ban találkozunk a *patria Teutonicorum* kifejezéssel.

Összehasonlítva a francia és német nemzeti érzés fejlődését, Werner azt állapítja meg, hogy Németországban a nemzeti érzés kialakulása (Walter von der Vogelweide költeményei!) későbbi a közös népnév kialakulásánál. Franciaországban viszont a frankok erős nemzeti érzése már előbb létezett, mint ahogy az egységes királyság létrejött. A frank hagyományok Franciaországban szívósan továbbéltek. Ennek oka pl. az, hogy a Szajna és a Maas közti *Francia* mindig központi terület maradt. A meroving hagyományokkal való kapcsolat soha nem szakadt meg e nyugati területeken.

Összefoglalásul a szerző megkülönböztetést tesz ún. régi típusú, koraközépkori nemzetek és a későbbi, nagyobb, több népből, másodlagosan keletkezett nemzetek közt, mint pl. a német. Bár a francia nemzet is végső soron ilyen összetett, másodlagos keletkezésű nép, de ki kell emelni esetében a frank hagyományokhoz való szoros kapcsolódás jelentőségét a nemzeti érzés kialakulásában. Hivatkozik *E. Ewig* spoletói előadására 1957-ben (*Frühmittelalterliche Nationen — Koraközépkori nemzetek*), mely azt bizonyította, hogy a VII. századtól kezdve a Loire-től északra a lakosság franknak tekintette magát, szemben a Loire-től délre lakó *Romanival*, majd *Aquitanival*. A közös népnév mellett nagy szerepet játszott a közös — trójai — eredet legendájának kitalálása is. Ezek a fikciók Werner szerint igen nagy jelentőségűek a nemzeti érzés megszületése szempontjából. Ugyanakkor Ewig tanulmánya azt is bizonyítja számára, hogy a régi típusú, koraközépkori nemzetek (népek) sem elemi egységek, törzsek már, hanem összetett, differenciált eredetű egységek.

(*Revue Historique*. 1970. 496. 285—304. l.)

Bo. E.

J. Le Goff:

Koldulórendek és urbanizáció a középkori Franciaországban

A párizsi École Pratique des Hautes Études VI. szekciója célul tűzte ki Franciaország kultúrtörténetének felderítését. Ezen belül nagy szerep jut a franciaországi urbanizáció vizsgálatának. A középkori francia urbanizáció új szempontok szerinti kutatási programját 1968-ban tették közzé az *Annales*-ban (*J. Le Goff: Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: L'implantation des ordres mendians — Programme-questionnaire pour une enquête* [Koldulórendi apostolkodás és városi jelenség a középkori Franciaországban: a koldulórendek megtelepülése — Kutatási program-kérdőív]. *Annales*, 1968, 2, 335a — 52. l.).

Nehézséget jelentett annak a kritériumnak a megtalálása, melynek — természetesen nem kizárólagos — segítségével a középkori Franciaország urbanizációja a legeredményesebben kutatható. Egy olyan érzékeny jelenséget kellett keresni, melynek létezése egybeesett a városi jelenséggel mennyiségileg és minőségileg egyaránt. A kutatók ezt a jelenséget a koldulórendek megtelepülésében vélték fellelni.

A kutatás két munkahipotézisen alapul: 1. A középkori Franciaország városi térképe és a koldulórendek térképe egyezik, azaz a) nincs koldulórendi kolostor városi településen kívül; b) nincs város koldulórendi kolostor nélkül; 2. Kapcsolat van a városok demográfiai és társadalmi struktúrája és a koldulórendi kolostorok városon belüli elhelyezkedése között.

A kutatási program szerint a földrajzi keret a mai Franciaország területe, az időhatárok 1200—1550. Az adattárba fel kell venni az összes koldulórendi kolostort,

ill. az összes települést, melyben ilyen kolostor volt. Ezeket térképre kell vinni, jelezve a koldulórendi kolostorok fejlődését is (alapítás, eltűnés, elköltözés).

Több kutatási probléma vetődik fel. Tisztázandó, hogy mely rendeket lehet koldulórendeknek tekinteni, és hogy minden koldulórend jól kapcsolatba hozható-e a városi jelenséggel. A koldulórendek megtelepülésénél és ennek társadalmi interpretációjánál nagy figyelemmel kell lenni a helyi tényezők szerepére (világi és szerzetesi papság, laikus hatalom magatartása), a koldulórendek topográfiai politikájára, a város és a városkörnyék és a koldulórendek összefüggésére, a koldulórendek és a városi kultúra kölcsönhatásaira.

Végül a kutatásnak általános és összehasonlító jellegű célkitűzései is vannak: mennyire igazolható Franciaországon kívül a koldulórendek és a városi jelenség közti összefüggés.

Ennek a nagyarányú kutatásnak egyes problémáiról ír Le Goff 1970-es tanulmányában.

Az első részben azt elemzi, hogy a koldulórendek, ill. ezek vezetői tudatában voltak-e megtelepülésük és apostolkodásuk városi orientációjának. A XIII—XIV. században ugyanis a koldulórendek ellenállhatatlanul a városok felé vonzódtak. Ennek a folyamatnak a tetőpontja 1270 körül figyelhető meg. — Erről a legérdekesebb tanúság egy Szt. Bonaventurának tulajdonított mű (Determinaciones quaestionum circa regulam fratrum minorum). A szerző a minorita testvérek városba telepedésének három fő okát sorolja fel: 1. az emberek épülése végett (propter aedificationem hominum); 2. táplálék szükségessége miatt (propter indigentiam victualium); 3. biztonság miatt (propter tuitionem). A mű szembeállítja a minoriták szükségleteit a hagyományos szerzeteseikével, akik birtokaikból élnek, és a nagyon kevéssel megelégedő remeték igényeivel. — A domonkosoknál szintén találkozunk hasonló művel; egy 1254—63 közt írt könyvben (De eruditione Praedicatorum) a rend főmagistere kifejti azokat az okokat, melyek a várost oly kedvezővé teszik a domonkos testvérek apostolkodása számára. A főok, hogy a prédikáció mennyiségi szempontból sokkal nagyobb hatású a városokban, hiszen ott a népességszám nagyobb, mint egyebütt. De minőségi szempontból is fontosabb a városokban prédikálni, mert a városok lakossága bűnösebb. Ezenkívül a városokon keresztül a vidékre is lehet hatni, mert a vidék a várost utánozza. — Mindez azt bizonyítja, hogy a XIII. századtól a koldulórendek vezetői nemcsak tudatában vannak rendjeik városi jellegének, hanem ebből még pasztorális politikát is csinálnak.

A XV. század elején, új koldulórendi kolostorok alapítási igényeivel kapcsolatosan megtelepülési szempontként jelentkezik a városok népességszáma, struktúrája is. Így pl. mikor XIII. Benedek pápa engedélyezi domonkos kolostor alapítását Guérande-ban, 1404-ben, a következő alapítási szempontok érvényesülnek: Guérande és a legközelebbi koldulórendi kolostorral bíró város (Nantes) közti távolság eléggé nagy (14 mérföld); a vidék demográfiai sűrűsége, termékenysége, kereskedelmi tevékenysége megfelelő; a helység lakosságának száma fölötte van a szükséges minimumnak. — Ilyen típusú meggondolások ugyan már a XIII. században is befolyásolták közvetve vagy közvetlenül a koldulórendi kolostorok alapítását, de ezek csak később, a XV. század elejére válnak igazán tudatossá. — Ezek a jelenségek ugyanakkor szoros összefüggésben vannak a középkori Franciaország urbanizációjának két nagy hullámával is: az első hullámban, mely a XIII. században éri el tetőpontját, létrejön a városok lazább hálózata, majd a második hullámban, mely kisebb mértékű az előzőnél, a XV. században a már korábban kialakult hálózat kitöltődik.

A következő részben Le Goff azt tárgyalja, hogy miért olyan jelentős a középkori francia urbanizáció vizsgálatánál a koldulórendek városi megtelepülése mint kritérium. A középkorban igen nehéz meghatározni, hogy melyek a város valódi jellegzetességei.

Magára a város megnevezésére is több terminus szolgált (civitas, burgus, oppidum, villa, castrum). Jellemző pl., hogy egészen a középkor végéig nem tudják összeírni a francia királyság városait: a rendi gyűlésbe összehívott városok listája állandóan változott.

A városok külsejéről maradt leírások nem túl sokatmondóak: általában a várost falak, erősségek meglétével jellemezték. A városi privilégium (politikai-jogi kritérium) sem döntő: egyszerű községek is kaphattak kiváltságokat. A politikai-adminisztratív szempont (azaz, hogy mely települések küldtek küldöttet a rendi gyűlésbe) szintén nem kielégítő, mert a városok ilyen módon összeállított jegyzéke állandóan változó (pl. 1302: 91, 1308: 259, 1316: 227, 1318: 96 város). Nagy jelentőségű lehet azonban az, hogy melyek azok a települések, melyeknek 3—4 koldulórendi kolostoruk volt. A rendi gyűlésbe összehívott városok listájával összevetve az ilyen városok listáját, kiderül, hogy a koldulórendi kolostorokkal rendelkező városok nagyrésze szerepel a rendi gyűlések listájával, de ez utóbbi lista jóval bővebb, tehát kevésbé „szigorú”. Emellett a gazdasági (vásár- és piactartás) és a demográfiai kritériumot lehet még figyelembe venni.

Végül a középkori urbanizációval kapcsolatosan azt a kérdést elemzi a szerző, hogy az obszervánsok mozgalma anti-urbánus volt-e. Az obszerváns szerzetesek ugyanis arra törekedtek, hogy a városokon kívül telepedjenek le. Így nem véletlen, hogy míg a XIII. században 212 ferences kolostor közül csak 4 van várostól messzebb, a XV. századi ferences alapítású kolostorok negyedrésze városon kívüli. Ugyanakkor a koldulórendeknek létérdeke volt az, hogy a városoktól ne teljesen szakadjanak el, és ezt az obszervánsok is belátták.

A cikk befejezésképp Le Goff kiemeli az eddig folytatott kutatások kollektív jellegét, és háliját fejezi ki a különböző ötletekért, hozzászólásokért, és megemlékezik a külföldi kollégák (köztük Fügedi Erik) kutatásainak fontosságáról.

(*Annales*, 1970. 4. sz. 924—946. l.)

Bo. E.

M. Ja. Volkov:

Az eredeti tőkefelhalmozás első szakaszának sajátosságairól Oroszországban

Volkov vitacikkének ismertetését annak előrebocsátásával kell kezdenünk, hogy a szerző a XVII. századtól keltezi az eredeti felhalmozás megindulását s ezzel együtt a kapitalizmus csiráinak jelentkezését Oroszországban. Véleményével leteszi obulusait a szovjet történészek egy csoportjának nézetei mellé, az oroszországi kapitalizmus születéséről hosszú idő óta folytatott vitában. Ez a vita nem ismeretlen a magyar olvasók előtt sem. Az oroszországi és általában a kelet-európai kapitalizmus születésének problémái fő helyet foglaltak el a Szovjetunióban ismétlődő agrártörténeti szimpozionok vitáiban, amelyeket magyar folyóiratok is részletesen ismertettek, s a Voproszi Isztorii és az Isztorija SzSzsZr című folyóiratok hasábjain a kérdésről folytatott igen éles polémia egy részproblémáját magyar nyelven e sorok írója is összefoglalta (*Világtörténet*, 1964. 3—4. sz. 53—67. l.).

A vitacikk közvetlenül L. V. Milovnak a Voproszi Isztorii 1969. 7. számában megjelent tanulmányához kapcsolódik (az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmus genezisének néhány problémájáról Oroszországban), de nemcsak Milov nézeteivel polemizál, hanem mindazokkal, akik más időpontra teszik az eredeti tőkefelhalmozás kezdetét és másként látják sajátosságait, mint a tanulmány írója.

M. Ja. Volkov szerint az eredeti felhalmozásról és a kapitalizmus genezisééről vitatkozó szovjet történészek három fő kérdésben általában egyetértenek. 1. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata és a kapitalizmus keletkezése időben egybeesik, 2. Oroszor-

szágban hiányzik az eredeti tőkefelhalmozásnak az a sajátos szakasza, amely megelőzte a kapitalizmus születésének időszakát, 3. a tőkefelhalmozás folyamata 1861, a jobbágyfelszabadítás előtt befejezetlen volt. Volkov tagadja Milovnak azt az állítását, hogy azok a történészek, akik az eredeti felhalmozás tüneteit már a XVI—XVII, vagy a XVIII. századi Oroszországban is felismerni vélik, külön választják az eredeti tőkefelhalmozást a kapitalizmus születésétől, s egy korábbi folyamatnak tekintik. Szerinte azok, akik e századokban mutatják ki a tőkefelhalmozás létét, magát a felhalmozást a kapitalizmus genezise sajátosságaként tárgyalják.

A vitacikk írója az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatában döntő fontosságúnak tekinti a munkaerőpiac helyzetének feltárását. Itt lesz ugyanis a felhalmozott értékből tőke, és a szabad munkából bérmunka. A piac ugyanakkor az a láncszem, amely összekapcsolja az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmus születésének folyamatát oly módon, hogy a tőkefelhalmozás alkotóelemei számára ez a végső pont kifejlődésükben, a kapitalizmus genezisének viszont kezdőpontja.

A munkaerőpiac léte vagy hiánya tehát az a mérce Volkov számára, amely vitathatatlanul megmutatja, megvan-e már vagy még nem indult meg az eredeti tőkefelhalmozás folyamata az adott országban. Amíg a munkaerő nem vált áruvá, a termelők tönkremenetelét csak pauperizációnak lehet tekinteni, ellenkező esetben viszont eredeti tőkefelhalmozásról kell beszélni.

Az elméletileg helyes tétel — ezt Volkov is érzi — akkor válik problematikussá, amikor a konkrét történeti helyzetre kell alkalmazni. A nehézségek abból fakadnak, hogy egy adott társadalmi struktúra sajátosságai Volkov szerint elleplezhetik a tőkefelhalmozás tiszta formáit. Oroszországban a régi feudális rend szilárdsága, sőt megerősödése teremt olyan körülményeket a XVII. századtól, amelyek gátolják a tőkefelhalmozás tiszta formában történő jelentkezését.

A feudális rend megszilárdulását a XVII—XIX. század közötti időszakban két körülmény is elősegítette. 1. Az örökös jobbágyrendszer (kreposztnyicsesztvo), amely a XIV—XVI. században csak egyike volt a feudális viszonyoknak, a XVI. század végétől a XIX. század derekáig ezek meghatározójává vált. 2. Az északi és déli peremterületek kolonizációjának lehetősége egyrészt módot adott az idetelepülő jobbágyok révén a feudális rendszer kiterjesztésére, másrészt felemésztette a feudális viszonyok felbomlásának eredményeit a központi területeken. A parasztnak az örökös jobbágyságból fakadó lakóhelyhez és földesúrhoz láncoltsága akadályozta a városok s ezzel a munkamegosztás fejlődését.

Az említett körülmények fékező hatását a feudális viszonyok felbomlásában a szovjet történészek egyöntetűen elismerik. Egyetértenek abban is, hogy Oroszországban a jobbágyrend viszonyai között nem volt lehetőség a kapitalizmus elemeinek viharos fejlődésére. Mégis a fejlettség színvonalát, az új elemek mértékét tekintve igen nagy különbségek vannak egyes történészek nézetei között. Az eredeti tőkefelhalmozás kezdeteit egyesek a XVI. századra, mások a XVII. század második negyedére, ismét mások a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveire teszik. Volkov, amint mondtuk, a második álláspont képviselője, s azt próbálja bizonyítani, hogy az első és harmadik időpont hívei vagy túlbecsülik a fejlődés új elemeit a XVII. század előtti időben, vagy lebecsülik még a XVII. században és a XVIII. század első felében is.

Túlértékelés történt Volkov szerint a „bérmunkáról” bérért dolgozókról szóló XV—XVI. századi adatok értelmezésében. Oroszország nyugati kereskedelmét — mint ismeretes — a Hanza kereskedői tartották kezükben. Az ország belsejébe áruikat azonban csak oroszok segítségével szállíthatták. A nem egyszer testületekbe, korporációkba tömörülő révészeknek, fuvarosoknak monopóliumuk volt a Hanza áruinak szállítására az ország belsejébe. Ezek a szállításban tevékenykedő polgárok szerződéses viszonyba kerültek a Hanza kereskedőivel, s a korabeli forrásokban „bérmunkás”-ként szerepelnek.

A monopóliumhelyzetben levő „munkások”-tól azonban — Volkov szerint — nem lehetett többletmunkát kisajátítani, a munkaerőpiac, a tőke és tőkés kooperáció különböző formái, a helyi korporációk monopóliumjogainak szétzúzása nélkül nem születhettek meg.

A XVII. századi új jelenségek lebecsülésének előidézői közül Volkov kettőt említ, az ipari tőke fogalmának helytelen értelmezését, és az eredeti felhalmozás tagadását abban az esetben, ha az nem tiszta formában jelentkezik. Példákat a N. I. Pavlenko által szerkesztett „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Oroszországban” c. gyűjteményes kötetből idéz. E kötet szerzőivel ellentétben ipari tőkének tekinti a folyami szállításba, bőriparba, szeszfőzésbe stb. fektetett tőkét is. Elismeri, hogy a kereskedő tőkés számára a fenti vállalkozásokba fektetett ipari tőkének még alárendelt szerepe van, de felhívja a figyelmet a vállalkozás minőségileg új jellegére. A XV—XVI. században még nem voltak olyan kereskedőcégek Oroszországban, amelyekben a kereskedelmi, uzsora- és ipari tőke egyesült volna. Akik e három forma egyesülését a XVII. században s kapcsolatát a kapitalizmus születésével nem veszik észre, figyelmen kívül hagyják, hogy e kapcsolatok megteremtődése az ipari tőke létrejöttének egyik útját jelenti.

A nem „tiszta” formák kiiktatása a munkaerőpiac elemzésekor tűnik ki. A kötet szerzői számára a munkaerőpiac létrejötte nem kapcsolódik össze az eredeti tőkefelhalmozással. Ugyanakkor Volkov szerint a munkaerőpiac fogalmát szűken is értelmezik, mert a „munkaerőpiac állapota” címszó alatt csak a szabad, nem kötött munkaerő helyzetét tárgyalják városban és falun. Ezért állapítják meg azt, hogy 1649, az oroszországi rőghőzkötés megvalósítása után a munkaerőpiacon csökkenés tapasztalható.

Volkov ismert adatok egymás mellé állításával azt bizonyítja, hogy a bérmunkások száma, ha viszonylag lassan is, de nőtt a XVII. század második negyedétől a XVIII. század végéig. (A XVII. század második negyedében néhány tízezer, 1720: 100 ezer, 1760: 220 ezer, a XVIII. század végén 420 ezer. A férfilakosság számához képest 1720 : 1,3%, 1760 : 2,1%, 1790 : 3%.) Oroszország sajátos helyzete miatt a munkaerőpiacot nemcsak a „személyükben szabad termelők” munkaerőkínálata határozza meg; a piacon a jobbjárfelzabadtásig jelen van a nem szabad munkaerő is. A munkaerőjét áruba bocsátók egy része a feudális úrhoz fűződő viszony szempontjából jobbjárf, járadékot fizet, telkével együtt vagy anélkül eladható, elzalogosítható vagy elajándékozható, de a piacon a munkaerő megvásárlójával szemben olyan szabad bérmunkás, aki munkaerőjét bocsátja áruba. Ilyen bérmunkát vállaló függő parasztok a XVII. századtól jelentkeznek az orosz társadalomban. Nem egy esetben maguk a földesurak is engedélyt adtak parasztjaiknak, hogy bérmunkát vállaljanak, mert így könnyebben teljesíthették földesúri szolgáltatásait is. A függő parasztok egy részének bérmunkavégzése idegen munkaadónknál az idénymunkások megjelenését eredményezte a munkaerőpiacon. A szezonmunka egyes iparágakban még a XIX. század nyolevanes-kilenevenes éveiben is jellemző volt.

Mindezt azért hangsúlyozza Volkov, mert a vitában az is felmerült, hogy azokban az üzemekben, ahol idénymunkát alkalmaznak, kisipari termelés folyik. Szerinte az üzemszervezet formáját nem lehet elölteni sem azon az alapon, hogy idénymunkát alkalmaz-e vagy sem a vállalkozó, sem azon, hogy egy eszközt milyen formában szolgál ki a munkások csoportja. (Pavlenko egyszerű kooperációnak tekinti a volgai hajósok munkáját, ahol a hajót egy kormányos, két uszálykormányos és a vontatók összehangolt munkája működteti.)

Volkov szerint egyes iparágakban (folyami hajózás, sólepárlás, halfeldolgozás, szeszfőzés) a XVII. század derekától nem kisüzemi termelésről, vagy egyszerű kooperációról, hanem manufaktúráról kell beszélni, s így az eredeti tőkefelhalmozás nemcsak a kapitalizmus kezdeteivel, hanem az ún. „manufaktúra-korszakkal” is egybeesik Oroszországban.

Végső konklúziói a következők. A feudalizmus széthullása Oroszországban ugyanazon az úton ment végbe, mint Európa más országaiban, de sajátos vonásokat is tartalmazott. Az örökös jobbágyság viszonyai között olyan helyzetben ment végbe, amikor lehetőség volt a feudális rend térbeli kiterjesztésére is. A feudális uralkodó osztály pedig aktívan részt vett a mezőgazdasági s részben az ipari termelés átszervezésében. Ez a részvétel más formákat öltött mint Angliában. A jövedelemnövelés fő eszköze a paraszt személyére és földjére vonatkozó teljes tulajdonjog kialakítása és a járadék korábbi rendszerének átalakítása volt. Megjelent már 1861 előtt is a termelőeszköztől megfosztott paraszt is (a földesúri gazdaságban foglalkoztatott meszjacsinyk és a városba engedett vagy küldött obrokos paraszt), a folyamat gyors kibontakozása azonban csak 1861 utánra jellemző.

Volkov vitacikke sok ponton még az orosz történelemben nem túlságosan járatos olvasó számára sem tűnik meggyőzőnek. A légfőbb hiányérzetet az okozza, hogy a szerző nem a társadalmi struktúra egészét vizsgálja, csak bizonyos elemek kiragadásával általánosít. Minden bizonnyal közelebb áll a történeti valósághoz azoknak a szovjet történészeknek a véleménye, akik az örökös jobbágyság rendszerében olyan társadalmi alakulatot látnak, amely előtte a tőkés átalakulás csíráit, s nem állítják párhuzamba a tőkessé váló angol földbirtokost az orosz bojárral. Ha Volkov alapelvével nem is tudunk egyetérteni, tanulmányának vannak megszívlelendő részei, mindenekelőtt a munkaerőpiacról, a függő parasztok bérmunka vállalásáról stb. írottak. Csak sajnálni lehet, hogy az itt jelentkező árnyalt vizsgálati módszert a szerző tanulmánya más részeiben nem alkalmazza.

(*Voproszi Isztorii* 1970. 10. sz. 100 — 115. l.)

O.

Lawrence Stone:

Írástudás és műveltség Angliában, 1640—1900

Az írástudás angliai elterjedését vizsgálja Lawrence Stone — tárgyi anyagát, vizsgálati módszereit tekintve egyaránt jelentős tanulmányában. A forradalomtól századunk fordulójáig tartó periódus kulturális fejlődésének egészéről igyekszik képet adni, de ezen belül a fő figyelmet annak a folyamatnak szenteli, melynek során az írástudás az angol társadalom valamennyi rétegében elterjedt.

A tanulmány három fejezetre tagolódik. Az első — „Az írástudás okai” címmel (69—98. l.) — a művelődésre ható különféle tényezőket veszi sorra és elemzi. Ez a rész, tekintettel a témakör meglehetősen elhanyagolt voltára, elsősorban elméleti alapvetés. Stone nem tekinti véglegesnek és tökéletesnek rendszerét, amelyben felvázolja a kultúra szerkezetére ható különféle tényezőket: sokkal inkább saját, konkrét kutatásai számára körvonalazza viszonyítási keretként. Hét tényezőt különít el, melyek valamilyen módon befolyásolják a műveltséget. A *társadalmi szerkezet* mintegy keretét képezi a kultúrának, de — figyelmeztet Stone — a kettő között kölcsönös, kétoldalú kapcsolat, interakció van. Igen fontos szerepe van azoknak a *foglalkozási lehetőségeknek*, melyeket a műveltség kínál, illetve hiánya esetén elérhetlenné tesz. Hosszabban foglalkozik a *vallás* szerepével. Sokakkal szemben nem a kereszténységet általában, hanem mindenekelőtt a protestantizmust tekinti a műveltségi színvonal emelkedésére ható legfontosabb vallási tényezőnek. Részletesen elemzi a puritanizmus jelentőségét az angol kultúra szemszögéből, és érinti a vallási harc kulturális szerepét is. Fontosnak tartja a műveltségnek a *társadalom ellenőrzésében és irányításában* játszott szerepét, és történetileg elemzi az írás és a kultúra helyét a társadalomszervezés, a politikai irányítás eszköztárában. Ötödik tényezőként a *demográfiai mozzanatokot*, a születési és halálozási arányok, a népességnöveke-

dés, a migráció és a családszerkezet kulturális befolyását veszi számba. Utolsó előtti helyen szerepel Stone-nál a *gazdasági tényező*, melyet elsősorban a XIX. század második felétől tart jelentősnek. A műveltségre ható tényezők között végezetül említi az állam szerepét, itt elsősorban az *állam tudatos művelődéspolitikájáról* szól.

A második fejezet „A műveltség bizonyítékai” címmel (98—126. l.) a szerző által feltárt és rendszerezett anyag alapján az írástudás elterjedésének történeti útját rajzolja meg. Kiinduló pontként az 1642-es adatokat vizsgálja. Következtetéseit a parlamentnek tett ünnepélyes hűségeskü eredeti aláírásaira alapozza, a névaláírást az elemi fokú írástudás bizonyítékának tekintve. Különböző megyék falusi templomainak egész sorában írták alá a parlamentnek beküldött okmányokat, és így Stone egyszerre szerezhet bizonyosságot az írástudás elterjedéséről Anglia különféle területein, megrajzolva ezzel a forradalom előestéjén álló ország műveltségi térképét. Megállapítása szerint átlagosan a férfiak 30%-a volt írástudó, legtöbben a déli városok lakói közül (60%), legkevesebben az északi és nyugati vidékeken (15—20%), London környékén mintegy 40%-ban. Ezt követően a szerző a fejlődés trendvonalait igyekszik kitapintani 1840-ig, amikor megkezdtek az adatokban gazdag „Általános születési, halálzási és házassági regiszter” rendszeres kiadását. Eddig az időpontig az adatok sajnos csak igen szűkösén, véletlenszerűen állanak a kutatók rendelkezésére. E 200 esztendőszakban a legtöbb segítséget a házassági anyakönyvek adják, melyekben 1754-től Lord Hardwicke rendelete alapján mindkét félnek alá kellett írnia a nevét. Stone azonban már az 1642—1754 közötti korszakból is talált használható anyakönyveket. Hosszan taglalva a források kezelésével kapcsolatos számtalan problémát, Stone rátér a műveltségi színvonal társadalmi kategóriánkénti részletes elemzésére. Véleménye szerint a társadalmi hierarchia csúcán álló rétegek, a földbirtokosság, a papság, a *professional* réteg szinte 100%-ban írástudó volt. A paraszti rétegek (husbandmen, yeomen, farmers), valamint a kézművesek és kereskedők rétegeinek műveltségi szintje 1675 körül egyenletesen fejlődött, ekkorra elérve a mintegy 70—80%-os írástudást. A „tanulatlan munkások” és „szolgák” kategóriájában a szintemelkedés ugyancsak nyomon követhető, de az 1675 körülre elért színvonal nem haladta meg a 35—40%-ot. Mindhárom nagyobb kategóriában hirtelen megtorpanás következik be 1675 után, és szinte alig mutatható ki fejlődés a következő száz évben. Csak a XIX. század elejétől tapasztalhatunk újra szintemelkedést a társadalom valamennyi csoportjában. Ennek okait vizsgálva Stone külön is foglalkozik a század első két évtizedének kulturális fejlődésével Oxford grófságban.

A statisztikai adatokat összegezve Stone megállapítja, hogy míg 1642 körül a férfilakosság egyharmada volt írástudó, az arány kétszáz év alatt kétharmadra javult. Ez azonban még mindig azt jelentette, hogy jó 30%-a a felnőtt férfiaknak még a korai viktoriánus korszakban is analfabéta volt, és a leírhatatlan nyomorúság mellett éppen ez a mozzanat határozta meg a társadalom alsó harmadának helyzetét. A népoktatás rendszerének kiépülése azonban — több más tényezővel együtt — alig fél évszázad alatt felszámolja az írástudatlanságot Angliában.

Stone felhívja a figyelmet a műveltségi szintkülönbségek földrajzi sajátosságaira: a várakozásokkal ellentétben 1840 körül már az északi területek vezetnek. Ez többek között a hagyományosan magas színvonalú skót kulturális élet kisugárzásának is köszönhető, de szerepet játszott a kedvező helyzet kialakulásában az is, hogy itt nem volt szükség a délihez hasonló arányban gyermekmunkára. A Londontól északra és keletre fekvő területek alacsony műveltségi szintjének okaival kapcsolatban a szerző csak találgat: a pontos és megbízható válasz megfogalmazásához további kutatásokra van szükség. Az adatok azt mutatják, hogy a XIX. század elején a vidék műveltségi színvonala a városé felett állott, ami — a szerző megállapítása szerint — új érv az angol életszínvonal történeti alakulásáról folyó vitában.

Összegzésképpen a szerző megállapítja: az analfabétizmus elleni küzdelem Angliában három, jól elkülöníthető szakaszban ment végbe. Az 1675-ig tartó, meglehetősen aktív szakaszt évszázados stagnálás, majd — a XIX. században — nagyon aktív periódus követte. Az egész folyamat a nyomtatás elterjedése után, mintegy 400 év alatt ment végbe; a szociális piramis csúcsától lefelé haladó irányban. A két aktív szakasz idején párhuzamosan jelentékeny demográfiai növekedés is megfigyelhető volt.

A tanulmány harmadik fejezete a komparatiztika eszközeivel nemzetközi keretbe állítja az angol kulturális fejlődésről kirajzolódó képet (126—136. l.). Az angliai helyzetet az ország két szomszédjával, Skóciával és Franciaországgal hasonlítja össze. A szerző szerint Skócia műveltség tekintetében messze megelőzte Angliát; Stone egyenesen „drámai különbségről” beszél. Franciaország fejlődése nagyjából hasonló vonásokat mutat az angliaival, de a korai XVIII. századig elmaradt Anglia mögött. Stone leszögezi, hogy Anglia a XIX. század elején nemcsak Skóciával szemben volt hátrányban: Poroszország, Svájc, Hollandia és az Osztrák Birodalom egyes területei is fejlettebbek voltak kulturális színvonalukat tekintve. Lényegében egyedül Franciaországgal szemben dicsekedhetett az ország előnnyel. Stone röviden jelzi a kultúra magasabb szintjein, az iskola-rendszer, az egyetemi képzés és az ún. klasszikus műveltség vonatkozásában kimutatható különbségeket Anglia és a szomszédos országok között, és végső konklúziója az, hogy Skócia — különösen a XVIII. században — megelőzte valamennyi európai országot. Magyarazatként a szerző többek között a skót egyetemek „nyitottságát” említi, vagyis azt a tényt, hogy a skóciai egyetemekre a tehetségeket származásukra való tekintet nélkül is beengedték.

A zárófejezet (136—139. l.) néhány következtetést foglal össze és kijelöli a kutatás aktuális feladatait ezen a területen. Stone szerint tanulmánya elsősorban mennyiségi vizsgálatokra épül, ezért a továbbiakban minőségi kutatásokra is fokozott szükség van.

(*Past & Present*. 1969. 42. sz. 69—139. l.)

F.

Ingrid Mittenzwei:

A felvilágosult abszolútizmus problémájáról

A polgári történetírás a „felvilágosult abszolútizmus” fogalmát néhány kétes nagyságú történeti személy, elsősorban II. Frigyes dicsőítésére használta fel; a marxista történetírás viszont egy társadalmi jelenség, elsősorban az egyik társadalmi alakulatból a másikba való átmenet tisztázása eszközének tekinti.

A „felvilágosult abszolútizmus” egykorú XVIII. századbeli, tehát nem utólagos elnevezés. Történelmi értelmezése mindmáig viták tárgya. Volt olyan felfogás, amely a fogalom lényegét a kevesebb szabadságot nyújtó államtól a több szabadságot nyújtó állam felé való fejlődésben, vagyis egy közbülső állapotban vélte megragadhatónak. A felvilágosult abszolútizmus így általános történelmi kategóriává vált, melynek érvényességi köre Marcus Aureliustól egészen III. Napóleonig, sőt az első világháború utáni egyes uralkodókig terjedt. Ezzel szemben Fritz Hartung és mások a fogalmat egyértelműen a XVIII. századhoz kötötték, és lényegét az abszolútizmusnak a természetjogi-felvilágosult állambölcselet elvei szerinti átformálódásában látták. Az egész vitában furcsa módon fel sem vetődött az a kérdés, hogy milyen tényezők tették szükségessé ezt az átformálódást. Ezt a kérdésfeltevést a marxista kutatás vitte be a vitába.

A felvilágosult abszolútizmus definíciójának kiindulópontja csupán az a letagadhatatlan tény lehet, hogy a felvilágosult abszolútizmus is — abszolútizmus. Mióta a

szovjet történettudomány intenzíven foglalkozik az orosz abszolútizmus problémájával, a marxizmus—leninizmus orosz viszonyokra való alkalmazásának kérdésével, A. N. Csisztozvonov nyomán az abszolútizmusnak két válfaját szokás megkülönböztetni. Az egyik, a fejlett országok abszolútizmusa a kapitalista áruterelés és a burzsoázia gazdasági megerősödésének, a nemességgel való politikai rivalizálásának talaján, tehát belső feltételekből jött létre. A másik, az elmaradott országok abszolútizmusa belső előfeltételek híján külső ösztönzésre szorult. Ez utóbbi országok közé tartozik nemcsak Oroszország, hanem Poroszország és Ausztria is.

Ezt az abszolútizmus-felfogást Wolfgang Küttler fejlesztette tovább. Ő az abszolútizmust egyetemes történeti jelenségnek fogja fel, és kialakulásában a kapitalizmus elemeinek, a kapitalizmus és a burzsoázia világméretű előretörésének tulajdonít döntő szerepet. Ha Küttler nézetét továbbfejlesztjük, és Marx nézeteihez közelítjük, akkor az abszolútizmust a kapitalista szempontból gyöngén fejlett országokban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet szülöttének tekinthetjük, amelynek célja a kapitalista és feudális rend együttélésének viszonyai között az elavult uralmi rendszer átstrukturálása és alkalmazása az európai méreteken ható vagy fejlődő törvényszerűségekhez.

Az abszolútizmus ilyenén felfogásával a felvilágosult abszolútizmus problémája is könnyen megoldhatóvá válik. A felvilágosult abszolútizmus nem más, mint a már abszolútista hatalmi apparátus új kísérlete arra, hogy magát a felvilágosodás feltüntével a fejlődő burzsoázia és a feudális abszolútizmus közt kieleződő ellentét idején megreformálja, az uralkodó osztály hatalmának további fenntartása érdekében. Ennek az alkalmazkodásnak foka és formái rendkívül változatosak lehetnek. Az egész folyamat kísértetiesen hasonlít ahhoz, ahogy napjaink monopolburzsoáziája igyekszik alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz ilyen vagy olyan formában.

Gerhard Schilfert a felvilágosult abszolútizmussal kapcsolatban azt a fontos megjegyzést tette, hogy csupán a viszonylag elmaradott országokban fejlődött ki, tehát nem Angliában vagy Hollandiában, de még csak nem is Franciaországban, hanem néhány német részállamban, elsősorban Poroszországban és Ausztriában, továbbá Oroszországban. Ami közelebről ez utóbbi német részállamok fejlődését illeti, ezek gazdaságilag Franciaországhoz képest is nyilvánvalóan elmaradottak voltak. Ennek folytán az új polgári osztály kialakulása sem volt olyan messzire előrehaladott állapotban, mint Franciaországban. Ehhez járult még a német polgárság különleges gyöngesége, amelyet Marx a „nyomorék fejlődési folyamat” fogalmával jellemezett. Emellett maga az abszolútizmus is később fejlődött ki a német részállamokban, mint Franciaországban. Ámbár a részállami abszolútizmus Németországban kezdettől fogva nemzetellenes irányban hatott, és éppen ezért itt — a franciával ellentétben — aligha lehet haladó és reakciós szakaszt megkülönböztetni, azért a részállami abszolútizmus tevékenységi lehetőségei a későbbi keletkezés és a gyöngébb kapitalista fejlődés miatt belsőleg még nem merültek ki. A polgárság és az abszolútizmus viszonya, habár érdekegyezésről már nem lehetett szó, mégsem éleződött ki annyira, mint Franciaországban. Mindamellet a korai felvilágosodás eszméi a német polgárságra is öntudatosítólag hatottak. Az osztályharcnak ez a két jelensége, habár még nem ingatta meg az abszolútizmus uralmát Németországban, nem maradt hatás nélkül magára a társadalomra sem. Ez a sajátos helyzet, amelynek egyfelől a polgárság első gazdaságpolitikai és ideológiai megmozdulásai, másfelől az abszolútizmus még meglevő belső fejlődési lehetőségei a jellemzői, előkészítette a talajt a megerősödő francia polgárság hatása előtt, amely egyébként nem csupán a német polgárságra, hanem az uralkodó osztály egyes rétegeire is kiterjedt. Utóbbinak példája II. Frigyes „felvilágosult abszolútizmusa”, amely ideológiailag utat engedett a forradalmi tartalmától megfosztott és saját uralkodói érdeke szerint átértelmezett felvilágosodásnak, gyakorlatilag azonban a felvilágosodás elveinek alkalmazását leszűkítette a belpolitika

bizonyos területeire, mindenekelőtt az igazságszolgáltatásra és a tudománypolitikára. E szűk körben is csupán kormányzatának első szakaszában, a hétéves háború befejezéséig érvényesültek a felvilágosodás eszméi. Uralkodásának ezt követő második szakaszában nyíltan szembekerült mindennemű polgári törekvéssel. Ez mutatja az egész alkalmazkodási manőver korlátozott lehetőségeit és időtartamát.

*

A felvilágosult abszolutizmus témájához kapcsolódik a berlini Német Tudományos Akadémia Központi Történeti Intézetének Poroszország Története Munkacsoportja által a német részállami abszolutizmusról 1970. május 4-én rendezett kollokvium. A vita alapjául H. Lehmann és I. Mittenzwei tézisei szolgáltak. A tézisek szerzői — a kérdés marxista, különösen orosz irodalmának áttekintése után — a probléma lényegét abban jelölték meg, hogy a továbbfejlődő árutermelés és a manufaktúra-kapitalizmus kialakulása Nyugat-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején az egyes európai országok feudális uralkodó osztályait is a nemzetközi piaci feltételekhez való más és más jellegű alkalmazkodásra készítette; ez viszont fokozta a kizsákmányolást és ennek következtében a paraszti osztályharcot. Az árutermelés további fejlődése és a kapitalista termelési viszonyok csíráinak létrejötte az egyes országokban változást idézett elő az osztályszerkezetben. A nemesség és a polgárság közti erőviszonyok eltolódtak. Ez a két jelenség, vagyis a kiéleződő osztályharc és a polgárság — nemesség közti erőviszonyok megváltozása teremtette meg a speciális feltételeket az abszolutizmus létrejöttéhez.

A német részállami abszolutizmust elsősorban az a nagy szerep jellemzi, amelyet a bürokrácia a társadalmi életben betölt, továbbá a kapitalista termelésre áttérő polgárság jelentős részének ragaszkodása a részállamhoz és — Franciaországhoz képest — a nemességnek nagyobb társadalmi súlya.

A tézisek kiegészítéseként H. Lehmann az új abszolutizmus-fogalomnak a nyugati ideológiában betöltött szerepét vizsgálta. A hagyományos, a porosz államra irányult s azzal együtt kompromittálódott abszolutizmus-fogalom helyére egy rendi-föderalisztikus lépett, amely kifejezetten a kései feudális társadalom haladás- és forradalomellenes erőit állítja előtérbe, és az ő szerepüket idealizálja.

Az I. Mittenzwei által vezetett vitában három fő kérdés merült föl: 1. az európai abszolutizmus fejlődési változatai; 2. a német részállami abszolutizmus kihatásai a társadalmi élet különböző területeire és 3. a korai német abszolutizmus kérdése.

Ami az első vita-témát illeti, a résztvevők P. Hoffmann érvelésére arra az álláspontra jutottak, hogy a német részállami abszolutizmust nem lehet külön fejlődési típusnak tekinteni, hanem a szovjet Csisztozovnov által jellemzett második fő típusba kell besorolni.

A második vita-témánál Lösche rámutatott arra, hogy a német részállami abszolutizmus társadalmi hatásának vizsgálatánál nem a nemzetre, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásból kell kiindulni. Fölmerült a szélesebb nyugat- és kelet-európai, sőt németországi összehasonlítás szükségessége is. H. H. Müller fontos értékelési problémát vetett fel. Szerinte az abszolutizmust mint törvényszerű jelenséget nem lehet kizárólag negatív módon megítélni, hanem el kell ismerni bizonyos pozitív vonásait is. A vitavezető Mittenzwei erre megjegyezte, hogy a törvényszerűségek eltorzult formában is érvényesülhetnek; ez a német abszolutizmusra is vonatkozik. A német abszolutizmusnál világosan elkülönülő haladó és reakciós szakaszokról ugyan nem lehet beszélni, mert kezdettől fogva a reakciós vonások túlsúlya jellemzi. Ez azonban nem zárja ki, hogy fennállásának hosszú időszaka alatt haladó részeredményeket is hozhatott. A vita a továbbiakban a részállami abszolutizmus merkantilista gazdaságpolitikájának ellent-

mondásaival foglalkozott. A merkantilista gazdaságpolitika itt is elősegíthette bizonyos mértékig az eredeti tőkefelhalmozást, városfejlődést (Berlin és néhány kisebb brandenburgi város fejlődése a XVIII. században), sőt a részállam gazdasági fejlődését is; egész Németország gazdasági és politikai fejlődését azonban kétségkívül hátráltatta.

A harmadik vita-téma, a korai német abszolútizmus vizsgálatában A. Laube arra az álláspontra jutott, hogy ennek csirái már a XV. század végén kimutathatók. Szászországban ez a fejlődés 1500 körül már igen előrehaladt. A korai abszolútizmus itt a korai polgári forradalom leverését követő refeudalizációs folyamat ellenére megőrzött bizonyos haladó vonásokat egészen a harmincéves háborúig.

(*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1970. 9. sz. 1162—1172. l., 12. sz. 1616—1618. l.)
B. B.

M. M. Gromiko:

A XVIII. századi szibériai kereskedők szociálpszichológiájának jellemzéséhez

A gazdasági-társadalmi viszonyok és a társadalmi tudat általános kapcsolatát a történelmi materializmus törvényszerűségei tükrözik. A társadalmi tudat, s ezen belül a társadalom-pszichológia, mint a történelmi fejlődés egyik mozgató tényezője, sem belső fejlődés-struktúrájában, sem konkrét történetiségében nem eléggé kimunkált területe a történettudománynak. Az alább ismertetendő cikk egyike azoknak a kísérleteknek, amelyek a történettudomány által eddig ritkán érintett szféra vizsgálatával a történelmi folyamat objektívebb feltárását célozzák.

A cikk bevezetője a társadalmi tudat két szintjének — az elméleti és a köznapi tudatnak — az elkülönítésével foglalkozik. Megállapítja a szerző, hogy a szovjet társadalomtudósok élénken vitatják az ideológia és a társadalom-pszichológia bonyolult összefüggéseit. A konkrét történelmi kutatás szempontjából Gromiko a két szint, a két szféra elhatárolásának fontosságát hangsúlyozza. Az általános jellemzők szembeállítását követően megemlíti azokat a speciális forrásokat (bíróági iratok, naplók, memoárok), amelyek a hétköznapi tudat feltárását elősegítik. Olyan kérdések megválaszolását itéli fontosnak, mint pl. a köznapi tudat beépülése, tükröződése a társadalom szellemi életében; a köznapi tudat kialakulási folyamata, összetevői; az ideológia és a köznapi tudat kölcsönhatása stb.

Rátérve a téma konkrét tárgyalására, előrebocsátja, hogy a társadalmi fejlődés késő-feudális — előkapitalista szakaszában a kereskedő réteg társadalmi tudatának a vizsgálata különös figyelmet érdemel. A szibériai kereskedőket az orosz kereskedő réteg egyik lokális csoportjaként kezeli és felső rétegűeknek, mint a korszak legdinamikusabb társadalmi elemének a tudatát, magatartásának, viselkedésének normáit, motiválóit igyekszik feltárni. Szerinte ezek az összetevők érzékeltetik a vizsgált csoport társadalom-pszichológiáját.

Először a társadalom-pszichológia egyik lényeges elemének, az erkölcsi tartásnak, erkölcsi normának a problematikáját elemzi. A szerző véleménye szerint erkölcsi-ségük alapvető tevékenységük, a kereskedés során tárult fel. Mint megállapítja, a szibériai kereskedők felső rétegénél a formálisan vallott erkölcsi normák és a tényleges etikai gyakorlat között ellentmondás feszült, amelynek alapja a kereskedőnek a termelés társadalmi rendjében elfoglalt sajátos helye. (A sajátosságot az üzleti presztizs és a minél magasabb haszonra való törekvés szüli.) A továbbiakban a szibériai kereskedés néhány sajátosságát említi, amelyek befolyásolták az etikai szférát. Az egyik ilyen a piaci viszonyok éretlensége, a másik a szibériai távolságok. Ez utóbbi ad részben magya-

rázatot arra, hogy a kereskedelmi ügyletek során a dologi és személyi viszonyulások összebonyolódtak, annál is inkább, mert eladókon és vevőkön kívül intézők, bizalmi emberek, közvetítők, üzlet- és tulajdonos-társak kapcsolódtak be. A piaci viszonyok éretlensége azt jelentette, hogy a kereskedő réteg még kialakulóban volt, s így tudatát a forrásul szolgáló társadalmi csoportok tudati elemei alkották, ami azt eklektikussá tette.

A cikk tanúsága szerint a XVIII. század második felében csaknem mindegyik vagyonosabb szibériai kereskedő konfliktusba került vagy üzlettársaival, vagy az állami hivatalokkal. Az összeütközések okait és hogyanját a korabeli bírósági iratok alapján lehet rekonstruálni. Gyakori volt, hogy állami hivatalnokok a beszedett terményadó egy részét adták tovább eladásra törvénytelenül. Ugyancsak gyakran előfordult a fizetési kötelezettség nem teljesítése stb. A szerző az üzleti ügyek, kapcsolatok tisztátalan voltából néhány következtetést von le. Először is azt, hogy az objektív gazdasági-társadalmi viszonyok mellett a csalások és a bizalmatlanság légköre is gátolta a kereskedelem fejlődését. Másrészt viszont az említett légkör szükségessé tette, hogy a megállapodások, váltók szövege jogi formulák révén elegendő biztosítékot jelentsen. Ennek eredményeként azonban a jogi, pénzügyi, áruismereti szakértelem fontossága megnőtt, ami intézők és egyéb szakemberek alkalmazását követelte meg.

A „szakmai”-erkölesi arculat jellemzése után társadalmi (csoport)-tudatuk jellemzőit igyekszik megrajzolni a szerző. Ellentmondásos képet kap vizsgálódásai eredményeként. Idéz ugyanis eseteket, amelyek e társadalmi réteg öntudatára, összetartozás-tudatára utalnak, de vannak olyan példái is, amelyek szerint a konkurrenca harc érdekei még családi (testvéri!) kapcsolatokat is háttérbe szorítottak. Miután a vagyonos kereskedőréteg és a feudális uralkodó osztály, valamint a feudális jellegű függésben levők viszonyát, kapcsolatát is érinti, a szerző összefoglalásként kísérletet tesz a kereskedők társadalmi tudatát alkotó komponensek elkülönítésére.

Következtetése szerint a XVIII. század második felében a szibériai vagyonos kereskedőréteg társadalom-pszichológiáját jelentősen befolyásolták a középkori városi polgárságra jellemző tradíciók. Természetesen az oroszországi, szibériai körülmények figyelembe vétele igen fontos. Például gyengébb ennél a társadalmi rétegnél az egyesületi, testületi szellem. (A középkori nyugat-európai polgárokhoz viszonyítva!) Ezt bizonyos fokig a céhrendszer hiánya, ill. sajátos fejlődése magyarázza.

A középkori városi polgárok tradíciói mellett természetesen kimutatható az adott társadalom uralkodó osztályának, a feudális nemességnek a hatása. Nemcsak abban jelentkezett ez, hogy a kereskedők felső rétege is rendelkezett jobbágyi, sőt rabszolga helyzetű emberekkel (ezek adás-vételével a hűbérurakhoz hasonlóan foglalkoztak), de a nemesi cím elnyerésére irányuló törekvésekre is voltak példák. A szibériai kereskedők tudatának ezt a visszahúzó elemét — igaz csak szórványokban — a kifejezetten burzsoá tudati elemek ellensúlyozták. Tendenciaként érzékelhető a polgári felvilágosultság, de a polgári tudat jeleként értékelhetjük az egyházhoz való viszonyuknak bizonyos „reformációs” elemeit is.

(*Isztorija SzSzsZR 1971. 3. sz. 58—71. l.*)

M.

Alison Patrick:

A francia nemzeti Konvent politikai csoportjai 1792—93-ban

Alison Patrick rendkívül lényeges kérdést dolgoz fel igen alapos munkával, korszerű eszközökkel összeállított tanulmányában. Megkérdőjelezve néhány általánosan elfogadott tételt, azt kutatja, vajon mi is volt a tényleges szerepe és súlya a francia

Konvent nagy pártjainak, a girondistáknak és a Hegypártnak, illetve hogyan is értékelhető a Sikság (Mocsár) szerepe a francia forradalom kritikus időszakában. Eddig is ismert, de ezúttal új szempontok alapján elemzett, gazdag forrásanyag segítségével a szerző kísérletet tesz arra, hogy a Konvent 749 képviselőjét tényleges politikai állásfoglalásuk alapján csoportosítsa. Először azt kívánja megállapítani, hogy milyen csoportokra oszlott a Konvent 1793 júniusa után, de csak „tétélezi” e csoportokat, hogy azután a második részben megvizsgálja, hogy e csoportosulásoknak volt-e — korábban is kimutatható — tényleges realitása, és nem egyéni reakciók mechanikus összegződése volt-e csupán.

Az első fejezet az egyes képviselők politikai attitűdjeinek és mindenekelőtt tényleges szavazatainak gondos számbavételével kimutatja, hogy a június után valóban működő 730 képviselő közül 178 tartozott a Gironde-hoz, 302 a Hegypárthoz, és 250-en alkották a középen elhelyezkedő Sikságot (összefoglaló táblázat: 441. l.). A Gironde-ról Patrick megállapítja, hogy e csoportot egyfajta negatív kötelék, az oppozíció tartotta össze. A Sikságnak az eddigieknél differenciáltabb elemzése révén kimutatja, hogy e viszonylag igen számottevő tömbnél nem egyszerűen „állást-nem-foglalásról” volt szó. Gondolatmenete szerint amennyiben e három csoport nem csupán véletlenszerűen tartozott össze, akkor tagjaik eltérő állásfoglalását már az 1793 júniusát megelőző nagy krízisek idején is nyomon lehet követni. A második részben megvizsgálja és számszerűen összegzi, hogyan foglaltak állást a posztulált csoportosulások a király ügyében, a Marat elleni per idején és a 12-es Bizottság újrafelállításának kérdésében. A szerző megállapítja, hogy a Konvent egész történetében a király pöre volt az egyetlen esemény, amikor minden küldött véleményt nyilvánított egy nagy jelentőségű politikai kérdésben. Az igen és nem szavazatok százalékos megoszlása az egyes csoportok között azt mutatja, hogy a Gironde 71,9%-ban a király mellett, a Hegypárt 94,8%-ban ellene szavazott, a Sikság pedig ugyancsak a király mellett foglalt állást, 70,8%-os arányban. Patrick elemzi a szavazásnál előtűnő százalékos különbségek alapján elkülöníthető kisebb csoportosulások állásfoglalásának rugóit is. Megállapítja továbbá, hogy a királyellenesek zöme (80%) a Hegypárthoz tartozott, és mindössze 73 királyellenes képviselő volt csak a párton kívül. A számok elemzése nyomán a szerző ahhoz a következtetéshez jut, hogy a Hegypárt sokkal nagyobb erőt képviselt, mint ahogyan azt sokan gondolják: a 730 küldöttnek több mint 41%-át, szemben a girondisták és a Sikság *à l'écart* csoportjából kikerülő ellenzék ugyancsak mintegy 41%-ával, illetve a határozatlan 18%-os közepreteggel. A Hegypárt egy része egyöntetű véleménye révén nagyobb súlyt képviselt, mint ahogyan azt a számok kifejezik. Miért mondják mégis újra meg újra, teszi fel a kérdést Patrick, hogy a Hegypárt csupán elenyésző kisebbség volt, amely igyekezett úrrá lenni a Konvent vele szembe forduló zöme felett? A választ a per vitáiban több helyen is fellelhetjük. A Gironde a figyelmet ismételten a szélsőbal viszonylag igen kicsiny csoportjára irányította, azt hangoztatva, hogy mindenki, aki radikális lépéseket sürget, ehhez a csoporthoz tartozik. Evvel elérte, hogy az a látszat keletkezett, mintha a Konvent egésze a Gironde oldalán állt volna, szemben a szélsőballal, amely nyíltan támogatta Párizst. Vajon azonban tényleg Párizs-ellenes volt-e a Konvent túlnyomó többsége? Ha igen, érvel a szerző, akkor a közös Párizs-ellenesség csökkentette volna a rést a királyellenesek és a királypártiak között, és a Hegypárt szétesett volna.

A kérdés eldöntése érdekében a tanulmány szerzője megvizsgálja a Marat-per és a 12-es Bizottság kérdésében tartott szavazás eredményeit. A szavazatok megoszlásáról összeállított táblázat (458. l.) elemzése alapján Patrick kimutatja, hogy a Konvent egésze nem állt a Marat-ellenes támadás mögött. Nem az történt, hogy a Konvent elfordult a *Montagnard* politikától: sokkal inkább az, hogy a jobboldal nagyobb számban képviseltette magát, mint a bal, és így kezében tartotta az események irányítását. Patrick alaposan elemzi az ülésről távolmaradó képviselők hiányzásának körülményeit, és felhívja a

figyelmet e kérdés perdöntő fontosságára. A távolmaradások okainak elemzése segít a politikai döntéshozások sok homályos pontjának megértésében, és tisztázza a Síkság magatartásának rugóit is. Patrick külön táblázatot közöl a távolmaradó képviselőről is (462. l.). A 12-es Bizottság ügyében tartott szavazás nagyjából ugyanazt a megoszlást tükrözi, mint azt az előzőeknél láttuk. A kép változatlan: nem volt túl nagy a lelkesedés a girondista politikáért. Patrick összegzésül megállapítja: „a Konvent girondista »kontrollja«, ha létezett egyáltalában, mesterséges volt, és nem a Hegypárt opponenseinek erején nyugodott, hanem a *Montagnard* erőeknek a Köztársaság érdekében történő megbontásán” (464. l.). Június 2. után a 730 küldött közül 433 támogatta a Hegypártot, azaz a képviselők 60%-a. Ez azonban nem bizonyíték arra, hogy a Gironde korábban hasonló mértékű támogatásra talált volna. Úgy tűnik tehát, hogy a Gironde uralkodó szerepéről hangoztatott tételek korántsem verifikálhatók a tényleges politikai döntéshozások adataival.

Patrick tanulmánya rendkívül figyelemre méltó kísérlet egy eldöntöttnek látszó kérdés kritikai újraértékelésére. Biztos kézzel kezelt, nagy forrásanyag és korszerű módszerek segítségével közelít tárgyához, és világos, meggyőző választ kínál a feltett kérdésekre. Munkájának eredményei a francia forradalom nem egy fontos kérdésének újbóli vizsgálatára ösztönözhetik a korszak kutatóit.

(*The Journal of Modern History*. 1969. 4. sz. 421—474. l.)

F.

Zdeněk Šolle:

Az újkori cseh politikai program értelméről

Minden nemzet fejlődésében az alapvető gazdasági és szociális tényezőkön kívül nagy szerepe van a nemzeti ideáloknak is, s a szerző véleménye szerint épp ezek az ideálok voltak azok, amelyek a cseh nemzetet — a létevel kapcsolatos kételyek a XIX. század elején még teljesen jogosak voltak — néhány évtized leforgása alatt a szuverén nemzetek sorába emelték. A cikk középpontjában a cseh nemzeti politika programmegnyilvánulásai (a XIX. század közepétől a XX. század első harmadáig), illetve a cseh nemzeti politikai program két megteremtőjének, a cseh nemzeti program két legpregnánsabb képviselőjének — F. Palackýnak és T. G. Masaryknak — a politikai programja áll.

A történész Palacký nagysága és jelentősége elválaszthatatlan a politikus Palacký nagyságától és jelentőségétől, vagyis a modern cseh történetírás megalapozója egyben a modern cseh nemzeti politikai program megalapozója is. Az újkori cseh nemzet első politikai vezére és szószólója a régi Csehországot — politikusi és történész mivoltában egyaránt — az új Európa színpadára állította, a Palacký által a XIX. század közepén képviselt cseh politika nagyságát a szerző abban látja, hogy az valamennyi európai, ill. közép-európai nemzet érdekét képviselte, mivel Palacký saját nemzete érdekeinek legjobb biztosítását az európai nemzetek harmonikus egységének a megteremtésében látta. Palacký a cseh politikai élet homlokterébe az 1848—49-es forradalmak időszakában került, s ennek nyitányát az 1848. április 11-én megírt ún. frankfurti levele jelentette. Saját politikai nézeteinek felvázolásán kívül ebben a levélben nyújtotta a cseh nemzeti politikai program első és teljes kifejtését. Palacký nemzeti politikai programja a természet-jog elvén nyugszik, hiszen Rousseau, Herder és Kant felvilágosult filozófiájának a híve. Elveti a nacionalizmust, de védelmébe veszi a nemzeti léthez való jogot. A Duna-menti soknemzetiségű osztrák állam, véleménye szerint, ideális védelmet jelent a közép- és kelet-európai kis nemzetek számára. Épp ezért síkra szállt Ausztria fennmaradása mellett, de sürgette a korabeli demokratikus elvek talaján végrehajtott reformok életbelépte-

tését, mégpedig az egyenlőség és a polgári szabadság biztosításának talaján. Követeli Ausztriának egyenlő jogú államok szövetségévé való átalakulását, majd ez a demokratikus, nemzeti szempontból igazságos Ausztria szuverén egyenjogú partnerként csatlakozhatna az egységes, önálló és demokratikus Németországhoz is. Palacký frankfurti levele szenzációvá, a cseh politika újra az európai politika sajátos alkotó elemévé vált. Nem Palacký tehet róla, hogy a hatalmi pozíciójában erősen meggyengült osztrák állam és bécsi udvar a nemzeti forradalmi mozgalmakkal szemben ellenforradalmi jelszavakként használta fel a cseh politikai programban felvázolt humanus elveket. A frankfurti levélben kifejtett politikai program az első világháború előtti cseh nemzeti program alapkövévé vált.

Palacký a nemzet legfőbb ismervének nem a nyelvet és a törzsi együvértartozást, hanem a műveltséget tekinti, mert a műveltséget a sikeres nemzeti fejlődés szükségszerű előfeltételének tartja. (Ez a műveiben állandóan előbukkanó „eszmék iránti határtalan lelkesedés” igényének követelése.) A hazafiság szempontjából is a nyelvnél és a törzsi hovartartozásnál fontosabbnak tartja a személyiség jellemét és meggyőződését. Palacký meg volt győződve arról, hogy a csehek kétnyelvű nemzetek sorában foglalnak helyet. A cseh anyanyelvű állampolgárokon kívül ugyanolyan jó cseh hazafiaknak tekintette a Csehországban élő német anyanyelvű „böhmischeket” is. Pl. a Frankfurtba írott levelében Palacký „szláv származású cseh”-nek nevezte magát, sőt Palackýt ott találjuk az ausztroszlavizmus politikájának megalkotói sorában is, s így az 1848-ban összehívott szláv kongresszuson kifejtett szláv gondolata a fentebb vázolt nemzetfogalmának sem mond ellent.

Bár a múlt század 60-as éveitől a cseh politikában a történelmi jog elve érvényesült, Palacký 1865-ben megjelent írásában „Idea státu rakouského” (Az osztrák állam eszméje) ismét a természetjog elvéből indul ki, s itt a nemzetek egyenjogúságának elméleti feltételeit elemzi. Palacký szerint a modern értelemben vett nemzet a modern újkori politika fő mozgató rugója, s a történelmi jog csakis a modern nemzettel való szoros kapcsolata révén kaphat igazi értelmet, mégpedig ha a történelmi jog a modern nemzet politikai erőfeszítésekként jut kifejezésre. A mindennapi politikai gyakorlatban természetesen ez a modern elvi álláspont Palackýnál sem mindig — s még kevésbé az ó-cseheknél — érvényesült. A programban megnyilvánuló konzervatív vonásokat és következtetlenségeket ebben az időben legkifejezőbbben az ifjú-csehek bírálják, akik ugyancsak a természetjog elve mellett foglalnak állást, de náluk — a szociál-darwinizmus hatása következtében — az erősebb joga érvényesül.

A XIX. század vége már a modern rendi és politikai pártok, a nemzeti és szociális mozgalmak kora. Válságba jutottak a régi politikai értékek, de válságba jutott a régi politikai képviselő is. 1886-ban a Masaryk által szerkesztett „Čas” (Az idő) c. politikai lapban megjelenik az új cseh politikai értelmiség (az egyetemen összpontosul, s 1882-től Masaryk is professzor itt) képviselőjének, H. G. Schauernak a cikke (írója a realizmus gondolatának a hirdetője), amelyben elavultnak mondja Palacký kiegyezésre ösztönző programját.

T. G. Masaryk, akit ellenfelei a „nemzeti öngyilkosság filozófusának” tituláltak (az 1881-ben német nyelven megjelent „Öngyilkosság a modern felvilágosodás társadalmi tömegjelensége” cikke alapján, amelyben a korabeli társadalom válságának a problémájával foglalkozik, s benne fogalmazza meg saját erőfeszítésének értelmét és célját: a válság leküzdése s egy új stabil és harmonikus társadalmi rend megteremtése) minden tekintetben — legalább is eleinte — Palacký politikai koncepciójához ragaszkodik. Kora fő politikai mozgató erejének a nemzetiséget és nem a történelmi jogot tekinti. S mivel az ő korában is a cseh politika alapkövé a csehek német polgártársaikhoz való viszonyának a kérdése volt, 1896-ban megfogalmazta a tartós cseh—német megegyezés létrejöttének

gazdasági, szociális és politikai feltételeit, ill. vázolta a megegyezés várható következményeit. Ebben a tekintetben is a cseh humánus program talaján állott, az érvényben levő alkotmány módosítása nélkül azonban megvalósíthatatlannak tartotta a tartós cseh—német megállapodás érvényre juttatását. Masaryk a cseh, ill. a cseh—német kérdést inkább szociális kérdésként kezelte, a nyelvi és az államjogi viták megszüntetésének nála a szociális haladás ügyét kellett szolgálnia.

Masaryk cseh politikai programjának három változata van. Az első — az ún. osztrák változat — a múlt század 90-es éveiben alakult ki, s Palacký politikai koncepciójából — természetesen a megváltozott körülményeknek megfelelően — indul ki, vagyis ebben a politikai programváltozatban a cseh nemzet fejlődésének biztosításához Masaryk is megfelelő keretnek tekinti az Ausztria által biztosított körülményeket, de haladéktalanul végre kell szerinte hajtani Ausztriának a demokrácia, a szociális igazság és valamennyi nép iránti megértés szellemében való megreformálását, aminek alapvető feltétele a csehek és a németek tartós kiegyezése. Az osztrák uralkodó körök viszont erre nem voltak hajlandók, sőt Ausztriának az imperialista Németországhoz való csatlakozása, a nagynémet sovinizmus mérhetetlen megerősödése eleve lehetetlenné tette a Csehországban élő csehek és németek tartós kiegyezését.

Ausztria katasztrófa felé sodródó fejlődését természetesen Masaryk az első világháborút megelőző és háború alatti években is figyelemmel kísérte. Továbbra sem mondott le a humanizmus, a demokrácia, a nemzetek közötti béke megvalósításának eszméjéről, s mivel látta, hogy ezeket Ausztria segítségével, ill. Ausztria keretén belül semmi esetre sem tudja megvalósítani, könyörtelen harcot indít Ausztria ellen. Ennek a harcnak a hevében fogalmazta meg az új cseh programot. Politikai programjának új változatát „Új Európa” c. munkájában (1918) fektette le. Ennek a programnak a lényege a következő: a cseh kérdést európai kérdésként kell értelmezni és kezelni, Közép- és Kelet-Európában pedig szuverén államokat kell létrehozni. Ilyen körülmények megteremtése után a fő cél: a nemzetközi érdekek harmóniájának a létrehozása.

Négy évi távollét után, 1918 decemberében Masaryk, mint a cseh nemzet vezetője, államának megalapítója tért vissza hazájába. A 20-as évek közepén Masaryk megfogalmazta a cseh program csehszlovák változatát. Ezt a programot utolsó nagy összefoglaló művében, a „Világforradalom”-ban dolgozta ki.

(*Český Časopis Historický. 1970. 1. sz. 1—22. l.*)

G

A. Špiesz:

Az ipari forradalom Angliában és a mai Csehszlovákia területén (Kísérlet az összehasonlításra)

A szerző párhuzamot von a két országban lezajlott ipari forradalom kezdeti szakasza között, elsősorban az ipari forradalom kibontakozásának gazdasági előfeltételeivel foglalkozik, s csak periférikusan érinti e folyamat társadalmi és politikai előfeltételeit.

A cikk bevezető része az ipari forradalom fogalmának a tisztázására törekszik. A szerző megjegyzi, hogy az ipari forradalom tartalmát, ill. lezajlását és tartamát illetően igen nagy az eltérés az egyes történészek és közgazdászok felfogásában. Ő maga az ipari forradalomra nem mint a modern társadalom kialakulásának, ill. a régi társadalom felbomlásának a folyamatára tekint, hanem — felfogása szerint — az ipari forradalom alatt a kézi termelésről a gépi termelésre való átmenetnek azt a folyamatát kell értenünk, amikor ezzel az átmenettel egyidőben sor kerül a termelőerők jelentős fejlődésére is; de ipari forradalomnak kell tekintenünk azt a folyamatot is, amelyen belül a fejlődés nem

így zajlik le, hanem csak a meglevő termelési folyamat mechanizációja következik be. Az első modellt Anglia, a másodikat az európai kontinens és a világ más részeinek a fejlettebb országai képviselik.

A szerző ezután röviden elemzi azokat az okokat, ill. körülményeket, amelyek eredményeként elsőként épp Angliában került sor az ipari forradalom kibontakozására. Vázolja az ipari forradalom gyors ütemű fejlődésének tényét, de keresi azokat az okokat is, amelyek következtében az angol ipari forradalom viszonylag rövid időn belül a modern ipari társadalom kialakulásának a folyamatába csapott át. Kiemeli: mindez főleg az ipari forradalom kibontakozását megelőző időszakban végbement rendkívül kedvező gazdasági és szociális fejlődés következménye volt. Gazdag irodalom alapján vázolja az angol ipar, tőkefelhalmozódás, mezőgazdaság és a piac területén lezajlott nagyarányú fejlődését. Anglia már a középkorban is európai híré és jelentőségű textiliparral, ezen belül különösen fejlett gyapjú- ill. gyapotfeldolgozó iparral rendelkezett. A gyapjú feldolgozása terén már a középkor végén jelentős szerepet kezdtek játszani a kisvállalkozók, az ún. „clothier”-ek, akik gazdaságilag csakhamar hatalmukba kerítették az ország nyugati és keleti részében és Yorkshire grófság területén összpontosult textil-termelés jelentős részét. Az angol gyapotipar pedig kezdettől fogva kapitalista alapokon nyugodott. A textiliparon kívül Angliában az újkorban gyors fejlődés zajlott le a vas, az acél, a réz, az ólom, valamint a szénbányászat területén is. A fejlett angol ipar jelentős mértékben exportra orientálódott, s az angol árukivitel a XVIII. század folyamán állandó emelkedő tendenciát mutatott. Természetesen a XVII—XVIII. századi angol gazdasági fejlődés fontos tényezője, az ipari forradalom előfeltétele, a nagyméretű tőke-, ill. más pénzforrásoknak az ország területén való felhalmozódása volt. Ennek az óriási gazdagságnak a jelentős része a gyarmati expanzióból és az ipari termékek exportjából származott (jó hitel-szerzési lehetőségek, csökkenő kamatok). Ugyancsak jelentős előrehaladást könyvelt el a XVII—XVIII. század folyamán az angol mezőgazdaság is. A parasztoknak a földtől való eltávolítása, az ún. „elkerítések” a XVIII. század második felében már tömegjellegű öltött. Ebben az időben zajlott le a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés, meliorizáció, a mezőgazdasági termelés specializálódása, hektáronkénti átlagtermelés növelése — ez 1780-ban 50%-kal volt magasabb, mint ugyanebben az időben Franciaországban. A mezőgazdasági termelés intenzivitása együttjárt a munkaerőtartalékok jelentős növelésével is. A XVIII. század első két harmadában lezajlott rendkívül kedvező gazdasági fejlődés hozzájárult a reálbérek jelentős emelkedéséhez (csökkenő mezőgazdasági árak — a lakosság vásárlóképeségének növekedése — ennek következtében az ipari forradalom kezdetén az angol ipar elsősorban a hazai piac igényeinek a kielégítésére orientálódott).

A szerző ezután rátér a mai Csehszlovákia területén azonos időszakban az ipar, a tőkekoncentráció, a mezőgazdaság és a piac területén végbement fejlődés vizsgálatára, természetesen szem előtt tartva a korabeli angol viszonyok alakulását. Angliával ellentétben a mai Csehszlovákia területén — annak ellenére, hogy a XVII—XVIII. században már itt is viszonylag fejlett iparról beszélhetünk — a XVIII. században a gazdasági élet fontos tényezője a manufaktúra-ipar volt, amelynek fontos szerepe volt a kapitalista viszonyok kialakulásánál, a technikai haladás megvalósulásánál, ennek ellenére mégsem vált az ipari forradalom fontos tényezőjévé. Ezzel szemben Angliában a gyári ipar a volt gyapjú- és gyapottextilipar régi centrumaiból nőtt ki, s ezek rövid időn belül nagy ipari városokká nőttek ki magukat, s itt a vezető szerep az ipari burzsoáziát illette meg. Ezzel szemben sem Csehország, sem pedig Szlovákia területén nem lehetett olyan gyárossal találkozni, aki a volt manufaktúratulajdonosok sorából került volna ki (mert ezek itt a feudális osztály soraiból kerültek ki, ők pedig nem a manufaktúrában látták gazdasági és társadalmi érvényesülésük egyetlen forrását).

A modern ipari vállalkozók kialakulásának folyamata a cseh és a szlovák területeken sokkal bonyolultabb volt, mint Angliában. A XVIII. századi ipari vállalatok alapítói a mai Csehszlovákia területén elsősorban a feudális urak köréből kerültek ki, ezektől pedig távol állt az igazi kapitalista vállalkozói szellem. A városi rétegek ebben az időben még nagyon gyér érdeklődést tanúsítottak az ipari üzemek létesítése iránt, a rendkívül konzervatív kereskedői köztől már nem is beszélve (erős céhkötöttségek egészen 1765-ig: céhipari vállalkozás szabadságának kiterjesztése).

A kereskedők rétege még jobbra a német nemzetiség soraiból került ki, a cseh és a szlovák etnikum alig képviseltette magát a kereskedelem területén. Szlovákiában a XVII—XVIII. század folyamán a németek mellett feltűntek az olasz és a balkáni-ortodox kereskedők is. A kereskedők azonban a kereskedelemről származó jövedelemnek csak minimális töredékét fektették az iparba. Anglia ugyanakkor már a XVI. században függetlenítette magát a kereskedelméből teljesen kizárta a külföldi, idegen elemeket; sőt a XVII. század az angol gazdasági és kereskedelmi expanzió nyitánya. Az angol kereskedők azonban egyszemélyben vállalkozók is voltak, a kereskedelemről származó haszon jelentős részét különböző ipari vállalkozásokba fektették.

A tőke és a pénzügy tekintetében a csehszlovák területek legalább 200 évvel maradtak el az angol pénzügyi viszonyok és állapotok mögött. Angliában a „Bank of England” már a XVII. században működött, s a XVIII. század közepén már a vidék is meglehetősen fejlett bankhálózattal rendelkezett. A cseh területeken és Szlovákiában még a XVIII. század végén sem található valamiféle modern pénzügyi intézmény; a bankhitelrendszer, a pénzkölcsönyszerzés egyetlen módját és lehetőségét a magánszemélyek nyújtották (fő hitelezők között vannak a különböző egyházi intézmények, főleg kolostorok).

A cseh és a szlovák mezőgazdasági fejlődés — mint az ipari termelés nyersanyaggal és munkaerővel való ellátásának forrása — jelentős mértékben elmaradt az angol mezőgazdaság fejlődése mögött. Az eltérés okának gyökereit a feudális viszonyokban, mégpedig a cseh és a szlovák paraszt viszonylag jelentős gazdasági biztonságában kell keresni. Az angol paraszt soha nem rendelkezett az általa megművelt föld tulajdonjogával. A cseh, ill. a szlovák földbirtokos valójában sohasem rendelkezett teljesen szabadon a kezében levő földbirtokkal, mivel a parasztok által megművelt föld egy része felett a paraszt örökösödési-élvezeti jogot élvezett. Ez a tény ugyan a parasztság szempontjából előnyös gazdasági állapotot jelentett, ugyanakkor az ipari fejlődés szempontjából oly fontos munkaerőtartalékok kialakulását, ill. a nagyüzemi mezőgazdasági termelés kibontakozását jelentős mértékben gátolta. A XVII—XVIII. századi cseh, ill. szlovák társadalom struktúrája — a városon épp úgy, mint a falun — nem kedvezett egy olyan réteg tömeges kialakulásának, amely semmiféle megélhetési lehetőséggel nem rendelkezett volna. Angliában már a XVI. században létezik a törvény által is elismert szegények rétege, s ezek állami támogatásban részesülnek — ez a réteg a XVIII. század elején az ország lakosságának 20%-át alkotja.

A mai Csehszlovákia területén az ipari termékek exportjából származó haszon sohasem vált a tőkefelhalmozódás forrásává, mint Angliában. Lassú volt az ipari termelés mechanizációjának az üteme is és csak a textiliparra korlátozódott. A napóleoni háborúk előtt a cseh és a szlovák iparban minimális mértékű volt az angol szakemberek tudásának a felhasználása a technikai vívmányok alkalmazásánál. Az első mechanikusok 1814—15-ben Németországból érkeztek a csehszlovákiai területekre.

A cikk befejező részében a szerző röviden összefoglalja a két országban végbemenő ipari forradalomra vonatkozó megállapításait. Angliában igen gyors volt az ipari forradalom lezajlása, hiszen 1800 táján az ipar valamennyi területén győzött, ezzel szemben a cseh és a szlovák területeken — legalábbis a kutatás mai állása szerint, amely távolról sem tekinthető befejezettnek — az ipari forradalom teljes győzelméről legkorábban a XIX.

század 60—70-es éveinek fordulóján lehet beszélni. A cseh területeken a gyári termelés a textil- és a papíriparban az 50-es évek végén, a cukor- és a kohóiparban a 60-as és a 70-es évek fordulóján, a vasiparban, ill. a többi ipari ág területén pedig csak a 70-es évek elején valósult meg.

Szlovákia tekintetében az ipar XIX. századi mechanizációjának a folyamata még szinte teljesen feltáratlan, az ipari forradalom lezajlásáról, főleg pedig 1825 után történő fejlődéséről pedig szinte alig tudnak valamit. Ezideig a kutatók figyelmét inkább csak az ipari forradalom megindulásának a problémája kötötte le, a cikk szerzőjének azonban nem sikerült meggyőződni arról, hogy az első gépeknek a XVIII. század végén való megjelenése egyben a szlovákiai ipari forradalom kezdetét is jelentette volna. Véleménye szerint a cseh és a szlovák területeken lezajlott fejlődés között a fő eltérés abban van, hogy addig, amíg a XIX. század első két harmadában a cseh országrészben a termelőerők tartós fejlődésére került sor, amely aztán a XIX. század utolsó harmadában a modern gyáripar kialakulásához vezetett — Szlovákiában ugyanebben az időben bizonyos gazdasági stagnáció volt tapasztalható, hiszen a modern gyáripar nagyobbarányú kifejlődésére itt csak a magyar államnak a XIX. század 70-es éveiben kiadott iparosítási intézkedései után került sor, s ez is inkább a külföldi tőkebefektetések következménye volt. Az angol viszonyok mögött való csaknem évszázados elmaradás egyik fő oka az volt, hogy az ipari forradalom kezdetén, ill. lezajlása idején a cseh és a szlovák területen nem kapitalista, hanem feudális társadalmi rend uralkodott, ahol vezető gazdasági és politikai szerep a földbirtokosok és nem a vállalkozó szellemű burzsoázia kezében összpontosult, ahol a gazdasági élet fejlődését számos vám- és más helyi jellegű korlátozás akadályozta, ahol a kormány nem az ipari vállalkozók, kereskedők és bankárok, hanem a konzervatív földbirtokosok érdekeit tartotta szem előtt.

(*Historický Časopis* 1971. 1. sz. 49—69. l.)

G.

A nagytőke (big business) a német politikában

Fritz Stern:

Arany és vas: Gerson Bleichröder és Otto von Bismarck együttműködése

Képzletgazdag memoárjaiban Bismarck lényegében véve megfeledezett bankárjáról, Bleichröderről, a német történészek pedig követték példáját. Pedig a németérelmű zsidó pénzember és a porosz junker 1859-től az előbbi 1893-as haláláig többezer levelet váltott egymással, rendszeresen találkoztak, egymásnak kölcsönösen hasznára voltak.

A Rotschildok berlini ügynöke gyors és megbízható információs szolgálata mellett az 1864-es és 1866-os háborúkhöz szükséges pénzt is Bismarck rendelkezésére bocsátotta a porosz kormány tulajdonában levő Köln—Minden vasútvonal részvényei felhasználásának lehetővé tételével. Titkos megbízatásokat is teljesített, pl. 1866-ban 400 000 tallért juttatott el a magyar forradalmároknak, 1870-ben támogatta a Nizza visszaszerzéséért dolgozó olasz ágenseket, Lajos bajor királynak pedig anyagi ellenszolgáltatásokat ígért Vilmos császári jelölésének támogatásáért. Nagy szerepe volt a Franciaországra kirótt hadisare körül is, ennek technikai lebonyolítását heteken keresztül készítette elő a versailles-i német főhadiszálláson. A következő húsz évben gyakran adott gazdasági tanácsokat, így sikraszállt a protekcionizmus mellett is. Bismarck saját pénzügyei terén különösen jelentős volt Bleichröder segítsége: felügyelt birtokai és ipari vállalkozásai vezetésére, kezelte a kancellár részvényeit (Bismarck tanácsainak figyelembevételével).

Bleichröder számára a kapcsolat nemcsak pénzügyileg volt rendkívül kifizetődő, de tekintélyt, nemesi címet és befolyást is nyert általa, bár irigyei száma is nőtt. Leszámazottai sem vagyónát, sem befolyását nem tudták megőrizni és hiába fordultak Adolf Eichmannhoz a deportálás alóli mentesítésért.

Gerald D. Feldman: A német nagytőke társadalmi és gazdasági politikája, 1918—1929

A nagytőke azért tudott olyan könnyen fennmaradni a köztársaság első időszakában, mert habozás nélkül cserben hagyta korábbi patrónusát, a régi bürokratikus rezsimet és szövetségre lépett a szociáldemokrata vezetőkkel.

Tagadhatatlanul jelentős különbségek voltak az egyes nagytőkéseknek a különböző kérdésekben elfoglalt álláspontja között, mégis megállapítható a nagyipar kollektív magatartása. Létrehozták szervezetüket, a Reichsverbandot és a szakszervezeti vezetőséggel való együttműködés testületét, az Arbeitsgemeinschaftot, mindkettőből kirekesztve a közép- és kistőkét. Vezetőjük Stinnes volt, aki a vertikális koncentráció, a szakszervezetekkel való együttműködés és a német gazdaság világpozíciói visszaszerzésének volt a híve. Alaposan kihasználta az inflációban rejlő lehetőségeket, az infláció következményeit viszont sikerült a Ruhr-vidék megszállásával hozni összefüggésbe, egyidejűleg pedig felszámolták a 18-as forradalom számos szociális vívmányát. A következő évek mégsem hozták meg a várt prosperitást, a nagytőke egy része erősen nehezményezte a kormány tékozlónak tekintett szociálpolitikáját. Reusch vezetésével kollektív lépéseket tett annak felszámolására, így már a nagy válság beköszöntése előtt nyílt konfliktus állott fenn a nehézipar és a weimari szociális rendszer között.

Kétségtelen, hogy a tárgyalt időszak nehéz volt a német ipar számára. Először jelentkeztek a szerkezeti problémák (pl. a szénbányászatban), nem volt elegendő idő a racionalizálás eredményeinek beérésére, de a weimari kormányzati rendszer meghagyta a nagytőke cselekvési szabadságát és növelni engedte politikai befolyását. A politikai vezetők mindezt az absztrakt *Wirtschaft* vélt érdekében engedték, vagyis túlbecsülték a gazdaságot a politika rovására.

Henry Ashby Turner, Jr.: A nagytőke és Hitler felemelkedése

A nagy tőkés társaságok és családok iratainak ismeretében érdemes a kérdést újból megvizsgálni. Vitathatatlan, hogy a német nagytőke nem lelkesedett a weimari köztársaságért, annak jóléti intézkedéseiért és a szociáldemokraták befolyásáért, de nem voltak tántoríthatatlan monarchisták sem. Képviselőik nagy számban csatlakoztak a különböző polgári pártokhoz, igyekeztek bejutni a parlamentbe, de nagyobb politikai befolyásra nem tettek szert. Ezt bizonyítja többek között az egységes polgári párt létrehozására tett kísérletük kudarca is. A nagy depresszió idején a nagytőke körében általános volt a demokratikus parlamenti rendszerrel szembeni kiábrándultság, de Hitlert csak kevesen támogatták. A korábbi irodalomban közkeletű volt Hitler felemelkedését a nagytőke támogatásának betudni, de ez a felfogás megbízhatatlan források alapján (pl. a Thyssen nevében megírt „Én fizettem Hitlert”) vert gyökeret. Hugenberg maga is a feltételezettnél jóval kevesebb pénzt kapott a személyét túlságosan nem kedvelő nagytőkétől, az ő révén pedig egyedül 1929-ben, a Young-tervvel szembeni kampány kapcsán jutottak összegek Hitlernek. Hugenberg a köztársaság utolsó éveiben már a nagytőkével szembenálló agrárérdekeket képviselte.

Emil Kirdorf már csak saját pénzalapjai fölött rendelkezett, amikor 1927-ben belépett a náci pártba, de egy évvel később otthagya és csak 1934-ben lépett vissza. Kirdorfot és a nagytőke nagy részét vonzotta a nácik nacionalizmusa és szembenállásuk a marxizmussal, de Hitler minden fogadkozása ellenére tartottak a náci párt radikális balszárnyától. Így a köztársaság utolsó éveiben a nagytőke főként a nácizmus konzervatív ellenfeleit támogatta, elsősorban Papent, azonban a márkákat nem sikerült szavazatokká átváltoztatni.

Voltak, akik támogatták Hitlert, például az újonnan felkapaszkodott Friedrich Flick, de labilis befektetési biztosítására ő több pártot is támogatott pénzzel, sőt a nürnbergi perben bebizonyította, hogy a náciknak adta a legkevesebbet. Használó volt a helyzet az I. G. Farben tröszttel. E két esetben a támogatás politikai biztosítási összegnek volt tekinthető, míg mások esetében a náci mozgalom természetének megváltoztatását, „mérséklését” volt hivatva szolgálni. A kapott pénzek azonban nem voltak elegendők, hiszen Hitler pártja krónikus anyagi gondokkal küszködött egészen a hatalomátvételig.

1932 novemberében a nagytőke egy része még Hitlerellenes volt, de Schleicherrel szembeni bizalmatlanságuk hatására örömmel vették annak bukását — s így Hitler hatalomátvételét. Magát a kormányváltozást a nagytőke Papan győzelmeként üdvözölte. Hamar rájöttek a tévedésre, de Hitlerben most már jobban bíztak, mert megmutatta, hogy valóban nem szocialista. Az 1933 márciusi választásokon így valóban sok pénzzel segítettek, de ezzel már hatalmának megszilárdítását segítették elő.

Mindez nem kívánja mentesíteni a német nagytőkét a felelősség alól. Vezetői közvetett úton hozzájárultak a nácizmus hatalomrajutásához: nem támogatták a demokratikus köztársaságot, vak ellenségességgel tekintettek a szociáldemokratákra és a szakszervezetekre, segítették a reakciós erőket, néhányan pedig pénzt is adtak a náciknak.

Ernst Nolte: A nagytőke és a német politika. Kommentár.

A három tanulmány a modern gazdasági hatalom és a politikai hatalom viszonyát vizsgálta a német történelem három korszakában. Az elsőben a tőkés politikailag alárendelt szerepet játszottak. A második korszakra a két hatalom kooperációja a jellemző, míg a hitleri időszak értékelése problematikus. A nagytőkét felmenteni igyekvő apologetikus irodalom nem érte el célját, de az ellenkező végtel proponensei, pl. Czichon ugyan-csak téves és megalapozatlan konklúziókra jutottak. Turner fenti érvelése meggyőzőnek látszik.

A kapitalisták társadalmuknak nem kreálói, hanem produktumai, osztják a társadalom sok rétegének felfogását, de nem mondható el róluk, hogy egységes álláspontot vallanak a legtöbb politikai kérdésben (egyetlen közös meggyőződésük a kommunista párt hatalomátvételének az ellenzése), amiben egymással egyetértenek, abban az egész uralkodó osztály egyetért. A nagytőkés Németország első világháború utáni helyzetével éppen úgy elégedetlenek voltak, mint Hitler, és ezen a platformon támogatták is. Ez a felelősségük viszont akkor is fennállna, ha egyetlen márkát sem adtak volna Hitlernek. Az egocentrikus nacionalizmus azonban nem korlátozódott csupán Németországra. A német nagytőkés viszont külön is felelősek azért, hogy Hitlerben csak a nacionalistát látták és nem ismerték fel a nemzeti szocializmus alapvető természetét és céljait.

Ranke számára a történelem az államférfiak cselekedeteinek és döntéseinek az elemzése volt. Ezt a szemléletet azonban nem helyettesítheti egy olyan absztrakt gazdaságtörténet, amelyben a termelés erői mellett az emberek csak ezeknek az erőknak az eszközei. A modern történelem ezért nem csupán az eszmék története, de nem is egyedül

a gazdaság története, hanem az iparosítás és modernizálás története azon történelmi feltételek közepette, amelyeket elsősorban az intellektuális reakciók (szenvedélyek) határoznak meg.

The American Historical Review, 75. évf. 1. sz. (1969 okt.), 37—78. l.

J. G.

N. P. Krasznyikov:

A pravoszlávia társadalomfelfogásának fejlődése

A szerző azt kíséri végig, milyen társadalmi elvek szolgálatában állt a pravoszláv egyház a szocialista forradalom előtt, és hogyan kényszerült a politikai, a társadalmi és a tudati viszonyok változásához alkalmazkodni, politikai súlyát elveszítve szinte csak kinyilatkoztatásokkal.

Az egyház 1917 előtti társadalmi-politikai szerepét értékelve utal néhány olyan elvre, amelyek a funkció mögött, közvetve valamiféle társadalomfelfogás jellemzői lehettek. Ezek a fennálló viszonyok változtathatatlanságára, a magántulajdon sérthetlenségére és a társadalom szegényekre—gazdagokra való tagolódásának istentől elrendelt voltára vonatkoztak. Ugyancsak közvetve mutatta a társadalomfelfogás lényegét az 1908-ban Kijevben tartott pravoszláv kongresszus szociáldemokrata-ellenes határozata is. Az 1917—1918-ban végbement forradalmi változások során tanúsított ellenforradalmi jellegű politikai állásfoglalást nem tekinthetjük úgy, mint a társadalomfelfogás objektív tükrözőjét, bár a megdöntött rendszerrel való összefonódottságot jól mutatta.

A pravoszláv egyház 1919-től kezdődően vette tudomásul politikai gyakorlatában a bekövetkezett változásokat és igyekezett léte biztosítása érdekében tevékenységét minden ellenforradalmi színezettől megtisztítani, ami önmagában még nem jelentette a társadalomfelfogás változását. 1925—27 között ment végbe a szovjet állam és a pravoszláv egyház viszonyának a rendezése, s ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az egyház minden társadalmi-politikai szerepről lemondott, tudomásul vette az állam és az egyház szétválasztását, a közoktatásban játszott szerepének megszűnését.

Természetesen az 1930-as években végbement társadalmi és politikai változások, már csak a hívek miatt sem hagyták érintetlenül az egyház tevékenységét. Az új körülmények között azonban nem annyira a társadalomfelfogás megváltozása a jellemző, hanem a régen kialakult dogma-rendszer olyan elemeinek előtérbe helyezése, hangsúlyozása, amelyek az adott viszonyoknak jobban megfeleltek. Politikailag elhatárolták magukat mind az emigráns egyházi személyek, mind a Vatikán kereszteshadjáratot hangoztató magatartásától. Másrészt hangsúlyozták, hogy a kereszténység a dolgozóknak szóló tanítás, és Jézus nem uralkodni, hanem a népet megváltani jött a földre. Az alkalmazkodás során aztán történtek kísérletek a tudomány és a hit kibékítésére, a kereszténységnek mint a kommunizmus korai megjelenési formájának a hirdetésére, sőt a szovjet rendszer ünnepein istentiszteleteket tartottak és naptáraikban a Leninnel stb. kapcsolatos évfordulókat ünnepként tüntették fel.

A pravoszláv egyházzal foglalkozó irodalom és a szerző is a második világháború időszakát úgy értékeli, mint amikor jelentős változások mentek végbe az egyház magatartásában, társadalomfelfogásában. Ami a magatartást illeti, bizonyított a cikkben a változás, mert a rendszerhez való korábbi passzív lojalitást egy pozitív, segítően akaró viszonyulás váltotta fel.

Mindenesetre a háborúhoz, a háborús bűnökhöz, a háborús felelősséghez való viszonyulás, ha meg is változott (különösen 1943 után), ezt a Szovjetunió akkori politikai légkörét figyelembe véve inkább tudjuk úgy értékelni, mint a tevékenységnek a viszonyokhoz való igazítását, semmint a felfogás alapvető lényegének megváltoztatását.

A háború befejezése után továbbra is jellemző a pozitív viszonyulás. A hazafiság, a hősiesség, az aszkétizmus népszerűsítése után a helyreállítási munkák végzésére buzdította a híveket az egyház. Az ún. „munka-konceptió” ekkor került előtérbe. Mindezeket azzal magyarázták, hogy a szocialista társadalom céljai, elvei egybeesnek a keresztény eszmékkel, azok megvalósulását jelentik. Ezen a ponton a szerző is kritikusan viszonyul a megnyilatkozáshoz és úgy értékeli, hogy ezzel csupán pozícióit igyekszik menteni a pravoszlávia, lényegében haladásellenes erő maradt továbbra is.

A második világháború utáni időszakban a nemzetközi békemozgalom az, amelyben, mint csaknem egyetlen politikai fórumon, haladó szerepet játszik a pravoszlávia. Az 1940-es évek végén induló mozgalom révén az 1960-as évekre — egyéb egyházakhoz hasonlóan — a pravoszlávián belül is sor került a dogma néhány alaptételének átértékelésére, ami már valóban a modernizálódás, a megújulás jele, s amely valóban a társadalomfelfogás megváltozását is jelentheti.

(*Voproszi Isztorii* 1970. 9. sz. 16—33. l.)

M.

Alan Clinton:

Munkástanácsok az első világháború idején

Clinton hangsúlyozza, hogy az első világháború igen lényeges változásokat hozott a munkásmozgalomban. Ismeretes, hogy ekkor országos szinten is kikérték a munkáspárti, szakszervezeti vezetők véleményét, s ekkor kaptak ezek először kormány megbízásokat — de ugyanekkor a mozgalomban ez heves ellenállásba is ütközött, olykor meghasonlás jött létre. A háború utolsó periódusára általánosan tapasztalhatóvá lett ez az elégedetlenség, ami a szorosan vett munkás- és szakszervezeti kérdéseken túl általános politikai kérdések megítélésére is kihatott.

Clinton utal arra, hogy a munkástanácsok (Trades Councils) Angliában helyi méretekben fogták össze az egyes szakszervezeteket, illetőleg más munkásszervezeteket. 1914 előtt figyelmüket elsősorban a munkanélküliség, a lakásproblémák kötötték le, de ők foglalkoztak az egészségügyi viszonyok megjavításával is. Így végeredményben — hangsúlyozza a szerző — ahogyan országos méretekben a Labour Party és a TUC vált fontossá, ugyanúgy nem lehetett helyi méretekben megkerülni e munkástanácsokat. Ezen a szinten azonban már a háború kezdetén problémák mutatkoztak. Ugyanis e munkásszervezetek szembekerültek a helyi hatóságokkal. Sokszor az aktív háborúellenes fellépésről lemondtak (erre szorították őket a szakszervezeti és pártvezetők „felülről jövő” instrukciói), viszont annál nagyobb lendülettel vetették magukat a szociálpolitikai feladatok megoldására, a háborús nyomor enyhítésére. S éppen ezen a területen odódtak az újabb nehézségek. A kormánykörök ugyanis helyi szinten is hajlottak arra, hogy munkásképviselőket bevonjanak az újonnan születő szociális bizottságokba, de ezt hyakran a munkástanácsok és szakszervezeti vezetők megkerülésével tették, akik viszont határozottan dezavualták ezeket a szakszervezeti embereket. Így a munkástanácsok elkerülhetetlenül a radikális oppozíció megszólaltatói lettek. Sok helyen formálisan is két segélybizottság jött létre, egy régebbi a munkástanács keretei között, s egy másik, hivatalos, kormányzinezetű (Edinburgh).

Amennyiben viszont ez a kettősség nem jött létre, a surlódás akkor is gyakorta fellépett. Így volt olyan város, ahol a munkástanács azért lázadt fel a kormány szintű segélybizottság ellen, mert az egyszerűen 13 éven felüli gyerekekkel kívánta felcserélni a hadbavonult férfiakat. Másutt, — többek között Southamptonban — az ellentét forrása az volt, hogy a segélybizottság megtagadta a pénzbeli támogatást azoktól, akik bár munkanélküliek voltak, nem jelentkeztek a hadseregbe. A sok konkrét panasz és ellentét

gyakran elmérgesítette a kapcsolatokat, amelyekhez új problémaként jelentkezett a „belga menekültek” ügye, akiknek elhelyezéséről is gondoskodni kellett. A tanácsok életében zavart keltett az is, amikor a munkásküldöttek szembekerültek „az előkelő hölgyek” jótékonyági törekvéseivel, ahogyan erről Liverpoolból érkeztek jelentések.

A kiábrándulás következménye volt, hogy a munkástanácsok többsége nem támogatta a kormány katonai összeírást céul tűző kampányát. Clinton bőségesen idézi az erre vonatkozó levéltári aktákat. Coventry munkástanácsa 1915. június 17-én például olyan határozatot hozott, amely az összeírás rendszerét összegegyeztetetlennek minősítette a brit demokratikus tradíciókkal. Ugyanekkor Newcastle tanácsa augusztusban viszont határozatában azt jelezte, hogy az angol nép érdekében csak a földek és vagyonok összeírása lenne üdvös.

Némi változást e helyzetben az hozott, amikor W. A. Appleton, a szakszervezeti Főtanács titkára ellentétes szellemben szólalt meg, s azt kívánta, hogy a munkástanácsok és szakszervezetek is támogassák a kormány katonai erőfeszítéseit. A Főtanács újabb erőteljes fellépése nyomán néhány munkástanács változtatott vonalvezetésén, de például olyan nagyvárosokban, mint Bristol és Sheffield a tanács egészében elítélte a kormánypolitikát, s Londonban is befolyásos volt az ellenzék.

Clinton cikkében érzékelteti, hogy ezek az ellentétek mennyire széleskörűek voltak — földrajzi értelemben is. Majd megemlékezik arról, hogy a munkástanácsok napirendjén alighanem a legtöbb vita az áremelkedésekhez fűződött. A háború kezdetén a gyorsan emelkedő élelmiszerárak váltottak ki nyugtalanságot, később pedig az általános infláció. Minderre a munkástanácsok kezdetől élénken reagáltak, s például a braifordi munkástanács már 1914. augusztus 7-i határozatában a tőkéseket tette felelőssé a kialakult helyzetért. Clinton G. D. H. Cole egykori megfigyeléseit idézve hangsúlyozza, hogy az 1915-ös esztendő mozgalmi megélnkülése összefüggött ezekkel az ár—bér viszonyokkal. Mihelyst valamelyes rendezésre sor került, rövidesen újra felszöktek az árak — mint 1916 elején —, s ezzel a szociális ellentétek is újra felszínre kerültek. Olyannyira, hogy egyes munkástanácsok a kormánynál interveniáltak és sürgették az azonnali intézkedéseket, míg mások általános sztrájkkal fenyegettek. A kormány reformokat fogyanatosított, szélesebb jogkörrel ruházta fel a helyi szerveket, mindez azonban nem hozott megoldást még 1917-ben sem. Ezt a helyzetet tükrözték azután az 1917 májusi tömegsztrájkok. A kormány az 1917-es esztendő folyamán úgy próbálta leszerelni az elégedetlenséget, hogy növelte a munkások részvételi arányát a különféle bizottságokban, s ezekbe olyan népszerű és radikális munkásvezetőket igyekezett bevonni, mint Robert Smillie.

A radikalizálódó munkások hangulatát azonban ezek az engedmények nem nyugtatták meg. Clinton erre vonatkozóan idézi a lancashire-i és cheshire-i munkástanácsok 1917. szeptember 29-i határozatát, amely leszögezi: a probléma nem a százalékos képviseleti arányban rejlik, hanem abban, hogy kik képviselik a munkásságot. Hozzáfűzték, a munkások nem ismerik el képviselőiknek azokat, akiket a helyi, városi hatóságok egyszerűen „felülről” kiemelnek, kijelölnek. Néhol a radikálisabb munkáscsoportosulások már azt követelték, hogy a tanácsokból szorítsák ki a tőkések képviselőit. Ez különösen érzékelhetővé vált a profitellenőrzés esetében, vagy amikor a helyi tanácsok a kereskedők háborús profitját kívánták ellenőrizni, illetőleg a kihágásokat büntetni.

A háború egész folyamatát tekintve, a munkástanácsok befolyása általában megnőtt. Ezt tanúsítják a rendelkezések, határozatok, megemlékezések. Ez a folyamat természetesen nem egyszerűen automatikusan érvényesült. Clinton e vonatkozásban Tom Queleh, az egyik ismert radikális publicista, munkásszervező 1915-ben a TUC orgánumnak hasábjain leírt szavait idézi, aki hangsúlyozta, mennyire fontos, hogy a radikális szakszervezeti csoportok kihasználják azokat a lehetőségeket, amelyek a munkástanácsok keletkezése révén nyíltak előttük.

A. Clinton néhány szóban érzékelteti, mennyire nehezíti a munkástanácsok tevékenységének felmérését, hogy sok helyütt hiányoznak a tanácsok jegyzőkönyvei. Kitér a munkástanácsok és a shop steward mozgalom kapcsolataira, szól arról, hogy olykor a tanácsok ugyan kifogásolták a shop stewardok „hazafiatlan” magatartását, de az olyan nagy városok munkástanácsai is rokonszenvvel írtak róluk, mint Southampton és Liverpool. Ugyancsak pártolták az UDC (Union for Democratic Control) tevékenységét, s egy sor külpolitikai jellegű határozatot hoztak, amelyekben az orosz forradalmakat üdvözölték, vagy pedig a béketárgyalások megkezdését, s általában határozottabb békepolitikát sürgettek.

(*International Review of Social History*. 1970. 2. sz. 202—234. l.)

J.

Charles-André Julien:

Emlékek Oroszországból — 1921

Madeleine Reberieux bevezető szavaiból megtudhatjuk, hogy Ch. A. Julien régi szocialista (apja még Jaurès barátja volt), részt vett a nevezetes tours-i kongresszuson, a Kommunista Internacionáléhoz való csatlakozás mellett szólalt fel, ezt követően Észak-Afrikában vett részt a mozgalomban. A francia-afrikai területek küldötte volt a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán. Tapasztalatairól annak idején néhány rövidebb feljegyzést közzé tett a sajtóban, de a teljesebb megjelentetésre csak 1969-ben, az Internacionálé 40. évfordulóján került sor. Julien maga később a rabati főiskola irodalmi tanzékének volt vezetője, s a Sorbonne-on a gyarmatosítás kérdésének tiszteletbeli professzora volt.

A napló első oldalai Tallinnban (Julien még régi néven Revalról ír) kezdődnek, a forrongó állapotokat érzékelteti, az észti kormányzat növekvő szovjetellenességéről emlékezik meg, ami fokozódik azután, hogy az észti szociáldemokraták 1921 januárjában kiváltak a kormányból. Egy sor ellentmondást érzékeltet, például, hogy az észti kormány szorgalmazta az észti—szovjet kereskedelem bővítését, de egyúttal egyre élesebben támadta a kommunistákat. A kommunista párt illegálisába szorult, de befolyását megőrizte, s ez a választási harcokban is megmutatkozott. Julien egyébként ezt az utat Paul Vaillant-Couturier és Lorient társaságában tette meg. Az út következő állomása Narva volt, majd megérkeztek Petrográdba. Itt új élmények érték, beszámol a Jugyenicstámadás emlékeiről, egy iskoláról, ahová ők váratlanul, minden előkészítés nélkül topantak be. Beszélgettek a tanárokkal. Ír a mai szemmel riasztó élelmézési helyzetről, egy fiatal francia tanárnőről, akinek naponta kilenc órát kellett tanítania, s utána még „másodállásban” végzett munkát. A küldöttek a szovjetek házában ebédeltek, de ott is hal, fekete kenyér és tea jutott nekik. Julien megemlékezik a határtalan politikai érdeklődésről, amivel a fiatalok tudakolták, mi a véleményük az új Lenin-téziséről, az új gazdasági politikáról, s azt is érzékelteti, mennyire éheztek a munkások, az emberek Petrográdban, ami természetesen türelmetlenné tette őket. Nagyon foglalkoztatta az embereket a spekuláció. Julien feljegyzett olyan véleményeket, amelyek e viharos év lappangó hangulathullámaira, érzéseire utaltak: a munkások között olyan hangokat hallott, hogy csak a parasztok gazdagodtak meg a forradalomban — amit a valóság részben alá is támasztott, — a városi piacon ruhát adtak tojásért. S a kavargó vélemények között még nyomára bukkanhatott a „kommunisták nélküli szovjeteket” jelszónak csakúgy, mint az antiszemita érzelmeknek. Voltak, akik még bizakodtak egy újabb lengyel intervencióban. Julien ugyanakkor aláhúzza: Petrográddal szemben ekkor Moszkvában nagyobb élnökséget, jobb ellátottságot tapasztalt, amiben a NEP jegyeit is felfedezte.

Julien hosszan szólott a korszak francia kommunistáiról, akikkel Moszkvában találkozott. Lorient és Vaillant-Couturier mellett ekkor ott volt A. Morizet, B. Souvarine, A. Rosmer. Ugyanitt vitába bocsátkoztak az egész nemzetközi mozgalmat foglalkoztató kérdésekről, a szakszervezetek helyéről, a „kétésfelelekről”, mindezekben—már az előzetes beszélgetésekben — Radek, Lozovszkij, Kollontáj is részt vett. Majd a kongresszus munkájáról jegyzett fel benyomásokat, Buharin és C. Zetkin beszámolójáról, Dzerzsinszkij és Trockij személyéről, sőt már ekkor Trockij és Zinovjev nyilvánvalóan személyes ellen-szenvérről, miközben magát a vita tárgyát, a szakszervezetek helyzetét, a koncepciókat is néhány szóval felvázolja. Ugyanígy kitér egy másik vitatott kérdésre, az állambizton-sági szervek és az igazságügyminisztérium meg pártellenőrzés összefüggéseire, majd újra gazdasági kérdések, problémák következnek, s nem utolsósorban a kulturális élet jelen-segei, a „proletkult”, s még szélesebben a kulturális életéről néhány futó megjegyzés.

(*Le Mouvement Social* 1970. jan.—márc. sz. 5—21. l.)

J.

Andrej Ivanovič Stepanov:

A szovjet—német viszony 1928—1932 között diplomáciai okmányok fényében

A Szovjetunió Külügyminisztériuma mellett működő, a diplomáciai dokumentumok kiadására alakult bizottság folytatja a szovjet állam külpolitikáját megvilágító dokumentumok közlését. Eddig 15 kötet látott napvilágot. A sorozat XI—XV. köteteiben található mintegy 200 dokumentum fényt vet a Szovjetunió és a Weimari Köztársaság kapcsolataira az 1928—1932 közti kritikus időszakban.

A szovjet külpolitika alapelve ebben az időszakban is a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése volt. Ez teremthette meg a legjobb feltételeket a szocializmus építéséhez. Ennek a politikának keretében fejlődtek a szovjet—német kapcsolatok is. Az 1928-ban Németországgal megkötött gazdasági egyezmény továbbfejlesztette a gazdasági együttműködést. Az 1927/28. gazdasági évben a két ország közti kölcsönös áruforgalom meghaladta a 434 millió rubelt az előző év 330 millió rubel forgalmával szemben. A szovjet kormány kész volt a kapcsolatok elmélyítésére és kiszélesítésére. Ennek azonban útjában álltak a német külpolitikának az angol intervenciók politikától és a belső reakciótól is szított szovjetellenes tendenciái. 1929 elején rontották a szovjet—német viszonyt az orosz fehérgárdisták és német állampolgárok által hamisított „Komintern-dokumentumok”, köztük a hírhedt Zinovjev-levél.

Ennek ellenére a Szovjetunió új áruhitel-egyezményről kezdett tárgyalást Németországgal. Szovjet részről hangsúlyozták, hogy számukra a legfontosabb a baráti Németországgal való együttműködés. A Szovjetunió semmiképpen sem akarja kihagyni Németországot a nagyszabású szovjet megrendelésekből. A német fél következetlen magatartása miatt azonban ezek a tárgyalások nem vezettek eredményre. Ennek ellenére a két ország kereskedelmi forgalma 1929-ben is tovább emelkedett. A Németországba irányuló szovjet kivitel 12%-kal növekedett és elérte a 208 millió rubelt. Ez az egész szovjet export 24%-át jelentette. Németország 22,5%-kal (188,5 millió rubel) részesült a szovjet importban. A kulturális kapcsolatok is tovább fejlődtek. A két ország jóviszonyát zavaró negatív jelenségeket azonban ebben az időben sem sikerült kiküszöbölni, a német fél hibájából.

A monopolburzsoázia 1930-ban világszerte kibontakozó szovjetellenes kampányából a német burzsoázia is kivette részét. Különösen megerősödött a Komintern-ellenes hajsza; a Komintern Németország belügyeibe való beavatkozással vádolták. A szovjet fél ezzel szemben nyugodt öntudattal mutathatott rá arra, hogy a Szovjetunió a szov-

jet—német kapcsolatok egész időszakában semmi olyat nem tett, amit a német érdekekre káros lépésnek lehetne minősíteni. Nyilatkozattételre szólította fel a német kormányt: korábbi barátságos politikáját kívánja-e folytatni a Szovjetunió irányában, vagy pedig változtatni kíván politikáján?

1930 második felében némiképp javult a szovjet—német viszony. Ebben részben volt a két kormány képviselői moszkvai tárgyalásainak 1930 derekán. A német gazdasági körök érdeklődése is fokozódott a Szovjetunió iránt. Egy új hitel-egyezmény terve is fölmerült. Curtius német külügyminiszter hitet tett a birodalmi gyűlés színe előtt a rapalloi politika folytatása mellett. A Szovjetunió 1 milliárd rubel értékű gabona- és nyersanyagszállítást ajánlott fel Németországnak; cserében ipari megrendeléseket ígért.

1931-ben az eddigieknél is bonyolultabb viszonyok közt fejlődtek a szovjet—német kapcsolatok. Erősödött a monopolburzsoázia egy részének és a junkereknek szovjetellenes irányzata: ezt azonban még ellensúlyozta a gazdasági érdek. 1931 januárjában fontos tárgyalásokra került sor a szovjet gazdasági vezetők és a német ipar „kapitányai” közt hosszúlejáratú kereskedelmi egyezmény megkötéséről és az áruforgalom nagyarányú bővítéséről. Ebben az esztendőben fontos régebbi egyezményeket is megújítottak, így az 1926. évi berlini semlegességi és barátsági egyezményt és az 1929. évi döntőbírószági egyezményt. A kereskedelmi forgalom 1931-ben 540 millió rubelre nőtt az előző évi 456 millióval szemben.

1932-ben a szovjet—német kapcsolatokban a mindkét fél számára hasznos együttműködés elemei mellett már az ellentétes tendencia jelei is mutatkoztak. Ez utóbbi a fasiszta veszély növekedésével volt összefüggésben. Mindamellet a szovjet—német kereskedelmi forgalom 1932-ben tetőződött 504,4 millió márka értékben. A német gépgyártásnak kerekén egyharmada a Szovjetunióba irányult. A rapalloi egyezmény tiz-esztendő évfordulóján, 1932. április 16-án M. M. Litvinov szovjet külügyminiszter megelégedéssel nyugtázta és a békés együttműködés szép példájaként jellemezte a szovjet—német kapcsolatokat. A gazdasági válságban vergődő Németországnak is érdekében állott a Szovjetunióhoz fűződő gazdasági kapcsolatok további fenntartása. Ez az előző évben megkötött német—szovjet kiviteli jegyzőkönyv jóváhagyásában és a Szovjetunióknak biztosítandó hitelről szóló egyezmény aláírásában is megmutatkozott.

1932-ben a szovjet—német diplomáciai tárgyalások fő témája a Németországba irányuló szovjet kivitel fokozása volt a szovjet kereskedelemben mutatkozó passzív egyenleg megszüntetésére. A német agrárprotekciónizmus azonban keresztelte a szovjet szándékokat. A Szovjetunió részesedése Németország külkereskedelmében csökkenni kezdett. 1932 első negyedében már csak 5,1% volt a korábbi évnegyed 7,5%-ával szemben. Ennek következtében a Szovjetunió is kényszerítve volt a Németországnak szóló megrendelések csökkentésére. 1932 januárjától az év novemberéig felénél is kevesebbre csökkentek a Szovjetunió megrendelése az előző évhez viszonyítva. A bel- és külpolitikában mutatkozó fasiszálódás, a német rendőrség által fogatosított szovjetellenes akciók, Németország fegyverkezése, agresszív politikája, a moszkvai német követség elleni ellenforradalmár merényletet követő hisztérikus szovjetellenes kampány tovább rontották a kapcsolatokat.

A szovjet külügyi aktakiadvány XI—XV. kötetei a szovjet—német kapcsolatok egy jelentős szakaszának megvilágításával cáfolhatatlan bizonyítékát nyújtják annak, hogy „... a harcoss kommunista- és szovjetellenesség nem szolgálhatja a különböző társadalmi rendszerű államok béke- és békés koegzisztencia-politikáját” (1477. l.).

(*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1970. 11. szám 1470—1477. l.)

B. B.

A. Wandruszka:

Az osztrák történelem problematikájához

Az osztrák történelem problematikája sok történészt érdekel az egész világon, nagyszámú publikáció jelenik meg és számos tudományos konferencia is foglalkozik a témával.

A tanulmány először ezekről ad áttekintést és kiemeli, hogy az osztrák és német történészek mellett angol, amerikai ill. a Habsburg-birodalom utódállamaiból angolszász országokba emigrált tudósok is milyen nagyszámú publikációt jelentettek meg erről a témáról.

A tanulmány lényegi része ezután következik: a szerző az osztrák történelem aktualitásának okait vizsgálja. A történészek szerint mindenekelőtt a sok nemzet és nemzetiség együttélésének példáját látják a Habsburg-birodalom történetében — a mai kisebb és nagyobb integrációs egységekbe tömörülő világban igen lényeges ugyanez a probléma. Másrészt a második világháború óta mindenütt a történeti kutatások központi témája a nemzeti kérdés: nemzet, nemzetiség, nacionalizmus, nemzeti érzés, nemzeti tudat kategóriái a viták keresztüzében állnak — s ezekhez a vitákhoz az osztrák történelem bőséges példatárrel szolgál.

A Birodalom egészével való foglalkozás különben viszonylag új vonás. A XVIII. században és a XIX. század elején csak részfeldolgozások születtek: Ausztria történetét dolgozták fel önállóan és csak mellékesen, függelékként emlékeztek meg a Birodalom többi részéről (Schrötter) vagy pedig az egyes tartományok önálló történetét írták meg (Palacky cseh története). Az összbirodalmi történetírás igénye is megjelenik (Franz Grillparzer, J. Arneht: *Geschichte des Kaisertums Österreich*), de jelentős eredményeket csak a következő, 1849 utáni korszak hoz.

Az 1849 utáni időszak abszolutista központosító tendenciája magával hozza az összbirodalmi történetírás fellendülését: 1853-ban *Joseph Alexander*: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege* című írása programot ad és fontos gyakorlati lépés az osztrák történettudományi intézet megalapítása (1854). Az abszolutista kísérlet megghiúsult. A birodalmi történetírás számára azonban igen gyümölcsöző volt ez az évtized — mindenekelőtt az Intézet megalapítása miatt.

1867-ben jelent meg *Hermann Ignaz Bidermann*: *Geschichte der österreichischen Gesamtstaatsidee 1526–1804* című könyvének első kötete, a kor azonban nem kedvelte az „összállami eszmének”, így a második kötet csak 1889-ben, a szerző pesszimista előszavával jelent meg. Ahogy azt Otto Brunner is hangsúlyozza, az 1867–1918 közti időszak tekinthető az osztrák történetírás legjelentősebb korszakának. Ekkor születnek Franz von Krones, Franz Martin Mayer, Alfons Huber, Oswald Redlich jelentős művei. A korszakot tulajdonképpen három történészgeneráció fogja át, az elsőnek Oswald Redlich és Alfons Dopsch, a másodiknak Heinrich von Srbik, Hans Hirsch, Wilhelm Bauer, a legutolsó, ma is alkotó generációnak pedig Otto Brunner, Hugo Hantsch, Friedrich Walter a legjelentősebb képviselői.

Megoldásra vár még, további kutatásokat igényel a Monarchia felbomlásának kérdése, és újra és újra megjelenik az áttekintő összegezés igénye (ezt szolgálja pl. *Erich Zöllner*: *Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart* című műve).

Érdekes lesz annak vizsgálata, hogy hogyan alkalmazzák az osztrák történelem kutatásában az új kvantitatív, szociológiai, pszichológiai és más modern módszereket.

Nagyon fontos lenne, hogy a forrásokhoz és a problémákhoz legközelebb álló osztrák történészek végezzék ezeken a területeken a legeredményesebb munkát, — hangsúlyozza befejezésül a szerző.

A. O. Csubarjan:

A szovjet történettudomány az SzKP XXIII. kongresszusa után

A szovjet történészek vezető folyóirata a XXIV. kongresszus előestéjén publikálta ezt a tanulmányt, amely a szovjet történettudomány 1966—1970 közötti fejlődését foglalja össze. Bevezetőjében felsorol néhány tényezőt, amelyek előre lendítették a XXIII. kongresszus után a történetírást. A kongresszus útmutatásai mellett a nagy jubileumokat (Október 50. évfordulója, Lenin centenáriuma) említi. Ezek alkalmából számos jelentős kollektív vállalkozás és monográfia látott napvilágot. Jelentősnek tekinthető az SzKP KB határozata a társadalomtudományok fejlesztéséről, de megemlíti a szerző a kommunista és munkáspártok 1969-es moszkvai tanácskozását is és természetesen a XIII. Nemzetközi történészkongresszust.

Fontos jellemzőként említi, hogy az 1950-es évek vége óta tartó élénkülés és színvonalemelkedés tovább folytatódott. A publikált, feltárt és feldolgozott óriási anyagmennyiség alapján és a feldolgozás színvonalának emelése érdekében is szükségessé vált történeleméleti és különösen módszertani kérdések tisztázása. A szovjet marxista történettudomány belső fejlődése mellett a tendenciózus antimarxista burzsoá történeti koncepciók elleni küzdelem is ebbe az irányba hatott. Csubarjan felsorolja, milyen elméleti kérdésekben veszik fel a szovjet történettudomány művelői az eszmei harcot a téves vagy rosszindulatú polgári állásfoglalások képviselőivel, s az eredmények, pozitívumok mellett néhány fogyatékosságra is rámutat. Ilyen pl. elméleti téren, hogy a társadalomtörténet bonyolult dialektikáját nem minden esetben sikerül objektíven feltárni és megérteni. Módszertani vonatkozásban pedig a számítógépek alkalmazása terén még mindig észlelhető elmaradást említi.

A bevezető megállapítások után az egyes fontosabb kutatási területek eredményeit és a megoldandó feladatokat veszi sorra. Mind mennyiségi, mind elméleti szempontból óriási léptékű lett előre a közelmúltban az Októberi forradalom történetének elemzése. Még az eddig háttérben maradt kérdések — a szovjetek problematikája, a kispolgári és a burzsoá pártok szerepe, sorsa — kutatása is jelentősen előre haladt. Továbbra sem kielégítő azonban az 1905—1917 közötti orosz politikai élet egyes szféráinak kutatása. (Elsősorban az eszer, mensevik, kadet irányzatok helyzetének alakulása után kevéssé feltárva.) Az 1917—1920 közötti időszak kérdései közül a hadikomunizmust említi a szerző, mint olyant, amelynek fő vonalait Lenin alapján tisztázták, de sok részlete még homályban van, s ez történelmi helyének pontos meghatározását is nehezíti. Kielégítőnek ítéli a szovjet korszakra vonatkozó gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokat, különösen a munkásosztály és a parasztság fejlődésének feltárását. A kulturális forradalom menetének elemzéséről viszont az a véleménye, hogy megállapításai mögött nincs mindig elegendő bizonyító anyag.

Egyetemes történeti kutatási területekről szólva először a nemzetközi munkásmozgalom legújabbkori történetét említi. Míg a Komintern története egyre objektívebb megvilágítást nyer a szovjet történészek publikációiban, addig az egész nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének pontos megragadását nehezíti az a körülmény, hogy a II. Internacionálé, a nemzetközi szociáldemokrácia két világháború közötti és második világháború utáni története eddig kevés kutatót vonzott. A fejlett kapitalista országok legújabbkori történetének vizsgálata is egyenlenségeket mutat. Egyes időszakok, egyes területek (különösen az 1917 előtti, az 1917—24 közötti időszak, s elsősorban a külpolitikai összefüggések) jól kimunkáltak, ugyanakkor elég sok ezen a téren még az ún. „fehér folt”. A nemzetközi kapcsolatok történetének kutatása az utóbbi öt évben is dinamikus fejlődött. Nagyban segítette ezt az 1957 óta tartó dokumentumpublikáció

folytatása. (A XV. kötetig jutottak, amely 1932-ig terjedően tartalmaz diplomáciai iratokat.) Ennek ellenére itt is egyenetlenség figyelhető meg. Lenin értékeléseire és a nagytömegű forráspublikációra támaszkodva az 1917—1924 közötti időszak alaposan kidolgozott, s egy összefoglaló monográfia elkészítése van napirenden. Az 1925—1939 közötti évek és a második világháború diplomáciatörténete — ezen belül pl. a Kisantant matematikája — a kevésbé kutatott területek közé sorolható.

A hadtörténetírás helyzetében 1966-ban jelentős változást hozott a szervezeti átalakítás, amelynek során létrehozták a hadtörténeti tudományos kutató intézetet. Ez az intézmény elvi és gyakorlati téren egyaránt irányítja és koordinálja a kutatásokat. Elsősorban a második világháború története, azon belül természetesen a Nagy Honvédő Háború szolgál sok tanulmány és monográfia témájául. Előrelépést jelent, hogy hadtörténetelméleti és hadászatelméleti kérdések iránt is nőtt az érdeklődés. Ugyancsak pozitívan hatottak a különböző nemzetközi és hazai hadtörténetész kongresszusok, konferenciák és tudományos ülésszakok.

Az orosz-szovjet történettudomány olyan hagyományos területei, mint a szlavisztika és a Kelet-kutatás szintén fejlődtek 1966 óta. A Szlavisztikai Intézetet 1969-ben Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetté bővítették, ami lehetővé teszi a kelet- és délkelet-európai szláv népek történetének kutatása mellett, a szintén ebben a térségben élő magyarok, románok, albánok, görögök fejlődésének összehasonlító elemzését is. A szocialista építés korszakával kapcsolatban azonban megállapítja a cikk, hogy amíg az egyes országok belső fejlődése nincs kellően elemezve, addig nem megalapozottak az összehasonlító vizsgálatok sem. A Kelet-kutatás nagy hagyományokkal rendelkezik ugyan, de a gyarmati és nemzeti felszabadító mozgalmak fellendülése különösen élenkitően hatott erre a kutatási területre. Az aktualitás mellett elméleti jelentőségű problémák tisztázása is hozzájárult a fellendüléshez. A Kelet feudális és rabszolgatartó társadalmainak fejlődéstörténete az ázsiai termelési mód megértése szempontjából bír nagy jelentőséggel. A kutatások és a viták még folynak, de a szerző jelentős állomásnak tekinti *N. I. Konrad*: „Nyugat és Kelet” c. monográfiáját (Moszkva, 1966) az összehasonlító módszer színvonalas alkalmazása miatt is.

Az ókor és a középkor kutatása továbbra is a szovjet történettudomány legszínvonalasabb területei. Az eredmények olyan jelentősek, hogy csupán néhány háttérbe szorult probléma említésére szorítkozik a cikk szerzője. Ilyen például a feudalizmus-kori Oroszország XVI—XVII. századi politikai története, vagy az I. Péter utáni negyedszázad. Az egyháztörténeti kutatások megélenkültek ugyan, de még akad tennivaló. A kultúrtörténet kutatása viszont új szakaszába jutott, mert az orosz és az egyetemes kultúra egybevetése a további feladat. A feudalizmus kutatása nemcsak orosz, de egyetemes történeti vonatkozásaiban is komoly eredményeket ért el. Nyugat-Európa, Oroszország, a Kelet feudális társadalmainak alapos, színvonalas kutatása napirendre tűzte — az összehasonlító vizsgálatok eredményeinek summázása után — a feudalizmus lényegi ismérveinek, tipologizálásának a kérdéseit. A. Ja. Gurevics könyve (A nyugat-európai feudalizmus kialakulásának problémái, Moszkva, 1970) jelentős állomás ebben a vonatkozásban, amint ezt a Moszkvai Állami Egyetemen rendezett vita is megmutatta. (Ld. *Voproszi Isztorii* 1970. 9. sz.).

Befejezésül az archeológia (különösen a novgorodi ásatások) és az etnográfia (itt az elméleti kérdések előtérbe kerülését hangsúlyozza) fejlődését vázolja röviden, majd összegzőként megállapítja, hogy a szovjet történettudomány folyamatosan fejlődik, a szovjet történészek látják az előttük álló feladatokat, s a továbbiakban ezek megoldására összpontosítják erőiket.

Armin Mohler:

A történelmi ismeretterjesztésről Franciaországban és Angliában

A *Das Historisch-Politische Buch* c. nyugat-német folyóirat 1970 júliusi száma a hosszabb könyvismertetés helyén érdekes áttekintést ad francia és angol történelemnépszerűsítő folyóiratokról. Magyarországon is régóta várunk egy ilyen típusú, a szakfolyóiratoknál olvasmányosabb, szélesebb olvasóközönséghez szóló lapra; ezért érdekelhet említést ez a cikk.

A szerző először összehasonlítja a német ill. francia és angol folyóiratkínálatot: Németországban általában igen kevés a felnőttekhez szóló ismeretterjesztő folyóirat, történelemmel pedig mindössze egy ilyen orgánum foglalkozik, az 1969 októbere óta Giessenben megjelenő *Damals*. Franciaországban és Angliában ezzel szemben igen sokféle ilyen jellegű folyóirat jelenik meg: két típusukat különböztethetjük meg.

Az egyik csoportba tartoznak a túlnyomórészt tanulmányokat, cikkeket és kevés illusztrációt közlő havonta megjelenő folyóiratok — egy-egy szám a legkülönbözőbb témákkal foglalkozik (pl. *History Today*).

A másik csoportba az ún. folytatásokban megjelenő enciklopédiákat sorolhatjuk. Ezek többnyire hetenként jelennek meg, igen sok illusztrációval, egy szám egy témáról ad többoldalú információt. Az összefűzött számok azután enciklopédiaként használhatók.

Különösen a második csoportba tartozó folyóiratok igen népszerűek, a *Historia magazine vingtième siècle* példányszáma eléri a heti 300 000-et is. Ide tartozik pl. a *History of the English Speaking Peoples* 112 hétre tervezett sorozata is, amely Churchill művét veszi alapul és ezt egészíti ki a vonatkozó korrall foglalkozó más történészek írásaival, minden szám utolsó két oldala pedig életrajzokat közöl, és ezek végül külön kis életrajzi lexikonná állnak össze. Érdekes a *Journal de la France* módszere is: minden témáról a legkülönbözőbb világnézetű, pártállású történészek írásait közli.

A folyóiratok szakmai színvonala általában magas. Angliában vezető, rangos történészek is közreműködnek a folyóiratok írásában és szerkesztésében (pl. A. J. P. Taylor a *History of the 20th Century* szerkesztésében); Franciaországban inkább a fiatalabb történészgeneráció dolgozik ezeknek a lapoknak.

A folyóiratok feladatát a szerző minél több történelmi ismeretnek minél több ember tudatában a lehető legegyszerűbb módon való rögzítésében látja.

Befejezésül kiemeli, hogy német tudósok milyen keveset írnak ezekbe a lapokba, ami nem áll arányban a meglehetősen nagyszámú német tárgyú cikkel.

A cikket a franciaországi és angliai történelmi ismeretterjesztő folyóiratok bibliográfiája zárja. (6 angol és 14 francia folyóiratot sorol fel.)

(*Das Historisch-Politische Buch*. 1970. 7. sz. 193—195. l.)

P.

A külföldi folyóiratszemle munkatársai: Bellér Béla (B. B.), Bozóky Edina (Bo. E.), Frank Tibor (F.), Gyivicsán Mária (G.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Menyhárt Lajos (M.), Orosz István (O.), Pók Attila (P.).

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KESZTHELYI VÁNDORGYŰLÉSE

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1971. június 24—26-án országos történész *vándorgyűlést* rendezett Keszthelyen a *korszerű történelmi műveltség* kérdéseiről. A tanácskozás első napján az elnökségben helyet foglalt *Elekes Lajos* egyetemi tanár, a Történelmi Társulat alelnöke, *Sági Károly* keszthelyi múzeumigazgató, *Szarka József*, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatója és *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója, a Történelmi Társulat alelnöke. A vendéglátók nevében *Sági Károly* üdvözölte a vándorgyűlés résztvevőit, majd megnyitó beszédében *Vass Henrik* hangsúlyozta a vándorgyűlés napirendjén szereplő témák időszerűségét tudományos és politikai szempontból egyaránt; s hangot adott azon reményének, miszerint a tanácskozás mind az elvi tisztázódás, mind pedig a tudományterjesztés és az oktatás módszertana tekintetében hozzájárul a történelmi ismeretek és gondolkodás társadalom- és emberformáló, tudományos és morális szerepének jobb megértéséhez.

A vándorgyűlés első témájáról *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezetője, a Történelmi Társulat titkára „Korszerű történelmi műveltség az iskolában” címmel tartott bevezető előadást. Az előadó először a korszerű műveltség fogalmát, összetevőit elemezte. Szólt a személyiség műveltségi jellegzetességeiről, s kifejtette, hogy az egyén általános műveltsége nem egyszerűen egy társadalom műveltségének, műveltségi színvonalának a középarányosa, hanem a társadalmat alkotó emberek műveltségének szükségszerű része, a társadalmi tudat lecsapódása az egyénben, a személyiség elválaszthatatlan kialakító és jellemző jegyeként. Ebből következik — fejtegette az előadó —, hogy érthetően minden társadalomnak fontos érdeke a társadalom jellege által megkívánt korszerű közműveltség kialakítása, illetve a társadalom tagjainak személyes érdeke a közműveltség megszerzése. Ezután *Szabolcs Ottó* a történelmi műveltség vizsgálatával, illetve annak néhány különös fontosságú problémájának felvázolásával foglalkozva megállapította: „a műveltség a tartalmában változó műveltségelemek olyan szerves együttélése az emberi tudatban, amely individuális összetevői dacára hatásai összességében a társadalmi embernek a kor által megkövetelt tudati összhatását adja.” Az előadó hangsúlyozta, hogy a műveltségnek ez a felfogása nem elvont elméleti kérdés, hanem olyan alapvető elv, amely egyrészt a műveltségelemek tartalmi értelmezésére, másrészt a műveltség anyagának differenciáltságára vonatkozik. Vagyis az oktatásnak, műveltségnek nem a lexikális adathalmazt elraktározó személyiség az eszménye, hanem az olyan készségekkel rendelkező ember, aki képes az adatokat megszerezni, elrendezni, szelektálni. Tehát a művelődés eszménye a megfelelő készségek nyújtása; s ez a történelem vonatkozásában azt jelenti — mutatott rá az előadó —, hogy „nem a történelem eseményeinek tételes tudása, hanem a történelemszemlélet jelenti a korszerű történelmi műveltséget”. Készségeket — a történelemszemléletet — megszerezni pedig csakis az ismereteken keresztül lehet. A történelem ismereteinek egy része a műveltség körébe esik, másik része pedig csak felhasználandó a készség megszerzési folyamatában.

Az előadás következő része korszakunk természettudományos, technikai fellendülését, művelődését vázolta, amelynek következtében a technikailag erősen fejlett tőkés országok jelentős részében a korszerű műveltség tartalmában a humán műveltség visszaszorult a reál- és technikai műveltség javára. E szemlélettel — amely a közvetlen hasznosíthatót tekinti a legfőbb értéknek — szoros kapcsolatban áll a közösség érdekeit semmibe vevő kispolgári individualizmus, az ifjúság cinizmusa. Ezzel a tendenciával szemben éppen a szocialista országokban bontakozik ki egy „humanista” művelődéspolitikai. Szaboles Ottó utalt a Szovjetunióban hozott 1968. évi párthatározatra, amely a sokoldalúan fejlett kommunista embert állítva a középpontba, sürgette a társadalomtudományok befolyásának növelését; — mindez arra mutat, hogy századunk utolsó harmadában szükséges a természet- és társadalomtudományi művelődés egészségesebb szintézisének megvalósítása. Az előadó ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a korszerű műveltség e két csoportján belül helyfoglaló tudományok közül a matematika, illetve a történelem különleges szerepet tölt be az iskolai alkalmazás s a műveltségi készség kialakításában. Minden életjelenség fejlődésében, mozgásában, változásban látásának készség-alapját a történelemszemlélet nyújtja; a történelem ismerete a legnagyobb mértékben hozzájárul a dialektikus logikai készség, a dialektikus gondolkodó képesség kialakításához. „Tehát a történelemre különlegesen fontos feladat hárul a marxista—leninista világszemléletű, sokoldalúan művelt személyiség kifermálásában, a korszerűen művelt ember tudati összességében.”

Az előadás második része a korszerű történelmi műveltség iskolai vonatkozásaival foglalkozva hangsúlyozta, hogy az iskolareform értelmében mindkét iskolatípusban a kronológiai teljességre törekedve az egész emberi történelem folyamatának fő vonásait tanítjuk, mivel csakis a történelmi fejlődés egészének megismerése alakíthatja ki a marxista—leninista történelemszemléletet. Ez indokolja a történelem kétszeri végigtanítását az iskolában. A magyarországi történelemtanítás koncentrikus felépítése praktikus és pszichológiai okokból egyaránt következett, de elsősorban „a történelemnek, mint olyanak a belső lényegéből, s a tanulók életkori-pszichikai sajátosságaiból következő adottsága” vezetett a két koncentrikus kör kialakítására.

Az iskolai történelemtanítás tartalmának tematikájával foglalkozva az előadó kitért a történelem tantárggyá szervezésének kérdéseire, meghatározó tényezőire, majd hangsúlyozta, hogy az iskolareform irányelveinek hatására az iskolai történelem tananyag belső ágazati arányai eltolódtak, s a történelem az iskolában komplex tantárggyá vált. E vonatkozásban szükséges lenne a történelem komplex összetételének továbbfejlesztése; így növelni kellene a társadalomtörténet súlyát, s meg kellene mutatni a tanulóknak: hogyan éltek az emberek a különböző korokban a világ különböző részein.

Befejezésül Szaboles Ottó rámutatott arra, hogy a reform végrehajtásakor az illetékesek éltek a differenciálódás egyik lehetőségével, a tananyag mélységében való megkülönböztetésével. „A másik lehetőség még előttünk áll; a tananyag összetevői, tartalmi jellege szerinti megkülönböztetése.” Így felvetette, hogy a 10—14 éves korosztály logikai készségeinek lehetőségeihez nem állana-e közelebb a történelemnek egy olyan feldolgozása, melyben a társadalom és kultúrhistoria a döntő tényező, s talán ez a felépítés eredményesebb eszköz lehetne a történelmi készségek megalapozási folyamatában.

Benczédi László, a MTA Történettudományi Intézete munkatársa hozzászólásában egyetértve az előadásban kifejtettekkel, aláhúzottan emelte ki, hogy művelődéspolitikánknak nem lehet célja a fejlett tőkés országok nevelési és műveltségi struktúrájának másolása, „nem mondhatunk le az emberi személyiség mindenoldalú formálásáról”. Utalt arra a körülményre, hogy egy társadalom történelmi műveltségének színvonala, minősége, eszmeisége évtizedekre, hosszú történelmi korszakokra szól; s egy társadalom

„nem intézményesülhet megfelelő történelmi műveltség nélkül, nem építheti távlatosan a jövőt, ha nem rendezi el tudatában — társadalmi méretekben — a múltját”.

A hozzászóló egyetértett a bevezető előadásban megfogalmazott koncepcióval, így elsősorban a társadalom- és kultúrtörténet súlyának további növelésével, az általános iskolai tanterv továbbfejlesztésével, az életkori sajátosságok fokozott figyelembe vételével.

Véleménye szerint az általános iskolai tananyag túlságosan elvont és fogalmi, nem szeretteti meg igazán a történelmet a diákokkal. Benczédi László hangsúlyozta, hogy a szomszéd népek történelmének a jelenleginél részletesebb és főleg mélyebb ismerete feltétlenül szükséges a jövő nemzedékek számára, hiszen kedvező történelmi adottságokkal rendelkezünk „egy példásan internacionalista szellemű történetiszemlélet, történelmi műveltség megalapozására”. A hozzászóló megítélése szerint a reform tankönyvek nagyot léptek előre a történelmi fejlődés törvényszerű menetének felvázolásában, az egyetemes történelmi szemlélet megszilárdításában. Ennek ellenére a magyar történelem és az egyetemes történelem tanítása között még gyenge a közvetítő láncszem, a környező népek történetének tanítása. Arra kell tehát törekedni, hogy a szellemi és tudományos életben már az öt megillető helyet elfoglaló „közép-kelet európai szemlélet”-et minél gyorsabban eljuttassuk az iskolai történelmi műveltségbe, mivel ez elkerülhetetlen korszerűséglet, amely növekvő helyet követel magának a most felnövekvő nemzedékek történelmi műveltségében.

Paár Pál, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója hozzászólásában a szak-középiszkola művelődési anyagát vizsgálta. A szakmai képzést folytató iskoláknak korszerű szakmai műveltséget kell adniok, de ugyanakkor az általános műveltség köréből is nyújtaniuk kell mindazt az ismeretet és készséget, amely szükséges a tanulók személyiségének sokoldalú és harmonikus fejlesztéséhez. A történelem komplex jellege révén központi szerepet kap az általános műveltség megalapozásában, de a jelenlegi tananyag és követelmény-rendszer a heti 2 órában folyó tanítás során ezt csak bizonyos határok között teszi lehetővé. Az eddigi tapasztalatok — állapította meg a hozzászóló — jelzik a hatékony munkát gátló belső feszültségeket. A célok és lehetőségek ütközése nem teszi lehetővé a szilárd tényismereten nyugvó marxista történetiszemlélet kialakítását. Mivel az óraszám emelése nincs lehetőség, ezért a tananyag további válogatásával, belső arányainak javításával kellene optimálisabb eredmény elérésére törekedni. A megoldás keresése érdekében Paár Pál megfontolásra ajánlotta, hogy a szakjellegű iskolákban — fenntartva a koronkénti koncentrikusan bővülő törzanyagot, — helyet kaphatna „a történelmi mozgást ugyanúgy tükröző, de az anyagi és szellemi kultúra egységét jobban demonstráló ismeretanyag is, amely a termelőerők általános fejlődésének koronkénti tárgyalását az adott szakma konkrét történelmi vonatkozásaival együtt tenné lehetővé”.

Petrik János szakfelügyelő (Budapest) hozzászólása a történelemtanítás mindennapi gyakorlatának oldaláról kapcsolódott a témakör megvitatásához. Felhívta a tanárok figyelmét arra, hogy az egyes tanulók is különféleképpen, más-más feltételekkel, eltérő körülmények között, változó érzelmi-hangulati viszonyok alapján vesznek részt a tanítás céljainak megvalósításában — ez pedig a módszerek differenciálódásának, variálásának irányába ösztönzi a tanárokat. Több felmérésre hivatkozva kifejtette, hogy a tanulókat érdekli a történelem; a szakközépiszkolákban is kedvelik, szeretik, csak nem úgy tanulják, mint azokat a tárgyakat, amelyek életpályájuk szempontjából mint szak-tárgyak fontosak.

Porcsalmy János szakfelügyelő (Debrecen) a történelem tantárgyon belüli műveltségi nevelés kérdéseit fejtegette. Csatlakozva a bevezető előadásban felvetett elgondoláshoz, maga is azon nézetének adott hangot, miszerint az általános iskolai korosztályhoz közelebb áll a történelemnek olyan jellegű feldolgozása, amelyben „a társadalom- és a kultúrhistoria a domináns elem”. A tanulókat életkori sajátosságaiknak megfelelően

jobban érdekelné az, hogy hogyan éltek az emberek a különböző korokban, s milyen kulturális emlékeket hagytak a későbbi korok társadalmára. Befejezésül a hozzászóló a maximalizmus csökkentése érdekében az I. osztályos történelemtankönyv, illetve irodalomtörténeti olvasókönyv szerkesztési problémáival foglalkozott.

Szebenyi Péter, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa hozzászólásában azzal a kérdéssel foglalkozott: milyen viszonyt kell kialakítani az oktatásban a történelmi jelenségek és a társadalmi törvényszerűségek tanítása között. Először végig tekintett a kérdés vázlatos fejlődésmenetén: szólt a szovjet tapasztalatokról és a magyar marxista történelemmethodika problémáiról. A problémátörténeti áttekintés eredményeként leszögezte, hogy a korszerű történelmi műveltség kialakításának alapját képező iskolai tananyagoknak olyan történeti szintézisnek kell lennie, amely „mintegy jelenvalóvá teszi a történelmi múltat és ez úton is megragadhatóvá a történelmi jelenségekben rejlő társadalmi törvényszerűségeket”.

Szarka József, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatója oktatáspolitikai nézőpontból vette vizsgálat alá a napirenden levő témát. Kifejtette, hogy napjainkban általános neveléspolitikai felfogás „a műveltség lényegének több tényezősz szemlélete, az ismeretek mellett a készségek, képességek, a beállítódás szerepe, a személyiség komplex fejlesztésének igénye”. A marxista pedagógia nem közömbös az ismeretanyag iránt, de az előbb említett törekvés jegyében került „a kritika pergőtüzébe az enciklopédizmus, tehát a funkciótlan adatismeret, tényanyagtudás, az ismereti réteg monopóliuma”. A hozzászóló véleménye szerint nincs szükség mindenre, — ami a történelem tankönyvekben található — ahhoz, hogy „a gyerek a történelmi folyamat lényegét, s ezen folyamatot alakító lényeges tényezők összefüggéseit megértse, átlássa, elsajátítsa”. Ezért javasolta az ismeretek körének kevésbé tradicionális kezelését; az események „térbeli változásainak adatai helyett” az azokat kiváltó anyagi és szellemi indítékokat kellene feltárni. Befejezésül felhívta a figyelmet az alapozó képzésre, a történelmi műveltség meg-alapozásának fontosságára.

A felkért hozzászólások elhangzása után kibontakozó vitában felszólaltak *Waczulik Margit* gyak. iskolai vezető tanár, *Abelovszky János* tanár, *Glatz Ferenc*, a Történettudományi Intézet munkatársa és *Elekes Lajos* egyetemi tanár.

A hozzászólásokban, s a vitában felmerült kérdésekre *Szabolcs Ottó* válaszolt, majd a tanácskozás első napja az elnöklő *Vass Henrik* zárszavával ért véget.

A vándorgyűlés második napján az elnökségben helyet foglaltak *Mód Aladár* egyetemi tanár és *Ránki György*, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese. *Ránki György* megnyitó szavai után *Elekes Lajos* egyetemi tanár „Az egyetemi történelemszakképzés és a korszerű műveltség problémái” címmel tartott előadásának bevezető szavaiban utalt arra a tényre, hogy korunkban nő a műveltségszintek emelésének társadalmi jelentősége, mivel bizonyos összefüggés figyelhető meg a nemzetgazdaság fejlődése és a műveltségszintek emelkedése között. Az ún. „általános” műveltségszint, a közműveltség és a szakképzettség egymástól elválasztása helytelen felfogás; a marxizmus—leninizmus eszmei bázisán kialakított művelődéspolitikai koncepció szerint „a kettő kölcsönösen feltételezi, kiegészíti egymást, hat és visszahat a másik fejlődésére, bár ebben a kölcsönhatásban . . . kétségtlenül a közműveltségi bázis fejlesztése az alapvető”. A továbbiakban *Elekes Lajos* nyomatékosan elutasította mindazokat az elképzeléseket, amelyek a korszerű műveltség „lényegi ismerveit technicista módon torzítják vagy practicista módon szűkítik”. Megítélése szerint a korszerűség követelményeit csak „a kor világtörténelmi jellegének, ismerveinek és a bennük kifejeződő fejlődési tendenciáknak, az ezekből keletkező társadalmi szükségleteknek igen sokoldalú, beható elemzése és összes kölcsönkapcsolataik alapos mérlegelése” alapján lehetséges meghatározni.

Előadása következő részében *Elekes* professzor a közműveltség korszerűségének

szakirodalmában gyakran használt meghatározások — „integrált” és „dinamikus” — pontos értelmezését nyújtotta. Integrált tudáson, műveltségen értenlő a sokoldalú szocialista művelődéseszmény egyik különösen időszerű aspektusa, amelynek követelése „fellepés a szakmai korlátozottság, a szakmán belüli leszűkülés terhes hagyatékával szemben”. Az integráltság korszerű értelmezésének alapvető vonása az a követelmény — állapította meg Elekes Lajos —, hogy „készségeket fejlesszünk ki, amelyek a szükségképpen sokféle, differenciált műveltségelemek szerves egységbe foglalásának irányába hatnak”. Ezzel kapcsolatban az előadó kiemelte, hogy az integrált tudás korszerű követelményét „elsősorban a konfrontálás-vonatkoztatás eszközeivel és a világnézet rendező-szervező funkciójának kiépítése segítségével közelíthetjük meg”. A „dinamizmussal” kapcsolatban kifejtette, hogy e reális és korszerű követelményen tulajdonképpen igény és képesség értendő a tudás és a műveltség állandó, folyamatos gyarapítására és fejlesztésére. A szaktudományok területén ez főleg a szemléleti frissességet, míg a művelődés tágabban értett területein „egyfajta nyitottságot, fogékony és sokoldalú érdeklődést” jelent.

A korszerű műveltség kiterjedt problematikájának feltárása számos tudomány egyre szorosabb együttműködését követeli meg. Ez alól nem kivétel a történettudomány sem. Ugyanakkor a művelődés társadalmi fontosságának növekedése súlyos kötelezettséget jelent a művelődésügy előmozdításában érintett szakemberekre. Így komoly feladat hárul az egyetemekre, amelyeknek feladatköre az ott folyó szakképzés jellegénél fogva kettős: olyan szaktudományi alapot kell nyújtaniuk, amelyből egyaránt vezet út a kutatómunka ill. a gyakorlati tevékenységek — oktatói, népművelési — felé. Az egyetemeknek e kétarcúsága számos probléma forrása. Az előadó rámutatott arra, hogy a helyesen értelmezett korszerűség egyenesen megköveteli a felsőfokú szakképzésben a tudományosság minden korszerű igényének kielégítését; a szaktudományi képzés anyagát (ismereti, szemléleti, módszertani követelmény-rendszerét) minden szakembernek — bármelyik pályára is megy — ismernie kell, alapjaiban elsajátítania és készség szinten kifejlesztenie. A korszerű szakképzésben ezenkívül lehetőséget kell biztosítani az önállóság számára is. Az előadó gyökeresen helytelennek nevezett tehát minden olyan elképzelést, amely a korszerűsége hivatkozva el akarja szakítani a tanárképzést a tudományosságot biztosító képzéstől. Véleménye szerint az elmúlt években kialakult és bevált oktatási formák, tantervi keretek rugalmas kezelése mellett az egyetemi szakképzés korszerűen differenciált típusait lehet kialakítani anélkül, hogy fel kellene adni a szakmai képzés alapvető egységének elengedhetetlen követelményét.

Elekes Lajos előadása következő részében azt vette vizsgálat tárgyává: mit jelent az említett kettős kötelezettség az egyetemen folyó történelem szakképzés vonatkozásában. Hangsúlyozta, hogy az egyetemnek fő feladata a középiskolai történelemtanárok képzése, emellett kibocsát gyakorlati pályán dolgozó szakembereket és megalapozza a tudományos utánpótlást ígérő hallgatók szakmai fejlődését. Az említett három fő típus között nem húzható merev elválasztó vonal; az egyetemi szakképzés szempontjából nézve megbontani semmiképpen sem szabad a szakmai alapképzés egységét, amely e különböző képzési típusokat összekapcsolja. A tanárok esetében — mutatott rá az előadó — szükséges a szakmódszertan felkarolása, míg a szakkutatás irányában specializálódni kívánók esetében a speciális foglalkozások fejlesztése a döntő. Különös figyelmet érdemelnek azok a tevékenységek, amelyek alkalmasak a hallgatók látókörének szélesítésére, így a szemináriumok, a speciális foglalkozások, az „ún. kis csoportos” foglalkozások, valamint a diákkörök és az írásbeli munkálatok.

Az előadás befejező részében Elekes Lajos kiemelte, hogy a történelem mint tantárgy különösen alkalmas az „integráltság” megvalósítására: „a tudományok közül egyesegyedül vállalja az emberiség egész fejlődése, a fejlődés lényegi összefüggései tér-

ben-időben teljességre törekvő megvilágításának feladatát". Ez pedig kötelezi arra, hogy bizonyos értelemben eleve integráltan kezelje saját anyagát. Ezzel a sajátos lehetőséggel függenek össze nevelési szempontból sok tekintetben páratlan lehetőségei is. Végül a szakképzés minden területén érvényesülő folyamatos korszerűsítés követelményével kapcsolatban kifejtette, hogy döntő feladat „a hajlam és a készség kialakítása a lépéstartásra a szak eredményeinek és problematikájának fejlődésével”, de ugyanakkor arra is rámutatott, hogy az ehhez szükséges „kritikai készségek kialakításának is alapvető feltétele . . . a marxizmus—leninizmus történet szemléletének és kutatómódszerének alapos ismerete”.

Balázs Györgyné kandidátus, egyetemi docens hozzászólásában először azt vizsgálta, hogy a történész szakképzés mennyiben segíti a hallgatók személyiségének alakítását. Megítélése szerint ahogy a „személyiségben a megújulás és az állandóság együvé tartozó fogalmak, úgy a történész szakképzésben sem riasztó ellentétpár a tudományos képzés és a pedagógus hivatásra való nevelés”. A szaktudományos képzés eredményei jelentkeznek majd a pedagógus munka során, míg a hivatás szeretete a pedagógust a szaktudomány jobb elsajátítására ösztönzi. Ezután a szakképzés és a középiskolai oktatás kapcsolatának szorosabbá válásának összefüggésével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy az egyetemi oktatónak éppen úgy, mint a középiskolai tanárnak minden évfolyamnál „meg kell vívnia a harcot a tananyag és hallgatók, illetve tanulók bensőséges kapcsolatának kialakításáért”. Véleménye szerint csak az újra érzékenyen reagáló tanári személyiség alakíthat ki a fejlődéssel lépést tartó, azt elősegítő nemzedékeket.

Faludi Szilárdné aspiráns arról a felmérésről számolt be, amely során az 1961—1971-ben végzett történelemszakosok a gyakorlati képzés hatékonyságáról nyilatkoztak. A hozzászóló által idézett tipikus válaszok általában rámutattak a pedagógus képzés hiányosságaira.

Frank Tibor egyetemi hallgató örömmel szólt a közelmúltban bevezetett választási lehetőségről; a speciális kollégiumok és szemináriumok bővülő rendszere lehetővé teszi a sajátos igények kielégítését. Ezután a történész képzés célkitűzéseivel, a specializálódási lehetőségekkel, a két szaktárgy választásának kötelezettségével foglalkozott. A specializálódással kapcsolatban érintette az V. év kérdését. Javasolta az iskolai gyakorlat korábban történő beépítését, hangsúlyozva, hogy az iskolával kialakuló közvetlenebb, életszerűbb kapcsolat a tanárképzés hasznára válnék. Az egyetemi képzés módszereivel kapcsolatban hiányolta, hogy a hallgatók nem kapnak megfelelő bevezetést az egyetemi munkához. Végül ismertette a hallgatók önálló munkájának kibontakoztatására lehetőséget adó területeket: a szemináriumi dolgozatról, a szakdolgozatról és a tudományos diákköri munkáról szólt.

Diószegi István kandidátus, egyetemi docens igen hasznosnak, gondolatébresztőnek minősítette a bevezető előadásban hallottakat, amelyből különösen kiemelte a korszerű műveltség állapotának meghatározását. Ezek szerint elsősorban egyfajta hajlamról, kialakított képességről, vagyis talajdonképpen állandó nyitottságról van szó mindenfajta szükséges tudásanyag befogadására. „A korszerű műveltség kialakítása következőképp ennek a befogadási hajlamnak a kialakítását feltételezi. A meglévő hajlam és a kialakított igény aztán a továbblépésre, önművelésre serkent: a meglévő kiegészítésére és az új befogadására. A műveltség állapota ilyenformán művelődés, továbbművelődés folyamatává alakul.” A hozzászólás következő részében Diószegi István a korszerű műveltséget elsősorban befogadási képességnek értelmezve megpróbálkozott a tartalmi összetevők konkrét meghatározásával. Véleménye szerint a tartalmi komponensek között az irodalmi-művészeti, a tudományos-technikai és a világnézet-politikai összetevő mindenképpen állandó helyre jogosult.

A továbbiak során Diószegi István az általános képzés és a szakképzés helyét

vizsgálta oktatási rendszerünkben. A bevezető referátumban felvetett gondolatok alapján azon nézetének adott kifejezést, miszerint a korszerű műveltség alapjait — a hajlam kialakítását, a konkrét ismeretanyag megtanítását — a középiskolában kell megvetni. Mivel az egyetemi képzés szakképzés, ezért a specializálódás mai szintjén a szakképzés mellett nem lehetséges a korszerű műveltség további gyarapítása. Konkrétan a történelemszakképzésről szólva a hozzászóló hangsúlyozta, hogy a történelem az emberi művelődés eredményeinek összegezése, s így a történelemszakképzés „az integrált műveltség kialakításának egyik legjobb területe lehet”. Ezzel összefüggésben felvetette új tantárgyak, így pl. a művelődéstörténet, a kortörténet tanításának beiktatását, s általában a történelem tantárgy belső átépítésének problémáját.

Kardos József egyetemi adjunktus az Eötvös Lóránd Tudományegyetem két kollégiumában folyó tanulmányi munkáról, ezen belül a történelem szakképzés helyzetéről adott ismertetést felszólalásában. Történelem szakkollégium mindkét kollégiumban található. Ez olyan intézmény, amely az egyetemi képzéshez szervesen kapcsolódik, azt segíti, kiegészíti, elmélyíti, s a tehetségek legteljesebb kibontására törekszik. A szakkollégiumi munkára való felkészülés az első évben történik. Ez a bevezető jellegű szeminárium egyúttal az egyetemi munkára történő átállást is elősegíti; a hátrányos helyzetből indulók felkészültségbeli hiányait igyekszik csökkenteni. A tényleges szakkollégiumi munka a II. évtől indul; a képzés két részből áll: speciális szemináriumból és nyelvtanulásból. A továbbiakban a hozzászóló részletesen ismertette a szakkollégiumi munka egyes problémáit, valamint az egységes szakkollégiumi rend megvalósítására vonatkozó elgondolásokat.

Vas Károly főiskolai tanár (Pécs) hozzászólásában a tanárképző főiskolák történelem tanszékein folyó történelemtanár-képzés alapvető szakmai problémáival foglalkozva rámutatott arra a sajnálatos körülményre, hogy a szakmai képzés személyi és tárgyi feltételei még napjainkban sem kielégítőek. Ezután a szaktudományos munka egyes módszereinek a tanárképzés metodikai módszereivé való átalakításával, illetve egyes, az alsóbb fokozatokban jól bevált módszereknek a felsőoktatásban történő alkalmazásával kapcsolatos kísérletezéseiről szólt. Sikerült kialakítani egy olyan szaktudományos gyakorlatot, amely „tárgyi és formai tekintetben a régi szeminárium és speciális kollégium összeötvözése, teljesen a hallgatók öntevékeny és tudatos ismeretszerzésére alapozva, s úgy szervezve és irányítva, hogy az ismeretszerzés módszere és anyagai fejlesszék a leendő történelemtanárok szakmai és pedagógiai készségeit és képességeit”. Befejezésül Vas Károly kiemelte, hogy a megismerésnek ez a rendszere megnyerte a hallgatók tetszését; nyilatkozataik és munkájuk alapján egyaránt megállapítható, hogy „igénylik ezt a munkaformát”.

Waczulik Margit gyak. iskolai vezető tanár hozzászólásának bevezetőjében felhívta a tanácskozás résztvevőinek figyelmét arra a kérdésre: milyen elvárással fordul a mai fiatalság és a felnőtt társadalom a történelem felé. Ezzel kapcsolatban fejtegette a történelemtanítás hasznosságáról különböző korokban megfogalmazott eltérő nézeteket. Megállapította, hogy a mai embernek is megvan az igénye a múlt ismeretére; tudják, hogy a jelen és jövő csak a múlt ismerete révén értelmezhető. Viszont az is igaz, hogy a ma embere a múlt komplexebb, életszerűbb, teljesebb megjelenítését kívánja. Ezért nyilvánvaló, hogy a jövő történelemtanárainak kiképzésénél arra kell törekedni, hogy ők képesek legyenek kialakítani az életszerű, a személyiségre hatékony történelemszemléletet. Ezért az egyetemi képzésnek nagy és széleskörű történettudományos ismeret szerzéséhez kell őket hozzásegítenie, de ugyanakkor képessé kell tennie az ismeretek állandó továbbfejlesztésére is. Az egyetemet végző hallgatónak fel kell dolgoznia a megszerzett ismeretanyagot, ki kell alakulnia tudatában a múlt hiteles képének — párosulva azzal az igénnyel, hogy mindezt át kell adnia a rábízott fiataloknak is.

Waculik Margit hozzászólásának második részében a metodikai képzés problémáit elemezte. Felhívta a figyelmet a módszertan előadója és a vezető-tanárok között megvalósítandó szorosabb együttműködés fontosságára, hiszen szükséges, hogy „a gyakorlat közben keletkező élményszerű hatás elvi megerősítést kapjon, az elméleti ismereteket pedig a gyakorlat szilárdítsa meg”.

Pritz Pál, a Magyar Tudományos Akadémia főelőadója is azt a véleményét fejtette ki, hogy az egyetemi képzés legvitatottabb problémáját a feladat kettős jellegével kapcsolatban látja. Megítélése szerint „a pedagógiai ismereteket nyújtó, ill. a tudományos munka alapfogásait elsajátíttató képzés differenciálása addig a pontig indokolt és szükséges, ameddig az a szakmai képzés alapvető egységének elengedhetetlen követelményrendszerét nem sérti meg”. Egyetértését fejezte ki a referátum azon megállapításával, mely szerint semmiképpen sem szabad a három képzési típust — tanár, tudós, gyakorlati szakember — egybekapcsoló szakmai alapképzés egységét megbontani. Befejezésül Frank Tibor korreferátumához kapcsolódva bírálta az egyetemi oktatásban alkalmazott és tanított módszereket, ill. általában az egyetemi követelményrendszer funkcionálását.

Ezután a vándorgyűlés második témájának megvitatása *Elekes Lajos* professzor válaszával ért véget.

A vándorgyűlés harmadik témájának bevezető előadását *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus „A történelmi ismeretterjesztés helyzete az ifjúság körében” címmel tartotta. A történelmi ismeretterjesztés eddigi célkitűzése az volt, hogy az általános és középiskolából kikerült fiatalok történelmi tudatát formálja. E feladat a TIT-előadókra hárult, kiknek zöme a pedagógusok közül került ki, és ez természetesen megkönnyítette a két sikon történő tudatformálás egymáshoz való illeszkedését. Visszatekintve a közelmúltban lebonyolított rendezvények tapasztalataira, az előadó hangzott, hogy a szülőföldhöz, gyárhoz, intézményhez való érzelmi kötődés az egyik leghatásosabb eszköze lehet a történelem iránti érdeklődés felkeltésének. Megemlítette a nagy történelmi évfordulókhoz lazábban kapcsolódó ismeretterjesztési formák eredményeit, de a vitathatatlan eredmények felsorakoztatása ellenére is kénytelen volt összegezőképpen megállapítani, hogy nem sikerült felkelteni az ifjúság széles rétegeinek érdeklődését a történelem iránt, az előadások közönsége elsősorban a középkoriakból s az idősebb korosztályokból tevődött össze.

A következőkben *Vadász Sándor* elemezte a hazai valóságban gyökerező, általánosan hátrányosan ható tényezőket, így részletesen szólt az előadásrendező szervek szemléletében beállt változásról, amely az üzemekben előnyben részesítette a szakirányú képzést, s így előnytelenül befolyásolta a történelmi előadások számát. Említette a gátló tényezők között a fiatalok politikai közömbösségének jelentkezősét is.

Az előadás második része az ifjúság történelmi tudati szintjének, érdeklődésének elemzésével foglalkozott. A TIT Országos Történelmi Választmányának Vezetősége reprezentatív — bár nem országos jellegű — felmérést végzett a közelmúltban. A kérdések megfogalmazásánál arra törekedtek, hogy megválaszolásuk megbízható képet adjon a megkérdezett 17—23 éves fiatalok történelmi ismereteiről, az érdeklődés hiányáról, illetve megléte esetén annak irányairól. Összegezve a felmérés eredményeit *Vadász Sándor* kénytelen volt a következő következtetéseket levonni: „sem az iskolának, sem pedig a történelmi ismeretterjesztésnek nem sikerült erős emocionális hatásokat kiváltani az ifjúság egy bizonyos részéből. Nagymértékben ezzel magyarázható az eszménykép elutasítása, illetőleg más szférákban való keresése. Az őskori — ókori és középkori témák iránti, önmagában jogosult, sőt üdvözlendő érdeklődés is magában rejt egyfajta kritikát: az iskolai oktatásban és az ismeretterjesztésben egyaránt központi helyet elfoglaló új- és legújabbkor története az ifjúság elég nagy része számára túlsúlyolt, nem elég érdekeltő, a történelmi figurákról rajzolt portrék nem eléggé plasztikusak, árnyaltak.”

Beszámolójának harmadik — befejező — részében Vadász Sándor a megoldandó feladatokról szól. Első helyen említette a gondosan előkészített felmérések folytatását az ipari üzemekben. Változatos témák felhasználásával az ifjúság tényleges igényeinek megfelelően speciális ifjúsági tematikák kialakítására kerül sor, különös tekintettel az ó- és középkorra, a függetlenségi harcokra, a XX. századi és tudománytörténetre. Az említettek mellett az előadó hangsúlyozta, hogy a TIT kapcsolat teremtésre törekszik az ismeretterjesztés más területeivel foglalkozó intézményekkel; szorgalmazni kívánja az üzemekben történelmi tematikájú ifjúsági szabadegyetemek megindítását, s támogatják a honismereti köröket.

Befejezésül szólt a TIT új kezdeményezéséről, az „Ifjú Történészek Köre” hálózatának létrehozásáról. Ez a szervezeti forma a tanulóifjúságra épülne, s ehhez, valamint a történelmi ismeretterjesztés egészéhez is a történelemtanárok segítségét kérte.

Honfi József egyetemi docens hozzászólásában az egyik ismeretterjesztési formával, az ismeretterjesztő előadások kérdésével foglalkozott. Sajnálattal állapította meg, hogy az előadások hallgatói között általában igen kevés a fiatal; a TIT találkozásra a fiatalokkal valójában esetleges és többnyire kiegészítő jellegű. A továbbiakban az előadások előnyeként emelte ki, hogy arról szólnak, ami érdekli a közönséget, s utána a hallgató nyomban vitatkozhat és kérdezhet is. Ugyanakkor azonban Honfi József arra is rámutatott, hogy igen kevés olyan előadásra került sor, amit közvéleménykutatás alapján tartottak meg és ahol éltek is a kérdezés és a vita lehetőségeivel. Felhívta a figyelmet arra a körülményre is, hogy az ismeretterjesztő munkában nem szabad elfelejtkezni arról sem, miszerint az, aki az ismeretterjesztő előadásra elmegy, az ezt önként teszi, mert érdekli a téma iránt, többet akar róla megtudni. A fiatalokat pedig főleg a tények érdeklik és emellett a részletkérdések is.

Hozzászólása további részében Honfi József annak szükségességét fejtegette, hogy a megyei szakosztályok a történelem tanárokkal egyetértésben dolgozzák ki azokat a tartalmi kérdéseket, amelyek az iskolában tanultakra épülve a hallgatók körében továbbvinnék és elmélyítenék az ismereteket és így hozzájárulnának a marxista történelemszemlélet megszilárdításához.

A vitában elsőként hozzászóló *Rázsó Gyula*, a Hadtörténelmi Intézet főmunkatársa saját TIT előadói tapasztalataiból kiindulva a hadtörténelmi ismeretterjesztés problémáival foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy az ifjúság jelentékeny rétegeiben változatlanul élénk a hadtörténelmi érdeklődés. Véleménye szerint a részletekből kiindulva, s nem deduktív módszerrel kell megtanítani az ifjúságot a történelmi folyamat törvényszerűségeire. Az oktatásnak tehát a továbbiakban is gazdag tényanyagra kell épülnie, s a tényekből a pedagógus segítségével a tanulóknak saját maguknak kell leszűrniök a megfelelő következtetéseket.

Degré Alajos kandidátus, levéltárigazgató (Zalaegerszeg) — aki szintén részt vett a felmérési munkában — arra hívta fel a figyelmet, hogy az általánosan gyengének elismert szakközépiskolai osztályokban mennyivel többet tudtak történelmi könyvekről, mint egyes gimnáziumokban. Ezt azzal magyarázta, hogy az ifjúság történelem iránti érdeklődését nagyban befolyásolja a pedagógus egyénisége, képzettsége, érdeklődése. Tehát abban az esetben, ha az ifjúság történelem iránti érdeklődésén javítani akarunk, azt a pedagógus képzésen kell kezdeni. A továbbiakban egyetértését fejezte ki a referátumban javasolt módszerrel, — az Ifjú Történészek Körével — kapcsolatban, amelynek előnye, hogy a résztvevőket önálló munkára, olvasásra, tehát érdeklődését keltő munkára serkenti.

Czuth Béláné szakfelügyelő (Szeged) hozzászólásában az eszménykép kiválasztásával kapcsolatos problémakörrel foglalkozott. Véleménye szerint a fiatalok saját koruk emberei közül választják eszményképeiket. Más a XX. század embereinek életérzése, eszményei, mint a korábbi századok embereié. Sokan választják eszményképeiket fel-

találók, tudósok, általában a tevékeny emberek köréből. A hozzászóló szerint ifjúságunk megbecsüli a sokoldalúan érdeklődő embert. Ugyanakkor háttérbe szorul az ifjúság által kialakított modern eszményképben az érzelem; „fiataljaink szégyellik bevallani érzelmeiket”, pedig megítélése szerint valójában igénylik az emberi érzéseket, megszenvedik azok hiányát.

A felszólalások elhangzása után a vándorgyűlés második napjának tanácskozása az elnöklő *Mód Aladár* zárszavával fejeződött be.

A vándorgyűlés tanácskozásainak harmadik napján az elnökségben helyet foglaltak *Elekes Lajos* egyetemi tanár és *Ránki György*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese. *Ránki György* megnyitó szavai után *Lackó Miklós* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezető helyettese „Tudomány, oktatás, népszerűsítés” címmel tartott bevezető előadásában a vándorgyűlés témaköréhez a történetkutatás és a történetkutatók oldaláról szólott hozzá. Előadásában a Történelmi Szemle 1969. 3—4. számában ismertetett történészankét legfontosabb tapasztalatait összegezte. A Történelmi Szemle szerkesztőségének körkérdése, melyet 1969-ben több kutató történészhez eljuttatott, így hangzott: „Hogyan értékeli a magyar történészeknek a történeti közgondolkodás helyes orientálására irányuló tudományos tevékenységét az elmúlt évtizedben, s miben látja e téren a legfőbb problémákat és feladatokat?” A szerkesztőség célja az volt, hogy a válaszdadásra szólított történészeket a történetkutatás fő társadalmi funkciójáról, a történészivátásnak mintegy alap-problémáiról kérdezze meg. Az előadó megítélése szerint az ankét dokumentális értékű eredményeket hozott, mivel a megkérdezettek igen komolyan vették megbízatásukat; „sok alapos, nagy elmélyültségre valló, nem egyszer drámai hangvétellő önvizsgálat született”.

A kérdésre választ adó történészek egyöntetűen hangsúlyozták, hogy az elmúlt évtized igen termékeny és eredményes szakasza volt történetkutatásunknak. Az előadó hangsúlyozta, hogy a fejlődés megmutatkozik a marxista szemlélet alkotó alkalmazásának térhódításában, a tematikai gazdagodásban, a módszertani megközelítésekben, konkrét történeti témák és korszakok alaposabb feltárásában. Ez a fejlődés egyúttal gyökeres fordulatot is jelentett az előző időszakhoz képest. Az ankét résztvevőinek nagy többsége viszont úgy vélekedett, hogy a megújulás ütemével mégsem lehetünk elégedettek. Ezzel kapcsolatban *Lackó Miklós* fejtegette a fejlődést gátló tényezőket, majd e témával összefüggésben tárgyalta a dogmatizmus problematikáját.

Az előadás következő része a történetírásnak a széles társadalmi rétegek történeti tudatára, s ezen keresztül a közgondolkodásra gyakorolt hatásával foglalkozva abból a megállapításból indult ki, hogy történeti közgondolkodásunk elmaradott, az újabb tudományos eredmények hatása még kevéssé, vagy alig érződik rajta. *Lackó Miklós* idézte az ankét résztvevőinek ezzel kapcsolatban tett megjegyzéseit, amelyek szerint széles rétegek régi tudatmaradványok rabjai, s hogy a tudomány eredményei alig-alig ütnek rést a régi megrögzöttségeken. Az előadó szerint a probléma igaz lényege „a tudatvilág zavarossága, mondhatnám: cseppfolyós állapota, többé-kevésbé szilárd értékrendek hiánya a jellemző, — s a múltból örökölt reflexek kibukkanása gyakran csak a jelenrel kapcsolatos nagyfokú dezorientáltság takarója”. Ezután a történeti közgondolkodás és a tudomány között feszülő ellentmondások okaival foglalkozva hangsúlyozta a tudatformálás közvetítő láncszemeinek problémáit. Kiemelte a kritika jelentőségét, a történeti szak- és publicisztikai kritika szomorú állapotát. Ezen túlmenően utalt a szélesebb közvélemény helyesebb orientációját gátló objektív tényezőre, nevezetesen a történeti tudat szerepének módosulására a társadalmi gondolkodásban. Megítélése szerint a fiatalabb generációk tudatvilágában a történeti vonatkozású tudati összetevők súlya csökkent. *Lackó Miklós* előadása befejezésül a jelennek a tudományra, a tudomány tudatformáló szerepére, a történeti közgondolkodásra gyakorolt hatásával, illetve visszahatásával foglalkozott.

Eperjessy Géza kandidátus, főiskolai tanár (Országos Pedagógiai Intézet) hozzászólása összekötte az első és a harmadik napi tematikát a korszerű történelmi műveltség kapcsán a maximalizmussal és az enciklopédizmussal foglalkozott. A tudományos és technikai ismeretek hatványozott mértékű felhalmozódása az oktatás és az ismeretterjesztés elé azon feladatot állította, hogy ki kellett választani — a tanulók teherbíróképességének figyelembevételével — az információáradatból az alapvető ismereteket. A hozzászóló rámutatott arra, hogy eddig nem sikerült megfelelő szintézist teremteni a „hagyományos” és „korszerű” anyag között; s nem sikerült felszámolni azt a túlerhelést sem, amelyről nem egyik vagy másik tantárgy, hanem az iskolai oktatás egésze tehet.

A továbbiakban kifejtette, hogy a történelmet „a történetiségre, a konkrét tényanyag szilárd bázisára támaszkodva, s az adott kor gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jelenségeinek bemutatásával” komplexen kell tanítani, s elutasította azokat a törekvéseket, amelyek a maximalizmus leküzdésének ürügyén a történelmet meg akarják fosztani történeti jellegétől. A történelmi tények és a belőlük levonható törvényszerűségek kölcsönösen feltételezik egymást, elszakíthatatlan egységet alkotnak. Tehát a marxista történelemoktatás tények nélkül nem képzelhető el, és „az életszerűséget, a kor-megelevenítést nem lehet illusztrációként felfogni”.

Befejezésül azzal a kérdéssel foglalkozva, hogy hol van a határ a történetiség, a korszerű történelemszemlélet és az enciklopédizmus között, arra a konklúzióra jutott, hogy „bizonyára ott, ahol a történetiség öncélúvá válik: valamit csupán azért akarunk megismerni és megismertetni, mert valamikor megtörtént”. Éppen ezen veszély elkerülése érdekében — hangsúlyozta *Eperjessy Géza* — szükségesnek látszik esetleg minden évtizedben a tananyag ismételt felülvizsgálata. „Fel kell mérni, mit kell megtartani a tradicionálisból és mit kell abból határozottabban, bátrabban elvetni.”

Kerekes István, a Magyar Rádió szerkesztője hozzászólásában a rádiós ismeretterjesztés módszertani kérdéseivel foglalkozva hangsúlyozta a „rádiószerűség” fontos követelményét, amin az értendő, hogy a rádiós ismeretterjesztő előadásnak egyszerűsmind rádióműsornak is kell lennie, nem pedig rövidített tanulmánynak. Az előadónak természetes légkört kell kialakítania, szoros kapcsolatban kell lennie hallgatóságával. A színesség, érdekesség, fordulatosság alapvető követelmény a tudományos ismeretterjesztő műsorban, amelynek száma a világ valamennyi rádiójában növekvőben van. A továbbiakban a felszólaló elemezte a rádió szerepét az új tömegkommunikációs eszköz — a televízió — megjelenése utáni időszakban; szólt a „rétegműsorok”-ról, majd kiemelte az ismeretterjesztő műsorok közül a sikeres kerekasztal beszélgetéseket, melyeket „olyan rádiós tapasztalattal rendelkező »tudósriporterek« vezetnek, mint Benda Kálmán, Ránki György és Hanák Péter”.

Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese felszólalásában abból indult ki, hogy a történelem erősen kapcsolódik az élethez, mégis korszakunkban egy érdekes ellentmondás jött létre. Megnövekedett a történetíróval szembeni társadalmi igény, ugyanakkor a történetírás — hasonlóan a többi tudományhoz — nagyfokú specializálódott. „Olyan korszakhoz értünk, amikor a történetírás célját és módszereit újból át kell gondolni...” Ennek az átgondolásnak egyik problémája természetesen minden régenek a kritikai felülvizsgálata, — ami nem jelenti egyben annak elvetését is. A másik feladata szembenézni azzal a kérdéssel — vetette fel *Ránki György* —, vajon csökken-e a történészek szerepe. A modern társadalomtudományok fellendülése következtében a történettudomány kétségtelenül elvesztette monopolhelyzetét, átalakult a feladata. Ezt a csökkentebb helyzetet azonban hosszú távon a hozzászóló nem tartotta veszélyesnek, mivel a történész így is lényeges segítséget nyújthat a társadalomnak saját múltja megismerésében. Mihelyt a történettudomány megtalálja a megfelelő helyét a társadalomtudományok rendszerében, „akkor a történetírás képes lesz felülvizsgálni

hagyományait, átmenteni a jót, kidobni a rosszat, tudományos szinten alkalmazkodni a kor új követelményeihez”.

Felszólása további részében Ránki György azt a kérdést vizsgálta, hogy a történettudomány „képes-e, akar-e azokra a kérdésekre választ adni, amelyek valóban történeti kérdések”. Megítélése szerint „nem mindig és nem feltétlenül történeti válasz adható” az élet, a jelenkor problémáira, de ugyanakkor rámutatott arra a körülményre is, hogy a mai történetírás több — témájába vágó — kérdéssel nem foglalkozott. Befejezésül leszögezte, „ha egy eszmeileg friss, megújult marxista gondolkodást tudunk a történettudományban alkalmazni, akkor megvan a reménye annak, hogy a történettudomány gondolati anyagával, szellemi frissességével azon tudományok közé fog tartozni, amelyek a fiatalok gondolkodásának alakításában, társadalmi tudatunk formálódásában lényeges és hasznos szerepet tudnak betölteni”.

Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója hozzászólásában egyetértve a bevezető referátummal hangoztatta, hogy az utóbbi 10—15 évben elért eredmények egyik fő forrása a dogmatizmussal való szakításban keresendő. Kifejtette, hogy az új kutatási eredmények térhódítása lassan és ellentmondásosan tör utat magának: régebben kialakult nézetek „elrejtve tovább élnek”. Ugyanakkor arra figyelmeztette a jelenlevőket, hogy ügyelni kell arra is, „nehogy az egyoldalúság hibájába essünk . . . nem minden rossz, ami régi és nem minden forradalmi, ami új vagy újnak látszik”.

A továbbiakban a tudomány és a népszerűsítés viszonyával foglalkozva kifejtette, hogy a tudományosságból ezen a téren sem lehet engedni; csak a stílusban, az oldottabb formában különbözhet a népszerűsítő tevékenység a szaktudományos munkától. E vonatkozásban részletesen ismertette — főleg az elmúlt évek történelmi eszfordulói kapcsán — a munkásmozgalom története kutatásának új eredményeit, illetve ezzel összefüggésben az oktató, ismeretterjesztő, népszerűsítő munka szélesedett, műfajilag is gazdagodott lehetőségeit. A hozzászóló véleménye szerint az utóbbi években végzett ismeretterjesztés, népszerűsítés jelentős mértékben eredményesen hozzájárult a közműveltség, a tudat formálásához. Foglalkozott a műfaji lehetőségek kérdésével, s megállapította, hogy a történelmi regény és novella — főleg munkásmozgalom-történeti vonatkozásban — visszaszorulóban, míg a riport és publicisztika fellendülőben van. Szükséges feladatként jelölte meg az eddigi tapasztalatok elemzését, és az ismeretterjesztés minden műfajára kiterjedő hosszabb-távú komplex tervének kidolgozását. Befejezésül *Vass Henrik* a pedagógus munka és a tudomány művelésének kapcsolatáról szólva az eddiginél szorosabb együttműködés megteremtésének szükségességét emelte ki.

Az elhangzott hozzászólásokra *Lackó Miklós* válaszolt, majd az országos történezs vándorgyűlés három napos tanácskozsása *Elekes Lajos* zárszavával fejeződött be.

BESZÁMOLÓ SÁRKÖZI ZOLTÁN KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Sárközi Zoltán: „A summásrendszer kialakulása és szerepe a magyarországi mezőgazdaság kapitalizmuskori munkaszervezetében” című kandidátusi disszertációjának nyilvános vitáját 1968. december 9-én tartották meg.

A disszertáció bevezetőjében a szerző hivatkozott arra, hogy a témakörrel eddig nem jelent meg feldolgozás, érdemleges történeti tanulmány. A szerző a summás ismérveit két körülírásban közelíti meg. Az egyik (6. 1.) szerint ezek az emberek cseléd-pótló, vándor mezőgazdasági idénymunkások, akik még a feudális-rendi világban kialakult munkaszervezeti formában, az ún. banda-rendszerben, csapatvezető munkásgazdák irányításával szerződtek le elsősorban a nagybirtokra. Munkájukat általában időbérben

végezték, járandóságukat készpénzben, terményekben és nyers élelmiszerekben kapták meg. Ezt kiegészíti alább (46. l.) azzal, hogy a summásoknál elengedhetetlen feltétel a banda-rendszer, az átalánybérezés és a végelszámolás.

Az értekezés első fejezete a vándormunkának a magyarországi mezőgazdaságban való megjelenésével foglalkozik. Bemutatja azokat a helyeket, ahonnan a vándormunkások zöme származott, és azokat a nagybirtokokat, ahol a XIX. század eleje óta már alkalmazták is őket. Ilyen nagybirtokok voltak a Festeticsek keszthelyi, a kapornaki apátság Zala megyei, az Esterházyak tatai és gesztesi, a piarista custodiátus Somogy megyei és a cisztercita rend előszállási uradalmai.

Fennmaradt kaszás- és aratószerződészek bizonyítják, hogy a bandarendszer már 1805-ben elég elterjedt munkaszervezeti rendszer. A csapatok élén a gazdák (pallérok) állottak. A naturálgazdálkodás elterjedtsége miatt inkább a természetbeni fizetség dominált. Az értekezés sorra veszi azokat a peremvidékeket, ahol vándormunkások laktak. Részletesen foglalkozik a később legnagyobb summásfaluvá vált Mezőkövesd XIX. század elejei gazdasági és társadalmi viszonyaival, amelyek e község lakóit fokozatosan bérmunkára, summásmunkára kényszerítették.

A munka következő része a summásrendszernek a XIX. század második felében bekövetkező térfoglalásáról kimutatja, hogy az szorosán összefüggött az agrárváltság következtében átalakult mezőgazdasági termeléssel, mely egyre inkább belterjessé vált. Ennek következtében megnőtt az ipari és kereskedelmi növények jelentősége; a cukorrépa, kukorica, burgonya és a takarmánynövények termesztése, szőlők, gyümölcsösök telepítése került előtérbe, ami megnövelte az idénymunkások iránti keresletet, s létrehozta ezek sajátos rétegét, a summáságot.

Alkalmazásuk egyik nyomós oka az volt, hogy pl. a cukorrépa megművelése rendkívül fáradtságos művelet, s erre általában azok vállalkoztak, akik nem válogathattak a munkában. Kezdetben napszámban, majd havi időbér szerint díjazták őket. A hónapos munka díjazási egysége megközelítőleg a nyári napszámber volt. Sok helyen hónaposoknak is nevezték őket, de a szerző a summásokat megkülönbözteti a helybeli — egyénenként felfogadott — állandó munkásoktól, akiket szintén így neveztek.

A summás elnevezés világosan utal arra, hogy ezek az idénymunkások bérüket nagyobb időközökben, egy-egy összegben vették fel. Az élelmiszer-járandóságot (konvenciót) általában havonta, sokszor a pénzt is; a terményt leginkább végelszámoláskor. A summás elnevezés először 1664-ben Nagybányán bukkan fel, tömegesebbé csak a századfordulón válik.

A XIX. század utolsó évtizedében kezdődő arató-sztrájkok, szocialista jellegű agrárproletár megmozdulások gyorsították a summások tudatos és rendszeres alkalmazását, esetenként sztrájkterő jelleggel. A Belügyminisztérium 1897-ben megszervezte Mezőhegyesen és másutt az első sztrájkterő telepeket. A nagybirtokosok öntevékenyen is alkalmaztak summásokat. A velük kötött munkaszerződéseket az 1840. évi IX. és az 1876. évi XIII. tc. V. fejezete, valamint az 1898. évi II. tc. alapján foglalták kötelezően írásba. Az értekezés Balmazújváros, a „Viharsarok” és Délkelet-Dunántúl agrárproletárjainak sorsán keresztül mutatja be a helyi munkásoknak saját falujukból való kiszorulását, szétszóródását. A nagybirtokosok a sztrájkok letörésére, a munkabérek alacsony szinten tartására alkalmazták a jórészt nemzetiségek által lakott peremvidékek munkásait.

Az értekezés következő része a summások gazdasági és társadalmi helyzetét mutatja be Mezőkövesd és környéke lakói sorsán keresztül. A paraszti földek rohamos szétaprózódása következtében a törpe- és kisbirtokosok gyermekei is summás munkára kényszerültek, s így a Matyóföld lett az ország legtipikusabb summás vidéke. Ismerteti a szerző a summás toborzás módját, közöl szerződésrészleteket. Foglalkozik bérezésük fejlődésével, jellegzetes betegségeikkel, csekély művelődési lehetőségeikkel, szórványos

sztrájkjaikkal, a szocialista eszmékkel való megismerkedésükkel. Számukat az első világháború előtti időkben ötvenezer főre teszi.

A soknemzetiségű Magyarország summás és általában mezőgazdasági vándormunkás viszonyainak vizsgálata nemzetközi háttérrel történik: kelet-európai fejlődés sajátosságai eredményezték, hogy más országokban is létrejött a summásokkal azonos, vagy rokon vonásokat mutató vándormunkások típusa.

Az értekezés csak kitekintésszerűen foglalkozik az első világháború utáni Magyarország summás viszonyaival. Megállapítja, hogy ez a munka tömegessé vált, csökkent a summások bére, a gazdasági válság nyomán nagy számban vándoroltak el az iparba. A katasztrofális munkanélküliséggel hozza kapcsolatba a születések korlátozását is, s végül megállapítja, hogy a summás-rendszer csak 1945-ben tűnt el, amikor a nincstelen parasztek földet kaptak.

Szabad György, a történettudományok doktora, opponensi véleményének bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a disszertáns elsőnek dolgozta fel módszeresen a summás történetét. Kiemelkedő erénye az értekezésnek, hogy finom elemzéssel, jól érzékelteti az új munkaviszony dialektikáját: igényt a summás munkára egyfelől, rákényszerülést a summás munka, sőt életforma vállalására másfelől. Az értekezés körültekintően úgy határozza meg a summás munkaviszonyt, hogy egyidejűleg el is határolja a többi mezőgazdasági bér- és szakmány-munkaformától. Meggyőzően mutatja be, hogy a kapitalista termelési mód kibontakozásával párhuzamosan nő az igény vándormunkásokra, summásokra. Jól kapcsolódik ehhez a mezőgazdasági termelés struktúrájában bekövetkezett változások bemutatása.

A disszertáns tekintettel van munkájában a kapitalizmus kori munkaerő-piacon a nyári munkatorlódás idején jelentkező relatív munkaerőhiányra és a mezőgazdasági nagyüzemeknek a viszonylag olcsó munkaerő biztosítását célzó törekvéseire. Az opponens e vonatkozásban néhány kiegészítést tett. Történetírásunk ismételten tárgyalta a birtokosok egykori panaszát arról, hogy a kapitalista korszak kezdetén milyen munkaerőhiány és milyen magas bérszínvonal alakult ki. Agrártörténetírásunk ezt túlzottnak ítélte, s kimutatta, hogy a munkaerőhiány időszakos volt és területi vonatkozásban is viszonylagos. A Dunántúl és az Alföld egyes körzeteire korlátozódott, főleg ott, ahol a korábban legelőként hasznosított, ill. árterületeket fogtak művelés alá, s ahol a mezőgazdasági művelés intenzívebbé tétele nagy ütemben folyt. E gyéren lakott területeken, főleg nyári időszakban, az országos átlagszintet meghaladó munkabérek alakultak ki. Ez tette vonzóvá e területeket a vándormunkások számára, s ezt próbálták kihasználni a birtokosok, hogy a helyileg magas munkabérszínvonalat az országos átlaghoz közeleítsék.

Továbbiakban még két mozzanatra hívta fel a szerző figyelmét. Egyrészt arra, hogy rövid kommentárt érdemelne az az 1874-ből származó tudósítás, mely szerint az éves cseléd olcsóbb volt az időszakai munkásnál; másrészt arra, hogy további kifejtést érdemelne Galgócynak az az utalása, amely szerint Nagykovácsra már a múlt század 50-es éveiben jöttek felvidéki, jobbára szlovák vándormunkások, a helybeliek pedig Szolnok, Békés, Csongrád megyékben kerestek munkát.

A szerző érdemei közé tartozik, hogy számos summás-szerződést kutatott fel, s egy részüket az értekezés függelékében közre is adta. Található ezekben néhány olyan mozzanat, amit az opponens, az értékes tanulmány továbbmunkálása során, a szerző figyelmébe ajánlott. Ilyen az előleg-, ill. a foglaló-adás kérdése és a munkaidő meghatározása.

Befejezésül Szabad György javasolta Sárközi Zoltán részére a történettudományok kandidátusa fokozat megítélését.

Ezután *Sápi Vilmos*, a jogtudományok kandidátusa olvasta fel opponensi véleményét. Sajnálatosnak tartotta, hogy a disszertáns nem jelölte meg vizsgálódásának

időhatárát, mely a tartalomból 1867 és 1914 közöttinek tűnik. Helyesebbnek tartotta volna a 3. és 5. fejezet egymás utáni tárgyalását, mert ezek a summásság gazdasági és társadalmi helyzetét vizsgálják. Az egyes időmetszetek adatainak összevetését lehetne tenni, hogy nem vonatkoznak következetesen ugyanarra a területre.

A szerző érdeme, hogy eddig fel nem dolgozott témához nyúlt, s a Dunántúl egyes uradalmában tapasztaltakat kiegészítve a Földművelésügyi Minisztérium korabeli jelentéseivel, országos felmérésre vállalkozott. Hiányolta az opponens, hogy a szerző az erdélyi, felvidéki, Duna—Tisza-közi és tiszántúli, s különösen a Viharsarok uradalmainak idevonatkozó anyagát nem használta fel. A szerző adatgyűjtésben és feldolgozásban nem törekedett teljességre, csupán a nagybirtok summásaival foglalkozik, a jómódú parasztgazdáknál alkalmazottakkal nem.

Alapvető hibának tartotta az opponens, hogy a disszertációban nincs megnyugtató meghatározás a summásora. A disszertáció 6. és 46. lapján található körülírások önellentmondásait (bandagazda kizárólagos volta, időbér, átalánybér, végelszámolás stb.) taglalva kifejtette, hogy ezek az ismérvek más munkacsapatokra (cséplők, kaszások, kubicusok, ipari munkások) is vonatkoznak. A maga részéről a következő definíciót adta: „A *summások* szabad egyezkedéssel, meghatározott időtartamra és munkafolyamat elvégzésére, *kollektive*, előre megállapított egyedi (teljesítmény- ill. idő-) bérért szegődött, munkacsapatban dolgozó mezőgazdasági idénymunkások. (A summások közt gyakoriak a vándormunkások. A munkacsapatnak többnyire a bandagazda az irányítója és a munkaadóval történő kapcsolatok képviselője.)” A summásmunkának nem feltétlen ismérve a vándormunka és a bandagazda — hangsúlyozta adatok felsorolásával az opponens.

Ellentmondásba kerül a szerző saját kiindulópontjával, amikor egyes — a csapatuktól lemaradt — embereket eleve egyéni summásoknak minősít. A kapitalizmuskori források (jogszabályok, munkakönyvek, cselédkönyvek stb.) alapján meg lehet különböztetni a summástól a hónapos- és évescselédet. Jóllehet volt nyáron egyéni „summás” és egyéni „takaró”, de az átvitt értelemben használt „téli summás” lényegében már hónapos cseléd, aki pl. állatgondozásért havi bért kap. A szerző érzékelteti a summások társadalmi osztályhelyzetét, de nem tisztázza, hogy a summásság külön társadalmi réteg-e, vagy csupán alkalmi munkatársulási viszony. Külön fejezetet érdemelt volna a summások bérezése, melyet táblázatos kimutatásokkal lehetne érzékeltetni. Az öt fejezetben szétszórt, mintegy ötven egyedi példa nem nyújt áttekinthető képet a bérviszonyokról.

Elhamarkodottnak ítélte az opponens azt a megállapítást, hogy a summások két legelterjedtebb típusa: a havibéres matyó és a napszám szerint fizetett szlovák; azért is elhamarkodott, mert az a látszat, mintha nemzeti vagy tájjelegű sajátosságokkal lenne kapcsolatban a bérezési forma, holott általában a munkaadó állapítja meg a béreket.

Sápi Vilmos véleménye szerint a szerzőnek a summás- (természetbeni és pénzbeleni) bér összetételét ismertető, a történeti fejlődés leírásánál követett eljárása, amely egy Lenin- idézet összefüggéseit is — egy teljes összetett mondat mindenféle jelölés nélküli kihagyásával — megmásítja, leegyszerűsíti ezt az alapvető, mely szerint a feudális-kori természetbeni bérezéssel szemben a kapitalizmusban a pénzbeleni bérezés válik urakodóvá, s ezt néhány adat alapján próbálja a magyarországi viszonyokra konkretizálni. Adatok felsorolásával mutatta ki azon megállapítás helytelenségét, mely szerint 1848 előtt csak a fűkaszásért járt pénz, 1848 után pedig a kapálásért is.

Az opponens kifogásolta azt is, hogy a címben jelölt rész — „A summás rendszer kialakulása . . .” — a disszertációban nem került kifejtésre. Nem a XIX. század végén alakult ki — fejtegette az opponens —, hiszen maga a szerző is említ olyan, 1664-ből eredő nagybányai adatot, mely kifejezetten summás munkavállalókról szól. Az opponens

szerint a summásmunkának csak újabb jellegét hozta a cukorrépa, a kukorica, burgonya és a takarmánynövények vetésterületének XIX. sz. végi növekedése. A szerző mellőzi a mezőgazdasági termelési technika fejlődését. Ez 1850—1890 között közel felére csökkentette a hagyományos nyári idénymunkálatok idejét, de a keresetet is. A kaszálás, aratás és cséplés mellett ezért kellett újabb munkakapcsolásokat beiktatni: — főleg a kapások művelését.

Hamis romantikát tükröz az a felfogás, hogy a summások között szoros rokoni kapcsolatok, vagy a nagycsaládi összetartás ereje élt volna tovább, amit a szerző azonos családnévekre alapoz. Ugyanazon csapat azonos bandagazdával két évvel későbbi szerződésében már jóval kevesebb az azonos családnevű személy — mutatott rá az opponens, — tehát a bandarendszer alkalmi munkacsoportosulás.

Kívánatos lett volna foglalkozni a szerződések gyakorlati érvényesülésével, valamint az elszállásolással és egészségüggyel is. Végül hiba az is, hogy a szerző az 1898. évi II. tc.-ről megemlékezik ugyan, de a sztrájkra vonatkozó 69. §-át nem említi, holott ez volt a „rabszolgatörvény” kulcsfontja.

Az opponens befejezésül hangsúlyozta, hogy a disszertáns fontos, komplikált feladatra vállalkozott; a téma nem lezárt, a szerző a kutatás szempontjából nehéz kérdéseket vetett fel, melyek kezdeményező jellegűek. Az értekezés új tudományos eredmény, s ennek alapján javasolta, hogy Sárközi Zoltánnak ítéljék meg a történettudományok kandidátusa fokozatot.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Spira György* kérdésére Sági Vilmos közelebről megvilágította a summásmunka bérezésével kapcsolatos álláspontját. Példákat hozott arra, hogy tisztán pénzbeli fizetéssel szemben a részben természetbeni bérezés (gabona, szalonna stb.) a munkások érdekeit is szolgálta. Hangsúlyozta ezzel kapcsolatban, hogy a mezőgazdasági dolgozók a szocializmus körülményei között is kapnak ill. kérnek részbeni természetbeni bérezést.

Ezután *Mérei Gyula*, a bírálóbizottság elnöke szólalt fel. Véleménye szerint a forrásanyag terjedelmes volta miatt a kutatás jelenlegi fokán nem lehet minden tekintetben végérvényes következtetéseket levonni. Pozitíven értékelt a kialakult vitát, amely során Sági sok adatot hozott fel a disszertáció egyes megállapításaiával szemben, illetve azok hasznos kiegészítésére. Egyedi esetek azonban — bármily figyelemreméltók — nem perldöntők; csak további vizsgálódás vezethet megnyugtató eredményhez. Majd arra mutatott rá, hogy a disszertáció lényege a dualizmuskori summásvizonyok tárgyalása; az a helyes tehát, ha az opponensi vélemény is elsősorban ezt vizsgálja. Végül a pénzber és a természetbeni járadék viszonyát érintve kifejtette, hogy ez utóbbi erős szerepe a magyarországi mezőgazdaság kapitalista fejlődésének elmaradottságát tükrözte.

Sárközi Zoltán válaszában is hangsúlyozta, hogy olyan feladatra vállalkozott, ami eddig kevéssé érintett területe volt történetírásunknak; elmondotta, hogy a téma feldolgozása az eredetileg tervbe vett — 1848 és 1914 közötti — időkeretben nem volt megoldható. Egyrészt azért, mert a summás munkaszervezeti forma kialakulása mélyen belenyúl a feudalizmus korába, másrészt az első világháború előtti évtizedek hézagos forrásanyaga kényszerítette rá a háború utáni korszak sokban változott viszonyainak vázlatos vizsgálatára is. A téma jellegéből következett, hogy az értekezés nem törekedhetett a teljességre, ezért maradt el a Sági Vilmos által számonkért országos felmérés.

Részletesen foglalkozott az „időbér” és az „átalánybér” megkülönböztetésével, s kimutatta, hogy az első világháborút megelőző időben túlnyomó az időbérezés. A végelszámolást a munkák és a bérezés jellegéből következően ki sem lehetett kerülni. Más volt a helyzet az időbéres és rövid ideig (1—2 hónapig) tartó munkák esetében.

A „téli summások” — csapatuktól lemaradt egyes summások — kérdésében a szerző igazat adott Sági Vilmosnak, megjegyezve azonban, hogy Sági könyvében is

található ilyen megállapítás. Az újabb kutatások alapján elfogadta azt a nézetet, hogy a summásság jobban gyökerezik a feudalizmusban, mint azt disszertációjában beállította, de kijelentette, hogy továbbra is fenntartja azt a megállapítását, hogy az 1880-as évek előtt nagyobb tömegeket megmozgató summás rendszerről nem beszélhetünk, mert ennek kialakulása összefüggött a kapás növények, elsősorban a cukorrépa termesztésének erőteljesebb térfoglalásával.

A mezőgazdaság gépesítésének kérdésével kapcsolatban a disszertáns megállapította, hogy a kapásnövények megművelése továbbra is kézierővel történt; viszont a cséplőgépek megjelenése és elterjedése az addigi munkaszervezet teljes átalakítását eredményezte. A korábbi nyomtató és kézi cséplőbandák felbomlása után kialakult a cséplőgép-tulajdonosok szolgálatában álló bércséplő munkásság; másrészt a kibővített munkakapcsolások révén a régi arató, kaszás bandák egy része summás munkacsapattá alakult át.

Részletesen kitért a szerző a készpénzfizetés fokozódó megerősödésének kérdésére, amit összekapcsolt a természetbeni, terménybeni bérezéssel. Összehasonlító táblázatokat a korabeli szakemberek sem tudtak készíteni, ezért a disszertáns sem vállalkozhatott rá. Az 1898. évi II. tc. különböző paragrafusai foglalkoztak a munkákért járó résznek terményben és készpénzben való kötelező megállapításával. A 35. § lehetővé tette, hogy a munkások a természetbeni rész, a terményérték, vagy a készpénzfizetés között szabadon válasszanak. Egyre kevesebb helyen adtak élelmezést a századforduló után, s a munkaadó és a munkás is a magasabb napszámért tartotta jobban elfogadhatónak; ezért inkább az élelmezés nélkül adott napszámbérek alkalmazása látszott célszerűnek. Mindez addig felelt meg a mezőgazdasági munkásság érdekeinek is, amíg a pénz- és terményérték közötti egyensúly nem bomlott meg. Az ellenforradalmi korszakban az infláció, a gazdasági válság, majd a második világháborúra való felkészülés viszonyai között ritka a tiszta pénzfizetéses szerződés.

A „matyó” és „szlovák” típusú summás munkaviszonnyal kapcsolatban a szerző kijelentette, hogy e kifejezéseket nem „népi”, hanem tájegységi értelemben használta; a „szlovák” helyett inkább hajlik az újabb kutatások alapján a „nyugat-szlovák” kifejezés használatára, szintén tájegységi értelemben.

A szerző hangsúlyozta azt is, hogy a banda-rendszerben az alkalmi összeverődés mellett megfigyelhető az azzal párhuzamosan érvényesülő rokon összetartás ereje, amit levéltári adatokkal és mások kutatási eredményeivel dokumentált.

Az opponensek egyéb, kisebb megjegyzéseit — bár Sápi Vilmos több kifogásával vitába szállt — megszívlelendőknek, elfogadhatóknak tartotta. Befejezésül köszönetet mondott mind az opponenseknek, mind másoknak, akik munkájában segítettek és észrevételeikkel a kutatásra további ösztönzést adtak.

A bírálóbizottság az opponensi vélemények és a vita alapján javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Sárközi Zoltánnak a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje meg.

Pál Lajos

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *В. Зимани*: Экономическая и социальная история Надьмартонского района с 16-го века по 1767 год — *И. Т. Беренд*: Влияние планирования на рост экономики (венгерский опыт) — СООБЩЕНИЯ — *Э. Фюреди*: Нищенствующие ордена и развитие городов в Венгрии — *К. Дока*: Условия посвящения в цеховые мастера в Пеште в 1840-ых годах — *Я. Захар*: Внешняя политика Конституционалистской партии в 1870-ых годах в зеркале «Нойе Фрейе Прессе» — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *Г. Гаал*: Предование венгерской истории в Югославии — XIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ СЪЕЗД ИСТОРИКОВ — Из выступления венгерских ученых на съезде в Москве. Международное влияние французской революции. *К. Бенда*: Начало национального пробуждения в странах габсбургской монархии — *Э. Нидерхаузер*: Отзвуки французской революции и наполеоновских войн на Балканах — Крестьянские движения и аграрные проблемы, начиная с конца XVIII века — *Г. Сабад*: Замечания к истории антифеодальной борьбы в Венгрии — *Г. Шпира*: Крестьянство и национальные устремления в Венгрии в период буржуазных преобразований — *Э. Нидерхаузер*: К типологии крестьянских движений в Восточной Европе — Использование трудящихся масс во время второй мировой войны — *И. Пинтер*: Венгерская рабочая сила на службе интересов нацистов — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLES DES MATIÈRES

ETUDES — *V. Zimányi*: L'histoire économique et sociale de la région Nagymarton du XVIe siècle jusqu'à 1767. — *I. T. Berend*: L'influence de la planification sur la croissance économique. (Les expériences hongroises.) — COMMUNICATIONS — *E. Fügedi*: Ordres mendiants et l'évolution de ville en Hongrie. — *K. Dóka*: Les conditions de devenir maître de corporation à Pest, dans les années 1840. — *J. Zachar*: La politique extérieure de Verfassungspartei dans le miroir de Neue Freie Presse, dans les années. 1870. — LES QUESTIONS DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *G. Gaál*: L'enseignement de l'histoire hongroise en Yougoslavie. — LE XIIIe CONGRES INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES — Des contributions hongroises du Congrès de Moscou. L'influence internationale de la Révolution française. *K. Benda*: Les débuts du réveil national dans les pays de la Monarchie des Habsbourg. — *E. Niederhauser*: L'écho de la Révolution française et des guerres de Napoléon sur les Balkans. — Mouvements paysans et problèmes agraires depuis la fin du XVIIIe siècle. *Gy. Szabad*: Remarques à l'histoire des luttes antiféodales en Hongrie. — *Gy. Spira*: La paysannerie et les aspirations nationales en Hongrie, au temps de la transformation bourgeoise. — *E. Niederhauser*: A la typologie des mouvements paysans est-européens. — La mise en jeu des masses travailleuses au temps de la deuxième guerre mondiale. *L. Pintér*: La main-d'oeuvre hongroise au service des intérêts nazis. — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *V. Zimányi*: The Economic and Social History of the Nagymarton District from the 16th Century to 1767 — *I. T. Berend*: The Influence of the Planning on the Economic Growth (The Hungarian Experiences) — REVIEW ARTICLES — *E. Fügedi*: The Begging Monastic Orders and the Development of Towns in Hungary — *K. Dóka*: The Conditions of Becoming Guildsman in Pest in the 1840s. — *J. Zachar*: The Foreign Policy of the Verfassungspartei, as it Reflected in the Neue Freie Presse in the 1870s. — PROBLEMS OF HISTORY TEACHING — *G. Gaál*: The Teaching of the Hungarian History in Jugoslavia — THE XIII. INTERNATIONAL HISTORICAL CONGRESS — From the Hungarian Contributions of the Moscow Historical Congress. The International Influence of the French Revolution. *K. Benda*: The Beginnings of the National Awakening in the Countries of the Habsburg-Monarchie — *E. Niederhauser*: The Echo of the French Revolution and the Napoleonic Wars in the Balkans — Peasant Movements and Agrarian Problems since the End of the 18th Century. *Gy. Szabad*: Remarks to the History of the Antifeudal Struggles in Hungary — *Gy. Spira*: The Peasantry and the National Aspirations in Hungary in the Period of Bourgeois Transformation — *E. Niederhauser*: To the Typology of the East-European Peasant Movements — The Employment of the Working Masses During World War II. *I. Pintér*: The Hungarian Manpower in the Service of the Nazi Interests — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *V. Zimányi*: Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte des Kreises Nagymarton vom 16. Jahrhundert bis 1767 — *I. T. Berend*: Auswirkungen der Planung auf das Wirtschaftswachstum (Die Erfahrungen in Ungarn) — BEITRÄGE — *E. Fügedi*: Bettelorden und Städteentwicklung in Ungarn — *K. Dóka*: Die Bedingungen des Zunftmeisterwerdens in Pest in den 1840er Jahren — *J. Zachar*: Die Außenpolitik der Verfassungspartei im Spiegel der Neuen Freien Presse in den 1870er Jahren. — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — *G. Gaál*: Unterricht der ungarischen Geschichte in Jugoslawien — XIII. INTERNATIONALER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER KONGRESS — Aus den ungarischen Beiträgen zum Moskauer Historikerkongreß. Die internationale Auswirkung der französischen Revolution. *K. Benda*: Anfänge des nationalen Erwachens in den Ländern der Habsburger-Monarchie — *E. Niederhauser*: Echo der französischen Revolution und der Napoleonischen Kriege auf dem Balkan — Bauernbewegungen und Agrarprobleme seit dem Ende des 18. Jahrhunderts. *G. Szabad*: Bemerkungen zur Geschichte der antifeudalen Kämpfe in Ungarn — *G. Spira*: Das Bauerntum und die nationalen Bestrebungen in Ungarn im Zeitalter der bürgerlichen Umgestaltung. — *E. Niederhauser*: Zur Typologie der osteuropäischen Bauernbewegungen — Benutzung der arbeitenden Massen zur Zeit des zweiten Weltkrieges. *I. Pintér*: Die ungarische Arbeitskraft im Dienste der nazistischen Interessen — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Somogy megye múltjából.* Szerk.: Kanyar József (Levéltári évkönyv 2.) Kaposvár, 1971. 307 l.
- D. A. FURMANOV: *Lázadás.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1971. 333 l.
- IMPLYÓ JÓZSEF: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II.* 1695–1848. Békéscsaba, 1971. 440 l.
- KEMÉNY G. GÁBOR: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában V.* 1906–1913. Budapest, Tankönyvkiadó. 1971. 739 l.
- Karl Marx és Friedrich Engels művei.* 28. *Levelek 1852–1855.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 783 l. + 2 képmell.
- KUNTÁR LAJOS: *Szombathelyi nyomdák és nyomdászok.* Szombathely, 1971. 295 l. + 14. l. képmell.
- P. G. KIELMANSEGG: *Deutschland und der erste Weltkrieg.* Frankfurt a. Main, Athenaion. 1968. 747 l. + térkép
- Anuarul VIII. Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”. Iași, Academiei Republicii Socialiste România.* 1971. 554 l.
- NAGY ISTVÁN: *A magyar kamara 1686–1848.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 374 l.
- A Münchener Codex 1466-ból.* Szerk.: Nyíri Antal. Bp., Akadémiai Kiadó. 1971. 402 l.
- A magyarországi pannonkori képződmények kutatásai.* Szerk.: Góczán Ferenc, Benkő Jenő. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 360 l. + 45 l. képmell.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I.* Academia Scientiarum Slovaca, 1971: 472 l. + 15 l. képmell.
- Történeti statisztikai évkönyv 1967–1968.* Szerk.: Dányi Dezső. Budapest, Statisztikai Kiadó V. 1970. 431 l.
- TÓTH ISTVÁN: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 325 l.
- Egyetemes történeti tanulmányok. V.* Szerk.: Tokoly Gyula. Debrecen, KLTE. 1971. 93 l.
- SZABÓ IRÉN: *Egy jász falu gazdasági-társadalmi képe a redemptio után. Magyar történeti tanulmányok. IV.* Debrecen, KLTE. 1971. 125 l.
- Budapest helytörténeti kézikönyve.* Szerk.: Gerelyes Ede. Budapest, Statisztikai Kiadó. 1971. 178 l.
- Magyarország története képekben.* Szerk.: Kosáry Domokos. Írta és összeállította: KOSÁRY DOMOKOS, PAMLÉNYI ERVIN, SIKLÓS ANDRÁS, SZABAD GYÖRGY, SZÜCS JENŐ, R. VÁRKONYI ÁGNES. Budapest, Gondolat Kiadó. 1971. 750 l.
- Das Bismarck-Problem in der Geschichtsschreibung nach 1945.* Herausgegeben von Lothar Gall. Neue Wissenschaftliche Bibliothek. Geschichte. Köln—Berlin, 1971. 452 l.
- VADÁSZ SÁNDOR: *Lenin és a zimmerwaldi baloldal.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 231 l.
- ARATÓ ENDRE: *Kelet-Európa története a 19. század első felében.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 597 l.
- L. GÁL ÉVA: *Újházy László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa.* Értekezések a történeti tudományok köréből. 57. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 90 l.
- BOROSY ANDRÁS: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben.* Értekezések a történeti tudományok köréből. 60. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 131 l.
- BAKÁCS ISTVÁN: *Hont vármegye Mohács előtt.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 479 l.
- MAKSAY FERENC: *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 237 l.
- BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 446 l.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 398 l.
- SZAKÁCS SÁNDOR: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 282 l.
- SIK ENDRE: *Faji kérdés és marxizmus.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 293 l.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: *Az V. István-kori gesta.* Értekezések a történeti tudományok köréből 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 151 l.
- RÁCZ JÁNOS: *Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 159 l.
- KIRSCHNER BÉLA: *Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról (1893–1917).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 276 l.
- SOÓS KATALIN: *Burgenland az európai politikában 1918–1921.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 193 l.
- DOBOS ILONA: *Tarcal története a szóhadgyományban.* Néprajzi tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 178 l. + 5. l. képmell.
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1955–1960.* Szerk.: Sándor István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 739 l.
- Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. köt.* Dunántúl. Szerk.: Felhő Ibolya. Munkatársak: Buzási János, Nagy Lajos, Pap Gáborné. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 529 l.
- B. N. ALEKSZANDROVSKIJ: *Idegen földleken.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 306 l.
- BALOGH ISTVÁN: *Száznyolevanöt lépcsőfok.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 260 l.

Következő számaink tartalmából

- Granasztói György*: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén
Gyimesi Sándor: Az európai városok a kapitalizmus küszöbén
Káldy-Nagy Gyula: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről
Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejlett feudalizmus korszakában (1000—1526)
Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról
Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén
Székelly György: Dürer Németországa
T. Erdélyi Ilona: A radikális-republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kalmár István

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.). — *Bozóky Edina* tudományos segédmunkatárs (Mezőgazdasági Múzeum) — *Dóka Klára* levéltáros (Fővárosi Levéltár) — *Dolmányos István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE) — *Fejes Judit* az MTA Történettudományi Intézetének tudományos ügyintézője — *Frank Tibor* egyetemi tanársegéd (ELTE) — *Fügedi Erik*, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának csoportvezetője — *Für Lajos* kandidátus, osztályvezető (Mezőgazdasági Múzeum) — *Gaál György* tanügyi főtanácsos, Újvidék — *Gyivicsán Mária* az MTA Történettudományi Intézetének dokumentátora — *Horváth Miklós* kandidátus, az MSzMP Budapesti Bizottságának h. osztályvezetője — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár) — *Józsa Sándor* kandidátus, egyetemi docens (ELTE) — *Káldy-Nagy Gyula* egyetemi tanársegéd (ELTE) — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Kurcz Ágnes* aspiráns (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orosz István* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Pál Lajos* aspiráns (Bp.) — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa — *Pók Attila* egyetemi hallgató (Bp.) — *Pölöskei Ferenc*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE) — *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója — *Réti R. László* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Spira György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Szabad György*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE) — *Tóth Sándor* alezredes (Had-történelmi Intézet) — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Zachar József* aspiráns, tanár (Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Bp.) — *Zimányi Veru* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1971. 3. és 4. sz.

- Gonda Imre:* A korlátlan tengeralattjáró háború] és az Osztrák-Magyar Monarchia. I—II. rész.
- Borus József:* Churchill és a brit vezérkar balkáni tervei (1942—1945). II. rész.
- Bende Lajos:* A törökkori magyar végvárakról.
- Csima József:* A Horthy-hadsereg diszlokációja 1920—1941 között.
- Gellért Tibor:* Katonák az „Arceal a vasút felé” mozgalomban és a hidak helyreállításáért folyó küzdelemben.
- Kerekes Zoltán:* Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. I. rész.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

1970. 1. sz.

- Ember Győző:* Az Országos Levéltár huszonöt éve (1945—1969).
- Balázs Péter:* A magyar levéltárügy 1945—1969.
- Rácz Béla:* A Belügyminisztérium újjászervezése (1944 december—1948 július).
- Jenei Károly:* A földigénylő bizottságok (1945—1947).
- Degré Alajos:* Egy dunántúli körjegyzőség a felszabadulás idején.

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLÉ

1971. 1—2. sz.

- Pach Zsigmond Pál:* A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri majorságokon a XVI—XVII. századi Magyarországon.
- Szuhay Miklós:* A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867—1914 között.
- Štefan Kazimir:* A XVI—XVIII. századi árviszonyok forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban.
- Nagy Dezső:* Újabb (külföldi) adatok a hegyhúzó történetéhez.
- Kovács Edit:* Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása, 1856—1867.

Történelmi Szemle

1971. 1—2. sz.

- Jemnitz János:* Kortársak a Párizsi Kommunőről.
- Pach Zs. Pál:* Magyarország nyugati gyapjúszövet-importja a XV. és XV. század közepén.
- Kiss József:* Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban.
- Alceo Riosa:* A szocialista párt és a munkásmozgalom Olaszországban (1892-től 1914-ig).
- Mayer Mária:* A skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején.
- Ormos Mária:* Bethlen koncepciója az olasz—magyar szövetségről (1927—31).
- Glatz F.—Stier M.:* Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül.

Jg - 1328

SZÁZADOK

A tartalomból:

Gyimesi Sándor: Az európai városok a kapitalizmus küszöbén

Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE
— FIGYELŐ — KRÓNIKA

1972 JUL 28

106. ÉVF.

1972. 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51–53.
106. ÉVFOLYAM 1972. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Gyimesi Sándor</i> : Az európai városok a kapitalizmus küszöbén	277
<i>Szász Zoltán</i> : Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén	304

KÖZLEMÉNYEK

<i>Székelgyörgy</i> : Dürer Németországa	336
<i>Granasztói György</i> : Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén	350
<i>Ekkehard Westermann</i> : A thüringiai csurgatókohós ezüst- és réztermelés és kereskedelem (Saigerhandel) jelentősége a középeurópai kereskedelem számára a XV–XVI. század fordulóján	400
<i>Karl Obermann</i> : A „Neue Rheinische Zeitung” megalapításának történetéhez	413

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly</i> : Veszprém megye régészeti topográfiája (Ism. <i>Ila Bálint</i>) ...	422
<i>Domokos József</i> : Achim L. András (Ism. <i>Pölöskei Ferenc</i>)	426
<i>Acta marxistica leninistica</i> (Ism. <i>Blaskovits János</i>) ...	428
<i>Wittman Tibor</i> : Les Gueux dans les „bonnes villes” de Flandre (1577–1584), (Ism. <i>Jónás Ilona</i>)	430
Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955 (Ism. <i>Láng Imre</i>)	433
<i>Balázs Györgyné</i> : Korkép kialakítása a történelemoktatásban (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	437
<i>Zsukov</i> : Emlékek, gondolatok (Ism. <i>Ölvedi Ignác</i>) ...	440
<i>Viera Urbancová</i> : Počátky slovenskej ethnografie (Ism. <i>Arató Endre</i>)	445
<i>Jan Reychman</i> : Dzieje turejki od konca XVIII wieku (Ism. <i>Kapronczay Károly</i>)	448

<i>B. Nagy Margit</i> : Reneszánsz és barokk Erdélyben (Ism. <i>Vida Mária</i>)	450
<i>Wilhelm Rausch</i> : Handel an der Donau (Ism. <i>Kállay István</i>)	452
<i>Maurice Dommanget</i> : L'introduction du Marxisme en France (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	454
<i>E. Friedell</i> : Kulturgeschichte der Neuzeit (Ism. <i>Pók Attila</i>)	456
<i>Josef Deér</i> : Die heilige Krone Ungarns (Ism. <i>László Gyula</i>)	459
<i>Józsa Antal—Milei György</i> : A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és polgárháborúban (Ism. <i>Farkas Márton</i>)	470
<i>Urbán Aladár</i> : Európa a forradalom forgószélében 1848—1849 (Ism. <i>Lukács Lajos</i>)	472
<i>Fekete Lajos</i> : A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása (Ism. <i>Kőhegyi Mihály</i>)	474
Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből, 1944—1948 (Ism. <i>Kopasz Gábor</i>)	475
<i>Nagyné Szegvári Katalin</i> : A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777—1918), (Ism. <i>Tömörny Márta</i>)	477
Szabadság, te szülj nekem rendet! (Ism. <i>Kun László</i>) ...	481
A közalkalmazottak szakszervezete történetéhez (Ism. <i>Teleki Éva</i>)	482
Névtudományi Előadások. II. (Ism. <i>Büky Béla</i>)	483
<i>Rónay László</i> : Az Ezüstkor nemzedéke (Ism. <i>M. Kondor Viktória</i>)	485
<i>Kókay György</i> : A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795), (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	488

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból *I. J. Zlatkin*: A Toynbee a nomád népek történelmi múltjáról és jelenlegi helyzetéről 490; *R. de Roover*: A pénzpiac a középkorban és az újkor kezdetén 492; *Lilian M. Ruff* és *D. Arnold Wolson*: A madhigál, a lant-ének és az Erzsébet-kori politika 493; *Elizabeth L. Eisenstein*: A nyomtatás megjelenése és a reneszánsz problémája 495; *Demény A. Lidia*: Erdély kereskedelmi kapcsolatai az 1717—1724-es évekből való vámjövedelmek megvilágításában 497; *Serif Mardin*: Hatalom, polgári társadalom és kultúra az Ottomán Birodalomban 498; *Ruth* és *Edmund Frow*: Robert Owen és a korai szocialisták 500; *Vaszilij D. Konobeev*: A bolgár forradalmárok agrárprogramjáról a XIX. század 60—70-es éveiben 501; *A. Z. Manfred*: A Párizsi Kommün szovjet historiográfiája 503; A Párizsi Kommün 504; *R. P. Dore*: A modernizátor mint speciális eset: a japán gyáripari törvényhozás, 1882—1911 506; *Eugen Weber*: Torna és sport a századvégi Franciaországban: az osztályok ópiuma? 508; *Frédéric Castaing*: A franciaországi ifjúkommunista mozgalom kezdeteihez 510; *V. V. Csisztjakov*: Rosa Luxemburg és a nemzetközi munkásmozgalom 511; *Charles Chatfield*: Az első világháború és a liberális pacifisták az Egyesült Államokban 512; *G. Kamburov*: Nézeteltérések a Négyes Szövetségben a breszt-litovszki és bukaresti tárgyalásokon 1918-ban 513; *Michael M. Kater*: A korai Német Nemzetiszocialista Munkáspárt szociográfiájához 515; *Joan Saizu—Mihail Rusenescu*:

Változások Románia társadalmi és politikai szerkezetében az 1922—1928-as években 516; *Constantin Căzănișteanu*: Egy forrás az Antonescu-féle politikai rendszer válságával kapcsolatban. 1942—1943 518; *G. F. Zasztavenko*: A náci Németország hadigazdasága 1943—44-ben 519; *A. Ju. Gaigalaite, E. V. Griškunaite*: Szovjet-Litvánia történettudománya (1940—1970) 520; *L. I. Arapova, K. I. Ruggelszon*: A szovjet archeográfia fejlődésének új szakasza 522.

FIGYELŐ

Nagy Domokos Imre: Pihent szemmel a „Pihent szemmel”-ről 524

*

Helyreigazítás 526

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 527

Dózsa György születésének 500. évfordulójára 531

A jogi oktatás fejlődése. Jogász-jogtörténész konferencia Smolenicén 1971. november 3—4-én (*Varga Endre*) 535

Tudományos minősítések 538

Gyimesi Sándor:

Az európai városok a kapitalizmus küszöbén*

1. Funkcionális változások

A városfogalom értelmezésének számos módja ismeretes. Ezek közül a városjelenség lényegének megértéséhez a funkcionális felfogás visz legközelebb. A funkcionális szemlélet a várost a munkamegosztás területi vetületének egyik oldalaként fogja fel, mint olyan funkciók hordozóját, amelyek a városon kívül is éreztetik hatásukat, a városon kívüli népesség igényeinek kielégítését is szolgálják.

A legfontosabb városi funkcióknak nagyjából a gazdasági (ipari termelő és ellátó, valamint kereskedelmi) és adminisztratív (igazgatási, jogi stb.) funkciókat tekinthetjük. Természetük szerint ezek lehetnek centrálisak, amelyek egy-egy meghatározott körzetre vonatkoznak s a várost e körzet közép-pontjává teszik.¹ (Például mint igazgatási székhelyet.) Másrészt vannak olyan városi funkciók is, amelyek nem mindig férnek bele egy többé-kevésbé körülhatárolható táj kereteibe. (Mint például az az ellátó szerep, amelyet a világpiacra termelő modern ipar tölt be.) Ezeket szokás singuláris funkcióknak nevezni.² A városi funkciók, tartalmuk, jellegük történetileg meghatározott, koronként változik. Ezáltal az egyes korszakok városai is élesen különböznek egymástól. A következőkben a feudáliskori várost utódjával, a kapitalista kor városával próbáljuk meg összevetni, hogy funkcionális oldalról közelíthessük meg a városok állományában, szerepkörében stb. a feudális és a kapitalista korszak határán végbement változásokat.

A feudalizmus időszakájában a városnak és az államnak az ókorban fennállott azonossága megszűnt. A földtulajdon is eloldódott tőle: a feudális földtulajdonnal való rendelkezés feltétele már nem a városokhoz, hanem a nemesiséghez tartozás. Ezzel együtt a városok uralma a vidék felett megszűnt, a vidék önálló politikai tényezővé vált, sőt a feudális államon belül a hatalmi túlsúlyt is megszerezte.³ Város és falu jogilag is elkülönült, más-más szervezetet épített ki magának. Ehhez járult, hogy a középkori nemesiség — a sajátos változatot képviselő Itáliától eltekintve — nem volt városlakó. A város így nem jelentette az uralkodó osztály lakóhelyeinek koncentrációját sem, s a kormányzás, igazgatás is oly kevéssé volt helyhez kötött, hogy néhány kivételtől — Párizs, London — eltekintve nem hozott létre városi agglomerációt. Ezzel a

* E tanulmány — némileg módosított szövegű — részlete szerző „A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában” című kandidátusi disszertációjának.

¹ A centrális funkciókra és a városra, mint „Zentraler Ort”-ra ld. H. Bobek: Grundfragen der Stadtgeographie. Geographischer Anzeiger, 1927. 216. l. és W. Christaller: Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Jena, 1934, 87. l.

² E. Neef: Problem der Zentralen Orte. Petermanns Geographische Mitteilungen, 1950 (94), 17.

³ Engels: Anti-Dühring. Marx—Engels Művei, 20. köt. Bpest. 1963. 684. l.

városnak az ókorban megvolt szinte kizárólagos politikai jelentősége eltűnt. Politikai-adminisztratív funkcióit elveszítve, csupán az egyházi szervezetben játszott szerepét őrizte meg még egy ideig a püspöki székhely révén.⁴ Az érett feudalizmusban azután a tulajdonképpeni városok már kultikus centrumként sem igen szerepelnek.

A középkori várostípust politikailag megtestesítő immunitás polgárközséget az országotól eltérő külön városi jog és ezzel összefüggésben saját bíróság, valamint különböző fokú önkormányzat jellemezte, amely rendi privilégium formájába öltözött⁵, és amely olykor – például a német birodalmi városok esetében – egészen az állami szuverénitás határát súrolhatta. Ezt az elkülönülést szemléletesen juttatta kifejezésre a városfal, ez a középkori város képét oly pregnánsan meghatározó jegy a kiváltságként biztosított megerősítés jogának megvalósulásaként.

Az adminisztratív-kultikus szerepkör elhalványulásával a feudális városnál a gazdasági funkciók jobban kidomborodtak. Egy város fontossága gazdasági expanziós erejétől függött, és ezen alapult jogi különállása is. Vidékéhez fűződő kapcsolatában is a gazdasági domináns. Agrártermékek szempontjából jobban környékére volt utalva az ókorinál, mivel a tengeri forgalom megváltozott, illetve mivel a városok többsége nem tengerparti, hanem belső, kontinentális fekvésű település volt, míg az antiknak nem volt jelentékenyebb városa, amely a tengertől egy napi járóföldnél távolabb feküdt volna.^{6a} A mezőgazdasági cikkekét azonban már nem uralmi-tulajdonosi helyzetből kiindulva szerezte meg, hanem a piacon. Lehetett ugyan birtoka, de létehez elsősorban nem hatalmilag, tulajdonjog alapján alávetett környék uralma volt szükséges – ha történetükből nem is hiányoznak az ilyen irányú törekvések –, hanem a vidékkel való árucserkapcsolat.

A középkori város létfeltétele az ipar és mezőgazdaság közötti munkamegosztás társadalmi méretű, nemcsak az uralkodó osztály, hanem a közvetlen termelők fogyasztásának kielégítését is átfogó kibontakozása volt. E két alapvető termelői tevékenység térbeli, telephely szerinti elkülönülésének bázisán oszlottak a települések falvakra és városokra, ahol utóbbiak az ipar és a termelői tevékenység elkülönülése által tételezett cserét lebonyolító kereskedelem központjaivá váltak.

Ennek alapján a feudáliskori város úgy jelent meg, mint egy többé-kevésbé élesen körülhatárolható vidék gazdasági centruma, amely a mindennapi szükségletek kielégítésére szolgáló iparcikkek zömével saját termeléséből látta el mind a maga, mind környéke lakosságát. Ugyanakkor pedig a maga élelem- és nyersanyagszükségletét e vidékről, főleg annak parasztjaitól szerezte be.⁶ A középkori városi kézműves létét a maga munkatermékeknek idegen munkatermékekre cserélésével biztosította, mégpedig a luxusiparok kivételével a közvetlen mezőgazdasági termelők igényeit kielégítő produktumokkal.⁷ A termék cseréje a helyi piacon termelőtől termelőig terjedt, a város és a vidék egymásra volt utalva, kölcsönösen kiegészítették egymást.

⁴ H. Pirenne: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter. Bern, é. n. 163. l.

⁵ M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1922. 522. l.

^{6a} M. Weber: Wirtschaftsgeschichte. Berlin. 1958. 277. l.

⁶ G. Below: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen. 1926. 149. l.

⁷ K. Kautsky: Die materialistische Geschichtsauffassung. I–II. köt. Berlin. 1929. II. 396. l.

A városoknak az árucserében betöltött szerepe azonban nem korlátozó-
dott a helyi termékcseré lebonnyolítására. A város és közvetlen környéke kö-
zötti munkamegosztás mellett jelentős szerepe maradt az interregionális ter-
melési különbségeknek is. Az ókori luxuskereskedelem és egyes nélkülözhetetlen
cikkek – só, fém stb. – forgalma lehanyatlott ugyan a középkor elején, de
nem tűnt el teljesen.⁸ Sőt bizonyos fokig kiterjedt, a volt Római Birodalom
határain túl is. Útvonalai a Földközi-tenger, a Keleti- és Északi-tenger part-
vidékén s a nagy folyókon húzódtak, mivel a VII–IX. században a víziutak
jelentősége megnőtt a jó szárazföldi utakkal rendelkező Római Birodalom
korához képest.

E víziutak mentén szabályos, körülbelül egynapi hajóútnak megfelelő
távolságra egymástól kis raktárházak, majd nagyobb kereskedőtelepek kelet-
keztek, mint Gent, Domburg, Duurestede stb. Ezek intézményeiről keveset
tudunk, szabad kereskedők szabad telepei lehettek.⁹ Közülük általában csak
azok lettek középkori városokká, amelyek az egyszerű áruterelés meg-
jelenésével terjedelmében és árufajtáiban megváltozó távolsági kereskedelemben
is be tudtak kapcsolódni. A kereskedelem jellegének változásában igen fontos
elem volt továbbá az is, hogy a városok piacain juttatták el a fogyasztókhoz
a helyileg nem, vagy nem kielégítő mértékben termelt s a távolsági kereskede-
lem révén megszerzett árukat, s az egyszerű áruterelés exportra termelő
tömegiparának termékeit – posztó, fém – itt vásárolták fel. Ezáltal a lokális
forgalom és a távolsági kereskedelem – az antikkkal és a Kelettel ellentétben –
összekapcsolódott.¹⁰ A feudáliskori város kereskedelmi funkciója így centrális
és singuláris vonásokat egyesített magában.

A termékek cseréje a középkorban így döntően a város piacain zajlott le,
ezért sokan egyenesen piachelyként határozták meg. Termelő-ellátó és fo-
gyasztó funkciói mellé tehát harmadikként a piacfunkció társult, mint egy-egy
település-csoport ökonómiai központját alkotó tényező.¹¹

A középkori városok egy része ilyenformán kettős arculatú volt. Egyrészt
egy-egy gazdasági egységet általában egy város és a funkciói révén vonzás-
körébe tartozó vidék alkotott, ami kifejezésre juthatott a város súly- és mérték-
rendszerének, esetleg pénzének használatában is.¹² Fogyasztó és ellátó terü-
lete feletti gazdasági befolyását a város privilégizált helyzetéből adódóan
olyan jogi eszközökkel is biztosítani törekedett, mint a piacényszer, idegenek
iparüzési tilalma bizonyos körzeten belül (Bannmeilerecht) stb.¹³ Amilyen
mértékben ez megvalósult, olyan mértékben zsákmányolta ki monopoláiraival,
céhrendjével, uzsorájával stb.¹⁴

Másrészt a város és környéke közötti gazdasági kapcsolatok csak a város-
funkciók egy részét alkották. A nagy kikötővárosok és a távolsági kereskedelem
nagy gócai – például a Hanza-városok – valamint a nagykézműipar egész

⁸ Historia Mundi. Bern. 1958. VI. köt. 345. l.

⁹ F. Vercouteren: Die europäischen Städte bis zum 11. Jahrhundert. In: Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jahrhundert. Linz. 1963. 18–19. l.

¹⁰ Historia Mundi, VI. köt. 346. l.

¹¹ R. Kötzschke: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena, 1924. 566. l.

¹² G. Below: i. m. 203. l.

¹³ A. Montauer: Die Stadt im Wirtschaftsleben. Frankfurt a.M.—Berlin. 1954. 77. l.

¹⁴ Marx: A tőke. III. köt. Bpest. 1951. 769. l.

exportvidékeket alkotó központjai nagy, több országra, sőt kontinensre kiterjedő, átfogó gazdasági kapcsolatokat is teremtettek. Ennek alapján beszél Rörig középkori világgazdaságról.¹⁵ Ez azonban nem jelentette azt, hogy az egyes városkörzetek között szoros kapcsolat, országos piac, egy-egy városrégiót meghaladó, azokat összefogó magasabb gazdasági egység alakult volna ki. A középkori távolsági kereskedelemben bevont övezetek nem alkottak összefüggő területet, közös gazdasági érdekeik csekélyek voltak, a városi körzeteket nem törték át. A kereskedő központok sajátos forgalmi helyzetükkel kiríttak szűkebb országrészükből, nem tekinthetők egy-egy terület belső gazdasági életét, fejlettségét reprezentáló képződményeknek. Bennük a társadalmi munkamegosztás nem belső, hanem országonként adott fokának különbségei keveredtek a természetes munkamegosztás forgalomképző hatásával. Az általuk átfogott területeknek közös gazdasági érdekei csekélyek voltak, a városi körzeteket nem törték át. Kifejezésre jutott ez abban is, hogy a távolsági kereskedelem e centrumai maguk is csak területileg korlátozott városi gazdaságpolitikát űztek.¹⁶ A középkor tipikus városai nem ezek, hanem a többé-kevésbé zárt gazdasági körzetek kialakítására törekvő Binnenstadt-ok voltak.¹⁷

A feudáliskori város jellegzetes polgára a háztulajdonos kereskedő és iparos volt; a város az ő ügye, általa és érette létezett.¹⁸ Az ő érdekében fejlődtek intézményei, szerveződött gazdasági élete. Nemcsak lakóhelyét, hanem munkahelyét is falain belül találta meg, mégpedig lakásával teljes egységben, rendszerint egy épületben vagy udvarban. Termelői tevékenysége az egyszerű árutermelés kereteiben mozgott. Termelési jellegű „tőkéje” — lakás, szerszámok és öröklődő vevőkör — közvetlenül összefüggött a tulajdonos munkájával, aki létfenntartása érdekében, a fogyasztás kielégítésének célzatával használati értékeket termelt,¹⁹ s ebben nagy szerepet kapott a közvetlen megrendelésre dolgozás. E termelés — még ha vett is igénybe idegen munkatérőt — szabad munkára alapozódott. A társadalmi struktúra is másként alakult ezáltal, mint az ókorban. A feudalizmus alapvető osztályellentéte, a feudális földesúr—jobbágy közötti viszony a városon belül hiányzott. E helyett a társadalmi harcok kereskedő patricius — kézműves, céhszervezés — céhlegény, különösen pedig a szegény, többnyire napszámos-munkából élő plebs és a teljesjogú polgárok ellentétéként jelentkeztek.²⁰ Ugyanakkor a polgárság is szemben állt a nemességgel, sőt adott történelmi helyzetben egymás fő ellenségeiként jelenhettek meg.

A feudalizmus bomlásával az állam fokozatosan kiterjesztette hatalmát a városra, és megszüntette város és vidék különállását. Eltűnt a külön városi jog és bíróság, az önkormányzat összezsugorodva mint alsóbb egység illeszkedett bele az állami igazgatás hálózatába. A város beolvasztása mellett ugyanakkor végbemegy az állam fokozatos elvárosiasodása is. Az állam belépett a városba, s míg eddig politikai súlya a vidéken volt, most intézményei szék-

¹⁵ F. Rörig: Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. Historische Zeitschrift, 1934 (150) 83. és k. l.

¹⁶ J. Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I—II. köt. Berlin, 1928. 258. l.

¹⁷ K. Kautsky: i. m. II. köt. 438. l.

¹⁸ H. Pirenne: i. m. 164. l.

¹⁹ Marx—Engels: Német Ideológia. Művei, 3. köt. Bpest. 1960. 52. l.

²⁰ Uo. 51. l.

helyét a városba tette át. Ez megváltoztatta a nemzeti jövedelem elosztási arányát a város javára, a növekvő közjövödelmeket oda hozván.²¹ Másrészt új funkciókat is ruházott rá: olyan nagyobb területre kiterjedő igazgatási, bírósági, kulturális stb. szerepköröket, amelyekkel eddig nem rendelkezett, s amelyek most fokozatosan állami feladatokká válva, centrálisan szerveztettek meg.

A rendi elkülönülés megszűnése s az önkormányzat lehanyaglása azzal függött össze, hogy a város és gazdasági körzetének önállósága eltűnt. Most már nem jelentette a területi gazdasági szerveződés legmagasabb formáját, hanem a nemzetgazdaság része lett. Egyúttal a lokális szükségleteket messze meghaladó tőkés ipari tömegtermelésnek a helyi piac kereteit áttörő és a közlekedéstechnika fejlődésének távolságokat lerövidítő hatása következtében felbomlott az a funkcionális egység, amely korábban a város és vidéke között gazdasági téren fennállott. — Az országos, sőt világpiacon munkamegosztás ki-fejlesztésével ennek területi vetülete most már a termelési tevékenységnek nem csupán egy-egy város és közvetlen környéke közötti felosztását jelenti, hanem a termelési tevékenység új megosztása jön létre az egyes városok között is, és csakhamar mindegyikük kiaknáz valamely iparágat, textilipari, nehézipari stb. központokat alkotva.²² Ezzel a város eloldódott vidékétől, egyre inkább független lett közvetlen földrajzi szomszédságától. Eddigi létét a tápláló terület nagysága és fölöslege, a közvetítő kereskedelem hatótávolsága szabta meg. Most a forgalom és szállítás fejlődése az elvileg az egész világot átfogó gazdasági térbe vonta bele, annak résztvevője lett anélkül, hogy körülhatárolható, meghatározott területre lenne utalva.²³ Fogyasztási funkciója megváltozott, nyersanyag- és élelmiszerellátásban csak bizonyos termékek — például friss gyümölcs és zöldség — esetében s egyre csökkenő mértékben lévén rátaulva közvetlen környékére.²⁴ Ipari termelése is egyre inkább elveszíti közvetlen földrajzi összeköttetését fogyasztási területével, produktumai távol eső helyeken kerülhetnek felhasználásra. Ugyanakkor a termelési specializálódás következtében lemond a gazdasági autarchia igényéről, megszűnik maga és környéke mindennapi ipari fogyasztási szükségleteit lehetőleg minden vonatkozásban saját termelésből ellátni. Annál is inkább, mert e szükségletek is annyira megsaporodtak, differenciálódtak, hogy egyetlen termelési centrum képtelen lesz kielégíteni őket. Az ipar vidékére vonatkoztatott termelő-ellátó funkciója tehát ugyancsak csökken. A modern iparnak csak annyiban maradt meg primer centrális szerepköre, amennyiben a körülfekvő falvak lakossága a termékben vagy a nyersanyagban — például cukorgyártás, sörfőzés — közvetlenül érdekelve van.²⁵

A távolabbi területek speciális produktumainak a helyi fogyasztásban egyre emelkedő szerepével párhuzamosan megnőtt a piacfunkció jelentősége. A város közvetlen vidékével szemben azonban szerkezetileg módosult. Ahogy a kereskedelmi üzlethálózat falun is kiépült, a város a napi szükségletek ki-

²¹ R. Klöpper: Entstehung, Lage und Verteilung der zentralen Siedlungen in Niedersachsen. Remagen. 1952. 28. l.

²² Marx—Engels: Német Ideológia. 53. l. E. Pfeil: Großstadtforschung. Bremen — Horn. 1950. 105. l.

²³ Daseinsformen der Großstadt. Tübingen, 1959. 2—3. l.; K. Gruber: Die Gestalt der Deutschen Stadt. München. 1952. 175. l.

²⁴ Beiträge zum Thema Stadt und Umwelt. Festschrift zum siebzigsten Geburtstag von Ernst Egli. Zürich. 1964. 28—33. l.

²⁵ E. Neef: i. m. 15. l.; R. Klöpper: i. m. 44. l.

elégítése helyett a tartósabb fogyasztási cikkekkel való ellátást, illetve a detail-üzlet helyett a nagybani elosztást tartotta meg inkább magának.

A kapitalista korszak ipari nagyvárosának népesedési vonzasköre erősen megnövekedett. A nagyipari termelés géptechikája s a parasztság proletarizálódása a termelőeszközöknek, a tőkének és az embereknek olyan nagyarányú agglomerációját hozzák létre, amilyenekre még nem volt példa.²⁶ A sűrűsödő lakosság felfokozódó, és részben új – például tömegközlekedés – igényeinek kielégítésére a modern technika minden vívmányát igénybe vevő városi berendezések születnek, amelyek a városiaság szolgáltató funkcióit megnövelik. A termelés és az intézmények koncentrációja a helyi szolgáltatások fejlődésével együtt növekvő munkaerőigényt teremt, amelynek kielégítésére a környékről rendszeresen bejáró dolgozókat is felhasználja. Így alakul ki másodlagos központi szerepkörként a munkahely-funkció.

Munkahely – lakóhely viszonyát a városon belül is megváltoztatta a gépi nagyiparra alapozott termelés, amennyiben korábbi egységét felbontotta. Ez funkcionálisan az egyes szerepek ellátására specializálódó városrészek – lakó-, gyár-, üzleti stb. negyedek – elkülönülésében jelentkezik. A városok közötti munkamegosztás pedig nemcsak a termelésben nyilvánulhat meg, hanem kiterjedhet az emberi tevékenység egyéb specializálódó formái által keltett funkciókra is. A kapitalista városokra kialakulásuk időszakában döntően az ipar nyomta rá bélyegét. Az ipari centrum azután kapcsolódhatott szorosabban vett centrális funkciókat – igazgatás, kultúra stb. – hordozó helyekhez, de ki is fejleszthette magából azokat, megteremtve, vagy magához vonzva a primér központi szerepköröket. Ezek azonban külön is maradhattak, sőt az ipari termelés által teremtett teherbíróképesség azt is lehetővé tette, hogy egy-egy központi funkció önmagában is létrehozzon urbanisztikus településeket, mint például az iskola-, üdülő- stb. típusú városok. A kapitalista kor nagyvárosai mégis elsősorban ipari városok.

A kapitalista város életében döntő szerepet játszó tőkés nagyipari termelés a társadalom szerkezetét is átalakította. A középkori városi polgárság helyére a burzsoázia lép, amely végül minden régebbi birtokos osztályt magába olvaszt, míg a másik oldalon kifejlődik a városi tömegek zömét tevő proletariátus.²⁷ Ilyen irányban hat a tőkés termelés a mezőgazdaságban is, és megsemmisítve a régi társadalom bázisát, a parasztságot, falusi burzsoáziára és bérmunkásra bontja fel azt.²⁸ Ha ez a folyamat – a parasztság felbomlása – nem is halad olyan mértékben előre, mint a városi társadalmi osztályok kialakulása, a különbség csak mennyiségi. Ezzel, – ha életszint, munkalehetőségek stb. szempontjából éles is vidék és város ellentéte, – minőségileg megszűnnek a város és falu társadalmi struktúrájában a feudalizmusban fennállott különbségek, és „a falu szociális forradalmasodási szükségletei és ellentétei így egyenlőkké lesznek a városéval”.²⁹

E vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy a kapitalista kor városainak szerepkörei lényegesen eltérnek a középkortól. A termelő-ellátó és fogyasztási funkciók belső karakterükben is átalakultak. Míg ugyanis a középkorban

²⁶ A Város. Településtudományi Közlemények, 1953. 137. 1.; Daseinsformen, 70. 1.

²⁷ Marx–Engels: Német Ideológia, 62. 1.

²⁸ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Művei, 3. köt. Bpest. 1956. 61. és k. l.

²⁹ Marx: A Tőke I. Marx–Engels Művei, 23. köt. Bpest. 1967. 471. 1.

többé-kevésbé központiakknak számítottak, a modern korban nem egy körülhatárolható területre vonatkoznak, s így singuláris jellegűek lesznek.

Szinte teljesen új s kifejezetten középponti jellegű funkciók megjelenését jelentik a középkorhoz képest az adminisztratív szerepkörök. Mindezek alapján aligha lehet tehát a modern várost funkcionális szempontból a feudális kori város egyenes folytatásának tekinteni. A középkor—újkor határán Európa nagy részére jellemző városhanyatlás éppen ezzel a funkcióváltással állott kapcsolatban.

2. Városok hanyatlása és felemelkedése

A középkori városok Nyugat-Európában a XV–XVI. században élték fénykorukat. A nem tőkés átutermelés és áruforgalom előző századokban kifejlődött rendszere ekkorra teljesedett ki bennük és érte el csúcspontját. A városok feudális típusa ezzel eljutott teljesítőképessége határáig, s virágzását Európa-szerte hamarosan megtorpanás, sőt visszaesés váltotta fel. Területenként, esetleg városonként kisebb-nagyobb időbeli és fokozati eltérésekkel, nagyjából a XVI. századtól kezdődően egész Európára a városügy hanyatlása volt jellemző.³⁰ A városgazdaság széthullott, a régi kereskedő és ipari körzetek elsovadtak. A kontinens előző századokban oly élénk forgalmi kikötőiben elhalt az élet, a távolsági kereskedelem centrumai kevés kivétellel csendes kisvárosok lettek. Tönkrement a kézműipar is, és a délnémet ipari centrumok vagy a flamand „jó városok” csakúgy elveszítették régi fényüket, mint az egykor oly nagyhatalmú Hansa.³¹ Általános elszegényedés következett be, s a mezőgazdaság ismét tért hódított a városokban. Németországban ekkor alakult ki az egzisztenciáját az őstermelésre alapozó Ackerbürgerstadt típusa, de rusztikalizálódtak az angol városok is. Jól jellemzi ezt egy Dorchesterről szóló leírás: „Dorchester kapcsolata a mezőgazdasággal alig volt gyengébb, mint a szomszédos falvaké. A városi nép az élet minden változásában együtt élt a falusival. . . Casterbridge a körülfekvő vidék életének kiegészítője volt, s nem városi ellentéte.”³²

A városok visszaesése lélekszámuk megfogyatkozásában is kifejezésre jutott. Regenerálódó képességük sem volt már a régi. A 30 éves háború elmúltával például sok német város csak a XIX., sőt nem ritkán csak a XX. században érte el azt a népesedési szintet, amelyen a XVI. század végén állott.³³

A gazdasági hanyatlás mellett — azzal több kevesebb összefüggésben elpusztult a régi városalkotmány is. A városokat uralma alá hajtotta a királyi hatalom, mint például Franciaországban, vagy a fejedelmi abszolútizmus, mint Németország egyes tartományában. Jelentékeny városok vesztek így el önkormányzatukat, mint Bécs a Ferdinánd főherceg által 1526-ban kibocsá-

³⁰ Handwörterbuch der Sozialwissenschaften. Stuttgart—Tübingen—Göttingen 1956. IX. köt. 786. l. — A feudális városok hanyatlását részletesen vizsgálja szerző kandidátusi disszertációjában.

³¹ J. Kuczynski: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin. 1949. 165. l. — Kuczynski (i. m. 168. l.) a gazdasági élet hanyatlásáról beszél, de ezt — mint példából kitér — elsősorban a városok hanyatlásán méri. Ez alól viszont Anglia sem volt kivétel. Más kérdés persze, hogy a városhanyatlás mögött ténylegesen általános gazdasági visszaesés volt-e.

³² Deutsches Städtebuch, I. köt. Stuttgart—Berlin, 1939. 17. l.; G. M. Trevelyan: Geschichte Englands. München. 1947. II. köt. 490. l.

³³ E. Keyser: Die Bevölkerung der deutschen Städte. In: Städtewesen und Bürger-tum als geschichtliche Kräfte. Lübeck. 1953. 31. l.

tott rendtartás folytán, vagy az 1547-ben fejedelmi székhellyé váló, de ugyanakkor bíráskodási jogát elvesztő és szervezetileg a falvakhoz hasonló Weimar.³⁴ Azok a városok pedig, amelyek többé-kevésbé megőrizték függetlenségüket, mint a német Reichsstadt-ok, vagy a németalföldi úgynevezett „jó” városok, exkluzív, tanács-patricius által kormányzott képletekké lettek, klikkek és monopóliumok oligarchikus uralmi rendszerével és bezárkózó, megmerevedő céhekkel.³⁵

A városoknak a közép- és újkor határán végbemenő hanyatlását különbözőképpen magyarázták. A kontinensre vonatkozóan a világkereskedelem súlypontjainak a felfedezések és a török kereskedelmi zár következtében végbement áthelyeződését szokás leginkább felhozni indokul. Németországgal kapcsolatban pedig még a 30 éves háború pusztításaira hivatkoznak elsősorban, amely nemcsak a lakosságban és anyagiakban okozott óriási pusztulást, Erfurt lélekszáma például egyharmaddal, vagyona felével csökkent,³⁶ – hanem a régi kereskedelmi összeköttetések szétrombolásával is.³⁷ Szerepel az okok között továbbá, hogy míg a szomszédos népek nacionalizmusa és a nemzeti piacok kialakulása elzárkózásra vezetett, addig Németországban a birodalmi gazdaságpolitikának a területiális széttagolódás következtében fennálló hiánya nem tette lehetővé a városok gazdasági virágzását.³⁸ Ezek az okok azonban, ha szerepüket főleg egyes esetekben nem is lehet tagadni, – önmagukban nem képesek megmagyarázni a városok hanyatlásának európai jelenségét. Egyrészt területileg korlátozottabbak, mint maga a hanyatlási folyamat, amely a 30 éves háborútól megkímélt, s a felfedezések által keltett új gazdasági erővonalakban éppen kedvezményezett helyzetet elfoglaló Németalföldre és Angliára is kiterjedt.³⁹ Sőt legelőször – már a XV–XVI. században – éppen e területeken kezdődött, hogy fokozatos időbeli eltolódással terjedjen tovább, és a XVIII. század elején az orosz városokat is elérje.⁴⁰ Másrészt a felhozott okok egy része – mint például a nemzeti piacok megjelenése és a merkantilizmus – maga is kísérőjelensége volt egy nagyobb horderejű folyamatnak; így új gazdasági formáció bontakozásának. Sokkal mélyebben fekvő általánosabb okokról volt itt tehát szó, s közelebb járt a lényeghez R. Jahn, amikor a 30 éves háborút szerencsésen túlélő Essen piacainak elvesztését – amely a város híres fegyverkészítő iparának, s ezzel magának Essennek a hanyatlását okozta –, azzal kapcsolta össze, hogy a fő megrendelő, a brandenburgi fejedelem fegyvermanufaktúrákat rendezett be. Mindenütt – írja –, ahol az abszolút fejedelmek úgy látták, hogy az önmagát túlélő kézműipari rendszer hatalmasan megnövekedő szükségleteiket nem képes fedezni, kíméletlenül elfordulnak tőle és az új

³⁴ R. Till: Geschichte der Wiener Stadtverwaltung in den letzten zweihundert Jahren. Wien. 1957. 18. l.

³⁵ M. Weber: i. m. 529. l.; H. Mottek: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Berlin. 1964. I. köt. 255–256. l.

³⁶ H. Schrader: Die Stadt Erfurt in ihren wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen nach Beendigung des 30jährigen Krieges. Erfurt. 1921. 129. l.

³⁷ Deutsches Städtebuch, I. köt. 358. l.

³⁸ W. Francke: Die Volkszahl deutscher Städte am Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts, 1922 (62) 102. l.

³⁹ E. Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1927. 24. l.; Wittman T.: Németalföld aranykora. Bpest. 1965. 315. l.; G. M. Trevelyan: i. m. II. köt. 491. l.; Engels: Anglia helyzete. Marx–Engels Művei, I. köt. Bpest. 1957. 558. l.

⁴⁰ Az orosz városok lélekszámban a XVIII. század elején visszaesés figyelhető meg. Világtörténet, V. köt. Bpest. 1964. 369. l.

vállalkozási formát, a manufaktúra-rendszert részesítik előnyben. „Az új hatalmi állam a városállamot észrevétlenül fosztja meg trónjától, elavult termelési formájától való elfordulása által.”⁴¹ Ha az abszolutizmus szerepét el is túlozza Jahn, azt helyesen látja meg, hogy Essen fejlődésének megtorpanása, több más városhoz hasonlóan, az ipari termelésben beállott változással függött össze. E változás pedig nem volt más, mint a kapitalista termelés elemeinek megjelenése az iparúzés feudális, rendi formái mellett. Maguknak a kereskedelmi útvonalaknak a változása mögött is egy mélyebb folyamat, a régi típusú távolsági kereskedelmet felváltó, modern típusú tömegcikk-kereskedelem kialakulása húzódott meg.⁴² Ahol ezek megtörténtek, ott a középkor fénypontját jelentő szuverén városok jelentősége gyorsan csökkent.⁴³ Oly általános érvényű volt ez, hogy még a kereskedelemre alapozott németalföldi városok XVII. századi visszaesése sem kizárólag az angol verseny következtében ment végbe, hanem a kontinens ipari termelésének alakulásával függött össze.⁴⁴

A kapitalizmus térhódítása, mint láttuk, szükségképpen együttjárt a városi szerepkörök megváltozásával. Az átalakult vagy újonnan keletkezett funkciók kapcsolódhattak régi városokhoz, de kifejleszthettek újakat is. Új városok keletkezése végbemehetett a régiek mellett, azok érintetlenül hagyásával, egyszerűen bővítve a városhálózatot a növekvő igényeknek megfelelően. E pusztán mennyiségi változáson kívül eltolódás mehetett végbe magában a városhálózatban is, aminek során volt városok falvakká süllyedtek, volt falvak pedig városokká emelkedtek, a városi szerepkörök telephelyeinek megváltozása folytán. A régi városoknak a feudalizmus végén megfigyelhető hanyatlása ezzel függött össze, s ez egyúttal a városhálózatban is jelentős eltolódásokat okozott.

Ezekben a változásokban az egyes funkciócsoportok szerepe nem egyforma. Az adminisztratív szerepkörök általában csak ott kerültek el a régi városokat, ahol — mint például a német Reichsstadt-ok esetében — az abszolutista államhatalomnak nem sikerült azokat befolyása alá vonni, vagy ahol a politikai határok változása azt szükségessé tette. Emellett ezek a funkciók kevés hajlandóságot mutatnak a vándorlásra. A régi centrumok mellett felnövő s azokat túlszárnyaló városok általában csak kis mértékben vették át a hivatali funkciókat.⁴⁵ Ezért ahol az iparfejlődés viszonylag alacsony szintje, a túlnyomóan agrárjelleg s egyéb tényezők miatt a városfejlődést elsősorban a szorosabb értelemben vett központi szerepkörök befolyásolták, ott általában konzerválódott a régi városszerkezet. Ennek szemléltetésére Alsó-Szászországból állnak rendelkezésünkre egy egész tartományra kiterjedő adatok. Köpper három időmetszetben — 1400, 1800 és az 1930-as évek — összeállította azoknak a helyeknek a jegyzékét, amelyek centrális funkcióval rendelkeztek.⁴⁶ Az ő táblázatai alapján végzett számításaink a következő eredményeket adták: a 780 település közül sohasem volt semmiféle központi szerepköre 35-nek, azaz 4,48%-nak. Középkori funkcióit elveszítette a XVIII. század végére 159,

⁴¹ R. Jahn: Essener Geschichte. Die geschichtliche Entwicklung im Raum der Großstadt Essen. Essen. 1957. 28. l.

⁴² Pach Zs. P.: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 865. és k. l.

⁴³ Marx: A tőke, I. köt. Marx—Engels Művei, 23. köt. Bpest. 1967, 670. l.

⁴⁴ Vö.: Wittman T.: i. m. 315—316. l.

⁴⁵ E. Neef: i. m. 9. l.

⁴⁶ R. Köpper: i. m. 57. l.

tehát valamivel több, mint 20%, az 1930-as évekre újabb 73, azaz 9,35%, összesen 232 település, az egész településállománynak mintegy 30%-a. A XV–XVIII. században kapott központi szerepkört 115 helység, nem egészen 14%, de ennek több mint fele – 62 – a XX. századra újra egyszerű településére süllyedt. A XIX. század folyamán 55, azaz 7,05%, újonnan szerzett centrális funkciót, míg körülbelül ugyanannyi – 54 helység – régi, a XV–XVIII. század folyamán központi szerepkörét elveszített település, ismét centrális helyvé emelkedett. Azok száma, amelyek végig megőrizték központi funkcióikat: 296, majdnem 40%.

Mivel Klöpffer a centralitást olyan tágan határozta meg, hogy Zentraler Ort-jai a városoknál jóval szélesebb kört ölelnek fel, azért az általa megállapított 5 centralitási fokozat három felső kategóriáját – ami körülbelül egyezik a városokkal –, külön is kivetítettük. Az így nyert 120 településből végig megőrizte központi helyzetét 112, – több mint 93% –, a XVIII. században szerzte 3, a XIX. században 5, de ebből egy már 1400 körül centrális hely volt, csak később lesüllyedt. A nem az iparra, hanem a primér központi funkciókra támaszkodó városhálózat viszonylagos állandóságát ezek a számok világosan mutatják.

A XVII–XVIII. században – nagyobb számban Németországban – az adminisztratív funkciók egy sajátos várostípust is kifejlesztettek: az egyes uralkodók fő- és székvárosait. Ilyen volt Bécs, Berlin, Drezda, München stb. Németországban kívül a már a XVI. században százvezres lélekszámot elérő Nápoly, a valamivel később felemelkedő Madrid, Pétervár stb. Növekedésükben első-sorban a szorosabban vett centrális funkciók kialakulásának volt nagy szerepe.⁴⁷ E funkciók viszonylag kevés teljesen új várost hoztak létre, bár erre is van példa; a közismerten új alapítású Péterváron kívül például Karlsruhe – inkább meglevő kezdeményeket fejlesztettek naggyá. A politikai-dinasztikus államképződés háttérbe szorította az egyéb városképző tényezőket, s a rezidenciák túlszárnyalják növekedésükben a többi várost.⁴⁸

A modern típusú nemzetközi kereskedelem⁴⁹ kibontakozása, amely a kereskedelmi útvonalak eltolódásával járhatott együtt, ugyancsak részes volt a középkori városok hanyatlásában. Ez azonban nem volt általános, a régi városok nem vesztették el feltétlenül kereskedelmi jelentőségüket, csak ott, ahol a világkerkedelem – elsősorban a tengeri kereskedelem – fő vonalai áthelyeződtek, vagy ahol a környező terület termelési szerkezete alapvetően megváltozott. A kereskedelmi utak – eltekintve a nagy világvonalaktól – közepes mozgékonyságúak. H. Dörries vizsgálatai szerint például Alsó-Szászországban a távolsági forgalom országútjai a késő középkor óta összhosszukban alig változtak, állományuk pedig mintegy egyharmad részben cserélődött ki.⁵⁰ Másrészt a kereskedelmi funkciók változása az egyes városoknál időben nem feltétlenül esik egybe az ipari funkciók átalakulásával. Így a kereskedelmi

⁴⁷ *Birjukovics–Porsnyev–Szkazkin*: Az újkor története. Bpest. 1953, 211. l.; *W. Sombart*: Der moderne Kapitalismus. München–Leipzig, 1921. I. köt. 769–770. l.; *H. Motte*: i. m. I. köt. 288. és k. l.

⁴⁸ *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, IX. köt. 725. l.; *W. Francke*: i. m. 112. l.

⁴⁹ A régi típusú és a modern kereskedelem közötti átváltódás kérdéseinek megválaszolásával még a lós a történettudomány. A figyelem is csak legújabban terelődött rá. (Ld. Pach Zs. P. fentebb idézett tanulmányát). Így a városokra gyakorolt hatását illetően meg kellett elégednünk néhány, a felszínen is szembeötlő jelenség bemutatásával.

⁵⁰ *R. Klöpffer*: i. m. 31. l.

szerep gyakran hatott abban az irányban, hogy egy-egy egyéb téren súlyos veszteségeket szenvedő város fejlődésvonalának töretlenségét megőrizze. Ez magyarázza, hogy a harminc éves háborút követően, de különösen a XVIII. században Németország városaira általában jellemző hanyatlást Hamburg, Frankfurt a.M. és Lipcse például elkerülte,⁵¹ de ez biztosította a magyarországi Győr nagyobb megrázkódtatásoktól mentes átnövését is kapitalista várossá.⁵²

Konzerváló hatása mellett a kereskedelem városképző erőként is hatott. A világpiacon új erővonalainak kialakulása virágoztatta fel például Hollandia városainak többségét. Legnagyobb hatással azonban az Európa nyugati és keleti fele között kialakuló interregionális munkamegosztás folytán volt a kereskedelem Európa városhálózatára. A nagy agrártermelő országokban számos olyan város jött létre és virágzott fel, amelynek funkcionális alapja széles területek agrártermékeinek, elsősorban a gabonának összegyűjtése és szállítás előtti raktározása volt. Különösen ott kapott e várostípus szerepet, ahol a paraszti tehát szétaprózott mezőgazdasági ártermelésnek nagyobb tér jutott, mint Délkelet-Oroszország sztyeppe vidékein vagy a magyar Alföld egyes részein, különösen Dél-Magyarországon. Míg előbbieknél a gabona játszotta a fő szerepet, addig a román fejedelemségekben az állat és állati termékek kivitele gyakorolt hasonló hatást. E területeken mindenütt falvakból, kisvárosokból alakultak jelentős központok, az agrártermelés összegyűjtésének és továbbításának funkcióiból eredeztetve létüket.⁵³

A kereskedelem a politikai határok változása folytán is hathatott a városképződés irányába. A Fekete-tenger partvidékén például azután alakult jelentős kikötővárosok egész sora, amikor az Orosz Birodalomhoz csatolva nagy háterszagra tettek szert és nagy mögöttes területek külkereskedelmének lebonyolítójává válhattak.⁵⁴

Ahol a kereskedelem megmaradása vagy egyenesen fellendülése egy régi városban találkozott az új államfejlődés városképző hatásával, óriási, töretlennek tűnő fejlődést eredményezhetett. Ez magyarázza London és Párizs nagyszabású növekedését az általános városhanyatlás korában is, ahol utóbbinál a kereskedelem kisebb szerepét pótolta az udvar szükségletei által korán oda koncentrált luxusipar. Ezek városképző erői pótolták a feudális gazdaság hanyatlásából keletkező veszteségüket, még mielőtt az fejlődésük menetét megtörhette volna. Példátlan növekedésükhöz az is hozzájárulhatott, hogy a többi város gyengülésével azok szabadon maradt erőterét is elszívták. A XVII. századi válságot elkerülő virágzásuk rugói azonban sokkal inkább az újkor jelenségeiben gyökereztek, mint a középkori változatlan továbbélésében.⁵⁵

⁵¹ B. Gebhart: Handbuch der deutschen Geschichte. Stuttgart. 1963. II. köt. 431–432. l.

⁵² Lcl. az 1963-as győri várostörténeti konferencián elhangzott referátumokat. (Ism. Századok, 1963.) Győrnek a gabonakereskedelemben játszott szerepe a modern típusú kereskedelembe való bekapcsolódásával függ össze, így fellendülése tulajdonképpen a kereskedelem következménye. Mivel azonban ez megelőzte a város céhes iparának bomlását, Győr el tudta kerülni azt a hanyatlást, amelyet a kapitalista termelés kialakulása a kézműipar válságát előidézve okozott.

⁵³ B. D. Grekov: Izbrannije Trudü. Moszkva. 1956–1960. III. köt. 225–280. l.; P. Ercutu: Die Genesis des modernen Kapitalismus in Rumänien. Leipzig. 1941. 26. l.

⁵⁴ Az Oroszországhoz csatolás a balti kikötők forgalmát is fellendítette. Vö.: P. T. Ründzjunszkij: Gorodszkoje naszilenyje. Ocserki ekonomiceszkoj isztorii Rossziji pervüj polovinu XIX. v. Moszkva, 1959, 291. l.

⁵⁵ Vö.: J. Kuczynski: i. m. 165. l.

Azok a kereskedő- és kikötővárosok, amelyek elkerülik a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet válságát, illetve amelyeket a modern kereskedelem emelt fel, a későbbiekben csak úgy tudták fejlődésüket megőrizni, ha saját iparukat is kialakították. Ez történt például Lipcsében és Hamburgban.⁵⁶ Ahol azonban a kereskedelmet nem rendelték alá az iparnak, hanem megfordítva „a kereskedelem volt minden s az ipar mostohagyerek”, mint Hollandiában, ott másként alakult a városok sorsa. A tipikusan kereskedő karakterű Németalföld kikötőiben nagyszabású, kivitel céljaira termelő átdolgozó ipar alakult ki. Ez azonban kevés kapcsolatot mutatott a belső munkamegosztás fejlődésével, és sokkal inkább a világpiacon munkamegosztás bázisán alapult. A hazai alapokon fejlődő iparba a kereskedelmi tőke nem hatolt be, ott továbbra is félféudális módszerek — város-kényszer, Halle-rendszer, monopóliumok, sok helyen még céhuralom — uralkodtak. Így a kereskedelem — s a hozzá kapcsolódó kiviteli ipar — csak elodázni tudta a városhanyatlást, ami azonban a XVIII. század második felében itt is bekövetkezett, s amelyből Németalföld csak a következő században lábalt ki.⁵⁷

Így volt ez az igazgatási szerepkörökre alapozott városok többségénél is. Az 1775-ös oroszországi városreform során létrehozott adminisztratív központok közül azok, amelyek gazdaságilag nem voltak fejlődőképesek, többségükben visszaestek.⁵⁸ A városi funkciók alapjai közül az ipar viselkedik a legdinamikusabban, s a tőkés ipar kialakulása során szinte forradalmasítóan hathatott a városhálózatra.

A középkori céhes ipartól a modern gépi nagyiparig vezető fejlődésnek az átmeneti korszakba eső láncszeme a manufaktúraipar.⁵⁹ Kialakulásában az ipari termelést megszervező kereskedelmi tőkének jutott nagy szerep. A kereskedelmi tőke először csak a kistermelők iparcikk-feleslegét vásárolta fel és közvetítette a fogyasztókhoz. Később már megbízással is ellátta a tőle rendszerint hitelbe kapott nyersanyag és előlegek révén függésbe került iparosokat. Így a megbízóipar (Verlag-rendszer) széles hálózatát építette ki, ami — ha a kereskedő-vállalkozó munkaeszközt vagy azok vásárlására hitelt is adott — szétszórt manufaktúra létrehozásához vezetett. A Verlag-rendszer és a bér munkán alapuló, de a kisárutermelés formáit még megtartó szétszórt manufaktúra jelentősége azután is megmaradt, miután a termelés egyes fázisait központi műhelyben egyesítve centralizált manufaktúrát alapított a vállalkozó. A központosított üzemet ugyanis rendszerint a Verlag-rendszerben vagy a szétszórt manufaktúrákban dolgozók látták el félkésztermékekkel, mint a manufaktúrák „külső osztályai”. E „külső osztályok” kettős bázisra alapozhatták fejlődésüket: a városi kézműiparra és a falusi háziiparra.⁶⁰ A középkor végére a távolsági kereskedelem kialakuló vállalkozó-típus, amelyik a piacviszonyok széleskörű ismeretében messze felülmúlta a céhbéli kézművest,

⁵⁶ B. Gebhart: i. m. II. köt. 431—432. l.

⁵⁷ E. Baasch: i. m. 152. és k. l.; Wittman T.: i. m. 194. és k. l.

⁵⁸ P. T. Ründzjunszkij: i. m. 280. l. és J. R. Klokman: Ocserki szocialno-ekonomicszeszkoi isztorii gorodov szevero-zapada Rosszii v szeredine XVIII. v. Moszkva. 1960. 121. l.

⁵⁹ A. Klima: Zur Frage des Überganges vom Feudalismus zum Kapitalismus in der Industrieproduktion in Mitteleuropa. (Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Berlin. 1960. 107. l.

⁶⁰ Vö.: Marx: A Tőke, I. köt. Marx—Engels Művei, 23. köt. 345., 431., 699. l.

kezdte maga szervezni a fogyasztók és a céhes ipar közötti forgalmat.⁶¹ Egy szélesedő exportpiac igényeinek kielégítése pedig a céhek felett kiépített Verlag-rendszer útjára vezette a fejlődést. Így dolgoznak már a XVI. század második felében a sziléziai vagy cseh-morvaországi vászonkészítő céhek délnémet kereskedőházak számára szállítási szerződésük alapján.⁶² Később ez a kapcsolat szorosabbra fonódott. Aachenban például a finomposztókészítés kulcspozíciói kerültek a Verleger kezébe, aki felvásárolta a nyersanyagot, fizetett a feldolgozásért a kézműveseknek, s a kész posztót áruba bocsátotta. A mesterek önállósága így csak látszat volt, de a céh osztotta szét közöttük a munkát s ellenőrizte a posztó minőségét, valamint a gyártási folyamatokat.⁶³ A Verleger tehát még nem magukkal a közvetlen termelőkkel, hanem a céhekkel mint intézményekkel került kapcsolatba, a termelés menetébe nem szólhatott bele.

A tömegtermelés másik, lényegesen nagyobb lehetőségeket kínáló útja a vidéki munkaerő bevonása volt az ipari termelésbe a Verlagsystem és a korai kapitalista ipari vállalkozások esetleg egyéb formái számára dolgozó falusi mellékipar kibontakoztatása segítségével.

A korakapitalista korszaknak a városokra legnagyobb következményekkel járó jelensége az ipar rusztikalizálódása volt. Ez kétféleképpen mehetett végbe. Egyrészt új iparok keletkeztek vidéken. Ebben az esetben a városok gazdasági életére versenyevel, a fogyasztók egy részének elvonásával gyakorolt bénító hatást. Másrészt régi városi iparok is elhagyhatták régi telephelyüket s a falvakba helyeződtek át.⁶⁴ A vidéki ipar maga is megjelenhetett a hagyományos kézműipar formáiban. A fokozódó céhelzárkózás, az elavult szokások és tilalmak fenntartása nem tette lehetővé a növekvő szükségletek kielégítését, s ez zavarokat okozott a lakosság ellátásában. Az így támadó úr betöltésére egyre nagyobb számban jelentek meg a kontárok, majd a városi céhszervezettel való egveztetés során a falusi céhmesterek, akik egy-egy városi céh városon kívüli tagjainak számítottak.⁶⁵ A hagyományos kézműipari szervezet vidéki elterjedésének főleg ott volt nagyobb jelentősége, ahol a feudális viszonyok merevsége nem engedte meg szabadabb változatok kialakulását.

Ennél a feudális formánál jóval jelentősebb volt a céhmentes falusi mellékipar kialakulása. A manufaktúra-rendszer különböző változatai ugyanis nem annyira a városi iparban bontakoztak ki, hanem a falusi fonást-szövést ragadták meg. Már Marx megállapította, hogy „azokon a nagy központokon kívül, ahol a manufaktúra készen találja egy *külföldi* piac bázisát, ahol tehát a termelés úgyszólván természetmegszabta módon a csereértékre irányul — tehát közvetlenül a hajózással összefüggő manufaktúrák keletkeznek, maga a hajóépítés stb. — a manufaktúra nem a városokban, hanem a vidéken, a nem céhes falvakban stb. üti fel első lakhelyeit.”⁶⁶ A manufaktúrák alapjául szolgáló

⁶¹ *Katus L.*: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967, 3. és k. l.

⁶² *A. Klíma*: i. m. 107. l.

⁶³ *M. Barkhausen*: Staatliche Wirtschaftslenkung und freies Unternehmertum im westdeutschen und im nord- und südniederländischen Raum bei der Entstehung der neuzeitlichen Industrie im 18. Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1958 (45). 182. l.

⁶⁴ *W. Sombart*: i. m. II. köt. 1082. l.

⁶⁵ *B. Gebhart*: i. m. II. köt. 381. l.

⁶⁶ *Marx*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Bpest. 1953. 48. l.

s a feudális naturálgazdálkodás saját szükségleteket kielégítő háziiparától alapvetően különböző modern háziipar kiszorította a régi típusú paraszti ipart, s a falusi kisemberek új osztályát alakította ki, akik a mellékfoglalkozásként üzött földművelés mellett döntően a manufaktúrák számára végzett ipari munkából éltek.⁶⁷

A városi céhes iparra támaszkodó *Zunftverkauf* és a falusi mellékipart megragadó *Verlag* — noha egyes elemei egymás mellett és egymással összefonódva is léteztek, — időben is egymást követő két fejlődési szakaszt, a tőkés manufaktúraipar kifejlődésének két fázisát képviselik. A kezdeti céhes *Verlag* egyre inkább átadta helyét a falusi mellékiparra támaszkodó formának, s kialakult az új típusú árutermelő *Rural Industry*, amely nélkül a tőkés manufaktúraipar nem fejlődhetett volna ki nagy méretekben.⁶⁸ A *Rural Industry* három fő forrásból táplálkozott. Egyrészt magába építette a bomló paraszti háziipar elemeit, másrészt a *Verlagsystem* és a manufaktúrák ösztönzésére új, a feudális naturálgazdálkodás saját szükségleteket kielégítő háziiparától alapvetően különböző árutermelő mellékipart hozott létre. Utóbbinak munkaerőbázisát jelentős részben a mezőgazdasági termelésből földesúri kisajátítás vagy egyéb okok folytán kiszorult paraszti elemek alkották. Végül, de nem utolsósorban táplálta a városi iparnak vidékre húzódása is.⁶⁹ Akár helyi keletkezésű, akár a városból kivonult iparról van is szó, az ipari termelés súlya egyre inkább vidékre helyeződött át, és ezzel szorosan összefüggött a régi típusú városok hanyatlása.⁷⁰

Az ipari telephelyben végbement eltolódás több tényezőben leli magyarázatát. A textilmanufaktúráknak a fehérítéshez tiszta vízre, a vízikerékkal üzemelő berendezéseknek vízierőre volt szükségük. Az ilyen ipar nem korlátozódhatott a városokra, s szétszóródott a vidéken.⁷¹ A tömegszállítás nehézségei a nyersanyag- és fűtőanyagigényes iparokat is a lelőhelyek közelébe kényszerítették, mivel a szállítás-technika alacsony foka a készáru szállítását jobban megengedte, mint a nagyobb tömegű fűtő- és nyersanyagokét. E technikai fejlettségtől függő tényezők mellett nagy súllyal estek latba a feudális felépítményből fakadó okok is. A vidéki nemesség szükségletei és a földesuraknak a termelő tényezők helyi kihasználására törekvése mellett sokkal nagyobb mértékben jöhet itt számításba a városokban uralkodó céhkényszer hatása.⁷² A céhek a gyártási eljárások aprólékos megszabásával mind a technikai újítások meghonosítását, mind a piac változó igényeihez való rugalmas és gyors alkalmazkodást megnehezítették. A felhasználható nyersanyag és a készíthető termék mennyiségének, valamint a legények számának megszabásával pedig a vállalkozás kiterjesztésének, az üzem bővítésének állták útját. Erre utalt Marx, mikor azt írta, hogy „az uzsora és a kereskedelem révén képződött pénztőkét a vidéken a hűbéri alkotmány, a városokban a céhalkot-

⁶⁷ *Marx*: A Tőke, I. köt. Marx—Engels Művei, 23. köt. 431. és 700. l. *Marx—Engels*: Válogatott levelek. Bpest. 1950. 448 l.

⁶⁸ *Vö.*: A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 49. l. és *Wittman T.*: i. m. 117. l.

⁶⁹ *H. Otsuka*: The Market Structure of Rural Industry in the Early Stages of the development of Modern Capitalism. (Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique. Aix-en-Provence, 1962. Paris. 1965. II. köt. 465. l.)

⁷⁰ *W. Sombart*: i. m. II. köt. 1082. l.

⁷¹ *Engels*: Anti Dühring. Marx—Engels Művei 20. köt. 290—291. l.; *Marx*: A tőke, I. köt. Marx—Engels Művei, 23. köt. 351—352. l.; *M. Barkhausen*: i. m. 235. l.

⁷² *W. Sombart*: i. m. II. köt. 904. l.

mány megakadályozta abban, hogy átváltozzék ipari tőkévé”.⁷³ Mivel pedig Nyugat-Európában a XV. századra a feudális jobbágyviszonyok falun fel-lazultak,⁷⁴ a városokban viszont ugyanekkor éppen a céhrendszer megmerevedése következett be, ez a különbség nagy erővel hajtotta ki vidékre a kapitalizáló vállalkozókat. Ugyancsak ilyen irányban hathatott a céhek által befolyásolt városi kormányzat iparpolitikája is, amely minden, a kézműipar számára konkurrenciát sejtető kezdeményezést igyekezett csírájában elfojtani. A céhmentes helyek vonzóereje oly nagy lehetett, hogy esetenként még a természeti adottságokon is győzedelmeskedni tudott. Krefeld, a céhektől szabad kis rajnai település például úgy lett a XVIII. században nagy selyemipari központ, hogy víziereje nem lévén, lómeghajtású üzemekre rendezkedett be.⁷⁵

A céhek elzárkózása nemcsak a vállalkozókat kényszerítette a város elhagyására, hanem gyakran a mesterré válás lehetőségétől megfosztott, létfenntartásukért küzdő legényeket is. Németország legtöbb városában például a céhlegényt, ha megnősült, kizárták a legényszövetségből. Így nem kapott munkát, s kénytelen volt falura húzódni.⁷⁶

A fentebbi okokhoz járult még, hogy a létfenntartás városban jóval drágább volt, mint vidéken. A magasabb élelmiszerárak és a korán jelentkező lakásínség⁷⁷ mellett sok helyen emelte a termelés költségeit a XVII. században bevezetett forgalmi-fogyasztási adó, az akcisa is, amely az akcisamentes vidék számára szinte úgy hatott, mint az ipari tevékenység külön premizálása.⁷⁸ Falun ezen túlmenően olcsóbban állt a munkaerő a manufaktúra rendelkezésére, a mezőgazdaságból többé a természet mostohasága, a földesúri kisajátítás vagy a természetes szaporodás révén megkisebbedett parcelláikból megélni nem tudó, s mellékkeresetre kényszerített parasztok személyében. Ez a hérek hallatlan lenyomását tette lehetővé. „Kevéske burgonya, a téhen, a darabka szántó lehetővé teszi, hogy a munkaerőt áron alul adják el: *kényszerít* erre, mert a munkást a röghöz köti, amely pedig csak részben táplálja.”⁷⁹

A felsorolt, helyenként más-más súllyal latbaeső momentumok mellett számolnunk kell még egy olyan tényezővel, amely a termelés általános fejlett-

⁷³ *Marx*: A tőke. I. köt. Bpest. 1955. 694. l. A Tőke legújabb magyar kiadásában „céhalkotmány” helyett „céhberendezkedés”-t ír a fordító. Mi megmaradtunk a „céhalkotmány” kifejezés mellett. A német eredetiben ugyanis (Das Kapital. Erster Band. Sechste Auflage, Hamburg, 1909. S. 715) „Feudalverfassung” és „Zunftverfassung” szerepel, s ez tartalmilag is pontosabb. (Marx–Engels Művei 23. köt. 701. l.)

⁷⁴ *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bpest. 1963. 26. és k. l.

⁷⁵ Westdeutsche Ahnentafeln. Weimar. 1939. 293. l. Engels Krefeldet (Tőke, III. köt. Bpest. 1951. 377. l., 53. jegyzet) a kereskedelmi tőke számára dolgozó szövőipar példjaként emelte ki az angol takácsok mellett.

⁷⁶ *A. Skalweit*: Das Dorfhandwerk vor Aufhebung des Städtewanges. Frankfurt a. M. 1942. 68. l.

⁷⁷ *Vö. Ö. E. Baasch*: i. m. 94. l.

⁷⁸ *H. Mottek*: i. m. I. köt. 284. l.; *M. Barkhausen*: i. m. 213. l.; *A. Skalweit*: i. m. 14. l. A különböző fogyasztási-forgalmi adókat jelölő accisát német területeken a városkapukon átmenő áruk után szedték. Kifejezetten városi jellegét mutatja, hogy helyenként a városi telek-, ipar- és fejadót is ezzel a névvel jelölték. Másutt, például Angliában, az accisa vidékre is kiterjedt. Falun azonban mégis kisebb terhet jelentett, mint városron. Egyrészt az életmód miatt — falun a piac szerepe kisebb a fogyasztás kielégítésében, — másrészt mert városron könnyebb volt a forgalmat ellenőrizni, s nehezebben lehetett kibújni a fogyasztási adó megfizetése alól, mint vidéken. Az accisának egyébként voltak előzményei a feudalizmus korábbi századaiban is, a XVII. századtól általánossá lett formájában azonban a modern adórendszer kialakulásának egyik elemét jelenti.

⁷⁹ *Marx–Engels*: Válogatott levelek, Bpest. 1950. 448. l.

ségi szintjéből fakadva ott is érezte hatását, ahol a céhkorlátok vidékre űző ereje kisebb volt. Ez pedig a város számára a közlekedés adott színvonalán elérhető terület mezőgazdaságának teljesítőképessége. Ez szabott határt a már a XV. században túlnépesedő flamand „jó városok” fejlődésének is;⁸⁰ nem tudván nagyobb népesség-koncentráció eltartására vállalkozni. A XV. századtól Nyugat-Európa városaiban gyakran megismétlődő belső krízisek, éhségfelkelések stb. összefüggésben álltak ezzel, aminthogy a közvetlen környezetből beszerezhető elegendő élelem hiánya más oldalról biztosította a modern típusú nemzetközi kereskedelem fejlődését, új hatások megjelenését idézve fel ezzel. A közlekedési viszonyok kezdetlegessége folytán nemcsak a mezőgazdaság abszolút feleslegének, hanem a koncentrálható élelmiszer mennyiség nagyságának is jelentősége volt ebből a szempontból. A mezőgazdaság könnyebben és olcsóbban tudott eltartani egy vidéken szétszórta, nem-őstermelő népességet, mint ugyanakkora létszámú, de nagy területről egy helyre tömörített iparos lakosságot. A földművelés alacsony színvonala egy bizonyos ponton útját állta továbbá az iparos-őstermelő foglalkozások szétválásának is, nem engedve meg nagytömegű, csak ipari tevékenységet űző munkásság létrejöttét, mivel munkaerejük egy részét az idényjellegű mezőgazdasági foglalkozás számára igényelte. E fejlettségi szintnek jobban megfelelt az őstermeléstől még teljesen el nem szakadt parasztiparos típusa, aki munkaerejét megosztva a két foglalkozás között, annak intenzívebb kihasználását tette lehetővé. Az ipari tömegtermelés tehát a maga munkásszükségletét főfoglalkozású, egy helyen koncentrált munkástömeggel kielégíteni nem tudta, egyszerűen azért, mert élelmiszerellátásukat sem a termelés, sem a szállítás oldaláról nem tudta megoldani. Ezért kénytelen volt falun szétszóródni; a mezőgazdasági cikkek iránt támasztott fokozott keresletével serkentője lett az ipar forradalmát megelőző, s azt lehetővé tevő mezőgazdasági forradalomnak.⁸¹ Az ipari forradalom a technikai bázist,⁸² a mezőgazdaság forradalma az élelmiszerbázist teremtette meg ahhoz, hogy az ipari termelés ismét a városokban összpontosuljon. A termelékenység növekedésével a mezőgazdasági termelésben fölöslegessé váló munkaerő ipari alkalmazása lehetséges, a földjétől megfosztott, kisajátított paraszt számára az ipari munkavállalás szükséges lévén, az a mobilizálható bérmunkás tömeg is létrejött, amely a városokba áramolhatott. A tőkés nagyiparnak ugyanis feltétele a termelés központosítása, s ezáltal városi koncentrációt teremt.⁸³ Az ipar tehát ismét városokba tömörül, de nem privilégizált városokba céhes formában, hanem iparszabadság alapján nagyüzemi szervezettel, továbbá a teljesítőképesebb mezőgazdasági termelés kialakulásával munkássá válható, a kisajátítás révén bérmunkára utalt, a szállítástechnika fejlődésével nagy tömegekben koncentrálható, s a Rural Industry iskolájában szakmát ismerővé vált dolgozókkal.

Ehhez azonban el kellett takarítani mind a mezőgazdaság fejlődését, mind az iparszabadságot akadályozó feudalizmust. Attól, hogy ez mikor és mennyiben sikerült, nagy mértékben függött a városok sorsának alakulása is.

⁸⁰ Wittman T.: i. m. 11. l.; A flamand posztóipar tőkés lehetőségei. Századok, 1961. 69. l.

⁸¹ A mezőgazdasági termelés ugrásszerű növekedése s a munkaerő tömeges felszabadulása a mezőgazdasági munka alól, feltétele az iparfejlődésnek.

⁸² Vö.: Marx: A tőke, I. köt. 352. l.

⁸³ Vö.: Engels: Anti Dühring. 290. l.

A tőkés ipar városokba koncentrálódása végbe mehetett úgy is, hogy visszatért a céhektől megszabadult régi városokba, amennyiben ott a kedvező forgalmi helyzet, nagyobb népességtömörülés stb. révén eleve bizonyos fejlődési előnyökre számíthatott. Így pótolta például Köln az 1801-es Luneville-i békekötés után bevezetett gazdasági szabadság alapján a XVIII. századi veszteséget az iparilag iskolázott vidék bevándorlása révén egyetlen generáció alatt,⁸⁴ de így lett a XVIII. században kisvárossá süllyedt Essen is ismét jelentős ipari várossá.⁸⁵ Másrészt az ipar maga is számos új várost hívott életre. Ez a folyamat a XVIII. században még éppen csak megkezdődött, s a vidék gazdasági fellendülése nem jelentett még nagy mértékű városodást. Számos olyan ipari centrum jött létre azonban már ekkor, amelyek később jelentős városokká fejlődtek. Megkezdődött a ritkább lakosságú mezőgazdasági, és sűrűn lakott ipari területek közötti mai népesedési különbségek kialakulása is: Szászországban 1780 körül például már jól megfigyelhetővé vált az iparosodó hegyvidék gyorsabb népességnövekedése. A következő századokban kiteljesedő folyamatok tehát már ekkor megindultak, s a XIX. századi fejlődés az itt lerakott vágyainkon haladt tovább.⁸⁶ A városhálózatban ilyenformán bekövetkezett eltulodásnak – amely az ipari forradalom után tetőződik, – a kezdetei, előfolyamatai a középkor-újkor határára, a kapitalizmus születésének idejére esnek, s egyúttal a feudális és kapitalista várostípus közötti átváltódást is jelentik.

3. Területi variánsok

Az újkori városfejlődésben – mint láttuk – a legnagyobb szerepet az iparosodás játszotta. A kapitalista ipar megjelenésével kapcsolatos telephely-eltolódás, és ezzel együtt a városhálózatban végbemenő változások Európa egyes területein – különböző történeti feltételektől függően – eltérő képet mutatnak. A városhálózat átalakulásának módja és mértéke az ipar telephelyváltása mellett attól is függött, hogy az adott területen az újkor városainak életében melyik funkció milyen súllyal jelentkezett, s hogy e hatások milyen állapotú városállományt, a városodás milyen szintjét érték.

E tényezők között voltak olyanok, amelyek általában jellemzik, illetve megkülönböztetik egymástól Nyugat- és Közép-Kelet-Európát. Voltak viszont olyanok is, amelyek e térségeken belül hoztak létre variánsokat.

Nyugat- és Közép-Kelet-Európa eltérő vonásainak alapja az az inter-regionális munkamegosztás, amely Európát egy agrártermelő keleti és egy iparos nyugati félre bontotta, s amelynek kialakulása már a középkorban elkezdődött, s korszakunkra egyre inkább elmélyült.⁸⁷ E folyamatot motiválhatta a feudális fejlődés viszonylag kései indulása, valamint Magyarországon a török, Oroszországban a tatár támadás és iga.⁸⁸ Részben következménye, részben erősítője volt az elkülönülés tendenciájának a kései feudalizmus,

⁸⁴ Westdeutsche Ahnentafeln, 30. l.

⁸⁵ G. Schwarz: Allgemeine Siedlungsgeographie. Berlin. 1966. 342. l.

⁸⁶ K. Blaschke: Zur Bevölkerungsgeschichte Sachsens vor der industriellen Revolution. In: Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts. Berlin, 1962. 163. l.

⁸⁷ Vö.: Szücs J.: Das Städtevesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bpest. 1963. 97. és k. l.

⁸⁸ A török hódoltság visszavető hatását hangsúlyozza újabban is Kubinyi A.: A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéséhez. Századok. 1965. 520. l.

illetve a jobbgyság „második kiadásá”-nak kialakulása.⁸⁹ A különbségek a városfejlődés terén is felfokozódtak. A XV–XVI. században Közép-Kelet-Európa megérte feudáliskori városfejlődésének megtorpanását, még mielőtt elérhette volna a nyugat-európai szintet, akár városainak az ország életében betöltött szerepét, akár az egyes városok belső fejlettségét tekintve. Mindezekkel összefüggésben Közép-Kelet-Európában a városodás szintje jóval alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európában.

A feudáliskori városfejlődés megtorpanásának első jelei Magyarországon már a XV. század második felében megmutatkoztak, elsősorban a nyugat-európai ipar termékeinek kezdődő behatolása, illetve a délnémet kereskedőtől való függés kialakulása következtében.⁹⁰ Míg Magyarországon – s Csehországban – ezért a kései feudalizmus nem annyira a városok válságának megindítója, mint inkább elmélyítője volt, addig azokban az országokban, ahol a városfejlődés elakadása valamivel későbbre esik – Lengyelország, keleti német tartományok – ott kiváltó tényezőként is elsősorban a feudalizmusnak kései másodvirágzása jelentkezik.⁹¹

Közép-Kelet-Európa ilyenformán két városi válságot élt át. Egyet a kései feudalizmus kibontakozásakor, s egyet a tőkés fejlődés elemeinek megjelenése folytán. Ezt az utóbbit csak a XVIII.–XIX. században, tehát időbeli késéssel Nyugat-Európához képest, amely feudális városfejlődését kifuttathatta, s csak a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet nehézségeit szenvedte meg. Ezért Közép-Kelet-Európa városai a kapitalizmus elemeinek jelentkezését egy eltorzult, a kapitalista tendenciák helyett a feudalizmus előtt megnyíló városgazdasággal és városalkotmánnyal fogadták,⁹² vagy egy alacsony szinten megrekedt, a feudális vidékkel szemben zárt városi rendet s territóriumot létrehozni nem tudó, csak kereskedelmi centrumként fejlődő, s elsősorban katonai-adminisztratív jelentőségük alapján városnak számító településekkel, mint Oroszország nagyobb részén.⁹³

Az ipar szerepe a gazdasági élet más területeihez képest ugyancsak jóval kisebb Közép-Kelet-Európában, mint Nyugaton. Ez az ipar exportra alig dolgozott, megmaradt a helyi igények kielégítésének kereteiben, sőt ebben is egyre inkább tért veszített a Nyugat-Európából importált árukkal szemben. Évszázadok alatt alig változó szerkezetében a ruházati s általában a késztermékeket fel dolgozó – például szabó – ipar dominált a nyugat-európai nyersanyagfeldolgozás és fonó-szövőipar túlsúlyával ellentétben,⁹⁴ Oroszország-

⁸⁹ A kései feudalizmus kialakulására és viszonyaira ld. *Pach Zs. P.* fentebb idézett munkáját.

⁹⁰ *Szücs J.*: Városok és kézműveség Magyarországon a XV. században. Bpest. 1955. 167. és k. 1.

⁹¹ *Vö.*: Deutsches Städtebuch, I. köt. 171. és k. 1.; Világtörténet, IV. köt. 329. l.

⁹² *Szücs J.*: Das Städtewesen in Ungarn... 158. l. és Deutsches Städtebuch, bevezetés. Ilyen jelenségek például a városi gazdálkodás súlyának a földbirtokra és a feudális jogosítványokra helyezése, a városba költözött nemesek gazdasági és jogi kiváltságainak megmaradása, addig csak városban gyakorolt jogosítványok, például a sörfőzés elterjedése a földesúri falvakban stb.

⁹³ *J. Kulischer*: Russische Wirtschaftsgeschichte. I. köt. Jena, 1925, 279. és k. 1.; *O. Brunner*: Europäisches und russisches Bürgertum. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1953 (40) 17. l.; *Isztorija SzSzsZr.* Moszkva. 1964, I. köt. 189. és k. 1. Az orosz városok egy része még a XVIII. századra is megőrizte például a települések a korafeudális európai városra jellemző többsejtűségét, így Kiev is (ld. *Istorija Kieva*. Kiev. 1960. I. köt. 221. és k. 1.).

⁹⁴ Magyarországon például a XIX. századi kézműipar szinte teljesen ugyanazon iparágakat mutatja, mint a XV. század elején. Az ipar XVI. századi szerkezetére és össze-

ban még a céhes szerveződés fokára sem tudott eljutni, s város és falu ipari, illetve mezőgazdasági tevékenységének szétválasztására csak a XVIII. században történnek — nem nagy sikerrel járó — kísérletek.⁹⁵ Ahol pedig a kézműipar céhes keretekbe öltözött, ott a céhek elzárkózása évszázadokra megmaradt, s egyre inkább visszaszorult még a hazai igények ellátásában is, annál feltéte-nyebben őrizve szerepét saját városai falain belül.⁹⁶

A Zunftverkauf ilyenformán meglehetősen szűk bázist talált Közép-Kelet-Európában. A manufaktúraipar kibontakozásának másik bázisa, a Rural Industry szélesebb elterjedése elé pedig súlyos akadályok tornyosultak. Ilyen akadály volt az a krónikus munkaerőhiány, amely általában szembe-tűnik Közép-Kelet-Európa manufaktúra-korszakbeli ipari viszonyainak vizs-gálatánál. Részben onnan eredt ez, hogy a népsűrűség lényegesen alacsonyabb volt a nyugat-európainál. Fontosabb volt azonban ennél a munkaerő kötött-sége, a szabad költözködésnek a második jobbágyság rendszerével összefüggő hiánya.⁹⁷ A „második Leibeigenschaft” rendszeréből fakadt a többi nehéz-ség is. Míg nyugaton a manufaktúraipar kibontakozása a feudalizmus fel-bomlásával esett egybe, s a Verlagsystem egy erősen fellazult jobbágyrendszer, majd kisajátítás viszonyai között aránylag szabadon terjeszkedhetett falun, addig Közép-Kelet-Európában még mindig a második jobbágyság merev viszonyai uralkodtak. Így a vidékre húzódó ipar előtt két lehetőség állott. Egyik, hogy földesúri birtokon, annak több-kevesebb befolyása alatt szerve-ződjék meg. Egyes országokban elősegítette ezt az is, hogy az államhatalom — a hanyatló városok felsegélésének szándékától vezetve — rendeleti úton tette kötelezővé az iparosok városba költözését.⁹⁸ A városkényszer alól viszont menedéket lehetett találni a földesúr védelme alatt.⁹⁹ A szélesen elterjedt robotoltató majorsági gazdálkodás azonban nagy mértékben igénybe vette a falusi nép amúgy sem bőséges munkaerejét, s így a falusi mellékipar csak azo-kon a helyeken vert tanyát nagyobb méretekben, ahol a természeti vagy egyéb körülmények nagy gabonatermelő majorságok kialakulásának nem kedveztek. Szembetűnően mutatja ezt a sziléziai lenipar kialakulása. A hűvös-csapadékos éghajlatú területen a majorsági gabonatermelés fejletlen volt, s itt földesúri birtokon, a törpeparcellás jobbágyok mellékfoglalkozásaként terjedt el a len fonása és szövése, amire Szilézia textiliparának XVIII. századi megélénkülése alapozódott.¹⁰⁰

vetésére a nyugat-európaival ld. *Székely Gy.*: Vidéki termelők és árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 325. l. Hasonló eredményre jut újabban *Granasztói Gy.* Sopronnal kapcsolatban: A viszonyítás fontossá-gáról a várostörténeti kutatásban. Történelmi Szemle, 1970. 108. l. 3. jegyzet.

⁹⁵ *P. I. Ljascsenko*: Isztorija narodnovo hozjájsztva SzSzsZR. Moszkva. 1952. I. köt. 199. és k. l.

⁹⁶ *Berlász J.*: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790—1840). Századok, 1967. 561—562. l.

⁹⁷ *H. Hoffmann*: Zum Problem des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus in Deutschland. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1966. 275—276. l.

⁹⁸ *I. V. Mesalin*: Textilnaja promüslennoszty kresztyán moszkovszkoj gubernii v XVIII. i pervoj polovine XIX. veka. Moszkva—Leningrád. 1950. 337. l.; *P. I. Ljascsenko*: i. m. 401. l.

⁹⁹ *A. Skalweit*: i. m. 41. l.

¹⁰⁰ *Niederhauser E.*: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bpest. 1962. 39. és k. l.; *L. Brentano*: Über den grundherrlichen Charakter des hausindustriellen Leinen-gewerbes in Schlesien. Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1893 (1). 327. és k. l.

Egy másik ág, amelyik földesúri birtokokon telepedett meg, mint földesúri vagy részben földesúri vállalkozás, az erősen helyi nyersanyagokhoz kötött iparoké volt, mint a mész-, téglá-, szénégetés, salétromfőzés stb. Ezek nemcsak a feldolgozandó anyagot és tüzelőt kapták a hegyes és erdős vidékek nagybirtokaitól, hanem az aránylag kis jelentőségű mezőgazdaságból felszabaduló jobbágyi munkaerőt is, amely fölött a földesúr monopoljogokkal rendelkezett. Az ilyen üzemek többnyire maguk is földesúri tulajdonban voltak.¹⁰¹ A vidéki iparnak ez a feudális nagybirtokhoz kötődése természetesen magában hordta korlátait is. A tőkebehatolást, a vállalkozói tevékenység kibontakozását, fejlett technika alkalmazását csakúgy nem tette lehetővé, mint a szabad bér munka elterjedését. Így az ipar kapitalista fejlődésének csak kis-mértékben válhatott alapjává.

A falura húzódó ipar természetesen nem akarta magát a földesúri hatalomnak alárendelni. Ezért a feudális viszonyok között rendelkezésre álló másik lehetőséget kellett választania: céhekbe kellett szerveződnie. Ezzel magyarázható a vidéki céhes mesterek számának megszorodása. Kurmark kézművesei között például a XVIII. század végén 22% vidéki volt. Egyes iparágakban pedig – s éppen a tömegiparokban – a falusi mesterek száma felül is múlhatta a városiakét. Kurmarkban például 1793 városi takáccsal szemben 2000 falusit találunk, s Pomerániában is a lenszövők több mint fele vidéki mester volt.¹⁰² A falusi céhek megszorodása Magyarországon a XVIII–XIX. század fordulója körül ugyancsak kapcsolatban volt ezzel a jelenséggel.¹⁰³

Az ipar vidékre vándorlása tehát Közép-Kelet-Európában csak csökkenő, a feudalizmus nyűgétől szabadulni nem tudó formákban mehetett végbe. A Verlagsystem és a manufaktúrák számára ezek kevés fejlődési lehetőséget nyújtottak. Nemcsak a kereskedelmi tőke behatolása elé álló földesúri vagy céhes korlátok, hanem a generációkon át megszerzett kézműipari tapasztalatokkal rendelkező nagy tömegű munkaerő hiánya miatt is.¹⁰⁴ Rögtön szembetűnik ez, ha például a magdeburgi terület összes – városi és falusi takácsainak kétezret alig meghaladó számát összevetjük a Rajna-vidék egy-egy manufaktúrájának több ezres, vagy a francia indusztriális területek több tízezer létszámú otthon dolgozó munkást foglalkoztató szervezetével. A robottal terhelt jobbágymunka korlátozottsága, a finomabb ipari eljárások elsajátítására alkalmatlan volta ugyancsak nyilvánvaló.

A Zunftverkaufnak és Rural Industrynek szűk körű s torz formákat öltő változatával függött össze e területek iparának viszonylagos fejletlensége a XVIII–XIX. századi manufaktúra korszakban, illetve az, hogy csak a XIX. században, a jobbágyrendszer és a városkényszer megszüntetése után köszönt be erőteljesebb fellendülés. Ekkor viszont a kapitalista termelés fejlőd-

¹⁰¹ *A. Skalweit*: i. m. 17. l.

¹⁰² *A. Skalweit*: i. m. 51–52. l. és a függelékben közölt táblázatok alapján. Kiderül ebből, hogy a J. Kulischer (*Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II. köt. 124. l.) által közölt idevágó differenciálatlan megállapítást a falusi iparosok számáról nem lehet a falusi mellékipar elterjedésének bizonyítékául venni, mert a közölt adatok a céhes szervezetű falusi iparra vonatkoznak.

¹⁰³ *Eperjessy G.*: A mezővárosi és a falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Századok, 1963. 954. és k. l.

¹⁰⁴ *M. Barkhausen*: Verviers. Die Entstehung einer neuzeitlichen Industriestadt im 17. und 18. Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1960. (47) 373. l.

désében már az ipari forradalom volt soron, a Verlagsystem és a manufaktúra-rendszer „kifutási” ideje így lerövidült, hatása a városszerkezet alakulására kisebb jelentőségű volt, mint Nyugat-Európában. Az ipar telephelyforradalmát nem vitte keresztül; a városhálózatban nem hozott lényeges eltolódást. Az ipar ha funkciói és formái részben át is alakultak, jórészt megmaradt a régi, középkori városokban, s az újkorban aránylag kevés kiegészítést adott hozzájuk, azt is inkább az ipari forradalom során. Az iparfejlődés sajátosságai okozták, hogy míg Nyugat-Európában döntően az ipar határozta meg a városok sorsát, addig Közép-Kelet-Európában nagyobb szerep jutott az adminisztratív funkcióknak és a kereskedelemnek. Sőt gyakran az iparfejlődés is a hivatali székhelyekkel kötődött össze, ahol az államtól fizetés vagy zsold formájában járadékot húzó fogyasztókat helyben találta. A kereskedelem pedig — amelynek e területeken fő funkciója a nyerstermékek összevásárlása és felhalmozása volt, — a csomagolási, osztályozási stb. tevékenységgel az anyagi tevékenységnek olyan ágait bontakoztatta ki, amelyek a tulajdonképpeni ipari termelést némileg pótolhatták a régi kisvárosi keretek szétfeszítésében.¹⁰⁵

Ш. Дымешин:

Города Европы на пороге капитализма

(Резюме)

Основной целью статьи является рассмотрение одного из многих видов толкования понятия «город», а именно его трактовки с точки зрения функций. В качестве функций города, которые распространяются и за пределы его территории, в общих чертах следует считать деятельность хозяйственного (промышленное производство и снабжение, торговля) и административного (управленческие, правовые и т. п. дела) порядка. Из самой природы этих функций вытекает историческая определенность, а следовательно и изменчивость со временем их региональных границ или внерегиональности. Исходя из этого положения, статья дает схему функциональной модели городов в эпохи феодализма и капитализма. Сравнение моделей показывает, что в эпоху капитализма и в средневековье эти функции существенно различались. Причем при капитализме изменился и внутренний характер производственно-снабжающей и потребительской функций. Если в эпоху средневековья их можно было считать более или менее центральными, то в новое время они распространяются на территорию, границы которой нельзя четко очертить, и поэтому приобретают сингулярный характер.

Так по сравнению со средневековьем совершенно новый и ярко выраженный центральный характер несут административные функции. Поэтому с функциональной точки зрения современный город вряд ли можно считать прямым продолжением города эпохи феодализма. Характерный для большей части Европы упадок городов, произошедший на рубеже между средневековьем и новым временем, находился в связи именно с этим изменением функций. Преобразованные или вновь возникшие функции подключались к старым городам, но могли вызвать образование и новых городов. Помимо роста числа городов, произошли изменения в самом их составе, в их сети. Многие из ранее значительных городов оказались исключенными из капиталистического развития, отстали и превратились в города незначительные или даже опустились до уровня сел.

Далее статья рассматривает роль различных групп функций в изменении характера городов. Сравнив положение в Западной и Центральной и Восточной Европе, автор придет к выводу, что в Западной Европе сеть городов претерпела большие изменения. Это объясняется прежде всего ролью промышленности. Ибо из всех групп функций самой динамической является именно промышленность. В ходе капиталистического развития она часто меняла месторасположение, что оказывало преобразующее действие на сеть городов.

¹⁰⁵ Erre már utaltunk a kereskedelmi funkció vizsgálatánál.

В Центральной и Восточной Европе промышленность, как правило, играла меньшую роль и перемещение ее очагов происходило лишь в ограниченных размерах. Ибо промышленность, оставляющая старые города, могла существовать только в несовершенных формах, под покровительством феодалов или основывая цехи в селах. Поэтому она в гораздо меньшей мере могла служить базисом для капиталистического развития. Своеобразие развития промышленности привело к тому, что в то время, как в Западной Европе судьбу городов определяла именно промышленность, в городах Центральной и Восточной Европы более важное значение имели их административные и торговые функции.

Эти различия в развитии объяснялось отчасти и тем, что к началу капиталистического производства рассматриваемые две части Европы обладали неодинаковой по составу сетью городов. В Центральной и Восточной Европе феодальное развитие городов — прежде всего вследствие победы дворянских сил позднего феодализма — застопорилось еще прежде, чем успело достигнуть своей вершины.

Таким образом Центральная и Восточная Европа в процессе развития городов пережила два кризиса: первый при развитии позднего феодализма, второй — при появлении элементов капиталистического развития.

S. Gyimesi:

Les villes européennes au seuil du capitalisme

(Résumé)

Parmi les nombreux moyens du sens de la notion «ville»; c'est la conception fonctionnelle qui est choisie pour base des recherches de cette étude. On peut considérer, comme fonctions urbaines — lesquelles font leur effet sur le territoire au dehors de la ville aussi, ainsi elles ont un caractère central, — approximativement; les sphères économiques (productives industrielles et ravitailleuses, commerciales) et les sphères administratives (branche d'administration, juridique, etc.).

La nature de ces fonctions, les limites de leur région ou leur extérieur à ces régions sont déterminés historiquement; alors ils changent périodiquement. Partant de ce fait, l'étude esquisse le modèle fonctionnel des villes dans les périodes féodal et capitaliste. Il se dégage de leur rapprochement que les sphères d'activité des villes de la période capitaliste diffèrent remarquablement de celles de la période médiévale.

Les fonctions productives-ravitailleuses et celles de consommation se sont transformées aussi, dans leur caractère intérieur.

Tandis qu'elles se comptaient plus ou moins, comme centrales au Moyen Âge, dans le temps moderne elles se rapportent à un territoire incirconscriptible, ayant ainsi un caractère singulier.

Les sphères administratives — en comparaisant aux médiévales — signifient l'apparition des sphères presque tout à fait nouvelles et exactement centrales. Par cette raison alors on peut guère considérer la ville moderne — au point de vue fonctionnel — comme la continuation directe de la ville de la période féodale. Le déclin des villes — qui a été caractéristique de la grande partie d'Europe — à la limite du Moyen Âge et du temps moderne, fut en relation juste avec cette transformation de fonction.

Les fonctions — déjà transformées, ou nouvellement formées — ont pu se rattacher à d'anciennes villes, mais elles ont pu développer de nouvelles villes aussi.

Outre l'agrandissement quantitatif de l'état urbain il y avait un déplacement même dans le réseau urbain; autant que de nombreuses villes importantes n'ont pas pris partie à l'évolution urbaine capitaliste et elles se sont conservées comme de petites villes, ou éventuellement elles sont tombées au niveau du village.

Puis, l'étude donne un aperçu des groupes de fonction particuliers au point de vue de leur rôle dans le changement de l'état urbain.

En comparaisant l'Europe occidentale et l'Europe centrale-orientale elle en arrive à cette conclusion qu'en Europe occidentale la transformation du réseau urbain se déroulait en plus grandes proportions. En première ligne c'était en rapport avec le rôle de l'industrie. En effet parmi les groupes fonctionnels, c'est l'industrie qui est la plus dynamique, et au cours de l'évolution capitaliste elle change son siège et elle peut influencer d'une façon révolutionnaire le réseau urbain.

D'autre part, en Europe centrale-orientale le rôle de l'industrie était en général plus petit et son déplacement de siège aussi ne s'est pas réalisé que dans une mesure limitée. C'est que l'industrie — en quittant les anciennes villes — ne pouvait exister que dans de formes grotesques, sous l'influence du seigneur foncier ou bien en formant des corporations de village; ainsi elle était moins capable pour servir de la base de l'évolution capitaliste. Les spécificités de l'évolution industrielle ont causé, que — tandis qu'en Europe occidentale la vie des villes fut déterminée décisivement par l'industrie — cependant en Europe centrale-orientale les fonctions administratives et le commerce eurent un rôle plus grand.

Il jouait également un rôle dans l'évolution différente, que les débuts de la production capitaliste ont trouvé un état urbain inégal dans les deux parties de l'Europe. En effet, en Europe centrale-orientale l'évolution urbaine féodale — surtout par la suite de la victoire des forces de noblesse dans la période du féodalisme tardif — s'est arrêtée, avant qu'elle eût pu arriver à l'évolution totale.

Ainsi l'Europe centrale-orientale survécut deux crises urbaines; l'une au cours de l'épanouissement du féodalisme tardif, et l'autre, au temps quand les éléments de l'évolution capitaliste se sont apparus.

Szász Zoltán.

Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén*

A román polgárság elhelyezkedése Magyarország társadalmában

A dualizmuskori Erdély, mint ismeretes, Ausztria-Magyarország, pontosabban az akkori Magyarország egyik alkotórésze volt. A történeti Erdélynek 1910-ben — magyar statisztikai adatok alapján — 1 470 021 román (55%), 918 217 magyar (34,3%), 234 085 német (8,7%), s 2% más anyanyelvű lakosa volt.¹

Ha a későbbi értelemben vett Erdélyt (Erdély, Bánság, Máramaros és a Körösök vidéke) egészében vizsgáljuk, akkor sem számottevő a népességi mutatók változása.² Erdély nemzetiségi térképét az a tény bonyolítja, hogy a különböző nemzetiségű lakosság jobhára egymással elkeveredve élt. Fogaras megyében például — ahol a román lakosság számaránya a legnagyobb — még mintegy 12% magyar lakos volt. A városok lakossága az iparosodás és a kereskedelem, a közigazgatási apparátus és nem kis mértékben a kulturális intézmények révén már korábban is magyar többséget mutat. Azt, hogy a románság a városi népességnek mindössze 17,9%-át alkotta,³ a történelmi örökség mellett elsősorban abban kell látnunk, hogy a magyarországi román társadalom kapitalista jellegű felbomlása tulajdonképpen csak igen kis mértékben következett be. Ennek az átalakulásnak a kezdetlegessége különösen „felül” volt érzékelhető, mert amíg a történeti Erdélyben a többségében föld nélküli mezőgazdasági munkások 61,7%-át, a mezőgazdasági cselédek 68%-át,

* Az 1918-as forradalomnak kiterjedt irodalma van. A magyar munkák kimerítő felsorolását és ismertetését ld.: *Siklós András*: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások (Bpest. 1964, 205 l.) c. kötetben. Az események legújabb feldolgozását adja *Hajdu Tibor* könyve: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom (Bpest. 1968, 471 l.). A forradalom erdélyi eseményeivel a magyar marxista történetírás nem foglalkozott. Az újabb román történeti irodalomból elsősorban három nagyobb tanulmányra támaszkodhattam: *V. Liveanu*: 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România. București. 1960, 678 l., Din istoria Transilvaniei. II. (București. 1961), *M. Constantinescu* stb.: Zur nationalen Frage in Österreich-Ungarn 1900—1918. Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bpest. 1966. A legújabb román irodalom reprezentatív kötete — *Desăvârșirea unificării statului național român* (szerk. M. Constantinescu és Șt. Pascu). București 1968, 515 l. — e munka elkészülte után jelent meg. Lényegében az ebben a kötetben kifejtett koncepciót követi az 1968-as évforduló alkalmából publikált, egyébként különböző színvonalú munkák egész sora.

¹ Összesen 2 678 367 lakos. Les negociations de la paix hongroise. Tome I. Bpest. 1920, 54., 167. l.

² 5 265 444 lakosból magyar anyanyelvű 32,4%, román 53,2%, német 10,6%; 1910-es adatok alapján. Les negociations de la paix hongroise. I. köt. 166. l., az 1930-as népszámlálás szerint a fenti terület népességének 24,4%-a magyar, 57,8%-a román, 9,8%-a német, 3, 2%-a „zsidó” volt. Ld. a román statisztikai intézet adatait a *La Transylvanie*, București 1938, 816. lapján.

³ Les negociations de la paix hongroise I. köt. 154—163. l.

az 5 holdnál kevesebb földtulajdonnal rendelkező parasztság 71,6%-át.⁴ együttvéve a mezőgazdasággal foglalkozók 64,9%-át románok alkották, addig az általános gazdasági pályákon a román értelmiségnek mindössze 6,6%-a, az állami kinevezéstől vagy megerősítéstől függő munkahelyeken — jobbára a közigazgatásban — csupán 24,5%-a kapott helyet.⁵

A statisztikai adatok különösen kedvezőtlen képet adnak akkor, ha az erdélyi románokat önmagukban vizsgáljuk. Ekkor ugyanis kitűnik, hogy a román népesség 86,3%-a földműveléssel, körülbelül 8%-a iparral foglalkozott, és mindössze 1,4%-a volt értelmiségi, mely utóbbi az erdélyi intelligenciának mintegy 20%-át képezte, ráadásul ez is jórészt egyháziakból tevődött össze. Erdély ipari népességéből (munkás, tisztviselő stb.) 1914-ben kb. 27,1% (132 672) volt román.⁶

A történeti Magyarország gyors ipari fejlődése ellenére Erdély gazdasági és társadalmi viszonyait tehát továbbra is az agrárstruktúra határozta meg. A nagy- és középbirtok zöme (kb. 64%-a) magyar, 28%-a román volt. Utóbbiból azonban mindössze 3 tucat haladta meg az 1000 holdat.⁷

Erdély gazdasági életében a román agrárstruktúra kiegészítő részeként nem jelentéktelen szerepet játszottak a román bankok. 1914-ben 156 román bank, takarékpénztár és földhitelintézet 36 672 214 K alaptőkével és 13 185 353 K tartaléktőkével rendelkezett.⁸ Egészében szembetűnő, hogy a román tőke alig érdekelt az iparban, viszont jelentős súllyal (21,0%) szerepel a hitelügyletben. A legnagyobb román pénzintézet, az 1871-ben alapított „Albina” ezen belül 23%-ot bírt, és valamilyen formában minden román pénzintézetet ellenőrzött. A viszonylag fejletlen, még fiatal román hitelszervezet elsősorban a mezőgazdaság felé fordult, mivel itt volt a legnagyobb a hitelszükség, s aránylag a legkönnyebb a vetélytársak elleni küzdelem. Ezek az intézetek kölcsönzés mellett parcellázással, ritkábban gabona- és marhakereskedelemmel is foglalkoztak.⁹

A század első évtizedében ezeknek a megerősödő bankoknak a segítségével multa felül a magyar gazdagparaszti birtokot a román. A tulajdonváltozás, pontosan nem ellenőrizhető számítások szerint 1908—1913 átlagában évi 35 000 holdat tehetett ki.¹⁰ Így azután az 50 és 100 hold közötti birtokkategóriában a románok 47,4%-ban, a magyarok 40,8%-ban részesedtek, míg a románság zömét továbbra is szegényparasztok tették ki.

Az erdélyi románság élete tehát döntő részben a tipikusan kisparaszti kultúra keretei között zajlott. Ez a kisparaszti földművelő-állattenyésztő

⁴ Uo. 185. l.

⁵ Uo. 183. l.

⁶ Uo. 183, 185. l. — Az egyes nemzetiségi társadalmak struktúráját ismerteti a statisztikai adatoknak az eddigi történeti irodalomtól eltérő, szakszerű elemzése alapján *Katus L(ászló)*: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. I. d. Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. (Red. von P. Hanák). Bpest. 1966, 149—216. l.

⁷ Les negociations de la paix Hongroise. I. köt. 181. l., Az agrárstruktúra elemzését ld. még *Kolossa T.* tanulmányában: Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bukarest. 1966. 152—168. l.

⁸ *N. N. Petra*: Băncile românești din Ardeal și Banat. Sibiu. 1936, melléklet.

⁹ A bankok szerepére ld. *Szász Zoltán*: A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzintézetek állami ellenőrzésére (1902—1904). Századok, 1966, I. sz. 118—137. l.

¹⁰ *Bethlen István*: A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben. Bpest. 1913. 15. l. — *Katus*: i. m. 182. l.

kultúra a bázisa a hazai román társadalom vezérkarát szolgáltató, a századfordulón formálódó román középosztálynak.

A magyarországi román polgárság a jobbágyfelszabadítás után megteremtődött nemzeti földbirtokon kifejlődő bankburzsoázia körül tömörült. A történelem nehéz körülményeket teremtett fejlődése számára. A román társadalomnak, amely a polgári átalakulásból a dualizmus rendszere következtében a „rosszabbik felet” kapta, a feudalizmusból örökölt egyes intézmények (egyház, egyházi iskolák, határőrvidékek, kereskedőtársulatok) keretében kellett kitermelnie nemzeti burzsoáziáját, amely nyomokban 1848-ban is létezett, de még sokáig nem vált jelentőssé. A bankburzsoázia kialakulása volt a román társadalom teljessé válásának egyik legfontosabb mozzanata; ez jelentette a minőségileg új, tudatos és képzett, többé kevésbé következetesen harcos polgárságot. Ez a kis csoport — a századfordulón a román bankok által eltartott kb. 500 család¹¹ — lett idővel a csonka társadalmú magyarországi románság „középosztály” vagy néha „intelligencia” néven ismert rétegeinek irány- és jellegadója.

Kikből állott a „középosztály”? Lényegében a félezernél több középbirtokosból, az 1914-ben ezret meghaladó banktisztviselőkből, mintegy 40 000-es hivatalnok-pap-tanítórétégből, párezres ügyvéd-orvos-újságíró és más szabadfoglalkozásúból, végül ide kapcsolódott néhány száz gazdagparaszt is.

A „középosztály”-ból a legnehezebb helyzetben a tisztviselők és tanítók voltak, hiszen az iskolákat például állandóan félkészte a túlságosan szigorú állam tekintete, az államsegélyezés pedig a politikai természetű beavatkozások egész sorát tette lehetővé, ugyanakkor, amikor a román iskolák egyrésztének oktatási színvonala éppen attól az államsegélytől függött, melynek összege 1914-ben 1 784 683 K volt.¹² Részben az állami beavatkozás, részben azonban az iskolahálózat modernizálása következtében a román elemi iskolák száma is 1893 és 1914 között számottevően csökkent.¹³ A tanítók mellett a görög-katolikus és a görögkeleti egyház papjai — mint a dualizmuskori magyar állam és társadalom szerves tényezői — szintén részesülhetett államsegélyben, amelynek a két egyházra jutó összege 1918-ban közel 13 millió K volt.¹⁴

Persze ez a nem lebecsülendő állami támogatás távolról sem volt elegendő a románság kulturális szükségleteinek kielégítéséhez. Az analfabétizmus a románok között 1880 után gyors iramban csökkent,¹⁵ de nagyon kevés román tanult a közép- és főiskolákon, s írástudóik száma 1911-ben is csak 11%-kal volt magasabb a romániainál.

A román értelmiség, papjaival, tanítóival, a tulajdonképpeni román középosztály túlnyomó többségében közvetlenül népi-, paraszti származású volt. A nacionalizmus virágzása idején maga is nemzeti alapon elkülönül. Erdélyben ráadásul a lassan százados ellenségeskedés, a számos vallásfelekezet, a tiltató nemesi gőg önmagában is megannyi akadály volt még a közeledési szándéknak is. A hivatalnoki kar nemzeti alapon szintén szétválik egyrészt a meglehetősen korlátozott számú román tisztviselő gárdára (Erdélyben az állami tisztviselők 5,4%-a, a megyei és városi tisztvise-

¹¹ Revista Economică, 1899. I. sz.

¹² 2170 községi és egyházi iskolából 1480-at érintett. Les negociations de la paix hongroise. III/A. 272—273. l.

¹³ Les negociations de la paix hongroise. I. köt. 179., 240—241. l.

¹⁴ Uo. III/A. 276—277., 281. l.

¹⁵ Uo. 180. l.

lők 7,4%-a, a jegyzők 20,8%-a volt román) és másrészt a divatos urambátyám rendszerben karriert hajszoló dzsentrikre, akik ellenségesen viselkedtek nemzetiségi tisztviselőtársaikkal szemben, hisz „a dzsentr előtt a nemzetiségi egyenlő a nullával”. A román értelmiség nem találja meg a helyét a magyar társadalomban. „Mit keresnék mi, dicső ősnélküliek és rangtalanok olyan társadalomban, ahol a kurtanemesnél, biztosítóhivatalnoknál kezdődik a nagyságos cím” — fakad ki egy elfogulatlan kortárs.¹⁶

Az állami hivataloktól nagyrészt elszigetelt, az emelkedés lehetőségétől megfosztott értelmiség kénytelen a szabadfoglalkozásokból megélni, s mivel így nem függ szorosán a magyar burzsoázia hatalmi gépezetétől, érdekei sem kötik a „magyar államegységhez”, elidegenedik az államtól, s ami talán mégis odafűzi: a tradíció, az előző nemzedéktől átöröklött dinasztiahűség, saját erejének csekély volta. A Habsburg Monarchiát a századforduló nemzedéke is realitásnak fogadta el, célként annak gyökeres vagy mérsékelt reformját tekintette. Van bizonyíték arra is — főként utólagos —, hogy éltek vágyak egy összromán állam megteremtésére; erről azonban a világháborúig konkrét politikai elgondolás nem alakult ki.

Az erdélyi román polgárság részéről nyílt irredenta programok nem fogalmazódtak meg, s ilyenekhez a román kormány odaát sem nyújtott politikai támogatást. A két nagyhatalom közé ékelt Románia állami függetlensége fölállozása nélkül nem juthatott jelentős területgyarapodáshoz. Minden románok által is lakott terület egyesítését csak a Monarchia és a cári Oroszország egyidejű összeomlása hozhatta meg. Erre azonban 1917 előtt senki sem számíthatott.

A más nemzetiségűekkel szemben mintegy zárt nemzeti társadalmak szembenállásának idején egyetlen „nyitott” osztály van, amelyben a nemzeti különbségek elhalványulnak, s egymásra találnak az ország különféle nyelveket beszélő, de egysorsú elemei: a munkásosztály. Száma a tágabb értelemben vett Erdélyben meghaladta a negyed milliót. A háborút megelőzően ez a munkásság igen tarka nemzetiségi megoszlást mutatott, de a magyar munkásság volt túlsúlyban.¹⁷ A munkásosztály, amelynek pártja ideológiai problémákkal küszködve ugyan, de megpróbálta tömöríteni a nemzetiségieket is,¹⁸ a háború kitérőse előtt hozza az egyetlen szervezett haladó erőt, hanem egyben a magyarországi — tegyük hozzá, hogy bizonyos fokig a monarchiai — népek közötti reális összekötő kapcsolatot jelentette.

A román középosztály politikai útkeresése

A kiegyezéskori állam nemzetiségpolitikai rendszere eléggé ismeretes történetírásunkban.¹⁹ Ismeretes, hogy a nem-magyar népeket egyenjogúságukban sértő iskolatörvények, a magyarosító politika frázis-hazafisága, a nem-

¹⁶ *Moldován Gergely*: Magyarok, románok (A nemzetiségi ügy kritikája). Kolozsvár. 1894. 69. l.

¹⁷ Erdélyben az iparral, közlekedéssel és kereskedelemmel, hitelügylettel foglalkozó személyek száma 489 000; ebből 54,6% magyar, 27,1% román és 14,4% német. A kitermelőiparban a román munkásság relatív többségben volt (47,7%). Les negociations de la paix hongroise. I. köt. 185. l.

¹⁸ Erre lásd *I. Cicală*: Aspecte din activitatea secției române a Partidului social-democrat din Ungaria în primul deceniu al secolului al XX-lea. Studii și materiale de istorie modernă. I. (București) 1957, 369—390. l.

¹⁹ Ld. *I. Tóth Zoltán*: A nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. Századok, 1956,

zetiségiék társadalmi presztizsének állandó kétségbevonása, értelmiségüknek a közéletből való kiszorítása permanens nemzeti sérelem forrása volt.

Az erdélyi románok a dualista rend elleni tiltakozásul már 1869-től passzivitásba vonultak. Az aktivista románok egyideig megpróbálták közvetíteni a kormány és az erdélyi románok között, ez a kísérletük azonban hajótörést szenvedett. 1887-ben a korábbi két irányzat egyesül, és ezzel a passzivitás egy emberöltőre az egész magyarországi román politika irányvonalává válik. Programjuk sarkpontja Erdély autonómiájának követelése volt, ami idővel automatikusan elavult. A passzivitás sem tükrözte a román polgárság egészének elképzelését, mint azt a *Tribuna* (1884) c. lap²⁰ körül csoportosulók tevékenysége mutatja, akik főként a dinasztia segítségével kívánták nemzeti céljaikat nyílt politikai harcban elérni. Amikor azonban ösztönzésükre elkészült a régóta vajudó²¹ Memorandum,²² ez ugyanarra a sorsra jut, mint a *Supplex Libellus Valachorum* óta valamennyi Bécsbe küldött román panaszirat. A sikertelenség következtében beállt válságból a magyar bíróság is segített kilábolni: a külföldön is terjesztett irat értelmi szerzőit perbefogta, lehetővé téve az ügynek a Román Nemzeti Párt számára erkölcsileg kedvező lezárását.²³

A századforduló után a megerősödő bankokra támaszkodva, a párt felhagy a passzivitással, valójában elejti a tarthatatlannak bizonyult autonómia követelést, s helyébe beveszi az általános választójog, szociálpolitika, a román-ság nemzeti egyénisége elismerésének követelését.

1903-ban Hunyadban egy pótválasztáson országgyűlési képviselővé választják Vlád Aurélt, mint az első aktivista nemzeti politikust. Ezzel a románok újra bekapcsolódnak a parlamenti életbe.

A román polgárság pártja tevékenységében mindig a magyar kormányok magatartásához alkalmazkodott. Ez a politika pillanatnyi megalkuvások sorozatát jelentette. A Balkán-háborúk alatt nyilvánvalóvá vált, hogy jogaik jelentős bővülését csak a nagyhatalmak közötti erőviszonyok megváltozása hozhatja. Románia nemzetközi súlya a Balkán-háborúkban megnövekedett, s ezzel együtt nőtt az erdélyi románság politikai jelentősége is. A dualizmus megváltoztatására irányuló bécsi törekvések már korábban is támogatókra találtak az erdélyi románok között is.

Ferenc Ferdinánd trónörökös tervezetése egybevágott a Román Nemzeti Párt (a továbbiakban RNP) egyes politikusainak elképzelésével, hisz ez utóbbiak egy Romániát is magába foglaló Grossösterreichben — Erdély mellett — az ókirályság feletti politikai hegemoniát is megszerezni vélhették. Mindehhez azonban ki kellett várni a kedvező bel- és külpolitikai helyzetet. Ezért nevezte Goga a RNP vezetőit „az európai konstellációk asztronómusainak”.²⁴ Ferenc Ferdinánd halálával s a világháború kitörésével a terv egyelőre

3. sz., továbbá A nemzetiségi kérdés az imperializmus korában. Ld. *I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok*. Bpest. 1966, 448—481. l.

²⁰ A *Tribunára* ld. *Bíró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény*. Kolozsvár. 1942, 98 l. és *I. Slavici: Lumea prin care am trecut*. București. 1930, 107. l.

²¹ *Ioan Georgescu: Ioan Rațiu*. Sibiu. 1928. 57. l.

²² Ld. *Vasile Netea: Istoria Memorandului*. București. 1947. 482 l.

²³ *F. Liveanu: 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România*. București. 1960. 660—661. l. *Netea: i. m.* 161—401. l.

²⁴ *Liveanu: i. m.* 62. l. Ennek az irányzatnak volt az ideológiai megfogalmazója a Replika-per egykori szereplője, *Aurel C. Popovici*. Lásd: *Die Vereinigten Staaten von*

elesett, de az irányzat tovább élt, mivel a háború²⁵ a taktikázási lehetőségek egész sorát nyitotta meg, hiszen nem volt kizárva, hogy a nagyhatalmú új pártfogó (Németország) részben az erdélyi románoknak adandó nagyobb engedményekkel akarja Romániát a központi hatalmaknak megnyerni. Többszöri kísérletezés után azonban kiderült, hogy Németország ebben a kérdésben tehetetlen.²⁶ Tisza István miniszterelnök határozottan szembeszállt minden német nyomással, s a német kormánynak egy bizonyos fokon túl már kockázatos lett volna a magyar kormányra gyakorolt presszió fokozása. A beláthatatlan bonyodalmakba való keveredés ellenértékéül 1915 tavaszán Vajda-Voevodék²⁷ amúgyis igen kétes értékű ajánlatot tehettek. Vajda-Voevod csupán javasolta Brătianu román miniszterelnöknek, hogy amennyiben Németország garantálja Erdély és Bukovina autonómiáját a meglévő állami keretek mellett, Románia lépjen hadba a központi hatalmak oldalán, s a Monarchia-ellenes romániai közvéleményt néhány erdélyi román politikus propaganda célzatú kiutazásával²⁸ meg lehet nyugtatni. Az alku realitását nagyban csökkenti az a tény is, hogy ezekben a napokban jelentkezik C. Diamandi követ a román királyság területi igényeit részletesen feltüntető térképpel Pétervárott (április 9.), s bár az orosz előnyomulás megáll és Szazonov nem fogadja el a román javaslatot,²⁹ ez annyit mégis megmutat, hogy a központi hatalmak még ilyen „román-ellenes antanthangulat” periódusában sem tudták ígéreteikkel túllicitálni a szövetségeseket.³⁰ A legtöbbet ígérő elképzelés, amely szerint a központi hatalmak és Románia közötti kapcsolat szorosabbá válnék, még mindig a Popovici-féle Grossösterreich,³¹ ennek azonban még a szubjektív feltételei

Grossösterreich. Leipzig. 1906; irányzatának magyarországi reprezentánsa Vajda-Voevod Sándor volt.

²⁵ Románia hadbalépésének előtörténetére lásd *V. A. Emeț: Contradicțiile dintre Rusia și aliații în legătură cu intrarea României în război. 1915—16. Analele române—sovietice, seria Istorie, 1957. 2. sz. 73—116. l.*, illetve *Száz Zoltán: „The Transylvanian Question”: Romania and the Belligerents, July—October 1914. Journal of Central European Affairs 1954. 1. sz. 338—351. l.*; *V. N. Vinogradov: Vnutripoliticeszkaja borba v Rumünii na kanune jejo vsztuplenija v pervuju mirovoju vojnu. Novaja i novejsaja isztorija, 1962. 6. sz. 98—112. l.*

²⁶ *V. G. Cădere: Pregătirea diplomatică a unirii Transilvania Banatul Crișana Maramureșul 1918—1928. București. 1928. I. köt. 103—119. l.* — *Iuliu Maniu: Unirea Ardealului cu România. Cluj. É. n. 14. l.* — *T. Mihali: Amintiri politice despre unire. Generația Unirii, 1929. máj. 10. 3. sz. 1—4. l.* — A legújabb román kutatásokat ld. *C. Nuțu: Noul activism și lupta pentru unirea de stat (1905—1918) c. adatgazdag tanulmányában. Desăvîrșirea unificării . . . 118—120, 128—131. l.*

²⁷ A magyar politikai életből ismert román nevek helyesírása *Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában c. forráskiadványában (I—IV. 1952—1966)* követett gyakorlat szerint történik.

²⁸ *I. Rusu-Abrudeanu: Păcatele Ardealului față de suflatul vechiului regat. București. 1930, 322. l., Liveanu: i. m. 151. l.*

²⁹ *V. G. Cădere: i. m. 105. l.*; már 1914. okt. 1-én megkötöttek egy olyan orosz—román semlegességi szerződést, amely figyelembevette Románia területi igényeit is. *Világtörténet. VII. köt. Bpest. 1965. 515. l.*

³⁰ Ekkor már létezett egy titkos megállapodás a francia kormánnyal is (1915. márc. 8.), melynek értelmében Franciaország „szerszámok” fedőnéven hadianyagot szállít Romániának. *C. Kirătescu: Ion I. C. Brătianu în pregătirea războiului de întregire. București. 1936. 18. l.*

³¹ Czernin emlékiratában leírja, hogy N. Filipescu román politikus szerint az erdélyi kérdés Romániának a Habsburg-birodalomba történő belépésével lehetett volna megoldani. *O. Czernin: Im Weltkrieg. Berlin. 1919. 107. l.* — Románia magatartására ld. még *Szász Zsombor: Die Entstehung Grossrumäniens. Die siebenbürgische Frage (Red. Em. Lukinich). Bpest. 1940, 102—175. l.*

sem voltak meg; a román királyság népének és vezetőköreinek — a magyar kormányról nem is beszélve — egyaránt idegen elképzelés volt.

Az erdélyi román politikusok másik csoportja (pl. Miháli T., Vlád A., Pop György) képviselte a párt ún. hagyományos irányzatát, ők álltak közelebb a magyar kormányhoz és mindig készek voltak lemondani az általános választójog követeléséről, az autonómiáról, néhány tanügyi és nyelvi engedmény, de főként egy pár tucat román többségű választási kerület biztosítása reményében. Ezek azonban véleményüket nyilvánosságra hozni nem merték, s a párton belül is olykor kisebbségben maradtak.

A harmadik irányzat az értelmiségi-kispolgári csoport volt. A „fiatalok” — ahogy őket nevezték — a háború alatt Romániában nyíltan propagálták az antantpárti hadbalépést (Goga O., Lucaciu L., Tăslăuanu Ö., Pop Ghiță stb.).³²

Az erdélyi román politikusok, amikor még nem lehetett előre tudni, hogy milyen lesz a viszony a dunai királyság és a Monarchia között, óvatos diplomáciával oldották meg az állásfoglalás kényes kérdéseit. Bukaresti látogatásaik során az antantpártiaknak kijelentették, hogy akarják Erdély és Románia egyesítését, a központi hatalmakat támogató politikusok előtt pedig hangsúlyozták, hogy nem óhajtják az uniót. A háború után kijelentették, hogy az antantbarát nyilatkozatuk volt őszinte.³³

Románia hadbalépésekor — 1916. aug. 27. — a Román Nemzeti Pártban is meghasonlás következett be. Napok alatt nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a háború kimenetelét Románia hadbalépése egyáltalán nem döntötte el, s a Nemzeti Párt a kormány haragját nem akarván magára vonni, gyakorlatilag hozzájárult a hűségnyilatkozatok megtételéhez.³⁴ Ténynek látszik, hogy az erdélyi románok szimpátiája a román csapatokkal szemben kisebb volt, mint azt a román vagy a magyar hivatalos körök várták. Ferdinánd király szerint „maguk az erdélyi románok is ellenséggként fogadták”, s Iorga is megjegyezte, hogy „soraikból egyetlen köszöntő szó nem hangzott el, amikor 1916-ban a román hadak átlépték a határt”.³⁵ Ezek persze túlzások, sokan örültek. A többség azonban tartózkodó volt. Álláspontjukat a központi hatalmak katonai főlénye utólag igazolta, akárcsak a komoly internálások és a „felségárusági” perek, amelyeket 1916 végén és 1917 elején többszáz román személy ellen indítottak, ámbár egyrészüket „a további vizsgálat megejtéséig szabadon bocsátották”. Súlyos gondot jelentett az ún. kultúrözóna bevezetése is.³⁶

Románia hadbalépése és veresége jelentéktelenségre kárhóztatta a Román Nemzeti Pártot. Csak a határoktól távol élő nyugati emigránsok (Pl. Popovici Aurél) szólaltak meg néha, de senki sem hallgatott rájuk.³⁷

³² *Maniu*: i. m. 12. l.

³³ *Liveanu*: i. m. 149. l.; az egész kérdéshez még *I. Maniu*: Ardealul in timpul războiului. Cluj. 1921. 41 l. ill. *Szász Zsombor*: i. m.

³⁴ Pilyenek Vajda-Voevod nyilatkozatai a bécsi Reichspostnak, Pop C. István szeptember 5-i nyilatkozata a magyar parlamentben, végül 1917 februárjában mintegy 200 vezető és egyházi személyiség írta alá a hűségnyilatkozatot. *Liveanu*: i. m. 152. l.

³⁵ *Szász Zsombor*: i. m. és *N. Iorga*: Supt trei regi. București. 1932. 288. l. *Al. Marghiloman*: Note politice. II. köt. București. 1927. 221—223. l.

³⁶ Országos Levéltár, Igazságügyi Minisztérium iratai, 421/36 res. 1917. febr. 22.; *Din Istoria Transilvaniei* II. (h. n., é. n.) 327. l.; a kultúrözónára uo. 402. l. és *Jancsó Benedek*: A román irredentista mozgalom története. Bpest. 1920. 436—437. l.

³⁷ Lásd írásait: *La question roumaine en Transylvanie et en Hongrie*. Paris—Lausanne. 1918, 230 l.

A Monarchia összeomlása és a polgári forradalom győzelme Erdélyben

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme egyben a közép-kelet európai politikai viszonyok gyors és gyökeres megváltozását jelentette. Mindaddig, amíg az itt élő népek szomszédságában létezett a cári Oroszország, addig annak Közép-Kelet európa irányába kifejtett elötörésével szemben — az egyensúly érdekében — a Habsburg-birodalomnak megvolt a maga történelmi szerepe.³⁸ Az orosz forradalom győzelmével, Németország háborús végelgyengülésével együtt gyöngülő Osztrák-Magyar Monarchia nemzetközi politikai szempontból is tulajdonképpen feleslegessé vált.

Ezzel azonban még nem dőlt el a gazdasági egységet képező 50 milliós birodalom sorsa. A történelem több lehetőséget kínált fel, kérdéses volt, vajon melyik realizálódik.

Lehetségesnek látszott az is, hogy az itt élő elnyomott népek egymásra találjanak, miként az az orosz forradalomban történt, s bár az Oroszország és Ausztria-Magyarország helyzete közötti számos hasonlóság mellett legalább annyi különbözőség is fennállott, a burzsoáziának sok erőfeszítésébe került, hogy egy ilyen proletáregység kialakulását meggátolja. A nemzetek önrendelkezésének wilsoni változata indirekt módon ilyen funkciót is betöltött.³⁹

Az antant nehezen döntött a Monarchia sorsa fölött. A francia politikusok inkább a Habsburg-birodalom felbontását tartották célszerűnek, míg az angolok⁴⁰ és az amerikaiak⁴¹ inkább a konzerválás hívei voltak, amelyben kétségtelenül szerepet játszott az Európa eljövendő erőviszonyaira vonatkozó elképzelések közötti ellentét.

Bárhogy alakult is a nyugati hatalmak álláspontja ebben a kérdésben, minden antant-politikus előtt nyilvánvaló volt, hogy a Monarchia helyén nem keletkezhet „légüres tér”, hanem olyan állam, vagy államok sora, amely a jövőben Németországgal és a kommunista Oroszországgal szemben egyaránt biztosítja az egyensúlyt.

1918 tavaszán úgy látszott, hogy a bukaresti béke miatt az Antant az Erdélyt Romániának ígérő 1916-os titkos szerződést már nem tekinti érvényesnek. A Monarchia katonai gyengesége, különbéke-kísérleteinek bizonytalansága láttán azonban 1918 nyarán már Lansing is a Habsburg-birodalom felbontására ösztönözte Wilsont,⁴² s ősz felé az angol és francia miniszterelnökök ígéretet tett a párizsi „román egység tanácsának” a románok uniójára vonatkozóan. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy az Egyesült

³⁸ *Engels, F.*: Die Rolle der Gewalt in der Geschichte. Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte. Bd. II/2. Berlin. 1954. 1064. l. — Az antant álláspontjára lásd *Victor S. Mamatey*: The United States and East Central Europe 1914—1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda. Princeton University Press. 1957. 150. és kk. l. valamint *Liveanu*: i. m. 87—90. l.

³⁹ Szociális forradalom, 1918. okt. 16.

⁴⁰ *Mamatey*: i. m. 176. l.

⁴¹ Az amerikai álláspont változására ld. még *V. Stoica*: In America pentru cauza românească. București. 1926, 82 l.; A különbéketárgyalásokra általában: *A. J. May*: Woodrow Wilson and Austria-Hungary to the end of 1917. Festschrift für Heinrich Benedikt. (Hrsg. H. Hantsch u. A. Novotny.) Wien. 1957. 213—234. l. — *C. A. Macartney* — *A. W. Palmer*: Independent Eastern Europe, a History. London. 1962. 39—96. l. illetve *V. Turok*: Ocserki v isztorii Avsztrii (1918—1929). Moszkva. 1955. 56. és kk. l. — Újabb mű: *Vasile Netea*: The Year 1918 in Romania. East European Quarterly. 1969. 1. sz. 71—93. l.

⁴² *Mamatey*: i. m. 267. l.

Államok álláspontja a román kérdésben elég lassan kristályosodott ki, hiszen az elnök október 18-án a Monarchia békeajánlatára tett válaszában csak a csehek és délszlávok nemzeti igényeinek kielégítését tartja fontosnak, míg a románokra vonatkozóan Lansing azt írja naplójában, hogy őket nem volt hajlandó külön deklarációban megemlíteni,⁴³ Stoica, Románia másik amerikai ügyvivője hasonló választ kapott.⁴⁴

A Wilson választ megelőző hetekben igen élénk lett a politikai élet. Még a Monarchia békejegyzéke előtt a birodalmi tanácsban képviselt bukovinai románok nevében Isopescu-Grecul képviselő önálló államiság létrehozását követelte, természetesen a birodalom keretében.⁴⁵ Ezt az álláspontot lényegében az erdélyi román politikusok is magukénak vallották, ami a román nemzeti komité október 12-i nagyváradi gyűlésének határozatából kiviláglik. Céljukról a sajtónak így nyilatkoztak: „követelni fogják a magyarországi nemzetiségi politikusoknak a királyhoz való meghívását . . . ki fogják nyilatkoztatni, hogy a magyarországi románságnak nincsenek elszakadási törekvései . . . hanem csak a románság önrendelkezési jogát kívánják a wilsoni 14 pont alapján”.⁴⁶ A komité határozata nyomán mondotta el sűrű közbekiáltások közepette Vajda-Voevod Sándor a magyar parlamentben az utolsó nagyobb nemzeti párti beszédet. A román polgári történetírásban „függetlenségi nyilatkozatnak” nevezett határozat a magyarországi román nemzet számára „teljes nemzeti szabadságot” követel, hogy maga dönthessen sorsáról. Követeli, hogy a komité ismerjék el a román nemzet állami helyzetéről dönteni egyedül jogosult szerveként. A nyilatkozat nem váltott ki nagyobb felháborodást,⁴⁷ hiszen ehhez a fellépéshez a Monarchia federatív átalakításának már szelvében-hosszában hivatalosan terjesztett gondolata adta meg a döntő lökést.⁴⁸

Azok az erdélyi magyar politikusok, akik látták, hogy itt alapvető változások vannak kibontakozóban, hajlottak bizonyos engedményekre. A függetlenségi párt kolozsvári vezére, Apáthy István október 14-én levelet intézett Károlyi Mihályhoz, amelyben koncessziók gyanánt célszerűnek tartja, hogy „a közigazgatás néppel érintkező közegei kötelezően beszéljék tökéletesen a nép nyelvét. Az illető nemzetiség kiküldött bizalmi tanácsa ellenőrizze ennek betartását. A Belügyminisztériumban minden nemzetiség külön ügyosztályt kaphatna, a 10%-nál nagyobb nemzetiség külön minisztert kap (ez maximum, alkudozás tárgya) . . . hogy vármegyéket engedjünk át, arról persze szó sem lehet, de nem lehet szó Magyarországnak önkormányzati területekre való átalakításáról sem.”⁴⁹

Ilyen merev tanácsok vétele után kezdődtek október 18-án este Károlyi és Jászi első tárgyalásai a román komité megbízottaival. Károlyi egy Erdély

⁴³ *Liveanu*: i. m. 459. l. — Lahovaryt, Románia washingtoni követét Lansing felháborította közönyösségével. *Mamatey*: i. m. 376—377. l.

⁴⁴ *Liveanu*: i. m. 460. l., holott szept. 15-én (vagy 20-án) Masaryk, Paderewsky, Hlinkovič mellett Stoicának is kijelentette Wilson, hogy „támogatja a kettős monarchia elnyomott népeinek törekvéseit”. Ld. *Cădere*: i. m. 106. l.

⁴⁵ Bukovinára lásd *Erich Prokopowitsch*: Das Ende der österreichischen Herrschaft in der Bukowina. München. 1959. 70. l.

⁴⁶ Aracl Hirlap, 1918. okt. 12., Gazeta Poporului, 1918. okt. 27., vö.: *M. Constantinescu* stb.: Zur nationalen Frage in Österreich-Ungarn (1900—1918) . . . 118—120. l.

⁴⁷ *Jancsó*: i. m. 456. l.

⁴⁸ Az okt. 16-i császári manifesztum nyomán másnap Isopescu-Grecul Bécsben öt képviselőtársával megalakítja a román „nemzetgyűlést”.

⁴⁹ Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Apáthy-iratok. Quart. Hung. 2955.

sorsát eldöntendő népszavazás mellett foglalt állást, de ezt a komité nevében Vlád Aurél kategorikusan visszautasította. A román vezetők ekkor elsősorban arra akartak biztosítékot kapni, hogy a majdani Károlyi-kormány hozzájárul egy nagy román nemzetgyűlés megtartásához.⁵⁰

A polgári párttal párhuzamosan, egyelőre még önállóan, akcióba léptek a román szociáldemokraták is.⁵¹ Az október 13-i budapesti szociáldemokrata kongresszuson Flueraş Ion küldött útján a szekció kijelentette, hogy „saját érdekünkben támogatjuk a Magyarország demokratizálódásáért vívott harcot, mert ha egyszer ebben az országban elértük a nekünk járó jogokat, ezeket akkor sem veszítjük el, ha más országhoz leszünk csatolva”.⁵² A román szociáldemokraták tehát gyorsabban reagáltak az országban és a diplomáciában végbemenő változásokra, már számoltak egy területi elcsatolás esélyével is. Ugyanakkor kifejezték a Román Nemzeti Párttal szembeni állásfoglalásukat is, mondván: „nem bízhatunk a román nacionalisták jövő politikájában sem, mintahogy nem állunk Brătianu, vagy Take Ionescu pártja politikáján sem, akiről nem tudjuk, mit forgatnak fejükben, de meg vagyunk győződve, hogy ők sem akarnak egyebet, mint amit a fekete grófok akarnak”.⁵³

Mint ismeretes, a Függetlenségi, a Radikális és a Szociáldemokrata pártok megegyezéséből létrejövő Magyar Nemzeti Tanács a nemzetiségi kérdésben az október 26-i kiáltvány 5. pontjában kívánta az új irányvonalat megjelölni: az önrendelkezés, a wilsoni elvek értelmében késedelem nélkül megadandó a nemzetiségeknek („abban a reményben, hogy Magyarország területi integritását ezek az elemek . . . biztosabb alapokra helyezik”). Ezen a napon alakult meg a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottsága. Elnökül Apáthy Istvánt, a kolozsvári egyetem európai hírű tudós rektorát választották, aki azonban régtől fogva „vörös posztó” volt az erdélyi román értelmiség szemében. Alelnökök a színház- és filmrendező radikálispárti Janovics Jenő és a szociáldemokrata Vincze Sándor lettek.

A Wekerle-kormány lemondásával és a forradalom kibontakozásával egyidőben a román szociáldemokraták,⁵⁴ akik egyébként a demokratikus forradalom kezdetén a román polgárságra is nem lebecsülendő befolyással voltak, magyar kollégáik példáját követve kapcsolatba léptek a Román Nemzeti Párttal, s többszöri sürgetésükre⁵⁵ még 1918. október 31-én a budapesti Vadász-kürt szállóban megalakult a Román Nemzeti Tanács (Consiliul Național Român). Kezdetben 6 nemzeti párti és 6 szocialista tagja volt, majd a Nemzeti Párt végrehajtóbizottsági tagjainak követelésére ez az összetétel 36 és 6 arány-

⁵⁰ *Cădere*: i. m. 112. l. továbbá *Al. Vaida-Voevod*: Din vremuri grele. Transilvania, 1934. jan.—febr. 1. sz. — *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. München. 1923. 387—389. l. Károlyi ködösebb elképzeléseket tulajdonít a román vezetőknek.

⁵¹ A magyarországi román szociáldemokraták körében már a szekció megalakulása (1903) után meghasonlás történt. — Az erdélyi román szociáldemokraták 1917 utáni tevékenységét részletesen elemzi *Al. Porțeanu*: Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania pentru Unire. Desăvârșirea unificării . . . 268—315. l.

⁵² *Adevărul*, 1918. okt. 20.

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ A román szociáldemokratákra még *V. Cheresteșiu*: Pătrunderea ideilor marii Revoluții Socialiste din Octombrie în masele din Transilvania. Anuarul Institutului de istorie din Cluj. 1958—1959. 241—270. l.

⁵⁵ A román képviselőket felkereső munkásdelegáció előtt Vajda-Voevod csak akkor volt hajlandó a Nemzeti Tanács megalakításához hozzájárulni, amikor a szociáldemokraták biztosították őt arról, hogy a magyar kormánynak nem áll módjában ezt a lépést megtorolni. *Tiron Albani*: Douăzeci de ani de la Unire. Oradea. 1938. 158. l.

ban a szociáldemokraták hátrányára módosult. Ráadásul a Nemzeti Párt kikötötte, hogy csak olyan szociáldemokraták delegáltassanak a Nemzeti Tanácsba, akik „nem akadályozzák a határozathozatalt”, nem szállnak szembe a nacionalistákkal.⁵⁶

Ezek a megállapodások már jelezték a következményeket, azt, hogy a munkáspárt és a polgári párt együttműködése nem egy forradalmi mozgalom fellendítését, hanem megelőzését, fékezését fogja szolgálni.

A polgári-demokratikus forradalom budapesti győzelmét körülbelül egy napos késéssel Erdélyben is nagyobb megmozdulások követték. Kolozsvárt már október 30–31-én nagyobb tüntetések voltak. Az egyetemi ifjúság Siegler tábornok, Erdély katonai parancsnoka és Apáthy rektor tilalma⁵⁷ ellenére gyűlést tartott, majd a parancsnokság előtt tüntetett. Ez hozzájárult ahhoz, hogy még aznap kiengedték a politikai foglyokat és megszüntették a cenzúrát. A kolozsvári események főként Észak-Erdélyre voltak nagy hatással, nem anynyira a munkásmegmozdulások miatt, mint inkább azért, mert az egész hivatali élet Kolozsvárra volt centralizálva.

A székely vármegyékben a forradalmasodás kisebb mértéket öltött, mint a nyugatibb területeken. A legjelentősebb városban — Marosvásárhelyt — a munkásság megakadályozta, hogy a főispán alakítson nemzeti tanácsot, s az általuk alakított tanácsban helyt kaptak a román polgárság képviselői is.⁵⁸

Fontosabb gyűjtőpont volt Temesvár. Itt a Radikális Párt és a Katonatanács kiállította a bánsági köztársaságot.⁵⁹ Az esemény nagy hatást gyakorolt a környező vidék (Resica, Arad, Lugos) munkásaira. November első napjaiban a mozgalom hullámai tovább gyűrűztek s elérték Szeben vármegyét is. November 2-án az ott állomásozó katonaság fellázadt.⁶⁰ Hunyad megye fejlett vidékén a zsilvölgyi bányászok mozgalmának leszerelésére a Magyar Nemzeti Tanács (a továbbiakban MNT) Erdélyi Bizottságának szociáldemokrata alelnöke táviratot küldött a munkástanácsnak, mondván: „követeléseitek teljesítésének a kormányban szereplő elvtársaitok személye a biztosíték”.⁶¹ Ennek ellenére a munkásság teljesen magához ragadta a hatalmat és semmilyen fölöttes hatóságot nem ismert el többé. A november 17-én odaérkező pánclívonat a felfegyverzett munkásság elől kénytelen volt Dévára visszavonulni. A munkástanács ellenőrzése alá vonta a bányagazgatóságot, a szénellátást, maximálta az árakat és a munkaidőt. Külön „közellátási biztos” ellenőrizte a bányászok ellátását.⁶² Később a román hadsereg is kénytelen volt a bányászokkal megegyezni abban, hogy Petrozsényben és környékén továbbra is a munkástanács gyakorolja a közigazgatást.

November első napjaiban véres összetűzések voltak Bihar és Szatmár

⁵⁶ *Albani*: i. m. 159. l.; az aránytelődést kétségbevonja *Porțeanu*: i. m. 313. l.

⁵⁷ *Apáthy István*: Erdély az összeomlás után. Új Magyar Szemle, 1920. 2–3. sz., 147–176. l.

⁵⁸ *Fuchs Simon*: A kommunista párthoz vezető úton. Korunk, 1957. 10. sz. 1373–1389. l.

⁵⁹ A temesvári munkásmozgalom egyes kérdéseire ld.: *Josef Gabriel*: Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung (1870–1920). Temesvár, 1920, 80. kk. l.

⁶⁰ A királyföldi szászokra: *F. Teutsch*: Die Siebenbürger Sachsen in den letzten fünfzig Jahren 1868–1919. Hermannstadt, 1926, 217–277. l.

⁶¹ Párttörténeti Intézet Arch. 1918. A XVI. Eredeti távirat (nov. 3.).

⁶² *Liveanu*: i. m. 482–483. l.; *Kertész, M.* és *G. Chirîță*: Momente din luptele minerilor din Valea Jiului în anii 1917–1920. Studii și materiale de istorie contemporană. II. köt. București, 1962. 43–81. l.

megye bányászkozségeiben;⁶³ munkástanácsok egész sora alakult. Mindezek a megmozdulások⁶⁴ a nagyobb központok mozgalmainak hatása alatt bontakoztak ki.

A munkásság és katonaság október 30.—november 3. közötti mozgalma hatására a még meglévő katonai egységek feloszlottak, és így a leghatásosabb elnyomó eszköz — a hadsereg — megszűnt létezni; a parancsnokságok hatáskörében a tiszteken⁶⁵ kívül alig maradt valamilyen effektív erő. Kolozsvárt és Aradon a szociáldemokrata párt a szervezett munkásságot használta fel a rend fenntartására. Ilyen viszonyok között a szakszervezetek befolyása szinte órák alatt megnőtt; általános érvénnyel bevezették a 8—9 órás munkaidőt, s bizonyos fizetésemeléseket is eszközöltek.⁶⁶

Az államapparátus legfontosabb végrehajtó szerveinek megbénulása, illetve széthullása, a munkásság és a katonaság megmozdulásai elősegítették a parasztmozgalmak kibontakozását.

A parasztmozgalmak és a nemzeti tanácsok Erdélyben

A hadügyminiszter leszerelési rendelete az adott helyzetet szentesítette, hiszen a hadsereg amúgy is felbomlott, vagy felbomlóban volt. A lefegyverzés — végső soron ez a kormányrendelet célja — nehezebben volt megvalósítható, mert a katonaság jelentős része egyszerűen nem akart megválni fegyverétől s számos esetben a hazatérő katonák a leszerelés biztosítására kiküldött katonai alakulattal is összetűztek.

Erdély hatványozottan elmaradott, agrárcentrikus társadalmi struktúrája miatt a katonaság hazatérésének fokozott jelentősége volt. Nagyobb megmozdulás csak a hadsereg leszerelése után volt lehetséges, hiszen a hazatérő katonák ideológiailag és forradalmasodás szempontjából messze felülmúlták a falvakban otthonmaradtakat. 489 570 mozgósított erdélyi románból Chereșteșiu szerint 468 483 paraszt volt.

A társadalmi ellentétektől feszülő falvak megmozdulásának kiváltó mozanata elsősorban a budapesti forradalom és az ezt követő vidéki munkásmegmozdulások sora volt. A korábbi egyéni kísérletek, melyek az elkeseredett parasztság valódi hangulatát tükrözték, mintegy előjelei voltak a bekövetkező felzúdulásnak. Októberben például Arad megyében egy hazatérő katona megölte a községi jegyzőt s bírái előtt állítólag kijelentette: „Én csak megkezdtém, de a többiek is így fognak végezni a jegyzőkkel.”⁶⁷

A jóslat valóban bizonyult, mert amikor a november első napjaiban hazatérő katonaság az erdélyi falvakat is forradalmasította,⁶⁸ a parasztok haragja elsősorban a jegyzők ellen fordult. A jegyzők a falvakban szinte egyedül testesítették meg az államhatalmat. Szerepük különösen megnőtt a háború alatt; ők intézték a katonai felmentéseket, az állat- és takarmányrekvirálásokat, a

⁶³ P. I. Arch. 1918. A XVII. 7/49.

⁶⁴ P. I. Arch. 1918. A XVI. 7/51—52.

⁶⁵ Az első napokban a tisztek nagyrésze a forradalom híve volt, s napokig nem lehetett karhatalmi alakulatot szervezni. Vö. *Apáthy*: i. m.

⁶⁶ *Livcanu*: i. m. 487. l.

⁶⁷ Aradi Hírlap, 1918. okt. 25.

⁶⁸ Aradi Közlöny, 1918. nov. 3. — Az 1918-as parasztmozgalmakra ld.: *Iosif Kovács*: Date cu privire la lupta țărănimii din Transilvania în toamna anului 1918. Anuarul Institutului de istorie din Cluj. 1958—1959. 313—342. l.

hadiszolgáltatásokat, hadimunkára való kirendeléseket, és ellenőrizték az ármaximálások betartását.⁶⁹ Ez a szerepkör már önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy a parasztság egységes ellenszenvét kiváltsa, pedig ehhez okvetlenül hozzá kell számítanunk mindazokat a visszaéléseket, amire az egykorú közigazgatási rendszer lehetőséget nyújtott.

A frontot és a kaszárnyákat elhagyó katonaság tehát a paraszttal együtt mozdult meg. Aranyosgerenden a Zichy és Hirsch kastélyt, Csongván Buza Benedek uradalmát dúlták fel, összezúzva a kastély berendezését és szét-hordva a terményt. Drágon Bethlen Ödön, Kisküküllőn Haller Jenő, Marosújvárt a Telekyék birtokát, Mezőméhesen a Béli uradalmat támadták meg. Ugyanez a sors érte Bethlen József, Horváth Emil, Kemény Árpád és több más nagybirtokos uradalmát. Számos állami uradalmat is megtámadtak. A megmozdulások során gyakori volt a hatóságokkal való összetűzés, mindaddig, amíg a közigazgatás nagyjából össze nem omlott. A harcok hevességére jellemző, hogy Magyarfráta és Mezőzák parasztsága két napig harcolt a katonákkal.

A megmozdulások eredményeképpen a közigazgatási szervek többnyire véglegesen megbénultak. A naszódmegyei főszolgabíró jelentése szerint a községi elöljáróságok már nem működhettek, mert a nép magához ragadta a hatalmat.⁷⁰ Hasonló volt a helyzet többek között Verespatakon,⁷¹ Topánfalván,⁷² Pankotán, Ószentannán és Pécskán, ahol többszáz fős tömeg támadta meg a jegyzőségi épületet.⁷³

A paraszti osztályharc a fejlettebb vidékeken — Arad, Temes, Krassó-Szörény, részben Bihar és Kolozs megyében — volt a legélesebb. „... Kolozs megye összes járásaiban mondhatni a legkevesebb kivétellel a tulajdon negációja, a bolsevizmus és a földosztás tényleges foganatosítása vagy arra irányuló cselekedetek ütötték fel fejüket.”⁷⁴ Torda és Alsó-Fehér megyéből is hasonlókat jelentettek.⁷⁵

A polgári történetírás a parasztmozgalmakat az esetleges nemzeti jegyekből kiindulva, nemzeti mozgalomként tüntette fel. Ez a megállapítás a valóságban azonban csak részben helytálló, a parasztok forradalmi megmozdulásai minden esetben a nagybirtok és a jegyző, a hatóság, az uzsorások, esetleg a pap ellen irányultak. A jelentésekben rendszeresen ismétlődnek az ilyen mondatok: „román papot, jegyzőt épp úgy elűztek itt is mint (magyart) a színtiszta magyar Álföldön” vagy „román és magyar nem egy helyt közösen pusztított”,⁷⁶ vagy „egyaránt fosztogattak román és magyar falvakban”.⁷⁷

Jellemző példa arra, hogy az uralkodó osztályok is tudatában voltak ennek a ténynek, Krassó-Szörény vármegye főispánjának november 6-i jelentése „a román nemzeti mozgalomról”: „A fékevesztett tömeg, amely eleinte csak katonákból állott, lassanként az otthon levő népet is a maga céljának

⁶⁹ 1912. 63. t. c. 24. §.

⁷⁰ P. I. Arch. 1918. A XVI. 1/16 Távirat.

⁷¹ P. I. Arch. 1918. A XVI. 7/52.

⁷² Aradi Hirlap, 1918. nov. 4. és O. L. Nemzetiségi Minisztérium (Nemz. Min.) 1918. VI. t. 414.

⁷³ Aradi Hirlap, 1918. nov. 4.

⁷⁴ O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 839.

⁷⁵ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (MMTVD) V. köt. Bpest. 1956. 328. l.

⁷⁶ Vö.: Aradi Hirlap, 1918. nov. 2—5.

⁷⁷ Din Istoria Transilvaniei. II. köt. 370. l.

nyerte meg és minden olyan tényező ellen fordult, amelyben vagyoni jóléte miatt ellenségét látta . . . Azt sem lehetne állítani, hogy ennek valamely nemzet ellen irányuló éle volna, amennyiben tisztán román községekben is történtek fosztogatások. A hozzánk közelfekvő Temesvárott lejátszódott és eleinte külön köztársasági irányzatot szolgáló események . . . megvém lakosságára nagy hatással voltak.”⁷⁸

A parasztek támadásai nem álltak meg a nagybirtok összerombolásánál. A földosztás gondolata nem vált ugyan általánossá, de jelentőségét nem szabad lebecsülni, hiszen olyan esetek is előfordultak, amikor „megvalósítják a földosztást, ami aztán helyenként odavezet, hogy, az elvesztett birtokok miatt, a községek hadat üzennek egymásnak”.⁷⁹

A különböző nemzetiségű parasztság együttműködése néha igen fejlett formát mutatott. Szászrégen mellett az egyik községben két magyar paraszt vezetésével elűzték a bérlőt, majd ez a két vezető „meghívást kapott” a szomszédos román községtől a megmozdulás szervezésére.⁸⁰ Hogy mennyire nem kímélte a román parasztság „saját vezetőinek” birtokát sem, arra elég bizonyíték Illésfalva esete. Itt Illésfalvi Pop Györgynek, a RNP idős elnökének 3000 holdas birtokán található minden állatot és fölszerelést szétszítottak. Miháli Tivadar Nagyilondán lövetett a román parasztek közé, élete, de még inkább vagyona védelmében.⁸¹ De megtámadták a Mocsonyiak birtokát, a nagyváradi görögkatolikus püspökség gazdaságait is. Az állami tisztviselők birtokai és a kincstári erdők, gazdaságok, ménesbirtokok a paraszti támadásoknak szintén célpontját képezték.⁸²

A megmozdulások során helyenként jelentős fegyvermennyiség került a parasztek kezébe.⁸³

A népi megmozdulásokkal szemben az állam tehetetlennek bizonyult. Elsősorban a megtorló szerve, a csendőrség már november első napjaiban a nagyobb centrumokba koncentrálódott — hogy legalább a legénység életét biztosítsa. A besztercei csendőrszárny jelentése szerint „a támadások miatt a legtöbb őrs kénytelen volt tevékenységét teljesen beszüntetni”.⁸⁴ Hiábavaló volt a minisztertanács november 4-i határozata a csendőrség létszámának emeléséről,⁸⁵ a helyzetet már nem lehetett sokat változtatni.

A nehézségek tudatában a kormány a nemzeti tanácsokhoz fordult segítségért. Már a forradalom kitörésekor magyar—román—szász közös kiáltványt bocsátottak ki, amelyben felhívták Erdély népeit, hogy „keressék egymással a kapcsolatot a személy- és vagyonbiztonság megóvása céljából”. November 2-án Jászi és az erdélyi nem-magyar népek képviselőiben megjelenő Vlád Aurél, Erdélyi János és Schuller Rezső, tárgyalásokat folytatnak, s

⁷⁸ O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 27. A jelentés a hadsereg helyi erőinek bomlását is közli.

⁷⁹ O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 677.

⁸⁰ *Liveanu*: i. m. 503. l.

⁸¹ *Ioan Georgescu*: George Pop de Băsești. Oradea. 1935. 158. l. — *Komáromi János*: Jászi Aradon. Új Magyar Szemle, 1920. 1. sz., 27—35. l.

⁸² Ld. P. I. Arch. 1918. A XVI. 7/49—52.

⁸³ Nov. 6-án a kápolnokmonostori fegyverraktárt támadják meg és hordlják szét készletét. P. I. Arch. 1918. A XVI—7/52. Hunyad megyében a parasztek ágyúkat szereznek a visszavonuló Mackensen hadtesttől. *Ion Clopoșel*: Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România. Cluj. 1926. 69. l.

⁸⁴ P. I. Arch. 1918. A XVI. 7/50—51, 7/4.

⁸⁵ O. L. Minisztertanácsi jkv. 1918. nov. 4.

ennek eredményeként a közoktatásiügyi miniszter elrendeli a „kultúrzána” megszüntetését. A legfontosabb kérdés azonban a rend fenntartása volt, mert mint Jászi elmondotta — „előbb arról konferáltunk, miként lehet az erdélyi részekben a rendet és a nyugalmat fenntartani. Ebben a kérdésben teljes egyetértés volt közöttünk.”⁸⁶

A kormány és a helyi hatóságok ösztönzésére ott is alakultak tanácsok, ahol a népmozgalom nem hozott létre ilyeneket. Ebből kifolyólag Erdélyben is alapvetően két tanácstípus alakult ki: a forradalmi, illetve a forradalom által létrehozott szervek, másrészt a régi államapparátus vezetőiből (esetleg kibővítve) alakított tanácsok.⁸⁷ A tanácsok, különösen az utóbbi típusúak, igyekeztek mindent elkövetni a mozgalmak leszerelése érdekében.

A konzervatív és a radikálisabb nemzeti tanácsok egyaránt arra törekedtek, hogy propagandával, nemzeti jelszavakkal szereljék le a szociális megmozdulásokat. A román nemzeti tanácsok nagy részében jelentős szerepet játszó papok Arad környékén pl. a román falvak népét a megveszékhelyre vitték és feleskették a Központi Román Nemzeti Tanácsra, s egyben arra, hogy „ne emeljenek kezét testvéreikre”.⁸⁸ Másrészt igyekeztek elhíttetni a parasztokkal, hogy megmozdulásuk nemzeti jogait veszélyeztetné, mondván: „óvakodnunk kell, hogy ne történjenek olyan jelenségek a nem-románok ellen, . . . amelyek ellenségeinknek olyan alapot szolgáltatnának, hogy megkísérelhetnék változtatni szerepüket a változóval felcserélni”.⁸⁹ A magyar kormány is arra hivatkozott, hogy nem szabad az antantnak okot szolgáltatni az ország egyes pontjainak „stratégiai szempontból” történő megszállására.⁹⁰ A Román Nemzeti Párt újra megjelenő lapja egyenesen Wilson tekintélyét dobja harcba: „Román katonák, testvérek, legyetek türelmesek! . . . legyetek méltóak a mai kor legnagyobb emberének, Wilsonnak érdekei feletti szeretetére.”⁹¹

A román nemzeti tanácsok minden esetben együttműködtek a megmaradt hatalmi szervekkel és a magyar tanácsokkal a rend fenntartásában.⁹² Gyakran egymagukban is olyan tevékenységet fejtettek ki, hogy ezzel a magyar polgári körök elismerését is kiváltották, s a magyar sajtó ilyenformán ír róluk: „az aradmegyei román községekben megbecsülni való buzgósággal végzi és irányítja ezt a munkát (ti. a lakosság lecsillapítását — Sz. Z.) Pop C. István és társai”.⁹³

Ott, ahol a lakosság lecsillapítása propaganda útján kivihetetlen volt, ahol a szociális bajok is kirívóbbak voltak, a tanácsok bizonyos gazdasági-szociális intézkedéseket hoztak. Néhol (Hunyad, Fogaras, részben Arad megyékben) az állami közellátási szervek a megyei vagy járási nemzeti tanácsok ellenőrzése alatt látták el feladatukat. A részben bányavidék Érchegységben a

⁸⁶ Aradi Hírlap, 1918. nov. 3.

⁸⁷ A tanácsok szerepére lásd *Hajdu Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben. Bpest. 1958. 275 l.

⁸⁸ *Clopofel*: i. m. 61. l.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Később a román hadsereg bevonulásával folyt bizonyos ijesztgetés. O.L. M.E. 1918. II. t. 790.

⁹¹ Románul, 1918. nov. 8.

⁹² Ld. *Apáthy*: i. m.; Nagyküküllő megye román nemzeti tanácsa kijelenti, hogy „magyar és szász polgártársainak hasonló intézményeivel kész együttműködni minden polgár életének és vagyonának biztosítása érdekében”. *Clopofel*: i. m. 64. l.; hasonló adatok még O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 49.

⁹³ Aradi Hírlap, 1918. nov. 5. Pop C. István a Budapestről nov. 2-án Aradra költöző Román Nemzeti Tanács (később Központi Román Nemzeti Tanács) elnöke volt.

román nemzeti tanácsok közvetlenül végezték a lakosság ellátásával kapcsolatos ügyeket. Topánfalván a börgyár teljes raktárkészletét, gabonaraktárában levő árut, bor- és szeszkészletét a lakosságnak szétosztotta, a takarékpénztárt és a kereskedők üzleteit rendeletileg felnyitatta.⁹⁴ Másutt egészségügyi intézkedésként a bor kötelező kiürítését rendelték el. A brádi nemzeti tanácsok közéletmezési bizottsága progresszív beszolgáltatási rendszert vezet be. Még a papoktól is beszedik a kukoricát és a petróleumot; a bizottság ármaximálást és kényszereladást rendel el.⁹⁵ Alsó-Fehér megyében a hegyvidék és síkvidék gabonacseréjét is megszervezik.

Amikor a nemzeti propaganda és a szerény szociális intézkedések hatástalanoknak bizonyultak, sor került tömeges megtorlásra is. A magyar polgárság általában elégedetlen volt a kormány gyengeségével, s követelte, hogy „a kormány, ha kell, ne vonakodjék a statárium kimondásától sem. Ez az intézkedés, ha a vagyonbiztonság elleni gonosztevék ellen lépteti életbe, nincs ellentétben a társadalmi felszabadulással.”⁹⁶ Arad környékén többször került sor megtorló akciókra,⁹⁷ amelyek közül a legkirívóbb a facsádi eset.⁹⁸ Itt november 6-án a parasztok feltörték néhány bezárt üzletet. A csendőrség sortüze megölt két embert, de a tömeg nemhogy szétoszlott volna, hanem délutánra 900—1000 főre duzzadt. Feltörték a gabonaraktárakat, a Gloria román szövetkezet üzletét, a bocskorkészítő műhelyét. A csendőrös hívására Aradról repülő érkezett és bombákat dobott a tömegre; állítólag 104 ember életét veszítette. A lapok lelkesedve írtak a sikerről és megnyugtatónak találták, hogy „a repülőgépek egész nap a levegőben voltak”. A repülőgépeket Hunyad és Kolozs megyében is fel akarták használni.⁹⁹

Arad és Krassó-Szörény megyében a polgárőrség mellett többször indított megtorló hadjáratot az ún. Acélgárda,¹⁰⁰ s a román nemzeti gárdák — ahol erre alkalmasak voltak — önállóan is tevékenykedtek.¹⁰¹

A legszélsőségesebb terrorakciót a hírhedt Urmánczy-különítmény hajtott végre Jósikafalván. Itt Urmánczy Jánosnak 28 000 hold erdője, kastélya és fűrészüzeme volt. Az itt dolgozó olasz foglyok és román parasztok november első hetében zugolódni kezdtek; fenyegető magatartásuk elől Urmánczy jobbnak látta elmenekülni. Másnap a foglyok a kantint feltörték, a raktárt főlgyújtották, majd szétszéledtek; a parasztok pedig feldúlták a kastélyt. A tulajdonos testvére által toborzott különítmény (64 tiszt és altiszt) már csak a füstölgő raktárakat találta. Statáriális alapon mintegy húsz embert kivégeztek, majd tetemeiket elégették. November 12-én még ott érte őket a kolozsvári nemzeti tanácsok vizsgálatra kiküldött vegyesbizottsága.¹⁰²

⁹⁴ O. L. Nemz. Min. 1918. VI. t. 414.

⁹⁵ *Clopotel*: i. m. 76. l.

⁹⁶ *Aradi Hírlap*, 1918. nov. 5.

⁹⁷ *Kató István*: Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak. Századok, 1956. 3. sz. 394—415. l.

⁹⁸ *Uo.* és *Aradi Közlöny*, 1918. nov. 7.; *Aradi Hírlap*, 1918. nov. 7., nov. 8.

⁹⁹ *Vö.*: *L. Vajda*: Documente despre mișcările țărănești din Transilvania din noiembrie 1918. Analele Institutului de istorie a Partidului. 1957. 5. sz.

¹⁰⁰ M. M. T. V. D. V. köt. 327. l.

¹⁰¹ *Albani*: i. m. 160. l.; *Liveanu*: i. m. 528—530. l.

¹⁰² *Albani*: i. m. 306. l., *Clopotel*: i. m. 147—148. l.; *Kertész Jenő*: A tíz év előtti Erdély napja. Korunk, 1929. 1, 2, 3. sz., 9—16, 89—98., 171—179. l. Érdemes megjegyezni, hogy más nagybirtokosok a román csapatok bevonulása után pert indítottak az 1918 novemberében birtokukat megtámadó parasztok ellen. Ellenzék, 1919. febr. 9.

Ezek az akciók, történetek bár a nemzeti tanácsok,¹⁰³ kormányiszervek vagy egyes nagybirtokosok részéről, nem tudták a parasztmozgalmakat teljesen felszámolni. A megtorlások számos áldozatot követeltek, de a hatalmi intézkedések összehasonlíthatatlanul gyengébbek és rendszertelenebbek voltak annál, mint amilyenre a megelőző kormányzatoknak lehetőségük lett volna. A parasztmozgalmak következtében a községekben egy szélesebbkörű paraszti demokrácia volt kialakulóban, kizárva az állami beavatkozás korábbi formáit. Az erdélyi népforradalom a szorosabb értelemben vett magyarországi mozgalomnak volt függvénye, mivel ez utóbbi nyitotta meg az utat a régi rendszer megdöntéséhez. A polgári forradalom itt új elemmel gazdagodik: a nemzeti kérdéssel, amely az események során mind nagyobb jelentőségre tesz szert. November elején azonban a parasztság mozgalmának előterében a társadalmi felszabadulásért vívott harc állott, ez tudatosodott, a nemzeti jelleg csak később domborodott ki.

A román polgárság kísérletei önálló hatalmi szervezet kiépítésére

A polgári forradalom kitörését követően, a falvak megmozdulásaival párhuzamosan és szoros összefüggésben, kifejlődött a Román Nemzeti Tanács vidéki hálózata. A forradalom és a tömegmozgalmak, felborítva a régi rendet, jórészt elűzték azokat a vetélytársakat, akiket a Román Nemzeti Párt évtizedeken át nem engedményekre, de még komoly tárgyalásokra sem tudott kényszeríteni, és lehetővé tette számára, hogy megkísérelje a politikai hatalmat is kézbevenni. Ezúttal kamatoztathatta azt a tőkét, amit a politikai életből való nagyfokú kiszorítottsága eredményezett: viszonylag széles kispolgárság szinte korlátlan bizalmát.

Az új taktikát a forradalom megnyergelése jelentette,¹⁰⁴ ami annál könnyebben sikerülhetett, mivel sem a magyar kormány, sem pedig a munkásság részéről ezen próbálkozással szemben nem fejtettek ki komoly ellenállást. A Károlyi-kormány — korlátai ellenére — alapvetően demokratikusan kezelte a román polgárságot. Jászi már november 2-án minisztertanácson javasolja, hogy a főispáni állások betöltésénél kérjék ki a nemzetiségek információját. November 3-án Pop C. István sajátkezű levelében dr. Varjassy Lajost javasolja Arad megye törvényhatóságának élére, arra hivatkozván, hogy „... csak az ő személye jelent kellő biztosítékot” a románok számára. A RNT elnöke a levelet egyébként mint az általuk el nem ismert kormány el nem ismert parlamentjének képviselője írta alá.¹⁰⁵ Ilyen logikai bűvészmutatványra persze nem mindig volt szükség. A kezdetben önálló, majd az aradi központnak alárendelt kolozsvári Román Nemzeti Szenátus „kéri, hogy közülük való román ember neveztesse ki teljhatalmú kormánybiztosnak az egész erdélyi közigazgatás fölél, mivel ez talán még vissza tudná állítani a rendet”.¹⁰⁶ Ez a szenátus már november 4-én megállapodott az ottani magyar nemzeti tanáccsal Siegler gyalogsági tábornok nemzetőrségi főparancsnokságának elismerésében, ugyan-

¹⁰³ A nemzetőrségnek helyenkénti megbízhatatlanságára lásd: Hadtörténelmi Intézet Levéltára. Polgári demokratikus forradalom katonai iratai. 1918. dec. 9-i helyzetjelentés.

¹⁰⁴ „Mi a teendő? Arra kell törekedni minden lehetséges eszközzel, hogy a forradalomnak elsősorban nemzeti jelleget adjunk.” Idézi *Liveanu*: i. m. 507. l. (Románul, 1918. dec. 7.)

¹⁰⁵ O. L. Nemz. Min. IX. t. 64.

¹⁰⁶ O. L. Nemz. Min. IX. t. másolat a BM 8584. res. sz.-hoz (1918. nov. 7.)

akkor a kormánytól jelentős pénzüsszeget kapott a külön román nemzetőrség céljaira.¹⁰⁷ Fogaras megyében az alispán, egy szász és egy román parlamenti képviselő alakítanak nemzeti tanácsot, úgy mint több más helyen,¹⁰⁸ bár ezt az aradi román központ formálisan megtiltotta. Ennek ellenére a magyar kormány „a románoknak is nemcsak megengedte a nemzeti tanácsok és nemzetőrségek szervezését, hanem egyenesen serkentette őket erre, mert a kormány ezeket, jóllehet autonóm, de mégis az állam szervének tekintette. E felfogást bizonyítja az a körülmény, hogy a magyar kormány közjövödelmeket fordított ezen nemzetőrségek fenntartására, beleértve a román nemzetőrségeket is.”¹⁰⁹ A nemzetőrségek és nemzeti tanácsok november első heteiben minden jelentősebb helységben létrejöttek. A román tanácsok vezetői és hangadói az ügyvédek, papok, tanítók, volt tisztek és gazdagparasztek soraiból kerültek ki. A román nemzetőrségek később részben beolvadtak a román hadseregbe, illetve csendőrségbe, részben pedig föloszlottak. A parasztmozgalmak ellenében létrehozott nemzeti gárdák hozzájárultak a rend helyreállításához, bár már kezdetben megmutatkozott, hogy lényegében nem alkalmasak egy erősebb mozgalom elleni akcióhoz.

A kezdeti időszakban — a népmozgalmak felfelé ívelő szakaszában — a magyar szervek és a román tanácsok közötti kapcsolat igen barátságos volt,¹¹⁰ Bihar megyében Lázár Aurél, a RNT vezetője például „a közrend biztosítása érdekében” olyan szorgalmasan működött együtt a hatóságokkal, hogy a főként birtokosok részéről november 10-ig benyújtott 287 panaszt 205 esetben közösen orvosolták.¹¹¹ Kisküküllő és Alsó-Fehér megyében a román tanácsok utasítást kaptak arra, hogy „kéz a kézben dolgozzanak az esetleges magyar vagy szász tanácsokkal”.

Az 1918-as nemzeti tanácsok azonban hosszabb távon nem helyettesíthették a polgári közigazgatási apparátust. Kiepitését a népmozgalmak mellett az is gátolta, hogy a magyar és a román burzsoáziának egyaránt hiányzott az ehhez szükséges erő, továbbá a jövőre vonatkozóan sem voltak kialakult elképzeléseik.

Az erdélyi román burzsoázia november elején megmaradt a hagyományos tapogatózó politika mellett. Kezdetben szüksége volt a maradék magyar államapparátusra, a magyar polgárság anyagi és részben erkölcsi támogatására a népmozgalmak elleni fellépés céljából. Másrészt még volt bizonyos illúzió a Habsburg-birodalom valamilyen formájú továbbélése iránt, hiszen az antant részéről Romániának újabban semmit sem ígértek. Egy Maniuhoz közelálló lap még IV. Károly detronizálása után is szomorúsággal emlékezik az utolsó Habsburg bukására.¹¹²

Az erősödő köztársasági mozgalom s a magyar társadalom további radikalizálódása úgy tűnik — meggyorsította a román polgárság önállósodási folyamatát. „Ami bennünket románokat illet (a forradalmat — Sz. Z.) nemzeti

¹⁰⁷ O. Sz. K. Apáthy-iratok Quart. Hung. 2955.

¹⁰⁸ O. L. Nemz. Min. IX. t. 74. és *Hajdu Tibor*: A tanácsok szerepe a magyar októberi polgári demokratikus forradalomban. Századok, 1954. 2—3. sz. 245—265. l.

¹⁰⁹ Les négociations de la paix hongroise. I. köt. 384. l. A magyar kormány rendszeresen fizette, szervei útján általában fegyverrel is ellátta a román nemzeti gárdákat. Számos helyen 1918 decemberében is fölvtették a pénzügyigazgatóságok által kiutalt napidíjakat.

¹¹⁰ Apáthy: i. m.

¹¹¹ P. I. Arch. 1918. B. M. eln. 1920—36—553.

¹¹² *Luceanu*: i. m. 547. l.

katasztrófának kell tekinteni. Arra kell törekedni minden lehetséges eszközzel, hogy a forradalomnak elsősorban nemzeti jelleget adjunk” – írja a RNT lapja, mely máshol is hangsúlyozta, hogy „a RNT nem egy forradalom születte”. „... Senki sem várja tőlünk, hogy kövessük a budapestiek példáját, republikánusokká, dinasztiaellenesekké, forradalmárokká váljunk; nem voltunk azok eddig, s nincs okunk a jövőben azzá lenni” ... „Elválunk ... és elindulunk a magunk útján ... óvakodván a budapestiek sorsától, mert nem óhajtjuk, hogy arra vitessünk, amerre nem akarunk, és oda érkezzünk, ahová menni nem akartunk; megkíséreljük magunk irányítani az események folvását, nehogy azok vigyenek bennünket, hanem mi vezessük azokat” írta egy vezető román lap.¹¹³

A korabeli Magyarországot összetartó főerők bukása (a közös hadsereg felbomlása, a hagyományos uralkodó osztályok hatalmának összeomlása), valamint az európai burzsoáziának a kelet-európai forradalmak által kiváltott világméretű reakciója a román polgárság számára kész helyzetet teremtett, egyben megszabta a román nemzeti mozgalom továbbfejlődésének lehetséges irányát is.

*

A Központi Román Nemzeti Tanács október 31-én kibocsátott felhívásában minden román nemzetiségű katonát „a román nemzeti tanács katonájának” nyilvánított. A központi tiszti és katonatanács Bécsben székelt.

A forradalom kitörése előtt az olasz frontról Budapestre, majd a Nemzeti Párt döntése alapján Bécsbe utazó Maniu „titkos gyűléseken” az ott tartózkodó románajkú tisztek előtt kifejtette, hogy elsőrendű feladatuk csapataik fegyelmének megőrzése. Mintegy 100 tisztből alakította meg a bécsi román katonatanácsot, amely a kb. 5000 főnyi román nemzetiségű zászvárosi 64. gyalogezredre támaszkodott. Az Ausztriai Román Nemzeti Tanács elnöke: C. Isopescu-Grecul képviselő, Maniuval még október 31-én kihallgatásra jelentkezett Stöger-Steiner hadügyminiszternél, s a román tisztek megállapodása alapján a román ezredek feletti parancsnokság átvételét kérte. A hadügyminiszter beleegyezett Maniuék kívánságainak teljesítésébe.¹¹⁴ Az ezred átköltözött a Ferdinánd-kaszárnyába, s katonái felesküdték a román nemzeti zászlóra. Az ezredet a hadügyminiszter igénybevette a bécsi „zavargások” lecsillapítására. Maniu viszont a segítségnyújtást újabb kívánságok teljesítéséért tette függővé. Ezúttal az egész Wiener-Neustadt-i katonai tábort, élelmet és különvonatokat kért a román katonák számára, amire ígéretet is kapott.¹¹⁵

A bécsi román katonatanács a cseh forradalom kitörését követő napokban a „Prágai Román Légiót” a cseh kormány rendelkezésére bocsátotta,¹¹⁶ s ezzel elősegítette az új állam megszilárdulását.

A bécsi akció távolabbi célja az volt, hogy az olasz frontról hazaözönlő

¹¹³ Az idézetek sorrendje: Románul, 1918. dec. 7.; Románul, 1918. nov. 12.; Drapelul, 1918. nov. 19. — *Liveanu*: i. m. 507, 510, 547–548. l.

¹¹⁴ Amikor a hadügyminiszter tanácskozássra visszavonult, Maniu azt mondta küldött-társának: „Most öt perc alatt elválnak, vajon a forradalomban megnyerjük a vezetőszerpet, vagy hadbírótság elé állítanak és talán főbelönek bennünket.” (*Sever Stoica*: Iuliu Maniu. Cluj. 1934. 114. l.)

¹¹⁵ *Clopotel*: i. m. 56–57. l. Ekkor állítólag 20 000 román katona tartózkodott Bécsben és 60 000 Wiener-Neustadtban. *I. Maniu*: Unirea Ardealului. (Rádióbeszéd 1934. jan. 24.) Klny.

¹¹⁶ *Clopotel*: i. m. 67. l.

hadsereg román katonáiból egységeket szervezve „szép sorjában felesketve és kioktatva arról, mi lesz a feladatuk Erdélyben”, hazaküldje. Ilyenformán a RNT mintegy 50 000 főnyi hadsereg birtokába jutott volna. E csapattestek Erdélybe indítása már november első napjaiban megkezdődött,¹¹⁷ de a hazautazás óvatosságból nem a magyar kormány ellenőrzése alatt maradt területen át, hanem főként szerb övezeten át történt. A szállítmányok egyrésze meg is érkezett,¹¹⁸ de a Prágából hazatérő, jól felszerelt 2. brassói és az 51. kolozsvári gyalogezredeket a szerb parancsnokság — a Bánság hovatartozásának eldöntetlen volta miatt — jobbnak látta leszerelni.¹¹⁹

Kudarcot vallott Maniunak (mint a RNT kül- és hadügyi ügyek biztosának) diplomáciai akciója, előbb Károlyiék belgrádi utazását megelőzendő, előkészíteni Franchet d'Esperey és a RNT esetleges tárgyalását, később Mocsonyi I. és Tilea V. Párizsba kiküldése a demarkációs vonal kitolása érdekében. Az előbbi Branisce Valér lapszerkesztő betegsége bukott el, az utóbbi a belgrádi fegyverszüneti szerződés értelmében egyelőre elveszítette jelentőségét. A bécsi akció főcélja, egy önálló hadsereg létrehozása¹²⁰ nem vezetett sikerhez, s Maniu nemsokára elhagyta Bécset.

*

Mint már szó volt róla, november első hetében még nem volt világos, vajon az antant továbbra is érvényesnek tartja-e az 1916-os bukaresti titkos-szerződést, mely Magyarország tiszántúli területeit nagyjából teljes kiterjedésében Romániának ígérte. Az antant balkáni expedíciós haderejének előnyomulása is megállt a Dunánál. A RNT vezetői november elején bizonytalanok voltak Erdély jövőjét illetően.¹²¹ Kezdetben tevékenységüket a forradalmi fellendülés lefékezésére irányuló, a magyar burzsoáziával közös, vagy hasonló célú akciók jellemezték. Ezzel egyidejűleg — s az államapparátus bomlásával párhuzamosan — megerősödtek autonomista törekvéseik. E törekvések nagyjából „a wilsoni elvek” keretei között mozogtak, bár többször fölbukkant az elszakadás gondolata is.

A kezdeti bizonytalanságot jórészt eloszlatta az antant Erdéllyel kapcsolatos állásfoglalásának kikristályosodása.

A forradalom kitörése után, részben a népmozgalmakról nyugatra érkező hírek hatása, de főként az emigráció tevékenysége folytán bekövetkező diplomáciai fordulat eredményeként Stoica, a washingtoni román attasé november 4-én ígéretet kapott a román uniós törekvések amerikai részről történő támogatására, majd másnap nyilvánosságra hozták az ún. Lansing-üzenetet.¹²² Ebben az amerikai külügyminiszter kijelenti: „az elnök rokonszenvez a mindenütt lakó románok nemzeti egységének gondolatával. Az USA nem fogja elmulasztani, hogy alkalmas időben érvényesítse befolyását az iránt, hogy a román nép hozzájusson jogos politikai és területi igényeihez.” Az üzenet a román kormány akkori székhelyén, Iaşiban november 7-én lett ismeretes.¹²³

¹¹⁷ *Stoica*: i. m. 117. l.

¹¹⁸ *Constantin Kiriltescu*: *Istoria războiului pentru întregirea României*. III. Bucureşti. 1925. 366—367. l.

¹¹⁹ *Albani*: i. m. 321. l.

¹²⁰ A párizsi román egység tanácsa is megpróbált emigránsokból hadsereget szervezni a RNT számára. *Desăvîrşirea* . . . 197. l.

¹²¹ Ld. Pop C. István gyulafehérvári nyilatkozatát. *Liveanu*: i. m. 545. l.

¹²² *Mamatey*: i. m. 377—378. l., *V. Netea*: i. m.

¹²³ *Jancsó*: i. m. 459. l.

A nyilatkozat azt jelentette, hogy az uniót hatalmi úton fogják megvalósítani. Ez ugyan nem keltett ellenszenvet az erdélyi román középosztály soraiban, de bizonyos óvatosságra intette őket. Nem azért harcolt ui. évtizedeken át több-kevesebb következetességgel saját jogaiért, hogy a küzdelem „gyümölcse” kizárólag az ókirályság burzsoáziájának ölébe hulljon. Autonomista törekvéseinek teljesítéséhez, politikai önállóságának megszilárdításához feltétlenül meg kellett szereznie azokat a kulcspozíciókat, amelyeket eddig a magyar polgárság tartott kezében. Ennek útját a magyar kormánnyal való megegyezésben keresték.

November 9-én a nemzeti pártiak és a jobboldali román szociáldemokraták Aradon gyűlést tartottak. Goldis javaslatára elfogadták és elküldték Budapestre azt az „ultimátumot”, amelyben a RNT felszólítja a magyar kormányt, hogy adja át neki a Kelet-Magyarország feletti szuverenitást. Az igényelt terület Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros vármegyéket is magába foglalta, „továbbá Békés, Csanád és Ugocsa román területeit”. Annak ellenére, hogy pl. Miháli ezt a javaslatot túlságosan merésznek tartotta, nincs másról szó, mint hogy a RNT a legteljesebb jogfolytonosság alapján szeretné elhyni a hatalmat. A lépés jelentőségét az adja meg, hogy először jelenti be a románok elszakadási törekvését.¹²⁴

November 10-én Mihali és Vajda a RNT tudta nélkül küldötteket menesztenek Iaşiba a román csapatok bevonulását sürgetni -- Iorga szavaival — „a bolsevizmus megállítására”.¹²⁵

Ennek a delegációnak küldetéséről nem tudva, a magyar kormány november 10-én a minisztertanácson megvitatta a memorandumot. A kibővített ülésen az erősen nacionalista függetlenségi párti Apáthy István és Bethlen István is hozzájárult Jászi tervzetének elfogadásához, aki a románokkal való tárgyalást javasolta és a svájci kantonális konföderációk alapján kívánta megoldani a nemzetiségi kérdést.¹²⁶ Ugyanakkor Szabó Zoltán tábornokot Kolozsvárra rendelték, hogy a hadseregszervezéssel is nyomást gyakoroljon a román nemzeti tanácsra. Ez azért volt fontos, mivel a hivatalos körök a román nyilatkozatot úgy értelmezték, hogy elutasítás esetén a RNT felkelést szervez Erdélyben s „állandóan fejük felett lebegett a fegyverszüneti szerződés ama pontjának damokleszi kardja, mely szerint a szövetségeseknek joguk van Magyarországra bármely pontját megszállni, ha a rend megkívánja”.¹²⁷

Jászi aradi utazása elé a magyar közvélemény várakozással tekintett,¹²⁸ mivel korábban a románok körében is bizonyos bizalomnak örvendett „ez a kiváló magyar szociológus, aki számos írásában mély megértéssel tárgyalta a román ügyet”.¹²⁹ Ha ezek a tárgyalások eredményre vezethetnek, „akkor elejét vehetjük Erdély Romániához csatolásának és megmenthetjük a csehekkel szemben is területi integritásunkat, megalkothatjuk egy föderatív állam kialakulásának alapját”¹³⁰ — ez volt a kormánykörök véleménye. Az integritás védelmében Károlyiék kezében ez volt az utolsó kártya.

A magyar kormányküldöttség, az erdélyi bizottsági tagok, a szász és

¹²⁴ A RNT levelét ld. O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 240.

¹²⁵ N. Iorga: *Memorii* II. Bucureşti é. n. 105. l., Desăvîrşiera . . . 386. l.

¹²⁶ Apáthy: i. m.

¹²⁷ Uo. és O. Sz. K. Apáthy-iratok. Quart Hung. 2955. IV. 31.

¹²⁸ Jancsó: i. m. 462. l.

¹²⁹ Az idézet *Clopotel*: i. m. 50. l.

¹³⁰ Magyarország, 1918. nov. 12.

sváb nemzeti tanácsok küldöttei november 13-án érkeztek Aradra. Jászi az újságíróknak azt mondta, „ha a románok komolyan akarják a békét, mi olyan alapokra helyezkedünk, hogy nem térhetnek ki előle”.¹³¹

A liberális Goldis tiltakozása eredményeként az erdélyi nem román tanácsok képviselői csak határozati jog nélkül vettek részt a tárgyaláson, bár Jászi szerint a szóbanforgó területen élő mintegy 6 841 000 lakósból csak kb. 2 939 000 volt román nemzetiségű. A román burzsoázia azonban nem akart osztozni, hiszen Erdély birtoklásához illúziók is fűzték. Mint Maniu később mondta: „Szilárd meggyőződésem, hogy a román és magyar nép közül az amelyik Erdély végleges ura lesz, elnyeri és uralni fogja a Duna torkolatait, ami egyet jelent egy döntő erejű kelet-európai államhatalom birtoklásával.”¹³²

A tárgyalások¹³³ bevezetőjében Jászi elmondotta ismert beszédét: „itt a tizenkettedik óra arra, hogy új állapotokat hozzunk létre, amelyek megóvhatnak bennünket a bolsevizmustól, ami mindnyájunkat egyformán fenyeget . . . ; a békekötés nem Fochnak és a többi generálisnak a kezében van, akik, mint éppen Belgrádban láttuk, semmiben sem különböznek a kardcsörtető Hindenburgoktól és Ludendorffoktól, hanem azt az európai szovjet köztársaság, a munkások és a katonák tanácsa fogja megkötni. Azokkal az ígéretekkel szemben, amelyeket egyes hatalmak a cseh és egyéb imperializmusoknak tettek, a szovjetköztársaság semleges fog maradni. Ennek a jövő irányzatnak a jele az is, hogy éppen tegnap akkreditálta az orosz szovjetköztársaság magyarországi követévé azt a Rakovszkit, aki legjobban ismeri Románia és a magyarországi románság helyzetét.”¹³⁴

Ezzel Jászi nyilvánvalóan ijeszteni akarta a konzervatív román politikusokat. Felajánlotta a wilsoni önrendelkezési jogot mindama területekre nézve, ahol a románok kompakt tömegben élnek, vagy ahol övék az abszolút többség. Kijelentette, hogy „szükséges a közös érdekek (gazdaság, pénz, közlekedés, élelmezés) védelmére egy közös szerv létesítése”.¹³⁵ Jászi ajánlata valójában több mint a kulturális autonómia, mert ő a teljes kormányhatalom gyakorlását is hajlandó bizonyos feltételek mellett a nemzetiségeknek átengedni, s azok a béketárgyalásokon is képviseltethetnék magukat. Jászi javaslatát Bokányi Dezső a szociáldemokrata párt nevében támogatta.

Jászi tervezte persze jócskán megnyirbálta a RNT igényeit, s e mellett egy bonyolult szigetrendszert akart létrehozni Erdély nemzetiségi viszonyainak megfelelően. A megoldás, mely haladó lehetett volna, az események forgatagában elvesztette realitását. Maga a tény, hogy Jászi részletes tervvel állt elő, hogy nemzetiségi szigeteket próbált körvonalazni, közös ügyeket közös szervekkel akart intézni, mindezt „csak a béketárgyalásokig” jelszóval, joggal keltette fel a román vezetők azon gyanúját, hogy Jászi kész tényekkel akar a béketárgyalásokra menni, ahol ezekre hivatkozhat.¹³⁶ Ajánlatának azonban így is volt bizonyos hatása; olyan hírek terjengtek — nyilván nem teljesen

¹³¹ *Komáromi*: i. m.

¹³² *Maniu*: i. m. 6—7. l.

¹³³ Az aradi tárgyalásokra ld. még: *Jászi O.*: *Visszaemlékezés a román nemzeti komitével folytatott aradi tárgyalásaimra*. Kolozsvár. 1921; *Clopotel*: i. m. 83—95. l.

¹³⁴ *Aradi Hírlap*, 1918. nov. 14.

¹³⁵ *Magyarország*, 1918. nov. 12. — *Marea Unire dela 1 decembrie*. București. 1943, 34—36. l.

¹³⁶ *Clopotel*: i. m. 91. l.

ok nélkül —, miszerint Goldis és néhány más román politikus az elfogadási nyilatkozatot is megszővegezte.¹³⁷

Az esti órákban Vlád Aurél és Lázár Aurél megérkeztével a megegyezést ellenzők táborra megerősödött, mindazonáltal a döntés jórészt Maniutól függött, aki útban volt Bécsből Arad felé. Személyének nagy súlya érthető, hiszen ő volt a kül- és hadügyi biztos, ő rendelkezett a legfontosabb információkkal. Ő ismerte legjobban az „európai konstellációkat”. Ugyanakkor Jásziék radikális-párti gyűléssel kívánták ottani pozícióikat erősíteni. Jászi, Somló Bódog és Benedek Marcell beszéde után Bokányi a magyar proletariátus forradalmi mozgalmát,¹³⁸ Apáthy viszont kétségbeesésében a királyság megerősítését (!)¹³⁹ szőgezte a román követelésekkel szembe.

Másnap Maniuvall együtt érkezett a hír, hogy Párizsban ratifikálták a belgrádi fegyverszüneti szerződést. Ez bátorította ugyan a magyar delegációt,¹⁴⁰ de nem változtatott a tárgyalások menetén. Délután a magyar küldöttséggel közölték a RNT elutasító válaszát, amelyben kijelenti, hogy a provizorikus megoldások semmi biztosítékot nem nyújtanak arra vonatkozóan, hogy a végleges rendezésig az általuk lakott területen a közrendet, a vagyon- és személybiztonságot garantálni lehetne, ugyanakkor Jászi a románság államhatárait véglegesen akarja rögzíteni.

Végezetül Jászi egy 11 pontból álló átmeneti javaslatot tett, amelyben a román többségű területeket teljesen a RNT kormányzata alá rendelné, ez pedig képviseltetné magát a parlamentben; a kisebbségeket mindkét oldalon az 1868. 44. tc. védelme alá helyeznék. A válasz leszőgezte: „ez a javaslat sem biztosítja azt a kellő alapot, amely szükséges ahhoz, hogy a RNT garantálhassa a rend fenntartását”. Az újabb elutasító válasz után Jászi értetlenül megkérdezte: Végtére is mit akarnak a románok?

„Teljes elszakadást” — válaszolta Maniu.

Tévedés volna azt hinni, hogy a tárgyalások ezzel véget értek. Az elutasító válaszban a RNT a szervezendő román nemzetőrség részére pénzt és műszaki támogatást kért, amit a hadügyminiszter részben ki is utalt.¹⁴¹

Az aradi tárgyalások során megmutatkozott, hogy a Károlyi-kormány — a területi integritás talaján ugyan — őszintén kívánta a nemzetiségi kérdések megoldását. A kormánynak több tényezővel kellett számot vetnie. Ismeretes, hogy a kormánykörök előtt nem volt titok az antant Romániának tett területi ígérete, viszont az is igaz, hogy nem látszott teljesen kilátástalannak a nemzetiségekkel való megegyezés sem. Amikor a Jászi-féle delegáció taktikázgatását vizsgáljuk, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy demokratikus Magyarország szempontjából nem volt közömbös, milyen alapra helyezkedik a nemzetiségek követeléseivel szemben. Jászi minden korábbinál nagyobb engedményre hajlott, s ha talán olyan messzire, mint a teljes autonómia megadása nem is jutott el, nem ez volt az oka annak, hogy a megegyezés meghiúsult. Az aradi tárgyalásokon tisztázódott, hogy a RNT a Magyar-

¹³⁷ *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története. Bpest. 1945. 303 l. — Román forrásra hivatkozik *Szász Zsombor*: i. m.

¹³⁸ Magyarország, 1918. nov. 15.

¹³⁹ *Komáromi*: i. m.

¹⁴⁰ A megállapodás ui. egész Magyarország közigazgatását a magyar kormány hatáskörében hagyta.

¹⁴¹ A RNT 10 millió Koronát és 5500 gyalogsági fegyver kiutalását kérte; a pénzt a kormány ki is utalta. *Apáthy*: i. m.; Aradi Hírlap, 1918. nov. 28.; Marea Unire ... 39. l.

országtól való elszakadás útját választotta. Jászi ezután sem zárkózott el attól, hogy a kormány továbbra is támogatást nyújtson a román szerveknek.¹⁴²

A tárgyalások befejeztével a következtetéseket mindkét fél a maga módján vonta le.

A magyar álláspontot talán Apáthy fogalmazta meg legjobban: „annyit láthattunk, hogy ellenfeleinknek nem lesz bátorságuk a Pop-Csicsó iratában foglaltakat (ti. „forradalmat indítani” — Sz. Z.) beváltani”.¹⁴³

A román vezetők egyelőre elálltak november 9-i kívánságaiktól és a végleges döntést a román hadseregre és a béketárgyalásokra kívánták bízni. Tettüket azzal indokolták, hogy a hatalomátvétel egyoldalú proklamálása „óriási zavart idézne elő Magyarország népei között és ez a zavar alkalmas volna arra, hogy a különben is laza alapon nyugvó rendet teljesen megbolygassa”.¹⁴⁴ Ezt persze nem akarhatták, hiszen ugyanis „már zsebükben volt az antant ígérete”,¹⁴⁵ s közben feltűnés nélkül a fokozatos hatalomátvétel megkezdődött. A hatalomátvételnek is kettős arca volt. Egyrészt a régi hivatali-közigazgatási rendszer változás nélküli átvétele, a kormány hallgatólagos jóváhagyása mellett jogfolytonossági színezetet, másrészt a tárgyalások megíhúsulta, az ellentétek kiéleződése, a kispolgárság előtt valamilyen forradalmi színezetet kölcsönzött az aktusnak. A román „középosztály” főfeladata, a hatalom részleges átvétele után az lett, hogy további törekvéseit a magyar kormánnyal, részben a Regáttal szemben látványosan is deklarálja. Bizonyítani akarta, hogy a hatalomváltozás már a békeszerződést megelőzően megtörtént, illetve folyamatban van. Ebben az irányban tevékenykedtek a haladó román polgári erők és a jobboldali szociáldemokraták is.

A gyulafehérvári gyűlés

Az aradi tárgyalások idején Maniu egy memorandumot küldött Párizsba a belgrádi fegyverszüneti szerződésben megállapított demarkációs vonal megváltoztatásának kieszközlésére. Egyes magyar atrocitásokra, illetve a fegyverszüneti egyezmény 17. pontjára hivatkozva a román hadsereg Maroson inneni előnyomulásának engedélyezését kérte.¹⁴⁶ A kalandos utazás után Iași-ba érkező erdélyi küldöttek viszont — bár elég nagyszámú volt maga a román nemzetőrség is¹⁴⁷ — inkább „a rend fenntartása” címén kérték a beavatkozást, és meggyőzték a királyt arról, hogy csapatai Erdélyben kellő mennyiségű élelmet, lábbelit és ruhaneműt találnak majd, továbbá az előnyomulásnak nincs semmi akadálya.¹⁴⁸ A katonai beavatkozás kérdése ezzel végleg eldőlt.

A RNT lapja, a *Románul* november 20-án közzétette „a világ népeihez” intézett kiáltványt, amely kifejti, hogy „a kormány az elnyomó állam brutális erejével száll szembe a román nemzetet méltán megillető törekvésekkel”.

¹⁴² A hadseregszervezés és az ellenforradalom összefüggésére ld. *Sipos Péter*: Adalékok az ellenforradalmi mozgalmak történetéhez a polgári forradalomtól a Tanácsköztársaságig (kézirat).

¹⁴³ *Apáthy*: i. m.

¹⁴⁴ *Aradi Hírlap*, 1918. nov. 15.

¹⁴⁵ *Jancsó*: i. m. 465. l.

¹⁴⁶ *Stoica*: i. m. 158—159. l.

¹⁴⁷ *Aradi Hírlap*, 1918. nov. 28., *Ioan Georgescu*: George Pop de Bășești. Oradea. 1935. 158—160. l.

¹⁴⁸ *Albani*: i. m. 217. l.

A román kormány intenciói nyomán másnap újabb kiáltvány¹⁴⁹ tette közzé egy nemzeti gyűlés megtartására szóló felhívást, s ugyanabban a számban jelent meg a román királyi vezérkari főnök csapatainak Erdélybe lépése alkalmából kiadott proklamációja. A román nemzeti komité 1918. november 24-i bizalmas körlevelében fölszólította a helyi tanácsokat, hogy „proklamálják a feltétel nélküli csatlakozást a román királysághoz a jelenlegi dinasztia uralkodása alatt. Ez elengedhetetlenül szükséges és a leghatározottabban megkívántatik.” A gyulafehérvári gyűlésig is minél több község tegyen nyilatkozatot, mégpedig azonnal és minél több aláírással, melyben a román királysághoz és dinasztiahoz való csatlakozási szándékát bizonyítja. Egy ilyen nyilatkozat mintapéldányát is megküldötték azzal, hogy ezeket több példányban kell elkészíteni, hogy Vasile Suciú egyet-egyet külön futárral Iaşiba küldhessen. „Így valószínűleg a népszavazás elkerülhető lesz”, összegezi az akció célját a körlevél.¹⁵⁰

Magyar részről válaszként a kolozsvári magyar nemzeti tanácsot és hatáskörét igyekeztek megerősíteni. Ugyanakkor a kormány különvonatokat biztosított a gyulafehérvári gyűlésre utazó románok részére.

A gyűlés a legtöbb gondot talán a román szociáldemokratáknak okozta. A párt román szekciója nem helyeselte a november 21-i nyilatkozatot, hiszen a feltétel nélküli unióban (s Romániából ezt szorgalmazták) a kivívott és kivívandó demokratikus jogok veszélyeztetését látták. Állásfoglalásuk nem annyira az unió, hanem ennek mikéntje tekintetében általában eltért a burzsoáziáétól. November 23-án Budapestre Aradra küldték Flueraş Iont, aki ott az egyesülés feltételeiről tárgyalt. A gyulafehérvári rezolúció már kész tervezetében összefoglalt demokratikus reformok megvalósítását a RNT garantálta, s kételyeiket igyekezett Maniu is eloszlatni a cseh szocialisták egyetértő álláspontjával.¹⁵¹

Azok a balszárnyat alkotó szocialisták, kiknek tiltakozására Flueraş Aradra utazott, nem elégedtek meg a RNT garanciáival; a budapesti vezetőségi ülésen a Gyulafehérvárra delegált Avramescu és Dobrescu kijelentették: „nem ülünk egy asztalhoz a papokkal”; ez már csak azért is helyes szándék volt, mert a nagygyűlésre menő 1228 küldöttből csupán 76 képviselte a munkás-ságot és a kisiparosokat.¹⁵²

A román szocialisták balszárnyának temesvári gyűlésén (november 13–15.) Creţulescu T. nyíltan megmondotta: „Egyesülni fogunk Romániával, de ennek feltételeket kell szabjunk. Haladjon a korrallal és űzze el a zsarnokokat és a román nép szabad lévén, akár csak mi most, fogjon kezét velünk és alkossunk egy nagy szabad és demokratikus országot. Nem kell többé sem bojár, sem hatalmuk szimbóluma (a király).”¹⁵³

A szociáldemokraták falusi propagandája a népnek azon félelmére épült, hogy „a román hadsereg sorozni fog s elviszik őket katonának Oroszország ellen”,¹⁵⁴ ugyanakkor „a vagyonosabb osztály minden áron akadályozta és igyekezett arra szorítani a szociáldemokraták munkáját, hogy az csak az uniót

¹⁴⁹ Románul, 1918. nov. 21.; Marea Unire . . . 41–44. l.

¹⁵⁰ Ld. O. L. Nemz. Min. 1918. X. é. 242. — A nyilatkozatokból 4 db. fotókópiáját közli: Desăvîrşirea unificării . . . 464–474. l.

¹⁵¹ Maniu ismertette velük Tusar nézetét, aki „habozás nélkül kijelentette, hogy a román szocialisták legjobban tennék, ha mindenekelőtt egy egységes nemzetállam alakítását követelnék”. *Stoica*: i. m. 136. l.

¹⁵² Erdély története. II. köt. Bukarest. 1964. 444. l. ill. Desăvîrşirea . . . 310. l.

¹⁵³ Adevărul, 1918. nov. 24. ill. *Albani*: i. m. 206. l.

¹⁵⁴ O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 68.

hirdesse". De a kortársak is jól látták, hogy a szociáldemokrata és polgári propaganda hatása nagyon is különböző, s a szociáldemokratáké nagyobb hitellel talál, „mert a nép a katonáskodástól fél a legjobban s méginkább azért, mert ezek saját uraik ellen izgatják őket”.¹⁵⁵ Az egykorú jelentésből igen fontos az, amit indirekt módon közöl, hogy ti. a nemzeti propaganda nem egyértelműen hatott a parasztságra. A feltétel nélküli csatlakozást elsősorban a kispolgári értelmiség fiatalosága akarta. Az unió kérdésében a román parasztságot inkább mint hátvédet, s nem mint mozgatót figyelhetjük meg.¹⁵⁶

A munkásság és részben a parasztság aggodalmainak ad hangot a Budapestben megjelenő és a centrizmus felé tendáló szocialista *Adevărul*, amikor hangsúlyozza az egyesülés feltételeességének fontosságát.¹⁵⁷ Maga a jobboldali vezetés is magáévá teszi ezt, amikor azt mondja: „a gyulafehérvári Nemzetgyűlés ünnepélyesen ki kell nyilatkoztassa, hogy fenntartja a szabad Erdély autonómiáját addig, ameddig Romániában megváltoznak a jelenleg uralkodó szomorú állapotok”.¹⁵⁸

A román polgárság — bár a nemzeti forradalom beteljesedését ebben látta — nem volt teljes egészében egységes híve az uniónak, illetve a feltétel nélküli megvalósításának. A „középosztály” legfelsőbb rétegei az autonómia révén akarták pozícióikat megerősíteni. A Brătianu által Mihalihoz intézett november 18-i levélben vázolt „teljes egység, az összes lelkek, az összes területek, az ezen akció zászlóját tartó király körüli uniója”¹⁵⁹ csak formálisan volt meg, s ebben csak a kispolgári értelmiség és természetesen a (görögkeleti) papság tudott teljesen feloldódni. Az erdélyi román burzsoázia haladóbb sorait képviselő Goldis — hajdani budapesti gyakorlóiskolai történelemtanár — a magyar közvélemény tájékoztatására mondja: „El fogjuk határozni (Gyulafehérvárt — Sz. Z.), hogy a magyarországi román nemzet, helyesebben a románok által lakott terület Romániához csatlakozik. Erre nézve Romániával már teljesen megegyezésre jutottak. Románia teljes autonómiát ad nekünk addig az ideig, amíg a román királyság régi területén a demokratikus átalakulás meg nem történik. Romániával közös lesz a hadügy, külügy és pénzügy.”¹⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy a dualizmusra meglehetősen emlékeztető igények a regáti és erdélyi burzsoázia közötti ellentéteket is tükrözik. „Bukarestben ún. birodalmi gyűlés működik majd, hasonlóan a volt osztrák Reichsrathoz. Ebbe a gyűlésbe a volt magyarországi és teljes autonómiát élvező román nemzet szintén fog képviselőket küldeni . . . Románia királyság marad . . . a román

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 677.

¹⁵⁷ „A mai Magyarország nem azonos a tegnapi Magyarországgal . . . Egyesülni akarunk Romániával, de csak abban az esetben, ha Románia is átalakul egy valóban demokratikus országgá, amelyben a népnek legalább annyi joga van, mint amennyi nekünk most itt biztosítva van. Mi a munkásság Romániájával akarunk egyesülni, de semmi szín alatt sem a népnnyűzők és egy Hohenzollern országgával.” Egy másik cikk azt mondja a burzsoáziát aposztrofálva: „Ne gondoljátok uraim, hogy munkánk gyümölcsét engedni fogjuk önök által felhasználni egy osztálycél érdekében, millió szabad népet új reakció karjába vetni azon a címen, hogy Wilson elvei alapján a leghumánusabb aktust hajtjátok végre. Nem! Előbb az elkezdett munkát kell folytatni, seperjünk házunkban és házunk körül, és csak ezután nyújtunk kezét szomszédunknak, még akkor is, ha testvérünk az . . . Nem kellene nekünk a Hohenzollernnek, mint ahogy nem kellett a Habsburgok sem.” *Adevărul*, 1918. dec. 1.

¹⁵⁸ *Adevărul*, 1918. dec. 1.

¹⁵⁹ *Liveanu*: i. m. 563. l.

¹⁶⁰ *Aradi Hírlap*, 1918. nov. 25.

hadsereg 2—3 héten belül meg fogja szállni ezt a 26 vármegyét és akkor teljesen át vesszük a közigazgatást, az impériumot.”¹⁶¹

Időközben Maniu küldöttek útján kérte a román hadsereg előnyomulásának felfüggesztését, alkalmasint így kívánta elkerülni azt a szituációt, hogy a határozat szuronyok árnyékában szülessék.¹⁶²

November 30-án a polgárság és a delegált szociáldemokrata képviselők összeültek az unió elveiben megállapodni. S mivel a román kormány intencióit is tartalmazó határozati javaslatot mindkét oldalról eltérő indokok alapján kritizálták, egy szűkebb bizottságot hoztak létre, amelynek ülésén, hosszas vita után,¹⁶³ Maniu leszögezte: „minden feladatunk a felizgatott tömegek lecsillapítására összpontosul”, egyetlen kérdésben, az unió kérdésében kell döntenünk.¹⁶⁴

A liberális Goldis a parasztság számára földminimum juttatását kívánta bevenni a rezolúcióba. Bonțescu Victor ezt azzal utasította el, hogy „nincs annyi közföld, amennyi a kapzsi földműves igényeit kielégíthetné”.¹⁶⁵ Két nap múlva Bonțescu lett a kormányzótanács földművelésügyi minisztere.

A legtöbb vitát kiváltó — újra meg újra visszatérő — autonómia kérdését Maniu az udvar környezetéből érkező hírrel oldotta meg: „a román kir. udvarnál nem szívesen látják az ilyen feltételes csatlakozást, mert az összeférhetetlen Románia tekintélyével”,¹⁶⁶ ugyanilyen szellemű volt a iașii kormány november 20-i utasítása is.¹⁶⁷

Az új tervezet hallgat a monarchiáról s a nép hangulatának figyelembevételével (nem feltételként) rögzít néhány „alapelvet”, mint az általános és titkos választójog, sajtó-, gyülekezési és gondolatszabadság teljes elismerését, agrárreformot és a munkásság politikai jogainak kiterjesztését. A nemzeti kisebbségekről a rezolúció III. pontja gondoskodik: „Teljes nemzeti szabadság az együttlakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egvének által.”¹⁶⁸ Ebből a pontból látható, hogy a RNP a románság korábbi nemzetiségi sorsából kétségtelenül tanult annyit, hogy a „szerepcsere” alkalmából az erdélyi magyaroknak és szászoknak szélesebbkörű jogokat kellene biztosítani annál, amit a románság a dualista magyar államban élvezett. A szándék tisztelereméltó volt, mert hiszen épp a III. pontról nem mondható, hogy az elsősorban a széles néptömegek nyomására jött volna létre; a

¹⁶¹ Aradi Hírlap, 1918. nov. 28.

¹⁶² *Sever Stoica*: Alba Iulia in umbra Trianonului. Cluj. 1929. 4. 1.

¹⁶³ Erről később Traian Novac román szociáldemokrata vezető így nyilatkozott: „... nem igaz, hogy a feltétel nélküli uniót egyhangúan megszavazták, az igazság az, hogy álláspontunkat, ami a román munkásság többségének álláspontja, nem tudtuk a nemzetgyűlésen kifejtetni, mert csak azzal a feltétellel kaptunk felszólalási jogot, hogy nem beszélünk köztársaságról”, amikor Demian-Ștrengar tiltakozott ez ellen, azzal vádolták meg, hogy a magyar kormány ügynöke. Lásd: Kolozsvári Hírlap, 1918. dec. 14.

¹⁶⁴ Națiunea, 1930. jan. 24.; *Stoica*: i. m. 151. l., *Clopotel*: i. m. 117. l. — A bizonytalanságra jellemző, hogy még az unió kérdésében sem volt egység. Állítólag Lupescu tábornok megérkezése döntötte el az ingadozók magatartását. Ld. Alba Iulia. Ardealul, 1922. I. évf. I. sz.

¹⁶⁵ *Sever Stoica*: Alba Iulia in umbra Trianonului. 13. l.

¹⁶⁶ Aradi Hírlap, 1918. dec. 3. Nem támasztja alá az idézetet a Desăvîrșirea unificării... idevágó része (399—403. l.).

¹⁶⁷ Erdély története. II. Bukarest. 1964. 438. l.

¹⁶⁸ A határozat teljes szövege: *Clopotel*: i. m. 121—123. l. illetve *Mikó Imre*: Huszonkét év. Bpest. 1941, 265—267. l.

Gyulafehérvárt megjelentek többsége szociális kérdésekkel s az unió gondolatával volt elfoglalva, a nemzetiségi jogok és kívánalmak problémájával szemben épp olyan érzéketlen volt, mint a magyarság zöme 1848-ban vagy 1867-ben.

A gyulafehérvári gyűlés 1228 delegátusa 1918. december 1-én elfogadta az uniót, azzal, hogy „sajátos intézményeink egy ideiglenes autonómia fenntartását teszik szükségessé, ami nem változtat a feltétel nélküli unió tényén”.¹⁶⁹ A gyűlés egy 150 tagú Nagy Nemzeti Tanácsot választott, melyben 30 szociáldemokrata is helyet kapott az automatikusan tanácstaggá váló püspökök és a választott értelmiségiek, gazdagpolgárok mellett.

A nagy tömeggyűlés a vármezőn zajlott le, ahol a különvonatokon, szekereken és gyalog érkező parasztsággal és kisebb számú munkássággal ismertették a határozatot. Az egybegyűltek egyhangú lelkesedéssel fogadták a rezolúció kihirdetését.¹⁷⁰ Az alapelvek progresszív jellege biztatóan hatott.

Gyulafehérvár után

December 2-án a Nagy Nemzeti Tanács kijelölte a 15-ös kormányzótanács (Consiliul Dirigent) tagjait, hódoló táviratot és delegációt küldött Bukarestbe az uniót kimondó rezolúció ünnepélyes átadására. A küldöttség, köztük Ferenc Ferdinánd egykori bizalmasai: Cristea Miron és Vajda-Voevod Sándor, akik végleg szakítottak hagyományos Habsburg-barátságukkal, december 10-én átadták Ferdinánd királynak a határozatot, s másnap röviden törvénybeiktatták, hogy „az 1918. december 1-én tartott gyulafehérvári gyűlés határozatába foglalt területek egyszersmindenkorra egyesülnek a Román Királysággal”.

Ezzel a románság politikai egyesülése formálisan befejeződött. Az egyesülés formája azonban oda vezetett, hogy a haladás román táborában komoly szakadás következett be. A polgárság baloldalának gondolatvilágát is néhány évre szinte teljesen betöltötte nem remélt álmának, Nagyromániának megvalósulása. A szociáldemokraták jobboldala a nemzeti egyesülés támogatásától várta a munkásmozgalomnak a román politikai életbe való integrálását, a párt erősödését. Ezzel szemben a lassan centristákra és baloldaliakra szétváló román szocialista balszárny kezdettől nem értett egyet a jobboldaliak és a nacionalisták szoros együttműködésével, mert ebben - nem ok nélkül - a demokratikus vívmányok veszélyeztetését látták. Önmagukat a jobboldaltól élesen elhatárolva, egy önálló, demokratikus és köztársasági Erdély megalakítását követelték. Elképzelésük szerint ez lett volna a későbbi unió bázisa. A centristák maguk a „parasztállam” elvét vallották, ezért a román proletariátus céljai közé nem vették fel a proletárdiktatúra gondolatát. Még 1918 decemberében megalakították „a román szocialisták internacionalista frakcióját”, s komoly propagandatevékenységet fejtettek ki Arad és Bihar

¹⁶⁹ *Albani*: i. m. 236. l.

¹⁷⁰ Hogy a parasztság az unió mellett főként mit tartott fontosnak, arra talán rávilágít a következő példa: Egy magyar vasutas a vonaton megkérdezi a hazatartó román parasztot, mit határoztak Gyulafehérvárt? A válasz: „Ezentúl nem lesznek urak, csak szegény emberek, és minden ember egyenlő lesz”. Lásd O. L. Nemz. Min. 1918. IX. t. 677. — „Tény, hogy a proletariátus nagyobb részben más nemzetiségű” — deklarálta Jumanca, aki maga is csak a román szocialisták egy kisebbségét képviselte. *Georgescu*: i. m. 184. l.

megyékben,¹⁷¹ valamint a csepeli, tatabányai és pilisvörösvári román munkásság körében.

A szocialista balszárny december 31-ére Budapestre összehívta az „ausztriai, magyarországi és erdélyi román internacionalista szocialisták” kongresszusát. A szociáldemokrácia minden irányzatának képviselőjében 54 küldött jelent meg, akik elítélték a jobboldali Flueraş és Jumanca belépését a Kormányzótanácsba. A kongresszus „felemelte szavát a román királysághoz való csatlakozásról szóló, Gyulafehérvárt hozott határozat ellen, mert ezt a határozatot nem a nép igazi képviselői hozták, hanem csupán az aradi burzsoá csatlósok egy csoportja. A magyarországi és erdélyi román szociáldemokrácia, mivel a népek szabad önrendelkezési joga eszméjéhez tartja magát, kéri és követeli Magyarország, Erdély és a Bánság minden románjának függetlenségét és azt a jogot, hogy független államot alkossanak. A kongresszus úgy határoz, hogy ennek az állammak megalakulása — e területek minden nemzetiségének népszavazása által történjék.”¹⁷²

Ezen a kongresszuson alakult meg az 54 küldött többségéből a román kommunista csoport, amely később az „ausztriai, magyarországi, erdélyi és bánsági román kommunisták szövetsége” címet vette fel. A csoport vezetőinek egyrésze valójában csak névleg volt kommunista, a többséget pedig a nemzeti mozgalommal szembeni elzárkózás merevsége jellemezte. Gyengéi ellenére ez a csoport képviselte azt a magot, mely köré tömörülve meg lehetett kísérelni a forradalmi mozgalom jobboldali szociáldemokraták által kátyúba jutott szekekrét kimozdítani.

A baloldal viszonylag nagyarányú előretörésével szemben a román jobboldali szociáldemokraták 1919 januárjában Nagyszebenben egy érdektelenségbe fulladó „ellenkongresszust” tartottak. A pártvezetőség megtiltotta, hogy részt vegyenek azok a küldöttek, akik a baloldal budapesti kongresszusán jelen voltak.¹⁷³ Ilyenformán a budapesti, brassói, aradi, temesvári és lugosi küldöttek legnagyobb része nem jelenhetett meg Nagyszebenben. De nem vehettek részt a petrozsényiek sem — bár nem voltak Budapesten —, mert korábbi szereplésük¹⁷⁴ miatt jelenlétük a jobboldal számára nem volt kívánatos.¹⁷⁵ A nagyzebeni szociáldemokraták kongresszusával a volt történeti Magyarország román munkásságának polarizálódása egy időre befejeződött.

A gyulafehérvári határozat meghozatalában az erdélyi nem-román polgárság vagy munkásság képviselői nem vettek részt. Az erdélyi magyar nemzeti tanács az önrendelkezés elvét természetesen a magyarokra is érvényesnek tekintette, s azt kívánta kifejezni a román parancsnokság fenyegetései¹⁷⁶ ellenére összehívott december 22-i kolozsvári nagygyűlésen, melynek határozata hitet tesz az önrendelkezés, valamint a demokratikus, köztársasági államforma mellett.¹⁷⁷ Másodnap a román királyi csapatok bevonultak Kolozsvárra.

¹⁷¹ Közülük számosan a román hadbírótság elé kerültek, ahol súlyos büntetésekben részesültek. *Liveanu*: i. m. 593. l. — *Bányai L.*: Din istoricul evenimentelor de după unirea Transilvaniei cu România. Studii, 1964. 3. sz. 459—478. l., ill. *uő.*: Mişcări muncitoreşti şi ţărăneşti în Transilvania în anii 1919—1921. Analele Universităţii Bucureşti. Istorie. 26. 1963. 137—163. l.

¹⁷² *Glasul Poporului*, 1919. febr. 2.

¹⁷³ *Uo.* A bukaresti küldött szerint a szervezett munkások 60%-a baloldali beállítottságú. Ld. *Bányai*: i. m.

¹⁷⁴ Ld. jelen tanulmány 314. l.

¹⁷⁵ *Glasul Poporului*, 1919. febr. 2.

¹⁷⁶ *Jancsó*: i. m. 475. l.

¹⁷⁷ A határozat szövegét ld. *Mikó*: i. m. 12. l.

A szász központi tanács és a temesközi sváb polgárság képviselői is egyelőre a magyar állam keretében kívántak megmaradni.¹⁷⁸ Kolozsvár megszállása után a demarkációs vonal nyugatra, Máramarossziget — Zilah — Csucsá — Zám irányába tolódott (1918. december 31.). A román hadsereg nyomában a részben megmaradt magyar közigazgatást átvették a nagyszzebeni kormányzótanács vagy a román királyság szervei. A román parancsnokságok bevezették a sajtócenzúrát, megszüntették a politikai jellegű szervezetek működését, a gyülekezési szabadságot. Gyűlést csak a katonai parancsnokság engedélyével lehetett tartani.¹⁷⁹ 1919. január 8-án a medgyesi gyűlésen a szász polgárság képviselői elfogadják a gyulafehérvári határozatokat, állást foglalnak Nagyrománia mellett.

Az erdélyi munkásság zöme magyarországi osztályos társaival együtt ekkor már saját külön útját járta, egy szocialista forradalom irányába mentelt.¹⁸⁰

A magyar értelmiség, melynek jelentős része a Ferdinánd királyra teendő esküt megtagadta, riadt tétlenséggel figyelte az Erdély feletti román szuverénitása kialakulását. Ez a merevség csak a trianoni egyezmény aláírása, tehát Erdély új államjogi helyzetének kodifikálása után kezdett változni, amikor — a magyarországi revíziós törekvések megindulásával párhuzamosan — a magyar értelmiség haladó része társadalmi és nemzeti harcainak támogatásához a román baloldallal kereste a kapcsolatot.

3. *Cac:*

Роль румынской буржуазии в Трансильвании осенью 1918 года

(Резюме)

Статья посвящена вопросам формирования румынской буржуазии в Трансильвании, политическим направлениям перед и в ходе мировой войны, роли румынской национальной партии в период распада Австро-Венгерской монархии и ее позиции по отношению к буржуазно-демократической революции в Венгрии. Автор ставил своей целью постановку частично еще не решенных проблем.

В общественном распределении обязанностей в габсбургской империи трансильванские румыны занимали специфическое положение. Исторически господствующий класс румынского общества не содержал в себе аристократии и среднепоместного дворянства, румынское общество было так называемым урезанным обществом. Одновременно с произошедшим в 1848 году освобождением крепостных сложилась и, опираясь на румынских помещиков, развилась румынская банковская буржуазия, которая в противоположность церковной и работавшей за плату интеллигенции была уже продуктом и органической частью современного капиталистического общества. При дуалистической, основанной на гегемонии венгров системе румынская буржуазия не имела доступа в коалицию владевших политической властью классов; такого рода попытки ее в период между 1910 и 1914 годами не увенчались успехом (переговоры о пакте между графом Тисой и румынскими руководителями). Но несмотря на недопущение к политической власти трансильванские румыны все же искали возможностей осуществления своих национальных целей в рамках Австро-Венгерской монархии. В кругах их не сложились сильные узко националистические устремления, которые были столь характерны для южных славян и итальянцев. Для румын, вклинившихся между двумя великими державами, Россией и Австро-Венгерской монархией, единственной возможностью объединения в рамках единого государства был одновременный распад этих двух держав. Поражение Австро-Венгерской монархии в войне и

¹⁷⁸ Erdély története. II. köt. Bukarest. 1964. 451. l.

¹⁷⁹ *Liveanu*: i. m. 626. l.

¹⁸⁰ *Csatári Daniél*: Román—magyar kapcsolatok. Történelmi vázlat. Bpest. 1958, 101—111. l.

произошедшая в Будапеште 30-го октября 1918 года революция создали для румынской буржуазии возможность для захвата политической власти. Она сотрудничала с венгерскими национальными советами и властями в разоружении массовых движений, но одновременно Румынский национальный совет, который сформировался 9-го ноября 1918 года из националистов и социал-демократов, в письме, обращенном к венгерскому правительству просил передать ему суверенную власть над Восточной Венгрией. Венгерское правительство в принципе приняло это предложение, однако в ходе переговоров (Арад, 13—15 ноября 1918 г.) выяснилось, что румынская сторона рассчитывает на полный отрыв от Венгрии, на что венгерское правительство уже не желало соглашаться. Это привело к нарушению, бывших до того хорошими, отношений между Румынским национальным советом и правительством, но разрыва между ними не произошло. В рядах венгерской буржуазии происходила все большая радикализация, для румынской же буржуазии Трансильвании на передний план выдвинулся вопрос объединения с Румынией. 1-го декабря 1918 года в Дюлафехерваре (теперь Алба-Юлия) было провозглашено присоединение Трансильвании к Румынскому королевству. Практически воссоединение Румынии и Трансильвании произошло в обстановке консервативного наступления общеевропейской буржуазии на демократические и социалистические революции в Восточной Европе, и таким образом, в силу необходимости прогрессивные установки, содержащиеся в дюлафехерварской резолюции (демократические реформы, право наций на самоуправление) никогда не были осуществлены.

Саксонская буржуазия сперва стояла на позиции сохранения исторической Венгрии, но позже, с созданием Великой Румынии примирилась с фактическим положением. Жившие в Трансильвании венгерские рабочие, также как и румынские левые социалисты, начиная с конца 1918 года уже стремились в направлении к социалистической революции. Трансильванская интеллигенция венгерского происхождения была против присоединения Трансильвании к Румынии, против Трианонского мирового договора, однако после юридического узаконения новых государственных границ наиболее прогрессивная часть ее сама стала искать связей с прогрессивными румынскими силами в интересах осуществления своих демократических целей.

Z. Szász.

Le rôle de la bourgeoisie roumaine de Transylvanie en l'automne de l'année 1918

(Résumé)

L'étude présente traite la formation de la bourgeoisie roumaine en Transylvanie, ses tendances politiques se manifestant avant la guerre mondiale et sous la guerre, le rôle du Parti National Roumain à l'époque de la désintégration de la Monarchie Austro-Hongroise, ainsi que son comportement d'après la révolution démocratique bourgeoise de Hongrie. Elle vise à attirer l'attention sur des problèmes encore non éclairés.

Les bourgeois roumains de Transylvanie occupèrent une place spéciale dans la division du travail social dans la Monarchie Habsbourg. La société roumaine manqua de classe dirigeante historique, d'aristocratie et de noblesse terrienne; elle fut une société mutilée. Tout en s'appuyant sur la propriété terrienne roumaine créée par l'émancipation des serfs en 1848, se forma la bourgeoisie bancaire qui — contrairement aux intellectuels ecclésiastiques et notables traditionnels — fut le produit de la société capitaliste moderne, dont elle faisait partie intégrée. Dans le système basé sur l'hégémonie hongroise du dualisme, la bourgeoisie roumaine n'arriva pas à devenir membre de la coalition de classes qui posséda le pouvoir politique, les tentatives entre 1910—1914 visant ce but (les négociations de pacte du comte Tisza avec les dirigeants roumains) restèrent sans effet. Malgré le fait que les Roumains de Transylvanie furent exclus du pouvoir politique, ils cherchaient des moyens d'atteindre leurs buts nationaux dans les cadres de la Monarchie.

Ils n'avaient pas d'aspirations irredentistes importantes, pareilles à celles des Sud-Slaves ou des Italiens. La condition permettant l'unification en un seul état des Roumains se trouvant entre les deux grands pouvoirs, la Russie et la Monarchie Austro-Hongroise fut l'écoulement simultané de ces deux pouvoirs. La défaite militaire de la Monarchie Austro-Hongroise, la révolution du 30 octobre 1918 à Budapest créa pour la bourgeoisie roumaine la possibilité de prendre le pouvoir politique. Cette bourgeoisie collabora avec les conseils nationaux et les autorités pour neutraliser les mouvements populaires, mais

en même temps le Conseil National Roumain formé par les nationalistes et les social-démocrates demanda le 9 novembre 1918 par lettre le pouvoir souverain sur la Hongrie de l'Est au gouvernement hongrois. Le gouvernement donna son consentement en principe, mais au cours des négociations détaillées (Arad les 13-15 novembre 1918) il devint clair que les Roumains comptent sur la séparation définitive de la Hongrie, et évidemment le gouvernement ne put pas y consentir. Les bonnes relations du Conseil National Roumain et du gouvernement se gâtèrent, mais ne cessèrent pas exister. Une partie de la bourgeoisie hongroise devint plus radicale, la bourgeoisie roumaine fut occupée en premier lieu par la question de l'unification avec la Roumanie. A la réunion de Gyulafehérvár (Alba Iulia) le 1 décembre 1918 les Roumains de Transylvanie déclarèrent leur adhésion au Royaume Roumain. L'unification de la Roumanie avec la Transylvanie se réalisa au cours de l'offensive de la bourgeoisie européenne contre les révolutions démocratiques et socialistes de l'Europe orientale, ainsi il est naturel que les directives progressistes de la résolution de Gyulafehérvár furent négligées (réformes démocratiques, l'autonomie des minorités nationales).

La bourgeoisie saxonne vota d'abord pour la conservation de la Hongrie historique, puis, quand Grande-Roumanie se forma, elle accepta les nouvelles circonstances. Les ouvriers hongrois et les socialistes roumaines de gauche luttèrent pour une révolution socialiste dès la fin de 1918. Les intellectuels hongrois de Transylvanie furent contre l'unification de la Transylvanie avec la Roumanie, mais après le traité de paix de Trianon, c'est à dire après la sanction des nouveaux cadres la couche avancée de cette bourgeoisie tâchait d'entrer en relation avec les forces progressistes roumaines pour la réalisation des buts démocratiques.

KÖZLEMÉNYEK

Székely György:

Dürer Németországa

Dürer oly sokoldalúan fejezte ki Németország bonyolult valóságát és változásait,¹ hogy képzőművészeti alkotásai, valamint írásai fenntartani és láttatni képesek a XV–XVI. század szinte teljes képét. Dürer nemcsak illusztrációját adja a német történelemnek, hanem segít megértetni az ország és nép típusait, jellegzetes személyeit, irányait, eseményeit. Hol nyíltan ábrázolja, hol sejteti, mindig tükrözi művészete. A XV. század során a német gazdasági élet különféle ágai jelentékeny fejlődést mutattak fel. Ennek alapján fogadhatjuk el a német fejlődés minden ellentmondásossága ellenére Engels megállapítását: „Németország 1470–1530 gazdaságilag Európa élén”.²

Az egyik legismertebb ipari központ Nürnberg volt. A sváb városok nagy nyereségeket húztak az Itáliával (legtöbább Velencével) üzött kereskedelemből. Velence az az olasz város, amelyhez Dürer két útja is fűződik. A gazdasági és a kulturális kapcsolatok egyaránt kötődtek a Fondaco dei Tedeschi-hez. Dürer velencei útjához tartozik a híres „Rózsakoszorú-ünnep” elkészülte (1506), amelyen a Fugger-nemzetség tagjai is ott láthatók a donátorok között.³

¹ Mint előadás elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának „Albrecht Dürer 1471–1528” ünnepi tudományos ülésén, 1971. jún. 21-én. Mivel ez alkalommal más kisebb előadások elemezték Dürer viszonyát Miksa császárhoz ill. Lutherhez, továbbá a földrajzi világ kitágulásának visszhangját Dürer működésében, ezekre az előadás nem terjedt ki.

² 1889-i levele Kautskyhoz, idézi és a német gazdasági fejlődés adataival igazolni kívánja *Jürgen Kuczynski*: Die Krise des Feudalismus in Deutschland (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Jahrgang IV. 1954/55. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 2) 99–100. l.; az elmaradottság ill. hanyatlás elemeire figyelmeztetnek a német fejlődésben *Leo Stern*: Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae (Festgabe des Melanchthon-Komitees der Deutschen Demokratischen Republik, Halle 1960) 25. l. és *Hans Bernitt*: Zur Geschichte der Stadt Rostock (Rostock. 1956) 72. l.

³ *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte. Band I. Frühzeit und Mittelalter (Karlsruhe. 1954) 286. l.; Velencébe járó német kereskedőkre *Helmut Frhr. Haller v. Hallerstein*: Grösse und Quellen des Vermögens von hundert Nürnberger Bürgern um 1500 (Sonderdruck aus „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs”, Band I. Nürnberg. 1967) 130–131, 163. l.; Dürer velencei kapcsolataira Itineraire pour Dürer (Connaissance des arts, janvier 1971) 95. l.; *Denys Hay*: Europe in the fourteenth and fifteenth centuries (London, 1966) 358. l.; Dürer: ce qui l'inquiétait (Connaissance des arts, janvier 1971) 62, 65. l.; *Carl von Lorck*: Albrecht Altdorfer (Königsberg [Pr.], 1940) 1–2. l.; *L. D. Ettlinger*: The Arts in Western Europe. 2. Northern Europe (in: The Renaissance 1493–1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge. 1957 — The New Cambridge Modern History Volume I) 154–156. l.; *Georg Piltz*: Albrecht Dürer (Berlin. 1968) 8, 12, 26–28. l.; *Ernst Ullmann*: Albrecht Dürer und das Menschenbild der frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst (in: 450 Jahre Reformation. Hrsg. von Leo Stern und Max Steinmetz. Berlin. 1967) 248. l.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: Anton Fugger. 1. Band 1453–1535 (Tübingen. 1958) 13. l. — Hutten ellentmondásos felfogása az olasz renaissanceról és Dürerről, *Hajo Holborn*: Ulrich von Hutten (Göttingen. 1968) 80. l.

A XVI. század elején a kereskedelmi forgalomban vezető nagy bankár- és uzsorácégek a termelésbe is bekapcsolódtak. A Fuggerek Németországon kívül Sziléziában és Magyarországon is jelentős bányákkal rendelkeztek. A nagy bankárok hitelezői voltak a császárnak és a hatalmas fejedelmeknek. A korszak német kereskedőtökései közül a legfontosabbak az augsburgi Fuggerek, Welserek, Hochstetterek voltak, közöttük első helyen állt a Fugger-ház. A Fugger családi üzlet 1494-ben kereskedelmi társasággá alakult, amelynek egyedüli tagja a Fugger-testvérek voltak. Fugger Jakab, „a gazdag”, alapította meg családját világjelentőségét. Befolyása volt — bányáérdekeltségének megfelelően — a Habsburgok magyar politikájára, V. Károly megválasztására. A Fuggerek uzsorája, nyereszkedése kiváltotta Luther Márton, Hutten Ulrik bírálatát. Dürer viszont élénk művészeti kapcsolatban állott a Fuggerekkel: Fugger Ulrik és György epitáfiuma, György sírtervezete hozzá kapcsolódik, 1518-ban lerajzolta Fugger Jakabot s ez a portré érdekes problémákat vet fel.⁴ Említésre méltó a kereskedőtársaságok sorában a ravensburgi Nagy Társaság, amelynek egyik illusztris tagját, Oswolt Krell lindai kereskedőt Dürer portréja (1499) ábrázolja.⁵

De Németország gazdasági fejlődése az eredmények ellenére igen egyenlőtlen volt. A kifelé irányuló kereskedelmi kapcsolatok erőltetése hozzájárult, hogy éppen az ország belsejében gyenge maradt a kereskedelem és megrekedt a céhes iparszervezet. Másrészt igen bonyolultakká váltak Németország osztályviszonyai. Az osztályok már megszűntek tisztán feudális osztályok lenni. Kapitalisztikus elemek fejlődése figyelhető meg világosan, elsősorban a fontosabb városokban és a falusi háziiparban. Ehhez a társadalmi képlethez tartozhatott a Szentháromság-oltárt állíttató Matthäus Landauer nürnbergi olvasztóhutatulajdonos vagy egy másik oltárkészíttető, Jacob Heller frankfurti posztókereskedő. Mindketten dolgoztattak Dürerrel.⁶

⁴ *Fritz Rörig*: Die Stadt in der deutschen Geschichte (1952; in: *Fritz Rörig*: Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansegeschichte. Weimar. 1959) 670, 672, 675. l.; *Walter Goetz* stb.: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250—1500 (Berlin. 1932) 577, 581, 598. l.; *Paul Wescher*: Grosskaufleute der Renaissance. In Biographien und Bildnissen (Basel, é. n.) 83, 93, 95, 105, 184. l.; *D. Hay*: Europe in the fourteenth and fifteenth centuries, 381. l.; *Christian Schmitz*: Geschichte der Fabrik und der Massenarbeit (Jena. 1927) 77, 80. l.; *Fritz Rörig*: Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg-Lübecker Mulichs auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495 (1931; in: *Fritz Rörig*: Wirtschaftskräfte) 316, 333. l.; *R. G. D. Laffan*: The Empire under Maximilian I. (in: The Renaissance 1493—1520) 197. l.; Deutsche Geschichte in Daten (Berlin. 1967) 178—179. l.; *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte. Bd. I. 289. l.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: i. m. 26, 357, 367. l.; *Jean Delumeau*: La civilisation de la Renaissance (Paris. 1967) 236. l.; *Albrecht Dürer*: Schriftlicher Nachlass. Eine Auswahl (hrsg. von Hubert Faensen. ²Berlin. 1963) 283. l.; Itinéraire pour Dürer 94—95. l.; Katalog der Älteren Pinakothek zu München. Amtliche Ausgabe. (¹⁵München, 1925) 46. l.; *Willy Andreas*: Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende (Stuttgart—Berlin. 1932) 399. l.; 1525-ben a parasztháború elleni Fugger-kölcsönökre *Josef Mucek*: Der Tiroler Bauernkrieg und Michael Gaismair (Berlin. 1965) 47. l.; *Daniel Waley*: Later Medieval Europe. From Saint Louis to Luther. (London. 1964) 262—263. l.

⁵ *H. Conrad*: i. m. I. köt. 288. l.; *Fritz Rörig*: Die europäische Stadt (in: *W. Goetz* stb.: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250—1500.) 342. l.; *D. Hay*: Europe in the fourteenth and fifteenth centuries 381. l.; *Fritz Rörig*: Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg-Lübecker Mulichs auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495. 302. l.; Deutsche Geschichte Band I. Von den Anfängen bis 1789 (Berlin. 1965) 403. l.; *P. Wescher*: i. m. 80—82, 183. l.; Katalog der Älteren Pinakothek zu München. 41—42. l. és 12. tábla; *G. Piltz*: i. m. 14. l. — Ravensburg városa 1526-ban vérbíróság tartásával résztvett a parasztháború megtorlásában, *Alfons Dreher*: Das Patriziat der Reichsstadt Ravensburg. Von den Anfängen bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts (Stuttgart. 1966) 36. l.

⁶ *G. Piltz*: i. m. 13, 34—35. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallerstein*: i. m. 172. l.; Willibald Pirckheimers Briefwechsel. II. Band (hrsg. von Emil Reicke. München. 1956 = Humanistenbriefe V. Band) 109, 145. l.; *P. Wescher*: i. m. 78. l.

A német feudális uralkodó osztály a XV–XVI. században erős rétegződésen esett át. A fejedelmek és főpapok növekvő hatalmával szemben mind válságosabb lett az alsó nemesség, lovagság helyzete. Az ágyúk terjedésével megszűnt a lovagvárak bevehetetlensége, a — bár kezdetleges — puskák használata megdöntötte a páncélos lovagok elsőpró katonai fölényét a polgári és paraszt csapatok felett. A lovagság jelentős része gazdaságilag is a tönk szélére került. Egyre emelkedő szükségleteinek kielégítésére nem volt elegendő a parasztkizsákmányolásból eredő jövedelem. Irigykedve nézték hát a lovagok a fejedelmek hatalmát, a főpapok gazdagságát. De az egykor büszke lovagok most nem állottak zsoldosszolgálatba állani, ott voltak a Landsknechtek tisztjei között. Dürer igen érzékenyen reagált művészetében ezekre a fejleményekre. Ábrázolta és tipikus jelenetekben szerepeltette a különféle fegyvernemek képviselőit. A páncélos lovas (1498) a sisakos, páncélos, hosszú egyenes kardos, lándzsás lovas jellegzetes ábrázolása, a lándzsa végén prémszerű dísz csavarodik, amivel még inkább emlékeztet az ijesztő halál és csábító ördög között haladó lovas későbbi alakjára, akinek lándzsahegye átdőfött prémszerű díszből látszik ki. A Szent Eustach-kép (1501) a lovagi kardos, szépen öltözött vadász mellett a tornyok, bástyák, a magas tornyú vár képével a háttérben érzékelteti a lovagi világot. Ez időtájt festette meg a víz melletti sziklavár képét. A korfordulót azonban érzékelteti, hogy 1510-ben már a halál és a Landsknecht témája foglalkoztatja, a szemével és hajával még borzasztóbb halál megragadja a Landsknecht karját, akit alabárdja, egyenes kardja sem menthet meg, búcsúznia kell az őrzött udvartól, tollbokrétás kalpagjától. A kép visszatér Miksa császár imakönyve rajzaiban, ahol hasztalan ránt kardot a Landsknecht a karját megragadó halál ellen, ahol katonacsoportok gyalogos harcban küzdenek egymással, ahol vaskalapos, alabárdos, csatabárdos, vértés gyalogos képe jelenik meg, s ami a legfontosabb, mert a fegyvernemek és társadalmi típusok összecsapását érzékelteti, egy hajadonfött harcos, oldalán tartva rövid szűrőfegyvert, előretartott alabárdal fordul a nekirontó páncélos ló és vértés lovas ellen (1515). Eddigre tehát A lovas, a halál és az ördög (1513) fejtől talpig vértés lovagja elveszítette hadi monopóliumát, valóban kiszolgáltatva a halálnak és kiteve az ördög tévútjainak a maga egyenes haladásával már példává vált. Nemcsak a rézmetszés technikájában, de a téma megragadásában is felülmúlhatatlan tetőpontot jelent. A történelmi valóság menetét is érzékelteti Dürer tematikája, a hadszervezet és hadművészet bonyolult valóságát teljes sokrétűségében ábrázolva, ami nem tűr vulgáris, leegyszerűsített magyarázatokat vagy kiragadott példákra szorítkozást. A császári tartományokban toborzott zsoldos Landsknecht neve 1486-ban bukkan fel a forrásokban és terjed mint zászló alatti hadiegységben küzdő gyalogos harcos. Az átmenet jele, hogy Miksa császárt egyszerre tartották „az utolsó lovas”-nak és az „első Landsknecht”-nek. A német Landsknecht megjelenik Miksa diadalívének tervein, amelyeken Dürer is dolgozott. A polgárság önvédelmét jelzi, hogy a XVI. században a Stadtknechteknek is jutott szerep. A változások nem egyszerre következtek be. Dürer egyik metszetén, A lovon nyargaló lovas Landsknechtrel témáján a múlt és a jelen egyszerre van jelen kardokkal és alabárdal, magas épületű és tornyos hegyi várral. A valóság tényleg ez volt, pedig közben a tűzfegyverek már a XIV. század óta lassan terjedtek, a Bűchse és az azt kezelő mester szinte évről évre említett nyer már a XV. század derekán (pl. Görlitzben). A század utolsó negyedében pedig a tűzfegyver kiszorította a számszerűjjet, a számszerűjgyártás számos városban tönkrement, az 1520 utáni években már a tűzfegyver a legelterjedtebb fegyver. Addigra Dürer is ábrázolja A nagy ágyú (1518) képén. A gyalogság mellett ezzel jeleníti meg Dürer azt a másik haditechnikai eszközt, ami a lovagság pusztulását felidézi. A lovagi felkelővezér Sickingen így panaszkodott, amikor 1523 áprilisában a pfalzi választófejedelem lövegei áttörték Landstuhl várának falait: „A kereszténytelen lövetés szétrombolta váramat.” Az ezt követő nyáron a Sváb Szövetség 1500 lovasa és 13 000 Landsknechtje dűlta szét

a felkelő lovagok várait és kastélyait, csak az Odenwaldban és Württembergben hat hét alatt 32 ilyen épület esett áldozatul. A parasztháború eseményei további képet adtak a haditechnika átalakulásáról és Dürert az új védekezés foglalkoztatta, így készítette el a városok, kastélyok és mezővárosok megerősítéséről írott könyvét (megjelent Nürnbergben 1527-ben). Ebben rajzolta meg az ideális város képét is. Most már a lapos és nagy átmérőjű bástyákat jelölte meg a művész az erődtípusok ideáltípusa gyanánt, mert ezeken a védők egész útegei elférnek, de a lövéseknek csak kevésé vannak kitéve. A könyv is mutatja, hogy melyik társadalmi erőket féltette Dürer.⁷

Sokat foglalkoztatta Dürer korának társadalmát az a jelenség, hogy lovagok nemegyszer megtámadták az országutakon a kereskedő karavánokat, megsarcolták a szomszédságukban levő városokat. Ez egyszerre volt a nemesség feleslegessé válásának és elszegényedésének következménye, amit az egyes társadalmi körök képviselői eltérően ítélték meg. XV. század végi vesztfáliai közmondás szerint nem szégyen rabolni, azt teszik az ország legjobbjai is. A választófejedelmek 1502-ben készített tervezetben a lovagokat csupán mezei munka idején tartották volna vissza a föld- és szőlőművelők zaklatásától, ez sem sikerült. A lovagok egyik legkiválóbb képviselője, Hutten „Fosztogatók” című dialógusában a rablólovagokat a kereskedők és a papok mellé állította, közülük a lovagokat a legkevésbé kártékonyaknak minősítette. Hogy látták azonban a helyzetet a polgárok és barátaik? A nürnbergi borpiacnál lakó Heinrich Flick 1503-ban esett Heinrich Baum rablólovag fogságába, aki rablófészekről rablófészekre hurcolta a polgárt, mígnem 1506-ban életét vesztette az egyik börtönben. Az eset annál inkább foglalkoztatta a nürnbergieket, mert a rablólovag valójában nem volt tipikus úri gonosztevő. Eladósodott nürnbergi polgár volt, akit hitelezői az adósok tornyába csukattak, ahonnan 14 havi fogvatartás után sikerült megszöknie, 1501-ben. Feladta nürnbergi polgárjogát s mint rablólovag előszeretettel a nürnbergi polgárookra vadászott. A birodalmi átok rá is hatástalan volt, támaszt lelt számos valóban lovagi útonállónál. Foglyai közé jutott Hans Tucher — ismert és tekintélyes nürnbergi patrícus nemzetség tagja, akinek Dürer 1499-ben festette meg képmását —, aki csak 3000 forint váltságdíj ellenében szabadult, Martin Löffelholz, aki hosszabb fogság után váltotta ki magát. Heinrich Flicknek a kiváltás nem sikerült. A humanisták a rablólovagság felháborodott ellenfelei. Dr. Lorenz Beheim bambergi kanonok 1508-ban írta Bambergből Pirckheimernek Nürnbergbe, hogy nürnbergi kereskedőket a szász választófejedelem földjén támadtak meg és fogtak el, az ügyben szerepe volt Heinrich Baumnak és segítőtársainak, összesen 22

⁷ *Albrecht Dürer: Schriftlicher Nachlass.* 8, 57, 79. képes tábla és 282–283. l.; *Albrecht Dürer: Médiryty. Dřevorezy. Lepty na železe* (Ostrava—Brno, 1966) 21. l. és képmelléklet; *G. Piltz:* i. m. 13–15. l.; *Albrecht Dürer: Die Randzeichnungen zum Gebetbuch Kaiser Maximilians* (Dresden. 1957) 7, 22, 27, 35, 42. tábla; *Regine Timm: Die Anfänge des Kupferstichs* (Dresden. 1955) 8. l.; *Friedrich Kluge—Alfred Götze: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (4te Berlin. 1953) 109, 435. l.; *Iso Müller: Von der Völkerwanderung bis zur Entdeckung Amerikas* (= Benzigers Illustrierte Weltgeschichte. II. Bd. 4te Einsiedeln—Zürich—Köln. 1951) 225. l.; *H. Conrad:* i. m. I. köt. 263. l.; *L. D. Ettlinger:* i. m. 161. l.; *Manfred Bensing—Siegfried Hoyer: Der deutsche Bauernkrieg 1524—1526* (Leipzig. 1965) V. képes tábla és 231. l.; *Codex diplomaticus Lusatae superioris.* IV. (Görlitz. 1911—1927) 209, 222, 242, 249, 292, 315, 572, 733, 781, 994, 1036, 1077. l.; *Jaroslav Lugs: Das Buch vom Schiessen* (Prag. 1968) 9, 34. l.; *Heinz Kamnitzer: Zur Vorgeschichte des Deutschen Bauernkrieges* (Berlin. 1953) 117—118. l.; *Rudolf Chadraba: Dürers Apokalypse. Eine ikonologische Deutung* (Prag. 1964) 107. l.; *J. R. Hale: The Early Development of the Bastion: an Italian Chronology c. 1450—c. 1534* (in: *Europe in the Late Middle Ages*, edited by J. R. Hale—J. R. L. Highfield—B. Smalley. London. 1965) 494. l.; *Kunst der Reformationszeit. Ausstellung im Schloss zu Wittenberg.* September—November 1967. 31. l.; *Wolfgang Hütt: Verhältnis und Beitrag Albrecht Dürers zur Kunst der Reformationszeit* (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 235—239. l.

lovass támadta meg a 6 kereskedőt. Az ügyben letartóztatták azt a nürnbergi al-scutetust, aki a kereskedők útját elárulta. Számítani lehetett felnégyelésére. Konrad Heinfogel egy naptárkötetbe írt naplójában jegyezte fel 1512. január 22-én Sebastian von Seckendorf rablólovag lefejezését. Ezt a nürnbergi tanács végeztette ki. Lorenz Beheim 1513-ban kelt egyik levelében más ügyben kárhoztatta a nürnbergi tanácsot, hogy enyhe az elfogott rablólovagokhoz. Pirckheimerhez írva kívánta a nemes és előkelő vérről szembeni kegyetlenséget, a túlzott jóságosság helyett. 1514-ben Beheim a bambergi vidéken foglyul esett 5 személy ügyét Götz von Berlichingen rovására írta és levelezésében a leg súlyosabb csonkító büntetéseket követelte a rablólovagok ellen, mert az enyhesség és jóság táplálja a német nemesek pestisét, kígyók táplálása ez. De Heinrich Baum sem jutott hóhérekre, éppen Bambergben rejtőzött, ahol 1514-ben nagy szegénységben halt meg. A másik humanista, Heinfogel naplóbejegyzéseiben 1515. december 13-án Leonhardus Pirckamer lefejezését örökítette meg. Ez is részt vett Götz von Berlichingen Nürnberg és Bamberg elleni támadásaiban.⁸ A rablólovagokkal kapcsolatos eseteket azért idéztük, s azért éppen ezekből a forrásokból, mert fényt vetnek a lovagság válságára, továbbá egyes elvetélt, kétségbeesett lépésekre elszegényedő polgári körből. Ezek nem egyedi esetek voltak Dürer Németországában. A források keletkezése viszont egyenesen Dürer környezetéhez kapcsolódik. Beheim horoszkópot készített Dürernek, és ennek kapcsán sok hízelgőt mondott róla. Éveken át üdvözölte a művészt Pirckheimerrel. Heinfogel nürnbergi háztulajdonos volt, 1493 előtt egy fürdőházat is birtokolt. De hírne mint bölcsész és filozófiai magister tett szert, Johann Schöner matematikus jelesnek tartotta ebben a szakmában. Együttműködött Johann Stabiusszal és Albrecht Dürerrel közös matematikai érdeklődésük alapján, feltehetően hosszabb ideig. Ennek eredménye a két közös csillagtérkép 1515-ből, amelyen Stabius érdeme az általános elrendezés és fókuszálzat, Heinfogelé a csillagok berajzolása, Düreré a művészi kivitelezés alakokkal és címekkel.⁹ Milyen következtetéseket vonhattak le ebben az értelmiségi körben? A lovagság megújulása, a városi tanács hatalmának erősítése, a központi hatalom megszilárdítása, lehetőleg a három együtt jelenthetett szemükben kiutat. Ez a három cél pedig Dürer művészeti alkotásaiból nem kevéssé sugárzik.

Dürer élettörténete, műveinek summája egyaránt sokat nyújt a városi társadalom megértéséhez a XV–XVI. századi Németországban. Nemcsak az osztályok és rétegek létére és szembenállására, hanem belső mozgására, az egyes csoportok sajátosságaira, az egyes családok és személyek életében mutatkozó társadalmi emelkedés vagy süllyedésre. A patricius nemzetségek, a régi és újabb jövevények¹⁰ elég határozottan szétváló csoportokat alkottak a városi társadalom vezető rétegén belül, viszont sokukat összekötötte a humanista működés.

A városi lakosság legvagyonosabb rétege a patriciátus volt, vezető szereplője a bank- és uzsoraügyleteknek, a kül- és belkereskedelemnek.¹¹ A patriciátus ugyanakkor földeket vásárolt, „agrarizálódott”.

⁸ *Lamprecht*: Modern történettudomány (Bp. é. n.) 235, 239. l.; *Georg Piltz*: Albrecht Dürer (Berlin. 1968) 14. l.; Willibald Pirckheimers Briefwechsel, II. Band 175, 189, 242, 326. szám és II. l.; *Karl Schottenloher*: Konrad Heinfogel. Ein Nürnberger Mathematiker aus dem Freundeskreise Albrecht Dürers (in: Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation. Joseph Schlecht... Festgabe... München und Freising. 1917) 305, 309. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallerstein*: i. m. 155, 164. l.

⁹ *G. Piltz*: i. m. 10. l.; Willibald Pirckheimers Briefwechsel II. Band 175, 180, 185, 198, 205, 206, 242, 307. szám, levelek az 1508–1514. évekből; *K. Schottenloher*: i. m. 300–301, 304. l.

¹⁰ Nem patricius, hanem a XV. század második felében bevándorolt jómódú nürnbergi polgárfamiliákra *H. Frhr. Haller v. Hallerstein*: i. m. 117–118, 172. l.

¹¹ Nürnbergi posztókereskedőkre, a gyógyyszerész és fűszerárkereskedelem

A városi középréteg, a polgárság zömét tette ki a városok lakosságának. A céhmesterek, kereskedők, egyes új manufaktúratulajdonosok alkották ezt a réteget. A skála széles: Albrecht Glimm ötvös Dürerrel tudta megfestetni Krisztus siratását (1500 körül). Ulrich Speth takácsot a városvezetés elleni lázadó szavakért lefejezték (1510. szept. 24.).¹² Helyzetük és tudatuk tehát ellentmondásos volt. A politikai szétforgácsolódás gátat vetett kereskedelmük, iparuk elé, viszont a helyi érdekek előtérbe állítása a polgárságot is szétforgácsolta. Az iparosok sorsában többféle út lehetősége mutatkozott meg: emelkedés vállalkozóvá, fejlődés művésszé, megmaradás iparosnak, lesüllyedés plebejussá. Azoknak a familiáknak életében is ezt láthatjuk, akiknek művészeti, megbízói, társadalmi vagy családi kapcsolata volt Dürerrel.

A német polgárság mind nagyobb szerepet játszott a művelődésben. Jellegzetesen kapcsolódott össze az iparos és a művész Albrecht Dürer nürnbergi festőművész és grafikus egyéniségében. A Magyarországról bevándorolt ötvös fia maga is kitanulta az ötvösiséget apjától, s ennek hasznát vette a rézmetszés technikájában és a pontosságban. 1486/90 években Michael Wolgemut műhelyében tanult festészetet, ott dolgozva. A céhes pályának felel meg az 1490/94 évek vándorlása Colmar, Strassburg, Basel városokban. A pálya további káprázatos méretei sem feledtethetik az indulás tipikus voltát. Az egy évvel fiatalabb Lucas Cranach is apjától tanulta a „művészetet”, amit az még művés szinten üzhett. Dürer származása, paraszti és iparos ősei, neveltetése, kapcsolatai, emlékei, ahogyan ábrázolta apját és anyját, őt jobb módra emelkedve is megtartották polgárnak, nem vált patríciussá. Igaz, hogy keresztapja, Anton Koberger nyomdász vállalkozó és kiadó, de Dürer fiatalabb testvérei közül egyik ötvös, másik festő, felesége rézkovács leánya.¹³

A városokban nagyszámú plebejus elem élt. Nürnbergben már az 1480-as években volt plebejus mozgalom, az ún. Geisbart-összeesküvés. Az ellentétek feszülését, de legalább a szélsőséges társadalmi különbségeket a kortársak is meglátták. Dürer egy rajzán (Miksa császár imakönyvéhez, 1515) a prémszegélyes öltözött, kalapos és nagy erszényű városi mellett ábrázolja a félmeztelen, rongyba öltöző, mezítlábas koldust, akinek tábjába a polgár pénzdarabot vet.¹⁴

kapcsolatára ld. *Alfred Hoffmann*: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. Bd. I. (Linz. 1952) 73. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallerstein*: i. m. 143. l.

¹² Katalog der Älteren Pinakothek zu München. 42. l. és 16. tábla; *K. Schottenloher*: i. m. 308. l.; nürnbergi páncélgyártók fontosságára *D. Hay*: Europe in the fourteenth and fifteenth centuries 382. l.

¹³ *Albrecht Dürer*: Schriftlicher Nachlass. 15, 245. l.; *G. Piltz*: i. m. 5–6, 12–15, 38. l.; *Szerdahelyi István*: A Dürer-család Békés megyei származása (in: Magyar Grafika 1971 Budapest—Gyula); *E. Ullmann*: Albrecht Dürer und das Menschenbild der frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst 74. és 75. ábra; *Friedrich Lieber*: Aus der Werkstatt der Kunst (Leipzig, é. n.) 76–77. l.; *Hans Baron*: Fifteenth-century civilisation and the Renaissance (in: The Renaissance 1493–1520) 68. l.; *Dürer*: ce qui l'inquiétait 60, 66. l.; *R. Chadraba*: i. m. 35. l.; néhány Koberger-kiadvány: N. de Lira postillák, 1474. Gyulafehérvár Batthyaneum, Malleus maleficarum, 1496. Olomouc Státni Vedecká Knihovna; Svédországi Szt. Brigitta élete, 1500. Szeged Móra Ferenc Múzeum; *F. Rösig*: Die Stadt in der deutschen Geschichte 675. l.; *F. Rösig*: Die europäische Stadt 365. l.; Deutsche Literaturgeschichte in einem Band (Hrsg. von Professor Dr. Hans Jürgen Geerdts. Berlin. 1968) 113. l.; Katalog der Älteren Pinakothek zu München. 41–42. l.; *Paul Arnold*: Medaillenbildnisse der Reformationszeit (Berlin. 1967) 41. l.; *R. Timm*: i. m. 6, 8. l.; Itineraire pour Dürer 95. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallerstein*: i. m. 151, 164. l.; Willibald Pirckheimers Briefwechsel II. Band 190. sz.; *Johannes Jahn*: Der Weg des Künstlers (in: Lucas Cranach der Ältere. Der Künstler und seine Zeit. Berlin. 1953) 22. l.; Daten zur Cranach-Biographie (uo.) 10. l.

¹⁴ *R. Chadraba*: i. m. 59. l.; *Albrecht Dürer*: Die Randzeichnungen zum Gebetbuch Kaiser Maximilians 8. tábla. — Az intézményes jótékonykodásra Nürnbergben ld.

A német parasztság helyzete területi változatok és rétegződés szerint igen ellentmondásos volt. Sűrűn lakott tájakon a negyedtelek átlagos parasztbirtokká vált, Bajorországban a nyolcad-, tizenhatod- és harminckettedtelek sem ismeretlen. Ezt némileg ellensúlyozta a művelés javítása. Nürnberg vidékén az örökös jobbágytság már megszűnt, a parasztsztrók fegyvert is hordhattak. Nagy jelentőségű volt életükben az árutermelés. Dürer ismételen ábrázolt piacon beszélgető parasztsztrókat, piacra menő parasztsztrót, vásáron árúsító parasztházaspárt. Áruik a tojás, a sajt, a szárnyasok. Képei így fényt vetnek az 1497 és 1519 közötti parasztsztró viszonyokra. Csakhogy a városi tanácsok igyekeztek lenyomni a mezőgazdasági árakat. A vasárúruk ugyan 1475 óta némileg olcsóbbodtak, de a gabonaárakhoz képest magasak maradtak.¹⁵

A parasztság súlyosabb megterhelése, a földközösség elleni támadás, a kisfejedelmi elnyomás az 1510-es években már felkeléseket váltott ki a német állam peremvidékein. Ezidőtájt rajzolta meg Dürer (Miksa császár imakönyvéhez 1514–15) a parasztsztrókat és díszesöltözötű katonák csoportjainak élet-halál harcát. Ezek a parasztsztrómozgalmak pedig egyik előzményét alkották a nagy parasztháborúnak. De a felfegyverzett parasztsztrókat Dürer XV. századvégi, XVI. századi képein általános típusú válnak. Kard, tőr, sarkantyú, női kés, sőt alabárd, lándzsa, vaskalap fordulnak nála elő a békés hétköznapok és a forradalmas pillanatok ábrázolásain. Így érkezett el Dürer városának környékén is a parasztsztró elégedetlenség tetőpontja 1525-ben. Az év tavaszán a nürnbergkörnyéki parasztsztró panaszokat nyújtott be a városi tanácsnak, a brandenburgi őgróf mint földesúr ellen. A panaszok megfelelnek az általánosoknak: a vadkárok, különösen a vaddisznók okozta pusztítás a védekezés tilalma miatt, a vadat mégis ejtők megvakítása, megnyomorítása, ahogyan a török vagy más hitetlen sem nyomná a szegény parasztsztrókat, emellett a földesúri pénzteher és adó sújtja őket.¹⁶

1524 júliusában a nürnbergi patríciusok vezette tanács két embert kivégeztetett, mivel a polgárok és parasztsztrókat összetartását hirdették.¹⁷

A parasztháború előtti években többször ábrázolta Dürer a szász választófejedelmet, Bölcs Frigyest: 1523/24-ben ezüstceruzarajz, 1524-ben rézmetszet készült róla. Régi megbízója, az egyetemalapító és műpártoló fejedelem egyben a birodalom politikai reformjának szorgalmazója volt, majd a reformáció védelmezője lett, és a parasztháborúnak nagy gondterheltséggel nézett elébe. A vérontástól tartott, a felkelés békés lecsendesítésének volt híve, eltérően más szász fejedelmi személyektől. 1525. április 14-én, néhány héttel halála előtt a fejedelem testvéréhez írott levelében azt a nézetét

Konrad Celtis: Norimberga (R. Sellheim – F. Wolff – J. Kauczor: Lateinisches Lesobuch. Berlin, 1953) 230–231. l.; *Lamprecht*: i. m. 210. l.

¹⁵ *Lamprecht*: i. m. 216. l.; *Juhász Lajos*: A porta története (Századok, 1936) 524. l. 9. jegyzet; *H. Kamnitzer*: i. m. 29. l.; *G. Piltz*: i. m. 14–15. l.; *M. Bensing–S. Hoyer*: i. m. II. képes tábla; *Albrecht Dürer*: Schriftlicher Nachlass. 97. képes tábla; Museum für deutsche Geschichte. Der Grosse Bauernkrieg. Kleiner Katalog (Berlin. 1955) 12. l.; *Albrecht Dürer*: Die Randzeichnungen zum Gebetbuch Kaiser Maximilians 38. tábla; *Heinz Lüdecke*: Kunst im Bezug auf den Menschen (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 229–234. l.

¹⁶ *Josef Kulischer*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. Bd. (Berlin, 1964) 155. l.; *H. J. Hempel–W. Noack–J. Sir–H. Zimpel*: Jagd und Wild (Magdeburg, 1955) 11. l.; *Lamprecht*: i. m. 223. l.; *H. Conrad*: i. m. I. köt. 281. l.; *M. Bensing–S. Hoyer*: i. m. II, X. képes tábla; *F. Lieber*: i. m. 23. kép, 76–77. l.; *Albrecht Dürer*: Die Randzeichnungen zum Gebetbuch Kaiser Maximilians I, 21, 28, 38, 44. tábla; *G. Piltz*: i. m. 40–41. l.; *Albrecht Dürer*: Schriftlicher Nachlass. 97. tábla; *Volker Frank*: Lebendige und befruchtende Tradition (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 266. l.; *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges* (hrsg. von Günther Franz. München. 1963) 98. sz.

¹⁷ *Horst-Ulrich Wendler*: Hans Sachs ein deutscher Volkslichter (Halle. 1953) 20. l.

fejtegette, hogy ha isten úgy akarja, úgy fog végződni, hogy a közember kormányozzon; de ha nem ez az isteni akarat, mindjárt másképpen lesz. Azt sem tagadta a fejedelem, hogy a szegény embereknek okot adott talán a felkelésre, bár ezt a reformáció akadályozásában látta. Elismerte, hogy a világi és egyházi hatóságok sok módon terhelik meg a szegényeket. Ugyanakkor tudta, hogy a Sváb Szövetség engedelmességre bírja majd a parasztokat. Ez a széleslátókörű fejedelem joggal nyert a művésztől újabb kitűnő ábrázolást, mint szemlélődő öreg, messzenéző, de kissé üveges szemekkel. Egy évvel a kép elkészülte után, néhány héttel a prófétikus levél után a fejedelem két szín alatt megáldozva elhunyt.¹⁸

Dürer azonban nemcsak a távoli ország rész fejedelméhez vonzódott, hanem városa kiemelkedő patriciusaihoz is, kiváltképpen a humanizmus képviselőihez, barátaihoz. Elsősorban Willibald Pirckheimer volt ilyen, a jeles tudós. A Pirckheimer-familia egy sarja már 1396-ban tagja lett a nürnbergi belső tanácsnak. Willibald sokoldalú férfiú volt. 1499-ben a svájciak ellen Nürnberg csapatvezéréként forgatta kardját. Miksa császárnak tanácsosa, Nürnberg városának diplomatája volt. Gazdag irodalmi munkásságot mutathatott fel. Erasmust Nürnbergbe próbálta hívni, letelepedésre bírni. Annyit ért el, hogy utóbb a nagy humanista antwerpeni emlékérmének új ötvényeit ő segíthette elkészüléshez Nürnbergben. De Dürer ismerte tisztelt barátja hibáit is: rendi gőg töltötte el, az élet ajándékait túl mohón habzsolta. 1524-ben mégis a harcos tudóst ábrázolta inkább benne, feliratával is elválasztva a szelleme által élőt a halálnak jutótól. A patricius körébe már alacsonyabbrangú gazdagok is bejutottak, ki könnyebben, ki nehezebben. Barbara nevű leánya kezét Hans Straub nürnbergi kereskedő kapta, akinek volt kapcsolata Antwerpennek és az atlanti kereskedelemmel. Erről a vőről karakteres ábrázolást őrzött meg a parasztháború évéből egy ismeretlen kéztől származó festmény. Kevésbé ragaszkodott a városhoz és az országhoz a másik vő, akinek viszont Dürer ábrázolása jutott osztályrészül. 1526-ban készült el Hans Klebergerről a festmény, más stílusban, mint Dürer egykorú patriciusábrázolásai. A beretvált férfiarc köralakú térbe került, a kört övező négyzetben pedig a férfiú nevére, aligha nemességére utaló lóherés címer és címersisak kapott helyet. Mert karrierje Nürnbergben elég homályosan indult, mint a csődbejutott Scheuenpflug kereskedő leszármazottja vándorolt Nürnbergbe, de ott a patriciusok bosszúságára hamar felemelkedett. Mint meghatározott jogügyletek közösségi tanúja 1512/19 során a város nagyobb tanácsának is tagja, bár 1514 óta előbb faktorként, majd vállalkozóként francia földön működött, s nem fukarkodott kölcsönökökkel a Habsburgok ellen küzdő I. Ferenc javára. Politikai nehézségek elkerülésére a Bern városi polgárjogot nyerte el. Dürer akkor festette le, amikor már meggazdagodva visszatért Nürnbergbe. Pirckheimer hasztalan akarta két évi ellenállással megakadályozni Felicitas nevű leánya férjhezmenését, a házasság létrejött. A legsúlyosabb évek ilyen családi eseményei jelzik, hogy a parasztháború sem kötötte le egészen a városi vezetőréteg és gazdagok figyelmét, nem a művészek szociális felelősségérzete lett általános.¹⁹ Igaz,

¹⁸ G. Piltz: i. m. 13, 15. l.; R. Chadraba: i. m. 88—89. képes tábla: Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. Kunstwerke und Dokumente aus dem Jahrhundert der Reformation (Berlin. 1967) 31, 149. l.; Kunst der Reformationszeit. Ausstellung im Schloss zu Wittenberg. 13. l.; Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges 167. sz.

¹⁹ Dürer: ce qui l'inquiétait 66. l.; Wolfgang v. Stromer: Das Schriftwesen der Nürnberger Wirtschaft vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Zur Geschichte Oberdeutscher Handelsbücher (Sonderdruck aus „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs“, Band II. Nürnberg. 1967) 773. l.; G. Piltz: i. m. 13, 15, 44—45. l.; Kunst der Reformationszeit. Ausstellung im Schloss zu Wittenberg. 13. l.; Karl Kleinschmidt: Ulrich von Hutten. Ritter, Humanist und Patriot (Berlin. 1955) 49. l. előtt b); J. Huizinga: Erasmus (Basel, 3. németnyelvű kiadás, 1941) 114, 233. l.; H. Frhr. Haller v. Hallerstein: i. m. 144. l. és az utána levő kép; P. Wescher: i. m. 128—130, 186. l.

hogy a parasztháború fegyveres harcai nem érintették Nürnberget. A reformáció pedig éppen 1525-ben nyert teret a városban.

A német parasztháborúban Nürnberg óvatos semlegességet tanúsított a felkelő parasztokkal szemben. Ezt kifejezi a városi hatóság két utasítása Clement Volekamerhez, aki a város követe volt a Sváb Szövetségnél. 1525. március 24-én a polgármester és tanács arról tájékoztatta a zendülő parasztsággal kapcsolatban, hogy a kinyomtatott 12 cikkely példányai bejutottak a városba, a városi és környéki közemberek körében tekintélyt szerezve. Egyébként is a panaszok szemük láttára jelentkeznek és nem tagadhatók. A követutasítás visszautasítja a felkelésnek a reformációval megokolását és az uraságok túlzott zsarnoksága és teherkirovása, nemkevésbé a reformáció akadályozása, a prédikátorok hallgatóságának megbüntetése jelenségeivel magyarázza a mozgalmakat. A városvezetés jobbnak látná, ha a paraszttal illő eszközöket éreztetnének, ne pedig leverjék a legalsóbbakat. Május 4-én azt állapítja meg tapasztalataira hivatkozva a városvezetés, hogy minden isteni rendelésből, isten jogos haragjából folyik, minden kereszténynek ezt hagynia kellene. Az utasítás szerint a parasztok szegény, a háborúhoz nem szokott nép, amit isten mások ellen használ vessző és ostor gyanánt. Meg kellett érezniük isten művét és akaratát annyi erős kastély és mezőváros tüzéség alkalmazása nélkül való, ellenállás leküzdésével való meghódításában, bevételében. Dürer is így érezhetett a válságos napokban. Ekkor festi meg a vízözönről való látomását, álomlátását. Amikor szavakkal már nem volt kifejezhető az őt eltöltő rémület, festette meg a barnás földre és fákra, zöldelő dombokra és halványkék vízekre égből hulló sötétebb és sötétkék vízoszlopokat, amelyek legnagyobbika elborította a zöldeskék hegyvonulatot. A képhez csatlakozó feljegyzése írja le ezt a rettentő álmot és riasztó ébredést 1525. június 7-ről 8-ra virradó éjszakán. Hogy ez a látomás nem természeti, hanem társadalmi katakлизma miatti rettegését fejezte ki, a feljegyzés vége jelzi: „Isten fordítson a legjobbra minden dolgot.” Beállítottságát mutatja, hogy nem a paraszthad átmenetileg diadalmas szétaradása idején, hanem a bukás rettentő kibontakozása nyomán támadt látomása a világ pusztulásáról. A megelőző napok eseménytörténete ez: május 25-én Mühlhausen megadta magát a fejedelmeknek, május 27-én Münzert, Pfeiffert és társaikat kegyetlen kínzás után végezték ki a görmari táborban, június 2-án a Sváb Szövetség hadserege legyőzte az odenwaldi parasztokat Königshofennél, 4-én a Würzburgban táborozó frank parasztokat szembeszálltak a Sváb Szövetség seregével és Ingolstadt mellett vereséget szenvedtek, a bildhausenai parasztesapat pedig megadta magát Meinिंगennél János szász választófejedelemnek. Bekövetkezett a megtorlás özönvize. Augusztus 5-én Caspar Nützel nürnbergi tanácsúr írt Albrecht porosz hercegnek a paraszto leverésének következményeiről. Az alattvalók zendüléseit a szövetségi rendek, a fejedelmek és a felsőbbbségek mindenütt lecsendesítették már. Isten akaratától függ, hogy a béke, amit ilyen komoly háborús gyakorlattal közelítettek meg, úgy hogy sok helyen inkább zsarnoksághoz hasonlítható, ne váljék haraggá sok felsőbbbség félelmes kormányzata folytán, nehogy az utolsó napok nyomasztóbbá váljanak, mint az első. A szegény vak és botor parasztemberek ügyetlenül túlzottabban kirugtak a hámból, mint az jogos, és ezért isten szava engedelmisséget és alattvalóságot ír elő nekik. Viszont egy értelmes ember sem tagadhatja, hogy garázda és keresztényietlen az a felsőbbbség, amelyik nem gondoskodik és kormányoz, hanem gyötör. Nützel a levelében a szegények verejtékét és véré, isten szavának nyilvános megtiltását tekinti a felsőbbbség elleni mozgalom okának. A büntetés minden eljárás, meghallgatás nélkül bűnösök és ártatlanok elleni gyilkolás, égetés, vagyonekelkobzás, férjek és apák megölése, nyomorúságba űzés, kegyetlen üldözés formáját ölti. A nürnbergi tanácsos arra hívja fel a porosz herceg figyelmét, hogy a szegény ártatlanul pusztítottak vére bosszúért kiált az égre és istentől ennek nehéz megtorlását vonja maga után. Megerősödik továbbá a reformáció papjainak üldözése, a zsarnokság, visszaélés. Ő is leírja Dürer látomása utáni

szavait: „Az isten tud . . . minden dolgot a legjobbakra fordítani . . .” Amint Dürer már 1521-es németalföldi naplójában a reformációellenes lépésekhez az emberek vérenek, verejtékének elrblását, a szegény beteg emberek éhenhalását kapcsolta. Két érdekes párhuzam. Ezt a nürnbergi vezetőkörök közös gondolkozásmódja is magyarázza. Nem kizárt azonban, hogy Dürer és Nützel eszmét is cseréltek a problémákról, az érvekről ezekben a hónapokban. Kapcsolatuk régi volt, hivatalos városi ügyekben és országos vonatkozásaikban. 1518 nyarán Caspar Nützel, Lazarus Spengler és Albrecht Dürer voltak Nürnberg követei az augsburgi birodalmi gyűlésen. De a kapcsolat ennél is régiebb: az 1512/17 években már egyaránt tagjai voltak egy a reformáció felé haladó társaságnak Nützel, Spengler és Dürer (Sodalitas Staupitziana).²⁰

A parasztháború leverése a német későgótikus művészet jeles alakjait is érintette. Tilman Riemenschneider fafaragó művész és volt würzburgi polgármester a felkelő parasztok mellé állásáért hivatalvesztéssel és részleges vagyonelkobzással bünhődött, de művészetére még súlyosabb kihatású volt ujjainak eltörése a kínzás során. Matthias Grünewaldról is feltételezi a történeti kutatás, hogy tevékeny részese volt a parasztháborúnak, ezzel magyarázható a festészet kényszerű abbahagyása és negyedszázados lakóhelye, Seligenstadt elhagyása, a szappanfőzésből való alacsony megélhetés.²¹ A parasztháború leverése Dürert lelkében rázta meg. Még 1525 nyarán egy rajzlelméleti tankönyvében „emlékoszlopot” tervezett a felzendült parasztok feletti győzelem alkalmából. Ez inkább a győzöt gúnyoló ábrázolás volt, mint a legyőzöttet. Az emlékmű-terv ugyan is egészen sajátos: lábánál gazdátlaná vált szarvasmarhák, juhok, sertések, talapzatán sajtos- és tojásoskosár, az oszlop maga pedig gabonásládából, lefelé fordított — tehát üres — bográcsból, zsírosedényből, paraszti házieszközökből, összekötött kapából, ásóból, vasvillából, cséphadaróból, miegyéből áll, s fenn egy fegyvertelen, fejét lehorgasztó paraszt, akít kardda látszúrva, méghozzá hátulról leszúrva rajzolt. Semmi sértőt nem ír a szövegben a parasztokra, nem ábrázolja fegyvereiket sem. A kép tulajdonképpen a paraszti munka és háztartások összeomlásán kesereg. A könyv szövegének egy helye is fényt derít a hangulati összefüggésre, miként a fametszetben elhelyezett ANNO DOMINI 1525 felirat is.²²

Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy Dürer derekasan helytállt 1525-ben, de nem lépve túl a városvezetők magatartásán, nézeteit nem is teljesen nyíltan, inkább szimbólumokban tette közzé. Kevésbé voltak tartózkodók tanítványai és műhelye tagjai. Még 1525-ben per indult a „három istentelen festő”, Georg Pencz, Barthel és Hans Sebald Beham ellen, a felkelő paraszttal tartott kapcsolat miatt fogságba került formametszője, Hieronymus Andreae. A három előbb nevezett tanítvány száműzetésbe

²⁰ Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges 99, 114, 206. sz.; Dürer: ce qui l'inquiétait 58—59, 62. l.; Albrecht Dürer: Schriftlicher Nachlass 121, 283. l. és 49. képes tábla; Deutsche Geschichte in Daten (Berlin, 1967) 204. l.; Museum für deutsche Geschichte. Der Grosse Deutsche Bauernkrieg. Kleiner Katalog. 58. l.; *Albrecht Dürer: Tagebuch der Reise in die Niederlande* (Leipzig, é. n.) 58—59. l.; Willibald Pirckheimers Briefwechsel II. Band 60. l.

²¹ *Maurice Pianzola: Bauern und Künstler. Die Künstler der Renaissance und der Bauernkrieg von 1525* (Berlin, 1961) 131. l.; *M. M. Szmirin* stb. szerk.: Világtörténet IV. köt. (Bp., 1963) 160. l. (B. I. Purisov szerzői része); *L. D. Ettlínger: i. m.* 164. l.; *Heinrich Winter: Das Bürgerhaus zwischen Rhein, Main und Neckar* (Tübingen, 1961) 215. l.

²² „So ich aber itzo fürnimm, ein Säulen oder zwo lehren zu machen für die jungen Gesellen, sich darin zu uben, so bedenk ich der Deutschen Gemüt.” (Underweysung der Messung). Albrecht Dürer: Schriftlicher Nachlass 162. l. és 61. képes tábla; *R. Chad-raba: i. m.* 149. l. 41. képes tábla; *Deutsche Geschichte Band 1 Von den Anfängen bis 1789* (Berlin, 1965) 539. l.; *E. Ullmann: Albrecht Dürer und das Menschenbild der frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst* 249—250. l.; *G. Piltz: i. m.* 13, 15. l.

került. Pencz már mestere halála után tért vissza, Erasmus képeiről is másolatokat készítve önálló alkotások mellett. Hans Sebald Beham talán még 1525-ben hazatért és mestere monogrammját hamisítva érdekes fametszettel jelentkezett Hans Sachs az évre datált röpiratán. Bár a mesterdalnok a papok és egyes kézművesek Luther elleni panaszairól írt, s mint nürnbergi cipész maga istenteleneknek nevezi a panaszlókat, a kép mást mutat: tudós, kezében irattekerccsel áll a panaszlók élén a durva rajzú metszeten, mögötte hajadonfótt férfiú kezében esettel, lábához támasztott művészcímerrel, e mögött feketeköpenyes-fehérruhás pap, hátán fehér kereszttel, kezében kehellyel, a polgárok csoportjában egy nagyszakállú férfiú mellette haranggal, egy férfi pedig vállán halászhálóval. Ezekkel szemben áll a szerzetesként ábrázolt Luther könyvből idézve, mögötte rongyostérdű paraszt vállára vetett cséphadaróval, e mögött paraszasszony, előtte tojásos kosár. Beham tehát magát itt is a Lutherrel szembenálló csoportba merte rajzolni, mert a Dürer-monogramm a képet gyanakvás fölé emelte. A harmadik tanítvány, Barthel Beham maradt hű eredeti eszméihez, 1540-ben itáliai száműzetésben hunyt el, utolsó metszetei a parasztháborút idézték fel.²³

A marxista művészettörténészek és történészek nagy figyelmet szentelnek az 1526-ban készült arcképeknek, és ezeket egy csoportnak fogják is fel. Az alábbiakban tehát nekünk is vizsgálnunk kell Erasmus, Melanchthon, Eobanus Hessus, Holzschuher és Muffel polgármesterek, továbbá az egyidőben készült Négy apostol együttesének értelmét. Feltűnő azonban, hogy művészi szempontból nagy az eltérés az értékelésben: Hubert Faensen nagy teljesítményről, Gerhard Brendler a kifejezőerő forrásainak elapadásáról, a képeket felváltó könyvekről, látomások helyetti reflexiókról ír. Kezdjük a tanácsurakkal. A két név nem először Dürernél kerül egymás mellé, nem véletlen az összetartozás nála sem. Már a XV. század második felében egy bajor földön kirabolt nürnbergi kereskedőcsoportban ott vannak Anton Holzschuher és egy Jacob Muffel. Dürer Hieronymus Holzschuher-portréja nagy kifejező erővel tűnik ki B. J. Purisov szerint (ez éppen ellentanond Brendlernek, aki talán mechanikusan látta összekapcsolhatónak egy társadalmi-politikai bukás és egy művészi pálya fejleményeit). Holzschuher nemcsak kereskedő és várospolitikus volt, hanem humanista érdeklődést mutatott. 1493-ban Itáliában is tanult. 1499-től tanácsstag, 1529-ig élt. Veje volt Dr. Hieronymus Münzernek, akinek könyvtárát, térképeit is örökölte. Az após osztrák jövevény volt Nürnbergben, Padovában nyert diplomával orvosként kapott polgárjogot új lakóhelyén. Münzer spanyol, portugál és francia utazása sok ismeretet hozott a nyugati kereskedelemről. Dorothea Münzer az apa tekintélye és a férj családi rangja alapján köthetett házasságot a városháza termében. De a doktor azért is fogadta el vejének Holzschuhert, mert az Itáliában egy betiltott arab orvosi könyvet próbált megszerezni, ebből ítélte meg az ifjú érdemes voltát. Hieronymus Holzschuher az 1510-es években egy társaságba és irányzatba tartozott Dürerrel (Sodalitas Staupitziana). Ennek legtevékenyebb tagja. Dr. Christoph Scheurl 1511-ben Holzschuhert, Dürert és Jacob Muffelt egyaránt üdvözöltette Pirekheimerrel. Dr. Lorenz Beheim 1508-ban Muffelt is üdvözölte. Muffel 1502 óta haláláig volt tanácsstag, 1514-ben polgármester, vidéki birtokkal is dicsekedhetett, még 1526-ban meghalt. Egyik magyarázója az arképből vas önfegyelmezést és nehezen fékezett idegességet olvas ki. Nem pusztán várospolitikai megfontolás, hanem régi személyi és humanisztikus kapcsolatok is diktálták Dürernek a képek elkészítését.²⁴

²³ E. Ullmann: Albrecht Dürer und das Menschenbild der frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst 250. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. 42, 68. l.; J. Huizinga: i. m. 236. l.; M. Pianzola: i. m. 131. l.; Herbert Zschelletschky: Die drei gottlosen Maler von Nürnberg (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 240—245, 273. l.

²⁴ Albrecht Dürer: Schriftlicher Nachlass. 284. l.; G. Brendler: Dürer, Albrecht

De a lutheri, a megtorlás útjára lépett reformációtól való finom elhatárolódást is sejteti két nagy humanista arcmásának elkészítése. Erasmus, akivel Dürer több ízben is találkozott, 1526-ban érme alapján kapott rézmetszetes ábrázolást Dürertől, amint állva ír, virágos váza és könyvek körében. De még ehhez is felhasználta Dürer 1520-ban készült és szemmel láthatóan megörzött rajzvázlatát. Ugyanabban az esztendőben készült el a rézmetszet Philipp Melanchthonról. 1526-ban a reformátor Nürnbergben tartózkodott, arcképet készíttetett és elbeszélgetett Dürerrel. Melanchthon megnyilatkozott a parasztok cikkelyei ellen 1525-ben, véleményt adva a pfalzi választófejedelemnek és közzétéve nyomtatásban a parasztoknak feltétlen engedelmisséget sugalló könyvecskéjét. De egyúttal maga is elhatárolódott Luthertől, akinek tekintélyét óvni akarta volna a súlyos időkben. Luther házasságkötését a parasztháború tombolása közepette igen meggondolatlan lépésnek minősítette egy 1525. július 21-i görögnyelvű levelében. Melanchthon közelállt Dürerhez annyiban, hogy a társadalmi visszacsúszás közepette menteni akarta, ami menthető. A reformáció társadalmi és főleg forradalmi tételeit elejtve, meg akarta menteni a humanista és racionális elemek egy részét, egy oktatási rendszer kiépítése formájában. Újjászervezte a latin iskolákat, így már 1525-ben Eisleben és Magdeburg városokban, ő kezdeményezte a nürnbergi gimnázium alapítását 1526-ban. A megnyitó beszédet Nürnbergben Melanchthon mondta, kiterjeszkedve az egyetemi képzés fenntartására, ha a javadalmak reményét vesztő diákok nagy csapatokban hagyták is el az egyetemeket. Így az új egyház és a világi hivatásos tisztviselői kar szükségleteire utalva hirdette a régi nyelvek művelésének fontosságát, a városi iskolák, gimnáziumok és egyetemek rendszerének nélkülözhetetlenségét. Bátor beszéd volt egy évvel a parasztháború bukása után, amit a filozófiáról tartott Melanchthon: barbárságba esnek vissza, ha csak teológiai tanulmányokra szorítkoznának. A történelem, fizika, matematika, csillagászat buzgó tanulmányozására indított. Mindezért láthatott Dürer ebben a reformátorban mély érzést és gondolkodást, amit a szemekben és az arcban fejezett ki, igen magas homlokkal és csontosságában is finomnak ábrázolt vonásokkal érzékeltetett. Pedig szerényen hirdeti felirata, hogy az élő vonásokat ábrázolta, elméjét nem tudta.²⁵

Az előzményektől Dürer életében és Nürnberg politikájában aligha választható el egyik legfőbb művének értelmezése. 1526-ban készült el „A négy apostol” festmény két táblája, az év őszén Dürer a nürnbergi tanácsnak adományozta azokat és a festmény a városházán került felállításra. Igaz, hogy egy évszázaddal később, más politikai helyzetben a kép feliratait levették, de eredeti rendeltetése tekintetében nehéz volna azok nélkül hiteles magyarázatot találni. Éppígy értelmezése alapjául nem lehet csak a feliratokat tenni, a képek mondanivalója nélkül. A feliratokat Dürer műhelyében Neudörfer, a város író mestere készítette, a négy különféle korú és arckifejezésű férfiú azonban Dürer

(in: Biographisches Lexikon zur Deutschen Geschichte. Berlin. 1967) 99. l.; *G. Piltz*: i. m. 13, 15, 46–47. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallerstein*: i. m. 147, 163. l.; *M. M. Szmirin* stb. szerk.: Világtörténet IV. köt. 161. l.; Willibald Pirckheimers Briefwechsel II. Band 32, 60, 147, 430. l.; 180, 189. sz.; *E. Ullmann*: Albrecht Dürer und das Menschenbild der frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst 76. ábra.

²⁵ *Itinéraire pour Dürer* 94. l.; *J. Huizinga*: i. m. 237. l.; *Kunst der Reformationszeit. Ausstellung im Schloss zu Wittenberg*. 13. l.; *G. Piltz*: i. m. 13, 15, 46. l.; *Museum für deutsche Geschichte. Der Grosse Deutsche Bauernkrieg. Kleiner Katalog*. 56. l.; *Leo Stern*: Philipp Melanchthon 50–51, 53–55, 97. l.; *Werner Fläschendräger*: A reformáció és a németországi egyetemek (A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967. Pécs 1968 = *Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata* 60) 54. l.; *Zeitschrift für Rechtsgeschichte, LXXXI. Germ. Abt.* 417. l.; *Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen*. 32, 150. l.; *Albrecht Dürer: Mědiryty. Dřevorezy. Lepty na železe*. 23. l. és képmelléklet.

legsajátabb műve. A szöveg szerint Péter, János, Pál és Márk intést jelentenek a világi kormányzókhöz, hogy ne fogadjanak el ezekben a veszedelmes időkben az isteni szóért emberi félrevezetést. Pétertől idézve fellép a nép közötti hamis próféták ellen, a hamis tanítók és a szekták ellen. János írásával is a hamis prófétáktól óv, egyben az Antikrisztustól, aki már a világban van. Más természetű óvást idéz Páltól: a gőg, büszkeség, nagyzás, gyalázkodás, a szülőknél engedetlenség, a halátlanság, világiasság, barátságtalanság, nyakasság, gyalázatoság, szemérmertlenség, rosszindulat, vadság, árulás, galádság, felfuvalkodottság, a gyönyör isten elébe helyezése ellen lépve fel. Márktól azokra az írástudókra utalást idézi, akik szívesen járnak hosszú ruhákban, köszöntetik magukat a piactéren, akik az iskolában legfelül vagy az asztalfőn ülnek, akik feleszik az özvegyek házait, akik hosszú imákat fordítanak erre. Ami a képeket illeti, János feje hasonlóságot mutat Philipp Melancthon idealizált arcával. Hogy Pál feje Zsigmond császárra utalhat-e, mint Ernst Ullmann állítja, már kérdéses az addig szokásos ikonográfia tükrében, nem is szólva a császár konstanzai szerepléséből adódó nehézségekről a kép szimbolikájában. Annyi tény, hogy Luther idealizált portréját hasztalan keresnek a négy fej bármelyikében. Ha pedig a kétfelé óvó és vágó szöveget a képekkel együtt nézzük, semmiképpen sem fogadhatók el polgári vagy akár marxista megítélésből fakadó értelmezések, ha azok csak valamelyik összetevőjén alapulnak. Íme néhány példa: a müncheni Régi Képtár egykori hivatalos katalógusa a művet úgy értelmezi, hogy Dürer a zavarok idején a felbomló újrakeresztelő és szektás mozgalmak elleni harcban a négy apostollal a tiszta bibliai szó hatalmas hirdetőit és tanúit állítja élénk. L. D. Ettlinger a vallási zavarok tükröződését látja benne, mint hitvallási képben és mint szülővárosa iránti jelentős gesztusban, amivel felelősségtudatát is kifejezte. Ez a szerző az igaz kereszténység négy prédikátorát látja megtestesülni a négy alakban, akik kevésbé Róma gyarlóságaira, mint a túlbuzgó reformátorok kilengéseire figyelmeztetik az embereket, felhasználva a renaissance és a reformáció tökéletes egybeolvasztását. Egy Berlin-charlottenburgi reformáció kiállítás ezeknél realisabb: Dürer utolsó hitvallását látja benne a katalógus a reformáció mellett. Mégis B. I. Purisov a monumentális festményből a szabadságmozgalom lehelétét érzi meg, a négy apostolt pedig az eszme megingathatatlan bajnokainak látja fontos alakjukban. Ennél is tovább megy ebben az irányban Ernst Ullmann, aki a kép és a felirat sajátos interpretációjával a nem egyháznak adott, de a város részére sem megrendelésből született alkotást a művész legszemélyesebb hagyatékának állítja. Felidézi a vitás álláspontokat arról, hogy vajon a képek Dürer felsőbbiségismerésének és vádaskodásokkal szembeszállásának jelei-e, avagy intés a tanácshoz, hitvallás a forradalmi eseményekkel kapcsolatban? Mivel a szöveghelyek kétértelműek, Ullmann bevonja az elhelyezés jelentőségét is, a négy apostol ugyanis a XV–XVI. századi németalföldi városok kedvelt igazságosság-képe. Mivel a város a reformációt a megelőző két évben fogdta el, ez értelmezés szerint a kép a reformációhoz nem általában, hanem egy korai polgári forradalom értelmében való állásfoglalást jelentett, a Melancthon-kép alkalmazása, a Luther-kép hiánya alapján. Az állítólagos Zsigmond-kép pedig a „Zsigmond császár Reformációja” mű szellemét idézné fel, a birodalom politikai változásaira intve. Ullmann végeredménye — amit kételkedve fogadhatunk —, hogy Dürer jogra és rendre intett, megteremtve kora polgári emberideálját. Nem kevésbé fenntartással lehet fogadni Rózsa Gyula másik irányban kevésbé árnyalt felfogását, aki szerint a Négy apostollal Dürer a legkeményebb eszközökkel siet Luther pártjára. Rózsa is politikai végrendeletet lát a műben, de ő egy Luthernek és lutheri középutasságnak elkötelezett középpolgár remekműben előadott programnyilatkozatának tartja azt. A táblák szerinte a nürnbergi városháza ideológiáját fejezik ki 1526-ban, különösen a szöveg, ami direkt politikai felszólítás. Az alakokban lutheránus nagyságot és fenyegetést lát. Az ő nézete csak aláhúzza, hogy nem lehet megnyugtató összképet kialakítani a kép, a felirat egyes szövegrészei, a

város vezetőinek és politikájának együttes szemlélete nélkül. Így ismeri el azután Rózsa, hogy a négy monumentális hérosz csak haragvó és elmélyülő renaissance embereket jelent, direkt agitáló művet Dürer akkor sem tudott alkotni, amikor nagyon szeretett volna.²⁶

A kortársak mindenesetre továbbra sem a lutherizmus képviselőjeként, semmi képpen sem a megtorlásnak fejet hajtó önbírálóként fogták fel. Így ajánlhatta Dürernek 1527-ben Pirckheimer egy görög mű és latin fordítása kiadását. Ezért Melanchthon tartotta fenn Dürer művészetszemlélete emlékét élete végéről, aki a túl sokat mondani és mutatni akarás helyett a természeti egyszerűség elfogadását vallotta már a művészi teljesség eszközeként. Közben a művész 1528-ra befejezte egyik elméleti művét, az arány tanáról, ami majd csak halála után, 1530/31-ben jelent meg. Erhard Schön még 1527-ben készítette el metszetét az őszhajú és nagybajszú, szakállú művésze-ről, energikus hajlású orral és határozottan előrenéző szemekkel. Ugyancsak az 56 éves Dürerről készült el az emlékérem, amit majd felhasználtak a halotti emlékérem alapjaként. 1528. április 6-án Nürnbergben halt meg és ott temették el a Frey-család sírboltjába. Emlékbeszédet Eobanus Hessus tartott felette, a paraszti eredetű humanista, az Epistolae Obscurorum Virorum egyik szerzője, aki Mutianus Rufus házában megismerkedett Huttenel, aki őt lelkes barátjának tartotta. Ezt Hesus a távolságokat leküzdve gyakori leveleivel és a felkelés utáni bukásban is fenntartott, Huttenhez ragaszkodó hűséggel viszonzta. Dürer fametszeten örökítette meg Hessust, kezében irattekercssel. A halotti panaszt és a sírfeliratot Pirckheimer fogalmazta, hangsúlyozva, hogy a sírba csak az került, ami Dürerből halandó. Egy hajfürtöt a mesterből Hans Baldung Grien kapott, mint tanítvány és barát. Az özvegynek 7000 forint maradt — egy esztendővel azután, hogy a Fuggerek vagyona elérte a 2 millió forintot.²⁷ Pirckheimer nem is ezekre a síron kívül maradt hagyatékokra célt, hanem az életműre és a pályafutás tanulságaira, ami Németországra és az emberiségre maradt.

²⁶ Katalog der Älteren Pinakothek zu München. 44—45. l. és 19. tábla; *F. Lieber*: i. m. 24. kép; *L. D. Ettlinger*: i. m. 164—165. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. 42. l.; *M. M. Szmirin* stb. szerk.: Világtörténet IV. köt. 161. l.; *E. Ullmann*: Albrecht Dürer und das Menschenbild der frühbürgerlichen Revolution in der bildenden Kunst 249—250. l. és 71. ábra; *Rózsa Gyula*: Albrecht Dürer '500 (Népszabadság, 1971. máj. 21.); *Ernst Ullmann*: Das Verhältnis Dürers zur frühbürgerlichen Revolution (Bildende Kunst, Heft 5, 1971) 268—272. l.

²⁷ Willibald Pirckheimers Briefwechsel II. Band 567. l.; Dürer: ce qui l'inquiétait 66. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. 41—42. l.; *P. Arnold*: i. m. 40—41. l.; *G. Piltz*: i. m. 13, 46. l.; *Willy Andreas*: i. m. 452. l.; *K. Kleinschmidt*: i. m. 25. l. és 49. l. előtt a); Albrecht Dürer: Schriftlicher Nachlass. 285. l.; *Chr. Schmitz*: i. m. 77. l.; Deutsche Geschichte in Daten 178. l.; *H. Conrad*: i. m. I. köt. 289. l.

Granasztói György:

Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén

Brassó, a szász universitas második legnagyobb városa, az Anjou-kor óta a középkori magyar királyság délkeleti irányú forgalmának fő kapuja volt. A Kárpát-medencében kibontakozó városfejlődés egyik jellegzetes képletét, egy sajátos városövezet kulcs szerepet játszó elemét kell tehát látnunk benne, amelynek társadalmi tagozódása minden bizonnyal tanulságos összevetésre adhat lehetőséget. A mohácsi vész előtti korszakot vizsgálva egy ilyen összevetés azért lesz majd jelentős, mért általa talán választ kaphatunk a kérdésre: léteztek-e, s ha igen, melyek voltak azok az elemek, amelyek a Kárpát-medence várostörténetének összefüggését, sajátosságait mutatják. Ugyanakkor a XIV—XVI. századi Brassó lakosságának társadalmi tagozódása jellemezhetette az agrár jelleg esők-kenésének és a társadalmi munkamegosztás fokozódásának folyamatát is, amely minden bizonnyal számtalan helyi sajátosságot mutatott.

Itt következő tanulmányunk eredményei e még nem létező képhez szolgálhatnak néhány adalékkal. Forrásunk mindössze a város egyik fennmaradt adójegyzéke volt. Egyetlen kiragadott évre és egyetlen városnegyedre vonatkozik, a valamivel szélesebb körű tájékozódást egy-két további, más évből illetve más városból származó összehasonlítás szolgálja. Már most fel kell azonban hívni a figyelmet a tanulmányt korlátozó tényezők egyikére. Forrásunk kiválasztását módszertani okok is indokolták, feldolgozása során ui. a metodikai kérdések elsőrendű szerepet játszottak.

*

Az adókiivetési jegyzék a város ún. Kapu, „*Quartale Portice*” negyedének adatait tartalmazza 1475-ből.¹ Az első ilyenfajta brassói jegyzékek a XV. század végéről maradtak fenn, s a forráskiadvány szerint éppen ez a legrégebb. A város ekkor már négy negyedre oszlott. Az egyes család- illetve háztartásfőkre kirótt adót e beosztásnak megfelelően külön-külön foglalták írásba.² Minthogy máshelyütt már részletesebben beszámoltunk a munkánkhoz felhasznált forrás sajátosságairól, valamint a feldolgozás módszeréről.³

¹ Kiadva: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. 3. köt. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. 3. köt. Kronstadt. 1896. 616—631. l.

² Rechnungen. 3. köt. 614. l.

³ *Granasztói György*: Computerized Analysis of a Medieval Tax Roll. Acta Historica, 17. köt. 1971. 13—25. l., illetve rövidebb változatban: A történelem és a számítógép kapcsolatáról. Magyar Tudomány, 16. köt. 1971. 481—488. l. A továbbiakban Brassó I. hivatkozással a hosszabb változatot fogjuk idézni. A „*Quartale Portice*” adójegyzékeinek feldolgozása két célból történt. Az első cél az volt, hogy a középkori városi adójegyzékek e jellegzetes darabja, mint tipikus eset alapul szolgáljon egy módszer kialakításához, amelynek segítségével a továbbiakban más hasonló források — korábbi és későbbi századokból egyaránt — számítógép segítségével feldolgozhatók legyenek. A munkát V. A. Usztyinovval, a matematikai tudományok doktorával (Moszkva) közösen végeztük el, eredményeiről a fenti tanulmány számol be. Ugyanitt kapott helyet a forrás jellegé-

bevezetésül, mondanivalónk jobb kifejtése érdekében két kérdéskörre szeretnénk csak kitérni. Egyrészt a negyed topográfiai helyzetét kell, legalábbis fő vonásaiban tisztáznunk, másrészt röviden át kell tekintenünk azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek forrásunkból nem elemezhetők ki világosan, de a negyedben kimutatható társadalmi tagozódásra közvetlenül vagy közvetve hatottak.

Mindenekelőtt azonban egy fogalmi és egy módszerbeli kérdést kell tisztáznunk. A fogalmi kérdés egyszerű: mit jelent a társadalmi tagozódás kifejezés? A választ sajnos csak a forrásadottságok felől közelíthetjük meg. Forrásunk adattípusokat tartalmaz, amelyek elemzése után a negyed lakosainak (pontosabban adófizetőinek) vagyoni, topográfiai és — bizonyos mértékig — foglalkozási tagozódásáról kapunk tájékoztatást, ezenkívül egy-két — esetünkben csekélyebb információs értékű — körülményről. Ezeknek az adattípusoknak összehasonlítása után fogjuk azt állítani, hogy az eredmény a lehetőségek határain belül a negyed társadalmi tagozódását tükrözi. Következtetéseink erre kell, hogy épüljenek. Elemi jellegű ismereteket szerzünk tehát, amelyek nem hasonlíthatók napjaink szociológiai felméréseinek összetett eredményeihez. Ráadásul a kevés számú elkülöníthető adattípus önmagában is több bizonytalanságot, pontatlanságot tartalmaz.

Éppen e pontatlanság miatt kell kitérni egy módszerbeli kérdésre is. Forrásunk pillanatnyinak tekinthető helyzetet rögzít, amelynek fő jellemzői, ha úgy tetszik „koordinátái”, az említett fő adattípusok. A város szempontjából tulajdonképpen csak a kirótt adó összege, illetve az adó fizetésével megterhelt városlakó személy lokalizálása volt fontos. A személy nevéből azonban olykor foglalkozására is következtethetünk. Hogy bizonyos keresztnevek mellett miért szerepelt a foglalkozásnév, annak több oka is lehet. (Elképzelhető például, hogy a foglalkozás említése összefüggött a foglalkozási vagy kereseti adóval.) Számunkra azonban nem az okok fontosak, hanem elsősorban maga a tény, pontosabban ennek valószínűsége. Kétségtelen ui. hogy a jegyzék készítői házról-házra haladtak minden utcában, s hogy ily módon sorban feljegyezték az egyes család- vagy háztartásfőkre kirótt adó összegét. Vitattak viszont az efféle XV—XVI. századi összeírások során jellemző névalás szokásai. Átmeneti korszakról van szó, amikor még a családnév, vezetéknev (*Name, Zuname*) nem állapodott meg véglegesen. Különösen jellemző volt ez a városokban, ahol a polgárokat, ha meghatározott foglalkozást íztek, az esetek többségében eszerint nevezték meg.⁴ Rögtön előre kell bocsátanunk, hogy

nek bemutatása, valamint azoknak az eljárásoknak a leírása, amelyek statisztikai feldolgozását készítették elő. A második cél az elsőből természetesen következik, hiszen a forrásunk alapján kidolgozott módszer gyakorlati eredményei a negyed társadalmi tagozódására vonatkozó adatok kellettek, hogy legyenek. A most következő tanulmányban tehát a módszer alkalmazása segítségével szerzett gyakorlati eredményeket foglaljuk össze és elemezzük.

⁴ *Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955. 45. l. 107. sz. jegyz., *Kováts Ferenc*: Városi adózás a középkorban. Pozsony. 1900. 162—163. l. egyaránt megállapítják, hogy az iparosok családnéve a XV. század végéig még általában nem rögződött, ezért keresztnevük mellett foglalkozásukat tüntették fel, illetve családnévük gyakorlatilag tényleges mesterségüknek felelt meg. Ezzel kapcsolatban vö. még *Mollay Károly*: Középkori soproni családnévek. Bpest. 1938, aki szintén megállapítja, hogy a soproni családnévek nagyjából a XV. század végéig alakultak ki. Ő azonban főként arra törekedett, hogy a városi polgárság vezető rétegét dolgozza fel családtörténeti kutatásai során (8. ill. 13. l.). Másszóval itt még a városi vezető rétegben sem állandósult a családnév 1500 előtt, holott a folyamattal éppen ebben az előkelő patricius rétegben zajlott le a leggyorsabban. (Vö. *Szücs*: i. m. uo.) Paulinyi Oszkár, aki az 1542. évi selmecbányai hatvanad-adólajstrom névanyagát a városi levéltár korabeli iratainak szélesebb bázisán vizsgálta, arra a megállapításra jutott, hogy az adófizetők keresztneve mellett előforduló foglalkozásnevek az alsó-magyarországi bányavárosokban ekkor még általában az illetők tényleges foglalkozását, mesterségét jelölik, főleg a céhes mesterségek

Brassóban gyakorlatilag iparos foglalkozásnevekről van csak szó, a kérdéses esetekben egy-két kivételtől eltekintve csak ilyenek állnak a keresztnév mellett. Munkánk során e foglalkozást jelölő neveket más magyar és külföldi városok analógiái alapján közlésként, aratként fogtuk fel, s a feldolgozás eredményeként végül valóban kirajzolódott egy olyan foglalkozási struktúra, amely ha nem is tekinthető teljesnek, mégkevésbé tökéletesnek, úgy véljük megfelelhet annak a helyzetnek, amely a XV. század végén Brassóra jellemző volt. Néhány XV. századi magyar város megfelelő adataival összevetve, számításaink nem tükröznek olyan anomáliákat, amelyek alapján azt kellene kijelentelnünk, hogy a módszer alkalmazása irreális végeredményhez vezetett, ellentmond a várossal kapcsolatos egyéb ismereteinknek. Ezeket az ismereteket most már, vázlatosan, a következőképpen foglalhatjuk össze.⁵

A nagyszebenizhez hasonló brassói városias település létezésére az első jelek a XIII. század első feléből utalnak. A tatárjárás után a város már kétségtelenül mai helyén helyezkedett el.⁶ Nem tartozik ide annak eldöntése, hogy a XIV–XV. században Brassó előzménye több egymástól távolabb eső mag volt-e, amelyekből fokozatosan alakult volna ki a fallal körülvett ún. „belső város” (*Innere Stadt*), avagy súlypontát-helyezését történt-e erre a területre az Ó-Brassónak nevezett településről.⁷ 1252-ben

esetében. E mesterségnevek családnévvé alakulása (genitivus-os képzéssel) véleménye szerint a XVI. század második felére tehető. (Paulinyi Oszkár szíves közlése.) Ezzel szemben *Fügedi Erik*: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. 1. rész. Történeti Statisztikai Közlemények. 1. köt. 1957. 1–4. sz. 61. l. a családnévek alapján való következtetést már a XV. század derekán sem tartja kielégítőnek. A magunk részéről éppen Fügedi aggályai alapján nem vettük figyelembe Sopron 1552. évi adójegyzékének a foglalkozásokkal kapcsolatos utalásait (*Granasztói György*: Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára. Történelmi Szemle, XIII. évf. 1969. 280. l.).

⁵ A most következő áttekintés a rendelkezésünkre állt irodalom alapján történik, amelyhez a város korai történetének szakértői nyilván több kiegészítést tehetnek.

⁶ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1. köt. Bpest. 1963. 827. l. Az első jelek közé sorolható a premontrei apácakolostor említése Brassóban és Nagyszebenben, illetve a XIII. század közepén épült Bertalan templom, bár körülötte az utcahálózat falusias településre mutat. *Fr. Schuster*: Corona Nova. Korrespondenzblatt. 48. köt. 1925. 110. l.

⁷ A régebbi nézet szerint a Bertalan templom körül keletkezett település felől a lakosság iparos és kereskedő része lassan behúzódott a nagyobb biztonságot nyújtó Cenk völgybe, a régi Brassó vár alá. (Vö. *Fr. Philippi*: Aus Kronstadt's Vergangenheit und Gegenwart. Begleitwort zum Plan Kronstadt's. Kronstadt. 1874., *Josef Schuller*: Kronstadt. Neuer illustrierter Führer. Kronstadt. 1898., *A. Fabritius*: Zur Portal- und Turmfrage der Schwarzen Kirche in Kronstadt. Die Entstehungszeit Kronstadt's und seiner Schwarzen Kirche. Korrespondenzblatt, 53. köt. 1930. 33–52. l.) Az újabb felfogás viszont a falusias településsel egyidős, azaz a XIII. század első negyedében lezajlott tervszerű alapítás mellett kardoskodik. Ez a mai „*Innere Stadt*” helyén zajlott volna le. A sok részletkérdésben újat hozó felfogás vezérmotívuma a német XII–XIII. századi városalapításokkal való kapcsolatok erőszakolása. Bizonyítékul formális alaprajzi képletek („*Meridiantypus*”, „*sogenannter Paralleltypus*”, „*Rippentypus*” stb.) szolgálnak. (*G. Treiber*: Zur Frage des Gründungsortes Kronstadt's. Bericht des Burzenländer Sächsischen Museums. 1913, továbbá: *Kronstadt*. 1. rész. Hrsg. E. Jekelius. Kronstadt. 1928. 53–55. l. *Das Burzenland*. 3. köt.) Bár a fejlődés egy további lépcsőjében nyilván alapításra is sor került (erről ld. alább), járhatóbb útnak látszik annak feltételezése, hogy a különböző települések, ún. Ó-Brassó, a felső előváros legrégibb része, valamint a Szt. Mária templom körzete a Cenk hegyi Brassó vár és a Fellegvár hegyén levő másik vár védelme alatt, jogilag és etnikailag is heterogén, laza településrendszert alkottak, amelyet a munkamegosztás szempontjából is bizonyos tagozódás jellemezett. (Ehhez adalékul ld. *Kronstadt*. 1. r. 50–53. l., *Maksay Ferenc*: A szászság megtelepülése. Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bpest. 1941. 91. l., továbbá: *Major Jenő*: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények, 18. köt. 1966. 55–59. l.). Az alapítás már a következő fejlődési szakaszban történelmet.

Brassó a Barcaság központja volt már, 1285-ben a tatárok pusztították, IV. László idején ispánsági székhely és város hely, 1309-ben nyilvános kihirdetés színhelye, ami vásár létezésére utal. A topográfiai fejlődés egyik döntő mozzanata a falak felépítése volt, ezt még a XIV. század második felében Mária királynő rendelte el. Minthogy Brassó igen korán a török elleni háborúk egyik fontos helye lett, a falépítés (először sánc és árok) huzamos időn keresztül napirenden volt, de pl. még 1421-ben sem tudott a város a török dúlásnak ellenállni, s 1455-ben Hunyadi János rendelkezése a Cenk hegyi Brassó vár falai szolgáltak anyagot a védőmű tökéletesítéséhez.⁸

A XV. század végéről fennmaradt adójegyzékek készítésekor a belső várost védő falat nem tekintették határvonalnak, holott ez általában az effajta jegyzékeknél, mondhatni, szükségszerű.⁹ A jelek szerint azonban a XV. század végén a város képét mégis ez a Cenk-hegy, Fehérbástya hegy (*Raupenberg*) és Fellegvár (*Schlossberg*) által határolt, északnyugat felé szűkülő völgyben elhelyezkedő belső város uralta. Felfelé helyezkedett még el a Felső-előváros is, míg lent a Fellegvár hegye a völgyet két részre osztotta. Északkeleti ágában feküdt Ó-Brassó, délkelet felé pedig a székelyek lakta, s magyarul Bolonyának (ném. *Blumenau*) nevezett elővárosi rész terült el. A XV. század elején már megvolt az új Mária-templom („Fekete templom”) és a XV. század második felében már jól megerősített falgyűrű mellett, az egyes részekben még épülőfélben levő belső város fontos jellegzetességének tekinthetjük a rajta északnyugat-délkeleti irányban keresztül haladó patakot is, amely az ún. Lópiac után Ó-Brassó illetve Bolonya felé ágazott ketté.¹⁰ A patak utóbbi ága hosszában átszelte a „*Quartale Portice*” belvárosi részét.

Forrásunk összesen nyolc utcát sorol fel. A negyed nevét a délnyugati kaputól kapta, első utcájának a „*Purzenegasse*”-t tekintették (= Kapu utca; 1528-ban „*Platen Portice*”). Tulajdonképpen a négyszögletes vásárteret kötötte össze a kapuval, folytatása a Bolonya elővároshoz vezetett. A Kapu utcát azonban a jegyzék nem nevezi meg. Az összeírás rendjében az ún. „*Nova Platea*” és a „*Schwarzegasse*” (a továbbiakban: Fekete utca) következett. Kettőjük közül az utóbbi látszik régebbinek, a Kapu utcával lehet egyidős, amit a két utca telkeinek viszonylag nagy mélysége bizonyít (50—50 m). Közepén csatorna húzódtott, amely még a Lópiactól ágazott el. A „*Nova Platea*” (1525: „*Spiritulgasse*”; a továbbiakban Kórház utca) vonalán futhatott az említett patak (csatorna) egy mellékága, amire az utca telkeinek mind a Kapu, mind a Fekete utca felé tapasztalható jóval kisebb mélysége mutat (kb. 10—10 m). Vagyis a Kórház utca később kelet-

⁸ *Györffy*: Történeti földrajz. 1. köt. 828. l., *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása. Bpest., 1873. 6. köt. 210—214. l., *Kronstadt*. 1. r. 7—9. l., *Fabritius*: i. m. 50. l.

⁹ Pozsonyra: *Kováts*: Városi alázás. 49—50. l., Kassára: *Fügedi Erik*: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des XV. Jahrhunderts. *Studia Slavica*, 2. köt. 1956. 186. l., Sopronra: *Mollay Károly*: Sopron a középkor végén. *Soproni Szemle*, 10. köt. 1956. 32—33. l. és *Granasztói*: Sopron lélekszáma. 280—281. l. A számtalan külföldi példáról vö. *Roger Mols*: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. 2. köt. Louvain. 1955. 61—68. l. Megítélésünk szerint a brassói korai adójegyzékek e sajátosságát a város topográfiai fejlődésével magyarázhatjuk (ld. 7. sz. jegyz.). Azaz a jegyzékek a város szemléletének még olyan állapotát rögzítik, amelyben a fal másodlagos tényező, a centrum viszont már a Mária templom körzete. A negyedek ui. e körzethez („*Quartale Corporis Christi*”) orientálódnak, továbbá a falon kívül eső Bolgárszeget, Ó-Brassót és Bolonyát is magukban foglalják. (Vö. *Kronstadt*. 1. r. 54. l. térkép ill. 55. l.) Később azután annyiban változott a negyedbeosztás, hogy a határokat a fal megfelelő szakasza képezte, a kívüleső városrészeket leválasztották. A falon belül azonban a negyedek utcarendje még a XVIII. század közepén is nagyjából a XV. századit követte (*Kronstadt*. 1. r. 24—25. l.).

¹⁰ *Kronstadt*. 1. r. 20—21. l., 53. l., illetve *Schuller*: *Kronstadt*. térkép mell. A Fekete templomról vö. *Fr. Seraphin—E. Kühlbrandt*: Führer durch die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt. *Kronstadt*. 1913. Az erődítésről: *Kronstadt*. 1. r. 59. l.-tól.

zhetett, talán akkor, amikor a korábbi viszonyokhoz képest helyhiány mutatkozott.¹¹ A sorrendben negyedikként következő utcáról a jegyzék azt közli, hogy a kapu alatt ereszkedett le a székelyek által lakott elővároshoz („*Infra portam descendendo ad Siculos*”), s valóban mindkét oldalán, de kizárólag csak a székely település felé eső végén az adófizetők között több magyar hangzású névvel találkozunk 1513-ban a tulajdonképeni Bolonya területét valóban „*suburbium Siculorum*”-nak nevezték. A terepviszonyok is megfelelnek ezenkívül annak a feltételezésünknek, hogy ezt az utcát a Kapu utca falon kívül folytatódó meghosszabbításának kell tekinteni.¹² Az ötödik utca, a „*Twegasse*” (később Cérna utca; a továbbiakban ld. ezen a néven) keresztutca volt, amely a Kapu és a Fekete utcát kötötte össze.¹³ Két, 1498-ból, illetve 1500-ból származó utalás alapján a forrásunkban mindössze „*Ascendendo*” említett házsorról azt tételezzük fel, hogy a falon kívül esett.¹⁴ A sorrendben hetedik „*Hinderstgasse*” (a továbbiakban Hindergasse) és nyolcadik „*Mittelgass*” (a továbbiakban: Mittelgasse) utcák helyét most nem tudjuk biztosan meghatározni, a vagyoni és foglalkozási tagozódás ismeretében azonban kísérletet teszünk rá.^{15, 16}

Az utcák helyének meghatározásakor, legyen az akár pontos, akár csupán hozzávetőleges, feltétlenül szem előtt kell tartanunk, hogy az összeírás nem pontos, a fő útvonalak kis mellékutcaiban, közeiben lakó adófizetőket gyakran egyszerűen a többiekhez sorolták. Ezt az bizonyítja, hogy a régi források sok, az adójegyzékekben nem szereplő helymegjelölést is tartalmaznak.¹⁷

Áttérve ezek után a város fejlődésének vázlatos áttekintésére, az első említésre méltó körülmény az, hogy a XIII. századi kezdetek után a XIV. század első feléből nincsen okleveles adat Brassó városi fejlődéséről. Ezt egyes feltételezések szerint a város által a trónviszályok idején folytatott politika következményének kell tekinteni.¹⁸ I. Lajos uralkodása alatt mindenesetre megváltozott a helyzet, s Brassó számos kiváltságot kapott, amelyek fejlődése előtt új lehetőségeket nyitottak. E kiváltságok 1358 után megteremtették a formai előfeltételeket a Havasalföldön keresztül folytatandó kereskedelem számára, továbbá évi vásár tartását, pecséthasználatot, saját viaszuk felolvasztását és az ezzel való kereskedelmet, majd a Béccsel, Prágával, Zarával és Velencével folytatandó szabad kereskedelmet engedélyezik, segítik elő, bátorítják továbbá a tatárokkal folytatott kereskedelmet stb. 1377-ben a király oklevele 13 barcasági falu birtokát erősíti meg

¹¹ Kronstadt, I. r. 21., 22., 31. l. A Fekete utca mintegy 20 háza a második negyedhez tartozott!

¹² Vö. a *Quartale Portice* 1475. évi adójegyzékét. i. h. 624. l., ill. 625. l., vmint Kronstadt. I. r. 42. l. Egy 1499-ből származó adójegyzék az utca egyik oldalát „*versus castrum*” említi, ami szintén egybevág feltételezésünkkel, mert ez csak a Fellegvárra vonatkozhat (a Brassó várat ui. 1455-ben megszüntették). A kapu („*Purzenthor*”) és a „*Fellegvár*” hegye közti területet „*extra Portice*”-nek, vagy „*ante portam Porticam*”-nak nevezték. Két hasonló „*Infra portam*” utca volt a *Quartale Petri*-ben is (i. h. 747. l. stb. ill. 750. l. stb.), a második „*ascendendo*” megkülönböztetéssel.

¹³ Kronstadt. I. r. 33. l.

¹⁴ 1498: „*Ascendendo Blütenaw a spiritu sancto directe*” (i. h. 678. l.); 1500-ban ua. (i. h. 683. l.).

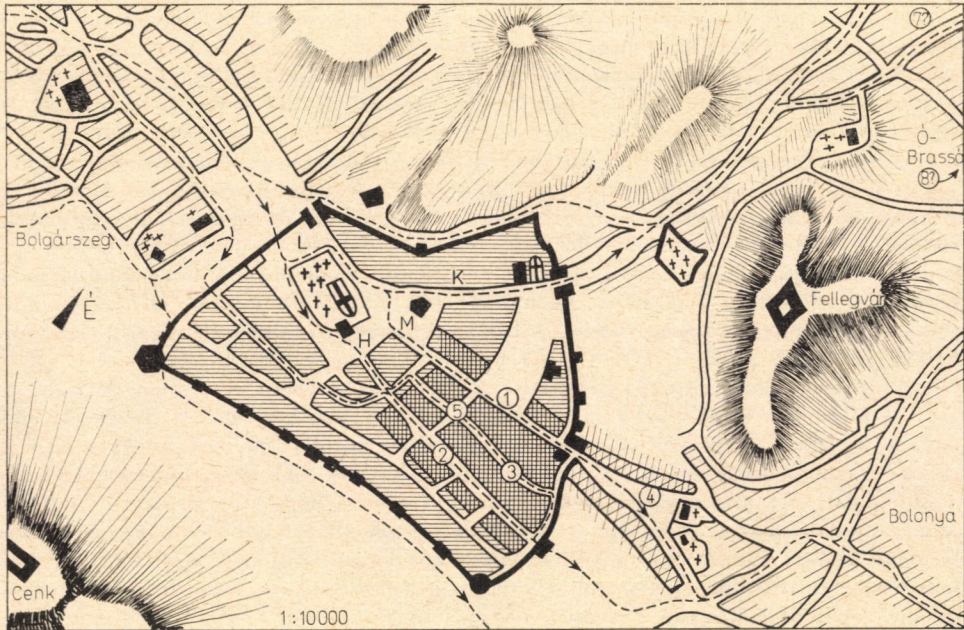
¹⁵ A XVI. században „*Hinter der Mauer*” a Kapu és a Kórház utca között létesült az alsó fürdő (Kronstadt. I. r. 26., 32. l.), amiből elvben a Hindergasse falon belüli fekvésére lehetne következtetni.

¹⁶ *Fráter István*: Brassó gazdasági helyzete a középkorban. Bpest. 1930. 7. l. illetve Kronstadt. I. r. 40. l. Ó-Brassó két a XIX. század végéig hasonló nevű utcáját tekintve jegyzékünk „*Hinder*”- és „*Mittelgasse*”-jának.

¹⁷ Kronstadt. I. r. 22. l.

¹⁸ Úi. Bajor Ottót támogatták. (*Emil Fischer*: Kronstadt's Handelsverbindungen mit dem Schwarzen Meer. Korrespondenzblatt, 35. köt. 1912. 113. l.)

(ez az ún. „*Umgebung*”) s még újabb mezőt is adományozott.¹⁹ Brassó kereskedelmi forgalma az Anjou-korban zömmel észak felé irányult, Kassán illetve innen Lembergen keresztül bonyolódott még a nogaj tatárok fővárosával Csöbörösökkel is (a Dnyeszter torkolatánál). A XIV. század folyamán ui. az út még igen bizonytalan volt a Havasalföldön keresztül.²⁰

- vizfolyás és iránya [hatched box] belváros [crossed box] külváros
- [circle with cross] temető [thick line] városfal [grid pattern] a Q.Portice belvárosi része
- ① Kapu utca ② Fekete utca ③ Kórház utca ④ *Infra portam* ⑤ Cérna utca ⑦ *Hinder gasse*
- ⑧ *Mittel gasse* M = Markt H = *Hirscher gasse* K = Kolostor utca L = lópiac

Brassó a XV. század végén

Új szakasz kezdődött a város fejlődésében a havasalföldi és moldvai kereskedelem fellendülésekor. Ennek kezdete a Zsigmond-kor elejére tehető, s a forgalom iránya elsősorban Havasalföld volt. A kereskedelem élénkülése beleillett Zsigmond politikai elképzeléseibe is, jóllehet terveit nem sikerült megvalósítania.²¹ Az uralkodótól a város több fontos kiváltságot kapott, mások megerősítést nyertek.²² A századfordulón s a következő évtizedekben alakultak ki azok a gazdasági-társadalmi, önkormányzati, illetve topográfiai keretek, amelyek Mátyás idején, lényegében az 1475. évi adójegyzékben is tükröződnek. A város szélesebb kereskedelmi körzete elsősorban a Havasalföldre

¹⁹ *Fischer*: i. m. 113–114. l., *Orbán*: A Székelyföld. 6. köt. 208. l., *Fráter*: Brassó. 17. l. Az 1377. évi oklevelet ld. *Fejér*: Codex Diplomaticus. IX. 5. 158. l.

²⁰ *Fischer*: i. m. 116. l., *Fráter*: i. m. 17–18. l.

²¹ *Fráter*: i. m. 20–21. l., *I. Nistor*: Handel und Wandel in der Moldau bis zum XVI. Jh. Czernowitz. 1912.

²² A forrásokot ld. *Fráter*: i. m. 20. l.

terjedt ki, másrészt erdélyi és moldvai forgalmat is lebonyolított. Piacát a barcasági és a közelebb eső havasalföldi területek lakossága látogatta.²³ Korszakunkban Brassó már Szeben egyenrangú versenytársának számított.

A kereskedelmi forgalom jellegét jól tükrözi az az 1478. évi nádori rendelet, amely a szászok és a váradi káptalan hosszú pereskedését kívánta eldönteni a váradi révénél szedett királyi vámmal kapcsolatban. A rendelet a szászok panaszára meghatározta az itt *kívülről* áruk után szedhető vámot, így a felsorolásból következtetni lehet a szász területek nyugati irányú exportjának összetételére. A főbb árucsoportok: élelmiszercikkek (hal, gabona, só, bor, szalonna, hagyma stb.), mezőgazdasági eredetű nyers-termékek (komló, gyapjú, len, kender, faggyú, viasz), élőállatok (ökör, barom, sertés, ló stb.), nyers vagy félkész termékek (vas, prémelek, ürü-, bárány-, keeske-, juh-, marhabőrök, róka- és nyestbőrök) valamint néhány iparcikk (posztó, terítők, olesó szövetrohák, takarók, bőráruk, fémáruk, üstök, kardok) voltak.²⁴ A felsorolásban tehát túlsúlyban vannak az élelmiszercikkek, a mezőgazdasági és egyéb nyers- illetve félkésztermékek, élőállatok. Fráter István Brassó 1503. évi huszadjegyzéke alapján vizsgálta a város kereskedelmének sajátosságait.²⁵ Statisztikai táblázatából megállapítható, hogy a forgalomba került áru összértéke alapján kiugróan nagy tételt képezett a bors, jelentős a viasz, tömjén, déligyümölcsök adás-vétele. (A behozott viaszt 1374 óta a városban kellett formába önteni.) A szűkebb körzet piaci forgalmában nagy mennyiségű élőállat (főleg ökör), valamint hal került eladásra. Ezek a környékről, elsősorban a Barcaságból és a Havasalföldről érkeztek. A hal a század folyamán egyre keresettebb élelmiszeri cikk lett. A behozatal fontos áruí voltak a különféle nyers bőrök és prémelek, amelyek a város timár- és szűcsipacát éltették, olyannyira, hogy Mátyásnak több ízben kellett intézkednie a különböző spekulációs manőverek ellen. Ezek célja a bőrök, prémelek iránti kereslet növelése és az árak emelése volt.²⁶ A huszadjegyzék szerint a bőr- és prémkikészítés termékei mellett a brassói kézművesipar cikkei közül a ruházati áruk és a vasáruk voltak jelentősek. A textilipar behozatali cikkei is jellegzetes nyers vagy félkésztermékek: pamut és pamutáruk, gyapjú, gyapot, nagymennyiségű olesó „*bogass*” nevű gyapotszövet, amely további feldolgozásra került, len- és kenderáruk. A kivitel fő cikke viszont a kész, olesóbb posztó és vászon; ezek mellett számos drága szövet, selyem, bársony fajtát is közvetítettek. A ruházati cikkek közül elsősorban ugyancsak az olesóbb fajták készültek a városban (sapkák, süvegek, felsőruhák, ágyterítők). Jelentős tétel volt az áruforgalomban a vasáruké is, bár a fegyverek kivitelét Mátyás több ízben megtiltotta. Évente hatalmas mennyiségű kést szállítottak ki (1503-ban pl. két és félmillió darabot), főleg Havasalföldre.²⁷ Összefoglalva a huszadjegyzékből kiolvasható áruforgalom adatait (ezek valószínűleg nem teljeseek) a *behozatal* legfőbb tételei (forintban számolt összérték alapján): a bors, bőrök, élőállatok (ökör, tehén), hal, prém, továbbá szőnyegek, míg a *kivétel* főbb tételei: drága nyugati posztók, valamint a jegyzékből hiányzó vaseszközök, vásznak.

A huszadjegyzék adatai természetesen csak a határon túli területekkel folytatott árucseréről adnak képet. Ennek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Brassó szűkebb piacörzete mellett a XV. század végén a két román fejedelemség nyers és félkésztermékeinek, illetve az ide irányuló olesóbb és drága iparcikkek forgalmának igen fontos keres-

²³ Fráter: i. m. 55. l. Az útvonalak kialakulásáról és a hálózat fő állomásairól uo.

²⁴ Közli G. D. Teutsch in Archiv für Siebenbürgische Landeskunde. 1. köt. 1859. 102. l. Vö. Meltzl Oszkár: Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és a XV. században. Századok, 26. köt. 1892. 729—730. l.

²⁵ Munkájában Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV században. Bpest. 1902 című könyvének módszerét követi.

²⁶ Fráter: i. m. 34. l. és az ott idézett forráskiadványok.

²⁷ Fráter: i. m. 51—53. l. táblázata, illetve 50. l.

kedelmi színhelye volt. A nyugat felé irányuló áruforgalom, pontosabban az export jellegéről a váradi királyi vám listája alapján nyerhetünk hozzávetőleges képet.

Néhány fontos szemponttal szolgálhat a városi háztartás jellemzése is, hiszen ebben a beszedett adó nagy szerepet játszott. A város bevételei két területről származtak: egyrészt magából a városból, másrészt az ún. „*Provinz*”-ból, vagy „*Umgebung*”-ból. A két egység ügyeit két különböző személy igazgatta a XV—XVI. század fordulóján, de pl. a város körzetének (ti. az említett 13 barcassági falunak) számadásait intéző személy hivatala már a XIII. század óta létezett.²⁸ E hivatal korai felbukkanása és jelentősége azt bizonyítja, hogy a városi háztartás számára falvainak mezőgazdasága fontos lehetett. A városi háztartás szemszögéből nézve ugyanarról a folyamatról van itt szó nyilván, mint amelyet Szűcs Jenő több magyarországi XV. századi várossal kapcsolatban elemzett (Pozsony, Sopron, Kassa, Eperjes, Bártfa). A brassói „*Hann*” (*villicus*) annak a körzetnek gazdasági igazgatója, amely egyúttal a város legszűkebb belső piacát jelentette: ezt kell ui. az élelmiszerek és nyerstermények bizonyos városi bázisának, illetve a városi kézműipar elsőrendű vásárló körzetének tekintenünk.²⁹ A belső piac szerepének, nemkülönben a városi háztartás struktúrájának tanulmányozása külön-külön fontos fejezet kell, hogy legyen egy monografikus feldolgozásban. Itt pusztán az adóbevételnek az összes pénzbevételekhez viszonyított arányát szeretnénk érzékeltetni.³⁰ 1506-ban a város teljes pénzbevétele 3542 ft volt, ebből a taxa összege egyedül 3131 ft 44 dénárt tett ki. Ekkor a taxából egyébként a „*Quartale Portice*”-ra 909 ft 76 dénár esett, másszóval a négy negyed közül ez fizette a legtöbb adót (a negyedek közötti arányokról ld. alább részletesebben!). 1506 előtti adat nincsen a város pénzbevételeiről.³¹

*

²⁸ *Fr. Teutsch*: Der städtische Haushalt Kronstadts im XVI. Jh. Korrespondenzblatt, 15. köt. 1892. 1—2. l.

²⁹ *Teutsch*: i. m. 2—3. l., *Szűcs*: Városok és kézművesség. 34—36., 82—92. l. Nagyszébennek is megvolt a maga hasonló körzete (*Teutsch*: i. m. uo.).

³⁰ A városi bevételek jelentős, sőt e korszakban legfőbb részét a pénzben nem kifejezett, másfajta jövedelmek alkották, így az erdő, rét, föld, mező használata. Ezek terményeit közvetlenül használták fel, illetve a városi tisztségviselők javadalmazását szolgálták. Bevételi forrás volt a halastavak használata is, továbbá a számos malom, valamint a magán malmok használata után szedett természetbeni adó stb. Pénzbevételt hozott a városi házak (pl. fogadó) bérbeadása, a malomhasználatból olykor befolyt pénz, illetve egyes természetben kapott járadékok értékesítése. Külön pénzforrás volt a huszad bérbevétele a XV. század vége óta. Az ebből származott hasznot nehéz kiszámítani, 1475-ben pedig még nem is létezett. Adataink természetesen a huszadbevétel nélkül értendők. Vö. Rechnungen. 2. és 3. köt. bevételi jegyzékeit a számadáskönyvekben, illetve *Teutsch*: i. m. 18. l.

Az első adójegyzékek és általában a XVI. századi brassói számadáskönyvek is az összegeket forintban illetve *asper*ben számítják. E számításoknál a forint és az *asper* viszonya:

$$1 \text{ forint} = 50 \text{ asper} = 100 \text{ dénár}$$

Azaz

$$1 \text{ asper} = 2 \text{ dénár}$$

Mint hogy másutt az egykorú, valamint a XVI. századi adójegyzékek is ugyanezzel a forint—dénár paritással számolnak, míg az *asper* ismeretlen, a továbbiakban az egyszerűség és a jobb összehasonlítás kedvéért az *asper*ben megadott összegeket dénár-ra számítjuk át. Hasonlóképpen járunk el akkor is, amikor az összegeket *ortban* fejezik ki (1 *ort* = 25 dénár). Az átszámításokhoz a példákat ld. Rechnungen. 3. köt. Glossarium. 1068. l.-tól. Az 1467. évi pénzreform után a pénzverésben a XVI. század elejéig nyugalmi állapot volt, így a forint és az *asper* ill. a dénár közti számítási arányok a XV. század végén megfeleltek a tényleges értékarányoknak. (A kérdéssel: *Huszár Lajos*: Corpus Nummorum Hungariae. III. köt. 1. r. [kézirat] 73. l.)

³¹ Rechnungen. 1. köt. 178., 179., 3. köt. 772., 782., 786., 789. l., továbbá *Teutsch*: i. m. 19—20. l. — Ha eltekintünk a huszadbérletből származó haszontól, az a benyomás,

A városi adójegyzékekből különféle célok szerint lehet adattípusokat elkülöníteni. Valóban, ezek az egyszerű névjegyzékek a nevek mellett szereplő számadatokkal számos elemzést tesznek lehetővé, s pl. a társadalmi struktúra vizsgálata mellett másfajta kutatások alapjául is szolgálhatnak. Brassó 1928-ban megjelent városépítéstörténeti monográfiájában pl. az egyik tanulmány szerzője a magyar hangzású nevek alapján a XV. századi etnikai arányok érzékeltetésére tett kísérletet.³² Csoportosíthatók továbbá az adatok genealógiai, családtörténeti, építéstörténeti, műemlékvédelmi és más kutatások céljából is. Az egyik legkiválóbb elemzés szerzője Kováts Ferenc, a középkori városi adózás technikája szempontjából dolgozta fel egy adójegyzék adatait.

A magunk részéről célunk érdekében ötféle adatot különítettünk el. A hazai és a külföldi történeti-statisztikai irodalom valamennyi adattípust alkalmazta már.³³ A társadalmi tagozódás vizsgálata szempontjából a „*Quartale Portice*” 1475. évi jegyzékéből a következők állapíthatók meg:

1. A vagyonság foka (a fizetett adó alapján).
2. Az adófizetők topográfiai helyzete (utcaoldalanként).
3. Bizonyos foglalkozások (a név alapján).
4. Elkülöníthető a csonka háztartások egy része (a jegyzék megjegyzései alapján).
5. Megkülönböztethetők a háztulajdonosok és a bérlakók (ugyancsak a jegyzék megjegyzése alapján).

E fő adattípusokon belül természetesen bizonyos kategóriákat kell felállítani, hogy ilymódon az egyes adófizetőket osztályozhassuk, lokalizálhassuk.³⁴

— A fizetett adó összege alapján nyolc kategóriát állapítottunk meg. Ezek: 1. *kat.*: nem adózók (0 dénár), 2. *kat.*: 0—38 dénár, 3. *kat.*: 40—88 dénár, 4. *kat.*: 90—148 dénár, 5. *kat.*: 150—198 dénár, 6. *kat.*: 200—278 dénár, 7. *kat.*: 280—378 dénár közötti fizetők. A 8. *kategóriába* a 380 dénár feletti összeget fizetők tartoznak.

— A topográfiai helyzet meghatározására a jegyzék utcabeosztása szolgált. Ez, a diagrammokon is használt beosztás sorrendjében a következő: Kapu utca (1. és 2. oldal), Kórház utca (3., 4. oldal), Fekete utca (5., 6. oldal), „*Infra portam descendendo*” (7., 8. oldal), Cérna utca (9., 10. oldal), „*Ascendendo*” (11. oldal), Hindergasse (12., 13. oldal), Mittelgasse (14., 15. oldal).

— A foglalkozásnevek figyelembevételével az adófizetőket a következő foglalkozási ágak valamelyikébe osztottuk (e foglalkozási ágak Bücher csoportosítását követik): 1. Vas- és fémipar, 2. Szövőipar, 3. Bőripar, 4. Faipar, 5. Élelmiszeripar, 6. Ruházat és tisztítás ipara, 7. Építőipar, 8. Egyéb ipar, 9. Ismeretlen foglalkozásúak. A foglalkozási ágak beosztása gyakorlatilag csak a kézművességet tartalmazza, e jelenségről már fentebb szólottunk. Kimaradt a felhasznált Bücher-féle iparos kategóriák közül a Fűtés-világítás ipara, az „Egyéb iparos” kategóriába technikai okok miatt pedig két olyan foglalkozást kellett besorolnunk, amelyek tulajdonképpen az őstermeléshez lennének

mintha a brassói városi pénzbevételeket és kiadásokat regisztráló számadáskönyvek jóval kevesebb tételt tartalmaztak volna, mint az egykorú, Házi Jenő által kiadott soproni számadáskönyvek.

³² Kronstadt. I. r. 24. l. A magunk részéről nem tartjuk célravezetőnek az efféle módszereket, egyrészt éppen a középkori névalás változékonysága és kialakulatlansága miatt, másrészt azért, mert az ilyen módszerrel végzett kutatás mögött mindig későbbi vagy mai fogalmak visszavetítéséről van szó.

³³ Erről részletesen vö. *Granasztói*: Brassó I. 14—15. l.

³⁴ Az adókatégoriákat a dénárra átszámított összegek szerint határoztuk meg (vö. fentebb 30. sz. jegyz.). Az adókatégoriák felállításáról ld. Brassó I. 18. l. 7. lábjegyz. A vagyonság kérdéséről uo.

sorolandók (ti. halász, vadász). Az ismeretlen foglalkozásúak közé soroltuk a csekély számú és vagyoni szempontból sem jelentős kocsmárost valamint az egyetlen kereskedőt.

— Az adójegyzékekben szereplő utalások alapján³⁵ elkülöníthető az ún. csonka háztartások egy része. Megállapítható ui., hogy ki volt özvegyasszony, gyermek illetve rokon, kiskorú örökös (gyámolt?) az adófizetők között. Megítélésünk szerint azért tekinthetők ezek csonka háztartásoknak, mert éppen a megjegyzések alapján, a többi háztartásokhoz képest ezekből legalább egy fő hiányzott. Természetesen a férfi nevű családfők háztartása is lehetett csonka, sőt egyedül élő adófizetőket is fel kell tételeznünk az „egészek”-hez sorolt háztartások között. Az efféle megjegyzéseket, s így magát a „csonka” háztartás kategóriáját nem tekinthetjük tehát pontos adattípusnak. Bizonyos helyzetekben azonban jelzésül szolgálhatnak pl. az adózás természetére vagy akár egy nagyobb járványra stb.³⁶

— A korai brassói adójegyzékek bérlakókra vonatkozó utalásait is csupán másodlagos jelentőségűeknek tekinthetjük. A háztulajdonos és bérlakó adófizetők megkülönböztetése az egész és a csonka háztartások adattípusával együtt lényegében csak arra szolgál, hogy az első három adattípus összevetése alapján levont következtetéseket esetenként finomítsuk vagy kiegészítsük.

Felvetődik a kérdés, kikre vonatkozott az adójegyzék; vajon az egész negyed lakosságát felelelte-e? Megfordítva: nem maradt-e ki a jegyzékből a lakosság valamelyik rétege, amelytől más módon hajtották be az adót, s emiatt eredményeink csak részlegesen tekinthetők majd, nem pedig reprezentatív jellegűeknek. Lássuk tehát mindenekelőtt, hogy milyen adóról van szó. Forrásunk címe teljesen egyértelmű ezzel kapcsolatban: a füzet élén a következő sorok állnak: „*Anno domini 1475 imposita fuit taxa regiae maiestatis super nos circa Visitationem Mariae, quartale in portica;*” stb. (következnek a negyed négy esküdt polgárának nevei).

Azaz a királyi taxá-ról van szó. A XV. században ezt egy összegben vetették ki a szász universitasra, amelyet azután a szász székek és városok felosztottak egymás között. A „*Quartale Katharinae*” 1489. évi jegyzékének bevezető sorai is bizonyítják e tényt: „*Anno domini 1489 imposita est taxa regiae maiestatis ad terram Barcza 4 millia et 100 fl et civitas pro tunc dedit 2210 fl*”.³⁷ Az 1506. évi számadáskönyv pedig világosan megjegyzi, hogy „*imposuit regia maiestas super universitatem omnium Saxonum viginti quinque milia florenum . . .*” stb.³⁸ Ha csak tehát nem bizonyítható, hogy a város területén élt egy zárt, különálló közösség, amely a szászoktól függetlenül fizette a taxát (ilyenről nem tudunk), akkor feltehető, hogy az adókötelezettség mindenkire vonatkozott. Elképzelhető lenne még az is, hogy ez az adó pl. csak a háztulajdonosokra vonatkozott (mert portális adó volt), ennek azonban ellentmond, hogy bérlakókra („*incolae*”) is kivetették. Kétségtelen viszont, hogy a bérlakó adófizetők száma más városokhoz viszonyítva feltűnően kevés (1475-ben mindössze 1,2%). (Kassán pl. az 1480-as években arányuk a Belvárosban kb. 43 százalék, a Külvárosban kb. 34 százalék, Pozsonyban (1439): a négy negyedben együtt 41,2 százalék, Sopronban (1458) az összes adókötelesek kb. 38 százaléka volt bérlakó.)³⁹ Mégis nehezen képzelhető el, hogy csak néhányukat vették volna fel a jegyzékbe, míg a többi kimaradt. Azt eleve kizártnak tartjuk ui., hogy a viszonylag tartósan letelepült városlakóktól ne követeltek volna adót. Ha viszont külön adóztak, külön jegyzéken kellett szerepelniök. Szerencsére 1476–1477-ből fennmaradt

³⁵ Brassó 1. 16. 1.

³⁶ *Granasztói*: Becslés Sopron lélekszámára. 312. 1.

³⁷ Rechnungen. 3. köt. 736. 1.

³⁸ Rechnungen. 1. köt. 177. 1.

³⁹ *Fügedi*: Kaschau. 191. 1. *Kováts*: Városi adózás. Függelék 1. alapján. *Fügedi*: Statisztikai forrás. 1. r. 57. 1.

néhány jegyzék,⁴⁰ amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a *Portica* negyedben valóban alig volt bérlakó, számuk ezekben is nagyjából megegyezik a taxa jegyzékben szereplőkével.⁴¹ Mindent összevetve tehát, megítélésünk szerint az adójegyzék alapján elkülönített adattípusokat reprezentatívoknak tekinthetjük. Eredményeink gyakorlatilag a negyedben tartósan letelepült lakosság túlnyomó részére vonatkoznak.

További kérdés, hogy a negyed társadalmi tagozódásával kapcsolatos megfigyelések általánosíthatók-e a városra. Ehhez azt kell megállapítanunk, hogy a „*Quartale Portice*” milyen helyet foglalt el a négy negyed között. Ebből a szempontból szerencse, hogy Brassóban, mint láttuk, a negyedek beosztása nem a városfal vonalának figyelembevételével történt. Az egyes negyedek gyakorlatilag belvárosi és elővárosi részeket együtt tartalmaznak, szemben Sopronnal, Pozsonnyal vagy Kassával. A „Belváros” és „Külváros” közti lényeges strukturális különbségeket adójegyzékünk tartalmazza. A „*Quartale Portice*” tehát ebből a szempontból mintegy kihatott körökként tükrözi a város egészét. Kérdés ezután, hogy volt-e különbség az egyes negyedek között, s ha igen, milyen természetű. Természetesen a statisztikai adatok csak bizonyos szerkezeti differenciákat,

⁴⁰ Az 1475., 1476. és 1477. évi adójegyzékeket ugyanaz a füzet tartalmazza. A tulajdonképpeni jegyzékeken kívül a füzetben különféle számadás jellegű bejegyzések is találhatóak. Pl.: „*Item pro 3 fl dedimus iudici cum Laurencio Stelczner.*” (a füzet 1. lapján.) Vagy: „*Ex Quartali Portice civis de eodem solverunt in praetorio 556 fl 12 asper anno 70 6to*” (1476) (37. l.). 1476-ban és 1477-ben a bérlakókat külön írták össze (1476: 18 fő, 1477: 45 fő), megjegyezve, hogy kinek a *curia*jában laknak, s mennyit kell fizetniük. Ezek az összeírások szintén az említett, számadás jellegű bejegyzések között találhatóak (23., ill. 63. l.). A külön összeírás tényét igazolja, a két év adójegyzékeiben valóban mindössze 3 illetve 2 bérlakó szerepel. 1475-ből viszont a füzet nem tartalmaz ilyen névsort, ezzel szemben az adójegyzék sorolja fel a nevüket és a kirótt adót. (Összesen 12 fő.) Később visszatértek az 1475. évi gyakorlathoz, azaz a bérlakókat a háztulajdonosokkal írták össze. Hasonlóan jártak el a másik három negyed adójegyzékeinél is. (Az idézett helyeket ld. Rechnungen. 3. köt. 792–794. l.)

Azt állítottuk, Brassóban a bérlakók részaránya szokatlanul alacsony volt. Ezt támasztja alá az a grafikon is, amely a négy negyed bérlakóinak százalékarányát, számuk hullámzását illusztrálja 1475–1500 között (4. ábra). A „*Quartale Portice*” görbéje a grafikonon a hullámzások ellenére emelkedést mutat, pontosabban a vizsgált 25 év második 12–13 évének arányai magasabbak. A másik három negyeddal kapcsolatban nehéz lenne ilyen következtetésre jutni, ezekről kevesebb adatunk van. Az azonban nyilvánvaló, hogy a bérlakók arányai lényegében hasonlóak voltak a város többi részében is, sőt inkább még alacsonyabbnak látszanak. A jelentős évenkénti hullámzás e réteg nagyfokú mobilitása miatt természetesnek mondható.

Mindent összevetve: ha az 1475. évi arány esetleg alacsony is volt, a magas arány-számokat mutató évek sem hasonlíthatók az említett magyar városokhoz.

⁴¹ Az egykorú idézett magyar városok példái alapján két magyarázatot kereshetünk arra, hogy miért volt olyan kevés bérlakó. Egyrészt a város sajátos topográfiai fejlődése következtében — szemben az említett városokkal — a falon belül és kívül is több hely volt. Márpedig kétségtelen, a bérlakás egyik előidézője a helyhiány kell, hogy legyen. A viszonylagos helybőséget igazolja, hogy a Kapu utca északnyugati oldalán jelentős terület állt még szabadon (magyarul „Széles” utcának nevezték, később egy dupla házszorral két utcát alakítottak itt ki. Vö. Kronstadt. 1. r. 32. l.). Másrészt nem szabad elfelejtenünk, hogy pl. Sopronban és Pozsonyban a bérlakók nagy része szőlőmunkás volt, azaz a brassótól eltérő típusú városgazdaságban bukkannak fel. Brassóban ui. a Fellegvár lejtőit nem számítva (*Deutsch*: Kronstadts Haushalt. 18. l.), a bortermesztés piaci célból, nem játszott szerepet. A XVI. század közepéről származó másik adatunk, amely a Garam-vidéki bányavárosokra vonatkozik, szintén igazolja e megjegyzésünket. E városok ismét másféle típust képviseltek. Besztercebányán a bérlakók aránya kb. 78 százalékos (!), Selmecbányán 57 százalék, s Körmöcbányán is 25 százalék. A bérlakók túlnyomó része bérmunkás volt. (*Paulinyi Oszkár*: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. Történelmi Szemle, 1. köt. 1958. 371–372. l.) A bérlakók meglétét illetve hiányát tehát a társadalmi tagozódás sajátos vonásának kell tartanunk. Brassó esetében így a választ e tagozódás elemzéséig függőben kell hagynunk.

esetünkben a társadalmi tagozódás kifejezetten globális különbségeit illusztrálhatják. Forráskiadványunk alapján ui. az adófizetők száma ill. a fizetett adó tekintetében végzünk egy ilyen összevetést, abból az évből, amelyből első ízben maradt fenn mind a négy negyed jegyzéke. 1489-ben a négy negyedben a következő volt a helyzet:

	Fő	Adóösszeg	Átlag
Q. Portice	568	578 ft 84 dénár	1 ft 2 dénár
Q. Corporis Christi	511	519 ft 24 dénár	1 ft 1 dénár
Q. Catharine	506	482 ft 36 dénár	— ft 95 dénár
Q. Petri	422	404 ft 46 dénár	— ft 96 dénár
Összesen:	1007	1984 ft 90 dénár	— ft 99 dénár

(Megjegyzés: A fennmaradt jegyzékek szerinti első kivetés adatait vettük figyelembe.⁴²)

A számadatok alátámasztják, hogy a vagyoni helyzet szempontjából nagyjából hasonló szerkezetű volt mind a négy negyed, s lélekszámuk sem különbözött nagy mértékben. A *Quartale Portice*-ban lakott az adófizetők 28,3 százaléka, akik az adó 29,1 százalékát fizették. Ezek kiegyensúlyozott arányok.⁴³ Bizonyos általánosításokat tehát egyetlen negyed adatai alapján is tehetünk.

*

⁴² Ami a munkánk alapjául szolgáló forrást illeti, azt leírtuk a Brassó I. tanulmányban (15–17. l.). E leírást azonban itt ki kell egészíteni. A feldolgozás során ui. a nehézségek egy része abból származott, hogy csak a forráskiadványban kiadott adójegyzékeket használhattuk. Helyszíni levéltári kutatásra nem volt alkalom. A „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt” szerkesztői helykímélés céljából az 1475 és 1500 közötti évekből fennmaradt jegyzékeket csak egy-két esetben közlik teljes egészében, a többi évből mindössze a személyi változásokat tüntetik fel, s teljesen elmarad a fizetett összeg személyenkénti megjelölése. E huszonöt éves szakaszban az egyes negyedek jegyzékei váltakozva maradtak fenn, egyedül 1489-ből van meg mind a négyé. A kiadás során azonban ezt a körülményt figyelmen kívül hagyták, így az összehasonlítást a szerkesztési okokból hiányos adatközlés miatt nem lehet elvégezni. A hiányosan közölt évekre csak a kiadás statisztikai részében található összesítések közölnek bizonyos adatokat. Az összehasonlítást tehát csak az 1489-es év e közölt táblázatai nyomán végeztük el. — Ebből az évből a *Quartale Portice*-ből három, a *Q. Corpus Christi*-ből két, a *Q. Catharine*-ből és a *Q. Petri*-ből egy-egy kivetési jegyzék maradt fenn. Az általunk felhasznált jegyzékek a *Q. Catharine*-t kivéve márciusban keltek, utóbbi negyed jegyzékén csak évszám szerepel. (Rechnungen. 3. köt. 772., 782., 786., 789. l.)

⁴³ Sopronban pl. 1552-ben az egy főre eső adó tekintetében a helyzet negyedenként jobban ingadozott:

Sopron, 1552

	Átlag fejeként	A városi összátlag százalékában kifejezve
1. negyed	1 fl 32 den.	72,8
2. negyed	1 fl 70 den.	89,0
3. negyed	1 fl 36 den.	71,2
4. negyed	1 fl 85 den.	96,8
belváros	3 fl 07 den.	160,7(!)
Összátlag	1 fl 91 den.	100,0

(Saját számítás az 1552. évi kivetési jegyzék alapján. Feldolgozását ld. *Granasztói*: Sopron lélekszáma.)

1. Elemzésünket az adófizetők vagyoni helyzetének és topográfiai helyzetének összevetésével kezdjük. Ennek alapján kialakul majd az utcák rangsora az adófizetők vagyoni helyzete szempontjából. Lássuk tehát először is az adófizetők megoszlását adó-kategóriánként illetve utcánként:

1. Az adófizetők megoszlása adó-kategóriánként 1475-ben (szám, százalék)

	Kategóriák								Összesen
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
Szám:	20	55	245	21	118	14	8	5	486
%	4,1	11,3	50,4	4,3	24,5	2,8	1,6	1,0	100,0

2. Az adófizetők száma és százalékaránya utcánként

	1. Kapu u.	2. Kórház u.	3. Fekete u.	4. Infra portam	5. Cérna u.	6. Ascendendo	7. Hinderg.	8. Mittelg.
Szám:	93	73	69	70	38	25	66	52
%	19,1	15,0	14,2	14,3	8,0	5,1	13,6	10,7

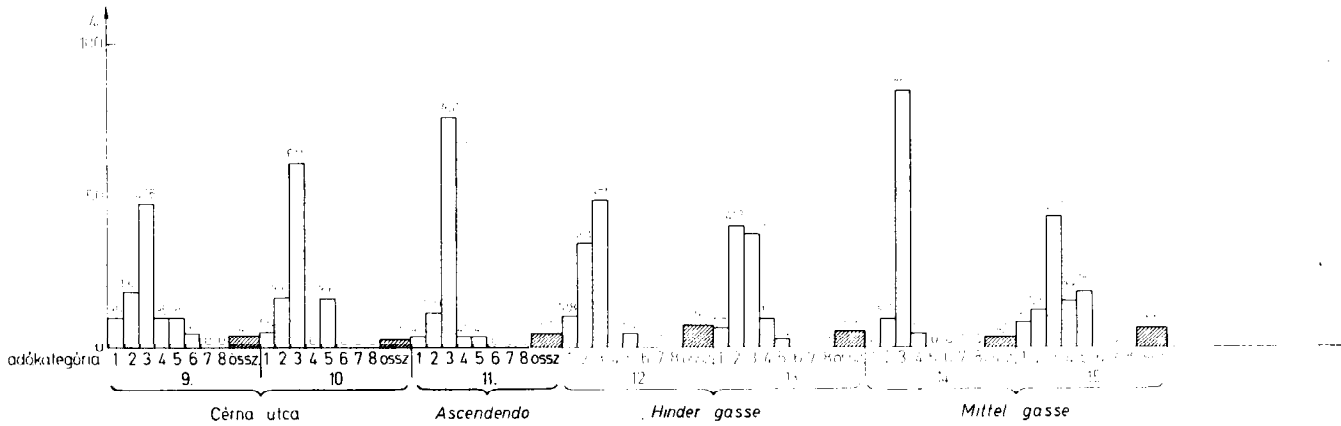
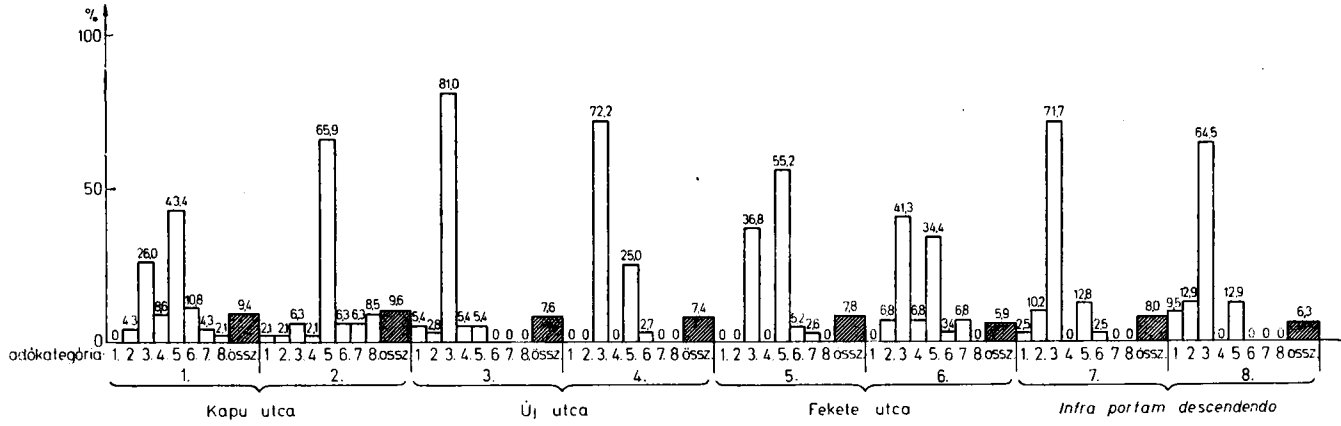
A két táblázatból kitűnik, hogy az utcákban az adófizetők sokkal egyenletesebben oszlottak el, mint az adó-kategóriákban, másszóval az egyes utcák között valóban létezik különbség a vagyonosság szempontjából. Az első két diagramm az adófizetők kategóriánkénti százalékos megoszlását utcaoldalonként mutatja be (forrásunk is utcaoldalonként sorolja fel az adófizetőket, ezért a diagrammokon is ezt a beosztást követtük). Az elsőn 100%-nak egy-egy utcaoldal összes adófizetőjét (1/a ábra), a másodikon 100%-nak az egyes adó-kategóriák összes adófizetőjét (1/b ábra) tekintettük. (Megjegyzés: az ábrákon a vastag, rovátkás oszlopok egy-egy utcaoldal adófizetőinek százalékarányát jelzik az összes adófizetők számához képest !)

Első megfigyelésünk, amelyet a város topográfiai viszonyainak alapos ismerői nyilván részletesebben értékelhetnek, hogy néhány utcában az adófizetők vagyoni tagozódása bizonyos mértékig oldalanként is eltérő. Főként a rejtélyes Mittelgassera gondolunk, de eltéréseket mutat a Kapu utca két oldala is.

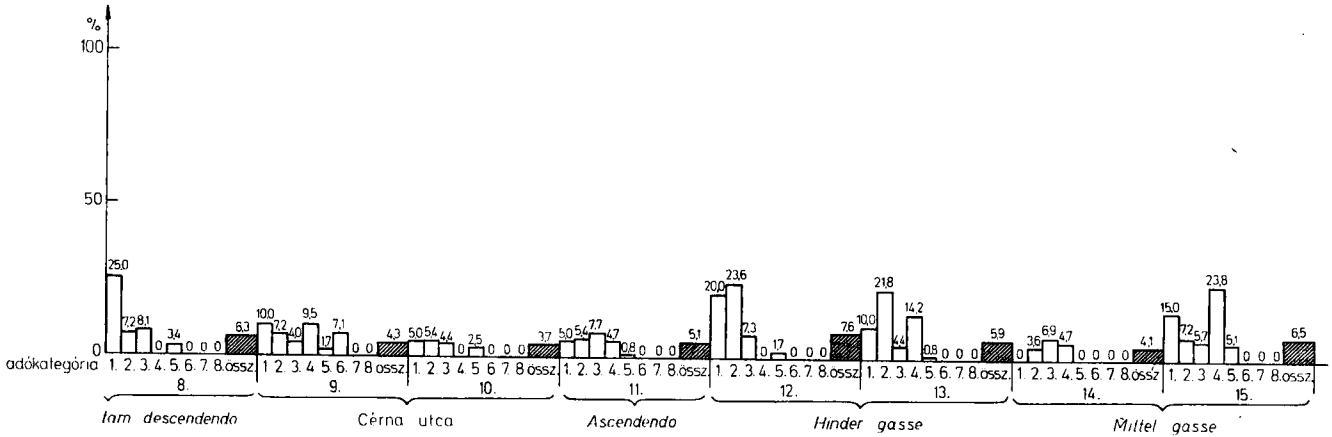
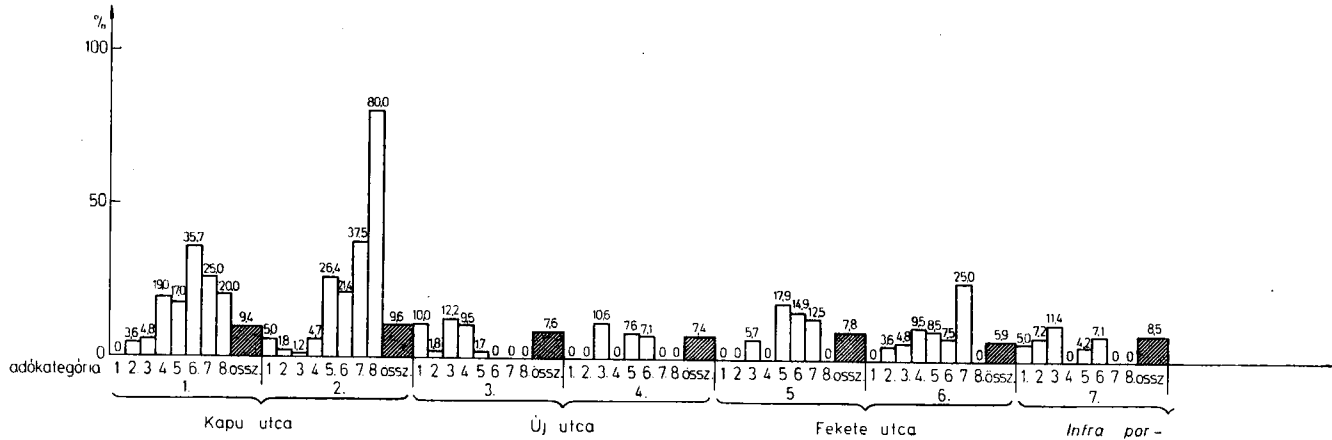
Ami az utcák közti vagyoni különbségeket illeti, ezeket az érzékelteti, hogy az egyes adó-kategóriákban hogyan oszlanak el az adófizetők. Az előbbi 1. számú táblázatból kitűnik, hogy az adófizetők túlnyomó része a 2., a 3., és az 5. kategóriában található (összesen 86,2%). Éppen ezért a továbbiakban megelégszünk e három kategória adatainak egybevetésével. Az 1/a és az 1/b diagramm e három oszlopát tehát utcánként össze-sítjük és összehasonlítjuk, majd a rangsor finomítása céljából a fennmaradt kategóriák adatait is figyelembe vesszük.

Ezzel a módszerrel nagyjából háromféle utcatípus különíthető el. Az elsőbe a Kapu utca és a Fekete utca tartozik.

	2. kategória		3. kategória		5. kategória	
	1/a	1/b	1/a	1/b	1/a	1/b
Kapu utca	3,2	5,4	16,1	6	54,6	43,4
Fekete utca	3,4	3,6	39,0	10,5	44,8	26,4
		9,0%		16,5%		69,8%

1/a ábra. Az adófizetők kategóriánkénti százalékos megoszlása az egyes utcaoldalakon (100% = az összes adófizetők száma utcaoldalaként)

1/b. ábra. Az adófizetők kategóriánkénti százalékos megoszlása az egyes utcaoldalakon (100% = az egyes adó kategóriák összes adófizetője)

E két utcát táblázatunk adatai szerint az jellemzi, hogy lakóinak jelentős része 150 és 198 dénár közötti összegű adót fizetett (5. kat.). A Kapu utca adófizetőinek több mint fele, a Fekete utcának pedig közel fele ide sorolható. Még beszédesebb azonban a második (1/b) oszlop adata, hiszen jelzi, hogy e magas adóösszegekkel terhelt valamennyi adófizető 70 százaléka (!) lakott e két utcában. Másfelől viszont az is tény, hogy 25 százalék felett volt az alsó három kategóriába tartozó adófizetők aránya is. A Kapu utca adófizetői azért tekinthetők vagyonosabbaknak, mert míg a 2. kategóriában nagyjából egyforma aránnyal szerepelnek, a 3. kategória adófizetői közül aránylag kétszer több élt a Fekete utcában.

A második típusba a Kórház utca, az „*Infra portam*”, a Cérna utca és a Mittelgasse sorolható.

	2. kategória		3. kategória		5. kategória	
	1/a	1/b	1/a	1/b	1/a	1/b
Kórház utca	1,4	1,8	76,6	22,8	15,2	9,3
<i>Infra port.</i>	11,5	14,4	68,0	19,5	12,8	7,6
Cérna utca	17,5	12,6	55,0	8,4	12,5	4,4
Mittelgasse	11,0	10,8	65,0	12,6	9,4	5,1
		39,6%		63,3%		26,4%

Mind a négy utcára az jellemző elsősorban, hogy adófizetőiknek közel kétharmada 40 és 88 dénár közötti adóösszeget fizetett (3. kat.), de a Kórház utcát kivéve 10 százalék felett volt a 2. kategória (0—38 dénár) részaránya is. Az adófizetők zöme tehát e két kategóriában oszlott meg, de jelentősnek mondható az 5. kategóriába tartozó adófizetők száma is. E hasonlóságok mellett a számadatok bizonyos jellegbeli különbségekre is utalnak, amit nem nevezhetünk egyszerűen vagyoni jellegű különbségeknek (pl. a Mittelgasse esetében).

Az „*Ascendendo*” és a Hindergasse alkotja a harmadik osztály két tagját:

	2. kategória		3. kategória		5. kategória	
	1/a	1/b	1/a	1/b	1/a	1/b
Ascendendo	12,0	5,4	76,0	7,7	4,0	0,8
Hindergasse	39,0	45,4	43,0	11,7	4,5	2,5
		50,8%		19,4%		3,3%

E két utcában lakott a 2. kategória adófizetőinek több mint fele, s még a 3. kategóriába tartozók aránya sem érte el a 20 százalékot. Kettőjük közül is kiemelkedik szegénységével a Hindergasse, hiszen a 2. kategória adófizetőinek 45 százaléka ebben az utcában lakott, akik az utca összes adófizetőinek közel 40 százalékát tették ki.

Ezek tehát azok a megfigyelések, amelyek a legnyilvánvalóbb vagyoni különbségeket fejezik ki az utcák között. A néptelenebb (azaz 1., 4., 6., 7. és 8.) adókatégoriák áttekintése után az derül ki, hogy a megfigyelt különbségek tovább mélyülnek, a magasabb adókatégoriák a rangsorban előrébb, az alacsonyabb kategóriák a hátrébb álló utcákban népesebbek.

2. Az adófizetők kategóriánkénti megoszlását nemcsak utcánként, hanem foglalkozási áganként is megvizsgálhatjuk. Ebben az esetben a foglalkozási ágak rangsora állítható fel az adófizetők vagyoni megoszlása szempontjából. A nyolc ismert foglalkozási

ágban valamint az ismeretlen foglalkozásúak csoportjában az adófizetők szám szerint és százalékosan a következőképpen oszlottak meg:

3. Az adófizetők száma és százalékaránya foglalkozási áganként

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	Összesen
Szám	37	22	30	11	11	37	10	4	324	486
%	7,6	4,5	6,1	2,2	2,2	7,6	2,0	0,8	67,0	100,0

Az ismert foglalkozási ágakba sorolható adófizetők száma tehát 162 fő, százalékarányuk 33,0 százalék. A 162 főt 100 százaléknak tekintve, a nyolc ismert foglalkozási ág létszámai a következő arányokat mutatják:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	8.	Összesen
23,0	13,6	18,5	6,4	23,0	6,3	2,8	100,0%

Mint hogy a 9. ág vegyes és — mint látni fogjuk — vagyoniilag is igen differenciált, a továbbiakban csak az első nyolc ággal foglalkozunk. Rangsorukat a létszámadatok és a vagyoni viszonyok figyelembevételével állapítjuk meg.

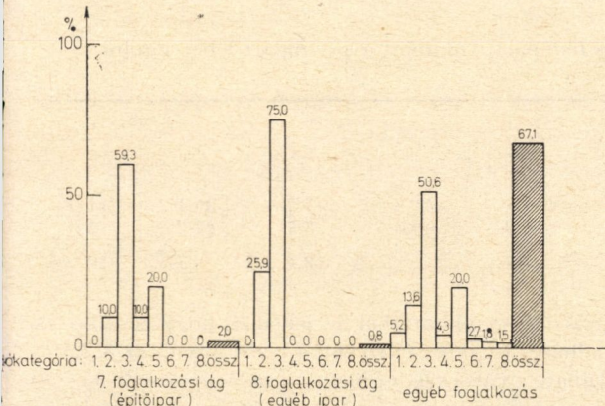
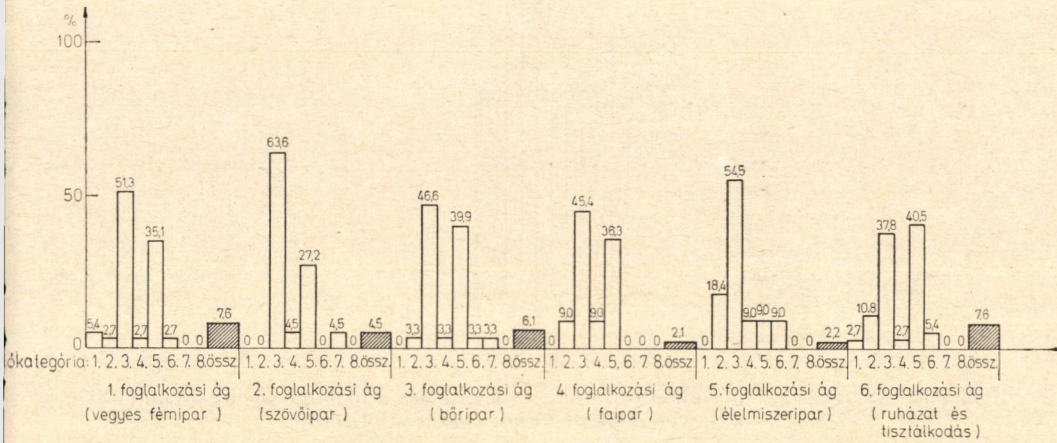
A létszámadatokból kiderül, hogy a „*Quartale Portice*” ismert foglalkozású adófizetőinek többsége négy foglalkozási, pontosabban *iparágban* tömörült. Ezek: a vas- és fémipar, a ruházati és tisztálkodási ipar, a bőripar és a szövőipar. Gyakorlatilag egyformán kevesen dolgoztak a fa-, élelmiszer- és építőiparban. Az egyéb iparos foglalkozásúak aránya minimális.

Ami a foglalkozási ágakon belül mutatkozó vagyoni differenciálódást illeti, ehhez a második két diagramm adatait kell összehasonlítani. Az egyes kategóriák adófizetőinek megoszlása a foglalkozási ágakban ezúttal is kétféleképpen vizsgálható. A 2/a ábrán egy-egy *foglalkozási ág* összes adófizetőjét tekintettük 100 százaléknak, a 2/b ábrán egy-egy *adókatégória* összes adófizetője felel meg 100 százaléknak. (*Megjegyzés*: az ábrákon a vastag rovátkás oszlopok egy-egy foglalkozási ág adófizetőinek százalékarányát jelzik az összes adófizetőhöz képest!)

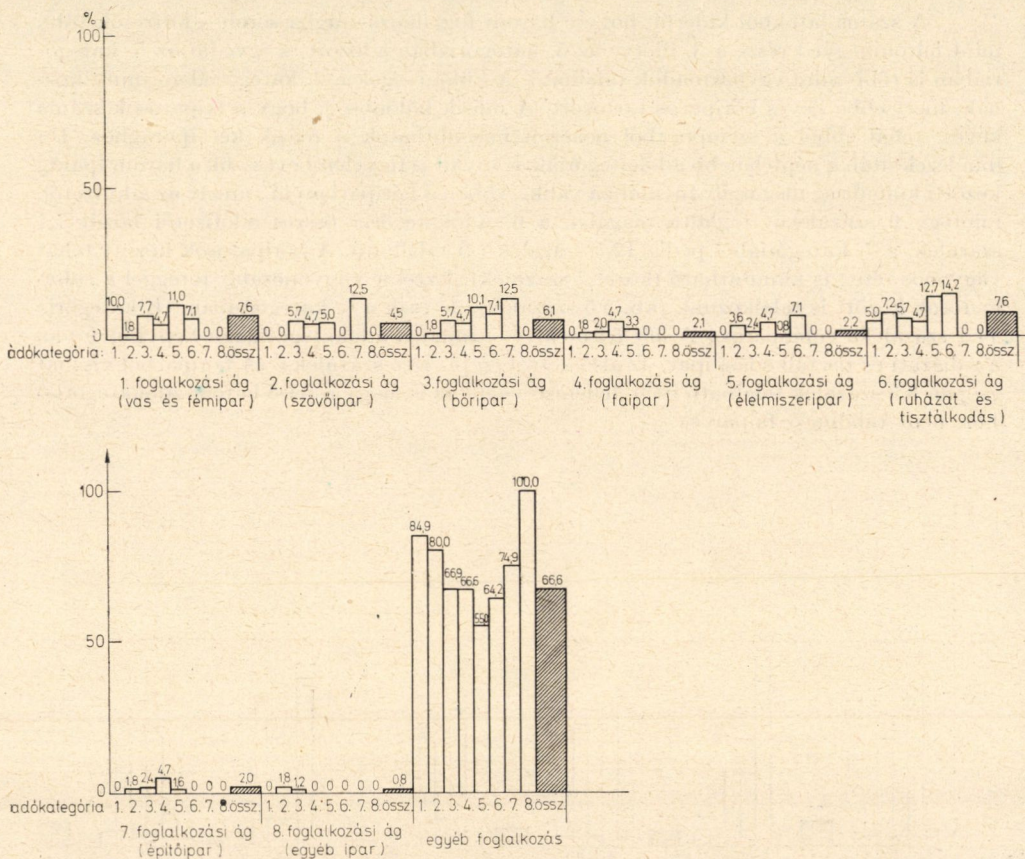
A vagyoni különbségeket ismét az adófizetők túlnyomó részét magukban foglaló 2., 3. és 5. adókatégória adatai alapján elemezzük. A nyolc foglalkozási ág négy csoportba osztható. Az első csoportba (vagy típusba) a bőripar, a ruházati és tisztálkodási ipar és a faipar tartozik:

	2. kategória		3. kategória		5. kategória	
	2/a	2/b	2/a	2/b	2/a	2/b
Bőripar	3,3	1,8	46,6	5,7	39,9	10,1
Ruhaipar	10,8	7,2	37,8	5,7	40,5	12,7
Faipar	9,0	1,8	45,4	2,0	36,3	3,3
		10,8%		13,4%		26,1%

A számadatokból kiderül, hogy e három foglalkozási ágba sorolt adófizetők több mint háromnegyed része a 3. illetve az 5. kategóriában adózott, s egyedül az 5. kategóriában is több mint egyharmaduk található. A különbségek a 2. kategóriában mutatkoznak, mert ebbe kevés bőriparos tartozott. A másik különbség, hogy a faiparosok száma kevés, tehát ebből a szempontból nehezen hasonlíthatók a másik két iparághoz. Ha mindezek után a néptelenebb adókatóriák arányait is figyelembe vesszük a három iparág közötti különbség még nyilvánvalóbbá válik. Abban a bőriparban ui., amely az adófizetők mintegy 6 százalékát foglalta magába, a 6. adókatória összes adófizetői közül 7,1 százalék, a 7. kategóriából pedig 12,5 százalék (!) található. A bőriparosok között tehát vagyonos réteg is kimutatható (közel 7 százalék). Ezzel a vagyonosabb réteggel a ruhaiparosok között is találkozunk (kb. 5,5 százalék), de csak a 6. kategóriában. (E kategória 14,2 százaléka ruhaiparos.) A két felsőt kivéve minden adókatóriában képviselve van a ruházati és tisztálkodási ipar, az alsó kettőben pl. 13,5 százalékban. (A bőriparból viszont csupán 3,3 százalék található itt !) Jellemző végül az is, hogy a felső három adókatóriában nem található faiparos.

2/a. ábra. Az egyes kategóriák adófizetőinek megoszlása a foglalkozási ágakban (100% = egy-egy foglalkozási ág összes adófizetője)

2/b. ábra. Az egyes kategóriák adófizetőinek megoszlása a foglalkozási ágakban (100% = az egyes adókatégóriák összes adófizetője)

A második csoportba a vas- és fémipart, valamint a szővípart lehet sorolni.

	2. kategória		3. kategória		5. kategória	
	2/a	2/b	2/a	2/b	2/a	2/b
Vas- és fémipar	2,7	1,8	51,3	7,7	35,1	11,0
Szővípar	0,0	0,0	63,6	5,7	27,2	5,0
		1,8		13,4		16,0

E két iparágat a vagyoni tagozódás szempontjából az jellemzi, hogy adófizetőik túlnyomó része a 3. kategóriában található. Ugyan csekélyebb a részarányuk az 5. kategóriában, de e két kategóriában található a vas- és fém-, illetve a szővíparosok 85–90 százaléka. Ez a körülmény elgondolkasztató, s felvethető a kérdés, nem az adórendszerben kell-e rá a magyarázatot keresni. Az adóösszegeket megvizsgálva nehéz feleletet találni, minthogy a kategóriákon belül egyénenként mindig néhány asper különbség mutatko-

zik. Ez természetesen nem zárhatja ki, hogy az iparosokra fix kereseti adót vetettek ki, amelyhez az ingó és ingatlan vagyon adója járult, s utóbbi összege, az iparosok szegénysége miatt csekély volt. Mindenesetre e két ág iparosai gyakorlatilag két, nagyjából homogén réteget alkottak. Vagyoni szempontból az a különbség közöttük, hogy míg a vas- és fémiparosok hat, a szövőiparosok csak négy adó kategóriában találhatók. Feltűnő, hogy a vasiparosok alkotják az 1. kategória adómenteseinek 10 százalékát. Az összes többi iparágból csupán az adófizetők 5 százaléka tartozott ide. Ebből arra gondolhatunk, hogy esetleg a város valamilyen okból néhány mestert mentesített, mert saját céljaira, vagy pl. a király számára dolgoztatta őket.⁴⁴

A harmadik csoportba az építőipar és az élelmiszeripar tartozik, míg a negyedik csoport egyetlen tagja az egyéb ipari foglalkozások kategóriája. E foglalkozási ágak létszáma olyan csekély, hogy elegendő vagyoni tagozódásuk főbb jellemzőinek felsorolása. Mindhárom ágra az jellemző, hogy iparosaik több mint fele a 3. kategóriában található. Az 5. kategóriában az építőiparosok között 20 százalék, az élelmiszeriparosok között nem egész 10 százalék volt. Az egyéb iparos foglalkozásúak csak a 2. és a 3. kategóriában fordulnak elő.

Nem lesz érdektelen ezek után, ha az adófizetők 67,0 százalékát magában foglaló 9. ún. „egyéb” (ismeretlen) foglalkozásúak kategóriánkénti százalékos megoszlását összevetjük az iparos adófizetők kategóriánkénti megoszlásával (ld. 1. táblázat):

A 9. ág adófizetőinek százalékos megoszlása kategóriánként

	Adó kategóriák								Az összes adófizető
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	
9. ismeretlen fogl. iparosok	5,2	13,6	50,6	4,3	20,0	2,7	1,8	1,5	67 százalék
	2,3	10,0	47,0	4,9	31,2	3,4	1,2	0,0	33 százalék

Amint az várható, a két struktúra nagyjából hasonlít. Az eltérések iránya kettős. Az ismeretlen foglalkozásúak arányai az iparosok megoszlásához képest az 1., 2., az 5. és a 8. kategóriában térnek el. Az eltérést szemléletesen a 2/b ábra megfelelő diagrammja illusztrálja: ti. az ismeretlen foglalkozásúak viszonylag az alsó és a legfelső adó kategóriákban vannak leginkább túlsúlyban, míg az 5. kategóriában az arány majdnem fele-fele, azaz itt relatíve több iparág található.

Gyakorlatilag csak arról lehet szó, hogy egy középréteg mellett túlnyomó részt a kvalifikálatlan szegény és a vagyonos réteg tartozott ebbe az ágba.

3. A fő adattípusok összevetésének következő lehetősége az ismert foglalkozási ágak utcánkénti megoszlásának vizsgálata. Ezt a 3/a és a 3/b ábra szemlélteti. Előbbinél 100 százalék az adófizetők száma *foglalkozási áganként*, utóbbinál 100 százalék az adófizetők száma *utcaoldalanként*. A viszonylag nagylétszámú foglalkozási ágak előfordulása az egyes utcákban fontos támpont jellegük meghatározásához. A bőripar eloszlása koncentrált. A Fekete utcában található a bőriparosok 40 százaléka, a Kapu utcában (mint láttuk, ez a két leggazdagabb utca) 23 százalék, az „*Infra portam*” utcában 20, a Kórház utcában közel 17 százalék lakott.

A ruházat és tisztálkodás iparosai viszont egy kivétellel minden utcában megtalálhatók, kb. 19–22 százalékuk a Kapu, Fekete, illetve Kórház utcában lakott, az „*Infra portam*” utcában 13,5 a Hinder- és Mittelgasseben egyaránt mintegy 11–11

⁴⁴ Hasonló esetekre többször volt példa Brassóban.

százalékukkal találkozunk. Még a kis „*Ascendendo*” utcában is a ruhaiparosok közel 3 százalékka lakott.

A vas- és fémipar iparosaival minden utcában találkozunk, egy-egy utcában legalább 5,5 százalékuk lakott. A legtöbb az „*Infra portam*” utcában található (27%), 19—19 százalék lakott a Kapu és a Kórház utcában, de pl. az „*Ascendendo*” utcában is 8 százalékuk élt, akárcsak a Hinder- és Mittelgasseban.

A szövőiparosok eloszlása a bőriparosokéra emlékeztet. Jóllehet hat utcában találkozunk velük, majdnem 60 százalékuk a Kórház utcában található, s a szövőipar szempontjából gyakorlatilag még csak a Kapu utca jön számításba (19 százalék).

A csekély létszámú iparágak közül erősen koncentrált a faipar (a Kapu utcában lakott az iparosok 63,5 százalékka), kevésbé koncentrált az élelmiszeripar (az „*Infra portam*” utcában kb 36 százalék, a Mittelgasse-ban 27, a Hindergasseban 18 százalék), egyenletes az építőipar eloszlása (a Kórház utcában és az itt említett négy utcában egyaránt 20—20 százalék).

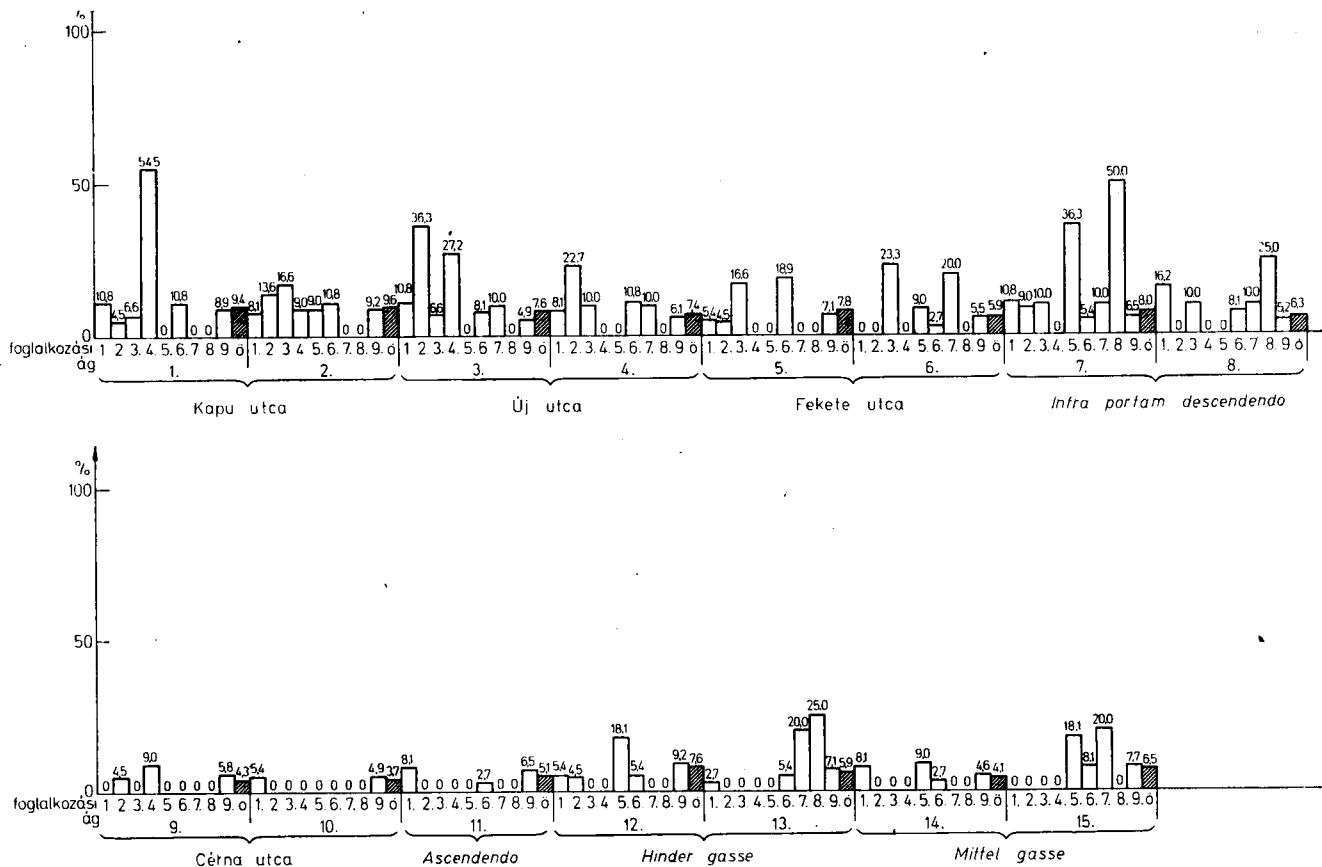
Az ismeretlen foglalkozásúak részaránya alapján rangsort állíthatunk fel az egyes utcák között (vö. 3/b ábra). Ez az alacsonyabb százalékszámától a magasabb felé haladva a következő (zárójelben az ismert foglalkozási ágak száma az egyes utcákban):

	%	Ismert fogl. ág sz.
Kórház utca	49,0	(6)
<i>Infra portam</i>	54,6	(7)
Fekete utca	61,0	(6)
Kapu utca	63,4	(6)
Mittelgasse	76,2	(4)
Hindergasse	81,6	(6)
<i>Ascendendo</i>	84,0	(2)
Cérna utca	87,2	(3)

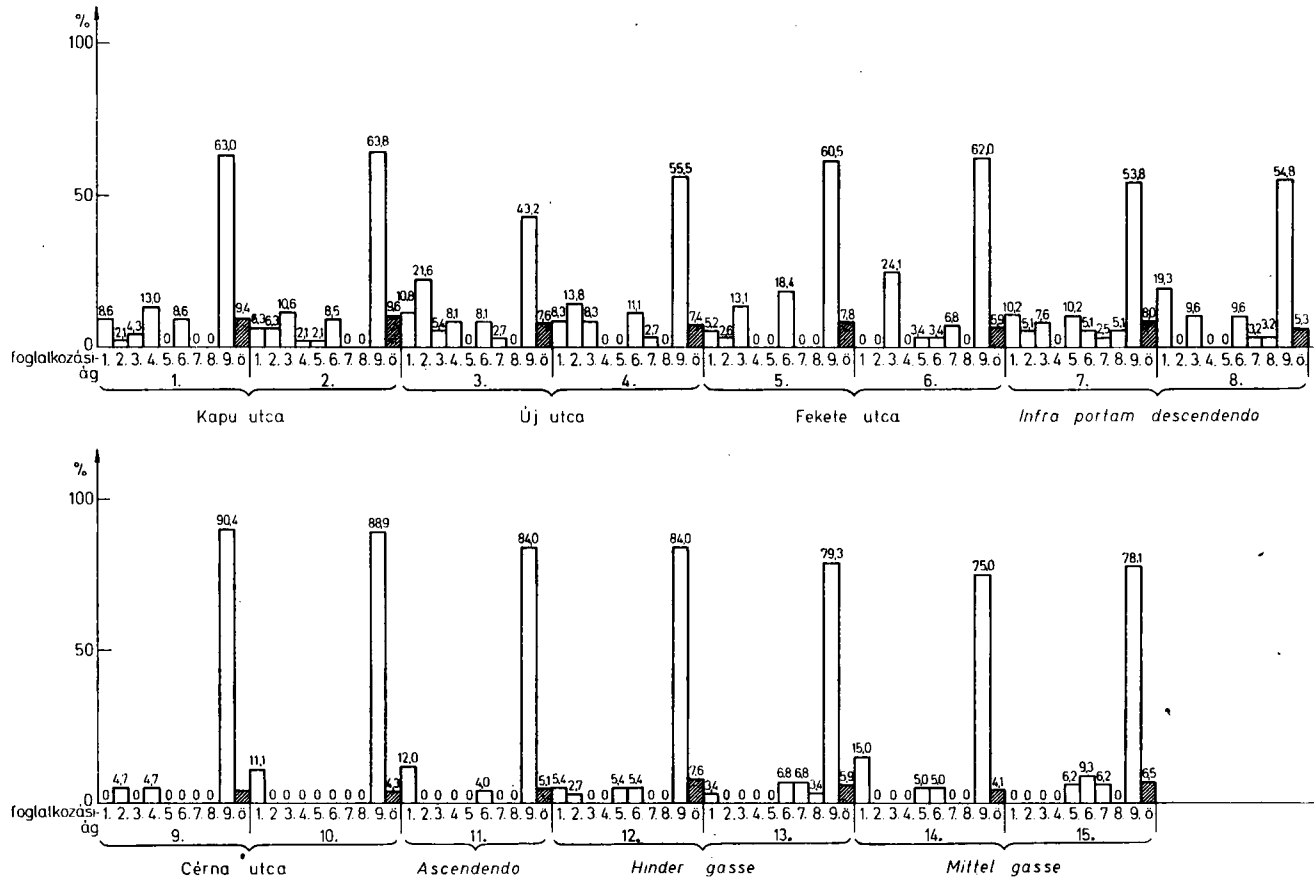
Mielőtt összefoglalnánk a városnegyed lakosságának tagozódására vonatkozó megfigyeléseinket, röviden át kell tekintenünk a háztulajdonosok és bérlakók illetve az egész és csonka háztartások megoszlásából leszűrhető tényeket.

4. A háztulajdonosok és bérlakók megoszlásából, mint már utaltunk rá, a bérlakók csekély száma miatt nehéz összetett, vagy árnyalt módon következtetni. (Háztulajdonos: 98,2%, bérlakó: 1,8%.) Feltűnő, hogy e kisszámú bérlakó egyenletesen oszlik el az adókategóriákban, s ez eltér attól, amit az összes adófizetővel kapcsolatban figyeltünk meg. Még a legnagyobb, 8. kategóriában is találkozunk bérlakóval (11%), az 5. és a 2. kategóriában egyaránt 22—22 százalékuk található. Az utcánkénti eloszlásból sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, mert a legtöbb bérlakó a legnépesebb utcákban fordul elő. Itt legfeljebb azt említhetjük, hogy az adófizetők több, mint 35 százalékát magában foglaló Cérna utcában, Mittel-, és Hindergasseban, valamint az „*Ascendendo*” utcában egyetlen bérlakó sem volt. A csonka háztartások között a bérlakók aránya valamivel nagyobb, mint az egész háztartásokban, s valamennyi bérlakó csonka háztartás özvegyasszonyé volt. Azonban az összes özvegyasszonynak mindössze 4,5 százalékka volt bérlakó.

5. Az összeszámlolt háztartások közül az adójegyzék megjegyzése alapján 6,5 százalék minősíthető csonkának. Vagyoni megoszlásuk azt mutatja, hogy 77 százalékuk az alsó három adókategóriában található (40,3% a legnépesebb, 3. kategóriában). Jellemző, hogy a kategóriákon belüli részarányukat tekintve ez a mentesítettekben (1.

3/a. ábra. A foglalkozási ág megoszlása utcánként (100% = az összes adófizetők száma foglalkozási áganként)

3/b. ábra. A foglalkozási ágak megoszlása utcánként (100% = az összes adófizetők száma utcaoldalanként)

kat.) a legnagyobb (25%). Ebből arra következtethetünk, hogy az adóztatásban tekintettel lehettek bizonyos családi körülményekre. A csonka háztartások közül az özvegy-asszonyok vagyoni megoszlása tükrözi legjobban megfigyelésünket. Az ún. „egyéb” háztartások 50 százaléka viszont az 5. kategóriában található, s itt található a „gyermek” 20 százaléka is.

Az utcák szerinti megoszlás azt mutatja, hogy a csonka háztartások 55 százaléka a Kapu, Kórház, Fekete és „*Infra portam*” utcákban található. A fennmaradó négy utcában részarányuk minimális, kivéve a Hindergasset. Utóbbiban találjuk ui. a legtöbb csonka háztartást (28,2%, az utca adófizetőinek 14 százaléka!). Azaz a legnépesebb utcákban találjuk a legtöbb csonka háztartást.

Az özvegyek megoszlása tükrözi leginkább e megfigyelést, az „egyebek” 50 százaléka a Kórház utcában, a gyermekek 40 százaléka a Hindergasseban lakott. A foglalkozási tagozódás nem vizsgálható. A 31 csonka háztartásból 71 százalék özvegy, 17 százaléka „gyermek”, 13 százalék „egyéb”.

*

A diagrammok elemzése után most már megállapíthatjuk a „*Quartale-Portice*” utcái közötti különbségeket az általunk felállított foglalkozási ill. adókatégoriák segítségével, bizonyos következtetéseket vonhatunk le a foglalkozási tagozódással kapcsolatban; végül elkülöníthetjük a főbb vagyoni rétegeket.

A különböző foglalkozási ágak megjelenése ill. a vagyoni tagozódás szempontjából az utcák három típusa különíthető el. Az első típusba a *Kapu utca* és a *Fekete utca* tartozik.

- a) Az egyéb (ismeretlen) foglalkozásúak részaránya ezekben 60 százalék felett van.
- b) 6–6 foglalkozási ágból e két utcában a bőripar és a ruházati ipar a legjelentősebb. Itt található az összes ruhaiparosok 43,6 százaléka, ill. a bőriparosok 63,1 százaléka (egyedül a Fekete utcában 40%).
- c) Az összes adófizetők több mint 70 illetve 50 százaléka 150 dénár feletti adóösszeget fizetett (5–8. kategória).
- d) Ezekben lakott az összes adófizetők 33 százaléka (158 fő).
- e) Egy-egy adófizetőre 132 ill. 123 dénár adó esik.

A két utca között azonban lényeges különbség, hogy a Kapu utcában a két vezető iparág mellett a másik két népes iparág (vas és szövő) közel 20–20 százaléka is megtalálható, s itt lakott a faiparosok 63 százaléka. Azaz a Kapu utca nemcsak a leggazdagabb volt az összes között, hanem sokrétű volt lakóinak foglalkozási tagozódása is. Nincsen egyébként e körülményben semmi meglepő, hiszen a város fő útvonalának számított, csak a Kolostor utca vetekedhetett vele, s e két utca volt a moldvai és havasalföldi áruk forgalmának fő helye. A XVII. század elején pl. a moldvai kereskedők kizárólag a Kapu utcában lakhattak és kereskedhettek (a havasalföldiek számára a Kolostor utcát jelölték ki).⁴⁵

Ezzel szemben a Fekete utcában a két vezető iparág szinte kizárólagos szerepet játszott, a vasiparosoknak csupán 3, 4, a szövőiparosoknak pedig 4,5 százaléka lakott itt a népes iparágakból. Még egyoldalúbb a kép azonban, ha azt vizsgáljuk, hogy a két vezető iparág milyen mesterségeivel találkozunk a Kapu és a Fekete utcában, (a második oszlopban az egy mesterséget űzők átlag adója):

⁴⁵ Kronstadt. I. r. 31. I.

	Mesterek száma	Adóátlag
<i>Kapu utca:</i>		
— ruhaipar:		
szűcs	2	168 dénár
szabó	3	149 dénár
varga	4	96 dénár
— bőripar:		
szíjgyártó	3	106 dénár
tímár	4	164 dénár
<i>Fekete utca:</i>		
— ruhaipar:		
szűcs	3	84 dénár
szabó	—	
varga	7	96 dénár
— bőripar		
szíjgyártó	1	84 dénár
tímár	10	113 dénár

A Fekete utca ruha- és bőriparosai a vargák kivételével tehát kevésbé voltak vagyonosak, s a ruhaiparosok is kizárólag bőr- ill. szőrmeruházati cikkekkel foglalkoztak. Azaz a Fekete utca a negyed bőriparának exkluzív színhelye volt, annak ellenére, hogy adófizetőinek többsége nem volt iparos. Nyilván a bőripar és az ún. „tehénpiac” (1524: *forum vaccarum*) elhelyezkedése összefüggött egymással, hiszen utóbbi a Kapu, Kórház és Fekete utcák északnyugati végét kötötte össze, s a szabályos négyszög alakú Marktról indult.⁴⁶ Mint láttuk, a Kórház utcában is laktak bőriparosok, s e három utcán kívül csupán az „*Infra portam*” utcában találkozunk velük.

⁴⁶ Kronstadt. I. r. 30. l. Túlságosan messze vezetne, ha e néhány adalék segítségével próbálnánk következtetni a város topográfiai fejlődésére. Mégis, a Tehénpiac feltűnő és szokatlan helye a belváros szívében, elgondolkoztató. Az állatvásárokat ui. a középkorban lehetőleg a falakon kívül, pl. a bevezető út mentén, a kapu előtt tartották. A brassói tehénpiac elhelyezkedése ellentmond ennek a megfigyelésnek, azonban — feltételezésünk szerint — csak látszólagos ellentmondásról van szó. Helyzete ugyanis nyilvánvaló: annak a sajátos topográfiai formációnak a szélén fekszik, amelynek központja a Mária templom (Fekete templom), s amelynek utcarendje (ti. az utcák iránya, hosszúsága, szélessége) eltér a belváros többi részének utcarendjétől. Nem egyedülálló dologról van szó. Hasonló ún. mellékpiacon városon belüli elhelyezkedésére számos példát hoz *Keyser* is (*Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter*. Remagen, 1958. I. köt. 264. l.). Azt tételezzük tehát fel, hogy a templom körül kialakult település-mag szélén volt eredetileg a tehénpiac, amelynek tulsó oldalát a fejlődés újabb lépéseként keletkezett délnyugati rész telektömbjei határolták, s esetleg területét is ilyen módon korlátozták. A bőripar megjelenése és elhelyezkedése e részen azért fontos adalék a topográfiai fejlődés vizsgálata szempontjából, mert nyersanyagforrásai, mint láttuk, zömmel a két román fejedelemség közelebb eső területein voltak. Márpedig ezekkel a területekkel az Anjou-kor nagy részében még nem volt jelentős Brassó kapcsolata. Azt azonban természetesen nem lehet állítani, hogy a bőriparosok alapították volna a város szóbanforgó részét. A Fekete és a Kapu utcában volt a negyedben a legmagasabb a 150 dénár feletti adót fizetők száma, s tudjuk, hogy a telkek is jóval nagyobb méretűek e két utcában, mint amekkora az iparűzéshez szükséges. Éppen ez utóbbi körülményhez kapcsolódik hipotézisünk következő láncszeme. Ha ui. az egyforma telekméretek alapján elfogadjuk, hogy a Fekete utca (13 m széles és 40–45 m mély telkek), Kapu utca és Kolostor utca (11 és 45 m), Árvaház utca (1494: *Heyligen leichnames gasz*; 11 és 50–60 m)

Az utcák második típusába a *Kórház utcát* és az „*Infra portam*” utcát soroljuk. Ezeket a következő sajátosságok jellemzik:

- a) Az egyéb (ismeretlen) foglalkozásúak részaránya e két utcában a legalacsonyabb (49,0 ill. 54,6%).
- b) Az itt található 6 illetve 7 ismert foglalkozási ág közül a vasipar (együtt 46%) és a szövőipar (együtt 68%, csak a Kórház utcában: 59%). Az előző két utcán kívül csak ebben a kettőben található bőriparos (együtt: 36,6%); a ruházati iparosok 32,4 százaléka lakott bennük.
- c) A 150 dénár felett fizetők részaránya itt az összes adófizetők 16,5, illetve 14,1 százaléka. Ez lényegesen alacsonyabb arány, mint az előző két utcában.
- d) E két utcában lakott az összes adófizetők 29,3 százaléka.
- e) Egy-egy adófizetőre 105 ill. 95 dénár adó esett.

A két utca között a vagyoni különbség nem számottevő, bár a Kórház utca lakosainak vagyoni helyzete kétségtelenül kedvezőbb. Nagyobb viszont a különbség a foglalkozási tagozódás terén. A Kórház utca ui. kétségtelenül kézműves utcának tekinthető, s ezt alátámasztják a kialakulásával kapcsolatban említett topográfiai sajátosságok is (rövid telkek, vízfolyás). Ebben az utcában koncentráldott a negyed szövőipara, amely egyébként összesen csak kétféle mesterséget ismert, ti. a takácsokét és a posztónyírókét. De számos más foglalkozási ághoz tartozó kézműves is lakott itt: a népesebb foglalkozási ágak közül a ruházati iparosok 19 százaléka, a bőriparosok 16,6 százaléka, a vasiparosok 18,9 százaléka. Csak az élelmiszeripar hiányzott ebből az utcából. Az „*Infra portam*” utcában egyetlen népesebb iparágból sem tömörültek mesterek olyan nagy arányban, mint a Fekete vagy a Kórház utcában. Minimális a szövőiparosok aránya (9 százaléka lakott itt), valamivel magasabb a ruhaiparosoké (13,5%), a bőriparosok közül 20 százalék, a vasiparosok közül 27 százalék lakott az utcában. Ez kétségtelenül a legmagasabb arány a negyedben. Figyelemreméltó azonban, hogy csupán négyféle vasiparossal találkozunk az „*Infra portam*”-ban: kardkováccsal, kováccsal, íjkészítővel és üstkészítő bádógossal. A Kapu utcában ezzel szemben aranyművesek, lakatosok, pajzskészítők is laktak. Egyébként az „*Infra portam*” vasiparosainak túlnyomó része íjkészítő. Sajátos jellemzője ennek az utcának az is, hogy az élelmiszeriparosok több mint harmada (36,3%) itt lakott, míg a három belvárosi utcában összesen 18 százalék található (de a Kórház utcában, mint láttuk, egyetlen egy sem). Az „*Infra portam*”-on keresztül vezetett az egyik fő kereskedelmi útvonal a centrumba, a kézművesség feltehetően a közvetlen útiforgalomba kívánt bekapcsolódni, azaz a szegényebbek, köztük kontárok telepedhettek itt meg, a falak előtt. Falusias elővárosi jellegű utca lehetett ez, amit az is bizonyít, hogy

valamint a Markt (15 és 60 m) nagyjából egyidőben keletkeztek, akkor azt is feltehetjük e nagy méretek alapján, hogy a telkek nem iparos vagy kereskedő foglalkozású háztartások céljait szolgálták, ezek számára túl nagyok lettek volna. (Hogy a telekméretek valóban nagyok, arra jó például szolgálnak a budai Országház utca XIV–XV. századi telkeinek méretei. *Lócsi Erzsébet* szerint — Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben. Budapest Régiségei. 21. köt. 1964. 196–197. l. — a telkek méreteiből itt is alapításra lehet következtetni. Az utca palotasorának (!) telkei a homlokzati részen átlagosan kb. 18 m hosszúak voltak, mélységük kb. 37 m. A rajtuk álló épületek három tengelyesek. A brassói Markton fennmaradt, alaprajzát tekintve 1500 körül épült lakóház viszont két tengelyes volt. — Kronstadt. I. r. 188–189. l.) — A Fekete illetve a Kapu utca vagyoni és telekviszonyai alapján arra gondolhatunk tehát, hogy a két utcában zömmel jobb módú, gazdálkodó polgárok laktak. A bőripar és a szűsipar (ld. alább) ezek körében bontakozott ki. Viszont a Kórház utca későbbi keletkezése, szerényebb vagyoni és telekviszonyai, brassói viszonylatban kifejezetten iparos jellege együttesen azt mutatják, hogy az intenzívebb és tagoltabb kézművesség a bőripar nyomán, később bukkant fel a városban.

a későbbi években többször említenek benne az adójegyzekek ún. majороkat (mayerhof) is.⁴⁷ Szegénységére jellemző, hogy a Kórház utcához képest itt átlag 10 dénárral kevesebb adót fizettek.

Az utcák harmadik típusába a Cérna utcát, a Mittelgasse-t, a Hindergasse-t és az „Ascendendo”-t soroljuk.

- a) Az ismeretlen foglalkozásúak részaránya e négy utcában 76,2 és 87,2 százalék között ingadozik, — ezek a legmagasabb részarányok.
- b) Kevesebb foglalkozási ággal találkozunk bennük, s az ismert foglalkozási ágakba sorolható adófizetők részaránya is kisebb. E négy utcában található a „szegényebb” vasipar mestereinek 29,7 százaléka, valamint a „gazdagabb” ruházati ipar mestereinek 24,3 százaléka.
- c) A 150 dénár felett fizetők részaránya az összes adófizetők 4—15,3 százaléka.
- d) Az egy-egy adófizetőre eső átlag adó összege 105, 63, 59 illetve 24 dénár.

Ebben a típusban található tehát az a két utca is, amelyek elhelyezkedésével kapcsolatban bizonytalanok voltunk. A főbb kritériumok összehasonlításakor is kiderült már, hogy csak a kézművesség hiánya tekintetében hasonlítanak egymásra, egyébként a Cérna utca különbözik tőlük. Ezt mutatja mindenekelőtt az egy főre eső adó összegének lényegesen magasabb átlaga. A 150 dénár felett fizetők aránya, száma is a Kórház utcához, nem pedig a többi háromhoz, vagy akár az „*Infra portam*” utcához teszi hasonlíthatóvá. Ugyanakkor az ismeretlen foglalkozásúak részaránya itt a legmagasabb az egész negyedben. Érdekessége még a Cérna utcának, hogy a többivel ellentétben (ebből a szempontból csak az „*Infra portam*” kivétel) sok magyar hangzású névvel találkozunk benne.

Az egy főre eső adóátlag a „*Quartale Portice*”-ban 1475-ben (csak az első kivetést számítva mindenütt) 90 dénár volt. A belváros és a falak előtt elterülő elővárosi rész vagyoni differenciálódását az bizonyítja, hogy míg a belváros utcáiban az átlag magasabb mint a városi átlag, az elővárosi utcákban, ideszámítva még az „*Infra portam*”-ot is, ez alacsonyabb.⁴⁸

Az elővárosban helyezhetjük el tehát az egymással különben is sok hasonlóságot mutató Hindergasset és Mittelgasset. A hasonlóságot bizonyítja a vagyoni és a foglalkozási tagozódás is. Mindkettőben még viszonylag a ruházati és a vasipar a legjelentősebb (a két ágból itt található iparosok aránya szinte hajszálnyira azonos: ruhaipar 10,8—10,8%; vasipar: 8,1—8%), s ezekben is találhatunk élelmiszeriparost (27,1 ill 18,1%). Kifejezetten falusias jellegű utcák voltak ezek, amire az iparosság minimális aránya, a

⁴⁷ 1489: „*Crus Endres mayerhoff*” 1490: „*Paul Smids mayerhoff*” 1500: „*Demesz hanesz mayerhof*” stb.

⁴⁸ Az egy adófizetőre eső átlagösszeg alapján az utcák sorrendje a következő:

	Adóátlag	Fizetett összeg
Kapu utca	132 den.	12 300 den. (123,00 ft.)
Fekete utca	123 den.	8 375 den. (83,75 ft.)
Kórház utca	95 den.	6 600 den. (66,00 ft.)
Cérna utca	95 den.	3 735 den. (37,35 ft.)
Infra Portam	84 den.	5 865 den. (58,65 ft.)
Mittelgasse	57 den.	2 991 den. (29,91 ft.)
Hindergasse	53 den.	3 510 den. (35,10 ft.)
Összátlag:	90 den.	adóösszeg 43 935 den. (439,35 ft.)

vagyoni helyzet mellett bizonyíték a majorok említése is.⁴⁹ Elfogadhatjuk tehát azt a feltételezést, hogy a tulajdonképpeni Kapu negyedtól távolabb Ó-Brassó területén húzódtak egymás mellett, s évszázadok múlva is, „Hátsó” illetve „Közép” utcának nevezték őket. Alátámasztja ezt az is, hogy hosszúságuk 1475-ben akárcsak ma nagyjából egyforma volt, s a velük párhuzamos „Hosszú” utcával (1486: „*Dy lang gassen*” a Petri negyedben) is körülbelül egyforma hosszúságúak lehettek.⁵⁰ Az „*Ascendendo*” utca volt a negyedben összeírt utcák közül a legrövidebb. Vagyoni és foglalkozási tagozódása egyaránt az utóbbi két utcára emlékeztet, az iparosok részaránya a Cérna utca mellett itt a legkisebb, s lakói egyúttal a legszegényebbek. A számos magyarhangzású név alapján a Blumenau közelébe kell helyeznünk, amit alátámaszt az 1500-ból való adókiivetési jegyzék már idézett megjegyzése is („*Ascendendo blumenaw a spiritu sancto*”). Ez is falusias jellegű rész kellett, hogy legyen.

*

Térjünk át a „*Quartale Portice*” adófizetői körében felderített foglalkozási tagozódás elemzésére. A foglalkozási tagozódásból gyakorlatilag csak a kézművességet ismerjük. A kézműves foglalkozási ágak (iparágak) vagyoni és lélekszámarányai alapján négy fejlett, népes ágat különítettünk el. Minden iparágra jellemző volt azonban, hogy az iparosok zöme 40 és 88 dénár közötti adóösszeget fizetett (3. adókatégória). Különösen jellemző volt ez a szövőiparra és a vasiparra, kevésbé a bőr- illetve a ruházati iparra. Utóbbi két iparág mesterei közül sokan laktak a két leggazdagabb utcában. A vasiparosok megoszlása viszont egyenletesebb volt mind topográfiai, mind vagyoni szempontból. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy az iparosok zöme vagyoni helyzetét tekintve a szövőiparosokhoz hasonlítható, akiknek közel 64 százaléka az egyébként is messze legnépesebb 3. adókatégóriába tartozott, s akiknek közel 60 százaléka a Kórház utcában lakott. Erről az utcáról pedig tudjuk, hogy egyrészt két szomszédjánál később keletkezett, másrészt telkei emezekénél jóval kisebb méretűek voltak.

Mindebből az következne, hogy az iparosok zöme, s egyáltalán mindazok, akik ebbe a kategóriába tartoztak, házas kisebb telkük, valamint keresetük illetve legfeljebb némi földbirtokuk után adózhattak. Ebből a szempontból sokat mondó tény, hogy míg a szóban forgó 3. adókatégóriában találjuk az adófizetők 50,4, az 5. kategóriában pedig 24,5 százalékát, addig a középük eső 4. kategória (40–88 dénár) szinte néptelennek mondható (4,3%). A 150 dénár felett fizetőket tekinthetnénk viszont azoknak, akik városi házas telkük és adott esetben keresetük mellett majorral, földbirtokkal stb. rendelkeztek. Az élelmiszeripar feltűnő néptelensége alapján azonban azt kell gondolnunk, hogy a város még nem érkezett el a társadalmi munkamegosztásnak arra a szintjére, amelyre a mesterségekben elkülönült, specializált árutermelő élelmiszeripar, mint a városi háztartások mindennapi szükségleteinek fontos szállítója a jellemző. Természetesen nem állíthatjuk mércéül a XV. századi Brassó mellé egy modern város gazdasági szervezetét.

⁴⁹ Hindergasse: 1488: „*Rode Jorg mayerhof*”, ugyanekkor említenek egy malmot is ([Jacob] „*bey der muelen widua*”): 1491: „*Bartholomeus Haff mayerhof*”, „*Cruse Caspir mayerhof*”. Mittelgase: 1496: „*Thong Schobels mayerhof*”: 1498: „*Cristel Schniders mayerhoff*”.

⁵⁰ 1486-ban a Hosszú utcában 51 ház volt. 1475-ben a Hindergasse utcáinak száma 64, a Mittelgasseban ugyanekkor 50 ház volt. Bár feltehetően az utcák egy része más negyedhez tartozott, az arányok nagyjából megfelelőeknek tekinthetők, ha figyelembe vesszük azt is, hogy laza településről van szó. 1500-ban az adójegyzék mindkét utca egyik oldalát „*supra ripam*” említi, ami szintén alátámasztja a két utca elhelyezésére vonatkozó feltevést. A Mittelgasse illetve a Hindergasse közepén ui. valóban vízfolyások húzódtak, amelyek északkeleten a Tömös csatornába torkollottak. A csatorna 1500-ban már megvolt (Kronstadt. I. r. 224–225. l.).

De nem állíthatjuk mellé az egykorú nagy délnémet, olasz vagy flandriai városokat, sőt még a nyugat-magyarországi városokat sem. Az élelmiszeripar csekélyebb jelentősége, a specializáció alacsonyabb foka arra mutat, hogy a városi háztartások élelmiszerszükségeitek zömét saját gazdaságukból és a hetipiacról fedezték. A 3. adó kategóriába tartozó adófizetők háztartásait is tehát gazdálkodó háztartásokként kellene elképzelnünk.

Mindez a „*Quartale Portice*”-ban kimutatható iparosság arányainak és jelentőségének alaposabb, ágak szerinti értékelését teszi szükségessé. Két ellenvetést lehet ugyanis tenni az iménti gondolattal kapcsolatban. Az első ellenvetés lényege: mennyiben jellemzőek a negyedben uralkodó állapotok az egész városra, azaz nem arról van-e szó, hogy a kézművesség nemcsak a negyeden, hanem nagyobb méretekben a városon belül is tagolódott? Azaz nem volt-e olyan, elemzésünk körén kívül eső része a városnak, amelyben igenis számottevő élelmiszeripar létezett. A másik ellenvetés viszont az élelmiszeripar és a többi ipar arányaival, a mesterségek számával, általában a kézművességnek az összlakosságon belül elfoglalt helyzetével függhet össze, ebből a szempontból firtatja a megállapítás jogosultságát.

Az első problémával kapcsolatban mindenekelőtt ismét utalnunk kell arra, hogy — mint az az utcák jellegének iménti elemzésekor is bizonyítást nyert — a negyed heterogén volt, vegyesen tartalmazott elővárosi és centrális részeket, a másik három negyedhez hasonlóan. Másrészt az is tény, hogy a nagylétszámú iparok közül a szövőiparban és a bőriparban talákoztunk erősebb, de korántsem végletes koncentrációval. Ezt különben a bőriparnál a víz igénye is indokolja. A kislétszámú iparok közül egyedül a faipar koncentráldott erősen. A kérdést tehát módosítani kell: azt kell felvetnünk, vajon nem voltak-e bizonyos iparágakban a „*Quartale Portice*”-ban látottakhoz hasonló csomópontok, amelyek a másik három negyed területére estek? A negyedünkben kislétszámú iparok (pl. az élelmiszeripar) esetében így a város egészét tekintve jelentős létszámenelkedéssel, a nagylétszámúaknál visszaeséssel kellene számolnunk.

A céhes iparra vonatkozóan a legrégebb fennmaradt céhlevelek egy múlt századvégi kiadása⁵¹ alapján úgy látszik, hogy 1500 előtt csak szűcs, posztónyíró és takács céh létezett volna önállóan.

A brassói szűcsökkel kapcsolatban gyakran idézett eset, hogy 1420-ban, a Markton álló házukra (Stuba), a városi tanács épített saját céljára emeletet.⁵² A céhlevelek többsége egyébként az 1689. évi nagy tűzvészben pusztult el, amikor a város túlnyomó része leégett.⁵³ A szűcs- és bőripar már 1412 előtt is létezett, erre mutat, hogy ekkor a behozatal bőreit differenciáltan említik.⁵⁴

Mint hogy egyetlen évből sem állt rendelkezésünkre olyan forrás, amely a négy negyed komplex vizsgálatát lehetővé tette volna, az egyes iparágak létszámarányainak összevetését Fráter adatainak segítségével fogjuk elvégezni, Sajnos, saját számításaink alapján kiderült, hogy Fráter meglehetősen pontatlanul dolgozott,⁵⁵ az összevetés tehát

⁵¹ Verzeichniss der Kronstädter Zunfturkunden. Hrsg. F. W. Seraphin. Kronstadt, 1866. A középkori erdélyi, s ezen belül a brassói kézművesség új feldolgozását ld. *Stefan Pascu*: Meșteșugurile din Transilvania. Până în secolul al XVI-lea. H. n., 1954. Sajnos a könyv alig tartalmaz statisztikai adatokat.

⁵² Kronstädter Zunfturkunden. 19. l.

⁵³ I. m. V–VI. l. A tényt bizonyítja, hogy a tűzvészből megmenekült egy céhlevél jegyzék, amely számos elveszett dokumentumot sorol fel.

⁵⁴ *Fráter*: Brassó gazdasági helyzete. 15. l.

⁵⁵ Pl. a „*Quartale Portice*”-ban csak 130 iparost számolt össze, néhány mesterséget helytelenül azonosított. (Kírvó példa: „esernyőkészítőket” is említ, feltehetően a 'schirmer' = 'pajzskészítő' (*clipeator*) szó alapján. A magyar városok egykorú forrásaiiban nem szereplő szó jelentéséről ld. Jacob u. Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch, ill. *Bartal*: A középkori latinság szótára.

globálisnak tekinthető csupán. Ráadásul nem egyetlen évben számolta össze az iparosokat, hanem 1475 és 1500 között próbálta számukat összegezni. Ennek ellenére hozzávetőlegesen tükrözheti a helyzetet. Az egyes iparágak létszámarányait százalékosan kifejezve a következő képet kapjuk (az első oszlopban a „*Quartale Portice*” 1475. évi adatai, a másodikban a Fráter-féle számadatok százalékos kifejezése):

	Quartale Porticae (1475)	Brassó (Fráter. 13. l.) (1475—1500)
	%	%
Vas- és fémipar	23,0	18,3
Szövőipar	13,6	13,1
Bőripar	18,5	14,5
Faipar	6,4	10,6
Élelmiszeripar	6,4	8,7
Ruházat és tisztítás ipara	23,0	30,6
Építőipar	6,3	2,3
Egyéb ipar	2,8	1,9
	100,0	100,0

A második oszlop adataival kapcsolatban, a bebizonyosodott pontatlanságokon kívül (amelyek azonban nem valószínű, hogy a főbb arányokat módosítanák) mint láttuk azt is meg kell jegyezni, hogy huszonöt évet fognak át. Feltételezhető azonban, hogy e periódusban bizonyos átrétegződés zajlott le, ezért tanulságos lesz, rövid, a lehetőségekhez alkalmazkodó összehasonlítást végezni az 1500-ból fennmaradt és a forráskiadványban közölt adatok segítségével.⁵⁶ A gyakorlati haszon mellett így némileg képet kaphatunk a negyed kézművességének fejlődési irányáról is. 1500-ban a „*Quartale Portice*”-ban 538 adófizetőt számoltak össze, ezek között 176 iparos volt, ami gyakorlatilag változatlan arányokat jelent (32,7%, azaz 0,3% csökkenés). Az egyes foglalkozási ágakban az iparosok a következőképpen oszlottak meg:

	Quartale Portice		
	% (1500)	szám (1500)	szám (1475)
		fő	fő
Vas- és fémipar	28,4	50	37
Szövőipar	11,4	20	22
Bőripar	19,9	35	30
Faipar	3,9	7	11
Élelmiszeripar	3,4	6	11
Ruházat és tisztítás ipara	24,5	43	37
Építőipar	5,7	10	10
Egyéb ipar	2,8	5	4
	100,0	176	162

Három százalékos megoszlást tartalmazó adatoszlopunk van tehát, amelyek közül kettő negyedünk helyzetét mutatja be egy-egy mesterségesen kiválasztott időpontban, míg a harmadik sor az egész város helyzetét illusztrálja a két időpont között.

⁵⁶ A brassói forráskiadvány csak 1488-ból közöl újabb teljes adójegyzéket a „*Quartale Portice*”-ről. A továbbiakban csak az ehhez képest történt változásokat közli (vö. fentebb 42. sz. jegyz.). A mesterek 1500. évi jegyzékét így 12 év anyagából kellett összeállítani.

A negyedben lezajlott változások a népes és egyúttal vagyonosabb iparágak határozott fejlődését mutatják, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy ez a népeség számának, ezen belül pedig a kézművesek számának emelkedésével párhuzamosan zajlott le. A polarizálódás csomópontja a vas- és fémipar, valamint kisebb mértékben a ruházati ipar és a bőripar. A szövőiparosok részaránya csökkent (számuk is csökkent, 22 főről 20 főre!). Vagyoni helyzetüket tekintve azonban a szövőiparosok 1475-ben is az ötödik helyen álltak; a kislétszámú faipar is megelőzte ezt az ágat. A vagyoni három legjelentősebb iparág a negyedben tehát létszámát tekintve abszolút mértékben, de részarányát tekintve is gyarapodott, az építőipar gyakorlatilag stagnált, a többi iparág pedig mindkét szempontból visszaesett.

Az egész Brassó iparosságát magában foglaló szintetikus táblázat adatait figyelembevéve most már megállapíthatjuk, hogy a város területén valóban észrevehető a kézművesség bizonyos mértékű topográfiai tagolódása. Természetesen nincs módunk arra, hogy e tagolódás okait kutassuk, legfeljebb az olyan nyilvánvaló körülményekre utalhatunk, mint a vízfolyás jelentősége (bőripar) vagy a forgalmi adottságok (bevezető, fő kereskedelmi útvonal). Egészben véve azonban adataink összevetése után inkább azt kell megállapítanunk, hogy ez a tagolódás a várakozás alatt marad. A „*Quartale Portice*”-ban az utcák többségében hat iparág mestereivel találkoztunk, s a számadatok alapján ugyanez jellemzi a várost is. Az egész városra jellemző ui., hogy a negyedünkben is legnépesebb iparágak vezetnek létszámárányaikkal. Az eltérések iránya kettős: összvárosi viszonylatban valamivel nagyobb az élelmiszeriparosok részaránya (bár ezt némileg csökkenti, hogy az egyéb iparosok közé sorolt halászosok részaránya viszont negyedünkben nagyobb), hasonlóképpen jelentősebb a faipar is. Mindkettőnek csökkent a jelentősége a „*Quartale Portice*”-ban huszonöt év folyamán. Az építőipar arányai nagyjából hasonlóak. Mindez gyakorlatilag a kislétszámúknak ítélt iparágak bizonyos felzárkózását jelenti. A nagylétszámú iparágak közül a vasipar láthatólag negyedünkben összpontosult, bár korántsem kiemelkedő mértékben. Ugyanez jellemző a bőriparra is, míg a szövőipar arányai nagyjából megfelelnek a városban tapasztaltaknak. Határozott különbség a ruhaiparosok megoszlása tekintetében tapasztalható, de a különbség itt sem több 6–7 százaléknál. A negyed kézművességével kapcsolatban tehát nincsen helye olyan következtetésnek, amely néhány iparág exkluzív szerepét domborítja ki. Kétségtelen viszont, hogy itt kell keresnünk a vas- és talán a bőripar centrumát, míg a ruhaipar esetleg a város más helyén összpontosult. Utóbbinak azonban ellentmond, hogy negyedünkben is csupán egyetlen utcában nem találtunk ruhaiparost, azaz nem lehet szó olyan koncentrációról, mint a szövő- vagy bőripar esetében.

Úgy hisszük, az eddigiek alapján elfogadható, hogy a kézművességgel kapcsolatos következtetéseinket az egész városra általánosítsuk. A kézművesség jellegének meghatározásához azonban feltétlenül ismernünk kell az egyes foglalkozási ágakon belül csoportosított mesterségeket. Fráter munkája alapján következtethetnénk az egész városra, csak hogy a mesterségek megkülönböztetésénél is pontatlanságokra bukkantunk.⁵⁷ Elképzelhető tehát, hogy az általunk elkülönített 36 mesterségen kívül még létezett néhány, de figyelembevéve a kézművesség arányait a városban, illetve a vizsgált negyedben, nem hisszük, hogy a nem ismert mesterségek száma négy-öttnél több lenne. Alábbi táblázatunkban áganként felsoroljuk az 1475-ben és 1500-ban talált mesterségeket:

⁵⁷ Fráter: i. m. 13. l. az egész városban 29 mesterséget különített el. Pascu a XV. század közepén kb. 30-ra teszi a kézműves foglalkozások számát a nagy szász városokban. A XVI. század első felében szerinte már mintegy 40–60 létezett. (Erdély története. Hn. 1964. 1. köt. VII. fejezet. 133. l.)

	1475	1500
<i>Vas- és fémipar</i>	<p>aranyműves (goldschmidt) íjkészítő (bogner) kardkovács (schwertfeger) kovács (schmidt) lakatos (schlosser) pajzskészítő (schildmacher) pajzskészítő (schirmer)* tűkészítő (nadler) tűkovács (nagelschmidt) üstkészítő-bádogos (kessler) sarkantyús (sporer)</p> <hr/> 11 mesterség	<p>aranyműves (goldschmidt) íjkészítő (bogner) kardkovács (schwertfeger) kovács (schmidt) lakatos (schlosser) pajzskészítő (schildmacher) pajzskészítő (schirmer)* tűkészítő (nadler) tűkovács (nagelschmidt) üstkészítő-bádogos (kessler) sarkantyús (sporer) késes (messrer)</p> <hr/> 12 mesterség
<i>Szövőipar</i>	<p>posztónyíró (scherer) takács (weber)</p> <hr/> 2 mesterség	<p>takács (weber)</p> <hr/> 1 mesterség
<i>Bőripar</i>	<p>irhatímár (ircher) nyerges (satler) szíjgyártó (rimner)** tarsolyos (taschner) tímár (lederer) ?tímár (breyledrer)***</p> <hr/> 6 mesterség	<p>irhatímár (ircher) nyerges (satler) szíjgyártó (rimner)** tarsolyos (taschner) tímár (lederer) ?tímár (breyledrer)***</p> <hr/> 6 mesterség
<i>Faipar</i>	<p>asztalos (tischler) bogvár (wagner) esztergályos (drexler) kádár (doleator, kádár)</p> <hr/> 4 mesterség	<p>esztergályos (drexler) kádár (doleator, kádár) kerékgyártó (kerékgy.)</p> <hr/> 3 mesterség
<i>Élelmiszeripar</i>	<p>mészáros (flescher, carnifex **** serfőző (byrrewer) molnár (molner)</p> <hr/> 3 mesterség	<p>mészáros (flescher, carnifex)**** serfőző (byrrewer) molnár (molner)</p> <hr/> 3 mesterség
<i>Ruházat és tisztítás ipara</i>	<p>cipész (schuster) kalapos (huter) szabó (schneider) szűcs (kürschner, pellifex)</p> <hr/> 4 mesterség	<p>cipész (schuster) kalapos (huter) szabó (schneider) szűcs (kürschner, pellifex) borbély (barbirer)</p> <hr/> 5 mesterség
<i>Építőipar</i>	<p>ács (zimmermann) fazekas (dopner) kőműves (maurer) téglavető (ziegler)</p> <hr/> 4 mesterség	<p>ács (zimmermann) fazekas (dopner) kőműves (maurer) téglavető (ziegler)</p> <hr/> 4 mesterség
<i>Egyéb ipar</i>	<p>halász (fischer) pásztor (hirt)</p> <hr/> 2 mesterség	<p>halász (fischer) pásztor (hirt)</p> <hr/> 2 mesterség
Összesen	36 mesterség	36 mesterség

A felsorolt brassói mesterségek között egyrészt olyanokat találunk, amelyek tágabb, a város közvetlen piackörzetén kívül eső igényeket, a szó eredeti és átvitt értelmében is „export” igényeket elégítettek ki.⁵⁸ Az iparosok másik, nagyobb rétege viszont nyilvánvalóan tömegigények által meghatározott piacra dolgozott.

Sorban áttekintve a főbb iparcsoportokat, a *vas- és fémiparban* kimutatható mesterségek jellege jól szemlélteti ezt a különbséget. A luxus, különleges igényeket a különböző fegyverkészítő illetve aranyműves iparosok elégítették ki. Nem tekinthetjük tehát rendkívüli jelenségnek, hogy zömük a Kapu utcában lakott, az íjkészítők (bogner) kivételével. Érdekes, hogy 1500-ban ez a csoportosulás még nyilvánvalóbb, de az íjkészítők ekkor is inkább a külső utcákban, elsősorban az „*Infra portam*”-ban találhatók. Nem rendkívüli így már az sem, hogy ezeket a mestereket többségükben a 150 dénár feletti adóösszeget fizetők között találjuk. Számuk magas, 1475-ben 21 fő (íjkészítő: 10 fő), 1500-ban 25 fő (íjkészítő: 6, pajzskészítő (schirmer): 8 fő stb.). Azaz, bár a vasiparosok részaránya emelkedett, s emelkedett e különleges kategória mestereinek száma is, részarányuk némileg csökkent (56,8—50%). — A tömegigényeket kielégítő mesterségek közül mindkét évben a kovácsmesterség vezet 10—10 fővel, míg a lakatosmesterek száma éppen e huszonöt év alatt nőtt (2—6 fő). A többi mesterség művelőinek száma 1—3 fő között ingadozik. Erre a csoportra is az jellemző, hogy tagjai nagyrészt a gazdag és centrális utcákban, valamint az „*Infra portam*”-ban találhatók. A vasipar szerepének eltolódását talán az iparágon belüli polarizálódás mutatja, hogy 1500-ig ebből az utcából a vasiparosok nagyobb része elköltözött, viszont számuk a szegényebb utcákban valamelyest nőtt. A fő arányok azonban nem változtak, valamennyi vasiparos több mint 80 százaléka élt mindkét évben a három belvárosi utcában és az „*Infra portam*”-ban.

A *szövőiparban* összesen két mesterséget találtunk, ezek közül is az egyetlen (!) posztónyíró 1500-ban már eltűnt. Homogén rétegről van tehát szó, mind a mesterség, mind az adózás, sőt az elhelyezkedés szempontjából is. Mi a feltűnő ebben az iparágban? Elsősorban éppen ez a sajátos homogén jelleg. A középkorban a szövőipar volt a kézművesség legdinamikusabb ágazata, ebben jöttek létre a legjelentősebb tőkés vállalkozások, ez az ipar jutott el a műveletek specializációjának, önálló mesterséggé különüléseinek legmagasabb fokára.⁵⁹ E műveletek közül gyakorlatilag csak a szövés mesterei laktak a negyedben. Fráter munkájában sem találunk más szövő mesterségekre a lenszövésen kívül. A probléma úgy hisszük alaposabb vizsgálatot igényel, amelyre a magunk részéről egyetlen forrásunk alapján nem vállalkozhatunk. Csupán két feltevést kockáztatunk meg. Egyrészt valószínűnek látszik, hogy a Havasalföldről és Moldvából behozott gyapjú, illetve a már említett „bogacs” volt a takácsok munkájának nyersanyaga. Másrészt,

⁵⁸ *Szács*: Városok és kézművesség. 68. l.

⁵⁹ *Szács*: i. m. 79—80. l., *Frecskay*: Mesterségek szótára, *G. de Poerck*: La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie. 1. köt. La technique. Bruges, 1951.

Jegyzetek a 371. lapon levő táblázathoz

* *Schirmer* vö: 55. sz. jegyzet.

** *Rimner* — *riemer* (vö. Rechnungen 3. k. Glossarium. 993. l.)

*** A *brei* (rég.) szó jelentése pép, (lat. *puls.*). Talán a tímár mesterség egyik munkafázisára utal, amelyet meszelésnek neveznek, s pépes keverék segítségével zajlik le. (Vö. Grimms Deutsches Wörterbuch. 1. köt. ill. *Frecskay* János: Mesterségek szótára, Bp. 1912. 49. l.)

**** *Flesser*, *Flescher* = *Fleischer*, *Fleischhauer*. Vö. Rechnungen 3. köt. Glossarium. 1099. l.

A mesterségnevek azonosításához vö. *Szács*: Városok és kézművesség. 49. l. 114. jegyz és *Pascu*. Meșteșugurile din Transilvania. Index. (Főként 372—373. l.)

vagyoni helyzetük alapján bajosan tételezhetjük fel, hogy a takácsok számottevő kereskedelemmel is foglalkoztak volna. Inkább arra gondolhatunk, hogy a városban előállított olesó posztó és vászon kereskedelme azoknak a nagykereskedőknek a kezében volt, akik a nyugati és északi posztófajtákat közvetítették. Másrészt azt is feltételezhetjük, hogy a szövőipar egy része kívül esett a céhes ipar keretein, pl. vidéki „bedolgozókra” is támaszkodott, amire éppen a „bogacs” felhasználás utalna (*Verlagsystem*).

A *bőr*ipar brassói viszonylatban a vasipar után következik a mesterségek száma szempontjából. A középkori Magyarország legfejlettebb iparága volt ez a feldolgozó iparágak között.⁶⁰ Brassóban is fejlettségét a kiapadhatatlannak látszó nyersanyagforrásoknak köszönhette. A tímárok között (1475: lederer: 16, ircher: 3, breyledrer: 1; 1500: lederer: 14, ircher: 3, breyledrer: 2). A vagyoni tagozódás meglehetősen nagy. Több mestert találunk a gazdag Kapu utca 150 dénár felett fizető adózói között, a Fekete utcában vegyesebb a kép, mert itt a 90 dénár felett fizetők mellett a többség inkább a szegényebb 3. kategóriába sorolható.

A topográfiai csoportosulás sajátosságairól már szóltunk, s említettük azt is, hogy a száz városok tímárai maguk gondoskodtak a nyersanyag beszerzéséről, mint azt Mátyás több oklevele is tanúsítja. A bőrfeldolgozáshoz kapcsolódó ruhaipar, valamint a exportlehetőségek, kereskedelmi szerep indokolhatják a tímárok viszonylag nagy számát és egy részük jó vagyoni helyzetét.

A kislétszámú *faipar* mestereinek és mesterségeinek száma egyaránt csökkent huszonöt év alatt. Egy-egy, legfeljebb két mestert említ adójegyzékünk az egyes mesterségekkel kapcsolatban. Jellemző, hogy kevés a kádlármesterek száma is, ami közvetve igazolja, hogy a városban nem folyhatott számottevő bortermesztés. Az iparossággal kapcsolatos megállapításainkat az *élelmiszeripar* sajátosságos szerepének kiemelésével kezdjük. Most, a mesterségek ismeretében úgy hisszük negatív következtetésünk igazolást kap, hiszen mindössze mészárosokkal és serfőzőkkel, valamint mindkét évben egy-egy molnárral találkozunk. A molnárokkal kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni, hogy egyrészt a városnak is voltak malmai, amelyek bizonyos monopóliumot élvezhettek (a többi polgár őrlelési jogát is megadóztatták), másrészt a malmok, az adójegyzékek helymegjelöléséből következően más negyedben feküdtek.⁶¹ A mészárosok száma 1475 és 1500 között 7-ről 2 főre csökkent, s 1475-ben határozottan a kis adóösszegeket fizetők csoportjába tartoztak, 5 közülük a belvároson kívül lakott. Szó sem lehet tehát arról, hogy a mészárosoknak a magyar városokban különleges kereskedelmi szerepet is játszó gazdag rétegéhez tartoztak volna.⁶² Egyáltalán nem találkozunk pékekkel a negyedben, s Fráter felsorolása sem tartalmaz ilyen mestereket.⁶³ A mészárosokon és a molnárokon kívül serfőzők képviselik az élelmiszeripart (ezeknek a száma is csökkent huszonöt év alatt), így csak az őstermelőknek számító, de nálunk az egyéb iparosok között szereplő halászokat tekinthetjük még olyanoknak, akik a polgári háztartások élelmiszerellátásával foglalkozhattak. Úgy látszik tehát, hogy az élelmiszeripar kevésbé tagolódott mesterségekre. Ez viszont nem zárhatja ki, sőt — mint említettük — egyenesen valószínűvé

⁶⁰ Szűcs: i. m. 75–76. l. Fráter: i. m. 51. l. táblázat.

⁶¹ Ti. a *Quartale Petriben*. Erre utal az 1486-ból és a következő évekből fennmaradt jegyzékekben szereplő „*bey der molen heraber*” helynév. Ez a terület a Bolonya városrész később is Malom utcának nevezett délkeleti része (Kronstadt. I. r. 43. l.).

⁶² Szűcs: i. m. 74–75. l.

⁶³ Pascu 19 mészárost említ Brassóban a XV. század végén. Megállapítja, hogy számuk a XVI. század folyamán nőtt, vagyoni helyzetük is javult, szavuk mind nagyobb lett a város politikai életében, vezetésében (*Meştesugurile din Transilvania*. 100. ill. 103. l.). Pék mesterek létezéséről viszont ő sem szól.

teszi, hogy a keresett élelmiszercikkek zömmel a szombati hetipiacon vagy más alkalomszerű módokon kerültek forgalomba.

A vezető *ruházati és tisztálkodási* iparról már láttuk ímént, hogy erős kapcsolatban állott a bőriparral. A cipészek száma igen magas, létszámukat tekintve valamennyi iparág mesterségei közül ezek vezettek (1475-ben 19, 1500-ban 23 mester). Vagyoni szempontból a cipészek meglehetősen megosztottak voltak, de taláunk közöttük 150 dénár feletti adóösszeggel terhelteket is, s összesen 10 mester, tehát a cipészek több, mint fele 90 dénár felett fizetett. Mindkét évben többségük (1475: 14 mester, 1500: 17 mester) a három vezető belvárosi utcában lakott. A cipészek tehát az iparosok felső rétegéhez tartoztak, s nagy számuk talán azzal magyarázható, hogy a városi és a környékbeli parasztság tömeges igényeit elégtették ki. Lábbelik ui. alig szerepelnek a huszadjegyzékben. A szűcsök céhe, láttuk, az egyik legrégebb volt Brassóban. Mesterei között (1475: 8, 1500: 6) váltakozva találunk szegényebbeket és vagyonosabbakat, említésre méltó, hogy 1500-ban egy kivétellel valamennyien a Kapu utcában laktak (1475-ben is egy kivétellel mind a belvárosban található). A szabók vagyoni tagozódása szintén meglehetősen váltakozó képet mutat, eloszlásuk azonban egyenletesebb, mint a szűcsöké, bár közöttük is bizonyos befelé tömörülés figyelhető meg 1475 és 1500 között (számuk mindkét évben 9—9 fő).

Az *építőiparban* is huszonöt év alatt bizonyos befelé nyomulás figyelhető meg. A belváros első három utcájában 2 főről 7 főre emelkedett az építőiparosok száma. Egyik mesterség sem vonzott azonban sok személyt.

Az *egyéb iparosok*-kal kapcsolatban már a bevezetőben elmondottuk, hogy bizonyos korlátozó körülmények miatt, középük valójában néhány őstermelőt soroltunk. A halászkok szerepe az élelmezés szempontjából jelentős. Brassó körül számos patak, vízfolyás található, ezenkívül rendszeresen halászták a városfal előtt fekvő nagyobb víztárolókat.

A „*Quartale Portice*” mesterségeinek áttekintését a következő sajátosságok megállapításával fejezhetjük be. A népes iparágak közül a vas- és fémiparban, a bőriparban és a ruházati iparban találkozunk olyan mesterekkel, akikről feltételezhető, hogy iparos tevékenységük — konjunkturális vagy egyéb okok miatt — említésre méltó vagyoni helyzettel párosult. A kör nagyjából a különleges igényeket kielégítő vasiparosokra és aranyművesekre, bőrfeldolgozókra, szűcsökre, illetve a kovácsokra és cipészekre terjed ki — természetesen korántsem valamennyiükre. Előbbiek a tágabb körzet számára is dolgozhattak, utóbbiak a tömeges igényeket ellátó iparágak „elitjét” alkották.

Huszonöt év folyamán valószínűleg nem következett be változás ebben a tekintetben. Ugyanakkor tendenciaként figyelhető meg az iparosok benyomulása a fallal védett belváros utcaiba. A belvárosban élő iparosok aránya a két időpont között 59,2 százalékról 73,2 százalékra emelkedett.

Utánkénti részarányuk a következőképpen alakult:

	1475	1500
	%	%
Kapu utca	36,6	52,3(!)
Kórház utca	51,0	44,0
Fekete utca	39,0	34,6
<i>Infra portam</i>	45,4	25,0(!)
Cérna utca	12,8	?
<i>Ascendendo</i>	16,0	?
Hindergasse	18,4	23,0
Mittelgasse	23,8	8,3

(Megjegyzés: A Cérna utca és az „Ascendendo” adatait a brassói forráskiadvány összevontan adja, mert e két utcát összetartozónak tekinti. A további két összehasonlító táblázathoz is vö. Rechnungen. 3. köt. 778. l.)

Az adatokból világosan látszik, hogy a betelepülés nem a belvárosra általában jellemző folyamat volt, hanem gyakorlatilag a leggazdagabb Kapu utcára szorítkozott. Az „*Infra portam*” utcában tapasztalható erős csökkenés azt a benyomást kelti, mintha a folyamat gyakorlatilag az iparosok innen a Kapu utcába történt átköltözéséből állott volna. Természetesen nem erről lehetett szó, sokkal inkább általános folyamatról, amely a XV. századi magyar városokban is megfigyelhető.⁶⁴

Szakítsuk félbe gondolatmenetünket, hogy egy pillantást vessünk e huszonöt év változásaira. Az előbb már megállapítottuk, hogy a „*Quartale Portice*”-ban 1500-ig a népesebb iparágakban bizonyos polarizálódás tapasztalható, továbbá, hogy a negyed lakosainak száma s ezeken belül a kézművesek száma is emelkedett, miközben a kézművesség részaránya az összes adófizetők számához képest nem változott.

A változások bemutatása céljából két további táblázatot készítettünk. Az első az adófizetők számának növekedését mutatja utcánként:

Utca	100% = a negyed összes adófizetője		Emelkedés vagy csökkenés 1475-höz képest
	1475	1500	(100% = 1475. évi helyzet az egyes utcákban)
	%	%	%
Kapu utca	19,1	23,4	+33
Kórház utca	15,0	13,9	+2
Fekete utca	14,2	13,9	+8
<i>Infra portam</i>	14,3	13,3	+3
Cérna utca	8,0	} 15,2	} +3
<i>Ascendendo</i>	5,1		
Hindergasse	13,6	13,7	+12
Mittelgasse	10,7	6,6	-44
Összesen	100,0	100,0	10,6

Az adófizetők számának közel 11 százalékos emelkedése tehát gyakorlatilag a belvárosban lakók számának emelkedéséből adódik. Azonban mindössze két utcában volt valóban jelentős a lakók számának növekedése, ti. a Kapu utcában és a Cérna utcában. (Megfigyelésünk szerint ui. az emelkedés zöme a Cérna utcában tapasztalható, az „*Ascendendo*” adófizetőinek száma nem sokkal nőtt.) A Mittelgasseben tapasztalható nagy változásnak nehéz magyarázatát adni. Talán egyik részét más negyedhez csatolták. •

Érdeemes megjegyezni azt is, hogy 1500-ig a bérlakók részaránya az összes adófizetőkhez képest 1,8 százalékról 9,6 százalékra nőtt.

A Kapu és a Fekete utca lakosságának növekedése relatív elszegényedéssel párosult, ami az egy főre eső adó összegének utcánkénti összehasonlításából derül ki. Mint-hogy az adókules évenként változott, természetesen a százalékos arányokat vesszük figyelembe: (100% = az egy főre eső adó összege az egész negyedben)

⁶⁴ Szűcs: i. m. 48. l. (Sopron, Pozsony, Kassa. Buda).

Utca	1475		1500	
	összeg/fő	%	összeg/fő	%
Kapu utca	132 den.	142	98 den.	136
Kórház utca	95 den.	105	89 den.	124
Fekete utca	123 den.	132	98 den.	136
<i>Infra Portam</i>	84 den.	95	44 den.	61
Cérna utca	95 den.	105	?	?
<i>Ascendendo</i>	22 den.	24	?	?
Hindergasse	53 den.	59	49 den.	68
Mittelgasse	57 den.	63	66 den.	89
Összátlag	90 den.	100	72 den.	100

A kiegyenlítődési folyamat egyértelmű: csökkenő tendencia a két leggazdagabb belvárosi utcában, emelkedő viszont a kifejezetten kézműves Kórház utcában és a távolabb fekvő külvárosi Hindergasseban. (A Mittelgasse változásait nem vehetjük figyelembe, mert azokkal kapcsolatban egy adminisztratív intézkedés is feltételezhető.) Mindkét táblázat adatai igazolják korábbi megfigyelésünket az „*Infra portam*” utcával kapcsolatban. Ez ui. a kézművesség részaránya szempontjából, vagyoni szempontból, de még lélekszámának relatív arányai tekintetében is határozottan hanyatlott.

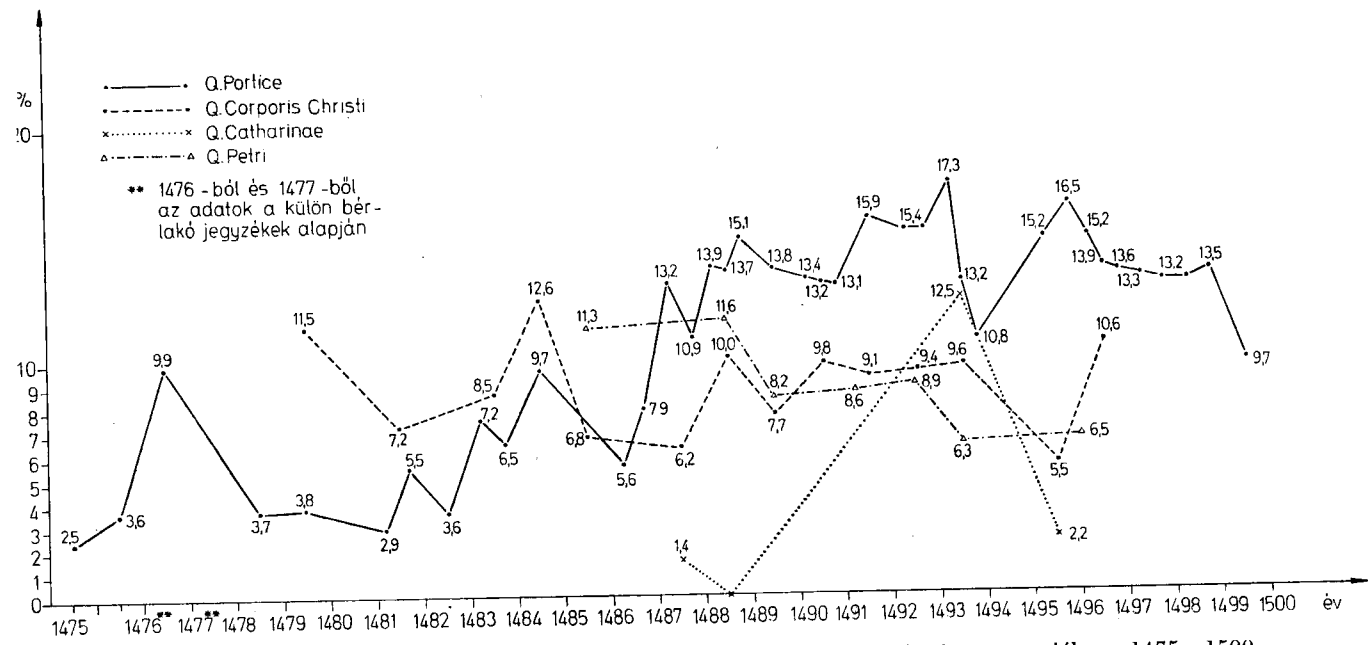
A három táblázat tanulságait összegezve úgy látszik, hogy a változások fő szintere a Kapu utca volt. Itt nőtt leginkább a kézművesek részaránya, az adófizetők száma és részaránya, itt a legfeltűnőbb az egy főre eső adó összegének relatív csökkenése, jóllehet még így is a leggazdagabb utca maradt. A változások a bérlakók számának növekedéséből következnek. 1475-ben mindössze egyetlen bérlakó volt az utcában, 1500-ban 27 (!). Míg a negyedben a bérlakó adófizetők részaránya az összes adófizetőhöz képest 1,8 százalékról közel 10 százalékra emelkedett, ebben az utcában a bérlakók az összes adófizetők 25 százalékát tették ki.⁶⁵ Valóban, a háztulajdonosok száma alig változott, négyvel volt több, mint huszonöt évvel korábban. Ráadásul 1475-ben az egész negyedben egyetlen bérlakóról sem volt megállapítható, hogy valamilyen ipart űzött volna, most viszont egyedül ebben az utcában kilenc bérlakó mesterral találkozunk. Úgy látszik tehát, hogy az urbanizálódási folyamat tengelye negyedünkben a XV. század utolsó

⁶⁵ Fentebb már szoltunk a bérlakó adófizetők részarányának alakulásáról 1475–1500 között (ld. 40. sz. jegyz. és 4. sz. ábr.). Adatainkat néhány további megfigyeléssel egészíthetjük ki. A másik három negyed legjelentősebb utcáinak adatait összevetve kiderül, hogy a bérlakók arányai a Kapu utcában kimutatottakhoz hasonlítanak. (Ezekre az utcákra a városi patriciátussal kapcsolatban alább még visszatérünk.) Összevetésünkben azokat az éveket emeljük ki, amelyekből mind a négy negyed adójegyzéke fennmaradt:

A bérlakók százalékaránya a négy negyed legfontosabb utcában

	Kapu utca	Markt	Lópiac	Kolostor utca
1475	1,0	—	—	—
1489	32,2	25,2	0*	41,1
1494	35,1	28,9	24,3	31,0
1496	30,0	13,2	5,3	17,5
1500	21,8	—	—	—

Megjegyzés: * valószínűleg külön jegyzéken!

4. ábra. A bér lakók százalékaránya az összes adófizetőhöz képest Brassó négy negyedében. 1475—1500

huszonöt évében a Kapu utca volt, ezt igazolja a vagyoni struktúra komoly differenciáltsága, a kézművesek számának jelentős emelkedése és részaránya, valamint a bérlakók magasabb részaránya is. A vasipar súlya, ezen belül a különleges igényeket kielégítő mesterségek száma erősen emelkedett.

De a helyzet alakulását nemcsak az egyes utcákban tapasztalható fejlődési vagy hanyatló tendencia jellemzi, hanem a relatív stagnálás vagy csekély változás is. A Fekete utcára kifejezetten ez a stagnálás jellemző, hiszen az iparosok részaránya valamelyest csökkent, adófizetőinek száma alig emelkedett, némileg csökkent az egy főre eső adóösszeg százalékos mutatószáma. Ez az utca volt és maradt a bőrfeldolgozás és cipőipar központi helye. Hasonló stagnálás jellemző a Kórház utcára is, amelyben, mint láttuk, a szövőiparnak exkluzív jelentősége volt.

Anélkül tehát, hogy a huszonöt év alatt lezajlott változásokat e három utcára próbálnánk lokalizálni, lehetetlen nem észrevenni az összefüggést e tények és a fentebb bemutatott két táblázat adatai között, amelyek a fő iparágak közötti arányeltolódásokat szemléltették. Úgy látszik, a XV. század végén Brassóban, vagy legalábbis a „*Quartale Portice*”-ban a fegyverkészítő, illetve a kovács- és lakatosmesterek előtt nyíltak kedvező konjunkturális lehetőségek, míg a szövő, bőrkikészítő és cipész mesterek piaci lehetőségei nagyjából változatlanok maradtak. Az iparosság tömörülése a Kapu utcába ezenkívül azt is bizonyítja, hogy itt kedvező árusítási lehetőségek nyíltak a fel és alá hullámzó forgalomban. Viszont a negyed legrégebbnek látszó iparágai, ti. a bőrkészítés és cipőkészítés zömmel úgy látszik a mindennapi árucere színhelyén kívül bocsátotta cikkeit a forgalomba.⁶⁶ Az iparág változatlan belső arányai, a Fekete utcában lakó bőriparosok ugyancsak nagyjából változatlan számai (bőrkikészítők és cipészek együtt: 1475: 16 ill. 1500: 18 fő), arra mutatnak, hogy ez az iparág nagyjából megőrizte vezető helyét, a továbbra is magas vagyoni mutató pedig arra enged következtetni, hogy a mesterek változatlanul ellenőrizték a nyersanyagpiacot, akárcsak több egykorú magyar város bőriparosai.⁶⁷

A brassói kézművesség arányainak, fejlettségi fokának értékelése természetesen nehéz feladat, s nem is vállalkozhatunk arra, hogy a XV. század végén tapasztalható helyzet alapján végső ítéletet mondjunk felette. A közel egykorú magyar és néhány külföldi város megfelelő adatainak összehasonlítása révén azonban bizonyos támpontokat kaphatunk, amelyek legalább az arányok hozzávetőleges érzékeltetését lehetővé teszik. Tüstént előre bocsátjuk, hogy az összehasonlítás korántsem mutat kedvező képet a városról.

Bár a kézművességnek az összlakossághoz viszonyított arányszáma sematikus és bizonytalan,⁶⁸ Brassóban is nagyjából a XV. századi magyarországi városokhoz hasonló mutató a jellemző, hiszen az általában 20 és 30 százalék között ingadozott.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy az efféle mutatók értéke meglehetősen relatív, különösen esetünkben. Egy-

⁶⁶ Úgy véljük, a forgalom élénkségét igazolja a kocsmárosok ('*budner*'-*tabernarius*. ld. Grimm) jelenléte is. Ezeket az ismeretlen foglalkozásúak közé soroltuk. 1475-ben a Kapu utcában kettő lakott (66 ill. 100 dénár adóval), a Kórház utcában szintén kettő (76 ill. 72 dénár adó), s ugyanitt lakott az egyetlen „kereskedő” ('*kaufman*') foglalkozásnévvel megjelölt személy is. 1500-ban három kocsmáros lakott a Kapu utcában, köztük egy bérlakó, a Kórház utcában kettő, egyikük szintén bérlakó. A többi utcában egyik évből sem találkozzunk velük.

⁶⁷ *Szács*: i. m. 76—79. l. Honterus Jánosnak (szül. 1498), a város nagy humanistájának apja például tímármester volt, aki fiát a bécsi, krakkói, bázeli egyetemen taníttatta. *Fr. W. Seraphin*: *Kronstadt zur Zeit des Honterus*. „Aus der Zeit der Reformation.” *Kronstadt*, 1898. 295—379. l., Magyar Életrajzi Lexikon. 1. köt. Bpest. 1967.

⁶⁹ *Szács*: i. m. 53. l.

⁷⁰ Uo.

Az adófizetők megoszlása a fő iparágakban (100% = az összes számbavett adófizető)⁶⁸

Foglalkozási ágazat	Sopron 1458	Pozsony 1434	Kassa 1489—1526	Eperjes 1428	Kolozsvár 1453 (Magyar iparosok)
	%	%	%	%	%
1. Vas- és fémipar	11,7	11,2	18,3	19,1	23,9
2. Fűtés, világítás ipar	—	2,2	0,6	2,9	1,9
3. Szövőipar	9,7	5,4	10,7	1,5	3,8
4. Bőripar	6,9	9,6	11,1	2,9	8,8
5. Faipar	13,1	12,8	12,4	7,4	7,5
6. Élelmiszeripar	20,7	23,5	15,0	7,4	12,0
7. Ruházat és tisztítás ipara	24,8	22,5	26,1	45,6	33,3
8. Építőipar	10,3	12,8	5,8	5,8	8,8
9. Egyéb ipar	2,8	—	—	7,4	—
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az iparosok százalékaránya az összes adófizetőhöz képest

Sopron:	kb. 20—22%
Pozsony:	22,1%
Kassa:	kb. 29% (Szűcs. 47. l.)
Eperjes:	16,7%
Kolozsvár:	30%

	Wrocław (Borosló) 1403	Prága-Óváros 1429	Frankfurt/M. 1440	Ypern 1431	Brassó (egész) 1475—1500	Q. Port. 1475
	%	%	%	%	%	%
1.	18	18	12	3	18,3	23,0
2.	—	2	1	—	—	—
3.	21	13	25	68	13,1	13,6
4.	8	13	7	3	14,5	18,5
5.	8	7	9	4	10,6	6,4
6.	20	16	14	8	8,7	6,4
7.	22	28	20	9	30,6	23,0
8.	3	3	12	5	2,3	6,3
9.	—	—	—	—	1,9	2,8
	100	100	100	100	100,0	100,0

Az iparosok százalékaránya az összes adófizetőhöz képest:

Wrocław:	72%
Prága-Óváros:	77%
Frankfurt/M.:	73%
Ypern:	74%
Brassó Q. Porticae:	33%

⁶⁸ Az adatokat az alábbi művekből vettük át illetve számítottuk ki: *Sopron: Fügedi: Stat. forrás. I. r. 68. l., Pozsony: Kováts: Városi adózás. 91—93. l., Kassa: Fügedi: Kaschau. 204. l. (a bevándorolt polgárok mestersége alapján a jelzett időszakban), valamint Szűcs: Városok és kézművesség (a kézművesség részaránya az összes adófizetőkhöz képest), Eperjes, Kolozsvár: Szűcs: i. m. 50. l., Wrocław, Prága Ó-város, Frankfurt/M.: Bedrich Mendl: Breslau zu Beginn des XV. Jahrhunderts. Eine statistische Studie nach dem Steuerbuche von 1403. „Zeitschr. d. Ver. f. Gesch. Schlesiens.” 1929. 63. köt. 170., 173. l., Ypern: Henri Pirenne: Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle”. VWG. 1903. I. köt. 28. l.*

részt az arányok ingadoztak (a XV. század közepétől már bizonyos csökkenés tapasztalható, amely egyes helyeken korábban, másutt később következik be),⁷¹ azaz egyetlen kiragadott év alapján a következtetés csalóka, ráadásul csupán a város egyik része szolgál felmérésünk alapjául. Ha tehát adatunkhoz illő sematizmussal azt jelentjük ki, hogy az adat bizonytalansága folytán néhány százalékos pozitív vagy negatív irányú eltérés lehetséges, akkor lényegében nem veszünk tudomást a hosszantartó folyamatról, a rendkívüli helyzetekről (pl. a török háborúk hatásáról, a huszonöt év alatt két ízben is pusztító pestisről), a konjunkturális hatásokról, s nem utolsósorban annak a városlakók túlnyomó többségét magában foglaló heterogén rétegnek a közvetlen hatásáról, amelyet adójegyzékünk számadatai segítségével nem sikerült alaposabban elemeznünk és definiálnunk.

Másrészt éppen az egykorú magyarországi városok hasonló arányszámai, illetve a példaként velük párhuzamba állított nagy flandriai, német, cseh és lengyel város jelentősen különböző arányszámai alapján, úgy hisszük jogunk van ahhoz, hogy a XV. század végi Brassó viszonyait nagyjából azokhoz hasonlítsuk, amelyek a szóbanforgó magyar városokat is jellemezték. Az összehasonlítás azonban nem terjedhet túl néhány általánosabb megállapításon, s mindössze arra szolgál, hogy a város társadalmi viszonyait nagyobb távlatból is szemügyre vehessük, illetve, hogy az így szerzett tanulságok alapján értékelésünk valamivel biztosabb legyen.

Az iparosság részarányáról mondottakon kívül, a táblázat megfelelő adatainak segítségével az egyes iparágak súlyával kapcsolatban tehetünk néhány megjegyzést.

Valamennyi itt szereplő magyar városban a ruházati és tisztítási ipar a legjelentősebb (Pozsonyban is gyakorlatilag az élelmiszeriparral egy szinten áll), amit feltehetően a cipész-varga mesterek nagy száma magyaráz. Ez a mesterség különült el a legkorábban, s a széles paraszti vásárló tömegek elsősorban a lábbelik iránt érdeklődtek, még hozzá a városi piacokon.⁷² Talán megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy ez a mesterség annál jelentősebb súllyal szerepel egy város kézművességében, minél csekélyebb a kézművesség tagozódása. A magyarázat nyilván az egyöntetű piaci kereslet, ezen belül a környék parasztságának állandó igénye lehet.

A különbségek közül a legfeltűnőbb, hogy a szövőipar súlya Brassóban nagyobb, mint a többi itt szereplő magyar városban. Egyedül Kassa közelíti meg arányaival. Érdekes módon ugyanez a helyzet a bőrparer terén is, ahol szintén egyedül Kassa arányai mutatnak hasonlóságot. A vas- és fémipar megjelenése szempontjából határozott eltérés mutatkozik Sopron és Pozsony, illetve Brassó és a többi három város között. Előbbiekben alig haladja meg a 10 százalékos arányt, míg Brassóban, Kassán, Eperjesen és Kolozsvárott az arány 18 és 23 százalék között ingadozik. Ami az élelmiszeripar súlyát illeti, Brassó inkább Eperjessel hasonlítható össze, s a többi várossal szemben mutatkozó különbség a negatívumban rejlik. Sopronban és Pozsonyban az élelmiszeripar a legnépesebbek között van, vagy éppenséggel vezet, súlya Kassán is jelentősebb, míg Eperjesen és Brassóban egyaránt a hátrébb soroltak közé sorolható. Kolozsvár magyar lakosai ebből a szempontból Kassa és e két város között átmeneti helyet foglalnak el. Azaz e táblázat szerint gyakorlatilag azokban a városokban találkozunk a jelenséggel, amelyekben egyúttal a vas- és fémipar súlya nagyobb. Nagy merészség kellene persze ahhoz, hogy e két tünet között közvetlen összefüggést állapítsunk meg. Arra azonban alkalmas a megfigyelés, hogy ráirányítsa a figyelmünket az itt szereplő városok közötti strukturális különbségekre. (Mintthogy Kolozsvárról igen keveset tudunk, vizsgálódásunkból ki kell hagy-

⁷¹ *Szűcs*: i. m. 128–130. l. Magyarország története. 2. kiad. Bpest. 1967. 1. köt. 192. l.

⁷² *Szűcs*: i. m. 76. l.

nunk.) Valamennyiükre jellemző, hogy földrajzi és többé-kevésbé etnikai határterületen fekszenek. Sopron és Pozsony a nyugati, Kassa és Eperjes az északi, Brassó a délkeleti irányú kereskedelem csomópontjai. Bár a kereskedelmi forgalom részletes elemzése nem tartozik témánk keretei közé, szükséges megjegyezni, hogy Brassó és az erdélyi szász városok zárt szervezete gyakorlatilag kevés szálon illeszkedhetett az ország középső, északi és nyugati zónájához. A magyarázat Brassó esetében talán abban rejlik, hogy a havasalföldi és moldvai, valamint erdélyi területek áruszükségletei összetételükben nagyjából hasonlóak voltak a többi országrészekéhez, míg a csere alapját képező állati és növényi nyerstermények, termékek nagyjából szintén hasonlóak, illetve a drága gyarmatárúk a távolsági kereskedelembe kerültek, vagy csak közvetítették őket.⁷³ Ha most már jellemezni akarjuk e városokat, akkor a különbség röviden abban foglalható össze, hogy Sopron és Pozsony gazdaságát a kereskedelmi helyzet, valamint a szorosabb közeli és távolabbi piackörzet igényeinek kielégítése mellett (e körzetek piaci adottságait sajátos helyzetük determinálja) a nagymérvű bortermesztés jellemezte.⁷⁴ Kassa gazdaságát az északi kereskedelmi útvonalon elfoglalt kulcs helyzete határozta meg. A Lengyelországgal folytatott kereskedelemben ez fontos közvetítő szerepet jelentett. A két, élesen elütő földrajzi övezet határán elfoglalt helyzetével magyarázhatjuk viszont a vas- és fémipar jelentőségét (a fémek a környék bányavárosaiból érkeztek), valamint a szőlőbirtokok sajátos szerepét. A lengyel városok felé itt elsősorban borszállítmányok haladtak keresztül. A kassai szőlőbirtokok azonban a környék kedvezőtlen adottságai folytán nem a város határában, hanem messzebb, Tokaj környékén voltak jelentősek, amiből következik, hogy nem annyira az átlagos vagyoni szintű városi lakosság tekintélyes részének gazdálkodási alapját képezték, úgy mint Sopronban vagy Pozsonyban, hanem a tehetősebb, rendszerint az intenzív kereskedelembe is bekapcsolódó polgárság vagyoni és kereskedelmi háttéréül szolgáltak. A komoly hasznót ugyanis nem a szőlőművelés, hanem a borkereskedelem hozta.⁷⁵ Eperjes helyzetét bizonyos mértékig Kassához hasonlíthatjuk, bár itt nagyobb méretű szőlőművelésre vagy szőlőbirtokok szerzésére aligha kínálkozott lehetőség. Kassával ellentétben azonban nem annyira ipari, mint inkább mezőgazdasági jellegű kereskedőváros volt.⁷⁶ A szőlőművelés tekintetében tehát Kassán azért különbözik a helyzet a két nyugatmagyarországi városra jellemző helyzettől, mert a birtokok távolabbi feküdtek, nem hatottak olyan meghatározó erővel a városi lakosság gazdasági tevékenységére. Sopronban az adófizetők közel 62 százaléka volt szőlőtermelő 1433-ban, Pozsonyban egy évvel később a napszámosok és „mezőgazdák” (csak boradót fizettek) az összes adófizetők több mint 56 százalékát tették ki.⁷⁷ A bormennyiség nagyobb része természetesen kereskedelmi forgalomba került, a századfordulón pl. Sopron egész bortermésének mintegy 40 százalékát szállították a határon túlra.⁷⁸ Az intenzív szőlőművelés következtében e városokban egyrészt az idényjellegű bérmunkák iránt megnövekedett a kereslet (napszámosok, kapások stb.), másrészt az önellátó városi mezőgazdálkodás

⁷³ *Fráter*: Brassó gazdasága. 50–52. l., Erdély története. 1. köt. VII. fejezet. 136–137. l. (Pascu) szerint Brassó áruforgalmának jóval több, mint 50 százaléka bonyolódott Havasalfölddel és Moldvával. 1501-ben összege 167 ezer forintra rúgott (uo.). Vö. még a váradi vámmal kapcsolatban fentebb mondottakat, ill. összehasonlításul: *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma. 139., ill. 196. l.

⁷⁴ *Kováts*: Városi adózás. 2. fejezet., *Szücs*: i. m. 53–66. l.

⁷⁵ *Fügedi*: Kaschau. 202. l., *Ondrej Halagu*: Právný, uzemný a populačný vývoj Mesta Košic. Kassa. 1967. 34–36. l., 60–62. l.

⁷⁶ *Fügedi Erik*: Eperjes város hetipiacjövendele 1497–1526. Történeti-statisztikai kötetek. 1965–66. 9. l.

⁷⁷ *Szücs*: i. m. 55. l., *Kováts*: Városi adózás. Függelék. 1. sz. tábl.

⁷⁸ *Szücs*: i. m. 55. l.

háttérbe szorult, az élelmiszerpiac, az élelmiszerárak termelése megélenkült.⁷⁹ Nem állhat szándékunkban az itt vázolt állapotok eszményítése. Ellenkezőleg. Nyilvánvaló, hogy a szőlőgazdaság, mint az árutermelés alapja, a termelés bővítésének korlátai folytán nem lehet tartós, egyedüli alapja a fokozódó társadalmi munkamegosztásnak. Jelentősége a XIV–XV. századi magyar városfejlődésben az lehetett, hogy városi lakosság széles középső rétegeinek gazdálkodását megnyitotta a piaci árutermelés felé.

Ez a magyarázata talán annak, hogy miért volt e két városban az élelmiszeripar részaránya jelentősebb. A különbség jellege azonban egyértelműbb, ha az iparágon belül összehasonlítjuk a mesterségek számát is. Pozsonyban 1434-ben öt félélt találunk (pék, mézeskalácsos, mészáros, molnár, szakács). Ezekhez még hozzászámíthatjuk a halászokat is. Különösen nagy számban voltak a halászok (25), pékek (17), mészárosok (12) és molnárok (12). Az összes adófizetőnek összesen mintegy 8, az iparosoknak 35 százalékát tették ki.⁸⁰ Kassa és Eperjes XV. századi társadalmi tagozódását kevésbé ismerjük, mint a két nyugat-magyarországi városét. A foglalkozási struktúra differenciáltsága szempontjából úgy látszik Kassa 1480 és 1501 között Sopront és Pozsonyt is határozottan felülmúlta, egyedül a vas- és fémiparban hús felett volt a mesterségek száma (az élelmiszeriparban: nyolc). Ennél is jellegzetesebb azonban a kereskedő („*Reychromer*”, „*arme Krämler*”) foglalkozásúak számos említése, akik közül a vagyonosak egyben a város leggazdagabb polgárai voltak.⁸¹ Kassa tehát inkább kereskedő és kézműves város volt (bár a kézművesség súlya a lakosság egészében még nem tisztázott kérdés). Eperjesen ezzel szemben a kereskedelmi funkciók mellett a mezőgazdaság dominált, a kézművesség szerepe csekély volt, a közvetlen piackörzet ellátására szolgált. Piaca a környék parasztságának, a termés betakarítás ideje és a termények forgalombahozatala által meghatározott, erősen hullámzó vásárlási igényeit elégítette ki.⁸²

Brassóban, mint láttuk az élelmiszeripar az egész város iparosságának mintegy 3–8 százalékát tehetta ki (még akkor is, ha a halászokat is idesoroljuk!), és kevesebb volt a mesterségek száma is. A mészárosok a „*Quartale Portice*”-ban korántsem mondhatók vagyonosoknak, még csak a kézművesek vagyonosabb elitjéhez sem tartoztak. A hiányzó mesterségek tulajdonképpen a pékeké és a molnárké, bár utóbbiakról említettük, hogy a városnak bizonyos malom-monopóliuma volt. E két mesterség a gabona-termesztéssel függ össze. Hiányuk, elsősorban a pékek hiánya esetleg arra mutatnak, hogy a városban nem alakult ki még az a jelentős fogyasztóréteg, amely saját föld hiányában, vagy a földjén űzött speciális gazdálkodás következtében gabona, liszt, illetve pékáru vásárlására szorult volna. A külvárosban elszórtan lakó szegény mészárosok példája feltehetően ugyanerre mutat. Mindez összefüggésben lehet azzal, hogy a városalakó zöme földjein is gazdálkodott, ezekről látta el magát élelmiszerekkel, s a mészárosok vevőköre is főleg a szegényebb külvárosi lakosokra, közöttük a szegényebb iparosokra korlátozódott. Az ipari foglalkozási ágak viszonylag csekélyebb belső tagoltsága is talán ezzel magyarázható. Itt azonban óvatosan kell ítélnünk, mert valószínű, hogy egyes azonos névvel illetett mesterségek vevőkörük különbözősége miatt valójában más-más

⁷⁹ *Szűcs*: i. m. 38. l. A városi polgárság 90 százaléka gabonaszükségletét a piacról szerezte be, mindössze 10 százalék foglalkozott ui. gabona-termesztéssel.

⁸⁰ *Kováts*: Városi adózás. 93. l. Sopronban a XV. század közepén illetve végén egyaránt 3–3-féle élelmiszeriparossal találkozunk (valamint negyedikként az ősternelő halászokkal). A három mesterség: mészáros, pék, molnár. 1458-ban, amikor a város lakóinak száma kb. 2800 fő volt, a pékek száma 10, a mészárosoké 9, a molnárké 6. A halászok száma ugyanekkor 3. Sopron sz. kir. város története. Kiad. Házi Jenő. 2. rész. 4. köt. Sopron, 1936, az 1458. évi valamint az 1488., 1489. évi adójegyzékek alapján. A lélekszámról vö. *Granasztói*: Sopron lélekszáma. 314., 315. l.

⁸¹ *Fügedi*: Kaschau. 197–198. l., *Halaga*: Košice. 62., 69–70. l.

⁸² *Fügedi*: Eperjes hetipiaca. 7–9. l.

fajta árukat készítettek. Ennek ellenére elgondolkoztató, hogy a népes iparágakban sem volt nagyobb a mesterségek száma, kivéve talán a vas- és fémipart, illetve a bőripart. Globálisan nézve, a brassói mesterségek maximálisan mintegy 40-re tehető száma elmarad a XV. századi magyar városokban átlagosan kimutatható mesterségek számától (kb. 50–60).⁸³

Úgy hisszük nagyjából körbejártuk az adójegyzékben szereplők túlnyomó részét kitevő, mesterség, foglalkozás megjelölés nélkül említett adófizetőket. Ezeket az „ismeretlen foglalkozásúak” kategóriájába soroltuk. Vagyoni tagozódásuk és a város területén elfoglalt helyük vizsgálata mindössze két mozzanatra hívja fel a figyelmet. Létszámárnyaiuk egyrészt a legalacsonyabb, másrészt a legmagasabb adó kategóriákban különböztek az iparosokétól (ld. 25. l.) A Cérna utca kivételével a külvárosban voltak túlsúlyban, de még a leginkább iparosodott utcákban is az összes adófizetők 50 százalékát tették ki. Feltehető, hogy egy részük, bár nevük ezt nem bizonyította, valójában iparos volt. Ilyen szórványos eseteket Kováts Ferenc is említ Pozsonnyal kapcsolatban.⁸⁴

Az ismeretlen foglalkozású adófizetők problémája eddigi fejtegetésünk legsebezhetőbb pontjára hívja fel a figyelmet. Forrásunk és a hozzá igazodó statisztikai módszer ui. sajnos alkalmatlanok e széles, heterogén réteg foglalkozási viszonyainak elemzésére. A nehézség oka az, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amelyből a lakosság tényleges vagyoni helyzetéről, másszóval az egyes adófizetők vagyoni-jövedelmi bázisairól (földbirtok, házbirtok, kereskedelemből, kézművességből, bérmunkából stb. származó jövedelmek) szerezhetnénk tudomást. Csupán globális és bizonyos mértékig torz közvetítésre, az adójegyzék információira támaszkodhatunk.

A nehézségen új adatok felhasználásával némileg enyhíthetünk. Ezek az adatok a város vagyonos, patrícius rétegére vonatkoznak, vagyis nagyjából az adójegyzék alapján ismeretlen foglalkozásúaknak tekintettek felső rétegére. Egyrészt ismerjük a negyed esküdt polgárainak nevét 1475 és 1500 között, másrészt az 1500-ból illetve 1503-ból fennmaradt huszadjegyzékekben is találkozunk még egy-két, a negyedünkben 1475-ben lakott polgár nevével. A most következő táblázat egyik oldalán a legnagyobb összeget fizetők nevei szerepelnek az utca megjelölésével, a másikon az 1475-ben már a negyedben lakott esküdteteket soroltuk fel. Mindkét oszlopban a fizetendő összeg nagyságának sorrendjében következnek a nevek egymás után.

A táblázat néhány érdekes körülményre hívja fel a figyelmünket. Így a 200 dénár felett fizetők köréből még 25 év múltán is találtunk olyanokat, akik a határon túl kereskedtek. Itt kell tehát az intenzív kereskedelemben résztvevő gazdag polgári réteget keres-

⁸³ *Szűcs*: Városok és kézművesség. 82–83. l. Természetesen a mesterségek zömét, akárcsak Brassóban, ezekben is néhány iparos üzte. Mint láttuk, a kézműves mesterségek száma a „*Quartale Portice*”-ban 36 volt. Sopronban a XV. század végén 35 (ld. fentebb 80. jegyz.), Pozsonyban 1434-ben 50 (*Kováts*: Városi adózás. 91–93. l.), Budán a XVI. sz. elején legalább 63 (Magyarország története. 1967. 134. l.), Kassán szintén 60-on felül (*Halaga*: Košice. 69–71. l.) volt a kézműves mesterségek száma. Másrészt viszont számuk Wrocław-ban (1403): 92, Brnóban (1365): 72, Prága Óvárosban (1429): 65, Frankfurt/M-ban (1440): 106, Ypermben (1431): 97 volt (*Mendl*: Breslau. 167. l.). A bányavárosok különleges gazdasági és társadalmi képletei a magyarországi városfejlődésnek. A XVI. század közepén a Garam-vidéki bányavárosok társadalmának megélhetési bázisát a bányagazdaság és a kohóipar jelentette. Azaz a lakosság legnagyobb része e városokban is árutermelő foglalkozást űzött. Körmöcön, Selmecen és Besztercebányán a kézművesség részaránya alig 20–25% volt. A három városban együttesen alig negyven szakmát lehetett megállapítani, ezek közül hatnál több mester 5–6 szakmában található. Éppen azokban, amelyek a lakosság mindennapi, illetve a bányaművelés szükségleteit elégítették ki (pék, mészáros, cipész-varga, szabó, kovács és bányakovács, lakatos, serfőző). (*Paulinyi*: Garam-vidéki bányavárosok. 370. l.)

⁸⁴ *Kováts*: Városi adózás. 89. l.

nünk. A magas adóösszeget ui. feltehetően jórészt éppen a kereskedés után vetették ki. E réteg nyilván mozgékony volt, nemcsak azért, mert sokat kellett utaznia (e terheket ügynökökre is át lehetett ruházni), hanem azért is, mert a konjunkturális viszonyok alakulása szerint adott esetben más városba telepedett át. Talán ezzel is magyarázható, hogy a város vezetését kézben tartó esküdtek testülete nem teljesen azonos a városi polgársággal. Ennél azonban minden bizonnyal nyomósabb oknak látszana az a városi polgárságon belül feltételezhető társadalmi harc, amelynek jellemzője, hogy a 90 és 198 dénár között adózók is küldtek esküdteket. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy kik voltak a leggyakrabban esküdtek. Valentinus Schirmer (10 alkalommal) a legmagasabb adóösszeget fizette, mellette még Augustinus Vincenci áll (6 ízben) a 200 dénárt fizetők közül. A 4. és 5. adókategóriák leggyakrabban megválasztott esküdt polgára Schlosser Melchior (6 ízben — 166 dénár adóval) és Schunkebung Bartholomäus

A Quartale Portice legragyonosabb illetve esküdt polgárai

A legragyonosabbak 1475-ben

Név	Utca	Sorszám	Adóösszeg
Schirmer V.	Kapu utca	49.	400 dén.
Clompe S.	Kapu utca	50.	400 dén.
Rothkyrschys L.	Kapu utca	52.	300 dén.
Kemmel Cl.	Kapu utca	76.	300 dén.
Bruledrer G. ¹	Kapu utca	74.	225 dén.
Hoffgrebe S. ²	Kapu utca	20.	206 dén.
Augustinus	Kapu utca	3.	200 dén.
Smit P.	Kapu utca	6.	200 dén.
Lon Chr.	Kapu utca	8.	200 dén.
Sartor L.	Kapu utca	13.	200 dén.
Roth P. ³	Kapu utca	17.	200 dén.
Turk M. ⁴	Kapu utca	32.	200 dén.
Beren E.	Kapu utca	57.	200 dén.
Schuster C.	Kapu utca	62.	200 dén.
Balwes L.	Kapu utca	67.	200 dén.
Concz Cr. ⁵	Kapu utca	73.	200 dén.
Kemmel H. ⁶	Kapu utca	82.	200 dén.
Bogner J.	Kórház utca	161.	200 dén.
Bresseler E.	Fekete utca	164.	200 dén.
Lederer L.	Fekete utca	180.	200 dén.
Sadler E.	Fekete utca	181.	200 dén.
Rotschin H.	Fekete utca	214.	200 dén.
Wyl Th.	Fekete utca	218.	200 dén.
Veltes H.	Fekete utca	221.	200 dén.
Fabianus	Infra portam	261.	200 dén.
Gromels M.	Cérna utca	312.	200 dén.

Összesen: 26 fő

¹ Valószínűleg Hoffgrebe S. fia volt H. Theisz (a negyedben 1482 óta lakik), aki az 1503. évi huszadjegyzék szerint az egyik legnagyobb forgalmat bonyolította le (543 kés, 842 prém).

² Az 1500. évi huszadjegyzék névsorában (ebben nincsen feltüntetve, hogy ki mennyit forgalmazott).

³ 1503-ban 15 prém.

⁴ Az 1500. évi huszadjegyzék névsorában.

⁵ Az 1500. évi huszadjegyzék sorában.

⁶ 1503: 149 kés, 11 prém. A Kemmel-családból a XVI. században többen voltak bírák, villicusok vagy más tisztviselők.

Esküdtek 1475–1500 között (1475-ben már a negyedben laktak)

Név	Hányszor	Utca	Sorszám	Adóösszeg
Schirmer	10*	Kapu utca	49.	400 dén.
Rothkyschys L.	2	Kapu utca	52.	300 dén.
Kemmel Cl.	3	Kapu utca	76.	300 dén.
Bruledrer G.	3	Kapu utca	74.	225 dén.
Augustinus ⁶	6*	Kapu utca	3.	200 dén.
Lon Chr.	1*	Kapu utca	8.	200 dén.
Beren E.	1*	Kapu utca	57.	200 dén.
Schlosser M.	6	Kapu utca	59.	166 dén.
Kyrsner B.	2	Kapu utca	11.	164 dén.
Crus E.	2	Fekete utca	211.	162 dén.
Hempsch J.	2	Kapu utca	54.	140 dén.
Schunkebung B.	5	Kapu utca	48.	120 dén.
Goldsmidt J.	1	Kapu utca	53.	100 dén.

Összesen: 13 fő

1475 és 1500 között további 10 esküdt, akik 1475-ben még nem laktak a *Quartale Portice*-ban. Közülük

a Kapu utcában 8 fő

a Fekete utcában 2 fő

Megjegyzés: * 1475. évi esküdtek.

Forrás: *Adójegyzékek. Rechnungen. 3. köt. Huszadjegyzékek. Rechnungen. 1. köt.*

(5 ízben — 120 dénár). Ők lettek volna talán az iparosság, illetve a gazdálkodó „*Ackerbürger*” réteg szószólói? Bonyolult, és Brassó esetében alig ismert problémakörhöz érkezünk e kérdéssel. Ellentmondást látunk ui., ha arra mutatunk rá, hogy valójában mennyire zárt kör volt az esküdteké, azaz a városi hatalmi szféra világa. Beszédese módon illusztrálja ezt táblázatunknak a vagyonos polgárok illetve az esküdtek lakhelyét feltüntető oszlopa. A vagyonos polgárok közül 75% lakott a Kapu utcában (többek között a legvagyonosabbak), az 1475-ben kimutatható esküdtek közül viszont 92%. Ha az 1475 és 1500 között talált valamennyi esküdt polgár lakhely szerinti megoszlását nézzük, az arány 87%, a Kapu utca javára. A Kapu utcának volt egy olyan házsora, amelynek szinte minden házában a városi vezetésben szóhoz jutó polgár lakott (sorszámozásunk szerint a 48. és a 60. között). Tíz polgárról van itt szó, akik a vizsgált 25 év során együttesen 52 alkalommal töltötték be a negyedre eső évi négy esküdti hely egyikét (a többi negyedek is 4–4 esküdtet küldtek a tanácsba). A Kapu utcán kívül csak a Fekete utcában találunk olykor-olykor esküdt polgárt. A táblázatból kiderül, hogy a polgárság legvagyonosabb rétege már korántsem tömörült ilyen mértékben, jöllehet a legnagyobb adót fizetőket kétségtelenül szintén a Kapu utcában találjuk.

Az esküdt polgárokkal kapcsolatos megfigyelésünk joggal vetheti fel a kérdést, hogy vajon a többi negyedben is hasonló volt-e a kép. Az alábbi táblázat adatai határozott választ adnak.

A többi három negyed töredékesebb adatai alapján is világosan látszik, hogy az esküdteket túlnyomórészt a Markt és néhány utca polgárai közül választották. Az utcák: a Kapu utca, Hirscher utca, Lópiac, valamint a Kolostor utca egyaránt a Markt-ba torkollottak. Ha tehát itt a *Ringbürger* fogalommal nem is találkoztunk, az világosan látszik, hogy a politikai hatalmat kezében tartó patriciátus topográfiailag is határozottan elkülönült. A különállás annyira nyilvánvaló volt, hogy azt a negyedek kijelölésénél is látható tudatossággal vették figyelembe.

Az esküdtek lakhelyei Brassóban 1475–1500 között

Negyed	Esküdtek száma 1475–1500 között	A negyed melyik utcájában hány lakik	A negyed utcái- nak száma az adójegyzékek szerint
Q. Portice — 23 év alapján	23 fő	Kapu utca* 20 fő Fekete utca 3 fő	8
Q. Corporis Christi — 15 év alapján	11 fő	Markt* 5 fő Hirscher utca 3 fő Fekete utca 1 fő <i>ismeretlen helyen</i> 1 fő	9
Q. Catharine — 5 év alapján	8 fő	Lópiac* 8 fő	11**
Q. Petri — 8 év alapján	9 fő	Kolostor utca* 7 fő <i>ismeretlen helyen</i> 1 fő	12

* Megnevezés nélkül szerepelnek az adójegyzékekben;

** 1488-ban csak 9 utca.

Mintegy tíz évvel ezelőtt Paulinyi Oszkár mélyreható elemzést adott a Garamvidéki, német hospesek által alapított bányavárosok tulajdon- és társadalmi viszonyairól. Rámutatott, hogy e városokban a topográfiai szempontból megkülönböztetett helyzetet elfoglaló „gyűrűstéri” (főtéri) polgárok (*Ringbürger, cives circulares*) — összesen két-három tucat — alkották a városi patriciátust. Ők tartották kezükben a város határában levő földterület legnagyobb részét, kizárólagos élvezői voltak a bormérésnek, mint a legjövődmezőbb földesúri haszonvételnek, döntő súlyuk volt a bánya- és kohóiparban, s mindebből logikusan következik, hogy a város hatalmi szervezetét, a bírói tisztelet ill. tanácsot is szilárdan a kezükben tartották.⁸⁵ Az analógia feltételezése az ugyancsak német eredetű hospesek által telepített Brassó esetében is kézenfekvő, jóllehet a topográfiai helyzet — tulajdonviszonyok — politikai hatalom láncolat összefüggését inkább csak illusztrálni tudtuk.

Mindenesetre az „ismeretlen” foglalkozású adófizetők e felső rétegének elkülönítése már olyan új problémakörök (politikai, hatalmi struktúra, társadalmi ellentétek stb.) felé mutat, amelyek kívül esnek tanulmányunk keretein.

Ami ezek után az ismeretlen foglalkozású adófizetők középső és alsó rétegeit illeti, a források s a belőlük átmenhető kiegészítő adatok híján csupán két megjegyzésre szorítkozhatunk. Az iparossághoz hasonló vagyoni helyzetű adófizetőket ezidőszerint olyan polgároknak tekinthetjük, akiknek megélhetési bázisát elsősorban a gazdálkodás jelentette (*Ackerbürger* réteg). Az alsó adókatégoriákba sorolt ismeretlen foglalkozású városiakokkal kapcsolatban azt figyelhettük meg, hogy jelentős részük a negyed külső, elővárosi részében élt, saját házában.

Vita tárgya lehet, hogy az eddig általunk mereven „kézműveseknek” tekintett iparosok valóban *teljes egészében* mesterségükből éltek-e. Bár a kérdés eldöntéséhez más forrásokat is ismernünk kellene, az egykorú magyar városok példái alapján nem felelhetünk kategorikus igennel. Különösen nem egy olyan város esetében, amely, mint láttuk a kézművesipar szempontjából kevésbé volt tagolt, mint a például felhozható városok. Sopronról és Pozsonyról Szücs Jenő kimutatta, hogy a XV. század első felében kézművesek mintegy 71–78 százaléka *elsősorban* mesterségéből élt meg. Ez a városi fejlődés

⁸⁵ Paulinyi Oszkár: Tulajdon és társadalom a Garamvidéki bányavárosokban. Történelmi Szemle, 1962. 174–188. l.

felfelé haladó időszakára jellemző állapot, a XV. század második felében azonban a kézművesek fokozottan fordultak a mezőgazdaság felé.⁸⁶ A polgárság legvagyonosabb rétegében talált adófizetőkről is feltételezhető, hogy fő jövedelmi forrásuk elsősorban a kereskedelem volt.

A brassói helyzettel kapcsolatban adatok hiányában csak találgatni lehet. Mégis, az ország túlsó széléről származó adalékok fényében az itteni jelenségeket csak úgy magyarázhatjuk, hogy Brassó lakóinak számottevő része főleg mezőgazdaságából élt, s hogy a gazdálkodás az iparos egzisztenciák háztartásában is fontos szerepet kellett hogy játszószék.

A város polgárainak gazdálkodása ui. megítélésünk szerint a XV. század végén nem ölthetett olyan árutermelő és ezért határozott termelési tagozódást eredményező formát, mint a két példaként felhozott nyugat-magyarországi városban. A városi patriáciátus, amely a legnagyobb adóösszegeket fizette, csakúgy mint a legalacsonyabb összegeket fizetők, feltehetően kívül estek ezen a körön. Közöttük kell nyilván keresnünk a kereskedelemmel foglalkozókat, illetve az elsősorban bér munkából élőket. A legszegényebeket kivéve azonban a gazdálkodás valamilyen formája még ezekre a háztartásokra is jellemző kellett, hogy legyen. Feltételezésünket két, tömegszerűen bizonyítható körülmény cáfolhatná meg: 1. az ismeretlen foglalkozású adófizetők jelentős részéről kimutatható, hogy kézművesek voltak, 2. a városi lakosoknak jelentős része árutermelő mezőgazdálkodással foglalkozott.

*

Az adófizetők topográfiai és foglalkozási tagozódásával kapcsolatos megállapítások ismeretében az adókatóriák alapján most már meghatározhatók a főbb vagyoni csoportok is.

- „Szegény” adófizetőknek tekinthetők azok, akik az 1. és a 2. kategóriába tartoznak (0—38 dénár):
 - a) Itt található az összes adófizető 15,4 százaléka.
 - b) Az ismeretlen foglalkozásúak részaránya 82,5 százalék, az iparosoké 17,5 százalék.
 - c) Itt található a csonka háztartások 37,4 százaléka.
 - d) Az 1. adókatóriából 65,0 százalék, a 2. kategóriából 83,2 százalék a négy legszegényebb utcában él. Megjegyzendő, hogy az 1. adókatóriában feltehetően olyanok is találhatóak, akiket mentesítettek az adófizetés alól.
- „Szegény-közepes” vagyoni helyzetűeknek tekinthetjük a 3. adókatóriába tartozó adófizetőket (40—88 dénár):
 - a) Itt található az összes adófizető 50,3 százaléka.
 - b) Az ismeretlen foglalkozásúak részaránya 66,9 százalék, az iparosoké 33,1 százalék.
 - c) Itt található a csonka háztartások 24,7 százaléka.
 - d) A vagyoni szempontból négy vezető utcában lakik 58,8 százalékuk.
- „Közepes-vagyonos” vagyoni helyzetűeknek tekinthetjük a 4. és az 5. kategória adófizetőit (90—198 dénár):
 - a) Itt található az összes adófizető 28,6 százaléka.
 - b) Az ismeretlen foglalkozásúak részaránya 61,0 százalék, az iparosoké 39 százalék.

⁸⁶Szilcs: i. m. 59., 65., 175. l.

- c) Itt található a csonka háztartások 21,8 százaléka.
- d) Az első négy utcában lakik több mint 68 százalékuk, de az 5. kategóriából 86,7 százalék.
- „Gazdag” adófizetőknek tekinthetők a 6., 7. és 8. kategória adófizetői (200 dénár feletti adóösszeg):
- a) Itt található az összes adófizetők 5,5 százaléka.
- b) Az ismeretlen foglalkozásúak részaránya 79,7 százalék, az iparosoké 20,3 százalék.
- c) Itt található a csonka háztartások kb. 15 százaléka.
- d) Túlnyomó többségük az első négy utcában lakik (6. kat.: 93,9 százalék, 7. kat.: 100 százalék, 8 kat.: 100 százalék; utóbbi két kategóriából csak a Kapu és a Fekete utcában laktak adófizetők).

A vagyoni tagozódás ismeretében becslést tehetünk Brassó lélekszámára. Paulinyi Oszkár nyomán Sopronra kidolgozott módszerünket követve az adófizetőket háztartás- illetve családfőeknek tekintjük. A „szegény” családokra 2,5 főt, a többi családra ill. háztartásra átlagosan 5 főt számolunk.⁸⁷ Eszerint a „*Quartale Portice*” lélekszáma 1475-ben:

	188
	2084
Összesen	2272 fő.

Ha abból indulunk ki, hogy az adófizetők száma alapján negyedünkben lakott a város lakóinak mintegy 28 százaléka, ez azt jelenti, hogy az egész város lélekszáma a XV. század végén 5800 fő körül lehetett.⁸⁸

*

Összefoglalásul két megállapítást kell tennünk. Először: túlzás a Brassóval foglalkozó szakirodalomnak az a megállapítása, hogy az ó-brassói Bertalan-templom falusias jellegű körzete és a Fekete-templom körül keletkezett városi település között nagy különbség lett volna. Adataink alapján nem látunk okot a kiáltó ellentmondás hangsúlyozására. Kétségtelen, hogy a város közeli és távolsági kereskedelmének színtere a belvárosi két bevezető út, a piactér és néhány környező utca lehetett. De úgy látszik, hogy még a Belvárosban is legalább felerészben az árutermeléssel csupán laza kapcsolatban álló lakosság élt. A kézművesség sajátos vonása, hogy bizonyos távolabbi különleges „export” igényeket is kielégíthetett. A mestereknek az összes adófizetőhöz mért részarányából azonban nehéz következtetni, mert a lakosság tagozódása az árutermelés szempontjából

⁸⁷ Paulinyi: A Garam-vidéki bányavárosok lélekszáma. 371. l. A módszerről illetve annak a brassóihoz hasonló típusú forrásra való alkalmazásának lehetőségéről ld. *Granasztói*: Sopron lélekszáma. 3. rész.

⁸⁸ Ezzel a lélekszámmal Brassót az ország legnagyobb városai közé számíthatjuk, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a korábbi becslések, Paulinyit kivéve, egyetlen szorzószámmal történtek. (Vö. Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bpest. 1963. 96. l.) Az Erdély története c. összefoglalás VI. fejezetében ugyancsak történt lélekszámbecslés, amely a XV. század közepére vonatkozik. A szám gyakorlatilag megegyezik saját eredményünkkel. Eszerint ui. Brassónak kb. 6 ezer, Kolozsvárnak 4–4 és fél ezer, Nagyszebennek 4 és fél ezer, Besztercének 3 és fél ezer lakosa volt (133. l.).

mintha még a nyugati és északi országrészek vezető városainak tagozódásától is elmaradt volna.

Másodszor: a XV. századi magyar városfejlődés egészét tekintve megállapítható, hogy Brassó társadalmi tagozódása nagyjából az egykorú magyarországi városokéhoz hasonlítható, ha azok differenciáltságát nem is éri el. Ez a hasonlóság azonban fontos negatívumot is rejtett magában. Elemzésünk szerint a termelési tagozódás jellege arra mutat, hogy csak kevés olyan szál létezhetett, amely egy egységesülő országos piachoz kötött volna. Az áruterelés fejlődésének irányai úgy látszik gyakorlatilag keresztezték egymást, s Brassó kereskedelmének áruösszetétele sem illeszkedett egy ilyen leendő, az egységesülés jeleit mutató hálózatba.

Ekkehard Westermann:

A thüringiai csurgatókohós ezüst- és réztermelés és kereskedelem (Saigerhandel) jelentősége a közép-európai kereskedelem számára a XV—XVI. század fordulóján¹

Kézenfekvő, hogy a bányászat gyorsan növekvő jelentősége a közép-európai gazdaság számára a XV. század végefelé egybeesik a kereskedelmi utak és a kereskedelem struktúrájának változásaival. Kövessük nyomon ezeket a párhuzamosan haladó folyamatokat a thüringiai csurgatókohós ezüst- és réztermelés és -kereskedés példáján. Vizsgáljuk meg

1. a thüringiai ezüst- és réztermelést mint összekapcsolódó termelést; tekintsük át
2. a thüringiai csurgató kohóipar alapítási szakaszát, nürnbergi előjátékával együtt, és közben vizsgáljuk meg a fémtermelők kereskedelmi kapcsolatait, különösen Itália felé, és
3. vegyük szemügyre üzleti kapcsolataikat Frankfurttal, Kölnnel, Aachennel és Antwerpennek. — Mindezt az európai rézpiacon 1494 és 1504 között bekövetkezett struktúraváltozásokkal összefüggésben tegyük vizsgálat tárgyává.

I.

A Thüringiai Erő „csurgató-kohóban” (Saigerhütte) ezüstöt tartalmazó nyers rézből bonyolult kohósítási folyamat során, ólom hozzáadásával ezüstöt és finomrezet állítottak elő. Mivel ez a kohászati eljárás az ún. „csurgatás” (Saigern) volt, a nyersrez és ólom beszerzését, valamint az ezüst és finomrez termelését és forgalombahozatalát együttesen Saigerhandel-nak nevezik.² 1500 körül a thüringiai csurgatókohós fémtermelő- és kereskedőtársaságok nyers rezet ugyan Ilmenauból, Saalfeldből, Sangerhausenből, Stolbergből, Schlema bei Schneebergből és az észak-hesseni Sontraból is szereztek be,³ legfontosabb szállítójuk azonban a mansfeldi rézpalabányászat volt. Az eislebeni, mansfeldi és hettstedti kohómesterekkel kötött verlagszerződésekkel biztosították maguknak ezek a társaságok nyersrez-szükségletüket. Így pl. 1532—33-ban a mansfeldi körzet kohómestereinek előlegezett forgótőke kb. 380 000 forintra rúgott,⁴ a kitermelés és a

¹ Tanulmányom a Hansischer Geschichtsverein NDK-beli munkaközösségének 1969. okt. 29—31-i évi közgyűlésén tartott előadásom átdolgozott változata. Szívélyes köszönetnek szeretnék mondani Pácz Zsigmond Pál professzor úrnak ezzel kapcsolatos fontos ösztönzéseiért.

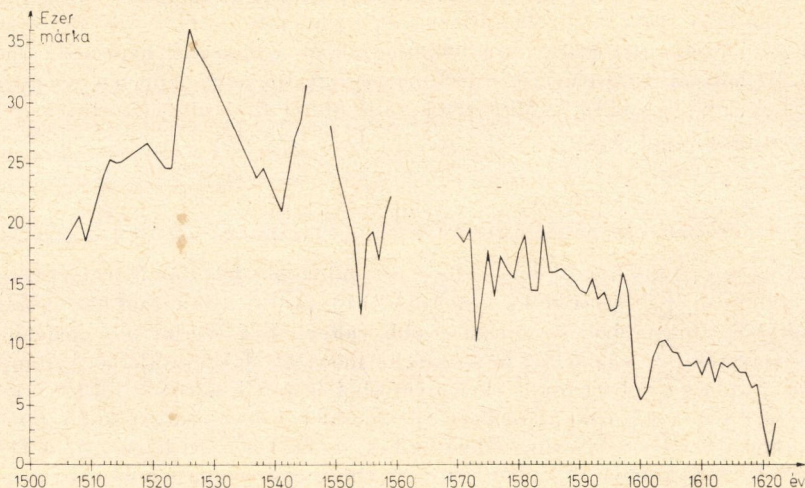
² A „Saigerhandel” kifejezés tehát (ezüsttartalmú nyersrézből) ezüst és finomrez termelését, és az e termékekkel való kereskedelmet együtt jelenti. Minthogy a kifejezésnek nincsen magyar egyenértékese, a magyar szövegben az adott összefüggésnek megfelelően fordítjuk. — Szerk.

³ Staatsarchiv (a továbbiakban StA) Weimar, Ernestinisches Gesamtarchiv, Reg T 1422 fol. 47r, St Marburg, Bestand 57 Bilstein Paket 2 fol. 36; *Th. G. Werner*: Die Große Fusion der Zechen um den Rappolt in Schneeberg . . . MVGN 56, 1969. 219. l.

⁴ A számítás alapja egy költségelőirányzat 270 mázsa mansfeldi nyersrez előállítására, a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum archívumában: Urkundenbücher Nr. LIX fol. 19v—20r.

nyers réz előállításának telepeit nem véve figyelembe. Összehasonlítás céljából említsük meg, hogy a Fugger-társaság 1525-ben a besztecebányai bányavidéken — a kitermeléshez, kohósításhoz és raktározáshoz stb. szükséges összes épületeket beleszámítva — kb. 200 000 forint tőkét fektetett be, 1527-ben 210 000 és 1536-ban 368 000 forintot.⁵ A mansfeldi nyers réz szállítását Eislebenből a Thüringiai Erdő csurgató-kohóiba önálló szállítási vállalatok végezték.

A fenti összehasonlításnál egzaktabban mutatja egy termelési statisztika a mansfeldi rézbányászat és a thüringiai fémelőállítás jelentőségét. Az e korból származó eredeti szám adatok alapján meg lehet állapítani a mansfeldi nyersréz-termelést és ebből kiindulva

1. ábra. A thüringiai csurgató-kohók ezüsttermelése 1506 és 1622 közt

az ólomszükségletet, valamint a thüringiai csurgató-kohók ezüst- és finomréztermelését is az 1506 és 1618 közötti időszakban. A számítás azt mutatja, hogy 1000 métermázsa mansfeldi nyersrézből 373 métermázsa ólomvesztés mellett 1053 máрка ezüstöt (1. ábra) és 988 métermázsa eislebeni finomrézert nyertek.⁶

Ezüst és finomréz előállításával a csurgatókohós fémtermelés összekapcsolódó termelésnek minősül. „Az összekapcsolódó termelés (verbundene Produktion) fogalmán

⁵ Lásd J. Vlachovič tanulmányát a *Studia Historica Slovaca* 1. köt. (1964) 67. s. köv. lapjain. — A beruházási költségeknek ez az összehasonlítása csak a két bányavidék jelentőségének bemutatására szolgál, s természetesen nem vonatkozik a korábbi időkre. Mindazonáltal fel kell vetni a kérdést: nem voltunk-e túlságosan hajlamosak — összehasonlítási lehetőség hiányában — a Fuggerek túlértékelésére?

⁶ E. Westermann: *Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt von 1460 bis 1560*. Diss. Phil. Marburg 1970. 26. s. köv. I. és III. sz. mell. Ennél a számításnál — miként a forrásokban — eislebeni mázsából indultunk ki. W. Möllenberg szerint (UB X. 1.) egy frankfurti mázsában 104 eislebeni, 108 nürnbergi és 116 antwerpeni font volt. Az eislebeni mázsában 114 font volt. Ezen adatok alapján az eislebeni finomréztermelést antwerpeni súlymértékre számítottuk át, hogy így pontosan összehasonlíthassuk Herman van der Wee adataival. Az 1. ábra mutatja a thüringiai csurgató kohók ezüsttermelését. A görbék természetesen teljesen ugyanazok, mint a mansfeldi nyersréztermeléséi, valamint a csurgató-kohók ólomszükségletéé és finomréztermeléséé. Walter Möllenbergtől eltérően mansfeldi nyersrézről szólunk (ez megfelel a magyarországi kereskedelemben említett dúsitott réznek), valamint eislebeni finomrézről, a csurgatókohós után adódó termékről, míg a mansfeldi nyersréz a csurgatókohós előtti réz.

különféle termékeknek kényszerűen egy termelési folyamatban való előállítására értendő. Az eközben keletkező egyes értékeket kapcsolatos termékeknek (Kuppelprodukt) nevezik, és gazdasági jelentőségüknek megfelelően fő-, mellék- és hulladéktermékekről beszélünk.⁷ Mivel 1532-ben az ezüst az összbevétel 57,94%-át tette, az eislebeni finomrész 42,06%-át, — az ezüstöt kell a csurgatásos fémtermelés főtermékének tekintenünk. Míg 1532-ben egy márká ezüstért 8 forint 10 p-t kaptak aranyban, egy mázsa eislebeni finomrészért 6 forintot aranyban,⁸ a XV. században az eislebeni finomrész ára rendszerint 5 forint alatt, az ezüsté 8 forint körül mozgott. Ezek szerint a XV. században az ezüsttermelés a fémekkel kereskedők előtt még magasabb rangon állott, mint a XVI. század harmincas éveiben. Az eddigi felfogással szemben a thüringiai csurgatókohós fémtermelés 1460 és 1560 közt elsősorban ezüsttermelésnek tekintendő.

Ezek előzetes tisztázása után tekinthetjük át a fémekkel kereskedő társaságok ezüst- és réz-eladását. 1928-ban *Käthe Dettling* megfigyelte, hogy „éppen a nemesfémkereskedést a források alig említik”.⁹ Miután a kutatás állása azóta alig változott, csak nagyon általánosan utalhatunk a fémkereskedők által eladott ezüstre.

II.

Az 1450 és 1468 közti időre eddig 6 csurgatókohót lehetett Nürnbergben és környékén kimutatni;¹⁰ a városi kohót legkésőbb 1419-től.¹¹ A nyers rezet Csehországból, az Érchegységből, Ilmenauból, és a legnagyobb valószínűség szerint a mansfeldi bányavidékről szereztek be. A növekvő fa szükséglet miatt az első őgrófháború után a nürnbergi városi tanács az olvasztóműveket a városból és annak környékéről következetesen kiszorította.¹² Ezért a Nürnberg melletti Gleißmühlében levő csurgatókohó társtulajdonosa, Burkhart Semler Schleusingen felé fordult, és 1461-ben ott létesítette a Thüringiai Erdő első csurgató-kohóját.¹³ Ez vezette be a thüringiai csurgató-kohóipar megalapításának 1460 és 1480 közé eső szakaszát.

1462-ben létesítettek csurgatókohót Gräfenthalban és Hohenkirchenben, 1464-ben Steinachban, 1472-ben Schwarzaban, és 1479-ben Eisfeld mellett. Az arnstadti csurgatókohót 1471-ben, a ludwigstadtit 1486-ban, és a hansenthalit 1488-ban említik első ízben — sokkal korábban, mint eddig gondolták.¹⁴ Különös figyelmet érdemel, hogy három pénzve-

⁷ *H. Knobloch*: Der Kupfer-Weltmarkt. Nürnberger Abhandlungen z. d. Wirtschafts- und Sozialwissenschaften, 18. Berlin. 1962. 83. l.

⁸ *W. Möllenberg*: U. B. 175, 180, 183. l. Mivel az ezüst- és a finomrészárak a XV. században csaknem ugyanolyan arányban álltak egymáshoz, mint 1532-ben, a társaságoknak az ezüst- és finomréz-eladásból származó összbevétele a XV. században ugyanaz, mint 1532-ben.

⁹ *K. Dettling*: Der Metallhandel der Stadt Nürnberg im 16. Jahrhundert. MVGN, 27, 1928. 132. l.

¹⁰ StA Nürnberg, Akten des 7farbigen Alphabets Nr. 63^a.

¹¹ *P. Sander*: Die reichsstädtische Haushaltung Nürnbergs, dargestellt auf Grund ihres Zustandes von 1431 bis 1440. Leipzig. 1902. 270–274. l. E szerint korrigálandó: *F. M. Röss*: Das Aufkommen der Kupferseigerung in Deutschland um 1430. Erzmetall, XII, 1959. 152. l.

¹² *A. Gümbel*: Die Nürnberger Goldschmiedfamilie der Groland. Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum 1921. 19. k. l.

¹³ *Th. G. Werner*: Das fremde Kapital im Annaberger Bergbau und Metallhandel des 16. Jahrhunderts. NASG, 58, 1937. 27. l. *E. Koch*: Urkundliche Nachrichten zur älteren Geschichte des Ilmenauer Bergbaus. Schriften des Hennebergischen Geschichtsvereins, 10. 1917. 39–44. l.

¹⁴ *H. Kühnert*: Drei Jahrzehnte Quellenforschung zur Wirtschaftsgeschichte des Thüringer Waldes. Bergakademie, 9. 1955. 437. l. *H. Kühnert*: Ein Streifzug durch die

röminster tagja volt a schleusingi, a hochkircheni és a gräfenthali fémtermelési és kereskedési társaságnak, mivel meg tudták ítélni az ezüst iránti keresletet és az akkori olvasztó eljárást is ismerték. Így az erfurti pénzverőmesterről, a hohenkircheni társaság tagjáról, Johannes Funckérről¹⁵ már 1451-re kimutatható, hogy ismerte a csurgató eljárást.¹⁶ A thüringiai csurgató-kohóipar megalapításával egy időben történt 1466-ban az enzendorf-i olvasztóművek létesítése,¹⁷ és 1471-ben a chemnitzi csurgatókohó építése,¹⁸ ehhez tartozott sárgaréz- és drótüzem alapítása Neubrunnbán 1485-ben. Fontosak voltak most már a fémkereskedők üzleti összeköttetései.

E fémkereskedők közvetlen összeköttetései a Hansa-térsséggel a XV. századra vonatkozóan eddig nem voltak kimutathatók, habár 1449, 1459 és 1477-ben Hamburgban, Lübeckben, Hildesheimben és Braunschweigben magyarországi és svéd réz mellett eislebeni finomrézzel kereskedtek.¹⁹ Ezek a rézfajták már a XIV. század elején kimutathatók Hameln an der Weserben.²⁰ Ezekről az összefüggésekről leginkább a braunschweigi rézfeldolgozó ipar és szállítóinak vizsgálatából tudhatnánk meg közelebbit, — ilyesmi azonban nem áll rendelkezésre. A fémkereskedők üzleti összeköttetéseit Felső-Németországgal, Franciaországgal és Dél-Európával már jóval egzaktabban lehet megragadni.

Richard Klier csak nemrég világította meg Heinrich és Peter Meichsner kereskedőtevékenységének jelentőségét és terjedelmét. Ezek eredetileg pettaui polgárok voltak, azután Nürnbergbe költöztek és innen kereskedtek Magyar-, Olasz- és Franciaországgal. Így 1460-ban Velencében Heinrich Meichsner 112 málhateher vont sárgarézdrótját foglalták le. 1473-ban Párizsban 1200 forint értékű üstöt raktároztak.²¹ A két Meichsnernek immár nemcsak a Nürnberg melletti Gleißmühle kohójában volt érdekeltsége, miként az arnstadtiiban és schleusingeniben is, hanem átvették a sárgarézdrótkészítők készárúit is. Nyílt kérdés marad, hogy nem vonták-e be ennek az iparnak más mestereit is, és nem tartottak-e fenn maguk is dróthúzó üzemeket. Így nincs kizárva, hogy Meichsnerék — mint egyébként a Fűrerek is — egy gazdasági ágazat egyes termelési lépcsőfokait a termeléstől a használatra kész áruig Verlagban megszervezték. Ha ez így volna, és további hasonló eseteket lehetne kimutatni, esetleg a XV—XVI. századi tőkefelhalmozás egy központi tényezője állna előttünk. Meglehet, hogy egy ilyen magatartás különösen a gazdaság növekedési fázisában figyelhető meg.

Az eisfeldi, arnstadti és gräfenthali fémkereskedőtársaságok tagjai összeköttetés-

ältere Geschichte des Berg- und Hüttenwesens in der ehemaligen Pflege Coburg. Jahrbuch der Coburger Landesstiftung, 1965. 217—221. l. Az eisfeldi csurgatókohó történetére vonatkozóan lásd *J. Ahlborn*: Die Familie Landauer. Nürnberger Forschungen, 11. köt. Nürnberg, 1969. 71—91. l.; vö. cikkemet a VSWG. 1970. 57. számában.

¹⁵ *A. Beck*: Geschichte des gothaischen Landes. Bd. III. Teil 1. Gotha. 1875. 374. k. l. Még nincsen tisztázva, hogy ez a csurgató-kohó 1462-ben ugyanezen a helyen állt-e, amelyen a Fuggerek csurgató-kohóját létesítették.

¹⁶ *W. Mück*: Der Mansfelder Kupferschieferbergbau in seiner rechtsgeschichtlichen Entwicklung. Eisleben. 1910. 1. köt. 57. l.; ennél jobb *P. Bamberg*: Die Münzmeister Funcke. Blätter für Münzfreunde, 18. 1930—33. 615. s. köv. l.

¹⁷ *K. von Harsdorf*: Der Kupferhammer zu Enzendorf bei Rupprechtstegen. MVGN, 48. 1958. 27. k. l.

¹⁸ *W. Möllenberg*: Die Eroberung des Weltmarkts durch das mansfeldische Kupfer. Gotha. 1911. 6. l.

¹⁹ Lübecker UB 8., 1889. 669. l.; Hildesheimer UB. 7. 1899. 641., 688. l.

²⁰ *H. Freydank*: Die erste urkundliche Erwähnung des Eisleber Kupfers. Der Anchnitt, 13. évf. 1961. 3. füzet, 18—22. l. Eislebeni réznek nevezték akkoriban a csurgatás utáni rezet. Ha a keltezés a XIV. század elejére helytálló, akkor a csurgatást jóval korábban használhatták, mint ahogy eddig feltételezték.

²¹ *R. Klier*: Beziehungen Nürnbergs zu Pettau im 15. Jh. Südostdeutsches Archiv, 10. 1967. 89. s. köv. l.

ben álltak a nagy ravensburgi kereskedőtársasággal, amelynek csurgatott rezet szállítottak.²² A ludwigstadti társaság kapcsolatban állt Cyriacus Hofmann társaságával, aki Peter von Watt-tal és Hans Fladunggal együtt legkésőbb 1486-tól kezdve Olaszországban egyebek közt sárgarézet helyezett el.²³ Ez a társaság együtt dolgozott Hans Praun nürnbergi kereskedővel, aki különösen a sárgaréz- és ezüstkereskedelemben volt érdekelt.²⁴ Nála rokoni kapcsolatok mutathatók ki a steinachi fémkereskedelmi társaság tagjaival. Ugyanez áll az erfurti Froler cégre, amely vad-, hal-, ezüst- és rézkereskedelemben tevékenykedett.²⁵ Mindezen cégek kereskedelmi tevékenységének súlypontja Felső-Németországban volt, Frankfurttal mint északnyugati elővárossal, érintette még Közép-Németországot, és dél felé átfogta az egész észak-olasz térséget. A ravensburgi kereskedőtársaság számára természetesen Dél-Franciaországnak és az Ibériai félszigetnek volt különleges jelentősége. Ismeretes, hogy Dél-Európában az ezüst-, réz- és sárgarézkereslet a XV. század második felében nőtt. A kedvező arany-ezüst reláció nagy esábitást jelentett ebben a felső-németországi kereskedőkre.²⁶ Ezenfelül a Kelet fémkeresletének is hatása volt a dél-európai piacokra. Így ebben a korban a fémkereskedelmet rendszerint a fűszerkereskedelemmel kombinálták.

1450 és kb. 1500 közt főként az ezüst állt az érdeklődés előterében. A thüringiai csurgatókohós ezüst- és réztermelés most, mint összekapcsolódó termelés, fontos előnyökkel járt. Mint főterméket ezüstöt és mint mellékterméket eislebeni finomrezet szállított, mely utóbbi főként a sárgarézöntéshez volt alkalmas.²⁷ Ezzel az eislebeni finomréz ebben az időszakban bizonyára fölötte állt más rézfajtáknak, mivel az áralakulás a fémkereskedők számára a nyilvánvalóan nagy ezüstkereslet mellett variálhatóbb volt, mint pl. a tiroli rézbányák monotermeleése számára. Ezen felül 1470-től kezdve a nürnbergi sárgaréztermelésben erős növekedés állapítható meg. Kétségkívül Nürnberg Közép-Európa döntő fémpiacja a XV. században Frankfurt előtt. Ezen keresztül közvetíti, indukálja a dél-európai kereslet látszólag a közép-európai ezüsttermelés is 1470-től kezdve. Az európai fémpiacoknak az európai fűszerpiacal kapcsolatos eme összefüggései tekintetében írja *Herman van der Wee* a XV. század hetvenes éveit fűszerkereskedelmének fejlődéséről: „Ez a fejlődés oly kiterjedt volt, hogy a kontinentális fűszerkereskedelem áttörte a frankfurti piacok határvonalait, és elérte a brabanti piacokat.”²⁸ Mielőtt méltatnánk a thüringiai fémkereskedelem északnyugat felé irányuló kapcsolatait, ki kell dolgozni az olaszországi kapcsolatok egy másik aspektusát.

Velence mint a kereskedők magas iskolája ismeretes. Itt szerzi pl. az eisfeldi társaság későbbi tagja, Endres Tucher 1466 és 1473 között első kereskedői tapasztalatait.²⁹ Ezen élénk kapcsolatok jelentőségét a könyvelés elterjedésében és kereskedelmi könyvek felfektetésében nemrég *Wolfgang von Stromer* mutatta ki „Schriftwesen de-

²² *A. Schulte*: Geschichte d. großen Ravensburger Handelsgesellschaft. I. 462., 465. k. l.; II. 196. l.; III. 335. l.

²³ *H. Ammann*: Die Diesbach-Watt-Gesellschaft. Urk. und Regesten Nr. 242.

²⁴ *H. Pohl*: Das Rechnungsbuch des Nürnberger Großkaufmanns Hans Praun von 1471 bis 1478. MVGN. 55. 1967/68. 91. k. l.

²⁵ StA Weimar, Ernestinisches Gesamtarchiv Reg G 386 fol. 36; *H. Witthöft*: Das Kaufhaus in Lüneburg als Zentrum von Handel und Faktorei, Landfracht, Schifffahrt und Warenumsatz bis zum Jahre 1637. Lüneburg, 1962. 15. l.

²⁶ *A. Laube*: Bergbau und Hüttenwesen in Frankreich um die Mitte des 15. Jahrhunderts. Freiburger Forschungshefte, D 38. Leipzig, 1964. 22. k. l.

²⁷ *W. Möllenberg*: Die Eroberung . . . 49. l.

²⁸ *H. van der Wee*: The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. The Hague, 1963. II. köt. 124. l.

²⁹ *W. Loose*: Anton Tuchers Haushaltsbuch (1507–1517). Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart, 134. 1877. 40. l. 2. jegyzet.

Nürnbergi Wirtschaft vom 14. bis zum 16. Jahrhundert” c. dolgozatában.³⁰ Ennek elsjátításával párhuzamosan mind jobban használatos a készpénz nélküli fizetési forgalom váltókkal. Ezen a téren a fémkereskedelmi társaságok eddig figyelemre nem méltatott, de igen jelentős szerepet játszottak. Lipcsei kereskedők egy 1527—28-i emlékiratában a következőket olvashatjuk: „Így ismeretes és nyilvánvaló is, hogy a lipcsei lerakatok és piacok az Eislebennel való kereskedelem révén tartották fenn magukat régóta és mindeddig; abból kifolyólag, hogy a kereskedő az eislebeni kereskedők révén szerezhetette váltóját Nürnberg, Augsburg, Frankfurt, Antorff és több más helység felé.”³¹

A fémkereskedők verlagkötelezettségeiknek Eislebenben tettek eleget, amennyiben Lipsceben és Naumburgban váltóra pénzt vettek fel. Ezüstöt adtak el Nürnbergben és Frankfurtban, s így szereztek maguknak készpénzt az itt bemutatott váltók beváltására.³² A fémkereskedelem egyik döntő jelentősége a Közép- és Felső-Németország valamint Németalföld közti gazdasági kapcsolatok tekintetében tehát a rendszeresen fellépő rövid lejáratú hitel szükségletében rejlett. Ezen felül azonban úgy látszik, hogy a fémkereskedők váltóügyleteket is lebonyolítottak.

III.

A XV. század nyolcvanas éveinek végén és kilencvenes éveinek elején a nürnbergi Sebald és Hans Schweicker Antwerpenben adtak el sárgarezetet.³³ Kapcsolatok egyfelől fémkereskedők és másfelől aacheni és kölni kereskedők közt ezekben az évtizedekben a posztó-, csüllengfesték-, gálma- és ólomkereskedelem által adódtak Frankfurtban.³⁴ Itt a Lipcse, Nürnberg, Frankfurt, Köln, Aachen és Antwerpen közti kapcsolatok egy új területének kezdődő kialakulása ismerhető fel, amely az európai fűszerkereskedelem kifejlődésével 1470-től kezdve folyamatosan erősödött, s amelyet az európai rézpiac struktúraváltozása 1494-től kezdve erőteljesen élénkített.

Az egyes európai rézbányavidékek réztermelésének összehasonlításánál kitűnik, hogy 1494 és 1520 között Svédország, Goslar, Kuttenberg, Sangerhausen, Sontra és Schlema réztermelése csak másod-, harmad- vagy negyedrangú volt. Habár Tirol három legfontosabb bányavidékének — Taufers, Rattenberg és Schwaz — rangsoráról eddigelé nincsenek ismereteink, joggal tehetjük fel, hogy a tiroli réztermelés 1495 körül az eisle-

³⁰ Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. Nürnberg. 1967. II. köt. 751—799. l.

³¹ J. Strider: Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsform. 2. kiad. Leipzig. 1925. 433. l. Az itt tárgyalt „Leipziger Monopolprojekt”-et egy rövidesen elkészülő kisebb tanulmányomban középeurópai gazdasági válság tüneteiként értelmezem.

³² W. Mück: Der Mansfelder Kupferschieferbergbau . . . I. köt. a 89. l. mellékletei; W. Pückerl: Das Münzwesen Sachsens 1518—1545. Nach handschriftlichen Quellen. Erste Abteilung die Zeit von 1518—1525 umfassend. Leipzig. 1862. 26—28. l. Lipcse szerepét, mint váltóüzlet helyét, lipcsei kereskedők 1517 és 1530 közti emlékiratai világíthatnák meg, amelyekben mint szakértők mondanak véleményt Szászország pénzügyeiben. Erről Woldemar Goerlitz szolt egyik munkájában, amelynek kézírata a drezdai állami levéltárban található.

³³ R. Doehard: Études Anversoises. Paris. 1962. I. köt. 33. l. 195. sz. 164. l. 1113 sz.

³⁴ Tipikus a kölni Karl Wolf esete, aki ólmot és posztót adott el Frankfurtban és rezet vásárolt, ugyanakkor azonban Antwerpennel is kapcsolatot tartott. Archiv d. Germanischen Nationalmuseums Nürnberg. F. Herwert: Hist. Archiv der Stadt Köln, Sammlung Ranke 1500. Sept. 20. (a müncheni Th. G. Werner szíves utalása); G. v. Pölnitz: Jakob Fugger II. köt. 194. l.; B. Kuske: Quellen zur Geschichte d. Kölner Handels . . . 2. köt. Bonn. 1917. 706. l., 3. köt. Bonn. 1923. 103. l., R. Doehard: Études Anversoises III. köt. 159. l. Nr. 3275.

beni előtt az első helyet foglalta el. Rövid időn belül azonban a Fugger-Thurzó-társaság magyarországi termelése vitássá tette első helyét.

1494 és 1504 közt az európai réztermelésben egyértelmű területi eltolódás állt be, amennyiben 1494–95 körül a svédországi réztermelés is messzemenően kiesett.³⁵ A besztecebányai kitermelés területi elosztása 1500 és 1512 közt erős változást jelentett az európai rézpiacon mutatkozó keresletben, amennyiben Antwerpenben Portugália is fellépett mint vevő. 1501 és 1503 közt a besztecebányai összes réztermelés 24,18%-a Gdańskon és Szczezinén keresztül Antwerpenbe, 32,12%-a Velencébe irányult. 1507 és 1509 közt Antwerpen részesedése 49,25%-ra emelkedett, a Velencébe irányuló 13,33%-ra csökkent; 1510 és 1512 közt Antwerpen részesedése 54,80%, Velencéé 3,14%.³⁶

1495-től 1500-ig Hasenthal, Schleusing, Steinach, Eisfeld, Ludwigstadt és Schwarza fémkereskedelmi társaságai a nürnbergi és lipcei Fuggerek vevői voltak.³⁷ Magyarországi dúsitott réz mellett ezek a társaságok Ilmenauból, Saalfeldből, Stolbergből, Schlemából, Sontraból, Hettstedtből és Mansfeldből beszerzett nyers rézet dolgoztak fel. Ebben az időben a fémkereskedőket hagyományos üzleti kapcsolatok fűzték a nürnbergi, braunschweigi és frankfurti piachoz. A frankfurti Stefan Grünenbergeren, a kölni Karl Wolfon, a Richtergeren cég frankfurti képviselőin, Conrad Semleren és Wighel Wolfon, valamint az aacheni Heinrich Dollarton keresztül 1494 és 1510 közt közvetett kapcsolatok adódtak az antwerpeni piachoz. A portugáliai üzlet teljes kifejlődésével azután 1505-ben Christoph Fürer az arnstadti társaság részéről eislebeni finomrézet is adott el Antwerpenben.³⁸

Az európai rézpiacon beállt konjunkturális fellendülésnek megfelelt az előző és utóbbi termelési fokozat egymáshozkapcsolódása. A schleusingi csurgató-kohó tulajdonosai, a Semlerék, 1504-ben beléptek a neubrunni sárgaréz-kohó-társaságba,³⁹ és ezenfelül kohót vettek a mansfeldi grófságban.⁴⁰ Az alapítke felemelése, egy további csurgató-kohó építése az arnstadti társaság által, egy második csurgató-kohó létesítése az eisfeldi társaság által, és a stolbergi csurgató-kohó létesítése igen valószínűen 1505 és 1513 között történt. Meglehetősen valószínű, hogy a wernigerodei fémtermelő és kereskedő társaság 1511-ben történt alapítása az Antwerpenben mutatkozó portugál keresletre vezethető vissza, mivel a társulat egyik tagjáról, a braunschweigi Henning von Dammról kimutatható, hogy 1502 és 1512 közt Antwerpenben tartózkodott.⁴¹ A mansfeldi nyersréztermelés emelkedő tendenciája, még inkább a mansfeldi nyersréz árának 15–20%-os emelkedése tükrözik, hogy mennyire emelkedett a társaságok kereslete nyersréz iránt, beszerzési piacaikon.

1510 és 1513 közt a besztecebányai réztermelés kb. 50%-kal emelkedett; az eislebeni finomréztermelés is növekedett (2. ábra). Míg 1513 és 1515 közt a besztecebányai termelés az előző időszak egyharmadára csökkent, a tiroli termelés felére,⁴² az eislebeni finomréztermelés legfeljebb csak egész csekély mértékben csökkent. Világos, hogy 1510 és 1515

³⁵ B. Boëthius: *Kopparbergslagen fram till 1570-talets fenombrott*. Uppsala. 1965. 82., 89., 484. l.

³⁶ H. van der Wee: i. m. I. köt. 523. l.

³⁷ G. v. Pölnitz: Jakob Fugger II. köt. 43., 109. l. — Az ott említett fémtermelők és -kereskedők és azonosításuk tárgyában vö. E. Westermann: *Das Eislebener Garkupfer* . . . 155. l. és az 526. jegyzetet.

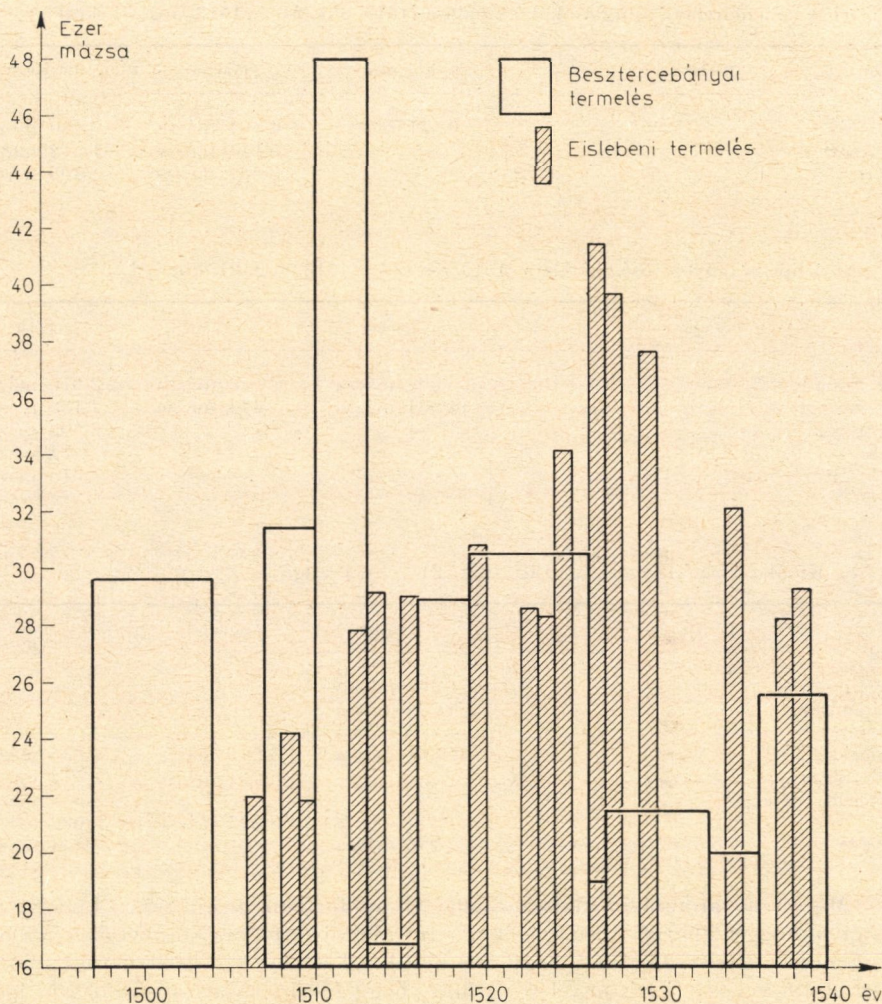
³⁸ J. Kammann: Christoph Fürer. MVGN, 28. 1928. 217. l.

³⁹ StA Coburg, LA F 1624. fol. 84r.

⁴⁰ StA Magdeburg, Rep F4 Ch Nr. 16. fol. 21v–26v.

⁴¹ Hist. StA Oranienbaum, Stolberg-Wernigerode, Hauptarchiv Wernigerode A 11 Fach 1. R. Doehard: *Études Anversoises* II. 165. l. Nr. 1127. III. 36. l. Nr. 2369.

⁴² G. v. Pölnitz: Jakob Fugger II. köt. 348. l.

2. ábra. A besztercebányai réz- és az eislebeni finomréztermelés 1498 és 1540 között

közt az európai rézpiacon túlermelési válság mutatkozott.⁴³ Ezt a megállapítást azonban differenciálni kell.

A magyarországi réztermelés területi eloszlása 1510 és 1513 között azt mutatja, hogy nagy kínálat volt magyarországi rézfajtákban a nürnbergi, frankfurti és lüneburgi piacon (3. ábra). Az alábbi táblázat a kínálatot a különböző fajták szerint csoportosítja.⁴⁴

⁴³ A számok, amelyeken a 2. ábra alapul, a besztercebányai réztermelés és az eislebeni finomréztermelés mennyiségét antwerpeni súlyegységben adják (ld. a 6. jegyzetet). A besztercebányai termelés adatait tartalmazza: *H. van der Wee*: i. m. I. köt. 522. k. 1.

⁴⁴ A nürnbergi piac ellátása magyarországi rézfajtákkal Bécsen át is lehetséges volt. Ennek megfelelően tehát a táblázat végén a Nürnberg alatti szám minimumnak tekintendő. — Sajnos a Fugger-árulerakatok (faktoriák), Hall, Danzig és a hoh-

a) A hohenkircheneri csurgató-kohó kínálata (1510. okt. 21. és 1513. aug. 31. közt).⁴⁵

Rézfajta	Nürnberg	Frankfurt	Lüneburg
Finomréz	3 531 mázsa	4 804 mázsa	180 mázsa
Kovácsolt réz	—	5 214 mázsa	1 512 mázsa
Öntött réz	—	3 527 mázsa	403 mázsa

b) A lipcsei művezetőség kínálata (1510. dec. 14. — 1513. aug. 31. közt).⁴⁶

Rézfajta	Nürnberg	Frankfurt	Lüneburg
Öreg finomréz	398 mázsa	3 mázsa	2 316 mázsa
Új finomréz	4 034 mázsa	444 mázsa	2 139 mázsa
Öntött réz	—	—	2 693 mázsa
Vörösréz	—	—	434 mázsa
Kovácsolt rézbuga	—	—	618 mázsa

c) Kínálat Prágán keresztül (1510. okt. 21. — 1513. aug. 31. közt).⁴⁷

Rézfajta	Nürnberg	Frankfurt	Lüneburg
Öreg finomréz	1 366 mázsa	—	—
Új finomréz	6 038 mázsa	—	—
Vörösréz	296 mázsa	—	—
Finomréz	15 367 mázsa	5 251 mázsa	4 635 mázsa
Kovácsolt réz	—	5 214 mázsa	1 512 mázsa
Kovácsolt rézbuga	—	—	618 mázsa
Öntött réz	—	3 527 mázsa	3 096 mázsa
Vörösréz	296 mázsa	—	434 mázsa

Míg a magyarországi rézfajták kínálata Frankfurtban, de különösen Lüneburgban nyilván a Fugger-Thurzó-társaság összes termékfajtaát átfogta, Nürnbergben a finomrézre koncentrált. Meglehet, hogy ez a nürnbergi rézpiac keresletstruktúrájának egy fontos eltérő vonását jelzi, mivel úgy tűnik, hogy főként a sárgarézfeldolgozó iparok keresték a finomrézet.⁴⁸ Itt ezen kívül eislebeni finomrézet és tiroli rézet kínáltak.⁴⁹

kircheneri csurgatókohó kivételével nincsenek olyan pontosan megvizsgálva, hogy ebből a magyarországi rézfajták eloszlása térben és időben világosan kitűnne. E tényállás következtében még nem lehet egyértelműen megállapítani, milyen mértékben látták el Antwerpen Lüneburgból és Frankfurtból. *G. v. Pölnitz*: Jakob Fugger II. köt. 285., 297. l. szerint 1510 és 1513 közt 1193 mázsa öreg finomrézet és 1851 mázsa új finomrézet szállítottak Lipcséből Antwerpenbe. *Th. Somerlad*: Die Faktorei der Fugger in Leipzig. Schriften d. Vereins f. d. Geschichte der Stadt Leipzig, 22. 1938. 45. l. szerint ez volt az egyetlen szállítmány Lipcséből Antwerpenbe a XVI. században.

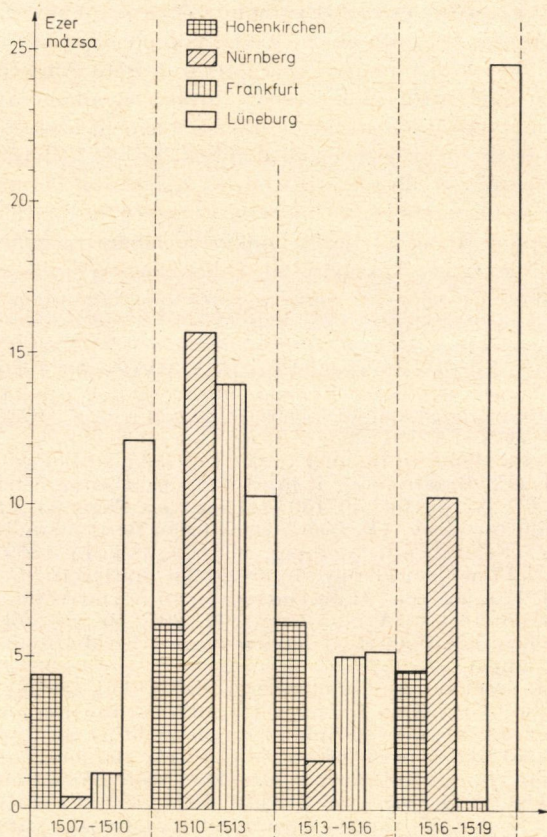
⁴⁵ *E. Koch*: Das Hüttenwerk der Fugger in Hohenkirchen Georgenthal. Zeitschrift d. Vereins f. Thüringische Geschichte, 26. 1926. 325. k. l.

⁴⁶ *G. v. Pölnitz*: Jakob Fugger II. köt. 285., 297. l.

⁴⁷ Uo. 286. l.

⁴⁸ Mivel az eislebeni finomrézkínálatot, a kuttenbergi, schwazi, rattenbergi és tauferi rézkínálatot mennyiségek és fajták szerint felbontva még nem ismerjük, ezt a kijelentést csupán ebben a korlátozott formában tehetjük. De pl. 1511-ben nem volt csekély, mert a nürnbergi tanács 1511. dec. 6-án úgy döntött, hogy: „a Höchstetterek”

Minden arra mutat, hogy a sárgaréztermelők kereslete finomréz iránt szertelen volt, mivel Antwerpenben sárgarézüstöknél 1512–13-ban — a nyersanyag árát, annak Nürn-

3. ábra. Magyarországi rézfajták kínálata a nürnbergi, frankfurti, lüneburgi és közép-német piacon 1507 és 1520 között

Welserek és Fuggerek ügyintézőivel közölni kell, hogy hordókban és egyébként sok rezet adtak el anélkül, hogy szemlére és mérlegelésre került volna sor. Ez hátrányos a tanácsnak. Tartsák magukat a törvényekhez, különben megbüntetik őket.” (*Th. G. Werner: Das Kupferhüttenwerk des Hans Tetzl aus Nürnberg auf Kuba (1545–1571) und seine Beziehungen zum europäischen Finanzkapital. VSWG, 48. 1961. 301. l. 43. jegyzet.*) A városi mérleg és szemle megkerülése arra mutat, hogy nyilván meg akarták takarítani a városi illetékeket, és ezzel megvilágítja azt a versengést, ill. árakra gyakorolt nyomást, amelynek a rézcégek ki voltak téve.

⁴⁹ A StA Nürnberg, Rietersche Stiftungsurkunden Nr. 391a-ból kitűnik, hogy Berthold Tucher és veje, Hans Mugehofer, laufi sárgarézsműviket a következő szállítóktól vásárolt rézzel látták el: Wiedemann, a ludwigstadti társaság tagja (*E. Westermann: i. m. 320. k. l.*), Siegmund Fürer, az arnstadti és gräfenthal-i társaság tagja (*E. Westermann: i. m. 311, 318. k. l.*), Ulrich Stack az eisfedi társaság tagja (*E. Westermann: i. m. 316. l.*), Hans Gutradt, a Hochtetterek ügyintézője (StA Nürnberg, S I L 207, Nr. 51. fol. 9f: e szerint 1511-ben Stefan Gabler is a Hochtetterek képviselője volt Nürnbergben), Gabler a Fugger céget is képviselte; vö. *F. Schnellbögl: Mühlen und Hämmer in Lauf an der Pegnitz. Altnürnberger Landschaft. Mitteilungen 13. évf. 1964. 41. k. l.*

bergből Antwerpenbe szállításának költségeit és a munkabért is beszámítva — 67,77% -os nyereséget értek el. Ezzel szemben ugyanez a Hans Walther, Wolfgang Perger és Nikolaus Finckh nürnbergi cég ezüstről csupán 0,61—7,62%, réznél csak 4,8% nyereséget ért el.⁵⁰ Feltehető, hogy az ezüst- és rézüzlet tekintetében a többi cégnél hasonló volt a helyzet; a sárgaréztermelés azért állt az érdeklődés középpontjában,⁵¹ hogy főként a portugál kereslet elégtihessék ki sárgaréz és sárgarézárak iránt Antwerpenben. Már most nemcsak a thüringiai fémtermelő és kereskedő társaságok alkalmazkodtak az európai rézpiacra 1504 óta mutatkozó keresletkibővüléshez,⁵² hanem azok a cégek is, amelyek a beszercebényai⁵³ és tiroli⁵⁴ rézleleteket ellenőrizték. Így fel kell tételeznünk, hogy az ilmenauai, saalfeldi, sontrai, stollbergi és hettstedti nyers réznél mutatkozó csekélyebb ezüstartalom, a mansfeldi nyers réznél mutatkozó erősen emelkedett beszerzési árak, a hagyományos piacokon kialakult heves konkurenciaharc magyarországi és részben tiroli rézfajták terén lényegesen hozzájárultak ahhoz, hogy a stolbergi,⁵⁵ wernigerodei,⁵⁶ hasenthali,⁵⁷ schleusingi⁵⁸ és steinachi⁵⁹ fémtermelő és kereskedő társaságok csődbe jutot-

⁵⁰ *H. Kellenbenz*: Nürnberger Handel um 1540. MVGN, 50. 1960. 315. l. — A Hans Walther, Wolfgang Perger és Nikolaus Finckh nürnbergi cég pénztári naplóját, amely tanulmányom második részének alapját képezi, a magam részéről 1512—13-ból keltezettnak tartom. Ld. a MVGN, 58. 1971-ben közlendő kis cikkem.

⁵¹ Így 1505-ben a steinachi társulat tagja, Berthold Tucher (vö. a 49. jegyzettel) kivált a társaságból. (*E. Westermann*: i. m. 314. l.) és a sárgaréztermelés felé fordult (StA Nürnberg, SLL 207. Nr. 51. fol. 7r). 1506-tól kezdve a Fuggerek a fuggeraui csurgatókóhóban sárgarézet állítottak elő (*F. Dobel*: Der Fugger Bergbau und Handel in Ungarn. Zts. d. Hist. Vereins f. Schwaben u. Neuburg, 6. 1879. 38 k. l.). 1509-ben a Hóchstetter cég a Reutte melletti Pflachban (Tirol) sárgarézkohót építtetett (*G. v. Pölnitz*: Anton Fugger I. köt. 495. l. 120. jegyzet); Hans Gutradt nevű ügyintézőjük által Nürnbergben sárgarézverőket szerződtetett (StA Nürnberg, SLL 207. Nr. 51. fol. 47—104). Sajnos nem ismerjük az aacheni réz mesterek ez időben végzett beruházásait.

⁵² Vö. a. 406. lappal.

⁵³ Vö. a 405. s k. lapokkal. Ami a nürnbergi piacot illeti, 1507 és 1510 közt a hohenkircheni csurgató-kohó 370 mázsa finomrézet szállított, ami minimálisnak tekintendő (*E. Koch*: i. m. 322. k. l.). De nem tudjuk, mennyit szállíthattak Lipcséből, Prágából és Bécsből. Az 1510 és 1513 közötti 15 367 mázsa finomréz alapján nem lehet azon csodalogni, hogy 1513. szept. 10. és 1516 október vége közt 1556 mázsa finomrézet ment Hohenkirchenből Nürnbergbe (*E. Koch*: i. m. 27. köt. 1927. 5. k. l.). 1516. júl. 28-tól 1519. aug. 16-ig Hohenkirchenből 370 mázsa finomrézet szállítottak Nürnbergbe (*E. Koch*: uo. 9. l.), míg Lipcséből 9937 mázsa ment Nürnbergbe (*Th. Somerlad*: i. m. 45. l.); Somerlad sajnos nem adja meg, hogy milyen rézfajtáról van szó. Hogy ily körülmények között 1518 közepe óta hogyan uralkodhatott Nürnbergben rézhiány (*Th. G. Werner*: Zur Geschichte Tetzelscher Hammerwerke bei Nürnberg und des Kupferhüttenwerks Hans Tetzels auf Kuba. MVGN, 55, 1967/68. 222. l.) nem magyarázható meg egyértelműen. Meglehet, hogy eislebeni finomrézben és (vagy) tiroli rézben túl csekély volt a kínálat. Végeredményben azt kell mondanunk, hogy Nürnbergnek csak 1510 és 1513 között volt kimagasló jelentősége magyarországi rézfajták elhelyezése szempontjából. Meglehet, hogy ez a Fuggerek és Hóchstetterek 1515. évi területi kartelljének, ill. megszűnésének egyik következménye volt (*G. v. Pölnitz*: Jakob Fugger II. köt. 316. k., 348. k. l.).

⁵⁴ Éppen a Fuggerek tiroli versenytársainak, a Hóchstetterek, Rehlingerek, Herwartok és Tänzlek 1510 körüli előnyomulását kell ezzel összefüggésben számításba venni (*M. Jansen*: Jakob Fugger der Reiche 104. l.).

⁵⁵ St. A Rudolstadt, Geheimes Archiv C VIIa, 3b Nr. 15.

⁵⁶ Ez ex silentio következtetés, amelyet azonban 1524-ben, pár évvel a csurgatófémtermelés és kereskedelem következő nagyobb válsága előtt, az igazol, hogy már többé nem említik (*W. Möllenberg*: UB 37. k. l.).

⁵⁷ StA Weimar, Hofgerichtsarchiv, Abt. Saalfeld Nr. 66b fol. 37r—40v.

⁵⁸ StA Meiningen, Hennebergisches Archiv Sekt. III A 11 Nr. 10. fol. 30.

⁵⁹ StA Coburg LA F 10 516; *E. Caesar* szerint (Sebald Schreyer MVGN, 56. 1969. 51. s. köv. l.) nyilván a steinachi társaságban 1507 óta dúló egyenetlenségek rovására írandó, hogy a társaság csődbe jutott.

tak.⁶⁰ A ludwigstadti és eisfeldi társaságok kedvezőtlenebb nyersanyagbázisra szorultak, míg az arnstadti, gräfenthali és schwazai társaságok részesedésüket a mansfeldi nyersrész-piacon bizonyára megnövelhették.

Míg a XV. század nyolcvanas éveigi Kelet- és Dél-Európa ezüst-, réz- és sárgaréz-kereslete határozta meg nagy mértékben a felsőnémetországi kereskedők kereskedelmi tevékenységét, a nyolcvanas évek végén érdeklődésüket mindinkább a németalföldi piac keltette fel. Ez utóbbin Portugália gyarmati szükséglete is mindinkább megfigyelhető volt. Így a nürnbergi Hirschvoegelek „már a XV. század utolsó negyedében antwerpeni és lyoni lerakataik útján iparkodtak ismereteket szerezni portugáliai üzleti lehetőségekről.”⁶¹ Az Imhofok és Holzschuherek is eladtak a XV. század végén Portugáliában ezüstöt és rezet. Ha még emlékeztetünk ebben az összefüggésben arra, hogy az augsburgi Welserek és baráti körük rendszeresen gyűjtöttek híreket portugál felfedező és kereskedelmi utazásokról, akkor ez az északnyugat, Antwerpen felé orientálódás nem lehetett véletlen.⁶² A frankfurti vásáron keresztül a fémtermelők és -kereskedők észrevették ezeket az üzleti lehetőségeket. Csak ezen feltételek révén érthetjük meg egyáltalán az aacheni és stolbergi sárgarézipar fellendülését. Összefoglalva azt mondhatni, hogy a nagy felnémet cégek legkésőbb 1500 körül elfoglalták döntő pozícióikat a közép-európai fémpiacon⁶³ és várták a nagy portugál üzletet Antwerpenben. Ez 1503—4-ben következett be, és kb. 1512-ig az európai rézkinálat alkalmazkodását idézte elő. Ezt az alkalmazkodást túltermelési válság fejezte be, amely új piacegyensúlyhoz vezetett. 1520 után már nem figyelhető meg ilyen keresletnövekedés, sőt az európai réztermelés a XVI. században már túljutott csúspontján, és stagnálási fázisba ment át.⁶⁴

⁶⁰ Ehhez járulnak válságjelenségek a szászországi pénz- és tőkepiacon. (*W. Pükert*: Das Münzwesen Sachsens 1518—1545. (Leipzig. 1862. 26, 28. l.). Úgy látszik, az érchegyeségi bányászatot is érintették ezek az események. (Ld. *G. Wustmann*: Quellen zur Geschichte Leipzigs 2. köt. 1895. 153—155. l. utalásait.)

⁶¹ *H. Kömmerling-Fitzler*: Der Nürnberger Kaufmann Georg Pock. MVGN, 55. 1967/68. 137. l.

⁶² *G. v. Pölnitz*: Jakob Fugger II. köt. 131. k., 150. k. l. — Hadd emlékeztessünk itt Miksa 1492. aug. 7-én kelt levelére, amelyben arról ír, milyen lehetőségek vannak ezüst és réz elhelyezésére Németalföldön és Portugáliában. Vö. *M. Jansen*: Jakob Fugger der Reiche. 21. l.

⁶³ Ebből az aspektusból a Fugger, Baumgartner, Gossembrot és Herwart cégek 1498. évi rézszindikátusa is új helyet kap a rangsorban. A Fuggereknek ez ugyanis arra szolgált, hogy helyüket az európai rézpiacon tiroli versenytársaik kiszorításával kiépítsék; vö. *F. Blauch*: Die Reichsmonopolgesetzgebung im Zeitalter Karls V. Schriften zum Vergleich von Wirtschaftsordnungen, Heft 8. Stuttgart. 1967. 110—113. l. E folyamat itteni értelmezését *Hermann Kellenbenz* gazdasági nézőpontból egészíti ki „Probleme einer deutschen Sozialgeschichte der neueren Zeit” című vizsgálatában (Veröffentlichungen der Hochschule für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften zu Nürnberg, Bd. 16. 1960. 51. l.) ezeket írja: „Manapság hajlamosak arra, hogy a felsőnémet gazdasági életben 1495 körül bekövetkezett eltolódásokat, a vezetésnek Nürnbergből (valamint Ulmból és Memmingenből is) Augsburgba áthelyeződését, az ebben az időben a Lech-menti városban vezető szerephez jutott kereskedőcsaládok, különösen a Welserek házassági politikájával magyarázzák. De nemcsak erről volt szó, hanem egész nemzedékeltolódásról. Igen érdekes, mennyire megnőtt ebben az időben a jómódúak száma az előző időkhöz képest. Ez érdekesen egészítené ki a különféle tényezőket, amelyek Magalhães Godinho szerint az 1495—1500-as évek válságjellegét adták.”

⁶⁴ A 2. ábra alapján azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy csak 1524-ben alapították a legnagyobb csurgatottfém-kereskedelmi társaságot, a leutenbergit, és mégis az eislebeni finomréztermelés 1527-ben érte el tetőfokát. Azonban az ezüsttermelés görbéje (1. ábra) azt mutatja, hogy ez a csúspont abba az 1526—1535-ös időszakba esett, amelybe *J. U. Nef* (*The Journal of Political Economy*, 49. 1941. 578. l.) a közép-európai ezüsttermelés csúspontját helyezi. A fémkereskedők 1527/28-ig először az európai ezüstpiac impulzusait követik, mivel bevételeik kb. 60%-a az ezüst eladásából származik, a réz-

RÖVIDÍTÉSEK

- W. Möllenberg, UB = Urkundenbuch zur Geschichte des Mansfeldischen Saigerhandels im 16. Jahrhundert. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen, Bd. 47. Halle. 1915.
- MVGN = Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg.
- NASG = Neues Archiv für sächsische Geschichte
- StA = Staatsarchiv
- UB = Urkundenbuch
- VSWG = Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.

piacon viszont kelendőségi válság mutatkozott. Itt le kell mondanunk a bővebb indokolásról, mert ez megkövetelné, hogy részletesebben vizsgáljuk az európai ezüstpiacot a fémkereskedők szernszögéből (ld. ehhez *E. Westermann*: i. m. 325—331. l.), ezen felül pedig ismertnek kellene lennie az 1527/28-as európai gazdasági válságnak (ld. a 31. jegyzetben említett kisebb tanulmányt). Mindkét vizsgálat eredményeit azután bele kellene szőni az európai rézpiac fejlődésébe 1520-tól (vö.: *E. Westermann*: i. m. 92—94, 126—141. l.).

Karl Obermann:

A „*Neue Rheinische Zeitung*” megalapításának történetéhez

Marx Károly, Engels Frigyes, valamint barátaik és harcostársaik 1845 óta állandóan publikációs lehetőségek megteremtésén fáradoztak. Engels Marxhoz intézett első, 1844 október elején kelt levelében ezt írja: „...gondoskodj arról, hogy az anyagok, amelyeket összegyűjtöttél, hamarosan kikerüljenek a világba. Átkozottul sürgős a dolog.”¹ A szocialista és munkásmozgalomban bekövetkezett sikerekre való tekintettel ugyancsak mind elengedhetlenebbnek mutatkozott az, hogy az eredményeket időszaki folyóiratokban is elemezzék, és hogy az eseményekkel kapcsolatosan állást is foglaljanak. Joseph Weydemeyer, Roland Daniels és más barátaik az 1846–47-es években egyetlen lehetőséget sem hagytak kiaknázatlanul annak érdekében, hogy Marx és Engels számára sajtóorgánumot teremtsenek.² Marx 1847. augusztus 28-án kelt, Heinrich Bürgershez Kölnbe írott levelében azt javasolta, hogy a forradalom előkészítése során együtt kell működni a demokratákkal, és meg kell kísérelni közösen egy kritikai havi-folyóirat kiadását.³ Az 1847 júniusi londoni kongresszuson megalapított Kommunisták Szövetségének ezidőtájt létrehozott Kölni Közössége legfontosabb feladatának tekintette a barátoknak és ismerősöknek arra való felszólítását, hogy részvényszerzés útján vegyenek részt a folyóirat megalapításában. Dr. Andreas Gottschalk írta Marxnak 1847. november 5-én Bürgers és a Kölni Közösség megbízásából: „Tegnap ismét találkoztam H. Bürgersszel. Sajnáljuk, hogy a kiadni szándékozott folyóiraatra egyelőre csak 12 részvényt ígérhetünk; nem kételkedünk azonban abban, hogy még jóval több előjegyzés fut majd be addig, míg Önnek módjában lesz a befizetés módozataival kapcsolatban valamely közelebbit közölni vagy éppen az első füzetet publikálni.”⁴ Gottschalk 1848. január 26-i levelében ismételten arról biztosította Marxot, hogy ő „ezt az ügyünk számára oly lényeges alkalmat nem tévesztette szem elől. Mégsem voltam különösen szerencsés. Egy részvény nagyobbik fele (15 tallér) ezúttal érkezik; a másik fele majd február elsejéig fut be. Ezen kívül Weydemeyer Hammban két részvényt ígért, amelyeket február elsejétől 8 talléros havi részletekben általam küld meg Önnek. Sem ő, sem pedig én az ügyre vonatkozó tevékenységünket korántsem tekintjük ezzel befejezettnek.”⁵ Ezek a komoly fáradozások — melyekben tehát a kölni kommunistáknál és Weydemeyernél Vesztfáliában nem volt hiány — mindegyre nehézségekbe ütköztek. Annak érdekében, hogy a folyóirat alapításához szükséges pénzt összehozzák, Marx javaslatát követve, végezetül az egyedül járható utat választották. Sok kis részvénybefizetés fenn tudott tartani végül

¹ Marx és Engels Művei. 27. köt. Bpest. 1971. 5. l.

² Vö.: *Karl Obermann*: Joseph Weydemeyer. Ein Lebensbild, 1818—1866. Berlin. 1968. 75. l.

³ Vö. uo. 113. l.

⁴ Marxizmus—Leninizmus Intézet (MLI), Moszkva; Központi Pártarchívum (KPA), 1. fond, 5. op. 152. sz.

⁵ Uo. 1. fond, 5. op. 158. sz.

is egy ilyen vállalkozást, mindazonáltal az 1847 végi, illetve az 1848 eleji gazdasági válság Marx és baráti köre számára előnytelenül hatott, miután éppen a demokratikus kispolgárok, akikre számítani lehetett volna, gazdasági károsodást szenvedtek; viszont a liberális érzelmű nagypolgárok, akik még 1842-ben pénzzel támogatták a „Rheinische Zeitung”-ot, egy ilyen vállalkozás támogatására már többé nem voltak megnyerhetők, amint erről Gottschalk 1847. november 5-i levelében értesít.

Weydemeyer a nemcsak pénzügyi, hanem cenzúra-nehézségekkel is küzdő „Das Westphälische Dampfboot” című folyóirattal kapcsolatban szerzett tapasztalatai birtokában ismételtelen úgy nyilatkozott, hogy mihelyt lehet, egy újságot kell alapítani. Már Marxhoz írott 1847. július 22-i levelében hangsúlyozta Weydemeyer, hivatkozva a „Dampfboot” kelendőségében mutatkozó zavarokra, hogy „a havi folyóiratokkal kapcsolatosan az a legnagyobb baj, hogy azok mindent post festum közölnek; mindaddig tehát, amíg csak rendes újsággal, vagy legalábbis egy nagyobbfajta hetilappal nem rendelkezünk, semmit sem ér az egész.”⁶ 1848. január 2-án, amikor a helyzet éleződése közeli forradalmi fejleményekre nyitott kilátást, Weydemeyer elérkezettnek látta az időt egy napilap megalapítására. Így írt ekkor Marxhoz: „Újságalapítási tervemet még nem adtam fel, és úgy gondolom, mihelyt megszűnik a cenzúra, az első alkalmat megragadom arra, hogy felszólítást bocsássak ki a rajnai tartományokban egy demokratikus lap alapítására.”⁷ Legelőször is a „Deutsche-Brüsseler-Zeitung” veszfáliai támogatása és terjesztése érdekében akart fellépni, minthogy ez a lap — hosszas fáradozás nyomán — immár Marx és Engels befolyása alatt állt. Weydemeyernek 1848. január 17-én Marxhoz írott levele arra enged következtetni, hogy a „Deutsche-Brüsseler-Zeitungnak a forradalmi szervezetekben jó visszhangja volt, s hogy ez az újság ezidőtájt igen alkalmas volt arra, hogy felszántsa a talajt.”⁸ A Metternich által 1833-ban információs és ügynöki központként felállított „Mainzer-Informations-Büro” 1848. január 27-i jelentése is említette a Belgiumból Németország felé irányuló forradalmi propagandát. Eszerint a brüsszeli „Deutsche Zeitung” kiadóhivatala végtére a fő tűzfészek; Köln, Krefeld, Düsseldorf és Elberfeld pedig azon pontok, ahol e szövetkezés közvetítőügynökei tevékenykednek.”⁹ 1848. február 6-án a „Deutsche-Brüsseler-Zeitung” közzétett egy tudósítást „Veszfáliából”, amelynek szerzőjeül Weydemeyert lehetett gyanítani. Ő ezen alkalmat megragadta arra, hogy cikke végén a munkásokhoz forduljon: „Ne riadjatok vissza tehát anyagi áldozattól sem, ti, akiknek ez komoly, a nép ügyéért; adóztassátok meg magatokat, saját javatokra, hogy ezzel forradalmi sajtóorgánumok létezése lehetővé váljék.”¹⁰ A forradalom előkészítésével karöltve történtek ilyen erőfeszítések, melyek oda vezettek, hogy az újságterv rövidesen megvalósulhatott.

A forradalom kirobbanása Németországban Marxot és barátait azon feladat elé állította, hogy nyomban lépéseket tegyenek egy újság mielőbbi megalapítására. Lina Schöler, a Marx család kölni barátnője, március közepén beszélgetett Roland Daniels-szel ezekről a tervekről. 1848. március 21-én írta Daniels Marxnak: „Schöler kisasszonytól hallom, hogy Te egy újság alapítását tervezed, Párizsban vagy Németországban?”¹¹ A kölni kommunisták nyomban sikrasszálltak az újság mellett. Georg Weerth, aki Brüsszelből Kölnbe telepedett át, így írt Marxnak Párizsba 1848. március 25-én: „Daniels, Bürgers, D’Ester egy új újságról beszélnek. — Azok a pénzalapok azonban, melyekről

⁶ Uo. 1. fond 5. op. 141. sz.

⁷ Uo. 1. fond 5. op. 156. sz. Vö. még: *Karl Obermann*: i. m. 118. l.

⁸ Uo. 1. fond 5. op. 157. sz.

⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs — A „Mainzer Informations-Büro” anyaga, 1134. sz.

¹⁰ *Karl Obermann*: i. m. 122. l.

¹¹ MLI, Moszkva, KPA, 1. fond, 5. op. 165. sz.

azt hiszik, hogy megkapjuk, előttem még nagyon kérdésesnek látszanak. Ahelyett, hogy Párizsban ülsz, bizonyára jó lenne, ha idejőnnél stb., mert most minden esetre sok a tennivaló.”¹² Engels már Párizsból 1848. március 26-án propagandát indított a marx-i újságterv érdekében. Így írt Emil Blank kereskedőnek, Londonban élő sógorának: „A dicsőséges februári forradalom és a ki nem tört belga márciusi forradalom után a múlt héten ismét idejöttem. Írtam anyának pénzért, hogy néhány nap múlva innen visszatérhessek Németországba, ahol a »Rheinische Zeitung«-ot megint megindítjuk.”¹³ Marx és Engels tehát április elején a „Neue Rheinische Zeitung”-gal kapcsolatos konkrét elképzelésekkel utaztak Németországba, ahol ezen újságnak részvényekkel való anyagi támogatása ügyében a kölni barátok: Daniels, Bürgers és D’Ester, máris akcióba léptek. Amit ez a három kölni barát időközben, a hosszú idő óta melengetett újságterv megvalósítása érdekében magára vállalt, az teljesen egybeesett Marx és Engels szándékaival és fáradozásaival.¹⁴

Ezzel szemben Moses Hess és Fritz Anneke Marxszal és Engelsszel valamint a kölni barátokkal nem egyetértve jártak el, midőn 1848. április 7-én a „Kölnische Zeitung”-ban hirdetést tettek közzé, amely előfizetés-bejelentésre szólított fel, ezzel a „Rheinische Zeitung újbóli megalapítását” elősegíteni akarván.¹⁵

Andreas Gottschalk 1848. március 26-án részletesen tájékoztatta Hesst a kölni forradalmi eseményekről, és e mellett azt is megemlítette, hogy a kommunista barátok már azon fáradoznak, hogy Kölnben „részvényekre alapozva egy demokratikus újságot alapítsanak meg”.¹⁶ Néhány nappal később Hess ismét Kölnbe költözött át, és arra tett most kísérletet, hogy Marxot és Engelst a Rheinische Zeitung újjáalapításában megelőzze, azaz, hogy az újságalapítási tervet magához ragadja. Olyan régi barátok, mint Heinrich Zulauff elberfeldi kereskedő, aki már 1844 óta Engelsszel és Hess-szel baráti viszonyban volt, első pillanatban arra gondoltak, hogy Hess is, akárcsak Bürgers, Daniels és mások, Marxszal és Engelsszel az újságalapításban együtt fog dolgozni. 1848. április 4-én Zulauff levelében bátorította régi barátját, Hesst: „Haladéktalanul újra kellene bizony kezdenetek a »Rheinische Zeitung«-ot Kölnben: a régi előfizetőkhez bizonyára számos új is csatlakoznék: véleményem szerint a vállalkozás csak szerencsés kimenetelű lehet.” Marxszal és Engelsszel, akiknek Elberfeldbe érkezését április 4-re várták, Zulauff szintén meg akarta beszélni az ügyet.¹⁷ Az a hirdetmény, amelyet M. Hess és F. Anneke írt alá, és amely a „Kölnische Zeitung” április 7-i számában jelent meg, Hess szándékai iránt mindazonáltal rögtön bizalmatlanságot keltett. Zulauff április 10-én magyarázatot követelt Hesstől, szándékaira vonatkozólag. A következőket írta: „Mielőtt az újságügybe bocsátkoznék, kérem válaszát, vajon igaz-e, miszerint Bürgers egy »Rheinische Zeitung« alapításának megvalósítását már korábban előkészítette, és hogy a közeljövőben már elő is fog ezzel lépni.”¹⁸

A „Rheinische Zeitung” újjáalapítását nemcsak Marx és kölni barátai készítették már korábban elő, hanem ezek még a barátok és a harcostársak széles körére is támasz-

¹² Uo. I. fond, 5. op. 167. sz.

¹³ Marx és Engels Művei. 27. köt. 448. l.

¹⁴ Heinrich Bürgers 1876-ban a „Vossische Zeitung”-ban közzétett visszaemlékezésiben Marx és Engels „Neue Rheinische Zeitung”-jával kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „A lap alapítását én és Georg Weerth készítettük elő.” — Vossische Zeitung, Berlin. 1876. dec. 10-i, 290. sz.

¹⁵ Moses Hess Briefwechsel, hrsg. von Edmund Silberner. S-Gravenhagen, 1959. 181–183. l.

¹⁶ Uo. 178. l.

¹⁷ Uo. 179. l.

¹⁸ Uo. 184. l.

kodhattak. Mögöttük állt a Kommunisták Szövetsége. Marxnak és Engelsnek április 11-én Kölnbe érkezével kezdődött meg az újság-vállalkozás előkészítésének utolsó és döntő szakasza.¹⁹ Minden amelletl szól, hogy Marx és barátai nyomban pontos terveket beszéltek meg és a feladatokat kiosztották. Április 15-e táján Engels Elberfeldbe, Barmenbe és a rajnai tartomány más városaiba utazott, hogy rokonszenvezőket és ismerősöket nyerjen meg, és hogy újság-részvényeket helyezzen el. E szóban forgó utazás néhány eredményéről három levél ad hírt; Marx levele Engelshez, amelyet ez 1848. április 25-e előtt írt, továbbá Engelsnek 1848. április 25-én és május 9-én Marxhoz írott levelei.²⁰ Engelsnek május 9-i Marxhoz írott leveléből kiténik, hogy Zulauff Engels fáradóságait hathatósan támogatta.²¹ Marx április 25-e előtt Engelshez írott levelében megküldte a „Neue Rheinische Zeitung” prospektusát, azzal a megjegyzéssel, hogy azt Bürgers írta.²² Mindeneddig egyetlen példányát sem lehetett e felhívásnak megtalálni. Hosszú fáradozások után most végre sikerült a „Westphälisches Dampfboot” 12 számát fellelni. A lap hetenként kétszer jelent meg, Joseph Weydemeyer, és sógora, Dr. Otto Lüning vezetése mellett, 1848. április 8-tól 1848. május 17-ig.²³ Az 1848. május 17-i 12. számával a „Das Westphälische Dampfboot” megszűnt; ebben a számban jelent meg a „Neue Rheinische Zeitung”-ról szóló felhívás.

Weydemeyer rövid vezércikkében a tervezett „Neue Rheinische Zeitung”-ot az igazi demokrácia harci orgánumának nevezte. Utalt arra, hogy a „demokratikus párt” nem tudja harcát kis helyi lapok útján vívni; egy nagy újságra van szüksége, „amely egyenletes figyelmet tud fordítani az egész civilizált Európa fejlődésére, amelynek minden országban és minden nagyvárosban tudósítói és levelezői vannak, és amely ezáltal minden ország demokratái között szorosabb kapcsolatot tud teremteni”. Csak egy nagy újság segítségével sikerülhet Németországban a demokraták zárt arcvonalát kialakítani, és a többi ország demokrataival a kapcsolatot megszilárdítani. Marx és Engels barátja és küzdőtársa arról biztosított, hogy az új újság-vállalkozás „fel fog nőni ehhez a feladathoz”, hiszen — mint hangsúlyozta — „azon férfiak neve, akik ahhoz támogatásukat előlegezik, kezeskedik efelől”. Végül, mint Weydemeyer kifejtette, az is igen hasznos, ha az ember „hírek dolgában” nincs kiszolgáltatva olyan napilapoknak, mint a „Kölnische Zeitung” illetve a heidelbergi „Deutsche Zeitung”, melyek a legjaljasabb ferdítések,

¹⁹ Abban a „Marx és a »Neue Rheinische Zeitung« 1848—1849” című cikkében, amelyet Engels a „Sozialdemokrat” számára írt 1884-ben, az újságalapítást megelőző események részleteire vonatkozólag semmit sem említ. Így ír: „Amikor Kölnbe érkezünk, ott már előkészületek folytak demokráta és részben kommunista oldalról egy nagy újság megindítására. Hamisítatlan helyi, kölni lapot akartak csinálni, s bennünket szerettek volna Berlinbe száműzni. De huszonnégy óra alatt elfoglaltuk a terepet, elsősorban Marx révén, az újság miénk lett, mindössze annyi engedmény ellenében, hogy Heinrich Bürgerst bevettük a szerkesztőségbe.” Marx és Engels Művei. 21. köt. 1970. 15. l. Ez a kép arra vall, hogy Hess terveinek — mihelyt Marx a maga és kölni barátai újságtervével fellépett — semmi esélyük nem volt többé. Bürgersnek, aki mindig középpontban szeretett lenni, az előkészítés során vezető szerepet juttattak.

²⁰ Marx és Engels Művei. 27. köt. 113—116. l.

²¹ Uo. 116. l. — Zulauff részvételéről ld. még: Freiligraths Briefwechsel mit Marx und Engels, bearb. von Manfred Häckel, Teil II. Berlin. 1968. 2. l.

²² Marx és Engels Művei 27. köt. 113. l.

²³ A Weydemeyer-életrajz nyomdába adásáig a könyvtárakban és levéltárakban folytatott kutatások ellenére a „Das Westphälische Dampfboot” 1848-i, a korabeli bibliográfiai kiadványokban jelzett 12 száma példányainak nem tudunk nyomára jutni. (Vö.: *Karl Obermann*: i. m. 122. l. és a 420. lapon levő lábjegyzetet.) Csak 1969 elején fedezte fel dr. Dieter Dowe az „Institut für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande” tudományos munkatársa a 12 füzetet a bonni egyetemi könyvtár raktár-pincéjében. Az ő baráti segítségének köszönhetően a 12 füzet fotokópiáit.

rágalmazások, hamisított tudósítások révén nemes versengésben töreksenek megsemmisíteni ellenségeiket. A cikk a Dampfboot olvasóihoz intézett azon felszólítással zárult, hogy az új vállalkozást „minden módon támogassák”.²⁴

Mindenekelőtt anyagi támogatásra gondoltak, hiszen a lap csak a nyomáshoz szükséges pénzeszközök előteremtése esetén jelenhetett meg. Így a felhívás mindenekelőtt a polgári és kispolgári demokratákhoz fordult, kérvén őket, hogy részvényeket vegyenek, 50 talléros címletekben, és ily módon járuljanak hozzá az újságvállalkozás biztosításához. Ehhez meg kellett ismertetni a felszólított anyagi támogatókat a kiadó politikai céljaival. Ámde azok a nézetek és hangulatok, melyek 1848 áprilisában a demokratikus táborban uralkodtak, aligha tették lehetővé konkrét akcióprogram felvetését a néhány héttel korábban kibocsátott „A németországi kommunista párt követelései”-nek szellemében. „Ha a tizenhét pontunknak csak egyetlen egy példányát elterjesztették itt, akkor minden el lenne veszve számunkra” — írta Engels Marxhoz 1848. április 25-én Barmenből kelt levelében,²⁵ a „Neue Rheinische Zeitung” érdekében folytatott toborzó útjáról. A felhívás így tehát arra korlátozódott, hogy a lap politikai feladatainak irányvonalát nagy általánosságban körvonalazta, csak néhány szóban fejtve ki, hogy milyen irányban kíván a lap működni, illetve, hogy milyen célt tűz maga elé. A „Neue Rheinische Zeitung” kiadói azt tekintették a legfőbb politikai parancsnak, hogy politikai működésükben azokból a tényekből induljanak ki, amelyeket a forradalom teremtett, hogy ahhoz kapcsolódjanak, amit a népmozgalom harcban elért; hogy a népnek a demokráciáért folytatott harcát támogassák. A felhívás tehát nyomban kinyilvánította, hogy az újonnan indítandó újság feltétlenül a nép demokratikus törekvései mellett áll, és azt a feladatot tűzi maga elé, hogy a nép szuverénitását a reakció mindenféle mesterkedésével és támadásával szemben védelmezze. Mivel 1848 áprilisában a vívmányok egy új alkotmány formájában való biztosítása éppen napirenden volt, a felhívásban is mindazon nézetek és problémák alaposabb kifejtése számára helyet biztosítottak, melyek a nép körében az alkotmány-üggyel kapcsolatban felmerültek. Emellett azonban az újság nem kíván helyet adni semmiféle külön-érdeknek vagy reakciós gondolatnak. Az áprilisi helyzet szükségessé tette, hogy „a haza politikai alkotmányos megszervezését” egy új alkotmány alapján valósítsák meg, ennek a feladatnak fontossági sorrendben minden más feladattal szemben előnyt biztosítva. A felhívásban nem hiányzott azonban az utalás arra, hogy nem ez a legnagyobb és legnehezebb feladat, és hogy a politikai demokráciát végül is csak az átfogó társadalmi változások eszközeként kell tekinteni.

A felhívás semmi kétséget sem hagy aziránt, hogy azok a társadalmi változások érdemlik a legnagyobb figyelmet, amelyek a néptömegek, nevezetesen a munkásosztály kívánságainak és követelményeinek felelnek meg. A munkásosztály helyzetére vonatkozó néhány megjegyzéssel világították meg a felhívás szerzői társadalmi reformok bevezetésének sürgető szükségességét. A társadalmi reform érdekében még csak kevés előmunkálatot fejtettek ki, így tehát a felhívás-szerzők nem is titkolták, hogy a jövőben hatalmas nehézségekkel kell számolni. Röviden, de éles szavakkal azt is megvilágítják, hogy milyen nagy energia szükséges egy, az uralkodók és vagyonosok önzésére, birtoklás-vágyára és önkényére épülő társadalmi rend megszüntetéséhez, illetve egy olyan társadalmi rend kialakításához, amely a nép egyetemes jólétének megfelel.

A felhívásból tehát kiviláglik, hogy a „Neue Rheinische Zeitung” kiadói tisztában voltak azzal már kedettől fogva, hogy milyen fáradtságos út áll előttük. Úttörő munkának számított a tudatlanság legyőzése, a helyzet feltárása, a fejlődés elemzése, a

²⁴ Das Westphälische Dampfboot, Paderborn, 12. (1848. május 17-i) sz.

²⁵ Marx és Engels Művei. 27. köt. 115. l.

demokratikus átalakulás vizsgálata. Nem hiányzott tehát a felhívásban az általános jellegű hivatkozás azon nagy feladatokkal kapcsolatban, amelyeket az újság maga elé tűzött, ámde nem itt volt helye annak, hogy a feladatokat és a követeléseket már konkrétan megformulazzák. A felhívás mégsem hagy semmi kétséget afelől, hogy a „Neue Rheinische Zeitung” teljesen el van szánva a nép érdekeinek képviselésére, és hogy a reakciós kísérletekkel szemben a demokratikus átalakulás érdekében következetes harcot fog folytatni. A felhívásban arra is találunk utalást, hogy a kiadók azért választották az újság kiadási székhelyéül Köln városát, mivel itt kedvezőek voltak a feltételek a kitűzött feladat megvalósításához.

Mindenekelőtt azonban a szükséges anyagi eszközöket kellett előteremteni az újság számára. A felhívás tehát végezetül részletesen tájékoztat a részvényjegyzési lehetőségekről és a tervezett újság érdekében már Marx és Engels Kölnbe való érkezése előtt aktivitást kifejtő barát és küzdőtárs Dr. Danielst és Heinrich Bürgerst nevezi meg olyan személyekül, akik felelősek az előkészítési munkálatokért.²⁶

Amikor a felhívás 1848. május 17-én a „Das Westphälische Dampfboot” utolsó számában megjelent, a „Neue Rheinische Zeitung” kiadásának előkészületei már a legnagyobb erővel folytak, mivel a reakció arcátlan felléptével és a burzsoázia áruló és gyáva magatartásával olyan helyzet keletkezett, amely szükségessé tette, hogy az újság első számát ne úgy, mint tervezték: július 1-én, hanem már június 1-én megjelentessék. A részvényjegyzésekre vonatkozólag jelenleg még csakúgy keveset tudunk, mint Marxnak és Engelsnek munkatársak és tudósítók iránti fáradozásait illetően. A részvényeseknek a felhívásban meghirdetett első közgyűlése május közepén valószínűleg le is zajlott. Engels május 9-i levelében megküldte Marxnak az ezen időpontig Barmenben, Elberfeldben jegyzett 14 részvény listáját és egyben azon részvényjegyzőknek Marx, Bürgers vagy D’Ester névre szóló meghatalmazásait, akik a közelgő közgyűlésen nem tudnak személyesen résztvenni. Befejezésül Engels a következő megjegyzést tette: „Tudassátok velem nyomban a részvényesek közgyűlésének eredményeit.”²⁷ Stephan Born-nak 1848. május 11-én Marxhoz írott leveléből kitűnik, hogy Marx mindenekelőtt a Kommunisták Szövetségének tagjait szólította fel közreműködésre. Born válasza rövid megjegyzéseket tartalmazott a berlini helyzetre vonatkozólag, valamint hozzájárulását: „Ajánlatodat, hogy újságod számára tudósítsak, köszönettel veszem. Szeretném, ha a tervedet mielőbb megvalósulva látnám.”²⁸ H. Everbeck 1848. május 21-én Párizsból így írt Marxnak: „Munkásaink igen örülnek annak, hogy újságod megvalósul; számuk nő, buzgalomuk szintén; vitákat rendezünk a kiáltványról (ti. a »Kommunista Kiáltvány«-ról, — a kiegészítés tőlem: K. O.). Wolf igen aktív és népszerű.”²⁹

Engels 1848. május 24-én arra kérte Londonban élő sógorát, Emile Blankot, hogy legyen segítségükre a fontosabb angol lapok beszerzésében, és hozzáfűzte magyarázatul: „Az újsághoz a szükséges tőke együtt van. Minden jól megy, már csak a lapok kellenek, aztán hozzáfoghatunk.”³⁰

Azon nagy visszhangot illetően, amit az 1848 június elsejével meginduló „Neue Rheinische Zeitung” a munkások és demokraták körében egész Németországban keltett, még beható kutatások szükségesek. Sok demokratikus újság, többek között az 1848 július elsejével megindult és Lüning, valamint Weydemeyer által Darmstadtban kiadott

²⁶ Das Westphälische Dampfboot, 12. (1848. máj. 17-i) sz. 3–4. l.

²⁷ Marx és Engels Művei. 27. köt. 116. l.

²⁸ MLI, Moszkva, KPA, 1. fond, 5. op. 173. sz.

²⁹ Uo. 1. fond, 5. op. 174. sz.

³⁰ Marx és Engels Művei. 27. köt. 456. l.

„Neue Deutsche Zeitung”, fontos híreket és cikkeket vett tőle át.³¹ Engels „Köln veszélyben” című cikke, amely a „Neue Rheinische Zeitung” 1848. június 11-i, 11. számában jelent meg,³² és amely a reakció működésének jellemzését adta, néhány nappal később röpiratként Berlinben jelent meg, a következő, vastag betűvel szedett felirattal: „Legújabb hírek Kölnből. A felfegyverzett reakció”, és a következő kolofonnal: „W. Fährndrich és társa gyorsajtó-nyomtatványa. Schleuse Nr. 4.” Ez a cég volt akkoriban az egyik legismertebb nyomda Berlinben, melynek nevét a berlini demokraták által kibocsátott röpiratok nagy részén megtaláljuk.³³

F e l h í v á s

a

NEUE RHEINISCHE ZEITUNG megalapítására

Új szellem tört előre Németországban, mely letéperte a régi rendszert, halálra ítélte a régi világot. Új társadalmat, új életet követel.

Ez a szellem a *nép* szelleme. A nép, mely nem akar többé megosztottságot, osztályuralmat, mely minden részét egy nagy test együttműködő tagjainak tekinti, magához ragadta a szuverén hatalmat. Azt kívánja, hogy saját akarata irányítsa életét, szabályozza munkáját, alakítsa ki jólétét.

Ennek az akaratnak első feladata, hogy létrehozza azokat a formákat, melyeken belül kibontakoztathatja hatalmát minden elnyomástól vagy meghamisítástól mentesen. Ezek a *demokrácia* formái. Már felkészült a nép arra, hogy kettős képviselőt válasszon, melytől jogai lefektetését, a közhatalom felosztását, a rend biztosítását, röviden: az új alkotmányt várja.

Nagy és nehéz munka ez, még hacsak előkészítő munka is. A megdöntött hatalom ellen fog állni, a magánérdek saját jószántából nem fog a köz követeléseihez alkalmazkodni. A közakaratot szolgáló, a köz jólétének elérésére törekvő rend e két ellenségével szemben a demokráciának kell a harcból győztesen kikerülnie: a múlt tapasztalatai, a jelen követelményei mellette állnak.

A „Neue Rheinische Zeitung”-nak is az az elsődleges célja, hogy e soronkövetkező közös munkából erejéhez mérten kivegye részét. Mindenek előtt fő feladata, hogy a Németország és Poroszország alkotmányára vonatkozó kérdéseket, azokkal az azonos, vagy hasonló kérdésekkel együtt, melyek a külföldet foglalkoztatják, alapos megvitatásnak vessen alá. Nem fog egyetlen vélemény elől sem elzárkózni, hacsak az nem az abszolutizmusból vagy külön-érdekből fakad, nem fog a demokrácián belül egyetlen speciális pártot sem képviselni, egyetlen eleve kialakított elmélet szerint sem eljárni, és egyetlen nézetet sem elhamarkodottan elvetni, még akkor sem, ha ez a köz rokonszenvét még nem nyerte el.

Bár a haza politikai megszervezése képezi a soronkövetkező nagy feladatot, melynek megoldására a német nép elhatározta magát, mégsem ez a legnagyobb s távolról sem a legnehezebb feladat. A politikai demokrácia csak eszköz a polgári társadalom megváltoztatásához. Minden kívánság, minden követelés erre irányul. A nemzeti túlnyomó részére, különösen a munkásosztályra nehezednek a kereset-

³¹ Vö.: *Karl Obermann*: i. m. 132. és kk. 1.

³² Vö.: *Marx és Engels Művei*. 5. köt. 51–54. l.

³³ A röpirat a berlini városi levéltárban található.

nélküliség, az elgyötörttség, a nyomor legsúlyosabb szenvedései. Általános óhaj, általános kívánság ennek az állapotnak a megszüntetése, melyben az összesség egzisztenciája az uralmon levők gondatlanságának, magánszemélyek esetleges belátásának vagy rövidlátó önzésének függvénye; amelyben még nagyon is hiányoznak azon vezető alapelvek, általános szervezetek, melyek nélkül nem lehetséges szabad tevékenység, biztosított kereset, az élet igazi élvezete. Mindenütt, a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben, az oktatásügyben stb. a legjelentősebb reformokra elismerten szükség van. A nép szabad, vidám életet kíván, szabad és vidám munkálkodásban.

De az akarattól a tettig, az elhatározástól a megvalósításig hosszú és fáradtságos az út. Mindenféle nehézségekkel kell megküzdeni. Nemesak a rosszindulatot, de még inkább a tehetetlenséget kell legyőzni. Minden energiára szükség van ahhoz, hogy úrrá lehessünk a tudatlanság, a bornirt partikularizmus, a monopolkórság felett; arról van szó, hogy az állapotbelileg és helyileg szembenálló érdekeket egy közös, az összjólétet megalapozó és megtartó rendnek kell alávetni, a munkát, a forgalmat és a fogyasztást egy nagy nemzet életfeltételeinek megfelelően kell kialakítani, mely nem háború és a kizsákmányolás, hanem az értékek békés cseréje és az egységes együttműködés útján törekszik az egésznek és minden egyesnek a javára.

De éppen ez az a terület, ahol alapos előkészületekre még legkevésbé sem került sor; itt, ahol a baj előbb vált általánossá, mint a belátás, itt hivatott a sajtó legjobban arra, hogy a meglévő állapotokat köztudomásra hozza, az átalakítás feltételeit megvizsgálja, a reform eszközeit megvitassa, a közvéleményt kialakítsa, a közakaratnak a gyógyulás útját megmutassa. Ez is hát a feladata a „Neue Rheinische Zeitung”-nak, melyre — abban a mértékben, ahogy a politikai viták a háttérbe szorulnak — erősít mindinkább koncentrálni fogja.

Hogy egy ilyen vállalkozás Köln városát választja székhelyéül, azt nem kell különösképpen megokolni. Talán egyetlen más pontja sincs Németországnak, mely annyira alkalmas lenne arra, hogy az újságkiadáshoz szükséges segítséget nyújtsa, mint Köln, a rajnai tartomány fővárosa, Németország nyugati részének fővárosa. Köln bátran nézhet szembe a munka- és a forgalmi viszonyok mindenfajta megváltozásával, különösen ha az egyben javulást is jelent, s lakói, amennyiben nem patriotizmusból, hát már helyi érdekeiknél fogva is, fogékonyak a nemzet üdvét szolgáló reformok iránt.

Ha tehát a „Neue Rheinische Zeitung” sikerességének kilátásai minden vonatkozásban a legkedvezőbbeknek mondhatók, úgy azokról az anyagi eszközökről van szó, melyeket az első időkben, amíg az előfizetők száma és a hirdetések még nem biztosítják a vállalkozást, a költségek fedezésére elő kell teremteni. Ehhez 30 000 talléros tőkére van szükség, melynek fele tartalékalapnak tekintendő. Ezt a tőkét betéti részvénytársaság biztosítaná.

Ez az összeg 600 drb. 50 talléros részvényre lesz felosztva, és a részvényfizetéseket úgy fogják megállapítani, hogy a kevésbé tehetősek is képesek legyenek a vállalkozást részvételükkel támogatni. A részvényjegyzési listák az alábbi helyeken találhatók:

W. Clouth úrnál, St. Agatha 12.

Wolff és Kapferer uraknál, Hochstrasse 55.

Max Kemmerich úrnál, St. Katharinen 2 B.

Esch és Henn uraknál, Kleine Sandkaul 1. sz. alatt.

Külső jelentkezéseket kérjük az alábbi címre küldeni:

Dr. Daniels, Mittelstrasse 2. sz.

Köln, 1848. április.

A fent közölt határozatokhoz az első részvényesek „ideiglenes megállapodása” még a következőket fűzi:

1. Mihelyt 200 részvényt jegyeztek, a részvényesek közgyűlését összehívják a társaság alapszabályának megállapítása végett, amely azután érvénybe lép.

2. A szerkesztőségről való gondoskodással, a munkatársak és levelezők alkalmaztatásával Heinrich Bürger úr bízatik meg.

TÖRTÉNETI IRODALOM

BAKAY KORNÉL, KALICZ NÁNDOR, SÁGI KÁROLY:

VESZPRÉM MEGYE RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA. A DEVECSERI ÉS SÜMEGI JÁRÁS

Szerk. Bakay Kornél

(Magyarország régészeti topográfiája 3. Főszerk. Gerevich László, sorozatszerk. Patek Erzsébet. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai —
— Publicationes Instituti Archaeologiae Academiae Scientiarum Hungaricae)

(Budapest. 1970. 322 l. 4 önálló térképmelléklet)

Az Akadémia Régészeti Kutató Csoportja a hatvanas években elhatározta Magyarország régészeti emlékeinek kataszterbe foglalását és ennek alapján Magyarország régészeti topográfiájának megszerkesztését és kiadását. Egyben kidolgozta a feladat elvégzésének módszerét: annak elméleti és gyakorlati kérdéseit. 1964-ben a magyar régészek plénuma is megvitatta a szabályokat és elfogadta. Ezek szerint a tudományos sorozat elsődleges célja annak megállapítása és feltérképezése, hogy mink van, mi rejtőzik múzeumba és más őrző helyeken. Leltársorozatnak is nevezhetnők a topográfiát, mely közigazgatási, esetleg földrajzi egységeként regisztrálja régészeti leleteinket és a velük kapcsolatos tudományos kérdéseket, mint a lelőhelyeket, a leletek korát, jellegzetességeit, településtörténeti és etnikai értékelését stb. A cél elérésének módja a már eddig is ismert lelőhelyek és leletek helyszíni ellenőrzése, hitelesítése és az ellenőrzés közben felbukkanó új lelőhelyek felvételezése és rögzítése. Az ellenőrzés és hitelesítés tudományos eszköze a terepbejárás és terepszemle. Fontos szerep jut azonban az eddigi irodalomnak is.

A szerzők 1962-ben kaptak megbízást a Kutató Csoporttól, hogy az elfogadott elvek szerint készítsék el a Balatoni Múzeum gyűjtőkörébe tartozó Veszprém megye keszthelyi, sümegei és tapolcai járásainak régészeti topográfiáját. Munkájuk első kötete viszonylag gyorsan, 1966-ban már meg is jelent, a kézirat nagy terjedelme miatt azonban ki kellett belőle hagyni a sümegei járást. Ez most a devecseri járás anyagával együtt, mint a sorozat 3. kötete, 1970-ben látott napvilágot. Közben 1969-ben Éri István szerkesztésében elhagyta a sajtót a 2. kötet a veszprémi járás községeivel. Veszprém megye még hátralevő két járása: a pápai és zirci szintén munkában van. Ezzel a kötettel lesz teljes a megye mai területének régészeti topográfiája.

Feladatunk jelenleg a 3. kötet, tehát a sümegei és devecseri járások topográfiájának ismertetése. A szerzők munkájának alapvetően legfontosabb, egyben a legnagyobb fáradságot és a legtöbb időt igénylő része a terepbejárás, a lelőhelyek azonosítása, felmérése, és erről jegyzőkönyvek és tereprajzok készítése, melyek aláírva és hitelesítve a Régészeti Csoport Adattárában kerültek elhelyezésre. Bár a bejárásokat zömmel a kötet írói végezték, igénybevették helyi munkatársak, helytörténészek és különböző szakemberek segítségét, sőt a helybeliek megemlékezéseit is, akiknek adatait, véleményét és állásfoglalásait több esetben szó szerint idézik. A bejárást közigazgatási egységek szerint végezték és a két járás településeit nem különválasztva, hanem betűrendben közlik. A kötet 69 egységet, ma is élő települést tartalmaz, melyeknek határába nagyszámú elpusztult telep, puszta tartozik. Az egyes községek határait az 1966. évi területi beosztás határozta meg. A területen több száz lelőhelyet azonosítottak, de ezekhez a bejárások folyamán sok új lelőhely is társult, melyek eddig egyáltalán nem, vagy csak kevésbé

voltak ismertek, melyeket tehát szerzők regisztráltak először. Mivel pedig a már ismert vagy ma már csak az irodalomban szereplő összes, a területre vonatkozó leletet felsorolják, a kötetnek az őskortól a XVII. század végéig terjedő anyaga teljességre tarthat igényt.

A 69 címszó alatt a szerzők összefoglalják mondanivalójukat, előadják a címszóval jelölt területre vonatkozó régészeti ismereteiket. A szövegek általában és következetesen három részre oszlanak. Az első és legrövidebb rész, mely a szövegek bevezetésének is számíthat, a község fekvésének leírása és földrajzi viszonyai rövid ismertetése. Több esetben már itt felhívják a szerzők a figyelmet a lelőhelyek elhelyezkedésére. A szövegek második és egyben legterjedelmesebb része a terepbejárásokról készült jegyzőkönyvek. Terjedelmük és tartalmuk mindig a leletanyag gazdagságától és a vonatkozó irodalom bőségétől függ. Csabrendek területén pl. 15, Somlóvásárhelyén 21, Sümegén 32 a lelőhelyek száma, viszont Ajkarendek határában mindössze egy, Bodorfáiban három és Hosztótéban ugyanannyi.

Nagy érdeme a szerzőknek, hogy nem elégszenek meg a lelőhelyek pusztá azonosításával, a leletek korának megállapításával, hanem ezen messze túlmenően az egyes leletek történetét is közlik, azok felmerültétől napjainkig. A bevezetésben erről ezt mondják: „Kötetünk módszertanilag eltér a korábbiaktól . . . azáltal, hogy a leletanyag leírására, jellemzésére nagyobb gondot fordítottunk.” Egyes lelőhelyeknek és azok leleteinek szövegei nem egy esetben kis történeti értekezésnek is beillenek. Hadd hivatkozzunk e tekintetben az ajkai Cservár földvár (25. l.), a csabrendeki temető (45—55. l.), a csöglei hullámsíros temető (64. l.), a halimbai avarkori temető (102. l.), a mihályfai szkíta csengők (153. l.) és a somlószőlősi 9. sz. lelőhely (197. l.) szövegeire. E lelőhelyek és leletek leírásában és ismertetésében közlik az ásatások időpontjait, a leletekre vonatkozó tudományos értékeléseket, véleményeket, és általában mindent, ami a leletek jelentőségének megállapítására fontos. Közlik természetesen saját véleményüket és korrekcióikat is. Erre csak egy példát említünk, a mihályfai szkíta csengőket (152—154. l.): helyesbítik a használatukra és rendeltetésükre általános régebbi nézeteket, és a legújabb kutatások alapján állapítják meg a csengők rendeltetését. Minthogy az egyes emlékeknél a rájuk vonatkozó irodalmat is közlik, így a kötet a járások régészeti leleteinek lexikona, és abban a kutató egy-egy lelőhelyre vagy leletre vonatkozóan mindent együtt kap. Ezért a kötetet vonatkozási területe régészeti kézikönyvének is nevezhetjük, amely a régészeti kutatások mai állapotát rögzíti. A jövő kutatásának is irányt mutatnak a szerzők, mert ha maguk ásatásokat nem végeztek is, ezek szükségességére többször rámutattak, különösen épületek és elpusztult falvak telephelyei esetében. Itt említjük, hogy a jegyzőkönyvek készítőinek neve a szövegek után dőlt betűkkel szedetten zárójelben minden esetben ki van vetve, ami az ellenőrzést messzemenően biztosítja.

A leletek tükrében élénken és sokoldalúan bontakozik ki a történeti élet, és jelenik meg az egyes korszakokban, kultúrákban a dolgozó, az építő ember. A sümegi Mogyorósdombon a kőkorszak emberei időszámításunk előtt több mint kétezer évvel kovabányát létesítettek és kovát bányásztak. Minden korszak népei erődtítményeket és telepeket építettek; a régebbiek a bronzkorban divatos földvárak, erődtítmények, így a cservári (25. l.), a Nagygörbő-várhegyi (160. l.), sőt Gyepükaján IV. sz. lelőhelyén törökkori földvárat feltételeznek. Igen sok emléke maradt cserepekben és használati eszközökben vagy ezek részeiben a római kornak, majd az Árpád-kornak és a későbbi századoknak egészen a törökkor, a XVII. század végéig. A leletek nagy része a sírokból, a sírmezőkből került elő. A honfoglalás utáni évszázadokban épült települések és falvak jóval több mint fele semmisült meg részben már a honfoglalást követő korai századokban, de legfőképpen a török alatt. Sikerült nagy részük helyrehozása. Több esetben állapítható meg település létezése olyan esetekben is, amikor azt csak a leletek bizonyítják, írásos forrásokban

nem maradt nyom. Így Noszlop határában az 1. sz. lelőhelyen településnek kellett lenni, ha név szerint a forrásokban nem is fordul elő (169. l.). Kikövetkeztetik a szerzők a nevét is, Törökkencének kellett lenni (ugyan ilyen joggal lehetne Törkenc is!). Más esetben, Tegyével kapcsolatban, a területén talált emlékekből megállapítják e helység létezését már a XII—XIII. században, ha az írott forrásokban csak jóval később fordul is elő (170. l.). (Nagy óvatosságra van az ilyen következtetéseknél szükség, és minden esetben tekintetbe kell venni a településtörténeti tényeket: pl. nemzeti közös birtoklású területeken a falvak csak a közösség megszűnése után alakulnak ki.)

Különösen olyan helyeken nagyszámú az emlék, és a leletek az egyes korszakokban, kultúrákban szinte megszakítatlan sort képeznek, ahol kedvezők a települési viszonyok, ahol tehát több korszak dolgozó emberének nyomai megmaradtak. Ilyen helyek pl. Csabrendek, Gyepükaján, Kiskeszti stb. Az utóbbi helyen pl., ha nem is teljesen folyamatosan, az őskortól a középkorig több kultúrában éltek emberek, voltak településeik és falvaik. Feltűnő mégis, hogy a fennmaradt leletanyagban kevés a honfoglaláskori emlék, itt tehát további feltárássra lesz szükség. Viszont annál több az Árpád-kori és általában a középkori lelet.

A megmaradt és feltárt leleteket ismertető szövegeket világos nyelvezettel és olyan stílusban fogalmazták, hogy a nem szakember is könnyen megértheti, élvezheti és tanulhat belőlük. Használhatja tehát e kötetet a szakembereken kívül mindenki, aki szereti a történelmet, szereti szülőföldjét, akit érdekel annak története és a történelem folyamán rajta élő emberek etnikuma, élete, tevékenysége.

A szövegek harmadik, viszonylag kis terjedelmű részét képezik az egyes közigazgatási egységekre, településekre, az egyes lelőhelyekre és leletekre vonatkozó történeti adatok, a különböző írásos dokumentumokban megmaradt történeti emlékek, aminők az első előfordulás, a birtokosok nevei, a népesség számának adatai és más történeti statisztikai számok, mint a fejlődés vagy pusztulás mutatói. Szerzők ezt mintegy a leletanyagból vonható következtetések ellenpróbájának tekintik. Csabnál és Iklandnál meg is jegyzik, hogy az írott források és a régészeti leletek ugyanazt vallják, ugyanazt az eredményt adják (42, 50. l.). Arra vonatkozólag a kötetben sehol sem kapunk tájékoztatást, — pedig nagyon érdekelt volna bennünket, — hogy milyen szempontok vezették a szerzőket a történeti írásos adatok kiválogatásában és közlésében. A szövegeknek ez a része nem mindig kielégítő. Lássunk csak néhány példát. Sümegnél, Nemesahánynál és Tüskevárnál viszonylag sok írásos történeti emlék található a szövegekben, ezzel szemben Zalaszegvárnál mindössze kettő, 1283-ból és 1301-ből, Megyernél is csak Csánkit és Holubot idézik. Zalaszegvárnál megjegyzik a szerzők, hogy későbbi történetére kevés adat van (148—149., 166—167., 240—247. és 264. l.). Szegvárt feltételeken a középkori Zalaszeggel azonosítják. Saját gyűjtésünk szerint ez a falu a XVII. század közepén települt Hosztótból odaköltözött lakosokkal, akiknek hadiszolgálat volt egyetlen terhük. Míg tehát a Sümegre vonatkozó nagy irodalom alapján a sümegi vár történetét részletesen lehetett tárgyalni, addig Szegvárra irodalom nem állott rendelkezésre, így — levéltári kutatások hiányában — tévedés került a szövegbe. Hangsúlyozzuk, ez nem szerzők hibája, egyszerűen nem voltak történeti forrásaik, így esett a tévedés.

A magunk részéről szeretnénk leszögezni: a régészeti topográfia szerzőinek igazán nem lehet feladata, hogy önálló forráskutatásokat végezzenek, hogy átnézzék a dika- és dézsmalajstromokat, az urbáriumokat, a családi levéltárak hosszú sorát, a kanonika vizitációkat, a peres anyagot; feladatuk aligha lehet más, mint a rendelkezésre álló irodalom felhasználása, mint e kötetben is történt. (Az ti. aligha volna elképzelhető és elfogadható, hogy a történeti írásos adatokról teljesen lemondjanak!) Viszont ez a módszer, mint rámutattunk, nem látszik teljes értékű megoldásnak. A történeti írásos források és azok adatainak összegyűjtése a történész feladata és a topográfia munkatársai között

ott kellene lennie a történetkutatónak, aki — ha azonos személy egy régészeti munkatársal, annál jobb — elvégezné az említett nagy és még más forráscsoportok felderítését, és kigyűjtené azokból a topográfia részére szükséges és felhasználható adatokat, amint azt Veszprém megye helytörténeti lexikona szerzői tettek. A maguk nemében kitűnő régészeti kötetek készítésével párhuzamosan kellene folynia a történeti adatokat feltáró tevékenységnek, és ezeknek a mostaninál lényegesen szélesebbkörű közlése megszüntetné a kötet e téren jelentkező hiányát.

Joggal merülhet fel itt a kérdés: mi legyen a történeti írásos adatoknak az a minimuma, aminek bele kellene kerülnie a topográfia kötetébe? Aligha gondolhatunk itt helytörténeti lexikonszerű anyaggyűjtésre — ami ugyan ideális lenne —, hanem csak a nagy és a tárgy szempontjából sok eredménnyel kecsegtető forráscsoportok átnézésére és kicédulázására, olyan forráscsoportokra, mint amiket fentebb már felsoroltunk. A kérdés eldöntése vita tárgyát képezheti. Ma, amikor a történeti érdeklődés kielégítésére új magyar történet, műemléki topográfiai, helytörténeti lexikonok, földrajzi névgyűjtések stb. jelennek meg, ma, amikor a múzeumok, levéltárak, könyvtárak sorra jelentetik meg évkönyveiket, történeti olvasókönyveiket, sőt egyre nagyobb számban látnak napvilágot e művelődési intézmények önálló tudományos kötetei, akkor — úgy érzem — a régészeti topográfia a rendszeresebben és nagyobb mennyiségben feltárt írásos történeti adatok közlésével még eredményesebben elégíthetné ki a vele szemben támasztott igényeket.

Volna még néhány kisebb megjegyzésünk a kötettel kapcsolatban. A szövegekben kevés esetben, így pl. Kolontárnál, mindjárt a földrajzi leírásban megtalálható, hogy a puszták, elpusztult települések ma mely közigazgatási egységek határáiba tartoznak. A szövegek nagy részéből azonban ez nem tűnik ki ilyen világosan. Az volna a javaslatunk, hogy a későbbi kötetekben minden esetben kerüljenek a puszták nevei mindjárt a földrajzi bevezetésbe, az esetleges községegyesítésekkel vagy névváltoztatásokkal együtt. Az OL DC rövidítés — Orsz. Levéltár, dikális összeírások — így pongyola, meg kell adni még a megyét, mivel a kötetek megyék szerint őriztetnek és egyes helységek nem is mindig ugyanabban a megyében vannak összeírva.

A 165. lap 4. jegyzetében szintén pongyola az OL Térképtára 0 18—4—5955—1811 jelzet, helyes: Orsz. Levéltár, Bírósági levéltárak 4—5955. 36. 1. Kisebb pontatlanságok. Dabroncánál 1696-ból 9 zsellér család szerepel 9 házas zsellér helyett (70. l.). Tévesen és hiányosan vannak közölve Kiszgömb 1557. évi statisztikai számai (131. l.), helyesen: 4 1/2 porta, 8 szegény, 1 nemesi kuria, 2 napszámos (mercennarius), 1 allodium (OL, Zala megye dikajegyzékeinek III. kötete 236. l.). A 144. lapon a Csótlához közölt 1531. évi számok tévesek, ezek a mai meglevő Csót település 1531. évi adatai.

Külön dicséretet érdemelnek a térkép-, rajz- és fényképmelléletek. Minden községről önálló térképes helyrajz készült, és ezek vagy a szöveg elején nyertek elhelyezést, vagy ha olyan terjedelműek, önálló mellékletként. A rajzon meg vannak jelölve az egyes lelőhelyek, a rajz mellett pedig fel vannak sorolva — az előre megállapított jelkulccsal —, hogy a lelőhelyen milyen leletek találhatóak. Ezek a térképek és jelkulcsok nagy mértékben megkönnyítik a kötetben a tájékozódást. Nagymennyiségű leletet és emléket közölnek igen szép rajzokban a szövegek mellett, és fényképes táblákon a szövegek után. Itt több műemlék fényképét is láthatjuk. E szép mellékletek készítői megérdemlik, hogy nevük itt szerepeljen: Árpás Károly grafikusművész, Bakay Kornél, Sugár Lajos a rajzokat, fényképfelvételeket s tárgyfotókat készítették, a térképek kidolgozása Nagy Ernő és Merényiné Pazár Judit munkáját dicséri. Kiegészíti a kötetet 4 darab több színnyomásos áttekintő térkép, mely a Kartográfiai Vállalat műve.

A kötet hatalmas adattömegében a használatot a mutatók igazítják el. Ha valaki korokat keres és ezen belül leleteket, a „Lelet- és időrendi mutató” áll rendelkezésére;

ha helynevekre, településekre kutat, a „Helynevek mutatója”-t használhatja, amelyben külön vannak választva az élő és a már elpusztult települések, s amely közli a földrajzi neveket is. Tartalmaz a kötet „Történeti személynevek” címen egy további mutatót, melyben összesen 64 személy, illetve család szerepel. Az nem tűnik ki, hogy mik voltak e mutató összeállításának ismérvei és a címszavak válogatásának feltételei. Magából a mutatóból ítélve, ez nyugodtan elhagyható lett volna. Sokkal nagyobb hasznot jelentett volna olyan mutató, mint Éri kötetében, a második kötetben van „1526 előtti birtokosok” címen (273. l.).

Befejezésül örömmel üdvözljük a Régészeti Kutató Csoport hasznos és szükséges kiadványsorozatát. A fent ismertetett 3. kötet szerzői értékes és időtálló munkát alkottak, amiért őket dicséret és köszönet illeti. A szép nyomdai előállítás az Akadémiai Kiadó érdeme.

ILA BÁLINT

DOMOKOS JÓZSEF:

ÁCHIM L. ANDRÁS

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1971. 350 l.)

Igazságkereső történetírói szenvedély, a fogalmazás jogászi pontossága, szépírói kvalitások, ezek a fő jellemzői Domokos József Áchim-könyvének. A történész, a jogász, a szépíró alkotása ez a mind ez ideig legteljesebb és leghitelesebb Áchim-életrajz. A szerző életútja maga is történelem, hiszen az illegális kommunista mozgalom jelentős alakja, vád alá helyezett kommunisták védőügyvédje volt, a felszabadulás után pedig felelős megbízásként betöltötte a legfőbb államügyész, majd a legfelsőbb bíróság elnökének tisztét is. Így tevékeny résztvevője volt szocialista jogrendszerünk kialakításának. Nyugállományba vonulása után fiatalkori élményanyagának életreszóló, mindvégig elevenen ható emlékeiből kiindulva az első világháború előtti magyarországi belpolitikai élet kutatásához kezdett. Csak az írói véna őrzi oly frissen az érlelődő világnézetre annyira meghatározó társadalmi, emberi benyomásokat, mint amiről az Áchim-könyv tanúskodik. Szerzője 80 évesen is példát mutat kommunista felelősségtudatból, munkaszeretettel, amikor békéscsabai, Áchimmal kapcsolatos emlékeit a sok kutató munkát igénylő történeti dokumentumokkal szembeállítja. Domokos József munkája ezért jellegét tekintve részben visszaemlékezés, részben olyan történeti feldolgozás, amelyben Áchim életpályája a békéscsabai és országos viszonyok alakulásával összhangban jelenik meg előttünk, s a könyv fő hősének pereit kapcsán képet kapunk a korabeli büntetőeljárás, a perrendtartás adott rendszeréről is.

A könyv minden során átsüt a szűkebb szülőföld szeretete, amit még csak tovább tüzesít az ifjúságra oly maradványos nyomot hagyó politikai élményanyag. Tisztán emlékezik a világnézetet alakító tényezőkre, a csabai társadalom belső feszültségeire, ellentéteire, harcaira, utóak, terek elrendezésére, forgalmára, jellemek szilárdságára. A majdan a forradalom erőihez kapcsolódó fiatal jogász ebbe a harcba vetette bele magát. Ezért a századforduló progresszív paraszthősérről írott könyv méltán lehet Domokos József önéletrészletének is része, szinte kezdő fejezete. Folytatását tisztán önéletrészletként is szívesen olvasnánk, hiszen egyáltalán oly kevesen vannak már, akik a progresszió, a szocialista munkásmozgalom e korszakait végig élték, győzelmesen végig harcolták. És ki rendelkezik a még élők közül Domokos Józsefhez hasonló megjelenítő erővel, a jellemábrázolás ily gazdag eszköztárával?

A könyv középpontjában természetesen a történeti irodalmunkban oly mostohán kezelt alföldi parasztpárt vezetője, Áchim L. András alakja áll. A polgári történetírás érthető megkülönböztetéssel ítélte el a társadalmi haladás irányába mutató, a földkérdés demokratikus reformját, a földosztást sürgető, 1906-ban zászlót bontó alföldi parasztpárt

mozgalmat. De a dogmatikus történet szemlélet fekete-fehér történeti tablójára sem kerülhetett hiteles Áchim-portré. Történeti alakjára a narodnyik, városellenes, anarchista és más címkéket aggatta anélkül, hogy életútját marxista tudományos módszerrel elemezte volna. Születésének 100. évfordulójára azonban mégis csak elérkezett a régen esedékes történeti igazságtéves. A szánvetésre kötelező centenáriumi ünnepek, tudományos kutatások és viták, mindenekelőtt Domokos József könyve nyomán hamisítatlan valóságában kialakult előttünk az igazi Áchim-kép. Világossá vált a történetkutatók, az olvasók számára, hogy Áchim L. András a századforduló idején formálódó progresszió kiemelkedő személyisége volt, és a hosszú ideig tapasztalható meg nem értés, ellenézés cáfolata közben sem esik az író ellenvételekbe, a csábító idealizálás veszélyeit elhárítja magától. Ezért nem csak történeti jelentőségű, — a földosztásra, a progresszív adózásra, az általános, egyenlő, titkos választójog megvalósítására vonatkozó, vagy háborúellenes — cikkeit, politikai beszédeit méltatja, hanem a helyi esete-paték mérlegét is megvonja, a mozgalomnak inkább ártó, drasztikus emberi vonásait is bírálja. „Aki ferdén néz rá, annak már orrára koppint: — olvashatjuk a 144. lapon —, aki a könnyen ingerelhető embert kissé is megbántja, annak százszoros sértéssel válaszol.”

A levéltári források, sajtóközlemények és az események élő résztvevőjének történeti forrásértékű személyes emlékei, élményei alapján végigkíséri a rendezett tanácsért folytatott helyi demokratikus mozgalmat. Képsoraival, választékos színes stílusával érzékelteti a községi közigazgatású mintegy 40 ezres Békéscsaba politikai, kulturális atmoszféráját is. „A várossá fejlődött helység bizony nem volt más — írja a 46. lapon —, mint egy szélesre duzzadt falu, amely elvesztette a falu szegény népének minden nyomorúsága mellett is meglevő báját, kedves hangulatát, egészséges jó levegőjét, anélkül, hogy a városias kultúra kezdeti jeleit mutatta volna.” Részletezi Áchim harcát a kórházi panamákkal szemben, a közpénzek kezelése s a hatóságok visszaélései elleni küzdelmét. Marxista történettudományunk legújabb eredményeivel összhangban rajzolja meg elszakadását a nagybirtokos vezetésű koalíciótól. Akkor ívelődött pályája magasra, amikor a Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt megalakításával fórumot teremtett a parasztság önálló radikális politikai harca számára. Úgy mutatja be három országos képviselőválasztási győzelmét — 1905, 1906 és 1910-ben, — hogy közben értékeli, jellemzi az ellenpártokat és jelölteket is. Így válik egyre szélesebb sodrásúvá, országos összefüggéseket is magába záróvá a könyv. Csupán az Áchimmel, főként presztizsokokból, pert kezdő szociáldemokraták értékelésénél érzünk itt-ott némi szűkmarkúságot. Igaz ugyan, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az Áchim vezette parasztpárt közötti feszült viszonyért, esetenként durván kirobbanó ellentétekért elsősorban a magyarországi agrárkérdés lényegét nem értő, a demokratikus paraszti mozgalmakkal nem számoló szociáldemokrata párté a felelősség, mégsem lehet a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egész tevékenységét pusztán e történelmi mulasztása szemszögéből értékelni. A magyarországi progresszió legnagyobb tragédiája kétségtelenül az volt, — amint erre Domokos József is rámutat, — hogy a munkásosztály és a parasztság, a szociáldemokrata párt és a demokratikus parasztpártok a forradalomhoz vezető út hosszú előkészítő szakaszán nem találtak egymásra. Az Áchim vezette mozgalom 1908-ban ért csúcsára, amikor az ezer holdon felüli — szemben az 1906-os tízezer holdas birtokhatárral — nagybirtokok parcellázása került a párt programjába, és határozat rögzítette a demokratikus, nemzetiségi és szocialista irányzatok összefogásának szükségességét. A szociáldemokrata párt azonban 1908-ban még elhibázott, választójogi taktikájára alapozott szövetségi orientációjának időszakát élte. Amikor pedig szakított ezzel a taktikával, s 1911-től kezdve már az ellenzéken — részben a parlamenten kívül — kereste szövetséges társait, addigra, jelentős részben Áchim 1911 májusi meggyilkolása miatt, a paraszti mozgalom került hullámvölgybe.

Külön kell szólnunk a könyv mély jogtörténeti megalapozottságáról. A választójogi törvények elemzése és a választási gyakorlat plasztikus ábrázolása csakúgy növeli a könyv értékét, mint a mezőgazdasági munkások bér- és munkaviszonyainak szakszerű jogi vizsgálata, vagy a büntetőeljárás törvények és azok alkalmazásának bemutatása. A szerző rendszerező képességét dicséri, hogy a mellékfigurák jellemzése, a békéscsabai helyi mozzanatok szerteágazó szálai sem törlik meg a kompozíciót. A részletek csak gazdagabbá teszik az egészet, még jobban életközébe hozzák a századforduló korabeli Csaba társadalmi, politikai életét, gazdagítják Áchim L. András élettörténetének, politikai pályafutásának rajzát.

PÖLÖSKEI FERENC

ACTA MARXISTICA LENINISTICA

A Lenin születésének 100. évfordulójára rendezett tudományos ülésszak előadásai

(Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem. 1970)

A könyv a Lenin születésének 100. évfordulójára, Debrecenben 1970. április 27—28-án megtartott ünnepi tudományos ülésszak referátumait, hozzászólásait tartalmazza. Az ülésszak rendező szerveinek nagy száma, s az, hogy az előadók, hozzászólók a legkülönbözőbb tudományágak képviselői közül kerültek ki, azt mutatja, hogy a debreceniek eredményesen megvalósították az MSzMP KB tudománypolitikai irányelveinek azt az útmutatását, amely szerint a tudományos munka eredményeinek növelése érdekében a különböző helyeken dolgozó marxista kutatók, oktatók, szakemberek fokozottabb összefogására, az erők koncentrálására van szükség. Az ülésszak munkájában részt vettek olyan oktatók is, akik nem a marxizmus—leninizmus tanszékeken dolgoznak, hanem más szaktudományokat tanítanak, és szenvedélyesen érleklődnek a különböző természeti- és társadalomtudományok ideológiai, világnézeti vonatkozásai iránt. Felszólalt, illetve felszólalását írásban megküldte a tudományos ülésszakra két szovjet tudós is. Az ülésszakit a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Marxizmus—Leninizmus Tanészéki Csoportja, a Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézetével, a Debreceni Agrártudományi Főiskola Marxizmus—Leninizmus Tanszékével és az MSzMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságával együttműködve rendezte.

A tudományos ülésszakon Leninről, a bolsevik párt megalapítójáról, a nagy forradalmárról, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vezérééről, aki a marxizmus elméletét átültette a valóságba, méltóan emlékeztek meg. Méltóan, mert miközben megvédelmezték Lenint és eszméit azoktól, akik hajlamosak lebecsülni, történelmi szerepét a haláláig terjedő időszakra korlátozni, — szakítottak Leninnek olyanfajta értékelésével is, amely írásainak nem szellemét, hanem csak betűit ragadja ki, és ezáltal ugyancsak lekicsinyli a lenini életmű napjainkig kiható valóságos történelmi jelentőségét.

Erre a helyes alapállásra ösztönöz Kónya István tanszékvezető egyetemi tanár, a filozófiai tudományok kandidátusának kitűnő bevezető előadása is, amely megszabta a tudományos ülésszak kereteit, és azt a módot is, ahogy a lenini tanítások legfontosabb, és napjainkban legaktuálisabb kérdéseit helyes és szükséges tárgyalni. Figyelemre méltó, hogy a kimondottan Lenin személyével foglalkozó előadások is mennyire azt igyekeztek kiragadni, ami Leninben — a forradalomban, a tudásban, az emberben — legmaradandóbb, és követendő példa napjainkban is. Ha(d) idézzem az egyikből az alábbi szép sorokat: „Ebben az évben világszerte méltatják Lenin életét, munkásságát.

A méltatók, miközben róla alkotnak képet, önmagukról is vallanak.” Egy másik

hozzászóló helyesen kiemelte, hogy Lenin tanításait mindig az adott történelmi viszonyok alapos tanulmányozásával szabad csak megközelíteni, mert csak így tudjuk kiemelni ezekből a tanításokból azt, ami nem egyedi (tehát nem csak az orosz viszonyokból és az adott történelmi helyzetből következik), ami általánosan érvényes, egyetemes jelentőségű, s ami — ha nem is változtatás nélkül, — de elősegíti, hogy helyesen értékeljük korunk nagy problémáit, s helyesen tudjuk megszabni azokat a feladatokat, amelyeket a mai világhelyzet és a szocialista építés során felmerülő problémák állítanak elénk. Ez a megközelítési mód egyrészt megóv attól, hogy Lenin tanításait dogmatikusan kezeljük, és attól is, hogy ezeket a tanításokat, illetve ezek jelentőségét leszűkítsük Lenin életének időszakára, és ezzel megfosszuk magunkat egy olyan segítségtől, amely nélkülözhetetlen korunk problémáinak megértéséhez és megoldásához. Lenin szokta mondani tréfásan egy-egy új kérdés felmerülésekor, hogy ezt „meg kell tanácskozni Marx-szal”. S ugyan-csak Lenin mutatott rá példát — erre az ülészak hozzászólói nem egy esetben utaltak —, hogy az oroszországi viszonyok és az imperializmus időszakában nem betű szerint értelmezte a marxizmust, s amiben a történelem egyes állásfoglalásokat túlhaladott, ott bátran módosította azokat. Gondoljunk csak olyan nagy horderejű kérdésre, mint a proletárforradalom győzelmének és a szocializmus felépítésének lehetősége egy országban.

A recenzió megszabott terjedelme és méginkább a tudományos ülészakon elhangzott igen sok irányú hozzászólás lehetetlenné teszi ezek részletes értékelését. Hiszen a referátumon, a Lenin személyéről szóló előadásokon túl sok előadás hangzott el a filozófia, a politikai gazdaságtan, a tudományos szocializmus tárgyköréből, s egy-egy hozzászólás a pártélet, a szovjet hadsereg szervezésének, a szocialista világregndszer fejlődésének kérdéseiről. Köztük olyan, aktualitásuknál fogva nagyjelentőségű témákról, mint a szocialista demokrácia, a szocialista gazdasági építés, köztük a terv és piac helyes összehangolásának kérdései, a nemzeti kérdés és a szocialista országok együttműködése, a filozófiai front mai vitatott kérdései stb. A recenzióknak nem feladata, hogy valamennyi kérdésben állást foglaljon, bíráljon, vagy helyreigazítson, elég néhány általános érvényű kritikai megjegyzést tenni.

A kötetben foglalt felszólalások nagyobb része helyesen, jó történelmi érzékkel interpretálja Lenin tanításait egyes nagy jelentőségű kérdésekről, ennek alapján a magyarországi és más szocialista országok tapasztalatait számba véve helyesen értékeli napjaink problémáit, feladatait. E tekintetben azonban néhány hozzászólás kissé bátortalan, nem jutott elég hely és idő bennük korunk problémáinak a helyesen interpretált lenini tanítások alapján történő megközelítéséhez, pedig néhány helyen szinte kívánczik a következtetések levonása. Kisebb mértékben, de előfordul az is, hogy a lenini tanításokat mechanikusan próbálják alkalmazni jelenlegi problémáinkra; összerosódik, hogy mi az, amit a kérdésről Lenin mondott, és mi az, amit Lenin tanulmányozása alapján, a mai viszonyok, tehát a konkrét körülmények konkrét ismeretében mi mondunk.

Előfordul néhány leegyszerűsítő általánosítás is. Így pl. két, egyébként színvonalas hozzászólás foglalkozik azzal a napjainkban rendkívül aktuális kérdéssel, hogyan kell felhasználni az áru- és pénzviszonyokat a szocialista építés érdekében. Pontosabban: hogyan látta ezt a kérdést Lenin, értékelve a gazdasági építőmunka első tapasztalatait Szovjet-Oroszországban. Ezzel kapcsolatban olvashatjuk: „Lenin felismerte, hogy a szocializmus felépítése érdekében uralmunk alá kell hajtanunk és fel kell használnunk az áru- és pénzviszonyokat. Ezt a felismerést a Szovjetunió és a többi szocialista ország a szocialista építés gyakorlatában valósítja meg” (137. l.). Egy másik felszólalás ezt a megállapítást minden megjegyzés nélkül kiterjeszti az elmúlt évtizedek szocialista építőmunkájára is (130. l.). Mindkét szerzőnek lényegében és történelmi értelemben igaza van, de azért tudjuk, hogy az 1950-es évek elején a kelet-európai szocialista országokban

elkövetett hibák egyik leglényegesebb megjelenési formája a NEP politika teljes megértésének hiánya volt, és nem helyes hallgatni arról sem, hogy az áruviszonyok és a piac szerepének értékelésében a megegyező vonások ellenére jelentős, nemcsak az egyes országok sajátosságaival magyarázható különbségek vannak az egyes szocialista országok gazdaságpolitikájában. Egy másik helyen a lenini agrárpolitika fejlődésének egy rövid és kezdeti szakaszáról szólva elhangzik az az ugyancsak hamis általánosítás, mely szerint „...a történelmi tapasztalatok azt igazolják, hogy amikor a mozgalomban az elmélet védelme kerül előtérbe, annak alkotó alkalmazása és továbbfejlesztése hiányt szenved” (168. l.). Ez az általánosítás sem az adott történelmi helyzetben, sem hosszabb távon nem érvényes. A tapasztalatok éppen az ellenkezőjét mutatják: egyrészt azt, hogy a marxizmus—leninizmus tisztaságának megvédelmezése nélkül nem lehet érdemben továbbfejleszteni annak tanításait, másrészt a kor által felvetett új kérdések alkotó marxista—leninista szellemű megválaszolása nélkül, — azaz dogmatikus pozícióból, — nem lehet megvédelmezni elméletünk tisztaságát. Az egész lenini életmű harcban született, Lenin összes írása vitairat, amelyben a marxizmus meghamisítóival folytatott harcban Lenin választ adott korunk nagy kérdéseire is. Gyakorlati szempontból is hibás ez a nézet. Hiszen napjainkban korunk új, nagy kérdései, a szocializmus építésének problémái követelően sürgetik a marxista—leninista elmélet továbbfejlesztését, de legalább ennyire követelően lép fel az ideológiai tisztaság védelmezésének szükségessége is. Meglehetősen nehéz volna tehát eldönteni, mi van előtérben: a védelem, vagy a továbbfejlesztés. A két feladatot együtt kell megoldani, az eszmei tisztaság védelmét és a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztését nem helyes szembeállítani egymással.

Egy további (nem elvi tartalmú) megjegyzés, hogy a többségében jól megválasztott témák és azok gondolatébresztő, helyes megválaszolása mellett, van egy-két túlzottan szűk témát fejtegető, a lenini életmű bemutatása szempontjából csak töredezkes jelentőségű felszólalás is a könyvben. A könyv szerkesztői, akik más tekintetben nagyon gondos munkát végeztek (ismerve az ilyen jellegű gyűjtemények összeállításának néha megoldhatatlan nehézségeit), hibát követtek el, amikor nem ellenőrizték megfelelően a szovjet szerzők írásainak fordítását. Közülük különösen az egyik nagyon magyartalan, s pontatlanságai tartalmilag is csökkentik az eredeti írás értékét.

Az előbb említett hiányosságok ellenére a könyv jelentőségét emeli, hogy megmutatja ideológiai, szellemi életünk egyik új vonását. — Az elmúlt néhány év történelmi évfordulójának megünneplése abban különbözött a korábbiaktól, hogy nem koncentrált Budapestre, hanem számos vidéki városban, helyi centrumban is eredményes kísérletek voltak a helyi erők mozgósításával arra, hogy az egyes megemlékezések tudományos eredményei gazdagítsák az egész országot.

BLASKOVITS JÁNOS

WITTMAN TIBOR:

**LES GUEUX DANS LES „BONNES VILLES”
DE FLANDRE (1577—1584)**

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 422 l.)

A KOLDUSOK A FLANDRIAI „JÓ VÁROSOKBAN” (1577—1584)

Már a bevezető kérdésállítáσαι is jelzik, hogy Wittman Tibor műve jóval többet nyújt a „bonnes villes”, azaz Gand, Bruges és Ypres forradalmi éveinek bemutatásánál. A szerző valójában kitűnő arányérzékkel súlypontozott szintézist ad olvasói kezébe,

olyan tanulmányt, amely a németalföldi forradalom és szabadságharc problematikáját sok vonatkozásban új megvilágításba helyezi.

Wittman Tibor mélyen alapoz. A flandriai városok történetében egészen a XIII. századig nyúl vissza, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaikat formálódásuk menetében ragadhassa meg. Otthonosan mozog a vonatkozó szakirodalom egészében, biztos kézzel talál rá a legfontosabb csomópontokra, kritikailag dolgozza fel az egymással szembeállított nézeteket, és elméleti igényességről téve tanúságot alakítja ki a maga álláspontját. A flandriai városok posztóiparának fejlődéstörténetében nagy figyelmet fordít a kereskedelem szerepére és arra, mint szerzett kivételes politikai hatalmat a céhligarchia testületi szervezete a városok virágkorában éppen a kereskedői befolyás elleni harc során. Ezt a küzdelmet mélyítette el az a körülmény, hogy a nagyvárosok hagyományos céhes iparával szemben a vidéken (a szerző felhívja a figyelmet, hogy korántsem általában a falun, hanem elsősorban a kisvárosokban és egyes körzetekben) kialakult kötetlenebb iparúzó réteg fejlődése viszonylag korán megindult. A városfalak között végbement politikai küzdelmek fordulatai magyarázzák a városi magisztrátusok lavírozását az angol és a francia király között, amit befolyásolt az a körülmény, hogy a flandriai posztóipar léte függött az angliai gyapjúszállítványoktól. A nyersanyagellátás fokozódó nehézségei kielezték a városi céhiparosok ellentétét a kereskedőkkel és az utóbbiak befolyása alatt álló vidéki iparúzókkal. A városokon belül a hatalmi pozíciókat megszállva tartó céhligarchia gazdaságilag útját állta a manufaktúra-ipar kibontakozásának, ugyanakkor saját gazdasági hanyatlásából merítette azt az elkeseredést, amivel a burgundi herceg, illetve a Habsburg uralkodó centralizációs törekvéseivel szembeszegült.

A németalföldi forradalom egyik korántsem eléggé tisztázott kérdésköre a parasztság részvételével kapcsolatos. Wittman Tibor nem tekinti kielégítőnek a vonatkozó agrárkutatásokat. Elsősorban a kisparaszti bérletrendszer tüzetesebb vizsgálatát igényli az objektív viszonyok tisztázása érdekében. Amennyire az eddigi feltárás alapot nyújt átfogó következtetésekre, indokoltnak látja kiemelni, hogy a tőkebehatolás a mezőgazdaságba még igen korlátozottan tűnik, a bérleti kisgazdaságok árutermelése fejlődőben volt ugyan, de viszonylag lassú ütemben és megszakításoktól korántsem mentesen. Az agrárnépszerűség politikailag szemben állt a kizsákmányolóknak tekintett városokkal, sőt azoknak ellenszegülése a centralizáló törekvésekkel még erősítette is monarchikus érzelmeit. Az abszolutizmus adóterhei és áldozatokat követelő háborúi viszont elégedetlenné tették, ha forradalmivá nem is.

A politikai viszonyok elemzéséhez közelebb lépve Wittman megállapítja, hogy a burgundi centralizációs kísérlet folyamán lényegesen nem gyengültek a nemesség és a városi patríciusság hatalmi pozíciói, és nem számolódott fel a tartományi különállás. Sőt az állami intézmények fejlődésével párhuzamosan a rendek is erősíteni tudták helyzetüket és politikai befolyásukat. A Habsburg-centralizáció kudarcot vallott a partikularizmus erején, amit V. Károly uralkodásától kezdve a spanyol—flamand ellentét jelentékenyen fokozott. Az uralkodó ennek áthidalására törekedve elérte, hogy a németalföldi nemesség is részt vett hadjárataiban, magas állami hivatalokat töltött be, anélkül azonban, hogy rendi jogaiból, köztük az adókivetés jogából engedett volna. Az abszolutisztikus törekvések erősödésével a konfliktus elkerülhetlenné vált.

A spanyol abszolutizmus elemző bemutatása Wittman T. sokoldalú könyvének ugyancsak kitűnő fejezete. Bátran él a komparáció lehetőségeivel, a nyugati és a keleti abszolutista kísérletek osztálypolitikájához viszonyítja a spanyol abszolutizmusát. Ez nemhogy segítette volna a polgári elemeket az egységes belső piac kialakításában, hanem rövidlátó és zaklató politikai intézkedéseivel maga járult hozzá gazdasági bázisuk tönkretételéhez. Keveset tett az intézmények megújítása terén, és képtelennek bizonyult a provinciális erők leküzdésére. Gazdasági tekintetben nem élt eléggé azokkal a lehetősé-

gekkel, amelyek az Atlanti térség és a Mediterráneum közötti közvetítő szerep formájában kínálkoztak számára. A formálódó új helyett, sokkal inkább a régihez, a mediterrán területek hanyatló gazdaságához kötődött.

Az érlelődő németalföldi forradalom gazdasági-társadalmi bázisának vizsgálata során Wittman T. úgy találja, hogy Pirenne túlbecsülte a flandriai társadalomban a kapitalista erőket, Fries pedig azt a fellendülést, ami a XVI. században a gazdasági élet néhány területén valóban megmutatkozott (gabonakereskedelem, vászonipar). Nem ért egyet azzal, a szovjet egyetemes történetírásban kifejtett állásponttal, amely a forradalom „élsapatát” látta a flandriai polgárságban. Coornaert kutatásaira sokban támaszkodva különbözteti meg az elsősorban Hondshoote-ban tömörülő, de igen gyenge manufaktúrapolgárságot nem csupán a céhligarchiától, hanem a politikai konzervativizmusra hajló kereskedőpolgárságtól is. Wittman szerint éppen a forradalmasodó polgárság gyengesége az oka, hogy az ellenállás szervezője és irányítója a nemesség lett.

Behatóan és sok vonatkozásban újszerűen vizsgálja Wittman Tibor a reformációs irányzatok tudatviszonyait és társadalmi bázisát. Óv attól, hogy túlbecsüljük a parasztság szerepét az ikonoklasztában. Részvétele általában olyan helyi akciókra korlátozódott, amelyekhez antifeudális törekvések alig társultak. A parasztság zöme katolikus maradt, ha a tizedfizetést néhol meg is tagadta. A birtokviszonyok megváltoztatásának kísérleteivel, földfoglalással nem találkozunk. A parasztság vezetése Csisztovonov megítélésétől eltérően nem jutott a polgárság kezébe. A prédikátorok különböző társadalmi rétegekből kerültek ki, ideológiájuk sem váltott mindenben egybe a polgársággal. A katolicizmus uralmi helyzetének meglöntését, a vallásszabadság kivívását tűzték célul, de a feudális berendezkedés felszámolását általában nem.

A forradalom és szabadságharc irányítása az orániai párt kezébe került. Nem tekinthető pusztán nemesi pártnak, az általa képviselt törekvések túlmutattak Orániai Vilmos és közvetlen híveinek politikáján. Az oppozícióban levő osztályok szövetségét képviselte, a nemesség, a testületi arisztokrácia, a kispolgárság és részben az értelmiség társadalmi érdekeit fejezte ki. Wittman Tibor különös gonddal törekszik arra, hogy Orániai Vilmos alakját és szerepét elfogultságtól mentesen mutassa be. Megítélése szerint a polgári átalakulás érdekeit nem képviselte ugyan, de humanista, erasmista vonások jellemezték politikáját. Patriotizmusa ösztönözte annak a vezetőszeretnek a vállalására, amit a spanyolelleses függetlenségi küzdelemben betöltött. Kultúráltsága, nemzetközi tájékozottsága, taktikai érzékenysége és szervezőkészsége, személyiségének legjellemzőbb vonásai, nem tudtak annyira érvényre jutni, mint a későbbi polgári forradalmak vezetői. A szerző Orániai Vilmos osztálykorlátaival magyarázza készségét a belső ellenforradalom megnyerésére, mindig jól megkülönböztetve azonban magatartását a vallon ellenforradalmat előkészítő nemesekétől. Hibájául rója fel, hogy a belső erők mozgósítása helyett idegen, külső segítségre támaszkodott. A könyv olvasója e ponton a gondolatsor folytatását igényelné, hiszen Wittman Tibor a korábbiak során nagyon is hangsúlyozta a forradalom következetesebb tételét biztosító társadalmi bázis gyengeségét.

Igen sokoldalúan vizsgálja a szerző a városi radikális elemeket tömörítő Gueux politikáját. Határozottan szembefordul azzal a polgári történetírói szemlélettel, amely a radikális diktatúrában csupán anarchisztikus zavargást látott. Nem túlozza el politikájuk eltérését az orániai párttól, és kiemeli mindazt, ami az idejétmúlt céhrendszer érdekeit védte mozgalmukban. Ugyanakkor nemcsak katolikus- és spanyolellesességüket, a vallon nemesség ellenforradalmi törekvéseivel szembeni következetességüket hangsúlyozza, hanem azt is, hogy küzdelmük, amely szakaszosan a városi plebejusok támogatását is élvezte, új, antifeudális elemekkel telítette a szabadságharcot. Mindez nem hagyta érintetlenül az orániai pártot sem. A radikálisok előretérése a pártnak a konzervatív

vezetéssel elégedetlen erőit antifeudális programhoz (egyházi birtokok, nemesi hűbérbirtokok elkobzásának követelése stb.) segítette. Így szolgálta objektíven a 18-ak forradalmi bizottságának politikája a polgári átalakulás ügyét.

A Gueux-politika alapos elemzése egybekapcsolódik a forradalom és szabadságharc hadieseményeinek sok vonatkozásban újszerű vizsgálatával. A szerző hangsúlyozza, hogy az események értékelésében a különböző tartományok együttesét kell tekinteni. A forradalom eseményei valójában 4–5 tartományra korlátozódtak, de ezek mellett szükséges a többi terület felmérése is. A szerző hangsúlyozza, hogy az abszolutizmusnak északkeleten is megvolt a bázisa, de ott — ellentétben a déli vallon területekkel — nem tudták megszervezni az ellenforradalmat. Az északi tartományok 1572-es győzelme jelentős támaszt nyújtott a déli forradalmi erők számára a harc továbbviteléhez. A radikális Gueux politika, a spanyol erők elleni következetes harc nagy szerephez jutott abban, hogy az északi tartományok megerősíthették és kiteljesíthették a szabadságharc vívmányait. A forradalom délen érte el a legmagasabb szintet, de gyümölcseit északon gyűjtötték be.

Wittman Tibor olyan szabadsághareként értékeli a németalföldi küzdelemsorozatot, amelynek objektív tendenciája forradalmi volt, a polgári átalakulás irányába mutatott. Vezető erejét a nemesség adta, amely közvetlenül nem képviselte a polgári átalakulás érdekeit, de a korábbi helyzethez viszonyítva fokozott érvényesülési lehetőségeket teremtett a polgári erők számára. Ideológiájában egybefonódott az idegen abszolutizmus elleni küzdelem ügye avuló politikai intézmények védelmével és a kálvinizmusnak a katolikus egyház elleni harcával. Mindebből következik, hogy a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség viszonya a küzdelem során mély ellentmondásokkal terhelődött. Mégis az első polgári állam alapját vetette meg, amely tőkés gazdaságával, fejlett tengeri kereskedelmével, polgárosult kultúrájával a XVI. század Európájában elért legmagasabb szintet jelentette. És ez sokban minősíti magát a forradalmat is, amely a manufaktúrakorszak kezdetén a jelzett gazdasági, társadalmi és ideológiai ellentmondásokkal terhelődve, nem ölthette még magára a XVII. századi angol, még kevésbé a XVIII. századi francia forradalom vonásait. Legfőbb jellegzetességei éppen azzal függnek össze, hogy a legkorábbi volt a polgári forradalmak sorában. De az, hogy már polgári forradalom volt, indokoltá teszi győzelmétől számítani az újkor kezdetét.

Wittman Tibor tekintélyes forrásanyagra és irodalomra támaszkodó monográfiája olyan szintű hozzájárulás a németalföldi forradalom megismeréséhez, ami munkáját a vizsgált kérdéskör egyik alapműveként juttatja elismeréshez a nemzetközi historiográfiában. (Csak sajnálni lehet, ha terjedelmi okokból nem könnyíti meg használatát mutató és bibliográfiai jegyzék.) Wittman Tibor egyetemes történeti munkája, úgy véljük, a magyar történet kutatói számára is kínál — minden leegyszerűsítő párhuzam kerülésével — elvi és módszertani tanulságokat.

JÓNÁS ILONA

NYUGAT-EURÓPA, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A NEMZETKÖZI HELYZET 1945—1955

Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 3. köt.
Szerkesztette Zsigmond László

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1971. 518 l.)

Az új- és legújabbkori egyetemes történeti oktatás segédkönyvéül szolgáló kötet bevezetőjében a következőképpen határozza meg Zsigmond László a szöveggyűjtemény helyét és szerepét az egyetemi oktatás rendszerében: „... a szöveggyűjtemény egy rend-

kívül összetett oktatási és tanulási rendszernek csupán egy része, éspedig olyan része, amely a többi nélkül hatékonyan nem használható fel, sőt értékét is veszti.”

A szöveggyűjteménynek e célkitűzésből következően az a rendeltetése, hogy az egyetemi oktatás szerves részévé váljék, segítse elő és fokozza annak hatékonyságát, mélyítse el az előadásokon, szakkollégiumokon és szemináriumokon elsajátított ismereteket, tegye érzékletessé a tananyagot, tárgyítsa a hallgatók látókörét, ösztönözzön a történeti folyamatok összefüggéseinek felismerésére, erősítse az önálló gondolkodás és ítéletalkotás készségét, s a dokumentumokból kirajzolódó mozaikok összekapcsolására és a következtetések levonására irányuló erőfeszítéseket. Nyilvánvaló, hogy a szöveggyűjtemény rendeltetésszerű felhasználása csak akkor lehetséges, ha a használat a tanulás során elsajátított szilárd alapismeretekre épül. Ezek megléte esetén felerősödik az oktatási folyamat hatása, plasztikussá és élőbbé válik a tanult ismeretanyag, s a hallgató a történeti folyamatok értőjévé, sőt — továbbfejlődése során — a tanulmányozott dokumentumok alkotó felhasználójává érik.

Ahhoz, hogy a szöveggyűjtemény betölthesse a neki szánt szerepet és az egyetemi oktatás egyre nélkülözhetetlenebb részévé váljék, egy sor tartalmi, módszertani, szerkesztési problémával kellett szembenézni és sokirányú kísérletezés után meg kellett találni megoldásukat. Zsigmond László bevezetője érzékelteti ezeket a problémákat és azt is, hogy a kötet szerzői nem tekintik véglegesen megoldottnak azokat, hanem építve a korábbi munkálatok tapasztalataira és a kötet összeállításának előzetes és menetközi vitáira — a gyakorlat próbájának vetik alá munkájukat.

A szöveggyűjtemény tanulmányozója nem ismerheti a belső műhelyvitákat. A munkálatok végeredményét látja. Ennek alapján formál képet arról az úttörő munkáról, amit a szerzők elvégeztek, s a módszertani és más problémák megoldásának eredményességét egy kitűnően összeállított és a kitűzött célt maximálisan szolgáló kötetben mérik le.

A szöveggyűjtemény egyik fő érdeme a válogatás. Hatalmas a rendelkezésre álló anyag. Ebből kellett nagy önmérséklettel kiválogatni azokat a dokumentumokat és más, forrásértékű anyagokat, amelyek alkalmasak arra, hogy összefüggő láncolatot alkotva megvilágítsák a második világháború befejezésétől kezdődött mozgalmas évtized nemzetközi fejleményeit, a történeti fejlődés fő csomópontjait, a tárgyalt korszak alapvető tendenciáit, a mozgás fő irányait. A megfelelően válogatott anyag azután sugallja a történeti fejlődéssel adekvát periodizációt, a tartalmi rendszerezést, a tagolás megoldásait.

Az utóbbiak adják a szöveggyűjtemény másik fő érdemét. A szerzők által elvégzett rendszerezés nyomán világosan kirajzolódnak a második világháború utáni nemzetközi fejlődés fő erővonalai, a tárgyalt korszak belső korszakhatárai, feltáruznak az összefüggések, érthetővé válik a fejlemények egymásutánja, az ok-okozati kapcsolat.

Noha a kötet tárgya az 1945–1955 közti időszak, a szöveggyűjtemény jó válogatást ad az évtized történéseit megalapozó háború alatti események alapvető fontosságú dokumentumaiból is. Mivel a tárgyalt korszak lényegileg a háború folyamán előkészített nemzetközi rendezés és az ebből fejlődött átrendeződés időszaka, a szöveggyűjteménynek természetesen az előzmények, a háború alatti világpolitikai és világgazdasági előkészületek dokumentumaival kell indulnia. A háború utáni rend kialakulása érthetetlen lenne a háború folyamán és befejezése után közvetlenül keletkezett alapvető fontosságú deklarációk és okmányok ismerete nélkül. A közölt dokumentumok az antifasiszta koalíció összekovácsolódásának, közös elhatározásainak és készülődéseinek mérföldköveit jelzik (az Atlanti Charta, az Egyesült Nemzetek nyilatkozata, az amerikai—angol kölcsönbérleti megállapodás, a moszkvai, kairói, teheráni, jaltai, potsdami értekezletek anyagai, az ENSZ alapokmánya, a nemzetközi gazdasági, pénzügyi, munkaügyi és kulturális szervezetek egyezményei).

A tárgyalt korszak 1945-től 1947-ig terjedő szakasza a háború utáni fejlődés két sorsdöntő alternatíváját jelzi. A szakasz az antifasiszta koalíció háború utáni együttműködésének biztató kezdeteivel indul, de jelentkezik és egyre erősödik az ellentétek éleződésének irányában ható tendencia is, hogy azután dominánssá váljék az 1947/48 táján kezdődő hidegháborús szakaszban.

A háború utáni átalakulás kulcskérdése a német rendezés és Európa politikai fejlődésének iránya. A német rendezéssel kapcsolatos fejleményeket egy ideig a potsdami értekezlet határozatai szabják meg, ezek keretei között dolgozza ki a Szövetséges Ellenőrző Tanács a Németországnak meghagyható ipari színvonalra vonatkozó tervezetet. Németország demokratikus fejlődésének perspektívái felé mutatnak a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Kereszténydemokrata Unió felhívásai. 1945 júliusban sor kerül az antifasiszta-demokratikus pártok tömbjének megalakítására, 1946 áprilisában megalakul Németország Szocialista Egységpártja. A Kereszténydemokrata Unió ahleni programja 1947 februárban leszögezi, hogy „a kapitalista gazdasági rendszer nem bizonyult alkalmasnak a német népállami és szociális létérdekeinek biztosítására . . .”, s „alapjaiban új rendezés” megvalósítását sürgeti. Annak dokumentálására, hogy a német fejlődés polarizálódása e szakaszban még nem eleve meghatározott, a szöveggyűjtemény részleteket közöl a nyugati övezetben levő Hessen tartomány 1946-évi alkotmányából, amely kimondja a bányászat, a vas- és acélgégyártás, a közlekedés köztulajdonba vételét, a nagybancok és biztosítók állami felügyeletét, a nagybirtok megreformálásának követelményét.

A szöveggyűjtemény — tematikai lehatároltsága következtében — a háború utáni európai politikai fejlődés nyugat-európai vonatkozásait bemutató dokumentumokat közöl. E dokumentumok a francia és az olasz alkotmány körül vívott harcokkal illusztrálják a két országban végbemenő politikai erjedést és a baloldali erők előretörését. A francia alkotmányozó gyűlésben — először az ország történetében — kommunista-szocialista többség jön létre, a Kommunista Párt Franciaország első pártjává lesz, amely vezeti az államfő pártok és „a politikai esetlegességek” felettségét meghirdető De Gaulle-i politika elleni küzdelmet. Az Olasz Kommunista Párt a demokratikus erők összefogását és a Szocialista Párttal való akcióegységet hirdeti, amely gátat szab a múlt visszatérésének és képes arra, hogy megvesse a demokratikus, köztársasági Olaszország alapjait. Az olasz alkotmánynak Togliatti megfogalmazásában el kell ismernie a termelési eszközök magántulajdonán kívül a szövetkezeti és az állami tulajdont is, meg kell gátolnia a fináncoligarchia hegemoniára irányuló törekvéseit, és mélyrehatóan módosítania kell a földbirtokmegoszlást.

Az 1945—47 közti szakaszban azonban jelen van a másik alternatíva is. Az Egyesült Államok 3,75 milliárd dolláros kölcsönt nyújt Angliának és enyhe feltételt szab a kölcsön-bérelt elszámolására, de gesztusának ára: csatlakozás a tőkés nemzetközi szervezeteként létrejött Bretton Woods-i intézményekhez, és Washington multilaterális világkereskedempolitikájának támogatása. A kölcsön kongresszusi vitáján már az a döntő szempont, hogy a háborúban kimerült Angliát mint a nyugati világ előretolt bástyáját kell megerősíteni. 1946 márciusban elhangzik Truman jelenlétében Churchill hírhedt fultoni beszéde, szeptemberben Európai Egyesült Államokat sürget a volt miniszterelnök, amely mindazokat tömöríti, „akik ezt akarják és erre képesek”. Byrnes amerikai külügyminiszter ugyanebben a hónapban a német megszállási zónáknak az amerikai zónával való egyesítését javasolja. 1947 januárban létrejön Bizónia, s a két angolszász hatalom augusztusban megállapodik az egyesített amerikai—angol zóna ipari színvonalának felemelésében. Márciusban elhangzik a kihívó hangnemben fogalmazott Truman-doktrina Török- és Görögországnak az ENSz megkerülésével történő megsegítéséről, Marshall június 5-én elmondja beszédét a Harvard-egyetemen. Truman decemberben meg-

határozza az Európai Újjáépítési Program fő céljait a kongresszusban, kijelentve, hogy „a program sokkal több, mint kereskedelmi ügylet: az amerikai külpolitika jelentős része”. Kezdetét veszi Nyugat-Európa szovjetellenes célzattal megvalósítandó integrációjának folyamata.

A Marshall-beszéd és az ezt követő fejlemények — a Gazdasági Együttműködési Törvény 1948. április 3-án történt kongresszusi elfogadása és az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének (OEEC) létrejötte — új szakasz nyitánya. E szakasznak két fő jellemzője van, s ezt egyértelműen érzékelteti a dokumentumanyag. Az antifasiszta harc koléziós ereje nem hat többé, az együttműködés biztató kezdetei nem fejlődnek át állandó kooperációba, helyüket átveszi a hidegháború. A másik fő jellemző az előzőből fakad: az Egyesült Államok regionális csoportosulások létrejöttét ösztönzi, és — feladva a korábban hirdetett „egyetemes multilateralizmus”-doktrínát a világgazdasági kapcsolatok terén — áttér a regionális multilateralizmus támogatására. Létrehozta 1948 áprilisában — az OEEC megalakulásának havában — az Amerikai Államok Szervezetét, s a február-június közt üléselő londoni hathatalmi konferencián, a Szovjetunió megkerülésével tető alá hozza Trizónia megalapozásának és a nyugat-európai integrálódási folyamatba való bekapcsolásának platformját. Innen már egyenes út vezet a NATO 1949. április 4-én történt megalakulásához, a három nyugat-német zóna egyesítését, illetve az NSzK létrejöttét elismerő háromhatalmi nyilatkozathoz, a nyugat-német ipari színvonal újabb módosításához.

Az 1953-ig terjedő szakaszban Nyugat fokozza erőfeszítéseit a tőkés rend konszolidálódását szolgáló intézmények és megállapodások létrehozására. Az amerikai, angol és francia külügyminiszter new yorki értekezletéről kiadott 1950. szeptember 19-i közlemény fogalmazásában az NSzK „jogosult, hogy Németország nevében beszéljen . . . a megszálló hatalmak . . . elvárják a Szövetségi Köztársaságtól, hogy vállaljon bizonyos kötelezettségeket és új felelősségeivel összhangban álló egyéb feladatokat”. Plevén francia miniszterelnök 1950 októberi beszédében még elutasítja a német haderő megteremtését, de kijelenti, hogy „helyénvaló . . . , hogy (Nyugat-Németország) hozzájáruljon Nyugat-Európa védelmének helyreállításához”. A három nyugati hatalom elismeri az olasz békeszerződés módosításának szükségességét. Javaslatot tesz közel-keleti katonai parancsnokság megteremtésére. Létrejön a Csendes-Óceáni Védelmi Szerződés, a japán különbéke-szerződés. A nyugati világ intézményrendszerének továbbfejlesztése természetesen nem zökkenőmentes: az Európai Védelmi Közösség — hat nyugat-európai ország katonai tömörülése — végül is, francia állásfoglalás következményeként, nem jön létre, és az NSzK bel- és külpolitikai szuverénitását kimondó 1952 májusi bonni szerződés csak kétévfél év múltán lép hatályba.

Nyugat-Európa integrálódását gazdasági oldalról az Európai Szén- és Acélközösség és az Európai Fizetési Unió — a regionális multilateralizmus-felfogás termékei — létrehozása támogatta. A gazdasági tömörülések voltak hivatva a politikai egység tálájának előkészítésére; Plevén a Schuman-tervtől várta, hogy „az emberek . . . megbarátkozzanak egy európai közösség eszméjével”.

Az 1953—1955 közötti szakasszal zárul a szöveggyűjtemény. Ez már napjaink előtörténete. A dokumentumok tanulmányozója meggyőződhet arról, hogy a nyugati tömb országai továbbra is a védelem célzatával álcázott erőpolitika útját akarták járni. de a kétéves szakasz során végbement fejlődést nemcsak az 1948. évi brüsszeli szerződés Nyugat-Európai Unióvá szélesedése, Nyugat-Németország bevonása a NATO-ba, a Délkelet-ázsiai Szerződés és a bagdadi paktum létrejötte, a McCarthy-izmus térhódítása jellemezte, hanem a koreai fegyverszüneti egyezmény, az indokínai békét szolgáló genfi megegyezés, a kormányfők genfi értekezlete, az osztrák államszerződés és a bandungi értekezlet is.

A szöveggyűjtemény következetes használata segítséget ad a dokumentumok helyes értelmezéséhez és az általuk tükrözött folyamatok megértéséhez. Ennek egyik mólja a különböző időpontokban keletkezett, azonos tárgyra vonatkozó dokumentumok szövegeinek egybevetése. Egyetlen példát ragadunk ki. Az 1948 áprilisi Gazdasági Együtműködési Törvény egyik mondata a következőképpen hangzik: „... az Egyesült Államok népének alapelve, hogy támogassa és megszilárdítsa Európában az egyéni szabadság elveit, a szabad intézményeket és az igazi függetlenséget...” Egy évvel később, 1949. április 19-én módosították a törvény e mondatát, néhány szót iktatva az egyébként változatlanul hagyott szövegbe. Az új fogalmazás: „... az Egyesült Államok népének alapelve, hogy *bátorítsa Európa egyesítését* (kiemelés tőlem — L. I.), és hogy támogassa és erősítse Európában az egyéni szabadság elveit stb.” A beiktatott három szó a nyugat-európai integrációs folyamat előrehaladását jelzi, azt a tényt, hogy az Egyesült Államok ezúttal már szükségesnek tartotta kinyilvánítani: a Marshall-segély célja Nyugat-Európa politikai integrálódásának előmozdítása. Egy évvel azelőtt még nem tekintette időszerűnek a deklaráció szövegbe iktatását, 1949-ben azonban látott többé okot a dollár-segély céljának elhallgatására.

LÁNG IMRE

BALÁZS GYÖRGYNÉ:

KORKÉP KIALAKÍTÁSA A TÖRTÉNELEMOKTATÁSBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 302 l.)

Néhány éve szinte a szemünk láttára cseperedett fel és izmosodott meg egy, a történettudomány és a pedagógia határterületein elhelyezkedő új „határtudomány”, a történelemtanítás pedagógiája. Az új tudományág útját már eddig is olyan figyelemreméltó alkotások szegélyezik, mint *Veress Judit*: A történelemtanítás módszertanának pedagógiai alapjai, *Hunyady György*: A tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata és *Szebenyi Péter*: Feladatok, módszerek, eszközök. E sorozat újabb nagy nyereségeként könyvelhetjük el *Balázs Györgyné* neveléstudományi kandidátusi értekezésének könyvbéli változatát.

A könyv címe önmagáért beszél. A korkép kialakítása, a letűnt emberek és korok életének valóság-hű felidézése, a történelmi hitelesség biztosítása olyan követelmények, amelyek a történetfilozófia alapvető kérdését, a történelmi megismerés jellegét, megbízhatóságát, egyszerűen a történelem tudományosságát éppen olyan mélyen érintik, mint a történettudomány iskolai közvetítésének általános és szaktárgypedagógiai kérdéseit. A feladat komplex volta komplex vizsgálatot követel: a történetfilozófia, pszichológia, esztétika, pedagógiai szociológia, pragmatikus analízis, pedagógia, didaktika, metodika tudományos eredményeinek széleskörű ismeretét és szintetikus alkalmazását. A szerzőnő teljes mértékben ura a kérdés magyar szakirodalmának, s kellő mértékben uralja a legszélesebb értelemben vett külföldi irodalmat is (bár itt a dolog természeténél fogva mindig lehet többé-kevésbé indokolt igényekkel előhozakodni, így tárgyunkat illetően pl. J. Lukács, Nash, Barraclough, Plumb, Perkins, Snell stb. — részben újabb keletű — könyveivel kapcsolatban). A szakirodalom beható ismerete természetesen nem teszi fölöslegessé az önálló pedagógiai tapasztalatok, megfigyelések, kísérletbe hajló megfigyelések, kísérletek elvégzését s a pedagógiai koncepcióba való beépítést. A legkülönbözőbb tudományágaknak és pedagógiai vizsgálati módszereknek szuverén uralma teszi lehetővé a szerzőnő számára, hogy a különböző eredetű és jellegű ismereteket tömör, hézagmentes egységbe foglalja, kristályos logikai renddé építse, s minden modorosságot kerülő, tárgyszerű s mégis üdítően szép stílusban fejtsse ki. Külön kiemelni a nemegyszer bonyolult gondolat-

menetet tiszta világosságba állító, a megértést rendkívüli módon megkönnyítő fejezetnyitó kitekintéseket, ill. fejezetzáró összefoglalásokat, corollariumokat, szkholonokat, a régi tudományos gyakorlat sikeresen feltámasztott, követésre méltó módszereit.

A szerzőnő művének szűkebb célja annak elemző vizsgálata a történelem tantárgy vonatkozásában, hogy milyen tudati sajátosságok jellemzik a tanulók mai korosztályait, továbbá: milyen tényezőket szükséges tekintetbe venni és mozgásba hozni a tanulóknak ahhoz, hogy egy-egy történelmi kor a maga sokszínű gazdagságában, személyiségüket formáló erővel feltáruljon előttük (11. l.). E célkitűzés megkívánja az egyes történelmi korok tartalmának és a tanulók tantárggyal kapcsolatos igényeinek szinoptikus látását. Eme törekvés alakítja ki a vizsgálódás három fő területét s ezek függvényeként a könyv három fő fejezetét.

Az első fejezet azt vizsgálja, hogyan értelmezték az egyes didaktikusok és metodikusok a kiegészés, az 1918/19-es forradalmak és az ellenforradalmi korszak történettánításában egy-egy történelmi kor tárgyát és vele összefüggésben a történelmi megismerés folyamatát. A fejezet természetesen nem ad, nem is adhat összefüggő szakdidaktika-, ill. metodika-történetet. Ez nem szükséges, de nem is lehetséges a megfelelő tantárgytörténelmi tanulmányok hiánya miatt. Arról sem lehet szó, hogy a téma kifejtésénél egész didaktikai, ill. metodikai rendszerekre lehet támaszkodni (e tekintetben csupán a Tanácsköztársaság kivétel); általában be kell érni a didaktikai és metodikai rendszerek gondos kritikával kielemezett egyes részösszefüggéseinek hasznosításával. A fejezet emez, a tárgyban rejlő immanens korlátai ellenére is ha nem is összefüggő, de jól kontúrozott, plasztikus képet fest a magyar didaktika — minden problematikus vonásuk mellett is — olyan jelentős alakjairól, mint a liberális polgári érában a humanista-evolucionista koncepciót képviselő Kármán Mórról, az idealista koncepción belül is a tudományos megalapozottsáért harcoló Márki Sándorról, azután a Tanácsköztársaság epochális jelentőségű, lényegében marxista reformterveiről, majd az ellenforradalmi korszakban még mindig sok humanista hagyományt őrző, bár szkeptikus Fináczy Ernőről, a kultúrfilozófiai pedagógiát hirdető Prohászka Lajosról, a német nacionalista állampolgári nevelés felé orientálódó szellemtörténész Dékány Istvánról, Ember Istvánról, a történelem pszichológiai megértését előtérbe állító Madzsar Imréről s végzetül a különböző reformpedagógiai irányzatokról, nevezetesen a tevékeny, érdeklőléstől fűtött történelmi megismerést hangsúlyozó, az oktatás tartalmával szemben ugyanakkor közönyös Nagy Lászlóról, az intuitív-beleélő módszert hangsúlyozó Domokosné-féle Új Iskoláról és a tudományos megismeréssel szemben a művészi jellegű tolmácsolást előnyben részesítő szegedi Cselekvés Iskolájáról. Nem arról van szó, hogy ezt az illusztris sort nem lehetne még kiegészíteni (leginkább a „nemzetnevelés” olyannyira ellentmondásos, de jelentős és nagyhatású képviselőjével, Imre Sándorral) vagy az elemzést itt-ott elményíteni (leginkább a Tanácsköztársaság történet szemlélete, didaktikája, metodikája vonatkozásában, bár az ezekre vonatkozó újabb eredményeket a szerzőnő már csak jelezni tudta, felhasználni nem); ezek azonban részletkérdések. A döntő kérdés az, hogy a szerzőnőnek egészében véve kitűnően sikerült megalkotnia a korkép-didaktika és -metodika erőteljes vázlatát, s a különböző didaktikák és metodikák ismeretelméletének kritikai elvetését össze tudta kapcsolni egyes metodikai, mesterségbeli fogásaik, részeredményeik akceptálásával. Ennek — úgy gondoljuk — nem csupán tárgyi, hanem elvi-módszertani jelentősége is van.

A könyv második fejezete arra a kérdésre keresi a választ, hogy a történelem mint az iskolai megismerés tárgya milyen speciális lehetőségekkel rendelkezik a személyiségformálás szempontjából. Vizsgálatának tárgya elsősorban az, hogy a történelmi törvényszerűségek, amelyek a történelemtanítás rendező elvét adják, milyen módon lesznek alkalmasak arra, hogy feltárják a tanulók előtt a történelem teljes tartalmát, s alakítólag

hassanak a tanulók személyiségére. A fejezet bevezető részében vázolja a marxista történelemtanítás eddig elért — túlzás nélkül korszakalkotónak minősíthető — eredményeit, amelyek azonban nem voltak problémamentesek. A legbokrosabb gondot a történelem tárgyát általános törvényekre redukáló sematikus s a történeti adatok leibnizi monaszaiba zárkózó fakticista felfogás jelenti. Ezeknek szemléleti korlátain túlhaladni csupán a történelem teljes tárgyi tartalmának kifejtésével lehet; ez egyben megadja a korkép kialakítása szükségességének történetelméleti indokolását is. A történelmi fejlődés lényegét — fejt ki a szerző — a társadalmi, ill. a történelmi törvények alkotják. Ezekben táru fel a történelem — nem formális, egysíkú, hanem dialektikus, többsíkú — logikája. A fejlődéstörvények további vizsgálata arról győz meg, hogy a szociológiai törvényeknél is ki kell egészíteni az okok elemzését a strukturális elemzéssel. A törvény a társadalomban az emberek tudatos cselekedetei által valósul meg, de az objektív, az emberek által létrehozott gazdasági tényezők talaján. Ez a körülmény kizárja a törvénynek mind fatalista, mind voluntarista értelmezését. A lehetőség és valóság viszonyának determinista felfogása sem jelenti az ember történelemformáló szerepének tagadását vagy ennek csupán a termelés fejlesztésére való redukálását. Abban, hogy a történetileg cselekvő ember mindig több lehetőség közt választhat, és hogy az ember választása egyben az ember felelőssége is, kifejezésre jut a történelem etikai tartalma. Ezeknek és más egyéb, a külföldi szakirodalom eredményeivel is konfrontált kérdéseknek vizsgálata során jut el ez a fejezet a korkép következő meghatározásáig: „A korkép a *terjedelem* vonatkozásában a történelmi folyamat körülhatárolt szakasza (általában egy-egy tantervi egység), amelyben a megismerés tárgya a fejlődés sajátos, különös érvényesülése. A *tartalom*, amelyben a sajátosságok kifejeződnek, a kölcsönös viszony a különböző történeti tényezők között. A *forma*, amelyben a kölcsönös viszony realizálódik, az emberek közti viszony” (160—161. l.). A fejezet nem érzi feladatának sem a korkép és a kelet-német kutatás által felvetett történeti koncepció, történeti kép, történetfilozófia, módszertan egymáshoz való viszonyának részletekbe merülő vizsgálatát, sem a korkép struktúrájának, a történelmi tényezők egymáshoz való viszonyának, súlyának, arányának lemerését, de sejteti az új koncepció körvonalait, amikor arról ír, hogy a társadalomrajznak, a kultúra fejlődésének, a társadalmi tudatnak s az eseménytörténetet időnkint megszakító társadalmi keresztmetszetnek s vele mindannak, amit művelődéstörténetnek szoktunk nevezni (122, 143, 247. l.), az eddiginél nagyobb szerepet kell kapnia a történelemoktatásban.

A harmadik fejezet a történelmi és az iskolai megismerés sajátosságaiból vezeti le a korkép kialakításának szükségességét. A tárgy, vagyis a történettudomány és az iskolai ismeretszerzés sajátosságaiból kiindulva vizsgálja: mit jelent a nevelőhatású oktatás szempontjából az a körülmény, hogy a történelmi ismeretszerzésben az elvont fogalmi megismerés mellett az érzékletes képszerű megismerés, az esztétikai megismerés egy sajátos fajtája, sőt a nem diszkurzív, „lóugrásokban” haladó, közvetlenül a történelmi korszak egészét egy képben megragadó intuitív megismerés is létezik, nem szólva a köznapi tapasztalat szerepéről, amely a történelem iránti érdeklődésnek, a történelem tanulásának, nevelőhatásának egyik legerősebb motivációs bázisa lehet, és kell is lennie. A korkép két legfontosabb lényegi sajátosságát a korhűségben és az életszerűségben mutatja fel. A korhűség a történettudomány ezzel kapcsolatos követelményének kielégítését, a forrásokhoz és a forrásokból egzaktan megállapítható törvényszerűségekhez való ragaszkodást, az összkép és a részletképek megbízhatóságát és egymásra hangoltságát jelenti, kiegészítve a tanulók számára szükséges szubjektív hitelesség tantárgypedagógiai követelményével. A tanulók élettapasztalatának összhangban kell állnia a történelem által közvetített társadalmi tapasztalattal. A történettudomány és a tantárgypedagógia együttes követelménye a történeti folyamatnak nemcsak korhű, hanem egyben életszerű bemutatása is. Ezt lehetővé teszi a történelmi megismerési folyamat elsősorban

intellektuális, fogalmi és absztrakt jellege mellett is világosan kidomborodó, a konkrét történeti valósághoz tapadó, tehát képszerű, a művészethez hasonlóan az általánost az egyesben tükröztető jellege. A fejezet legfontosabb tanulsága az, hogy a történettudomány elvi-tudományos és a tantárgypedagógia gyakorlati követelményei között messzemenő, méghozzá nem is formális, hanem lényegi egyezés van. További vizsgálatok tisztázhatják a történeti tudat és a szocialista tudat egymáshoz való viszonyát, amelynek megoldásán a kelet-német kutatás 1963 óta fáradozik.

A negyedik és egyben utolsó fejezet — a szaktárgyi didaktikusok és a gyakorló pedagógusok számára egyaránt tanulságos módon — a könyv pedagógiai tényfeltárássának módszereit mutatja be, részletesen tárgyalva az eredményvizsgálatot, az élménydolgozatokat, valamint az 1965/66-os tanévben végzett kísérleteket.

Mindent egybevetve, Balázs Györgyné könyve — a terjengő szkeptikus nézetekkel szemben — meggyőzően bizonyítja az iskolai történelemoktatás sokoldalú alkalmasságát a tanuló személyiség formálására, a történettudomány és a szaktárgyi pedagógia együttműködésének termékenységét, s ezenkívül élénk állítja a történelemoktatás és tudatformálás új, az eddigénél hatékonyabb modelljét. A történettudomány, a szaktárgyi pedagógia művelői, a történelemtanítás gyakorló tanárai egyaránt nagy haszonnal forgathatják ezt az érdekes és értékes művet.

BELLÉR BÉLA

ZSUKOV:

EMLÉKEK, GONDOLATOK

(Budapest, Kossuth és Zrínyi Kiadó. 1970. 549 l.)

A Kossuth Könyvkiadó és a Zrínyi Katonai Kiadó közös gondozásában megjelent Zsukov: „Emlékek, gondolatok” című memoárja. Jól tükrözi a magyar olvasók nagy érdeklődését, hogy a 36 000 példányban megjelent könyv pár hónap alatt elkelt, sőt a 15 000 utánnymott példány is fogytán van már. Ez rekord, ilyenre Magyarországon — a második világháborús memoár-irodalom vásárlásában — még nem volt példa.

Georgij Komszantjanyovics Zsukov, a Szovjetunió marsallja, a második világháború egyik kiemelkedő, legismertebb hadvezére. Neve és hadvezéri tevékenysége összeforrt a szovjet hadsereg kimagasló fegyvertényeivel: a moszkvai, a sztálingrádi, a kurszki csatával, Bjeloruszszia felszabadításával, az 1945-ös Visztula—Odera-i nagy támadással, Berlin bevételével, egyszóval a fasiszta német hadsereg teljes szétzúzásával. Mint frontparancsnok, vagy mint a főhadiszállás képviselője rendszerint ott volt, ahol a hadjárat legjelentősebb csatája, hadművelete folyt, ahol a szembenálló felek főerői csaptak össze. Négyezer kapta meg a Szovjetunió Hőse arany-csillagot.

Akik a nagy hadvezér tevékenységével és ezen keresztül a háború döntő eseményeivel kívánnak megismerkedni, azok részére a könyv értéket jelent. Akik viszont intimításokat és zsukovi visszavágást vártak az őt ért bírálatokért, azok csalódtak. A marsall felül tudott emelkedni a kis dolgokon, — művében, melyről túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a legtartalmasabb a megjelent emlékiratok közül — mindvégig tárgyilagos maradt. A személyével kapcsolatos bírálatokról röviden ennyit mond: „Sok emlékirat, könyv és cikk különféleképpen értékeli a Nagy Honvédő Háború alatti tevékenységemet. A jó szőért őszintén hálás vagyok a szerzőknek. Fogyatékoságaimról és baklövéseimről, amelyek mint minden embernek, nekem is voltak, e könyvben beszélek. Ami pedig különösen az általános, érzelmi jellegű bíráló megjegyzéseket illeti, elhatároztam, hogy ha nincs szó nagy dolgokról, amelyek értelmezése csorbát ejtethet az igazságon, nem szállok vitába velük” (163. l.).

A mű első részében Zsukov a Vörös Hadsereg fejlődését, a szovjet hadtudomány, hadművészet elméleti kimunkálását, a fegyvergyártást, az általános technikai színvonal emelkedését és a hadsereg háborúra való felkészítését mondja el. A szovjet hadsereg 25 éves fejlődésével párhuzamosan elbeszéli a maga életét is. Az olvasó megismeri, hogyan vált a cári hadsereg egykori lovaskatonája, tiszthelyettese a második világháború egyik legképzettebb, legtehetségesebb hadvezérévé. Személyét és előrehaladását szerényen, a nagy ügy szolgálatába állítva mutatja be. Igazi katona, mindig mindent komolyan csinált, lehetetlent nem ismert. 1923-ban lovasezred élén állt. Ahogy teltek, múltak az évek, úgy emelkedett a katonai ranglistán: dandár, hadosztály és 1937-ben lovashadtest parancsnok volt. 1938-ban kinevezték a Belorusz Katonai Körzet parancsnokának helyettesévé. Alig több mint egy félévet töltött ebben a beosztásban, és 1939 júniusában megbízták a Mongol Népköztársaság területére a Halhin-Gol folyótól keletre betört japán csapatok szétverésével. Bár magáról keveset ír, de tevékenységével igazolta, hogy nemcsak hadosztályt és hadtestet tud kiválóan vezetni, hanem figyelmet érdemlő hadvezéri képességgel, vezetési rátermettséggel rendelkezik. Neve ezután nemcsak a Szovjetunióban, de a határokon kívül is — különösen katonai körökben — ismertté vált, karrierje a Halhin-Gol-i csatával kezdődött. 1940 májusában visszarendelték. Hadvezéri tevékenységének elismeréséül kinevezték hadseregtábornokká* és megbízták a Kijevi Katonai Körzet vezetésével.

Új beosztásában mintegy két hónapot töltött. 1940 őszén a német támadás előszelei már érezhetőek voltak. Ezért a párt és a kormány arra törekedett, hogy a hadsereg vezetése a legképzettebb és legrátermettebb tábornokok kezébe kerüljön. A Politikai Bizottság 1941 januárjában Zsukovot a fegyveres erők legfelölöségteljesebb posztjára, a vezérkar élére állította. A legnehezebb időben foglalta el a vezérkari főnöki tisztséget — akkor, amikor már megkezdődött a német hadosztályok gyülekezése a Szovjetunió nyugati határán.

A Nagy Honvédő Háború előtti évre utalva elmondja, hogy a Szovjetunió politikai és katonai vezetőinek tevékenysége az ország védelmi képességének megerősítésére és a hadsereg korszerűsítésére a parancsnoki állomány és a törzsek felkészítésére irányult. A hadgyakorlatokon ekkor már olyan feltételezések szerepelnek — írja —, hogy a német csapatok betörnek a Szovjetunióba. „A hadászati helyzet alapjául olyan feltételezett események szolgáltak, amelyek akkor alakulhattak ki a nyugati határon, ha Németország megtámadja a Szovjetuniót” (148. l.).

Majd egészen részletesen ír a hadsereg korszerűsítésére fogantatott intézkedésekről: a csapatok átfegyverzéséről, a fegyvergyártásról, a páncélos és gépesített hadtestek szervezéséről stb. és a négy nyugati határmenti katonai körzet megerősítéséről. A Balti, Nyugati, Kijevi és az Ogyesszai Katonai Körzetek állományába — 1941. június 1-ig — az esetleges német agresszió feltartóztatására és visszaverésére 150 hadosztályt vonultatnak fel (182—184. l.). Ebből 58 harcokosi és gépesített volt. Ez számban nagy erő, de a valóságban ezekben a hadosztályokban alig volt harcokosi. Zsukov azt is elmondja, hogy ezek zömét 1941 márciusában állították fel, s hogy a „... teljes felszereléshez csupán az új harcokosikból 16 600 darabra (1800 volt — Ö. I.), összesen pedig mintegy 32 000 darab harcokosira lett volna szükség” (157. l.). Ennek a legyártására sem az idő, sem a feltételek nem voltak meg.

Zsukov összértékelése a háború előtti évre: „Úgy vélem — írja —, hogy az ország védelmének érdekében alapján véve, fő vonásaiban ... helyesen cselekedtünk ... gazdasági és társadalmi szempontból mindent, vagy majdnem mindent megtettünk,

* A szovjet hadseregben a tábornoki rendfokozatokat 1940 májusában vezették be.

ami lehetséges volt” (180. l.). Ha abból indulunk ki, hogy 1939 közepétől 1941. június 1-ig a szovjet nép és a párt különleges erőfeszítéseket tett, amelyek eredményeként a Szovjetunió fegyveres erőinek létszáma 2,8-szeresére, 4 200 000-re nőtt, és 125 új hadosztályt állítottak fel, valóban nagyon sokat tettek (163–164. l.). Zsukov szerint ezt az időszakot „... egészében véve olyan átalakulások jellemzik, amelyek már két-három év múlva kiváló hadsereget adtak volna a szovjet népnek” (181. l.).

Az eredményeket elismerve Zsukov azt sem hallgatja el, hogy többet is tehettek volna, hogy lemaradtak a csapatok átfegyverzésében, kiképzésében, hogy különösen nagy hiányosságok mutatkoztak a törzsek munkájában, sok volt a kellő hadművelleti és harcászati tapasztalattal nem rendelkező tiszt. Ezzel kapcsolatos mondanivalójának a lényege, hogy 1941 nyarára a szovjet hadsereg még nem volt felkészülve a háborúra, olyan erejű ellenség szétverésére, támadásának megállítására, mint amilyen a fasiszta német hadsereg volt. Az 1941 nyarán és őszén bekövetkezett kedvezőtlen hadisituáció elsősorban a hadsereg felkészületlenségével és a fasiszta Németország támadása valószínű idejének hibás megítélésével magyarázható (181. l.).

A parancsnoki állomány és a törzsek nem kielégítő felkészítését, a fiatal, kellő hadművelleti és harcászati tudás nélküli káderek tömeges alkalmazását magas beosztásokba (146–147. l.) nem a hadsereg hirtelen megnövekedésének, hanem a személyi kultusz káros következményeinek tulajdonítja. Teljesen „... természetellenesek — írja — rendszerünk lényegétől idegenek az ország konkrét körülményeivel nem magyarázhatók voltak azok a megalapozatlan letartóztatások, amelyek 1937-ben a hadseregben történtek. Neves katonai szakembereket börtönöztek be, ami természetesen bizonyos mértékben kihatott fegyveres erőink fejlődésére is” (113. l.).

Itt nem is a személyi kultusz tárgyalását hiányolom, az nem feladata. A marsall sok, a háborút megelőző kérdést tisztáz, amelyek körül éveken át írók, történészek, katonák és az olvasók körében heves viták voltak. „1937-re a Vörös Hadsereg — írja — jól képzett hadsereggé vált ... A haderőnemek és a fegyvernemek szervezeti tagozódásuk és technikai ellátottságuk tekintetében elérték a fejlett kapitalista országok hadseregeinek színvonalát” (110., 113. l.). Az olvasó úgy érzi, és ezt Zsukov is elismeri, hogy 1937 után lefékeződött, megtört a hadsereg egyenletes fejlesztése. Amit itt hiányolunk, inkább ezek okának kifejtése.

Zsukov emlékiratai is bizonyítják, hogy nem beszélhetünk váratlan támadásról, hogy a Szovjetuniót nem érte váratlanul a német agresszió, hogy nemcsak tudomásul vették a felderítőktől kapott információkat, hanem a törzseket a német fasiszta csapatok támadásának elhárítására gyakoroltatták és a nyugati katonai körzeteket megerősítették. Sok helyes intézkedés ellenére a memoár azt is tudomásunkra adja, hogy a legnagyobb hiányosság, lemaradás a csapatok kiképzésében, harcászati állapotok helyezésében volt. A fegyveres erők harcászati felkészítéséhez Sztálin végül is csak 1941. június 21-én éjszaka járult hozzá (184–185. l.), és ez súlyos következményekhez vezetett.

Sokat foglalkozik Sztálin személyével és tevékenységével. Itt is, mint sok más kérdésben, mindvégig tárgyilagos maradt. Erényeit és hibáit összevetve bemutatja, hogy Sztálin mindvégig hivatásának magaslatán állt ... Azt sem hallgatja el, hogy helyzet-megítélésében senki sem mert kételkedni (168. l.), és hogy ez sok hiba kútforrásává vált. Zsukov szerint „... a fegyveres erők általános harcászati felkészülésében mutatkozó hiányosságok játszottak közre abban a rendkívüli óvatosságban, amelyet Sztálin tanúsított, amikor az esetleges agresszió visszaverésére ... szöbakerült ...” a csapatok harcászati felkészítésére (178. l.). Mivel a Szovjetunió fegyveres erői 1941 nyarára még nem voltak felkészülve egy olyan hadigépezet támadásának visszautasítására mint a Wehrmacht volt ebben az időben — Sztálin mindenáron meg óhajtotta őrizni a békét (178. l.). Ezzel magyarázható a csapatok harcászati felkészítésében körüli vita a vezérkar és Sztálin

között. Zsukov szerénységére vall, hogy ebben a kérdésben is magára vállalja a felelősséget, hogy nem tett meg mindent azért, hogy Sztálint meggyőzze arról, hogy bármit is tesz, a háború elkerülhetetlen (181—182. l.).

A memoár kétharmada a szovjet nép Nagy Honvédő Háborújával foglalkozik. Az olvasót a háború kitérésétől a nehéz, gyakran szinte emberfeletti küzdelmet és helyzetállást követelő megfeszített harcokon, hadműveleteken és csatákon keresztül vezeti el Berlin bevételéhez, a fasiszta hadsereg sétveréséhez.

A könyvben központi helyet kapott a csapatok vezetése, a főparancsnokság főhadiszállása, a frontparancsnokságok kapcsolata, és valamennyi nagy hadművelet, csata, hadászati tervének kidolgozása. Nem meglepő, hogy itt újra találkozunk Sztálin szerepével. Úgy értékeli, hogy „... rátermett főparancsnok volt . . . ezek a képességei különösen Sztálingrádtól kezdve mutatkoztak meg” (224—225. l.). „El kell ismerni érdemeit — írja — . . . Szigorú igényességével, mondhatni, a lehetetlent is elérte” (284. l.).

Ezzel párhuzamosan több oldalt szentel Sztálinnal folytatott vitáinak. „A háborúban — írja — nagy és bonyolult kérdések eldöntése közben nem mindig van lehetőség arra, hogy tekintettel legyünk egyes emberek személyes érzelmeire” (219. l.). Ezt kihangsúlyozva úgy vélekedik, hogy a katonai vezetők, hadvezérek felelőssége és kötelessége nemcsak abban áll, hogy ellentmondás nélkül teljesítsék az államfő, a kormány, vagy a háború idejére a gazdasági, politikai és katonai teljhatalommal felruházott főparancsnok utasításait, döntéseit, hanem abban is, hogy véleményüket a helyzetértékelésnél, a vitatott kérdésekben akkor is elmondják, ha az ellenkezik a főparancsnokéval vagy az államfőével.

Sztálin szerepét elismerve azt is hangsúlyozza, hogy a győzelem nem a főparancsnok, nem is a frontparancsnokok, hanem mindenekelőtt a szovjet nép, a szovjet milliók érdeme, akik a párt és a kormány felhívására a legnehezebb időben is kitartottak, és ha a helyzet úgy kívánta, életük feláldozásával is teljesítették a szovjet haza parancsát, azaz akkor is helytálltak, amikor nem volt hová visszavonulni. (A háborúban ilyen is előfordul.) Ezért „... mindenekelőtt szovjet népünknek kell tisztelettel adóznunk — írja —, amely lemondva a legszükségesebbekről, a táplálkozásról és az alvásról, minden tőle telhetőt megtett, hogy végrehajtsa . . . a kommunista párt által elé tűzött feladatokat” (235. l.). A szerző jelentős figyelmet szentelt a párt és a szovjet állam más vezetői, úgyszintén több kimagasló katonai parancsnok tevékenységének, és a csapatoknál folyó pártpolitikai munka bemutatására is.

A memoár jól tükrözi, hogy az 1943 nyarán kibontakozott általános hadászati támadás végül is Berlin elfoglalásával ért véget. A szerző különös figyelmet fordított a Visztula—Odera-i és a berlini hadművelet előkészítésére, lefolyására, a szovjet csapatok hadművészetének jellemzésére. Mintha csak most is a csapatokat vezetné — az érdeklődést állandóan fokozva —, hozza az eseményeket és tárja az olvasó elé a világtörténelem eddigi legnagyobb háborújának utolsó napjait, a Reichstag és Berlin bevételét. „— Vörös zászló leng a Reichstagon! Hurrá, marsall elvtárs!” — Április 30-án 15 óra körül kapta ezt az örömhírt Zsukov. E nagyszerű győzelmet május 9-én 0 óra 43 perckor a feltétel nélküli kapituláció aláírása követte. Európában a háború véget ért.

A háború nagy hadvezére így emlékszik vissza ezekre a percekre: „... végetért a hatalmas véráldozatokat követelő háború . . . A győzelemhez vezető út rendkívül nehéz volt a szovjet nép számára, sok millió ember életét követelte. És ma minden becsületes ember kötelessége, hogy a második világháború borzalmas napjaira visszatekintve, mély tisztelettel és együttérzéssel gondoljon azokra, akik a fasiszmus ellen küzdöttek és életüket adták, hogy az emberiség megszabaduljon a fasiszta elnyomástól” (499. l.).

A mű befejező részében a fasiszta hadsereg feltétel nélküli kapitulációja utáni helyzettel, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megalakulásával foglalkozik. Bemutatja

a kölcsönös kapcsolat felvételét a nyugati szövetséges csapatok főparancsnokaival, és elmondja emlékeit az első tárgyalásokról.

Szólni kell Magyarországról is annak ellenére, hogy csak egyszer szerepel a könyvben. Zsukov Golikov tábornoknak az 1941. május 5-i helyzetnek megfelelő jelentését ismer-teti a német hadosztályok összpontosításáról. A magyar szövegben ezt olvashatjuk „... Romániában és Magyarországon . . . 14—15 hadosztály állt” (172. l.). Az orosz eredetiben ez a mondat nem szerepel. Ez vagy a fordító, vagy a szerkesztő jóvoltából kerülhetett a könyvbe. Sajnos tárgyi tévedés. Magyarországon 1941-ben a Szovjetunió elleni támadáshoz német hadosztályok nem gyülekeztek. Az orosz szöveg így hangzik: „V Peredkarpatye — 14—15 — gyivizij” (233. l.). Ennek a helyes magyar fordítása: a Kárpátok előterében 14—15 hadosztály van.

A másik magyar vonatkozású mondat: „A magyar hadsereg mintegy 4 hadtesttel állt Kárpát-Ukrajnában” (172. l.). Ez megfelel az eredeti orosz szövegnek. Itt viszont a szerkesztőnek lábjegyzetben célszerű lett volna rámutatni arra, hogy a tárgyalt időben Kárpátalján nem négy hadtest, hanem mindössze 4 dandár állomásozott.

Kívánczik még egy-két mondat a fordításról, a katonai nyelvről is. A fordítók, a lektor, a szerkesztő is dicséretes munkát végeztek. Kissé nagyobb figyelemmel azonban még jobbá tehetnék volna a katonai nyelvezetet. Néhány esetben a szolgálai katonai kifejezést választották. A „legfelsőbb szintű parancsnoki állomány”, „a legfelsőbb főparancsnok” stb. kifejezésekkel tele van a könyv. A magyar katonai nyelv nem vette át ezeket a kifejezéseket, rontja a stílust és nincs is rá egyáltalán szükség, mivel a gyakorlatban csak egy főparancsnok volt.

A magyar olvasóközönség, a történelem és a második világháború után érdeklődők az „Emlékek, gondolatok” c. művel igen értékes könyvet kaptak, mely sok eddig még nem, vagy csak kevésbé ismert anyagot tartalmaz. Zsukov memoárjában a történelmi jelleg kidomborítására sok dokumentumot, direktívát, parancsot, harci intézkedést közöl. Ezekkel bizonyítja, hogy könyvének megírásánál nem az öncélúság, nem személyének a kiemelése vezette, hanem az a törekvés, hogy a szovjet párt- és állami vezetők, a katonai parancsnokok, a hadvezérek, a katonatömegek, a hátországban dolgozók tevékenységéről, illetve hőstetteiről látottakat, a visszavonulás nehéz napjaiban és a győzelem éveiben átélt eseményeket milliók közkincsévé tegye. Ezt elismerve, nem hallgathatjuk el, hogy több olyan dokumentum is van a kötetben, amely nem kapcsolódik közvetlenül Zsukov tevékenységéhez, amit ő is könyvekből vagy más forrásokból ismert meg. Például: a Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai misszióinak üléséről készült feljegyzés és más rendeletek, utasítások, határozatok, amelyek a történelmi irodalomból ismertek. Az ismétlés nem helytelen, de jelen esetben ezek között néhol elvész maga a hadvezér szava. Az olvasó számára viszont éppen az az értékes, amit Zsukov élt át, amit csak ő mondhat el. Néhány általánosan ismert okmány, esemény elhagyásával a könyvet még olvasmányosabbá, még érdekesebbé lehetett volna tenni.

„Könyvemem — írja befejező soraiban a marsall — a szovjet katonának ajánlom. Az ő vére árán értük el az erős ellenség feletti győzelmet. Ő tudott bátran szembenézni a halálos veszedelemmel, ő tanúsította a legmagasabbfokú katonai helytállást és hősiességet. A haza nevében hozott áldozatai határtalanok. A szovjet katona kiérdemelte, hogy örökre éljen a halás emberiség emlékezetében” (546. l.).

A második világháború kimagasló hadvezérének e szavai jól példázzák, hogy Zsukov nemcsak a tömeget, a harckocsik, a lövegek és a repülőgépek ezreit látta, hanem mindvégig szemmel kísérte a háború minden terhét vállalain viselő közkatonát. A nagy hadvezérek mindig tisztelték a közkatonákat.

Összefoglalva: Az „Emlékek, gondolatok” című 547 oldalas könyv közreadásával a második világháborúról megjelentetett magyar nyelvű irodalom gazdag, értékes és

tartalmas kötettel gyarapodott. A memoárt mindazok figyelmébe ajánljuk, akiket érdekel a nagy háború története és egyik kimagasló hadvezérének tevékenysége. Értékes mű, az eddig megjelent legértelmesebb emlékirat, amelyet bárki megérthet, különösen a második világháborúval foglalkozó történészek számára nélkülözhetetlen. Az ismert dolgok mellett sok eddig még nem publikált okmányt közöl és eseményt mond el.

ÖLVEDI IGNÁC

VIERA URBANCOVÁ:

POČIATKY SLOVENSKEJ ETNOGRAFIE

(Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 1970. 386 l.)

A SZLOVÁK ETNOGRÁFIA KEZDETEI

Abból kell kiindulnunk, hogy a történész nagy haszonnal forgathatja e művet, amely mindenekelőtt azt vizsgálja, hogy 1780–1830 között miképpen kezdődött el a nép és élete iránti érdeklődés a szlovák megyékben, hogyan terebélyesedett ez ki rendszeres studiummá, majd az etnográfia miképpen vált önálló diszciplínává. Az első lépést — persze nem tudatosan — a felvilágosodás tette azzal, hogy célja a nép felemelése volt, tanítással, a jobb mezőgazdasági módszerek bevezetése útján. Ennek érdekében a felvilágosodás hívei figyelemmel kísérték a nép életét, nem egyszer leírták babonáit, családi és társadalmi szokásait, tradicionális gazdálkodásának formáit, főként azzal a céllal, hogy ezek fejlődést akadályozó hatását elhárítsák. A felvilágosodás különböző nyelvű irodalma sorában számos szlovák nyelvű munka is napvilágot látott, de a szerző helyesen mindazokkal az írásokkal foglalkozik, amelyekben a szlovák nép életére vonatkozó adatok találhatók (Tessedik, Fándly, Huszty pozsonyi, Cherney Zólyom megyei orvos, Leška ó-pazovai, Hrdlička maglódi lelkészek stb. munkái).

E fejezetben kitűnően nyomon kísérhető a modern szlovák nemzeti öntudat kifejlődése is, és ez bennünket historikusokat különösen érdekel. A kelet-európai felvilágosodásnak éppen az volt a jellemző vonása, hogy abban a nemzeti gondolat számottevő helyet kapott. Ezt figyelhetjük meg a szlovákok esetében is, ahol nem kevésbé kapcsolódott össze a nép iránti érdeklődés a nemzeti eszmével. Több munka kifejezetten utal arra, hogy öntudatos szlovák írta népe, nemzete okulására. Hrdlička pedig ugyanakkor, amikor Magyarországról, mint kedves hazáról beszélt, figyelmét „a mi kedves szlovák nemzetünk felé” fordította, amelynek jó tulajdonságait magabiztosan, kellő nemzeti öntudattal húzta alá.

Az etnográfiai anyag másik jelentős forrása a kor gazdag útleíró irodalma volt. Ebben az érdeklődés a leginkább attraktív népi ruházat és lakás felé fordult, de igen gazdag anyag található a társadalmi és különösen a gazdasági életre, a szlovák nép foglalkozásainak, gazdálkodásának bemutatására. Általában a sokszínű élet bontakozik ki a szemünk előtt ezekben az útleírásokban. A lényeges különbség a felvilágosodás irodalmához képest az, hogy eltűnik az etnográfiai anyaghoz való negatív viszonyulás. Míg a felvilágosodás hívei a különböző babonák, szokások, gazdálkodási módszerek leírásával ezek ellen harcoltak, az útleírásokban a szlovák nép iránti rokonszenv volt mindenekelőtt megfigyelhető. S miután ez alkalommal is nemcsak szlovák szerzőktől olvashatunk, hanem magyaroktól és németektől is, tehát a népek közötti összefogás, a magyar—szlovák, német—szlovák együttműködés és rokonszenv szép lapjait fedezhetjük fel ezekben az útleírásokban. Ez magyar—szlovák vonatkozásban azért figyelemreméltó, mert e viszonyt ekkor már a kibontakozó nemzeti ellentétek jellemezték. Teleki Domon-

kos útleírásában például nagy együttérzéssel mutatta be a szlovákok erkölcsi és testi tulajdonságait, dolgosoknak, jóindulatúaknak, erőseknek, kitartóaknak ábrázolta őket. Érdemes utalni arra is, hogy számos magyar útleíró — a már kibontakozó viták idején, amikor a magyar romantikus történetírásban, valamint a publicisztikában a szláv népek leigázásának teóriája állott előtérben — a szlovákokat az ország őslakóiként emlegette. Ezzel összefüggésben tehetjük szóvá azt, hogy hasznos lett volna a magyar nyelvű sajtó áttekintése (a Tudományos Gyűjteményen kívül), mert a különböző újságokban a szlovák népről számos etnográfiai értékű leírás található. Itt csak egy példára utalok, a Sokféle c. lapra, amelyet a XVIII. század 90-es éveiben Sándor István adott ki. Az ő rokonszenve a szlovák nép iránt is figyelemreméltó.

Az útleírások vagy önállóan, vagy más, jórészt magyarországi területekkel együtt, kisebb-nagyobb összefüggő szlovák vidéket mutattak be. Christian Zipsér, Jakub Glatz, Albrecht von Sydov, Teleki Domonkos, Bathyány Vince, Samuel Bredetzky mellett Mednyánszky Alajost kell említenünk, akinek a tevékenysége az etnográfia terén igen sokszínű volt. Ezekben az útleírásokban rendkívül változatos a gazdaságtörténeti anyag, az egyes szlovák megyék, városok mezőgazdaságának, céhen kívüli iparának, kézművességének, kereskedelmének az aprólékos ábrázolása. A szerző jó szolgálatot tett a történetírásnak is, amikor erre az értékes forrásra felhívta a figyelmet. Hasznosak ezek az útleírások a történészek számára azért is, mert a nemzetiségi kérdés szempontjából oly fontos jelensége, mint a természetes asszimilációs folyamat, is konkrét adalékokat nyújtanak.

Egy további lépést jelentettek az etnográfia felé a statisztikai, geográfiai, honismereti munkák. Itt — nem véletlenül — csaknem ugyanazokkal a nevekkel találkozunk, mint az előző fejezetben. A különböző szintetikus munkákban, mint Martin Schwartzner statisztikájában a szlovák megyék is megtalálhatók, olyannyira, hogy e szerző felvetette ez országgrész iparosításának a szükségességét. Csakúgy jelentős helyet kapott Szlovákia Korabinsky Geográfiai Lexikonjában. Kár, hogy Viera Urbancová nem szól Korabinsky etnikai térképéről, amely az etnográfus számára annál is inkább fontos, mert ez volt az első nemzetiségi térkép. Érdekessége, hogy Korabinsky Magyarország hegy-vízrajzi és gazdasági térképét — kezdetleges módon — nemzetiségi térképpé egészítette ki. Ezekben a munkákban egyébként kezdett kialakulni a nép leírásának módszere, ami még határozottabbá vált az etnográfia szempontjából oly jelentős megyei monográfiákban (Ladislav Bartholomeides: Gömör, Gyurikovits György: Árva, Mednyánszky: Nyitra, Jakob Melzer: Szepes, Zólyom, Turóc stb.). Egyúttal napirendre került a néprajzi anyag gyűjtésének megszervezése is (Bredetzky, Mednyánszky stb.). Mindez az önálló diszciplína fejlődésének irányába mutatott.

Színesítik Viera Urbancová munkáját a néhány vonással megrajzolt ábrázolások a szóbakerült írókról, tudósról. Éppen ezért Mednyánszkyknál és Gyurkovitsnál hiányoljuk a felvidéki megyék szlovák ajkú nemesseire általában jellemző magatartás bemutatását: a kibontakozó magyar nemzeti mozgalom hívei voltak, s a türelmetlen magyarosítás politikáját képviselték. Ismeretes, hogy Kollár 1821-ben megjelent cikkére — amely elsőként vette fel a harcot a magyarosítással szemben, az indokolt szlovák nyelvi egyenjogúság érdekében — éppen Mednyánszky Alajos válaszolt, s nem is türelmesen. A szerző szól ugyan Gyurkovits fiatalkori magyarosító és nemesi felfogásáról, de ugyanezt az asszimilációs politikai törekvést propagálta később is, mondhatjuk egész életében. A Századunk 1842. évi 23. számában például örömmel üdvözölte a nemzetiségi területeken megindult magyarosodást és a további magyarosításra tett javaslatot. Hasonló álláspontot képviselt több más, az egykorú magyar sajtóban megjelent cikkeiben. Mindezzel természetesen nem akarjuk vitatni Mednyánszky és Gyurikovits jelentőségét a szlovák etnográfiában, s azt, hogy a liberális magyar mozgalomban való részvételük ellentmondásban állt volna a szlovák nép iránt érzett rokonszenvéikkel. Sőt, hogy azonos

nyelvet beszéltek, ez a szimpátiát csak elmélyítette. Tehát egy sajátos kettősségről van szó, amelynek bemutatására azért is szükség van, mert bepillantást nyújt a szlovák nemzeti mozgalom rendkívül nehéz helyzetébe: a szlovák ajkú nemesség nem támogatta célkitűzéseit, csak egy szűk polgári értelmiség alkotta a mozgalom legfőbb bázisát.

A mű befejező fejezeteiben a szerző Ján Čaplovič gazdag és színvonalas tevékenységével foglalkozik. Ő elméleti és gyakorlati munkássága alapján méltán tekinthető a szlovák etnográfia megalapítójának. Čaplovič készítette el a szlovák népről az első néprajzi monográfiát. Ugyanakkor etnográfiai munkássága kiterjedt az egész történeti Magyarországra, Horvátországra és Szlavóniára. Metodikai szempontból nagy fontossága volt az etnográfia alapjairól írt tervezetének, amelyet Urbancová könyve második részében, a források között meg is jelentetett.

Čaplovič tervbe vette az etnográfiai anyag nagyszabású gyűjtését, továbbá azt, hogy el kell készíteni Magyarország valamennyi nemzetének néprajzi monográfiáját. E művek alapján volna megírható etnográfijának szintézise. Eme nagyszabású munkához Čaplovič számos előtanulmányt írt. Említésre méltó e tervezet azért is, mert, mint a szlovák nemzeti mozgalmat támogató nemes (egyike volt a kevés kivételnek) nagyon jól érzekelte a nemzeti kérdést, ami nélkül az etnográfia nem volt művelhető a soknemzetiségű Magyarországon. Világosan látta a különbséget a Hungarus (Uhor) és a magyar fogalma között. „A hungarus terminusa alatt értendő Magyarország valamennyi nemzete, tehát a szlovákok éppúgy, mint a románok, németek . . . mindnyájan hungarusok, mert Magyarországon élnek. De meg kell tőlük különböztetni a magyarokat . . .”, akikről az országot is elnevezték. Čaplovič Mednyánszkytól és Gyurikovitstól eltérően elítélte a magyarosítást és a nemzet etnikai fogalmát is gondosan meghatározta. A nemzet ismérvei között különböző munkáiban a közös eredetet, jellemet, nyelvet, a fizikai tulajdonságokat, a gazdálkodás módját, az erkölcsöt, a szokásokat sorolta fel. Čaplovič megkülönböztette a népet is a nemzetétől. Megadta végül az etnográfianak mint nemzeti diszciplinának definícióját is.

Az elmondottakhoz félreértések elkerülése végett hadd tegyük hozzá, hogy ha Čaplovič mindenekelőtt a szlovák etnográfia megalapítója volt, ez nem mond ellent annak, hogy a magyar, pontosabban a magyarországi etnográfia is joggal magáénak vallhatja őt, hisz munkássága — mint tudjuk — az egész történeti Magyarországra kiterjedt, s amellett, hogy magát szlováknak vallotta, az országot hazájának tekintette.

Itt kell utalnunk arra is, hogy e közös fejlődés miatt is hiányoljuk az értekezéséből a magyar etnográfiával való összefüggések bemutatását, ez annál is inkább feltűnő, mert nagyon helyesen az osztrákról esik szó. Különösképpen felhívjuk a figyelmet Kállay Ferencre, aki a nemzetiségi kérdésben a liberális magyar közvéleménytől eltérően Széchenyihez hasonló türelmes nézetet vallott. Más irányból pedig nem értjük, miért maradt el a mű kitekintéséből a szlovák Šafárik szláv néprajzára (1842) való utalás, amely jelentős egykorú munka volt és a szlovákokat is közelről érintette.

Külön fel kell hívnunk a történész olvasó figyelmét a jól összeválogatott etnográfiai irodalmat tartalmazó második részre, a dokumentumokra. Ezek különböző egykorú folyóiratokban, külön publikációkban láttak napvilágot, valamint kéziratok anyaggal is találkozunk, ezek itt jelentek meg először, s szlovák fordításban. E dokumentumfejezetben a historikus számára a gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások a legérdekesebbek, szinte nélkülözhetetlen források publikálásáról van szó. Čaplovič munkássága e tekintetben is figyelemreméltó.

Viera Urbancová a mai Magyarország területén szétszórta élő szlovákság etnográfiai anyagát is számba veszi. Itt mindenekelőtt Andrej Školka nevét kell megemlítenünk, aki Békés megye, Mezőberény és Orosháza néprajzával foglalkozott. A napjainkban hazánkban folyó és a közelmúltban fellendült szlovák etnográfiai kutatás is hasznát

veszi ennek az anyagnak. A szerző végül kitűnően mutatja meg — és ez a történész számára ismét fontos tanulság —, hogy az etnográfia mint jellemzően nemzeti diszciplína, a nemzeti mozgalom kibontakozása során, annak ösztönző hatására született meg.

ARATÓ ENDRE

JAN REYCHMAN:

DZIEJE TURCJI OD KONCA XVIII WIEKU

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 96 l.)

TÖRÖKORSZÁG TÖRTÉNETE A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL

Nem könnyű feladatra vállalkozott Jan Reychman, amikor a történelmi szakirodalomban olyan régen hiányolt könyve megírásához fogott. Valóban, ritkán lát napvilágot a török birodalom történetére vonatkozó összefoglaló feldolgozás. Ennek okát részben a nyelvi nehézségekben, részben a török levéltárak még feldolgozatlan anyagában kell keresnünk. A török birodalom történetével kapcsolatban lényeges szempont, hogy az ázsiai feudalizmus sajátos gazdasági és társadalmi arculata miatt a hatalmas területeket egyesítő török államban módosult formában jelentkeztek a különböző európai szellemi és politikai áramlatok.

E munka a török birodalom történetét dolgozza fel a XVIII. század végétől egészen a második világháború befejezéséig. Az időhatárok megválasztása szándékos, mivel a XVIII. század utolsó évtizedeiben került a gazdasági, társadalmi és államszervezeti szempontokból elmaradt török birodalom a nagyhatalmi (orosz, angol, francia) hódító törekvések középpontjába. E törekvések részben senlegesítették egymást, hiszen az egyik nagyhatalom sem óhajtotta a másik túlzott megerősödését, ami viszont a belső válságokkal küszködő szultáni hatalomnak nyújtott ideig-óráig biztonságot. A török birodalom bel- és külpolitikai helyzete viszont felszínre hozta a sürgető gazdasági, közigazgatási, társadalmi és katonai reformok szükségességét. A könyv első fejezete jól világítja meg a kérdéses időszakban a török birodalom kritikus helyzetét, hiszen az északról támadó Oroszország a Fekete-tenger mellékét és a Kaukázus vidékét akarta elhódítani Törökországtól. Az örök szövetséges, Franciaország a forradalom korát élte és eszméitől a szultáni udvar aggódva féltette birodalmát. Ekkor erősödtek meg a török elnyomás alatt élő délszláv népek függetlenségi mozgalmi, amit pedig a kereszténység védnökeként fellépő Oroszország tartott befolyása alatt. A válságot csak súlyosbította a török gazdasági élet hihetetlen elmaradottsága és alárendeltsége a nyugati kereskedelemnek. A vesztes török—orosz háború alatt a trónra lépő III. Szelim (1789—1807) világosan látta birodalma ingatag helyzetét, és reformok életbe léptetésével kívánt orvosolni rajta. Reformtörekvései céljának a hadsereg átszervezését, a gazdasági életnek a katonai érdekek alá rendelését tekintette. III. Szelim természetesen számolt a belső reakcióval, amelynek legfőbb támaszát a vallási vezetőkön, az egész országrészek felett önkényesen uralkodó pasákon kívül főleg a janicsárság képezte. Reychman kitűnően vázolja fel III. Szelim reformpolitikájának indító okait és annak korlátozott voltát. E fejezet figyelemre méltó része a reformtörekvéseket ellenző szeparatista pasák céljai és a délszlávok jogos ellenállása közötti összefüggéseket és bizonyos mértékű kapcsolatát tárgyalja, majd a teljes elkülönülés okait magyarázza meg.

Az első reformtörekvések bukását nemcsak a belső konzervatív reformellenes erők összefogása eredményezte, hanem a Napoleon ellen megkötött orosz—török szövetség felbomlása is. Ez a fordulat egy békésebb időszak után ismét háborúba sodorta a török

birodalmat Oroszországgal. A háború és a súlyosbodó belső anarchia hátráltatták III. Szelim egyik utódjának, a reformpolitika felé hajló II. Mahmud törekvéseinek kibontakozását. Az ifjú szultán erejét először a szerb függetlenségi harc, majd később a görög szabadságharc kötötte le, bár 1826-ban szétverte a katonai reformokat ellenző janicsárságot. E szövevényes eseménysorozat igazi hátterét rajzolja meg Reyhman, egyben megmutatva a balkáni népek szabadságmozgalmát kihasználó orosz, francia és angol támogatás igazi céljait is.

Mindaddig, míg az annyi háború és változás közben változatlan formában fennmaradt a török birodalomnak az európaítól eltérő szerkezete, társadalma és gondolkodása, és míg ezeket nem érintették a reformok, addig nem következett be a nagyhatalmak intenzívebb beavatkozása, csak a birodalom hatalmas területeiből kívántak részeket leszakítani. Abdülmecid szultán és Musztafa Rasid pasa által kidolgozott és kiadott 1839-es gülhanei hatt-i serif éppen az előbb említett kérdéseket kívánta megváltoztatni. E szultáni rendelet az ún. tanzimat sorozat első jogalkotását jelenti, amely a birodalom minden népére kiterjedő polgári vagyon- és létbiztonságot akart teremteni, valamint teljes jogegyenlőséget hirdetett meg. A gülhanei hatt-i serif képes lett volna megoldani a török birodalom legégetőbb problémáit és elindítani a török államot a polgári fejlődés útján, ám a belső reakcióval együtt a nagyhatalmak is felléptek ellene. Törökország egyre inkább a nagyhatalmi terjeszkedés vadászterületévé vált, és a kirobbant újabb háborúk sorozata igazában a tengerszorosok megszerzéséért folyt. Ennek csak mellékfrontját képezte a franciák és az angolok által inspirált és pénzelt egyiptomi felkelés és elszakadási kísérlet. A széthulló és ujjáalakuló nagyhatalmi összefogások csak a nyugati gazdasági befolyást erősítették meg a török birodalomban, és a török állam csak játékszerűen szolgált számításaikban. E kor mégis jelentős a török történelemben, hiszen — amint Reyhman külön kiemeli — ekkor alakult ki és erősödött meg a török burzsoázia, amely a szultáni hatalmat és az állami életet az alkotmányos keretek közé kívánta szorítani. Részben nekik köszönhető az 1847-es és az 1864-es, a közigazgatási és a jogi életet átformáló újabb rendeletek kiadása.

A tanzimat sorozat első jelentős jogalkotásai Európa haladó rétegeinek rokonszenvét váltották ki éppúgy, mint az a tény, hogy az 1848/49-es szabadságharc után menedékjogot adott a magyar szabadságharc vezetőinek. Igaz, a menedékjog megadását ellenző Oroszország fenyegetéseitől ismét Anglia mentette meg Törökországot.

A török reformtörekvések második nagy korszakát az 1853—56-os krími háború vezette be. E küzdelemben Anglia és Franciaország Oroszország ellen támogatták a török hadsereget, miközben olyan hatalmas kölcsönöket juttattak a török államnak, amit sohasem tudott visszafizetni. A gazdasági kölcsönökkel végleg magukhoz láncolt Törökországot és gazdasági életét teljes ellenőrzésük alatt tartották.

A XIX. század második felében ismét bonyolulttá vált a török birodalom nemzetiségi kérdése, s ez újabb válságsorozat kirobbantója lett. Az 1875—78 között folyó balkánháború alatt a nagyhatalmak nyomására adta ki a szultán az alkotmányt, de ennek ellenére is még fokozottabb mértékben vetődött fel a török állam elmaradottságának kérdése. A könyv külön fejezetben tárgyalja a liberális-demokratikus megoldást sürgető ifjútörök mozgalom kialakulását, és részletesen ismerteti programjukat. Reyhman munkájának egyik erénye, hogy nyomon követi és tárgyilagosan elemzi e mozgalom eszmei és politikai tevékenységének különböző vonatkozásait. Számos új kutatási szempontot vett fel Reyhman az első világháború előtti és alatti bel- és külpolitikával kapcsolatban. Külön ki kell emelni azt a fejezetet, amely Kemal Atatürk politikai színrelépésének okait és politikáját foglalja össze és világos magyarázatát adja a kemali reformintézkedések hátterének. A történeti szakirodalom már részletesen feldolgozta Lenin és Kemal politikai közeledését és együttműködését, valamint a két világháború közötti

szovjet—török kapcsolatok alakulását. Reyhman itt is újabb adatokat közöl a kemali Törökország és a Szovjetunió jó viszonyának ellentmondó szakszervezet- és munkáspárt-ellenes belpolitikájáról. Kemal Atatürk kormányzása alatt erősödött és növekedett meg a török proletariátus, amelynek elnyomása éles ellentétként feszült Kemal szociális intézkedései és szovjetbarát külpolitikája között. Ugyancsak ellentmondásokkal teli a török külpolitika a második világháború alatt is. Reyhman nagy figyelmet szentelt annak a török állásfoglalásnak, amelynek értelmében végig fenntartották kapcsolatukat a náci Németországgal, sőt kacérkodtak a Szovjetunió megtámadásának gondolatával is. Ennek bel- és külpolitikai tényezőivel, majd pedig a győztesek oldalán való bekapcsolódásukkal zárja a szerző könyvének politikai eseménytörténetét.

A Dzieje Turcji a politikai és gazdaságtörténeti kérdések mellett foglalkozik a tárgyalt korszak művelődéstörténetével is. Rávilágít a török tudományos élet kibontakozásának és fejlődésének okaira, nyomon követi a török nemzetévteljes folyamatát és annak kultúrtörténeti vonatkozásait. A művelődéstörténetet mindvégig a gazdasági és politikai történet tükrében vizsgálja, megmagyarázza kölesónhatásaikat. Számos új adatot közöl a modern török tudományos élet fejlődésével kapcsolatban: ismerteti a török tudományos társaságok, egyetemek létrejöttének körülményeit, a különböző tudományok legjelentősebb török művelőinek munkásságát. Ugyancsak itt találjuk meg azoknak az európai tudósok tevékenységének méltatását, akik bármilyen vonatkozásban hatást gyakoroltak a fejlődő török tudományos életre, mint amilyenek például Vámbéry Ármin turkológiai kutatásai (55. l.).

Reyhman könyvében hiányoltuk, hogy az 1848/49-es magyar szabadságharc bukása után török földre menekült emigránsok közül csak a lengyel Bemet nevezi meg, míg Kossuthról és társairól név szerint nem tesz említést. E csekély észrevétel ellenére a Dzieje Turcji hasznos összefoglalását adja a XIX. és XX. századi török történelemnek, érintve minden kulcsfontosságú kérdését és kapcsolatát az európai politikai történelemmel.

KAPRONCZAY KÁROLY

B. NAGY MARGIT:

RENEZÁNSZ ÉS BAROKK ERDÉLYBEN

(Bukarest, 1970. 359 l.)

A szerző régi adósságot és hiányosságot törleszt, mikor az olvasó kezébe adja az egyetemes művészettörténet két nagy stílus-korszaka, a reneszánsz és a barokk erdélyi alkotásainak valóban színvonalas gyűjteményét. A magyar művészettörténet nem lenne teljes Erdély e lényeges fontos korszakainak ismertetése nélkül. A reneszánsz és a barokk ui. a XVII. és a XVIII. században Magyarországon Erdélyben termeli ki a nemzeti kultúra jellemző értékeit; akár az irodalomtörténet, akár a művészettörténet oldaláról vizsgáljuk a magyar kultúrtörténet egyes területeit. Minthogy ugyanis a három részre szakított ország (Habsburg-királyság, török megszállta terület és Erdély) „front-területé” vált a török és a Habsburg-birodalom között, a magyar művelődés középkori emlékei elsősorban a véletlebb Észak-Magyarországon és Erdélyben maradtak meg, illetve e területeken virágozhatott ki a későreneszánsz és a barokk kultúra.

Jelen tanulmánykötet nemcsak művészettörténeti, hanem történelmi szempontból is igen jelentős, ugyanis a történeti források megszólaltatásával a fennmaradt műemlékek bemutatásán túl rekonstruálja a kor széles körű művészi tevékenységét, ezzel mintegy élénk varázsolva egy régi világ hangulatát, hajdani pezsgő életét. A művészeti

kutatás stílusok és művészeti korok, ezen belül egy-egy műemlék tisztázásakor a történeti források felhasználása útján a valóságos, létező művészeti anyag közvetlen érzékelésén túl, bizonyos betekintést nyújt magának a folyamatnak az alakulásába is. A művészeti kutatás területén a levéltári anyag felhasználása, alkalmazása semmiképpen sem helyettesítheti a művészettörténeti elemzéseket, ugyanakkor viszont az adott korszakra vonatkozóan biztosabb és átfogóbb megállapításokhoz vezethet.

A szerző — e módszer felhasználásával — közel két évtized kutatási eredményeit elemzi és összegezi. Elsősorban az építészeti tevékenység nagyméretű és sokszínű értékelését adja, majd ezzel szoros összefüggésben érinti a festészet, a szobrászat és az iparművészet területeit is. Különösen az építészet felvázolásához nyílik tág lehetősége a történeti forrásanyag felhasználásával. A források jelentős hányadát mindkét század viszonylatában az urbáriumok, konskripciók és inventáriumok teszik ki. Főként a XVIII. századra vonatkozóan gazdag levéltári anyag — építési iratok, szerződések, számlák, költség- és anyagjegyzékek — birtokában tisztáz számos építészettörténeti kérdést, de a XVII. századból is akad — főként gazdasági vonatkozású — számos leltár és konskripció.

Erdély művészetének leggazdagabb korszaka a XVII. század második fele és a XVIII. század eleje; a szerző kiemelkedő figyelmet szentel e korszak emlékanyagának, hiszen itt összetalálkozik egy korszakon belül a reneszánsz és a barokk. Ismeretes ugyanis, hogy Erdélyben a reneszánsz utóvirágzása még a barokk térhódítása idején is tart. A stílus széles körben való elterjedése azt eredményezi, hogy eredeti itáliai jellegéből sokat veszít, és mindinkább a helyi követelményeknek megfelelően alakul. A már említett korszak a két stílus találkozásán túl a reneszánsz elnépiesedésének szempontjából is jelentős, s a levéltári források segítségével bizonyos betekintést nyerhetünk a folyamat alakulásába. Az írásos dokumentumok bizonyossága szerint a különböző stílushatások keveredése valószínűleg vidéki környezetben megy végbe, mégpedig a világi építészet területén. Az erdélyi faépítészet mai emlékei: a házak, tornyok, tornácok; továbbá a kalotaszegi és a székelyföldi templombelsők berendezése; a festett bútorok és mennyezetek igazolják ezt a feltevést.

A tanulmánykötet szerzője az első terjedelmes részben éppen az *udvarházaknak*, ezeknek a nemcsak lakóigényeket kielégítő, de egyben a vidék gazdasági életének centrumát jelentő épületeknek kultúr- és művészettörténeti elemzését adja. A kastély és az udvarház fogalmának elkülönítéséről sem feledkezik meg, kastélyépítészetről csak a XVIII. századi barokk kastélyok megjelenésével beszél. Ezen túlmenően a meglévő igen csekély műemlékanyag és az élő népi művészet kiemelkedő alkotásait összevetve megadja a késő-reneszánsz népiessé váló építészetének perspektíváit.

Az udvarházak helyrajzi és szerkezeti ismertetése után következik a részletek átfogó elemzése. Rámutat a szerző az erdélyi építészethez szorosan kapcsolódó szobrászatnak és festészetnek, továbbá az iparművészetnek a reneszánsz korától a lakásművészetben mindinkább előtérbe kerülő jelentőségére. Különleges figyelmet szentel annak a fontos kelet-európai műtörténeti kérdésnek, hogy az elemzett korszakban a reneszánsz és a barokk miként hathatott a népi művészetre, és hogy az ismeretlen, de épp a jelen kutatások nyomán megismert népi faragómesterek milyen indítást nyertek a magas művészet formakincséből. A reneszánszal átítatott helyi művészet továbbvirágzása az erdélyi reneszánsz pártázatok kiképzésén keresztül egészen a lakásművészet kialakításáig (belső interieurök) végigkísérhető. A belső interieurök átalakításánál jelentkezik a népi mesterek jelentősége: az ajtó- és ablakkeretek reneszánsz szellemű átfogalmazása, a festett kazettás mennyezetek megjelenése, a falak stukkóval, freskóval, kárpitokkal és szőnyegekkel való díszítése, számbavéve az interieur leglényegesebb elemét, a bútorzatot is, hiszen a berendezés adja meg tulajdonképpen a lakószobák valódi jellegét. Külön érdeme a tanulmánynak, hogy önálló fejezetben tisztázza a régóta vitatott ún. *székely-*

kapu közvetlen eredetének kérdését, bebizonyítva, hogy a székelykapu nem a külső várak, hanem az udvarházak telkeinek nagykapujától ered és valamikor egész Erdélyben általánosan elterjedt volt.

A kötet második része a legszebb és legjelentősebb erdélyi kastélyok ismertetését tartalmazza; így pl. a kolozsvári Bánffy-palota, a bethlenszentmiklósi vagy a zsigódi kastély leírását. Választása szempontjait nem mindig az épület tényleges esztétikai értéke határozza meg, néha inkább modellt keres a demonstrációhoz; a hadadi kastély bemutatásával pl. a változatos építéstörténeti adatok közelebb visznek az erdélyi barokk általános problémáinak megismeréséhez.

B. Nagy Margit könyve jelentős — és bizonyos szempontból szinte egyedülálló — kézikönyve az erdélyi művészettörténetnek. Bár a 30-as illetve a 40-es években többször (1930, 1941, 1942) is megjelent az *Erdély művészete* c. átfogó monográfia, mégis itt maga a szerző, Bíró József hívja fel a figyelmet arra a hiányosságra, hogy egyes korszakok értékelésével még adós maradt a művészettörténet. A reneszánsz és a barokk élvezetes, szép magyar stílusban való ismertetése és mintegy 250 fotófelvétellel történő illusztrálása méltán kielégíti az olvasó igényeit. Külön „jegyzet-fejezetben” felsorolja forrásait, kiemelve a kolozsvári művészek és kézművesek adatait, végül pedig részletes név- és helynév-mutatóval biztosítja a kötetben való könnyebb tájékozódást.

VIDA MÁRIA

WILHELM RAUSCH:

HANDEL AN DER DONAU

I. Die Geschichte der Linzer Märkte im Mittelalter

(Linz. 1969. 277 l., 32 táblázat)

DUNAI KERESKEDELEM. I. A LINZI VÁSÁROK KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

Wilhelm Rausch, a linzi városi levéltár igazgatója, kiváló várostörténész, az emlékezetes 1961. évi linzi várostörténeti és levéltári konferencia kezdeményezője és szervezője, „Handel an der Donau” címen a két linzi vásár történetét adja, 1500-ig terjedő időhatárral. A cím önmagában kissé megtévesztő, mivel nem a dunai, hanem a linzi városi kereskedelem történetét kapja az olvasó. A monográfia, mely elsősorban az 1954 óta folyamatosan megjelenő „Linzer Regesten” forráskiadványra támaszkodik, egy többkötetes sorozat első kötete.

Szerző abból indul ki, hogy Linz a Babenbergektől lett az egész kelet-nyugati dunai kereskedelmet ellenőrző határhely. Ehhez a funkcióhoz kapcsolódott a Haselgraben keresztül menő csehországi, a Pyhrn-hágón keresztül haladó déli (velencei) és a Welsén keresztül menő salzburgi útvonal ellenőrzése. A város kedvező helyzetéből adódó előnyöket a Babenbergektől ismerték fel. Kiváltságokat adtak neki és nemcsak katonai, hanem kereskedelmi támaszponttá építették ki. A XIII—XIV. századi magas vámbevételeket szerző éppen azzal magyarázza, hogy a város a Babenbergektől tulajdonába került. A linzi vám jelentősége a Babenbergektől kihalása és az első Habsburgok idején töretlenül megmaradt és nagy szerepet játszott a két linzi vásár kialakulásában.

A húsvéti és Bertalan-napi vásárok eredetét szerző a XIII. századra teszi. A húsvéti a plébániatemplom búcsújával függött össze, illetve abból fejlődött ki, a Bertalan-napi vásár, mint őszi vásár, különös jelentőséget élvezett. Ez abban is megnyilvánult, hogy idejét négy hétben állapították meg.

Szerző külön fejezetet szentel a kereskedelmi utak vizsgálatának. Igen figyelemreméltó a kelet-nyugati kereskedelem útvonalával kapcsolatos megállapítása, mely szerint a XV. századi Bécs—Linz—Passau útvonal főútóere a víziút, a kereskedelem terhét hordó Duna volt. A hajókat a XIV. századig emberi, ezt követően lóerővel vontatták. Az állati vonóerő bevezetése tette lehetővé több hajó egyidejű vontatását. Az 1420. évi passauai Schiffordnung már lóvontatásról beszél. A linzi vámbevételek emelkedése is a víziút uralkodó jellegét mutatja. A későbbiekben a hajómesterekből szállítási vállalkozók is lettek.

A linzi vásárok vám- és taxabevételeinek vizsgálata azt mutatja, hogy a posztó és lenvászon, a bőr, méz és az enyv főzésére szolgáló haluszony adásvétele dominált. A posztót elsősorban nürnbergi, eichstätti, salzburgi, braunau, kufsteini, passau, augsburgi, müncheni és csehországi kereskedők hozták vásárra. A bőrkereskedést brünni, budweisi, freistadti, kreamsi, leonfeldeni, melki, welsi, pergi, bécsi és passau kereskedők tartották kezükben. Az 1490. évi vásárra a nürnbergi Kunncz Harner és a steyeri Fricz 3200 ökörbőrt hoztak. A bőrök nagyrésze — szerző megállapítása szerint — cseh—morva—sziléziai—lengyel eredetű volt. A welsi Huebmayer Wolfgang 1496—1500 között, hat vásáron összesen 2240 ökörbőrt adott el. Olaszországból az 1499. évi Bertalan-napi vásárra 480, Krakkóból 800 bőrt hoztak. A források nem beszélnek a bőrök minőségéről, mivel a vámolás darabszám alapján történt: bőrként fél Pfenniget szedtek.

Külön kell szólnunk a könyv tudományos apparátusáról, melyből a források ismeretése, az 1496—1500 évi posztóvám-regiszterben szereplő kereskedők hely- és időrendi felsorolása emelendő ki, mint ami plédálul szolgálhat hasonló munkáknak. Ha mindehhez hozzávesszük a pompás kiállítású képanyagot — pl. az oklevelek színes (zöld alapon sárga pergamen, piros pecsét) facsimilét — csak az elismerés hangján szólhatunk a kiadványról.

Igen figyelemreméltó Wilhelm Rausch módszere, ti. hogy az okleveles anyagon kívül a korabeli műemlékekre is támaszkodik. Ez különösen két ponton jelentkezik művében: a vásár helyére vonatkozó műemlékek (108—116. l.) és a Márk-oroszlán (274—275. l.) ismertetésekor. A vásárok helyének meghatározásakor sorra veszi a fennmaradt épületeket, átjáróházakat, melyek egykor a linzi vásároknak adtak helyet. A velencei Márk-oroszlán ma is Linz város középkori részének egyik sarokházát díszíti. Szerző a város velencei kapcsolatainak bizonyítékát látja benne.

Magyar vonatkozást sajnos keveset talál az olvasó Rausch munkájában. A 100. lapon a megtorlási joggal kapcsolatban a gráci kereskedők 1656. szeptember 17-i levelét láthatjuk, amelyben a megtorlási jog gyakorlása ellen tiltakoznak, hangsúlyozva, hogy leginkább Linzcel és Magyarországgal kereskednek, ahol — mindkét helyen — az említett jog van érvényben. A 169. lapon levő 1461. évi árszabályban legelső helyen a „magyar ökörbőr” áll. Ez arra utal, hogy helyes lett volna a kelet-nyugati kereskedelmi útvonalat Bécsen túl is vizsgálni, hiszen a „Bécs” címszó alatt szereplő ökörbőr nyilvánvalóan magyar eredetű volt. Az is szembetűnő, hogy a magyar ökörbőr az árszabály első helyén szerepel.

A legérdekesebb magyar vonatkozású adatot kétségkívül a 268. lapon olvashatjuk. 1490-ben az osztrák rendek Bécsben úgy határoztak, hogy minden vízi- és földi úton Linzbe kerülő árura külön taxát vetnek, melyet teljes egészében Miksa magyarországi hadjáratának költségeire fordítanak. Ez, a magyar vonatkozás mellett, a linzi vásárok fontosságát, központi helyzetét is mutatja.

KÁLLAY ISTVÁN

MAURICE DOMMANGET:

L'INTRODUCTION DU MARXISME EN FRANCE

(Lausanne, Editions Rencontre. 1969. 232 l.)

A MARXIZMUS ELTERJEDÉSE FRANCIAORSZÁGBAN

M. Dommanget a francia munkásmozgalom történetének egyik legszakavatottabb kutatója, aki a XIX. sz.-i francia munkásmozgalom kérdéseinek úgyszólván valamennyijében maradandót és újat nyújtott. Blanquiról és Varlinról szóló írásai még az 1920-as években jelentek meg, Blanquiról kutatásait később, az 1950-es években szélesítette ki, Vaillantról szóló nagy életrajza 1956-ban jelent meg. Az itt ismertetett kis írása részint ezeknek a kutatásoknak összegezése, érdekes gondolatok sorát tartalmazó szintézise. Dommanget bevezetőjében megjegyzi, hogy utoljára hús esztendővel ezelőtt egy másik szocialista A. Zévaès jelentetett meg erről a kérdéstről könyvet, de azóta az új kutatások új területeken tették lehetővé, hogy pontosabb értékeléseket adjanak.

Dommanget első fejezetének címéül azt választotta: „Marx nem-ismerete, avagy a félreismert Marx.” E fejezetben érzékelteti, hogy még olyan ismert munkásvezetők, s az Internacionálé oly oszlopos tagjai is, mint B. Malon milyen későn ismerkedtek meg Marx gondolataival. A negatív példák mellett azonban nagy gonddal kutatta fel, hogy mikor nyomtatták le először Marx nevét a francia sajtóban. Az időpontot 1843-ra teszi, s a forrás a fourierista V. Considerant lapja. Nyomon követi, hogy a Német—Francia Évkönyv, majd a Szent Család megjelenése milyen visszhangot kapott Franciaországban — megállapítása szerint csekélyet. Dommanget kitér arra, hogy a Tőke is milyen lassan tört utat magának a francia olvasókhöz, s erre vonatkozóan Malon, Guesde vallo-másait idézi, valamint Engels soraival bizonyít. A Kommunista Kiáltvány megismerésének folyamatát is érinti, s érzékelteti, hogy még a speciálisan a francia történelemmel foglalkozó és könnyebben érthető írásokat, mint a „Louis Bonaparte államcsínye” is milyen lassan talált el még az olyan olvasott és régi francia szervezett munkásokhoz, mint B. Malon (aki az emigrációban, még 1879-ben is úgy írt e könyvről, mint amely „állítólag nevezetes”). Dommanget megjegyzi, hogy ez nemcsak Malonra volt jellemző, hiszen Lefrançais, Pottier és Pelloutier írásaiban is feltűnően kevés az utalás Marx műveire. Mindehhez hozzáfűzte, hogy ez nem teljesen francia sajtóosság, s erre bizonyítékul Lessner leveleiből közöl részleteket, aki pedig Marx baráti köréhez tartozott, s a fiatal, a szocialista irodalomban tájékozott G. B. Shaw emlékeiből idézi, hogy Shaw csak 1883-ban, Hyndman tanácsára ismerkedett meg Marx „Tőke” c. írásával, ami nagy hatást gyakorolt rá.

A második fejezet témája viszont már az, hogy mennyiben lett Franciaország maga is a marxista kutatások tárgya, hiszen Lenin óta annyira közkeletűvé vált meghatározása, amely szerint a francia szocializmus, az osztályharcok folyamata volt a marxi szocializmus egyik forrása. Dommanget feleleveníti Marxnak és Engelsnek a francia polgári forradalomra, a „veszettek”re, Rouxra és társaira, majd a Babeuf-féle „egyenlőek” mozgalomára, a nagy utópistákra, Fourier és Saint Simon munkásságára való megjegyzéseit. Majd következtek a párizsi évek, amikor Marx közvetlenül is megismerkedett Proudhonnal, később pedig megírta híres kritikai írását. Engels ugyanebben az időben rendszeresen tájékoztatta az angol, nagyrészt chartista lapokat a francia eseményekről. Az 1840-es években szemmel kísérték Blanqui és a blanquisták tevékenységét, Lamartine és Flocon munkásságát, s mindezt kritikailag értékelték. Dommanget érzékelteti, hogy később Marx „francia-érdeklődése” miként módosul az 1850-es, majd az 1860-as években. Ezt tükrözi az új nevek feltűnése (köztük volt P. Lafargue és Ch. Longuet), az I. Interna-

cionálé megszületése és ide sorolhatjuk azt az új jelenséget, hogy Blanqui és hívei közeledtek az Internacionáléhoz, aminél Marxnál, Marx levelezésében is nyomokat találhatunk.

Dommanget egy következő fejezetben dolgozta fel Marx és Engels írásainak elterjedését. Ehelyütt természetesen szintén kronológiai rendben járt el, amikor az egyes jelentősebb munkák sorsát követi nyomon. A Kommunista Kiáltvány esetében megelégszik azzal, hogy Bert Andreas példaszerű feldolgozására hivatkozik, de e fejezetben sok más vonatkozásról is olvashatunk. Arról, hogy Lafargue, s legalább ugyanolyan mértékben G. Deville fordítói munkássága miként értékelhető, milyen szerepet játszott ugyanezen a területen a spanyol származású José Mesa, aki az I. Internacionálé spanyol úttörője volt, de később Franciaországban telepedett le, és spanyolra fordította Marx és Engels írásait, de a francia népszerűsítésben is részt vállalt. A szerző számitásba vette J. Guesde és E. Vaillant tevékenységét is. A könyv hasábjain megszólalnak Marx—Engels kortársai, a fent említett aktív szocialista vezetők és egyben fordítók, de Dommanget idézi azokat is, akik kiegészítő ismereteket adhatnak e témában, s ezek között találjuk Lessnert, vagy a fiatalabb nemzedékből Rjazanovot. Tulajdonképpen e fejezetben három nemzedék ad hangot, az első, kortárs nemzedék, a második még részint szintén kortárs, de a korábbi évekre már inkább kutató — ha Rjazanov, Bracke vagy Zévaés esetét vesszük példának. Dommanget polemikus stílust választott, s így helyesbíti nemcsak a középső nemzedéknek a századforduló és az 1920—30-as éveiben megjelent írásait, hanem a harmadikét is, amelyek már 1945 után, vagy éppen az 1960-as években láttak nyomdafestéket. E fejezetben, érthetően, a szerző nagyobb figyelmet szentelt a „Tőke” és a francia forradalmakat tárgyaló történeti írások elterjedésének.

Külön fejezet foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miként terjedtek el a marxi gondolatok a Párizsi Kommün idején. Dommanget ehelyütt gondolatébresztően teszi fel a kérdést, kik is tekinthetők marxistáknak. Elsősorban Frankelre gondol, de sorra veszi e vonatkozásban Serraillet, Theiszt, Varlint és Vaillant-t is. Ugyanitt érzékelteti, hogy a kommünárok, sőt az I. Internacionálé befolyásos vezetői, írástudói közül is milyen kevéssé ismerték még Marxot, s méginkább milyen kevéssé olvasták írásait (állításainak alátámasztására a szerző nyomatékkal idézi B. Malont). A szerző e fejezetnél még két mozzanatot húz alá. Az egyik kevéssé újszerű, ahol azt hangsúlyozza, hogy a márciusi 18-iki forradalom mennyire meglepetésszerűen, előkészítetlenül robbant ki, s az Internacionálé szekciója is mennyire még a tájékozódásnál, szervezkedésnél tartott. A másik mozzanat viszont tulajdonképpen korrekció, s a szerző sokévtizedes kutatómunkájának eredményét is dicséri, amikor a blanquistákról, talán külön is kiemelten Vaillantról mutatja ki, hogy a marxi gondolatokkal ebben az időben már megismerkedett.

Rendkívül anyaggazdag az a könyvrész, amely a III. Köztársaság korszakát dolgozta fel. A szerző itt sorra vette az új kiadásokat, fordításokat, s személy szerint azokat, akiknek ebben különféle rendű érdemeik voltak. Mindezen túl abba is bepillantást nyújtott, hogy másodlagos, már népszerűsített formában Guesde vagy Lafargue írásai révén, miként kerültek be a marxi tételek a francia pártkongresszusok határozataiba, a francia munkásmozgalom vérkeringésébe. Mindemellett a szerző bőségesen elemzi — nagy forrásanyag alapján —, hogy a kor kiemelkedő értelmiségie miként ismerkedtek meg a marxi munkákkal. Rámutat, hogy a Munkáspárt szellemi triász, Guesde, Lafargue és Deville milyen erőfeszítéseket tett a terjesztés érdekében. Dommanget sehol nem reked meg a száraz adatközlésnél, noha az adatok nagy tömegével ismerteti meg az olvasót. Eleven írást forgathatunk, amely érzékelteti a feladat bonyolultságát, az 1880—90-es években is azt, hogy a már meghaltakkal, Proudhon és Blanqui szemléletével is miként kellett megküzdeni, s másfelől az új körülmények közepette az értelmezésnél megint hányfajta nehézség mutatkozott. A könyv mutatója segíti a tájékozódást, illusztrációs anyaga pedig elsőrangú.

JEMNITZ JÁNOS

E. FRIEDEL:

KULTURGESCHICHTE DER NEUZEIT

Die Krisis der europäischen Seele von der schwarzen Pest bis zum ersten Weltkrieg
(München, Verlag C. H. Beck. 1969)

AZ ÚJKOR KULTÚRTÖRTÉNETE

Az európai lélek válsága a fekete pestistől az első világháborúig

Egon Friedell könyve korántsem újdonság, először 1927—32 között, három részben adták ki Magyarországon, a fiatalabb nemzedék körében kevésbé ismert, bár 1944-ben Vas István fordításában megjelent egy része magyarul is. Nemrég Nyugat-Németországban új, teljes kiadása jelent meg, ez nyújt alkalmat az alábbi jegyzetekre.

Az osztrák Egon Friedell (1878—1938) rendkívül sokoldalú egyéniség: művelődéstörténész, színész, drámaíró, műfordító. Írt humoreszkeket, esszéket, kritikákat is. Apja gazdag textilgyáros volt. Herfordban érettségizett; rövid ideig Berlinben és Heidelbergben tanult, majd Bécsbe visszatérve és letelepedve, ott fejezte be az egyetemet. Germanisztikával, filozófiával, természettudományokkal foglalkozott, disszertációját Novalisról írta (1912).

Korán bekapcsolódott az első világháború előtti Bécs mozgalmas, színes irodalmi életébe, a korszak legkiválóbb művészeinek (Altenberg, K. Kraus, A. Loos) társaságához tartozott. Ebben a körben érezte magát a legjobban; mindenekelőtt a színház érdekelte. Volt kabarészinész és hatalmas sikereket arató konferanszié — sőt Max Reinhardt színházában klasszikus szerepeket is játszott. Mint mindenben, itt is zseniális dilettánsnak bizonyult. Utánozhatatlan, sajátos egyéniségét egyetlen szerepe kedvéért sem tagadta meg, és éppen ennek köszönhette sikereit. A húszas évek végétől azonban már csak írással foglalkozik. Számos esszé, kritika, humoreszk mellett ekkor születik meg ez az újkori művelődéstörténete is.

1938-ban, az Anschluss után, az üldöztetéstől való félelmében öngyilkos lett.

1927—32 között jelent meg több részletben ez a könyv — meglepőnek látszik tehát, hogyha Friedell könyvével kapcsolatban a századforduló Bécsének szellemi, kulturális életét említjük. Szemléletmódjának táptalaját ugyanis — a hamar híressé vált antológia címével élve — a *Finale und Auftakt*¹ korszakában lehet megtalálni.

Friedell szellemi éréseinek, világnézete kialakulásának, egész életműve megalapozásának kora a századforduló, pontosabban a háború előtti Bécs, és ennek a kornak filozófiája, szemléletmódja élteti Friedell egész életművét. Milyen igények kielégítője, milyen társadalmi-kulturális viszonyok tükrözője ez a mű — mi az alapja jellegzetes iróniájának, szellemes-csevegő stílusának, hajmeresztő párhuzamainak, sziporkázó eszme-futtatásainak?

A századfordulós Bécs az erejét vesztett, szétesőben levő Monarchia fővárosa, ahol igen sajátos a burzsoázia, a felett ipari-kereskedő-fináncetőkés osztály társadalmi helyzete. Természetesen a pénz, a tőke a legnagyobb hatalom, de az iparmágnások, nagyburzsoák sznob módon utánozzák az arisztokrácia életformáját, szokásait. Ezt majmolta alacsonyabb szinten a kispolgárság és a bürokrata hivatalnokréteg is. Különös, feudális jellegű presztizshierarchia alakul így ki, amelyben a sorrendet nemcsak a vagyon, hanem az örökölt vagy az uralkodó által adományozott címek, rangok határozták meg. Jórészt

¹ *Finale und Auftakt*, Wien 1898—1914. Herausgegeben von Otto Breicha und Gerhard Fritsch, Salzburg, 1964.

ezzel a társadalmi atmoszférával szemben, ennek ellenében alakul egy művész-réteg kulturális ízlése, amely azonban egy ponton meglepő módon érintkezik a tagadott társadalmi „légkörrel”: a harsány magabiztosság és fölény érzésében.

A bécsi kispolgár még mindig a világ közepének érzi városát. Biztos talajt érezve lába alatt elhatárolja magát mind a katolikus-idealisztikus-misztikus, mind a szociáldemokrata — szerinte — földhözragadatan materialista gondolkodásmódtól, világnézettől. Ezt a mentalitást testesíti meg, ezt az ízlést elégíti ki Egon Friedell és e műve.

A fenti kép azonban eléggé egysíkú — figyelmen kívül hagyja az osztrák kispolgárság differenciáltságát. Az előbb jellemzett bohém, intellektuel réteg valahol félúton van a Lehár, illetve Musil nevével jelezhető határpontok között. Egyrészt azok között, akik saját sivár életük kompenzálását keresik az operettekben, másrészt pedig a Musil vagy Franz Kafka műveiben megjelenő, a pusztulás előérzetével, a súlyos lelki és társadalmi konfliktusokkal küzdők világa között.

A könyvnek már az alcíme is meglehetősen — az újkor művelődéstörténetét a fekete pestistől az első világháborúig „az európai lélek krízisének” tekinti. Semmilyen más periodizációval nem vág egybe ez a korszakhatár, de Friedell nem is kívánja tudományosan alátámasztani korszakhatárainak kiválasztását.

Az ember születésével állítja párhuzamba az újkor kezdetét; ahogy tulajdonképpen az ember élete sem a születéskor, hanem kilenc hónappal előbb, a fogamzáskor kezdődik — ugyanígy az újkor emberének fogamzási éve is megelőzi XVI. századi születését; 1348-ra, a fekete pestis évére esik — ez a súlyos katasztrófa, a „betegség” szerinte a teremtő erő. Itt kezdődik Friedell szellemes fejtegetése a betegségről, amelyet gondolkodásmódjának érzékeltetésére érdemes részletesebben bemutatni.

A betegséget — mondja — mindig összefüggésbe hozták valamilyen módon a lét alapvető problémáival. Az ember mindig félelemmel vegyes tisztelettel tekintett a betegekre (ld. például az epilepszia kultuszát a rómaiaknál), — elterjedt az a felfogás, hogy a beteg áldottabb, megvilágosodottabb állapotban van, mint az egészséges ember.

Minden újnak a születését valami kín, fájdalom, betegség vezeti be (terhesség, a gyermek fogainak kinövése). A történelmet szerinte végigkíséri például az idegbetegségek fokozódó elterjedése; mindennek azonban pozitív következménye is van: állandó harcra, önmaga tökéletesítésére készíti a szervezetet. Minél erősebben és gyakrabban ingerelnek egy szervet, annál nagyobb lesz a teljesítőképessége. A hagyományos értelemben vett „egészséges”, azaz ésszerű és szolid életmód igen veszélyes; a szervezet így erősebben van kitéve az általános és helyi elmeszesedésnek, hiányoznak a „termékeny sűrűlódások”. A fiziológiai hiányosságok különben is rendkívüli teljesítményekre sarkallnak — elég például Démoszthenész dadogására, Beethoven sükettségére vagy Homérosz vakságára gondolni . . . Nincs igaza Darwinnak — nem a legalkalmasabbak, legerősebbek, hanem a leggyengébbek maradnak felül az életért folytatott harcban, mivel éppen gyengeségük kényszeríti őket a fennmaradáshoz szükséges eszközök, módok felfedezésére. Vannak persze életképtelenül gyenge szervezetek is, amelyek nem tudnak fennmaradni!

Még tovább is megy Friedell: Lombrosora hivatkozva elfogadja az összefüggést lánghelme és örültség között. Az örültség bizonyos foka szerinte ösztönzően hat a gondolkodásra, serkenti a képzelőerőt, fokozza az asszociációs készséget. Igazi lánghelme nincs is örültség nélkül — nincsen egészséges zseni. Ugyanakkor a zseni áttekintő és szervező-képessége, alkotó ereje arról győz meg, hogy nincsen beteg zseni. Az ellentmondást Friedell könnyedén oldja meg: a zsenialitás tehát az örület értelmes (avagy a betegség egészséges) formája. Még egy jellemzője van a zseninek: termékenysége tulajdonképpen csak bűnös ösztönei elől való menekülés. Dante és Michelangelo, Nietzsche és Dosztojevszkij a „művészetbe menekült emberevők”. Nero, a művészi ambíciójú császár nem gyűjtötte volna fel Rómát, ha a művészetbe tudott volna menekülni ösztönei elől.

A betegségek tehát — konkrét és átvitt értelemben — fontos szerepet játszanak a történelem folyamán. Friedell szerint tehát jogosult az újkor fogamzását egy „betegséghez”, a fekete pestishez kapcsolni.

Mi lehet az alapja, a forrása ennek az eszmefuttatásnak, a betegség történetformáló szerepéről szóló gondolatmenetnek?

Friedell *Adler*: *Studie über die Minderwertigkeit von Organen* c. írásából indul ki, amelynek alapgondolata szerint a test csökkent értékű, beteg szervei állandó, fokozott igénybevételük, szükségszerűen nagyobb alkalmazkodóképességük miatt abnormisan nagy teljesítményekre képesek. Ezt, az alapjában freudi gondolatot általánosítva jut el Friedell a fenti következtetésekhez.

Hermann István Freudról szóló könyvében² ennek a betegség-gondolatnak társadalmi gyökereiről a következőket írja: „Az imperializmusra történő áttérés a legtöbb országban a kapitalizmus belső kiegyensúlyozottsága jegyében megy végbe. Ausztriában azonban ez a folyamat az államszervezet és a gazdasági struktúra nyilvánvaló ingatlanságának és önállótlanóságának körülményei között játszódik le. Ez az önállótlanóság kap Freud esetében külön nyomatékot, hiszen ez hozza létre a neurotikus társadalmi érzést. Végző soron ebből ered Freudnak Thomas Mann által is kiemelt érzéke, a sajátosan kifinomult érzék a betegségek iránt” — írja.³

Valószínűleg ugyanerről van szó Friedellnél is — könnyen elképzelhető Freud közvetlen hatása is.

A könyv egyébként öt fő részből áll. A periodizáció alapjául az emberiség nagy „betegségei”, a háborúk szolgálnak: I. rész: A fekete pestistől a harmincéves háborúig (1348–1618), II. rész: A harmincéves háborútól a hétéves háborúig (1618–1756), III. rész: A hétéves háborútól a bécsi kongresszusig (1756–1815), IV. rész: A bécsi kongresszustól a porosz–francia háborúig (1815–1870), V. rész: A porosz–francia háborútól az első világháborúig (1870–1914).

A fő részek hangzatos és vonzó címekkel ellátott fejezetekre oszlanak. A fejezeteken belül Friedell megkísérli egységben és összefüggéseikben tárgyalni a humán és természettudományok, valamint a művészetek fejlődését; merész, bizzar párhuzamokat von. Jellemző például világnézetére, hogyan hasonlítja össze az 1848-as franciaországi, illetve németországi és ausztriai eseményeket. A németországi és ausztriai, illetve a francia forradalom közti különbség alapja a német és osztrák polgárság alacsonyabbfokú fejlettsége. Ezt Friedell sajátos módon annak bizonyosságául tekinti, hogy mindig mindenütt a szellemi erő, és nem az anyagi hatalom a döntő tényező; hiszen bár Franciaországban is a király kezében erős hadsereg, apparátus volt — a szellemi hatalommal a burzsoázia rendelkezett. A német professzorok, költők, értelmiségiek nem rendelkeztek ezzel a szellemi hatalommal — így eredményes forradalmat sem szervezhettek.

Friedell érzi a polgárság szerepének fontosságát, de a helyes premisszákból rossz következtetési módszerrel téves konklúzióhoz jut — a gondolatmenet persze tetszetős, elegáns, lezártnak, kerek egésznek tűnik.

Az 1848-as forradalmi hullám általános oka szerinte az, hogy a szentszövetségi rendszer megoldotta az Európán belüli nemzetközi hatalmi egyensúlyi problémákat; így tehát a nép és a kormány ellentéte lesz alapvető egész Európában. Ez az ellentét jelentkezik a forradalmi mozgalmakban. Sejtí Friedell itt is, hogy a különböző országokban hasonló osztályellentétekről van szó, de a fenti tetszetős megállapításnál megáll. Nem differenciál, nem vizsgálja alaposan az egyes országok speciális helyzetét vagy, mint

² *Hermann István*: *Sigmund Freud, avagy a pszichológia kalandja*. Budapest, Gondolat, 1964.

³ I. m. 46–47. l.

az előbb Franciaország és Németország összehasonlításánál, megelégszik felszíni vizsgálódással, és ezért jut el olykor groteszkül ható megállapításokhoz. Számos hasonló példát lehetne felhozni az 1500 oldalas könyvből. Érveléseivel szembe lehetne állítani egész fegyverzetében a marxi osztályelméletet; szemére lehetne vetni alap — felépítmény viszonya figyelembevételének hiányát — ha nem lenne annyira egyértelmű, teljességgel szubjektív jellege, ha igényt tarthatna — és tartana — a tudományos mű címére.

Friedell stílusa (Vas István szavaival élve) „böles konferansz a világtörténelemről”; Voltaire-t, Burekhardtot, Taine-t tekinti elődeinek, de tisztában van outsiderségével, hangsúlyozza dilettantizmusát.

Igen nehéz Friedellt bárkivel is összehasonlítani: bizonyos vonásaival azonban Szerb Antalra emlékeztet, bár Szerb Antal irodalmi nézeteiben összehasonlíthatatlanul nagyobb a meggyőző erő, elsősorban szociológiai igényei következtében. Kissé hasonló bennük az a törekvő, hogy a XX. század emberének a múlttól alkotott képét hangsúlyozottan szubjektív módon igyekeznek kifejteni — azokat a tényeket és összefüggéseket emelik ki, amelyek a ma emberének kialakításában fontos szerepet játszottak. Közös bennük, hogy munkáikat művészi alkotásnak is tartják. Friedell szerint: „A történelmi kauzalitás megértéséhez csak egy út vezet: a művész útja, az alkotó élmény mód-szere.”

Van azonban kettőjük között — sok egyében kívül — egy igen lényeges *szemléletbeli* különbség: Szerb Antal irodalmárnak, művésznek, de szaktudósnak is tartja magát — és azok között is kiemelkedő hely illeti meg —; Friedell pedig éppen azt tartja legnagyobb érdemének, hogy őt nem kötik egyetlen tudományterület „szakbarbár” szempontjai sem.

Igen nehéz tehát Friedellről summázó értékelést adni, hiszen alkotása eklektikus, hangsúlyozottan egyéni, és ahogy már előbb is említettem, szándéka szerint művészi szemléletre törekvő történetírás. Az ilyen típusú mű azonban, ha jelentős személyiség alkotása, korántsem elhanyagolható jelentőségű. Hitele és érvényessége természetesen más jellegű — inkább a benne levő gondolati áramok, a megszokott-tól eltérő szempontok alkalmazása érdekes, így nem annyira az ábrázolt korszak jobb megismeréséhez kalauz, sokkal többet árul el magáról az íróról és születésének társadalmi környezetéről, mint a bemutatott korról.

PÓK ATTILA

JOSEF DEÉR:

DIE HEILIGE KRONE UNGARNS

(Wien, Österr. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1966. Denkschr.
Bd. 91: 1—301. l. és 397 kép)

MAGYARORSZÁG SZENT KORONÁJA

E könyvismertetés szerzője egyike azoknak a magyar kutatóknak, akik 1938-ban eredetiben tanulmányozhatták a magyar koronát. A tanulmányozás szinte szertartásként ment végbe. Az erre való visszaemlékezés feleleveníti azt a légkört, amely a korona körül kialakult, amelyet kínos aggodalommal tartottak be. Deér József könyvének ismertetése elé kívánkozik e vizsgálat körülményeinek leírása.

1938-at írunk és a hazánk felé irányuló nagynémet törekvések mind világosabban rajzolódtak ki. Könyvekben, kiállításokon, térképeken újra s újra mint német hűbér szerepelt István király Magyarországá és a „coronam et benedictionem acceptit” szöveg-

magyarázatával is a német-római birodalomhoz igyekeztek fűzni hazánkat, még csak megírás alatt levő értekezések eredményeit már széles körben terjesztették és vitatták. Ebben a feszült légkörben a magyar polgári történelemtudomány legjobbjai — közöttük is elsősorban Deér József — a korona-küldés pápai akusztát védelmezték.¹ Egy pillanatig sem volt kétséges, az akkoriak előtt, hogy itt nem pusztán rideg történelemtudományi vitáról van szó, hanem nemzeti létünk önvédelméről. Különös élességet kapott a vita azáltal, hogy az idősb Tóth Zoltán személyében magyar kutató is kiállt a Hartvig-legenda kritikája kapcsán a császári kegyből való magyar királyság eszméje mellett, s ezzel — akaratán kívül — a nagy-német gondolat oldalára állt.² Ekként a korona vizsgálata sem egyszerű művészettörténeti-régészeti munkának indult, hanem hatásában (aszerint pl. hogy zománcai német vagy itáliai műhelyben készültek volna) a támadó vagy védekező, a behódoló vagy ellenálló magatartás próbájának. Mindez a „levegőben volt”, a magyar értelmiség köreiben pattanásig feszült volt a légkör. Ebből érthetjük meg, hogy az 1938-ra tervezett Szent István Emlékkönyvnek a koronázási jelvények megírására felkért szerzői miért nem kaptak engedélyt a korona megvizsgálására, jóllehet a főszerkesztő maga Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás volt. Ez az oka annak, hogy az Emlékkönyv köteteiben csak olyan tanulmányok jelentek meg, amelyek — úgy ahogy — a régebbi fényképek felhasználásával készülhettek el. A koronáról például csak epigráfiai tanulmány jelent meg (Moravcsik Gyula munkája), de új vizsgálatot kívánó alapvető kutatásra nem kerülhetett sor. Tudvalevő, hogy ez időben az „érvényes”, „hivatalos” megnyilatkozások (Varjú, Gerevich, Falke) a korona István-kori voltát, készültének, zománcainak pedig itáliai eredetét képviselték. A német-római hűbéri gondolattal a Hartvig-legenda szellemében a pápai adományozást segezték szembe. Érthető volt tehát, hogy a kiéleződött helyzetben, a harmadik birodalom igényeivel szemben, a nagy-német történészek jelentős csoportjának törekvéseivel szemben³ az akkori magyar vezetés minden áron fenn akarta tartani a Hartvig-legenda tanítását. Ez volt igazi oka, hogy a vizsgálatra nem kaptunk engedélyt, sőt még később is emiatt nem végezhetünk alapos munkát. Ugyanis 1938-ban Szent István napján néhányan az Emlékkönyv felkért írói közül engedélyt kaptunk a koronázási jelvények tanulmányozására. Az Emlékkönyv akkor készen volt, úgy hogy vizsgálataink közlésére semmiképpen nem kerülhetett már benne sor. Két alkalommal reggel 7–9 közt dolgozhattunk. Az első alkalommal öten voltunk ott, a második alkalommal Gerevich Tibor néhány munkatársával ugyancsak jelen volt. Először Moravcsik Gyula, Bárány Istvánné, Tóth Zoltán, Koch Sándor és László Gyula volt jelen, Teleki Pál és Hóman Bálint vezetésével, a fényképeket pedig a Nemzeti Múzeum fényképésze, Lehotzky Károly készítette, ugyancsak ő készített plasztilin lenyomatokat a jogar oroslánjairól (a Nemzeti Múzeumban). Sajnos azonban — a fentiek után ez várható is volt — a kutatást engedélyező okiratban olyan kitétel szerepelt, amely lehetetlenné tette a tanulmányozást, ha jól emlékszem így hangzott: „a Szent Koronát kézzel illetni nem szabad.” Tehát szó sem lehetett arról, hogy kézbevegyük, a bélést kivegyük, kívülről-belülről tanulmányozzuk. Mindössze arra szorítkozhattunk, hogy a párnára erősített koronát, — majdnem szemmagasságban volt az asztalon — nagytóval nézegethettük s kérésünkre a koronaőrök együtt arrébb-arrébb forgatták. Közben az emelvény két oldalán merev tartásban a testőrség díszőrsége állott. Nekem könnyebb dolgom volt, mert a jogart minden formáság nélkül kezembe

¹ Több dolgozatában, pl.: A magyar királyság megalakulása (Bpest. 1942).

² Tóth Zoltán: A Hartvig-legenda kritikájához. A szentkorona eredetkérdése (Bpest. 1942).

³ Főként A. Brackmann: Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns (Akad. Abh. Berlin, 1939).

adták s egy bársonyszéken tanulmányozhattam. Magammal vittem a székesfehérvári királysír ékszereit, hogy közvetlenül összehasonlíthassam. Mindez a legnagyobb csendben, szertartásos légkörben zajlott le (olyanfajta szertartásra emlékeztetett, mint amikor az Átoshz hegyen, a Lavra kolostorban a Staurotheke-t szemlélhettem, amelyet ünnepi mise kíséretében mutattak meg nekem!). Ilyen körülmények között nem lehetett teljes bizonyossággal ellenőrizni Varju Elemérnek azt a véleményét, hogy az István korona zománcai a pánt ívének megfelelően hajlanának, tehát eredetileg is koronának készültek volna, tekintve, hogy a pántok íve kissé torzult, sehogyan sem kaptunk egyértelmű nézeteket. (Már akkor sejtettük, hogy az engedély korlátozó szavai mögött a vizsgálat pontosságának megakadályozása rejtett, amiatt, hogy a tárgyilagos vizsgálat — akaratán kívül — esetleg a nagynémet törekvések malmára hajtja a vizet.)

Szükségesnek tartottam ezeknek az emlékeknek rögzítését éppen a Századok hasábjain, egyrészt azért, mert ezek, túlmenően a koronához fűződő régészeti-művészet-történeti-történeti kérdéseken, köztörténetünkbe vágnak, másrészt meg azért, hogy felmentsem kortárs kutatóinkat, hogy nem tudtak tárgyilagos kutatómunkát végezni, s csak a „fogságba esett” koronán végezhetek minden szempontra kiterjedt kutatómunkát.⁴ De nem végezhetem ezt az emlékeztést anélkül, hogy ne idézzem néhai Oroszlán Zoltán ny. egyetemi tanár kollégám tapasztalatát. Ő volt magyar részről az utolsó, aki még láthatta a koronát, amikor az elhurcolt javak ügyében kiküldött bizottság tagjaként Münchenben tárgyalt. Szíves engedélye alapján közölhetem néhány mondatban emlékeit. Ezek az emlékek a jelkép erejével elevenítik meg a magyar királyság összeomlását. Azt a koronát ugyanis, amelyet mi, magyar kutatók, „kézzel sem illethettünk”, a megszálló hatalmak tisztjeinek gépirókiasszonyai — Oroszlán professzor szeme láttára — a fejükre illesztve próbálgatták, tükrör előtt illegetve magukat, hogy jól áll-e hajukban. Szívet-szorító jelenet volt.

Ennyi személyes élmény után, meg azért is, mert — mint középkor-kutatónak — legszűkebb szakmámba vág, érthető, hogy nagy érdeklődéssel vettem kezembe Deér József könyvét. A legszigorúbb mértékkel mért szakmai biztonsággal levont következtetések, az ok-okozati kapcsolatok komplexitásának szinte bravúros felkutatása, a korona kérdésének teljesen új megfogalmazása és a reá adott válasz, vagy feltevés olyan érték, amely indokolttá teszi a könyv beható ismertetését.

A szerző személyét nem kell bemutatnunk a Századok olvasóinak. A budapesti egyetem egykori professzora — hazánkat elhagyva — ma a berni egyetem ordináriusaként folytatja kutató és oktató tevékenységét. Egy pillanatra sem szűnt meg a magyar múlt iránti érdeklődése. Ő régebben elsősorban a szöveges történeti emlékek kutatója volt, az utóbbi évtizedekben a románkori művészetének kérdéseibe mélyelt el, s páratlan lehetőségeit kihasználva, nagy tapasztalatával e területen is újra meg újra magyar emlékek felé fordul. A koronáról írt könyvének más magyar vonatkozása is van: a hazájából régen eltávozott hetven éves Alföldi Andrásnak ajánlotta.

A koronáról írt monumentális műnek először tartalmi ismertetését adom, állásfoglalás nélkül, hogy az is fogalmat alkothasson gazdag tartalmáról, aki nem olvasta, majd pedig kérdéseket tesztek fel s lehetőségeket vetek fel, mintegy kiegészítve a könyvfelülelte hatalmas anyagot.

*

⁴ A korona 1945 utáni legfontosabb külföldi irodalma: *Th. von Bogyay*: Die Stephanskron. Atlantis 21 (1949): 114–119. l. — *P. J. Kelleher*: The Holy Crown of Hungary. American Academy, Rome. 1951. — *M. Uhlirz*: Die Krone des hl. Stephans, des ersten Königs von Ungarn. Wien. 1951. — *M. Bárány-Oberschall*: Die Sankt-Stephans Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien. 1961.

Műve bevezetésében a korona körüli tudományos és államhatalmi érdekek összeköszését rajzolja meg Deér József szépen, majdnem érdekesítően (a mű külön értéke megírásának választékossága, fordulatokban szép stílusa). Minket most kevésbé érdekel a tudománytörténetből, hogy Révay Péter 1613-ban megjelent műve után több mint kétszáz év alatt miként tisztázódnak egyre jobban a corona graeca és a corona latina kérdései. Inkább a múlt század végétől eltelt időre fordítjuk figyelmünket, amikor is a tudományos kutatás eredményei — mondva-mondatlan — szembe kerültek a szent korona tanával s elkezdődött a megalkuvások sorozata, amelynek utolsó aktusa 1938-ban játszódott le, az előbb leírt vizsgálatok alkalmával.

Ez a feszültség 1880-ban kezdődött, amikor is a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Ipolyi Arnold, Pulszky Károly, Henszlmann Imre két napig vizsgálta a koronát és hozzájuk csatlakozott rövid időre Hampel József is, mint meghívott szakértő. A vizsgálat igen alapos volt, és hogyha a jelentésben, majd az 1886-ban közzétett díszműben a corona latina István-kori voltát fenn is tartották, de a hírlapi és az Archaeológiai Értesítőben megjelent rövidebb-hosszabb cikkekben már kételyek kaptak hangot. Ezek látszólag akörül csoportosultak, hogy miért fúrja át a felső Pantokrator zománcot a kereszt, vagy miért van csak 8 apostol; de voltaképpen hol a sorok között, hol nyíltan azt a feltevést közölték, hogy a corona latina zománcait nem koronának szánták, hanem antependiumon, vagy ereklyetartón voltak eredetileg, s onnan leszedve kerültek a koronára. Megszilárdította e vélemény alapját, hogy közben 1891-ben Karácsonyi János kimutatta a Sylvester-bulla hamisítvány voltát, s ekként csak a Hartvig-legenda őrizte már a pápai korona-küldés mondjáját. Ugyancsak a kételkedést fokozta Kondakovnak, a zománc nagy szakértőjének könyve a bizánci zománc történetéről, amelyben a corona latina zománcait a XII. századból keltezte. Ehhez csatlakozott a külföldi szaktekintélyek közül Marc Rosenberg is, itthon pedig Czobor Béla, aki a pántok zománcait XIII. századnak vélte.

A magyar uralkodó körök természetesen kitartottak a korona István-kori volta mellett, várták és sugallták a magyar szakemberek ilyen irányú állásfoglalását. Erre 1916-ban a koronázáskor került sor, amikor is Varju Elemér, valamint Gerevich Tibor határozottan leszegezte, hogy a korona pántjai és zománcai eredetileg görbültek voltak, tehát eredetileg is korona-pántnak készültek. Tudvalevő ugyanis, hogy az egyszer már kihűlt zománcot hajlítani nem lehet, csak törni. Ez az érv döntőnek látszott. Hozzájárul ehhez Otto von Falke véleménye, aki 1928-ban a múzeumi kongresszus alkalmával látta rövid időre a koronát. Ő ugyan a pántok hajlásáról nem nyilatkozott, de a zománcokat 1000 körüli milánói munkának vélte. Falke tekintélye nyomán ehhez az állásponthoz csatlakozott a magyar kutatás is (Bárányné, Kovács Éva, Mihalik Sándor, Bogvay Tamás, sőt Deér József is). Gerevich Tibor pedig felállította elméletét arról, hogy a zománcok montecassinoi munkák lennének, az 1000 körüli időkből. Becses hozzájárulást jelentett a korona-kérdéshez Alföldi Andrásnak az a megállapítása, hogy a sisak-korona formáját a középkor a későrómai díszsisakoktól örökölte.

Ez volt tehát a helyzet 1938-ban, amikor nem kaptuk meg az engedélyt a pontosabb vizsgálatra: nyilvánvalóan azért, hogy a lassan és nehezen visszaállított tradíciót nehogy megzavarja a vizsgálat s nehogy tápot adjon a nagynémet törekvéseknek. 1946-ban a Nyugatra került koronát egy amerikai művészettörténész, Patrick J. Kelleher hosszan, behatóan megvizsgálhatta, minden gátló körülmény nélkül, elfogulatlanul ítéltetett. Kiváló fényképek egész sorát készítette a részletekről is (ezeket használta Deér József is a könyvében). Ugyanekkor több német műtörténész is megvizsgálhatta a koronát, az eredményekről Albert Boeckler 1956-ban adott ki rövid jelentést.

E két teljesen korszerű, nagy apparátussal elfogulatlanul és nagy hozzáértéssel készült vizsgálat lehetőséget adott a korona kérdésének újra való felvetéséhez. Deér

József könyve éppen ezeken a vizsgálatokon, felvételeken alapul, de igényében, történeti és műtörténeti elemzéseinek, összehasonlító anyagának terebélyes voltával messze túljutott az előző két könyv eredményein, és a korona-kutatás teljesen új korszakát nyitotta meg, amellelt, hogy számos kérdést végérvényesen lezárt. Azok a kérdések, amelyekről régente annyi vita folyt, ma már megszűntek kérdések lenni, de nem a politikai helyzet alakulása miatt, hanem mert a tárgyilagos vizsgálatok lezárták (így pl. a corona latina zománcainak egyenes-sík volta ma már nem vitatható, ugyanis az is bizonyos, hogy a bizánci korona sem volt mindig olyan mint ma, a zománcok műhelyeinek keresésekor is helytelennek bizonyultak a régi feltevések, s ez utóbbit éppen Deér József érdeméből tudjuk stb.). Deér könyvére jellemző a művészettörténeti és a történeti kérdések világos szétválasztása, mindegyik területen önálló forráskritikával éri el eredményeit, s ennek következtében áthidalhatatlan ellentétekhez jut, s ezek harmóniájának megteremtése, a két kutatási terület ellentmondó tanúságainak szintézise valóságos történetírói bravúr. A továbbiakban az ő beosztása szerint követjük a könyv mondanivalóját.

A corona graeca vizsgálata azzal az eredménnyel járt, hogy csak a 10 zománckép készült a bizánci udvar Zeuxippos műhelyében (még hozzá, mint tudjuk, az 1074—77-es években). Sem a korona pántja (amelynek szemcsés aranyához hasonlót sohasem használt a bizánci ötvösség), sem az átlátszó zománccos oromdíszek nem bizánciak (ilyen zománccot sohasem készítettek Bizáncban), a nagy köveknek háromszögű karmokkal való befogása is teljesen ismeretlen Bizáncban. Ebből azonban következik annak a régebbi felfogásnak helytelen volta is, hogy a corona graeca mint bizánci hercegnői korona került volna hozzánk, még hozzá Géza bizánci feleségével, Synadene hercegnővel. Különösen erős a különbség a bizánci zománccok rekeszvonalaik hallatlanul finom vezetésében és a pikkely-mintájú oromdíszeknek szinte ormótlan, vastag vonalaiban. A bizánci zománccok sem teljesen helyes sorrendben kerültek a pántra (Cosmast és Damianost felcserélték!). Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy az ekként elkészült korona mégiscsak női korona volt: a bizánci császárnői korona utánezata, még hozzá magyar ötvösök által tudatosan készült utánezata. A kérdés, hogy mikor készült ez az új „bizánci” korona. Deér József meggyőzően mutatja ki, hogy eszmetörténetileg csak III. Béla korára gondolhatunk, s ezt a feltevést meglepő, kézzelfogható példával igazolja: III. Béla sírjában talált gyűrű kövét ugyanolyan háromszögű karmok fogják a rekeszhez, mint a korona köveit. Eszerint tehát valamilyen régi bizánci zománccos ötvöstárgy felhasználásával III. Béla udvarában, feltehetőleg Antiochiai Anna számára új, királynői koronát készítettek. Azt már említettük, hogy az eredeti bizánci zománccok a XI. század végétől valók és Dukas Mihály Gézának küldött ajándékáról szedték le őket.

Az oromdíszes koronák forrásának kialakulását Deér a hellenisztikus időkig nyomozza s megállapítja, hogy a polis üdvét megtestesítő Tyché koronájával azonosak, az uralkodónok Tyché szerepében jelennek meg. E dolgozat végén szeretnék ehhez a kérdéshez hozzászólni, megmutatván, hogy a steppén még nagyobb múltja van az oromdíszes fejedelemsői koronának mint hellén földön.

Deér Józsefnek ez az eredménye egyúttal Györffy György ötletének cáfolata is, amely szerint a magyar korona két része a ducatum és a királyságot jelentette volna, egyesítésük pedig a kettő egyesítésének jelképe lenne.

Bár Deér Józsefnek nem sikerülhetett a Gézának ajándékozott egykori ötvösmű rendeltetésének meghatározása, mégis igen becses, amit azzal kapcsolatban mond, hogy az ajándékon rajta volt a császár képe. A bizánci udvarban ugyanis szokás volt a császár képével ékes ajándékokat adni, amelyek elfogadása egyúttal a bizánci főség bizonyos fokú elismerését is jelentette. Azt fűzném ehhez hozzá, hogy ez a bizánci szokás a későrómai időkben öröklődött. A szilágyosmlyői I. kincs császárképes nagy aranyai ugyan-

ilyen jelentésűek voltak, s érlekes: ha a „barbár” fejedelemnek ilyen módon való kitüntetése elmaradt, akkor maguk készítettek utánzatot — akárcsak III. Béla is csináltatott feleségének hercegnői koronát!

Aki olvasta az utóbbi húsz évnek a magyar koronáról szóló tanulmányait, csak az tudja igazán becsülni Deér teljesen új koncepcióját. De hasonlóan meglepő eredményekhez jut Deér a corona latina vizsgálatával is. Roppant tanulságosan követhetjük itt is fejtegetéseit, s nemcsak követhetjük, hanem ellenőrizhetjük is, mert Deér — a kiadó jóvoltából — minden általa említett párhuzam képét is hozza, nem kell tehát emlékeztünkre hagyatkoznunk, vagy könyvtárakban búvárkodnunk, ha tudni akarjuk, mit mivel vet össze, hanem mindjárt a kezünkben is van az ellenőrzés lehetősége. Ez a kép gazdagság egyúttal példaként is szolgálhat.

A corona latina zománcái sajátos technikával készültek: a lap felületét és az alakok körvonalait az alpból fennmaradó gerincek alkotják, amelyek mint széles kontúrok tagolják a zománclap tükrét. Kivétel csupán a kereszt alatt levő Pantokrator, amely — mint már Rosenberg és Boeckler is gondolta — a corona graeca Krisztusának másolata. Ez az egyetlen tény az apostolképek késői keltezését is bizonyossá teszi, mert az apostolképek és a Krisztuskép egy kéz alkotása. Deér sorra veszi azokat a keltezéseket és párhuzamokat, amelyek a korai (1000 körüli) keltezést bizonyítanák, és mindegyik hibásnak, tévesnek bizonyul, többek között például azért is, mert hiányzik az apostolképek szembezőkő stílusjegye: a széles-szalagszerű gerince-rajz. Végigmegy tehát az eddig bizonyosnak vett párhuzamokon, és a legrégebbekkel, az ír párhuzamokkal kezdi vizsgálatait (ezzel együtt az ír indításúnak vélt montecassinoi elméletet is bírálja). Pontról pontra mutatja ki az eddigi párhuzamok elégtelen voltát, s közben rámutat arra, hogy a felületes hasonlóság alapja egy félreértés volt: mind az ír miniatúrák mesterei, mind pedig az apostol-zománccok mesterei félreértették mintáikat és az ülő alakot állónak vélték. Innen azok a jellegzetes aránytorzulások, amelyek miatt hasonlóságot láttak a kettő között. Ez a hasonlóság azonban már időrendi okokból sem lehetséges (az ír miniatúrák késő-karoling korúak, nem 1000 tájáról valók).

Ugyanilyen aprólékos munkával mutatja ki, hogy a német, Otto-kori párhuzamok is tévesek. Annál bizonyosabb ez az érvelés, mert az apostolképeiknél meglevő izlám ornamentális hatás Nyugaton csak a kereszties hadjáratok után érezhető, tehát a XI. század vége után. A fellelhető hasonlóság tehát éppen zománcaink késői volta mellett szólna, s nem korai voltukat igazolná. Roppant tanulságos, amit a zománc színekkel való keltezés alapjairól ír. Kondakovnak a bizánci zománccal felállított időrendjében a tiszta színek és a vékony rekeszfalak a koraiak, s azután a színek tört volta és a rekeszeknek durvulása mind későbbi s későbbi jelenség lenne. Deér kimutatja, hogy Kondakov felismerése csak nagy vonalakban helyes, ám akkor is csak Bizánccra, s itt is vannak kivételek. De Nyugaton a fejlődés éppen fordított: minél későbbi egy-egy rekeszzománc mű, annál tisztábbak, ragyogóbbak a színei. A korona zománcainak tüzes színei tehát nem korai, hanem éppenséggel késői voltak mellett bizonyítanak.

Az István-kori keltezés ellenpróbáját azzal is fokozza Deér, hogy összeveti apostol-zománcainkat az egykorú emlékekkel, a karddal, a palásttal, Heribert C. betűvetésével és a Gizella kereszt megjelenítés-módjával, s kimutatja, hogy az apostolok figurái teljesen idegenek lennének ebben a környezetben.

Széles-alapú összehasonlító munkája közben a corona latina zománcait a Constantinos Monomachos korona zománcaival is összehasonlítja. Ennek keretdíszei is jellegzetesen keletiek az indák között feltűnő madarakkal, állatokkal. Ezek az állatok és indák a nyugati művészetben — mint már említettük — későn bukkannak fel, tehát ez is zománcaink késői keltezése mellett bizonyít.

Ugyanígy a késői időket idézi az apostoloknak árkádokba való helyezése, valamint

a lépcsős minta és más ornamentális elemek, s nem utolsósorban a betűvetés, amely leginkább a XII. század végi német ductussal mutat rokonságot.

Az általános stíluskritikai vizsgálatok után aprólékos gonddal figyeli a rekeszrajzok vonalvezetését (sajnos közölt rekeszrajzai nem eléggé pontosak!). Itt például olyan részleteket vizsgál, mint az orrnak egyetlen rekesz-szalagból való lóhere-formájú alakítását, vagy a szemek befele kancsalodó rajzát stb. Ezeknek a jellegzetességeknek a párhuzamai is mind a XII—XIII. századból valók.

Párhuzamai alapján azt tapasztalja, hogy az ornamentika keleties jellege, a latin nyelvű feliratok betűvetése, a kiemelkedő gerinc felület-tagoló felhasználása stb. azt mutatja, hogy a corona latina zománcái a keleti és nyugati művészet találkozásának területén, Deér szerint: hazánkban készültek. Ennek a felismerésnek ellenőrzésére megkísérli beleilleszteni a zománcokat a magyar románkor végébe. Amennyire eddigi ilyen kísérletek meddők maradtak, annyira magától értetődő módon illeszkednek bele a zománcok jellegzetességei a középkori magyar művészetbe. Csak egyetlen példa Deér módszerének bemutatása: említettük, hogy a corona latina Pantokratora másolata a corona graeca világuralkodó Krisztusának. Ám az utánzat nem teljes értékű, mert pl. a latin koronán Krisztus nem bizánci lábtartással ül trónján, hanem pontosan úgy, mint Imre és II. András uralkodói alakja peesétjükön! Krisztus alakjának hatása ennek ellenére bizáncias, de a tőle két oldalt ábrázolt kozmikus jelképek (nap és hold) idegenek a bizánci Pantokrator ábrázoláson (csak a keresztrefeszítésen vannak meg), Nyugaton jól ismertek a Karoling időktől fogva. Tehát egyetlen zománcképen is szépen kimutatható a két világ ötvözete.

E sok, késői időre valló jelenség mellett Deér még továbbit is hoz. Megállapítja ugyanis, hogy az apostolzománcok egykorúak filigrános kerületükkel. E filigrán-munkákat az 1200-as évekre teszi, s összevetve a székesfehérvári ékszerekkel és a jogar nyelvél, magyar munkának tartja. Deér tehát az „István korona” zománcait 1200 körüli magyar munkának tartja, hogy eredetileg milyen tárgyat díszítettek (mert hiszen síklapos és filigrános keretükkel együtt kell elképzelniük felhasználásukat), annak tárgyalásába Deér nem megy bele, mert sokfajta sacrális művön elképzelhető az apostol és a Krisztus zománc, talán igaza van Boecklernek, amikor biblia fedőlapra gondol.

Foglaljuk mos össze mindazt, amit eddig megismertünk, de aminek sok-sok részlete kimaradt: a summázott ismertetésből:

1. A corona graeca jelenlegi állapotában a XII. század végén alakított női korona, amelyhez felhasználták a konstantinápolyi császári műhelyben készült és Dukas Mihálytól Gézának küldött ötvösmű zománcait (a zománcok kora 1074—77). Az új női koronát valószínűleg feleségének, Antiochiai Annának készítette III. Béla. Oromdisz és foglalat: magyar munka.

2. Mivel ez a korona női korona volt, tehát a pántos koronával való egyesítése előtt nem lehetett corona regni, azaz állami felségjelvény.

3. A corona latina zománcái és filigránjai valamilyen más tárgyról valók, amely a XIII. század első feléből keltezhető.

4. Királyi koronánk tehát nem lassú kiegészítésekkel keletkezett, mint pl. a német-római császári korona (kiegészítése a kengyellel), hanem akkor keletkezett a corona regni, amikor a két részből egyetlen koronát készítettek, s kétségtelen, hogy e korona készítésekor régies hatásra törekedtek, valamint az is, hogy az összeillesztés sietős munka volt.

Mindebből önkénytelenül felvetődik a kérdés: mikor egyesítették a koronát? Itt Deér először igen tág időhatárok között mozog. Abból indul ki, hogy a korona képe pénzeinken először II. Mátyás fején jelenik meg, tehát az egyesítés valamikor az 1200-as évek és az 1610-es évek között kellett történnék. Ezzel szemben áll az a tény, hogy forrá-

saink az 1200 előtti időkben is bőven szólnak a királyi koronáról, s ez nagyon régi volt és elengedhetetlen feltétele volt a királyi méltóságba iktatásnak. Deér Thietmártól Hartvigig, majd a bizánci és a pápai szövegekig sorra veszi a „*diadema regium*”-ra vonatkozó forrásokat; bizonyos, hogy elég korán fellép a Szent István hagyomány. Deér szépen élezi ki a források tanúsága és a műtörténet-régészeti vizsgálat eredménye közötti ellentmondást.

Ezt az ellentmondást Deér azzal oldja fel, hogy mindkét forráscsoport vallomását elfogadja igaznak, amiből viszont kényszerű erővel következik, hogy a régi, az eredeti *diadema regium*nak valamiképpen nyoma veszett, s ennek helyébe készült a XIII. században az új (mostani). A források beható elemzése azt mutatja, hogy ilyenféle kicserélés 1290 után teljesen lehetetlen volt, mert ettől fogva pontosan tudjuk követni koronánk életrajzát. Ezzel leszűkül az időhatár, amelyen belül a régi és új korona cseréje meg kellett, hogy történjék. Elhagyva most a meddőnek bizonyult forrásokat, csak a végeredményt mutatom be. Deér az Árpádok koronázási ékszereinek 1270-es kirablásával hozza kapcsolatba a régi korona eltűnését. 1270-ben Anna hercegnő II. Ottokárhoz menekül, akinek átadja: „*videlicet duas coronas aureas et spectra regalia ac pretiosissimam amphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam, mire pulchritudinis, et alia quam plura clenodia, que a tempore regis Ungariae Attile et ab aliis successoribus eius usque nunc in Ungaria fuerant conservatae*” — szól a krónikás adata 1276-ból. Deér kimutatja, hogy e kincsek sohasem kerültek vissza Magyarországra, s talán-talán a prágai Szent István kard az egyetlen, amely megmaradt belőlük. V. István korában kellett elkészülnie tehát a régi királynői korona felhasználásával a pántos koronának. Talán aurifex Mattheus volt az, aki az új koronát elkészítette, ekkor kapott ugyanis javakat. Az utolsó koronázás (IV. Béláé) 55 évvel V. István koronázása előtt volt, kevesen emlékezhetek arra, milyen volt a régi korona. Ilyenfajta pántkoronát viseltek a karoling uralkodók is. Deér azzal végzi fejtegetését, hogy V. István szükségből, a régi helyett készített koronája nem volt hamisítás, hanem a régi jogállapot helyreállítása.

*

Deér e kivonatosan — lehetőleg mégis hiven — ismertetett monumentális munkájával kapcsolatban először is néhány kérdés merül fel bennünk. Az első mindjárt a koronaékszerek elrablásával kapcsolatos. Hogyan lehetséges, hogyha koronázási ékszerek nem kerültek vissza magyar földre, hogy három igen régi jelvény — jóval a rablás előtti időkből — mégis megmaradt. Az első a jogar, amelynek kristálygömbje Fatimida munka a X. századból, foglalatának filigránja pedig legkésőbb 1200-ban készült; a második a koronázási palást, amelynek átalakítása III. Béla-kori, maga pedig István-kori; a harmadik pedig éppen a későbbi királyi korona alsó pántjával szolgáló oromdíszes női korona, amely — Deér fejtegetései szerint — III. Béla-kori. Ez az utóbbi annál súlyosabban esik a latba, hiszen Anna hercegnő vitte magával a kincstárat, s kézenfekvő lenne annak feltevése, hogy éppen a királynői koronát is magával vitte volna. Úgy látszik tehát, hogy vagy a kincstár kifosztása nem volt teljes, vagy pedig részei mégiscsak visszakerülhettek királyainkhoz. De még ezen kívül is — bizonyos fenntartásokkal — a királyi kincstárból kell származtatnunk azt a zománcdíszes bibliát is, amelyet később a korona pántjaihoz felhasználtak. Éppen Deér mutatta ki ugyanis, hogy filigrános díszre egyazon műhelyben készülhetett a székesfehérvári királysír ötvösműveivel. Vannak azután a krónikás-szövegben is félreérthető részek, az egyik az, hogy két koronáról beszél, feltehető lenne, hogy királyi és királynői koronát kell ezen értenünk, de a királynői korona megvan. A másik az, hogy határozottan említi a királyi jogart, pedig az — királyi jelvényeink legrégebbi darabjaként — ugyancsak megvan. Mindezzel csak arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy történeti adataink hézagosak, és Deér bravúros forrás-

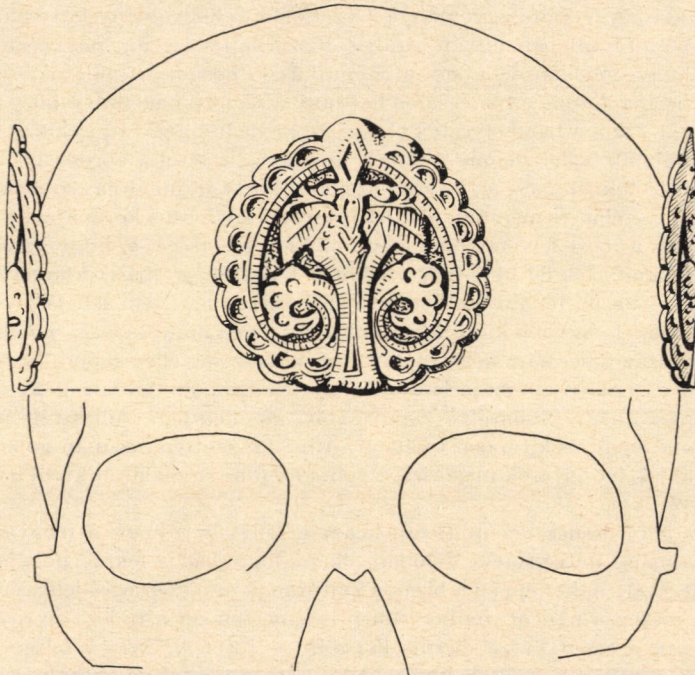
ismerete sem vezetett teljesen megnyugtató eredményre a korona mai formájának keletkezési idejét tekintve.

Érdekesnek találom, hogy Deér nem fogadta el székesfehérvári jogar rekonstrukciót (Alföldi s mások elfogadták), és a jogar-gömb tövére helyezett kis oromdíszes korona-fornát gyűrűnek tartja. Ezt meg én nem tudom elfogadni, mert gyűrűként nem viselhető, és a sok egykorú gyűrű között nem találunk egyetlen ilyen formát sem. Ha pedig mégis jogar volt a sírban, akkor ismét fel kell idézzük annak a lehetőségét, hogy a XI. században még nem halotti koronával és jelvényutánzatokkal temették el királyainkat (mint pl. III. Bélát), hanem igazi méltóságjelvényeikkel. Ha ez így van, akkor felmerül a lehetősége annak, hogy a régi István koronát talán a szenttéavatáskor emelték ki sírjából. Tehát a korona István-hagyománya kézzelfogható hagyomány lett volna, — lévén a régi corona regium valóban István királyé. Ezzel kapcsolatban, nagy óvatosan hadd penditsek meg egy gondolatot, amely a Szent László herma vizsgálata közben merült fel bennem. A herma koronája (nemcsak a mostani, a régi is) nagyobb mint a természetes emberi fej, hiszen a szoborban helyezték el a sírból kiemelt koponyát, s ekként a koponyatartónak nagyobbnak kellett lennie a fejnél. Igen ám, de ezzel a korona is nagyobb lett a természetes méreteknél. Nos, az összes középkori koronák mind nagyobbak még a legnagyobb emberi fejnél is, és méreteik pontosan egyeznek a herma koronájának méreteivel. Ezzel kapcsolatos a most felvetett gondolatom. Nem lehetséges-e, hogy valamilyen régi hagyományt elevenítettek fel 1440-ben, amikor I. Ulászlót egy másik koronával koronázták meg, amelyet Szent István ereklyetartójáról vettek le? Nem lehetséges-e, hogy az emberi fej méreteinél nagyobb királyi koronák azért ilyen nagyok, hogy időnként a szent fejét is illessék, azaz a hermára kerüljenek? Ennek látszólag ellentmond, hogy III. Bélának és feleségének halotti koronája is ilyen nagy. Ez igaz, de tudván, hogy a régi Szent László hermának „négy virágos” koronája volt, gondolatban ráillesztettem a halotti koronát a herma fejére, és kitűnően talált rá. Amit felvettem, csupán gondolat; akkor válnék szilárdabbá, ha források megőriztek volna ezen az egy adaton kívül hasonló koronázási szertartásokat.

Nagyon lényegesnek érzem Deérnek azt a feltevését, hogy a magyar románkor is ismerte a zománc művészetét. Valóban elképzelhetetlen is lenne, hogyha III. Béla előtt nem is, de, hogy akkor éppen a bizánci kultúrának ez a szépséges jelensége hiányzott volna nálunk, hiszen a nyugati műhelyekben is ismerték ezt a tudományt. Magam más oldalról — éppen a Szent László herma kapcsán — jutottam arra a feltevésre, hogy a sodronyzománc a magyar ötvösök kezén alakult ki, a középkori skófiomos hímzéseink utánzataként. Nagyon ideje már, hogy e kérdések felvetődjenek, a zománcban és másban ne csak azt tekintsük magyar munkának, ami annyira kezdetleges, hogy más művészetekbe nem tudjuk beilleszteni!

Az, amivel kissé részletezettebben —, de megtartva a könyvismertetés iratlan szabályait csak: érintőleg — szeretnék foglalkozni, az az oromdíszes női koronának a steppe népeinél való megjelenése és használata. Itt ugyanis sokkal régebbi példákat tudunk idézni, mint a hellenisztikus Tyché. Kezdjük talán a mihalkovói Halstatt-kori kincsel. Ez feltehetően fejedelemasszonyé volt, a benne levő színarany diadém oromdíszein a hold (és nap?) jelképei sorakoztak. Korban utána az időszámításunk előtti III. századból való novocserkaszi diadém következik, amely egy szarmata királynő sírjából került elő, s rajta az előbbi holdjelképek helyett fák és szarvasok váltakoznak tükörkép-szerűen egyre kisebbedve, egészen a halántékokig. A legszebb „oromdíszes koronákat” a koronázott hun üstökön láthatjuk, félkörös díszeknek koszorúja igazi koronákat utánoz. Egy ilyen igazi „koronát” találtak is egy podbolotjai sírban, amelyben félkör-fejes fibulák alkották a fejdíszet. Mindezekről röviden írtam már — s még szeretnék is írni — az Arch-Hung XXXIV. kötetben az avar cibakházi női sírral kapcsolatban (1. kép). Ebben talált

arany fejdísz három, tenyérnyi aranylevél alkotja, amelyek úgy álltak a fejen, mint koronánk oromdíszei.⁵ A cibakházi lelet párhuzamai elvezetnek minket a Távolsírokre, ahol annyi az effajta női fejdísz, sőt oromdíszes korona (pl. a koreai királysírokban), hogy felsorolásuk majdnem reménytelen. A legkorábbi ezek közül talán a pazyryki 5. kurgában talált hatalmas szőnyeg istennő ábrázolása: (4. kép).⁶ De az kétségtelen, hogy például a kudyrgai kő rajzán⁷ megjelenő „ősi istenasszony”, vagy csupán föld fejedelmasszony ugyanolyan három orommal díszített koronát visel, akárcsak a cibakházi sőt még koronacsüngői is vannak (3. kép). Ha emellé a rajz mellé odatesszük a Nemzeti Múzeum királynő-fejes gyűrűjét (2. kép)⁸ a hasonlóság valóban teljesnek mondható

1. kép. A cibakházi avar fejedelmasszony koronája (Magyar Nemzeti Múzeum)

Természetesen nagy kérdés, hogy hogyan került ez a koronaforma a klasszikus világból a steppére, vagy a steppéről a mediterráneumba. Ez külön részlettanulmány feladata kell legyen. Annyi bizonyos, hogy a klasszikus örökségből élő déli kultúrák és a steppe nem voltak egymás elől elzárva, hanem állandóan kölcsön-hatásban éltek. Lehetséges tehát, hogy a megőrzött koronákon kívül is, s talán nem is a Bizánccal való versengés miatt, a magyar királynőknek is járt az oromdíszes korona, amelyet néha remekbekerült bizánci is helyettesíthetett (pl. a Monomachos korona). Mindezek csak kérdések egyelőre, de talán nem terméketlen kérdések. Még érdekesebbé teszi a kérdést, hogy a szaszanida-

⁵ Lásd: Gy. László: Études archaéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bpest. 1955 (ArchHung XXXIV): 239. sk. I. és LIV–LV. tábla.

⁶ M. Griaznov: L'art ancien de l'Altai. Leningrad. 1958. 56. kép.

⁷ A. A. Gavrilova: Mogilnik Kudyrga. Moskva. 1965: VI. tábla.

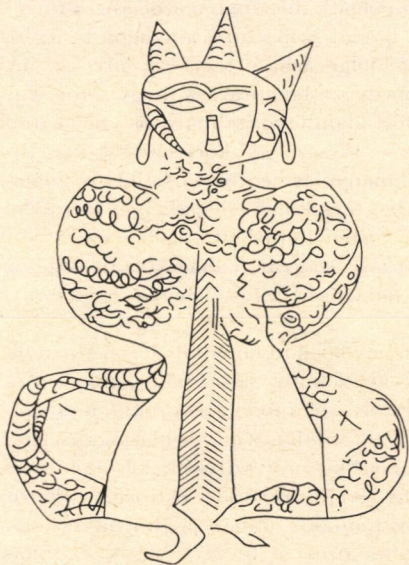
⁸ Képe kétszeres nagyításban Deér: i. m. XXXV. tábla 89. sz. nyomán.

kori perzsa királyi koronákon már egyesítve találjuk az oromdíszes koronát és a sisakkoronát, mintha tehát a magyar korona hagyománya sokkal régibb lenne, mint egyesítésének feltehető kora!⁹

Ami pedig Deér József munkáját, monumentális művét illeti, jó érzés tudnunk, hogy hazájából régen eltávozva is óriási energiával végez el olyan nagy jelentőségű munkákat, amelyeket itthonról sokkal nehezebben lehetne elvégezni. Ennek egyik eredménye

2. kép. Királynőfejes rekesz-zománcos gyűrű részlete (Magyar Nemzeti Múzeum)

3. kép. A kudyrgei kőrajzon levő fejedelemasszony (Altai vidék, i. u. VII. század)

4. kép. Vázlat a pazyryki nagy szőnyegen levő istenasszonyról (Altai vidék, i. e. IV. század)

⁹ Például: P. V. Knizalov—V. G. Lukonii: Pamiatniki kultury sasanidskogo Iran. Ermitazs—Leningrad. 1960: 3, 5, 8, 9. kép III—V. századi ezüst-tálakon ábrázolt vadászó sahokról.

a magyar korona kezünkben tartott pompás „életrajza”. Deér munkája lezár egy korszakot (a mágikust, a megalkuvót) és egyúttal elindít egyet, amelynek nyomán tisztábban láthatunk, s amely közvetve ugyan, de felszínre hozza a magyar középkor eddig lappangó értékeit is.

LÁSZLÓ GYULA

JÓZSA ANTAL—MILEI GYÖRGY:

**A RENDÍTHETETLEN SZÁZEZER. MAGYAROK
A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMBAN ÉS POLGÁRHÁBORÚBAN
(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 279 l.)**

Népünk szocialista tudata kialakításának és fejlesztésének igen fontos eszköze történelmünk haladó, forradalmi hagyományainak feltárása és közkinccsé tétele. A magyar marxista történettudomány előtt álló eme feladat megoldása azonban jelentőségében túlnő az ország határain, mert a magyar nép évezreces történelmének nem egy szakaszában az egyetemes emberi haladás élvonalában állt. Legbecsesebb forradalmi hagyományainkra éppen az jellemző, hogy azok sohasem szűkültek le egy kis nép története provinciális eseménysorozatává, hanem egyben az egyetemes fejlődés termékenyítő erejévé is váltak. Mindezek elmondása talán érezteti annak a vállalkozásnak hazai és nemzetközi hasznát, amellyel Józsa Antal és Milei György az első világháború alatt orosz fogságba esett csaknem százezer magyar hadifogolyt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom megvívásában kifejtett szerepét, majd az azt követő polgárháborúban a szocialista forradalom vívmányainak megvédéséért folytatott hősi harcát széles forrásanyagon nyugvó, marxista tudományossággal megírt, színvonalas feldolgozásban tárja az olvasó elé. A mű legfontosabb eredménye kétségkívül annak meggyőző bemutatása, hogy a magyar hadifoglyok az 1917—1921 közötti években lezajlott forradalmi mozgalma, amelynek során a legkülönbözőbb társadalmi osztályokba és rétegekbe tartozó egykori osztrák-magyar katonák a szocialista forradalomhoz, egy új, kizsákmányolásmentes társadalom felépítésének igenléséhez, majd a szocialista építőmunka belső és külső ellenségeivel szembeni harc vállalásához jutottak el orosz testvéreik oldalán, történelmi jelentőségében az 1848—1849-es forradalom- és szabadságharchoz s az 1919-es Magyar Tanácsköztársasághoz zárkózik fel, és a magyar népek az általános emberi haladásért kifejtett egyik legszámottevőbb erőfeszítése volt.

Az említett történelmi időszak (1917—21) eseményeinek nyomokövetése, s bennük az osztrák-magyar, főként a magyar hadifoglyok küzdelmes, szerteágazó, majd újra egymásra találó útjainak végigkísérése a hadifogságba eséstől a fogolytáborokig, a szocialista forradalmi eszmék megtermékenyítő hatásától a forradalom tudatosulásáig, s végül a forradalmi tettektől a szocialista haza védelméig, nem kis erőfeszítésbe került a szerzőknek, akik a szovjet, csehszlovák, magyar és más levéltárak óriási és mégis sokszor hézagos anyagát átnézni kényszerültek. A fáradtságos munka azonban eredménnyel járt: a napvilágra került források tükrében lassan kibontakozott a fogolytáborok, munkatáborok küzdelmes élete, majd a cári Oroszország pusztulásra érett társadalmának megrendítő képletében az a sajátos szerepvállalás, amit a hadifoglyok a bolsevik párt és saját legjobb forradalmár vezetőik irányítása alatt lassan elfogadtak. S ha figyelmünk végigkövette az I. és II. fejezet szemléletes leírásán keresztül ezt a történelmi folyamatot, a III. fejezetben azoknak az internacionalistáknak küzdelmei tárulnak elénk, akik a petrográdi, moszkvai fegyveres felkelések, majd a Kalegjin- és Kornyilov-féle ellenforradalmi erők elleni csaták harcosaiként 1917 végén és 1918 elején a hadifogly forradalmi mozgalom

rohamosztageit alkották. 1918 tavaszának rohanó bel- és külpolitikai eseményei, főképpen a breszt-litovszki béke közvetlen kihatásai, a hadifogoly forradalmi mozgalom rendkívüli kiszélesedését hozták: a hazajutás megcsillant reménye az eddig passzív elemeket is a forradalmi erjedés állapotába juttatta, majd az otthoni forradalom megvalósításának egyre erősebb szándéka tízezrével vonzotta őket az OK(b)P Magyar Csoportjához, s annak helyi szervezeteihez. A magyar kommunisták helyes történelmi helyzetmegítélésére vall, hogy míg a hazatérők legjobbrait a szocialista forradalom otthoni megvívására készítették fel, s munkájuk nyomán csakhamar kialakult az a forradalmár gárda, amely hazatérve, a forradalmi eseményekhez oly fontos szerepet játszott, — mély internacionalizmusukhoz híven, a győztes szocialista forradalom külső és belső stabilizálódásának éppoly fontos feladataként, hadifoglyok tömegét mozgósították a szovjet Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatainak megerősítésére. E kettős feladat sikeres megoldásának folyamata képezi a mű IV. fejezetét, s a szerzők — célkitűzéseiknek megfelelően, — nem követik a hazatérők százezres tömegének viszontagságos útját, hanem a munka V. és VI. fejezetét a kinntmaradt, és a szovjet állam élet-halálharcába bekapcsolódott „rendíthetetlen százezer” hősi tetteinek szentelik. 1918 nyarán a szovjetellenes erők elleni harcban az internacionalisták túlnyomó többségét a Volga-mentén és Szibériában vetették be, hol utóbbiban, pl. a Bajkál tő partján a vörös erőknek mintegy felét, az Usszúri mentén pedig a szovjet csapatok állományának több mint egyharmadát tették ki. Az OK(b)P Magyar Csoportjának jelentése szerint 1918 őszén az internacionalisták kb. 60—70%-át magyarok alkották. Az internacionalisták támogatta szovjet alakulatok sikeres harcainak eredményeként, továbbá a Bolsevik Párt helyes parasztpolitikájának következményeként a Keleti területek parasztsága tömegesen állt a szovjet hatalom mellé, s elsősorban ennek volt köszönhető, hogy a haderő nagyarányú feltöltésével egyidőben sor kerülhetett az internacionalisták részleges kivonására. Így 1918 őszén a Vörös Hadsereg ottani állományában az internacionalisták már csak 10—11%-ig voltak képviselve. A felszabaduló internacionalista erők egyreze újabb frontszakaszokra kerültek: Szibéria még Kolesak által ellenőrzött területeire, de 1919 első felében már elsősorban Ukrajnába, azzal a szándékkal, hogy a Magyar Tanácsköztársaság fegyveres segítségének teremtsék meg a feltételeit. A magyar történeti kutatás számára igen fontos kérdésre, hogy ti. a segítségnyújtás miért nem következett be, a szerzők kimerítő és megalapozott választ adnak: a minden oldalról súlyos harcot vívó Vörös Hadsereg, amely a harcok kapcsán a vereségek sorozatát is át kellett, hogy vészelje, egyszerűen nem jutott el ahhoz a lehetőséghez, hogy a Magyar Tanácsköztársaság hadseregével a kapcsolatot felvegye, és annak effektív segítséget adjon. Így a magyar internacionalisták felhasználása a Vörös Hadsereg sorai-ban Ukrajna területén nem lehetett más, mint harcbavetésük a betört és előrenyomuló ellenség feltartóztatására, ill. annak megsemmisítésére. Az elkövetkező évek súlyos harcái ezt a követelményt az internacionalistákkal szemben csak fokozták: az internacionalisták éppúgy megtalálhatók voltak a lengyel hasereg elleni hadműveletekben, mint a Vrangel fehér gárdistái és Machnó anarchistái elleni véres harcokban. Miközben a harcok folyamatát szerzők nagy gondossággal rekonstruálják, nem feledkeznek meg számos olyan katonai, katonapolitikai, hadseregszervezési és kiképzési kérdés megválaszolásáról sem, amelyek megkönnyítik az új típusú forradalmi hadsereg nagy sikereinek megértését. Nem kevésbé fontos azonban azoknak a történelmi hősöknek a bemutatása sem, akik éppen a szerzők lelkiismeretes feltáró munkája nyomán jelennek meg a könyv hasábjain, előlépve a feledés homályából, s foglalják el méltó helyüket a magyar nép történetének legjobbjai között: a már eddig is ismert Szamuely Tibor és Zalka Máté mellé méltán sorakoznak fel Gavró Lajos, Varga István, Varga Gyula, Pauk Vilmos, Pataki Ferenc és mások, akik a „rendíthetetlen százezer” élén a szovjet nép történetébe is beírták nevüket. A művet kiegészítő számos szakszerű térképábrázolat és a jó minőségű fotódokumentáció jól

elősegíti az olvasó tájékozódását, s hozza emberi közelségbe népünk forradalmi hagyományainak eme nagyszerű képviselőit.

Nem kétséges, hogy a mű nemcsak hazánkban, hanem külföldön is, elsősorban a Szovjetunióban és más szocialista országokban, kedvező fogadtatásra talál. Amikor a szerzőpár hézagpótló és elmélyült tudományos alkotása előtt elismeréssel adózunk, nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy egyes fejezetek — elsősorban kiadói szempontok miatt — rövidítve jelentek meg; ez a körülmény csökkentette az oly fontos téma teljesebb kifejtésének lehetőségét.

FARKAS MÁRTON

URBÁN ALADÁR:

EURÓPA A FORRADALOM FORGÓSZELÉBEN 1848—1849

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. Népszerű történelem. 1970. 321 l.)

A valóban népszerű, és komoly hiányt betöltő történelmi sorozatnak e jól sikerült kötétét a szerző alapos és lelkiismeretes munkája előzte meg. Kétségtelen, hogy a téma már önmagában is érdeklődésre tarthat számot, de ez csak kedvező lehetőséget és keretet jelent: a tartalmi megválaszolás dönti el végső soron a kérdést. Az egész munkán meglátszik a gondos, körültekintő igyekezet annak érdekében, hogy gördülékeny nyelvezetével, világos, áttekinthető szerkezetével és számos egyéb módon is közel férközzék az olvasóhoz, lekösse figyelmét, érdeklődést ébresszen, és ugyanakkor a bonyolultabb elvi kérdések kifejtését se mellőzze. A szerző e munka keretében is gyümölcsözően értékesítette az egyetemi oktatásban szerzett tapasztalatait, és ezen igényesebb pedagógiai szempontok csak előnyére, hasznára váltak az egész munkának. A lehetőségekhez képest találkozzunk mindazokkal a szükséges fogódzókkal, melyek nemcsak az írottak alaposabb megértését, de egyidejűleg a továbblépéshez szükséges eligazítást is megadják. Az irodalomjegyzék, ha bizonyos kiegészítésre szorul is, — gondolok többek között az osztrák Helfert, Friedjung, az olasz Spellanzon, Candeloro munkáira, — mégis tartalmazza a tárgyba vágó leglényegesebbnek ítélt történelmi munkákat. Ezekre utaló értékelő, kritikai megjegyzések is hasznosnak bizonyultak volna. Komoly segítséget nyújt a bonyolult és szerteágazó eseménytörténet megértéséhez az a néhány jól sikerült térkép is, amit a kötethez mellékeltek, úgyszintén a kronológiai táblázat.

Egyet kell érteni a szerző azon megállapításával, hogy korántsem elégséges az 1848-as forradalmi hullám magyarázatát csupán a napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös bécsi kongresszus konzervatív szellemű döntéseiben keresni, hanem nagyon is lényeges az 1815 és 1848 között végbement nagyarányú gazdasági, társadalmi és politikai változások nyomon kísérése. Tehát szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a Szent Szövetség korszaka, nemcsak a restaurációs törekvések, az ellenforradalmi hullám, a politikai reakció stabilizációjának időszaka volt, hanem egyidejűleg egy olyan időszak is, melyben a termelőerők fejlődése meggyorsult, és „Európa 1815 és 1848 között — hosszabb ideig, mint a megelőző századokban bármikor, — viszonylag békességben élt, és ipari fejlődése egyre gyorsult”. Éppen az utóbbi körülmény érlelte és teremtette meg a forradalom objektív és szubjektív feltételeit egyaránt. Ugyancsak egyet lehet érteni annak megállapításával is, hogy a forradalmi és napóleoni korszak számos eredményét 1815 nem szüntette meg, és a Code Napóleonnal tetten öltött és az új polgári viszonyokat rögzítő elvek számos európai országban továbbra is érvényben maradtak. Magában Franciaországban a Bourbon-restauráció nem ölthetett feudális abszolutista formát és nem nyílt már lehetőség a feudális földbirtokviszonyok visszaállítására. Nem hiányoztak ugyan a kísérletek a régi rend minél teljesebb restaurálására az európai országok egész sorában, de ez a

társadalom hathatós ellenállásába ütközött. A spanyolországi, szicíliai, nápolyi események 1820-ban világosan jelezték a mélyben forrongó erőket, és az 1830—31-es forradalmi mozgalmak Franciaországtól Itáliáig és Varsóig határozottan megmutatták, hogy az intervenció hatalmak mennyi nehézséggel küszködnek hatalmuk fenntartása érdekében. A politikai forrongást megelőző és követő szellemi mozgalmak, melyek nem kis mértékben a különböző német államokban, az osztrák birodalomban a romanticizmus és a nacionalizmus jegyében keletkeztek, annál is inkább figyelmet érdemelnek, mert előkészítői, megalapozói voltak az 1848-as eseményeknek. Goethe, Kant, Fichte, Humbold után Hegelben csúcsosodik ki az a szellemi folyamat, mely oly meghatározó erővel indította útjára a német liberalizmust, és képezett alapot a politikai radikalizmus és egyéb balra eső irányzatok számára is. A szerző ugyan kidomborítja a francia és német 1848-as forradalmak közötti különbségeket, melyek a megelőző gazdasági és társadalmi fejlődésben lelik végső magyarázatukat, de még teljesebb megvilágítást nyertek volna az események, ha az előkészítő politikai mozgalmak ideológiai-szellemi képviselőinek szerepére nagyobb súlyt helyez.

A részletek bemutatása után helyesen megfogalmazott következtetés, hogy az 1848-as francia forradalom — „ellentétben a nagy francia forradalommal — hanyatló ívet írt le, és a második köztársaság szükségszerűen vezetett a második császársághoz . . .”. A francia forradalomnak ez a menete voltaképpen döntő befolyással volt az európai forradalmi mozgalmak további sorsára. Tekintettel arra, hogy a francia demokrácia erői 1849-ben is gyengének bizonyultak a nagyburzsoázia osztálytörekvéseinek háttérbe szorítására és a Ledru-Rollin vezette politikai mozgalom júniusban teljes vereséget szenvedett, ez a körülmény végképp reménytelenné tette a német államok forradalmi mozgalmainak további erőfeszítéseit. A frankfurti parlament — Engels szavaival élve — „egy képzeletbeli ország parlamentje”, a belső és külső demokratikus erők gyengesége folytán és a maga súlyos ellentmondásai következtében képtelennek bizonyult az események kézben tartására, és fokozatosan átengedte helyét Ausztria és Poroszország újjászervezett hatalmi gépezetének. A francia intervenció viszont Itáliában az olasz forradalom erőfeszítéseinek vetett gátat, mely Mazzinivel az élén Rómában egyideig még az annyira óhajtott nemzeti egység köztársasági alapon történő létrehozásában reménykedett. Ledru-Rollin irányának veresége végképp eldöntötte a római forradalom sorsát is, és ilymódon a magára maradt Velencével Ausztria könnyebben végezhetett.

A szerző munkájának alapvető jelentőségét abban látjuk, hogy a magyar olvasóközönséget, — mely túlságosan is megszokta, hogy az 1848—49-es eseményeket magyar centrumból lássa és ítélje meg, — helyesen vezeti rá az egyetemes történet nagy és döntő összefüggéseire. Kiragadja a magyar forradalom és szabadságharc menetét a lokális keretekből, — megértetve, hogy mennyire meghatározta annak alakulását a német, olasz és a francia forradalom sorsa. Fokozott figyelmet érdemelnek a Habsburg-birodalom szláv népeinek mozgalmairól kifejtettek. Érthetővé válik a cseh liberálisok álláspontja, amikor egy alkotmányos osztrák birodalom keretében védettebbnek látják helyzetüket, mint egy nagy Németország keretében. Az 1848. június 2-án Prágában összeült szláv kongresszus döntő mértékben a birodalmi kormányhoz alkalmazkodó liberális nézeteknek biztosított ugyan vezető szerepet, mégis hozzájárult az érlelődő prágai felkelés kirobbanásához. A sok tekintetben felkészületlen és gyenge forradalmi erők gyors veresége súlyos kihatással volt az események további menetére. A szláv népek demokratikusabb csoportjaiban jelentkező törekvések, hogy megtalálják az összefogás szálait a magyar forradalom erőivel, voltaképpen 1848 júniusában Prágában buktak el.

A munka végső következtetése, hogy az 1848—49-es forradalmak bukásukban is jelentősen előre vitték a társadalmi haladás ügyét, kétségtelenül helytálló. 1848 eszményeinek szolgálatában álló nemzeti mozgalmak, szabadságharcok és forradalmak

áldozatul eshettek ugyan az ellenforradalmi erők nemzetközi túlerejének, elbukhattak a forradalom belső ellentmondásai következtében, de azok az alapvető társadalmi eredmények, melyek hozzájárultak számos országban a tőkés viszonyok alapjainak lerakásához, lényegében megmaradtak, és meghatározták a további fejlődés menetét éppen úgy, mint a még megoldásra váró feladatok új szinten való rendezését is.

LUKÁCS LAJOS

FEKETE LAJOS:

A HATVANI SZANDZSÁK 1550. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁSA

(Jászsági Füzetek 4. Jászberény, 1968. 89 l. — 1 térkép)

Az ország török által meghódított területének egykorú gazdasági és társadalmi viszonyait, a parasztságra a hazai feudalizmus helyett rátelepedő török kizsákmányolás különböző nemeit, a katonai hűbérjellegű szpáhi-birtokok és a viszonylag tűrhetőbb helyzetű kincstári khász-birtokok különbségét és a határsávok kétféle adózását elsőnek pozitivistá történetírásunk próbálta, az akkor rendelkezésre álló adatok és módszerek alapján, egységes képbe foglalni (*Salamon Ferenc: A török hódítás Magyarországon.* Budapest, 1864. — *Szilágyi Sándor: Egy magyar város a hódoltságban. Rajzok és tanulmányok II.* Budapest, 1875). Történéseink közel egy évszázada felismerték a defterek hatalmas forrásértékét, s *Velics Antal* és *Kammerer Ernő* két hatalmas kötetben számos deftert közzé is tettek, nem tudtak azonban megbirkózni azzal a nem könnyű feladattal, hogy a törökösen elírt, illetve a pontosan ki nem olvasható magyar helységneveket azonosítsák a ma is meglévő községekkel, illetve a ma már községrészként élő pusztá- és dűlőnevekkel. Az 1920-as évek elején kezdődött azután az a *Fekete Lajos* nevéhez fűződő kutatási hullám, mely törökkori forrásaink modern népességtörténeti értelmezését tette lehetővé (*Fekete Lajos: Török iratok a gr. Zichy család birtokában. Levéltári Közlemények, 1924.* — *Uő.: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása.* Budapest, 1943. — *Uő.: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján.* Budapest, 1942). Ezek sora egészült ki most egy újabb kiadvánnyal.

A hatvani livába öt nahije tartozott. Az összeírás igen gondos helyszíni szemle alapján készült, s ezen felül megvan az a különös értéke, hogy a török idők elejéről való, közvetlenül az 1550 utáni esztendőkből. A pontos évhezkötés azért nem lehetséges, mert hitelesítési záradéka és ezzel együtt keltezése is hiányzik. Az összeírás csak a lakosság férfi tagjait veszi jegyzékbe, nevezetesen a családfőket, annak fiait, testvéreit, kevés esetben vejét, apját. Minden megnevezett személy mellett feltünteti, hogy az illető házas-e, avagy nőtlen. Női nevet az összeírás egyet sem említ. A személynevek felsorolása után külön tételenként adja a tizedből és adókból származó szolgáltatások összegét, majd részletezi is azokat. Mezőgazdasági terményben feltünteti az azon esztendőbeli tizedet, ezt búzánál, kétszeresnél, és néhány esetben árpánál *kile*-vel mérte. A Mátra lejtőin számos községben jelentős adóforrás volt a must, törökül *sira*. Ennek egységét az összeíró a magyar *pinte* szóval jelölte. A terméseredmények egészen szélsőséges ingadozásából talán szabad arra következtetnünk, hogy már ebben az időben kialakult a falvak között valamilyen megosztás, azaz minden falu éghajlati és talajtani viszonyainak megfelelően előszeretettel foglalkozott gabonatermesztéssel, vagy éppen szőlőműveléssel. Erre látszik mutatni az is, hogy a Mátra alján találjuk a legtöbb malmot. A Gyöngyös melletti Bene pusztán, mely lakatlan, és a város lakóinak szántóföldjéül szolgál, 12 malom öröl. Igen sok közülük a barátok (ferencrendi fráterek) tulajdonában van. Itt, bár ezt a forrás nem mondja, bizonyára már bérleti viszonyokkal számolhatunk. A szandzsák területén 91

malomban darálták-őrölték a kenyérnek valót. Sok malom, földrajzi helyzetét tekintve, vízimalom kellett legyen.

Rendkívül érdekes Jászberény jogi helyzete. Az összeírás ugyanis itt — szokásától eltérően — nem részletezi a szolgáltatásokat, hanem megjegyzi, hogy Jászberény város tizenkét faluval együtt régebben, a királyok korában tizedet nem fizetett, mivel évente szabott összegben hétszáz florint, 2500 kila búzát és ugyanennyi árpát szoktak fizetni. A régi szokáshoz híven az új szultáni defterbe is így jegyeztettek be. Ugyanis a Jászság a török uralom kezdetén különálló adóegységet képezett, és adóját (talán az ispán közreműködésével) maga szolgáltatatta be a török kincstárba.

Fekete Lajos mintaszerű szövegpublikációja még számos elemzést tesz lehetővé. Ezek elvégzése néprajzosok és történészek közös feladata kell legyen.

KÖHEGYI MIHÁLY

TANULMÁNYOK A DÉL-DUNÁNTÚL TÖRTÉNETÉBŐL, 1944—1948

Megjelent Pécs város felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából.

Szerkesztette: Fehér István

(Kiadja Pécs mj. Város Tanácsa VB Művelődési Osztálya. Pécs,
1969. 221 l.)

A kötet három tanulmányt tartalmaz, három szerzőtől, és mindegyik egy-egy kandidátusi disszertáció résztanulmánya.

Fehér István „A népi demokratikus forradalom kibontakozása a Dél-Dunántúlon az 1945. évi őszi nemzetgyűlési választásokig” című dolgozatában a címben megadott évkörön sokszor túltekint az 1945. évi őszi választások utáni időkre is, egészen 1948-ig. Ez abból a szempontból hasznos, hogy rámutat az első demokratikus választások utáni további fejlődésre. Amint a társadalmi osztályok helyzetét, a munkásság, parasztság, polgárság rétegződését, és a nemzetiségi viszonyokat elemzi, az országos fejlődést egybeveti a helyi eredményekkel.

Említést tesz a tolnai és baranyai német lakosság között támadt „Hűség a hazához” nevű mozgalomról. A történeti probléma végleges tisztázásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy — bár volt ilyen hűségmozgalom hazai németek között — ez meglehetősen szűkkörű volt.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült koalíciós pártok szerepével foglalkozva, külön fejezetben tárgyalja a két munkáspárt szervezeti kiépülését és politikáját, valamint a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, nemkülönben a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt működését. Némi túlzással a demokratikus pártok együttműködését, koalíciós szövetségét „a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front dél-dunántúli szervezete”-nek tekinti.

A MNFF vezető pártja már ekkor a Magyar Kommunista Párt volt. Programja befolyásolta a többi párt célkitűzéseit is. A Kommunista Pártnak sajátos helyi szervezete volt a Pécsi Területi Bizottság, amelynek működési köre kiterjedt egész Dél-Dunántúltra, vagyis Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyékre. Ugyancsak a négy megyére kiterjedő csúcsszerve volt a Nemzeti Parasztpártnak és a Szociáldemokrata Pártnak is. Erre nyilván megerősödésükig volt szüksége e három pártnak az ekkor még nagyobb tömegeket mozgató Kisgazdapárttal szemben, s amikor ez az 1945. évi országos választásokig bekövetkezett, meg is szűnt a Pécsi Területi Bizottság.

Adatokat közöl a koalíciós pártok szervezeteiről, taglétszámáról, működéséről, az első demokratikus választás eredményeiről, a szavazatoknak az egyes pártok közötti megoszlásáról. Indokolatlanul kirekeszti azonban a feldolgozásból Zala megyét, amely

egyrészt ugyancsak dél-dunántúli megye, másrészt pedig ugyanúgy a Pécsi Területi Bizottság hatáskörébe tartozott, mint Baranya, Somogy vagy Tolna megye.

Komanovics József, „A népi demokratikus forradalom és a telepítés Baranya megyében 1945–1947 között” című dolgozata öt fejezetre tagolódik.

A négy első fejezetben jóformán csak bírálja a telepítést. A baranyai telepítést az 1945. évi földreformtól majdnem teljesen elkülönítve tárgyalja, pedig ez elválaszthatatlan attól. A szerző nem veszi kellően figyelembe, hogy a földosztás és a telepítés forradalmi módon ment végbe, s így jut olyan következtetésekre, hogy a telepítés „ész nélkül és meggondolatlanul folyt le”, „kaotikus helyzetet” teremtett, s hibának rója fel, hogy a német nemzetiségű, sokszor még a volksbundista befolyás alatt álló „törzslakosságban” ellenszenvet szült. A forradalmi telepítés értékelésénél kellő kritikával kellett volna fogadnia a szerzőnek a koalíciós pártok reakciós elemi egykorú véleményét a telepésekről, hiszen ezek ellene voltak a földreformnak és a telepítésnek.

Részletesen foglalkozik a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról szóló 1946. évi IX. tc.-kel. E jogszabály kétségtelenül sok kérdést tisztázott a telepítéssel kapcsolatban, de részben már előkészítője a Csehszlovákiából érkező magyar telepések ügyének is, hiszen amikor a IX. tc. megjelent, már megvolt az egyezmény Magyarország és Csehszlovákia között a lakosságcsereéről.

A tanulmány áttekinthetőségét növelni lehetett volna a felhasznált forrásanyag kronologikusabb elrendezésével, és világosabb, egyértelműbb fogalmazással. Kár, hogy a közölt statisztikai adatok a későbbi évekből származnak, s így magukban foglalják a Csehszlovákiából érkezett telepések adatait is. Ez azért ellentmondó a dolgozatban, mert a szerző már előbb leszögezi, hogy ez utóbbi telepésekkel nem kíván foglalkozni. Vitára adhat okot, hogy a telepéseknek belföldi és külföldi telepésekre osztása során az előbbiekhöz sorolja a jugoszláviai menekülteket is. A juttatott ingatlanról nem „birtoklapot”, hanem „birtoklevelet” állítottak ki. Münnich Ferenc Pécs városának nem „polgármestere” volt, hanem főispánja.

A szerzőnek utalni kellett volna a munkája előtt megjelent azonos témájú feldolgoásokra. Komanovics tanulmányának a 99., 101., 105., 122. és 123. lapjain összesen mintegy húsz sort idéz szó szerint „Az 1945. évi földreform végrehajtása Pécssett és Baranya megyében” című tanulmányból (Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez: 201., 202., 203. és 204. oldalak) anélkül, hogy hivatkoznék e munkára.

A záró fejezetben értékeli ugyan a telepítés eredményeit, de nem sikerült feloldania tanulmánya kettősségét. Még azzal sem, amikor arról ír, hogy a telepes lakosság évek múlva „közeledni kezdett az őslakosághoz”, s ezek az új honfoglalók „belátták, hogy a németek jó gazdák és tisztelni kezdték őket”.

Szentistványi Gyuláné: „A népi demokratikus kormányzat művelődéspolitikai programja és megvalósítása Baranya megyében 1944 őszétől 1945 őszéig” című tanulmánya a legjobb a kötet három dolgozata között.

Négy főfejezetben, számos alcímre tagolva, részletesen és áttekinthetően elemzi a népi demokratikus forradalom hatását a demokratikus művelődéspolitikai kibontakozásának kezdeti időszakára. A Horthy-rendszer hagyatékának taglalása során felmérést nyújt az oktatásügyi intézményeket ért háborús károkról, bemutatja a letűnt rendszer iskolapolitikájának jellegét és iskolarendszerét.

Nemcsak az iskolaépületekben voltak nagy károk, hanem a felszerelésekben is. Az iskolaépületek elavultsága, korszerűtlensége még súlyosabbá tette a károsodás mértékét.

A Horthy-rendszer iskolaügyének szellemi arculatát az antikommunizmus, a sovinizmus, az antiszemitizmus határozta meg.

A felszabadulás után a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok

oktatási, kulturális és nevelő programja a Kommunista Párt javaslatain alapult. A pedagógusok szakszervezete Pécsen már 1945 januárban megalakult. Az iskolákban a régi könyveket ki kellett cserélni, demokratikus szellemű tankönyvekre volt szükség. Elősegítették a munkások és parasztok gyermekeinek tanulását az egyetemeken és középiskolákban. Szélesre tárták az egyetemek kapuit a nőhallgatók előtt. Megszervezték a nemzetiségi oktatást. Pedagógus átképző-tanfolyamokat szerveztek, és megteremtették a demokratikus oktatásügy személyi feltételeit. Törvénybe iktatták az általános iskolát, amely — a szerző helyes megállapítása szerint — a művelődés terén olyan nagyhatású volt, mint a földreform a gazdasági életben.

KOPASZ GÁBOR

NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN:

A NŐK MŰVELŐDÉSI JOGAIÉRT FOLYTATOTT HARC HAZÁNKBAN (1777—1918)

(Budapest. 1969. 439 l.)

A rendkívül széles forrásanyagra támaszkodó munka impozáns bemutatója a magyarországi nők jogaiért folytatott küzdelem történetének. A szerző többet ad könyvében, mint amennyit a címben ígér: nemcsak a nők egyenlő iskoláztatásáért, művelődéséért folyó harcot mutatja be, a harc úttörőinek — közéleti férfiak, kultúrpolitikusok, írók, pedagógusok, az első nő-írók — vonatkozó működését, szerepét ismerteti, hanem helyzet kapnak kötetében a nőknek saját sorsuk javításáért folytatott küzdelmei is.

A szerző bevezetésül a Ratio Educationistól, az első művelődési törvénytől indult el, s fokról-fokra végigkíséri a magyar nevelésügy történetét, a legkülönbözőbb iskolatípusok kialakulásának, fejlődésének menetét, minden újabb típus jelentkezése körülményeit, alapításának tárgyalását, ezután tér rá a nők iskoláztatásának problémáira, visszamaradásuk okainak, sokszor mesterséges visszaszorításuk tényeinek magyarázatára.

Az iskolatípusok szükségszerű felmerülésének, terveinek, a létesítésük körüli nehézségeknek — a megvalósulás menete közbeni változásuknak — hiteles ábrázolása óriási munkát igényelt. A könyv terjedelmének mintegy 60 százalékát az általános nevelésügy története foglalja el. Ez az általános művelődésügyről alkotott kép mindig pontos, s feltétlenül szükséges különösen a kezdeti időszakra vonatkozókat, mert csak így értékelhető igazán a nők jogaiért jelentkező „pionirok” ténykedése. Látjuk, hogyan merül fel az 1770-es évek elején a leányok oktatásának követelése — addig nem történt értük semmi, s tulajdonképpen az 1848—49-es forradalom és szabadságharcig nincs is változás. A leánynevelés terén „felelősség”-et csupán az előkelő származású lányok legkiválóbbjai esetében éreznek kultúrpolitikusok, általában a gondolkodó, művelt emberek, kiknek szemlélete még hosszú ideig rendi szellemű: a „családi” nevelés a fontos, a nő legyen jó feleség és jó anya. Igen kicsi a száma azoknak a családtalan, férjtelen felsőbb rétegekből származó nőknek, kik családtól független, önálló keresettel bíró nevelőnőkké, tanító-nőkké lehettek. Ezekért indult hírlapi vita, politikai harc, melyeknek során jelentkeztek pl. az első nőírók, nő-tanítók írásaikkal. Takács Éva, Máthéné Ujfalvy Katalin, Molnár Borbála portréja így villan fel előttünk. Nyilatkozataikból látható, hogy korántsem vágytak közéleti szereplésre, azoknak sem szántak ilyet, kiknek érdekében megszólaltak, csupán tanulni, művelődni szerettek volna. — A másik nem részéről szintén akadnak — kevesen ugyan, — kik szót emelnek az uralkodó osztályok legkiválóbb leányai tanulhatása érdekében, pl. már 1835-ben felmerül a gondolat: az egyetemet meg kell nyitni részükre (Nyáry István sárospataki tanár), de van már szószólója az általános iskolakötelezettségnek, a „köznép” leányai számára az alsófokú oktatás kiterjesztése követelésének (1827). — A kor emancipációs irodalma s mozgalma fellendül, így jön létre az

első nyilvános, nevelőnőket képző intézet 1843-ban Buda-Pesten, melyet azután jó pár követ vidéken is.

Az 1848—49-es forradalom kezdetéig az iskoláztatás, azon belül a leánynevelés igen elmaradott voltát, vallásos színezetét jól érzékelteti a szerző. Kár, hogy nem szentelt egy-két mondattal többet az „apácaiskoláknak”, a zárdai nevelés jellemzésének, hiszen itt konzerválódott a vallásos és családis nevelés.

A szabadságharc s forradalmi kormánya terveinek bemutatása mellett sor kerül annak ismertetésére, hogyan bővült a nőemancipáció fogalomköre: Táncsics Mihály, Lővei Klára, Veres Pálné, Teleki Blanka, Eötvös József stb. működésének jellemzése mellett pl. az első országos tanügyi kongresszus munkájában már megláthatjuk a vallás háttérbeszorításának tendenciáit, különösen a nyilvános, a közös, egyenlő iskoláztatásért indított akciókban.

Az abszolutizmus kora taglalásakor a szerző a növekvő számú iskolatípus bemutatása után a nőképzés elmaradott voltát felszámolni akaró, új szemléletű, nemzeti irányú nevelési törekvések jellemzésére tér rá, majd arra, hogyan gáncsolt el minden emancipációs törekvést a kormányzat, s tette le mindjobban az egyház kezébe a leánynevelés ügyét, a „házas” nevelésben látva továbbra is annak célját. Az első állami tanítónőképző alapítására azért kerül sor, mert azt a kormányzat a germanizáció legfontosabb eszközeül, illetve a demokratikus nemzeti törekvések elnyomására, visszafojtására szánta (1856). — Elsősorban a felsőbb rétegek leányai, de a középnemesi, illetve polgári elemek számára is, Veres Pálné kezdeményezésére nyílik meg 1865-ben az első nyilvános felsőbb leányiskola, vagyis a korszak eredményeként könyvelhetjük el, hogy megnyílt a lehetőség a nők számára, ha csak szűk csoport előtt is, a keresőpályák elnyerésére.

A kötet második fele, 1868-tól 1918-ig terjedő része, a dualizmus korának időszaka a szaporodó iskolatípusok, s az iskolarendszer bonyolultsága miatt nagyobb terjedelmet igényelt. Itt az első nagy, általános fejezet keretében 5 alfejezetben ismerteti a szerző a nőmozgalom fajait. Az első alfejezet ismerteti a nőegyletek ténykedését, a második a nőemancipációs törekvéseket; a harmadik a feminista nőszervezetek akcióit (mint a polgári radikalizmus irányítása alatt működő mozgalom próbálkozásait), majd azokat a szociálpolitikai, reformtörekvéseket, melyekkel a polgári mozgalmak óhajtottak „operálni”; azoknak kapcsolatát a szociáldemokrata mozgalommal, majd a szociáldemokrata nőmozgalmat, s a záró-alfejezetben nyújtja a keresztényszocialista nőmozgalom ismertetését.

E nagy bevezető-rész után visszatér a szerző az 1868-as törvényhozáshoz, Eötvös József második miniszterségéhez, a közoktatásügyi törvény általános, részletes taglalásához, majd az iskolatípusok történeti fejlődésének ismertetéséhez, s ezután tér rá a leányoktatásra. Így kerül sor a népiskola-rendszer bemutatására, a népiskolák felügyeletének taglalására, a polgári iskolák, ismétlőiskolák, gazdasági iskolák jellemzésére, helyet adva társadalmi egyesületek, nőegyletek, néptanítók, az iskolák javítására létrejött szervezeteinek tárgyalására. A tanítóképzésnél kerül sor a haladó tanítók s a munkásmozgalom kapcsolatára, Somogyi Béla ténykedésére, a Néptanítók Lapja s az Új Korszak jelentőségére. A felsőbb leányiskolai képzés és iskolatípus tárgyalásánál újra találkozunk Veres Pálnéval — az „alélt nők” felrészására készített kiáltványával, Jókai szerepével, a Nőképző Egylet (1869) alapításával stb. Jól látja meg a szerző, hogy a kormányzat a felsőbb leányiskolákkal a nemzeti nevelés ügyét kissé antidemokratikusan óhajta szolgálni: alapításukra kizárólag a nemzetiségi városokban kerül sor, — azokat a nagyvárosítás eszközeül szánja.

A nők középiskolai képzéséért folyó küzdelem taglalásánál találja meg a szerző a legmegfelelőbb tárgyalási módot a leánynevelés problémáinak elemző bemutatására: ismerteti a kultúrpolitikuskok, tanárok, lelkes honleányok próbálkozásait a felsőbb

leányiskola, illetve a tanítónőképző középiskolává tételéért, — s sikeres működésüket az első leánygimnázium életrehívásáért. A kötet igen érdekes, talán legalaposabb része a női szakoktatás rendszerének kialakulását, lassú fejlődését bemutató fejezete. A szerző helyesen a hangsúlyt az ipari-szakoktatás alsó fokára teszi, s ennek megvalósulását az első világháború idejéig számítja. Említi ugyan, hogy a képzés sokkal régebbi kezdetű; kár, hogy nem szentel több figyelmet a háziipar ágai növekvő skálájának, illetve a kisipari szakmák differenciálódásának, csupán a szorosabb értelemben vett varrást, fehérneműkészítést veszi háziiparnak, mely korlátozottan adott kenyeret a nőknek a 70-es években. 1878-ban pl. a Háziipar Lapja egyik száma közölt egy cikket, melyben a névtelen szerző igen világosan s határozottan szögezi le, hogy a nők az ipari szakmák elsajátítására kenyérkereset miatt kényszerültek; ez a cikk elmefuttatást közöl az ipari munkamegosztásról, az ipari termelési folyamatoknak férfiak és nők közötti megoszthatóságáról, azaz elismeri a nők egyenlő jogát a munkához, s egyenlő értékét a munkában. Ugyanakkor ez a háziipari lap a háziipari szakmák több ágát is említi, pl. a textilszakmák mellett a kosárfonást, a különböző famunkákat, könyvkötést stb.

A szerző a nők kiterjedtebb alkalmazását elsősorban a tisztviselői pályákon, s a kereskedelem területén látja. Kétségtelen, hogy a nőmozgalom első fészke a Nőtisztviselők Országos Egyesülete lett, de nem azért, mert számuk itt volt csak jelentős, hanem inkább azért, mert az akkor már „kétműszakra” kárhoztatott, s így tanulni, művelődni semmiképpen nem tudó munkásnőknek sem idejük, sem lehetőségük nem volt a mozgalmi munkára. A szerző látja, hogy a nőmunkásmozgalomnak kezdetei korábbra nyúlnak (az SzDP III. kongresszusán felszólaló, első nőküldöttnek nevét is említi, aki hiányolja, miért nem foglalkoztak a nő-munkások problémáival is), de a kifejezetten nőmunkásmozgalmat az első munkásnő-kongresszustól, 1904-től származtatja.

Az olvasó számára elgondolkoztató lehet, hogy minden iskolatípusnál, — a szakmai képzésnél is! — az iskolabajutást kezdettől felvételi vizsga előzte meg. Ennek oka — mutat rá a szerző — a népiskolákban folyó nagyon különböző szintű oktatás. A tanonciskolák a népiskolákra épülve, a polgári iskolákkal parallel működtek. Trefort miniszter a két típust előbb összeolvasztani akarja, majd elrendeli a polgári iskolákban az ipari tanműhelyek felállítását.

Az első felsőbb fokú ipariskola, a Női Ipartanoda alakulásakor (1875) a szerző szerint a képzés anyaga túlnyomóan a családiás nevelést szolgálja, s az ipari szakmáknak elsajátítása csak esetleges. 1874-re vonatkozólag talán még helytálló ez a megállapítás, de — mint láttuk az idézett 1878-as Háziipar Lapjából — a kapitalizálódás gyorsulásával megnövekedett nemcsak a lehetősége, de a szüksége is annak, hogy a nők házonkívüli, ipari munkába, üzemekbe kerülhessenek.

Mintegy 40 oldalon ismerteti a szerző az egyetemi viszonyokat. A szerző Wlassits miniszter éleslátásának, sőt, Ferenc József bölcsességének tudja be, hogy a „deklaszálódott középosztálybeli nők” problémáját felismerve, részükre megszerveztette a középiskolai tanárképzést, majd (1895-ben) a tudományegyetem 3 karának megnyitását engedélyezte. Kétségtelen, hogy nagy előre lépés volt ez, amit azonban a fejlődő élet s a haladó erők mozgalma követelt (1888-tól jelentkezik éppen a diákok részéről, diáklapokban az egyetem nők számára való megnyitásának követelése); de hogy több volt még a visszahúzó erő, dokumentálja az a tény, hogy a 3 fakultásra kezdetben rendkívüli hallgatóként kerülhettek a nők, majd felvételi vizsga alapján, illetve még később a felvételt „jeles” érettségéhez kötötték stb. A diáklányok szociális helyzetével egyáltalán nem törődtek. Az első időkben talán nem is volt erre szükség, mert a felső rétegekből származó tanulóknak anyagi problémái nem lehettek, a diáklányok nyomora azonban rövidesen szembetűnővé vált, mikor a középrétegek leányai is megkísérelték az egyetem elvégzését. Ugrásszerűen megnőtt a nők száma a három karon már a világháború előtti években.

A szerző — úgy tűnik — a háborús évekkal nem kíván foglalkozni, hamar rátér az 1918-as eseményekre, nagyon szűkszavúan ábrázolva a századfordulótól a világháború végéig terjedő időszak diákmozgalmát. Félreérti pl. az Egyetemi Középpárt szerepét. 1904-es kiáltványának szavait úgy magyarázza, mintha ez a csoport visszahúzó erő volna, holott az a baloldali — polgári — haladó gondolkodású kevesek társasága, akik az uralkodó osztályok reakciós diákcsoportjaival szakítva, ezeknek a „diák-pártoknak” szellemétől, politikálásától akarják megtisztítani az Egyetemi Kört, az egyetemi diákmozgalmat. A Középpárt azok közé a haladó csoportok közé tartozik tehát, amelyek éppen pl. a nők egyenjogúságáért, egyetemi felvételéért, szociális helyzetének javításáért is küzdöttek. (Közöttük kapnak először helyet pl. az első diáklányok, kik mozgalmi munkát vállalhatnak.) A pártpolitika, általában a politika iránti érdeklődés sokkal régebbi keletű az egyetemi hallgatók között. 1895-ben alakul az első párt, a „nemzeti párt”, melynek támogatói a parlamenti nemzeti, méginkább a klerikális néppárt. A politikai megmozdulásokra szintén sokkal korábban van példa, pl. az 1870-es évek közepén, az 1880-as évek végén, a 90-es évek közepén zajlottak erős diáktüntetések. A századforduló utáni események tárgyalásánál sem elegendő a leghosszabb életű baloldali egyesületet, a Galilei Kört csak említeni, s hasonlóan tárgyalni, mint az éppen hogy működő Márciusi Kört. Milyen jó lett volna itt többet olvasni pl. a Galilei Kör szociálpolitikai működéséről, a diáknyomor enyhítéséért, diáklányok helyzetének javításáért folyó akcióikról, melyekben diáklányok vettek részt, s melyek szorosan kapcsolódtak a polgári radikális, illetve szociáldemokrata törekvésekhez, amelyeket viszont a szerző elszakítva, külön alfejezetben tárgyal.

Az első világháború éveiben már a nőknek minden fakultásra való felvételéért folyik a küzdelem. A jogi kar kezdetben merev ellenállása a háborús évek előrehaladásával csökken, s a nőhallgatók újabb követelésekkel állnak elő: a műegyetem megnyitását kérik, illetve a tudományos fokozatok elnyeréséhez való jogot. — A befejező sorokban arról értesülünk, hogy a legerősebb ellentállás irányában is értek el sikert, a jogi fakultás s a „nőies” jogi pályák megnyílnak a nők előtt. De — fejezi be a szerző — a korlátozás nélküli egyetemi felvételt a nők számára csak az 1918-as polgári demokratikus forradalom hozza meg.

Különösen ebben a részben a nőknek maguknak a művelődésükért folytatott harca kicsit színtelen. Pedig itt már nagy teret szentel a szerző kifejezetten a nők művelődéséért folyó küzdelemnek. Tudjuk, látjuk, milyen az iskolatípusok fejlődésének útja, de az értük folytatott harc kevésbé érzékelhető. Fel-felvillant olyan neveket, melyeknek hordozói pozitív szerepük miatt méltán lehetnének pl. névadói a ma iskoláinak, intézményeinek — különösen ha többet ismerhetnénk meg életükből. Talán mert a sokféle iskolatípus fejlődésének cikk-cakkos útvonalatát követő, a rendeletek hosszú sorát aprólékosan vizsgáló módszer kimerítette a szerzőt, nem maradt kellő energiája a mozgalom akcióinak eléggé részletes nyomkövetésére, ismertetésére vagy akár a „túltermelés” korán keletkező problémájának helyes megvilágítására. Kimaradt a forradalmi szocialista diákok, a Galilei Kör illegális csoportjának s benne a diáklányok törekvéseinek, szerepének, igazán forradalmi megmozdulásainak ismertetése. Igaz, mindez már nemcsak az egyenlő művelődés, nem is teljes egyenjogúság, hanem a magasabb rendű társadalom kivívásáért folyt: diákok, diáklányok, középiskolás fiúk, lányok, munkásifjak s munkáslányok együttes mozgalmaként.

A kötet, amely végül is a kultúrpolitika irányait, törekvéseit, az iskolarendszer alakulását részletesen tárgyalja, e tekintetben valóban hézagpótló. Azzal a reménnyel tesszük le, hogy a szerzőnek lesz alkalma még a másik oldalt, a mozgalom történetét is részletesebben feldolgozni.

SZABADSÁG, TE SZÜLJ NEKEM RENDET!

(Budapest, Kossuth, 1970. 286 l.)

A Magyarország felszabadulásának 25. évfordulójára — Nagy Eta és Petrák Katalin szerkesztésében — megjelentetett kötet 23 visszaemlékezést foglal magában. A visszaemlékezések lényegében felölelik a felszabadulás első napjaitól a mezőgazdaság szocialista átszervezéséig terjedő időszak legjelentősebb eseményeit, vagy legalábbis azok jórészét.

A kötet a szerkesztők előszava szerint szerves folytatását képezi a felszabadulás 20. évfordulójára megjelent „A szabadság hajnalán” című hasonló jellegű munkának, mely a felszabadulást követő év történetét kívánta bemutatni.

Úgy véljük, a szerkesztők általában szerencsésen választották ki és szóltatták meg a korszak történelmi eseményeinek részesei közül azokat, akiknek ezekről érdemes és fontos mondanivalójuk van. Visszaemlékezéseik túlnyomó többsége megfelel a memoárokkal szemben támasztott követelményeknek, a történeti hitelesség és a stílus kívánalmak terén egyaránt.

A visszaemlékezések első nagyobb egysége a felszabadulástól a proletárdiktatúra megteremtéséig terjedő időszakkal foglalkozik. A 23 visszaemlékezés közül 13-at sorolhatunk ebbe a csoportba. Véleményünk szerint ez a kötet legegyszerűsebbre sikerült része; — elég gyakran találkozunk a visszaemlékezésekben különböző politikai-publicisztikai frázisokkal, olykor elírásokkal, pontatlanságokkal. (Pl. a földreformrendeletet nem az Ideiglenes Nemzetgyűlés, hanem az Ideiglenes Kormány hozta — 13. oldal.) Sokkal lényegesebbnek tartjuk azonban azt az egész részen végigvonuló tényt, hogy a koalíciós időszakra visszaemlékező kommunisták a szociáldemokraták közül általában csak a jobboldaliakra emlékeznek. Ez a gyakorlat akarva-akaratlanul dezorientálja a laikus közvéleményt, pontosabban: nem segít korrigálni a szociáldemokrata mozgalomnak az ötvenes évek elején eltorzított képét. Az emlékezet fogyatékoságát persze ha nem is oszlatják el, de jelentősen enyhítik a szerkesztők, amikor közlik Péteri István és Révész Ferenc visszaemlékezéseit, melyek a történészek és laikusok számára egyaránt rendkívül tanulságos és élvezetes olvasmányt jelentenek.

A kötet második egységét képező részben Apró Antal a gyárak, három szerző az iskolák államosítására, Borovszky Ambrus és Lombos Ferenc pedig Dunaújváros és a vasúti építésére emlékezik. E visszaemlékezések közül legkevésbé az iskolák államosításával foglalkozó két utolsó visszaemlékezés mond újat. Mindezek mellett a második egység visszaemlékezései — kivétel ez alól Apró Antal írása — meglehetősen elnagyolt képet adnak az 1948—56 közötti időszakról; úgy tűnik például, mintha nem is lettek volna szektás, dogmatikus torzulások Magyarországon.

A harmadik egység az ellenforradalom és konszolidáció eseményeit felölelő négy visszaemlékezés. Ha nem emelünk ki egyet sem közülük, azt csak azért tesszük, mert annyira jó színvonalon teljesítik szerzőik által kitűzött feladataikat, hogy nem tudunk közöttük differenciálni.

A kötet negyedik egysége két visszaemlékezést közöl a mezőgazdaság szocialista átszervezésének történetéből. Torbai Sándor a sarkadi Lenin Termelőszövetkezet „kismonográfiáját” adja — igen élvezetes olvasmányként; — Keserű János pedig az MSzMP agrárpolitikájának kialakulásáról közöl olyan adatokat, melyek az újdonság erejével hatnak.

A kötet dokumentum-értékű képanyag illusztrálja, mely zömében hangulatilag is értékes adalékokkal támasztja alá a visszaemlékezések mondanivalóit.

A kötet második felének igen gazdag visszaemlékezésanyagát bizonyítja, hogy a jövőben a memoárokkal lényegesen bátrabban lehet és kell előrelépni a szocializmus építésének éveit felé, hiszen ezekről is van mit mondani az események részeseinek.

KUN LÁSZLÓ

A KÖZALKALMAZOTTAK SZAKSZERVEZETE TÖRTÉNETÉHEZ

Tanulmányok és dokumentumok

(Kiadja a Közalkalmazottak Szakszervezete, Budapest. 1970. 213 l.)

E munka kezdeti lépés egy szakszervezet történetének feltárásához, feldolgozásához, s mint ilyen, része annak a törekvésnek, mely a 19 szakmai szakszervezet közel 100 éves történetére kíván fényt deríteni. Érdemes részleteiben vizsgálni a szervezett munkások, dolgozók egy-egy rétegének, csoportjának küzdelmeit és eredményeit: ezek szervesen épülnek be az ország s a munkásmozgalom történetébe. A most megjelent könyv azért is jelentős, mert míg az ipari munkásság szervezeteit illetően viszonylag gazdagabb ismeretekkel rendelkezünk, kevés figyelmet fordítottunk eddig a nem-munkás-szakszervezetek létrejöttének, kialakulásának, munkásságának sajátosságaira.

A kötethez Jókai Lóránd, a szakszervezet főtitkára írt előszót, megjelölve a szakszervezet alapvető feladatait. A kiegyezéstől a felszabadulásig terjedő időszakról Gerelyes Ede „A közalkalmazotti szervezkedések történetéből (1869—1945)” címmel írt tanulmányt. Ebből kiderül, hogy ez időszakban alakultak ugyan szervezetei, egyesületei a közalkalmazotti gyűjtőnév alatt tömörülő, sokféle osztályból, rétegből kikerült s munkaterületükön is megosztott államapparátusi dolgozóknak, de valóságos érdekképviseletüket egyik sem vállalta magára. A közalkalmazottak rétegződéséből következően éles érdekkülönbségek mutatkoztak soraikban. Ez egyik sajátosságnak tűnik az ipari munkások szervezkedésével szemben. — Kétségtelen, hogy a szervezkedési igény a politikailag éretteken, a marxistákon kívül a nyomorúságos sorsban tengődők között tört fel nagyobb erővel. A Tisztviselők Országos Egylete 1874-ben készült felterjesztése a „nyomorral küzdő tisztviselők” érdekében intéz „szózatot” a Minisztertanácshoz, 1885-ben a „családostól koldussá lett” díjnokokért emel szót segélyegyletük a törvényhozó testület előtt; az első világháborúban rohamosan süllyedő (65%-kal csökkenő) életszínvonala szorítja a tisztviselői kart a szervezkedés hatékonyabb útjainak keresésére.

A közalkalmazottaknak a háború következtében a munkásosztályéhoz hasonló nyomorba süllyedése, a munkásmozgalom forradalmi erjedése talaján kezdődik az állami szervek dolgozóinak szocialista szervezkedése. 1917 elején megjelenik a „Közalkalmazott” című lap, s körülötte, átvéve a magyar munkásmozgalomban az elnyomás következtében kialakult megoldást, szabadszervezetek jönnek létre, azzal a kifejezett céllal, hogy szakszervezetekké váljanak. 1918 januárjában a Szaktanács kötelékébe kerül a Közalkalmazottak Szakszervezete, kiépül hálózata a bizalmi-rendszer alapján, s rövidesen a kormányzat elé terjeszti a közalkalmazottak követeléseit. Az eredményes szervezkedést a nem-munkás szakszervezetek is az osztályharcos munkásság eszközeivel érhették csak el.

A következőkben a közalkalmazottak Tanácsköztársaság alatti tevékenységéről, feladataikról, a helyes és helytelen nézetek összecsapásáról, a dolgozók helytállásáról olvashatunk, egy olyan időszakban, amelyet az első magyar proletárdiktatúra útkeresése jellemzett a szocialista államszervezet s közigazgatás megteremtésére. Ha a szakszervezet feladatainak az oktató-nevelő munkára korlátozása nem is volt helyes, e szakszervezet esetében sajátosan fontos volt a tudatformálás, a politikai képzés, a marxista-leninista oktatás, a kulturális nevelés, a szakmai továbbtanulás.

A közalkalmazottakra nehezedő Horthy-korszakbeli újbóli elnyomás szakszervezetük 25 éves szüneteltetését eredményezte. A kötet mindössze 7 dokumentumot tesz közzé ebből az időszakból, s ez hiányérzetet kelt. A források hiányát személyes visszaemlékezések pótolhatták volna, különösen az ipari szakszervezetekben tovább élő közalkalmazotti csoportok munkáját ismertetve.

A mozgalom felszabadulást követő negyed évszázados tevékenységét Gáspár István, Karcsey Sándor, Kőrösi Tibor, Varró Tibor „A Közalkalmazottak Szakszervezete 25 éves munkásságának áttekintése” címmel ismertetik. 1944–45 fordulójára alapvető változást hozott a közalkalmazotti rétegeket illetően is. A régi, fasiszta közigazgatás szétesett. A haladó szellemű közalkalmazottak keresték az utat az új élet felé. A szakszervezet 1945 novemberi jelentése közli, hogy a márciusi 500-as taglétszám 41 ezerre emelkedett. Igyekezett bejutni a szakszervezetbe a reakciós elemek — állásaikat mentő — tömege is. Fontos feladat volt a néppellenes elemek kiszorítása a szakszervezetből is, az államapparátusból is.

A népi demokratikus állam létrejöttével megváltozott a szakszervezet feladatköre. Hagyományos funkcióinak végzése mellett segítenie kellett a demokratikus állam erősödését, részt vett a munkásosztálynak a hatalom teljes meghódításáért vívott küzdelmében. Már a felszabadulás után megkezdődött a szervezett kádereképzés: a munkásokat a munkapad mellől kiemelve küldték egyetemekre, közigazgatási tanfolyamokra, hogy képesek legyenek betölteni új feladataikat az államapparátusban.

A Közalkalmazottak Szakszervezetét 1949-es átszervezése szervezetiileg is alkalmassá tette arra, hogy az új alkotmánnyal létrehozott szocialista államszervezettel hatékonyan együttműködhessen. A szerzők a szakszervezet kongresszusainak határozatai, a törvények és rendeletek tükrében vizsgálják a szervezet végzett munkáját. Utalnak a lenini útról történt letérés káros hatásaira, ismertetik a közalkalmazottak élet- és munkakörülményeinek javítására tett javaslataikat és az elért eredményeket, a szakszervezet politikai és kulturális tevékenységét, a szakszervezet szervezeti fejlődését és a vezetési módszerek javítását, kiterelvényesülő nemzetközi kapcsolatait.

A felsorakoztatott gazdag anyag ismertetése során azonban a szerzők néhol, egy-egy határozat indokolására törekedve, úgy tűnik, elkerülik az összefüggések mélyebb vizsgálatát, a kritikusabb elemzést: vajon helyesnek bizonyult-e — már gyakorlati tapasztalattal rendelkezve — egy-egy intézkedés, rendelkezés; megtettünk-e mindent, ami erőnkben volt; milyen hibákat vétettünk a helyzet fel nem ismeréséből fakadóan vagy a végrehajtás eltorzulása során? Szükséges, hogy még elmélyültebben vizsgáljuk közelmúltunkat, melyből a tapasztalatok összegezése felbecsülhetetlen hozzájárulást teendünk meghatározásához.

A kötetben helyet kapott Szamel Lajos „A szocialista államapparátus kialakulásának útjairól (1945–1969)” című értékes összefoglalása, valamint 66 dokumentum a közalkalmazottak történetének fontosabb s rendelkezésre álló irataiból.

TELEKI ÉVA

NÉVTUDOMÁNYI ELŐADÁSOK. II. NÉVTUDOMÁNYI KONFERENCIA, BUDAPEST, 1969

Szerkesztették Kázmér Miklós és Végh József

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 396 l. Nyelvtudományi Értekezések 70.)

Minden társadalomtudománynak előnyére szolgál, ha eredményei megközelítik a természettudományok körében tapasztalt egzakttságot; ha forrásokkal igazolható biztos adatokból, ill. ilyen adatok százaiból, sőt sokszor ezreiből leszűrt következtetések jellemzik eredményeit. A *névtudomány* e fenti szempontból egyik erőssége a nyelvtudománynak, amelyhez talán legerősebben kapcsolódik. Ugyanakkor a névtudomány a történettudománnyt, a néprajztudománnyt, a művelődéstörténetet és némelykor az irodalomtudománnyt is sok biztos és egzakt adattal gazdagíthatja.

A fenti kiadvány, amely az idevágó értékes hazai kiadványaink anyagát növeli, az 1969. szept. 2—4. között Budapesten megtartott II. Névtudományi Konferencia anyagát tárja elélnk.

Az 1958-ban megrendezett I. Névtudományi Konferencia óta 11 év telt el, ami, miként erről a fenti kötet anyaga tanúskodik, ugyancsak nem volt tétlenségben eltöltött 11 esztendő.

A kötet 72 előadást, 9 hozzászólást tartalmaz. Az anyag híven tükrözi a konferencia napirendjét, így Tamás Lajos elnöki megnyitójával indul, a nyolc különféle szekcióban megtartott előadásokat a szekciók sorrendjében közli, a nyolcadik (földrajzinév-gyűjtési) szekció esetében a hozzászólásokat is, majd Bárczy Géza elnöki zárszavával zárul.

A konferencia nyolc szekciója a következő témaköröket ölelte fel: 1. Magyar helynevek. 2. Magyar személynevek. 3. Névtudományunk és a társtudományok. A. Történettudomány. 4. Névtudományunk és a társtudományok. B. Néprajztudomány. 5. A névtudomány finn-ugrisztikai, orientalisztikai, szlavisztikai, romanisztikai és germanisztikai vonatkozásai. 6. Általános névtudományi kérdések. 7. Alkalmazott névtudomány. 8. A földrajz-névgyűjtők országos tanácskozása.

Rövid ismertetésünknek természetesen nem lehet célja, hogy e hatalmas előadásanyagot az előadók és az előadáscímek szerint ismertesse. Pusztán arra a kérdésre kell — véleményünk szerint — felelnünk, hogy történetkutatóknak érdemes-e áttanulmányozni a szóban forgó kötetet, és ha igen, milyen hasznot meríthetnek a kötet áttanulmányozásából.

Történettudományi kapcsolattal elsősorban természetesen azok az előadások rendelkeznek, melyek a társtudományoknak szentelt szekciók közül az A-val jelöltben hangzottak el, így *Benda Kálmán* „A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján”, *Györfly György* „A helynevek és a történettudomány” és végül *Székely György* „A személynevek és a történettudomány” című előadása. Benda Kálmán egy kevésbé felderített kérdést: a hajdúk kilétének, származási helyüknek problémáját világítja meg a névtudomány oldaláról a királyi hajdúszázadokról fennmaradt, többnyire német nyelvű zsoldösszeírások alapján. — Györfly György névföldrajzi tapasztalatai alapján biztos kézzel nyúl ama kérdés megválaszolásához, milyen és mely irányú hasznot meríthet a történész a helynevek vizsgálatából. Földrajzi név helyett Györfly a „helynév” terminológiát tartja kifejezőbbnek Pesty-re hivatkozva. — Székely György a névtudomány másik nagy területét: a személynévkutatást veti össze a történettudománnyal; igen részletesen utal a személynévkutatás eredményeinek és a történettudománynak sokrétű kapcsolatára, kiemelt hangsúllyal említve a személyneveknek az egykori iparos-társadalom rétegződésének felderítésében játszott segítő szerepét.

A fenti három előadáson túlmenően — természetesen — számos egyéb előadás is tartalmazott történettudományi érdekességű adatokat. Csak néhányat iléziünk ezekből az előadásokból: *Moór Elemér*: „A nomád magyar törzsek tizedik századi szállásterületei a Kárpát-medencében”; *Fehértói Katalin*: „Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában”; *Németh Gyula*: „A török — magyar törzsnévaadás korszakai”; *Mollay Károly*: „A magyarországi némség 1686 előtti névanyagának vizsgálata”; *Czeplédy Károly*: „Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről” stb.

A kötetben levő névtudományi előadások szerzői a terjedelmi határok szűkre szabottsága miatt nem dolgozhatták ki olyan alaposan témájukat, amit e témák igényeltek volna; így az előadások a felvetett témához kapcsolódó adatokból rendszerint csak mutatványt hozhattak, többnyire csak részletkérdéseket vagy részletszemponokat vethettek fel, illetve a vitára okot adó pontokat és nézeteket csak felvillanásszerűen világíthatták meg. — Ha valaki személyesen kísérte figyelemmel azt a kongresszust, melynek

anyagát a fenti kötet tartalmazza, meggyőződhetett arról, hogy az előadások rendszerint gazdag felszólalás- és vitaanyaggal egészültek ki. Igen sajnálatos tehát, hogy — a néhány földrajzinév-gyűjtési hozzászólást leszámítva — ez a vitaanyag a kötetben nem került kiadásra. Pedig ez nemcsak számos vitás pontra hívta volna fel figyelmünket, hanem az előadások anyagát itt-ott adatkiegészítésekkel egészíthette volna ki.

De így is lehetőség nyílik néhány vitás kérdés jelzésére. Az egyik (vö. Gáldi László és e sorok szerzőjének előadását) pl. az, hogy a név ill. a névhez kapcsolódó különféle meghatározójelzők (foglalkozásjelölők stb.) alapján meg lehet-e határozni egyértelműen a név viselőjének nemzetiségét. — Egy másik vitatott kérdés, hogy a XV. század végén ill. a XVI. század elején a keresztnév mellett álló második nevet már vezetéknevek kell-e tekintenünk, vagy foglalkozásjelölőnek, tulajdonságjelölőnek, származásjelölőnek. Korábbi nézetekkel szemben e kérdéskörben az előadók, köztük *Székely György*, óvatosabban fogalmaznak és a vezetékneviség megítélésében igen komplex módszerre támaszkodnak. Úgy gondolják, hogy óvatos metodikával az ekkori nevek nem-vezetéknév állományából igen fontos társadalomtörténeti, iparosság-történeti tényekre lehet következtetni. — Természetesen számos egyéb vitaterületre is utalhatnánk.

Jelen kötetet érdemes összevetni az 1958-ban megtartott konferencia anyagával, amely 1960-ban jelent meg „Névtudományi Vizsgálatok” címmel. Akkor, 1958-ban, néhány előre felkért előadó nagyterjedelmű előadásához kapcsolódott néhány rövidebb korreferátum, jelenleg igen nagyszámú, terjedelmében egymáshoz többé-kevésbé hasonló méretű előadás szerepelt a napirenden, szerencsésen reprezentálva a magyar névkutatás fejlettségét, témaköreinek széles spektrumát, problematikájának, vitapontjainak gazdagságát. A mostani konferencia abban is eltér az 1958. évitől, hogy ezen számos olyan előadás is elhangzott, melyeknek a névtudományon túlmenően általános tudománymódszertani jelentősége is van. Csak példaképpen említjük meg Papp László, Névtudomány és nyelvtudomány” című előadását, melyben az említett szerző — többek között — az indukción és a dedukción közötti különbséget elemzi abból a szempontból, hogy ezek a tudományos kutatásban egymáshoz viszonyítva milyen eredményességgel alkalmazhatók.

A mostani kötet gondos szerkesztői munkáról tanúskodik. Használatát a név- és tárgymutató hiánya kissé megnehezíti, sajnos a kötetben szereplő nevek *dólt betűvel* való kiemelése sem enyhíti sokkal ezt a hiányosságot. A szerkesztők egyébként a „Nyelvtudományi Értekezések” sorozat hagyományainak betartása miatt kényszerültek a név- és tárgymutató elhagyására.

BÜKY BÉLA

RÓNAY LÁSZLÓ:

AZ EZÜSTKOR NEMZEDÉKE

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 222 l. Irodalomtörténeti füzetek 58. sz.)

A Nyugat „harmadik nemzedéke” egyik csoportjának történetét kapja az olvasó — a kezdeti szárnypróbálgatásoktól a névadó folyóirat megszületéséig, majd megszűnéséig. Az „Ezüstkor” (mely nevét Babits hasonló című tanulmánykötetétől kölcsönözte) 1943 márciusában indult negyedévi folyóiratként, és mindössze két számot ért meg.

A szerző úgy véli, hogy az „ezüstkorosok”-nak a magyar antifasiszta szellemi ellenállás szempontjából sem közbömbös művei és kritikái méltatlanul hullottak ki az irodalmi és irodalomtörténeti köztudatból. E szellemi érés eredményeinek: költemények sorainak és regények szerkezetének, szellemének emlékezetbe idézését tartja elsősorban feladatának, s így bőven dokumentálja könyvét. Az adatok: művek, művészletek, egy-

szóval a bőségesen idézett anyag mögött olykor egy határozott állásfoglalástól vonakodó, óvatoskodó szerzői magatartás is meghúzódhat; jelen esetben azonban ilyen gyanú árnyéka sem kísérthet. A kívánatos irodalomtörténeti objektivitás távolságtartó józan ítéletét is megszólaltatja az idézett részek mögött, noha nem hiányzik mondataiból, ítéleteiből a választott tárgya és hősei iránti szeretet elfogultsága sem. (Érthető módon, hiszen atyáik és mestereik nemzedékéről szól.) Abban egyet kell érteni az Irodalomtörténeti Közlemények recenziójával, hogy a szerző még többször és többhelyütt is értékelhetett volna, hiszen ehhez minden készsége megvan, — abban viszont nem lehet egyetérteni vele, hogy apolegetikáját adja a vizsgált nemzedéknek. Hiteles akkor lenne ez az észrevétel, ha Rónay kevesebb s egyszínűbb adatokat hozna. Ám a bőséges idézetek a maguk formai és tartalmi sokszínűségében — úgy tűnik — kellő pontossággal idézik fel a keresést, a mesterek hangjának kísértéseit, hatásait, a különböző irányzatokkal való próbálkozást, a zsákutcákból való visszafordulástól az önálló költői, írói, kritikai hang megtalálásáig.

Amit talán apológiának érez a kritikus, az csupán Rónay L. sajátos témafelfogásának félrehallása, félreértése. A szerző és témája között valóban kisebb a távolság, mint amelyet irodalomtörténeti alkotásokban megszoktunk. E nemzedék korabeli műveiből vett idézetek, saját körükbeli, és más irányzatok vagy írócsoportok részéről, írt, őket illető kritikák megidézése mellett helyt ad Rónay L. nemzedéke tagjai későbbi visszaemlékezéseinek is, — s így mintegy tanúi lehetünk egy szellemi csoport tudatformálódásának, ahol a döntő szavakat és következtetéseket, értékeléseket nem a kívülálló korabeli kritikus, vagy elmúlt szellemi történésekre tekintő irodalomtörténész mondja ki elsősorban, hanem maguk az ezüstkorosok is. Másfél évtizedes érett alkotókká fejlődésük állomásait s a jelenből vagy közelmúltból korai útjukra visszatekintő *önértelmezésüket* is felidézi a szerző, s csupán az öntudat túlzásait inti le olykor, s figyelmeztet máshonnan indult kortársi csoportok lépéseinek adekvát voltára és értékeire. Figyeltünk a szerzővel abban is, hogy gazdag anyag-adatfeltárása és eme öntudat-fejlődésrajza után, ha majd a két világháború közötti irodalom különböző csoportjainak ehhez hasonló és még részletesebb feltárása már megtörtént, csak aztán jöhet a végleges szintézis.

Amellett, hogy művészi és kritikusi egyéniségek egyfajta — már említett — öntudat-tudatformálódásának vagyunk tanúi, mintegy dióhéjban — megtalálhatók e műben a harmincas évek és negyvenes évek első felének irodalmi irányzatai, áramlatai is. Jelzésszerűen jelen van mindaz a probléma, mind az a közeg, amelyben az ún. ezüstkorosok útja ível, francia és magyar mestereiktől saját hangjukig. A szerző eleve elhárítja azt a látszatot, mintha az egész kor irodalmáról, vagy akárcsak az egész harmadik nemzedékről átfogó képet kívánna adni; szerényen csak „adalékul” szánja művét e kor irodalomtörténetéhez. Ha el is fogadjuk e szerény elhatárolást, csupán azzal tehetjük, hogy ha nem is átfogó és egész, de mindenképpen az egészre tekintő műről van szó, egy nagy szintézisben sem könnyen megoldható gazdag eszematikával: „urbánusok”, „népiesek” széles tábora villan fel, „szociológia”, szociologizált próza, a kezdődő marxista, vagy nem marxista ihletésű „proletárvers” és „tisztá költészet”, „avantgarde” és „klaszszikus hagyományok”; Ady költészetének követendő volta, illetve követhetlensége, — és így tovább, hogy csupán a legszembevetőbb problémákat említsük.

Ha e korszak első irodalomtörténeti szintézisének nagyvonalú kísérletére, a Magyar Irodalomtörténet VI. kötetére, és a nyomában járó vitákra, kritikákra gondolunk, e mű olvasása közben még jobban megértjük azokat a nehézségeket, melyek a huszadik század huszas éveitől kezdődő irodalomtörténetírásra nehezednek. Különösen éppen azt a problémát, hogy — amint azt több neves irodalomtudós megfogalmazta, — lehetetlen e korszak irodalmának stílus kategóriák, azaz kifejezetten irodalmi stílusirányzatok szerinti rendszerezése, bemutatása. Talán paradoxonnak hat, hogy éppen egy olyan

műnél vetődik erre a nehézségre élesebb fény, amely egy nemzedék „rokon stílusjegyekkel, rokon élményekkel” rendelkező csoportját veszi szemügyre. Csak hogy éppen egy ilyen viszonylag azonos élményekkel, azonos felfogással induló eszmei, szellemi alkotóközösség esetén tanulmányozható legszembetűnőbben az a különbség is, amely az alkotóegéniségek különbözőségéből adódik. Vagyis, hogy hiába azonos az indítás, hiába rajonganak ugyanazokért a mesterekért, tisztelnek azonos iskolákat, irányokat — mint pl. az Eötvös kollegiumban a franciásokat, — a szilárd humanista hagyomány és magatartás képviselétén túl, mely az ezüstkorszakot jellemzi, néha alig lehet beszélni valóban azonos, legfeljebb csak valahogyan rokon stílusjegyekről is. Hogyan lehetne hát határozott stílusirányzatokhoz csatolni azokat a korabeli írókat, akiknél már az indulás azonos élménye sincs jelen? A népi írókat és a különböző „urbánus” csoportokat? Rónay mégis kísérleteket tesz az azonos, illetve hasonló stílusjegyek kimutatására is, a kor hivatalos politikájával és a jövő különféle elképzeléseinek „nem vállalás”-ában kifejeződő közös magatartás közös jegyein túl, bár a hangsúly kétségtelenül a „nem vállalás” kimutatására esik, amit Rónay szellemes és találó jelzővel nem „elefántesonttorony”, de „örtorony”-magatartásként jellemez.

E magatartást eléggé indokolják e csoport indulásának általános politikai és társadalmi körülményei. A harmincas években jelentkeznek először. Bizonytalanság és bizalmatlanság kísért hangjukban a világgal, sőt az eszményekkel szemben is. Költők általában Babitsot vallják mesterüknek Adyval szemben. Különböző folyóiratokban publikálnak, de a harmincas évek elején már önálló kötetekkel is jelentkeznek. Amint már hangsúlyoztuk, az „örtorony”-szemlélet van jelen írásaikban: következetesen őrzik a humanizmust, elmélkednek az élet nagy kérdéseiről, de ez megfér később azzal a törekvással is, hogy ők is meghallják a kor kéréseit és megpróbáljanak választ adni azokra.

Nemcsak abban hasonlítható Rónay műve az Irodalomtörténet említett kötetéhez, hogy jelzi a korszak problémáit, hanem abban is, hogy portrék sorozatát villantja fel a „stílusirányzatok” s a kor politikai és társadalmi kérdései mellett. Csak hogy míg az irodalomtörténet idézett kötete egy-egy alkotó egyéniség összefoglaló értékelését adja, egyhelyütt és folyamatosan, addig Rónaynál, szigorú időrendben haladva, újra és újra előbukkannak ugyanazok az arcok, kisebb vagy nagyobb lélegzetű költemények, regények, kritikák tartalmi és formai jegyeinek bemutatása ürügyén. Mondhatnánk, szétördelt, azaz már töredékekből összeálló portrészorozatot, nemzedéki korpépet kapunk. A szerző megvalósította szándékát. Méltatlanul elfelejtett nemzedéki csoportja ma is élő és megholt alakjainak fejlődési útját rajzolta meg, műveik, kritikák és visszaemlékező vallomások töredékeiből. Mozaikokból koratmoszférát teremtett, alkotástöredékekből alkotó-portrékat. Hogy nem egészen markánsak ezek a portrék? Csupán azért nem, mert élesebb vonások, határozottabb megkülönböztető jegyek éppen a tárgyalt korszakhatáron túl vésődtek a legtöbb arera.

Ha valamiben, talán éppen az esztétikum vizsgálatának következetes végigvezetésében, végigelemzésében érzünk némi bizonytalanságot vagy tudatos tartózkodást a szerzőnél. Igaz, vezető irodalomtörténészek vallják, hogy a XX. század irodalmát nem lehet stílus kategóriák és irodalmi irányzatok egységes keretében áttekinteni; a fő mérce csak a kor kérdéseivel való viszony vizsgálata lehet. Bizonyára igazuk van, emellett azonban nagyobb szerepet kellene juttatni a speciális esztétikai problémáknak is. Enélkül ugyanis valójában a történelem illusztrációjává degradálódik egy-egy mű, azok esztétikumon kívül keresett értéke pedig alkotójuk írói-ideológiai-politikai nézeteinek illusztrációjává [mint ahogy ezt a 6. kötet vitájában éppen történészek vetették fel].

Jogosult az ilyenfajta vizsgálat is. Sőtér István írja egyik nemrégiben megjelent tanulmányában: „A kritikai munka tapintatára és érzékenységére épp annak eldönté-

sénél van szükség, hogy milyen művekben egyesül mind az esztétikai, mind a történeti jelentőség” [Az irodalomtudomány dilemmája. Kritika, 1970. augusztus 14. l.]. Rónay finom kritikai érzékenységének szép jelét mutatta alaposan dokumentált könyvében, egyszerre bővíti ismereteinket korról, emberekről, alkotókról; útkeresésükről, morális tartásukról.

M. KONDOR VIKTÓRIA

KÓKAY GYÖRGY:

A MAGYAR HÍRLAP- ÉS FOLYÓIRATIRODALOM KEZDETEI (1780—1795)

(Budapest. Akadémiai Kiadó. 1970. 515 l.)

A magyar sajtótörténeti kutatások csak az utóbbi néhány évben kezdenek erőteljesebben fejlődni Magyarországon. E fejlődésnek egyik első eredménye Kókay György nemrégiben megjelent könyve.

A szerző a magyarnyelvű sajtó hazai kibontakozásának útját vizsgálja munkájában. Részletes képet rajzol a XVIII. századvégi magyarországi helyzetről, amikor az ország gazdasági elmaradottsága és politikai függősége a hazai sajtó kialakulását és fejlődését is alapvetően gátolta. Ebben az időszakban a magyar középnemesség egyes haladó képviselői, s a kialakuló polgárság egyes alakjai a hazai magyarnyelvű sajtó megteremtésével is a haladás, az ország függetlenségének és felemelkedésének útját akarták egyengetni. Küzdelmük igen nehéz körülmények között folyt: nemcsak a társadalom elmaradottságával, a vagyonos körök közönyével, a szükséges anyagiak hiányával kellett számolniuk, hanem a bécsi udvar törekvéseivel, a cenzúra tevékenységével s a szellemi elszigeteltség számos tényezőjével is. Némi javulás csak II. József uralkodásának idején következett be, de a radikálisabb nemzeti és társadalmi átalakulás hívei ekkor is csak igen kis mértékben érvényesíthették törekvéseiket.

Ez a korszak — a XVIII. század utolsó két évtizede — a magyar társadalmi és szellemi élet sok jelentős képviselőjét állította jelentős feladatok elé — többek között újságok, folyóiratok megindítása, szerkesztése és kiadása felkutatásában is. Kókay György tanulmányában részletes képet rajzol az első magyarnyelvű újság: a Magyar Hírmondó megindítójának és első szerkesztőjének, Rát Mátyásnak életéről és tevékenységéről. Rát Mátyás a hazai polgári fejlődés egyik jelentős képviselője volt, aki magyarnyelvű hetilap indításával is az ország, a magyar társadalom előrehaladását kívánta szolgálni. A Magyar Hírmondó későbbi megjelenésével egyidejűleg újabb újság indult Pesten is: Paczkó Ferenc kiadásában a Magyar Merkurius, majd 1790-ben Nagyszombatban megjelent az Erdélyi Magyar Hírívó is.

1786 után Bécsben is megjelent néhány magyar nyelvű újság (a Magyar Kurír, a Magyar Hírmondó, a Bétsi Magyar Merkurius és más lapok); ezek egy része ugyancsak az ország nemzeti és társadalmi átalakulásának ügyét szolgálta. E lapok más része a magyar nemesség egyezkedő, kompromisszumokra törekvő irányvonalát egyengette, s szemben állt a korszak radikális-jakobinus törekvéseivel.

Kókay György tanulmányának is fontos része foglalkozik a magyar folyóiratirodalom kialakulásának időszakával. Így a tanulmány részletes képet ad az első önálló magyar nyelvű folyóirat: a kassai Magyar Múzeum megjelenéséről és terjedéséről. E folyóirat megindítására Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid vállalkozott. Rövid idő múlva, 1789-ben indult Komáromban is egy magyarnyelvű folyóirat, a Minden Gyűjtemény, majd röviddel ezután jelent meg Kazinczy önálló folyóirata: az Orpheus. E korszakban a társadalmi és politikai fejlődést — a sajtó vonalán — a további időszakban Kármán József Uránia-ja képviselte, amely összegezni is igyekezett a korábbi

eredményeket, s tovább is igyekezett fejleszteni a polgárosulás irányában a lap célkitűzéseit.

Kókay tanulmányának jelentős érdeme, hogy mindenkor a nemzetközi, európai-kelet-európai fejlődésbe ágyazza bele a magyarországi társadalom — és sajtó — fejlődését. Talán a gazdasági viszonyok ábrázolásának (pénzügyi-nyomdai viszonyok stb.) fokozottabb érvényesítését lehetne említeni a hiányosságok között, valamint egyes kérdéseknek helyenként aránytalan terjedelmű tárgyalását (például Rát Mátyásról helyenként túlzott részletességgel is ír a szerző, más kérdésekről, így a Magyar Merkuriusról és másról túlságosan rövid ismertetést nyújt). Érdekes és helyes kezdeményezés a tanulmányban, hogy a szerző megkísérli felvázolni az egyes újságok és folyóiratok terjedéstörténetét, vagyis képet igyekszik adni arról is, hogy a tárgyalt újságok és folyóiratok hogyan, mi módon, milyen mértékben, milyen társadalmi rétegek között terjedtek. Ilyen módon társadalom- és művelődésszociológiai szempontokat is igyekszik érvényesíteni a tanulmány.

Kókay György munkája további feladatokat is felvet — elsősorban a sajtótörténet művelői számára. Elengedhetetlen immár, hogy rendszeresebben foglalkozzunk a XIX. század és a XX. század magyar sajtótörténeti problémáival, az egyes fontosabb lapok történetével éppúgy, mint egy-egy korszak átfogó sajtótörténetével. Remélhetően a folyamatban levő összefoglaló sajtótörténeti kutatások a részproblémák teljesebb feltárását is elősegítik.

SZILÁGYI JÁNOS

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

I. Ja Zlatkin:

A. Toynbee a nomád népek történelmi múltjáról és jelenlegi helyzetéről

A cikk szerzője, az ismert angol történész „A Study of History” c. műve 1961. évi új kiadásának III. kötetével foglalkozik. Említett munkájában Toynbee az állattenyésztés kezdeteitől (i. e. V—VI. évezred) napjainkig terjedően tekinti át a nomadizálás fejlődését. A nomád népek történetét a természettel és a szomszédos földművelő népekkel folytatott szüntelen harcra láttatja, s arra a következtetésre jut, hogy Euráziában a XVII. századdal a nyugati civilizáció előretörése miatt kezdetét vette visszaszorulásuk. Ez a folyamat az utóbbi 150 évben befejező szakaszába jutott, mert a tengerhajózás általánossá válása eredményeként létrejött „világtársadalomban” (értsd a kapitalista világrendszerben! — M.) Toynbee szerint nincs helyük a fejlődés-képtelen nomád népeknek.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a tételhez, amelynek kritikai vizsgálatára a cikk vállalkozott. Toynbee szerint ugyanis a nomadizálásban nincs olyan belső tényező, amely fejlődését biztosíthatná, így az a véleménye, hogy a nomád társadalmaknak nem volt önálló történetük, de ennek ellenére befolyással voltak a világtörténelem alakulására. Magyarázata: életük egyhangú folyását, nyugalmsukat időnként erős aktivitás váltotta fel, hótlító mozgásba kezdtek. De az aktivizálódást nem belső, hanem külső tényezőkkel indokolja. Ilyen a természeti, éghajlati feltételekben (a szárazabb és nedvesebb időjárású klimatikus korok váltakozása) és a szomszédos nem nomád népek helyzetében — belső okokból — bekövetkezett változás. A gondolatsora Toynbee-i történelemfelfogás egy általánosabb tételével teljes, amely szerint a társadalom fejlődését a külső „kihívás” — és a társadalom részéről erre adott „válasz” dialektikája adja. Ha ez a válasz helytelen, az az adott társadalom fejlődésképtelenségét mutatja. Ennek megfelelően a nomadizálás kialakulása „válasz” a sztyepei természeti feltételekre. (Hasonlóan ahhoz, ahogy az eszkimó életmód a jégvilág, a polinéziai életmódja pedig a szigetvilág — mint olyan — „kihívására” adott „válasz”).

A cikk szerint Toynbee R. Pumpelly amerikai geológus századeleji expedíciójának eredményeire alapozta állítását. Az expedíció, amelynek G. Schmidt német régész is tagja volt, a mai Ashabad környékén folytatott kutatásokat, és megállapítása szerint a vidék a nomád kultúra kialakulásának bölcsője volt. A terület vadász őslakói egy aridizációs (szárazuló) klimatikus periódusban áttértek az öntözéses földművelő-állattenyésztő életmódra. A következő humidizációs időszakban területileg kiterjeszkedett ez az életforma, majd az újabb aridizációs szakasz kettős következménnyel járt. Egyes csoportok a sztyepp peremére (folyóvölgyekbe) húzódtak, s öntözéses földművelésből éltek. Más csoportok a vadász ősök mobil életformája által is csábítva nomád állattenyésztőkkel váltak. A koncepciót az angol történész a nomád népekről szóló gazdag irodalom alapján is bizonyítottának véli, bár Zlatkin szerint az érintett népek irodalma és az orosz, a szovjet kutatók eredményei, amelyek figyelmen kívül maradtak, más következtetések alapjai lehetnek.

Fontos összetevője a nomád népek történelméről vallott Toynbee-féle nézetnek a kis és nagy amplitudójú klímaingadozás. Ennek alapján helyesen írja le az évszakok váltakozása miatti rövid periódusú nomadizálást, de nem bizonyított a nagyobb periódusú klímaváltozásra alapozott évtizedes, sőt évszázados amplitudójú mozgás. Helyesen tartja a szerző mesterkéltnek azt is, ahogyan Toynbee az i. e. 2025 és i. sz. 1875 közötti négyezer évet 13 háromszázéves periódusra osztotta. Ezek a periódusok az éghajlati viszonyok változásának és a nomád, valamint a földművelő életmód antagonizmusának a következményei, de anélkül sorolja be egy-egy periódusba az arameusokat, zsidókat, líliaiakat, trákokat stb., hogy tekintettel lenne egy-egy nomád „birodalom” tényleges létezésének tartamára, méreteire, hatására, jelentőségére stb. Felületes hasonlóságokra épülnek analógiái, ahogy ezt pl. annak a tételének a demonstrálása is mutatja, amely szerint a nomád és a szomszédos földművelő népek váltakozás voltak aktívak. Bizonyító példájában az Alsó-Volga vidékén élők váltakozását kronologizálja. E szerint a XI. században keletiszlávok éltek itt (földművelő népek), a XIII. században a nomád mongol-tatár birodalom kebelezte be, a XVI. században a feudális orosz állam, majd a XVII. században a kalmükkök uralták a vidéket, hogy a XVIII. századtól kezdődően mindmáig orosz terület legyen. A váltakozás tényleges okai azonban Toynbee-nál figyelmen kívül maradtak. Klimatikus alapozású koncepcióját (amelyet geopolitikainak, a gyarmatosítást igazolóknak is nevez a szerző) a tatárjárás példáján keresztül is cáfolja Zlatkin. E. Huntington klimatológus nyomán a XIII. század eleji tatárjárás Toynbee aridizációval magyarázza, míg XIV. századi visszaszorulásuk okaként a humidizációt jelöli meg. Mint a cikkből megtudhatjuk, a történeti földrajz adatai nem beszélnek aridizációról, és pl. a leigázott népek ellenállásával sem számol a Toynbee-féle felfogás.

Cáfolja Zlatkin azt az állítást is, hogy a nomád társadalmakon belül nem beszélhetünk a termelőerők fejlődéséről. Érvelését példákkal támasztja alá. Jelentősnek tartja, hogy Dél-Szibériában az i. e. VIII. századból való ekhós szekeret ástak ki és a textil, valamint a fémfeldolgozás nyomaira bukkantak. Az i. e. IV—III. században a ló vált a legfontosabb, legelterjedtebb állattá, s a leletek között primitív lószerszámok is találhatóak. Az i. sz. VI. században a török nomádoknál, a XIII. században a mongoloknál alakult ki a saját írás, irodalom, és városokról, manufaktúrákról is beszélhetünk.

Zlatkin tehát ilyen módon megcáfolja a nomád életmód belső fejlődésképtelenségéről szóló tételt, a toynbeei felfogás fő fogyatékoságát abban látva, hogy a nomádságot változatlan, kizárólagos pásztorkodásként képzei el, szembeállítva a paraszttal. Ezzel szemben a szerző külső és belső tényezőkre egyaránt hivatkozik, bár az előbbieket nem határolja körül egyértelműen. Az „érintkezések”, vagy mint Engels is kifejtette, a különböző feltételek között élő nomádok, a nomádok és földművesek kereskedelmi és egyéb (háború stb.) kapcsolatai (amelyekről mongol, orosz, kínai források egyaránt tanúskodnak) jelentős termelőerő-fejlesztő tényezőként értékelhetők. A XIII. századi mongol hódítás okainak vizsgálatánál megállapítja a cikk, hogy nem klimatikus jellegű, nem a földműves — állattenyésztő ellentét, hanem a mongol feudális urak hódítási érdekei voltak a legfontosabbak.

Cikke befejezéseként a szerző összefoglalja a fentiekben exponált toynbeei gondolatokat, a kapcsolódó tartalmi kritikát, és bírálja, hogy az angol történész 1961-ben az 1934-es kiadáson nem változtatva, így sok új kutatási eredményt mellőzve jelentette meg könyvét.

R. de Roover:

A pénzpiac a középkorban és az újkor kezdetén

A cikk a középkori pénzpiac sajátosságairól, problémáiról, fejlődéséről ad összefoglalást.

A közigazdászok általában megkülönböztetést tesznek pénzpiac (*marché monétaire*) és pénzügyi v. tőkepiac között (*marché financier* v. *des capitaux*). A középkorban, az újkor kezdetén hitelpiac szinte egyáltalán nem volt, a *pénzpiac* létezéséről azonban számos dokumentum tanúskodik. A középkori pénzpiacra rányomta bélyegét az, hogy az egyház megtiltotta a kamatos kölcsönt mint *uzsorát*. Az akkori idők teológusai és kanonistái szerint minden kölcsönből származó haszon uzsorának számított (*usura est lucrum ex mutuo ratione mutui*). Ez azonban úgy is értelmezhető volt, hogyha nincs kölcsön — nincs uzsora sem. Mivel a teológusok az ún. *cambiumot* (pénzátutalás) nem tekintették kölcsönnek, nem minősült uzsorának sem. Tehát az ezzel való spekulálás megengedett volt.

A középkori bank a *pénzváltásból* keletkezett. A pénzváltásnak, ill. banknak két formája volt, a helybeni pénzváltás és a nemzetközi. Ez utóbbi lényegében pénzátutalás volt: az egyezményt az egyik helyen kötötték meg, de egy másik helyen hajtották végre. A két hely közötti távolság természetesen időbeli eltolódást is eredményezett, és így a pénzátutalási-pénzváltási művelet hitelművelettel kombinálódott. Az ilyenfajta *cambium* végrehajtásának eszköze a *váltó*, melyben négy fél szerepelt: kettő az egyezmény megkötésénél, kettő a végrehajtásnál. A középkorban a váltók nem voltak leszámíthatók (ez uzsorának minősült), — ehelyett a váltók meghatározott áron kerültek forgalomba. A pénzpiacot így a külföldi devizák irányították.

Mióta létezett pénzpiac? A genovai jegyzők feljegyzései mutatják, hogy a pénzpiac eredete visszavezethető a *XII. századra*, és kifejlődése kapcsolatban volt a *Champagne-i vásárok* fellendülésével. Ekkor még csak a váltó előzményét, az *instrumentum ex causa cambii*-t használták. Ezek nagyobb számban fordulnak már elő 1200 után. Általában az adós elismeri bennük, hogy bizonyos összeget kapott Genovában, és megígéri, hogy megfelelőjét visszafizeti Champagne-ban vagy egyebütt (pl. Pisa, Milano).

Természetesen a kölcsönzőnek automatikusan haszná volt ebből a pénzátutalási műveletből. Ezért a moralisták el is ítélték a Genova—Champagne közti pénzátutalásokat mint álcázott kölcsönöket. De már Lombard (v. Alessandriai) Alexandrus († 1314) azt hirdette, hogy az ilyen ügylet *permutatio* (valamely dolognak a másikkal való helyettesítése) és nem *mutuum* (kölcsön).

A Genova—Champagne közti *váltóárfolyamok* hosszú hónapokig, sőt évekig nem változtak. Ennek több oka volt: pl., hogy az egyezmények jó pénzben való elszámolást írtak elő, tehát az árfolyamot nem befolyásolták a pénzmutációk. Ezenkívül a XII—XIII. században az Itália és Észak-Európa közti kereskedelmi mérleg nagyjából egyensúlyban volt.

A XIV. századtól kezdi átadni helyét az *instrumentum ex causa cambii* a váltónak. Ugyanebben a korban, a Champagne-i vásárok lehanyatlásával kezdenek felemelkedni a szervezett pénzpiac központjaiként Bruges, Párizs és London. A XIV—XV. században minden nagyobb itáliai városnak megvolt ez a funkciója. Az Alpoktól északra azonban kevesebb a tőzsde: Avignon, Montpellier, Párizs, Bruges, London, Barcelona, Palma de Mallorca, Valencia, Sevilla. A fő bankárok az olaszok voltak, és utánuk a katalánok.

Hogyan számolták a váltóárfolyamokat? Erről a kereskedők számára készült kézikönyvekből értesülhetünk. Lehetett az árfolyamot idegen pénzben számolni, idegen pénz fix egységének az alapján. A másik eljárás szerint a pénzváltás idegen pénzben

változatlan mennyiséghez viszonyított helyi pénzben is ingadozhatott. Az árfolyam alapulhatott valódi pénzen (pl. velencei dukát) vagy kereskedelmi pénzen (pl. genovai forint). A középkorban a pénzpiacra számolt árfolyamokat alkalmazták a váltókra. A váltókat határidősen kellett kifizetni (usance). A fizetési határidőt, mely a távolságtól függött, a kereskedelmi szokás határozta meg és hosszú ideig változatlan maradt. A középkorban tehát a pénzpiac egybemosódott a határidősen fizetendő külföldi devizák piacával.

A középkori pénzváltás a *paritás* körül ingadozott. De a középkori paritást igen nehéz meghatározni. Nyugat-Európa egyes országaiban (pl. Franciaország) a pénzrendszer trimetallikus volt (arany, ezüst és „fekete pénz”). Firenzében, Velencében kettős pénzláb volt (arany, ezüst). Külön komplikációt jelentett a sokféle pénzverési jog. Kapcsolat volt a pénzváltás és a pénzek belső árfolyama közt is. Az arany- és ezüstpénzek tarifáját gyakran pénzszabályozások rögzítették.

A XV. századtól kezdve Észak-Európának fokozódó nehézségei voltak az itáliai tartozások megfizetése miatt. Főleg Flandriának volt kedvezőtlen kereskedelmi mérlege Itáliával. Egyedül az angol gyapjú volt az a termék, melyet az itáliai kereskedők nagy mennyiségben vásároltak Északon.

A XVI. században nincs alapvető változás a pénzpiac struktúrájában. Továbbra is a külföldi devizák piacához kötődik. Az egyházi tan az uzsoráról nem veszít érvényéből. Azonban a váltóügyletek volumenének nagy megnövekedése észlelhető. Bár még a váltó használata az általános, északon kezd népszerűvé válni a fizetési kötelezvény, a *kötelezőjegy* előzménye, melyet főleg az angol kereskedők kedveltek, kik az Anvers-i és Bergen-op-Zoom-i vásárokat látogatták. A tőzsdék száma nő, de egyesek elveszítik korábbi ilyen funkciójukat (pl. Bruges 1500 körül lehanyatlak, szerepét Anvers veszi át). A XVI. század egyik jellegzetessége a nagyvásárok fellendülése (Castilla, Frankfurt, Lyon etc.). Ugyanekkor az olaszok elveszítik monopolhelyzetüket a bank- és váltóügyletekben.

Problematisz a kereskedelmi értékpapírok átruházhatóságának kezdete. A középkorban általában nem lehetett a váltókat *hátirattal* (váltóforgatmánnyal) átruházni. A hátirat, bár korai példái is vannak, csak 1600–10 körül válik általánossá. A XVII. században a jogászok a kereskedelmi értékpapírok átruházhatóságának megengedhetőségét hirdették. Ennek nyomán válik lassan a váltó fizetési mandátummá.

Befejezésül a szerző a további kutatások feladatát jelöli ki: ma már a középkori pénzpiac struktúrája eléggé fel van derítve; ennél sokkal fontosabb a *konjunktúra* kutatása, ahol a társadalmi élet minden olyan tényezőjével számolni kell, melynek a legkisebb hatása lehetett a gazdasági fejlődésre.

(*Revue Historique*, 1970. 495. 5–10. l.)

Bo. E.

Lillian M. Ruff és D. Arnold Wilson:

A madrigál, a lant-ének és az Erzsébet-kori politika

Az angol kutatók tanulmánya érdekes adalék az Erzsébet-kor történeti irodalmához, de figyelmet mindenképp módszertani szempontból érdemel. A szerzők kifogásolják, hogy „késői nemzedékek a költészetet képekben és jelképekben szokták értelmezni, és nem a kortársi élet színpadán szemlélik”. Az ő célkitűzésük éppen ezért az, hogy az angol madrigál-műfajt mintegy szélesebb kulturális keretbe állítsák, és megvizsgálják összefüggéseit a késő Erzsébet-kori politikai élettel.

A tanulmány abból a jól ismert tényből indul ki, hogy az Erzsébet-korban az irodalmi vagy muzsikusi tevékenység még nem volt összegegyeztetetlen a politikával.

Példaként a szerzők Sir Philip Sidney-t és Edmund Spensert említik a költők, illetve Thomas Morley-t a zenészek közül. A XVI — XVII. század fordulóján két jelentős csoportosulás figyelhető meg az angol politikai életben: az egyik Sir Robert Cecil, a másik Essex gróf körül jön létre. Az Erzsébet-kori madrigál ez utóbbi frakcióval kapcsolatban nyer sajátos politikai tartalmat, amennyiben éppen Essex üstökösszerű pályájával mutat szoros összefüggést.

A tanulmány első része párhuzamosan vizsgálja Essex pályafutását és a madrigál-irodalmat 1588 és 1630 között, és arra a következtetésre jut, hogy a madrigál-költészet a gróf pályájának felfelé ívelő szakaszaiban virágzott, illetve a kegyvesztése és halála körüli időben hanyatlott, majd eltűnt. A szerzők ezt elsősorban a publikált madrigálok számának alakulásával támasztják alá: a karrier csúcsán a madrigálok mennyisége hirtelen feltűnő mértékben megemelkedett, míg a politikus-kegyenc bukása után egyszerre csak megcsappant. A változás azonban nem csupán mennyiségi. A költeményekből és a zenéből a fordulat után eltűnik a játékos, könnyed elem; elégikus, sőt egyenesen gyászos hangvétel lesz uralkodóvá.

Hogyan magyarázható vajon a kapcsolat a madrigál-költészet és Essex pályafutása között? A szerzők a választ keresve, gondosan megvizsgálják valamennyi jelentősebb madrigál-költő politikai nézeteit és összeköttetéseit. Az első fontos madrigálok szerzőjének, William Byrdnek például Essex párhívei, az Earl of Worcester, Lord Henry Howard és Lord Lunley voltak legfőbb patronusai. Jó kapcsolatot ápolt Essex-szel Byrd tanítványa, Thomas Morley is, aki nemcsak jelentékeny szerzője a kornak, de mesterétől a zeneművek nyomtatásának monopóliumát is örökölte, s így bizonyos „kulturpolitikai” hatalomra is szert tett. Más összefüggések is kimutathatók. A nagy madrigál-költők, sőt a lant-énekek szerzői is valamennyien a katolikusok közül kerültek ki, ami két okból sem véletlen. A puritanizmus egyrészt bizonyos mértékig veszélyeztette a régi egyházi hagyományokat, másrészt — és ez nem kevésbé fontos — a művészetpártoló, zenebarát főurak kétharmada katolikus volt. A régi típusú nemesség köreiben a madrigálok hallgatása jelentette az egyik leggyakoribb időöltést; a leggazdagabbak állandó házimuzsikust is tartottak. E hagyományörző főurak pedig legtöbbszörre Essex táboraéhoz tartoztak. Mindezek nyomán a szerzők joggal jutnak arra a következtetésre, hogy a madrigálok nem csupán tükrözték Essex népszerűségét, de egyben politikai propagandájának eszközei is voltak.

A tanulmány egyik legigényesebb részében a szerzők megkísérik az egyik 1601-ben megjelent madrigál-kötetet Essex bukásának tükrében megvizsgálni. Morley antológiája, a *The Triumphes of Oriana*, a szerzők körültekintő analízise szerint híven dokumentálja Essex sorsát. Morley valószínűleg már jócskán előrehaladt az anyag összegyűjtésében, amikor Essex csillaga hirtelen letűnt. A nehéz időkben nagy óvatosságra volt szükség egy olyan műfaj propagálásánál, amely olyannyira összenőtt Essex nevével, ám Morley nyilvánvalóan az értékes anyagot sem akarta elveszni hagyni. Ezért a kötetből kihagyta a politikailag gyanús neveket (még a legnagyobbát, Byrdét is); helyükre gyengébb darabokat iktatott be, esetenként egy szerzőtől kettőt is; a királynőt pedig — akinek a kötetet eredetileg szánta, s akiben csalódott — említés nélkül hagyta. Essex bukására utal a dedikáció is, és ez húzódnak meg a kötet késedelmes megjelenése mögött is.

Úgy tűnik, hogy míg a madrigálok Essex fénykorában sokasodtak meg, a lant-énekek éppen üldöztetése idején (1600—1601) jelennek meg nagyobb számban (ld. II. táblázat, 27. l.). A tanulmány második részében a szerzők a lant-ének politikai tartalmát vizsgálják 1596 és 1632 között. A lant-ének is az Essex-párti politikai nézeteket valló zenészek köréből indult útjára. Az első jelentős gyűjtemény kiadóját, William Barleylet Lady Bridget Radcliffe, Sussex grófnője támogatta — a Radcliffe-család Essex

végsőkig kitartó híve volt. Szoros kapcsolatban állt Essex-szel John Dowland gyűjteménye is, a *First Booke of Songs or Ayres*, amely 1597 és 1613 között hat kiadást ért meg. Dowland patrónusa Sir George Carey volt, akinek apja Essex barátai közé tartozott. A kötet verseinek költői Fulke Greville, Lord Brooke körül csoportosultak, aki fontos politikai személyiség, Essex csodálója volt. Dowland gyűjteményében világosan követhető a királynő és Essex viszonyának alakulása. A melankolikus szerelmi énekeket a tanulmány az Erzsébet kegyeit kereső Essex dalainak tekinti. Dowland 1600-ban megjelent *Second Book*-ját elemezve a szerzők rendre kimutatják a formai vagy tartalmi összefüggéseket a politikai fordulatokkal. A kötet szerzői és azok patrónusai, a versek szövege, utalásai, a dátumok, a dedikáció mind-mind valamilyen kapcsolatba hozhatók a népszerű politikussal: a kötet 22 dala közül 17-ről állapítható meg, hogy Essex-szel kapcsolatos mondanivalója van.

Érdekes eredményre vezet az Essex halála után két évvel, 1603-ban megjelenő lant-ének-gyűjtemény vizsgálata is. Míg a gróf meghurcoltatása idején a versek — név nélkül — „a szegény elítéltről” énekelnek, kivégzése után a leggyakoribb téma a siralom, a bánat, a halál felett érzett szomorúság. A dalok ugyanakkor híven tükrözik az öregedő — és élete utolsó két esztendejében betegesen rossz kedélyállapotú — királynő sorsa iránt mutatott érzelmeket is.

Összefoglalásul a tanulmány megállapítja: az Erzsébet-kori irodalmat és zenét az élesen megoszlott politikai elit közötti dialógus burkolt formájának kell tekintenünk. Vers és dal, szöveg és zene egyaránt politikai hatásokat tükröz; a madrigálok és a lant-énekek kiadásánál politikai befolyások érvényesültek. Az Erzsébet-kori zenének ezt az aspektusát ez ideig nem vizsgálták, pedig ez tanulságos, gyümölcsöző ága a kutatásnak.

(*Past & Present*, 1969. 44. szám 3—51. l.)

F. T.

Elizabeth L. Eisenstein:

A nyomtatás megjelenése és a reneszánsz problémája

Az amerikai szerző polemikus tanulmánya a nyomtatás és a reneszánsz összefüggéseinek kérdéskörét kívánja felülvizsgálni. A nyomtatás — mondja Eisenstein — a reneszánsz találmányai között az első helyre kívánkozik, ám ezt a tényt hosszú időn keresztül nem ismerték fel a kutatók. Az írás alapvető tézise szerint a nyomtatás feltalálása a szó szoros értelmében véve *korszakalkotó* esemény volt: forradalmasította a nyugati kultúrát. A reneszánsz korszakának jelenlegi periodizációja azért problematikus, mert két teljesen különálló kultúrát mos össze, amelyek két különböző kommunikációs rendszerre épültek. A szerző véleménye szerint a kézírásról a nyomtatásra történő átállás vizsgálatának döntő szerepet kell kapnia a reneszánsz-interpretációkban, ez ugyanis az a tényező, melynek segítségével a középkor és az újkor közötti átmeneti szakasz lényegét megragadhatjuk.

Eisenstein a legismertebb reneszánsz-kutatókkal, Burckhardt-tal, Panofskyval és másokkal vitázva fejti ki nézeteit a könyvnyomtatásnak a reneszánsz létrejöttében játszott szerepéről. Megállapítása szerint az új technika legdöntőbb hatása az volt, hogy növelte a másolt szövegek számát, ami megváltoztatta az egész „fogyasztási mechanizmust”, és ezen keresztül az olvasók „irodalmi étrendjét”. A klasszikus tudományok újjászületését, a segédtudományok megjelenését nem szabad csak az itáliai humanizmus megjelenésével magyaráznunk. A humanizmus ugyan megnövelte az érdeklődést a klasszikus szövegek s az antikvitás minden emléke iránt, de önmagában még nem bizto-

sította a folytonosság, a fennmaradás elemét. A szerző az igyekszik bebizonyítani, hogy az elveszett szövegekre és a holt nyelvekre vonatkozó adatok azért szaporodhattak gyorsan és azért öröklődhettek nemzedékről nemzedékre, mert új technika született és állt a tudósok rendelkezésére. Olyan új diszciplinák kialakulása, mint a történelem, a filológia, a régészet, olyan távoli és elsüllyedt kultúrák nyugati újjászületése, mint a görög és a héber, csakis annak a hatalmas erőnek köszönhető, amelyet a reneszánsz tudományosságna a nyomdászat kölcsönzött. Eisenstein a reneszánsz tudósainak érdemét nem annyira a régi szövegek felfedezésében, mint inkább *közéletében* látja, amiben viszont a nyomtatásnak jutott a legnagyobb szerep. Voltaképpen a kéziratot mentő humanista *nerét* is a nyomtatott betű örökíti ránk.

A szerző következőleg a nyomtatás megjelenésével igyekszik minden új (reneszánsz) jelenséget magyarázni. Figyelemre méltó például az a fejezet, melyben a modern tudati formák kialakulásával foglalkozik. Burckhardttal szemben Eisenstein nem az itáliai politikai körülményeknek tulajdonítja az új *ethos* kialakulását, hanem a nyomtatás elterjedésének. Rámutat, hogy a személyében ismert és elismert művész kiemelkedését az anonym kézművesek sorából a papírmalmok és a nyomdászműhelyek működése segítette elő. Az *egyéniiség* történetét csak a sokszorosított feljegyzések őrizhették meg teljes biztonsággal az utókor számára. A reneszánsz mesterművek jellegzetes individualitása bizonyára szoros összefüggésben van azzal, hogy megvolt a nevek, születési adatok, szokások, arcvonások sok példányban történő megőrzésének lehetősége. A korábbi mesterek: írnokok, festők, kőfaragók kezényoma éppannyira, vagy még inkább egyedi volt; a kézzel írott könyv egyénibb teljesítmény volt, mint a nyomtatott — mégsem tudunk e mesterekről szinte semmit. Paradox módon a „személytelenül” készített, *nyomtatott* úton sokszorosított könyv elterjedésével kezdődik az egyéniiség elkülönülése a kollektívumtól; az egyedi tapasztalatok e személytelen formában hagyományozódnak át a későbbi nemzedékre teljes bizonyossággal.

A szerző vitába száll Burckhardttal a sokoldalú személyiség reneszánsz kori megjelenése kérdésében is. Burckhardt egyedül itáliai jelenségnek tulajdonítja a személyiség kialakulását, jöllehet ez megint csak a nyomtatással kapcsolható össze. A reneszánsz idején épp a könyvnyomtatás ver hidat a gondolkodó, a tudós és a gyakorlati ember közé. Az új ember a *tudós könyvnyomtató*, aki a gép mellett állva a szövegekkel foglalkozik, tudós társaságokat alapít és a tudományt szolgálja. A sokoldalú személyiség nem véletlenül akkor jelenik meg, amikor a tanulási lehetőségek olyan hihetetlen mértékben kitágulnak, és az olvasás révén is lehetségessé válik új ismeretanyagok tömeges elsajátítása. Eisenstein Panofskyval szemben is kiemeli: a felfedező, a mérnök, a művész „új presztizsét” is a nyomtatás elterjedéséből kell levezetni. Amint ugyanis a névtelen mesterekből a nyomtatott könyvek révén személyes hírnévnek örvendő szakemberek lehetnek, új presztizsük természetes módon kialakulhatott. A nyomtatás elterjedésével egy sor szakmában meg kellett tanulni írni-olvasni. A kézművesség és a könyvolvasás bizonyos mértékig összekapcsolódott, ami — Eisenstein értelmezése szerint — egyfajta „foglalkozási mutációhoz” vezetett. A kézműves mesterségeket emellett egy sor szakkönyv is népszerűsítette.

A modern tudomány is ott, a könyvnyomtatók műhelyében alakult ki. A természetről alkotott képzetek könyvekbe kerültek. A nyomtatott könyv hatására át is alakultak az elképzelések a természet világáról, az anatómiáról. A tudós és a könyvnyomtató között új típusú kapcsolat jött létre egy-egy könyv szövegének, metszeteinek készítése közben. A nyomtatott könyv segített azután áttörni azokat a határokat is, melyek a tudás egyes szektorai között a középkorban fennálltak. A reneszánsz idején ugyan még párhuzamosan él együtt a misztikus, áltudományos világkép és az új tudományosság, ám a zűrzavaros középkori misztika a nyomtatás elterjedésével hirtelen nagyobb nyilván-

nosság elé kerül, és nyilvánvalóvá lesz tarthatatlan volta. A nyomtatás így a kabalisztika, az okkultizmus, a szekták és más középkorias jelenségek eltűnéséhez is hozzásegít.

A nyomtatás teremtett új kapcsolatot betű és kép, irodalom és képzőművészet között. Sokkal több ember vált érdekeltté a művészeti életben, publicitást kaptak a nagy mesterek. A nyomtatás visszahatott a képzőművészeti műfajokra is, változtatva a képek jellegén, méretein, témavilágán. A képek elszakadtak a középkori kéziratoktól, és fa- és rézmetszetek formájában újra felbukkantak a könyvekben. Eisenstein csak jelezni kívánja a képi és a szöveges kifejezési formák közötti összefüggés alakulásának, változásainak sokféle problémáját, amit külön elemzésre tart érdemesnek.

Tanulmánya végén Eisenstein leszögezi: a reneszánsz kifejezés nem látszik alkalmasnak arra, hogy pontosan jelölje a középkor és az újkor közötti óriási szakadékot. A kutatás további feladatát abban látja, hogy megkeresse a reneszánsz kifejezés igazi értelmét.

A washingtoni kutató gazdag anyagot gyűjtött felfogásának igazolására. Egységes szerkezet, világos rendezési elvek hiányában azonban a tanulmány túlságosan zsúfolt, nehezen áttekinthető. De tézisének sem fogadhatjuk el teljes egészében. Egyszerű szemlélet lenne az európai újjászületést kizárólagosan a nyomtatás megjelenésével magyarázni, emellett a szerzőnő mintha megfedelkezni látszanék arról a tényről, hogy az itáliai reneszánsz jó néhány évtizeddel megelőzte Gutenberg mester korszakos feltalálását, különösen pedig a nyomtatás európai elterjedését. A tanulmány mindemellett az óriási reneszánsz irodalomban eddig mellőzött szempontot von a kutatás körébe, és ez termékenyítően hathat egy tudományosabb, korszerűbb reneszánsz-interpretáció kidolgozására.

(Past & Present, 1969. 45. szám 19–89. l.)

F. T.

Demény A. Lidia:

Erdély kereskedelmi kapcsolatai az 1717–1724-es évekből való vámjövödelmek megvilágításában

A néhány oldalas tanulmány bevezetőjében a szerző rövid áttekintést ad a bécsi udvar azon igyekezetéről, hogy a XVII. és a XVIII. század fordulóján Erdélyt bekebelezze a Habsburg-birodalomba. Megemlíti a fontosabb politikai és katonai sikereket, amelyek lehetővé tették a birodalom számára Erdély politikai, kormányzati, társadalmi és főképp gazdasági annektálását. A szerző itt az 1683-as Bécs elleni török támadás elhárítására, a Rákóczi-szabadságharc leverésére és azokra a délkelet-európai osztrák katonai sikerekre gondol, amelyek az 1718-as pozsareváci békével értek véget.

Az Erdély gazdasági életének irányítását kézbe venni akaró bécsi udvar azonban a helyi nemesség ellenállásába ütközött. Az erdélyi nemesség, jelentős társadalmi bázisra támaszkodva, továbbra is igyekezett megtartani a fejedelemség gazdasági életének, és ezen belül a kereskedelemnek a kulcspozícióit. A birodalom egyre növekvő katonai költségeinek fedezésére egyre nagyobb összegeket akart kicsikarni Erdélyből is. A bevételek egyik fontos forrása volt a vám. A bécsi udvar által az erdélyi kereskedelmi kulcspozíciók megszerzésére tett lépések sorába tartozott többek között az, hogy a XVIII. század húszas éveinek vége felé a vámok korábbi bérlői, a görög származású nagykereskedők helyébe az udvar saját embereit helyezte el. Így közvetlenül a kincstár kezébe kerültek a vámoknál szedett összegek. A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti anyag mikrofilm másolatának kutatása révén a szerző a következőket vizsgálja: az álta-

lános adókból vett összegekből mennyit tett ki a vámjövedelmek összege, hogyan alakultak évről-évre a jelzett időben a vámjövedelmek, melyek voltak a vámhelyek és milyen volt kereskedelmi forgalmuk egymáshoz viszonyítva, végül pedig merre irányult az erdélyi kereskedelmi forgalom nagyobbik része.

A XVIII. század elején a vámbevételek jelentős részt tettek ki a fejedelemség területéről szedett adók összességéből. 1717-ben például az össze adóbevételek 33%-át a vámbevételek adták. A számos adóbevételi forrás közül csak a pénzverdéktől szedett díj összege haladta meg ebben az évben a vámbevételek összegét.

A tanulmány két összesítő táblázatban közli a 30 vámszedő helynek a bevételeit a már említett években. A második táblázat százalékokban tünteti fel mindegyik vámszedő helynél az összeget az összes helynél szedett évi vámbevételekhez viszonyítva. Az egymást követő években regisztrált bevételek összevetése nyomán a szerző, mint mondja, óvakodik attól, hogy általános érvényű következtetéseket vonjon le az erdélyi kereskedelem fejlődésével kapcsolatban. Csupán néhány aspektusra akarja felhívni a figyelmet. Ebből a csekély számú adatból is azt a megállapítást tudja megtenni, hogy a délkelet-európai területekkel nagyobb kereskedelmi tevékenység elérésére törekvő Bécs a vártnál kisebb lendületű árucsereforgalmat jegyezhetett fel Erdélyben.

A Szádeczky Béla által 1911-ben kiadott, Apafi Mihály fejedelem udvartartására vonatkozó adatok és Bornemissza Anna naplói alapján a szerző összehasonlítást tett a XVII. századi szórványosan feljegyzett vámbevételekkel. Ezek alapján megállapítja, hogy a tárgyalt időszakban a kereskedelmi forgalom eléggé lassan növekedett az előző évtizedekhez képest.

Végül a forrásokban szereplő vámszedő helyeket egy térképre vázolja. Ebből néhány mechanikus megállapítást tesz. Így többek között azt, hogy a fejedelemség melyik részében csoportosultak a vámszedő helyek. A térkép alapján Erdély külföldi kereskedelmi kapcsolatainak főbb irányait szeretné rögzíteni. A szerző szerint Erdély a Habsburg-uralom kezdetén is megtartotta szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatait Havasalfölddel és Moldovával.

(*Studii. Revista de istorie, 1970. 5. szám 989—999. l.*)

B. E.

Serif Mardin:

Hatalom, polgári társadalom és kultúra az Ottomán Birodalomban

Az ankarai történész tanulmánya az ottomán-török társadalom három olyan, egymással összefüggő oldalát világítja meg, amelyek valóban különböztek a nyugat-európai társadalomtól: — a hivatalt (státuszt) mint a hatalom megosztásának alapvető formáját, — a felvilágosodás filozófusai, valamint Hegel és a fiatal Marx által „société civile”-nek nevezett alapzat hiányát, — és a török kultúra két rétegre osztottságát.

A török államiság létrejötte óta a patrimoniális elv mindig döntő fölényben volt a feudális elvvel szemben. Ennek tünete, hogy az államiság születésével együtt keletkezett patrimoniális bürokrácia hosszú évszázadokig ellenőrizte az ország életét. Az így létrejött struktúra lényegében megfelel a Max Weber által uralomnak nevezett társadalmi képletnek. A patrimoniális elit módszeresen törekedett a fennálló struktúrák konzerválására, és kényszerűen ellenőrizte az ezen a körön kívül esetleg éledő hatalmi góccokat. Az elsődleges eszköz erre a gazdasági élet állami ellenőrzése volt. Tudatosan visszafogták

a kereskedőtöke képződését, semmiféle merkantil törekvést nem tűrtek a gazdasági életben. Nem adtak kiváltságot a városoknak, fékeztek a távolsági kereskedelmet, nem fordítottak figyelmet új kereskedelmi útvonalak feltárására. Hosszabb időszakon keresztül 12% volt az exportra kivetett adó, míg az importot csak 3%-os adó sújtotta. A bürokráciának ezt a politikáját több tényező motiválta. Ideológiájuk sarkköve a szultánnak a nép iránti felelőssége és elkötelezettsége volt, amelynek nevében kisajátították az alattvalókkal való rendelkezés minden eszközét. Más oldalról, mivel a bürokrácia lényegében egybeesett a katonai irányító szervezettel, gazdaságpolitikájukat a hadsereg sajátos fogyasztói igénye szabta meg. A hadsereg biztos ellátása érdekében több időszakban bevezették a rögzített árak rendszerét, amely a kistermelőket elzárta az áruagudálkodás lehetőségeitől és széleskörű feketepiac kialakulását eredményezte. Így a piacot a birodalomban évszázadokig az állami kapcsolatok korrumpt rendszere helyettesítette. Miután jövedelemadó nem létezett, államkölcsönöket pedig nem vettek fel, így rendszeresen az adóprés és a pénzrontás eszközét vették igénybe. Az állami irányító szerep a föld korlátlan ellenőrzése révén szilárd alapokon nyugodott. Azt az elvet, hogy a föld a hivatalhoz, és nem a személyhez tartozik, kijátszották ugyan, de egészen késői időig fentartották. A hivattal összekapcsolt földbirtoklás a hatalmi rétegek számára sokkal jövedelmezőbb volt, mint a kereskedelem. A XVII. századtól kezdve a mindezek ellenére mégis képződő kereskedővagyonokat pedig egyszerűen lefőlőzték.

A katonai hórlítások következtében a bürokrácia a hatékonyabb kormányzás érdekében mindenhol, még az anatóliai területeken is igyekezett felbomlasztani és szétzórni a helyi közösségeket. A kereskedő-céhek, a falusi önkormányzati szervek és a törzsi szervezetek legfeljebb a helyi kormányzóknak teljesen alárendelve működhettek. Csupán a korai szakaszban támogatták az ősi, vallásos színezetű városi kézműves szervezeteket, de a kutatás tisztázta, hogy e mögött a törzsi katonai szervezettel való kapcsolatuk állt, és elsősorban gyarmatosítási bázisként használták fel őket. A következő jelentő magánjogi szférát, a városokban létbizonytalanság uralkodott, és végül az Ottomán Birodalomban egyáltalán nem alakultak ki a korporációk. Miután az adminisztráció érdekei az uralkodó katonai réteget is cseppfolyós állapotban tartották, ezért az igazgatás alapelvei évszázadokra megmerevedtek. Amikor a XVIII. században egy új középréteg fejlődött ki a tartományokban, ennek tagjai egyrészt elsőrendű céljuknak tekintették az ősi hatalmi struktúrába való betagozódást, másrészt saját piaci körzetükben elősegítették az általános állami felépítés újratermelődését. Ezért mindvégig nem alakult ki olyan társadalmi erő, amely pillanatnyi érdekei mellett egy társadalmi átalakulás érdekében hajthatott volna végre forradalmat. A patrimoniális bürokrácia, mint a birodalom irányító szervezete történelmileg megbukott, mert nem tudta megoldani a birodalom gazdasági problémáit, és ezzel megakadályozta a modern társadalmi integrációk létrejöttét.

A hatalmi struktúrát a kultúrába is átvittették, és ezzel mélyen rögzítették a társadalom talajában. A legkorábbi időktől kezdve az állami politikát az a meggyőződés vezette, hogy a törzsi keretek felbomlasztása elengedhetetlen feltétele az állam biztonságának. A török törzsek a társadalmi differenciálódás alacsony fokán álltak, és ezért nem nyújtottak elégséges alapot a birodalmi törekvések számára. Így a patrimoniális elit tudatosan az ősi iszlám és arab államok központosított felépítését választotta mintaképül. A hatalmi szervezet ilyen felépítése a vezető rétegtől megkívánta a városi kultúra elsajátítását és ugyanakkor monopolizálását is. Az irányításban a városi kultúra talaján álló bürokrácia személytelensége váltotta fel az eredeti vérségi kapcsolatokat. Ez a török kultúra két rétegre, egy „nagy” és egy „kis” kultúrára való szétesését eredményezte. A paloták kultúrája az uralmi szimbolikát tudatosan perzsa és arab forrásokból

merítette, nyelvezete szintén perzsa és arab szavakkal tüzdelte. A vidék kultúrájában a köztörök nyelvet beszélték és megőrizték az ősi nomád hagyományok egy részét. A kultúrák között igen kevés közvetítés volt. A köztörök nyelv használata egyet jelentett a közember státuszával. A felemelkedő rétegek sem hoztak népi elemeket a „nagy” kultúrába, mert éppúgy mint a gazdasági életben, tudatosan felfelé orientálódtak. A török falu képe sokáig hasonló maradt ahhoz, amit Marx az „ázsiai falu” modelljében foglalt össze.

A török társadalomban a XIX. században fellépő reformmozgalom, a *Tanzimat*, nem vetett számot a kettős kultúra jelentőségével. Nem értették meg, hogy a török társadalom még nem integrált, hogy a politikai szféra alól hiányzik a „société civile”. Ezért csak a régi szerepek újrafogalmazódása játszódott le, az új elit európaizálódott, a tömegek pedig megmaradtak a hagyományok szorító kötelékei között. Ezért az Ifjú Törökök mozgalma az új elit elleni harcában még mindig a régi, elavult struktúra felszámolásának feladatával nézett szembe.

(*Comparative Studies in Society and History*, 1969. 3. szám 258—281. l.)

H.

Ruth és Edmund Frow:

**Robert Owen és a korai szocialisták.
Robert Owen születésének 200. évfordulójára**

A szerzők felelevenítik, hogy Marx mindig milyen gondot fordított a klasszikus angol politikai gazdaságtan művelőinek tanulmányozására. A „nagyok”, továbbá Hodgskin, Thompson és Gray mellett a szerzők ezúttal a korai utópista szocialistákra hívják fel a figyelmet. Ezek között volt John Bellers, akinek írása 1696-ban jelent meg, és mezőgazdasági szocialista települések létesítését tervezte. Owen emlékirataiban is megemlékezett róla, — valamint arról, hogy a neves angol közgazdász, F. Place adta át neki Bellers írását — azzal, hogy kettejük sokban azonos nézeteket vallanak.

A szerzők megemlékeznek Charles Hallról, aki Owen kortársaként ugyancsak alapos, mélyenszántó gondolatokat rögzített a szegények és gazdagok növekvő ellentétéről, s ugyancsak ő írt a munkások gazdasági kizsákmányolásának gazdasági összefüggéseiről. Percy Ravenstone ugyanennek az iskolának volt képviselője, akit Max Beer „tory demokratának” nevezett. William Thompson, az ír földesúr pedig kifejezetten Owen gondolatrendszeréhez vonzódott, és termelészövetkezetek létesítését szorgalmazta. A szerzők nagyobb részletességgel ismertetik Thomas Hodgskin és John Bray munkásságát, kettejük gazdasági megfigyeléseit a bérek és árak, illetőleg a profit összefüggéseiről. John Bray személye külön is figyelmet érdemel, hányatott életútja során maga is csatlakozott a munkások szervezeteihez, könyvét (*Labour's Wrong*) Marx maga minősítette „jelentős munkának”. Bray sokat tanult Hodgskintól, de Owen is erős befolyást gyakorolt rá. A tanulmány utolsó része Owen néhány gazdasági megfigyelését állítja reflektorfénybe, kiemeli, hogy Owen nemcsak a legjelentősebb angol utópista volt, hanem egyúttal neki volt a legnagyobb befolyása is kortársaira. Ez a hatás az 1820—1830-as években volt a legerősebb, s ez volt az a bázis, amelyre később Marxnak is támaszkodnia kellett — s itt ez egyaránt vonatkozik Owen tudományos eredményeire, valamint arra a szemléletre, amelyet a munkások legjobbjában kialakított.

(*Marxism Today*, 1971. május, 147—153. l.)

J.

Vaszilij D. Konobeev (SzU):

**A bolgár forradalmárok agrárprogramjáról
a XIX. század 60–70-es éveiben**

A bolgár és szovjet történetírásban még nem született külön munka a címben jelzett témáról. A bolgár forradalmároknak nem volt külön agrárprogramjuk, mivel Bulgáriában a parasztság felszabadítása a feudális igtától és a nemzeti felszabadítás ügye egy kérdésben olvadt össze — a török feudális és nemzeti elnyomás megszüntetésében, a demokratikus köztársaság megteremtésében. A forradalmároknak ezt a célját a Bolgár Forradalmi Központi Bizottság (BFKB) programja fogalmazta meg, és a bolgár forradalmárok 1872 májusi bukaresti ülése fogadta el. A forradalmárok agrárprogramjának kutatásakor azonban nem szabad csak az 1872-es programra szorítkozni, hanem egész hagyatékukat kell elemezni. A forradalmi irányzat képviselői — V. Levszki, L. Karavelov, Hr. Botev — egyetértettek a török feudális és nemzeti elnyomás megszüntetésében, de különböző nézeteket vallottak Bulgária agrárkérdéséről. Teljesen megalapozottan beszélhetünk a bolgár forradalmárok programszerű nézeteiről az agrárkérdésben, amelyek különböző mértékben tükröződnek a BFKB dokumentumaiban is. A cikk elsősorban Rakovszki és Levszki agrárnézeteivel foglalkozik. Előzőleg azonban részletesen elemzi a bolgár agrárviszonyokat.

A szerző nem ért egyet a bolgár parasztek teljes földnélkülivé válásáról szóló nézetekkel, a múlt század 60–70-es éveiben, mivel a föld legnagyobb részét képező állami (szultáni) földeket akkoriban a parasztoznak adják használatba. A különböző agrárviszonyokon (feudális, félf feudális, tőkés) alapuló csifltikbirtokok pedig a megművelt területek 15–20%-át alkotják. Igaz, ezek a birtokok rendelkeznek a legjobb földekkel, és ez a körülmény képezte a parasztek részleges földnélkülivé válását, továbbá azt, hogy a parasztek harca a föld megszerzéséért főleg a csifltikek ellen irányult. A cikk szerint az állami földeken dolgozó „szabad” bolgár parasztek a török iga lerázásáig nem voltak az általuk művelt föld teljes jogú tulajdonosai. A föld legfelsőbb tulajdonosa az állam (szultán) volt.

A bolgár parasztek antifeudális harcának eredményeként a török állam reformok révén kénytelen néhány engedményt tenni a fejlődő tőkés viszonyoknak. A parasztek bizonyos mértékű rendelkezése saját parcelláikkal, felmentésük a szpáhiknak vezérelt gazdasági munka alól, a föld vásárlása és eladása, a személyi függés hiánya, a viszonylagos szabad költözési jog — mindez olyan érzést keltett a „szabad” parasztookban, hogy ők a föld tulajdonosai. Ezek az intézkedések egyben jelezték a tőkés földtulajdon fokozatos bevezetését. A tulajdonviszonyok azonban továbbra is feudális jellegűek maradtak, az állam megmaradt legfőbb földtulajdonosnak. A török földtulajdonosok és szövetségeseik, a bolgár csorbadszik kettős gazdasági elnyomása volt a múlt század 70-es éveiben kibontakozó forradalmi válság egyik fő oka. A parasztek osztályharcának objektív társadalmi-gazdasági tartalmát ebben az időben nemcsak az állami adók és járadék csökkentésére, hanem a török feudális állami földtulajdon megszüntetésére irányuló törekvésképezte.

Az első forradalmi agrárprogramot a bolgár forradalmi ideológia megalapozója, G. Sz. Rakovszki dolgozta ki. Az agrárviszonyokat vizsgálva Rakovszki nem ismeri fel a török feudalizmus legfontosabb és alapvető sajátosságát, hogy ti. a török állam (szultán) a föld legfelsőbb tulajdonosa. Nem érti a török feudalizmus gazdasági lényegét, és a gazdasági elnyomást csak a politikai rendszerrel kapcsolja össze. A fő probléma szerinte a reformok során jogilag már létező paraszti földtulajdon biztosítása, amelynek gyakorlati megvalósulását hiányosnak véli. Széleskörű ismeretei vannak az akkori életről és politikáról. A szpáhik és parasztek közötti társadalmi-gazdasági viszonyról adott képe majdnem pontosan tükrözi a valóságot. Elsőként mutat rá a bolgár csorbadszik, a török

állam, a görög egyház és a szultán gazdasági érdekeire, a köztük meglevő szövetségre, az adórendszer bemutatásán keresztül pedig arra, hogyan osztják fel egymás között az adókat. Mivel nem érti a török állam sajátosságát, az adókat nem tekinti a feudális és paraszti osztály közötti társadalmi-gazdasági viszony következményének. Munkáiban részletesen foglalkozik a csiftlikrendszer keletkezésével és annak korabeli helyzetével. Egészében helyes elképzelése van az új feudális földbirtokosok és a tőlük függő parasztok társadalmi-gazdasági viszonyáról. Ismeretes, hogy nagyon homályos, gyakran helytelen nézetei voltak általában a társadalmi osztályokról. Az osztály fogalmát használva, nem érti annak társadalmi-gazdasági lényegét. Ezért munkáiban csak nagy vonalakban tesz említést a bolgár társadalom osztályairól. Helyesen állapítja meg, hogy a lakosság zömét a „mezőgazdasági nép”, vagyis a parasztság alkotja, akik között csak vagyoni egyenlőtlenséget lát. A társadalmi és osztálykülönbségeket nem veszi észre.

Az agrárviszonyokról alkotott kép határozta meg agrárprogramját, amelynek főbb követelése a következők voltak: a parasztok felszabadítása a feudális kizsákmányolás minden formája alól, a csiftlikiek felszámolása és felosztásuk a parasztok mint teljes jogú tulajdonosok között. A legnagyobb figyelmet az állami földeket művelő „szabad” parasztokra fordítja. Mivel úgy véli, hogy e parasztok teljes jogú tulajdonosai a földnek, programjában első helyre nem az agrárviszonyok, hanem a pénzügyi rendszer reformját állítja, mert véleménye szerint a mezőgazdaság fejlődésének legfőbb akadálya a „súlyos adók”. A parasztok kiszolgáltatott helyzetének fő okát ezért nem a feudális földtulajdonban, hanem a török állam sajátos struktúrájában látja (a szultán és udvara, a tisztviselők, a felvásárlók és csorbadszik élősdisége). Rakovszki üdvözölte a török birodalomban végrehajtott reformokat, de mivel a reformokat felülről, a pasák hajtották végre, úgy vélte, semmit sem változtattak a parasztok helyzetén és csak holt betűk maradtak. Az agrárprobléma elemzésekor eljut ahhoz a következtetéshez, hogy a kérdés megoldása az ország politikai és nemzeti felszabadításától függ. E cél elérése érdekében össznépi törökellenes fegyveres felkelésre szólítja a bolgárokat.

Sokkal messzebbre ment tanítójánál az ideológiai és politikai program, valamint a népi felkelés elméletében V. Levszki. Agrárnézeteinek kellő bemutatása eddig elmaradt. Levszki a parasztt mozgalmak gazdasági alapját abban látja, hogy a parasztok nem teljes jogú tulajdonosai a földnek. Mivel azonban nem tud tudományos elméleti magyarázatot adni, az agrár- és jogi viszonyoknak ezt a sajátos vonását egyszerűen fejezi ki a „teljes szabadságot a bolgároknak” és „mindenkinek a magáét” forradalmi stratégiai jelszaván keresztül. Így Levszki egyszerűen, a nép nyelvén fejezi ki, hogy a föld nem a parasztoké, hanem a „despotikus-diktatorikus” török feudális államé, ill. a szultáné. Ezért a parasztt mozgalm objektív alapja szerinte a feudális agrárviszonyok és a szultáni földtulajdon teljes felszámolásáért folytatott harc lehet. Ennek megvalósítására egyetlen út van, népi, vagyis a polgári demokratikus forradalom. Végrehajtásában a parasztságra mint osztályra, a kézművesekre, a kiskereskedőkre, az értelmiségre, a város és falu legszegényebb rétegeire kíván támaszkodni.

Az a programtézise, hogy az állampolgárok népi államának (köztársaság) biztosítani kell majd a „teljes egyenjogúságot”, „az igazi és teljes szabadságot” stb., haladó forradalmi kispolgári demokratizmust fejez ki. Levszki eszméje forradalmi és haladó, amennyiben a parasztok török- és feudálisellenes harcát tükrözi, de tartalma reálisan nézve objektíve összekapcsolódik a tőkés fejlődés útjának megnyitásával. A „mindenkinek a magáét” jelszó a nemzeti felszabadító harc bizonyos első szakaszáról tanúskodik, amely után Levszki lehetségesnek tart egy második szakaszt, vagyis belső, népi forradalmat, amely mindenfajta kizsákmányolás ellen irányul.

Végül a cikk nagyon röviden utal L. Karavelov és Hr. Botev agrárnézeteire is. (*Istoriczeszki Pregled* 1971. 3. szám 19—48. l.)

A. Z. Manfred:

A Párizsi Kommün szovjet historiográfiája

A cikk bevezető része a szovjet történészek értékeléseit alapvetően meghatározó lenini megállapításokat veszi sorra. E tekintetben utal a szerző V. Á. Jermina: Lenin, mint a Párizsi Kommün történésze c. cikkére is (Voproszi Isztorii 1971. 2. szám). Az orosz forradalmi munkásmozgalom vezére már 1895-ös első párizsi útján megkezdte a Kommün történetének tanulmányozását. G. Lefrançais: Étude sur le mouvement communaliste à Paris en 1871 (Neuchâtel, 1871) c. könyve képezte a kiinduló alapot. Életművében először az 1903-as programtervezetben említi a Kommün tanulságait. Az első lenini megállapítások jelentőségét abban jelöli meg a szerző, hogy a II. Internacionálé szociáldemokrata vezetőivel szemben — Marx és Engels értékelésének szellemében — a Kommün proletárdiktatúra jellegét hangsúlyozták. Mint ismeretes, a későbbiek során is többször értékelte, hivatkozott tanulságaira, vagy utalt az 1871-es párizsi eseményekre. Jelentősnek tartotta az orosz forradalmi mozgalomra gyakorolt hatását, hivatkozott rá az imperialista háború forradalmi polgárháborúvá fejlesztésének kifejtésekor. 1917-ben a szovjeteket a Kommün örököseiként értékelte, és „Állam és forradalom” c. munkájában az új típusú proletár állam sok ismérvét szűrte ki a Kommün gyakorlatából.

1917 után kezdetben fordítások népszerűsítették a Kommünt és megjelentették P. L. Lavrovnak a Kommünről írott könyvét is. Az 50. évfordulót (1921) a formálódó szovjet történettudomány már önálló publikációkkal köszöntötte. Igaz, V. Fricse és M. Balabanov csak brosúra szintű kiadvánnyal, de I. I. Szkvorcov-Sztyepanov és V. Bisztrjanskij már igényesebb munkákat tett közzé. A Kommünnel kapcsolatos, Moszkvában fellelhető források (sajtóanyag, röplapok, kiáltványok stb.) alapján készítette el N. M. Lukin több kiadást megért művét. Ju. M. Sztyeklovnak (az Izvesztyija szerkesztője is volt) a Leninével ellentétes értékelését is taglalja a cikk: Sztyeklov az I. Internacionálét tárgyaló munkájában fejtette ki, hogy a Kommün nem proletárdiktatúra jellegű államhatalom volt. Az 1930-as években a Marx—Engels Intézet tevékenykedett eredményesen a Kommün-kutatás feltételeinek megteremtésén. Újabb fordításokat adtak ki a résztvevők, kortársak memoárjairól, nagy sajtóanyagot halmoztak fel, és 1933-ban megkezdtek a Kommün jegyzőkönyveinek publikálását orosz nyelven. Ebben az időszakban A. I. Molok közleményei a legjelentősebbek, amelyek a Kommün agrárpolitikáját, külpolitikai helyzetét és a kultúrát forradalmasító tevékenységét vizsgálták. Az első monográfia 1940-ben P. M. Kerzsencev tollából jelent meg.

A háború okozta kényszerszünet után egyre sokrétűbb témaválasztással törekedtek a szovjet kutatók a Kommün történetének mind teljesebb feltárására. Tanulmányok láttak napvilágot 1871. március 18. előzményeiről (E. A. Zselubovszkaja), a Kommün utótörténetéről (Ju. I. Drazninas), de a kultúrpolitika, az élelmezés, a lakásügy, a pénzügyi politika, igazság- és egészségügyi kérdések, valamint a szakszervezet problematikája is számos publikáció témája lett. Manfred cikkének gazdag jegyzetapparátusa dokumentálja a kutatási kult. fellendülését, de az 1950-es évek eredményeit értékelve, a tudományos színvonal emelésének, a gazdasági-társadalmi kérdések alaposabb kidolgozásának szükségességét hangsúlyozza. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1961-ben a 90. évforduló alkalmából nagy összefoglaló monográfiát jelentetett meg, az előzőekben említett igényeket szem előtt tartva. Neves szovjet Kommün-kutató történészek (az említettek mellett Sz. B. Kan, F. A. Hejfec és maga a szerző) vettek részt a vállalkozásban. Az elmúlt évtized pedig a centenáriumba készülési jegyében telt el. Eközben kellett a szovjet tudósoknak egyes polgári történészek tendenciózus értékelésével vitába szállniuk.

Ezek sorából kiemeli a szerző E. S. Mason: *The Paris Commune. An Episode in the History of the Socialist Movement* (New-York, 1930) c. könyvét, amely a Nyugaton alapvető munkának számít a Kommün történetéről. Mason tagadja a Kommün proletár jellegét, sőt azt is, hogy forradalom volt. Munkáért kiváltságokért küzdő elmaradott mozgalomként értékelte. A feladatot abban látja Manfred, hogy tényanyaggal jól alátámasztott, az egykorú franciaországi eseményeket marxista igényességgel elemző munkákat kell szembeállítani, amelyek a Kommün proletárállam jellegét bizonyítják, de utalnak olyan objektív sajátosságokra, mint pl. a proletár párt hiánya stb. Megemlíti még a szerző, hogy a francia történészek elsősorban a nemzeti történelem fejlődésmenetébe igyekeznek beilleszteni a Kommün létrejöttét, míg a szovjet kutatók a nemzetközi munkásmozgalom helyzetét tekintik győzelme fontos feltételének. Befejezésül ismét számba veszi az eredményeket és a megoldásra váró feladatokat.

(*Voproszi Isztorii*, 1971. 5. szám 34—46. l.)

M.

A Párizsi Kommün

1. A folyóirat e számának A Párizsi Kommün centenáriuma, 1871—1971 (65—70 l.) című bevezető cikke elsősorban azokra a jelenségekre hívta fel a figyelmet, milyen sokat tett a Kommün a néptömegekért. Itt hivatkozott Engels nevezetes 1891-es előszavára, amelyben kronológiai rendben idézte fel a Kommün idevágó intézkedéseit. A szerkesztőségi cikk érdekes része az, ahol felidézük Edward Bowennek, az ismert Harrow-i iskola tanárának naplórészeit. Bowen a Kommün napjaiban hűsvéti szünidejét Párizsban töltötte és közvetlen észrevételeket tehetett a Kommün hétköznapjairól. A feljegyzések 1902-ben jelentek meg nyomtatásban, amelyekben Bowen is aláhúzta, hogy a Kommün idején soha nem tapasztalt fegyelmezett rendben láthatta a francia fővárost, ahol nyoma sem volt a bűnözőknek. Bowen aláhúzta, „az alsóbb osztályok kormányoznak teljes rendben és fele annyi erőszakossággal és bűnnel, mint ahogy annak előtte történt”. A cikk felidézi, hogy Bowen a Kommün bukása után, az elkeseredett Kommün-ellenes hisztériahullám közepette is a Harrow-i Liberális Társaságban felemelte a szavát a rágalmak ellen. A szerkesztőségi cikk további részeiben a Kommün és az állam, a hazafiság és internacionalizmus kérdéseit fejtegeti, kitér a fehérterror tombolására, valamint a spontaneitás kérdésére.

2. *Maurice Moissonier*: A Kommün tapasztalata: marxizmus és az állam problémái (73—81. l.). M. Moissonier a lyon-i líceum tanára; általában a lyon-i munkásmozgalom kérdéseiről jelentetett meg eddig külföldre történeti tanulmányokat. E cikkében vázolja a történeti hátteret, a történeti fejlődés fő tendenciáit 1848—1871 között, a politikai áramlatokat, az I. Internacionálé megalakulását, Marx programját, a francia szocialista szekció tevékenységét, s ezen belül külön aláhúzza, hogy a francia szekció vezetői, elsősorban E. Varlin miként jutottak az 1860-as évek végén arra a felismerésre, hogy nem mondhatnak le a politikai harerről, sőt a politikai hatalom megszerzéséről. Moissonier külön figyelmet fordított annak érzékeltetésére, hogy a burzsoázia a II. császárság éveiben miként vált passzívvá, s engedte át minden téren a kezdeményezést a végrehajthatatlannak. A külföldre források megszólaltatása után a szerző a Nemzetvédelmi Kormány periódusára tért át, s a kormány 1871-es vizsgálóbizottságai előtt elhangzott Trochu-vallomásokra hivatkozva állapíthatja meg újra a kortársak által is már ismert jelenséget: a kormány jobban félt a párizsiak tömegétől, mint a poroszoktól. A másik oldalon, a forradalmi erjedést és öntudatosodást nyomon kísérve Moissonier nagy jelen-

tőséget tulajdonított az 1871 januári Vörös Plakát megjelenésének, aminek jellemző sorait idézte is cikkében. A szerző írásának további részében a Kommün tartalmi jegyeit vizsgálta, ezek közül is kiváltképpen részletesen a Kommün demokratizmusát, valamint a szervezetség kérdését, a párt hiányát.

3. *A. L. Morton*: Nagy-Britannia és a Párizsi Kommün (82—89. l.). A nálunk is régóta jól ismert marxista angol történész eleven és kritikus képet festett ezekről a kapcsolatokról. Visszanyúlt a porosz—francia háború időszakáig, és megállapította, hogy kezdetben a császársággal szemben táplált érzések miatt még porosz-szimpátiát is lehetett tapasztalni. Szeptember elejétől, majd a 4-iki forradalomtól a helyzet megváltozott. Olyannyira, hogy ezekben a napokban az Internacionálé Főtanácsában is azon vitatkoztak, azt szorgalmazzák-e, hogy az angol kormány avatkozzék be Franciaország védelmében a háborúba, vagy csak a francia kormány elismertetését sürgessék. Végül az utóbbi mellett döntöttek. Morton rámutatott, hogy az angol szakszervezeti vezetők befolyásos köre, többek között az olyanoké, mint Odger, aki az Internacionálé Főtanácsának tagja is volt, az ekkoriban eleven polgári köztársasági baloldali radikálisokkal (Bradlaugh) haladt együtt, s ez az irányzat szinte kritikátlan tisztelettel viseltetett a Thiers-kormányzat iránt. Amikor azután Marx és a Főtanács többsége ennek a kormányzatnak népellenes voltát leplezte, ez szintén hozzájárult Odger és társai elhatárolódásához.

Morton egyébként nagy gonddal elevenítette fel, hogy Odger, Lucraft és Applegarth, a Főtanács legbefolyásosabb angol tagjai magatartásában milyen eltérő jegyek vonások mutatkoztak. Hangsúlyozta, hogy Applegarth még egy darabig nem szakított az Internacionáléval, ha az Internacionálé Üzenetét nem is írta alá; Lucraft azonban kezdetben hallgatott, június végén viszont látványos nyilatkozatban fordult a Kommün ellen. Természetes — jelezte —, hogy a polgári „nagy lapok” a Kommün ellen foglaltak állást. A feltűnő az, hogy a Bee-Hive és az Eastern Post, amely korábban az Internacionáléval együtt haladt, most szintén elhatárolódott, s egyaránt közölt cikkeket a Kommün ellen és mellett. Morton hangsúlyozta, hogy noha még a The Times is felháborodottan szólt a Thiers-kormányzat ellenforradalmi terrorjáról, ez nem gátolta meg a radikális köztársaságiak, reformerek és liberális szakszervezeti vezetők egy részét (Bradlaugh, Holyoake), hogy a Kommün fölött pálcát törjenek. Mindezt mérlegelve, külön elismeréssel szólt azokról, akik e pszihózis közepette is a Kommün pártját fogták.

E rokonszenvező közegből megenmlítette a két radikális lapot, az Examinert és a munkáslapot, a Reynolds'-t. Felidézte Engels szavait, akit ugyancsak elkeserített, hogy az angol munkásság körében kevesebb együttérzésre talált, mint amennyire várt; — de pozitív ellenpéldák is akadtak. Morton felidézte az angol pozitivistákat, E. Beesly professzort és Fr. Harrisont, a Fortnightly Review szerkesztőjét, s magát a folyóiratot, ahol ilyen értelemben jelentek meg cikkek. A XIX. század egyik, Morton szerint legjelentősebb angol írója és politikai gondolkodója, John Ruskin, szóban és írásban kelt a Kommün védelmére. Ezt tette Robert Reid újságíró, a Daily Telegraph párizsi tudósítója is. Reid a Kommün történetéről a helyszínről tudósíthatott, de lapja már annak idején megrostálta híradásait. Hazatérése után kapcsolatot teremtett Marxhoz és Engelshez, még a nevezetes Üzenet terjesztésében is közreműködött.

A fiatalabb nemzedék értelmiségiei közül Belfort Baxre gyakoroltak a Kommünben szerzett élmények nagyobb hatást, később ugyanő történeti emléket is állított a Kommünnek. Az 1880-as évek angliai szocialista újjászületésének egyik legjelentősebb alakja a költő és rajzoló, író és lapkiadó William Morris volt. Morris több verset is szentelt a Kommünnek, ezekben már egyetemes történeti jelentőségét méltatta.

4. *Peter Wyncoll*: Thomas Smith: a Kommün egy munkás védelmezője (86—89. l.). Thomas Smith Nottinghamban élt, s a jelek szerint tükészítő munkás volt. 1871-ben az Internacionálé hivatalos angol nyelvű közlönyében, az International Heraldban jelente-

tett meg a Kommünnel szolidaritást vállaló leveleket. Smith egyúttal a Thiers-kormányt is elmarasztalta, s mind a Kommünt, mind az angol adott társadalmi viszonyokat mérlegelve, a szegények és gazdagok ellentétének prizmáján keresztül alkotott és mondott véleményt, s hangsúlyozta, hogy a Kommün a „vampir osztályokat” szorította ki a hatalomból.

5. *Stanley Hutchins*: A kommünár menekültek Nagy Britanniában. Hogyan érkeztek — éltek — és mi lett belőlük (90—92. l.). A szerző egyfelől elenzi menekülésük okát, majd megállapítja, hogy többségük kisebb hajókon érkezett Dél-Angliába. A francia hatóságok ugyan kiadatásukat kérték, — de erre mégsem került sor. Hutchins megállapítja, hogy viszonylag még az Internacionálé-tagoknak s ismertebb vezetőknek volt könnyebb a dolguk, mert nekik legalább volt kihez fordulniuk, volt valamilyen címük. Többségük Londonban telepedett le, s a világvárosban a Soho lett otthonuk, később sokan északra költöztek, Nottinghambe, Middlesboroughba és a két nagy iparvárosba: Manchesterbe és Glasgowba.

Foglalkozásra nézve természetesen a kézműiparosok találtak legkönnyebben munkát; legnehezebb volt az újságírók helyzete, míg a tanárok többségükben nyelvórákat adtak. Feljegyezték azonban, hogy sokan szorultak a szükségglakásokra, ahol gyakran csak szalmazsákokon aludtak.

Hutchins ezután beszámol néhány ismertebb kommünár személyes sorsáról, akik közül Serraillet kis cipőjavító boltot nyitott, Vermersch új lap kiadásával kísérletezett — sikertelenül (ebben az erőfeszítésében több más kommünár is támogatta). Victor Richard fűszerüzletet nyitott Londonban (Hutchins még személyesen ismerte az 1912-ben meghalt kommünárt, s értesüléseinek egy részét is még tőle szerezte), továbbá itt élt egy ideig Lisszagaray és Albert Theisz, aki már a II. császárság idején, az 1860-as évek kezdetén is emigránsként ismerte meg Londont. Hosszabban szól a cikk a Kommün legendás női alakjáról, Louise Michelről, s londoni, angliai életéről közöl a szerző adalékokat.

(*Marxism Today*, 1971. márc. szám)

J.

R. P. Dore:

A modernizátor mint speciális eset: a japán gyáripari törvényhozás, 1882—1911*

A tanulmány szerzője modernizátornak az olyan reformereket nevezi, akik országuk átalakítását teljesen vagy részben más ország vagy országok modelljének lemásolásával szeretnék végrehajtani. A modernizátor elsősorban az ún. „elmaradott” országokban vált tipikussá a gyarmati függés tömeges felszámolása óta. A tanulmány a „fejlett” országok modelljét másoló modernizációs folyamat ideológiai kísérőjelenségeit vizsgálja a japán *Első Nemzeti Gyáripari Törvény* kibocsátását megelőző parlamenti és sajtóviták elemzésének példáján.

A modernizátorok ideológiai dilemmáját abban láthatjuk, hogy annak az országnak a berendezkedését, amelyet utánozni akarnak, úgy kell *fejlettebbnek* elismerniük, hogy ugyanakkor ne tartsák egyben *felsőbbrendűnek* is. A probléma történetileg azért éleződött ki, mert a modernizálás tendenciáját hordozó mozgalmak többsége a születőben

* A „Comparative Studies in Society and History” 1969. évi egész 4. száma az újítkók és reformerek történelmi szerepének értékelésével foglalkozik.

evő nacionalizmushoz kapcsolódott. Ezért az „elmaradottság” tényét ideológiailag az ország szilárd erkölcsére, vagy a vallási hagyományokra, néhány esetben, pl. Japánban és Kínában az ősi kultúrára való hivatkozással *kompenzálták*. Sokszor tapasztalható, hogy a fejlődés során, a gazdasági potenciál erősödésével párhuzamosan a „kompenzációs” ideológia a hatalmi politika eszközüvé alakult át, amelyre jellemző, bár szélsőséges példa Japán esete.

A Meidzsi első húsz évében Japánban a társadalom fő intézményrendszereit lényegileg modernizálták. Ebben az időszakban a hagyományok őrzőjeként fellépő egyetlen csoport sem tudta befolyásolni az intézkedések modernizáló alaptendenciáját. Minden hatalmi réteg egyetértett abban, hogy Japán csak elsőrendű hatalomként lehet partner a nemzetközi politikában. Ehhez az út a Japánra erőszakolt egyenlőtlen szerződések felszámolásán keresztül vezetett. A szerződések felszámolásához megszabott feltétel viszont egy nyugati értelemben vett civilizált belső jogrendszer és berendezkedés megteremtése volt.

A gyáripari törvény bevezetése már a modernizáció második hullámában került napirendre, és korántsem egységes ideológia-képlettel találta magát szemben. A munkások helyzetét szabályozó törvény sértette a gyárosok gazdasági érdekeit, ezért szembeszálltak bevezetésével, és ebben a harcban a hagyományok védelmének jelszavával fellépő konzervatív réteg ideológiai eszköztárából kölcsönözték érveiket. A törvény bevezetése emiatt 1882-től 1911-ig elhúzódott. Ezalatt különböző állami bizottságokban, majd 1909–11-ben a parlamentben is részletesen megvitatták a törvénytervezetet.

Ezekben a vitákban a szakigazgatás vezetői és néhány technokrata beállítottságú politikus képviselte a modernizálás álláspontját. A törvény bevezetését két alapvető érv-csoporttal indokolták:

1. A *történelmi* érvelés arra hivatkozott, hogy a társadalmi intézményrendszerek fejlődésének párhuzamosan kell haladnia a technikai fejlődéssel. Meghatározott technológiai fejlődésnek *minden* társadalomban azonos következményei lesznek, amelyek meghatározott ellenintézkedéseket követelnek.

2. A „*csomag-reform*” érv szerint, amennyiben Japán civilizált ország akar lenni, úgy a nyugati berendezkedés *összes* jegyeit magán kell viselnie.

A kétféle érvelés nem azonos súllyal nyomott a latban. Az első érvet mindenki elfogadta, csupán Japán pillanatnyi fejlődési stádiumának meghatározásánál csaptak össze az ellenfelek. A második érvet mindig burkoltan használták, mégis ez váltotta ki a nyílt vitát, mert az ipar vezetői az érv helytelenségének kimutatásával akarták diszkriminálni a törvénytervezetet.

A történelmi érvelés elfogadása azt jelentette, hogy elismerték a fejlett és elmaradott országok aszinkronizmusát. A gyárosok azonban túl korainak tartották az alig hogy kifejlődő japán ipar megkötését egy munkásvédő törvénnyel. Ellenérveik több szálon futottak:

1. A fejlődés nem lehet hirtelen, nem lehet mindent azonnal meghonosítani, a folyamatokat hagyni kell megérni.

2. Csak a jónak ítélt nyugati rendelkezéseket kell átvenni. Pl. a sztrájkot egyszerűen szükségtelenül importált jelenségnek minősítették és nem ismerték fel, hogy a munkásság szervezkedése nem meggondolatlan import, hanem a modern kapitalizmus strukturális következménye.

3. Arra hivatkoztak, hogy a japán tőkés és alkalmazottai kapcsolata paternalisztikus, a konfucianizmus termékeny hagyományai között meggyökeresedett, etikailag *más*, mint Európában. Ezenkívül a japán munkás fegyelmezettebb is, mint az európai.

A modernizátorok nem mertek szembeszállni Japán „sajátságosságának”, „más-ságának” tézisével. De rámutattak, hogy a hagyományos japán viszonyok csak a kis

közösségekben maradhatnak fenn, a nagyipar viszonyai ettől minőségükben térnek el, tehát minőségileg más szabályozást igényelnek. Visszautasították azt a vádat, hogy csupán külföldi példát utánoznak a törvényjavaslat beterjesztésével. Alapvető érveiket még más, „díszlet”-érvekkel is alátámasztották:

1. Már Japánban is láthatóak a modern nagyipar negatív társadalmi kihatásai. A problémákat most kell tehát megoldani, mikor ez még nem jelent nagyobb megrázkódtatást. Éppen ez az „elmaradott” országok *előnye*.

2. Fel kell számolni azt a viszonyt, hogy Japán csak tanul a Nyugattól. Tekintve, hogy a világg kapitalizmus közös problémájáról van szó, ezért Japánnak a maga erejével hozzá kell járulnia a kérdés közös megválaszolásához. Ez nem nemzeti, hanem nemzetközi kérdés.

Az érvelés, és ennek nyomán a társadalmi gondolkodásmód ennek a két érveknek a nyomán jellegzetesen instrumentalista, technokrata irányvonalat vett fel. Tulajdonképpen arra hivatkoztak, és mindmáig így kezelik Japánban a problémákat, hogy a társadalmi intézményrendszer és az ideológia ugyanolyan természetű, mint a technika. Az ipar adott fejlettségi foka adott célszerű intézményeket és eszméket igényel, amelyek meghonosítása közömbös a kultúra és a hagyomány értékeivel szemben. Ezzel, mondja a tanulmány szerzője, elmosták tények és értékek dualizmusát a társadalmi gondolkodásban. Másrészt ezt párosították a konfucianus ideológia bizonyos elemeinek fenntartásával. Így például elsősorban fenntartották az állam gyámkodó tevékenységét a köznépfölött, ezt a morális tényezőt nem szakították el az állami rendelkezések ideológiai „megmagyarázásától”.

A törvény végleges alakjában körülbelül az európai munkásvédő törvények őstípusaival, legkorábbi formáival egyezett. Ezt az elmaradott intézkedést később túllépték és elfelejtették, de fennmaradt az az ideológia, amelyben a társadalmi kérdések technokrata kezelése dominál, és amely ebben a formában először itt munkálódott ki.

(*Comparative Studies in Society and History* 1969. 4. szám 433—450. l.)

H.

Eugen Weber:

Torna és sport a századvégi Franciaországban: az osztályok ópiuma?

Eddig a történészek meglehetősen kevés figyelmet fordítottak a sportra, pedig egy korszakot és annak mentalitását a sport és a társadalom által a sportnak tulajdonított szerep épp annyira szuggesztívan tudja dokumentálni, mint mondjuk az ipari vállalatok tanulmányozása. Poroszországban Jéna után F. J. Jahn *Turnkunst*-jának feladata rövid távon a franciákkal szembeni ellenállás előkészítése, hosszú távon pedig a német egység megteremtése volt. Angliában elsősorban nevelési, mégpedig elsősorban elitnevelési célokat szolgáltak a sportjátékok (games): a football, a rugby és a cricket. Franciaországban mindkét célra szükség volt, így mindkét szempont érvényesült.

A francia iskolákban a kötelező tornaoktatást 1880-ban vezették be. A sport megjelenése és elterjedése nem véletlenül esett erre a korszakra. Az első években (1871 után) elsősorban a hazafias motívumokat hangoztatták, de ez inkább csak két történelmi jelenség egybeesésének volt a következménye. A szervezett sportolás viszonylag gyors sikere sokkal általánosabb tényezőknek volt az eredménye, mint az időnként jelentkező revansizmus. A sport, mint a szabadidőt kitöltő tevékenység, akkor jelentkezett, amikor az 1880-as és 1890-es évek gazdasági pangása felszabadította a felsőbb és középső osztá-

lyok, illetve fiatal tagjaik idejét és energiáját. Az árak csökkentek és nőtt a relatív jövedelem — főként a *rentier* osztályban, a szabadfoglalkozásúak körében és a fix fizetésű személyeknél —, az orvostudomány fejlődése és a gazdasági pangás együttesen lelassították az egyéni érvényesülés, előretörés lehetőségeit, tehát egészében véve kevesebb lehetőség és kísértés volt azokon a hagyományos területeken, ahol általában azok a fiatal emberek törekedtek karrierre, akiknek nem a betevő falatért kellett dolgozniuk. A tehetősebb fiataloknak nagyobb aránya várt viszonylag hosszabb ideig, mielőtt a pénzkeresettel kezdett volna foglalkozni, sokan pedig új, ráérősebb foglalkozások felé fordultak: irodalom, művészet, politika vagy tengerentúli kalandok.

Ez az első időszak így még csak kevés emberhez hozta közel a sportolást, hiszen az szabadidőt és pénzt igényelt. A tízórás munkaidőt viszont csak 1900-ban vezették be Franciaországban, a heti egy munkaszüneti napot csak egy 1906-os törvény tette kötelezővé, míg a 8 órás munkanap bevezetésére csak 1919-ben került sor. A kerékpár — amely rövid idő alatt a legnépszerűbb és legelterjedtebb sporteszközzé vált — 1893-ban még egy vidéki munkás 1655 órai keresetébe került. 1911-ben már csak 357 órát kellett dolgoznia érte — ez is magyarázza gyors ütemű elterjedését.

Az 1880–90-es években a franciaországi sport-forradalom elsősorban a szabadtéri labda- és futójátékokban volt megfigyelhető, de társadalmilag az elitre korlátozódott még hosszú ideig, — ebben is követve az angol mintát. A szélesebb rétegek bekapcsolódását a labdarúgás elterjedése jelentette a századfordulón, amikor az „arisztokratikus” rögbivel szemben tért nyert a „közönséges” válfaj. Különböző személyek különböző módon magyarázták a sport szerepét. Általános nézet volt a fizikai felkészítés hangsúlyozása — de egyben hozzájárult a háborúról vallott nézetek módosulásához is: sokan azt is sportjátéknak képzelték el, amelyre szisztematikusan lehet készülni, majd meg kell vívni — ki lesz a győztes? Sokan arra tartották alkalmasnak a sportolást, hogy a fölösleges fizikai és társadalmi energiákat levezesse, mások viszont egyenlősítő, demokratikus oldalát vették észre. Ugyanakkor egy ideig a születő klubok csak erősítették és hangsúlyozták a meglévő osztálykülönbségeket.

Mind Franciaországban, mind Nagy-Britanniában megfigyelhető, hogy a sport és a kolonializmus hasonló funkciót volt hivatva betölteni. Sok francia értett egyet a nézettel, hogy a brit birodalmat Eton sportpályáin szerezték meg. Az arcueili dominikánus kollégium igazgatója a század végén Etonban járva megállapította, hogy azok a fiúk, akik megtanulják a vezetést a játékokban, majd alkalmazni fogják tudni a tanultakat Indiában. Egy másik francia a sportklubokrólmondotta, hogy cselekvőképesebb embereket nevelnek, „akik tudják, hogyan kell akarni, merésznek és bátoroknak lenni, szervezni és engedelmessékedni”. Amikor valaki „a cselekvés és akarat iskolájáról” beszélt, épp úgy gondolhatott a rögbire mint a gyarmatokra. Paul Blanchet, aki 1889–90-ben először szervezett sportjátékokat a Lycée Louis-le-Grand-ban, majd kutató lett, és egy afrikai expedícióban halt meg, egy gyakori típus megtestesítője volt.

A századforduló idejére azonban jelentkezett a sportolás újabb oldala is. Nemcsak vállalkozószellemre, de konformizmusra is nevelhetett. Cselekvést, kalandot, felszabadulást és heroikus életet ígért, — csakúgy mint az anakronisztikussá váló gyarmati program. Menekülést kínált a mindennapi élet lélekölő volta, kiszámíthatatlansága és repressziója elől. Kifejezte a lázadást a korán öregítő, eseménytelen élettel szemben, — ugyanez a reakció figyelhető meg a századvég kis folyóirataiban vagy művészi kísérleteiben. De ez nem az elnyomottak felkelése volt, inkább a jóllakott gyerekek fellázadása. Elgondolkoztató, hogy ekkor nőtt meg nagy mértékben a 19 év alattiak között az öngyilkosság (jobban mint más korosztályok körében), és arányuk magasabb volt, mint a következő három évtizedben bármikor.

A sport csupán egy állandó lábujjzet lenne a kor társadalomtörténetében? Igen,

de szerepe koronként változik. Igaza volt Jean Prévostnak 1925-ben: „A görögök edzeték magukat, hogy alkalmazkodjanak civilizációjukhoz. Mi azért edzzük magunkat, hogy el tudjuk viselni a miénket.”

(*The American Historical Review*, 1971. 1. szám 70–98. l.)

J. G.

Frédéric Castaing:

A franciaországi ifjúkommunista mozgalom kezdeteihez

Castaing mindenekelőtt rámutat, hogy e témát idáig alig érintették. Az ifjúsosocialisták első konferenciájukat 1913-ban tartották meg Brestben. A világháború idején azonban szervezetük dezorganizálódott a bevonultatások folytán. A nemzetközi ifjúsági mozgalomnak Bernben csakhamar új irányító központja létesült ugyan, de a francia szocialista pártvezetőség élesen elítélte a zimmerwaldi mozgalmat, s akadályozta a velük kialakítandó kapcsolatokat. A háború utolsó szakaszában az ifjúsosocialisták Franciaországban is erősen balra orientálódtak. Nemzetközi méretekben 1919 októberében alakult meg 14 ország részvételével Berlinben a III. Internacionálé ifjúsági szervezete — Franciaországban viszont ugyanekkor még nem született meg a kommunista párt. Végül is az az ifjúsági szövetség, amely a kommunista mozgalom magjává lett, 1920. november 1-én, két hónappal hamarabb létesült, mint a nevezetes Tours-i kongresszuson az FKP.

Castaing gazdagon dokumentált tanulmányában periódusonként és egyúttal tematikusan vizsgálja az ifjúsági szervezet történetét. Így kerülnek sorra az olyan témák, mint a szakítás a II. Internacionáléval (ehelyütt külön elemzi, hogy az ifjúsági szervezet milyen felhívásokat kapott a Kommunista Ifjúsági Internacionálé Végrehajtó Bizottságától, vagy milyen írások jelentek meg a Jugend-Internacionálében, amelyek a francia mozgalommal foglalkoztak). A szerző nagy gondtal vizsgálja a szocialista ifjúsági vezetők nyilatkozatait, s az ország határain túlrá pillantva megeleveníti, milyen volt ebben az időben a belga és olasz ifjúsági mozgalom helyzete, milyen konferenciákat tartottak ott, s milyen határozatokat hoztak ezeken. E széles tabló felfestése alapján tűnik ki, mennyire feltartóztathatatlan folyamat volt a balratorlás, amit a szerző többek között a *L'Avant Garde* cikkei alapján bizonyít. Így a vidéki déli ifjúsági szervezetek rendre arról emlékeztek meg 1920 novemberében, a pártkongresszus és saját kongresszusuk előestéjén, hogy a szavak és fogalmak elértéktelenednek, amikor most Renaudel és Thomas is ugyanolyan forradalmi szocialistának vallja magát, mint Lorient vagy Souvarine.

A forradalmi erjedésben nagy szerepet játszott az antimilitarizmus. Mindez az elmúlt háború tapasztalataiból fakalt, a német és francia antimilitarista hagyományokból. Ez a balratorlás és a forradalmi hangvétel csakhamar megtorlást váltott ki, ami egyaránt sújtott szervezeteket, személyeket és sajtóorgánumokat. Még inkább kiéleződött e kettős és ellentétes irányú tendencia 1921-ben, amit a tanulmány gazdagon dokumentált.

Castaing külön figyelmet szentelt az ifjúsági szervezet és a párt kapcsolatainak, annak, milyen szerepet játszottak a fiatalok a Tours-i kongresszus előkészítése, majd vitái idején, s hogy a fiatalok között is milyen elképzelések éltek. Az elméleti-programbéli kérdések áttekintése után Castaing szervezeteiket is érint. Áttekintést ad a legnagyobb regionális szervezetekről, majd elemzi, milyen kapcsolatok létesültek az ifjúkommunisták és a többi ifjúsági szervezet között. Végül külön is megemlékezett a kommunista ifjúsági

szervezet és a diákok, egyetemisták kapcsolatáról, bár megjegyezte, hogy a kérdéses 1919–1920-as periódusban az egyetemisták részaránya a szocialista kommunista szövetségben alacsony maradt.

(*Le Mouvement Social*, 1971. jan.-márc. szám 47–73. l.)

J.

V. V. Csisztjakov:

**Rosa Luxemburg és a nemzetközi munkásmozgalom
(Születésének 100. évfordulójára)**

Az összefoglaló cikk bevezető részében Lenin méltató megállapításait idézi a szerző, amelyek szerint Rosa Luxemburg a német, a lengyel és a nemzetközi munkásmozgalom rendíthetetlen harcosa volt. Természetes, hogy a lenini méltatások felsorolása csak úgy teljes, ha a bíráló megjegyzéseket is tartalmazza, amelyek a nemzeti kérdésben és a proletár párt szervezeti kérdéseiben hangzottak el a legtöbbször. A „Luxemburg-kutatás” már az első világháború végén kezdetét vette, majd később műveinek publikálásával vált alaposabbá. Utal a szerző arra, hogy az 1930-as évektől a Kominternben az a nézet vált uralkodóvá, amely szerint R. Luxemburg Lenin eszmei ellenfele volt, s emiatt marxista igényű, objektív értékelés az 1960-as évekig alig látott róla napvilágot. Az utóbbi évtizedben a Szovjetunió, a NDK és Lengyelország kutatói élénken érdeklődnek a „luxemburgi életmű” iránt, amit műveinek újabb publikálása mellett a róla írt tanulmányok is bizonyítanak. Mint Csisztjakov megállapítja, ez nem csupán a korábbi időszak mulasztásait pótolja, de szükséges a polgári hamisítókkal folyó ideológiai harcban is, akik még mindig a leninizmus eszmei ellenfeleként értékelik R. Luxemburgot.

Felsorolja életútjának fontosabb állomásait. Megemlíti a „Proletariat” elnevezésű lengyel forradalmi szervezetet, a zürichi egyetemen folytatott filozófiai és jogi tanulmányokat, az SzDKPiL-ben folytatott munkáját és végül a német szociáldemokrata mozgalomban, valamint a II. Internacionálé vezetésében játszott szerepéről ír. Mint megállapítja, Rosa Luxemburg 1905-től kezdődően a német baloldali szociáldemokrácia vezető teoretikusa volt. Tevékenységét elemezve, sokoldalúságát hangsúlyozza: marxista tudós, politikus, publicista, szónok, de irodalomkritikusként és műfordítóként is elismert, sőt a festéssel is kacérkodott, és mint a természettudományokban is jártas embert tartották számon kortárs-barátai.

A továbbiakban műveit elemzi a cikk. Az 1899-ben megjelent „Társadalmi reform vagy forradalom?” c. könyvét a bernsteini revizionizmus elleni eszmei harc szempontjából tartja jelentős munkának. A XX. század első évtizedének végén került szembe a centristává váló Kautskyval. Elsősorban a tömegsztrájk kérdésében ütköztek nézeteik. „Tőkefelhalmozás” c. munkáját sokáig úgy értékelték (O. Bauert említi a cikk), hogy a kapitalizmus automatikus összeomlását fejtette ki. A szerző szerint viszont R. Luxemburg nagy jelentőséget tulajdonított a proletariátus osztályharcának és diktatúráját szükség-szerűnek tartotta. Hosszasan taglalja és igen figyelemre méltónak ítéli az 1905–1907-es orosz forradalomra vonatkozó „luxemburgi” megállapításokat. Pozitívumai között antimilitarizmusát vizsgálja még, de, a teljesség kedvéért, hibáiról is említést tesz. A nemzeti kérdés, a proletárpárt kérdése mellett a munkásosztály szövetségeseiről vallott helytelen nézeteit is elemzi. A parasztsághoz való indifferens viszony és a földosztás kérdésének figyelmen kívül hagyása ezek közül a legsúlyosabbak.

Befejezésül Csisztjakov hangsúlyozza, hogy R. Luxemburg műveinek, munkásságának vizsgálata nemcsak a történettudományt, de a nemzetközi forradalmi harcot is gazdagíthatja.

(*Voproszi Isztorii, 1971. 3. szám. 65—80. l.*)

M.

Charles Chatfield:

Az első világháború és a liberális pacifisták az Egyesült Államokban

1917—18-ban az Egyesült Államokban megváltozott a pacifista szó jelentése: míg korábban a nemzetek közötti békés kapcsolatok, a viták ésszerű rendezésének híveit jelölte, Amerika háborúba lépése után a legtöbb amerikai szemében egyot jelentett az árulással. Sok korábbi pacifista sietett is elhatárolni magát azoktól, akik a háború alatt is kitartottak meggyőződésük mellett.

Az első világháború előtt a pacifisták többsége a vallásos szekták híveiből került ki, egy másik csoportjukat pedig a század elejének „progresszívjei” alkották — általában sikeres, befutott emberek —, akik társadalmi reformokat kívántak, de komolyan nem is hitték, hogy demokratikus és humánus hazájuk valaha is igazságtalan háborúba keveredhetne. Ez utóbbiak álltak az olyan mozgalmak mögött, mint a Carnegie Endowment for Peace (1910), World Peace Foundation (1910), American School Peace League (1908) stb. A háború az ész nemzetközi uralmának reményét szétfoszlatta, de a volt pacifisták többsége ezért Németországot hibáztatta, őt tette meg bűnbaknak és leggyőzését a további haladás előfeltételének tekintette. A kisebbség kitartott liberális pacifizmusa mellett, csak szervezettebbé, politikusabbá, sok esetben egyenesen szocialistává vált. Erőszakellenességük folytán azonban nem lettek forradalmárrá.

Az 1914 utáni új amerikai békemozgalom első megszervezője L. Lochner volt, továbbá a Woman's Peace Party, Henry Ford és egyes egyházi csoportok. Sikerek könyvelték el a Mexikó elleni háború megakadályozását, de 1917 áprilisa sok hívük kiválásával járt, rövidesen gyakorlatilag meg is szűnt fő szervezetük, az American Union Against Militarism. Ugyanakkor új fiatal hívek is verbuválódtak, ezek közül sokan váltak később ismertté a következő évtizedek békemozgalmaiban (A. J. Muste, Kirby Page, Norman Thomas stb.). Szervezetileg egységes mozgalomról nem beszélhetünk, valamennyi csoport más erkölesi és politikai érvelés alapján helyezkedett szembe a háborúval, de mind az egyén jogainak, a különvélemény szabadságának alapján állt, programjuk és módszereik a közvélemény befolyásolását tűzték ki elsődleges célként, abban a hitben, hogy kormányuk kötelessége lesz véleményüket figyelembe venni. A progresszív táborban velük indult ellenfelek azzal próbálták őket megnyugtani, hogy a szabadságjogok megkuritása „nem ölthet porosz jelleget, amikor végrehajtásuk olyan emberekre van bízva, mint Baker, Lippman vagy Creel”.

Érdekes az 1917—18-ban létrejött háborúellenes irodalmat tanulmányozni. A szocialisták (elsősorban Hillquit és Debs) az osztályharc és a demokrácia alapján állottak, és a háborút az imperializmussal, az uralkodó osztályok érdekeivel azonosították. A liberális pacifisták (legismertebb manifesztumuk „The Great Illusion” volt Norman Angelltól), Amerika érdekeitől idegennek látták az európai nacionalista háborút, de szembenállásuk nem izolacionista indíttatású volt, hanem ellenkezőleg, az egyformán gondolkodó emberek internacionalizmusán alapult. Idealista eszményeik fényénél vizsgálva nem láttak különbséget a két szembenálló ellenfél között. Az 1917 májusában létre-

hozott (főként szocialistákból álló) People's Council kezdettől fogva szoros kapcsolatot tartott fenn a külföldi háborúellenes csoportokkal: elsősorban a londoni baloldallal, egyes német szocialistákkal és a pétervári szovjettel. Jellemző eset volt, amikor egy orosz békefelhívást a következő kísérőszöveggel ellátva tették közzé: „Ez a híradás csempészárúként érkezett, de nem úgy mint régen, hogy Oroszországból lett *kicsempészve*, hanem Amerikába kellett *becsempészni*.”

A liberális alapállású pacifista mozgalom a háborút egy igazságtalan társadalmi rend termékének tekintette, célja a háborútól függetlenül is a társadalom megváltoztatása volt, szembenállt a fennálló hatalommal, de elvetette az erőszak minden formáját. Az 1917-es dilemma megismétlődött 1934-ben a Szocialista Párt vitáján, a második világháború előtt, a 60-as évek polgárjogi mozgalmában, s a vietnami háború elleni küzdelemben.

(*The American Historical Review*, 1970. 7. szám 1920—1937. l.)

J. G.

G. Kamburov:

Nézeteltérések a Négyes Szövetségben a breszt-litovszki és bukaresti tárgyalásokon 1918-ban

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a szovjet kormány békedekrétumot fogadott el, s valamennyi hadviselő országnak annexió és hadisarc nélküli béke megkötését javasolta. A hadviselő országok azonban nemcsak elutasították ezt, hanem a szovjet állam megdöntésére irányuló terveket szőtték. A szovjet kormány ekkor a központi hatalmakhoz fordult békekötési javaslatával.

A tárgyalások előkészületei 1917. december 13-án, a megbeszélések pedig december 22-én kezdődtek, Breszt-Litovszkban. A szovjet javaslat alapelve „az annexió és hadisarc” nélküli béke aláírása volt. Már a szovjet javaslat előterjesztésekor nézeteltérések támadtak a szövetségesek között. A német küldöttség a konferencia egy napos elhalasztását kérte, de a tárgyalások továbbra is folytatódtak 3 napon keresztül. A küldöttség ez idő alatt a szovjet javaslatot tanulmányozta. A német fél egyébként már a tárgyalások előtt elhatározta, hogy halogató politikát folytat majd. A december 18-i berlini tanácskozáson a német vezetőség úgy döntött, hogy küldöttsége nyilatkozatot terjeszt elő, amelyben formálisan elfogadja a szovjet javaslatot, de azzal a feltétellel, hogy a tárgyalásokba az Antant országok is bekapcsolódnak. A szovjet javaslat formális elfogadása a központi hatalmak részéről azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy ők is a „demokrácia” és „béke” hívei. A gyakorlatban a német militaristák szabad kezet akartak biztosítani maguknak azzal a kikötéssel, hogy az annexióról és hadisarcról szóló szovjet javaslatot addig nem lehet végrehajtani, amíg valamennyi hadviselő fél nem köt egymással békeszerződést.

A szovjet küldöttség azonban véget vetett a német manővereknek. Kihasználta a Négyes Szövetség küldöttségei közötti ellentéteket a gyarmatok kérdésében. Különösen nagy ellentétek támadtak Németország és a Monarchia között. Ez utóbbi ugyanis aggasztó katonapolitikai helyzete miatt mindenáron békét akart kötni. A lengyel kérdés olyan megoldása, amely a Monarchiának kedvezett volna, elégedetlenséget váltott ki a német katonai körökben, amelyek nem tudtak megbékülni azzal a gondolattal, hogy a három éven keresztül vereséget szenvedő Ausztria, amelynek Németország segített, végül is „főszerepet akart játszani a tárgyalásokon”. A német militaristák egyre brutá-

lisabbak lettek. Míg a német küldöttség álcázott diplomáciai játékot folytatott, a német tisztok Ludendorff vezetésével odahaza nyíltan és elitélen beszéltek a szovjet javaslatról. Németországban mindenki „az annexió” mellett volt. Ausztriában Lengyelország annexióját követelték. Bulgária pedig nem volt hajlandó olyan szerződés aláírására, amelynek során lemond valamennyi újonnan szerzett területéről. Radoszlavov miniszterelnök ezért megbízta a bolgár küldöttség vezetőjét, hogy a szövetségesei által előterjesztett javaslatnak az annexióra vonatkozó pontját egészítsék ki azzal, hogy az „nem vonatkozik Bulgáriára, amely újraegyesítéséért harcol”, ami nem tekinthető annexiónak.

1918. január 9. és február 10-e között zajlott le a tárgyalások második szakasza. A tárgyalásokon előtérbe kerültek Németország imperialista érdekei. A német és osztrák küldöttek valamennyi küldöttség nevében beszéltek. A bolgár és török küldöttek pedig lakonikus formában egyetértettek. Bulgária érdekeivel senki sem törődött. Így Bulgária követeléseit Makedoniára, a Morava vidékére és egész Dobrudzsára a német és osztrák diplomácia nem támogatta. A béketárgyalások február 10-ig folytatódtak, amikor is Lenin utasítására a szovjet küldöttségnek Trockijjal az élen mindenáron alá kellett volna írnia a békeszerződést, Trockij áruló álláspontja azonban — sem béke, sem háború — feloldozta a német és osztrák imperialisták kezét, akik február 18-án megtámadták Szovjet-Oroszországot. A Vörös Hadsereg narvai és pszkovi győzelme a német militaristákat a tárgyalások folytatására készítette.

A béketárgyalások harmadik szakasza március 1–3. között zajlott le és a breszt-litovszki békeszerződés aláírásával ért véget. A békeszerződéssel a szovjet fél lélegzetvételt kapott az „erőgyűjtéshez”. A szerződés a lenini külpolitika első nagy, győztes ütközete volt. Sikerült kihasználnia a központi hatalmak nézeteltéréseit és a Négyes Szövetség érdekelletéit. A szovjet külpolitika volt az, amely feltárta a Négyes Szövetség ellentéteit.

A Romániával kötendő békeszerződés előkészítése korán indult meg. A német — osztrák diplomáciának jóval a tárgyalások előtt kész szerződéstervezete volt a békeszerződésről. A tervezet kimondta, hogy „a központi hatalmak garantálják Románia havasalföldi és moldvai uralmát. Dobrudzsát a Duna déli torkolatáig a négy szövetséges hatalomnak kell átadni. A szövetségeseik tengeri kijáratot biztosítanak Romániának és megértő magatartást tanúsítanak majd besszarábiai területi igényei iránt.”

A bolgár kormányt nem értesítették erről a tervezetről. Amikor a tervezet tudomására jutott, pánikszerűen cselekedett és „erélyesen tiltakozott” ellene.

1918. március 5-én Buftéában előzetes szerződés aláírására került sor, amelynek értelmében Romániától elvették Dobrudzsát, de nem adták át Bulgáriának, hanem a szövetséges államok közös uralma, kondominiuma alá került. Akkor már Bukarestbe érkeztek a szövetséges küldöttségek. A tárgyalások elején felszínre kerültek az ellentétek. A bolgár fél a németek támogatását kérte a Monarchiával szemben, amelynek több mint 8000 km²-nyi területi igénye volt a Morava vidéke és Makedonia vonatkozásában. Éles ellentét alakult ki Bulgária és Törökország között, mivel az utóbbi területi követeléseket támasztott Bulgáriával szemben Nyugat-Tráciát illetően egészen a Meszta folyóig.

Sok vitát váltott ki a szövetségeseik között a román anyagi jóvátétel feletti osztozkodás kérése, amelyben végül is nem tudtak megállapodni. Hasonló viták támadtak a román hadsereg leszereléséről és a dobudzsai kérdésről. Bulgária szeretne volna megkapni az egész Dobrudzsát, de szövetségeseinek ellenzése miatt erre nem kerülhetett sor. A bolgár diplomácia ezután olyan javaslatot terjesztett elő, hogy legalább Dobrudzsá déli részét csatolják Bulgáriához és északi részén vezessék be a szövetségeseik kondominiumát. E javaslat alapján az 1918. május 8-án Bukarestben aláírt békeszerződés kimondta, hogy Dobrudzsá déli részét Bulgáriához csatolják, északi része kondominium alá kerül.

A szerződés a továbbiakban kimondta, hogy a német ratifikálás után a szövetséges megszálló csapatok kivonulnak Romániából amely ezután csak 8 hadosztályt tarthat fenn. A szerződés rögzítette Románia északi határainak módosítását is.

A bukaresti békeszerződéssel azonban nem zárult le a dobrudzsai kérdés. A területi kérdést fent jelzett megoldása nagy visszhangot váltott ki az egész bolgár népben.

A német, osztrák és török diplomácia a szerződés aláírása után is folytatta az Észak-Dobrudzsával való kereskedést. Bizonyos bolgár területi, gazdasági és stratégiai engedmények fejében hajlandók lettek volna lemondani Észak-Dobrudzsa őket megillető részéről.

(*Istoricseeszi Pregled*, 1971. 3. szám 45–58. l.)

K.

Michael H. Kater:

A korai Német Nemzetiszocialista Munkáspárt szociográfiájához

A tanulmány a nemzetiszocialista párt szociográfiai helyzetéről 1923 őszére, közvetlenül a Hitler-puccs előtti időre vonatkozólag ad képet. Az elemzés alapjául egy eredeti taglista-töredék szolgál az 1923 szeptember végétől november elejéig terjedő időszakból, amely összesen 4800 nevet tartalmaz. A számítógépes feldolgozással nyert, a legkülönbözőbb összefüggéseket megvilágító statisztikák a párt egész tagságára reprezentatívnek tekinthetők 1923-ig.

A statisztikai elemzés azt mutatja, hogy a párt 1923 őszéig túlnyomóan vidéki jellegű volt, és majdnem kizárólag az alsóbb középrétegekből toborozta tagjait. Nem az egész kis-középosztályt átfogó szervezetről van szó, hanem annak csupán — mint E. Nolte mondja — „politikailag . . . még szűz rétegeiről”. Ha az alsóbb középosztályhoz számítjuk az összes szakmunkásokat, kézműveseket, alsóbb és középrendű alkalmazottakat és hivatalnokokat, úgyszintén a földműveseket, a kereskedőket, az inasokat, úgy ők teszik ki a tagság 62,6%-át. Az ún. szolgáló elemek felének hozzáadásával tovább emelkedik részesedésük. Ha a listán szereplő művészek, vállalkozók (kocsmárosok), gondozottak felét, a katonák, háziasszonyok és az adattal nem rendelkezők harmadát is hozzácsapjuk a 62,6%-hoz, kerekén egy 76%-os többség kristályosodik ki. A fennmaradó 24%-ból 12,2% a szegényosztályhoz tartozik (ide számítva az ún. szolgáló elemek felét, a katonaság, az adattal nem rendelkezők és a háziasszonyok egyharmadát), 11,8% pedig a felsőbb középosztályhoz (az összes vezető alkalmazottak és hivatalnokok, akadémiai végzettségűek, tanulók--hallgatók, a művészek és vállalkozók fele, a katonák, az adattal nem rendelkezők és a háziasszonyok egyharmada).

Más táblázatok is jelentősek szociológiai szempontból. Viszonylag alacsonynak látszik pl. a katonaság arányszáma (0,6% egész Németországban), ha azzal az adattal egybevetjük, mely szerint 1919 őszén 193 párttag közül legkevesebb 20% katonai személy volt. Később azonban a legtöbb szabadcsapat- és véderő-tag, valamint katonai sportoló nem a pártba, hanem a párttal párhuzamosan szervezkedő SA-ba lépett be. A katonai elem csekély részvétele 1923 őszén a mozgalomban újabb adalék Hermann Mau megállapításához, hogy ti. a nemzetiszocialista párt és az SA kezdetben két különálló szervezet volt. Mikor a párt az SA-t 1921 júliusában Münchenben mint saját rétegszervezetét létrehozta, olyan birodalmi véderőtisztek és szabadcsapat-vezetők léptek be az SA-ba, mint Klintzsch, Göring és Röhm. Az ő befolyásuk alatt az SA csakhamar olyan különleges, aktivizmustól és elit csoport-szolidaritástól áthatott hagyományt alakított

ki, amely nem mindig egyezett a párt programjával. Hitler csupán a mozgalom 1925 februárjában megkezdett újjászervezése során tette kötelezővé az SA-emberek számára a párttagságot. A párt és az SA közti dualizmust azonban, mint ezt a Röhm-puccs bizonyítja, ezután sem sikerült teljes mértékben felszámolni. Az SA elsősorban a fiatal párttagokat vonzotta. Minthogy a tagjegyzékek szereplő katonák átlagos életkora magas, nem valószínű, hogy ezek az SA-nak is tagjai lettek volna.

Rendkívül érdekes a pártban a nőknek csekély, mindössze 4,4%-os részvétele. Ez éles ellentétben van a birodalomban ekkor mutatkozó abszolút női túlsúllyal. Minél jobban távolodunk a nagyvárostól, amelyekben a párttagoknak jó egytizede még nő, annál alacsonyabb lesz a női párttagok száma; falun már csak 1,7%. Ebből világosan kitűnik, hogy mennyire meghatározta a párt jellegét egyrészt a túlnyomóan középosztálybeli tagság, másrészt a vidék.

Ami végül a kor szerinti rétegződést illeti, a párttagok átlagos életkora 1920-ban még 30—32 év között volt, az 1923-as tagjegyzék szerint az átlagos életkor 28 évre csökkent. A korábbi állapothoz képest tehát a párt fiatalodott.

(*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1971. 2. szám 124—159. l.*)

B. B.

Joan Saizu—Mihail Rusenescu:

Változások Románia társadalmi és politikai szerkezetében az 1922—1928-as években

A tanulmány bevezetőjében a szerzők felsorolják a társadalmi és politikai szerkezet változásainak általános okait. Ezek a következők: Románia mezőgazdasági területének megnövekedése az első világháború után, az ipari üzemek számának és egyes iparágak termelőképességének növekedése, a közlekedési hálózat bővülése. Tömörebben kifejezve, minőségileg megváltozott az ország gazdasági potenciálja, és kedvezőbb feltételek alakultak ki a termelőerők lendületesebb fejlődéséhez.

A gazdasági okok mellett más jellegű tényezők is hozzájárultak az említett változások előidézéséhez. A szerző itt az agrárreformra és az általános választójog kérdésének részbeni megoldására gondol. Az 1923-as alkotmánynak is volt némi szerepe ezekben a szerkezeti változásokban, amennyiben, legalábbis elvben, egy sor polgári-demokratikus elvet is tartalmazott. Ezekben a szerző a törvény előtti egyenlőségre, az általános választójogra, a szervezési és gyülekezési szabadságra vonatkozó előírásokat érti. Ezek szintén ösztönzőleg hatottak a társadalmi és politikai viszonyok fejlődésére.

1922—1928 között a társadalmi szerkezetben végbement változásokat a következőkben lehet összefoglalni: Csökkent a földbirtokos osztály hatalmi súlya a társadalmon belül, és a földbirtokosságon belül is erőátcsoportosulások történtek. Megnövekedett az ipari és mezőgazdasági proletariátus tömege, megkezdődött a parasztság rétegződése. A középrétegek viszonylagos hatalmi súlya is csökkent. Politikai szempontból erre az időszakra jellemző volt a nagyburzsoázia helyzetének megerősödése, és ugyanakkor a polgári ellenzék erőinek az aktivitása is megnőtt.

Részletesebben az említett változásokat a szerzők a következőkben látják: Az uralkodó osztályok sorából egyre jobban levált a nagybankok köré csoportosuló nagyburzsoázia, az ipari és a banktőke gyors kialakulása nyomán. A társadalmi szerkezetben történt változások szorosabb szövetség megalakulásához vezettek a burzsoázia egy része, a megmaradt nagybirtokosság és a monarchia között. Az 1921-es agrárreform következtében csökkent a nagybirtokok területe és megnőtt a földhöz juttatott parasztok és gazdag

parasztok száma. A burzsoázia a megmaradt nagybirtokosok helyzetének megerősítésére biztosítani tudta bizonyos monopóliumok bevezetését a mezőgazdaságban, és egyes félféudális viszonyok megtartását. Ezzel párhuzamosan a kisajátított nagybirtokosok egy része lehetőséget kapott arra, hogy tőkét az iparba fektesse be.

A nagyburzsoázia helyzetének megerősödése mellett ebben az időszakban egyes burzsoá csoportok a középrétegek felé tolódtak el. A váltók és a csödbe jutások nagy száma, egyes iparágak működési körének szűkítése és az ügyletek számának csökkenése váltották ki többnyire az említett csoportok anyagi helyzetének romlását és korábbi társadalmi rangjuknak az elvesztését.

A tárgyalta időszakban Románia politikai szerkezetében történt módosulások lényegét a liberálisok, a néppártiak és a nemzeti-parasztpártiak közötti erőviszonyok alakulásában keresik a szerzők. A politikai küzdelem fontosabb momentumai közé sorolják a következőket: A polgári ellenzék vezető rétege, a liberálisok hegemoniája alatt, közös frontot igyekezett kialakítani. Állandósult a küzdelem a kétpárti kormányzati rendszer visszaállítása érdekében. A felsorolt jelenségek közös vonása volt a politikai erők átcsoportosításáért folyó harc. Ennek a törekvésnek az egyik jele volt például a polgári pártok számának a csökkenése a tárgyalta időszakban.

A burzsoázia erőinek egyesítésében nagy szerepet kapott Averescu tábornok, a későbbi kormányfő, aki a lehetőségekhez képest igyekezett saját pártját, a néppártot is megerősíteni. A párt fő hangadói azok a tőkésék voltak, akik az első világháború után jelentek meg a román gazdasági élet színpadán, vagyis többnyire kisajátított birtokosok, akik a kereskedelembe, az iparba, a bankokba fektették be a kárpótlásul kapott összegeket. A húszas évek közepén a néppárt már nem számított igazi pártnak, csupán „kádercsoportnak”, ez Averescu köré tömörült, aki elszigetelődött volna, ha Brătianu nem segíti a miniszterelnöki székbe.

Politikai körökben sokan, a néppárti kormány létrejötte előtt, az Averescu-féle csoportban az ellenzéki erők összpontosítóját vélték megtalálni, és benne olyan érlelő erőt láttak, amely képes lett volna a liberálisokkal versenyképes pártot létrehozni. Lenin megállapítását idézve, a szerzők szerint, a kormánypártnak az ellenzékkel való ellensúlyozása és a kétpárti kormányzati rendszer arra szolgált, hogy megakadályozza a munkáspártok aktivitását és előretörését. A munkássajtó is több alkalommal kifejtette azt, hogy a néppárt nem elég erős ahhoz, hogy szembeszálljon a liberális párttal, és még kevésbé van ereje annak megdöntésére.

A néppárt valójában a liberálisok szekerét toltta. Amikor I. I. C. Brătianu látta, hogy pártjának népszerűsége erősen lecsökkent, és parlamenti mandátuma lassan lejár, megpróbált olyan kormányt összetákolni, amelyet a liberálisok érdekeinek vethetett alá. Így került sor az Averescu-kormány megalakulására. A kormány megalakulása, 1926 márciusában, ösztönzőleg hatott a polgári ellenzék tevékenységére. Főképp a két párt, a nemzeti párt és a parasztpárt kezdett nagy aktivitásba az ellenzéki erők politikájának hatékonyabbá tételére. Ennek a hatékonyabb politikának a megvalósítására tett igen fontos lépés volt a fúzió, 1926 októberében. Az ellenzék legfőbb pártjának, a parasztpártnak, amíg a Román Kommunista Párt illegálisban volt, sikerült a maga oldalára állítania a falvak lakosságának széles rétegeit, sőt elnyerte a városi munkásság egy részének rokonszenvét is. A parasztpárt úgy tudta elérni a széles tömegek csatlakozását, hogy nyílt harcba kezdett a liberálisok ellen, és az alkotmányos rend megvalósítását ígérte. Ennek ellenére a parasztpártnak sem volt esélye a kormányzásra, és ezért egy mérsékelt polgári programmal rendelkező párttal kívánt egyesülni.

A továbbiakban a szerzők a fúzió következményeit tárgyalják. Elemzik azt, hogy a fúzió milyen hatást keltett a munkásság soraiban, milyen átcsoportosulások történtek a pártokon belül.

A tanulmányban egy bekezdésnyi terjedelemben szó esik a nemzetiségi pártok magatartásáról is. A magyar párt, amely 1922 decemberében alakult a Magyar Néppárt és a Magyar Nemzeti Párt összeolvadásából, a különböző mesterkedések eszköze volt a burzsoázia kezében. A párt vezető rétege, bizonyos engedmények fejében, részt vállalt a román burzsoázia helyzetének megszilárdításáért folyó erőfeszítésekből. Ugyanez történt a szász, török és bolgár pártok esetében is.

A szerzők ezután áttérnek a munkásság helyzetének és a soraiban történt változásoknak az elemzésére. Ezt a különböző iparágakban alkalmazott munkásokról készült statisztikai kiadványok és korabeli feldolgozások alapján próbálják elvégezni. Ezek alapján megállapítják, hogy a kapitalizmus viszonylagos megszilárdulásának vége felé a munkásság száma megnőtt, és nagyobbik része néhány üzemben koncentráldott. Ugyanakkor a munkások egy része műhelytulajdonos, kisiparos vagy funkcionárius lett, másik része pedig kivándorolt az iparilag fejlett országokba.

Növekedett továbbá a mezőgazdasági munkások száma is. E réteg anyagi és társadalmi helyzetének javulását erősen hátráltatták az 1921-es agrárreform már ismert hiányosságai.

A szerzők több oldalon keresztül foglalkoznak a munkásság politikai szerveződésével és a Román Kommunista Párt vezető szerepével a munkásság harcának irányításában.

Az RKP, a megalakulását követő években és a későbbiekben is, arra törekedett, hogy egységes szakszervezeti mozgalmat hozzon létre. A szociáldemokraták jobbszárnyának vezetői azonban megakadályozták a forradalmi befolyás elterjedését a szakszervezeti mozgalomban. Az 1923-as kongresszuson száznál több küldött kizárása, a jobboldali szociáldemokraták nyomására, a szakszervezeti mozgalom kettéválásához vezetett. Ez a törés hosszú ideig bénítólag hatott a romániai forradalmi és demokratikus mozgalomra. A párt, az 1924-es illegálitásba vonulás után, továbbra is a tömegekkel való kapcsolatok fenntartására törekedett. Főképpen a parasztságot igyekezett megnyerni szövetségesül a munkásság számára. Ezt a célt szolgálta többek között a Munkás-Paraszt Blokk (1925—1933) létrehozása is. A blokkon és egyéb politikai szervezeteken keresztül, a választások alkalmával, a pártnak ismét sikerült közelednie a tömegekhez, és támogatnia a demokratikus erőket a minél nagyobb választási sikerek elérésében.

Végül a szerzők a közép rétegek társadalmi és politikai szerkezetének változásáról közölnek néhány adatot, majd röviden összefoglalják a tanulmányban elmondottakat.

(*Studii, Revista de istorie, 1970. 6. szám 1159—1181. l.*)

B. E.

Constantin Căzănișteanu:

**Egy forrás az Antonescu-féle politikai rendszer válságával kapcsolatban.
1942—1943**

A közölt forrás Radu R. Rosetti tábornok naplója. A tábornok Radu Rosetti történész fia volt, aki az első világháború idején vezérkari tiszt volt, majd a húszas évek közepén lemondott aktív katonai tevékenységéről és hadtörténetírással kezdett foglalkozni. Családi kapcsolatai, katonai pályafutása és tudományos tevékenysége révén többször megfordulhatott az akkor uralmon levő katonai és politikai körökben.

A napló a második világháború fordulópontját képező fontos történelmi periódus idején lejátszódó romániai politikai és katonai események krónikáját egészíti ki. Nem tartalmaz szenzációkat, nem megy túl a hivatalokban vagy diplomáciai szalonokban

folyó beszélgetések feljegyzésén, de így is jól tükrözi a Románia politikai köreiben uralkodó légkört.

A szerző a forrás közlése során kiemel néhány fontosabb momentumot a naplóból. Sorokat idézve leírja, miként változott Antonescu diktátor hangja a sztálingrádi csata után. Akkor még hitt abban, hogy a háború menetét a németekre nézve kedvezőre lehet fordítani, de megjegyezte, hogy azok nagy hibát követtek el, amikor lebecsülték a Vörös Hadsereg erejét. A napló információkat tartalmaz a katonai vezetők és Antonescu közötti nézeteltérésekről. Ezek többnyire ismertek. Kevésbé ismertek viszont a király és a diktátor ellentétei. Ezek abból eredtek, hogy Olaszországhoz hasonlóan Romániában is a Hohenzollern-monarchia a diktatúra mellé állt akkor, amikor az 1940-es válság idején a korona nehéz helyzetbe került. Két évvel később viszont, amikor a politikai és katonai helyzet miatt a diktatúra veszélybe került, a király igyekezett megszabadulni kényszerű szövetségésétől. Kezdetben ez az ellentét csekély dolgokban nyilvánult meg, de később már lényegesebb dolgokban is.

1942-ben egy Curtea-de Argeş-i szertartáson Rosetti feljegyezte, hogy a marsall beszédének utolsó része alig burkolt figyelmeztetést tartalmazott a király felé. A királynak és az „állam vezetőjének” két külön vonaton való távozását a résztvevők a köztük levő ellentétek jeleként könyvelték el.

A következő év februárjában, a fasisztáknak keleten elszenvedett súlyos veresége után, amikor Antonescu helyzete erősen megingott, a király és a diktátor ellentéte tovább mélyült. Antonescu egy alkalommal magyarázatot kért Mihály királytól azzal kapcsolatban, hogy az egy vadászat alkalmával kihallgatáson fogadta volna a nyugati orientációjú Maniut. Ugyancsak az év februárjában a tábornok egy beszélgetésből megtudta, hogy a király kapcsolatot keresett Bálan erdélyi érsekkel. Az érsek 1940 őszén tagja volt a „Pro Transilvania” nevű szövetségnek, amelyben Petru Groza is tevékenykedett. A királyi palotába szóló meghívásnak különös jelentőséget adott az a tény, hogy az érseknek kapcsolatai voltak a demokratikus elemekkel. Ezek arra engednek következtetni, hogy a király az Antonescu-féle rendszer felváltását kívánta elérni. A király és Antonescu ellentéte nyugtalanságot keltett egyes politikai körökben. A liberális párt vezetője és többen, köztük Rosetti is, azon a véleményen voltak, hogy az ellentéteket el kell simítani, mert egy esetleges szakadás a király és Antonescu között sokat ártana az országnak.

A feljegyzések egy másik része az ún. történelmi pártok ellenzéki magatartására, a vasgárdisták agitációira és az angol—amerikai partraszállásban reménykedő polgári ellenzékre vet fényt.

A naplóban a szerző említést tesz a nácik és Antonescu között levő nézeteltérésekről is.

Közleménye végén Căzănişteanu rövid értékelést ad a napló írójáról, annak viszonyáról a rögzített eseményekhez. Radu R. Rosetti, mint jobboldali politikus és méltóságot viselő ember, néha maga is osztozik az Antonescu-féle rendszer ellenzékének véleményében, de távol áll attól, hogy támogassa a fasiszta diktatúra megdöntését.

(*Studii. Revista de istorie, 1970. 6. szám 1181—1191. l.*)

B. E.

7. F. Zasztavenko:

A náci Németország hadigazdasága 1943—44-ben

A könyvtárnyi irodalommal rendelkező második világháború történetének egyik érdekes problémájához kíván a cikk adalékokat szolgáltatni. Központi témája a német nonopoltőke és a fasiszta államgépzet összefonódásának bizonyítása. A cikk kronológiai

keretét az indokolja, hogy a sztálingrádi és kurszki csaták után a német emberanyag-tartalékok kimerülése a gazdasági erőforrások totális mozgósítását tette szükségessé a további hadviselés érdekében. Ennek során nőtt az állam gazdaság-szabályozó szerepe, erősödött — ha deformáltan is — az állam-monopolkapitalista tendencia.

A német erőfeszítéseket néhány gazdasági intézkedés elemzésén keresztül jellemzi a szerző. Az 1943. június 18-i rendeletet említi elsőként, amely a nem hadiipari jellegű és nem gazdaságosan termelő üzemek, vállalatok bezárásáról, korlátozásáról intézkedett. Zasztavenko szerint ez a kis- és középtőkét hozta hátrányos helyzetbe, s további lehetőségeket biztosított a nagy monopóliumoknak. Hasonlóan értékeli az 1943. augusztus 6-i intézkedést az elektromos energia elosztásáról, s kiemeli ennek kapcsán Speer szerepét. A gazdasági élet további militarizálódását vonta maga után az 1943 szeptemberében érvénybe lépett rendelkezés, amely a hadigazdálkodás koncentrálását, a hadiipari miniszter jogkörének növelését célozta. Végül megemlíti a szerző az 1944. április 20-án hozott rendeletet, amely a munkaerőgazdálkodást szabályozta.

A továbbiakban a cikk megállapítja, hogy 1944-ben a német hadigazdaságot 21 állami, ill. magánbizottság irányította, amelyeken keresztül az ellentétes érdekű nagy-monopóliumok törekvései is érvényesültek, s ez az erőfeszítések hatékonyságát csökkentette. A „személyes felelősség” elvének érvényesítése — mondja a szerző — gyakran ahhoz vezetett, hogy az államérdek háttérbe szorult a nagy monopóliumok érdekeivel szemben. Ennek illusztrálására hosszasan sorol példákat a német mammutvállalatok háború alatti profitjának alakulásáról. Adatai szerint pl. 1939-ben az 5 millió márka feletti tőkével rendelkező részvénytársaságok száma 660, s 16 milliárd márka ösztökléjük a német részvénytársasági tőke 78,8%-át jelentette, 1943-ban már 896 társaságról tudunk amelyeknek csaknem 25 milliárdos vagyona a részvénytársasági tőke 83,3%-át tette ki

(*Voproszi Isztorii*, 1971. 5. szám. 91—101. l.)

M

A. Ju. Gaigalaite, E. V. Griškunaite:

Szovjet-Litvánia történettudománya (1940—1970)

Bár a Litván Tudományos Akadémia Történelmi Intézetét 1941-ben alapították a tényleges munka csak a világháború befejezése után indult meg, és az első összefoglaló munkák az 1950-es években láttak napvilágot. Az új, marxista szemléletű szakembergárda képzése jelentette az első komoly feladatot, annak ellenére, hogy a régi tudósok közül többen aktívak maradtak 1940 után is. P. Pakarlis, K. Jablonskis, A. Janulaitis nevét említi a cikk (akiket a magyar szakközvélemény kevésbé ismerhet), továbbá Ju Žiugzdáról, Ju. Jurginiszról történik még említés, akiknek a neve napjainkban is közismert. Utalnak a szerzők a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának és más szovjet intézményeknek a segítségére, megjegyezve, hogy a marxista litván történettudomány kibontakozása arra az időszakra esett, amikor a szovjet történettudományban a szubjektivizmus, a dogmatizmus uralkodott sok történelmi kérdés értékelésénél.

A marxizmus mint elmélet, de mint szemléletmód is ismert volt sok litván történés előtt már a két világháború között is. V. Kapuskas, Z. Angarietis, mint litván kommunisták publikálták munkáikat az 1920-as években az 1918—1919-es litvániai szovjet hatalomról. S. Matulaitis pedig Szovjet-Beloruszsiában jelentette meg marxista igényű könyvét az 1863-as lengyel felkelésről. Említést tesz még a cikk az USA-ban élő halad litván emigráns publicista történészekről, mint A. Bimba és R. Mizara.

Az új alapokra helyezett litván történetkutatás periodizációs és egyéb viták után neves szovjet szakemberek közreműködésével 1954-re elkészítette Litvánia történetének első, a feudalizmus gazdasági-társadalmi viszonyait vizsgáló kötetét. Szükségesnek bizonyult a gazdasági-társadalmi kérdések előtérbe helyezése, mert a litván, a lengyel és az orosz polgári történetírás ezt figyelmen kívül hagyta (agrártörténeti munka ebből a korból pl. alig jelent meg), a Litván Nagyfejedelemség politikai történetére, Litvániának a lengyel nemesi köztársaságban elfoglalt jogi helyzetére stb. koncentrált.

Az 1950-es években párhuzamosan egy egy- és egy többkötetes litván történet elkészítésén fáradoztak Litvánia történészei. Nehézséget okozott, hogy az összefoglalásokhoz elengedhetetlen színvonalas részmonográfiák akkor még alig jelentek meg. A cikk szerzői az első komoly helytörténeti monográfiának az 1968-ban publikált Vilnius történetét tekintik. A kutatások szempontjából a forráspublikációk megjelentetésének volt nagy jelentősége. A feudális korszakról 1955—1965 között négykötetes tematikus, bírósági és gazdasági iratokat tartalmazó gyűjteményt tettek közzé. Sor került az 1905—1907-es időszak, az 1918—1919-es forradalmi események és az 1940-es év fontosabb dokumentumainak a megjelentetésére. Minszki, moszkvai és vilniusi szakemberek készítették elő az 1863-as felkelést dokumentáló publikációt. Az „Acta historica Litvanica” c. sorozatot említi még a cikk, amelyben régészeti leleteket publikáltak pl. a Staklizkin-i ásatásokról, közzétették továbbá Gedimin, Nagy Kázmér leveleit, törvényeit is. Ezek a forráspublikációk nagyszámú résztanulmány elkészítését tették lehetővé.

A legkomolyabb eredményeket a feudális korszak kutatása mutathatja fel. A feudalizmus kialakulása körül komoly vita bontakozott ki. A XIX. századi polgári kutatókkal ellentétben, akik a XIII. századra, Mindovg idejére tették a feudalizmus kialakulását, J. Joninas a XV. század, Vitovt kora mellett foglalt állást, mert a klasszikus értelemben vett jobbágy-paraszti réteg ekkor alakult ki. Ju. Jurginis kutatásai hozták ebben a kérdésben a legtöbb eredményt. Az ő munkássága alapján alakult ki az a ma is elfogadott nézet, hogy litván területen a feudális földtulajdon nem közvetlenül az ősközösségi viszonyok bomlásának a terméke, hanem a közös földbirtoklás után földmagan-tulajdon alakult ki, és ez volt az alapja a feudális jellegű tulajdonviszonyok kialakulásának. Vizsgálódásai során nemcsak a jogviszonyokat, de a paraszti szolgáltatásokra vonatkozó adatokat is elemezte.

Jelentős témája a litván történetkutatásnak a német lovagrenddel folytatott 200 éves küzdelem, a lengyel—litván viszony diplomáciája, a kapitalista fejlődés kezdetei. A jobbágyság megszüntetése és következményei ugyancsak több kutató tudományos témáját képezi. A polgári történészek nézeteivel ellentétben, amelyek szerint 1863 után a litván paraszt több földet kapott, mint amennyit korábban használt, azt tanúsítják a kutatások, hogy csak az egykori paraszti föld maradt a parasztság kezén, és a kialakult birtokviszonyok porosz utas fejlődést indítottak el. Az ipari kapitalizmus kezdeteinek feltárásában V. Merkis szerzett érdemeket, aki a XIX. század eleji nemesi manufaktúrák fejlődését vizsgálta. Érdekes új munkákat sorol fel a cikk, amelyek a proletariátus etnikai eredetével foglalkoznak. Ezek szerint a litván elem igen kis százalékot tett ki, s elsősorban zsidó, orosz, lengyel stb. nemzetiségű volt a formálódó litván városi proletariátus.

A XIX. század második felének története középpontjában a litván burzsoázia és a nemzeti felszabadító mozgalom áll, valamint a munkásmozgalom kezdetei. A kutatások alapján az tárul elénk, hogy a litván burzsoázia 93%-ban gazdagparaszti elemből alakult ki. A nemzeti felszabadító mozgalmon belül a társadalmi bázis szerint két irányzatot, egy reakciós jellegű burzsoá és egy haladó paraszti szárnyat különítenek el a szerzők. Litvánia első világháború előtti történetéből a német gyarmatosító politika leleplezését és az ellenállási mozgalmat részesítik különös figyelemben a történészek. A két világháború közötti időszak kutatásában még igen sok a „fehér folt”. A gazdasági fejlődés,

az osztályok helyzete, az osztályharc kérdései állnak előtérben. Tisztázatlan azonban egyelőre pl. a polgári földreform értékelése, az 1935-ös parasztsztrájkok és az antifasiszta front kialakulásának körülményei.

Az 1940-es év változásainak megnyugtató feldolgozása az ideológiai harc szempontjából is fontos, — állapítják meg a szerzők, — és utalnak például arra a vitára, amely (más szocialista országokhoz hasonlóan) a demokratikus és szocialista átalakulással kapcsolatban folyt az 1960-as évek derekán. A legtöbb szakember szocialista forradalomként értékelte az 1940-ben kezdődő folyamatot, amelynek kezdetén gazdasági-társadalmi szempontból demokratikus feladatok megoldására került sor, de amely politikailag kezdettől szocialista tartalmú volt.

Megemlíti még a cikk a második világháború alatti ellenállási mozgalommal, a szocialista fejlődés kérdéseivel, valamint a litván kultúra történetével foglalkozó munkák eredményeit, s végül a Litvániában folyó igen szűk keresztmetszetű egyetemes történeti kutatás helyzetéről szól röviden.

(*Voproszi Isztorii*, 1971. 6. szám. 31—40. l.)

M.

L. I. Arapova, K. I. Ruzselszon:

A szovjet archeográfia fejlődésének új szakasza

A cikk bevezető része a dokumentum-publikációk jelentőségét hangsúlyozza a történetkutatás, az ideológiai nevelő munka szempontjából, valamint a polgári kutatók gyakran tendenciózus értékelései elleni harc vonatkozásában. A szerzők felsorolják azokat a fontosabb forráskiadványokat, amelyek az 1950-es évek dereka óta, a szovjet archeográfia fellendülésének eredményeként megjelentek. Kiemelik az SzKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet ilyen irányú tevékenységét, a klasszikusok műveinek, az SzKP kongresszusi jegyzőkönyveinek, KB határozatainak és a Párt helyi szerveinek munkájára vonatkozó dokumentumoknak a megjelenítését. Közvetlen ismeret vagy méltató tanulmányok alapján adnak értékelést az 1917-es év előzményeire, az 1917—1920 közötti forradalmi és polgárháborús időkre, valamint a szocialista építés korszakára vonatkozó dokumentum-publikációkról. Utalnak azokra az eredményekre, amelyeket a szovjet szakemberek a népi demokratikus országok tudósaival összefogva elértek „A nemzetközi proletárszolidaritás történetéből” c. gyűjtemény megjelenítésével. Egyéb, az orosz történelem korábbi korszakait érintő kiadványok felsorolása után a szovjet archeográfiában tudományos és szervezeti téren végbement, a felsorolt eredményeket biztosító fejlődést tekintik át.

Az első lépéseket V. G. Druzsinyin, Sz. F. Platonov, A. A. Sahmatov, A. Sz. Lappo-Danyilevszkij tették meg, de burzsoá-objektivisták aspektusból közelítve a kérdéseket. A tudományos-kritikai szempont, a marxi—lenini módszer, az osztályharc mozgásának megfelelő periodizáció, rendszerezés, szelektálás, továbbá a politikai szempontok, megfelelő kommentárok és mutatók igényével fellépő archeográfus volt A. A. Szergejev, aki az 1930-as évek derekán fejtette ki tevékenységét. A háború utáni időszak fejlődését vizsgálva az archeográfia mint tudomány és mint tudományos-szervezési terület kerül a cikkben elemzésre. Az 1955-ös, az 1960-as és az 1969-es szabályzatokat hasonlítják össze a szerzők, felhasználva a témával kapcsolatban megjelent rész tanulmányok eredményeit. Sz. N. Valk, L. N. Puskarjov, A. I. Loginova és D. M. Epstein munkásságát méltatják.

Az 1955-ös szabályzat még csak az archeográfiának a tudományos kutatást szol-

gáló szerepét emelte ki. A legújabb ilyen jellegű útmutató már a népszerűsítő, oktatást segítő publikációk előkészítési elveit is fontosnak tartja. Differenciált igények, korszerű eljárások határozzák meg napjainkban a szovjet archeográfusok munkáját. A tartalom szempontjából tudományos, tudományos-népszerűsítő és oktatási célú publikációs típusokat különítenek el. Formai szempontból fond szerinti, tematikus stb. kiadványok lehetségesek, amelyek sorozat, gyűjtemény vagy periodikákban közölt válogatás formájában jelenhetnek meg. Újabbban a mikrofilm, fotoalbum, dokumentumfilm és a hanglemez forma is terjed. A dokumentumok növekvő száma miatt a szerzők a tematikus publikálás és a fond-kiadványok esetén a mikrofilmes eljárás szerepét emelik ki.

Befejezésül néhány le nem zárt kérdésre utalnak. Ilyen például, hogy a tartalom szerinti típusokon belül alcsoportokat állítanak fel, hogy egy tematikus tudományos forrásközlés minden vonatkozó dokumentumot tartalmazzon-e, vagy súlyozott válogatás alapján készüljön, és a kiadványban nem szereplő forrásokról kimutatást, rövid leírást, listát, részleteket stb. mellékeljenek. Megemlítik még a szerzők a forráselőkészítéssel kapcsolatos kérdéseket, amelyekkel szintén több tanulmány foglalkozik. Végül azt szögezik le, hogy nagyot lépett ugyan előre az elmúlt másfél évtizedben a szovjet archeográfia, de sok még a tennivaló mind elméleti, mind gyakorlati szervezeti vonatkozásban.

(*Voproszi Isztorii*, 1971. 6. szám. 55–69. l.)

M.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (*B. B.*), Bozóky Edina (*Bo. E.*), Bogyirka Emil (*B. E.*), Frank Tibor (*F. T.*), Sz. Gyivicsán Mária (*Gy.*), Hont István (*H.*), Jemnitz János (*J.*), Jeszenszky Géza (*J. G.*), Krisztov Lazo (*K.*), Menyhárt Lajos (*M.*).

FIGYELŐ

Nagy Domokos Imre:

Pihent szemmel a „Pihent szemmel...”-ról

Mindig nagy élvezettel olvasom Bölöny József szellemes észrevételeit. Éppen ezért kellemetlenül lepődtem meg, hogy a legutóbbi (V.) folytatásában (Századok, 1971. 1. sz. 208—218. l.) néhány hibát találtam. Ezeket szeretném helyreigazítani.

Katonai rangok:

Először is egy táblázatot közlök, mely a német és osztrák-magyar tábournoki és tengernagy-i rangokat foglalja össze. (Különböző kézikönyvek és Schematismus-ok alapján készítetttem.)

Rangosztály	A rang elnevezése*	
	a német hadseregben	a Monarchiában
I.	Generalfeldmarschall (vezér) tábornagy**	Feldmarschall (tábornagy)
II.	Generaloberst (vezérezredes)	Generaloberst (vezérezredes)
III.	General der Infanterie (gyalogsági tábornok) General der Kavallerie (lovassági tábornok) General der Artillerie (tüzérségi tábornok) General der Panzertruppen*** (páncélos tábornok) General der Flieger*** (repülő-tábornok) General der Fallschirmtruppen*** (ejtőernyős tábornok)	General der Infanterie (gyalogsági tábornok) General der Kavallerie (lovassági tábornok) Feldzeugmeister (tábornaszernagy)****
IV.	Generalleutnant (altábornagy)	Feldmarschalleutnant (altábornagy)
V.	Generalmajor (vezérőrnagy)	Generalmajor (vezérőrnagy)

Rangosztály	A rang elnevezése	
	a német	az osztrák—magyar
	haditengerészetben	
I.	Grossadmiral (főtengernagy)	Grossadmiral (főtengernagy)
II.	Generaladmiral (vezértengernagy)	
III.	Admiral (tengernagy)	Admiral (tengernagy)
IV.	Vizeadmiral (altengernagy)	Vizeadmiral (altengernagy)
V.	Kontreadmiral (ellentengernagy)	Kontreadmiral (ellentengernagy)

A táblázathoz még azt fűzöm hozzá, hogy a III. rangosztályban minden tábornok — elvileg — az eredeti fegyverneme nevét kapta meg, tehát G. d. Kavallerie, G. d. Artillerie stb., illetve a Monarchiában minden nem gyalogos és lovas tábornok rangja a Feldzeugmeister (táborszernagy) lett, míg a németeknél — legalábbis a második világháborúban — ment tovább a G. d. Flieger-ig (nem Fliegertruppen!) és a Fallschirmtruppen-ig, viszont Feldzeugmeister-ük nem volt. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a Generaloberst — vezérezredesi, és a Grossadmiral — *főtengernagyi* rangot csak az első világháború alatt rendszeresítették. Némileg hasonló a helyzet a német haditengerészet Generaladmiral — *vezértengernagyi* rangjával, melyet csak a második világháború előtt vezettek be.

A táblázatból az alábbi következtetés szűrhető le: Ha valaki a Generalfeldmarschall-t tábornagnak fordítja a szószerinti vezértábornagy helyett, csak a fordítás pontossága, de nem értelme ellen vét; míg ha valaki a Grossadmiral-t vezértengernagyként aposztrofálja, ugyanolyan hibát követ el, mintha összekeverné a tábornagyot a táborszernaggyal. Az angolok a Generalfeldmarschall-t mindig „Field Marshal”-nak fordítják, s a Generaladmiral-t is nevezik néha flotta tengernagynak (USA: Fleetadmiral, Nagybritannia: Admiral of the Fleet, az Admirálnál egy fokkal magasabb tengernagyi rang), de a Grossadmiral-t mindig „Grand Admiral”-nak fordítják, jelezve, hogy itt magasabb rangról van szó. Különös tekintettel arra, hogy Generaladmiral akadt a második világháború során a német flottában jó pár, de *aktív* Grossadmiral csak a mindenkori haditengerészeti főparancsnok volt (Raeder ill. Dönitz), a rang legjobb magyar fordítása *főtengernagy!* A magyar katonai nyelvtől nem idegen az ilyen szóösszetétel (főhadnagy, főmarsall, főtiszt, főkapitány stb.), s ugyanakkor a legjobban kifejezi a rang lényegét: a tengernagyok legfőbbje. Mert szószerint *nagytenegernagy*-nak mégsem fordíthatjuk . . .

Horthy rangja

A tévedés itt sokkal csiklandósabb az előbbinél, hiszen jónéhányan élnek még, akik emlékeznek arra, hogy a „főméltóságú úr” mindig *altengernagyi* egyenruhában jelent meg. Most nem hivatkozom olyan áttételes bizonyítékokra, mint hogy: ha ellentengernagy marad, nem léptette volna elő a nála rangban fiatalabb Konek Emilt (1924-ben!) altengernaggyá, hanem *Pülch Jenő*: Horthy Miklós című könyvére (Bpest. 1928), ahol a 10. és 33. oldalakon világosan olvasható, hogy Horthy előlépett altengernaggyá.

Ugyanakkor az is igaz, hogy ellentengernagyként fejezte be a háborút. Az ellentmondás megoldása: Károly császár és király 1918. november 1-ével léptette Horthyt elő. Ezen leiratot csupán néhány órával a flotta átadása előtt kapta meg, s ilyen rangban csupán egyetlen parancsot adott már ki: levonatta a hajók árbocáról a Monarchia hadilobogóját . . .

Tehát *de facto* ellentengernagy volt az utolsó napig, azonban *de jure* altengernagy, s ily módon joggal viselte az altengernagyi rangjelzést (már amennyiben jogos lehet egy megszűnt állam megszűnt fegyvernemének egyenruháját viselni . . .)

Belgiojoso

Neki sem merném olyan kategorikusan kétségbevonni grófi mivoltát, amikor sajátkezű aláírása a következő: *Gio Giacomo Barbiano conte di Belgiojoso* (1604. október 17-i levele Báthory Istvánhoz; közli: *Nagy László*: A Boeskey-szabadságharc katonai törté-

nete, 4. dokumentum). A fotókópián iratolvasási gyakorlattal nem rendelkező is könnyen elolvashatja a „conte” szót . . . Ő csak talán tudta, hogy mi volt ? !

* Tekintettel arra, hogy a történeti irodalomban a *hadseregbeli* rangok sokszor rövidített formában szerepelnek, az alábbiakban ezeket is közzé tesszük, Farkas Márton (Hadtörténelmi Intézet) szíveségéből:

Rangosztály	A rangok rövidítése			
	a német hadseregben		az osztrák-magyar hadseregben	
I.	GFM	— tbgy.	FM	— tbgy.
II.	GO	— vezezds.	GO	— vezezds.
III.	G. d. Inf.	— gy. tbk.	G. d. Inf.	— gy. tbk.
	G. d. Kav.	— lov. tbk.	G. d. Kav.	— lov. tbk.
	G. d. Art.	— tüz. tbk.		
	G. d. Pz.	— pc. tbk.	FZM	— tbszgy.
	G. d. Fschtr.	— rövidítés nincs		
IV.	GLT	— altbgy.	FML	— altbgy.
V.	GM	— vörgy.	GM	— vörgy.

A *haditengerészeti* rangok rövidítései a történeti irodalomban általában nem használatosak.

** A vezér szó elhagyható.

*** A második világháborúban bevezetett rangok.

**** Minden nem gyalogos és lovas tábornok a III. rangosztályban

*

Helyreigazítás

Folyóiratunk 1971/6. számának 1336. lapján a Wesselényi-émléklésről adott beszámolóban a Szabad György felszólalását ismertető részlet utolsó mondata helyesen így hangzik: „Szabad György befejezésül további dokumentumok felidézésével bizonyította, hogy az az önkritikus mozzanat, amellyel Wesselényi szatmári beszédében »a parasztság zsirja szivásáért« a felelősséget a kormányzat mellett a nemességre is hártotta, korántsem tekinthető csupán a felségsértési vád elleni védekezés alkalmi fogásának, az a nemességet a jobbggyrendszer felszámolására ösztökélő politikus antifeudális koncepciójának és érvelésének konstans eleme volt.”

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége 1972. február 4-én és március 10-én *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésein megvitatta a közgyűlés előkészítése céljából kiküldött bizottság jelentését s a főttkári beszámoló tervezetét.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1972. március 17-én *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén megvitatta és kiegészítésekkel elfogadta a főttkári beszámoló tervezetét. A vitában felszóltak: *Berend T. Iván, Borsa Iván, Degré Alajos, Esti Béla, Hanák Péter, Iványi Emma, Komjáthy Miklós, Liptai Ervin, Pamlényi Ervin, Spira György, S. Vincze Edit, Szabad György, Varga Endre, Vass Henrik, Vörös Károly.*

A tanári tagozat hírei

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Intézet rendezésében 1972. március 8-án *Székely György* egyetemi tanár „A városiak szerepe az 1514. évi parasztháborúban” címmel tartott előadást. Bevezetőül az előadó hangsúlyozta, hogy olyan kérdést kíván megvilágítani, amely eddig erősen háttérbe volt szorítva. Először bemutatta azokat a problémaköröket, ahol a városok sérelmei jelentkeztek. Így szólt a paraszti költözés nemesi korlátozásáról; a kilenced kiterjesztéséről, amely a mezővárosokat sújtó intézkedés volt; a bányavárosok speciális sérelméről, azaz arról, hogy a lakosokat a királyi jobbágyság sorába igyekeztek süllyeszteni. Ehhez járult még a földesúri hatalmaskodások elszaporodása a XVI. század elején. Az előadó kifejtette, hogy mindezek együttes visszahatása mégsem következett be, s 1514-ben nem nyilvánulhatott meg kellőképpen a városok antifeudalizmusa. Ennek okaiként utalt a városok különböző nyelvűségére s arra a fontos tényre, hogy a Dunántúlt nem érintette a parasztháború, — amelynek központi területétől a városok tulajdonképpen távol voltak.

A következőkben az előadó azt vizsgálta, hogy Magyarországon hogyan érvényesültek azok az általános európai jelenségek, amelyek a parasztháborúk során más országokban kibontakoztak. Rámutatott arra, hogy a patríciusok Európa-szerte szemben álltak a mozgalmakkal. A közép-polgárság egyideig a parasztság oldalán található, majd leszakad — de addig is mérsékelni kívánja a mozgalmakat. Egyedül a városi pebejus réteg az, amely fenntartás nélkül csatlakozik a parasztsághoz.

A következőkben az előadó kimutatta, hogy Magyarországon a városok számottevő szerepéről egyáltalán nem beszélhetünk. E vonatkozásban összehasonlítva az európai fejlődést, megállapította, hogy Európában ekkor már vannak olyan területek — Észak-Itália, Németalföld —, ahol a lakosság fele a városokban él. A lengyel fejlődés hasonló

a magyarországihoz; de ott a népesség negyede élt városokban. Az előadó vizsgálva a lengyel, magyar és cseh fejlődésben a városlakók arányát, arra a következtetésre jutott, hogy a városoknak határozott antifeudális magatartás esetén sem lehetett volna döntő szerepük.

A parasztháború eseményeivel kapcsolatban Székely György kifejtette, hogy a kereszties had gyülekező helyeit a városok mellett, azok környékén találhatjuk meg. A városi lakosság középrétegeit visszariasztotta Bakócz széteszlátó parancsa, a patriciusok pedig ezzel ürügyet nyertek a paraszt, ill. plebejus elemekkel szembeni fellépésre. Az előadó ezzel kapcsolatban hivatkozott a kassai patriciusoknak a keresztiesekhez intézett levelére.

A budai eseményeket Székely György egy német polgár levele alapján ismertette. Itt csak átmeneti zendülésről volt szó. Ezután a parasztsereg eltávolodott a városias területről. A főszereg a Tiszántúlra vonul, ahol a mezővárosok helyezkedtek el. Bihar-megyében a Mészáros Lőrincz vezetete szereg kerül kapcsolatba Nagyváradal, de ez a püspöki csapatok által megszállt város nyilván semmit sem tehetett. Ezzel összefüggésben az előadó fejtegette az Egerrel, Nagyváradal kapcsolatos eseményeket, hadműveleteket, hangsúlyozva, hogy a lakosság magatartásáról a források általában nem tesznek említést.

A parasztseregeknek a megfelelő felszerelés hiánya következtében az erődített városok elfoglalása nem sikerülhetett, csak a körülzárással próbálkozhattak. Az előadás végigkísérte a parasztháború eseményeit, a felkelők és a városok kapcsolataira vonatkozó adatokat. Részletesen foglalkozott a bányavárosokkal, mint olyanokkal, amelyekben legerősebb volt az antifeudális mozgalom, s szólt a parasztlakok mellé állt mezővárosok szerepéről. Megállapította, hogy éppen a városlakók egy csoportjának volt szerepe abban, hogy a parasztháború túljutott a tetőponton, hiszen egy Száleresi, vagy Szeiler nevű polgár és serege hagyja cserben a parasztlakokat a Gubacs község melletti csatában, s ez volt az első mezei csatában elszennvedett veresége a parasztladnak.

A parasztháború utolsó szakaszában a városlakóknak többnyire passzív szerep jutott: végignézhettek a kegyetlen megtorlást, és egyúttal megőrizhettek annak emlékeit. Az előadó befejezésül szólt a felkelés utolsó bázisáról, Kolozsvárról. A város lakosságának jelentős része csatlakozott — elég későn ugyan — a felkeléshez, de Szapolyai alvezérei olyan helyzetet teremtettek a városon kívül, hogy a város vezetősége átállt a feudális erők oldalára. A parasztháború bukása után megértésre azok a városok sem számíthattak, amelyek nem kompromittálták magukat. Ezért a királynak kellett utasítani Szapolyait, hogy védelmezzen meg a nemességgel szemben egyes városokat. E törekvés eredménytelenségével függött össze a felvidéki bányászok külföldre menekülése. A vereség tehát még súlyosabbá tette a városok helyzetét; társadalmi, gazdasági önállóságuk szétzilálását figyelhetjük meg. Hasonlóan megtorpanó városfejlődéssel találkozhatunk az észak-németországi, cseh és lengyel fejlődés vizsgálata során is.

A Helytörténeti Szakosztály hírei

A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának *elnöksége* 1972. január 24-én tartott ülésén megvitatta a Szakosztály 1971. évi működéséről készített beszámolót és foglalkozott a jobbjágyfelszabadítás 125. évfordulója helytörténeti megörökítésének előkészítési problémáival.

*

A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályá által rendezett *módszertani előadássorozat* keretében *Wellmann Imre*, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum helyettes főigazgatója „A határhasználati rendszerek fejlődésének helytörténeti vizsgálata” címmel tartott előadást 1971. november 29-én.

Mi módon élt a gazdálkodó ember az egy-egy település rendelkezésére álló föld-

terület nyújtotta javakkal: ez a határhasználat fogalmának tartalma — fejtegette az előadó. A kérdés fontosságát a helytörténetírás szempontjából s különösen a feudalizmus idejére nézve eléggé kidomborítja a következő három tény: 1. a népesség túlnyomó nagy többségének létalapját a mezőgazdaság alkotta, 2. e paraszti népesség életének csaknem egészét a gazdálkodás töltötte ki, 3. ez a gazdálkodás a legnagyobb-részt nem a házban és a ház körül, hanem kinn a határban folyt. Hogyan menjen végbe a határ használata: ennek szabályozása a helységek igen nagy százalékában valóságos rendszerre kristályosodott. Ilyen módon a határhasználat rendszere a paraszti életrend alapvető jelentőségű összetevőjét alkotta.

A határ használatának rendjét-módját nagy mértékben meghatározta a településforma: a házak elhelyezkedése s rajtuk túl a helység földterületének tagolódása. Pontosabban fogalmazva: egy-egy helység területén a gazdálkodás s vele az egész életmód kereteit elsődlegesen a természeti adottságok szabták meg, ezeken belül viszont a határhasználat nyomta rá bélyegét a település arculatára. Kiindulva a térbeli elrendezésből, mint amelyben a határhasználat mólja területileg objektiválódott, a magyarországi fejlődésben a következő hat típust különböztethetjük meg.

1. A hegyvidéken gyakori szórt települések esetében egy-egy család hajléka a többtől elkülönülve terült el. Kezdetlegesebb fokon a gazda transzhumáló juhtartással foglalkozott elsősorban, de a téli és a nyári legelő váltogatása mellett bottal, kapával feltört egy darabot kunyhója körül, a XVII. századtól fogva főképp kukoricát vetve belé, s ha kimerült, más darabbal cserélte fel. Fejlettebb fokon az állattartás helyhez kötődött, s hajdínát, zabot, árpát, esetleg rozst természetű ekés földművelés kapcsolódott hozzá.

2. Erdős, esetleg mocsaras vidéken itt-ott írtványtelkes települések jöttek létre; az egymás mellett sorakozó házak, kertek mögött egy-egy gazda szántóföldje, rétje, legelője, erdeje egyvégtében, hosszú sávot alkotva húzódott a helység területének széléig.

3. A Nyugat-Dunántúlon előforduló szeres településeket elenyésző számú házakhoz csatlakozó szántóföld-tömbök jellemezték.

4. Az említett három típus, melyek elterjedés dolgában az egésznek csak csekély hányadát képviselik, általában egyéni, kötetlen gazdálkodásra adott lehetőséget. Ugyanígy kezdetben az a negyedik is, melyet a törökpusztította területen egyenként egybeverődő új telepesek hoztak létre. Ez a forma külön figyelmet érdemel azért, mert közösségi berendezkedésbe vezetett át, s így kellő óvatossággal következtetést enged annak a közösségi határhasználati rendnek kialakulási folyamatára, mely a települések nagy többségét jellemezte. A kezdeti anarchikus állapot, melyben ki-ki ott és annyi földet foglalt magának, ahogyan tetszett, a települők számának megnövekedésével közösségi rendnek adott helyet. A szántóföld- és rétdarabokat összefüggő tömbökbe: dülökbe vonták össze, s mindegyikben juttattak, időnként ismétlődő nyilas osztással, minden igényjogosultnak egy-egy parcellát, gyakran az igásállat-létszám arányában. Az Alföldön gyakori volt az osztott (kertes) település: a kert és kerítés nélkül álló házak csomójához akol-(ólas-) kertek sora csatlakozott, ahonnan a belső legelőre hajtották a kezes jószágot. Tovább a két, vagy három nyomásra, ezen belül dülökre oszló szántóföld, a rét, különféle kertek, a szőlő következtek, majd a külső legelő, a szilaj állattartás színhelye. Kezdetből fogva ez a közösségi berendezkedés — nyomásos rendszer művelési kényszerrel — érvényesült a török veszedelmet túlélő falvakban s azokban, melyek egy-egy számosabb telepes-csoport együttes megtelepedése révén újonnan jöttek létre.

5. Hasonló közösségi rend jellemezte már évszázadok óta a török pusztítástól megmenekült falvak nagy többségét, azzal a különbséggel, hogy bennük hiányzott a település s a legelő osztottsága, a szántó, s a rét periodikus újraszántása pedig rendszerint állandó birtoklásnak adott helyet. S ami a hajdan török terület legnagyobb részén a

XVIII. század végéig hiányzott: a falu közös határhasználatába itt rendszerint ékként hasított a földesúri majorságok elkülönülõ tömbje.

6. A törökpusztította terület nagy határú mezõvárosaiban és kiváltságos falvaiban a külsõ legelõ egyes pontjain, egyéni foglалású kaszálókhoz csatlakozva a XVIII. század elejétõl tanyaföldek jöttek létre. A házak együtteséhez csatlakozó ólaskertek és a közös mûvelési kényszer alá vetett szántóföldek fokozatosan elvesztették jelentõségüket; a gazdálkodás súlypontja a tanyára tevõdött át, hol egyéni, kötetlen, koncentrált gazdálkodásra nyílt lehetõség. Kellõ piaci adottságok esetén ez a forma mutatkozott a legalkalmasabbnak a kapitalizmusba ívelõ fejlõdés hordozására a parasztság körében.

1972. január 24-én *Orosz István*, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa „A parasztság XVI—XVIII. századi társadalmi szerkezetének helytörténeti vizsgálata” címmel tartott elõadást. Elõször ismertette a paraszti eredetû forrásanyag különbözõ csoportjait, valamint azokat a forrásokat, amelyek közvetve kapcsolatosak a parasztsággal, és segítségükkel a parasztság élete, gondolkodása, anyagi és társadalmi viszonyai rekonstruálhatók.

Az elõadó vizsgálva a társadalmi szerkezet helytörténeti kutatásával kapcsolatos problémákat, elõször a népességszám meghatározásával foglalkozott. Megítélése szerint a paraszti háztartások nagyságának meghatározásában a helytörténeti kutató nem tud mit kezdeni a 4-es vagy 5-ös szorzószámmal, mert a háztartások száma — sokféle ok következtében — vidékenként eltérõ volt. Ezért felhívta a figyelmet az összeírások névanyagát kiegészítõ és azt ellenõrzõ források közül a születési, házassági és halotti anyakönyvekre. Hangsúlyozta az anyakönyvek névszerinti feldolgozásának összevetését az a lóösszeírások névanyagával, mint olyan számítást, amely alkalmas a lakosságszám meghatározása mellett a „családlétszám reprodukciójára, de a közösség mobilitásának vagy stabilitásának vizsgálatára is”.

Az elõadó a továbbiakban a parasztság társadalmi viszonyait alapvetõen meghatározó jogi és vagyoni különbségek problematikáját vizsgálta. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a „XVI—XVIII. századi paraszttársadalom belsõ szerkezetét közvetlenül sem a jogállapot szerinti rétegzõdés, sem a vagyoni rétegzõdés alapján nem lehet megállapítani”, mivel e megközelítések csak támpontokat adhatnak a társadalomszerkezet feltárásához, de nem magát a „paraszttársadalom struktúráját”. Ezt bizonyítandó utalt azokra a problémákra, amelyek a kutatók elõtt felmerülnek a vagyoni különbségek vizsgálata során. Így szólt a jobbágyháztartások nagyságáról, a szolgáltatási rendszerekrõl, az állatállomány nagyságáról, a telekszervezetbe nem tartozó földek módosító szerepérõl, az ún. extraneus birtoklás problémájáról. Befejezésül az elõadó kiemelte, hogy e sokféle „buktató” elkerülésével felvázolt belsõ tagozódás reálisan megközelítheti a valóságot, de mégsem biztos, hogy alkalmas lesz összehasonlításokra. Ennek okát a magyarországi telekszervezet történetileg kialakult különbségeiben jelölte meg, amelynek következtében a XVIII. század végére az a helyzet alakult ki, hogy az alföldi megyékben az úrbérrendezés után is sokkal több föld tartozott egy jobbágytelekhez, mint a felvidékiekben, vagy a dunántúliakban.

1972. február 28-án *Bácskai Vera* kandidátus, a Fõvárosi Levéltár fõlevéltárosa „A kései feudális kori polgárság társadalmi szerkezetének helytörténeti vizsgálata” címmel tartott elõadásának bevezetõjében hangsúlyozta, hogy a polgárság társadalmi szerkezetének vizsgálatánál szakítani kell azzal a hagyományos szemlélettel, mely a polgárságot csak a szabad királyi városok polgárjoggal rendelkező lakóival, illetõleg a polgári foglalkozást űzõkkel — kézművesekkel, kereskedõkkel — azonosítja. Magyarországon a középkori céhes kézművesség szintjén megrekedt ipar a feudalizmus késõi századaiban nem tudott komoly városfejlesztõ erõvé válni. Árutermelésünk, kivitelünk fő cikkei a mezõgazdasági termények voltak. Városaink fejlõdésében az agrártermékekkel

folytatott kereskedelem, esetenként maga a specializált, belterjes árutermelő mezőgazdaság ösztönzőbben hatott, mint a kézműipari termelés. Ezt bizonyítja az agrárjellegű városok — köztük egyaránt szabad királyi és mezővárosok — jelentőségének, szerepének és ennek következtében népességének rohamos növekedése és sajátos differenciálódása, az e típusú városok előretörése a városok hierarchiájában. Mindez arra vall, hogy ez az agrárjelleg nem „megrekedése”, hanem az ország gazdasági struktúrájához alkalmazkodó útja a városfejlődésnek.

Mindebből nyilvánvalóan következik — állapította meg az előadó —, hogy a városok társadalom vizsgálata nem korlátozható a szabad királyi városokra. A polgárság szerepének tisztázása a kutatásnak az eddig a városfejlődést visszahúzó tényezőként értékelt őstermelők és a városban lakó nemesség gazdasági-társadalmi és kulturális szerepére való kiterjesztését teszi szükségessé. Ugyanakkor a kézműveseknek a város fejlődésében játszott szerepe az eddiginél kritikusabb, a kereskedőké pedig mélyebb, alaposabb elemzést igényel. Fokozott figyelmet kell fordítani a bérmunkából élők, — a legények, napszámosok, cselédek stb. — helyzetének tisztázására is, minthogy ezek száma, nemek és alkalmaztatási terület szerinti megoszlása igen érzékeny jelzője a városfejlődés intenzitásának, jellegének.

A városi társadalomvizsgálat alapvető — a korábbi századokra a forrásadottságok miatt sokszor egyedüli — forrásául az adóösszeírások szolgáltak. Mivel a lakoságnak, s ezen belül a keresőképes férfiaknak is csak bizonyos részét, s ráadásul az egyes foglalkozás csoportoknak nem azonos irányú részét reprezentálják, s mert ezek jövedelemforrásairól és vagyoni helyzetéről is csak részleges adatokkal szolgálnak, feldolgozásuk az adózók foglalkozási, társadalmi vagyoni struktúrájának csak durva felvázolásához elegendő, s így a társadalomvizsgálatnak legfeljebb kiindulópontjául szolgálhat. A különböző társadalmi csoportok valóságos helyzetének, szerepének, vagyoni megoszlásának és kapcsolatainak újabb, egyedi ügyeket tartalmazó, de tömegesen előforduló források, — pl. hagyatéki leltárak, csől- és betáblázási iratok, áruleltárak, házassági szerződések polgárkönyvek, — valamint alkalmi, részleges összeírások kutatását és statisztikai feldolgozását igényli.

Ezeknek az egyedi kutatások során felhasznált, valamint az eddig főként a demográfiai feldolgozáshoz megvizsgált egyházi anyakönyvek — elsősorban a házassági anyakönyvek — statisztikai jellegű feldolgozása nemcsak a városok társadalmi struktúrájának pontosabb felvázolását teszi lehetővé, de módot nyújt arra is, hogy nyomon kövessük az egyes rétegek és csoportok kölcsönös kapcsolatainak, szerepének, rangjának, jellegének, összetételének változásait. A városi társadalom mobilitásvizsgálatainak ki kell terjednie mind a be- és elvándorlásban megnyilvánuló, mind az egyes csoportok közötti mozgásra. Fel kell tárnia a társadalmi átrétegződés fő tendenciáit: az egyes rétegek zártságának, a felfelé ívelő vagy süllyedést mutató társadalmi átrétegződésnek a városi társadalom dinamizmusát jellemző tendenciáit. A társadalom mélyén lezajló változások vizsgálatához nagy segítséget nyújthat a helytörténet a családkutatások fellendítésével is, ha e kutatások körét és feladatait a városi társadalom ismeretében határozza meg.

DÓZSA GYÖRGY SZÜLETÉSÉNEK 500. ÉVFORDULÓJÁRA

Az Emlékbizottság irányelvei

Dózsa György, az 1514. évi magyarországi parasztháború vezére, történelmünk kimagasló alakja, fél évezrede, az 1470-es évek első felében — pontosan meg nem határozható időpontban — született Erdélyben.

A végvidéki harcokban hírnévre emelkedett székely vitéz megbizatást kapott a török ellen toborzott kereszties hadak vezetésére. A hadjárat parasztháborúvá nőtt át, a felfegyverzett parasztek földesuraik ellen fordultak, és Dózsa György a parasztsereg vezérévé vált. Katonai tetteivel, a nép előtt kifejtett célkitűzéseivel méltó megtestesítője a parasztháború és az évszázados jobbágytörékvések eszméinek és hagyományainak. Személyében a társadalmi haladás egyik nagyszerű hőst tiszteljük, akire emlékezve a küzdő és szenvedő néptömegekre is emlékezünk. A Dózsa nevével összeforrott parasztháború az 1848–49. évi polgári forradalmat és nemzeti szabadságharcot megelőző időszak legnagyobb jelentőségű magyarországi antifeudális küzdelme, szerves része volt a kor európai osztályküzdelmeinek és eszmeáramlatainak.

A parasztháború társadalmi-gazdasági előzményei

A XV. században, a feudális tulajdonviszonyok fennállása mellett, a paraszti földbirtoklás túlsúlya alapján, a magyar mezőgazdaságban tovább erősödött a jobbágy-paraszti áruterelés. Az osztályhare korábbi eredményei, a szabad költözködési jog kiharcolása és a robotoltatás háttérbe szorulása következtében megindulhatott a nyugat-európaihoz hasonló, szabad paraszti fejlődés irányába mutató tendenciák kibontakozása. Megjelentek a bérmunka kezdeti formái, a paraszti bérletvállalások, melyek fokozták a feudális kizsákmányolás folytán már jelentékeny paraszti differenciálódást. Vékony tehetősebb réteg felemelkedése mellett a jobbágyság nagy tömegei, helyenként 10–30 százaléka, zsellérré vált.

A társadalmi munkamegosztás előrehaladásával fellendült az ipar és városok fejlődése. Az erősödő városokban virágzott a céhes ipar, s számos új iparág keletkezett. A falvak tömegéből a mezővárosok sora emelkedett ki. A városi lakosság rétegződése előrehaladt. A növekvő számú városi plebejusok elnyomása mellett a patriciusok a jobbágyság feudális kizsákmányolásába is bekapcsolódtak.

A mezőgazdasági és ipari áruterelés fejlődésével egyes helyi piackörzetek forgalma jelentékenyen kiszélesedett. A bontakozó modern nemzetközi kereskedelem áramába kapcsolódva jelentékenyen megnőtt a magyar állatkivitel, ami főként a nagy alföldi mezővárosok állattenyésztésén alapult.

A növekvő áruterelést és áruforgalmat az uralkodó osztály a maga számára kívánta gyümölcsöztetni. A paraszti-polgári fejlődés kibontakozó tendenciáival szemben a feudális elnyomás erősítésére s a feudális rend korai szakaszára emlékeztető egyes súlyosabb terhek és kötöttségek visszaállítására törekedtek. A pénzjáradék emelése mellett a feudális terhek növelésének fontos elemeként ismét előtérbe kerültek a terményszolgáltatások. Korlátozták a jobbágyi földbirtoklást. Támadást indítottak a szabad költözködési jog ellen, s a jobbágyköltözést számos akadállyal nehezítették. Nőtték az egyházi terhek, s a tizedkötelezettséget az addig mentes nem katolikus román és délszláv népelemekre is kiterjesztették. Mátyás halála után a központi államhatalom meggyengült, feudális anarchia uralkodott el, ami a kiszolgáltatott parasztság helyzetét egyre elviselhetlenebbé tette.

A növekvő elnyomás a parasztság ellenállásába ütközött. A századforduló körül elszaporodtak és erősödtek a feudális urak ellen irányuló helyi megmozdulások.

A Dózsa-parasztháború jelentősége, történelmi helye és tanulságai

A parasztháború a középkori Magyarország legnagyobb méretű és visszhangot keltő forradalmi megmozdulása volt. A fegyvert fogott parasztek súlyos csapásokat mértek a földesurak államára. Céljaik — amelyeket Dózsa György híres ceglédi beszédében fogalmazott meg — objektíve a parasztság támadását jelentették a fennálló feudális

osztályrend ellen. Szabadulni akartak a feudális terhek elviselhetetlen és emelkedő sokasága alól, tiltakoztak árutermelő tevékenységük gyümölcseinek elsajátítása, szabad költözési joguk fenyegettetése ellen. Mindez ellenállást jelentett azokkal a tendenciákkal szemben, melyek a feudális rend konzerválására, a jobbágyság úgynevezett második kiadásának létrehozására irányultak, és a XV—XVI. század fordulóján már Közép- és Kelet-Európa több országában jelentkeztek. A népi követelések megfeleltek a termelők erők haladásának, egybeestek Magyarország általánosabb érdekeivel. A felkelő parasztok, plebejusok és más csatlakozó elemek küzdelme — a tudatosság fokától függetlenül — a haladás fő útját képviselő paraszti-polgári árutermelés és polgári átalakulás irányába mutatott. A parasztháború veresége viszont, melyet az uralkodó osztály csak sorozatos összecsapások után, katonai erejének megfeszítésével tudott elérni, az osztályerőviszonyok alakulásában súlyos fordulatot jelentett. A fegyveres felkelés vérbefojtását követő megtorló intézkedések a feudális kötöttségek újabb megerősödését és a korai járadékformák visszaállításával és kiterjesztésével a jobbágyság ún. második kiadását, a kései feudalizmus korszakát vezették be.

Az ország függetlenségét és társadalmi fejlődését veszélyeztette a XVI. század elején mind fenyegetőbbé váló oszmán török hatalom. Bár az akkori haza súlyos kizsákmányolást és anarchikus fenyegetéseket jelentett a parasztoknak, mégis készek voltak védelmezni a megművelt röögöt, a családnak otthont adó kunyhót is magába foglaló határokat. Az osztályelnyomás ellen felkelő jobbágyság így egyben a külső veszély elleni fő erőt is képviselte. Az uralkodó osztály számára ugyanakkor fontosabb volt az osztályuralom biztosítása, mint a hódítók elleni harc, amiért eredetileg hadba hívta a parasztokat. A parasztháború vereségét követő megtorlás, a jobbágyság lefegyverzése pedig védtelenül dobta oda az ország középső és déli részét az oszmán hatalomnak. A parasztháborúban osztályharc és honvédelem kérdései így ötvöződtek.

A parasztháborúban két részre oszlott a magyar társadalom. Egyik oldalon a különböző csoportokra tagolódó, szemben álló rendi pártokba tömörülő kizsákmányolók, a feudális nemesség, az egyházi hierarchia, a gazdag városi polgárok állottak. Az uralkodó osztály egymással marakodó frakciói összefogtak a felkelt jobbágyság ellen; együttműködésük a parasztság elleni megtorlásban századokra szóló történelmi tanulság. A másik oldalon, a keresztes had soraiban az elégedetlen mezővárosi és falusi parasztok, szervezkedő plebejusok és bányamunkások, az egyház életvitelével megbékélni nem akaró szegény papok és deákok egyaránt gyülekeztek, példát mutatva a dolgozó néprétegek társadalmi összefogására az elnyomók elleni küzdelemben.

A Magyarország határai között és a határvidéken élő többi nép ugyancsak szerephez jutott mindkét osztálytáborban. A nagy társadalmi küzdelem tehát azt is örökül hagyta ránk, hogy magyar és nem magyar tömegek közös érdekeit az osztályfrontok határozzák meg, s csak az osztályuralom elleni közös harc segítheti elő az egyes nemzetiségek saját céljainak előbbrevitelét is.

A Dózsa-parasztháború részét képezte azoknak a nagy európai népi megmozdulásoknak, melyekben a parasztok és plebejusok a feudális rend falait döngették, s amelyeknek kimenetele nagymértékben befolyásolta a fejlődés későbbi irányát. Céljai — mint Európában általában, ösztönösen vagy vezetői által is megfogalmazva — a korabeli egyházi és eretnek ideológiákhoz is kapcsolódtak, kifejezték az egyház európai méretű válságát, és egyengették belső demokratizálásának útját is. Szembetűnő a parasztháború párhuzama a XIV—XVI. századi-európai, főleg angol, svájci, német, cseh antifeudális mozgalmakkal. Figyelemre méltó, hogy a parasztháború okai és jellemző vonásai — sajátosságai mellett is — mennyire hasonlóak voltak a környező közép- és kelet-európai országok parasztfelkeléseihez. Ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1514. évi magyarországi parasztháború bekerült az európai történet évlapjaira.

A Dózsa-hagyomány

A Dózsa-tradíció olyan politikai-ideológiai hagyomány lett, amely szétválaszthatatlanul összeforrott a haladásért vívott társadalmi és osztályküzelmekkel, a dunavölgyi népek eszmélésének és összefogásának előrevivő folyamatával. Dózsa neve a későbbi parasztfelkelések példáját és ideológiai örökségét képezte. Felidézték a szellemét történelmünk nemzeti, polgári-demokratikus és szocialista mozgalmi is. Keresztes (latinul: cruciatus) hadának nevét viselték a kurucok, a plebejus balszárny jelképe 1848-ban, zászló volt az agrárszocialista mozgalmakban, a XX. század eleji demokratikus törekvésekben, az ellenforradalom és fasizmus elleni harcban, a háború elleni küzdelemben.

A Dózsa-hagyomány megítélése ideológiai-politikai vízvonalzó volt történelmünk haladó és retrográd irányzatai között. Az uralkodó osztályok elrettentésként, fenyegetésként nyúltak vissza Dózsa és a parasztháború példájához. Történelmi alakját évszázadokon át rágalmazták, szerepét meghamisították. Gyalázták, beszennyezték a forradalmi paraszti tömegeket, melyek seregében küzdöttek, és akiknek utódai később is, évszázadokon át ápolták szellemét. Forradalmasító vagy a forradalmat védő költőink, különösen Petőfi és Ady munkásságában, képzőművészetünk legmerészebbjeinek alkotásában — például Derkovits művészetében — a Dózsa-hagyomány összefonódott a társadalmi és ideológiai küzdelmekkel.

A haladó Dózsa-kép a szocialista Magyarországon vált igazán népiünk sajátjává.

A felszabadulás után a parasztság tömegeit lelkesítette új életünk megteremtésében. Több mint négy évszázados küzdelem után a dolgozó nép szabad hazájában vált ismét a nagybirtokrendszer szétzúzásának zászlajává, valamint az új paraszti élet, a termelészövetkezeti mozgalom jelképszerűen gyakori névadójává.

A Dózsa-ídéző régi kulturális értékek a nép tömegeinek kezébe jutottak, és új alkotások gazdagították és népszerűsítették a Dózsa-képet, ébren tartva jó emlékezetét. Az irodalom, a zene, a képzőművészet szabadon hirdeti Dózsa ügyének igazát. Budapesten és Cegléden — a küzdelem két kiindulópontján — emlékművek örökítik meg harcának jelentőségét. A parasztlevezér emlékét a modern marxista történetírás nálunk és a szomszédos országokban új összefüggésekbe helyezte, a népi hagyományokban oly jelentős szerepének megfelelő fontosságát a tudomány, irodalom, képzőművészet alkotásai hangsúlyozzák. Így emlékeznek rá a dolgozó milliók is, felidézve a népelnyomás elleni harcban politikai hagyománnyá vált és a Duna-völgyi népek összefogását megtestesítő Dózsa-tradíciót.

A Dózsa-évforduló megünneplése

Népiünk Dózsa György születése 500. évfordulójának ünneplésére készül. Az országos ünnepek 1972-ben kezdődnek. A megemlékezések sorában nagygyűlések, kiállítások és más rendezvények hivatottak a napjainkban is aktuális Dózsa-hagyomány ápolására.

Nemzetközi tudományos konferencia, új forrásokat feltáró, elemző és népszerűsítő kiadványok biztosítják a nagy történelmi esemény jelentőségének méltatását. Mindez jelentős újabb tudományos és művészeti alkotásokkal gazdagítja majd élő Dózsa-hagyományunkat. Az évforduló megünneplését szolgálják azok a megemlékezések és rendezvények, amelyeket társadalmunk különböző rétegei körében a társadalmi szervezetek, tömegmozgalmak és intézmények szerveznek.

A felemelő és mozgósító történelmi tanulságok annál inkább válnak népiünk sajátjává, minél szélesebb, a helyi kezdeményezéseket is magában foglaló népmozgalom

jellegét öltik a félévezredes évforduló ünnepségei. A megemlékezés nyilvánvalóan erősíti osztályküzdelmek hagyományainak ápolását, növeli népünk szocialista meggyőződését, történelmi tanulságaival erősíti egységünket, a környező, s ma már hazánkkal együtt szocialista útra lépett országok népeivel való szövetségünket, összefűz a világ haladó társadalmi erőivel.

A JOGI OKTATÁS FEJLŐDÉSE

Jogász-jogtörténész konferencia Smolenicén, 1971. november 3—4.

A magyar és csehszlovák jogtörténészek közt másfél évtizeddel ezelőtt megindult együttműködés sikeres és hasznos kezdeményezésnek bizonyult. Az első lépések után gyorsan fejlődő kapcsolatok hamarosan szilárd formákat öltöttek, melyek közül a két ország szakembereinek rendszeresen megismétlődő konferenciái mutatkoztak a legeredményesebbnek. E megbeszélések kerete ugyanis idők folyamán mind földrajzilag, más országok bekapcsolódásával, mind tárgyi szempontból, mint az alábbi beszámoló mutatja, jelentősen kiszélesedett. Az ülések tehát ma már inkább a Duna-völgyi népek vagy a szocialista államok küldötteinek a jogtudomány problematikáját is felölelő, kibővült vita-anyagú konferenciáinak volnának nevezhetők. Különös mértékben vonatkozik mindez a legutóbbi ülészakra, melyen a szocialista tábor valamennyi európai országa — a vendéglátó házigazdán kívül Bulgária, Lengyelország, Magyarország, az NDK, Románia, valamint a Szovjetunió — képviseltette magát, s ahol a témák változatossága, átfogó jellege a szokott magas szintet is erősen meghalalta. Sőt a nyitás a történések felé is megtörtént: az ülészakra ez alkalommal a Magyar Történelmi Társulat is meghívást kapott.

Az ülészak a pozsonyi Komenský (Comenius) Egyetem 50 éve létesült Állam- és Jogtudományi Karának jubileumi ünnepségeihez kapcsolódott. Megrendezését ezért a Kar — a jogtörténeti tanszék munkatársainak serény részvételével — a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének történeti osztályával együtt vállalta. A jubileum határozta meg a megbeszélésre kerülő anyag tárgyát, annak beállítását, az alkalmazandó szempontokat, melyekben ilyen módon a jogi oktatás, az egyetemi képzés gyakorlati érdekei erősen érvényesültek. Az alkalom a szorosabb értelemben vett jogtörténeti vonatkozású témákra is befolyást gyakorolt, ezek szintén az említett célkitűzéshez igyekeztek kapcsolódni.

A fentieknek megfelelően a konferencia számára a jogászképzés a legutóbbi fél évszázad folyamán volt a legfontosabb tárgyként kijelölve, s az ülészak főreferátumát képező előadás az ülészak megnyitása előtti napon, november 2-án az Állam- és Jogtudományi Kar ünnepi ülésén, az Egyetem aulájában hangzott el. Az előadást a Kar dékánja, *Juvaj Cúth* professzor tartotta. Referátumában a Kar 50 éves fennállásáról adott áttekintést, s a szocialista jogásznevelés problémáival foglalkozott.

Az egyetemi ünnepség után az ülészak november 3-án és 4-én a Szlovák Tudományos Akadémia smolenicei (szomolányi) alkotóházában folyt le, ahol a vendégek elszállásolást is kaptak. A konferencia célját az a feladat képezte, hogy a jogtudomány és a jogi oktatás történeti fejlődésének vizsgálatából mind a jelenre, mind a jövőre nézve távlati értékű következtetések legyenek levonhatók. E széles tárgykör sokoldalú megvitatása számára a rendezőség az ülészak munkaprogramját kétfelé választotta, a megvitatásra kerülő anyagot két szekcióba osztotta be. A konferencia első napján, november 3-án, az I. szekció keretében azoknak a témáknak megbeszélése került sorra, melyek idő szempontjából a szocialista jogászképzés 1945-től máig terjedő, legutóbbi korszakába tartoznak. Az ezt megelőző, 1945 előtti korszak — időhatára a másik irányban

csak kb. volt az 1848 évben megjelölve — a konferencia második napjának, a II. szekciónak tárgyát képezte.¹ Ebbe a szekcióba került tehát a polgári korszak jogászképzésével foglalkozó referátumok megbeszélése, melynek során az oktatás és nevelés mai problémáira szintén figyelem volt fordítandó.

Az ülészak megszervezése a hasonló konferenciákkal egyező módon történt: a vitában résztvevők, akik referátumaikat írásban nyújtották be, szempontjaik kiemelésére, tárgyak kiegészítésére csak néhány perces hozzászólásra kaptak lehetőséget. Ugyanezt kellett a többi hozzászólóra is kiterjeszteni, oly nagy volt ugyanis a jelentkezők száma — mutatva a megbeszélés tematikája által felkeltett élénk érdeklődést —, hogy e korlátozás nélkül a konferencia a két napon át délelőtt és délután folytatódó s többször meghosszabbított üléseken sem lett volna befejezhető.

A továbbiakban a konferencia anyagát igyekszünk összefoglalni, előrebocsátva, hogy az ülészakról, melyen 39 belföldi és 30 külföldi tudományos kutató vett részt, s melyre összesen 46 referátumot nyújtottak be, s ahol 55 hozzászólás hangzott el, csak vázlatos áttekintést adhatunk, illetőleg az írásos referátumokra itt ki sem térünk. Ezek ugyanis később együtt, önálló tanulmánykötetben fognak megjelenni, melynek ismeretetésére majd akkor nyílik alkalom. Ezúttal tehát csupán az elhangzott hozzászólásokat foglaljuk össze, és pedig az első nap anyagát, mely gyakorlatias jellegénél fogva folyóiratunk profiljától távolabb áll, egészen röviden, a második nap, illetőleg a történeti vonatkozású felszólalások lényegét — cikkünk keretének lehetőségei között — részletebben.

A konferenciát, egyben az I. szekció ülését a Komenský Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának prodeánja, *Florián Sivák* professor nyitotta meg. Utána az elnöklést a Kar említett dékánja, *Cúth* professor vette át, s bevezetesként áttekintette a nap programját képező főkérdéseket.

A fentiek után az első hozzászóló *Csizmudia Andor* professor volt, a Magyar Jogász Szövetség jogtörténeti szakosztályának elnöke. Méltatta a csehszlovák és magyar jogtörténetek már tradicionálissá vált együttműködését, s bejelentette, hogy szakosztályunk előbbi elnöke, *Sarlós Márton* professor, a közös jogtörténeti kutatások egyik kezdeményezője, nemrég elhunyt. — Emléke iránt a konferencia egy perces némasággal rótta le kegyeletét.

A további hozzászólásokat, minthogy azok rendszerint többféle kérdést érintettek, s ugyanazokkal a problémákkal többen és több alkalommal foglalkoztak, ismétlések elkerülése végett kénytelenek voltunk bizonyos tárgyi csomópontok köré összevonni.

A szocialista jogászképzésnek korunk társadalmi és tudományos fejlődése által felvetett új problémáiról szolt *P. P. Zavorotko* (Kijev). A jogászképzés hasonló általános, elvi kérdései — különösen az egyetemes vagy speciális képzés, illetőleg az elméleti oktatás és a gyakorlat aránya szolgáltatták a tárgyat *Szotáczy M.* (Pécs) és *Włodkiewicz* (Varsó) hozzászólásához. (E kérdéseket mások is érintették.) Ugyancsak többen foglalkoztak a jogi továbbképzéssel, legrészletesebben *Kovács K.* (Bpest). A jogi oktatás 1945 után végrehajtott reformját ismertette magyar viszonylatban *Horváth P.* (Bpest), az NDK-ra vonatkozólag *R. Lieberwirth* (Halle). Ebbe a témakörbe kapcsolódott be *H. Kupiszewski* (Varsó) is. A szocialista országok jogászképzésének integrációját szorgalmazta *J. Fischer* (Pozsony). Végül a jelen ülészakhoz hasonló konferenciák szervezésével foglalkozott *Pecze F.* (Bpest).

Egyes jog-ágazatok (római jog, magánjog, nemzetközi jog stb.) fejlődéséről s az

¹ A jogászképzés 1848 előtti története az egykori Magyarországon, illetőleg a mai Szlovákia területén az 1966-ban ugyancsak Smolenicén tartott IX. csehszlovák—magyar jogtörténetész konferencia tárgya volt.

oktatásukkal kapcsolatos kérdésekről szóltak *Pólay E.* (Szeged), továbbá *K. Plank*, *O. Planková*, *M. Gušpar*, *J. Azud*, *J. Tomko* (mindannyian Pozsonyból). Az állam- és jogtörténetnek a pozsonyi egyetem tanulmányi rendjében elfoglalt helyét s 1945 után kialakult oktatási formáját ismertette *K. Rebro* (Pozsony). A jogtörténet oktatásához szólt hozzá *A. Ajnenkiel* (Varsó) és *K. Malý* (Prága) is.

Speciális kérdéseket tárgyaltak, így a nők főiskolai képzését történeti perspektívába állította *N. Szegvári K.* (Bpest), az esti és a levelező tanfolyam kialakulásáról szólt *Máthé G.* (Bpest), az egyetemi felvételnél célravezetőbb eljárást ajánlott *A. Slovinský* (Pozsony), s további gyakorlati kérdéseket tárgyalt *F. Milkova* (Szófia), *L. Pauli* (Krakkó), *D. Lazarescu* és *A. Herlea* (mindketten Bukarestből).

A II. szekció ülésén, november 4-én, *Ján Azud*, a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója elnökölt, aki — mint láttuk — az I. szekció vitájában is részt vett. — Első hozzászólóként e sorok írója a Magyar Történelmi Társulat nevében (melynek képviselőtére Elnökségünkől megbízást kapott) üdvözölte a konferenciát, s az egymáshoz kapcsolódó három tudományszak, a jogtudomány, a jogtörténet és a történelemtudomány együttműködéséről szólt. Utána e második munkanap tárgyalását *L. Bianchi* professzor (Pozsony) vezette be. Előadásában a jogász-képzés történetének marxista kutatásánál alkalmazandó szempontokat és módszereket foglalta össze.

A jogi oktatás története a további hozzászólásokban is erős hangsúlyt kapott. A kérdéssel osztrák, illetőleg cseh viszonylatban 1918-tól a XIX. század közepéig visszanyúlva foglalkozott *J. Havránek* (Prága). A tárgyat a további időben, az első csehszlovák köztársaság korában vizsgálta, s a jogászképzés akkori hiányosságait elemezte *M. Viator* (Pozsony). Ugyanebből a korszakból egy tanulmányi reform tervét ismertette *L. Soukup* (Prága), s a csehszlovák joghallgatóknak a haladó mozgalmakkal való kapcsolatáról szólt *A. Rašla* (Pozsony). A prágai német egyetem jogtudományi karának már a hitlerista megszállás előtt bekövetkezett fasizálódását ismertette *K. Litsch* (Prága), s a második világháború alatt Svájcban létesült lengyel katonai internálótáborban folyó jogi oktatással foglalkozott *A. Vetulani* (Krakkó). A romániai jogászképzésre általában utalt *A. Herlea* (Bukarest).

A másik tárgyat, mely e nap munkaprogramjában szintén az első vonalba került, a jogtörténet, illetőleg a hozzá kapcsolódó tudománytörténeti és oktatástörténeti kérdések szolgáltatták. Mindkét szempontból beható elemzést nyújtottak Csehszlovákiára nézve, az 1918 előtti korszakra is kitérve, *K. Rebro* (Pozsony) és *K. Malý* (Prága). A XIX. századi magyar jogtörténetírást, különösen Timon Ákos munkásságát bírálta *D. Lazarescu* (Bukarest). Az utóbbinak egyes megállapításait helyesbítette *Degré A.* (Zalaegerszeg). A századforduló s a két világháború közötti korszak legjelentősebb magyar jogtörténészeivel, mint Király, Holub, Eckhart stb. foglalkozott *Both Ö.* (Szeged). Itt említhetők továbbá *A. Tinschmidt* (Eperjes) és *Pólay E.* (Szeged), akik az eperjesi jogakadémia történetét, illetőleg az akadémia néhány jeles tanárának munkásságát ismertették, valamint *M. Potemra* (Kassa), aki a szlovák jogi gondolkodás 1918 előtti formáit, osztályok szerinti differenciálódását s ezek alakulásában az akkori jogakadémiák szerepét vizsgálta.

A csehszlovák jogászoknak és joghallgatóknak a polgári korszakban létesült társadalmi és érdekképviselői szervezeteivel foglalkozott *Š. Mertanová* (Pozsony). A közelmúltban jelentős szerepet játszott csehszlovák politikusról, V. Clementisről szólt *Z. Holotiková* (Pozsony). Végül az előbbi napról ide sorolódott oktatási kérdéseket tárgyaltak *E. Husár* (Pozsony), *H. Kupiszewski* (Varsó) és második hozzászólásában *L. Bianchi* (Pozsony). A két legutóbbi a jogászképzésben az etikai behatások szükségességét hangsúlyozta.

Az ülészak befejezéseként *K. Rebro* professzor igen alapos összefoglalást nyújtott a két munkanap tárgyalási anyagáról, azt rendszerezve, megállapította az elért eredményeket, s rámutatott, hogy az ülészak a szlovák jogtudományban a szocializmus korszakában elért erős fellendülését is dokumentálta. — A konferenciát az elnök, *Ján Azul* zárta be.

Mi azonban beszámolóinkat nem fejezhetjük be anélkül, hogy a magas szintű konferencia gondos és körültekintő rendezéséről, zökkenőmentes, rutinos lebonyolításáról s a vendégeket figyelemmel és szívességgel elhalmozó vendéglátásról is meg ne emlékezzünk. Az utóbbi s az ülésekhez kapcsolódó rendkívül kellemes társasági összejövetelek (bankettek, kirándulás, a pozsonyi városi tanácsnál rendezett fogadás stb.) a konferencia objektív, szakmai eredményeit az összegyűlt tudományos dolgozók erősödő kapcsolatainak szubjektív eredményével egészítették ki. Mi tehát Társulatunk meghívásáért őszinte köszönetet mondunk a konferenciát rendező, említett két intézménynek, s külön, személyesen is *Bianchi, Karpat, Malý, Rebro* és *Vítor* professzoroknak, akik a vendégekről való gondoskodásban a legtöbbet fáradoztak.

Varga Endre

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK*

Szakács Sándor, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa 1967. május 8-án védte meg „A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945—1948” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Balogh Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Somlyai Magda* kandidátus és *Simon Péter* kandidátus.

A kiküldött bizottság a disszertáció tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A disszertáció első tudományos igényű, marxista gazdaságtörténeti szintézise a felszabadulást követő (1945—1948) esztendő agrárfejlődésének. Túl a földreform következtében a birtok- és agrárretegződésben előálló változások regisztrálásán, gazdag archivális és statisztikai megalapozottsággal mutatja be a földreformnak az egész hazai társadalom fejlődésére tett hatását, egyszersmind a hatalom megváltozásával való kölcsönösségét. Érdeimei közül kiemelkedő a földreformot követő esztendő agrárfejlődési útjának nemcsak gazdaságtörténeti, de közgazdasági hozzáértéssel elvégzett elemzése, illetve ezzel a fejlődési úttal a koalíció különböző pártjai programatikusan igényű állásfoglalásainak kritikus szembesítése. E szembesítés során nagy figyelmet fordít azokra a tényezőkre is (a strukturális változások mellett, a háborús károk és egyéb tényezők), amelyek a különböző fejlődési alternatívákat illetően sürgetően, szinte kényszerítően szóltak a járt agrárfejlődési út mellett. Ugyanakkor kritikai elemzés alá veszi a különböző gazdaságpolitikai intézkedéseket (ár, adó, hitel és az állami beavatkozás más eszközei) abból a szempontból, hogy vajon azok mennyiben szolgálták, illetve nehezítették közvetlenül vagy perspektivikusan a hazai agrárfejlődést, annak szocialista irányba való terelését. A disszertáció számottevően hozzájárult a népi demokratikus

* A Századok — terjedelmi okokból és az egyre növekvő elmaradás miatt — a következőkben a fenti módon, tömör formában fog beszámolni a történettudományi kandidátusi és doktori disszertációk vitáiról. Emellett azonban lehetőséget kíván nyújtani a szerkesztőség a tudományos szempontból különösen értékes opponensi vélemények, felszólalások, válaszok — esetleg vitacikk formájában — való közlésére. Magukkal az értekezésekkel — megjelenésük után — Történeti irodalom rovatunkban kívánunk az eddigénél behatóbban foglalkozni.

forradalom tartalmának elméleti tisztázásához, noha a feltárt tényanyag még további lehetőségeket is rejt magában, különösen ha historiográfiailag elmélyíti annak az eddigi eredményekkel való szembesítését.

A bizottság egyhangulag javasolta a jelölt részére a történettudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1967. július 5-i ülésén Szakács Sándor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Fehér István, a Pécsi Tanárképző Főiskola adjunktusa, 1969. május 16-án védte meg a „Politikai küzdelmek Dél-Dunántúlon 1944—1946 között” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Balogh Sándor* a történelemtudományok kandidátusa, a disszertáció opponensei *Orbán Sándor* kandidátus és *Szakács Kálmán* kandidátus voltak.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A jelölt érdeme, hogy vállalt feladatát igen gazdag forrásanyag alapján, körültekintően dokumentálva, az országos és helytörténeti vonatkozások gondos számbavételével, sikeresen oldotta meg.

A munka fő tudományos értéke, hogy a Dél-Dunántúli fejlődés tényleges sajátosságait az országos történeti folyamatokkal szoros kölcsönhatásban mutatja be, elsősorban a Volksbund, illetve Hűségmozgalom, másrészt a lakosság felszabadulás előtti — részben spontán — antifasiszta akciói, végül az e területen különösen jelentős ki- és betelepítések folytán is sajátos földreform és vele kapcsolatos éles harcok vonatkozásában. Választ ad arra is, hogy miért itt volt nehezebb a haladó erők helyzete, miért bontakozott ki itt később a népi demokratikus forradalom.

A fentiek hangsúlyozása mellett az opponensek és a vita résztvevői — a bizottság tagjaival egybehangzóan — a jelölt figyelmébe ajánlják, hogy a pártok tömegbefolyását szervezeti egységükön túlmenően is vizsgálja; másrészt hogy a Volksbund-mozgalmat, az ún. sváb kérdést differenciáltabban kezelje.

A jelölt a vitában elhangzott kérdésekre kielégítő választ adott. Válaszát az opponensek és a bírálóbizottság elfogadta.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Fehér István számára a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. június 25-én Fehér István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Vadász Sándor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Kelet-Európa Története Tanszékének tudományos munkatársa 1969. május 28-án védte meg „A zimmerwaldi baloldal” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Zsigmond László*, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei *Erényi Tibor* kandidátus és *Mucsi Ferenc* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A bírálóbizottság megállapította, hogy Vadász Sándor eredményesen mutatta be a zimmerwaldi baloldal történeti útját és nemcsak a konferenciákról, hanem a résztvevő pártokról, csoportosulásokról, vezető személyekről is egyaránt elemző képet nyújtott. Munkájában felhasználta a könyvészeti ritkaság-számba menő régi, valamint az újabb irodalmat, emellett — s ez is a disszertáns komoly érdeme — támaszkodott a nehezen hozzáférhető korabeli sajtóra, s megannyi új archívumi forrásanyagot is fel-

kutatott, amelyek közül a moszkvai Merrheim-levelezés, a párizsi és berlini fondok felhasználása nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat. A disszertáns témáját internacionalista és marxista szellemben dolgozta fel, s egyértelműen azt kutatta, hogy a nemzetközi munkásmozgalom e válságos szakaszából miként jutott ki, a forradalmi utat választva.

A disszertációnak azok a részei különösen értékesek, amelyekben a bolsevikok, továbbá a német és francia baloldal kialakulását, nehézségeit, eszmei vitáit vizsgálja.

A disszertáció komoly érdemeinek hangsúlyozása mellett a bizottság kívánatosnak tartaná az egyes háborúellenes áramlatoknak, valamint a szóbanforgó országok történeti körülményeinek árnyaltabb ábrázolását.

Több helyet kellett volna biztosítani az angol és szerb szocialista mozgalom bemutatásának. A disszertáns a zimmerwaldi baloldal történeti útja feldolgozását tűzte ki maga elé célul, és ezt gondosan el is végezte, de határozottabban kellett volna jeleznie, hogy a zimmerwaldi többség is milyen küzdelmet folytatott a háború, a különféle kormányok és párttöbbségek ellen.

Tekintettel a munka alaposágára, színvonalára, nagy anyag-gazdagságára, a téma fontosságára, a bírálóbizottság a munka megjelentetését is hasznosnak tartaná.

A bírálóbizottság egyhangulag javasolta Vadász Sándor számára a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. június 25-i ülésén Vadász Sándor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Borsányi György, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa 1969. június 9-én védte meg „A proletariátus tömegmozgalmi Magyarországon a gazdasági világválság éveiben (1929—1933)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Andics Erzsébet* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Incze Miklós* kandidátus és *Szakács Kálmán* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A disszertáció széles forrásbázison alapul, forrásait és témájának egész irodalmát kellő kritikával, pártos objektivitással, sokoldalúan elemzi. Számos új eredményt ért el: az ipari munkásság általános, gazdasági — szociális életviszonyainak a KMP és a szakszervezetek szervezeti helyzetének, az SzDP és KMP gyakorlati-politikai tevékenységének, a válság alatti tömegmozgalmaknak a részletes, gondos feltárásával és a mozgalom összefolyamatába és nemzetközi összefüggéseibe való elhelyezésével.

A jelölt alapos, kielégítő választ adott a vitatott kérdésekre, amelyek a taktikai lépések és jelszavaknak a KMP politikai vonalával való összefüggésére, a munkásosztály összetételének a politikai áramlatokra gyakorolt hatására vonatkoztak.

A bizottság felhívta a jelölt figyelmét: kívánatos volna, hogy a munkásosztály korabeli ideológiai-tudati szintjét ugyanolyan alaposan elemezze, mint anyagi-szociális viszonyait; behatóbban mutassa be a munkásosztály nem ipari osztagainak életfeltételeit és mozgalmait.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Borsányi György számára a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. június 25-i ülésén a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte Borsányi György számára.

*

Várkonyi Péter, a Tájékoztatási Hivatal vezetője 1969. június 23-án védte meg

„A magyar—amerikai államközi kapcsolatok története 1945—1948” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ránki György*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Kis Aladár* kandidátus és *Szántó György* kandidátus.

A kiküldött bírálóbizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Várkonyi Péter disszertációja a történettudományban eddig még nem érintett témának tudományos feldolgozása. Az értekezés az amerikai—magyar államközi kapcsolatokat a külpolitikára vonatkozó, s eddig Magyarországon részben még fel nem használt gazdag forrásanyag — a Magyar Külügyminisztérium eddig még nem közölt iratanyaga, nemzetközi diplomáciai könyvészeti anyag és külpolitikai sajtóanyag — alapján dolgozta fel. Helyesen jellemzi az Amerikai Egyesült Államoknak a felszabadult Magyarország irányában folytatott politikáját, figyelemreméltó megállapítást tesz e politika szakaszaira s e szakaszok sajátosságaira is. Gazdagon dokumentálva ábrázolja a jaltai és a potsdami konferenciákon kialakult álláspont kelet-európai, illetve magyarországi vonatkozásait, és az amerikai — magyar gazdasági kapcsolatok alakulását. A magyar — amerikai államközi kapcsolatokat egyéb vonatkozásban is mintegy a nemzetközi osztályharc részeként rajzolja meg, ugyanakkor felsorakoztatott dokumentációja a belföldi küzdelmek történetéhez is értékes adalékul szolgál.

Az értekezés hiányossága egyes külpolitikai kérdések differenciálatlan kezelése. Nem kellő mértékben történt meg az értekezésben a magyar—amerikai viszonynak a nemzetközi helyzetet meghatározó szovjet—amerikai viszonyba való beágyazása, s a jelölt nem használja fel kellően a magyar belpolitika alakulására vonatkozó újabb történeti irodalmat.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Várkonyi Péter részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. szeptember 24-i ülésén Várkonyi Péter részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Tóth István, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa 1969. június 26-án védte meg „A Nemzeti Parasztpárt a munkás-paraszt hatalomért” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mód Aladár*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Balogh Sándor* kandidátus és *Orbán Sándor* kandidátus.

A kiküldött bírálóbizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Tóth István munkája történeti irodalmunkban hézagpótló jelentőségű. Elsőként vállalkozott a Nemzeti Parasztpárt népi demokratikus átalakulásunkban betöltött pozitív szerepének feldolgozására. Ezzel régóta jelentkező tudományos igény kielégítéséhez járult hozzá.

A disszertáció új eredményei: a Nemzeti Parasztpártnak a földreform és a népi bizottságok kérdésében vitt politikájának és gyakorlati működésének beható és színvonalas elemzése, valamint a párt szerepének bemutatása magyarországi demokratikus szövetkezeti mozgalomban és a fejlettebb szövetkezeti formák kimunkálásában.

Tóth István disszertációját lelkiismeretes, szakszerű forrásfeltáró és elemző munka jellemzi, különösen ami a levéltári dokumentumokat illeti.

A vita során differenciáltabb elemzés szükségessége vetődött fel:

— a Párt társadalmi bázisa,

— a Párt és a harmadik utas ideológia viszonya,

az ún. sváb kérvlés vonatkozásában.

Általános, a korszakot érintő történeti vitakérdésként merült fel a baloldali parasztpárt létjogosultsága a szocializmusba való átmenet időszakában.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Tóth István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. szeptember 24-i ülésén Tóth István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Kállay István, a Magyar Országos Levéltár osztályvezető helyettese 1969. június 30-án védte meg „A szabad királyi városok gazdálkodása 1740—1780 között” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Wittman Tibor*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Kosáry Domokos* kandidátus és *Ruzsás Lajos* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A disszertáció a magyar történetírás által eddig fel nem használt, kvantitatív megközelítésre alkalmas számadásmagyarázatot dolgoz fel. A bécsi udvar, az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon folytatott várospolitikájának összehasonlítása után 48 szabad királyi város negyvenévi gazdálkodásának városi háztartási adatait — a gazdasági igazgatás, a különböző városi bevételeket és kiadásokat — vizsgálja meg. Megállapítja, hogy a városi gazdálkodás lehetőséget biztosított a tőkés termelés előmozdításához szükséges pénzvagyron felhalmozásához, ez a felhalmozott pénzvagyron azonban nem vált ipari, kereskedelmi tőkévé, nem manufaktúra alapításokat segített elő, hanem a hamarabb megtérülő uzoratóke formáját vette fel, különböző kölesönökkel a céhes ipart, a feudális államot és a feudális mezőgazdaságot erősítette.

A disszertáció érdemeit a vita alapján a bizottság a következőkben látja: az új-típusú forrásanyag segítségével olyan gazdasági problémát vizsgál, amely régebben nem sok figyelemben részesült és megállapításaival helyenként megkérdőjelezi a XVIII. század hagyományos gazdasági képének egyes vonásait, lényegében összhangban a gazdaságtörténeti kutatások újabb, a XVIII. század gazdasági növekedését illető jelzéseivel.

A jelöltnek a felhalmozás mértékére és a városi hitelműveletekre vonatkozó figyelemreméltó feltevéseit — amint az opponensek erre rámutattak — az arányok helyes kidolgozása érdekében főleg helyi levéltári anyagban, lehetőleg pénzügyi mérlegeken alapuló további kutatásoknak kell majd igazolniuk. Ez a kérdés azonban már túlmutat a disszertáció forrásanyagán és keretein.

A disszertáció hasznosan illeszkedik be a tízkötetes összefoglaló „Magyarország Története” előmunkálatainak sorába.

Az opponenseknek a felhalmozás mértékét és a hitelügyleteket illető kritikai észrevételeivel a jelölt lényegében egyetértett; az opponensek és a jelölt közös véleményét, hogy ti. ezek a kérdések külön kutatás tárgyát képezik, a bizottság is magáévá tette.

* A bírálóbizottság egyhangúan javasolta *Kállay István* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. szeptember 24-i ülésén *Kállay István* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Kristó Gyula, a József Attila Tudományegyetem adjunktusa, 1969. június 30-án védte meg „A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Lederer Emma*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Mezey László*, az irodalomtudományok doktora és *Gerics József* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit az alábbiakban foglalta össze: Kristó Gyula értekezésében a XIV. századból ráánkmaradt krónika-szöveg törzssanyagának alapján igyekezett rekonstruálni a XI—XIV. századi, politikai és történeti gondolkodásnak a fejlődését. Opponensei elismerték, hogy szépen választotta szét a krónika-konglomerátum politikai szemléleti rétegeit. Eszmetörténeti elkülönítéseit nem tisztán eszmetörténeti, hanem ezzel párosulva forráskritikai, illetve filológiai módszerrel oldotta meg. Eredeti feladatvállalásán túlmenően megkísérelte a krónikák filiációs rendjének újszerű bemutatását. Ennek bizonyításával szemben azonban számos jogos, kritikai észrevétel hangzott el.

A bizottság, mérlegelven a terjedelmes dolgozat pozitív és negatív vonásait, megállapította, hogy Kristó Gyula nemcsak törekedett, de képes is volt a fejlődés egészét látni, forrásait biztosan kezelni, az eszmetörténeti vonalat a marxista történettudomány igényeinek megfelelően következetesen végigvezetni, s ennek alapján értekezését elfogadta.

Az opponensek több, főképp a krónikák filiációjával és a XI. századi Gesta megítélésével kapcsolatos kérdést tettek fel. A kérdésekre a jelölt kielégítő válaszokat adott.

A Bírálóbizottság szótöbbséggel javasolta Kristó Gyula részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. szeptember 24-i ülésén Kristó Gyula részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Pölöskei Ferenc, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára, 1969. július 4-én vélte meg „A kormányzati politika és parlamenti ellenzék (1910—1914)” c. doktori disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Elekes Lajos*, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora, *Ránki György*, a történelemtudományok doktora és *Erényi Tibor* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Pölöskei Ferenc, a magyar történelem eddig kevésbé feldolgozott időszakát választotta értekezése tárgyául. A szerző a témát imponálóan gazdag levéltári anyag birtokában, a marxista világnézet szilárd bázisán dolgozta fel, és munkájában a világháború előtti évek történetének mély analizését, tudományos összegezését nyújtotta.

Az értekezés új megvilágításba helyezi a világháború előtti évek magyar politikai történetét. A dolgozatról kitűnik, hogy a magyar politikai vezetőréteg a kormányzati rendszer megmerevítésében, a liberalizmus korlátozásában kereste uralma további biztosítását. A szerző a jó történetírói érzéssel kitapintott tendenciát mint a kor alapvető politikai áramlatát értelmezi, és azt, mint az ellenforradalmi időszak kormányzati rendszerének előzményét mutatja be. Pölöskei Ferenc az új felfogás érvényesülését főként a közjogi, a közigazgatási és igazságszolgáltatási rendszer módosulásában követi, de a politikai élet valamennyi lényeges jelenségére kellő figyelmet fordít. Különösképp a Tisza-kormány nemzetiségi politikájáról, a Monarchia külpolitikájáról, annak nemzeti és osztályösszetevőiről, a Nemzeti Munkapárt belső áramlatairól adott analízise számít új tudományos eredménynek. A politikai történetről adott szintézis a magyar parlamenti ellenzék válságának bemutatásával válik teljessé. A szerző árnyalt, egyes személyek pályafutásában historikusan megragadott politikus-portrékat rajzolt.

A bírálóbizottság a munkát jelen formában is érett és teljes alkotásnak ítéli, de a szerző figyelmébe ajánlja, hogy a kor politikai-eszmei vonatkozásai, a parlamenten

kívüli erők tevékenységének kérdései, a pártok külpolitikai irányvételének problémái még további kutatásokat és megfontolásokat igényelnek.

Pölöskei Ferenc munkája egy eddig kevésbé ismert korszak politikai történetének széles tablóját nyújtja a történész mesterségbeli tudásával, éles problémameglátással, az elemzőkészség mélységével, a magyar és a nemzetközi fejlődés kapcsolatának megértésével és a szintetizáló tudós hozzáértésével.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Pölöskei Ferenc részére a történelemtudományok doktora fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. szeptember 24-i ülésén Pölöskei Ferenc részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Szabad György, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára 1969. október 27-én védte meg a „Forradalom és kiegyezés válaszfútján (1860—1861)” c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mód Aladár*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Sötér István* akadémikus, *Kovács Endre*, a történelemtudományok doktora és *Kosáry Domokos* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A disszertáció módszertanilag és elméletileg mintaszerű alapossággal és történetírói felelősségérzettel dolgozta ki az újkori magyar történelem egyik rendkívül bonyolult és korábban kéltően nem ismert kérdését. A monográfia meggyőzően kimutatta, hogy a magyar politika 1848—1849 után nem egyenes vonalban jutott el a kiegyezéshez, hanem az 1859—61-ben az 1848-as gondolat jelentős erői éltek és léptek küzdőtérre. Alapos, gazdag, a mai igényességgel és marxista tudományossággal végrehajtott tárgyi-lyagos forráselemzéssel feltárta a polgárosodó nemesség egyes képviselői politikájában az emigráció tevékenységében a megyei, községi, mezővárosi, a kispolgári és plebejus mozgalmakban még hatékonyan továbbvihető progresszív tendenciákat.

Kimutatta, hogy a magyar politikában 1860—61-ben domináns tényező a nemzeti önrendelkezés megvalósításának gondolata, és hogy mennyiben hatott a társadalmi demokratizmus és a nemzetiségekkel való megegyezés tendenciája.

Ugyanakkor komplex elemzéssel mutatta be a nemesi politika fogyatékosságait, tehertételeit, azt, hogy programja elmaradt a nemzeti és az itt élő nemzetek közötti érdekegyesítés korabeli kötelességei mögött és soraiban már jelentős súlyt képviseltek a kompromisszumra törő és antidemokratikus erők. Eddig nem ismert mélységben tárja fel a disszertáció az ország lakosságának társadalmi és nemzeti mozgalmait. Elemzi a parasztság, a mezővárosok, a szegénynemesség, a vidéki értelmiség, városi munkásság törekvéseiben és a nemzetiségi mozgalmakban egymásnak feszülő erőket, lehetőségeiket és ellentmondásait. Megítélése az emigráció és Kossuth tevékenységéről reális. Teljes összefüggésében tárja fel a korszaknak 48 álláspontján túllépő, nemzeti és demokratikus törekvéseit. Szép értekező prózája mindvégig megőrzi a téma jellegének megfelelő tárgyilagos hangot. A kor nagy dilemmáival küzdő politikusairól készített plasztikus portréi közül kiemelkedik a Teleki László-kép. A disszertáció nagy érdemeinek elismerése mellett a bizottság felhívja a szerző figyelmét az opponenseknek arra a kritikai észrevételeire, amelyek egyrészt a probléma monarchiai vonatkozásaira, másrészt a volt nemeseknek, a politikai vezetést kézbentartó földbirtokos réteg negatívumaira és meghatározó szerepére vonatkoznak.

A munka nagy nyeresége a marxista történetírásnak; a magyar történelem egyik feszültségekkel teli korszakának új értékelését tartalmazza, további kutatásokra ösztönöz, összességében pedig teljesebbé teszi a magyar történelem e szakaszáról való ismereteinket.

A vita következő kérdésekben folyt: a nemzetközi helyzet, — a kor nemzetfogalma, — a forradalmiság értelmezése, — az emigráció és Kossuth politikája, — a nemzetiségi kérdés, — a nemesség. A jelölt válaszait a Bizottság minden tekintetben kielégítőnek találta.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Szabad György részére a történelemtudományok doktora fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. december 17-én Szabad György részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Györffy György, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa 1969. november 17-én védte meg „A magyar várostörténet kezdetei és Budapest kialakulása” c. doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mályusz Elemér*, a történettudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Gerevich László*, a történelemtudományok doktora, *Kumorovitz Lajos*, a történelemtudományok doktora és *Székely György* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Györffy György sok évtizedes és gazdagon szétágazó kutatásokkal kimerült módszerre támaszkodó disszertációja a magyar történetírás egyik sajnálatosan elhanyagolt területét, a várostörténetet gazdagítja.

A mű metodikai érdemei: a teljes írott forrásanyagnak, valamint a filológia, földrajz, néprajz és régészet eredményeinek komplex felhasználása. Maga a forrásanyag összegyűjtése, diplomatikai és irodalmi analízise is önálló tudományos eredménynek tekintendő.

A szerző a magyar városfejlődést a magyar társadalmi fejlődéssel összefüggően, a nemzetközi várostörténeti irodalom alapos ismeretében, elsősorban Közép-Kelet európa városfejlődésével összehasonlítva vizsgálja. Nagy Budapest területi kialakulásáról sok új adatot tartalmaz, számos vitatott kérdést a források új értelmezésével közelebb hozott a megoldáshoz. A mű érdeme az általános politikai és kultúrtörténeti tárgyalás sikerült ötvözete.

A munka eredményei a nemzetközi várostörténeti irodalom színvonalán állanak és publikálásuk a nemzetközi irodalomban újdonságot jelentene.

A bírálóbizottság szótöbbséggel javasolta Györffy György részére a történelemtudományok doktora fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1969. december 17-én Györffy György részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Arató Endre, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára, 1969. december 19-én védte meg „Kelet európa története a XIX. század első két harmadában” — c. doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ember Győző* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Andics Erzsébet* akadémikus, *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora, *Niederhauser Emil* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Arató Endre doktori disszertációja a hazai és külföldi történeti irodalomban az első mű, amely marxista összehasonlító módszer alkalmazásával összefoglalja Kelet európa történetét a XIX. sz. első két harmadában. Nagy tudományos feladatot old meg, magas szakmai és ideológiai szinten, s ezt témájának közel két évtizedes tanulmányozásá-

val, részletproblémáinak kutatásával és megoldásával készítette elő. Ez a munka a forrásanyag rendkívüli kiterjedtsége és a kutatás sok nyelvismeretet feltételező követelménye, a gazdaságtörténettől a művészettörténetig terjedő szakismeret, valamint az összefoglaláshoz szükséges elméleti készség nélkülözhetetlensége miatt hatalmas feladatot állított a szerző elé. A mű kiemelkedő erényei: a szintetikus látásmód, a rendkívül gazdag történeti információ, az anyag egészének áttekintése és a felette való szuverén uralkodás, a hatalmas anyaggyűjtésre épült összegezés, számos értékes új megállapítás, részben a keleteurópai fejlődésnek a nyugateurópaiktól való eltérésére, de még inkább a keleteurópai térségen belül megfigyelhető fejlődési jellegzetességekre és eltérésekre vonatkozólag. Az értekezés számos eredménye közül említést érdemel: a Keleteurópa fogalomról kialakult nézetek kritikai felülvizsgálása és annak meghatározása; Keleteurópa nemzetiségi problémáinak együttes, összehasonlító tárgyalása és sajátosságaik meghatározása, a Monarchián belüli szláv nemzeti mozgalmak és törekvések tisztázása a pánszlávizmusnak egykorú, de napjainkban is fel-felbukkanó vádja alól. Külön említésreméltó az értekezés több, mint kétszáz oldalas annotált irodalomjegyzéke, amelyhez hasonló gazdag tájékozottságú bibliográfia sem hazánkban, sem külföldön nem készült.

A disszertáció vitája során a disszertáció értékét nem kisebbítő lényeges módszertani és történeti kérdések merültek fel Keleteurópa fogalmának meghatározásáról és az összehasonlító módszer alkalmazásának problémáiról.

A Bizottság egyhangúan javasolta Arató Endre részére a történelemtudományok doktora fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-i ülésén Arató Endre részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Sashegyi Oszkár, az Országos Levéltár főigazgatóhelyettese, 1970. január 12-én védte meg „Az abszolútizmus kori levéltár” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Kovács Endre*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Csizmádia Andor*, az állam- és jogtudományok doktora, *Szabál György*, a történelemtudományok doktora, *Lukács Lajos* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Sashegyi Oszkár disszertációja tartalmi és módszertani vonatkozásban egyaránt jelentős eredményekkel gazdagítja a magyar és a nemzetközi kormányzattörténeti irodalmat. A munka kialakítja a tárgyalt korszak közigazgatástörténeti periodizációját, helyesen különbözteti meg az egyes alkorszakok kormányzattörténetének sajátosságait és jellemzi a szereplő személyes működését. Sashegyi Oszkár teljesítményének tudományos értékét növeli, hogy az abszolútizmus kori kormányzati szervezetek létrejöttét és funkcionálását a forradalmak okozta változásokkal és a Habsburg-monarchián belül érvényesülő különféle tendenciákkal összefüggésben vizsgálja.

A bírálóbizottság különös hangsúllyal kívánja kiemelni a jelölt mintaszerű kutatási és közlési módszerét, az abszolútizmus kori politikai hatóságok ügykezeléséről leírt megállapításait, az adott levéltár anyagának beható ismertetését, valamint azt a fontos segítséget, amelyet Sashegyi Oszkár munkája a további történeti kutatás számára nyújt.

A bírálóbizottság a jelölt figyelmébe ajánlja az opponensek azon észrevételeit, amelyek a politikai rendszer funkcionálásának egyes részletkérdéseire vonatkoznak — amelyek a jelölt válaszában maga is elfogadott —, és javasolja a periodizáció további finomítását.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Sashegyi Oszkár részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-én Sashegyi Oszkár részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Dósa Rudolfné, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékének docense 1970. jan. 29-én védte meg „A MOVE 1918—1944. A szélsőjobboldali egyesületek szerepe a magyarországi fasizmus kormányzati rendszerében” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Siklós András*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Kónya Sándor* kandidátus és *Szabó Ágnes* kandidátus.

A kiküldött Bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Dósa Rudolfné disszertációja egy, az ellenforradalmi rendszer története szempontjából fontos szervezet kérdéseit tárgyalja. Sok tekintetben teljesebbé teszi a rendszer kialakulásáról és kormányzati módszereiről eddig szerzett ismereteinket, különösen a rendszer keletkezése időszakában. Bemutatja, miként funkcionált a MOVE 1918—1921 között; mint a katonatiszti—államhivatalnoki réteg vezető garnitúrájának egyik esz-köze.

A rendelkezésre álló forrásanyag szorgos feltárásával részletesen tárgyalja a MOVE történetének legfontosabb szakaszait, működését. Számos új adattal gazdagítja ismereteinket, s e vonatkozásban is lehetővé teszi az egyesület helyének és szerepének pontosabb megismerését.

Bár a Nemzeti Munkaközpont kérdése csak bizonyos vonatkozásban kapcsolódik a MOVE problematikájához, e szervezetre vonatkozó adatok új vonásokkal gazdagítják ismereteinket az ellenforradalmi rendszer munkáspolitikájáról.

Az opponensek és a bizottság tagjainak véleménye szerint a szerző a MOVE szerepét a ténylegesnél jelentősebbnek ítéli, különösen a bethleni konszolidációt követő időszakban. Szükségesnek tartja a bizottság továbbá a gondosabb forráskritikát.

A bizottság megállapította, hogy a jelölt a vitában felvetett kritikai szempontokat általában elfogadta, azonban egyes konkrét kérdésekben szükséges volna a felhozott ellenérvek fokozottabb figyelembevételé.

A bírálóbizottság szótöbbséggel javasolta Dósa Rudolfné részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-i ülésén Dósa Rudolfné részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Bánkúti Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum muzeológusa, 1970. január 30-án védte meg „A Rákóczi-szabadságharc gazdasági problémái” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Sinkovics István*, a történelemtudományok kandidátusa volt, a disszertáció opponensei *Benda Kálmán* és *Heckenast Gusztáv* kandidátusok.

A kiküldött bizottság mindenekelőtt a szerző igényes témaválasztását kívánta hangsúlyozni. A disszertáns értekezésében a Rákóczi-szabadságharc egyik alapvető kérdését, a hadsereg és a gazdasági élet összefüggéseit vizsgálja. A téma felvetése azért válik különösen fontossá, mert a szabadságharc katonai, politikai eseményei és társadalmi változásai e gazdasági összetevők ismeretében válnak igazán érthetővé. A bírálóbizottság a dolgozat erényei közé sorolja a hatalmas forrásanyagot. A kérdésnek kevés, egyes fontos vonatkozásában teljesen hiányzik a historiográfiai előzménye. Így a szerzőnek munkája megírása során a publikált forrásanyagon kívül a tervszerű és széleskörű kutatómunkát igénylő levéltári kútfők vallomásaira kellett támaszkodnia.

A gazdag forrásanyagot elemző módszerrel dolgozta fel. Az értekezésre az összefüggéseket és a kölcsönhatásokat állandóan szem előtt tartó marxista szemlélet a jellemző. Állást foglal a függetlenségi szabadságharcokkal kapcsolatban folyamatban levő vita egyes alapvető kérdéseiben, és következetesen érvényre juttatja az osztályharc primátusát.

A munka új források alapján vizsgálja a szabadságharc had-ellátásának különböző ágazatait. (A fejedelem adó- és pénzügyi politikája, a bányászat, az ipar és kereskedelem helyzetét.)

Ezen a téren számos, új pozitív eredményt hoz; vannak azonban a helyesen felvetett kérdések között olyanok, amelyek további kutatást igényelnek. A szerző megállapítja végső következtetésként, hogy a függetlenség kivívásának Magyarországon ekkor hiányoztak a gazdasági feltételei és a gazdasági ügyintézés centralizációja is csak részlegesen valósult meg.

A szabadságharc folyamán a rendi érdekek kerekedtek felül, elősegítve ezzel is a szabadságharc bukását.

Az értekezés színvonalas vitát váltott ki, főleg a szabadságharc jellegének és a centralizáció fokának kérdésében. A bizottság hiányolta a disszertáció témájának szélesebb hazai és nemzetközi fejlődésbe való beágyazását.

A bizottság a széles forrásanyagra felépült marxista módszerrel és szemléletmóddal megírt sok új eredményt tartalmazó disszertációt kiadásra javasolja. Nyomtatásban való megjelentetése előtt azonban szükségesnek tartja, hogy a szerző az opponensek és a hozzászólók által javasolt kiegészítéseket és javításokat végezze el.

A disszertáció vitája során a hozzászólók a következő főbb kérdéseket vitatták:

- a függetlenségi harc jellegének meghatározása;
- a Habsburg-abszolutizmus és II. Rákóczi Ferenc államberendezkedésének összevetése;
- a kuruc-állam szakember ellátottságának mértéke;
- a katonáskodó jobbágyok felszabadításának realitása;
- a kor manufaktúrális termelése;
- a statisztikai vizsgáolásnak a disszertáció tematikájába való bevonásának lehetősége.

A jelölt által adott válaszokat a hozzászólók kielégítőnek tartották.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Bánkuti Imre részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-i ülésén Bánkuti Imre részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Kalmár Imre György, a Marx Károly Közgazdaságtudomány Egyetem adjunktusa 1970. febr. 16-án védte meg a „Szociáldemokrácia és nemzeti kérdés a századeleji Magyarországon” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Kővágyó László* és *S. Vincze Edít* kandidátusok.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Kalmár Imre György disszertációja nagyon fontos témaválasztású dolgozat. Elsősorban foglalja össze monografikus igénnyel a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikáját (1900–1914). Új tudományos eredménynek tekinthető, hogy széleskörű hírlaptári, könyvészeti és levéltári anyagra támaszkodva minden eddiginél sokoldalúbban mutatja be az SzDP századeleji nemzetiségpolitikai elméletének és gyakorlatának fejlődését.

Felhívja a figyelmet egész sor, eddig ismeretlen értékes, alkotó irányú kezdeményezésre, és ugyanakkor részletesebben térképezi fel, szintén új adatokat felsorakoztatva, hogy a nemzeti probléma nem kellő aktivitású elemzése hogyan vezetett egyrésről a nacionalizmusnak tett engedményekhez, másrésről pedig miképpen fonódott ez össze a régies elméleti álláspontok, a doktriner-dogmatikus megközelítés gyakorlatával. A kandidátusi értekezés egyik új tudományos eredménye az SzDP nemzetiségpolitikájának *fejlődésében* való ábrázolása.

A bizottság külön kiemeli Kalmár Imre György munkájának időszerű jelentőségét, amely színvonalas segítséget nyújt a nemzetiségi kérdés mai helyes megközelítéséhez.

A lezajlott vita során megvilágítást nyertek a disszertáció hiányosságai, illetve néhány helytelen megállapítása. A bizottság ezek közül megemlíti a nemzetiségi nyelvű forrásanyag és általában a szomszéd országok történetirodalmának nem kellő bevonását, továbbá az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyai bonyolultságának s a korabeli munkásmozgalom előtt álló nemzetiségpolitikai feladatok nehézségeinek nem mindig kielégítő érzékeltetését.

E további kimunkálásra, pótlásra váró hiányosságok ellenére a disszertáció egésze tudományos irodalmunk értékes alkotása.

A Bizottság egyhangúan javasolta Kalmár Imre György részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-i ülésén Kalmár Imre György részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Fehér István, a szegedi Tanárképző Főiskola docense 1970. február 25-én védte meg „A gazdasági és társadalmi struktúra változásának néhány jellemző vonása Szegeden a felszabadulás után 1945—1962-ig” c. kandidátusi értekezését. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Korom Mihály*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Somlyai Magda* és *Zsilák András* kandidátusok.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Fehér István disszertációja hazánk felszabadulás utáni, politikai és társadalmi fordulatokban bővelkedő, csaknem két évtizedes történelmének útján kísérte végig Szeged város ipari és mezőgazdasági fejlődését, s e fejlődés következtében végbenő társadalmi átrétegződés folyamatát. Ezzel a város történetének teljesen ismeretlen fejezetét dolgozta fel. Közben sikeresen bírkózott meg egyrésről azzal a követelménnyel, hogy a helyi átalakulást az országos fejlődéssel szerves összefüggésben tárgyalja, másrésről pedig azzal a feladattal, hogy az országostól eltérő, helyi sajátosságokat is plasztikusan bemutassa.

A disszertáció az ipari és mezőgazdasági termelők fejlődését, a szocialista termelési viszonyok kialakulását és a népesség átrétegződését gazdag tényanyag (levéltári források és statisztikák) alapján tárta fel.

A jelölt a téma általános elvi és módszertani kérdéseiben való jártasságról tett tanúbizonyságot. Helyesen foglalt állást a szocialista társadalmi struktúra vizsgálatának vitatott kérdésében a komplex módszer alkalmazásának szükségessége mellett.

A disszertáció jó hozzájárulás az időszak országos megismeréséhez, helytörténeti szempontból pedig igen hasznos és tanulságos munka, amely megfelel a kandidátusi disszertációval szemben támasztott követelményeknek.

A disszertáció vitája során felmerült kérdésekre a jelölt kielégítő választ adott. Ugyanakkor a bizottság megállapítja:

1. Bár a jelölt tanúbizonyságát adta elméleti általánosító készségének, a struktúra egyes kérdéseinek vizsgálata során nem tudta ezt minden részletben érvényesíteni;

2. bizonyos egyensúlyi zavart okozott a disszertációban, hogy a szerző kevésbé lényeges kérdésekkel is túlzottan nagy figyelemmel foglalkozott;

3. a város karakterét nagymértékben befolyásoló kulturális és közigazgatási tényezők nem kaptak elég hangsúlyt a dolgozatban.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Fehér István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-i ülésén Fehér István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Komanovics József, a Pécsi Orvostudományi Egyetem adjunktusa 1970. március 6-án védte meg „Telepítések Baranyában (1945—1948)” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Arató Endre*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Ságvári Ágnes* és *Orbán Sándor* kandidátusok.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Komanovics József értekezése olyan úttörő jellegű, bátor vállalkozás, amely a hazai tudományos irodalomban eddig szinte teljesen feltáratlan és feldolgozatlan témát vizsgál.

Az értekezés a felszabadulás utáni — Baranya megyei — telepítéseket veszi vizsgálat alá. Azonban a kutatások eredményeként túlnőtt helytörténeti keretein. Olyan telepítéseket vizsgál, amelyek a második világháborút követő nemzetközi rendezésekkel kapcsolatosak. Ezek során a jelölt betekint az 1934—48-as bonyolult nemzetközi viszonyokba: a dél-kelet európai országok egymásközötti kapcsolataiba, az egyes országok nemzetiségi politikájába és a hazai országos pártközi küzdelmekbe. A helyi telepítési problémákon túl sokoldalúan elemez, vizsgál olyan fontos kérdéseket, mint a kollektív felelősségrevonás elve és a kitelepítések, a csehszlovákiai magyarok Baranya-megyei betelepítése, a magyarországi Volksbund szerepe és megítélése, és a magyarországi németek kitelepítése. A disszertáció témájában és feldolgozásával a tudományos feltáráson túl hozzásegít az időszerű nemzetiségi problémák megoldásához is.

A vita során az alábbi, elvi-politikai kérdések vetődtek fel:

1. A kitelepítések nemzetközi indítékainak értékelése (Potsdam).
2. A telepesek politikai pártokhoz való viszonyának differenciáltabb vizsgálata.
3. A telepítés mint a nemzetiségi kérdés megoldásának módja.

A jelölt válaszait a vitatott kérdésekre a bizottság elfogadta.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Komanovics József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-én Komanovics József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Kubinyi András, a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának vezetője 1970. március 9-én védte meg „Budapest története 1440—1529” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Elekes Lajos*, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei *Mályusz Elemér*, a történelemtudományok doktora, *Székelgy György* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: Kubinyi András munkája mind a hazai, mind a külföldi várostörténeti szakirodalom és problémakör alapos ismeretéről, a speciális várostörténeti kutatási módszerek elsajátításáról és alkotó alkalmazásáról tanúskodik. Kandidátusi értekezését sok évi alapos kutatómunkával készítette elő, amelynek eredményességéről számos, korábbi,

önmagában is értékes közlemény tanúskodik. Disszertációja gazdag, jelentős részben kiadatlan forrásanyagon alapul.

A szerző felismerte, hogy Budapest múltjának feltárása kiinduló pontul szolgálhat az egész középkori magyar várostörténet problematikájának tanulmányozásához; a várostörténetet a középkori magyar történelem — elsősorban társadalom- és gazdaságtörténet — összefüggésében tárgyalja, számos kérdésben kritikusan és polemikusan foglalva állást a magyar várostörténet egyes kérdéseiről vallott korábbi felfogásokkal szemben. Ilymódon munkája marxista várostörténetírásunk jelentős eredménye. Teljesítménye nem csupán eléri, hanem meg is haladja a kandidátusi disszertációval szemben támasztott követelményeket.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolja Kubinyi András részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. április 29-i ülésén Kubinyi András részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Gunst Péter, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa 1970. március 20-án védte meg „A mezőgazdasági termelés Magyarországon (1920—1938)” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Orbán Sándor* és *Szuhai Miklós* kandidátusok.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: *Gunst Péter* disszertációja úttörő munka, a két világháború közötti mezőgazdasági termelés egészének bemutatása. Legfőbb értéke a téma következetes, igen gazdag statisztikai anyag alapján történő feltárása és elemzése, a főbb termelési ágak, fejlődési szakaszok s azok jellegzetességeinek meghatározása, a mezőgazdasági termelés első világháború utáni változásainak sokoldalú ábrázolása.

A vita során felmerült, elsősorban kiegészítő jellegű észrevételek főleg az egyes mezőgazdasági ágazatok nemzeti jövedelmhez való hozzájárulására, egyes gazdaságpolitikai tényezők (pl. agrárpolitika) további figyelembevételére, és a tájtermelési adottságok bekapcsolására vonatkoztak.

A jelölt az opponensek kritikai megjegyzéseire kielégítő választ adott; a bírálóbizottság és az opponensek a jelölt választát elfogadták.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta *Gunst Péter* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-i ülésén *Gunst Péter* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Márton Gézané, a Politikai Főiskola docense 1970. április 10-én védte meg „Agrárproblémák, parasztmozgalmak és a Kommunista Internacionálé agrárpolitikája (1919—1928)” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mód Aladár*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Korom Mihály* és *Szakács Kálmán* kandidátusok.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: *Márton Gézané* kandidátusi disszertációja sikeres vállalkozás a XX. századi forradalmi munkásmozgalmak agrárpolitikájának nagyívű, széles horizontú megvilágítására. A Kommunista Internacionálé agrárpolitikájának feldolgozása és értékelése nemzetközi tekintetben is új tudományos eredményt jelent. A jelölt eredményesen alkalmazta a nemzetközi összehasonlítás módszerét. Az értekezés számos értékes és nagyrészt ismeretlen forrásanyagot von be a tudományos kutatás körébe. Következésképpen

nyomonkíséri a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazásának bonyolult folyamatát a parasztpolitika történetében. Ma is tanulságos következtetések egész sorát vonja le, s ezáltal munkájával segítséget nyújt az időszerű feladataink jobb megértéséhez is.

A bírálóbizottság a lezajlott vita alapján felhívja a szerző figyelmét a keleteurópai szociáldemokrata pártok agrárpolitikájának részletesebb megvilágítására; a Kommunista Internacionálé nyugat- és keleteurópai agrárpolitikája társadalmi alapjainak differenciáltabb bemutatására; a Kommunista Internacionálé agrárelméletének egyes időszakokban történő árnyaltabb kimunkálására.

A bírálóbizottság és az opponensek a jelölt választát elfogadták.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Márton Gézáné részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-án Márton Gézáné részére a török kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Sztojan Radev, bolgár állampolgár, az Egyesített Dokumentum- és Krónikafilmgyár (Szófia) főigazgatója 1970. május 20-án védte meg „Az 1876-os bulgáriai áprilisi felkelés és Magyarország” c. kandidátusi disszertációját, mint levelező aspiráns. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Erényi Tibor*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Niederhauser Emil* kandidátus és *Perényi József* kandidátus.

A kiküldött bizottság véleménye szerint Sztojan Radev disszertációja eddig alig érintett témát dolgoz fel a bulgár—magyar kapcsolatok köréből, részletes forrásfeltárás alapján. Feltárja az 1876-os felkelés magyarországi visszhangjának egyes árnyalatait. Ezeket elemzi, utalva a kérdés nemzetközi hátterére. Helyesen domborítja ki a bulgáriai felkelés szerepét az 1875—78-as keleti válság új szakaszba lépésében.

Érdekes új szempontokat ad a korabeli magyar politikai közgondolkodás, politikai ideológia ismeretéhez is. Magyar szempontból ugyancsak új eredménynek tekinthető a felkelést megelőző bulgáriai gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődés rajza. A bizottság megállapította, hogy a bulgáriai előzmények ábrázolása a magyar olvasók számára nem eléggé áttekinthető, ez azonban bizonyos szerkezeti átalakításokkal és az anyag tömörítésével részben megoldható. A dolgozat színvonalát magasabbra emelte volna az összehasonlító módszer szélesebbkörű alkalmazása.

A vitában a következő kérdések merültek fel:

- a munka szerkezete;
- a bulgáriai kapitalista fejlődés értékelése;
- a török birodalmi reformok jelentősége és hatékonysága;
- a magyarországi külpolitikai állásfoglalások belső indítékai.

A jelölt a kritikai észrevételek nagyrésztét elfogadta és a felvetett kérdésekre kielégítő választ adott.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Sztojan Radev részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-i ülésén Sztojan Radev részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Galántai József, az Főtvös Loránd Tudományegyetem docense 1970. május 26-án védte meg „Magyarország az első világháborúban (1914—1918)” c. doktori disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ember Győző* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora, s *Erényi Tibor* és *Józsa Antal* kandidátus.

A kikiüldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze: A szerző olyan fontos, központi témát választott doktori disszertációjának tárgyául, amely bár történelmünk jelentős fordulópontja volt, mindmáig nem rendelkezett marxista igényű szintetikus jellegű, tudományosan megalapozott feldolgozással. A tudatos ferdtések s egyoldalúan elfogult politikai viták kereszttüzeiben álló korszaknak még a polgári történetírásban sem volt olyan érdemleges feldolgozása, amely a szerző vállalkozását megkönnyíthette volna.

Ilymódon a jelölt régen megérett, tudományos feladatot vállalt magára úgy, hogy a korszakra vonatkozó óriási — részben ismert, többnyire azonban figyelmen kívül hagyott — hazai és külföldi forrásanyagot s könyvtári irodalmat dolgozott fel, a korábbi monográfiáira s tanulmányaira támaszkodva a korszak első tudományos összefüggő, színvonalas monografikus feldolgozását adja.

A korszak alapvető kérdéseit széleskörű anyagismerettel, a legtöbb lényeges forrásanyagot felölelve, átgondoltan rendszerezve, marxista elvi vonalvezetéssel tisztázza, cáfolva a polgári történetírás legendáit.

Galántai József monográfiája elsősorban oldja meg megnyugtatóan a háborús politika olyan alapvető, lényeges kérdéseit, mint a háborúba lépés indítékai, a Tisza-kérdés (a magyar kormány s Tisza István állásfoglalásainak s mozgatórugóinak elemzése), a magyar kormány sajátos háborús céljai, e célokra a mindenkori erőviszonyokkal összefüggő változásai, a monarchiai, s ezen belül a magyar külpolitikának Németországtól eltérő koncepciói. A munka új tudományos eredményeként tartható számon a magyar kormány nemzetiségi politikájával foglalkozó része is.

Erénye a munkának, hogy a korszak magyar történetének eseményeit az egyetemes történeti összefüggésekbe ágyazva, abba beleillesztve tárgyalja, és egy sor összefüggés megrajzolásával (Olaszország és Románia semlegessége, a breszti béketárgyalásokkal kapcsolatos koncepciók stb.) lényeges pontokkal gazdagítja ismeretünket.

A politikai történet kérdéseire koncentrált feldolgozás többet nyújt a politikai történetírásnál, anélkül, hogy magára vállalná a kor komplex igényű megközelítésében sajátos szerepet játszó hadtörténetírás, diplomácia-, társadalom- s munkásmozgalm-történetírás feladatait.

A feldolgozás a további kutatómunka feladatait is megjelöli. Az opponensek és a bírálóbizottság véleménye szerint azonban néhány fontos összefüggés elmélyültebb kidolgozása indokoltnak látszik. Ugyanis néhány nem kifejezetten politikai történeti jelenség a megkívántnál alárendeltebb szerepet kapott. Ilyenek például a társadalmi struktúrában beálló háborús változások, a munkásmozgalm történetének a háborúval összefüggő kérdései (az SzDP baloldala, a KMP előtörténete), a hadtörténelemnek a politikai történetben is nagy szerepet játszó tényezői (hadvezetés, hadigazdaság, a katonaság hangulata) és a korszak művelődéstörténetének lényegesebb vonatkozásai.

A disszertáció vitája során felmerült kérdések: a Monarchia történeti létjogosultságának időbeli határai; a gazdasági növekedés hatásának mértéke a nemzetiségek polgárságára; a hadászati s politikai szempontok hatása Tiszának a román kérdésben elfoglalt álláspontjára.

A jelölt ezekre a kérdésekre kielégítő választ adott.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Galántai József részére a történelemtudományok doktora fokozatot.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. szeptember 30-án Galántai József részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ш. Дьимеши*: Города Европы на пороге капитализма — *З. Сас*: Роль румынской буржуазии в Трансильвании осенью 1918 года — СООБЩЕНИЯ — *Д. Секей*: Германия Дюрера — *Д. Гранастои*: Социальное расслоение в Брашшо в конце XV века — *Э. Вестерманн*: Значение тюрингского производства литого серебра и меди и торговли ими (Saigerhandel) для торговли Центральной Европы в конце XV — начале XVI века — *К. Оберманн*: К истории основания «*Neue Rheinische Zeitung*» — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — НАБЛЮДАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ETUDES — *S. Gyimesi*: Les villes européennes au seuil du capitalisme — *Z. Szász*: Le rôle de la bourgeoisie roumaine de Transylvanie en l'automne de l'année 1918 — COMMUNICATIONS — *Gy. Székely*: L'Allemagne de Dürer — *Gy. Granasztói*: Division sociale à Brassó à la fin du XVe siècle — *E. Westermann*: L'importance de la production d'argent et de cuivre à ressuage et celle du commerce (Saigerhandel) pour le commerce centre-européen au tournant des XV—XVIe siècles — *K. Obermann*: A l'histoire de la fondation de la «*Neue Rheinische Zeitung*» — LITTERATURE HISTORIQUE — REVUE DES PERIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *S. Gyimesi*: The European Towns on the Eve of Capitalism — *Z. Szász*: On the Role of the Transylvanian Rumanian Bourgeoise in the Autumn of 1918 — REVIEW ARTICLES — *Gy. Székely*: Germany of Dürer — *Gy. Granasztói*: Social Stratification in Brassó at the End of the 15th Century — *E. Westermann*: The Significance of the Thuringian Production and Trade of Drip-Furnace Copper and Silver on the Turn of the 15th and 16th Centuries — *K. Obermann*: Contribution to the History of Foundation of the "Neue Rheinische Zeitung" — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — OBSERVER — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *S. Gyimesi*: Die europäischen Städte an der Schwelle des Kapitalismus — *Z. Szász*: Über das Verhalten der siebenbürgischen rumänischen Bürgerschaft im Herbst 1918 — BEITRÄGE — *Gy. Székely*: Das Deutschland Dürers — *Gy. Granasztói*: Gesellschaftliche Gliederung in Brassó (Kronstadt) am Ende des XV. Jahrhunderts — *E. Westermann*: Die Bedeutung des Thüringer Saigerhandels für den mitteleuropäischen Handel an der Wende des 15–16. Jahrhunderts — *K. Obermann*: Zur Geschichte der Gründung der Neuen Rheinischen Zeitung — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK

Beérkezett könyvek

- Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. I. 1686—1873.** Szerk.: Bácskai Vera (Források Budapest múltjából. Szerk.: Ságvári Ágnes). Budapest Főváros Levéltárának Kiadványa. 1971. 331 l.+8 l. képmell.
- Források Budapest történetéhez. II. 1873—1919.** Szerk.: H. Kohut Mária (Források Budapest múltjából. Szerk.: Ságvári Ágnes). Budapest Főváros Levéltárának Kiadványa. 1971. 522 l.+13 l. képmell.
- A Közlekedési Múzeum évkönyve I. 1896—1971.** Szerk.: Dr. Czére Béla. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat. 1971. 431 l.
- Cs. Tompos—Zádor—Sódor: Az építészet története.* Középkor. Budapest, Tankönyvkiadó. 651 l.
- B. A. Grusin: A vélemények világa.* Budapest, Gondolat Kiadó. 1971. 485 l.
- V. I. Lenin Összes művei. 10. köt.** (1905 március—június). Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 533 l.
- V. I. Lenin Összes művei. 12. köt.** (1905 október—1906 április) Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 529 l.
- La Pologne au XIIIe Congrès International des Sciences Historiques à Moscou. I.—II.** (I. rédige par A. Wyczanski, II. rédige par J. Tazbir) Varsovie, PWN-Editions Scientifiques de Pologne. 254 l.
- N. Halasz—R. Halasz: „Tiszta szívű gyilkosok.”* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 170 l.
- Jacques Delarue: A Gestapo története.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 433 l.+8 l. képmelléklet.
- Karl Obermann: Die ungarische Revolution von 1848—49 und die demokratische Bewegung in Deutschland.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 70 l.+2 l. képmelléklet.
- A népi Magyarország negyedszázada** (Nemzetközi tudományos ülészak Magyarország felszabadulásának 25. évfordulóján. Szerk.: Blaskovits János, Zsilák András. Budapest, 1970. március 16—17.) Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 430 l.
- P. P. Bezusko: Konszolidacija revoljucionnih szil i sztroityelstvo szocializma v Vengrii. 1956—1958.* Moszkva, Izdatyelsztvo Nauka. 1971. 285 l.
- Mária Diószegi: Geschichtsforschung an der Universität zu Budapest 1945—1970. Bibliographie.* (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica Tomus XII.) Budapest, 1971. 203 l.
- Edmund Husserl válogatott tanulmányai.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1972. 376 l.
- V. Berezskov: Tolmács voltam Teheránban.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 158 l.+4 l. képmelléklet.
- Hajdú-Bihari kéziratok térképek.** Szerk.: Komoróczy György. Debrecen, 1972. 341 l.
- Isaac Asimov: A biológia rövid története.* Budapest, Gondolat Kiadó. 1972. 278 l.
- Anatole France: Jeanne d'Arc élete.* Budapest, Gondolat Kiadó. 1972. 481 l.

Következő számaink tartalmából

- Paulinyi Oszkár*: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejlett feudalizmus korszakában (1000—1526)
R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon
Káldy-Nagy Gyula: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfői
Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáért
T. Erdélyi Ilona: A radikális-republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kalmár István
Nemes Dezső: Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal.
Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez
Érszegi Géza—Kenéz Győző—Solymosi László: Az 1514-es magyarországi parasztfelkelésre vonatkozó források a Zichy-család levéltárából

E számunk munkatársai

Arató Endre a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Blaskovits János* tanszékvezető egyetemi docens (MSzMP Politikai Főiskola, Bp.) — *Bogyirka Emil* múzeológus (Bp.) — *Bozóky Edina* tudományos s. munkatárs (Mezőgazdasági Múzeum, Bp.) — *Büky Béla* tudományos főmunkatárs (MTA Könyvtára) — *Farkas Márton* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet osztályvezetője — *Frank Tibor* tudományos gyakornok (ELTE, Bp.) — *Granasztói György* az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa — *Gyimesi Sándor* kandidátus, tudományos munkatárs (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Hont István* egyetemi hallgató (ELTE, Bp.) — *Ila Bálint* ny. főlevéltárnok (Országos Levéltár, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszzenszky Géza* tudományos munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Jónás Ilona* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Kapronczay Károly* osztályvezető (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.) — *Kállay István* kandidátus, levéltári osztályvezető (Országos Levéltár, Bp.) — *M. Kondor Viktória* tudományos munkatárs (MTA Könyvtára) — *Kopasz Gábor* főlevéltáros (Baranya megyei Levéltár, Pécs) — *Kőhegyi Mihály* régész, tudományos főmunkatárs (Türr István Múzeum, Baja) — *Krisztov Lazo* a Társadalomtudományi Intézet munkatársa (Bp.) — *Kun László* egyetemi adjunktus (Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc) — *Láng Imre* kandidátus, osztályvezető (Művelődésügyi Minisztérium, Bp.) — *László Gyula* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Lukács Lajos* kandidátus, az MTA kutatója (ELTE, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Nagy-Domokos Imre* levéltáros (Veszprém Megyei Levéltár) — *Karl Obermann* egyetemi tanár (Berlin, NDK) — *Ólvedi Ignác* kandidátus (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Bp.) — *Pók Attila* egyetemi hallgató (ELTE, Bp.) — *Pölöskei Ferenc* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szász Zoltán* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Székely György* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Sz. Gyivicsán Mária* az MTA Történettudományi Intézetének dokumentátora — *Szilágyi János* az Országgyűlési Könyvtár osztályvezetője (Bp.) — *Teleki Éva* tudományos osztályvezető (SzOT Elméleti Kutatóintézet, Bp.) — *Tömöry Márta* nyugdíjas (Bp.) — *Varga Endre* kandidátus, az Országos Levéltár ny. h. főigazgatója (Bp.) — *Vida Mária* tudományos munkatárs (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Bp.) — *Ekkehard Westermann* tudományos kutató (Marburg).

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

1971. 3.—4. sz.

- Gy. Bónis*: Recherches hongroises sur les institutions des Ordres.
A. R. Várkonyi: Handelswesen und Politik im Ungarn des 17—18. Jahrhunderts.
J. Jemnitz: Engels and the Problems of the International Labour Movement in the 1890s.
I. T. Berend—Gy. Ránki: Zur Methodologie und zum Konzept der „allgemeinen Wirtschaftsgeschichte“.
F. Glatz: Historiographie, Cultural Policy and the Organization of Scholarship in Hungary in the 1920s.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

1970. 2. sz.

- Kubinyi András*: A magyar genealógiai kutatás.
Györfly György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata.
Stier Miklós: A magyarországi német követjelentések 1933—1939.
Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században.

PÁRT- TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1972. 1. sz.

- Nemes Dezső*: Az 1905—1906. évi kormányzati válság és az MSZDP választójogi harca.
Köpeczi Béla: Hazafiság — történettudomány — történelemtanítás.
Berend T. Iván: Gazdaságtörténet — munkásmozgalom-történet.
Svéd László: A lenini ifjúságpolitikáról.
Vita a történetiszemléletről és a hazafias nevelésről (*Sipos Levente*).

1971. 1.—2. sz.

- Jemnitz János*: Kortársak a Párizsi Kommunáról.
Pach Zs. Pál: Magyarország nyugati gyapjuszövet-importja a XV. és XVI. sz. közepén.
Kiss József: Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban.
Alceo Riosa: A szocialista párt és a munkásmozgalom Olaszországban (1892-től 1914-ig).
Mayer Mária: A skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején.
Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz—magyar szövetségről (1927—31).
Glatz F.—Stier M.: Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül.

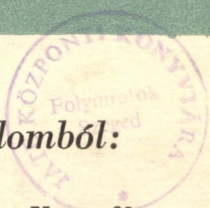
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51 593

Jg - 1328

SZÁZADOK

1972 NOV 20

A tartalomból:

Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526)

R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNET-
OKTATÁS, TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS,
TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS
— TÖRTÉNETI IRODALOM —
FOLYÓIRATSZEMLE — FIGYELŐ
— KRÓNKA

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51-53.

106. ÉVFOLYAM 1972. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Paulinyi Oszkár*: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000 – 1526) 561
R. Várkonyi Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon 609

KÖZLEMÉNYEK

- Káldy-Nagy Gyula*: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről 647
Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról 653
T. Erdélyi Ilona: A radikális-republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kalmár István 667

TÖRTÉNETOKTATÁS – TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS – TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS

- Kövágó László*: Nemzetiségeink történelemoktatásáról 678

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez (Ism. Szabad György) 685
Für Lajos: A eszékvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján (Ism. Simonffy Emil) 689
Szabó Ágnes: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése (Ism. Szakács Kálmán) 692

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÚJABB IRODALMÁBÓL

<i>Liptai Ervin</i> : Vöröskatonák előre (Ism. <i>Kirschner Béla</i>)...	695
<i>Árocai Lajos</i> : Jöjjetek ezrével... Képes album a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregéről (Ism. <i>Kirschner Béla</i>)	697
<i>Réti László</i> : A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pecsétjeik (Ism. <i>Schönwald Pál</i>)	698
1918/19 és a neveléstörténeti kutatás — <i>Gellért László</i> : Diákok a forradalomban 1918–1919 — „A szent, a várt szelvész” (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	700
Fejér Megyei Történeti Évkönyv. II. — A Tanácsköztársaság Fejér megyében (Ism. <i>Lenygel Alfréd</i>)	704
A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919 (Ism. <i>Kanyar József</i>)	707

*

<i>L. R. Kizlaszov</i> : Isztoria Tuvi v srednité veka (Ism. <i>Fodor István</i>)	708
A kapitalizmus kialakulásának történetéből — Teoreticeszkie i isztoriograficeszkie problemü genezisa kapitalizma. Problemü genezisa kapitalizma (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	712
<i>Váradi-Sternberg János</i> : Utak és találkozások — Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	720
<i>S. I. Gârleanu</i> : Haiducie și haiduci (Ism. <i>Nagy Imre</i>) ...	721
Két új munka Garibaldi magyar és nemzetközi hírének ismeretéhez (Ism. <i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	723
<i>Ingeborg Meckling</i> : Die Aussenpolitik des Grafen Czernin (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	728
<i>Georges Fischer</i> : Le parti travailliste et la décolonisation de l'Inde (Ism. <i>Jemnütz János</i>)	731
<i>Dexter Perkins</i> — <i>John L. Snell</i> : The Education of Historians in the United States (Ism. <i>Frank Tibor</i>)...	734
Orosz forradalmárok a XIX. században (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	737
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : Püspöki mezőváros története (Ism. <i>Benda Kálmán</i>)	738
<i>Komoróczy György</i> : Városigazgatás Debrecenben 1848-ig (Ism. <i>Kállay István</i>)	739
<i>Sikota Győző</i> : Herendi porcelán (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	740
Helytörténeti kiadványok (Ism. <i>Benda Kálmán</i> — <i>Glatz Ferenc</i> — <i>Stier Miklós</i>)	743

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

A. Ja. Sevelenko: A feudalizmus genezisének tipológiájához 754; *Gian Giacomo Musso*: Újabb levéltári kutatások a középkorvégi Genova és Közép-Kelet-Európa kapcsolatáról 757. *D. C. Coleman*: Egy újítás és elterjedése a „new draperie”? 758; *Edward Royle*: A gépészintézetek és a munkásosztály 1840–1860 760; *Jean Bruhat*: Száz esztendővel később. A Párizsi Kommün jelentősége 761; *M. G. Szedov*: Az oroszországi blanquizmus történetének néhány problémája 762; *P. G. Rindzjunszkij*: A paraszti osztás földiek gazdálkodási rendszere Oroszországban a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban 764; *Z. Sternhell*: Barrès és a baloldal: a Boulanger-mozgalom és a La Cocarde (1885–1895) 765; *Ron Bellamy*:

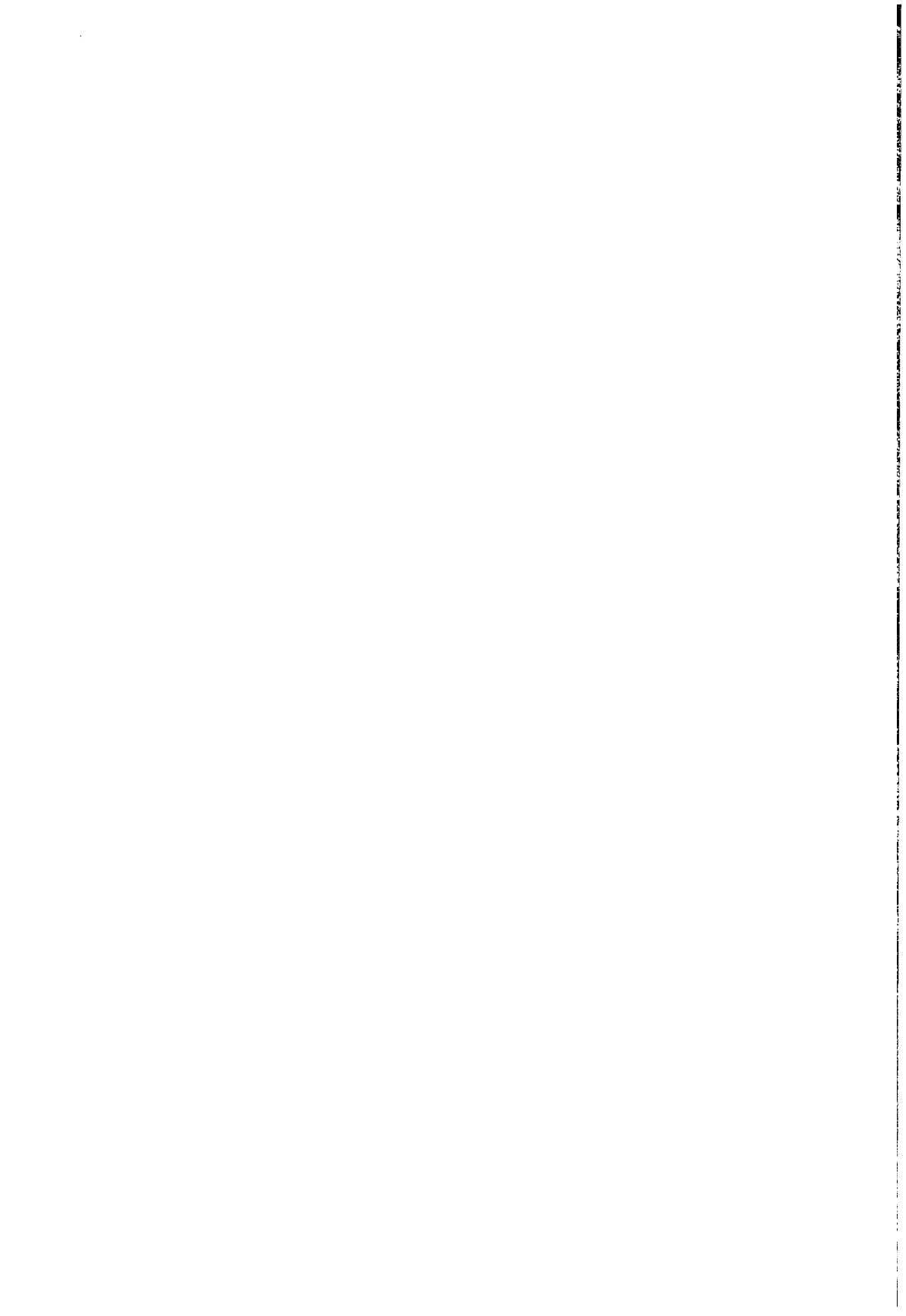
Az imperializmus hatása Nagy-Britanniában 766; *Christian Gras*: Alfred Rosmer és a nemzetközi forradalmi mozgalom 767; Mirbach moszkvai német követ jelentései 769; *Thomas Parke Hughes*: Technológiai mozzanat a történelemben: hidrogénezés Németországban 1898–1933 770; *A. Sz. Kan*: A svéd történetírás a XX. században 772; *Robert W. Fogel*: A történetírás és a retrospektív ökonometria 774; *A. A. Novikova*: A szovjet közéleti személyiségek hagyatékának állami őrzéséről 776.

FIGYELŐ

Bölköny József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében. VI. 777

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	792
A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet-Európában a kései feudalizmus korában. A Lengyel — Magyar Történész Vegyesbizottság 1971. évi ülészeke. (<i>Székely György</i>)	797
A magyar — csehszlovák történeasz vegyesbizottság tudományos ülése (<i>Benczédi László</i>)	814
Tudományos minősítések	826
Pályázati felhívás	840

Paulinyi Oszkár:

Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000—1526)

(Gazdag föld — szegény ország)*

A nemesfémtermelés mennyiségi alakulása

A középkori Magyarország nemesfémtermelésének a határokon túlra is kiható jelentőségét az előző emberöltők történetírása a termelt ezüst és arany volumenének a egyszerű meghatározásával kézzelfoghatóan is megkísérelte értékelteni. Nem is egy alkalommal.¹ *Hóman Bálint* a XIII. század második és a XIV. század első felében az évi átlagot az ezüsthöz 10 000, az arannyal 1000 kg-ra teszi.² *Kováts Ferenc* a magyarországi aranytermelésnek csak a XIV. század második negyedétől kezdve tulajdonít számottevő nemzetközi jelentőséget, ami lényegében egybeesik a magyar aranyforint verésének a megindulásával.³ Az 1525-tel záruló két évszázadot sematikusán 25—25 éves időszakokra bontva,

* Ismételt idézés esetén a kérdéses művet csak rövidített alakban adom meg; a rövidítés módja: a szerző neve és annak a jegyzetnek a száma, ahol a mű (tanulmány) szabatos bibliográfiai megjelölése található. A gyakrabban idézett közismert forrás-kiadványok rövidítései:

Anjou: Anjoukori okmánytár, I—VI. köt. Szerk. *Nagy Imre*. Bpest, 1878—1891. VII. köt. Szerk. tasnádi *Nagy Gyula*. 1920.

Anjouk. dipl. emlékek: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból, I—III. Kiadó: *Wenzel Gusztáv*. Bpest, 1874—1876.

ÁUO: Árpád-kori új okmánytár, I—XII. Kiadó: *Wenzel Gusztáv*. Pest, 1860—1874.

Fejér: *C. D.*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, tom. I—XI, edit. *Georgius Fejér*. Budae, 1829—1844.

Monum. Strig.: Monumenta ecclesiae Stigoniensis I—II. Ed. Ferdinandus Knauz, Strigonii, 1874, 1882.

Szentpétery: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. köt. és II. köt. 1. füz. (1001—1272). Szerk. *Szentpétery Imre*. Bpest, 1923—1943. II. köt. 2—3. füz. (1272—1290). Szerk. *Szentpétery Imre* kéziratának felhasználásával *Borsa Iván*. Bpest, 1961.

Zimmermann—Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I—II. Szerk. *Franz Zimmermann* und *Carl Werner*. Hermannstadt, 1892. 1897. III. Szerk. *Fr. Zimmermann*, *Carl Werner*, *Georg Müller*. Hermannstadt, 1902. IV. *Michael Auner* és *Georg Müller* előmunkálataira támaszkodva szerk. *Gustav Gündisch*. Hermannstadt, 1937.

Végül a folyóiratok közül

M. Gt. Sz. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1—13. Bpest, 1894—1906.

¹ *Hóman Bálint*: A XIV. századi aranyválság. — *Fejérpataky László-Emlékkönyv*. Bpest, 1917. — *Kováts Ferenc*: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetései a nyugattal a középkorban. — *Történeti Szemle* XI., 1922. — *Szekfű Gyula*: Oklevelek I. Károly király pénzverési reformjához. — *Történelmi Tár*, 1911.

² *Hóman*, I.: 223—225. l. — *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. H. n. 1921, 147—150. l.

³ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bpest, 1916, 407. l.

Kováts Ferenc negyedszázadonként az alábbi évi termékátlagokkal határozza meg aranytermelésünk alakulását.

1326 – 1350:	1500 kg	1426 – 1450:	4000 kg
1351 – 1375:	2500 kg	1451 – 1475:	3500 kg
1376 – 1400:	3000 kg	1476 – 1500:	3000 kg
1401 – 1425:	3500 kg	1501 – 1525:	2500 kg ⁴

A számok hozzávetőleges mivoltában is mindkét mennyiségi kép túloz. Hol maguk a mennyiségek kérdésesek, hol érvényességük időtartama tekintetében merülnek fel kételyek.

Hóman termékátlagait egy egész évszázadra vonatkoztatja, holott e száz éven belül a fejlődésnek oly lépcsőiről van szó, amelyek a folyamatos termelési hozamok tekintetében egy kalap alá egyáltalán nem vehetők. *Hóman* nem veszi figyelembe, hogy aranytermelésünk a XIV. század második negyedéig egy két kevésbé gazdag elsődleges vagy az ezüstöt kísérő járulékos előfordulástól⁵ eltekintve, lényegében a másodlagos lelőhelyek kitermelésére szorított, a folyók fővényaranyának a mosására, míg az ezeknél hasonlíthatatlanul gazdagabb elsődleges előfordulások feltárása (felfedezése) csak a XIV. században, súllyal annak második negyedében következett be. Ekkor, Körmök-, Nagy-, Aranyos- másként Offenbánya, meg Zalatna bányavárosok alapításával⁶ szökik hirtelen magasba az ország aranytermelése. Ebben a negyed-

⁴ *Kováts, I: 112. l.*

⁵ Már a XIII. században művelt, de kisebb hozamú bányák voltak: Rimabánya (1268: *ÁUO. VIII, 212. l.*). — Jászó (1243: *Fejér, C. D. IV: 1, 306. l., VI: 1, 59. l.*). — Egy „aurifodium” a későbbi Szatmárnémeti (Nempti) határában (1268: *ÁUO. VIII, 198. l.*). — Egy aranybánya Liptóban (1278 előtt: *ÁUO. XII, 201. l.*). — Végül az esztergomi vámszabály „aurifodina”-ja (*Mon. Strig. II, 238. l.*), amelyet a szövegbeli összefüggés alapján a Kis-Kárpátokban feltételezhetünk; a vámszabály idevágó pontja ugyanis a „Marchia”-ból és egyéb helyekről Esztergomba hozott és innen idegenek által „sive in aurifodinam, vel eciam in Boemiam” kivitt bornak a vámját szabja meg; lehet, hogy a XIV. század harmincas éveiben Bazin (Pozsony m.) körzetében folyt aranybányászatnak (*Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest, 1880, 320. és 323. l.; Anjou, III, 602. és 608. l.*) a kezdeti feltárásai húzódnak meg mögötte. — Járulékos előfordulásnak veszem a rozsnyói aranyat (1323: *Fejér, C. D. VIII: 2, 452*). — Vö. *Hóman, I: 218. l. 4. jegyz.*, ahol azonban a szerző a fentidézettekben kívül felsorol oly kiváltságleveleket is, amelyek egy-egy földesúrnak vagy egy települőközösségnek a szabad bányaművelést megszabott feltételekkel ugyan, de még csak a jövőre nézve biztosítják, vagy éppen feltételesen intézkednek az esetre, ha az adományosok történetesen aranyra találának. Ilyen a német lovagrend Barcaságra szóló kiváltságlevele (1211), a székesfehérvári keresztetek birtokainak 1238. évi megerősítésében a Pozsega megyei Petriz határában netán feltárandó aranybánya; hasonlóképpen Besztercebánya 1255. és Gölnicbánya 1290. évi kiváltságlevele. A *Hóman* idézte fenti oklevelek közül Jászó 1243. évi szabadságlevelét újabban *Györffy György* (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bpest, 1963, 99. l.) XIII. század végi viszonyokat tükröző hamisítványnak minősíti, Gölnicbánya 1290. évi kiváltságlevelének a keltezési évét pedig *Borsa Iván* (*Szentpétery, 3464. sz.*) 1287-re helyesbíti.

⁶ Körmök-bánya 1328. évi alapítására ld. *Michal Matunák: Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. V Kremnici, 1928, 5–91*; ugyanitt 454–455. l. az alapítólevél szövege is; ennek régibb közlése: *Fejér, C. D. VIII: 3, 198. l.* — Nagy-bánya: *Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bpest, 1940, 98. köv. 11. Schönherr Gyula: A nagybányai Szent-István-templom maradványai — Archaeologiai Értesítő, 24, 1892; újból: Schönherr Gyula emlékezete, szerk. Morvay Győző. Bpest, 1910.* — Utóbbi fejlődés város-genezist feltételezve a várossá alakulást — egyszerű bányásztelepből — a XIII–XIV. század fordulójára teszi. Egyetlen ténybeli kiindulópontja az, hogy a templomépítkezés 1347-ben még javában folyt. Igaz, hogy a templomépítkezés

században és még a rákövetkezőben is az ország aranytermelése nemhogy egy-, hanem kettő-, sőt harmadfél ezer kilogrammos évi átlaggal is számítható.⁷ Az első feltárások ugyanis a kibúvásokon és a felszínhez közeleső rétegekben rendszerint az oxidációs zónát fejtették, amely természetes módon dúsított ércet adott.⁸ Magyarországnak ez az Eldorado korszaka mintegy két emberöltőre vehető. Legkésőbb a század végére ezt az oxidációs zónát nagy egészében már mindenfelé lefejtették. Aranykörzeteinkben ekkor ugyan a művelés térbeli terjeszkedése, a vállalkozás növekvő intenzitása észlelhető.⁹ Mindennek az igyekvésnek azonban már kevésbé dús, mert a felszínen érvényesülő természeti erők dúsító hatásának többé ki nem tett mélyszinti ércvonulatokkal kellett beérnie.¹⁰ Ugyanakkor a fejtőknek mélybe hatolásával nemesak a termelési költségek emelkedtek, sokallta nagyobb lett a vállalkozás kockázata is. A fejtőszinteket előntő bányavíz majd az egyik, majd a másik bányaműnél zökkentette ki az ércfejtést a maga folyamatosságából és idézett elő váltakozó mérvű kieséseket a termelésben. Hogy aranykörzeteinkben a XV. század első évtizedeire a kezdetekhez viszonyítva mennyire rosszabbodtak a termelés objektív előfeltételei, annak beszédes bizonyítéka az aranybeváltási monopólium nyereségkulcsának a nagymérvű, több mint 80%-os csökkenése. Míg ugyanis a Károly Róbert által felségjogon deklarált kényszerbeváltás bevezetésekor annak nyeresége bruttó 40%-ra rúgott, az 1430-as években az arany

a középkori városokban huzamos időbe telt, de ebből még nem következik, hogy ami 1347-ben még befejezetlen volt, az ötvenéves kezdetekre vezetendő vissza. Inkább tetszik egy későbbi kezdés bizonyítékának, kivált ha figyelembe vesszük, hogy az alaprajzi figuráció — négyszögletes tág főtér — alapított városra enged következtetni. Viszont az 1347. évi oklevél (*Fejér, C. D. IX: 1, 497. l.*) kettős települése (*Rivulus Dominarum et Zazurbánya*) valóban arra int, hogy két fázisú városgenesisre gondoljunk: egy régiebb és egy újabb keletű egybeolvadására. De hogy a régiebb keletűt a XIII. századig vigyük vissza, erre nincs semmi ténybeli indítékunk. — Aranyos- vagy Offenbánya: *Zimmermann — Werner, I. 395–396. l.* — Zalatna: *Ugyanott, II. 41–42. és 148. l.* — *Hóman (I: 218. l. 4. jegyz.)* Körmöcbánya települését már a XIII. század végére teszi, a Zólyom megyei Körmöcskéről szóló 1295. évi adatot helytelenül a Bars megyei Ökörtöcskére vonatkoztatva. Fejlődéses városnak vallja Körmöcbányát *Lamoš (Theodor Lamoš: Sídelyné zemepis Kremnice. Bratislava, 1947)* és az ő nyomán *Horák (Ján Horák: Kremnická mincovna. Banská Bystrica, 1965, 25. l.)* is. Az érekinces felfedezése nyilván előtte járt valamivel a városalapításnak, de nem sokkal előzte meg ezt.

⁷ Becslő számvetésem, amelyet itt részletesen nem fejtegethetek, egyrészt Küküllői Jánosnak a királyi kincstár 21 000 márkányi teaurált aranyáról szóló (1343) adatán (ld. *Hóman, I: 239. l.*), másrészt az aranybeváltási monopóliumnak a korabeli rendkívül magas, 40%-os, nyereségkulcsán (*Hóman, 2: 129. l., 1. jegyz.*) alapul. Ily alacsony beváltási ár csak rendkívül dús feltárások mellett volt megszabható, különben veszteségesse vált volna a termelő vállalkozás. Az aranybeváltási monopólium későbbi nyereségkulcsára ld. egyelőre *Paulinyi Oszkár: A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban — Domanovszky Sándor-Emlékkönyv. Bpest, 1937, 498–503. l.;* de ehhez vö. alább a 11. jegyzetet is.

⁸ Az 1545-ben felfedezett Potosi-ban ez az oxidációs zóna kerek húsz éven át felerészben természetüstöt szolgáltatott (*Marie Helmer: Die Edelmetalle Perus in der Kolonialzeit — Saeculum, 1862, 3. szám.*)

⁹ Jelei a bányaműveknek növekvő száma és széleskörű szórása, az elfulladt aknák vízmentesítését szolgáló altárnák létesítése, amelyekkel sok száz ölnyi hosszúságban egész hegytömböket fúrtak meg évtizedekre elhúzódó kitartó munkával, hosszú lejáratú befektetéssel.

¹⁰ Dúsabb, sőt termésaranyból álló rögök, mint a teléreket létrehozó vulkanikus folyamatok képződményei persze a mélyebb szinteken is akadtak.

beváltási árát a termelő vállalkozás rentabilitásának a biztosítása érdekében már annyira fel kellett emelni, hogy a nyereségkulcs 6–6,5%-ra esett alá.¹¹

Az első évtizedek aranyesőjének tehát korántsem a termékvolumen további tartós és számottevő növekedése volt a folytatása. Ellenkezőleg, a XV. század elejétől fogva már hol az egyik, hol a másik körzetben erős ingadozásokkal kell számolni. Évi 1600 m = 400 kg-mal a körmöcbányai kamarai körzet termelése úgy tetszik, már a XV. század harmincas éveiben visszaeső tendenciát mutat.¹² A század utolsó harmadával meg Nagybánya kerül tartós művelési nehézségek évtizedekre elnyúló hullámvölgyébe.¹³ Mindezzel bajosan hozható közös nevezőre Kováts Ferencnek az első öt negyedszáz évben erősen emelkedő, majd meg három lépcsőben lefelé hajló skálája.¹⁴ De túlméretezettek az évi átlagai is. A XV. század utolsó negyedének a 3000 kg-os átlagáról kiderült, hogy az kerek 100%-kal haladja meg azt a mennyiséget, amely az 1490-es évekből fennmaradt beváltási lajstromok vagy sommás kamarai számadások konkrét termelési adatai alapján volt a századvég országos átlagaként (1500–1600 kg) megállapítható.¹⁵ Sőt az egyes kamarák pénzverésből származó jövedelméről szóló 1453. évi becslések is, eltérően a szerző értékelésétől, arra intenek, hogy aranytermelésünk a század közepén sem igen mutatott fel ennél magasabb eredményeket.¹⁶

Hasonló ingadozásoknak volt alávetve az ezüsttermelés alakulása is. *Hóman Bálint* 10 000 kg-os átlaga legfeljebb ha egy-két tetőző időszakban áll meg. Elfogadhatónak vélem a XIV. század két utolsó harmadára, amikor a majd végig élenjáró Selmebánya mellett Szomolnok¹⁷ és Bakabánya¹⁸ új feltárásai, no meg az úrvölgyi rézérccek gazdag ezüstitársulásai is számbaveendők, mégha ezek kivonása ekkor, a XIV. században, Velence titka és monopóliuma volt is.¹⁹ A már Szent István idejében is feltételezhető selmebányai ezüsttermelés első nagy megemelkedése kétségkívül a XIII. század derekától, az új

¹¹ A körmöcbányai kamara 1434–1435 évi számadásának (O. L. Selmebányai oklevelek és iratok, III, Számadások, 56. sz. = Filmtár 11 197. doboz 24. cím) a beváltott aranyra és annak pénzítésére vonatkozó tételei már a *Müller Ferdinand* által a „Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae instituti nationalis, Pesthini, 1810” függelékében (Appendix, 116–121. l.) közölt „Ars cementi” aranybevéltési tarifájának az alkalmazására engednek következtetni. E szerint pedig egy márka finom (23 1/2 karátos) aranyon 3 ar. f. 40 garas (1 ar. f. = 72 számítási ar. garas), a termelő rovására adódó ún. „residuum”-mal 4 ar. f. volt az aranybevéltés haszna, ami a beváltott aranyban foglalt ezüstöt nem számítva, 5,5–6% nyereségnek felelt meg. Vö. *Paulinyi*, 7; itteni megállapításaim azonban ma már némi helyesbítésre szorulnak, ha nem is lényegesre.

¹² Az előző jegyzetben id. számadás.

¹³ A kérdés részletes megvilágítására a „Történelmi Szemlé”-nek szánt közleményemben (Asszony-pataka – Zazárbánya – Nagybánya – Adatok a nagybányai bányászat helyrajzához) térek ki.

¹⁴ Ld. az 562. l.

¹⁵ *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán – A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VI, 1936.

¹⁶ Id. h., 79–81. l.

¹⁷ Első említése 1330-ból: *Fejér, C. D.* VIII: 3, 508. l. – Figyelmet érdemelnek Drugeth Vilmar utóbbi helyen közölt végrendeletének veretlen ezüstben tett ezüsthagyományozásai, amelyek már nyilván az első szomolnoki feltárásokból eredtek. Vö. *Wenzel*, 5: 79. s köv. ll. Szomolnok korabeli jelentőségét mutatja az is, hogy Károly Róbert az egyik bánya- és pénzverő kamara székhelyévé tette (*Hóman*, 2: 193. s köv. ll. és 278. l.).

¹⁸ Első említése 1321-ből: *Wenzel*, 5: 40. l., 2. jegyz.

¹⁹ *Paulinyi Oszkár*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége – Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Bpest, 1933, 409–414. l.

kolonizációs várostelepülés alapításától keltezhető.²⁰ Viszont az ugyancsak nagymultú erdélyi Radna ezzel már nem igen tartott lépést, termelése stagnált, vagy éppen már hanyatlóban is volt a XIV. század elején.²¹ Utóbb pedig még Selmecbányának is megvoltak a maga, nem is szűk keresztmetszetű, válságperiodusai; 1434–1435-ben pl. a körömöcbányai kamara, amelyhez Selmecbánya is tartozott, mindössze 2868 márka 15 latos finomságú ezüstöt veretett pénzzé.²² Termelése a század végén az ugyancsak a selmeci alkamarához tartozó Béla-, Baka- és Újbányáéval együtt alighogy 10 000 márka (2500 kg) körül mozog²³ és csak a XVI. század második negyedében szökik 20 000 márka fölé.²⁴ Válságosra fordult a XV. század derekával a Besztercebánya környéki bányászat helyzete is;²⁵ azt csak a Thurzó–Fugger vállalkozással porondra lépő monopolisztikus – monopelizmusra törő – kalmártőke állította a század végével ismét talpra.²⁶ A hanyatlás útját járta ekkor már Szomolnok is, amely a XVI. század második harmadában alig 800 márka (200 kg) ezüstöt termelt.²⁷

A becslő felmérés túlzásai kettős hibaforrásra vezethetők vissza. Ingatag magában véve a számszerű bázis is. A két-harmadfélszáz éves korszak termékátlagának a számítása kevés és kizárólag a XV. század utolsó negyedéből ismert számadatra épült; ezek is vagy másodlagosak, vagy fogyatékosak, nem felelnek meg az országos teljesség követelményének. *Kováts Ferenc* adatai országos értékűek ugyan, de nem a termékvolument regisztrálják, hanem – pénzverőházanként részletezve – a pénzverési felségjog hozamát,²⁸ majd meg a pénzverés legfőbb órének, az esztergomi érseknek a pénzöntvény súlyához mért ún. „pisetum”-jövedelmét. Csak közvetett adatok ezek tehát, amelyekből többretűen kombinatív átszámítással kellett a termékmennyiség kiszámítását megkísérelni. *Hóman Bálint* adatai a termelt fémek mennyiségét számolják el, de nem annak országos volumenét. A kútfő ugyanis a körömöcbányai kamaraispán 1486–1492. évi számadása, amely csak a körzetéhez tartozó Garam menti 7 bányaváros nemesfémtermeléséről ad számszerű képet.

²⁰ *Paulinyi Oszkár*: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban – Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 40. Bpest, 1966, 32–33. l. — Német változata: *Acta historica acad. scient. Hungaricae*, vol. XII, 1966, 49–51. l.

²¹ *Györffy, 5*: 554–555. l.; a XIII. sz. végén Beszterce a pénzverőkamara székhelye.

²² A 11. jegyzetben id. számadás. A számadás 2688 m. 40 1/2 p „finomnak” (fein silber) mondott ezüstje 16 latos finomsággal van véve, amint ez a pénzöntvény előállításához felhasznált azonos súlyú réznek a mennyiségéből világosan megállapítható.

²³ *Hóman, 2*: 149. l., 2. jegyz.

²⁴ *Paulinyi Oszkár*: Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte, insbesondere jene von Schemnitz in der Mitte des XVI. Jahrhunderts. — *Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du XIIe congrès international des sciences historiques par la commission nationale des Historiens Hongrois*. Bpest, 1965, 187. l.

²⁵ *Paulinyi, 19*.

²⁶ *Götz Frh. v. Pöllnitz*: Jakob Fugger, Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Tübingen, 1949. Ebben a műben és a „Quellen und Erläuterungen” hozzátartozó külön kötetében (Tübingen, é. n. — 1951?) található ma a Fugger-ház magyarországi vállalkozásaira vonatkozó kútfőanyagának a legszélesebb körű számbavétele. Kiaknázása azonban éppen gazdaságtörténeti vonatkozásban egyáltalán nem kielégítő. Megreked az eseménytörténeti felszínen, a „magyar vállalatnak” csak amolyan „külső” története.

²⁷ *Hans Dernschwam* Fugger-faktor feljegyzése 1528-ból, közli: *Jozef Vlachovič*: *Slovenská med’ v 16. a 17. storočí*. Bratislava, 1964, 280. l.

²⁸ Idézi Kováts az egyes kamarák pénzverési jövedelméről szóló 1453. évi adatokat is, de oly értelmezéssel, amit nem tudok magamévá tenni. (Vö. fentebb 16. jegyz.)

A mennyiséget illetőleg mindössze ennyi a valóban adatszerű. Minden további megállapítás, ami a konkrét számok e vékony keresztmetszetű pillérére épült, — a kétszáz esztendő érvényre igényt tartó átlagsorok, vagy éppen csak sommás átlagszámok — bár rendkívül leleményes, de mégiscsak hipotetikus, amellet erősen meg is kérdőjelezhető kombináció.

Gyengéje ezeknek a kombinatív fejtegetéseknek a szemlélet, a korabeli ember és a természet viszonyának a téves megítélése. A szerzők nem adnak ugyan ennek hangot, mégis mintha a dolgokat úgy látnák, hogy nemesfémtermelésünk alakulása kizárólag az ércelőfordulások felfedezésén múlott. Ha ez egyszer bekövetkezett, a telepek kitermelése azután már nagyobb zökkenők nélkül egyvégtében folyt azok végleges kimerüléséig. Hú kifejezője ennek a szemléletnek *Kováts Ferencnél* a termelés alakulásának egyenletesen emelkedő, majd meg hanyatló íve; nem is szólva a terméseredményeknek *Hóman Bálint* hangoztatta egyszintű — persze teljesen elnagyolt — átlagáról. Ez a szemlélet nem érzékeli, hogy a természettel vívott harcában az ember vértete ekkor még csak a *tapasztalaton szerzett* tudás; hogy éppen a föld mélyén a siker ekkor még a természet erős és tartós visszavágásaival váltakozott. Nemcsak az tellett jócskán időbe, amíg a fortélykodó lelemény kimerkedte, hogy mi legyen a természet gáncoskodását leküzdő technikai megoldás: nem egyszer még ennél is több időt, éveket, olykor évtizedeket igényelt az elgondolás valóra-váltása. Jó bizonyosságai a víz leküzdését szolgáló altárnák. Mennyi idő ment rá, amíg két vájár kézi fejtéssel száz meg száz, vagy akár ezer öl hosszúságban a vágatot az elfulladt fejtőaknák alá hajtotta! S mily nehezen győzték nemcsak magánvállalkozók, de még egy-egy község, vagy akár a nemesfémtermelésben annyira érdekelt kincstár is, hosszú távon, a ráfordítandó költséget, illetőleg a segélyezést! Szemléletesen példázza a körmöcbányai két régibb altárnának fő mozzanataiban ismert története. Az első, utóbb Felsőként vagy Hátsóként²⁹ emlegetett altárnára 1385-ben már mint régibb keletű és jó ideje műveletlenül álló bányaműre adtak jogosítványt egy magánosokból álló bányavállalkozó-társulásnak.³⁰ Ekkor feljegyzett neve, „a város tárnája” arról árulkodik, hogy a magánvállalkozás már a legkezdetén sem bírta hosszabb távon a költségeket, azokat a város vállalta, míglen ez is felhagyott vele. Az 1385-ben jelentkező társulás sem jutott el vele az elfulladt fejtőaknák víztelenítéséig. Még 1535-ben is — újfent a város vállalkozásában — csak 35 ölnyire közelítették meg a telért.³¹ A művelést a vízzel küzdő fejtőaknákon időközben — már a XV. század derekától fogva — vízmeregető kerekesszerkezetekkel igyekeztek biztosítani, de csak fél sikerrel, mert a fejtési szinteket elérástartani ezek teljesítőképessége is csak ideig-óráig tudott lépést tartani.³² A második, az Alsó-altárna építése 1519-től 1603-ig közel 85 esztendőt vett igénybe. 1535-ben 100–105 ölnyire jutottak vele, s még mint-

²⁹ *Eduard Windakiewicz: Gold- und Silberbergbau zu Kreinitz in Ungarn — Jahrbuch der kais. - königlichen Geologischen Reichsanstalt, XVI, 1866 (Wien), 249. 1. — Az altárna szája az újkori bányai igazgatóság mögötti telken van a felső külvárosban.*

³⁰ *Wenzel, 5: 272–273. 1.*

³¹ 1535. augusztus 22., Zólyom. Az I. Ferdinánd király és Mária özvegy királyné által a bányavárosokba kiküldött biztosok jelentése; a körmöcbányai erdőpolgárok emlékiratát ismertető rész. Eredeti: Hofkammerarchiv, Wien: Hoffinanz Ungarn. Vermischte Gegenstände, Fasc. 2 (15 369); vö. *Péché Antal: Alsómagyarország bányaművelésének története.* Bpest, 1884–1887, I. 148. l., aki csak 28 ölet („4 lehen”-t) mond.

³² *Krizskó Pál: A régi körmöci kamara és grófjai. — Értekezések a történeti tudományok köréből, VIII. köt., 10. sz. Bpest, 1880. — Vö. Péché, 31: I., 151. 1.*

egy 370 öl választotta el őket az első ígéretes telértől, amely az Alsó utcai ispotály alatt húzódott, a főtelértől több mint 1800, a legészakabbra fekvő aknáktól pedig 3260 öl.³³ Eredetileg ez is a város vállalkozása volt, de a tanács az 1535 óta folyósított kamarai segély mellett sem győzte valami sokáig pénzzel. 1545-ben végül is a kamara vette át.³⁴

A víz leküzdésében a meregetés volt a közvetlen eljárás. Egy-egy fejtőakna vízmentesítését célozta, de szolgálhatta — a közlekedő edények módjára — más szomszédos aknáké is. A csak hosszú távon eredményes altárna viszont már az ultima ratio: a fejtőaknák alá hajtva az egész hegytömb vizeinek a lecsapolását kívánták vele elérni. Alkalmazása — nálunk a XIV. század utolsó negyedében mutatható ki — a bányavíz elhatalmasodásának, a művelés hosszabb-rövidebb, de mindegyre kiújuló válságperiodusainak a jele. Ez a technikai válság, ha más-más időlépcsőben is, ott kísért minden számottevőbb körzetben: a Garam mentén, a Szepesi Érchegységben, Nagybányán egyaránt. *A XV. század nem tekinthető tehát a nemesfémtermelésben a növekedés századának. Országos évi átlaga nem érte el a megelőző 7—8 évtizedét.*

Hogy mennyivel maradt mögötte az ismertetett becsléseknek, erre kielégítő termelési adatok hiányában nem lehet számokban felelni. Ahol ez a szembesítés közvetlen termelési adatok alapján lehetséges volt, ott, a XV. század utólján, aranytermelésünk valóságos volumene mindössze feleakkorának bizonyult, mint amennyire azt *Kováts Ferenc* becsülte.³⁵ Megítélésem szerint valahogy így állnak a dolgok a XV. század első három negyedében is, és hozzátenném, aranynál-ezüstnél egyaránt. Az igazi bőség évtizedei a XIV. századra estek, bár a hozam számszerűleg itt is bajosan lenne rögzíthető.

*

A termelési eredmények alacsonyabb szintje korántsem kell hogy érintse, aminthogy nem is érinti azt a szerepet, amit a hazánk földjéből kikerült arany és ezüst a korabeli „világ”-piacon játszott. Magyarország aranygazdagsága e szerényebb termelési eredményekkel is még mindig egyedülálló volt Európában. Afrika után a korabeli világnak így is egyetlen számottevő aranyszállítójának kell tekinteni. A többi feltárás, mint pl. a salzburgi³⁶ vagy a sziléziai³⁷ eltörpült mellette. Ezüstünk is, bár nem ugrottunk ki úgy vele mint az arannyal, nem kevésbé vonta magára a külföld érdeklődését.³⁸

³³ Nyitására: *Krizskó*, i. m. 43. l. — *Vö. Péch*, 31: I., 99. l. — Befejezésére és hosszúra: *Windakiewicz*, 29: 249. — *Vö. Péch*, 31., 27. l. — Az 1535. évi állapotára: a 31. jegyzetben id. biztosí jelentés. A Mély-altárnát a város alatt a Garamvölgy felé vezető út nyugati oldalán telepítették 42 ölnyire mélyebben a Felső-altárna szájánál (*Windakiewicz*: i. h.).

³⁴ *Péch*, 31: I., 147. és 197. l.

³⁵ Ld. fentebb 85. l. (15. jegyz.).

³⁶ *Otto Brunner*: Goldprägung und Goldbergbau in den Ostalpen. — *Numismatische Zeitschrift* (Wien) Jg. 59, 1926. — *Günther v. Probst*: Judenburg in d. Münz- u. Geldgeschichte vergangener Jahrhunderte — *Judenburger Museumsschriften* II, 1958, 16. köv. II. — *Ua.*: Die Rolle des ungarischen Goldguldens in der österreichischen Wirtschaft des M. A. — *Südostforschungen* (München), Bd. XXII, 1963, 245—246. l.

³⁷ *Ernst Zivier*: Geschichte des Bergregals in Schlesien. *Kattowitz*, 1898, 271. l. — *H. Quiring*: Das Goldvorkommen bei Goldberg u. seine bergmännische Gewinnung im 13. u. 14. Jh. *Breslau*, 1914. — *E. Fink*: Die Bergwerksunternehmungen der Fugger in Schlesien — *Zeitschr. d. Ver. f. Gesch. u. Altertumskunde Schlesiens*, Bd. 28, 1894.

³⁸ *Vö.* alább az 576. l.

*Távolsági kereskedelem — Levante —
pénzgazdaság — polgári vagyonfelhalmo-
zódás; gyorsütemű növekedésük területi
lépcsői. Az európai nemesfémtermelés
ugrásszerű fellendülése a XIII. században*

A népvándorlás forrágatagából a feudalizmus termelési viszonyai között újraéledő Európa gazdasági életében a XI. század óta, ha eltérő időlépcsőkben is, de egyre átfogóbb egyetemességgel bontakozott ki a termelőfolyamat kettős társadalmi munkamegosztása, és ennek felszíni megnyilvánulásaként az önelátó gazdaságok többlettermékeinek a cseréje, a kereskedelem. Szerényebb méretekben a mezőgazdaságitól elkülönülő ipari termelés szűkebb körzetű helyi piacain, a termelő és fogyasztó közvetlen érintkezésében. Viszont annál nagyobb léptékkel és egyre gyorsuló ütemben a már korai kezdetein is nemcsak országok közt bonyolódó, hanem világrészről világrészre ívelő távolsági közvetítő kereskedelem emporiumaiban, ahol ellentétes éghajlatok alatt, elütő természeti adottságok és más-más társadalmi viszonyok közt termelő közösségek különleges termékfeleslegei cserélődtek.³⁹

A Bizánccal hagyományosan fennállott, majd az arab világgal is létrejött érintkezésből ennek a közvetítő kereskedelemnek a szférájában került újra át az Óvilág nyugati térfelébe a csereérték pénzformája, s vele, belőle az ezüstben-aranyban jelentkező pénzvagyon, majd meg betetőzésül a polgári kalmár kezében ennek a pénzvagyonnak a tőkés — értékelsajátító — mozgása.⁴⁰ A pénznek ez a sokrétű funkciója tette, hogy végül is messze fölülmúlva a földesúri gazdagság kincsgyűjtő szenvedélyét, a polgári kalmártőke vált a nemesfémpiac legnagyobb fogyasztójává.

Az áruk mennyiségén, a térfogaton mérve a középkori forgalom még tetőzése idején is messze elmaradt a tőkés korszak árutömegeitől. A kereskedelem-történet például még a kései középkorban is mindössze évi 1250 t-ra becsüli a Gotthardhágó forgalmát, amely pedig a XIII. század első harmada óta az Itália és a Felső-Rajna vidéke közti kereskedelemnek a fő útvonala volt. Ez alig 0,43%-a a XIX. század végi átmenő forgalomnak, amely 1889-ben 296 491 tonnára rúgott.⁴¹ Anglia gyapjúkivitele, a Hansa-városok gabona-

³⁹ A távolsági kereskedelemnek Európa-centrikus képlete a XI. századdal kezd erőteljesebben kibontakozni. A Földközi-tenger térségében főként az olasz városállamok tartják kezükben, az Északi- meg a Keleti-tengeren pedig a flandriai, az angolszász és a Hanza-városok. Fejlődése szorosan egybefonódik a régibb múltú arab meg bizánci szektorokkal, amelyek hatókörzetébe nemcsak Európa mediterrán térsége esett bele, hanem — főként a X—XI. századig, és itt szoros ölekezésben a viking — normann kereskedelemmel — a kontinens északi övezete is. Utóbbi vonatkozásban itt röviden csak Günther Probstnak a 82. jegyzetben idézett 1964. évi tanulmányára és az ott idézett pénztörténeti kutatásokra utalnám az olvasót. — A társadalmi munkamegosztás két változatával kapcsolatban helyénvalónak látszik itt is hangsúlyozni, hogy a kettő közül az egyes közösségek közt bontakozó megelőzte a másikat, azt, amelyik egy-egy társadalmi közösségen belül az egyes különleges munkák hivatásszerű elkülönülésével ment végbe. Ld. ehhez *Karl Marx*: A tőke, I. Kossuth Kiadó, 1955, 90—91. l. és A tőke, III. Kossuth Kiadó, 1967,⁴ 190—191. l. — Vö. *Jürgen Kuczynski*: Allgem. Wirtschaftsgeschichte. Von der Urzeit bis zur sozialistischen Gesellschaft. Berlin (Dietz), 1949, 38—41. l.

⁴⁰ Vö. az előző jegyzetet.

⁴¹ *Aloys Schulte*: Geschichte des ma. Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien. Bd. I. Stuttgart, 1900, 722—723. l.; vö. ui. 169—170. l., valamint *Josef Kulischer*: Allg. Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters u. der Neuzeit, I. München, 1928, 267. l.

forgalma hasonló keretek közt mozgott. Előbbi a XIII. század utolsó negyedében 45 000 t körül járt. Stettin a XVI. században évi 2–3000, Hamburg 4–6000 t gabonát forgatott, ami a XX. század elején egyetlenegy, illetőleg két hajó rakományának felelt volna meg.⁴² A Hansa-városok közül a XIV. század végén Reval (1384) 131 085, Lübeck (1354) 293 760, Rostock (1384) 76 640, Stralsund (1378) 330 240, Hamburg (1400) 336 000 lübecki márka értékű forgalmat bonyolított le egy év alatt.⁴³ Ennél többre a korabeli szállítóeszközök térfogatából sem igen futotta volna. Még a legnagyobb típusú kereskedelmi tengerjáró hajókéből sem. Átlagos teherbírásuk 100–300 t volt, és a kereskedelem célszerűségéből ezeket részesítette előnyben.⁴⁴ Korlátozott volt, általában a tavasz meg a nyár hónapjaira szorítkozott, maga a tengereszállítás is. Az itáliai és a délfrenciaországi kikötőkből kiinduló hajókaravánok legfeljebb ha kétszer járták meg a Földközi-tenger keleti medencéjét, ezt is jobbra partmenti hajózással és pihenőkkel a görög szigetvilágban.⁴⁵

A jelentéktelennek tetsző árumennyiségek ellenére is ez a kereskedelem a korabeli viszonyokhoz képest tekintélyes nemesfém-mennyiséget forgatott. Nagy összegek mentek el már a szállítmányok árába is. Ami áru a Levantéből jött, az mind az árszáka legfelsőbb fokán elhelyezkedő drága áru volt. A feudális és a polgári gazdaság ilyenkedését, tobzódó pompakedvelését szolgáló fűszerek, szövetek, selymárúk, szőnyegek, drágakövek csakúgy, mint az európai kifinomult luxusipar ritka segéd-, vagy éppen alapanyagai, — például a nyersselyem.⁴⁶ Aranyárura átszámítva egy-egy ilyen hajórakomány pénzértékét, a XIII. században 24–35, a XV. század hetvenes éveiben meg már 105 kg-nyi arany mennyiséget kapunk.⁴⁷ Ehhez járult, hogy a Távol-Kelet és az európai Nyugat viszonylatában ez az árukereskedelem örök folyamatosságban passzív fizetési mérleggel zárult Európa terhére. A Földközi-tenger emporiumaiból állandóan áramlott Kelet felé a nemesfém, főként az ezüst, hogy kincésé merevedjék a keleti, főként indiai despoták és vazallusaik gazdagságában. Ennek a gazdagságnak a mediterrán kalmár hazai termékekben a finomabb szövetárun kívül nem sokat tudott nyújtani. Az időszakonként hadi dugáruvá nyilvánított réz, vasárúk és hajófa mellett, kivitele főként textilféllekből állott, amelyeknek a Közel-Kelet és Egyiptom volt a fő felvevőpiaca, amíg — Accon eleste (1291) óta — a pápai tilalmak ezt is meg nem nehezítették. A levantei árúk javát, a fűszert, drágakövet, selymet termelő Távol-Keleten legfeljebb ha a bizánci módra készült arany-ezüst szövésű nehéz szövetek, a finomabb textíliáruk és a velencei üveggyöngyök meg hamis drágakövek találtak érdeklődésre. Amire India hatalmasai amúgy igazából vágyakoztak, mint pl. a selyemre vagy az arabs lóra, fegyverzetre, annak nem Európa, hanem Kína

⁴² Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus, Bd. I–II. München, 1921; Adatok: I. 282–283, 309. l.

⁴³ I. m. I. 282. l. — Walter Stieda: Revaler Zollbücher u. Quittungen des 14. Jhs. — Hansische Geschichtsquellen, Bd. V. Halle, 1887, LVI–LVII. alapján.

⁴⁴ Ernst Daenell: Die Blütezeit der dt. Hanse, Bd. I–II. Berlin, 1905–1906; adatok II. 347. l. — Vö. Kulischer, 41: I. 266. l. — Sombart, 42: II. 279. l.

⁴⁵ Wilhelm Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Bd. 1–2. Stuttgart, 1879; adatok: I, 199. l.

⁴⁶ Heyd, i. m. II. köt., az árukról szóló utolsó fejezet.

⁴⁷ Kulischer, 41: I. 266. — Az adatok átszámításánál a korabeli aranyforintot átváltván 3,5 g-mal vettem számba, ami a firenzei aranyforint 23 11/12 karátos (= 996,5%) minőségével (vö. Hóman, 2: 85. l., 2. jegyz.) értendő.

vagy Irán volt a hazája, mint ahogy Iránból, Bagdadból került ki a jobb minőségű szövetek és luxustextiliák nem csekély része is.⁴⁸

A hazai terméknek a kivitele a Levantet járó európai kalmár szemében is csak amolyan járulékos üzlet volt. A hajótér kihasználása egy költségen újabb profitot ígért. De ennél is többre becsülte, hogy a levantei áruk felvásárlására így kevesebb pénztökét kellett bevetnie. Nem azért vitt árut a Levanteba, hogy ellenértékét pénzben, pengőércben hozza vissza, hanem, hogy azt levantei áruba fektesse, mert ennek volt egészen rendkívüli a nyereségskálája. Mint ahogy a XVII. századi *Tavernier* írja: „Nem igen szokás a Levanteból ezüstöt visszahozni, hanem sokkal inkább jó árukba fektetni, amelyeken keresni lehet.” Fedi ezt a Rialtó-Bank szakértőjének század eleji (1603) megállapítása is, hogy a tőkék a Levanteból mindig áruban tértek vissza.⁴⁹ De jól tükröződik e törekvés már a XIII—XIV. században a levantei piacra annyira jellemző „baratto” üzletkötésekben: a faktorok a behozott hazai árut megtagadásra közvetlenül a kívánt levantei cikkekre igyekeznek átcsereálni, adnak-vesznek pénzbeli fizetések nélkül, mindjárt a nyereséges árut keresik.⁵⁰

A kölni zarándok, Arnold von Harff lovag szerint, aki az 1496—1499 években járta be Egyiptomot és a szomszédos országokat, évi 300 000 dukátra rúgott az imígy vert vagy veretlen állapotban keletre vándorló nemesfém értéke.⁵¹ Súlyra átszámítva ez 1000—1100 kg finommaranynek felel meg. Így volt ez már a császárkori Rómában is,⁵² és semmi változást sem hozott benne az Újvilágnak Európát elárasztó nemesfém-özőne, hiszen az európai nemesfémtermelés elégtelensége mellett igazából csak az amerikai ezüstimport tette lehetővé ennek a passzív mérlegű levantei kereskedelemnek a folytatását.⁵³

⁴⁸ *Heyd*, 45: II, 24—48, 136 köv., 151, 440—442, 498, 538, 649—654, 682—699. I. — *C. H. Philips*: Indien von Aschoka bis Clive. — *Historia Mundi*, Bd. 8: Die überseeische Welt und ihre Erschließung. Bern, 1959, 75—76. I. — Marco Polo utazásai. Bpest, 1963, 72—73. I.

⁴⁹ *Fernand Braudel*: La Méditerranée et la Monde Méditerranéenne à l'époque de Philippe I. Tom premier.² Paris (Colin), 1966, 423. I.

⁵⁰ *Heinrich Sieveking*: Aus venetianischen Handlungsbüchern. Ein Beitrag zur Geschichte des Großhandels im 15. Jh. — *Jb. f. Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 25, 26, 1901—1902. Az id. h. 26, 1902, 195—196. I. — *Sieveking* (1902, 196. I.) szerint volt ennek az üzletkötési módnak más indítéka is, alkalmas volt meg nem engedett, a kor uzsoraelmélete által elítélt nyereségek leplezésére is. — De vö. *Braudel* i. h. is a váltónak mint fizetési eszköznek a hiányára az izlám világban.

⁵¹ *Die Pilgerfahrt des Ritters A. von Harff von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien...* stb. 1496—1499. Hrsg. von *Dr. E. von Groote*. Cöln, 1860; vö. *Heyd* 45: II, 440. I. — A kölni zarándok adatát nem szabad úgy értelmezni, mintha a Földközi-tenger keresztény emporiumai effektíve arannyal egyenlítették volna ki levantei árukereskedelmük passzív egyenlegét. Arannyal is, de a nagyját ezüsttel, mert a Távols-Keleten, a levantei áruk termelő körzeteiben igazában a fehér fém állott becsben, azt teaurálták előszeretettel India hatalmasai. (Ld. alább az 52—53. jegyzetet; vö. *Hóman*, 1: 227. I.).

⁵² *Plinius* (*Historia naturalis* 6, 26, 12, 41) évi 100 millió szeszterciusra = 5 300 000 tallérra becsüli az évente Ázsiába vándorló ezüst értékét. Vö. *Heyd*, 45: I. 4. I.

⁵³ *A Marx idézte Vanderlint Jakob* 1734-ben úgy tudta, hogy az indusok 1602-től 1734-ig 150 millió font sterling ezüstöt teauráltak, ami eredetileg Amerikából jött Európába. Még az 1856—1866 évtizedben is 120 millió font ezüstöt vitt ki Anglia Kínába és Indiába, amelynek kínai része is javarészt Indiába áramlott tovább (A tőke, I. Kossuth Kiadó, 1967,⁴ 126—127. I.). — Vö. *Earl Jefferson Hamilton*: *American Treasure and the Rise of Capitalism (1500—1700)* — *Economica*, novembre 1929, 338—357., kül 347. I. — A szerző idevágó főműve: *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501—1605*. Cambridge (Mass.), 1934, nem volt hazai könyvtárainkban megtalálható. — A keleti kincsfelhalmozásnak ezt a százados folyamatát *Marx* arra vezeti vissza, hogy

A kölni zárandok 300 000 dukátja kereken kétharmad része volt Magyarország korabeli aranytermésének (1250 kg).⁵⁴ Pedig ez egy része volt csupán a távolsági kereskedelemben forgó pénztökeinek.

Hol van még annak a nagyobbik része? Az, ami a már révbejutott szálitmányok piacra vetésében várta visszaváltozását a pénzfórmára? Hol van a profit, meg a kalmár kezén abból felhalmozódó pénzvagyron, a többlettermék elsajátításából születő gazdagságnak a városi változata? Nem is szólva a kalmártőke ikerpárjáról, az uzsoraügyletekben lekötött nemesfémről. De van még egy áttételes összetevő is. Az az arany meg ezüst, amely a pénzgazdaság általánossá válásával a feudális viszonylatok szférájában szívódott fel. A falu meg a város helyi körzetekben lebonyolódó közvetlen árucseréjében; az úr – paraszti kötöttségek pénzjáradékaiban, az államháztartásban, a feudális, a hatalmi kényszerrel elsajátító úri gazdagság kincsahalmozásában.

Semmi reményünk, hogy az egyszerű árutermelés bázisán kibontakozó pénzgazdagságnak ezt a sokrétű nemesfémszükségletét akárcsak megközelítő statisztikai számszerűséggel is valaha felmérhessük. Még csak egy átfogóbb reprezentációnak sincsenek lehetőségei. Valamit azonban e példák is érzékeltetnek.

Firenzében a XV. század derekán 57, Genovában 90 volt a 10 000 ar. f.-nál nagyobb vagyonok száma. Ha csak az alsó határ minimumával számítjuk, ez együttesen akkor is 2, illetőleg 3,1 tonna aranyra felel meg. Holott voltak vagyonok, amelyek a tízezres alsó határt tetemesen felülmúlták. Palla Strozzi 1427-ben 163 000 ar. f értékű (= 570 kg arany) vagyon után adózik. Giovanni Medici hagyatéka (1429) 179 000 ar. f-ra rúgott, amiből 140 000 ar. f (= 490 kg arany) volt a vállalati tőke értéke. Fiai vagyona pedig, Cosimóé (1440) és Lorenzoé (1469) egybevéve már közeljárt a félmillióhoz (463 000 ar. f = 1620 kg arany).⁵⁵ A ravensburgi ún. nagy kereskedőtársulat vállalati vagyona a XV. század utolján 132 000 ar. f (= 460 kg arany).⁵⁶ A század derekán elhalt konstanzi Muntprat 72 000 dénárfonta (= 333 kg arany) rúgó hagyatékával a korabeli Dél-Németország leggazdagabb polgárának tekinthető.⁵⁷ Párizsban az élvagyonokat – 458 000, 375 000 és 200 000 livers-rel – négy lombard,

az indiai (beleértve a keletindiai szigetvilágot is) primitív, önellátásra beállított termelési mód mellett a Nyugat kereste különleges levantei termékeknek csak a feleslege volt hozzáférhető a kalmár számára, még pedig a terméktöbbletnek az a része, amit a despotikus fejedelmi hatalom és annak hol egyszerűen katonai, hol feudális exponensei hatalmi kényszerrel tulajdonítottak el a termelőktől. Az eltulajdonítók számára az így eltulajdonított javak (használati értékek) a gazdagságot jelentették, amelynek szinte magától jövő természetességgel az aranyban ezüstben meg a csillogó kincsen látták a megtestesülését, és azt éppen ezért olthatatlanul szomjúhozták. (A tőke, I. – a fentidézett helyen).

⁵⁴ *Paulinyi, 15: 71. l.*, ahol is azonban a körmöcbányai kamara XV. század végi évi átlaga 1250 m-ről 1075 m-ra, a három kamara együttes átlaga pedig 5150 m-ről 4975 m-ra helyesbitendő, ami mai súlyban nem 1287, hanem csak 1244 kg-t ad. Ehhez hozzávéve a budai kamara 266 kg-nyi átlagát (ld. *i. h.* 79. l.) az ország együttes aranytermésének éves átlagául kerekítve 1500 kg-t kapunk, ami színaranyban értendő; finom aranyban 1257, illetőleg 1515,76 kg lenne. E helyesbitések részletes magyarázatát kiadásra benyújtott „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század lerekán” c. monográfiám 1. sz. függelékének a 26. jegyzetében adom.

⁵⁵ *Kulischer, 41: 265, 276. l.* – *Richard Ehrenberg: Das Zeitalter der Fugger*, [Jena, 1922, 3 46–47. l.

⁵⁶ *Aloys Schulte: Geschichte der großen Ravensburger Gesellschaft I. 1923, 59. l.*

⁵⁷ *Aloys Schulte: Wer war um 1430 der reichste Bürger in Schwaben und in der Schweiz? – Deutsche Geschichtsblätter. Hrsg. von Armin Tille I, 190.*

vagyis az uzoratóke képviselői kezén találni.⁵⁸ A firenzei Della Scala kereskedőház csődtömege (1326) meghaladta a 400 000 ar.f-t (=1400 kg arany). A Bardi-bankháznak meg bukásakor csak III. Edward angol királyon közel 740 000 ar.f (=2590 kg arany) követelni valója volt.⁵⁹

Augusburgban 1396-ban az 1200 ar.f-t (magyar aranyforint!) meghaladó vagyonok (74) együttes összege 211 000 ar. f (=748 kg arany, 1461-ben (160) 472 000 ar. f (=1652 kg arany); 1467-ben és 1498-ban viszont a 2400 ar. f-on felüli 63, illetőleg 143 vagyon összege a 300 000-tól 600 000 f-ig és 1 milliótól 2 millióig terjedő határértékeivel 1–2, illetőleg 3,5–7 tonna aranynek felelt volna meg.⁶⁰ Nördlingen lakóinak az összvagyon a XV. század első felében 204 000 ar. f-ról 312 000 ar. f-ra (=714–1092 kg arany) emelkedik.⁶¹ Hogy legyen – már csak összehasonlítás kedvéért – hazai példánk is, megemlíteném, hogy Körmöcbánya polgárságának 1542-ben megadóztatott ingóvagyon a ezüst értékben 16 652 f-t tett ki, Selmecbányáé 56 662 f-t, s Besztercebányáé 42 456 f-t.⁶² Aranyra átszámítva a vagyonértékek: 11 894 ar. f (=41,6 kg arany), 38 330 ar. f (=134 kg arany) és 30 326 ar. f (=106 kg arany).⁶³

A közületek sorában a pápaság kívánkozik az élre. A pápai tized behajtásában szoros érintkezést tartva a plébániákkal, nem kis része volt benne, hogy a pénzgazdálkodás elterjedt a falu régiójában is.⁶⁴ A kuriánál effektíve befolyó jövedelmek összege a XIV. század első felében évi 400 000 dukátra (1400 kg arany) tehető. V. Kelemen pápa (1305–1314) kincshagyatéka 1 millió ar. f-ra rúgott, s XXII. János pápáé (1316–1334) is elérte a 775 000-t (=2700 kg arany).⁶⁵

A templariusok jövedelmét röviddel feloszlatásuk előtt *Sombart* 2 millió bizánci aranyra becsüli.⁶⁶ II. Fülöp Ágost (1223) 893 000 márka teaurált ezüstöt (=220 000 kg) hagyott maga után. Szép Fülöp rendes bevételei 177 500 toursi fontot tettek ki. Az angol III. Edwardé (1327–1377) 154 000 font sterlinget.⁶⁷

A városi háztartások közül Firenzenek Villani idejében 300 000 ar. f (=1050 kg arany) volt a bevétele. Bolognáé 1406-ban 230 611 denárfont, Milanóé, Nápolyé egyenként 600 000 ar. f (=2100 kg arany). Velencénél meg

⁵⁸ *Kulischer*, 41: 177. l.

⁵⁹ *Robert Davidsohn*: Geschichte von Florenz, Bd. IV/2. Berlin, 1927, 187. és 203. l. – Vö. *Kulischer*, 41: 265. l.

⁶⁰ *Jakob Strieder*: Zur Genesis des modernen Kapitalismus. Leipzig, 1904, 12, 14, 18, 21. l. (Tabelle 3, 5, 9, 11).

⁶¹ *Franz Dorner*: Die Steuern Nördlingens im MA. Nürnberg, 1905, 39. l. Vö. *Bernh. Kirchgässner*: Zur Neuordnung der Währungsräume Südwestdeutschlands und der angrenzenden Eidgenossenschaft 1350–1500. – Festschrift f. Hektor Ammann. Wiesbaden, 1965, 317. l.

⁶² Vö. *Paulinyi Oszkár*: A Garam-vidéki bányavárosok lélekszáma a XVI. század derekán – Történelmi Szemle, I. 1958. 354–358. l.

⁶³ A körmöcbányai kamarának az 1528–1549 évekből fennmaradt számadása szerint az 1540-es években a magyar aranyforintot 140 magy. dénárral számították Súlyszámításaimnál egyszerűség kedvéért a magyar aranyforint nyerssúlyát is 3,5 g-ma vettem számba, az így nyert arany mennyiségek itt azonban csak 23 1/2 karátos – s firenzeinél tehát valamivel gyengébb – finomságra vonatkoztathatók. Vö. a 47. jegyzetet.

⁶⁴ Vö. pl. a „*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*” serie I., vol. 1: Pápai tizedszedők számadásai, 1281–1375. Bpest, 1887.

⁶⁵ *Sombart*, 42: I: 2, 603–604. l.

⁶⁶ I. m. 604. l.

⁶⁷ I. m. 605–606. l.

a XV. század végén egyenesen 1 millió dukátról (= 3500 kg arany) beszélnek. Nürnberg viszont ugyanebben az időszakban csak 60 000 ar. f-tal (= 200 kg arany) gazdálkodik.⁶⁸

A mennyiségi adatok rövid, inkább csak példálódzó sora is jelzi a kalmár meg az uzoratóke elsajátító mozgásából táplálkozó polgári vagyoneképződés két lényeges mozzanatát. A gyorsütemű növekedés általános tendenciája az egyik, amint ezt a legszemléletesebben az augsburgi és nördlingeni adóösszeírások rendszeres feldolgozásai illusztrálják. A másik az egész folyamatra a lépcsőzetes kiszélesedése. Elsőnek Itália nagy kalmár városaiban, és ezek, kivált Velence, Genova, Firenze, végig az egész középkoron át meg is maradnak az élen. Európa további körzetei – az Alpoktól az Északi Tengerig, meg az Atlanti Óceánig elnyúló térségben – hol nagyobb, hol kisebb időlépcsőben később zárkóznak fel, és ekkor is általában mérsékeltbb vagyonszintekkel. Vonatkozik a mérsékeltbb szint a Schelde parti meg a német Hanza-városokra is, jöllehet a tengeri hajózás nagy előnyét ezek is élvezték, csak éppen a földrajzi adottságok miatt nem találhatták módját, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsenek a levantei piacokkal. Ennél is kevesebbet kellett az európai szárazföld keleti peremkörzeteinek beérniök; köztük Magyarországnak is.

A pénzgazdaság felgyorsult növekedésében egyre több nemes fém öltött pénzformát. De távolról sem annyi, amennyit a térben és tömegében egyaránt táguló áruforgalom és a pénzvagyongelhalmozás igényelt volna. A szükséglet nagy megugrását az olasz emporiumokban a nagy ezüstérmének, a garasnak (denaro grosso, soldo) majd az aranypénznek a veretése jelzi. A 12 dénár (= 1 solidus – számítási pénzben) értékű garas kihozatalával elsőként a XII. század derekán Trident, majd – a XII – XIII. század fordulóján – Velence kísérletezik; Firenze 1237 körül követi példáját.⁶⁹ Az aranyforint, a „fiorino d'oro” veretését viszont Firenze, és vele valószínűleg egyidejűleg Genova is, 1252-ben kezdi el, míg Velence csak 1284-ben hozza ki a „ducató d'oro”-ját.⁷⁰

A felduzzadt nemesfém-szükségletet az aranynak afrikai eredetű hányardától⁷¹ eltekintve egészében az európai bányagazdaságnak kellett fokozott terméshozamokkal kielégítenie. Már csak azért is, mert a levantei kereskedelem rendkívüli profitját a kalmár jórészt az európai fogyasztóból préselte ki. Pénzgazdálkodás, tőke gyanánt mozgó pénzvagyong egyfelől és nemesfémtermelés a másik oldalon, – a kettő kölcsönösen kellett hogy hasson egymásra oly világban, ahol a pénz szerepét érmévé verve vagy veretlenül nagy általánosságban a két nemesfém töltötte be, míg a váltó, a fizetési eszköz első papírfelmája legfeljebb ha bontakozott.⁷² Nem véletlen, hogy a XII – XIII. század fordulójával az ezüsttermelés, addig ismeretlen gazdag előfordulások feltárásával Európa-szerte ugrásszerűen fellendült. Főként a keleti sávban, annak mind régibb múltú körzeteiben (Friesach, Trident,⁷³ Jihlava/Iglau, Selmec-

⁶⁸ I. m. 607. l.

⁶⁹ *Alfred Nagl*: Die Goldwährung u. die handelsmäßige Goldrechnung im MA. Studie z. G. des ma. Währungswesens – Numismatische Zeitschrift (Wien), XXVI, 1894, 74 – 75, 151 – 156. l. – *Robert Davidsohn*: Forschungen zur Geschichte von Florenz. Vierter Teil. Berlin 1908. 318. l. – *Vö. Hóman*, I: 213 – 216. l. és 2: 79 – 84. l.

⁷⁰ *Nagl*, 69: 74 – 80 és 159 – 163. l. – *Vö. Hóman* i. h., aki regisztrálja az aranyforintnak Itálián kívüli megjelenését is.

⁷¹ *Vö.* alább az 593. l.

⁷² Firenze váltóüzletei Tunisszal a XIII. század második felére nyúlnak vissza (*Davidsohn*, 59: 4. Bd, 2. Teil, 390. l.).

⁷³ *Adolf Zycha*: Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13. Jahrhundert. Berlin, 1899. – *Paulinyi*, 20.

bánya, Radna), mind frisebb feltárásain (a szász Freiberg, Besztercebánya, Kutná Hora),⁷⁴ amelyekkel akkor Nyugaton legfeljebb ha Goslar tartott lépést.⁷⁵ Ez a nagy fellendülés az ezüst termelésében mindenütt a bányagazdaság gyökeresen megváltozott termelési viszonyai között megy végbe, karöltve amolyan kisebbfajta „technikai forradalommal”. Utóbbi, a mives vízemelő szerkezet hajtókaros vagy kerekos vitla — alkalmazásával jó időre megóvta a mélyülő aknaműveket az elfulladásától, kiemelve ezzel legalább három-négy további emberöltőre a mélyművelést első válságából. Ez a fejlődés a XII–XIII. század fordulóján elsőként — és ez elgondolkoztató — éppen a Déli-Alpok bányakörzeteiben, Karintiában, Tridentben követhető nyomon, amelyek a legközelebb estek a nemesfémre éhes olasz városokhoz.⁷⁶

A nemesfémtermelés és a kalmártőke koncentrációs körzetei nem fedik egymást. Az idegen kalmártőke és Magyarország nemesfém-készletének kiáramlása. Nyugat- és Kelet-Európa ellentétes gazdasági fejlődése

A XIII. század gazdag ezüsfeltárásai, majd az európai aranyának a XIV. század óta fejtett elsődleges előfordulásai is, kivétel nélkül Európa keleti övezetébe — Salzburg, Szilézia, Magyarországi területére — estek. A kontinensnek éppen a másik felére, mint ahol — Itáliában és Európa nyugatán — a kalmártőke felhalmozódása összpontosult. Távoli szárazföldi államokba, amelyekkel szemben a nyugati kalmár sarcoló erőszakra, vagy éppen hódításra nem gondolhatott, mint ahogy ezt, kihasználva tengeri túlsúlyát, gátlás nélkül megtette a keresztes hadjárat ürügyén elfoglalt Konstantinápoly kincseinek az elrablásakor. De nem tehetette rá kezét az afrikai aranyözön termelő övezeteire sem, Abessziniára, Nubiára és a Szenegal folyó meg a Niger-könyök térségére, — Nyugat-Afrikának a Szaharán túli részeire.⁷⁷ Az arab hódítás évszázadokra hiú ábránddá tette — ha kiben ugyan felmerült — a Földközi-tenger partvidékéről kiinduló gyarmatosítás gondolatát, amit azonban utóbb a XV. században, azonmód valóra váltottak a portugálok, mihelyt hajósaik eljutottak Afrikának atlanti-óceáni partjaira és közvetlen érintkezésbe kerültek a

⁷⁴ Cseh vonatkozásban: *Jan Kořan: Přehledné dějiny československého hornictví. Praha, 1955, közelebbről 71–74, 85–87. l. további irodalommal. — Jihlavy/Iglau kezdeteire bővebben Adolf Zycha: Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau. I. Berlin, 1900. — Selmecebánya korai kezdeteire: Paulinyi, 20: 32–34. (49–51.) l. — Radnára: Györffy, 5: 553–555, 562–564. l., azzal a megszorítással, hogy a kezdeteket (XII. század?) nem kell feltétlenül a német kolonizációhoz kötnünk. — Freibergi/Sa.-ra: Hermann Ermisch: Das sächsische Bergrecht des MA. Leipzig, 1887. és Manfred Unger: Stadtgemeinde und Bergwesen Freibergs im MA. — Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, Bd. V, Hrsg. im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins. Weimar, 1963.*

⁷⁵ Walter Bornhardt: Geschichte des Rammelsberger Bergbaues von seiner Aufnahme bis zur Neuzeit. — Archiv für Lagerstättenforschung, Heft 52. Berlin, 1931. — Adolf Zycha: Montani et Silvani. Zur älteren Bergwerksverfassung von Goslar. — Deutsches Archiv f. Geschichte des MA., Jg. 3, 1939.

⁷⁶ Paulinyi, 20; vö. Zycha, 73; az itáliai nemesfémszükséglet hatására vonatkozó utalás: Paulinyi, 20: 85 (311–312. l.).

⁷⁷ A. Soetbeer: Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber—Petermanns Geographische Mitteilungen, Ergänzungsheft, Nr. 57, Bd. XIII, 1879.

bennszülöttekkel.⁷⁸ Maradt hát, mint egyetlen lehetőség, a gazdasági érintkezés: az árucseré és pénzügyetek sokrétű változatai. Kalmárunknak, ha biztosítani akarta növekedő áruforgalma és a vele táguló pénzgazdaság nemesfémszükségletét, óhatatlanul rendszeres kapcsolatot kellett kiépítenie azokkal az országokkal, ahol a két nemesfém bőséggel volt található. A módja megvolt hozzá.

A feudális Európa gazdasági, társadalmi fejlődése nem volt egyöntetű. A formáció kialakulása régióként más-más időlépcsőben ment végbe. Ott korábban, emitt későbbi indulással, ami nem volt pusztán időbeli eltolódás. A később felzárkózó közösségeknél a kiérlelődött formáció többnyire minőségileg is más, változott, módosult, nemegyszer mondhatnám felemás tartalommal. Két tenger mellék jár az élen. A mediterraneum nyugati medencéjében az olasz félsziget északi fele a nagy tengeri emporiumokkal és Szicília. A másik az Északi-Tenger nyugati part részén torkolló hajózható folyók, az Escaut/Schelde, a Meuse/Maas és az Alsó-Rajna térsége. Utóbbi a szomszédos övezetek egyre tágabb körű felzárkózása révén a XII–XIII. század fordulójára részben már korábban is a szárazföldön mindhárom égtáj felé erősen kiszélesedett. A Saône-Rhône térsége, a Felső- és Közép-Szajna (Troyes, Párizs), a Saône (Cambrai, Amiens, Arras), kelet felől meg a Weser, a Majna, a Felső-Rajna (a Bodeni-tó) jelezheti a hozzávetőleges kiterjedését. Nagy kontinentális tömb a középkori Nyugat-Európa magja a feudalizmusnak a nála is előbbre járó Itália mellett a legmagasabb korabeli szintlépcsőjével. Ez itt — túl és innen az Alpokon — már a formáció teljes kifejlése. A tetőzés alapvető mozzanata a mélyreható társadalmi munkamegosztás és a vele alakuló városképlet növekvő potenciálja. A városon belül pedig minőségi árut termelő iparágaknak a hazai szükségletet meghaladó koncentrációja. Erre a korabeli viszonyokhoz képest nagy kapacitású kiviteli iparra esik az adott esetben éppen a hangsúly. Fegyverzetre; kardra, páncélra; a sárgaréz-árura (dinanderie), de mindennél inkább a szövetekre és a posztóra. A Levante csodás drágaságai mellett ez volt az áru, amelynek ellenében Közép-Európa keleti sávjának ezüstje-aranya és az északafrikai arab városok közvetítésével Nyugat-Szudán aranyözone is az olasz meg a nyugat-európai városok felé áramlott.⁷⁹ Megjegyzendő azonban,

⁷⁸ *Soetbeer*, 77: 43. l.: a velencei Cadamosto leírása 1454-ben és 1463-ban Afrika nyugati partvidékén tett utazásáról. — *Braudel*, 49: I, 427. l. — *Franc, C. Spooner*: L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493–1680. Paris (A. Colin), 1956, 8–10. l.

⁷⁹ A posztó-szövet iparra mint a középkori nyugat-keleti irányú távolsági kereskedelem kiemelkedő bázisára: *Heyd*, 45: II. 348, 351, 441–442, 483, 696–697. l. — *Gustav Schmoller*: Die Strassburger Tucher- und Weberzunft. Urkunden und Darstellung nebst Regesten und Glossar. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Weberei und des deutschen Gewerberechts vom XIII–XVII. Jahrhundert. Strassburg, 1879. — *Ernst Kober*: Die Anfänge des deutschen Wollgewerbes — Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, Nr. 8. Berlin, 1908. — *Mercedes Stöven*: Der Gewandschnitt in den deutschen Städten. — Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, Nr. 59. Berlin–Leipzig, 1915. — *Henri Pirenne*: Geschichte Belgiens, I, 193–195, 298–324. l. és II. 35–84, 486–493. l. — *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. Publiés par *Georges Espinas* et *Henri Pirenne* 1. Partie: Des origines à l'époque bourguignonne, tome 2–4. Bruxelles, 1909–1924 (az 1. kötet nem állott rendelkezésünkre). — *Uygamaz*, 2. Partie: Le sud-ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne. 1. tome: Documents généraux. Publiés par *Henri-E. de Sagher*, Bruxelles, 1951. — *G. de Poerck*: La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie. Avec des compléments par *M. Dubois* et une introduction par *H. Werweke*. tome 1–3. — *Recueil des travaux et publications de la faculté de Philosophie et Lettres*.

hogy a XIV. századra, amikor a magyar arany is számottevő tényezővé válik az országközi forgalomban, a nyugat-európai tömbhöz már szorosan felzárkózott — élén Nürnberggel — Közép-Németország is.⁸⁰

Korán s egyre több oldalról jelentkezett az idegen kalmár a magyar ezüstért-aranyért is, bevonva hazánkat a távolsági kereskedelem országok közti árucseréjébe. Már a vezérek korában forog magyarországi, feltevésem szerint selmechányai, ezüst a Duna menti Perejaslavec piacán, amely akkor Svjatoslav kievi fejedelem kedvelt székvárosa.⁸¹ A Visztula — Odera közti kontinentális és tengerparti sávban és Gotland szigetén talált XI. századi tömeges német és német — angol pénzleletekben kisebb számban ugyan, de elég sűrűn előfordulnak korabeli magyar féldenárok is, főként Szent István és I. András királyok obulusai. Kelet után ezüstünk immár észak felé is egyengette gazdasági kapcsolatok kialakulását. Itt nemcsak áruként, cseretárgyként jelent meg. Pénzalakat öltve csere és fizetési eszközként is járult hozzá az északi szláv népek pénzforgalmának a kezdeti kibontakozásához; ezek ekkor maguk nemesfémeket még nem termeltek, sőt még csak saját pénzverésük sem volt. Ezért az idegen pénz tömeges beáramlása.⁸²

Université de Gand, 110—112. afl. — *Alfred Doren*: Die florentinische Wollentuch-industrie vom 14. bis zum 16. Jahrhundert — Studien aus der florentinischen Wirtschaftsgeschichte, I. Stuttgart, 1901. — *Franz Bastian*: Das Runtingerbuch 1383—1407, I—III. — Deutsche Handelsakten des Mittelalters u. der Neuzeit Band VI—VIII. Regensburg 1944; különösen I, 399—544. I. — *Hektor Ammann*: Deutschland und die Tuchindustrie Nordwesteuropas im Mittelalter. Hansische Geschichtsblätter, 72, 1954—; Keletközép-Európa vonatkozásában: *Theodor Mayer*: Der auswärtige Handel des Herzogtums Oesterreich im Mittelalter. 1909, 44. I. — *Theodor Mayer*: Passauer Mautregister 1400—01 u. 1401—02. — Verhandlungen des hist. Vereins für Niederbayern, Bd. 44. u. 45. Landshut, 1908—1909. — *Kováts*, 2. — *František Graus*: Český obchod se sůknem ve 14. a počátek 15. století. K otázcce významu středověkého obchodu. Praha, 1950. — *Marian Malowist*: Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w Zachodniej Europie w XIV i XV wieku. Warszawa, 1954. — *R. Krekič*: Dubrovnik (Raguse), et le Levante au Moyen Âge. — École Pratique des Hautes Études — Sorbonne, VI. Section sous la direction de *Paul Lemerle*, V. Paris—La Haye, 1961. 72—73. I. — *Székelgyörgy*: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában. — Századok, 102, 1968.

⁸⁰ *Mayer*, Auswärtiger Handel, 79. és *Mayer*, Passauer Mautregister, 19. *Kováts*. 1922, 136. I. — *Pleidell Ambrus*: Nyugatra irányuló magyar külkereskelem a középkorban. Bpest, 1925, 34—41. I., kül. 39. I. I. jegyz. — *Paulinyi*, 19: 414—415. I. — *Richard Klier*: Nürnberg und Kuttenberg. — Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 48, 1958. — *Fritz Schnellbögl*: Die wirtschaftliche Bedeutung ihres Landesgebietes für die Reichsstadt Nürnberg. — Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs, hrsg. im Auftrag des Stadtrates zu Nürnberg, Bd. I, Nürnberg 1967. — *Gerhard Hirschmann*: Nürnberger Handelsprivilegien, Zollfreiheiten und Zollverträge bis 1399. — Ugyanott. — *Wolfgang von Stromer*: Nürnberger Unternehmen im Karpathenraum. Ein oberdeutsches Buntmetall-Oligopol 1396—1412. — Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XVI, 1968, 4. sz. 642—661. I.

⁸¹ *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bpest, 1916. 49/50 és 50/51. I.

⁸² *L. Huszár*: Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nord-europa — Acta archaeologica academiae scient. Hungaricae, 19, 1967. — *Vö. Günther von Probszt*: Arabisches und ungarisches Silber für Regensburg. — Ostdeutsche Wissenschaft (München), Bd. XI, 1964. — Probszt tanulmánya az idevágó német, osztrák, cseh (*Skalsky*), lengyel (*Kiersnowski*), svéd és magyar alap kutatások eredményeinek a felhasználásával a korabeli arab, német, cseh és magyar pénzleletek földrajzi megoszlásának invenciózus, de szolid értelmezésében színesen megelevenítő képet ad az Oderától keletre eső, a nyugati szlávok lakta térséget érintő — hol rajta átfutó, hol csak abba behatoló — távolsági kereskedelemnek a dinamikájáról: hordozó alanyairól, nemes-

A XII. század folyamán, gyaníthatólag annak már az első felében, rákaptak ezüstünkre, fővényaranyunkra nyugat akkor még utazó kalmárai is.⁸³ A regensburgiak, a svábföldiek, a kölniek, az aacheniek, de a Rajnán túli metziek, maastrichtiek is és nem utolsónak a flandriaiak meg a mi vallon „latinus”-aink. Mindazok, akik Bécs árumegállító-joga (1221) által sem háborítva igazában kezükben tartották nyugat és kelet viszonylatában a Duna völgyének távolsági kereskedelmét,⁸⁴ eljárva áruikkal Magyarországra is.⁸⁵

fém-szállítóiról, a jellegét és irányát meghatározó tömegáruról, amit a X. század végéig főként a szláv rabszolgák exportjában vél megtalálni. A magyar obulus-leletekkel *Huszár Lajos* 1938. évi Szent-István-Emlékkönyvbéli cikke (Szent István pénzei) alapján foglalkozik. Az arab dirhem-importnak (helyesebben: áramlásnak) a X. század végével bekövetkezett megszűnése óta a regensburgi kereskedelem fő ezüstszállítóját Magyarországon látja, anélkül, hogy ezzel nyugatra forduló ezüstexportunk tömeges ellenárúját ebben, a XI. század első felére, derekára eső kezdeti szakaszban meg tudná jelölni. *Huszár*, aki *Probsztnak* csak utólag megismert fejtegetéseitől függetlenül írta meg tanulmányát, ezt a kérdést, konkrét adatok hiányára utalva, lengyel – magyar vonatkozásban is nyitva hagyja. Úgy tetszik, a XI. század derekán is még mindig a szlávok lakta térség rabszolgaeportja volt az, amely a magyar ezüst áramlását, mint a pogány korszakban a regensburgi denároket (*Probszt* kimerítően szól erről), északnak tereli. Magyarországon megvolt a kereslete. A Brecislav morva fejedelem által Szent István korában éppen Magyarországra eladott lengyel hadifoglyok (vö. *Paulinyi*, 20: 33, illetőleg 50. l.) ezt eléggé példázzák. Az egyház tilalmazó állásfoglalása nyilván nem érvényesült azonmód a keresztény hit felvételével, de élet ez esetben az is tompította, hogy az importáló fél sem volt már pogány, az eladott keresztény rabszolga keresztény magyar kezére került.

⁸³ Az 1130 körül, illetőleg a század második felében már működő kremisi és bécsi pénzverőházak működése a cseh- és magyarországi ezüst behozatala nélkül bajosan képzelhető el (*Arnold Luschin Ritter von Ebengreuth*: Wiener Münzwesen im Mittelalter. Wien – Leipzig, 1913, 6–7 és 12–13. l.). Az arany szabad felvásárlásáról a bécsi piacon a regensburgiak 1192. évi kiváltságlevele emlékszik meg először (*J. A. Tomaschek*: Die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien, I, Wien, 1877, 1–3. l.); ez csak magyarországi eredetű lehetett, ahol a XI–XIII. századi hely- és folyónevek egész sora tanúskodik a fővényarany mosásáról (vö. *Paulinyi*, 20: 33. ill. 51. l.); nem szólván arról, hogy bányaezüstünk is mind Selmechányán, mind Radnán arannyal társulva fordult elő (vö. *Paulinyi Oszkár*: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán (Adatsorok – 1537–1549) – Történeti Statisztikai Kötetek. Bpest, 1967, 12–15. l.). – Ezüst- és aranytermelésünkről megemlékezik a granadai születésű arab Abu Hamid is, aki a Volgán túlról jövet 1150-től 1153-ig tartózkodott hazánkban (*Ivan Hrbeek*: Ein arabischer Bericht über Ungarn – Acta Orientalia Academiae Scient. Hungaricae, V, 1955. 208. l.).

⁸⁴ Jelzett helyi hovátartozásukra hol egyik, hol másik vonatkozásban a századforduló osztrák hercegi kiváltságleveleiben és különböző vámszabályaiban találunk adatokat. Ezeket ld. *Tomaschek*, 83: 1–3 és 5. szám (itt a 23. §) – bécsi kiváltságlevelek és vámszabások 1192–1221 évekből; *A. Meiller*: Österreichische Stadtrechte und Satzungen aus der Zeit der Babenberger. – Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen, X, 1853. 92–93. l. (az ennsi vámszabás); *Adrianus Rauch*: Rerum Austriacarum scriptores Vol. II. Vindobonae, 1793, 106–109. l. (a steini ún. kisebbik vám tarifája a XII. század végéről, amelyben a regensburgiak, az aacheniek, passauiak mellett a „Sweui Latini” megjelöléssel is találkozunk. – Vö. *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete – Századok, 48, 1934, 300–306. l. (kny. 111–117. l.) az arra vonatkozó fejtegetéseket, hogy a német–szláv, közelebbről a Regensburg–Kiev közt bonyolódó árukereskedelem a XI. század óta a Kárpátoktól északra vitt korábbi útja mellett már a Magyarországon át vivő utakat is használta: azokat, amelyeken a magyarság érintkezett a honfoglalás után Kievvvel és egykori hazájával, a Fekete-tenger melléki régióval.

⁸⁵ A bécsi „burgmaut” vámszabása (*Tomaschek*, 83: 3. sz., 6. l.) más-más elbánásban részesíti azt a hospeszt, aki „venditis mercibus suis alia educere voluerit mercimonia quocunque in Ungariam” és azt, aki „versus Ungariam processerit” (aki Bécsen áthaladva megállás nélkül folytatja útját Magyarországra); utóbbi mentesült a vásárvámnak tekintendő „burgmaut” alól, és csak „phuntmaut”-ot, útvámot fizetett. – Bécs árumegállító-jogának XIII. századi hatálytalanságára ld. *Pleidell Ambrus*: A nyugatra

Mi több, a Rajnán túli vallonok már a XI. század utolsó évtizedeiben is megfordultak Magyarországon. Csak kalmárok lehettek ugyanis azok a „latini”, akiknek a szabolcsi zsinat végzése (1092 — cap. 31) értelmében az országban megkeresett pénzüket vissza kellett hagyniok, ha az övéknél szigorúbb magyar böjti előírások be nem tartása miatt az ország elhagyására kényszerültek volna.⁸⁶ Kalmárok voltak, akik a királyi hatalom oltalmát élvezve ültek meg egy-egy népesebb igazgatási központnak, várnak az aljában. Ekkor, vélem, még csak időlegesen, árukészletük értékesítésének a tartamára, de alig két emberöltő múltán majd állandóra is, például ismert székesfehérvári, esztergomi, nagyvárad, zágrábi „vicus”-aikban, hogy döntő tényezői legyenek a hazai városalakulás végső fázisának.⁸⁷

A kapcsolatok elmélyülésére utaló jelzéseikkel már ezek a mozzanatok is arról tanúskodnak, hogy nyugat kalmárai nem esetlegesen, hanem tartós folyamatossággal látogatták országunkat. Állandósult érintkezésről vallanak a hazai vámkiváltságok meg vámszabások is. IV. László királynak 1288. március 21-én az esztergomi káptalan vásárvámja ügyében kelt kiváltságlevele szól például egyfelől a Rajnán túlról és Franciaországból meg Velencéből járó „mercator”-okról, akik minden akadékoskodás nélkül eleget tesznek a vámfizetési kötelezettségüknek, másfelől pedig a Rajnán inneniekről, osztrákokról (Australes), bécsiokról, regensburgiakról, bajorokról, szászokokról, csehekről és lengyelekről, akik bizonyos kedvezményes elbánásra tartottak igényt.⁸⁸

Rendszeresen megfordultak az esztergomi vámon a század közepén a velenceiek is. A vámszabásnak 1255-ből származtatható része ugyanis külön egy százalékos vámtételt állapít meg a velenceiek árujára.⁸⁹ De így vagy amúgy

irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bpest, 1925, 14–21. l. — Másként látja Mayer, *Auswärtiger Handel*, 79: 7. és 25–27., illetőleg 19–22. l., akinek fejtegetéseiből azonban el kell fogadni azt, hogy a nemesfémek Ausztriában beváltási kötelezettség alá estek, amint ezt az árumegállítással kapcsolatban az 1221. évi bécsi városjog is leszögezte: a vevetlen ezüstöt, aranyat a hercegi kamarának (pénzverőnek) kellett beszo-
gáltatni. Vö. *Hóman*, 1: 219. l.

⁸⁶ *Corpus iuris*, milleniumi kiadás, 1000–1526. évi kötet. Bpest, 1899.

⁸⁷ *Pleidell*, 84: 277–281. l., klny. 88–92. l. alatti fejtegetéseivel szemben a székesfehérvári, esztergomi, zágrábi latinusokat nem tartom a római kori lakosság maradékainak, hanem osztva *Zolnay László* (az esztergomi latinusokról — *Annales Strigonienses*, I, 1960) és *Székely György* (Wallons et italiens en Europe centrale aux XIe–XVIe siècles — *Annales universitatis scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Historica*, tom. VI, 1964 és klny. 7. l.) nézetét, betelepült vallonoknak. — A várad „vicus Latino-rumra” ld. *Karácsonyi János*: A vallon-olaszok Erdélyben — *Magyar Nyelv*, 1925. — Igen figyelemre méltó: *Karl Kurt Klein*: Latini in Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Siebenbürger Sachsen. — *Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender, Jahrbuch 1959* (Innsbruck). A társadalmi vonatkozásokra is kiterő problemaállító összefoglalás emeli ki többek közt az 1204-ben nemestett Johannes Latinusnak (in villa Riuetel) a kalmár eredetét (*Zimmermann — Werner*, I, Nr. 15 és 16). *Székely* figyelmét e tanulmány elkerülte. — A Magyarorszáig elnyúló kapcsolatoknak hitelesítő emléke Maastrichtnek a Henric van Veldeken által Sz. Szervác verses életrajzába beiktatott dicsérete (*Gabriele Schiebe*: Die Stadtbeschreibung der Veldeckerüberlieferung. — *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, Bd. 74, 1952. — *Die epischen Werke des Henric van Veldeken*. I. Sente Servas Sanctus Servatius. Krit. hrsg. von Theodor Frings und Gabriele Schieb. Halle/S. 1956.)

⁸⁸ *Mon. eccl. Strig.*, II, 228–231. l., 210. sz. — Vö. *Pleidell*, 85: 19. l.

⁸⁹ *Mon. eccl. Strig.*, II, 238–239. l., 215. sz.; a korra vonatkozólag: *Domanovszky Sándor*: A harmincadvám eredete. — *Értekezések a tört. tudományok köréből*. XXIV. köt. 4. sz. Bpest, 1916. 33–34. l. — Mind az előzményekre, mind a kapcsolatok további alakulására vonatkozó egyedi adatok a XIV. század első negyedéig bezárólag: *Hóman*, 1: 220. l. — *Fekete Nagy Antal*: A magyar–dalmát kereskedelem — *Eötvös Füzetek*, VII.

kapcsolatuk volt Magyarországgal más olasz városoknak is. Tudunk sienai kalmároknak folyósítani ugyan otthon folyósított, de Magyarországon behajtott kölcsönéről.⁹⁰ III. András király római prokurátora 1300-ban a királytól elhozott 4500 márka (= kb. 1100 kg) aranyat Firenzében adta el.⁹¹ Nemesak Velence felvevő piaca ekkor Itáliában a magyar ezüstnek-arany.⁹² Az már Firenze is: a „floreus”, az aranyforint jó minőségének biztosítékát abban látták, ha az magyar „színarany”-ból volt verve.⁹³

A század utolsó harmadára északon is megélenkült az országhközi forgalom. Említései elég késciek ugyan, de mert minden esetben vámmentességről van szó, magát a kérdéses határmenti vámhelyeken lebonyolódó forgalmat kialakulásában néhány évtizeddel korábbi keletűnek lehet, sőt kell tartani. Legkorábbi a turdossini vám említése (1265), amely a Dunajec és a Fekete Árva (Oravica, Jelesná) vízváltatóján át a Nowy Targ—Krakkó felől bonyolódó málhás forgalmat ellenőrizte.⁹⁴ Nyugatabbra Szilézia felé a Jablonkai hágóra vivő út magyar szakaszán Budatinban és Jatasinban⁹⁵ voltak vámhelyek. Zsolna városa 1321-ben szerzett magának rajtuk vámmentességet.⁹⁶ Az itt alakuló kereskedelmi érintkezés kezdeteit azonban ennél jóval korábbi időpontra kell tennünk. Éppen Zsolnának a tescheni joga⁹⁷ is mutatja, hogy ez

Bpest, 1926, 16–17., 23., 37., 38., 41. l. — *Pleidell*, 85: 30–32, 52. l. — *Husztí Dénes*: Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban — A Római Magyar Történeti Intézet kiadványai. Bpest, 1941, 29–64. l. *Husztí* adja az idézett adatok helyes értékelését, amellel a IV. Béla velencei vásárlásait (1238–1242?) elszámoló jegyzékkel hozzásegít ahhoz is, hogy némi kézzelfogható képet alkothassunk magunknak a Velence és Magyarország közti korabeli áruforgalomnak mind az összetételéről, mind érték-volumenéről. A kérdéses jegyzékre ld. azonban a 104. jegyz. is.

⁹⁰ *Husztí*, 89: 33–34. l. — Vö. *Adolf Schaubé*: Handelsgeschichte der romanischen Völker bis zum Ende der Kreuzzüge — Handbuch der ma. u. neueren Geschichte, hrsg. von G. v. Below u. Fr. Meinecke. München—Berlin, 1906, 455. l.

⁹¹ *ÁUO*. V, 262–263. l., 169. sz.

⁹² 1319: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból, szerk. *Wenzel Gusztáv*. — Magyar Történelmi Emlékek, IV. oszt., I, 214–215. l. 273. sz. — Vö. *Husztí*, 89: 62. l. és *Fekete Nagy*, 89: 37. l.

⁹³ 1315. „... pro ducentis et septuaginta florenis puri auri ungaricalis...” (hol is a „puri” = színarany viszonylagosan csak az akkori finomítási eljárással elérhető legmagasabb finomságot kívánja jelteni): *T. Smičiklas*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, tom. VIII., Zagreb, 190, 392. l. — Vö. *Hóman*, I: 120. l. 5. jegyz. — A firenzei bankházak által az Anjouk részére magyarországi trónszerző törekvéseik céljára folyósított kölcsönöknek nem volt Firenze részéről semmiféle a magyar arannyal kapcsolatba hozható indítéka. Azokat *Husztí* (89: 59. l.) ítéli meg helyesen. Egyszerű pénzületekről volt szó, amelyek a nápoly-szicíliai királysággal fennállott szoros pénzügyi kapcsolataikból adódtak.

⁹⁴ 1265. A lipói népek kiváltságlevele: Századok, 43, 1909, 880. l.; vö. *Szentpétery*, 1452. sz. és *Györffy*, 1963, 191. l. 3. j. — A vámkedvezmény (mérséklés) a végszám szállított posztó-, a só- és az ólombehozatalra szól. Az utóbbinál a németlipeseiek és a beszercebányai bányavállalkozók szükségletére gondolhatunk.

⁹⁵ Az 1325-ben „Congersbergh” néven telepített későbbi Kisucaújhely előtelepülése (*Fejér*, C. D. XI, 510. l.); itt „Lethezyn” néven említve, míg egy 1321. évi oklevél 1387. évi átirásában *Fejér György* közlése (C. D. XI, 509. l.) szerint „Jatasin” áll. *Václav Chaloupecký* (Kniha Žilinská, XXVIII. l. 71. j. és XXVII. l. 66. j.) elírást feltételez az 1244-ből ismert „terra Yesesin”-ből.

⁹⁶ *Fejér*, C. D. XI, 509. l. — Zsolna első említése civitasként 1312-ben *Václav Mencl*: Středověká města na Slovensku — Práce Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislave, sv. 26. Bratislava, 1938, 119. l.

⁹⁷ Kniha Žilinská, 95: XVIII. és XXXII–XXXIV. l. — *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. — Tanulmányok Budapest múltjából XIV, 1961, 69–70. l.

volt az egyik és talán fő országútja a tatárjárás után az Elba—Odera térségéből hozzánk is átjövő német telepéseknek. Észak igazi nagyútja azonban a harmadik volt. Az, amely a Poprád alsó folyása mentén, majd Ujsandecen (Nowy Sącz) és Bochnián át kötötte össze Krakkóval a Szepességet.⁹⁸ Erre szállították Gölnicbánya alapítása (IV. Béla)^{98a} óta a szepességi rézet, amelyet a XIII. század utolsó évtizedeiben már ott találni Flandriában. Itt ugyan lengyel réznek tartották,⁹⁹ de tarthatták, miután Lengyelországon át jutott el a Keleti-tengeri kikötőkbe és onnan Flandriába — főként a toruńi/thorni kalmárok közvetítésével.¹⁰⁰ A kapcsolatok tulajdonképpen kialakítóját itt is az idegen kalmárban kereshetjük. Krakkó árumegállítójoga (1306) ezt szemléletesen példázza. Annak éle ugyanis elsősorban a toruńiak/thorniak ellen irányult. Az lett volna a rendeltetése, hogy a krakkói piacon lehetetlenné tegye számukra a közvetlen üzletkötést a magyarországi réz felhozóival, akár magyarországiak, akár *idegenek* voltak azok.¹⁰¹ A réz mellett ezen az északi úton juthatott el Flandriába annak az aranynak és ezüstnek némi része is, amelyet idézett feljegyzésünk a lengyel arany és ezüst mellett kifejezetten magyarországi eredetűnek mond,¹⁰² némi része, mert nagyját mégiscsak a Magyarországot Bécsen át felkereső német és vallon kereskedők dobták ott piacra.

A nemesfémek mellett voltak kivetlünknek egyéb áruai is: az ugyancsak bányatermék réz, a közönségesebb hazai prémáru, lábás jószágból a birka, a sertés, no meg az ökör, különféle mezőgazdasági termékek mint bor, gabona, sőt kerti vetemény is. A luxusáruk mellett behoztak ipari segédanyagként ólmot, és a budai vámtarifában szereplő vas is lehetett részben import termék.¹⁰³

⁹⁸ Stanislaw Kutrzeba: Handel Krakowa w wiekach srednich. Kraków, 1902, 9–10. l. — Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumegállító-joga, Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért 1358–1570. Bpest, 1922, 12–14. l. — Karl Maleczyński: Die ältesten Märkte in Polen und ihr Verhältnis zu den Städten von der Kolonisierung nach dem deutschen Recht. — Bibliothek geschichtl. Werke aus den Literaturen Ost-europas (Osteuropa-Institut), Nr. 4. Breslau, 1930, 151–154. l. E mű eredeti lengyel kiadása (Lwów 1926) nem állott rendelkezésemre.

^{98a} Ld. Heckenast G.: Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn — Nouvelles Études Historiques... (mint a 24. jegyzetben) ... 163. l.

⁹⁹ Egy a XIII. század utolsó harmadából származtatott feljegyzés: Hansisches Urkundenbuch, III. Halle, 1882–1886, 419. l. 1. j. a korábbi kiadások idézésével. Vö. M. Gt. Sz. 1898, 276. l. (Kropf Lajos közlése). — A feljegyzés országoként felsorolja, hogy honnan minő áruk érkeznek Brugesbe és Flandriába. Magyar- és lengyelországi vonatkozásainak a szövege következő: „Dou royaume de Hongrie vient cire, or et argente an plate.” „Dou royaume de Behaingne vient cire, or et argent et estain ... Dou royaume de Polane vient or et argent an plate, cire, vairs et gris et coivre...”

¹⁰⁰ Ld. a köv. jegyzetet.

¹⁰¹ Kutrzeba, 98: 28–30. l. — A kiváltságlevél: Codex diplomaticus civitatis Cracoviensis, I. — Monumenta mediæ ævi historica res gestas Poloniae illustrantia. tom. V, Krakow, 1879. Nr. IV, 8–9. l.

¹⁰² Ld. a 99. jegyzetet. — Lengyelország XIII. századi nemesfémtermelésére: Danuta Molenda: Górnictwo kruszcowe na terenie złóż ślasko-krakowskich do połowy XVI wieku. — Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, tom VIII. (Instytut historii kultury materialnej PAN) Wrocław - Warszawa - Kraków. 1963, 43–93. l.

¹⁰³ Az 1255. évi budai és győri (Fejér, C. D. IV: 2, 310–313 és 323–324. l.), az 1278. évi gölnicbányai (ÁUO, IX, 204. l. — csaknem minden tételében egyezik a budai-val) és az 1288. évi esztergomi (Mon. eccl. Strigoniensis, II, 238–241. l., 215. sz.) vámtarifák adatai. — Hitelességükre ld. Szentpétery, 1040, 1044, 2926 és 3483. sz.; az esztergomihoz vö. Domanovszky, 98: 33–38. l. és Hóman, 3: 531–534. l. — Ugyanitt, 530. l. a budai és győri vámtarifák elemzése és az 1. sz. jegyzetben a budai meg gölnici vámtarifák egyezésének a magyarázata. — Ld. továbbá a 84. és 85. jegyzetben id. bécsi és steini vámtarifákat is.

Mégis országközi árucserénk két fő összetevőjét a kifejlés e kezdeti korszakában a textilárukban (bíborszövetekben, posztóban, vászonban) meg a nemesfémekben kell látnunk. Lényegében ez a kettő határozta meg az áruforgalom mérlegét, amazok a behozatal, ez meg a kivitel oldalán.

Ennek adatszerű jelzései vannak. Elsőként abban a keltezetlen elszámolásban, amelyet, kézírásán ítvé, valamikor a XIII. században állítottak össze egyik korabeli királyunknak — a legújabb megállapítások szerint István ifjabb királynak (1262–1270) — bizonyos Syr Wullam által több mint száz tételben *sorozatosan* szállított árukról.¹⁰⁴ Az elszámolás a szállított árukat egy-két tétel kivételével szabatosan jelöli meg. Mi több, az ékszerektől eltekintve a megjelölés többé-kevésbé határozottan utal az áruk származáshelyére is.¹⁰⁵

Az elszámolás egyszerűen *márkában*, vagyis rúdvalutában, veretlen ezüstben számol. E megjelölés alatt a *régi magyar márkával*, az ún. *Béla király márkájával* (= mai súlyban 233,3533 g) mért ötödrészig égetett (0,800 finomságú) ezüst értendő.¹⁰⁶ A *követel* rovatnak veendő tételek (1–116) együttes értékösszege 1447,5 márka,¹⁰⁷ amiből azonban 288 márka nem áru volt, hanem

¹⁰⁴ Számbavesz az elszámolás a 104 árutétel mellett 11 esetben rúdvalutában folyósított kölcsönöket is. Legvégül pedig hat tételben a Syr Wullam által felvett törlesztési részleteket. Az elszámolást kiadták s hol igénytelenebb, hol alaposabb forrástani és tartalmi elemzéssel is kísérték: *Giovanni Soranzo*: *Acquisiti e debiti di Bella IV. Re d'Ungheria — Aevum* (Milano) anno VIII, 1934, fasc. 2–3, 343–356. l. (a szöveg közlése a velencei állami levéltár eredetijéről). — *Husztí Dénes*: IV. Béla olaszországi vásárlásai — *Közgazdasági Szemle*, 1938, LXII. évf., 81. köt., 737–770. l. (a szövegközlés Soranzo közlése után, de annak az eredeti alapján történt helyesbítésével a 756–760. l.); vö. *Husztí*, 89: 35–49. l. — *Zolnay László*: István ifjabb király számadása 1264-ből. — *Budapest Régiségei XXI*, 1965, 79–114. l. (a szöveg közlése Husztíé után 80–82. l.); *Zolnay* forrástani elemzése a három közül a legszelesebbkörü, kormeghatározását elfogadom. *Székelgy Györgynek* kételkedő észrevételeit a szállító kalmár személyét, helyesebben annak magyarországi vagy itáliai, velencei, telephelyét illetőleg (*Székelgy*, 79: 4–5. l.) nem tartom peröntőnek. A magyartalan elírások (ferto helyett serto) magyarzathatók úgy is, hogy a Velencében őrzött elszámolás már csak egy ott készült másolata az eredetinek. Míg *Husztí* Syr Wullamot velencei kalmárnak tartja, a megrendelőt pedig IV. Bélában látva a szállításokat az 1238–1242 évekre teszi, *Zolnay* arra az eredményre jut, hogy a szállítások István ifjabb királynak szólottak, és az ifjabb király meg apja közt 1264 júniusában kitört háborúságot közvetlenül megelőző hónapokból esetleg egy-két évből valók. A jegyzék összeállítására a háborús konfliktus kirobbanásakor került sor. A szállító kalmárt *Zolnay* a zsidó Wyluimus (Henel fia) kamaraispánnal véli azonosíthatni. A vásárlások időbeli folyamatossága, annak ellenére hogy az időtartam pontosan nem állapítható meg, bizonyos mérvű rendszerességet kölcsönöz az adatszolgáltatásnak, azt, ha viszonylagosan is, teljessé kerekíti, ami az adatszolgáltatást történetstatistikai forrássá teszi.

¹⁰⁵ Különösen áll ez az ékszerek és a textilárúk csoportjára. De vonatkoztatom a „mercimonia”-ra is. E szó általában *áru*t, *portékát* jelent. Itt mégis mintha egy meghatározott árua vonatkoznék. Én fűszernek veszem. Erre szinte kényszerít az a körülmény, hogy az elszámolásban egyébként ez az árunem semmiféle sajátos néven nem jó elő. Amellett az előforduló négy tétel (23, 42, 47, 81) mindegyikét egy-egy párthívének, udvari emberének juttatta az ifjabb király: feudális uraknak, akiknek nem lett volna értelme hazai termékkel kedveskedni, amit a falvaikban, mezővárosaikban lakó iparosaitól kalmár-közvetítés nélkül is megkaphattak. Vö. még alább a 109–113. jegyzetet is.

¹⁰⁶ *Hóman*, 3: 280–288., kül. 285–286. l. — *Husztí*, 104: 752. l. helytelenül tizedrészig égetett = 0 900 finomságú ezüstnek veszi az elszámolás értékadatait.

¹⁰⁷ A *Husztí* közölte szöveg értékadatai csak 1447,5 márkát adnak végösszegül. Ez 6,5 márkával kevesebb a *követel* rovatnak a 116. tételben olvasható összegezésénél (1454 m). Még inkább mögötte marad annak az 1484,5 márkának, amelyet *Husztí* ad meg az 1–116 tételekben részletezett értékadatok valóságos összegül. Más magyarázatát ennek az eltérésnek nem találok, mint hogy a *Husztí* közölte szövegben sajtóhibák

pénzkölcsön.¹⁰⁸ Az árutételek együttes értéke 1159,5 márka, ami a következőképpen oszlik meg négy árucsoport között.¹⁰⁹

Textilárúk¹¹⁰

a tiszta tételek: ¹¹¹	663,25 m =	57,20%
a 113. tételből	93,70 m =	8,08%
a 26. és 27. tételből	7,00 m =	0,60%
együtt	763,95 m =	65,88%

húzódnak meg: ilyesmire utal az is, hogy a 10. és a 15. sorszámú tétel közt egy tétel kiesett, vagy a sorszámozás ugrott egyet. Az eredeti nem állván rendelkezésemre, számításomban csak a nyomtatásban közreadott szöveg adatain indulhattam. Megjegyzem, hogy a *Zolnay* által a 101. lapon közölt B jelzésű táblázat részletezésének (1–27 tétel) is a valóságos összege, 1723,5 márka, 238 márkával magasabb, mint e táblázat 1485,5 márkányi végösszege.

¹⁰⁸ A 82, 83, 90, 101–104, 106, 109, 112, 116. sz. tételek.

¹⁰⁹ Az árutételek általában egyfajta árut vesznek számba. Mindössze négy elegyes tétel van; a 114. tétel posztót és finom vásznot számol el egyenesen 130 márka értékben; a 113. tételben fűszeráru meg biborszövetek és selymek ára van együttesen 100 márkában megadva; a 26 tétel 16 rőf szövetet vesz egybe 3 arany gyűrűvel 4,5 márka árban; a 27. tétel pedig 3 db selymet számol el 2 arany gyűrűvel 4 márkában. — Az alábbi összeállításban a 114. tételt a textiliák közt egészében posztónak vettem; a 113. tételnél a 100 márkából a tiszta fűszertételek 6,30%-os hányada alapján 6,30 márkát számítottam fűszerárura és 93,70 márkát a textiliákra; a 26. tétel megoszlása: 4 márka a 16 rőf posztó, 0 5 márka a 3 gyűrű, a 27. tételé pedig 3 márka a 3 db selyem, 1 márka a két gyűrű. Erre nézve vö. az elszámolás 5. és 69. tételét, ahol 15 rőf posztó van 4–4 márka értékben elszámolva, továbbá a 30., 41., 52., 60. tétel, ahol a selyem egységára 1–1 márka.

¹¹⁰ A textiliák egyes árunemei a tételek számát és az érték feltüntetésével: *bársony* (4, 16, 87, 92, 105. tét. — 73 m); *különféle biborszövetek* — 310 m a következők megkülönböztetésekkel: tatárországi (3, 8, 31, 72. t. — 35 m); aranyos (aranyszövési: 10, 33, 67, 74, 76, 115, utóbbi tételben megtoldva a „tengerentúli” megjelöléssel — 71 m); „egyszerű” bíbor (purpura simplex, 11. t. — 12 m); milánói, aranyos milánói (12, 59, 79. t. — 36 m); halpikkelyes (? de lana piscium, de piscibus 13, 89. t. — 9 m); „akabit” (bagdadi módra készült, ld. *Zolnay*, 108. l.: 38, 45, 50, 53, 54, 58, 84, 85, 93, 94, 96. t. — 71 m); tengerentúli, tengerentúli császári (transmarina imperialis, eredetileg a császárok részére készült minőség: 43, 55, 71, 78, 88. t. — 76 m); *selyem* (scindatum, cindatum) — 61 1/2 m, az alábbi származáshelyekkel: tengerentúli (30, 35, 41, 51, 52, 60, 75. t. — 15 m), lucai (68, 97. t. — 3 m), a származási hely nincs megadva (15, 21, 86 és 48, 64, 73, ez utóbbi három tétel „resorcii”, „de resorcii” megjelöléssel — 43 1/2 m); *szövetek* (posztók = panus) — 98,75 m, (amiből 83,75 m értékű „ganti” = gandi/genti posztó volt, „de gancy”, „gansytus” „gancitus” megjelöléssel, míg a maradék 6 márkás tétel származáshelye ismeretlen); *finom vászon* (syndon = gyolcs) egy tételben posztóval egyenesen van elszámolva 130 m értékben. Gant-i posztót a jegyzék összesen 13 ízben (5, 20, 29, 62, 65, 68, 69, 75, 80, 95, 98, 100, 111. tétel) számol el. Ebből 3 alkalommal egyenesen egyéb áruval: egyszer (68. tét.) 16 rőföt lucai selyemmel, egyszer (75. tét.) 15 rőföt 2 tengerentúli selymmel és egyszer 1 db ganti posztót 9 db bársonnyal. Az említett tételekben egyenesen megadott értéket (6 1/2, 7, 40 márka) más tételek hozzávetőleges analógiájára a két áruicik közt megosztottam. A 68. és a 75. tétel 16, illetőleg 15 rőfnyi ganti posztóját 4 márkába vettem; a 98. tételnél a bársony darabjának 4 márkás egységárát (ld. a 2. és 10. tétel) véve alapul a 9 db bársonyt 36 márkába vettem s a fennmaradó 4 márkát a posztó árú. A 111. tételben számbavett 2 db ganti posztó értéke nincs megadva; a 20. tétel analógiájára 9—9 márkájával állítottam be. A „tiszta” (vö. a 111. jegyz.) tételek 663,25 márkányi együttes értékébe beszámítottam a 114. sz. elegyes (posztó és tétel vászon) tétel 130 márkáját is. A textiliákra vö. *Zolnay* 102–103 és 107–108. l.

¹¹¹ „Tiszta” alatt azokat a tételeket értem, amelyekben csak egyfajta áru (textil, vagy ékszer, vagy fűszer, vagy prémes öltözék) van elszámolva. De itt vettem számba egy-két elemeire bontható elegyes tétel megfelelő részét is; ezeket az idevágó jegyzetben jellemeztem.

Ékszer, ruhadísz¹¹²

a tiszta tételek	261,75 m =	22,57%	
a 26. és 27. tételből	1,50 m =	0,13%	
együtt	263,25 m =		22,70%

Fűszeráru¹¹³

a tiszta tételek	73,00 m =	6,30%	
a 113. tételből	6,30 m =	0,55%	
együtt	79,30 m =		6,85%

Prémes öltözék ¹¹⁴	53,00 m =		4,57%
-------------------------------	-----------	--	-------

Összesen	1159,50 m =		100,00%
----------	-------------	--	---------

A 763,95 márkányi textiláru megoszlása az előforduló textiltípusok szerint

Nehéz bíborkelmék, javarészt
levantei de részben milánói
eredetű is¹¹⁵

403,70 m = 34,82%¹¹⁶

Selyem, zömben tengerentúli
(levantei) eredetű, de volt
közte itáliai (luccai) se-
lyem is¹¹⁷

64,50 m = 5,56%

Bársony, származási helye
nincs feltüntetve¹¹⁸

72,00 m = 6,21%

¹¹² Az ékszert és ruhadísz elszámoló tételek: 1, 6, 12, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 34, 36, 37, 39, 40, 44, 46, 57, 61, 63, 91, 99, 107, 108, 110. Az ékszerek és ruhadíszek közül az ötvösmunkák egy része lehetett volna hazai ötvösök műve is. Viszont a drágakövek (19, 36. tétel „albae gemmae”), a magas egységárú diadémelek (sertum: 46, 57, 17. tétel), a nem kevésbé drága ezüst, arany és zománcos övek (tizenegy tétel), a 34 márkába számított két arany násfa (monilia) mégis azt sugallják, hogy nagyobbik részében ez az árunem is (összesen 27 tétel) az itáliai iparművészetnek volt a fényűző remeke. Vö. *Zolnay* illusztráló adatait is (103. l.) királyaink és nagyjaik fényűző pompakedveléséről. A 26. és 27. tétel en egyébként ékszer posztóval, illetőleg selyemmel elegyesen van elszámolva.

¹¹³ Ld. a 105. jegyz.

¹¹⁴ A prémes áruk (4, 16, 32, 49, 56, 77) hat tételéből a 32. tételbeli 10 márkába számított hermelin „manstrea” kétségkívül külföldi eredetű volt. Őt tétel különféle anyagból készült „manstrea”-kat számol el; *Du Cange* szerint a „manstrugae” sajátosan szárd prémes öltözék lett volna, így ezt is itáliai importnak vehetnők, bár a nemes prémeknél orosz eredetre is lehet gondolni; a drága orosz prémnek külön tétele volt az esztergomi vámtarifában (ld. a 103. jegyzetben id. h.).

¹¹⁵ Ebből 93,70 m (8,08%) elegyesen bíborszövetre és finom vászonra (in purpuris et syndonis) eső értékhányad volt (ld. a 113. tét.); egészében bíborkelmevettem, miután a finom vászon egységár feltüntetésével egy tételben sem fordul elő.

¹¹⁶ A viszonyszámok a vásárolt áruk 1159,5 márkányi összértékére vonatkoztatók.

¹¹⁷ Ebből 3 m-t (0,26%) mint a 27 alatti elegyes tétel 3 db selymének az árát vettem számba.

¹¹⁸ A bársony (samitus, sciamito, samit, samiz) bizánci eredetű selyemszövet volt. A XIII. századra azonban már az arabok hódította területeken is készítették. Ekkor még a legdrágább kelme egyikének számított (*Heyd*, 45: II. 689. l.).

Posztó, közte 83,75 m értékű genti (Gand) posztó, a többi származási hely megjelölése nélkül ¹¹⁹	223,75 m = 19,29%
Összesen	763,95 m = 65,88%

A számok, ha mindjárt egyetlen példán is, konkrét, valószerű képet adnak egy feudális nagyúr luxusigényeinek és a hozzájuk kapcsolódó külföldi árubehozatalnak az összetételéről.

A négy árucsoport mindannyia merő fényűzési cikk. Három a vásárlások összértékének nem kevesebb mint 93,10%-val a pompázó öltözködést szolgálta, míg az ingyenkedés igényelte fűszerárak a 7%-ot sem érték el. Az ékszer, ruhadísz eléggé magas hányada (22,70%), de még inkább a messze kiugró (65,88%) textiláraknak a magas fényűzés felé hajló összetétele és borsos egységei a pompakedvelésnek már valósággal tobzódó méreteiről árulkodnak. Az árak négytized része nehéz, részben aranyozottas bíborkelmékből meg selymekből állott. Akadt közte, mint a milánói bíbor, a luccai selyem, itáliai termék is, de nagyja a tengerentúlról, a Levanteból jött, sőt a tatárnak mondott, vagyis Tatárföldön át szállított portékának bízvást a Távol-Kelet (Kína) volt a hazája. Vegyük még hozzá az ékszereket (22,70%), akkor megállapíthatjuk, hogy a vásárlásoknak a nagyobbik felét (63,08%) a magas fényűzés sugalmazta. De az ünnepi pompa kincsszámba menő fejedelmi áru mellett ott volt a hétköznapi minőségi öltözékanyag is, a finom posztóáru. A bíborkelmék és az ékszerek után a harmadik helyet foglalta el 19,29%-nyi hányaddal. Ebből 7,74% származáshelye szerint is ismert legfinomabb flandriai - „gantii” (= mai Gent/Gand Belgiumban) - termék volt. Míg a magas fényűzés levantei és itáliai áruin a mediterraneum olasz kalmárai keresték meg rendkívüli profitjukat, a másik tenger melléki exportáruja a posztó az Alpokon inneni kontinentális kereskedelemnek, a vámtarifák „latin” (vallón), Rajna menti, sváb és regensburgi kalmárainak volt a portékája, de az Északi-meg a Keleti-Tenger partvidékét megülő Hanza-városoké is.

A számelemzés eredménye nincs híján a statisztikai mondanivalónak, amely az egyedit mindig általánosra magyarázza. Itt persze nem úgy, mintha a számokba fogott képletet egyszerűen változtatlanul ráhozhatná a behozatali forgalom országos egészére. Olyasmint az mint az élő jelennel dolgozó statisztikában a reprezentációs felvétel. Az egész helyett annak csak egy részét veszi egyedi eseteiben számba. Az így megvilágosodó összefüggések konkrét számbeliségükben csak a rész valóságát tükrözik. De bizonyos logikai — módosító — megszorításokkal következtetni lehet belőlük az egészet jellemző általánosabb összefüggésekre is.

Az ifjabb király udvartartása csak egyik képviselője annak az „úri” fogyasztó-gazdagságnak,¹²⁰ amely korszakunkban, a magyar feudalizmus ki-

¹¹⁹ Ebből 130 m posztó és finom vászon (gyoles) elegyes áráként van elszámolva (114. tét.); kellő megosztási kulcs hiányában az egész összeget posztóként vettem számba, finom vászon különben is csak két elegyes tételben (113, 114) fordul elő. További 4 m-t a 26. tételben számbavett 15 rőf posztóra számítottam.

¹²⁰ Feudalis, másként „úri” fogyasztó-gazdagságon azt a gazdagságot értem, amely a földtulajdon monopóliumában gyökerező feudális uralom (földesuraság) hatalmi kényszerrel elsajátított terméktöbbletből halmozódott fel a kiterjedt földtulajdonnal bíró „földes uraságok” — világiak és egyháziak — kezén. Képviselői okulva a tatárjárásból, vidéki toronyházpalotáikból ekkor váltanak át a lovagvárok életformájára.

fejlése idején nálunk még minden gazdagságnak egyetlen formája,¹²¹ és igazából egyetlen hazai piacbázisa is az idegen országok luxustermékeit közvetítő nagytávú kereskedelemnek.¹²² Személyi összetételében számos volt ez a gazdagság, egy egész társadalmi osztály, a feudális földes uraságok részesedtek benne. De éppen számos volta miatt nagyságrendjét erősen differenciálnak kell vennünk, hiszen a trónon ülő király, meg egy társaskáptalani kanonok voltak szélsőséges képviselői. A leggazdagabbak, a fényűző pompában tobzódók mellett voltak, akiknek mérsékeltebb gazdagsággal kellett beérniök, akiknek szerényebbek voltak az igényeik, mert gazdagságukból csak gyéribben és főként kevésbé drága luxusárukra futotta. Ifjabb királyunk gazdagsága az elsők közül való. A vásárlásait jellemző számképlet szükségszerűen csak módosulásokkal vihető át a behozatal országos egészére. Utóbbi összetételét a közép-szerű irányában nivellálni kell. A súlypont így a magas fényűzés tárgyairól, a nehéz veretű övekről eltolódott a kevésbé drága, de még mindig minőségi, különleges áruszámba menő finom flandriai posztókra, a gandira, a tournai/dornira, az ypernira.¹²³ De piacot találtak mellettük a közönségesebb, luxusárúnak már nem igen vehető német posztók is. A kölni¹²⁴ és a közönséges szürke német posztó.¹²⁵ Behozták az egyébként jó minőségű német vásznat (gyolcsot),¹²⁶ sőt feltűnik már a gyapot-áru is, a barchet.¹²⁷ A feudális társadalom kis birtokú alsó rétegeiben, meg az alakuló városok alapító törzsökében találhatták vevőkörüket, vagy, mint ezt a kölni (felsőrajnai) könnyebb fekete posztóról tartották,¹²⁸ az apáca- és szerzetes rendházak lakóiban.

Országos viszonylatban már ekkor, külkereskedelmi kapcsolataink kialakulásának a kezdeti szakaszában is a posztó tekintendő a behozatal „tömeg-árujának”. Százalékos arányát a behozatal össz volumenében még az is emelte, hogy a királyi udvartartáshoz viszonyítva a feudális gazdagság kevésbé tehető rétegeiben kisebb volt a fűszerfogyasztás és a prémekben is beérték a hazai eredetűvel a nemes külföldi prémek helyett.

Hogy az idegen kalmár mindezzel a portékájával elsősorban az ország ezüstjét kereste, annak jelzését láthatjuk azokban a kalmároknak is, akiknek

¹²¹ A másik megjelenési forma a városinak mondható gazdagság, a gazdasági eszközökkel elsajátító kalmáré ekkor a várossal együtt nálunk csak éppen hogy születőben volt. Előképlete az izmaelita meg a zsidó kamarabérlőknek uzorauzletből táplálkozó gazdagsága, akik azonban mihelyst gazdagságuk nagyobb méreteket ölt, még inkább a „földes uraságokhoz” kapcsolódnak, ezek életformája vonzza őket.

¹²² Vö. fentebb 91. és 93–94. l.

¹²³ Az utóbbi kettőre ld. *Zolnay, 104: 107–108. l.* és *Székelly, 79: 7–10. l.*

¹²⁴ A regensburgiak 1192. évi bécsi kiváltságlevelé (*Tomaschek, 83: 1. sz.*) szől a Kölnből lekötve érkező posztós szekerekről. Nyilvánvaló, hogy ezek a szállítmányok sem kerültek egészükben Bécsben eladásra, jutott belőlük Magyarországnak is. Persze a Kölnben lekötött szekerek rakománya állhatott más, pl. flandriai eredetű termékből is. — A XI. századi „de conflictu ovis et lini” költemény szerzője egyébként a Felső-Rajna mentén készült posztót könnyű fekete posztónak mondja, amely főként az apácák és szerzetesek részére készült (*Schmoller, 79: 363. l.*).

¹²⁵ A budai, gölnici és esztergomi vámtarifák (a 103. jegyz. i. h.) „pannus griseus”-a. — A strážburgi s általában a Felső-Rajna vidéki nyers, festetlen szürke posztóra, annak értékesítésére a champagnei vásárokon, és itáliai finomítására: *Schmoller, 79: 364, 368–370. l.*

¹²⁶ „tetonica (1357. évi átírásban: theonica) tela”: az esztergomi tarifában. — Az ui. említett „sindo”, a gyolcs minden bizonnyal itáliai eredetű volt.

¹²⁷ „panni fustanici”: az esztergomi tarifában. — A tarifa II. András király korabeli legrégebbi részében jó elő — feltehetőleg — ez ekkor még itáliai termék volt.

¹²⁸ Ld. a 124. jegyz.

semmi más elvámolni valójuk nem volt az ezüstről kívül, amit hol veretlenül hol pénz alakjában vittek — nyilván kifelémenet — magukkal. A budai és a gölnci vámtarifák szólnak róluk.¹²⁹

Tömegében ez az áruforgalom a XIII. század utolsó évtizedeiben még nem lehetett valami nagy. Amnyi csupán, amennyire az új termelési viszonyok korszakváltó küszöbén alighogy átlépett bányagazdaságunk nemesfém-hozamából, ekkor még főként ezüstről, futotta. Annál ugrásszerűbb a térfogatbeli bővülés, amellyel a következő század második negyedétől kezdve számolhatunk.

Erre az évszázadra, a tatárjárásra következő három-négy emberöltőre esik a magyar bányagazdaság nagy növekedése. A IV. Béla király által annyira felkarolt német jogú és etnikumában is túlnyomóképpen német városkolonizáció volt a kiváltó hordozója. Annak egyik ága, a bányavárosi, amely kifejezetten az ország természeti kincsének a kiaknázására volt betájolva. Szapora városalapításai feltárásaikkal már ekkor szerte az országban „megütötték” annak úgy szólván minden valamirevaló nemesfém-előfordulását, köztük éppen az arany legdúsabb elsődleges lelőhelyeit is.¹³⁰ A növekedés másik tényezője a bányagazdaság termelési viszonyainak az új rendje volt. Lényege ennek abban állott, hogy szabaddá tette a bányakincs hasznosító birtokbavételét. Elsődlegesen az eladdig földesurának dolgozó bányász népet vezető rétege, a vājárság számára, amelyet így érdekeltté téve termelőmunkája hozamában utat nyitott a termelőerők, főként a tapasztalaton öregbedő technológia oly mérvű kibontakozásának, hogy az egyidőre — három-négy emberöltő tartamára — még a bányavíz veszélyeztette szinteken is lehetővé tette a megütött telérek fejtését. Az új rendet bányavárosaink alapítói úgy hozzák magukkal az óhazából, ott kialakult formájában. Mire azonban ez az átplántálódás valamelyest korábbi előzmények után a selmecbányai „új” város, majd Besztercebánya alapításával a XIII. század derekán meg is gyökeresedett, akkorára a dolgozó vājárok társas vállalkozását, s vele a bányakincs hasznosító birtokbavételét nagyobbreszt már a pénz emberei, a tőkés vállalkozótársak sajátították ki. Belőlük került ki bányavárosainkban a városalapító-szövetkezetek tagjainak, az ún. gyűrűstéri vagy erdőpolgároknak a zöme.¹³¹

A kihontakozó nagytávú kereskedelemnek, a levantei forgalomnak is, eredendő fogyatékosága a pénzhiány, az általános csere- és fizetési eszköz szerepét betöltő nemesfém, a XIII. század második feléig főként az ezüst, elégtelen mennyisége. A középkori kalmár üzletkötései általában nem készpénzfizetéses, hanem határidőre szóló ügyletek voltak. Örök problémája volt, hogy a vevő szerepében hosszabb határidőt kapjon a vételár lefizetésére, mint aminőt neki kellett a tőle vásárlónak adnia ahhoz, hogy áruján egyáltalán

¹²⁹ Erre már Pleidell (85: 31. l. 4. j.) is rámutatott.

¹³⁰ Vö. 562—564. l.

¹³¹ Vö. *Oszkár Paulinyi*: „Eigentum und Gesellschaft in den niederungarischen Bergstädten. Ein Beitrag zur Problematik der deutschen Kolonisationsstadt in Ungarn” — *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*. Hrsg. von Ingomar Bog. Köln—Wien. 1971. 525—568. l. — Selmecbánya, a maival helyrajzilag azonos fekvésű kolonizációs újváros alapítási évét pontosan nem ismerjük. A város XIV. században (vége felé) írásbafoglalt szokásjogának (ÁUO, III. 206—228. l.) IV. Béla királyra utaló bevezetése és az esztergomi kanonokságot is betöltő plébánosnak (Gerardus plebanus de Banya — *Mon. Ecel. Strig.*, I. 335. l., 418. sz.) 1240. évi említése alapján azt az 1235—1239 évekre kell tennünk. Besztercebánya alapító kiváltságlevele 1255-ben kelt (i. m. 426. l., 556. sz.).

túladhasson.¹³² A „pénzpiac” e belső feszültségét a magyarországi és általában a közép-kelet-európai nemesfém-termelés XIV. századi megugrása távolról sem oldotta fel. Még csak nem is igen enyhítette. Nem egyszerűen azért, mert ez a folyamat időben egybeesett az európai gazdaság általános növekedésével, amely viszont ismét az országközi, a nagytávú árucseré meg a pénzforgalom nagymérvű emelkedésében csúcsozott.¹³³ Nőtt hát a kereslet is, a kereskedelemnek több és több nemesfémre volt szüksége.

Az időbeli párhuzam mögött okozati összefüggéseket is feltételezve, szinte úgy tűnik, hogy bányagazdaságunk XIV. századi nagy fellendülése visszhang volt csupán a nyugati és a földközi tengeri emporiumok nemesfém-ínségére. A kölcsönös növekedéssel velenőtt az egymásra utaltság is, a gazdasági kapcsolatok elmélyítő munkálója.

Elsőnek a kontinentális tömb kalmárai figyeltek fel a magyar arany konjunktúrájára. Azonmód magukévá tették az 1335. évi hármaskirálytalálkozó ismert kereskedelempolitikai koncepcióját, amely, válaszul az árumegállítás hatalmi eszközével közbeiktató Bécstől ellentétes törekvéseire, Ausztria elkerülésével Cseh- és Morvaországon át kívánta a német és vallon nyugat kalmárait a magyar piac rendszeres látogatására csábítani.¹³⁴ Regensburgtól a Rajnáig, sőt túl ezen a Maas mentéig és Flandriáig a kalmárvilág egyetemlegesen érdekelt volt benne, hogy kellő vám kiváltságokkal és oltalomlevelekkel biztosítsa a maga számára e lehetőséget. A realizálás első lépésének tekinthető az esztergomi érseknek egy mainzi, egy prágai, egy nürnbergi és egy aurburgi küldött kérésére kiadott vám kiváltsága és oltalomlevele, amely az új vámtételeket és a jogvédelmet minden csehországi, svábföldi, Rajna menti és flandriai kalmár részére biztosítja, aki áruival Magyarországot felkeresi.¹³⁵

¹³² *Sieveking*: Handlungsbücher, 50: 1902, 196–197. l.; többek közt: „... das Geheimnis des mittelalterlichen Kaufmanns scheint darin bestanden zu haben, stets längeren Credit zu nehmen als zu geben. Jedenfalls zeigen uns die Handlungsbücher, die uns zuerst einen Einblick in das kaufmännische Geschäft gewähren, daß der Credit schon in den Zeiten, die man gewöhnlich als geldwirtschaftliche der entwickelteren Creditwirtschaft entgegengesetzt, eine beherrschende Rolle spielte. Der kapitalbesitzende Kaufmann scheint mir eine jüngere Erscheinung zu sein als der mit Credit sich behelfende.” (Vö. fentebb 570. l. a baratto-ról mondottakat.). — Magyar vonatkozásban ld. *Franz Kováts*: Handelsverbindungen zwischen Köln u. Preßburg (Pozsony) im Spätmittelalter — Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln 35, 1914. knya. — *Szücs J.*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert — *Studia Historica* (Bpest), 53, 1963. 110–114. l.

¹³³ A növekedés folyamatának részletes ábrázolására itt nem térhetek ki. Egy-két ciugró mozzanat is azonban azt eléggé érzékeltetheti. Ilyen beszédes mutatói: Firenze kereskedelmének nagy fellendülése; az Elbán inneni német terjeszkedés sodrában alakuló újmet kalmárvárosok, a Hanza széleskörű tengeri kereskedelme, a kontinensen Nürnberg előretörése; a két tengermellék — a mediterraneum és a flandriai — közvetlen kereskedelmi kapcsolatának a kiépítése, az itáliai emporiumoknak Brugge kikötőjét a XIV. század eleje óta rendszeresen felkereső hajókaravánjai révén; az uzoratótke önálló mozgása (az olasz bankok, a lombardok); állami hitelügyletek (Firenze angol kölcsönei), nemesfémet pótló papír, a váltó meggyökeresedése.

¹³⁴ *Mayer*, Auswärtiger Handel, 79: 28–31. l. — *Hóman*, 2: 64–74. l. — *Pleidell*, 5: 33–41, 47–50. l. — *Mayer* (31. l.) kéri, hogy már ekkor a bécsi árumegállító jog atályaon kívül helyezze a cél.

¹³⁵ *Chlumecy* (Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae, VII, 131–132. l.) özlése nyomán kivonatolva idézi *Pleidell*, 85: 39. l. 3. jegyz. — Figyelemre méltó a íváltóságával narratívájának következő része: „... attendentes etiam communem utilitatem et commodum rei publicae, ut ipsum regnum Hungariae extraneorum regnorum bohemiae videlicet, Sweviae, Reni et Flandriae omni genere rerum mercimonialium sub artili copia habundantissime gratuletur, mercatoresque ipsa mercimonia per viam

De utána külön-külön is a városok egész sora váltott ki a század végéig újra meg újra idevágó királyi véd- és kiváltságleveleket. Így Nürnberg és Prága, illetőleg a német birodalmi városok általában (1357, 1364, 1371, 1383),¹³⁶ Regensburg (1369),¹³⁷ Köln, Huy (1344, 1345, 1384),¹³⁸ Amberg (1369)¹³⁹ és a csehországi Cheb/Eger.¹⁴⁰ A kölniek és huyiak az első kiváltságlevél kiváltásakor a sempetei és farkashidai vámosok túlkapásai miatt panaszkodnak, s ez mutatja, hogy az útvonalat kezdetől fogva használták is,¹⁴¹ ami tulajdonképpen csak a huszita háborúkkal, 1420 körül, vált lehetetlenné.¹⁴²

Viszont az utóbbi fordulat korántsem járt a közvetlen kereskedelmi kapcsolatok megszűnésével. Már a XV. század első évtizedéből vannak példái, hogy kölni kereskedők éppen Bécsből is közvetlen üzleti kapcsolatokat tartottak fenn budai polgárokkal.¹⁴³ A további fejlemények távlatából nézve úgy tetszik, hogy kellő pénztöke hiányában a bécsi kereskedelem ekkor már nem is gondolt árumegállító kiváltságának az érvényesítésére. Évekig Bécsben időző lerakatvezetőik (Legrer, Lagerherren) révén a tőkeerős dél- és közép-németországi kalmárok tekintélyes üzleteket kötve, egészen szuverénül mozogtak a bécsi piacon. Ezek a „raktáros urak” ugyanis — gyakran maguk is bécsi polgárok — mitsem törődve a vendégjog szokásos korlátozó intézkedéseivel, egész éven át, az országos vásárokon kívül is, közvetlenül üzleteltek az idegenekkel; az arany- és ezüstbeváltáson, a pénzváltáson kezdve mindenfajta kereskedés jobhára az ő kezükben volt. Így kesergett ezen nem is egész emberöltő múltán (1444) maga a bécsi városi tanács.¹⁴⁴ A felnémet — magyar árukereskedelem közvetítésében tőkeerős ellenlábasaival szemben Bécs a második helyre szorult. Feltűnő módon még akkor is, amikor a csehországi háborús viszonyok folytán e forgalom már egészében a Duna völgyén bonyolódott le.¹⁴⁵

regni Bohemiae de novo ad utilitatem regni utriusque assecuratam et apertam per alienationem oneris suorum tributorum augmentur. . .”

¹³⁶ *Anjouk. dipl. emlékek*, II. 482—486. l., 386. és 387. sz. (1357); 617—618. l., 455. sz. (1364); *uo.*, III. 12. l., 8. sz. (1371); 511—513. l., 277. sz. (1383). — Az itt és a 137—140. jegyzetben idézettekhez vö. *Mayer*; *Auswärtiger Handel*, 79: 30. l. 14—15. j és 31. l. 16. j. — *Hóman*, 2: 67. l. 4. j. — *Pleidell*, 85: 47—50. l.

¹³⁷ *Anjoukori dipl. emlékek* II., 664—668. l., 500. sz. (1369).

¹³⁸ *Uo.*, 47. l., 50. sz. (1344); 63. l., 65. sz. (1345).

¹³⁹ *Uo.*, 677—679. l., 504. sz. (1369).

¹⁴⁰ *Jaromir Čelakovsky*: *Codex iuris municipalis regni Bohemiae*, tom. II. — *Privilegia civitatum provincialium*. V Praze, 1895, 607. l., 421. sz. — Vö. *Történelmi Tár* 1891, 296. l. — *Mályusz Elemér*: *Zsigmondkori Oklevéltár*, I, Bpest, 1951, 4339. sz.

¹⁴¹ Nem indokolt *Kováts* (132: 9. l.) feltevése, hogy a XV. század eleje előtt ez az útvonalat csak szórványosan használták volna.

¹⁴² *Mayer*: *Auswärtiger Handel*, 79: 31. l. — *Kováts*, 132, 8. és 20. l.

¹⁴³ *Kováts*, 132: 5—6. l.

¹⁴⁴ *Mayer*: *Auswärtiger Handel* 79: 74—78. l. — A konkrét panasz ellenére i *Mayer* a dél-német kereskedelem felülkerekedésével csak a XV. század második felét számol. Így idézti e változást, bár élesebb fogalmazással, *Otto Brunner* (*Die Finanzen der Stadt Wien* Bd. 1—2. Wien, 1929, 18—19. l.) is.

¹⁴⁵ Vö. *Kováts* (I: 131—136. l.) összeállítását a pozsonyi városi könyvekben feljegyzett kereskedelmi hitelekéről, amiket idegenek nyújtottak pozsonyi polgároknak. Ezek megoszlása az 1403—1424. években: 3 bécsivel szemben 83 felnémet (39 kölni 21 nürnbergi, 9 regensburgi, 9 dinkelsbühli, 1 augsburgi és 4 egyéb); az 1426—1451 években: 29 bécsivel szemben 41 felnémet (23 nürnbergi, 1 regensburgi, 4 augsburgi 5 müncheni és 8 egyéb). A kölniekre vonatkozó 1403—1427. évi bejegyzések regesztá *Kováts*, 132: 21—27. l. — A többi város polgáraitra vonatkozó az 1410—1446. évekből *Lederer Emma*: *A középkori pénzüzetek története Magyarországon*. Bpest, 1932, 120—126. l.

Magáról az áruforgalomról, mind árunemek szerinti megoszlásáról, mind méreteiről megbízható képet nyújt *Kováts Ferenc* statisztikai feldolgozásában¹⁴⁶ a pozsonyi harmincadvámnak az 1457—58. évi naplója, amely a Duna-völgyi (és csehországi) forgalomnak mintegy 72%-át könyvelési tételenkénti részletezéssel, míg a Duna jobbparti oroszvári és budai harmincadokra eső további 25, illetőleg 3% csak évi sommás összegeiben ismeretes.¹⁴⁷

A Pozsonyban vámolt áruk vámértéke (valamivel kisebb a valóságos forgalmi értéknél):

Behozatal	166 564 ar.f. (89%)
Kivitel	19 784 ar.f. (11%)
Összforgalom	186 348 ar.f. (100%)

A passzív egyenleg 146 780 ar.f. (79%)

A behozatal fő összetevői:

tarifált finom posztó: 15 139 vég=	99 544 ar.f. (60%)
egyéb textiláru	31 611 ar.f. (19%)

textiláru összesen: 131 155 ar.f. (79%)

vasáru, tarifált kések	18 329 ar.f. (11%)
egyéb vasáru	2 094 ar.f. (1%)
vasáru összesen:	20 423 ar.f. (12%)
fűszer, déli gyümölcs	4 528 ar.f. (3%)

A kivitel fő áruai:

élőállat	10 808 ar.f. (55%)
bor	4 593 ar.f. (23%)
hal	2 141 ar.f. (11%) ¹⁴⁸

Nyugati irányú áruforgalmunk szerkezeti felépítésében — jellegében — a XIV. század gazdasági növekedése a XIII. századhoz képest nem hozott lényegesebb változást. A XV. századi forgalom jellemzői: szélsőséges — 89 : 11%-os — megoszlás a behozatal javára, s ennek megfelelően a mérleg rendkívül magas — 79%-os — passzív egyenlege; ipari jellegű behozatal, mezőgazdasági jellegű kivitel; a textiláru s ezen belül is a posztó abszolút túlsúlya a behozatal 79, illetőleg 60%-os, és az összeforgalomnak is 70, illetőleg 53%-os hányadával; végül ehhez képest a fűszeráruk igen alacsony százaléka, aminél persze tekintetbe kell venni, hogy ennek az árunak a nagyobbik része bizonyára közvetlenül Itáliából jött be. Nem ennyire konkrét számszerűséggel, de nagy egészében ezzel erősen egyező struktúra volt a XIII. században is kitapintható. Mélyreható a különbség mégis a két korszak között abban, hogy a XIV. szá-

¹⁴⁶ *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bpest, 1902. Vö. *Kováts*, I, 119—143. l. — *Mayer*, Mautregister, 79.

¹⁴⁷ *Kováts*, I: 121—122. l. és 124. l. 7. j.

¹⁴⁸ Az adatokat ld. *Kováts*, I46, 88, 107, 118—119, 128, 139, 190, 196. l. és *Kováts*, I: 124. l. — A fűszert, déli gyümölcsöt *Kováts*, I, 196. l. alattiak szerint vettem. A százalékokat kerekítettem, a 0,5 felettit egésznek vettem, a 0,5-nél kevesebbet nem vettem figyelembe.

zadtól fogva a lényegében azonos struktúra sokkal magasabb mennyiségi szinten, tetemesen nagyobb volumenekben jelentkezik.

Az európai gazdaság általános növekedésével velenőtt Nyugat-Európa árutermelésének a legnagyobb összetevője is, az exportra termelő posztóipar. A XIV. századra bontakozott ki igazából a flandriai posztó földközi-tengeri versenytársa, a firenzei posztóipar.¹⁴⁹ Magának Flandriának a termelése alig néhány év alatt majd megtízszereződött. Legalább is Ypernről tudjuk, hogy az 1306-ban felhasznált 10 500 származást jelző plombával szemben 1308-ban 33 000-re, 1309-ben 63 000-re, 1310-re 87 000-re, 1313-ban pedig már 92 500-ra volt szükségük.¹⁵⁰ Ezzel egyidejűleg észlelhető már a kiviteli posztóiparnak a széleskörű kontinentális elterjedése is. Brabant (Brüsszel, Mecheln, Louvain/Löwen), a liège/lüttich-i tartomány (Huy, Liège/Lüttich, St. Trond, Hasselt) már a XIII. század második fele óta, egyre komolyabb versenytársává lett Flandriának. Csaknem együtt az utóbbiakkal tűnik fel Bécsben és Tirolban Aachen posztója. Majd az 1340-es évek óta a Rajna balparti Köln, Düren, Münster, Mainz és a XV. század elejétől Lorch terméke is. Végül a XV. század közepe felé a Felső-Rajna mente és a délnémet városok (Dinkesbühl, Eichstätt, Ulm, Augsburg, Regensburg) gyengébb minőségű posztói is ott forogtak Közép-Kelet-Európa piacain, sőt nálunk még a cseh-morva, meg a lengyel áru is.¹⁵¹

A sokfajta idegen posztó valósággal elárasztotta az országot¹⁵² — jeléül, hogy szélesedett időközben az itteni felvevő piaca is. A tatárdúlás okozta népességihiány feltöltésével a hagyományos úri fogyasztógazdagság korábbi magának a sokszorosára növekedett. De tényezővé vált a városkolonizáció nyomán a gazdagság másik ága is, a városi. Sőt igényelték az idegen posztót a népi tömegek is, a városi kézművesség meg a paraszti falu. Mutatja az olcsóbb posztófajták jelentékeny forgalma.¹⁵³ Ez a széleskörű igény nemcsak a majd hatalmas kényszerrel, majd gazdasági úton elsajátító gazdagság növekedéséről, hanem az alsóbb, a népi rétegek jómódjáról is tanúskodik. Mutatja, hogy

¹⁴⁹ Doren, 79.

¹⁵⁰ Pirenne, Belgien, I, 475. l.

¹⁵¹ Franz Bastian: Rüntingerbuch, 79: I, 399—440. l. — Székely hatalmas apparátussal készült tanulmánya megérdemelt volna egy táblázatos összesítést, amelynek keretében a sommásan összevont apparátus adatszolgáltatása is az egyes konkrét esetekig le lett volna bontható. Jó példáját találja Bastiánnál (id. h. 402—413. l.), akinek páratlan gondossággal készült és magyar vonatkozásokban is gazdag monográfiája a szerző figyelmét elkerülte.

¹⁵² Az 1394. évi soproni vámszabás (*Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bpest, 1885, 145—146. l.) a brüsszeli, a vallon (welchisch), a löweni posztó mellett említi a kölnit, a lengyelt és a csehet is. — A passai vámon a XV. század első két esztendejében évi átlagban 8500 vég posztót vittek be Ausztriába (*Mayer*: Auswärtiger Handel, 79: 44. l.). Ennek legalább 50—60%-a ment tovább Magyarországra. Ez 4300—5100 vég abban az időben, amikor még a csehországi út is járható volt.

¹⁵³ A pozsonyi harmincadon az 1457—58. igazgatási esztendőben elvámolt 15 139 vég külföldi posztóból 6661,5 vég (44%) volt a másodrendű minőségű (német, cseh-morva, sziléziai és lengyel eredetű) posztó. — Bastian (Rüntingerbuch, 79: I. 427—429. l.) szerint a bajor parasztok ünneplője a XIII. század végén olcsóbb minőségű flandriai vagy francia árukból készült, a XIV. században meg a kispolgári elemek (fürdős, felcsér, ács, péksegéd, zsbárus) Regensburgban aacheni, tournaii posztót vásárolnak, a klosterneuburgi prépost viszont a háznépét (familia) maastrichti, kölni posztóba öltözteti. Nálunk a XV. század végén az esztergomi érsek zsoldosainak a ruházata már cseh és sziléziai posztóból készült, a belső cselédséget meg olcsóbb hazai szürke posztóval látták el (*Fügedi Erik*: Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhunderts — Acta Historica, Bpest, VII, 1960).

nagyobb lett a többlettermék, a természetet vívó emberi munka hozamának az a része, ami nem ment rá a termelő személyes munkaerejének az újjátermelésére, a maga és eltartottjai elemi létfenntartására. Ennyiben tehát Magyarország is benne volt az európai gazdaság általános növekedésének a sodrában. A kedvező folyamatot azonban nem követte az ipari szektor felzárkózása. A társadalmi méretekben jelentkező kereslet mellett ugyanis feltételesen adva lett volna a lehetősége, hogy a hazai kalmár is a nyersanyag-ellátás és a termékértékesítés „verlag”-szerű kézbevételevel egy-két telephelyi körzetben a posztókészítő mesterségeknek az országos szükséglethez igazodó koncentrációját hívja életre; ha nem is éppen a finom posztók, legalább az olcsóbb minőségű áru tömeges termelésére. Mindezt persze elsősorban a maga javára. Hazai termék esetében ugyanis annak kézműves termelőit ő, a hazai kalmár tartotta volna függésben¹⁵⁴ és az értékesítés kalmárprofitján sem kellett volna a külföldi versenytárrsal osztoznia. Próbálkozásban nem is lett volna hiány. Egy-egy kereskedelemre átváltó posztónyíró, majd meg egy posztókereskedő vagy éppen — mint Kassán — ezek zárt testülete tett kezdeményező lépéseket ily irányban. Törekvéseiknek nem lett azonban átütő sikerük, azok sehol sem vezettek a posztóiparnak az országos szükséglethez mért koncentrációjára, ami mással, mint kellő pénztőke hiányával nem magyarázható.¹⁵⁵ Posztóiparunk megrekedt a céhes mesterség színvonalán. A mesterek önállósága csorbát nem szenvedett, de a termelésük is csak a helyi szükséglet szűk határai között mozgott. Városuk szomszédsági piackörzetére volt eleve beállítva és mindvégig így is maradt. Számuk is nem hogy szaporodott volna, ellenkezőleg a külföldi posztó versenyében láthatóan megfogyatkozott.¹⁵⁶ Az iparfejlődésnek ez a megrekedése középkori gazdaságunk országos struktúrájának erős negatívuma. Itt már nemcsak arról van szó, hogy az Északi-tenger és az Alpok közti kontinentális tömbhöz viszonyítva a feudális formáció kialakulása nálunk felzárkózó mozgással ugyan, de bizonyos időlépcsővel később megy végbe. Ez a negatívum ugyanis mélyreható — minőségbe váltó — tartalmi eltérést is jelez. *Elmaradáson túl elmaradottságot is.*¹⁵⁷ Azt, hogy a felzárkózás még a feudalizmus delelőjén sem volt teljes. Hogy egyoldalú volt a fejlődés. Hogy a növekedés a feudális viszonylatokban volt nagyobb, míg az ellensúly, a város vissza-

¹⁵⁴ A flandriai és brabant-lüttichi, illetőleg a firenzei posztókészítő tömegiparra és a kalmártőkétől való függésére kialakulásának már a kezdeti korszakában is ld. *Pirenne*: Belgien, I. és II. a 79. jegyzetben i. h.; *Doren*: 79.

¹⁵⁵ *Szücs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest, 1955, 198–243. l. — Kiáltó példája az ellenmondásos helyzetnek a barchent iparnak Zsigmond király által két évtizeden át szivós kitarással szorgalmazott kassai koncentrációja (i. m. 212–220. l.). Az elgondolás helyesen fogta fel a külföld példáján a koncentráció nagy jelentőségét. Csak abban tévedett, amikor azt pusztá kormányzati intézkedésekkel s monopolisztikus kiváltságolással vélte megvalósíthatónak. Az előjog önmagában itt sem volt elegendő, akárcsak az árumegállító jog esetében, ha egyszer nem volt meg a kellő pénztőke a nyersanyagellátás és a nagytávú értékesítés megszervezéséhez.

¹⁵⁶ *Szücs Jenő*, 155: 126–127, 181–189. l.

¹⁵⁷ *Szücs Jenő* id. műve e folyamatnak részletes és meggyőző ábrázolását adja. — *Kubinyi András* (A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseireh — Századok, 99, 1965, 518–519. l.) Szüccsel polemizáló okfejtése azt bizonyíthatná, hogy a századfordulón hazai kalmárok is rendelkeztek már számottevő pénztőkével. Ezt úgy vélem senki nem is vonja kétségbe. Viszont is tévesen azt már nem tudja bizonyítani, hogy a potenciális lehetőségen és az általa is csak feltételezett próbálkozáson túl budai kalmárai akár Budán, akár másutt életrehihták volna a posztóiparnak minőségi változás jellegével bíró nagyobbszabású koncentrációját.

maradt. Következésképpen az, ami erre következett, a formációnak megcsontosodó tartós továbbélése, az igazából nem tekinthető külső tényezők kiváltotta elhajlásnak, mert az elsődlegesen éppen az elmaradottság, a felemás kifejlés történetileg determinált folyamánya, velejárója volt, abba külső erőhatások csak járulékosan játszottak bele.¹⁵⁸

Posztóiparunk fejlődésének ez a megtorpanása annál szembeszökőbb, mert a XV. század derekára a szövőiparnak a koncentrációja már közvetlen szomszédságunkban, Cseh- és Lengyelországban is megvalósult,¹⁵⁹ sőt a vászoniparban — tudjuk Bártfáról¹⁶⁰ — sikeresen próbálkozott vele a hazai kalmár is.

Az ország ipari elmaradottságában a kereskedelem a feudális és a polgári gazdaság szükségletét külföldi áruval elégítette ki. Ebből adódott kereskedelmi mérlegünk nagy passzívuma. Országos gazdaságunk ugyanis a már a XV. század derekától kezdve bontakozó állatexporttal és a rézzel a behozatalnak ekkor áruban még csak a kisebbik részét tudta kiegyenlíteni. A nagyjáért igazából mást még nem adhatott cserébe, csak nemes bányakincset pénzáru alakjában.¹⁶¹

A pozsonyi vámnaplók adatai szerint a XV. század derekén csak a Duna menti és a csehországi útvonalon, a közvetlenül nyugati irányúnak vehető forgalomban, évente majd másfélszáz ezer aranyforint áramlott ki az országból.¹⁶² Legnagyobb része, mintegy százezer forint posztóért. Ennek egy harmada Cseh- meg Lengyelországba került, két harmada azonban a felnémet (Regensburgtól az Alsó-Rajnáig) és közvetve a Maas menti meg brabanti kalmártőke részesedése volt.¹⁶³ Az utóbbi ekkor már csak közvetve, mert a dunavölgyi kereskedelmet a XIV. század óta egyre inkább a felnémet városok, Regensburg, de főként Köln és Nürnberg tartották a kezükben.¹⁶⁴ Am arany ment ki a többi textiláruért is, amellyel együtt még ha a Bécsre eső résztől el is tekintünk, a német kalmártőke hányada nem sokkal maradt el a százezer aranytól.¹⁶⁵ Ausztria részesedését főként a vasáru (kés!)¹⁶⁶ adhatta ki; a fűszer-

¹⁵⁸ *Pach Zsigmond Pál*: A nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVIII. században. Bpest, 1963. A szerző abból indul ki, hogy agrárviszonyaink a XV—XVI. század első felében még erős hasonlóságot mutatnak a nyugateurópaival. Kiemelve, hogy a hasonló még nem egybevágó, úgy vélem, hogy a formációt, országos gazdaságunk szerkezetét a maga egészében kell nézni. Itt pedig megítélesem szerint alapvető a kézműves ipar strukturális elmaradottsága, aminthogy a végkifejlés tekintetében a városi fejlődés elmaradottságát a szerző is (161. l.) az egyik döntő tényezőnek tartja.

¹⁵⁹ A cseh-morva, a sziléziai és a lengyel másodrendű minőségű posztó magas hányada a pozsonyi posztóbehozatalban (5337 vég = 35,25%) ezt már önmagában véve elárulja.

¹⁶⁰ *Lederer Emma*: Bártfa város vászonszövő üzeme a XV. században — A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV, 1934. (Bpest). — *Szücs Jenő*, 155: 220—239. l.

¹⁶¹ Auspitz morvaországi városka heti (magyar) marhavásárainak első kiváltságlevele 1450-ben kelt — *Takáts Sándor*: Az auspitz-i — pusztapécsi — magyar vásárok kiváltságlevelei — *MGtSz*, 1905. — A velencei kivitel kezdeteire: *T. K. (Tagányi Károly)*: Marhakivitelünk Velencébe 1514-ben — *MGtSz*, VI, 1899. — *Vö.* ugyanott 436. l. (*Kr. L.*) és *Kardos Tibor*: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korban (1502—1518) — *Századok*, 85, 1950. — *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban — *Budapest régiségei*, 19, 1959, kül. 104—106. l. — *Vö.* fentebb a pozsonyi kivitel fő áruit.

¹⁶² Fentebb 589. l.

¹⁶³ *Kováts*, 146: 110—111. l.

¹⁶⁴ *Vö.* fentebb 145. jegyz.

¹⁶⁵ Fentebb, 589. l. A részletesebb adatok: *Kováts*, 146: 118—119. l.

¹⁶⁶ Fentebb 117. l.

rel s egyéb olasz eredetű portékával (textiliákkal) hús-huszonötezer arany körül mozoghatott. A német hányadot emelte még az a posztó is, amely az északi átjárókon, Boroszló és Krakkó felől Flandriából, Brabantból, a Maas mentéről, sőt Angliából¹⁶⁷ a Hanza-városok, de Nürnberg közvetítésével is jött az országba, és a Szepességen, Kassán át a keleti országrész, Debrecen, Nagyvárad meg az erdélyi városok piacait kereste. Konkrét számadatok hiányában is aligha túlzás, ha az így kimenő aranyat további félszáz ezer forintba becsülöm.

Olasz kereskedelmi kapcsolatainkról nincs hasonló mennyiségi felmérésünk. Egyedi esetekről szólnak jobbára az adatok.¹⁶⁸ Egy-egy kalmár Magyarországon jártáról, üzletkötéséről, olykor folyamatosabb tevékenységéről is. Csak elvétve kerekedik ki belőlük egy életpálya egésze, például a firenzei származású Filippo Scolarié,¹⁶⁹ vagy egy meghonosodott család nemzedékrendje, mint a bajmóci váruraságig emelkedett Bardi-Noffriaké.¹⁷⁰ Az ismert személyek köre sem valami számos, 100–120 fő két évszázad leforgásában. Mozaikba rakva mégis valóságos kalmár-invázió rajzolódik ki a hézagos adatokból,

az 1330-as évektől kezdve, ha némi hullámzással is — közel két évszázad folyamatosságával.¹⁷¹ A személyi kör meglehetősen összetitáiai színezetű. Van kinek Siena, másnak Padua, Milano, Pavia, Ancona volt a szülővárosa. A szót mégis az 1370-es évek óta a XV. század második harmadáig, majd a nyolevannas évektől kezdve ismét a firenzeiek vitték.¹⁷² Firenze számára láthatólag nem volt égető kérdés, hogy azonmód rácsapjon az arannyal fizető magyar piacra. Aranyszükségletét bőven fedezte a Szaharán túli Fekete-Afrika (az újkori francia Szudán) fővényaránya, amelyhez a maghrebi arab karavánkereskedelem révén jutott hozzá a Hafszidák, a tuniszi emírség kikötővárosai-ban. Bugia légvonalban mindössze 120 tengeri mérföldre esett a liguriai partoktól. Nem volt hát merő véletlen, hogy az arany forintot elsőként forgalomba hozó (1252) Firenze már a XIII. század derekán, még a pisai szerződések előnyeit élvezve, szoros gazdasági kapcsolatokat épített ki a tuniszi arab városokkal. Mihamar, 1280-ban, Pisától is függetlenül; saját fondacóhoz, templomhoz jutott. La Valettával rendszeres hajójáratokat tartott fenn. A XIV. század első felétől kezdve más olasz, provançal és katalón városok mellett Firenze kereskedőházainak is már uralkodó szerepük van a tuniszi kikötővárosokban.¹⁷³ Velence esetében kétségkívül zavarólag hatottak az ismételt háborús konfliktusra is vezetett hatalmi ellentétek.¹⁷⁴ Mégis nemcsak ezért hallunk keve-

¹⁶⁷ Székely, 79: 25–27. 1.

¹⁶⁸ A következőkben általánosságban az alábbi tanulmányok megállapításaira és adataira támaszkodom: Kardos Tibor: Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal — Századok, 70, 1936, kül. 412–415. 1. — Huszti, 89: 56–109. 1. — Mályusz Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez — Budapest régiségei, 18, 1958. — Kubinyi, 161. — Székely, 87; utóbbi rendkívüli gonddal készült összeállításban a további számbajövő irodalmat és forráshelyeket is megkapja az olvasó.

¹⁶⁹ Wenzel Gusztáv: Ozorai Pipo. Pest, 1863.

¹⁷⁰ Szerémi-Ernyei József: A Majthényiak és a Felvidék, I. Bpest, 1913, 194–195, 676–687, 688–695. 1.

¹⁷¹ Székely, 87: 30–31, 35–36, 40–56. 1.

¹⁷² Kubinyi, 161: 99. 1.

¹⁷³ Schaub, 90: 280–285. 1. — Davidsohn, 59: IV, 2. 388–391. 1. — Roger Le Tour: Der Islam im Westen: Spanien und Nordafrika — Historia mundi, 6. Bern, 1958, 525–526, 529–530. 1. — A szaharai aranykaravánok későbbi, XV. századi, leírása: Soetbeer: Edelmetallproduktion, 77: 43. 1. — Vö. fentebb 574. 1.

¹⁷⁴ Huszti, 89: 78–83. 1.

sebbet a Magyarországon megforduló velencei kalmárokról. Lezárva a Levanteba vezető tengeri utat a kontinens belseje elől, Velence a XIII. század óta mindinkább rákapott arra, hogy az idegen kereskedő járjon le Kelet áruai után Velencébe.¹⁷⁵ Viszont a XV. század második felére a velenceiek magyarországi tevékenysége is megélné.¹⁷⁶

Az olasz kereskedelem magyarországi központjának Buda, a kialakuló királyi székhely tekinthető; jelzi az ottani helyrajzi tömörülés is, a XV. századi „Olasz-utca” (vicus, platea Italicorum).¹⁷⁷ A Buda-centrikus magatartás nemcsak a város árumegállító kényszerrendszabályainak¹⁷⁸ volt a folyománya. A magas értékű luxusportékával, a nehéz bíorszövetekkel, a selyemmel, drágakövekkel, fűszeráruval és déligyümölcszel kereskedő olasz kalmár a feudális gazdagság kimagasló képviselőire, a királyi udvarra és az egyházi megvilági nagyurak fényűzésére épített. Volt, aki itt meg is telepedett, polgárjogot szerzett, ily módon mindjárt mentesülvén is az árumegállítás és az idegeneket korlátozó vendégjog terhes rendelkezéseitől.¹⁷⁹ Mások beérték a nagybani kereskedés hasznával, csak egy-egy útra fordultak meg Magyarországon¹⁸⁰ vagy mint egy-egy firenzei kereskedőház képviselői ráhagyhatták magukat uraik tőkeerejére és magas összeköttetéseire.¹⁸¹ Hosszú távon az utóbbiaknak volt igazuk. Akárcsak Bécsben a délnémet kereskedelem „Lagerherr”-jei, a század végére a firenzei tőkeerős kereskedőházak képviselői is Budán fölibe kerekedtek a honi kereskedelemnek. Mátyás kedvezéséből mentesültek a vendégjog korlátozásaitól. Mindenfajta áruval szabadon kereskedtek, s az udvarnak is ők voltak a legtöbbet hitelező szállítói.¹⁸²

Mátyás uralkodásának utolsó tizenöt hónapjában 18 firenzei kalmár együttesen 26,093 f értékű finom kelmét szállított hitelbe az udvarnak, évi átlagban ez 20–21 000 f-t ad. A század utolsó éveiből ismeretes a dalmát – itáliai forgalmat elsődlegesen ellenőrző szlavoniai harmincadok bérösszege, hasonlóképpen a székelyfehérvári és a budaié is, amelyeken másodlagosan mind a déli (dalmát – olasz), mind a nyugati (délnémet – cseh) irányú forgalom egy része került elvámolásra. A kutatás e bérösszegek alapján a vámost árúk értékét a szlavon harmincadoknál évi 146–147 000, a székelyfehérvárinál és a budainál együttesen évi 160 000 ar.f-ra teszi.¹⁸³ Utóbbi összeg az itáliai árúk rendkívül magas értékére való tekintettel és a királyi udvar fogyasztása alapján eléggé nagynek vehető országos szükséglet szem előtt tartásával 3 : 2

¹⁷⁵ *Henry de Simonsfeld*, *Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen*, I–II. Stuttgart, 1887, II. 8, 29–41. 1.

¹⁷⁶ *Kubinyi*, 161 : 101. 1.

¹⁷⁷ *Székely*, 87 : 35. 1.

¹⁷⁸ *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutsch sprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg. von *Karl Mollay*. — *Monumenta historica Budapestensia*, I. Bpest, 1959, Art. 67, 405.

¹⁷⁹ Megtelepedők példái: Franc. Bernardi, a mesztegyői Szerecsenek (ld. *Mályusz*, 168); a Bardi-Noffryak (*Székely*, 87 : 47–48. 1.); a pozsonyi Jacopo Venturini (*Husztí*, 84. 1.).

¹⁸⁰ *Husztí*, 89 : 71. 1.: Matteo de 'lo Scielto Tinghi Firenzéből s ennek famulusa Buonaccorso (1376).

¹⁸¹ Ozorai Pipó mint a firenzei kereskedők mentora; Maruccio Pauli Verius Medici és más firenzei házak faktora; Johannes de Tosinghist ugyancsak több firenzei ház faktora. *Husztí*, 89 : 84–85. 1. — A XV. század végén Raggione (Rason) Bontempi a firenzei Nerli-ház ügyvivője: *Kubinyi*, 161 : 99–101. 1. *Ugyanott* említve további firenzei házak képviselői is.

¹⁸² *Kubinyi*, 161 : 99–102. 1.

¹⁸³ *Kubinyi*, 161 : 99–100 és 102. 1.

arányban 96 000 és 66 000 ar.f összegben osztható meg a déli és a nyugati irányú forgalom közt. A szlavoniai harmincadokon vámolt árukkal együtt ez itáliai vonatkozásban 242–243 000 ar. ft. értékű forgalmat adna. Volt azonban ennek még egy harmadik összetevője, a stajerországi útvonalnak a szombathely-körmentői főharmincadon és fiókjain¹⁸⁴ vámolt forgalma. Méreteiről nincsenek számszerű adataink. De ha a két szomszédos harmincadkörzetnek, a szlavoniainak és a soproni-pozsonyinak 146 000, illetőleg 133 000 ar. f. volt¹⁸⁵ a forgalma, akkor nem lövök túl a célon, ha a szombathelyi körzetét feleakkora összeggel, 70 000 ar. f-tal veszem számba. A dalmát–itáliai forgalom összértéke így a XV. század utólján óvatos számítással is kerekítve legalább 300 000 ar. f-ban lenne rögzíthető.¹⁸⁶ Tekintettel arra, hogy a század utólján marhakivitelünk már meglehetősen kifejlőben van,¹⁸⁷ a kivitelre itt magasabb hányadot kell számítani a pozsonyi harmincadon 1457–1458-ban mutatkozó 11%-nál. Az összforgalom egy harmadával vettem számba. Marad tehát a behozatalra 200 000 ar. f és ebből a mérleg passzív egyenlegeként 100 000 ar. f.

Összegezve: a XV. század második feléből ismert, nem teljesen egyidejű mennyiségi adatok egyeztetésével kereskedelmi forgalmunk passzívuma a kontinentális Nyugat- és Közép-Európával, javarészt a Német Birodalommal, 150 000+50 000 ar. f körül járt, Itáliával meg 100 000 ar. f körül; a két körzeté együttesen tehát 300 000 ar. f-ra tehető. Erre a passzívumra korabeli aranytermelésünknek évi 6000 márka = 410–420 000 ar. f — csaknem háromnegyed része ment rá.¹⁸⁸

Nemesércünk az 1330-as években bevezetett kényszerbeváltás folytán csak mint pénzáru kerülhetett törvényes módon forgalomba. Itthon elsődlegesen részben feudális, részben polgári gazdagság alakját öltötte. Közvetlenül, felségjogú érdekeltsége (bánya-, pénzverési, beváltási regalé) révén, főként a királyi hatalom kezében, de részben a regáliák igazgatásában és a termelő vállalkozásban résztvevő polgári elemek kezén is. Közvetve, a gazdasági folyamat körforgásában az egyházi és világi nagyok szélesebb köre is részt fogott belőle magának. Nagy egészében azonban a gazdagságnak a megszólása igen szélsőséges maradt, és a polgárral szemben a feudális volt túlsúlyban. Utóbbi meg kimondottan fogyasztó gazdagság volt, hiszen hatalmi kényszeren alapuló elsajátítás volt a táplálója. Ha mi ékes kincsben, drágaságban teaurálódott is belőle, javát az „úr” folyamatosan felélte, nem utolsósorban tobzódó pompakedvelésben emésztette fel. De mert e fényűző szomját iparunk elmaradottságában csak a külföld tudta kielégíteni, nemesérc-feltárásaink rendkívül gazdag termése a feudális gazdagság halmazállapotából nem az országon belül váltott át a polgári pénzvagyontépződés folyamatába, hanem a kereskedelmi mérleg súlyos passzívumában a külföldi kalmár kezén halmozódott fel polgári pénzvagyonná, illetőleg megsokszorozódott kalmártökévé — idegen közösségek gazdagságát táplálta. Hazai gazdaságunk mind-

¹⁸⁴ Ld. 1498. évi 34. tc.

¹⁸⁵ *Kubinyi*, 161: 102. l.

¹⁸⁶ Számításom eltér Kubinyiétól (161: 102. és 104. l.), aki az itáliai forgalmat a kontinentálisnak mindössze egy harmadára teszi.

¹⁸⁷ Ld. 161. jegyz.

¹⁸⁸ Vö. *Kovács*, 1: 129–130. l., aki a XV. sz. utolsó negyedére ugyancsak 300 000 ar. f-tal számítja a Nyugat-Európával folyt áruforgalmunk passzívumát. — Az aranytermelés mennyiségére ld. 54. jegyz.

ennek ellenében majdhogyan mérő használati cikket kapott. Ezek mivel sem járultak hozzá a termelőerők fejlődéséhez. A termelőeszközök állományát is legfeljebb ha az osztrák vasáru gyarapította.

*

Az árukereskedelem kétségkívül igen számottevő csatornája volt nemes-ércünkünk kiáramlásának. De nem az egyetlen. Az idegen kalmár magával a termelő szektorral, a bányagazdasággal is megtalálta a közvetlen kapcsolatot. Az előleghitel, a forgó pénztőkének a „verlag”-szerű, a termés lekötése ellenében történő előlegezése volt az egyik módja. Példái a XIV. század utolsó negyedéből az ismert firenzei konzorcium besztercebányai érdekeltsége, valamint az ottani társvállalkozók egész sorának idegen, főként sziléziai kalmároktól felvett előleghitelei.¹⁸⁹ Míg itt a besztercebányai rézlefordulások gazdag ezüsttársulása tette a kalmár szemében ígéretes vadászterületté a bányagazdaságot, az 1475-ben a Garam vidéki bányavárosok bányáinak a víztelenítésére jelentkező külföldi (Torun/Thorn, Danzig, Krakkó) konzorciumot már a nemesércekből leendő közvetlen részesedés reménye is fűtötte.¹⁹⁰ Thurzó János megéléte utolsó éveiben a kifejezetten aranytermelő Nagybánya fő bányaművének, a „nagy veremnek” a vízmentesítésével kísérletezett.¹⁹¹ Míg a kalmártőke ez utóbbi próbálkozásaiban már az ipari-tőke szerepkörébe való átváltás csíraelemei is jelentkeznek, mégis mintha ekkor a kalmárt egy másik változat egyelőre még jobban vonzotta volna. Aktív szerepet vállalva a regáliák igazgatásában, mint a bánya- és pénzverőkamarák bérlője pénzvagyontát uzsoratóke alakjában forgatta meg haszonnal a bányagazdaságban. Az 1327–1537 évekből ismert 140 kamaraispán közül 35 (25%) vehető több-kevesebb biztonsággal idegen, olasz vagy német származású jövevénynek.¹⁹² A kutatás egyelőre még adós e kamarabérletek nyereségkulcsának a számszerű meghatározásával. De függetlenül a ráfordítás és a hozam mérlegétől, a bérlő szempontjából volt egy egészen rendkívüli előnye. A kamarabérlő ugyanis pénzáru alakjában folyamatosan tekintélyes mennyiségű nemesfémhez jutott, amelyet azután nem csekély haszonnal, ázsíóval, tudott értékesíteni az aranyat, de

¹⁸⁹ *Paulinyi, 19*: kül. 409–413. I. és 415. I. 46. j., 422. I. 70. j.

¹⁹⁰ *Paulinyi, 19*: 434–436. I. — Vö. *Pöllnitz, 26*: 51. I. és „Quellen”, 19–20. I.

¹⁹¹ 1505. április 5. II. Ulászló Szathmáry György váradi püspöknek és Thurzó Jánosnak a kérésére nevezettek által mivelés alá veendő asszonypatakai (Nagybánya) bányák után elengedi az urburát és tíz évre felmenti őket a termelendő arany és ezüst kamarai beváltása alól (Fugger-levéltár, Augsburg, 37,6 és 2, 1, 2a fol. 153). 1513. május 31. A Thurzó György által a királynak benyújtott emlékirat a nagybányai bányaművelés állapotáról (*Ügyanott, 37,6*). — Vö. *Pöllnitz, 26*: a „Quellen” kötet, 112, 158, 174, 287, 477. I.

¹⁹² *Horváth Tibor Antal – Huszár Lajos*: Kamaragrófok a középkorban — Numizmatikai Közlöny, 54–55, 1955–1956. — Az idegen származásúak: Leupoldus alias Ypolitus magister machinarum, Johannes de Bonaguntha, Jacobus Sarachenus, Bartolommeus di Guido Baldi, Simon de Talentis, Aczom Gallicus, Johannes Saracenus, Bartholomaeus de Padua, Henricus de Sancto Ipolyto, magister Franciscus Bernardi, Jacobus Ventur, Philippus dictus Pipo de Scolaribus de Florentia, Marcus de Nuremberga, Vlrich von Wolfrut, Onofrus Bardi, Mathias Ebner, Joannes Noffry, Johannes Falbrecht de Thorn, Leonardus Noffry, Jacobus Noffry, Cristoferus Ytalicus de Florentia, Conrad Kolner, Antonius Italicus de Florentia, Odvardus Italus, Johannes Constorffer burger zu Wien, Nicolaus de Wagis et Cristoforus de Florentia italici, Vitus Mühlstein, Balthasar Ekenperger, Hyeronimus Balbus, Matheus Bohemus, Bernardus Behem, Jacobus Italus, Andreas Patavinus, Andreas de Turris. — Vö. *Székelly, 87*: kül. 43–48. I.

akár az ezüstöt is (pl. Velence, Firenze) kereső külföldi emporiumokban. Hogy mennyire üzlet volt ez a külföldi kalmár számára, elárulja az egy-két eset, amikor történetesen kiderült, hogy az idegen bérlő nem is a maga kezére kötötte meg a bérletet, hanem egy-egy külföldi kereskedő-társulásnak volt tulajdonképpen a megbízottja vagy éppen beltagja. Annak pénzével és számlájára dolgozott. Kammerer Ulrik kamara- és harmincadispánról (1397, 1398) kiderült például, hogy a nürnbergi Kammerer-Seiler cégnek volt a tagja, amely cég tekintélyes mennyiségben látta el ezüsttel a velencei „zecca”-t. De nürnbergiek, a Flextorfer-Zenner társulás megbízottja volt Nürnbergi Márk is, a budai arany pénzverő (1399), majd a körmöci kamara (1404, 1415) ispánja, Zsigmond királynak benfentes gazdaságpolitikai tanácsadója.¹⁹³ Hasonló kapcsolatok természetesen a többi kamarabérlő bármelyikénél feltételezhetők, nemcsak az olaszoknál, akár a bécsi Konstorfernél, sőt még a hazai polgárrendű bérlőknél is. A hazulról hozott számvető iskolázottság, a már beidegződött racionális üzletvitel, a fejlettebb ötvöző technológia ismerete a jövevény bérlők érvényesülését bizonyára nagyban segítette. Mégis véleményem szerint itt is elsősorban arról van szó, hogy a hazai kalmárság nem volt eléggé tőkeerős ahhoz, hogy az idegen versenytársakat bányagazdaságunktól távortartva a nemzetközi nemesfémpiac konjunktúráját, legalább is a magyar bányakincs vonatkozásában, a maga számára használta volna ki.

*

Huszedik század eleji fémértékre átszámítva, a pozsonyi harmincadon 1457–1458-ban behozott nyugati áruk 166 564 ar. f.-nyi értéke 1 915 488 koronának felel meg, az általam 200 000 ar. f.-ra vett századvégi olasz behozatal pedig 2 300 000 koronának. Lübeck kiviteli — javarészt persze transito — forgalma 1368-ban 490 176 lüb. márka, amit *Stieda* 1887-ben fémértékben 4 656 662 birod. márkával vesz egyenértékűnek.¹⁹⁴ Ebből az összegből 149 580 lüb. márka esett a posztóra, főként flandriaira,¹⁹⁵ ami *Stieda* számításával fémértékben 1 421 010 birod. márkával volna egyenlő. A pozsonyi harmincad 1457–1458. évi posztóbehozatalának az értéke 99 544 ar. f. = 1 144 758 korona. Lübeck az északi tengeri kereskedelem vezető emporiuma. Ha a fenti volumennel rögzíthető távolsági kereskedelme tápláló forrása lehetett kiemelkedő polgári vagyoneképződésnek, hogyan van az, hogy a közel azonos értékeket forgató távolsági behozatalunk mellett az akkumulációnak hasonló méreteivel

¹⁹³ *Stromer*, 80: kül. 649–657. l. — Nürnbergi Márkra vö. *Mályusz Elemér*: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon — Történeti Szemle, III, 1966, 171–173. l. — *Paulinyi*, 1933, 414–415. l. és 413. l. 37. j.; az itt id. forráshelyet *Stromer* (80: 654. l.) nem a lengyel ólom eltiltásaként értelmezi, hanem Nürnbergi Márk ólommonopóliumára vonatkoztatja.

¹⁹⁴ *Kovács* (146) 1 ar. f. = 11,5 korona, *Stieda* 1 lüb. márka = 9,5 birod. márka értékarányt vesz alapul. A lübecki forgalom adata: *Stieda*, 43: LVII. l. — A fémértékre való átszámítás alatta marad a mai vásárlóértéknek. *Stieda* ezt három-négyszeresen is magasabbra tehetőnek véli. *Fritz Röhrig* (a köv. jegyzetben id. h.) 1928-ban a középkori értékösszeg ötvenszeresében számítja az akkori pénzvviszonyoknak megfelelő vásárlóértéket. Ez alkalommal beértem az idézett szerzők fémértékre vonatkoztatott összegeivel, a nagyságrendi összehasonlításhoz ez is használható alap.

¹⁹⁵ *Fritz Röhrig*: Großhandel und Großhändler im Lübeck des 14. Jahrhunderts. — *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte* (Schriften der baltischen Kommission zu Kiel, Bd. IX). Breslau, 1928, 225. l. és újabban: *Wirtschaftskräfte im Mittelalter*, Weimar, 1959, 230. l. — Az adatok átszámításáról 1928. évi vásárlóértékre: *ugyanitt* 224., ill. 228. l.

nem találkozunk? Mert volt ugyan pénzvagyom a mi középkori városainkban is,¹⁹⁶ de akár egyedi képviselőit nézzük, akár városaink általános vagyonosságát, azt látjuk, hogy az erősen elmaradt a nyugati partnerek mögött.¹⁹⁷ A kereskedelmi mérleg passzivitása ezt önmagában véve nem magyarázza, hiszen az olasz emporiumok gazdagságának is a passzív levantei kereskedelem volt az éltető forrása. Elmaradásunk nem is ezen múltott, hanem azon a tényen, hogy a méreteiben európai viszonylatban is számottevő nyugati kereskedelmünket igazából nem a hazai, hanem az idegen, a vallon – latin, a német, az olasz kalmár tartotta kezében. Nem mi kereskedtünk Nyugat-Európával, hanem Nyugat kereskedett velünk.¹⁹⁸

A nagytávú forgalom magyar vonatkozásban a gazdaság eltérő szintjén állott közösségek közt bonyolódott. A nyugati kalmár kezében hazája, esetleg a tőle még nyugatabbra esett, még fejlettebb közösség ipari terméke, meg a Levantenak az olasz emporiumok monopolizálta luxusáruja volt az áru, ezt vitte piacra többek közt az iparilag fejletlen – fejletlenebb – Magyarországon is. Kalmárprofitját itteni vevőin, a feudális fogyasztógazdagságon meg a városi változatán vette meg. Ez az egész folyamat, a pénznek áruvá meg ismét pénzzé változásával, minden mozzanatával (felvásárlás, szállítás, raktározás, áralkuláció, eladás) a kalmár vállalkozásaként ment végbe. Az áru az ő tulajdona és az ő kezén teszi meg a termelő ipar telephelyétől a felvevő magyar piacig ívelő nagytávú útnak, ha nem is mindig az egészet, de nagyját mindenesetre egészen a hazánkmal szomszédos gócpontokig – Bécsig, Krakkóig, Dalmáciáig. A magyarországi kalmár általában ezeken, ha nem éppenséggel a hazai (Pozsony, Buda, Székesfehérvár) gócpontokon lépett vele üzletkötő érintkezésbe, bár volt idő, amikor meg-megfordult a Rajna mentén, Flandriában és – tán még a legtöbbit – Velencében is;¹⁹⁹ ami azonban általános érvényűnek nem vehető. A hazai kalmártőke tehát a nagytávú kereskedelem lebonyolításában a forgalmi ívnek csak egy végső töredékrészen jutott érvényesüléshez, sőt volt úgy is, hogy a hazai piac lehetőségeivel kellett beérnie. A rövid (rövidebb)

¹⁹⁶ Idevágó rendszeresebb kutatások hiányában átfogóbb nagyságrendi felmérésnek nincs meg a lehetősége. Elmaradásunkat nyugattal szemben a magyar kalmár általános rászorultsága az áruhitelre már magában véve élénken érzékelteti. Erre nézve ld. *Kováts Ferenc és Lederer Emma* már id. művei mellett még *Kováts Ferenc: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt – Mahler Ede-Emlékkönyv, Bpest, 1937.*

¹⁹⁷ Az 1542. évi hatvanadadó-lajstromok szerint 600 f-nál nagyobb ingóvagyonot vallott be Körmöcbányán egy, Selmechányán hét, Besztercebányán tíz adózó. A legmagasabb vagyontételek voltak Körmöcön 1000, Selmecen 4400, Besztercebányán 3600 f. – E legvagyonosabb polgároknál azonban nagymérvű vagyoneltitkolással kell számolnunk. A selmechányai Salius Jeromos elhunytakor (1555) felvett vagyonleltár pl. 27 000 f. készpénzt vett számba (*Adalbert Baker: Hieronimi Salii, Waldburgers auf der Schemnitz Verlassenschaft anno 1555 – Karpatenland I, 1928*), míg 1542-ben bevallott ingóvagyonra csak 832 f volt. Igaz, hogy a hagyatéki leltár 27 000 f-ja csaknem egészében külföldön volt elhelyezve, míg a selmechányai bányavállalat pénztárában mindössze 900 f volt található. A lajstromokat német átírásban kiadta *Neda Relković: Namensverzeichnis und Zins der Bürger in den sieben unteren Bergstädten des Oberlandes im Jahre 1542 – Karpatenland, Jg. 5–8, 1932–35 (Reichenberg).*

¹⁹⁸ Nem tudom osztani *Pleidell* Ambrus felfogását „önálló magyar kereskedelem” létezéséről (*Pleidell, 85, 70. köv. 1. – Pleidell 84, 121–124. 1.*). Alábbi fejtegetéseim sommázó jellegűek, nagy egészében a fejezet előző részeiben foglaltak értékelő összefoglalása, miért is az ismétlő utalásokat már csak a helyszűke miatt is mellőzöm.

¹⁹⁹ Velencére vonatkozólag ld. fentebb 593–594. l. – A Rajna-vidékre főként Köln 1259. évi árumegállító kiváltságát: *Hansisches Urkundenbuch, I, Halle, 1876, n. 523; vö. Pleidell, 84, (kny.), 123. 1. 1. j.*

távon persze a profitnak is csak egy töredékrészét foghatta ki magának. A nagyját ugyanis az idegen partner már eleve az árkalkulációban számította le magának. A forgalommal járó tényleges költségtöbblet, a mindenkori piaci konjunktúra (kereslet — kínálat) és a részlegesen, helyel-közzel már érvényesülő értéktörvény összetevői mellett, az áralakulásba (kalkulációba) nem kis mértékben belejárt az a különbség is, amely az üzletkötő felek, az eladó és a vevő között éppen a rendelkezésükre álló pénztőke tekintetében a tőkeerős nyugati kalmár, az eladó javára állott fenn. Utóbbi, s ez természetes, kihasználta vevőjének a kényszerhelyzetét, hogy mérsékelt pénzvagyónával áruhitelre szorult. Adatszerű dokumentációját találjuk *Franz Bastian*-nál, aki a regensburgi Runtinger-ház posztóüzleteinek az aprólékos, az egyes tételeket a frankfurti bevásárlástól a regensburgi, illetőleg bécsi eladásig azonosító elemzéséből azt a megállapítást szűrte le, hogy a hitelt nyújtó regensburgi nagykereskedő Bécsben lényegesen magasabb árakat ért el brahanti és német posztójáért, mint a regensburgi piacon. Míg Bécsben a kereskedőház az 1401 – 1404. években a frankfurti beszerzési árakkal szemben a st. trondi posztót 17 – 22 – 27 – 33 – 37%, a kölnit 26 – 39 – 40%, a marburgit meg éppen 58% bruttó felárral értékesíti, a regensburgi piacon ezek az árak csak kivételesen vagy csupán rófszám eladásnál voltak elérhetők.²⁰⁰ A velencei eredetű árunál is, az 1383 – 1387. években, tetemesen magasabb volt a regensburginál a prágai eladások tiszta nyeresége. Selyemnél (nyersáru) 31 – 33% (Regensburgban 12%), selymszőveteknél 25% (Regensb. 20%), sáfránynál 20% (Regensb. 10 – 16%), borsnál 40% (Regensb. 27%).²⁰¹

A keleti övezet kalmárja — maga is jórészt nyugatról betelepedett jövevény — természetszerűen a saját hasznára kívánta volna megvenni ezt a borsos felárat a magyar úri gazdagokon. Miért is telepedett volna meg másért a vallon, a „latin” kalmár a királyi meg püspöki váraljákön, ha nem azért, hogy itt állandó érintkezést tartva fogyasztó vásárlóival, előnyösebb helyzetbe kerüljön a Maastrichtból, a Svábföldről vagy Regensburgból csak egy-egy útra átszekerező földieivel szemben, és a távolsági árucseré rendkívüli profitját így magának biztosítsa? Számot vehetett ebben származásával, rokoni kapcsolataival is, azzal, hogy mint ismert üzletfél közvetlen kapcsolatban maradhat szülővárosával: ott helyben szerzi majd be áruját és maga lehet a távolsági forgalom lebonyolítója. Ennek a fejlődéslépcsőnek a tükrözője például a kölni árumegállításnak többek közt a magyarországi kalmárok ellen is irányuló éle.²⁰²

Hosszú távon mégis a nyugati kalmár kerekedett felül. Egyszerűen azért, mert az európai gazdaság lépcsőzetes fejlődésének folyamányaként sokkal több irányban nyílt lehetősége a kalmártevékenységre, mint a keleti peremkörzetekben lehorgonyozódott vetélytársai előtt. Akár a kontinentális nyugat, akár a mediterraneum felől szövődő kereskedelmi kapcsolatainkat vesszük, a magyarországi kalmár a forgalmi ívnek a végpontján állt. Akár egyik, akár másik ágán tevékenykedett, sőt ha mindjárt mindkettőn is, számára erősen korlátozottak maradtak az üzletkötés lehetőségei. Azok nagyság-

²⁰⁰ *Bastian*: Runtingerbuch, 79: I, 502 – 522. és 529 – 534. l.

²⁰¹ Id. m. 631 – 642. l.

²⁰² Ld. a 199. jegyzetben id. h. — Ld. még *Hektor Aman*: Maastricht in der mittellalterlichen Wirtschaft — Études sur l'histoire du pays mosan au moyen âge. Melanges F. Rousseau. Bruxelles, 1958. — *André Joris*: Der Handel der Maasstädte im Mittelalter — Hansische Geschichtsblätter, 79, 1961.

rendi kereteit saját országos gazdaságának — egyetlen társadalmi közösségnek — a felvevőképessége, feudális gazdagsága szabta meg. Másként a nyugati kalmár. Ez nem a végpontján állott egy bizonyos forgalmi viszonylatnak, ellenkezőleg: a nagytávú forgalomnak egy-egy széles hatósugarú gócéban. Onnan bonyolította több irányban is egymástól távoleső — itt fejlettebb, ott kevésbé fejlett — közösségek árucseréjét. Úgy, hogy saját telephelye rendszerint a két végpont közé, egy harmadik közösség határain belül esett. Kalmár vállalkozása így általában nem egyetlen viszonylatra szorítkozott, üzletkötései egymást keresztező viszonylatok többszörös átlóhálózatán bonyolódtak le a szélrózsa minden irányában. Így jeleníti meg Henric van Veldeken a XII. század utóján Maastrichtet, a Maas menti átkelőhelyet. Fekvéséért dicsőíti: messzeívelő transzkontinentális útvonalak keresztezőpontja. Állomás ezeken Köln is, Tongern is, de ennél távolabbról indulnak és végpontjuk is túl esik rajtuk. Angliától Magyarorszáig vitt az egyik, míg a keresztező átlón Frankhontól Szászországig közlekedtek, sőt vállalkozóbbja eljárt egészen Dániáig meg Norvégorszáig.²⁰³ Ami állt Maastrichtre, állt Kölnre, Frankfurtra, Straßburgra, Nürnbergre, a sváb városokra, Konstanzra, Regensburgra, a Champagne városaira és még inkább a tengerparti emporiumokra, az északiakra is; ezeknek sem voltak szegényesek a kontinentális kapcsolataik. Mindannyia egocentrikusan, pók módjára, üzletkötő kapcsolatok sűrű hálójával szövi által az egész, számára elérhető világot, azzal a tudatos igyekvéssel, hogy annak minél több pontján, minél több közösségen vegye meg eladót és vevőt egyaránt megszápoló kalmárprofitját. Minden ilyen nyugati emporium mindennel és mindenkivel, az egész ismert világgal kereskedett.²⁰⁴ Velencével, Firenzével csakúgy mint a Hanza-városokkal, Flandriával, Brabanttal, de ugyanakkor Béccsel, Prágával, Krakóval és Pozsonnyal, Budával is. A sokfelől nyíló lehetőség kihasználása megsokszorozott profittal járt, a kalmártöke felgyorsult, hatványozott koncentrációjával, a szerényebb lehetőségekre kárhoztatott peremkörzetekét sokszorosán felülmúló polgári pénzvagyon-felhalmozódással.

Az erőviszonyoknak ez az ellentétes alakulása a fejlődésben elől járó Nyugat és a később felzárkózó Kelet között szükségszerűen feszültséget szült, amely élesebb érdekösszeütközésekben is ki-kirobbant. A peremövezetek kalmárja nem hátrált meg egy csapásra a nyugati vetélytársak előtt. Úgy vélte, hogy a gazdasági fölényt hatalmi eszközökkel, gazdaságpolitikai rendszabályokkal ellensúlyozhatja. A megoldást az árumegállító kényszer bevezetésétől remélte. Elzárni az utat a dél-német és általában a kontinentális konkurrenciá elől Magyarország felé, és így az árucserre közvetlen lebonyolítását, illetőleg a monopolszerű közbeiktatódás révén a magyar piacon elérhető kalmárprofitot elsődlegesen a helybeli kalmárság részére biztosítani, ez volt a bécsi árumegállító jog mögött meghúzódó koncepció. A magyar piacon volt a hangsúly, ez és az ott elérhető profit volt a tárgyi indíték, de a gazdaságpolitikai rendszabály éle igazából nem a magyarországi, hanem a kontinentális, a nyugati kalmár ellen irányult. Ugyanez a helyzet Krakó esetében is, azzal a különbséggel, hogy itt a krakkói kalmárság a toruń/thorn-it nem az egész árucserre bonyolításából kívánta kizárni; beérte az északi útvonal legfontosabb árucikkének, a magyarországi réznek a közvetítő kereskedelmével. Nem lehet merő véletlen

²⁰³ Ld. a 87. jegyz. id. h. a 951 - 982. sor.

²⁰⁴ Vö. Röhrig a 195. jegyz. i. h.

az sem, hogy a későbbiekben Európa-szerte oly nagy szerephez jutott árumegállításnak mint korlátozó kényszerrendszabálynak a gyakorlati alkalmazásával a kontinensen elsőként Bécs, a keleti peremövezet kevésbé tőkeerős kalmárja kísérletezik. A gazdasági fölénnyel bíró, a viszonylag tőkeerős nyugati kalmárnak erre nem volt szüksége, legalábbis nem a közte és keleti partnerei közt eredetileg fennállott erőviszonyok mellett.

Láttuk Bécs példáján, hogy a jól átgondolt gazdaságpolitikai, hatalmi beavatkozásnak sem lehetett a kellő gazdasági potenciál híján tartós foganatja. Az egyenlőtlen erőviszonyok mellett sem a bécsi sem a magyarországi kalmár számára nem volt szabadulás a nyugati, hova-tovább német és az olasz kalmártőke szorítójából. Hogy a valóságos helyzetet, Nyugat nyomasztó túlsúlyát mennyire érzékelt a korabeli köztudat is, ezt jól példázza a visegrádi királytalálkozó résztvevőinek a magatartása. A kereskedelem fellendítésére irányuló törekvésükben nem a hazai kalmár ösztönzésére nyugatjáró útjait előmozdító kedvezmények szorgalmazására helyezik a fősúlyt, hanem a nyugati kalmár megnyerésére. Ezt részesítik vámkedvezményekben, halmozzák el oltalomlevelekkel, mert ő tőle, az ő magyarországi útjaitól várják, hogy az ország bőségében legyen a külföldi — cseh, sváb, rajnamenti, flandriai — áruknak.²⁰⁵

*

A feudalizmus viszonyai közt, de már az ezt megelőző formációkban is, a távolsági árucserét az tette lehetővé, hogy a munka termelékenysége a legváltozatosabb termelési viszonyok mellett is az akkor ismert világ legkülönbözőbb pontjain egyre nagyobb társadalmi terméktöbbletet hozott létre. A használati javak egyre bővülő feleslegét, amelyek jó részt, legalább is a kezdeti fázisban, éppen a kalmár piacra csábító közvetítő tevékenysége révén váltak árukká, anélkül, hogy árunak szárvna termelték volna őket. Ez a terméktöbblet kisebbik részében megmaradt a termelő parasztnak vagy kézművesnek a tulajdonában, sőt esetleg már az ő kezében változott át pénzáruvá. A nagyja azonban a többletterméket hatalmi kényszerrel elsajátító földesúr (király) kezében sűrűsödött össze fogyasztó — improduktív — úri gazdagsággá. A kalmár, akinek profitja az eladás mozzanatával realizálódott, azt tehát elsősorban ezen az úri fogyasztógazdagságon vette meg. Még hozzá úgy, hogy áruját a valóságos értékét tetemesen meghaladó áron adva el, az úri gazdagság állagát képező társadalmi terméktöbbletnek egy részét egyszerűen elsajátította. Magyarán — Marx szavaival élve — vevőjét becsapta, megsápolta.²⁰⁶ De ugyanezt tette az áruk vételénél azok eladójával is, — neki meg a valóságos értéken aluli árat fizetett. Ezért is volt vállalkozásának oly magas a nyereségkulcsa, amint ez a kalmár pénzvagyományának, a kalmártőkének gyorsütemű és erős növekedésében tükröződik. Minthogy ez a sápoló tevékenysége közvetlenül és még inkább közvetve a kisembert, a nép szélesebb rétegeit, a városi szegénységet is érintette, nemcsak az uszoraellenes egyház volt fenntartással vele szemben, hanem azt a korabeli közfelfogás is ellenséges gyűlölettel kísérte; Luther fogalmazásában a tolvajokkal, rablókkal vette egy kalap alá.²⁰⁷

²⁰⁵ *Pleidell*, 85: 39. l. 3. j. — Vö. fentebb 587–588. l.

²⁰⁶ *Marx Károly*: A tőke, III,⁴ (III. könyv, IV. szakasz, 20. fej.), főként 331. l.

²⁰⁷ *Martin Luther*: Von Kaufshandlung und Wucher (1524) — idézi *Marx* az előző jegyzetben id. h. 49. jegyz.

Hogy tevékenysége egészében kizsákmányoló volt, ez kétségtelen. De függetlenül ettől és anélkül, hogy az a kalmárnak tudatos szándékában állott volna, volt a kalmártőke mozgásának jövőbe mutató tartalma is. Valami, amivel tevőlegesen járult hozzá a tőkés fejlődés későbbi kibontakozásához. A kizsákmányoló folyamat szakadatlan sodrában ugyanis mélyvízi áramlás-ként társadalmi méretekben egy nagyszabású metamorfózis ment végbe: a hatalmi kényszerrel elsajátított többlettermékből felhalmozódó improduktív fogyasztó úri gazdagságnak – számottevő részének – az átalakulása polgári pénzvagyonná. Azzá a pénzvagyonná, amely a maga szakadatlan növekedését keresve, a tőke ősfelméretének, a kalmártőkének az alakjában, súlyos ellentmondásokkal terhelt folyamatban ugyan, de mégis tevőleges szerepet töltött be a kor gazdasági életében, a fejlődés egy későbbi fázisában pedig mint pénztőke egyik objektív előfeltételévé lett a tőkés formáció kialakulásának.²⁰⁸

A metamorfózis a kalmárprofit realizálásával ment végbe. A feudális fogyasztó gazdagság sápként elsajátított része a kalmár kezében lényegült át és halmozódott fel pénztőkévé. A távolsági árucserét lebonyolító kalmár azonban nemcsak a két véglet, az eladó és a vevő között közvetített, hanem szükségszerűen két (esetleg több) különböző társadalmi közösség között is, míg ő maga a kettő valamelyikének, vagy éppen egy harmadik közbülesőnek volt a tagja. Miközben tehát profitját egyes konkrét gazdasági alanyokon vette meg, ugyanakkor rajtuk keresztül egy egész társadalmi közösséget is szegényített a saját közössége javára. Ez történt Magyarországgal is. Miután külkereskedelmünket az egész középkoron át a külföldi (olasz és német) kalmár tartotta kezében, annak profitját is, ha mindjárt hazai üzletfelek közvetítésével, végeredményben ő vette meg feudális fogyasztó gazdaságunkon. A hazai kalmár kezében ennek csak egy töredéke ragadt meg, nagyja a külföldi kontorokba került, ott lényegült át polgári pénzvagyonná. Közgazdasági szempontból nézve, a külföldet gazdagította. Ami ott gazdagodás volt, az nekünk a szegényedést jelentette. És minél élénkebb volt külkereskedelmünk, minél nagyobb volt az értékvolumene, annál nagyobb volt ennek a kétarcú folyamatnak a rátája is.

Hogy nyugat gazdagságához mérten szegény az ország, ennek történeti valósága csak a XV. század vége felé kezdett megvilágosodni. A nemesfémtermelés trendje általában véve is visszaeső lett. Tetejébe a még meglevőnek is nem jelentéktelen része közvetlenül került a Thurzó–Fugger társulás képviselte idegen monopolisztikus – monopoliumra törő – kalmártőke kezére és ment így veszendőbe az országos gazdaság számára. Ekkor derült ki az is, hogy a paraszti világ teherbírásából nem futja többé a honvédelem megsokszorozódott szükségleteinek a kielégítésére. De kiderült az is, hogy a királyi hatalomnak a centralizáció jegyében esedékessé vált új útkereséshez se gazdasági bázisa, se szövetségese nem volt, mert nem volt meg a gazdag város, a polgári vagyon, a pénztőke. Mindez azonban már csak utólagos ráeszmélés volt. Maga a folyamat, amely ide torkollott, az erőteljes polgári vagyonképződésnek az elvetélése régi keletű volt, és az idegen kalmártőke volt a kiváltója.

Így volt nálunk, de a fejlődésnek ez a trendje ismétlődött, ha modulált változatokkal is, egész Kelet-Európában, s ott is a nyugati kalmár elsajátító tevékenysége volt a kiváltója.

²⁰⁸ *Marx Károly*: A tőke, III,⁴ (mint a 206. jegyz.), kül. 326. 1.

О. Паулини:

Общие черты формирования экономики Венгрии и добыча благородных металлов и торговля в период разрывающегося и уже зрелого феодализма (1000—1526 гг.)

Богатая земля — бедная страна)

(Резюме)

Общезвестно, что Венгрия благодаря имевшимся у нее благородным металлам, прежде всего, золоту, была существенным фактором на мировом рынке рассматриваемого периода. Она не только удовлетворяла значительную долю потребности в благородных металлах, которая имела у складывающейся в мировых масштабах внешней торговли, но косвенным образом способствовала и возникновению тех огромных денежных богатств, которые скапливались из доходов от этой торговли в руках занимавшихся ею купцов. Статья является первой попыткой проанализировать главные причины того противоречивого положения, что рудные сокровища Венгрии, способствовавшие обогащению европейских купцов, не стали постоянным источником обогащения и создания множества выдающихся буржуазных состояний внутри страны.

Ответ на этот вопрос содержит следующие рассуждения. Предположения Б. Хомана и Ф. Ковача относительно количества золота, добывавшегося в Венгрии, завышены но даже более умеренная оценка не снижает заметным образом потенциальные возможности, которые были заложены в этой добыче. Венгерские залежи золота и так были самыми богатыми в Европе и вплоть до открытия Нового Света Венгрия была вторым, после Африки, поставщиком золота на мировом рынке. В отличие от более ранних оценок, период наибольшей добычи — 3000—4000 килограмм золота в год — приходился на середину XIV века. В XV веке из-за возникших трудностей в рудничных работах среднегодовая добыча едва превышала 1200—1500 кг.

В феодальной Европе, рожденной в вихре великого переселения народов, одним из главных факторов формирования экономической структуры, характеризующей существованием городов, была торговля с Левантом. Именно по этому каналу в западную часть Старого Света вновь проникает и, начиная с X—XI века, приобретает все большую роль денежная форма обмена ценностями. И как результат этого происходит накопление состояний из золотых и серебрянных денег и капиталистическое — экспроприационное — использование этих выраженных в деньгах состояний со стороны владевших ими буржуазных торговцев. Деятельность торговцев по накоплению состояний именно в силу ее экспроприационного, грабительского характера была гораздо активнее, чем стремление к накоплению богатств со стороны феодалов. На рынке благородных металлов спрос настоящему представляли именно купцы.

Торговля с другими странами влекла за собой обращение в качестве средства обмена — причем во все больших размерах — значительных количеств благородных металлов. В абсолютном количественном выражении средневековый товарооборот по сравнению с огромной массой товаров, обращающихся при капиталистической формации — величина совсем карликовая, едва 0,5—1%. Всю торговлю могли осуществлять караваны из нескольких судов грузоподъемностью 100—300 тонн, которые весной или летом, в лучшем случае два раза в год, объезжали восточную часть Средиземного моря. Однако относительно условий того времени потребность в благородных металлах все же была весьма велика, что определялось высокими, находящимися на высшей ступени ценностной шкалы, ценами на левантийские товары, а также полностью пассивным платежным балансом Европы в ее торговле с Левантом. В XIII веке стоимость груза одного корабля равнялась стоимости 24—35 кг золота, позже (около 1470 г.) — уже 105 кг. Пассивный платежный баланс вытекал из существа торговли с Левантом. Дело в том, что хотя европейские купцы и везли свои товары на Восток, они обменивали их не на звонкую монету, а исключительно только на левантийские товары, ибо рассчитывали получить большие барыши именно от реализации этих товаров в своем отечестве или в других странах Европы. Экспорт товаров, помимо рентабельного использования корабельных трюмов, служил преимущественно для пополнения недостающих денежных средств. Отсюда проистекает характерное для Леванта «баратто», т. е. форсирование непосредственного обмена товарами. Согласно одной из оценок, произведенной в конце XV века, ежегодный пассив платежного баланса европейской торговли с Левантом составлял 300 000 дукатов

(что равно 1000--1100 кг чистого золота), то есть примерно соответствовал двум третям годовой добычи золота в Венгрии (1500 кг).

Купцы получали большие барыши главным образом за счет европейских потребителей — покупателей левантийских товаров. Таким образом, в конечном счете именно европейская экономика должна была выжимать из себя те благородные металлы, которые накапливались в форме денежного капитала. Она давала их в виде как продукта рудников (серебро), так и других товаров, которые обменивала на золото Черной Африки. Скачкообразный рост потребности в благородных металлах находит выражение в появлении в конце XII — начале XIII века крупных по достоинству серебряных монет (динаро гроссо, сольдо), а позже, в 1252 году, — золотого форинта. Не случайно, что именно на это время приходится и значительное оживление добычи серебра, разработка новых месторождений в Каринтии, Триденте, Саксонии, Чехии и Венгрии, а также введение новшеств в саму технику добычи золота и серебра.

Статистически ценные сравнительные данные о многосторонней потребности в благородных металлах, формировавшейся на базе простого производства товаров, отсутствуют. То немногое, что нам известно о благосостоянии отдельных торговцев и городов (по налоговым спискам) позволяет установить в процессе образования буржуазных состояний, питавшихся за счет экспроприационных действий торгового и ростовщического капитала, два существенных момента. Первый — это тенденция к быстрому росту. Второй — ступенчатое распространение всего этого процесса как во времени, так и в пространстве. Он начался в Средиземноморье, прежде всего в Италии, и последним затронул — уже в гораздо более скромных размерах — территории, ступенчато отходящие от Альп на север. Из-за отсутствия непосредственных связей с левантийским рынком он медленнее и в меньшей степени захватил даже те северные прибрежные торговые центры, которые имели такое большое преимущество, как возможности судоходства по Северному и Балтийскому морям.

Этому ступенчатому развитию сопутствовало то обстоятельство, что торговля с другими странами и накопление буржуазных состояний с их постоянно возрастающей потребностью в благородных металлах концентрировались в тех районах, где это развитие шло особенно далеко: в Италию и в том большом континентальном массиве, который с севера ограничен линией низовья Шельде—Эско—Рейна, с юга Боденским озером и верхним течением Рейна, с западе — Соной, Роной и верхним и средним течением Сены, а в востока — Везером и Майном; в этот массив можно включить также территорию Нюрнберга и Аугсбурга. Здесь происходило классическое развитие феодализма, с глубоко проникавшим общественным разделением труда, с гипертрофированными потенциальными возможностями городов в двойном единстве «село—город», с зависящей от торговцев большой, производящей на внешний рынок промышленностью (текстиль, металлы). Более поздние временные ступени, как правило, означали и качественные перемены: сдвиг соотношения сил, различные формы, но вместе с тем и различное содержание торговли.

Потребность в звонкой монете наиболее развитых — можно сказать, западных — районов покрывали богатые залежи благородных металлов, которые в XIII—XIV веках все находились в Восточной Европе (см. выше). Это создавало объективные предпосылки для постоянных торговых связей между этими двумя зонами. Со стороны Венгрии платежный баланс этого товарооборота до самого конца был пассивным. Добываемые в стране золото и серебро утекали за границу. В начале XVI века пассивное сальдо торговли Венгрии с Италией и Далмацией оценивалось в 100 000 золотых форинтов (33% всего оборота), торговли, осуществлявшейся через Пожонь (Братиславу) с Западом — 146 000 золотых форинтов (79%); к этому надо еще добавить пассив торговли в северо-западном направлении, составлявший прибл. 50 000 форинтов. Всего пассив был равен 300 000 золотых форинтов, что соответствовало 6000 маркам (1500 кг) чистого золота, то есть трем четвертям всей годовой добычи золота в стране. Основными экспортными продуктами Венгрии в те времена были убойный крупный рогатый скот и медь. Импортировались главным образом шерстяные и шелковые ткани: они составляли 79% стоимости (131 000 золотых форинтов) импорта, шедшего через Пожонь. Страна была буквально завалена различными сукнами, начиная от превосходных фламандских и валлонских изделий, до несколько более слабых по качеству, но представленных в самом богатом ассортименте немецких и дешевых, но плохих чешских и даже польских (силезских) сукон. К этому надо еще добавить приток итальянских и восточных шелковых и шерстяных тканей шедших из Италии. Даже ввозимые в Венгрию пряности по суммарной стоимости далеко уступали стоимости импортировавшихся текстильных изделий. Такое положение наблюдалось еще в XIII веке. Приведенные выше данные — предательские свидетельства начинающейся отсталости венгерской промышленности, а вместе с нею — и всей эконо-

мики страны. Не такой отсталости, которая позже могла быть выравнена, а первоначальной отсталости.

Торговля, которую Венгрия вела в итало-немецко-валлонском направлении, была весьма значительной даже в общеевропейском масштабе. Согласно тридцатой доле таможенной пошлины, собранной в Пожони в 1457—1458 годах, стоимость сукна, поступившего в эти годы в Венгрию, составляла около 70% стоимости всего сукна, которое было пущено в оборот в 1368 году через Любек. Таким образом в странах, продававших ткани, происходило усиленное накопление денег, в Венгрии же они накапливались лишь в самых скудных размерах. Это явление однако нельзя объяснить одним только пассивным торговым балансом. Убедительным доказательством этому служит скопление больших денежных состояний в руках итальянских купцов, торговавших с Левантом, несмотря на полностью пассивный баланс этой торговли. Объяснение этому противоречивому положению заключается в следующем. Значительную даже в европейских масштабах торговлю Венгрии с Западом держали в своих руках не отечественные, а иностранные, валлонские-латинские, немецкие и итальянские купцы. Не Венгрия торговала с Западной Европой, а Западная Европа торговала с Венгрией. Весь этот процесс (деньги — товар — деньги), приносящий исключительно высокую прибыль, во всех его деталях происходил как начинание западных купцов. Товар был их собственностью, и, как таковой, он совершал путь от места его производства, если и не непосредственно до воспринимавшего его венгерского рынка, то, во всяком случае, до соседних с Венгрией узловых пунктов торговли — Кракова, Вены, Далмации. Венгерскими купцам оставался только последний небольшой участок, движения товара до венгерского рынка или, в лучшем случае, этот участок слегка продлевался до балканских и галицийских потребителей. Так что западные купцы уже много раньше, в начале этого торгового пути, отсчитывали себе богатую прибыль.

Венгерские купцы были не в состоянии что-либо изменить в этом своем подчиненном положении, так как не обладали достаточной силой для борьбы с крупными капиталами западных купцов. Их деятельность была ограничена перебрской товаров от соседних с Венгрией торговых центров до Венгрии и венгерских потребителей. Западные же купцы всегда видели для себя многочисленные возможности предпринимательства в узлах, образованных скрещиванием идущих в разных направлениях торговых путей.

Но в то же время западный купец, осуществлявший товарообмен с другими странами, стоял не только между крайними личностями цепи — производителем (продавцом) и потребителем (покупателем) товара, но и, необходимым образом, между двумя различными средами. Грабя, ради получения прибыли, отдельных конкретных людей (покупая ниже и продавая выше действительной стоимости), он одновременно приводил к обеднению целое социальное сообщество. Обеднял чужака — в данном случае Венгрию — в пользу своего сообщества — Западной Европы. Средневековый западный (включая в это понятие и Средиземноморье) купец был первым демиургом противоречивого экономического развития Западной и Восточной Европы.

O. Paulinyi:

La formation générale de richesse de métal précieux et de l'économie nationale de la Hongrie dans la période du féodalisme épanouissant et développé (1000—1526)

(Terra riche — pays pauvre)

(Résumé)

Il est bien connu que la Hongrie médiévale avec ses métaux précieux — surtout avec son or — a été un facteur sur le marché de l'époque. Elle a contribué à la satisfaction des besoins de métal précieux du trafic lointain, se formant dans le monde entier, non seulement dans une mesure considérable, mais aussi, par un rapport indirect: à la formation des grandes fortunes d'argent qui furent accumulées aux mains des commerçants intermédiaires de ce trafic lointain et du profit de ce dernier. L'étude, comme première tentative, veut éclairer la situation contradictoire dans ses connexités plus importantes que ce trésor riche de mines, contrairement à sa projection européenne déjà signée, pourquoi ne devenait-il pas sur la base nationale la source stable de la formation étendue des fortunes bourgeoises et celle de l'enrichissement social éminent.

La succession d'idées du raisonnement de réponse est la suivante. Il faut mesurer les taxations quantitatives de B. Hóman et F. Kováts, mais cela ne concerne pas remarquablement les choses dites sur la puissance économique de la production d'or en Hongrie. Elle a été l'une des productions les plus riches de l'Europe et jusqu'à la découverte du Nouveau monde, après l'Afrique, le plus grand fournisseur d'or du marché mondial de l'époque. Différant des taxations antérieures, après quelques générations, c'est la moitié du XIVe siècle, qui est la période de l'agrandissement important après une formation au cours de quelques générations — avec des moyennes de 4000—3000 kg par an; le XVe siècle est déjà une période pleine des crises d'exploitation, avec des moyennes de 1500—1200 kg.

C'était le trafic levantin de grande distance, qui était l'un des facteurs formants les plus forts de la structure économique caractérisée par l'existence des villes de l'Europe féodale, née du tumulte de la migration des peuples. La forme d'argent de la valeur échangeable poussa par ces canaux dans la partie occidentale de l'Ancien monde et elle y avait de plus en plus un grand rôle; suivant sa trace, la fortune d'argent, accumulée de l'argent et de l'or et le mouvement capitaliste — conquérant de cette fortune d'argent dans les mains du commerçant bourgeois. Le caractère exploitant et conquérant a apporté que l'activité du commerçant en accumulant la fortune, surpassa la passion des seigneurs fonciers pour amasser le trésor. En réalité, le représentant de la demande était le commerçant sur le marché de métal précieux. Il fit circuler de métal précieux comme moyen d'échange et dans un volume de plus en plus grand. Quant à la quantité, la circulation médiévale paraît dérisoire à côté des masses des marchandises du capitalisme; elle est presque leur 0,5—1%. Il y avaient de bateaux à capacité de charge de 100—300 t, dont les caravanes n'ont fait le voyage qu'au plus deux fois — printemps et en été — dans le bassin oriental de la Méditerranée. Le besoin du métal précieux était pourtant grand, à l'égard des conditions de l'époque. Il est déterminé par la haute valeur, la plus grande sur l'échelle des prix, des marchandises levantines et par le bilan financier tout à fait passif du commerce levantin de l'Europe. La valeur des cargaisons respectives égala 24—35 kg de l'or — réduisant en marchandise d'or (XIIIe siècle) — plus tard (à peu près vers 1470) aussi 105 kg d'or. Mais le bilan financier passif découla de l'essentiel du commerce levantin. Même si le commerçant apporta des marchandises à l'Orient, c'était jamais pour les changer contre métal sonore mais contre des marchandises levantines; parce qu'il pouvait espérer le grand profit de la mise en valeur de ces marchandises à la maison et sur le continent. A côté de l'utilisation du tonnage, l'exportation a servi surtout le remplacement du capital-argent manquant et c'est d'ici que vient l'insistance des échanges commerciales directes: „le baratto”, qui était caractéristique au Levant. Selon une taxation de la fin du XVe siècle, le passif du bilan financier du commerce était 300 000 ducats par ans (= 1000—1100 kg d'or fin, ce qui aurait été les deux tiers de la production d'or de la Hongrie (1500 kg par ans).

Le commerçant a acquis la plus grande part de son profit de l'acheteur des marchandises levantines, du consommateur européen. Le métal précieux, amassé en capital-

argent, devait être fourni par l'économie européenne; surtout comme production de mine (l'argent) mais aussi dans d'autres marchandises qui étaient données en échange contre l'or de l'Afrique Noire. L'apparition des émissions de grande coupure (denaro grosso, soldo) au tournant des XIIe et XIIIe siècles, puis celle du florin d'or (1252) signe l'agrandissement du besoin en métal précieux. Ce n'est pas par hasard que l'accélération étendue de l'exploitation minière de l'argent coïncide avec celui-ci, ainsi comme la découverte des nouvelles productions: carinthienne, tridentienne, saxonne, bohémienne et hongroise, parallèlement avec des innovations techniques.

On ne peut pas donner une sommaire de valeur statistique sur les besoins divers en métal précieux, se formant sur la base de la production primitive. De ce peu que nous savons de la richesse de certaines maisons de commerce et des villes, on peut constater deux éléments importants de la formation de la richesse bourgeoise, nourrie par le mouvement conquérant du capital-commerçant — et usurier. L'un est la tendance de l'agrandissement à un rythme accéléré. L'autre est la dilatation territoriale et en échelons temporels du processus entier: d'abord dans la partie méditerranéenne, surtout en Italie, plus tard dans les zones au delà des Alpes, serrant les rangs aussi graduellement, mais dans une mesure modérée. Même dans les ports jouissant des avantages de la navigation de la mer du Nord et Baltique; mais dans une mesure modérée et plus lentement, à cause de faute des relations directes avec le marché levantin.

La contingence du développement graduel était que le commerce lointain et l'accumulation de fortune bourgeoise, avec leur besoin grandissant en métal précieux, se concentraient dans des enceintes principales: en Italie et dans le grand bloc continental qui peut être esquissé d'une part par le territoire entre le bord de l'embouchure de Schelde-Escaut-Rhin, du Haut-Rhin (lac de Boden) et du Saône, du Rhône, de la Haute-Seine et le milieu de la Seine — d'autre part par le paysage de Weser, Main et Nuremberg-Augsburg. C'est ici que se déroulait le développement classique du féodalisme avec une division sociale du travail profonde et avec le parallélisme du village et de la ville où la dernière avait une plus grande énergie potentielle à cause de l'industrie de masse (textile, métal) qui dépendait du commerçant et produisait pour les grands marchés extérieurs. L'échelon temporel plus postérieur que ceux-ci signifie généralement une variété qualitative également: un déplacement dans des relations de force, des formes, mais aussi un contenu dépareillés.

Le besoin est le plus développé — disons — dans des zones occidentales, les découvertes riches des métaux précieux des XIII—XIVe siècles se trouvent dans la partie orientale de l'Europe. Ainsi la condition objective des relations commerciales de plus en plus stables entre les deux zones était donnée. En rapport à la Hongrie, le bilan financier de ce trafic est toujours fortement passif. C'est l'or et l'argent du pays qui — comme balance — sont apportés à l'extérieur. Dans le rapport dalmato-italien au début du XVIe siècle, il peut être évalué 100 000 florins d'or (c'est le 33% du trafic total), dans le rapport occidental, dans le trafic de Pozsony en 1457—58: 146 000 florins d'or (79%) à cela il faut encore ajouter le passif de 50 000 florins du trafic dans la direction nord-ouest; en somme: 300 000 florins — les trois-quarts de la production d'or de la Hongrie, environ 6000 mares (1500 kg). L'article principal de l'exportation est la bête de boucherie et le cuivre. L'article de l'importation est le textile et la soie: dans le trafic de Pozsony 79% (131 000 florins d'or). Les draps de grande variété — à partir des draps fins flamands et wallons jusqu'au contingent le plus varié des productions allemandes de bonne et médiocre qualité et jusqu'aux draps bohémiens, polonais (de Silésie) vils et de bon marché — sont presque ancrés le pays, tout en comblant encore ce fait avec de draps lourds et de soies orientaux et italiens, venus par la voie de l'Italie. A côté de la marchandise textile, l'épice reste aussi fortement au-dessous en volume de valeur. C'était la situation déjà au XIIIe siècle aussi. Les données sont une épreuve importante du retard de l'industrie de Hongrie, même de l'économie du pays, dès les débuts. Ce n'est pas un retard qui est égalé plus tard, en serrant les rangs, mais c'est un retard à l'origine.

Ce commerce de direction italo—allemande—wallone était considérable à l'échelle européenne aussi. Le volume de valeur des draps venus par station douanière de Pozsony en 1457—58 — fût presque 70% du draps mis en vente à Lübeck en 1368. L'accumulation du capital-argent là est important, tandis qu'ici même dans le meilleur cas elle est rare. Seul le bilan financier passif du trafic ne l'explique pas. La grande accumulation du capital-argent aux mains des commerçants italiens parallèlement avec le bilan financier absolument passif du commerce levantin figure comme une épreuve. L'explication de la situation contradictoire: ce n'était pas le commerçant du pays qui tenait dans sa main le commerce de la Hongrie — important sur le niveau européen aussi — mais c'étaient les commerçants étrangers; wallons-latins, allemands, italiens. Ce n'était pas

la Hongrie qui trafiquait avec l'Europe occidentale, mais c'était l'Occident qui trafiquait avec elle. Le processus entier apportant un profit extraordinaire dans toutes ses phases (argent—marchandise—argent) se réalisa par l'entreprise du commerçant occidental. La marchandise est sa propriété et c'est par sa main que la marchandise parcourt le chemin du domicile industriel jusqu'au débouché — sinon hongrois — mais bien jusqu'aux centres voisins; Cracovie, Vienne, Dalmatie. Le commerçant hongrois a pour territoire seulement la dernière phase du trafic où un peu plus loin, jusqu'au consommateur balkanique, galicien; le commerçant occidental s'escomptait déjà en avant le gros du profit.

Le commerçant hongrois ne pouvait pas changer sa situation subordonnée parce qu'il ne pouvait pas lutter contre la force de capital du commerçant occidental. Pendant que son activité était unilinéaire: de l'emporium voisin jusqu'à la maison et au consommateur intérieur, le commerçant occidental avait toujours la possibilité multipliée de l'entreprise au centre des relations se croisant de toutes les directions.

Le commerçant du trafic lointain se trouvait non seulement entre deux excès individuels; producteur (vendeur) et consommateur (acheteur), mais nécessairement aussi entre deux communautés différentes. Pendant qu'il déplumait certains sujets concrets économiques à l'aide de son profit (en achetant au-dessous de valeur et en vendant au-dessus de valeur), en même temps il appauvissait une communauté sociale entière aussi. Si c'est un étranger — dans le cas donné de la Hongrie — c'était en faveur de sa communauté de l'Occident. C'était le commerçant médiéval de l'Occident qui fût le premier démiurge du développement contradictoire économique de l'Europe Occidentale (y compris la Méditerranée aussi) et de l'Europe Orientale.

R. Várkonyi Ágnes:

Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon

Bethlen Gábor (1580–1629)¹ erdélyi fejedelem, gróf Zrínyi Miklós (1620–1664)² horvát bán, költő és hadvezér, a Dunántúl egyik leghatalmasabb földesura és II. Rákóczi Ferenc (1676–1735),³ a korszak legnagyobb szabadságharcának vezetője széleskörű társadalmi-gazdasági távlatokban gondolkodott. Mindhármuk tevékenysége Magyarország megőrzését szolgálta a török és a Habsburg hatalmi törekvések között, de beleütközött a kor általános viszonyaiba. Saját osztályuk körében, továbbá a magyar és a szomszédos országok rendi törekvései között politikájuk elszigetelt volt. Mégis az évszázadok távlatából visszatekintve rájuk, messze kimagasodnak korukból.

Személyük, törekvéseik, sajátos helyzetük a történettudományt igen nehéz kérdések elé állította: Hol a magyar történelem fő áramlata? Munkájukban vagy az általános viszonyokban? Kik szabták meg Magyarország történelmi útját? Ők, a XVII. században újat kezdeményezők, vagy akik törekvéseiket megbuktatták?

A régi magyar történettudomány egyik, realista irányzata e nagy történelmi alakokhoz úgy közeledett, hogy előbb a hazai és az egyetemes fejlődés viszonyát, Magyarország és Európa kapcsolatát próbálta tisztázni. Először az ország helyét kísérelték meghatározni a XIX. század közepe polgárosodásáig ívelő történelmi folyamatban. Felismerték, hogy e Nyugat-Európa országaiiban, elsősorban Angliában és Franciaországban végbement fejlődéssel semmiképpen nem vág egybe a múltbeli Magyarország útja. A magyar fejlődés minősítésére az 1850–60-as években két vázlatos teória alakult ki. Az egyik: a kelet-európai fejlődés gondolata Wenzel Gusztáv tollán. A másik a ki nem érlelt, a fontos fejlődési szakaszokat kihagyó fejlődés elmélete, amit Eötvös József J. St. Millnek írott levelében, a nyugati és a magyarországi fejlődést összehasonlítva fejt ki mondván: az abszolutizmus, mely más országok történetében lassan és fokozatosan előkészítette a következő korszakot, Magyarországon történetéből hiányzik.⁴ E tájékozódással együttjárt a szomszédos országok történelme iránti érdeklődés. Szalay László, aki elsőnek kísérelte meg a magyar történe-

¹ *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. Bpest. 1929. 314. l.; *Mráz (Zimányi) V.*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Száz. 87 (1953), 512–564. l.; *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bpest. 1969.

² *Benczédi L.*: Zrínyi Miklós és kora. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bpest. 1957. *Klaniczay T.*: Zrínyi Miklós. Második átdolgozott kiadás. Bpest. 1964. 852 l.; *Perjés G.*: Zrínyi Miklós és kora. Bpest. 1965. 390 l.

³ *Köpeczi B.* – *Várkonyi Á.*: II. Rákóczi Ferenc. Bpest. 1955. 407 l.

⁴ Eötvös J. levele J. St. Millhez (1868); részleteiben közölve: Báró Eötvös József Összes Munkái. Bpest. é. n. XX. köt. 52–53. l. A levél teljes szövege: *Gál I.*: Eötvös József levele J. St. Millhez. Filológiai Közlöny, 1969.

lem egészét a fejlődés gondolkörébe állítani, még így írt: „Tegyük szívünkre kezünket. Viseltettünk-e . . . , mi magyar és cseh történetírók, eleddig legalább viszonylagos méltányossággal egymás iránt?”⁵ Ám Szalay e figyelmeztetése a 1850-es években pusztába kiáltó szó maradt.

A magyar és a szomszéd népek polgári történetírásában a XIX. század utolsó harmadában egyaránt a nemesi romantika, a nemzeti elzárkózás, nacionalizmus került uralomra. E felfogás híveit pedig a történelem nagy átfogó áramlatai nem érdekelték. A hazai historikusok Magyarország történelmi fejlődését a Nyugatéval egyléptékűnek látták s úgy vélték, hogy ha nem is tartunk ott egészen, ahol a Nyugat, annak egyedül a török, a tatár, a német az oka. A XVII. század nagy történelmi alakjaiból emberfeletti hőöket konstruáltak. Kiszakították a reális társadalmi talajból s XIX. századi gondolkodási normákba erőszakolták öket. Egyedül a XIX. századi politikai kategóriák alapján minősítették történelmünk e nagyjait, társadalmi elgondolásaikat nem ismerték fel vagy elhallgatták, s a rendi Magyarország képviselőinek tekintették öket. A rendi Magyarországot pedig Európa országai között egyedülálló formációnak vagy a nyugati világ képviselőjének fogták fel, amely missziót tölt be a körülötte élő, de tőle teljesen idegen, és „lemaradt” népek között.⁶

E provinciális beállítást az 1920–30-as években fellépő szellemtörténet tudománytalannak minősítette, ám koruk társadalmi valóságába ez a szemlélet sem helyezte vissza a XVII. század nagy alakjait. Az „európai lelkeség” vagy a sajátos magyar, vagy erdélyi lélek inkarnációját vélte bennük felfedezni, egyedi jelenségnek tekintette személyüket, s bár árnyalt és művészi portrékat készített róluk, az a szemléleti alapelv, hogy a magyar történelem Közép- és Kelet-Európával nem, hanem csak Nyugat-Európa országaival van szerves kapcsolatban, továbbá az, hogy ez a szemlélet az antifeudális, szociális törekvéseket a hazai múltban elhanyagolhatónak vélte, igen erős elrajzolások következményével járt e szuggesztív erejű arcképeken. Bethlen vagy Rákóczi életműve pedig még így is úgy jelent meg e szemléleti összefüggésekben, mint amely a nemzeti fejlődés fő áramlatától távolra esett.⁷ E felfogás egyik leggyengébb pontja volt, hogy nem tisztázta az egyéniség és a történelmi fejlődés törvényszerű összefüggéseit.⁸ Azért mégsem érte támadás, mert a különben jogos kritika avult fegyverekkel harcolt, a romantikus nemesi történet szemlélet idejétmúlt fogalmi rendszerében és elhasznált érvanyagával bontakozott ki körülötte. A vitákat átíttatták a polgári nacionalizmus különböző irányzatai, és így azok egyre messzebb sodródtak attól, hogy a hazai társadalmi viszonyokban és a fejlődés reális távlataiban keressék e történelmi személyiségek érték kategóriáit.

⁵ Szalay L.: Zeugenverhör über den Tod König Ladislaw's von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457, von Palacký. Budapesti Szemle, 1857. I. köt. 151. l.; Szalay: Magyarország története. I–VI. köt. 1852–1859.

⁶ Ilyen szellemen tartott történelmi előadásokat a budapesti egyetemen az 1860-as években Toldy Ferenc. Vö. Várkonyi Á.: A pozitívista történet szemlélet kezdetei Magyarországon 1830–1860. I. S. a. Akadémiai Kiadó.

⁷ Világos példája Szekfü Bethlen-életrajza. Bevezetésében leszögezi: „Hazai történetkutatásunknak legszilárdabb meggyőződése kell hogy legyen: a magyar történet eseményei az európai, nyugati sorozatba tartoznak és így aligha vonhatók ki azon egyetemes megállapítások érvénye alól, melyekre a nyugati történetkutatás eddig eljutott.” I. m. 26. l. — Bethlen életművét úgy fogja fel, hogy az a magyarság egységét megbontott szakadékokat mélyítette, és azért problematikus, mert a magyarság fejlődése más utat vett, mint amelyet ő jelölt ki számára. Vö. Szekfü: 1929, 278–279. l.

⁸ Szekfü: i. m. 279. l.

Történetírásunk tehát nemcsak lezáratlanul, hanem kisarkított, végletes formában, súlyos érzelmekkel terhelt véleményekre bontva, tisztázatlan szenvedélyekkel homályba borítva örökölte e történelmi személyiségek és a hazai história összefüggéseinek kérdését. Így történhetett, hogy mikor gyanútlan biztonsággal a haladás megtestesítőit látta bennük, csak a Habsburg-ellenes politika és a török harcok szempontjából értékelte tevékenységüket. Ezzel pedig kaput nyitott a régi köznemesi függetlenségi szemlélet, a romantikus hőskultusz előtt. Mélyreható társadalmi analízis nélkül Bethlen, Zrínyi, Rákóczi törekvéseit a korszak hazai fejlődésének fő sodrával tekintette azonosnak, kevésbé figyelt a szélesebbkörű európai, mégkevésbé a kelet-európai fejlődés összefüggéseire.

Becsületére válik viszont, hogy azonnal világosan észlelte az általános hazai viszonyok, társadalmi lehetőségek és e nagy egyéniségek között tátongó hatalmas távolságokat, és gazdag anyagban tárta fel azokat. Az ennek ellenére meglehetősen sematikus eljárás azonban hamarosan tarthatatlanná vált.

A dogmatizmussal szembe forduló új elméleti munka elvetette az olyan szerű eljárásokat, melyek történelmünk nehéz kérdéseit a klasszikusok elméleti fejtegetéseiből kiragadott idézetekkel vélték megoldhatónak. Az úgynevezett nemzeti-kérdésben kibontakozó vita⁹ többek között elméleti igényű választ követelt e történelmi személyiségek reális helyéről és a hazai történelem egészéhez való valóságos viszonyokról. A XVII. század e nagy alakjairól lebontotta a megtevesztő nézetek rétegeit, kiemelte őket a provinciális és romantikus érték kategóriákból és jelezte, hogy reális történelmi jelentőségüket csak szélesebbkörű kutatások alapján ismerhetjük meg. Az eddigieknél elmélyültebb és részletesebb vizsgálatokra van szükség. Ma már nyilvánvaló, hogy a gazdaság- és társadalomtörténet új eredményei más új távlatokban mutatják politikátörténetünk e bonyolult területét, a történelmi egyéniség és kora törvényszerű összefüggéseit.

Ezek a kutatások ugyanis egyértelműen bebizonyították, hogy a speciálisan magyarországi politikai jelenségeken egyetemes fejlődési folyamatok meghatározó ereje üt át. A török támadások, a Habsburg politika, az ellene szegülő rendi és függetlenségi küzdelmek, a politikai megosztottság mind egy mélyebb folyamat jelensége, mintegy megvalósulási formája a társadalmi és gazdasági fejlődés sokrétű, hazai és európai erőinek, az európai — közép-, kelet- és nyugat-európai — méretekben munkálkodó, egymással kölcsönhatásban levő erőviszonyoknak.

Az agrárfejlődés,¹⁰ a városfejlődés,¹¹ — újabban a kereskedelem,¹² az ár- és hérvizonyok¹³ vizsgálatának egybevágó eredményei Magyarország

⁹ Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bpest 1965. 463. l.

¹⁰ Pácz Zs. P.: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963. 359. l.

¹¹ Szűcs J.: Das Städtewesen in Ungarn im 15—17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450—1650. Studia Historica, 53. Bpest. 1963. 97—164. l.

¹² Pácz Zs. P.: L'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande au XVIe siècle. Annales, Économie, Société, Civilisation, 1966 N° 6 nov.—dec. pp. 1212—1231. Makka L.: Der ungarische Viehhandel 1550—1650. Kézirat. Előadás az 1967. évi marburgi gazdaságtörténeti konferencián.

¹³ Zimányi V.: A XVII. századi gazdasági-társadalmi regresszió néhány aspektusa az 1968. évi francia-magyar gazdaságtörténeti konferencián. Történelmi Szemle, 1972. s.a.

XVII. századi története egyetemes gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok áramkörrendszerének része. Mégpedig két nagy, különböző, de egymással is összefüggő fejlődési típus áramkörével kell számolnunk: a közép-kelet-európai és a nyugat-európai folyamatokkal. Nyugaton most bontakoznak ki a modern világ gazdaság alapjai, épülnek ki a polgári államok pillérei, ugyanakkor Közép-Kelet-Európa országai megrekednek az önmagát túlélte feudalizmus viszonyai között. A feudális magyar állam végzetes hanyatlását, ennek jelenségeit és okait egyetemes gazdasági és társadalmi tendenciákban kell keresni. Ezek a példátlan történelmi szituációba került, mert három részre szétesett, s a Habsburg és a török hatalmi törekvéseivel megosztott országban pedig módosultak, deformálódtak s még súlyosabbá váltak.

Akik tehát e kutatások területeiről érkeznek el a kor nagy alakjaihoz, azok elsősorban azt kérdezik, hogy a nyugat- és közép-kelet-európai fejlődés keresztútjain miként tájékozódtak történelmünk e nagyjai. Mert úgy vélik, a vizsgálódásnak ez az útja vezet el oda, hogy ne a török – magyar – Habsburg viszony útvesztőjében küzdő árnyalakoknak lássuk őket. Hanem erejük teljében, országépítő munkásságuk jelentőségében, valóságos történelmi funkciójukban tudjuk ábrázolni történelmünk e kiemelkedő alakjait. A történészek jóindulatára csak annyiban van szükség, hogy mindennemű nemzeti elfogultságtól mentesen közeledjenek feléjük, és társadalmi törekvéseik realitásában igyekezzenek megismertetni őket.¹⁴

I.

„Fussunk ki az országból . . . úgy hallok Brazíliában elég pusztára ország vagyon; kérjünk spanyol királytól egy tartományt, csináljunk egy kolóniát, legyünk polgárrá.” Ez a másik lehetőség, amit Zrínyi Miklós a magyar és horvát nemesség elé állít, ha nem lenne ereje, bátorsága követni az elsőt, amit summásan így fogalmaz meg „szabjunk más rendet dolgainknak”.¹⁵ E végletes választás megfogalmazására Zrínyi úgy jut el, hogy végiggondolja Magyarország helyzetét.

¹⁴Tisztában vagyunk e megközelítési mód különböző buktatóival. Az egyik teljesen nyilvánvaló, és ezért könnyen elkerülhető. Távol áll tőlünk, hogy e nagy egyéniségeken át ragadjuk meg a kort, és az ő színvonalukkal azonosítsuk az egész magyar fejlődést, amint azt a szellemtörténet gyakorolta. Nem feledkezhetünk azonban meg róla, hogy történelmünk e kiemelkedő politikusai fejlődő, változó, vívódó emberek voltak. Vállalnunk kell a történelmi hős reális élő emberként való ábrázolásának korántsem könnyű munkáját, mert ha erről lemondunk, nemcsak újraélesztjük a romantikus, korfeletti hősök kultuszát, hanem történelmünk fontos fejezeteit engedjük át a feledésnek. A másik nehézség abból adódik, hogy a rendelkezésünkre álló anyag korántsem teljes, sőt nem is eljárásunk szempontjai szerint végzett rendszeres kutatások eredménye. Azonban elhetünk a hazai és nemzetközi gazdaságtörténet, társadalomtörténet, továbbá a politikai harcok, egyéni életutak és a gondolkodás története kutatásának széleskörű eredményeivel, sőt az egyéniség történelmi szerepét elméleti szinten vizsgálva, az új szovjet pszichológiától is hasznos útbaigazítást kaptunk. Emellett építhetünk a Történettudományi Intézet I. magyar osztályán folyó XVII. századi kutatások még publikálatlan gazdag eredményeire. Tanulmányunk mindazonáltal az adott keretek között nem léphet fel más igénnyel, mint azzal, hogy jelezze e megközelítési mód létjogosultságát sőt szükséges voltát, nemcsak a magyar, hanem a szomszédos országok történetírásában is.

¹⁵Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság. Zrínyi Miklós Összes Művei (a továbbiakban ZÖM) Bpest. 1958. I. köt. 676., 656. l.

Magyarország XVII. századi állapotát a korabeli források kivétel nélkül mind sötétebbnél-sötétebb színekkel festik. „Végső romlásra”, „nyomorult sorsra” jutott, olyan mint a „megfakult kép”, mint az „elaluvó gyertya”. Az utókor gyanútlanul a török hódításban, a Habsburg politikában és abban kereste minden okát a XVII. századi Magyarország romlásának, hogy az ország három felé szakadt, s három hatalom, a török szultán, a Habsburg császár és magyar király, továbbá az erdélyi fejedelem kormányozta részeit. Holott már a kortársak tollán is megformálódott a magyarországi bajok mélyebben gyökeredző, általánosabb jellegének érzése: „Ez a világ, ki mint tenger téged megemészt” (ti. Magyarországot). „Szörnyű változásnak lábad alatt holdja.”¹⁶

Az újabb kutatások eredményei félreérthetetlenül bizonyítják: az általános, az európai fejlődés következményei új szorítók közé fogták a nyomasztó társadalmi és politikai helyzetben megrekedt XVII. századi Magyarországot.

Az európai általános fejlődés XVII. századi szakaszát kétféle, egymással némileg ellentétes vonások teszik karakterisztikussá. Egyfelől a válságok, másfelől a gazdasági fejlődés momentumai.

Válságok sorozatának az árak, a bérek, a demográfiai viszonyok, a mezőgazdasági termelés alakulása, a jövedelmek és az életviszonyok változása mutatja a XVII. századot. E szerint a XVI. századhoz képest a fejlődés lelassult, megtorpant, hosszú stagnációs időszakok váltják egymást, sőt egyes területeken rövid éles visszaesések következnek be. A földművelők helyzete leromlik, a lakosságnak kevesebb bér, élelem jut, járványok pusztítanak, nő a mortalitás, a népességszaporulat a relatív növekedés ellenére is abszolút mértékben pangást mutat.¹⁷ E válságjelenségek nem korlátozódnak egyetlen országra vagy területre. Széles kiterjedésükre jellemző, hogy az ausztriai, szlovákiai és a lengyelországi ár — bér és demográfiai mutatók hasonló folyamatról tájékoztatnak.¹⁸ A XVII. század tehát a válságok, regresszió ideje. Hatalmas megterhelés nehezedik a társadalomra, szorításából csupán egyetlen ország, Anglia tud kitörni. Különböző társadalmi viszonyokban mindenütt megerősödnek a feudális kötöttségek: a XVII. század tehát a refeudalizálódás ideje volna, ha csupán ezeket a rendkívül gazdagon dokumentált folyamatokat vennénk figyelembe.¹⁹

Másnak mutatkozik ugyanis a XVII. század, ha az ipar, a kereskedelem oldaláról tekintünk végig rajta. A kereskedelem fő útvonalainak XV—XVII. századi áthelyeződése mögött az európai árutermelés és munkamegosztás nagy változása áll, amely alapvetően átalakította a nemzetközi kereskedelem árustruktúráját. Uralkodóvá a nagytömegű fogyasztási cikkek, ipari nyersanyagok, élelmiszerek szállítása vált, a korábbiakban általános luxuscikkekkel szemben. Ez a körülmény a kiindulópontja a kereskedelmi utak áthelyeződésé-

¹⁶ „Gondolkodjál szegény magyar” (1660), Bónis Ferenc Keserve (1670) *Magyar Költészet* Boeckaitól Rákócziig. Bpest. 1953. 153., 168. l. — „utolsó veszedelmek és romlások nemzetek és ajtók előtt vagyon.” *Tolnai Mihály*: Szent had. Kolozsvár. 1676. 3. l.

¹⁷ *E. Hobsbawm*: *The Crisis of the 17th Century. Past and Present*, 1954. 4., 5. l.; *R. Romano*: *Tra XVI° XVII° secolo: la crisi del 1619—22*. *Rivista Storia Italiana*, LXXIV. (1962) 3. l.; *R. Romano*: *Storia dei prezzi e storia economica*. *Rivista Storia Italiana*, LXXV. (1963) 1. l. — *W. Abel*: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur* 2. Aufl. Berlin. 1966.

¹⁸ A magyar irodalomban elsőnek ismertette *Hoszowski, J. Topolski* és *St. Kazimír* munkái alapján *Zimányi V.*: 1968.

¹⁹ *Hobsbawm*: i. m. *Romano*: i. m.

hez vezető folyamatnak, és nem a tengeren túli gyarmatok felfedezése.²⁰ Mindez a nyugat-európai tőkés ipar kialakulásának szerves része. Az árústruktúra átalakulása messzemenő következményekkel jár a közép-kelet-európai piacra nézve is, a tőkés ipar ezeken a piacokon nő fel, izmosodik meg és akkumulál elegendő energiát a gyarmatok majdani eredményes kihasználására.²¹

Ugyancsak a végsősoron feltartóztathatatlan gazdasági fejlődés tényeivel szolgált a francia ipari fejlődés vizsgálata. Itt a XVII. század ipari fellendülése abszolút haladást képvisel, s bár igaz, hogy nyomában általános az árcsökkenés, pangás, a vidék gazdasági romlása, de az előző korszak ipari és kereskedelmi növekedése „nem tört meg”. Jelzi ezt a francia kereskedelem általános, sőt 1660–1690 között egyenesen „felgyorsuló” emelkedése, az ipari nyersanyagok iránti kereslet szakadatlan fejlődése, a falusi ipar fellendülése, a manufakturális vidékek helyzete, sőt a távoli piacok frissítő vonzereje. Kétségtelen tehát, hogy a válságok periódusában, a helyenként elhúzódozó mezőgazdasági depresszió és viharos erejű ciklikus krízisek évszázadában abszolút gazdasági növekedésről van szó. Így igaz, hogy a XVII. század Nyugat-Európában az életkörülményeket, a termelés összességét, a népesség szaporodását tekintve az általános pangás időszaka, a nyomor, a kelepécék, növekvő nehézségek és torlódó akadályok ideje, de mindez nem tudta megakadályozni „az átmeneti depressziók ellenére a jövőt hordozó embrionális világnak a fejlődését: a nagykereskedelmét, az iparét, a kapitalizmusét”.²²

Ezzel egybevető eredményre mutat a svéd, holland és angol gazdaság összefüggéseinek vizsgálata. Sem az árak kedvezőtlen alakulása, sem pedig a mezőgazdasági pangás nem tudta megakadályozni fontos ipari szektorok jelentős fejlődését.²³

Az általános fejlődés Nyugat-Európában a XVII. század folyamán tehát kettős képet mutat: a felszínen a válságok, a depressziók képét, a mélyben pedig az ipar, a kereskedelem lassú, de állandó és feltartóztathatatlan fejlődését, olyan jelenségeket, melyek előkészítói a XVIII. századi fellendülésnek. Mindkét folyamat világosan észlelhető Kelet-Európában is, csak eltérő következményekkel jár.

Miként jelentkezik mindez Magyarországon?

Az ország már az önmagát túlélte, elavult feudalizmus társadalmi struktúrájával lép a XVII. századba. Városfejlődése megrekedt, polgársága kevés és gyenge, a jobbágyi osztály a második jobbágyság állapotába kezd visszaszorulni.²⁴ A nemesség új pozíciókat nyer a feltörekvő rétegekkel szemben. Noha robotra épülő aloldiumai már elvesztették korábbi prosperitásukat, még főleg a mezőgazdasági árukereskedelemben nagy és feudális kiváltságai révén versenyhátrányt nem tűrő igényvel tevékenykedik. A polgári fejlődés potenciális

²⁰ *Pach Zs. P.*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi át-helyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968 és *Pach Zs. P.*: The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica, 1968. 3–4. 303. l.

²¹ *Pach*: 1968, 316. l.

²² *D. Richet*: Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XV–XVIII. században. Világtörténet. 1968. 16. sz. 32–33. l.

²³ *P. Jeannin*: Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe–XVIIIe siècle) Revue Historique, 88 (1964) 336–337., 340. l.

²⁴ *Pach Zs. P.*: Die Ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Bpest. 1964. Studia Historica 54.

esélyeit a török területek mezővárosainak civis-parasztjai, tőzsérei képviselik a marhakereskedelem révén s a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség területén a nem nemes, de katonáskodásért teljes vagy részleges szabadságot nyert rétegek. E rétegek életét ma még igen kevéssé ismerjük, alig tudunk valamit az olyan iparos, mives, kereskedő mezővárosokról is, mint Losonc vagy Rimaszombat. A vármegyéknél viszont állandó a panasz e rétegekre, akiknek száma és igényei szerintük állandóan emelkedik. Közben az adó nemcsak összegszerűen, hanem abszolút mértékben növekszik: a társadalom egyre nagyobb tömegei kerülnek adókötelezettség alá, egyre szélesebbkörű gazdasági tevékenység után követel az állam rendszeresen fizetett készpénzadót. Egyre nagyobb mértékben a kereskedelmet s a kereskedelmi tevékenységet adóztatja meg.²⁵ Felsőmagyarország és Erdély lakossága 9/10 részben protestáns, a katolikus vallásnak Dunántúlon vannak inkább hívei, s az ellenreformáció most kezdi meg térhódítását. Az országot különböző népek lakják: magyarok mellett a városokat németek, s szlovákok, horvátok, vlahok, románok, rácok, kárpátukránok élnek nagyobb tömbökben főleg a hegyes és a peremvidékeken.

Az évszázadot elhúzódó, különösen pusztító háború nyitja meg (1593), tizenötéves háború, melyet országos Habsburg-ellenes felkelés fejez majd be 1606-ban. Ettől kezdve fél évszázados viszonylagos béke következik, Erdélyben, a Tizenhárom vármegyében, a Hódoltságban egyenesen a gyarapodás ideje. A század-felező 1650-es évtizedtől kezdve azonban szinte szakadatlanul szólnak valahol a fegyverek. Míg végül az évszázad utolsó több mint másfél évtizedében a korszak egyik legnagyobb, nagy nemzetközi haderőket megmozgató vállalkozásának színtere az ország: a törököt kiűző hadjáratoknak (1683–1699). Az ország belső békéjéért, nyugalmaért a Habsburgokkal vívott háborúk sorozatát a Rákóczi szabadságharc zárja le (1703–1711). Talán nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy Magyarország „harmincéves háborúja” rövidebb hosszabb megszakításokkal egy évszázadig tartott.

1600 és 1711 között – a kutatások jelenlegi állása szerint – öt nagy pestisjárvány pusztított végig az országon (1603–1604, 1621–1622, 1644–1645, 1690–1692, 1708–1711), de egyetlen – az 1610-es – évtized kivételével, nincs évtized, mikor ne jegyezték volna fel, hogy egyes nagyobb országrészekben, vagy városokban ne grasszálna a pestis (1600–1602, 1628, 1632–1634, 1653–1656, 1659–1662, 1676–1681, 1685–1686, 1698–1700, 1706–1707). Ha meggondoljuk a feljegyzések bizonytalanságát, a járványok minősítésének esetlegességét, s azt, hogy elszigetelt eseteket nem vettünk figyelembe, még mindig bizonyos, hogy ez évszázadban emberkort élt három nemzedék mindegyikének legalább három járványt kellett átvészelnie. Bár tudjuk, hogy az 1678. évi járvány különösen súlyos volt, ma még semmi támpontunk nincs, hogy e járványoknak a demográfiai helyzet alakulására és a hadviselésre gyakorolt hatásáról reális képet alkothassunk. Eliszaposodott folyók miatt különösen gyakori és kivédhetetlen árvizek, aszályos évek, inséges esztendők sújtják sorozatosan a lakosságot. Mind e mellett gyakori marhavészről és éhínségről adnak hírt a korabeli helyi feljegyzések. Bár ez utóbbi okát a lakosság a török és a fizetetlen magyar és német katonaságban, általában az idegen hadakban látta, a szélesebbkörű áttekintéssel rendelkezők pedig a kamarai és ka-

²⁵ R. Várkonyi, Á.: Fiscalité et société en Hongrie à la fin du XVIIe siècle. Third International conference of Economic History. Munich 1965. 737. l.

tonai adminisztráció méreteiben minden korábbit meghaladóan korrupt voltában jelölik meg.²⁶

Pusztán e futó áttekintés is meggyőzhet bennünket róla: Magyarország a XVII. században történelmének egyik legválságosabb szakaszát kellett, hogy átélje.

A magyarországi válságjelenségek mélyebb okairól a kelet- és nyugat-európai összefüggésekben az ár- és bértörténeti kutatások alapján esett szó. A magyarországi árak és bérek alakulása — amint az a nyugat-európai, a szlovák és a lengyel ársorokkal összevetve megállapítható — : „úgy látszik, hogy minden lényeges vonásban egyezést mutat az összeurópai fejlődéssel”.²⁷ Majd a gabonatermelés csökkenése, a mezőgazdasági termékek eladási lehetőségeinek romlása alapján, olyan vélemény alakult ki, hogy itt különösen nagy megtorpanással, a nyugatinál elmélyültebb, nehezebben kiheverhetőbb regresszióval kell számot vetnünk.²⁸ Azonban most még csupán az ár- és bértörténeti kutatások első korai eredményeire lehet építeni. A politikának, általában az állam gazdaságpolitikájának másutt nagyjelentőségűnek mutatkozó hatását a kereskedelmi forgalomra, az árak alakulására még nem vettük módszeresen számba. Várnunk kell a Magyarországon rendkívül nehezen feltárható, részleteiben talán soha össze nem állítható demográfiai adatokra, továbbá a termelési eredmények országreszenkénti adatsoraira, s az egyes társadalmi rétegek jövedelemváltozásainak mutatóira. Távol vagyunk tehát attól nagyon, hogy e regresszió lényegét, belső mozgását, modulációit, és a regenerálódási tendenciákat a hazai fejlődésben megnyugtatóan észlelni tudjuk.²⁹

A nyugat-európai gazdasági növekedés hatásai világosabban rajzolódnak elénk: a nyugati ipart felnövesztő kelet-európai piacnak része volt a XVII. századi Magyarország is. A magyar kereskedelemben dominálóvá válik az iparcikk- és főleg a posztóimport.³⁰ A marhaexport csökken, és ebben a belső viszonyokból adódó tényezők — a főúri nemesi konkurrencia és a monopóliumok — mellett a külföldi piacviszonyok átalakulása játszott döntő szerepet. Főleg a délnémet városok felé irányult a kivitel, s ezek „az Észak-Itália és Dél-Németország közötti szárazföldi útnak lehanyaglásával maguk is kárvalottjai lettek a nemzetközi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének.”³¹

A nyugat-európai gazdasági fejlődés hatása szembetűnően érvényesül a magyarországi rézkereskedelem alakulásában. Sőt, úgylátszik közvetett vagy közvetlen összefüggésben áll a hazai politikai mozgalmakkal, bár e téren a kívánatos gondos kutatások hiányában szórványos adatokra vagyunk utalva.

A megváltozott árústruktúrában az ipari nyersanyagok között a réz állandóan emelkedő mennyiséggel szereplő áruja az északi kikötőkből induló

²⁶ *Schulteis E.—Tardy L.*: A magyarországi járványok történetéből. Történelem, 1964. 3. 1.; *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek I—IV. köt. 1929—1940. — *Rethly A.*: Az időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bpest. 1962. 450. 1.

²⁷ *Zimányi*: 1968.

²⁸ *Zimányi*: 1968.

²⁹ Nagyobb vizsgálatok folynak az árak és bérek alakulásának áttekintésére (Zimányi) és egyes városok XVI—XVII. századi lélekszámának feltárására (Granasztói Gy.).

³⁰ *Pach*: 1968. 308—315. 1.

³¹ *Pach*: 1968. 316. 1.

kereskedelemnek. A svéd gazdaság alapját többek között a vas mellett a XVII. századi rézimport vetette meg.³²

Nyugat felé magyar rézkivitelről először egy XII. századi forrás, a hainburgi vámszabályzat tájékoztat.³³ Bizonyos, hogy a XV. században már a magyar réz iránt állandóan emelkedő érdeklődéssel kell számolnunk.³⁴ A XVI. század második felétől kezdve, miután a Fuggerek felmondták a magyarországi rézbányák bérletét, olyan folyamat indul meg, amelynek során a magyar rézkereskedelemből a délnémet tőke kiszorul, s az több érdekelt — a Habsburg udvar, az erdélyi fejedelemség, a magyar főnemesség és köznemesség s a svédek — igényei ellenére végérvényesen a hollandok kezébe kerül.

E folyamat legfontosabb állomásait itt témánkhoz illő rövidséggel kell áttekintenünk.

A magyarországi rézkereskedelem 1603-tól hosszabb ideig Henckel Lázár monopóliuma lesz. Henckel monopóliumát a kincstárnak nyújtott nagyobb kölcsöne fejében nyerte el, kereskedelmi ügyletei a délnémet városokhoz kapcsolódnak, factora van Lipcsében és Nürnbergben, len-, vászon-, posztó, és vasárut közvetít a Habsburgok országába, többek között Magyarországra, innen pedig marhát, főleg pedig rezet szállít ki. Rézszállítmányai Itáliában, Lengyelországban találnak piacra, de fő lerakodó helye a XVII. századi rézkereskedelem központja, Hamburg.³⁵

Henckel, a délnémet tőke exponense, még biztos pozícióban van a rézkereskedelem új igénylőivel szemben. Az 1609-es országgyűlés törvényt hoz a bérbeadott bányák visszavételéről, Henckel Lázárt azonban különleges érdemei miatt mentesítik e törvény alól.³⁶ 1628-ban a nagy svéd kancellár, Oxenstjerna követe Strassburg Pál útján ajánlatot tesz Bethlennek: Svédország Magyar- és Erdélyországgal együtt uralkodhatik az európai rézpiacon, ha ketten Bethlen Gáborral kezükbe ragadnák a rézegyedáruságot oly módon, hogy közösen megegyeznének a réz ára felett.³⁷ Számos ok közül, amiért a terv meghiúsult, csupán egyre utalunk témánk összefüggésében: Bethlen 1620-ban bizonyos posztószállítás fedezete miatt kénytelen volt Henckelnek juttatni a rézegyedáruságot.³⁸

S noha Henckel 1624-ben meghal, a harmincéves háború miatt a rézkereskedelemben pangás következett be, a Habsburg udvar és a magyar nemesség fokozott erővel igyekszik a rézeladás jogát magának biztosítani. 1641-ben az

³² E. Heckscher: Economic History of Sweden. 1954. 85—89. l.; vö. E. Lipson: The Economic History of England. 6. ed. 1956. London, II. köt. 175. l.; Zs. P. Pach: The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries). Etudes Historiques. Bpest. 1970. 217—261. l.

³³ Kiadta: A. Rauch: Rerum Austriacarum Scriptorum II. köt. 106., 108. l., idézi: Heckenast G.: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bpest. 1968. 145. l. 61. jegyzet.

³⁴ Paulinyi O.: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bpest. (1933) 402., 439. l.

³⁵ J. Vlachovič: Slovenská med v 16. a 17. storočí. Bratislava. 1964. 155—158, 182. l.

³⁶ J. Kallbrunner: Lazarus Henckel von Donnersmarch. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1931. 142. kk. l.

³⁷ Szilágyi S.: Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez. Történelmi Tár, 1882. 241. l. Vö.: Szilágyi S.: Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Értekezések a történelemtudományok köréből. X. köt. 1. sz. 1883, Szekfű ezt az ajánlatot a XVII. század pénzügyi álmái, kalandos tervei megnyilvánulásának látja. Szekfű: 1929, 180. l.; az ajánlat gazdasági jelentőségéről Vlachovič: 1964, 191. l.

³⁸ Zimányi: 1953, 528. l.

olasz tőkét képviselő Joanelli-család köt szerződést a rézkereskedelemre. Vence, Triest, Lengyelország mellett most már a szállítás fő útvonala: Boroszló, Hamburg, majd onnan Amsterdam. Tehát az Északi tengeri kikötők a magyar réz piacai, ahol a hollandok vásárolták meg és szállították tovább.³⁹

Eközben nyugati utazók jelennek meg Magyarországon és Erdélyben, főleg angolok, vagy holland, svéd megbízottak. Csak a régi magyar történetírás hitte róluk, hogy a XX. század emberének turisztikai lelkületével vágtak neki a veszélyekkel teli, harcok dúlta ismeretlen földnek. J. Browne a Royal Society egyenes megbízásából jön Magyarország ásványkincseit felderíteni, de a többiek is szorgalmasan látogatják a bányákat, s írják le az ország anyagi lehetőségeit. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, nem kíváncsiszkodó utazók ők, hanem a nyugati tőke felderítői.⁴⁰

A XVII. század utolsó harmadában a Habsburg-udvarban már olyan gazdasági szakemberek — kameralisták — tevékenykednek, akik először Hollandiában (Bechner) vagy Angliában (Schröder) szolgáltak, s az angol és holland valamint a Habsburg kereskedelmi összeköttetések megteremtésén fáradozó Vetselli Erdélyben is körutat tesz.⁴¹ Bécs megpróbálkozik, hogy maga értékesítse a magyarországi rézet a „Kays. Kupferkaufs Administratorn” irányításával.⁴² Oppenheimer Sámuel ajánlatai képviselik a délnémet tőke utolsó kísérletét, hogy megragadja a magyarországi rézkereskedelmet.⁴³

A század végére azután a magyarországi és erdélyi rézbányák termésével való kereskedelem jogát a hollandoknak sikerül elnyerniök. I. Lipót császár előbb 1 majd 2 millió holland forintnyi kölcsön fejében (1700, 1703) Deuz von Assandelf holland vállalkozónak kötötte le a réz- és az erdélyi higanybányákat.⁴⁴

E hosszú évszázados folyamat alatt a termelést a háborús viszonyok s a kereslet hullámozása zavarják, de a kellő tőkebefektetés ugyancsak nagy akadályokat jelent. A vállalkozók rablógazdálkodást folytatnak. Henckel Lázár ma még korántsem teljes portréján a korakapitalizmus gátlástalan vállalkozóinak arcvonásai tűnnek elénk. Rabanus György emlékiratában például önző haszonlesőnek festi le őt, aki semminemű ellenőrzést nem tűr maga felett s a bányászokat csúnyán megkárosítja, pénz helyett ócska ruhaneműekkel és mindenféle élelmiszerral fizeti őket.⁴⁵ A belső nehézségek ellenére azonban az

³⁹ Takács S.: Két világkereskedelmi cikkünk a XVII. században. A magyar réz a világpiacon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1903. 103. l.

⁴⁰ G. J. Hillebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656 - 1658). Herausgg. u. erläutert: F. Batin-ger, Leiden. 1937, E. Browne: Account of Several Travels in Hungaria, Servia. . . London. 1673. Vö.: Róna É.: Magyar vonatkozások a XVI - XVII. századi angol irodalomban. Angol Filológiai Tanulmányok I. köt. 1936, I. Tollius: Epistolae Itinerariae. Kiadta: H. Chr. Hennin. Amsterdam. 1700; Browne és Tollius útleírásából részleteket közöl: Szamota I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054 - 1717. Bpest. 1891.

⁴¹ H. Hassinger: Becher Johann Joachim 1635 - 1686. Wien 1951. R. Várkonyi: Habsburg Absolutism and Serfdom in Hungary of the 17th and 18th Centuries. Nouvelles Études Historiques. Bpest. 1965. 378 - 380. l. — Bethlen Miklós Önéletírása (S. a. r. Windisch É. Bpest. 1955) II. 95. l.

⁴² Takács: 1903, 104. l.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Takács: 1903, 106 - 107. l.; Vlachovič: 1964. 244 - 245. l.

⁴⁵ Rabanus György emlékirata — Mátyás főherceghez s. d. (1607?). OL Magy. Kanc. Hung et Trans. A 97 Fasc. A 3 b. (A Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatainak központi anyaggyűjtéséből; Benda K. szíves közlése, melyért ezúton mondok köszönetet.)

északi kikötőkben a magyarországi rézből jelentős mennyiséget szállítanak.⁴⁶

Az értékesítés a nyugati piacviszonyok függvénye. A 30 éves háború, majd 1676-ban a svéd—dán háború miatt a svéd réz hiánya, végül a század végén az olcsó svéd réz konkurrenciája erősen érezteti hatását.⁴⁷ A magyarországi rézet tehát az új világkereskedelem vonja áramkörébe, de úgy, hogy a nyugati tőke növelője lesz. Joanelli a rézeladásból jelentős jövedelemre tett szert. A Habsburg-állam viszont csupán ad hoc előnyhöz jut, a kereskedelmi jövedelemnek csak igen kis hányadát kapja meg bérleti díjként (1667-ben Joanellitól évi 10 000 rajnai aranyat), vagy kölcsönökben, melyeket nyomtalanul felemészt a bürokrácia és a hadsereg.⁴⁸ Mindazonáltal az állam a rézbányák feletti korlátlan rendelkezés jogát következetesen és nagy erőszakkal érvényesítette, a magyarországi bányatulajdonosokat durván, az eszközökben nem válogatva állította félre. A Bocskai-felkelés egyik előzménye, az Illésházy István ellen indított felségárulási pör háttérben többek között az áll, hogy Illésházy akadályozta Henckel Lázár rézszállítmányait.⁴⁹ Majd a Bocskai-felkelés után a magyar rendek és a Habsburgok kompromisszumában közvetett úton ismét feltűnik Henckel személye: nádornak a vele szoros kapcsolatban levő, őt az udvarnál messzemenően támogató és hozzá kölcsönöskért forduló Thurzó Györgyöt választják meg.⁵⁰ Az 1663—64-es hadjárat pénzügyi alapjait részben Joanelli kölcsöne fedezte. Majd az ún. Wesselényi-féle összeesküvés címen ismert mozgalom egyik csoportja Joanelli megtámadását szervezi. Az állam a szomolnoki bányatulajdonos gróf Csáky Ferencet 1671-ben rebellisnek nyilvánította. Gróf Csáky István rézbányáját pedig 1687-ben erővel, tiltakozása ellenére szerezte meg az udvar. Sőt Takács Sándor máig meg nem erősített, de kétségbe sem vont utalása szerint az eperjesi vértörvényszék mögött az udvarnak a rézbányákat megszerző elhatározása állott. Mikor az európaszerte felháborodást keltő eljárással Caraffa császári generális több tehető eperjesi polgárt és nemest kivégeztetett, a felségárulás csak ürügyül szolgált, a kivégzettek és perbefogottak valamennyien bányarésztulajdonosok voltak.⁵¹ Végül az 1703-ban kirobbanó Rákóczi-szabadságharc hosszú évekre meghiúsította, hogy a hollandok hozzáférjenek a magyarországi rézbányák terméséhez. Így a szabadságharc és a Habsburgok között az angol békebiztosokkal együtt a megegyezésen munkálkodó holland békebiztosok anyagilag erőteljesen érdekelve voltak.

Talán e vázlatos áttekintés is mutatja, hogy a nyugat-európai fejlődés és Közép-Kelet-Európa, benne Magyarország gazdasági viszonyai nem elszigeteltek egymástól. Amellett tehát, hogy a nyugat-európai ipar a kelet-európai

⁴⁶ *Vlachovič*: 1964, 218—238. l.

⁴⁷ *Takács*: 1903, 103. l., *Vlachovič*: 1964, 227. l.

⁴⁸ *Vlachovič*: 1964, 226.

⁴⁹ *Károlyi Á.*: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bpest. 1883, 216. l., *R. Várkonyi Á.*: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején 1526—1711). A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bpest. 1964, 41—42. l.

⁵⁰ Thurzó György — Rudolf császár és királynak s. d. (1607?). Henckel Lázár császári és királyi tanácsos fia, György számára az udvari főpostamesteri tisztség adományozását javasolja. Staatsarchiv Wien, Hung. Allg. A Fasc. 153 conv. c. Fol. 60; — Thurzó György — Henckel Lázárhoz s. d. (1607?) OL Thurzó lt. Fasc. 3. N° 9 (Az Országgyűlési Emlékek munkálatainak központi anyaggyűjtéséből.) — Thurzó György — feleségéhez, Czobor Erzsébethez 1602. szept. 15. *Zichy E.*: Bethlenfalvi gr. Thurzó Gy. levelei. Bpest. 1876. II. köt. 31. l.

⁵¹ *Takács*: 1903, 106. l. — Zrínyi M. — Ruchich Jánosnak (1657). ZÖM. 1958. I. köt. 261. l.

nőtt fel, s a korábban jövedelmező magyar marhakereskedelem befulladás, számolnunk kell azzal is, hogy az új nyersanyagszükséglet kielégítésében fontos forrás lesz Magyarország. Újabb változások küszöbére került az ország. Ha véglegesen nem sikerül megragadnia a fejlődés új szituációjából következő lehetőségeket a kereskedelem révén, ugrásszerűen megnövekszik az amúgy is meglevő szintkülönbség Magyarország és a polgárosodó Nyugat között. Minőségileg bővül tehát a távolság Magyarország és a polgárosodó Nyugat fejlődése között a XVII. század folyamán.

Országunk, első struktúrája révén már a nyugat-európaiktól eddig is eltérő lehetőségei a polgárosodás kibontakozására most minőségileg romlanak. Új tehertételekkel nehezbül a polgári átalakulás útja, az esélyek véglegesen a távoli jövőbe tolódnak ki. Magyarországra nézve ebben áll „a szörnyű változás”, a „fenyegető veszedelem”, amelynek lényegét ugyan nem ismerhették fel, de nyomasztó jelenlétéből az európai viszonyokra is éles szemmel figyelő kortársak valamit nyilván megsejtettek.

Ha azonban tisztában vagyunk azzal, hogy az emberek nem csupán vak játékszerei a törvényszerű fejlődés erőinek, nemcsak szereplői, hanem alkotói is történelmüknek, számolnunk kell az utolsó eséllyel, azzal, hogy a rendkívüli megterhelés önmaga erőinek koncentrálására készíthet egy társadalmat, berendezkedésének részleges vagy teljes átalakítására, bizonyos belső reformokra, melyek révén megnyílnak az addig el nem érhető erőforrások. Mindez pedig egyes széleslátókörű politikusok és teoretikusok aktív tevékenysége során valósult meg.

Nézetünk szerint a feudális társadalmi rendben ez az utolsó esély a feudális állam anyagi bázisának kiszélesítése, haderejének, ellenőrző és igazgatási apparátusának koncentrációja volt. Ez pedig a feudális széttagoltság felszámolása, a centralizált, majd az abszolutista állam megteremtése révén jöhetett létre. Az ilyen állam ugyan konzerválni, prolongálni tudta a feudalizmust, de a fejlődés dialektikája folytán csak olyan áron, hogy az uralkodó osztálytól régi kiváltságai megszorítását követelte, az elnyomottakra pedig hatalmas terheket rakott, s közben maga is öntudatlanul előkészítőjévé vált a polgári átalakulásnak, felnevelőjévé a kapitalizmust megteremtő erőknél.

II.

A XVII. század Magyarországának napi eseményeiben a politikai küzdelmek hallatlanul mozgalmalás képét mutatja. A magyar rendiség és a Habsburg abszolutizmus politikáinak összecsapásai, török és magyar vitézek csatározásai s az erdélyi fejedelmek és a Habsburg császárok nyílt és látens küzdelmei közelről kibékíthetetlen erők életre-halálra szóló látványos ütközeteinek tűnnek. Nem kell azonban nagyon mélyen beletekinteniük e jelenségekbe, hogy észrevegyük: végletes harc sokáig nem bontakozik ki, győzelemre az egyik fél sem képes, a pillanatnyi pozíciónyereség bármelyik fél számára elegendő ok a kompromisszumra. Így már csupán a következő évszázad távlatából tekintve is vissza e korra, elgyengült vagy erőtlen hatalmak egymást sokáig egyensúlyban tartó kötélhúzásának képe bontakozik ki előttünk. A török új nagy hódításra már képtelen, de hódoltatásra igen. Behódoltatja Szatmárt, Bihart, Szabolcsot, majd az ország északnyugati részéből is tete-menterületet foglal el. A Habsburg-abszolutizmus állandó anyagi és kor-

mányzati válsággal küzd. A rendiség képviselőinek pedig már csupán a nemesek régi vitézségét, erejét, dicsőségét, kiváltságait emlegető hangja és tömege nagy az országgyűléseken, de hadi ereje végképp lehanyatlott. Már az előző évszázadban bebizonyosodott: a felkelő nemes régi fegyvereivel, viselkedési normáival, apától öröklött tudományával a begyakorlott zsoldosokkal, hivatásos katonákkal szemben korszerűtlen jelenség a csatatereken.

Bethlen, Zrínyi és II. Rákóczi Ferenc történelmi szerepében az első szembetűnő közös vonás, hogy mindhárman e mozdulatlanságból való végletes kitérés lehetőségeit keresték vagy próbálták meg. Más és más módon, hiszen változó kül- és belpolitikai szituációban lépnek fel, uralkodói hatalom pedig csak Bethlennek és Rákóczinak jutott, az is névlegesen és szűk időhatárok között.

Hallatlan rugalmasság, szívós alkalmazkodás a körülményekhez jellemzi és rokonítja őket mindenek előtt. Bár korántsem egy fából faragták őket. Talán Bethlen a leginkább hajlékony. Zrínyi — a kortárs levelezésből ítélve — korának „nehéz embere”. Leginkább Rákóczi hajlamos igazában vagy véleményében való megmerevedésre. Mindazonáltal egyikük sem csak egyetlen úton járnai hajlandó, egyetlen véleménybe csontosodott politikus. Mindhárman érzékenyen reagálnak a reális lehetőségekre, s gyorsan észlelik a lehetőségek változásait. Erős készség él bennük megismerni a társadalom természetét, a rendelkezésükre álló erők minőségét, a politikai viszonyok változását és friss energiával szabják ehhez tennivalóikat. Ez a körülmény igen nehéz feladat elé állítja a történészt, ha csak változatlan és változhatatlan elvek megtestesítőit keresi bennük. Bethlen Gábort sem a „török ellenesség”, sem a „Habsburg ellenesség” egysíkú fogalmával nem lehet azonosítani, ha politikájának fordulatain végigtekintünk. Zrínyi török ellenes programjai több fokozatra mutatnak, változik a Habsburgok magyarországi uralmáról való felfogása is. Rákóczi pedig egészen más elvek szerint vezeti a szabadságharcot az első években mint a későbbiek során. Ennek jelentőségét akkor mérjük fel igazán, ha melléjük állítjuk például Thököly Imrét, aki következetesen a török támogatásra épít, ám éppen ez az egyik oka annak, hogy politikája összeomlott, mielőtt kibontakozhatott volna.⁵² Viszont Bethlen, Zrínyi és Rákóczi politikai kiérlelődésének éppen ez a nagy rugalmasság, meg nem merevedés volt az egyik alapvető feltétele.

Mindez nem azt jelenti, hogy politikai célkitűzéseiknek nincs szilárd váza. Sőt ellenkezően, éppen a feladat nagysága készíti őket, hogy a részletkérdésekben rugalmasok legyenek. Ez a feladat pedig nem általában a régi Magyarország feltámasztása volt a török és Habsburg hatalommal szemben, hanem olyan új magyar állam megteremtése, amely a megváltozott viszonyok között erős, szilárd és teherbíró. E feladatot nem ők szabták meg, hanem az általános fejlődés követelte. Viszont ők felismerték, hogy ez a cél. Megvalósításának pedig fontos feltétele, hogy egyaránt rendezzék országuk viszonyait a török és a Habsburg-hatalommal. Hatástalanítani, majd kiűzni a törököt, az ország érdekeinek méltánylására szorítani a rendiséggel állandó kompromisszumokra kényszerülő gyenge és idegen abszolutizmust, vagy szakítani vele, ha rendet teremteni képtelen. A török- és Habsburg-ellenesség nem

⁵² Zrínyi török politikáját új hipotézis alapján vizsgálja: Péter K.: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyarországi királyságáról c. közleménye (ld. alább a 653–666. lapokon). — *Benczédi L.*: A Thököly-felkelés és társadalmi háttere (kézirat).

alternatív politikai magatartás. Sőt a török veszély, majd kiűzésének szüksége szabta meg legtöbb esetben a Habsburg uralkodókkal való viszonyt is. S mi több, a Bécs ellen irányuló harcok genezisénel a török kérdés hatalmas tényező. A Rákóczi-szabadságharc idején viszont már a török kiűzése után felszabadult ország új berendezkedésén van a hangsúly. Politikájuk másik közös vonása, hogy felismerik, hogy az országnak alkalmazkodnia kell az új viszonyokhoz. Jól látják, hogy az Erdélyre, az úgynevezett „nyugati Magyarországra”, a Határőrvidékre s Horvátországra szakadt történelmi magyar állam egységét csakis új formák között teremthetik meg.

Mindháromuk történelmi jelentősége abban áll, hogy felismerték: megteremteni az erős és teherbíró feudális államot, elhárítani ennek számos olyan közvetlen akadályát, mint a török és Habsburg hatalmi érdekek érvényesülése, vagy mint a magyar állam elszigeteltsége szomszédaitól, – olyan feladat, amely az adott gazdasági és társadalmi berendezkedésben kíván lényeges módosításokat vagy változtatásokat. Olyasmit, amit a „szabjunk más rendet dolgainknak” Zrínyi-i megfogalmazással egybevégezően fejez ki egy félévszázaddal későbbben II. Rákóczi Ferenc: az eddigi utak és módok nem célravezetőek, „válasszunk oly utat, mely által boldogulásunkat leginkább remélhetjük”.⁵³

A dolog lényege abban áll, hogy a „más rend”, a „célravezető út” kifejezés mögött milyen tartalom áll. Elsődleges követelménynek tekintik, hogy a morálisan szétesett nemesi társadalom erkölcsében javuljon meg, s a lezüllyött végvári katonaság térjen a vitézi erények útjára. Mindez azonban még nem több, mint a rendiség javított, jobbított formája, s éppen ezért lehetetlen. Sokat írnak mindhárman arról, hogy törvények kell hogy megszabják az élet rendjét. Ha azonban a régi törvények őrizte viszonyokra gondolnak, akkor csupán álmokat kergetnek, hiszen egy rég elmúlt világot nem lehet többé életre galvanizálni. Viszont ha az állandó hadseregben, a nemesség megadóztatásában új, célszerű gazdasági és igazgatási normákban látták a „más rend” minimumát, akkor mindhárman a rendi formák széttörésén munkálkodtak. Nem voltak forradalmárok, de jelentős reformerek. Erre keressük most a választ.

Koruk társadalmáról reális, világos képük volt. Bethlen nagy társadalomismeretéről jól tájékoztat az a három levél, melyet a csehek felkeléséhez csatlakozandó támadása előestéjén ír három különböző korú, képzettségű és beállítottságú főúrnak. A levelek hangja mindhárom esetben más, eltérő az érvek tartalmi csoportosítása is, aszerint, hogy a címzett jelleme és képessége mit kíván.⁵⁴ S vajon lehettek-e illúziói a nemességnek a rendi ideológiában annyit emlegetett harcias erényeiről annak a Bethlennek, aki a rendiségen túlmutató terveivel a felsőmagyarországi nemesség ellenállásába ütközött, vagy aki előtt nem volt titok, hogy a nemes székely még jobbágyságot is kész vállalni, csak hogy mentesüljön hadbavonulási kötelezettsége alól.⁵⁵ „Én nem hízelkedem édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek” így vezeti be Zrínyi a „Török Áfium ellen való orvosság” c. röpiratában a

⁵³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem előterjesztése az ónodi országgyűlésen (1707). Idézi: Szalay L.: Magyarország története. VI. köt. Pest. 1859. 451. l.

⁵⁴ Bethlen Gábor Széchy Györgynek 1619. szept. 2., – Rákóczi Györgynek 1619. szept. 5., – Thurzó Imrénének 1619. szept. 12. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Bpest. 1879. 124–129. l. E főurak megnyerését újabban áttekinti: Nagy L.: 1969, 143–147. l.

⁵⁵ Szádeczky-Kardos L.: A székely nemzet története és alkotmánya. Bpest. 1927. 176–177. l.; Bethlen Gábor Rhédey Ferencnek 1617. aug. 1. *Szilágyi*: 1879, 88–91. l.

nemesség állapotáról rajzolt megdöbbentő képet. Részség, tunyaság, tudatlanság, egymás nyomorítása uralkodik a nemesek között. Fiai nem tanulnak tudományokat, sem vitézítő mesterséget, nem érdekli őket az idegen ország, hogy nemzetünknek javára szolgáljanak tapasztalataikkal.⁵⁶ Rákóczi soha nem intézkedett anélkül, hogy ne tájékozódott volna a szóbanforgó ügy részleteiről. Jobbágyokról, nemesekről, katonai csoportokról és a fiscalis birtokok tisztségviselőiről mai fogalmaink szerint is elismerésre méltóan gazdag információ gyűlt be a fejedelem asztalára. Nem légből kapott tehát Rákóczi véleménye sem, mikor hadban töltött évek tapasztalatai után szinte szóról-szóra megismétli a nemesség Zrínyi rögzítette képét abban a széleskörű társadalomrajzban, mellyel Emlékiratait bevezeti.⁵⁷ Mindhármukat a társadalmi viszonyok megismerésének igénye jellemezte. Keserű tapasztalatok alapján jutottak el annak felismerésére például, hogy a rendi felkelés gyakorlatilag hasznavethetetlen.

Bethlen a maga praktikus módján, aprólékos munkával hozta össze és tartotta együtt hadseregének állandó magját, mely az országgyűlés megajánlását még nem nélkülözhető fejedelmi hatalom alapját alkotta. Zrínyi félreérthetetlenül ki meri mondani: „én azt az ármádát örökösnek akarom lenni” — vagyis állandó hadsereget kíván eleinte skót, angol, holland, svájci és német tisztekkel, akik mesterei lennének, mert — „mivelhogy magyarnak hadakozása nem volt, nincs is ily embere”⁵⁸ (ti. aki értené a hadi mesterséget). Nem az a lényeges, hogy milyen mérsékelten új hang ez a hadi dicsőségét és kiválóságát zengő rendi szólamokkal szemben, hiszen a XVII. század folyamán már a megyei nemesség egyre inkább húzódozik attól, hogy hadjáratokban töltsse idejét. Erőtlenységükkel mentetegetőznek a megyék még a Rákóczi-szabadságharc alatt is. Részben azzal, hogy szegények, nincs megfelelő fegyverük, méginkább azzal, hogy kevesen vannak: a megyei nemesség egyre nagyobb számban foglalja el a különböző hivatalokat, vagyis hogy elkerülje a katonaszkodást, kamarai, megyei és más tisztségek után fut. Zrínyi azonban nem arra buzdítja a nemességet, hogy a régi módon kössenek kardot, üljenek lóra a török ellen valamennyien, hanem az ország hozzon létre önálló állandó hadsereget. Rákóczi azzal a meggyőződéssel foglalkozott a felkelés előkészítésével, hogy korszerű hadviselést Magyarországon is csak állandó, reguláris hadsereggel folytathat. Minden igyekezete az a szabadságharc folyamán is, hogy alaposan képzett, hivatásos katonákból álló, felkészült tiszttal vezettetett hadsereget hozzon létre.

Ha az állam állandó hadsereggel rendelkezik, megtette az első nagy lépést, hogy megtörje a rendek hatalmát. Feltétele ennek azonban, hogy meglegyen a kellő anyagi bázis.

Bethlen Gábor többször kísérletet tett — sikertelenül — a nemesség megadóztatására.⁵⁹ Zrínyi az adó elvi jelentőségét az abszolutizmus gondolkörében fogalmazta meg: „Neque quies gentium sine armis, neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt.” Szórol szóra ezzel érvel később I. Lipót császár is. Gyakorlati megvalósításáról Zrínyi akkor beszél, mikor az állandó hadsereg életbevágó jelentőségéről szól. Nem világos ugyan, hogy egyszeri áldozatot kíván-e az egyházi kincsekből és a nemesi ládákból, nem mást, minthogy a főurak és nemesek vonják meg maguktól a

⁵⁶ Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság. 652. l.

⁵⁷ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. Bpest. 1951.

⁵⁸ Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság. 658., 667. l.

⁵⁹ Zimányi: 1953, 521. l.

fényűzést. Vagy azon van a hangsúly, amit ezután ír: „deputáljuk minden preventusainknak egyik elegendő részét arra” -- azaz jövedelemadót kíván, amire a gondolatsor befejező része enged következtetni: „csináljunk pragmatikát mindenekről, reformáljuk magunkat . . .”⁶⁰ Nézetünk szerint Zrínyi valóban az adóra mutatott. Néhány röpiratban, amelynek szerzőjét ugyan nem ismerjük, de amelyekben Zrínyi hatása kétségteljesen kimutatható, feltűnik, bár burkoltan, a nemesi adózás gondolata. A hadsereg fenntartása -- olvassuk -- a kiváltságos osztály kötelessége, hogy tarthatatlan az olyan állapot, hogy „a nemesség szabadságát állítván”, soha nem gondol a katonaság fizetésére, azt hallani sem akarja. Közismert, hogy az adómentességi kiváltságuk felett a rendek rendkívül érzékenyen őröködtek. Érthető, ha Zrínyi óvatosan fogalmazott.⁶¹ A XVII. század közepén Magyarországon is a társadalmi-gazdasági struktúra és az abszolút állam gazdaságpolitikája határozta meg az adóügyet, amint Európa más országaiban.

Két út állott az abszolutista állam előtt, hogy hatalmas anyagi szükségleteit fedezni tudja, növelni az adót, vagy élni korszerűen a királyi jogban gyökeredző jövedelmekkel: a vámok, a kereskedelem szabályozásának és a bányakincsek felhasználásának jogával. Vitathatatlan, hogy abban a szituációban, mely a XVII. században az árustruktúra átalakulása, a kereskedelem hatalmas fellendülése révén kialakult, az államnak a gazdasági fejlődés felhalmozódó anyagi erőit kellett megcsapolnia. Nem szolgálhatott szilárd anyagi bázisul a pangó mezőgazdaság, a válsággal küzdő vidék, a vegetáló jobbagyság, csupán az árukereskedelem, az ipar, az új kereskedelmi tőke. Hogy milyen úton? Monopóliumok, hitelek, vámok vagy adók útján? Még a nyugat-európai abszolutizmusok is különböző formációt mutatnak. A franciát az adók emelése, az angolt a kereskedelem megcsapolása jellemzi.⁶²

A közép-kelet-európai társadalmi struktúra módosító hatása Magyarországon erősen érvényesül.

A magyar, az erdélyi és a horvátországi főúri és nemesi rendek adómentességi kiváltsága elvben a nemesség régi országvédelmi kötelezettségében gyökeredezett. Ennek a kötelezettségnek azonban már régen nem tudott, sőt már nem is akart eleget tenni.

Ez a kötelezettség elavult. Mikor az állam a parasztságot kénytelen felfegyverezni vagy állandó hadsereget tart az ország védelmére, gyakorlatilag is nyilvánvalóvá válik, hogy a kiváltságos osztály immáron mentesült a hadbaszállás korábban súlyos terhe alól.

Magyarországon azonban, ahol a rendiség és a Habsburgok gyenge centralizációs, majd abszolutista törekvése nem tud egymás fölébe kerekedni, ez a folyamat sem egyértelmű. Mivel az állam képtelen ütőképes állandó hadsereget létrehozni és fenntartani, a határvédelem nem kis részben a földesurakra és tisztségviselőkre hárul: vagy úgy, hogy maguk tartanak különböző

⁶⁰ *Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság.* 670–671. l.; *Zrínyi: Mátyás király életéről való elmékedések.* ZÓM. I. köt. 603. l.

⁶¹ *Veress E.: Nádasdy oratioja az ország négy rendjéhez.* Történelmi Tár, 1896. 110. l.; *Siralmas panasz, közli Kanyaró F.: Zrínyi ismeretlen munkája.* Történelmi Tár, 1890. Vö. *Klaniczay: 1964, 540. l.* A *Siralmas Panasz* keletkezésének körülményeiről *Péter K.: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei.* Irodalomtörténeti Füzetek. S. a. *Zrínyi adózásra vonatkozó elképzeléseit nagy fenntartásokkal tekinti: Perjés: 1965, 270–271, 273–274. l.*

⁶² *Hankiss E.–Makkai L.: Anglia az újkor küszöbén.* Bpest. 1965. 80–81. l.

jövedelmeik terhére fizetett katonaságot, vagy jobbágyaik egyrészét kötelezik fegyveres szolgálatra az úrbéres munka helyett. Emellett az ellátatlan királyi hadsereg bár a vidék jobbágyfalvait éli ki, közvetve ismét a földesúr jövedelmét is csökkenti. Nem beszélve arról, hogy ha nincs élénk áruforgalom, hiányzik a nemesi háztartások rendszeres készpénzjövedelme, az adóalap állandó megújulásának friss lehetősége. Érthető, hogy a 15 éves háború idején kudarcba fulladt az állam első kísérlete, hogy a nemesség készpénzzel is járuljon hozzá a háború terheéhez.

A XVII. század elején pedig a Habsburg-dinasztia és a magyar rendek között olyan kompromisszum jött létre, mely egyenlőre a nemesség adómentességét is megerősítette. Egyfelől az országgyűlés hozzájárult, hogy az állam a jobbágyrétegek fokozott megterhelése útján növelje az adót, másfelől pedig szentesítette a legjövedelmezőbb állami monopólium létjogosultságát. Henckel Lázár rézkereskedelmi monopóliumát, tekintettel érdemeire, a rendek elismerték. Cserébe viszont a nemesség megtartott számos rendi kiváltságot, többek között az adómegajánlás jogát is. Azonban, mint minden kompromisszum, ez is a pillanatnyi helyzet szülötte volt, a változó viszonyok gyorsan felborították. Az állam monopol- és vámpolitikája hamarosan elérte és súlyosan megterhelte az áruértékesítő nemességet. Mégpedig oly módon, hogy az állam sem az ország biztonságával, sem hivatalokkal, tisztségekkel nem kárpótolta azért, hogy a kereskedelemben szűkebb körre szorította, mivel a sóval, borral, marhával kereskedő nemestől megkövetelte a harmincadot, majd e fontos kereskedelmi cikkek értékesítését monopolizálta vagy korlátozta. Természetes, hogy a nemesség szívósan igyekezett megkerülni, vagy kijátszani a monopóliumokat és vámokat, az állam pedig újra és újra célbavette a nemesi adómentességet. Jellemző, hogy Rauch Dániel harmincados, mikor panaszt tesz, hogy a magyar nemesség úgy kereskedik, hogy az sérti az állam érdekeit, észreveszi: új cikkek jöttek divatba. A nemesség pedig azért tiltakozik Lipót császár tömeges nemesítései ellen, mert a falvak és mezővárosok meggazdagodott jobbágyai csak azért váltanak nemeslevelet — mondja —, hogy vámmentesen kereskedhessenek. Tehát nem csupán az elvesztett jobbágyot, a munkaerőt sajnálja, hanem az új konkurrenstól is fél. Monopólium, kereskedelmi Compania, adó és jövedelem fogalmai egymással szoros kapcsolatban éltek a kortársak tudatában. S bár a Dunántúlról a Tizenhárom Vármegyéig nem csupán Werbőczy paragrafusai kavargtak a nemesi fejekben, kétségtelen, hogy a nagy többség nem látott más kiutat, mint hogy a régi értékrendszer alapján erőszakolja ki az érdekeinek megfelelő rendet.⁶³

Bethlen Gábor az erdélyi állam gazdasági bázisát merkantilista politikával, fontos mezőgazdasági és egyéb cikkek kereskedelmi monopóliumával teremtette meg. Az erdélyi nemességet azonban a monopóliumok nem érintették különösebben érzékenyen. Itt a nemesség árutermelése és áruértékesítése nem volt olyan fejlett, mint Magyarországon, nem is hárul rájuk olyan határvédelmi kötelezettség, mint a dunántúliakra, ahol például Zrínyi nemcsak katonaságot tart, várat épít, hanem az ágyúkat is a maga költségén öntetteti Bécsben. Mindemellett az erdélyi fejedelemség békéje, rendje és biztonsága bőven kárpótolta őket. Bethlen mégsem tudta kiküszöbölni az állami mono-

⁶³ 1608 XXII. tc. 1609 LIV. tc. Corpus Juris. R. *Várkonyi*: Hapsburg Absolutism and Serfdom in Hungary on the Turn of the 17th and 18th Centuries. Nouvelles Etudes Historiques. Bpest. 1965.

póliumokkal járó ellentmondásokat: az adózó rétegek súlyos megterhelését, a szász polgárság innen is táplálkozó ellenállását. Az adómentességét őrző nemesség pedig megújuló ostromokat intézett az országgyűléseken rendi kiváltságainak érvényesítésére a kereskedelemben. Emellett látnia kellett Bethlennek, hogy a fejedelemséghez tartozó hét magyarországi megye, ahol fejlettebb az áruforgalom, jóval több jövedelmet jelent. Gazdasági intézkedései -- bányák fejlesztése, iparosok betelepítése, nagyobb piackörzetek megteremtése, közös árszabályozás a csehekkel -- összességükben nem a monopóliumok növelésének, hanem az áruforgalom tudatos fejlesztésének perspektíváját hordják magukban.⁶⁴

Zrínyi Miklós öccsével, Péterrel együtt a korszak legnagyobb szabású tengeri kereskedelmi vállalkozásait bonyolította le Itália felé. Felvásárolt marhát, majorsági bort, főleg pedig fát és vasat exportáltak Velencébe és Észak-Olaszországba.⁶⁵ Feltehető tehát, hogy Zrínyi mikor a kiváltságosak megadóztatására gondolt, az adó alapjául a nemesség kereskedelmi jövedelmét tekintette. Birtokainak gazdasági szerkezete alapján sem képzelhető el más. Ha tehát a „reformáljuk magunkat elsöben, kik elei vagyunk az országnak” elve nem más, mint a nemesi kereskedelem megadóztatásának követelménye, akkor az a kereskedelmi forgalomra épülő abszolút állam perspektíváját vetíti elének. Mint ahogyan Bethlen merkantilista gazdaságpolitikájával s az áruforgalmat élenkítő rendelkezéseivel az abszolutista állam alapjait voltak hivatva megteremteni. Sajnos Zrínyinek nem nyílt lehetősége, hogy országos méretű gazdaságpolitikát folytasson és nem hagyott ránk gazdaságpolitikai munkát sem. De a „Tábori kis tracta” fejezetei a hadsereg ellátásáról, megállapítása az áru- és pénzforgalom nagy hasznáról a haza számára, továbbá saját kereskedelmi tevékenysége bizonyítják: korszerű gazdasági érzékkel rendelkezett. Így joggal tételezhetjük fel, hogy reális politikai koncepciójában a nemesi adózás gondolata sem elszigetelten, hanem a gazdasági élet egyéb oldalaival számotvetve jelent meg.

Feltevésünk helyességét közvetett adatok alapján tudjuk ellenőrizni. A „Siralmas Panasz”, együtt a „Nádasdy Oratioja” címmel ismert röpirattal, melyen ugyancsak Zrínyi gondolatainak hatását állapította meg az irodalom, a bányakincsek monopóliumát az ország egyik fő sérelmének tekinti. Idegen bérlők gazdagodnak a bányákból, az ország nem lát belőlük hasznot. Többször hivatkozik a rézkivitelre, egyéb bányakincsek hasznának elvesztésével együtt. „A világ látja mennyi és mennyire megrakott szekerek, hol pénzzel, hol rézzel, hol ónnal, ezüsttel, arannyal vonatnak ki országunkból minden esztendőben.” „A kincses bányavárosok ne hagyják csehnek, olasznak . . . forduljon hazánk javára.”⁶⁶

Jogos ellenvetés lehet: vajon nem csupán a rendi kiváltságok védelméről van itt szó? Történettudományunk figyelmét eddig elkerülte az Elmétkedés c. kézirat, mely a Wesselényi-féle mozgalom korai szakaszából maradt reánk s feltevésünk szerint Zrínyi koncepciójának számos mindmáig ismeretlen ele-

⁶⁴ *Zimányi*: 1953 különösen: 536–537. l. Az 1626-i gyulafehérvári országgyűlés X, XXII. art. Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. köt. 320. l.

⁶⁵ Zrínyi Péter árukészletéről: *R. E. Lilek*: Kritische Darstellung der Ungarisch-Kroatischen Verschwörung und Rebellion (1663–1671). I. köt. Celje 1928, 208. l. — *N. Kiss I.*: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1967–68. évi Közleményei. 139–141. l.

⁶⁶ Nádasdy Oratioja: *Veress*: 1896, 110. l.; *Siralmas Panasz*: *Kanyaró*: 1890, 261. l.

mét őrizte meg az utókor számára.⁶⁷ Ebben a kereskedelem szabadsága központi gondolat. Az ország romlott állapotának okát többek között így indokolja: a bécsiek „minden országunkbéli hasznokat, kereskedéseket az magyarok markokbul kicsapják” . . . Az ország azért gyenge, mert „jövedelme, harmincadgyai, bányái az német kamara hatalma s dispositioja alatt vadnak”, s emellett a nemesség „nem örömet” ad a magáéból a közjóra. Horvátország állapotjáról írva pedig „tekénts az szabad kereskedésd (kereskedést), mely igazság ellen védelmeztetik Olasz országh felé”.⁶⁸ Mikor az Elmélkedés a továbbiakban azt latolgatja, hogy milyen utat, mely ország segítségét válasszák, a török szövetség gondolatát szenvedélyesen elveti. Pedig a pro és contra érvek mérleg-serpenyőjében nyomós indok a töröknek egyösszegben fizethető adó, méginkább „a török országban való” szabad kereskedés.⁶⁹ A lengyelekkel való szövetség alapvető feltételül pedig a kereskedelmi szerződést szabná: „Nagy consideratiojának kell egvébaránt az magyar nemzetnek lenni abban: úgy confoederállyon akar kivel is, hogy az commerciumok beneficiumjátul el ne rekessztessék, mert felette igen nagy fogyatkozást kellene szenvedni országában, ez pedig meglehet valamikor az szomszéd nemzet (offendáltattván az magyartul:) meg akarja cselekedni, hogy azért ebül az kéntelenségbül is fel szabadulhatnánk (!) ismerje magát az magyar nemzet lenni: csinályon jó confoederatiot az lengyellel és szintén úgy folynak, sőt jobban kereskedéssi, s legkevesebbé sem fogyatkozik meg az commerciumok állapotjában.”⁷⁰ A szabad kereskedelem a XVII. századközép Magyarországnak gondolatvilágában

⁶⁷ „Jó Emlékezetű Magyar Országgi Palatinus Wesselényi Ferencz, úgy Esztergomi Érsek Lippay György s Judex Curiae Nádasdy Ferencz és Horváth Országgi Bán Zrínyi Péter Hazafiúságoiktul viseltetvén Német Nemzet igája alá vetett Haza Szabaditassára való Elmélkedések”. Egyetemi Könyvtár Kézirattára Kaprinay-gyűjtemény XXXIII. 83–94, 115–140. 1868 és 1939 között több feltevés született a mű szerzőjére vonatkozóan: Ráday Pál, Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferenc személye került szóba. A kézirat sorsára vonatkozóan: *Gorzó Gellért*: Ráday Ráday Pál. Bpest. 1915. Legutóbb *Markó Árpád* foglalkozott az általa „Ráday-émlékirat”-nak nevezett művel és megállapította „a nagyon érdekes röpiratnak igen sok része valóban hasonlít Zrínyi írásaihoz” – de „azt hiszem nem tévedek, ha nem ismerem fel ebben az írásműben . . . Zrínyi kezét . . . de az bizonyos, hogy az Emlékirat szerzőjét is Zrínyi gondolatai irányították munkája közben”. *Markó Á.*: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Bpest. 1939. 352–356. l.; a szerző kérdése tehát máig nincs kritikailag eldöntve.

Biztonsággal a következőket állapíthatjuk meg: Az „Elmékedés” műfaját tekintve politikai programtervezet, nem kerek programot ad, hanem egy adott helyzetben lehetséges különböző elhatározások mellett és ellenük szóló érveket sorolja fel. Első személyben íródott, tehát egy szerző műve, címe utólag keletkezett, esetleg a másoló adta. Közvetlenül a szentgotthárdi csata után írták. Szerzőjének jól kellett ismernie a császári hadvezetés huzavonáját Kanizsa ostroma körül, a magyar történelmet, az európai politikai viszonyokat stb. Kritikusan ír a magyar nemességről, a reguláris hadsereg híve, elitéli más nemzetek lebecsülését és komolyan foglalkoztatja a szomszéd népekkel való konföderáció terve. Ebben az időben (1664) senki mást nem ismerünk, akinek koncepciójával mindez egybevágná, mint Zrínyit. Szerzőségét azonban csupán az „Elmékedés”-ből nem lehet hitelt érdemlően bizonyítani. Több ezzel összefüggő, de ma még nyitott kérdést nem tisztáztunk. Ilyen például az 1664–1670. évi összeesküvés tervezett jellegének s Zrínyi részvételének kérdése. Egyelőre tehát be kell érniünk azzal, hogy Zrínyit tekintsük az „Elmékedés” szellemi atyjának azzal a fenntartással, hogy a szerző kérdésére még vissza kell térniünk. Ennek az eddigi irodalom sem mond ellent, bár az „Elmékedés” társadalomkritikai gazdaságpolitikai vonatkozásai elkerülték eddig a kutatók figyelmét. A kor történettudományának jellegéből következően Zrínyi minden munkájában elsősorban irodalmi műalkotást kerestek.

⁶⁸ „Elmékedés” 86, 89. l.

⁶⁹ „Elmékedés” 120. l.

⁷⁰ „Elmékedés” 134. l.

a szabadság európai méretű kritériumaként szerepel. A Gusztáv Adolf svéd király magyarnyelvű s a bújdosóknak ajánlott életrajza, „Lelki és testi szabadságért való Dicséretes Hadakozásainak” egyik nyomós okát így fogalmazta meg: „a Császár a Svécusoknak Balticum tengeren való kereskedéseket meggátolta, hajójokat el fogatta s abban valójokat fel prédaltatta”. Mindezzel egybevág az újabb vizsgálatok eredménye, amely a XVII. század háborúinak okát az új gazdasági tényezőkre vezeti vissza.⁷¹

A magyarországi jelenségek értékelése szempontjából azonban az a kérdés, hogy a szabadkereskedelem elve áttörte-e a rendiség kereteit. A szabadkereskedelem fogalmát itt nem a rendi értelemben használjuk, hanem az akadálytalan, monopóliumokkal nem korlátozott élénk áruforgalom értelmében. Az így értelmezett és a rendiségen felülemelkedő szabadkereskedelemnek azonban több kritériuma van. Így a nemesség adófizetési kötelezettsége, az elv, hogy a kereskedelmi forgalom egy része a „közjót”, az államot illeti. De milyen, vagy melyik államot? A rendi Magyarországot vagy egy más formációt? Ez a probléma gyökere.

Zrínyinél már igen korán, 1650 körül, feltűnik az a gondolat, hogy a helyes célszerű államforma az abszolutizmus — állapította meg az újabb kutatás. Megoszlanak azonban a vélemények arról, hogy ez általános programja vagy múlt gondolata csupán, és egyáltalán államelméleti gondolatai hogyan minősíthetők.⁷²

Ha meggondoljuk, hogy Zrínyi a „Török Áfium”-ban egyértelműen az állandó hadsereg elve mellett foglal állást, feltételének pedig a nemesi teherviselést tekinti, akkor nincs okunk kétségbevonni, hogy a rendi kiváltságok sarkalatos pontjait elvetette. Nem tudunk róla, hogy bárki merészelt volna Zrínyi korában a partikuláris érdekek antagonizmusába merült magyar nemességről olyan maró bírálatot írni, mint ő. Annak sincsen nyoma, hogy a rendi sérelmeket ismételte volna, vagy a rendi kiváltságok védelmében tett volna egyetlen tollvonást vagy kardvágást is. Sőt még a maga fajtájával, atyafiságával szemben is védelmére kel például a soproni polgároknak.

Az „Elmélkedés” a korban páratlan bírálattal szól a magyar rendi országgyűlésről. Az országgyűlés nem sokat ér, mert tagjait különböző érdekek vezetik, mert hatástalan, mert a vélemények annyira megoszlanak az országgyűlés tagjai között, hogy már nem létezik olyan erős többség sem, mely akaratát keresztül tudná vinni, mert a közjó helyett sokan egyéni érdekeiket szolgálják, eszközei a Habsburg-háznak. Az „Elmélkedés” azt írja, hogy bár megélték néhány országgyűlést, éppen a jó országgyűlés ideje alatt nem mentek

⁷¹ Kegyes Vitéz avagy a' néhai felséges svéciai király Gusztavus Adolphus Ritka példájú Kegyes életének . . . rövid históriája, melyet Vallásokért s Hazájok szabadságáért Bujdosó Igaz Magyaroknak szemeik eléiben függesztett. (Szónyi Nagy István? Debrecen. 1675) Wesselényi Pálnak és a bujdosóknak ajánlva. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár Ráth 331. 4.

⁷² Zrínyi politikai programjáról jelenleg a következő álláspontok vannak: Töretlenül a nemzeti abszolutizmus megvalósítását tekintette céljának haláláig. *Benczédi*: 1957, 29–30. l. *Klaniczay* 1964: 673–679. l.; — Zrínyi az abszolutizmus és a nemzeti centralizáció elvét 1660–61 körül felretette és a töröknek a Habsburgok segítségével való kiűzését tekintette egyedül járható útnak *Perjés*: 1965, 258–259. l.; — Zrínyi politikai gondolkozása az abszolutizmus körül forgott „anélkül azonban, hogy a korszerű abszolutizmus mibenlétét teljes egészében felfogta volna”. *Makkai*: Két könyv Zrínyi Miklósról. Századok, 100. (1966) 1314. l. Zrínyi „magyarországi abszolutizmust igyekszik kialakítani.” *Székelgy Gy.*: Zrínyi Miklós a költő és államférfi. Jánus Pannonius Múzeum 1964. évi Évkönyve. 8. l.

előbbre dolgaik. Sőt annyi az országgyűlési végzés, hogy az egyik a másikat hatástalanítja. Végül a leginkább lényegre tapintó érv: „Gyalázatos állapotra jutottak már az magyar országgyűlésbeli végzések . . . , hogy alig tudunk már valamit végezni egy constitutionkat az másikkal arcul ne csapjuk”.⁷³

Annyi bizonyos, hogy Zrínyi nem a magyar rendiség régi állapotában vagy egyedül erkölcsi megújításában látja a kivezető utat. Hol tehát? A Habsburg-állam keretei között gyűjteni erőt a török ellen? Nagy műve, a „Török Áfium” semmi támpontot nem ad ilyen következtetésekre. Az egész munkát átszövi a gondolat, nincs a Habsburg-hatalomban többé bizalma. Nem ismétli a kor általános érveit, hogy az udvar rosszindulatú a magyarokkal szemben és álnokul elvesztésükre tör. Nyíltan nem szólhat, de még így is ennél sokkal lényegesebbet juttat kifejezésre: Bécs belsőleg gyenge. A „Fatum . . . az erejét megtompította . . . hervad titkos belső okokból gyökere”. Azután nagy reverenciával fejtegeti, hogy „kegyelmes urunk”, a császár, miért gyenge; mert pénztára üres, mert az európai hatalmak között számottevő segítsége nincs, csak nagy ellenségei vannak: a svéd, a francia, sőt a német fejedelmek is „nem oly egyirányú sinceritással vannak Felségéhez”.⁷⁴ Feltevésünk szerint Zrínyi nevéhez fűződnek első szálai annak a mozgalomnak, melyet a szerencsétlenségű Wesselényi-féle összeesküvés címén tart számon a magyar történettudomány.

Az „Elmélkedés” írója az ország szabadságát sem a török sem a Habsburg császár uralma alatt nem remélheti. Számbaveszi a lehetőségeket és elsőnek a szomszéd országokkal való konföderációt latolgatja: „Jó volna az szomszéd országokkal való Liga úgy mint Morvával, Csehországgal s ezekhez hasonlókkal . . . régi időtől fogva várakozunk ők ilyen alkalmatosságra” — írja. Számos érv szól amellett, hogy: „szükséges az egyesülés” ezekkel az országokkal. Az ellenérvek között belső viszonyaik és külső helyzetük mérlegelése után kiter az író egy olyan körülményre is, mely a korban páratlan éleslátásról tanúskodik: „Fel kell tenni mindenkor ilyen nagy dolgokban, s confederatiohoz való kérdésben, hogy azoknak az nemzeteknek (: az kik azt akarják) vagyon e egymáshoz való igaz szeretetök? Nem szenvedett-é egyik az másiktul olyan injuriákat . . .” Szamba veszi, hogy a magyarok és szomszédaik hány-szor bántották meg egymást, és megállapítja: „nem tudom ki remélhetne közöttük állandó szeretetet, egyenlő értelmet.”⁷⁵

Zrínyinél az erős nemzeti tudat más nemzetek nemzeti tudatának megbecsülésével karöltve jelentkezik: „Ne adja Isten azt, hogy az én pennám az idegen nemzetnek akármelyikéről is igyekezzék gyalázatokat írnia: — vallja a Török Áfium-ban — nem céloam, mert tudom minden nemzetnek maga dicsőségét elegendőképpen mindennap historiákkal bizonyítani.”⁷⁶ Világos

⁷³ „Elmélkedés” 92., 93. l.

⁷⁴ Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság. ZÖM. I. köt. 642., 646. l.

⁷⁵ „Mind ezen szomszéd országok a magyaroktól; mind a magyarok azoktól sokszori és sokféle injuriákat szenvedtek; el annyira, hogy noha ezek a nemzetek egy Monarcha alatt vadnak mindazonáltal gyakorta egymás szemére hányván a meglelt alkalmatlanságokat.” „Elmélkedés”: 130, 132. Az író rendkívül nagy fontosságot tulajdonít a magyar szomszédaival való viszonyának. Többször visszatér rá, hogy ez a viszony nem jó. Oka részben a Habsburg uralom mesterkedése: „minden idegen sőt az szomszéd nemzetségekkel való barátságunkat isméretségünket gáttollya, sőt azoknál kisebbit is, gyaláz, gyűlöltetvén vélek”, (84) részben pedig maga a magyar nemzet: „magunk rendetlen dolgai is annyira hoztak bennünket, más nemzett jó akarónknál is, hogy már azoknál hittőlünk se legyen; Társul nem meri senki hozzánk adni magát” (116).

⁷⁶ Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság. ZÖM, 649. l.

volt előtte, hogy Magyarország egymaga, külső segítség nélkül nem bírhat a törökkel. Egy egész világot téved, aki nem ismeri fel, hogy más idők járnak mint régen — írja a stájer rendeknek, mikor 1662-ben követeket küld hozzájuk. Csehország, Lengyelország története mélyen foglalkoztatta. 1664-ben több levelet küld Stájerország rendeihez. A bécsi francia követ, Gremonville, mikor jelentést tesz urának Bethlen Miklóssal folytatott beszélgetéséről, arról ír, hogy Zrínyi a moldvaiakkal, havasalföldiekkel és erdélyiekkel tervez szövetekezést. Sobieski János lengyel király pedig megemlítette De Pomponne francia diplomatának, hogy Zrínyi tervei között szerepelt Szilézia és Morvaország fellázítása a Habsburgok ellen. Sőt Vitnyédi, Zrínyi familiárisa olyan tervet adott át Gremonville-nek, amelyben Erdéllyel, Horvátországgal, Szlavóniával, Dalmáciával, Moldvával, Havasalfölddel és Lengyelországgal való collaboráció tervei szerepelnek.⁷⁷

Az „Elmélkedés” nem csupán a szomszéd országokkal való liga vagy konföderáció lehetőségét latolgatja, hanem többször visszatér rá: ezek az országok ugyanúgy kívánják, hogy kitorjenek a török veszély és a Habsburg-hatalom kettős terhe alól, mint a magyarok. E koncepció töredékei még a szervezkedés későbbi fejleményeiben is felismerhetőek: az a terv, hogy Horvátország és Stájerország egyszerre fog fegyvert. Az összeesküvés leleplezése után a vizsgálati anyagban a mozgalmat hol ligának, hol konföderációnak nevezik. Visszatérő kérdés a vallatások során: volt-e kapcsolatuk Morvával, Sziléziával, Stájerországgal, a lengyelekkel vagy más szomszédokkal?

Tattenbach Erasmus stájer főúr, a stájer helytartótanács tagja ugyan csak részt vesz az összeesküvésben — s mint a „liga” tagját, Zrínyi Péterékkal egyidőben fejezik le.⁷⁸ Ma még korántsem ismerjük eléggé a Wesselényi-féle mozgalom valóságos történetét. Bizonyos azonban, hogy Zrínyinek nagyobb szerepe kellett, hogy legyen a kezdetekben, mint eddig véltük. Egyértelműen bizonyítja minden adat: Zrínyi élete utolsó szakaszában erősen foglalkozott azzal, hogy miként változtathatnak a magyar nemzet végső veszedelembé jutott állapotján. Láttá, hogy a régi magyar állam egymaga képtelen elindulni a kivezető úton, sem a törököt kiverni, sem a Habsburg-hatalmat érdekei méltánylására szorítani nincs ereje. Úgy képzelte, hogy mindezt csak nagyobb hatalmi csoportosulás hajthatja végre. Visszatérő terv, hogy a szomszédos országokkal kell összefognia, vagy még általánosabb; a közép-kelet-európai — francia — svéd érdekkörbe kell bekapcsolódnia. Ám a régi, rendetlen, belsőleg erőtlén magyar állam még erre sem képes. Önmaga belső dolgait kell először rendeznie, hogy méltóképpen és érdekeinek megfelelően élhessen az új lehetőségekkel. A megreformált feudális magyar állam és a szomszédos és távolabbi országok szövetségét pedig „liga” „confoederatio” formájában képzelte el.

Egyik sem ismeretlen a korban. A harmincéves háború, a francia — Habsburg ellentét, vagy a spanyol és németalföldi küzdelmek mögött a külön-

⁷⁷ Zrínyi Stájerország rendeihez Csáktornya 1662. III. 26. *Csapodi Cs.*: Kiadatlan Zrínyi levelek. Irodalomtörténeti Közlemények, 1962. 745. l.; — 1664. febr. 14. *Babocsa*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XIX. köt. Zágráb. 1888. 226 — 227. l. *Köpeczi B.*: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország. Bpest. 1966. 24 — 25. l.

⁷⁸ „Nem szükség, s talán nem is tanácsos meg nevezni itten azokat az szomszéd országokat, melyek alig várják, (hogy) fegyvert fogjon az magyar osztan melléje állanak.” „Elmélkedés” 94. l. *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664 — 1671. Bpest. 1876. I. köt. 147 — 148. l.

böző ligák, konföderációk állnak. A rajnai föderáció, a „Szent Liga” vagy — ahogyan Rákócziék emlegetik — a németalföldi „confederalt statusok” nemcsak nagy erők koncentrálására voltak képesek, hanem a XVII. században az egyik legszámottevőbb politikai tényezőként léptek fel. Valószínűleg Európa gazdasági viszonyainak nagy átrendeződése olyan feladatok elé állította a feudális országokat, hogy azok megoldására belső erők centralizálása sem volt elegendő. A gazdasági háborúk ez első évszázada az érdekkörök nagyobb integrációját is magával hozta. A konföderáció gondolata Magyarországon sem új. Már Báthory István tervezi, hogy a törökkel és a Habsburgokkal szemben a lengyeleknek a magyarokkal, morvákkel, csehekkel sőt Moldvával összefogva kell államszövetséget alkotnia. Megtaláljuk Bocskai politikájában, s ez Bethlen elgondolásainak egyik oszlopa.⁷⁹

Távol állunk azonban attól, hogy ismernénk e hazai konföderációs tervek részleteit. Pedig a XVII. századi ligák és konföderációk történeti jelentőségét csak úgy minősíthetjük reálisan, ha feltárjuk ezek tényleges osztálybázisát, funkcióját, szerkezetét. Annyi azonban világos, hogy a kohéziós erőt itt a közép-kelet-európai térségben mindenekelőtt a török elleni harc, társadalmi kereteit és ideológiáját a rendiség, majd a protestáns nemesség és katonaság érdekei alakították ki. Bethlen Gábor szövetsége a csehekkel, majd a román fejedelemségekkel való szövetség terve már azt mutatja, hogy a rendiség és a vallás keretei immáron szűknek bizonyulnak.

Az itt Zrínyi nevéhez fűződő terv szerint a közép-kelet-európai államszövetség tartalmában és szerkezetében már a „modern” Európához kapcsolódnék. Az „Elmélkedés”-ben a vallási egyenjogúság gondolata uralkodik. Már a hazai belső rend egyik alapvető feltételének is a katolikusok és a protestánsok kölcsönös kiegyezését tekinti. Világos az író előtt, hogy a vallási ellentétek színe alatt politikai és egyéni érdekek harca folyik. Nem lehet már megvalósítani a konföderációt a régi rendi államok politikailag és gazdaságilag zárt, provinciális keretei között. A tervezett konföderáció egyik sarkalatos pontja a kereskedelmi szerződés lenne, mely nem csupán egyensúlyt tartana az országok között, hanem megnyitná a rendi államok szűk határait, s e térség nagyobb gazdasági integrációjának alapjaira készítené elő a talajt. Politikai integrációhoz vezető első lépésre ugyancsak látunk kísérletet az „Elmélkedés”-ben: az országgyűlést meg kell reformálni és alkalmassá tenni, hogy a különböző nemzetek közös tárgyalási kerete legyen. Véleményünk szerint az „Elmélkedés” írója különösen azért ragaszkodik az országgyűlésekhez, mert maga a feudális magyar állam is több országból sőt nemzetből áll. Amint a történelem tapasztalatai mutatják — állapítja meg az „Elmélkedés”, — helyesebb a dolgokat „nem erőszakkal” és „más nemzetek méltó panasza nélkül” irányítani. Ezért nem „alattomban való módokkal, hanem candide és másoknak is tudásával keresi és találja fel útját az magyar nemzet maga előmenetelének. Így más nemzetek sem panaszkodhatnak, se átkozódhatnak ellenünk. Egyébiránt is méltóbb s illendőbb dolog lévén s a legigazibb út is országok gyűlésében egyező értelemmel minden köz jót illető dolgokat végezni.” Az országgyűlésen a

⁷⁹ Szádeczky L.: Báthory István király titkos terve... Századok, 1882. 497—498. 1. Sinkovics I.: L'union personnelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royauté polonaise d'Etienne Bathori. Acta Un. Scient. Budapest Lev. Hist. 6. 1964. — Bocskai terveiről: Bendu K.: Az 1607—8. évi országgyűlés. Kézirat. — Bethlen kereskedelmi egyezménye Havasalfölddel: Zimányi: 1953, 522., 525., 543. 1.

négy rend — az egyházi, főúri, nemesi rend, továbbá — ezt az „Elmélkedés” különösen hangsúlyozza — a városok kapnának helyet.⁸⁰

Visszafordítva tekintetünket Zrínyi államelméletére, mindebből kézenfekvő következtetésként adódik: Zrínyi nem a feudális régi rendi államot akarta visszaállítani, hanem a centralizáció és abszolutizmus egy, a közép-kelet-európai viszonyok között megvalósítható formáján gondolkodott. Reálisan számot vetve a feudális magyar állam speciális viszonyaival, úgy vélte, hogy végső romlásra jutott helyzetéből csupán Erdéllyel, Horvátországgal, s a szomszéd országokkal és fejedelemségekkel összefogva s a német fejedelemségek franciabarát csoportjának, a rajnai-szövetségnek segítségével törhet ki, úgy, hogy először önmagát jobbítja meg. Először azonban önbizalmának kell visszatérnie, zűrzavaros dolgait rendbehozni, mert míg ez meg nem lesz — írja a Török Áfium-ban, — hiába reménykedik a szomszédok és más idegen barátok segítségével. Helyzetét pedig csakis egy közép-kelet-európai konföderáció stabilizálhatja. Nem kifejeződött terv ez, de még így, halvány körvonalaiiban is, minőségileg más, mint a régi rendi magyar állam. Felekezeti egyenjogúság az uralkodó vallás mellett, a különböző nemzetek érdekeit képviselő országgyűlés, nem monopóliumok, hanem szabad kereskedelem, jövedelemadó, a szomszédos országok kereskedelmi megállapodása s mindenekelőtt a török és a Habsburg hatalmi törekvésekkel szembenálló konföderáció. Mindennek végiggondolására azonban még további kiterjedt és a szomszéd országokkal egybehangolt kutatásokra lenne szükség.

Történelmi funkcióját tekintve, e közép-kelet-európai integrációs terv reális elképzelés volt. Néhány évtizeden belül a történelem bizonyította be. Hiszen a kor színvonalán álló gazdasági integráció felében-harmadában megvalósult a Habsburg-birodalomban, csakhogy dinasztikus, tehát részben szűkebb, részben pedig tágabb keretek között. A bécsi udvari tanács vezetői ugyancsak világosan látták, hogy a XVII. század 60-as éveiben a Habsburg-állam önmaga gyenge a török kiverésére. S az elkövetkezendő évtizedek e hatalmi központban a szélesebbkörű erők összefogásának előkészítéséül szolgáltak. Végül is a „Szent Liga”, vagyis több hatalom szövetsége tudta csak eredményesen véghezvinni a korszak legnagyobb szabású hadi vállalkozását, a török kiűzését Magyarország és Erdély területéről. E dinasztikus alapon megvalósuló integráció azonban legkevésbé e terület politikai egységét volt képes megvalósítani a XVII. század második felében. Szükségszerű volt, hiszen a korábbi konföderációs tervek és mozgalmak a Habsburg-ház hatalmát ásták alá. Így érthető, hogy a dinasztia úgy biztosította uralmát, hogy akadályokat állított az itt élő nemzetek politikai egységének kialakulása elé. E tendencia érvényesülése már jól megfigyelhető a század második felében. Bécs szövetsége a lengyel királlyal, a horvát rendeknek, a határőrvidéki lakosoknak, szerbeknek adott rendi jellegű privilegiumai, a vallási ellentéteket fölszító rendeletei — a „Leopoldina explanatio”-k nyilvánvaló tendenciája — mind a régi megosztottság konzerválását szolgálták e térségben. Mindez azután visszahatott a gazdasági integráció XVII. században korszerű megvalósulására is. Mivel seholy nem rendelkezett adózóképes, erős polgársággal, a kereskedelmi monopóliumokért idegeneknek adott kölcsönökből és a jobbagyságra, majd a nemességre kivetett adókból fedezte volna a háborúk valóban hatalmas terheit. Ám a bérletösszeg alapján véve igen kis hányada volt a tényleges haszonnak.

⁸⁰ „Elmélkedés” 90, 93, 94. 1.

Joanelli évi 10 000 aranyat fizetett 1667-ben a rézmonopóliumért, miközben maga az 1651–1667 közötti években hozzávetőlegesen 300–400 ezer rajnai arany jövedelemre tett szert. Kedvezőtlen volt az államra nézve a hollandoknak bérbeadott rézkereskedelmi monopólium is. Rövid úton pillanatnyi segílyt jelentettek a bérletek és kölcsönök, de hosszabb távon a gazdasági regenerálódást ásták alá. Egyrészt, mert e monopóliumok a rendek adott erőviszonyaitól függően minden országban másként érvényesültek. A karinthiai rendeknek például erős beleszólási lehetőségük volt a kereskedelmi monopóliumok bérletébe, a magyaroknak nem, s a monopóliumok követelte kereskedelmi tilalmat az állam a rendi országhatárok s a régi feudális vámrendszer segítségével igyekezett fenntartani. Másrészt ilyen monopóliumrendszer nem kedvez a modern adó alapjának kialakulásához, hiszen megbénítja az élénk áruforgalmat és kereskedelmet. Ezzel szemben a Habsburg-állam mégis abszolút mértékben megnövelt adót követelt itt is és más országaiban is. Érthető, hogy a monopóliumok és a jövedelemadó rendszere a gazdaságilag elégtelenül ellátott háború színterén, Magyarországon a társadalom erőtartalékainak teljes kimerüléséhez és az 1703. évi összeomláshoz vezetett.

Mikor II. Rákóczi Ferenc 1703-ban a felkelő jobbágyok élén, a köznemesség táborával és néhány főúr csatlakozásával, harcban a Habsburg császár csapataival az önálló magyar állam felépítéséhez kezdett, már e félévszázad során erősen megváltozott helyzettel kellett számolnia, hogy megvalósíthassa a felkelés végső célját, megteremtse Magyarország belső rendjét, békéjét és nyugalmát. Politikája híven tükrözi e megváltozott viszonyokat. Más tényezők válnak hangsúlyosabbá mint korábban, viszont egyes régi tényezők elhalványulnak vagy új formában tűnnek fel. Nyilvánvaló, hogy a szomszéd országokkal való konföderáció előtt sok új akadály állt. Azonban számos új, addig nem ismert vagy kellően figyelemre nem méltatott kiáltvány és levél bizonyítja, hogy Rákóczi meg akarta nyerni Morvaországot, Sziléziát, Horvátországot. Ha számbavesszük meg-megújuló és a kudarcok ellenére sem lankadó kísérleteit, hogy szót értsen a szerbekkel, látnunk kell, mily lényeges, szinte életbevágóan fontos feladatnak tekintette, hogy a rác nemzet ne a Habsburgok, hanem a magyarok oldalán harcoljon. Hajdúszabadságot s a magyar nemzettel egyenlő jogokat s teljes önkormányzatot biztosít a „vitéz rác nemzet”-nek. Az azóta lezajlott események ismeretében megrázó élmény olvasni a számtalan rácpátens egyikének záradékát: „Ezen pátensemét pedig valaki eltitkolja és helyrül helyre nem híresíti az leszen oka Isten s világ előtt az következő veszedelmeknek.” (1703. szeptember 17.) Ez a pátens ugyanis soha nem ért el rendeltetési helyére; a budai császári parancsnok elfogta és felküldte a Hofkriegsratnak. Ha számbavesszük történelmünk későbbi fejleményeit, láthatjuk, valóban az utolsó órában próbálta Rákóczi megnyerni ezt a harcos katonanépet. Megindultak bizonyos tárgyalások, néhány csapat át is állt Rákóczihoz, ám generális megegyezésre nem került sor sem a szerbekkel, sem a szomszédos országokkal. Viszont Rákóczi egyéb külpolitikai tervei azt bizonyítják, hogy úgy látta: e megegyezésekhez immáron a nagyobb európai hatalmi csoportosulások révén létrejött erővel juthatna el. Külpolitikai elgondolásaiban és tényleges akcióiban Franciaország, majd a szabadságharc utolsó szakaszában Oroszország lenne a legfőbb hatalmi bázis.

Tervei között szerepel a lengyel–magyar, és a lengyel–magyar–svéd szövetség. Általában az európai viszonyok egyensúlyát az angol–holland–svéd–francia és a kelet-európai országok, Lengyelország, Szilézia, Erdély,

Magyarország szövetségében vélte megvalósíthatónak. Ám nem csupán politikai megfontolások vezeték, Morvával, Sziléziával szabad kereskedelmet tervez. A szabadságharc gazdasági bázisát csupán részben szolgáltatta a királyi Magyarország, Erdély bényakincseivel hathatósan hozzájárult, hogy a francia segély és a külföldi fegyverszállítások mellett a kimerült ország végső soron nyolc éven át bírja a fegyveres harcot.⁸¹

Rákóczi államszervezői munkájának középpontjában mindvégig az állt, hogy megteremtse az állam új gazdasági bázisát, utat nyisson olyan jövedelmforrásokhoz, amelyek addig zárva voltak a magyar állam előtt.

Jövedelmét először egyes fontosabb cikkek részleges vagy teljes monopóliuma útján szerezte meg. Míg a monopóliumok rendszere fennállt, készpénzadó nem szedett sem jobbhágytól, sem nemestől, viszont a katonaság ellátására kezdettől megkövetelte a falvaktól az ingyenes élelmiszerszolgáltatást, s a nemesség anyagi tartalékait is felhasználta a szabadságharc céljaira, mikor lovas zsoldos katonaság felállítására kötelezte őket. Kevés újítás rejtett ezekben az intézkedésekben, annyi mégis, hogy a régi megyei apparátust s a megyei önkormányzat sérthetlenségét szét kellett törnie. A megyegyűléseken, választásokon Rákóczi fegyveres erővel szerez érvényt akaratának, s úgy állítja össze a megyék tisztikarát, hogy azok végrehajtsák központi rendeleteit. Mindez mélyen sértette a magyarországi és erdélyi nemescéket, s egyes főurak is hevesen ellenezték eljárását. A szabadságharc belső története a rendi és a központosító erők harca is. A rendi erők a monopóliumokkal szemben partikuláris engedményeket csikartak ki tőle, majd meg-megújuló támadásokkal követelték a monopóliumok teljes feloldását és rendi kiváltságaik maradéktalan helyreállítását.

Rákóczi politikája az érdekek egyesítését szolgálta. Vallási ellentétek felszítása helyett a vallások egyenjogúságát, rendi elkülönülés helyett a központi irányítást próbálta megvalósítani. A fegyvert fogott Magyarország államformáját már 1704-ben, tehát egész korán a konföderációban jelölte meg. Itt a konföderáció tartalma társadalmi és politikai tekintetben további lényeges változásokat mutat: nemcsak a főurak s megyék egyesülése, hanem tagjai a mezővárosok és a hajdúvárosok is. Konföderáció keretei között képzel el Rákóczi a szomszédos országokkal — Morvaországgal, Sziléziával, Stájerországgal — létesíthető érdekszövetséget. Erdéllyel, a tényleges Horvátországgal pedig a tervezett kapcsolat alapja sem a dinasztikus elv, vagy a régi magyar állam hajdani egysége, hanem a konföderáció. Ma már látjuk, hogy az érdekegyesítés elve, amit régebbi történetírásunk az ún. nemzeti összefogás fogalmával fejezett ki, némileg más tartalmú, mint ami e fogalomhoz általában tapad: az ország minden lakójának összefogása. Részben tágabb, mert a szomszéd országokkal, más nemzetekkel kíván érdekszövetséget alkotni, részben pedig szűkebb, mert a magyar társadalom csak azon rétegeit foglalja magába, amelyek alávetik magukat a harc és az országépítés kívánta, provinciális érdekeiket csonkító követelményeknek. Nagyon világosan elébünk tűnik mindez a szécsényi

⁸¹ A rác pátens: Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrath 1703 Okt. 434. Exp. fol. 6. — Köpeczi B.: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bpest. 1966; — Rákóczi kiáltványa a morva rendekhez 1703 dec., a horvát rendekhez 1704. jan. 18. Rákóczi utasítása XII. Károly svéd királyhoz küldött követe, Ráday számára 1705. ápr. 3. Ráday Pál iratai 1703 - 1706. S. a. r. Benda K. — *Észe T.*... Bpest. 1955. 111., 251. l.; — Heckenast G.: A fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bpest. 1959. 137 - 138. l.

országgyűlésen lezajlott s kellően még ma sem eléggé ismert harcokban. A példakép nem a lengyel konföderáció — amint azt később Rákóczi Emlékirataiban, nem tudjuk mi okból, írja —, hanem a németalföldi konföderáció volt. A konföderáció társadalmi tartalmát illetően pedig két tábor csapott össze: az egyik a rendi keretekre szűkítette volna le, a másik a katonaság érdekeivel bővítette volna, s a centralizáció irányába fejlesztette volna tovább. Végül kompromisszumos megoldás született: a katonaság ügyét elejtették, viszont a konföderáció tagjai elismerték Rákóczi hatalmát a kormányzás minden lényeges területén. A szécsényi országgyűlés ily módon létrejött konföderációja azonban szinte születésének pillanatától kezdve gyakorlatilag elégtelen volt az egység megteremtésére. A rendi támadások 1706 végére koncentrált erejűvé váltak: az erdélyiek az állami só- és vasáruházi monopólium ellen tiltakoztak, a felsőmagyarországiak példáulnak méltatlanságnak tekintették a bormonopóliumot, és általában követelték a szabad kereskedelem visszaállítását.⁸² Mindez együtt járt azzal, hogy a megyék sorra megtagadták a központi államigazgatási szervek rendeleteinek teljesítését, sőt — sok példa van rá — egyenesen ellene dolgoztak. Engedni e követeléseknek annyi, mint a rendi magyar államot galvanizálni új életre. Más kivezető út pedig e feszült helyzetből csakis az abszolutizmus valaminő új formája felé lehetett. Rákóczi letöri a rendi ellenállást, a megyei mozgalom főúri vezetőjének látszó gróf Forgách Simon tábornokot börtönbe veteti, feloldja a monopóliumokat, de az 1707-es ónodi országgyűléssel kimondatja az általános adózás elvét; a harcoló katonaság családjainak kivételével az ország minden rendű-rangú tagja köteles jövedelme után adót fizetni.⁸³

Bethlen Gábor alatt a Rákóczi államánál erősebb és stabilabb erdélyi fejedelemségben a nemesi adózás elve még keresztülvihetetlen volt. Zrínyi még akkor sem tudta elvben elfogadtatni a nemességgel, mikor házuk küszöbét égette a török. Most viszont országgyűlés mondja ki. Rákóczi ugyanis élt az egyetlen járható úttal, amely révén a közép-kelet-európai viszonyok között az állam hadereje a rendi erőktől függetlenül létrehozható volt.

Az állandó hadsereg megteremtését Kelet-Európában a nyugattól eltérő körülmények szabták meg. Mivel a rendiség és a Habsburg-abszolutizmus küzdelme hosszan elhúzódott, sem az állam, sem a rendek nem bíztak az állandó hadseregben, s mindenekelett az anyagi fedezet is hiányzott. Így alakult a katonáskodásnak az a módja, hogy jobbágyok, egész falvak, sőt vidékek férfinépe a különböző úrbéri szolgálatok elengedése és kiváltságok fejében teljesített fegyveres szolgálatot. Szabad földhasználat, vámmentes kereskedelem, bor-, só-, húsáruházi jog s mindenekelett a földesúri szolgálatoktól való mentesség rendkívül nagy vonzerőt gyakorolt mindenütt a jobbágyságra. Határvédelemre, várak ellátására, sőt az évekig zsold nélkül szolgáló katonarétegek kielégítésére az adott elmaradott viszonyok között ez volt az egyetlen mód. Éltek vele az erdélyi fejedelmek, a magyar királyok, a földesurak, sőt Kollonics tervei között is szerepel. Így a határterületeken és a várak körül széles láncolata alakult ki a különböző magyar, szerb, vlach, rác határőrök, székelek, hajdúk, „boerek”, armások csoportjainak, vagyis a szabadság fejében

⁸² Máramaros vármegye (1704), Borsod vármegye (1706), Abaúj vármegye (1706) panasza Rákóczinak. OL Rszhlt. II. A/E, C.

⁸³ Az ónodi országgyűlési artikulusai 1707. Forgách személye körül még sok a tisztázásra váró kérdés. Mint „A török áfium ellen való orvosság” kiadóját hajlamosak lehetnénk őt Zrínyi tanítványnak tekinteni, Discursusai viszont egyértelműen a magát a régi rendi normákhoz tartó főúrnak mutatják.

katonai szolgálatot teljesítő rétegeknek. Ezek a rétegek jó szolgálatot tettek az egyes vidékek védelmében, de tömegükkel és igényeikkel országos méretekben a feudális rend kereteit veszélyeztették. Így a XVII. század folyamán mindkét fél, a rendiség és a Habsburg állam már e rétegek megkötését, erős ellenőrzését, leszerelését szorgalmazta. Majd a század második felében és a török kiűzése után e rétegek többségére a jobbágyságra való visszavetés sorsa várt.⁸⁴

Bethlen Gábor még nem kívánt a katonaaállítás hagyományos rendjén változtatni. Támaszkodott a hajdúk katonai erejére, a székelyekre, kutatta a jobb megoldást, de úgy akart erős zsoldos hadsereget kikovácsolni, hogy a földesúri függésből ne kelljen kiszakítani nagyobb számú jobbágyot.

Zrínyinek jelentős magánhadserege volt. Katonái egy része nem zsoldért, hanem különböző kiváltságokért szolgált. Mikor a birtokaival határos területeken 1653-59-ben a vlachok és a horvátországi parasztok felkeléssel tiltakoztak új terheik ellen, nagy megértéssel ismerte el követeléseik jogos voltát. A békés megegyezésben látta a megoldást, nyíltan megmondta, hogy fegyverrel leverni őket nem helyénvaló, beláthatatlan veszélyekkel jár, a császári parancsok végrehajtását halogatta, s maga nem vett részt az ellenük indított fegyveres akciókban. Mégis csak a Török Áfium-ban számol a jobbágyok katonai erejével. Inkább a nemesekből állítsák fel az állandó hadsereget, írja, de nem kell csak a nemességre nézni, ha nincs jó nemes, „pórból kell előállítanunk hadi népünket, ez jobb amaz elunyult nemesnél”. Nem találtuk azonban sehol nyomát, hogy úgy akarta volna az ütőképes haderőt megteremteni, hogy jelentős jobbágyrétegeket szakított volna ki a földesúri függés keretei közül. Sőt az „Elmélkedés” a katonasággal ugyan nem foglalkozik, de a magas egyházi tisztségeket csak nemesi származásúakkal töltené be. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban, hogy az új jugoszláv kutatások eredményei szerint Zrínyi Péter éppen a határőrvidéki fegyveres csoportokban kereste és találta meg, de csak részben, a felkelés tömegbázisát.⁸⁵

Rákóczi úgy teremtette meg hadseregét, hogy mikor fegyverbe szólította a jobbágyokat, megígérte: a felkelők a régi katonakiváltságoknak megfelelő szabadságot nyernek. A katonák családjának a szabadságharc első hónapjaitól kezdve teljes szabadságot biztosított mindennemű földesúri szolgáltatás terhe alól. Azonban hamarosan bebizonyosodott: így ez nem járható út: a földesurak nemesi kiváltságukra hivatkozva és a körülmények kényszere miatt, nem mondtak le a jobbágyaikról, és a katona, akinek családját otthon szolgáltatásokra kényszerítették, úgy érezte, megcsalták, félrevezették. Örökletes és a törvény erejével nyújtott tényleges szabadságot követelt szűkebb családjának. 1704-6 között a szabadságharc táborán belül éles társadalmi harc bontakozott ki: a fegyvert fogott jobbágykatonák az ígéret beváltását, a szabadság biztosítékát követelték, sőt az ígéretnél is többet, viszont a földes-

⁸⁴ *W. Rusinski*: Báthory István katonapolitikája és a lengyel parasztság. Agrártörténeti Szemle, 1968. 3-4. sz.; *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969. — *Szádeczky-Kardos*: 1927, 176-177. l.; *Zimányi*: 1953, 525-526. l. *Várkonyi*: A jobbágyosság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964, 342. l.

⁸⁵ *Somogyi É.*: Határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharca alakulására a XVII. században (Horvátországi parasztfelkelés 1653-1659). Történelmi Szemle, 1962. 149-172. l. *Uő.*: Adalék Zrínyi és az 1653-1659. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1963, 232-235. l. — *Zrínyi*: A török áfium ellen való orvosság. — 666. l. — „Elmélkedés” 93. l. — *B. Djurdjev-B. Grafenauer*: Historija Naroda Jugoslavije. Zágráb. 1959. II. V. köt. 741-745. l.

urak semmibe vették a fejedelem rendelkezéseit, és a katona hozzátartozóit a régi módon terhelték. A belső társadalmi harcból a kortársak csupán annyit láttak, hogy a jobbágykatonák vakmerően követelődznek. Rákóczi elhatározásai viszont arra vallanak, hogy felismerte: a régi társadalmi rend keretei között az önálló magyar állam megteremtéséért nem lehet eredményesen harcolni. A korabeli magyar történelem, — de túlzás nélkül mondhatjuk, a XVII. századi Kelet-Európa — e legsúlyosabb társadalmi kérdésében Rákóczi felismerte a történelmi méretű megoldása útját: a fegyvert fogó jobbágyokat családjaikkal együtt országgyűlési végzésben felszabadította a földesúri szolgálat kötelékeiből, a földesurakat az állam pénztárából vagy a fiscalis birtokokból kívánta kárpótolni, az ország kincstárát az általános, a nemesektől is megkövetelt adóból tervezte feltölteni, a nemességet pedig az egész társadalommal együtt úgy vélte alkalmassá tenni az adóviselésre, hogy igyekezett megteremteni a szabad kereskedelmet, az élénk pénzforgalmat.⁸⁶ Ez az elvileg logikus politikai szisztéma azonban leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Belső okára többször utaltunk. A nemesség az ónodi országgyűlés után kezdett tömegesen elpártolni Rákóczitól. Minden bizonnyal a nemesség megadóztatása nagyobb és hatásosabb ellenállásba ütközött, mint ahogyan eddig történettudományunk látta. Maga a terv sok nehézség között, a nemesi adómentességre hivatkozó ellenvéleményekkel kísérve, közel másfél éves előkészítés után került az ónodi országgyűlés elé, ahol csak a rendi ellenzék véres leverése árán, a fegyver erejével sikerült kierőszakolni a nemesség elvi beleegyezését. Gyakorlatban azonban az adott történelmi viszonyok között keresztülvihetetlen volt. Teória és praxis a történelmi fejlődés során ritka pillanatokban kerül szinkronba. Minket vizsgálódásunk során a tendenciák érdekeltek. Bethlen, Zrínyi, Rákóczi nem teóriákat, hanem tendenciákat akartak megvalósítani, rugalmasan szolgálva e tendenciák megvalósítására alkalmasnak látszó teóriákat. Ezek értékét a fejlődés európai összefüggéseiben és hazánk történetének távlatáiban rendkívül jelentősnek látjuk. Egymáshoz kapcsolódva, egymást kiegészítve és meghaladva, az egész évszázad során végigkísérhetjük alakulását. Rákóczi politikája összegezi az elmúlt tapasztalatokat, de túl is lép rajtuk, nem egy elgondolásával már a felvilágosult abszolutizmus eszmekörébe kapcsolódik. Az „Elmélkedés” egyik eddig ismeretlen másolatának címe szerint Rákóczi az egészet „örök emlékezetül” Lőcsén 1705-ben kinyomtattatta.⁸⁷

III.

Bethlen Gábor, Zrínyi és II. Rákóczi Ferenc különböző időben léptek fel, és eltérő pályát futottak be. Közös azonban bennük, hogy koruk viszonyaira hasonlóan reagáltak és azonos cél felé tartottak. Döntéseik, munkásságuk olyan tendenciákat hordoz magában, melyek közös pontban találkoznak: Magyarország fennmaradását és virágzását a történelmi Magyarország rendi intézményeinek átalakításával, a feudális gazdasági és társadalmi berendezkedésnek a kor követelményeihez alkalmazkodó reformjával vélték megvalósíthatónak. Mindhármuknál az ország belső rendjének megreformálásával szerves egységben tűnik fel olyan törekvés is, hogy a szomszédos országokkal

⁸⁶ R. Várkonyi: Az ónodi országgyűlés történelmünk távlatáiban. Borsodi Szemle, 1967. Vö.: Szendrey I.: Gönc hajdúszabadságlevele. É. n., h. n. [1969].

⁸⁷ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Ms. 10. 365.

valaminemű közösséget teremtsenek. Így méltán mondhatjuk, hogy gondolkozásukban az európai méretek nemcsak azt jelentik, hogy Nyugat-Európa erőviszonyaival számolnak, hanem hogy a közép-kelet-európai országok egymásra utaltságának realitásában tájékozódnak.

Magyarország csakis a rendi kötöttségeket szétfeszítve, az állandó hadsereg megteremtésével, az országos terhek és az országos jövedelemben való részesedés arányosabb elosztásával, vagyis a nemesség megadóztatásával tudott volna amnyi erőt koncentrálni, hogy eredményesen léphessen fel a török és a Habsburg hatalommal szemben, az önálló állam megteremtése érdekében. Közép-Kelet-Európa országai és fejedelemségei önmagukban a török hatalom ellenében nem állhattak meg. Történelmi tény, hogy a nyugat-európai fejlődés új követelményeivel és következményeivel szemben sem bizonyulhattak teherbíróknak, csak egy nagyobb államkomplexum keretei között. Ilyen célok vezérelték Mátyás politikáját, és ez jött létre a Habsburgok államában. Bethlen, Zrínyi, Rákóczi törekvései a Habsburg-abszolútizmussal szemben egy más jellegű formáció megteremtését célozták. Érdekes, de kellően máig nem elemzett jelenség, hogy ezeket a Habsburg-abszolútizmustól eltérő jelenségeket milyen élénk Mátyás-hagyomány kíséri végig. Nem a rendi Magyarországot képviselték a XVII. század e magyar politikusai, hanem a rendiséggel szemben a kelet-európai országok szükségleteinek és fejlődési sajátosságainak megfelelő abszolútizmus módozatait keresték. A Habsburg-abszolútizmus talán azért tudta csak a fegyveres és a lelki erőszak, a rendi erők részleges konzerválása és a belső ellentétek fölszítása árán, mindent egybevéve csak a maga erejének helytelen tékozlása és az itt élő népek sok szenvedése árán fenntartani magát e területen a XVII. század második felében, mert semmi egyebet nem tett, mint szorgalmasan és szolgáian másolta Colbert, Le Tellier, Louvois és általában a nyugati abszolútizmusok szisztémáját. Bethlen, Zrínyi, Rákóczi elgondolásaiban sokminden nem vág egybe a XVII. századi nyugat-európai abszolútizmusok rendszerével. Hiszen számukra olyan feladatokat adott a történelmi fejlődés, amelyek az Elbán túl ismeretlenek voltak. Az árak több országra kiterjedő szabályozásának bár nem döntő, de figyelemreméltó elve, a vallási egyenjogúság, a nemzetek közötti kereskedelmi megállapodás, a nemzeti gyűlölködés elítélésének gondolata, a katonarétegek szabadsága mind a sajátos kelet-európai helyzet kényszeréből fakadt. Nem volt számottevő polgárság, és több nemzet, több vallás élt itt egymásba ékelődve.

Vannak történelmi pillanatok, amikor az elmaradottság és a kedvezőtlen körülmények ellenére lehetőség nyílik belső tartalékaik koncentrálására és új nekilendülésre. Az ipari nyersanyagok iránti nyugati kereslet, a kelet-európai országok konföderációjának szüksége mind ilyen lehetőségként kínálkozott. A szabadságért szolgáló katonarétegeket a pénztelenség, az elegendő zsoldoshadsereg hiánya, a központi hatalom gyengesége hívta életre, és egy évszázadon át ezek a körülmények erősítették meg ezt a réteget. A Habsburgok visszakényszerítették jelentős részüket a jobbágyi és adófizetői állapotba. Rákóczi abszolút hatalma viszont ilyen rétegek szabadságán épült volna fel. Szükséges nyomatékosan beszélnünk arról, hogy sem Zrínyi, sem Bethlen és Rákóczi sem akarta megváltoztatni a feudális társadalmi rendet, sőt mindhárman a nemesi osztály érdekében keresték megmaradásának korszerű lehetőségét. De következetesen szolgálták ama felismerésüket, hogy a nemesség s a nemesség állama romlott állapotából csak úgy törhet ki, ha a rendiség régi szűk kereteit fellazítja az érvényesülésre törő népi polgári erők érdekében, és más

rendet szab dolgainak. Ez azonban a XVII. századi Magyarországon, amint a történelem bebizonyította, keresztülvihetetlen volt. „Nem én vagyok az oka – írja Zrínyi a maga helyzetéről 1658-ban –, hanem a század gonoszsága” (sed saeculi malignitas).⁸⁸

Osztályuk nem nőtt fel e nagy programhoz, sőt ha mélyebben beletekinünk koruk társadalmi mozgalmába, a magyar rendiség éppen olyan áttörhetetlen falként állta Bethlen Gábor, mint Rákóczi Ferenc ostromait. Épp úgy elzárkózott, tompa közönybe burkolódzott Zrínyi javaslatával szemben, mint a szabadságharc idején, mikor az adófizetésre került volna a sor. Nem tudjuk, hogy a szomszéd országok nemessége megérett-e már a Bethlen, Zrínyi elgondolásaiban körvonalazott feladatokhoz. Lengyelország XVII. századi története inkább nemleges választ ad erre. Zrínyi már a kibontakozó új nagy akadályok előjeleit is észlelte. Rákóczi kísérletei a rác-nemzet és a horvátországi nemesség megnyerésére, nem utolsósorban azért is fulladtak kudarcba, mert a Habsburg-állam politikájával szemben elkéstek.

Ez a körülmény az egyéniség és a kor, az osztálydetermináció hatókörének súlyos kérdéseit szegezi a történettudománnyal szembe. Mi tette lehetővé, hogy ennyire elébevéjjanak koruknak?

Zsenialitásuk? Hazaszeretjük? A nép szeretete? Az, hogy „átlépték osztálykorlátjaikat”? Tanulmányunk befejező részében a történelmi szerepüket meghatározó racionális tényezőkre vetünk még egy futó pillantást.

Zrínyi azt írja: „olvastam s hallottam annyit, hogy némelyeknél, úgy gondoltam, többet tudok”.⁸⁹ Műveltségük, noha eltérő jegyeket hordoz magán, általánosító jellegével mindhármukat kortársaik fölé helyezi. Analizálhatjuk azonban e műveltség sokféle összetevőjét, kimutathatjuk benne a történelemismeret és államtudomány gazdag vonulatait, feltárhatjuk a legkorszerűbb európai ismeretreteget és a hazai műveltséganyag mélyébe hatoló gyökereket, kérdésünkre innen nem kapunk kielégítő választ. Még mindig hiányzik az a többlet, mely e sokfelől áramló műveltséganyagot páratlan társadalmi és politikai felismeréseik szolgálatába tudta állítani.

Koruk legjobbrait képviselték, egy vékony társadalmi réteg igényeit foglalták össze és általánosították? A kutatások eddigi eredményei nagyon kevésbé erősítik meg ezt a feltevést. Néhány művelt fő- és középbirtokos nemes, néhány árutermelő földesúr, művelt armalista s a protestáns egyházi értelmiség munkája, ez volt minden, amire építhettek. II. Rákóczi Ferenc helyzete viszonylag kedvezően alakult: az udvari tanácsban széles látókörű köznemesek dolgoztak. Ők a végrehajtói a megyegyűléseken a központi hatalom intézkedéseinek, s ők fogalmazzák meg igen korán, már 1705 végén a nemesi adózás követelményét: „ne pöngössük csak nyelvünkben hazafiságunkat és ne persvadealjuk csak másnak azt, hogy pro libertate patriae . . . hanem ki ki közülünk elkezdvén a méltóságos Fejedelmen az utolsó nemes emberig a maga facultása szerint offeraljunk s adjunk bizonyos számú pénzt” írja Platthy Sándor, Rákóczi udvari marsallja, a holtáig hű Vay Ádám különleges gazdasági érzékkel rendelkezett. Észrevette, hogy a nemesi adófizetés feltétele az élénk szabad áruforgalom lenne. Száműzetése idején, mikor Dankában él, és látja nap mint nap a kikötő élénk forgalmát, a gabonászsákokkal és halaskosarakkal megrakodott hajókat, saját magyarországi gazdaságának átrendezésére

⁸⁸ Zrínyi — Ruchich Jánosnak (1658) ZÖM II. köt. 284. 1.

⁸⁹ Zrínyi: A török áfium ellen való orvosság. ZÖM I. köt. 656. 1.

gondol és mintaszerű árutermelő földesúri üzemet tervez, halastórendszereket, melyekből maga látná el hallal a bányavárosokat.⁹⁰ Meggyőződésünk, hogy a további kutatások méginkább kimutatják majd azt a kortársi kört, ahol Bethlen, Zrínyi, Rákóczi elgondolásainak több fontos részlete megtalálható. Bizonyos azonban, hogy Magyarország helyzetének európai távlatait, a belső változások szükségének történelmi jelentőségét csak ők látták meg átfogó erővel. Ebben Rákóczi éppen úgy egyedül állott, mint két nagy elődje, Bethlen és Zrínyi.

Mindhárman koruk legmunkásabb emberei voltak. Egyikük sem ítélkezett vagy cselekedett elhamarkodottan, de intézkedéseik társadalmi hordereje igen nagy. Bethlen iparos és bányász telepítései nagyszabású gazdaságpolitikai elgondolásainak szerves része. Rákóczi hadjáratok és csaták között országosan összeírta a fegyvert fogott jobbágyok családi viszonyait, s ezzel korában egyedülálló képet kap a jobbágycsaládok szerkezetéről.⁹¹ Tanulmányoztatja egyes csoportok és helységek katonakiváltságainak történetét,⁹² s bátran állíthatjuk, hogy a jobbágykérdést nem érzelmi indítékok alapján közelítette meg, hanem helyes felismerés és kiterjedt, alapos vizsgálatok alapján döntött.

Méltán hangsúlyozza az új irodalom, hogy Zrínyi gondolatrendszerében a „szerencse”, a „fatum”, a „véletlen” fogalma mögött a történelem törvényszerű menetének talán több mint megsejtése rejlik. Mikor Zrínyi a szerencse gondolatával viaskodik, azzal, hogy az forgandó, váratlan fordulataival „megtévelyít”, de szorgalommal, merészséggel „pórázra is köthető”, így „kényszeríthetik a szerencse, hogy ne fusson el előttünk”, eljut annak felismeréséig, hogy az ország politikai vezetője „kényszerítheti a körülményeket, hogy kedvezzenek neki”.⁹³

Végül egyikük sem tudta a maga elgondolásának szolgálatába kényszeríteni a körülményeket. Nagyon kedvezőtlen, leküzdhetetlenül ellenálló társadalmi és politikai közegben dolgoztak. Ennek ellenére és éppen ezért gondolkozásukat át- meg átszővi a jövő aggodalma és reménye. Bethlennél az aggodalom, mert fejedelemségét a környező országok között elszigetelten, bizonytalan helyzetben, gyenge örökösre volt kénytelen hagyni. „Sokra tanít az üdő (idő), az hova eszünk mostan nem ér”⁹⁴ — írja Zrínyi, s az értelembe vetett optimizmusa világít át korai és értelmetlen halálának sötét fejezetén. Rákóczi vergődése a helyes tendencia, a nemzet javát szolgáló szükségesség és az ezt akadályozó külső tényezők, méginkább a belső ellenállás között — megrendítő dokumentum. De a szabadságharc leverése után a számkivetésben sem tekintette magát legyőzöttnek.⁹⁵

Látnivaló tehát, hogy Bethlen, Zrínyi, Rákóczi nemesak történelmi szerepében, de egyéniségében is korukat meghaladó minőségi többletet képviselt. Gondoljuk meg: szociológiai tudatosságról Montesquieu előtt aligha beszélhetünk. A felvilágosodás pedig fejlődésméleletével, vallási toleranciájával, a társadalom megjavításáról vallott nézeteivel még csak készülődik szülő-

⁹⁰ Vay Ádám tervezete. Danczka 1715. Esze Tamás szíves közléséből.

⁹¹ Megyénként és uradalmanként végbement összeírás anyaga: OL Rszlt. I. 2. és OL UeC. Fasc. 19 N° 13, 137, Fasc. 25 N° 51.

⁹² Kálmániczay I. — Rákóczinak, Szigeth 1705. márc. 30. OL Rszlt. II. 2/e A.

⁹³ *Klaniczay T.*: A fátum és szerencse Zrínyi műveiben. *Dissertationes Facultatis Philosophicae Universitatis Scientiarum a Fundatore Petro Pázmány nominatae* 6. Bpest. 1947, *Klaniczay*: 1964.

⁹⁴ Zrínyi II. Rákóczi Györgynek (1655. jan.—febr.) ZÖM II. 226. l.

⁹⁵ *Kőpeczi — Várkonyi*: 1955. 304—320. l.

hazája, Franciaország jövődjének méhében.⁹⁶ Tudománytalan és megalapozatlan eljárás lenne tehát, bennük a XVIII. század végi gondolkozás tudatos korai magyar képviselőit látnunk. Mindez azonban méginkább megerősíti kérdésünket: mi adta a minőségi többletet?

Befejezésül tehát egy olyan körülményre hívjuk fel a figyelmet, mely mindhármuk politikai látókörének kialakításában úgy véljük, rendkívül nagy hatással volt.

Az egyéniség történelmi jelentősége – amint azt az új marxista irodalom hangsúlyozza – a dialektikus fejlődés és a társadalmi determináltság dimenzióiban bontakozik ki. Gazdasági viszonyok és társadalmi helyzet nemcsak közvetlenül érvényesül a személyiség kialakulásában, hanem bonyolult áttételek útján hat. Korabeli és öröklött ideológiák, az általános műveltségi viszonyok, a nevelés, a család, a környezet széles skáláját teremti meg a választási lehetőségeknek, s a választást az adott lehetőségeken belül ismét több körülmény, nem utolsósorban az egyéniség belső habitusa határozza meg. Erkölcsei nagyság és különleges képességek jelentőségét nem hagyhatjuk számításunkon kívül, de azt sem, hogy vannak e tulajdonságok kifejlődésére különösen kedvező körülmények. Először a modern néprajztudomány élt a „marginális ember” fogalmával. Újabban a szovjet pszichológia is hangsúlyozza, hogy a marginális helyzetben levők, a két különböző kultúra, fejlődési terület, nemzetiség határán élők kiemelkedő történelmi feladatokat képesek betölteni.⁹⁷ Történelmi jelenségek levezetésénél tudunkkal először J. V. Polišenský kiváló, a XVII. századi cseh felkeléssel foglalkozó tanulmánya számolt a különböző fejlődési folyamatok, kultúrák határterületein élők különleges helyzetével.⁹⁸

A XVII. századi Magyarország nagy történelmi személyiségei valamennyien bizonyos értelemben a szélén helyezkedtek el a magyar nemesi társadalomnak. Bethlen vagyontalan, árva fiúból emelkedett az erdélyi fejedelmi székbe, ahol addig és azután is kizárólag a legnagyobb birtokos főrendű családok sarjai ültek. Ifjú korában annyit él török területen, s annyit forgolódik a török végeken, úgy ismeri a basákat, hogy a dunántúli magyarok töröknek mondják.⁹⁹ Zrínyi családjában a horvát és a magyar gyökerek egyaránt erősek. Műveltsége olasz, császári tábornok és titkos tanácsos, Horvátország bánja, magyar vármegyei főispánja, magyar nádorjelölt, élete nagy részét a végeken tölti magyar, horvát, szerb katonák között. Rákóczi 12 éves korában elviszik Magyarországról, Csehországban nevelkedik, s mielőtt Lengyelországgal, Erdéllyel határos birtokain letelepszik, jár német és olasz földön, s hosszabb ideig él Bécsben.

A XVII. század e nagy magyar politikusai azért voltak képesek középkelet-európai keretekben gondolkodni, mert a különböző népek találkozási pontjain éltek. S amikor nyugat-európai perspektívákban gondolkoztak Magyarországról, az azt jelentette, hogy látták már: a magyar nemzet sorsa szervesen összekötött, egy és elválaszthatatlan Közép-Kelet-Európa más nemzetével.

*

⁹⁶ Vö.: *Szaunder I.*: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 2–3. 1.

⁹⁷ *I. Sz. Kon.*: Az én a társadalomban. Ford. Rozsnyai E. Bpest. 1969. 33. 1.

⁹⁸ *J. V. Polišenský*: The frontier in the economic history of central Europe. Előadás a bloomingtoni nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson 1968.

⁹⁹ *Szekfű*: 1929. 42–45. 1.

Bethlen, Zrínyi, II. Rákóczi Ferenc törekvéseiben kibontakozó közép-kelet-európai abszolutizmus talán alkalmas lett volna a kelet-európai országok társadalmi és gazdasági energiáinak célszerű koncentrálására. Az így szervezett, konföderációkkal egybeforró kelet-európai országok pedig minden bizonnyal előnyösebben, több lehetőséggel kapcsolódhattak volna a XVII. századi nyugati gazdasági fejlődés áramkörébe. Felkészültebben állták volna az ipari fejlődés nyugati előretöréséből Kelet-Európára haramló új megterheléseket. Az új kutatások eredményei szerint a cseh felkelés hátterében éppen úgy a kereskedelem, a Habsburg gazdaságpolitika áll a század elején, mint a Rákóczi-szabadságharc mögött a század végén. Mindezek az országok belső fejlődéséből adódó demokratikus potenciákkal voltak telítettek, s a közép-kelet-európai abszolutizmus ezek egészséges kifejlődését, medrét, perspektíváját is megteremthette volna. Sőt az országgyűlés, mely a rendiség bástyája volt a múltban, az Elmélkedés írójának elgondolása szerint a különböző nemzetek érdekeinek rendezőjévé, a közös tárgyalások keretévé vált volna. Zrínyi koncepciója már számol az új veszéllyel, ami itt a nemzeteket fenyegeti: idegenség, bizalmatlanság, egymás lebecsülése. Ha elgondolása megvalósul, felkészültebben állják majd ezek az országok a polgári nacionalizmus nagy megterhelését.

A nagy pillanat, a XVII. század azonban elmúlt. A Rákóczi-szabadságharcot a magyar rendiség és a Habsburg-abszolutizmus új, immáron tartós kompromisszuma fejezte be. Magyarországon egy évszázadra prolongálódott a nemesi adómentesség, a rézkereskedelem a hollandok kezébe került úgy, hogy a közvetítés hasznát a Habsburg állam az osztrák bányák korszerűsítésébe fektette be, a világpiacon pedig már különben is az olcsó svéd és a japán réz vált uralkodóvá.¹⁰⁰ Belső struktúrája révén az ország fejlődése már korábban eltért a nyugat-európaiktól. Most ez a távolság új minőségi többlettel bővült. Uralkodóvá vált a második jobbágyság, szívós a nemesség fölénye a városokkal és a feltörekvő rétegekkel szemben, jellemző lett a megkövült feudalizmus, sőt a refeudalizálódás. Új akadályok vetettek árnyékot a polgári kibontakozás útjára, az esélyek a távoli jövőbe, a XIX. századba tolódtak ki.

A. P. Варкони:

Историческая личность, кризис и развитие в Венгрии в XVII веке

(Резюме)

Автор на примере деятельности трех великих венгерских политиков XVII века: трансильванского князя Габора Бетлена, хорватского бана Миклоша Зрини и выборного трансильванского князя, вождя венгерской конфедерации Ференца Ракоци II исследует те взаимовлияния, которые наблюдались в период с 1613 по 1711 год между социально-экономическими закономерностями, определяющими историю, народом, как носителем истории, и великой личностью, стремящейся воплотить тенденции истории в жизнь.

¹⁰⁰ *Polišenský*: 1968, *Pach*: 1963, *Vlachovič*: 1964.

Статья устанавливает, что окончательный упадок страны, о котором свидетельствуют показания современников, был обусловлен не только отсутствием государственного единства и самостоятельности, как это утверждала старая венгерская историография. Как и в соседних государствах Центральной и Восточной Европы в этом упадке немалую роль сыграли типичные для XVII века кризисные явления, такие, как проблемы обеспечения существования, рост цен, эпидемии, уменьшение численности населения, демографический спад. Но, разумеется, в Венгрии действие всех этих факторов было особенно сильным из-за специфического положения страны, того, в ту эпоху беспримерного обстоятельства, что Венгрия была разделена на три части, каждая из которых находилась под другой властью. Страна постоянно была местом войн, ибо именно здесь сталкивались стремления к расширению своего господства Османской империи и династии Габсбургов. Переживший себя сословный порядок вместе с постоянно вступающими с ним в компромисс несовершенными силами централизации, а позже — примитивный, грубый иноземный абсолютизм не могли ликвидировать это состояние, а лишь продлевали его. Единая Венгрия существовала только в представлении живших тогда венгров. Но в то же время господствовавшая в XVII веке в Западной Европе несмотря на кризисные явления, тенденция к экономическому развитию, определявшая ход истории, рост промышленности и торговли, медленный, но уверенный переход к капитализму создали для Венгрии — правда, лишь временно — исключительно благоприятную конъюнктуру. Возрос спрос на полезные ископаемые страны: медь, ртуть, соль, и на ее сельскохозяйственные продукты: крупный рогатый скот и вино. Так, например, вплоть до конца XVII века медь из Северной Венгрии и Трансильвании была товаром, обеспечивавшим в портах Европы большие доходы. Современники сумели оценить новые возможности. Исторические исследования однозначно показывают, что именно торговля этими товарами смогла обеспечить материальную базу для великой исторической задачи — изгнания турок. Более того, она сыграла немалую роль и в определении развития в далекой перспективе, ибо, если возможности этой торговли остались бы неиспользованными страной, и так уже большое расхождение между уровнем развития Венгрии и Западной Европы выросло бы еще сильнее. Однако концентрация доходов от торговли в пользу национальных интересов венгерского феодального государства препятствовали два обстоятельства. Во-первых, дворянство и крупные феодалы во все большей мере забирали торговлю в свои руки, отесняя от нее крепостных и другие, привилегированные слои населения. Но так как дворянство было освобождено от уплаты таможенных пошлин и налогов, скапливавшиеся у него доходы от торговли не приносили пользы государству, были для него недоступны. Вторая преграда заключалась в том, что государство Габсбургов подчинило интересы венгерского королевства своим династическим интересам и постепенно превращало торговлю наиболее ценными товарами (соль, ртуть, медь, крупный рогатый скот, вино) в течение большего или меньшего времени, но последовательно в свою монополию. Этот процесс, протекавший в жестокой борьбе, длился целое столетие. Как при сходной ситуации и в других частях Европы, он сопровождался постоянными стычками между различными классами венгерского общества и государством или арендаторами государственных монополий, взаимонаправленными насильственными действиями, конфискациями, расцветом контрабанды.

Из теоретических трудов и всей политической деятельности Бетлена, Зрини и Ракоци следует, что они знали, перед какими сложными, разносторонними задачами поставил Венгрию XVII век. Чутким умом они осознали, что при данных условиях главным является воссоздание единства государства. Они сумели правильно определить и необходимые для этого предпосылки: отеснение, затем полное изгнание турок и обеспечение интересов венгерского государства в ущерб интересам династии Габсбургов. И хорошо понимали, что сословное государство не способно выполнить эти задачи, что для их осуществления нужна централизованная абсолютистская власть. Или, говоря иначе, что назрела настоятельная необходимость определенной реформы феодального венгерского общества. Габор Бетлен центральным пунктом своей концепции создания до того еще невидано сильной и устойчивой княжеской власти ставил организацию постоянной армии, обложение налогами дворянства и централизацию управления. Сходные принципы содержит и теория государства, разработанная Зрини. Под знаком национального абсолютизма создает новое венгерское государство Ференц Ракоци II. Все трое не копировали слепо западный или венский централизм и абсолютизм, а учитывали отечественные условия. Основу постоянной армии составили состоявшие на военной службе слои, сословие воннов, сложившееся в столетней борьбе с турками; пополнением же служили крепостные. Налоги и доходы от торговли должны были покрыть расходы на содержание армии и выплаты феодалам за тех их крепостных, которых они отпустили служить в армии. Обложение дворянства налогами потребовало длительного процесса разработки

его теории и практики, но в государстве Ракоци оно было, наконец, осуществлено. Созревание условий для этой реформы было неотделимо от развития политики в области экономики. Еще Габор Бетлен в основу своей экономической политики ставил активную внешнюю торговлю. Зрини, который сам вел внешнюю торговлю в больших размерах, отводил торговле в жизни государства важную, можно сказать, решающую роль. Это у него или в его ближайшем окружении возникла мысль упорядочить отношения Венгрии с Польшей посредством торгового договора. Ракоци подчеркивал, что он со своими приверженцами поднял оружие против династии Габсбургов в числе прочих причин и потому, что Габсбурги своими монополиями и таможенными пошлинами лишили венгерский народ источников дохода. Поэтому основным условием соглашения с австрийским двором он ставил обеспечение для Венгрии свободной торговли с соседними странами — Моравией, Силезией, Польшей — и странами, лежащими вниз по Дунаю, вплоть до Черного моря. После многих экспериментов и борьбы, в новом венгерском государстве сложился принцип, что любой гражданин страны, независимо от его ранга, может свободно вести торговую деятельность, государство же получает доход от этой торговли путем взимания таможенной пошлины и, главным образом, подоходного налога. Эта экономическая политика явилась органической частью политического принципа новых по характеру отношений венгерского государства с соседними странами. Согласно этой политике Венгрии следовало бы вступить со своими соседями в конфедерацию и создать такой большой по размерам союз государств, который мог бы объединить народы, живущие в этой части Европы, для осуществления стоящих перед ними великих исторических задач.

Однако все эти концепции разбились о жестокое сопротивление большей части дворянства. Для того, чтобы вынудить дворянство отказаться от своей привилегии не платить налоги, Ракоци и его приверженцам пришлось применить вооруженную силу против комитатов. Господствующий класс Венгрии, не желавший поступиться своими древними сословными привилегиями, самую большую поддержку нашел в государстве Габсбургов, которое путем компромисса между сословиями и абсолютизмом создало классовую базу для своего господства в Венгрии XVIII века.

Статья устанавливает, что политика Бетлена, Зрини и Ракоци служила прогрессу Венгрии. В заключение автор ставит вопрос: благодаря чему эти три венгерские исторические личности оказались способными заглянуть так далеко в будущее? И отвечает: потому что все трое были так называемыми маргинальными личностями и поэтому видели много дальше, чем их современники из среды крупного и среднего дворянства.

Á. R. Várkonyi:

Personnalité historique, crise et développement en Hongrie au XVIIe siècle

(Résumé)

L'étude examine l'attitude interférante des lois économiques et sociales — qui déterminent l'histoire — celle de la grande personnalité qui veut faire valoir et exprimer la tendance de l'histoire, et celle du peuple portant l'histoire; tout en montrant l'activité de trois grands hommes de politique de l'époque, entre 1613—1711: Gábor Bethlen prince de Transylvanie, Miklós Zrínyi, ban de Croatie, et François II. Rákóczi, prince élu de Transylvanie et chef de la confédération hongroise.

Elle constate que l'état du pays — selon les contemporains: «parvenu au dépérissement total» — était donné non seulement à cause du manque de l'unité et l'indépendance du pays, comme l'ancienne historiographie hongroise l'affirma, mais on y peut surveiller aussi tout comme dans les pays voisins de l'Europe-Est-Centrale, du XVIIe siècle, les phénomènes de crise: soins de subsistance, augmentation des prix, épidémies, dépopulation, creux de vague démographique. Tout cela était approfondi et surtout aggravé par la situation spéciale du pays, état unique dans l'époque: le fait que trois pouvoirs possédaient ses parties et le pays était la scène des guerres constantes, parce qu'il était le point de conflit des expansions des puissances turque et de la dynastie Habsbourg, et que le système des Ordres — survécu soi-même — la centralisation imparfaite, con-

trainte à faire le compromis avec les Ordres, puis l'absolutisme étranger, brutal, prolongèrent l'anarchie à nul autre comparable.

La Hongrie unie n'exista que dans la conscience des contemporains. En même temps, la tendance déterminante et dominante du développement économique et celle-ci contre les phénomènes de crise en Europe occidentale du XVIIe siècle: le développement de l'industrie et du commerce, la préparation lente, mais sûre du capitalisme, créèrent — quoique temporairement — pour la Hongrie une situation spécialement favorable de conjoncture. La demande augmenta pour les trésors de mine du pays — cuivre, vif argent, sel — et pour les productions agricoles — bétail, vin. P. e. le cuivre de la Haute-Hongrie et de la Transylvanie est un article assurant de grand revenu dans les ports européens jusqu'à la fin du XVIIe siècle. Les contemporains aussi ont saisi les nouvelles possibilités et l'examination historique montre d'une manière indéniable que seulement ces données pouvaient assurer la base matérielle pour le grand devoir historique du pays; la chasse des Turcs du pays même, elles ont eu une importance dans les plus grandes perspectives du développement, car si le pays ne peut pas les utiliser bien, la distance déjà donnée entre le développement occidental et celui du pays croîtra de plus en plus. Mais il y avait deux grands obstacles qui ne permirent pas que le profit du commerce se concentre au niveau des intérêts nationaux de l'État hongrois féodal. D'une part, c'étaient les nobles et les aristocrates qui emportaient de plus en plus la mise en vente des produits, au détriment des serfs et des couches privilégiées, par contre le profit accumulé dans leurs mains était inaccessible pour l'État à cause du privilège de la franchise et de l'immunité fiscale de la noblesse. En même temps, l'État des Habsbourg à soumis, plus ou moins longtemps, les intérêts du royaume hongrois à ses intérêts dynastiques et il a rendu la vente des articles les plus importantes du commerce (sel, vin, bétail, cuivre, vif-argent) conséquemment monopole de l'État. Ce processus s'était déroulé au cours d'une lutte centenaire et il est caractérisé par les conflits extrêmes des classes diverses de la société hongroise et de l'État, ou par les conflits des locataires des monopoles d'État, par des violences mutuelles, confiscations tout comme les situations pareilles partout en Europe.

L'activité théorique et politique de Bethlen, Zrínyi et de Rákóczi montre qu'ils ont su, devant quel devoir multiplié la Hongrie était-elle posée par le XVIIe siècle. Ils ont reconnu avec bon sens que la nécessité la plus importante est à fonder l'unité de l'État. Ils ne manquèrent pas le pas quand ils ont mesuré les conditions de celle-là: repousser les turcs, puis les chasser, assurer les intérêts de l'État hongrois contre les intérêts dynastiques. Ils ont su bien que seul le pouvoir centralisé absolutiste était capable à tout cela, et non pas l'État des Ordres. Or la nécessité urgente est une certaine réforme de l'impôt par la noblesse et la centralisation de l'administration formèrent les idées de Gábor Bethlen, qui créait un pouvoir princier plus fort, plus endurant que celui de tous ses ancêtres.

La conception d'État de Zrínyi contient de pareilles idées. François II. Rákóczi crée son nouvel État hongrois sous le signe de l'absolutisme national. Dans leurs idées, ils n'ont pas copié servilement la centralisation, l'absolutisme occidentaux ou viennois, mais ils ont compté avec les conditions intérieures. Les serfs ont formé le recrutement des couches étant toujours soldats dans les luttes centenaires contre les turcs, la base de l'armée permanente. L'impôt et le commerce auraient couvert les frais de l'approvisionnement de l'armée et la compensation des seigneurs fonciers des serfs, lesquels auraient été libérés à porter d'armes. La théorie et la pratique du paiement de l'impôt par la noblesse parvint à la maturité puis à la réalisation dans l'État de Rákóczi. Sa maturité est inséparable du développement de la politique économique. Déjà la politique économique de Gábor Bethlen eut pour base le commerce extérieur actif. Zrínyi soi-même menait un commerce extérieur de grand genre et il prêtait une importance grande, presque décisive au commerce dans la vie de l'État. Dans son milieu direct, ou chez lui apparaîrait l'idée, selon laquelle la Hongrie devra régler ses relations avec la Pologne par un contrat commercial. Rákóczi souligne qu'entre autres, ils ont pris les armes contre la dynastie des Habsbourg, parce que celle-ci a enlevé le pain (la source de son revenu) du peuple du pays à l'aide de ses monopoles, taxes et la condition la plus principale de l'accord serait la consolidation du commerce libre avec les pays voisins, Moravie, Silésie, Pologne et sur le Danube jusqu'à la mer Noir. Après plusieurs tentatives et luttes, dans le nouvel État hongrois se forma le principe que les habitants de tous les rangs peuvent faire librement le commerce et l'État gagne le profit de la vente par des taxes surtout par l'impôt sur le revenu. Cette politique économique a fait partie intégrante du principe politique, qui aurait arrangé les relations de l'État hongrois avec les pays voisins d'une façon nouvelle. Les relations des pays voisins auraient été réglé par

des confédération et les pays auraient formé une plus grande confédération qui serait capable à réunir la force des peuples — vivant sur ces territoires — pour de grands devoirs historiques.

Mais toutes ces idées se heurtèrent contre la résistance de la plus grande part de la noblesse. Rákóczi et ses fidèles p. e. devaient briser par force armée les comitats qui se sont attachés à leur privilège d'immunité fiscale. La classe dominante ne voulant pas abandonner les anciens privilèges d'Ordres, trouva son soutien principal dans l'État des Habsbourg, lequel fonda la base de classe de son pouvoir en Hongrie du XVIIIe siècle par le compromis du système des Ordres et de l'absolutisme.

L'étude établit que la politique de Bethlen, Zrínyi et Rákóczi servait le progrès du pays. Enfin elle pose la question, qu'est-ce qu'a rendu capable ces trois grandes personnalités historiques aux reconnaissances prospectives. Elle développe que tous les trois étaient des hommes soi-disant „marginiaux” c'est pourquoi qu'ils ont vu plus loin que leurs contemporains aristocrates et nobles.

KÖZLEMÉNYEK

Káldy-Nagy Gyula:

A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről*

A magyarországi turkológia megalapítója, a száz évvel ezelőtt egyetemi tanárrá kinevezett Vámbéry Ármin, a hódoltság korának török nyelvű forrásairól a következőket írta: „Különösen nagyon értékes két tudományos kútfőt köszönhetünk az oszmánoknak. Ezek egyike a magyarországi török hódoltság idejéből fennmaradt s az adó-, vám- és más jövedelmekre vonatkozó defterek, mely hivatalos iratok országunknak kétszáz év előtti állapota-, lélekszáma-, földművelése-, kereskedelme- és iparára nézve részletes leírásokat foglalnak magukban s a múlt időknek olyan tükrét mutatják, hogy ahhoz hasonló alig található. Az akkori török hivatalnokok minden városnak, minden falunak, minden tanyának házáit, lélekszámát, terményeinek fajtát és mennyiségét gondosan összeírták és kimutatták s a múltnak igen értékes statisztikáját hagyták ránk. A törököktől reánk maradt irodalmi emlékeknek második része az oszmán ház történetei, de főképp Evlia Cselebi útleírása.”¹

A hódoltság korának török elbeszélő kútfői magyar nyelven először 1851-ben, az Új Magyar Múzeum lapjain Repiczky János fordításában „A zentai ütközet török írókból” című közleményében nyertek bemutatást. Az egykorú török történetírók iránti nagyobb érdeklődést Vámbéry Ármin keltette fel, amikor Pecsevi elbeszéléséből a mohácsi ütközet, valamint Szülejmán harmadik és negyedik magyarországi hadjáratának leírását tette közzé magyarul az Új Magyar Múzeum 1859. évfolyamában.

Ezeknek az úttörő munkáknak azonban csak három évtized múlva akadt folytatója Thúry József személyében, aki a török történetírók elbeszéléseinek magyarországi vonatkozású részeiből 1893-ban és 1896-ban két kötetre terjedt adott ki.² Pályatársa, Karácson Imre pedig először Evlia Cselebi török világutazó magyarországi útleírásait tette közzé magyar nyelvű fordításban 1904-ben és 1908-ban,³ majd Thúry József nyomán a Török-magyarorkori Történelmi Emlékek Török Történetírók c. sorozatát egy újabb kötettel gazdagította. Ez azonban már csak halála után, 1916-ban jelenhetett meg.⁴

Vámbéry Ármin ez idő alatt sem tévesztette szem elől, széleskörű nyelvészeti munkássága mellett, a török elbeszélő forrásokat. 1901-ben „Egy török utazó Magyarországon” címen előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián Evlia Cselebiről és munkájáról. Előadását Evlia Cselebi útleírása VI., vagyis Magyarországról szóló kötetének török kiadása tette előszerűvé. A kiadás körülményeiről a kötet sajtó alá rendezője, Ahmed Dzsevdet efendi alábbi bevezető sorai tájékoztatnak: „Az útleírás hatodik köteté

* A Vámbéry Ármin által alapított Török Tanszék fennállásának 100. évfordulójára alkalmából 1970. október 15-én tartott előadás.

¹ *Karácson I.*: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Bpest. 1904. I. köt. XIII–XIV. l.

² *Thúry J.*: Török történetírók. I–II. köt. Bpest. 1893–1896.

³ *Karácson I.*: i. m.

⁴ *Karácson I.*: Török történetírók. III. köt. Bpest. 1916.

majdnem egészen és egész terjedelmében Magyarország történelmével foglalkozik, ezért Vámbéry úr, a nagyhírű keleti tudós, a pesti tudós társaság tiszteletreméltó tagjainak egyike, az oszmánoknak régi és hűséges barátja, ajánlotta a tudós társaságnak, hogy az említett kötet kiadását segítse elő s két-három ívnek magyar fordítását is felolvasta a tudós társaságban, mely Vámbéry úr ajánlatát elismerő nyilatkozattal fogadta s egyúttal a munka kiadási költségeinek könnyítése végett ezeröttszáz frank kiutalványozását határozta el . . . A magyar tudós társaság megbízta Vámbéry urat, hogy a munkához előszót írjon. A török nyelv többféle ágát igen alaposan ismerő Vámbéry úrnak törökül megírt eme gyönyörű előszavát íme itt előrebocsátjuk.”⁵

Ebben az előszóban Vámbéry századokra előremutató, szinte örökérvényű szavaival ezeket mondta: „A nemzeteknek egymáshoz való viszonyában csodálatos eseményekkel találkozunk. Tudvalevőleg a közép-ázsiai közös származású helyükről ezer évvel ezelőtt nyugatra költözött magyar és oszmán nemzet Európa keleti határain kétszáz esztendőnél tovább háborúskodott egymással. . . Végére mikor a háború tüze kialudt, felismerték az egymásnak okozott károkat s a barátság és rokonszenv mesgyéjéhez tértek vissza. Manap mi Magyarországon egészen elfeledtük az oszmánokkal való régi ellenségeskedésünket. A törököknek újabb és régibb eseményeire figyelmet fordítva, az oszmán irodalomnak sokféle hasznát és segítségét tapasztaljuk a magunk történelme és földrajzi viszonyainak magyarázatában.”⁶ Vámbéry ennek az előszónak a végén annak hangsúlyozásával ajánlotta az olvasó figyelmébe a híres török útleírást, hogy értékelésében csatlakozik Nedzsib Ászim véleményéhez, aki szerint Evlia Cselebi az általa bejárt területek lakosságának viszonyait részletesen leírta, s egyúttal a „közszájon forgó regéket összegyűjtötte”.

Evlia Cselebi útleírásáról és a török történetírók magyar nyelven megjelent munkáiról Szekfű Gyula egy olyan kútfőkritikai tanulmányt írt,⁷ melyben főleg annak bizonyítására törekedett, hogy a török történetírók valójában meseírók voltak, elbeszéléseik nagymértékben megbízhatatlanok és történeti forrásként használhatatlanok. Tanulmányában legrészletesebben Evlia Cselebiből foglalkozott, akit következetesen mindig történetírónak nevezett, noha őt a nemzetközi szakirodalomban senki nem tartotta és ma sem tartja másként számon, mint útleírót, mert feljegyzéseiben éppen úti élményei és apró megfigyelései a közismerten értékesek. Szekfű azonban nem ezeket tette forráskritikájá tárgyává, hanem azokat a részeket, melyeket már Nedzsib Ászim és Vámbéry Ármin is regéknek nevezett. Evlia Cselebi használható adatainak elemzését, illetve bemutatását pedig meg sem kísérelte.

Bemutatta azonban a számára kirívónak tűnő leírásokat és a belőlük szerinte levonható következtetéseket. Így jöttek azután létre olyan általánosító megállapításai mint például az, hogy a keleti íróknak nagyobb városok leírásánál „a házak számát rendszeren néhány ezerre illik tennie, a szobákét tízezrekre”. Vagyis szerinte a keleti íróknak a számadatokat illik eltúlozni.

Evlia Cselebi olvasásakor azonban, még ha nem is készíti róla valaki egy forráskritikai tanulmányt, feltűnhet, hogy gyakran fordul elő nála például az 1060-as szám. Így a házak számát Budán és Gyula városban 1060-nal,⁸ a boltok számát Kassa és Gyöngyös városokban szintén 1060-nal,⁹ a falvak számát a budai ejaletben 1060-nal,¹⁰ vagy az

⁵ *Karácson I.*: Evlia Cselebi, I. köt. XII—XIII. 1.

⁶ Uo.

⁷ *Szekfű Gy.*: Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról. — *Karácson I.*: Török történetírók. III. köt. Bpest. 1916. 1—63. 1.

⁸ *Karácson I.*: Evlia Cselebi, I. köt. 238. és II. köt. 229. 1.

⁹ Uo. I. köt. 103. és II. köt. 123. 1.

¹⁰ Uo. I. köt. 233. 1.

1663. augusztus 7-i párkányi csatában elesett mohamedán vértanúk számát ugyancsak 1060-nal jelölte meg.¹¹ Ezeket a számadatokat tehát Evlia Cselebinél nem lehet úgy értékelni, mint túlzó ferdítéseket, mert az 1060-as szám leírásával csupán azt akarta közölni, számukat nem tudom pontosan mennyi volt, de elég sok lehetett. Kétségtelen tehát, hogy ilyen esetekben megfigyeléseit, illetve közléseit nem pontos adatokkal zárja, éppen ezért az ilyen számokat nem szabadna tőle idézni, bár ez az Islam Ansiklopedisi-ben még ma is előfordul: például Amasya városnak 1060 boltja volt,¹² vagy Mardin városnak 1060 fegyverese (dzsebeli-je) volt¹³ stb.

Van azonban Evlia Cselebinek elég sok olyan hiteltérdemlő adata, melyeket szinte hiba volna nem idézni. Szabad legyen ezek közül most néhányat röviden bemutatnunk. Amikor 1663-ban Budán járt, arról a megfigyeléséről is számot adott, hogy „Buda lakosai boszniai bosnyákok, magyarul azonban egészen jól tudnak”.¹⁴ Az Evlia Cselebit ért kritikák után már hajlandók lennének ezt az állítását is némi kételkedéssel fogadni, ha az 1567-ben Budán átutazó Pigafetta nem tudósított volna bennünket szintén arról, hogy itt minden török érti a horvát nyelvet.¹⁵ E két különböző forrás egybehangzó állítása, különösen, hogy azokat egy évszázad választja el egymástól, arra ösztönöz már bennünket, hogy Buda történetét kutatva, egy eltörökösödött bosnyák világ nyomait keressük.

Szekfű szerint „keleti phantasia, izzó színpompa, fékeveszett, vissza nem tartható bőbeszédűség” jellemzi Evlia Cselebit, ami talán részben igaz is, de lehetetlen ezek között észre nem venni olyan adatokat, mint például, amikor Buda kézműveseiről szólván megemlítette, hogy „az itteni zsidóasszonyok *seják* nevű posztót szőnek, mely más országban nincs”.¹⁶ Ezt a tudósítást azért kell kiemelnünk, mert a korabeli hazai szövepiparra alig van adatunk. Nem hisszük, hogy Evlia Cselebi ilyen ténybeli közlései mögött keleti fantáziát kellene keresnünk, különösen nem, amikor tudjuk, hogy a nagy oszmán birodalmat is részben a Szalonikiba települt szefárdok szövműhelyei látták el posztóval.

Evlia Cselebi valóban gyakran szóvirágos és bőbeszédű, csak hogy szavai közül legtöbbször egyáltalán nem nehéz kihámozni az igazságot. A királyi palota csodálatos leírásában is megtalálhatók azok az őszinte és egyszerű szavak, melyek mondanivalójának a magvát alkotják. Hadd idézzem itt ezeket a sorait: „a hozzáértő emberek előtt nem titok, hogy ez a vár néhányszor ostromot látott s akkor a palotát rombolások érték, de ismét helyreállítottatott. Mi haszna azonban, ha a régi munkája szerint nem készíthették el.”¹⁷

A mesemondónak tűnő Evlia Cselebi káprázatosan színes útleírásában tehát őszintén és nyíltan tudtára adta olvasóinak, hogy Buda 120 éves birtoklása után sem tudták helyreállítani a harcok során rombadólt várost olyannak, mint amilyen az valaha volt. Evlia Cselebinek ezeket a ténybeli megállapításait Szekfű Gyula éppen úgy nem vette észre, mint a korabeli török átlagolvasó, akit csak az útleírás színpompás meseszövege érdekelt.

Nem sokkal jobb véleményt alkotott magának Szekfű a török történetírókról sem, minden biznnyal azért, mert ezeknél is elsősorban a negatívumot kereste. Peceviről ugyan megállapította, hogy egy lépéssel már tovább jutott elődeinél, mert a magyar

¹¹ Uo. I. köt. 306. l.

¹² *Mükrimin Hatil Yinanç*: Islam Ansiklopedisi I. köt. (Isztambul. 1950) Amasya címszó. Az idézett munka az iszlám világának legnagyobb enciklopédiája; eddig 11 kötet jelent meg belőle.

¹³ *V. Minorsky*: Islam Ansiklopedisi VII. köt. (Isztambul. 1957) Mardin címszó.

¹⁴ *Karácson I.*: Evlia Cselebi, I. köt. 252. l.

¹⁵ *A. Pigafetta*: Itinerario di Marco Antonio Pigafetta. Starine XXII. (Zágráb. 1890), 88 – 89. l.

¹⁶ *Karácson I.*: Evlia Cselebi, I. köt. 251. l.

¹⁷ Uo. I. köt. 241. l.

krónikáírók közül Istvánffi és Heltai Gáspár munkáit is felhasználta, de mégis arra int, hogy „óvakodnunk kell a Pecsevinél észlelt változások túlbecsülésétől”.¹⁸

Pecsevinek sok értékes adatát nem használta fel Hammer sem, pedig egy olyan török krónikástól, aki a birodalom közbiztonságával kapcsolatban nyíltan megírta. „magam is Pécsen, szegény házunkban mihelyt beesteledett, felkötöttem a kardot, a puskát ölembe vettem és úgy feküdtem le”,¹⁹ egyéb dolgok őszinte megírása is várható. Meg is írt a birodalom közállapotára jellemző dolgok közül — miként ő maga mondja — olyan ritkán előforduló esetet, mint azt, hogy Úvejsz defterdár visszaadta azt a 3500 gurust, amit az ő apja ajándékként küldött neki, hogy fiainak timár-birtokot juttasson. s ami különös volt, a timár-birtokot mégis megkapták.²⁰

Pecsevi e nyílt őszinteségét jellemző feljegyzései mellett még sok egyéb értékes történeti forrásul szolgáló adatát is említhetnők. Szabad legyen most a magyarországi vonatkozásúak közül csak az egyik legfontosabbat idéznem. Munkájában egyik elbeszélése kiegészítéseként szolt arról, hogy Egyiptom évi adóját a XVI. század derekán, ami akkor 300.000 aranyat tett ki, anélkül, hogy a pénzesládákat felbontották volna, továbbszállították Budára.²¹ Ezt az adatot a már többször idézett forráskritikai tanulmány szerzője minden bizonnyal a török történetírók fantáziájának tulajdonította volna, mint akiknek szerinte mindig csak mesebeli számokkal illik dobálózni. Pedig a budai török kincstár fennmaradt pénztári naplóból ma már tudjuk, hogy 1559-ben 260.000 és 1560-ban 280.000 aranyat hoztak Budára, mivel a török kincstár évi adó- és vámbevétele a budai ejalet területén mindössze csak egyharmadát fedezte a felmerülő kiadásoknak.²² Ezek az adatok tehát nemcsak hiteltérdelemnél igazolják Pecsevi idézett szavait, hanem egyúttal munkájának behatóbb tanulmányozására és gyakoribb felhasználására is serkentenek.

A korabeli török történetírók téves megítélése Szekfü elfogultsága mellett kétségtelenül abból a hiányosságából is eredt, hogy szövegeik szemelvényesen, csupán az összefüggőbb magyarországi vonatkozású részletek lefordításában kerültek az olvasó elé. Így Pecsevi előbb idézett rendkívül fontos adata, sok más egyébbel együtt kimaradt Karácson Imre fentebb említett fordításából.

A török elbeszélő kútfők eredményes és gyümölcsöző felhasználása tehát csak azok teljes egészének a megismerése után remélhető. Ezt tartotta szem előtt az osztrák történetkutatás is, amikor egy évtizeddel ezelőtt Ásikpasazáde XV. századdal záródó krónikája teljes szövegét német nyelvű fordításban közreadta.²³

A hódoltság másik nagy történeti forráscsoportjának, a török okleveles kútfőknek megismertetése ugyancsak Repiczky és Vámbéry kezdeményezésére történt még az 1850-es években. Őket követte Szilády Áron és Szilágyi Sándor, akik 1863-ban jelentették meg „Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon” című két kötetes kiadványukat. Utánuk nagyobb lélekzetű munkával csak két évtized múlva jelentkezett Velics Antal, aki „Magyarországi török kincstári defterek” címen a különféle török adóösszeírásokból és pénzügyi elszámolásokból két kötetre való szemelvényt közölt 1886-ban és 1890-ben.

¹⁸ *Karácson I.*: Török történetírók. III. köt. 60. l.

¹⁹ *Pecsevi*: Tarih. Isztanbul. 1866. II. köt. 159. l.

²⁰ *Uo.* II. köt. 8–9. l.

²¹ *Uo.* I. köt. 36. l.

²² *Fekete L. és Káldy-Nagy Gy.*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bpest. 1962, 609–611. l.

²³ *R. F. Kreutel*: Vom Hirtenzelt zur hohen Pforte. Graz—Wien—Köln 1959. Osmanische Geschichtsschreiber. Bd. 3.

Az isztambuli levéltárakban úttörő munkát végző Karácson Imre fáradhatatlan kutatásainak eredményeit, 401 darab török irat magyar nyelvű fordítását a „Török—magyar oklevéltár 1533—1789” című, 1914-ben megjelent munkájában hagyta ránk.

Rendkívül sokat köszönhetünk a nemrégien elhunyt Fekete Lajos professzornak, aki „Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába” (Bpest. 1926), az „Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása” (Bpest. 1943), a „Die Siyāqat-Schrift” (Bpest. 1955) és a „Budai török számadáskönyvek” (Bpest. 1962). című forráskiadványaival, a török okleveles kútfők módszeres feltárását, illetve egy új tudományszak művelését alapozta meg.

Isztambuli levéltári kutatásaink tanulsága szerint a magyarországi vonatkozású okleveles kútfők két nagyobb forráscsoportból tevődnek össze. Ezek egyik csoportját a pénzügyigazgatási iratok, a szandzsák-összeírások, tímár-defterek, pénztári naplók stb., másik csoportját a műhimme defterik, vagyis a szultáni tanács jegyzőkönyvei és a különféle közigazgatási intézkedéseket tartalmazó egyéb iratok alkotják.

Az első csoportba tartozók közül a legfontosabbak a különféle adódefterek, melyekre már Vámbéry Ármin fent idézett sorai is felhívták a figyelmet. Ezek az összeírások a történeti földrajz, településtörténet, mezőgazdaságtörténet, népességstatisztika vagy akár a nyelvészet körébe tartozó feldolgozásoknak egyaránt forrásanyagot nyújthatnak.

A különféle adódefterek névtudományi, illetőleg nyelvészeti felhasználásával szemben ugyan már nem egyszer kételyek merültek fel, mert a török szíjákat írással írt nevek nem minden esetben olvashatók el kétséget kizáró pontossággal. Az arab betűk sajátossága miatt egy-egy név esetenként többféleképpen is olvasható, ami bizony nem egy hibalehetőséget eredményezhet. Megvizsgáltuk azonban több összeírásban a bizonytalanul olvasható nevek arányát, és úgy találtuk, hogy száz eset közül átlag csak 15—20 név átírása marad kétséges.²⁴ A fennmaradó 80—85% pedig azonnal nagyértékű forrásanyag-nak számít, mihelyt arra gondolunk, hogy a török hódoltság területéről latin betűs név-összeírások szinte alig maradtak. E defterek kritikai értékeléséről szólva, joggal mondhatta hát Bárczi Géza, hogy közzétételükkel „nyelvtudományunk és főleg történeti nyelv-járáskutatásunk olyan forrásanyaghoz juthat, mely számos eddig megközelíthetetlen vagy nehezen megközelíthető probléma megoldását teszi lehetővé. Általuk XVI. századi nyelvünkéről s főleg annak hódoltságbeli állapotáról, nyelvjárásairól sokkal teljesebb képet tudunk rajzolni.”²⁵

Történezeink pedig nem egyszer a török adóösszeírások gazdaságtörténeti adatainak forrásértékét vonták kétségbe azzal az állítással, hogy a lakosok terménytizedét nem vették pontosan nyilvántartásba. Bizony ez éppen úgy megtörténhetett, mint a magyar tizedjegyzékek esetében. Vannak azonban itt is olyan kritériumok, melyek történeti forrásként való felhasználásukhoz jó támpontot nyújtanak. Ilyen alapvető kritérium lehet például a földesúri bírságpénzekből származó jövedelem összegének vizsgálata. Az adóösszeíró ugyanis ennek megállapításánál járhatott el leginkább önkényesen. Az egyes falvak, illetve városok fizetendő bírságpénzeinek egybevetésekor azonban mindjárt kiténik, hogy hol, melyik települést terhelték meg aránytalanul nagyobb összeggel, amiből azután arra lehet következtetni, hogy ott a különféle tizedjárandóságokat is igazságtalanul vették nyilvántartásba.

Egy másik kritérium lehet még annak megvizsgálása, hogy egy vidék több falujának az összeírás adatai szerint egy főre jutó átlagtermelése hogyan viszonylik egymáshoz. A feltűnően magas termésátlag szintén az adóösszeíró helyi önkényeskedésére utalhat. Előfordulhat természetesen ennek a fordítottja, a túlzottan alacsony termelési átlag, ami

²⁴ *Káldy-Nagy Gy.*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bpest. 1960, 10. 1.

²⁵ *Magyar Nyelv*, LII. 157. 1.

megengedi azt a következtetést, hogy ott az adóösszeíró ajándékot fogadott el. Egyik-másik rendkívül alacsony termelési átlagnál pedig konkrétan kimutatható, hogy a tizedfizetési kötelezettség azért lett olyan kevésnek feltüntetve, mert az illető falu vagy város a budai pasa hász-birtoka volt. Ha ugyanis az összeíró az ilyen települések földesúri jövedelmét a valóságnál kevesebbre vette nyilvántartásba, a pasát burkolt jövedelemtöbblet-hez juttatta.

Ezeknek a szempontoknak a figyelembe vételével viszont a török adóösszeírások már értékes forrásanyagot nyújtanak népünk egykori életkörülményeinek megismeréséhez. Hasznosan egészítik ki a defterek adatait a szultáni tanács említett jegyzőkönyvei, melyek a kiadott rendelkezések másolatát őrzik. E rendelkezések nagyrésze, a beglerbégek, szandzsákbégek, kádik stb. előterjesztéseire és jelentéseire válaszul adott utasítások, melyek a lakosok életviszonyaira igen sok esetben jó felvilágosítással szolgálnak.

A török elbeszélő és okleveles kútfőkről természetesen korántsem kívánunk úgy szólni, mint hódoltságkori történetünket egyedül megvilágító leghűbb forrásokról, hiszen rajtuk kívül még sokféle, különböző nyelvű forrás található. Ezeknek tömegéből most legyen szabad röviden egy eddig még nem vizsgált angol nyelvű forrásnak a török időkre vonatkozó adatát idéznem. Lewes Roberts „The Merchants Mappe of Commerce” című, Londonban 1638-ban megjelent munkájában egyebek között azt írta, hogy „Magyarországon olyan bőségesen van szarvasmarha, hogy egész Németországot ellátják vele. A szarvasmarha állományuk akkora, hogy évente 80—100.000 darabot adnak el belőle.”

A kereskedők értesüléseinek ez a megbízható adata azért érdemel külön megemlékezést, mert valójában arról tudósít bennünket, hogy a hosszú török háború, illetőleg a tatárdúlás után egy-két évtizeddel szarvasmarha kivitelünk ismét elérte azt a szintet, amelyen azelőtt volt. Arról pedig, hogy a XVI. század második felében állatkivitelünk volumene milyen volt, legrészletesebben a török vámnaplók tájékoztatnak bennünket.²⁶

Ezekkel az idézett adatokkal és a hozzájuk kapcsolódó észrevételeinkkel most elsősorban annak megítéléséhez kívántunk szélesebb tárgyi alapot nyújtani, hogy Szekfű Gyula elmarasztaló véleményével szemben történetírásunk számára kaphatunk-e mégis valamit azoktól a török elbeszélő és okleveles kútfőktől, melyekre Vámbéry Ármin hívta fel a figyelmet, s a török tanszék megalapításával lehetővé tette alaposabb megismerésüket.

²⁶ *Káldy-Nagy Gy.*: Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebiets in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560—1564. *Annales Univ. Sci. Budapestinensis Sect. Hist.* XI. (1970), 269—341. 1.

Péter Katalin:

Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról

Zrínyi Miklós politikai elképzeléseiről szólva, a kutatás egyetért abban, hogy Zrínyit Rákóczi végzetes lengyelországi vereségéig II. Rákóczi György magyarországi királyságának terve foglalkoztatta. Klaniczay Tibornak ez a szinte bravúros következtetések alapul megállapítása a Zrínyi tevékenységével foglalkozó modern irodalomnak maradandó eredménye, minden vitán felül áll.¹ Mivel pedig a nemzeti királyság megteremtéséért folytatott küzdelmek XVII. századi történelmünk legfontosabb problémáit érintik, ennek a megállapításnak a jelentősége túllép a Zrínyi-monográfiák keretein: a királysághoz tartozó Magyarország vezető politikusának az erdélyi fejedelem személyéhez kapcsolódó terveiről élő ismereteink XVII. századi történeti képünkben igen fontos helyet foglalnak el. Ezért érdemes minden momentumot elemeznünk, ha úgy tűnik, hogy ezeken az ismereteinken változtatnunk kell.

Zrínyi Miklós végcélja világos, II. Rákóczi György uralmával akarta visszaállítani a nemzeti királyságot, e nagyhorderejű szándékának taktikájáról szóló ismereteink azonban még nem tekinthetők lezártak. Eddig mellőzött adatok fényében úgy látszik, módosítanunk kell a kutatás eddigi eredményein. Közismert dologról van szó, csak mondani-valónk exponálásaképpen foglaljuk össze: eddig úgy tudtuk, Zrínyi a Habsburg-ház kihalása után szabadon választott királyként kívánta II. Rákóczi Györgyöt Magyarországra trónjára emelni.

Az uralkodóház kihalását és a fejedelem magyarországi lehetőségeit maga Zrínyi hozza kapcsolatba Rákóczinak írt egyik levelében, 1655 februárjában. Eszerint egész Európa a Habsburg-ház elerőtlenedését figyeli, mert Spanyolországban nincs fiúörökös, III. Ferdinánd pedig beteges, és két fia fiatal, nem is nagyon egészségesek. Reméli ugyan a megmaradásukat, de, ha meghalnának, nagy változások jönnének. Ezekkel kapcsolatos elképzeléseit nem is meri papírra bízni.²

A magyar tudományos irodalom egyszerűen tudomásul vette, úgy látszik, Széchy nyomán³, hogy 1655-ben a Habsburg-házat valóban a kihalás fenyegette. A tények azonban ennek az állításnak nem egészen felelnek meg.

¹ *Klaniczay Tibor* monográfiájában (Zrínyi Miklós. Második, átdolgozott kiadás. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1964) az ő munkája előtt született irodalom valamennyi lényeges megállapításával foglalkozik, így ezek felsorolásától eltekinthetünk. *Pérvész Géza* egy évvel később megjelent művében (Zrínyi Miklós és kora. Bpest, Gondolat. 1965) sok tekintetben az övétől eltérő felfogást képvisel ugyan, a fejedelem királyságáról szóló megállapításaiban azonban egyetért Klaniczayval.

² Zrínyi Miklós levele a fejedelemnek 1655 (jan—febr.). Zrínyi Miklós összes művei, II. köt. 225—226. l.

³ *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós 1620—1664. Bpest. 1900. III. köt. 85. l. Széchy ötkötetes életrajza a legterjedelmesebb és adatokban legbővebb feldolgozás Zrínyiről. A későbbi irodalom messzemenően épít az ő adataira, ezért rá hivatkozunk, ha úgy látjuk, hogy valamilyen félreértés tőle származik.

A Habsburgok öröklési rendje eltérő volt a két ágban.⁴ A spanyoloknál fiúutódok után az uralkodó lánygyermekai is örököltek, így 1655-ben — bár férfiutódok valóban nem voltak — két közvetlen trónvárományos élt, Lipót pedig, az osztrák trónörökös, anyja révén, a harmadik volt a spanyol királyság utódlási rendjében. Az osztrák ágban II. Ferdinánd végrendelete szabályozta az öröklődést. Eszerint az elsőszülöttség és a majorátus kombinációjával az uralkodó fiugyermekei, illetve fiútestvérei és azok fiúutódai örökölnek. Ez azt jelentette, hogy 1655-ben a 47 éves Ferdinánd mellett az osztrák trónnak öt várományosa élt. Az elsőszámú, a trónörökös Lipót 15 éves, a testvére, Károly József, akiről nem szoktunk hallani, mert 15 éves korában meghalt, 1655-ben 5 éves volt. Utánuk III. Ferdinánd testvére következett, a 41 éves Lipót Vilmos passzauai püspök. Majd II. Ferdinánd végrendelete szerint a tiroli ágból származó két fiúunokája, a 27 éves Károly Ferdinánd és a 25 éves Ferenc Zsigmond.

Zrínyi levelében csak a trón közvetlen örököséről ír. Már az ő haláluk kivárása is távoli és bizonytalan jövőbe utalja a magyarországi terveket, még irreálisabbnak tűnnek azonban ezek az elképzelések, ha meggondoljuk, hogy tudnia kellett a másik három trónutódról is.

Magyarországra természetesen nem vonatkozott az uralkodóház családi öröklési rendje. Volt azonban már példa arra, a nem túlságosan távoli múltban, hogy az uralkodónak nem voltak közvetlen utódai. II. Ferdinándot annakidején családi megegyezés tette trónörökössé, és a még zömökben protestáns magyar rendek hajlandók voltak az ellenreformációs tevékenységéről már közismert cseh királyt még a nagybátyja életében megválasztani. Nem sokkal II. Mátyás viharos trónrakerülése után tették királyukká a kijelölt utódot, tehát kevéssel az után, hogy Mátyás megkoronázása előtt szabad királyválasztó jogukat határozottan és hangsúlyozottan leszögezték.⁵ Igaz, szabad királyválasztási jogukat II. Ferdinánd megválasztása előtt, bár „nincs szándékukban a választásnál a felséges ausztriai háztól elszakadni”, megerősítették.⁶

II. Ferdinánd uralma érdekében talán Pázmány Péter fáradozott Magyarországon a legtöbbit, Ferdinánd uralmása idején pedig igen meleg, mondhatni, bizalmas viszony alakult ki a király és az esztergomi érsek között. Ezt a barátságot Pázmánynak a választás körül tett szolgálatai alapozták meg, úgyhogy Ferdinánd trónrakerülésének az eseményei a főpap életében is igen fontos szerepet játszottak. Pázmány életének erről a nagyfontosságú szakaszáról minden valószínűség szerint beszámolt Zrínyi Miklósnak, akihez később atyai barátság fűzte. Pázmány és Zrínyi bensőséges kapcsolatának ismeretében biztosan állíthatjuk azt, amit különben is valószínűnek kellene tartanunk, hogy Zrínyi magyarországi zászlósúr létére ismerte II. Ferdinánd uralomrajutásának körülményeit. Ezeket figyelembevéve pedig nehezen tételezhetette fel, hogy — még ha a közvetlen utódok valóban belátható időn belül meghalának is — III. Ferdinánd kijelölt örökösét a magyar rendek meg ne válasszák.

Ezeknek a meggondolásoknak az alapján szinte érthetetlen, miért az uralkodóház „debitás”-ával kapcsolta össze Zrínyi legfontosabb politikai tervének megvalósulását. A levél megírásának körülményeit elemezve azonban kitűnik, hogy igen határozott és közvetlen célt kívánt elérni, amikor 1655 elején II. Rákóczi Györgynek a magyarországi lehetőségeket szóba hozta. Zrínyi Miklós ezt a többször említett levelét a Habsburg-ház állítólagos megrendüléséről és a királyságbeli várható változásokról közvetlenül az 1655-ös országgyűlés előtt küldte a fejedelemnek.

⁴ A Habsburg-ház két ágának öröklési rendjét pontosan ismerteti *Oswald Redlich: Geschichte Österreichs*. Gotha. 1921. Bd. 6. 97—98. l.

⁵ 1608. k. e. 3. §.

⁶ *Fraknoi Vilmos: Pázmány Péter 1570—1637*. Bpest. 1886. 105. l.

Köztudott, hogy ettől az országgyűléstől Zrínyi nádorráválasztását várta. Széchy nyomán őt is szokták a legesélyesebb jelöltnek tekinteni, akinek megválasztása csak azon múlt, bekerül-e a jelöltek közé. Ez a megfontolás abból indul ki, hogy a horvátországi rendek, az erdélyi fejedelmi család követei és magyarországi hívei, akik együttesen az országgyűlés többségét alkották, Zrínyi nádorságát támogatták volna. A nádorjelöltek listájáról való lemaradását pedig az udvar rosszindulatával magyarázza. Ez a következtetés igen logikus ugyan, de a valóságtól nagyon távol áll.

Minden jel arra mutat, hogy Zrínyi az országgyűlést megelőző időben bírta az udvar jóindulatát. A Rákócziak jólétesült követétől, Klobusiczky Andrásztól tudjuk, Pucheim és az esztergomi érsek, Lippay György kivételével mindenki a barátja volt az uralkodó környezetében.⁷ Ő maga is beszámolt az országgyűlést megelőzően tett bécsi útja után, mennyire szívélyesen fogadták őt a miniszterek.⁸ Az országgyűlés alatt — nem lett nádor, ez köztudott — mendemondák szállingóztak azzal kapcsolatban, hogy valami módon meg akarják őt engesztelni.⁹ Ennek a hírnek a megvalósulásáról nem tudunk ugyan, de még ha nem volt is igaz, jól mutatja, hogy a kortársak nem tudták ellenségesnek Zrínyi és az udvar viszonyát.

Az uralkodó környezetének jóindulata ellenére sem lehet azonban meglepő Zrínyi lemaradása a nádorjelöltek listájáról. Az elmúlt körülbelül negyven évben a magyarországi belpolitika legnyomasztóbb problémája a két legfontosabb királyságbeli méltóság, az érsek és a nádor versengése volt. Pázmány és Thurzó, majd Pázmány és Esterházy, Lippay és Pálffy állandó ellentéte és szinte minden kérdésben ellentétes véleményük nagyon megehezíftette az udvar számára a magyarországi ügyek intézését. Zrínyi jelölése ennek, az udvar szempontjából áldatlan állapotnak a meghosszabbítását jelentette volna. Mindenki előtt közismert lehetett az érsekkel ellenséges viszonya, ebből egyikük sem csinált titkot. Ezzel szemben közismert volt a végül is nádorságra emelt Wesselényi Ferenc és Lippay barátsága is. Az udvar számára nehezen lehetett volna jobb megoldást találni, mint hogy — az érsek személye adott lévén — olyan valakit válasszassanak palatinussá, akinek a korábbi megnyilatkozásai garantálják az érsekkel való jó együttműködést. Zrínyi mellőzése tehát nem azt jelentette, mintha akkor, amikor a nádorságot várta, rosszul ítélte volna meg helyzetét az udvarnál. Kimaradása — a jelöltlista összeállítása a király kizárólagos joga volt — nem az udvar jóindulatán, hanem óvatosságán múlt.

Nádorságának a terve ezzel természetesen el is bukott. Kérdés azonban, hogy ha mégis bekerült volna a megválasztható személyek közé, valóban őt támogatja-e az országgyűlés többsége. A probléma nem mondva csinált, mert nyilvánvalóan összefügg Zrínyi politikai szerepével. Ennek az elemzése azonban túlságosan messzire vezetne, szorosan a mondanivalónkhoz kapcsolódik viszont az erdélyi fejedelem álláspontja, a Pozsonyban hangadó erdélyi követek magatartása a nádorválasztásnál.

Annakidején, még az 1649-es országgyűlésen a Rákócziak követei segítették nádorságra a katolikus Pálffy Pált a protestáns jelöltekkel szemben. Akkor a fiatal Rákóczi Zsigmond kezén volt a család magyarországi politikájának az irányítása,¹⁰ és az ő világo-

⁷ Klobusiczky András levele a fejedelemnek 1655. ápr. 7. *Pettkó Béla*: Az 1655-i országgyűlés történetéhez. Történelmi Tár, 1891. 173. l.

⁸ Zrínyi Miklós összes művei II. köt.

⁹ Klobusiczky András jelentése a fejedelemnek az országgyűlésről. Történelmi Lapok, 1874. 117—118. l.

¹⁰ A Rákóczi-háznak ezt a legszimpatikusabb tagját az irodalom méltatlanul elhanyagolta. *Szilágyi Sándor* róla készített életrajzában (Felső-vadászi Rákóczi Zsigmond 1622—1652. Magyar Történelmi Életrajzok. Bpest. 1886) politikailag passzív, másodszülöttsége miatt rezignált tudósnek festi. A valóság véleményünk szerint ennek egyáltalán nem felel meg; kétségtelen, hogy apja halála után rövid életében igen aktív szerepet játszott a család magyarországi politikájának irányításában.

san átgondolt koncepciójához tartozott Pálffy megnyerése. Zsigmond a Habsburg-uralom megdöntésére irányuló terveiben Bethlen Gábor és I. Rákóczi György politikájához képest új utat nyitott. Már az 1644-es támadás idején, amikor apja őt hozta magával Magyarországra, látnia kellett, hogy a királyságbeli urak támogatását csak kikényszeríteni tudják, azt viszont tapasztalhatta, mennyire rájuk kell támaszkodnia, ha eredményes harcot akar folytatni az uralkodó ellen.¹¹ Ezek a tapasztalatok érlelheték meg benne azt a szándékot, hogy szemben Bethlen és az apja politikájával, akik az uralkodó osztály többé-kevésbé spontán elégedetlenségére támaszkodva szervezték magyarországi támadásaikat, ő céltudatosan igyekeztek szilárd pártot kovácsolni a királyságbeli nagybirtokosok között. Pálffy nádorságának a támogatása az első lépés volt ennek a tervnek a megvalósításában: az erdélyi fejedelemség állandó informátora lett az udvarhoz közelálló körök ténykedésével kapcsolatban, de — ami ennél sokkal fontosabb — ígéretet tett rá, hogy fegyveres harc esetén is az erdélyiek mellé fog állni.¹²

Pálffy személyének a kiválasztása egyébként rendkívüli éleslátásra vall Zsigmond részéről. Egyrészt azért, mert protestáns ember, még ha nádor is, ebben az időben már nem lenne képes — és Zsigmond ezt tudta — érdekeit megfelelően képviselni sem az udvarban, sem zömében már katolizált osztályos társai körében.¹³ Másrészt közismert vallási elfogulatlansága elfogadhatóvá tette őt a még mindig jórészt protestáns köznemesség számára is.¹⁴

Zrínyi már Pálffy betegsége idején, 1653-ban kifejtette híres, levélformában megírt emlékiratában II. Rákóczi György előtt, hogy miért önmagát tartja a többi számbavehető jelölttel szemben a legalkalmasabb nádornak. Amikor a fejedelem támogatását kérte, tulajdonképpen Pálffy utódjául kínálkozott a Rákócziak magyarországi politikájának a képviselőjeként is. Ő maga világosan utal erre, amikor azt írja, hogy a „nagyságoddal való jó correspondentiából áll az palatinusságnak jó viselése”.¹⁵

Széchy biztosra veszi, hogy Zrínyinek sikerült megszereznie a fejedelem támogatását, és ha a jelölésre sor került volna, a követek mellette agitálnak. Ebben a kérdésben az lenne perdöntő, ha ismernénk a fejedelem és Lórántffy Zsuzsanna országgyűlési követneinek az utasítását, mivel azonban ezek nem maradtak fenn, kénytelenek vagyunk a körülményeket mérlegelni. Ezek arra utalnak, hogy II. Rákóczi György 1655-ben nem szánt különös szerepet politikai elképzeléseiben az öccse által létrehozott pártnak.

Annakidején, még Rákóczi Zsigmond életében, az ő utasításai alapján a Rákóczi-család bizalmasa, Klobusiczky András tette a legtöbbet a magyarországi vezető arisztokraták szervezésében. Most, az 1655-ös országgyűlésen is ő tárgyalt Zrínyivel. Kérdés azonban, hogy ígéreteiben mennyire támaszkodott a fejedelem utasítására és mennyiben járt el saját, illetve Zsigmondtól örökölt intenciói szerint. Bizonyos ígéretek biztosan elhangzottak Zrínyi lehetőségeiről arra az esetre, ha a fejedelem szándékai megvalósulnak. Vitnyédytől, Zrínyi „főember szolgá”-jától és bizalmasától tudjuk azonban, hogy

¹¹ A magyarországi hadjáratból anyjának küldött kicsit szkeptikus, igen jó megfigyelésekkel teli beszámolókat. *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Magyar Történelmi Emlékek. XXIV. köt. Bpest. 1875.

¹² Rákóczi Zsigmond levele a fejedelemnek 1651. okt. 31. *Szilágyi Sándor*: Herceg Rákóczi Zsigmond levelezése. Történelmi Tár, 1891. 218—219. l.

¹³ Klobusiczky Andrásnak az 1649-es országgyűlésről Zsigmondnak küldött beszámolójából derül ki, hogy tudatosan támogatták őt, a katolikus jelöltet, a politikailag már háttérbeszoruló protestánsokkal szemben. Történelmi Tár, 1888. 254. l.

¹⁴ Vallási elfogulatlanságának igen nagy szerepe volt nádorráváválasztásában. Vö. *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárához. 1401—1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bpest. 1910. 496. l.

¹⁵ Zrínyi Miklós összes művei II. köt. 176—192. l.

ezek András úr halálával „sírba szálltak”.¹⁶ II. Rákóczi György ígéretei, főleg, ha ilyen fontos dolgokban hangzottak el, aligha merültek volna feledésbe egy főember halála miatt, akármilyen nagy szerepet játszott is Klobusiczky a Rákócziak politikájában.

Úgy tűnik, a fejedelem nem is avatta be magyarországi politikai terveinek részleteibe Zrínyi Miklóst. Az országgyűlés előtt biztosan nem tudhatott semmit pontosan, mert Klobusiczky még indulásakor sem kapott utasítást rá, hogy Pozsonyban a fejedelem terveit felfedje Zrínyi előtt. Már javában együtt volt ugyanis az országgyűlés, amikor Klobusiczky ismételten sürgeti Rákóczit, hadd tárgyalja meg Zrínyivel a fejedelemnek „in recuperatione libertatis publicae” levő szándékait, „mert nagyságod híre nélkül nem cselekedhetem”.¹⁷ Nem tudjuk, a fejedelem megadta-e a beleegyezését Klobusiczkyknak.

Zrínyi nádorságával kapcsolatban — atekintetben, hogy utasította-e valóban Rákóczi és Lórántffy Zsuzsánna a követeket Zrínyi támogatására — más megfontolás is felmerül. Közismert tény, hogy Zrínyi igen jó kapcsolatban volt a fejedelemmel, de szívélyes viszonyban állt velük a királyságbeli arisztokrácia nagyrésze is. Ezek között igen nagy szerepe volt Nádasdy Ferencnek, aki ugyancsak számított az 1655-ös országgyűlésen a nádori méltóság elnyerésére. Az eddigi megállapítások szerint Nádasdy gondolkodásában ez után az országgyűlés után következett be „pálfordulás”, és ettől kezdve szerepel ő is az elégedetlen arisztokraták között.¹⁸ Ezzel szemben Mednyánszky Jónás jelentése szerint már 1651-ben csatlakozott Pálffy pártjához, annyira felhőborította őt az érseknek egy levele, amelyben azt tanácsolja az uralkodónak, hogy a magyarországi dolgokban ne törődjék a magyar urak véleményével.¹⁹ Ettől kezdve Nádasdy is a Rákócziak számontartott embere a magyarországi ügyekben, bár kapcsolataikról ebben az időben igen keveset tudunk. Igazán szorossá akkor vált ez a viszony, amikor II. Rákóczi György tragikusan végződött lengyelországi hadjárata után Erdély megsegítésének ügyét a bécsi udvarban Nádasdy vette kezébe, és mindent megtett, szinte kérkedve Rákóczi barátságával, az udvar támogatásának a megnyeréséért.²⁰ Ennek, az 1657 után kibontakozó igen szoros kapcsolatnak feltehetően voltak előzményei, nem biztos tehát, hogy a Rákócziak követői feltétlenül Zrínyi mellett agitáltak volna, ha ennek a lehetősége az országgyűlésen felmerül.

Zrínyi maga a jelek szerint egyáltalán nem volt biztos megválasztásában. A jelöltlista nyilvánosságra kerülése előtti napon mindenesetre magához kérte a rendek képviselőit — nem tudjuk, személy szerint kik lehettek azok —, mert le akarta őket beszélni a nádorválasztásról.²¹

Zrínyinek ez a gesztusa legalábbis meglepő. A rendek legfontosabb kívánsága az országgyűlésen a nádori szék betöltése volt. Ebből a szempontból a vezető magyarországi arisztokrácia álláspontja egységesnek látszik. Az országgyűlés előtt ugyanis az udvar több méltóságtól javaslatot kért az uralkodói propositio tartalmára,²² és ezek közül

¹⁶ Több levelében is említést tesz erről, így Mednyánszky Jónásnak 1656. nov. 6-án és Zrínyinek is, 1657. jan. 18-án. *Fabó András*: Vitnyédy István levelei. Magyar Történelmi Társ., XV. köt. 34. és 38. l.

¹⁷ Klobusiczky András a fejedelemnek 1655. ápr. 7. T. T., 1891. 173. l.

¹⁸ A tévedés forrása: *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György összeköttetése Nádasdy Ferencsel. Rajzok és Tanulmányok II. Bpest. 1875.

¹⁹ Mednyánszky Jónás levele Rákóczi Zsigmondnak 1651. aug. 20. T. T., 1891. 218. l.

²⁰ *Szilágyi Sándor*: i. m.

²¹ Ismeretlen, feltehetőleg protestáns követ naplója szerint. O. L. Archivum Regni N 114. 19. köt.

²² A javaslatételre felkért urak: Oroszi György, Illésházy György, Tarnóczy Mátyás, Forgách Ádám (az ő válasza nincs az iratok között), Erdődy Imre, Petretich zágrábi püspök és Lippay György. OL. Kancelláriai lvtár A. 37. Acta Diaetae Anni 1655.

valamennyi tartalmazza a nádorválasztás szükségességét. Egyedül Lippay vetette fel a választás elhalasztásának a lehetőségét, de ő is szükségesnek tartotta ehhez a rendek beleegyezését. Az érsek helyzete azonban a többiekéhez képest különös, mivel ő volt Pálffy halála óta a helytartó, és a palatinus megválasztása ennek véget vetett volna.

Zrínyinek a nádorság megnyerésére irányuló szándéka közismert, erről saját kijelentései beszélnek a legvilágosabban, emellett az érsek helytartóságát a személynek szóló fokozott, a másokénál erősebb ellenszennvel nézhette. Nevetséges lenne tehát arra még csak gondolni is, hogy éppen ő lett volna Lippay további helytartóságának a szószólója, és az ő érdekében beszélt volna rá a rendek képviselőit a nádorválasztás elhalasztására. Zrínyi tettének egyetlen magyarázata lehet: vagy a jelölőlista tartalma szivárgott ki, vagy az országgyűlés hangulatából helyzete reménytelenségére következettett. A halasztással kapcsolatos szándékairól azonban csak találgatásokra vagyunk utalva. Feltehetőleg az érsek további helytartóságát ítélte a kisebb rossznak ahhoz képest, ha viszonylag fiatalabb embert élethossziglan palatinussá tesznek, ami az ő nádorságát gyakorlatilag lehetetlenné tette volna. Talán időt akart nyerni egyik vagy másik fél, az udvar, vagy a rendek megnyerésére, hogy a következő alkalommal nagyobb reményekkel indulhasson.

Egy dolog azonban világos Zrínyinek a követekkel folytatott megbeszélése alapján: ő nem egyáltalán a nádorválasztásért harcolt, hanem a saját nádorságáért. Még azon az áron is el akarta kerülni másvalakinek a megválasztását, hogy a rendek legnagyobb sérelmével — hiszen a törvény szerint már rég be kellett volna tölteni Pálffy megüresedett méltóságát — legnagyobb ellensége helytartóságát fenntartsa. Sőt, a pillanatnyi népszerűtlenséget is kockáztatta. Mert aligha ébreszthetett nagy rokonszenvet a rendek képviselőiben, amikor a halasztásra rá akarta beszélni őket. Ez egyébként nem is sikerült neki.

Azért foglalkoztunk ilyen hosszan és látszólag felesleges részletességgel Zrínyinek a nádorság megszerzésére irányuló elszánt igyekezetével, mert csak elkeseredett győzni akarásának ismeretében fogadható el feltevésünk gondolatmenetünk elején említett levéléről. Eszerint — feltevésünk szerint — Zrínyi ezt a többször említett levelét a Habsburg-ház kihalására és Rákóczi magyarországi lehetőségeire történő célzással utolsó gesztusnak szánta a számára sorsdöntő országgyűlés megnyitása előtt. Megesillantja a fejedelem előtt a terveit, figyelmébe idézi a saját közvetítésével megközelíthető lehetőségeket, hogy ezzel megszerezhesse a fejedelem támogatását legközvetlenebb célja eléréséhez. A kor bonyolult politizálásában egy ilyen manőver a legmindennapibb dolgok közé tartozott.

A fentiek szerint legalábbis kétséges az, hogy Zrínyi Miklós valóban III. Ferdinánd utódainak halálához kötötte volna a nemzeti királyság feltámasztásának lehetőségét. Ahogyan ez nem látszik valószínűnek, úgy nem látjuk bizonyítottnak azt sem, hogy a rendi politika játékszabályai szerint, az országgyűlésen szabadon megválasztott királyként kívánta volna az erdélyi fejedelmet az ország trónjára emelni.

Zrínyi politikai elképzeléseit az irodalom azért hozta kapcsolatba a szabad királyválasztással, mert állítólag igen heves harcot folytatott az 1655-ös országgyűlésen a Habsburg-ház uralmának örökössé tétele ellen. Ennek az országgyűlésnek az eseményei igen nagy szerepet kaptak Zrínyi politikai elképzeléseinek az ábrázolásánál. Ezeket a eseményeket azonban Széchy, akihez ebben az esetben is vissza szoktak nyúlni, logikus feltevésekből és nem konkrét adatokból hámozza ki. Ezek szerint Zrínyi Miklós és Szunyogh Gáspár irányításával egy nemzeti párt állt volna szemben a Lippay érsek és Szelepcsényi kancellár irányítása alatt álló udvari párttal. A tények azonban ennél sokkal bonyolultabbak.²³

²³ Az országgyűlés eseményeit különböző naplók alapján rekonstruáltuk, mivel egyik sem tekinthető teljesnek, az adatokat mozaikszerűen kellett összeraknunk, nem hivatkozunk minden alkalommal a forrásokra. A felhasznált naplók a következő kéziratári és levéltári állagokban találhatók meg: OSzK Kézirattár Fol. Hung. 1045;

Az örökös királyság elfogadására vonatkozó javaslat ugyan nem az országgyűlési hivatalos tárgyalásokon hangzott el, hanem egy röpirat vetette be a köztudatba.²⁴ A Pál-falvay János választott erdélyi püspöknek tulajdonított irat mondanivalójával szemben azonban nem kellett harcolni a szó szoros értelmében, mert a Habsburg-uralom örökletessé tételének a gondolata a Pozsonyban egybegyűlt rendek egységes ellenállásával találkozott. A rákövetkező reakció mindennél világosabban kiderül, ha az országgyűlésnek a Lipót főherceg trónraemelése körüli tárgyalásait és az azok körül kialakult hangulatot vizsgáljuk meg.

Ahogy a rendek az országgyűléstől azt várták, hogy a nádori széket végre betölthessék, úgy az uralkodó és környezete hasonlóan konkrét cél megvalósítására törekedett, a nemrég elhunyt IV. Ferdinánd után Lipótot akarták magyar királlyá tenni. Az uralkodói propozíciókra tett javaslatok többségében szerepelt ugyan az interregnum elkerülése érdekében a trónörökös megválasztása, az ügy azonban ennek ellenére sem került az előterjesztésbe. Erdődy Imre ötletét valósították meg, aki azt a javaslatot tette, hogy amennyiben az uralkodó nem akarná a királyválasztás szükségességét a propozícióba foglalni, úgy egyes nagyurakat kellene az erre vonatkozó tervbe beavatni. Így is történt: sem az országgyűlési meghívók, sem Ferdinánd előterjesztése nem tartalmazta a főherceg trónraemelésének dolgát, Szelepcsényi, a kancellár vetette fel jóval a másik ügy, a nádorválasztás elintézése után, az új királyné és a trónörökös megkoronázását.

A kancellár javaslatából nyilvánvaló, hogy Lipót trónraemelése miért maradt ki a propozícióból annak ellenére, hogy ez az ügy volt az uralkodó számára mindennél fontosabb. Nem akartak már az előterjesztés szövegében a választás vagy nemválasztás problémájára utalni, hogy – a választás kihagyásával – ne támasszanak előre vihart, vagy – a választás javaslatával – ne korlátozzák saját esetleges lehetőségeiket. A kancellár ugyanis nem véletlenül nem tért ki a választás szükségességére, ez inkább igen fontos kihatású politikai manőver volt. Javaslatának elfogadása és Lipót választás nélküli megkoronázása Miksa és Rudolf magyarországi trónrajuttatásának a körülményeihez jelentett volna visszatarterést. Nem tudjuk, ezt számontartották-e. Az azonban feltétlenül tudatos volt, hogy ezzel az örökös tartományok gyakorlatát kívánták nálunk is megvalósítani. Ilyen értelemben, bár a javaslat ezt expressis verbis nem tartalmazta, a rendek ennek elfogadásával megtették volna az első lépést a Habsburgok uralmának örökössé tételéhez. A reakció pontosan megfelelt a kancellár javaslatában rejlő tendenciának: a rendek kijelentették, hogy ők választják és nem elfogadják az uralkodót (habemus liberam electionem, non impositivam).

Az országgyűlés állásfoglalása egyébként korántsem lehet meglepő. Az uralkodóháznak régi politikai elképzelése volt az, hogy Magyarországot az örökös tartományokhoz hasonló státusba juttassák. A XVI. század végén az ő szempontjukból biztatónak alakuló helyzetet: Miksa és Rudolf trónraemelésénél a választást nem foglalták az artikulusokba, a Bocskay-szabadságharc, konkrétan II. Mátyás trónrajuttatásának körülményei megszakították. Az udvar már II. Ferdinánd megkoronázásánál vissza akart térni a Mátyás előtti gyakorlathoz, a választás elhagyásának a javaslata azonban alig csendesíthető vihart kavart az országgyűlésen. A javaslat majdhogynem megbuktatta még Ferdinánd megválasztásának a tervét is. Még ellenségesebb volt a rendek álláspontja az 1625-ös országgyűlésen, amelyen III. Ferdinándot kívánta az apja még saját életében megkoro-

Magyar Országgyűlési Könyvtár Gyurikovics Gyűjtemény B 1/7. Acta Diaetae Anni 1655; OL. Kancelláriai Ivtár A. 37. Acta Diaetae Anni 1655; OL. Archivum Regni N 114. 19. köt. Acta Diaetalia.

²⁴ Kiadta és a szerzőjét megállapította: *Baranyay Béla*: Adalékok az örökös királyság gondolatának történetéhez 1655–1687. Tanulmányok és közlemények a magyar jog-, alkotmány- és köztörténet köréből. II. köt. Karcag. 1927. 93–98. l.

náztatni. Pázmány még az országgyűlés előtt lebeszélte az uralkodót arról, hogy a választás nélküli koronázást hozzák javaslatba, de még abban is rendkívül kemény harcot kellett folytatnia, hogy a trónörökös megválasztását keresztülvigye.²⁵

Az 1655-ös országgyűlésen tehát sem az udvar törekvésében nem volt semmi újszerű, amikor Szelepcsényivel Lipót választás nélküli megkoronázását hozatták javaslatba, sem a rendeknek e manőverrel való szembefordulása nem tekinthető valami, csak erre az idősakra jellemző politikai felfogás vagy koncepció részének: az 1618-as és az 1625-ös országgyűlés éppen olyan élesen, ha nem még viharosabban elvetette az udvarnak az örökösség elfogadása irányába célzó politikai manőverét, mint az 1655-ös. A rendi dualizmus felszámolásáért, illetve megőrzéséért folytatott harc az abszolutizmus kialakítása előtti időszak természetes velejárója mind az uralkodó, mind a rendek oldaláról.

Szelepcsényi a javaslat felvetése előtt három napig járta a rendeket, hogy rábeszélje őket annak elfogadására. A jelek szerint azonban nem járt túlságosan nagy sikerrel, Lipót választás nélküli koronázásának az ügye a követek gyűléseig el sem jutott.

A kancellár szállásán meghívott személyek tárgyalták a dolgot és egyértelműen elvetették. A királyságbeli rendiség képviselői pontosan érzékelték azt a veszélyt, amit az uralkodóház szándékának a megvalósulása jelentett volna; a meghívottak minden vita nélkül szembeszálltak az udvar Szelepcsényi-közvetítette intenciójával. Feltehető pedig, hogy olyan személyeket hívtak, akiknek az egyetértésre számíthattak, ha ugyan az előzetes megbeszélések alapján ez bárkiről is valószínű volt. A kancellárral szemben ugyanis nem más képviselte a rendiség álláspontját, mint az érsek. Amikor Szelepcsényi a választás nélküli koronázást hozta szóba, Lippay — ugyanazon a megbeszélésen — a választás mellett szólalt fel. Az érsek kezdettől, már az országgyűlési proпозиciókra benyújtott javaslatában választásról és koronázásról beszélt. Ha ez nem így lenne, talán feltételezhetnénk, hogy a nádor megválasztása és saját helytartóságának a megszűnése miatti sérelme beszélt belőle a kancellárnál folytatott megbeszélésen. Így azonban világosan látszik, hogy nem pillanatnyi meggondolás, hanem a rendiség érdekeinek, a rendiséget fenyegető veszélynek a felismerése készítette a Szelepcsényivel való nyílt szembeállásra.

Lippayt nem kell bemutatnunk, mind a kortársak, mind az irodalom úgy tartja őt számon ebben az időben még — közismert később a Wesselényi-összeesküvésben játszott szerepe —, mint az udvarhoz legközelebb álló körök képviselőjét. A Szelepcsényi javaslatával való szembefordulásában mi sem akarunk valami újat láttatni ezidőbeli politikai felfogása tekintetében. Szembefordulása véleményünk szerint éppen azt mutatja, hogy a Lipót választásának elengedését célzó javaslat még az udvarhoz legközelebb állókat is elfordította a bécsi politikától. Vitáról a szó szoros értelmében tekintve nem is beszélhetünk a választással kapcsolatban. A kancellár szállására hívtak vita nélkül Lippayhoz csatlakoztak, és kijelentették, hogy csak választás után hajlandók a trónörökös megkoronázni. A gravamenekre kapott válasz átvétele után választanak és valamikor később koronázzák meg. Valóban éles vitára majd csak később került sor Lipót trónra kerülésével kapcsolatban, amikor az uralkodói válasz megérkezett és a követek egy része nem akarta elfogadni, ennek megfelelően a tónörökös megválasztását sem akarták engedni. Ennek a mozgolódásnak a szervezői az erdélyi követek voltak, akik állítólag kontradikálni akartak a tónörökös megkoronázásának, de mivel nem volt utasításuk, nem tehetek semmit.

Zrínyinek a Lipót trónrajuttatása körüli eseményekben játszott szerepéről az országgyűlésen készült feljegyzések nem szólnak, világosan kiderül viszont belőlük, hogy nem lehetett szükség az ő különös kiállítására, mert a királyválasztás elhagyására vonatkozó

²⁵ Ezeknek az országgyűléseknek a vitáit nagyon jól összefoglalja a főszereplő, Pázmány életrajzírója: *Fraknói*: i. m. 104–107. és 158–160. l.

javaslat a rendek egyöntetű és minden vitán és érdekkülönbségen felül álló visszautasításával találkozott. Ha a választás nélküli koronázás legfőbb ellenzője ezeknek az éveknek egyik leglojálisabb politikusa, Lippay György volt, úgy aligha tételezhető fel, hogy az osztrák ház örökös uralmának javaslatával szemben Zrínyi Miklósnak valóban harcra kellett volna. Nem beszélhetünk a szabad királyválasztás fenntartásáért vívott elkeseredett harcáról. Ennek alapján azt is meg kell állapítanunk, hogy az 1655-ös országgyűlés eseményei nem nyújtanak semmi alapot arra a következtetésre, miszerint politikai elképzeléseiben a szabad királyválasztásnak fontos szerepe lett volna.

Az eddig elmondottak arra utalnak, hogy módosítanunk kell az irodalomnak azon a megállapításán, ami szerint Zrínyi Miklós a Habsburg-ház kihalása után szabadon választott királyként akarta volna II. Rákóczi Györgyöt Magyarország trónjára emelni. Ezzel szemben azt az értesülést kell Zrínyi politikai elképzeléseinek összefüggőségében megmagyaráznunk, amelyik arról szól, hogy a fejedelmet a török hódolásra akarta rábeszélni.

Ez a meglepő és első olvasásra szinte érthetetlen hír Vitnyédy Istvántól származik. Az ő leveleiből derül ki, hogy II. Rákóczi György lengyelországi visszavonulása közben egyes királyságbeli urak levelei az osztrákok kezébe kerültek. Ezekben a levelekben az urak a töröknek való hódolást „sollicitálták”.²⁶ Vitnyédyt ezek a hírek nagyon megijesztették, azonnal értesíti a dologról Zrínyit is. Figyelmeztetni akarta a rá leselkedő veszélyre, azt hitte ugyanis, és ezért volt megijedve, hogy urának is voltak a Bécsbe került levelek között írásai. Vitnyédy megnyilatkozásaiból világos: nem Zrínyi leveleinek az elfogatásáról értesült, ő maga következtetett arra, hogy a török hódolást szorgalmazó levelek között Zrínyitől származók is akadhattak. Nyilvánvalóan tudomása volt tehát ura ilyen tartalmú leveleinek a létezéséről. Sőt, nemcsak ő ismerhette ezeket, hanem a két Keczer is, Ambrus és Menyhárt. Néhány nappal azután ugyanis, hogy Zrínyivel közölte ezt az ismeretlen forrásból származó hírt, nekik is megírta a dolgot. Vitnyédy pontosan tudhatta, milyen főbenjáró bűnnek tekinti az udvar a hódolási szándékot, a sokat emlegetett 1655-ös országgyűlésen artikulus is született a hódolás megbüntetéséről. Elképzelhetetlen, hogy Vitnyédy, aki Zrínyinek nagy rajongója volt, olyanok között terjessze hódolási tervét, akik még nem tudnak róla, és ezzel a leleplezés újabb veszélyének tegye őt ki.

Keczer Ambrus Bethlen Miklós jóvoltából ennek a korszaknak jólismert szereplője. Mindenki tudja róla, hogy Thököly István legfőbb jószágigazgatója volt, minden ügyének hűséges gondviselője. Az ő öccse Menyhárt. Róla kevesebbet tudunk. Feltehető, hogy ő viszont Rákóczi György embere volt. Amikor Rákóczi „idegen országra járó

²⁶ A dolog fontossága miatt talán indokolt, hogy a megfelelő részleteket szósz szerint idézzük. Vitnyédy Zrínyi Miklósnak, 1657. okt. 18. MTT. XV. 122. I. Úgy értettem az fejedelem hada elveszése korán kaptak valami leveleket el, úgy mondják, némely magyar urak az töröknek való beholdulást sollicitálták volna azokban, erősen tanácskoznak felőle, mi leszzen vége, meghalljuk, bánám, ha valaki jóakaróim közül volna (a levél utóiratában !)

Vitnyédy Keczer Ambrusnak, 1657. okt. 29. uo. 78. l.: Tartozom megírnia kegyelmednek, hogy az mi magyarink elveszése korán kaptak el valamely magyar urak leveleiben kikben az töröknek való beholdulásról volt emlékezet, bánám ha az én gróf uram leveleiben oda akadott volna, volt ezen dologról consilium, de nem hallhattam semmi bizonyost. . .

Vitnyédy Keczer Menyhártnak, 1657. okt. 29. uo. 80. l.: . . . most is mondják, találtak némely magyar urak ő nagyságának írt leveleit, kikben az töröknek való beholdulást sollicitáltak, ha complementumra való az levél, az meglehet, az kiről több nem szükség, tudván, nem kellene őnagyságának az én uram és egyáltalában félt ő nagyságától, ha semmi hasznára nincs, nem is akar lenni uramnak, kárt ne csináljon leveleivel. . . (az egész levél szövegéből világos, hogy „őnagysága”, akiről szó van, a fejedelem).

szolgát” keresett 1655-ben, Klobusiczky András őt ajánlotta a fejedelemnek,²⁷ azt viszont nem tudjuk, hogy Rákóczi valóban a szolgálatába fogadta-e. Mindenesetre gyakran közvetített a fejedelem és Thököly között, bár utóbbinak nem volt „köteles szolgája”.²⁸ Most Vitnyédy rajta keresztül üzent a fejedelemnek: ha nem helyesli Zrínyi tervét, legálább a levelekkel ne okozzon neki kárt.

A körülmények véleményünk szerint megengedik azt a feltételezést, miszerint Vitnyédy, Zrínyi „főember szolgája”, Thököly és Rákóczi környezetéből a saját társadalmi helyzetének megfelelő személyekkel tárgyalja meg az urak dolgát. Ennek megfelelően úgy látszik, Zrínyi Thököly Istvánon keresztül szorgalmazhatta terve elfogadását a fejedelemnél.

Az irodalom eddig a királysághoz tartozó Magyarország uralkodó osztályának politikai terveiben csak a Várad eleste utáni idők hódolási szándékait tartotta számon.²⁹ Eddig csak arról tudtunk, hogy 1663 körül felmerült egy felsőmagyarországi önálló fejedelemség alapításának a gondolata és ezzel kapcsolatban ennek az országrésznek a közös hódolása. Zrínyinek és környezetének egyértelműen elítélő volt a véleménye ezekről az elképzelésekről: minden erővel és rábeszélőképeségükkel azon voltak, hogy a felsőmagyarországi rendeket ettől a gondolattól eltérítsék. Nincs ugyan közvetett adatunk Zrínyinek ezzel kapcsolatos kijelentéseiről. Erre azonban nincs is szükség. A Török Áfium mindennél ékeesebben kifejezi a véleményét.

Az eddigi megállapításokkal szemben már a Várad eleste előtti időkből is vannak adatok hódolási szándékokról. Először 1652-ből. Ekkor hallunk arról, hogy az udvarban félnek a felső-magyarországiak esetleges hódolása miatt.³⁰ Nem tudjuk, mennyi alapja lehetett ennek az aggodalomnak, mennyire széles körben terjedt el az uralkodó osztály tagjai körében ennek a lehetőségnek a gondolata. Maga az ötlet azonban egyáltalán nem volt újszerű ennek a kornak a Magyarországon. Egyes területek önkéntes, vagy kikényszerített, de mindenképpen harc nélküli hódolása már Esterházy nádorsága idején igen súlyos probléma volt. Pázmánnyal folytatott vitáiban igen élesen felmerült ez a kérdés is, nemcsak konkrét esetekkel kapcsolatban, hanem elvi állásfoglalásszerűen is. Pázmány, a realisabb és a béke megőrzésére elszánt politikus azon a nézeten volt, hogy engedni kell a hódolást, amíg az ország ereje nem teszi lehetővé a szóbanforgó területek megvédését. Esterházy ezzel szemben a logésebben elutasította az érsek pacifista álláspontját, és minden esetben ellenállást követelt az előrenyomuló törökkel szemben, azaz a hódolni szándékozók megbüntetését.³¹

Az 1650-es évek előtt — Esterházy és Pázmány vitái idején — azonban csak egyes szűkebb vidékek hódolásáról volt szó, szervezett és a királysági terület ilyen nagy részére vonatkozó elképzelésről 1652-ben hallunk először. Ezen időpont körül kezdett a török hatalom jelenléte Felsőmagyarországon igen nyomasztóvá válni. Az 1655-ös országgyűlési gravamenekben³² a rendek elkeseredetten panaszkodnak arról, hogy már olyan területekre is kiterjesztik harci tevékenységüket, olyan területeken is hódoltatnak, ahol emberemlékezet óta nem járt török. Az elmúlt országgyűlés óta egyre gyakrabban csapnak Rábán túli területekre, Bars megye például több tízezer forintot fizet, hogy a cirkáló törököket távoltartsa. Az ember megdöbbenve olvassa, hogy a magyarországi kereske-

²⁷ Klobusiczky András a fejedelemnek, 1655. márc. 23. *Történelmi Lapok*, 1874. 118. l.

²⁸ Theököly István levelező könyve. Közli: —I. —R. T. T., 1896. 208. l.

²⁹ *Klanciczay*: i. m. 786. l.

³⁰ Mednyánszky Jónás Rákóczi Zsigmondnak, 1652. jan. 10. *Történelmi Lapok*, 1874. 263. l.

³¹ *Horváth Mihály*: Kismartoni regeszták. MTT. X.

³² O.L. Kancelláriai lvtár A. 37. Acta diaetae Anni 1655.

delemben olyan fontos Kassa—tokaji útvonal használhatatlan a török állandó ottani pusztításai miatt. A fenyegető veszély közeledésével terjedt a hódolás gondolata a pusztulásnak leginkább kitett vidékek nemessége körében. Meg kellene vizsgálni, vajon az ötvenes évek elején végrehajtott magyarországi csapatelhelyezéseknél nem volt-e szerepe annak, hogy az udvar a német katonaság jelenlétével kívánta a hódolási tervek végrehajtását megakadályozni. Ennek a katonaságnak később igen súlyos szerepe volt a felsőmagyarországi nemesség politikai elképzeléseinek az alakulásában. Elsősorban ennek a katonaságnak a jelenléte miatt éleződött ki annyira a hangulat, hogy a felsőmagyarországiak gyűlésein nyíltan kezdik tárgyalni a fejedelemválasztást és az elszakadási, hódolási terveket. A hódolásba vetett remények széleskörű elterjedését éppen Zrínyi művének a szenvedélyes hangja mutatja leginkább.

Zrínyinek és a felsőmagyarországi nemességnek az elképzelései éppen ellentétes alakuláson mentek át az ország sorsa szempontjából olyan fontos 50-es években. A hódolás gondolata Zrínyinél, és tegyük hozzá, más uraknál is, abban az időben élő terv, amikor a felsőmagyarországiak körében éppen csak megkezdte a hódítását. Zrínyi akkor fordul el az ország sorsán változtatni kívánó elképzeléseiben a hódolás gondolatától, amikor az az ország nemességének nagyrésze előtt a megoldás egyetlen útjává válik.

Zrínyi elképzeléseinek a zsenialitását éppen a tervek időben ellentétes alakulása mutatja; a törökkel kapcsolatos tervének a lényegét éppen a Török Áfium mondanivalója és az 1657-ből ismert hódolási szándék látszólagos ellentmondása mutatja meg. Terve az erdélyi fejedelemség dicsőséges korszakára esik, és akkor fordul el attól, amikor II. Rákóczi György kudarcra a fejedelemség hatalmát semmivé teszi. Ezzel párhuzamos Zrínyi és a fejedelem kapcsolatának az alakulása is. 1657-ig állandó, szoros érintkezésben vannak egymással, a vereség után viszont, amikor Erdély már nem jelent politikai tényezőt, ez a kapcsolat megszűnik. Nem tudunk róla, hogy a lengyelországi kudarc után Zrínyi résztvett volna az Erdéllyel kapcsolatos tárgyalásokban. Amikor Rákóczi fűhöz-fához kapkodva igyekezett hatalmát megmenteni, Zrínyi már eltűnt a fejedelemség körül tévékenykedők közül. Őt nem személyes szimpátia állította a fejedelem mellé, hanem határozott politikai koncepció, és amikor Erdély alkalmatlanná vált arra, hogy politikai koncepciók részese legyen, Zrínyi elejtette.

Zrínyi elképzelései nem voltak azonosak a fejedelem szándékaival. Már említettük, érzésünk szerint II. Rákóczi György nem tulajdonított a királyságbeli Rákóczi-pártnak különös jelentőséget. Más erőkkel kívánta bővíteni Habsburg-ellenessége bázisát: az északi háborúban adódó lehetőségeket akarta felhasználni az uralkodó ellen indítandó támadásának előkészítésére. Köztudott, hogy a Lengyelország felosztásáért folyó harcba lépett be Svédország oldalán. Ez a szövetség két okból is ideálisnak tűnhetett II. Rákóczi György szemében. Egyrészt azért, mert lengyelországi területi igényeik pontosan kiegészítették egymást. Az erdélyi fejedelmek országuk kereskedelme után mentek, amikor Lengyelország felé igyekeztek hatalmukat kiterjeszteni. Egyrészt a lengyelek voltak legfontosabb külkereskedelmi partnereik, másrészt Lengyelország volt számukra a török hódítás óta a világ kapuja. Közép-Kelet-Európa valamennyi fontos kereskedelmi útja — természetesen a Bécsen át húzódlót kivéve — Krakkón át vezetett.³³ A lengyelekkel való jó viszony, aminek a maximumát a perszonalunió jelenthette, az erdélyi kereskedelem számára életkérdés volt. I. Rákóczi György idején a respublika koronájának a megnyerése még megvalósítható törekvésnek tűnhetett, fia részéről azonban a lengyel trón elfoglalása kihívás lett volna szinte valamennyi európai hatalommal szemben.

Ebben az időben már nem egyszerűen arról volt szó, mint I. Rákóczi György idején, hogy a területi integritását megőrző Lengyelország feletti befolyást akarták maguknak

³³ *Pach Zsigmond Pál*: The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries) *Études Historiques* 1970. I. köt. 217—265. 1.

biztosítani az érdekelt hatalmak, hanem a baltikumi szupremáciáért folyó harcban az ország felosztásáért, az északi kereskedelemben kiemelkedően fontos baltikumi területeiért folyt a küzdelem.³⁴ Ebből világosan következik, hogy egyik fél sem nyugodhatott volna bele II. Rákóczi György lengyelországi királyságába. Az európai hatalmak közül egyedül Cromwell Angliája támogatta állítólag — ez ugyan nem jelentett katonai segítséget — a Rákócziak lengyelországi uralmát.³⁵ Az egész Európával való szembe fordulást Rákóczi nem vállalhatta, igényeit tökéletesen kielégítették Svédország ígéretei, amelyek szerint a Varsónál húzódó területekig juttat neki részt győzelem esetén. A baltikumi vidékek elfoglalásában az erdélyi fejedelem nem lehetett érdekelt.

A másik ok, ami miatt Rákóczi Svédország mellé állt, az volt, hogy legjobb tudomása szerint Európa legerősebb katonai hatalmával, a harmincéves háború legádázabb osztrákellenes hatalmával szövetkezett. Ezen túlmenően, Rákócziék — annakidején még Zsigmond — úgy ítélték meg a helyzetet, hogy Svédország lengyel háborúja csak az első lépés, és utána az északi háborúban szövetséges protestáns hatalmak nagy Habsburg-ellenes támadása következik. II. Rákóczi György a rendelkezésére álló információk alapján a leghelyesebb utat választotta, amikor egy átfogó európai koncepciónak megfelelően nem Lengyelország trónjáért indult harcba, hanem olyan érdekközösségbe akarta Erdély sorsát és saját további terveit belekapcsolni, amelynek támadó élé végsősoron Ausztria ellen irányult.³⁶

Rákóczinak ez a koncepciója folytatása elődei, elsősorban apja politikájának. Bethlen és I. Rákóczi György is úgy igyekezett fejedelmi hatalma növelésére, hogy azzal a töröktől független bázist alakítsa ki magának. A porta felfogása szerint mint az ő hűbéresei, a szultán hatalmát terjesztik, amikor magyarországi területeket hódítanak, a fejedelmek ezzel szemben megtagadták, hogy a török főség elismerésének gesztusaként a nikolsburgi vármegegyék után török adót fizessenek.³⁷ A két fél szempontjainak az összeütközése vezetett a híres esethez, amikor a porta I. Rákóczi Györgyöt Brno alól visszarendelte és békekötésre kényszerítette: nem állt érdekében, hogy alattvalója olyan erőre tegyen szert, amit adott esetben ellene fordíthat.

I. Rákóczi György ennek az esetnek a tanulsága alapján igyekezett olyan koncepciót kidolgozni, amelynek a megvalósulása a török igények felmerülésének eleve gátat szab. Az öreg fejedelmet mindenki úgy tartja számon, mint tudatos dinasztiaalapítót. Minden tőle telhetőt megtett, hogy családja erdélyi uralmát biztosítsa: még életében fejedelmévé választotta Györgyöt, és a választáshoz a porta jóváhagyását is megszerezte. A családi birtokok elosztásánál mégis látszólag önmaga szándéka ellen cselekedett. Rendkívül tudatosan folytatott birtokpolitikával gyűjtötte össze családi uradalmait, erdélyi hatalmának végig ez, az egész Kelet-Magyarországot behálózó birtokkomplexum volt az alapja.³⁸ Fejedelmi utódját mégis megfosztotta ezektől, és az erdélyi uralom szempont-

³⁴ *Lisk Jill*: The Struggle for Supremacy in the Baltic: 1600—1725. Minerva Press. 1968.

³⁵ *Szilágyi Sándor*: Egykorú levelek II. Rákóczi György lengyel hadjáratáról. Rajzok... II. köt. 29. l.

³⁶ Nem feladatunk, hogy itt véleményt mondjunk Rákóczi lengyelországi vállalkozásáról, véleményünket ugyan már a leírtak is kifejezik. Ehhez még annyit: Rákóczi már évekkel a hadiesemények megindítása előtt tapogatózott a portánál, 1656 őszén főkövetség is ment ebben az ügyben. Ennek a tárgyalásai szerint bírta a vállalkozáshoz a porta hallgatóságos jóváhagyását. *Szilágyi Sándor*: Erdély és az északkeleti háború. II. köt. Bpest. 1891. 31. l.

³⁷ *Nagy László*: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. Hadtörténeti Közlemények, 1963. 2. 232. l.

³⁸ *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Bpest. 1954.

jából annyira fontos magyarországi családi birtokokat, sőt az erdélyiek egy részét is Zsigmondnak juttatta. Kisebbik fia egész életében a kedvence volt ugyan, büszke volt műveltségére, hadvezéri képességeire, örömmel állapította meg, hogy „mindenki előtt jó híre, neve, tekinteti van”, míg Györgynek sokszor tett szemrehányást helytelenített magatartása miatt, még a kitagadással is megfenyegette,³⁹ egész életében valami feszültség volt közte és az idősebb fiú között. Mégsem foszthatta meg őt merőben szubjektív okok miatt a fejedelmi hatalom gyakorlásának legfontosabb eszközétől. Ha a birtokok elosztásánál látszólag önmaga szándéka ellen cselekedett, az csak úgy magyarázható, hogy azzal is határozott politikai elképzelést kívánt szolgálni, amikor családja erdélyi és magyarországi hatalmát megosztotta.

Ezekről az elképzelésekről csak annyit tudunk pontosan, hogy Zsigmondot kívánta a lengyel trónra ültetni. De aligha tévedünk, ha a tervek folytatásaként a magyar királyság megszerzését tételezzük fel. Eszerint Rákóczi Zsigmond, akit a családi örökség Magyarország legnagyobb birtokosává tett, a lengyel trónon, az erdélyi fejedelemséggel szövetségben indulhatott volna a Habsburgok hatalmának megdöntésére. Ez az elképzelés talán a portával is elfogadtatható lett volna, mivel Magyarországot és Erdélyt egy család kezére, de nem közös uralom alá kívánta juttatni. Ugyanakkor, mivel Rákóczi Zsigmond erejének az erdélyi támogatás lényeges eleme lett volna, de hatalmának bázisa az erdélyi fejedelemségtől, tehát a töröktől is független alapon nyugodott, nem jelentette volna az Erdély—porta kapcsolat magyarországi kiterjesztését. Az adott pillanatban ez tűnhetett a nemzeti királyság megteremtésében a legjárhatóbb útnak.

II. Rákóczi György ennek a politikának folytatásaként igyekezett a magyarországi támadáshoz erdélyi hatalmától független bázist létrehozni, hogy a remélt királyságot a töröktől függetlenül bírhasa.

Zrínyi és II. Rákóczi György koncepciójában ennek megfelelően határozottan ellentétes politikai elképzelések álltak egymással szemben. Míg Rákócziban élt annak a reménye, hogy megvalósíthatja azt, ami eddig egyik elődjének sem sikerült, és létrehozhatja a töröktől és Habsburgoktól egyaránt független magyar királyságot, addig Zrínyi leszámolt ezzel az illúzióval, és a realitásokkal való szembenézésre ösztönözte a fejedelmet is. Úgy akarta a királyságbeli Magyarországot a Habsburgoktól elszakítani és Rákóczi uralma alá juttatni, hogy a török hatalmat érdekeltté tegye, amennyiben Erdély státusát kívánta Magyarország számára is megnyerni.

Zrínyi elképzelése azonban csak a Bethlen és Rákócziak Erdélyére vonatkozott, csak hatalmas és a töröknek csak formálisan alávetett erdélyi fejedelemmel kívánta a perszonaluniót. Azzal a Rákóczival, aki moldvai és havasalföldi harcai után ki tudta kényszeríteni a porta jóváhagyását, gyakorlatilag szuverén uralkodója volt Erdélynek.

Az újabb kutatás egyetért abban, hogy a XVII. század közepén politikai, katonai, társadalmi és gazdasági okok miatt teljesen irreális elképzelés volt a töröktől és a Habsburgoktól egyaránt független magyar nemzeti királyság léte.⁴⁰ Zrínyit ennek megfelelően úgy láttuk, mint aki az illúziók és a valóság ellentmondásának szorításában kerget egy ábrándot.⁴¹ Tisztán logikai alapon is fel lehetne tenni a kérdést, vajon Zrínyi rugaszkodott-e el a valóságtól, amikor politikai terveit kidolgozta, vagy a kutatás határozta-e meg tévesen ezeket. Már Perjés Géza rámutatott — rendkívül meggyőzően —, hogy Zrínyi a Váradi eleste utáni időben, amikor a török elleni harc lesz az ország szempontjából min-

³⁹ Családi levelezés 348. és 349. l.

⁴⁰ A független magyar nemzeti abszolutizmus megvalósításának ekkorbeli realitását vizsgálta: *Makkai László: A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalása”-ban és Zimányi Vera: Az 1610—1630-as évek problémái. Tört. Szle., 1968. 1—2. 130—131. és 139. l.*

⁴¹ *Makkai László: Két könyv Zrínyi Miklósról. Századok, 1966. 1310. l.*

dennél fontosabb, mert közvetlen támadás fenyeget, felhagy az önálló nemzeti királyság gondolatával.⁴² A most kifejtettek alapján tovább kell mennünk, meg kell állapítanunk, hogy a nemzeti királyság létrehozásának tervében is a leghatározottabb reálpolitikusnak látszik. Erdélyt és Magyarországot perszónálunióban akarja egyesíteni, de csak annyira önállóan, amennyire ezt a körülmények engedik: a török hatalommal szemben hajlandó elfogadni Erdély státusát. De csak addig, amíg ez formális függőséget jelent.

Zrínyi terveit értelmező fejtegetésünknek ellentmond Apaffy egyik értesítése, amelyik szerint Zrínyi az ő uralma idején is hajlandó lett volna a szultán „köntöséhez ragaszkodni”.⁴³ Tudunk arról, hogy 1662-ben a fejedelem egy Bécsig hatoló Habsburg-ellenes támadást készített elő, amelyről Zrínyiéknek is tudomása volt.⁴⁴ Terve szerint ez egybeesett volna Magyarország fegyver nélküli hódolásával.⁴⁵ Nem tudjuk azonban, ez az 1662-es hódolási terv mennyire volt csak az erdélyiek elképzelése, és mennyire voltak hívei Magyarországon is. El lehetne képzelni, hogy Apaffy uralomrajutása után egy pillanatra megvillant az erdélyi fejedelmi hatalom visszatérésének a lehetősége. Annyira keveset tudunk Apaffyról, illetve annyira eltérő forrásokból — vagy az őt ördögnek festő megnótázottak emlékirataiból, vagy a hálára kötelezett és őt Abimélekként dicsőítő egyháziaktól — származó értesüléseink vannak róla, hogy a valódi arcát nem is ismerjük.⁴⁶ Nem zárhatjuk ki egy ilyen elképzelésnek a lehetőségét. A valószínűsége azonban nem nagy. Még ha lett volna is valami ilyen hajlandóság a királyságbeli uralkodó osztály körében és így — Apaffy információjának megfelelően Zrínyiben is —, ez nagyon rövid életű lehetett. Amikor Érsekújvár ostromakor felhívást intéztek a magyarokhoz a hódolásra, ez egyértelmű visszautasításra talált. Ekkorra már a török elleni harc szükségessége és elkerülhetlensége vált nyilvánvalóvá a magyarországi vezető politikusok körében. A Wesselényi-összeesküvés zűrzavarában fognak majd ilyen tervek újra felmerülni, feleltelenül és a realizálhatóságnak minden lehetősége nélkül.

Sem Zrínyi, sem Rákóczi tervei nem állhatták meg a valóság próbáját, mert még a szándékok szintjén abbamaradt a megvalósításuk. Rákóczi vereséget szenvedett Lengyelországban, ezzel kikerült a kezéből az események irányításának a lehetősége, Zrínyi pedig a meginduló különös háborúban, amely érzése szerint az ország létét fenyegette, nem tehetett mást, mint hogy a török ellen mozgósítsa nemzetét. A különös háborúnak — azért különös, mert egyik fél sem akarta⁴⁷ — nem a török, még kevésbé Bécs, hanem a magyar rendiség lett a vesztese, mert elvesztette Habsburg-ellenes küzdelmeinek legközvetlenebb támaszát. II. Rákóczi György katasztrófája után lekerült a történelem napi-rendjéről a magyar nemzeti királyság megvalósításának Erdélyből kiinduló lehetősége.

⁴² *Perjés*: i. m. 267. l.

⁴³ Apaffy utasítása Naláczynak, 1674. júl. 9. Erdélyi Országgyűlési Emlékek XV. köt. 388–389. l.

⁴⁴ Vitnyédy Zrínyi Miklósnak, 1662. ápr. 8. MTT. XV. 195. l.

⁴⁵ *Nagy Iván*: Rédei László történeti maradványai. MTT. XVII. 270. l.

⁴⁶ *Tolnai Gábor*: Szegény együgyű fejedelem. Évek—századok. Magvető. 1958.

⁴⁷ *Perjés*: i. m. 281. l.

T. Erdélyi Ilona:

A radikális-republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kalmár István

A Junges Deutschland magyarországi visszhangjának vizsgálata és Erdélyi János körüli kutatásaink során figyeltünk fel egy Németországban is ritka, nálunk pedig sokáig ismeretlen sajtótermék, a németnyelvű, Párizsban 1834–1835-ben megjelent „Der Geächtete” c. folyóirat magyarországi kéziratos másolatára, amelyet Kalmár István készített 1839-ben. Szokatlan jelenség ebben az időben, hogy akár kéziratos formában is ilyen eszmeiségű iratokat olvashassanak Magyarországon.

Elsőnek és egyedül Pándi Pál említette a korai szocialista eszmék hazai terjedését vizsgálva ezt a másolatot, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őriz.¹ A „Der Geächtete” c. folyóirat a „Bund der Geächteten” elnevezésű titkos emigráns szervezet orgánuma volt. A Bund az 1834-ben feloszlatott németországi politikai menekültek, ill. kézművesek alapította „Deutscher Volksverein” legöntudatosabb tagjaiból alakult ugyanazon évben. A „Bund der Geächteten” célja, mint alapszabályai kimondották: „Németország felszabadítása a gyalázatos szolgaság igájából”, valamint „olyan állapotok teremtése, . . . amelyek megakadályozzák a visszazuhanást a szolgaságba és a nyomorba”, vagy másutt: „Németország felszabadítása, és az emberi és polgári jogok deklarációjában kinyilvánított alapelvek megvalósítása”.²

A „Bund der Geächteten”-nek már alapszabályaiban is, miként a később felszínre jövő ellentétekben, megmutatkozott bizonyos kettősség. Okai a tagság összetételében rejlettek és a Napóleon elleni háborúk eseményeihez vezethetők vissza. A szabadságjogok és a német egység követelése már a század első évtizedeiben felhangzott, legszélsőségesebben az ifjúsági mozgalmakban, mégpedig a Burschenschaft radikális, a Follen-testvérek vezette csoportjában. Follenéknak (elsősorban Carl Follennek) a valóságtól elszakadt, idealista köztársaság- és egység gondolata, és az „áldozat-halálnak”, az egyéni önfeláldozás szükségességének hirdetése, amelynek a Kotzebue-t meggyilkoló Karl Sand lett szenvedő hőse, még a „Bund der Geächteten” alapszabályainak 28. cikkelyében is kísért.³ Ezek a gondolatok csak szűk körben hathattak. A szabadság-mozgalmak második

¹ Der Geächtete. Zeitschrift in Verbindung mit mehreren deutschen Volksfreunden. Herausgegeben von Jacob Venedey. 1835. Paris. — A lap belső borítóján a mottó: „Erlöse uns vom Übel!”, azaz a német Miatyánk „Szabadíts meg minket a gonosztól!” sora, mint arra az első számban megjelenő „Vorwort” utal is. — A másolatról: Ld. Pándi Pál: Utopista eszmék a reformkori Magyarországon. Magyar Tudomány, 1965. 3. sz. — Jelzete: MTAK Kézirattár, Vegyes 4^a réteg 83. sz. I–II. kötet. Az eredeti példánnyal nem sikerült összevetnünk a másolatot, de kihagyásnak semmi nyoma, s az egyes számok — összesen 12 jelent meg — arányosak, a rendszeresen ismétlődő rovatok, a cikkek hossza, terjedelme is arra mutat, hogy a másolat teljes.

² Magáról a lapról, a „Bund der Geächteten”-ről, valamint a „Bund der Gerechten”-ről és a „Bund der Kommunisten”-ről: „Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien. Band I. 1836–1849.” (Berlin, 1970. Dietz Verlag, 1–1196. lap. Institut für Marxismus–Leninismus beim ZK der SED és Institut für Marxismus–Leninismus beim ZK der KPdSU kiadásában.)

³ Az alapszabályok: i. m. 978. l.

hullámának már nagyobb volt a hatása, bár még az is inkább értelmiségi, legfeljebb iparos körökben terjedt. Mély volt az ellentét a fennálló politikai rend és az ország értelmisége között. Azt mindenki tudta, hogy ahogy van, nem maradhat, mintahogy abban sem kételkedtek, hogy a monarchikus-bürokratikus-katonai uralkodási forma nem felel meg a kor szellemének. De hogy mi felel meg a „Zeitgeist”-nek, akörül nagy volt a bizonytalanság. Követelték Németország mélyreható politikai reformját, a népfelség elvének, a lelkiismeret- és vélemény-szabadságnak a bevezetését. Az 1832. május 27-én Hambachban megrendezett ünnepen igen erélyes volt már a nép hangja. A „Hambacher Fest”, amelyen mintegy harmincezren vettek részt, Németország első politikai tömegdemonstrációjává nőtt. Egy kisebbség eljutott a demokratikus köztársaság gondolatáig. Az ünnep nagyonnis kapóra jött a reakciónak, amely megijedt a radikálisoktól. Az ott történetekre hivatkozva tiltotta be a június 28-ára összehívott Bundestag a gyülekezési és sajtószabadságot. Százával és ezrével vetette börtönbe, fegyházba a veszélyesnek ítélt elemeket. Ez a terror sodorta idegenbe: Londonba, Párizsba, Brüsszelbe, Zürichbe a német liberálisokat és radikálisokat. Sokan meg sem álltak Amerikáig. A párizsi emigránsok között találjuk Jacob Venedeyt, dr. Theodor Schustert és a Bund számos ismert alakját. Ekkor menekültek el Harro Haring és Georg Fein, egykori Burschenschaftler, a radikális, forradalmi költészet akkor népszerű alakjai.⁴

A különböző felfogású emberekből (kézművesek és politikai menekültek) álló egyesületben hamarosan felszínre jöttek az ellentétek. 1837–38-ban a „Bund der Geächteten” már korábban is egyenállal szembenálló két szárnya között végleges lett a szakadás. A szervezeti kérdések mellett elsősorban ideológiai, politikai különbségek játszottak szerepet. A radikálisok — akik között akadtak Babeuf és Fourier követői, de a többség a babeufiánus Karl Schapper és Weitling híve volt, — megalapították a „Bund der Gerechten”-t. Ebből a szervezetből alakult a „Bund der Kommunisten”.

A „Der Geächtete” a „Bund der Kommunisten”, ill. a „Bund der Gerechten” közvetlen elődjét alkotó Bundnak volt az orgánuma: 1834 júliusától 1836 januárjáig jelent meg 12 füzetben. Igen nagy nehézségekkel küzdött a lap, kétszáz német munkás támogatása tette lehetővé a vállalkozást. A folyóiratot a kölni emigráns, Jacob Venedey adta ki Párizsban a Bund más vezetőivel együtt. Venedey kispolgári-köztársasági vonalat képviselt, amely csak a politikai változtatást tűzte ki célul. A Bund másik vezető alakja, dr. Theodor Schuster 1834 végétől kezdve mindinkább a szociális kérdések felé fordult és élesen bírálta a korai kapitalista fejlődés számos jelenségét. Miután 1835 áprilisában Venedeyt a francia hatóságok Párizsból kiutasították, Schuster vette át a lapot. Ettől kezdve a folyóirat nagy szerepet játszott a kézművesek proletár öntudatának élesztésében és ezzel összefüggésben a Bundon belül egy proletár-szárny kialakulásában. De még Schuster sem a munkások osztályérdekeit képviselte, hanem a kispolgári rétegeket, akik a kapitalizmus fenyegetésében éltek. Programja elsősorban reformjavaslatokra korlátozódott, ezek a szociális helyzet javítására és a kézműves-szövetkezetek szervezésére irányultak. Schuster nem támadta a termelőerők magántulajdonát.

A „Der Geächtete” az emigránsok körében ismert orgánium volt. Weitling dicsérte, mert a lap az akkori német republikánusok legradikálisabb politikai irányát képviselte.⁵ A folyóirat magyarországi másolata, amely igen korán, három évvel az utolsó szám megjelenése után készült, mégpedig a hazai fejlődés szempontjából fontos időben, az 1839-es diéta idején, érdeklődésinkre tarthat számot.

⁴ A német mozgalmakról, a Hambacher Festről és a nyomában jelentkező terrortól: Ld.: *Karl Obermann*: Deutschland von 1815 bis 1849. Von der Gründung des Deutschen Bundes bis zur bürgerlich-demokratischen Revolution. Berlin, 1961. ill. 1965 és *Golo Mann*: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. S. Fischer Verlag. Hamburg, 1967. 198. és kk. l.

⁵ I. m. 86. l.

A „Bund der Geächteten” kiadásában megjelenő folyóiratnak nem volt határozott programja. Az első számban „A szerkesztőség” aláírással megjelent „Előszó” a lap „hitvallását” fogalmazta meg: ez a borítón szereplő mottó: „Szabadíts meg minket a Gonosztól!” vagyis mindattól, ami a jelen Németországot képviseli. A szerkesztő a későbbiekben maga is érezte, hogy a program kiegészítésre szorul, ezért azt a jövő előkészítésében jelölte meg.

A programot valójában a lap feladatai határozták meg. A kettős feladat szabta meg céljait és a kettős olvasóközönség arculatát: az otthoniakban, akiket a rendőrség szigora és a cenzúra elvágott a külvilágtól, ébren tartani a szabadságvágyat és a jövőbe vetett hitet, valamint tájékoztatni az idegenbe szakadt kézműveseket és politikai emigránsokat az otthoni eseményekről. És mindezt kis terjedelemben, mert az anyagi lehetőségek igen szegényesek voltak.

A cikkek egy része névvel (így pl. Lamennais, Heine, Börne), nagyobb részük azonban névtelenül jelent meg, általában Venedey, majd később Theodor Schuster tollából. Fontos rovata a lapnak a német államokkal foglalkozó „Deutsche Oertlichkeiten”, amelyek a németországi eseményekről tájékoztatnak. Itt jelentek meg pl. azok a közlemények, amelyek az otthoni spionokra hívják fel a figyelmet, vagy az a cikk is, amely a Junges Deutschland névvel illetett csoport öt írója ellen 1835. december 10-én hozott intézkedésekről számol be, kiemelve Heine, Wienbarg, Gutzkow, Mundt, Laube munkásságának jelentőségét az új, a korszerű, politikai irodalom népszerűsítése terén. Mind az öt író, állapítja meg a cikk, a júliusi forradalom eszméit hirdette szépirodalmi műveiben. Munkásságuk annak a folyamatnak jelentős állomása, melyet Karl Gutzkow így fogalmazott meg: „az országútról elűzött republika a literatúrába vonul”, vagy mint a „Der Geächtete”: „A korszellem a politikai szöszékről és a napilapok hasábjairól a novellisták padlásszobáiba és a polgárság kölcsönkönyvtáraiba húzódott vissza”, miután pedig az egyetemi auditoriumokból is kiűzték (utalás Ludolf Wienbargnak a kiel egyetemen tartott és betiltott előadásaira), „leszállt a piacra és belopakodott a kézművesek műhelyeibe”.⁶

A „Der Geächtete” harcot hirdet a zsarnokság, az új kor rabszolgasága, a „pénzhatalom” és általában minden jogtalanság ellen. Ezen a ponton élesen elhatárolja magát a liberálisoktól, akik — mint a cikk kifejtette — ugyancsak reformot akarnak, mégpedig politikai reformot, de nem szociálisat. „A liberalizmus, folytatja a »Szabadság« c. cikk írója, korlátozni akarja a visszaélést, a mi radikalizmusunk meg akarja szüntetni azt. A liberálisok csak a fa koronájára tekintenek, mi a bajok gyökeréig hatolunk. Nem elégszünk meg az alkotmány variálásával, amellyel mindig is kijátszották a népet, a mi célunk más: „A dolgozó osztályok radikális szociális és politikai emancipációja”. Mert: „Ezeknek az osztályoknak a szorgalma termeli egyedül a nemzeti vagyon tömegét, és ugyanakkor ezek azok, akik jelenleg a legkisebb részesedést kapják annak hasznából.”⁷

A cikkek jó része Németország jövőjével foglalkozik, mint amely igen nagy szerepet kap Európa forradalmi átalakításában. A vihar, amely a jövőt meghozza, írja a lap, már nincs messze: „Jeküldi villámait a magas tornyokra, a kiálló fákra és mindazokat (értsd: a hatalmasok szolgáit) megsemmisíti, akik alattuk kerestek menedéket.” Ez a jövő megadja mindenki számára a szabadságot, lehullanak a szellem bilincsei, s csak embertársunk szabadságjoga lesz korlátja az emberek szabadságának. Meghozza az emberek törvény és egymás előtti egyenlőségét, a népek testvériségét. Ledönti azokat az ember és ember, törzs és törzs, nép és nép közé emelt korlátokat és határokat, amelyeket az uralkodás- és élvezetvágy, az urak félelme és a hatalom birtokosai által elhintett elítéletek

⁶ Der Geächtete, II. 247.

⁷ Der Geächtete, I. 197.

emeltek. Az előítéletek legveszedelmesebbje Németország helyzetében, írja a cikkíró, a franciaellenesség, a nacionalizmus. Ezért különösen fontos a „Befreiungskriege” (a Napóleon elleni háborúk), Arndt, Görres szemléletének átértékelése (Fichtét nem sorolja ide, sőt megdicséri szabad szellemét). Az említettek áldozatul estek a „terjeszkedési váagnak”, a „bonapartizmusnak”, amely a francia forradalom eszméinek megcsúfolása lett.⁸

„A pénz hatalom” c. névtelen cikk az új társadalmi rendben való csalódottságnak ad hangot. A pénz kormányozza a világot, dönt jó és rossz, milliók élete és halála felett. A pénz, a kereskedelem gonosz szelleme árasztja el a világot, megfojtja a szabadság eszméjét, terjeszti a sötétség és a pokol lidércseit.⁹

„A XIX. század mintaállama” az emberiség jövőjét kutatja.¹⁰ Európán túlra, az Új Világra tekint, de már ott sem lel biztató távlatokat. Mert Amerikában nem valósult meg az általános jólét nagy eszméje. A dolgozók egy kisebbség zsoldjában állnak, amely szívja erejüket. A munkásnak ahhoz, hogy szabad polgár legyen, megvan ugyan a joga, de nem a hatalma. A nagy városokban nyomor ütötte fel fejét, a dolgozók ezreinek és százezreinek nincs meg az anyagi ellátottsága, s ahol az hiányzik, nem valósulhat meg a társadalmi igazságosság, a szabadság. De hol valósult meg? — kérdezi a cikk írója. A XIX. században, a nyers erőszak korában, aki szabad embereket akar találni, annak a börtönök ajtain kell kopogatnia: mert ott él a szabadság. Különös módon a büntető intézetekben talált menedéket a nyugalom, a béke is. De hol a „mintaállam”, amely legjobban megközelíti az elvet: biztosítja a polgárok többsége részére az anyagi és szellemi szükségleteket? Van-e egyáltalán? Mert Európában és Amerikában a polgárok többségének csak annyi a joga, hogy verejtékes munka mellett tengesse életét. Egy kísérlet mégis sikerült: Angliában, Dél-Wales egyik büntetőtelepén, ahol mindenkit ellátnak ruhával, cipővel, a szükséges bútordarabokkal, olyannyira, hogy bármely kontinens munkás megirigyelhetné. Táplálékuk bőséges és elegendő. A fegyencek egy része magánembereknek (ezért kosztot és évi 20 font sterlinget kapnak), más részük a kolóniának dolgozik, ők is kb. ugyanennyi fizetségért. Egy szorgalmas munkás 4 óra alatt elvégezheti munkáját és utána szabad. A házasságot a közönség engedélyezi, az gondoskodik az ellátatlan gyermekek neveléséről: a fiúkat munkára tanítják, a lányokat kiházasítják.

Jelentősebb azonban a kolóniának az a tevékenysége, amellyel megvédi munkásait a privát munkáltató kizsákmányolása ellen; mégpedig azzal, hogy a gazdának konkurenciát jelent. Ezt a konkurenciát, a szabad versenyt kellene Európában is megvalósítani. A magán gyárak mellé állami gyárak, műhelyek felállítását javasolja, amelyek megvédenék a munkások érdekeit. Hasonlóképp például szolgálhatna az, ahogy a „mintaállam” gondoskodik tagjai szellemi szükségleteiről: erkölcsre, munkára neveli őket. A cikk végső tanulsága: az angol büntető kolónia is jobb, mint a német „Fürstenstaat”, amely anyagi és szellemi rabságban tartja népeit.

A folyóiratot, mint arról korábban szó volt, Venedey kiutasítása után Theodor Schuster vette át, s attól kezdve tudatosabb szerkesztés, határozottabb hang érvényesült a lapban. Az „Egy republikánus gondolatai”, amely az új szerkesztő programnyilatkozata, tükrözi az elfordulást a misztikus-vallásos, a Burschenschaft ideológiában gyökerező, valóságtól elszakadt, egyéni akciókra épített republikánus-radikalizmustól, és a szociális kérdések iránti fokozott érdeklődést mutatja. A folyóirat jelszava, amely egyben a proletár harc kiáltása Schuster szerint: „Vivre en travaillant ou mourir en combattant” (az 1831-es lyoni selyemszövők felkelésének jelmondata), és „Wohlstand durch Arbeit oder

⁸ Der Geächtete, I. 126—134.; ld. még: „Die Vorboten der nahenden Krisis in Deutschland”, II. 7. sz.

⁹ Der Geächtete, I. 183.

¹⁰ „Der Musterstaat des 19-ten Jahrhunderts” I. köt. 221—229. l.

Untergang in Kampf, Vernichtung des Volkseleuds durch Minderung der Einzelübermasze”.

Schuster „a nép nevében” figyelmezteti a hatalom birtokosait: mondjanak le önként esztelen, népellenes jogaikról s fogadják el a munkásság javaslatait. Szavai nem a gyengék könyörgése, nem irgalomra appellál. Az erejükben bízó — még ha azt az elkese-redettség táplálja is —, nagyszámú tömegek nevében fenyeget: „Tegyétek szabaddá parasztjaitok földjét, mondjatok le céhjogaitokról, emeljétek a munkabért, kövessétek Franciaország nemeslelkű nemzetgyűlésének példáját és híretek a világtörténelemben ugyanaz lesz, vagy inkább még magasabban ragyog, mert nagyobbak voltak áldozataitok gyümölesei. Ragadjátok meg a nép felétek nyújtott testvérkezét, és megérdemelt iszonyattal büntessétek ellenségeinek rágalmazóit. A nép nem akar sem rablást, sem vért, csak békés munkát és megfelelő jövedelmet követel. De ha a megbékélés szavaira harci riadóval feleltek, ha — mint eddig — nyers erőszakkal válaszoltok a nép szerény kérésére, akkor jaj! nem a népek (mert a nép ügye többé nem halhat meg), de jaj nektek! Ti magatok akartátok akkor saját megsemmisítéseteket és megkapjátok azt. Semmit nem akartok tudni a *szociális reformról*? Akkor hajoljatok meg a *szociális forradalom* előtt!”¹¹

A folyóiratban a szépirodalmat Georg Fein, egykori Burschenschaftler, majd svájci emigráns versei képviselik, amelyek „Politikai költemények” gyűjtőcím alatt jelentek meg. Hangjuk a tizes évek diákmozgalmainak misztikus-radikális hangját idézik, a „Das Hohe Lied” lázító sorait, zsarnokellenességét. Képei, a hercegekhez, fejedelmekhez intézett fenyegetései Harro Harring verseire emlékeztetnek. Mutatványként Fein egy versét közöljük:¹²

„Nur zu!

Nur zu, ihr Fürsten, immer zu!
Die Freiheit hingewürgt!
So hoffentlich giebt's endlich Ruh,
Wie sie das Grab verbürgt.

Nur weh, das oft ein böser Gast
Dem Grab entsteigt, ein Geist
Der seinen bleichen Mörder fasst
Und mit hinunter reisst.

¹¹ „Gedanken eines Republikaners”, II. köt. 112—113. 1.

¹² Fein idézett verse: II. 14. Másik, hasonló hangú: „An die Fürsten” (II. 18.), belőle néhány sort idézünk:

„Wie wenn die Fluth der Ebbe folgt und steigt,
Ihr haust umsonst den Damm, der schnell sich neiget
Als wogend Meer, der träge Strand sich zeigt:

So fluthen jetzt der Freiheit Hochgedanken,
In aller Herz, zertrümmern Euro Schranken
Und Schlösser, Throne und Bastillen wanken.”

Harro Harringra nemcsak Fein verseinek képei stb. utalnak, hanem a lap egy cikke is, amely a „32. . .” címet viseli. Nyilvánvaló az analógia e között a cikk és Harro „33 oder 34” c. igen elterjedt, kézműves összejöveteleken gyakorta énekelt, megzenésített költeménye között, amely a német hercegek (33 vagy 34 német állam!) megölésére buzdított. A vers nyíltabb és egyértelműbb, mint a cikk (I. 135).

So auch der Freiheit Geist, der jetzt
 Durch alle Länder kreist
 Vor dem sich jeder Fürst entsetzt
 Und ihm die Pforte weist.

Doch bis er nicht die Krone lässt
 Lässt ihm der Geist nicht Ruh,
 Und sitzt die Krone allzufest
 Nimmt er den Kopf dazu.

Macht Protokoll auf Protokoll
 Baut Kerker und Schafott!
 Der Geist, er weicht um keinen Zoll,
 Denn rächend sandt' ihn Gott!"

A lap bemutatása — csak a legfontosabb cikkekről szözlöttünk — talán a részletek segítségével is meggyőz arról, hogy a korban szokatlan radikális-republikánus hang, a változást, a szociális reformokat, sőt forradalmat követelő cikkek nem maradhattak hatás nélkül olvasóikra.

A „Der Geächtete” magyarországi másolója Kalmár István volt, mint azt a belső borítón szereplő bejegyzés elárulja, mégpedig 1839-ben. Ki lehetett az a Kalmár István, aki két kötetben 610 oldalon, fáradságot nem ismervé, időt nem kímélve, végig egyenletesen szép írással lemásolta a négy, ill. három évvel korábban, Párizsban megjelent radikális, köztársasági folyóiratot? És miért? mi lehetett a célja? Csak magának írta, emlékeztetőnek, hogy később legyen mibe betekintenie, vagy megbizásból, vagy talán a lapban megnyilatkozó eszméket kívánta terjesztetni? Ez utóbbi ugyanis igen gyakori módja volt az illegális könyvek becsempészésének, titkos csatorna az üldözött gondolatoknak, amelyen át beszivároghattak a Habsburg-birodalom „felforgató tanoktól” gondosan elzárt országaiba.

Egyik kérdésre sem tudtunk válaszolni. A másoló személyét illetően is csak találgatásokra voltunk utalva. Egyetlen kiinduló pont igen kiírt írása volt, amely gyakorlott kézre vallott, olyanra, amelynek gazdája foglalkozásszerűen, állandóan és nemcsak alkalomszerűen írt. Másik támpontunk volt: a német nyelvet jól ismerte, mert hibát alig ejtett. Ebből következően vagy egy Németországot megjárt diákra, protestáns papra vagy pedig valamelyik vegyes nyelvterületen lakó nemesi értelmiségire kellett gondolnunk. Feltevéseink több vonatkozásban is beigazolódtak. Kalmár István ugyanis író volt, ha nem is „szépíró”, de „szépen író”, azaz másoló, mégpedig lelkes, sőt szenvedélyes. Ügyvéd volt, Balassagyarmaton élt, ahol a város és a környék lakosainak egy része a magyar, a német és a szlovák nyelvet is ismerte.

Másolatai segítségével sikerült azonosítani alakját. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára egyéb másolatokat is őriz Kalmár Istvántól. Mellettük egy 1859-ben Toldy Ferenchez írt levelét, melyben Kalmár nehezményezi, hogy az Akadémia a nyilvánosság útján nem értesítette őt és általában a magyar közönséget az Akadémiához eljuttatott könyvadományáról, amely 36 régi nyomtatott kötetet és 30 kötetnyi kéziratot tartalmazott.¹³ Harminc év alatt készültek, az első másolat 1825-ből, az utolsó 1855-ből való.

Kéziratai, melyeket „talán érdemökön felül is becsültem és becsülöm”, mint írta Toldynak, nemcsak Kalmár alakjára vetnek fényt, hanem érdekes példáját adják a vegyes nyelvterületen élő, ill. ott született honoráciorok érdeklődésének.

¹³ Levele Toldyhoz: Irodalmi Levelestár, MTAK Kézirattár. Nagy Iván levele a könyvadománnyal kapcsolatban: 1857 szeptemberéből: RAL 334/59.

Első kézirata latin nyelvű: „Jus Publicum Hungariae”, a hazai latinitás jegyében készült, még nevét és a kísérő szövegeket is latinul írta. Ugyanerre utal Vergilius „Aeneis”-e Szalkay Antal-féle fordításának másolata, valamint a „Diarium Conventus Regni Hungariae in Campis ad Szécsény. Anno 1705 a 1^a Sept. usque 3^{am} Octobris celebrati . . . transumptum per Stephanus Kalmár”. Németnyelvű másolatai: „Ruinen oder Betrachtung über die Revolutionen der Reichen von Volney”, a „Nationen und Ihre Rechte” és a „Der Geächtete”.¹⁴ Szlovák nyelvű írása nem maradt fenn, de azt, hogy szlovákul jól tudott, egy birtokában levő „Szlovák versek, amelyeket a szórakozás kedvelője mulattatására különböző alkalmakkor írt össze Benitzky Antal Balassagyarmaton” c. szlovák nyelvű kötet igazolja, amelyhez megjegyzéseket fűzött s amelynek egyik szatírájában róla is van szó.¹⁵

Az 1840-es évekből már magyar másolatot találunk, így Nógrád megye híres tréfacsinálójának, Bene Károlynak írásait, valamint „Kossuth Lajosnak Pest vármegyének 1845^a esztendő Mart. 10^{én} tartott közgyűlésében mondott beszédét” — és végül — egy versgyűjteményt, amelyet Erdélyi Jánosnak a népdalok gyűjtésére kiadott felszólítására küldött be a Kisfaludy Társasághoz. 1851-ből való egyetlen magyar szépirodalmi másolata: „Petőfy Sándor versei”.¹⁶

Kalmár személye egyre érdekesebb lett: egy poliglott polihisztor, aki balassagyarmati házában ügyvédi gyakorlat mellett az emberek és nemzetek jogait érintő munkákat tanulmányozott. Mert ebbe a körbe tartozott a Rákóczi-szabadságharc idejéből való másolata éppúgy, mint a radikális németnyelvű folyóiraté vagy a magyar költő-forradalmár verseié is. Mert Kalmár „nemzetünk költérének” vagy másutt „e ragyogó nevű költérünknek” csak azokat a verseit szedegette össze és másolta le, amelyek „tartalmoknál fogva, már az 1847-ben ki nyomott nagy versgyűjteményből is, a sajtó korlátozása miatt hiányzanak”. „Azon idő óta nagyobb részben szabad szellemben írt költeményei — folytatja tovább — ezután sem — ha csak a szabad sajtó életbe nem léptetik — remélhetnek kinyomtatást; hogy tehát ezen részint eddig ki nem nyomott, hanem csak kéziratként lapangott versei, részint a forradalom idejében, vagy azután külföldön írt, emlékkönyvekben kinyomott versei a veszendőségből megőriztessenek, jónak véltem azokat, mennyire összegyűjthetem e könyvbe kéziratilag összevgyűjteni.” Petőfi verseinek másolatával az irodalomnak, az utókornak kívánt szolgálni, mint később kifejti: „Vegye az olvasó e gyűjteményt is, irodalmunk eránt ápolts kegyelem zálogául, mellyek egyszersmind, a Nemzet keblében halhatatlan nevű költérünk, Petőfy Sándor emlékének is áldozni akartam; czélom lévén ekkép a sajtót nem remélhető költeményeknek is az utódokra

¹⁴ A „Jus”: Jogtudomány Ált. 8^r 1. sz.; a „Diarium”: Történelem Napló 8^r 8; a „Nationen”: Jogt. Pol. 4^r 6. sz.; a „Ruinen”: Egyh. és Bölcs. 4^r 78. sz.; A Volney-kötetet Kalmár 1827-ben másolta — legalábbis akkor fejezte be —, nyolc évvel később, mint ahogy Kossuth Lajos fordította. Kossuth Volney-fordítását Kolosy József cseleji földbirtokosnak említi 1829-es levelében, mellékelve néhány „árkust” az elkészült fejezetekből. Kalmár is a Georg Foster-féle németnyelvű fordítást használta, mint Kossuth. (Kolosyéknaál volt nevelő 1833-ban Erdélyi János.) (Kossuth Összes Művei, VI. köt. Ifjúkori Íratok . . . Kiadta Barta István. Bpest. 1966. 199. l.) A Kossuth-fordításra Szabad György hívta fel figyelmemet, neki tartozom köszönettel.

¹⁵ A „Szlovák versek”: „Werssé Slovenské pro Zabawenj Milownykú Kratochwyl Kewsseligakým Prjležitostim zepsané. Skrze Antonjna Benitzký w Balassa Darmatách Rokú 1839. 219. l.” Kalmár magyar nyelvű bejegyzése szerint ez a kötet nem a jelzett időben, hanem 1820-ban vagy 21-ben készült. Jelzete: RV Irod. 8^r 206/183.

¹⁶ „Bene Károly művei” M. Irod. Régi és újabb írók, 8^r 24. sz. I.; „Kossuth Lajosnak . . . beszéde”: Jogt. Pol. 8^r 1. sz.; Petőfi versei: M. Irod. Régi és újabb írók 8^r 18. sz. A gyűjtemény, amelyet Kalmár 1845-ben az Erdélyi János-féle felhívásra küldött be, általában mind vagy ismert költők verseit (így pl. Faluditól, Amadétól), vagy dalokat tartalmaz. Egyetlen egy, az Erdélyi-féle értelmezésnek többé-kevésbé megfelelő népdal található csak benne. Jelzete: Irod. 8^r 206/183.

átszállítása, amennyiben ezt még a »Hangok a multból« című 1851-ben Hamburgban kinyomott emlékkönyv sem tellyesíté, mely egyszersmind forrásumul is használtatott. „A magyarok istene legyen velünk!” — Így fejezte be 1851. aug. 20-án Petőfi verseinek másolását Kalmár István.

Az 1845-ös Kossuth beszéd másolatával hasonló lehetett a célja. Itt is az olvasókra tekinthetett, amikor Kossuthnak a megyei önkormányzati rendszer teljes felszámolása — a gúnyosan „Kreishauptmannsystemnek” nevezett új rend — elleni kirohanását örökítette meg. Kossuth beszéde a konzervatívok által sugallmazott adminisztrátori rendszer életbeléptetése ellen irányult. S miért lett volna más célja a „Der Geächtete” leírásával?

Érdeklődését ismertük, személyét nem. Barátja, Nagy Iván sem árult el róla többet.¹⁷ Azt ismételte meg, amit amúgy is tudtunk: gyarmati ügyvéd, könyvadományozó és másoló. Egy újdonsággal mégis szolgált: az apa, a nemes jászberényi család tagja származott át a felvidéki megyékbe. A nógrádi járás Bánk községének volt ágostai evangélikus lelkésze. A fiú Bánkon tanulhatta meg a szlovák nyelvet. Életkorát Nagy Iván nem említette. Annyi egyik másolatából ismeretes volt, hogy 1825-ben lett ügyvéd, a húszas évek elején a Felvidéken volt patvarista, tehát a század elején születhetett. Arra vonatkozóan azonban még mindig nem nyertünk eligazítást: hogyan juthatott hozzá a folyóirathoz és hogy milyen körrel volt érintkezésben, kiknek közvetíthette eszméit. S egyáltalán: milyen helyet foglalt el esetleges baráti köre vagy ő a magyar szellemi életben?

Hosszú hónapok meddő keresgélése, érdeklődése után a véletlen jött segítségünkre. Erdélyi János levelezését forgatva feltűnt egy Kalmár név, két ízben is: mindkét alkalommal keresztnév nélkül és mind a kétszer ugyanabban a társaságban.¹⁸ Kalmár volt annak a levélnek vivője, amelyet Szontagh Pál küldött 1839 júniusában Pozsonyból Erdélyi Jánosnak, illetőleg mindennapos asztaltársa volt ugyancsak Pozsonyban Vahott Imrének, Vachott Sándornak, Stuller Ferencnek, a vágszerdahelyi Vidliczkay Józsefnek és Hrobony Sámuelnek. A gyarmati ügyvéd és az Erdélyi-levelezésben keresztnév nélkül emlegetett Kalmár azonosságának feltételezését az asztaltársaság összetételén túl még egy motívum indokolja: Vachott Sándor — ez időben Erdélyi bizalmas barátja — 1838 áprilisában Balassagyarmaton Huszár alispán mellett volt joggyakornok, tehát a városi ügyvédet legalábbis ismernie kellett. A körhöz Tóth Lőrinc tartozott még, valamint, ha nem is volt tagja az asztaltársaságnak, közéjük sorolhatjuk: Pap Endrét, Szalay Lászlót, Beöthy Zsigmondot, Pulszky Ferencet, Stuller házigazdáját. Mindnyájan a korábban soroltak barátjai voltak.¹⁹ Az említettek a magyar irodalom, ill. a politikai élet ismert alakjai: Kalmár és Hrobony kivételével. Hrobony lipői evangélikus papfiú volt, aki teológiai tanulmányait Hallében, majd Prágában végezte. A negyvenes években szlovákul és magyarul verselt, több ízben megfordult Vachotték és Erdélyi társaságában. Vachott Sándor jellemzése szerint „diplomaticus csavargó”, aki „úttjába ejteth minden utat”. Irodalmi működésénél ismertebb az a tevékenysége, amelyet mint a szlovák nemzeti mozgalom aktív tagja fejtett ki. Ugyancsak tudunk Hodža Mihállyal való kapcsolatáról. Talán épp Hrobony lehetett az, aki a „Der Geächtete”-t Magyarországra

¹⁷ *Nagy Iván: Magyarország családai* VI. köt. Pest, 1860. 42. l.

¹⁸ Erdélyi János levelezése, I–II. köt. Bp. 1960–1962. Akadémiai Kiadó. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. Az említett hely: I. 60, 81 és Hrobonyról: i. m. 60, 172. l.

¹⁹ Az asztaltársaság tagjai: Tóth Lőrinc, Kalmár, Vahott, Hrobony (Levelezés I. 60.), de hozzájuk csatlakoztak, mint arról Szontagh tudósít: Pap Endre, Szalay, Pulszky, Stuller, Beöthy Zsigmond, valamint Vidliczkay, a későbbi évek ismert ellenzéki politikusa, nagy obstrukciós szónok, és természetesen ő maga (uo. 81.). Szemere Bertalanról: I. 82.

csempészte, vagy egy másik, német egyetemet megjárt diák? Erre a kérdésre adatok hiányában nem tudunk válaszolni.

A feljebb említett társaság politikai nézeteiről — hála az Erdélyi Jánoshoz írott leveleknek — már eddig is képet alkothattunk. Meglepetést okozott már korábban is Szontagh Pál leveleinek hangja, aki élesen kifejezésre juttatja különállását a nemesi liberalizmustól. Ebben az időben megegyezik Szalayval és Erdélyivel. Kétkedéssel figyelték az országgyűlést, melynek „csak egyes hőseivel lehet sympathiát érezni”.²⁰ „A kövek borzasztó hanyagul visznek mindent.” Az úrbér kérdését pedig, melyért Kölcsey, eszményképük oly hősi elszánással küzdött, belefulladásztotta a zajba ez a „magyar liberalizmus!” „Mikor valósul meg a »Szabadság s népszerűtet!«” kiáltott fel Szontagh, akkor amikor „a republicanismus szent eszméjét” egyedül Bihar képviseli, bár követje, Beöthy „in praxi nem demokrata”. Vagy „miért adunk mindig szabadságokat s miért nem szabadságot?” — kérdezi Szontagh.²¹ De ugyanígy Erdélyi, aki pesszimista már ekkor is, később méginkább. Így ír: „ez a napról-napra tyúklépés a haladásban, ez a bukfenc és botorkálás előttem nem haladás, hanem csak afféle lökdösődés előre-hátra, mit a sors egy Kínával is megteszen”.²² Fájjalja törpeségünket. Ekkor mondja ki Vajda Péterrel együtt: Magyarországot csak nyelvért szereti. A hazai politikai életről így vélekedett: „És emlegetünk, merünk emlegetni sajtószabadságot, s szót emelünk a cenzúra ellen, s mind ezt hol? a zöld asztalnál . . . Itt láthatod egy classicus példáját az oly erősen harsogott magyar liberalizmusnak — kesereg Erdélyi Kazinczy Gábornak, — s ha különösen Pest megye tanácskozásairól tudakozódnál, éppen ellenkezőjét fognád hallani. Das ist der Fluch der Zeit!”²³

Erdélyitől idegen volt a megyegyűlések és követi táblák frázis-puffogtató nemesi politizálása, amely az érveket hangerővel pótolta. „Hang ura” c. kéziratban maradt versében mondott véleményt a kor jellegzetes alakjáról, a szónokról, akit megrészegít saját hangja s már csak verbalizmusa élte. Beszélni tud, annál kevésbé írni!

„Nagy hangon szólasz, siketeknek szólasz-e mindig?

Amit akarsz, inkább ird le, de istenesen.

Rontani melled kár, rég hallók már ez igéket,

A hang elpuffog, győzni? az ok sulya győz.”²⁴

Az ellenpélda, bár nem történt róla említés, éppen Kölcsey, aki ennek a pozsonyi körnek bálványa volt. A volt szatmári követ csendesen, szinte erőtlen, visszafogott hangon mondta el politikai beszédeit. Tudta, hogy a hatást nem a hangerő adja. De példa volt azért is, mert nemcsak a zöld-posztóasztalnál állta meg helyét, hanem a többiektől eltérően a tollat is kitűnően forgatta, mint azt Erdélyi és ifjú társai az új kor politikusától megkövetelték.

Ez a Kölcseyre tekintő kis csoport arra figyelmeztet, hogy a társaság szemléletében, életvitelében és ízlésében, ami pl. magatartás-normáikban is kifejezésre jutott, polgáriusultabb volt, mint pl. a szélsőségekre, radikalizmusra hajlóbb Kazinczy Gábor. Szontagh-gal, Szalayval, Erdélyivel vagy Henszlmannel szemben Kazinczy — bármennyire is szembenállott a feudalizmus elaggott és korszerűtlen kellékeivel, különösen ifjúságának republikánus korszakában —, mégis a magyar nemesi világot képviselte, mint az baráti és politikai kapcsolataiban, valamint 1849-es magatartásában megmutatkozott.

²⁰ Levelezés I. köt. 106. l. Kiábrándultságáról i. h. 88. l.

²¹ Mindegyik idézet: Levelezés I. köt. 106–107. l.

²² Levelezés I. köt. 102. és 215. l.

²³ Levele Kazinczy Gáborhoz, 1839. febr. 3. ItK, 1967. 665. Közli: Csorba Zoltán.

²⁴ Erdélyi Költeményei (Kézirat) Zsengék 134. Erdélyi Tár.

Az említettek azonos nézeteket vallottak: Kölcey és Wesselényi szellemének vonzásában éltek. Mindnyájan a Duna vonalától északra születtek. Tóth Lőrinc esetében mégsem a rév-komáromi születés a döntő, hanem hogy tanulmányainak egy részét Pozsonyban végezte. Az egyetlen kivétel Erdélyi János volt, aki nem az észak-nyugati megyék szülötte, de ő ekkor már több éve a gömöri Berzétén élt, és az ottani ifjúsággal állott szoros kapcsolatban.²⁵

A táji összetartozás sok mindenre választ adhat: így pl. a társaság polgáribb szemléletére. Az országnak ez a vidéke földrajzi fekvésénél, városainak számával, németajkú lakosaival, bánya- és iparvidékeivel szoros kapcsolatot tartott fenn a nyugati szomszédokkal, így elsősorban a németekkel, különösen azóta, hogy lutheránus papjai az ottani egyetemet látogatták. A felvidéki származás — mintahogy Erdélyinél a jobbágyi — más is magyarázhat, összefüggésben az előbb említett polgáribb szemlélettel: az ekkori különállást a nemesi világtól és annak külsőségeitől. A felvidéki, akinél elmosódtak a matrikulákba bejegyzett nevek, a nemesi oklevelek a egyes házasságok eredményeként, „hungarus” volt sokáig: nem több és nem kevesebb.²⁶ Nem egyszer vonták pl. kétségbe egy-egy polémia eldurvulásakor Henszlmann, Pulszky, Vahott, de még Szalay vagy Eötvös magyarságát is. Innen, hogy a társaság tagjai más szemmel nézték a magyar nemesi világot, jóval nagyobb kritikával és realisabban, mint azok, akik abba születtek. S ez a különállás hozhatta közel egymáshoz az előbb említetteket Erdélyi Jánossal, Vajda Péterrel, később Garayval. Az összetartozást fel kell hogy ismerjük a kor néhány vállalkozásában, így pl. az Almanach Társaságban, amely ugyancsak polgári célkitűzést hordozott: a szabad verseny gondolatát, a jobbára nemesi Akadémia, ill. a német könyvtárosok kiadói egyeduralmának, monopóliumának megtörését, de fel kell figyelniük a Themisre, a Budapesti Szemlére, majd később a Regélő Pesti Divatlap szerkesztői célkitűzéseire, szemléletére, a bennük közölt anyagra éppúgy, mint a Magyar Szépirodalmi Szemle szerkesztői grémiumának elveire.

A felsoroltak indokolhatják a polgári szemléletet, a különállás tudatát, a nemesi világ bírálatát, de önmagukban nem elegendők annak a türelmetlenségnek, a „republikánizmus szent eszméjét” evokáló elégedetlenségnek vagy Erdélyi János 1839-es igen radikális verseinek, az akkor és nála szokatlan hangnak a megmagyarázására.²⁷ Nem szólva a Nyugat-Európában megvalósult társadalmi rendből való kiábrándulásról, amely Erdélyire, Szontaghra és a szélesebb körre is jellemző volt.

Nem kívánunk erőszakolt kapcsolatot teremteni az ifjak pozsonyi társasága, pesti baráti köre valamint Kalmár István személye között, de több olyan tényező van, amely legalábbis elgondolkodtató és arra enged következtetni, hogy Kalmár István, aki — mint mondtuk — nagy érdeklődéssel viseltetett a jogi és politikai művek iránt, mint arról másolatainak sora tanúskodik, ne mutatta volna meg ifjú barátainak ezt az igen becült másolatot. Annál inkább valószínűnek kell tartanunk, hogy a körben közkezen forgott a „Der Geächtete”, mert éppen azokat a kérdéseket érintette, amelyek ez időben az ifjú nemzedék között a szó szoros értelmében terítéken voltak. S hogy mindez szóba kerülhetett? Természetesen, mert nemcsak futó ismeretségek voltak, hanem egy összeszokott

²⁵ Kazinczy Gáborról és ezekről az éveiről: ld. *T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarországról és Kazinczy Gábor*. Bpest. 1965. Erdélyi gömöri kapcsolatairól és baráti köréről i. m. és a készülő Erdélyi-pályaképet.

²⁶ A polgári szemléletről és polgári tudatról érdekesen és számunkra igen tanulságosan vall Szontagh Gusztáv, Pál nagybátyja, Erdélyi öreg barátja. Kéziratoss Önéletrajzában ír arról, mit jelentett számára, hogy ő „Ritter von Sontag”-tól, azaz nem magyar nemeseiktől származott, s hogy felmenő rokonai a bányászattal foglalkoztak. MTA Kézirattár.

²⁷ Itt elsősorban az „Egy gyermek születésére”, valamint kéziratos „Egy sír fölött” c. verseire gondolunk (Zsengék 69).

baráti kör, egy asztaltársaság tagjai. Beszéltek egymás munkájáról, irodalmi terveiről, így a „jung-deutsch” irodalom iránti érdeklődésükről, amire Kalmár talán éppen a „Der Geächtete” említett, igen tanulságos cikkével válaszolhatott. Hisz ez időben folytak Kazinczy lapalapítási kísérletei, ekkor jelent meg Csató Pál cikke, melyben a társaságot a „Junges Deutschland” íróival vetette össze.

Miként Vahott Sándor és Kalmár kapcsolatának, ugyanúgy Kalmár és Szontagh ismeretségének is régebbi keletűnek kellett lennie, mert Szécsény, Szontagh szülőfaluja alig 10 km-re van Gyarmattól, s az akkori társasélet és érintkezési formák közepe ismernie kellett a környékbeli birtokos családnak a városi ügyvédet. De még az a feltevés sem látszik teljesen megalapozatlannak, hogy a fiatal Madách, a pesti egyetemi hallgató, aki mindennapos volt Szontagh (és Erdélyi) pesti társaságában, már ekkor hallgatott erről az érdekes folyóiratról, vagy ha nem akkor, később találkozott a gyarmati ügyvéddel, aki literátus és könyvgyűjtő ember hírében állott. Talán még könyvkölcsönzői kapcsolatba is kerültek?

Bizonyítékok hiányában nem kívánunk többet mondani, az egyéb feltevések és következtetések messzire vezetnének. Révész Imre, Sötér István, Pándi Pál, Fenyő István korábban behatóan foglalkoztak a korai szocialista eszmék jelentkezésével a reformkori Magyarországon, Pándi és Lukácsy Sándor pedig Petőfi költészetében vizsgálta terjedésüket. Végezetül csak összefoglalnánk a mondottakat: Magyarországon már 1839-ben ismerték és olvasták a „Der Geächtete” c. radikális-köztársasági folyóiratot, mégpedig egy, a politikai és társadalmi kérdések iránt igen fogékony, tagjait tekintve figyelemre méltó körben. Ennek a baráti körnek a tagjai ugyanis közeli kapcsolatban állottak a nemesi reformellenzékkel, és a nagy változásokra készülő ország politikai, ill. kulturális életének mindnyájan ismert és jelentős alakjai voltak. Olvasmányaik, ismereteik és az őket ért esetleges szellemi hatások nem lehetnek közömbösek a kor kutatói számára. Kalmár István másolata talán az első olyan mű lehetett, amely igen szuggesztív hangjával, szokatlan szókimondásával felhívhatta a figyelmet azokra a kérdésekre, amelyek már túlmutattak a hazai fejlődésen, közeli problémáin, egy szélesebb, európai szempontból vizsgálta mindazt, ami ez időben foglalkoztatta az ifjú nemzedéket. A lap cikkei, versei új szempontokat vetettek fel, új megvilágításba helyezték a kor kérdéseit, új, szenvedélyes hangon vitatták meg őket.

Kalmár István személyének meghatározása, alakjának bemutatása talán segít válaszolni arra a kérdésre: kik, mikor és milyen körben olvashatták azt a folyóiratot, amely az akkori német republikánusok legradikálisabb körét képviselő csoportosulásnak — mint Weitling mondotta —, a „Bund der Kommunisten” közvetlen elődjének orgánuma volt.

TÖRTÉNETOKTATÁS – TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS – TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS

Kövágó László:

Nemzetiségeink történelemoktatásáról

Az MTA Történettudományi Intézete 1968. október 4-én megvitatta és elfogadta „Az Intézet feladatai az általános és középiskolai történelemoktatás támogatásában” című referátumot. A referátum, amely a történelem tankönyvek elemzése alapján készült, egyebek közt utalt arra is, hogy egész iskolai történelemtanításunkban az eddiginél nagyobb teret kell biztosítani a környező országok és népek történelmének bemutatására. Törekedni kell arra — hangsúlyozta a referátum —, hogy gazdagodjék Magyarország és a keleteurópai államok történelmi kapcsolatainak ábrázolása, részletesebben is ismerjék meg a tanulók a magyarországi nemzetiségi kérdést illetve a nemzetiségek együttélésének történetét.

A Művelődésügyi Minisztérium 1968 végén újjászervezett Nemzetiségi Osztályának kezdettől fogva elhatározott szándéka volt, hogy fejleszti a nemzetiségi iskolák történelemtanítását a fentebb jelzett irányokban. Hogy a tennivalókat s a feladat megvalósításának módját meghatározhassuk, egész sor szakmai megbeszélést kellett tartanunk.

Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a terv megvalósításához milyen tantervmódosításra van szükség. Kiderült, hogy módosítás egyáltalán nem szükséges, mert a jelenlegi tantervkeretbe jóval több anyag fér a szomszédos népek és a nemzetiségek történetéről annál, amennyi ma található a történelemtankönyvekben. Ebből következett a feladat pontosabb körvonalazása: megmaradva a jelenlegi tanterv kereteinél, a jelenlegi történelemtankönyvek anyagának bizonyos módosításával, kiegészítésével készítsünk bővebb anyagot a nemzetiségi tanulók számára.

További probléma volt, hogy már eddig is sok panasz érte történelemtankönyveinket maximalizmusuk miatt; ha most ehhez még hozzáadunk bizonyos mennyiségű anyagot a szomszédos népekről és nemzetiségeinkről, akkor azt a nemzetiségi tanulók képtelenek lesznek megtanulni. Szembe kellett néznünk azzal a problémával is, hogy a magyarországi nemzetiségek történetét még nem dolgozták fel kezdetektől napjainkig oly módon, hogy a feldolgozás iskolai tankönyvíráshoz szolgálhatna alapul. Sok részletkérdés kidolgozatlan. Emellett figyelembe kellett venni azt is, hogy hazai történetírásunk és egyes szomszédos országok történetírásának értékelése számos kérdésben nem egyezik. Nehézséget jelentett, hogy olyan szakemberekben sem bővelkedünk, akik a nemzetiségi történet egészét át tudnák tekinteni.

Végül — számbavéve az előttünk álló feladat bonyolultságát, megoldásának nehézségeit, a korlátozott lehetőségeket és időkeretet, — a munka általános célját a következőkben határoztuk meg: viszonylag kis terjedelemben, a legfontosabb történelmi eseményekre szorítkozva vázlatos áttekintést nyújtani négy nemzetiségünk és nyelv nemzetük történetéről, internacionalista szemléletmóddal, a szomszédos és együttélő népek és nemzetiségek történetét az eddiginél teljesebben és valóságghűbben, összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban ábrázolni; a tanulókat képessé tenni arra, hogy ilyenirányú problémáikra kielégítőbb feleletet tudjanak találni.

Jobban megközelítve a feladatot, elhatároztuk a következőket: a meglévő tanterv keretében, a használatban levő tankönyvek kiegészítésére, nemzetiségtörténeti kiegészítő jegyzeteket készítettünk a négy magyarországi nemzetiség számára, külön-külön mintegy 2–2 ív terjedelemben. A szomszéd népek és a nemzetiségek történetéről szóló anyagot magyar tankönyvek megfelelő részeihez kell hozzáadni. A többletanyag megtanításához a meglévő tankönyvek anyagának tömörítésével, az itt ismétlési órákból, valamint egyéb módon megtakarított idővel gazdálkodva teremtsünk lehetőséget. Miután elegendő nemzetiségtörténeti feldolgozással nem rendelkezünk, azt a megoldást választottuk, hogy először mintegy 2–3 ív terjedelemben alapanyagot készítettünk. Az alapanyagokat elkészültük után megvitatjuk, a megvitatott anyagot átdolgozva adjuk a tankönyvíróknak, akik kidolgozzák a tankönyvkiegészítő jegyzetek gimnáziumi, majd pedig általános iskolai változatát.

Azt is elhatároztuk, hogy az igen rövid, mintegy 2 ívnyi kötelező tananyagul szolgáló nemzetiségi tankönyvkiegészítő jegyzethez minden nemzetiségi iskola számára mintegy 3 ív terjedelmű, nem kötelező, olvasmány-anyagot adunk. Ezek segítségével a tanulók bővíthetik, elmélyíthetik a viszonylag kevés megtanulandó anyag által szerzett ismereteiket.

E feladatok megoldása meglehetősen hosszú időt vesz igénybe. A nemzetiségi tankönyvkiegészítő jegyzetek nem készültek még el, azokat nem értékelhetjük — szakmai körök számára azonban értékesek lehetnek az eddigi munka folyamán szerzett tapasztalatok is. Ezek közül különös figyelmet érdemelnek azok a problémák, amelyek az alapanyagkészítők — Bellér Béla, Bíró Sándor, Katus László, Polányi Imre — és a tankönyvírók előtt tornyosultak, és azok a vitatott kérdések, amelyek az alapanyagokról készült lektori véleményekben és megvitatásuk folyamán felmerültek.¹

Nem tekintem feladatomnak, hogy ismertessem az egyes szerzők és bírálók olykor egymással szembenálló nézeteit. Úgy vélem azonban, hogy közérdekű, és bizonyos problémák megoldására ösztönző lehet a *felmerült megoldatlan és vitás kérdések szakmai közönség elé tárása*.

a) *Szemléletmód*. Abban természetesen mindenki egyetértett, hogy marxista—leninista világnézeti alapokon álló, osztályharcos, szocialista internacionalista szemléletmódot kell alkalmazni. Vita inkább azon keletkezett, hogyan kell ezt az elvi alapot a gyakorlatban alkalmazni.

Mit jelent az internacionalista szemléletmód pl. a magyar—szlovák, magyar—román közös történelmi események bemutatásánál? A múltbeli jó kapcsolatokat kell-e előtérbe állítanunk, megvilágítanunk, homályban hagyva a népeink közötti súlyos konfliktusokat, — vagy pedig a történelmi folyamatok objektív ábrázolására, a konfliktusok, kényes kérdések megértésére, megmagyarázására, s ily módon való feloldására kell-e törekednünk?

Kétségtelenül sok az igazság annak a bírálónak álláspontjában, aki szerint az iskolai oktatásban a nemzetek közötti konfliktusok részletes előadása helytelen következtetések forrása lehet. S a legkerekebben megfogalmazva így hangzott az ebből levont következtetés: „Alapvető szempont itt az lehet, hogy kerülni kell mindent, ami a népek egymással való szembeállítását eredményezheti; mindenütt a pozitívumokat kell kiemelni.”

Nem mindig ilyen éles fogalmazásban, többen egyetértettek ezzel az állásponttal. Vezető pedagógusok a nevelési veszélyekre, mások a tanárok nem kellő felkészítettségére hivatkozva tértek ki a kényes történelmi események tárgyalása elől.

¹ Az alapanyagok bírálatáért a Történettudományi Intézetet és munkatársait illeti köszönet.

Voltak, akik azzal érveltek, hogy szomszédos népeink egyaránt marxista — leninista alapokon álló történettudománya sem tudott még azonos álláspontra jutni pl. a népek kialakulásának, a nemzettéválásnak, a nemzetiségi kérdésnek, 1848 eseményeinek, a dualizmus korának, az első világháborúnak és következményeinek, a Magyar Tanácsköztársaságnak stb. számos kérdésében, azok megítélésében; — hogyan lehet akkor tankönyvíróktól és gyakorló pedagógusoktól elvárni, hogy ugyanezeket a kéréseket a nemzetiségi tanulók számára megfogalmazzák, illetve megmagyarázzák? Először hangolják össze álláspontjaikat egymás között a magyar, román, szlovák, jugoszláv történészek.

Ezzel a nézetekkel szálltak szembe azok, akik a feladat kettéválasztásának szükségességére hivatkoztak. Természetes, hogy a történelem területén a döntő szó a történettudósoké. Az iskola, a pedagógus azonban nem várhat esetleg évtizedeket, amíg a tudósok munkájukat elvégzik, mert a tanuló ma, azonnal világos és egyértelmű választ vár a felmerülő kérdésekre. Többnyire éppen a kényes, megválaszolatlan kérdésekre vár választ. E problémákat — jellegénél fogva — éppen a nemzetiségi tankönyvkiegészítő jegyzetnek nem szabad megkerülnie, elhallgatnia, s osztályharcos szemléletmód alkalmazásával úgy kell megoldania, hogy eközben a nemzeti, nemzetiségi keretek, törekvések megfelelő hangsúlyt kapjanak.

A fogas és szinte megoldhatatlannak tűnő kérdésben végül is az alapanyagok megvitatása során sikerült megfelelő álláspontra jutni. Az egyik alapanyag írója ugyanis — általános vélemény szerint — sikerrel alkalmazta azt a módszert, hogy kiélezett értékelés nélkül, rövid, tárgyilagos megfogalmazásban adta elő — az ellentéteket sem elhallgatva — a történelmi tényeket, s ezek szervesen illeszkednek az egymás mellett és együtt élő népek és nemzetiségek történeti folyamatába. A szerző — Katus László — szemléletmódját és az általa alkalmazott módszert mindenki elfogadhatónak tartotta. Ennek a módszernek jellemzője — az egyik lektor szavaival —: tömör összefoglalás, egyszerű és magyarázó; mégsem teljesen leíró, hanem a szükséghez képest elemző. Az ellentéteket leplezés nélkül megmutatja, a szembenálló érdekeket és nézeteket ismerteti, az összefogas szükségességének, a közös érdekeknek érzékeltetésére helyezve a hangsúlyt.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy a mi vitáinknak is egyik fontos következtetése, hogy a magyar nép és a szomszédos népek nemzeti tudatának formálásában rendkívül fontos szerepe van a történelem-oktatásnak. Ugyanakkor az egyes nemzeti történelmi események felfogásában, értékelésében olyan ellentmondások vannak, amelyek komoly akadályt jelentenek, hogy az egységesen marxista — leninista világnézeti alapokon nyugvó tudatformálás valóban internacionalista szellemű, egy irányban ható lehessen. Ez igen súlyos probléma, amelynek megoldása alapos tanulmányozást, céltudatos, tervszerű munkát, őszinte nemzetközi együttműködést igényel.

S itt a munka módszerét tekintve kettős feladattal kell szembenéznünk. Egyrészt a feladat sürgős megoldást igényel, másrészt a tényleges megoldáshoz nyilván hosszú idő szükséges. Nyilvánvaló ugyanis egyrészt — ha csak a magunk feladataiból indultunk ki —, hogy történelemtankönyveink esetleges kicserélése, korszerűbbel felváltása esetén — a magyar iskolák történelemtanításában is — arra kell törekednünk, hogy többet tanítsunk szomszédainkról, akik között a magyarság több mint egy évezrede él. Másrészt folyamatos és következetes munkát igényel mind történelemtudósok, mind a tankönyvírók részéről, hogy a szomszédos országok és a magyar történelem-tankönyvek a közös és érintkező történelmi eseményekről a minél közelebbi jövőben, ha nem is azonos tartalmú, de egységes internacionalista szemléletű, a sajátos nemzeti nézőpontokról is megegyező logikájú áttekintést és magyarázatot adjanak.

b) *Fogalmak, értékelések.* Aki az utóbbi 10 — 12 évben csak felületesen is figyelemmel kísérte a hazánkban, s akár csak egy-két szomszédos országban is lezajlott történész-

vitákat, annak nem meglepő, hogy az alapanyagokban nemzet-nemzetiség témakörben tisztázatlan és vitatott fogalmakkal, meghatározásokkal, értékelésekkel találkozunk.

Fölmerült az a több mint évszázados probléma, hogy a magyarországi nem magyar népeket, vagy egyeseket közülük, nemzetnek, vagy nemzetiségnek, esetleg valami másnak kell-e tekinteni.

A német alapanyagban került felszínre a dilemma, hogy a történelmi Magyarország németiségét talán nem a nemzetiségek, hanem nemzetek közé lehetne sorolni. Az anyag egyik bírálója szerint viszont nem az a probléma, hogy a magyarországi németiség nemzet volt-e, mert szerinte egyetlen hazai nemzetiség sem alkotott önmagában nemzetet; az a kérdés, hogy a hazai németiség felfogható-e egyáltalán egységes nemzetiségként. Szerinte nem, s a fogalmi kifejtés terén nem ártana egy fokkal jobban differenciálni. Javasolja „a nemzetiségi csoport” terminus használatát. Szerinte ugyanis a németiség annyira differenciálódott, hogy a szepességi, délvidéki stb. németiség lefeljebb a nemzetiségi csoport (részen etnikai csoport) bizonyos ismérveivel rendelkezett.

Hasonló probléma még kiélezettebben merül fel a „magyarországi délszlávok”, vagy „délszláv nemzetiség” összefoglaló elnevezéssel, valamint a nyugatmagyarországi, a bunyevác, a sokác, a szlovén (vend) nemzetiségi csoport fogalmával, illetve egyáltalán a meghatározással. Véleményem szerint a jugoszláv—délszláv alapanyag a mi viszonyaink számára ezt a problémát jól oldja meg. Egészen gyakorlati módon beszél a horvátokról, szerbekről, szlovénekről és összefoglalóan délszlávokról anélkül, hogy éreztetné a meghatározás dilemmáját.

A kérdést mégsem lehet levenni a napirendről. Egyrészt, mert vannak, akik magát a délszláv nemzetiség gyűjtőfogalmát is kifogásolják s azt javasolják, hogy magyarországi horvát, szlovén és szerb nemzetiségről beszéljünk. Másrészt, mert nemcsak a történettudomány, illetve a történelemtanítás számára vitás kérdés, hanem napjaink időszerű nemzetiség-politikai problémáját is jelenti pl. a bunyevác, sokác nemzetiségi csoportok nemzethez tartozásának, nemzeti tudatának, s ehhez szorosan kapcsolódva a „délszláv nemzetiség”, vagy „horvát, szlovén, szerb nemzetiség” megnevezésnek a kérdése.

Vagy még egy dilemma ebből a témakörből. Főntebb már idéztem azt a nézetet, amely szerint egyetlen hazai nemzetiség sem alkotott önmagában nemzetet. Más nézetek szerint viszont pl. kétségtelen, hogy a magyarországi szlovákság nemzetet alkotott, mivelőt még a csehszlovák állam keretei közé került.

Figyelemreméltó ellentétes nézetek kaptak hangot az asszimilációval, annak fajával, pozitív—negatív megítélésével kapcsolatban. Más kérdés persze, hogy az asszimilációval kell-e, vagy milyen mértékben kell foglalkozni általános iskola felső tagozatában, vagy gimnáziumban. Nemzetiség-történetet azonban iskolai szinten sem lehet tárgyalni, ha előzőleg a magunk számára nem alakítunk ki világos álláspontot az asszimiláció kérdésében.

A német alapanyag bírálói a szövegből olyan szemléleti kiindulópontot véltek kiolvasni, hogy valamiképpen a magyar történeti fejlődés „helyes” összetevője lett volna egy erős és népes német nemzetiség kialakulása, sőt mintegy megeremtése. Ezt bírálva írta az egyik lektor, hogy a német középréteg (polgárság, értelmiség) spontán asszimilációját semmi esetre sem könnyvélné el úgy, mint valami félig-meddig negatív jelenséget, mert ez a magyar polgári fejlődés természetes és szükségszerű kísérő jelensége volt.

Egy másik bíráló az asszimilációs folyamatokat vizsgálva, és az alapanyag készítőjével vitatkozva, aki a Magyarországon megnyilvánult asszimiláció erőszakos és természetes módját különböztette meg, kifejtette, hogy a kétféle asszimiláció között ő egy közbülső fokozatot is megkülönböztet: a burkolt asszimilációt, amelynek igen nagy szerepe volt mind Magyarországon, mind az utódállamokban.

Figyelemreméltó az a nézet is, amely a Horthy-korszak magyar asszimilációs törekvéseinek felerősödésében — ki nem mondottan — bizonyos pozitív, nemzeti önvédelmi tendenciát lát, mert abban a Magyarországon megnyilvánult pángermán disszimilációs tendencia ellensúlyozásának, kivédésének szándéka is szerepet játszott.

Végeredményben — úgy tűnik — a vitákban kialakult az asszimiláció kérdésében olyan nézőpont, amely tankönyvkészítésnél, különösen az adott szűkös keretek között, megfelelő vezérfonalat jelent. Ez a nézőpont az asszimilációt történelmi folyamatnak tekinti, de nem tagadja és nem igyekszik elhallgatni a magyar uralkodó osztályok erőszakos asszimiláló törekvéseit sem. Nevelés szempontjából elsőrendű fontosságú, — s reméljük, hogy az elkészülő tankönyvkiegészítő jegyzetek kielégítően oldják meg a feladatot, — hogy a tankönyvek a történelmi események előadásmódjával, értékelésével, egyik oldalon se váltsanak ki a másik nép ellen irányuló nacionalista indulatot, hanem mindkét oldalt számára megnyugtatóak, meggyőzőek legyenek. Ezt így megfogalmazni rendkívül egyszerű, megvalósítása azonban, azt hiszem nemcsak a történelem-oktatásnak, hanem az internacionalista eszmei nevelésnek is egyik legnehezebb, legbonyolultabb feladata.

Nem kevés vitát váltott ki a kérdés: hogyan foglalkozzanak a tankönyvkiegészítők a román nép kialakulásával. E történelmi folyamatról közismerten ellentétes nézetek állanak egymással szemben.

A vitában az a nézet kristályosodott ki, hogy a román nép kialakulását az exakt tudományos ismereteknek megfelelően kell tárgyalni, ismertetve valamennyi felfogást.

Történelemtanításunk egyik legnehezebb problémája a történelmi Magyarország felbomlásának, a trianoni békeszerződésnek tárgyalása.

Az egyik alapanyag bírálója felvetette, hogy az anyag fogalmazásából úgy tűnik, mintha a trianoni békének a nemzetiségi területek elszakadásával kapcsolatban tulajdonítana diktátum jelleget, s ez helytelen. A továbbiakban azt fejtegette, hogy a nemzetiségek elszakadása nem egyszerűen a mult elnyomó politikájának volt logikus következménye, hanem a nemzetiségek fejlődésének és a háború nyomán előállott helyzetnek.

Továbbmenve e vonalon, megfogalmazást nyert, hogy a „nemzetiségek elszakadásának” problémáját erről az oldalról kell megközelíteni, s egy objektív történelmi folyamat keretében ágyazva kell tárgyalni. Úgy ti., hogy az első világháború végén lehetőség nyílt arra, hogy az objektív történelmi fejlődés folyamán létrejövő — az évszázadok folyamán kialakult határok által szétszabdalt — nemzetek egységtörekvése megvalósuljon, s a szétszabdalt nemzetrészek független államban egyesülhessenek. E folyamat keretében csatlakoztak 1918-ban a magyarországi nemzetiségek az akkor alakult, illetve megnagyobbodott nemzeti, vagy nemzetinek nevezett államokhoz.

Kifejezésre jutott a nézet, amely szerint azt a tényt sem szabad elhallgatni, hogy az igazságos nemzeti egységtörekvések megvalósulásának lehetőségét egyes szomszédos nemzetek uralkodó osztályai hódító törekvéseik kielégítésére is felhasználták.

Az alapanyagok készítése és megvitatása során komoly hiányosságként, a munkát gátló tényezőként merült fel az a — különben ismert — tény, hogy a magyarországi nemzetiségtörténet lényegében csak 1918—19-ig van többé-kevésbé kielégítően feldolgozva. Az első világháború utáni nemzetiségtörténetből csak egy-egy részfeldolgozást találunk. Ugyanakkor még az sem tisztázott, hogy a nemzetiség-történet határait hol húzzuk meg, hogy vajon a két világháború közötti magyarországi politikát érdeklő mindkét vonatkozásban foglalkozzunk-e vele, és milyen mértékben. Nincs átfogó áttekintésünk, objektív értékelésünk, a két világháború közötti magyarországi nemzetiségi politikáról, — a hazai nemzetiségek vonatkozásában.

Ebből a hiányosságból következett, hogy amikor az alapanyagok egyike megkísérelte a megszokottnál differenciáltabb áttekintést és értékelést adni a két világháború

közötti nemzetiségi politikáról, egyes megállapításai ellenvetéseket váltottak ki. Az egyik bíráló pl. fölvetette az ellenforradalmi korszak kezdetének egyik fontos dokumentumával — a 4044/1919 ME sz. nemzetiségi rendelettel — kapcsolatos álláspontot, s vitatta, hogy a rendelet a „nem magyar népek önálló nemzetegyeniségének” elismerését jelentette volna.

Ebből az időszakból — érthetően — különösen a magyarországi németek nemzetiségi mozgalmainak értelmezése és értékelése váltott ki vitákat. Így pl. a német mozgalom és vezére, Bleyer Jakab helye és szerepe. A volksbundisták tényleges helye és szerepe. A második világháború alatt kibontakozott „Hűséggel a Hazáért” mozgalom nemzetiségi és antifasiszta tartalmának kérdése.

És továbbfolytatva, komoly hiányosság a második világháború utáni nemzetiség-történet feldolgozatlansága, illetve az a tény, hogy csak egy-egy nagyobb tanulmány egyik-másik fejezete foglalkozik a nemzetiség-történet valamelyik részletével. Mindaddig feldolgozatlanok a második világháború utáni elképzelések, várakozások a nemzetiségi kérdés megoldása vonatkozásában. A különböző intézkedések, főként az áttelepítések, kitelepítések, lakosságcsere és következményeik stb. Egyre gyakrabban és egyre sürgetőbb merül fel annak szüksége, hogy mindezeket a kérdéseket feldolgozzák, értékeljék és megfelelően elhelyezzék hazánk közelmúltjának történetében. S ez annál is szükségesebb lenne, mert a közelmúlt eseményeinek feldolgozása és értékelése közvetlen segítséget nyújthatna nemzetiségi politikánk alakításához is.

Az itt fölmerült problémák, hiányosságok felsorolása helyett hadd idézzek egy bekezdést az egyik bíráló megjegyzései közül, amely — érzésem szerint — jól tükrözi, hogy mennyire hűsbavágóak az itt fölmerülő problémák.

„Helytelen a hazai németiség »kálváriájáról« beszélni — írja a bíráló —, »amely a második világháború után sem ért véget«. A volksbundisták szörnyű károkat okoztak az országnak, s egyben saját félrevezetett, terrorizált népüknek, a magyarországi németeknek is. A magyar nemzetiségpolitikával kapcsolatban a bűnös múlt megtagadásról nem lehet anélkül beszélni, hogy a német nacionalisták bűnös múltja ne kapjon igen nyomatékos elítélést. A magyarországi németiség felelőssége súlytalanra nem válhat akkor sem, ha bíráljuk a kollektív felelősség formájában történt értelmezést, amely az egész kollektívumra súlyosan kiható következményekkel járt.”

*

Mire ezek a sorok megjelennek, addigra talán már egyik-másik nemzetiségi gimnáziumban kézbe is vehetik a nemzetiség-történeti tankönyv-kiegészítő jegyzetet. S kézbevehetik a bírálók is, hogy elmondják véleményüket az itt vázolt munka eredményéről. S talán remélhetjük, hogy a szerény terjedelmű jegyzetek, de a fentiekben vázolt problémák és feladatok is, sokak aktív érdeklődését fogják kiváltani. Mert — ahogy azt érzékeltetni szerettem volna — a készülő jegyzetek bekerülésével a nemzetiségi iskolába a feladatot még nem tekinthetjük megoldottnak.

TÖRTÉNETI IRODALOM

KOVÁCS ENDRE:

AUSZTRIA ÚTJA AZ 1867-ES KIEGYEZÉSHEZ

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 337 l.)

Kovács Endre értékes munkája a főfigyelmet a Habsburg-birodalom 1860-as évekbeli hatalmpolitikai helyzetének alakulására irányítja, alapos elemzésben részesítve annak mind diplomáciatörténeti, mind hadtörténeti meghatározóit. Nem mellőzi a belpolitikai tényezőket sem. Terjedelmének ugyan alig egynyolcadában foglalkozik közvetlenül magukkal a belső fejleményekkel, de a belpolitika és a külpolitika között érvényesülő legfontosabb kölcsönhatások így sem maradnak érintetlenek. A munka túlnyomó részben diplomáciatörténeti mondanivalója mégis indokolta volna a problémakör szinte teljes átfogását ígérő cím némi megszorítását, vagy a tartalommal egyértelműbben összeesendő alcím beiktatását. A bíráló mindenesetre annak értékelését tekinti feladatának, amire a kitűnő szerző ez alkalommal ténylegesen vállalkozott, s nem azt, aminek a tárgyalásba vonását a némiképpen tágasra fogalmazott cím alapján igényelni lehetne.

Kovács Endre a tőle oly igen megszokott távlatossággal, a nagy összefüggések felmutatásának igényével és képességével írta meg munkáját. Ugyanakkor nem mellőzte a fejlemények zeg-zúgos előtörténetének bemutatását sem, jól érzékeltetve olyan alternatívák jelentkezését, amelyek végül is a győztes tendenciák mögé szorultak ugyan, de nem voltak eleve esélytelenek. Ezért is tud különbséget tenni a vizsgált történelmi folyamat objektív meghatározói és szubjektív tényezői között. Mindezt sok leegyszerűsítő sablon félretolása mellett nem kevéssé az tette lehetővé számára, hogy majd minden kérdés vonatkozásában a forrásokig hatolt, sőt számos esetben a kiadott, de eddig korántsem kiaknázott forrásgyűjteményekkel sem elégedett meg, s kiegészítette őket feltáratlan levéltári anyaggal. A felhasznált forrásanyag mértéktartó interpretálása, az állandóan megmutatkozó készség az ellentétes mozzanatok konfrontálására ugyancsak alakítója annak a kedvező összbemomásnak, amit az elevenen, fordulatosan, de sohasem hatásvadászóan megírt szöveg az olvasóban kelt.

A munka középpontjában tartalmilag is, szerkezetileg is Königrätz áll. Aligha kétséges, hogy az 1866. évi háború kimenetelét eldöntő csata nevezetes fordulat kiteljesítőjének bizonyult a Habsburg-birodalom, sőt Európa újkori történetében, hiszen kitessékelte Ausztriát a formálódó német egység keretei közül. S ha Königrätz egymagában nyilvánvalóan nem is volt oka a kiegyezésnek, kétségtelenül nagy volt a szerepe létrejöttében. Abban, hogy a Habsburg-hatalom, amely már 1860-ban — ugyancsak külpolitikai szempontoktól is ösztökélve — az Októberi Diplomában testet öltő kiegyezést hozott létre a magyar konzervatívokkal, majd érvényesítési kísérletének és a hatalmpolitikai kőzjátékok egész sorozatának a kudarcá után, 1865-ben tárgyalásokba bocsátkozott a Deák nevével fémjelzett újabb tervezet felett, 1867-ben magáévá tette ez utóbbinak kívánságai szerint módosított változatát. De ez esetben is kölcsönhatás érvényesült. Hiszen az a körülmény, hogy az 1860-as évek első felében a birodalom reorganizációs kísérletei nem jártak eredménnyel, maga is hozzájárult a Habsburg-hatalom németországi törekvéseinek sikertelenségéhez és az azt betetőző königrätzei vereséghez.

Kovács Endre három részre osztott könyvének középső főfejezetét az 1866. évi háborús fejlemények vizsgálatának tartotta fenn. A másik kettőben az előzményeket tárgyalja, ill. a hadjárat következményeivel szoros kapcsolatban magát a kiegyezést és annak nemzetközi fogadtatását. — Az első rész „Az osztrák külpolitika Königrätze” címet viseli plasztikusan domborítva ki az 1860-as évek osztrák külpolitikájának kudarc-sorozatát és következményét, a Habsburg-hatalom elszigetelődését a háborús konfliktus idejére. A jelentősebb epizódokat sem mellőző tárgyalás a porosz — osztrák viszony alakulásának bonyolult menetében jól ragadja meg a legfontosabb elemeket. Az 1848 óta oly ellentmondásos viszony kiéleződése 1862/63-ban, nem kevésbé Bismarck élrekerülése, majd a Habsburg-hatalom sikertelen szövetségi reformkísérlete kapcsán, a konfliktus átmeneti elcsitulása, majd formális szövetségre váltása a dán háború idején, a mind konkrétábbá váló ellentétek elsimításának — kérdéses, mennyire őszintén munkált — próbája az 1864. évi schönbrunni konferencián, időleges áthidalása az 1865. évi gasteini provizóriumban, majd a végső, háborút hozó válság kiformalódása, rendre tárgyalásra kerülnek. Kovács Endre előadásában mindezek kapcsán úgy szembesül az osztrák külpolitika koncepciótlansága Bismarck céltudatosságával (amit politikai törekvéseinek kialakulására vetett tartalmas visszapillantás hitelesít), hogy korántsem történetietlen a katonait megelőző diplomáciai vereség leszámítása már a főfejezet címében. — Meggyőző Kovács Endre értékelése Bismarcknak a schönbrunni konferencián érvényesített politikájáról is, polémiaja azzal a német történetírásban makacsul kísértő nézettel, amely az 1866. évi „testvérháború” elhárításának kísérletével is gyarapítani kívánja Bismarck gloriofikálásának indokait. Mindez azonban nem mond ellent annak, hogy Bismarck a konferencián „célzásnál” — ennek lehetőségét a szerző is elismeri — határozottabb ajánlatot ne tehetett volna a Habsburg-hatalom itáliai birtokainak garantálására, sőt — amint a kancellár emlékirataiban maga állítja — még Lombardia visszacszerzésére is. Bismarck ugyanis porosz szempontból alapvető érdeknek azt tekintette, hogy az olasz kérdés rendezése a németet semmi esetre se előzze meg. Ez volt ugyanis az előfeltétele annak, hogy a kancellár által elkerülhetetlennek ítélt porosz — osztrák konfliktus esetén a Habsburg-hatalom két tűz közé kerüljön. Bismarck igen jól tudta, mennyire ösztökéli Bécsét mind London, mind Párizs a velencei tartomány békés átengedésére (pénzügyi ellenszolgáltatásért, ill. balkáni területi kárpótlásért, ami még egy Deák Ferenc helyeslésével is találkozott). Bismarck ajánlatának megtétele a schönbrunni konferencia idején, amikor még nem ítélte érettnek a helyzetet porosz — osztrák háborúra, nagyon is érthető volt, s emellett nagyon is egybevágott gatlástalan módszereivel. A porosz garancia lehetőségének megcsillantása ugyanis nemcsak tovább marasztalhatta a Habsburg-hatalmat az itáliai kátyúban, hanem közvetve hozzájárulhatott minden osztrák — francia közeledés megakadályozásához is. Az már az olaszországi politikáját hagyományosan — Palmerston szavai szerint — „baromi vaksággal” irányító bécsi kormányzatot jellemzi, hogy porosz garancia híján is, sőt a porosz konfliktus éleződése, majd a porosz — olasz szövetség létrejötte ellenére Königrätzig nem mozdult Itáliából, vállalva a katonai kockázat fokozódása mellett a szinte teljessé váló nemzetközi elszigetelődés minden veszedelmét. Mint Kovács Endre előadása tanúsítja, Oroszországra nem számíthatott, s a lengyel szabadságharc óta a cári kormányzatnak Bismarck iránti hálája folytán Poroszország ellenében különösképpen nem. Anglia, ha olykor diplomáciai eszközökkel valamelyest támogatta is, az 1860-as években amúgyis távortartva magát a kontinens bonyodalmaival, jóindulatú semlegességnél többet nem ígért a Habsburg-hatalomnak, de még ezt a jóindulatot is kétségessé tette a bécsi politika rugalmatlansága, mindenekelőtt a göröcsös ragaszkodás az itáliai pozíciókhoz. Legfőképpen ez késleltette Bécs és Párizs közeledését is, és tette jellegzetesen a Habsburg-diplomácia legnagyobb sikerévé azt, hogy a háborúba lépés előestéjén Velence átengedésének kilátásba helyezésével sem-

legességre készítette Franciaországot, anélkül azonban, hogy a kétfrontos harcra kényszerüléstől a birodalom megmenekedhetett volna.

A háború lefolyását behatóan ismerteti és szakszerűen értelmezi a kötet középső harmada. Indokoltan emeli ki, hogy az osztrák hadsereg technikai és morális felkészültsége egyaránt a porosz mögött maradt, elsősorban a Habsburg-birodalom fejletlenebb infrastruktúrája és a lakosság túlnyomó részének a fennálló politikai rendszer iránti elégedetlensége folytán. Az amúgyis botladozó, félszemével az udvarra sandító osztrák hadvezetés ezzel a hadsereggel képtelennek bizonyult helyállni a politikai rövidlátás és a diplomáciai kudarcok eredményeként mindjárt kirobbanásakor kétfrontossá szélesült háborúban. Mindennek tekintetbevételre realiztikussá teszi Kovács Endre állásfoglalását a Benedek tábornagy felelősségével kapcsolatos évszázados vitában. Az a megállapítás azonban, amire nyilván a tábornagy elfogulatlanak éppen nem mondható osztrák biográfusának, O. Regelének a könyve ösztönözte, hogy „a bécsi liberálisok a maguk emberét látták benne”, sokkal inkább „a bécsi liberálisok” hadvezetőségi kapcsolatainak gyengeségére, illetve naivitásuk tanúsítására alkalmas, mint Benedek tényleges politikai elkötelezettségére. A tábornagy a császár szolgálatán kívül aligha látott magasabb célt. Még 1861 elején tett vallomása szerint, amennyiben a hadsereget valaha is alkotmányos eskü „gyalázatára” szorítanák, levetné egyenruháját, ha éhhalálra vagy öngyilkosságra kényszerülne is miatta. Ezzel összhangban állónak találta, hogy a Februári Pátenst és Schmerling erre alapozó kormányzasi rendszerét támogassa, hírhedt veronai hadparancsában kíméletlenül megfenyegetve mindazokat, akik nem érik be Ferenc József nagylelkű adományával, hiszen a félalkotmányos fordulat nem érintette a császár korlátlan rendelkezési jogát a hadsereg felett.

A monográfia méltán emeli ki az osztrák hadsereg fenntartásának és fejlesztésének pénzügyi vonatkozásait. Indokoltan hangsúlyozza, milyen éles ellentétek alakultak ki ebben a kérdéskörben a hadvezetés és a polgári kormány egyes tagjai között. Legkövetkezősebben Plener pénzügyminiszter törekedett a hadügyi kiadások lefaragására. A takarékoság azonban az osztrák hadtörténeti irodalom nyomán túlzott hangsúlyt kap. Reális európai összehasonlításra lehetőséget — megítélésünk szerint — csak az 1860 — 1863 közötti évek nyújtanak. (Az 1850-es évek osztrák állami kiadásainak szakszerű felbontása tudtunkkal még nem történt meg, 1864/66-ban pedig a dán háború, majd maga az osztrák — porosz — olasz háború elválaszthatatlanná teszi a hadfelszerelésre és hadviselésre fordított kiadásokat.) 1860 — 63 között a szárazföldi hadseregre fordított abszolút összegek tekintetében a Habsburg-birodalom a negyedik helyen állt a kontinensen, a kiadások költségvetési aránya tekintetében azonban a létéért küzdő Olaszország mögött a második helyen. (A flottára fordított kiadásokat nézve a hatodik helyet foglalta el, de ez a körülmény a háború kimenetelét nem befolyásolta, hiszen így is fölénybe került az Adrián az olasz hajóhaddal szemben.) Fontosnak tartjuk, hogy az adófizetőkre 1859-ben először kirótt 8,5%-os hadipótlékot 1861/62-ben — a béke ellenére — 16,7, 1863/64-ben 33,3%-ra emelték. Mindez azt mutatja, hogy a kormányzat — a maga módján — jelentős pénzügyi erőfeszítéseket tett. A rendőri és a közigazgatási költségek nagysága, amelyeknek tekintetében a birodalom ugyancsak az élen járt Európában, és az államadósság roppant terhei a hadvezetéség igényeinek részleges elhárítását szinte elkerülhetetlenné tették. Annál inkább, hiszen a rossztermésű évek és az újraerősödő politikai elégedetlenség félreérthetetlen jelei az adózsarolás további fokozását annyira veszélyesnek mutatták, hogy Plenerék 1865-ben a hadipótlék 16,7%-ra „méréséklésére” kényszerültek. Kétségtelen, hogy a hadvezetéség pénzügyi kívánságait nem korlátlanul teljesítették, de a fentiek alapján óvatosságot tartunk szükségesnek az osztrák hadtörténetírás azon megállapításának átvételében, hogy „az osztrák hadseregszervezés a mértéktelen takarékoság miatt nem készült fel kellőképpen a háborúra”. A kormányzat lehetőségeinek

határai között nagyon is sokat áldozott hadseregére, de lehetőségeit e téren is paradox módon éppen a szuronyok erejével fenntartott rendszer elégtelen funkcionálása, fejlődési képtelensége korlátozta.

Kovács Endre a königrátrzi vereségben indokoltan maga is a Habsburg-hatalom esődbe vivő politikájának következményét látja, és egyben a legfőbb sarkallóját a kiegyezés megkötésére, számos addig megtagadott engedmény árán is. Ugyanakkor az 1859 után bekövetkezett fejleményekre vetett visszapillantással óvja az olvasót attól, hogy megfélekedzzék a kiegyezés feltételeinek fokozatos kialakulásáról és a konkrét tárgyalások előrehaladásáról a háborút megelőző időszakban. Igen rövid összefoglalójában jobbra a történetírásunkban szokásosan számba vett motívumok magyarázzák a hazai politikai vezetőréteg többségében uralkodóvá váló kiegyezési készséget és a formálódó megállapodások ellenzőinek kudarcát. De így is élesszeműen hívja fel a figyelmet néhány, az indokoltnál szokásosan kevésbé hangsúlyozott körülményre. Így helyesen valószínűsíti, hogy a Húsvéti cikk megjelentetését bizalmas kapcsolatteremtés előzte meg. Indokoltan emeli ki, mennyire lehetetlenné tette az ausztriai félalkotmányosság felfüggesztése, a Reichsrat feloszlata 1865 őszén olyan kiegyezés megszületését, amelynek keretében a magyar országgyűlés és az ausztriai alkotmányos szervek együtt alakíthaták volna ki a birodalom új szerkezetét.

A bel- és külpolitika vonatkozásában egyaránt szó esik az enigránsok törekvéseiről. Indokolt lett volna erőteljesebben hangsúlyozni egységük hiányát, amit — többek között — jól jellemez, hogy a Klapka-légió betörési kísérletét Kossuth menten „roppant politikai hibának”, sőt „bűnnek” minősítette. A kiegyezés hazai ellenfeleinek (ideértve a nemzetiségi politikusok legjelentősebbjeit is) és magának Kossuthnak az érvelése sokkal gazdagabb volt, mint az Kovács Endrének az ausztriai fejlemények megvilágítását célzó munkájában feltárára kerülhetett. Annál inkább érdeme, hogy a számba vett érvek megítélésében így is sok szokványos leegyszerűsítést mellőzni tudott.

A zárófejezet újabb európai körképben vetíti az olvasó elé a kiegyezés nemzetközi fogadtatását. Ismerve Kovács Endre kitűnő tájékozottságát az egykorú szerbiai és romániai viszonyokban, csak sajnálni tudjuk, hogy a nagyhatalmakra összpontosítva a figyelmet, érdemileg nem tárgyalja a dunai fejedelemségek állásfoglalásának nagyon is tanulmányos alakulását. Eddigi ismereteinket új adatokkal is gyarapítva erősítette meg, hogy a nagyhatalmak — teljesen még Oroszországot sem véve ki közülük, — annyiban üdvözlötték a kiegyezés teremtette új helyzetet, amennyiben potenciális szövetségest láttak Ausztriában. Franciaországban — ha korántsem osztatlanul — az a remény éledett, hogy a kiegyezés folytán megerősödő, és a porosz ellenében felhasználható szövetségesre lelnék a megújult Monarchiában. Angliában felelevenedett az a feltételezés, hogy a Habsburg-birodalom betöltheti a neki tulajdonított keleti gát szerepét. Noha a francia reménységeket csak 1870, az angolokat a rá következő két évtized oszlatta szét (igazolva végső soron Kossuth jóval korábbi figyelmeztetését, hogy a Habsburg-birodalom alkalmatlanná vált minden érdemi egyensúlyozó szerepre, és belső ellentmondásai retrográd hatalmi törekvések szövetségessé teszik), a nyugati hatalmak a kiegyezés létrejöttéhez vajmi kevés tényleges támogatást nyújtottak. Némi diplomáciai jóindulatnál többet az Ausztriába irányuló francia tőkeexport politikai ösztönzése jelentett, mentőkötelet vetve az államcsőd fenyegető rémével is szembenéző osztrák kormánynak. Kovács Endre, regisztrálva a kiegyezést támogató diplomáciai és publicisztikai megnyilatkozásokat, nem mellőzi a nemzetközi sajtóban megjelenő és a kiegyezés cseh, hazai nemzetiségi, sőt magyar ellenzékének nem egy érvével egybecsendülő ellenvéleményeket, a dualista Monarchia jövőjének nagyon is szkeptikus megítélését sem.

A monográfia középpontjába az 1866. évi háborút állító Kovács Endre nagy határozottsággal állapította meg, hogy „Königrátrz egy züllési folyamat utolsó állomása; és

ezen nemcsak katonai züllést kell érteni, hanem a sokféle népet, nemzetiséget egybefogó és a dinasztia tekintélyére építő ‚Gesamtstaat‘ eszméihez görcsösen ragaszkodó osztrák vezető körök egész tehetetlenségét, esődjét”. Hogy a kiegyezés révén a Habsburg-hatalomnak sikerült — történelmileg csak átmeneti időre — a végső esődöt elhárítania, arra képessé belpolitikailag elsősorban a magyar politikai vezető réteg többségének kiegyezési készsége tette, külpolitikailag pedig mindenekelőtt az adott — Kovács Endre által olyan sokoldalúan bemutatott — hatalmi viszonyok közt a potenciális szövetséges, sőt majdani vazallus életben tartására törekvő Bismarck kegyelme.

Kovács Endre művében, ha azt témája lehetőségeihez mérjük, van keveselleni valónk. Ha azonban az adott témakörben eddig nyújtott hazai teljesítményhez viszonyítunk, akkor munkáját igen nagy előrelépésnek kell tekintenünk. Eredményei értékes hozzájárulást jelentenek, sőt több diplomáciatörténeti vonatkozásban egyenesen alapot vetnek a kiegyezéshez vezető összefolyamat eddigieknél teljesebb megvilágításához.

SZABAD GYÖRGY

FÜR LAJOS:

A CSAKVÁRI URADALOM A TÖKÉS GAZDÁLKODÁS ÚTJÁN 1870—1914

(Budapest, Mezőgazdasági Múzeum, 1969. 366 l. + 24 old. kép + 3 térképmell. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 4.)

A gazdaságtörténet nem nélkülözheti a gazdálkodási-termelési egységek — üzemek, vállalatok, gazdaságok — történetének feltárását. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi évtizedekben megélenkül ez irányban is az érdeklődés. Ipari üzemtörténetírásunk már publikációkban is jelentős eredményeket mutathat fel, viszont úgy tűnik, az agrártörténetírás egy kissé lemaradt ezen a téren, legalábbis a tőkés gazdálkodás időszakát tekintve. A két világháború között megkezdődött és a felszabadulás után nagyobb lendülettel továbbfolyt a magyar nagybirtok termelés- és társadalomtörténeti problémáinak feltárása, de ez a kutatás a feudális korra és a polgári korba történő átmenet időszakára korlátozódott. Pedig a magyar mezőgazdaság kapitalista kori történetének kutatása mind halaszthatatlanabbá tette a tőkés kor mezőgazdasági üzemeinek egyedi vizsgálatát, fejlődésük, életük, termelési, technikai és technológiai problémáik feltárását. Az 1960-as években megindult intenzívebb mezőgazdasági üzemtörténeti kutatások során — amelyekben a Mezőgazdasági Múzeum Agrártörténeti Osztályának igen jelentős szerepe volt és van — folyóiratokban és helyi kiadványokban megjelent néhány részlettanulmány után Für Lajos úttörő és alapvető munkája jelenti az első kimerítő monográfiát.

A szerző neve a magyarországi jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos kérdésekről írt tanulmányai révén már ismert a történész nyilvánosság előtt. Most választása — elsősorban forrásadottságok miatt — az Esterházyak egyik grófi ágának 63 ezer holdas csakvári uradalmára esett. Aprólékos gondtal és körültekintéssel tárta fel az uradalomra vonatkozó forrásokat, nemcsak az uradalmi igazgatás nagy mennyiségű — de ugyanakkor sok vonatkozásban hiányosan fennmaradt — iratanyagát, hanem a szétszórtnan található, egyedi adatokat is. Felkereste az uradalom még élő alkalmazottait és volt cselédeit, felhasználta a társtudományok eredményeit. Jó példát adott a komplex módszer alkalmazására, szerencsésen tudta hasznosítani a néprajzi-szociológiai és a statisztikai módszert, egyesíteni az agrártörténet és az agrártudomány szempontjait. Elemzéseit mindig a mezőgazdasági tudományok korabeli színvonalának figyelembevételével, széleskörű összehasonlító anyag alapján végezte el, kellő mértéktartással.

A munka úttörő jellegéből következik, hogy a szerzőnek nem volt lehetősége arra, hogy összehasonlító anyagát korszerű agrártörténeti feldolgozásokból vegye és az uradalom helyét pontosabban, élesebben kijelölje a kor magyar vagy európai viszonyai között. Erre csak a tőkés mezőgazdasági üzemek sorozatos egyedi feltárásai után lehetne sort keríteni. A szerző látszólag a politikai gazdaságtannal való kapcsolat megteremtésére is kevesebb gondot fordított, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy az egykorú forrásokból csak nagyon kevés — a mai fogalmainknak megfelelő — adatsort tudott nyerni, és nem akart az egy nevezőre hozás — sokszor nagyon is kétes eredményt ígérő — bizonytalan talajára lépni. A szerző őszintén bevallja a források okozta nehézségeit, és a források hiányát nem kívánta feltevésekkel az elkerülhetetlenül nagyobb mértékben pótolni. A források hiánya egyes esetekben igen fájó (például az erdőgazdálkodás vagy a bérlők gazdálkodása tekintetében), viszont a rendelkezésre álló források nyújtotta lehetőségek maximális kihasználására mintául szolgálhat az, ahogyan a szerző a bérleti szerződéseket elemezve következtetéseket von le a bérlők gazdálkodására.

A szerző indokoltan választotta munkája kezdő határaként 1870-et. A csákvári uradalom családi osztozkodás folytán ekkor vált ki egy nagyobb birtokkomplexumból. Az önállósodásnak és tulajdonosváltásnak ez az időpontja ugyanakkor egybe esett a magyarországi kapitalista fejlődésnek a kiegészítés révén megkezdődő új szakaszával. A szerző ebben a kötetben az uradalom történetének csak az első világháborúig terjedő időszakát dolgozta fel, amit majd követni fog — remélhetőleg nem nagy időkülönbséggel — az 1914 utáni időszak publikálása is. Hasonlóképpen külön feldolgozás tárgya lesz az uradalom népének társadalomtörténete is. Bár így a kezünkben levő monográfia tulajdonképpen csak része egy nagyobb munkának, önmagában is egységes egészet alkot, világosan áttekinthető szerkezettel. A korszak- és tematikus határok nem jelentkeznek merev elhatároló vonalként, hanem minden alkalommal — a megfelelő mérték-tartással — megtörténik a problémák megoldásához szükséges hátra- és előretekintés is.

A monográfia hat fejezetre tagolódik. A három első rövidebb fejezetben a szerző számbaveszi az uradalom kialakulásának körülményeit, földállományát, a természeti és földrajzi viszonyokat, a piaci és közlekedési adottságokat és ezek változásait, az üzemszerkezet és az üzemigazgatás problémáit, a tulajdonos szerepét az üzemvezetésben. A szerző helyesen mutat rá az objektív tényezők mellett a tulajdonos és a vezető alkalmazottak szubjektív szerepére. A monográfiából néhány agrárszakember — elsősorban az ászári szőlőgazdaságot irányító Szilárd Gyula — szép portréja bontakozik ki, mégis az uradalom vezetésének és gazdálkodásának leírása kissé elszemélytelenedőnek tűnik. A tőkés gazdálkodás törvényei is embereken keresztül érvényesültek, a gazdasági és műszaki szakemberek, vezetők ismereteinek, képességeinek, egyéni adottságaiknak, vállalkozószellemüknek, a gazdaság egészére gyakorolt hatásuknak részletesebb ábrázolását szívesen olvastuk volna.

A szerző helyesen állapította meg, hogy a kapitalista mezőgazdasági nagyüzemet Kelet-Európában elsősorban az választotta el a feudális kori allodiális nagyüzemtől, hogy a termelés túlnyomó részt bér munkával, saját tulajdonban levő termelőeszközökkel történt. A korabeli kisüzemtől kezdetben csak a nagyobbfokú munkamegosztás tekintetében különbözött, és csak később jutott el arra a fokra, hogy a termelés szerkezetében, technológiájában is magasabb színvonalat jelentsen. Ez a fordulat a csákvári uradalom esetében a múlt század 80-as és 90-es éveiben következett be, a házi kezelésű üzemekben előbb, a bérlőknél később.

A monográfia két fő fejezete a házi kezelésű gazdaságokat és a bérleteket tárgyalja az eltérő forrásadottságok miatt nem azonos kérdéssel. Az uradalom teljesen saját kezelésében a 30 ezer hold erdő mellett csak néhány kiegészítő üzemet tartott. A mezőgazdaságilag megművelt terület kilenctized részét bérbe adta. A három házi-

kezelésű földművelő gazdaság, és a házi kezelésben létesített ászári szőlőgazdaság lehetőséget adott a szerzőnek, hogy a tőkés nagyüzemi fejlődés állomásait és változásait megvizsgálhassa és bemutathassa. A birtokrendezések során az uradalom tagosította földjeit, megfelelő táblákat alakított ki, a nyomásos gazdálkodást bizonyos átmeneti formák után a vetésforgó váltotta fel, megváltozott a talajerő utánpótlás, növekedett a műtrágya jelentősége. A vetésszerkezetben a XIX. század végére jelentős változás következett be: az ugar erőteljesen csökkent, a gabona vetésterülete visszaesett, a kapás- és takarmány-növények viszont nagyobb területet foglaltak el. A monográfia igen behatóan elemzi a termelés technikájában és technológiájában bekövetkezett változásokat, bemutatja és mind mennyiségileg, mind minőségileg elemzi a mezőgazdasági eszközváltást. Nagy változások következtek be az állattartás vonalán is. 1860 táján még a külterjes juh-tenyésztés jelentette az állattartás fő ágát, a századfordulón már az árutermelő tehenészet. Az átlagos tejhozam két — két és félszeresére növekedett, a tej nagyrésztét sajtként értékesítették.

A szerző alaposan elemzi az állati és az emberi munkaerő felhasználásának problémáit is. Az uradalomban a vizsgált időszak során megnövekedett a felhasznált munkanapok száma, ezen belül azonban mind abszolút mértékben, mind arányában a napszámos munka emelkedett a legjelentősebben, szemben az állandó alkalmazottak és cselédek, valamint a részesbérlok munkájával. Kissé erőltetettnek tűnik a napszámos munkának — mint jellegzetesen kapitalista munkaformának — a cseléd- és részesmunkával — mint feudális eredetű munkaformával — történő szembeállítás, és a napszámosmunka arányának, mint a tőkés fejlettségi szint egyik mutatójának felhasználása. Az állandó alkalmazottakat a tőkés mezőgazdasági üzem sem nélkülözheti, sőt a technikai színvonal növekedésével mind nagyobb szüksége lesz rá. A részes munka értékelésénél pedig számba kellene venni, hogy ez részint a teljesítménybérezés, részint a paraszti földbirtoklás egyik formája is volt. Nem vitás, hogy a napszámos munka sokkal hamarabb vált tisztán tőkés jellegű bér munkaviszonnyá, míg a cselédek helyzete és a részesbérlok viszonya sok feudális vonást őrzött meg. Mégis úgy érezzük, hogy a szerzőnek ezt a kérdést árnyaltabban kellett volna tárgyalnia.

A földművelőgazdaságok után a szerző a házi kezelésű szőlők, a tógazdaság, a malmok és téglagyárak, az erdő- és vadgazdaság problémáit vizsgálja meg. Ezek között külön is kiemelendő az ászári homoki szőlőgazdaság létesítésének és üzemeltetésének elemzése. A homoki bortermelésnek a filoxéra pusztítása adott új lehetőségeket és állami kedvezményeket; ezt az uradalom ki is használta. A korszerűen telepített, berendezett és kezelt szőlő- és pincegazdaság nemcsak az uradalomnak hozott jelentős jövedelmet, hanem a vesszőnevelés és -eladás révén hatása egész Dunántúlra kisugárzott. Az erdőgazdasággal a források pusztulása miatt a szerző nem tudott olyan mértékben foglalkozni, mint ahogy azt az uradalom egészében elfoglalt helye megkívánta volna. Mégis figyelemre méltó az, amit a töredékes forrásokból ki tudott hámozni. Foglalkozik a fakitermelés és -értékesítés problémáival, az erdőirtás és erdőtelepítés kérdésével, e kettő végső mérlege az uradalmi erdőterület kis növekedését jelentette.

Az uradalom bérleti rendszerének vizsgálata során a szerző a bérlok három típusát különbözteti meg: a parasztbérloket, a tőkés nagybérloket és a regálébérloket. A paraszti és regálébérletek eredete a feudális korra nyúlik vissza, a vizsgált időszakban jelentőségük gyorsan csökken. A múlt század végén az uradalom bérbeadott területének több mint 90 százalékán már a tőkés nagybérlok gazdálkodtak. A bérleti szerződések elemzéséből megállapítható, hogy az uradalom jelentősen tudta emelni a bérleti összegeket. Az épületállomány változása mutatja, hogy az állattartás iránya — valamivel később ugyan — a bérloknél is megváltozott. Ugyancsak kiemelendő a cselédek lakásvizonyainak ábrázolása.

A monográfia utolsó fejezete az uradalom pénzügyi viszonyait tárgyalja. Igen fontos az a megállapítása, hogy míg a korszak kezdetén a tulajdonos főúr a jövedelemnek mintegy felét használta fel saját nagyúri életének finanszírozására, addig a korszak második felében csak 15—20 százalékot. A beruházások aránya pedig 10 százalékról 35 százalékra növekedett. Ez egyúttal az uradalom tőkés jellegének növekedését és a belterjesség erősödését is jelentette.

A kötetet gondosan válogatott képanyag és igen jól szerkesztett térképmelléletek egészítik ki, bár a szöveg között is szívesen láttunk volna néhány — a leírást szemléletesebbé tevő — térképvázlatot.

E rövid recenzió keretében nem térhettünk ki *Für Lajos* értékes úttörő munkájának részletes tartalmi ismertetésére, a felvetett problémák vitatására. Úgy érezzük, hogy ez a monográfia sokat forgatott és nélkülözhetetlen könyve lesz a kor történetével foglalkozóknak, és reméljük, hogy az úttörés nyomán a mezőgazdasági üzemtörténetek sorozata fog elkészülni és megjelenni.

SIMONFFY EMIL

SZABÓ ÁGNES:

A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJÁNAK ÚJJÁSZERVEZÉSE. 1919—1925 (Budapest, Kossuth. 1970. 251 l.)

Szabó Ágnes könyve a magyar forradalmi munkásmozgalom egyik sorsdöntő időszakát veszi vizsgálat alá. Ez a hat esztendő a kommunista mozgalom egyik legkritikusabb és legnehezebb — mondhatni legtragikusabb — éveit öleli fel. A Tanácsköztársaság megdöntése után a munkásosztály szervezetileg egységes, politikailag-ideológiailag azonban igen jelentős ellentéteket magában hordozó pártja alkotó elemeire esett szét. A munkásosztály máról holnapra uralkodó osztályból üldözött osztállyá vált, s reá zúdult az ellenforradalom minden csapása. A magyar proletárforradalom leverése a kommunisztákat mélyen megrendítette. Ezt a csapást a fehérterror véres tobzódása, az emigráció hosszúra nyúlt ideje még fokozta. A Tanácsköztársaság megdöntése után újraszerveződő Kommunisták Magyarországi Pártja Európában elsőnek találkozott a politikai reakció új válfajával. Az alapvető kérdés az volt: milyen politikát folytasson a magyar kommunista mozgalom a konszolidálódó ellenforradalmi rendszerrel szemben. Az 1919-es emlékektől és gyakorlattól, valamint a nemzetközi forradalmi fellendüléstől is ösztönözve azzal a reménnyel kezdte meg a párt újjászervezését és a fehérterror elleni harcot, hogy az ellenforradalmi rendszer rövid életű lesz, bukása — melyhez a nemzetközi proletariátus növekvő osztályharca is hozzájárul — a közeljövőben bekövetkezik. A féktelen terror ellenére rendkívül nehéz helyzetben az illegalitás feltételei közt kezdték meg a párt reorganizálását. E kérdéseket exponálja, vizsgálja és elemzi a hat fejezet közül az első háromban a szerző.

Az első fejezet 1919 augusztusától 1919 decemberéig, a Tanácsköztársaság megdöntésétől az első kommunista csoportok megalakulásáig terjedő időszakot tekinti át, jól mutatva be a bukás utáni első hónapok pártmunkájának bizonytalan és ellentmondásos lépéseit. Fejtegetéseinek középpontjában a vereség után előállt helyzet elemzése áll, annak vizsgálata, hogy mind a kommunista, mind a szociáldemokrata mozgalomra milyen hatással volt a vereség; az első napok, hetek depressziós légköréből hogyan igyekeztek kitörni, s az aktív cselekvés útjára lépni. Úgy gondoljuk, csak a pongyola fogalmazásból ered a szerzőnek az a megállapítása, hogy az új helyzetben az SzDP legalitásának

nem lehetett más ára, mint a reformizmus (15. l.), valamint az a megállapítás, mintha az SzDP jobboldali vezetői csak 1919 után vetették volna el a proletárdiktatúra gondolatát (67. l.)

A második fejezet másfél év elméleti-politikai vitáit és latolgatásait foglalja össze; a két forradalom tanulságainak, tapasztalatainak számbavételét és értékelését. Érzékelteti, hogy nem múltbafordulás ez, hanem a kiút keresése; választ keres a kommunista mozgalom a „hogyan tovább” kérdésére. A kielégítő feleletet ekkor még nem önhibája miatt, inkább a körülmények hatására nem tudja megfogalmazni. A szerző plasztikusan mutatja be: a párt mesterséges elzárttsága a magyar társadalmi problémák tanulmányozásától nehezítette a rendszer erejéről, jellegéről, és a közvetlen feladatokról, harci módszerekről kialakítandó kép felvázolását.

Feltétlenül méltánylandó a szerzőnek mind e fejezetben, mind a IV. és VI. fejezetekben kifejezésre jutó törekvése, hogy a magyar párt munkáját a nemzetközi kommunista mozgalom tevékenységével összhangban mutassa be. Igaz viszont az is, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban felmerült minden kérdés magyar viszonylatban történő vizsgálata felesleges, hiszen pl. a parlamenti harc körüli vita a Kommunista Internacionáléban a magyar párt szempontjából felettébb teoretikus jellegű volt (40–42. l.). A magyar párt része volt a III. Internacionálénak, határozatai reá is kötelezőek voltak. Szabó Ágnes a magyar kommunista mozgalom munkáját nem önmagában nézi és vizsgálja, — munkájának ez az egyik fő érdeme, — hanem a nemzetközi kommunista mozgalom eszmei-politikai hatóköréből tekintve, „amelyből a magyarországi kommunista mozgalom sem törhetett ki” (131. l.).

A második fejezet a könyv egyik legértékesebb és legszínvonalasabb része, amelyvel még a IV. fejezet van szinkronban. S ez nemcsak a könyv sajátos szerkezeti felépítésének a következménye. Szabó Ágnes a tematikai és a kronológiai szerkezetet kombináltan alkalmazza: az I. fejezet kronológiai felépítésű a II. tematikai, a III. ismét kronológiai, a IV. inkább tematikai, s az V.-ben ismét kronológiai felépítést alkalmaz. E szerkesztési elvnek az a következménye, hogy a párt elméleti és gyakorlati tevékenységének tárgyalása fejezetszerűen elkülönül, s bár a szervezeti kérdéseket tárgyaló fejezetekben az igen nagy mennyiségű forrásanyag nemcsak a szerző szorgalmát dicséri, de a megrajzolt képet is tökéletesebbé teszi és felülemeli eddigi ismereteink határán, — e fejezetek mégis szürkébbek a tartalmi-elméleti-politikai avagy taktikai kérdéseket tárgyaló fejezeteknél. Ezért szürkébb — nagy tényanyaga ellenére is — a III. fejezet, amely újra az 1920-as évekhez tér vissza, most már a pártépítő munkát tekintve át 1920–1921 nyarán.

Talán nem tűnik túlzásnak, ha azt mondjuk, hogy a IV. fejezet — amely a taktikai és szervezeti nézeteltérésekkel foglalkozik — nemcsak hallatlanul érdekes, de valósággal izgalmas olvasmány is. Nem azért, mert Szabó Ágnes a KMP-n belüli politikai-taktikai vitákat és az e vitákat kísérő frakcióharccokat eddig nem ismert részletességgel és világossággal mutatja be; többről van itt szó. Illegális párton belül mindig megvan a szektás befelé fordulás és türelmetlenség veszélye, hogy saját vágyaikat és elképzeléseiket valóságnak véljék. Az illegalitás és az emigráció megnehezíti, hogy egy mozgalom a maga helyét és feladatait pontosan meghatározza. A magyar kommunistáknak is egyszerre kellett harcolniuk az osztályellenség ellen és a saját soraikon belüli eszmei tisztázásért. Ez a küzdelem a frakcióharok személyeskedő vadhajtásait sem nélkülözte, de a politikai útkeresés igényei és nagy kérdései húzódtak meg e viták mögött. A szerző nagy tényanyag alapján mutatja be a kialakult két frakció erényeit és gyengéit, helyes és helytelen nézeteit. Ezek megítélésében érzelmileg a Landler-csoport nézetei felé hajlik ugyan, mégis egyenlően akarja osztani az igazságot a két frakció között, pedig a felsorakoztatott dokumentumanyag a Landler-csoport javára billenti a mérleget, s ezt nem lehet ellensúlyozni olyan általánossággal, hogy Landler inkább a „tömegmunkában” volt jártas,

Kun viszont „jobban ismerte a leninizmus általános tanításait” (136. l.). Ha ez igaz, akkor hibái ennek fényében felnagyítódnak, s felelőssége is nagyobb, túlzó forradalmiságáért. Sokat megmagyarázott volna, ha a szerző a vita jobb megértéséhez arra is rámutat, hogy Kun Moszkvában élt, Landler viszont az osztályharc egész más frontszakaszán, ahol a küzdelem nehézségei jobban kirajzolódtak, mint a forradalom lázában élő Moszkvában. Rá lehetett volna mutatni továbbá arra, hogy Kun és Landler két különböző személyiség is; a vezetőnél nemcsak az elméleti felkészülésnek, a tudásnak, de az egyéniségnek is nagy szerepe van. Kun szubjektivitása, akaratos türelmetlensége és csapongó forradalmisága gyakran volt rossz tanácsadó.

Az 1923–1924-es év eseményeit a szerző már kevésbé alaposan tárgyalja. Ezt nemcsak az arányok jelzik (I–IV. fejezet – 1919–1922 – 147 oldal, V. fejezet – 1923–1925 – 68 oldal), hanem sok fontos kérdés mellőzése vagy elnagyoltabb feldolgozása. Nagyon hiányoljuk a nemzetközi kommunista mozgalommal való, a megelőző fejezetekben igen jól sikerült összevetést (KI IV. és V. kongresszusa és a KMP), és a párt 1923–24-ben végzett elméleti-politikai munkájának a bemutatását, a viták ismertetését. 1923 után a mozgalmi tevékenység vizsgálata is egysíkú: az SzDP-ben kifejtett ellenzéki tevékenység bemutatására korlátozódik, s a legális pártszervező munka vizsgálata és elemzése elmarad. Igaz ugyan, hogy 1924 után a párt erőfeszítései az első területre koncentrázódtak, de az illegális tevékenységről továbbra sem mondott le.

A befejező VI. fejezet a KMP I. kongresszusának munkáját összegezi. A szerző itt adhatott a legkevésbé újat, mivel az I. kongresszus munkáját a különböző feldolgozásokból – többek között a szerző tanulmányából is – jórészt ismerjük. Hiányérzetünket nem is ez okozza: az I. kongresszus összegez és lezár egy szakaszt a párt történetében, ugyanakkor új szakaszt is nyit, s Szabó Ágnes munkájából ez nem érződik. Úgy véljük, ennek mindenekelőtt a feldolgozási mód az oka. A szerző az I. kongresszus munkáját nem elemzi, csak regisztrálja. Nagy kár, hogy akár a magyarországi helyzet értékelésénél, akár a rendszer tömegbázisának vizsgálatánál, akár a KMP feladatainál stb. túlságosan ragaszkodik a kongresszus szövegéhez; inkább ismertet, mintsem értékeli. Beszél ugyan a párt-politika kettősségéről, de hogy e kettősségben mi a tudatos, mi a véletlenszerű, arra már nem fordít figyelmet.

A méltatást nem fejezhetjük be anélkül, hogy újfólag és dicsérőleg meg ne emlékezzünk a nagy forrásanyagról, melyet a szerző munkája elkészítéséhez felhasznált, s amelyvel megállapításait, következtetéseit bizonyítja. Ez a nagymennyiségű forrásanyag azonban több és bátrabb véleményalkotásnak lehetett volna az alapja.

Fogyatékoságai ellenére Szabó Ágnes könyve jó szakmunka. Megszoktuk már, hogy a Párttörténeti Intézet gondozásában igényes szakmunkák jelennek meg, s ebbeli várakozásunkban most sem csalódtunk. Egy olyan könyvvel lett ismét gazdagabb a párt-történeti irodalom, amely a magyar kommunista mozgalom egy eddig feltáratlan szakaszáról ad gondos áttekintést. A magyarországi kommunista mozgalom arányairól és tevékenységéről alkotott képe reális, a szerző jól ábrázolja a kommunista mozgalmat az ellenforradalmi Magyarország történetében, sikerült elkerülnie a sematikus megállapításokat, a mozgalom árnyalati változásait is figyelemmel kísérte. Könyve mind az oktatásban jól felhasználható, mind a szakemberek körében méltán kelt érdeklődést.

SZAKÁCS KÁLMÁN

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÚJABB IRODALMÁBÓL

LIPTAI ERVIN:

VÖRÖSKATONÁK ELŐRE

A magyar Vörös Hadsereg harcai

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1969. 441 l.)

Az elmúlt évtizedben számos cikk, tanulmány, monográfia visszaemlékezés jelent meg az 1918/19-es forradalmak katonapolitikájáról, csatáiról, hadműveleteiről. Köztük Liptai tollából „A Magyar Vöröshadsereg harcai 1919” című kitűnő monográfia is, amely első marxista szellemű tudományos feldolgozása volt 1919 katonatörténetének.

A könyv azonban, mint feldolgozási módja s a példányszáma is mutatta, nem a széles olvasóközönség számára készült elsősorban. Azzal, hogy Liptai most a Tanácsköztársaság 50. évfordulójára népszerű formában is megírta az 1918/19-es forradalmak katonatörténetét, a magyar történetírás régi adósságát törlesztette le.

Felszabadulás előtti legkiemelkedőbb történelmi sorsfordulónk katonatörténeti népszerű tudományos megjelenítésével népünk sorsának éppen az a fejezete válik a széles olvasóközönség előtt is méginkább ismertté, amelynek igen fontos helye van népünk történelmi tudatának alakításában. Erre nagy szükség van, mert nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az olvasóközönséget számos ellentmondó hatás is éri, s nem egyszer a publicisztikai jellegű írások vagy másfajta alkotáások nem ideológiai tisztázáshoz, hanem ideológiai zavarhoz vezetnek. Az is kétségtelen viszont, hogy az elméleti kérdések leegyszerűsítése, sablonszerű bemutatása, amelynek régebben nem egyszer tanúi lehetünk, — a száraz, unalmas, szürke tárgyalási mód, hátráltatja a helyes történelemszemlélet kialakulását.

Liptai könyve elkerülte ezeket a buktatókat. Ebben kétségkívül szerepet játszott a Tanácsköztársaság történetéről régebben megjelent hasonló műfajú monográfiája, s fenntebb már említett munkája, amelynek alapvető adatanyagát és lényegi összefüggéseit megtalálni e népszerű tudományos feldolgozásban is. Elégséges az áprilisi visszavonulás tanulságaira, a kisaliforniai hadművelet kérdésére, a júniusi visszavonulás bonyolult, ellentmondásos összetevőire, vagy a legjobban kimunkált északi hadjárat jelenségeire utalnunk; s azokra az elemzett negatív jelenségekre és mozzanatokra, amelyek a sikerek elérése mellett sem váltak mellékessé; s a reális, a sokszínűséget is bemutató emberi magatartásokra, amelyekkel együtt lehet megérteni, s nyomon követni a katonapolitikai elhatározásokat is.

A „Vöröskatonák előre” azonban mégsem egyszerű megisméltése, vagy oldottabb formájú kivonata a monográfiának. Ez többek között különösen az 1918-as forradalom katonapolitikája ábrázolásában, a proletárforradalom időszakának politikai megmondásai és katonai megközelítései közötti kapcsolat elemzésében (pl. Salgótarján védelme), az egyes vezetők változó álláspontjának, magatartásuk ellentétes összetevőinek figyelemmel kísérésében jelentkezik. Így válik lehetővé, hogy pl. a politikai és katonai vezetők (Stromfeld, Böhm, Pogány stb.) egyénisége, felfogása nem sematikusan rajzolódik ki. Ugyanakkor — és ezt az előbb említettekkel egyenértékűnek tartjuk — a rohanó események közepette a katonák, a csapategységek megnyilatkozó érzelmeinek, indulatainak árnyalt megjelenítésében — nem önkényes példák kiragadásával — a harcok is emberi közelségbe kerülnek. Felvillannak az egyszerű emberek alakjai is, a nagy harc kis epizódjai, amelyeken keresztül lehet talán leginkább átérezni és megérteni a forradalmi múlt egyszerre lelkesítő és bánatot okozó, ezernyi nehézséget, keservet és örömet magában

hordó folyamatát. S mindennek kiegészítése, s egyben eredménye is, hogy a katonai témájú tanulmányokra oly sokszor jellemző szárazság helyett izgalmas előadásmód kerekedik ki, a terjengősség és frázisosság lehangoló motívumai nélkül, s anélkül, hogy a történelmi események hitelessége csorbát szenvedne. Az utóbbit illetően azonban nemcsak az játszik szerepet, hogy a szerző a gazdag forrásanyagot reális kritikával kezeli, s az erőviszonyokat, a társadalmi hátteret, a hadművészet jellemző összefüggéseit világosan fejt ki, hanem az is, hogy a Tanácsköztársaság történetének egész menetébe ágyazza, jelezve a politikai konfliktusokat, a politikai vezető szervezetben mutatkozó ellentmondásokat, a szituációból adódó bonyolultságot. Nem mellőzi azt sem, hogy bizonyos intézkedések, elhatározások szükséges vagy vélt kompromisszumok, vagy hibás felfogások eredői voltak. Ezzel összefüggésben nem hagyja figyelmen kívül, hogy a magasabb katonai szervek köréből kikerült intézkedések, parancsok is meghatározott személyek álláspontját is tükrözték. Ez utóbbi annál is inkább fontosabb, mert a katonai műveletek részletmegoldásaiban nagyon is jelentős szerepe van a különböző pozíciót betöltő személyeknek. A könyv érdeme az is, hogy amikor a sokszor ellentétes összetevőkön keresztül elvezeti az olvasót a mérleg megvonásához, gondot fordít arra is, hogy a lényegi feltárás, az összkép ne rejtse el a másodrendű összefüggéseket sem.

E kétségkívül érdemes munka értékét, amelyet még hosszán lehetne fejtegetni, néhány, alább jelzett mozzanat, meggyőződésem szerint, méginkább emelte volna. Elsőként a román, cseh és a szerb csapatok, a magyar októberi forradalom győzelme utáni előnyomulásából adódó bonyolult helyzetre, s politikai-elvi problémára utalnék, amelyre egyaránt választ kellett adnia a kormánynak, az MSZDP-nek s a KMP-nek is. Ez a válasz meg is található a könyvben, s a megfelelő értékelés is megtörténik. Mégis úgy gondolom, jelezni kellett volna egyrészt, hogy a KMP, helyesen, nem adta ki (mint anogy a Bolsevik Párt sem, február után) a saját kormány veresége jelszót, másrészt, hogy a Jászi-féle elképzelés miért tekinthető eleve halvaszületett koncepciónak.

Teljesen a történeti tényeket tükrözi annak a folyamatnak a bemutatása is, amely a proletárforradalomhoz vezetett el, s ebben annak az éles harcnak a szerepe és ismeretése, amely az MSZDP és a KMP között zajlott. Mégis amiatt, hogy a KMP részéről jelentkező közeledési kísérletek az MSZDP-vel való együttműködésre, meghatározott feltételek között, nem kapnak megfelelő bemutatást, kissé váratlanul jelenik meg a könyv lapjain a két párt egyesülése.

Világosan rajzolódik ki a könyv lapjain a szociáldemokrata vezetőknek a történelmi helyzet változásaihoz alkalmazkodó álláspontja, s ezen belül a végbemenő differenciálódás, s az egyes szakaszokban köztük megtalálható árnyalati eltérés. De nem lett volna helytelen, ha az április 18--19-i tanácskozásokon Kunfi fellépése is említést nyert volna, április 26-án pedig Garbaié vagy Erdélyié, május 2-án pedig Bokányié, aki ekkor negatív szerepet játszott.

Igaza van a szerzőnek, mikor a Szlovák Tanácsköztársaságot nagyjelentőségű eseményként értékeli, amelynek létrejöttét a Magyar Vörös Hadseregnek az ellenforradalmi export elleni védekezése segítette elő. Ezzel összefüggésben azonban helyes lett volna kitérni arra, hogy amikor a Vörös Hadsereg szlovák területre lépett, miért nem jelentett ez forradalmi exportot; melyek azok a bizonyítékok, amelyek e következtetés helyességét egyértelművé teszik. Ami pedig a júniusi visszavonulás kérdését illeti, itt egyrészt arra a mozzanatra utalnék, hogy bár június 15-én elfogadták magyar részről elvileg a Clemenceau-jegyzéket, de az ultimátumszerű visszavonulást nem, hogy engedményeket érjenek el, s magában a válaszjegyzékben is jeleztek már bizonyos korrekciókat. Másrészt arra, hogy bár Kun június 19-i álláspontja határozottabb a jegyzék elfogadását illetően, mint a június 16-án adott magyar válasz, de bizonyos feltételek a végrehajtást illetően még megfogalmazódtak, s 24-én is még három feltétel körvonalazódott.

Mindebből, a könyv mondanivalójának lényegét egyáltalán nem érintő megjegyzésből is kiderül, hogy értékes alkotással gazdagodott népszerű szakirodalmunk, amely forradalmi múltunk e nagyszerű fejezetének méltó emléket állít.

KIRSCHNER BÉLA

ÁROKAI LAJOS:

JÓJJETEK EZRÉVEL...

Képes album a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregéről

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1969. 128 l.)

Árokai Lajos vállalkozását örömmel üdvözljük, hiszen újkori történeti ismeretterjesztő irodalmunk egyrészt nem nagyon bővelkedik képes albumokban, másrészt ez az album népszerűen, jól megírt tanulmányt is tartalmaz a magyar Vörös Hadseregről.

A fényképanyag, amely az eddig megjelentek közül a leggazdagabb, kitűnően válogatott történelmi dokumentumgyűjtemény, bár szívesen vettük volna, ha nagyobb mennyiségű okmány-fotokópiával is kiegészül. A közölt felvételek jól tükrözik az eseményeket, és segítségükkel a Tanácsköztársaság számos mozzanatát nyomon lehet követni. Általában jól illeszkednek a tanulmányhoz, ha annak minden lényeges mondanivalóját nem is tükrözik vissza. Ez természetesen nem is lehet követelmény.

A szerző arra törekedett, hogy a tanulmányban számos fontos elvi összefüggést tisztázzon, egyben bemutassa a hadsereg belső atmoszférájának alakulását, erkölcsi-politikai arculatának összetevőit, a pozitív és negatív hatótényezőket, az események menetét, a katonapolitika tényleges problémáit, úgy, hogy egyben szervesen beillesse a Tanácsköztársaság történetének fő vonalába.

A tanulmány és a képanyag együttese kétségtelenül elősegíti, hogy a képek meghatározott történeti problémákhoz is kapcsolódjanak, s úgy illeszkedjenek az olvasó ismeretanyagába, mint a tanulmányozott korszak vizuális megjelenítése. Ugyanakkor fordítva: a képek bizonyos történeti összefüggések felidézését is elősegíthetik. E módszert azonban nem mindig sikerült következetesen végrehajtani. A szerkesztés nem mindig szerencsés megoldása következtében ugyanis a képanyag itt-ott nem megfelelően harmonizál a szöveggel. Elsősorban arra utalnék, hogy a képek elrendezése és a tanulmány szövege nem mindig a megfelelő helyen kapcsolódik egymáshoz. A tanulmány és a képanyag aránya sem mindenkor megfelelő. Nem arról van szó, hogy a tanulmány által felvetett események, elvi kérdések tárgyalása túl sok, hanem a tanulmányhoz képest a képanyag tűnik kevésnek.

Emellett több esetben nehéz eldönteni, hogy a képen látható több személyiség közül ki kicsoda. Egyes képeknél hiányzik az időpont, vagy nem derül ki, hogy milyen eseményt rögzít. Pl.: ahol Garbai, Kun, Szántó, Haubrich a jelentést fogadják (38. l.) vagy ahol Bokányi Dezső avatóbeszédet tart (47. l.).

Helyesnek tartottuk volna, ha az album a Tanácsköztársaság vezetőinek arcképét együtt mutatja be, s ha abban néhány hadművelleti térkép is az olvasó rendelkezésére állana.

E kisebb pontatlanságok és hiányosságok azonban nem csökkentik a munka értékét, s örülünk, hogy a képes albumot a Zrínyi Kiadó a Tanácsköztársaság 50. évfordulóján megjelentette.

KIRSCHNER BÉLA

RÉTI LÁSZLÓ:

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KÖZPONTI SZERVEI ÉS PECSÉTJEIK
(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 395 l.)

A szerző kutatómunkája középpontjába — a szfragisztika nyomán, annak továbbfejlesztésével — a modern pecséttant állítja. Arra tesz nagyszabású kísérletet, hogy a pecsétek — amin a modernkori festékes, aláírással együtt hiteles pecsét értendő — oldaláról mutassa be a tárgyalt időszak teljes hivatali szervezetét. A szerző álláspontja szerint erre azért is szükség van, mert a Magyar Tanácsköztársaság történetével foglalkozó eddigi kutatások során kevés figyelmet fordítottak a szervezeti kérdésekre. Elmaradt az államapparátus belső szervezeti sajátosságainak figyelemmel kísérése, a régi és az új összevetése, az általános mellett a speciális eltérések, változások megállapítása.

A szerző ezért a rendelkezésre álló konkrét adatok és az általa összegyűjtött pecsétek közül 1800 darab leírásával rendszerezni és rögzíteni kívánta mindazt, ami a Tanácsköztársaság központi szervezetének felépítéséről ismertté vált. Ezzel arra is buzdítja egyúttal a történész és levéltáros kutatókat, hogy alapozzák meg és dolgozzák ki a modernkori pecsétekkel foglalkozó tudományág alapelveit és módszereit.

A maga elé tűzött feladatokat sikeresen oldotta meg. Mindenekelőtt rendkívül gazdag anyaggyűjtése érdemel figyelmet, és a korszak történetében való nagy jártassága, amellyel eligazít az adatok sokaságában. Műve a Tanácsköztársaság szervezet-története szempontjából is előrelépést jelent. Bővíti idevonatkozó ismereteinket, a pecsétek kapcsán olyan összefüggéseket találunk, amelyekre alapozva valóban új szálakon folyhat a további kutatás, vagy amelyekből új következtetések vonhatók le.

Egyet lehet érteni a szerzőnek azzal a módszerével is, hogy kiindulási alapnak azt az időpontot veszi, amelyben az államapparátus szervezeti felépítése a Tanácsok Országos Gyűlése után volt, mivel az elfogadott Alkotmány előremutatón, és hosszabb távra félreérthetetlenül meghatározta az államhatalom és államigazgatás több tekintetben még kiépitendő központi szervezetét.

Kitűzött feladatának megfelelően a szerző a munka első részében a központi államhatalmi és államigazgatási szervek, és a közvetlenül irányításuk alá tartozó intézmények szervezetét és pecsétjeit írja le, illetve fűz azokhoz magyarázatokat.

Az egyes intézmények bemutatott pecsét-anyaga mennyiség szempontjából természetesen változó, hiszen az a kutatási szerencse, tehát a véletlen függvénye. Leggazdagabb az anyag a Népgazdasági Tanács és a Vörös Hadsereg pecsétjei tekintetében. És ez csak előny, hiszen mindkét szerv alapvető jelentőségű volt a Tanácsköztársaság létét illetően; az előbbi a proletárdiktatúra gazdasági alapjainak megteremtésén, az utóbbi a rendszer belső és külső védelmének biztosításán fáradozott.

Ismeretes, hogy a proletárhatalom bámulatos gyorsasággal alakította át az állami berendezkedés addig fennálló formáit. E forradalmi lendület és célratörés mellett különösen jellemző vonás a szervezetek kiépítése területén tapasztalható rendkívüli rugalmasság. Ha valamelyik szervről, intézményről, hivatalról az illetékes állami vezetés megállapította, hogy nem váltja be a hozzáfűzött reményeket, bürokratikus huza-vona nélkül intézkedés történt átszervezésére, megszüntetésére, illetőleg a megfelelő intézkedés megtételére. A Népgazdasági Tanács életrehívását is más intézmények működése területén megállapított problémák előzték meg. A rendkívüli anyagellátási nehézségek, munkaerő- és bérproblémák mellett hamarosan észlelték a gazdasági élet különböző területein működő népbiztoságok tevékenységének nem kellően összehangolt voltát. Ezért határozták el a Népgazdasági Tanács felállítását, amely egyesítette a szociális termelési, a földművelésügyi, a közellátási és közlekedésügyi, továbbá a pénzügyi nép-

biztosságokat. E nagy horderejű szervezeti átalakítás célja az volt, hogy a proletár állam gazdálkodása egységes vezetés és ellenőrzés alá kerüljön, a Tanács teremtsen rendet a termelés területén, és biztosítsa a megtermelt javak megfelelő elosztását.

A gazdaságirányítás e központi csúcsszerveinek általános céljáról és szervezeti felépítéséről Varga Jenő, Lengyel Gyula, Hevesi Gyula, a Tanács egykori vezetői és mások írásaiból, emlékeiből és egyéb dokumentumokból vannak ismereteink. De a tekintetben, hogy a május hó utolsó harmadában történt jogszabályi elrendelést miként követte a gyakorlati megvalósítás, a Tanácsköztársaság megszilárdítása szempontjából alapvetően fontos szervezeti kiépítése milyen ütemben folyt, a szervezeti átalakulás során alkalmazott pecsétékből értékes adatokat tudunk meg. Ily módon a Tanácsköztársaság gazdasági életére vonatkozóan — kutatási szempontból korántsem kimunkált fejezet — mód nyílik az összehasonlításra is; a régebben ismert és a szerző által publikált adatok összevetéséből kirajzolódik a Népgazdasági Tanács belső mechanizmusa.

Egyébként is a szerző az egyes hivatalok, intézmények ismertetésénél — helyesen — a jogszabályi elrendelésből indul ki, a vonatkozó pecsét pedig mintegy bizonyítja, hogy a jogi rendelkezés nem maradt csupán papíron. (A bizonyítás másik pólusa az irat lenne, amelyen szerepel; kár, hogy ezekre vonatkozóan nem kapunk tájékoztatást.)

Hasonlóan jelentős részleteket tárnak fel a Vörös Hadsereg belső szervezetére vonatkozóan a felkutatott és felmutatott pecsétetek, és a hozzáfűzött magyarázatok.

A munka második része a társadalmi szervek országos központjai pecsétjeivel foglalkozik, és a párt, ifjómunkás szövetség, szakszervezetek és fogyasztási szövetkezetek részéről közöl — szerényebb mennyiségben ugyan — sok érdekes pecsét-adatot.

A könyv használhatóságát fokozza a gyűjtés során átnézett levéltári anyagok forrásjegyzéke, és a pecsétetek mellett az aláírók foglalkozását, hivatali beosztását is feltüntető névmutató.

E könyvismertetés keretében természetesen nincs lehetőség a részletekre kitérni, illetőleg észrevételeket tenni egyes megállapítások tekintetében. Csupán azt jegyzem meg, hogy az újabb jogtörténeti kutatások eltérnek a szerzőnek azon véleményétől, miszerint az Igazságügyi Népbiztosság jobboldali szociáldemokrata vezetés alatt állott, illetőleg ez befolyásolta volna a Népbiztosság megfelelő szervezeti kiépítését.

A szerző munkája bevezetésében, mint említettem, kifejezte azt a reményét, hogy történészek és levéltárosok közös erőfeszítéssel kidolgozzák a modernkori pecsétetek alapelvét és módszereit. Remélhetőleg ez a felhívása követőkre talál. Nyereség lenne az is, ha napvilágot látna a szerzőnek a Tanácsköztársaság pecsétjeire vonatkozó teljes — az eddig publikálttal együtt összesen 4000 pecsétet magába foglaló — gyűjtése.

SCHÖNWALD PÁL

1918/19 ÉS A NEVELÉSTÖRTÉNETI KUTATÁS*Gellért László: Diákok a forradalomban 1918—1919***(Budapest, Ifjúsági Lapkiadó V. 1969. 184 l.)****„A SZENT, A VÁRT SZÉLVÉSZ”**

Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 195 l.)

A Nép- és a Tanácsköztársaság félszázados jubileumát a magyar tudományos élet méltóképpen, történeti jelentőségüket sokoldalúan megvilágító művekkel ünnepelte. A neveléstudományoknak az ünnephez való hozzájárulásaként ezúttal két 1918/19-cel foglalkozó neveléstörténeti művet kívánunk bemutatni.

Az első, az időközben tragikus hirtelenséggel elhunyt fiatal kutató, Gellért László műve, a középiskolai diákok kanyargós, de egészében mégis felfelé, az 1918/19-es forradalmakba ívelő útját igyekszik megrajzolni.

A háború végefelé, 1917/18-ban gyökeresen megváltozott a nagyrészt polgári, kistisztviselői származású diákság szociális helyzete és ezzel kapcsolatban politikai magatartása. A Galilei Kör hatása, a tanári karban megindult politikai erjedés, a létbizonytalanság, a külvilág megrázó eseményei, a politikai élet zajlásának megindulása hazánkban a diákokat is szervezkedésre készítette. A szervezkedés keretében az önképzőkörök és más diák-kulturális szervezetek kínálkoztak. Ezekben 1917/18-ban már a haladó szellemű polgári radikális és szocialista tanárok voltak a hangadók. Az önképzőkörökre támaszkodott a polgári radikális tanárok, Palágyi Menyhért és társai irányítása alatt 1918 november elején szervezkedni kezdő Középiskolai Ifjúság Országos Szövetsége (röviden: Diákszövetség) és az ennek kebelében működő Középiskolások Kulturális Egyesülete; utóbbinak tanárvezetője a diákság körében páratlan szeretetnek örvendő Benedek Marcell, főtitkára pedig Ady Lajos, a költő testvéröccse volt. A Ráskay László vezetése alatt álló Diákszövetség az iskolák államosítására, a kötelező hitoktatás eltörlésére, a diákautonómia felállítására és a diákok szociális helyzetének orvoslására mozgósította a diákságot és a közvéleményt.

A radikális diákszervezkedésnek kezdettől versenytársa volt a szocialista, melyet az Ascher-(Ács-)testvérek vezettek. A két mozgalom nem a bensőleg rokon diákpolitika, hanem az általános politika, mindenekelőtt a szocializmushoz való viszony kérdéseiben került szembe egymással. Amilyen mértékben tért vesztettek a polgári radikálisok a szakszervezeti és politikai életben a szociáldemokratákkal szemben, olyan mértékben estek vissza a diákmozgalomban is. 1919. február 22-én a radikális Diákszövetség feloszlott. A diákmozgalomban így uralkodó helyzetet vívott ki magának az ekkor 15—20 000 taggal rendelkező Szocialista Középiskolai Diákok Országos Szövetsége. A Tanácsköztársaság kikiáltása tehát lényegében egy táborban, szocialista táborban találta a középiskolás diákságot. A Tanácsköztársaság ifjúságpolitikájának talpköve az ifjúsági egység, az egész ifjúságnak kommunista szellemben való nevelése volt. Ehhez a döntő lökést az egységes kommunista ifjúmunkás mozgalom, az Ifjúmunkások Országos Szövetsége, ill. később a KIMSZ adta meg. 1919. április 14-én a Tanácsköztársaság kikiáltása után szakszervezetként működő Szocialista Diákszövetség beolvadt az IOSZ-ba, s ennek Diákalosztályaként tevékenykedett tovább. Az új organizáció — a munkásifjúság vezető szerepének biztosítása mellett — lehetővé tette a diákifjúság sajátos helyzetével összhangban álló önálló mozgalom kialakítását. Lényegében ezt a politikát erősítette meg a KIMSZ 1919. június 20-án összeült I. kongresszusa. A KIMSZ 120 000-es tagságá-

nak egyharmada, 40 000 fő, a diákság soraiból regrutálódott. — A könyv a továbbiakban részletesen foglalkozik a diákmozgalom fő kérdéseivel, a diákautonómia, pedagógiai reformok (osztályozás, vizsga, érettségi eltörlése) bevezetésének félsikerű kísérleteivel, s ragyogó lapokat szentel a diákság nagyszerű tevékenységének az ön- és népművelés, a politikai élet, de különösen a honvédelem s a fehérterrorral szembeni ellenállás területén, az adatok adta lehetőség határain belül bőven foglalkozva a vidéki diákmozgalmakkal is.

A fentiekből kivehetően Gellért széleskörű, eddig nagyobbrészt ismeretlen forrásanyag (pl. diáklapok) felhasználásával, marxista szemlélettel, korszerű neveléstörténeti módszerrel ad részletes képet a magyar diákmozgalom forradalmi fejlődéséről. Igyekszik feltárni annak társadalmi bázisát, megrajzolja ideológiai, politikai, kulturális, pedagógiai arculatát, s nagyrészt sikerrel illeszti be a diákmozgalom részképét az iskolapolitika és a nagypolitika összképébe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a könyv minden kérdésre teljesen kész és végleges választ tud adni, s nincsenek további kutatásra vagy továbbgondolásra serkentő megállapításai. Szükségesnek látszik a diákmozgalom szociális összetételének behatóbb vizsgálata a könyvben megadott támpontok (8, 9, 52—54, 144, 149. l., és különösen a 175. lapon található — tovább bontható — statisztika alapján). Csak így válik lehetővé az olykor túlságosan is egyirányúnak és egyszínűnek, egyöntetűen haladónak látszó diákmozgalomnak (54, 60, 75. l.) differenciáltabb és árnyaltabb ábrázolása, mégpedig nem csupán a drámai végkifejlet felől nézve (143—148, 149. l.), hanem a mozgalom mindennapjaiból kitekintve is. Csak így lehet objektív mércét találni a diákság — nemegyszer túlértékelt — szervezettségének és öntudatának (77, 109, 130. l.) hiteles lemerésére is. Szükséges továbbá a diákmozgalom különböző tendenciáinak a politikai élet különböző irányzataival való pontos egybevetése. Pozitívabb képet érdemel a Népköztársaság közoktatásügye is, különösen a Kunfi-érában, mind a szervezeti, mind a tartalmi kérdések megítélése tekintetében (25—27, 38, 42. l.); bár a döntő közoktatás-politikai kérdéseket valóban nem oldotta meg, messzemenően előkészítette azok megoldását.

A könyv külseje az igényes tartalomhoz képest túlságosan is igénytelen, sőt szegényes; kiállítására nem elég gondos. Gyakoriak — különösen intézményneveknél, dátumoknál — az értelemzavaró sajtóhibák. Ezeknél is jobban bántják a kutatót a nem elég pontos irodalmi és levéltári hivatkozások (11—13, 26, 28, 32, 34, 78. stb. l.), a mellékletek gondatlan közlése, pl. a diáklapoknak egy-két sommás jelzővel való elintézése (57—58., 136. l.), az I. sz. mellékletéről az igen tanulságos megjegyzések, valamint a dátum lemaradása (177—178. l.).

Mindent egybevetve, Gellért László könyve értékálló mű, felemelő dokumentuma az ismeretlen területek felderítésére vállalkozó kutató szenvedélynek, az apró tények, események részletező rajzát végül is nagy tablóba egyesíteni képes szellemi erőnek s a bonyolult társadalmi, politikai és pedagógiai jelenségeket összetevőikre bontani képes analízáló értelemnek.

*

Míg Gellért László könyve speciális részlettanulmány, „A szent, a várt szélvész” irodalmias címet viselő, Mészáros István szerkesztésében napvilágot látott kötet speciális és átfogó jellegű tanulmányokat egyaránt tartalmaz. A legnépesebb tanulmány-család iskolapolitikai és szervezeti kérdéseket ölel fel. *Köte Sándor* a közismert források alapján foglalja össze „A Tanácsköztársaság közoktatása és pedagógiája” címen a Tanácsköztársaság új közoktatáspolitikai alapelveit, az iskolaállamosítást, az iskolaszervezet és oktató-nevelőmunka reformját. Az iskolai önkormányzat felállítására, az osztályozás, vizsga eltörlésére hozott intézkedéseket pedagógiai koncepció tekintetében helyesnek, kivitelüket illetőleg azonban problematikusnak tartja. Az osztályozás és vizsga kérdésé-

nek tárgyalásába helyes lett volna bevonni az agrárszakoktatásnak a termelés érdekeire hivatkozó ellentétes gyakorlatát. *Vág Ottó* „Iskoláskor előtti nevelés a Magyar Tanácsköztársaság idején” c. tanulmányában figyelmét az óvodai nevelést társadalmi, állami pedagógiai feladatnak tekintő új óvodapolitikai koncepció kialakulására s háromfokozatú programjának és eszközrendszerének a Tanácsköztársaság idején kezdődő megvalósulására koncentráls. *Székely Endréné* „Szakmunkás- és mérnökképzés a Tanácsköztársaság idején” c., heterogén anyagú tanulmánya első részében 1959-ben megjelent Új tavaszi seregszemle c. dokumentumkötetére támaszkodva tárgyalja az ipari szakmunkásképzés helyzetét és fejlesztési perspektíváit, mellőzve a mezőgazdasági és az elosztó üzemi (kereskedelmi) szakmunkás-, és a nem Közoktatásügyi Népbiztosság hatáskörébe tartozó intézményekben folyó szakemberképzést. Tanulmánya második részében a műegyetemi reformtervet ismerteti. *Ladányi Andor* „A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának helye a magyar felsőoktatás történetében” c. tanulmányában a Felsőoktatási Szemle 1959, 1969. évfolyamaiban felvetett problematikához és anyaghoz ragaszkodik, újat csupán néhány alárendelt jelentőségű kérdésben és a reformtervek dualizmuskori előzményeinek feltérzésében nyújtva. A felhasznált anyag keretei közt mozogva is feltétlenül behatóbb elemzést érdemelt volna az oktatás személyi változásokon túlmenő tartalmi átalakulása, a tudományos intézetek — fakultások — szakfőiskolák új rendszere, a felsőoktatás közoktatásügyi és más népbiztosságok általi irányításának fejlődése a kezdeti egyoldalú centralizmustól a demokratikus centralizmus felé. *Pásztor József* „Felnőttoktatás és népművelés a proletárhatalom alatt” c. tanulmányában a felnőtt munkásoknak alsó- és középfokú oktatást nyújtó szabadiskolák, a munkásegyetemre előkészítő középfokú (továbbképző) tanfolyamok, a propaganda — s külön az ifjúmunkás propaganda — előadások, tanfolyamok jól kiépített és összehangolt szervezetét mutatja be. A tanulmány javára szolgált volna a szervezeti kereteken túlmenő tartalmi vizsgálat, a Közoktatásügyi népbiztosság mellett a Földművelésügyi, a Kereskedelemügyi és a nemzetiségi népbiztosságok hasonló jellegű, igen jelentős tevékenységének ismertetése. *Földes Éva* „Kulturális forradalom — forradalmi kultúrpolitika a Magyar Tanácsköztársaságban” c. tanulmánya az alapvető elvi-történeti kérdések nagy erudíciójú elemzése után a pedagógiai, politikai előzmények, a Párizsi Kommün és a folytatás, az 1920-as évek elején megalakult Tanítói Internacionálé oldaláról világítja meg új adatokkal tárgyát.

Az iskolapolitikai és -szervezeti kérdéseknél lényegesen kisebb teret foglalnak el a tanulmánykötetben a pedagógiai, pszichológiai, diákmozgalmi és szociálpolitikai kérdések. *Mészáros István* „A Fejér megyei népiskolai olvasókönyv” címen a Kelen Jolán és Rehák Ferenc által felfedezett, s magvasan jellemzett népiskolai olvasókönyvet, ill. ezek egyikét, az V—VI. osztályost veszi újból vizsgálat alá, nagy irodalmi apparátussal s helyzetképeket festegető lírai hevülettel. Bőségesen illusztrálja az új szociális, politikai és erkölcsi tartalom s helyenkint új művészi forma jelentkezését, esztétikai értékeléssel is próbálkozik (Csizmadia Sándornál, sőt Adynál is vitatható módon [54—55. l.]), de elvileg új eredményre nemigen jut. Ehhez egységesen kellett volna vizsgálni a három tankönyvet, tisztázni kellett volna nemcsak a költemények, hanem — legalábbis részben — a prózai olvasmányok szerzőségét, illetve mintáit; egybe kellett volna vetni az új tankönyveket a múlttra vonatkozólag pl. a Kunfi által olyan megsemmisítő gúnnyal bírált, Mócsy Antal és társai által szerkesztett éppen V—VI. osztályos katolikus elemi népiskolai olvasókönyvvel, a jelenre vonatkozólag pedig a VAOSz-reformtervekkel, ill. — ha már mindenáron ragaszkodunk a tankönyvhöz — a Szemelvények a magyar forradalmi és szociális költészetből c. fővárosi szemelvénygyűjteménnyel. Ezen kiterjedt vizsgálat elvégzése után a szerző megbízhatóbban tudta volna kijelölni a Fejér megyei olvasókönyv helyét tankönyvirodalmunkban, és esetleg visszafogta volna azt a pateti-

kusan hangszerelt kijelentését, miszerint a Fejér megyei tankönyv az első tankönyv, amelyben Ady versei helyet kapnak (54. l.). Ti. helyet kapnak a fõnt említett fõvárosi tankönyvben is, még hozzá a Fejér megyeinél nagyobb helyet, s azzal ellentétben, név-aláírással. Ha már itt, ennél a szerzõ által túlértékelt kérdésnél tartunk, hadj jegyezzük meg, hogy a tanárság, tanulóifjúság, kulturális és politikai élet 1918/19-es Ady-kultuszát ismerve teljesen valószínûtlennek tartjuk a szerzõ azon feltevését, mintha az 1909-es Népszava-vita utóhatásának, az Ady és a most földmûvelésügyi államtitkárrá, ill. népbiztossá avanzsált Csizmadia Sándor régi keletû ellentétének, az Adyt korábban ért vádaskodásoknak és a vele kapcsolatos intrikáknak a legcsekélyebb szerepük is lett volna Ady nevének elhagyásában a versek alól (53–55. l.). (Az olvasókönyv egyébként elhagyja más költõk nevét is; a névkitételben és -elhagyásban bajosan lehetne valaminõ rendszert megállapítani; az egész kérdés nem is túlságosan fontos a költemények bevonulása mellett.) *Balázs Györgyné* „A történelem etikai tanulságai a történelemoktatási reformdokumentumok tükrében” c., újszerû tematikájú tanulmányában a dualizmus korában jelentkező haladó racionalista, hegeli, történelmi materialista történelembölcseleti irányzatok szerves folytatását és betetőzését látja a Tanácsköztársaság történet-szemléletében. Kiemeli a forradalom és a forradalmi történetfelfogás mélyen humánus, etikai tartalmát, az etika személyiség- és közösségformálásban megnyilatkozó aktív jellegét, megvilágítja a nemzet és nemzetköziség, néptömegek és személyiség, az objektív és szubjektív szféra dialektikáját, elutasítja a Tanácsköztársaság történet-szemléletének vulgármaterializmussal való megbélyegzését. Helyes lett volna a Tanácsköztársaság filozófiáját és ennek részét képezõ történelembölcseletét pl. a Loria-féle történelmi ökonomizmus és a történelmi materializmus — Bolgár Elek és a VAOSz-reformdokumentum által egyaránt lehetségesnek tartott — megszûnése, etikáját pedig a Fogarasi — Lukács-féle etikai idealizmus vonatkozásában differenciáltabban, szélesebb összefüggésekbe ágyazva és kritikusabban megvizsgálni. *Járó Miklósné* „133 nap a magyar gyermekvédelem történetébõl” c. tanulmányában a nevelésközpontú állami, társadalmi gyermekvédelem kialakulását s Nép- és Tanácsköztársaság alatti diadalútját követi nyomon, elsõsorban a törvények, fõképp az iskolai gyermekvédelmi rendszer kiépítésérõl s az erkölcsi romlás veszélyének kitett gyermekek nevelésével foglalkozó intézmények felállításáról szõló törvények, és csak kevéssé a gyakorlati megvalósulás oldaláról. *Sipos Istvánné* „A Tanácsköztársaság jelentõsége a magyarországi pszichológia fejlõdésében” c. tanulmánya a kísérleti pszichológia hazai megjelenését, a Nagy László-féle Gyermektanulmányi Társaság munkájában való érvényesülését és Tanácsköztársaság alatti intézményes kibontakozását mutatja be. *Vajó Péter* „A középiskolai diákmozgalom néhány kérdése 1918 — 1919-ben” c. tanulmánya, fõbb eredményeit tekintve lényegében megegyezik Gellért László fõntebb ismertetett könyvével.

A kötet végén 40 oldalon keresztül a Nép- és a Tanácsköztársaság röpiratait, plakátjait, programjait láthatjuk facsimile kiadásban. Rendelgetése nem világos: vajon a dokumentum-közlésen vagy a formahû reprodukción van-e a hangsúly? Az elõbbi ellen szõl, hogy a dokumentumok jelentõs része ismert; az utóbbi ellen, hogy különösebb formai kvalitásai ezeknek a dokumentumoknak nincsenek. Akárhogy is áll a dolog, a dokumentumokat nem jelzetszámokkal, hanem címekkel kellett volna ellátni; a jelzetszámoknak — a dokumentumok eddigi megjelenéseinek feltüntetésével — jegyzetben volna a helyük.

Rõviden szõlnunk kell még a szerkesztés munkájáról, noha a szerkesztõ tevékenységi körét erõsen korlátozta az a tény, hogy tulajdonképpen nem igazi tanulmánykötetet szerkesztett, hanem az MTA Pedagógiai Bizottsága 1969. március 26-i tudományos emléklésén elhangzott elõadások gyûjteményét rendezte sajtó alá. A kötet egyensúlyzavaraiért, a témaválasztás esetlegességeiért nyilván nem lehet a szerkesztõt okolni; a feldolgozásban szembeõtlõ ismétlõdésekért (pl. az ifjúmunkás propaganda kétszeri

tárgyalásáért [87—89, 114—116. l.]), a jogtalan határátlépésekért (pl. a középfokú oktatásról a felső fokúra [89—93. l.]), a történelmi terminológia pontatlanságaiért (pl. Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja [11. l.] Magyarországi Szocialista Párt helyett, „véres csütörtök” [129. l.] „vérvörös csütörtök” helyett), a nem odaillő, ellentmondó vagy pontatlan statisztikai és egyéb adatokért (pl. 1911-es, ill. 1917/18-as statisztika közlése 1918/19 helyett vagy nélkül (23—24, 83. l.), eltérő adatok az analfabéták százalékszámáról 1910-ben (107, 135. l.), Kármán Tódor mérnök-előadóként való titulálása (90. l.) h. csoportvezető helyett), az irodalom hiányosságaiért, a levéltári jelzetek pontatlanságaiért, szabálytalanságaiért (98, 100, 109, 111, 126. stb. l.) — legalábbis részben — igen. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy más kutatóknak nyomtatásban megjelent, de még inkább meg nem jelent kutatási — főleg levéltári kutatási — eredményeit a forrás megjelölése nélkül felhasználni nem szokás (50, 100, 107—116. l.).

Befejezésül az egész kötetet mérlegre vetve, nem találjuk teljes mértékben megalapozottnak a kiadó azon állítását, miszerint: „Valamennyi tanulmány a legfrissebb kutatási eredményekre, széles körű forrásbázisra épül...” A felhasznált forrásanyag túlnyomó része szakkörökben ismert. A tematika, problémafelvetés, feldolgozási módszer is — csekély kivételtől eltekintve — hagyományos. A helyenkint mutatkozó új eredmények sem annyira a Tanácsköztársaságnak közoktatásügyére vonatkoznak elsősorban, hanem annak előzményeire, ill. (egy esetben) következményeire. Egészében véve a díszes kiállítású, reprezentatív kötet nem eléggé mutatja azt az előrehaladást a Népi és Tanácsköztársaság közoktatásügyének feldolgozásában, amelyet pedig egy évtized múltán mutatnia kellene.

BELLÉR BÉLA

FEJÉR MEGYEI TÖRTÉNETI ÉVKÖNYV. II. — A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG FEJÉR MEGYÉBEN

(Székesfehérvár. 1969. 403 l.)

Az MSzMP Fejér Megyei Bizottsága és a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulójának emlékére tanulmánykötetet jelentetett meg. Az egyes tanulmányok és forrásközlések alapján részletes betekintést nyerhetünk a Fejér megyei tanácsok és direktóriumok szervezeti felépítésébe, munkájába, politikai vonalvezetésébe, a helyileg kialakult tanácsköztársasági apparátus gazdasági, szociális és művelődéspolitikai intézkedéseibe, valamint az egyház és a sajtó szerepébe.

A politikai viszonyok taglalása során *Strasszer György* sokoldalú ábrázolást ad a munkáshatalom átvétele előtti hetek mozgalmasságáról, s a tömegmozgalmak keretében a forradalmi fellendülés jeleit is jól érzékelteti. Rámutat arra, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltását követően a proletárhatalom megyei és városi szervének megalakulása, szakszerű tevékenysége milyen ösztönző és kezdeményező hatást váltott ki a vidéki munkás- és paraszttanácsok, valamint az intézőbizottságok feladatvégzésében. Részben ennek tulajdonítható, hogy a választások az ellenséges zavarkeltések ellenére is teljes győzelmet hoztak, sőt a községi választások nem egy helyen népszavazás jellegűen bonyolódtak le.

Czövek Imre írásában a Fejér megyei Vörös Őrség megalakulásáról, szervezetéről és működéséről nyújt részletes történeti áttekintést. Rendészeti ténykedései mellett poli-

tikai és bűnügyekben folytatott nyomozásokat, és ébren őrködött afelett, hogy a Forradalmi Kormányzótanács, valamint a helyi direktóriumok rendeleteinek végrehajtása körül ne legyenek lazaságok. A tanulmány szerzője vázolja azt a funkcióbeli változást is, amely a helyi Vörös Őrség munkájában szükségszerűen bekövetkezett a burzsoá intervenció erősödése és az ellenforradalmi megmozdulások felszámolása következtében.

Fejér megye Tanácsköztársaság alatti szociális helyzetéről *Móra Magdolna*, túlnyomórészt levéltári kutatásokra támaszkodó tanulmánya alapján alkothatunk reális képet. Megállapításai nyomán nem lehet kétséges, hogy a megyei direktórium, valamint a járási és községi tanácsok intézőbizottságai mindent megtettek annak érdekében, hogy a dolgozók számára jobb, emberibb életkörülményeket biztosítsanak. Jóllehet a megmaradt dokumentumok több esetben csak tervekről, végrehajtandó feladatokról tesznek tanúbizonyságot, vitathatatlan, hogy a proletárhatalom fennmaradása esetén ezek fokozatos megvalósítására is sok került volna.

Az 1918/19-es időszak agrárkérdéseinek helyi vizsgálata során *Jenei Károly* jól érzékelteti a szegényparasztság földosztás utáni vágyát és azt a kiábrándulást is, amely a Buza Barna-féle földtörvény végrehajtása nyomán észlelhető volt a megyében. A levéltárság mellett azonban — a tavasz közeledésével — az elszántság sem hiányzott az agrárproletariátus egy tekintélyes részének magatartásából, s ennek következményeként már a munkáshatalom átvétele előtti hónapokban alakultak termelőszövetkezetek Fejér megye különböző vidékein. A Berinke-kormány említett földtörvénye a Tanácsköztársaság kikiáltása után természetesen érvényét veszítette, de a termelőszövetkezeti mozgalom a már kialakult keretek között tovább szélesedett, főleg a központi irányítás megszervezését követően. A nagyüzemi gazdálkodás e szerveinek érdemeit a szerző a megye termelésében és a Vörös Hadsereg élelmezésében betöltött szerepüknek megfelelően helyesen értékeli.

A Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának Fejér megyében, elsősorban Székesfehérvárott kibontakozó sokoldalúságát *Csongor Rózsa* tanulmányából ismerjük meg. A szerző nemcsak a direktóriumai szervek iskolapolitikáját, hanem a művelődési bizottságok hasznos munkáját, az új módszertani kérdések kidolgozása körül kifejtett tevékenységét és az iskolán kívüli népművelés megindítása érdekében tett erőfeszítéseit is elemzi. Írásának befejező részében az „Eszme” c. szociális, kulturális folyóiratról is említést tesz, melyben fiatal székesfehérvári kommunisták tollából jelentek meg versek, novellák, tanulmányok. Ugyancsak megemlékezik a Fehérvári Könyv c. riportmunkáról, amelynek szerzője Krúdy Gyula volt. A Közoktatásügyi Népbiztosság megbízása alapján ugyanis ő írt (névtelenül) tudósításokat e kötetben a Fejér megyei termelőszövetkezetek életéről és a nagybirtok-rendszer felszámolásáról, átalakulásáról.

Pesti János írása tulajdonképpen csak egy-egy részlete a „Keresztényszocializmus Székesfehérvárott” c. tanulmányának. Fejtegetései során a katolikus egyháznak a forradalmak időszakában vállalt szerepével, különösen Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök politikai vonalvezetésével foglalkozik. Bár a publikált részletek túlnyomóan a forradalmak előtti időszakra terjedően vázolják a munkásosztály szervezkedésével szemben indított egyházi ideológiai ellentámadások mozzanatait, a tanácsköztársasági hónapokra vonatkozó adalékok nem hagynak kétséget afelől, hogy különösen a földosztás és hitoktatás problémája tovább élezte ezt a harcot, és Fejér megyében is lehetetlenné tette az állam és egyház korábbi viszonyának fenntartását.

„Krúdy Gyula Fehérváron” címmel *Tóth Károly* ismertetését olvashatjuk arról a már említett „Fehérvári Könyv”-ről, amelyben az egyik legnagyobb prózaíró — Kun Béla személyes felkérésére — a Fejér megyei nagybirtokok szocializálásának történetét örököltette meg. Roppant érdekes ez a riportkönyv abból a szempontból is, hogy a nyírségi dzsentri-ivadék mily módon látta az előzményeket, miként ítélte meg a szükségszerűen

bekövetkezett változásokat. A szerző ezekkel kapcsolatosan, igen találóan Krúdy sorait idézi: „Jött az a forradalom, amelynek el kellett jönnie ebben a végleg elzúllott, megrothadt, bűneibe süllyedt Magyarorszában. Jönnie kellett neki, hogy a legmélyebb mélyről, a fürtelemből felordítson végre az Ember.”

Igen értékes forrásanyagot gyűjtött össze tanulmányában *Réti László*, aki a Tanácsköztársaság Fejér megyei pecsétgyűjteményét mutatja be. E ritka kollekció alapján a megye proletárdiktatúra alatti közigazgatási szervezete is kirajzolódik. A pecsétfelírások nyomán is megállapítható, hogy Fejér megye területén a termelőszövetkezetek hálózata rendkívüli módon kiépült.

Dani Lukács a Fehér megyei tanácsok megalakulásának előzményeiről, a választások lefolyásáról és a tanácsok (direktóriumok) személyi összetételéről ad átfogó képet tanulmányában. Felsorakoztatott adatai és esemény-leírásai alapján világossá válik, hogy Székesfehérvár város lakosságának és a megye népének jelentős része az új, ideiglenes alkotmány értelmében elrendelt tanácsválasztások idején hitet tett az új hatalom, a proletárdiktatúra mellett. A reakció erői ugyan mindent elkövettek a zavarkeltés érdekében, de komoly akadályokat így sem tudtak e hatalmas arányú népmozgalom útjába állítani.

A tanulmányt követően a szerző — *Kadácsi Tamásnéval* együtt — részletes felsorolásban közli a községi, járási, városi és megyei tanácsok (direktóriumok) tagjainak névsorát.

A tanácsköztársasági időszak székesfehérvári városigazgatási szerveinek megalakulásáról és szervezeti kérdéseiről *Buzás József* tanulmányából nyerhetünk áttekintő képet, aki — igen helyesen — külön fejezetben tárgyalja az áprilisi választások előtti és utáni periódus helyzetét. Adatfelsorolásából kiderül, hogy a március 22-én megalakult forradalmi tanács és direktórium vitte az ügyeket egészen április elejéig, majd az ideiglenes alkotmány alapján megválasztott városi tanács, intézőbizottság és direktórium látta el április közepétől kezdve a munkáshatalom helyi igazgatási feladatait. Az utóbbi szervezet azonban a katonai helyzet alakulása következtében csakhamar módosulásra kényszerült, de így is kifejtette működését egészen augusztus 3-ig.

A tanulmányhoz csatlakozóan következik *Farkas Gábornak*, ugyancsak a székesfehérvári (Tanácsköztársaság alatti) városigazgatási szervek üléseiről szóló jegyzőkönyvi forráspublikációja, mely rendkívül értékes adalékokat nyújt a Munkás-, Katona- és Földműves Tanács, a Forradalmi Néptanács, a Forradalmi Tanács, a városi intézőbizottság és a városi tanács működésére vonatkozólag. E protokollumokból nemcsak azt olvashatjuk ki, hogy milyen sokrétű munkát végeztek ezek a forradalmi szervek, hanem támpontokat nyerhetünk arra vonatkozólag is, hogy a legnehezebb körülmények között is milyen körültekintő módon és hatékonysággal hozták meg döntéseiket a legsürgetőbb kérdésekben.

A következő két tanulmány rokon témával foglalkozik; *Gévay Ágnes* az „Eszme” c. szociális kultúrlap bibliográfiai adataival, célkitűzésével, tartalmi mondanivalójával és munkatársaival ismerteti meg bennünket, *Tóth György István* pedig Fehér megye tanácsköztársasági sajtóügyének taglalásával, a munkáshatalom periódusa folyamán megjelent hírlapok, plakátok, röpiratok és tankönyvek részletes bemutatásával érzékelteti, hogy az egyre fokozódó nehézségek, és főleg a papírhány ellenére, ezekben a vonatkozásokban is megtörténtek a szükséges lépések, erőfeszítések. A megjelent sajtótermékek nem csupán a tájékoztatást, a politikai felvilágosítást, hanem a tanuló ifjúság nevelését, továbbképzését és a széles néprétegek kulturális igényeinek kielégítését is eredményesen szolgálták.

A Tanácsköztársaság meglöntését követő évek Fejér megyei zűrzavaros helyzetéről és az ellenforradalmi rendszer retorziós politikájáról, minden haladást gátló erőfeszítéseiről ismét *Farkas Gábor* ad átfogó és jellemző képet. A túlkapasok a román megszállás alatt nem csökkentek le, a nemzeti hadsereg bevonulása után pedig még bonyolultabbá

tette az általános helyzetet az a körülmény, hogy a kormánykörökön belül sem voltak konszolidált állapotok.

Mészáros Károly a kötet befejező tanulmányában az ellenforradalmi rendszer első hónapjainak közigazgatási helyzetéről nyújt beható elemzést. Okfejtései nyomán nagyon jellemző módon rajzolódik ki az a tényállás, hogy a forradalmak oly annyira megtépázták az uralkodó osztályok végrehajtó hatalmát, a régi államapparátus közigazgatási szerveit, hogy azok helyreállítását csak a legkomolyabb nehézségek árán, nemegyszer az ellenforradalmi erők aktív beavatkozása útján lehetett megoldani.

A terjedelmes kötetről összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy igen gazdag, sokrétű és jól felhasználható tényanyagot tartalmaz, mely a munkáshatalom 133 napos időszakával kapcsolatban nemcsak helyi vonatkozásokat, jellegzetességeket, hanem az országos eseményalakulásokat is érintő és az okozati összefüggéseket új oldalakról megvilágító adatokat nyújt az olvasónak.

LENGYEL ALFRÉD

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG BÉKÉS MEGYÉBEN 1919

(Békéscsaba, 1969. 376 l. és 55 l. képmelléklet.)

A tizenét tanulmányból álló s jól szerkesztett tanulmánykötetről folyóiratunk hasábjain már korábban olvashattunk, a Magyar Történelmi Társulat tanácsköztársasági pályázatával kapcsolatban. A pályázat bíráló bizottsága a kötet úttörő jelentőségét hangsúlyozván, a szerzői kollektívát az előkelő második díjjal tüntette ki, elismeréssel emelve ki az egységes szerkesztési elvet, az elméleti általánosításra való törekvést és a helyi sajátosságok kutatását, valamint azt, hogy sikerült a kötet tanulmányíróinak a helytörténet eredményeit az országos köztörténeti összefüggések közé illesztve tárgyalni.

Mit újat, többet mondhat ennél a kötet recenzense? Elkerülve a kötet érdekeit hangsúlyozó ismétléseket, néhány szerény megjegyzést tesz csak az egyes tanulmányok kapcsán, utalva — a jelentős pozitívumok mellett — a kötetben megjelent egyik-másik tanulmány egyenetlen voltára, egy-két kevésbé kiérlelt írásra vagy vitatható részletre.

Becsei József tanulmánya az agrár-jellegű Békésben azokat a gazdasági és társadalmi viszonyokat próbálta fejtegetni, amelyek a Tanácsköztársaság előtti évtizedekben alakultak ki a megyében, és szükségszerűen vezettek a két forradalomhoz. E kép megrajzolásánál szívesen vette volna az olvasó, ha a szerző markánsabban utalt volna a mezőgazdaság termelőerőinek a háború alatti nagyarányú pusztulására, benne „a szegény néposztály siralmas helyzetére”, amely — tudvalevően — nehéz helyzet elé állította Békés megye mezőgazdaságát is. A súlyos következményekkel járó közéleti rendezési rendelkezések és korlátok, az erőskezű karhatalommal végrehajtott rekvirálások, az egyre szélesebbre nyitott agrárörllő — egyaránt sújtotta és fojtogatta azt. A háború a mezőgazdasági nagyüzemek termelését csökkentette. Bár az 1915-ben meginduló infláció kezdetben mindezt mérsékelte, a háború mégis arra inspirálta a nagybirtokosokat, hogy a termelési szerkezeteken változásokat eszközöljenek, másrészt: a termelési költségeket csökkentsék. Az előbbi a közellátást veszélyeztető kapkodásokra és rögtönzésekre vezetett a mezőgazdasági üzemek termelésében, az utóbbi pedig az agrárproletáriátus még súlyosabb nyomorára vezetett, s a forradalmak talaját készíti elő. A katasztrófális emberi és állati munkaerőhiány, a mezőgazdaság hiányos gépparkja és gazdasági eszközeinek leromlott volta a megye mezőgazdaságának csakúgy a legfőbb jellemzői voltak Békésben is, mint az ország egyéb agrárjellegű megyéjében.

Fancsovits György két cikke, amely egyrészt a polgári demokratikus, másrészt a proletárforradalom Békés megyei sajátosságaira kívánt rámutatni, a címben ígért s joggal elvárt specifikus kép helyett — többször — csak általánosságok megfogalmazására vállalkozott. A megye legfontosabbnak vélt sajátosságai csakúgy voltak országos sajátosságok is, mint bármely országrészé, vagy megyéé. (Pl.: *a*) a forradalmi lehetőségek megragadása, *b*) a falu népe felzárkózott az ipari proletáriátus mellé, *c*) a két forradalom alapvető kérdése a föld és *d*) az agrárproletáriátus elfogadta a munkásosztály vezetését.) Első tanulmányában is izgalmas kép bontakozhatott volna ki, ha a nemzeti tanácsok társadalmi — rétegszerinti — összetételét feltüntető táblázata alapján — annak pontatlanságát elkerülve — részletes elemzéssel feltárta volna a társadalom rétegeinek hatalmizsesedési arányait, bennük különösképp az értelmiség és a kispolgárság fölényes szerepét.

G. Vass István cikkében pedig — ha nem is újszerűen — megállapította, hogy a Viharsarkban sem alakulhatott volna ki a forradalmi helyzet, ha a fővárosi események nem sietnek a helyi események inspiráló felerősítésére.

A Tanácsköztársaság kulturális és szociálpolitikai törekvéseinek a megrajzolásánál (*Lovász György* és *Gácsér József* írásai) kiderült, hogy — Békésben is — mérföldes lépetekkel akarta a nép a százados elmaradást behozni; ritkán ostromolta sürgetőbben nép a szociális és a kulturális vívmányok magaslatait, mint éppen a két forradalom, főképp a Tanácsköztársaság idején.

A battonyai, a mezőberényi és a vésztői forradalmak megírása (*Takács László*, *Irányi István* és *Leiner Gyula*) sok-sok helytörténeti adalékkal színezte a megye — két forradalom alatti — történeti képét.

A már 1918 novemberében megszervezett polgárőrsegédek — 1919 koratavaszán — karhatalmi századokká szerveződtek át. Amikor pedig a külső imperialista támadás a Tanácsköztársaság katonai megsemmisítésére törekedett, megindult a fiatal proletárdiktatúra élet-halál harca és drámai küzdelme. E viharsarki proletárhadsereg újjászervezésének, győzelmes északi hadjáratának, majd a tiszántúli ellentámadás történetének megörökítésére vállalkozott szép sikerrel *Szabó Ferenc*, a kötet szerencés kezű és szemű szerkesztője.

A megye vöröskatonáinak a névsorát közzétéve, értékes adalékkal járult hozzá a kötet a honismereti szakkörök munkájához, a névsorok további adatai azonban (társadalmi rétegződés, foglalkozás, életkor stb.) árnyaltabb következtetések levonására is lehetőséget adhattak volna. A gazdag kép- és iratdokumentáció (55 oldalon) a Békési Megyei Levéltár és a Békéscsabai Megyei Múzeum szakembereinek a munkásságát dicséri, a szép és élvezetes képanyag pedig, a kötet nyomdatechnikai gondozásával és előállításával együtt, a Gyulai Nyomda országosan is elismert nevét öregbítik.

KANYAR JÓZSEF

*

L. R. KIZLASZOV:

ISZTORIA TUVI V SZREDNIE VEKA

(Izdatsztvo Moszkovszkogo Universziteta, 1969. 211 l.)

TUVA TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN

Kizlaszov munkája a történettudomány egy „fehér foltját” számolja fel a Jeniszej forrásvidékén elterülő ország népei középkori történetének megírásával. Az írott kútfők szinte teljes hiánya miatt a szerző főként a második világháború óta előkerült régészeti

emlékanyagra támaszkodhatott. Különösen becses értékű az eddig előkerült mintegy 50 rovásfelirat.

A monográfia időrendi keretei: a VI. és a XV. század. Tuva a VI. században került először államalakulat keretébe (Türk Kaganátus), a XV. század pedig azért szolgál határjelzőül, mert ekkor kezdődik Tuva mai lakóinak etnikai kialakulása, bár kétségtelen, hogy ez még nem jelentette a vizsgált területen a középkor végét. A jelzett korban Tuva területe különböző ázsiai birodalmakhoz tartozott, így ez időszak korszakbeosztását a szerző az egyes birodalmakhoz való tartozás alapján végezte, s így a következő négy szakaszra bontva taglalja Tuva középkori történetét: türk (VI–VIII. sz.), ujgur (VIII–IX. sz.), hakas (IX–XII. sz.) és mongol (XIII–XV. sz.) korszak.

A türkök Ázsia hatalmas területein 552-ben alapították meg birodalmukat, melyet az irodalomban I. Türk Kaganátusnak neveznek (552–630). Feltehetően 555-ben foglalták el Tuva területét. Megjelenésük régészeti visszatükröződése a lovastemetkezések. Ezt a temetkezési szokást — a halott mellé a sírba felszerszámozott hátszlovat temettek — a türkök óriási területeken terjesztették el, és e temetkezési szokás alapján nem okoz nehézséget a kutatóknak a türkök régészeti hagyatékának felismerése. [Megjegyzendő, hogy a türkök halottaikat mindig nyújtott testhelyzetben temették, nem pedig zsugorítva, mint azt Moór Elemér nemrég írta. (Századok, 1970. 2. sz. 353. l.) Ez a temetkezési szokás egyébként az Altájban már az i. e. VII. században megjelenik, s egészen a legújabb korig tart. A VI. századig — amíg a türkök nagy területekre szét nem települtek, — lovastemetkezések sehol nem fordultak elő Ázsiában az Altájvidéken kívül, tehát csak egyetlen etnikumra, a türkökre volt jellemző. Ugyanakkor viszont Kelet-Európában ismerünk igen korai, bronzkori lovastemetkezéseket is a Volgavidéken. A vaskorban Kelet-Európa több vidékén temettek lovat az elhunyt mellé. Tehát a nomadizmus kialakulásának idején mind Ázsiában, mind Európában megjelennek a lovastemetkezések, s bár ezek hitvilági gyökere hasonló, a temetkezési szertartás elemei nem azonosak e két területen.]

A vidék őslakossága — a feliratok „csik” és „az” néven emlegetik őket — temetkezési szokásaiban élesen eltér a türköktől: halottaikat zsugorított testhelyzetben temették. Lovastemetkezéseket náluk nem találunk. A szerző kétségtelennek tartja, hogy ebben a korban az őslakosság már török nyelvű volt.

A türkök művészetének nagyszerű emlékei a kőből faragott, kezükben csészét tartó sírszobrok („kamennie babi”). Ezeket a szobrokat a torozóhelyen állították fel, s a toron magát az elhunytat voltak hivatva megszemélyesíteni.

581-ben a Türk Kaganátus két részre esik szét, a keleti rész központja az Orhon, a nyugatié pedig a Hétfolyó vidéke. Tuva a Keleti Türk Kaganátushoz tartozik egészen 630-ig, annak bukásáig. Ezután a keleti kaganátus mintegy harminc évig kínai fennhatóság alatt állt. A türkök azonban 682-ben újjáalkották birodalmukat, az ún. II. Keleti Türk Kaganátust (682–745), s 709-ben újra kiterjesztették uralmukat Tuvára is.

A türkök birodalmához tartozó Tuva gazdaságának alapját a nomád állattartás alkotta, igen fontos szerepe volt azonban a földművelésnek is. Ez utóbbi régészeti bizonyítékai a női sírokból előkerült örlőkövek, a férfi sírokból észlelt kölesmagok, valamint a gyakran előkerülő vas ekepapucok. A félnomád gazdálkodásnak megfelelően a lakosság földműveléssel foglalkozó része nem a könnyen szétszedhető nemezstrakban lakott, hanem jurta alakú faépítményekben. (Egy ilyen nyolcszög alapú, fából készült jurta nyomait éppen a szerző figyelte meg egyik ásatásán.) Ebben a korban — amint ezt Kizlaszov meggyőzően kimutatja — Tuva területén a feudális termelési viszonyok kialakulását figyelhetjük meg. A föld (legelő, szántók) nagy része a hódító türkök nemzetségeinek magántulajdonában volt, a legjobb földeket pedig a kagán birtokolta. Az őslakosság jelentős része függőségi viszonyba került, a türköknek szolgáltatásokkal tartozott. Valószínű, hogy — főként a földművelésben — alkalmaztak rabszolgáinkat is. A rabszolgák

megszerzésének szinte kiapadhatatlan forrásai voltak a türkök állandó hadjáratai. (Nem kizárt azonban, hogy eladósodott szabadok is kerültek rabszolgasorba).

A türkök vallása a samanizmus volt, bár uralkodóik kísérletet tettek a buddhizmusnak mint egységes államvallásnak elterjesztésére. Valószínűleg nem sok sikerrel.

745-ben a türköket az ujugurok győzték le — akik korábban főként a Szelenga folyó vidékén éltek, előbb a zsuán-zsuánok, majd a türkök alattvalói voltak, — s megalapították az Ujgur Kaganátust (745—840). Tuvát 750—751-ben foglalták el s csatolták birodalmukhoz. Az új tartományt a kagán katonai helytartója, a „tutuk” kormányozta, a kisebb területi egységek élén pedig az „isbar”-ok és a „tarhan”-ok álltak.

Az ujgur kor egyik legfontosabb változása, hogy ekkor jelennek meg Tuvában az első erődített települések, várak és városok. (Éddig 15 várat és egy őrtornyot tártak fel a régészek.) Ezek kivétel nélkül négyszögalakúak; faluk agyagból vagy vályogból készült, a sarkokon és a kapuknál köralakú bástyák álltak. Ezek a várak egy egységes védelmi vonalat alkottak, mely észak felől védte Tuva területét a minuszinszki völgyet lakó hakaszoktól. A várakat földsáne kötötte össze. Az ujugurok várai azonban nem csupán a védlőrendszer feladatát látták el, hanem egyben a tartomány kézműipari, kereskedelmi és közigazgatási központjai is voltak, a gazdasági életben fontos szerepük volt a kereskedelem fejlődésének meggyorsítása (főleg Kínával). A városépítészetben jártas embereket valószínűleg Szogdiából hozták az ujugurok.

A Tuva területén megjelenő ujugurok halottaikat katakombás sírokba temették, föléjük földhalmot emeltek. Érdekes jelenség, hogy ujgur sírokat — Belső Ázsia igen gyér régészeti kutatottsága miatt — egyenlőre még csak Tuvából ismerünk, így Tuva területe az igen homályos ujgur-kérdés vizsgálatának sok szempontból kiindulópontja lehet. A türkök és az őslakosság az említett módon temetkeztek.

Az ujugurok többsége a VIII. században budhista volt, 763-tól azonban a manicheizmus lett az államvallásuk, ez azonban nem szorította ki a budhizmust és a samanizmust még az ujugurok körében sem. Az új vallást csupán az uralkodó réteg vette fel.

Tuva északi szomszédai a minuszinszki völgyben élő hakaszok voltak, akik szinte szüntelen harcban álltak az ujugurokkal. Ez a harc 840-ben a hakaszok teljes győzelmével végződött, akik birodalmukat kiterjesztették Tuva területére is. Kizlaszov szerint a hakaszok uralkodó nemzetsége a kirgiz volt. A 'kirgiz' tehát nem népnév, hanem annak az uralkodó nemzetségnek a neve, amely a VI—XII. században egységes néppé formálódó hakaszok korafeudális államának uralkodó rétegét alkotta. (A szerzőnek ez a következtetése új megvilágításba helyezi a kirgiz kérdést, feltevésének helyességét azonban csupán a további kutatások igazolhatják.) A hakaszok a IX. századra már török nyelvűek voltak, korábban azonban — a szerző szerint — szamojéd és ugor nyelvű néptörödékeket is találunk köztük. (Kizlaszov ugyanis egy korábbi munkájában feltette, hogy az ugor népek korai lakóhelye a minuszinszki völgy volt, s innen vándoroltak későbbben az Ural vidékére. Ezzel a véleményével semmiképp nem érthetünk egyet, cáfolatára azonban itt nem térhetünk ki.)

A régészek által feltárt temetőik tanúbizonysága szerint ebben a korban rendkívül tarka volt a mai Tuva területén élő népek etnikai összetétele. A legyőzött ujugurok nagy része elvándorolt innen. Az új hódítók, a hakaszok, halottaikat elhamvasztották, hamvaikat, viseleti tárgyaikat, fegyvereiket és háttaslovlak felszerelését eltemették, s föléje kövekből halmot emeltek. A sírtól nem messze az elhunyt emlékére kőoszlopot állítottak, ezekre a jenszeji rovásjelekkel feliratokat véstek, s megjelölték rajtuk az elhunyt családjának tagjait is. E tagok segítségével megállapítható, hogy Tuva területe hat körzetre oszlott, melyeknek élén egy-egy gazdag család állt.

A gazdasági élet alapja továbbra is az állattenyésztés és a földművelés volt. A földművelés szerepét a hakaszok még inkább megerősítették, hiszen a kitérő termőföldekkel

rendelkező Minuszinszk-völgyből gazdag földművelő hagyományokat hoztak magukkal. Az állattenyésztésben — a korábbi hagyományokkal ellentétben — kétséget kizáróan megjelenik az istállózó állattartás; az állatoknak télre szénát gyűjtöttek. Az ásatások alkalmával előkerült rövid kaszák tanúskodnak erről. A hakasz kézműipar szintén a régi gazdag hagyományokat örökölte s fejlesztette tovább. A kovácsmesterség magas fokát az alapozta meg, hogy a mai Tuva területe igen gazdag vasérclelőhelyekben. Az éremleletek tanúsága szerint a hakaszok országában jelentős pénzforgalom volt, pénzt azonban nem verettek, hanem kínai érmék voltak forgalomban (főként a IX — XI. sz.-ban).

A hakasz állam társadalmáról gazdag anyagot tartalmaznak az említett sírfeliratok. Ezekből egy feudális állam képe bontakozik ki, melynek alapja a földtulajdon volt. A föld tulajdonosai az uralkodó kirgiz családok voltak, élükön a kagán családjával. Az államigazgatást bonyolult hivatali apparátus látta el. A feudális uralkodó réteg legfontosabb támasza az erős, hosszú háborúkban edzett hadsereg volt. Ennek legütőképesebb részét a páncélos nehézlovasság alkotta. Tuva területét a kagánok hat „bag”-ra (feudális birtokra) osztották, ezek birtokosai a Tuva elfoglalásában fontos szerepet játszott hadvezéreket tették meg. (A feliratok a „bag”-ok birtokosait „bég”-nek nevezik.) Mint említettük, a tamgák segítségével megállapítható a tuvai „bag”-ok területé, valamint az is, hogy ezek nem voltak állandóak, hanem időnként bizonyos változásokon mentek át. A feudális függőségbe került földművelők és állattenyésztők különféle szolgáltatásokkal tartoztak uraiknak. (Terményadó és robot, pénzadót csupán egyes rövid időszakokban feltételezhetünk.)

A XI — XII. században a kagán egyeduralma jelentősen meggyengült. A feudális széttagoltság tüneteiként fogható fel a vazallus „bag”-ek egyre nagyobb elszigetelődése a központi hatalomtól, s az ettől való függetlenné válásuk.

A hakaszok vallása régtől fogva a samanizmus volt. A VIII. század közepétől azonban az uralkodó réteg egy része ujgur hatásra a manicheizmus követője lett. Az új vallás azonban nem eresztett mély gyökeret, s a X. századra minden nyoma eltűnt.

A feudális széttagoltság időszakát élő hakasz állam a meginduló mongol hódító hadjáratok egyik első áldozata lett 1207-ben. Tuva mongolkori történetének kutatása ma még rendkívül nagy akadályokba ütközik, alig rendelkezünk ugyanis írott forrásokkal, s a régészeti leletanyag is meglehetősen kevés.

A régészeti kutatások fontos eredménye hat mongolkori város feltárása Közép-Tuvában, melyek a mongol telepítések eredményeként jöttek létre. A hódítók fontos ipari és mezőgazdasági bázisnak tekintették Tuva területét, ahol a lakosság jelentős része foglalkozott ebben a korban is földműveléssel és kézművességgel. Igen sok telepest hoztak ide, főként Kínából. Az ásatások igazolták, hogy a telepések által alapított városok a kézműipar és kereskedelem központjai voltak.

A földművelés és állattenyésztés a régebbi hagyományokat követte. A földművelők búzát, árpat, kölest termeltek. Az állattenyésztésben ebben az időben új ágazat jelenik meg: a sertésenyésztés. Minden bizonnyal az új telepések hozták magukkal ezt az állatfajtát, korábban ugyanis a szaján-altáji fennsíkon egyáltalán nem tenyésztették. (Minthogy a nomádok általában sehol nem tenyésztettek sertést.)

A mongol hódítás a Tuva területén levő, korábban sem egyszerű etnikai képet még bonyolultabbá tette. 1206 után e területre nemesak mongolok költöztek, hanem nagyszámú kínai telepes és muzulmán vallású kereskedő is.

Tuva a XV. századig volt a mongol birodalom része. A mongol hódítás erőszakosan megszakította az itt élő népek gazdasági és társadalmi életének korábbi normális menetét, s hosszú időre visszavetette őket a fejlődésben. Államiságukat megszüntették, a szaján-altáji fennsíkot mezőgazdasági és ipari bázisnak tekintették, kizsákmányolását jól szervezett hivatali apparátussal biztosították. A helyi lakosság jelentős részének kiirtásával

és erőszakos telepítéseikkel rendkívül tarka etnikumú lakosság alakult ki e területen, s egységessé csupán hosszú évszázadokig tartó asszimiláció következtében vált. (A mongol hódítás következtében Tuva lakosságának antropológiai típusa is megváltozott. Korábban itt kevert mongoloid-európid lakosság élt, a mai tuvaiak pedig a belső-ázsiai embertani típus talán legjellemzőbb képviselői.) A XV. században, amikor a mongol fennhatóság megszűnt Tuvában, itt különböző etnikumú és nyelvű népcsoportokat találunk kis területi egységekbe tömörülve. Így tehát a mai tuvai lakosság kialakulása a XV. században kezdődött. A mongol uralom következtében Tuva népességének társadalmi fejlettsége és kulturális színvonala alacsonyabb volt, mint a hakas állam korában.

Végül a szerző összegezi Tuva középkori történetének társadalmi és gazdasági tanulságait. Elsősorban a nomád feudalizmus kérdését vizsgálja meg. Egyértelműen elveti a „nomád feudalizmus” elméletét, különösen azt a nézetet, mely szerint a nomádoknál a legalapvetőbb termelőeszköz az állatállomány és nem a föld volt. Megállapítja, hogy a nomád és félnomád társadalmakban a legfontosabb termelőeszköz a föld volt, a feudalizmus alapja pedig — ugyanúgy, mint a letelepült földművelőknél — a feudális földtulajdon, bár meglehetősen sok elütő vonással.

A középkori Tuvában mindvégig fontos szerepet játszottak a földművelők, akik a lakosság jelentős részét alkották. A lakosság többsége félnomád állattenyésztéssel foglalkozott, téli és nyári szállását váltogatva. A tuvai félnomád közösségek a nyugati feudalizmus faluközösségeihez voltak hasonlóak, a törzsi-nemzetségi felosztás ebben a korban már nem vérségi, hanem katonai-közigazgatási felosztás volt.

A Tuva területén lejátszódó bonyolult etnikai folyamatok eredményeként hozzávetőlegesen csak a XVIII. századra alakult ki a mai török nyelvű tuvai etnikum.

Kizlaszov munkája szinte minden tekintetben úttörő jelentőségű. Egy olyan terület középkori történetét dolgozza fel, amelyről eddig szinte semmit nem tudtunk. Könyve példamutatás és figyelmeztetés: nemcsak a nagy ázsiai világbirodalmak, hanem a kis népek története is igen sok tanulsággal szolgálhat a középkor kutatóinak, s jelentőségüket semmiképp nem szabad alábecsülni. Munkáját nagy haszonnal forgathatják a népvándorlás és honfoglaláskor magyar szakemberei is, hiszen Tuva azon a földrészen fekszik, ahonnan a nomád népek nagy vándorlásai kezdetüket vették.

FODOR ISTVÁN

A KAPITALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

TEORETICESZKIE I ISZTORIOGRAFICESZKIE PROBLEMŰ GENEZISZA KAPITALIZMA. MATERIALŰ NAUCSNOJ SZESZSZII, SZOSZTOJAVSEJSZJA V MOSZKVE 11—13 MAJA 1966 G.

(Moszkva, Nauka, 1969. 230 l.)

A KAPITALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK ELMÉLETI ÉS HISTORIOGRÁFIAI PROBLÉMÁI. A MOSZKVÁBAN 1966. MÁJUS 11—13-ÁN TARTOTT TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ANYAGA

PROBLEMŰ GENEZISZA KAPITALIZMA

(Szbornik sztatej. Moszkva, Nauka, 1970. 523 l.)

A KAPITALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK PROBLÉMÁI. TANULMÁNY-GYŰJTEMÉNY

A Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete egy évtizede létrehozott egy tudományos tanácsot, amely az egyik társadalmi formációról a másikra való átmenet alapvető elméleti kérdéseit tanulmányozza. A feudalizmusról a kapitalizmusra

való átmenet kérdéseivel foglalkozó szekció három kötetes nagy munkát készít elő a kapitalizmus kialakulásáról, genezisééről, az előkészítő munkálatok sorába tartozik az a tudományos ülésszak is, amelyről az első kötet ad majdnem teljes képet, és a különböző résztlettanulmányokat összefoglaló kötetek, ezekből eddig már több jelent meg, az itt ismertetésre kerülő a legújabb ezek sorában.

A tudományos ülésszakot *Je. M. Zsukov* akadémikus nyitotta meg. Bevezetőjében arra figyelmeztetett, hogy az átmenet kérdésénél nem szabad elhanyagolni a politikai tényezőt, hiszen a formációt sem lehet a termelési mód kérdésére leszűkíteni.

Az ülésszak főreferátumát, amely a kapitalizmus kialakulásának elméleti problémáit tárgyalja, *A. N. Csisztozovonov* tartotta meg, aki elsőrendű feladatát abban látta, hogy a klasszikusok alapvető megállapításait rendszerezze, és ezen az úton nyújtson alapot a vitához. Utalt azokra a vitákra, amelyek a szovjet történettudományban a kérdés körül már eddig lezajlottak, amilyen a korai kapitalizmus kérdéseivel foglalkozó vita, a német reformáció és a parasztháború problémáit felvető vita, vagy az a vita, amelynek a fő kérdése az volt, vajon az Európán kívüli területeken a kapitalista fejlődés az európai behatolástól függetlenül is már megindult, vagy csak a gyarmatosítás késői következménye volt. Kritikusan foglalt állást a szovjet történettudomány régebbi törekvésével szemben, amely mindenben az orosz fejlődés prioritását kívánta bebizonyítani, és ennek érdekében elkendőzte az elmaradottságot. A tárgyalást az árutermelés kérdésével kezdte a feudáliszmusban, ismertette a kereskedelmi és uzoratóke fejlődését, a kereskedelmi tőke bomlasztó szerepét, a pénzáradék és a központosított járadék létrejöttét. Úgy látta, hogy a XIV—XV. században nem lehet a feudalizmus válságáról beszélni. Azután a feudalizmus bomlásának, a földért vívott paraszti harcnak a kérdéseit elemezte, itt is mindig a klasszikusok megállapításaiból kiindulva. Az eredeti felhalmozást és a kapitalizmus kialakulását véleménye szerint elméletileg meg kell különböztetni. Az eredeti felhalmozás nem vezet azonnal a tőkés és bérmunkások osztályának a kialakulására. A nyugat-európai országokban megvalósult formája nem tekinthető általánosnak, amelynek mindenütt végbe kellene mennie. A kapitalizmus létrejöttében a vezető szerep a városé. Felvetette azt a kérdést, mi a munka formális és reális alárendelése a tőkének, és mit jelent a szétszórt manufaktúra. A manufaktúra-korszakban a kapitalizmus még nem volt uralkodó. A tőkés földjáradék kialakulásában megkülönböztette az angliai és franciaországi változatot. Az eredeti felhalmozás a közép- és kelet-európai országokban a feudális urakat erősítette. A második jobbágyok okait a magyarországi, lengyelországi és kelet-németországi helyi sajátosságokban és az általános európai fejlődés hatásában látta. A feudalizmus bomlásából itt a porosz utas fejlődés jött létre. Az amerikai út a mezőgazdaság tőkés fejlődésének egészen sajátos formája. Felhívta a figyelmet a demográfiai tényező jelentőségére, amelyet a szovjet történettudomány eddig elhanyagolt. Az abszolutizmus rendszerének alapját nem a paraszti osztályharcban mutatta meg, hanem a feudális osztály és a burzsoázia egyensúlyában, hangsúlyozta, hogy mindig a konkrét megnyilvánulási formák elemzéséből kell kiindulni. A rendi monarchiából nem szükségszerűen jött létre az abszolutizmus. Ha igen, ez a nemzeti konszolidálódás egyik formája. Végeredményben megkülönböztette a tulajdonképpeni abszolutizmust, amely Angliában és Franciaországban alakult ki, és az abszolutisztikus kormányformákat (Ausztria, Poroszország, Oroszország). A spanyol abszolutizmus vagy ezekhez az utóbbiakhoz sorolható, vagy átmeneti formát képvisel. Fontos szerepet játszott a külpolitikai tényező. Az abszolutizmust úgy határozta meg, hogy az a kései feudalizmus politikai felépítménye az átmeneti korszakban, amikor a burzsoázia viszonyok hatására a feudális formáció bomlani kezd. Az uralkodó korlátlan hatalomhoz jut, bizonyos önállósághoz jut a feudális uralkodó osztállyal vagy akár a két rivalizáló osztállyal (feudális és burzsoázia) szemben. Az állandó hadsereg, a bürokráciára, az állami adókra támaszkodik, és az egyházat is politikájának

rendeli alá. Befejezésül az osztályharc kérdésével foglalkozott ebben a korszakban, a burzsoázia és a proletariátus kialakulásával, a paraszti differenciálódás kérdésével. Megállapította, hogy polgári forradalmak csak akkor törnek ki, ha a helyzet erre megérett. A kapitalista formáció csak az ipari forradalom után győz az egész világon.

A másik bevezető referátumot *M. A. Burg* tartotta arról, hogyan tárgyalja a kapitalizmus geneziséét a mai polgári történetírás. Hangoztatta, milyen nagy érdeklődést mutat a problematika iránt, hiszen ennek a harmadik világ mai fejlődési perspektívái miatt politikai aktualitása is van. Az egyik irányzat, a business-iskola felfogása szerint a kapitalizmus általános jelenség, minden korszakban megtalálható. A másik, mondhatnánk uralkodó irányzat szigorúan csak gazdaságtörténeti aspektusból vizsgálja a kapitalizmus létrejöttét, a gazdasági konjunktúra alakulására figyelt, a kereskedő és a pénzember vezető szerepét hangsúlyozza. A forgalom kérdését állítja az előtérbe a termelés helyett, ezért az árak alakulását és a rövidebb és hosszabb gazdasági ciklusokat kutatja (*E. Labrousse*), amit *Burg* hasznosnak lát, ha nem önmagáért folyik ez a kutatás. Az egész átmeneti korszakot ez az irányzat úgy tekinti, mint a kereskedelmi tőke uralmának a korszakát. A harmadik irányzat a vállalkozókat állítja a központra (*Schumpeter*, *Rostow*), külön kiemelte itt *Burg* *Kellenbenz* kutatásait, aki a nemzeti és egyéb, nem burzsoá vállalkozók szerepét vizsgálja. A továbbiakban a merkantilizmus kérdését vetette fel *Burg*, és az államrezon szerepét. A polgári történetírás itt élesen megoszlik a merkantilizmus feltétlen híveire és ellenzőire, ezt a kérdést marxista szempontból még alaposabban meg kell vizsgálni. Az árforradalom kérdésében az újabb kutatások arra mutatnak, hogy ebben nem a tengerentúli nemesfémek beözönlése volt a fő ok. *Hamilton* a fellendülést a profit nagyarányú növekedésével magyarázta, amely az árak és bérek közti fokozódó különbségből adódott. Ez a magyarázat formális ugyan, de kritikussai is csak formális szempontból bírálják, a lényeget illetően igaza van. Végül protestantizmus és kapitalizmus összefüggésének vonatkozásában *Burg* utalt arra, hogy *Max Weber* és *Tawney* téziséét újabban egyrészt katolikus oldalról bírálják azzal, hogy a kapitalizmus katolikus országokban is fejlődött, másrészt inkább az új tudomány kibontakozásával hozzák összefüggésbe. *Burg* viszont arra utal, hogy az új tudomány és a protestantizmus összefüggése egészen nyilvánvaló.

Az élénk vitában a hozzászólók általában igen jónak találták a két referátumot, hangsúlyozták, helyes volt, hogy *Csisztozvonov* bőven idézte a klasszikusokat, így teljes képet adott az egész problematikára vonatkozó nézeteikről. *V. I. Rutyenburj* nem helyeselte az eredeti felhalmozás és a kapitalizmus genezisének a különválasztását, *P. G. Rintzjunszkij* a kettőt azonosnak tartotta, *Je. V. Gutnova* úgy vélte, hogy ha elméletileg el is választható, a gyakorlatban mégsem helyes a különválasztás. Ezzel szemben *A. Sz. Szamojlo* és *E. E. Litavrina* helyesnek tartotta, Litavrina arra is utal, hogy a két folyamat egyes esetekben időben távol kerül egymástól. *V. I. Pavlov* az eredeti felhalmozás elsőrendű fontosságát emelte ki. *M. A. Burg* felvetette a kérdést, hol van a határ az egyszerű árutermelés és a kapitalizmus kialakulása közt. Hangsúlyozta, hogy a feudális rendszer bomlása hosszabb korszakot vesz igénybe, már akkor is megtalálható, amikor a kapitalizmus genezisének a jelei még nem mutatkoznak. Ő is óvott a tőkés viszonyok túl korai datálásától, mert ha egyes szovjet történészek Oroszországban ezt a XVII. századra teszik, akkor ilyen kritériumok alapján a nyugati országokban már a XI. századtól kellene számítani a kapitalizmus kezdetét. A felhalmozással kapcsolatban az angol példát ugyan kivételesnek, de elméleti szempontból igen fontosnak tartotta. A második jobbízyságot a bomlás sajátos formájának mondta. *I. F. Ginyin* azt a kérdést vetette fel, mikor végződik a kapitalizmus genezisé. Utalt a pénz felhalmozásának fontosságára, a finanszírozás kérdésére, amelyet a szovjet történetelmélet nem részesített kellő figyelemben. Ezzel kapcsolatban kitért a XIX. századi oroszországi hitelszervezet kérdésére, amely nem volt

produktív, mert a földesuraknak nyújtott kölcsönöket nem a termelés céljaira fordították.

A munka formális és reális alárendelésének kérdésével kapcsolatban *A. D. Epstein* vitatkozott *V. I. Rutjenburggal*: véleménye szerint nincs igaza Rutjenburgnak, hogy nem kell megkülönböztetni a munka formális és reális alárendelését a tőkének, hiszen a kettő között húzódik az egész manufaktúra-korszak. *V. F. Sztratanovics* szerint az amerikai rabszolgaság a formális alárendelés tipikus esete. *Sz. D. Szkazkin* megoldandó problémaként vetette fel, mi is a feudális bérlet, és minek kell tekinteni a nyugat-európai paraszti birtokot a jobbágyok személyes felszabadulása utáni korszakban.

V. K. Jacunszkij a mezőgazdaság tőkés fejlődése szempontjából több típust különböztetett meg. Az egyikhez tartoznak Franciaország, Belgium, Hollandia, Németország nyugati tartományai, a skandináv terület és átmenetként Észak-Olaszország, itt a föld zömmel paraszti kézben volt. A második típus a Pireneusi félsziget és Dél-Olaszország, a személyes függés korai felszámolásával, de a nagybirtok uralmával. A harmadik Kelet-Európa, a porosztas fejlődéssel, és ezen belül még el kell különíteni Délkelet-Európát, az egykori török birodalmi területet. Az ipari fejlődés vonatkozásában is nagyjából ezek a típusok különíthetők el. Problémaként felvetette, hogy Oroszországban a XVII. században a parasztság körében erősebb differenciálódás mutatható ki, mint a XIX. században, ennek a magyarázatát még meg kell találni.

Sz. M. Sztam arra figyelmeztetett, hogy a bomlás jelenségével már korán lehet találkozni, de ez gyakran újjáéledésbe vezet át dialektikusan, és a feudalizmus bomlásáról csak akkor lehet beszélni, ha ez már valóban uralkodó jelissé vált. Utalt a nemesiség elszegényedésére a pénzáradék uralma következtében. *Je. V. Gutnova* helyeselte, hogy a referátum csak a XIV–XV. századdal kezdte a tárgyalását, holott árutermelés már korábban is van. Véleménye szerint egységes álláspontot kellene kialakítani arra vonatkozólag, mit is kell korai kapitalizmuson érteni. *P. G. Rindzjunszkij* arra hívta fel a figyelmet, hogy a kereskedelmi kapitalizmus problémáját nem lehet teljesen kiiktatni, ahogy az Pokrovszkij elméletére visszahatóként történt.

Je. V. Kuznyecov a technikai újítások fontos szerepére utalt, *A. Sz. Szumbatzade* pedig általában a termelőerők kérdésének elhanyagolását látta a referátumban. *Csisztozronov* válaszában viszont arra utalt, hogy a Kuznyecov által felvetett újítások már a gyáripar körébe tartoznak.

A. D. Epstein *Csisztozronov*val egyetértésben, Rutjenburg felszólalásával szemben igenis helyeselte, hogy szükség van nagyobb lélekzetű összefoglalásokra, a fő vonalak kielemezése céljából, még ha azok nem is alapulnak zömükben levéltári forrásokra. Ha ezt az utóbbi kritériumot alapvetőnek tartjuk, akkor Engels jónéhány munkáját is ki kellene iktatnunk a tudományos forgalomból. Helyeselte azt is, hogy a felsőfokú oktatásban a hallgatókat éppen a megoldatlan problémák felé kell irányítani, s nem arra nevelni őket, hogy minden kérdést már megoldottunk, és a marxista történettudomány egyetlen feladata a burzsoá történetírás hamisításainak leleplezése. Utalt még arra, hogy Anglia kivételével a munkaerő piaca az agrárstruktúra miatt mindenütt szűk volt, ezért jelentett az ipari forradalom általában hosszas evolúciót.

E. E. Lúavrina a spanyol fejlődés problematikus voltára emlékeztetett, azzal, hogy ez Latin-Amerika mai megítélése szempontjából fontos, tehát meg kellene vizsgálni, fejlett vagy elmaradott ország volt-e a tárgyalt korszakban. Úgy látja, hogy a feudális uralkodó osztály ellenállása miatt nem bontakozhatott ki itt a kapitalizmus. *Sz. V. Frjazinov* egy brazil munka eredményeit ismertette, amely kimutatta, milyen jelentős mennyiségű arany áramlott Portugáliába Afrikából.

Néhány hozzászólás Itália kérdéseit érintette. *J. A. Kotyelnjykova* azt mutatta ki, hogy az árutermelés hatása a járadékformára itt éppen abban mutatkozott meg, hogy a

terményjáradék vált fontossá, mert a földesurak a terményt egyéb európai piacokon értékesíthették. *A. M. Csiperisz* a Fekete-tengeri olasz gyarmatok szerepét emelte ki, a portugál gyarmatosítás ezeket utánozta. *A. D. Rolova* szerint a XVI. századtól kezdve nem beszélhetünk Itáliában gazdasági hanyatlásról, a kereskedelem helyett az ipari termelésre helyeződött át a hangsúly, az iparcikkeket pedig most a nyugati országokba szállították. *V. Je. Majer* a mezőgazdasági kapitalizmus keletkezéséhez nyújtott adalékokat a nyugati német tartományokban, különösen az állattartás és a festőcsülleng-termesztés fontosságára utalt.

Kelet-Európa problémáihoz is többen szóltak hozzá. *L. A. Loone* szerint Csisztozonov a mezőgazdaság tőkés fejlődésének csak paraszti és tőkés útját különböztette meg, de ezzel kimaradt az egész kelet-európai fejlődés, a földesúri út. Kelet-Európában mint lehetőség, mind a három út megtalálható. A majorsági gazdálkodás nem a feudalizmus felvirágzása, hanem kései szakasza, a fejlődés reakciós változata, mert nem biztosította a termelőerők optimális fejlődését, a parasztok súlyos személyes szolgaságára vezetett, az árutermelés összpontosítása a nagybirtokon nem mozdította elő a feudalizmus bomlását, nem tette könnyűvé a kapitalizmusra való átmenetet. Az amerikai utat nem tartotta sajátos jelenségnek, szélesebben értelmezve voltaképpen azonos a francia típusú fejlődéssel. *V. D. Konobejev* a török feudalizmus sajátosságaira utalt, és kiemelte az állam negatív szerepét a gazdasági fejlődésben. *Sz. A. Nyikityin* arra utalt a szerb és bolgár példa alapján, hogy itt nem lehet porosz utas fejlődésről beszélni. Mennyiségi adatok a balkáni fejlődésre alig akadnak. Maga a megszálló orosz hatóságok által 1879-ben Bulgáriában végrehajtott nagy felmérés városi adatait dolgozza fel, ezekből nyilvánvaló, hogy a városokban is a mezőgazdasági termelés volt az uralkodó, csak hogy ezt az elmaradottságot az eddigi marxista történetírás igyekezett szépíteni.

N. I. Pavlenko orosz vonatkozásban említette ezt a szépítési törekvést, különösen a nemzetiségi területeken, ahol az orosz telepések működését tekintik az illető nemzeti-ségi terület gazdasági fejlettsége mutatójának. A paraszti szökés és a földhözkötés kérdésében arra utalt, hogy ebben a földesurak különböző rétegei különbözőképpen voltak érdekelték. hiszen a kisebb földesurak birtokairól sokszor a nagyobb uradalmakra irányult a szökés, így a nagybirtokosok érdekelték voltak a szabadköltözködés fenntartásában. Az oroszországi nagy parasztfelkelések nem gátolták meg a röghözkötés rendszerének a kiépítését.

N. N. Bolhovityinov az amerikai fejlődés sajátosságairól beszélt, a rabszolgaság és a szabad földek szerepéről, ez utóbbi mozzanat a kapitalizmus szélességében való elterjedését segítette elő. Utalt arra is, hogy azokból az országokból, amelyekben fennállt a jobbágyrendszer, nem irányult nagyobb kivándorlás a gyarmatokra. *V. F. Sztratanovics* arra utalt, hogy Amerikában is kezdetben feudális nagybirtokok jöttek létre, de a squatterek jelentkezése és a déli rabszolgatartó ültetvények miatt nem sikerült a feudális rendszer átültetése. Hangsúlyozta a „fehér rabszolgák” jelentős szerepét. A déli rendszert a „rabszolgaság második kiadásának” tekintette a kapitalizmus kialakulásának viszonyai között.

A. N. Hohlov a terményjáradék különböző formáit mutatta be Kínában, majd a pénzjáradék kialakulását és a bérmunka megjelenését a XVIII–XIX. században. *V. I. Pavlov* a harmadik világ kérdéseire tért ki, utalt arra, hogy ma a tőkés viszonyok kialakítása jóval nagyobb befektetéseket igényel, mint a vitában tárgyalt korszak idején. Itt a kapitalizmus csak az egyik termelési mód (uklad) a többi mellett, ezért a kapitalizmus genezise tulajdonképpen máig tart. Az Indiából kivitt áruk Európában nem a kapitalizmus fejlődését segítették elő, mert a feudális urak kezébe jutottak.

Többen szóltak hozzá az abszolutizmus kérdéséhez. *A. Sz. Szamojlo* azt a kérdést vetette fel, mik a kritériumok, mikor tekinthető az abszolutizmus haladónak. *Sz. M.*

Sztam a központosított járadék (állami adó) elosztásának a jelentőségére utalt. Véleménye szerint az abszolutizmust a feudalizmus bomlása hozta létre, a polgári támogatás ad az államhatalomnak bizonyos önállóságot. *Je. V. Gutnova* a központosított járadék elosztását tekintette az abszolutizmus lényegének. *N. F. Kolesznyickij* az abszolutizmus keletkezésében alapvető mozzanatnak tartotta a kisebb tartományurak megfosztását a szuverenitástól. Az államhatalom formájának a változása a feudális osztályon belüli erőviszonyoktól függ. Ha a jobbágyok többlettermeléséből az államhatalom tud többet elvenni, kialakul az abszolutizmus. Ehhez szükség van a pénzjáradék uralkodóvá válására, ehhez pedig a gazdasági élet fellendülése kell. Az abszolutizmus győzelmét nemzeti méretekben a nemzeti (gazdasági, politikai, territorialis stb.) kapcsolatok előzetes fejlődése és az egyéges közhatalom megerősödése teszi lehetővé. Enélkül csak territorialis abszolutizmusok alakulnak ki, ahogy az Németországban történt. Fontos előfeltétel volt az is, hogy az uralkodó gazdag legyen. *N. I. Puvlenko* a paraszti osztályharcot tekintette alapvető tényezőnek, de nem tartotta elhanyagolhatónak a feudális uralkodó osztályon belül megmutató ellentéteket sem.

Bár *Je. V. Gutnova* ellenezte ideológiai kérdések felvetését azzal az indokollással, hogy ez külön ülésszakot igényelne, néhányan mégis kitértek ezekre is. *V. L. Kerov* a burzsoá ideológia előzményeit a középkori eretnekmozgalmak elképzeléseiben találta meg. *I. N. Oszinovszkij* a humanizmus kérdését vetette fel, vitakozott azokkal a polgári fel fogásokkal, amelyek a humanista gondolkodás valamennyi összetevőjét már a középkorban kimutatják. *Morus Tamás* példáján bizonyította, hogy ha számos elem meg is volt a korábbi gondolkodásban, az egész humanista ideológia mégis új jelenség. *V. F. Sztratovic*s a puritánus ideológia jelentőségét taglalta az amerikai fejlődésben.

Csisztozvonov zárszavában néhány vitatott kérdésre tért ki, a XIV—XV. századi árutermelést csak a tőkés fejlődés előzményének tekintette, a munka formális vagy reális alárendelésének kettősségében a forradalmi vagy konzervatív út kettősségét mutatta ki. A tőkés viszonyok érettebb formáinak a megléte esetében a fejlődés már irreverzibilis, míg ha ezek éretlenebb formában jelentkeznek csak, megvan a lehetősége a feudalizmus újabb megerősödésének. Az abszolutizmus vonatkozásában ismét leszögezte, hogy azt nem lehet összekapcsolni a parasztmozgalmak kérdésével. A mezőgazdaság tőkés fejlődésének útját pedig egészen más jellegűnek tartja, mint az amerikai utat.

A kötet a felszólalások legnagyobb részét közölte, de egyes utalásokból úgy tűnik, hogy néhány felszólalás kimaradt. Különösen nyilvánvaló ez *B. F. Porsnyev* esetében, akinek hozzászólásával többen is hosszasan vitakoztak, de maga a hozzászólás hiányzik a kötetből, így nem áll módunkban a vitát ismertetni.

Ha ez a kötet, mint címe is jelezte, elsősorban elméleti aspektusból közelítette meg a problémát (bár néhány hozzászólás csak konkrét adalékokat hozott, nem elméleti állásfoglalást), a másik kötetnek eleve az volt a feladata, hogy konkrét részletkutatások eredményeit tegye közzé, mint a készülő szintézis épületköveit.

A tanulmányok egyik csoportja általános érdekű, vagy Nyugat-Európával foglalkozó kérdéseket vet fel. *H. A. Püirimäe* a balti-tengeri kereskedelemnek a nyugat-európai kapitalizmus kialakulásában játszott szerepét vizsgálja, a XVI. század végén és a XVII. század során, igen sok, elsősorban svéd történeti statisztikákból és balti levéltárakból vett adatokkal. Kimutatja, hogy a Baltikumból vasat, rezet, hajófát, lent, kendert és gabonát szállítottak Angliába és Hollandiába, amire a lakosság élelmezéséhez, a manufaktúrákhoz és a hajók építéséhez volt szükség. Ez a kereskedelmi forgalom a nyugati kereskedelmi tőkét táplálta. Nyugatról textíliát és dohányt szállítottak, ill. ezüstöt, mert a Nyugatra irányuló kivitel nagyobb volumenű volt. Ez mutatja azt, hogy erre a kereskedelmi forgalomra a nyugati országoknak volt elsősorban szükségük. *V. Je. Majer* az uzsoratóke szerepét mutatja be a német falun a XIV—XVI. században, kiadott okleveles anyag

alapján. Az ügyletek elemzéséből kiderül, hogy a kamatot eleve hozzászámították az írásba foglalt pénzmennyiséghez. Eleinte földet adtak zálogba a kölcsön fejében, később már feudális jogokat, járadékokat engedtek át. A kölcsönök zömét feudális urak vették fel, a kölcsönügyletek nem módosították a feudális földtulajdont. A parasztok, ha kölcsönt vettek fel, nehéz helyzetbe jutottak, mert alig tudták visszafizetni. *L. M. Bragina* a XV. századi firenzei posztóképzés helyzetét vizsgálja levéltári anyag alapján, részletesen leírja a termelési folyamatot, rámutat arra, milyen aprólékos munkamegosztásban folyt ez, a szervező a gyapjúkereskedő, de a termelés minőségét a céh ellenőrizte. Újításokra nem volt lehetőség, a termelőeszközök zöme nem a kereskedők tulajdonában volt, hanem a kézművesek vagy a posztós céh tulajdonában. A kereskedő nem is változtathatott a termelés módján, nem alkalmazkodhatott a piac igényeihez, a posztóscéh (*Lana*) viszont csak nehézkesen tudta az alkalmazkodást megvalósítani. Még a szétszórt manufaktúra sem jöhetett létre. *Bragina* így végeredményben az eddig uralkodó felfogással polemizálva azt mutatja ki, hogy a firenzei posztóképzés szervezete még erősen archaikus volt, az új, tőkés jellegű termelési viszonyok még nem hatották át. *N. N. Bolhovityinov* az amerikai kapitalizmus kialakulásának néhány problémáját vizsgálja a XVII. századtól a XIX. század derekáig. Kimutatja, hogy a földbirtok már a gyarmati korszakban alkalmazott bérmunkát, a munkások egy része talán az ún. fehér rabszolgák közül került ki. A déli ültetvények rabszolgáságát (a „rabszolgáság második kiadását”, ahogy a fenti vitában is jellemezte) sokkal termelékenyebbnek kell tartanunk, mint eddig tudtuk. Végül mégis összeférhetetlennek bizonyult a kapitalizmussal, ezért kellett eltávolítani. Az ipari forradalom Nyugat-Európával szoros kapcsolatban bontakozott ki, a fordulat az 1840–50-es években következett be, mintegy 1860-ra az Egyesült Államok már a második helyre került Anglia után az ipari termelésben. A polgárháború fontos társadalmi következményekkel járt a rabszolgáság megszüntetése és a homestead következtében.

A következő csoport az oroszországi fejlődéssel foglalkozik. *M. Ja. Volkov* a kb. 1667–1727 között élt *Ivan Afanaszjevics Mikljajev* kazanyi kereskedő gazdálkodását mutatja be részletesen. Az eredetileg csupán kereskedéssel foglalkozó vállalkozó később állami manufaktúrákat vett át saját kezelésébe, vagy betársult állami kézben levő üzemekbe, kölcsönöket adott, bár korábban maga is vett fel kölcsönösszegeket. Még a közlekedésbe (hajózásba) is fektetett be tőkét. Az általa foglalkoztatott, olykor több száz ember három csoportra osztható. Bizalmas beosztásban, felügyelőnek vagy ügynöknek csak olyan emberek alkalmazott, akik személy szerint hozzá kötött emberek voltak. A hajózásban kizárólag bérmunkásokat találunk, de a harmadik csoportban, az ipari vállalatoknál is a többséget a bérmunkások tették ki, kevés volt köztük a jobbágy. *N. B. Golikova* a XVIII. század eleji uzsoraügyleteket vizsgálja az orosz városok 1707–1729 közötti parasztügyi feljegyzései alapján, amelyekben a kölcsönügyleteket és a fizetéseképtelenségeket jegyezték fel. Részletes kimutatásokat készített arról, kik vettek fel kölcsönöket és kiktől. A kölcsönvevők nagyrészt a nemesekből és a városi alsóbb rétegekből kerültek ki, a hitelezők zömmel kereskedők, köztük sok a külföldi, pl. indiai. A kamat összegét csak közvetve, becsléssel lehet megállapítani, hiszen a kölcsönösszegbe eleve beleszámították. *Golikova* becslései szerint átlagosan havi 2–3 %-ot tett ki, ennél magasabb kamatra csak egészen rövid lejáratú kölcsönök esetén van példa. A kereskedők, ha kölcsönt vettek fel, rendszerint egy kereskedelmi utazás céljára, a visszatérésükkor törlesztették adósságukat. A kölcsönadott összegek nagyjából kisebbek, nagy kölcsön felvételére csak kevés embernek volt módja. *L. V. Milov* a jaroszlavlai kormányzóság kolostori birtokain vizsgálja a robot szerepét, az egyházi birtokok szekularizációját megelőző évek összeírásai alapján. Megállapítja, hogy ebben az ipari kormányzóságban a XVIII. század derekán már a pénzjáradék volt az uralkodó. A kolostoroknak bizonyos munkák elvégzésére mégis szükségük volt robotra. Ezt a jobbágyok azonban már nem maguk teljesítették, hanem másokat

fogadtak fel maguk helyett, esetleg az egész falu kollektívan fogadott fel munkásokat. A robotnak ez a megmaradása valószínűleg már az 1740-es évektől kezdve archaikus jelenség. *M. P. Pavlova-Szilvanszkaja* Oroszország külföldi államkölcsonéit vizsgálja a XVIII. század második felében, 1769-től kezdve vett fel az állam kölcsönöket, nagyobb-részt amsterdami bankházaktól, az akkoriban szokásos magas kamatok mellett, ezek fizetése idővel már olyan megterhelést okozott, hogy ezért kellett újabb kölcsönökhöz folyamodni. A kapott összegeket a hadseregre és a hivatalnoki apparátusra fordították. *M. A. Rahmatullin* nagy anyagot feldolgozó, terjedelmes tanulmányban vizsgálja az oroszországi gabonapiac és az árak alakulását a XIX. század első felében. Bemutatja az árak alakulásában a helyi viszonyoktól, ill. az évszaktól függő ingadozásokat. A legmagasabb árak akkor voltak, amikor a téli, szánon való fuvarozás tavasszal már nem volt lehetséges, viszont a tengelyen való szállítást még nem tette lehetővé az időjárás. A termelékenység nem változott, az elvetett mag 3,5-szörösét aratták le átlagosan. Nem volt semmiféle információ a birodalom különböző helyein elérhető árakról, így a kereskedés inkább találmorra folyt. A szállításban nyáron mintegy 800 000 ember, télen mintegy 3 millió vett részt. A rossz termékek következtében mutatkozó áremelkedés azokban a kormányzóságokban volt nagyobb, amelyek maguk termeltek gabonát. Az 1820–40-es években a túltermelés miatt mezőgazdasági válság állt elő. (A szerző nem próbálja ezt beilleszteni a háborúkat követő általános európai dekonjunktúrába.) Valójában nem válságnak tartja ezt, csak konstatálja az 1820-as években bekövetkezett áresést, amelyre már a kortársak sokat panaszkodtak, okát az egyoldalú gabonatermesztésben látták. Rahmatullin a másik okot a majorsági áruterelés növekedésében látja. Az 1830-as években az árak bizonyos mértékig stabilizálódnak, de az 1840-es években ismét esnek. A pétervári árakat alapul véve kiszámítja a szerző 1816–1846 közt évente a kereskedők profitjának az alakulását, a szélső értékek 0 és 124%. Az árakban országos méretekben nem mutatkozik meg nivellálódási tendencia, ez tesz lehetővé időnként igen magas profitokat. Ez viszont nem ösztönözte a kereskedőket arra, hogy tőkájukat a termelésbe fektessék. Függelékben a szerző igen részletes ártáblázatokat közöl. *P. G. Rindzjunszkij* egy eddig feldolgozatlan anyag, a Központi Statisztikai Bizottság 1884. évi országos összeírásának az adatait, ill. ezek egy részét dolgozza fel a paraszti lakosság létszámának és a faluról való elvándorlásnak a vizsgálata céljából. 24 kormányzóság összesített adatait dolgozza fel, kormányzóságonként és kerületenként (a községenkénti kimutatások feldolgozása csak számítógéppel volna keresztülvihető). Az összesítésekből az látszik, hogy az utolsó revízióhoz (1858–59) képest a déli kormányzóságokban a falusi lakosság létszáma 42–61%-kal nőtt, a központi feketeföldes és a Dnyeper-balparti kormányzóságokban 21–41%-kal, a központi ipari kormányzóságokban 2–25%-kal. Világosan látszik, hogy a gyarapodás egyenes arányban áll a parasztlakossággal való ellátottságával, amely a déli kormányzóságokban volt a legjobb. A faluról való eltávozásnál az arány viszont éppen fordított, a központi ipari kormányzóságokból hagyja el a legtöbb ember hosszabb időre a falut, hogy másutt keresen munkát. Az eltávozók száma azonban 1858 és 1884 közt nem változott lényegesen.

A két utolsó tanulmány a kínai fejlődést vizsgálja. *A. N. Hohlov* főleg külföldiek (olykor eddig nem publikált) útleírásai alapján tanulmányozza a kapitalizmus kezdeteit a kínai iparban a XVIII. század végétől a XIX. század derekáig, az egyes iparágak szerint, és megállapítja, hogy a termelés túlnyomórészt még kézműves kisüzemekben folyt, elmaradt technikával, csekély munkamegosztással. A kizsákmányolás nagyfokú volt. A manufaktúrának csak kezdetével lehet találkozni. *O. Je. Nyepomnyin* a kínai gyártóipar alakulását vizsgálja a XIX–XX. század fordulóján, két 1957–58-ban kiadott kínai forráskiadvány alapján. Megállapítja, hogy az első gyárakat külföldi tőkésék hozták létre, azután a kincstár alapított hadiüzemeket. Az 1870–80-as években a hivatali főméltóságok is hozták létre gyárakat, amelyek félig még állami vállalatok voltak, csak idővel kerültek

teljesen magánkézbe. A japán—kínai háború idejére 180 gyár működött, ebből 100 kínai kézben volt, a foglalkoztatott munkások összlétszáma 60 000. Az 1890-es években a kincstári gyárak válságba kerültek, ettől kezdve már a magántőke az uralkodó. A gyár-alapítók a magasrangú hivatalnokok, földbirtokosok, a comprador-burzsoázia soraiból kerültek ki, de legnagyobb számban a kereskedők közül. Nem jelentéktelen volt a Kínából emigrált kereskedők által alapított üzemek száma. A gyáralapítások zöme teljesen új, a manufaktúra átalakulása gyárrá nehezen ment végbe.

A tartalmi ismertetés természetesen távolról sem terjedhetett ki akár az első kötetben felvetett valamennyi vitakérdésre, akár a második kötet anyaggazdag tanulmányainak részletes bemutatására. Talán így is sikerült valamelyes képet adnunk arról a kétféle, de nem egymással szembenálló módról, ahogy a szovjet történészek a kapitalizmus keletkezésének problémáit egy szintézisben összefoglalva próbálják majd megközelíteni. Kritikai megjegyzések is adódhatnak, talán elsősorban az abszolutizmus magyarázatával kapcsolatban, de ezzel nem kívánjuk az amúgy is hosszúra nyúlt recenziót megterhelni. Úgy tűnik, a szintézis megalkotásáig még tovább kell érlelni a problémákat, újabb vitákat kell rendezni. A szintézissel kapcsolatban pedig az lenne a kívánságunk, hogy az valóban szintézis legyen, ne az egyes országok eltérő sajátosságainak egymás mellé állított felsorolása.

NIEDERHAUSER EMIL

VÁRADI-STERMBERG JÁNOS:

UTAK ÉS TALÁLKOZÁSOK

(Tanulmányok az orosz—ukrán—magyar kapcsolatok történetéből)

(Uzshorod, Kárpáti Könyvkiadó, 1971. 144 l.)

Várad-Sternberg János neve jól ismert a magyar történészek körében. Az ungvári egyetem professzora fáradhatatlan és lelkes kutatója az orosz—magyar és ukrán—magyar kapcsolatok történetének, különösen a Rákóczi-korszakkal kapcsolatos tanulmányai hoztak sok újat ezen a téren, jónéhány közleménye a hazai szakfolyóiratokban került közlésre.

Ebben a kötetben szélesebb kört felölelő tanulmányait gyűjtötte össze, a korábban megjelenteket a legújabb irodalommal is kiegészítve. A tanulmánykötet két nagyobb részre oszlik, az első a forradalmi, a második a kulturális kapcsolatokat tárgyalja.

Az első rész bevezető tanulmányában Leninnek az 1848–1918 közti magyar fejlődésre vonatkozó megállapításait összegezi, kiemelve Lenin nagy érdeklődését a magyarországi agrárfejlődés iránt, amelyben sok rokon vonást látott az oroszországgal, de hangsúlyozta fejlettebb voltát. A következő tanulmány Plehanov és a századfordulói magyar munkásmozgalom kapcsolatait mutatja be. Plehanov cikkeinek megjelenését a magyar munkásmozgalmi sajtóban és az ezzel kapcsolatos levelezést, közte Szabó Ervin és Plehanov levélváltását. „Üdvözlöt Pétervárról” c. tanulmányában kideríti, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusára Pétervárról névtelenül küldött üdvözlöt szerzője Jekatyerina Grigorjevna Bartenyeva, a Brusnyev-féle kör tagja, aki Magyarországon is járt és kapcsolatban állt az Arbeiter-Wochen-Chronik-kal. Az utolsó tanulmány Frankel Leó és az orosz forradalmárok kapcsolatait tárgyalja. A Párizsi Kommün idején Jelizaveta Lukinyicsna Dmitrijevával került kapcsolatba, az segítette őt a szökésben a Kommün leverése után. Baráti viszonyban volt Lavrovval, és nagyra becsülte Csernisevszkijt.

A második rész első tanulmánya a Kijevi Akadémia Magyarországon járt diákjaira vonatkozó adalékokat gyűjti össze, közéjük tartozott V. G. Barszkij, aki szentföldi utazása során járt Magyarországon, s erről útleírásában is megemlékezett. A XVIII. század jeles

ukrán filozófusa, Szkovoroda a tokaji orosz borvásárló bizottság lelkészeként töltött hosszabb időt Magyarországon, munkásságán érződik az itt megismert kuruc költészet hatása. I. Ja. Falkovszkij, később a Kijevi Akadémia tanára, középiskolai tanulmányait végezte a pozsonyi evangélikus liceumban, majd a pesti piarista gimnáziumban, naplója érdekes részleteket közöl erről, rövid földrajzi leírást is állított össze Magyarországról. A. Szamborszki a századfordulón járt itt, mint Alekszandra Pavlovnának, József nádor feleségének lelkésze, Tessedikkel voltak kapcsolatai, hiszen maga is alapított mezőgazdasági iskolát Carszkoje Szelóban. „Két Puskin-etüd” címen egyrészt azt mutatja be a szerző, milyen adatokat gyűjtött Puskin a Rákóczi-szabadságharc után Oroszországban élő volt kuruc katonákra és tisztekre vonatkozólag, amikor I. Péter koráról tervezett nagy munkájához állította össze az anyagot, itt utalt arra, hogy az orosz szolgálatban álló németek ellenségesen viselkedtek a magyarokkal szemben. A másik részben Puskin kapcsolatait ismerteti a magyar Tom Sámuellel, aki Puskin odesszai száműzetése idején osztrák konzul volt a városban. Egy másik tanulmány Herzen és Teleki Sándor kapcsolatait mutatja be, részben még 1848 előtt, amikor Teleki elkísérte Lisztet oroszországi hangversenykörútjára, főképp azonban az emigrációban. Gondosan összegyűjtött adalékokkal tárja fel, hogyan jutottak el 1858-tól kezdve Petőfi egyes versei az orosz olvasóközönséghez, jellemzi az egyes fordítókat, akik mind a haladás táborához tartoztak. Részletesen ismerteti Sternberg János Lehoczky Tivadar 1864-ben Sárospatakon kiadott ukrán népdalgyűjteményét, amely a kárpátaljai ukrán népköltészetet mutatja be a magyar olvasóknak, Arany János is jónak tartotta. Igen érdekes adalék Ivan Franko magyar tárgyú műve, egy tanulmány a magyar nemzeti ősmondáról, amelyben a nagy ukrán író elsősorban Anonymus alapján Álmosról, mint a népet az új hazába vezérlő fejedelemről írt költeményt, a tanulmányon belül Sternberg néhány részletet is közöl ebből a versből. Egy további tanulmány Tolsztoj magyarországi kapcsolatait mutatja be, ezek főképp Tolsztoj szlovák titkárai révén alakultak, Tolsztojt nagyon érdekelte a magyarországi nazarénus mozgalom, de egyébként több ízben kijelentette, hogy Magyarországról nem tud semmit. A magyarországi nazarénusok apostolával, Schmitt Jenő Henrikkel levelezésben is állt. Magyarországi hírére jellemző, hogy egy állását vesztett budapesti munkás Tolsztojtól kért anyagi segítséget, hogy kivándorolhasson. Az utolsó tanulmány Asbóth Oszkárnak, a budapesti egyetem első szlavista professzorának orosz kapcsolatait tárgyalja, elsősorban 1882-es oroszországi útjáról készült, orosz nyelvű naplója alapján, amelyet Sternberg a családi hagyatékban talált meg.

Éppen ez az utolsó mozzanat mutatja, milyen szorgos gonddal kutatja fel a szerző a kapcsolatok legkisebb részadatait is. Csak örülhetünk annak, hogy a nálunk újabban kissé elhanyagolt kapcsolat-kutatásnak a Szovjetunióban ilyen lelkes szakértője tevékenykedik. További kutatásainak eredményeit is nagy érdeklődéssel várjuk.

NIEDERHAUSER EMIL

S. I. GÂRLEANU:

HAIUCIE ȘI HAIUCI

(București, Editura enciclopedică română. 1969. 110 l.)

HAIUCSKODÁS ÉS HAIUC

S. I. Gârleanu régi adósságot törlesztett, amikor a román fejedelemségek területén élő hajdúk, szegénylegények életéről népszerű könyvet írt. Hiányt pótol, mert ahogyan a szerző is kifejti a mű előszavában, hasonló jellegű tudományos munka a hajdúk történetéről Romániában még nem jelent meg.

A kérdésről eddig az olvasó csak szépirodalmi munkákból és összefoglaló jellegű történeti szintézisek szétszórt adataiból tájékozódhatott.

A szerző bőséges forrásanyag megszólaltatására törekedett. Amint Gârleanutól megtudjuk, a román folklór alkotásain kívül a hajdúkra vonatkozóan számos külföldi utazó elbeszélése, leírása rendelkezésünkre áll. A burgund Bertrandon de la Broquière lovag 1433-ban, Giuseppe Rozaci 1606-ban, Des Hayes 1621-ben, Quielet és Evlija Cselebi 1650–1658 között jelezték a hajdúk jelenlétét a Balkán különböző területein. 1665-ben Rickó, konstantinápolyi angol követségi titkár — aki Magyarországon és a román fejedelemségeken utazik át — feljegyzi, hogy a lakosság azokat a bosszúállókat nevezi hajdúknak, akiket a hatóságok „rablóknak” neveznek.

A hajdúk tevékenységéről szóló hivatalos román dokumentumok, főleg Vasile Lupu, Constantin Cantemir és Constantin Mavrocordat fejedelmek idejéből valók (de találunk utazók, krónikások feljegyzéseiben is hivatkozásokat).

Értékes iratanyagot találunk a Dunától délre tevékenykedő hajdúkra vonatkozóan Velence, Ragusa, valamint a többi dalmát város levéltáraiban, de talán legjelentősebbek a török levéltárak anyagai, amelyek még feltárára várnak. A XIX. század első évtizedeire vonatkozóan értékesek a megmaradt orosz közigazgatási iratanyagok (az orosz–török háborúk idejéből).

A hajdúk tevékenysége felkeltette az írók, költők, tudósok figyelmét is. N. D. Popescu, Vasile Alecsandri, Panait Istrati, Bucura Dumbrava, Alecu Russo, Nicolae Bălcescu éppúgy mint az orosz Puskin, vagy a lengyel Czajkowski megemlítik, példaképpül állítják a hajdúkat, mint „a nép becsületének megvédőit, megemlítik, példaképpül állítják a hajdúkat, mint „a nép becsületének megvédőit, mint az özvegyek és árvák, a szegények, elnyomottak védelmezőit”.

A szerző így végeredményben az elbeszélő jellegű kútfőket és a néphagyományt egyaránt hasznosította munkájában.

E sokrétű témakört a szerző könyvében két részre osztja. Gârleanu a könyv első részében több fejezetet szentel a hajdúskodás bemutatására. Leírja Muntenia, Moldova, Oltenia, Erdély valamint a szomszédos országok területén élő hajdúk (betyárok) közös vonásait, e tömeget létrehozó tényezőket, szerepüket, szervezeti felépítésüket, harci taktikájukat, küzdelmüket a kizsákmányoló osztályok ellen.

Gârleanu megállapítása szerint a hajdúság (betyárság) térben és időben több százzadon keresztül jelentkező és meglevő társadalmi jelenség volt, amely a feudalizmus bomlása idején érte el tetőpontját.

A „klasszikus” hajdúság gócpontjai hatalmas területen jelentkeznek, a Kárpátoktól a Pindusig, a Fekete-tengertől az Adriáig. De nemcsak a Balkán-félsziget volt színhelye a hajdúk és a belső, valamint idegen elnyomók közötti harcoknak. A hajdúk megjelennek Közép-Európa egyes területein is, így Csehországban, Magyarországon is. Végső soron a hajdúk (betyárok) tevékenysége különböző arányokat öltött a törökök és Habsburgok által megszállt területeken.

A korrupt, feudális-despotikus török elnyomás ellen a leigázott népek elégedetlensége állandó és folyamatos volt, főleg Bulgária, Montenegro és Szerbia területén. A felkelésekben — a Dunától délre és északra — jelentős szerepet vállaltak a hajdúk (betyárok).

Mint társadalmi tiltakozási forma — a hajdúskodás — ösztönös, szervezetlen harc volt a feudális kizsákmányoló osztály, valamint az idegen elnyomók ellen.

A szerző a továbbiakban ismerteti a hajdúvá válás okait. Legtöbbször a szegénység, a számkivetettség, az erőszak, terror, kizsákmányolás, az adók többszöri behajtása, a török gyűlölete és nem utolsósorban a szabadságszeretet szerepel az okok között.

A hajdúk rendszerint az erdőbe, hegyekbe húzódtak és onnan ütöttek rajta az ellenségen. A szomszédos országok területén ülővel állandó „hajdúközpontok” fejlődtek

ki. A Déli-Kárpátok, a Bukarest-környéki erdők, valamint a Duna-Mezőség jó rejtőzési lehetőségeket nyújtott a hajdúknak.

Különböző nagyságú csoportokban tevékenykedtek, amelyeknek létszáma 3–100-ig is terjedhetett. A nagy csoportok megoszlottak, minden kis csoport élén egy-egy kapitány állott. A kapitányokat szavazással választották. A csoport tavasszal gyűlt össze és lombohulláskor oszlott fel. A régebbi korokban fegyverzetük lándzsa, íj, nyíl, buzogány és kard, később puská, pisztoly és kard volt.

Értékes a hajdúk haremodorát, tevékenységét ismertető fejezet. Többek között megemlíti a hajdúk szerepét a II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcban, az 1821-i Tudor Vladimirescu-féle felkelésben, a szerbek 1804–1813-ig tartó törökellenes felkelésében stb.

A hajdúk sikere jelentős mértékben a lakosság támogatásától is függött. Annak ellenére, hogy a lakosságot igen szigorú büntetésben részesítették, ha nem jelentették a hajdúk megjelenését, élelemmel, ruházattal, lovakkal és nem utolsósorban információval segítette működésüket. A hajdúk büntetése igen szigorú volt. A börtönbüntetéstől az akasztásig, kerékbetörésig, karóbahúzásig minden eszközt felhasználtak kiirtásukra, ami azonban nem sikerült.

Az utolsó fejezet végigvezet a hajdúk történetén, bemutatva tevékenységüket a XV. századtól 1842-ig, utolsó megmozdulásukig.

A könyv második részében a szerző bemutat tizennégy olyan nevezetesebb hajdút, akik egykor az egyesülés előtti román fejedelemségekben és a Dunától délre eső területeken éltek, s akiknek a nevét a népköltészet is szárnyra kapta. Így többek között Baba Novac, Pinteá Viteazul, Jancu Jianu, Ștefan Bujor, Jon al Mare, Ghița Haiducul, Haiduc Velcu, Stoian Inge hajdúkat.

Annak ellenére, hogy a könyv sok új adatot hoz felszínre és számos értékes megállapítást tesz a hajdúkra nézve, az az érzésünk, hogy a szomszéd népek területén élő hajdúkkal való összevetése, analógiája nem mindig helytálló, sokszor általánosságban mozog. Az egyre több új eredményt hozó magyar történeti irodalmat nem veszi figyelembe.

Nem viszonyítja a balkáni, s ezek között a román fejedelemségekben tevékenykedő hajdúkat a sok tekintetben hasonló, de mégis sok különbséget is mutató magyarországi hajdúkkal és oroszországi kozáksággal. Ezekre a kérdésekre pedig — ha nem is a véglegesség igényével — a történetírás nagyjából már feleletet adott.

NAGY IMRE

KÉT ÚJ MUNKA GARIBALDI MAGYAR ÉS NEMZETKÖZI HÍRÉNEK ISMERETÉHEZ

Lukács Lajos 1955-ben megjelent „Magyar alkotmányos és függetlenségi mozgalmak, 1849–1867” című könyvében találkozott először az olasz Risorgimento történetével való szoros összefüggésekkel. Azóta ez lett történeti kutatásainak középpontjává, mégpedig főleg a magyar „garibaldisták” részvétele Garibaldi olasz egységért és függetlenségért, valamint a népek szabadságáért vívott küzdelmeiben. Valóban, mint előszavában említi, az új magyar történetíró nemzedékben kevesen művelték e terület módszeres kritikai vizsgálatát.

A hatvanas évek folyamán Lukács Lajos számos részlettanulmányt közölt itthoni és olasz folyóiratokban. Ezek felhasználásával, de egyben kiszélesítésével és mind metodológiai, mind ideológiai elmélyítésével keletkezett új könyve: „*A magyar garibaldisták útja*” (Budapest, Kossuth-könyvkiadó, 1971).

Előző tanulmányai is főleg a 60-as évek egy-egy Garibaldi-centenáriumához fűződtek, most vállalkozásának időszerűségére vonatkozóan említi, hogy „az olasz Risorgimento lezárulásának századik évfordulóján joggal emlékezünk azokra a magyarokra, akik cselekedeteikkel, fegyverrel kezükben vállalták a küzdelmet Garibaldi oldalán . . . nem tértek ki a történelmi vihar elől, hanem ellenkezőleg maguk is szítói és élesztői voltak annak a tűznek, mely jelentékeny mértékben hozzájárult a maradiság, a középkori hagyományok minél alaposabb eliszttításához”.

Az így felfogott „garibaldisták” útja különböző mértékben azonosult az olasz szabadsághős vakmerő vállalkozásaival. Lukács figyelemmel van mindegyikük származására, ifjúkori nevelésére, magyar szabadságharcunkban vezetői, tisztí, altisztí vagy közlegényi szerepkörben szerzett tapasztalataikra. Az emigráció vezérkarának — Kosuth, Teleki László, Klapka, Pulszky, Türr — európai politikával egyeztető működése csak háttérét képezi előadásának, az utóbbi esetében talán némileg vitathatóan is. Tagadhatatlan, hogy Türr tette meg az első lépést a Garibaldi felé vezető úton, de az is, hogy ezt a hivatalos piemonti politika mutatta meg neki, amely kettős érdekeltségével a légióban szolgáló garibaldisták sorsára oly keserűen kedvezőtlen hatást gyakorolt. Épp e tézise érdekében helyesnek tartottuk volna, ha Lukács nem felejt el megemlíteni, hogy Türr és Teleki nem saját jószántukból mentek 1859-ben Garibaldinak Tirolban, a királyi sereggel együtt küzdő, „Cacciatori delle Alpi” szabadesapatához, hanem Cavour levele küldte őket hozzá, hogy ott a fogságba eső osztrák katonák közül válasszák ki a magyarokat, és egy belőlük alakítandó légió híre útján lazítsák, vagy bomlasszák fel az ellenséges hadsereg fegyelmét. Ez, és egy újabb magyar forradalommal való fenyegetés maradt a piemonti kormánypolitikának főtörekvése Villafranca és a szicíliai expedíció után is. Türr 1859-ben a *Cacciatori delle Alpi*-nál megismerkedik az egykori amerikai partizánhős Róma 1849-i védelmében vele működött alvezéréivel — Cosenz-cel, Bixioval, Giacomo Medicivel —. Tíz évvel korábban maga azért szökött át az osztrák seregből Piemontba, hogy ott társaival egy kis magyar légiót alakítson, így most baráti körben találta magát. Garibaldi viszont a sajátjához oly sokban hasonló vakmerő természetet fedezett fel benne, mely azon nyomban, a trepontii ütközetben, a kitűzött célnál tovább sürgető támadlás váratlan közbeavatkozásával zavart keltett terveiben, de melynek bátor kezdeményező képességét ezüst vitézségi éremmel jutalmazta. Egyben diplomáciai képessége, mellyel a sobesült királyi kihallgatáshoz jutott, is értékessé tette részére csatlakozását a szicíliai expedícióhoz, amiben nemcsak egymásra következésben, de rangsorban is a második garibaldista lépés, a Tüköryé követte. Úgy gyors elhatározó képességének (marsalai partaszállítás, szervezés, hadvezetés, Calatafimi, Palermo, hol a hírnév dicsősége Tükörynek jutott), mint diplomáciai ügyességének (az orbetelloi fegyverszerzés, a Mazzini által Róma ellen szervezett PIANCIANI-expedíciónak Szicília számára való biztosítása) számtalan esetben elhatározó befolyással volt az expedíció sikerére. Garibaldi kényszerű távollétében azonban, mint főparancsnok-helyettes Cajazzonál újból magához ragadja a kezdeményezést, de a trepontiihoz hasonló balsikerrel. Csak Garibaldi váratlan visszaérkezése közöri ki a voltturnoi csatával Nápoly kélsyszerű feladását a Bourbonok által. A piemonti politika győzelemre segítségével szakad el azután Türr útja a forradalmi garibaldisták útjától. De életének e nem hosszú szakaszában Türr szívvel-lélekkel garibaldista volt, épp úgy, mint Éber Nándor, aki a Times tudósítójaként kapcsolódik be a szicíliai expedícióba, becsülettel áll helyt a XV. divízió parancsnokaként Türr helyettesítésének idején, de akit nem illet dicsőség azért, hogy barátjához hasonlóan nem kovácsolt politikai tőkét magatartásából, mert egész életében az újságíró és tudósító pályát vallotta hivatásának (ld. 58 — 59. l.). E tényekre való hangsúlyozottabb emlékeztetés talán kevésbé mérvé tehetné volna Lukács ítéletét a tábornok garibaldista szereplésére és későbbi viselkedésére vonatkozólag.

Lukács Lajos eredeti kutatása voltaképp a II., „Volutnotól Aspromonteig” című fejezetnél kezdődik, s a könyve derekát képező további mintegy 200 oldalon hoz egészen új eredményeket. Itt módszeres munkával átvizsgálta Országos Levéltárunkban a Kossuth-, Klapka-, Türr-iratokon kívül eddig — talán a Tanárkyékat kivéve — kevesebb figyelemben részesült olyan hagyatékokat, mint Éber Nándor, Ihász Dániel, Teleki Sándor, Vetter Antal, Gál Sándor, Dunyov, Frigyesy Gusztáv levelezéseit, továbbá a Hadtörténeti Levéltár vonatkozó anyagát, az Országos Széchényi Könyvtár és a Tudományos Akadémia Pulszky-, Horváth Mihály kéziratait. De ezt a hazai anyaggyűjtést kiegészítette a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a római állami és külügyminisztériumi, valamint a torinói és nápolyi levéltárak és risorgimento-múzeumok meg könyvtárak, a Román Tudományos Akadémia Teleki Sándor-iratainak áttanulmányozásával, s szövegének igen lelkiismeretes jegyzetelésén keresztül módot nyújt az olvasónak arra, hogy könnyed, élvezetes előadásmódjában nyomon kövesse a mögötte rejlő tekintélyes tudományos apparátust.

A magyar emigráció 1860 után több pártra bomlik. Kossuth és környezete kitart egy szerződésileg elkötelezett külföldi hatalom (Cavour, III. Napoleon) támogatásának alapfeltétele mellett (amit 1866-ban a porossal cserél fel). Klapka és Türr hajlamos bármely szomszédos nép (román, szerb, lengyel) forradalmi megmozdulásával együttműködni, ha az olasz kormány szemet húny felette, vagy az olasz király Garibaldi velük kapcsolatos velencei vállalkozását titkon támogatja. De igazán forradalmi érzelműek csak annak a magyar légiónak soraiban akadnak, melynek önkéntesit Türr neve vonzotta Garibaldi táborába. Ezek a vezetők előtt immár folyton elégedetlenkedő, felforgató elemnek számítanak, kik ellen hol Vetter, hol Klapka, hol Türr lép fel szigorral. Ha eddig történetírásunk fel is fedezte egyiküknek-másikuknak, Dunyovnak és Frigyesinek forradalmi gondolkodását és szerepét, fontosságuk elsikkadt a Kossuth-emigráció olaszországi szerepének összképében. Lukács viszont a légiónak ezekre az elemeire, az „emigráció balszárnyá”-ra összpontosítja minden figyelmét, s az olasz risorgimento-kutatás régi hagyományait követve, nem feledkezik meg a szürke közemberről, ha a cselekvés, kalandos tervezés, vagy a gyűlölt hatalommal szemben való ellenállás nyomaira bukkann részükről. Az olasz kormány részéről a nápolyi brigantaggio elleni harc sikereinek dicséretét azzal a meggyőző kritikával szállítja le önző érdekből származó igazi értékére, hogy nem egyszer ezen a címen jogos népi elégedetlenségek letörésére használták fel a hazájuk felszabadításának előkészítésére vágyó légió katonáit. Ez okozta a csapat egy részének dezertálását és Garibaldi táborába szökését 1862-ben, Aspromonte előtt, és nehezen fékezett lázadását 1867-i mentanai vállalkozásának idején.

Dunyov Sándor a voltornoi csatában fél lába elvesztésével való megrokkánása után mutatott ragaszkodásával, Frigyesy Gusztáv 1864-i vállalkozásával, mellyel a Dunai Fejedelemségekből igyekezett lehetőséget teremteni a lengyel forradalom megsegítésére, és Milazzotól Aspromonten keresztül Mentanáig való helytállásával bizonyította be, hogy a „garibaldisták” legjobbjai közé tartozott. S ha betegsége, majd halála meg nem akadályozza, hogy Garibaldi utolsó, Róma felszabadítására irányuló vállalkozásának történetét, mely az előkészítő I. kötettel („Italia nel 1857”, Firenze, 1867) csonkán maradt, megírja, a hozzá hasonló életútú és ugyancsak szemtanú Giuseppe Guerzoninak, a későbbi palermoi egyetemi tanárnak, róla való részletes tudósítása hitelességben párját találta volna benne (ld. Garibaldi, I—II., Firenze, 1882).

Az emigráció e balszárnyának politikai vélekedései, törekvései, háborgásai és hányattatásai — amelyek nem képezheték Attilio Vigevanonak a légió katonai történetét tárgyaló alapvető olasz műve (Roma, 1924) tárgyát, alkotják Lukács Lajos vizsgálatának legrészletesebben kidolgozott részét. Főleg az említett magyar levéltárakból és kéziratgyűjteményekből előkerült magánlevelek sok fontos adatot fedtek fel egy olyan

emigrációs „balszárny” létezéséről és politikai öntudataról, mely a „piemontizálás” sivár politikájáról egy jövendő szabad hazá problémái megoldására való előkészülésnek szükségére irányítottá gondolatukat. Dunyov már 1862. nov. 7-én ezt írja csodálatos éleslátással Vidats János barátjának, aki Asbóth Sándorral, Zágonyi Károllyal, Dunka Miklóssal a balszárny élvonalába tartozott: „Hazánknak nincs mit remélni a külföldtől, s eddigelé a számkivetésben lévő főnökök hibája csak az volt, hogy a helyett, hogy népeinket egymással megbecsülésre és testvéresülésre buzdítva, saját erejének öntudatára ébresztették volna, elhitetik vele, hogy külbefolyás és idegen invázió nélkül szabadságra nem számíthat” (Lukács 207. l.). A Kossuth-hoz hű Tanárky és Juhász Dániel előtt, kik a balszárny több emberével barátságban álltak, nem volt ismeretlen e probléma, de az adott körülmények között sem Teleki László, sem Pulszky nem gondolhattak a különben is nagyon sok árnyalatú megnyilatkozásoknak összefogására. A legjobbaktól mégis idézhet Lukács baráti körben elhangzó hasonló nyilatkozatokat: „a gerillaharc, a védelmi és forradalmi harc az egyedüli, mely nem bűnös, emberellenes, egy napon győzedelmet adand a népeknek a zsarnokok ellenében . . .”; vagy „a szövetségesek győzelemnek nevezik Mentanát, pedig az inkább beestelen mézszárlás volt. Örökös szégyenfolt marad rajtuk a győzelem” (264. l.). Dunyov 1862. aug. 23-án Pulszky Ferencéhez intézett levelében (236–237. l.) elítéli a piemonti politikát, és kifejti, hogy ki kellene ragadni a kormánygyeplőt az arra méltatlan kezekből, hogy a nép érdekei juthassanak érvényre, s hogy „a vörösingéseknek kell megmenteniök Magyarországot”. A balszárny politikai öntudatára mutatnak olyan inkvizíciók is, amilyenekkel a féllábú nápolyi hős illeti a már Magyarországra visszatért Túrtr (244. l.).

A baloldali szárny állásfoglalásának ily értékelése Lukács könyvének legfontosabb eredménye, s igazolja ama végső konklúzióját, hogy „Garibaldi és magyar követői visszavonhatatlanul betöltötték történelmi szerepüket . . . Ha nemes célkitűzésük teljesebb valóra váltását a kor erőviszonyai nem is tették lehetővé, erőfeszítéseik, áldozataik mégis jelentékeny mértékben hozzájárultak a társadalmi fejlődés akadályainak lerombolásához, utat nyitva ezzel a további előrehaladáshoz.”

*

Természetesen Lukács Lajos könyve nem meríti ki a Kossuth-emigráció garibaldistáinak történetét, ahogyan *Kovács Endre* (A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom, Bpest. 1964) és *Szabad György* (Forradalom és kiegyezés válaszfűtjén 1860–61. Bpest. 1967) sem meríthetik ki az olasz risorgimento európai és magyar visszhangjának teljes ismeretét. Műveikkel Lukács sok pontban érintkezik. A munkáik címében jelzett problémakörök továbbkutatása szempontjából kitűnő tájékoztatást nyújt *Antony Campanella* új Garibaldi-bibliográfiája: „Giuseppe Garibaldi e la tradizione garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970”. Comitato dell’Istituto Internazionale di Studi Garibaldini. Grand Saconnex, Ginevra, 1971. I–II. köt.

Ez a bibliográfia 1311 lapon 16 141 tételt és kitűnő névjegyzéket (II. köt. 1199–1311. l.) foglal magában.

Campanella előljáróban felsorolja azt a tizenöt vállalkozót, aki előtte Mario Jessie Wittetől kezdve Luisa Gaspariniig (1884–1933) ily könyvészeti összeállításra vállalkozott; 1860 vonatkozásában különösen kiemelve közülük a Gorge Macaulay Travelyan „Garibaldi és az ezrek” című klasszikussá vált könyve függetlenül található összeállítás (olasz fordítása: Garibaldi e i Mille. Bologna, 1910). Campanella azonban teljességre törekvésében felülmúlja összes elődjét. Maga is neves Garibaldi-kutató és részben a népevezér könyvhagyatékának jelenlegi tulajdonosa. Bibliográfiája 17 saját kiadványát tartja számon, köztük egy Frigyesy Gusztávról szólót („Studi garibaldini”. Bergamo, 1962),

mely (10039. sz.) az 1867-i genfi békekongresszuson (Garibaldi társaságában való részvételét tárgyalja. De szerepel ott még más két Campanella is: Giuseppe Marianak három angolul írt amerikai vonatkozású cikke (1851–1874) és Federico több megemlékezése Mazzinival és Garibaldival való szabadkőműves összeköttetéseiről 1867 és 1871 között (7 kiadvány). E személyek eredete és életútja is — a szerzőihez hasonlóan — angol–olasz kapcsolatokat és politikai érdeklődést mutat állandó svájci megtelepedettség mellett, de a szerző nem árulja el, tőlük örökölte-e Garibaldi-kultuszát, vagy csupán névrokonságról van-e szó.

A Bibliográfia 14 részre (könyvre) osztottan tárgyalja anyagát: I. Eredet és család; II. Ifjúkor és Garibaldi részvétele az 1834-i genovai Mazzini-felkelésben; III. Menekülése és első száműzetése, szerepe Tunisban (1834–37), partizánvezérsége Brazíliában (1837–41) és Uruguayban (1841–48), házassága Anitaival; IV. Visszatérése Itáliába és a római köztársaság védelme (1848–49); V. Kalandos menekülése és újabb hányódása az Egyesült Államokban, Közép-Amerikában, Peruban, Ausztráliában, Kínában, Angliában (1849–54). VI. Megtelepedése Caprerában (1854–59) s a korszak utolsó három évében a *Società nazionale italiana* útján újból bekapcsolódása Piemont politikai életébe. VII. A III. Napóleonnal való szövetségben Ausztria ellen kieroszakolt háborúban a „Cacciatori delle Alpi” szabadesapat élén való részvétele és a Villafranca által bevezetett béketárgyalások után előkészületei a felszabadító háború népi erőkkkel való folytatására (1859); VIII. A szicíliai expedíció és a Bourbon- királyság elfoglalása (1860); IX. Tervek más népek szabadságtörekvéseinek megsegítésére: Magyar-, Görög-, Lengyelország, Szerbia, Románia; kísérlet Sarmonicoból Velence, és Aspromonteból Róma felszabadítására kedvező forradalmi helyzetet teremteni. A genfi békekongresszus (1861–67); X. Mentana (1867); XI. A sedani vereség után a francia köztársaság küzdelmeinek megsegítése a porosz invázió ellen (1870–71), Caprerába való visszavonulása után egy európai békemozgalom és nemzetközi összefogás propagálása (1872), parlamenti képviselősége, utolsó évei és halála (1873–1882). A két utolsó könyv Garibaldi irodalmi munkáit, főleg emlékiratainak kiadásait és a rájuk vonatkozó írásokat sorolja fel (XII.), majd a halálára és „utókorára” vonatkozó adatgyűjtést tartalmazza.

Az egyes részek kisebb fejezetekre osztását is szükség diktálja. Így a fontosabb vállalkozások, csaták külön egységekként szerepelnek. Ami az adatgyűjtést illeti, forrásaink rövidítés-jegyzéke 154 állami, minisztériumi, városi, községi levéltárat, könyvtárat, intézményt és múzeumot sorol fel Olaszországból és a világ minden tájáról. Magyar részről az Országos Levéltár, Hadtörténelmi Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtára szerepel a listában. A szerző a ritkább kiadványok lelőhelyét is megjelöli, és azt is, hogy melyik levéltár milyen gyűjteménye tartalmaz valamely kérdésre vonatkozó kiadatlan anyagot, olykor az iratesomó számát is közölve és csak ritkán hagyva az „Archivio di” címet közelebbi meghatározás nélkül. A kiadvány gondosságát dicséri az is, hogy ott, ahol a címszó nem ad megfelelő tájékoztatást a tartalom illetőleg, vagy csak alkalmasszerűen szolgáltat adatokat személyekről vagy eseményekről, e körülményre figyelmeztet, és ily rejtett adatok könnyű megtalálását a névmutató útján biztosítja. Ott is segít a névjegyzék, ahol, ami ritkán történik — a szerző átlépi a kronológiai rendet. Így az 1854–59 szakaszt tárgyaló részben „Vita privata e familiare di Garibaldi” fejezetcím alatt családi életét, szerelmi kapcsolatait és két újabb házasságát Anita halála után, élete egész további tartamára összegezi 25 oldalon. Campanella nagy figyelmet szentel Garibaldi oroszországi (51 tétel), valamint a közép- és kelet-európai nemzetiségek közti nagy tekintélyének és hírének is, bár külön fejezetet (LXXII) csak a Bosznia-Hercegovinának 1875–78-ban nyújtott garibaldista segítség ügyének juttat. Ha nem a világnyelvek egyikén szól a címszó, azt olasz fordításban megismétli. A magyar Garibaldi-irodalom szinte hiánytalan felsorolásban részesül a szerző gondosságából.

Campanella könyvészeti adatainak gazdagsága és a hozzájuk fűzött felvilágosítások szinte kész vázlatlalt szolgáltnak egy új, minden eddiginél gazdagabb, színesebb és igazabb élet- és jellemrajz megírásához, de egyben sok problémát is vetnek fel, melyekben a Bibliográfia nem foglal és nem is foglalhat állást. S ez olyan új keret, melybe a magyar garibaldizmus kutatójának is bele kell illesztenie mindazt, amit olasz és magyar levéltárak a nagy népi hősről és életművéről még rejtegetnek.

KOLTAY-KASTNER JENŐ

INGEBORG MECKLING:

DIE AUSSENPOLITIK DES GRAFEN CZERNIN

(Wien, Verlag für Politik und Geschichte. 1969. 371. 1.)

CZERNIN GRÓF KÜLPOLITIKÁJA

A Habsburg-Monarchia története, főleg azonban felbomlásának folyamata, rendkívüli módon foglalkoztatja az utóbbi évek nyugati polgári történetírását. A probléma különös aktualitását az adja, hogy polgári történészek nehezen értik meg: amikor napjainkban oly komoly erőfeszítések folynak a nyugati államok vezetőkörében a széleskörű integráció létrehozására, hogyan történhetett, hogy a Habsburg-birodalom hatalmi konglomerátuma félévszázaddal ezelőtt apró államokra bomolhatott. Mint a nyugat-európai közvélemény, úgy az azonos hangulatot kifejező történet szemlélet, amely túljutott a polgári nemzeteszmé tradícióin és érzelmi kötöttségein, a közelmúlt egyik legjelentősebb „integrációs” képletében akarja felfedezni új történelmi példaképét. Így válik a Habsburg Monarchia szinte divatos történelmi témává, amelynek társadalmi tartalmától elvonatkoztatott képlete számos megfejtendő problémát vehet fel.

Ingeborg Meckling könyve a megfejtendő problémák közül Habsburg Károly és Czernin külügyminiszter ellentétének, s eme ellentét eddig valóban eléggé homályos részleteinek feltárását tűzte ki célul, és meg kell állapítani, komoly eredménnyel. A mű valóban igen alapos felkészültséggel, teljes okmányszerű bizonyító eljárással készült, amelynek nincs levéltárilag meg nem alapozott állítása. Ugyanakkor félreismertetlen a történész véleménye és alapbeállítottsága: annak bizonyítása, hogy a Habsburg birodalom széthullásának egyik végső oka Czernin megmerevedett németbarát külpolitikája volt, amely csak a teljes bukást hozhatta a Monarchiának — háborús győzelem esetén is. I. Meckling azonban ugyanakkor nem hallgatja el azt sem, hogy Czernint német orientációja mellett az a törekvés vezette, hogy a Habsburg Monarchiát nagyhatalmi helyzetének teljes fenntartásával őrizze meg a német szövetségben. Pontosabban, Czernin koncepciójának lényege az volt, hogy a Monarchia nagyhatalmi helyzetének biztosítása mellett, amely a világháború időszakában már csakis német szövetségben történhetett meg, a német szövetséggel szemben is megtartsa ugyanezt a helyzetét. A szerző szerint Czernin súlyos tévedése, hogy nem ismerte fel e koncepció alapvető ellentmondásait és tarthatatlanságát. Azt nevezetesen, hogy német szövetség a Monarchia számára szintén végveszélyt jelent. Habsburg Károly volt az, aki világosan meglátta, hogy a Monarchiát csak a németekhez fűződő kapcsolat felbontása mentheti meg: ez az uralkodó és a külügyminisztere közötti ellentét lényege. Végzetessé csupán az vált, hogy a Habsburg uralkodónak a németekre támaszkodó miniszterrel szemben már nem volt ereje akarata megvalósításához.

Ez röviden I. Meckling munkájának alapgondolata. Az talán túlzás volna, ha e koncepciót Habsburg-barátnak, vagy éppen „legitimistának” tekintenénk. Kétségtelen

ugyanis, hogy a koncepció sok vonatkozásban megalapozott, s attól, hogy Czerninnel szemben a Habsburg uralkodó álláspontjához áll közelebb, amit bőségesen alá is támaszt, önmagából még nem következik a szerzőnek esetleges szubjektív vonzalma a legitimiz-mushoz. Csupán egy mozzanat válik a könyv olvasása közben nyilvánvalóvá: a szerző kétségtelen — szinte személyes jellegű — ellenszenv Czerninnel szemben. Ez villan ki — többek között — Czernin késői Mussolini-szimpatáinak különben teljesen indokolt megemlítéséből (67. l.), ami beállítottágának irányvonalára akkor is jellemző marad, ha egykori tevékenységében még nem is ölt felismerhető formát.

Ezen ismertetés keretében természetesen nem bocsátkozhatunk a Czernin-féle külpolitika új ábrázolásának részletes ismertetésébe. Elkerülhetetlen azonban, hogy néhány fontosabb részletproblémával kapcsolatos megállapítást kiemeljünk. Ezek közé tartozik a már megemlített alapkérdések mellett pl. a Sixtus-ügyben, a lengyel kérdésben és a Brest-litowski béke kérdésében követett Czernin-féle irányvonal elemzése.

Ami a Sixtus-hercegeknek — Habsburg Károly sógorainak — a két ellentétes hábo-rús tábor közötti közvetítéssel kapcsolatos szerepét illeti, ebben a külügyminiszter és az uralkodó ellentéte kétségtelenül a legelősebben jutott kifejezésre. Czernin bizonyos közvetítési lehetőségeket látott ebben az akcióban, amelyben a Monarchia helyzetét mindkét oldal felé erősíteni akarta: a nyugati hatalmak felé azt akarta bebizonyítani, hogy a „Dunai monarchia ellen meghirdetett követelésekről való lemondás a Németországgal való megegyezést is előmozdíthatja, sőt, általános békéhez is vezethet”, a szövetséges Németországot pedig az osztrák különbéke lehetőségének megcsillantásával az Angliával és Franciaországgal való megegyezés érdekében nyomás alá lehet helyezni (124. l.). Károly céljai lényegesen egyszerűbbek voltak, amennyiben számára a Monarchia és a dinasztia megmentése volt a cél, amelynek érdekében végső fokon a német szövetség meglazításától sem riadt volna vissza. Realitás tekintetében a két koncepció bármelyikének a megvalósítása — ellentétes tartalmuk ellenére — egyformán kilátástalan volt, mert egyrészt sem a nyugati hatalmak, sem Németország nem tartott igényt Czernin, ill. a Monarchia közvetítésére, másrészt Károly a Kettős Szövetség lazítását éppen a Czernin-féle külpolitika miatt nem vihette keresztül. Ennek az ellentmondásnak a feloldódása ezek után valóban nem történéhetett másképp, mint botrány formájában, amelyet ezúttal történetesen Clemenceau robbantott ki. Az eredmény minden vonatkozásban felemás: Czernin bármennyire el is határolja magát az ügytől, s igyekszik az uralkodó befolyását leszűkíteni (349—350. l.), a dolgok rendje szerint mégis kénytelen lemondani; Habsburg Károly pedig bizonytalankodásával, hogy nem váltotta le idejében Czernint, nemcsak saját tekintélyének jelentős csökkenésével fizet (357. l.), de azzal is, hogy olyan külügyminisztert kell végül is Burián személyében kineveznie, aki abban megegyezett ugyan Czernin-nel, hogy a régi Habsburg Monarchiát védte, csupán abban különbözött tőle, hogy nagy-hatalmi helyzetének a németekkel szembeni védelmében sem olyan erélyes, sem olyan koncepciózus nem volt.

A lengyel kérdésben a Monarchia helyzete Németországgal szemben ugyancsak teljesen felemás volt, Czernin felismerései ezen a téren teljesen helytállónak bizonyultak. Félrelméi kétségtelenül azon alapultak, hogy a rohamosan gyengülő Monarchia a békekötés idejére aránytalanul kedvezőtlen helyzetben lesz német szövetségével szemben, különösen ha ez a lengyel kérdésben (s keleten általában) egyoldalúan nagy előnyökhöz jut (174. l.). Ilyenformán szövetségesből igen veszélyes ellenfélle változnék Németország a Monarchia számára, különösen, ha a nyugati hatalmak helyzete a békekonferencián nem volna elég erős, s ha a Kelet teljesen ki lenne szolgáltatva a németeknek (uo.), ami csak kiegyezéssel béke esetén volna elkerülhető. Ezért igyekezett a németek lengyelországi terjeszkedési törekvéseit visszaszorítani, illetőleg a németek számára lengyel területen teendő engedményeket Elzász-Lotharingiában a franciáknak teendő német területátadással

kiegyenlíteni, s ezzel a békét elősegíteni, még mielőtt a Monarchia harcképtelen állapotba jut. Ilyen értelemben kísérletezett Czernin azzal, hogy a szövetségeshez való viszonyát és lengyel politikáját összhangba hozza, ami azonban ugyanúgy meghiúsult (196. l.), mint egyéb törekvései, amelyek a Monarchia fennmaradását biztosító, időben létrejövő béke megteremtésére irányultak. Ehelyett az történt, hogy miközben göresösen ragaszkodott a Kettős Szövetség rendszeréhez, a Monarchia hatalmi helyzetének megmentésére irányuló törekvésével, amely a lengyel kérdésben éppen a németekkel szemben érvényesült igen erőteljesen, ezt a szövetségest zavarta és ingerelte a legjobban.

Sok tekintetben azonos helyzet alakult ki a Brest-litowski és a bukaresti béke megkötésénél is. Németország és a Habsburg Monarchia között itt számtalan érdekellentét alakult ki, ütköző felületei egyfelől maga a békekötés jellege, másrészt tartalma: az annexió kérdésében keletkezett. Míg ui. a Monarchia érdeke valóban az lett volna, hogy a béke általánossá váljék, az OHL örül, hogy az Antant-hatalmak nem fogadják el Lenin javaslatát a béketárgyalások megindítására (271. l.), s így egyedül maradhat a tárgyalóasztalnál, ahol „győztesként” diktálhatja a „béke”-feltételeket. Czernin kétségbe van esve (272—273. l.) nemcsak a tárgyalások elhúzódása miatt, ami a Monarchia belső válságát állandóan jobban elmélyíti, hanem, mert a német annexiók követelések a béke létrejöttét is kockáztatják, amin pedig a Habsburg Monarchia és a dinasztia sorsa múlik. Ez volt az oka annak, hogy Czernin nemcsak a német annexiók követeléseket ellenezte (egyébként nemcsak Brest-Litowskban, hanem Bukarestben is), de még különbékére is hajlandó lett volna, ha ezt a magyar államférfiak meg nem akadályozzák, mert nem akartak a németekkel szakítani (266—267. l.). Hogy a helyzet ekkor mennyire kiéleződött, azt mutatja, hogy amidőn II. Vilmos császár olyan követeléseket támaszt, amelyek a Brest-litowski tárgyalások megszakításához vezethetnek, Czernin tiltakozását is bejelenti (293. l.). Czernin tudatában volt annak, hogy Brest-Litowskból „üres kézzel” nem jöhet vissza, s hogy a Monarchia német hódításokért nem folytathat háborút (284—285. l.). Így vált a Brest-litowski béke a Monarchia és Németország szövetségének újabb próbakövévé, amellyel kapcsolatban kiderült, hogy a németek az „osztrák békepolitikát éppúgy elítélik és elvetik, mint az orosz forradalmat” (287. l.).

Ingeborg Meckling a Czernin-féle külpolitika eddig megjelent legalaposabb elemzése során valóban feltárja a Monarchia nemzetközi helyzetének szinte összes gyenge pontját, s szóváteszi az elkövetett hibákat is. Így pl. nem hagyja figyelmen kívül azt a mozzanatot sem, hogy Czernin az önrendelkezési jogot csak az általa módosított formában ismerte el, s úgy értelmezte, hogy csupán az államokra alkalmazható, nem pedig a nemzetekre. „Ilyen módon kívánta az orosz peremállamok önrendelkezési jogának az elismerését összhangba hozni azzal, hogy e jog alkalmazását az Osztrák-Magyar Monarchiában megtagadja” (257. l.). E logikai bukfeneknek természetesen megvoltak a maga következményei. Végző kicsengésében két alapvető megállapítást kell Meckling munkájából kiemelniünk. Az egyik az, amidőn arra az eredményre jut, hogy „a Dunai Monarchia olyan hatalom mellett tartott ki a harcban, amelynek győzelme számára nemcsak nyereséget nem jelentett volna, hanem éppolyan hátrányos lett volna független nagyhatalmi fennmaradására nézve, mint azok az adottságok, amelyek a háború kitöréséhez vezettek 1914-ben, és az a fejlődés, amelyről Bécsben azt remélték, hogy egy Szerbia ellen irányított katonai csapással feltartóztathatók” (220. l.).

I. Meckling másik megállapítása és következtetése a szövetségi hűség problémájával kapcsolatos. Itt jogosan merül fel a kérdés, hogy melyik fél az, amelyik a „hűség” kötelezettségeit megszegi: az, amelyik olyan cselekvési irányt kényszerít reá, amelyik a másikat biztos romlásba taszítja, vagy az, amelyik ez ellen, ha hasztalanul is, de védekezni kíván, s menekülni próbál (289—290. l.) e sorsa elől.

Ebben a kérdésfelvetésben foglalható össze végül is Ingeborg Meckling következtetése. Igazolással kíván szolgálni Habsburg Károly politikájának, és az ebben az összefüggésben sok vonatkozásban indokolt. A kérdés azonban nem az, hogy Czerninnel vagy a német hadvezetőséggel szemben igaza volt-e Károlynak vagy sem, hanem az, hogy a jövő követelménye vonatkozásában nem volt igaza egyiknek sem, ezért kellett mind-egyiknek elbuknia.

GONDA IMRE

GEORGES FISCHER:

LE PARTI TRAVAILLISTE ET LA DÉCOLONISATION DE L'INDE

(Paris. François Maspero. 1966. 341 l.)

A MUNKÁSPÁRT ÉS INDIA DEKOLONIZÁCIÓJA

A szerző korunk egyik „legizgalmasabb” problémájához nyúlt: miként találkozott a modern világ két nagy politikai mozgalma, eszmeáramlata: a szocializmus, a munkásmozgalom egyfelől és a gyarmati népek függetlenségi mozgalma másfelől. Georges Fischer bevezetőjében aláhúzza: ő nem szaktörténész, s nem az archívumok titkos aktáinak feltárására, feldolgozására vállalkozott. Mint ugyanitt megjegyezte: vallja, hogy a történelem alakulása nem a kis elitektől függ, s éppen azért tekintette tanulságosnak — s ebben valóban nem tévedett — annak az eszmei hagyatéknak feldolgozását, amely a nyomtatásban megjelent munkák, cikkek, kongresszusi viták, határozatok elemzését tartalmazza, amely ily módon megvilágítja, miként tisztultak meg a távlatok az emberek ezrei, tömegei előtt.

G. Fischer három periódusban vizsgálja ezt a folyamatot. Az első — s itt szinte a szerző szavait idézhetnénk — a ráébredés korszaka. Ez tulajdonképpen már a XIX. század első évtizedeiig nyúlik vissza, de tömegméretűvé, igazivá csak az első világháború előtti években vált, amikor a munkásmozgalomban igazán rádöbbenek a gyarmatok s India fontosságára. A szerző azonban ennél is fontosabbnak, tanulságosabbnak véli az első világháborút lezáró éveket, s a két világháború közötti évtizedeket, amikor a labouristák különféle utakon próbálták befolyásolni India sorsát és az indiai progresszív mozgalmakat. Végül a harmadik, legrövidebb időszak a döntés éveit öleli fel, az 1945-ben kezdődő és 1947-ben záruló korszakot, amely India függetlenségének megadásával ért véget.

G. Fischer az „eszmei hagyatéék” felülvizsgálását azzal kezdi, hogy bebizonyítja: „semmi sem olyan egyszerű”. A fábiánusok nem egyértelműen imperialisták, s az ILP, a Független Munkáspárt tagjai nem mindig és nem elég következetesen imperialistaellenesek. Megállapította, hogy Cobbett és Disraeli annak idején már felismerték, reformokat kell hozniuk, mert különben India „túl sokba kerül” Angliának. A felismerés azonban nem járt együtt olyan következtetéssel, mintha Indiáról le kellene mondaniuk, Indiának függetlenséget kívánnának biztosítani. Más eszmei „ráhatásokat” is megkülönböztet a szerző. Így megemlíti, hogy Carlyle, akinek oly nagy befolyása volt a XIX. századi progresszív, antikapitalista eszmevilágra, India és a gyarmatok vonatkozásában Anglia világbirodalmi szerepét nemcsak adottnak, hanem szükséges jónak is tekintette, a gyarmatok rovására elfogult volt, s „a fehérek és a színes népek nyomorát” sohasem tekintette egyformán súlyosnak.

Fischer nagy figyelmet szentel a liberális gondolkodók, a „liberális antiimperialista lázadók” tevékenységének, már csak azért is, mert, mint mondja, az antiimperializmus tekintetében a választóvonalat nem ott látja húzódni, hogy minden munkáspárti

politikus tudatos, elszánt antikolonialista lett volna. Példaként utal Blatchfordra, aki egész életpályája során az angol birodalmi keretek fenntartását elsőrendűnek tekintette, s mindig „angol nacionalista” maradt, még akkor is, amikor kombattáns szocialista volt. Ezzel szemben liberális gondolkodók, köztük John Stuart Mill volt az, aki igen erőteljesen fellépett India kifosztása ellen, a reformok sürgős meghozatala mellett, sőt aki arra is rávilágított, nem lehet, nem szabad kívülről ráerőszakolni intézményeket, rendszereket egy másik népre.

Fischer gondolatokban gazdag munkája rengeteg egyéb problémát is érint, felvet. Így utal az izolacionalista álláspontra, „a little Englanderekre”, akik lehettek imperialistaellenesek, de ugyanakkor nem törődtek a gyarmati népekkel sem. Vitát váltott ki a humanista, progresszív körökben az is, hogy a tőke kivétel előnyös-e az anyaország, illetőleg azon ország népének, ahova az irányult. J. A. Hobson, akinek imperializmus tanulmányát Lenin is felhasználta, vitatta, hogy a népek teljes egészében nyernének ettől, s Joseph Burgess, a Független Munkáspárt egyik befolyásos tagja még az eltiltást is felvetette. J. R. MacDonald és Chiozza Money viszont inkább a szabad kereskedelem elvének elfogadására hajolt. Mindez egyben mutatja, hogy mennyire nem lehetett már ekkoriban sem az „értelmiségiek egyöntetű szemléletéről” beszélni.

Fischer ugyanakkor vitatja azt a felfogást is, mintha a munkásság állásfoglalásánál a gyarmati extraprofitból részesülő munkásarisztokrácia játsszana nagyobb szerepet, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a liberálisok és munkáspártiak együttműködésének, amelyre az azóta nyilvánosságra került titkos megállapodások is a szerző szerint szolid bázist nyújtottak. (Zárójelben megjegyezzük, hogy e megállapodásra Fischer utal, de nem világítja meg, hogy konkrétan a gyarmati kérdésben, vagy egyenesen India vonatkozásában az 1900–1906 közötti közeledésnek, megállapodásnak milyen jelentősége, következményei voltak.) Sokkal inkább vitathatatlan az a megállapítása, hogy India különleges helyet foglalt el az angol világbirodalomban, s hogy a fehér és színes gyarmatok sorsának megítélésében az angol közvélemény általában különféle mértéket használt.

Fischer rövid vázlatot fest az angol munkásmozgalom történeti múltjáról is, természetesen csak az Indiával kapcsolatos relációban. A szerző azonban ehelyütt nem nyújt kronológiai rendben egyszeri és sokoldalú áttekintést, ehelyett többször tér vissza más és más aspektusban a kérdésekre, s néhol ez a módszer egyoldalú és megalapozatlan, túlhangsúlyozott következtetések levonására nyújt lehetőséget. Így az I. Internacionálé korabeli angol munkásszervezetek, vezetők antikolonializmusáról alig esik szó, s vannak lapok, ahol Hyndman is csak negatív nacionalizmusával lép az olvasó elé. Érdekes viszont a szerző olyan megfigyelése, hogy még az antikolonialisták is a XIX. században csak odáig jutnak el, hogy a gyarmatosítás módszerei ellen tiltakozzanak, Indiának önkormányzatot követeljenek, graduális felszabadítást sürgessék —, de mindezt csakis az angol birodalom keretei között tartották elképzelhetőnek. S ebben a vonatkozásban Edward Beesly történészprofesszor, Marx barátja és az I. Internacionálé alakuló kongresszusának elnöke ugyanolyan következtetésre jutott, mint Hyndman, Shaw, a Webbek és a liberális reformerek, értelmiség kritikusok.

Fischer ehelyütt csupán egy kivételt látszik tenni. A kivétel Belfort Bax, a szocialista történétíró és publicista, aki egyébként Marx és Engels baráti köréhez tartozott. Bax — mint Fischer hangsúlyozta — etikai alapon is megközelítette a kérdést, nemcsak politikailag és gazdaságilag, ahogyan társainak zöme. Következtetései is eltérőek voltak. Ő India teljes függetlenségéről írt, s ő vetette fel az elsők között annak szükségességét, hogy a fejlett anyaország haladó csoportjainak segítenie kell a függő, gyarmati országok nemzeti ellenállási mozgalmát, sőt nacionalizmusát, és támaszkodni kell ennek során a kapitalizmus előtti társadalmi szerkezetekre is, amennyiben ezek az ellenállás fundamentumát képezhetik. Fischer aláhúzza ezeknek a baxi gondolatoknak modernségét, csak

azt fűzi ezekhez, hogy éppen az újabb történeti fejlődés bizonyította be, hogy e program különféle pontjai egymással is összeütközésbe kerülhetnek. Fischer itt a nacionalizmus és a modern haladás ellentétére utalt (19–20. l.).

A szerző érintette azt a problematikát is, hogy az angol kormányzati rendszer hogyan törekedett befolyásolni az indiai társadalmi szerkezetet különféle reformokkal (utalt az adó- és földbirtokreformokra, az alkotmányreformokra) — de ezek lényegében nem oldottak meg semmit — s az alapprobléma ugyanúgy változatlan maradt az angol progresszió számára a XIX. sz. közepén, mint a XX. sz. elején. Fischer hangsúlyozza, hogy a Labour Party megalakulása után (1906) is milyen kevésbé fordított gondot a párt parlamenti interpellációiban India sorsára. Ezt, bizonyos korlátozással a Független Munkáspárt szereplésére is jellemzőnek tartotta. Kitért a kivételekre is, így Keir Hardie 1907-es, J. R. MacDonald 1907-es indiai útjára, a Webb-házaspár látogatására, valamint azokra a személyes kapcsolatokra, amelyek indiai szocialisták, progresszív értelmiségiek és az angol szocialisták között szövődtek. Mindemellett a szerző ezeket az utakat, baráti szálakat sem tekintette perdöntőnek. mivel ezek mind a reformok skatulyájában fértek meg, s a fent nevezett angol szocialisták közül senki sem gondolt még elszakadásra. Jellemző módon Hyndman, aki az 1880–1890-es években feleszmélt arra, hogy Indiában „baj van”, az első világháború előtt a reformokat méginkább sürgősnek találta, s aggódott, hogy az angol gyarmatosító rendszer módszerei, valamint a japán iparosodás ellenpéldája India népét forrongásra készítheti. Ez a távlat azonban Hyndmannak is inkább riasztónak tűnt, mint hogy üdvös megoldásként kínálja fel követőinek.

G. Fischer kritikusan nyúlt a II. Internacionálé „gyarmati” vitáihoz, határozataihoz is. Így utalt arra, hogy az 1904. évi amszterdami kongresszuson is „csak elitélték” a kolonializmust s arról emlékeztek meg, hogy minden népnek magának kell az önrendelkezés jogával élnie, anélkül, hogy teljes függetlenségről szóltak volna. Az 1907. évi stuttgarti kongresszuson a kolonializmus ismét jelentős helyet foglalt el a viták napirendjén. Fischer ezúttal pusztán arra utal, hogy a vitában csak a gyenge, kisbefolyású Szociáldemokrata Föderáció küldötte támogatta az antikolonialistákat. Másfelől pedig a Labour Party és a Független Munkáspárt konferenciáján ezután is igen szűkszavúan emlékeztek meg e határozatokról, s a munkásszervezetek s vezetőik változatlanul graduálisan és parlamenti úton képzelték el a gyarmati problémák megoldását. (Ez utóbbi két összefüggésnek a szerző külön-külön fejezeteket szentelt, hogy így vesse össze a különféle munkáspárti, fábianus, szocialista, sőt liberális vezetők, teoretikusok nézeteit. A fokozatos haladás megvalósításánál valamennyien nagy szerepet szántak a parlamentnek és a helyi autonóm szervezetnek, amit G. Fischer alfejezetekben mutatott ki.) Igen érdekes a könyv második része, amely a két világháború közötti periódust tekinti át. G. Fischer ehelyütt a legújabb eredményeket, kutatási módszereket is alkalmazta. Így nagy gondot fordított a párt tömegeinek, vezetőinek, apparátusának megkülönböztetésére. Áttekintést adott a pártsajtó, a párt kiadványainak mondanivalójáról, valamint arról, hogy a Labour Party India vonatkozásában hogyan szerepelt a különféle nemzetközi konferenciákon, így a Nemzetközi Szocialista Munkásinternacionálé kongresszusain. A szerző a kongresszusok jegyzőkönyvei alapján különbséget tesz a Labour Party magartatása és a Független Munkáspárt véleménye között. Az utóbbi gyakran Fenner Brockway képviselte, aki a Labour Party programját nem tartotta kielégítőnek. Ugyancsak reflektált a szerző arra, hogy e kongresszusokon 1928–1930-ban miként ütközött az indiai és az angol szakszervezeti küldöttek véleménye, mint kifogásolták a TUC megbízottai, hogy az indiai vezetők túl gyakran nyúlnak a sztrájkok eszközéhez.

Nagyon tanulságos az az alfejezet, amelyben a szerző valóságos körképet fest azokról a személyekről, akik e korszakban nagy szerepet játszottak a Labour Partyban az „indiai politika” kialakításában. Az olvasó itt találkozhat MacDonalddal, Lord Olivier-

vel (India államminisztere az első munkáspárti kormányban), Wedgwood Bennel (India államminisztere a második munkáspárti kormányban), Josiah Wedgwooddal, George Lansburyvel, s a Független Munkáspárt vezetőivel, nemzetközileg ismert publicistáival: Fenner Brockwayval és H. N. Brailsforddal. Megemlékezik Attleeről, aki az 1930-as évek elején részt vett egy parlamenti vizsgálóbizottság munkájában, Cole, Cripps és Laski személyéről, a Munkáspárt kiemelkedő értelmiségieiről — akik nagy lelkesedéssel és érdeklődéssel figyelték az indiai eseményeket, de akikről a szerző mégis megállapítja, hogy túlságosan nyugatiak voltak, és az indiai nemzeti mozgalmat túlságosan romantikusnak és nemzetinek látták.

A szerző egyébként ebben a periódusban is hasonló módszert alkalmaz feldolgozásában, mint az 1914 előttinél. Külön fejezetekben vizsgálja a már itt érintett problémák után a politikai célokat, az alkotmányos életet, a helyi önkormányzati szervek hatáskörének, a Birodalom helyzetének, kapcsolatainak alakulását — s az objektív valóságot ezúttal is mindig összeveti azzal, hogy a Munkáspártnak az adott kérdésben mi volt a mondanivalója. Ismét nagyobb fejezetben tanulmányozza a progresszió fokozatosságáról vallott nézeteket, majd egy újabb nagyobb fejezetben azt, hogy a Labour Party, illetőleg az angol munkásmozgalom egésze miként tekintett a kiszélesedő nemzeti mozgalomra, a Kongresszus Pártra.

Sajnos a könyv az utolsó, döntő etapnak, az 1939, illetőleg a háború utáni helyzetnek kisebb, szűkebb terjedelmet szentelt, a szerző csak „epilógusként” 40 oldalban (290 — 330. l.) tárgyalja ezeket az eseményeket. Mindjárt az első oldalon érdekes jegyzetben könnyíti meg az olvasó tájékozódását, amikor a legfontosabb politikai eseményekről politikai kronológiát mellékel. Ezt követően hangsúlyozza, hogy a háború első napjaitól a Munkáspártban miként érlelődött az a felismerés, hogy Indiának teljes domíniumi rangot kell adni, olyat, amilyen a Balfour-formula szerint (1926) feljogosít a teljes függetlenségre is. A függetlenségről mind többet kezdtek írni a labourista lapok és vezetők, de Attlee és Cripps, valamint társaik arra törekedtek, hogy India ezután is az új átalakított Commonwealth tagja maradjon. Az 1947-es kormányprogram — állapítja meg a szerző — az 1942-es Cripps-program alapelveiből indult ki. Ezt a nézetet osztották a baloldali labouristák is, csakúgy mint a másik alapelvet, hogy ezt a függetlenséget fokozatosan kell megadni Indiának, s az első fázis a már említett domíniumi rang lenne. A szerző nem tesz kísérletet annak vizsgálatára, hogy végül miként gyorsultak fel az események, s a habozás helyett miért adta meg az Attlee-Bevin kormány végül is általános politikájától sok vonatkozásban eltérően meglepően gyorsan a függetlenséget. Fischert sokkal inkább az eszmei összefüggések foglalkoztatták, s ebben az epilógusban is inkább arra vetett fényt, hogy a labourista mozgalomban milyen állásfoglalások történtek a választójog, a nemzeti önállóság, a nemzeti mozgalom, a fejedelemségek ügyében. S e kérdésekben a szerző ismét gazdag áttekintést nyújt az érdeklődőknek.

JEMNITZ JÁNOS

DEXTER PERKINS—JOHN L. SNELL:

THE EDUCATION OF HISTORIANS IN THE UNITED STATES

(New York—San Francisco—Toronto—London, McGraw-Hill Book Company, Inc. 1962. XIII, 244 l.)

TÖRTÉNÉSZEKÉPZÉS AZ EGYES LT ÁLLAMOKBAN

Az Amerikai Történelmi Társulat néhány évvel ezelőtt azt a megbízást adta Felsőoktatási Bizottságának, hogy készítsen felmérést az amerikai történészképzés helyzetéről és problémáiról. A Bizottság *Dexter Perkins* professzornak, a Társulat volt elnökének írá-

nyitásával, *John L. Snell* professzor tényleges vezetése alatt kiterjedt és alapos vizsgálatot végzett, melynek pénzügyi támogatásáról a New York-i *Carnegie Corporation* gondoskodott. Az általában teljességre törekvő, de legalábbis reprezentatív mintán alapuló adattárat zömében Snell professzor gyűjtötte össze, sok száz kérdőív, egy sor személyes interjú és egyetemeken tett tucatnyi látogatás segítségével. A kutatók munkája a *Carnegie Series in American Education* köteteként, a Történelmi Társulat gondozásában jelent meg.

E néhány, a könyv születésének körülményeire utaló adat már magában is jelzi, hogy figyelmet érdemlő vállalkozásról van szó. A fentiekhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy a kötet nem pusztán adatközlés, hanem átgondolt tanulmány is egyben. A számok, százalékarányok sokasága, az 56 táblázat elsősorban bizonyító vagy illusztratív szerepet tölt be: a dokumentáció szabatos elemzés szolgáltatásában áll, s így eligazítást is ad az amerikai felsőoktatás egyik ágazatáról.

Dexter Perkins írta a kötet bevezető fejezetét. Perkins professzor visszautasítja azokat a reform-törekvéseket, melyek a tudós- és tanárképzést elválasztanák egymástól. Az amerikai történezművelődés célja és eszménye a *scholar-teacher*, a kutató tanár, vagy tanító tudós, és a két funkció — Perkins és az általa vezetett bizottság szerint — elválaszthatatlan egymástól. Perkins megfogalmazása szerint „a tantermi munka voltaképpen működő tudományosság”, és a történezművelődés túlnyomó többségét éppen ebben, a tudomány-nak e „működőképessé” változtatásban kell jártassá tenni.

A kötet érdemi részét, 2—9. fejezetét John L. Snell professzor írta. Külön fejezetben szól a leendő történészek származási összetételéről, társadalmi és anyagi helyzetéről. Összehasonlító vizsgálatok szerint a történelem-szakra a kiemelkedő tehetségű hallgatóknak a szükségesnél kisebb százaléka jelentkezik, és ezek előkészítése a jövő pályára is sok kívánnivalót hagy maga után. Komparatív vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a történész-pályára készülők viszonylag alacsonyabb sorból rekrutálódnak, mint például a orvosok vagy a joghallgatók. Ez nyilvánvalóan fokozottan szükségessé teszi a tanulmányok finanszírozását állami vagy alapítványi ösztöndíjak formájában. Snell kimutatja, hogy a történész-hallgatóknak lényegesen kisebb (34) százaléka részesül ösztöndíjas juttatásokban, mint ahogyan ez a botanika- (89), a kémia- (79), vagy a fizika-szakos (78) diákok esetében történik. Ez teszi azután érthetővé, hogy a leendő történészek *kétharmada* kényszerül tanulmányai mellett egésznapos vagy félnapos állást vállalni, sokszor a szakmán messze kívül eső területeken is. A szerző összefüggésbe hozza a tanulmányi időszak anyagi nehézségeit a pálya vonzerejének csökkenésével.

Hasonlóan kritikus fejezet foglalkozik a college-okban folyó munkával (az amerikai *college* kb. a magyar *főiskola* megfelelője). A tanárok viszonylag alacsony fizetése, az elégtelen könyvtárfejlesztési keretek, a viszonylag magas óraszám meglehetősen alacsony színvonalon tartják az itteni történezművelődést. A college-ok többségében a tanárokkal szemben alig támasztanak publikációs követelményeket. Snell sürgeti az egyénitettebb és tudományosabb szakképzést, ami természetesen csak az oktatói kar terhelésének csökkentése útján érhető el. Perkinshez hasonlóan azt is hangsúlyozza, hogy *tudós oktatókra* van szükség.

A tanulmány a továbbiakban az amerikai egyetemeken és college-okban elnyerhető fokozatok, az *M. A.* (Magister Artium, vagy Master of Arts) és a *Ph. D.* (Philosophiae Doctor, vagy Doctor of Philosophy) problematikáját tárgyalja. Az előbbi, amely többé-kevésbé a nálunk meghonosított egyetemi diploma megfelelője, közel 200 amerikai felsőoktatási intézményben szerezhető meg. Snell újra meg újra felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy az *M. A.* fokozat követelményrendszere (és ennek megfelelően a diplomának tulajdonított érték) országszerte rendkívül változó. Eltérőek az *M. A.* fokozat értelmére, rendeltetésére vonatkozó nézetek: vannak, akik széleskörű műveltség evidenciájaként, megint mások szűken szakmai tudásanyag elismeréseként tartják számon, és e kettős

felfogás sok esetben még egy intézményen belül is megtalálható. E koncepcionális bizonytalanság eredményeként az M. A. fokozat szinte minden intézménynél mást takar.

A könyvnek közel fele foglalkozik a doktori fokozat, a Ph. D. problémáival. E fokozat bizonyos mértékig hasonlít a magyar egyetemi doktorátushoz, de annál valamivel magasabb színvonalat képvisel, és megszerzéséhez nem csupán disszertációra és vizsgákra, hanem további, speciális studiumokra, *Ph. D. training*-re (képzésre) is szükség van. A különböző egyetemek és college-ok csak kevés számú, meghatározott területen képeznek doktorokat; a keresettebb szakok között az Egyesült Államok, a modern Európa, Nagy-Britannia és a Commonwealth történetét, a historiográfiát, a módszertant, a medievisztikát, Latin-Amerika történetét és a diplomáciatörténetet kell megemlítenünk. A doktori fokozat elnyerésére felkészítő közel 90 intézmény túl van terhelve: tekintve, hogy a Ph. D. képzést irányító tanároknak országosan csupán 4–5%-a foglalkozhat kizárólagosan a doktorandusokkal, egy tanárra egy félév alatt átlagban 99 (!) hallgató jut. A doktori képzés legalább olyan sokféle formában és szinten folyik, ahogyan az az M. A. esetében megfigyelhető.

A szerző alapos bírálatot mond a Ph. D. képzésről. Mindenekelőtt azt sürgeti, hogy a jövőendő történész-doktorokat fokozottabban készítsék elő a tanári pályára is. Kifogásolja a képzés túlságosan specializált jellegét, és szűk szakképzés mellett lehetőleg széles általános képzést is nélkülözhetetlennek tart. Flégtelennek ítéli Snell a jelöltek szakirodalmi műveltségét, kutatás- és íráskészségét, módszertani kultúráját. A legfőbb problémát azonban abban látja, hogy a Ph. D. fokozat megszerzése az elméletileg előírt (és kívánatos) 3–4 év helyett általában 7–8 évig is eltart. Ennek okát elsősorban a jelöltek anyagi helyzetében látja, amely a fokozat megszerzése előtt legtöbbjüknek munkába kényszeríti, és ezáltal dhatatlanul megnyújtja a képzés tartamát. De egyéb akadályok is lassítják a folyamatot: túl sok a formális követelmény, kevés a tényleges irányítás, nagy a tananyag. Snell professzor végezetül egy sor konkrét példán szemlélteti, hogyan próbálnak egyes egyetemeken segíteni mindezeket a problémákat, mindenekelőtt a tanárképzés és a Ph. D. képzés jelenlegi helyzetén.

A könyv zárófejezete a Felsőoktatási Bizottság javaslatait tartalmazza, melyek a történészképzés továbbfejlesztésére vonatkoznak. A vizsgálat tapasztalataiból kiindulva a Bizottság mindenekelőtt nagyobb és magasabb színvonalú hallgatóság rekrutálását tartja kívánatosnak, amihez több pénz és jobb propagandát tart szükségesnek. A hallgatók egyetemre kerülése előtt alaposabb előkészítésre volna szükség néhány tárgyból, így nyelvekből, társadalomtudományból, irodalomból stb. A Bizottság fontosnak tartja az egyetemi fokozatok követelményrendszerének egységes és egyértelmű megfogalmazását, a Ph. D. képzés időtartamának ésszerű rövidítését, a szakképzés és az általános képzés közötti helyes arány kialakítását. A Bizottság végül hangsúlyozza, hogy a doktorandusokat az eddiginél alaposabban kell felkészíteni tanári tevékenységükre is, ugyanakkor a jó tanári munkát méltányosabban kell elismerni és honorálni.

A kötethez csatolt függelék közli a kérdőíves felmérések teljes dokumentációját.

Az Amerikai Történelmi Társulat keretében végzett felmérés az első komoly kísérlet arra, hogy az amerikai felsőoktatás egy szektoráról rendszeres, szakszerű térkép készüljön. A könyv legfőbb erénye éppen ebben rejlik: összegyűjti és rendszerezi az amerikai történészképzés múltjára és — főképpen — jelenére vonatkozó információkat, feltárja ennek nyomán a képzés fogyatékosait, és határozott, világos programot is ad a problémák megoldására, a hibák kiküszöbölésére. Hazai felsőoktatási vitáink szempontjából különös figyelmet érdemel az is, hogy a szerzők (és velük az amerikai történész-társadalom mértékadó körei) egymástól elválaszthatatlannak tartják a kutató- és tanárképzést. A legújabbkori művelődéstörténet kutatójának tanulságosak azok az adatsorok is, melyek

az Egyesült Államok különböző térségeinek felsőoktatását vetik egybe, mintegy regionális művelődési térképet rajzolva ezáltal a kortársi Amerikáról.

Talán csak a tágabb összefüggések felvázolását hiányolhatjuk a könyvből. A történezművelődés és az iskolai történelemoktatás viszonya, a történettudomány és a többi társadalomtudomány oktatásának összefüggései, az egyetemek és az amerikai tudományosság más centrumainak kapcsolata — íme néhány olyan témakör, melynek akárcsak érintőleges áttekintése teljesebbé tette volna az amerikai történezművelődésről rajzolt képet. A sok empirikus vizsgálat emellett kiszorítja a képzés céljainak, társadalmi-ideológiai szerepének, művelődéspolitikai jelentőségének árnyaltabb, finomabb analizését is. Az azonban, amit kapunk, adatgazdag és részleteiben hiteles kép az amerikai történezművelődés eredményeiről és gondjairól.

FRANK TIBOR

OROSZ FORRADALMÁROK A XIX. SZÁZADBAN

Összeállította Dolmányos István

(Budapest, Gondolat. 1970. 221 l.)

Őszinte érdeklődéssel és meglegedettséggel vettük kezünkbe az Európai Antológia sorozat újabb darabját. Időszerű volt már, hogy az érdeklődő magyar szakközvélemény eredetiben ismerkedjék meg az orosz társadalmi gondolkodás egyik legjelentősebb és sok sajátosságot hordozó szakaszával. Igen szerencsésnek mondható véleményünk szerint a kronológiai keret. A XIX. század második és harmadik negyede Oroszország gazdasági-társadalmi életében is átmeneti időszak, a kapitalisztikus viszonyok kiérlelődésének félévészada, és átmeneti jellegűnek tekinthetjük a társadalmi gondolkodás, a forradalmi mozgalom fejlődése szempontjából is. Ezt az átmeneti, s ennek következtében is sajátos korszakot a vegyesrendű forradalmi demokraták és forradalmi narodnyikok korát dokumentálja a kiadvány. Megjelentetése mellett szól, hogy a szovjet történettudomány is egyre alaposabban tárja fel ezt a történeti periódust. Az 1950-es évek derekát megelőző két évtizedben elhallgatták, nem a történetiség érvényesítésével értékelték például a narodnyikok ideológiáját, szervezkedését, tevékenységét. Újabbban azonban — igaz, élénk viták közepette — egyre több részlet, gondolati elem kerül felszínre, objektív marxista értékeléssel. Ezek, a szovjet szakfolyóiratokban is nyomon követhető eredmények is hozzájárultak a kiadvány időszerűségéhez.

Úgy véljük, a szovjet történészek legújabb eredményeinek átgondolása is benne van Dolmányos István bevezetőjében, amely szemléletesen, részleteket is felvillantva fogja át és kommentálja a kötetben közreadott gondolatokat. A 12. oldal utolsó bekezdése a narodnyikok értékeléséhez nyújt — véleményünk szerint — figyelemre méltó szempontokat. Rávilágít ez a rész arra, hogy a forradalmi demokraták elsősorban az *ideológia* kidolgozásában, a narodnyikok viszont a *forradalmi felvilágosító, szervező* tevékenységben szereztek komoly érdemeket. A bekezdés kapcsán tolul előtérbe az a gondolat is (amelyet egyébként Kropotkin visszaemlékezései is sugallnak), miszerint az egykorú orosz politikai viszonyok szükségszerűen taszították anarchisztikus nézetek és gyakorlat felé a haladó értelmiségi rétegeket. Komoly pozitívuma a bevezető előszónak, hogy a téma sokoldalú ismeretét tükrözve nem csupán társadalmi-politikai aspektusból közelíti a XIX. századi orosz forradalmárokat, hanem művelődés- és gondolkodástörténeti jelentőségüket is láttatja.

Indokoltnak tartjuk a kötet Herzen központúságát. Nemcsak az előszó érvei alapján, hanem mert ezáltal kettős célt is elért a kiadvány. Az egyik legilletékesebb — gon-

dolгодásban és cselekvésben is úttörő szerepet játszó — személyiség megszólaltatásával fejlődésében ad hiteles, átfogó képet a korabeli orosz társadalmi gondolkodásról. A többiek — gondolunk itt a köztudatban kevésbé élő Ahsarumov és Zajcsnyevszkij nevére — idézése pedig színesíti, teljesebbé teszi a képet. Mint utaltunk is rá, a Herzen-szemelvények a forradalmi demokraták és a narodnyikok ideológiájának formálódását, fontosabb elemeit demonstrálják. A nagy forradalmi demokrata korai írásai arra engednek következtetni, hogy jó megfigyelő, reális gondolkodó volt, de a társadalmi élet lényegi összefüggéseiig nem jutott el. Bizonyos mértékig ez magyarázza az orosz fejlődés egyediségét, különlegességét kiemelő nézeteket, amelyek először Plehanovnál törnek majd meg. Úgy érezzük, valamiféle szlavofil hatást kell látnunk az olyan megfogalmazásokban, mint: „a nemesség középso rétege az a fő ütőer, amelyben még nem aludt meg Oroszország forró vére” (45. l.). Hasonlóan értékelhető gondolatot Csernisevskijtől is olvashatunk (161. l.). A herzeni naplórészletek egy, a kötet egészére vonatkozó megállapítást tesznek lehetővé. Életközelsébe hozza, egyéni arculattal ábrázolja ez a szemelvénygyűjtemény a XIX. századi orosz forradalmár gondolkodókat, s ugyanakkor nagyszerű korrajzot is nyújt. Ezen túlmenően Herzen novgorodi és moszkvai gondolatai társadalomkritikáját dokumentálják; első párizsi levelei a parasztsághoz fűződő illúziókat, az európai forradalmakhoz fűzött reményt és az ellenforradalom tobzódása feletti megdöbbenését tükrözik.

A Csernisevskijtől vett szemelvény a konzervatív szlavofil felfogással vitázik, míg Dobroljubov „Mohamed élete” c. írása (165—176. l.) a tömegek és a történelmi személyiségek problematikáját veti fel, hangsúlyozza az objektív történelmi szituáció fontosságát. Zajcsnyevszkij írásából mindenekelőtt a cárizmus osztályjellegére utaló gondolatot emeljük ki, továbbá a forradalmi helyzetről, a forradalmi pártról stb. vallott nézeteit. A Karakazovtól vett idézet viszont az anarchia, az egyéni terror híveinek gondolatvilágába nyújt bepillantást, majd ezt követően Bakunyin 1868-as programjából tudhatunk meg részleteket. A nép közé járók, a forradalmi narodnyikok mozgalmát prezentálják a Dolgusintól és Kropotkintól vett szemelvények. Lavrovhoz eljutva tesszük szóvá, hogy ez a marxista-narodnyik ill. narodnyik-marxista — mint sokan értékelték — Csernisevskijhez és Bakunyinhoz hasonlóan — több teret, reá jellemzőbb részletet érdemelt volna. Ha Herzen a nemesi-raznocsinyec, utópisztikus szocialista átmenetet példázza, Lavrov a narodnyikizmusnak marxizmus felé érlelődő összetevője, aki azonban, igazi narodnyik lévén, képtelen volt eljutni Marx—Engels teljes megértéséig. Ez a feladat Plehanovra hárult.

Nincs lehetőségünk e gondolatgazdag kiadvány részletesebb méltatására, de úgy véljük, az eddigiek is bizonyítják, hogy értékes, jól összeválogatott kiadvánnyal bővült a történelem iránt érdeklődők könyvtára.

MENYHÁRT LAJOS

PÜSPÖKI NAGY PÉTER:

PÜSPÖKI MEZŐVÁROS TÖRTÉNETE

Helytörténeli monográfia

(Komárno, Podunajski Biskupicei Nemzeti Bizottság, 216 l., 3 térképmelléklet)

A fiatal szerző, akinek ez az első tudományos terméke, módszeres alaposággal kutatta és tárta fel szülőföldje, a Pozsony keleti elővárosát alkotó csallóközi Püspöki történelmét. Munkája a szlovákiai magyar történelírás újraéledésének egyik öröndetes bizonyítéka. A város, amely a múlt évben ünnepelte 1221-es első írásos említésének 750. évfordulóját, a régészeti leletek tanúsága szerint ennél sokkal régebbi település.

Hogy vajon a római korban tényleg municipium volt-e, ahogy Nagy Péter valószínűsíti (és, hogy a római limes a Csallóköztől északra húzódott-e), továbbá, hogy itt volt-e a megkeresztelkedett avarok püspökének, Anno-nak a székhelye (ezt tanúsítaná a település neve is), azt véglegesen még nem tekinthetjük eldöntöttnek, de a könyvben felsorolt érvek elgondolkoztatók. A XV. századtól kezdve azután egyre több konkrét ismeretünk van a Hunyadi János által mezővárosi rangra emelt Püspöki életéről. Jelentőségét elsősorban fekvésének köszönhetette, itt találkozott három fontos dunai átkelő útja. A török időkben sáncok és vizesárok övezik. Négy céhéről tudunk, s I. Ferdinánd királytól vásárjogot kap. A függetlenségi harcok pusztulást hoznak a mezővárosra: a felkelők hadai csakúgy feldűlják, ahogy 1683-ban a Bécsnek vonuló törökök, 1704-ben pedig a császári sereg dán segédcsapatai. A pusztulást azután még betetőzték a járványok. Mindez közrejátszott abban, hogy a város a XVIII. században a valóságban (de jogilag is) a falu színvonalára süllyedt vissza; jelentéktelenné vált, lakói az esztergomi érsekség robotoló jobbágysai, akik hiába próbálnak a szabad paraszti sorba feltörni. Az egyházi nagybirtok megmaradt 1848 után is Püspöki határában, hogy 1911-ben — vétel útján — Lónyay Elemér herceg tulajdonába kerüljön. Ez a község történetének rövid váza, s e körül helyezkednek el a bőven omló részletadatok, amelyek kirajzolják Püspöki gazdasági életét, egyházi és művelődési viszonyait, egészen a múlt század végéig. Csak sajnálhatjuk, hogy Nagy Péter nem vonta be kutatási körébe a táji tényezőket is, mindenekelőtt a közeli Pozsony részben előrelendítő, részben (az utóbbi évszázadokban) elszívó és fejlődést gátló hatását. Az is sajnálatos, hogy az utolsó évtizedek magyar történeti kutatásait nem volt módjában áttekinteni. Különösen a mezővárosi fejlődést tárgyaló és a parasztság történetével foglalkozó munkák hasznos szempontokat és közvetve felhasználható anyagot adhattak volna neki. Összegezésként azt mondhatjuk, hogy a kiállításában is szép könyv méltó jelentkezése a szlovákiai magyar történeti kutatóknak, és nagy reményeket támaszt szerzője további munkássága iránt.

BENDA KÁLMÁN

KOMORÓCZY GYÖRGY:

VÁROSIGAZGATÁS DEBRECENBEN 1848-IG

(Debrecen. Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 12. sz. 1969. 124 l.)

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 12. számaként városi igazgatással foglalkozó monográfia látott napvilágot. A városi igazgatás — melyet szerző városigazgatásnak nevez — a városok kormányzati (szabályalkotó, végrehajtó és jogszolgáltató) tevékenységének része, mely szervezeti és működési területre tagolódik. Szerző ennél egyrészt többet ad: az I—II. fejezetben a település helyéről, a városképről, a társadalmi struktúra alakulásáról olvashatunk, másrészt kevesebbet nyújt, teljesen mellőzve a városi jogszolgáltatást, amely feudális viszonyok között elválaszthatatlan az igazgatástól. Az V—VI. fejezetben tárgyalt városi gazdálkodás és pénzfelhasználás (kiadások) rendszere túlmutat a városi igazgatás fogalmán.

A monográfia erénye, hogy igen széles időhatáron belül mutatja be a Debrecen városra jellemző, a többi városétól eltérő szervezeti formákat. Debrecen már a XIV. században elnyerte a szabad királyi városok jogállását, később földesúri joghatóság alá került. Eleinte vele egyetértésben, később annak intézkedéseit figyelmen kívül hagyva, kialakította szabad királyi városokénak megfelelő jogkörét.

A mű erényeire való tekintettel helyes néhány, a részletkérdésekre vonatkozó hiányosságra felhívni a figyelmet. Ilyen pl. az a 20. lapon olvasható megállapítás, mely szerint a Helytartótanács befolyásának növekedése után, a XVIII. század második felétől kezdve minden halálos ítélethez kormányhatósági jóváhagyás kellett. Megjegyzendő volna, hogy büntető ügyekben a század végéig fellebbezés nem volt. A 23. lapon arról ír a szerző, hogy a polgárság nem ismerte el a születési előjogokat. Nyilván a francia forradalom polgárságára gondolt és nem a feudális magyar városi polgárságra, mely a társadalom kiváltságolt osztálya volt.

Megjegyzem, hogy nemcsak „a városok legnagyobb részében nem volt főispán” (31. l.), hanem egyáltalán nem volt. További vizsgálatra szorul az az 56. lapon olvasható megállapítás, mely szerint az árvapénztárat Mária Terézia 30.000 ft alaptőkével alapította volna. Az árvapénztárak tőkéi az árvák eladott vagyonából származtak, melyet a város kamatra kihelyezett, illetve kamataiból fizette azok eltartását. Az 58. lapon szereplő perceptor és városgazda nem azonos funkciók, utóbbi a város ispánja volt.

Részletesen foglalkozik a szerző a városi adózással. Az áttekinthetőség kedvéért előnyösebb lett volna állami adókról (hadiadó, országgyűlési taksa, királyi census), valamint városi (házi) adóról beszélni a 68. lapon. Megválaszolatlanul maradnak a következő lapon felvetett, aránylag könnyen megválaszolható kérdések: kik fizettek adót, mi volt a megállapítás gazdasági alapja és milyen kulcs szerint vetették azt ki. Az adó felosztásába (repartitio), az adókulcs megállapításába az állami hatóságok (68. l.) vagy az országgyűlés (82. l.) nem szólt bele, ez a városi tanács hatásköre volt.

A 73. lapon azt olvashatjuk, hogy a Helytartótanács „legalább tájak szerint” szerette volna az adókievetés gyakorlatát szabályozni; ezért ajánlotta 1775-ben Debrecennek az eperjesi módszer követését. Ez az „eperjesi módszer” azonban az eperjesi normát jelentette, mely az adókievetés alapjául az addigi ház, szántó stb. darabszám helyett a négyszögölt vezette be, és melyet a Helytartótanács országosan szorgalmazott. A 82. lapon helyesebb lett volna arra utalni, hogy a nádori portákról van szó. Ugyanígy a kérdés további tisztázását segítette volna elő, ha a szerző a 84. lapon megmondja: a város a beszedett hadiadókból fizette az azzal foglalkozó tisztviselőket; ezért magasabb a beszedett összeg a befizetetté.

Szólni kell még néhány elírásról, amelyek a monográfia mondanivalóját itt-ott zavarják. Ilyenek: „Az adószedő élén egy szenátor állt” (54. l.), „1750 táján fejlődött ki a házipénztáros állás fölött kialakított helybeli rationaria” (58. l.), „A számvetői állás” (számvetői helyett, 62. l.); „Adókievetők” (adófizetők helyett, 80. l.) stb.

A művet szerkezeti, módszertani tekintetben, valamint mondanivalójának megfogalmazása szempontjából előnyös lett volna tovább csiszolni. Ki kell azonban emelnem, hogy a szerző — a várostörténet kiváló művelője — nagyszámú szakmunkát és levéltári forrást használt fel. A munka végén levő jegyzetek a témával foglalkozó kutatók számára igen hasznos támpontot nyújtanak.

KÁLLAY ISTVÁN

SIKOTA GYÖZÖ:

HERENDI PORCELÁN

(Budapest, Műszaki Könyvkiadó. 1970. 137 l. + 111 ábra)

Az utóbbi időben öröndetesen megsaporodtak az egyetemes és a hazai kerámia-művészet történetével foglalkozó kiadványok, hogy csak T. Marik Klárának a bécsi porcelángyártás fejlődéséről, Kis Ákosnak pedig az elsősorban a holicsei és a tatai manufaktúrák által képviselt magyarországi barokk fajanszművészetéről szóló könyveire utal-

junk. A hazai kerámiaművészet történetébe illeszkedik bele Sikota Győző munkássága is, aki egy évtizeddel ezelőtt a hollóházi kerámiáról írt figyelmet keltő műhelytanulmányt, most pedig a magyar porcelángyártásnak a pécsi Zsolnay-gyár mellett* másik fő büszkeségéről, a herendi porcelángyár történetéről írt érett, kiforrott monográfiát.

A kerámiatörténeti kutatások önmagukban is érdekesek és vonzóak. Az iparművészetnek ez az ága nyúlik bele leginkább mindennapi életünkbe; termékei ott vannak lakásunkban, bútorainkon, a célszerűség, anyagszerűség és a művészi szépség sajátos ötvözetét képviselve. Az anyag és a forma izgalmasan szép küzdelmét, a porcelánmassza vajúdásából megszülető légius szépséget visszaadni, az egymást sebesen váltó meissenai, bécsi, sövres-i, távolkeleti, szecessziós stb. stílusok forratagában a herendi stílus eredetiségét kimutatni, igényes és rangos képzőművészeti feladat. A szerző nem is tér ki előle; a stílselemzésben megmutatkozó esztétikai érzékenységét, elemzéseinek árnyalatos finomságát csak elismeréssel lehet méltatni.

Ha a Herendi porcelán c. könyv „csak” ez volna, porcelánművészeti stílusok és irányzatok kalejdoszkópszerű forgása, a gyakorlatiasság és szépség harmóniájának szüntelen váltakozása, ismertetését nyugodtan rá lehetne hagyni esztétikai és képzőművészeti folyóiratainkra. A mű azonban nemcsak iparművészettörténet, stílustörténet, hanem egyben sajátos ipartörténet, gazdaság- és társadalomtörténet, szóval: történelmi munka. Elég felítüni a könyv képzőművészeti múltjánál szokatlanul gazdag jegyzetanyagát, amely hazai országos és vidéki, külföldi levéltárak, magyar és idegen nyelvű szakmunkák, folyóiratok, újságok, katalógusok anyagának szorgalmas tanulmányozásáról és alkotó szellemű felhasználásáról tanúskodik. (A jegyzeteknél azonban több helyt hiányzik a keltezés és a lapszám feltüntetése, ami némileg megnehezíti a tájékozódást.) A szerzőnek nyilván az volt a — csak helyesíthető — szándéka, hogy a herendi porcelángyártás történetét a magyar gazdaság-, elsősorban ipartörténetbe ágyazva tárgyalja, hogy a gyár egyedi fejlődése az általános iparfejlődésben kapjon keretet, az iparfejlődés összképe pedig helyi színekkel gazdagodjék.

Hogy a szerző milyen színvonalon oldotta meg feladatát, arra a gyártörténet áttekintése adja meg a választ. A mű bevezetője vázlatot ad a magyar fazekasság és agyagművesség ígéretes középkori múltjáról, amelynek kibontakozását azonban a másfél százados török uralom meggátolja, újjászületését pedig az egyoldalúan Ausztria iparosítását szolgáló bécsi gazdaságpolitika nehezítette meg. Az ipari fejlődés keretén belül a porcelánipar elé emelt akadályokat teljes mértékben csak a herendi manufaktúrának sikerült áttörnie.

A gyár megalapítását a régebbi, családi érdekektől is befolyásolt kutatás 1839-re tette, s alapítójának Fischer Mórt tekintette. A szerző kutatásai kétségtelenné teszik, hogy a gyár történetében 1839 nem a kezdetet, hanem már egy egész fejlődési periódus lezárását jelenti. A gyár elődjének a Tatáról Herendre költözött Stingl Vince által alapított, már porcelángyártással is kísérletező kőedénygyár tekinthető; ez 1826-ban már működött. Az állandóan tokehiánnyal küzdő Stingl azonban 1839-ben kénytelen volt átadni a kis üzemet az ugyancsak Tatáról jött Fischer Mórnak, akinek a nevéhez fűződik a gyár felvirágoztatása és a herendi porcelán hírnevének megalapozása. A bécsi porcelángyár mellé felzárkózó herendi porcelángyár felbukkanása az ismeretlenségből az 1842-es Első Magyar Iparműkiállítás szenzációja volt, s kiváltotta az önálló magyar iparfejlődés pártfogójának, Kossuthnak érdeklődését és állandó támogatását; ez még az 1848/49. évi szabadságharc kritikus hónapjaiban sem szünetelt.

* Azóta erről a gyárról is jelent meg tanulmánykötet „100 éves a pécsi porcelángyár” címmel (Pécs, 1971. 190 l. + 8 l. mell.), benne szerzőnknek „A Pécsi Porcelángyár történeti, művészeti problémái a felszabadulástól napjainkig” c. figyelmet érdemlő tanulmányával (157–164. l.).

A gyár fejlődésének lendülete az önkényuralom éveiben sem tört meg, és a kiegyezési korszak első éveiben is töretlenül tartott. A felvirágzás alapja egyrészt régi történeti stílusok felelevenítése, másrészt a keleti, elsősorban a kínai porcelánművészet megtévesztő hűségű utánzása volt. Ez azonban nem zárta ki színpompás hazai virág- és madár-minták alkalmazását sem. A régebbi történeti és idegen stílusokon is átütő félreismerhetetlen eredetiség biztosította a gyár sikeres szereplését a különböző világkiállításokon és egyben gazdasági prosperitását is. Az 1873-as gazdasági válság azonban megtörte ezt a fejlődést. Fischer fiai a művészeti színvonal leszállításával, kevésbé költséges és jövedelmezőbb dísz tárgyak gyártásával akarták a válságot átvészelni. 1876-ban átvették apjuktól az üzemet. Kísérletük azonban nem járt sikerrel. A korábban hírneves gyár művészeti és gazdasági téren egyaránt hanyatlott. Részvénytársaságok alapítása sem segített. A nagy versenytárs, a bécsi porcelángyár ugyan még 1864-ben kidőlt a küzdelemből, védett mintáit a herendi gyár örökölte; de ott maradtak a küzdőtéren a jobb anyagellátással rendelkező cseh porcelángyárak. 1896-ban, a millennium évében újra visszakерül a gyár a porcelán-dinasztia kezébe: Fischer Mór unokája, Farkasházy Jenő veszi meg. Az ő vezetésével visszatérnek a — szigorú stílusérzékkel megrostált — régi modellek gyártásához, de ugyanakkor — a legszebb herendi darabok felhasználásával — új modelleket is kialakítanak. A század végén a porcelánművészetet is bővöletébe ejti a szecessziós stílus a színek káprázatával és a formák játékosságával; Herend azonban mértéktartóan alkalmazza. A századforduló kiállításain a herendi porcelánművészet újra régi fényében pompázik. Ezután azonban — elsősorban nem is a művészi irány meddősége, hanem a tengerentúli piac összezsugorodása következtében — bekövetkezik a feltartóztathatatlan hanyatlás, amelyet teljessé tesz a háború.

A háború okozta súlyos gazdasági helyzetből Farkasházy Jenő 1923-ban részvénytársaság alapításával találta meg a kivezető utat. A részvények majoritását s mint művészeti vezérigazgató a gyár vezetését is magának tartotta fenn egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig. Halála után a részvénytársaság kibővült a közélet, az iparművészet és az ipar nevezetes személyiségeivel. A gyár működésének a harmincas évek közepéig terjedő új szakaszában sikerrel küzdött meg a gazdasági nehézségekkel, nagy energiával szervezte a külső, belső piacot; emellett művészetiileg is tudott újat nyújtani, különösen a kispasztika terén. A harmincas évek derekán a prosperitás új korszaka köszöntött a gyárra, s tartott egészen a háború végéig, 1944-ig. A gyárnak sikerült újból behatolnia az amerikai piacra. Ezt az időszakot is a hagyományos gyártmányok tiszta szerkezeti elemeinek, stílusának új elemekkel való találékony összeolvasztása jellemzi művészeti szempontból. A felszabadulás a gyár történetében is új korszakot nyitott. 1948-ban állami tulajdonba került. Az 1950-es években nagyarányú beruházásokkal modernizálták. A gyár azóta nemcsak régi piacait szerezte vissza, hanem újakat is hódított. Jelenlegi művészeti célkitűzése: Európa és a Távol-Kelet fénykorának formáit és díszítéseit magyaros formavilágba ültetve megőrizni és a klasszikus hagyományokból újat alkotni a hagyományos dísz tárgyak, de méginkább a kispasztika területén.

E rövid tartalmi vázlat ha nem fejezi is ki, bizonyára kellőképp érzékelteti egyrészt a szerző által feldolgozott anyag gazdagságát, sokrétűségét, másrészt a feldolgozás kiegyensúlyozott konstrukcióját. A mű a herendi porcelángyár történetét a magyar gazdaság-, társadalom-, ipar-, technika- és művészettörténet szerves, de mégis önálló, ritka értéket képviselő részeként mutatja be. Nem csupán a gyár külső történetéről, alapítóiról, vezetőiről, gazdasági, technikai, művészeti irányításáról kapunk képet, hanem belső történetéről is, a gyár és a település viszonyáról, a gyári munkásság létszámáról, összetételéről, munka-, kereseti, megélhetési viszonyairól, a szakmunkásképzés helyzetéről, a különböző művészeti elképzelések, irányzatok harcáról is, a remekbe sikerült művészportrékról nem is beszélve. Csupán a nemzetiségi összetétel (németnek látszik)

vizsgálata maradt el, és a munkásmozgalom érdemelt volna valamivel tágabb keretet. A könyvből nemcsak azt tudjuk meg, hol állt Herend a maga művészeti, technikai törekvéseivel az ország határain belül, hanem azt is, hogy milyen helyet foglalt el a világban a porcelánművészet „nagyjainak”, Meissennek, Sèvres-nek, Capo di Montenak, Bécsnek, Koppenhágának oldalán. Méltó is, hogy a magyar ipar, ill. iparművészet egyik első, világszínvonalat elérő képviselője nemzetközi perspektívában jelenjék meg előttünk.

A történész semmi lényeges kifogásolnivalót nem talál e kitűnő iparművészettörténeti munka általános történeti kereteit illetően. Legföljebb olyan kissé egyszerűsítő megfogalmazásokon akadhat fönn, mint pl. a „gyarmati sorban élő, ipar nélküli ország a reformkor küszöbén” (7. l.), Széchenyi az „osztálykorlátokat átlépni tudó s egyéni érdekein túl nemzeti célokért lelkesedő főúri társainak” emlegetésén (10. l.) stb. Szívesen olvastunk volna a Széchenyi és Kossuth közt a porcelánipar fejlesztése körül is jelentkező ellentétnek (10. l.) *okáról*. A bécsi gazdaságpolitika korlátait oly sikeresen áttörő Herend monográfiusa általános történeti szempontból is jelentős megállapításokat tehetett volna a vámkérdésben (7, 42, 53, 60. l.), a politikai függetlenség és a gazdasági fejletlenség viszonyáról. Végezetül Fischer Mórnak a herendi üzletbe való belépését (15–16. l.) talán elsősorban nem morális vagy érzelmi, hanem gazdasági oldaláról kellene értékelni. Ezenkívül szóvá tehetnénk még a különben nagyon szép, kifejező, lendületes stílus — igazán csak néhány — modorosságát, az idegen szavak fordításában, helyesírásában itt-ott megmutatókövetkezletlenségeket, egészében véve tehát csupa lényegtelen és könnyen kiküszöbölhető apróságokat.

A legnagyobb elismeréssel kell adózni a Műszaki Könyvkiadónak és a 75 éves Kossuth Nyomdának a könyv remek művészi kiállításáért, a papír, tipográfia, fekete és színes képek, borító és kötés egyformán jó kiviteléért, a mindezek keltette kitűnő esztétikai összbenyomásért, az apparátus (jegyzetek, képjegyzék, porcelánjegyek, idegen nyelvű kivonatok és képjegyzékek) gazdagságáért, hasznosságáért, precizitásáért.

BELLÉR BÉLA

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

„Nyíregyháza örökváltsága” a címe *Cservenyák László* tanulmányának (Nyíregyháza. 1969. 84 l., Nyíregyházi Kiskönyvtár 3. sz., megjelent 1000 példányban), de mind időben, mind problematikában jóval többet nyújt az örökváltság pusztá történeténél. Levéltári adatok alapján ismerteti a földesúri fennhatóság alatt álló város fejlődésének nagy nekilendülését a XVIII. század közepi újratelepüléstől kezdve, megmutatva ezáltal azokat a belső — a gazdasági és társadalmi fejlődésből táplálkozó — erőket, amelyek 1804-ben a Desewffyeektől, majd 1824-ben a Károlyiaktól is kiharcolták az örökváltságot. Az örökváltság-szerződés jogi, pénzügyi vonatkozásainak részletes előadása után megismerjük az immár szabad mezőváros küzdelmét a városban lakó nemesekkel (akik persze kiváltságait továbbra is fenn akarták tartani) és a vármegyével, egészen a királyi privilégium megszerzéséig, 1873-ig, amely azután szentesítette az évtizedek során elért eredményeket. Cservenyák munkája az elérhető teljes anyag megszólaltatásával, sokoldalú szempontjával, minden lényegre ügyelő előadásával (kitűnő jellemzését kapjuk a város földesurainak, jobbágyaikkal szembeni magatartásuknak) és nem utolsósorban tudományos eredményeivel például szolgálhat más helytörténeti kutatásoknak. Kár, hogy nagyon apró betűkkel nyomtatták, és hogy a nyomás szürke, egyenetlen.

Csermely Tibor és Hársfalvi Péter szerkesztésében jelent meg a „Szabolcs-Szatmár megyei történelmi olvasókönyv” (Nyíregyháza. 1970. 222. l. A kötet anyagát válogatták és összeállították: Balogh István, Hársfalvi Péter, Horváth Sándor, Koroknay Gyula és Németh Péter. A Szabolcs-Szatmár megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztályának kiadványa), azzal a gyakorlati céllal, hogy az iskolai történelemtanításhoz nyújtsanak segítséget. A nagy többségükben első ízben közreadott levéltári iratok azonban a történetírás számára is hasznos, sőt több esetben fontos forrásanyagot jelentenek, különösen a XVII. századtól 1945-ig terjedő időszakra. Hasznos, hogy a rövid magyarázatok mindig megadják a témára vonatkozó legfontosabb irodalmat is. Újítása a munkának a korábbi olvasókönyvekkel szemben, hogy a honfoglalás korát és az azt megelőző idők történetét megvilágító régészeti ásatások eredményeit is összefoglalja, továbbá, hogy a Függelékben a megye legfontosabb műemlékeit is felsorolja, a művészeti bemutatás mellett keletkezésük, építésük történetéről sem feledkezve meg. Csak sajnálhatjuk, hogy a kötet terjedelme nem engedi több forrásszemelvény bemutatását, holott tudjuk, hogy Szabolcs megye igen gazdag levéltári anyagot őriz a XVI. századtól kezdve. Egy következő kiadásban érdemes volna a kötet terjedelmét bővíteni és bemutatni a szabolcs-szatmári nép hétköznapijait is az egykorú megyei jegyzőkönyvek, bírósági iratok és családi levelezések gazdag anyagának tükrében.

*

„Győr megye történetének írásos emlékei, 1919–1945” a címe *Lenygel Alfréd* megyei levéltári igazgató dokumentumgyűjteményének (Győr 1971. 119 l. A Győr-Sopron megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának kiadványa). A most megjelent kötet III. részét alkotja az ugyanezen a címen már korábban megjelent olvasókönyvnek, melynek I. kötete az első világháború végéig haladt. (Ld. Századok, 1968. 292–293. l.) A szerző elsősorban a közigazgatási iratokat szólintatja meg, részletes kitekintésekkel bővítve és magyarázva az utasításokban, jelentésekben foglaltakat. A dokumentumok és a magyarázatok kerek képet adnak a 19-es forradalom és az azt követő ellenforradalmi korszak Győr megyei sajátosságairól. Talán érdemes lett volna a kép teljessége érdekében a munkások és a parasztok helyzetét, törekvéseit belülről jellemző néhány írást is közölni. A kötet szerkesztését (amit az előző kötetnél kénytelenek voltunk bizonyos kritikával illetni) egységes szempontok és gondos munka jellemzi. Kár, hogy a nyomdailag szép kiállítású kötet facsimiléi homályosak, nem egyszer alig olvashatók. Annál sajnálatosabb ez, mert több olyan irat kerül fényképen közlésre, amelynek szövege nincs a kötetben lenyomtatva.

*

Szép kiállításban, gazdagon illusztrálva, a községi tanács támogatásával látott napvilágot *Grúz János* olvasmányos stílusban megírt munkája: „Heves története” (Heves. 1969. 120 l. 1500 péld.). A „Heves község székhely-rangra emelésének 750. évfordulója” alkalmából kiadott könyv a „szkita kori” első települési nyomoktól napjainkig „a teljességre való törekvés igénye nélkül” tekinti át a fejlődést. Új kutatás során feltárt anyagot nem hoz, az irodalomban elérhető gyér adatokat azonban kerek egészre formálja, nem egyszer erősen egyéni ízű általánosításokkal. Hallunk a szarmaták anyajogú társadalmáról, amelyben „egy hajadon sem mehetett addig férjhez, amíg egy-két ellenséget meg nem ölt harchan”, a „szabadon levő szláv falvakról”, majd egészen részletesen az avarokról, akik nyelvükben teljesen elszlávosodtak. A honfoglaló magyarok aztán (bár „a magyar ősök már a honfoglalás előtt lerakták az örökletes királyság és nemesség alapjait”) a földműveléstől az államszervezésig mindent a szlávoktól (az elszlávosodott avaroktól?) vettek át. Heves megye „kimutathatóan már 1219-ben megkezdte önálló életét”, a községre 1203-ból van az első írásos adat; ettől kezdve a név

élete folyamatosan kimutatható, „mai községünket is »Heves« névvel illeti a diplomatika”. Ahogy napjainkhoz közeledve gyarapodnak a régi munkákból kiszedhető, gyakran ellenőrizhetetlen adatok, úgy gyarapodnak az elírások, hibásan közölt nevek, téves számok is a könyvben. A századfordulótól kezdve a könyv szemléletére is egyre jobban szűkül, Hevesnek immár nemcsak a nagyobb, de a szűkebb tájban való helyzetét sem látjuk. A korábbi merész összefoglalások és elméletek egyaránt elmaradnak, helyüket jól ismert közhelyek foglalják el. Az utolsó 25 év fejlődésének előadásában viszonylag kevés az adatszerűség. — Heves község vezetősége „tudományosan rendszerezett műben” akarta megismertetni a falu küzdelmes múltját a ma élőkkel. A régi munkákból kiszedett adatok ügyeskedő csoportosítása azonban aligha elegendő ehhez, Heves múltja küzdelmes hétköznapijainak felderítését Grúz János nem végezte el.

*

A Kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató-Honismereti Köre Szeremle, Homokmégy, Szabadszállás, Foktó és Szakmár után (ld. Századok 1963. 899. l.; 1964. 579. l.; 1968. 295. l.) a Kalocsától délre fekvő Fajszi múltját dolgozta fel a már ismert kollektív módszerrel. („Fajszi honismereti értesítő.” 1967. Bács-Kiskún megye Tanácsa Művelődésügyi Osztályának és a Kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató-Honismereti Körének kiadványa. Kecskemét. 1967. Szerk. Henkey Gyula. Kézirat gyanánt. 58 l. + 4 képtábla. Német nyelvű kivonattal. Megjelent 400 példányban.) A munkaközösség tagjai *Kuczy Károly* történész, *Fehér Zoltán* néprajzos és *Henkey Gyula* antropológus voltak. A falut, amely a vízszabályozás előtt a Duna és mellékágai által közrefogott szigeten épült, a honfoglaláskor a fejedelmi törzs szállta meg, s nevéből következőleg maga a fejedelmi család birtokolta. Oklevélben 1212-ben találkozunk először a nevével, ekkor a szekszárdi bencés apátság tulajdona, s az is marad az egész középkoron át. Lakói praedialisták. A népes és virágzó település a török hódoltság alá kerülve hanyatlott, majd a 15 éves török háborúban teljesen elpusztult, az 1500-as évek végétől 1693-ig a nevével sem találkozunk. Ekkor Buttlér János egri várparancsnok tulajdona, de az apátság hamarosan visszaperli tőle. 1703-ban Lipót király a nagyszombati egyetemnek ajándékozza, mindössze 31 család lakja. Számuk azonban gyorsan növekszik, 1770-ben már 187. Valamennyien jobbágyok. Hogy Fajszi lakossága a török időkben mégsem pusztult ki teljesen, ezt az antropológiai vizsgálatok bizonyítják. Henkey Gyula 460 fajszi lakost vizsgált meg, közülük 405 volt törzsökös, 55 bevándorolt. A megvizsgáltak 38%-ában a turanid és 17%-ban az előázsiai típusba tartoztak, s mindkettőnél bizonyos pamíri-nek nevezett jellegek voltak észlelhetők. Ugyanezt a Közép-Ázsiában ma is föllelhető típust megtaláljuk az üllői honfoglalás-kori temetőben, amelybe Üllőnek, a fejedelmi nemzetség tagjának nagycsaládja temetkezett. Miután pedig a későbbi bevándorlások ezt a Megyer törzsré és az Árpád nemzetségre jellemző antropológiai típust nem növelhették, mai megléte csak egyféleképpen magyarázható: a honfoglaló ősköztől való leszármazással. Fajszi lakossága tehát — hasonlóan a környékbeli korábban megvizsgált falvakkal — megtizedelődött a török hódoltság idején, de nem pusztult ki. Bizonyos fokig ezt támasztják alá Fehér Zoltán vizsgálatai is. A fajszi néphit ugyanis évszázadokra visszanyúló, egyes elemeiben talán még pogánykori hiedelmeket őriz.

*

A Községi Tanács kiadásában, szép külsőben, 1500 példányban jelent meg „Pásztó története” (1970. 165 l. + 32 l. kép). Szerzői *Pintér Nándor* (1919-ig) *Vincze Ferenc* (1919–1944) és *Csépány István* (1944–1969). Az adatok összegyűjtésében a helybeli Honismereti Szakkör tagjai segítettek. Műfajilag a könyv egyes részei inkább a feldolgo-

záshoz, mások viszont a krónikás adatközléshez állnak közelebb, de mindkettő — ahogy a bevezetés közli — „a teljesség igénye nélkül”. Az 1849 előtti fejezetek a korábbi kutatások adatait fogják össze, különösebb szintetizáló igény nélkül; a múlt század második felével indul az új kutatásokból adódó új adatok egyre bővülő sora, a község demográfiajára, birtokmegoszlására, gazdasági fejlődésére és társadalmi összetételére, lakóinak művelődési, egészségügyi helyzetére stb.; a szerzők azonban ezeket sem fogják össze egységes képbe. A könyv végén a mai Pásztó ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi és kulturális intézményeiről kapunk lexikonszerű tájékoztatást. Kár, hogy — főleg a feudális korra — a szerzők nem törekedtek a levéltári anyag részletesebb felderítésére és bővebb kiaknázására.

*

Kék műbőr kötésben, igényes nyomdai kiállításban áll előttünk *dr. Csomár Zoltán* gimnáziumi tanár, igazgatóhelyettes, a Hazafias Népfront mátészalkai községi bizottsága elnökének könyve: „Mátészalka”. (Mátészalka. 1968. 418 l., számos, a szövegbe nyomott illusztrációval. A Mátészalkai Községi Tanács kiadása. Megjelent 1000 példányban.) A szerző egy évtizedes kutatásainak eredményeként „átfogó történelmi képet” kíván adni a község fejlődéséről, „őstörténetének legrégebbi korszakától kezdve a legújabb időkig”, egészen 1965 végéig, „lényeglátóan sokoldalú” módszerrel és „a helytörténeti események szocialista szemléletű fejlődésének” feltárásával. Csomár valóban kiterjedt anyaggyűjtést végzett. Átkutatatta a megyei és az országos levéltárakat s kijegyzett mindent, ami „a regesztákban és okmánytárakban konkrét adatokkal világít rá mátészalkai vonatkozásban ... az osztályellentétekre”. A nagy gazdagságban összehordott sokszínű adathalmaz megszólaltatása, a fejlődés bemutatása azonban nem mindig sikerült. A baj ott kezdődött, hogy a régi írásokat elolvasni sem könnyű, megértésük meg éppen nehéz. Így történhetett, hogy a latin nyelvű összeírások névanyagából összeállított táblázatokban a keresztneveket a könyv genitivusban közli (118–119. l.), hogy a XVI–XVIII. századi latin terminus technicusokat gyakran rosszul olvassa (*porci maiores*, — amikor is nem *disznókról*, hanem a *porciónak* nevezett adóról van szó; Kovács István *coramme*), hogy Prépostváriból Preposznar, a Georgius keresztnevből Gregorius lesz (118–119. l.; érdemes megnézni a 145. és a 156. jegyzetben idézett latin részeket is), s hogy a vetésterületet adóösszegnek nézi (207. l.). A nyilvánvalóan hibás adatok megingatják az olvasó bizalmát a szerző felkészültségében és a könyv többi — zömében valószínűleg kifogástalan — adatában is. Mivel pedig a rosszul olvasott és hibásan értelmezett adatokból ritkán vonható le helyes következtetés, a téves értelmezések eltorzítják a Mátészalka fejlődéséről rajzolt egész képet. Egy kicsit a lokálpatriotizmus is közrejátszik benne, hogy a szerző csudálatos dolgokat láttasson szeretett városa múltjában. Nem kívánjuk bizonyítás alá vonni az olyan megállapításokat, miszerint „feltételezhető, hogy az alföldi medencében itt telepedett meg először az ősember”, meg hogy itt „az osztályharc már a bronzkor fellendülése idején megkezdődik”; az Árpád-kori betelepülés korábbi és mai legendáit, a Zalka gróf fiára, Mátéra vonatkozó dolgokat sem feszegetjük.

A XVI. század ismertetésénél megtudjuk, hogy míg a mátészalkai nemesek többsége a XVI. században az „új hívők közösségéhez” csatlakozott, azaz a reformációhoz, addig „a szegényparaszток a népi reformációt képviselték és támogatták komoly tömegükkel”, s ez megmutatkozott „Rákóczi és Esze Tamás szabadságharcaiban” (214. l.). Viszont arról is értesülünk, hogy „Mátészalkán és vidékén az antifeudális forradalmi mozgalomnak” a nagybirtokos főnemes Melithek voltak „terjesztői és pártfogói” (219. l.). Rákóczi különben mátészalkai lakos volt, az egyetlen, aki nem adózott (205. l.). 1711 után bevezették „a kataszteri mennyiség” utáni földadót, tegyük hozzá jó száz évvel előbb, mint bárhol a világon; persze itt már az 1695-ös összeírás „külön kimutatásba

sorolta a gazdákat és a parasztokat” (123. l.). Meg is nőttek a terhek, s „agrárproletárrá” tették a jobbágyparasztot (206. l.). De nem járt jobban a községben lakó 27 armális nemes sem, akik 1738-ban az összeírásba fölvetett teljes földjüket beadhatták adóba (a köblösben összeírt földterületet a szerző beszolgáltatandó terménymennyiségnek vélte), meg még kerekén 134 Ft-ot is fizethettek. A nemesi pénzádó „a következő években egyre emelkedett”, 1768-ban 46 Ft 30 Kr. (!), 1769-ben 68 Ft 60 Kr. (207. l.). Az 1828-as összeírás (amely „Erdély kivételével az egész országra kiterjedt”) Mátészalkán 69 adófizetőt talált, ezenkívül 18 jobbágyot, 8 kézművest, 3 kereskedőt és 51 házas és házatlan szellért (ezek egyike sem adózott?). A 16–60 év közötti családtagok száma 126 volt, továbbá 8 fiú és 1 leány (szegény kis falu egykéje!). A számokat összeadva 276 lakost kapunk, viszont másutt azt olvassuk, hogy 1828-ban Ludovico (!) Nagy szerint, a lakosság száma 2580 volt (209., 124., 128. l.). Ezek után már meg sem lep bennünket, hogy Mátészalkán öt évvel előbb volt villany, mint Budapesten (21. l.).

A munka második feléből, a mai Mátészalka és népe ismertetéséből csak egy fejezetet idézünk, azt, amely „Mátészalka és tájegysége nyelvjárásáról” szól (332. s köv. l.). Megtudjuk ebből, hogy az itteni élőbeszédnek ma is egészen különös, országosan egyedülálló sajátosságai vannak. Íme néhány: „még ma is igen gyakori az *ly*-nek *j*-s kiejtése, . . . pl. fojó, ijjen, amojan”. — „Még sokszor előfordul, hogy azt a szót hogy *hiába*, úgy ejtik, hogy *hijába*.” A *d* hangzó helyett legtöbbször *gy*-t ejtenek, így: *mondják* — *mongyák*.” De mondattani vonatkozásban is „sok helyi sajátosság fordul elő”. Pl. „A *csak* használata szintén sajátos: pl. . . . Gyere csak ide, majd lesz nemulass!” „Különleges a *hogy* határozószó saját használata” is. Mátészalkán ugyanis ilyeneket mondanak: „Hogy csak egyet mondjak, ti sem kerülitok el a sorsotokat. . . Igaz-e amit mondtál? Még hogy igaz!” — Hogy is mondja Karinthy Szaboleska-paródiájában:

A mi falunkba nyáron nő a zab
És éjszaka van, ha nem süt a nap;
Forgácsot vág ki fából a gyalu,
Csodálatos, csodálatos falu.

Dömötör Sándor a kötet elé írt bevezetésében ezt mondja: „Úgy látjuk, hogy a tudományos színvonalú helytörténeti kutatómunka elsősorban népművelési tevékenység.” Majd megállapítja: „Dr. Csomár Zoltán műve alkalmas arra, hogy a szocialista hazafiságra való nevelésben fontos segédletként használjuk.” A kettős megállapítás egyikével sem érthetünk egyet. A helytörténeti kutatás sem első-, sem másodsorban nem népművelési tevékenység, hanem szigorúan tudományos feladat. A népművelés felhasználja a tudományos kutatások eredményeit, közvetett és közvetlen formában is, de egyik tevékenység sem képesít önmagában a másikra, ahogy a két tevékenység céljai és módszerei sem azonosak. Csomár Zoltán népművelési célokkal (és a népművelő felkészültségével) fogott hozzá Mátészalka múltjának és jelenének feltárásához, a munka elvégzéséhez azonban nem volt elegendő a jószándék. Hogy pedig egy szakmailag gyöngye és hibás történelmi munka jó szolgálatot tehetne a hazafias nevelésnek, azt nem hihetjük.

*

Mintaszerű kiadásban 81 dél-tiszántúli munkásszerződés szövegét tette közzé *Szabó Ferenc* az 1944-et megelőző félévszázadból. („Dél-tiszántúli munkásszerződések. 1889–1944.” Összegyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szabó Ferenc. Bpest. 1966. A Néprajzi Múzeum és az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának kiadása. Kézirat gyanánt, Rotaprint kiadás, 374 l. Megjelent 450 példányban.) A szerződések száraz adatai emberközelségbe hozzák a Tisza–Maros–Körös által bezárt terület föld-

munkásságának életkörülményeit, munka- és bérvizonyait. A bevezetés gondos körültekintéssel és részletes alaposággal tájékoztat a táj, Békés, Csongrád, Csanád megyék és az óriáshatárú Hódmezővásárhely birtokviszonyairól, a vetésterület terményfajtánkénti megoszlásáról, a termelés, a gépesítés problémáiról, a munkást kereső birtokosok szempontjairól és az agrárproletárok helyzetéről. A tájékozódást kimutatások, grafikonok és minden részletre kiterjedő tárgymutató könnyíti meg. A forráskiadvány nyilván a néprajzosnak is sokat mond, jelentősége mégis elsősorban a történész számára van.

*

A Nagykúnság északi peremén levő Kúnnadaras történetét írta meg *Kormos László* („Kúnnadaras fejlődéstörténete termelészövetkezeti községgé alakulásáig.” Szolnok. 1967. 192 l. + 8 l. illusztráció. A Damjanich János Múzeum Közleményei 11–14. sz. Szerkeszti Kaposvári Gyula. Megjelent a kúnnadarasi Községi Tanács V. B. támogatásával 1000 példányban.) Az irodalomban található adatokat saját levéltári kutatásaival egészítette ki, s kiegyensúlyozott szerkesztetben, mindenre ügyelő világos és olvasható stílusban ismerteti a község múltját. Országos eseményről nem sok szó esik a könyvben, viszont kitűnő, ahogy a szerző Madaras sorsát a Kunság egészének fejlődésébe beilleszti, megmagyarázza a kiváltságos jogállás mibenlétét és vázolja annak társadalmi és gazdasági következményeit. A rokonszenvesen csendes és szerény hangvételű munka mint tudományos teljesítmény és mint a széles közönséghez szóló népszerűsítő munka egyaránt elismerést érdemel.

*

Soós Imre fordításában és jegyzeteivel jelent meg Bél Mátyás Notitiájának Heves megyéről szóló része. („*Bél Mátyás*: Heves megye ismertetése. 1730–1735.” Fordította és magyarázatokkal ellátta Soós Imre. Eger 1968. 120 lap, kiadja az Eger Vára Barátainak Köre. Sokszorosított, megjelent 500 példányban.) Bél barokkos latin körmondait Soós értelmileg híven, de a mai magyar stílusnak megfelelő olvashatóbb formában közli, a fordítás irodalmi színvonalú. A rövid Bevezetésből érdekes dolgokat tudunk meg arról, miért nem jelenhetett meg a maga korában nyomtatásban a Heves megyei rész. Azt sem volna érdektelen tudni, miért kellett napjainkban is megelégedni a sokszorosított alakban való közrebocsátással.

*

A Szabolcs megyei Nyírbogdány igazolható fennállásának 750. évfordulójára, izléses kötésben jelent meg *Csermely Tibor*, *Mező András* és *Németh Péter* tanulmánykötete: „Nyírbogdány”. (Tanulmányok a község történetéből. Nyírbogdány. 1969. 139 l. 27 kép melléklettel. Kiadta a Nyírbogdányi Községi Tanács V. B. Példányszám 1000.) A három szerző három nagyobb fejezetben ismerteti a község múltját: Németh Péter a régészeti leletek alapján az őskori település első nyomaitól a magyar megszállásig, Mező András a XVIII. század végéig, Csermely Tibor napjainkig; végül függelékben Mező András Nyírbogdány történeti földrajzi neveiről írt tanulmányát találjuk. A jó áttekintésből külön is kiemeljük Mező András tanulmányát: széleskörű levéltári kutatással, főleg a peres iratok alapján, eleven képet fest a falu XVI–XVIII. századi életéről minden vonatkozásban. A társadalmi, termelési és művelődési viszonyok egyaránt konkrét adatok tükrében jelennek meg az olvasó előtt, s az ügyesen kiválogatott ízes egykorú idézetek élvezetessé teszik a fejezet amúgy is jó stílusát. Mező tanulmányát bátran példaképpül állíthatjuk helytörténetíróink elé. A XIX–XX. századi rész túlságosan is vázlatos, erre a korszakra még komoly kutatások szükségesek a fejlődés megrajzolásához.

*

Modern problémafelvetés, széleskörű, alapos adatfeltárás és az eredmények élvezetes formában való összegezése, — néhány szóban így jellemezhetnénk *Papp Józse* Tiszacsegéről írt történelmi monográfiáját. („Tiszacsege”. Debrecen 1967. 170 l. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei. Szerkeszti Béres András, 8. sz. Megjelent a Tiszacsegei Községi Tanács V. B. támogatásából.) Az egykor Szabolcs, később Hajdú megyei tiszamenti falu életéhez kimagasló történeti esemény nem fűződik, dolgos parasztjai ezer éven át a hol jó, hol rossz, többnyire keserves magyar hétköznapiak néma hordozói voltak. A község történetéről írt könyv mégis elejétől végéig izgalmas olvasmány. Izgalmas, mert Papp Károly életre tudta kelteni az elmúlt évszázadok parasztjainak munkáját, örömet és bánatát, s mert sikerült érzékeltetnie az emberi fejlődés egész lüktetését egy kis falu sorsában. A levéltári adatok értelmezésébe bevonja a rokontudományok segítségét is, s ha a történész elakad, segítségére jön a földrajz (és a régi térképek), a néprajz, sőt nem egy esetben a szóbeli hagyomány. Nagy érdeme, hogy érzékeltetni tudja a különböző korokban a gazdasági élet változásaival kapcsolatos társadalmi átalakulást, s hogy a még gyakran állóképben elképzelt falusi fejlődésben megmutatja a lassú, de mindig jelen levő mozgást. Nem keres mondvá csinált problémákat, nem akarja kiszínezni a múltat, és nem merevíti hősi pózba a paraszti sorsot, mégis — vagy éppen ezért — emberi közelségbe tudja hozni elmúlt korok életét. Monográfiája nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz mindazoknak, akik a Tisza-mente alföldi parasztságának történelmét akarják megírni.

*

Várossá nyilvánításának 600 éves jubileuma alkalmából új kiadásban adta közre Nagykőrös városa Balla Gergely jólismert krónikáját („Balla Gergely nagykőrösi krónikája a honfoglalástól 1758-ig.” Közrebocsátja Törös László, a nagykőrösi Arany János Emlékmúzeum igazgatója. Nagykőrös. 1970. 193 l.). Szabó Károly és Szilágyi Sándor, akik 1856-ban először adták ki a város XVIII. századi nótáriusának jelentőségében szinte csak Bartha Boldizsár debreceni főbíró XVII. századi krónikájával összemérhető munkáját (kiadványuk már igen régen könyvritkaság), máig érvényesen így határozták meg annak történeti értékét: becses adatokat nyújt két évszázad népeletére, egyes nagykőrösi és kecskeméti események leírásában forrásértékű részletekkel gazdagítja tudásunkat és irodalmi színvonalon közvetíti az alföldi mezővárosok népének élet- és történet-szemléletét. — A mostani kiadás mindenképpen az első kiadást követi: abból közli a krónika szövegét, átveszi a Szilágyiék által válogatott, a város történetét megvilágító, magyarra fordított török iratok függelékben való közlését, s tárgyi jegyzeteiken sem bővít, hacsak egyes latin szavak magyar megfelelőjének jegyzetbe iktatását nem soroljuk ide. Pedig volna mit megmagyarázni, kiegészíteni vagy javítani, egy sor történeti eseménnyel, névvel kapcsolatban, ahogy a szövegben itt-ott sejtethető olvasási hibák (és a tudományos módszer) azt is megkivánták volna, hogy a kéziratot vegyék alapul a kiadványnál. Az 1856-os kiadás a maga idejében kora tudományos színvonalán állt, ez a második, sajnos, nem. *Törös László* bevezetése Balla Gergely életét, munkájának megírását és a műránk maradt másolatát ismerteti, de meg sem kísérel elhelyezni a krónikairót a maga korában és a krónikát a történeti irodalmunkban; ebben a vonatkozásban még a Szilágyiék által mondottakat sem tartja szükségesnek megismételni. A nyomdatechnikailag szép és izléses kis kötet értékét viszont nagyon megemelik a facsimilében közölt, föltehetően Balla Gergely által készített kézirat-díszítések és illusztrációk. Kár, hogy a képek (a borítólapon közöltet kivéve) nem elég élesek.

*

Komoróczy György szerkesztésében, a Hajdúdorogi Községi Tanács V. B. kiadásában jelent meg „Hajdúdorog története.” (Debrecen 1970. 343 l. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 13. Szerk. Dankó Imre.) A kötet nem összefogott, egységes történetet adja a hajdúvárosnak, hanem 12 tagú szerzői kollektíva külön-külön tanulmányban mutatja be a fejlődés koronként változó problémáit és a kérdésekre a történeti kutatás mai állása szerint adható választ. *M. Nepper Ilona* a húnokig, *Mesterházy Károly* „a honfoglalás utáni első századokig” tekinti át a település történetét, majd *Módy György* vizsgálja az Árpád-kortól a XVI. század végéig fennmaradt adatokat. Az izgalmas problémák a hajdúk betelepítésével kezdődnek a XVII. század elején. *Dávid Zoltán* számbavéve a reánkmaradt magyar és török összeírásokat, mindenekelőtt megállapítja, hogy a hajdútelepítéssel kapcsolatban történeti irodalmunkba berögződött több-tízezres számok teljesen irreálisak. Bocskai hajdúi, úgy látszik, egyáltalában nem szállták meg Dorogot, 1616-ig, amikor Thurzó György nádor Deli Száva hajdúinak adományozta a községet; 1616-ig a községet nem is emlegetik a kiváltságos hajdúhelyek közt. Ugyanakkor a korábbi lakosság továbbélése is kimutatható. A betelepülők száma mellett a másik kérdés nemzetiségük. Mindaddig úgy tartották számon, hogy Dorog lakói már a XVI. században délszlávok voltak, s délszláv hajdúk telepedtek ide 1605-ben, majd 1616-ban. Mindezt azonban az összeírások névanyaga egyáltalában nem támasztja alá, s bár a lakosság görög keleti vallású, legkorábbi adatainktól kezdve mindig magyar nyelvű. A XVIII. századtól kezdve a demográfiai adatok nagyarányú népesség-fejlődésről, valóságos demográfiai forradalomról tanúskodnak. Sok új adatot hoz *Velický János* a feudális-kori, *Oláh József* a kapitalizmus-kori mezőgazdaságra, míg *Béres András* tanulmányában az állattartás hagyományos formáinak XVIII. századi átalakulására és ezzel kapcsolatosan a tanyásgazdálkodás kialakulására találunk számos részletadatot. Közleményeik értéke elsősorban a nagy anyagfeltárásban van, ahogy *Szűcs Ernő* tanulmányát is adatai teszik érdekessé a kapitalizmus-kori kereskedelmi, hitelhálózat és közlekedés alakulásáról. *Komoróczy György* a községi közigazgatás átalakulását és a közigazgatás társadalmi funkciójának változásait vizsgálja meg, szintén inkább adatszerező közleményében. Ahogy a szerkesztő írja, az egykori élet különböző területein lelkiismeretes kutatással egybehordott adatoknak egységes képbe illesztése, a fejlődés általános és sajátos vonalainak meghúzása majd akkor történhet meg, ha a többi hajdúváros adatai is rendelkezésre állnak. Az 1945 utáni nagy átalakulásról *Kocsis Miklós* ad vázlatos, de lehetőleg mindenre figyelő áttekintést, míg *Nagy Gyuláné* függelékyszerűen az 1884-es birtokosok névsorát közli a kataszteri térkép alapján. Végül is teljes mértékben elfogadhatjuk a szerkesztőnek a kötetről adott értékelését: „a kötet még sok kívánni valót hagy maga után, de anyagának gazdagságával valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy a hajdúkérdésnek egyik láncszeme megismerhető legyen.”

BENDA KÁLMÁN

*

Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtóbizottságának a költségén, a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni csoportja kiadásában, Deák Gábor szerkesztésében jelent meg a megyei „Történelmi Évkönyv” (Miskolc, I. köt. 1965. 260 l.; II. köt. 1968. 400 l.). A két tanulmánykötet jól tükrözi azt a szervezett és szakzerű munkát, melyet a Magyar Történelmi Társulat helyi csoportjának keretében tömörült kutatók a megye múltjának felderítésében végeztek. Az Alföld és a hegyvidék peremén elhelyezkedő megye történetének gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése számos, csak erre a történeti tájra jellemző egyedi vonást mutat fel. A két tanulmánykötet

eredményei mégis túlmutatnak a megye határain. Főként ténybeli megállapításaikkal, néhol pedig módszertani vonatkozásban. Ez indokolja, hogy részletesebben foglalkozunk az egyes tanulmányokkal.

A feudális korra vonatkozóan elsősorban kitűnő adatközlő tanulmányokról adhatunk számat. Az I. kötet vezető és terjedelemben is legnagyobb közleménye *Román János* munkája: „Zemplén megye XVI—XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára”. Az elérhető teljes — tegyük hozzá: gazdag — levéltári anyag bevonásával rendszerezi és egyenkint leírja a legkülönbözőbb iparágakat és mesterségeket. Rendszerezésének alapja a nyersanyag. Sorba veszi az ásványi és növényi anyagokat feldolgozó mesterségeket (malomkő-készítés, mész- és téglacégetés, fazekasság-tálaság, szénégetés), az ekorbeli élelmiszeripar különböző ágait (malom- és sütőipar, halászat, mészárosság, szőlő- és borgazdálkodás, serfőzés, pálinkafőzés), a faipart (asztalosok, ácsok, vessző- és gyékényfonók), a bőripart (csizmadiaák, szűcsök, szíjgyártók), a gyapjú- és textilfeldolgozást, a fémipart (kovácsok, fegyverkészítők, lakatosok, óragyártók), majd a vegyes mesterségek rovatban a borbély, fésűs, gyertyamártó és szappanos mesterséget. Takáts Sándor óta nem kaptunk ilyen gazdag adatgyűjtést a különböző mesterségekre egyetlen történelmi táj vonatkozásában sem.

Mintegy kiegészíti a népi mesterségekről írottakat *Kiszely Gyula* rendkívül adatgazdag tanulmánya a II. kötetben: „Adatok a hámoripar történetéhez, különös tekintettel a borsodi vashámorokra”. Az ásatási emlékek és írásos főljegyzések adatait egyaránt értékesítő tanulmányban igen alapos műszaki leírásokat találunk a régi hámorokról, s eredeti iratok alapján ismerjük meg a hámosos céhek életét. Külön kiemeljük a gazdag fénykép- és rajzdokumentációt.

A táj XVI—XVII. századi gazdasági, társadalmi és művelődési állapotához szolgáltató adatokat *Román Jánosnak* a II. kötetben található közleménye („Adatok Borsod, Abaúj és Zemplén megyék XVI—XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján”). A gondosan vezetett református esperességi bevételi naplók számos fontos adatot őriznek a korabeli tulajdon- és termelési viszonyokra, a falusi társadalom rétegződésére és az iskolákra. Román rendszerezi ezeket az adatokat, s túllépve az egyszerű adatközlésen, számos fogalmi meghatározást is nyújt.

Ide sorolhatjuk *Szabó Lajos* közleményét is, melyben a köznemesi származású abaúji prédikátor, Zsujtai András 1725—1775 közt vezetett lajstromos könyvének fontosabb bejegyzéseit ismerteti (II. köt.). A tárgy szerint csoportosított főljegyzések jó bepillantást engednek szerzőjük (és egyben az abaúji köznemesi és prédikatori rend) életébe, gondolkodásába. Talán nem ártott volna a szűkszavú adatokat a mostaninál alaposabb magyarázó jegyzetekkel ellátni.

Politikatörténeti vonatkozásban *Kilián István* tanulmányát kell megemlítenünk: „A védegyelet Borsodban” (I. köt.). A bevezetésben a magyar iparfejlődés egészéről ad vázlatos képet, kissé túlságosan is ragaszkodva az 1950-es évek történeti irodalmának megállapításaihoz, és gyarmatinak értékelve az ország függését. Ugyanakkor roppant érdekes és új mindaz, amit a Védegyelet Borsod-vidéki osztályának 1845-ös megalakulásáról és egyéves fennállásáról közöl. Hasznos, hogy a fontosabb megyei tagok politikai pályafutásának adatait is összeállítja.

Még mindig a feudális kornál maradva, *Dömötör Sándornak* az 1794-es jakobinus mozgalom egyik borsodi tagjáról, a börtönben meghalt Aszalay Szabó Jánosról írt kis életrajzát kell megemlítenünk (II. köt.), továbbá *Soós Imre* tanulmányát: „Zemplén megye levéltára és Kazinczy Ferenc” (II. köt.). A levéltártörténeti tanulmány, mely főként a Kazinczy által az 1820-as években végzett és mai napig fennálló rendezés elveit ismerteti, a történelmi érdeklődés és a történetiszemlélet alakulásához is érdekes adatokat szolgáltat.

Deák Gábor, Borsod- és Zemplén-, valamint Heves-megyei levéltári anyag alapján ismerteti az 1848/49-es szabadságharc felső-tiszai kormánybiztosának szervezési és gazdasági tevékenységét (II. köt.). Tanulmánya számos új és fontos mozzanattal egészíti ki azt, amit erről eddig (elsősorban Borus József kutatásai alapján) tudtunk, főleg Miskolc és Hegyalja vonatkozásában.

Változatos és jól dokumentált tanulmányok képviselik a táj kapitalizmus-kori fejlődését. Mindenekelőtt *Birta István* „Az ózdi vasgyár munkásviszonyai a századforduló idején” c. tanulmányát emeljük ki, a II. kötet egyik legkimunkáltabb darabját. A statisztikai és irodalmi anyag ügyes ötvözése meggyőzővé tesz azokat a következtetéseket, melyeket a szerző az ózdi proletariátus kialakulására, a nemzetiségileg, szakképzettség dolgában, származási hely tekintetében különböző rétegek társadalmi mozgására vonatkozólag levon. Birta minden szempontból igen alaposan ismeri az általa vizsgált társadalmi csoportot, így annak bemutatása, jellemzése sokoldalú és színes. A tanulmányból megismerhetjük a borsodi munkásság összetételét, hétköznapijait, gondjait, szakmai felkészültségét, életkörülményeinek alakulását.

A munkásmozgalom-történetírás hagyományosabb megközelítési módjával él *Lehoczky Alfréd* „Az ózdi gyár helyzete és a munkásmozgalom kialakulása az első világháború időszakában (1914–1918)” c. tanulmányában (II. köt.). A szerző, a borsodi munkásmozgalom történetének ismert kutatója, igen gazdag anyaggal dokumentálja a háborús viszonyok közti fellendülés hatását a gyár dolgozóinak helyzetére. Mivel a tanulmány elsősorban a politikatörténeti mozzanatok kiemelését tartja feladatának, ezért a munkásmegmozdulások indítékai közül a szociális helyzetet csak vázlatosan, leíró és statisztikai források tükrében mutatja be. A tanulmány, mely látókörét, anyaggazdagságát, szerkesztését tekintve nyugodtan odaállítható az első világháború alatti munkásmozgalom történetét országos szinten tárgyaló munkák mellé, stílusában helyenként még nem tudott bizonyos régi sablonoktól elszakadni.

Zádor Tibor „Miskolc munkásmozgalmának kezdetei”-ről írt tanulmánya (I. köt.) gondos anyaggyűjtés alapján plasztikus és hiteles képet rajzol az 1890-es évek helyzetéről.

Miskolc kapitalizmuskori történetének néhány fontos kérdését vizsgálja *Gyimesi Sándor* rövid cikke (I. köt.). Mindenekelőtt az őstermelés csökkenő jelentőségére mutat rá, majd a kisipar hanyatlására, s az iparfejlődés más területeire, a mezőgazdasági és a városi építőiparra irányítja a figyelmet. Szól a Diósgyőri Vas- és Acélgárnak Miskolc fejlődésére gyakorolt hatásáról. E kérdések felvázolása után tér át a gazdasági élet másik nagy területének tárgyalására, s megállapítja, hogy „a város gazdasági fejlődésének főmozgatója, a vagyonfelhalmozás igazi eszköze a kereskedelem volt”. A kereskedelem révén felhalmozott pénztőke hozta a hitelélet fellendülését, s csak később, a századforduló idején kezdi átvenni szerepét az ipari vállalkozás. Bár századunk elején a miskolci pénzpiac fokozatosan a fővárosi tőke ellenőrzése alá kerül, a város mégis igyekszik a maga külön útját járni, „önálló, nagyvonalú tőkés vezetőcsoportot sejtethünk a város élén”.

A megye kapitalizmus-kori agrártörténetét is több tanulmány vizsgálja. Az I. kötetben találjuk *Mádai Gyula* közleményét: „Diósgyőri adatok a közös népi gazdálkodás és birtoklás múltjához”, melyben a felsőgyőri volt úrbéres zsellérek közbirtokosságának működését ismerteti az 1870-es évektől a második világháború időszakáig. A közlemény érdekes adatokkal mutatja be, hogyan módosultak a közös gazdálkodás feudális-kori hagyományai a megváltozott társadalmi viszonyok között.

Ugyancsak itt találjuk *Deák Gábor* tanulmányát a századeleji Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kivándorlás gazdasági, társadalmi és politikai okairól. Érdekes forrásokat szólaltat meg, értékes tényanyagot ad közre.

Borsod-Abaúj-Zemplén felszabadulásának történetét igényes szakmai precizitással, több eddig — a magyar történeti irodalomban — ismeretlen adat felhasználásával

Borus József tanulmánya mutatja be (I. köt.). Gazdag szempont-felvetése nyilván kiinduló pontja a megye felszabadulását tárgyaló alaposabb, nagyobb munkálatok megindulásának.

A megye felszabadulás utáni történetével *Deák Gábor* foglalkozik „Népi demokráciánk kialakulásának főbb kérdései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Miskolcon a napilapok tükrében” c. tanulmányában (I. köt.); elsősorban a munkáshatalom kialakulását vizsgálja, a helyi sajtóra támaszkodva.

A megyei agrárfejlődés sajátosságait több ponton igen lényeglátóan ragadta meg *Kun László* „Az 1945-ös földosztás néhány sajátossága Borsod-Gömör megyében” c. tanulmánya (II. köt.). A szerző elsősorban a levéltári iratokra és a korabeli sajtóanyagra támaszkodva mutatja be egyrészt a megye agrárstruktúrájában bekövetkezett változásokat, másrészt az ezzel is kapcsolatos politikai küzdelmeket. A legtöbb újat tanulmányának a borsodi „baloldaliság”-gal foglalkozó részei adják: annak bemutatása, hogy miként eredtek a viszonylagos földhiányból a földrendeletnél sokkal radikálisabb népi földosztótörekvések. *Kun* tanulmánya a „Földet vissza nem adunk!” mozgalom győzelmeig kíséri nyomon a földreform-kérdést.

Misz János a mezőkövesdi járás mezőgazdaságainak speciális fejlődéséről számol be (II. köt.). Az 1939–1965 közötti agrárhelyzetet jellemzi, főleg statisztikai adatsorokkal. Az adatgazdagság — különösen az 1961–1965 közötti periódusra vonatkozóan — nagy erénye a tanulmánynak; ugyanakkor következtetései általánosak.

Papp Miklós cikke, melyben a tokaaji Kossuth Termelőszövetkezet megalakulását és első évét ismerteti (I. köt.), inkább riport, mintsem történeti feldolgozás. Ideje volna már a szóbeli források, visszaemlékezések felhasználásának történeti módszertanát kidolgozni.

Kardos László Miskolc és a megye könyvtárügyének fejlődését ismerteti, 1948-tól kezdve (I. köt.). Adatközlése jó tájékoztatást ad az egyes könyvtárak fejlődéséről és mai állományáról.

Végül éppen csak utalunk a kötetek szerkesztőjének, *Deák Gábornak* pedagógiai tanulmányára (II. köt.), melyben a helytörténeti kutatás iskolai jelentőségét tárgyalja, s elsősorban mint a hazafias nevelés eszközt mutatja be.

(Legvégül pedig csak egy zárójelben tett megjegyzés: zavaró, hogy a tanulmányok címe nem egyezik a szövegben és a tartalomjegyzékben.)

Áttekintve a két tanulmánykötetet, azt mondhatjuk összegezésül, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei történetkutatók jó munkát végeztek. Anyaggyűjtésük több vonatkozásban már ma is szilárd alapot nyújt a megye történetének korszerű megírásához. A további anyaggyűjtés eredményeinek közreadása mellett azonban a Történelmi Évkönyv következő kötetében szívesen találkozni a táji fejlődés egyes korszakait és problémáit az eddigieknél összetettebben vizsgáló, ugyanakkor az összehasonlítástól sem visszariadó cikkekkkel.

BENDA KÁLMÁN—GLATZ FERENC—STIER MIKLÓS

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

A. Ja. Sevelenko:

A feudalizmus genezisének tipológiájához

A feudális viszonyok kialakulásának eltérő típusait vizsgálva a szerző is abból a marxista történetírásban már régen felvetődött problémából indul ki: miért született a hűbéri társadalom egyes területeken közvetlenül az ősközösségi rendből, másutt pedig a rabszolgatartóból? Ennek okát az egyes népek társadalmi viszonyainak helyi feltételeivel magyarázza.

Az európai feudalizmus születésének fő típusait tekintve A. Ja. Sevelenko elfogadja *A. D. Ljublinszkaja, Z. V. Udalcova* és *Je. V. Gutnova* megállapítását, amely szerint a feudális rend létrejöttének háromféle útja volt. Észak-Galliában, Délkelet-Európában és néhány szláv nép, így a horvátok és szerbek esetében a rabszolgatartó és a nemzetségi rend méhében született feudális elemek „kiegyenlítődése” figyelhető meg a hűbéres átalakulás során. A Földközi-tenger mellékén és főként Bizáncban — a második fő típus területén — szintén végbemegy ez a szintézis, de az antik rabszolgatartó örökség túlsúlya mellett. A harmadik típust azok a vidékek jelentik (Észak- és Délnyugat-Germánia Skandinávia, Britannia, a nyugati és keleti szlávok lakóhelyei), amelyekben az ott élő barbárok sajátosságaikat a feudalizáció során is megőrizték, azaz a római és barbár elemek szintézisééről nem beszélhetünk.

A három típus közül a szerző csak az elsővel, a történetírásban klasszikusnak tekintett gall-frank formával foglalkozik, mert úgy véli, hogy a mélyebb vizsgálatok e típuson belül általánosabb érvényű tanulságokkal is szolgálhatnak.

A frank típus elemzésekor mindenekelőtt a feudalizáció folyamatának periodizációját vizsgálja. Gutnova és Udalcova periódusait (a korai szakasz, amelyben még nem jött létre a germán és római elemek szintézise, késői, amelyben már megszületett) azért nem tartja elégségesnek, mert nem veszi figyelembe a feudális elemek kikristályosodásának bonyolultságát. Sevelenko szerint a feudális viszonyok kialakulásának legalább négy fokozatát kell megkülönböztetni. Gallia római hódítás előtti fejlődésében a helyi kelta társadalmat már a nagyfokú társadalmi és gazdasági differenciálódás jellemezte. A törzsi, nemzetségi arisztokrácia és a papság elkülönülésével, a fegyveres kísérettek és a hatalmasoktól függő kliensek csoportjának létrejöttével már formálódóban volt a jövőendő osztálytársadalom. A kérdés csak az, hogy rabszolgatartó, vagy feudális lett volna-e a születő osztályrend. A római uralom alá nem kerülő kelták, germánok és szlávok fejlődése azt mutatja: bizonyára feudális. A római hódítás azonban Galliát egy rabszolgatartó hatalom részévé tette.

Néhány évszázaddal később a Római Birodalom és a rabszolgatartó rend hanyatlásával a már romanizált Galliában a feudalizmus születésének új szakasza kezdődött. A telekre ültetett szolgák, a kolonusok, a függésbe kerülő iparosok a feudalizmus elemei voltak a rabszolgatartó rendszerben. Új helyzetet teremtett és új fejlődési szakasz kezdetét jelentette a barbárok támadása. E hódítók azonban már nem osztály nélküli társadalomban éltek, s ez elősegítette a romanizált őslakosság és a hódítók között a

feudalizációban megvalósuló szintézis lérejöttét. A negyedik periódusban, a Merovingok uralma alatt az V–VI. században fejeződik be e kiegészítődés, azaz a feudalizmus kialakulása.

Gallia területén ennek az utolsó periódusban megvalósuló s immár másodszori szintézisnek a szerző szerint ötféle variánsa volt, s a feudalizmus genezisének is öt altípusa jött létre. Ezek közül legismertebbek a *frank területen* végbeemenő változások. Az Észak-Kelet és Középső Galliát elfoglaló száli frankok nemcsak maguk változtak meg a hódítás során, hanem erőteljes társadalmi mozgást hoztak létre a galliai őslakosság soraiban is. Miután a hódítók még nem teljesen kifejlődött osztálytársadalomban éltek, előnyösen változtatták meg a helyi lakosság függésben élő kolónus servus rétegének helyzetét. Ha elfogadható az a megállapítás, hogy Gallia lakói már az i. e. I. században, a római hódítás előtt elindultak a feudalizáció útján, s a római hódítás ezt a természetes fejlődést a rabszolgatartó rend irányába térítette el, akkor a IV. századi barbár támadás az őslakosság számára részben a kiindulóponthoz, az I. századbeli helyzethez való visszatérés lehetőségét teremtette meg. Ebben jelentkezett a helyi lakosság Engels által is említett „regenerálódása”. A feudalizmus elemei a romanizált gall és frank társadalmon belül kölcsönösen kiegészítették egymást s erősítették a feudalizáció folyamatát.

A feudalizmus genezisének a franktól eltérő variánsa jött létre a *burgundoknál*. E különbségekben szerepet játszott az, hogy a burgundok széttelepedése Galliában távolról sem volt olyan nagyfokú, mint a frankoké, amely két századon keresztül tartott. A frankok ennek megfelelően fokozatosan szélesítették hatalmukat, míg a burgundok inkább csak védelmeztek. A birodalom bukásakor a frankok hódítók, a burgundok szövetségesek (foederati) voltak. A frank államot a nemzetségi arisztokrácia szétzúzásával a katonai arisztokrácia teremtette meg, a burgundot a régi törzsi-nemzetségi előkelők. A frankok meghonosodtak a római társadalomban a gall–római javak tervszerű felosztása nélkül is, egyszerűen hódítóként viselkedtek, a burgundok a helyi lakosságtól a rabszolgák egyharmadát, a majorok felét és a mezők kétharmadát vették el. A frankok kezdetől fogva ortodox katolikusok, a burgundok ariánusok voltak. E különbségek rányomták bélyegüket a feudalizáció folyamatára is.

A galliai feudalizmus kialakulásában a harmadik (keleti gót) altípusnak tekinti a szerző Provence fejlődését. Az egykori Narbonne i. e. 118-ban lett Róma tartománya, i. sz. 477-ben a nyugati, 509-ben a keleti gótok, 536-ban a frankok kezére került. A gyors változások miatt a tanulmányíró is helyesebbnek tartja keleti-gót hatás helyett Provence feudalizációjában „vegyes” germán hatásról beszélni. E „vegyes” jelleg miatt a hódítók nem hagytak mély nyomokat Provence arculatán. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy e terület egy része a VIII–X. század közötti időben arab uralom alá is tartozott, nem csodálkozunk azon, hogy Provence fejlődése másként alakult, mint a többi frank tartományé. A szerző szerint Provence nem számítható egyértelműen a feudalizáció bizánci főtípusához (mint Ljublinszkaja számítja), de a frank típushoz sem. A hódítók közül a Provence-ban élő keleti-gót lakosságra gyakorolta a romanizált őslakosság a legerősebb hatást. A római tulajdonformák befolyására a gót faluközösségi telkek igen gyorsan tiszta földmagántulajdonná, allodiummá alakultak. A germán mark-közösség hatása az agrárfejlődésben alig érezhető. A jövevény arisztokrácia a hódításkor meggazdagodván igen hamar véglegesen elkülönült a szabad germán harcosok tömegétől. A társadalmi változásoknak megfelelően a hódító barbárok közül a keleti gótok törvényei és kormányzati rendszere utánozta leginkább a rómaiakat. A keresztény és germán elemekkel kiegészült római kultúra is Provence-ban őrizte meg leginkább hadállásait. Sajátos vonásnak tekinthető az is, hogy itt a Karoling-korban nem osztották fel az egyházi birtokokat. A Provence-i keleti gót altípus legjellemzőbb sajátossága azonban a városi életben jelent-

kezett. A Római Birodalom területén az V—X. században Bizánc jellemzőjének szoktuk tekinteni az intenzív városi életet. A nyugati tartományok közül csak a provencei püspöki városokban nem vezetett a barbár hódítás és az áru- és pénzvviszonyok visszafejlődése a városok hanyatlására. A kontinuitás itt olyan mértékű volt, hogy nem is beszélhetünk arról a „második” nagy társadalmi munkamegosztásról, amelynek eredményeként a X—XI. században Nyugat-Európában részben ismét kialakultak a városok, részben először jelentek meg. Arles, Marseille, Avignon, Nizza, Toulon, Cannes s más helységek esetében a városi élet folytonosságát kell jellemzőnek tartanunk.

A nyugati gótok fő lakóhelye Hispania volt, a fejlődés *nyugati gót* altípusának sajátosságait azonban Aquitania viszonyaival is jellemezni lehet. Provence és Aquitania feudalizációjában közös vonás volt az antik tradíciók erőssége. Nem lehet elhanyagolni azonban a különbségeket sem. Aquitaniában a germán hatás tartósabbnak bizonyult, mint Provence-ban. Bár a tartomány alig egy évszázadig (418-tól 507-ig) volt a nyugati gótok uralma alatt, a szabad germán tömegek hatása nem volt jelentéktelen. A szabad kisbirtokosok huzamosan együttéltek a megőrződött római nagybirtok népességével, servusokkal, libertinusokkal, colonusokkal. A földközösség korán átalakult szomszédsgai faluközösséggé, s a nemzeti intézmények is gyorsan eltűntek, de a frankokhoz képest gyors romanizáció sem teremtett etnikai azonosságot Aquitania és Provence között. A különbségek még a későbbi évszázadokban sem tűntek el, amikor már formálódott a délfancia etnikum.

Gallia feudalizációjának ötödik altípusa területileg *Bretagne*-hoz, etnikailag a keltákhoz kapcsolódik. Bretagneban a feudalizmus megszületése már a kiinduló pontnál különbözik a többi galliai területtől, a társadalmi formák római—germán kölcsönhatásával szemben itt római—kelta szintézist tanulmányozhatunk. A félsziget (római nevén Armorica) a római hódítás előtt ugyanúgy kelta jellegű volt, mint Gallia többi része. A római uralom a kelták romanizációjával megteremtette az „első” kelta—római szintézist, s amikor a kelta britek a III—IV. században Britanniából az angolszászok elől Bretagne-ba menekültek, a félszigeten már romanizált lakosságot találtak. A beözönlő „britonok” és a már romanizált, de hajdan szintén kelta őslakosság keveredésével jött létre a „második” római—kelta szintézis, azaz a keltákra hajdan római, most a rómaina kelta népesség telepedett. A VII. századra befejeződik a félsziget „britanizációja” s kialakul a breton etnikum. Ez a kettős szintézis éreztetette hatását a feudalizáció folyamatában is. A többi galliai altípustól eltérően a britek itt nem hódítókként, hanem békés jövevényekként jelentek meg egy olyan időszakban, amikor a római uralom már elenyészett, bár a birodalom még nem hullt szét. Az egykori gallok és a jövevény britonok között a nyelvrokonság, a szokások hasonlósága gyorsította az etnikai hatások lebontását. A britonok osztályviszonyai fejletlenebbek voltak, mint az őslakosságé, — bár Galliában az is a fejletlenebbek közé tartozott, hiszen a rabszolgatartó rend alig fejlődött ki —, így a feudalizáció is lassan haladt előre. A breton falu meghatározó eleme még a VI—VIII. században is a szabad kistulajdonos volt. Különbözött Gallia többi tartományától a településrend is. A települések fő formája a frank területen a római nagybirtok és a germán mark kombinációjából születő villa, Bretagne-ban a gall—brit nemzeti szállásterületből és katonai táborból keletkezett falu (vicus). E vicusokban és a templom körül létrejövő falvakban (locus) már a szomszédsgai faluközösség és a kiscsalád földtulajdona (allodium) is lassabban alakult ki, s a feudalizáció is később következett be, mint a frankoknál.

A lassabban bontakozó feudális viszonyok megteremtésében vezető szerepet játszott a katolikus egyház, mint a legnagyobb földtulajdonos. Az egyházkerületek (dioecesisek) szolgáltak mintául az államhatalom helyi szerveinek kiépítéséhez, s a gróf és püspök igen gyakran egy személy volt. Sajátosan színezte Bretagne feudális viszonyai-

nak fejlődését az is, hogy lakói sokáig ellenálltak a frank hódító törekvéseknek, s tudatosan elkülönültek Gallia többi tartományától.

A feudális viszonyok születésének behatóbb vizsgálata az egykori római Gallia területén, ahol a római és barbár társadalmak feudális elemeinek szintéziséből született meg az új rend, azt mutatja, hogy e klasszikusnak tekinthető területen is sok fejlődési variánsal kell számolni, s ezeket a feudalizmus kialakulása fő kérdéseinek vizsgálatakor sem szabad figyelmen kívül hagyni.

(*Voproszi Isztorii*, 1971: 1. szám. 97—107. l.)

O.

Gian Giacomo Musso:

Újabb levéltári kutatások a középkorvégi Genova és Középkelet-Európa kapcsolatáról

A szerző néhány újonnan feltárt levéltári dokumentum alapján ad ízelítőt a genovai Fekete-tengeri kolóniák valamint Moldva és Havasalföld gazdasági kapcsolatának történetéből a XIV—XV. sz.-ban.

Az anyarszág és a keleti területek nemcsak tengeri úton érintkeztek egymással, de számolni kell a szárazföldi út lehetőségével is. Ez a megállapítás nem a szerzőtől származik, ő a maga részéről csak a korábbi irodalom erre vonatkozó megállapításait kívánta újabb adatokkal alátámasztani. A caffai kormányzóság iratanyagából fennmaradt Battista Giustiniani tauroi konzul visszaemlékezése az 1473—74-es évekből, amelyben beszámolt Genova—Tauro közötti útjának egyes állomásairól. A konzul Hallet, Budát és Caffát jelölte meg, mint e hosszú út legfontosabb közbeeső állomásait. Pontos regisztert készített az útiköltségekről is, sőt képet nyerhetünk egyes pénzeknek, így a velencei dukátnak és a magyar forintnak átváltási értékeiről is. A továbbiakban Havasalföld, Moldva és a Fekete-tengeri kolóniák kereskedelmére vonatkozó adatok következnek, amelyek részben e kereskedelmet lebonyolító személyekről, részben az áruforgalom összetételéről vallanak. Így az 1467-ben egy Gregorio „De Reza” nevű kereskedő érdekében kellett a caffai konzulnak István vajdánál közbenjárnia, akit örmény társaival együtt kereskedés közben fogtak el Havasalföldön. Azonban nemcsak a genovaiak kereskedtek a vajda területein, de ugyanakkor a vajda alattvalóinak is külön negyedük volt Caffában. Hasonló, a dunai fejedelemségek és a genovaiak közötti kapcsolatokra vet fényt egy 1475 utáni időszakból származó irat is, ami elsősorban azért jelentős, mivel 1475-től, Caffának tatár uralom alá kerülésétől, a genovaiak levantei szereplésének teljes hanyatlásáról szoktak beszélni. Természetesen arra nincsen mód, hogy a genovaiak itteni jelenlétét összefüggő adatok sorával bizonyítsa, csak néhány elszórt adat megemlítésére szorítkozhat.

A forgalmazott árucikkek között első helyen a gabona állt, ami iránt mind a kolóniákon, mind pedig Genovában nagy kereslet mutatkozott és amit a havasalföldi és moldvai mezők bőséges termése próbált kielégíteni. Havasalföldről egyébként ezenkívül késeket és durva fehér szövetet is exportáltak a genovaiak, miként azt egy 1437. július 18-án kelt dokumentumból olvashatjuk, amely Andrea Testa közjegyző hagyatékából származik. A genovaiak viszont főként borsot és egyéb keleti árucikkeket forgalmaztak a dunai fejedelemségekbe.

A genovaiak jelenléte ezeken a területeken azonban nemcsak kereskedelmi ügyletheik lebonyolítására korlátozódott, hanem egyes területek tényleges birtoklásáról is beszélhetünk, így pl. Licostomi sziget vonatkozásában, ahol a genovai hatóságokat egy konzul és egy kormányzó képviselte. A szerző ismertetésében itt közölt iratok, főként a

közjegyzői levéltárak anyagából kerültek ki, és az itteni genovaiak kiterjedt kereskedelmi ügyleteiről tesznek tanúbizonyságot. Így pl. Simone Solari 1383-as végrendeletéből egy igen sokoldalú tevékenységet folytató üzletember képe bontakozik ki előttünk, aki tőkáját áruvásárlások mellett különböző hitelügyletekbe is befektette. Licostomi a genovaiak számára úgy szerepelt, mint fontos lépcső a távolabbi területek felé, ahonnan a kereskedők ügyleteiket irányíthatták, ahol pénzügyleteik jelentős részét lebonyolították. E kereskedelmi ügyletekben a genovaiak mellett megtaláljuk Közél-Kelet és Délkelet-Európa kereskedőit is. Így a caffai görögöket, örményeket, de magukat a havasalföldieket is, akiknek jelenlétéről mind itt, mind pedig Genovában számot adnak a források. A példák közül talán azokat emelném ki, amelyek számunkra is érdekesek, amennyiben részben magyar vonatkozásúak. Így egy magyarországi Margarétáról, aki ugyan eredetére nézve havasalföldi, azt tudjuk meg a forrásból, hogy hitelek folyósításával vett részt egy kereskedelmi vállalkozásban. Egy 1484 novemberében kelt iratban viszont egy Maddalena ungara szerepel, aki belgrádi származású.

(*Rivista Storica Italiana*. 1971 1. szám. 130–143. l.)

T.

D. C. Coleman:

Egy újítás és elterjedése: a „new draperie”

A gazdaságtörténetben mindmáig megoldatlan probléma az új árucikkek piaci bevezetésének modellezése. Különösen nehéz ez az ipari forradalom előtti társadalmak esetében, ahol még nem számolhatunk az állandó technikai újítás szellemének inspiráló erejével. Így például a „new draperie” jelentőségét a történettudományban már korán felismerték, de egy egységes szemlélet keretében még sem dolgozták meg fel történetét.

A késő középkori angol textil exportcikkek figyelemreméltó minőségi mutatókkal rendelkeztek. Igen tartósak voltak, és ellenálltak az időjárás viszontagságainak. Ritkán kellett cserélni őket, tehát az igények gyors növekedése nem volt várható. A piacot a jó minőség állandósításával igyekeztek megtartani.

A paraszti iparban azonban léteztek olcsóbb és rosszabb minőségű szövetek is. Nagyon elterjedt volt a fésűsfonalból készített worsted, de az exportban ez szinte teljesen háttérbe szorult a kártolt fonalból készült woolen mögött. Ugyanebben az időszakban Olaszországban elterjedt gyakorlat szerint fésűsfonalat használtak láncfonalként. Az olasz *stame* szó egyaránt jelenti a fésűsfonalat és a láncfonalat is. Korábban ebből sokan azt a következtetést vonták le, hogy a középkorban láncfonalnak csak fésűsfonalat használtak. Ez azonban egyáltalán nem állja meg a helyét az angol és a flandriai textilipar vonatkozásában. Az így készült itáliai textiliák, a kevert woolen-worsted anyagok könnyűek voltak. Milánóban *stametta*-nak, a Medici vállalkozás termékét pedig *rascia*-nak nevezték. A „new draperie” Dél-Európai eredetére utal, hogy az első sikeres új angol textiltípus stammetnak és rashnak nevezték. Ez feltétlenül arra utal, hogy a „new draperie” eredetét nemcsak Németalföldön kell keresni, azaz nem az északi textilipar belső evolúciós jelenségéről van szó.

Még egy forrást kell említenünk. Figyelembe kell vennünk a „kettős gazdaság” problémáját. A nemzetközi kereskedelemben nem hallunk az olcsó árukról, mert a paraszti ipar termékei csak marginálisan álltak kapcsolatban a történészek által vizsgált piacokkal. A paraszti ipar mindig a szűk lehetőségek figyelembevételével elégítette ki a helyi igényeket. A kifejlődő nagyipar ezeket a paraszti kapacitásokat vonta be termelésébe a kiadási rendszerrel. Így a *korábbi* paraszti technikák az új helyzetben potenciális újítá-

sokként jöttek számításba. Így a dél-európai módszereken kívül a paraszti technika kommercializálódása és a piacgazdálkodásba való bevonása is forrás lehet, amelyet egy új piaci igény keltett életre.

Először Flandria állt át az új piaci igények kielégítésére. A németalföldi városok kártolt textíliái nem állták a versenyt az angolokkal. A korabeli technikai feltételek mellett az önköltséget nem lehetett lényegesen csökkenteni. Ezért a verseny inkább a választék bővítését igényelte. De mivel a középkorban semmi remény nem volt új piacok megnyitására, a hagyományos piacokon kellett felkutatni a lehetőségeket. A XV. században még a régi áruválasztékon belül létrejött bizonyos eltolódás a könnyebb szövetek javára. Az olcsó angol kersey, amely tipikus példája a paraszti technika kommercializálódásának, utat tört az exportban. Dél-Flandriában hamarosan megkezdődött a kersey utánzása. Bár még ebben a században problémák keletkeztek az angol gyapjúellátásban, és a spanyol gyapjúból készült szövetek is könnyebbek voltak a hagyományosnál, mindez mégsem változtatott az angol áruk nyomasztó versenyén.

Hondschoote példája mutat rá a rosszabb helyi nyersanyag lehetőségekhez alkalmazott paraszti textilipar technikai módosulásaira. Az itteni sayetterie hasonlított a teljesen fésűs szövetekre. Termelése független volt a külföldi piacoktól, és a XVI. század elejéig alacsony színvonalon stagnált. Ebben az időszakban az itáliai textilipar, Velence kivételével, válságba került. A fellendülő Antwerpen és a nagy antwerpeni olasz kereskedő kolónia ekkor kezdett hozzá az északi textíliák tömeges exportjához. A nyugati mediterrán piacokon a könnyű szövetek kerültek előnybe, és az export egyre inkább eltolódott a kevert könnyű flandriai textíliák felé. A hondschootei módszerek igen gyorsan, még az 1550-es válság előtt elterjedtek, és olcsó árukkal a hazai piacokon is gyári termékekkel váltották fel a paraszti ipar termékeit. Az olcsó és színválasztékában újszerű könnyű szövetek új szükségleteket hívtak életre és kezdtek tömegesen elterjedni. A XVII. században már győzött az új termék és megkezdődött tömeges exportja Kelet-Európa felé is. Kezdték felsőruházatként is alkalmazni. A könnyebb színes anyagok iránt egyre inkább növekedő igényre utal az is, hogy a XVII. század végén, az indiai pamut elterjedésével, újra az abból készült még könnyebb, még színesebb textíliák kerültek a piacok az előtérbe.

Ugyanekkor Angliában semmilyen belső tendencia nem mutatott ebbe az irányba. A kersey üzlet jól ment, a worsted készítés azonban stagnált. Norwichban a worsted stagnálása miatt flandriai mesterembereket kerestek a gyártás megújítására, amelynek eredménye a norwichi fél-worsted volt. A „new draperie” angliai elterjedésében nagy szerepet játszottak a németalföldi emigránsok. Áttelepülésük elsődleges oka a politikai fejlődés bizonytalansága és a háborús idők viszontagságai voltak. Így hatásukra a kelet-angliai textilgyártást ráállították a „new draperie” készítésére. A nyugat- és közép-angliai ipar inkább a spanyol nyersanyagra orientálódott, a régi technika módosításával, és elsősorban a spanyol, portugál és dél-francia piacra szállított.

Az elmondottakból levonható néhány következtetés.

1. Bár a kortársak számára a „new draperie” új terméket jelentett a piacon, lényegében kevert woolen-worsted anyagokról van szó, amelyek könnyebbek voltak és lényegesen nagyobb színválasztékban gyártották őket. Technikailag új felfedezésről nincs szó, újdonsága a régi technika sok mutációjából állt össze. Bizonyos értelemben az angol gyártási eljárástól eltérő mozzanatok kombinációjáról van szó, amely pl. a fonás technikájában és nagy munkaigényességében technikailag visszalépés is volt.

2. Nem a helyi északi piacok belső ösztönzése váltotta ki az átállást, hanem a profit biztosítása az exportban.

3. A fordulat kiindulópontjai ezáltal nehezen lokalizálhatók, tehát a hasonló problémák vizsgálatára a nemzeti piacok dimenziója már nem felel meg.

4. A déli piacok és a technika hatása nem csupán gazdasági jellegű, hanem a szükségletek változásával egy szélesebb kulturális hatásrendszerbe illeszkedett bele.

5. A háborúk egyrészt nagymértékben növelték az olcsóbb árukra való igényt, másrészt lehetővé tették a szakértelemmel bíró munkaerő általános mozgását.

(*The Economic History Review*, 1969. 3. szám. 417—429. l.)

H.

Edward Royle :

A gépészintézetek és a munkásosztály, 1840—1860

Általánosan elfogadott nézet, hogy az angliai gépészintézetek (Mechanics' Institutes) története „egyszerre gyönyörű és szomorú olvasmány”: az önképzést elősegítő szervezetek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mert túl magas követelményekkel léptek föl tagjaikkal szemben (műveltségi téren), távortartották magukat a pártpolitikától, túl erős volt bennük a vallásos elem, egészében véve nem voltak eléggé vonzóak a munkásosztály számára, Engels szavai szerint a burzsoázia kisajátította őket és a maga számára fontos tudomány terjesztésére használta föl. Mindezek ellenére az intézetek nagy száma bizonyos siker, népszerűség jele. Végeredményben tehát milyen szerepet tölthettek be a brit munkásosztály történetében?

Tekintetbe kell venni, hogy az adott korszakban a munkásság tanulási lehetőségei rendkívül korlátozottak voltak, így a gépészintézetek egyik fő — s legnépszerűbb — tevékenysége az elemi ismeretek terjesztése volt. Csupán a magasabb „tudományok” oktatásában maradtak el az eredeti várakozásoktól.

A másik fontos kérdés: valóban távol maradtak-e a munkások az intézetektől? A korabeli irodalomban egymásnak ellentmondó adatok vannak, de ezek pontosabb értelmezése azt valószínűsíti, hogy a tagság kiterjedt az egész hagyományos munkásosztályra, kivéve az ún. „szegényeket”, akik azonban a többi hagyományos munkásszervezetből illetve mozgalomból (például a szövetkezeti mozgalomból) is kimaradtak. A „középosztály”-ból csak az alsóbb rétegek léptek be az intézetekbe. A forrásokban „fiatalok”-nak nevezettek ugyancsak a munkásosztályhoz tartoztak, amit az is bizonyít, hogy ezek főleg az alapismereteket oktató tanfolyamokat látogatták.

Az eddigiek nem cáfolják, hogy a burzsoázia saját céljai érdekében használta föl az intézeteket, hogy (Simon Brian szavai szerint) „kizsákmányolja a munkások műszaki és újító képességeit, hogy a megfelelő politikai és gazdasági elméleteket oktassa nekik, ... és hogy gondolataikat a független politikai tevékenységtől alkalmas irányba terelje el”. Mégsem teljesen meggyőző, hogy az intézetek valóban csak a tudatos vagy tudatalatti burzsoá propaganda eszközeivé váltak. A munkások mindenütt a tagság többségét alkották. Amennyiben a tudományos oktatás amúgyis kudarcot vallott, akkor nem sokat számít, hogy a meg nem tartott politikai gazdaságtani előadások milyen elvek alapján álltak volna. Maguk a résztvevő munkások is, Lenin szavaival élve, reménytelenül „ökonomisták” voltak, s gondolkodásuk nem volt osztályközpontú; ők maguk is meg voltak róla győződve, hogy a műveltség megszerzésével tudják céljaikat legjobban elérni, így Euklideszt, Shakespeare-t tanulmányozták, valamint a latint, a nyelvtant és a logikát. Az intézetek sorsa, népszerűsége általánosságban tükrözte az egész munkásmozgalom helyzetét, így konkrétan az owenizmus és a chartizmus befolyásának alakulását.

Az egyes gépészintézetek különböző mértékben mozdították elő az egész munkásmozgalom fejlődését. Egyes helyeken csak elemi oktató szerepük volt, máshol viszont

— a pártfogók szándékaitól függetlenül is — komoly mértékben hozzájárultak a munkások szellemi és politikai emancipációjához, hasonlóan a vasárnapi iskolákhoz. Az utóbbira jó példa a Birmingham Mechanics' Institute története. Ezt kézműves-kisiparosok alapították 1825-ben, és szilárdan középosztálybeli vezetés alatt állott. 1831 és 1839 között azután egy unitárius tanár, Daniel Wright tevékenysége nyomán rendkívül sikeres oktatási tevékenységet mutatott föl, itt nőtt föl és szerzett alapos ismereteket többek között George Holyoake, F. Hollick és John Griffin is, akik később mint meggyőződéses szocialisták kinőttek, kiváltak az intézetből, de mindig szívesen emlékeztek vissza az ott töltött estékre és az ott kapottakra.

Az intézetek több tekintetben valóban kudarcot vallottak, de komoly eredményeket is értek el, s ezek segítségével voltak más, egyértelműbben munkásjellegű mozgalmaknak a munkások sorsának megjavításában.

(*The Historical Journal* 1971. 2. szám. 305—321. l.)

J. G.

Jean Bruhat:

Száz esztendővel később. A Párizsi Kommün jelentősége

Bruhat, a francia munkásmozgalom ismert kutatója, ebben a cikkében több kérdésre reflektál. Mindenekelőtt megállapítja, hogy noha a Kommün győzelmében kétségtelenül nagy szerepet játszott a spontán tényező, ezt nem szabad túlbecsülni, s itt utal azokra a szervezetekre, amelyek nagy szerepet játszottak az 1869—1871-es nép- és forradalmi mozgalmakban. Ehelyütt felsorolja a Chambre Fédérale des Sociétés Ouvrières (szakszervezetek), az I. Internacionálé szekcióit, valamint a Húszerület Központi Bizottságát és a különféle éberségi bizottságokat, végül a Nemzeti Gárda Központi Bizottságát, amelyek jobbra a forradalom védelmére alakultak.

Nagyobb figyelmet szentel Bruhat a Kommün szociális összetételének. Megállapítja, hogy míg 1848-ban egyetlen munkástagja volt a kormányznak (Albert), addig most a Kommün 65 legaktívabb tagjából 25 (mintegy 40%) volt munkás. Közöttük öntők (Camelinat és Theisz), gépészek (Langevin és Assi), könyvkötő (Varlin) és ékszerész (Frankel). Mellettük nagy számban voltak kispolgárok, tisztviselők, újságírók, jogászok és tanítók. Bruhat megjegyzi, hogy az alkalmazottak körében a császárság utolsó éveiben nagyfokú elégedetlenség mutatkozott, s néhány nagyobb áruház alkalmazottai sztrájkba is léptek. Ez is magyarázza az alkalmazotti rétegből származók aktivitását a Kommün idején. Bruhat ezt azért is hangsúlyozza, mert néhány történetíró szerinte elhomályosítja azt az összefüggést, amely a császárság utolsó korszakának gazdasági harcái és a Kommün között fennáll. Ezek a sztrájkok igen fontos mozzanatok, s jónéhány vezető — nem is mindig munkások — akkor tűnt fel az ország politikai életében, mint Delescluze és Lefrançais.

Bruhat hangsúlyozza, hogy a Kommün Központi Tanácsában is hamarosan különböző tendenciákat, csoportokat lehet megkülönböztetni. Óv azonban a merev kategóriák alkalmazásától, noha a többség és kisebbség ismert csoportja valóban kitapintható. Ugyanígy nagyobb árnyalást követel a proudhonisták esetében. Rámutat, hogy a különféle proudhoni dogmák ellenére a gyakorlatban többen bekapcsolódtak a politikai harcokba, s a sztrájkok irányításába is. A proudhonisták nem voltak egységesek: Tolain Versailles oldalára állt, Gustave Chaudey-t viszont a Kommün idején árulóként végezték ki. A másik oldalon utalt a két proudhonista munkásra, akik oly nagy szerepet játszottak a Kommün életében: Frankelre és Malonra. A többség azonban szintén nem volt

egysíkú. A blanquisták tábora is megoszlott. Egyesek változatlanul Blanquit követtek (noha őt bebörtönözték), mások önállósultak. Az első csoporthoz tartoztak Ferré, Rigault és Eudes, a másiktól Tridon, Ranvier és Protot az ismertebb.

A blanquisták mellett a többség nagyobb részét tette ki a lazább „jakobinus” csoport, amelyet más néven „radikálisok”, s „független forradalmárok” néven is számon tartottak. Egy részük idősebb volt, s az 1848-as forradalomban már szerepet játszottak — mint Delescluze és Lefrançais, a többség azonban fiatal volt, s csak az 1860-as években kapcsolódott be a forradalmi harcokba. Valamennyiükre jellemző volt, hogy a nagy francia forradalom szellemi búvkörében éltek, ez magyarázza a forradalmi naptár alkalmazását, lapok elkeresztelését, s magának a Jóléti Bizottságnak a megszületését is.

Bruhat megemlékezik a különböző lapok munkájáról és a népi szervek tevékenységéről, utal felszaporodásukra, az ott lezajlott vitákra, hogy milyen figyelemmel kísérték a Központi Tanács döntéseit, olykor javaslatokat tettek, bírálatlaltal is éltek, hiszen — s itt a kalapkészítő Kommün-tag Ammouroux szavait idézte: „a Kommün is elkövethet hibákat” — s ő maga jelezte, hogy kívánságaik ellenére sem tudtak mindig elég szoros kapcsolatban maradni a népi klubokkal.

Bruhat felhívja a figyelmet, hogy a Kommün mennyire összetett történeti jelenség volt, amiben természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzeti, honvédő elemet sem. Ez vezette annak idején többek között Rossel ezredet is a Kommün védői közé, aki egy időben vezérkari főnöke s hadügyi biztosa volt a Kommünnek.

A nemzeti mozzanatok ellenére sohasem volt vitás a Kommünnek sem szocialista, sem internacionalista jellege. E téren Bruhat nemcsak az ismertebb külföldiek részvételére utal (Frankel, Dombrowski, Cipriani, J. Dimitrijeva, Wróblewski stb.), hanem a külföldi résztvevők magas számára: így pl. arra, hogy mintegy 300 lengyel vett részt a Kommün harcaiban, s a Kommünt követő terror idején 737 belgát és 168 olaszt tartóztattak le forradalmi tevékenységéért. A Kommün nemzetköziségére Frankel beszédét idézi — aki hangsúlyozta, hogy a Kommün az egyetemes „Világ Köztársaság” zászlaját emelte magasra. Ugyanitt utalt a Kommün nemzetközi visszhangjára, arra a nemzetközi szocialista szolidaritásra, amelynek egyik legemlékezetesebb mozzanata Bebel parlamenti felszólalása volt.

A Kommün tagjainak szociális összetétele után Bruhat néhány megjegyzést fűzött a kommünárok szociális összetételéhez is. Megjegyezte, hogy a konzervatív beállítottságú Revue des Deux Mondes már annak idején azt állította, hogy a Kommün a „bohémek” megmozdulása volt. Ezzel szemben a hivatalos kimutatások szerint az elitáltak között 2901 volt napszámos, 1650 famunkás, 1598 tisztviselő, 1492 cipész, 1065 kereskedelmi alkalmazott, 210 kalapos, 382 kárpitós, 206 fodrász, 836 szobafestő, 681 szabó, 184 rajzoló, 157 öntő, 3351 építőmunkás s a fém munkások különböző csoportjai. Egészében véve a 34 722 bebörtönzöttből 84% munkás volt.

(*Marxism Today*, 1971. jún. szám. 175—180. l.)

J.

M. G. Szedov:

Az oroszországi blanquizmus történetének néhány problémája (P. N. Tkacsov forradalmi doktrinája)

A narodnyikizmus történetének ismert kutatója cikke bevezető részében azt fejtegeti, hogy az oroszországi politikai gondolkodás története egybeolvasztotta a blanquizmus-jakobinizmus fogalmakat. Maga a jakobinizmus, de a blanquizmus is csak szűk

értelmiségi-forradalmár körök számára volt ismeretes, ezek viszont egyesítették a két jelenség tartalmi jegyeit és publicisztikájuk eredményeként lehet beszélni Oroszországban blanquista—jakobinus irányzatról, amelyet a forradalmi taktika határozottsága különböztetett meg. Alapelveik összefoglalásával igazolja fent vázolt állítását. Ezek: Oroszországban a forradalmi mozgalom nem győzhet mint ösztönös tömegmegmozdulás, a forradalmárok erős, centralizált szervezetét kell létrehozni, amely a kedvező történelmi-politikai szituációban megragadja a hatalmat, létrehozza a forradalmi kormányt. Az új hatalom aztán politikai és társadalmi átalakítást valósít meg (az obszcinás paraszti szocializmus illúziójának megfelelőt), gyorsan, határozottan, mielőtt az ellenforradalmi erők felléphetnének, ahogy ezt a jakobinus diktatúra példázza.

Ennek az irányzatnak a legpregnansabb képviselője Tkacsov, akit Engels élesen megbírált 1874-es helyzetértékeléséért, de akit Lenin véleménye alapján mégiscsak a forradalmi narodnyikizmus ideológusaival együtt kell emlegetnünk. Szedov a lenini értékelésből azt emeli ki, hogy Tkacsov és követői nem az elnyomókkal egyezkedve, hanem az ellenük harcolók összefogásával akarták megragadni a hatalmat és kormányozni az országot.

A továbbiakban a kérdés historiográfiájáról nyújt rövid áttekintést a szerző. Az 1917 előtti munkák lebecsülték Tkacsov és irányzata jelentőségét, csupán a liberális A. Kornjilov értékelte úgy, hogy az 1870-es évek forradalmi narodnyikizmusát tükrözte a tkacsovi felfogás. Közvetlenül 1917 után sokat írtak az oroszországi blanquizmus képviselőiről. Aktuálissá vált ez, mert megtörtént a hatalom megragadása a forradalmi párt által, s mert azokban az években minden, a szocialista politikai rendszer előfutárának tekinthető irányzat iránt megnőtt az érdeklődés. Részletesebben foglalkozik Szedov Sz. I. Mickevicsnek „Az orosz jakobinusok” c. cikkével (Proletarszkaja Revoljucija, 1923. 6—7. szám), amelyben kísérlet történt a marxizmus és a jakobinizmus összemosására, s amely szerint az 1917-es orosz forradalmak Tkacsov elveinek megfelelően mentek végbe. Szerző elméleti tévedésnek minősíti az effajta értékelést, amely az osztályalapokat figyelmen kívül hagyta. Hasonló kritikával illeti a cikk B. P. Kozmin és M. N. Pokrovszkij felfogását is, akik kiszakították Tkacsovot a narodnyik ideológusok közül, s mint az első orosz marxistát értékelték.

Az orosz blanquizmus legfőbb képviselője életrajzi adatainak ismertetése után a cikk ismerteti Tkacsovnak az 1860-as években formálódó társadalomfelfogását. Rámutat, hogy elméletben sokat átvett a marxizmusból, elsősorban a történelem materialista értelmezését illetően, s kora orosz viszonyait, a klasszikus narodnyik felfogástól eltérően kapitalisztikusnak tartotta. A társadalmi, politikai problémák — amelyeket a kizsákmányoló és kizsákmányoltak antagonisztikus érdekellentéte szült — megoldását csak forradalommal tartotta lehetségesnek. Ez utóbbi kérdés tekintetében azonban ítéltethető meg, mint a forradalmi narodnyikizmus többi teoretikusa. A forradalom mozgató ereje, az osztályok, rétegek megítélése, a harc feladatai és a taktika kérdésében viszont sajátos álláspontot képviselt. A két legjellemzőbb, legáltalánosabb felfogás, a lavrovi és a bakunyini közé helyezhető. A forradalmár kisebbségnek a néphez való viszonyát, feladatait a társadalmi ill. a politikai forradalom szemszögéből határozta meg. A társadalmi (népi!) forradalmat célnak, a politikait eszköznek tekintette.

1873 után külföldön folytatta Tkacsov nézeteinek kifejtését, terjesztését. Bakunyin és Lavrov tanítványként fogadták, de hamarosan kiderült, hogy saját programja szerint, a maga útján kíván haladni. 1874-ben Londonban egy orosz anarchista szervezet kiadványában jelentette meg „A forradalmi propaganda feladatai Oroszországban” c. programnyilatkozatát, amely Lavrovval polemizált. Ekkor ad olyan helyzetértékelést, amely miatt Engels élesen megbíráta, hogy ti. Oroszországban forradalmi helyzet van és a további várakozás a forradalmárok öngyilkossága. (1874 a forradalmi szervezetek lebuká-

sának, a nép közé járás kudarcának az éve!) Érvelésében a kapitalisztikus viszonyok konszolidálódásától fél, amely megosztja a rendszerrel szembenálló tömegeket és erőket, s a forradalmi kisebbség fellépésére alkalmas szituáció elvész. A továbbiakban kifejtett blanquista koncepciót az orosz emigráns forradalmárok többsége elvetette. Csupán egy, magát szláv-forradalmárnak nevező csoport, az ún. Tusszkij csoport rokonszenvezett Tkacsov nézeteivel. 1875-től aztán ezt a szervezetet befolyása alá vonva indította meg „Vészharang” címen folyóiratát, amelyet az orosz jakobinusok kiadványának nevezett. Szedov határozottan bírálja a folyóiratban kifejtett elveket, mert a gazdasági fejlettség, az osztályerőviszonyok, az osztályharc aspektusait nem érvényesítik, de pozitívan értékeli a forradalmi helyzet politikai feltételeinek elemzésére irányuló törekvést. Egyetért például azzal, hogy a „forradalmi kisebbség” felvilágosítja, öntudatra ébreszti a népet, vezeti harcát, megjelöli a taktikát, s hogy a forradalmi ideológia a szervezettség révén válik „anyagierővé”. Az osztályszempontok figyelmen kívül hagyása azonban szerinte tudománytalan doktrinerességgé fokozta le Tkacsov elméletét. Befejezésül a hatalom kérdésében elfoglalt álláspontját körvonalazza, és szembeállítva a bakunyini felfogással, a hatalom osztálymeghatározottságára utaló gondolatokat emeli ki.

(*Voproszi Isztorii 1971. 10. szám. 39–54. l.*)

M.

P. G. Rindzjunszkij:

A paraszti osztásföldek gazdálkodási rendszere Oroszországban a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban

Lenin munkássága ugyan az alapvető és legfontosabb kérdéseket tisztázta az 1861 utáni orosz agrárviszonyokat illetően, mégis van lehetőség a probléma újszemponitú közelítésére. Rindzjunszkij már cikke elején rámutat, hogy a paraszti gazdálkodást nem elég önmagában vizsgálni, hanem a nagybirtokkal fennálló gazdasági kapcsolat és a paraszt nem földműves-gazdálkodó tevékenységének bekapcsolása is szükséges. Oroszország jobbágyreform utáni elmaradott parasztgazdaságainak többsége önmagában tekintve a patriarchális-naturális gazdálkodás túlsúlyát jelentette, a paraszt egész gazdasági tevékenységének vizsgálata már egészen más eredményekhez vezet. Szerző a paraszt munkaidejének megoszlását, ill. jövedelmének struktúráját elemezve tesz megállapításokat gazdálkodása jellegére vonatkozóan.

A központi iparvidék (nem-feketeföldes övezet) átlagos körzete, a kalugai kormányzóság — forráskritikával kezelendő — 1887–1900 közötti zemsztvo-statisztikai adatainak az elemzése adja a cikk gerincét. A paraszt munkaideje különböző jellegű gazdasági tevékenységek közötti megoszlásának részletezésekor abból indul ki a szerző, hogy elvileg évente 265 munkanappal lehetett számolni, de a klimatikus viszonyok és egyéb okok következtében ennél kevesebb volt a ténylegesen gazdasági tevékenységgel töltött napok száma. A 18–60 év közötti férfi munkaerő — nem földművelő vidékről van szó, komoly szívóhatást jelentő nagyvárossal a középpontban — a felmérések és számítások szerint átlagosan 48 napot dolgozott saját gazdaságában, munkanapjainak 73%-án pedig nem mezőgazdasági bérmunkát végzett. (A 16–54 év közötti nők munkaidejének 95%-a telt a saját gazdaságban!) 1896-os adatok alapján keres a szerző összefüggést a munkaidő-struktúra és a parasztság gazdasági rétegzettség között. A szóban forgó kormányzóságban a nem saját gazdaságban töltött munkaidő aránya (a férfi munkaerőt tekintve) a vetésterület növekedésével csökken. A gazdaságok 73%-a 0–6 gyesz-

jatyina, 18%-a 6—9 gyeszjatyina vetésterülettel rendelkezett. Ezeknek a gazdaságoknak a férfimunkaerejét 83—82%-ban nem földműves munka kötötte le. A 9 százaléknyi gazdagparaszti réteg férfiai is munkaidejük kétharmadát nem saját gazdaságukban töltötték. A vidék jellegének megfelelően tehát a parasztgazdaságok férfimunkaerejének döntő hányadát nem a saját földműves gazdaság foglalkoztatta.

A liberális-narodnyik A. V. Peschonov adatai alapján nyújt elemzést a cikk a Kaluga környéki parasztok jövedelmi struktúrájáról. Ebből a szempontból a földműves és nem földműves tevékenységből eredő jövedelem aránya kb. azonos, a saját gazdaságból származó haszon valamivel több. E tekintetben is figyelemmel kell lenni arra, hogy szegény-, közép-, vagy gazdagparasztról van-e szó. Előbbieknél a nem földművelésből származó jövedelem aránya 56, utóbbiaknál 47%. A cikk befejező része utal az Oroszország egyéb közzeteire vonatkozó kutatások eredményeire, s arra a következtetésre jut, hogy a századvég orosz parasztgazdaságai átmeneti jellegűek, a természetes és a kapitalisztikus elemeket egyesítik magukban.

(*Voproszi Isztorii 1971. 11. szám. 32—48. l.*)

M.

Z. Sternhell:

Barrès és a baloldal: a Boulanger-mozgalom és a La Cocarde (1885—1895)

1882 márciusában jelent meg először Boulanger tábornok lapja, a La Cocarde. Sternhell tanulmányában a Boulanger-mozgalom eszmei arcukat elemzi, utal a mozgalom szociális-népi jellegére, arra, hogy az az 1882-es gazdasági válság nyomán lépett fel, a polgári, tőkés rendet bírálta, s sokan a munkásmozgalom sorain belül is, még olyanok is, mint Lafargue, valami pozitívumot is vártak e mozgalomtól. Barrès ebben az időben csatlakozott Boulanger-hez, illetőleg a mozgalom szélső balszárnyához, Rochefort-hoz, a II. császárság neves kritikusához, az 1870 szeptemberi forradalom hőiséhez. Barrès ekkoriban ugyancsak hevesen támadta a polgári, tőkés rendszert — amikor a boulangéristák parlamenti jelöltjeként lépett fel Nancyban. A tábornok szociális és politikai demagógiájától eltérően Barrèsnél azonban új mozzanatok is megfigyelhetők. Sternhell utal arra, hogy míg Boulanger a XIX. sz. szülötte volt, Barrèsnél már az irracionális elemek tűnnek fel, s szociális demagógiájában markánsan kirajzolódik az antiszemita él. A köztársaság rendszerét korrupcióval vádolja, népi motívumokon játszik, a nagy jakobinus tradíciókra hivatkozik, az elesetteket és kizsákmányoltakat védelmezi, sőt ezekben az 1880-as években még a Kommunról is elismerően emlékezik meg. A tanulmány szerzője ezután programjának homályos pontjaira hívja fel a figyelmet, s arra, hogy Barrès szociális elképzelése miben tért el Guesde-étől és a blanquistákétól, többek között Vaillant-étől.

Sternhell megállapítja, hogy míg a Boulanger-mozgalomban kezdetben nagyobb adag baloldali töltés volt, ezt fokozatosan elveszítette és a mozgalom a jobboldal felé orientálódott. Barrès egyelőre még nem követi ezt a tendenciát, s jellegzetes módon a tábornok bukásának évében ő Nancyban sikert ér el, a baloldali boulangéristák között jut a parlamentbe, Nancyban különféle baloldali csoportosulásokat fog össze. Boulanger csődjét pedig végül a polgári radikálisok nyakába varrja, s Clemenceau-t vádolja, amiért magára hagyta a tábornokot, aki így a jobboldal segítségére szorult.

A mozgalom teljes csődje után Barrès radikalizmusa nem tompul, továbbra is a jobboldal, a tőkés rend ellen kíván harcolni, képviselőként a munkások megsegítésére terjeszt be tervezeteket. Szociális képe azonban gyökeresen eltér a marxista munkáspártétól, s abban az erős államhatalom követelése nagy helyet foglal — amit Sternhell lassalé-

nus nyomként fedez fel. Barrès ugyanakkor tagadja az osztályharcot, a forradalmi mód-szereket, s helyett olyan reformokat sürget — amelyek a munkásság előtt is megnyitják az utat, hogy a nemzeti test egészébe integrálódjék. Barrès látja, hogy az átfogó reformoknak a katolikus egyház is útjába áll, s az 1880-as évek végén egyik szorgalmazója az egyház és állam szétválasztásának. Mindezek a követelések lehetővé tették, hogy miként az 1880-as évek végén, az 1890-es évek elején is bizonyos közeledési kísérleteket tegyenek a szocialisták és a boulangier-isták között. Sternhell nagy figyelmet szentel annak, hogy a boulangier-isták részéről ez miként következett be, s a La Cocarde nemcsak Lafargue és Guesde oldalán keresett megértést, hanem a szocialisták másik, kifejezetten antiboulangier-ista szárnyán, Jaurèsnél is. 1894 novemberében a La Cocarde olyan cikket jelentetett már meg, amely „a múlt nézeteltéréseire” a feledés fátylát kívánta borítani, s hangsúlyozta: a jövőben együtt kívánnak harcolni. Amikor pedig az állami szervek az 1890-es évek elején szocialistákat börtönöztek be, vagy állítottak a vádlottak padjára — akkor a boulangier-isták is sokszor a szocialisták védelmére siettek. A „múltról való megfélelkezés” azonban sohasem volt teljes, s Barrès alkalmanként többször visszatért a nagy napokra, s Jaurèsnek és a szocialistáknak szemére vetette, hogy a tábormokot cserben hagyták.

A történeti események felgöngyölítése után a tanulmány elemzi Barrès gazdasági és filozófiai gondolatrendszerét, s azt a kérdéskört: miként képzelte megvalósíthatni azt a fajta szocializmust, amelyben Barrès hitt. Sternhell itt kitér az általános sztrájk kérdésére, amely olyan sok embert foglalkoztatott ekkoriban Franciaországban. Barrès válasza ehelyütt is ellentmondó, nem tagadja meg ennek lehetőségét, de egészében mégis inkább a fokozatos reformok módszerében hisz.

Sternhell végül egybeveti Barrès és Sorel „szocialista mítoszát”, minthogy mindketten hittek abban, hogy az embereknek valamiféle mítoszt kell felmutatni, ha azt akarják, hogy megmozduljanak, küzdjenek valamiért. Mindkettőnek, elsősorban azonban Barrès szocializmust hirdető rendszerének erős elemei a nacionalizmus, antiszemitizmus és a némi ellenesség. Sternhell cikkében hangsúlyozza: nem adott teljes Barrès-képet, csak bizonyos korszakban Barrès életútjának néhány problémáját kívánta megvilágítani.

(Le Mouvement Social 1971. ápr.—jún. szám. 77—130. l.)

J.

Ron Bellamy:

Az imperializmus hatása Nagy Britanniában

Bellamy, a leeds-i egyetem előadója szerint az utolsó félszázad története igazolja, hogy a fejlődés a nagy monopóliumok kialakulása irányába mutat, s az életszerű tendenciája szintén kimutatható. Utal arra, hogy a West End-Bournemouth övezetben mennyivel szélesebb a járadékosok rétege, s érzékelteti, hogy hasonló problémával néznek szembe a fejlődő országok is, amikor a külföldi monopóliumok jogait próbálják korlátozni.

Bellamy hangsúlyozza, hogy az imperializmus nemcsak gazdasági, hanem egyúttal katonai, politikai és ideológiai jelenség is. Ide sorolja azt a tünetet, hogy a munkásság egy részét is nacionalista hatások befolyásolták. A szerző utal arra, hogy a két világháború között a gazdasági élet erőforrásai között különösen nagy szerepet játszott a tőke-kivitel. Ezt a tőke-kivitelét az angol uralkodó körök nemcsak a nép életszínvonalára, hanem még a termelőerők rovására is igyekeztek fenntartani. Ebből következett, hogy az angol gazdasági fejlődés növekedési szintje messze elmaradt az európai átlag mögött, a termelés szintje 86, a foglalkoztatásé 88%-a volt az 1913-asnak. (Ehelyütt az angol adatokat

összehasonlíttja a megfelelő amerikai és német fejlődéssel.) A tanulmány reflektál arra, hogy az 1930-as években Anglia külpolitikai síkon miként próbálta — rosszul — érdekeit védelmezni, majd azt, hogy a második világháborúban hogyan gyengült meg mind gazdaságilag, mind politikailag, s ez a tendencia még inkább elmélyült 1945 után, amikor végleg Japán és Nyugat-Németország mögé szorult, s pénzügyileg az Egyesült Államoktól került függő helyzetbe.

Bellamy felveti, hogy mit jelent a világhatalmi pozíciók fenntartása gazdasági aspektusban. Utal arra, hogy a hidegháborúnak s az Egyesült Államok vietnami politikájának is súlyos következményei voltak az angol gazdasági életre, erőn felüli megterhelést jelentenek, rávilágít az angol gazdasági élet militarizálására is. A katonai kiadások a nemzeti jövedelem 7—10% között ingadoznak. Bellamy foglalkozik ennek az összegnek belső összetevő elemeivel, s hogy a katonai kiadások miként fékeztek le a technikai felújításokat. A felújítások elmaradása krónikus bajokat okozott, de ezek most akut betegséggé változtak, különösen azóta, hogy Japán és Nyugat-Németország növekvő aktivitással kapcsolódott be a világkereskedelembé. Új jelenség az Egyesült Államok nagy tőke kivitele is. A szerző megállapítja, hogy 1950 és 1968 között az amerikaiak tőke kivitele az egész világon megötszöröződött, Európában az ugrás még nagyobb, itt tizenegyszeres az emelkedés, míg Európán belül Angliában nyolcszoros a növekedés. Mint Bellamy írja, az egykori „vezető ma már maga is vezetett lett”. Érdekes fényt vet Anglia fizetési mérlegére, kimutatja, hogy a külföldi befektetések összege abszolút számokban is, s a nemzeti jövedelem arányában is miként zsugorodott össze. Fejtegetéseinek végén Bellamy munkásmozgalmi vetületben megállapítja, hogy e gazdasági változások elkerülhetetlenül a reformista tendenciák gyengülésére kell, hogy vezessenek.

(*Marxism Today* 1971 máj. szám. 135—143. l.)

J.

Christian Gras:

Alfred Rosmer és a nemzetközi forradalmi mozgalom

Gras tanulmányában mindenekelőtt megjelöli A. Rosmer történeti-politikai helyét. Ismeretes, hogy Rosmer nagy szerepet játszott a francia CGT életében az 1910-es évektől egészen az 1918-ig, majd a sokszínű francia progresszió, még pontosabban a különféle francia munkás-forradalmi irányzatok életében. Közel állt egy időben az anarchistákhoz, de még inkább az anarcho-szindikalistákhoz, volt forradalmi pacifista, kommunista, majd a kommunista mozgalomból kivált, hevesen bírálta Sztálint és politikáját, közel került a trockistákhoz. Bonyolult életútja során mint publicista, gondolkodó, a CGT folyóiratának szerkesztője, a kommunista párt vezetőinek egyike sok érdekes megfigyelést tehetett. Gras, aki nagyobb disszertációban dolgozta fel ezt az életutat, aláhúzza, hogy Rosmer arra törekedett: azt elevenítse fel, amit ténylegesen adott a mozgalomnak, s nem azt, amit tagadott, vagy amivel szembe került. Noha Rosmer történetíró is volt, s publicisztikai tevékenysége folytán is nagy anyag áll rendelkezésre, Gras hangsúlyozza, hogy 1920-tól kezdődően ez az anyag mégis megritkult, bár a *Monatte* levelezés, a francia és az amszterdami archívum ajtaja megnyílt előtte. A moszkvai források közül a Dalin által publikált Merrheim levelezésnek látta hasznát, s Humbert-Droz írásainak is. Gras megemlíti, hogy Rosmer Romain Rolland-nal és Camus-vel is kapcsolatban volt, így az ő levelezésükből is meríthetett.

A források és nehézségek áttekintése után Gras tartalmi problémákat érint. Megállapítja, hogy a fő korszakok, a CGT 1914 előtti korszaka, majd az 1914-es válság, a

CGT háborús-honvédő magatartása, illetőleg az ellenzéki internacionalista csoport létrehozása, később a bolsevikokhoz való csatlakozás, a CGTU életében játszott tevékenység, majd végül az ún. trockista periódus.

Gras egyik sajátos vonásként húzza alá Rosmernél, hogy mindig ellenezte a „nem proletár” szervezetekkel való együttműködést. Gras mindjárt itt felveti, hogy természetesen azt sem mindig könnyű eldönteni, milyen szervezeteket lehet proletárnak tekinteni a francia fejlődés során. Foglalkozott a szakítás problémájával, amivel többször is szembe kellett Rosmernek nézni, s hogy a szakítás és újraegyesülés a különféle történeti fázisokban miként következett be.

Gras nagy érzékenységgel nyúlt a nemzetközi relációhoz. Megállapítja, hogy 1914 előtt Rosmer és a CGT a berlini Legien vezette központtal nem szegült szembe, nem próbált rivális Internacionálét teremteni, mert abban bízott, hogy az egyes nagyobb országok szervezetein belül szerzik meg a többséget, s így a titkárság irányítását is. 1914 után változott a helyzet, ekkoriban sietett a zimmerwaldi mozgalom segítségére. 1918 után a III. Internacionálét támogatja, ezen belül a Vörös Szakszervezeti Internacionálé megteremtését. Az első öt esztendőben ott volt a Komintern és a Vörös Szakszervezeti Internacionálé minden fontosabb tanácskozásán.

Gras ezt követően elemzi, hogy Rosmer mégis viszonylag későn, 1921-ben lett kommunista, a párton belül a baloldali irányzatot támogatta, milyen vitákra került sor, hogyan függött össze ez az Internacionálé és az SzKP belső politikai helyzetével. Felidézi, hogy mi volt Rosmer véleménye az SzKP belső politikai vitáiról, s hogy milyen véleményeltérések voltak Trockij és Rosmer között. Ezek részben taktikaiak voltak, s főként az 1930-as évek második felében éleződtek ki. A tanulmány utolsó részében Gras azt elemzi, miként ítélte meg Rosmer az 1930-as években a Szovjetunió belső fejlődését.

*

Gras tanulmányát követően a folyóirat „Rosmer és a Kommunista Internacionálé” címmel három dokumentumot közöl. Az első a Bulletin Communiste 1922 áprilisi számából a berlini nemzetközi konferencia munkáját értékeli. Megállapítja, hogy a konferencia gondolatát a bécsi Munkaközösség vetette fel, majd hangsúlyozta, hogy a II. Internacionálé csoportosulása szabotálta az érdemi tárgyalásokat. Elsősorban a német szociáldemokratákat és az angol Labour Partyt tekintette olyan erőnek, amely szembehelyezkedett az együttműködéssel.

1923. január 6-án Rosmer az Humanitében a nemzetközi Vörös Szakszervezeti Internacionálé lehetőségeit, munkáját elemezte. Különösen sokat várt a VSZI és az amerikai IWW összefogásától.

Végül a harmadik dokumentum Rosmer nyílt levele az első angol munkáspárti kormány megalakulásakor. Rosmer e nyílt levelet a Bulletin Communiste 1924 áprilisi számában tette közzé. Ebben hangsúlyozta, hogy a kommunisták és a labouristák gyökeresen másként nézik a munkásszervezetek feladatait, mivel a labouristák csak meghatározott keretek között szeretnék a gazdasági feltételeket javítani, a kommunisták pedig az egész rendszer megváltoztatását, forradalmat kívánnak. Mégis, megjelölt egy sor olyan feladatot, amit — ha némi fenntartással is — de olyannak ítél, amit még a Labour kormány is megoldhat. Ilyennek vélte a munkások anyagi helyzetének korlátolt javításán túl a versailles-i békerendszer igazságtalanságainak orvoslását, a Ruhr-vidék megszállásának felszámolását és a gyarmati népek helyzetének enyhítését. Mindezzel — fűzte hozzá — a Labour-kormány a nagy alapító, J. Keir Hardie szellemében járna el. Mindeh-

hez hozzáfűzte, hogy a Labour-kormánynak természetszerűen el kell ismernie a szovjet kormányt. E célok elérésére javasolta, hogy az angol és francia munkásság alakítson ki közös akcióegységet.

(*Le Mouvement Social* 1971 január – márciusi szám 9 – 27. l.)

J.

Mirbach moszkvai német követ jelentései

A közölt dokumentumok, amelyeket *Sz. M. Drabkina* látott el bevezetéssel és jegyzetekkel, Mirbach báró 1918 áprilisa és júliusa közötti tevékenységét világítják meg, amelynek fő jellemzőit ugyan a korábban publikált kevés számú forrás alapján is jól ismertük (a szovjethatalom erejének lebecsülése, aktív kapcsolat a bolsevik-ellenes ellenforradalmi erőkkel), de részleteiben, összetevőiben csak a legújabb forrásközlemények tárják fel. Az 1918 április vége – június eleje közötti időszakban kelt néhány levél a német diplomata első moszkvai benyomásait rögzíti. A birodalmi kancellárhoz küldött jelentések tanúsága szerint a széles közvélemény kíváncsisággal, a kormányajtó tartózkodó várakozással, a polgári pártok kiadványai nagy elvárásokkal – a hatalmon levő bolsevikok elleni szövetségesként – fogadták a német diplomáciai testületet. A közhangulatról szólva kilátástalannak tartja a bolsevikok helyzetét, a politikai konszolidációt pedig csak a régi rend helyreállításával látja biztosítottnak. A szovjet vezetők közül Csicserin tapintatosan, Szverdlov kemény határozottsággal közölte a követtel a német katonai lépések (Finnország, Ukrajna) miatti elégedetlenségét. Ez a kérdés Leninnel folytatott beszélgetésekor is felvetődött. A Népbiztosok Tanácsának elnöke alapvetően optimista, mert a szervezett hatalom a bolsevik kormány kezében van, s a vele szemben álló belső erők nem egységesek, nem erősek. Természetesen a helyzet súlyosbodását is látja, s ebben nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy Breszt-Litovszk ellenére nincs béke, mert a német hadsereg mozgásban maradt.

A júniusban kelt jelentések a politikai válság érlelődését és a német követnek az ún. jobboldali központtal kiépülő kapcsolatait dokumentálják. Június 2-án a politikai fordulat elkerülhetetlenségét bizonygatja a báró, 13-i jelentésében pedig a Krivosejin körül tömörülő burzsoá-monarchista politikai csoportosulással kiépülő kapcsolatairól ad számot. Az ún. jobboldali központ még Október előtt létrejött, s politikailag monarchisták, zemsztvo-liberálisok, kadetok és jobboldali szocialisták; társadalmilag elsősorban nemesi nagybirtokosok, valamint bankárok és gyárosok alkották. Mirbach szerint a német követségen felajánkozó számos politikai csoport közül, amelyek a bolsevikok elleni együttműködést, a burzsoá Oroszország helyreállítását, Breszt-Litovszk felülvizsgálatát hangoztatták, ez a Krivosejin-csoport számít a legkomolyabb erőnek. Mint a levélből kitűnik, Krivosejin kezdte a közeledést – a német követséggel már kapcsolatban álló politikusok közvetítésével – s biztató választ kapott. Mirbach abban látja feladatát, hogy az elkerülhetetlen politikai fordulat után német és ne antant befolyás alatt álló politikai erők kerüljenek előtérbe. Szibéria vonatkozásában ezt a célt irreálisnak tartja, de az ukrainai pozíciók és az orosz burzsoá erőkkel épülő kapcsolatokat alapján az európai Oroszország befolyásolásában reménykedik.

Ez a június 13-i levél egy, a történetírásban bontakozó vita eldöntése szempontjából is jelentős lehet. Nyugati történészek (W. Baumgart: *Deutsche Ostpolitik. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkriegs. Wien – München, 1966* c. művét emeli ki a bevezető előszó) két szakaszra osztják Mirbach moszkvai tevékenységét. Szerintük az elsőben a német külügyi vezetés utasításának megfelelően el nem kötelezettség, a szovjet hatalommal való együttműködési szándék dominált, a másodikban (1918 május derekától) az antant-intervenció kiszélesedése, a cseh hadtest lázadása és a belső ellenforrada-

lom erősödése láttán Kühlmann hozzájárulásával a német pozíciók biztosítása érdekében aktivizálja magát. Ezzel az értékeléssel szemben Drabkina a szovjet történészek álláspontját tolmácsolja, amely szerint Mirbach báró, mint a reakciós militarista német körök képviselője, kezdettől szovjetellenes tevékenységet folytatott, s kapcsolatban állt a szerveződő ellenforradalmi erőkkel. A május 16. előtti és utáni jelentések összevetése alapján Baumgart álláspontja látszik igazolódni, de a június 13-i jelentés és a június 25-én Kühlmannhoz írt összegző levél a német diplomata kezdettől szovjetellenes tevékenységét bizonyítja.

(*Voproszi Isztorii 1971. 9. szám 120—129. l.*)

M.

Thomas Parke Hughes:

Technológiai mozzanat a történelemben: hidrogénezés Németországban 1898—1933

E célzatos tanulmány azt kívánja bizonyítani, hogy a hírhedt német vegyipari nagyüzem, az I. G. Farben-művek szerepe Hitler hatalomrajutásában elsődlegesen annak tulajdonítható, hogy a hidrogénezés néven ismert technológiai eljárás történeti hatótényezővé vált. A nemzetiszocialista Németországot az óriásüzem látta el szintetikus benzinnel, ami lehetővé tette, hogy az ország lemondjon benzin-behozataláról és önerejéből készüljön fel a háborúra.

A hidrogénezés technológiájának előtörténete a század első éveire nyúlik vissza. Ebben az időszakban Németországnak olyan tömegű nitrogénre volt szüksége, amit csak mesterséges úton lehetett előállítani. Két Nobel-díjas tudós, Fritz Haber és Carl Bosch alakította ki a róluk elnevezett Haber—Bosch-féle hidrogénezési eljárást, melynek alapján 1913-ban egy kísérleti telepen, Oppauban megindult a gyártás. Az első világháború rendkívüli módon felfokozta a nitrogén-igényt, és ez megnövelte a Haber—Bosch eljárás fontosságát. 1916-ban új mammutüzem épült Leunában. A háború végére már az új eljárással gyártották a Németország számára szükséges nitrogén-mennyiség felét.

Az új módszer forradalmasította a katalízisa kémia egész technológiáját. A nagyarányú kutatásokba sok fiatal szakembert bevontak, hatalmas építkezések folytak, állandóan korszerűsítették a gyártási eljárásokat. A további fejlesztés sürgetésében több tényező közrejátszott. A békeidőben is kihasználták a meglévő ipartelepek kapacitását; számolni kellett a nagy tömegekben alkalmazott kémikusok és mérnökök alkotókedvével; hajtóerőként működött az iparágba addig befektetett óriási tőke és a vezető pozíciókban levők érdeke.

A háború után egy ideig lehetett korszerűsítésekkel, módosításokkal, finomítással munkát adni. De Oppau és Leuna az 1920. évi 122 000 tonnáról 1928—29-re 635 000 tonnára emelte termelését, és így lassan új tér kellett az alkotó energiák kibontakoztatására — érvel Hughes. Megkezdődik a szintetikus metanol gyártása, ezúttal egy másik típusú hidrogénezési eljárással. 1924—26 között pedig megszületik a század egyik legnagyobb kutatási és fejlesztési terve: hazai szénből hidrogénezéssel szintetikus benzint kezdenek gyártani. Hughes számba veszi mindazokat a tényezőket, amelyek az új program beindításához vezettek. Ezek közül kiemeli a belsőégésű motorok megjelenése által előidézett közlekedési forradalmat, amely az autógyártás ugrásszerű fellendüléséhez vezetett, mindenekelőtt az Egyesült Államokban. Németországot a világszerte kibontakozó autógyártási versenyben lemaradás fenyegette: a 20-as évek közepén a ranglistán 13 nagy autógyártó ország után következett. Ez — áttételesen — veszélyeztette Németország nagyhatalmi státuszát is.

Az adott gazdasági-politikai helyzetben tehát az új technológia kidolgozása, a nagyszabású program elindítása államédekké vált. A gyár számára ez azért volt fontos mozzanat, mert a kezdeti időszak technológiai problémáinak megoldása mellett biztosítani kellett a vállalkozáshoz a politikai és gazdasági feltételeket is. 1926-ban Bosch irányításával 100 000 tonnás kapacitással hatalmas gyártelepet építettek Leunában, ahol 13 500 munkást alkalmaztak. A kezdeti nehézségek miatt azonban a gyár nem tudja elérni a tervezett 100 000 tonnás kapacitást, még 1929-ben sem. Amikor 1930–31-ben elérik ezt a színvonalat, a Németországban gyártott szintetikus benzin ára literenként 40–50 pfennig lesz, ugyanakkor, amikor az Egyesült Államokból importált benzin ára literenként mindössze 5 pfennig. A gyártás tehát a látszólagos siker ellenére sem volt rentábilis.

Két megoldás kínálkozott: kivárni a válság végét, vagy megfelelő „klímát” (pl. autarkias gazdaságot) teremteni a szintetikus benzin gazdaságos hazai előállításához. Ez utóbbi megoldás érdekében Bosch Brüning kancellárhoz fordult, és a kormány segítségképpen megengelte az import benzin vámtételét: 1932 közepén ez 16 pfennig volt literenként, a legmagasabb érték egész Európában. Azonban ez is kevés volt. Még ha el is érik a literenkénti 20 pfennigés előállítási költséget, akkor is alig lett volna haszon a hazai benzingyártásból. Brüning 1932-ben bekövetkezett bukása után pedig nem lehetett már nagyobb segítséget remélni egy *weimari* kormánytól. 1932 novemberében ezért megkeresik Hitlert, akinek pártja ekkor már a legbefolyásosabb volt a Reichstagban.

A benzin hazai előállítása jól illett Hitler programjába: hozzájárult az autarkias gazdaság kialakításához, megkönnyítette a *Volkswagen*- és az *Autobahn*-program kiépítését. Mindez része lehetett egy újrafelfegyverkezési tervnek, jóllehet a tanulmány szerzője hangsúlyozza, hogy az I. G. Farben-művek vezetői nem a háborús készülődés előmozdításához nyújtottak segítséget, hanem csak mintegy „engedelmeskedtek” a gyártási technológia „parancsainak”. Hughes még az 1933-ban Hitlernek nyújtott 400 000 márkás I. G. Farben-támogatást is csak mint a benzin-programhoz adott náci segítség ellenértékét tekinti. Szembeszáll azokkal a történészekkel is, akik szerint az I. G. Farben már jóval Hitler előtt egy Bordeaux-tól Ogyesszáig terjedő gazdasági blokkról álmodott, és hangsúlyozza, hogy még a nürnbergi perben sem bizonyították be az I. G. Farben bűnösségét agresszív háborúk tervezésében és előkészítésében, csupán annyit állapítottak meg, hogy a gyár hozzájárult az újrafelfegyverkezéshez.

1933 decemberében az I. G. Farben-művek szerződést kötött a hatalomra került nációkkal. A kormány garantálta a költség-szinten történő forgalmazást és a piacot, az I. G. Farben pedig az évi 350 000 tonnás össztermelést 1935 végére. E megbeszéléseken már a Légügyi- és a Hadügyminisztérium képviselői is részt vettek. 3 évvel később a benzin-program már a fegyverkezési terv nélkülözhetetlen, szerves része lett — Leuna pedig a fegyverkezés és az autarkia számára kedvező feltételei között virágzott. Az 1936-tól bevezetett 4 éves terv új lehetőségeket biztosított az I. G. Farben számára. Hitler azt kívánta, hogy az import-anyagokat általában is minél hamarabb hazai gyártmányú mű- (pót-) anyagokkal szorítsák ki. Ez a program az I. G. Farben-műveket még szorosabban a nációkhoz csatolta.

A szerző érvelése szerint az I. G. Farben — a technológia érdekében, attól hajtva — változó taktikával, de alapjában véve változatlan stratégiával igyekezett a Leuna-Művek fennmaradását mindvégig biztosítani, még az újrafelfegyverkezési programon dolgozó náci párttal való szövetkezés árán is. Következtetéseiben Hughes a technológiai tényezőt elegendő magyarázatnak tartja az I. G. Farben és a náci párt közötti együttműködés megszületéséhez: szerinte a technológia „kényszerítette” a gyárat, hogy politikai eszközökkel biztosítsa a jövőjét. Ez a tanulmány jó példája annak, hogy egy egyoldalú, technicista történetfelfogás mint válhat immorális politikai propaganda eszközzé. Az I. G.

Farben-művek háborús szerepének igazolására tett kísérlet tagadhatatlanul meglevő technológia- és gazdaságtörténeti összefüggésre világít rá, ám felismerését a szerző történetileg igazolhatatlan, politikailag kártékony érvelés szolgálatába állítja.

(*Past & Present*, 1969. 44. szám. 106–132. l.)

F.

A. Sz. Kan:

A svéd történetírás a XX. században

Az utóbbi évtizedben megnőtt a szovjet szakemberek érdeklődése a nyugati, burzsoá történetírás eredményei, eszmei irányzatai iránt. Ez az érdeklődés döntően a nagy nemzetek (amerikai, angol, francia, német, olasz) irányában nyilvánult meg, a kis- és középsorságok tudományos vívmányai szinte figyelmen kívül maradtak, annak ellenére, hogy a polgári szellemiség, a polgári tudomány vonatkozásában jelentős szerepet játszanak. Ezek közé sorolható a svéd történettudomány is, amely a régészet, az antikvitás vallási élete, a széles értelemben vett Baltikum, mint regionális történeti-földrajzi egység gazdasági, diplomácia- és kultúrtörténete feltárásában komoly eredményekkel büszkélkedhet. A Sz. Kan cikke, amely svéd historiográfiai munkák és svéd tudósoknak a nemzetközi történész fórumokon elhangzott referátumai alapján készült, periodizálja, ideológiai-politikai és tematikai irányzatok szerint rendszerezi a svéd történettudomány XX. századi eredményeit.

A századfordulón csaknem oszdatlanul érvényesült a nacionalista-burzsoá konzervatív irányzat szellemi és tudományos befolyása. Idealista filozófiai alap, pozitivisták módszere, a politika, állam és személyiség középpontba állítása jellemezte ezt az uppsalai egyetemen koncentrálódó, az Akadémián is nagy befolyással bíró, s a második világháború utáni évtizedig meghatározó szerepet játszó irányzatot. A konzervatív irányzat egyeduralmát csak alkalmasszerűen törték meg polgári-liberális és szociáldemokrata szellemiségű munkák. 1910-től jelentkezett eredményeivel a középkorkutató Weibull fivérek által alapított ún. „Lundi iskola”, amely pozitivisták alapállásból ugyan, de komoly eredményeket ért el a forráskritika területén.

Az első világháború utáni évtizedben elméleti-szellemi nivó és tudományosság tekintetében svéd historiográfusok szerint is megtorpanás figyelhető meg. Továbbra is a konzervatív irányzat a jellegadó, a polgári liberális vonal még háttérben marad. Ezt a megtorpanást tükrözte a „Svéd történelem a kezdetektől napjainkig” c. összefoglaló munka újabb kiadása, de az egyre nagyobb számú monográfiák is erre mutattak. Vita bontakozott ki a húszas években a svéd állam létrejöttéről, amelyet a nacionalista-konzervatív történészek korábbra tesznek, mint a Weibull fivérek. A monográfiák tematikája továbbra is hagyományos — II. Gusztáv Adolf (a XVII. sz. első harmada), IV. Gusztáv Adolf (napóleoni korszak), I. Oszkár (a XIX. század dereka) uralkodásáról jelennek meg —, de az újkori gazdaságtörténet kérdései is feldolgozásra kerültek. A regale-jogok a kései feudális korszakban, az első svéd bankok létrejötte, XVII. századi tőkés vállalkozások történetének megírása jelentette az új szint. A politikai történet feltárásában a polgári és reformista-szocialista irányzatok a politikai pártok történetének megírásával tűntek ki (pl. G. Magnusson munkái).

Az 1920–30-as évek fordulóján új szellemi irányzatok hatása kezdett érvényesülni. Ebben az időszakban nő a történetírói irányzat a svéd reformista-szociáldemokrata

vonala, amely liberális-polgári demokratikus aspektusból bírálja a marxizmust. A baloldali szociáldemokrata és kommunista vezetők írásai, amelyek marxista szellemiségűek, ekkor még a tudományos elmélyültségnek híján voltak. A polgári irányzatokra az elmélet iránti közömbösség jellemző, de fellelhetők a történelmi materializmus iránti érdeklődés jelei is. Az általánosan jellemző empirizmus mellett a konzervatív szárny H. Rickert neokantiánus ideológiájához közeledett, bár a korszak vezető egyéniségének számító H. Haralds filozófus-történész jobbról bírálta német kollégáját és követőit; a liberális szárny pedig a hazai talajon kibontakozó logikai pozitivizmussal rokonszenvezett. Látványosan ideológiai irányzatoktól függetlenül, a Weibull-fivérek hagyatékán továbbfejlesztődött a Lund-i kritikai iskola, amely a „Scandia” c. (1928-tól megjelenő) forráskritikai folyóirat révén az egész Baltikumra befolyással volt és elsősorban középkortörténeti események deheroizálásával erősen megtépázta a konzervatív irányzat pozícióit.

Az 1930-as évek elejének eszmei eklekticizmusa végső soron a konzervatívok visszavonulását, a svéd történettudomány radikalizálódását eredményezte. Szerző szerint ezt mutatja az a tény, hogy a társadalmi gondolkodás (a XVIII. századi svéd filozófia, a XIX. század második felének eszmei áramlatai) történetének kutatása is napirendre került, és érdeklődés nyilvánult meg a tömegek helyzetének, a munkásmozgalom fejlődésének feltárása iránt. A második világháború előtti évtized legjelentősebb tudományos eredménye a liberális E. F. Heckscher könyve, amely Svédország gazdasági történetét Vasa Gusztáv korától tekintette át, tényekkel alátámasztva és elméleti szempontból is megállva az összehasonlítást mind Kulischer, mind Sombart munkáival. Természetesen polgári munkáról lévén szó, amely a cambridge-i neoklasszikus gazdasági iskola és a manchesteri gazdaságtörténeti iskola hatását ötvözi, kimutatható a történelmi materializmus vulgarizálására irányuló törekvés és a merkantilizmus idealizálása. A kritikai iskola tudósai ezekben az években kezdték meg a középkori gazdaságtörténet feltárását. Jelentős vállalkozás volt a skandináv területek feudális intézményeinek összehasonlító elemzése, de lépések történtek a svéd feudális birtokviszonyok és a parasztság történetének kutatásában is. A konzervatív vonal érdeklődésének előterében továbbra is a had- és diplomáciatörténeti kérdések állottak, valamint államférfiak életrajzának megírása.

A hidegháborús időszak lelassította a konzervatívok eszmei és tudományos befolyásának visszaszorulását. A történészek idősebb nemzedéke keresztény-nacionalista tradíciókat ápolt, a neoprotestáns, keresztény humanista eszmék befolyását erősítette. A közép- és ifjú generáció szellemiségét a neopozitivizmus határozta meg. Tudományos téren a háború előtti tendenciák folytatódtak. Tovább erősödött ugyan a radikális kritikai irányzat, amelyet ekkor is egy középkor-kutató, E. Lönnroth neve fémjelzett, de a konzervatív és liberális irányzat közeledésének is voltak jelei. Előbbiek gazdaságtörténeti kérdésekhez is közelítettek, utóbbiak pedig elhatárolták magukat a marxizmustól. A gazdaságtörténet kutatásában a polgári szociológia fellendülése jelentősen közrejátszott. A korszak egy másik tendenciája Svédországban, hogy az angol—amerikai szellemi tudományos orientációt egy haladébb, színvonalasabb francia—amerikai befolyás kezdte felváltani. (Az „Annales”-iskola és Mathiez szellemiségének elterjedése utalnak erre.)

Az 1950-es évek derekától napjainkig terjedő periódust a konzervatív irányzat háttérbe szorítása, a liberális-polgári, reformista-szocialista és marxista irányzatok előretörése jellemzi. A középkorkutatók mutatják fel továbbra is a legtöbb eredményt, a gazdasági-társadalmi viszonyok elemzésével. A középkori svéd viszonyok feudális jellegének elismerése, az újkori svéd külpolitika kritikai ártértékelése, ezzel párhuzamosan az oroszgyűlölet, mint értékelési szempont mellőzése, új- és legújabbkori történeti témák előtérbe kerülése (1951-ben pl. létrehozták a Latin-Amerikai Intézetet), s a fiatal szakembergárda beérésének velejárójaként kommunista történészek jelentkezése a tudományos életben — ezek az elmúlt másfél évtized fontosabb változásai a svéd történettudomány-

ban. A tematikai gazdagság demonstrálása után befejezésül olyan új jelenségekre hívja fel a figyelmet a szerző, mint a történettudomány történetének kutatása és elméleti, módszertani kérdések boncolgatása.

(*Voproszi Isztorii. 1971. 11. szám 81—96. l.*)

M.

Robert W. Fogel:

A történetírás és a retrospektív ökonometria

Fogel professzor cikke egy kizárólag az amerikai történetírás problémáit tisztázó előadása alapján készült, amelyet 1968-ban tartott. Tulajdonképpen áttekinti az ökonometria eddigi eredményeit az amerikai történelem kutatásban, mintegy bizonyítandó a „kliometria” létjogosultságát a matematikai módszerektől idegenkedő történészek előtt.

A matematikai módszerek tudatos és rendszeres alkalmazása az amerikai gazdaság történetének kutatására mindössze tíz éves (1968-ban). Ezen időszak alatt az ökonometrikus történetírás újdonságból a gazdaságtörténeti kutatás fő területévé lett. A matematikai módszereket alkalmazó tanulmányok számának növekedése látványos volt. Az új megközelítés fölényét mutatja az is, hogy azokban a lényeges gazdaságkutató egyetemi centrumokban, amelyek a legtöbb doktori disszertációt produkálják gazdaságtörténeti témákból, ma már rutinszerűleg oktatják az ökonometrikus történeti módszereket. Az új módszerrel kapott eredményeket hírüladó publikációk nem sülyedtek el a publikációk tengerében, hanem igen sokszor megjelenésük után érdekes viták tárgyává váltak. A matematikai módszer bevezetése nem szűkítette a vizsgált területet, amittől korábban sokan tartottak. Alkalmazhatósága szélesebb körű, mint ahogy először látszott. A matematikai módszerekkel feldolgozott témák az amerikai történelem kritikus pontjain helyezkednek el. Az első nagyobb feldolgozott kérdés a polgárháború előtti Dél rabszolgagazdasága volt. Másodiknak a szállítás fejlődése által kiváltott fejlődés vizsgálata következett. Kisebbségi kutatási területek voltak a következők: az urbanizáció meghatározó tényezői; a külkereskedelem hatása a belső piacgazdaság kialakulására; a gyáripar elterjedésének problémái; a különböző technikai újítások elterjedésének menete stb. Ezek nem nevezhetők triviális problémáknak és a kapott eredmények sem triviálisak. Sőt, nemcsak hogy finomították a korábbi eredményeket, hanem azt mondhatjuk, hogy egyes, az új módszerrel készült tanulmányok minőségileg új eredményeket is hoztak.

A háború előtti Dél rabszolgatartó gazdaságának ökonometrikus kutatása megdöntötte azt a korábban általánosan elfogadott véleményt, hogy ez a rabszolgagazdaság stagnált, nem volt sem hatékony, sem jövedelmező, azaz a végét járta. Ki lehetett mutatni, hogy a rabszolgatartás egész jól jövedelmezett, sőt a legjobb befektetésnek számított. 1840 és 1860 között az egy főre számított profitnövekedés Délen magasabb volt mint az országos átlag. Saját forrásainak kihasználása tekintetében a déli rabszolgatartó gazdaság mintegy 40%-kal volt hatékonyabb mint az északi mezőgazdaság. A déliek tehát korántsem egy haladó intézmény elvakult védelmezői voltak. Hasonlóan újszerű eredményeket kaptak a pamutipar növekedését előidéző tényezők vizsgálatakor. Míg a korábbi tankönyvek egyoldalúan a technikai újítások szerepét hangsúlyozták, addig R. B. Zevin újabban kimutatta, hogy a növekedés fő előidézője a szükségletek növekedése volt, és a megoldás fő tényezőjét a gyapot termőterületének megnövelésében kell látnunk. Úgy tűnik, hogy az újszerű eredmények elsősorban az újszerű kérdésfeltevések eredményei, azok pedig az új módszer bevezetésének szellemi következményei.

Az új eljárásokat módszertanilag a mérhetőség hangsúlyozása fémjelzi, illetve a mérhetőség és az elmélet közötti szoros kapcsolat felismerése. A történettudományba

nem a klometrikusok vezették be a mennyiségi elemzést, de ők tárták fel új útjait. Három momentumot kell itt kiemelni: 1. a történelmileg létezett gazdasági intézmények és gazdasági folyamatok dimenzióit kell rekonstruálni a fennmaradt töredékes adatokból. Ez hasonlítható ahhoz, mint amikor a paleontológusok rekonstruálják a kihalt őslények eredeti méreteit. 2. A fennmaradt adatokat összhangba kell hozni a szigorúan értelmezett gazdaságtani fogalmakkal. Nyilvánvaló, hogy pl. nemzeti jövedelem kimutatásokat soha nem találhatunk közvetlenül a forrásokban. 3. Rekonstruálni kell olyan gazdasági tényezőket, melyeknek adatait csak indirekt úton lehet megállapítani. Ilyen pl. az a probléma, hogy vajon mennyi volt az üzleti veszteség azért, mert a folyami szállítás lassúbb volt mint a vasúti.

Ezeket a pontokon élvezhetjük a modern statisztika és közgazdaságtan eredményeit. Ugyanilyen világos azonban az, hogy az új módszerek felhasználhatósága az elmélet függvénye. Egyes tényezők mennyiségi adatainak hasznosítása csak akkor lehetséges, ha előbb elméletileg meghatározzuk a gazdaság összmodelljén belül az egyes elemek funkcionális összefüggéseit.

Kétségtelen, hogy a legszembetűnőbb az ökonometria módszerei között a matematikai apparátus igénybevétele. Előnyük sokszor kézenfekvő. Ha pl. a történetés csupán egyetlen adatsort ragad ki a fejlődés (vagy a stagnálás) illusztrálására, könnyen tévedhet, mert a nemzetgazdaság növekedésére tipikusan jellemző adatsorok korszakról korszakra rendszerint változnak. Pl. a nyersvas-termelés mutatói hűen tükrözték a fejlődést az 1830 és 1860 közötti periódusban, ugyanakkor azonban a nyersvas termelése 1860 és 1870 között stagnált, noha a gazdaság többi része éppen ekkor dinamikus fejlődött. Vagy pl. korábban a rabszolgamunka halódására elsősorban abból következtettek, hogy a rabszolgák árának növekedése gyorsabb volt, mint a gyapot árának növekedése. De figyelembe sem vették a termelékenység növekedését, amely pedig magas, mintegy évi 2,9%-os volt ebben a korszakban. A korábbi feltételezés egy lineáris egyenlettel írható le, amelynek matematikai formába öntésekor nyilvánvalóvá válnak a megengedhetetlen egyszerűsítések. A matematikai apparátus legfőbb haszna tehát abban van, hogy segít a történetészek által implicite már eddig is használt összefüggések kibontásában, ellenőrzésében és esetleg kijavításában is.

A kritikusok többsége az ökonometriai módszerek leggyengébb pontjának tartja a tényekkel szemben, azoknak ellentmondva kifejtett gondolatmeneteket.* Az értetlen kritikusok, akik általában nem történetészek, azt állítják, hogy mivel az ilyen okfejtések soha nem bizonyíthatóak, ezért kívül esnek a tudomány területén. Ilyen luxust azonban a történetészek nem engedhetnek meg maguknak. Ez azt jelentené, hogy nem alkothatnánk ítéletet a történelemben megessett tévedésekről. Azt állítani, hogy valamely tévesen döntött egy adott kérdésben, annyit tesz, hogy többre értékeljük a lehetséges, de természetesen meg nem valósult másik alternatívát. A történettudományban ez eddig is létezett, a feladat ma az, hogy pontosabb képet nyerjünk alkalmazásának kritériumairól. A megoldás útja az alkalmazott modellek finomítása, egyre több paraméteres egyenlet felállítása. A felmerülő módszertani kérdések e tekintetben semmiben sem különböznek a statisztika vagy az ökonometria egyéb módszertani kérdéseitől.

A folyóirat Fogel professzor tanulmánya után közli az 1968-as vita több érdekes részletét. A vita résztvevői neves amerikai és angol történetészforszabók voltak, akik továbbra is az ökonometrikus módszerek létjogosultságának határait kérdezték rá.

(*History and Theory* 1970. 3. szám 245–264. l.)

H.

* A tényeknek ellentmondó bizonyítás kérdésében lásd. J. D. Gould Fogel professzorral vitatkozó tanulmányának ismertetését a Századok 1971. 3–4. szám 844–846. oldalán.

A. A. Novikova:

A szovjet közéleti személyiségek hagyatékának állami őrzéséről

A szovjet történettudomány közelmúltban kibontakozó lendületes fejlődése kutatás-szervezési kérdéseket is napirendre tűzött. A szovjet társadalom történetének mind teljesebb feltárása a személyes hagyatékok összegyűjtését, rendszerezését állította előtérbe. Mint a cikk bevezető gondolataiból megtudhatjuk, az ipar és a mezőgazdaság területén működött személyiségek hagyatékaira eddig kevés gondot fordítottak. Pedig ilyen jellegű leletek jelentősen hozzájárultak a lenini életmű teljes képének megrajzolásához is, vagy pl. a GOELRO tevékenységének feltárásához szolgáltatott fontos dokumentumokat. Gyakran találhatók ezekben a személyes archívumokban hivatalos iratok, tudományos értékkel bíró levelek (pl. egy veterán bolsevik hagyatékában Ciolkovszkij értékes feljegyzéseire bukkantak), irodalomtörténeti értékek stb. Mindez érthetővé teszi azt, hogy a hagyatékok őrzésének tudományos, szervezési, intézményi és jogi kérdései élenként foglalkoztatják a szovjet szakközvéleményt.

A továbbiakban a probléma historiográfiáját, bibliográfiáját tekinti át a szerző. E. V. Koloszova, V. V. Caplin tanulmánya alapján (Voproszi Arhivovegyenyija, 1965. 4. sz.) mutat rá, hogy 1957-ig a szocialista építés korszakának személyiségeitől alig őriztek a levéltárak dokumentumokat, míg az 1917 előtti anyagok válogatás nélkül kerültek megőrzésre. Adataik szerint 1957–58-ig a kb. 10 ezer begyűjtött személyes hagyatékra csupán 20 százaléka származott 1917 utánról, s annak is fele irodalmi, művészeti jellegű. 1957 után a levéltári állomány milliókra nőtt, s ez szervezeti, intézményi, de tudományos problémákat is kitermelt. Aktuálissá vált a fondképzés kritériumainak elvi és főleg gyakorlati kidolgozása, érvényesítése. Hosszan sorolja a szerző azokat a vezetői beosztásokat (népbiztos, építkezés-vezető, tudós stb.), amelyek feltehetően megőrzésre alkalmas anyagokat produkálhatnak. A következő lépés az egyes egységek tartalmi elemzése, amely a mércétől függően újabb rendszerezési, szelektálási lehetőséget nyújt. Eltérőek a vélemények arról, hogy egy-egy hagyatékot teljességében vagy rostálva vegyenek állami megőrzésbe, ill. hogy mely egységeket lehet egészében mellőzni. Ezzel kapcsolatban a memoárok különböző típusait veszi számba és állít fel közöttük értékrendet.

Befejezésül az utóbbi években szinte társadalmi mozgalomná vált történelmi forrásgyűjtés technikai problémáira utal a cikk. A levéltári hálózat mellett könyvtárak, múzeumok, intézmények, iskolák is foglalkoznak történeti értékű dokumentumok gyűjtésével, őrzésével. A feltáró-gyűjtő munkába veteránok, nyugdíjasok, iskolák, Komszomol-szervezetek egyaránt nagy számban kapcsolódtak be. Ez a mennyiségi kiszélesedés bizonyos mértékig kaotikussá tette a dokumentumok rendszerezését, aminek következtében gyakori jelenség, hogy pl. egy-egy személyiség hagyatéka szétszórta több gyűjtő-szerv birtokába kerül. Megemlíti végül a szerző egy 1963-ban kiadott kormányrendeletet, amely egységes szervezeti hálózat és rendezési, szelektálási elv alapján, szakemberek széleskörű alkalmazásával kívánja a személyes hagyatékok gyűjtését, rendszerezését, feldolgozását koordináltan biztosítani.

(*Voproszi Isztorü. 1971. 8. szám 59–70. l.*)

M.

A külföldi folyóiratszemlét írták: Frank Tibor (F.), Hont István (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Menyhárt Lajos (M.), Orosz István (O.) és Teke Zsuzsa (T.)

FIGYELŐ

Bölony József:

Pihent szemmel — az olvasó érdekében

VI.

Cikksorozatomban bevezetésének mindjárt az első oldalán sajnálattal kellett megállapítanom az 1968. évi 5—6. számban, hogy „még ma sem ment át a köztudatba, hogy a könyvismertetés és bíráló feladata nemcsak a megjelent munka értékének a kidomborítása, hanem hibáinak megnevezése is és ezzel a további kiadások vagy később megjelenő munkák tökéletesedésének előmozdítása”. A legutóbb az 1971. évi I. számban közölt V. rész befejezésében pedig a cikksorozatomban megindulása óta eltelt pár év távlatából legfeljebb annyit fűzhettem hozzá a korábban részletezett kifogásaimhoz, hogy „a hibákat nemcsak hogy átveszik a későbbi kiadások, hanem tetézik is új hibákkal”.

Hogy pedig a bírálattól tartózkodó „bírálatok” sajnos még egyáltalában nem tekinthetők kivételnek, annak bizonyítéka egyik folyóiratunk három bírálata.

Az első alapjául szolgáló munka szövegének (tehát nemcsak név- és helységmutatójának) tévedéseiről, egyéb hibáiról és hiányosságairól egyáltalában nem vesz tudomást a bíráló, holott kiemeli, hogy a könyv nem szakköröknek, hanem szélesebb olvasótábornak készült, — amiből következik, hogy fokozott mértékben áll fenn a nagyközönség megtevésztésének a veszélye.

A másik kötetéről szóló bíráló hangsúlyozza az összeállított jegyzékek, név- és tárgymutató által nyújtott nagy segítséget az olvasó tájékozódására, a közölt dokumentumok beható tanulmányozásában zavaró nehézségek elhárítására. Ez a dicséret önmagában helyénvaló, mert a mutatók és jegyzékek hiánya kétségkívül zavarná az olvasót. Csak arra nincs szava a bírálóknak, hogy a bennük garmadával található komolyabbnál komolyabb hibák lényegesen jobban zavarják tájékozódásában.

A harmadik bíráló nyomtatékosan kiemeli, hogy külön értéket képez a terjedelmes kötet „korrekt tájékoztatást nyújtó” névmutatója, — holott ez a tájékoztatás igen sok esetben téves, hibás és hiányos.

Az alábbi példák és a következő folytatás bőségesen illusztrálják ezeket a tévedéseket és hiányosságokat, kiegészítve azokat egyes újabb történelmi és rokon tárgyú munkák által nyújtott anyaggal és egy újabb lexikonkötet történelmi, közjogi és egyéb hibáinak és tévedéseinek helyesbítésével.

Történelmi és közjogi tévedések

„II. József osztrák császár 1787-ben személyesen találkozott az orosz cárral.”

Az osztrák császár legkorábban csak 17 év múlva találkozhatott bárkivel is, mert csak 1804-ben vette fel az osztrák császári címet II. József német-római császár unokaöccse és második utóda a trónon. Az összesen csak 4 osztrák császár közül egyébként egy sem viselt I.-nél magasabb sorszámot.

„Hogy Napóleon Gusztáv Adolf svéd király helyébe egyik tábornokát, Bernadotte-ot ültette, abban még nem volt semmi meglepő.”

Annál több meglepő van azonban abban a történelmi tényben — egybevetve ezzel a közléssel —, hogy az 1809. március 13-án lemondásra kényszerített IV. Gusztáv Adolfot nem Bernadotte, hanem a saját nagybátyja, *XIII. Károly követte a svéd trónon*, aki Bernadotte állítólagos „trónraültetése” után még 9 esztendeig uralkodott, egészen a haláláig. Bernadotte ti. csak 1818-ban lépett, nem ugyan „Gusztáv Adolf”, hanem *XIII. Károly „helyébe”* (helyesebben: örökébe) *XIV. Károly* néven; korábban csak trónörökös volt, akít a király adoptált; de ez is csak 1810-től. Gusztáv Adolf lemondása után ugyanis még a *svéd királyi család tagjai sorából* került ki nemcsak az új király, hanem az új trónörökös is.

„Bernadotte, a Napóleon által trónra emelt új svéd király . . . 1812 áprilisában szövetségi szerződést írt alá Oroszországgal.”

Aligha! mivel csak 6 év múlva lépett trónra, 1818. február 5-én, amikor Napóleon már évek óta Szent Ilona foglya volt. A szerződést ugyan valóban ő írta alá, de nem mint „a Napóleon által trónra emelt új svéd király”, hanem mint a trónörökös halála után 1810-ben megválasztott új svéd trónörökös, aki átvette ugyan az ország kormányzását is. de ezt 8 évig *XIII. Károly király nevében* gyakorolta.

„A restaurációs kormány miniszterelnöke természetesen nem említhető egy lapon a XVII. századi Richelieu-vel, a nagyhatalmi politikát megalapozó névrokonával.”

A két Richelieu nem „névrokon” volt, hanem *vérokon!* *Armand-Jean du Plessis*, Richelieu hercege, bíborosnak (1585–1642), a nagy Richelieu-nek dédunokaöccse volt *Louis-François-Armand du Plessis*, Richelieu hercege, tábornagy (1696–1788), kinek unokája *Armand-Emmanuel du Plessis*, Richelieu hercege, miniszterelnök (1766–1822). A restaurációs kormány miniszterelnöke tehát ükunokája volt a nagyhatalmi politikát megalapozó Richelieu bíboros fivérének.

„A kongresszus 1821 januárjában a szlovéniai Laibachban folytatta tanácskozását. I. Sándor, I. Ferenc és III. Frigyes Vilmos mellett részt vett azon a Nápolyból csalárd módon távozott I. Ferdinánd is.”

III. Frigyes Vilmos nem vett részt személyesen a laibachi kongresszuson. Részt vett azonban a két császár és a nápolyi király mellett a modenai herceg is.

„A kettős monarchia követői például kivétel nélkül hercegek és grófok voltak, és már báró is csak ritkán kerülhetett közéjük.”

Nézzük ezt a határozott állítást kissé közelebről:

Szögyény-Marich László 8 1/2 éven át volt közös külügyminisztériumi osztályfőnök (a miniszter első, illetve második helyettese), majd 18 évig berlini nagykövet, mielőtt gróf lett; *Mérey* Kajetán római (quirináli) nagykövet volt; *Burián* István 14 éven át volt szófiai, stuttgarteri és athéni követ, mielőtt báró lett, és csak pályája végén, a második közös külügyministersége idejében lett gróf; *Kánya* Kálmán, a későbbi magyar külügyminiszter, 5 évig volt mexikói követ a kettős monarchiának; *Kállay* Béni, a későbbi közös pénzügyminiszter, nemcsak rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter volt, hanem közös külügyminisztériumi első osztályfőnök is (tehát a miniszter első helyettese), sőt 6 héten át a külügyminisztérium közvetlen vezetője — az eddig felsoroltak véletlenül mind magyarok is voltak —; *Haymerle*, Andrassy utóda a közös külügyminiszteri székben, szintén athéni követ volt, s csak utóbb, mint hágai követ, nyert báróságot. 1867-ben

Rio de Janeiró-i követ volt *Sonneleithner* Hippolyt lovag, valparaisói követ *Berkemeyer*, shanghai követ *Heinsen*, limai követ *Brauns*, caracasi követ *Schmilinsky*, karlsruhei *Zulauf*. Többségük még csak nemes sem volt!

„A külügyek irányítója az uralkodó nevében tevékenykedett, aki elgondolásaiért és tetteiért csak az Istennek tartozott felelősséggel.”

Eszerint a külügyminiszter ténykedésére is kiterjedt volna az uralkodó felelőtlensége, ami pontosan visszájára fordítása a tényeknek. A felelősségre nem vonható uralkodó ti. éppen azért nem tevékenykedett (sőt nem is tevékenykedhetett) közvetlenül, illetve egyedül, hogy *a nevében eljáró*, vagy írásbeli rendelkezéseit ellenjegyző *minisztert felelősségre vonhassa* az országgyűlés, illetve a közös minisztert a delegációk.

„A birodalmi kancellár egyúttal porosz miniszterelnök is volt. A kancellárt (és a porosz kormányt) a császár nevezte ki.”

1. A birodalmi kancellár nem volt *szükségképpen* porosz miniszterelnök. Bismarck kancellársága idejében 1872. december 31-től 1873. november 9-ig nem ő volt a porosz miniszterelnök, hanem gr. Roon hadügyminiszter.

2. A porosz kormányt nem „a császár” nevezte ki, hanem *a porosz király*, aki 1871-től egy személyben császár is volt. Éppen úgy, mint ahogy a magyar kormányt sem az osztrák császár nevezte ki, hanem a magyar király, aki egy személyben osztrák császár is volt.

„Az abszolutisztikus formák továbbélése itt” — Ausztria-Magyarországon — „abban jelentkezett, hogy a közös minisztertanácson az uralkodó elnökölt, részint abban, hogy a közös minisztereket minden parlamenti befolyás nélkül ugyancsak az uralkodó nevezte ki.”

Ismét közjogi tévedések:

1. A közös minisztertanács *elnöke a közös külügyminiszter volt*, akadályoztatása esetén pedig — felkérése alapján — nem a másik két közös miniszter egyike, hanem vagy a magyar, vagy az osztrák miniszterelnök (felváltva). *Minden egyes külügyminiszteri kinevezés külön kifejezett megbízatást tartalmazott a közös minisztertanácsban való elnöklésre.* Amennyiben *rendkívüli esetekben* az uralkodó is részt vett az ezzel *koronatanáccsá* alakult közös minisztertanácson, akkor természetesen ő elnökölt.

2. Nemcsak a közös minisztereket, hanem a magyar és az osztrák minisztereket is az uralkodó nevezte ki „minden parlamenti befolyás nélkül”, mert a parlamentnek sem jelölési joga, sem egyéb *közvetlen* (!) befolyása nem volt a kinevezésekre. Általánosságban azonban a közös miniszterek kinevezése előtt is éppúgy meghallgatta az uralkodó az ún. alkotmányos tényezőket és figyelembe vehette előterjesztésüket, mint a magyar miniszterek kinevezése előtt. A közös miniszterek kinevezéséről pedig ezenfelül *külön-külön kéziratban értesítette egyidejűleg a magyar és az osztrák miniszterelnököt.*

„A német flotta meg sem próbálta a blokád áttörését, s amikor 1916 májusában végre rászánta magát, súlyos vereséget szenvedett.”

Az első világháború legnagyobb tengeri ütközetének, a jütlandi vagy skagerraki tengeri csatának nem volt nyertese és vesztese. Mindkét flotta visszavonult támaszpontjára. Az angol flotta veszteségei azonban meghaladták a nagyobb hajórajhoz mért arányt is: 3 sorhajót, 3 csatacirkálót és 8 torpedórombolót veszített, szemben a német veszteséggel, amely 1 régi sorhajó, 1 csatacirkáló, 4 könnyű cirkáló és 5 torpedóromboló volt. A *döntetlen* ütközet eredményeként tehát *az angol flotta gyengült meg nagyobb mér-*

tékben, de mégsem annyira, hogy a németek elérhették volna kitűzött hadicéljukat, ami a blokádnak nemcsak „áttörése”, hanem *megszünttetése* volt.

„A kormányzói kabinetiroda főnöke Keresztes-Fischer Lajos tábornok, a belügyminiszter testvére volt.”

A kabinetiroda főnöke nem Keresztes-Fischer Lajos tábornok volt, hanem dr. Uray István. Keresztes-Fischer Lajos tüzérségi tábornok a kormányzói katonai iroda főnöke és főhadsegéd volt; itt azonban nem róla van szó, hanem a kabinetiroda főnökéről, aki egyébként sohasem volt katona.

„Darányi Kálmán” — nem 1938. május 13-ig volt miniszterelnök és földművelésügyi miniszter, hanem miniszterelnök május 14-ig, földművelésügyi miniszter pedig csak március 9-ig! Március 9-től május 14-ig ugyanis Marschall Ferenc volt a földművelésügyi miniszter, viszont Darányi már 1936. május 14-től meg volt bízva a miniszterelnöki teendők ideiglenes ellátásával, szeptember 2-től pedig a miniszterelnöki teendők ellátásával. A kormány lemondását is ő nyújtotta be október 6-án és nyert miniszterelnöki kinevezést 10-én.

A képviselőház elnöke sem 1938. május 13-tól volt, hanem csak december 5-től (május 17-ig Sztranyavszky Sándor, május 20-tól december 1-ig pedig Kornis Gyula volt az elnök) és nem 1939. november 9-ig, hanem csak a halála napjáig (!): november 1-ig.

„Gömbös Gyula” — nem 1932. szeptember 21-ig (ennek a tökéletesen téves dátumnak az eredete felderíthetetlen) volt csak honvédelmi miniszter, hanem 1936. szeptember 2-ig (!), és nem 1932. szeptember 30-tól volt miniszterelnök, hanem csak október 1-től.

„Jaross Andor” — nem 1944. augusztus 30-ig volt belügyminiszter, hanem csak 7-ig! *Augusztus 7-től Bonczos Miklós volt a miniszter (!).*

„Kállay Miklós” — nem 1942. március 7-től volt miniszterelnök, hanem csak 9-től (!). Március 7-től 9-ig Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter volt ideiglenesen megbízva a miniszterelnöki teendők ellátásával!

„Szász Lajos” — nem 1944. augusztus 24-ig volt közellátási miniszter, hanem csak március 22-ig!! A Sztójay-kormánynak nem volt tagja. *Utódja Jurcsek Béla volt!*

„Aretino, Pietro . . . Amikor 1540-ben éhínség fenyegeti Velencét, I. Ferdinánd osztrák császártól kér gabonát.”

Szegény Velence! még 264 évig koplalhatott volna, ha az „osztrák császár” gabonájára kellett volna várnia! Az első osztrák császár ti. csak 1804-től uralkodott.

I. Ferdinánd 1540-ben még egyáltalában nem volt császár, tehát német-római sem, mert 1556-ig V. Károly volt a császár. Aretino tehát csak I. Ferdinánd német és magyar királyhoz és Ausztria főhercegéhez fordulhatott segítségért.

„királybíró — főispán, megyei előljáró régi neve”

Helyesen: — a régi székely székek élén álló képviselője a kormánynek (a megyékben: főispán). A különbségtételt megtaláljuk ugyanabban a munkában: „a megyék és a székely székek”.

„regalista — az országgyűlésnek az uralkodó által kinevezett tagja”

Helyesen: — az erdélyi országgyűlésnek királyi meghívólevéllel meghívott tagja.

„szuperintendens — püspök régi neve”

Helyesen: — protestáns püspökök elnevezése a jelen század elejéig.

„*Bismarck*, Otto Fürst von (1815—1898) — porosz politikus . . . 1862—72 miniszterelnök, 1871—90 birodalmi kancellár.”

Ha valaki, akkor Bismarck *államférfi* volt, nem egyszerű politikus, mint ezerszámra a képviselők stb. Ennek elismerése teljesen független politikájának helyeslésétől. *Miniszterelnök* nemcsak 1862—72 volt, hanem 1873—90 is, tehát még további 17 évig! 1871—90 birodalmi kancellár is volt. Herceg csak 1871-ben lett, gróf pedig 1865-ben.

Hibás névirások

A most csoportosított légsúlyosabb hibák után vegyük szemügyre a közfelfogás szerint talán legkevésbé súlyosnak tartott névirási hibákat. Korántsem tekinthetjük azonban ezeket a lényegét nem érintő felületességnek, mert a hibás névirás sorozatos ismétlődése pontatlan színben tünteti fel a mégoly értékes és egyéb vonatkozásában alapos tudományos vagy népszerűsítő munkát is.

Kétségtelen, hogy egyes betűhibák sajtóhibáknak is tekinthetők, amelyeket talán nem is lenne illő szóvá tenni. Ha azonban ezek nem szórványosan, hanem csoportosan fordulnak elő egy munkában, vagy szinte rendszeresen ismétlődnek különböző munkákban, jórésük — elsősorban az utóbbiak — már nem minősíthetők sajtóhibának; tömeges előfordulásuk azonban még sajtóhibaként is menthetetlen lenne, mert rontja a tudományos munkák hitelét, a nagyközönségnek készült népszerűsítő munkák pedig ezenfelül még meg is téveszthetik a közölt adataikra támaszkodó olvasót.

„*Yorck von Wartenburg* porosz tábornagy”. A névmutatóban: „Yorck von Wartenburg,

Johann Dawid” — *Helyesen*: York von Wartenburg, Hans David Ludwig, Graf

„*Castlereagh*” — *Helyesen*: Castlereagh

„*Hofer Andreas*” — *Helyesen*: Andreas Hofer vagy Hofer András

„*Eszterházy Móric*” — *Helyesen*: Esterházy Móric

„*Obrenovic Mihailo*, szerb fejedelem” — *Helyesen*: Obrenovics Mihály (az uralkodók nevét ti. magyarul írjuk).

„*Clemanceau*” — *Helyesen*: Clemenceau

„*Strürgkh* miniszterelnök” — *Helyesen*: Stürgkh gróf miniszterelnök (vö. az „Adler” címszó „K. Strürgkh osztrák miniszterelnököt” változatával a hibának)

„*Aehrenthal*, Alois Lexa” — *Helyesen*: Aehrenthal, Alois Lexa von.

A tulajdonképpen csak a nemesség jelzésére szolgáló „von” szócska elhagyását persze szórszálhasogatásnak is minősítheti az, aki nincs tisztában az alábbiakkal: A „von” szócskának ebben a névben nemcsak egyszerűen nemességet jelző szerepe van (egyébként Aehrenthal báró volt, sőt élete utolsó éveiben gróf lett), hanem feltüntetésének mellőzése az egész nevet megváltoztatja és kiforgatja. A közös külügyminiszter eredeti *vezetékneve* ugyanis *Lexa* volt: Alois, Freiherr Lexa von Aehrenthal; magyarul: *aehrenthali Lexa Alajos báró*. Az „aehrenthali” (von Aehrenthal) tehát nem a vezetékneve, hanem csak a *nemesi előneve* volt. Az 1899. jan. 26-án bukaresti követből szentpétervári nagykövetté történt kinevezése még ezzel az utóbbi névirással jelent meg a Budapesti Közlönyben. 1906. október 24-én azonban már br. Aehrenthal Alajos nagykövet külügyminiszteri kinevezését olvassuk. Ugyanezzel a névirással jelenik meg 1909. augusztus 17-én az osztrák grófi rangra emelése. Ez a párhuzamosan már korábban is használt névirása (így az 1884. május 3-i külügyminisztériumi miniszteri titkári kinevezésénél) vált azután miniszterségének idején közismertté.

„*Battenberg*, Alexander” bolgár fejedelem — *Helyesen*: Battenberg Sándor (vö.: Obrenović).

- „*Berchtold*, Leopold” közös külügyminiszter. — *Helyesen*: Berchtold Lipót gróf. Magyar állampolgár, magyarországi nagybirtokos és a magyar főrendiház örökös tagja volt.
- „*Bonaparte*, Joseph”
- „*Bonaparte* Lajos” — Az utóbbi névirás *helyes*, az előbbi *helyesen*: Bonaparte József, minthogy mindketten uralkodók voltak. Az azonos pályát befutott két testvér neve azonban semmiképpen sem írható egymás alatt kétféleképpen: az egyik franciául, a másik magyarul.
- „*Boul-Schauenstein*, Karl Ferdinand” — *Helyesen*: Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand, Graf
- „*Ferenc Ferdinánd*”
- „*Ferenc József*”
- „*Habsburg Miksa*” — A két testvérnek és a harmadik testvér fiának a neve nem írható kétféleképp. Az első kettő a *helyes* névirás. Vö. lejjebb az ugyancsak helyes „Károly főherceg”, „Károly, I. (IV.)”, „Károly, V.” névirással.
- „*Kálnoky*, Gusztav” — *Helyesen*: Kálnoky, Gustav (esetleg: Kálnoky Gusztáv). Ő is gróf volt, de magyar neve, magyar eredete és magyar grófsága ellenére mégis *osztrák volt*. Keresztnevét azonban semmiképpen sem írhatjuk félig magyarul, félig németül: sz-szel és a-val. Mint közös külügyminiszternek, magyarul is írhatjuk a nevét.
- „*Koburg*, Ferdinand” — *Helyesen*: Kóburg Ferdinánd. Nemcsak uralkodó volt, hanem Kóburg-Koháry herceg m. kir. honvéd huszárfőhadnagyból lett azzá.
- „*Lafayette*, Marquis de, Marie Joseph” — *Helyesen*: Lafayette, Marie-Joseph, Marquis de
- „*Mac-Mahon*, Marie-Edme-Patrice, Marie de” — *Helyesen*: Mac-Mahon, Marie-Edme-Patrice-Maurice de
- „*Mensdorff-Pouilly*, Alexander” — *Helyesen*: Mensdorff-Pouilly, Alexander, Graf
- „*Obrenović*, Mihajlo” — *Helyesen*: Obrenovics Mihály. Uralkodó volt. Családnevét a szöveg harmadik változatban közli.
- „*Richelieu*, Armand-Emanuel” — *Helyesen*: Richelieu, Armand-Emmanuel — *Még helyesebben*: Richelieu hercege, Armand-Emmanuel du Plessis
- „*Robespierre*, Maximilien François-Marie-Isidor” — *Helyesen*: Robespierre, Maximilien-François-Marie-Isidore de — Jellemző példa a rendszertelenségre a francia keresztnevek írásában. Vagy kötőjellel írjuk őket, vagy anélkül. Mindkét írásmód helyes, de csak *egységesen*. Itt azonban az első két keresztnév között hiányzik a kötőjel, a többi kötőjellel van írva, mintha a Maximilien nem volna keresztnév.
- „*Salisbury*, Robert Arthur, Gascoine-Cecil” — *Helyesen*: Salisbury, Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, Marquis of
- „*Wellington*, Arthur Welleslag (sic!)” — *Helyesen*: Wellington, Arthur Wellesley, Duke of
- „*York*, Frederick” — *Helyesen*: York, Frederick, Duke of — *Még helyesebben*: Yorki herceg, Frigyes. Frigyes yorki herceg másodszüllött fia volt III. György angol királynak. A szövegben helyesen: a Yorki herceg (íráshiba nélkül: a yorki herceg).
- „*Álgya-Papp* Sándor tábornok. A Honvédelmi Minisztérium államtitkára.” — *Helyesen*: Álgya-Pap Sándor altábornagy, honvédelmi minisztériumi államtitkár.
- „*Homlok* Sándor . . . 1927-től 1933-ig párizsi katonai attasé” — Akkor azonban még Holmok Sándor néven!
- „*Litvinov*, Maxim Maximovics” — *Helyesen*: Litvinov, Makszim Makszimovics
- „*Neurath*, Konstantin von” — *Helyesen*: Neurath, Konstantin, Freiherr von
- „*Primo de Rivera*, Orbaneja, Miguel” — *Helyesen*: Primo de Rivera y Orbaneja, Miguel
- „*Ruszkay* Jenő” — *Helyesen*: Ruszkay-Ranzenberger Jenő (korábban Ranzenberger).
- „*Stahremberg*, Ernst Rüdiger von, herceg” — *Helyesen*: Starhemberg (!), Ernst Rüdiger, Fürst von

- „Vienne, de Louis 1927-től budapesti francia követ” — *Helyesen*: Vienne, Louis de —
Még helyesebben: De Vienne, Louis (persze a D betűhöz, mert pusztán „Vienne”-
nek sohasem neveztek).
- „Wodianer Andor, báró” — *Nem volt báró!* Maglódi Wodianer volt, bárói rangot a kapri-
rai Wodianerek nyertek.
- Rubido-Zichy Iván báró a szövegben és a tartalomban következetesen a hibás „Rubidó”
névírással szerepel.
- Hóry András — helyesen: Hory András.
- „Blomberg, Werner” — *Helyesen*: Blomberg, Werner von
- „Rudolf Hess” — Ez a 2 jegyzetben közvetlenül egymás alatt levő két német név *csak*
egységesen írható: vagy elől a vezetéknev, vagy hátul.
- „Bornemissza Géza kereskedelemügyi miniszter” — *Helyesen*: Bornemissza Géza.
- „a megalakítás előtt álló Darányi-kormányban Winckler István helyét Bornemissza veszi
át” — *Helyesen*: . . . Winckler István helyét Bornemissza veszi át
- „Faragho Gábor” — *Helyesen*: Faragho Gábor.
- „Henri Toussaint” német katonai attasé — *Helyesen*: Rudolf Toussaint. Minthogy nem
a német katonai attasé volt francia, hanem *csak a vezetékneve*, a keresztnéve *csak*
német lehetett. Tehát ha Henrik lett volna, akkor is *Heinrich*, nem pedig Henri;
azonban Rudolf volt.
- „Refrey, a Magyar Nemzet munkatársa” Az ehhez fűzött jegyzetben: „Helyesen: *Frei*
András” — *Egészen helyesen*: Frey András
- „Bakach-Bessenyei György” — *Helyesen*: Bakach-Bessenyei György báró
- „Thyerry Heribert” — *Helyesen*: Thierry Heribert báró
- „Doroghy Farkas Ákos” — *Helyesen*: Farkas Ákos, vagy az előnévvel: dorogi Farkas
Ákos
- „Bárcziházy Bárczy István” — *Helyesen*: bárcziházi Bárczy István. A „bárcziházi”
éppúgy csak a nemesi előneve volt, nem pedig a vezetékneve, mint Farkas Ákos-
nak a „dorogi”.
- „Halifax, Edward” — *Helyesen*: Halifax, Edward Wood, Lord — Halifax a főnemesi
neve, ami nem használható a keresztnévvel, csak mint *Lord Halifax*. A család-
neve: Wood.
- „Muguiro Miguel, Angel de Muguiro” budapesti spanyol követ — *Helyesen*: Muguiro,
Miguel Angel de
- „Petry Pál” — *Helyesen*: Petri Pál
- „Széchenyi Bertalan”
- „Széchenyi György”
- „Széchenyi Lajos” — Mindhármuk *helyes* névírása Széchenyi. Csak Széchenyi István és
leszármazottjai hagyták el nevükből a második é betűről az ékezetet.
- „Adler, Friedrich . . . 1916-ban agyonlőtte K. Strüghk osztrák miniszterelnököt —
Helyesen: . . . Stürgkh . . .
- „Almeida, Nicolau Tolentino de” — *Helyesen*: Tolentino de Almeida, Nicolau
- „álnév . . . Orbók Lóránt álneve: a spanyol hangzású, de magyar értelmű Lorenzo *Azértis*”
— *Helyesen*: . . . Lorenzo Azertis (vö. ugyanott az „Azertis, Lorenzo” címszóval)
- „Baena, Juan Alfonso de — *Helyesen*: Baena, Juan Alonso de
- „Bargellini . . . San Bernarudino de Siena — *Helyesen*: . . . San Bernardino
- „Barrie, James Matthew, Sir, 1st Baronet” — *Helyesen*: Barrie, Sir James Matthew
(1. a Sir csak a keresztnév előtt állhat, 2. a baronet nem főnemesi cím, tehát nem
sorszámozzák, 3. nem is tartozik a névhez, a „Sir” jelzi).
- „Baumberg, Gabriele . . . (Gedichte von Gabrielle Batsányi geb. Baumberg, „Batsányi
Gabriele, szül. Baumberg versei” . . . ” — A német keresztnév két eltérő írása közül

- a Gabriele a *helyes*. Magyarul nem „Batsányi Gabriele, szül. Baumberg” volt a neve, hanem Batsányiné Baumberg Gabriella (!!)
- „*Bergh*, Hermann van den (1897–1967) . . . Herman van den Bergh (1967) — A keresztnév kétféle írása közül a címszó a *hibás*.
- „*Blessington*, Marguerite . . . Lady Gardener” — *Helyesen*: Lady Gardiner
- „*Bourbon de Vandoeuvre*, Nicolas; Borbonius Vandoperanus Major — *Helyesen*: Bourbon de Vandoeuvre, Nicolas, dit l’Ancien; . . .
- „*Bourbon de Vandoeuvre*, Nicolas, le Jeune; Borbonius Vandoperanus Junior — *Helyesen*: Bourbon de Vandoeuvre, Nicolas, dit le Jeune; Borbonius Vandoperanus Junior
- „*Michelangelo Buonarroti*” (sic!) — *Helyesen*: . . . Michelangelo Buonarroti. Új alakját teremti meg ezzel a lexikon Michelangelo hibás névirásának a már-már szinte megszokottá vált hibás alak, a „Buonarroti” mellett.
- „*Braun*, Lily (írói név); Lily von Kretzmann (leánykori név)” — *Helyesen*: . . . Lily von Kretschman
- „*Bulwer-Lytton*, Edward George; Edward George Lytton, Earle Lyton-Bulwer, 1st Lord (teljes név)” — A teljes név *helyesen*: Lytton of Knebworth, Edward George Earle Bulwer-Lytton, 1st Baron
- „*Buonarroti*, Michelangelo → *Michelangelo*, Buonarroti” — Az utalás *helyesen* *Michelangelo* Buonarroti (vessző nélkül, mert ez megfordítaná a két név sorrendjét)
- „*Caetani*, Michelangelo, herceg” — *Helyesen*: Caetani, duca di Sermoneta, Michelangelo.
- „*Caine*, Thomas Henry Hall, Sir” — *Helyesen*: Caine, Sir Thomas Henry Hall.
- „*Freycinet*, Charles” — *Helyesen*: Freycinet, Charles-Louis De Saulces de
- „*Pólonyi* Géza (1848–1920) a koalíciós kormány igazságügyminisztere — *Helyesen*: Polónyi Géza. Gyakran írják Polonyinak is, de Pólonyinak soha.
- „*Diener-Dénes* József (1857–1937)” — *Helyesen*: Diner-Dénes József
- „*Lánczy*, Leó (1852–1921)” — *Helyesen*: Lánczy Leó (vessző nélkül)
- „*Kacziányi* Géza (1856–1936) irodalomtörténész” — *Helyesen*: Kacziány Géza
- „herceg *Esterházy* Pál” — *Helyesen*: herceg Esterházy Pál
- „a kis *Esterházy* Miklósnak” — *Helyesen*: a kis Esterházy Miklósnak
- „*Esterházy* herceg útján” — *Helyesen*: Esterházy herceg útján
- „. . . felsőbükki *Nagy* Pálnak” — *Helyesen*: felsőbüki Nagy Pálnak
- „*Browning*, Elisabeth Barrett a legkiválóbb angol költőnő (1806–1861)” — Tehát a keresztnévét is *angolul* írta: Elisabeth-nek, nem pedig németül.
- „*Franklin Társulat* . . . Alapjául Wiegand Ottó . . . könyvüzlete tekinthető” — *Helyesen*: . . . Alapjául Wigand Ottó . . .
- „*Kant*, Emmanuel” (sic!) — *Helyesen*: Kant, Immanuel
- „*Goltz*, Rüdiger von (1865–1930) német tábornok” — *Helyesen*: Goltz, Rüdiger Graf von der — Közismert neve: Von der Goltz pasa.
- „*Lloyd*, George, David (sic!) (1863–1945) angol államférfi” — *Helyesen*: Lloyd-George, David (vagy Lloyd George, David). A „George” ti. nem keresztnéve, hanem a kettős vezetéknevének második tagja.
- „*Snowden*, Philipp (1869–1937) angol politikus” — *Helyesen*: Snowden, Philip. . . Fülöp ti. angolul egy p-re végződik (németül kettőre).
- „*Gyulay* Ferenc gróf (1798–1868) magyar származású osztrák tábornagy” — *Helyesen*: Gyulai Ferenc gróf

Megjegyzem itt, hogy az imént említett egyik legsúlyosabb hibával, amelyik az első világháborús angol miniszterelnök és a békeszerződéseket diktáló „négy nagy” egyikének a nevével kapcsolatos, éppen az egyik különleges gonddal és apparátussal

készült életmű-sorozat egyik kötetében találkoztunk. Ez a korábban is több helyen előforduló hiba azonban még mostanában sem elszigetelt jelenség, mert egy ugyancsak 1969-ben megjelent történettudományi kiadvány névmutatójában is ezt olvashatjuk:

„Lloyd, George David” — Tehát méginkább kizárva minden félreértést: vezetőknévként „Lloyd”, keresztnévként „George David”, azaz György Dávid szerepel benne a *Lloyd-George* vezetőknév és a *David* keresztnév helyett.

Nem hiba, de az egyöntetűség hiánya:

„Ferenc József (1830—1916) — osztrák császár (1848—1916)”

„Károly, I. (Habsburg) (1887—1922) — osztrák császár (1916—1918)”

„Vilmos, II. (Hohenzollern) (1859—1941) — német császár és porosz király (1888—1918)”

1. Ha Károly I., akkor Ferenc József miért nem I., jóllehet minden hivatalos ténykedésében *I. Ferenc Józsefként* szerepelt?

2. Ha Károly Habsburg, Vilmos pedig Hohenzollern, akkor Ferenc József miért nem Habsburg?

3. Ha Vilmos német császár és porosz király, akkor Ferenc József és Károly miért csak osztrák császár és miért hiányzik egy Magyarországon megjelent magyar nyelvű névmutatóban éppen a *magyar király* minőségük?

4. Károly mint magyar király e néven a IV. volt.

A helyes név hibás alkalmazása:

„Az új miniszterelnök azt híresztelte magáról, hogy a Szent Szűz megjelent előtte és meghagyta neki, hogy Franciaországot szabadítsa meg a gonosztól. Az 1830. július 30-i . . . rendelet azonban egészen mást eredményezett, mint amit kigondolói vártak tőle: Franciaországot a Bourbonoktól szabadította meg.” — *Helyesen*: . . . Franciaországot a Bourbonok *egyeneságától* szabadította meg. — Egy történelmi munka még a kínálkozó szójáték kedvéért sem terjesztheti azt a lépten-nyomon felbukkanó öröklött hibát, amely szerint a Bourbonok csak 1830-ig uralkodtak Franciaországban. Az 1830—1848 uralkodott *Lajos Fülöp is Bourbon volt*, a család orléans-i oldalágából.

A helyes név anakronisztikus alkalmazása:

„Nemrég ajánlotta föl neki az egyik Teck herceg, hogy magához veszi. Így megnyílhatott volna számára az út egészen az angol királyi udvarig . . . Ezernyolcszázharminégy április hatodikán . . .” — A Teck hercegi címet (korábban önálló, akkor már Württemberghez tartozó német hercegség után) ti. Sándor württembergi uralkodóhercegnek (1804—1885) Hohenstein grófnővel (az 1841-ben elhunyt magyar Rhédey Claudia grófnő) kötött morganatikus házasságából származó utódok kapták. *Az első Teck herceg csak 1837. augusztus 27-én született*, az angol királyi családdal pedig legkorábban 1867. június 12-én léptek rokonsági kapcsolatba, amikor Teck Ferenc herceg feleségül vette Mary Adelaide angol királyi hercegnőt. Leányuk, Mary hercegnő, 1891-től a rövidesen elhunyt angol praesumptív trónörökösnek, a clarence-i hercegnek a menyasszonya, 1893-tól pedig a későbbi V. György angol király felesége, 1910-től tehát angol királyné volt.

Hibás fordítások

Kezdjük a felhasznált munkák egyikéhez fűzött *idegen szavak jegyzékével*:

„*abgabenteilungsgesetz* — adóelosztási törvény”

Helyesen: Abgabenteilungsgesetz — adómegosztási törvény

„*ad audiendum verbum* — kihallgatás”

Helyesen: dorgálásra, feddésre idézés a feljebbvaló elé. Eredetileg: *ad audiendum verbum regium* — kihallgatásra rendelés a királyi rosszallás meghallgatására.

„*apokrif* — ismeretlenlől származó írás”

Helyesen: ismeretlenlől származó vagy nem hiteles írás

„*arsenál* — fegyverraktár”

Helyesen: fegyvertár

„*ballon d'essai* — próbaleggömb”

Helyesen: kísérleti leggömb

„*in camera caritatis* — a szeretet jegyében” (??)

Helyesen: bizalmasan; egymás közt (!)

A korábbi „jótékonyosság kamarájában” (sic!), „jótékonyosság ürügyével”, „jótékonyossági bizottságban” legújabb változata! Annyi köze van a szeretetnek, mint a jótékonyossághoz.

„*cercle* — kör”

Helyes; de itt nem ezt jelenti, hanem a fogadáson megjelentek megszólítását az uralkodó által.

„*c'est le noend de la question* — ez a kérdés lényege”

Helyesen: *c'est le noeud* . . .

„*circulus vitiosus* — bűvös kör”

Helyesen: körben forgó hibás okoskodás

„*coup* — csíny” *Kiegészítendő*: *coup d'État* — államcsíny

„*coute que eo te* — kerül, amibe kerül”

Helyesen: *coute que coute* — kerül, amibe kerül; mindenáron

„*démarche* — (diplomáciai) jegyzék”

Pontosabban: (diplomáciai) tiltakozó és felelősségre vonó jegyzék; nyomatékos figyelmeztető tiltakozás

„*diszkrecionális jog* — intézkedési jog”

Helyesen: saját magának fenntartott, saját belátása szerinti kizárólagos jog valaminek megtételére vagy mellőzésére

„*en détail* — részletesen”

Pontosabban: kicsinyben; itt: részletesen; körülményesen

„*in camera caritatis* — a szeretet jegyében, szívességből” (??)

Erőltetett és felesleges ismételése és változata ennek a legsúlyosabb fordítási hibának. Az *i* betű alatt is az a jelentése *ti.*, ami a *c* betű alatt. A szívességhez sincs több köze, mint a szeretetnek vagy a jótékonyossághoz!

„*mauvais concheur* — nehezen kezelhető, kiállhatatlan”

Helyesen: *mauvais coucheur* — összeférhetetlen

„*prejudikál* — sérelmez, előítéllettel van”

Helyesen: elébe vág a dolgoknak, bekövetkezésük bevárása nélkül előzetesen dönt

„*quantité négligeable* — elhanyagolható mennyiség”

Pontosabban: elhanyagolható mennyiség; itt: elhanyagolható tényező

„*refus* — visszatérítés”

Helyesen: visszautasítás; elutasító válasz

„*sine qua non* — feltétel nélkül”

Helyesen: előfeltétel; elengedhetetlen feltétel („nélkül” nélkül)

„*statutum* — alapszabály”

Itt inkább: szervezeti szabályzat. Jelent még szabályrendeletet is.

„*sua sponta* — saját akaratából”

Helyesen: *sua sponte* — önként; saját elhatározásából

„*terrarium* — terep, terület”

Általános jelentése: kétéltűek, csúszómászók tartására szolgáló helyiség vagy tartály

„*twopence ha' penny* — pénzösszeg angol pénzegységben”

Helyesen: „twopence ha' penny”, azaz two pence half penny — két és fél penny (angol váltópénz)

„*velleitás* — határozatlanság, szándék”

Helyesen: hajlandóságban mutatkozó törekvés, irányzat

„*Verlegenheitspause* — a szünet megzavarása”

Helyesen: Verlegenheitspause — zavar (zavarodottság) folytán beálló szünet

„*Veterinärkordon* — állategészségügyi védővám”

Helyesen: állategészségügyi védőövezet; járványos terület biztonsági lezárása

Már a cikksorozatom III. részét befejező *Fordítási hibák* alcím alatt kiemeltem mennyire szükséges magának a fordításnak komoly ellenőrzése is, nemcsak a szöveghűség, hanem a helyes magyar szóhasználat szempontjából, így a címek és rangok helyes fordításának biztosítása végett is. Lássunk erre egy újabb példát:

A most tárgyalt életregényben Lajos Fülöpnek, továbbá az angol uralkodóház tagjainak, sőt általában a trónörökösnek tulajdonított „főhercegi” címmel találkozunk lépten-nyomon az utolsó kínai császár emlékiratának magyar fordításában is.

„Csun főherceg” — olvassuk már az előszóban. „Ji Huan, I. Csun főherceg volt . . . Bölcs Csun Herceg néven emlegették.” Tehát életében „főherceg” volt, halála után már csak *hercegeként* emlegették!, . . . nagyapám halála után apámra szállt a főhercegi rang. Én II. Csun herceg legidősebb fia vagyok.” Tehát Pu Ji apjára szállt a „főhercegi cím”, de azért csak hercegnek a fia! „(örökletes hercegi címet . . . apám . . . legidősebb fiúként nyerte el a főhercegséget.)” Tehát az örökletes *hercegi* cím említése után most már nem is a főhercegi cím, hanem a „főhercegség” elnyeréséről beszél. Végül: „Csing herceget főhercegi ranggal tüntette ki.”

Ennek a zűrzavarnak az eredete nyilván nem szerző tollára vezethető vissza. Ha valakinek, akkor neki tisztában kellett lennie a kínai császári dinasztiában használatos és örökletes rangokkal, ha mindjárt csak kisgyermek volt is ezek használata idején.

Mindenesetre a fordítónak is tisztában kellene lennie elsősorban nem is ezekkel a rangokkal, hanem azzal, hogy milyen magyar rangot kifejező szóval fordíthat egy idegen, az adott esetben kínai rangot. Tudnia kellene, hogy a magyar nyelv *főherceg* szava csak a latin *archidux* (német Erzhertzog) fordítására használható, amely cím pedig egyedül a Habsburg család tagjait illeti meg. „Főhercegség” pedig az egész világon csak egy volt: Ausztria 1804-ig, az osztrák császári cím felvételéig. A német nyelv különbséget tesz Herzog, Fürst és Prinz között, a magyar mindháromra csak egy kifejezést ismer: herceg. Az idézett kínai címek helyes fordítását, illetve megkülönböztetését valószínűleg megkönnyítené a már fentebb idézett „örökletes hercegi” és a magyarban is használatos „császári hercegi” cím alkalmazása.

Nézzük tovább a tárgyalt munkák fordításait:

„*Ayala*, Francisco . . . első regénye a *Tragicomedia de un hombre sin espíritu* ('Egy szellemtelen ember tragikomédiája').”

„Szellemtelen ember” — vajon helyes fordítás ez? Nem inkább az *espíritu lélek* jelentését kell alapul venni a fordításnál? Ezt persze csak az eredeti mű ismeretében lehet eldönteni.

„*Azorín* . . . *Fő művei* . . . *Los Quinteros y otras paginas* ('A Quinterók és egyéb írások'...)”

Nem látszik valószínűnek, hogy a „Los Quinteros” többszámú levő személynév lenne. Sokkal valószínűbb, hogy ennek a címadó novellának magyar címe: *A napszámok*.

„Bainville, Jacques . . . *Le coup d'Agadir et la guerre d'Orient* ('Az agadiri fordulat és a keleti háború' 1913) c. tanulmányában már megjelölte a második világháború elkerülhetetlenségét.”

1. Ehhez először az első világháborúra is szükség volt, ami csak egy év múlva kezdődött. 1913-ban tehát legfeljebb a *világháború* elkerülhetetlenségét jelölhette meg.

2. A „coup” nem fordulatot jelent, hanem csíny, *feltűnő tettet*. Az agadiri flottademonstráció, a Panther német ágyunaszád megjelenése 1911 júliusában a dél-marokkói partí vizeken, II. Vilmosnak azóta a hajó nevére „párducugrásnak” nevezett elhamarkodott és felelőtlen lépése volt, és az első világháború közvetlen előzményei sorába tartozik.

„Fordulatról” azonban már csak azért sem beszélhetünk, mert a fennálló hatalmi csoportosuláson nem változtatott.

„Balzac, Jean Louis Guez de . . . francia író . . . Jelentősebb értekezései: *Le prince* ('Az uralkodó', 1631), XIII. Lajos király közvetett magasztalása . . .”

A „Le prince” cím *helyes* fordítása nem „Az uralkodó”, hanem *A fejedelem*. Vö. Macchiavelli: *Il principe* ('A fejedelem').

„Baumberg Gabriele . . . (*Gedichte von Gabrielle Batsányi geb. Baumberg*. 'Batsányi Gabrielle, szül. Baumberg versei' . . .”

A cím *helyes* fordítása: *Batsányiné Baumberg Gabriella* versei.

„Biedermann, Der . . . <A becsületes ember> . . .”

A „Biedermann *helyes* fordítása nem „becsületes”, hanem *derék, jóra való ember* (más vonatkozásban nyárspolgárt is jelent).

„Blessington, Marguerite . . . *Conversations of Lord Byron with the Countess of Blessington*.”

A cím *helyes* fordítása nem „Lord Byron beszélgetései Blessington grófnéjával”, hanem . . . Blessington grófnéval.

„Bossi . . . *Del Cenacolo di Leonardo da Vinci libri quattro* ('Négy könyv Leonardo da Vinci Utolsó Vacsorájáról', 1810) c. művét . . .”

A *helyes* fordítás: ('Leonardo da Vinci Utolsó Vacsorája, 1–4. köt.' 1810) — Csak egy könyvről van szó ti., de az *négy kötetes*.

„*Ecce homo sapiens* — íme a bölcs ember”

Helyesen: — íme az *értelmes* ember

„*homo sapiens* — a bölcs ember — az ember természettudományi elnevezése”

Helyesen: — az *értelmes* ember. (Minden ember azért mégsem bölcs.)

„*Grandseigneur* — világfi”

Helyesen: Grand-Seigneur (vagy grand-seigneur) — *nagyúr*, francia főnemes; mint *Nagyúr*, a török szultán megszólítása; átvitt értelemben: *bőkezű*, pénzdolgokban gavallér.

„*Homo regius* — királyi ember”

Helyesen: — királyi *megbízott*

„*Honny soit qui* — átkozott legyen, aki”

Helyesen: *Honni soit qui* — *huncut*, aki

„*Nobile officium* — úri, nemesi hivatal”

Betű szerinti fordításnak elfogadható. A közhasználatú latin kifejezés *jelentése* azonban: nemesi *kötelezettség*; itt: *ellenszolgáltatás nélküli* közreműködés. Vö. a szöveggel: „. . . a nyelv sorsa azok kezébe került, akik e szerepüket is amolyan nobile officiumnak látták, mint például a táblabíróságot.”

„Palais jeté — játékkaszinó”

Helyesen írva: — Palais jetée. A jetée ti. nem nőnemű melléknév, melynek a palais-vel egyeztetett hímneve jété lenne, hanem *főnév*, jelentése gát, töltés. Ebből is, következik, hogy nem minden játékkaszinóra lehet alkalmazni ezt az elnevezést, hanem csak a tengerbe nyúló móló végére épített játékpálotákra. Ilyen a híres nizzai Palais jetée.

„adjuváns — segéd”

Eredetileg katonai vonatkozásban: *szárnysegéd*, segédtsízt.

„adminisztrátor — ügyintéző”

A Jókai-regények magyarázataiból örökölt hiba. *Helyes* jelentése ott *főispáni*, itt *királybírói helytartó*. Vö. a szöveggel: „Háromszéken is egy Cserey az adminisztrátor.” „Cserey Mihály háromszéki adminisztrátorhoz . . . a Méltóságos Adminisztrátor Úrnak . . .”

„chaîne anglaise — angol lánc”

Betű szerinti fordításnak helyes, magyarázatnak azonban semmi. *Értelem szerint a francia négyesnek* nevezett tánc egyik figurája. Vö. a szöveggel: „Mintaszerűen mutatták be a fiatalok előtt, hogyan kell a francia négyes számtalan figuráját úri módon lejteni . . . *Chaîne anglaise!* — vezényelte Kendeffy . . . így láncszerűen összefogózva indult el a menet . . .”

„hall — szállodai váróterem”

Váróterem a pályaudvaron van, a szállodában legfeljebb *előcsarnok*, vesztibül. Hall alatt nem ezt értjük elsősorban, hanem a modernebb lakások *központi helyiségét*, melyből nyílnak a szobák és legalább részben a mellékhelyiségek, esetleg egy belső lépcsővel a lakás felette levő szintjére.

„janitor — ajtónálló”

Helyesen: janitor — ajtónálló, *kapus*. Vö. a szöveggel: „janitor”.

„internátus — bennlakás”

Helyesen: intézet bennlakó tanulók részére. Vö. a szöveggel: „Voltak, akik az internátus farakásán építették ki hadállásaikat.” Nem „a bennlakás” farakásán, hanem az intézetén. Ugyanott példa a hibás szóhasználatra is: „a bennlakás egyik fosztogatóját”. Ez is az intézetet fosztogatta, a tanulók lakását, nem pedig „a bennlakását”.

„jurisdictio — joghatóság”

Helyesen: igazságszolgáltatás, bíraskodás; erdélyi vonatkozásban: *helyhatóság*. Vö. a szöveggel: „először a háromszéki jurisdictiónak kell Farkas Sándor lovas katonát a guberniumnak ajánlani.” Vö. továbbá Teleki József gr. erdélyi kormányzó 1848. ápr. 6-i előterjesztésével: „. . . így megelőzni azt, hogy a legközelebbi magyar országgyűlésre az erdélyi jurisdictiók nagyobb része . . . tényleg felküldje a maga képviselőit.”

„justitia regnorum fundamentum — az igazság a birodalmak alapja”

Helyesen: Az országok talpköve az igazság

„karlista — X. (Bourbon) Károly híve”

Komoly tévedés! Helyesen: Don Carlos spanyol trónkövetelő híve (itt) az akkor indult polgárháborúban és az azt közvetlenül megelőző időben.

„kerubin — őrangyal”

Helyesen: az ószövetségben az Istent imádó és dicsőítő teremtmény szimbóluma — cherub, többes szám: cherubim —, az újszövetségben magasabb fokozata az angyaloknak. Vö. a szöveggel: „úgy álltál mellettem, mint egy kerubin az istennek számolyánál.” Az őrangyal az egyes embereket őrzi, nem az Isten trónusát.

„*konviktus* — a bennlakás étkezdéje”

Helyesen: az *internátus* másik latin neve. — Étkeзде vagy étterem: refektórium, nyilvános diákétkeзде: menza. Vö. a szöveggel: „egy nagy közös asztal, a menza publica”

„*párti* — házassfél”

Helyesen: házasság, (előnyös vagy előnytelen) *házasságkötés*. Vö.: *jó pártit csinált*.

„*perceptor* — pénzbeszedő”

Helyesen: *pénztáros*. — Vö. a szöveggel: „a magunk közül választott perceptor keze alá bízott közkasszába”; „Legyen egy perceptor: Keresztes Antal, mert ő a kormány széken is pénztárnok.”

„*rénes forint* — német forint”

Helyesen: *rajnai* forint. — Vö. a szöveggel: „Ívét . . . nyomtatja . . . postapapírosra vagy papírra 22 rénes forintért, velinre pedig 27 német forintért.” Tehát a kettő azonossága kizárt már ennek alapján is.

„*strázsamester* — őrmester”

Helyesen: *őrnagy*. — Vö. a szöveggel: „Írt Cserey Farkas főstrázsamesternek, az írt Bécsbe Teleki Sámuel erdélyi kancellárnak”. Cserey Farkas, az egyik legelőkelőbb erdélyi család tagja, gr. Teleki Sámuel kancellár barátja, nyilvánvalóan nem altiszt volt, hanem a szó szerint a mai alezredesi rangnak megfelelő, a valóságban annál sokkal magasabb rangú törzstiszt.

„*téka* — könyvespole”

Helyesen: *könyvtár*; *könyvespole*. — Vö. a szöveggel: „gróf Teleki Sámuel kancellárt, a vásárhelyi Téka alapítóját”. Tehát a ma is *Teleki-tékának* nevezett híres marosvásárhelyi *könyvtár*, nem pedig „*könyvespole*” alapítóját.

„*Sukianum beneficium* — Suki javadalom”

Helyesen: *Suki-féle alapítvány*. Vö. a szöveggel: „a Sukianum beneficiumból ezer forint fizetést utaltatott ki magának”.

„*tipográfia* — nyomda”

Helyesen: *nyomdászat*; az *alkalmazott nyomdai előírások összessége*.

„*Zugführer* — szakaszvezető” — *Helyesen írva: Zugsführer*

„A *Westminster Hallban*, a bíróság épületében”

Helyesen: A londoni parlamenti épülethez kapcsolt *Westminster Hallban*.

„*távollétében*, in *contumaciam*”

Helyesen: . . . in *contumaciam*

„*a la longue* — nem szóbeszéd szerint, értelem szerint”

Helyesen: à la *longue* — *végtére*; végre is; végül is

A hibás fordítások most ismertetett csoportjának befejezéseként vissza kell térnünk a német *Grossadmiral* fordítására, annál is inkább, mert az egyik részletesen tárgyalt munkában két helyen találkozunk egymástól eltérő fordításával:

„*Raeder vezéradmirálisnak*” — mondja az egyik hely,

„*Raeder főtengernagynak*” — mondja 236 oldallal később a másik, anélkül, hogy magyarázatát adná az eltérésnek.

A „*vezéradmirális*”-ról már első pillantásra megállapítható, hogy hibás fordítás, mert az idegen szónak nem elég csak az első felét lefordítani. Az *admirális* szót használják ugyan a magyar közbeszédben is — bár ritkán — a *tengernagy* helyett, úgy, mint a *generálist* a *tábornok* helyett. Összetételben azonban nem mondunk *gyalogsági generálist*, még kevésbé *vezéradmirálist*. A *Grossadmiral* helyes fordítása évtizedeken át *vezértengernagy* volt kizárólagosan. Az osztrák-magyar haditengerészetben egyetlen egy viselője

volt ennek a legmagasabb rangnak: 1916. máj. 1-től a pár hónap múlva bekövetkezett haláláig: Grossadmiral von Haus — Haus vezértengernagy, a haditengerészeti parancsnok az első világháború folyamán bekövetkezett haláláig. (Még kapta még az osztrák-magyar vezértengernagyi rangot trónralépése előtt 3 héttel Károly Ferenc József trónörökös, majd II. Vilmos német császár.)

Egyedüli kivétel az első világháborúban Henrik porosz herceg, a második világháborúban pedig a két német admirális, Raeder és Dönitz, akik csakugyan fő-tengernagyok voltak, mert az utóbbiak pályájának végén a Grossadmiral rang a német haditengerészetnél már a vezértábornagynak felelt meg, s alatta volt a vezérezredesnek megfelelő Generaladmiral.

Raeder rangja tehát az első helyen, amely az 1938. év végi, 1939. év eleji, tehát még a második világháború előtti eseményeket tárgyalja, vezértengernagy volt még, ami akkor a német flottánál is a legmagasabb rang volt. A második helyen, az 1941. évi háborús események során már fő-tengernagy volt, amely rangot rajta kívül később még Dönitz viselte.

A bár távoli összefüggés miatt itt említem meg az idegen (főként francia) nevek gyakori hibás elválasztását:

„a Chas-sepot puskáknál”

A francia személynév *helyes elválasztása*: Chasse-pot, minthogy a „sse” kettős mássalhangzónak felel meg.

„Bourbon-Busset, Ja-cques, de ...”

A francia Jacques keresztnévet *nem lehet elválasztani*, mert egytagú

„Boussenard, Louis (Eseren-nes ...”

Az Eserennes francia helységnév *elválasztása*: Ese-rennes. A „-rennes” szótag ti. egytagú

„Boylesve ... (La Haye-Descar-tes ...”

A Descartes személynév (itt összetett helységnév második tagja) csak egyféleképpen választható el: Des-cartes. A „cartes” szó (itt szótag) ti. egytagú: kárt.

(Folytatjuk)

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlése

A Magyar Történelmi Társulat tisztújító közgyűlését 1972. április 13-án, *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartotta meg. A Károlyi Mihály díj átadása után *Berend T. Iván* főtítkár ismertette az igazgatóválasztmány beszámolóját. Ezután került sor az új vezetőség megválasztására. A Társulat elnökévé ismét *Ember Győző* akadémikust, főtítkárrá *Berend T. Iván* egyetemi tanárt választotta meg a közgyűlés. (A közgyűlés részletes ismertetésére a Századok következő számában kerül sor.)

Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia

A Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront, Budapest Főváros Tanácsa és Mosonmagyaróvár Város Tanácsa 1972. június 7–10. között *Nemzetközi Üzemtörténeti Konferenciát* rendezett Budapesten és Mosonmagyaróvárott. A konferencián 8 ország képviselőjében 26 külföldi és mintegy 100 hazai üzem- és gazdaságtörténész vett részt. A tanácskozásokon referátumok, korreferátumok hangzottak el a nemzetközi üzemtörténeti kutatások helyzetéről, eredményeiről, problémáiról, metodológiai kérdéseiről, az elmúlt negyedszázad új ipari létesítményeinek történetéről, valamint az üzemeknek környezetükre gyakorolt hatásáról. A konferencia résztvevői megvitatták és elfogadták a nemzetközi együttműködés létrehozására vonatkozó javaslatokat. (A konferencián elhangzott előadások ismertetésére a Századok visszatér.)

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége 1972. június 8-án *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén *Szabolcs Ottó* h. főtítkár szóbeli előterjesztése alapján megvitatta a titkárság munkájáról szóló ismertetést és az igazgatóválasztmányi ülés elé kerülő beszámoló tervezetét.

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1972. június 20-án *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén megvitatta és kisebb kiegészítésekkel elfogadta a *Szabolcs Ottó* h. főtítkár által összeállított előterjesztést a társulati munka továbbfejlesztésének kérdéseiről. A vitában felszóltak: *Borus József, Esti Béla, Farkas Dezső, L. Nagy Zsuzsa, Milei György, Spira György, Szabad György, Varga Endre*. A hozzászólásokra *Ember Győző* válaszolt, majd az igazgatóválasztmány a jelölőbizottság javaslata alapján megválasztotta a Századok szerkesztőbizottságát. A Társulat folyóiratának szerkesztőbizottsága: *Balogh Sándor, Elekes Lajos, Erényi Tibor, H. Balázs Éva, Hajdu Tibor, Kosáry Domokos, Liptai Ervin, Mucsi Ferenc, Niederhauser Emil, Pach Zsigmond*

Pál, Pamlényi Ervin (felelős szerkesztő), *Ránki György, Sashegyi Oszkár, Sinkovics István, Szabad György, Szabolcs Ottó, Szakács Kálmán, Székely György, Zsigmond László* (szerkesztőbizottság elnöke).

Koszorúzási ünnepség

Georgi Dimitrov születésének 90. évfordulója alkalmából 1972. június 17-én a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, az MSzMP Politikai Főiskolája, az MSzMP KB Párt-történelmi Intézete, a Magyar Történelmi Társulat és a Budapesti Bolgár Nagykövetség koszorúzási ünnepséget rendezett Dimitrov budapesti szobránál. A Magyar Történelmi Társulat koszorúját *Szabolcs Ottó* és *Zsilák András* igazgatóválasztmányi tag helyezte el.

Külföldi kapcsolatok

A Bolgár Tudományos Akadémia 1972. május 20–21-én „A bolgár historiográfia problémái a második világháború után” címmel tudományos konferenciát rendezett Szófiában, amelyen hazai tudományos kutatók mellett 12 ország 32 szakértője vett részt. A tanácskozás a plenáris ülés mellett, ahol a külföldi kutatók beszámoltak a hazájukban Bulgária történetével foglalkozó kutatások eredményeiről, általában szekció üléseken zajlott. Az őstörténelmi, a bolgár újjászületéssel foglalkozó, valamint az új- és legújabbkori szekcióban elhangzott előadások összefoglalták és értékelték a bolgár marxista történetírás 1945 óta elért eredményeit. A Magyar Történelmi Társulat képviselőjében *Vida István*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa vett részt.

A kőszegi „Nemzetközi Kultúrtörténelmi Szimpózium”

A Vas megyei Helytörténelmi Bizottság — Társulatunkkal és az MTA Várostarténelmi Albizottságával együttműködve, — a burgenlandi, szlovén, magyar és legújabban horvát történészek és kulturális szervek összefogásából közös regionális problémák évenkénti rendszeres megvitatására létrejött „Nemzetközi Kultúrtörténelmi Szimpózium” idei rendezőjeként 1972. július 3–8-án Kőszegen „A városok és mezővárosok fejlődése és jelentősége a pannon térségben (XVI–XIX. század)” címmel szimpóziumot tartott. Az ötnapos, 9 referátum köré csoportosított vita vezetője *Benda Kálmán*, Társulatunk alelnöke volt, s magyar előadásait *Horváth Ferenc, Ruzsás Lajos* és *Major Jenő* tartották. A száznál több (köztük csaknem 70 külföldi) szakember élénk részvételével tartott, számos problémát felvető szimpózium részletesebb ismertetésére még visszatérünk.

Történelemtanárok nyári akadémiaja

Az Országos Pedagógiai Intézet, a Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1972. június 30.—július 8. között megrendezte Keszthelyen a történelemtanárok hagyományos nyári akadémiaját. A programot *Kornidesz Mihály*, az MSzMP KB Tudományos, Közoktatásügyi és Kulturális Osztálya h. vezetőjének „Időszerű közoktatáspolitikai kérdésekről” címmel tartott előadása nyitotta meg. Ezt *Elekes Lajos* akadémiai I. tag, a Társulat alelnöke „A történelem szerepe a korszerű műveltségben” című előadása követte. A nyári akadémia a továbbiakban három — jellemben különböző — előadássorozattal folytatta munkáját.

Az első csoportba tartoznak azok az előadások, amelyek a történettudomány egy-egy területének újabb kutatási eredményeit mutatták be, az életviszonyok alakulására vonatkozólag. *László Gyula*, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár a honfog-

láló magyar nép életét, *Hahn István*, a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár a rabszolgaság és az antik kultúra összefüggéseit ismertette. *Gergely András*, az MTA Történettudományi Intézet s. munkatársa a századforduló társadalomfejlődéséről és életformájáról szolt; *H. Balázs Éva* kandidátus, egyetemi docens a XVII—XVIII. századi Nyugat- és Kelet-Európa társadalomtörténeti problémáit elemezte. *Hoffmann Tamás* kandidátus, a Néprajzi Múzeum főigazgatója a parasztok életmódját, kultúráját mutatta be a XVIII—XIX. századi Magyarországon, *Incze Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője pedig az életmód, életformák problematikáját az ellenforradalmi Magyarország időszakában vizsgálta.

A nyári akadémia programjának másik részét a tantárgypedagógiai kérdések képezték. A programnak ezt a részét *Szabolcs Ottó* kandidátusnak, az OPI tanszékvezető tanárának előadása nyitotta meg, amely a korszerűség és konzervativizmus problémáját elemezte a történelemtanításban. *Balázs Györgyné* kandidátus, egyetemi docens a korhűség és kormegelevenítés témáját, *Szebenyi Péter*, az OPI docense a tanulói önállóság kérdéseit tárgyalta. *Eperjessy Géza* kandidátus, az OPI tanára a történelmi fogalmak kialakulását, míg *Gyapay Gábor* gyak. gimnáziumi vezető tanár a történelemtanárok és az ismeretterjesztés problémakörét vizsgálta.

Lényegében a tantárgypedagógiai kérdéseket taglaló előadássorozathoz csatlakoztak a szekcióülések előadásai is. *Szabolcsi József*, *Gálos Tibor* és *Paál Pál*, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadói az általános iskolai, gimnáziumi és szakközépiskolai történelem tanítás követelményeiről szoltak; *Bodó György*, az OPI adjunktusa a szakmunkásképző iskolákban végzett felmérések tapasztalatait ismertette. *Sári Gusztáv* tanulmányi felügyelő és *Unger Mátyás* egyetemi docens a források felhasználásának korszerű módszereit ismertették, míg *Király Károly*, a Munkaügyi Minisztérium szakfelügyelője a követelmények megvalósításának módszereit a szakmunkásképző iskolák vonatkozásában tárgyalta.

A nyári akadémia harmadik sorozatában, fakultatív program keretében, külföldi vendégek részvételével konzultációkra került sor, amelyeken megvitták Jugoszlávia és a Német Demokratikus Köztársaság történettanításának főbb időszerei kérdéseit.

A helytörténeti szakosztály előadássorozata

A Helytörténeti Szakosztály módszertani előadássorozata keretében 1972. április 24-én *Nagy Lajos*, a Budapesti Történeti Múzeum h. osztályvezetője „A családszerkezet vizsgálatának szerepe a helytörténeti kutató munkában” címmel tartott előadást. Az előadó bevezetőül felhívta a figyelmet a családtörténet és a származástan kutatásának fontosságára, e két kutatási terület szoros összefüggésére, majd rámutatott arra, hogy ezt az összefüggést szükséges kiterjeszteni a társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálatokra is. Ennek érdekében a családtörténeti kutatásokat oly módon kell folytatni, hogy a mélyebb társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálatok elvégezhetőek legyenek. Ezen a területen Magyarországon jelentős eredményekről nem lehet beszélni. Volt nemesi genealógiai kutatás és családtörténeti feldolgozás, néhány kísérlet arra, hogy nem nemesi családok történetét is feldolgozzák. Újabban két kutatási irány különböztethető meg: az egyik egy zárt társadalmi réteg valamennyi családjának (házassági) kapcsolatait kutatja, a másik a biológiai értelemben vett családokat.

Az előadó kifejtette, hogy a magyar családtörténeti kutatások, — a nemesi kivéve, — a genealógiai kutatásokhoz hasonlóan igen elhanyagolt állapotban vannak. A kutatás elmaradottságának a következménye, hogy a családokkal foglalkozó néprajzi leírások szinte történeti forrásjellegűek. Amit ezek a tanulmányok a családról, a családszerkezetről tartalmaznak, tulajdonképpen pótolják azt a mulasztást, amit a történet-

tudomány produkált. Ugyanakkor azonban a történészek is számonkérhetik az etnográfusoktól a mélyebb kutatások elhanyagolását. A családszerkezet kérdését a történészek hajlandók a genealógia kereteibe beleszorítani, az etnográfusok viszont pusztán a leírásban rekednek meg és általános törvényszerűségeket keresnek, mint a szociológusok. Az etnográfiaival kapcsolatos másik probléma: csak a parasztit vizsgálták, s az így értelmezett népi társadalom kutatásának a kereteibe illesztették be a családtörténeti kutatásokat. Társadalomról volt szó ezeknek a kutatásoknak a kapcsán, de kimaradt belőlük a kézműves és a munkás, minthogy — már nem népi társadalomról lévén szó — kimaradt természetesen a nemes és a polgár is. Nem foglalkoztak a családdal a statisztikusok, így természetes, hogy ez a kérdés a történeti statisztika keretébe sem illeszthető be; ma sem foglalkoznak vele.

Az előadó felhívta a figyelmet a városi családtörténeti kutatások fontosságára, annak eddigi eredményeire és a rendelkezésre álló gazdag forrásanyagra. Fontos kérdés a család bomlásának, átalakulásának a vizsgálata, az industrializáció, a városiasodás következtében. Vizsgálni kell a kézműves családokat is (külön a városban, mezővárosban és falun), különösen lényeges ez a kérdés a manufaktúrák kialakulása, majd a gyáripar és a modern nagyipar idején. A kisiparos- és a gyári munkáscsaládok vizsgálata terén semmi sem történt, legfeljebb a céhek fennállásának az idején (különösen a céhrendszer bomlásának az idején) emlegetik a céhes visszaélések között a mesterjog megszerzésének egyik kényszerű feltételeként a megözvegyült mesterné feleségül vételét, vagy azt, hogy a mesterlegény esetleg mestere családjából házasodik. Az előadás befejezésül részletesen foglalkozott a magyar és a lengyel néprajzi kutatások családtörténeti vizsgálataival, értékelte azok eredményeit, tanulságait és végül több módszertani problémát is felvetett.

*

1972. június 5-én *Benda Kálmán*, a Társulat alelnöke, a Történettudományi Intézet főmunkatársa tartott előadást: „A XVI—XIX. századi falusi és mezővárosi művelődés vizsgálatának problémái” címen. Az előadó, miután meghatározta a művelődés kettős jellegét (anyagi és szellemi értékek létrehozása), az előadás tárgyát a szellemi művelődés problémáira szűkítette. Nagy vonásokban ismertette a XVI—XIX. századi mezővárosi és falusi társadalmi fejlődést, melynek jellemzői közé tartozik, hogy részben a paraszti munka jellegénél fogva, az egyén háttérbe szorul, a közösségi törvények, normák mindenkire kötelezők, minden egyéni megnyilatkozás csak a közösségen keresztül történhet. A társadalom alapja a nagy család, ezen belül a paraszti termelés érdekeit szolgáló rend érvényesül, mely a családtagok jogait és kötelezéseit megszabja. A mezővárosi és falusi jogszokásra a XVI. századtól, különösen a református vallású falvakban, a közösség nevében a teljesen összefonódott egyházi és világi előljáróság ügyelt, nem egyszer igen kemény szigorral. (Az egyház jelentősége ideológiai és kulturális szempontból is nagy volt a közösségi élet minden vonatkozásában.) Ugyanez az előljáróság képviselte kifelé a közösséget, és gondoskodott védelméről. Sajátos életforma, hagyományok, jogszokások és hitvilág, valamint társadalmi tudat jellemezte ezeket a parasztpolgári, illetve jobbágyparaszti közösségeket, melyek zárt egysége csak a XVIII. század második felében indul bomlásnak, a paraszti gazdálkodás lassú átalakulásával, a falusi és mezővárosi társadalom belső differenciálódásával. Politikai és kulturális tényezők is közrejátszanak ebben, így a felvilágosodott abszolutizmus kulturális és iskolapolitikája, amely egységes, részben már az egyháztól elszakadt ismereteket közvetít. Mindezeket a jelenségeket azonban csak nagy vonásokban ismerjük, a részletkutatások még többnyire hiányzanak. Az előadás utolsó

része éppen a kutatás szempontjait tartva szem előtt, sorba vette a fontosabb probléma-csoportokat, s azt a forrásanyagot, melynek alapján leginkább megközelíthetők.

Az előadást majd 2 órás vita követte, melyben a paraszti kultúra kutatásának részletkérdései merültek fel. A vitában a történészek mellett a rokontudományok jelenlévő képviselői is felszóltak.

A Vidéki Csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat *Dél-Dunántúli Csoportja* és a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete a pécsi történelemtanárok szakmai továbbképzése keretében 1972. április 25-én „A Dózsa-kérdés historiográfiája” címen konzultációval egybekötött előadást rendezett. Az előadó: *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, áttekintette a mai Dózsa-képünk kialakulásának történetét Istvánffy Miklóstól Horváth Mihályon, Márki Sándoron, Mályusz Eleméren, Szabó Istvánon át Székely Györgyig, majd kifejtette a Dózsa-kutatás várható további irányait. Az okleveles forrásanyag közzététele és monografikus feldolgozása, Fekete Nagy Antal postumus munkájának a jövő év elejére várható megjelenése után el kell végezni az elbeszélő források alapos filológiai elemzését, amelynek eredménye előreláthatólag az lesz, hogy a közel egykorú humanista feldolgozások szerzőik műveltségét, és nem a magyar parasztháború történetét dokumentálják. Ezenkívül be kell ágyazni a magyar 1514-et a kor európai történetébe. A legújabb egyetemes gazdaságtörténeti kutatások (Westermann) és a magyar gazdasági élet vizsgálata (Kubinyi) egyaránt arra mutatnak, hogy 1513-ban legalábbis Közép-Európában kereskedelmi és pénzügyi válság bontakozott ki. A huzamosan ható társadalmi és gazdasági tényezők (a magyar nemesség mezőváros-ellenes politikája) mellett ez az akut gazdasági válság (munkanélkülivé vált hajdúk) magyarázza meg, hogy miért éppen 1514-ben robbant ki a parasztháború. Ebben az összefüggésben szemlélve az eseményeket — mutatott rá a előadó — különösen megdöbbenő a keresztes hadjáratot meghirdető Bakócz Tamás és a magyar királyi tanács politikai rövidlátása. Az előadást követő vitában a hallgatóság a társadalmi és politikai fejlődés XVI. század eleji fő kérdésein kívül a humanisták politikai és irodalmi tevékenységének értékelését, a Jagello-kori jogbizonytalanság társadalompszichológiai kihatását, valamint Dózsa kapcsán általában az új tudományos eredmények, illetve szembenálló tudományos álláspontok iskolai oktatásának problémáit vetette fel.

*

A Magyar Történelmi Társulat *Borsod-Abaúj-Zempléni Csoportja* és a TIT Borsod megyei szervezete közös rendezésében 1972. április 28-án *Benda Kálmán*, Társulatunk elnöke tartott előadást „A felvilágosodás és a francia forradalom eszméi Északkelet-Magyarországon” címmel. Bevezetőül ismertette az egykori Felső-Magyarország XVIII. század-végi gazdasági, demográfiai és társadalmi képét, főleg az országos átlagtól eltérő jelenségeket (a mezővárosok domináns szerepe, a nemesség százalékosan nagy volta, a tokaji borvidék gazdasági jelentősége stb.), majd politikai, művelődési helyzetét. Nagy vonalakban vázolta a felvilágosult abszolútizmus politikáját, Mária Terézia, II. József és II. Lipót törekvéseit, s ezeknek északkelet-magyarországi visszhangját. Részletesen szőtt az 1790-es köznevelési mozgalom helyi vonatkozásairól s a paraszti megmozdulásokról, majd a demokratikus értelmiség erősödő mozgalmáról, mely 1794-ben a magyar jakobinus szervezkedésbe torkolt. Az előadás második része a jakobinus összeesküvés északkelet-magyarországi vonatkozásaival foglalkozott.

A Borsod-Abaúj-Zempléni Csoport *felolvasó üléseinek* keretében 1972. március 31-én Nagy Géza tanár „Az 1898-as karcspai földosztó mozgalom története”, Zsuffa Tibor ny. tanár „Adalékok Monok község ipartörténetéhez”; május 26-án Galuska István ref. lelkész „Határhasználat Kesznyétenben a parasztbirtok kialakulásától az 1945-ös földosztásig”, Ádám István tanár „Adalékok Szikszó község történetéhez” címmel tartott előadást.

A KERESKEDELEM ÉS A KERESKEDELMI UTAK KÖZÉP-KELETEURÓPÁBAN A KÉSEI FEUDALIZMUS KORÁBAN A LENGYEL–MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYES BIZOTTSÁG 1971. ÉVI ÜLÉSSZAKA

A Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében 1971. május 17-én magyar delegáció utazott a Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottság ülészakára Lengyelországba: Makkai László, a bizottság tagja, Szokolay Katalin, a bizottság titkára, Zimányi Vera, az ülészak felkért előadója, e sorok írójának mint magyar bizottsági elnöknek vezetésével. Egészségi és családi okokból nem tudott kiutazni R. Várkonyi Ágnes, az ülészak felkért előadója. A varsói repülőtéren Stefan Kieniewicz varsói professzor, a Lengyel Tudományos Akadémia levelező tagja, a vegyesbizottság lengyel elnöke és Maciej Koźmiński, a bizottság titkára fogadta a magyar vendégeket. A varsói Történettudományi Intézetben folytatott programmegbeszélés után a Lengyel Tudományos Akadémia városnéző körjét biztositott, majd a magyar delegátusok ebéden vettek részt Janusz Tazbir, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete igazgatóhelyettese kedvességéből. Délután a magyar delegáció vasúton Poznańba utazott, vele mentek a vegyesbizottság lengyel tagjai közül Kieniewicz, Prof. Janina Leskiewiczowa (a Történettudományi Intézet osztályvezetője), Tazbir, Feliks Tych (a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága Archivumának tud. főmunkatársa), Koźmiński, valamint az ülészak varsói szereplői, Prof. Maria Bogucka, Antoni Maczak docens, dr. hab. Bronisław Geremek docens. A pályaudvaron más kollégák élén G. Labuda, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete poznańi fiókjának igazgatója fogadta a budapesti és varsói vendégeket.

1971. május 18-án Poznań renaissance épületekben gazdag óvárosában, Kieniewicz elnökletével került sor a vegyesbizottság tudományos ülészakára a Nyugati Intézet (Instytut Zachodni) rekeszes famennyezetű dísztermében, ahol 32 ismert szakember között ennek az intézetnek vezetőin kívül megjelentek Labuda, Z. Kaczmarszyk professor, Jerzy Topolski professor, Edmund Cieślak gdański professor.

Az ülészokon először Makkai László kapott szót „Magyarország mezőgazdasági struktúrája és termelékenysége a XVII. század közepén” c. előadása megtartására. A magyar történetírás a feudális rendszer konzerválását tekint a XVI–XVII. század kelet-középeurópai története, benne a magyar történelem alapvető jellemvonásának. Gazdasági-társadalmi vonatkozásaiban ez a stagnálás a „második jobbágyság” helyi variánsát jelentő „örökös jobbágyság”, társadalompolitikai oldalról pedig a nemesi rendi autonómia, a lengyel „nemesi köztársaság” rokona formáját öltötte. Magyarország három részre szakadása, a külső és belső háborúk veszteségei növelték a fejlődés nehézségeit. A XV. századhoz képest a magyarországi feudalizmus egész szerkezetében nagyhorl-erejű változásokon esett át. Erre hatott az Európán belüli áruterelés körzetek közötti megosztása, az iparosodott Nyugat és az agrár Kelet kapcsolata. A XVI. században még

érelődtek elemek a mezőgazdaság kapitalista átalakulása lehetőségeivel, de a XVII. század folyamán a stagnálás, majd a depresszió elnyomta ezeket az elemeket a mezőgazdasági áruterelésben. Kiterjedt és a jövőbeli „porosz út” felé mutatott a feudális termelési mód.¹ A XVI. században már meg kell figyelni, hogy Magyarország iparosodását nem bátorította a mezőgazdasági konjunktúra, áralakulás, mialatt nyugati ipari termékek áramlottak be. A kapitalista „Verlag” rendszer városi kézművesiparának kezdeményei elsorvadtak. A XVII. században pedig a mezőgazdasági haszon csökkenése miatt sem volt iparba fektethető tőkeképződés. A XVII. századi három „válságzóna”² közül Magyarország a harmadikban foglalt helyet, a céhes kézművesség és a középkori agrártechnika zónájában. A Kelet-Európát (és Dél-Itáliát, Spanyolországot) magába foglaló zónát a „nemesi infláció” jellemzi. Bár ezt a zónát mélyen érintette a nyugat-európai feudalizmus válsága, a válságot csíráiban fojtották el, így nem alakult ki az első és második zónához hasonló „válsága” a feudalizmusnak. Az első a győztes polgári forradalmak zónája (Hollandia, Anglia), a második zónában a feudalizmus válsága a XVII. század folyamán nem vezetett el a kapitalizmus győzelméhez (francia, délolasz, katalán, nyugati és déli német, skandináv területek). Az előadó ezután a belső, földrajzi és demográfiai tényezők vizsgálatára tért át a magyar fejlődés megvilágítása érdekében. A középkortól fogva szétváltak a gabonatermelő, bánya-, hegyi pásztorgazdasági, szőlőművelő, szarvasmarhatenyésztő területek. Ez meghatározta a belső forgalmat és az áruk mozgásának fő irányait a belső piacon. A XVI. századi mezőgazdasági konjunktúra és a XVII. század depressziója eltérő módon érintette az egyes gazdasági régiókat.³ A magyar demográfiai fejlődés számítási nehézségeit nyíltan feltárva ismertette azt az álláspontot, hogy a XV. század végén 3,5–4 millió lakosság szám 1715-ig 5–5,5 millióra emelkedett, túlzottként elejtve a felfogást a 2,5 milliós lélekszámról zuhanásról. Különösen a törököktől megszállt nagyalföldi vidék volt gyéren lakott.⁴ Az extenzív mezőgazdaság így nem szenvedett földhiányban, a gabonaigény helyett az állattenyésztést bátorította a demográfiai helyzet. Áttérve a termelékenység kérdésére,⁵ a fogyasztási struktúrát tartotta szem

¹ A korszak általános jellegére: *Zs. P. Pach*: Die ungarische Agrarentwicklung im 16. und 17. Jahrhundert. Abbiegung von der westeuropäischen Entwicklung (Bpest., 1964); *Pach Zs. P.*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez (Századok, 1968); *J. Topolski*: Les tendances de l'évolution agraire de l'Europe centrale et orientale aux XVIe–XVIIIe siècles (Rivista di Storia dell'Agricoltura, 1967); *J. Topolski*: La réfeodalisation dans l'économie des grands domaines en Europe centrale et orientale, XVIe–XVIIIe siècle (Moscou, 1970); *Zimányi V.*: Az 1610–1630-as évek problémái (Történelmi Szemle, 1968); *Zimányi V.*: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben (Történelmi Szemle, 1971); *L. Makkai*: Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger (Bpest., 1960); *L. Makkai*: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15–17. Jh. (Bpest., 1963).

² A „válságzónákra” – Kelet-Középeurópa tekintet nélkül – *E. Le Roy Ladurie*: Paysans de Languedoc (Paris, 1969) 345–352. l.

³ A magyarországi termelési zónákra *Makkai L.*: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században (Bpest., 1957).

⁴ A demográfiára *Kovacsics J.* szerk.: Magyarország történeti demográfiája (Bpest., 1963); *Kovacsics J.* szerk.: A történeti statisztika forrásai (Bpest., 1957); *Fügedi E.*: Történeti demográfiánk kérdései (Századok, 1968).

⁵ A termelésre és termelékenységre *Zs. Kirilly–L. Makkai–I. N. Kiss–V. Zimányi*: Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif (Bpest., 1965); *L. Zytkowicz*: Plony z bób w Polsce, Czechach, na Węgrzech i Słowacji w XVI–XVIII. w. (Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1970); *Makkai L.*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (Bpest., 1954); *Makkai L.*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei (Bpest., 1956) 21–29. l.; *N. Kiss I.*: 16. századi dézsmajegyzékek (Bpest., 1960); *Maksy F.*: Urbáriumok, XI–XVII. század (Bpest., 1959); *V. Zimányi*: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 18. Jahrhundert

előtt fő szabályozóként, nem tagadva a piac szabályozó szerepét. Méltatta a módszer úttörőit, Wyczański és Perjés Géza munkásságát. Az előadás mindenekelőtt a kenyérgabonafogyasztás kérdéseit taglalta. Különbféle forrásokból állította össze az egyszerű ember napi kenyéradagját. A különféle magyar földrajzi tájak sajátosságait is egybevetve, a napi gabonafogyasztást a XVII. század közepének felnőtt lakossága körében nem becsüli többre fejenként 2000 kalóriánál. Kenyérgabonaelexport általában nem volt, már az idegen helyőrségek élelmezése miatt sem. A földesúri udvarok és magánhadseregek élelmezése nagyrészt felemésztette a majorok gabonatermelését. Pedig a gabonatermésátlag alig maradt el a francia és német mögött. A szőlőgazdaság némileg emelte a magyar mezőgazdasági területet. A termelési mennyiségszámítás ebben a vonatkozásban még bonyolultabb. A borfogyasztás túlterjedt a szőlőgazdaság területén (földesúri kocsmák), északi megyékben sört is állítottak elő és fogyasztottak.

Ezután vizsgálta az előadó a kiterjedt legelőkön űzött állattenyésztést. Ennek körében érintette az állatkivítelt. A szarvasmarha- és a sertésállomány túlszárnyalta a lengyelországit, erről az oldalról is érzékelhető a két ország agrárszerkezetének eltérése. Következésképpen a magyar paraszt, méginkább a nemes és a polgár táplálkozásában a húsnak, a disznósírnak és a tejtermékeknek volt nagy szerepük. Városi és mezővárosi mészárszék adatai szerint évi 50–60 kg. fejenkénti marhahús-fogyasztással kell számolni. Más állati eredetű táplálkozási cikkekkel együtt egy-egy parasztcsalád napi 2350 kalóriát fogyaszthatott. Rátérve az összehasonlításra, a napi paraszti táplálkozás így alakul fejenként:

	Lengyelország	Magyarország	Franciaország: (napszámos)	Hollandia: (tengerész)
gabona	2500 kalória	2000 kalória	90%	2000 kalória
hús	40 „	400 „	} 10%	} 1500 kalória
zsír	200 „	300 „		
tejtermék	45 „	250 „	—	

Kelet-Európa parasztjai jobban táplálkoztak a francia, német, olasz bérmunkásnál, rosszabbul a győzelmes polgári forradalom nyugat-európai országai munkásainál.⁶ Végül az előadás arra tért vissza, hogyan hatott a külkereskedelem a magyarországi mezőgazdaság struktúrájára és termelékenységére. A külföldi igény az állattenyésztés és bortermelés kiterjesztésére és termelékenységére emelésére ösztönzött, a tokaji bor a XVI. század találmánya, és a XVII. század közepétáján javították. A vágóállat átlagsúlya 1550 és 1650 közt 3 mázsáról 4 mázsára növekedett, ami a legnagyobb volt Európában. De a XVII. század regressziója véget vetett ennek a fejlődésnek, helyet adva másfél százados

(Eisenstadt, 1962); *Zimányi V.*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században (Bpest., 1968); *Orosz I.*: A hegyaljai mezővárosok társadalmi a XVII. században (Agrártörténeti Tanulmányok, 1963); *Matolcsi J.*: A szarvasmarha testnagyságának változása a történelmi korszakokban Magyarországon területén (Agrártörténeti Szemle, 1968).

⁶ A fogyasztás és táplálkozás szerkezetére *Perjés G.*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (Bpest., 1963); *A. Wyczański*: Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII. w. (Warszawa, 1969); *Sápi V.*: Landwirtschaftliche Gesindelhöhe in Ungarn vom 16. Jahrhundert bis 1848 (Annales Universitatis..., Bpest., 1966); *Házi J.*: Sopron város húsellátása 1570-ben (Városi Szemle, 1932).

stagnálásnak. A külkereskedelem nem módosíthatta az agrárstruktúrát, legfeljebb ösztönözhetta a termelést és a termelékenységet a termelés és fogyasztás hagyományos szerkezete által.

A nagyszámú kérdést felölélő és az európai összehasonlítás szintjére emelt előadás-hoz élénk vita kapcsolódott. *B. Geremek* a nemesi társadalom és válság problémájához, a „nemesi infláció” kérdéséhez foglalt állást: ez csak meghatározott népességhez mérve áll meg, de vitatható, nemcsak társadalmi, de gazdasági kérdés is. A refeudalizáció inkább tendencia volt, éspedig mindhárom tárgyalt zónában, mintsem általános folyamat. A XV. század Svédországában két lehetőség, két tendencia ugyancsak megvolt. Miért egyik országban az egyik, másik országban a másik győzött? *Topolski* professzor azt vizsgálta, hogy mi a feudális krízis viszonya a refeudalizációhoz, a válság kísérő vagy megelőző-e a refeudalizációt? A XV–XVII. század története során a krízis elemeit kell figyelemmel kísérni, a XV. század, XVI. század eleje már egyes válságelemeket mutat területekenként. Hangsúlyozta, hogy a „feudalizmus stagnációja” csak a kapitalizmus felé fejlődés szempontjából stagnálás, de nem a feudalizmus maga stagnál. Az európai három zóna nem a krízis, hanem a feudalizmus fejlődése szempontjából alakult — Európa a gazdasági, termelési fejlődés szempontjából, a városok fejlődése szempontjából vált három zónává. A történetírás fejlődése érdekében helyes a kísérletezés általános tapasztalatok levonására. *A. Maczak* a XVI–XVII. századi válságjelenségek kapcsán azt vizsgálta, hogy termelési hanyatlások a különböző területeken, egyes hanyatlási vagy politikai kereskedelmi zárlatos periódusokban (pl. svéd zárlat Gdańsk rovására) hogyan hatottak az urakra és kereskedőkre is. Strukturális és konjunkturális válságokat különböztet meg.

Válaszában *Makkai* elismerte, hogy a „válság” szóval sok visszaélés történt, ezt valóban pontosítani kell — ő strukturális értelemben beszél krízisről. Gyógyítható vagy sokáig stagnáló betegsége a feudalizmusnak, eredménye az élet (feudalizmus, refeudalizáció) vagy halál (forradalom, kapitalizmus). A konjunkturális válságot viszont tipikusan kapitalizmuskori jelenségnek minősíti, csak a Stuart-kori Angliára fogadható el, másra nem alkalmazható. A „longue durée” folyamaton belül a XVI. századi fellendülés csak efemer közjáték, technikatörténeti szempontból is. Akik ezt a két nemzedékre kiterjedő „courte durée”-t kihasználták, léphettek kivételesen előre a kapitalizmus felé (Hollandia, Anglia). Utalt Gyimesi Sándor disszertációjának tézisére a középkori és kapitalista európai város közötti kontinuitáshányírról, ennek egyes elemei lehetnek igazak. Ipartörténetileg lehet köztük döntő különbség, de a kapitalista ipar a falusi ipar kérdése is, nemcsak belső városi kérdés. Maga a Verlag teljes középkor még, bártfai, lengyel városi példák tükrében még nem kapitalista tendencia. Ehhez képest nem refeudalizáció, hanem a feudalizmus él, csak nincs defeudalizáció (angol, holland, flamand értelemben).

A vita másik része már a termelés-fogyasztás kérdésköréit érintette. *Geremek* ebben a tekintetben méltatta a lengyel és magyar kutatás kapcsolatait. A zónákra osztáshoz nem elég a fogyasztás, az igény szempontja, az intézmények, a struktúrát meghatározó tényezők is kellenek, miből adódik a felesleg. Szólt a közép- és kelet-európai paraszti élet-nívóról. *A. Wyczański*hoz kapcsolódva, de fontosnak minősítette a paraszti háztartás forrásainak feldolgozását is. Igen fontos a hústermelés és húsexport kérdése, az utóbbi mellett Lengyelországban a parasztnak jól, kielégítően ettek húst, míg Argentína népe színvonala rovására exportálta a húst. *J. Leskiewiczowa* Mazóviáról mint exportáló vidékről szólva rámutatott, hogy kisebb nemesség jellemezte, alig vagy semmit sem exportált gabonából. *Makkai* elismerte, hogy az évszázados lengyel gabonakonjunktúra sokkal bonyolultabb, mint az állat- vagy borkonjunktúra kérdése, a távolsági partnerek kérdése miatt is. Kérdés, hogyan függ össze az aratás technikája és a robot. Egy tényező az éghajlati alakulás szerepe, voltak katasztrofális évek, évsorozatok is az aratásban. De nem ez hathatott a lengyel gabonaexport hanyatlására, hiszen a bort is érintette ilyesmi, mégis

szintjét megőrizte és fejlesztette. Az ember harca a klíma ellen előtör a XVII. századig — a meglévő piacért érdemes harcolni az elemekkel, a technikával, a megrekelő elemekkel. *Prof. Władysław Ruciński* (Poznań) a termelés technikai feltételei, a robotoló paraszt és az árutermelő nagybirtokosok viszonya, az agrárrezsím feudális jellege, a majorsági föld és a paraszti földdarab viszonya, végül a gabonarobot melletti paraszti állattenyésztés témáinak szentelte hozzászólását. *A. Mączak* kiemelte, hogy a táplálkozás Lengyelországban is jobb volt, mint az iparosodó Európa népességéé. *Żytkowicz* mutatta ki, hogy a gabonatermelő parasztnak terhei hogyan alakultak az aratás után. *Makkai* újfent hangsúlyozta, hogy az élelmezés, táplálkozás a leglényegesebb kérdés. Ennek megvilágításához Magyarországon kevés a bérlista. A bérmunka helyett a paraszti önállás felé törték, mert a legszegényebb parasztnak helyzete is jobb volt a bérmunkásénál. Szólt az állattenyésztés és -export, szőlőgazdaság technikai fejlődéséről a XVI. században. Tokaji találmányokra a késői szüret miatt is szükség volt. Viszont a gabonatermesztés technikája változatlan maradt. Igen nagy volt a XVI–XVII. századi paraszti differenciálódás, pl. állatállomány szerint is. Állatvagyon koncentráldott gazdagparaszti kézen. Külkereskedelem nélkül Magyarország nem lehetett abban az állapotban, hogy a belső technikai változtatást végrehajtsa.

Székelgy György: „Nagy- és kisvárosok szerepe a kelet-európai távolsági kereskedelemben” c. előadásában főként a XV–XVI. század fejlődésére és eltolódásaira koncentrált. Csehország városai közül az egész korszakban Prága játszotta a döntő szerepet, 1415 táján 35 000-re, a XVI. század első felében 30–50 000 közé tett lakosságával. Rajta keresztül futottak az észak–déli és a kelet–nyugati nagy forgalmi utak. A többi cseh város gazdasági és forgalmi jelentősége háttérbe szorult, bár kiemelik a fejlett bányaváros Kutná Horát. De a kisebb városokat nem önmagukban és egyenként, hanem egy városállomány részeként kell szemügyre vennünk, számuk pedig tekintélyes. A morva terület nélkül számított tulajdonképpeni Csehországban 32 fallal övezett királyi város volt, egyenként 2–5000 lakossal.⁷ A Magyarországra irányuló textilforgalomban némelyik csehországi helység említésre méltó (Jindřichův Hradec, 1457). Morvaországban is nagy helységeknek számítottak az Ammann-féle közepes városok, így Jihlava (ennek népessége 8000 a XVI. század végén). Ipari lendülete a Habsburg–török határokat is átvette (igler posztó az 1570-es évek budai török számadáskönyveiben a harmadik helyen áll a külföldi textiliák sorában).⁸ Míg Csehországnak csupán fővárosa volt nagyváros a fogalom Ammann-féle értelmében, Magyarország pedig fővárosa török kézre kerülésével ilyenek már híján volt, Lengyelország és Szilázia más helyzetben volt.

A városfejlődés gyors korszaka a XIV–XVI. század. Már Nagy Kázmér 20-nál több várost véttetett körül fallal. De az egyházi vagyon is nőhetett a nagyobb városokban (Krakkó, Plock), kisebb városok pedig kolostori birtokon is keletkeztek, jó kereskedelmi utakon (Wąchock, Krzywń). Jagiello kiváltságlevele engedte meg vásár nyitását Turek és Dunajów püspöki városkákban. A lengyel városoknak csak egy része volt nagyobb és királyi város. A XV. század közepén a krakkói egyházmegye 11, Kolbacz ciszterci apátság

⁷ *J. Macek*: Husitské revoluční hnutí (Praha, 1952) 29. l.; *J. Macek*: Villes et campagnes dans le hussitisme (Hérésies et sociétés dans l'Europe pré-industrielle 11e–18e siècles. Paris—La Haye, 1968) 243, 249. l.

⁸ *Kovács F.*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmadik könyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány. (Bpest., 1902) 103. l.; *J. Marek*: Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století (Praha, 1965) 136–137. l.; *F. Hoffmann*: Zur Rolle der wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse der Stadt Iglau in hussitischer Zeit (Jahrbuch für Regionalgeschichte. Dritter Band. Weimar, 1968) 57–58. l.; *Fekete L.*—*Káldy-Nagy Gy.*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580 (Bpest., 1962) 572, 576–577. l.

2, a sandomierzi körzetben fekvő kolostori földek 3, Wąchock ciszterei kolostor 3 kisebb-nagyobb városa említhető. A gnieznoi érsekségnek meg a XIV. század második felében 2, végén 11, a XVI. század elején 13 városa volt. A városiasodásban az élen Szilézia és Kis-lengyelország járt, ezt követte a királyi Poroszország (benne Gdańsk, Elbląg, Toruń), azután Nagylengyelország, mögötte Mazovia, végül az új keleti szerzemények. Mennyiségi tekintetben és a forgalom szempontjából igen széthúzott a városok skálája. Krakkó, Gdańsk-Dancka, Wrocław-Boroszló nagyvárosok, Poznań, Sandomierz közepes nagyságúak a XV. században. A renaissance korban a városok nagyságrendjének átszortolásától Krakkó, Poznań, Lublin, Varsó, Gdańsk, Lwów-Ilyvó és Toruń voltak 10 000-nél nagyobb népességűek, visszaszorítva a kisebbek gazdasági funkcióit. A kelet-európai forgalmi fellendülés új viszonyait használta ki Lublin, az új gabonaforgalmi lehetőségeket Jarosław, Kazimierz Dolny, Sandomierz, Varsó, Płock, Bydgoszcz, Toruń, Gniezno. A gabonakereskedelem virágzó végpontja Gdańsk. Poznań áruí átmentek Varsón és Gnieznon, viszont árukhoz jutott Lublin és Krakkó felől. Wrocław kereskedői megfordultak Antwerpenben. Árukhoz jutott Poznań felől, tovább forgalmazta ezeket a kisebb sziléziai városokba. A magyar kapcsolatokat mutatja a magyar forint nem ritka előfordulása a boroszlói számadásokban, posztójának eljutása a királyi Magyarországra és a török szférába.

A cseh, magyar, Habsburg kézre jutott Szilézia Piast-részhercegei a XVII. századig kihaltak. A megmaradt városok közül csak a legnagyobbak (Gdańsk, Poznań, Krakkó, Varsó, Lwów) voltak elég erősek a nemesi konföderációk és a belharok szorongatásának leküzdéséhez, a kisebb városok fejlődése akadályokba ütközött. A leipzig-i vásárok tanúsága szerint a XVII. században még élénk maradt a lengyel külkereskedelem. A városok rangsora azonban ismét átrendeződött: Krakkó, Poznań, Lublin, Varsó, Gdańsk, Toruń, Elbląg, Bydgoszcz népesebb 10 000-nél a század elején, Wilno is eléri a század közepén. Az előadás részletesen elemezte Lwów korábbi keleti kereskedelmi úthoz kötődő nagy szerepét.⁹ A Kárpátok vidékének forgalma és úthálózata viszont aláhúzza, hogy a nagy-

⁹ St. Kieniewicz (editor-in-chief): *History of Poland* (Warszawa, 1968) 148, 152, 155–156, 177, 226, 258. 1.; Cz. *Strzeszewski*: *The Catholic Church in Poland and socio-economic Problems (966–1918)* (Le Millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin, 1969) 594–595, 610, 613, 617, 622. 1.; H. *Samsonowicz*: *Die Bedeutung des Grosshandels für die Entwicklung der polnischen Kultur bis zu Beginn des 16. Jahrhunderts* (klny. *Studia Historiae Oeconomicae UAM* Vol. 5 – 1970 Poznań, 1970) 82, 89, 91, 94. 1.; K. *Górski*: *L'histoire de la spiritualité polonaise* (Le Millénaire. . .) 296. 1.; K. *Saysse–Tobczyk*: *Cracow* (Warsaw, 1961) 42. 1.; M. *Frančić*: *Kalendarz dziejów Krakowa* (Kraków, 1964) 35, 41, 43, 47, 48, 49, 52, 65, 67, 79, 203. 1.; E. *Keyser*: *Die Stadt Danzig* (Stuttgart und Berlin, 1925) 88. 1.; a Baltikum városainak, forgalmának és atlanti összefüggéseinek beható lengyel kutatását részletesen, elemzően ismerteti, negyed évszázadra visszatekintő bibliográfiával H. *Samsonowicz*: *Recherches polonaises sur l'histoire de la Baltique au déclin du moyen âge (XIVe–XVe siècle)* (*Acta Poloniae Historica* 23, 1971) 150–161. 1.; H. *Samsonowicz*: *Über Fragen des Landhandels Polens mit Westeuropa im 15/16. Jahrhundert* (Sonderdruck aus *Neue Hansische Studien*, 1970) 312–313, 315. 1.; G. *Labuda*: *Znaczenie dziejowe Szczecina w X–XVIII w.* (in: *Dzieje Szczecina wiek X–1805 pod redakcja Gerarda Labudy*. Warszawa, 1963) 6–7. 1.; K. *Myśliński*: *Czasy walki o samorząd* (*Dzieje Lublina*. Tom I. Lublin, 1965) 71. 1.; *Granasztói Gy.*: *Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára* (*Történelmi Szemle*, 1970. 3. sz.) 320. 1.; H. *Samsonowicz*: *Das polnische Bürgertum in der Renaissancezeit* (*La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650)* Bpest., 1963) 92. 1.; *St. Litak*: *La paroisse du XVIe au XVIIIe siècle* (Le Millénaire. . .) 112. 1.; Wrocław, Városi Levéltár, G 9₂ számú kézirat (*Libri traditionum*, 1509–16) 6^a, 18^b, 27^b. 1.; *Noszkay Ö.*: *Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai* (*Érsekújvár*, 1903) 110. 1.; Varga E. (szerk.): *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek (Bpest., 1958) 10. szám; *F. Lütge*: *Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts* (München, 1964) 22–25. 1.; *R. Manolescu*: *Cultura oraşenească în Moldova*

városok mellett nem csupán a középvárosokra kell figyelmünket fordítanunk, hanem a kisebbekre is. Ezt nemcsak a gazdasági, de a művelődési érintkezésekre is ki kell terjesztenünk, amelyek nem is függetlenek egymástól. Sok adattal illusztrálta az előadás, hogy a lengyel kisvárosok (Nowy Sącz, Tarnów, Biecz, Krosno) fontos szerepet játszottak Krakkó és Kassa árnyékában.¹⁰ A XV – XVII. század részletezett demográfiai adatain mutatta be, hogy az észak és nyugat felé irányuló magyarországi forgalom fő központjai sem voltak különösebben nagy városok. Kisebb középvárosok voltak az Ammann-féle osztályozás szerint Pozsony, Kassa, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Besztercebánya, Sopron, Selmecbánya, kisváros volt Körmöcbánya. De a maguk területén és környezetében (pl. Eperjes) betöltötték a város meghatározott gazdasági és művelődési funkcióit.¹¹

Ezután Magyarország összekötő forgalmi kapocs szerepét boncolgatta az előadó a Habsburg-birodalom, Lengyelország és a török hatalom közt. Lengyel aprópénzek így Sopronig, Sátoraljaújhelyig, sőt Gyuláig lejutottak.¹² A Tiszántúl régi révhelye, Tiszavarsány 1570 után pusztává lett, viszont Szolnok szandzsákszékhely mint fémszállítmányok átmenőhelye 1562-ben állandó jellegűvé vált cölöphidat kapott. A török Dunántúl magyar kereskedelme eljutott Szolnokig.¹³ Részletesebben mutatta be Debrecen khász-város jóformán független életét, társadalmi erőit, somogyi, baranyai, tolnai borbehozatalát, az Alsólendváig terjedő marhakivitelét, a királyi Magyarországgal tartott gazdasági kapcsolatait.¹⁴ A törökvilág Magyarországnak kereskedelmi forgalma gócpontjait és hordozóit tárgyalta ezután: magyar, bosnyák, albán, görög, török, katolikus raguzai, spanyol zsidó elemeket és gazdasági tevékenységüket. A délvidéki hajószereskedők kiindulópontjai közül Ilok jelentőségét jelzi, hogy Hendrik Hondius 1630. évi

in a doua jumătate a secolului al XV-lea (in: *Cultura Moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*. Szerk. M. Berza. București, 1964) 49 – 51. l.; *C. A. Macartney: Eastern Europe (The Renaissance 1493 – 1520)*. Edited by G. R. Potter. Cambridge, 1957) 385. l.; *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 572, 576, 577. l.; a boroszlói posztó előfordulására török vámnaplókban Fekete Lajos 1966. december 18-i levele is felhívta figyelmemet.

¹⁰ *Iványi B.*: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319 – 1526. I. köt. (Bpest., 1910) 1625, 1488, 1607, 1695, 1452. szám; *T. Dobrowolski*: Malarstwo I pol. XV. wieku (Polska Sztuka Cechowa. Wrszawa, 1957); *T. Dobrowolski*: Rzeźba drewniana do połowy XIV do połowy XV. w. (uo.); *St. Kieniewicz*: i. m. 160. l.; *A. Bajcar*: Poland (Warsaw, 1964) 103, 108 – 110. l.; *J. N. Hrdina*: Geschichte der Wieliczkaer Saline (Wien, 1842) 32 – 33. l.; *Iványi B.*: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319 – 1526. II. köt. (kézirat); *Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Könyvtára*) 4480, 5571. sz.; *Codex diplomaticus Lusatie superioris*. IV. (Görlitz, 1911 – 1927) 73. l.; *Halász G.*: Magyar középkor, II. köt. (Magyarságtudomány, 1943. március) 8. l.

¹¹ *H. Wendt*: Schlesien und der Orient (Breslau, 1916) 59. l.; *A. Gácsová*: Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. stor. (Historický časopis XVIII. 3. 1970. Bratislava) 352, 353, 378. l.; *B. Iványi*: Das Deutschland der Stadt Eperies im Mittelalter (Sonderdruck. Südstudien. Brunn, é. n.) 395. l.; *Iványi B.*: Eperjes szab. kir. város iskolaügye a középkorban (Bpest., 1911) 3. l.; *Granasztói Gy.*: i. m. 283 – 284, 314 – 315, 320. l.

¹² A külföldi pénzek elterjedése tekintetében ld. *Huszár Lajos* kutatásait; Lengyel királyok ezüstpénze (Népszava, 1970. VIII. 14.); Gyula, Erkel Ferenc Múzeum.

¹³ *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 581, 590. l.; *Kaposvári Gy.*: Szolnok városrendezésének történetéből (Jászok, 1966. december) 176. l.

¹⁴ *Révész I.*: Debrecen lelki válsága 1561 – 1571. (Századok, 1936) 43. l.; *iff. Szakály F.*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526 – 1566) (Tanulmányok Tolna megye történetéből II. köt. Szerk. Puskás A. Szekszárd, 1969) 41. l.; *Rúzsás L.*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI – XVII. században (klny. a Szigetvári Emlékkönyv 1566 – 1966 c. kötetből. Bpest., 1966) 6. l.; *Komoróczy Gy.*: Debrecen története a felszabadulásig (Debrecen, 1955) 17, 29. l.; Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Volt Debrecen városi diplomagyűjtemény 502. sz.; Molnár E. főszerk.: Magyarország története I. köt. (Bpest., 1967) 185. l. (*Várkonyi A.* szerzői része).

térképén csak két magyarországi helység szerepel, az egyik Újlak. Tokaj, ameddig feljutottak a balkáni elemek, szintén szerepel a térképen. A Duna és a Tisza jelölték ki a forgalom fő úttereit az egész török korban. Így Luigi Marsigli olyan török kereskedelmi elszámolásokat talált Budán, amelyek Esztergom, Vác, Buda, Pest, Székesfehérvár, Paks, Bátaszék, Pécs, ill. Szolnok, Szeged városokra vonatkoznak.¹⁵ Az államhatárok változásait átívelő kereskedelmi kapcsolatok tehát a nagy-, közép- és kisvárosok számára egyaránt juttattak — eltérő és változó — lehetőségeket és feladatokat.

A vitában felszólaló *B. Geremek* azt vizsgálta, hogyan jelentkeztek egyes nemzetközi kereskedelmi elemek a kisvárosi piacon: áruk ott is felbukkantak, de csak minimálisan befolyásolhatták a kivitelt. *M. Bogucka* az árforradalom és a pénzromlási időszak következményeit vetette fel a nagy- és a kisvárosi kereskedőkre. *A. Maczak* azt hangsúlyozta, hogy a nagyváros Gdańsk egyfelől vitában állt minden kisebb várossal, ha gazdagodott, azok szegényedtek; másfelől azonban volt együttműködés is, pl. Gdańsk és Kazimierz Dolny kereskedőinek volt közös érdeke, a kisvárosi kereskedelem továbbá lehetett a nagynak közvetítője. Más a helyzet Nagylengyelországban, mert még Poznań sem volt akkora nagyváros, hogy Gdańsk, Boroszló, Prága nagyságával nyomasztotta volna a kisebb városokat. *J. Topolski* a nemzetközi piachelyeket javasolta megkülönböztetni a közvetett nemzetközi kapcsolatú városoktól. Pl. Gniezno és Poznań 50 km-es távolsága lehetővé tette, hogy mindkettő saját nemzetközi kapcsolatokat tartson. A négy hozzászólónak adott (délutáni) felelete keretében *Székely György* egyszersmind méltatta az egy nagyváros kérdéseit kitűnően bemutató Malecki-előadást. A vitában többen tértek még vissza a nagy- és kisvárosok témájára. *Henryk Rutkowski* Mazóvia kereskedelmét XVI—XVII. századi vámjegyzékek adatai és kritikája segítségével rajzolta meg. Már a XV. században Varsó volt a legforgalmasabb, a XVI—XVII. század során forgalma kétszeresére nőtt. De ló- és ökörvásárhelyként szerephez jutottak olyan kis helységek is, mint Sochaczew, Rawa stb. *Edmund Cieślak* a gdański patriciátus XVIII. századra már erőteljes átalakulását fejtegette, amikorra értelmiségi réteggé vált. A XVII. század egyetemjárása, külföldi útjai, a jogi pályára, bírói, tanácsai szolgálatba lépés lehetett az előzménye.¹⁶ *Székely György* a XVII. századeleji soproni tudóstársaság bemutatásával és társadalmi jellegének fejtegetésével mutatott rá a folyamat magyarországi párhuzamaira.

Jan Malecki docens (Krakkó): „Krakkó szerepe Közép-Európa kereskedelmében a XVI—XVII. században” címen tartott előadást. Krakkó tartományi (Kis lengyelország) és az országos egyesítés folyamatában játszott szerepét tekintette át mindenekelőtt a XI—XVIII. században, ezt művelődési funkciójával is aláhúzta. Kérdés, hogy Krakkó gazdasági, jelesen kereskedelmi szerepe ilyen fontos-e. Az utakhoz és a határokhöz való kapcsolata Krakkót nemzetközi fontosságú kereskedelmi központtá tette: a délről, Magyarországból Nagylengyelországba, Pomerániába, a balti partra, a keletről, a Fekete-tengertől, vörösrózsaszói városoktól Szilézia, a német városok felé vezető utak átmenő kereskedelme nagy hasznot hajtott a városnak. Ezt a XIV. században szerzett kereskedelmi privilégiumai alátámasztották. Keleti fűszerek és selymek, amelyek forgalma miatt Lwów került gyakran összetűzésbe Krakkóval; nyugati posztók, amelyek miatt Wrocław-Breslau védte jogait a krakkói kereskedőkkel szemben. De Krakkó kereskedői távolabb is eljutottak, Nürnberg, Leipzig, Majna-Frankfurt, ill. Moldva felé. Az észak—déli úton

¹⁵ *Fekete L.* — *Káldy-Nagy Gy.*: i. m. 555, 562—563, 573, 576, 590—593. l.; *Nova totivs terrarvm orbis geographica ac hydrographica tabvla* Auct. Henr. Hondio... Ao. 1630; *Fekete L.*: *Latinok a XVI. századi Budán* (Magyar Nyelv, 1961) 23—24. l.

¹⁶ *Vö. M. Bogucka* művelődéstörténeti munkáját (*Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII.* Warszawa 1967), ismerteti Hopp L. *Helikon*, 1971. 1. szám. 87—88. l.

ilyen versenytársak nem voltak. Posztót, ólmot, sőt vittek Kassára, Bártfára. Onnan rezet hoztak, ami átmenő áru is volt észak felé, Toruń és Gdańsk városokba. Így a tengerparttól távoli Krakkó a Hansához tartozott, a XIV—XV. században krakkói kereskedők a tengeren átkelve Brüggével élénk kapcsolatokat tartottak. Rezet vittek, flamand és angol posztót vásároltak. Így lett a középkori krakkói kereskedelmi csarnok neve posztócsarnok, egy régi német közmondásban pedig Krakkó megjelölése a „rézház”.

A renaissance azonban mély változásokat hozott Krakkó politikai és gazdasági helyzetében. Lengyelország gazdasági jellemvonásait a robotoltató nagybirtok határozta ezután meg. Az átmenő kereskedelmet a behozatali-kiviteli kereskedelem váltotta fel, fő exportcikkük a gabona, fa, hamuzsír. Gdańskból a kivitelt főleg holland hajók vitték nyugatra. A hajózható Visztula lett fő kereskedelmi útja. A kereskedelem haszna inkább a nemeseknek jutott, mint a városoknak. A polgárságé a XVI. század második felében csak 17—30% lett. Ez is a Visztula-parti városokra esett, de Krakkó környékén a nagybirtokra alapozott gazdaság kevésbé volt fejlett és inkább gabonahiány volt. Az egyesült lengyel-litván királyságban új kereskedelmi utak is fejlődtek, így az Oroszország—Litvánia—Mazóvia (Varsó, stb.)—Nagylengyelország (Poznań)—Németország vonal, továbbá a Moldva—Ukrajna—Lublin—Mazóvia—balti part (Gdańsk) vonal. Mindkét út elkerülte Krakkót. A nagy földrajzi felfedezések folytán a régi kereskedelmi utak pedig vesztettek fontosságukból, így a Lwówon keresztül jövő fűszerforgalmi, míg ez az áru Wrocław és Gdańsk felől kezdett érkezni. A magyar réz pedig kezdett eltűnni a lengyel átmenő forgalomból, útja Szilézián és Csehországon át Hamburgnak vezetett. Az elég szoros kereskedelmi kapcsolatok Toruńnyal és Gdańskkal a XVI. században már nem oly fontosak, a krakkói kereskedők továbbá általában nem érték el Lublint. Krakkó politikailag is a kiterjedt állam szélére került, a diéta gyakrabban gyűlt össze Piotrkówba, 1569-től pedig Varsó lett a gyűlések székhelye. Ennek az utóbbi városnak környékén tartották 1573-tól a királyválasztásokat, a XVII. századelőtől ott volt az állandó királyi székhely. Csak koronázó város maradt Krakkó. Nemzetközi kereskedelmi fontosságát nem vesztette el Csehország és Magyarország felé. Forgalmát eltűnözve, de a lényegét aláhúzva írta le a XVII. század második felében Albert Jouvin de Rochefort.

A XVI. század végétől megőrzött krakkói vámjegyzékek lényegesek a szárazföldi kereskedelemre. A magyar történészek nagyobb figyelmére is érdemesek volnának. Ilyenek a Regestra theloniei civitatis Cracoviensis 1589—1792 évekről (belőle hiányzik az 1689—1700, 1713—1736, 1773—1791 esztendő), száz év folyamatos anyagával. Ennek és más forrásoknak fényénél a XVI. századi Krakkó fontos kiviteli és behozatali központ. Kereskedelme Wrocławval is normalizálódott a század közepére. Felső-Szilézia kis városai-val Krakkó, Alsó-Szilézia kis városai-val inkább Poznań tartott közvetlen kapcsolatot. Szilézia fogyasztóterülete maradt a Krakkó-vidéki sónak és szarvasmarhának. De az utóbbi jószág főleg Podóliából és Moldvából érkezett. Lovakat, bőrt, viaszt és gyapjút is vittek krakkói kereskedők Sziléziába. Többek között posztókat, vásznat, sört, fémárukat hoztak onnan. Érezhetően nőttek a cseh, prágai kereskedelmi kapcsolatok, nagyrészt zsidó kereskedők kezén. Morvaországba a krakkói kereskedők sőt, bőrt, ólmot, gyapjút exportáltak, onnan posztót, bort hoztak. Az utóbbiak közt szentgyörgyi, soproni bor is volt. Morvaországon át kereskedelmi kapcsolatok nyúltak Bécs, Krems, olykor Linz, időnkint Olaszország felé, Szilézián és Csehországon át pedig Nürnberg, Leipzig, Halle felé. Amonnan norimbergi árukat hoztak be. A XVI. században fejlődött a régi kereskedelmi forgalom Magyarországgal. A réz kiesett e forgalomból, fő árukká a magyar bor és szilva lett. Magyarországra posztót, heringet, fűszert, némi ólmot vittek. A forgalom Debrecenig, Tokajig terjedt. Közvetlen kapcsolat volt Kolozsvárig. Utóbbinak kereskedői gyakran jöttek borral és mézzel Krakkóba, hogy egyebek közt posztót, vásznat, fémárukat, fűszert vigyenek. Krakkó forgalma néhány lengyel város külkereskedelmétől függött,

főleg Gdańsk, Lublin és Lwów jön itt számításba, amelyek közvetítője lett Krakkó. Magyarország felosztása a Habsburgok és a törökök közt nem szüntette meg a két rész forgalmát, de megnehezítette, így köztük is lett Krakkónak közvetítő szerepe. Az előadó elemezte az 1591/92. évek krakkói bőrforgalmát. Majd a XVII. század hanyatló gazdaságának kérdéseire tért át. A hanyatlás jól érezhető a gdański forgalmi úton. Krakkó még virágzó kereskedelme nehézségekbe jutott 1630 körül.

A század második felében az esés jól kivethető. Az általános háborús viszonyok mellett sajátos ok, hogy Krakkó és Prága forgalmát mindjobban a Prágához közelebb eső Wrocław vonta el. A morva forgalom azonban a XVII. század első felében még élénk volt, de főleg a behozatal, míg a lengyel kivitel érezhetően esett. A magyar forgalomban uralkodó helye lett a bornak, Erdély áruai (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmár felől) Krakkóban eszerélték gazdát sziléziai és morva posztók eladóival. A XVII. század második felében viszont teljesen megszakadtak a cseh és erdélyi kapcsolatok, összezsugorodtak a morva és osztrák forgalom méretei. Megmaradt a magyar bor nagymennyiségű importja. Mindezt az előadó részletesebben bizonyította az 1660. évi krakkói vámjegyzékkel. Tovább zsugorodott a forgalom — megmaradó áruszerkezet mellett — az 1688. évi jegyzék szerint. Ekkor Olomouchól került be déligyümölcs és díszműáru. Krakkó csekélylyé váló exportjában új áru a dohány. Krakkót elkerülték a Habsburg-tartományok és a török birodalom részei közti forgalom áruai. A XVII. század második felében a Szilézia — Krakkó — Magyarország forgalom maradt meg, de látható méretesökkenéssel. Ezt 1600 és 1684 között 10 kiemelt esztendő vámadatai mutatják Sziléziából Krakkó felé és fordítva. Végül az esés katasztrofális. Befejezésül összefoglalta a külkerkedelem három szakaszát (középkor-vég, XVI, XVII. század), áruszerkezetét, kereskedelmi mérlegét.¹⁷

A következő — árgrafikonokkal szemléletesen tett — előadást *Zimányi Vera* tartotta „A szarvasmarha- és borkereskedelem jelentősége Magyarországon” címmel. A nemzetközi kereskedelem fő tendenciáiból indult ki: a középkori kereskedelmi utak áthelyeződése, a levantei luxuscikkek helyett a tömegfogyasztási áruk szállítása, Közép- és Kelet-Európa kapcsolódása Nyugat-Európa gazdaságához. Ezeket a fejlődési tendenciákat az árforradalom befolyásolta. Ez lényegében agrárjellegű lévén, mezőgazdasági konjunktúrával váltotta fel a középkorvégi agrárdepressziót. Így a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kialakuló nemzetközi munkamegosztás keretében a nemesség és bizonyos paraszti rétegek helyzete kedvezőbbé vált, az árszerkezet változása folytán ugyanazon mennyiségű gabonáért több posztóhoz és hordóhoz jutottak. Rossz napok a kézművesekre és a bérből élőkre következtek. Ezeknek többet kellett termelniük és tovább dolgozniuk, hogy azonos mennyiségű gabonát vásárolhassanak. Ezt Stefan Kazimir szlovák történész kéziratban levő árdiagramjai mutatják. A kézműveseknek tömegtermelésre kellett törekedniük, és ezt lehetővé tette a parasztok vásárlóerejének növekedése, valamint a demográfiai növekedés. A nyugat-európai manufaktúra elégitette ki a szükségleteket, szakítva a kézművesség régi módszereivel. A modern tömegtermelést ugyanakkor a Nyugaton az embertelen munka, a kiaknázott társadalmi rétegek elégtelen tápláltsága, korai előregedése biztosította. Magyarország a nemzetközi kereskedelemben agrárterményei exportálásával és manufaktúraárak behozatalával kapcsolódott be. Lengyelország kivitelében a gabona, a szarvasmarha és a szőrme, Magyarország exportjában a szarvasmarha, a réz, a bor dominált, míg a gabona kivitele a XVIII. század második feléig nem jelentékeny. Az előadó ilyen szempontból elemezte az 1457/58. évi pozsonyi vámnaplót, egybevetve a XVI. század közepén a szarvasmarhaexport javára bekövetkezett változással. Több mint 100 000 darab

¹⁷ Vö. *J. M. Matecki*: Le rôle de Cracovie dans l'économie polonaise aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles (Acta Poloniae Historica 21, 1970) 108 — 122. 1.

szarvasmarhát exportáltak évente Németországba és Északitáliába.¹⁸ Ennek egy része moldvai és valachiai tranzitáru lehetett. A XVI. század második fele a kereskedők megdagadásának kora, nagyobb részét paraszti és mezővárosi elemeké. Ez a XVII. század során csökken az árváltozások és a Habsburg vámpolitika miatt, a magyar kereskedők tönkrementek. Csak a pénzügyi immunitással rendelkező és a vámokkal dacoló arisztokrata marhakereskedők, mint a Zrínyi és Batthyány grófok tudtak prosperálni. Az osztrák és német városokban bekövetkező marhaáresést az előadó az ottani polgárság elszegényedésével magyarázta, a húsfogyasztás luxussá vált. Az 1680/90-es esztendőknél újabb marhaáremelkedését már a hadiállapotok zavarták meg. Ez már a tönkrement magyar kereskedők helyére lépő német és balkáni kereskedőket juttatta haszonhoz. Esterházy Pál nádor is bekapcsolódott a szarvasmarhacladásba.

A borkivitel egészében véve kis hányadot tett ki, de egyes körzetek számára döntő fontosságú volt. A középkori Szerémség szerepét a XVI. században Tokaj-Hegyalja vette át. A Sopron környéki borok is tekintélyes szerephez jutottak. Mind hasznothajtóbb lett a bor termelése, mert a XV–XVII. század során a bor ára elérte, majd elhagyta a gabonáét. A rossz kézműves viszonyok folytán polgáraink mindinkább bortermelésre adták magukat. A XVII. század során a magyar manufaktúra tönkrement, a bortermelő városok némi prosperitást mutattak. Az árszerkezet változása a borra igen kedvezően alakult, polgárok tekintélyes szőlőket vásároltak. Társadalmi jelentősége volt a borkonjunktúrának a parasztoakra nézve: a szőlőgazdaság a második jobbágyság időszakában is szabadabb életformát és előnyöket adott a gabonatermeléshez képest. De uradalmi szőlők is voltak. A borexport kiindulópontjai elsősorban Tokaj és kis mértékben Sopron környéke. Részletesen vizsgálta az előadó a tokaji bor kivitelét Lengyelországba, ami a mai szlovákiai városokat jó kereskedelmi haszonhoz segítette. A Sopron vidéki bor kivitele Cseh- és Morvaország, Szilézia, Alsóausztria felé irányult.¹⁹ A bortermelő körzetek könnyebben kerültek ki a depresszió időszakából. A kelet-európai agrárexportcikkek ára kedvezőbben alakult, mint a posztóé. Iparuk mégsem fejlődött, a munkamegosztás fejlődése Kelet-Európán belül regresszív volt. Gyengült a polgárság és betegesen megnövekedett a nemesség, nem eredményezve felhalmozást és újításokat. Amikor pedig a XVII. század közepétől a nemzetközi ármozgás kedvezőtlené vált a mezőgazdaságra, a Kelet- és Nyugat-Európa közti élénk kereskedelem hanyatlott és Nyugat-Európa figyelme a gyarmatok felé fordult. Mint ipari fogyasztóterület és élelemszállító Kelet-Európa vesztett jelentőségéből. Befejezésül az előadó érzékeltette Magyarország társadalmi és munkarendszerének megrekedését a nyugat-európai társadalom és gazdaság fejlődésével szemben, ami Magyarországot szerepsökkenéséhez és lemaradásához vezetett.

Az elnöklést átvett *Székely György* köszönetét fejezte ki az előadónak, aki érdekes képet rajzolt a magyarországi agrártermelés ellentmondásos jelenségeiről és tendenciáiról a második jobbágyság korában. Ezek alapjai voltak a bortermelő és szarvasmarhaexportáló mezővárosok, valamint a kun, jáász és hajdú népesség szabadabb fejlődéstípusának a nagy magyar alföldön, a nyugati és északkeleti Kárpátok lábainál. A hozzászóló *Geremeknek* az ökörkivitel akciórádiuszára vonatkozó kérdésére *Zimányi Vera* azt válaszolta, hogy

¹⁸ A magyar szarvasmarhakereskedelemlről *Takáts S.* írt szépszájú klasszikus tanulmányt. Új eredményekkel kiegészített új összefoglalás *L. Makkai*: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. Előadás a marburgi Osteuropatagung alkalmával. 1967 július, kézirat. — *O. Pickl*: Die Auswirkungen der Türkengefahr auf den Handel am Hofzaun des Reiches. Bericht über den zehnten österreichischen Historikertag in Graz, 1969. (Megjelent 1970-ben.)

¹⁹ *H. Prickler*: Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen. (Zeitschrift für Ostforschung, 14. Jahrgang 1965. Heft 2, 3 und 4) 511–512, 515. l.

a magyar marha Strasbourgig, Nürnbergig, a lengyel Kölnig jutott el. *Geremek* a szőlőművelés és bérmunka összefüggésének elsődleges jelentőségét hangsúlyozta. *Zimányi Vera* válaszában felhívta a figyelmet, hogy a bor minőségének javítása is kellett az exporthoz (Szerém, Sopron, Tokaj), viszont a sörfőzés nem volt olyan jó, mint északabbra. A szőlőművelés társadalmi hatásait a következőkben elemezte: a XVII. században is megmaradt a szabadköltözés Fraknó környékén, mert igen gazdlag parasztok éltek ott, terheiket készpénzben fizették, áruikat osztrák és magyar környékre vitték, oda lengyelek is jöttek vásárolni. Ami Sopron bérmunkásainak napszámát illeti, a vásárlóerőt nézve itt magasabb volt a bérnívó, mint Elzászban. A Weinhauer fontos bérmunkástípus volt Nyugat-Magyarországon. A XVI–XVII. század során is alig romlott a soproniak vásárlóereje, ebben a városban a lakosság sok húst evett. A lengyel–magyar borkereskedelmi kapcsolat XVIII. századi fázisának egy érdekes társadalomtörténeti vetületére *Rusínski* hívta fel a figyelmet. Lengyelországban idegen emberek zárt köre szerepel (*Węgrzeny*), akik monopolizálták a magyarországi borkereskedelmet. A városi bírói könyvek (*acta advocationalia*) tanúsága szerint ezek macedoniai görögök, akik nagyobb és kisebb városokban éltek (Poznań, Kalisz, Kazimierz Krakkó mellett, Rawa stb.), szekeres karavánjaikkal Miskolcig, Tokajig közlekedtek. Végül ellengyelesedtek. Ehhez kapcsolódva *Makkai László* világitotta meg a XVIII. századi magyarországi görög és szerb kolóniák kereskedelmi szerepét.

A következő előadást *Antoni Maczak* tartotta „A kereskedelmi cserék mint a gazdasági egyenlőtlenségek tényezői. A lengyel területek a XVI–XVII. században” címen. Bevezetésül hangsúlyozta előadása hipotétikus jellegét, tudományos tézisek igényét és a további forrástanulmányok szükségességét. A magyar analógiák segíthetnek a kérdések kidolgozásában. A kereskedelmi cserék szerepének megítéléséhez a korabeli gazdasági életben figyelembe kell venni, hogy a népesség több mint 4/5-része a mezőgazdaságból élt, továbbá a földtulajdon szerkezet és a jobbágykötélek miatt elhanyagolható a lakosság többségének kapcsolata a piaccal. A piaci viszonyok szerepe a lengyelországi parasztok és mezőgazdasági munkások életében még 1930 körül is csekély volt. Viszont a XVI. században is nagy volt a hatása a piacgazdasági szektornak a gabonakereskedelem, a nagybirtok, a szárazföldi kereskedelem, a kelet–nyugati átmenő forgalom szempontjából. Az előadó érzékeltette a vízhalózat szerepét a lengyel gabonakereskedelemben, valamint felhívta a figyelmet a munkaerő fontosságára a robotoltatásban. Ahol a parasztparcellák nagyok és felszívták a munkáskezeket, mint Kujáviában, viszonylag gyenge a nagybirtok piacra termelése. A gabonakereskedelemben érdekelt nemesség vezető szerepet játszott az államkormányzatban és a különféle körzetek vezetésében. A jobbágyrendszer következtében olcsó szállítási lehetősége volt. A területi elhelyezkedés és a birtoknagyság különbségei viszont eltéréseket hoztak. A koronajavak ellenőreinek 1564/65. évi árjeljegyzéseit elemezte (búza, rozs), az ár szabályosan növekedett a helyek Gdańskhoz közelebb esésével együtt. Délkeleten a gabonának nem volt ára, nem jött létre ott gabonapiac. A nem nagy szállítási költségek és nagyrészt természetben fedezhetőségük (hajófaanyag, hajósok élelmezése) előnyösebbé tette az exportba kapcsolódást, mint a helyi piacon eladást. Aki Gdańskba jutott, olcsóbb vagy jobb posztót, fűszert, tengeri halat vehetett. Még fontosabb a pénz felhasználásának módja. A forgalomban levő pénz a különféle körzetekben, mintegy különálló egységekben más forrásokból eredt (Mazóvia, lublini körzet, Ruténia: gabona, Ruténia: állat). Csekély az ipari termelés értéke a gyártási körzeteken kívül, Biecz és a XVI. század közepéig Rawa Mazowiecka voltak specializált központok. Erdei termékek is szerepet játszottak mint pénzforrás. A bevett pénzüsségeket az uradalmak különféle célokra és árucikkekre fordították, pl. importált távoli árukra. A XVI. század végefelé a földbirtok koncentráldott, a földesúri nagybirtok a

kevésbé gazdag szomszédok rovására növekedett. Ezt a termékeivel való nagykereskedelem és a bevételek ütemkülönbsége okozta. Rossztermésű években a Visztulán szállított mennyiségben megnőtt a mágnások áruinak aránya a gazdag és közepes nemességével szemben, a középnemesség ilyenkor alig tudta saját szükségleteit fedezni. Ezekben a rossz években tudták a mágnások felvásárolni tönkrement szomszédaiak földjét. Kis- és középnemesi földek mágnás kézre, paraszti földek a piacra termelő uradalmi föld kereteibe jutottak. Kis lengyelország és Nyugatruténia 21 legnagyobb mágnás családja az egész gabonaforgalom 33%-át tartotta kézben (köztük is a 8 legnagyobb exportáló az egésznek 18%-át). Királyi birtokok nagy tömbjei is kerültek mágnás kezelésbe. Mágnások Gdańskban vásároltak. De a magyar bor szerepe növekedett az oda vitt francia bor rovására. A XVII. században vált a tengeri kereskedelem deficitessé. Ebben szerepe volt kisebb mértékben a braziliai cukor behozatalának. Pedig a lengyel gazdaság amúgyis súlyos nehézségeket és regressziót élt meg. A regionális különbségek eltolódtak: az ország déli részei javára alakultak az arányok. Mazóvia, Kujávia, Poroszország gabonaexportja az 1620-as évek végétől viszonylag csökkent. Nőtt a kis lengyelországi és ruténiai családok fontossága. Kis lengyelországban a mezőgazdasági termelés növekedett ugyan, kedvezőtlen a szerkezeti változás, a belső piac vesztett fontosságából, gyengültek a vidék és város mindennapi kapcsolatai. Nagylengyelország Sziléziába irányuló gabonaexportja a Wartán nem hozott olyan előnyöket, mint a mágnások exporttevékenysége a Visztulán. A sziléziai határon át gazdag parasztok és kismesek is exportáltak gabonát, gyapjút. Továbbá a nagylengyel mágnások pénzüket távoli vidékeken (Lengyelország keleti része) helyezték el. Nagylengyelország földbirtokstruktúrája mindennek következtében kedvezőbb maradt, a posztógyártó városok keletebbre vihették áruikat.

A továbbiakban Mączak a királyi birtokok eselőségének kérdéseit elemezte az 1564/65. évi nagy ellenőrzés adatai alapján. Nem változatos, de bőséges élelmezést kaptak. Volhíniában és Podoliában több hús, a Visztula és a Warta völgyében több növényi táplálék szerepelt benne. Ezen felül kaptak évi vagy negyedévi bért, némi öltözetet, területenkint eltérő értékösszegben. A ruténiai viszonylag magasabb bér a munkaerőhiány következménye. A magyar-szlovákiai típusú megállapodások ritkák Lengyelországban. A pénzvédelmi különbségek területi megnyilvánulásait tekintette ezután át: a szegény népesség mazóviai tömörülése ott alacsony szinten tartotta a béreket; Szilézia határvidéke ólom- és ezüstbányákkal, kohászattal, Krakko közelségével magasabb fizetést biztosított az évre alkalmazott nőknek; Podoliában a bó és jó földek mellett a tatár, kozák, valach támadások folytán keresni kellett a telepéseket. Mazóvia már a középkor óta mezőgazdasági munkásokat adott a Visztula deltavidéknek, Mazóvia, Nagylengyelország és a határvidék Sziléziának. Ezt a költözést zavaró jobbágykötelek sem tették lehetetlenné. Vonzottak a városias, iparosodottabb körzetek. A kereskedők által kézben tartott forgalom (szövet, szőrme, norimbergi áru, viasz) csak másodlagos fontosságú ebben a problematikában, amint a városi központok versengése is. Egyes nagy- és kis lengyelországi városok azonban fogyasztóterületet szereztek Keletlengyelországban, sőt Litvániában. Poznań, Gniezno, Lublin, Toruń, Lwów vásárai befolyásolták a körzetközi cserét, így az ököreexportot Kis lengyelországból, a posztóé Nagylengyelországból. Gyakran közvetlenül találkoztak Szilézia és Litvánia kereskedői. Befejzésül a nagy kiterjedésű Lengyelország ellentmondásait fejtegette: táplálékban általában bővelkedett, de a relatív túlnépesedés Mazóviában nyomorúságot eredményezett; bőség és drágaság egyidőben fordult elő; Gdańsk közelsége igen előnyös a vidéknek, bár a kis városok vesztettek a versenyben.

A térképekkel és grafikonokkal illusztrált előadás után az elnöklő *Székely György* köszönte meg A. Mączak igen érdekes és jól ismert kutatásaival elmélyült fejtegetését, amit alaposan gazdagított a mellékletekkel. Az előadás igen jellemző képet adott Lengyel-

ország gazdasági és kereskedelmi szerkezetéről a gabonakonjunktúra korában, valamint a bevétel területi és társadalmi elosztásáról. Hála Zimányi és Mączak előadásainak, a hallgatóság átfogó képet kapott az agrártermelésről és az exportról, ami jellemezte a XVI–XVII. századi két országot és azok kapcsolatát. De még hátra vannak a korszak kereskedelempolitikai és -elméleti tényezői. *Makkai* hozzászólásában méltatta Mączak előadását, amely a magyar kutatást is serkenti, Magyarország belső régióinak termelési sajátosságai tekintetében. A Lengyelországhoz annekált szeptesi városok magas bérei és árai megfelelnek a magyar szomszédság igen magas árúinak. Szepes és Gdańsk gabonaára is egybeesik, Magyarországon másutt is még magasabb a gabonaár, mert Magyarországon kevés a gabona. A paraszti gabonatermés kilenced és kényszervásárlás útján Magyarországon az uraké lesz, se külső, se belső piacra nem előnyös a gabona forgalma. *Makkai* ismertette a különböző okokból bekövetkező magyarországi pusztasodást, aminek helyén állattenyésztés és szőlőművelés folyt. Lengyelországban azonban az csak egyes kis körzetekre szorítkozott, hogy bekapcsolódjék közvetlenül a kereskedelembe (exportba), Magyarországon azonban paraszti tömegek lehetősége volt. A posztóbehozatal zöme ekkor Magyarországon a parasztok és katonák kezére jutott, a zöme karasia (amit a hozzászóló kersey-nek tart). Folyt a stájer kasza és kés behozatala Magyarországra (török területeire is). Fraknoi és más nyugati uradalmi parasztok szállítottak Bécs, Bécs-újhely, Graz piacára, ezek képek voltak a terheket pénzben fizetni, a második jobbágy-ság kora ellenére. *J. Leskiewicz* részletes fejtegetést adott árkerédekről. *Zimányi* az agrár-változások import/export-viszonyait vetette fel Lengyelország, Anglia, Magyarország esetében, keresve hatását az árakra. *Geremek* a XVI. századvégi Lengyelországban mutatkozó pénzhiányt szembeállította a Magyarországon feltételezhető elég pénzzel. A lengyel pénzhiánynál biztosan szerepet játszott a jobbágy-ság. Felvetette a falusi és városi nincstelenség, a csavargás kérdését. *Makkai L.* is úgy látja, hogy volt pénz, de sok ment Ausztriába. A magyar kamara pedig ezeket a bevételeket a Fugger-adósság törlesztésére adta, míg végül ők is, a kis ökörkereskedők is tönkrementek. A XVII. században már nincs pénz. *Bogucka* előbb az erdőgazdaság kérdéseiről szolt hozzá, majd a gdański gabonaexport kérdéseit, társadalmi vetületeit fejtegette. Fogyasztás, export, külföldi kereskedők voltak a gabonaforgalom tényezői. *E. Cieślak* a XVIII. századi lengyel exportstruktúráról, a Gdańskon keresztül történő gabona- és faexportról szolt. Rossz aratáskor egyensúlyoztak nagyobb fakivitellel. Ezzel összefüggésben érdeklődött aziránt, hogy a magyar kétárus exportban lehetett-e megfigyelni más árut. *Makkai L.* ehhez kapcsolódva, a magyar export XVIII. századi erős átalakulására mutatott rá: ökör helyett gabona, gyapjú, marad a bor. De a teljes érték és árumennyiség marad, ilyen értelemben stagnáció, de belső átalakulás mutatkozott meg Magyarországon is az árustruktúrában. Egyensúlyt képezett a változó export és import. Válaszában *Mączak* először technikatörténeti kérdésekre tért ki, majd Helsingör és Gdańsk adatai alapján az export összetételére. A felosztás előtti Lengyelország külkereskedelmi mérlege gyengeségéről szolt. Külön kérdés Gdańsk és Elbląg exportösszetétele: posztóbehozatal, gabonakivitel. Egyebek között szolt a vidékenkénti eltérő igényekről és áringadozásokról. Gdańsk még reexportált is éhező mezővárosoknak. Az északmagyarországi faipart élénkítette a boroshordókészítés, ilyen tényező a gabonakultúrás exportnál nem volt. Hosszútávú konjunktúrák alatt is lehettek kis válságok.

R. Várkonyi Ágnes: „Kereskedelem és politika Magyarországon a XVII–XVIII. században (Teóriák, monopóliumok, csempészmozgalmak 1600–1711)” c. előadása került ezután sorra. Horváth Mihály megállapításának — a Habsburg dinasztia elzárta Magyarországot a világforgalom érintkezéseitől — vizsgálatából kiindulva az új nemzetközi

méretű kutatómunkához²⁰ kapcsolta témáját, tágabb társadalmi és politikai összefüggésekbe helyezve a gazdaságtörténeti jelenségeket. Az előadás célja felhívni a figyelmet a XVII. századi politikai mozgalmak és a kereskedelem között mutatkozó olyan összefüggésekre, amelyek túlmutatnak Magyarország határain, Közép-Kelet-Európa szélesebb terei felé. A XVII. századi Magyarországon nincs közbiztonság, hiányosak a nyugodt termelőmunka, az építés feltételei. Mégis a kereskedelmi utak áthelyeződése során kialakult átmeneti konjunktúra szempontjából Magyar- és Erdélyország szinte a szerencse gyermeke lehet, rendkívül gazdag természeti kincseivel,²¹ a növekvő élelmiszerkeresletnek optimálisan megfelelő mezőgazdasági struktúrájával. A külföldi tőkét a zilált politikai viszonyok sem riasztják vissza. A kereskedelem a XVII. századi Magyarország egyik dinamikus tényezője. A kereskedelem egybekapcsolja a török, Habsburg és erdélyi területeket. A XVII. század második felére alakult ki az Erdélyen átvezető új kereskedelmi út, amely a Dunától délre eső területeket Lengyelországgal kapcsolja össze.²² Bár a XVII. századra már lefejeződött, majd megtört a mezővárosi paraszti áruértékesítő tevékenység nagy lendülete, még a század második felében is jelentős csoportok kereskedéssel tartották fenn magukat. Tömegükből kiemelkedő markáns vonású egyéniség Esze Tamás sókereskedő jobbágy, a kuruc szervezkedés feje. Jól felismerhetők a vállalkozó feudális urak arculatán a kereskedelemmel foglalkozók vonásai. Megjelennek az első gyakorlati kereskedelmi szakkönyvek. A kor politikai irodalmában egyik vezérmotívum az a kérdés, kik értékesítik az ország javait, kinek jut a kereskedelem haszna. A befulladásokkal küzdő forgalom ugyanakkor a csempészet földalatti területeire menekül.

Az előadás ezután azokat a módokat elemezte, ahogyan a kereskedésben a nemesi elem uralomra kerül. Kevés esetben fektette a nemes a kezén felhalmozódó kereskedelmi tőkét ipari vállalkozásokba, a kereskedelem haszna többnyire birtokügyletekben, olykor az államnak nyújtott kölcsönökben realizálódott. Az állam viszont monopóliumokkal vagy adók, vámok formájában csapolta meg a forgalmat. Ennek körében elemezte Bethlen Gábor, a Habsburg császárok, majd II. Rákóczi Ferenc aktív kereskedelempolitikáját. Ez a Lengyelországba irányuló borszállítás, a lengyel sóexport kérdéseit is érinti. A császári monopóliumokat igen széles társadalmi ellenállás és szabotázs kísérte. A XVII. század második felében egyre nagyobb méretű csempészmozgalom egyebek mellett Lengyelország felé is bonyolította le a kereskedelmi forgalom egy részét. A csempészmozgalom a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket érintette. A kuruc szabadságharcot előkészítő politikai földalatti szervezkedés sok esetben ráépült a csempészszerkezetre.²³ Az így lebonyolódó kereskedelem azonban gyakorlatilag elveszett a nemzeti jövedelem számára. Az ország önálló kereskedelempolitikáját hirdető gondolat együtt jelenik meg a nemesség megadóztatásának elvével és a szomszéd országokkal konföderáció keretei között lebonyolít-

²⁰ *D. Richet*: Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XV–XVIII. században (Világtörténet, 16); *P. Jeannin*: Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVe–XVIIIe siècle) (Revue Historique, 1964); *Pach Zs. P.*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez; *Zs. P. Pach*: The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries) (Etudes Historiques, 1970) 217–264. l.; *A. R. Várkonyi*: Historical Personality, Crisis and Progress in 17th Century Hungary (Etudes Historiques, 1970) 265–270. l.

²¹ *Takács S.*: Két világkereskedelmi cikkünk a XVII. században. A magyar réz a világpiacon. (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1903); *Paulinyi O.*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége (Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bpest.); *J. Vlahovič*: Slovenská med v 16–17. storočí (Bratislava, 1964); *P. Horváth*: Príspevok k obchodným stykom Slovenska so Sliezskom a Moravou (Historické studie, 1966).

²² *L. Demény*: Comertul de tranzit spre Polonia prin Tara Românească și Transilvania (ultimul stert al secolului al XVII-lea (Studii Revista de Istorie, 1969).

²³ *R. Várkonyi Á.*: Az ismeretlen Vak Bottyán (Történelmi Szemle, 1963).

tandó kereskedelem gondolatával. Ilyen tendenciák szívósan éltek. Vay Ádám 1711-ben danckai emigrációjában készített nagy gazdasági tervet Magyarországra kereskedelmének élénkítésére.

Az elnöklő *Székely György* köszönetet mondott Szokolay Katalinnak az előadás felolvasásáért. Várkonyi Ágnes előadását mint olyant méltatta, amely a XVII–XVIII. századi Magyarország gazdasági, kereskedelmi életében a realitások és elméletek viszonyának analízisét adta. Ezek rendi és népi mozgalmak politikai és katonai küzdelmeinek voltak tárgyai, a császári monopóliumokkal szemben, néhányszor a lengyel–magyar kereskedelemmel való összefüggésben. A szerző kiemelkedő képviselője a magyar történetírásnak, aki a Rákócziak korával foglalkozik. A XVII–XVIII. század politikai, katonai és pénzügyi személyiségeit illető mély ismeretekkel rendelkezik. Ezért is sajnálatos, hogy nem volt lehetősége a vitában való részvételre.

1971. május 19-én Stefan Kieniewicz elnökletével került sor a *vegyesbizottság munkaiülésére*, amelyen értékelték a lezajlott tudományos ülést, áttekintették az egymást érintő publikációkat és ismertetéseket, kölcsönös előadótudatokat. Majd meghatározták az eselések 1972. évi budapesti (A lengyel–magyar együttműködés az Osztrák-Magyar Monarchián belül a dualizmus időszakában) és 1973. évi torunói ülészak (A renaissance kultúrája és tudománya) programját. Bizottsági ebéden Kieniewicz professzor méltatta a vegyesbizottság tízéves működését és alapító tagjait.

Délután a „*Nagy-lengyel könyvészet a XVI–XX. században, tipográfia és grafika*” kiállítást tekintette meg a magyar delegáció a Raczyński Könyvtárban. A kiállítás nagyszámú XVI. századi könyv bemutatásával egyszerre érzékeltette a kor politikai, egyházi, művelődési kérdéseit és poznańi nyomdai, kiadói tevékenységét. Így a Melchior Neringk, a Joannes Wolrab kiadásokban megjelent munkákat emelhetjük ki. A XIX. századi lengyel történetírás megélékülése is hozzákapcsolódik történeti publikációk, dokumentumok, Kopernikus-jubileumi művek közzétételéhez Nagy-Lengyelország városaiban.²⁴ Bepillantást nyertek a magyar történészek a Raczyński Könyvtár speciális gyűjteményébe, ahol XIII–XV. századi latin kéziratok könyveket, Zsigmond Ágost király eredeti latin leveleit láthatták egyebek mellett.²⁵

Később Kazimierz Ślaski professor városnéző útra vitte a magyar delegátusokat. Főleg egyházi épületeket tekintettek meg. A legrégebb városmag a *Dómsziget*. A székesegyház egyes építési fázisai jól nyomon követhetők a többszintes régészeti feltárás ill. műemléki helyreállítás nyomán. A 960-as évek alkotásából maradtak fenn Mieszko fejedelem sírja, a keresztelődmedence. A XI. századi újjáépítésből kibontva maradtak meg a román pillérlábazatok. Most gótikus XIV. századi formában láthattuk a háromhajós épületet. Ebben már szerves történeti fejlődésben kaptak helyet a XIV–XVII. század síremlékei. A renaissance korból a magyarországi vörösmárvány alkalmazására is utal általuk a székesegyház. A székesegyház közelében álló egykori udvari kápolnát, későbbi püspöki mellékkápolnát 1440-es formájában restaurálták. Mellette későgótikus épület áll: 1518-ban a zoltárénekes papok számára lakásul emelték. Az érintett építészeti korszakok hozták létre más poznańi egyházak architektúráját is: a Jeruzsálemi Szt. János templom (XII–XVI. század) és a Szt. Adalbert templom (XIII–XVII. század) voltak megtekintendők. Mindez azonban az idők során a poznańi topográfia széleire esett — központban

²⁴ E. Kamińska—A. Golebniak: Książka wielkopolska od XVI do XX wieku. Typografia i grafika (Poznań, 1971).

²⁵ Vö. Miejska Biblioteka Publiczna im. Edwarda Raczyńskiego w Poznaniu 1829—1959. Informator (Poznań, 1959).

a városigazgatási és gazdasági jelentőségű épületek állanak. Legtöbbet az egykori mérleg-ház (XIII—XVI. század) hitelesen helyreállított oromzatos épületében szemlélődtünk.²⁶

Szorosan kapcsolódott az ülészak központi témájához az a kirándulás is, amelyre 1971. május 20-án vitték az ülészak résztvevőit. A szakmai úton Nagylengyelország fontos koraközépkori útvonalát jártuk be, amelynek későbbi eltolódásait is érzékeltették. Az első állomás az *Ostrów Lednicki* régészeti emlékegyüttese volt. A Lednicki-tó 7,5 hektár területű szigete a X. században fejedelmi székhely, 1000-ben a lengyel uralkodó és III. Ottó császár találkozási helye volt. Palatium és preromán rotonda álltak itt. A sziget egyben útállomás volt Poznań és Gniezno között, fahídon érintkezve a száraz-földdel. A kőépületeket magas földfalak övezték. Tárgyi leletei X—XII. századiak. Ez is jelzi a sziget településének korát, ami után az egykori főközlekedési út jelentőségét vesz-tette. Az egykori út végén a gnieznoi katedrális tornyai látszanak Ostrów Lednicki föld-fala tetejéről, a révhely vonalában.²⁷ *Gniezno*ban a magyar és lengyel történészek csoportja hosszasan időzött el a székesegyház (X—XIV. század), az egyházi levéltár és könyvtár, a régészeti múzeum értékeinél, valamint a Szent Sír-lovagok gótikus Szt. János-templomában. A vizekkel körülvett VIII—XII. századi Gniezno leletei az avar szíjtartozékok tekintetében különösen felkelthetik érdeklődésünket. Forgalmi távolságainak hatósugarát baltikumi borostyánkövek és Salamon apró érméje mutatják. Szűkebb gazdasági környezetét a gnieznoi egyházmegyét körülhatároló pápai bulla 1136-ból szemlélteti: ezüst-bányász parasztok, hódvadászok, parasztok, szlávnevé vendégek, püspöki szántóvető típusai bukkannak fel a helyek és személyek gazdag felsorolásában. Az Adalbert-kultusz központjaként, a politikusként befolyásos Oleśnicki Zbigniew érsekprímás sírjával, a lengyel rendiség jogigényeiben neves szerephez jutó Laski János érsek renaissance ízlésének kifejezésre juttatásával a lengyel egyház politikai és művelődési helyét is megjelöli a középkori székesegyház. Méginkább erre vall a főegyházmegyei könyvtár incunabulumainak tömege, a levéltárban őrzött koraközépkori aranybetűs evangéliariumok, János Albert renaissance díszítésű graduáléja.²⁸

Következő úticélunk *Giecz* koraközépkori fejedelmi központja és régészeti múzeuma volt. A helységen a *koraközépkori kereskedelmi út* átment. A X—XI. századi, nagyjából köralakú földvár befejezetlen kiépítésű négytermes kastélyt, preromán templomot övezett. Mint kisebb katonai központot írja le Anonymus Gallus, mint az 1030-as évek végének cseh hadjáratában szereplő helyet Kosmas krónikája. Egy sisaklelet is őrzi a hadi szerep emlékét. A pusztulást még kiheverte, XII. századi román apszisú temploma jelzi. Szerepel temploma és várnagya a XIII. századi krónikairódalom említéseiben. De hanyatlását megpecsételte, hogy a *XIII—XIV. századi út* már elkerülte *Giezet*.²⁹

A kirándulás átvitt *Środán*, amelynek neve — piacos hely jellegzetes elnevezése —³⁰ a középkori gazdag forgalmú út egyik pontját jelzi. Egytornyú templomának román,

²⁶ A város X—XIII. századi történetére és régészeti anyagára *W. Hensel*: *Najdawniejsze stolice Polski* (Warszawa, 1960) 125—194. l.; *W. Hensel*: *La naissance de la Pologne* (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966) 82, 161, 163, 166. l.

²⁷ *T. Wojciechowski*: *Szkice historyczne XI wieku* (Warszawa, 1970) 6. és 7. kép; *W. Hensel*: *Najdawniejsze stolice Polski* 209. l.; *W. Hensel*: *La naissance de la Pologne* 84, 176. l.

²⁸ *W. Hensel*: *Najdawniejsze stolice Polski* 9—61. l.; *W. Hensel*: *La naissance de la Pologne* 80—81, 174—175. l.; *P. Maluskiewicz—St. Młodzikowski*: *Gniezno i okolice* (Poznań, 1969).

²⁹ *B. Kostrzewski*: *Giecz — pomnik historii kultury państwa polskiego* (Poznań, 1961); *T. Wojciechowski*: i. m. 41. kép; *W. Hensel*: *La naissance de la Pologne* 89, 155, 176. l.

³⁰ *Vö. A. Gieysztor*: *Le origini delle città nella Polonia medievale* (klny. az Armando Sapori-emlékkönyvből. Milano—Varese) 143—144. l.

gótikus, renaissance elemei a helység folyamatos fejlődését érzékeltetik. *Koszuty* a XVII. századra jellemző nemesi udvarház négy kis saroktoronyával érdemes a figyelemre. Majd *Kórnik* akadémiai kutatóállomása és kastélymúzeuma következett, ahol ezúttal érdekes kiállítást rendeztek a könyvtár ősnymtatványaiából. Ez felölelte a régi lengyel történetírás számos alkotását (Długosz, a veronai Gwagnina, Strykowski, Paprocki és mások művei), egyben a lengyel nyomdák, könyvkiadók (J. Szeliga, M. Wierzbicka, J. Osterberger, M. Garwolczyk stb.) XVI—XVII. századi fejlődését érzékeltette. Ugyanennek a kornak lengyel, porosz forgalmi pénzeit a XVII.-korai XIX. század értékes ezüstpoharaiba illesztve láthattuk. Utunk végül *Rogalin* rokokó-klasszicista kastélyába vezetett, a XVIII. század végi épületben megtekintettük a képtárat. A kastély parkjának dombja alatt a Warta elhagyott medrét, ill. vékony holt ágát láthattuk, amely a maitól 20 km-re fekszik. Mindezekben a helyeken részben K. Ślaski professzor, részben helyi régészek, könyvtárosok, muzeológusok biztosították a tudományos vezetést és adtak meg minden szükséges felvilágosítást.³¹ A Nagylengyel Nemzeti Park egy részletével is megismerkedett a vegyesbizottság.

A vegyesbizottság tagjai 1971. május 21-én Poznańból repülőgépen utaztak vissza Varsóba, ahol még különféle tudományos összejöveteleket szerveztek a magyar delegáció tagjai részére a varsói egyetem, a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Intézete, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársaival, köztük Aleksander Gieysztor professzorral. Ennek során hallhattunk arról a tervről, hogy az óvárosi főtér közepén elterült középkori városháza alapjait még próbálják megásatni. A királyi palota restaurálás előtti ásatási terepét a friss leletek hírével méltatták: egy kutatóárokban középkori torony alapjának sarka került elő, idáig fut a városfal meglevő részétől meghúzható vonal; a palota alatt XIV. századi részeket leltek meg a hercegi palotából.

A varsói repülőtéren a vegyesbizottság lengyel elnöke és titkára búcsúztatta a sikeres, kiemelkedően baráti légkörben lefolyt ülészakon résztvevő magyar delegációt. A tudományos ülés újabb bizonyítéka a lengyel—magyar összehasonlító kutatások hasznos voltának, a kutatási eredmények közös megvitatása eredményességének.

Székely György

A MAGYAR—CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG TUDOMÁNYOS ÜLÉSE

A magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság 1971. május 4—7-én Pozsonyban tartotta 9. ülését. A tanácskozás programja két részből, egy nyilvános tudományos ülésből és egy szervezeti, illetve együttműködési kérdéseket tárgyaló, szűkebb körű bizottsági ülésből állt. E helyen a tudományos ülés előadásait ismertetjük, amelyek tematikája időrendben *a magyar és a szlovák nemzet, valamint a nemzeti ideológia feudális kori előzményeit* foglalta magába.

A kérdéskör általános szemléleti és módszertani kereteit *Szűcs Jenő* „Nemzetiség» és »nemzeti tudat» a középkorban (Szempontok a fogalmak koordinálásához)» című bevezető előadása vázolta fel. Bevezetőben jelezte, milyen eltérő válaszokat ad a történetírás arra a kérdésre, milyen értelemben — milyen tágan, vagy milyen szűken — jogosult a „nemzet” terminust és a „nemzeti” minősítést alkalmazni a történelemben. Az egyik

³¹ Ezúton is köszönjük J. Lomicki igazgató (O. Lednicki), K. Zientarski kanonok (Gniezno), Mikolajczyk igazgató (Gniezno), S. Weymann könyvtáros (Kórnik) buzgó segítségét.

típusú válasz — mutatott rá — a „nemzetek” kialakulását és kontinuos létét attól a mozzanattól datálja, hogy egyáltalán a mai nemzeti nevek a forrásokban megjelennek, s minden további nélkül a „nemzeti tudat” jelének minősíti az idegenektől való elhatárolódás, a „Wir-Bewusstsein” bármiféle forrásszerű megnyilatkozását. Így pl. *Ranke* és *Thierry* felfogása szerint a „nemzeti érzés felébredése” bomlasztotta fel a IX—X. század folyamán az univerzális Karoling-egységet. Irányzatuknak eszmei célzata tagadhatatlanul a nacionalizmus történeti apológiája volt, ami nem zárta ki, hogy az ezzel ellentétes eszmei bázisról is számos történész (így Jan Huizinga, Erich Zöllner, vagy G. G. Coulton) jusson hasonló következtetésekre. Egy másik típusú válasz — hangsúlyozta — már a történeti kapcsolathoz sem ragaszkodott, mert történetfilozófiai kiindulópontja értelmében a „nemzet” történetfeletti kategória, s a történeti folyamat a „nacionális” és „szupranacionális” korok változásában áll. Mindezen válaszokkal szemben egy harmadik típusú válasz éppen a lényegi különbséget hangsúlyozta a XVIII. század vége után kialakuló európai nemzet és távoli korok és struktúrák igen régi analógiái között, sőt a modern nemzet és korábbi jelenségek közt is. A történeti és fogalmi elemzésnek ez a kritikai igénye már a múlt században megjelent Fustel de Coulange-nál, valamint Fr. J. Neumann műveiben, s nyomon követhető napjainkig mind a nyugati, mind a szovjet történetírásban. Ennek megfelelően az újabb irodalomban már több-kevesebb következetességgel érvényesül az a törekvés, hogy a „nation”, „nacija” és a „nemzet” modernkori fogalmával szemben a korábbi integrációs formákat a „nationality”, „národnosztj”, illetve a „nemzetiség” terminusokkal jelöljék. Ahogy azt a szovjet történetírásban L. V. Cserepnin összefoglalta, a burzsoá viszonyok kialakulása létrejött nemzetelt szemben a „národnosztj” az etnikai közösségeknek a kapitalizmust megelőző formációkhoz kötött formája, szociáltipológiailag a törzs és a nemzet közé eső típusa, történeti aspektusban a nemzet etnikai bázisa, amelyben a nemzetre jellemző ismérvek kezdetleges, elemi fokon vannak adva.

Szücs Jenő ezután nyomatékosan hangsúlyozta: nyilvánvaló, hogy az ellentétek nem egyszerűen terminológiai természetűek, hanem sokkal mélyebben, elméleti, történet-szemléleti és metodológiai ellentétekben gyökereznek. Végső fokon összefüggnek a nemzet mibenlétére adott kétféle válasszal, egyrészt a felvilágosodás voltaire-i racionalizmusa nyomdokain kialakult francia forradalmi koncepcióval, amely szerint a nemzet a szuverénitás birtokosává vált népnek a „volonté générale”-ből levezetett, merőben újszerű politikai társulása, másrészt a felvilágosodás Herder és Fichte művében kifejezésre jutó német romantikus áramlatával, amely szerint a nemzet a Volksgeist-ben, azaz néplélekben gyökerező ősi történeti organizmus.

Az előadás ezután a nemzet fogalmának, illetve meghatározásának ún. „objektivistá” és „szubjektivistá” megközelítési módját vizsgálta, megállapítva azok egyoldalúságát és elégtelenségét a tárgy meghatározásában. Az előbbivel kapcsolatban azon nézetének adott kifejezést, hogy az „ismérvek” mechanisztikus méricskélése nem helyettesítheti magát az elemzést, mint ahogy Sztálin axióma gyanánt kezelt közismert definíciója sem meríti ki a tárgyat, mégha a maga helyén és összefüggéseiben meg is felelt a céljának. Másfelől nem vezet közelebb a szilárd fogalmi bázis kialakításához a „szubjektivistá” megközelítés sem, amely a múlt század második fele óta a polgári elméleti irodalom uralkodó irányzatának számít, s amely szerint a nemzet pusztán a közös emlékek, az érzés, öntudat és akarat közösségében létező „szellemi principium”. Ebben a megközelítésben nyilvánvaló a circulus vitiosus, hiszen olyan valamit tesz meg alapvető feltételnek, amely maga is egyéb tényezők, folyamatok által feltételezett.

A továbbiakban az előadó hangoztatta: nincs szándékában a gordiusi csomót egy újabb, minden eddiginél jobb definícióval elvágni, mint ahogy egy ilyen egymondatos, kerek és zárt, ideális formula valószínűleg nem is létezik. Referátumának célját abban

jelölte meg, hogy a „nemzet” kategóriájában konfrontálja a történeti és a modern tartalmakat, s kísérletet tegyen a szemantikai és metodikai nehézségek fogalmi-terminológiai megoldására.

Fejtegetéseiben abból indult ki, hogy korunk axiómája, miszerint „az emberiség nemzetekből áll”, a XVIII. század előtt teljességgel ismeretlen volt. A XVIII. század előtt a „genus humanum” elsődlegesen vallásokra, államokra, társadalmi rendekre és lokális csoportokra oszlott, amelyekkel a nemzetiségi hovatartozás vagy irreleváns volt, vagy csak lazán, áttételesen függött össze. Hogy a nemzetiség a XIX. századi Európában domináns szerephez jutott, annak nem az az oka, mondotta, hogy sok évszázados folyamatok és integrációs formák immanens módon „kiteljesedtek”, hanem hogy egy merőben újszerű folyamat sok évszázados múltú történeti képletekben találta meg a maga aktuális kereteit. A „nemzet” csakis a XVIII. század vége óta vált az adott csoport tagjai számára meghatározott, standardizált értékek hordozójává, következésképpen a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szféra alapvető elrendezési keretévé, s mint ilyen, a csoportlojalitás lényeges, vagy éppen domináns tárgyává. A modern nemzet valójában a polgári kötelek megteremtésével összefüggésben a jelzett objektív és szubjektív elemek funkcionális viszonyában létezik — foglalta össze erre vonatkozó álláspontját az előadó.

Ezután azokat a vonásokat vette sorra, amelyek, megítélése szerint, a modern „nemzet” fogalmát határozottan elválasztják a történeti tartalmaktól. Az egyik ilyen tétel, illetve követelmény, hogy minden ember egy bizonyos nemzethez tartozik, illetve kell, hogy tartozzék, holott a XVIII. század előtt az egyén egyidejűleg többféle „nemzet” tagja is lehetett. A másik vonás a nemzeti szuverénitás merőben új koncepciója, amelynek értelmében a politikai hatalom, az állam vált a „nemzet” fogalmának a függvényévé, s nem mint korábban, megfordítva. S végül a harmadik ilyen jellegzetesség, hogy a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt, e viszonylatok közt domináns helyet foglal el.

A továbbiakban Szűcs Jenő a „nemzetiség” polgári korszak előtti tartalmaival foglalkozott, széles egyetemes történeti összefüggésekben vizsgálva a feudális „nemzetek” kifejlődését. Hangsúlyozta, hogy így, vagy úgy, a középkor embere is számon tartotta ugyan „nemzetiségét”, de nem ez jelentette számára a „társadalmat”, s nem ez állt politikai lojalitásának fókuszában. A társadalmi és politikai szféra részben tágabb (keresztény-univerzális, vagy monarchikus-territoriális), részben szűkebb (hűbéri-tartományi, lokális és rendi-korporatív) elsődleges képleteivel szemben a „nemzet” ekkor mind az objektív, mind a tudati struktúrában háttérbe szorult. Maga a „natio” is, amely a „nascor” (születni) szóból eredt, elsődlegesen nem valami társadalmi, vagy politikai viszonylatot fejezett ki, hanem mintegy „természetes” adottságot, azaz a „társadalom” és a „nemzetiség” fogalma a középkor tudati struktúrájában kifejezetten különböző, egymással irreleváns minőséget alkotott. Ez a struktúra természetesen változott, oldódott, új elemeket szívott magába, de alapjában véve nem bomlott fel a XVIII. századig. A modern nemzet születési időpontjának az 1789-es év tekinthető, amennyiben a francia forradalom első ízben deklarálta, hogy a „nation” egyben egyfajta „corps politique”, azaz a történeti keretek között összetartozó állampolgároknak a „nemzetgyűlésben” képviselt újszerű politikai társulása. Csakis a „nemzeti társadalom” eme koncepciója állíthatta a nemzetet a politikai lojalitás fókuszába. Röviden összefoglalva: a „nemzetiség” a történelem igen régi képződménye, nem különben igen régi a „társadalom”, mint szuverén politikai közösség koncepciója és a „politikai lojalitás” kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három között régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna. Ami új, s csakis a XVIII. század vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a „nemzet”, ahogy ma értjük.

Az előadó ezután azokról a terminológiai nehézségekről beszélt, amelyek a „nemzeti” jelző használatából erednek, s amellett foglalt állást, hogy a „nemzeti”, mint szoros értelemben vett terminus technicus, azaz „technikai segédfogalom”, sok esetben a régi korok leírásában sem nélkülözhető, jóllehet a fentiek értelmében mindenképpen egy modernkori fogalom visszavetítéséről van szó. A maga részéről annak a felfogásnak adott hangot, hogy amennyire helytelen az első Capetingek francia királyságát „nemzeti monarchiának” nevezni a 900-as években, úgyannyira jogosult már bizonyos értelemben annak tekinteni Szép Fülöp uralkodását 1300 körül. Ennek okát a szűk, regionális képleteket szétfeszítő és egyben integráló városi fejlődésben, másrészt a francia monarchia, illetve ennek intézményei, az adóügy, a vámok és a pénzügyigazgatás kialakulásában jelölte meg, amelyek egyik fontos következménye volt a „nationalité d’État” felülkerekedése a tartományi nemzetiségeken. Ezzel párhuzamosan — mondotta — megfigyelhető egy sok tekintetben más minőségű, ideológikus jellegű tudatképződés is. Az egyik a monarchikus hatalom ideológikus szférába emelése, a másik egy ezt támogató társadalmi — lovagi színezetű — öntudat kiforrálódása. Az ekkor születő francia patrióta etosz — hangsúlyozta — természetesen még nem „nemzeti” patriotizmus, hanem a történelem régebbi századaiban is megfigyelhető „állampatriotizmus” sajátos középkori megjelenési formája. A születő „nemzeti” ideológia is tulajdonképpen egy „rendi állam-nemzet” társadalmi öntudata volt, amely a „nation” fogalmát — mintegy *pars pro toto* — kisajátította. De éppen ez a jelenség — hogy ti. a nemzetiséggel összefüggő tudati elemek szoros fúzióra léptek a „társadalmi” kohézió képletével, s mindez határozott funkciót nyert a „politikai” szférában — mindez sajátosan az európai történelem viszonylag korai termékének tekinthető.

A francia fejlődés részletekbe menő áttekintése után az előadó befejezésül a kérdés kelet-európai, s ezen belül is elsősorban magyar vonatkozásait taglalta. Kutatásai arról győzték meg, mondotta, hogy a nyugat- és keleteurópai fejlődés között jóval több a szinkronikus összefüggés ebben a vonatkozásban is, mint általában feltételezik. Anonymus pl. a maga nagyon is „teoretikus” igényű lovagregényét a korabeli európai publicisztika ismerete nélkül nem tudta volna megírni, mint ahogy a római jog és a francia „társadalomelmélet” ismerete nélkül Kézai Simon sem tudta volna kikovácsolni a hun-történet társadalmi teóriáját. Nálunk a XIII—XVI. században a „natio” háromféle koncepciója fejlődött egymás mellett: egyik az alattvalói kötelekeken és intézményeken nyugvó „államnemzetiség”, a másik az etnikai kötelekeken, hagyományokon, valamint a nyelvi egységen nyugvó „nyelvnemzetiség”, s végül egy rendi *natio*, azaz nemzettudat koncepciója. De ez a képlet sem specifikusan kelet-európai jelenség, mert *mutatis mutandis* közös nevezőre hozható a francia, angol vagy spanyol viszonyokkal. Ami speciálisan kelet-európai vonás — fejezte be előadását Szűcs Jenő —, az e háromféle koncepció egy-máshoz való viszonyának kora-újkori alakulása, s a „történeti nyersanyagok” modern nemzetté formálódása.

Az ülésszak következő referátumát *Ján Dekan* professzor tartotta „A nagymorva birodalom és az ómorva nemzetiség problematikája” címmel. Bevezetőben felidézte azokat a vitákat, amelyek a kérdés körül a csehszlovák marxista történetírásban az elmúlt két évtizedben folytak. A probléma tárgyi elemzésében a nemzetiség klasszikus meghatározásából indult ki, amely szerint a nemzetiség egy adott területen élő, közös nyelvet beszélő és azonos pszichológiai beállítottsággal rendelkező emberek közösségét jelenti, amely kifejezésre jut a közös kultúrában is. Kérdés: a cseh, illetve a morva népek mikortól és milyen mértékben felelnek meg ennek a kritériumnak?

Az előadó elsőként a szlávok közép- és dél-európai történelmi expanziójának időpontját vizsgálta. Az utóbbi idők uralkodó és főként A. Točik által kifejített elképzelésével

szemben, amely szerint a szlávok a mai Csehszlovákia területére már az V., sőt már a IV. században léptek, a régészeti emlékek újbóli elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szlávok ideérkezését nem tehetjük a VI. századnál előbbre. A szláv betelepülés, nézete szerint, két főirányban valósult meg. Csehországot, Morvaországot és Nyugat-Szlovákiát a szláv törzsek oldalhullámai érték; fő hullámuk a Kárpáton túlra, az Elba és Saale folyók felé irányult. Ugyanakkor Kelet-Szlovákiát az a hullám árasztotta el, amely ide žitomiri (Somotor) típusú kerámiát hozott. Ami viszont Közép-Szlovákiát illeti, az a VII–IX. századokban több oldalról népesült be.

Csehországot, Morvaországot és Délnyugat-Szlovákiát az előadó nézete szerint már a VI. század elejétől bizonyos egységként kell szemlélni. A társadalomnak ekkor még törzsi tagozódása volt, amelyet legkésőbb a VII. században territoriális tagozódás váltott fel, immár az állami berendezkedés előhírnökeként. Samo birodalmának magvát ugyan Morvaországban kell keresnünk, de kétségtelenül magába foglalta Csehországot is. Mélyebb politikai differenciálódási folyamat az itteni szlávok sorában nyilván csak Samo halála után következett be. Ha a IX. században a frank források világos megkülönböztetést tesznek a csehek és a morvák között, akkor ez, nézete szerint, már nem pusztán földrajzi megkülönböztetést jelent, hanem egy hosszantartó törzsfelletti egyesülési folyamatot is tükröz. Ezen a ponton tehát nem osztja Fr. Graus szkeptikus véleményét, mert az előkerült régészeti leletek is egy olyan együvé tartozás tudatát sejtetik, amely előzménye és előfeltétele volt a nemzeti tudat kialakulásának.

Az előadó ezután Nyugat-Szlovákia, főleg Nyitra vidékének kérdésére tért át. Az archeológiai feltárások arra mutatnak, hogy ezen a területen, ahol többségében szláv lakosság élt, kifejezőbb hatása volt az avar kaganátusnak, ami azonban nem zárta ki, hogy az említett területet saját fejedelmei kormányozták. Innét van, hogy Nyitra vidéke a nagymorva birodalom egész fennállása alatt megőrizte különös helyzetét, ami egyrészt sajátos államigazgatásában (hűbéres fejedelemség), másrészt az egyházi igazgatás területén nyilvánult meg.

A korabeli latin nyelvű források szövegelemzése alapján a továbbiakban J. Dekan rámutatott arra, hogy az etnikai elnevezéseknél semmiféle egyöntetűség nem érvényesült, ezzel szemben az állam elnevezése mindig azonos: Morava. Ebből arra lehet következtetni, hogy a nyelvi hovatartozás tágabb tudatán kívül létezett már az állami hovatartozás sajátos tudata is, s ezt csak a nemzetiségi tudatforma megnyilvánulásaként értelmezhetjük. Ez a tudat Moravából fokozatosan terjedt ki és erősödött meg Nyitra vidékén, párhuzamosan az uralkodó központi hatalmának a megszilárdulásával.

Referátuma befejező részében az előadó azokat az irodalmi, illetve nyelvi és nyelvjárási sajátosságokat, valamint tárgyi emlékeket foglalta össze, amelyek Morvaország és Nyugat-Szlovákia IX. századi kulturális egységére utalnak. Hangsúlyozta: ma is helytálló az a régebbi következtetés, hogy a nagymorva birodalom központi területein kialakult nemzetiség létezett. Elnevezésére az „ómorva nemzetiség” terminust javasolta, mivel a „nagymorva” jelző esetleg hibás következtetésre ad lehetőséget e nemzetiség területi kiterjedését illetően.

A következő előadást „A magyar »nemzeti öntudat« fejlődése a XI–XIII. században” címmel a magyar küldöttség részéről *Perényi József* professzor tartotta. Bizonyos terminológiai problémák tisztázása után az előadó vázolta azokat a nehézségeket — elsősorban a forrásbázis szűk voltát —, amelyekkel a címben megjelölt téma feldolgozásánál a kutatónak meg kell küzdenie, s előrebocsátotta, hogy fejtegetéseit elsősorban Anonymus és Kézai krónikájára alapozza. Történeti áttekintését a honfoglalás előtti évtizedekkel kezdte, amikor megkezdődött a „megyer” törzsnév mélyhangú

alakjának, a „magyar”-nak a megyer-törzs által vezetett törzsszövetség egészére való átvitele. E törzsszövetségbe magyarul beszélő elemek mellett jelentős számmal török nyelveken és alánul beszélő elemek is beletartoztak. Az előadó feltette a kérdést: vajon volt-e a szóbanforgó törzsszövetségnek kollektív tudata, más szóval, élt-e már közöttük az egyetlen, közös őstől való leszármazás tradíciója. A kérdésre adott válasz során annak a véleményének adott kifejezést, hogy a letelepedés előtti magyarság körében aligha élt a nemzeti öntudatnál magasabb kollektív tudat, vagy ha volt is, az is csak törzsi tudat lehetett. Eszerint a feudális „nemzeti” öntudat kialakulásának kezdőpontjául a törzsek szétzúzását kell tekintenünk, ami a letelepedés után Géza fejedelem idején, a X. század utolsó évtizedeiben következett be. Ez a „nemzeti” öntudat különféle, egymással ellentmondó nemzeti, esetleg törzsi „öntudatok” összeötvözőződéséből, az új környezetben történő életmódváltás, a szervezeti átalakulás, valamint a kereszténység felvételével együttjáró belső és külső hatások eredményeként alakult ki.

Az előadó ezután azokat a változásokat vette számba, amelyek a magyar állam István-kori megalakulásával a közösségi tudat szférájában végbementek. Magyarország, mint egységes területiális szervezet létrejött, mutatott rá, nem jelentette azt, hogy az itt lakók összessége egy néppé, egy „nemzetté” alakult volna, mert az ország szélein lakó szlávok megtartották nyelvüket, bizonyos mértékig kultúrájukat, s valószínűleg külön „nemzeti” tudattal is rendelkeztek. Más volt a helyzet a magyarul beszélő etnikumnál. Ez a XI–XII. században bekövetkezett egységesülési folyamatok következtében egyre inkább magyarnak nevezte magát, magyarnak mondta nyelvét, s kialakította bizonyos szempontból egységes kollektív öntudatát is. Másrészt ugyanakkor az európai középkori feudális társadalmakhoz hasonlóan a magyar társadalom is osztályokra szakadt, s ez meghatározta a kollektív tudat osztályonkénti differenciálódását.

Az új feudális magyar nemzettudat alakulása hosszú ideig tartott, de már a XI. század elején megkezdődött. Kialakulásához, mint Perényi József rámutatott, nélkülözhetetlen volt a közös leszármazás mondiájának megkonstruálása. Átfogó történeti áttekintés után az előadó megállapította: a XI–XII. század folyamán többrendbeli kísérlet történt a közös származás bizonyítására, de az még Anonymusnak sem sikerült. A feudalizmusnak a XIII. században bekövetkezett megszilárdulása és továbbfejlődése volt a szükséges előfeltétele annak, hogy Kézai Simon udvari káplán 1280 körül, bizonyos előzményekre támaszkodva, megalkossa a feudális osztálytársadalom objektív szükségleteit kielégítő, s a különböző tartalmi ellentmondásokat áthidaló eredetmondát. Az ő művében a nyugati krónikásoknál olvasható hun–magyar azonosítás megkapta történeti magyarozatát. Kézai szerint, amikor a Scythiában lakó hunok és magyarok nagyon elszaporodtak, a hunok megkezdték a nyugat felé való vándorlást, s elfoglalták Pannóniát, amely így a magyaroknak is jogos örökségévé vált. Miután nyugaton vereséget szenvedtek, a hunok visszatértek az őshazába, s itt újra egyesülve, a két nép később ismét megindult az új, illetve régi haza visszafoglalására.

Az előadó rámutatott: a nemzeti öntudat kialakulását gátló akadályok Kézai művében ezzel a megoldással egyszerre eltűntek. De műve ezen túl még egy nagyjelentőségű problémát segített a megoldáshoz: választ adott arra a kérdésre — természetesen az uralkodó osztály szájafele szerint, — hogyan történt meg a magyar társadalom különféle kondíciójú elemekre, azaz osztályokra szakadása. Kézai szerint a jobbágyoknak csak kis része magyar eredetű, s ezek elkövetett bűneik miatt kerültek szolgaságba. A szolganép nagyobb tömegei — a jobbágyok, udvarnokok, várnépek és más conditionariusok — mindazon népek leszármazottai, akiket a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében találtak, illetve a külföldön foglyul ejtettek. Mivel az országban bőven állt föld rendelkezésre, a foglyokat földművelésre kényszerítették. Kézainál tehát már kirajzolódik a feudális társadalom osztályainak és rétegeinek képe. Egyik oldalon ott

állt az uralkodó osztály, a honfoglaló 108 magyar nemzetség. E nemzetségek tagjai, a földbirtokos nemesek alkotják a tulajdonképpeni magyarokat, a feudális magyar „nemzet”-et. Az uralmuk alatt élő földművelő jobbágyosság viszont túlnyomó többségében idegen eredetű, amely nem része a feudális magyar „nemzet”-nek. Kézainak ez a fel fogása alapvetése lett a feudális magyar „nemzeti” öntudatnak, amely évszázadokon át szinte változatlan formában maradt fenn Magyarországon.

Perényi professzor végül azt a kérdést vizsgálta, hogy vajon az írott forrásokból kianalizált tudatelemek mennyire voltak meg a magyarság egészében. Szükszavú forrásaink alapján arra következtethetünk, mondotta, hogy a Kézainál először kifejtett közös származási tudat jóval később terjedt el a nép körében. Az biztos, hogy a magyar nyelven beszélő jobbágyosság nem tartotta magát bűnözők utódának. A feudalizmus korában egységes, azonos tartalmú nemzeti öntudatról tehát nem lehet beszélni. A korai középkorban, amikor rendkívül kevés forrás áll rendelkezésünkre, szinte lehetetlen a kétféle nemzeti öntudat közös, valamint eltérő vonásait kielemezni; később azonban, a források szaporodásával ezek a vizsgálatok már kellő tudományos megalapozottsággal elvégezhetők — fejezte be előadását Perényi József.

A tudományos ülészek második napjának első előadását *Peter Ratkoš*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője tartotta; referátumának címe: „A szlovák nemzetiség fejlődése a XVI. század végéig”. Bevezetőben a kérdés historiográfiai vonatkozásával foglalkozott. Megállapította: a Csehszlovák Köztársaság megalakulásáig a magyar polgári történetírásban nem akadt olyan tudós, aki a szlovák etnikumot magyarok előtti, nagymorva eredetű szláv szubsztrátumnak ismerte volna el. A szlovákoknak a nagymorva slovienekekkel való kontinuitását elsőként Mályusz Elemér feltételezte, majd utána Hóman Bálint, de „Magyarország története a XVI. századig” c. összefoglalásában a szlovák etnikum későbbi fejlődése már kiesett Hóman látóköréből. Egyébként — fejtette ki véleményét az előadó — a kontinuitás és a szlovák nemzetiség további fejlődése tekintetében még ma is bizonyos tanácstalanságot lehet tapasztalni a magyar történeti művekben. Többek között ez is indokolja a szlovák nemzetiség eredetének és fejlődésének megvilágítását.

A történeti fejlődés felvázolását az előadó a nagymorva birodalom IX. századi kiterjedésének vizsgálatával kezdte. Ebben a vonatkozásban részben Wulfstan angol kereskedő feljegyzéseiből és Konstantinos Porphyrogenetos munkájából, részben abból a történeti tényből indult ki, hogy Svätopluk a bolgároktól megszerezte a Tisza-mente alsó részét is. Ezek nyilvánvalóan ellentmondanak Anonymus krónikájának, amelyről az előadó megállapította: a IX—X. századi viszonyok vizsgálatánál a szlovák történészek nem tekintik megbízható forrásnak, hanem olyan prózai eposznak, amely a XII. századi viszonyokat vetítette vissza. A továbbiakban az előadó rámutatott: az együttélő szlovák és magyar etnikum közötti kölcsönös megkülönböztetés már a XI. századtól fogva természetes és állandó jelenséggé vált. Így a szlovákok tudatában két Magyarország létezett: egy kisebb, etnikai értelemben vett és egy nagyobb, állami értelemben vett Magyarország, mely utóbbinak a keretébe ők maguk is beletartoztak. Ez a kettős értelmezés századokon át — egészen a polgári átalakulás időszakáig — végigkísérte a két etnikum együttélését.

P. Ratkoš ezután az úgynevezett hungarizáció gyakorlatáról beszélt, amely a két etnikum viszonylatában a magyarság uralkodó nemzetiségi mivoltából következett. Ennek két formája volt: egyik a személy- és helynevek magyar nyelvhez való fonetikus alkalmazása, másik e nevek magyar (vagy latin) fordítása. A hungarizált nevek azután, mondotta, a királyi kancellária gyakorlatában hivatalos formákká váltak. Az elnevezések hungarizációját az előadó egy sor — elsősorban lipói eredetű — példával illusztrálta.

A XIV. és XV. század fordulójától viszont a lengyel és a cseh területekkel való kapcsolatok szorosabbá válásával a szlovák etnikai környezetben élő alsóbb nemesi rétegek szlavizációja vált gyakorivá. Az előadó rámutatott: ez a jelenség elsősorban a nemesi rétegek és a szlovák jobbágy-környezet közötti szorosabb gazdasági és kulturális összefonódás következménye volt. Gyakori volt, mondotta, hogy megyegyűléseken „hazai”, azaz szlovák nyelven folyt a tárgyalás, s szlovák nyelven árták ki a dokumentumokat, főleg Trencsén, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom és Szepes megyékben, de néha még Sárosban is. Előfordult olyan eset is, hogy a köznemes egyáltalán nem tudta a magyar nyelvet. Torzítanak tehát azok a nézetek, amelyek szerint a szlovák elem csupán a parasztokat és a pásztorokat jelentette, de helytelen az az állítás is, hogy a középkori szlovák nemzetiséget csak a plebejus rétegek alkották. Mindamellett az előadó hangsúlyozta: a szlovák területek egyes szlovák nemesi családjainak szlovák érzülete nem lépte át a magyar állampatriotizmus viszonylag szilárd határait. Elsősorban kulturális és nyelvi szinten mozgó szlovák érzületről volt az ő esetükben is szó.

Az előadó ezután a szlovák polgárság kérdésére tért át, amely, mint mondotta, a szlovák nemzetiség sokkal fontosabb rétegét alkotta, mint a szlavizált nemesség. Vitába szállt azzal a felfogással, amely szerint szlovák területen a városalkotó elem kizárólag a német lett volna. Véleménye szerint a szlovák városi elem eredetét a XIII. században kell keresnünk. A következő században már nagy számmal találunk olyan kisvárosokat is, ahol a német elem nem is képviseltette magát, vagy legfeljebb a bírói család volt német. A XVI. században azután a szlovák polgárság már a királyi városokban is olyan helyzetbe került, hogy a városok német irányítása ellenére is szlovák káplánok és prédikátorok működtek, s a lutheri reformáció győzelmével a kisebb városi templomokban és kápolnában a szlovák nyelv funkciójában az óceh nyelv is felhangzott.

P. Ratkoš ezután annak az évszázados harenak egyes fejezeteiről számolt be, amely a városok szlovák és német eleme között folyt. Ennek egyik eredményeként említette, hogy a zsolnai szlovákok már a XV. század közepétől szlovákul tárgyaltak, egész levelezésüket „nemzeti” nyelven bonyolították le, s ez a nemzeti nyelv a szlovakizmusokkal átszőtt óceh nyelv volt. Hasonló nemzetiségi vitákra s konkurencia-harcokra került sor Nagyszombaton, Bártfán, továbbá Beszterce-, Körmöc- és Selmechányán is.

Előadása hátralevő részében P. Ratkoš a szlovák nép és a szlovák etnikai terület egykorú latin, szláv és magyar elnevezéseit elemezte, polemikus élel foglalkozott a szlovák etnikum csehekkel való azonosításával, s vitatkozott Kniezsa Istvánnak azzal a felfogásával, amely a szlovákság vonatkozásában túlhangsúlyozta a délszláv nyelvi és kulturális hatásokat. Összegezésül megállapította: a szlovák nemzetiség fejlődése igen összetett, bonyolult folyamat, amelynek kezdetén a magyar állam pozitív funkcióit töltött be, bár később, főként a XIII. és a XVI. században a magyar királyok, főpapok és főurak hatalmi apparátusának negatív vonásai is érvényesültek.

Ezután *Benczédi László*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa tartott referátumot „A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a XVI–XVII. században” címmel. Előadásában azokat a sajátos vonásokat vizsgálta, amelyek 1526, a mohácsi vész, valamint az 1711-ben megkötött szatmári béke időpontja között, a háborúk állandósága, illetve a kétoldalú (török- és Habsburg-ellenes) országvédelem megszakítatlan kontinuitása következtében, a XIII. századtól a XVIII. század végéig uralkodó magyar rendi nemzettudatot, ennek általános ismérvein belül, megkülönböztető módon jellemezték. Elsősorban az egy területen élők közösségi tudatának nagymérvű megerősödését állapította meg, amely a XVI. században még főként a vallási jellegű keresztény összetartozási tudatban nyilvánult meg, majd a XVII. század fordulójától, a Habsburg-ellenes

rendi mozgalmak kibontakozásától kezdve egyre inkább a nemzeti összetartozás ideológiájában jutott kifejezésre. A Habsburg-ellenes hajdú, erdélyi, majd kuruc tábor nemzeti érvelése és agitációja olyan erőteljes volt, hangoztatta, hogy hatása kisugárzott az ellenpártra is, a Habsburg-barát oldalon és a török ellenes harcok területén is kialakítva az érvelés és meggyőzés nemzeti formáját.

Az előadó ezután feltette a kérdést: vajon a nemzeti összetartozásra utaló kategóriák e mennyiségi felszaporodása magával hozta-e az uralkodó nemzeti tudat új tartalmi-minőségi elemekkel való gazdagodását is, vagyis sor került-e a korábbi századokból örökölt rendi nemzettudat szociális, vagy politikai szempontból való továbbfejlődésére? A kérdésre adott válasz során Benczédi László két, egymással szoros összefüggésben levő jelenségre hívta fel a figyelmet. Az egyik a korabeli nemzeteszme szociális szempontból való tagolatlansága, elvont általánossága, sőt mitizáltsága. A másik mozzanat az, hogy e közkeletű elvont nemzeteszme változatos megnyilvánulásai a legtömegesebben a XVII. századi magyarországi háborúk különböző katonarétegeinél, a hajdúknál, végváriaknál, a kuruc mozgalom „vitélző rend”-jénél, illetve a hozzájuk írt, vagy általuk kibocsátott felhívásokban, kiáltványokban fordultak elő. Az előadó megállapította: e katonarétegek Habsburg-ellenes politikai radikalizmusa nem párosult valamiféle radikális szociális követeléssel, azaz törekvések nem a feudális kiváltságok és a rendi társadalomszerkezet szétrobbantására, hanem annak némi kitágítására irányultak. A magyar történelem török korszakában ebből következőleg a nemzeti tudat popularizálódásáról, tömegessé válásáról beszélhetünk, anélkül azonban, hogy e nemzettudat korábbi rendi-feudális tartalmi lényeges változáson mentek volna át. Más szóval, a XVII. században uralkodóvá vált elvont, tagolatlan nemzettudat társadalmi szempontból a korábban kialakult rendi nemzettudat nagyobb hatósugarú, külső körét alkotta, amely annak nyílt vagy rejtett szociális tartalmait elsősorban a középrétegek, de részben az alávetett jobbágyok felé is nagy hatásfokkal közvetítette. Azaz a korabeli társadalmi kiválasztódás sajátos körülményei között a hazafias-nemzeti eszme egyben a nemesség rendi gondolkodási és izlésbeli normáit közvetítette a feudális uralkodó osztályon kívüli, szélesebb társadalmi rétegek felé.

A fenti összefüggések konkrét példákkal való megvilágítása és kiegészítése után az előadó a korabeli népi-paraszti haza- és nemzettudat kérdését vetette fel. Annak a nézetének adott kifejezést, hogy a hazafias-nemzeti gondolatkör bizonyos időbeli és tájankénti differenciáltsággal tört magának utat a jobbágyparasztság tudatvilágában. E mélyülő és előrehaladó folyamat eredményeként a korábbi homályos és töredezett paraszti nemzeteszme nagyjában a XVIII. század eleji Rákóczi-szabadságharc korára kapcsolódott össze osztályharcos paraszti törekvésekkel és forrott össze bizonyos mértékig már önálló demokratikus és plebejus színezetű nemzeteszmevé. A „vitélző rend” fent jellemzett, bonyolult közvetítő funkciója tehát mintegy megfordult a török uralom és a háborús viszonyok megszűntével: míg korábban inkább elnyelte és közömbösítette, úgy ezután inkább kifejlesztette és tudatosította a parasztság szociális törekvéseit, nem utolsósorban a patriotizmus és a nemzeteszme újszerű, népi megfogalmazásával. Mindez — hangoztatta az előadó befejezésül — végül is nem tudta ugyan áttörni a feudális-rendi nemzettudat sok évszázados hegemoniáját, de eszmetörténeti jelentősége mégis kiemelkedő, mert pozitív példája az újkori magyar progresszió számára is eszmei erőforrást jelentett.

A következő előadást *Arató Endre* professzor, a magyar–csehszlovák történész vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke tartotta „A magyar »nemzeti« ideológia jellemző vonásai a XVIII. században” címmel. Referátumában mindenekelett a magyar

feudális köznemesi nacionalizmus jellemző vonásait vette bonckés alá. Rámutatott: a XVIII. században uralkodó feudális nemzeti ideológia a magyar köznemes kiváltságos helyzetét tekintette emberi ideáljának, s az „idegeneket majmoló” főurakkal szemben büszkén hangoztatta a magyar provinciális nemesi nacionalizmus jellegzetes gondolatát: „Extra Hungariam non est vita”. E nemesi önelégültségnek a műveletlenség, a tudatlanság volt az éltetője, a vármegye jelentette számára a világot, s partikuláris, helyi érdeke megakadályozta, hogy horizontja széles távlatokig jusson el.

A XVIII. századi nemesi nacionalizmus további jellemző vonásaként Arató Endre kifejtette: ha a magyar köznemesség gyűlölte is a német szokásokat és harcolt is a „náj módi” ellen, mégis örömmel vette, hogy a középkori magyar állam egysége nagyjában-egészében helyreállt, s a soknemzetiségű államban — a Habsburgokkal kötött kompromisszum következtében — vezető szereppel rendelkezett. Érthető tehát, hogy előtérbe kerültek a magyar nemességnek az ország területéhez fűződő jogai. Ezzel párhuzamosan fejlődött ki az ún. hungarus-tudat is, amely már a magyarországi nem magyar nyelvű népeket is a *natio hungarica* tagjainak ismerte el, s ennyiben nemcsak a Mohács előtti szittya nemesi nemzettől különbözött, de a XVII. századi Habsburg-ellenes felkelések vérségi és nyelvi ismérveket hangoztató nemzettudatától is. Ez volt a közvetlen előzménye az „egy politikai nemzet” eszméjének, amely a reformkortól kezdve az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig alapvető részét alkotta a magyar nemzetfogalom koncepciójának.

A XVIII. század közepétől, amikor súlyosabbá vált Magyarország gazdasági függése, egyre jobban felerősödött a németellenesség és az idegengyűlölet. Az ország gazdasági függését lazítani kívánó ellenállás — hangoztatta Arató professzor — szorosan egybefonódott a nemesi privilégiumok megvédésével. Mégis, a túlnyomóan feudális indítású nemesi ellenállásban a polgári fejlődés felé mutató momentumok is mutatkoztak. Ilymódon az 1750-es és 60-as évek ellenállása, a II. József uralkodása idején, majd halála után kibontakozott mozgalommal együtt, fontos átmenetet képezett a modern nemzeti mozgalom, illetve ideológia felé.

Fenti tételeit az előadó részben az 1764–65-ös országgyűlés alkalmából írt nemesi pasquillusok, részben egy 1771-ből fennmaradt vizsgakövetelmény alapján részletezte. Ez utóbbi pontosan előszámlálta azokat az országrészeket, amelyek valaha Magyarországhoz tartoztak, jelmezte az ország 1771-es kiterjedését, s nem mulasztotta el megjegyezni, hogy Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Moldva, Bulgária, Ladoméria, Szerbia és Bosznia címerei „most is a magyarországi királynak koronázásakor a király előtt vitetnek és a magyar korona fenntartja mindenkor a jussát ezen országokra”. Ez is mutatja, hogy a középkori Magyarország területi nagysága a nemesi-nemzeti dicsőség egyik számottevő táplálója volt.

Arató Endre ezután a feudális nacionalizmus mellett, illetve azzal szemben is továbbélő népi nemzet-haza fogalom korabeli jelentkezéséről beszélt. Ennek keretében a „Jaj régi szép magyar nép” kezdetű ún. Rákóczi-nótát elemezte, amelyben a nép már nem a nemességet, azaz a *populus Werbőczyanus*-t, hanem a szenvedő jobbágyságot jelentette. Az ének az egész nép nevében kesergett, vádolt és kért, nagy erővel mutatva be az ország súlyos helyzetét a német politikai és gazdasági elnyomás alatt.

Előadása további részében Arató Endre a II. József idején kibontakozott nemesi ellenállás eszmevilágával foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a Habsburg-uralkodó felvilágosult abszolutizmusával szemben még erőteljesebben érvényesült a szittya-magyarkodó frazeológia, de egyre inkább megfigyelhetők az ellenállás polgári mozzanatai is. Ez utóbbiak sorában elsősorban a nemzeti nyelv használatának kívánságát emelte ki. A türelmesebb nézetekkel szemben a nyelvi türelmetlenség jelentkezését két, társadalmilag eltérő csoportnál állapította meg. Az egyik csoport a haladó értelmiség (köztük

kiváló íróink, Bessenyei, Batsányi, Csokonai, Révai), amelynek képviselői egyre több polgári gondolatot tettek a magukévá, a nemességnél következetesebben harcoltak a nemzeti függetlenségért, s következőképpen fokozottan kívánták a nem magyar népek elmagyarosítását is. A másik társadalmi csoport a köznemesség, akik a nemzetiségi jobbagyűlölettel szemben a nemesi jusszt védték, s a „zsellér” nyelvekkel és népekkel szemben a magyar uralkodó feudális nemzet jogai mellett kardoskodtak. Ez utóbbiak türelmetlenségét elsősorban nem a polgári célkitűzések, hanem a paraszti osztályharccal szembeni állásfoglalás élesítette.

Az előadó a továbbiakban a magyar felvilágosodásról emlékezett meg, amelyben a feudalizmus kritikája és a nemzeti gondolat szorosan egybekapcsolódott. Hangsúlyozta: a felvilágosodásnak ez a nemzeti mozzanata — amely egyébként általános kelet-európai jelenség — volt az az új mozzanat, amelyet e térség népei, közöttük a magyar, a nagy francia példához hoztattak. A magyar felvilágosodás programjában tulajdonképpen a polgári-nemzeti ideológia megszületéséről volt szó. Az előadó véleménye szerint az irodalomtörténeteszek 1772-es periodizációját a nemzeti ideológia szempontjából is fontos korszakhatárnak lehet elfogadni, mint amely a modern nemzeti eszme kiindulópontját jelentette. Ennek jelentőségét Bessenyei György műveinek elemzésével, Batsányi János és Barsay Ábrahám költészetének bemutatásával, valamint Péczeli József, a Komáromi Tudós Társaság és orgánuma, a Mindenest Gyűjtemény méltatásával húzta alá.

Befejezésül az egységes irodalmi nyelv kialakulásának folyamatával foglalkozott az előadó. A korábbi nyelvjárások felett, kiegyenlítődés révén, először provinciális köznyelvek jöttek létre, amelyekben egy-egy táj gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális egysége jutott kifejezésre. Elsőként a régi hagyományokra visszatekintő keleti provinciális változat alakult ki, amelyet Erdély magyar városaiban beszéltek. Emellett az északkeleti területeken, Kassa, Sárospatak és részben Miskolc központokkal, valamint a nyugati országrészben Komárom, Győr, Veszprém és Szombathely városaiban jött létre egy-egy további provinciális nyelvi variáns, amely a dialektusok felett állt és az egységes norma irányába mutatott. Így a XVIII. század utolsó három évtizede a mai irodalmi nyelv alapja lerakásának időszaka volt, s a magyar irodalmi nyelv a XIX. század elejére széles normatív alappal rendelkezett. Maga az egységes irodalmi nyelv később, a reformkorban, a kapitalista belső piac kialakulásával együtt teremtődött meg — fejezte be előadását Arató Endre.

Az ülészak befejező előadását *Ján Tibenský*, a magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság szlovák tagozatának elnöke, a Szlovák TA Történettudományi Intézetének osztályvezetője tartotta „A szlovák feudális nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása” címmel. Történeti áttekintésének kiindulópontjául a mohácsi vész után előállt helyzetet választotta. Erre, mint hangsúlyozta, a szlovák etnikai területek szempontjából az volt a jellemző, hogy nagytömegű horvát paraszt, továbbá magyar nemes, kereskedő és kézműves érkezett menekültként a török hódítás elől. Mindez szaporította és kiélezte a nemzetiségi színezetű konfliktusokat a szlovákiai városokban. E viszonylatokban a hangsúly — mutatott rá — Bécs centralizáló törekvéseinek s az erőszakos protestánsüldözésnek az ellenhatásaként, a XVI—XVII. század fordulójától fokozatosan a németellenességre tevődött át, amely általános értelemben közelítette a szlovák és a magyar nemességet, valamint a szlovák és a magyar polgárságot. Ebben az összefüggésben külön foglalkozott az 1608: 13. tc. hatásával, amely szociális szempontból negatív befolyást gyakorolt a polgárság gazdasági és társadalmi emancipációjára, de nemzetiségi szempontból biztosította a paritásos képviselő gyakorlatát, amiből mindenekelőtt a szlovákok húztak hasznot. Később is, a XVII. század folyamán vívott küzdelmekben

általában az a helyzet, hogy míg a bécsi udvar és hivatalnokszervezet a német polgárságot, addig a magyar nádor és az országgyűlés a szlovák polgárságot részesítette előnyben. A Habsburg-ellenes magyar rendi függetlenségi harcok idején a szlovákok ugyancsak elérték azt, hogy az 1608-as törvényeikk szellemében elismerjék jogait.

A történeti háttér felvázolása után az előadó a szlovák feudális nemzetiség ideológiájának kikristályosodási folyamatával, illetve további formálódásával foglalkozott. E kialakuló ideológia jellegének két alapvető elemét állapította meg, amely századokon át fennállt, sőt bizonyos módosulással az újkori szlovák burzsoá állam ideológiájába is átkerült. Egyik alkotó elem az a meggyőződés, hogy a szlovákság a Balti tengertől az Adriai tengerig, illetve keleten a Kínáig húzódó, óriás területen élő „szláv nemzet” szerves része, a másik elem pedig ennek az ideológiának alapvetően védekező jellege. Ezeket a vonásokat az előadó olyan egykorú irodalmi emlékeken elemezte, mint Jakub Jakobacus eperjesi prédikátor 1642-ben Lőcsén megjelent „Viva gentis Slavicae delineatio” c. műve, Daniel Sinapius Horčička „Neoforum latino—slavonicum” (Lešno, 1678) c. munkája, valamint a Zólyom megyei Ján Fischer-Piscatoris „De origine, iure ac utilitate linguae Slavonicae” c. witterbergi disszertációja (1696).

A fenti alapelemek mellett fokozatosan kifejlődtek a szlovák feudális nemzetiség ideológiájának más sajátos vonásai is. Így többek között megjelent a Pannónia-Magyarország területén élő szlovákok régi jellegének hangsúlyozása, amit részben a németek „Restgermanen-Theorie”-je, részben a magyar történétírók ún. hármas (hun, avar és magyar) honfoglalási elmélete ellen fordítottak. Hamarosan sor került a szlovákok eredetére vonatkozó felfogások első vitájára is, mégpedig a szarmata, valamint az illír származás védelmezői között.

Az előadó ezután azt a vitát ismertette, amely az 1720-as években Bencsik nagy-szombati professzor és Ján Baltazár Magin dubnicei pap között kibontakozott. Bencsik röpiratával szemben, amely az 1722. évi országgyűlés alkalmával Trencsén várost és az egész megye lakosságát arra intette, hogy nincs joguk a „natio Hungarica”-hoz, azaz a magyar rendi államhoz tartozóknak vallani magukat, mivel Svätopluk egy fehér loért eladta hazáját a magyaroknak, s így a szlovák nép „a magyarok örökös jobbágyaivá” vált, J. B. Magin „Murices sive apologia pro inlyto comitatu Trenchiniensi” (Púchov, 1728) c. válaszában az ún. vendégszerető fogadásról szóló elméletet állította fel, amely szerint a magyarok nem győzték le a szlovákokat, hanem a szlovákok vendégszeretően fogadták őket, s kölcsönös megállapodás alapján közös államot hoztak létre velük. Ezt az ún. vendégszerető fogadásról és megállapodásról szóló elméletet azután a jezsuita Timon Sámuel fejlesztette tovább 1733-ban megjelent munkájában („Imago antiquae Hungariae”), amelyben lerakta a szlovák történet magyar koncepciójának az alapját. Eszerint azt a bizonyos fehér lovat és más ajándékokat Svätopluknak a magyarok a szlovákok tanácsára küldték, akik nehezen viselték el a morvák fennhatóságát. Ily módon tehát a magyarok nem a szlovákokat, hanem csupán Svätoplukot és az őt támogató morvákat győzték le a honfoglalás során.

A továbbiakban J. Tibenský áttekintette Bél Mátyás, valamint a bécsi császári könyvtár igazgatója, az öntudatos szlovák Adam František Kollár témákra vonatkozó munkásságát, majd az 1780-as évektől kibontakozó szlovák nemzeti megújulással foglalkozott behatóan. Ennek során részleteiben elemezte Juraj Papának 1780-ban Pécsen megjelent „Historia gentis Slavae” c. munkáját, mint a szlovák történet első feldolgozását, amely az ún. „barokk szlavizmus” úgyszólván valamennyi rekvizitumát felvonultatta, a szlávok elnevezésének a sláva (dicsőség) szóból való levezetésétől a Pannónia területén élt valamennyi ókori nép szlává nyilvánításáig. Műve, mint hangsúlyozta, fontos szerepet töltött be a szlovák nemzeti ébredés megindulásában. A továbbiakban azt a hatást vizsgálta, amelyet a szlovák irodalmi nyelv első kodifikációja (1787), a

Bernolák-féle irodalmi nyelv a szlovák nemzeté válás folyamatában játszott. Bernolák nézetei — hogy ti. a szlovák nyelvjárás a szláv nyelvek legépebben fennmaradt nyelvjárása, amely virágkorát a nagymorva birodalom korszakában élte -- fél évszázaddal később alapvető hatást gyakoroltak L'udovít Štúr-ra is.

Előadása hátralevő részében J. Tibenský azoknak a belső társadalmi eltolódásoknak a hatásával foglalkozott, amelyek a nemzeti tudattal rendelkező szlovák társadalmon belül végbementek, amennyiben a régebbi nemesi reprezentációt a XIX. század elejétől kezdve fokozatosan polgári és népi eredetű értelmiségi reprezentáció váltotta fel. Ez, mint hangsúlyozta, elsősorban a szlovák nemzet-fogalom fokozatos demokratizálódásában jutott kifejezésre. Ez mutatkozott meg többek között abban a vitában, amely az 1805-ben kiadott magyarosító jellegű nyelvi törvény után Cházár András Gömör megyei ülnök és Juraj Feješ között kibontakozott, amikor is ez utóbbi a magyar nyelvi nacionalizmussal a polgári és emberi jogok magasabb szempontjait szegezte szembe.

Befejezésül az 1820-as években fellépett új generáció — Ján Kollár, Pavel J. Šafárik, Martin Hamuljak, Samuel Hoič, L'udovít Šuhajda és Michal Kuniš — munkásságával foglalkozott az előadó. Hangsúlyozta: ez a generáció szintén a nyelvi követelések körében mozgott, de ugyanakkor a szlovákok egyenjogusításáért folytatott küzdelemben a nemzeti ideológiát új minőségi elemekkel is gazdagította. Az ő munkásságuk képezte az átmenetet az 1840-es évekhez, amikor már megkezdődött a szlovák politikai nemzeti program kifejlődése.

A referátumok elhangzását vita követte, amelyben öt hozzászólás hangzott el. A hozzászólások kivétel nélkül az elhangzott referátumok újszerű megközelítését, pozitív jelentőségét húzták alá, miközben egyes részletekben az előadások néhány megállapítását is vitatták. A tudományos ülést a vegyesbizottság szlovák elnöke, *Ján Tibenský* zárta le. Méltatta az előadások tárgyilagos okfejtését, tudományos igényességét, rámutatott a szlovák és a magyar nép nemzeté válásának egymást kiegészítő, párhuzamos vonásaira. Hangsúlyozta, hogy az előadások kölcsönösen termékenyítőleg hatnak mindkét ország történetének kutatására, s hogy a tudományos ülés bebizonyította: egymás jobb megismerése szükséges feltétele mindkét nemzet jobb önismeretének is.

Benczédi László

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK

Habuda Miklós, az MSzMP KB. Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa 1970. május 29-én védte meg „A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban (1944—1948)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Balogh Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Ságvári Ágnes*, a történelemtudományok kandidátusa, és *Rácz János*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság megállapítása szerint Habuda Miklós disszertációja úttörő munka. Témájának, a magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban (1944—1948) betöltött önálló szerepének konkrét és beható feltárása, önmagában is fontos, új tudományos eredményt jelent.

A disszertáció jelentőségét fokozza, hogy témája, úgyszintén új tudományos eredményei a legközvetlenebb összefüggésben állnak a korszak teljes feltárása szempontjára.

ből legalapvetőbb kérdésekkel: a munkáshegemonia konkrét érvényesülésének, a munkásosztály népi demokratikus forradalomban betöltött meghatározó szerepének, a munkáspártok befolyása alakulásának, úgyszintén az üzemi bizottságok forradalmi tevékenységének kérdéskörével.

A disszertációt széleskörű forrásfeltárás, határozott forráskritikai, fejlett elemző és elméleti igény, valamint a korabeli objektív adottságokat méltányló pártos tudományosság jellemzi.

A vita során felmerült, elsősorban kiegészítő észrevételek, főleg a magyar szakszervezeti mozgalom politikai és szervezeti irányításának, káderpolitikájának, egyes – különösen a sztrájkokban résztvevő – munkásrétegek helyzetének, politikai állásfoglalásának részletesebb vagy árnyaltabb elemzésére vonatkoztak. A jelölt az opponensek kritikai megjegyzéseire kielégítő választ adott.

A bírálóbizottság és az opponensek a jelölt válaszát elfogadták.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Habuda Miklós részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-i ülésén Habuda Miklós részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Balázs Tibor, a Jurányi utcai Közgazdasági Technikum tanára 1970. július 8-án védte meg „A tudományos kutatástól az ipari gyártásig, az izzólámpa története nyomán (1830 – 1940)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Szigeti György*, akadémikus, *Ágoston László*, a filozófiai tudományok kandidátusa, *Endrei Walter György*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció komplex, a történettudomány, a fizika, a kémia és a filozófiatörténet több területét érintő, időszerű témát dolgoz fel. Nem érte be a technika történeti anyagának összegyűjtésével és történeti tárgyalásával, hanem arra törekedett, hogy technikatörténeti eredményeiből tudományelméleti összefüggéseket és a tudományos szervezés aktuális feladatainak megoldásában hasznosítható következtetéseket erjen el. Az alap-, alkalmazott és technológiai kutatások fogalmi meghatározásához nem spekulatív úton, hanem az izzólámpa feltalálásától nagyüzemi gyártásáig vezető különböző szintű tudományos kutatások konkrét elemzése útján jutott el. A tudományos kutatásnak a disszertációban felvázolt hármas tagolása a megismerés történeti útjának rekonstruálásán túlmenően a tudományszervezés számára is hasznosíthatónak látszik.

A disszertáció vitája ugyanakkor felhívta a figyelmet az öt évvel ezelőtt publikált tanulmány továbbmunkálásának hasznosítható szempontjaira. A történelmi folyamat gazdasági, társadalmi összefüggéseinek fokozottabb kidolgozása mellett nagyobb figyelmet kell fordítani az aktuális közgazdasági összefüggésekre, valamint az opponensi véleményekben foglalt technikatörténeti és ismeretelméleti észrevételek hasznosítására.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Balázs Tibor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-i ülésén Balázs Tibor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Makkai László, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa 1970. június 15-én védte meg „A középkori technika előzményei és történelmi jelentősége” c. doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mátrai László* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Zemplén Jolán*, a fizikai tudományok doktora, *Váczy Péter*, a történelemtudományok doktora, *Endrei Walter György*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit az alábbiakban foglalja össze:

A disszertáció a technika fejlődésének törvényszerűségeit, történelmi modelljét kívánta elméletileg megragadni és egy egyetemes történelmi példán, a középkori technika előzményeinek és jelentőségének bemutatásán keresztül megvilágítani.

Elméletének újszerű volta okvetlenül szükségessé tette, hogy a disszertáció nagyrésze a középkori technika előzményeinek a történelem és technikatörténet mellett a régészet, antropológia, biológia, pszichológia eredményeinek bevonásával történt kifejtése legyen, és csak az utolsó fejezet tárgyalja magát a középkori technikát, illetve annak egyik alapkérdését, a vízimalom textilipari, kohászati stb. alkalmazását.

Az opponensek és a hozzászólók egyetértettek abban, hogy a disszertáció lényeges, időszerű és új mondanivalója nemzetközi kutatás szintjén is nagymértékben előreviszi történelmi-technikai történelmi ismereteinket, és ezt az alapvető érdemét nem befolyásolják egyes részletkérdések vázlatos kidolgozása, vagy a disszertáció szövegében helyenként előforduló vitatható megfogalmazások és a tárgyat szorosan nem érintő (pl. esztétikai) teoretizálás.

A bizottság szükségesnek tartja és javasolja, hogy a disszertáció — az opponensek és a vitában felszólalók által javasolt módosítások és finomítások figyelembevételével — nyomtatásban is megjelenjék.

Vitatott kérdések az alábbiak voltak:

- szorosabb kapcsolat a társadalmi formák fejlődésével;
- problematikus fogalomhasználat (kiváltás, önmozgás);
- a biologizmus látszata.

Az élénk vita során a jelölt a felvetett ellenvetésekre magasszínvonalú választ adott.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Makkai László részére a történelemtudományok doktora fokozat megadását.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-i ülésén Makkai László részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Liptai Ervinné, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem adjunktusa 1970. június 22-én védte meg „A magyarországi Szocialista Munkáspárt (1925–1928)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Szabó Ágnes*, a történelemtudományok kandidátusa, és *Fehér András*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A dolgozat — gazdag forrásanyag alapján — a magyar marxista történetírásban elsőként ad összefoglaló, alapos, árnyalt elemzést a magyar munkásmozgalom — és ezzel

történelmünk — eme fontos kérdéséről. Az értekezés új eredményei: elsőként mutatja be azt az elméleti munkát, amely a magyar kommunista mozgalomban a fedőpárt megalkotása szükségességének felismeréséhez vezetett. Részletesen elemzi azokat a tényezőket — mind a magyar belpolitika, mind a munkásmozgalom vetületében —, amelyek az MSzMP létrehozását lehetővé tették. Ismerteti az MSzMP szervezeti fejlődését, tagsága összetételének alakulását, új adalékokkal járul hozzá az 1926-os ún. Rákosi-per történetéhez. A történeti irodalomban elsőként elemzi a KMP nagyjelentőségű, 1926 decemberi plénumának vitáit. Sokoldalúan vizsgálja az illegális Kommunista Párt és az MSzMP politikája közötti különbségeket, és kiegészíti a kommunistáknak a 20-as években folytatott egységfront-politikájáról meglévő ismereteinket. A dolgozat érdeme, hogy témáját következetesen beleilleszti mind a magyar történelem, mind a nemzetközi munkásmozgalom kereteibe.

A vita során felmerült az az igény, hogy a szerző adjon differenciáltabb, a kérdés bonyolultságát jobban tükröző képet a korabeli szociáldemokrata mozgalomról. További finomításokat kíván a magyar munkásosztály eszmei-politikai állapotáról adott elemzés, valamint az MSzMP-nek az 1927 februári letartóztatásokat követő tevékenységének ábrázolása.

A vitában felmerült kérdésekre a jelölt kielégítő választ adott.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Liptai Ervinné részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1970. július 8-i ülésén Liptai Ervinné részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Pataki István, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia főtanára 1970. június 29-én védte meg „A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszüntetésében Magyarországon (1919 augusztus—1921 július)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pölöskei Ferenc*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Kirschner Béla*, a történelemtudományok kandidátusa és *Mucs Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Pataki István értekezése az első olyan igényes monográfia, amely széleskörű forrásanyag feltárása alapján mutatja be az ellenforradalmi hadsereg szervezkedését s e hadseregnek az uralkodó osztályok hatalomra kerülésében játszott szerepét.

Az értekezésben kirajzolódik az ellenforradalmi hadsereg szerepe, szegedi szervezkedése, a hadseregnek a Dunántúlra vonulása, a fehérterror elleni népi ellenállás, Horthy budapesti bevonulása, a hadseregnek a közigazgatás újjászervezésében játszott szerepe, a burkolt katonai diktatúra kiépülése, az ellenforradalmi rendszer katonapolitikájának lényege s a hadseregnek Horthy kormányzóvá választása érdekében folytatott tevékenységére.

Mindezek alapján az értekezés az ún. nemzeti hadsereg szerepének tisztázásával jelentős hozzájárulás az ellenforradalmi rendszer belső szerkezetének megvilágításához, ugyanakkor szükséges a történeti összefüggések több ponton történő mélyebb kifejtése és értékelése.

A bizottság elfogadta a jelölt válaszait.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Pataki István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megadását.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1970. november 16-i ülésén Pataki István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Irinyi Károly, a Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa 1970. szeptember 24-én védte meg „Az ún. Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke: *Ránki György*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Mucsi Ferenc*, a történelemtudományok kandidátusa, és *Tokody Gyula* a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Irinyi Károly jelentős tudományos apparátust felsorakoztató disszertációja a magyar marxista történetírás eddig meglehetősen elhanyagolt területén, az eszméletörténeti kutatásokban tudományos és politikai szempontból fontos és aktuális témát, magas elvi színvonalon marxista szellemben dolgozott fel.

A disszertáció a Duna-medence népeinek sorsát befolyásoló különböző integrációs törekvések és a nemzeti függetlenségi harc konfrontációjában plasztikus képet rajzol az osztrák és a magyar politikai erők, pártok, csoportok politikai gyakorlatát meghatározó nézeteiről, szervesen összekapcsolva a korabeli német imperializmus politikai eszmerámlatainak elemzésével.

A bírálóbizottság megítélése szerint a mű legkézenfekvőbb új tudományos eredménye annak a probléma-komplexusnak a feltárása, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia politikai irányzataiban a nemzeti önállóság és az imperialista hatalmi célkitűzések szembeállítására, méginkább meg nem értése váltott ki, továbbá az, hogy e két ellentétes törekvés miként függött össze a társadalmi-politikai haladással, illetve reakcióval.

A bírálóbizottság fontosnak tartaná egyes fogalmak, így pl. a „nemzetállam, integráció, föderáció stb.” pontosabb meghatározását és következetesebb alkalmazását, valamint az osztrák és magyar szociáldemokrácia politikai nézeteinek árnyaltabb megvilágítását. A bírálóbizottság megítélése szerint a munka az opponensi véleményekben elhangzottak figyelembevételére utána kiadásra érett művé válik, amelynek megjelentetése nemcsak a magyar eszméletörténeti kutatások szempontjából volna hasznos, hanem érdeklődéssel forgatnák a közép-európai s egyéb országokban is.

A vitában a nemzetállam fogalmáról, az integráció, a föderáció stb. közép-európai vonatkozású kérdéseiről volt szó; a felvetett kérdésekre a jelölt magas színvonalú válaszokat adott.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Irinyi Károly részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1970. november 16-i ülésén Irinyi Károly részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Varga Lajos, a József Attila Tudományegyetem adjunktusa, 1970. november 26-án védte meg „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége (1906–1911)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke: *Pölöskei Ferenc*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei: *Erényi Tibor*, a történelemtudományok kandidátusa, *Mucsi Ferenc*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció tárgykörének monografikus feldolgozása eddig még nem történt meg. Varga Lajos témaválasztása éppen ezért indokolt és megfelel a kandidátusi értekezés iránt támasztott követelményeknek.

Megállapítható, hogy a szerző minden lényeges forrásanyagot hasznosított értekezésének elkészítése során. Vizsgálódása kiterjedt a levéltári és a nyomtatott források teljes körére. Külön kiemelendő a téma szempontjából fontos német baloldali szocialista lapok felhasználása. A feldolgozások gondos áttekintésére is sor került.

Varga Lajos széles keretek közé helyezve fejt ki témáját. Részletesen foglalkozik az MSZDP és általában a szocialista mozgalom adott helyzetével, gazdasági, politikai küzdelmeivel, végigkísérve a pártvezetés politikájának alakulását is. Ilyen értelemben a dolgozat többet nyújt, mint címéből következik. A munka fő érdeme, hogy az eddig fő vonalaiban ismert ellenzéki csoportosulások tevékenységét, politikai elgondolásait, vitáit, harcait részletekben is alaposan tárja fel. Kimutatja az egyes csoportok jellemző vonásait, a köztük levő különbségeket és új, eddig kevésbé ismert csoportosulásokra, személyekre, törekvésekre hívja fel a figyelmet.

Ilyenformán számos fontos, új elemmel bővíti az időszakra vonatkozó ismereteinket.

Érdemi mondanivalóját a szerző marxista szemlélettel és módszerrel tárja elénk. Értékelése általában reális, alkalmas arra, hogy a témát helytálló tudományos megvilágításba helyezze.

A képet teljesebbé tehetné, ha nem ragaszkodik mereven azokhoz a keretekhez, melyeket önmaga vont a témája köré. Szabó Ervinnek és körének részletesebb vizsgálata hiányolható elsősorban. Nem mennyiségi igények támasztása miatt, hanem a helyesebb arányok kialakítása és a teljesebb összefüggések bemutatása kedvéért. Alpári Gyulának tevékenységének általában helyes elemzését néhol pontosabbá lehetett volna tenni. Továbbá az SZDP tevékenységének értékelését is egyértelműbbé, egységesebbé tehetné volna a szerző. A részletek precíz, pontos rajzát sem követik mindig megfelelő általánosítások. A szerző csiszoltabb, kiérleltebb stílusa is növelhetné volna a dolgozat értékét.

A Bírálóbizottság javasolta Varga Lajos részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1970. december 14-i ülésén Varga Lajos részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Hajdú Tibor, a történelemtudományok kandidátusa, az MSZMP KB. Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa 1970. december 18-án védte meg „Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom” című doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Nemes Dezső* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Zsigmond László*, akadémiai I. tag, *Ránki György*, a történelemtudományok doktora és *Liptai Ervin*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció az 1918-as forradalom történetének első összefoglaló marxista monográfiája, s mint ilyen, kiemelkedő értékű, úttörő jellegű alkotás. Művét a jelölt igen széles forrásanyagra, kritikusan feldolgozott irodalomra alapozza.

Behatóan elemzi, s új megállapításokkal világítja meg a polgári demokratikus forradalom jellegét, a forradalom és a kormány társadalmi bázisát, ennek változásait, a Károlyi-párt összetételét és tevékenységét. A politikai-történeti kérdéseket az osztálykérdésekkel szoros összefüggésben tárgyalja. A kettős hatalom sokat vitatott problémájában új szempontok alapján tudományosan megalapozott álláspontot fejt ki. Új tényanyagot tár fel, és számos ismert tényt helyez új megvilágításba. Kiemelkedő ezek közül a tanácsok szerepének, jellegének sokoldalú ismertetése; történeti realitással mutatja be a Tanácsköztársaságért harcoló erők küzdelmét. A forradalom vezető alakjairól a korábbi torzításokat korrigáló, a politikai és emberi jellemzőket egyaránt bemutató portrét fest.

Egészében a disszertáció helyesen jelöli ki a forradalom és Károlyi Mihály, valamint más kiemelkedő személyiségek helyét a magyar történelemben, a progresszió történetében.

A vita során több javaslat hangzott el a kutatások folytatása igényével; így például a nemzetközi összefüggések, a szomszédos országokkal való viszony, a történeti előzmények vonatkozásában. Felmerült továbbá bizonyos részletkérdések pontosításának szükségessége.

Hajdú Tibor a felmerült és egyes vonatkozásokban a disszertáció keretein túlmenő kérdésekre nagy biztonsággal, újabb kutatási eredményeire utalva, színvonalas és meggyőző választ adott.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Hajdú Tibor részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1971. február 24-i ülésén Hajdú Tibor részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Nagy József, a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola (Eger) főigazgató helyettese és tanszékvezető docense 1971. február 22-én védte meg „A szocializmus építése Heves megyében (1945–1969)” c. kandidátusi disszertációját.

A kiküldött bírálóbizottság elnöke *Balogh Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei: *Simon Péter*, a történelemtudományok kandidátusa, *Szakács Kálmán*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A szocializmus építése Heves megyében (1945–1969) az első olyan helytörténeti munka, amely felszabadulás utáni történelmünknek már nemcsak egy bizonyos részletét írja le, nem is csupán egyik szakaszát, hanem egy egész megye életét a háborús pusztulás utáni eszmélésből úgyszólván napjainkig. A politikai küzdelem, az államgépezet, a gazdasági élet, a kulturális fejlődés irányításának nagyobb fokú centralizáltsága, az egyes vidékek zártságának majdnem teljes feloldása, a társadalmi viszonyok nagyobb fokú nivellálódása miatt a helyi történet sokat veszít sajátosságaiból, ami a helytörténet-írókat arra csábítja, hogy a helyi eseményeket és fejlődést az országos politika egyszerű függelékeként mutassák be. Nagy Józsefnek sikerült elkerülni ezt a veszélyt. Választ kapunk arra, hogy miként hatott az országos politika a megyére, de arra is, hogy a külső hatások csak a helyi feltételek megérlelődésének arányában vezettek a szándékolt eredményekhez. Nagy József disszertációja gazdag anyagfeltárással, a konkrét kérdések marxista szemléletű vizsgálatával gazdagítja a népi demokratikus korszak történeti irodalmát.

Ugyanakkor a bizottság megállapította, hogy Nagy József disszertációjának szerkezeti aránytalanságai vannak, címe nem teljesen fedi a tartalmat, a munka IV. fejezete (az 1956 utáni rész) vázlatos, ami részben a forrásanyag természetével is összefügg. A disszertáció vitatható következtetéseket tartalmaz: a szektás hibák okairól, az ellenforradalom kezdeti szakaszának értékeléséről, a gazdaságpolitika negatív társadalmi, politikai kihatásáról.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Nagy József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1971. április 2-i ülésén Nagy József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

B. Lőrincz Zsuzsa, az Országos Levéltár osztályvezető-helyettese, 1971. március 24-én védte meg „A Vatikán európai politikájának egyes kérdései, különös tekintettel a magyarországi kapcsolatokra, a vatikáni magyar követjelentések nyomán (1918–1944)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Balogh Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Ádám Magda*, a történelemtudományok kandidátusa, *Kis Aladár*, a történelemtudományok kandidátusa.

A bírálóbizottság megállapítása szerint Lőrincz Zsuzsa bonyolult témát választott disszertációjá tárgyául, amikor a Vatikán két világháború közötti európai politikájának bemutatását tűzte ki célul. Feladatát döntően egy levéltári fond kimerítő feldolgozásával és közzétételével oldotta meg. A disszertáció sok eddig feltáratlan területen gazdagítja történelmi ismereteinket. Elsősorban „A Vatikán és Magyarország” c. fejezet emelkedik ki egészében véve helyes koncepciójával, jó kifejtésével, új eredményeivel. A többi között újat nyújt az egyházi funkcionáriusok kicserélésének ismertetésében, az egyházmegyei átszervezések birtokjogi vonatkozásainak bemutatásában, a Vatikánnak és a magyar katolikus egyháznak a magyar kormányok faji megkülönböztető politikájával való szembehelyezkedésének tárgyalásában. A jelölt túlzott feladatra vállalkozott a Vatikán európai politikája főbb kérdéseinek feldolgozásával, s ezt csak részben tudta megoldani. A disszertáció azonban e részében is tartalmaz új megállapításokat, pl. a Vatikán és a fasiszta mozgalmak, illetve fasiszta államok kapcsolatairól, a Vatikán második világháború alatti szerepéről.

Az értekezés azzal, hogy témáját lényegében a vatikáni magyar követi jelentések alapján dolgozza fel, bizonyos vonatkozásban egyoldalúságot is mutat: a feldolgozás gyakran a követi jelentésekhez, nem pedig a téma igényeihez alkalmazkodik. Az értekezés tartalmi hiányossága továbbá, hogy a szerző elhanyagolta a Vatikán és a katolikus politikai mozgalom viszonyának bemutatását.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta *B. Lőrincz Zsuzsa* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. április 2-i ülésén *B. Lőrincz Zsuzsa* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

V. Windisch Éva, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa 1971. március 30-án védte meg „Kovachich Márton György, a forráskutató” c. kandidátusi disszertációját. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ember Győző* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *H. Balázs Éva*, a történelemtudományok kandidátusa és *Tarnai Andor*, az irodalomtudományok kandidátusa.

A kiküldött bírálóbizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

V. Windisch Éva a magyar tudománytörténet egyik nagy alakjának, a magyar történeti forráskiadás kiemelkedő munkásának történetkutatói tevékenységét dolgozta fel „Kovachich Márton György, a forráskutató” c. hézagpótló monográfiájában. A disszertációt a vonatkozó hatalmas forrásanyag maximális kiaknázásával készítette, s nemcsak Kovachich alapvető forráskiadványait elemzi tüzetesen, hanem átfogó képet fest Kovachich iratgyűjtő és tudományszervező tevékenységéről is. A monográfia további érdeme, hogy lényeges vonatkozásokban megvilágítja Kovachich tudományos munkásságának történeti kereteit és kihatásait is, s ezzel jelentősen előbbre viszi a Kovachich korában érvényesülő társadalmi, politikai és ideológiai tényezők megismerését.

A vita során felmerült az a kérdés, nem volna-e célszerű a disszertáció jelenlegi tematikus tárgyalási rendjét az időrendi felépítés felé közelíteni, ami lehetőséget adna az életpálya és az életmű egységesebb tárgyalására. A jelölt válaszában meggyőzően bizonyította a tematikus tárgyalási mód előnyeit. Opponensi igény merült fel továbbá Kovachich tudománytörténeti helyének körülirtabb meghatározására. A jelölt válaszában Kovachich helyét a publico—politico—juridicus irányú tudományosság keretei között jelölte meg.

A jelölt válaszát az opponensek és a bírálóbizottság tagjai helyeslően elfogadták.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta V. Windisch Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. április 2-i ülésén V. Windisch Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Bakács István, a Magyar Országos Levéltár osztályvezetője 1971. április 5-én védte meg „A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII.—XVIII. században” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Sinkovics István*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Szántó Imre*, a történelemtudományok kandidátusa és *Varga János*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Bakács István hat nagybirtokos család hitelügyleteit mutatja be, többnyire fel nem használt, gazdag, új levéltári forrásanyag alapján, a történeti statisztika módszerével. Nehéz, aprólékos és igen gondos elemzéssel hívja fel a figyelmet arra, hogy a hasonló jellegű kutatásoknak milyen forrásokra kell épülniük. Bizonyítja, hogy a legnagyobb magyar nagybirtokos családok a szóbanforgó századokban sokkal jelentősebb hitelügyleteket bonyolítottak le, mint amilyenekről az eddigi feltárások alapján tudtunk.

A precíz kimunkálás során világossá válik, hogy e hitelügyletek nagyságrendje tekintetében különösen fontosak a hitelnyújtók társadalmi összetételében végbement változások: a XVII. században még uralkodó helyzetű egyházi kölcsöntőke a XVIII. század elején fokozatosan a nagybirtokos tőke mögé szorul, míg a polgári és honoratior kölcsönző tevékenység csak a század derekától erősödik meg, s a külföldi hitelező nem jelentkezik súlyal a század legvégénél hamarabb a nagybirtok hitelügyleteiben. Fontos eredmény e kérdéskörben, hogy a polgárság képviselői nem elsősorban tőkekölcsönzéssel, hanem áruhitellel vesznek részt ezekben a műveletekben. Lényeges megállapítása továbbá, hogy a külföldi kölcsönző hitelnyújtását rendszerint követi a honfitűsítés. A szerző a precizitás, gondosság mellett igen megfontoltan von le következtetéseket. Munkája

jó példa arra is, hogy a történeti kérdések vizsgálatánál soha sem nélkülözhető az időbeli előzmények és következmények értékelése.

Bakács István nem törekedett e meglehetősen elhanyagolt területen minden kérdés megoldására, de azok a következtetések, amelyeket befejezésében megállapított, nem csupán kérdésfeltevés, amelyek további témák feldolgozására ösztönöznek, hanem új, maradandó eredmények is.

Az opponensek felvetették a nemzetközi összefüggések bemutatásának szükségességét. A jelölt válaszában a disszertáció tartalmán túlmenő, részletes tájékoztatást adott erre a kérdésre. Felvetették továbbá az opponensek azt is, hogy kevés teret szentel a disszertáció annak bemutatására, hogy a hitelösszegeket mennyiben és milyen típusú gazdasági befektetésekre használták fel. A jelölt ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a kérdés feltárásához e tárgykörön messze túlmenő kutatásokra volna szükség.

A bizottság a jelölt mindkét választát meggyőzőnek tartotta és elfogadta.

A Bizottság egyhangúan javasolta Bakács István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. május 17-én Bakács István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Gyimesi Sándor, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa 1971. április 15-én védte meg „A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (Funkcionális és strukturális változások Nyugat- és Középkelet-Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Székely György*, a történelemtudományok kandidátusa; a disszertáció opponensei *Mérei Gyula*, a történelemtudományok doktora és *Kállai István*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött Bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A jelölt hazai és külföldi vonatkozásban egyaránt úttörő munkát végzett azért, hogy felvetette a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka városfejlődésének főbb kérdéseit és jelentősen megközelítette azok megoldását.

A késő-középkori várost és a kapitalizmus kezdeti szakaszának városát találóan jellemzi és a közöttük húzódló szálakat a városok funkciója, demográfiai változás, a társadalomban betöltött szerepe szempontjából sikeresen fejti fel. Bár a tárgyalás középpontjában mindenkor Magyarország és azon belül a XVIII. sz. marad, amelynek városfejlődéséhez Gyimesi már korábbi tanulmányokkal is érdemlegesen szolt hozzá, a hazai városfejlődést sikeresen helyezi el a szerző egy tágabb, összeurópai és egy szűkebb, középkelet-európai környezetbe, mindig jól jellemezve az általános és az eltérő, sajátos vonásokat.

Az összehasonlítás alapjául azonban nem állt rendelkezésre minden esetben megfelelő, vagy számára hozzáférhető irodalom. A Bírálóbizottság egyetért az opponensek azon észrevételével, hogy helytelen volt az osztrák városfejlődést kirekeszteni vizsgálódásai köréből.

A szerző érdeme, hogy figyelemmel van a téma jogi vonatkozásaira.

További érdeme a szerzőnek, hogy a Nyugat- és Középkelet-Európa közötti inter-regionális munkamegosztást a városfejlődés vonatkozásában is alkalmazta.

A disszertáció vitája során felmerültek a feudális és kapitalista város kontinuitásának kérdései; az állami iparpolitika tárgyalásának elhanyagolása; az állandó és idő

szakos városlakó iparosok megkülönböztetésének problematikája; a paraszti mezőgazdasági árutermelő tevékenység és az iparcikk fogyasztás növekedésének összefüggése. A jelölt mindezekre a kérdésekre kielégítő választ adott, külön hangsúlyozva, hogy különösen fontos jövőbeni feladatként tartja számon a magyarországi jelenségek külföldi megfelelőinek sokoldalú elemzését, főleg az osztrák városfejlődés bemutatását.

A Bizottság egyhangúan javasolta Gyimesi Sándor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. május 17-i ülésén Gyimesi Sándor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Bokor László, a Külügyminisztérium bécsi sajtóirodájának vezetője 1971. április 16-án védte meg „A háborús propaganda szerepe a második világháborúban, különös tekintettel a filmpropagandára” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora volt; az értekezés opponensei *Nemeskürty István*, az irodalomtudományok doktora és *Lackó Miklós*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Bokor László igen gazdag forrásanyagra építette munkáját — ami a disszertáció egyik legnagyobb pozitívuma. Figyelemreméltó a hatalmas munkaigényes filmanyag és a még nem publikált kihallgatási jegyzőkönyvek feldolgozása, a komoly forrásértékkel bíró, különböző információk közzététele.

Az értekezés kiemelkedő része a német fasiszta filmpropagandáról szóló fejezet, amely számos kérdésben merőben új kutatás eredményével gazdagította eddigi ismereteinket. De figyelmet érdemelnek a szovjet és a kanadai filmpropagandát tárgyaló fejezetek is.

Ki kell emelni a disszertáció irodalmi stílusát, esztétikailag is tetszetős, érdekes, fordulatossá szövegezését.

Az értekezésben fellelhető hiányosságok elsősorban úttörő jellegéből, szélesre szabott tematikájából adódnak. Ezek mindenekelőtt az első fejezetre jellemzőek. A bevezetésnek szánt fejezet túlzottan nagy történeti-szociológiai perspektívában — sokszor felületesen — vizsgálja a választott témát. Elmosódnak a kategóriák határai. Noha a fejezet is — különösen az utolsó része — tartalmaz egy sor új tudományos eredményt, rövidítése, a kérdések tömörebb tárgyalása a dolgozat hasznára vált volna.

Az angol, az amerikai és a Horthy-rendszer filmpropagandájával foglalkozó fejezetek sem mentesek bizonyos módszertani, szerkezeti hiányosságoktól. Kívánatos lett volna a fontos és kevésbé fontos kérdések közötti jobb differenciálás. A magyar filmpropagandáról szóló fejezet sokoldalúan mutatja be a második világháború eszmei előkészítését, bár a korszak ideológiai képének feltárása hiányosságokat mutat.

A jelölt válaszában meggyőzően indokolta — az opponensek által bírált — eljárását, valamint néhány hiányolt kérdéskör megoldását is felvázolta.

A Bizottság javasolta Bokor László részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. május 17-i ülésén Bokor László részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaitélte.

*

R. Várkonyi Ágnes, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, a történelemtudományok kandidátusa 1971. június 8-án védte meg „A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban” c. doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mód Aladár*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Mátrai László* akadémikus, *Szabad György*, a történelemtudományok doktora, *Pamlényi Ervin*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

R. Várkonyi Ágnes disszertációja mind témáját, mind a feldolgozás mélységét és színvonalát tekintve a magyar történetírás történetének eddig legigényesebb alkotása. A mű feltárja a magyar polgári történetírás történetének egyik legfontosabb korszakát, az 1830–1850-es évek történetírásának, történetfelfogásának lényeges vonásait, s azoknak fejlődését is. Ezen a réven mutat rá a pozitivisták történetfelfogás magyarországi megjelenésére, és megnyilvánulási formáira. A disszertáció sikeresen bizonyítja, hogy ezekben az évtizedekben a magyar polgári fejlődés keretében a magyar történettudomány képviselői között tért nyertek a pozitivisták történetfelfogáshoz hasonló irányzatok, nézetek, s ezek megfelelő alapot nyújtottak az európai pozitívizmus érvényesülésére a magyar történettudományban. A disszertáció mindezt széles perspektívában ábrázolja, és érdemként az is megemlítené, hogy a szerző részletesen ábrázolja a pozitívizmusról a magyar történetírás történetében korábban kialakított képet. Sikeresen oldja meg azt a nehéz feladatot, hogy a történeti gondolkodás változásait a kor értelmiségének ideológiájában kell nyomonkövetnie. Erőssége, hogy témáját filozófiai igényességgel elemzi, s megfelelő súlyt helyez filozófia és történetfelfogás kapcsolatára. A disszertáció külön érdeme, hogy kitér azokra a társadalomtudományi ágazatokra, amelyek hatással voltak a korabeli magyar történetírás fejlődésére.

Rendkívül jelentős, hogy a disszertáció a magyar pozitivisták szemléletét beilleszti a korabeli konkrét politikai és ideológiai harc kereteibe.

A szerző témája feldolgozása során nem csupán a tárgyalt történetírók publikált munkáinak elemzésére tért ki, hanem vizsgálódásainak fénykörébe vonta a rendelkezésre álló levéltári és kéziratári anyagokat (levelezéseket, naplókat, kéziratban maradt munkákat stb.) is. Nem elégedett meg a magyar történeti irodalom bemutatásával, hanem részletesen elemezte az európai pozitívizmus főbb alakjainak munkásságát, nézeteik jellemzőit is, különösen azokat, akik hatottak Magyarországon. Látásmódja komplex, ami megmutatkozik a filozófia, a nyelvtudomány, a népraajz, sőt a természettudományok, egyszóval minden érintkező tudomány számításba vehető képviselői, vonatkozó problematikája részletekbe hatoló bemutatásában is. A szerző komoly szerkesztési nehézségeket sikeresen leküzdve építette fel munkáját. Stílusa emelkedett, gördülékeny, érzékletes, képekben gazdag.

A vita során felmerült a szellemtörténet pozitívizmusról rajzolt képének kérdése, az európai pozitívizmus megítélésének, az értékelés helyenként még további differenciálásának, az előzmények erőteljesebb hangsúlyozásának igénye. A jelöltnek a felmerült kérdésekre adott válaszát a bírálóbizottság teljes mértékben elfogadta.

A Bizottság egyhangúan javasolta R. Várkonyi Ágnes részére a történelemtudományok doktora fokozat megítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1971. szeptember 29-i ülésén R. Várkonyi Ágnes részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Für Lajos, a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője 1971. június 25-én védte meg „A csákvári uradalom 1870–1914” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pach Zsigmond Pál* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Szabad György*, a történelemtudományok doktora és *Sándor Pál*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Für Lajos monográfiája az első kapitalizmuskori uradalomtörténeti feldolgozás marxista történetirodalmunkban. Értékes hozzájárulás a XIX–XX. századi magyar agrártörténet, különösképpen termeléstörténet általános fejlődési tendenciáinak és fontos részletmozzanatainak megismeréséhez. Disszertációja magas tudományos színvonalú, alapos levéltári forrásfeltárássra és korszerű történeti, agrártudományi és néprajzi módszerekre támaszkodó munka. Nagy érdeme a tanulmánynak a különféle — köztük a szakirodalomban mostohán kezelt — termelési ágazatoknak a kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt érvényesítő vizsgálata. A disszertáció új eredményei szervesen egészítik ki agrártörténetírásunk e korszakra vonatkozó általános megállapításait, gazdagítják és továbbfejlesztik azokat. A munka értékét emeli áttekinthető szerkezete, világos, szép olvasmányos stílusa.

A bírálóbizottság az opponensi véleményekben és a felszólalásokban felmerült vitakérdések közül a leginkább kiemelendőnek a tőkésüzem jellegével, a konjunktúra alakulásával és a járadékviszonyok elemzésével kapcsolatos észrevételeket tartja.

A Bizottság a jelölt választát, — amelyben fontos kritikai elemeket magáévá tett — kielégítőnek ítélte, és egyhangúan javasolta Für Lajos részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. június 28-i ülésén Für Lajos részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Vörös Antal, a MTA Történelemtudományi Intézetének tudományos munkatársa 1971. június 29-én védte meg a „Belterjes gazdálkodás és szarvasmarhatenyésztés a Dunántúlon (1880–1914)” c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Szabad György*, a történelemtudományok doktora, és *Gaál László*, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Vörös Antal disszertációja marxista történetírásunkat fontos új eredményekkel gazdagítja. Bemutatja, hogy a földművelésnek és az állattenyésztésnek a nyomásos rendszer keretei között fennállott primitív összhangja helyére hogyan lépett a kapitalista viszonyok között új, a belterjes gazdálkodás követelményeinek megfelelő magasabb szintű összhang. Módszertanilag is helyes az a felismerése, hogy ebben a folyamatban középponti jelentősége van a szarvasmarhatenyésztés strukturális átalakulásának.

Gazdag történeti anyag alapján mutatja be ennek a folyamatnak érvényesülését és hatását a mezőgazdaság belterjessé formálódására.

Üzemtörténeti vizsgálatait közül különösen kiemelendő a különböző üzemkategóriák, és kiváltképp a parasztgazdaság funkcionálásának sokoldalú vizsgálata és a fejlődést befolyásoló eredményeinek plasztikus bemutatása.

Eleget tesz a téma megkívánta komplex kutatási módszerek követelményeinek, amikor kellő módon él az agrártörténet, a technikatörténet és a társadalomtörténet által a tudományos kutatás számára nyújtott lehetőségekkel.

A vitában felmerült kérdések közül a bírálóbizottság kiemelendőnek tartotta a birtok-kategorizálás módjára, a szarvasmarhatenyésztés minősítési fejlődésének (fajta-

változásainak) üzemgazdasági együtthatóira és az agrárváltás ellentmondásosságának megítélésére vonatkozó kritikai észrevételeket.

Ugyanakkor az opponensekkel egyetértésben megállapította, hogy a felmerült vitakérdésekben a jelölt kielégítő válaszokat adott.

A Bizottság egyhangúan javasolta Vörös Antal részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. október 4-i ülésén Vörös Antal részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Veress Éva, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa, 1971. szeptember 6-án védte meg „Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Sinkovics István*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Zimányi Vera*, a történelemtudományok kandidátusa, és *Varga János*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáns helyes marxista alapfelfogással, a paraszti termelés XVI. századi szervezetének alakulását mindenkor döntően a termelőerők állapotának és a termelési viszonyok függvényének tekintve vizsgálta. A források kritikája s a tárgy megközelítésére alkalmazott komplex módszerek példamutatók. A disszertációnak számos új eredménye van, melyek közül kiemelendő a paraszti família szervezetének és típusainak, továbbá a falvak topográfiai rendjének rekonstruálása; a termelőüzemek és háztartások számának különböző források egybevetésével történő meghatározása. Ugyancsak kiemelendő a névváltozás általános törvényszerűségeinek és a mögötte rejlő változásoknak megvilágítása.

A bírálóbizottság a disszertációt pozitívan értékelte és kiemelte, hogy az gondolatébresztő, műfajilag és módszertanilag egyaránt figyelemreméltó kezdeményezés.

Vitát váltott ki a XVI. század derekához kötött ún. „telekválság” létezésének és előidézésének problémája. A bírálóbizottság úgy értékelte, hogy a jelölt válaszában rendkívül széleskörű tájékozottságról tett tanúbizonyságot, és jelentős mértékben közelebb vitte ezt a problémát a végleges megoldáshoz.

A Bizottság egyhangúan javasolta Veress Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történettudományi Szakbizottság 1971. október 4-i ülésén Veress Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

a magyar ellenállási mozgalom történetével kapcsolatos pályamunkákra

A Magyar Történelmi Társulat hazánk felszabadulásának közelgő 30. évfordulója alkalmából a Magyar Partizán Szövetség, a Művelődésügyi Minisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, valamint a Magyar Rádió és Televízió által felajánlott pályadíjakra pályázatot hirdet.

Pályázni lehet minden, a pályázat kiírása után megjelent, vagy kiadatlan, egyéni, vagy kollektív, új tudományos eredményeket felmutató, összegező, forrásközlő, helytörténeti, vagy egyéb jellegű monográfiával, a témára vonatkozó historiográfiai feldolgozással, történelmi tanulmánnyal, tanulmány-gyűjteménnyel, tudományos értékű krónikával, annotált bibliográfiával, amely a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom körébe tartozó kérdésekkel, az ellenállási mozgalom fegyveres vagy egyéb formáival, egyes ellenállási csoportok történetével, magyarok részvételével más országok antifasiszta ellenállási mozgalmában, ideértve a spanyol polgárháborút is, egyes szervezetekben, közigazgatási területegységekben vagy üzemekben folytatott ellenállási tevékenységgel, az ellenállási mozgalomban jelentősebb szerepet betöltő egyének élettörténetével foglalkozik.

Pályadíjak a következők:

I. díj	15 000,— Ft
II. díj (2 db)	8 000,— Ft
III. díj (4 db)	5 000,— Ft

Pályázni lehet továbbá a pályázat kiírása után megírt, megjelent, vagy kézirat formában beküldött, az ellenállási mozgalomban kifejtett saját vagy csoportos tevékenységet tartalmazó egyéni, vagy kollektív visszaemlékezéssel.

A visszaemlékezések pályadíjai:

I. díj	6 000,— Ft
II. díj (2 db)	4 000,— Ft
III. díj (4 db)	3 000,— Ft
IV. díj (10 db)	1 500,— Ft

A pályázatokon mindenki részt vehet. A pályamunkákat a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Partizán Szövetség által alakított bíráló bizottságok fogják elbírálni.

A pályaműveket 1974. június hó 30-ig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére (Budapest I., Uri u. 51—53). Eredményhirdetés: 1975. március hó 31.

A részletes pályázati feltételek és a téma kutatásának helyzetéről szóló útmutató tanulmány levélben vagy személyesen a Magyar Történelmi Társulatnál, vagy a Magyar Partizán Szövetségnél (Budapest V., Szabadság tér 16.) igényelhető, illetve átvehető. A pályázatot kiíró szervek a pályázók figyelmét felhívják dr. Gazsi József „Az ellenállási és partizánmozgalom kutatásának helyzete” c. feldolgozására, mely a Hadtörténelmi Közlemények 1972. évi 4. számában fog megjelenni.

A pályázatot kiíró szervek a kiemelkedő pályamunkák megjelentetésében közreműködnek.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *О. Паулини*: Общие черты формирования экономики Венгрии и добыча благородных металлов и торговля ими в период развивающегося и уже зрелого феодализма (1000—1526 гг.) — *А. Р. Варкони*: Историческая личность, кризис и развитие в Венгрии в XVII веке — СООБЩЕНИЯ — *Д. Калди-Надь*: Документальные и устные, исторические источники о периоде турецкого владычества. — *К. Петер*: Планы Миклоша Зрини относительно венгерского королевства Дердя Ракоци II — *И. Т. Эрдейи*: Иштван Калмар — один из первых популяризаторов радикально-республиканских идей в Венгрии — ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ, ПОДГОТОВКА ИСТОРИКОВ, ПОДГОТОВКА НАУЧНЫХ КАДРОВ — *Л. Кёваго*: О преподавании истории национальных меньшинств Венгрии — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — НАБЛЮДАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ETUDES — *O. Paulinyi*: La formation générale de richesse de métal précieux et de l'économie nationale de la Hongrie dans la période du féodalisme épanouissant et développé 1000—1526) — *A. R. Várkonyi*: Personnalité historique, crise et développement en Hongrie au XVIIe siècle — COMMUNICATIONS — *Gy. Káldy-Nagy*: Les sources épiques et documentaires de la domination turque — *K. Péter*: Le plan de Miklós Zrínyi sur la royauté hongroise de György Rákóczi II. — *I. T. Erdélyi*: Le premier représentant des théories radico-républicaines: István Kalmár — EDUCATION DE L'HISTOIRE, FORMATION DES HISTORIENS, RECRUTEMENT SCIENTIFIQUE — *L. Kővágo*: Sur l'éducation de l'histoire de nos nationalités — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *O. Paulinyi*: Our Production of Precious Metals and the General Formation of our National Economy in the Epoch of the Unfolding and Developed Feudalism (1000—1526). — *Á. R. Várkonyi*: Historical Personality, Crisis and Development in 17th Century Hungary — REVIEW ARTICLES — *Gy. Káldy-Nagy*: The Charters and Narrative Works as Sources of the Turk Occupation. — *K. Péter*: Miklós Zrínyi's Plan on II. György Rákóczi's Kingdom. — *I. T. Erdélyi*: István Kalmár: One of the First Domestic Popularizer of the Radical-Republican Ideas. — HISTORY TEACHING, SCIENTIFIC TRAINING AND REPLACEMENT OF HISTORIANS — *L. Kővágó*: History Teaching of Our Nationalities — REVIEW OF REVIEWS — OBSERVER — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *O. Paulinyi*: Die Gestaltung der ungarischen Edelmetallproduktion und der Wirtschaft des Landes in der Epoche des sich entfaltenden und des entwickelten Feudalismus (1000—1526) — *Á. R. Várkonyi*: Historische Persönlichkeit, Krise und Entwicklung im Ungarn des 17. Jahrhunderts — BEITRÄGE — *Gy. Káldy-Nagy*: Epische und urkundliche Quellen über die Türkenherrschaft in Ungarn — *K. Péter*: Plan Miklós Zrínyis über ein ungarisches Königreich György Rákóczis II. — *I. T. Erdélyi*: Einer der ersten Popularisatoren der radikal-republikanischen Ideen in Ungarn: István Kalmár — GESCHICHTSUNTERRICHT, HISTORIKERBILDUNG, WISSENSCHAFTLICHER NACHWUCHS — *L. Kővágó*: Über den Geschichtsunterricht der Nationalitäten in Ungarn — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU BEOBACHTER — CHRONIK

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Bethlen István titkos iratai.** Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 492 l.
- Szabolcsi Hedvig: Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 137 l. + képmelléklet.
- Jaroslav Cesar: Revoluční hnutí na venkově v českých zemích v letech 1918–1922.** Praha, Ústav Československých a světových dějin. ČSAV. 1971. 468 l.
- Jaroslav Vaniš: Svobodníci ve středních čechách v letech 1550–1620.** Praha, Ústav Československých a světových dějin. ČSAV. 1971. 125 l.
- Niederhauser Emil: Forrongó félsziget.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 274 l.
- A Bécsi Kör filozófiája.** (Vál.: Altrichter Ferenc) Budapest, Gondolat Kiadó. 1972. 596 l.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 680 l. + képmelléklet.
- V. I. Lenin. Életrajz.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 701 l. + 17 l. képmelléklet.
- Remete László: Barrikádok Budapest utcáin.** 1912. Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 282 l. + 8 l. képmelléklet.
- I. R. Grigulevics: Az inkvizíció története.** Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 313 l. + 12 l. képmelléklet.
- Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma.** (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 56.) Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 189 l.
- L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944.** (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 59.) Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 177 l. + 2 l. képmelléklet.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből III.** Szerk.: Dr. Puskás Attila. Kiadja a Tolna-megyei Tanács Levéltára. Szekszárd. 1972. 322 l. + 23 l. képmelléklet.
- Florin Constantiniu: Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea.** București, Editura Academiei Republicii Socialiste România. 1972. 210 l.
- Gellériné Lázár Márta: A jobbágyvilág paraszti emléképe.** Budapest, 1972. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványai II.) 230 l.
- Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alaproblémái.** Budapest, Gondolat. 1972. 392 l.
- Kőműves Imre: Vészben, viharban ...** Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 355 l.
- Bibliografia analitică a periodicelor românești. Volumul II. 1851–1858.** Editura Academiei Republicii Socialiste România 1972. 961–1344. l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. III. 25. — Terjedelem: 25.20 (A/5) ív

72. 73338 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Pach Zsigmond Pál*: Egy évszázados történeiszvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?
Nemes Dezső: Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal.
Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez.
Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú idő.
Zsigmond László: Az egyetemi oktatás korszerűsítéséről.
Érszegi Géza—Kenéz Győző—Solymosi László: Az 1514-es magyarországi parasztfelkelésre vonatkozó források a Zichy-család levéltárából.
Gergely Jenő: A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919 szeptember—1920 július).

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benczédi László* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Bölcsey József* nyugdíjas (Bp.) — *T. Erdélyi Ilona* az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa — *Fodor István* muzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum) — *Frank Tibor* tudományos gyakornok (ELTE, Bp.) — *Glatz Ferenc* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Hont István* egyetemi hallgató (ELTE, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszzenszky Géza*, tudományos munkatárs (Országos Széchényi könyvtár) — *Kanyar József* a Kaposvári Állami Levéltár igazgatója — *Káldy-Nagy Gyula* egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Kállay István* kandidátus, levéltári osztályvezető (Országos Levéltár, Bp.) — *Kirschner Béla* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Koltay-Kastner Jenő* ny. egyetemi tanár (Szeged) — *Kövágó László* kandidátus, osztályvezető (Művelődésügyi Minisztérium) — *Lengyel Alfréd* a Győri Állami Levéltár igazgatója — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (ELTE, Debrecen) — *Nagy Imre* tanár (KLTE Gyakorló Általános Iskola, Debrecen) — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orosz István* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Paulinyi Oszkár* kandidátus (Bp.) — *Péter Katalin* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Schönwald Pál* a jogtudományok kandidátusa, csoportvezető (Igazságügyi Minisztérium) — *Simonffy Emil* főlevéltáros (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) — *Stier Miklós* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szabad György*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szakács Kálmán* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Székely György* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Teke Zsuzsa*, az MTA Történettudományi Intézetének s. munkatársa — *R. Várkonyi Ágnes*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője.

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRT- TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1972. 1. sz.

Nemes Dezső: Az 1905—1906. évi kormányzati válság és az MSZDP választójogi harca.

Köpeczi Béla: Hazafiság — történetudomány — történelemtanítás.

Berend T. Iván: Gazdaságtörténet — munkásmozgalom-történet.

Svéd László: A lenini ifjúságpolitikáról. Dokumentumok a szovjet—magyar fogolycseréről (*Imre Mátyásné—Szabó Ágnes*).

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1972. 1. és 2. sz.

Szántó Imre: A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására.

Gyimesi Gábor: A Horthy-hadsereg hivatásos altiszti karának történetéhez. (1921—1938).

Nagy Gábor: A 3. Ukrán Front felszabadító hadműveleteinek első szakasza (1944. november 24.—december 9.).

Kerekes Zoltán: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. II. *Jász Dezső:* Titkos háború a Spanyol Köztársaság ellen.

Levéltári Szemle

1971. 1—3. sz.

Szűjj Jolán: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Hadügyminisztériumának és az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosságának szervezeti felépítése és osztályai.

Spáczay Hedvig: A Honvédelmi Minisztérium szervezeti változásai a Horthy-korszakban.

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1971. 3—4. sz.

Hoffmann Tamás: A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei. *Sergiu Columbeanu:* A havasalföldi feudális majorsági földek kérdéséhez a XVIII. században és a XIX. század első felében. *J. Kakk:* Matematikai elemzés elektronikus számítógépekkel az észtországi társadalmi-gazdasági fejlődés egyes kérdéseinek vizsgálatánál (a XIX. század első fele).

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

A tartalomból:

Pach Zsigmond Pál: Egy évszázados történelemszítáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?

Nemes Dezső: Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal

Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez

Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam

KÖZLEMÉNYEK – VITA – TÖRTÉNET-
OKTATÁS – TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS –
TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS – TÖR-
TÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRAT-
SZEMLE – KRÓNIKA

106. ÉVF.

1972. 4—5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I., ÚRI UTCA 51–53.

106. ÉVFOLYAM 1972. 4–5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?	849
<i>Nemes Dezső</i> : Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal	892
<i>Lackó Miklós</i> : Az Új Szellemi Front történetéhez	919
<i>Fernand Braudel</i> : A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam	986

KÖZLEMÉNYEK

Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából (Közlök: <i>Érszegi Géza</i> — <i>Kenéz Győző</i> — <i>Solymosi László</i>)	1013
<i>Gergely Jenő</i> : A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919 szeptember—1920 július)	1043
<i>Nyilas Márta</i> : A Párizsi Kommün magyarországi menekültjei	1075

VITA

<i>Kristó Gyula</i> : „Bulcsú nemzetségének nyári szállása” ürügyén	1080
<i>Várady László</i> : Pannónia későrómai történetének vitanyagához. Válasz két cikkre	1086

TÖRTÉNETOKTATÁS — TÖRTÉNEŠZKÉPZÉS — TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS

<i>Zsigmond László</i> : Az egyetemi oktatás korszerősítéséről	1094
--	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

Közös gondok a néprajztudomány és a történettudomány múltjában. (<i>Diószegi Vilmos</i> : Az ősi magyar hitvilág. Ism. <i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	1103
--	------

<i>Borsányi György</i> : „Munkát — kenyeret.” A proletariátus tömegmozgalmai Magyarországon a gazdasági válság éveiben (1929—1933). (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	1107
<i>Ádám Magda</i> : Magyarország és a Kisantant a harmincas években (Ism. <i>Juhász Gyula</i>)	1109
<i>Habuda Miklós</i> : A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944—1948 (Ism. <i>Izsák Lajos</i>)	1113
Helytörténeti-honismereti tanulmányok (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	1115
Isztorija Vengrii v treh tomah. Tom. I. (Ism. <i>Bartha Antal</i>)	1118
Isztorija Vengrii v treh tomah. Tom. I. (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i> — <i>Niederhauser Emil</i>)	1123
<i>T. M. Iszlámov</i> : Polityiceszkaja bor'ba v Vengrii nakanunye pervoj mirovoj vojni. 1906—1914 (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	1128
<i>I. R. Grigulevics</i> : Isztorija inkvizicii (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	1130
<i>Jerzy Topolski</i> : Metodologia historii (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1132
<i>Vuk Vinaver</i> : Jugoslavija i Mađarska (Ism. <i>Ormos Mária</i>)	1137
<i>Manfred Bensing</i> — <i>Siegfried Hoyer</i> : Der deutsche Bauernkrieg 1524—1526 (Ism. <i>Székely György</i>)	1141
<i>Nikola Sztefanov</i> , <i>Sztefan Kacsanov</i> , <i>Kosztadinka Szimeonova</i> : Sztruktura i metodologija na isztoriceszkoto poznanie (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1142
Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848—1867. Einleitungsband (Ism. <i>Komjáthy Miklós</i>)	1147
A Párizsi Kommun legújabb történeti irodalmáról (<i>Vadász Sándor</i>)	1152
<i>Ekkehard Westermann</i> : Das Eislebener Garkupfer und seine Bedeutung für den europäischen Kupfermarkt 1460—1560 (Ism. <i>Heckenast Gusztáv</i>)	1161
<i>Peter Graf Kielmansegg</i> : Deutschland und der erste Weltkrieg (Ism. <i>Gonda Imre</i>)	1162
Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940—1945 (Ism. <i>Ruff Mihály</i>)	1167
Momenti di storia dell'organizzazione sindacale in Italia (Ism. <i>Kálmán Lászlóné</i>)	1170
<i>Barla Gyula</i> : Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (Ism. <i>Gergely András</i>)	1173
<i>Józsa Antal</i> : Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalomban (Ism. <i>Farkas Márton</i>)	1176
<i>Bendefy László</i> : A magyar földmérés 1890—1920 (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	1179
<i>Harrer Ferenc</i> : Egy magyar polgár élete. I. (Ism. <i>Pritz Pál</i>)	1182
Nógrád megye története 1849—1919 és 1919—1944 (Ism. <i>Deák Gábor</i>)	1185

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

Nikolaj Todorov: A balkáni város a XV—XIX. században az oszmán birodalom kereteiben 1188; *Leonid Zytkowicz*: Terméseredmények Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában a XVI—XVIII. században 1189; *Richard Grassby*: A profitráta a XVIII. századi Angliában 1191; *B. N. Mironov*: Árforradalom Oroszországban a XVIII. században 1194; *V. M. Kabuzan*—*Sz. M. Troickij*: Változások a nemesség számában, százalékos arányában és eloszlásában Oroszországban 1782—1858 1198; *R. A. Church*: A jövedelemrészesedés és a munkásviszonyok Angliában a XIX. században 1199; *V. Ja.*

Lavericsev: Az orosz tőkésék és a sajtó a XIX. század második felében 1200; *Mircea Iosa*: Társadalmi osztályok és rétegek Romániában a XIX. század végén és a XX. század elején 1202; *Michel Winock*: A szakadás Chatterault-nál és az „allemanista” párt megszületése (1890–1891) 1204; *J. P. Beauquier*: A szocialista Sixte-Quenin antiklerikális küzdelme: polémiái az első világháború időszakában 1206; *Stanislaw Herbst*: Közép-Európa stratégiai jelentősége a második világháborúban 1207; *Je. V. Kovaljov*: A háború utáni agrárátalakulások nehány kérdése Latin-Amerikában 1208; *Kurt Düwell*: Állam és tudomány a weimari korszakban. C. H. Becker miniszter kulturpolitikája 1210; *ifj. Henry Ashby Turner*: Fritz Thyssen és az „En pénzletem Hitlert.” 1212; *Arthur Muetzmann*: Tönnies és a német társadalom, 1887–1914 1214; *Paul R. Sweet*: Heinrich von Srbik történetírása; 1217; *A. F. Kulinov*: A konkrét szociológiai kutatások alkalmazása a történettudományban 1219; *Demény Lajos*: Nemzetiségtörténeti munkaprogramm 1220; *L. G. Beszkrownüj—L. A. Goldenberg*: A történeti földrajz módszeréről és tárgyáról 1221.

KRÓNKA

Wittman Tibor (1923–1972)	<i>Heckenast Gusztáv</i>	1223
A Magyar Történelmi Társulat hírei. A Társulat 1972. évi közgyűlése		1225
A munkásmozgalom története kutatóinak VII. linzi nemzetközi kongresszusa (<i>Jemnitz János—Spira György</i>)		1249
Nemzetközi üzemtörténeti konferencia (<i>Szekeres József</i>)		1259
Nemzetközi igazgatástörténeti konferencia Siklóson (1972. május 18–20.) (<i>K. I.</i>)		1263
A X. Országos Tudományos Diákköri Konferencia történettudományi alszekciója (<i>Frank Tibor</i>)		1265
A Dózsa-emlékkiállításról (<i>Pál Lajos</i>)		1270
A szegedi József Attila Tudományegyetem bölcsészettudományi karán történelemből elfogadott doktori disszertációk 1945–1971 (<i>Papp János</i>)		1272
Tudományos minősítések		1276

Pach Zsigmond Pál:

Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?

Frissebb keltű történésvitáink összegezői is gyakran hangoztatják: nem léphetnek fel a lezárás igényével; inkább a diszkusszió tanulságait igyekeznek csak kiszűrni, — a további vitatáshoz-kutatáshoz orientációt nyújtani.

Vállalhatjuk-e hát a lezárás feladatát a jelen esetben, amikor nem néhány hónapja vagy néhány éve folyó vitáról van szó, hanem évszázados — sőt, kezdeteivel a XVIII. század végére visszanyuló — polémiáról? Aligha.

Persze, éppen ilyenkor lehetne arra gondolni, hogy a vita százados folyama már leúsztotta a hordalékot, és felszínre hozta mindazt, amit a mélyvíz rejteget. Feltételezhető lenne, hogy e hosszú idő alatt már tisztázódtak a történelmi tények, kikristályosodtak az összefüggések és érvek: megérlelődtek a vita lezárásának tudományos feltételei.

Az adott esetben azonban, sajnos, nem ez a helyzet. A kérdés — megoldatlanul és összekuszáltnan mered eléink történeti irodalmunkból: az eltérő álláspontok rendszerezésére, mérlegelésére és további kutatásokra várva.

Jelentőségét pedig ki sem vonhatja kétségbe. A középkori Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődése szempontjából aligha lehetett közömbös, hogy a középkori „világkereskedelem” fő útja — vagy egyik útja — áthaladt-e rajta. Mi több: hogy az újkori világ kitérülésének fontos folyamata, a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződése a Mediterráneumból az Atlanti-kumba a XVI—XVII. században, miként és mennyiben hatott Magyarországra, nyilván azon is múltott, hogy megelőzőleg, a XIV—XV. században a nemzetközi áruforgalom útjai érintették-e s hogyan hazánkat.

Éppen az utóbbi összefüggés tette számunkra elodázhatatlanná, hogy a „modern típusú” nemzetközi kereskedelem kibontakozásának közép-kelet-európai hatásait nyomozva, megpróbáljunk szembenézni a „középkori típusú” távolsági forgalom kérdéskörével is,¹ legalábbis annak a közép-kelet-európai régiót illető vonatkozásaival. Ezért kellett vállalkoznunk az évszázados vita „lezárás igénye nélküli” áttekintésére: historiográfiai elemzésére, majd forráskutatásokkal való kiegészítésére.

A következőkben idevágó munkálatainknak *bevezető* részleteit adjuk közre: *hogyan jelent meg a levantei kereskedelem magyarországi útvonaláról szóló tézis a történeti irodalomban.*

¹ A „középkori típusú” és „modern típusú” nemzetközi kereskedelem fogalmára, problematikájára lásd tanulmányainkat: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968. 5—6. sz. 863—896. 1.; Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei. 1970. 249—271. 1.

1.

A XIX. század java részén át a német és a magyar történetírásnak úgyszólván közfelfogása volt az ún. levantei cikkek középkori magyarországi tranzit-forgalmának a tétele. Ez a nézet ugyan jócskán eltérő változatokban jelent meg, de lényege összefoglalható abban, hogy a XIII. század elejéig-közepéig — Velence és Genova levantei piaci hegemoniájának a keresztes hadjáratokkal összefüggésben történt kibontakozásaig — a keleti luxusárakat Nyugat-Európa felé szállító távolsági kereskedelem fő vonala, később pedig, a XIV — XV. században — egészen Konstantinápoly török kézre kerüléig, majd az Indiába vezető közvetlen tengeri összeköttetés megnyíltáig — a középkori világkereskedelem egyik fő vonala hazánkon haladt keresztül. Az indiai fűszerek, kínai selyemszövetek s egyéb távolkeleti fényűzési cikkek, amelyeket jelentős részben *szárazföldi* utakon szállítottak a Levantéba, innen: nevezetesen Konstantinápolyból, ill. a Fekete-tenger partvidékéről — egyes közelkeleti termékekkel együtt — a Dunán, a Duna mentén, ill. Erdélyen keresztül, tehát *szárazföldön* (és nem tengeren) át jutottak el a német városokba, Közép-Európába, majd tovább nyugatra és északra.

Ha ennek a felfogásnak az eredetét kutatjuk — egyelőre csupán a hazai szakirodalom keretei között maradva —, egyik első magyarországi hirdetőjét a XVIII. századvég — XIX. századelő kiváló gazdasági és politikai teoretikusának, *Berzeviczy Gergelynek* a személyében találjuk meg; egyik első kifejtését a széles látókörű szerzőnek az „ázsiai-európai világkereskedelemlről” 1808-ban közrebocsátott német nyelvű tanulmányában leljük fel.²

Berzeviczy nem történeti munkát írt a kérdéstről, hanem a *középkori* keleti kereskedelemre vonatkozó fejtegetéseivel *aktuális* gazdaságpolitikai javaslatait igyekezett történetileg is alátámasztani: olyan javaslatait, amelyeket — mint művének címében is jelezte — „a mostani időviszonyok szükségleteinek szempontja” sugallt. Ezzel a kitételrel a *szárazföldi blokád*ra célzott, amelyet Napóleon alig másfél évvel korábban, 1806 novemberében, a poroszok ellen kivívott jéna-auerstädti győzelme után léptetett életbe (majd 1807 november-decemberében milánói dekrétumaival egészített ki), hogy gazdasági csapást mérjen fő ellenfelére, a világkereskedelemben uralkodó helyzetet elfoglaló Angliára: a brit hajókat, honi és gyarmati árurakományaikkal, távolrekeresse az európai szárazföldtől. A zárlat következtében — ehhez az 1807 júliusi tilsiti szerződésben az orosz cár is csatlakozott, az angol kormány viszont *tengeri blokáddal* válaszolt reá — az óceáni hajózás megtorpant, a Jóremény-foka körüli forgalom súlyosan visszaesett, nagyrészt megszakadt az európai kontinens országainak összeköttetése a Kelettel *a tengeren* át.³

² G. v. Berzevitzy, Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfnis betrachtet. Pest, 1808. — Magyar fordítása: Nézetek az ázsiai-európai világkereskedelemlről a mostani időviszonyok szükségleteinek szempontjából vizsgálva. — *Gaal J.*, Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp., 1902. II. rész, 255 — 300. l. — A továbbiakban a magyar fordítás lapszámaira hivatkozunk.

³ A francia kontinentális és az angol tengeri zárlat előzményeire 1803 és 1806 között, majd az 1806 — 1807 évi rendszabályokra — amelyek blokád alatt állónak nyilvánították egyik részről a Brit Szigeteket, másik részről viszont mindazokat az európai országokat, amelyek kizárták a brit hajókat —, e rendszabályoknak a tengeri kereskedelemre gyakorolt hatására lásd a *legújabb* irodalomból összefoglalóan: *J. Godechot*, L'Europe et l'Amérique à l'époque napoléonienne (1800 — 1815). Nouvelle Clio, 37. Paris,

Berzeviczy éppen ennek a kényszerhelyzetnek a kiaknázását, az ekként adódott történelmi alkalom megragadását és tartósítását javasolta tanulmányában, amelyet a tiltsiti béke után néhány hónappal írt⁴ a világkereskedelem szárazföldi útra tereléséről. „Napoleon császár messze kiható tervét, mely oda irányult, hogy a briteket a continenstől elvágja, megvalósította. Az angoloktól Európa semmiféle kelet- és nyugat-indiai árukat nem kaphat, de a francia, spanyol, hollandi, orosz, dán, olasz, török és osztrák hajók sem hozhatnak ázsiai, afrikai és amerikai árukat, mert ebben megakadályozza őket a tengeri háború, a kalózkodás és úgy az angolok, mint a franciák erőszakos forgalmi intézkedései. . . Bizonyára érdemes a tengerek mostani zárata mellett a kelet-indiai és levantei kereskedelemnek újabb utakat nyitni. Ha Napoleon császár, kinek akaratát a sors és saját hatalma annyira támogatják, ezt az eszmét persze egészen másként fogja is fel, de Ausztriának és Oroszországnak kormányai jogosítvák arra, hogy hasznának őket illető részét húzhassák . . . ez a két hatalom az ázsiai-európai világkereskedelmet nagyrészt magához ragadhatná. . . Ha a Duna és a Fekete-tenger kapcsolatba hoz bennünket az ázsiai karavánokkal, a Kaspi-tengerrel, a Perzsiái-tengeröböllel és a perzsia—indiai kereskedelemmel, ha Oroszország közlekedését Kínával, a tatár területekkel és Indiával szélesbökkörűvé és könnyebbé teszi, . . . akkor nincs benne kétség, hogy a kelet-india—ázsiai kereskedelmet mifelénk lehet vezetni.” Ebben az interkontinentális áruforgalomban tehát nevezetes szerep vár „arra a fenséges Dunára, mely bennünket a Fekete-tengerrel és Ázsia közepével összeköt”: a „Duna . . . a természet által arra van rendeltetve, hogy Európa és Ázsia fő összekötő útja legyen.”⁵ — Íme, a nagytávlatú, kontinenseket átszelő keleti kereskedelemnek, benne a Habsburg-monarchia, Magyarország, a Duna-vonal jelentős szerepének koncepciója az 1808 körüli *jelenre* nézve.

A Habsburgok „dunai monarchiájának” bekapcsolódása a keleti kereskedelembe a Duna vonalán, ill. szárazföldi úton a Fekete-tenger, ill. Konstantinápoly felé — az Adria kikötőiből induló *tengeri* Levante-kereskedelem mellett s attól megkülönböztetetten:⁶ a gondolat, a terv persze nem Berzeviczynél s nem a XIX. század elején tűnt fel először. Újabb kori előzményei — e helyütt éppen csak utalhatunk rájuk — a törökkel kötött első kereskedelmi szerződésekig (1615-ben, majd a vasvári békét követően 1665-ben) és az osztrák Keleti Társaság megalapításáig nyúlnak vissza. A merkantilista Johann Joachim Becher kezdeményezésére alapított Orientalische Compagnie, amely 1667-ben indította meg kiviteli és behozatali tevékenységét Bécs és Konstantinápoly között (Béctől Belgrádig hajón, Belgrádtól Konstantinápolyig szekéren), hamarosan eltért ugyan tulajdonképpeni rendeltetésétől, a török háború felújulásával, 1683 után pedig gyakorlatilag megszün-

1967. 165—179. l.; A. L. Narocsnyickij, Isztoriceseszkoje znacsényije kontinental'noj blokadü. Novaja i Novejsaja Isztorija, Moszkva, 1965. 6. sz. 51—63. l.; A. Z. Manfred, Napoleon Bonaparte. Moszkva, 1971. 497—499. l.

⁴ Lásd a munka előszavát, amelynek kelte: Lomnic, 1808. május 15.

⁵ Berzeviczy G. élete és művei. II. 258, 260—261, 265, 267—268, 274. l.

⁶ Az egykorú szóhasználat olyan különbséget tett, hogy a *tengeri* úton lebonyolított forgalmat *levantei*, a szárazföldi úton, ill. a Dunán kelet felé irányuló forgalmat pedig *keleti* (orientális) kereskedelemnek nevezte. Mi ehhez a *nyelvi* különbségtételhez már nem ragaszkodunk. — Vö. Eckhart F., A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 149—150, 296. l.

tette működését;⁷ de a keleti kereskedelem Magyarország felé irányításának gondolata a karlócai béke után csakhamar ismét fölmerült, még hozzá most már szélesebb európai összefüggésben. Átmenetileg ugyanis bizonyos érdeke fűződött volna ehhez a Habsburgokkal szövetséges tengeri hatalmaknak is, mivel a spanyol örökösödési háború első éveiben a francia hajóhad az angol és holland kereskedelmet a Földközi-tengeren rendkívül bizonytalaná tette. Ezeket a nemzetközi viszonyokat vették figyelembe egyes holland és angol projektumok, s különösen a bécsi udvari kamara velencei származású tanácsosának, Giuseppe Maria Vecelli-nek — bizonyos tekintetben Berzeviczy szellemi elődjének — tervezete (1705-ben hivatalos tárgyalásokat is folytatott róla Londonban), amely a levantei kereskedelmet *szarazföldi útvonalra* akarta terelni a Habsburg-országokon át: a Fekete-tengertől a Duna, az Odera és az Elba vonalán Hamburgba, majd Angliába vezetni.⁸

A spanyol örökösödési háború különleges körülményeinek elmúltával e nagyszabású elgondolások ugyan feledésbe mentek; a levantei kereskedelem korlátozottabb igényű törekvései viszont, a török állam és a Habsburg-országok közötti komercium keretében, újból és újból felszínre kerültek. 1718-ban a passzarovici béke (13. pontja) s az ehhez csatlakozó részletes kereskedelmi és hajózási szerződés mindkét birodalom alattvalói előtt szabaddá tette a dunai forgalmat és kölcsönösen a legnagyobb kedvezményt biztosította számukra;⁹ ennek alapján a bécsi udvar a következő évben feltámasztotta a Keleti Társaságot, hogy mint „caesarea privilegiata societas commerciorum orientarium”, a Törökországgal való nagybani kereskedelem monopóliumának birtokában, a szerződés nyújtotta kecsesített lehetőségeket kiaknázza. A fejlemények azonban ezúttal sem feleltek meg a várakozásnak. A második osztrák Orientalische Compagnie sem bizonyult hosszabb életűnek, mint az első: 1728-tól már a bukás felé hanyatlott;¹⁰ a passzarovici szerződésben biztosított kereskedelmi és vámkedvezményeket pedig — amelyeket, határozatlanabb formában, az 1739. évi belgrádi béke (11. pontja) is megújított — éppen nem a Habsburg-, hanem a török alattvalók gyümölcsozították: „görögök” (így nevezték gyakran a török birodalmi kereskedőket általában) kerítették főképp kezükbe a keleti áruk magyarországi közvetítését. A bécsi udvar pedig, külpolitikai okokból, sokáig nem is igen lépett fel ez ellen, mert

⁷ Takáts S., A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900. 109, 112, 172, 175–176, 193–206. 1.; Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében. Ugyanott, 1900. 479–480. 1.; H. Hassinger, Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667–1683. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 35. Bd. Stuttgart, 1942. 1–53. 1.; Johann Joachim Becher 1635–1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Wien, 1951. 159–164. 1.

⁸ Takáts S., Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 358–361, 365–366, 439–464. 1.; Domanovszky S., Duna–Fekete-tengeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról. Bp., 1918. 15–16. 1. — Vö. E. Lipson, The Economic History of England. Vol. II. The Age of Mercantilism. London, 1947. 346–347. 1.

⁹ Horváth M., Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt.² Horváth M. kisebb történelmi munkái. III. Pest, 1868. 180–182. 1.; Thallóczy L., Utazás a Levantében. A keleti kereskedelem története Magyarországon. Bp., 1882. 89–93. 1.

¹⁰ F. M. Mayer, Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie. Innsbruck, 1882. 28, 38–40, 47, 76, 112, 116. 1.; J. Dullinger, Die Handelscompagnien Oesterreichs nach dem Orient und nach Ostindien. Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 7. Bd. Freiburg–Leipzig, 1899. 45. és köv. 1.; H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Oesterreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Oesterreichs im Zeitalter des Merkantilismus. Wien–Leipzig, 1907. 68–70., 298–299. 1.

Mária Teréziának II. Frigyesseel folytatott háborúi idején szüksége volt a török kormány semlegességére.¹¹

Am a Porta nemzetközi helyzetének további romlása az 1770-es években ismét tevékenyvé tette a Habsburg-államvezetés keleti törekvéseit. Amikor az 1774. évi kücsük-kajnardzsi békekötéssel a török birodalom gyengesége immár szembeötlően megmutatkozott, Oroszország jelentős sikereket ért el vele szemben és fekete-tengeri hatalommá vált, — Mária Terézia államkancellárja, Wenzel Anton Kaunitz herceg is napirendre tűzte annak mérlegelését, „mely területeket kell Ausztriának szem előtt tartania, ha eljő a Porta széthullásának nagy eseménye”; pétervári követe, Ludwig Cobenzl gróf pedig átfogó emlékiratban vázolta fel a területi és kereskedelmi terjeszkedésnek a „keleti kérdés” alakulásával összefüggő esélyeit, — még olyan lehetőséget is megcsillantva, hogy „Trieszttel az egyik oldalon és a duna-torkolati kikötőkkel a másikon, Ausztria hasonló helyet foglalhatna el, mint egykoron Velence”: vezető helyet a levantei kereskedelemben.¹² Gyakorlati lépésként 1777-ben újabb társaságot hoztak létre a Bécs és Konstantinápoly közötti áruforgalom céljaira;¹³ 1784-ben pedig a török kormánytól újabb kereskedelmi szerződést eszközöltek ki, hogy az a Habsburg-alattvalók aldunai hajózását a passzarovici egyezménynél hatékonyabban biztosítsa, s az oroszokkal egyenlő előnyöket nyújtson számukra a Fekete-tengeren is.¹⁴ Az alduna—fekete-tengeri kereskedelmi törekvéseket II. József maga is ösztönözte-támogatta — bár nem sok tényleges eredménnyel;¹⁵ területileg azonban a dunai fejedelemségek megszerzését a felbomló török birodalomból, tekintettel Oroszország igényeire, nem tűzte célul, hanem inkább Szerbiáét, Boszniáét, a — velencei és török — Dalmáciaét. „Nem a Fekete-tengerig való terjeszkedés, hanem az Adria partján való meggyarapodás lebegett a szeme előtt.” Kaunitz kancellár viszont Moldva és Havasalföld birtokbavételét sem hagyta ki a keleti kérdés eshetőségeit illető számításaiból.¹⁶

¹¹ Takáts S., A török alattvalók kereskedése Magyarországon. Magyar Gazdaság-örténelmi Szemle, 1905. 233—240. l.; Eckhart F., Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. Századok, 1918. 356—391. l.; M. Herzfeld, Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740—1771. Archiv für österreichische Geschichte. Bd. 108. Wien, 1919. Klny. 12. s köv. l.; Gárdonyi A., Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. Historia, 1930. 1—3. sz. Pestbudai emléklapok, 3—52. l.; Fűves Ö., A pesti görögök nevei. Nyelvtudományi Értekezések, 70. Bp., 1970. 260. l.

¹² A. Beer, Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag—Leipzig, 1883. 26—41. l. — A trieszti Levante-kereskedelemre a XVIII. században, legújabban W. Kaltenstadler, Der österreichische Seehandel über Triest im 18. Jahrhundert. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 55—56. Bd. Wiesbaden, 1968. 481. l., 1969. 41. s köv. l.

¹³ H. Grothe, Die Donaustrasse in ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Bedeutung. Die freie Donau. Wien, 1918. 191. l.; Eckhart F., A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp., 1958. 151. l.

¹⁴ Skerlecz M. báró művei. Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium. — Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendarum. — Fordította Berényi P., Bp., 1914. 72, 135, 139, 237—238. l.; Thallóczy, i. m. 93—95. l.

¹⁵ W. A. Wersak, Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau, nach dem schwarzen Meere und über dieses hinaus, für das Königreich Ungarn und die übrigen erbländischen Provinzen, vorzüglich aber für die Kommerzialstadt Pesth, 1820. I., 52. l.; Horváth M., i. m. 231—244. l. — Vö. H. Halm, Habsburgs Osthandel im 18. Jahrhundert. München, 1954. 153. s köv. l.

¹⁶ Beer, i. m. 56, 65, 77, 92, 95—96, 104, 169, 182. l.; N(agy) I., II. József császár és Katalin orosz cárnő. Századok, 1872. 420—421. l.; Marczali H., II. József első terjeszkedési tervei. Századok, 1880. 194—196, 199—201. l.

A nemzetközi politika előterébe került kérdésnek csakhamar közvetlen lecsapódása támadt a történetírásban is. Kaunitz valószínűleg maga adott megbízást az akkoriban már nagynevű magyar történettudósnak, a pesti egyetem könyvtárnokának, Pray Györgynek, hogy Magyarország „történeti jogait” a Dalmáciától egészen a dunai fejedelemségekig terjedő területekre tüzetesen kimunkálja: azokat a jogokat és igényeket, amelyek a magyar koronával együtt a Habsburgokra szálltak. Pray — aki jeles pályatársa, a nagy gyűjtő, *Cornides Dániel*, adatait is felhasználta, Kaunitz személyes közbelépésére pedig bebocsátást nyert a kamarai levéltárba is — 1785 elejére elkészítette első értekezésének tervezetét, majd 1786–87 folyamán *Commentatio historica*-inak hármassorozatát, a magyar királyok történelmi jogait bizonyítandó: előbb Dalmáciára és az Adria-tengerre, majd Boszniára, Szerbiára és Bulgáriára, végül Moldvára, Havasalföldre és Besszarábiára.¹⁷ Ez egymással szomszédos tartományok fekvésének természetadta erénye, hogy egész földjüket „egyik oldalon az Adria, a másikon a Fekete-tenger hajjai mossák, közbül meg nagy folyók öntözik, amelyek szerfelett kedveznek a dél és kelet felé irányuló hajózásnak és forgalomnak”, — hangsúlyozta a történész Pray is, aki a magyar nacionalista történeti-politikai gondolkodás nagyhatalmi vonásainak kidolgozásához jelentősen hozzájáruló commentatióiban többhelyütt külön is utalt a *Duna-vonal* nyújtotta kedvező kereskedelmi lehetőségekre, amelyek „a Fekete-tengerre, innen a Krim-félszigetre s tovább *Ázsia belseje felé*” nyílnak.¹⁸

Berzeviczy nemzetközi kereskedelmi javaslatai tehát korántsem voltak előzmény nélkül valók. Szerzőjük mégis újat alkotott, amikor a keleti kérdés általános politikai talaján sarjadt terveket, elképzeléseket a napóleoni kor-

¹⁷ „Hogy minden rövid vagy hosszú idő múltán könnyen előrelátható eset alkalmából — írta Kaunitz kancellár József császárhoz intézett 1787. január 28-i előterjesztésében — a magyar korona mindazon jogai és igényei tekintetében, melyek jelenleg idegen, kivált török birtokban lévő tartományokra nézve fennállanak, kellő historico-diplomaticus kidolgozásokkal előkészítve legyünk, Pray György patert, a pesti egyetemenél alkalmazott s a régi magyar államtörténetben jelesül tájékozott könyvtárnokot, a magyar udvari kancellária útján legfelső jutalmazás ígéretével arra serkentettem, hogy nemcsak a kir. kamarai levéltár, hanem hosszú időközön át fáradságosan összegyűjtött historiai adatainak is felhasználásával jelzett tanulmányokat rendre készítse el.” — Minderre *Thallóczy L.*, Pray György s a magyar korona melléktartományai. Századok, 1888. 523—532. l. — Ld. még *Marczali H.*, Magyarország története II. József korában. III. Bp., 1888. 440—442, 456—457. l.; *R. Gálos*, Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785. Cornides und Pray. Ungarische Jahrbücher, Bd. XII. H. 3—4. Berlin—Leipzig. 1932. 322. l.

¹⁸ *Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae, tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum Regno Hungariae nexu, quos scripsit Georgius Pray* historiographus regni, edidit diplomatibus auctos *Georgius Fejér* bibliothecarius. Budaë, 1837. 56, 161. l.

Kaunitz bizalmas használatra szánta Pray munkálatait. Cobenzl pétervári követnek küldött 1787 októberi utasításaiban már hivatkozott is rájuk. — *Beer*, i. m. 92—93. l. — Publikálásukat külpolitikai érdekből nem tartotta megengedhetőnek; a szerzőt, a kancellár előterjesztésére, az uralkodó külön évdíjjal jutalmazta. Az értekezések kéziratok kivonatokban hovatovább így is ismertté váltak; kinyomtatásukra azonban csak félszázaddal később került sor, a tudós utód, *G. Fejér* szerkesztésében. A második és harmadik értekezés a fenti műben látott napvilágot; az első: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. IX. 3. Budaë, 1834. VII—LXII. l., Pray munkájára való utalás nélkül. — Hasonlóan: *Galiciae ac Lodomeriae cum Regno Hungariae nexu*. *Codex diplomaticus*. IX. 4. Budaë, 1834. III—LXXV. l.

szak sajátos feltételeihez alkalmazta. Rendkívül széles látóköre mutatkozott meg abban, hogy a duna—fekete-tengeri kereskedelmi törekvéseket láncszemévé tette egy átfogóbb, még Vecelli évszázados projektumánál is messzibb tekintő elgondolásnak: beiktatta a kontinenseken átívelő „ázsiai-európai” forgalom távlatába, egy új világkereskedelmi irány, helyesebben szólva: egy *felújítandó, feleleveníteni javasolt világkereskedelmi útvonal* koncepciójába.

Mert elgondolásának indokoltságát, javaslatainak alapozottságát Berzeviczy sem csupán a *jelenkor* argumentumaival: az osztrák és az orosz császárság, valamint a török birodalom korabeli közgazdasági viszonyainak elemzésével, hanem *historiai okfejtéssel* is bizonyítani igyekezett: rámutatva, hogy az „európai—ázsiai világkereskedelemnek ez a javasolt útja korántsem új dolog. *A Jóremény-fokának Vasco de Gama által történt felfedezése előtt ez a világkereskedelem valósággal megvolt.* Erről tanuskodik a történelem...” Viszonylag részletes képet nyújtott tehát az ókori és középkori távolsági áruforgalom *ázsiai* útvonalairól: az indiai és kínai luxusárukat a Káspi- és a Fekete-tenger partjaihoz vezető, északi (főképp szárazföldi karaván-)utakról, valamint a Vörös-tenger és a Földközi-tenger keleti kikötőibe szállító, déli (részben tengeri) összeköttetésekről; majd áttérve annak *európai*, szárazföldi útszakaszaira, olyan megállapításhoz jutott, hogy „*a középkorban ez a kereskedelem Erdélyen és Magyarországon is keresztül ment . . .* Az erdélyiek az árukat a Fekete-tengerről és Oroszországból hozták és azokat tovább küldték Budára, Belgrádba, Velencébe, Bécsbe, Prágába és Krakóba”.¹⁹ — Íme, az „ázsiai—európai világkereskedelemnek”, benne Magyarország tekintélyes részesedésének képe a középkori (nevezetesen XIV—XV. századi) *múltra* vonatkozóan; ime, a levantei cikkekre középkori magyarországi tranzit-forgalma tételének *egyik első megfogalmazása*.

Ez a történeti kép azután Berzeviczynél további megállapításoknak, sőt egy átfogó történet-értelmezésnek válik szülőanyjává. A gondolat kifejtése és kielezése — „az ázsiai-indiai termékek és iparcikkek ez úton [ti. hazánkon is keresztülhaladva] özönlöttek Európába” a XIV—XV. században — a szerzőt az Anjou- és Mátyás-kori Magyarország fejlődési színvonalának idealizáló eltúlzására ragadtatja: „Így történhetett, hogy . . . az ipar és kereskedelem Magyarországon s Erdélyben azon időtájt magasb fejlődést mutatott, mint Nyugat-Európában”. Ez a nosztalgikus jellegű túlzás — amelyhez hasonlóval más korabeli szakíróinknál még találkozni fogunk²⁰ — még élesebben emeli ki a reá következő sötét kontrasztot: „Magyarországnak és Erdélynek sok század óta . . . kedvezőtlen sorsa van, . . . mert mind a kettőnek mindent el kell szenvednie, ami a jólétet, ipart, kereskedelmet és országos boldogulást megbénítja”. A kedvezőtlen fordulat kiindulópontja pedig azzal függött össze, hogy az „ázsiai-európai világkereskedelemnek ez az útja . . . majdnem eltűnt; a nagy események és egymásra tóduló hatalmas átalakulások hatása alatt, melyek úgy Ázsiát, mint Európát megrázkódtatták. . . Mint azelőtt a kelet a nyugat felett tűnt ki, úgy most a nyugat jutott fölénybe a kelettel szemben.”²¹

Nem vitatjuk itt ennek az interpretációnak egyszerűsítéseit és kirívó túlzásait. Azt azonban hangsúlyoznunk lehet: Berzeviczy ezzel nemcsak a

¹⁹ Berzeviczy G. élete és művei. II. 285, 288—289. l.

²⁰ Lásd alantabb a 119. és 148. jegyzetet.

²¹ I. m. II. 289—290. l.

középkori levantei kereskedelem Magyarországon való áthaladásáról szóló tézis egyik első hazai hirdetőjévé lett, hanem egyben annak a történet-értelmezésnek is úttörőjévé, amely Magyarország és más közép-kelet-európai országok történeti sorsának XVI—XVII. századi kedvezőtlen alakulását, a nyugat-európai fejlődéstől való elmaradását, széles nemzetközi perspektívában, a világgazdaság feltételeiben bekövetkezett változásokkal összefüggésben igyekszik magyarázni.²²

2.

Ami a XIX. század eleji jelent illeti, Berzeviczy elgondolásai a napóleoni korszak különleges „időviszonyai” között nem voltak teljesen irreálisak.

Egyrészt a nemzetközi politika alakulásának voltak olyan elemei, amelyek az alduna—fekete-tengeri vonalnak a II. József korabelinél nagyobb hangsúlyt adtak a Habsburg-monarchia balkáni területi törekvéseiben is. Míg ugyanis az 1797. évi campo-formioi békében — Dalmácia és egyéb velencei birtokok megszerzésével — Ausztria még területgyarapodáshoz jutott abban az irányban, amerre néhai uralkodója érdekszféráját kijelölte, addig az 1805 végi pozsonyi békeszerződésben — Austerlitz után — Bécs immár kénytelen volt lemondani ezekről a területekről is Napóleon javára. Az Adriai-tenger partjainál végrehajtott francia előretörés után (ami egyébként 1807-ben és 1809-ben is folytatódott) osztrák részről aligha lehetett már visszatérni a terjeszkedés józsefi terveihez, — vonta le a következtetést Stadion gróf külügyi-

²² Az „Ansicht”-et *Kazinczy Ferenc* éles bírálattal illette, — azon a címen, hogy szerzője „hideg vérell, sőt mintegy óhajtvá prophetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból, s akkor osztán lesz commerciumunk”; nemzetiségünkről való lemondást, „politikai (ön)gyilkosságot” hirdet, s mindezt „az arany kedvéért”. — Lásd *Kazinczy* levelét *Dessewffy József*hez (1809. jan. 21.), *Rumy Károly György*hez (1809. jan. 12.), valamint *Berzsenyi Dániel*hez (1809. febr. 14.) és magához *Berzeviczy*hez (1809. febr. 5.) — *Kazinczy F.* levelezése (= KL). VI. k. Közzéteszi *Váczy J. Bp.*, 1896. 180—181, 192, 226—227. l.; XXII. k. Közzéteszi *Harsányi J. Bp.*, 1927. 239. l. — *Kazinczy* bírálatát (mint *Váczy* is tájékoztat, KL VI. 569. l.) nyomtatásban is közre akarta bocsátani; levelezésében pedig vissza-visszatérő reá nemcsak 1810-ben, hanem még 1812-ben is: KL VIII. 35—36. l.; XXII. 256, 467. l.

Az inkriminált nézeteket azonban *Berzeviczy* e művéből nehezen lehet kiolvasni; kiragadása és túlzó előtérbe állítása ez a tanulmány egész gondolatmenetében csekély szerepet játszó utolsó (XII.) fejezet egyik mondatának (i. m. 297. l.), — ugyanakkor, amikor a kritikus nem szentelt figyelmet a munka fő mondanivalójának. Amit pedig *Váczy* irt ugyanebben a vonatkozásban: az *Ansicht* előadása szerint „Magyarország kereskedelme csak akkor fog kifejlődni, ha minél szorosabb kapcsolatba lépünk a monarchia másik felével”, hogy „a magyar termény Ausztriában élénkebb piacra találjon” (KL VI. Bevezetés, V. l.), — nem egyéb, mint az alapszöveg ismerete híján, *Kazinczy* ítéletéből kiinduló, sajnálatos tévedés.

Az *Ansicht* kritikája *Kazinczynál* hamarosan összekapcsolódott egy másik fontos *Berzeviczy*-mű, a „De conditione et indole rusticorum in Hungaria” bírálatával. Fő kifogása itt abban állott, hogy a tanulmány „szertelen színekkel” festi a parasztok nyomorúságát. — KL VI. 202—204, 209—211, 226—227, 246—249, 293—294. l.; VII. 70. l.; stb. — Részletekbe e helyütt nem bocsátkozhatunk; lásd legújabban *Kosáry D.*, *Napóleon és Magyarország. Századok*, 1971. 3—4. sz. 592—594. l. — Vö. még alantabb a 93. és 145. jegyzettel.

Révai József, mint ismeretes, *Berzeviczy* reformpolitikai irányát járhatatlannak tartotta, és vele szemben *Kazinczyt* a járható útnak. *Berzeviczy* gazdaságtörténeti felfogását, a világkereskedelmi útvonalak eltolódásával kapcsolatos szempontjait viszont méltányló figyelemben részesítette, amikor a XVI—XVIII. századi közép-kelet-európai fejlődés sajátosságairól adott marxista elemzést. — *Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp.*, 1949.³ 10—11, 110, 112. l.

niszter a pétervári követhoz 1806 nyarán intézett utasításában, hanem nagyobb figyelmet kellett szentelni a Balkán-félsziget keleti részén, a Fekete-tenger felé irányuló expanzió lehetőségének; aminthogy ez évek másik vezető osztrák államférfija, Károly főherceg, csakugyan a dunai fejedelemségek birtokbavételét tekintette az osztrák császárság legfőbb balkáni érdekének, Oroszország hasonló igényei ellenében is.²³

A francia álláspont persze nem esett egybe ezekkel az osztrák törekvésekkel, de nem is zárta ki teljesen — s főként nem kifejezetten — Bécs esélyeit. Ismeretes, hogy egyes korábban Magyarországra küldött ágensek, sőt 1805 őszén, a pozsonyi béke előestéjén maga Talleyrand is azt tanácsolta császárnak, hogy a Habsburg-monarchiát nyugati veszteségeiért keleten, az Aldunánál kárpótolja, s ezzel tegye szilárd ellensúlyá Oroszországgal szemben.²⁴ Napóleon ezt a javaslatot ugyan elutasította; ám hasonlóképpen fordult szembe a cári aspirációkkal is Moldvát és Havasalföldet illetően. Így foglalt állást 1806 folyamán Konstantinápolyba küldött követének, — a keleti politikája végrehajtásában nagy szerepre szánt — Sébastiani tábornoknak adott utasításaiban; így tett 1807 nyarán Tilsitben is, bár ott Sándor cárral szövetségi szerződést is kötött. A tilsiti békeegyezmény — ennek szövegét hozták csak nyilvánosságra, eltérően a (török birodalmon való osztozkodás perspektíváját is felvető) *szövetségi* szerződéstől — Oroszországot, többek között, éppen a nemrégiben megszállt dunai fejedelemségek kiürítésére kötelezte.²⁵ Nem rugaszkodott el tehát a nemzetközi politika valóságától, bármily távol élt is a közügyektől, Berzeviczy Gergely, amikor néhány hónappal Tilsit után akként vélekedett, hogy Törökországban, amely „elavult, alkalmatlan alkotmányával . . . magát túléli, és már csak az európai hatalmak féltékenysége által tartatik fenn, . . . a legszebb és leghasznosabb szerzeményeket lehet biztosítani”; egyben elérhetőnek tartotta, hogy „a Dunának a Fekete-tengerbe való folyása is az ausztriai monarchiáé” legyen.²⁶

Tegyük még hozzá: az 1808 őszi erfurti „csúcstalálkozó” — ahol Napóleon már kénytelen volt hozzájárulását adni Sándor cárnak Moldva és Havasalföld annexiójához —, majd az 1809. évi háború — amelyben viszont újabb vereséget mért Ferenc császárra, s az októberi bécsi békében további területek átengedésére kényszerítette (köztük a dalmát tengerpart után a horvátéra is): ezek a fejlemények sem vették le a napirendről a Habsburg-állam alduna—fekete-tengeri aspirációit. 1810—11-ben egyes bécsi körök már ismét ilyen igényeknek adtak hangot, a francia császárral létrejött dinasztikus kapcsolatra utalva és a francia—orosz viszony repedéseit észlelve. Oroszország egyébként még 1812-ben, a Portával kötött bukaresti békében is csak Besszarábiát kapta meg; a dunai fejedelemségekből vissza kellett vonulnia.²⁷

Másrészt és főképpen persze a napóleoni kontinentális s az angol tengeri zárlat voltak azok a nemzetközi feltételek, amelyek bizonyos realitást adtak

²³ Beer, i. m. 156—157, 163—164, 169, 172, 195, 261. l.

²⁴ P. Bertrand, M. de Talleyrand, l'Autriche et la question d'Orient en 1805. Revue Historique, XIV. T. 39. Paris, janvier—avril 1889. 63—75. l. — Legújabban: Kosáry, i. m. 551—567. l.

²⁵ É. Driault, La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane 1806—1808. Paris, 1904. 56, 59—60, 68, 207—210. l.

²⁶ Berzeviczy G. élete és művei. II. 280—282. l.

²⁷ Driault, i. m. 348—352. l.; Beer, i. m. 225—232. l.; Godechot, i. m. 190—193, 204, 230. l.; Manfred, i. m. 558—569. l.

Berzeviczy tervei lényegének: a *kereskedelmi* terjeszkedésnek. Az óceáni hajózás, a földközi-tengeri forgalom visszaesett; a háborús kényszerhelyzetben Európa kontinentális irányban kereste és találta meg a kereskedelmi kapcsolatot Kelettel. Mindaz, amire az európai piacnak szüksége volt, a zárlat idején is eljutott azokhoz, akiknek volt pénzüik megfizetni az egyre emelkedő árakat, — a tengeri csempészeten kívül, nagyrészt az újonnan használatba vett *szárazföldi utakon*. Ezekre az utakra már Berzeviczy is célzott 1808. évi tanulmányának fenti helyén, majd egy 1809 novemberi keltű, a bécsi békekötésre közvetlenül reagáló dolgozatában, amikor is az adriai kikötők elvesztését újabb indítéknak tekintette, hogy Ausztriát a *szárazföldön át* keletre vezető útvonalak — a duna — fekete-tengeri és a brassó — bukaresti — kihasználására ösztönözze.²⁸ Részletesebb képet adott a forgalom ez irányairól az az emlékirat, amelyet a bécsi béke nyomán életrehívott francia Illírnia (Provinces Illyriennes) kormányzója, Marmont marsall raguzai herceg dolgoztatott ki a trieszti görög kolónia közreműködésével, és terjesztett elő kormányának 1810 márciusában. „A levantei kereskedelem — olvashatjuk a tanulságos memorandumban — ... szinte napjainkig teljességgel tengeri jellegű volt. Az árukat Kis-Ázsia partvidékének városaiból... Itália, Dél-Franciaország és Spanyolország kikötőibe szállították. Ám a kereskedelmi hajózás megszakítása... az árukat új útra kényszerítette: a forgalom központja Bécs lett... Ezen a kerülőúton át kereskedtek Szmirnával és Konstantinápolyval még Trieszt és Fiume görög és örmény cégei is, amikor az utóbbi két város még Ausztriához tartozott... Szmirna és Konstantinápoly élénk érintkezésben van Szalonikivel, ... amelyet manapság a levantei és egyiptomi cikkek nagy tárházának tekinthetünk. Innen két úton küldik Bécsbe a szállítmányokat mostanában. Az egyik Nišen, Vidinen, Orsován és *Pesten* ... , a másik Szkopjén, Szarajevón, Brodon és *Budán* át halad Bécs felé”. A „kényszerítő körülmények között”, természetesen, a francia kormányzó és a trieszti görögök sem javallhatták a *tengeri* összeköttetés fölelevenítését — itt legfőljebb (nem éppen csekély méretű) csempészkereskedelmet folytathattak —, hanem olyan más *szárazföldi* vonal használatba vételét, amely osztrák terület érintése nélkül — Szkopjén, Szarajevón, Banja Lukán és Dubicán keresztül — nem Bécsbe, hanem *Triesztbe* vezetett. Hivatkozott a javaslat arra, hogy a dunai hajózásnak az 1804 óta folyó szerb felkelés nehézségeket támasztott; arra, hogy a szállítási költségek Szalonikitól Párizsig (vagy Lyonig) jóval kevesebbre rúgnának Trieszten át, mint amennyit kitesznek Bécsen keresztül; s végül arra is, hogy a trieszti útírányt sok levantei kereskedő a gyakorlatban már eredményesen kipróbálta.²⁹

Látnivaló tehát: a blokádnál valóban szárazföldi irányba terelte a keleti kereskedelmet, s a Habsburg-állam, Magyarország csakugyan élénken bekapcsolódott ennek forgalmába. Nem csoda, hogy közelkeleti és balkáni kereskedőházak meghatalmazottai tűntek fel az ország gazdasági központjává

²⁸ Über die Beförderung des ungarischen Commerces. Ein gedrängter deutscher Auszug aus der ungedruckten lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn G. v. Berzeviczy, von Doctor der Philosophie, C. G. Romy. (Hormayr's Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. VIII. Jg. Nr. 45—46. Wien, 14—16. April 1817. 185—186. l.

²⁹ *Thallóczy L.* (közl.), Mémoire sur le commerce de l'Illyrie avec le Levant. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1899. 173—177. l. — A forrásközlemény magyar címe (Az osztrák-magyar tengerparti kereskedelem a francia uralom alatt) megtévesztő.

fejlődő Pesten; kis-ázsiai és konstantinápolyi vállalkozók, bukaresti és magyarországi görög és zsidó kereskedők, magyar nagybirtokosok üzleteltek gyarmatárukkal, levantei cikkekkel. Fűszerek, kávé, tea, cukor, indigó jelentős részben magyarországi közvetítők révén, Pesten át kerültek az osztrák és a nyugati piacokra; miközben erdélyi tranzitforgalmuk is fellendült Brassón keresztül. A blokád — amely persze nemcsak a Távolkelet, hanem az Újvilág termékeit is kirekesztette Európából — Franciaországot, a kontinens legnagyobb gyapotfogyasztóját elvágta az amerikai gyapotszállítmányoktól, és kizárólag levantei gyapottra utalta; ennek útja részben tengeri csempészet révén a dalmát tengerparton és Trieszten, részben az említett szárazföldi-folyami útvonalakon: Pesten és a nagy gyapotpiaccá növekedő Bécsen vezetett keresztül.³⁰ — A Berzeviczy-féle elképzelés tehát, jöllehet a gazdaságpolitikára és a gazdasági gyakorlatra semmiféle hatást sem tett, némely vonatkozásban mégis *megvalósulni látszott* az 1806–1808-at követő években, — persze a napóleoni háborús konjunktúra ideiglenes viszonyai között, a szárazföldi és tengeri zárlat fennállása mellett.

Ezek a *tényleges* gazdasági fejlemények is közrejátszhattak abban, hogy a „Világkereskedelem” szerzője nemcsak a következő év telén, a bécsi békekötés után, de jónéhány évvel később — Napoleon bukása, a nemzetközi helyzet gyökeres átalakulása ellenére — javaslatait továbbra is időszerűnek tekintette, s rövidebb és a változott idők politikai kívánalmait szerint némileg módosított szövegében, történeti indoklásukkal együtt, ismét előadta: immár Bécsben kinyomtatott és a bécsi kongresszusnak előterjesztett emlékirat formájában.³¹ Előrelátásának címébe most már az „északi kereskedelmet” iktatta, — vagyis a Balti-tengerrel való forgalmi kapcsolatok kiépítésének szükségességét emelte ki — részben „önmönmagáért”, de főleg abból a szempontból, „hogy az *ázsiai-európai* világkereskedelem a maga legközelebbi útján észak felé tereltesse”; a terv végrehajtásában pedig most már az osztrákon és oroszokon kívül a porosz monarchiát is — a formálódó Szentszövetség mindhárom fő hatalmát — részletetni kívánta. Az interkontinentális forgalom szárazföldi irányát ugyanis, csakúgy, mint korábban, arra az esetre

³⁰ *M. Schwartner*, Statistik des Königreichs Ungern.² I. Ofen, 1809. 137–138. l.; *Wersak*, i. m. Vorerinnerung. II–VI. l.; (*J. F. v. Hormayr*,) Der deutsche Handel nach dem Morgenlande und die freie Donau. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Hrsg. von J. F. v. Hormayr. XXXV. Jg. (NF XVII.) Berlin, 1846. 274. l.; *Horváth M.*, i. m. 325–326. l.; *Ungár L.*, Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. Századok, 1942. 315–318. l.; *A. Fugier*, La révolution française et l'empire napoléonien. Histoire des relations internationales publiées sous la direction de P. Renouvin. T. IV. Paris, 1954. 235. l.

³¹ *G. v. Berzeviczy*, Die Erweiterung des nordischen Handels, dem hohen Wiener-Congress unterthänigst dargestellt. Wien, 1814. — Egykorú magyar fordítása: Az északi kereskedés terjesztéséről. A bécsi szerződés gyűlésének bémutatta német nyelven Berzeviczy Gergely Bécsben 1814-dik esztendőben. Fordította *G(róf) D(essewffy) J(ózsef)*. Tudományos Gyűjtemény. Pest, 1817. IV. k. 3–32. l. — Későbbi fordítása: Az északi kereskedelemnek szélesb körűvé tétele: *Gaal*, i. m. II. 301–319. l. — Az emlékiratot Berzeviczy maga vitte fel egy küldöttség élén Bécsbe, ahol „azután a nádornál, a kancellárnál s más előkelő osztrák és magyar főuraknál, sőt a császárnál is kihallgatáson volt . . . Társadalmi téren tett lépéseket, hogy a congressus tagjai e munkálatot figyelembe vegyék”, — hiába. — I. m. I. 74–75. l. — „A szerzőnek, aki barátom, kérésére fordítottam ezen munkácskát, mely a bécsi-kongressznek valósággal beadódott, de amelynek, legalább, amint eddig látszik, kevés sikere és következése lehetett.” — *Dessewffy*, i. m. 3. l. — *Kazinczy* az „Erweiterung”-ról is értetlenül nyilatkozott, sőt mintegy szemrehányást tett Dessewffynek, hogy vállalta magyarra fordítását. — KL XV. 173. l. (1817. máj. 2.)

is életerősnek, versenyképesnek minősítette, ha — amint hamarosan bekövetkezett — Anglia világtengeri kereskedelmét helyreállítja.³²

De bizonyára közrejátszottak a *jelenkor* fejleményei abban is, hogy a szerző a *középkorról* szóló előadásának, benne a Magyarország helyzetéről mondottaknak a hitelét is megerősítettnek érezze. Hiszen, ha a napóleoni zárlat által a világtengerekről ismét szárazföldi útra terelt keleti kereskedelemben Magyarországnak *csakugyan* számottevő részesedése esett a XIX. század elején, — akkor, még valószínűbbnek tűnhetett előtte hazánk *hasonló* szerepe a kontinensközi kereskedelemnek a világtengeri út megnyitása *előtti*, „szárazföldi” korszakában, a XIV—XV. században. Valószínűbbnek tűnhetett előtte az a történelmi indokolás, amelyet 1814-ben, időszerű javaslataihoz hasonlóan, szintén területileg kiterjesztve fogalmazott meg: „A középkorban ez az ázsiai-európai kereskedelem . . . Magyar-, Osztrák-, Orosz-, Lengyel- és Poroszországon ment keresztül. . . A magyar, osztrák, orosz, lengyel, porosz, a keleti-tenger melléki és a híres Hanza-városok az ipar és kereskedelmi utak oly láncolatát képezték, melyen át az akkori világkereskedelem — itt-ott kiszélesedve — Ázsiából Európába áramlott, és ezen vidékeknek erőt adott az akkori idők sanyarúságait derekasan elviselni.”³³

Ezt a *történelmi* képet — nem fér kétség hozzá — Berzeviczy *aktuális* javaslataival egy időben, s velük összefüggésben, mondhatni: kölcsönhatásban alakította ki. Hiszen régebbi, részben hasonló tárgyú munkájában: „Magyarország kereskedelméről és iparáról” 1797-ben publikált latin nyelvű értekezésében — amely 1802-ben német fordításban is megjelent,³⁴ és az egykori alma mater-jával, a nagytekintélyű göttingai „Georgia Augusta”-egyetemmel kapcsolatban működő Tudományos Társaság tagságát hozta meg számára³⁵ — még nyoma sem volt ilyen felfogásnak. Magyarország külkereskedelmével ugyan már ott is részletesen foglalkozott, az „északi magyar kereskedelemnek” már akkor külön fejezetet szentelt, középkori múltját is felvillantotta,³⁶ — anélkül azonban, hogy akár a jelenre, akár a múltra nézve összekapcsolta volna a *keleti* kereskedelemmel, ahogyan később: 1808, 1809 és 1814. évi tanulmányában tette.

Az *északi* kereskedelem lehetőségei Berzeviczyt, a Szepesség szülöttjét, már ifjan foglalkoztatták. Érdeklődését ösztönözhetette az az „Északi történet”-kollégium is, amelyet a göttingai egyetemen még 1784 telén a nagyhírű *August*

³² *Berzeviczy* fejtegetéseinek és következtetéseinek politikai akcentusai 1814-re jócskán megváltoztak, de közgazdasági-gazdaságtörténelmi elemei lényegileg azonosak maradtak. A szerző már 1808. évi munkájában is kifejezést adott annak a véleményének, hogy ha „egyszer az orosz—osztrák—ázsiai kereskedelmi út be lesz rendezve, . . . az esetben fenntartaná magát és kiterjeszkednék akkor is, ha a béke Angol- és Franciaország között helyre lesz állítva, s a Jóremény-fokának körülhajózása akadálytalanul fog is végbemehetni.” — I. m. II. 275—276. l. — Ez a feltevése, mint ismeretes, nem igazolódott be; „a francia óriás eleste s a szárazföldi rendszer megszűnte után régi folyásába tért az európai kereskedés: a gyarmati áruknak élénkebb szállítása honunkon át megszűnt.” — *Horváth M.*, i. m. 326. l.

³³ *Berzeviczy G. élete és művei*. II. 307. l.

³⁴ *G. Berzeviczy*, *De commercio et industria Hungariae. Leutschoviae, 1797.* — Egykorú német fordítása: *Ungarns Industrie und Commerz. Aus J. A. Hildts neuen Zeitung für Kaufleute, Fabrikanten und Manufakturisten abgedruckt. Weimar, 1802.* (Fordította *Rumy K. Gy.*) — Későbbi magyar fordítása: *Magyarország kereskedelméről és iparáról: Gaal*, i. m. II. 183—254. l.

³⁵ I. m. I. 69. l.

³⁶ I. m. II. 231—234. l.; vö. 197—198, 245—254. l.

Ludwig Schlözer professzortól hallgatott, valamint az ugyancsak Schlözer szerkesztette nevezetes folyóiratnak, a Staats-Anzeigen-nek egy 1786. évi cikke is, amelyből a Balti-tenger felé vezető víziutak áruforgalmi lehetőségeiről tájékozódhatott. 1791-ben már arról írt anyjának, hogy kedve lenne kereskedni a Poprád, Dunajec, Visztula vonalán egészen a tengerig, — aminthogy ilyen tervek ez idő tájt másokban is felötlöttek.³⁷ Ezt a gondolatot érlelte tovább 1796. évi északi tanulmányútján a szóban forgó útvonal közvetlen megismerése, egészen Gdańskig,³⁸ ami elősegítette, hogy 1797. évi értekezésében az északi kereskedelemről szóló fejezetet szemléletes erővel fogalmazza meg; utóbb pedig 1806-ban egy idevágó osztrák tervezetet (amelyet magyar mágnások is támogattak) teljes szakszerűséggel vessen bírálat alá.³⁹ De sem 1797-ben, sem 1806-ban publikált dolgozatában, hanem csak 1807. évi második északi tanulmányútjáról készült feljegyzéseiben kötötte össze először az északit a keleti (távolkeleti) kereskedelemmel: „Magyarországnak igen sok feleslege van borban, dohányban és más termékekben, amit ez úton (ti. északi irányban) lehetne legjobban értékesíteni, sőt az indiai kereskedelmet is erre lehetne terelni.”⁴⁰ Az utóbbinak problematikájával, szakirodalmával tehát minden jel szerint csak 1806—1807-ben kezdett foglalkozni: a kontinentális zárlat meghirdetésének esztendeiben.

Ezekről az olvasmányairól — köztük a bennünket elsősorban érdeklő történeti jellegűekről — 1808 évi munkája ad felvilágosítást, amelyet a szerző lábjegyzetekkel is kísért. Azt a tételét, hogy a keleti kereskedelem a középkorban a Levantéból Magyarországon át haladt nyugat felé, ugyan csupán egyetlen irodalmi utalással erősítette: Johann Christian Engel egyik előszavát idézte; ehhez a fontos szakirodalmi előzményhez a későbbiekben térünk vissza.⁴¹ A távolsági kereskedelem Indiából és Kínából a Levantéba vezető egykori útvonalainak ábrázolásában viszont széles körű szakmai tájékozottságról tett tanúságot: a nemzetközi kereskedelemtörténet-írás korabeli legjobb műveit használta, kivonatolta. Többször utalt, bár az író személyének

³⁷ H. Balázs É., Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763—1795. Bp., 1967. 41, 91, 102, 171. l. — Vö. Skerlecz M., Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendum. Berényi, i. m. 248. l.; Marczali H., Magyarország története II. József korában. I. 2 Bp., 1885. 119. l.

³⁸ Útinaplóját ismerteti Gaal, i. m. I. 62—69. l. — Vö. Kosáry D., Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp., 1954. II. 429, 470. l.

³⁹ (G. v. Berzeviczy.) Über die ungarisch-nordische Handlungs-Gesellschaft. Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie. Herausgegeben von einer Gesellschaft österreichischer Gelehrten. I. Göttingen, 1806. 50—68. l. — A megbírált osztrák tervezet 1804 májusában kelt; a Magazin anonim szerkesztőjének előszava — a kötetet a göttingai egyetem vezető professzorainak ajánlotta és magát Schlözer „egykori buzgó hallgatójának” nevezte — 1805 szeptemberében. — Vö. Gaal, i. m. I. 78—81. l. és legújában Horváth R., A közgazdasági elemzés Berzeviczy Gergely műveiben (Berzeviczy külkereskedelmi elméleti, gazdaságelméleti és pénzügyi nézeteinek elemzése alapján). Acta Jur. et Pol. Szeged, XVIII. l. 1971. 21—24. l.

⁴⁰ 1807 április—májusi feljegyzéseit is ismerteti Gaal, i. m. I. 69—72. l. — Az eredeti német szöveg szerint: „... már Korvin Mátyás, a nagy magyar király élnék felkarolta ezt a gondolatot, és nemcsak az akkoriban megdöntött keleti császárság művészetét, hanem az indiai világkereskedelmet is Magyarország felé vezette; érthetetlen, hogy ez a természetes rendeltetés sugallta eszme oly hosszú ideig figyelmen kívül maradt.” — Wasserfahrt vom Zipser Comitatus nach Warschau, im April und Mai 1807. Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungern. Hrsg. von J. v. Csaplovics. I. Bd. Wien, 1821. 118—120. l.

⁴¹ Berzeviczy G. élete és művei. II. 288—289. l.; vö. alább a 120—121. jegyzetet.

megnevezése nélkül, az Allgemeine Geschichte der Handlung und Schiffahrt c. könyvre, amelynek — az idézetek egybevetéséből megállapíthatóan — a boroszlói *Schmidt* volt a szerzője.⁴² Emellett a jezsuita szerzetesből harcos felvilágosítóvá vált francia *Raynal*-nak „az indiai kereskedelemről írt híres művére” hivatkozott — amelyet Napóleon is nagy becsben tartott⁴³ —, „az ókori népek politikájának és kereskedelmének menetét illetőleg” pedig a német *Heeren* munkájára⁴⁴. Ezeknek a forrásoknak az alapján a Kelet-Ázsia és a Levante közötti forgalomnak Afrika körülhajózása előtti, jelentős részben szárazföldi útvonalairól olyan képet adott, amely nemcsak a korabeli tudományosság szintjének felelt meg, de fő vonásaiban máig is helytáll.⁴⁵

Az idézett szerzők egyikének: *Heeren* göttingai profeszornak a nevével állapodjunk meg egy kis időre. Ezen a nyomon ugyanis — figyelmünket a német történetírásnak Berzeviczyével egykorú munkálataira irányítva — a középkori levantei kereskedelem magyarországi átvonulásáról szóló tétel eredetének egy másik szálát is kibogozhatjuk.

3.

A német történetírásban a levantei forgalom középkori közvetítésének kérdése ez idő tájt már szaktudományos vita tárgyát képezte.

A vita nem a XIV–XV. századra vonatkozott, hanem a korábbi századokra. Főkérdése az volt, milyen úton jutottak el a keleti árucikkek a délnémet városokba a XIII. század közepe előtt, vagyis azt az időszakot megelőzően, amikor az itáliai városok, elsősorban Velence és Genova, a levantei kereskedelem lebonyolításában a vezető szerepet már kétségtelenül magukhoz ragadták, és az Alpokon túli területek ellátását is nagyrészt biztosították. Egyes történészek már ez időben is Itálián át, mások viszont Kijeven keresztül vélték vezetni a keleti cikkek útját német földre. „Mint hogy ennek a korszaknak a történetében — írta a XI–XII. század legfontosabb délnémet kereskedővárosának, Regensburgnak a historikusa, *Gemeiner* 1800-ban — semmiféle nyomát nem találok annak, hogy a regensburgi kereskedők a levantei árukat a rövidebb úton, Itálián át szerezték volna be, az a következtetés

⁴² *J. P. Schmidt*, Allgemeine Geschichte der Handlung und Schiffahrt, der Manufacturen und Künste, des Finanz- und Cameralwesens, zu allen Zeiten und bey allen Völkern. Breslau, 1751–1754. II. 674, 865, 1013. l. — Bőséges közgazdasági-történeti irodalmat használt Berzeviczy az orosz–ázsiai kereskedelem múltjához-jelenéhez is. — I. m., II. 271–272. l.

⁴³ *G. Th. F. Raynal*, Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes. Nantes, 1771 (és számos későbbi kiadásban). — A híres munka megvolt abban a könyvtárban is, amelyet Bonaparte 1798-ban magával vitt egyiptomi hadjáratára. — *Fournier A.*, I. Napóleon életrajza. A harmadik javított kiadást fordította *Supka G.* Bp., 1916. I. 207. l.

⁴⁴ *A. H. L. Heeren*, Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. I–II. Göttingen, 1793–1796. — Heeren e főművét szintén több, bővített kiadásban adta közre. A harmadik kiadás, immár öt kötetben, 1817-ben jelent meg Bécsben, a Bibliothek historischer Classiker aller Nationen sorozatban.

⁴⁵ Vö. pl. *A. H. Lybyer*, The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade. The English Historical Review. Vol. XXX. No. 120. London, 1915. 577–579. l.; *R. S. Lopez*, The Trade of Medieval Europe: The South. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. II. Trade and Industry in the Middle Ages. Edited by *M. Postan* and *E. E. Rich*. Cambridge, 1952. 292. l.

adódik, hogy még a régebbi, hosszabb kereskedelmi úton, Kijeven át jutottak hozzájuk, ahová viszont a portékákat Konstantinápolyból hozták . . . Kijev volt akkoriban az orosz állam székhelye és a levantei kereskedelem fő állomása, ahonnan az árukat továbbküldték Németország felé”.⁴⁶ — Az utóbbi felfogásnak volt egy messzebb menő változata is. A szemben álló nézeteket a Napóleon-ellenes érzelmű tirol-i osztrák történetíró és politikus, az ausztriai „birodalmi hazafiság” ébresztője, a Stadion gróf és János főherceg köréhez tartozó *Joseph von Hormayr* báró 1807-ben így foglalta össze: „Némelyek úgy gondolják, hogy először Dél-németországban virágzott fel a kereskedelem, amely Itália felől kapta más világrészek áruit. Ám az ellentétes vélemény szerint a keresztes hadjáratok koráig Itáliának magának sem volt külkereskedelme; Északnémetország viszont, Oroszországon át, sokkal korábban jutott levantei és ázsiai áruk sokaságához, s ezeket a vend és szász tengeri városok közvetítették Nyugat-Európa felé. Eszerint, amíg a levantei kereskedelmet a versengő Velence és Genova még nem foglalták le maguknak, s a portugálok még nem léptek fel olyan igénnyel, hogy a kelet-indiai és kínai termékeket első kézből szerezzék meg, addig a keleti árukat nem tengelyen fuvarozták az Alpokon át Dél- és innen Északnémetországba, hanem tengeren szállították Antwerpenbe s Brüggebe, ahonnét részben Kölnön, Braunschweigen és Erfurton át, részben a Rajnán felfelé kerültek a délnémet városokba.”⁴⁷

Amikor azonban ezek a sorok megjelentek, már készült a könyv, hogy mindkét felfogást elvesse, és egy merőben új harmadikkal lépjen fel: készült már éppen *Arnold Ludwig Heeren* újabb munkája, hogy a következő évben, 1808-ban kerüljön nyilvánosság elé: ugyanakkor, amikor Berzeviczy „Világkereskedelme”. A nagynevű göttingai klasszikus filológusnak, *Christian Gottlob Heyne*-nek tanítványa, aki maga is antik stúdiumokkal, főképp (Berzeviczy által is idézett) ókori kereskedelem-történeti művével vált ismertté, s ugyancsak a göttingai Georgia Augusta-egyetemen működött — 1794-ben a filológia, majd 1801-ben a történelem tanára lett —, ez újabb könyvében a medievisztika terére lépett és a kereszteshadjáratok következményeiről értekezett, különös figyelemmel a kulturális és gazdasági (főképp kereskedelmi) vonatkozásokra.⁴⁸ Ennek során ugyan nem tekintette kizártnak,

⁴⁶ *C. F. Gemeiner*, Regensburgische Chronik. Regensburg, 1800. I. 285. 1. — Id. *F. Bastian*, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. XXII. Bd. Stuttgart, 1929. 291. 1.

⁴⁷ *J. v. Hormayr*, Historische Bruchstücke über das tyrolische Strassenwesen und den Transitohandel dieses Landes. Historisch-statistisches Archiv für Süddeutschland. I. Bd. Frankfurt—Leipzig, 1807. 226—227. 1. — A szerző *Anderson*, ill. *Fischer* nevével példázta a két szembenálló felfogást, közelebbi megjelölés nélkül. A következő művekre gondolt: *A. Anderson*, An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time. London, 1764. — Német fordítása: *Historische und chronologische Darstellung des Handels*. Riga, 1773—1779; *F. C. J. Fischer*, Geschichte des teutschen Handels. Hannover, 1785. — *Marx* jellemzése *Anderson*-ról: A tőke. I. Bp., 1948. 805, 820. 1.

Hormayr ekkor nem foglalt határozottan állást a vitában, hanem az Itália és Németország között kulcshelyzetet elfoglaló Svájc, Tirol és Belső-Ausztria kereskedelem-történetének tüzetes vizsgálatát tartotta előbb szükségesnek. Későbbi felfogására ld. alantabb a 146. jegyzetet.

⁴⁸ *A. H. L. Heeren*, Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa. Göttingen, 1808.

hogy Velence már a Karolingok kora óta szállíthatott árukat a *tengeren* kelet felől; hangsúlyozta azonban, hogy az Alpok hatalmas láncolata sokáig gátja volt a Velence és Délnémetország közötti közvetítés kibontakozásának. Egyre élénkülneek találta viszont a kelet-nyugati áruforgalmat a *szárazföldön* már a XI. században s kivált a kereszteshadjáratok idején: *Konstantinápolyból*, „a keleti áruk fő lerakatából, a Porta Hungarica-n át, a *Duna vonalán*” Bécs és Regensburg felé, — mégpedig ha a hajózás a folyam árja ellenében nehézségekbe ütközött, akkor a Duna menti szárazföldi utakon.⁴⁹

Még markánsabban fejtette ki ugyanezt a gondolatmenetet *ugyanebben az évben* egy másik német historikus — a középkori várostörténet későbbi nagyhírű szaktekintélye, már akkoriban a Göttingai Tudományos Társaság tagja (és az odera-frankfurti egyetem tanára) — *Karl Dietrich Hüllmann* a bizánci kereskedelemről szóló művében.⁵⁰ Régebbi könyveiben jelzett véleményétől eltérve, azt az álláspontot fogalmazta meg éles formában, hogy „a kereszties hadjáratok végéig nem alakult ki nagykereskedelem *Itália* és Németország között, sem szárazföldön: az Alpokon át, sem tengeren: Németalföldön keresztül”, — míg viszont a VI. századtól a XIII. század végéig a keleti árucikkek szállítása szakadatlanul folyt *Konstantinápolyból* német földre „a *Dunán felfelé*”. A forgalmat — úgymond — a dunai országokon át, „a nagy hajózható folyam” felhasználásával először az avarok, nyomukban a IX. század elejétől a bulgárok közvetítették; majd a XI. században a *hatalmasabb magyarok*, a kereszties hadjáratok korában pedig a délnémet, főként *regensburgi*, valamint *bécsi* kereskedők.⁵¹ — Íme, a középkori levantei kereskedelem dunai vonaláról, Magyarországon való áthaladásáról szóló elmélet megszületése a *német* történetirodalomban, — méghozzá egyszerre két műben, s mindkettő kiadása 1808-ban: Berzeviczy koncepciójának megjelenésével *teljesen azonos* időpontban.

Vajon merő véletlen-e ez a coincidencia? Ezt akkor is valószínűtlennek lehetne tartanunk, ha mit sem tudnánk Heeren és Hüllmann szóban forgó művei megírásának körülményeiről. Szerencsére azonban nem ez a helyzet: a két könyv keletkezéséről eléggé részletesen tájékozódhatunk. Megtudhatjuk, hogy Heeren munkája egy olyan pályázat díjnyertes műve volt, amelyet nem kisebb intézmény, mint az Institut de France írt ki 1806 áprilisában, néhány hónappal Austerlitz után; s a könyv már göttingai német nyelvű kiadásával egyidőben megjelent Párizsban, franciául is. Fordítását *Charles Villers*, egy germanofil francia történész készítette, aki a napóleoni időkben sokat tevékenykedett a francia—német tudományos—egyetemi kapcsolatok körül: maga is levelező tagja volt a Göttingai Tudományos Társaságnak, később pedig, 1811-ben, tanára lett a Georgia Augustának.⁵² Megtudjuk továbbá, hogy Hüllmann viszont éppen a göttingai Societät der Wissenschaften — szintén 1806-ban meghirdetett — pályázatán aratott babért szóban levő

⁴⁹ Heeren, i. m. 309, 312—313, 322, 337, 386, 389. 1.

⁵⁰ K. D. Hüllmann, Geschichte des byzantischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge. Frankfurt an der Oder, 1808.

⁵¹ Hüllmann, i. m. 73—99, 105—106. 1.

⁵² A. H. L. Heeren, Essai sur l'influence des croisades. Paris, 1808. — A francia fordítás alapján ítélte Heerennek a pályadíjat az Institut történelmi és ókori irodalmi osztálya (de Choiseul d'Aillecourt-ral megosztva). — Essai, XVI. l. — Ch. F. D. Villers szerepéről a „vesztfáliai érásban”, későbbi sorsáról G. v. Selle, Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737—1937. Göttingen, 1937. 218—219, 371. l.

munkájával: olyan időpontban, amikor a francia politika ott is egyre fokozódó hatást gyakorolt a közéletre, tudományos életre.

Austerlitz után közvetlenül, az 1805 decemberi schönbrunni szerződés értelmében, a francia csapatok által két évvel korábban megszállt hannoveri fejedelemség — ahová Göttinga tartozott — bizonyos területszerék ellenében ugyan porosz igazgatás alá került; de a poroszok már a jéna-auerstädti ütközetet követő napokban kénytelenek voltak a várost kiüríteni, s 1806 novemberére az egész választófejedelemséget ismét francia kézre adni. A tiltsi béke után pedig, amely III. Frigyes Vilmos porosz királyt megfosztotta az Elbától nyugatra eső birtokaitól, Hannover a Napóleon alkotta westfáliai királyság része lett, a császár öccse, Jérôme jogára alatt.⁵³ Ha Göttinga már a két francia megszállási időszakban is jócskán „simulékony” magatartást tanusított, akkor az új királyi rezsim megszületése után „a professzorok közül számosan sietve a tények talajára helyezkedtek”. Az „Aera Westphalica”-ban a jogtanárok immár a Code Napoléon-ról hirdettek kollégiumot,⁵⁴ s az egyetem kiadványai is a Bonaparték panegyricusát zengték, — amint erről a Societät nagy befolyású titkára, Heyne professzor oly keserűen szemléletes képet adott, többek között egykori magyarországi tanítványához, a Bécsben hivatalnokoskodó történétíróhoz, *Johann Christian Engelhez* írt leveleiben is.⁵⁵ A politikai meghatározottságokhoz személyi összefonódások járultak. A göttingai bíráló bizottságnak Heeren is tagja volt, akivel Hüllmann — éppen Heyne (leendő apósa) révén — már könyvének befejezése előtt megismerkedett. Hüllmann Preisschrift-jét utóbb Heyne-nek ajánlotta; Heeren párizsi kiadásának előszava pedig már hivatkozott Hüllmann-nak Göttingában díjnyertes könyvére.⁵⁶

Mindkét koszorúzott szerző — vonta le a következtetést néhány adatból már 1929-ben *Franz Bastian*, a középkori kereskedelem-történet jeles kutatója. —, vagyis „az egész Donauhandelsgedanke első képviselői a közvetlen »híd Kelet felé« napóleoni tézist akarták történelmileg is megalapozni.”⁵⁷

Csakugyan nehezen tudjuk kivonni magunkat e benyomás alól a fentiek után, s különösen akkor, ha a császár keleti politikájának éppen egyidejű fejleményeire közelebből is pillantást vetünk.

Egyiptomból való hazatérte, 1799 ősze óta ugyanis egészen Austerlitz másnapjáig Napóleon csak kevés figyelmet tudott fordítani az Oriensre; egyéb célok mozgatták tettejét. „Austerlitz azután megnyitotta előtte Keletet. A pozsonyi béke után úgy tűnt: reá száll Velence egész öröksége a Földközi-tengeren”. A keleti kérdés a következő két évben valóban folyamatos erőfeszítéseinek tárgya volt; míg később megint csak más ügyek kötötték le tevékenységét. „*Napóleon császár keleti politikája* — amelynek fő ügyvivője Sébastiani tábornok volt — az 1806 június és 1808 március közötti időre össz-

⁵³ *Godechot*, i. m. 125, 133, 160—161, 202. l.; *Selle*, i. m. 210—215, 370. l.

⁵⁴ *Selle*, i. m. 142, 212, 220. l.

⁵⁵ A göttingai egyetem politikai helyzetének alakulását ezekben az években kitűnően jellemzik Heyne levelei Engelhez: *L. v. Thallóczy*, *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770—1814. Zur hundertsten Wiederkehr seines Todestages*. München—Leipzig, 1915. 39, 85—86, 90, 93—94, 101—102, 107, 108—116. l.

⁵⁶ A szövegben pedig Heeren nagy elismeréssel utalt Hüllmann-nak egy korábbi munkájára. — *Essai*, XVIII, 324. l. — Ugyanő írta meg később Heyne életrajzát: *Christian Gottlob Heyne biographisch dargestellt*. Göttingen, 1813.

⁵⁷ *Bastian*, i. m. 301. l.

pontosult”, — állapítja meg a diplomáciatörténeti szakirodalom.⁵⁸ *Ugyanezekben az években* születtek Berzeviczy aktuális világkereskedelmi javaslatai csakúgy, mint Heeren és Hüllmann történeti előadásai: a középkori Levante-kereskedelem konstantinápoly-dunai útvonaláról szóló tétel megalapozói, — fűzheti hozzá a historiográfiai elemzés.

Bár Napóleon — mint Metternich is megjegyezte — ez időben sem ejtette el végképp az Egyiptomba való visszatérés esélyét, keleti politikájának terveiben más útirány került már előtérbe. Az „Austerlitz napját” néhány héttel megelőző tralfargari kudarc ugyanis teljesen nyilvánvalóvá tette annak kilátástalanságát, hogy Franciaország a *tengeren* mérje össze erejét Angliával; lényegileg levette hát a napirendről a szigetország inváziójának szándékát, — de az 1798 évihez hasonló, egyiptomi tengeri vállalkozását is. Ösztönzést adott viszont ama napóleoni tervek kiforrásához, amelyek a *szárazföldről* kívántak csapást mérni a brit világhatalomra. „A szárazföld hatalmával akarom meghódítani a tengert,” — fejezte ki szokott frappáns modorában.⁵⁹

E tervek egyike, amely csakhamar konkrét formát öltött s közvetlenül megvalósításra került — többször utaltunk már rá — a *szárazföldi blokádnak* volt, azzal a céllal, hogy elzárja az európai kontinenst az angol kereskedelem: az angliai gyártmányok exportja és az Indiák termékeinek re-exportja elől. A másik terv — a távolibb, jóval határozatlanabb körvonalú, de azért nem-csak elképzelésekben, de tényekben is félreismerhetetlenül kitapintható —: a *szárazföldi expedíció* Indiába, azzal a céllal, hogy a gyarmatokon ássa alá Anglia gazdasági hatalmát. „Ha még azt is sikerül elérnie, hogy szárazföldi úton India kincseit is elidegenítse Angliától, akkor térdre kényszerítette a büszke szigetországot. . . . Igaz, ez a végső cél egyelőre még a távol ködébe veszett, . . . de a császárnak szüntelen India járt fejében”; s később maga is úgy nyilatkozott, hogy már röviddel az osztrák háború lezajlása után, 1806-ban foglalkozott az indiai vállalkozás tervével.⁶⁰

A szárazföldi út, akár a Duna vonalán, akár Dalmácia felől, de mindenképpen Konstantinápolyhoz, Konstantinápolyon keresztül vezetett. Így a Boszporusz-parti metropolisz — Sébastiani tábornok küldetésének színhelyé 1806 nyarától 1808 tavaszáig — kettős szempontból is kulcshelyzetet foglalt el Napóleon keleti politikájában. „Végső soron sajátmagának akarta fenntartani az elgyengült szultán örökét, s nem átengedni Konstantinápolyt sem Ausztriának, sem Oroszországnak. Ráróttá Ausztriára a pozsonyi békeszerződést, kárpótlás nélkül megfosztva velencei és dalmát birtokaitól. Elküldte Sébastiani-t az Aranyszarv öbléhez, hogy megállítsa az orosz cárt.”⁶¹

Ám ha a cár szemében Konstantinápoly végcél volt, Napóleon számára közbenső cél csupán: *hidfő Kelet felé*, állomás az Indiába vezető úton. „A császár két tervet melenget — fedte fel Talleyrand csipős nyelvvel Metternich előtt Napóleon keleti politikájának motívumait 1808 januárjában. — Az egyik reális alapokon nyugszik, a másik regényhez hasonlít. Az egyik: Törökország

⁵⁸ *É. Driault*, La politique orientale de Napoléon. Sébastiani et Gardane 1806—1808. Paris, 1904. 20. l.

⁵⁹ *Fournier A.*, I. Napóleon életrajza. A harmadik javított kiadást fordította *Supka G.*, Bp. 1918. II. 112—115, 132, 292—293. l. — Az idézet: *A. Z. Manfred*, Napóleon Bonaparte. Moszkva, 1971. 498. l.

⁶⁰ *Fournier*, i. m. II. 197, 409. l.; *G. Lefebvre*, Napoléon. Paris, 1941. 316. l.

⁶¹ *Driault*, i. m. 56, 63, 212—213. l.; *Fournier*, i. m. II. 234. l.; *Beer*, i. m. 231, 240—241. l.

felosztása, a másik: expedíció Kelet-Indiába.”⁶² Ez utóbbi elképzelés szédítő távlatait vetítette fel Caulaincourt pétérvári követ részére adott 1807 novemberi utasítása, amely negyvenezer francia katona Konstantinápolyon való áthaladásának lehetőségét pendítette meg; s kivált Sándor cárhoz 1808 február elején írt híres levele, olyan közös vállalkozást sugallva, amelyben „ötvenezer emberből álló hadsereg... veszi Konstantinápolyon át útját Ázsia felé”.⁶³

S ennek az útnak a következő állomása: *Perzsia* sem esett ki politikai lépéseinek köréből. Friedland és Tilsit előtt, 1807 májusában, finkensteini tartózkodása idején fogadta a sah követét; vele szövetségi szerződést kötött, amelynek 12. cikkelye szerint „ha a franciák császára *szarazföldön* kívánná hadseregét Anglia *indiai* birtokai ellen küldeni, szabad átvonulásra kap engedélyt a perzsák sahjától”.⁶⁴ Hasonló értelmű instrukciókat adott Gardane tábornoknak, keleti politikája másik operatív végrehajtójának is, aki 1807 decemberében érkezett francia misszió élén Teheránba; itt, a behatolás politikai előkészítése mellett, egy Bagdadon, Aleppón, Alexandrettán át haladó kereskedelmi út létesítésének szorgalmazása is teendői közé tartozott; s — habár csak rövid időre — sikerült Anglia befolyását háttérbe szorítania.⁶⁵

Az angolok tengeri hatalma ellenében a szárazföldi összeköttetés megteremtése a Levantéval, a szárazföldi út kivívása Konstantinápolyon át és Perzsián keresztül Indiába: a napóleoni politikának e távlati, de éppen 1806 és 1808 között eléggé gyakran hírelt-emlegetett szándékai, ha nem maradtak rejtve a Kárpátok lábának eldugott falvában élő Berzeviczy előtt sem,⁶⁶ még kevésbé maradhattak ismeretlenek-hatástalanok a németországi kulturális központ, Göttinga történészeinek körében. Aktuális párhuzamul és indítékul szolgáltak számukra a középkori levantei kereskedelem szárazföldi útjáról szóló koncepciójuk megfogalmazásához. Annak a felfogásnak a kidolgozásához, amely a portugálok által Afrika körülhajózása révén a XV. század végén megnyitott világtengeri úttal szemben, valamint a velenceiek és genovaiak levantei terjeszkedése révén a XIII. század folyamán uralkodóvá vált Földközi-tengeri úttal szemben, az indiai áruk fő lerakatának tekintett Konstantinápolyból a *szarazföldön át*: a Duna vonalán vezette a drága portékák útját Közép- és Nyugat-Európa felé a középkor előző századaiban.

⁶² Id. Beer, i. m. 171. l.; Driault, i. m. 250—251. l.; vö. uo. 256. l.

⁶³ Driault, i. m. 242, 246. l.; Fournier, i. m. II. 289, 292. l.

⁶⁴ Driault, i. m. 181—182. l.; Fournier, i. m. II. 215. l.

⁶⁵ Driault, i. m. 183—184, 310 s. köv. l.

⁶⁶ Kétségtelenné teszi ezt 1808 évi művének néhány kitétele. „Egy francia hivatalos lapban — írta például, nyilván a *Moniteur*-re utalva, amelyben ez idő tájt gyakran jelentek meg Napóleon keleti politikájára vonatkozó közlemények (lásd pl. Driault, i. m. 82, 138, 166, 177, 213. l.) — nemrégén a következő nyilatkozat volt olvasható: »Franciaország és Ausztria között — úgy hallatszík — tárgyalások folynak a Dunának Ázsiával való összeköttetése iránt, hogy az Archipelaguson való kerülés megtakarítható legyen. A Duna már Ulmnál hajózható, és 400 mérföldnyi útjának befejeztével a Fekete-tengerbe ömlik, úgy, hogy egész addig lehet árukat hajón vinni azon«; stb. — Berzeviczy G. élete és művei II. 265—266. l. — „... Perzsiának kereskedelmi összeköttetései Kelet-Indiával bővültek, mert az indiai népek az angol kormányzó nyomása miatt elkeseredve, ahol csak lehet, más nemzetekkel örömet lépnek összeköttetésbe. Napoleon császár ezt a hangulatot fel akarván használni francia követséget létesített Perzsiában és a perzsa követ nemrégiben volt Párizsban. Párizsban a figyelem Indiára irányul; ezt abból is lehet látni, mert Indiára vonatkozóan több mű jelent meg ott ...”; stb. — I. m. II. 275—276. l.

4.

Azok az „időviszonyok”, amelyek mind Berzeviczy kereskedelmi javaslatait, mind Heeren és Hüllmann történeti előadását inspirálták-formálták, néhány évvel később már a múltba tűntek. Ámde „habent sua fata libelli”: a kifejtett nézetek most már elszakadtak attól a talajtól, amelyből sarjadtak, hogy megkezdjék — részben öntörvényű — életüket a szakirodalomban.

Berzeviczy, mint már említettük, 1814-ben, rövidebb tárgyalásban ismételte meg gazdaságpolitikai ajánlásait és történeti érvelését; majd egy 1816 évi dolgozatában⁶⁷ és 1819-i politikai gazdaságtani kéziratában is utalt arra, hogy a XIV. és XV. században „az ázsiai - indiai kereskedelem az akkor még nem török Konstantinápolyból Magyarországon áramolván keresztül, az ország életerejét táplálta és öregbíté”.⁶⁸ Az ő korábbi munkáinak hatásától valószínűleg nem függetlenül, de tőle jócskán elmaradó színvonalon, a következő évben *Wenzel August Wersak* pest-budai német lapszerkesztő adott hangot a duna - fekete-tengeri hajózás kifejlesztését lelkesen propagáló könyvében hasonló kereskedelmi javaslatoknak — a legelőnyösebb forgalmi összeköttetés lehetőségét vélte ő is feltalálni a Dunán és a Fekete-tengeren át a Káspi-tengerrel, sőt ezen túl Perzsiával és Indiával —, egyben javaslatait történeti alátámasztásaként olyan argumentációnak, amely szerint „a kereskedelem ezen a módon (ti. a duna - fekete-tengeri hajózás rendszeresítése révén) az osztrák államok és főként a magyar királyság javára, újból clyan helyzetbe juthat, amelyet *hajdan sokáig élvezett*, különösen a XIII. és XIV. század folyamán, amikor a Fekete-tenger volt az európai és ázsiai kereskedelem közép-pontja.”⁶⁹

Ami pedig magát a történetirodalmat illeti, *Hüllmann* néhány évvel később, 1826-ban továbbfejlesztett formában bocsátotta közre a középkori

⁶⁷ „Hogy a keleti kereskedelem Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás korában ezen államnak hatalmi emeltyűje volt, annak emléke még napjainkig is fennmaradt” — idézte *Gaal* ez 1816 évi kéziratból, amely (mint hozzáfűzte) valószínűleg megjelent valamelyik folyóiratban, de nem tudta kikutatni, hol. — I. m. I. 75—76. l. — A dolgozat valóban megjelent: *G. v. Berzeviczy*, Von dem nordischen Handel der österreichischen Monarchie. (Hormayr's) Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. VII. Jg. Nr. 157. Wien, 30. Dec. 1816. 651—654. l.; vö. *Kosáry*, i. m. (1954) II. 470. l. — Nem sokkal később látott napvilágot ugyanebben a folyóiratban, kivonatos német fordításban, *Berzeviczy*-nek a magyar kereskedelem föllendítéséről még 1809-ben írt (fentebb már említett) értekezése is, amely szintén történeti érveléssel javasolta a keleti kereskedelem *szárazföldi irányának* felújítását hazánkon keresztül. További fejtegetéseink szempontjából nem érdektelen, hogy *Berzeviczy* itt — a jelenre és múltra vonatkozóan egyaránt — a keleti kereskedelem két útját vette számba: az egyik Belgrádon át a *Duna vonalán*, a másik *Erdélyen* át vezet Magyarországra. — Über die Beförderung des ungarischen Commerzes. Ein gedrängter deutscher Auszug aus der ungedruckten lateinischen, im November 1809 geschriebenen Abhandlung des Herrn *Gregor von Berzeviczy*, von Doctor der Philosophie, *Carl Georg Rummy*. (Hormayr's) Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. VIII. Jg. Nr. 45—46. Wien, 14—16. April 1817. 185—186. l.

⁶⁸ *Berzeviczy G.*, A közgazdaságról (De oeconomia publico-politica). I. m. II. 12. l.

⁶⁹ *W. A. Wersak*, Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau, nach dem schwarzen Meere und über dieses hinaus, für das Königreich Ungarn und die übrigen erbländischen Provinzen vorzüglich aber für die Commerzialstadt Pesth. Pesth, 1820. 238. l. — Vö. Vorerinnerung, XI. l.; 224—245. l. — *Berzeviczy* — tizenkét évvel előbb ugyancsak Pesten kiadott „Világkereskedelmének” — hatását akkor sem zárhatjuk ki, ha figyelembe vesszük *Wersak*nak azt az állítását, amely szerint értekezését már harminc évvel korábban írta, de II. József halála miatt nem tudta nyilvánosságra hozni. Maga is jelezte ugyanis, hogy eredeti kéziratát időközben alaposan kibővítette. — Vorerinnerung, I., VI. l.

dunai kereskedelemre vonatkozó felfogását, nagyhatású főművében, amelyet a középkori városfejlődés vizsgálatának szentelt.⁷⁰ Itt egyrészt határozottan kizárta, hogy a délnémet kereskedők a XIII. század második fele előtt levantei cikkeket *Velencéből* szereztek volna be, — amiként *Kijevből* is legfeljebb prém-árak behozatalát látta egyidejűleg lehetségesnek; viszont annál nagyobb jelentőséget tulajdonított ez időben a keleti áruk *Konstantinápolyból* a Közép-és Felső-Duna vidékére történt közvetítésének, amelyet kezdeteiben immár egyenesen a VI. század első harmadáig, Nagy Theoderich koráig vezetett vissza, és bizonyos fokig még a XIV—XV. századra is kiterjesztett. Bár „a XIII. század végétől vagy a XIV. század elejétől fogva . . . nagy változás következett be a keleti cikkek kereskedelmében”: Konstantinápoly központi szerepét e tekintetben Velence vette át, s kibontakozott a fűszerárúknak Itáliából az alpesi átjárókon át a délnémet városokba vezető forgalma, mindazáltal emellett a konstantinápoly–dunai útvonal sem vesztette el teljesen jelentőségét, hiszen boroszlói kereskedők — hivatkozott Hüllmann egy később is gyakran emlegetett forrásadatra⁷¹ — még 1438-ban is Magyarországon, nevezetesen Budán át, tehát „kétségtelenül Konstantinápolyból” jutottak borshoz, meg timsóhoz, s bizonyára safrányhoz, rizshez, mazsolához, mandulához, fügéhez is.⁷²

„Hüllmann ez újabb munkája nyomán — mutat rá Bastian idézett tanulmányában — a *Dunáról* mint a *korai középkor* egyik fő világkereskedelmi útvonaláról vallott felfogás több mint félévszázadra szólóan közkincsévé vált a német tudományosságnak s kedvelt motivumává az ez időben szélesebb teret hódító kereskedelem-történet-írásnak.”⁷³ Hozzátehetjük: alkatelemévé vált a magyar tudománynak, a hazánkban meginduló kereskedelem-történet-írásnak is, — gyakran összekapcsolódva azzal a *másik* tétellel, hogy viszont a „*kései középkorban*”, értsd: a XIV—XV. században, *Erdélyen*: az erdélyi szász városokon haladt át a levantei kereskedelem fontos útvonala.

⁷⁰ K. D. Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters. I. Kunstfleiss und Handel. Bonn, 1826.

⁷¹ Már Hüllmann előtt és nála részletesebben ismertette ezt az 1438. évi forrásadatot J. A. Fessler, Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. IV. Leipzig, 1816. 1244—1245. l. — Közös forrásuk: Von Breslau. Dokumentierte Geschichte und Beschreibung in Briefen. Zweiten Bandes zweiter Theil. Breslau, 1781. 354—356. l. — Vö. alantabb a 131. jegyzettel.

⁷² Hüllmann, i. m. I. 333—337, 340, 345—347, 352, 355—357. l.

A levantei kereskedelem XIII—XIV. századi fejleményeit a szerző itt a következőképp ábrázolta: „Mínthogy ez idő tájt Konstantinápoly megszűnt a keleti áruk fő lerakata lenni, és a velenceiek ezt saját városukban rendezték be, nagyrészt megszűnt a sok század óta fennálló áruforgalom a Dunán felfelé, Bécsen és Regensburgon át, s ezek a városok most amaz árukat közvetlenül és aktív módon Velencéből szereztek be.” I. m. 215. l. — „Az utat Velence felé a nürnbergiek, augsburgiak, ulmiak és memmingiek a XIII. század második fele óta találták meg. Ez . . . Tirolon át vezetett. Ekkoriban történt ugyanis, hogy a sok évszázados fűszerkereskedelem a Dunán felfelé, hanyatlásnak indult, és az Alpokon át új út létesült . . . Ami a fűszerekkel, általában a keleti árukkal való kereskedelmet illeti, . . . ezt egybehangzó adatok szerint Nürnberg csak a XIV. század eleje óta, Augsburg pedig még később kezdte meg.” I. m. 383—385. l. — „Boroszló a XIV. század második felétől kezdve állt kapcsolatban Velencével . . . Selyemárúkat és finomabb fűszereket . . . Velencéből hozott, és csak a durvább, nagyobb terjedelmű borsot szerezte be, az olcsóbb szállítás miatt, Konstantinápolyból, annak az oszmán törökök által történt meghódításáig. Mert addig Pérát a genovaiak tartották birtokukban . . .” I. m. 361—362. l.

⁷³ Bastian, i. m. 296. l.

Érdekes és elgondolkoztató historiográfiai tény, hogy amint az előbbi ügy az utóbb említett tétel is — bár *egészen más* történeti összefüggésben — jórészt *ugyanonnan* származott: a *göttingai egyetem* tudományos műhelyéből, méghozzá amannál több mint egy évtizeddel korábról.

Az erdélyi szász városok világkereskedelmi szerepének ezt az értelmezését a német történetírás Heeren és Hüllmann előtti, Aufklärer-nemzedékének európai tekintélyű képviselője, a Georgia Augusta-nak 1769-től 1804-ig professzora (fentebb már megneveztük Berzeviczy tanáraként): *August Ludwig Schlözer* fogalmazta meg először.⁷⁴ A rendkívül sokoldalú tudós, akinek érdeklődése az ókori kereskedelemről a koraközépkori orosz forrásokon és az „egyetemes északi történelmen” át az aktuális statisztikáig és politikai publicisztikáig terjedt, aki felvilágosodási szellemű folyóiratával, a *Staats-Anzeigen*-nel az 1780-as években s a 90-es évek elején nemzetközi méretű — a magyarországi értelmiségi körökre is kiterjedő — hatást váltott ki,⁷⁵ az erdélyi németek történetéhez írt „Kritikai gyűjteményeivel”⁷⁶ pedig a magyar történelem jónéhány kérdéséhez is érdemileg *hozzászolt*,⁷⁷ ez utóbbi művének 1797-ben megjelent III. kötetében jutott el ilyen vélekedéshez.

Az 1790-es évek elején ugyanis, a II. József által megszüntetett szász önkormányzat és történeti egység helyreállításának, majd biztosításának politikai célzatával, a rendi nacionalizmus jegyében fölpezsdült az erdélyi szász publicisztikai irodalom és történetírás. A helybéli szerzők tollából származó munkákat — közülük kettőt Schlözer is ismertetett *Staats-Anzeigen*-jének 1791-i évfolyamában — az erdélyi szász vezető körök, élükön az ősi konstitúció makacs védelmezője, Brukenthal Sámuel báró gubernátor, még nem

⁷⁴ Erre rájött már *O. Fr. Jickeli*, *Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XXXIX. Bd. Hermannstadt, 1913. 41, 44–45. l. — A megállapítás valamelyest korlátozott érvényére ld. a továbbiakat.

⁷⁵ Első történeti munkája az ókori föniciai kereskedő *kolóniákkal* foglalkozott: *A. L. Schlözer*, *Försök til en allmän historia om handel och sjöfart uti the äldsta tider*. Stockholm, 1758. (Német kiadása: *Versuch einer allgemeinen Geschichte der Handlung und Seefahrt in den ältesten Zeiten*. Aus dem Schwedischen. Rostock, 1761.) — Később, *Allgemeine nordische Geschichte* (Halle, 1771–72) c. művében, egyebek mellett, szinte először állapította meg pontosan a magyar nyelv rokonsági körét és ismertette a finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó népeket. — Vö. *Pápay J.*, *A magyar nyelvhasznítás története*. Bp., 1922. 16–25. l.

További műveire, göttingai professzorságára, tudományos és publicisztikai tevékenységére, magyarországi kapcsolataira, az *újabb* irodalomból, lásd *Pukánszky B.*, *Budenz J.*, *Göttinga és a magyar nyelvhasznítás*. Nyelvtörténeti Közlemények, 1935. 364–372. l.; *G. von Selle*, *Die Georg-August-Universität zu Göttingen 1737–1937*. Göttingen, 1937, főképpen 131–143. l.; *Borzsák I.*, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., 1955. 43, 61, 165–166. l.; *Dümmerth D.*, *Göttinga és a magyar szellemi élet*. Filológiai Közöny, 1961. 1–2. sz. 351–353., 367–369. l.; *H. Balázs*, i. m. főképpen 91–102. l.

⁷⁶ *A. L. Schlözer*, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–III, Göttingen, 1795–1797.

⁷⁷ Az az elismerés — írta Schlözer —, amelyben *Allgemeine nordische Geschichte*-jét a magyar *Pray György* részesítette (akit, szigorú kútfői megalapozottsága okán, a magyar történetírás klasszikusának s a XVIII. század egyik legkiválóbb historikusának nevezett), serkentette arra, hogy folytassa a régi magyar történelemre vonatkozó — még az 1760-as években, pétervári tartózkodása alatt kezdett — tanulmányait. Enélkül, úgymond, a *Kritische Sammlungen*-ben kitűzött témával: hogyan keletkezett az erdélyi szász kolónia a XII. század második felében, s hogyan tartotta fenn jogait és önkormányzatát, — nem is tudott volna megbirkózni. — I. m. II. Vorbericht, II–IV., XII. l.; III. Vorerinnerungen, VII. l.

találták elegendőnek a szász jogok szilárd történelmi megalapozására és összefoglalására; s a göttingai folyóiratban megjelent ismertetésre való tekintettel, magát Schlözert kérték fel erre a feladatra.⁷⁸ A szász nép hajdani fénykoráról, történelmi teljesítményéről tanúskodó „hihetetlen oklevéltömeg” megízlelésének bővületében, a német tudós szokott szenvedélyességével fordult tárgya: a „földrészünk keleti szélére szakadt” német telepesek múltja felé.⁷⁹ Történelmüket átszűrte a maga polgári színezetű, felvilágosult racionalizmusának,⁸⁰ egyben nagynémet nacionalista nemzet tudatának prizmáján: végigvezette alap gondolatát civilizáció-terjesztő szerepükről Kelet-Európában, kiemelkedő érdemükről a magyar állam fennmaradásában és fejlődésében,⁸¹ és fejtegetéseinek mintegy betetőzéseként, felvillantotta „meglátását” — éppen ez érinti közvetlenül vizsgált problémakörünket — Kelet és Nyugat között egykor betöltött összekötő funkciójukról.

Művének bevezető fejezetében Schlözer gondosan előszámlálta mindazokat a történelmi kiadványokat, amelyek erdélyi szász szerzőktől rendelkezésre állottak. Kettő közülük a szászok nemzetközi kereskedelmi szerepének (ill. a levantei forgalom útvonalainak) értelmezése dolgában is hatott reá: az egyik *Joseph Carl Eder*-nek, a nagyszzebeni katolikus iskola igazgatójának latin nyelvű értekezése az erdélyi szászok kezdeteiről;⁸² a másik a

⁷⁸ *Szekfü Gy.*, Az erdélyi szász történetírás. Magyarságtudomány, II. évf. 3—4. sz., 1943. szept.—dec. 329—339. l. — Az igen fontos megállapításokat tartalmazó tanulmány nem mentes a Schlözer elleni elfogultságtól (aminek egyébként a magyar szakirodalomban nem kis hagyománya volt. — Vö. alantabb a 101. jegyzettel). Szekfü ellenszenvre részben Schlözer „sivár” racionalizmusa, „rideg” fölvilágosultsága ellen irányult, — de részben a „hatalmas nagy nép fia leírhatatlan gögje”, a nagynémet felsőbbrendűség-tudat ellen, amelyben a „Volk ohne Grenzen” hitleri szemléletének előfutárát látta és támadta.

Schlözer átfogó ismertetése: *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen vom Jahr 1143—1550 und Bestand ihrer von Joseph II. vernichteten, aber von Leopold II. wieder hergestellten Rechte. Staats-Anzeigen. Bd. XVI. Heft 64. Göttingen, 1791. 468—507. l.; a „Kritikai gyűjtemények” létrejöttének részleteiről: *Fr. Teutsch, A. L. Schlözers Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge. XXVII. Hermannstadt, 1897. 263—283. l. és J. Bedeus v. Scharberg, Briefwechsel über Entstehung und Herausgabe der Kritischen Sammlungen. Uo. 283—330. l. — Vö. még G. Petz, Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums. IV. Das XVIII. Jahrhundert. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1931. 198—205. l.**

⁷⁹ *Schlözer*, i. m. I. Vorrede, X—XIII. l.; Vorbericht, 1, 7—9, 12—13, 15—19, 21—22, 25. l.

⁸⁰ *Schlözer* szemléletére jellemző, hogy 1789-ben a Bastille ostromát hőstettként magasztalta *Staats-Anzeigen*-jében; 1791. évi könyvismertetésében pedig azért is méltatta az erdélyi szászok ősi konstitúcióját, mert benne az „új francia alkotmányhoz” sok hasonlót vélt fölfedezni. Jellemző persze az is, hogy a „Kritikai gyűjtemények” 1795 júliusi előszavában már mentegetőzött az előbbi párhuzamért. Igaz, közben (1793) a *Staats-Anzeigen*-t betiltották, — méghozzá azzal a váddal, hogy a keresztény vallás ellensége és forradalmi rendszerváltozást készít elő Németországban. A folyóirat utolsó számában tehát a büszűző szerkesztő így írt: „Reformokra szükségünk van nekünk, németeknek, de forradalmaktól mentesen meg az úristen bennünket.” — I. m. I. Vorrede, X. l.; *Teutsch*, i. m. 277. l.; *Selle*, i. m. 142, 199, 202, 369. l.

⁸¹ Nacionalizmusára, a német kultúrfölényre, a magyar történelmet illető álláspontjára lásd pl. i. m. II. 163—181. l. — Történelemszemléletének, módszerének tanulságos összefoglalása 1797 áprilisából: i. m. III. Vorerinnerungen, III—VIII. l. — Vö. *Teutsch*, i. m. 279. l.

⁸² *J. C. Eder*, De initiis juribusque primaevis Saxonum Transsilvanorum commentatio. Viennae, 1792. — A szerző későbbi munkájában már maga is többször hivatkozott Schlözer *Kritische Sammlungen*-jára: *J. C. Eder, Observationes criticae et pragmaticae ad M. Felmeri Primas lineas Historiae Transsilvaniae. Cibinii, 1803. 9—10, 17, 79. l. stb.*

szászok „Alapalkotmányainak” német nyelvű előadása, amely a szerző megnevezése nélkül jelent meg, de kétségtelenül *Georg von Hermann* (Herrmann) brassói városi hivatalnok (Stadthannen) tollából.⁸³ Eder művéből – csakúgy, mint később *Fejér György*⁸⁴ – a nagyszebeni és brassói levéltáraknak Lajos és Mátyás korabeli kereskedelmi tárgyú oklevelekben való gazdagságáról szóló passzust emelte ki; ezek tanúsága szerint „németjeink akkoriban nemcsak Magyarországon bonyolították le az egész forgalmat, hanem kereskedtek Horvátország, Dalmácia, Ausztria, Lengyelország és *Havasalföld felé is*”.⁸⁵ A „Grundverfassungen”-ból még közvetlenebbül idevágó fejtegetéseket idézett: „Németjeink a *keleti tartományok* (morgenländische Provinzen) határán, hogy úgy mondjuk, *útjában* feküdtek.” Akik innen viasszal, selyemmel, egyéb termékekkel „*Erdélyen át vették útjukat*”, azoknak először a határállomásokat: Nagyszebent, Brassót, Besztercét kellett érinteniök, amelyek árulerakási joggal (Niederlagsgerechtigkeite) rendelkeztek.⁸⁶

„E néhány adat nyomán – folytatta Schlözer, az előbbieken kívül még egy pár, a szászok vámkedvezményeit tartalmazó XIV – XV. századi oklevélre utalva⁸⁷, de a német nemzeti büszkeség retorikus lendületétől annál inkább elragadva – pillantom itt meg, éji homályon s ködön át, . . . az egész *középkornak egyik legérdekesebb kereskedelmi körzetét*.” Mert a serény szász nép „kereskedett és egyben ipart űzött”; a szász nép „bonyolította le egészen egyedül és szinte kizárólagosan egy nagy birodalom kereskedelmét teljes vámmentességgel”,⁸⁸ keleti „szomszédait pedig, akik termékekben gazdagok,

⁸³ Die Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen und ihre Schicksale. Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen ausser Deutschland. Offenbach, 1792. — Csaknem fél évszázaddal később, második (részben éppen Schlözer műve alapján bővített és javított) kiadásban is megjelent. Ennek előszavából megtudjuk, hogy a könyvet — amely „még mindig egyik fő forrása maradt az erdélyi szászok történetének”, és már akkoriban is antikváriumi ritkaság számba ment — *Georg von Hermann* írta. — I. m. ² Hermannstadt, 1839. Vorwort, III—VI. l. — Ld. még *J. Trausch*, Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. II. Kronstadt, 1870. 135—136. l.; *Bedeus*, i. m. 292, 304. l.

Szekfű az erdélyi szász történetírás történetében a Grundverfassungen-ról nem tett említést; de szólt írójának (teljes nevén: Georg Michael Gottlieb von Hermann-nak) tragikus sorsáról és másik, sokáig kéziratban maradt „hatalmas művéről”: Das alte und neue Kronstadt. I—II. Herausg. v. *O. v. Meltzl*. Hermannstadt, 1883, 1887. — I. m. 326—327. l.; ld. még *Trausch*, i. m. II. 146—148. l. és *Lékai L.*, A magyar történetírás 1790—1830. Bp., 1942. 112, 116, 199. l.

⁸⁴ *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 5. Budae, 1834. 628. l.

⁸⁵ *Eder*, i. m. (1792) 193. l.

⁸⁶ Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen. 50—52. l. (2. kiad. 45—47. l.).

⁸⁷ Ezeket az okleveleket — amelyek azonban nem a szászok keleti kereskedelmére vonatkoztak — Schlözer kivonatolva közölte az akkori diplomatika magaslátán álló Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen-jében, ami a Kritische Sammlungen I. kötetének zömét tette ki. — Lásd i. m. I. 40—41, 47, 49, 70. l.

⁸⁸ Az 1224-i Andreanum egyik pontját — „mercatores eorum ubicunque voluerint in regno nostro, libere et sine tributo vadant et revertantur” — értelmezte Schlözer századokra kihatóan *tényleges* érvényűnek az említett oklevelek alapján; egyébként teljesen egybehangzóan a „Grundverfassungen” felfogásával. „Micsoda dicsőimuszta ez a kereskedési szabadságnak” — fűzte hozzá tiszteletre méltó indokú, de ingatag alapozottságú aktualizálással.

Mert ha közelebbről is megtekintjük ezeket — és az idevágó nagy tömegű egyéb — okleveleket, a szász kereskedelem „teljes vámmentessége” egyszerűen igencsak kétséssé válik. *Schlözer*, i. m. I. 41. l. közölte például Zsigmond király 1419-ben Temesváron kiadott oklevelének egy részletét, amely megtiltotta az ország összes vámbirtokosainak, hogy a hét szász szék kereskedőitől, régi kiváltságaik megsértésével, tributumot szedjenek.

ám öntudatlanok és restek voltak, négyszáz éven át önkéntes kontribúcióra hajtotta”; az erdélyi szász nép volt az, amely kereskedelmével, „hála szoren-
csés földrajzi helyzetének, az *Oriens*t az *Ocident*ssel összekapcsolta”.⁸⁹ — Íme, a göttingai tudós könyvének végső kicsengése; íme, a középkori („későközép-
kori”) levantei kereskedelem erdélyi vonaláról, és pedig az erdélyi német keres-
kedők révén történt közvetítéséről szóló tétel megjelenése a történeti iroda-
lomban.

Ezen a ponton — amikor ismét a nagy hírű német egyetemhez vezettek historiográfiai nyomozásunk szálai — aligha tudjuk megállani, hogy ne gondoljunk arra: Göttingával és személy szerint Schlözerrel Berzeviczy Gerge-
lyünknek is jelentős és tartós összeköttetései voltak. Óhatatlanul felöltik bennünk a kérdés: vajon nem a német historikus elméletének hatására fogal-
mazta-e a magyar teoretikus gazdaságpolitikai javaslatainak történeti argu-
mentumát akként, hogy a középkori levantei kereskedelemnek (nem egyszer-
rűen Magyarországon, hanem) „Erdélyen és Magyarországon” való áthaladá-
sára hivatkozott, és (nem a korai középkorra, hanem) maga is a *XIV—XV. századra* utalt ebben a vonatkozásban.⁹⁰ Ilyenfajta hatásra ugyanis több lehetőség nyílt. Ha Schlözer netán már korábban eljutott a „Kritikai gyűjtemények”-ben publikált elméletéhez, akkor Berzeviczy arról esetleg már göttingai egyetemi éveiben (1784—86) tudomást szerezhetett, hiszen a híres professzor rendszeresen hallgatta és előadásokon kívül is látogatta.⁹¹ Ezt a feltevést azonban el kell ejtenünk, — tekintettel a mű létrejöttének előbb vázolt körülményeire és szerzőjének arra a közlésére, amely szerint csak 1791-ben kezdett foglalkozni az erdélyi német telepések történetével.⁹² Másik lehetőség, hogy Berzeviczy később ismerkedett meg egykori tanárának ilyen nézetével, hiszen vele való kapcsolata nem szűnt meg, és tőle még a magyar jobbágyság helyzetéről 1804-ben írt — és 1806-ban először éppen egy göttingai folyóiratban kivonatossan megjelent — fontos tanulmányáról is elismerő recenziót kapott.⁹³ Ezt a lehetőséget nem zárhatjuk ki, bár valószí-

Az oklevél folytatása azonban — ezt Schlözer már nem ismerte-közölte — arról szól, hogy ha a birtokosok régebbi jogosítvánnyal rendelkeznek, akkor a szász kereskedők mégis kötelesek a vámot megfizetni. — *G. Gündisch*, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. IV. Bd. (1416—1437) Hermannstadt, 1937. 113—114. l. — A szász kereskedők vámkedvezményeinek kérdésével munkálatunk későbbi pontjain foglalkozunk.

⁸⁹ *Schlözer*, i. m. III. 678—682. l.

⁹⁰ Berzeviczy G. élete és művei. II. 288. l. — Sőt, 1809. évi kézírata (idéztük fentebb a 67. jegyzetben) a keleti kereskedelemnek kifejezetten két útvonaláról szól: a dunairól és az erdélyiről.

⁹¹ *Gaul*, i. m. I. 26—28. l.; *H. Balázs*, i. m. 91—92, 95, 117, 220, 228, 274, 276, 281, 284. l.

⁹² Bár a kolonizáció történeti szerepének egyetemes problémája már első munkája írásakor (lásd fentebb a 75. jegyzetet) felöltött benne, és azóta is folyton foglalkoztatta. — *Schlözer*, i. m. I. Vorrede, X—XIII. l.

⁹³ *Berzeviczy G.*, *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* c. műve, kivonatos német fordításban, a *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. Göttingen, 1806. I. 1—49. l. jelent meg. „*Schlözer* kitűnő recenziót írt róla a Göttinger *Gelchrte Anzeigen*-ben: az értekezést mindenkinek meg kell szereznie, akinek Magyarország ismeretére van szüksége”, — olvassuk a mű későbbi, ugyancsak kivonatos, bécsi publikálását bevezető sorokban. — *Über den Zustand der Bauern in Ungarn*. (Hormayr's) *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*. VII. Jg. Nr. 99—100. Wien, 16—19. August 1816. 405. l.

núségét gyengíti, hogy 1808-ban közzétett „Világkereskedelmé”-ben Berzeviczy a kérdéses vonatkozásban nem Schlözer véleményére-könyvére, hanem — mint korábban említettük — *Engel* egyik előszavára hivatkozott.

Ám könnyen lehet, hogy ez a szál is — Göttingába vezet. *Johann Christian Engel* ugyanis, a szepesi szász polgárcsalád sarja, Berzeviczynél néhány évvel később — 1788—1790-ben — ugyancsak a Georgia Augusta diákja volt,⁹⁴ s maga is főként éppen Schlözer tanítványaként készült fel történelmi pályájára. Ugyanazokat a professzorokat — így a klasszikus filológus Heyne-t, a filozófus Federt, a történész Gatterert és Spittlert — hallgatta, mint nemrég a megyéjebeli nemesifjú; de „mindenekelőtt Schlözer szentelt egészen különleges figyelmet a széles nyelvtudású fiatalember tanulmányainak”. *Engel* nemcsak kiterjedt — többek között magyar — történelmi ismereteket köszönhetett híres tanárának, hanem azt az ösztönzést is, hogy *Kelet-Európa* történetének kutatása felé forduljon.⁹⁵

A nagy becsvágyú és erejét nem kímélő fiatal német-magyar historikus összeköttetése Göttingával egyetemi évei után is igen élénk maradt. Bécsből, ahol az erdélyi udvari kancelláriánál kapott állást, rendszeres levelezést folytatott a Tudós Társaság mindenható titkárával, Heyne-vel, és megjelent munkáit időről-időre megküldte neki és Schlözernek.⁹⁶ Így tett 1797-ben is a — voltaképpen Délkelet-Európa történetét fedő, de — „A magyar birodalom és melléktartományai története”-ként címzett nagy művének I. kötetével is, amelyben a *Schlözertől* ajánlott tematikát a *Praytól* sugallt alapeszmével kötötte össze: a *Commentatiók* fő motívumával, — a magyar korona történelmi jogainak bizonyításával „melléktartományaira”: a délkelet-európai hegemoniára.⁹⁷ Viszonzásul Heyne-től még az év decemberében diplomát kapott,

A teljes latin nyelvű szöveget Berzeviczy egyik barátja, Máriássy József Magyarországon (Lőcsén) nyomtatta ki. Ennek a — címlap nélküli, keltezetlen — kiadásnak a dátumaként *Gaal*, i. m. I. 164. l. csakúgy, mint *Váczy J.*, Kazinczy Ferenc levelezése. VI. k. Bp., 1896. Bevezetés, V. l. 1806-ot említ. — Valószínűleg el kell tehát ejtenünk *Kosáry D.* érdekes feltevését arról, hogy a mű először csupán „1809 elején, és aligha véletlenül éppen akkor” került kiadásra. — I. m. 578. l.

Berzeviczy göttingai kapcsolataira, egyetemi évei után is, lásd még *H. Balázs*, i. m. 10, 145, 158—159, 162, 226, 235. l.; *Gaal*, i. m. I. 78, 82, 96, 111, 163—165. l.

⁹⁴ A XVIII—XIX. századforduló körüli évtizedekben Göttingában tanult magyarországi historikusokról *Borzák I.*, Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp., 1955. 35—39. l.; *Dümmert D.*, Göttinga és a magyar szellemi élet. Filológiai Közlöny, 1961. 3—4. sz. 364—366. l.

⁹⁵ *L. v. Thallóczy*, Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770—1814. Zur hundertsten Wiederkehr seines Todestages. (Továbbiakban = EK) München—Leipzig, 1915. 4—5, 22, 27, 29, 35, 54. l. — Görögül pedig Engel nem mástól, mint *Heeren*-től tanult, aki már ekkor magántanár volt a Georgia-Augustá-n: uo. 5. l. — *Heeren* és Engel kapcsolatára ld. még Heyne egy kései (1810) levelét Engelhez: uo. 109—110. l.

⁹⁶ EK 38—39, 41. l. — Jellemző, hogy *Engel* egyik korai munkája a következő címmel jelent meg: *Commentatio de expeditionibus Trajani ad Danubium et origine Valachorum; cum epistola C. G. Heyne ad auctorem missa et columnam Trajani illustrante. Vindobonae, 1794.*

⁹⁷ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Teil. Geschichte des alten Pannoniens und der Bulgarey, nebst einer allgemeinen Einleitung in die ungarische und illyrische Geschichte. Halle, 1797. — A lőcsei polgárfi, gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár pártfogoltjaként, 1791-ben Bécsben udvari hivatali állást, majd magyar nemességet kapott. Mindez szemléletét a Habsburg-hűség és a magyar rendi nacionalizmus összefonódása jegyében szilárdította meg. Találóa írta *Thallóczy*, i. m. (1915) 5—6. l.: „A nemesítés révén Engel hazafias érzületei még inkább összeolvadtak Magyarország uralkodó nemzetével; mint új nemes a rendi kiváltságokra

amely a Königliche Societät der Wissenschaften levelező tagjává való kinevezését tartalmazta; Schlözertől pedig magánlevelet, amely könyvét — alaposan megbírálta. A német telepesek kelet-európai történeti szerepéről szóló mű szerzője persze aligha érthetett egyet a magyar nagyhatalom históriai koncepciójával, ám megjegyzéseivel főként konkrét tárgyi-forráskritikai részletekben igazította helyre volt tanítványát.⁹⁸

Jóllehet mindezt magánlevélben, „négy szemközt” cselekedte, bírálatát hangsúlyozottan a szerző felkérésére, „nem a sajtó számára” írta, és baráti sorokkal kísérte, Engel végig sértődött, és — visszacsapásra készült. Beható tanulmányozás tárgyává tette hát egykori tanárának „szász könyvét” — amelynek III. része a „Nebenländer” megbírál I. kötetével egyidőben jelent meg —, és nem csinált titkot belőle, hogy egy „ellenkritika” tervét forgatja a fejében, — de immár a nyilvánosság számára.⁹⁹ Kisvártatva, még 1798 kora tavaszán meg is jelent — névalírással — egy szenvedélyes, sértő hangú, részletes bírálat Schlözer könyvéről a sajtóban: egy tekintélyes jénai tudományos folyóiratban.¹⁰⁰ A recenzens mindenekelőtt politikailag minősítette elhibázottnak a göttingai szerző művét, mint „egy idegen ország gyakorlati viszonyaihoz nyúló elméleti politikus melléfogását”; s túlzásoktól és félreértelmezésektől éppen nem tartózkodva, mintegy megformálta Schlözer magyarellenességének azt a felnagyított-eltorzított képét, amely azután úgyszólván közkeletűvé vált a korabeli — és későbbi — magyar szakirodalomban.¹⁰¹ Az epés tollú bíráló tárgyi tévedések sorát is felfedni vélte (ezeket

természetszerűen még nagyobb súlyt vetett, mint akik annak születtek.” — Az érem másik oldalát *Kazinczy* 1810-ben kelt soraival jellemezhetjük: „Engel Magyar történelméről nagyon sokat várok, bár az a körülmény, hogy bécsi cenzuráztatás nélkül adja ki, keveset nyom a latban . . . , hiszen Bécsben él és hivatalt visel.” — KL VIII. 1898. 119. l.

⁹⁸ EK 11, 15, 41—46, 49, 52. l.

⁹⁹ Lásd alantabb a 108. jegyzetet. — Vö. még Engel levelével a szlavista Jozef Dobrowskyhoz 1798. jan. 30-án: EK 47. l.

¹⁰⁰ Allgemeine Literatur-Zeitung. Jena—Leipzig, 1798. Bd. I. 417—440. hasáb. — A recenszió nagy gyorsasággal látott napvilágot: Schlözer már 1798. április 2-i levelében felháborodottan panaszkodott megjelenése miatt. (Lásd a 102. jegyzetet.) Aligha csalódunk azonban, ha ezt az iramot még a XVIII. század végét illetően is ritkaságnak tekintjük. A jénai folyóiratnak — amely 3000-t ugyan meghaladó előfizetői körével sem érte el Schlözer 1793-ban betiltott Staats-Anzeigen-jének népszerűségét — nyilván kedvére való csemege volt a harapós göttingai nagyság megcsiklandozása. — Vö. Gyarmathi Sámuel levelével Aranka Györgyhoz 1796. május 29-én: *Jancsó E.*, Gyarmathi Sámuel levelei. Magyar Nyelv, 1944. (XL.) 4. sz. 359. l.; *Selle*, i. m. 140. l.

¹⁰¹ Ennek a képnek persze voltak valós elemei. Hogyan lett „egy jelentéktelen, nyers ázsiai hordából hatalmas, kultúrált európai nemzet? . . . Németek, ez a ti művetek, legyetek büszkéek rá! Ti magyarok pedig, ne feledjétek ezt, . . . és legyetek hálásak érte . . .” — így tette fel és válaszolta meg a magyar történet első kérdését a német nacionalista *Schlözer* a „Kritikai gyűjtemények”-ben. — I. m. II. 164. l.; vö. fentebb a 81. jegyzettel. — Am az egykorú magyar közvélemény nagy részét ugyanennyire irritálták a göttingai historikus kritikai módszerének „nemzeti ábrándokat” foszlató, racionális következtetései is (mint Anonymus forrásértékének — igaz, hiperkritikáig menő — vitatása), s főképpen: a magyar *nemesség* rendi-feudális korlátoltságának maró bírálata; az utóbbit is *magyarellenességnek* minősítették. — Lásd pl. i. m. I. Vorbericht, 2, 7—9. l.; *Bedeus*, i. m. 298—301. l.; EK 61. l.

Hogy a Schlözer elleni felháborodásban a korabeli Magyarországon *Kazinczy* nem osztozott, sőt nagyrabecsülte a német tudós magyar történeti vonatkozású teljesítményét is (!) — a KL megfelelő darabjainak egybeállításával kimutatta már *Pukánszky*, i. m. 371. l. és *Borzsnák*, i. m. 165—166. l. A magyar történetírás széles vonulata azonban sokáig a „felháborodást” örökítette meg és vitte tovább: *Budai Ézsaiástól* — Magyar

főképp arra vezette vissza, hogy a német historikus tagadta Anonymus forrásértékét); de a mű harmadik részében viszonylag kevés kivetnivalót talált, és a százszok nemzetközi kereskedelmi szerepére vonatkozó — bennünket különösen érdeklő — megállapítást nem tűzte pennája hegyére. Bizonyos persze: célzatából folyóan oly alaposággal fésülte át a „Kritikai gyűjtemények”-et, hogy ez a fontos tézis semmiképpen sem kerülhette el a figyelmét.

Schlözerben az előzmények után szemernyi kétely sem merült fel a bírálat szerzőségét illetően. Az Engel iránti dühtől, felháborodástól fűtött hangon intézett hát cáfoló tartalmú levelet¹⁰² 1798. április 17-én ahhoz a magyar hallgatójához, aki akkoriban legközelebb állott hozzá: az éppen két esztendeje szintén Göttingában tartózkodó s vele szoros tanítványi-baráti kapcsolatba került *Gyarmathi Sámuel*hez, a nyelvész-orvos polihisztorhoz.¹⁰³ A terjedelmes írásműben, amelyet a Georgia Augustán tanuló magyarok („Ihre hiesigen Herren Landsleute”) közötti köröztetésre szánt,¹⁰⁴ a felhozott kifogásokat sorra véve, megpróbálta elhárítani, visszájára fordítani kritikusanak „azt a galád szándékát, hogy őt a tiszteletet érdemlő és általa mindig tevékenyen tisztelt nemzet (ti. a magyar) előtt gyűlöletessé tegye”.¹⁰⁵ Úgy-

ország történelmének. I. A mohácsi veszedelemig. Debrecen, 1805. 133. l. —, *Concha Győzőn* át — A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. Bp., 1885. 199. l. —, egészen *Szekfű Gyuláig*. „A szentimentális német professzorok, minő a felvilágosodás új bálványa, a göttingai Schlözer, felháborodnak a magyar nemesség e költött [!] középkori durvaságán . . . Schlözer . . . a világ minden népét lenézi, minket magyarokat, mint műveletlen asiátákat, »Turfanba« akar visszaűzni” — olvassuk a Magyar történetben. — Bp., 1936. V. 61, 67. l.; Szekfű álláspontjának későbbi antihitlerista színezetére lásd fentebb a 78. jegyzetet. — Am a „Kritikai gyűjtemények” szerzőjétől távol állt bárminő „visszaűzési” szándék; ő éppen azt vizsgálta, hogyan sikerült az „asiáták” közül éppen a magyarnak „a gyönyörű európai országban magát fenntartania, s itt egy sziklaszilárd, idestova 900 éves, önálló birodalmat alapítania . . .” — I. m. II. 168. l.

¹⁰² A sajtóban Schlözer nem válaszolt. A nyilvánosság előtt reagált viszont a névtelen bíráló „támadására Schlözer és a százszok ellen” (a személy szerint is támadott) *J. C. Eder*, *Gebührliche Notwehr gegen die Ausfälle des Recensenten in der Jenaer Allgemeinen Literatur-Zeitung*. Siebenbürgische Quartal-Schrift, VI. Hermannstadt, 1798. 359. l. — Vö. Schlözer levelével Ederhez, 1798. ápr. 2-án: *Bedeus*, i. m. 320–321. l.

¹⁰³ *Gyarmathi Sámuel* — aki korábban a bécsi egyetemen végezte tanulmányait és 1782-ben orvosdoktor lett — gróf Bethlen Elek kísérője- és mentoraként 1796 április végén érkezett Göttingába és május elején jegyeztetett be az egyetem anyakönyvébe. — Lásd Gyarmathi S. levelét Aranka Gy.-hoz Göttingából 1796. (nem 1795!) május 29-én. *Magyar Nyelv*, 1944. 4. sz. 359. l.; *Borzák*, i. m. 195. l. — Itt, Schlözerrel közvetlen és folyamatos érintkezésben, írta a finn-ugor összehasonlító nyelvészet egyik úttörő művét, *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* címmel, amely 1799-ben ugyancsak Göttingában jelent meg, s függelékként Schlözer levelét, elismerő véleményét közölte. — I. m. 381–387. l.; vö. *Eder*, i. m. (1803) 10. l.; *Selle*, i. m. 138. l.; *Pukánszky B.*, Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. Nyelvtörténeti Közlemények, 1936. (L.) 367–371. l.; *M. Zsirai*, S. Gyarmathi, Hungarian pioneer of comparative linguistics. *Acta Linguistica*, Bp., 1951. 5–17. l.

¹⁰⁴ „Mi most itt sokan vagyunk, igaz, mind magyarok, de mégis háromfélék: gyermekek, férfiak és vének” — írta Gyarmathi Arankának Göttingából 1797. január 19-én. — *Magyar Nyelv*, 1950. (XLVI.) 61. l. — Schlözernek akkoriban annyi magyar tanítványa volt, hogy az 1798-i nyári félévben külön világtörténeti kollégiumot tartott számukra, különös tekintettel a magyar történetre. — *F. Frensdorf*, *Von und über Schlözer*. *Abhandlungen der Kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*. Göttingen, 1909. 91. l.; id. *Pukánszky*, i. m. 365. l.

¹⁰⁵ A nagyon tanulságos elaborátumnak — EK 51–61. l. — szintén megvolt a maga gyengéje. Schlözer ugyanis tiltakozott a recenzióknak amaz állítása ellen is, hogy könyve politikai célt szolgált, és „közé volt a százszoknak a többi rendekkel és magával az udvarral fennforgó legújabb viszályaihoz”. — A „Kritikai gyűjtemények” keletkezésének körülményei azonban éppen erről vallanak. — Lásd fentebb a 78. jegyzetet.

lehet azonban, nem fordult a legrokonérzőbb helyhez, mert a bírálóknak, a látszat ellenére, mégsem Engel volt a szerzője — ő legfeljebb tanácsokat adhatott hozzá¹⁰⁶ —, hanem azt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titoknoka, a Marosvásárhelyen élő *Aranka György* írta, és pedig — *difficile est satiram non scribere* — főként éppen Gyarmathi sugalmazására és segítségével (amint erre 1796–98. évi levelezésük fényt derít).¹⁰⁷

Akárhogyan is állt a dolog, nemcsak Schlözer, hanem Heyne és a szakörök általában is Engelt tekintették az ominózus kritika szerzőjének. „Bezzeg most van dolog a Schlözer szász könyvinek Engel által (képzelt) recenziójával! — írta Gyarmathi Arankának 1798. június 14-én Göttingából. — Bezzeg ő is szegény jól megfizet érte, hogy gesztenye kikaparó macskává engedte magát tétetni! — Előre kikukorékolja, hogy ő akarja recenseálni a szász könyvet, már most Schlözer is, más is azt hiszi, hogy igazán ő is recenseálta, pedig csak az ő lelke tudja, (s még a Gyarmathié). Am lássa, tartsa a hátát, hogy kopogassák meg minden felől. Maga hozta magára.”¹⁰⁸ Ez a kínos

¹⁰⁶ Éppen 1798. február 2-án olvasták fel Marosvásárhelyt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság ülésén Engel Bécsből küldött levelének egy részletét. Nem volna meglepő, ha kiderülne: a fel nem olvasott részek Schlözer „szász könyvével” foglalkoztak. Hiszen Engel Arankával éveken át levelezett, és kérésére számos magyar történeti kérdésben mondott véleményt. — *Jancsó E.*, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* (Továbbiakban = ENyI) Bukarest, 1955. 261, 401. l. — *Bedeus*, i. m. 313. l.

¹⁰⁷ Gyarmathi már 1796 nyarán bőséges kivonatot állított össze és küldött haza „Schlözer szászok mentő írásából”, annak addig kinyomtatott első két kötetéből, — ilyen megjegyzésekkel: „Jó lenne némely nevezetesebb artikulusait refutálni is... Ha az emberek így nem köszörülik egymást, soha az igazság ki nem jó világosságra. Nekem sok erősítése helyesnek tetszik, ha nem mind is. Igaz, hogy historicus teljességgel nem vagyok... Bízom hát a nagyobb lépéseket a tudákosokra.” A kivonatot pedig azért készítette — írta ugyanez év végén Aranka Györgynek —, mert Schlözer addig nem engedti nyilvánosság elé könyvét, amíg meg nem kapja szövegéhez erdélyi szász szakférfiak észrevételeit. „En az ő maga tulajdon exemplárját olvastam el, mert hozzám igen jó.” — 1797 májusában Arankát a „szász könyv” megjelenéséről tájékoztatta, „melynek rövid foglalátát a Méltóságos Úrnak most esztendeje leküldöttem volt... És célunk az volna benne, hogy refutáljuk, mert ha egy két esztendő alatt refutatója nem jó világ elibe, azt bizony mind igaznak fogja a világ tartani. Pedig csak jó volna, ha némely részét meg lehetne cáfolni. En nem restelném, ha tudnék hozzá.” — Végül 1798. június 14-én a recenzió publikálásának hatásáról tudósította, vállalva saját szerepét, de korlátozva felelősségét: „A Schlözer könyviről azt írja a Méltóságos Úr: Az Úrnak célja, hogy megcáfolják, igen dicséretes! Szerencsét kívánok hozzá etc. etc. Ezt ki írhatta a Méltóságos Úrnak, nem tudom, (én arra tudom capax nem vagyok, holtig sem lehetek), én nem írtam... En szegény tudatlan grammaticusul, s mi szegény incipiens göttingai tanulóknál ártanók magunkat belé oly temérdek nagyságú nehéz kérdéseknek eldöntésébe, melyeknek megtámogatására egy egész alma natio minden tudományát és lujdorját... hordották össze.” — *Jancsó E.*, *Gyarmathi Sámuel levelei.* Magyar Nyelv, 1944., (XL.) 361–362, 222. l., 1950. (XLVI.) 156. l. (A levelek datálását több esetben helyesbíteniünk kellett.)

Mint látjuk, az ügy lényege világos; de azért Gyarmathi szerepe, ténykedésének motívumai még további tisztázásra szorulnak, csakúgy, mint az a kérdés, kinek vagy kiknek milyen mértékű közreműködésével készült Aranka György recenziója. *Jancsó* közlése szerint — i. m. (1955) 392. l. — *Johann Michael Ballmann* medgyesi tanár segítette Arankát Schlözer ellen tervezett *könyve* megírásában, (amely azonban nem készült el teljesen és sohasem került a nyilvánosság elé). — *Vö. Aranka György levelével Kazinczyhoz* (1810. jún. 9.): *KL VII.* 513. l. és *Trausch*, i. m. I. 53. l.

¹⁰⁸ Gyarmathi levelének ez a részlete így folytatódik: „Otthon erről commentariu-sokat kell beszélnem. Ennekem sok neveltségre adott alkalmatosságot. Menschenkenntnis.” — *Jancsó E.*, *Gyarmathi Sámuel levelei.* Magyar Nyelv, 1950. (XLVI.) 156. l.; a levelet részben idézte már *Jakab E.*, *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és*

„megkopogtatás” Engelnek a göttingai Societäthez fűződő kapcsolatát ugyan nem zavarta meg („Nebenländer”-ének soron következő, II. kötetét, köszönetként tagságáért, éppen a Társaságnak ajánlotta),¹⁰⁹ s Heyne-vel való levelezését nem érintette (folytatódott ez egészen 1812-ig, a nagy klasszikus-filológus haláláig),¹¹⁰ de Schlözerrel fennállt összeköttetését természetesen megszakította. A göttingai historikus már Gyarmathihoz intézett levelében kijelentette: amíg él, nem írja le többé a „gonosz indulatú recenzens” nevét. S úgy látszik, a vélelmezett recenzens is hasonlóképpen fogadkozott, mert ő meg Schlözert aposztrofálta ezután neve helyett úgy, mint „a Kritisch-historische Nebenstunden szerzője”.¹¹¹

Időhaladtával azonban a szenvedélyek elcsitultak, a sebek megenyhültek, és a „Nebenländer” IV. kötete I. részének hat évvel később kelt előszavában Engel – az I. kötet előszavára emlékeztetően – már ismét indíttatást érzett, magát „Heyne, Schlözer, Gatterer, Spittler tanítványaként” minősíteni.¹¹² Mi több: a „Melléktartományok”-nak ebben a kötetében, amely Moldva és Havasalföld történetét adta, s így Erdélyét is sokszor közvetlenül érintette, nem átalott visszanyúlni a schlözeri „meglátáshoz” az erdélyi százok nemzetközi kereskedelmi szerepére vonatkozóan. Kötetlen formában idézte tőle – vagy közvetlenül Hermann „Grundverfassungen”-jából; mindenesetre forrásként sem egyiket, sem másikat nem jelölte meg – a keleti tartományok (türkische Provinzen) és Erdély közötti kereskedelmi forgalomról, Brassó

Kéziratkiadó Társaság. Klny. a Figyelő 1884. márc.–ápr. füzeteiből. Bp., 1884. 13–14. l.; *Pukánszky*, i. m. 368. l.

Heyne 1798. július 3-án Engelhez intézett levelében így írt: „Ön most feltehetően új viszonyba kerül Jénával recenziója miatt. Vagy egyiket vagy másikat: vagy egészen hallgatni, vagy hidegvérűen és keményen beszélni, csak nem félcelekvést.” A „Grundverfassungen” írója, *G. Hermann* pedig megjegyzéseket készített elő „über Engels Recension der Schlötzerischen kritischen Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen”. – EK 63. l.; *Trausch*, i. m. II. 141. l.

Nemcsak a kortársak, de az utókor sem vonta kétségbe sokáig Engel szerzőségét. *Jakab* közlése ellenére – i. m. 12. l. – *Teutsch*, Schlözer könyvének centenáriumi méltatója, ill. *Thallóczy*, Engel levelezésének publikálója is erről volt meggyőződve: i. m. 281. l., ill. 51, 61. l.; hasonlóképpen *Lékai*, i. m. 114. l. – A kérdést azután a már idézett Gyarmathi–Aranka levelek és a Nyelvvelő Társaság iratai helyezték új megvilágításba. Utóbbiakból, többek között, kiderül, hogy a Társaság 1798. március 21-i ülésének napirendjén Schlözer munkájára tett „jegyzések” felolvasása szerepelt, amelyek (fűzhetjük hozzá) számos egyezést mutattak a jénai kritikával. Az észrevételeket meg nem nevezett szerzőjük kikérte „bővebb kidolgozás és pallérozás végett”, s azok a május 9-i jegyzőkönyv szerint is „még további vizsgálásra a szerzőnél hagyatnak”. Itt tehát már nem a bírálatnak, hanem a Schlözer ellen tervezett, de kiadásra nem került könyvnek a kéziratáról volt szó. – ENyI 266, 281. l.; vö. uo. 251, 253, 282–283. l.

¹⁰⁹ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. II. Teil. Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien, nebst einigen ungedruckten Denkmälern Ungrischer Geschichte. Halle, 1798. – A könyvet Engel a göttingai, valamint a prágai Tudós Társaságnak ajánlotta, amely őt ez év februárjában szintén külső tagjává fogadta.

¹¹⁰ Heynének Engelhez intézett számos levelét közli az 1798–1812 évekből is EK 49, 62–63, 84–85, 90, 93–94, 101–102, 106–110, 112–116. l. – A levelek szívélyes hangja (és néhány konkrét kitétele) rávilágít Heyne és Schlözer nem egészen zavartalan viszonyára is. „... ich bin gar nicht Mitglied der hiesigen Societät” – írta Schlözer 1809 márciusában, Kazinczy levelére válaszolva. – KL VI. 395. l.

¹¹¹ EK 52, 62. l. – Utalás *A. L. Schlözer* egy korábbi munkájára: Kritisch-historische Nebenstunden. Origines Osmanicae. Göttingen, 1787.

¹¹² *J. Ch. v. Engel*, Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. IV. Teil. Geschichte der Moldau und Walachey. Nebst der historischen und statistischen Literatur beider Länder. Halle, 1804. I. Abt. Vorrede, III. l.

árulerakási jogáról (Niederlagsberechtigtheit) szóló, fentebb már megismert passzust,¹¹³ — egyéni invencióból a következő mondatot toldva hozzá: „Nyomok vannak arra, hogy brassói kalmárok egészen Egyiptomig vitték kereskedésüket”. S mindehhez még egy tanulságos lábjegyzetet fűzött: „Az Egyiptomon keresztül jött keleti árucikkkel (orientalische Waren) folytatott kereskedelem a Jóremény-fok körülhajózása előtt nagyon nyereséges közvetítő szállítmányozást (Speditionshandel) biztosított az erdélyi, sárosi és szépesi németeknek. Innen Brassó, Nagyszében, Bártfa, Szeben, Lőcse és más városok egykori virágzása. Oly téma ez, ami Egyiptom újabb sorsára tekintettel, bővebb kutatást és kifejtést érdemelne.”¹¹⁴ Íme, az 1797-es schlözeri reminiscenciának így adtak tápot, Engelt így serkentették újabb leleményekre a világpolitika legutóbb zajlott fejleményei: Napóleon 1798—99. évi vállalkozása Egyiptomban, a francia expedíció 1801. évi kivonása után pedig az erősödő angol (és a végleg le nem állított francia) aspirációk a nilusi ország irányában, összekapcsolódva a török birodalom éles belső küzdelmeivel.¹¹⁵

Engel idézett sorai — a dunai fejedelemségekről szóló „Nebenländer”-kötetben — 1804 végén kerültek ki a nyomdából. Ugyanekkor a szorgos historikus már más munkákon dolgozott: többek között a nagyérdemű forráskutatónak, az Erlangenban végzett, de Göttingát is megjárta Cornides Dánielnek¹¹⁶ — Pray Györggyel való kapcsolatára fentebb már utaltunk —, a pesti egyetem 1787-ben elhunyt tanárának egy kézírata posztumusz kiadásához írt előszót. Cornides rendkívül gazdag hagyatéka már korábban is izgatott foglalkoztatta,¹¹⁷ s abból két tanulmányt, a magáéval megtoldva, már előzőleg publikált.¹¹⁸ Ezúttal egy harmadikat tett közzé: ipartörténeti tárgyú értekezést, amelyben Cornides a közhiedelmet cáfolni s Magyarországot és Erdély középkori anyagi kultúrájának magas fejlődési színvonalát kimutatni igyekezett.¹¹⁹ Ehhez a témához is hozzákapcsolta most hát Engel — éppen a közép-

¹¹³ Lásd a 86. jegyzetet.

¹¹⁴ Engel, i. m. (1804) 127. l.

¹¹⁵ Fournier, i. m. I. 206. s köv. l.; Fugier, i. m. 382—383. l.; Godechot, i. m. 110, 133—134. l.

¹¹⁶ Cornides 1785-ben járt Göttingában; a magyarok régi vallásáról szóló tanulmányát Schlözer ösztönzésére írta és mutatta be a Tudós Társaságban, amely már őt is tagságával tüntette ki. — R. Gálos, Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785. Cornides und Pray. Ungarische Jahrbücher, Bd. XII. H. 3—4. Berlin—Leipzig, 1932. 309—325. l.

¹¹⁷ Lásd az egykor ugyancsak göttingai diák, báró Prónay Sándor — neki szólt a Nebenländer I. kötetének ajánlása — 1792. december 14-én írt levelét, amelyben Engelt arról tájékoztatta, hogy sógora, Teleki József gróf megvásárolta a Cornides-hagyatékot. — EK 37—38. l. — A gazdag könyv- és kéziratanyagot, amely a sziráki (Nógrád megye) Teleki-kastélyba került, Engel 1797-ben nézte át, Prónay társaságában. — Ld. az alább id. előző 6—7. l.; vö. Clarissimi Danielis Cornides in regia Universitate Hungarica quondam professoris ac Bibliothecae custodis Bibliotheca Hungarica. Pestini, 1792.

¹¹⁸ D. Cornides, Commentatio de religione veterum Hungarorum. Edidit suamque de origine gentis Hungaricae dissertationem adjecit Chr. Engel. Viennae, 1791 (vö. fentebb a 116. jegyzettel); D. Cornides, Vindiciae anonymi Belae regis notarii editae, auctae a J. Chr. Engel. Budae, 1802.

¹¹⁹ D. Cornides, Bruchstücke zur Geschichte der städtischen Cultur und des Gewerbfleißes in Ungern. Herausgegeben und mit einer kurzen Vorrede begleitet von J. Chr. v. Engel. — Közölve: S. Bredetzky, Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungern. IV. Wien, 1805. — Megjegyzendő, hogy Cornides értekezése a közleményen belül már a következő címet kapja: „Vom blühenden Zustand der Künste und Handwerke in Ungern und Siebenbürgen im mittlern Zeitalter”, s maga a szöveg többhelyütt éppen az erdélyi kézművesipar fejlettségét és az erdélyi szászok középkori kereskedelmének kiterjedt voltát emeli ki. — I. m. 9—14. l., stb.

kori fejlettség egyik tényezője- és magyarázataként — a levantei kereskedelem irányának fenti meghatározását, amikor előszavában a következőket írta: „Az udvar fénye Károly Róbert és I. Lajos idején, a magyar birodalom hatalma, amely I. Lajos alatt az Északi-tengertől [!] a Fekete- és Adriai tengerig terjedt, az *ázsiai és afrikai kereskedelem áthaladása Magyarországon mindaddig, amíg a Jöreménység-fokát fel nem fedezték*, és más nemzetek hajózása még gyermekkorát élte, az előnyös árucseré Konstantinápolyval, Velencével, Béccsel, Prágával, Boroszlóval, Varsóval, Danziggal, Kijevvel: nagy mértékben serkentették a magyar ipart.”¹²⁰ — Nos, ez az a passzus, amelyet *Berzeviczy Gergely*, gazdaságpolitikai javaslatai történeti érvelésének magyarországi pilléréként, idézett¹²¹ *Engeltől*, aki viszont (az elmondottak után aligha kétkedhetünk) *Schlözernek* — *Eder* és *Hermann* nyomán támadt — meglátását formálta-fejlesztette tovább.

Engel már a Cornides-előszóban is jelezte azt a szándékát, hogy a „mellékartományok” történetének befejezése után hozzálát „magának Magyarország történetének” a feldolgozásához.¹²² Amikor a következő évtized serény munkájával valóra váltotta ezt a törekvését, ötkötetes magyar történelmének megfelelő helyére is beiktatta persze a „levantei motívumot”, — kibővített, tovább bontott, de a schlözeri eredetet is félreismerhetetlenül megőrző formában. „A városi kultúra és jólét — írta az 1813-i kiadású második kötetben — I. Lajos alatt a viszonylag legmagasabb fokon állott, mert a *kereskedelem szabadságot élvezett*; csak alacsony vámok voltak, tilalmi törvények pedig nem léteztek: tetszés szerint lehetett behozni és kivinni. Ez a bölcs politika alapozta meg a kereskedelem akkori virágzását Magyarországon. Minthogy pedig a Jöreménység-fokát még nem fedezték fel és a törökök is csak 1371-gyel kezdték európai terjeszkedésüket, a velenceiek pedig gyakran voltak a törökökkel s másokkal háborúba bonyolódva, *szinte az egész orientális kereskedelem Magyarországon vonult keresztül* . . . De a legélénkebb volt Nagyszében és Brassó forgalma Havasalföld, Besztercé Moldva felé. Ezeken a — részben a koronának alávetett — országokon át haladt a keleti kereskedelem. Nagyszében 1382 óta lerakata volt mindazoknak az áruknak, amelyeknek a Vöröstoronyi-szoroson át Havasalföld felé kellett továbbmenniük. Brassó akkoriban virágzó kereskedőváros volt; az erdélyi százszok Bécsre, Prágát, Velencét, Zárát, Krakkót és Bukarestet is felkeresték áruikkal. Az erdélyi százszok készítményei, különösen fakupák és más fa- és vászonáruk eljutottak *Szmirnába, Arábiába és Egyiptomba*.”¹²³

Az idézett szövegrészhez Engel egyetlen jegyzetet fűzött, amelyben Brassó és a havasalföldi vajda között 1368-ban kötött kereskedelmi szerződésre hivatkozott.¹²⁴ De a szövegben Nagyszébenre tett, 1382. évi utalása is

¹²⁰ I. m. 5. l. — A fejtegetés így folytatódik: Zsigmond után „a magyar műipar a törökökkel való gyakori háborúskodás és a *kereskedelem másfelé vonulása* miatt, úgy látszik, elhanyaglott; de Korvin Mátyás alatt ismét felemelkedett, és az ő uralma idején a nemzet tudományban, városi kultúrában, jómódban tündöklött. II. László és II. Lajos alatt minden romlásba süllyedt, amelyből végre az újabb időkben Ausztria erős karja ragadott ki.” — Uo. 5—6. l.

¹²¹ Berzeviczy G. élete és művei. II. 288—289. l. — Lásd fentebb a 41. jegyzetet.

¹²² I. m. 9. l.

¹²³ *J. Chr. v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reichs. II. Wien, 1813. 149—151. l. — A százszok „kereskedelmi szabadságára” vö. fentebb a 88. jegyzettel.

¹²⁴ Az oklevél későbbi kiadása: *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 4. Budae, 1834. 148—150. l.

okleveles alapot sejtet. Hogy mire gondolt, megtudhatjuk Magyarország történetének másik korabeli német nyelvű auktorától: a nem kevésbé termékeny *Fessler Ignác Auréltól*, aki tízkötetes művének alig pár évvel utóbb: 1816-ban megjelent harmadik kötetében, *Pray Györgynek* egy korábban publikált adatgyűjteményére hivatkozva,¹²⁵ ismertette Nagy Lajosnak 1382-ben kelt, a Nagyszébenben keleti fűszerekkel kereskedő „örmények” visszaéléseit tilalmazó oklevelét.¹²⁶ De ezt az oklevelet — amelynek értelmezése egyébként később a szakmai vita egyik ütközőpontjává vált¹²⁷ — Fessler *nem* kapcsolta be a keleti kereskedelem erdélyi közvetítésének koncepciójába;¹²⁸ aminthogy a „Grundverfassungen” többször említett passzusából — amelyet ő is ismert és idézett — ugyancsak *nem* merített ösztönzést ilyen motívum kidolgozására.¹²⁹ Ha meggondoljuk, hogy a kalandos életű Fessler, aki ifjabb korában még katolikus szerzetes lévén, persze *nem* járt a Georgia Augusta-egyetemre, és később, áttérése után *sem* vált Schlözer hívévé, sőt a magyarországi kapucinus zárdából az oroszországi evangélikus püspökséghez vezető, a felvilágosodástól az ellenforradalmi romantikába sikkló pályáján élesen szembekerült a göttingai historikus felvilágosult-racionalista történetfelfogásával¹³⁰ — akkor Fessler „*negativumait*”¹³¹ is közvetett bizonyítéknak tekinthetjük a mellett, hogy Engel idevágó nézeteire Schlözer „meglátása” gyakorolt formáló hatást.

¹²⁵ *G. Pray*, Specimen hierarchiae Hungaricae complectens seriem chronologicam archiepiscoporum et episcoporum Hungariae. II. Pasonii et Cassoviae, 1779. 261—262. l. — A forrást Pray egészen más összefüggésben: *Goblinus* erdélyi püspöki működésének okleveles adataként közölte.

¹²⁶ *J. A. Fessler*, Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. III. Leipzig, 1816. 1049—1050. l.

¹²⁷ Az oklevél későbbi kiadásai: *G. Fejér*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 5. Budae, 1834. 571—573. l.; *Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Müller*, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 1897. 555—557. l. — Az oklevélszöveg értelmezése körüli vitát munkálatunknak egy későbbi fejezetében elemezzük.

¹²⁸ Fessler minden kommentár nélkül közölte az 1382. évi oklevél tartalmát, amelyet úgy értelmezett, hogy *örmény* kalmárok safrányt, borsot és egyéb fűszereket hoztak Erdélybe; nem elégedtek meg a nagybani eladással, hanem a kiskereskedelmet is magukhoz akarták ragadni; ha pedig ebben akadályozták őket, áruikkal *elvonultak Havasalföld felé*.

¹²⁹ Az erdélyi szászok kiterjedt kereskedelméről Zsigmond kora kapcsán emlékezett meg, — ismét bárminő értékelés nélkül citálva, hogy a szászok olyan „keleti tartományok határára feküdtek, amelyek viasz-, selyem-, nyersbőr-, gyapot- és gyapjúfeleslegüknek piacot kerestek ... De az idegen kereskedők, akik Erdélyen át vették útjukat, nem vonulhattak tovább, amíg áruikat Nagyszébenben, Brassóban és Besztercén 8—14 napig le nem rakták”. — *Fessler*, i. m. IV. Leipzig, 1816. 1246—1247. l.

¹³⁰ *Abafi L.*, Fessler Ignác Aurél. Századok, 1878. 618—645. l.; *Koszó J.*, Fessler Aurél Ignác a regény- és történetíró. A fölvilágosodástól a romantikáig. Bp., 1923. 11, 26, 33, 64, 88, 300—301. l.; *Sashegyi O.*, Német felvilágosodás és magyar cenzúra. 1800—1830. Bp., 1938. 39—41. l.; *P. F. Barton*, Ignatius Aurelius Feßler. Vom Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung. Wien—Köln—Graz, 1969. 477, 481. l.

¹³¹ Ezek közé sorolhatjuk még azt a mozzanatot is, hogy — mint fentebb láttuk (71. jegyzet) — Fessler már Hüllmann előtt is ismerte azt az 1438. évi adatot, amely szerint boroszlói kereskedők Budáról vásároltak borsot; de ezen az alapon sem tulajdonított a dunai vagy az erdélyi útvonalnak közvetítő szerepet a levantei kereskedelemben. Sőt úgy vélekedett, hogy Velencéből hozták be ezt a borsot raguzai kereskedők Budára, s Velencében szereztek be egyébként a boroszlóiak a többi fűszereket, kelet-indiai cikkeket. — *Fessler*, i. m. IV. 1244—1245. l.

5.

A levantei áruk koraközépkori *dunai* forgalmának gondolatát és „késő-középkori” (XIV—XV. századi) *erdélyi* (szász) közvetítésének tételét — amelyek a XVIII—XIX. század fordulójának szakirodalmában egymástól lényegileg függetlenül, *különböző történelmi összefüggésekben* jelentek meg — az 1830-as években *kapcsolta össze* egymással a magyar történetírást.

Amikor ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben pályadíjat tűzött ki arra a kérdésre: „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedelem honunkban az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt; mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről azok előmozdítására; melyek voltak nagyobb emelkedéseket hátráltató akadályok; végtére, minő befolyások volt nemzetünk erkölcsi és értelmi kifejlődésére?”¹³² — a jutalmazott pályamunkák másodika, a magyar gazdaságtörténetírás úttörő műve: a pályája kezdetén állott *Horváth Mihályé*,¹³³ a levantei kereskedelem kérdését előadásának egyik fő vonalába állította, s magyarországi vonatkozásainak alakulását a fenti értelemben ábrázolta.¹³⁴

„... a magyarok bejötté előtt — írta Horváth — a levantei kereskedelem egy része az országon keresztül a *Duna mentében* vette útját Görögország felé”. A kalandozások korában a nyugati és északi népeknek a kelettel Magyarországon keresztül való közlekedése ugyan megszakadt, de már István király idejétől fogva, különösen pedig az első kereszties hadjáratnak Magyarországon való átvonulása következményeként, a bolgár s görög városokkal való érintkezés könnyebbé és sűrűbbé vált. „Még élénkebbé lön ezen közlekedés, miután Basiliós császár a bolgárokat egészen meghódítván s ezeknek kereskedése lassanként meggyöngyülvén, a *keleti áruk szállítását magyarhoni kereskedők kezdék fővállalni.*” Később azután a közvetítő forgalomban „a magyarok nem annyira cselekvő, mint szenvedő részt vettek. Néhány német városok ... élénk kereskedést űztek a kelettel; a többi fölött jelentékeny vala *Regensburg közlekedése* nemcsak *Konstantinápolyal*, hanem az oroszokkal és elbai szlávokkal is; az áruk onnan *Magyarhomon keresztül* részint szárazon, részint vízen szállítottak át.” Így hát „Magyarország lön középpontja az északról dél s keletről nyugat felé vonuló kereskedésnek”; és „a keletről hazatérő nyugatiak által városaink könnyen jutottak a kelet áruhoz” a XII. század folyamán.¹³⁵

Az előadás egybecsengése a „Donauhandelsgedanke” német historikusaival csaknem teljesnek mondható. S Horváth nem is hagy kétséget az iránt, honnan az egyezés. Az idézett szövegrészekhez kapcsolódó jegyzeteiben nagy elismeréssel szolt *Heeren*-ről, a kereszties hadjáratok következményeit tárgyaló fejtegetéseiről; főképpen pedig ismételten hivatkozott *Hüllmann*-nak *Byzantischer Handel*-jára csakúgy, mint *Städtewesen*-jére. Különösen jellemző az a jegyzete, amelyben szó szerint idézte az utóbbi szerző egyik hosszabb

¹³² Történettudományi pályamunkák. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. II. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig. Két koszorús értekezés *Kossovich K.* és *Horváth M.*-től. Buda, 1842. Előszó, IV. 1. — Az első helyen jutalmazott *Kossovich* a külkereskedelemnek, ezen belül a levantei cikkek forgalmának alig szentelt figyelmet. — Lásd i. m. 40, 80—81. l.

¹³³ Vö. *Pamlényi E.*, Horváth Mihály. Bp., 1954. 21—22. l.

¹³⁴ A könyv néhány évtizeddel később változatlan szöveggel ismét megjelent: *Horváth M.* kisebb történelmi munkái. II. Pest, 1868. — A következőkben a második kiadás oldalszámaira hivatkozunk.

¹³⁵ *Horváth*, i. m. 4, 7, 13, 16, 21—24, 46. l.

passzusát arról, mint foglalták el a bolgárok helyét a magyarok a levantei kereskedelemben, hogyan tettek szert fontos szerepre a konstantinápolyi piac és a „dunai Délnémetország” közti áruközvetítésben egészen a XII. század második feléig, — amikor a délnémet kereskedőknek engedték át a terepet a dunai útvonalon.¹³⁶

A XIII. század folyamán azonban, a velencei hajósok levantei előnyomulásának következtében, ez a *dunai* átmenő forgalom szinte teljesen elhanyagolt; hogy viszont a XIV. század utolsó harmadában — itt kapcsolja be Horváth Mihály a *másik* tézist — az *erdélyi szász városok* szerepe kerüljön előtérbe a keleti áru közvetítésében. „... 1370 óta a hatalmukat s uraságokat Európában is meggyökeresítő törökök egészen más alakot adának a levantei kereskedésnek. A konstantinápolyi császárságtól, mely már csak a város határáig olvadt össze, Velence kiváltságokat s kedvezéseket kereskedése ügyében többé nem nyerhetett, a törökkel pedig ... majdnem szünetlen háborúba bonyolódván, a keletet ... oly sűrűn, mint azelőtt, nem látogathatta... *Mivel pedig a jöreményfoki út fölfedezve még nem volt, a keleti kereskedés nagy részint ismét Magyarországon kezdett keresztül vonulni...* Ezen átmeneti kereskedésnek fő piacai valának honunkban: Szeben, Brassó és Beszterce Erdélyben. Az első kettőn át Oláh-, az utósón pedig Moldvaország felé vette irányát a kereskedési vonal... Szeben 1382 óta rakhelye volt az Oláhországon keresztül szállított áruknak. Igen sűrűn látogatták ezen város az örményektől, kik sáfránt, borsot és egyéb keleti fűszereket hoztak piacára, onnét a magyarhoni kalmárok által az ország minden részére szállítandókat. Nevezetes e tárgyban Lajosnak egy oklevele, melyben ezen örmények kereskedését szabályozza... Szinte jelentékeny vala Besztercén és Brassón a kereskedési csődület. Lajos ezen város és Oláhország között ... még 1368-ban egy kereskedési szerződést eszközölt ki... A brassói ... fa- és vászon-művek nemcsak Bukarestbe a városiak által, hanem részint ugyanazok, részint külföldiek által *Smyrnába, Aegyiptomba s Arabországba* is szállítottak.” Az aktív kereskedésben kitűntek „a szász gyarmatok kalmárai, kiváltkép az erdélyiek. Nem ritkán megfordultak ezek áruikkal Bécsben, hová többnyire keleti árukat vittek, Prágában, Krakkóban, Zárában, Velencében, Bukarestben.”¹³⁷

Ahogy előbb a dunai kereskedelem téziséét illetően Heerennel és Hüllmannnal, úgy most, az erdélyi közvetítés motívuma kapcsán, mint látjuk, *Engellel* csendül össze Horváth előadása. Nem lepődünk hát meg, hogy idevágó lábjegyzeteiben főleg reá hivatkozott. Az 1382. évi szebeni oklevél dolgában pedig — amelyet Fesslerhez közelállóan értelmezett, de tőle eltérően immár az „erdélyi tétel” elemévé épített — *Katona Istvánra* utalt, aki a szöveget hatalmas latin nyelvű magyar történetének tizedik kötetében, Pray nyomán, szintén kiadta.¹³⁸

¹³⁶ Horváth, i. m. 13, 21, 24. l.; vö. Hüllmann, i. m. (1808) 79—80. l.

¹³⁷ Horváth, i. m. 41, 43, 46, 77—79, 82. l.; vö. még 89, 112, 153. l.: „Róbert Károly, Nagy Lajos és Zsigmond alatt ... a levantei kereskedés ... nagy részint honunkon keresztül vette útját...”

¹³⁸ *St. Katona*, Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Tomulus III. ordine X. Budae, 1790. 713—714. l. — Katona az oklevelet, *Pray* Specimen-ére hivatkozva, szintén *nem* a keleti kereskedelem összefüggésében közölte, hanem egyszerűen arra a kérdésre válaszolva,

A két tétel hasonló összekapcsolását s a másodiknak még részletesebb kifejtését nyújtotta néhány évvel később az erdélyi szász történetírás egy olyan munkálatban, amely nem hivatkozott ugyan Horváth előbb idézett fejtegetéseire, de bizonyára belőlük is ösztönzéseket merített: *Friedrich Hann*-nak épp 1848-ban publikált kereskedelem-történeti értekezésében.¹³⁹

A nagyszebeni jogi tanintézet tanára és mezőgazdasági egyesület titkára — aki az erdélyi „Landeskunde” buzgó munkása volt, a szász kultúrfőlny és a Bécs iránti lojalitás eszme körében¹⁴⁰ — a koraközépkort illetően maga is a levantei kereskedelem konstantinápoly–dunai útvonalának hirdetőjeként lépett a nyilvánosság elé. „Konstantinápoly volt akkoriban az Oriens és Okcidens közötti forgalom központja... A VIII. és IX. században ugyan még homályba burkolózott, de utóbb, a X. században már bizonyosan létrejött Délnémetország érintkezése .. a nagy vízi úton .. Konstantinápolyval... Számos dunai város, mindenekelőtt Passau, közlekedett vele... *A dunai kereskedelem virágzott, felfelé és lefelé, a konstantinápolyi világpiac felől és felé...*”,¹⁴¹ — festette fel Hann, éppen nem fukar kézzel, a koraközépkori Donauhandel élénk-dús színeit, amikor is, elsősorban a német közgazdász és gazdaságpolitikus, *Gustav von Gülich* gazdaságtörténeti adatgyűjteményének¹⁴² néhány évvel korábban megjelent IV. kötetére támaszkodott¹⁴³; ő pedig — amint eleve feltételezhettük — nem mástól, mint (az annak idején Napóleon keleti törekvései által impresszionált) *Hüllmann*tól szerezte idevágó értesüléseit.¹⁴⁴ Hann e részben másik forrásaként a nagy tekintélyű tiroli-osztrák történésznek — aki viszont a század elején, mint utaltunk rá, a Napóleon-ellenes ausztriai „nemzeteszmét” ébresztő és tápláló műveivel alapozta meg hírne-

hogy I. Lajos életének utolsó évében „quibus postremos favores regio exhibuit”. — *Horváth* szövegértelmezése szerint az oklevél azt írta elő, hogy „az örmények a kiskereskedéstől s a már egyszer odavitt áruknak visszavételétől . . . eltiltassanak, s portékáikat azontúl csak nagy mennyiségben adják át a honi kalmárokknak”. — I. m. 78. l.

¹³⁹ *Fr. Hann*, Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. III. Hermannstadt, 1848. 139—176, 267—338. l. — A név nélkül megjelent tanulmány szerzőjét *Meltzl O.*, Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században. Századok, 1892. 720. l. és *Jickeli*, i. m. 45. l. nyomán adtuk meg, figyelembe véve, hogy a kötet első tanulmányát (a szerző csak itt van megnevezve) *Fr. Hann* írta. A szerzőséget azonban nem tartjuk kétségtelenül bizonyítottnak. — Hann személyére, működésére (1850-ben az osztrák Kereskedelmi Minisztérium tisztviselője, majd a bécsi Austria c. újság munkatársa lett) ld. *Trausch*, i. m. 1868. I. 232. l.; 1870. II. 69—70. l.

¹⁴⁰ *Vö. Hann*, i. m. 175, 335. l.; 270, 281, 336. l.

¹⁴¹ I. m. 140—141. l.; *vö.* még 142—145. l.

¹⁴² *Marx* többször utalt *Gülich* munkájára. — Lásd pl. A tőke. I. Bp., 1948. 15, 814. l. — *Engels* Starckenburghoz írt 1894. évi híres levelében is olyan értelemben tett említést róla, mint „akinek száraz anyaggyűjteményében mégis annyi adat van számtalan politikai tény tisztázására”. — *Marx—Engels*, Válogatott levelek. 1843—1895. Bp., 1950. 547—548. l.

¹⁴³ *G. von Gülich*, Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit. IV. Jena, 1844. 167, 528—529. (helyesen: 728—729.) l. — Ezeket a (Hann által idézett) helyeken kívül a kérdésre lásd még *Gülich*, i. m. 143—148. l.

¹⁴⁴ *Hüllmann*, i. m. (1808) 4, 5, 11, 14, 16, 18, 21, 23—25, 44, 47, 49, 82, 116, 122. l. — *Gülich* emellett *Depping*, Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe (I—II. Paris, 1830) c. munkáját használta, amely a középkori levantei kereskedelem történetének legalaposabb tárgyalása volt, *W. Heyd*, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter (I—II. Stuttgart, 1879) megjelenéséig.

vét,¹⁴⁵ de utóbb (1828-ban) Metternichchel szembeni ellentétei miatt s a Habsburgokból kiábrándulva, Bajorországba települt át — *Joseph von Hormayr*-nak 1846 évi tanulmányára hivatkozott. Hormayr felfogása 1807 óta a középkori kereskedelem-történet dolgában is nagyot változott: „dunai kereskedő” lett. Tőle most már Hann, többek között, azoknak a keleti árucikkeknek a felsorolását idézhette, amelyeket „a középkori dunai vámjegyzékek szerint” a folyamon nyugat felé szállítottak.¹⁴⁶ Nem kétséges, hogy e jegyzékeken az alsó-ausztriai Stein vámhelyének azt a két XII—XIII. századi tarifáját értette, amelyet — ismét ugyanott kötünk ki tehát — *Hüllmann* interpretált először a „Konstantinápolyból Németországba menő tranzit-kereskedelem főútjának” döntő okleveles bizonyítékaként.¹⁴⁷

Az útvonalváltás „a XIII. század vége felé és a XIV. század folyamán” következett be — haladt tovább Hann is az ismert okfejtés nyomán —, amikor az itáliaiak egyre szilárdabban megalapozták kereskedelmi uralmukat a Levantében, az Alpokon át pedig új utat törtek Németország felé. Ennek következtében hanyatlott a dunai kereskedelem, csökkent Magyarország részesedése a Konstantinápoly és Nyugat-Európa közötti forgalomban. „Ám ez csak a magyar anyaországra áll”, — a dunai tranzit koncepciójának fonalát így csomózza össze a szász historikus (Horváth Mihálytól némileg eltérő módon) az erdélyi szász közvetítés szálával —, „mert *Erdély* tekintetében éppen ez az időpont (nevezetesen I. Lajos kora) az, amikor *sajátos helyzete* . . . Magyarországgal szemben . . . *minden eddiginél élesebben kidomborodik*,” nemzetközi kereskedelmi szerepe megnövekedik. Elannyira, hogy „amikor a XV. században a magyarországi tranzit már eltörpült az Itálián át lebonyolított világgforgalom hatalmas előnyomulásához képest . . ., Erdélyben az ipar és

¹⁴⁵ Különösen: *J. v. Hormayr, Österreichischer Plutarch oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherrn, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates. I—XX. Wien, 1807—1814.* — A mű hatására, a szerző politikai szerepére, különösen 1809-ben: *A. Robert, L’Idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. L’Apostolat du baron Hormayr et le salon de Caroline Pichler. Paris, 1933;* vö. *L. Villat, La Révolution et l’Empire. II. Vol. Napoléon (1799—1815).*² Paris, 1942. Clio, 8. 172—174. l. — Hormayr levélváltása Engellel 1806—1808-ban, főként a „Plutarchos”-szal kapcsolatban, (amelyhez valószínűleg Engel is hozzádolgozott): EK 85, 91, 94—99, 105—106. l. — Látogatása Pesten 1810-ben: KL VII. 1896. 209, 248. l.

Döbrentei G. írta. Kazinczynak 1811. június 7-én: „Ma olvasám a Bécsi Annálisokban Viertes Heft 1811, hogy Hormayrnek Austriai Plutarkusa Jean de Carrotól franciára fordíttatik s Napoleon második feleségének ajánlja . . . Micsoda despotismussal s idegen felcifrálkodással meri Hormayr abban Hunyadi Austriainak nevezni? De miként még Zrinyit, Pázmánt, Palmat s többeket. Ha Virág, Kis, Kazinczy meghalnak, berühmte Oesterreicherok lesznek-e?” — „Hunyadi, Pázmány etc. nem voltak Austriacusok — választott *Kazinczy* Döbrenteinek július 6-án. — De annak a földnek fiaai voltak, mely most egész Európa által *austriai* földnek néveztetik, és így Hormayrre én ugyan nem neheztelek ezért.” — KL VIII. 1898. 534. l.; IX. 1899. 5. l. — Tanulságos viszonyban áll Kazinczynak ez a válasza az „austriacus”-kérdésben Berzeviczyről gyakorolt kritikájával. — Lásd fentebb a 22. jegyzetet.

¹⁴⁶ (*J. F. v. Hormayr*,) *Der deutsche Handel nach dem Morgenlande und die freie Donau. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Hrsg. von J. F. v. Hormayr. XXX. Jg. (NF XVII.) Berlin, 1846. 262—263. l.; Hann, i. m. 141—142. l.* — A Hormayr’s Archiv és Taschenbuch egyéb magyar vonatkozásaira ld. *Kunczer Gy.*, Hormayr és az egykorú magyar irodalom. Pécs, 1928. 15—28. l.

¹⁴⁷ Lásd főképp *Hüllmann*, i. m. (1808) 100—106. l. — Vö. *Heeren*, i. m. 386. l. (*Essai*, 377—378. l.) és *Hüllmann*, i. m. (1826) 335—336. l. — A steini vámtarifák értelmezésére munkálatunk későbbi pontján térünk ki.

kereskedelem továbbra is folyamatosan fejlődött és igen magas fokot ért el ...” Cornides és Eder hatása érződik itt az erdélyi fejlődés XV. századi színvonalának kiemelésén, amit azonban Hann élesen szembeállított az egykorú magyarországgal, hogy egyben „Erdély mindenkor különálló történeti útja bizonyítékának”, s így — 1848-ban vagyunk! — a Magyarországgal való unió ellenérvének minősíthesse.¹⁴⁸

Hormayrral — aki a (koraközépkori) *Donauhandel* bajor érdekű gondolatának hívévé vált,¹⁴⁹ ámde a levantei áruk (XIV—XV. századi) erdélyi közvetítésének tézisééről nem szerzett (vagy nem vett) tudomást — e részben vitába bocsátkozva s az erdélyi százok XIV—XV. századi kereskedelmének viszonylag terjedelmes tárgyalását nyújtva, igyekezett Hann a maga felfogását bizonyítani. Elődeinél jóval több oklevélre hivatkozott, főként Nagy Lajos korából (találkozunk még ezekkel a továbbiakban); köztük persze az 1382. évi negyzebenire is, a keleti fűszerkereskedelem tárgyában.¹⁵⁰ A tézis szempontjából legmarkánsabb megállapításaihoz viszont — amikor a keleti országokból Nagyszebenben s Brassón át Erdélybe és azon keresztül nyugatra s északra áramló nyersterményekről beszélt, illetőleg a szász kereskedőknek a „konstantinápolyi világpiacig” terjedő kapcsolatairól, sőt a révükön Szmírnába és Egyiptomba is eljutott erdélyi iparcikkekről szólt — maga sem mást, mint *Schlözer* és *Engel* fentebb idézett helyeit hívta tanúságnak.¹⁵¹

Az erdélyi százoknak ez a virágzó Levante-kereskedelme, amely az akkori világforgalom legélénkebb piacaig nyomult — fejtegette végül Hann —, mindaddig fennállott, amíg Konstantinápoly meghódítása, különösen pedig Afrika körülhajózása, az Indiába vezető új tengeri út felfedezése, ezzel az Oriens és Okcidens közötti áruforgalom gyökeres átalakulása orvosolhatatlan csapással nem sújtotta.¹⁵² Így hát a középkor viszonyai többé nem

¹⁴⁸ *Hann*, i. m. 154—156, 168—169. l.; ld. még 174, 268. l. — *Vö. Cornides*, i. m. (1805) 10. l.; *Eder*, i. m. (1803) 218. l.

¹⁴⁹ „Az ókori kereskedelem ismerete terén — írta *Hormayr*, i. m. 268. l. — elévülhetetlenek *Heeren* érdemei. De éppen jelenünk fordulópontja szempontjából nincsen tanulságosabb, nincsen érdemesebb dolog, ha kevés fáradságosabb is, mint a középkori világkereskedelem eszközeinek és útjainak — kivált a keletieknek és délkeletieknek — a tanulmányozása, telepről telepre, piacról piacra.” — Ezt a megállapítást állította egyébként *Hann* mottó gyanánt értekezése élére: i. m. 139. l.

¹⁵⁰ Az oklevelet úgy értelmezte, mint amely megtiltotta a külföldi kereskedőknek — ezeket *nem* nevezte örményeknek —, hogy „az egyszer Nagyszebenbe hozott árukat Havasalföldre szállítsák tovább, s borsot, sáfrányt és egyéb fűszereket kicsinyben árusítsanak”. — *Hann*, i. m. 164. l.

¹⁵¹ *Hann*, i. m. 157, 159. l. — *Schlözer* munkája egyébként is egyik leggyakrabban idézett forrása: lásd 140, 143, 147, 151—152, 156—158, 168. l. — Ami a szmírnai—egyiptomi kivitelről illeti, *Engelen* kívül ugyan még két más szerzőre (Keményre és Rosenfeldre) is hivatkozott; de ezek — mint már Jickeli bebizonyította — maguk is csak Engelre támasztották előadásukat: *Graf J. Kemény*, Chronologische Darstellung des Handels und der Industrie in Siebenbürgen unter der Regierung österreichischer Fürsten. Transsylvania. Periodische Zeitschrift für Landeskunde. I. 1833. 68. l.; *L. v. Rosenfeld*, Bericht über Siebenbürgens Handelsverkehr und die Beschiffung des Altflusses. 1838. Handschrift in dem Baron Brukenthalschen Museum in Hermannstadt. — Lásd még *Jickeli*, i. m. 45—46. l.

¹⁵² *Hann*, i. m. 267—268. l. — *Vö. Horváth*, i. m. 110, 128. l.: „A keleti kereskedelem száraz útját, mely Magyar- és Erdélyországon keresztül Konstantinápoly és Kaffa felé vonult, a török csapatok rabló kalandjai egészen elzárták, kiváltképpen miután Byzancez is meghódolt az ozmán hatalomnak. Az erdélyi százok, kereskedésüket azelőtt egész Ázsiáig űzők, most legfőképpen a szomszéd Moldvát s Oláhországot látogatták: tovább utazni ritkán bátorkodtak.”

térnek vissza. De a történelem tanulságai „félreérthetetlenül jelzik azt az irányt, amelyet Erdélynek az európai kereskedőnépek sorában, Ausztria oldalán s oltalmában, járnia kell. *Keleten és Délkeleten hívja a cél.*” Az erdélyi külkereskedelem főere a *Duna*: a gőzhajózás modern korában ismét „*az európai vízi utak királya*”, amelybe fontos erdélyi ágként szakad az Olt folyó, „*hogy együtt munkálják a Keleten az európai ipar és civilizáció kiterjesztését.*” „Erdély a maga jogát a kelet felé áramló világkereskedelemben ... egyre inkább érvényesíteni fogja” a jelenkorban is,¹⁵³ — írta Hann 1848-ban.

Amiként az erdélyi századok világgpiaci szerepének emlékezetét az erdélyi szerző, úgy „Németország és kivált Bajorország világkereskedelme” múltját a bajor külügyi szolgálatba lépett *Joseph v. Hormayr* — már egy 1841. évi munkájában,¹⁵⁴ majd imént hivatkozott 1846. évi tanulmányában — maga sem egyébrét idézte, mint a *jelenkor érdekeiért*. A napóleoni kontinentális zárlat összeomlása óta, mi több: az Újvilág felfedezése óta — villant fel előtte is a fölismerés — nem adódott még ígéretesebb pillanat „a közös német haza világforgalma számára” (*für des gemeinsamen deutschen Vaterlandes Weltverkehr*), mint a jelenben. A lehetőségek nemcsak északon kecsesgetik, a tengerpart folyamtorkolatainak és kikötőinek kihasználásával, „amaz áldásos porosz-német Zollverein” jóvoltából, — hanem délen is, a Duna vonalát követve, az oszmán uralmat lerázó Kelet felé. „Nem kell különös éleselméjűség ahhoz — adja kezünkbe a szerző egész historiográfiai problematikánk egyik legfontosabb kulcsát —, hogy a *Kelet küszöbönálló és elkerülhetetlen átalakulásában* meglássuk Columbus és Vasco de Gama felfedezésének »*contre-coup*«-ját, — azt a távlatot, hogy a világforgalom ... ismét inkább keleti, mint nyugati lesz, s miként annyi évszázadon, át, a törököknek drinápolyi előretörése és Konstantinápoly eleste előtt, *újból inkább szárazföldön, mint tengeren* fog haladni, úgyhogy ... az arab — perzsa, sőt a kínai — kelet-indiai kereskedelemnek megint a Fekete-tenger és a keleti Mediterráneum lesz a főszíntere.” Az ide vezető fő útvonalon pedig természetesen a Duna; ezért kell a német keleti kereskedelemnek „*szabad Dunát*” nyernie, hogy méltóképpen érvényesülhessen — az angol üzletemberekkel szemben is, akiknek az érdeklődése utóbbi időben szemlátomást fölélénkült a dunai hajózás, Magyarország iránt — azokon „a kelet felé vezető *új kereskedelmi utakon, amelyek voltaképpen nagyönis régiek*”.¹⁵⁵

Több tekintetben hasonló aktuális indítékok — persze nem erdélyi-szász vagy nagynémet, hanem magyar polgári nacionalista tartalommal — tették elevenné *Horváth Mihály* érdeklődését is a középkori levantei kereskedelem témája iránt, tették fogékonnyá a keleti kereskedelem Magyarországon való áthaladásáról vallott nézetek iránt. Ő is a „*jövendő fátyolát*” szeretné e kérdés kapcsán „kissé föllebbenteni s azon állapotokra vetni néhány pillantást, miket kereskedésünk e vonaláról a *történet világánál* gyanított”. Úgy látja, „mind-

¹⁵³ *Hann*, i. m. 281—282, 316—319, 333—335. l.

¹⁵⁴ *J. v. Hormayr*, *Fragmente über Deutschlands, insonderheit Bayerns Welthandel*. Bremen, 1841. — Sőt a gondolatot már 1829-ben megpendítette, mégpedig nem mással, mint Széchenyi Istvánnal folytatott levélváltásában. — *L. Szabó v. Bártfa*, *Der Briefwechsel des Freiherrn Joseph Hormayr mit dem Grafen Stephan Széchenyi*. Ungarische Jahrbücher, Bd. XIII. Berlin-Leipzig, 1933. 139—146. l.

¹⁵⁵ *Hormayr*, i. m. (1846) 258—261, 267, 272. l.

inkább ... honunk ... felé fordulnak a nyugat tekintetei, ... hogy általa egy *hajdan* virágzó, de a századok viszontagságaiban majdnem elfeledt világkereskedési utat, mely Európát legrövidebben kötheti össze a kelettel, *ismét* fölélesszenek”. Erre törekszik Oroszország mellett a nyugati világhatalom, Anglia is; így a „vetélkedés siettetni fogja az ügynek kifejlését; s a kereskedés keletről, bár több utakon, de minél előbb *hajdani irányában* a Fekete-tengerre veendi folyását. Mi eredményeket fog ez szülni honunkra, melyet a Fekete-tengerrel a Duna s gőzhajózásunk máris oly élénken köt össze,¹⁵⁶ főleg miután a remény, az aldunai régi jogú tartományok birtokába visszalépni, a keleti ügyek állása mellett, ha kissé merész is, de talán nem egészen alaptalan:¹⁵⁷ bár részleteiben egyelőre nem látható, de általános tekintetben igen is gyanítható”¹⁵⁸ — írta Horváth Mihály 1840-ben.

Így kapcsolódtak a *középkori* keleti kereskedelemre vonatkozó történetírói nézetek *ismét* a *jelenkori* „időviszonyokhoz”: a keleti kérdés — területi hódítás és kereskedelmi terjeszkedés — XIX. század közepi fejleményeihez, igényeihez, reményeihez.

Ж. П. Пач:

О вековом споре историков: проходил ли левантийский торговый путь через средневековую Венгрию

(Резюме)

Резюмируемая часть статьи посвящена первой фазе споров историков; она рассматривает вопрос, каким образом в исторической литературе возникло предположение о прохождении левантийского торгового пути через Венгрию.

С ослаблением власти турок, в империи Габсбургов оживился интерес к торговому и территориальному распространению в направлении Востока. Стремление к торговле с Левантом возникло уже в середине XVII века, а в 1780-ых годах канцлер Кауниц поручил историку Д. Праю доказать «исторические права» венгерской короны на территории, простирающиеся от Далмации до Дунайских княжеств.

¹⁵⁶ „1830 a *dunai s fekete-tengeri gőzhajózás* keletkezésének éve, új korszaka kereskedésünknek, eredményeiben még ugyan ki nem számítható, de miként a keletnek politikai alakulása gyaníttatja, jövőben minden reményeket felülhaladandó. Mi már III. Károly s Mária Terézia kormánya alatt ... sokféle tervek tárgya, mi II. József egyik kedvenc eszméje ... volt”, azt a létrejött Duna Gőzhajózási Társaság, ime, valósággá váltotta. „1836-ban már nyole gőzös úszott Dunánkon, Bécestől Galacig, s innen a Fekete-tengeren *Konstantinápolyig*, ettől *ismét Smyrnáig* tartva fenn a közlekedést.” 1839-ben „a hajók száma tizenhétre szaporodott, s a tengeri hajózás egész *Alexandriáig* terjesztetik ...”; stb. — Lásd a 158. jegyzetet.

¹⁵⁷ Az aldunai „régijogú” tartományok: a román fejedelemségek autonómiáját az 1829. évi drinápolyi béke ugyan biztosította, de státuszukat még évtizedekig nem tekintették lezártnak sem török, sem orosz, sem osztrák-magyar részről. — Vö. A. *Otetea* — D. *Prodan* — M. *Berza*, *Istoria Romíniei*. III. Bucureşti, 1964. 924—931. l.

¹⁵⁸ A kereskedelem-történet művelésétől Horváth M. nem vett búcsút a középkort tárgyaló pályaművének megírásával. „... hazánk kereskedésének újabb történetét amannál még érdekesebbnek és hasznosabbnak tekintvén, felfogta a versenyrat megszakasztott fonálát ...”, s csakhamar a tudományos közvélemény elé tárta a folytatást: a Mohácstól saját koráig terjedő áttekintést. Ez méltán aratott még nagyobb sikert; már 1840-ben elnyerte az Akadémia nagydíját, s még ez évben meg is jelent: Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. — Ebből a (fejtegetéseink korábbi pontjain már hivatkozott munkából) idéztük a fentieket, a második kiadás alapján: *Horváth M.* kisebb történeti munkái. III. Pest, 1868. 356—359. l. — Vö. még 72—73, 153—155, 231—244. l.

Г. Берзевици, автор трудов по экономике и политике, отличавшийся широким кругозором, в написанном в 1808 г. труде, (а также в более поздних работах) применил планы, выросшие на почве «восточного вопроса», к своеобразным условиям наполеоновской эпохи и своим предложением перенести пути азиатско—европейской торговли с моря на сушу указал на перспективы этих планов в сфере мировой экономики. Он дал этому предложению и историческое обоснование: в средние века, до судоходства вокруг Африки, «мировая торговля» шла именно этим путем; более того, — добавляет Берзевици — путь товаров, идущих от Черного моря, пролегал через Венгрию. Эту историческую картину, являющуюся одной из первых формулировок рассматриваемого тезиса, он оформил в связи с актуальными предложениями и мог считать подтвержденной событиями своего времени. Ибо после 1806 года континентальная и морская блокады действительно вынудили перенести пути восточной торговли на сушу, причем в эту торговлю весьма живо включилась империя Габсбургов, а в составе ее и Венгрия.

Одновременно с Берзевици сходные взгляды возникли и в немецкой историографии. В отличие от прежних мнений, согласно которым пути левантйской торговли в германские земли еще до середины XIII в. шли через Италию или Россию, гёттингенский профессор А. Л. Хеерен в работе на конкурс Institut de France и К. Д. Хюллманн в премированной работе на конкурс Societät der Wissenschaften (обе были опубликованы в 1808 г.) высказали предположение, что до середины XIII в. главный путь левантйских товаров в южно-германские города шел из Константинополя через Венгрию (вдоль Дуная или по самой реке). Часто упоминавшиеся в 1806—1808 гг. намерения восточной политики Наполеона в противовес морскому владычеству англичан создать сухопутную связь с Левантом, более того, через Константинополь и Персию — с Индией, — служили актуальной параллелью и мотивом для формирования концепции о наличии в средние века сухопутного пути восточной торговли. То, что Наполеон после Тильзитского мира присоединил Гёттинген к Вестфальскому королевству, еще более способствовало этой концепции.

В значительной мере из ученых кругов Гёттингенского университета вышло — хотя и при совсем иных исторических условиях — и второе предположение, а именно, что в XIV—XV вв. левантйская торговля шла через Трансильванию. Впервые этот тезис сформулировал — на основе замечаний трансильванского саксонца И. К. Эдера и Г. Херрманна — такой европейский авторитет как А. Л. Шлёцер в опубликованной в 1795—1797 гг. книге, которую ему поручили написать с целью исторического обоснования прав трансильванских саксонцев. И хотя этот труд его вызвал большую бурю, высказанная в нем мысль о роли саксонских городов Трансильвании в мировой торговле средних веков оказалась весьма плодотворной. Из него, по всей вероятности, заимствовал этот тезис немецкоязычный венгерский историк Й. Хр. Энгел, развивший ее в своих трудах, опубликованных в 1804, 1805 и 1813 годах.

В 1830—1840-х годах историография объединила предположение о средневековом дунайском пути левантйских товаров с мыслью о посреднической роли саксонских городов Трансильвании в период «позднего средневековья» (XIV—XV вв.). Примером этому являются книга молодого М. Хорвата, написанная на конкурс, объявленный в 1835 г. Академией наук Венгрии, и опубликованная в 1848 г. в «Vereinsarchiv» статья Фр. Ханна; оба автора в части вопроса до XIII в. ссылаются на Хеерена и Хюллманна, в части, касающейся XIV и XV вв. — главным образом на Шлёцера и Энгела. Указывают они и на работы Гюлиха и Хормайра, однако эти два автора также исходят из работы Хюллманна.

Хормайр а также Ханн и Хорват считали, что после уже стоящего на пороге перестройки Востока, после падения турецкой империи азиатско—европейская мировая торговля вновь будет осуществляться преимущественно по сухопутью, а не морским путем, т. е. таким же образом как до падения Константинополя и до судоходства вокруг мыса Доброй Надежды. В свете исторического опыта и исторических прав они хотели доказать право на как можно большее участие в этом мировом товарообороте торговли, осуществляемой саксонской частью Трансильвании, Германией и Венгрией. Таким образом историографические взгляды относительно средневековой восточной торговли вновь оказались подключены к современным проблемам: к развитию в середине XIX в. восточного вопроса и связанных с ним требований и надежд.

Zs. P. Pach:

D'un débat séculaire des historiens: est-ce que la route du commerce levantin traversa la Hongrie médiévale?

(Résumé)

Cette partie d'une étude s'occupe de la première phase du débat; il examine la question, comment la thèse concernant la route du commerce levantin médiéval à travers la Hongrie est-elle parue dans la littérature historique.

Avec l'affaiblissement du pouvoir ture, l'intérêt s'est ranimé dans la monarchie des Habsbourg aussi pour l'expansion commerciale et territoriale vers l'orient. Il y avait des aspirations commerciales levantines déjà à partir de la moitié du XVIIe siècle; dans les années 1780, le chancelier Kaunitz donna charge à l'historien Gy. Pray de démontrer les «droits historiques» de la couronne hongroise sur les territoires étendus de la Dalmatie jusqu'aux principautés danubiennes.

G. Berzeviczy, écrivain économique et politique aux larges vues appliqua les plans poussés sur le sol de la «question orientale» aux conditions particulières de l'époque napoléonienne et il les a mis à la perspective du trafic mondial, quand il a proposé dans son oeuvre de 1808 (et plus tard aussi, dans plusieurs ouvrages) de la détourner le commerce asiatique-européen sur la route continentale. Il l'a motivé historiquement aussi: le «commerce mondial» au moyen âge, avant la découverte de la route maritime autour de l'Afrique se réglait par cette route; même — ajouta-t-il — il traversa, venant de la Mer Noire, la Hongrie aussi. Cette image historique — une des premières esquisses de la thèse discutée — était formée par Berzeviczy en connexion avec ses propositions concernant son époque et il la pouvait considérer comme renforcée par les événements contemporains. Dans les années après 1806, le blocus continental et maritime dirigeait le commerce oriental vraiment sur la route continentale au trafic de laquelle en fait, l'État des Habsbourg, la Hongrie se rallièrent vivement.

Au même temps, dans l'historiographie allemande est apparue vue pareille. Au contraire des conceptions antérieures — lesquelles dirigeaient la route commerciale levantine ou bien déjà avant la moitié du XIIIe siècle aussi à travers l'Italie, ou bien à travers la Russie sur la terre allemande, — A. L. Heeren, professeur à Göttingue, au concours de l'Institut de France, et K. D. Hüllmann, au concours de la Sociëtat der Wissenschaften à Göttingue, dans son ouvrage couronné, ont exposé (tous les deux ont parus en 1808) l'opinion que la route principale du commerce levantin jusqu'à la moitié du XIIIe siècle passait de Constantinople par la Hongrie (au bord du Danube et sur le Danube) vers les villes sud-allemandes. Les intentions — souvent citées — de la politique orientale de Napoléon entre 1806—1808, — la création des relations continentales avec le Levant, même avec l'Inde à travers Constantinople et la Perse contre le pouvoir maritime des Anglais ont servi comme parallèle actuel et motif à la formation de leur conception concernant la route continentale du commerce oriental au moyen âge. D'autant plus que Göttingue appartenait après la paix de Tilsit au royaume de Westphalie, créé par Napoléon.

Pour la plupart, également de l'atelier scientifique de l'université à Göttingue est sortie l'autre thèse — mais dans une tout à fait autre connexion historique — selon laquelle le commerce levantin passait aux XIVe—XVe siècles par la Transylvanie. C'était A. L. Schlözer au prestige européen, qui a formulé pour la première fois cette thèse — d'après les remarques de J. C. Eder et G. Herrmann Saxons de Transylvanie — dans son livre, qu'il a écrit à l'invitation, avec l'intention de fonder historiquement les droits des Saxons en Transylvanie, et il l'a fait apparaître en 1795—97. Bien qu'il ait eu un grand orage autour de son oeuvre, son idée concernant le rôle des villes saxonnes médiévales de Transylvanie dans le commerce mondial — se montra fertile. J. Chr. Engel, l'historien hongrois de langue allemande a pris de lui et a développé de plus en plus cette thèse dans ses oeuvres, publiées en 1804, 1805 et 1813.

Le motif du trafic danubien des marchandises levantines au haut moyen âge et la thèse concernant l'entremise des Saxons de Transylvanie au «moyen âge tardif» (XIVe—XVe siècles) étaient reliés par l'historiographie dans les années 1830—40. Le livre du jeune M. Horváth, préparé au concours de l'Académie Hongroise des Sciences de 1835, et le traité de Fr. Hann, Saxon de Transylvanie paru dans le «Vereinsarchiv» en 1848 donnent l'exemple de cette liaison, quand ils se reportent pour la plupart à Heeren et Hüllmann concernant la période jusqu'au XIIIe siècle, et quant aux XIVe—XVe siècles,

surtout à Schlözer et à Engel. A côté d'eux, ils renvoyaient à G. Gülich et à J. Hormayr, qui s'appuyaient également sur Hüllmann.

Hormayr, Hann et Horváth croyaient tous, qu'après la transformation à attendre immédiatement de l'Orient, la chute de l'empire turc, le commerce mondial européen-asiatique passera de nouveau plutôt par le continent que sur la mer — comme c'était au moyen âge, avant la chute de Constantinople et la circumnavigation du Cap de Bonne Espérance. Ils ont voulu justifier le droit à un rôle autant important que possible des commerces allemand, saxon-transylvanien et hongrois dans ce trafic mondial, à la lumière des expériences historiques et des droits historiques. Ainsi se sont attachées de nouveau les vues des historiens concernant le commerce médiéval oriental aux conditions contemporaines, aux suites, aux exigences, aux espérances de la question orientale dans la moitié du XIXe siècle.

Nemes Dezső:

Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal¹

Szabó Ervint a szociáldemokrata pártok politikájában egyre jobban terjedő opportunizmus készítette bírálatra. Nagy figyelmet fordított a nemzetközi tapasztalatokra, s ezeket vizsgálva kereste, *melyik* az az irányzat, amely biztosíthatja a proletariátus győzelmét. Nézzük először *A munkásmozgalom 1903-ban* című írását, amely 1904-ben jelent meg a *Huszedik Század* című polgári radikális folyóiratban² és külön füzetben³ is. Sajátságos megállapításokat tesz ebben a nemzetközi munkásmozgalom fejlődéséről. Több, mint húsz évvel Marx halála után a marxista pártok három évtizedes működését így jellemzi:

„Általánosan hittek az ipari fejlődésnek Marx-féle koncepciójában. A tőkék fölhalmozódása, az üzemek koncentrációja, a folyton kíméletlenebb verseny és a folyton növekvő időszakos túltermelési válságok — a közhit szerint — oly gyorsan hajtják a végső katasztrófa felé a kapitalista termelési rendet, hogy még ők, Marx és Engels és kortársaik, megérik azt a nagy napot, amelyen a pusztító gazdasági válság viharaiiban összecsap a nagytőkések kis csapata a proletarizált milliók óriási tömegével. Ezzel szemben azonban éppen ezeknél a millióknál azt kellett látniok, hogy osztálytudatuk igen lassan és igen kis részüknél fejlődik ki... Vagyis: egyrészt a katasztrófa felé hajló gyors gazdasági fejlődés; másrészt az osztálytudatnak a gazdasági fejlődés tempójától mind jobban elmaradó lassú terjedése.

Így jött létre és nyert programatikus formulázást 'a proletárság politikai diktatúrájának' gondolata, vagyis a munkásosztály döntő harcának olyan fölfogása, hogy azt egy fölvilágosodott, a politikai osztályharcban megedzett kisebbség fogja kivívni; azon mintára, amelyet a *Kommunistisches Manifest* állított föl: 'alle bisherigen Bewegungen waren die Bewegungen von Minoritäten'.

A kisebbség harca pedig nem lehet más, mint politikai harc, vagyis harc tisztán békés eszközökkel, a választási urna körül és a parlamentekben."⁴

Sietek megjegyezni, hogy a *Kiáltvány* idézett megállapítása — mely pontosan így hangzik: „Minden eddigi mozgalom kisebbségek mozgalma vagy kisebbségek érdekében folytatott mozgalom volt” — *nem a proletármozgalomra* vonatkozik. A *Kiáltvány* éppen azt állapítja meg, hogy „minden eddigiivel” *ellentétben*: „A proletármozgalom az óriás többség önálló mozgalma az óriási többség érdekében.”⁵ Mégis miért vonatkoztatta Szabó Ervin a kisebbség

¹ Részlet a szerző készülő könyvéből.

² *Huszedik Század*, 5. évf. IX. köt. 1904. jan.—jún. 38—60. l.

³ A *Huszedik Század* Könyvtára. 2. sz. Különlenyomat a *Huszedik Századból*. Bpest, Politzer 1904.

⁴ Uo. 4—5. l.

⁵ MEM 4. köt. Bpest. 1959. 451. l.

érdekeiért folyt mozgalmakról szóló megállapítást a nyugat-európai szociáldemokrata pártokra? Mert elpolgáriasult pártoknak tekintette őket? Lehet. Ám e megállapítással ő azt hozza összefüggésbe, hogy a pártok *ortodox* marxistái magukévá tették a proletárdiktatúra elvét. Nem tőle, hanem a burzsoázia ideológusaitól származik az állítás, hogy a proletárdiktatúra csak a kisebbség diktatúrája lehet, de ő is csak a „felvilágosodott kisebbség” diktatúrájának tudta elképzelni. Mivel a proletárdiktatúra elve feltételezi a politikai hatalomért való harcot, Szabó Ervin úgy vélte, hogy ez egyben — az opportunizmus forrása. „A politikai diktatúrának koncepciója — írja — a parlamenteket tette az osztályharc színhelyévé, és a parlamenti képviselőket a proletárság vezéréivé. Vagyis burzsoákat — vagy enyhébben szólva: ideológokat. Mert nyilvánvaló, hogy a parlamentekben, képzett ellenfelekkel szemben, szellemi harcban, csakis hasonló képzettségű elemek képviselhetik a munkásság ügyét...”⁶ A munkáspártok parlamenti képviselői elsősorban értelmiségiek, mondja Szabó Ervin, mert a társadalmi rend „a munkásosztályból csak néhány kiválasztott lángeszű férfit enged a tudományos műveltség ezen fokára följutni.”; egy értelmiségi viszont, „...ha csak egy kicsit felülemelkedik a polgári intelligencia átlagán és megtanulja... a munkásosztály és a társadalmi fejlődés nézőpontjából nézni a társadalom jelenségeit, hamar képessé válik a munkásosztályt a parlamentekben képviselni — és vezetni”.⁷ E vezető intellektuel réteg — állapítja meg — szükségszerűen polgári rétegekből rekrutálódik, és érdeke ellentétes a munkásosztályéval.

Mellesleg hadd jegyezzem meg, hogy a már több évtizedes múltú szocialista munkásmozgalomban a megszerezhető képviselői mandátumok számánál lényegesen több olyan *munkásvezető* emelkedett ki, aki műveltségi és értelmi színvonalban felülmúlta „a polgári intelligencia átlagát”; ebből azonban természetesen nem következik, hogy a munkáspártoknak el kellett volna tekinteniük attól, hogy parlamenti képviselőik között értelmiségiek is legyenek.

Szabó Ervin idézett fejtegetésében mindenestre kifejeződik az a felismerés, hogy *burzsoá befolyás hatolt be a munkásmozgalomba*. Ennek okát ő egyszerűen abban látta, hogy a nyugat-európai szocialista pártok parlamenti képviselőihez jutottak, s a képviselőcsoportok e pártokban magukhoz ragadták a vezető szerepet.

A munkásmozgalomhoz csatlakozott értelmiségiek jó része valóban polgári szemléletet hozott magával. A revizionizmus elterjedésében jelentős része volt a parlamenti illúziók növekedésének is, a „parlamenti kreténizmusnak”, melyet Engels oly élesen bírált. Mindezt azonban mégsem lehet egyszerűen csak az értelmiségi parlamenti képviselők befolyására visszavezetni.

A nyugat-európai szociáldemokrata pártok parlamenti képviselői a revizionizmus vezető képviselőinek gyűjtőhelyeivé válhattak, és váltak is, de ez a gyűjtőhely, bármennyire befolyásos is, nem azonos a revizionizmus fő társadalmi bázisával. Ismeretes, hogy Lenin a revizionizmus elterjedésének fő társadalmi bázisát a munkásarisztokrácia megerősödésében jelölte meg. E folyamat az imperializmus időszakában bontakozott ki a vezető tőkés országokban, amelyek hatalmas gyarmat-birtokok népeit zsákmányolták ki.

⁶ Szabó Ervin: A munkásmozgalom 1903-ban. 6. l.

⁷ Uo.

A munkásmozgalomhoz csatlakozott fél-marxista értelmiségiek nagyrészt a munkásarisztokrácia politikai képviselői lettek. Lenin igen szenvedélyesen lépett fel ellenük, de nem tekintette őket az opportunizmus egyedüli hordozóinak. A munkásarisztokrácia megerősödése nem kisebb mértékben éreztette hatását a nyugat-európai szakszervezeti mozgalomban, annak vezetésében is. A szakszervezetek központi apparátusai szintén válhattak és váltak is a revizionizmus képviselőinek — ha úgy tetszik, munkásképviselőinek — gyűjtőhelyeivé. A pártok parlamenti csoportjaiba nem kevés olyan szakszervezeti vezető is bekerült, aki szintén a revizionizmus képviselője lett.⁸

A munkásarisztokrácia megerősödését s a szakszervezeti mozgalomban is megnövekedett morális és politikai befolyását Szabó Ervin nem érzékelte kellőképpen. Mégpedig annyira nem, hogy a politikai mozgalomban jelentkező — s éppen a proletárdiktatúra elvét megtagadó! — revizionizmus ellen-szeréül a szakszervezetektől és a szövetkezetek fejlődésétől remélte a forradalmi mozgalom újjászületését.

A korábbi időszakra vonatkozóan Szabó Ervin nem marasztalta el a szocialista pártokat: „... a politikai diktatúra eszméjéből folyó mindezen következményeknek elfogadása — írta — érthető volt addig, amíg a fölszabadulásnak más útja, mint éppen a kisebbség diktatúrája, nem volt képzelhető. De úgy látszik, hogy az utolsó időkben éppen a tömegek (tehát *nem a szindikalizmus eszmei képviselői*, hanem a *tömegek* — *N. D.*) találtak más utakat. Ugyanazok a munkások — akik az egyoldalú politikai harc eszméje uralmi korszakában csak minden harmadik vagy ötödik évben jutottak abba a helyzetbe, hogy osztálytudatuknak kifejezést adjanak... a mindennapi gazdasági harc folytonos, változatos, közvetlen befolyása alatt élő osztálytudattal, az önfegyelmzés, a szolidaritás, az önfeláldozás szocialista érzelmeivel teltek meg...”⁹ Megemlítve ebben a szakegyletek szerepét, kiemeli, hogy mellettük „... ugyancsak a munkásság saját kezdeményezéséből, saját erejéből, önmaguk vezetésé alatt és saját közvetlen szükségleteik kielégítésére — nem nyereszkezésre, keletkeznek szövetkezetek, az ugyancsak a tagok szükségletei számára termelő jövő szocialista termelés gyakorló iskolái. Csupa olyan alakulás, amely ha nem is zárja ki az ideológok közreműködését — nem föltételezi azt”¹⁰ Ilyen módon fölöslegessé fog válni „az intellektuális kisebbség” vezető szerepe. — „Maga a munkásság, a szervezett és osztálytudatos munkásság nagy tömege hajtja majd végre a művet.”¹¹

⁸ Az 1903. évi németországi választásokon 81 szociáldemokrata képviselő került a Reichstagba, közöttük 32 a munkás, illetve a munkásból lett párt- és szakszervezeti vezető, néhányuk munkáslapok szerkesztője, illetve munkatársa. Közöttük volt Legien egykori esztergályos, Scheidemann egykori nyomdász, akik az értelmiségi Bernsteinnel, Daviddal, Volmarral együtt — ők szintén tagjai voltak a parlamenti frakciónak — a revizionizmus akkori vezető képviselőihez tartoztak, illetve azzá váltak. Egyébként az eredetileg értelmiségi foglalkozású képviselők száma 25. Találunk a mandátumhoz jutottak között 7 mestert, továbbá 14 önálló kereskedőt, kisiparost, vendéglistát; legtöbbször a szocialista mozgalomhoz csatlakozásuk idején munkás volt. Végül a képviselők között 3 olyan nyomdatulajdonos szerepelt, akinek nevén a pártnyomdák működtek; az illetők maguk is nyomdászok voltak. (Deutscher Reichstag 1903—8. Biographisch-statistisches Handbuch. Herausgeber Hermann Hillger, Berlin u. Leipzig.)

⁹ Szabó Ervin: A munkásmozgalom 1903-ban. 7. l.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

Első benyomásra talán értelmiségellenesnek tűnhet az a nézet, mely az „intellektuális kisebbség” vezetőszeropének majdani megszűnését, fölöslegessé válását hirdeti. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy e nézet szerint az értelmiség kisebbség vezetőszeropé a parlamenti képviselőlethez jutott munkáspártokban elkerülhetetlen, Szabó Ervin úgy vélte, hogy az „ideológok” vezető szerepe a pártok fölöslegessé válásával és megszűnésével válik majd szintén fölöslegessé. Ez következik abból a szindikalista szemléletből, amely a munkásság gazdasági harcát, a termelési szférában kifejlődő öntevékeny „direkt akcióját” tekinti a szocialista átalakulás döntő tényezőjének.

Ami az „egyoldalú politikai harc eszméje uralmi korszakát” illeti, ez jellemző például Lassalle-ék mozgalmára, ennek kezdeti szakaszában. A marxizmus azonban *mindig* nagy jelentőséget tulajdonított a gazdasági harcoknak is; a német marxistáknak a szakszervezetek erősítésében végzett munkája nem lebecsülendő szerepet játszott abban, hogy a lassalleánusok e kérdésben megváltoztatták álláspontjukat s bekapcsolódtak a szakszervezeti mozgalomba.

Ami pedig a szövetkezeti szocializmust illeti, ennek eszméje éppenséggel elég régi keletű; a proudhonisták is, a lassalleisták is, mások is propagálták, ki-ki a maga módján. Marx megállapította, hogy a szövetkezeteknek csak kiegészítő szerepük lehet a munkásság felszabadulási harcában, s illúzió azt feltételezni, hogy a munkásszövetkezetek fejlődése vezet el a tőkés gazdasági hatalmának s egyben a kapitalista rendszernek a felszámolására. Amennyiben a szövetkezetek nem a munkásság politikai pártjainak, politikai küzdelmeinek segítői, hanem éppenséggel elfordulnak a munkásság pártjától, úgy reformista illúziók hordozóivá válnak, s nem erősítik a forradalmi mozgalmat, hanem fékezik.

Szabó Ervin úgy vélte, hogy az „ideológok” vezetése alól kikerült s így „önállósult” munkásság a szakszervezetek és a szövetkezetek *együttes erejével* fogja végrehajtani az átalakulás nagy művét, mégpedig „... a politikai és a gazdasági harc fegyvereivel, békésen és erőszakkal, pozitív gazdasági alkotásokkal és régi ideológiák lerombolásával. Minderre erőt érez már magában, mert nem elégszik meg a kisebbséggel, hanem többség akar lenni.”¹² S majd így lesz, a *Kiáltvány* szavaival „... az óriási többség önálló mozgalma az óriási többség érdekében”, így „kezd visszatérni arra az alapra, amelyet Marx és Engels” a *Kiáltványban* „...már... leraktak...”¹³

Feltűnő, hogy Szabó Ervin a „proletárdiktatúra koncepciójából” származtatta a „tisztán békés eszközökkel, a választási urna körül és a parlamentekben” folytatandó politikai harc kifejezetten *reformista* szemléletét. Nyilván azért jutott ilyen következtetésre, mert a parlamentárisá váló nyugat-európai szocialista pártokban a proletárdiktatúra elvét elméletileg védelemező „ortodox marxisták” együtt voltak és együtt maradtak a revizionistákkal, akik e pártokat a reformizmus útjára vitték. Ismeretes a lenini kritika következtetése: a munkásosztálynak olyan pártokra van szüksége, amelyek politikájukban a forradalmi marxizmus elveit következetesen érvényesítik, és megtisztítják soraikat a reformizmustól. Szabó Ervin következtetése viszont az, hogy a politikai párt szükségszerűen csak a polgári demokráciát szolgáló

¹² Uo.¹³ Uo. 7—8. .

reformista párt lehet, s a munkásság felszabadító harcát a szakszervezetekben szervezett és szövetkezeteit létrehozó munkásság „önmaga” fogja megvívni, függetlenül pártjától.

A szóban forgó cikk megírásakor Szabó Ervin az MSzDP politikájával elégedetlen szocialista értelmiségi csoport elismert vezetője volt, a hozzá közel állók nagy tisztelete, barátsága és szeretete vette körül. Ő akkor 27 éves, míg a körülötte csoportosulók legtöbbször fiatalabb, részben még egyetemi, főiskolai hallgató. Szabó Ervin s a csoport több tagja is kapcsolatot tartott haladó polgári értelmiségi körökkel, Összehozta őket az országban uralkodó félféudális viszonyok bírálata s a változás vágya. Szemléletük és céljaik eltérő voltából fakadóan természetesen tenniakarásuk jellege is eltérő volt. Ennek taglalásába itt nem bocsátkozhatom, de utalok rá, mert Szabó Ervin tevékenységében a polgári radikális körökkel való együttműködésének szintén volt szerepe. E tekintetben talán legfontosabb Jászi Oszkárral való kapcsolata. Ezért úgy vélem, ennek egy-két figyelemre méltó mozzanatát érdemes és szükséges is itt megemlíteni.

Szabó Ervin Jászi Oszkárral szoros barátságot tartott. Barátságukat az elvi ellentétek ugyan nemegyszer veszélyeztették, Jászi Oszkár azonban ezt nagy céltudatossággal, elvi kompromisszumok révén is igyekezett fenntartani, s Szabót politikai szövetségesnek és segítőtársnak megnyerni és megtartani. Kettőjük kapcsolatát Jászinak Szabó Ervin hagyatékában található levelei segítenek közvetlenebbül megismerni. 1904. VII. 7-i, Olaszországból írt levelében szó van a közöttük támadt nézeteltérésről. Jászi ezt fájjalta, lényegére azonban nem tért ki, hanem megkerülte. Sőt úgy tett, mint aki nem is érti, hogy mi a lényege. „Baj, hogy nem tudom — írta —, hogy a mi barátságunknak melyik fala inog... Az a jótékony mindennapi 'pszichikai intervenció', mely úgyszólván közös és egyetértő munkával készítette ki gondolatainkat és érzelmeinket — megszűnt.” Ennek következtében „... merevnek tűntek fel ellentétek, melyek a 'helyi szomszédsági kapocs' mellett szelíden elmúltak volna... A te szívós, egy fő irányba járó, erősen kritikus és töprengő, keveseket szerető és sokakat gyűlölő, magába zárkózott, az elméletben sokkal gyakorlatibb s a gyakorlatban sokkal elméletibb lelked szembe találta magát az én heves, de könnyen összeeső... gyűlölni képtelen természetemmel.”

S miután Jászi így megkerülte a köztük támadt ellentét elvi lényegét, szükségesnek tartotta kritikával illetni Szabó Ervin politikai tevékenységét. Szerinte ez felemás helyzetbe vitte Szabó Ervint. „Vagy, vagy — írja —. Vagy az ember kiáll és harcol és pártot szervez, vagy félrevonul és az ideológiának és a napi politikától távol álló gyakorlati mozgalmaknak él. De a csendes dolgozó szobából belebocsátkozni a vezetésért versengő félművelt emberek dolgaiba — ez, engedd meg, fájdalmas látvány... Hát a tudományos problémáknál csakugyan fontosabb neked, hogy Csizmadia, Vágó, László és ne Bokányi-Groszmann uralkodjanak?”

E levélből úgy tűnik, hogy Jászi a tudományos munka nevében akarta visszahúzni Szabó Ervint a Szociáldemokrata Párton belüli aktív munkától. 1904. október 16-án azonban az akkor Párizsban tartózkodó Szabó Ervinnek más tervekről ír. Azt hangoztatja, hogy a radikális értelmiségnek kell átvennie a szocialista mozgalom irányítását, követve az ilyen jellegű nyugati törekvéseket. „Csak mi volnánk arra kárhozzatva — írja —, hogy szocializmusunk pusztán a nyomorgókból álljon néhány szellemileg és erkölcsileg félművelt

vezérrel és egy csomó izgága zsidó-gyerekekkel, akik, ha egy Szabó Ervinjük akad, a kis szatócok bornírtságával félnek tőle vagy irigykednek rá. Nem édes Ervin, ez nem lehet így. S hogy ne legyen így, ahhoz két dolog kell mindenekeelőtt:

1. Szabadulni attól a lidéretől, mely a magyar faj legderekkabb, bár ma még igen kicsiny minoritásának csatlakozását lehetetlenné teszi.

2. Új vezéreket a felfrissített pártba.”

Jászi Oszkár — e levél tanúsága szerint — egyáltalán nem olyan „gyűlölni képtelen” ember, mint fentebb idézett soraiban önmagát jellemzi. Mélységes göggel nézi le az egész szocialista munkásmozgalmat, beleértve a pártvezetőséget is, meg az ellenzéket is. Ugyanakkor társaival együtt olyan tervet készít, melynek valóságos célja az, hogy a munkásmozgalmat a saját politikai vezetésük alá vonják, s így szerezzék meg közéleti fellépésükhöz a *hiányzó tömegtámaszt*. Egy erőteljesebb polgári haladást szorgalmaztak, a polgári értelmiség túlnyomó része azonban kevés érdeklődéssel vagy éppen elutasítóan fogadta őket. Elszigetelt helyzetükben nyilvánvalóan azt remélték, hogy egy polgári demokratikus programmal, de szocialista zászlóval saját vezetésük alá tudják vonni a munkásmozgalmat, melynek ereje ekkor gyors növekedésben volt. E tervük sikere esetén valóban bízhattak abban, hogy közéleti hatásuk és vonzerejük jelentősen megnövekszik. Megítélésem szerint Jászi 1904 októberi levele ilyen reményekről tanúskodik, tervüket viszont a *szocialista* mozgalomnak nyújtandó segítség szándékával magyarázva adta elő Szabó Ervinnek.

E terv megvalósításához Jászi elsősorban azt tartotta szükségesnek, hogy szűnjék meg a Szociáldemokrata Párt passzivitása a *függetlenségi* kérdésekben, s hogy az ország szláv és román lakosságához való viszonyában helyezkedjék az 1868-as nemzetiségi törvény alapjára. „Erre a törvényre kell alapítani — írja — a magyar szocializmus nemzetiségi politikáját.” Hozzáteszi, hogy valamelyest „tovább kell menni”, a közigazgatási és a bírói gyakorlatban a nemzetiségek „legéletbevágóbb szükségleteit saját anyanyelvükön” kell kiegészíteni. Annýira azonban nem kívánt továbbmenni, hogy elismerje a szláv és a román lakosság nemzeti egyenjogúságát, nem érezte kényszerítő szükségnek, hogy elismerje nemzeti területeik önkormányzati jogát egy föderatív állam keretében. Ezt kifejezetten „*anti-szocialista* gondolatnak” nyilvánította, s úgy tekintett rá, mint amely „alkatelemeire” bontaná fel a „már kifejlődött nemzettesteket”. Ilyen „nemzettest” — az összes magyar nacionalista pártok közös felfogása szerint — a magyar állam, melyben az 1868. évi törvény egyetlen „politikai nemzetet” ismer el: a magyart. Jászi e levele szerint az ország területén élő magyar, szláv és román lakosság politikai föderációjának hangsúlyozott elutasítása lenne az egyik feltétele annak, hogy a szocialista munkásmozgalmat elérje „a magyar faj legderekkabb, bár még kicsiny minoritásának csatlakozását”. Vagyis a Szociáldemokrata Pártnak a nemzeti kérdésekben tanúsított tényleges passzivitását, konkrét nemzeti programjának tényleges hiányát Jászi nacionalista módon, nacionalista irányban kívánta megszüntetni. Közli Szabó Ervinnel a „Magyar Szocialista Párt” számára általuk elgondolt programot is. Ez a következő:

„a) Általános választójog; b) egyesülési és gyülekezési szabadság; c) nemzetiségi törvény; d) népies közigazgatás; e) egyházi javak államosítása, a nagy stallumok megszüntetésével, de a nép papjainak tisztességes ellátásával; f) önálló vámterület.” Említi továbbá a szocialista kultúrpolitikát, s

„mindenekelőtt nyíltan elismerni a magyar állam szuverénitását, nyíltan vállalni a magyar hazafiságot” – fenti nacionalista értelemben.

E Jászi-féle program *mellőzi a minimális munkásprogramot is*, a 8 órás munkanapot, a munkásság minden szociálpolitikai s munkavédelmi követelését, nem beszélve a munkásság társadalmi felszabadulásának alapvető céljairól. A parasztság követeléseiről szintén hallgat, bár feltételezhető, hogy az egyházi javak államosításának követelése mögött nem csupán a polgári szabadgondolkodók szellemi törekvése húzódik meg, hanem bizonyos agrárpolitikai célok is rejlenek.

Jászi programja tehát egy polgári demokratikus program, melynek pontjait láthatóan úgy állapították meg, hogy egyrészt összeegyeztethető legyen a szociáldemokraták demokratikus követeléseiével, másrészt a nacionalista szemlélettel, mely a magyar értelmiség túlnyomó részének tudatát is jellemezte.

Az e) ponthoz Jászi magyarázatul megjegyzi, hogy az egyház és az állam franciaországihoz hasonló szétválasztására az itteni helyzet nem érett meg.

Ilyen polgári demokratikus programot kívántak Jásziék felhasználni arra, hogy a szocialista mozgalmat a saját vezetésük alá vonják s a magyar sovinizmus egy mérsékeltbb, liberálisabb válfajával egyesítsék. Ehhez kérte Jászi Szabó Ervin véleményét és segítségét. „Te volnál hivatott arra – írja –, hogy a szocializmust az új Magyarország úttörőinek ideológiájával összekovácsold.” Közölte azt is, hogy elgondolásairól, melyeket mások is osztanak – a *Huszdik Századba* – „álnév alatt írni fogok egy programszerű cikket ily cím alatt: *Szocializmus és hazafiság* – A magyar szocializmus revíziójához”. Úgy vélte, hogy ezt hosszabb polémia követné, s „pár év alatt elválnék, hogy tényleg helyesen ítéltük-e meg a honi állapotokat”. Ehhez a következő megjegyzést teszi: „a mai cikket úgy fogom megírni, hogy a szocialisták érzékenységét ne sértse. Ellenkezőleg, ki kell domborítani, hogy az előző generációk munkája nélkül ma nem gondolkozhatnánk a program korszerű módosításáról.”

Szabó Ervin ekkor már hajlott arra a szindikalista nézetre, hogy a munkáspártnak csak annyiban van s csupán átmeneti létjogosultsága, amennyiben komoly szerepe lehet a polgári demokratikus átalakulás kikényszerítésében, s utána létjogosultsága megszűnik. Ezért nem tartom meglepőnek Jászi Oszkár ama reményét, hogy ez a szindikalista felfogás segíthetné a munkáspártot polgári radikális párttá változtatni. Szabó Ervin azonban elutasította ezt a tervet. Válaszlevele ugyan nem került elő, de visszautasító álláspontja kiderül Jászinak 1904. október 23-i újabb leveléből. Ebben ezt írja: „Ügyünk közös most is és az is marad, ha a módokban és eszközökben el is térnének útjaink, amit nem akarok elhinni.” Ismét hangsúlyozza, hogy a mozgalomnak új programra és új emberekre van szüksége. „S amíg ti félték tőle: addig én – írja – megváltásként hiszem őket: *minél több nemes és kiművelt intellektuel fejevertársra van szükség, s nélkülük harcunk eredménytelen marad.*” Levelében „az osztályharc-babonát” hányja szemére Szabó Ervinnek, nyilván azért, mert határozottan elutasította Jásziék tervét. Jászi az elutasításból le is vont valamelyes tanulságot, mert tervezett cikke másmilyen lett.¹⁴ Szabó Ervin politikai tevékenységét azonban továbbra is

¹⁴ A *Huszdik Század* 1905. évi első számában *Szocializmus és hazafiság* címmel megjelent, de nem álnéven, hanem Jászi saját nevében, s nem tartalmazza a levélben említett programot. Jászi tehát óvatosabb lett, elmaradt a tervezett alcím – „A magyar

igyekezett a maga módján befolyásolni. Viszont kétségtelen, hogy Szabó Ervin is igyekezett befolyásolni Jászi Oszkárt. (Talán arra, hogy politikai nézeteiket Jásziék a polgári értelmiség körében terjesszék, és ne a munkásmozgalmat akarják velük boldogítani. Persze ez csak feltételezés.)

*

Szabó Ervin és társai szervezeten léptek fel az MSZDP 1905. évi kongresszusán a saját felfogásuk, szindikalista szemléletük érvényesítéséért a párt szervezeti szabályzata kérdésében. Ezért javasolták, hogy a párthoz tartozásnak ne legyen feltétele a *pártprogram* elfogadása, hanem csak a párt *alapelveivel* való egyetértés. Ugyanakkor nem tisztázták, hogy mit tekintenek a párt alapelveinek s mit csupán programkérdésnek, amellyel nem lenne kötelező egyetérteni. Az 1903-as program ugyanis kimondja, hogy a munkásosztálynak meg kell szereznie a *politikai hatalmat*. Szabó Ervin — miután a reformista elfajulást az államhatalom meghódítására irányuló törekvésből származtatta — elhatárolta magát a politikai hatalom megszerzésének elvétől és céljától. Nem utasított el minden politikai harcot; a demokratikus jogokért, így a szervezkedési szabadságért való küzdelmet feltétlenül szükségesnek tartotta, mivel enélkül a szakszervezetek és a szövetkezetek sem fejlődhetnek megfelelő erővé. Attól azonban tartózkodott, hogy a politikai hatalom meghódításának, egy proletár állam létesítésének a szükségességét is elismerje.¹⁵

Az 1905–08-as évek tömegharcainak tapasztalataiból Szabó Ervin továbbra is azt a tanulságot vonta le, hogy a gazdasági harcok fejlődése és a szakszervezetek erősödése tekintendő alapvető jelentőségűnek. Ez Jásziékat nem zavarta abban, hogy politikai törekvéseikhez segítséget, tervezett lépéseikhez véleményt kérjenek Szabó Ervintől — s ugyanakkor vitázzanak vele. Persze nem arról, hogy a proletárságnak meg kell-e hódítania a politikai hatalmat, ebben a kérdésben Szabó Ervin elutasító álláspontjával nagyon is rokonszenveztek. Az viszont erősen foglalkoztatta őket, milyen módon érhetnék el, hogy a Szociáldemokrata Párt *az ő* törekvéseikhez nyújtson hathatós támogatást. Ezért érdekelte őket a Szabó köré csoportosult szocialista pártellenzék tevékenysége is. Ennek részleteire azonban nem térek ki, itt most Szabó Ervin *szemléletének* alakulását szeretném röviden megvilágítani.

1909-ben jelent meg Szabó Ervin szerkesztésében *Marx és Engels Válogatott Műveinek* II. kötete.¹⁶ Ennek rövid szerkesztői előszavában Szabó meg-

szocializmus revíziójához” — is. Az idézett levelek megtalálhatók Szabó Ervin hagyatékában. P. I. Arch. F. 729—33.

¹⁵ Megjegyzem, hogy Jászi Oszkár a kongresszus után, 1905. április 27-én kelt levelében az MSZDP-ben végzendő ellenzéki tevékenység erőteljesebb folytatására biztatja Szabó Ervint: „A pártszervezeti szabályzat sorsát nem tartom fontos dolognak. Kívülről nem lehet átszervezni egy pártot. Az embernek be kell állni a harc közepébe és kikergetni a kufárokat... Amíg ezt nem tehetjük, hiábavaló minden” (uo.). Jászi e tekintetben persze megmaradt kívülálló tanácsadónak. Szabó Ervin viszont aligha biztatta őt arra, hogy a Szociáldemokrata Pártba lépjen, s ott próbáljon tevékenykedni.

¹⁶ A gyűjteményt eredetileg 3 kötetre tervezték. Az I. kötetben megjelent *Marx—Engels: A kommunista kiáltvány; Engels: A magyar forradalom; Marx: Kossuth és Klapka; Engels: A demokratikus pánszlávizmus; Marx: Forradalom és ellenforradalom Németországban; Marx: III. Napóleon államcsínyje. A II. kötetben megjelent Engels: A német parasztforradalom; Marx: Adalékok a közgazdaságtan bírálatához; Marx: Szabadkereskedelem és védővám (1847-ből); Engels: Szabadkereskedelem és védővám*

írta, hogy az I. kötethez tett megjegyzéseiben — 1905-ben — még igyekezett elkerülni, hogy kidomborítsa a „már akkor is buján sarjadzó” ellenvetéseit „a hivatalos marxista iskola ellen...” Ám „amikor régi tendenciáimat teljesen megérlelte az idő... úgy éreztem — írja —, kötelességem, hogy teljes világossággal és határozottsággal adjak kifejezést annak az új irányzatnak a marxizmusban, amelyet és is követek...”¹⁷

A *góthai program kritikájához* írt *Bevezetésében* Szabó Ervin felveti a kérdést: „... mi hát a politikai párt? Miféle jelentősége van a munkásmozgalom számára az állami hatalom meghódításának...? ... Mi hát az igazi, a valódi munkásmozgalom? És mi ebben a politikai párt szerepe?”¹⁸

Vizsgálatainak és fejtegetéseinek eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy „... a képviseleti rendszerben a párt *nem lehet* osztályképviselő”.¹⁹ Ennek egyik bizonyítékául azt tekintette, hogy a német szociáldemokrata pártnak az 1903-as választásokon kapott három milliós szavazatából „körülbelül 750 000-re rúgott a polgári szocialista szavazatok száma”.²⁰ Úgy vélte, hogy a munkáspárt, ha osztálypárt, akkor a proletár osztályérdekek képviselője mellett nem támogathatja a kisparasztságnak és más kisembereknek a nagytőkések és nagybirtokosok elleni követeléseit. Miután mégis ezt teszi, s egyben igyekszik megszerezni e rétegek támogatását — és választások alkalmával a szavazataikat — a munkáspárt közvetlen politikai törekvései számára, ezért mint parlamenti párt már „*nem lehet* osztályképviselő”. „Németországban született meg az osztálypárt elmélete” — írja —, s ha sok százezerre rúg éppen a német párt „félproletár és az intellektuális és vagyonos osztályokhoz tartozó szavazóinak száma, ez a tény lehetetlenné teszi az osztálypárt fikciójának további fönntartását”.²¹ Ha pedig az osztálypárt elmélete „fikció”, akkor „megdől az az elmélet is, amelynek igazolására szolgált, nevezetesen hogy a politikai párt épp úgy szerve és eszköze az osztályharcnak, mint a gazdasági szervezet”.

„Az igazi osztályharc — írja Szabó Ervin — a gazdasági küzdelem terén folyik.” A marxi tanokkal elméletileg összeegyeztethetetlenek és a gyakorlatban lehetetlenek vélte, hogy „... az állam uralmáért folyó politikai pártküzdelem ugyanolyan, sőt nagyobb és egyetemesebb szerepet játszik a társadalmi fejlődésben, mint a gazdasági harc”. Ezt azzal is indokolta, hogy „... az állam és a *parlament* szerepe — bármilyen jelentékenynek látszik a mindennapos élet küzdelmeiben — a társadalmi fejlődésben sokkal kisebb, mint némelyek hirdetik”.²² A parlamentre vonatkozóan ez tökéletesen igaz.

(1888-ból); *Marx*: A nemzetközi Munkásszövetség üzenete; *Marx*: A góthai program kritikája. Szabó Ervin főleg az utóbbiakhoz fűzött bevezetéseiben és megjegyzéseiben fejt ki „teljes világossággal és határozottsággal” szindikalista nézeteit.

Marx: A polgárháború Franciaországban című 1871-es munkája sem az I., sem a II. kötetben nem szerepel, nyilván a III. kötetbe került volna, ennek kiadása azonban elmaradt. Így nem került sor arra, hogy Szabó Ervin Marxnak ezzel a munkájával s egyben a *történelem első munkáshatalmával* kapcsolatban is kifejtse nézeteit.

¹⁷ Marx és Engels Válogatott Művei. II. köt. Bpest. 1909. A Népszava Könyvkereskedés kiadása. V–VI. l.

¹⁸ Uo. 402. l.

¹⁹ Uo. 406. l.

²⁰ Uo. 407. l.

²¹ Uo.

²² Uo. 408. l. (Kiemelés tőlem — N. D.)

De semmivel sem menthető súlyos tévedés volt ugyanilyenek tekinteni az állam szerepét. Ez még a kapitalista szabadverseny időszakában *sem* volt helyes. Az imperializmus időszakában, s még hozzá az imperialista háború veszedelmének növekedése idején így alábecsülni az állam szerepét — ez még furcsább következménye a szubjektívizmussal átítatott szindikalista szemléletnek.

Szabó Ervin a *Kiáltvánnyal* igyekezett igazolni a munkásság politikai küzdelmét lebecsülő szindikalista felfogását. A *Kiáltvány* ugyanis megállapítja, hogy kezdetben „a munkások tömegesebb összetartása még nem a saját egyesülésüknek, hanem a burzsoázia egyesülésének a következménye, mert a burzsoáziának, saját politikai céljai elérésére, az egész proletariátust mozgósítania kell, s egyenlőre még mozgósíthatja is. Ezen a fokon a proletárok tehát nem saját ellenségeik, hanem ellenségeik ellenségei ellen harcolnak...”²³ Szabó Ervin utal erre, mondván, hogy e harcban „a proletárok a burzsoáziának segédsapatai annak ellenségei, az abszolút monarchia és a földbirtokosok ellen”. Majd ehhez hozzáfűzi: „Úgy tetszik nekünk, hogy a munkásság politikai szerepe, melyet a *Kiáltvány* annak idején kijelölt, manapság sem áll másban, mint a politikai demokrácia kiépítésében.” A munkásosztálynak szüksége van a politikai szabadságjogokra, s „ha egyáltalán akarja a demokráciát, kénytelen a politikai akció terére lépni és a *burzsoázia demokratikus akcióját támogatni*”. Vagyis Szabó Ervin úgy vélte, hogy a munkásosztály a demokratikus szabadságjogokat csakis a burzsoázia politikai törekvéseinek támogatásával szerezheti meg.

„Ebben van a politikai párt jelentősége és szerepe — írja tovább — a munkásság osztályharca számára. Távol attól, hogy ez osztályharcnak közvetlen vagy éppen legfőbb rendű szerepe volna... a munkásság politikai pártja éppen arra alakul, hogy a burzsoáziát a polgári demokráciáért való harcában támogassa. Vagyis a politikai harc nem a munkásosztály ellensége ellen folyik, ... hanem ellensége társadalmi és politikai szervezetéért: a polgári demokráciáért.

Ezen a téren nem változtat némely szociáldemokrata pártoknak még oly radikális osztályharc programja és osztályharc frazeológiája sem...

Olyan politikai munkáspárt, amely képes volna arra, hogy beérje a polgári demokrácia előkészítésének és kiépítésének munkájával, csupán azért, hogy megkönnyítse a munkásság osztályra szervezkedését és osztályharcát: hasznos munkása lehet a társadalmi fejlődésnek. Az a politikai párt ellenben, amely oly igénnyel lép föl, hogy ő a proletárság igazi osztályszervezete, ... amely magának követeli a szerepet, hogy a munkásosztályt a szocializmusba átvezesse — az olyan párt a csak a *gazdasági szervezet és harc által betölthető szerepet* (Kiemelés — *N. D.*) bitorolja, ... és végül az ellenség ügyét szolgálja akkor, amikor a munkásosztály egyetlen föladata... az, hogy a már konszolidált demokratikus államot dezorganizálja, a győzelmes burzsoázia uralmát minden politikai függelékével együtt elsöpörje.”²⁴

*

²³ MEM 4. köt. 449. l.

²⁴ Marx és Engels Válogatott Művei. II. köt. 409—410. l.

Szabó Ervin e nézeteiből következett, hogy ő is a burzsoáziát tekintette a demokratikus átalakulás hivatott vezetőjének, s a Magyarországi Szociáldemokrata Párt fő feladatát szintén abban látta, hogy segítse a polgárságot politikai hatalmának kiépítésében a polgári demokrácia útján. Ebben az értelemben helyeselte a párt választójogi harcát, sőt még a Kristóffyval való paktumot is. Groszmannel folyó vitájában Garami meg is írta egy levelében a pártvezetőség taktikai lépéseiről szólva: „Olyanok is, akiknek mindig külön véleményük van, teljesen helyeslik a történeteket, pl. Szabó Ervin.”²⁵ A szindikalista szemlélet e politikának nem volt akadálya, legfeljebb aktívabb, erőteljesebb vitelét sürgette, nagyobb súlyt helyezve a tömegfellépések ösztönzésére. A parasztsággal való forradalmi szövetség, a parasztság földszerző törekvéseinek támogatása²⁶ s általában egy demokratikus néphatalom kiharcolásának közvetlen célja Szabó Ervint nem foglalkoztatta, jelentőségét csak 1917-ben, az orosz forradalom kapcsán ismerte fel. Szerinte a munkásság gazdasági harcának fejlődése és a szakszervezetek döntő erővé válása az, ami a szocialista célok szindikalista szellemű népszerűsítésével együtt elvezet a szocialista társadalom megszületéséhez, mégpedig a végső győzelmet kikényszerítő általános sztrájk útján.

E felfogást az 1911-ben megjelent *A tőke és a munka harca* című munkájában fejtette ki részletesebben. Megküzdeni a kapitalizmussal „csak egy területen lehet — írja —: ott, ahol a tőke és a munka közvetlenül találkozik, magának a gyárnak falai közt...”²⁷ Megállapította, hogy „a tőke és a munka harcának lényegét” Marx ismerte fel, „de őrá sem lehet mondani, hogy az ő elmélete és az ő programja lett volna a valóságos munkásmozgalom iránymutatója”.²⁸

Hogyan nyilváníthatta az igazságkereső Szabó Ervin Marx tanítását és az eleven mozgalomban betöltött sok irányú tevékenységét olyannak, mint amely nem „a valóságos munkásmozgalom iránymutatója”? Úgy, hogy a munkáspártot — most már nem Marxra hivatkozva, hanem saját felismeréseként — csak a kapitalizmus fejletlen szakaszában, mégpedig a polgári demokrácia „teljes kiépítéséig” terjedő időszakban vélte csupán átmenetileg hasznosnak. „Ahol a polgárság nem végzi — írja —, vagy lanyhán végzi az állam demokratikus átszervezésének munkáját, ott és addig a munkásosztály vállalja ezt a feladatot. De csak ott és csak addig. A munkásosztály autonóm politikai harca a demokratikus fejlődés függvénye.” Éppen ezért az „igen fejlett iparú országokban nincs autonóm munkáspárt”.²⁹ E megállapítását mindenekelőtt Angliára és az Amerikai Egyesült Államokra vonatkoztatta, mondván, hogy ott nincs „az osztályharc alapján álló... a munkásmozgalomban számottevő párt”. Nem a munkásarisztokrácia különösen erős befolyásának tulajdonította

²⁵ P. I. Arch. 659. F. 1906.

²⁶ Megjegyzem itt, hogy a nyugat-európai pártokban a mezőgazdasági kisüzem vagy nagyüzem kérdésében a marxisták és a revizionisták között keletkezett vitában Szabó Ervin a revizionisták felfogását vette magáévá. *Marx*: Adalékok a közgazdaságtan bírálatához című munkájához írt Bevezetésében a termelés koncentrációját illetően azt állapítja meg, hogy az iparban kétségtelenül a Marx által megállapított folyamat megy végbe, „azonban nem vált be Marx jóslata a mezőgazdaság terén” (*Marx és Engels Válogatott Művei* II. köt. 154. l.). S ezt Szabó Ervin 1909-ben írta! Politikai következtetést azonban akkor nem vont le ebből a megállapításból.

²⁷ *Szabó Ervin*: A tőke és a munka harca. Modern Könyvtár 62—63—64. sz. Bpest, Politzer. 1911. 39. l.

²⁸ Uo. 40. l.

²⁹ Uo. 58. l.

ezt, hanem a polgári demokrácia kiépítettségének. Ebből eredőnek tekintette azt, hogy az angol munkáspárt tagjai „tulnyomórészt meggyőződésükben és tetteikben a radikális pártok csatlósai”.³⁰

Úgy vélte, hogy a „teljesen kiépített” polgári demokráciában az önálló munkáspártnak már nincs létjogosultsága. Mi vezet hát a kapitalizmus megszűnéséhez? Szabó Ervin válasza: a munkásság *közvetlen akciója!* Ilyen „minden cselekedet, amely munkások által a munkásokért történik”. S „a közvetlen akció legsúlyosabb, legveszedelmesebb eszköze — a munkabeszüntetés, a *sztrájk*”. Ez „nemcsak a legsúlyosabb, de a végső eszköz is, a munkásmozgalom *ultima ratioja*”.³¹

Szabó Ervin abban látta a majdani kivezető utat, hogy az általános sztrájk hatására a burzsoázia lemond a termelőeszközök tulajdonjogáról, tőkéjéről, s átadja a munkásoknak, az eleven termelőerőknek. Mikor? „amikor a kapitalista már nem tud megteremteni olyat, aminek társadalmi értéke fölülmúlná annak az értékét, amit ez a szerszám jelent a társadalomnak. Amikor annyi képesség, erő, szervezettség lesz fölhalmozva az eleven termelőerőben, hogy ennek a vagyonnak gyümölcsöztetése nagyobb értéket jelent a társadalomnak, mint a vállalkozók minden képessége a mechanikus termelőerők fokozására. És akkor majd megkezdődik az erők végső összemérése.” S a majdani „végső harcoknak, világsztrájkoknak, igazi általános sztrájkoknak célja... mi lehetne más, mint hogy megszüntesse a tőke és a munka százados nagy harcának egyetlen okát: azt az állapotot, hogy a termelő el van választva a termelőeszközöktől”.³²

Szabó Ervin szemléletén a szabadversenyos kapitalizmus feltételei tükröződnek — persze szindikalista módon. A tőkés vállalkozó alkotóképességéről adott jellemzése is a szabadversenyos kapitalizmus időszakának „mintavállalkozójára” emlékeztet, s nem a tőkés monopóliumokra, amelyek a magasan képzett szakembereket, gyárszervezőket stb. szintén alkalmazottakká teszik. Az első világháború előtti Magyarországon az ipari vállalkozók ilyen típusának a képe, a szabadkereskedelmi időszak vállalkozójának ideálja uralkodott — a műszaki értelmiségen kívül — az intelligencia tudatában s általában a polgári köztudatban; pedig ekkorra a tőkés monopóliumok vezető szerepe már visszavonhatatlan tényné vált. Szabó Ervin azonban *A tőke és a munka harca* című brosurájában sem számol a monopolkapitalizmus sajátosságaival.³³ Azt hiszem, ez is közrejátszott abban, hogy az állam szerepét — különösen a polgári demokrácia „teljes kiépítettsége” esetére — alábecsülte, s a politikai hatalomért való harc jelentőségét nem értette meg. Ezzel viszont bizonytalanná vált a számára, vajon létrejön-e a kívánt szocialista társadalom. Ezt nyíltan meg is mondta brosurája befejezésében: „A kapitalizmus helyét elfoglalja-e a szocializmus? Ki tudná megmondani. Mi csak azt tudjuk, hogy a társadalmi harcokban is végeredményben a hasznosabb, a jobb kerekedik felül. Hiszünk és bízunk.”³⁴

³⁰ Uo. 57. l.

³¹ Uo. 72—73. l.

³² Uo. 108. l.

³³ Később, a háború éveiben — részben *Hilferding: A fináncetőke* című munkájának hatására — foglalkoztatták őt az általa „kartelkapitalizmusnak” nevezett monopolkapitalizmus sajátosságai. Főleg az Imperializmus és tartós béke címmel 1917 májusában a Galilei-körben tartott előadásában foglalkozott ezekkel. [(*Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke*. Bpest, Pallas. 1917.)

³⁴ *Szabó Ervin: A tőke és a munka harca*. 108. l.

Marx és Engels felismerte annak *történelmi szükségességét*, hogy szocialista rend lépjen a tőkés rendszer helyébe. Szabó Ervinnél a történelmi *szükségyszerűség* felismerését a jobb, az emberibb, az ideálisabb felülkerekedésének *reménye* váltotta fel.

Igy alakult ki Szabó Ervinnek az a nézete, hogy Marx elmélete és gyakorlati tevékenysége nem „a valóságos munkásmozgalom iránymutatója”. E véleményével függ össze, hogy Bakunin tevékenységét gyakorlatilag többre tartotta, mint Marxét. Bakuninnal egyetértve határolta el magát a politikai hatalom meghódításának marxi álláspontjától. Átvette a „közvetlen akció” elméletét, persze nem az anarchista egyéni terror igazolására, hanem a gazdasági harcok mindenhatóságát hirdető szindikalizmus „iránymutató” tételéül.

Abban a *Bevezetésben*, amelyet Marxnak a Nemzetközi Munkásszövetség Üzenete című munkájához írt, a marxistáknak és az anarchistáknak az I. Internacionáléban folyt szenvedélyes vitáját „Marxnak és Bakuninnak vetélkedésére”³⁵ vezette vissza, azt állítva, hogy „az Internacionáléban nem elméleteik ütköztek össze, nem társadalmi teóriák harcát vívták, hanem inkább szervezeti és taktikai kérdések állították a két vezért egymással szembe... Komoly ellentét csak egy kérdésben volt: hogy az Internacionálénak szervezete centralisztikus legyen-e vagy federalisztikus...”³⁶ S ebben persze megint Bakuninnal értett egyet.

Szabó Ervin azonban igyekezett kimutatni Marx és Bakunin „eszmei rokonságát” is. Bizonyítékait abból merítette, hogy Bakunin átvett Marxtól egyet-mást, s ezt a maga módján „alkalmazta”; még Marx „tanítványának” is mondta magát. (Megtette ezt Lassalle is és mások is, akik ettől ugyancsak nem lettek *marxisták*, bár szocialisták voltak.) De a vélt eszmei rokonság ellenére Marx meg Bakunin szenvedélyes ellenfeleknek bizonyultak. Ennek okát Szabó Ervin a következőképpen magyarázta: „... a különbségeket inkább abban kell keresnünk, hogy mindketten más-más embertípust képviseltek, semmint tanaikban. Az egyik gondolkodó, a másik cselekvő, az egyik tudós, a másik harcos... két ilyen különböző, egyaránt vezerségre hivatott természetnek szükségképpen össze kellett ütköznie...”³⁷ Azt hiszem, hogy a marxizmus és az anarchizmus közti áthidalhatatlan elvi ellentéteknek e magyarázása mindennél jobban mutatja a szindikalista szemlélet összeszövődését a szubjektívizmussal. A marxizmus és anarchizmus elméleti rokonítása persze elősegítheti azt, hogy a szindikalizmust is marxizmusnak nyilvánítsák...

A szindikalista felfogás minden szubjektívizmusa mellett is hogyan volt lehetséges, hogy a tudós Szabó Ervin a marxisták és anarchisták elvi vitáit alárendelt jelentőségűnek nyilvánította, s hogyan tehetett olyan megállapítást, hogy „Marx akárhányszor került Bakuninnal ellentétbe, önmagával is ellenkezésbe keveredett”.³⁸ Vajon mikor? Akkor-e, amikor kárhoztatta Bakunin anarchista államelméletét? Vagy amikor sikraszállt a munkásosztály önálló politikai pártjának, mint a társadalmi forradalom vezetésére hivatott harci szervezetének kifejlesztéséért? Avagy akkor-e, amikor hangoztatta a gazdasági harcok fontosságát is?!

Marx kérelmelhetetlen következetességgel szállt szembe mindennel, ami a kapitalizmus megdöntésének és a szocializmus megteremtésének alapvető

³⁵ Marx és Engels Válogatott Művei. II. köt. 369. l.

³⁶ Uo. 377. l.

³⁷ Uo. 383. l.

³⁸ Uo. 378. l.

kérdéseit összezavarta, elhomályosította, ami a munkásság osztályá szerveződésének és a forradalmi párt kifejlesztésének útjában állt. Marx „csupán” nézeteinek anarchista, szindikalista vagy egyébfajta eltorzítóival került „akárhányszor” ellentétbe.

*

Visszatérve Szabó Ervinnek a mozgalommal való közvetlen kapcsolataira, megállapíthatjuk, hogy az erőteljesebb gazdasági harcokat és a határozottabb választójogi küzdelmet ösztönző fellépése találkozott mindazok hangulatával, akik nem tartották kielégítőnek a pártvezetés munkáját. A párt szerepéről és a politikai hatalomért való harcról vallott felfogása azonban nem talált széles visszhangra. Ezt ő maga is így látta. Erre utal 1908-ban publikált *Szindikalizmus és szociáldemokrácia* című írásának következő megjegyzése: „Magyarország gazdasági és politikai állapota egyelőre terméketlen talaj a szindikalizmus tanai számára és én nem is hiszem, hogy egyhamar kedvezőbb szelek hajthatnák ez országban a munkásmozgalom azon irányát, amely, nézetem szerint, a szocialista mozgalom jövő átalakulásának útját jelzi.”³⁹

A Szabó Ervin által vezetett ellenzéken belül sem alakult ki egységes nézet a politikai mozgalomról, a párt szerepéről, a politikai hatalom meghódításáról. E kérdésekben a hozzá közel állók jó része is más álláspontot foglalt el, s legalábbis a gyakorlati tevékenységben eltávolodtak egymástól. Tisztelték Szabó Ervint továbbra is, de a szindikalista nézetekkel a gyakorlatban nem tudtak mit kezdeni. E nézetek nem voltak és nem is lehettek alkalmasak arra, hogy a baloldali ellenzék tevékenységének vezérfonalául szolgáljanak.

Ki kell azonban emelnünk Szabó Ervin *politikai* tevékenységének egyik igen fontos vonását: az *antimilitarista harc* ösztönzését. A fegyverkezési verseny gyors fokozódása, a katonai terhek folytonos emelkedése, a világháború kirobbanásának növekvő veszélye nagyon fontossá tette, majd kitorése előtérbe állította az imperialista háború elleni küzdelmet. S ez egyben olyan gyakorlati feladat volt, amely nagy szerepet játszott abban, hogy Szabó Ervin kapcsolatai a párt és a szakszervezetek egyes baloldali csoportjaival ismét megerősödtek. Erre még visszatérünk, de előbb nézzük meg, hogyan hatottak a bekövetkezett események Szabó Ervin szemléletére.

A világháború kitorése tudvalevően magával hozta a II. Internacionálé szégyenletes csődjét. Nyilvánvaló lett, hogy a revizionizmus a szociáldemokrata pártokat a burzsoázia imperialista háborújának kiszolgálójává tette. De a világháború minden munkásmozgalmi irányzatnak, így a szindikalizmusnak is kérékelhetetlen próbája lett: megmutatta, hogy az állam szerepét és a politikai harcot alábecsülő, a hatalom meghódításának forradalmi feladatára értetlenül tekintő s ezt elutasító szindikalista felfogás és perspektiva gyakorlatilag mit ér és mit ígér.

Szabó Ervin, a gondolkodó, szintén szembekerült a súlyos kérdésekkel. „... ez a valóban világot döntő háború — írta 1915 elején — még annak is megzavarja objektív ítéletét, aki az első hetek megrendítő intellektuális és morális izgalmi után most olykor azt hiszi, hogy az alap, amelyről a dolgokat tekinteni és megítélni szokta vala, ismét megszilárdult”.⁴⁰ Óvta önmagát és

³⁹ Huszadik Század, 9. évf. XVIII. köt. 1908. júl.—dec. 273. l., valamint Szabó Ervin Válogatott írásai. Bpest, Kossuth. 1958. 257. l.

⁴⁰ Szabó Ervin: Gazdasági szervezet és háború. Huszadik Század, 16. évf. XXXI. köt. 1918. jan.—jún. 1. l. és Válogatott írásai 361. l.

olvasóit ettől a hiedelemtől, s eközben próbálta feltárni a háborút kiváltó okokat és a várható következményeket. Az Osztrák-Magyar Monarchia háborús szerepének kérdését mellőzte, s elsősorban Anglia és Németország imperialista versengésével foglalkozott. Így elkerülhette, hogy véleményt nyilvánítson a Monarchia hadicéljairól — nyilvánvaló, hogy támogatásukra nem volt hajlandó, viszont nyíltan ellenük fordulni a folyóirat hasábjain akkor még aligha lehetett —, de ilyen módon könnyebben vonhatta le a nyilvánosság előtt következtetését: „... minél többen tudják, hogy a kevesek uralmának megszüntetése kisebb áldozatot és több boldogságot jelent, mint uralmuk hasznát és örömet számukra, annál hamarabb az idő, amikor a termelő osztályok — ha kell, a kapitalizmus által beléjük nevelt harcias erények eszközével: forradalommal is — elfoglalják a gazdasági erők fölötti uralmat és véget vetnek annak az uralmi viszonyoknak, amely legfőbb oka a háborúnak és hovatovább egyetlen érdekeltje. És akkor, legalább a produktivitás elvén felépülő társadalmak részéről, meg fog szünni a háborúskodás szüksége és veszedelme.”⁴¹

Szabó Ervin e forradalmi szellemű következtetést a háború alatt meggyorsult *ipari koncentrációval* hozta összefüggésbe, mégpedig a fejlett nyugati ipari államokra tekintve. Azt várta, hogy a „termelő osztályok” elsősorban ott kerekednek felül. Ez nem új momentum felfogásában, hanem korábbi szemléletének is logikus része. De itt már nem az általános sztrájkot tartja a munkásság „ultima ratiójának”, „végső fegyverének”, mely a tőkéseket vagyonukról és hatalmukról való lemondásra bírhatná. Itt a *fegyveres forradalom* az „ultima ratio”. A „kapitalizmus által beléjük nevelt harcias erények”, amelyekről a cikkben szó van: a háború folyamán a termelő osztályok bevonultatott tömegeibe belenevelt katonai erények, a fegyveres élet-halálharcra való készség az ellenséggel szemben. Ezt tekinti Szabó Ervin olyan tényezőnek, amely az osztálytudatra ébredt termelő osztályokat a saját felszabadulásukért indított *forradalmi küzdelem eszközévé* tehetik. A világháború tanulságaiból a munkásszótály harca számára 1915-ben ezt a következtetést vonta le és mondta ki nyilvánosan is. E fellépésével az aktuális küzdelem döntő kérdésében eszmeileg és politikailag messze a Szociáldemokrata Párt vezetői fölé emelkedett. Szemléletének ez az *új eleme* egyben szindikalista nézeteinek megindult felülvizsgálatáról tanúskodik.

Hogyan befolyásolták az oroszországi forradalmi események Szabó Ervin szemléletét?

A cárizmust megdöntő februári forradalom nagy várakozást keltett benne. Az orosz forradalmi proletariátus szerepét kezdetben nem látta és nem méltatta megfelelően. „Az orosz forradalom, az orosz demokrácia sorsát — írta *Az orosz forradalom és a béke* című cikkében 1917 áprilisában — eleve a parasztság — és e révén a túlnyomóan a parasztságból rekrutálódó katonaság — magatartása dönti el.” Ebből levonta azt a következtetést, hogy a forradalom sorsa elválaszthatatlan attól, végrehajtják-e a parasztság által követelt földosztást. „A kadettek, az oktobristák: liberális nemesek és nagyburzoák bizonyára nem... Viszont a munkásság és a parasztság forradalmi vezérei bizonyára nem idegenkednek a legradikálisabb földosztástól sem. Attól függ hát minden, kik kerekednek felül.” Ezt nemcsak a földosztásra, hanem a béke ügyére is vonatkoztatta. Ha a liberálisok kerekednek felül —

⁴¹ Uo. 37. l., ill. 406—407. l.

írta — „akkor az orosz demokrácia mindent inkább jelent, mint békét...” Mert a liberálisok nem mondanak le a lengyelek és más népek feletti uralomról. Ha a szocialista kormány alakul, akkor alig hihető, hogy „magáévá tegye a liberálisok annexiók hadicéljait...”, viszont szembe találhatja magát „a német hódító politikával...” Az orosz forradalom és a béke sorsa tehát elsősorban attól függ, hogy a szocialisták kerülnek-e hatalomra s végrehajtják-e a földosztást, „másodsorban — írja — a központi hatalmak s kivált Németország további magatartásától...” Ugyanakkor nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ehhez „Németországnak *gyökeresen* demokratizálnia kell...” „Ha pedig azt mondaná erre valaki” — fejezi be cikkét —, hogy a béke ügye nem ettől függ, hanem „az eddig mindig győzelmes német fegyverektől — ám gondolja meg, hogy örökké lehet-e győzni, amikor Németországgal szemben már nemcsak Európa, hanem ma holnap az *egész világ* szabad népeinek koalíciója áll... *Mutatis mutandis* — áll mindez természetesen a Monarchiára is.”⁴² Azaz: az Osztrák-Magyar Monarchiára.

Az orosz liberálisokat Szabó Ervin nem idealizálta, világosan rámutatott annexiók hadicéljaira és szembenállásukra a radikális földosztással. Ugyanakkor az antant koalíciót, ezt az *imperialista* tömböt — mely többek között minden tőle telhetőt megtett, hogy az orosz liberálisok hadicéljait támogatva biztosítsa Oroszország további háborús részvételét — „szabad népek koalíciójának” nyilvánítja. Ezt a mélységes ellentmondást Szabó Ervin álláspontjában csak egy dolog magyarázhatja: az a törekvés, hogy segítsen azoknak, akik a Németországgal való szakítást és az antantal való különbékét szorgalmazzák. Ez a törekvés akkor már jelentős tényezője volt az ország politikai életének. Szorgalmazták a Függetlenségi Párt liberálisai Károlyi Mihály vezetésével, az ekkor már erősödő Polgári Radikális Párt s más politikai csoportok is. A Szociáldemokrata Pártban is voltak támogatói, mégpedig Kunfiék, szemben Garamiékkel, akik az osztrák és a német szociáldemokrata párttal való együttműködés alapján a Németországgal való szövetség mellett maradtak.

Amit Szabó Ervin az orosz szocialistákról mondott, láthatóan azokra vonatkozott, akik azt gondolták, hogy az orosz forradalom polgári demokratikus keretek között marad, nem pedig a bolsevikokra, akik a forradalom továbbfejlesztéséért, a szocialista forradalom győzelméért küzdöttek. Az eszer és a mensevik vezérekben azonban hamarosan csalódnia kellett. De mielőtt erre térnénk, foglalkoznunk kell Szabó Ervinnek *Imperializmus és tartós béke* címmel 1917. május 12-én a Galilei-körben tartott előadásával, mert ez fontos megnyilatkozása akkori szemléletének.

Szabó Ervin itt részletesebben foglalkozik az imperializmus jellemvonásaival, de vizsgálatát sajátos módon a szabadkereskedelem és a védvamos gazdaságpolitika szembeállításának keretébe szorítja. Elítéli az imperializmust többek között azért, mert nagy teret adott a tőke kivitelnek, fékezve ezzel a hazai ipari fejlődést és az ipari kivitelt. Ezt is elsősorban a védvamos gazdaságpolitikának rója fel, pedig jól tudja, hogy éppenséggel a szabadkereskedelmi Anglia sem ártatlan ebben. Kiemeli az ipari koncentráció fontosságát, s úgy véli, hogy ehhez a szabadkereskedelem biztosítja a legjobb feltételeket a monopolkapitalizmus előtti viszonyok visszaállításával.

⁴² Huszadik Század, 18. évf. XXXV. köt. 1917. jan.—jún. 451—452. l. és Válogatott írásai 415—416. l.

Foglalkozik Szabó Ervin ebben az előadásában az államról vallott nézetének felülvizsgálatával is, különösen az államnak a háborúban betöltött szerepével kapcsolatban. Íme a következtetése: „Ha a nemzetközi tőke nem biztosította a békét és nem is hajlandó a jövőben sem biztosítani és az állam, mely fölötte és általa és vele uralkodik, épp oly kevésbé, akkor legelső feladat: hogy ezzel a nemzetközi szolidaritással egy másikat állítsunk szembe — a népeket s hogy az államot visszavezzük korábbi funkcióira és megszüntessük összeszövődöttségét a gazdasággal... Oly gazdaságpolitika, mely minél kevésbé veszi igénybe a maga céljai számára az államhatalmat, még a kapitalizmussal is összefér. A szabadkereskedelem, a szabadverseny és az *open door*, a minden nemzet számára nyitott, semlegesített gyarmatok politikája ez.” Anglia példájára hivatkozva megállapítja, hogy „a szabadkereskedelem jelentősége ma, az üzemi és tőkekonzentráció korában, inkább morális, mint materiális. Azonban erre a morális hatásra... talán még nagyobb szükség van. Az állami életbe is bele kell vinni a szabadkereskedelem erkölcsi elveit...”⁴³

A tőkés hatalmak egymás szétverése érdekében taszították pusztító világháborúba a népeket, s Szabó Ervin itt a tőke „nemzetközi szolidaritásáról” szól. Hogyan lehetnek azonban egymással szolidárisak azok, akik el akarják rabolni egymástól a gyarmatokat? — hogy egyebeket ne említsek. Mi hát az értelme az itt említett „nemzetközi szolidaritásnak”, amellyel a népek nemzetközi szolidaritását kell szembeállítani?

Nemzetközi jelenség a monopolkapitalizmus államának messzemenő „összeszövődése a gazdasággal”, amelyhez a nagyhatalmú „kartell- és finánc-tőke” mindenütt ragaszkodik. Ez az, amit Szabó Ervin idézett sorai szerint a népek szolidaritásával még a kapitalizmus keretében kellene és lehetne megszüntetni — ha visszavezetnék az államot „korábbi funkciójára”. A „korábbi funkciójú” állam pedig — a szabadversenyvesztés kapitalizmus elmúlt időszakának idealizált állama. Holott Szabó Ervin jól tudja, hogy a szabadkereskedelmű Anglia gyarmati háborúk és kegyetlen gyarmatrendszer révén növelte meg oly tetemesen birodalmát. Aztán hasonlóképpen a „kartell- és fináncoligarchia” államává lett, mint „védővamos” vetélytársai. S ez az állam térne át — ha „visszavezetnék” őt is és a konkurens államokat is „korábbi funkciójára” — egy idealizált gyarmati politikára, amely a szabadkereskedelem jegyében szabad behatolást tenne lehetővé minden fejlett ipari államnak minden gyarmati országba! Ez kiküszöbölné — természetesen a képzeletben — az imperialista hatalmak közti háborút a gyarmatok felosztásáért. Csakhogy ennek az elképzelésnek semmi köze a valósághoz, semmi köze a marxizmushoz és a szocializmusért folyó küzdelemhez.

⁴³ Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke. 49–50. l.

Megjegyzem, hogy Varga Jenő nyilvánosan szembe fordult Szabó Ervinnek az ebben az előadásában kifejtett nézeteivel; főleg a szabadkereskedelem és védővám kérdésében vitázott vele, s közben felfogása egészéről ezt írta: „... úgy látszik, hogy Szabó mostanában még jobban eltávolodott a szocializmustól, mint néhány évvel ezelőtt, amidőn A tőke és munka harcát megírta”. (Varga Jenő: A védővámok ellen. Huszadik Század. 19. évf. XXXVII. köt. 1918. jan.—jún. 111. l.)

A tőke és a munka harca című munkájában Szabó Ervin a *marxizmustól* távolodott el, de a *szocializmusnak* őszinte híve maradt, persze szindikalista felfogásban. Szóban forgó előadásának idején a forradalmi szocialisták éppen létrejövő szervezetének tevékenységéhez nyújtott segítséget; az előadás ezt persze a legkevésbé sem sejtethette.

Révai József még 1931-ben a *Társadalmi Szemlében* megjelent *Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban* című írásában utal Szabó Ervin felfogásának és tevékenységének ellentmondásos voltára. „Ha az egyik oldalón a forradalmi antimilitarista csoportokkal való kapcsolat volt az — írja —, amely Szabó Ervint a munkásosztályhoz s a marxizmushoz fűzte, a másik oldalón a Társadalomtudományi Társasággal való kapcsolata volt az, amely őt a polgári radikalizmushoz, a polgári pacifizmushoz fűzte. Az 1914—18-as világháború válaszutá elé állította”, s ő „megtette a lépést hátrafelé anélkül, hogy a forradalmi marxizmussal való kapcsolatát végleg el tudta volna vágni. A lépést hátrafelé a polgári radikalizmushoz, a marxizmustól a liberálizmushoz »Imperializmus és tartós béke« c. műve képviseli.”⁴⁴

Kétségtelen Szabó Ervin szemléletének ellentmondásos volta. De a „lépés hátrafelé”, amelyet Révai említ, nem a marxizmustól, hanem a szindikalizmustól a polgári radikalizmushoz tett lépés, ami nem is lehetett olyan nehéz. Az ellentmondásosságot én inkább abban látom, hogy Szabó Ervin ugyanekkor lépéseket tett — mégpedig, azt hiszem, jelentős lépéseket — a szindikalizmustól a marxizmushoz is. De hogyan lehetséges ez? — vetődik fel azonnal a kérdés. Megpróbálok válaszolni rá.

Szabó Ervinnek *Imperializmus és tartós béke* című munkája, mint említettem, a szabadkereskedelemről és a védvámpolitikáról vallott álláspontja köré csoportosítva vizsgálta a felvetett kérdéseket és vonta le következtetéseit. Ez önmagában a napi politikától elvonatkoztatott elméleti értekezésnek tűnhet. Előadásának időpontjában azonban a *politikai élet egyik központi vitakérdése* volt a német imperializmus Mitteleuropa-terve, s benne a *közép-európai vámunió*. Ennek helyeslése vagy elvetése nem azonosítható a Németországgal való katonai szövetség fenntartását vagy megszüntetését kívánó állásponttal, de jelentősen összefonódott azzal. A szabadkereskedelem általános idealizálása s emellett a szabadkereskedelmi Angliának a védvámos Németországgal szembeni „gazdaságpolitikai” dicsérete — ami ugyancsak jellemvonása e munkájának — az adott helyzetben a német szövetség megszüntetésére és a különbékére való törekvést segítette. S úgy vélem, hogy Szabó Ervin a szóban forgó előadásában ez a *politikai cél* messzemenően befolyásolta. Az imperialista állammal szemben is keresett valami jobb államot, addig is, amíg minden állam megszűnik. S mást a polgárságnak nem tudott ajánlani, mint a szabadverseny időszakának idealizált államát. Itt mutatkoznak meg lépései a szindikalizmustól a polgári radikalizmushoz.

Állításom persze feltételezés jellegű, bizonyítást, tehát további vizsgálatot igényel. De szeretném felhívni a figyelmet e körülményre, melytől, úgy vélem, nem szabad eltekinteni, s mely egyben közelebb vihet bennünket Szabó Ervin szemléleti ellentmondásának a nyitjához. Ez összefügg azzal, hogy Magyarországon a háborús válság mélyülése a *polgári demokratikus forradalmat* érlelte, az oroszországi februári forradalomhoz hasonló átalakulás volt közvetlen napirenden. A Szociáldemokrata Párt reformista vezetőivel együtt Szabó Ervin is úgy vélte, hogy a burzsoázia hivatott a polgári demokrácia kiépítésére, s a munkásosztálynak e tekintetben a burzsoáziát kell segítenie. E felfogása ekkor párosult a „védvámos” Németországgal való szövetség felmondását és a különbéke megkötését szorgalmazók segítségével.

⁴⁴ Révai József: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. In: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, Szikra, 1949. 60—61. l.

Szabó Ervin a fejlett ipari országokra vonatkozóan jutott arra a következtetésre, hogy a milliós hadseregek mozgósítására és harcbevételére képes kapitalista uralom megszüntetéséhez, a termelőeszközöknek a termelők birtokába juttatásához talán mégsem lesz elég az általános sztrájk, szükségessé válhat a fegyveres forradalom, melynek morális feltételeit a világháború is érleli. Szemléletének ezen új elemében mutatkozik jelentős lépése a szindikalizmustól a marxizmushoz. Fontos természetesen, hogy ezt követték-e lényeges további lépések, eljutott-e a forradalmi marxizmus álláspontjára az állam és a proletárdiktatúra, valamint a pártnak a szocialista forradalomban és a szocialista építésben betöltött szerepe kérdéseiben. Mindez függött a hazai mozgalommal való kapcsolatainak alakulásától, s természetesen attól, hogy milyen következtetéseket vont le az oroszországi forradalmi események tapasztalataiból.

*

1917 tavaszán a magyarországi politikai helyzetet a háborús válság elmélyülése jellemezte. Feltartóztatlanul erősödött a békét követelő néphangulat, a háborús kormányzattal szembeni elkeseredés. Szaporodtak a sztrájkok és más munkásmegmozdulások. A háború előtti években folytatott háborúellenes szocialista propaganda hatása — melyet 1914-ben a mindent elsöprő sovinszta áradat és az MSzDP-nek az imperialista háborúhoz való csatlakozása visszaszorított — most hatványozott erővel jelentkezett. Fokozódott a párt és a szakszervezetek baloldali erőinek aktivitása s a pártvezetőség bírálata. Mindehhez jelentős lökést adott a cárizmust elsöprő februári forradalom.

Ebben a helyzetben alakult meg a *Forradalmi Szocialisták* illegális szervezete, amelynek létrejöttében és tevékenységében Szabó Ervin ösztönzésének és a tanácsainak lényeges szerepük volt. Csoportjaik tevékenysége szóbeli propagandával indult, ezt főleg a szakszervezetekben és a budapesti pártszervezetekben folytatták. A Galilei-kört is felhasználták békeagitációra. Később illegális röplapokat is készítettek és terjesztettek. Dr. Haász Árpádnak, a csoport egyik vezető aktivistájának visszaemlékezéséből tudjuk, hogy két első röplap tervezetét Szabó Ervinnek megmutatták, s az ő észrevételei alapján véglegesítették.⁴⁵ Ez valószínűleg többször is így történt.

Miközben a forradalmi szocialisták antimilitarista propagandája kibontakozott, világosabbá vált az oroszországi munkásmozgalom forradalmi és reformista szárnya közötti mély ellentét és ennek összefüggése a forradalom és a béke ügyével. Kiderült már az eszerek és a mensevikek kormányra kerüléséhez fűzött békeremény hiú volta, miután ők is azt a politikát követték, amelyet Szabó Ervin az áprilisi cikkében előre látott — az orosz liberálisok felülkerekedése esetére. Ezek a szocialisták szociálsovinisták maradtak, fenn tartották az antanttal a háborús szövetséget, és folytatták az imperialista háborút. A földkérdésben is a liberálisoktól várt politikát követték: halogatták a földosztást, mert nem mertek újat húzni a földbirtokosokkal. Mind nagyobb visszhangot keltett viszont a Bolsevik Párt következetes harca az imperialista háború ellen, s egyben a forradalom védelméért és továbbfejlesztéséért. Nyilvánvaló, hogy mindez Szabó Ervin számára is új megvilágításba helyezte

⁴⁵ P. I. Arch. H—h—50. Dr. Haász Árpád 1951 áprilisában készült visszaemlékezéseiből. A Forradalmi Szocialisták többi röplapjáról nem szól, hiszen 1918 január elején — az illegális szervezet több más tagjával együtt — letartóztatták.

a Bolseviek Párt szerepét és politikáját, hiszen ő is láthatta, hogy a bolseviek harcolnak következetesen és rendíthetetlenül az imperialista háború ellen és a földosztásért is, melynek forradalmi jelentőségét Szabó Ervin felismerte.

Számított-e Szabó Ervin arra, hogy a szocialista forradalom elsőnek éppen Oroszországban győzhet? Aligha. A *leninizmust*, amely Marx tanait megvédve és továbbfejlesztve szállt szembe mind a revizionizmussal, mind az anarchizmussal, alig ismerte, alig méltatta figyelemre. Azok az orosz forradalmárok, akikkel korábban kapcsolatba került, ökonomisták, eszerek, menseviek voltak; legalábbis csak ilyen orosz ismeretségeiről van tudomásunk. A szervezetileg centralizált Bolseviek Párt távol állt az ő eszményétől. Viszont ez a párt vett irányt a demokratikus forradalom továbbvitelére, ez a párt volt képes győzelemre vezetni az *Októberi Forradalmat*. S a szovjet hatalom volt az, amely azonnal *demokratikus békét* ajánlott az összes hadviselő országok népeinek és kormányainak, s azonnal hozzáfogott a *földosztás* végrehajtásához. Bizonyos, hogy mindez Szabó Ervint egyben szemléletének további, mégpedig radikális felülvizsgálatára kellett hogy készítse.

Az Októberi Forradalom győzelme után jelent meg a Forradalmi Szocialisták *Katonatestvéreink!* című röplapja, melynek szövegét Szabó Ervinnel beszéltek meg. Ez az orosz forradalom példáját emeli ki, mégpedig a *béke* és a *földosztás* kérdésében. „Az orosz katonák már rájöttek arra — olvashatjuk benne —, hogy a föld, amelyet meg kell hódítaniuk, a saját országukban van, hogy az ellenség, amellyel ha kell, fegyverrel is szembeállanak — a földesgrófok és iparbárok élősdie csapata...”⁴⁶ Ugyanebben az időben jelent meg a Forradalmi Szocialisták egy plakátja is, mely a munkásokhoz szól, és kimondja: „A tartós békét sem a szociáldemokrácia, sem semmiféle kormány, hanem csak a bolseviki zmusi eszme megvalósítása fogja számunkra biztosítani. Tehát tette fel!”⁴⁷

A Forradalmi Szocialisták további lépése: harc a *munkástanácsok* létrehozásáért. Ennek során mind szorosabbá vált együttműködésük a párt és a szakszervezetek más baloldali csoportjaival. Az 1918 januári sztrájk után, a Szociáldemokrata Párt februári rendkívüli kongresszusa előtt jelent meg újabb illegális röplapjuk. Ebben szembeszállnak a párvezetőségnek azzal a kísérletével, hogy a választójogi tömegmozgalom újabb kibontakoztatását a háborúallenes megmozdulások levezetésére, a tanácsok létesítéséért indított mozgalom elszigetelésére és a háborús kormánnyal való egyezkedésre próbálják felhasználni. „Gondoljatok arra — szól a röplap —, hogy... választójogos küzdelmek árán sohasem fogjátok elérni a munkásosztály végső ideálját, hogy *jogaitokat csak harc útján szerezhettek meg!*... Valószínűleg meg első-sorban a munkásosztály önrendelkezési jogát! Jelöljétek ki magatok közül minden gyárban tíz-tíztagú munkásválasztmányt, és az ezen munkásválasztmányokból megalakult munkástanácsnak rendeljétek alá a párt mostani vezetőségét, követeljétek már a rendkívüli pártkongresszuson a munkástanács elismerését... Gondoljatok orosz testvéreinkre és készüljétek a küzdelemre!... Legyetek készen a proletárforradalomra!”⁴⁸ Hasonló szellemű a rendkívüli pártkongresszus küldötteihez szóló újabb röpiratuk is. Ez megbélyegzi a Wekerle vezette koalíciós háborús kormány igazságügyminiszterének,

⁴⁶ MMTVD 5. köt. Bpest, Szikra. 1956. 47. l.

⁴⁷ Uo. 41. l.

⁴⁸ Uo. 90. l.

a „demokrata” Vázsonyinak antibolsevik kirohanásait, és megállapítja: „A bolsevikizmus pedig nem más, elvtársaim, mint a szocialista eszmék megvalósítása.”⁴⁹ A Szociáldemokrata Párt vezetőiről pedig azt írja, hogy „régóta cégernek használják csak a szocialista nevet, voltaképpen pedig nem egyebek polgári demokratáknál”, akik „a választójogi harcban vezetik le a magyar munkásság harci energiáit...”

Szabó Ervin 1918 márciusában a *Világ* című lapban bírálta a Vázsonyi-féle választójogi tervet és a Szociáldemokrata Párt vezetőinek készségét a különféle megszorítások elfogadására. Hogy a demokrácia, „amit kivívtak, kiverelkedtek, kicsaltak, kiintrikáltak”, valójában milyen lesz, teszi fel a kérdést, s így válaszol: „Politikai demokrácia — nem.”⁵⁰ S nekik tudniuk kell azt is — írja — ,hogy „a politikai demokrácia még nem elég, hogy a demokrácia nem lehet öncél, hanem csak út és eszköz a legmagasabb társadalmi cél, az emberi nem tökéletesedése számára, hogy előbb egyéni és társadalmi erkölcsi követelmény és csak azután politikai eszmény”. A *Népszava* március 26-án *Erkölc és logika* címmel szemére veti Szabó Ervinnek, hogy „légüres térben” szemlélődve nem érti meg a reálpolitikai megfontolásokat. Viszonzásában Szabó Ervin többek közt ezt írja: „Nézetem szerint — s tudtommal a szociáldemokrata pártban sem állok e nézettel egyedül — a párt választójogi politikája egyformán bűnös mindkét bűnben: de különösen a politikai erkölcstelenségben... Az én politikai erkölcsöm és logikám nekem azt diktálja, hogy inkább semmilyen választójog, mint a Vázsonyi által mindenféle szabadságelkobzással körülbástyázott, amely nemcsak kicsúfolása a demokratikus elveknek, hanem egynesen a jövőre is a mainál nehezebbé teszi továbbfejlesztését a szociáldemokrata párt programatikus elvei irányában.”⁵¹

Ha összevetjük a Forradalmi Szocialisták februári rölapjait és Szabó Ervinnek a *Népszavával* márciusban folytatott vitáját, láthatjuk az érintkezési pontokat és az eltéréseket. Egyidejűleg lépnek fel a Szociáldemokrata Párt választójogi mozgalmának iránya ellen. Bizonyos, hogy a munkástanácsok alakításáért indított mozgalom is Szabó Ervin egyetértésével találkozott. Teljességgel bizonyosra vehető továbbá, hogy Korvinék márciusi röpirata Szabó Ervin egyetértésével bélyegezte meg a breszti békediktátumot és a Romániára kényszerített rablóbékét.⁵² Korvinék rölapjai szolidárisak a „bolsevikizmus”-sal, szolidárisak Leninnel és Liebknechtel. A fentebb idézett egyik rölapban megjelenik a felszólítás a *proletár forradalomra* való készülésre. A további rölapok az orosz példa követésére, az oroszul cselekvésre, felszabadító forradalomra hívnak fel,⁵³ de a *proletár* forradalom kifejezés már nem szerepel bennük. Annak a felismeréseként-e, hogy Magyarországon előbb még a monarchiát elsőpró demokratikus forradalmat kell végrehajtani? Talán igen, de az is lehet, hogy egyszerűen a politikai ösztön diktálta így.

Szabó Ervin nyilvános fellépéseiben nem találjuk a „bolsevikizmus” eszmék melletti állásfoglalást vagy a velük való foglalkozást. Csupán azért-e,

⁴⁹ Uo. 90. l.

⁵⁰ *Szabó Ervin: Szociáldemokrácia és politikai erkölcs. Világ, 1918. márc. 28. In: Válogatott írásai 423. l.*

⁵¹ Uo. 424—425. l.

⁵² MMTVD 5. köt. 137—138. l. Itt megjegyzem, hogy Korvin Ottó az 1918 januári elfogások után lett a Forradalmi Szocialisták vezetője.

⁵³ Uo. 171. és 195. l.

mert legális lapokban és folyóiratokban ezt nehezen tehetné? Nem valószínű. Marx születésének centenáriuma alkalmából 1918 májusában jelent meg Marxról szóló cikke a *Husadik Században*.⁵⁴ A leninizmus itt is kívül maradt fejtegetéseinek körén. Pedig a szovjethatalom — amelytől a munkástanácsok eszméje származott s ekkor Európa szerte egyre terjedt — már öt hónapja fennállt, és nemzetközi hatása hétről-hétre növekedett. Fennállott — a nemzetközi imperializmus gyűlöletétől és iszonyú rágalomhadjáratától kísérve, de a nemzetközi proletariátus mind nagyobb rokonszenvét élvezte. Szabó Ervin a szóban forgó cikkben a szovjethatalom létét csak annyiban érinti, hogy megemlíti a hírt: „Oroszországban amnesztiát hirdet Lenin kormánya Marx születésnapján...”⁵⁵ Ez a szovjethatalom iránti rokonszenvéről tanuskodik, a leninizmus és a szovjet forradalom döntő kérdéseit azonban írása elkerüli. A marxizmust mint tudományt elválasztandónak tartja a politikától, és szembeállítja vele. Ennek kapcsán is csak a nyugati szocialista pártokat említi, ezek gyakorlatából meríti érveit, az Októberi Forradalmat győzelemre vezető és a szovjetállamot irányító Bolsevik Pártról — hallgat.

A demokrácia megítélésében Szabó Ervin nézete mindenesetre megváltozott. Már nem azt hirdeti, hogy a burzsoázia hivatott kiépíteni a demokratikus államot, amelyet azután majd szét kell verni. A *Népszavával* folytatott vitájában már arról ír, hogy a Szociáldemokrata Párt választójogi harca akkor *volna* erkölcsös, „ha minden részletének és fázisának indító oka a szocializmus eszményi programjának megvalósítása” lenne. Úgy tűnik, hogy a demokratikus forradalom közeledtével, látva azt, hogy a pártok milyen nyomorúságos polgári demokráciát készítenek elő, elhatárolta magát a polgár demokráciától, és kereste az utat az „igazi demokráciához”, amely nemcsak „politikai demokrácia”.

Hogyan? Polgári demokrácia helyett proletár demokráciát? Szovjet demokráciát? A tanácsok köztársaságát? Akkor a burzsoá-földesúri hatalom helyett *munkáshatalom* kell. A forradalmi szocialisták szemléletében a proletár forradalomra való felkészülés hirdetése *ezt* igyekezik tudatosítani. Szabó Ervinnél viszont az „igazi demokrácia” döntő követelményeként a politikai hatalom helyett egy osztályok feletti erkölcsi követelmény jelentkezik. A szóban forgó vitában szerinte a demokrácia „előbb egyéni és társadalmi erkölcsi követelmény és csak azután politikai eszmény. Lelkünkben, erkölcsünkben kell szabadságra és egyéni tökéletesedésre törekednünk, hogy igazán demokraták legyünk. Igazi demokráciát alkossunk.”⁵⁶ Milyen erkölsről van itt szó? A szabadkereskedelmet folytató szabadversenyes kapitalizmus idealizált államának polgári erkölcséről? Vagy szocialista erkölsről? Vagy az osztályuralomtól és a társadalmi rendtől elvonatkoztatott, független általános humánumról? Megállapításai az utóbbit sejtetik, de egyértelmű válasz nincs.

Feladta-e Szabó Ervin a polgári demokráciával kapcsolatos korábbi álláspontját? Feladta-e a munkásság pártjával szembeni azt a korábbi nézetét, hogy az csupán a burzsoázia polgári demokratikus uralmának kiépítését

⁵⁴ *Szabó Ervin*: Marx. Husadik Század, 19. évf. XXXVII. köt. 1918. jan.—jún. 280—286. l. Közli Szabó Ervin Válogatott írásainak idézett gyűjteménye is (426—435. l.). Itt jegyzem meg, hogy e kiadványban nem kapott helyet sem A tőke és a munka harca, sem az Imperializmus és tartós béke, pedig ezek Szabó Ervinnek igen fontos munkái, s nélkülük szemléletének alakulásáról nem lehet teljes képet kapni.

⁵⁵ Uo. 280. l., ill. 426. l.

⁵⁶ *Szabó Ervin*: Szociáldemokrácia és politikai erkölcs. In: Válogatott írásai 423. l.

szorgalmazó és segítő reformpárt lehet, s szerepe véget ér, ha elérkezik a szocialista forradalom ideje? Úgy tűnik, igen. A Szociáldemokrata Párton a választójogi akció során is a *szocialista célokért* való következetes harcot reklamálja. A rendíthetetlen antimilitarista ugyanakkor a munkástanácsokért való harc híve, s várakozással tekint a világ első munkásállamára: Szovjet-Oroszországra. Talán az Októberi Forradalom hatása ez? Azt hiszem, igen. De ugyanakkor Szabó Ervin — szindikalista szemléletének válságba jutását látva — a politikai hatalomért való harc kérdése elől még kitér, s úgy tűnik, hogy az általános humánus erkölcsi ideáljában keres eszmei támpontot. Vagyis szemlélete továbbra is ellentmondásos.

Haász Árpád a már említett visszaemlékezésében megírta, hogy Szabó Ervin jelentősen segítette antimilitarista csoportjukat, s a gyakorlati tenni-valók dolgaiban „Szabó Ervinnek az ösztöne jól működött”. Ugyanakkor befolyása „nem mindig segített bennünket a bolsevikok politikájának megértéséhez, amelyre mi a februári forradalom kitörése óta egyre inkább törekedtünk... Ideológiai kérdésekben nagy zűrzavar uralkodott köreinkben, mégis sok kérdésben ösztönösen közelebb jutottunk a helyes állásponthez, mint maga Szabó Ervin.” Említést tesz egyik beszélgetésükről, amelyben szóba került a német független szociáldemokraták elszakadása a Német Szociáldemokrata Párttól, s Szabó Ervin ennek kapcsán megjegyezte: „Nem a német független szociáldemokraták járnak az igazi úton. Van más út is, az oroszoké.” Csakhogy az orosz munkásmozgalomban is eltérő irányzatok voltak, s a közöttük levő különbségekre felvilágosítást kérték Szabó Ervintől. Tőle azonban — írja Haász Árpád — nem kaptak világos választ arra, hogy „miben állnak a különbségek a bolsevikok és a mensevikok között”.⁵⁷ Ha Szabó Ervin nem adott világos választ, annak oka, úgy vélem, csak az lehetett, hogy egy ideig ő sem látta világosan az alapvető különbséget, s amikor már látta, vagy nagyrészt látta, a bolsevikok elvei és politikája az ő számára akkor is csak tanulmányozandó kérdések maradtak. Mindez elválaszthatatlanul összefüggött szindikalista szemléletének felülvizsgálatával, e szemlélet *alapvető* kérdéseivel.

Megjegyzendő, hogy Haász Árpád fenti közlése csak 1917-re vonatkozik, miután őt 1918 januárjában lefoglák. A forradalmi szocialisták tevékenysége folytatódott, mégpedig továbbra is kapcsolatban állva Szabó Ervinnel. Korvin Ottóék eszmei fejlődését nem lehet azonosítani Szabó Ervin nézeteinek fejlődésével, de a kettő között mégis szoros a kapcsolat és, úgy vélem, a kölcsönhatás. Legalábbis 1918 május elejéig, amikor az újabb rendőri lefogások csapást mértek a Forradalmi Szocialisták szervezetére. Aligha kétséges, hogy Szabó Ervin szemlélete ezt követően is tovább változott. Energiáját ugyan — megromlott egészségi állapotában — elsősorban a *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* című munkájának befejezésére fordította, de bizonyos, hogy az oroszországi eseményeket igen nagy figyelemmel kísérte. A szovjet forradalom tanulságai — így a Bolsevik Párt és a szovjetállam szerepe az új közrend megteremtésében, a tanácsrendszer kiépítésében, a belső ellenforradalom és az imperialista intervenció elleni küzdelemben, a termelés és elosztás, a közművelődés és egészségvédelem stb. stb. szervezésében — Szabó Ervint szindikalista szemléletének felülvizsgálatára s erkölcsi feltételezéseinek elvi tisztázására kellett hogy szorítsák. Mégpedig annak ellenére, hogy 1918 májusában Marxról írt cikkében úgy vélte: „... a jelen

⁵⁷ P. I. Arch. H—h. 50.

körülmények nem igen alkalmasok társadalmi elméleteknek sem felülvizsgálatára, sem felállítására”.⁵⁸ Gondolhatjuk, hogy előbb-utóbb, különösen a hazai forradalmi események bekövetkezte nyomán, megtalálta volna a forradalmi kiutat korábbi szemléletének zsákutcájából. Nézeteinek megkezdett kritikai vizsgálatát azonban nem fejezhette be: 1918. szeptember 30-án távozott az élők sorából. A magyar munkásmozgalom kiemelkedő elméleti képesű, putirán jellemű igaz harcosa szállt vele sírba.

*

Hosszabban tértem ki Szabó Ervin szemléletére, mert hosszan tartó volt befolyása is a magyarországi mozgalomban. Felfogása ellentmondások közepette alakult, és hatása szintén ellentmondásos volt. Erősítette a kételeyeket a Szociáldemokrata Párt reformista politikájával szemben, rombolta a német pártot példaképnek tekintő nézeteket, fejlesztette a bírálat szellemét. Az olasz és francia szindikalizmusban vélte megérelődni a szocializmushoz vezető mozgalmat. Miután szindikalista szemlélete tévútra vitte, a munkásmozgalom magyarországi fő feladatait sem tudta helyesen megközelíteni, megvilágítani. Kikapcsolódott a mozgalomból, eszmei hatása azonban tovább élt benne, mégpedig főleg a baloldali erők körében. A háború alatt az angol szakszervezetek fejlődését tekintette olyannak, amely a szocializmushoz vezet, majd az orosz forradalmi események a tanácsok forradalmi szerepére fordították a figyelmét. Ez egyben a mozgalommal való kapcsolatának ismételt erősödésével járt együtt.

Marxista volt-e Szabó Ervin?

Sokan tekintették magukat marxistáknak olyanok is, akik Marx tanainak csak valamely részét tették magukévá, lényeges kérdésekben viszont eltértek tőlük s szembefordultak velük. A szembefordulás különböző társadalmi tényezők, események és eszmei áramlatok hatására következhet be. De a munkáspártok tevékenységében keletkező ellentmondások és következtelenségek, jelentős elvi ellentétek és viták, ha nem vezetnek az új helyzetben új módon jelentkező vagy újonnan felvetődő kérdések helyes megoldásához, szintén előidézhetik az eltávolodást a marxizmustól, a szembefordulást vele.

Szindikalista szemléletének kialakulásával Szabó Ervin, bár Marx és Engels munkásságát mindig történelmi jelentőségűnek tekintette, messze eltávolodott a marxizmustól. A szindikalizmust eleinte a szociáldemokrata pártokban elburjázott opportunizmussal szemben az „eredeti” marxizmushoz való „visszatérésnek” vélte. De minél teljesebbé vált felfogásában a szindikalizmus, annál inkább a marxizmus meghaladásának tekintette.

A lényeg nem az, hogy marxizmusnak *mondják-e* a szindikalizmust, a lassalleanismust, a Bernstein-féle revizionizmust stb., hanem az, hogy valóban megmaradtak-e ezek az irányzatok a marxizmus talaján. Az még nem marxista, aki magáévá teszi a kapitalizmus ismérveit és törvényeit megvilágító marxi tanokat, vagy ezeknek is csupán egy részét. Valóban marxista *csak az, aki a kapitalizmus megdöntésének és az új társadalom létrehozásának szükségességéről, a proletariátus hatalomra jutásáról, a munkásság államának és forradalmi diktatúrájának történelmi jelentőségéről szóló marxi tanokat is magáévá teszi.* Megszűnik marxistának lenni az, aki revizionista, anarchista vagy éppen

⁵⁸ Id. hely 285—286. l., ill. 434. l.

szindikalista elmélettel cseréli fel a marxizmus államelméletét, a munkásság politikai harcának forradalmi jelentőségéről szóló tanait.

Szabó Ervin, aki a marxi államelméletet elvetette, a munkásság politikai harcának és pártjának szerepét alábecsülte, a proletárdiktatúra szükségességét tagadta — nem volt marxista. Bár részben látjuk, részben feltételezhetjük, hogy élete végén, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására közeledett a marxizmushoz, a konkrét ismereteink szerint Ő szindikalista volt. Ennek ellenére is tiszteljük benne a *szocializmus igaz hívét*, a munkásság küzdelmeinek segítójét, a szociáldemokrata opportunizmussal szembeni kritika kiemelkedő képviselőjét, a rendíthetetlen antimilitaristát. Külön tisztelet és elismerés illeti azért a támogatásért, amelyet a Forradalmi Szocialisták szervezetének létrejöttéhez és tevékenységének fejlődéséhez a nehéz háborús helyzetben nyújtott. Feltételezhetjük, hogy látva addigi szemléletének válságba jutását, és megkezdve, illetve folytatva a kritikai felülvizsgálatot, megtalálta volna az utat — *vissza a marxizmushoz* —. Feltételezhetjük, hogyha Lenin tanaival kellően megismerkedik, a leninizmus lelkes hívévé, s egyben a legkiemelkedőbb hazai képviselőjévé válik. Fiatalon, 41 éves korában halt meg, s halála véget vetett e lehetőségeknek.

A tisztelet, amely alakját joggal övezi, kiváltotta azt a törekvést is, hogy nyilvánítsuk őt marxistának. Én azonban úgy vélem, hogy őszinte tisztelet csak azt a Szabó Ervint övezheti, aki ő valóban volt.

Дежэ Нэмш:

Идеологические воззрения Эрвина Сабо и его связи с революционными социалистами

(Резюме)

Работа посвящена идейному развитию, начиная с 1904 года, выдающегося венгерского мыслителя-социалиста Эрвина Сабо.

В труде под названием «Рабочее движение в 1903 году» Сабо впервые четко высказывает мысль, что в рабочее движение проникло влияние буржуазии. Однако он полагал, что политической партией рабочего класса может быть только реформистская партия, служащая интересам буржуазной демократии; что рабочий класс, организованный в профсоюзы и создающий производственные и потребительские кооперативы, становится «самостоятельным» и, независимо от партии, может завоевать победу путем объявления и проведения всеобщей стачки.

Автор исследует связи Сабо с Оскаром Яси, одним из руководителей буржуазных радикалов, и указывает, что Яси хотел при помощи Сабо подчинить рабочее движение буржуазной интеллигенции.

В 1909 году под редакцией Эрвина Сабо вышел второй том «Избранных сочинений Маркса и Энгельса». Из предисловий по всей книге в целом отдельным входящим в нее трудам видно, что Сабо с синдикалистских позиций недооценивал роль государства и социалистической политической борьбы рабочего класса. Он считал, что рабочий класс может приобрести демократические свободы только путем поддержки политических устремлений буржуазии. В работе «Борьба капитала и труда», вышедшей в 1911 году, он развивает ту

⁵⁹ Megjegyzem, hogy például Varga Jenő, aki a fentebb idézett megállapítása szerint Szabó Ervin szocialista mivoltát is kétségbevonta, Szabót a *halála után*, 1918 októberében, mint nagy marxistát méltatta. Azt hiszem, hogy ebben nemcsak a kegyelet és tisztelet megnyilatkozásáról volt szó, hanem Szabó Ervinnek a marxizmushoz való tényleges közeledése elismeréséről. Varga Jenő számára ez ismert lehetett.

точку зрения, что расширение экономической борьбы рабочего класса и превращение профсоюзов в решающую силу является тем решающим обстоятельством, которое вместе с синдикалистской по духу популяризацией социализма приведет к рождению социалистического общества, причем последняя решительная победа будет достигнута путем всеобщей забастовки.

Автор исследования уделяет большое внимание другой важной черте политической деятельности Сабо: его антимилитаристской пропаганде. Активная, постоянная борьба против империалистической войны играла большую роль в новом укреплении связей Сабо с отдельными левыми группировками партии и профсоюзов. Во время войны он уже пришел к мысли о вооруженной борьбе за победу «производителей». Этот новый элемент мировоззрения Сабо говорит о пересмотре им своих синдикалистских взглядов.

Йозеф Реваи в 1931 г. оценивал работу Сабо «Империализм и длительный мир» как шаг назад, как отступление от марксизма к буржуазному демократизму, либерализму. Однако этот «шаг назад» был сделан не от марксизма, он представлял собою шаг от синдикализма по направлению к марксизму.

Весной 1917 г., во время углубления военного кризиса, в Венгрии была создана нелегальная организация Революционных социалистов, в образовании и деятельности которой немалая роль принадлежала стимулирующему влиянию и советам Сабо. Листовки Революционных социалистов, которые они обсуждали с Сабо, в вопросах мира и раздела земли указывали на пример русской революции и, как нам известно, позже революционные социалисты боролись за создание рабочих советов. В этих листовках звучали и призывы к подготовке пролетарской революции.

Мировоззрение Эрвина Сабо сформировалось в эпоху жесточайших противоречий и само оказывало противоречивое воздействие. Оно усиливало сомнения по отношению к реформистской политике венгерской Социал-демократической партии, разрушало авторитет, которым были окружены в Венгрии взгляды немецкой с.-д. партии, считавшейся образцом, развивало критический дух. Сабо полагал, что ведущее к социализму движение созреет в рамках итальянского и французского синдикализма. И поскольку синдикалистское мировоззрение вело его по ложному пути, он не мог правильно подойти и правильно осветить главные задачи венгерского рабочего движения. Поэтому он отошел от рабочего движения, однако его идеи продолжали и дальше влиять в рабочем движении, преимущественно в кругах его левых сил. Во время войны он считал, что к социализму приведет путь развития английских профсоюзов, позже, революционные события в России обратили его внимание на революционную роль Советов, что сопровождалось новым усилением его связей с рабочим движением.

На вопрос, являлся ли Эрвин Сабо марксистом, автор исследования отвечает, что согласно его конкретным взглядам Сабо был синдикалистом, однако таким синдикалистом, в котором мы уважаем истинного последователя социализма, который помогал рабочему классу в его борьбе, который был выдающимся представителем критического отношения к оппортунизму социал-демократии; уважаем непреклонного антимилитариста, человека, способствовавшего организации Революционных социалистов и поддерживавшего их деятельность.

Dezso Nemes:

L'idéologie d'Ervin Szabó et ses relations avec les socialistes révolutionnaires

(Résumé)

L'étude suit à partir de 1904 l'évolution idéologique du penseur socialiste hongrois important, Ervin Szabó.

Dans son oeuvre, «Le mouvement ouvrier en 1903» s'exprime la reconnaissance qu'une influence bourgeoise pénétra dans le mouvement ouvrier. A ce temps, sa conception consistait en ce que le parti politique de la classe ouvrière ne peut être forcément qu'un parti réformiste servant la démocratie bourgeoise; les ouvriers eux-mêmes — organisés dans les syndicats et fondant leurs associations — deviendront «indépendants» et, indépendamment de leur parti, pourront l'emporter en déclarant et réalisant la grève générale.

En examinant les relations d'Ervin Szabó avec Oszkár Jászi, le chef des radicaux bourgeois, elle montre que Jászi a voulu subordonner le mouvement ouvrier à l'intelligentsia bourgeoise, à l'aide d'Ervin Szabó.

En 1909 parut dans la rédaction d'Ervin Szabó le deuxième volume des «Oeuvres choisies de Marx et Engels». Des préfaces écrites à cette oeuvre, ainsi qu'à certains chapitres se marque qu'Ervin Szabó sousestima, du point de vue syndicaliste, le rôle de l'État et la lutte socialiste politique des ouvriers. Il pensa que la classe ouvrière ne peut acquérir les libertés démocratiques qu'en appuyant les aspirations politiques de la bourgeoisie. Dans son oeuvre «La lutte du capital et du travail», parue en 1911, il développa le point de vue que ce sont l'évolution de la lutte économique des ouvriers et la transformation en force décisive des syndicats qui conduisent — avec la popularisation des buts socialistes à l'esprit syndicaliste à la naissance de la société socialiste, par la voie de la grève générale forçant la victoire finale.

D'autre part, l'étude met en relief un trait très important de l'activité politique d'Ervin Szabó, l'impulsion de la lutte antimilitariste. La lutte contre la guerre impérialiste était une tâche pratique jouant un grand rôle dans le fait que les relations d'Ervin Szabó avec certains groupes de gauche du parti et des syndicats se sont renforcées de nouveau. Pendant la guerre, il arriva déjà à l'idée de la lutte armée des «producteurs» pour la victoire; ce nouvel élément de son aspect manifeste aussi la révision de ses vues syndicalistes.

Au printemps de 1917, au temps de l'approfondissement de la crise de guerre, fut fondée en effet l'organisation clandestine des Socialistes Révolutionnaires, et dans sa naissance et son activité l'impulsion et les conseils d'Ervin Szabó jouaient un rôle important. Les tracts des Socialistes Révolutionnaires, — on les a discutés avec Ervin Szabó — insistent sur l'exemple de la révolution russe dans la question de la paix et du partage de la terre, et comme nous le savons, les Socialistes Révolutionnaires ont lutté plus tard pour fonder les conseils des ouvriers. Dans ces tracts apparaît aussi l'invitation à la préparation pour la révolution prolétarienne.

*

La conception d'Ervin Szabó s'est formée au milieu des contradictions et son influence était également contradictoire. Il a renforcé les doutes envers la politique réformiste du parti social-démocrate de Hongrie, il a détruit les vues considérant le parti allemand comme exemple; il a évolué l'esprit de la critique. Il croyait mûrir le mouvement menant vers le socialisme dans le syndicalisme italien et français. Après être égaré par son aspect syndicaliste, il ne pouvait pas bien approcher et éclairer les devoirs principaux du mouvement ouvrier en Hongrie. Il s'est détaché du mouvement, mais son influence idéologique continuait à y vivre, surtout dans les cercles des forces de gauche. Pendant la guerre, il a considéré l'évolution des syndicats anglais telle qui amènera au socialisme, puis les événements révolutionnaires russes ont tiré son attention sur le rôle révolutionnaire des conseils. C'était accompagné à la fois par le renforcement renouvelé de ses relations avec le mouvement.

Répondant à la question si Ervin Szabó était marxiste, l'auteur souligne que selon nos connaissances concrètes, Ervin Szabó était syndicaliste, mais en lui nous honorons le partisan fidèle du socialisme, l'aide de la lutte des ouvriers, le représentant éminent de la critique envers l'opportunisme social-démocrate, l'antimilitariste intransigeant, le supporteur de l'organisation et de l'activité des Socialistes Révolutionnaires.

Lackó Miklós:

Az Új Szellemi Front történetéhez

„Csupán olyasmi rendelkezik egyáltalán erővel a hagyománnyal való autentikus szembeforduláshoz, ami a hagyomány nedveivel táplálkozik; minden más azon hatalmak védtelen zsákmánya lesz, melyek közül túlságosan keveset gyűrt le magában.”

Th. W. Adorno

Az úgynevezett Új Szellemi Front — legújabbkori kultúr- és politikatörténetünk egyik kényes problémája. Sokáig pusztá említése is kockázatos volt: régi vitákat és ellentéteket idézett fel, amelyek valamikor mély sebeket ejtettek. A begyógyult sebek hegei is fájnak vagy borzongatnak, ha durva kézzel nyúlnak hozzájuk, — hát még az olyan régi sebeké, amelyek rosszul forrtak össze. Nem csoda, hogy az ellenfelek ez elmúlt negyedszázadban a politikai viták alkalmával is legfeljebb csak rövid, sokat sejtető utalásokkal emlékeztették — ha ennek szükségét érezték — a Szellemi Front egykori résztvevőit 1935 tavaszára. Azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy az Új Szellemi Front leghitelesebb leírását mindmáig egy terjedelmes könyvégi jegyzetben olvashatjuk.¹

A szóban forgó, 1935 tavaszi eseményt — Gömbös Gyula miniszterelnök és az új író-csoport tagjainak találkozását és párbeszédét Zilahy Lajos villájában, s az ezt követő cikk-sorozatot — a baloldali utókor mint egy egész irányzat eredendő bűnét tartotta számon, s a rá való emlékeztetést a legtöbbször meghatározott pillanatokra tartogatta; pillanatokra, amikor a politikai taktika szempontjából hasznosnak látszott figyelmeztetésül fölemlegetni az 1935 áprilisi találkozót.

Az Új Szellemi Front mellett egykor kiállók többsége maga sem szívesen gondolt vissza múltjának erre a szakaszára.² Ezzel is összefügg, hogy bár a találkozót lefolyásáról több visszaemlékezés-verzióval rendelkezünk (Féja Géza 1941-es nyilatkozata szerint a Gömbössel folytatott eszmecseréről az egyik résztvevő birtokában valamiféle jegyzőkönyv is maradt),³ — megnyugtatóan hiteles képet senki sem nyújtott róla, s ebbe, úgy látszik, most már végleg bele kell törödnünk. Az esemény értékelése függvényévé vált a

¹ József Attila összes művei. III. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bpest, 1958. 376—408. l. — A kötet „Jegyzetek és dokumentumok” c. részében, József Attila „Új Szellemi Front” c. vita-írásának mellékleteként közli az Új Szellemi Frontra vonatkozó legfontosabb bibliográfiai adatokat, a népi írók 1935 április—májusi cikkeit, és sok egyéb adattal és utalással is segíti a helyes tájékozódást. — Tanulmányunk az anyagfeltárásban s több értékelő megállapításban is sokat köszönhet ennek a gondos összeállításnak.

² Ennek nem mond ellent az, hogy többször tettek kísérletet az elmarasztaló ítélet megfellebbezésére. Így pl. Illyés Gyula még 1945-ben is az Új Szellemi Frontra mint pozitív hagyományra hivatkozva hívta fel az írókat és a hatalmat az új Magyarország építésében való széleskörű együttműködésre. (*Illyés Gyula: Újabb szellemi front? Ingyen lakoma.* Bpest, 1964. I. köt. 419—427. l.)

³ Féja Géza: A Márciusi Front hiteles története. Magyar Út, X. évf. 1941. ápr. 10. — Cikkében Féja az Új Szellemi Frontot a Márciusi Front elődjének nevezi.

népi mozgalom fejlődésének is: tagjai a mozgalom pozitív szakaszaiban önkritikusabban, máskor elnézőbben gondoltak vissza 1935 áprilisára.⁴

Mindezek alapján érthető, hogy eddig nemigen vállalkoztak az Új Szellemi Front történetének a részletes feltárására – ha ugyan ilyen történetről egyáltalán beszélhetünk. Ez az óvatosság azonban mindenki számára csak bajt okozott. Mint eleven túske élt barát és ellenfél testében. Gátolta a 30-as évek szellemi történetének – mai ideológiai életünk közvetlen előtörténetének – valóságghú feltárását. Legendák és előítéletek forrásává vált, s közben még azt sem sikerült megnyugtatóan eldönteni, hogy milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán Új Szellemi Frontról, s ez a front mikor, milyen formában és meddig állt fenn. S hogy itt mindjárt egy olyan megállapítást előlegezzünk, amelyet e tanulmánynak kell részletesen kifejtenie: a közfelfogás – barát és ellenfél oldalán egyaránt – a legtöbbször csak arra a néhány hétre szűkítette a problémát, amikor Zilahy az Új Szellemi Frontot meghirdette, s nem foglalkozott a hozzá vezető út történetével. Pedig a Zilahy-villában tartott találkozó, s az ezt követő cikksorozat nem kezdete, hanem inkább csúcspontja, de egyúttal befejező szakasza volt annak a másfél éves nagyobb, s mintegy félesztendő szűkebb időszaknak, amelyben a Gömbösféle irányzat és kormányhatalom, s az írók akkortájt szerveződő új csoportosulása között bizonyos – előbb igen közvetett és áttételes, később egy rövid ideig közvetlenebb – kapcsolat valóban fennállott, s ideológiai-politikai szempontból figyelemre méltó szerepet töltött be.

Azóta, ha minden gátló nehézség nem hárlt is el az elfogulatlan vizsgálódás útjából, a helyzet sokat változott. Eltelt egy teljes emberöltő, s ez nem csupán a gyakran emlegetett történelmi távlat szempontjából volt jelentős. Ez az emberöltő sokféle tapasztalatot nyújtott értelmiség és hatalom viszonyáról, s ennek fényében az 1930-as évek eseményei is tárgyilagos megvilágításba kerülhetnek. A történésznek nem az ügyész szerepét kell vállalnia. A vizsgálódás középpontjába a tények leírása, elemzése és értelmezése kerülhet.

I.

Az Új Szellemi Front előtörténete két egyidejű válság pillanatához kapcsolódik: a nagy gazdasági válsághoz s a baloldal válságához.

A gazdasági válság éveiben nemcsak a munkásság és a nincstelen parasztság tömegeiben, hanem az ellenforradalmi rendszer középosztályi és kispolgári támaszai körében is magasra csapott az elégedetlenség, az ellenzékiség hulláma. A fenyegető jelekre a vezető körök *jobbra nyitással* válaszoltak. Ez volt az értelme a gazdasági válság mélypontján Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezésének; a megbízás többek között úgy szólt, hogy a régi fajvédők időközben lehiggadt egyik vezéregyénisége, aki a jobboldaliság Európa-szerte erősödő „korszerű”, fasisztoid irányzatát képviselte, állítsa helyre, szélesítse ki a rendszer megrendült, s mozgásba jött társadalmi bázisát. Ezen a talajon erőteljes politikai jégzajlás indult, az ellenforradalmi rendszer kilépett merev mozdulatlanságából. A fellendült népmozgalmakra támaszkodva, egy ideig a baloldal is némi tért nyert, de a jégzajlás alapvetően jobboldali irányát a Közép- és Kelet-Európában előretörő, majd Németországban

⁴ Vö. József Attila összes művei. III. köt. 407. l.

hatalomra kerülő fasizmus kisugárzása, a terror fokozódása, a középrétegek tekintélyes részének jobboldali politikai arculata, a politikai mozgás élére álló katonai-bürokrata-politikus csoportok szélsőjobboldali beállítottsága determinálta.

Az erjedés kihatott a szellemi és kulturális élet területére is. A Gömbös-csoport azonban eredetileg, Gömbös 1932 őszi kormánya kerülése előtt, s még vagy egy esztendeig azután sem gondolt arra, hogy a „nemzeti öncélúság” jelszavával folytatott reform-mozgalmának az irodalmi élet jelentős képviselőit is megnyerheti. Ennek oka elsősorban az irodalom és az irodalmi élet sajátos társadalmi helyzetében és funkciójában keresendő. Az igényes irodalomnak Magyarországon, a Nyugat irodalmi forradalma óta, nemcsak keretei és fórumai, de szellemisége is túlnyomórészt baloldali volt, — bármily szélesen is kell értelmeznünk, a forradalmiságtól a liberális elégedetlenségig, e baloldaliság fogalmát. 1918 — 1919 az írók nagy részét a forradalom oldalára vontta, azokat is, akiknek a meggyőződése egyébként távol állt a szociális forradalom eszméjétől. A forradalom veresége és az ellenforradalom győzelme tragikus csapást mért az irodalmi életre is, progresszív áramlatait emigrációba sodorta vagy visszaszorította, egységét megtörte, s megerősítette benne a konzervatív és jobboldali tendenciákat. De az irodalmi élet legfontosabb centrumaira az ellenforradalmi jobb- s méginkább szélsőjobboldal az 1919 utáni időszakban sem tudott tartós és mélyreható hatást gyakorolni. A magyar szellemi élet színterei közül az irodalom vészelt át a legépebben az ellenforradalmat, — s ez az irodalom természetéből következett. A tétel, amelyet Németh László úgy fogalmazott meg, hogy az író „egy metaforában is megőrizheti függetlenségét”,⁵ többé-kevésbé most is beigazolódot. Az első ellenforradalmi évek brutális akciói — és nem egy író látványos pálfordulása — után, az irodalom és az irodalmi élet tápáskodott fel a leghamarabb; megtörtén és megfélemlítve is, s a politika által „a versbe üldözve vissza”,⁶ a magyar szellemi élet legprogresszívebb, legmozgékonyabb, a társadalmi küzdelmek nagy kérdéseit a leghívebben tükröző porondja maradt, — illetve éppen most vált leginkább azzá a poronddá.

A hivatalos kultúrpolitika — részben okulva 1918 előtti hibáiból — csakhamar szakított az újabb és főleg az igényesebb tudományos-kulturális törekvéseket mereven elutasító álláspontjával, s ha lassan és vontatottan is, áttért céljainak egy színvonalasabb szellemi-kulturális tevékenységgel való alátámasztására. Az elsősorban Klebelsberg Kunó nevéhez fűződő, szélesebb látókörű kultúrpolitika nem lebecsülendő eredményeket ért el a szellemi-tudományos élet legkülönbözőbb területein, főleg a szűkebben vett szaktudományok területén. Mindez az irodalom világára is hatást gyakorolt.⁷ A Nyugat a tiszta irodalom konzervatív hadállásaiba vonult vissza, — új nagy korszaka csak a 30-as években vette kezdetét. Mégis: az irodalom — s különösen az irodalom legerősebb magyar ága, a költészet — progresszív szellemisége elleni ellenforradalmi visszahatás korlátozott jelentőségű volt, s a 20-as években is inkább az irodalmárookra, mint az írókra és költőkre, inkább a nyilatkozatokra, mint a művekre terjedt ki.

Az a körülmény, hogy az irodalom a magyar szellemi élet viszonylag legépebb, a korszak problémáira a legfrissebben és legmozgékonyabban rea-

⁵ Németh László: Vissza a belső körre! Tanu, 1935. I. köt. 1. l.

⁶ Uo.

⁷ Ignotus Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. Irodalomtörténet, 1970. 3. sz. 634. l.

gáló területe maradt, erőteljesen megnövelte az irodalom ideológiai-politikai súlyát és szerepét. Ezt a szerepet a 20-as–30-as évek fordulóján bekövetkezett válsághelyzet s a hagyományos szellemi-politikai áramlatok csődje még jobban kiemelte. S nemcsak a közvéleményre gyakorolt propagandisztikus hatás szempontjából: az ellenforradalom s a szellemi-politikai válsághelyzet körülményei között különösképpen előtérbe került az irodalomnak, mint a politikai ideológiák formáló műhelyének és letéteményesének a szerepe; olyannyira, hogy ezt a szerepét kezdték a múltra is visszavetíteni. Az irodalom, amely a reformkorban vagy a századforduló utáni megújulási törekvések idején, bármily nagy jelentőségű volt, mégiscsak a magyar szellemi élet színtereinek egyikét jelentette, most mint valami óriás *mindenes*, készült magára vállalni az ideológiai felelősséget az egész társadalomért.⁸ (Paradox módon, e megnőtt ideológiai-politikai szerep segíti majd elő a kor zavaros vagy retrográd áramlatainak az erőteljesebb behatolását is az irodalmi élet területére.)

Ha a színvonalas ellenforradalmi konzervativizmus irodalomra gyakorolt hatása is korlátozott maradt, még korlátozottabb volt az ellenforradalom szélsőjobboldali irányzatának befolyása. Jellemző ebből a szempontból, hogy a népi mozgalomra oly nagy befolyást gyakorló Szabó Dezső, akinek jobboldali radikalizmusa eredetileg több ponton érintkezett a fajvédő irányzat szemléletével s hatással is volt reá, egyáltalán nem vált e politikai tábor írójává. Szabó Dezső nem rejtette véka alá lesújtó véleményét a fajvédő szélsőjobb oldali politikai és szellemi-kulturális arculatáról. Egyébként figyelemre méltó, hogy az irodalmi életben Szabó Dezső fellépése nem okozott szakadást, s befolyása a 20-as években vissza is szorult. Szabó Dezső különben Gömböst mindvégig illúziók nélkül szemlélte, később kormánya működésében is a hagyományos uralkodó körök érdekeinek a védelmét látta, s egy pillanatig se hitte el, hogy Gömbösök majd „lehordják” a nemzet testéről a nagytőke és a nagybirtok uralmát.⁹

Gömbös és köréből a 20-as évek végéig csak az erőteljes szabódezsői hatásokon átment Bajcsy-Zsilinszky Endre tekinthető kivételnek. Ő Szózat című lapjához viszonylag színvonalas szerkesztőgárdát szervezett, s érintkezésbe lépett az irodalmi-művészi élet több neves személyével.¹⁰ A 20-as évek végén, már eltávolodva a fajvédőktől, a formálódó népi irányzat több hívével is kapcsolatba lépett, – Előörs című lapja az új írói tömörülés egyik előkészítő orgánumává vált.

A szélsőjobboldal magvát és élcsapatát azonban a nagyrészt kultúrálatlan, sőt kultúra-ellenes katonatiszti-bürokrata és ifjúsági csoportok képezték; köztük csak elvétve találjuk meg a *kultúra renegátjainak* azt a típusát is, amely – ismeretesen – másutt a fasiszta mozgalmak egyik elemét alkotta.¹¹

⁸ Cs. Szabó László írta erről találóa 1942-ben: „Az író egy idő óta néptanító, segédlelkész és »mezei bölcselő« egy személyben... A századfordulónak a »l'art pour l'art« volt a kelepcéje, az én nemzedékemnek Zuboly a kísérője, aki a zöldkeresztes nővértől a kultuszminiszterig minden szerepet maga akar eljátszani.” *Cs. Szabó László: Haza és nagyvilág. É. n. 8. 1.*

⁹ *Szabó Dezső: Gömbös Gyula. Az egész látóhatár. Bpest. 1939. II. köt.*

¹⁰ A Szózat munkatársa volt Farkas Zoltán, a Nyugat képzőművészeti kritikusa, Schöpflin Aladár, Papp Viktor és mások. Németh Imre a lap fővárosi rovatát vezette.

¹¹ „A kevésbé civilizáltak magukban sohasem diadalmaskodhattak volna egy egész előrehaladott szellemi kultúrán és az emberi szolidaritás gondolatán alapuló szociális szervezeteken. Ehhez átpártoló renegátok kellettek.” *Heinrich Mann: A gyűlölet. Népszava, 1933. jún. 18.*

E csoportok, fasisztoid beállítottságuknak megfelelően, persze ismerték és a „zsidó-marxista-liberális” kultúra elleni harcukban hangoztatták is a korabeli európai retrográd kulturkritika érveit, s a magyar kultúra valamiféle fajvédónépi alapon történő „megújításának” eszméjét. A szélsőjobboldalról indultak ki a régifajta jobboldaltól mereven elutasított, modernebb szellemi és irodalmi jelenségek — így pl. Ady Endre — „átértékelésére” irányuló legretrográdabb törekvések,¹² az irányzatban kimutatható egy — főleg az expresszionizmus jegyeit mutató — szélsőjobboldali modernizmus gyenge áramlata is.¹³ Ezek azonban a fajvédő irányzat másodlagos, mellékes komponensei voltak, s képviselői éppen nem a kormányképesség megőrzésére törekvő Gömbös-csoport-hoz, hanem a fajvédők intranszigenesebb, az uralkodó körökkel szoros kapcsolatban nem álló, radikális szárnyához tartoztak.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Gömböséknek ne lett volna meg a maguk — hogy úgy mondjuk — saját értelmisége, hogy e kör egyszerűen bornírt, műveletlen katonatisztek, bürokratákból, tehetségtelen politikusokból állt volna. Az 1932 őszén, Gömbös miniszterelnöki kinevezésével együtt kormány szintre emelt — s egyúttal le is fékezett — reform-demagógia (melynek demagóg jellegén természetesen az sem változtatott, hogy csoportjának sok tagja vagy maga Gömbös hitt is saját tervei komolyságában) — széles, a válság idején megrendült helyzetű, s a szociális problémák iránt érzékenyebbé vált középosztályi rétegek szimpátiáját élvezte, köztük olyan értelmiségi csoportoké is, amelyek — szubjektíve önzetlenül — készek voltak aktívan közreműködni az ország korszerűsítésében. A Gömböséket támogató szellemi kapacitások köre távolról sem csak azokra terjedt ki, akiknek későbbi állásfoglalását cikkeikből ismerjük. Ez a kör magában foglalta az értelmiségiek egyéb csoportjait: művészeket, filozófusokat, közgazdasági és műszaki szakembereket — az értelmiségieknek a többé-kevésbé tudatos szélsőjobboldaliaktól távol álló elemeit is.

Az irodalmi élet azonban még a Gömbös-kormány első esztendejében is érintetlen maradt ezektől a befolyásoktól. Az írók tábora annyira szembenállónak, vagy legalábbis távolinak tűnt Gömbösök szemében, hogy miközben terveikben jelentős szerepet szántak a tudományos és kulturális élet „megújításának” is, az irodalom és az irodalmi élet bekapcsolására egyáltalán nem gondoltak, s ilyen tervük föl se merült. Az irodalmi élet kereteit és fórumait túlnyomóan a liberális, kisebb részben a konzervatív oldal tartotta a kezében, s a valamelyest is számottevő írók zömének liberális, demokrata, szocialista színezetű ellenzékiessége töretlenül tűnt Gömbösök szemében. Ez a felfogás egyébként nem nyugodott reális alapokon: nem ismerte fel, hogy e töretlenség látszó baloldaliságon a 20-as évek végétől mind több rés és rekedés mutatkozott.¹⁴

Az írókkal és az irodalmi élettel való kapcsolatfelvétel és párbeszéd gondolata eredetileg személy szerint Gömbös Gyulától is távol állott. A komolyabb irodalom iránt volt ugyan benne bizonyos érdeklődés, de Gömbös irodalmi téren műveletlen volt, s ízlése, felfogása a jelek szerint az elavult

¹² Ld. pl. *Lendvai István*: A harmadik Magyarország. Bpest. 1920.

¹³ Erről részletesebben ír *Szabó Miklós*: Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920-as—30-as évek fordulópontján e. tanulmányában. (Kézirat.)

¹⁴ Ld. erről részletesebben *Lackó Miklós*: „A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei.” Új Írás, 1971. szept.

konzervatív-hazafias irányzathoz vonzotta. Egyébként is, a „dekadenciára” nevelő „túlkulturáltsággal” szemben az erős, hősies életet tartotta igazi eszményének. Antal István emlékirataiban elmondja, hogy Gömbös gyakran kritizálta őt, mert túl sokat olvas, „dohosszagú szobatudósok” íásaival rontja a szemét. „A sok olvasás megzavarja a gondolkodást és megrontja azokat az egészséges ösztönöket, amelyeket én a legértékesebb intellektuális öröknek tartok” — mondogatta.¹⁵

2.

Az irodalmi világ és a Gömbös-csoport kapcsolatának megteremtésében elsősorban Kozma Miklós szerepe volt jelentős. Kozma a gömbösi garnitúra több szempontból sajátos egyénisége volt. Unokaöccse Kozma Andornak, a konzervatív nép-nemzeti irányzat közepes tehetségű, de neves költőjének. Fia — mint később kiderült: örökbefogadott fia — Kozma Ferenc tábornok-költőnek, aki Bárd Miklós néven írta gyenge, ó-konzervatív, romantizáló-nacionalista költeményeit. Kozma Miklós szintén katonai pályára lépett, huszártiszt lett, a később Mackensenről elnevezett 10. huszárezred kapitányaként vett részt a háborúban. Aktív szereplője a szegedi ellenforradalmi szervezkedésnek, a nemzeti hadsereg hírszerző részlegének, propaganda- és védelmi osztályának vezetője, majd Horthy Miklós katonai irodájának katonapolitikai referense. Később az elsősorban a külföldi hírszolgálat céljaira életrehívott Magyar Távirati Iroda elnöke, majd emellett a Magyar Rádió Rt. vezérigazgatója, irányítója a húszas évek végén az MTI alvállalataként megszervezett, s belső hírszolgálatot végző Magyar Országos Tudósítónak; kapcsolatai kiterjedtek a magyar filmgyártás területére is.¹⁶

A MTI és a Rádió nem voltak állami vállalatok, de mint a hírközlés új és fontos ágait monopolizáló intézmények, a vezető körök és az állam befolyása alatt állottak. Vezetőjük e monopóliumok révén nemcsak a politikai, hanem bizonyos fokig a gazdasági elitbe is beletartozott. A rendszer vezető rétegébe beépült Kozma Miklós így egyike volt azoknak a szélsőjobbboldaliaknak, akik már a 20-as években politikai-hatalmi szerepüket felhasználva kerültek a burzsoázia soraiba. Ez a szélsőjobbboldali beállítottságú, de neveltetésénél, funkciójánál és gazdasági helyzeténél fogva a hagyományos vezető rétegekhez a Gömbös-garnitúra más tagjainál erősebben idomuló, a dzsentriféletfelfogást egy nagyvilágibb polgári felfogással párosító, nagy politikai karrierre vágyó ember nemcsak politikai téren tanúsított már 1919 óta pályatársainál nagyobb fokú rugalmasságot; bizonyos mértékig írástudó is volt. Otthonról magával hozta a komoly irodalom valamiféle tiszteletét. Őt magát is fűtötték írói ambíciók: háborús élményeiről *Egy csapattiszt naplója* címen könyvet írt; terjedelmes írásban számolt be forradalmak alatti élményeiről és az ellenforradalmi szervezkedésről; nem kímélte a pénzt, hogy cikkeit, beszédeit külön kötetben is kiadja,¹⁷ s dédelgetett terve volt megírni az ellen-

¹⁵ Antal István emlékiratai. 182—183. l. (Kézirat. MTA. Történettudományi Intézet irattára.)

¹⁶ Életútjáról, egyéniségéről a Kozma-iratok néven ismert levéltári anyagon (OL. K 429) kívül ld. *Németh László*: Kozma Miklós. Kisebbségben. Bpest. 1943. III—IV.

¹⁷ *Kozma Miklós* említett könyvei: *Egy csapattiszt naplója*; *Az összeomlás*; *Beszédek, előadások. 1919—1938.* Bpest. 1938. A szerző kiadása.

forradalmi korszak történetét, — e tervének köszönhetjük azt a sok napló-feljegyzést és gazdag iratanyagot, amely fontos forrásként maradt az utókorra is.

Irodalmi, kulturális érdeklődésében Kozma Miklós kezdetben az apa nyomdokait követte, a hazafias szólamok, a katonai erények költészetét szerette, kultúrpolitikai felfogása, ízlése nem tért el az ellenforradalom jobb-oldalának átlagos szemléletétől. Jellemző erre, hogy amikor a Rádió vezérigazgatója lett, vitéz Somogyvári Gyulát, a nagyhangú, sovinszta közhelyek Gyula diákját vette maga mellé első munkatársának.¹⁸ De a komoly irodalom tisztelete, némi fogalom az írók, a művészek átlagostól elütő érzékenységéről, a költői alkotás sajátos folyamatáról; bizonyos hajlam az önreflexióra; az irodalmi és művészvilággal pozíciójánál fogva szorosabbá váló kapcsolatai azt eredményezték, hogy Kozma Miklós „fejlődőképesnek” mutatkozott, s a 30-as évek elején kezdte felismerni, hogy az „erős nacionalista és szociális irányzatnak”¹⁹ változtatnia kell addigi irodalmi-művészeti politikáján; vagyis: a szélsőjobboldalnak arra kell törekednie, hogy kiterjessze befolyását a szellemi élet új, friss erőire. A felismerésben a személyes motívumot kétség-telenül nagy politikai ambíciói jelentették, — ezek növelték meg egyéniségétől egyébként sem idegen szellemi mozgékonytársát, kulturális látókörét.²⁰

Kozma Miklós nézeteinek alakulását személyi kapcsolatok és hatások is befolyásolták. Unokabátyja Kandó Lászlónak, a Képzőművészeti főiskola tanárának, aki jelentéktelen festő volt ugyan, de maga is a színvonalas irodalom és művészet híve. Kandót Németh László így jellemezte: „Magyar úrfajta, egy félbemaradt művész bölcs cinizmusával s méla értékítéleteivel beoltva és ellágyítva. Ószes halántékával, lágy vonásaival mintha egy halkbeszédű úri remeteségből lépett volna ki, amelyet hindu-hajlandóságú magyar dzsentrik rendeztek be fölényes unalmukban.”²¹ Kandó László — s ez egyáltalán nem lényegtelen — a Centrál kávéháznak, az alakuló népi tábor találkozóhelyének a törzsvendége volt;²² itt ismerkedett meg a népi írókkal. Feltehetően a Centrál kávéházbeli beszélgetések során merült föl benne — vagy az író-nemzedék némely tagjában — az írók és Kozma Miklós közötti közvetítés gondolata. Mindenesetre ő volt az egyik szervezője az 1934 tavaszi Kozma — Illyés — Németh László találkozásnak,²³ s résztvevője a később, 1934

¹⁸ Németh László: Kozma Miklós. I. h.

¹⁹ Kozma Miklós szavai 1933 decemberében, a névnapján rendezett „Miklós-vacsorán”. Kozma Miklós: Beszédok, előadások. 148. l.

²⁰ Kozma Miklós — a 30-as évek közepén persze erősen túlbecsült — irodalom-szeretete közhírné volt. Alighanem ő volt az egyetlen magyar belügyminiszter, akinek erről a tulajdonságáról a Nyugat is megemlékezett. Kozma 1936 januárjában Szombathelyen a Faludi Ferenc Irodalmi Társaságban előadást tartott az irodalom, publicisztika és újságírás viszonyáról. Az előadás konzervatív alapról bírálta a különböző területek összekeverését, s az „igazi irodalom” politikamentességét hangsúlyozta. Az előadás, amelyet egyébként nem Kozma írt (Ortutay Gyula szíves közlése), a napi sajtóban is megjelent, s igen pozitív visszhangot váltott ki. Babits a Nyugat 1936 februári számában dicsérette Kozma irodalmi hozzáértését. Márai Sándor is igen pozitív recenziót fűzött az előadáshoz. A Franklin-kiadó vezetői s a Magyar Könyvkiadók és könyvkereskedők Országos Egyesülete az előadás után levélben üdvözölte Kozma Miklóst. (Az előadás eredeti szövegét s visszhangját ld. OL. K. 429. 6. cs. 1. d.)

²¹ Németh László: Tanu-évek. Kalangya. 1938. (Idézi Vekerdi László: Németh László. Bpest. 1970. 112. l.)

²² Féja Géza szíves közlése.

²³ Vekerdi László: Németh László. 112. l.

telétől Kozma Miklós lakásán szinte rendszeressé vált összejöveteleknek és kultúrpolitikai szempontból is jelentős eszmecseréknek.²⁴ Szerepe azonban — passzív-dekadens egyéniségének megfelelően — különösebben nem számottevő, csupán arról volt szó, ahogy ugyancsak Németh László írja, „hogy kényelmesen lebonyolódó életének azokat a pillanatait, amelyekben az ügyön mozdíthat, hajlandó ránkészni és sokkal jobban megvan mindene, semhogy ezért vizsontszolgáltatást várna.”²⁵

Nem így a másik kapcsolat és közvetítő: Németh Imre. Az ő tevékenysége lényegesebb, pályája szorosabban kapcsolódik mind Kozma Miklóshoz (és a Gömbös-garnitúrához), mind a népi írók táborához. Németh Imre újságíró volt, a 20-as évek elején a Hétfői Hírlapnál dolgozott. Megismerkedett Bajcsy-Zsilinszky Endrével, aki meghívta Szózat c. fajvédő lapjához.²⁶ Kapcsolatai Kozma Miklóssal is nyilván ebből az időből származtak, s amikor Kozma a 20-as évek végén a Magyar Távirati Iroda leányvállalataként megszervezte a Magyar Országos Tudósítót, a hírügynökség felelős szerkesztésével Németh Imrét bízta meg.

Az újságírás Magyarországon mindig szoros kapcsolatban állt az irodalommal, a két terület gyakran szinte összefonódott. Németh Imre is ezen a széles határterületen működött,²⁷ bár tényleges irodalmi tevékenységet voltaképpen sosem fejtett ki; érdeklődése, hajlamai inkább a közvetlen politika felé irányították. „Regénybe való magyar keverék, könnyelműségeiben: dzsentri; svádájában: újságíró; nézeteiben narodniki. A lábán a kamáslit kerestem; ujján a nikotin helyét, kissé gyúrt arcán a Féja Géza szemét” — szól róla ismét Németh László többé-kevésbé találó tömör jellemzése.²⁸

Németh Imre aktív tagja volt a Bartha Miklós Társaságnak, emellett a Honszeretet nevű nacionalista ifjúsági szervezet elnöke, s kapcsolatok fűzték más jobboldali ifjúsági mozgalmakhoz, így a Turulhoz is.²⁹ Voltaképpen átmeneti figura volt ő a népi mozgalom s a később, 1934 végén reform-nemzedék néven a Gömbös-kormány körül szervezett fiatal szélsőjobboldali politikusok között. Az 1935-ös választásokon e reform-nemzedék tagjaként került be a képviselőházba.³⁰ Egy időben — 1934 ősze és 1935 májusa között

²⁴ Németh László: Kozma Miklós. i. h.

²⁵ Németh László: Tanu-évek, i. h. (Idézi Vekerdi László: Németh László. 112. l.)

²⁶ Beszélgetés Németh Imrével. 1965. (Kéziratot feljegyzés. Szabó Miklós gyűjtése. — Itt mondom köszönetet Szabó Miklósnak, hogy feljegyzésének felhasználását számomra lehetővé tette.)

²⁷ Németh Imre egy időben elnöke volt a 30-as évek elején megszervezett Írók Gazdasági Egyesületének (IGE). Előzőleg az írók anyagi támogatására alakult szervezet elnöke 1933-ig Pakots József országgyűlési képviselő, majd egy rövid ideig Móricz Zsigmond volt, főtitkára Kodolányi János. Segítői közé tartozott Kozma Miklós is. Az IGE egyik funkcióját a Baumgarten-alapítvány művészet-politikájának ellensúlyozása képezte.

²⁸ Németh László: Tanu-évek, i. h. (Idézi Vekerdi László: i. m. 112. l.)

²⁹ Beszélgetés Németh Imrével. 1965. l. h.

³⁰ Németh Imre visszaemlékezésében azt állította, hogy ő a népi írók kifejezett javaslatára, mint az ő jelöltjük vett részt az 1935-ös választáson: erről a népi írók külön értekezletet is tartottak. Az állítás azonban nem hiteles. Féja Géza szerint — bár Németh egy-két íróval beszélhetett jelöléséről, s azok helyeselheték is azt — ilyen közös javaslat sohasem merült fel, s ebben a tárgyban az írók semmiféle értekezletet nem tartottak. (Féja Géza: Megjegyzések Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez c. tanulmányához. A továbbiakban: Megjegyzések . . .) — Féja Géza írásos megjegyzéseit és emlékezeit e tanulmány első változatának vitájára készítette. Segítségéért ezen a helyen is hálás köszönetet mondom.

— ő volt a Válasz szerkesztője, a népi mozgalom sajtó-ügyeinek intézője, sőt: részben politikai hátvédje és segítője is.³¹

Ideológiai-politikai nézeteit azonban Németh László indokolatlanul azonosította a Féja Gézáéval. Németh Imre kétségtelenül erősen népies és antiklerikális-protestáns felfogása ugyanis a népi élgárda tagjainak szemléleténél jóval felszínesebb, nacionalizmusa pedig sokkal jobboldalibb és úribb jellegű volt.³² A népi írók gondolatait és jelszavait meglehetősen önállóan ismételtető fejtegetései mindig a szólamszerűség felé hajlottak, s ilyen megálapításoktól tarkállottak: „Ez a nép finomabb és kényesebb műve a Teremtőnek, mint bármely másik az ifjú Európában. Ez a nép úribb és igényesebb, mint a többi és mégis ennek jutott ki a legdurvább, legkegyetlenebb sors.”³³ Vagy: „Ki fogja a svábot magyarrá gyúrni, ha elfogy Botond, Ete és Koppány népe?”³⁴ Ez a fajta „népiesség” jól megfér szerzőjének dzsentroid életfelfogásával és életmódjával.

Németh Imre a 30-as években természetesen teljes lekötöttségben Kozma Miklósnak, gazdája irodalmi hírvivője, s a Kozma és az írók közötti kapcsolat nagy szorgalmazója volt. Ezen túlmenően, a jelek szerint, mint sajtó- és irodalompolitikai tanácsadó is szerepelt. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy Kozma éppen 1933 őszén, november elején Gömbössel is össze akarta őt hozni: amikor bizalmas beszélgetésre hívta meg a miniszterelnököt, ebbe — írta — Németh Imrét is bevonná, „aki Néked szintén igen érdekes dolgokat tudna elmondani”.³⁵

Kozma Miklós kapcsolatai az irodalmi és művész-világgal szorosan összefüggtek pozíciójával. Akkor, amikor a Gömbös-féle úgynevezett dömping-sajtó éppen csak megszületett, a rádió volt szinte az egyetlen komoly fórum a jobboldal és részben a gömbösi irányzat kezében, amely írók-művészek széles körét tudta foglalkoztatni, anyagilag támogatni és ezen keresztül politikailag is magához közelíteni. S hogy az anyagi kérdésnek a gazdasági válság, az akut művész-nyomor idején milyen nagy jelentősége volt, — nem szükséges részletezni.

Kozma Miklós már 1933 ősze előtt is több tanújelét adta viszonylag nagyvonalú — persze a szélsőjobboldal terveibe illő, e terveket a bornírt sovinizmusnál jobban szolgáló — irodalompolitikai felfogásának. 1932-ben a mikrofon előtt adott lehetőséget Kodolányi Jánosnak, hogy elmondja javaslatait a rádióműsor színvonalának emelésére.³⁶ A 30-as évek elejétől a rádió „munkás-félórát” — voltaképpen szociálpolitikai rovatát — a tehetőséges novellistára, Ady életrajzírójára, a baloldalinak számító Révész Bélára

³¹ Németh Imre időnként „tagadhatatlanul közbenjárt a mozgalom érdekében. Így midőn a Zeneakadémia nagytermében matinét tartottunk, a rendőrség betiltotta, majd Németh Imre közbenjárására engedélyezte a következő feltétellel: senki sem beszél szabadon, mondanéknkat leírjuk, megmutatjuk Németh Imrének. Így is történt. Nyílt kérdés: vajon Németh Imre hatóság személynek is megmutatta-e írásba tett beszédeinket, vagy a hatóság a »cenzúrát« reá bízta?” (*Féja Géza: Megjegyzések...*)

³² Németh Imre akkori nézetei a Magyarországon és a Szabadságban megjelent újságcikkeiből, a belügyminiszterhez 1935 folyamán írt leveleiből (OL. K 429 18. cs. Eln. szem. 1935. 17, 19, 32.), valamint 1935 nyári köszegi képviselői beszédéből (OL. K 429. Eln. szem. 1936. 58. cs.) rekonstruálhatók.

³³ *Németh Imre*: A dunántúli veszedelem. Szabadság, 1934. ápr. 1.

³⁴ *Németh Imre*: Uo. 1934. márc. 18.

³⁵ OL. K 429. 15. cs. 4. d. Kozma Miklós levele Gömbös Gyulához. 1933. nov. 2.

³⁶ *Kodolányi János*: Levelek Kozma Miklóshoz. Szabadság, 1934. ápr. 29.

bízta, amit a szociáldemokrata vezetők érthetően nem néztek jó szemmel. Kozma Miklós 1933 elején Révész felesége elhelyezése érdekében levélben fordult Gömböshöz, s közölte, hogy a rádió „nagyszerű” munkás-félfőirat „egy kitünően író, a szociáldemokraták által ismert szocialista író: Révész Béla tartja, akit nekem sikerült erre megnyerni és akivel — természetesen óvatos keretek között — egész jól lehet politikát csinálni.”³⁷ S hogy az ilyen kapcsolatnak ideológiai-politikai következményei is voltak, azt Révész kötetbe gyűjtött „Magyar küzdelem. Tükör kulturális és szociális intézményeinkről” címen kiadott — hangvételében különben tárgyilagos — előadásai bizonyítják. „Magas rangú kultúra, szociális emberség tárult elénk többfelől” — írta bevezetőjében Révész a magyar állapotokról.³⁸

Kozma egyébként is eléggé nagystílú és az irodalmi tekintélyeket tisztelő vezető volt. Bár 1934 őszéig új kultúrpolitikai elgondolásait a rádió műsora nemigen tükrözte, mindig helyt adott a neves írók kéréseinek, ajánlásainak. Amikor Kosztolányi Dezső levélben fordult hozzá Ascher Oszkár érdekében („Hálás volna neked az egész írói rend, ha foglalkoztatnád a rádióban”), rögtön válaszolt: „Intézkedtem, hogy másorra kerüljön.”³⁹ Nyilván Dohnányi Ernő, a rádió zenei tanácsadójának javaslatára, külön levélben ajánlotta Gömbösnek Fricsay Ferenc katona-karnaggyá való kinevezését.⁴⁰ Az ilyen és ehhez hasonló gesztusokat még tovább sorolhatnánk.⁴¹ De a kultúra szűkebb körén túl is fontos *politikai* jelentőségre Zilahy Lajossal fennálló, majd a népi írók két legtekintélyesebb tagjával, Németh Lászlóval és Illyés Gyulával szövődő kapcsolatai emelkedtek. Új irodalompolitikai felfogásának első jelentősebb önálló tettét éppen Zilahy Lajos érdekében hajtotta végre, — ebből az ügyből maradt reánk nézeteinek első részletes írásos dokumentuma is.

3.

Zilahy Lajos jó szándékú, szeretetre méltó, megnyerő egéniség volt, de kevésbé jelentős író; írásai a komoly irodalom s a könnyebb fajsúlyú lektűr között mintegy félúton helyezhetők el. Ez az irodalom, lényegét tekintve, az úri középosztály polgárosult, a modernizálódást igénylő részének ízlését tükrözte s azt szolgálta; szemléletét a polgárius úri életfelfogás, egy csipetnyi újkeletű urbánus romlottság, s ezenkívül az éppen napirenden levő — a technicizmustól és a pacifizmustól a fajnemesítésig terjedő — szellemi áramlatok elemei jellemezték. A korszak egyik legsikeresebb írója volt, aki világi sikereit a nép sorsa iránti őszinte együttérzéssel, szociális segítőkészséggel igyekezett ellensúlyozni. Publicisztikája a 30-as évek elején erősen társadalmi proble-

³⁷ OL. K 429. 15. cs. 4. d. Kozma Miklós levele Gömbös Gyulához. 1933. febr. 28.

³⁸ Révész könyve 1934-ben jelent meg Budapesten. A Nyugatban Illyés Gyula írt róla igen jóindulatú recenziót (Nyugat, 1934. I. 344—345. l.).

³⁹ OL. K 429. 63. cs. 2. d. Kosztolányi Dezső levele Kozma Miklóshoz 1934. márc. 12. — Kozma Miklós válasza Kosztolányi Dezsőnek. 1934. márc. 20.

⁴⁰ OL. K 429. 63. cs. 2. d. Kozma Miklós levele Gömbös Gyulához. 1934. máj. 11.

⁴¹ Perze, az ellenkező előjelű gesztusokat is. Így pl. arra a hírre, hogy a hitleri Németországban a rádióban betiltották a dzsesszt, mint a nép egészséges ízlésével szemben álló néger zenét, a magyar rádió is kétharmadára csökkentette dzsessz-adásainak műsoridejét. OL. K 419. 52. cs. 2. d. 1933. márc.

matikájú s az említett áramlatok hatásait tükrözte.⁴² Zilahy, mint magyar literary gentleman, kiterjedt társadalmi kapcsolatokkal is rendelkezett; ennek határai az arisztokráciától az íróvilág legvadabb magányában élő csoportjaiig terjedtek. Jó kapcsolatokat tartott fenn Gömbössel, Kozma Miklóssal pedig egyenesen baráti viszonyban állt, aki benne a magyar irodalom egyik nagy reprezentánsát becsülte. Kapcsolatuk tartalmáról s kettejük beállítottságáról találó képet fest 1934 kora nyarán lezajlott sorozatos távirat-váltásuk.

1934 június elején, a harmadik íróhéten — Bajcsy-Zsilinszky Endre, MórícZ Zsigmond, Szabó Lőrinc és mások mellett — Zilahy is beszédet mondott „A szavak varázslata” címmel. Az előadás cikk formájában a Magyarországhban is megjelent, s a Költő őseről, a „vézna kis ősebberről” szólt, aki a hazatérő, de élményeiket kifejezni nem tudó mamut-vadászok helyett, bár mindvégig otthon ült, elmondja a vadászat történetét, s akit, mert megijednek felidéző varázserejétől, agyonvernek. A jövő — mondotta Zilahy — számon fogja kérni, hova tettük a szavak varázslatát; egy korban, amelyben nemcsak a politika és az üzleti élet, „de még a művészet terén is mamut-vadászok vették át a szót, hova lett a bátorságunk . . .” Kozma a cikk elolvasása után félig tréfás vita-táviratot küldött az írónak: „szavak varázslatát nem fogadom el kezdetben volt a tett jegyében stop a fene egye meg nyiszlett szavaló ősemberedet a derék mamutól legény mellett, aki nem szavalt de annál nagyobbat ütött . . .” Zilahy rögtön válaszolt: Goethe ezt karcolta a szobájában álló Napóleon-szobor talapzatába: amit te nem tudtál elérni a kardoddal, azt el fogom érni én a tollammal, „le a mamutvadászokkal”. Kozma újabb távirata: Napóleon és Goethe egyenrangúak voltak, csak a szellem megnyilatkozása volt más bennük. Zilahy válasza: nem igaz, hogy egyenrangúak. Ők — az írók — a technikai, üzleti, katonai csodákat nem tisztelik, „amíg valaki újra fel nem mutatja a világnak az emberi jóság egyszerű csodatételét”. De a táviratözön még ekkor sem ért véget, Kozma ismét válaszolt, s a keménykezűséget dicsőítette. Zilahy végül így zárta a táviratvitát: „Anyagi okokból a vitát feladom stop postaigazgatóság markába nevet.”⁴³

1933. október 24-én a Magyar Színház bemutatta Zilahy: A tizenkettedik óra c. színdarabját. A komédia tükrözte szerzőjének rutinos színpadi érzékét, s már jellemzett beállítottságát, de minden felszínessége, mesterkéltszociális problematikája, zavaros, áltudományos áramlatokkal — így a fajnemesítéssel — való kacérkodása ellenére, kétségtelenül élesen háború-ellenes, pacifista kicsengésű színdarab volt. Nemcsak a liberális sajtó, de a Népszava is becsületes alkotásként regisztrálta,⁴⁴ s még a Korunk recenziense sem tagadta meg tőle szimpátiáját.⁴⁵ A darab a magyar hivatalos politikai körökben s a

⁴² Ld. erről Zilahy Lajos cikkeit a Pesti Napló 1932—1934-es évfolyamaiban. Néhány jellegzetes, a Magyarország szerkesztésének átvétele előtti reform-cikke: „Vita az eugenika körül.” (Pesti Napló, 1934. jan. 6. — A cikk a fajnemesítésről szól.) — „Vissza önmagunkhoz.” (Pesti Napló, 1934. jan. 14. — Zilahy e cikkében Stuart Chase amerikai közgazdász tanulmányát ismerteti a gazdasági autarchia elkerülhetetlenségéről.) — „Nemzeti Színház”. (Pesti Napló, 1934. jan. 28. — Zilahy e cikkében hirdeti meg egy új magyar reformkor szükségességét.)

⁴³ A Kozma—Zilahy távirat-vita anyagait ld. OL. K 429. 4. cs. 2. d. 1934. I. ⁴⁴ „Becsületes, bátor kiállítás ez a darab, az igaz írói lelkiismeret megszólalása” — írja a Népszava kritikusa. Népszava, 1933. okt. 25.

⁴⁵ A Korunk kritikusa így írt: „Aki a háborút ennyire ellenzi, az nem lehet fasiszta még akkor sem, ha eltévelyeg a fajnemesítés elméletéig.” Újvári László: Színdarab a tizenkettedik órában. Korunk, 1933. 11. sz.

szélsőjobboldalon nagy felháborodást váltott ki, mely már-már az író elleni hajszává fajult, kormánytéma lett, s azonnal fölmerült betiltásának a gondolata is. Zilahy Lajos elbeszélése szerint, a bemutatót követően Gömbös Gyula magához kérette, s bizalmas formában felelősségre vonta őt, megemlítve azt is, hogy különösképpen a katonák, elsősorban Sztójay Döme tábornok követeli a darab betiltását.⁴⁶ Kozma Miklós a vitában határozottan Zilahy oldalára állt, nemcsak Gömbössel, de több miniszterrel — így Kánya Kálmán külügy-miniszterrel — is beszélt, s védte, támogatta Zilahyt. Álláspontját november végén egy Gömböshöz írt terjedelmes levélben, írásban is kifejtette. A levél, melyet témánk szempontjából igen érdekesnek és jellegzetesnek tartunk, megérdemli a részletes idézést és ismertetést.⁴⁷

„Vissza akarok térni múltkori beszélgetésünkre Zilahy Lajos darabjával kapcsolatban — írta Kozma Gömbösnek. — Szó volt arról azóta Kányával és másokkal is. A darabot te is olvastad, s így súlyt helyezek rá, hogy véleményemet precíz formában megismerd.” Kozma kiemeli, hogy a színdarab érdekes, jól megírt, s végre társadalmi kérdésekről, nem a szokásos szerelmi háromszögről szól. „Ma olyan idöket élünk — folytatja —, hogy a literatúrának érdemes bekapcsolódnia az emberiség és a magyarság nagy problémáiba. Zilahy nem a magyarság, hanem az emberiség problémáiba kapcsolódott bele. A darabnak hibája, hogy nem azt érzékeltette, mennyire ellentétben áll az egyébként jogos emberi béketörekvésekkel szemben a magyarság helyzete. Vagyis a probléma időrendi sorrendje más nálunk, mint a győzteseknél . . .” A színdarab hatása nyugaton jó lesz, írja, de rögtön hozzáfűzi: „Véleményem, — s ennek kifejezést is adtam, — hogy nálunk a darab politikai szempontból nem hasznos.”

A továbbiakban Kozma igyekszik megvédeni Zilahyt a vádaktól, melyek között olyan is szerepelt, hogy a darab nemcsak Hitlert és Mussolinit, hanem a magyar kormányzatot is pellengérré állítja. Az irodalmi művek általában sokféleképpen értelmezhetőek, hangsúlyozza. Egyébként is a komédiában szereplő király alakja bölcs és szimpatikus, s a színpadbeli király nem akármilyen háborút, hanem egy, a nagykapitalizmus érdekében tervezett háborút akar kirobbantani. „Amely kormány pedig a nagy kapitalizmus érdekeiért háborúba visz egy népet, megérdemli, hogy az első menetzászlóalj füzilirozza. A második, a próféta miniszterelnök ki is jelenti, hogy a szabadságharc, a felszabadító háború az más. Az eugenetik gondolata tulajdonképpen a fajvédő gondolattal s a hitlerizmussal való kacérkodás. Ez ma nagy probléma. Rengeteget írnak róla, Zilahy nyakig ül benne ezekben az olvasmányokban és innen vette témáját is.” Kozma kiemeli, ha Zilahy előbb beavatja, ő az íróat a helyes irányba befolyásolta volna. De a darabot bemutatták, vagy hússzor adták, s ekkor be akarták tiltani, vagy Zilahyt rákényszeríteni, hogy maga vegye le művét a műsorról. Részben ezért szólott ő — Kozma — Gömbösnek, mert szerinte az ilyen megoldás rosszabb volna, mint a darab műsoron hagyása.

S most következnek a levél legfontosabb passzusai: „A másik ok, amiért így beszéltem — folytatja Kozma —, az volt, hogy már egyszer sikerült egy ősmagyar tehetséget áttólnunk az ellentáborba: Ady Endrét. Ezt megismételni senkivel és semmiféle darabbal a jövőben nem szabad. A kérdés megol-

⁴⁶ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. Új Látóhatár, 1959. 4. sz. 251. l.

⁴⁷ A terjedelmes levelet ld. OL. K 429. 4. cs. 1. d. 1933.

dása nem a cenzúra. A kérdés megoldása az, hogy a magyar tehetséges írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember, amit én a magam szerény hatókörömben és tőlem telhetőleg meg is teszek és igyekezem őket impresszionálni, hogy lássák és nyitott szemmel lássák a magyarság problémáit. Ennél többet tenni nem lehet. Hazafias darab írását és literatúrát elrendelni nem lehet.

Vallom és megismétlem azt, amit mondtam, hogy nálunk a tehetség-telenség sokszor védekezik azzal, hogy piros–fehér–zöld színű zászlóba takargatja idétlenségeit. Kállay-féle Szent Imre darabokkal, Vályi Nagy Géza-féle költészettel, ha még úgy harsog is a hazafiságtól, magyar irodalmat teremteni nem lehet, mint ahogy Merész és hozzá hasonló társaikkal nem lehet magyar festészetet teremteni. Száz év múlva az ősmagyar tehetségű Aba-Novák, Szőnyi, Istókovics és mások képe előtt levett kalappal fog állni a hazafias magyar, és senkisémet fog tudni Merész Gyuláról és hasonlókról.”

„A mai magyar nacionalista irányzatnak egyik fő vétke — emeli ki Kozma — a türelmetlenség és hozzánemértés irodalmi és művészeti kérdésekben. Ha az az irányzat érvényesülne, melynek exponensei a bokorugró szoknyás, piroseszmás, piros–fehér–zöldet lobogtató tehetségtelenségek, akkor a legrövidebb időn belül visszasüllyedünk a háború előtti Szerbia kultúrnívójára.

A kérdés megítélésénél látni és tudni kell a következőket:

A Lipótváros és kapcsolt részei, a baloldali sajtó és a szabadkőművesség azonnal ráfekszik minden tehetségre, mihelyt azt felfedezte és igyekszik azt hatása alá vonni. Ez elsősorban áll Zilahy Lajosra. Azért is igyekszem tőlem telhetőleg úgy őt, mint néhány hozzá hasonló fiatalabb tehetséges társát vezetni és befolyásolni, anélkül, hogy ők azt észrevennék. Az íróknak és művészeknek valamiből meg kell élniük. Ha nem tudnak megélni, vagy csak akkor, ha azoknak a szája íze szerint írnak, akik megélhetésüket lehetővé teszik. (Sic.) De eltekintve az élni akarás problémájától, társadalmilag sem karolja fel őket sem a magyar arisztokrácia, sem a magyar tehetősebb osztály, sem a vidéki dzsentri. Az író onnan veszi impresszióit, ahol él.

Nagyon boldog voltam, amikor Tőled hallottam, hogy kormányzati feladatodnak tekinted, hogy az írókkal és művészekkel a jövőben elmélyüljön a magyar vezetőköröknek a kapcsolata.”

„Megemlíttem azt is — írja Kozma —, hogy a kérdést annyira fontosnak, hogy abszurdumnak tartom, hogy rendőrtisztviselők s hasonló referensek megítélésére bízassék azt, hogy betiltásra kerül-e egy darab Zilahy Lajostól vagy sem. Majdnem minden minister beszélt velem a darabról, de egyik sem látta azt.” Zilahy egyébként, a levél szerint, apósa, Bárczy szabadkőműves nézeteinek hatása alatt áll, de még sokat fog fejlődni: minden hibája mellett „és minden körülmények között meg kell őt a magyarság és a magyar irányzat számára tartani, annak útja pedig nem a betiltás, hanem az, amit Te is, én is, eddig vele szemben követtünk: törődni, foglalkozni s beszélni kell vele, — nemcsak vele, a többiekkel is.” Kozma végül egy kissé védekezve hangsúlyozza, hogy mint levele mutatja, a kérdéssel nemcsak mint az irodalom ügyével foglalkozik, jól látja ő a mögötte húzódozó politikumot is. Eddig a levél.

Ami Zilahyt illeti, személyét Kozmának természetesen sikerült megvédenie, s ez annál könnyebb volt, mert maga Gömbös is jó viszonyban állt Zilahyval. A darabot azonban csak egy időre védhette meg: látványosan ugyan nem tiltották be, de a műsorról hamarosan levették. A színdarab

későbbi könyvbeli kiadásán a következő mondat szerepelt: „A belügy-miniszter tilalma folytán Magyarországon a darab egyelőre nem játszható.”⁴⁸

Nem egyszerűen azért idéztük részletesen Kozma Miklós Gömböshöz írt levelét, mert mindeddig nem került publikálásra. A levél tartalmát, egybevetve megírásának időpontjával s írójának személyével, éppen az Új Szellemi Front előtörténete szempontjából tartjuk jelentősnek. Jelentősége természetesen nem a benne kifejtett gondolatok, elvek újszerűségében áll. Voltaképpen semmiféle olyan gondolat nincs benne, amely a jobboldal vagy a konzervatívizmus színvonalasabb képviselőinél — Szabó Dezsőtől Szekfű Gyuláig — már korábban föl ne merült volna. De a levélben nem egy tudós vagy író, hanem a kormányzó (vagy ahhoz legalábbis közel álló) szélsőjobboldal egyik kulcs-pozícióban lévő aktív politikusa mondta el hatékonyabb és „korszerűbb” művészet-politikai álláspontját. A levél jelentőségét aláhúzza, hogy nem általában szólt egy igényesebb kultúrpolitika szükségességéről; a tudomány és a közoktatás vonatkozásában ezt Klebelsberg Kunó — igaz: nem szélsőjobboldali alapról — már korábban megtette, s megtette, korlátozottabb formában, éppen a Gömbös-kormányban, a szélsőjobb felé hajló Hóman Bálint is. De Kozma levelében elsősorban az irodalomról volt szó, amely mindaddig a szélsőjobboldal számára lényegében megközelíthetetlen maradt. S végül: a levél jelentőségét aláhúzza, hogy 1933 novemberében íródott, bizonyítékául a fasizmus térhódításával párhuzamosan önállóbb arculatot öltő úri szélsőjobboldal ideológiai aktivitásának.

Hogy Németh Imrén kívül már akkor másokkal is kapcsolatban állt-e Kozma, s ha igen, kikkel, — nehéz volna kideríteni. Bizonyos, hogy a népi írók nevesebbjeivel akkor még nem: Németh László beszámolóját figyelembe véve, a Németh Imre és Kandó László által közvetített első Németh László — Illyés — Kozma találkozóra 1934 tavaszán, áprilisban került sor. Kozma Miklós irodalompolitikai koncepciója tehát ekkor, novemberben még csak egyéni vélemény volt, olyan elgondolás azonban, amely jó érzéssel reagált az irodalmi élet új tendenciáira.

4.

1933 ősze az irodalmi életben korszak-forduló volt: a már évek óta formálódó írói tömörülés, amelyet azóta — jobb kifejezés híján — népi mozgalomnak nevezünk, önálló szellemi-politikai irányzatként ekkor lépett a színre. E tanulmány nem foglalkozik az új irányzat kialakulásához vezető út s a mozgalmat létrehozó okok és tényezők elemzésével. Csupán utal a két legfontosabbra: egyrészt az ellenforradalmi rendszer nyomasztó és torzító hatására, mely — főleg a harmincas években — mozgásteret csak a nacionalizmus vonalán nyújtott a kiutat kereső irányzatok számára. Másrészt a baloldal korabeli állapotára: a népi mozgalom létrejötté ugyan nem vezethető le egyedül a kommunista és szocialista baloldal válságából, de nem is érthető meg ezek nélkül.

A baloldal válságjelenségei messzire, 1918—1919-re, illetve a forradalmak vereségére nyúltak vissza, s a 20-as évek második felében, a világorradalmi illúziók elvesztésével, újabb elemekkel egészültek ki. A szociáldemokrácia a Bethlennel kötött paktum eredményeként a 20-as években

⁴⁸ Zilahy Lajos összes munkái. XV. köt.

bizonyos mértékig konszolidálódott. De a válság által felkorbácsolt talajon, a terror fokozódása közepette, hamarosan kiderült, hogy nincs sem ereje, se koncepciója egy hatékony baloldali alternatíva felvetésére. Ehhez politikai-ideológiai arculata részben szűkkeblű és szektárius volt; reformizmusa elsősorban a belterjes és részleges munkásérdekek képviselőjére tette őt alkalmassá. A válság éveiben erőteljesen föllendült vidéki szervezkedését a kormányzat a legvadabb terrorral fojtotta vissza, s így szövetségi kapcsolatai csakhamar ismét csupán a Magyarországon gyenge és 1919 után társadalmilag nem hatékony városi demokrata-liberális körökig terjedtek. A szociáldemokrata párt csak kis részben integrálódott a konszolidációs rendszerbe, de ez is elég volt ahhoz, hogy a válság bekövetkeztével osztozzék a konszolidációs tényezők sorsában.

A szervezeten és befolyását tekintve igen gyenge, jórészt csak potenciális erőt képviselő hazai kommunista mozgalom a válság éveiben történetének egyik mélypontján állott. A kommunista párt, félreismerve a korszak adottságait és lehetőségeit, voluntarista forradalmiságát öltöztette merev dogmatizmusba. A szociáldemokrácia, de azon túl is minden „közbülső” erő végtelenen szektás megítélése, az ideológiai útkeresés merev elutasítása, az értelenség a fasizmus mint szélső-reakciós tömegmozgalom sajátos problematikája iránt, a képtelenség a kultúra bonyolultabb jelenségeinek differenciált értelmezésére; az ideológiai-politikai gyengeségek összefonódása a Kominternben erősödő bürokratikus-autoritativ tendenciákkal, melyek különösképpen mélyen érintették egy kis ország kis illegális mozgalmát, — ebben az időben eleve megakadályozták, hogy a kommunista mozgalom egy új baloldali alternatíva felvetője s vonzási központja lehessen.

A válsághelyzet azonban nem magyarázható egyszerűen a hazai baloldal állapotával. A magyar mozgalom csak tükrözője volt — igaz: igen szélsőséges formájú tükrözője — az egész közép- és kelet-európai baloldal válságának. Ez a válság elemi erővel manifesztálódott a németországi fasizmus győzelmében. A fasizmus hatalomra jutása Németországban, s előretörése Közép- és Keleteurópa-szerte nemcsak a nemzetközi erőviszonyokban okozott fordulatot; a munkásmozgalom nagy, bevehetetlennek tűnő erődjait semmisítette meg, s megingatta, sőt elsöpréssel fenyegette a baloldal hagyományos ideológiai-politikai tartóoszlopait.

A veszély — megkésve — mozgásba hozta a baloldal mozgékonyabb erőit; megindult a fenyegető helyzet felmérése, az átértékelés, a kiútkeresés. Megerősödtek azok az irányzatok is, amelyek a baloldal hagyományos keretein kívül, sőt: a baloldal hagyományos ideológiai értékrendjétől eltávolodva keresték a megoldást. Ezt az utat járta a népi írók ekkor születő — jóllehet hosszú előzményekre visszanyúló — mozgalma is; helyzetét és arculatát is messzemenően meghatározta, hogy — bár eszmekörébe a baloldaliság sok elemét is beépítette — a kiutat a szélsőjobboldal által fellazított talajon, a baloldali irányzatoktól való elhatárolódás jegyében kereste.

1933 szeptemberében jelent meg a Nyugatban Illyés Gyula Pusztulás c. baranyai útirajza, az új mozgalom korszaknyitó manifesztuma.⁴⁹ Pusztulás a

⁴⁹ Illyés Gyula Pusztulás c. írása persze nem a népi irányzat *elindítója* volt; jelentőségét abban kell látnunk, hogy már ismert és sokszor emlegetett jelenségek — elsősorban a baranyai egyke — köré plebejus baloldaliság és nemzeti-nacionalista eszme új ötvözetét építette. — Az egyke-probléma akkor már jó fél évszázada ismert volt, 1918 előtt sokat foglalkozott vele a polgári radikalizmus; 1919 után Kodolányi János, majd Fülep Lajos sokszor hívták fel reá a közvélemény figyelmét.

magyarság, pusztít az egyke, tért hódít a németiség, s a nép vezetői — beleértve a városi értelmiséget is — tétlenül nézik a nemzet döntő részét kitevő parasztság pusztulásának, a nemzet fölbomlásának ezt a szinte feltartóztathatatlan folyamatát — írta Illyés. A népet csak telepítéssel egybekötött széleskörű földreform, új örökösödési törvény stb. mentheti meg — ha ugyan még megmentheti.

Az útirajz megjelenését követő hónapokban a Pusztulás írója és mások is az Illyés mozgósító szavára tömörülő írók közül, gyakran panaszkodtak arról, hogy figyelmeztető felhívásuk visszhangtalan maradt. Inkább a Pusztulás hatalmas visszhangján kellett volna elcsodálkozniok. Néhány hónap leforgása alatt váratlanul széles körű társadalmi mozgalom támadt körülötte. Ifjúsági csoportok és szervezetek egész sora mozdult meg a hatására.⁵⁰ A folyóiratokban, újságokban csakhamar mind több helyet foglaltak el az egykeről és a telepítésről szóló írások, vita-beszámolók. Az egyetemi ifjúság körében erősödött a falukutató mozgalom. Papi összejövetelek tárgyalták az egyke társadalmi és vallási okait.⁵¹ A probléma betört a képviselőházba, majd hangot kapott a felsőházban is.⁵²

Németh László találóan mutatott rá az útirajz nagy hatásának hátterére: taktikailag nagyszerűen volt megfogalmazva és időzítve. „Ez a jelszó (ui. az egyke elleni harc s a telepítéssel egybekötött földreform jelszava) kitünő. Mozgósít minden magyar szorongást s nem ijeszt el a forradalmi hátterével. Ott támad, ahol kell s akkora felületen, amekkorára követelése még szigorúan gyakorlati maradhat, de a követelés mögött elméletét is fejlesztheti. Maguk a mozgalmazók a magyar élet közepébe kerülnek...”⁵³ Németh László megállapításaihoz még hozzáfűzhetünk néhány gondolatot. Illyés cikke a nép társadalmi problémáit a baloldalon mindaddig szokatlan aspektusból vetette fel: a nemzet, a magyarság fennmaradása szempontjából. Mégis: részben németellenessége miatt, részben pedig azért, mert ha nacionalista felhangokkal is,⁵⁴ mégiscsak a társadalom legégetőbb problémáját, a földkérdés fontosságát hangsúlyozta, — nem válthatott ki komoly kritikát a

⁵⁰ A debreceni egyetemi ifjúság már 1933 októberében igen élénken reagált Illyés cikkére. A Honszeretet nevű szervezet, Németh Imre előadása alapján, 1934 tavaszán vitatta meg a baranyai egyke problémáját. Németh Imre előadását ld. Szabadság, 1934. márc. 18., ápr. 1., ápr. 15.

⁵¹ Szabadság, 1934. márc. 4.

⁵² A felsőház 1934. jún. 15-i ülésén Kozma Miklós, akit a kormányzó ekkor nevezett ki örökös felsőházi tagnak, beszédében részletesen kitért a dunántúli állapotokra is. Véleménye szerint a dunántúli egykét és a német kisebbség problémáját el kell választani egymástól. Kozma visszautasítja a vádat, hogy a baranyai németek között németországi agitátorok dolgoznak. (A beszéd eredeti szövegét ld. ÖL. K 429. 4. cs. 2. d. 1934. I.) — Az egyke kérdésével 1934 nyarán a pannonthalmi minisztertanács is foglalkozott.

⁵³ Németh László: Helyzetkép. 2. A telepítő-mozgalom. Tanu, VIII. 1934, június.

⁵⁴ Illyés cikkében maga is több vonatkozásban védekezett a nacionalizmus esetleges vádjá ellen. De bármennyire hangoztatta, hogy szándékától távol áll minden „idegen”-ellenesség, a gondolat, amelyet csakhamar mint „külső-belső német veszedelmet” emlegettek, — nem volt híjával a nacionalista felhangoknak. A német fasizmus győzelme után a külső német veszedelem elleni harc természetesen döntő jelentőségűvé vált. Felmerült a „belső” német veszedelem növekedése is, abban az értelemben, hogy a fasiszta Németország a magyarországi német kisebbséget a saját ötödik hadoszlopává akarta kiépíteni. A belső német veszedelem hangsúlyozása azonban — szerzője szándéka ellenére is — utat nyithatott olyan nézeteknek, amelyek a „magyar társadalom” fogalmát a magyar etnikummal azonosították, tehát bizonyos kizáró mozzanatot tartalmazott.

baloldal részéről sem.⁵⁵ A jobboldal különböző irányzatai és árnyalatai pedig be is kapcsolódhattak a felhívás keltette mozgalomba: a nemzetvédelmet-népvédelmet igen különbözőképpen lehetett értelmezni. A jobboldali irányzatok mindegyike zászlajára tűzhetett valamit a fölvetett, de pontosan se tartalmilag, se módszerbelileg körül nem határolt követelések közül. Hovátovább minden egyke-ellenes hang — az is, amelyik radikális földreformot követelt, de az is, amelyik a falusi bábák erkölcsi megrendszabályozását tűzte ki célul — a haladás táborához tartozónak számíthatta magát. Az egyke elleni harc, a nép fölemelése, a telepítés vagy földreform, a népi fajvédelem gomolygó jelszavai körül minden nacionalista reform-gondolat érintkezést találhatott egymással.

Kozma Miklós fent idézett levele ennek az irodalmi és politikai életben zajló ideológiai átrendeződésnek a megérzése volt. Néhány hónap múlva már mások is érzékelték az irodalmi világ új légkörét, s azt, hogy mindaddig ismeretlen lehetőségek nyíltak a nacionalista reformirányzatok, köztük a gömbösi reformgondolat és az írók egy része (még hozzá a fiatal író-gárda kiváló tehetségei) közötti kapcsolat számára.

1933 őszén természetesen még minden a kezdeti formálódás szakaszában volt. A kormány részéről komolyabb lépések a kapcsolatok Gömbös által megígért elmélyítésére nem történtek, hacsak ide nem számítjuk az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács megalakításának elhatározását. Az erről szóló, 1934 elején kidolgozott törvényjavaslat megvitatásához a képviselőház közoktatásügyi bizottsága 1934. március 7-én fogott hozzá; a javaslatot a képviselőház március 20-án el is fogadta.⁵⁶ Az új Tanácsot életrehívó törvény

⁵⁵ A baranyai útirajzzal Illyés balfelé a Századunkkal, a polgári radikálisok folyóiratával, s ott is elsősorban Braun Róberttel keveredett vitába. Braun Róbert már a Századunk 1933. dec.-i számában (252–256. l.) kétségbevonta Illyés adatainak tudományos megbízhatóságát, s rámutatott a Pusztlulás nacionalista felhangjaira. Illyés Gyula a Századunk 1934. február–márciusi számában válaszolt, többek között azt állítva, hogy az egyke kérdésével a baloldal sose foglalkozott. A folyóirat ezzel szemben felsorolta a kérdés baloldali irodalmát, s kimutatta Illyés bibliográfiájának tudománytalan jellegét. A folyóirat ugyanezen számában Braun Róbert viszontválaszt is közölte, aki szerint „lehetetlenség baloldalinak tekinteni azt, aki a népesedési kérdésben ilyen álláspontot foglal el”. (Századunk, 1934. febr.–márc. 76. l.) Ignóus Pál még 1934 késő tavaszán — a népi-urbánus vita fellángolásakor — is védekezett a vád ellen, hogy ő a Pusztlulás mondanivalóját helytelenítette. Ellenkezőleg, Illyés cikkét fontos és bátor írásnak tartja, csak a körülötte kialakuló nacionalista veszélyre figyelmeztet. (*Ignóus Pál: Ki hát a „filosemita”? A Toll, 1934. VI. évf. 5. sz.*) Ugyanehhez a vitához kapcsolódva, Hatvany Lajos, miközben élesen bírálta Németh Lászlónak a zsidókérdésben kifejtett álláspontját, elismerően írt Illyés Gyula „sokat emlegetett dunántúli cikkéről”, melyben „elégtétellel ismertem fel a régi Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század körének újságírói lendülettel feltálatl hagytékát . . . Nem érzek magamban féltékeny megmozdulást, ha látom az új nemzedéket, amint a maga módján újra felfedezi a régi igazságokat, amelyeket legfőleg csak az különböztet meg a századelejelektől, hogy *amazok* fajtára való tekintet nélkül egész általánosságban a *népnek, emezek* ellenben mindenekelőtt a *magyar népnek* felszabadítására törekedtek, illetve törekednek. Ez utóbbi törekvés, még részrehajlásában is, csak szimpatikus lehetne a magyar tollforgató számára, ha a falu védelméből nem hangzanék ki a városellenességnek némi mellézköngéje.” (*Hatvany Lajos: Nyílt levél Németh Lászlóhoz. Századunk, 1934 május–június. 181. l.*)

Egyes hivatalos fórumok, elsősorban a Statisztikai Hivatal, ennél jóval élesebb hangon támadták Illyés cikkét.

⁵⁶ Népszava, 1934. márc. 8. és márc. 21. — Az Irodalmi és Művészeti Tanács várható állami-gyámkodó szerepét Kéthly Anna bírálta éles szavakkal a képviselőházi vita során. (Képviselőházi Napló. 1931. XX. köt. 514–517. l.)

kétségtelenül a Gömbös-kormány — igen óvatos — reform-kultúrpolitikájának egyik bizonyítéka: a tanácsadói jogkörrel rendelkező testület létrehozásának fő célja az irodalmi és művészeti életre gyakorolt állami befolyás kiterjesztése volt; e törekvését nagyobb anyagi támogatással s neves művészek bevonásával ígerte elősegíteni.⁵⁷ A Tanács tényleges megteremtésére azonban csak egy év múlva, 1935 február végén került sor.

A kormányzat és az irodalmi élet kapcsolatának alakulása szempontjából 1933 végétől — 1934 elejétől két, egymással érintkező vonalat kell követnünk: egyrészt Kozma Miklós, másrészt Zilahy Lajos szerepét kell figyelemmel kísérnünk.

Kozma Miklós kapcsolatai 1934 tavaszán épültek ki Németh Lászlóval és Illyés Gyulával. Mint ismeretes, Kozma hamarosan meghívta Némethet a rádió prózai lektorátusa vezetőjének, majd irodalmi tanácsadójának. A Kozma — Németh kapcsolat megteremtéséről s ennek alakulásáról maga Németh László számolt be több írásában is. Eszerint Kozma Németh László *Sznobok és parasztok* c., a Magyarország húsvéti számában megjelent cikkére⁵⁸ figyelt föl. („Talán éppen látszólagos semlegessége” miatt? — írja Németh életrajzírója.⁵⁹ Szerintünk inkább azért, mert Németh László az értelmiségi elit által kivívandó reform híve volt, elutasította nemcsak a paraszt-mitológia, hanem a paraszt-radikalizmus gondolatát is, s szembefordult a parasztság politikai szervezésének, általában a politikai mozgalomnak az eszméjével.⁶⁰) A kapcsolatot Németh Imre és Kandó László — Illyés Gyula révén — közvetítette. Illyés és Németh rövidesen Kozma vacsorázó vendégei a Carlton-pincében. „A két közvetítő: bennünket, írókat tálalt; a nagyúr és az irkászok meg örültek egymásnak, — nini, ezek közt is vannak egész emberszabású emberek... A Duna-parti éjszakában magukra maradvá, a két író is kicserélte a véleményét. Katonatiszt, mondtam. A családban van egy kis irodalomtisztelet — a takarodót azonban a katona fújja. Nem tudom, habozott Illyés. Az uralkodó osztály valamit érez, rést nyit, teret enged” — írta visszaemlékezésében Németh László.⁶¹

⁵⁷ Az Irodalmi és Művészeti Tanács kinevezett tagjainak névsora 1934 nyarán jelent meg. Elnök Ugron Gábor, társelnökök Herczeg Ferenc, Hubay Jenő és Zala György. A tagok közt sok kiváló és haladó művész is szerepelt. Félő azonban — írta a Népszava —, hogy a komoly művészek kisebbségbe jutnak és elkedvetlenednek. Népszava, 1934. júl. 29.

⁵⁸ *Németh László: Sznobok és parasztok. Magyarország, 1934. márc. 29.* — „Az egyik ilyen kiáltás (Sznobok és parasztok) Kozma Miklós fülébe is eljutott; meghívott, vezessem én a rádió felolvasás osztályát.” (Tanu, 1935. II. Mi történt? 107. l.)

⁵⁹ *Vekerdő László: i. m. 111. l.*

⁶⁰ Németh László már 1934 elején kritizálta Féja Géza „parasztmitológiáját”. „Aki a Féja irodalmi kritikáit forgatja s hozzá magyar paraszteszaládból származik, az ő parasztjait bizony inkább a felhők országútján várja, mint a Hatvan vagy Kecskemét felé vezető úton” — írta „Nemzeti radikalizmus” c. írásában (Tanu, 1934. VII. sz.). — A „Sznobok és parasztok” c. cikkben Németh a magyar élettől „idegen”, nyugatos „sznobok” kritikája után így folytatja: „A paraszt, ahogy a mai magyar »paraszt« gondolatban megjelenik, titokzatos szorzó, amely tunyaságunkba beszorozva nagyszájúságunk álmoképeit adja eredményül. A magyar parasztságban szunnyadhat rendkívüli érték és tehetség; ezt az értéket munkával kell kibányászni s a tehetségnek éppúgy meg kell járni a tehetségek kapaszkodóját, mint a nemparasztnak s végül is nem a parasztság, hanem a képesség, készség és munkabírás számít.” — Németh cikke Móricz Zsigmondot is ellentmondásra készítette a paraszti östehetségek kérdésében.

⁶¹ *Németh László: Tanu-évek. I. h. Id. Vekerdő László: i. m. 113. l.* — Németh László leírásából kiderül, hogy Illyés előbb ismerte meg Németh Imrét és Kandó Lászlót, s Németh Lászlót ő hozta össze a két közvetítővel.

A rádió-megbízást elvállalva, Németh szoros kapcsolatba került Kozmával, aki igyekezett elősegíteni az író rádióbeli munkáját, s támogatást nyújtott nagyszabású és igényes műsor-terveihez. Kapcsolatuk politikai értelemben főleg 1934 telén mélyült el, amikor az ún. Marseille-i ügy lezárulása után kibontakozott Gömbös reform-politikájának új szakasza, s amikor Kozmát — nyilván azt remélve, hogy a kiéleződött Bethlen—Gömbös párharcnak ő lesz a haszonélvezője, — „elkapta a kísérlet: a magyar szellem új áradó erőit fogni be sorsa és az országos politika vitorlájába”.⁶² Ez az időszak már az Új Szellemi Front-kísérlet közvetlen előtörténetéhez tartozik.

1934 végéig fontosabb a másik vonal: Zilahy Lajos tevékenysége, s egyrészt a népi írőkkel, másrészt Gömbössel szövődő kapcsolatainak alakulása. Zilahy elbeszéléséből tudjuk, hogy ő Gömböst már honvédelmi államtitkár korából ismerte. Kapcsolatuk később szorosabbá vált, s túllépte a pusztán alkalmoszerű társasági találkozások kereteit: Zilahy Gömbösben komoly társadalmi reformert látott, 1932-es amerikai útja után többször volt vendég Gömbös tétényi házában, többek között Rooseveltt „Looking Forward” c. könyvét fordította az angolul nem tudó miniszterelnöknek.⁶³ 1933 őszén — Rooseveltt könyvének hatására — az ország széles körű szociográfiai felmérésére tett javaslatot Gömbösnek; a munkálathoz az első mozgósítás is megtörtént, a folytatást azonban Gömbös — Horthy helytelenítő véleményére hivatkozva — leállította.⁶⁴ Láttuk, hogy a színdarab-affér idején Gömbös, bár nem exponálta magát, a Zilahy ellen támadt hangulatkeltés elsimítására törekedett.

1933 végén — Miklós Andor halála után — Zilahy, mint az Est-lapok egyik nagy tekintélyű belső munkatársa, a Pesti Napló rendszeres cikkírója, bizonyos közvetítő szerepet is vállalt a lap-betiltásoktól félt sajtó-konzern és Gömbös között. Zilahy visszaemlékezésében elmondja, Miklós Andor övegye, Gombaszögi Frida megkérte őt, hogy vigye fel a miniszterelnökhöz. Gömbös Gombaszögi kérése elől nem tért ki, de azt javasolta, hogy Zilahynál találkozzanak. A találkozó létre is jött, Gömbös — Zilahy elbeszélése szerint — „lovagiasan viselkedett. Egy megrémült asszonyt, egy nagy magyar művésznőt jött megnyugtatni.” Sajnos a megbeszélés közelebbi tartalmáról Zilahy visszaemlékezésében nem nyilatkozik, „erről a történelmi délutánról a többit mondja el majd Gombaszögi” — írja.⁶⁵

A találkozó ismeretében mindenesetre kevésbé meglepő, hogy az Est-konzern egyik — anyagi nehézségekkel küzdő — napilapjának, a Magyarországnak a profilja csakhamar lényegesen megváltozott. 1934. február 1-től Zilahy lett a lap főszerkesztője, s az újság körül új gárda toborzódott: a szerkesztőségbe került segédszerkesztőnek Kodolányi János, az olvasószerkesztő Szabó Lőrinc lett, s rendszeres cikkíróként szerződtették Bajcsy-Zsilinszky Endrét és Féja Gézat.⁶⁶

⁶² Németh László: Kozma Miklós. Id. h.

⁶³ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. I. h. 248—249. l.

⁶⁴ Uo. 249—250. l. — Zilahy 1933 őszi kísérletére utal Féja Géza is, „Kilenc éve működik a Szociográfiai Intézet” c. cikkében. Magyarország, 1934. szept. 22.

⁶⁵ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. I. h. 251. l.

⁶⁶ A Magyarország új szerkesztőségét Bajcsy-Zsilinszky Szabadság c. lapja 1934. márc. 11-i számában üdvözl. — Szabó Lőrinc Kardos Lászlóhoz írt leveleiben izgalommal számol be a Magyarország átszervezéséről. (Kardos László: Közel és távol. Bpest, 1966. 547, 549, 550—551. l.)

A Magyarország szerkesztésében bekövetkezett fordulat nyilván a Gömbös és az Est-konzern közötti — ha nem is formális, de tényleges, s nyilván közvetett — megállapodás eredménye; mindkét oldalról eléggé nagystíliú politikai elgondolás termékének tekinthető.⁶⁷ A döntést a sajtó-konzern részéről az a megfontolás ösztönözte, hogy idomulnia kell a fasiszmus térhódításának hatására bekövetkezett változásokhoz, a Gömbös-kormány politikájához, s főleg a növekvő társadalmi jelentőségű népi mozgalmat volna érdemes az Est-lapok hatókörébe vonni. A Zilahy-vezette szerkesztőség összetétele a sajtó-konzern mellett megnyugtatta, hogy a Magyarország átalakításával nem kezd túl merész politikába. A szerkesztőgárda több tagjának (Zilahynak, Szabó Lőrincnek) régi sajtókapcsolatai, Zilahy nemrég lezajlott színdarabafférja, a csoportnak a fajvédő szélsőjobboldaltól elütő arculata, de mindenekelőtt: többségük határozott német-ellenessége — megfelelő biztosítéknak látszott az elgondolás realitása számára.

Gömbösnek a Magyarország átalakítása ugyancsak előnyére szolgált, sőt, az új lapból ő húzta a legtöbb hasznot. Először is, az újság orientációja alkalmas volt az új korszellem erejének a demonstrálására: ime, a zsidó nagyburzsoázia egyik fellegvára is elismeri a változások szükségességét. De ennél többről is szó volt.

A Magyarország arculatára a különböző társadalmi reformok követelése és a német-ellenesség nyomta rá a bélyegét. Mindez az adott helyzetben inkább alátámasztotta, mintsem gátolta Gömbös törekvéseit. A lap nem ellenzéki, hanem inkább előrehajtó, sürgető irányvonalával szemben ő mind bel-, mind külpolitikailag a fékező, a csitító szerepét játszhatta. De az újság érv és ütőkártya is volt a kezében a hagyományos uralkodó körök mindenféle változástól rettegő beállítottságával szemben; Németország felé pedig saját jelentőségét támaszthatta vele alá: ime, ilyen — nemcsak a szocialistákra, vagy a zsidókra jellemző — német-ellenes közhangulatban kell neki a német barátság számára utat törnie.

⁶⁷ Kodolányi János visszaemlékezésében arról ír, hogy Zilahy Lajos „az Est-lapok vezetőivel és Gömbös Gyulával megegyezett a Magyarország című délutáni lap Gömbös Gyula reformpolitikájának a szolgálatába állításáról . . .” (Kortársak Bajesy-Zsilinszky Endréről. Bpest. 1967. 80. l.) — Szabó Lőrinc 1934. febr. 4-i levelében így ír: „A lapnál csakugyan megtörtént a változás, Zilahy elsején beállt. Kiderült, hogy szimpatizálunk. Földi két hétig még marad, azután visszaszorul a Naplóba. Bizonyos gyűlölségek enyhítésül szükségét látják egy mérsékelt kompromisszumnak, amely jó dolgokkal is biztatna, valami közeledésnek (vagy közeledés mutatójának) a magyar radikalizmus és ifjúság felé. Ebből jó is jöhetne ki, ismered Zsilinszkyék magyar politikáját, ilyesmi felé látszik hajlani Zilahy. De még minden kavarog, a szabad cselekedetekbe beleszól a közönség, amelyre a lap támaszkodik, a lényegnek a közeljövőben kell eldőlnie.” (Kardos László: Közel és távol. 549. l.) Másutt ezt írja: „Nagyban készül az átszervezés, itt lesz nálunk Kodolányi, Féja Géza, Zsilinszky mint cikkíró (Fridrich helyett). Nagyon érdekes, egyeztető radikális társaság, óriási fordulat a Magyarországnál” (uo. 550–551. l.). — A Korunk a Magyarországnál bekövetkezett változást fasiszta fordulatnak tekintette. A fasiszmus új gyakorlati és szellemi eszközökkel támasztja alá „a termelési és társadalmi rendet és a sajtó feladata az új ideológia népszerűsítése. A megfiatalodott Magyarország a fasiszta ideológia jegyében indul. Ehhez pedig keresve sem akadhattak volna alkalmasabb szellemi vezérre Zilahynál . . .” (Hartmann Géza: Magyarországi napilap. 1934. Korunk. 1934. 4. sz. 327. l.) A cikk Zilahyt, Kodolányit, Bajesy-Zsilinszkyt, Félját egyként fasisztának bélyegzi

5.

A népi írók 1934-re már határozottabb kontúrokat öltő mozgalma több kis hatókörű, időszaki sajtó-fórummal rendelkezett, s ezek közvetve vagy közvetlenül, kisebb vagy nagyobb mértékben szerepet játszottak a mozgalom és a Gömbös-kormány közötti kapcsolat alakításában is. A kapcsolat mintegy ideológiai megalapozásából elsősorban Németh László Tanu-ja vette ki a részét, s bár közvetlenül csupán Németh László nézeteit tükrözte, hatása érződött az egész új író-tábor s a népi eszmekörhöz vonzódó értelmiségi ifjúság szélesebb köreiben is.⁶⁸ Mint ismeretes, 1935 elején a Tanu-nak egy reform-száma is megjelent.⁶⁹ Az 1934 májusában induló Válasz jóval kevésbé töltött be ilyen szerepet: ez azzal is összefüggött, hogy benne az első két szám után Németh László ideológiai-politikai szerepe visszaszorult, ősztől a folyóirat erősebben irodalmi irányba fejlődött, s a reformeszmék közül túlnyomórészt csak a földreform és telepítés gondolatát tartotta napirenden.⁷⁰ Csak későbbi, 1935 május—júniusi számában tükröződtek nagyobb mértékben a Gömbös-féle reform-mozgalommal való kapcsolat lecsapódásai. Sajátos módon, ugyancsak kevésbé játszott szerepet az Új Szellemi Front előkészítésében Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapja, a Szabadság is. Bár szemlélete sok ponton érintkezett mind a népi mozgalommal, mind a Gömbös-kormány reform-eszméivel, s munkatársai közé tartozott a népi írók legtöbbször, — a lap élesen és harcosan ellenzéki politikai irányvonala nemigen segítette elő a Gömbös-kormány iránti illúziók meggyökeresedését.⁷¹

Másképpen állt a helyzet Zilahy Magyarországgal. Zilahy — nyilván az 1933 ősztől kibontakozó új korhangulat hatására, de talán okulva színdarbjának fogadtatásából is — 1933—1934 fordulóján a nacionalista reform-eszmék hívévé szegődött, s csakhamar eredményesen haladt előre a reform-gondolat gömbösi és a népi mozgalom által képviselt értelmezésének egybevetésében. Személy szerint ő testesítette meg a legmesszebbmenően a két irányzat szövetségét. Már 1934 januárjában, a Nemzeti Színház válságáról cikkezve, az „alélt és kábult” nemzeti öntudat feltámasztása érdekében, ilyen értelemben hangoztatta egy „új magyar reformkor” szükségességét: „A Nemzeti Színház újjáéledése csak egy új magyar reformkor levegőjében következhetik be. Amikor az Ifjú Magyarország, akitől az öreg Metternich annyira megijedt, messziről és mélyről érkeve, kissé sárosan és csatagosan

⁶⁸ Németh László ilyen vonatkozású írásai: Helyzetkép. 1. Novum organum. 2. Telepítő mozgalom. 3. A hivatalos Magyarország? (Tanu, IX. 1934. november.) Lesz-e reform? Sziget és mozgalom. (Tanu, X.) Vissza a belső körre! (Tanu, 1935. I.)

⁶⁹ A reform. Tanu. 1935. I.

⁷⁰ 1935-ben Németh László azt írta, hogy ő eredetileg a Választ az egységes ideológia — vagyis saját „minőségiszocializmusa” — műhelyének szánta. De a folyóirat csakhamar nemzedékfolyóirattá lett, revü, „egy heterogén társaság otthona, kissé korszerűbb Nyugat”, s ezt ő helytelenítette. (Mi történt? Tanu, 1935. II. 109. l.)

⁷¹ Hogy a Szabadság más irányvonalat követett, mint a Magyarország, jól illusztrálható a két lap állásfoglalásával a Németországhoz való viszony kérdésében. Amikor a Budapesti Hírlap — pontosan úgy, ahogy Gömbös Zilahynak és Zsilinszkynek megmondta — bírálta a Magyarországot németellenességé miatt, a Magyarország védekezésben válaszolta, hogy a hivatalos Németországot szerinte sem szabad összetéveszteni a magyarellenes uszítókkal (Magyarország, 1934. ápr. 4.). A Szabadság azonnal vitába szállt a Magyarországgal, s rámutatott: maga a hivatalos Németország magyarellenes; Németországban nincs külön hivatalos és nem hivatalos állásfoglalás, ott minden Hitler irányítása szerint történik (Szabadság, 1934. ápr. 8.).

attól az úttól, amit a magyar *földeken* megjárt, a Nemzeti Színház sötét színpadán is megjelenik és ha majd ő kiáltja el magát:

— Viberál! Világosságot ide!”

S Zilahy a reformkort szorosán összekapcsolta az európai változásokkal: „Hitler és Mussolini mögött most már hatalmas és félelmetes arányokban áll az új Jungdeutschland és a Giovine Italia, az Ifjú Magyarország azonban még nem eszmélt magára.”⁷²

A Magyarország új, izgalmas szint jelentett a magyar sajtó frontján, s kitűnt színvonalas szerkesztésével, mozgékonyásával. A lap révén a népi írók széles körű nyilvánossághoz jutottak; ezzel indult meg a mozgalom tágasabb ideológiai-politikai hatása a közvéleményre. Cikkei közül nem egy máig is a magyar publicisztika remekei közé tartozik: Németh László néhány írása, Féja Géza több megrendítő falusi riportja, Illyés Gyula „Ezt láttam Oroszországban” c. riport-sorozata.⁷³ A főleg Bajcsy-Zsilinszky Endre által fémjelzett, de a munkatársak zömét átható éles és következetes németellenesség (melyet, óvatosságukban, nem egyszer az Est-konzern vezetői igyekeztek korlátozni),⁷⁴ a lapnak a nyers sovinizmussal — jóllehet egy magyar kultúrfőlény jegyében — nagyrészt szembeforduló hangvétele,⁷⁵ a bontakozó hazai nyilas mozgalmat leleplező írásai, az újság sokoldalú, széles látókörű gazdasági rovata,⁷⁶ — mindezek az újság nagy pozitívumai közé tartoztak. Ezekről persze elvászthatatlanok a lap szellemének másfajta vonásai: szinte mindent átható nacionalista szemlélete, hajlama a másodrendű vagy félrevezető kérdésekkel való beható foglalkozásra (munkahadsereg-mozgalom, névmagyarosítás, őstehetség-vita, doktor-ezermester mozgalom)⁷⁷, s a legveszélyesebb: a gömbösi reform-politikához való viszonya. Mivel a lap, mint említettük, nem ellenzéki, hanem inkább előrehajtó, sürgető szerepet vállalt, ébren tartotta és szította a Gömbös-féle reform-mozgalom iránti érdeklődést és bizalmat, s ebben az értelemben a szélsőjobboldal malmára hajtotta a vizet. Így áttételesen, közvetetten és persze még kialakulatlan formában, több vonatkozásban már a későbbi Új Szellemi Front-kísérletet előképezte. Bár

⁷² *Zilahy Lajos*: Nemzeti Színház. Pesti Napló, 1934. jan. 28. Az ilyen vagy ehhez hasonló kitételekből persze könnyű — túl könnyű — volna Zilahy vagy mások „fasiszta” mivoltára következtetni. A következtetés természetesen helytelen lenne. Zilahy ilyen utalásai csak azt mutatják, hogy a korszak jelenségei között nem tudott tájékozódni. — Ne feledjük: a Korunk ugyanebben az időben Roosevelt New Deal-jét több cikkében éppen úgy faszizmusnak tekintette, mint Mussolini vagy Hitler rendszerét.

⁷³ Az útibeszámolót a lap 1934. szept. 30-án kezdte közölni.

⁷⁴ Ld. erről Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. 259. l. — *Talpassy Tibor*: Bajcsy-Zsilinszky Baranyában. (Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. 144. l.)

⁷⁵ Főleg Eckhardt Tibor cikkei képeztek ebben kivételt, melyek hemzsegtek a „hagyományos” revíziós szólamoktól.

⁷⁶ A gazdasági rovat a közgazdasági gondolkodás meghonosítására törekedett, s éles polémiát folytatott a fasiszta-náci ideológusok — így Feder — gazdasági szemlélete ellen.

⁷⁷ A „munkahadsereg”-mozgalom propagandáját a lap 1934 márciusában kezdi meg; cikkeiben nem határolja el magát Gömbös Nemzeti Munkaközpont-tervétől. (Magyarország, 1934. márc. 4., márc. 6., márc. 9.) — A „doktor ezermester”-mozgalmat 1934 szeptemberében Zilahy cikke vezeti be; a mozgalom célja a magyar egyetemi oktatás gyakorlatias irányú megreformálása lett volna. — Ugyancsak 1934 kora őszén indít vitát a Magyarország az őstehetségek problémájáról. A vitában Veres Péter — Bajcsy-Zsilinszky egyetértése mellett — azt hangsúlyozza, hogy nem külön iskoláztatás kell a paraszt-tehetségeknek, hanem társadalmi szabadság, s az egész társadalom átalakítása.

Zilahy híressé vált „Írók fegyverbe” c. vezércikke szerint az író „nem szolgálhat semmiféle pártot, semmiféle kormányt, vagy kívülálló politikai nagyságot”⁷⁸ — az újságot az Est-lapok hagyományos kormánypártiságán túlépő vonzalom fűzte Gömböshöz, s ezt soha sem mulasztotta el nyíltan is hangsúlyozni. „Tudjuk: a kormány lelkiismeretes emberekből áll. Tudjuk: ismerik országukat és népüket. S tudjuk: egy percig sem vállalnák a felelősséget, ha nem akarnának a nép és a történelem által rájuk bízott feladatoknak megfelelni” — írta a Magyarország márciusban.⁷⁹ S még amikor a reformok elmaradásán vagy elhúzódnán kesergett, akkor is hangoztatta: „Gömbös Gyula valamennyiünkben segítőkészekre és ebben az igazi nemzeti harcban hűséges katonákra talál”;⁸⁰ a reformokat „kétkedve-reménykedve várjuk”;⁸¹ „a nép bízik”⁸² stb.

A Magyarország éles németellenes hangja és szociális reform-követelései mindemellett hamar fölkeltezték a hagyományos eszközhöz ragaszkodó vezető körök ellenérzését, illetve diplomáciai bonyodalmaktól való félelmét. A helyzetet különösképpen kiélezte Zilahynak Imrédy Béla pénzügyminiszter egyik, az adózással kapcsolatos, paraszt-ellenes parlamenti megnyilatkozását bíráló cikke;⁸³ Imrédy a minisztertanácson a Magyarország betiltását követelte Gömböstől. „Zilahy kérésére Zsilinszky ment el Gömböshöz déltájt, mi, többen Zilahynál vártuk őt” — írja Féja Géza emlékezésében. „Zsilinszky közben telefonált, hogy Gömbös ott marasztotta ebédre, és későbbben jön. Meg is érkezett: »a Magyarországot nem tiltják be«. Azután elmondta, hogy az Est-lapok főszerkesztője, Salusinszky Imre és vezérigazgatója, Vadnai Béla Gömbösnél jártak, és tálcán vitték a fejünket. Kérték, hogy tekintsen el a lap betiltásától, s ennek fejében Zilahyt és a népieket elbocsátják.”⁸⁴ Gömbös természetesen ilyen igényt nem támasztott. De a lap „vagdalkozó” stílusát és irányát nemcsak Bethlen István, hanem még Kozma Miklós is helytelenítette, s aggályait el is mondta Zilahynak. A vitát Zilahy egy 1934 áprilisában Kozmához írt levele figyelemre méltó módon örökítette meg.⁸⁵ „Te és Bethlen István azon a véleményen vagytok, hogy mérhetetlen károkat okozok ezzel a szerencsétlen kampánnyal (üi. a német-ellenes cikkekkkel) az országnak — írta Zilahy. Bethlentől tegnap újra kaptam egy szigorú ukázt.

Ezzel szemben tegnap Zsilinszky Bandival fent voltunk vacsorán a Várban és hármásban a késő éjszakáig folyt a beszélgetés erről és még sok mindenről.

Gömbös nem ítéli meg ilyen sötéten a helyzetet. Sőt azt mondja: neki jól is jött, hogy bizonyos idegességet keltettünk, mert éppen erre hivatkozva volt módjában és lesz módjában erélyesen fellépni odakint. Nem is kérte tőlünk, hogy hagyjuk abba, de természetesen figyelmeztetett bennünket, hogy miután a kormány külpolitikája neutrális, soha se forduljunk a hivatalos Németország ellen. Ezt én nem is tettem. . . .”

„Ami a másik kérdést illeti — folytatódik a levél, rátérve a belpolitikai kérdésekre, — hogy mit érek el a különféle kirohanásokkal, legutóbbi beszél-

⁷⁸ Magyarország, 1934. márc. 4.

⁷⁹ Munkát! Magyarország, 1934. márc. 9.

⁸⁰ Pusztuljon a hitványa? Magyarország, 1934. ápr. 10.

⁸¹ Magyarország, 1934. júl. 12.

⁸² Bakonyi álmok. Magyarország, 1934. aug. 12.

⁸³ Zilahy Lajos: Pusztuljon a hitványa! Magyarország. 1934. ápr. 8.

⁸⁴ Féja Géza: Megjegyzések . . .

⁸⁵ A levelet ld. OL. K 429. 4. cs. 2. d. 1934.

g etésünk után egy kicsit letörve mentem haza, mert jól tudod, sokat adok a te véleményedre.

De hidd el, egy kicsit itt is sötéten látsz. Ha nem vagdalkozom, talán Gyula sem jutott volna odáig, hogy újra és mélyen gondolkozóba essék a dolgok fölött. Ha ez nincs is így, nekünk mindenesetre szükségünk van arra, hogy ilyen illúziókból táplálkozzunk.

Egyébként valóban megmozdult valami, sőt már a telepítési kormánybiztos személye is ki van jelölve, persze nem az, akit én szerettem volna.”

Zilahy 1959-es visszaemlékezésében ugyancsak beszámol erről az időszakról és Gömbös magatartásáról, de ekkor már a vitákat erősen dramatizált és torzított változatban adja elő. Zilahy 1959-es nyilatkozata általában igen pozitív képet fest Gömbösről. E pozitív képnek a háttérét nem nehéz kielemezni: Zilahy saját korabeli szerepét akarja így elfogadhatóbbá tenni.⁸⁶ Imrédy elleni sajtópolémiajára igen pontatlanul emlékszik vissza, különböző időben történt eseményeket von össze, s az ügy kapcsán különösképpen irreális színben tünteti fel Gömböst: bár utal a miniszterelnök taktikázására, szinte német-ellenes figurát formál belőle. Emlékezése mégis visszaad valamit a kor levegőjéből. E verzió szerint: amikor az Imrédyvel támadt affér híre eljutott a Magyarországhoz, a sajtókonzern vezetőin és a szerkesztő-gárdán nagy ijedelem lett úrrá.

Bajcsy-Zsilinszky vállalkozott, – mondotta visszaemlékezéseiben Zilahy –, hogy felmegy Gömböshöz és lebeszéli őt a lap betiltásáról. Gömbös azonban – Zilahy szerint – nem ért rá, s estére kérte magához Zsilinszkyt és Zilahyt. A hármasban töltött vacsorán azonban Imrédyről és a Magyarországról szó sem esett, – Gömbös magától értetődőnek tartotta, hogy a lapot nem tiltják be. A miniszterelnök a lap német-ellenes irányát, Zilahy szerint, kifejezetten helyeselte: „Gömbös kinyújtotta a két kezét, egyikkel Bajcsy-Zsilinszky Endre, a másikkal az én karomat fogta meg s ezt mondta: »Adjátok becsületszavatókat, hogy amit most mondok, senkinek sem fogjátok elmondani, mert az én életem is kockán forog.« Néma fejbólintással adtuk becsületszavunkat. Folytassátok támadásaitokat a németek ellen – mondta Gömbös. Folytassátok minél szenvedélyesebben. Hivatkozni akarok Hitlernél, hogy az ország közvéleménye nyugtalan.” Később, Zilahy elbeszélése szerint, Gömbös még ezt fűzte szavaihoz: „Én titeket a kormányajtóban minden egyes német-ellenes cikketekért véresre foglak fenekeltetni. Mert ez a politika.”⁸⁷

1934 tavaszi hónapjai után a Magyarország hangja óvatosabb lett. Ez részben az esztendő során lezajlott ellentmondó hatású nagy nemzetközi eseményeknek tulajdonítható. De a „vagdalkozó” stílussal szembeni kritikák sem múltak el a lap felett nyomtalanul, bár azután is több fontos és érdekes – a népi írók nevéhez fűződő – megnyilvánulásnak adott helyet (pl. Illyés oroszországi útirajza, Kerék Mihály cikk-sorozata a telepítésről).⁸⁸ Az 1934

⁸⁶ Zilahynak a Gömbössel kialakult politikai kapcsolata persze nem fordítható pozitív tartalmúvá. 1959-es visszaemlékezésének öngazoló jellege azonban ennek ellenére sem volt indokolt: a magyar progresszív közvélemény még 1935-re vonatkozóan sem vonja kétségbe Zilahy szubjektív jószándékát, s a 30-as évek közepétől mind tisztább formában érvényesülő antifasizmusát.

⁸⁷ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. 257–258. l.

⁸⁸ Kerék Mihály cikk-sorozatát a Magyarország 1934. nov. 4-én kezdte el közölni. Zilahy Lajos írt hozzá bevezetőt, sorai már a Marseille-i válság hatását is tükrözték. Az elmúlt másfél évtizedben – írta Zilahy – izgalmaink, reményeink túlzottan a kül-

május-júniusában kieleződött -- és elfajult -- népi-urbánus vitába, mely ekkor terjedt át a korabeli magyar szellemi élet egyik fő neuralgikus pontjára, a zsidókérdésre,⁸⁹ a Magyarország kevéssé szolt bele. Pap Károlynak a Németh László álláspontját eléggé felemásan védelmező írása⁹⁰ után, Zilahy ugyan a népiek oldalára állt, de -- az Est-lapok irányvonalának megfelelően -- az egyoldalúságotól tartózkodott, s hangsúlyozta: nem a zsidó-urbánus írók kirekesztéséről, nem az irodalom „áthelyezéséről”, hanem kiterjesztéséről van szó.⁹¹ A Magyarország, mint az új írói tömörülés és a gömbösi reformpolitika találkozóhelye, 1934 végétől, a Gömbös-csoport erőteljes aktivizálódása idején tett szert ismét, a korábbinál is jóval nagyobb jelentőségre.

6.

Az 1934-es esztendő külső és belső eseményei nem csökkentették, hanem inkább növelték a Gömbös-kormány népszerűségét a középosztály és részben a kispolgárság körében, erősítették a hitet politikájának realitásában. Még alig csitultak a gazdasági válság romboló hatásai. A bécsi munkásfelkelés vérbefojtása 1934 februárjában a közép-európai baloldal utolsó számottevő bázisát semmisítette meg. A válságból kivetítő baloldali út lehetősége -- úgy tűnt -- most már végleg az irrealitások világába költözött, a közép-keleteurópai munkásmozgalom rohamos hanyatlása folytatódott. Az év nemzetközi eseményei mintha Gömbös politikáját támasztották volna alá, azt a külpolitikai koncepciót, a fasiszta hatalmakhoz való idomulással, s az olasz orientáció elsődlegességének fenntartása mellett, az Olasz- és Németország közötti közvetítés útján akarta növelni Magyarország középkelet-európai súlyát, s így egyengetni az utat a revízió számára. A német fasizmus 1934 nyári belső ellentétei (az ún. második forradalom, a Röhm-puccs leverése) Gömbösök és általában a magyar úri szélsőjobboldal szemében is túl szélsőséges náci rendszer konzolidációjának, a hadsereg, a hagyományos szélsőjobboldal felülkerekedésének a reményét keltették; ugyanakkor -- a Dollfuss elleni náci merénylettel együtt -- a kormányköröket otvatosságra intették a német orientáció túlságos elmélyítésével szemben. Az olasz -- német ellentétek pedig reálisnak tűnő alapot nyújtottak a két fasiszta hatalom közötti önálló lavírozáshoz. A nemzetközi erőviszonyoknak ez a cseppfolyós

politika felé fordultak. „Álljanak a külpolitika őrtornyaiban azok, akik odavalók. A nemzet pedig fordítson hátat a festett egeknek... lelke mélyéig megrázkódva ébredjen tudatára, hogy sorsa és megújulásának lehetősége itt a csonka ország határain belül fekszik...”

⁸⁹ A vita Németh Lászlónak a Kalangyában, a jugoszláviai magyarok folyóiratában közzétett cikke néhány passzusa körül robbant ki. Ignotusról írván, Németh többek között ezt írta: „Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó irodalom: szerencse. Egy ránkburjánzó, bennünket is elhamisító magyar irodalom: csapás.” A Magyar Hírlapban és az Esti Kurírban Ignotus és Hatvany Lajos szálltak vitába Némethtel. Németh a kormány lapjában, a Budapesti Hírlapban válaszolt. -- A kibontakozó vitába Pap Károly, Illyés Gyula, Kardos Pál és Kardos László, Ignotus Pál, Zsolt Béla, Hatvany Lajos és mások mellett még Szekfű Gyula is beleszólt. 1934 májusa és augusztusa között kb. ötven cikk jelezte a polémia élességét. (Zsolt Béla: A vita vége. Toll, 1934. VI. évf. 5. sz.)

⁹⁰ Pap Károly: Válasz egy különítményes vallomására. Magyarország, 1934. jún. 20.

⁹¹ Zilahy Lajos: Mellékvágányon. Magyarország, 1934. jún. 24.

állapota kedvező feltételeket teremtett a „nemzeti-öncélúság” és „egység” — széles közeposztályi és értelmiségi körökben amúgy is népszerű — gömbösi jelszava számára.⁹²

Tovább tartott, sőt fokozódott a különböző nacionalista reformirányzatok konjunktúrája. Nőtt a fajvédő szélsőjobboldal befolyása. A jobboldali egyetemi ifjúsági szervezetek nagy aktivitást fejtettek ki, s egyúttal bizonyos differenciálódás is végbement soraikban: gyarapodott a népi eszmekörhöz vonzó fiatal értelmiségiek tábora. Föllendült Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja is, — a párt csakhamar befolyásának újabb csúcspontjára érkezett.⁹³

Előrehaladt az új írói frontalakulás folyamata is. A népi mozgalom ideológiai-politikai tevékenységét ebben az esztendőben az önállósulás, elsősorban a baloldaltól való további elhatárolódás jellemezte. Ebbe az irányba hatottak azok a már említett viták is, amelyek 1934 májusában Németh László és a népi írók, valamint a liberális és radikális oldal között robbantak ki a zsidókérdésben; s más kérdések — így az egyke — körül; a május-júniusi nagy sajtó-polémia a népi írókat arra ösztönözte, hogy élesebben fogalmazzák meg álláspontjukat.⁹⁴ A jobboldali reform-mozgalmakhoz való viszonyuk tisztázására, a tőlük való elhatárolódásra viszont az adott helyzetben nem vagy csak jóval halványabban került sor.

A baloldali ellenzékiiségtől eltávolodva, sőt: azzal részben ideológiailag szembefordulva, a népi mozgalom tehát a nacionalista reformirányzatokhoz közeledett, s mint láttuk, igen áttételes formában már ekkor kapcsolatba került Gömbös szélsőjobboldali reform-politikájával. E közeledést ideológiai szempontból elsősorban az a körülmény tette lehetővé, hogy a nemzeti-nacionalista eszme vált a népi mozgalom társadalomszemléletének fő rendező gondolatkörévé; s így nép- és nemzetfelfogása bármennyire különbözött is a Gömbös-csoportétól, érintkezési pontok támadtak a két irányzat között. Ez volt a fő ideológiai oka annak is, hogy a népi élgárda tagjai ebben az időben süketek maradtak a szocialista és polgári radikális baloldalnak — a legtöbbszór ugyan nem túl mélyreható, de a Gömbös-féle irányzat szélsőjobboldali lényegét helyesen értékelő — kritikáival szemben.

Az írócsoport tagjai természetesen a többé-kevésbé közös elvek igen eltérő árnyalatait képviselték. Illyés Gyula késői jakobinus nacionalizmusát⁹⁵ például éles különbségek választották el Kodolányi irracionális „népi élet-öztön”-felfogásától. A népi élgárda tagjai nem is teljesen azonos szellemi-ideológiai úton jutottak el a nacionalista reform-politika támogatásához.

Ebben az összefüggésben is elsősorban Németh László szerepével kell foglalkoznunk, — a legalaposabban és legvilágosabban ő indokolta meg az új írói tömörülés és a kormány közötti kapcsolatokat elveit és feltételeit. Ő nem-

⁹² A kül- és belpolitika fő vonásairól részletesen ld. *Kónya Sándor*: A Gömbös-kormány kísérlete a totalis fasizmus bevezetésére. Bpest. 1967.

⁹³ „A Szabadság és a Radikális Párt 1934-ben — gyors és váratlan fejlődéssel — pályája zenitjére ért fel, hogy már a következő esztendőben, ugyanolyan gyors és váratlan módon hulljon alá. A kedvező változás folyamata már az 1933. év őszén elindult . . .” *Simándy Pál*: Bajcsy-Zsilinszky Endre küldetése. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Bpest. 1969. 96. l.

⁹⁴ E polémia során fogalmazta meg határozottan Németh László „a harmadik Magyarországról” szóló elméletét, elsősorban a Tanu VIII. és IX. számában.

⁹⁵ Illyés Gyula „jakobinus nacionalizmusáról” ld. részletesebben *Lackó Miklós*: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról c. tanulmányát. I. h.

csak az ideológiai kérdéseket, de a politikai taktika problémáit is nyíltan, s a maga módján következetesen gondolta végig. Illyés baranyai útirajzának hatására Németh László is fokozottabban a konkrét magyar „sorskérdések” s a „mozgalom” felé fordult.⁹⁶ 1934 folyamán írásaiban részletesebben és határozottabb formában fejtette ki a „harmadik Magyarországról” szóló elméletét, — az irodalmi burok mögül most már jobban kiütköztek az elmélet politikai körvonalai.⁹⁷ Ezzel együtt láthatóbbá vált koncepciójának Achilles-sarka is; ő a marxista baloldalt s a hagyományos jobboldalt egyaránt a társadalmi változást gátló irányzatnak tekintette. Szerinte az egyik felülről, a hatalom oldaláról, a másik — a megmerevült baloldal — mintegy alulról, a változást akaró értelmiség megkötésével akadályozza az új törekvések érvényesülését. S amikor az úri szélsőjobboldal maga is mint viszonylag önálló „harmadik erő” jelentkezett, Németh László nem volt képes felismerni igazi természetét. Ebben a döntő szerepet a korszak szellemi hatásai⁹⁸ s Némethnek a társadalomról alkotott, igen hiányos és illúziókkal teljes felfogása játszotta: kevés fogalma volt a társadalom reális gazdasági szerkezetéről, mozgásáról, belső erőviszonyairól, s a közvélemény irányításának valószínű feltételeiről.

De ez az első pillanatra ma már szinte érthetetlennek látszó gondolati gyengeség az értelmiség széles köreinek korabeli politikai tapasztalataiban is gyökerezett. A korszak — úgy látszott — hatályon kívül helyezi az addig megszokott és többé-kevésbé elismert társadalmi automatizmusok és determinációk érvényességét. „Nagyon is nyílt időkhöz értünk” — írta 1933 őszén Németh László, bírálva a baloldal dogmatizmusát, a bizalmát abban, hogy a holnap szükségszerűen az ő győzelmét készíti elő. „Az idő választásokat kínál s képességeinktől és elszántságunktól függ, hogy a jövő melyik jövőhöz fog hasonlítani” — folytatta, s e gondolat jegyében követelt szellemi elégtételt a „naiv utopistáknak”.⁹⁹

A „nyílt idők”, a szabad, társadalmi „természettörvények” által nem kötött cselekvés gondolata azonban Némethnél, mint sok nemzedék-társánál is, együttjárt a — tapasztalatuk szerint a történelem által Magyarországon nem igazolt — forradalmi út elvetésével, a hitetlenséggel egy mindent megoldó forradalom lehetőségében, s a „világvégváró messiánizmus” helyett „konok józansággal”, realizmussal, szerénységgel igekezett párosulni. A nemzeti alapra helyezkedés is részben ezzel a realizmusra való törekvéssel függött össze: „Mi nyit rést Magyarországon annak a mozgalomnak, amelyről beszéltem? Elsősorban az, hogy a forradalmár-hangulatú ifjúság kezdi megtanulni a Szózatot; nem kívülről várja már a mindent elintéző forradalmat, hanem belátja, hogy ha nem akar elpusztulni, itt magának az itteni erővel számot-

⁹⁶ A fordulatot Németh László két írása jelezte: Káté; Nemzeti radikalizmus. (Tanu, 1934. VII. sz.)

⁹⁷ A „harmadik Magyarország” legélesebb megfogalmazását ld.: Egy különítményes vallomása. Tanu, 1934. IX. — Az irodalmi élet új kereteiért folytatott harcának a politikai „harmadik oldallal” való összefüggéséről ld. *Németh László: Ember és szerep.* Kecskemét. 1934.

⁹⁸ Németh az 1930-as évek első felét európai viszonylatban a „termékeny zavar” korszakának tekintette. A fasizmust élesen elutasította magától. A „német minőséget” hangoztató Die Tat c. folyóirat irracionálizmusa, retrográd kultúrkritikája és antikapitalizmusa viszont — egyéb szellemi áramlatok mellett — jelentős hatást gyakorolt szemléletére. Ld. erről részletesen *Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról.* I. h.

⁹⁹ „Világnézet”. (Tizenkét levél). Tanu, 1933. VI. sz. 343—344. 1.

vetve kell tűrhetőbb országot »kifélszkelődnie«,” s ez a háttére „a beavatkozás reform-hangulatának” — írta Németh.¹⁰⁰

Az így fellépő ellentmondásból paradox társadalmi magatartás származott, amely többé-kevésbé jellemző volt az egész népi mozgalomra, Németh László beállítottságára azonban különösen. Ez a magatartás képtelen volt lerázni a pillanatnyi körülmények és erőviszonyok által teremtett gondolatil béklyókat és bűvöletet, s akaratlanul is alkalmazkodott a pillanatnyilag fennálló lehetőségekhez, — ugyanakkor mégis szabadnak akarta hinni magát. Ez a társadalmi magatartás — a sokat bírált szociáldemokrata, ökonomista reformizmussal szemben — egy *utopisztikus reformizmusban* találta meg legjobb kifejezési formáját. De az utópia: elrugaskodás a valóságtól, a reform: közvetlen társadalmi tevékenység. Némethnek is éreznie kellett, hogy „minőségszocializmusának” letéteményese, az „új nemesség” lassan szerveződik, s túl elvont bázis a társadalmi tevékenység számára, — reális erőt vagy hatalmat képviselő szövetségesre van szüksége.

Németh László reformizmusának utopisztikus mivolta, „új nemességre” építő „minőségszocializmusa” azonban azt is eldöntötte, hogy ez a reformizmus milyen irányban és milyen formában kereshet reális, világi hatékonyságot. Ez az irány tartalmi szempontból a régi magyar középosztállyal való szövetség felé mutatott. Taktikai-szervezeti vonatkozásban az író-csoport előtt két út merülhetett fel. Az egyik a közvetlen politikai út volt, politikai párt alakítása vagy csatlakozás valamely politikai párthoz. Ebből a szempontból számukra csak Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja jöhetett számításba. S Németh László, a szellemi tájékozódásból a „mozgalomba” fordulva, rögtön megfontolás tárgyává is tette: az új áramlat ne Zsilinszky pártjával egyesüljön-e? Ezzel foglalkozott „Nemzeti radikalizmus” c. írása,¹⁰¹ melyben Németh kifejtette, hogy a fennálló pártok közül a Zsilinszkyé áll hozzá a legközelebb. De ez a párt is romantikus illúziókat kerget, részben a nemesi-középosztályi, részben a paraszt-mítosz rabja. A csatlakozás feltétele: az ő minőségszocializmusának az elfogadása. Ez az igény azonban azzal a követeléssel volt egyértelmű, hogy a Nemzeti Radikális Párt mondjon le párt-jellegéről, s egy, a politikához kapcsolódó általános szellemi-kulturális mozgalommá alakuljon át.

Mert Németh szemléletét a *politika* sajátos felfogása jellemezte, s ez a felfogás sok ponton egyezett Illyés Gyula és mások szemléletével is. Ő a politikát, a hatalmat, a politikai szférát általában — a nép igazi életét, vágyait és törekvéseit kifejező, az örök dolgokkal foglalkozó irodalommal és szellemi alkotómunkával szemben — olyan területnek tartotta, amely a társadalom bonyolult szövetének csak felszíni problémáival áll kapcsolatban, s csak e felszíni problémák megoldására képes. Az írók ezért ne legyenek egy társadalmi osztály vagy réteg politikai szószólói, s ne vessék be magukat a közvetlen politikába; az ő feladatuk a „kor lelkének”, a társadalom, a népelet nagy problémáinak a feltárása, s a mindehhez nélkülözhetetlen szellemi elit kinevelése.¹⁰² A politika, a „világi” hatalom a legjobb esetben is csak bizonyos fokig és csak bizonyos pontokon járhat kezére ennek az igazi, spirituális hatalomnak.

¹⁰⁰ Helyzetkép. 2. A telepítőmozgalom. Tanu, 1934. jún. VIII. sz.

¹⁰¹ Tanu, 1934. VII. sz.

¹⁰² Uo.

Ez a korabeli európai esztéticista vagy konzervatív-arisztokratikus irányzatok politika-ellenességét, szellem és politika között áthidalhatatlan szakadékot hirdető nézeteit elvető, a közösségi tevékenységet a szellemi ember morális kötelességének tartó, de a politikát mégiscsak másodrendű tevékenységének tekintő szemlélet tehát az alternatívát Némethnél eleve eldöntötte. Eszerint: az új irányzat ne alakuljon párt-mozgalommá, hanem mint általános kultúrmozgalom váljék a reform-politika szellemi megalapozójává; a „kor lelke” és a politikai mozgalom közötti szellemi utánpótlás biztosítója, a politika eszmei előrehajtó ereje legyen.

Az író-csoport többi tagjánál ez az alternatíva azonban nem volt eleve eldöntött. Főleg Féja Géjánál látható ebben az időben az a törekvés, hogy az írók mozgalmát Zsilinszky politikai mozgalma, elsősorban egy radikális parasztmozgalom kibontakoztatására használja fel. De másoknál is megfigyelhető bizonyos ingadozás a Zsilinszky pártjához való csatlakozás, s a kultúrmozgalom alternatívája között. S az Új Szellemi Front meghirdetése később ebből a szempontból azt jelentette, hogy Németh László felfogása került előtérbe. 1935 áprilisában azután, a körülmények sajátos összejárása miatt, nyíltan is feltárult a különbség *ellenzéki pártmozgalom* (Zsilinszky) és *politizáló kultúrmozgalom* (az Új Szellemi Front) között.

Németh László, a népi írók többsége eredetileg nem egy meghatározott politikai mozgalom támogatásának az elvét vallotta. Elgondolásuk az volt, hogy támogatnak minden olyan politikai erőt, amelynek törekvéseivel — ha csak konkrét rész-eredmények kivívása érdekében is — azonosítani tudják magukat. Ezek egyike Zsilinszky Pártja volt, a másika csakhamar maga a Gömbös-kormány lett. Nem mintha Németh és író-társai ne látták volna személy szerint Gömbösnek és híveinek sok negatív vonását: úri arculatát, a nép szociális problémáitól való távolállását, alacsony szellemi színvonalát. De erősen munkált bennük az az illúzió, hogy az íróknak, általában a szellem embereinek a közvéleményre gyakorolt hatása — legalábbis potenciálisan — nagyobb, mint a „világi hatalomé”; a kormány reform-mozgalmába kapcsolódva, nem ők válnak a kormány és az úri középosztály eszközeivé, hanem megfordítva: az írók szellemi mozgalma szerez irányító befolyást a középosztályi közvélemény és a „világi hatalom” felett.

Németh László állásfoglalásában szerepet játszottak az új író-tábor egyéb korabeli politikai tapasztalatai is. Az új társadalmi tapasztalatok főleg a gazdaság és az állam hagyományos viszonyát tették kérdésessé. Az állami beavatkozás mindenütt előretört, még a „klasszikusnak” tartott polgári országokban is. Többhelyütt olyan államrendszerek léteztek, vagy éppen alakultak, amelyekben — úgy látszott — a gazdasági hatalom (a régi vagyonos osztály) kénytelen átengedni az elsőbbséget a politikai hatalomnak, sőt: az államgépezetet mozgásban tartó bürokráciának is. Az utópikus reformizmus érdeklődve figyelte ezt a jelenséget. Magyarországon, ahol a gazdasági és politikai hatalom a polgári korszakban soha nem fedte egymást, s a Gömbös-kormány időszakában úgy látszott, hogy a divergencia még erősödik is a két szféra között — ez az érdeklődés sokakban reménykedésbe csapott át: a készülődő „új nemesség” — az értelmiségi elit — talán az állam közvetlen irányítóitól kölcsönözhetne reális erőt célkitűzéseire számára.

„Az elmúlt évtizedek nagyon meggyengítették Magyarországon a vagyonos osztályokat s nagyon megerősítették a magasabb hivatalnoki kart” — írta Németh László 1934 tavaszán, éppen az Illyés baranyai útirajza hatására

föllendült mozgalmat elemezve. S így folytatta: „A vagyon természetszerűen irtózik minden változástól, s érti a módját, hogy nyomja el a változtató törekvéseket, — a bürokrácia alkalomadtán könnyen átáll s egyes vitális pontjain könnyebben fészkelheti meg magát a reform-gondolat.”¹⁰³ Reményeit — feltehetően a Kozma Miklóssal létrejött kapcsolat hatására is — csakhamar konkrétabb formában fogalmazta meg. „A hivatalos Magyarország?” c. írása¹⁰⁴ már a hatalom és az író új viszonyának lehetőségéről szólt. Az írók — fejtette ki Németh — megszokták, hogy bennük az állam irányítói csak a senkifiát lássák. Most azonban mintha új remény támadna. „Nem állhat-e, suttogja ez a remény, maga a kormány e mellé a mozgalom mellé? Nem szívesebben támaszkodik-e ő is egy erős reform-hangulatra, mint fukar gazdáira, a bankokra, nagybirtokosokra, nagy bürokrátiákra... Nem tételezhető fel hát, hogy maguk a hatalmat vivők is szívesen fognának össze gazdáik ellen azokkal, akikhez a szívük is húzza őket s akiknek az oldalán emléküik is fényesebben maradna az utókorra?”

A remény így megfogalmazva nem látszik egész esztelennek, s ha a magyar kormány kiengedné ezt a mozgalmat, esetleg csakugyan megfordíthatná a dolgokat: előbb ülne benn Rómában s azután csinálná meg a Marcia su Rómát, ami sorrendhiba ugyan, de a történelem megbocsátaná.” Németh hite azonban még halovány, nagyon kérdésesnek tartja, hogy a kormány embereinek lesz-e „szívük és merszük” a reform-mozgalom élére állni, s figyelmeztet: a reménykedés egyelőre nem túlságosan indokolt.¹⁰⁵

De a szó elhangzott. Németh rádióbeli szerepvállalásával — 1934 kora nyarán — a kormánykörökbe vetett illúziók mintegy első gyakorlati igazolásukat is elnyerték, — messzgyűrűző hatást keltve a népi mozgalom táborában.

Illyés Gyula legfontosabb ideológiai tette a 30-as évek elején plebejus baloldaliság és nemzeti-nacionalista eszme egybeötözése volt. Ő kevésbé osztozott Némethtel a kormánnyal és a bürokráciával kapcsolatos illúziókban. Bizonyos tisztázatlanság azonban a magyar úri középosztály irányába nála is megfigyelhető, — gondoljunk Babits „Halálfiái” c. regényéről írt recenziójára: „A Rátzék és Sárodyék rétegével szemben volna annyi kivetni valóm, mint Schapringerékével. Esetlenségük ténne rokonszenvesebbé őket? Vagy egyszerűen az, hogy őket ismerem? Hogy, ha a tejfölből és a savóból is, de mégis ugyanabból a köcsögből vagyunk?”¹⁰⁶ Illyés közeledését a nemzeti reform-irányzatokhoz, köztük a kormány reform-mozgalmához azonban első-sorban nem ideológiai megfontolások, hanem — azt mondhatjuk — a kétségbeesés szülte.

Ennek a Némethnél és másoknál is hangsúlyos, de Illyésnél különleges szerephez jutó kétségbeesésnek sok összetevője volt. Vereségtudat, kiábrándulás a szociális forradalomból, keserűség a baloldal hanyatlása és elkésérítő

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Helyzetkép. 3. A hivatalos Magyarország? Tanú, 1934. jún. VIII. sz.

¹⁰⁵ A Gëmbös-kormány iránti illúziók bizonyos személyi vonatkozású tapasztalatokból is táplálkoztak. A régi fajvédő vezérkar nem minden tagjának az útja bizonyult eleve meghatárczottnak. Az ellenforradalomban együtt indultak táboraiból Bajcsy-Zsilinszky a 20-as évek második felében szakított a szélsőjobboddallal, Eckhardt a 30-as évek elején a Kisgazdapárt vezetője. Hátha Gëmbös politikai útja is jó irányba fordul — merült fel tőbbekben a gondolat.

¹⁰⁶ *Illyés Gyula*: Babits Mihály. Halál fia. Ingyen lakoma. I. köt. 103. l.

szellemi-politikai állapota miatt,¹⁰⁷ a szép, naiv jakobinus forradalmiságnak, ifjú hitének, „postakürttel utazó eszméinek”, magabízó optimizmusának mint visszahozhatatlan múltnak az elsíratása,¹⁰⁸ s mindenekelőtt: a pusztulás látványa. A pusztulás, a nép mozdulatlansága és sorsába való beletörődése, a nép alkotta nemzet fölbomlásának lidércnyomása nyűgözte le őt, s alakította ki azt a véleményét, hogy el kell fogadni, ki kell küzdeni az azonnali segítséget —, bárhonnán jöjjön is az. A pusztulás-tudat, mint a nacionalista reform-úthoz való közeledés indoka és ösztönzője, már ott bujkált a baranyai útirajzban is, az írás S. O. S.-jelzéseiben, s azokban a homályos reformjavaslatokban (örökösödési törvény, telepítés), amelyek realizálásának útjáról-módjáról Illyés nagyon keveset mondott, s azt is többféleképpen lehetett értelmezni: „A politikusok a közvélemény kiszolgálói; a közvélemény irányítói még mi vagyunk” — írta, osztozva az, írók közvélemény-formáló szerepét mérhetetlenül túlbecsülő illúziókban. „El tudom képzelni, ha esztendőkön át szívvel-lélekkel és hivatásunk átérzésével azon munkálkodnánk: meg tudnánk hódítani a közvéleményt s ezen át cselekvésre indíthatnánk a politikusokat is.”¹⁰⁹

Illyés 1934-ben már a Puszták Népén dolgozott, s erre az évre esett Szovjetunió-beli útja is; az oroszországi útibeszámolón kívül viszonylag kevés publicisztikai jellegű cikket írt. Aktuális ideológiai-politikai gondolatait ebből az időből elsősorban költeményei őrzik. A közéleti versek vissza-visszatérően a nép nehéz sorsáról, súlyos terheiről, a parasztság iránti elképzelt-ségéről s arról a szomorú tényről adnak hírt, hogy a nép láthatóan belefáradt a küzdelembe. „Strázsa ha kell, fejfájáshoz kell már a magyarnak” — írta, keserűen emlékezve Ady „Őrzők, vigyázzatok a strázsán!” felhívására.¹¹⁰ Ugyanezt variálta 1934 karácsonyi újság-cikke is: „Beszédes bácsi hallgat”, a nép nem is tud az érte folyó reformküzdelemről, nem szól bele az ő tanakodásukba, latolgatásaikba.¹¹¹

Ez a népért aggódó pesszimizmus más ponton is kapcsolódott a nacionalista reform gondolatához. Illyés ebben az időben a politikai irányzatokat voltaképpen már elsősorban abból a — sok vonatkozásban jogos, másfelől azonban szűk és korlátozott — szempontból ítélte meg, hogy közvetlenül és gyakorlatilag mit nyújtanak a népnek. Ez a szemlélet út át oroszországi útibeszámolóján is.¹¹² Illyés az 1929—33 közötti súlyos évek hatását egy

¹⁰⁷ Ld. erről *Illyés Gyula*: Szocializmus szocialisták nélkül. A Toll, 1933. szept. 23. V. évf. 5. sz.

¹⁰⁸ Ennek egyik legszebb megfogalmazását ld. Illyés Gyula Március c. versében.
 „Ó, kamasz, csupa-reggel század,
 a hegyeken át postakürttel
 utazó eszmék, tervek, vágyak,
 s ti naiv arcok, tele tüzzel
 jövőbe nézők lelkesen —:
 be szégyenlem a rajongástok —
 Szabadság, Harc és Szerelem
 elmúltak, mint a dilizánszok . . . ”

(Válasz, 1935. márc. II. évf. 2. sz.)

¹⁰⁹ *Illyés Gyula*: A magyarság pusztulása. Nyugat. 1933. okt. 16. 20. sz.

¹¹⁰ *Illyés Gyula*: Békesség, okosság. Válasz, 1935. jan. II. évf. 1. sz.

¹¹¹ *Illyés Gyula*: Beszédes bácsi hallgat. Magyarország, 1934. dec. 25.

¹¹² A cikk-sorozat 1935-ben Oroszország címen könyv-alakban is megjelent. — Nagy Lajos Szovjetunióról szóló úti-beszámolóját Bajcsy-Zsilinszky Endre Szabadság c. hetilapja kezdte közölni 1934 őszén. A riport-sorozatból több mint húsz folytatás

rövid tanulmányút alatt természetesen kevésbé érzékelhette. De éppen azért tudott nagyjából reális és meggyőző képet rajzolni a Szovjetunióról, mert nem mint a messianisztikus forradalmi megváltás országához közeledett hozzá. Sokkal korlátozottabb igénnyel figyelte a szovjet életet, mint mondjuk a vele együtt utazó Nagy Lajos — s nem hallgathatjuk el azt a gyanút, hogy az övé volt az eredendően kiábrándultabb magatartás. Illyést elsősorban nem elvek és eszmék, s talán nem is a nagybetűvel írt jövő érdekelte; ő a népnek, minden társadalom alapkövének mindennapi sorsáról akart hírt szerezni. Beszámolójának ezért lettek fő motívumai: milyen kézzelfogható változások mentek végbe a forradalom országában, s ezek milyen módon, jó vagy rossz irányban befolyásolták-e a nép, a nemzetiségek, az egyszerű dolgozók életét? A forradalmi ugrás lezajlása után hol és hogyan ütköznek ki a folytonosság, a hagyományokkal, a történelmi múlttal való kapcsolat jegyei? Hogyan kényeszerűl az elvont, avantgarde forradalmiság elfogadni a helyi-nemzeti realitásokat és sajátosságokat, ha tényleg eredményesen akar hatni a valóságra?¹¹³ Illyés nem jött haza kiábrándultabban, mint ahogyan elutazott, — de élményei nem is cáfolták meg addigi meggyőződését: a különböző politikai irányzatok gyakorlatias szempontú megítélését, a bárhonnan jövő segítség igénylését.

7.

A népi tábor többi író-tagjának korabeli szemléletében a Németh Lászlónál és Illyésnél megfigyelt motívumok kisebb vagy nagyobb súllyal mind megtalálhatók, s gyakran más gondolati elemekkel is ötvöződtek. Féja, de főképpen Kodolányi János szemléletére erőteljesebb szociális radikalizmus, ugyanakkor tisztázatlanabb antikapitalizmus, s a népi gondolat irracionálisabb, a faji eszmével közvetlenebbül érintkező változata volt a jellemző. Féjánál mindezt ebben az időben a Zsilinszky pártjában végzett gyakorlati politikai tevékenység, egy radikális paraszmozgalom kifejlesztésére, egy paraszti „elit” kiválasztására irányuló törekvés ellensúlyozta.

Kodolányi külön hangsúlyozta, hogy az ő radikális felfogása a „reform” kifejezéssel nem ért egyet, s nem is írja le ezt a szót,¹¹⁴ Ebben az időben azonban a szociális radikalizmus hangoztatása egymaga nem bizonyítéka egy eszmekör progresszív mivoltának. Kodolányi nevéhez elsősorban az Illyésnél még racionális, történelmi-társadalmi okokkal magyarázott pusztulás-motívum irracionális alapokra helyezése fűződik. Ezt fejtette ki 1934-es legjellegzetesebb cikksorozatában, a „Hulló Európa — hulló magyarság” című írásá-

jelent meg. Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy Nagy Lajos útibeszámolójáról teljesen félrevezető értékelések honosodtak meg, amelyek szerint az írást nem kell komolyan venni, hiszen — mint legutóbb Kodolányi János írta — „szegény Nagy Lajos kávéházat, jó feketekávé, jó szivart keresett elsősorban a Szovjetunióban . . . Inkább . . . kispolgári megfigyeléseit szedte sorba-számba, mint a valóban nagyméretű alkotásokat.” (Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. 79. l.) Az ilyen és ehhez hasonló megállapításokkal — mint pl. Kardos Pál Nagy Lajosról szóló monográfiájának megállapításával — szemben, itt volna az ideje Nagy Lajos útibeszámolójának komoly elemzésére.

¹¹³ Illyés és általában a népi írók nem látták, hogy az „avantgarde forradalmiság” elvetése bürokratikus-diktatorikus alapról is történhet; a „nemzeti” formális előtérbe-helyezése pedig a demokratizmus háttérbeszorítását is szolgálhatja.

¹¹⁴ *Kodolányi János*: Esti beszélgetés. Bpest. 1941. 116. l.

ban.¹¹⁵ Alapgondolata: a spengleri kultúrkör- és hanyatlás-elmélet egybeépítése a szociálfreudista eredetű népi életösztön irracionális fogalmával. Eszerint a kapitalista kultúra a maga egészében csak tünete a nyugati népek hanyatlásának. A kapitalista életforma elfogadásával a magyarság „sorsát végképp egy pusztuló szervezet sorsához kötötte”. De nálunk, az idegen kapitalizmus miatt, a rombolás még erősebb és gyorsabb volt mint nyugaton, hatására a nép „természetes életösztone” a pusztulásba fordult.¹¹⁶ Az egyetlen kivezető út: a mindent és mindenkit megrontó pénz-uralomból, ösztön-elkoreszosulásból, az 1914 előtti világszemléletek útvesztőjéből vissza kell találni „a magyarság eredeti egyéniségéhez”, melynek legszilárdabb alapja a „néplélek”. Erre az irracionális gondolatmenetre Kodolányinál a népi mozgalom ismert, részben racionális és radikális követeléselei épültek: gyors és nagyszabású földreform, telepítéssel egybekötött új örökösödési törvény, a mezőgazdasági és az ipari termelés szövetkezetesítése, a népnevelés demokratizálása (a kultúréletnek nemcsak népi jellegűvé, de népi „ösztönűvé” alakítása útján -- bármit jelentsen is ez a kifejezés).¹¹⁷ Ezek az önmagukban részben radikális követelések azonban Kodolányinál nem tudták korrigálni az irracionális alapok, s a baloldal sok képviselője iránt növekvő, mondhatjuk: személyes gyűlölet szabta irányt.

Szabó Lőrinc nem volt népi író; mint ideológus és publicista sem volt számottevő, mégis — mint még látni fogjuk — aktív szerepet vállalt az Új Szellemi Front szervezésében s a Gömbös és az írók közötti kapcsolatok közvetítésében. Költészete csak igen áttételes formában tükrözi ekkori ideológiai-politikai álláspontját. 1934—1935 a később „Különbéke” címen egybegyűjtött versek születési ideje. A különbéke azonban nála nem egyszerűen a visszahúzóadás, a magánéletbe fordulás jelszava volt; a lázadó, szélsőséges, ösztönös síkon megrekedt individualizmus készült itt fegyverletételre a kor barbár tendenciái előtt. Ez a fegyverletétel készítette elő azt a korszakunkban nem ritka szellemi magatartást, amely a reményvesztett, vad individualizmusból a legrosszabb irányban kereste a „közösséghez” vezető utat.¹¹⁸

Szabó Lőrincnek 1934 folyamán és 1935 első hónapjaiban mindössze néhány — legalábbis névvel szignált — publicisztikai írása jelent meg. Ezek, ha töredékesen is, közvetlenebbül tükrözik szemléletét, s azt mutatják, hogy Szabó Lőrinc 1935 áprilisi állásfoglalásának már korábban kimutathatók a világnézeti előzményei: már előbb követhető a folyamat, a kapitalista társadalom nyers érdekviszonyainak az első pillanatra materialisztikusnak tűnő szemlélete (valójában a megrekedés egy fetisizált kapitalizmusban) hogyan vált védtelenné a „létért folyó harc” erő- és erőszak-kultuszával szemben. Szabó Lőrinc 1934 nyarán Párizsban járt, s innen írt „Vallomás” címen lírai hangvételű cikket a Magyarországra. Elmondja, hogy bár ifjúkorában a francia költészet révén jegyezte el magát az irodalommal, most idegennek, ellenségnek érzi magát Párizsban. A franciákat érdekeik a magyarság ellenségeihez vonzzák. „S a legnagyobb baj az, hogy ez a természetes. Gazságodnak hiszek csak — mondta Alberich, amikor álszent ellenfele alkudozni kezdett

¹¹⁵ Kodolányi János: Hulló Európa — Hulló magyarság. Szabadság, 1934. júl. 28., aug. 5., aug. 13., aug. 20.

¹¹⁶ Uo. 1934. aug. 5.

¹¹⁷ Uo. 1934. aug. 20.

¹¹⁸ A jelenség nem magyar specialitás volt. Elegendő még szélsőségesebb példaként Ezra Pound-ra, a nagytehetségű amerikai költőre utalni.

vele az aranyról. Csak a gazságodnak lehet hinni, az erőnek, az erőszaknak, s egy nép ilyen gazsága már nem is gazság, hanem természeti erő...” S természetes volt az is, folytatja cikkében Szabó Lőrinc, hogy „mikor délután a Pantheonban álltál és a nagyok, az ő nagyjaik közt ott láttad a keleti királyt, a barbárt, a te legendás ősidet, a szörnyetegnek festett Attila képét a falon, amint jött, jött Párizs ellen és te egy percre azt kívántad, hogy bárcsak szállna le a falról és állna melléd és végeznél el, amit elmulasztott, hogy ne légy olyan gyenge, ne légy oly egyedül...”¹¹⁹ Szabó Lőrincnél az egyéni és nemzeti magány- és gyengeségtudatból való kitörés vágya teremti meg a vonzódást az erőhöz, az „etikussá tett” erőszakhoz, az erőben való „újjászületés”, — a gömbösi „nemzeti megújulás” eszméjéhez.

Az 1935 áprilisában az Új Szellemi Front mellett nyilatkozó írók közül némelyek — így Tamási Áron, Nagy Lajos — állásfoglalását nem tekinthetjük ideológiai-politikai szempontból jelentősnek vagy tipikusnak.¹²⁰ Volt azonban még egy típus, amelynek 1934—1935-ös szemléletét, a Gömbös-féle reformpolitikához való viszonyát érdemes jellemezni: a népi reform-gondolathoz, majd az Új Szellemi Fronthoz csatlakozó zsidó származású írókról van szó. Természetesen, közöttük is különböző beállítottságúakat találunk. Nyilvánvalóan nagy különbség állt fenn a polgári elzártaságból kiutat kereső Sárközi Györgynek a népi eszmékörrel való azonosulása, s mondjuk Pap Károly mélyen irracionális szemlélete között.

A véletlet Pap Károly képviselte. Nála pontosan kitapintható az a sokk, amely szemléletét a fanatikus forradalmárságból sötétben lobogó irracionális musba fordította, s a misztikus zsidó „sorsba” való menekülés útjára vezette: az 1919-es vereség, az üldöztetés és börtön, a nagy „forradalmi kudarc” élménye volt ez, párosulva az antiszemitizmus rohamosan terjedő hullámával. Pap Károly mint ideológus és publicista, önpusztító, csökönyös prófétaként, biblikus erővel hirdetett olyan nézeteket, amelyek a korabeli nacionalizmus áramlatába illeszkedtek.

Pap Károlyt többen már a 30-as évek elején „a zsidóság írójaként” üdvözölték.¹²¹ Magyarországon, mint ismeretes, a zsidóság már régóta nem

¹¹⁹ *Szabó Lőrinc*: Vallomás. Magyarország, 1934. júl. 13. — Szabó Lőrinc cikke többekben ellenkezést váltott ki. A Magyarország 1934. júl. 17-i számában Komjáthy Aladár — Bajcsy-Zsilinszky Endre korabeli felfogása szellemében — Szabó Lőrincceel szemben azt hangsúlyozta, hogy a francia-ellenességgel nem ért egyet; egy olyan nagy nép, mint a francia, nem fog elzárkózni a magyarság igazságos ügyének támogatása elől. — Szabó Lőrinc rövid válaszában védekezően azt írta, hogy Komjáthy gondolatmenete egyenesen az ő cikkéből következik. „Ezért újra le kívánom szögezni, hogy végeredményben én is fenntartás nélkül új magyar gondolkodás *kényszerítő szükségét* hangoztattam, noha ugyanolyan fenntartás nélküli őszinteséggel próbáltam rajzát adni bizonyos fájó érzéseknek is.”

¹²⁰ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy mellőzhetőnek tartjuk őket. Később álláspontjukra visszatérünk.

¹²¹ Újvári László a Korunkban (1933. márc. 8. évf. 3. sz.) már *Pap Károly*: Megszabadítottál a haláltól c. 1932-ben megjelent regényét elemezve, így írt: az irodalompolitika „egy napon manifestálta, hogy a zsidó írók pedig írjanak zsidó regényeket. Adják azt, ami lényegük. Móricz Zsigmond a »magyar« író volt a szülőapja ennek a gondolatnak... Látszólag a liberalizmus kiszélesedése volt ez, de lényegében mégsem volt egyéb, mint a fajvédők faji álláspontjának elfogadása irodalmi szellemben, szabadelvű opportunitással” (249. l.). „A magyar-zsidó irodalom csak azt az átmeneti korszakot tölthette be, amelyet a zsidóság megtett — a kapitalizmus fejlődése folyamán — izoláltságából a polgárosulásig... ez a korszak már lezárult” (uo.).

volt nemzetiségnek, nemzeti kisebbségnek tekinthető. De témánk szempontjából nem is ez az érdekes, hanem az, hogy az irodalmi élet mindaddig „a zsidóság írója” fogalmát nem ismerte. A fogalom hirtelen megjelenése szorosan összefüggött a nacionalizmus és a disszimilációs törekvések föllendülésével, s határozott visszalépést jelentett a korábbi állapotokkal szemben.

1935 folyamán kis könyvecske jelent meg Pap Károly tollából, „Zsidó sebek és bűnök” címmel.¹²² Bevezetőjében a szerző elmondja, hogy 1934 végén megállapodott egy újság — feltehetően a Magyarország — szerkesztőségével: cikk-sorozatban bocsátja vitára nézeteit a zsidókérdésről. Az újság azonban a probléma megvitatását túl kényesnek tartotta, s elállt szándékától. A cikk-sorozat viszont közben egész kötetted duzzadt. Sajátos írás született: a szaktudományosnak számító Prohászka Lajos csaknem egyidőben készült Vándor és bujdosó-ja mellett, a magyar radikális szellemtudományos irracionizmus művekben ritkán kifejeződő — jellegzetes terméke.

A „Zsidó sebek és bűnök” műfajilag az irodalmi alkotás és az esszé keveréke. Első részében Pap Károly hatalmas mitikus vízióban éli újjá a zsidóságnak a „népi végzet”, a zsidó „sors” és „öngyilkos lelki alkat” meghatározta történeti útját, a kezdetektől a szétszórátásig. A könyv második része a zsidóság újabbkori és magyországi sorsáról szól, kevésbé szárnyalóan, de több érintkezési pontot mutatva a történeti valósággal. Az író könyve e részében a kapitalizmuskori Magyarország, benne a zsidóság társadalmi problémáinak sok részletében mélyre világító, egészében azonban mitizált képét festi meg.

Pap Károly szerint a zsidókérdés megoldásának mindeddig három lehetséges útja merült fel: az asszimiláció, a cionizmus s a radikális zsidóság forradalmi szövetsége a „befogadó” nemzet kizsákmányoltjaival. A három út mindegyike szakadékba vezet — fejti ki Pap Károly. Az emancipáció és asszimiláció csak az asszimilánsokat saját uralma érdekében nélkülözni soha nem tudó magyar úri osztály és a zsidó kizsákmányolók szövetségét, egymásrautaltságát fejezte ki, s mind a magyarság, mind a zsidóság szempontjából rossz, erkölcstelen út volt. „A magyar úr a népet a hatalom és jog forrásának, nem pedig részesének tekintette. A zsidó úr nagyjából gazdasági medencének.”¹²³ Ez a szövetség akadályozta a magyar népi erők kibontakozását, fölemelkedését; a zsidóság pedig az ebből fakadó előnyökkel együtt „magára vette mind azt a régi gyűlöletet, amit egyébként egyedül a magyar úrnak kellett volna elviselnie saját alsóbb osztályú fiaitól...”¹²⁴

A cionizmus nem más, mint ugyanennek a visszájára fordított változata: kibúvás a zsidó sors vállalásából. A cionizmus hátat fordít annak a felelősségnek, amelyet a szétszórtság mint „sors-meghatározta” állapot a zsidó népre mér. Mert a zsidóság csak úgy nyerhet megváltást, ha előbb a saját befogadó népében szenved és vezekel „ősei hibáért”,¹²⁵ — a mitikus burkot lehántva: azokért a hibáért, amelyeket a zsidó kapitalisták — és forradalmárok — követtek el.

Pap Károly szerint ezért járhatatlan a harmadik út is: a radikális, jobbért lelkesülő zsidók szövetsége a magyar kizsákmányoltakkal. Ennek a kérdésnek a leírásánál Pap Károly hangja érezhetően átforrósodik: saját

¹²² *Pap Károly: Zsidó sebek és bűnök. Vitairat. Különös tekintettel Magyarországra. Bpest. 1935. 87 l.*

¹²³ Uo. 66. l.

¹²⁴ Uo. 69. l.

¹²⁵ Uo. 84. l.

ifjúkori forradalmiságát kellett itt reményvesztetten újraélnie. A zsidónak — fejt ki — nincs joga egy nép urai és szegényei közé állni, nincs joga eldönteni azt, amit azok csak egymás között vívhatnak meg. „A hiba: véték. Aki javít: büntet. A zsidó polgárnak és munkásnak nem volt joga megbüntetni a magyar urat azért, amit a magyar paraszt ellen vétett. S hogy megkísérelte, útjába állt a végzetnek, a magyar úr, polgár és paraszt kölcsönös végzetének, meghamisította nemzeti végzetüket, amely a legmélyebb természeti törvényeken nyugszik. . .”¹²⁶ Mert más helyett senki sem lázadhat, s ha ezt teszi, kihívja maga ellen a befogadó nép haragját, ahogyan ez az ellenforradalomban bekövetkezett.

Mindezek után milyen megoldási lehetőség marad a zsidóság számára? Vállalnia kell a befogadó magyarság között a kisebbségi sorsot, vissza kell húzódnia önmagába, elviselni a rá mért szenvedést, megtisztulni, s így készülni fel kicsiben valamiféle jövőbeli világ-harmóniára.¹²⁷ Pap Károly szerint a pillanatnyi politikai küzdelmeknek két kimenetele lehet Magyarországon. Ha a reformok nem valósulnak meg, helyreáll a magyar urak és zsidók erkölcstelen szövetsége, s a jövőben elkerülhetetlenül újra bekövetkező megújulási törekvések a kis zsidókat fogják védtelenül érni, „ők lesznek majd a sikertelen vagy álreformok bűnbakjai”.¹²⁸ Ennek következménye: a zsidóság zuhlése, elgerinctelenedése, pusztulása. De Pap Károly akkor sem ringatja magát illúziókban, ha a reform-korszak megvalósul: tudatában van annak, hogy a reformok elkerülhetetlenül zsidó-ellenes élűek lesznek. Mégis a reformgondolat mellé áll, mert „a magyarság reformtehetetlensége szükségképpen csak a zsidóság elleni újabb és újabb jelszavakban s mozgalmakban találhatja meg a maga egyetlen szerepét”.¹²⁹ A zsidóság sorsa így is a felörlődés, az elpusztulás. A gazdag zsidók majd elmenekülnek, magukra hagyva a szegényeket. De fennmarad némi remény, talán járható út lesz a gazdagoktól megszabadult zsidóságnak mint önmagába zárkózó nemzetiségnek a fennmaradása, s egy új népi érzés kibontakoztatása, melynek „alapja: a közös sorsérzés és annak nyílt vállalása, megannyi szenvedés, nélkülözés árán”.¹³⁰

Pap Károly „kiútja” behódolást jelentett a magyar nacionalizmus és antiszemitizmus előtt, visszalépést egy már nem létező zsidó nemzetiség alapjára, s egyúttal a nacionalista reformgondolat elfogadása volt. S ezen az sem változtatott, hogy — bár a legtöbbször mitizált formában — könyve sok passzusában a zsidóság társadalmi helyzetének s a magyar társadalom fejlődésének reális problémái (a zsidóság és a kapitalizmus azonosításának társadalmi háttere; az asszimiláció magyarországi nehézségei; a társadalmi forradalom hazai talajra helyezésének szükségessége stb.) is megszólaltak. A könyv egyúttal a népi-nemzeti gondolatnak olyan mélyrehatóan irracionalizált változatát képviselte, amely nemcsak Illyés Gyulának, de Németh Lászlónak is sok volt —, bármily megrendülten üdvözölték is egyébként Pap Károly őszinte szenvedélytől átfűtött írását.¹³¹

¹²⁶ Uo. 72. l.

¹²⁷ A gondolat szülőhazája Németország volt. A hitlerizmus győzelme és a zsidóüldözések hatására a zsidóság körében megjelent a zsidók „önmagukba húzódnásának” ideológiája. Az ideológia egyik fő képviselője Martin Buber volt.

¹²⁸ Uo. 77. l.

¹²⁹ Uo. 77. l.

¹³⁰ Uo. 83. l.

¹³¹ Pap Károly könyve nagy visszhangot váltott ki. A Nyugatban Illyés Gyula írt róla méltató recenziót, de több kérdésben nem értett egyet Pap Károly szélsőségesen

8.

1934 végén kezdetét vette a gömbösi reform-mozgalom új szakasza, s csakhamar elérkezett az az időszak, amelyben — Márai Sándor szavaival — egy időre „mindenki” Gömbös hívévé vált. E néhány hónapnak a történetéről, a gömbösi irányzat nagy fellendüléséről, a Gömbös-csoport aktivizálódásáról s a Bethlennel való szakítás napirendre kerüléséről történetírásunk sok fontos adatot és összefüggést tárt fel; több probléma azonban még nincs kellően tisztázva.¹³² E tanulmány nem lép fel azzal az igénnyel, hogy Gömbös politikájáról, a Gömbös-féle irányzat egészéről átfogó képet nyújtson. Eddig csak a témájával közvetlenül érintkező vonatkozásokra tért ki. S ha most ezt a keretet bizonyos fokig túllépi, azt csupán gondolatmenete folytonossága kedvéért teszi; tudatában van annak, hogy némely megállapítása még alaposabb bizonyításra szorul.

A Gömbös-csoport, mely az úri szélsőjobboldal fő politikai képviselője volt, belpolitikai vonatkozásban — ismeretesen — kezdettől fogva arra törekedett, hogy a rendszer társadalmi bázisának megszilárdításával párhuzamosan, az uralkodó csoportokon belül megteremtse a katonai-bürokrata „harmadik erő” fölényét. S hogy ennek megvalósíthatósága 1934 végétől realisabb közelségbe került, abban, a jelek szerint, részben a nemzetközi körülmények játszottak közre, főleg a Marseille-i király-gyilkosság következményeinek a magyar politikai életre gyakorolt nagy — jóllehet igen átmenetinek bizonyuló — hatása. Úgy tűnik, hogy a Magyarország és a Kisantant közötti ellentétek kiéleződése, Magyarország vád alá helyezése a Népszövetségben, az ország majdnem teljes külpolitikai elszigetelődése (ismeretes, hogy Magyarország mellett még Olaszország is csak óvatos formában állt ki;

irracionális álláspontjával (Nyugat, 1935. II. 37—41. l.). A Válaszban Németh László terjedelmes tanulmányban ismertette Pap Károly írását. Némethnek ez a recenziója egybeesett legmélyebb kiábrándultságával a „reform-korszakból”; ebben az időben hajlamos volt maga is a társadalmi kérdések végtelenen irracionális szemléletére. Németh írásában Pap Károlyt „a zsidóság méltó parlamentéjének” nevezte, s arra utalt, hogy rövid barátságuk idején ő és Pap Károly úgy vitatkoztak, „mint a zsidó a magyarral”. Ugyanakkor elveti Pap Károly szélsőséges asszimiláció- és cionizmus-ellenes nézeteit, egyetért viszont véleményével „a zsidó radikalizmusról”: „A zsidók jelenléte forradalmasít, anélkül, hogy a forradalomra megérlelne. Egy nép forradalmának hasonlítani kell a népre”. Ami ellen Németh László egy baloldali forradalomban berzenkedik, „nem a szükséges rombolás, hanem az államteremtő európaiság hiánya. Hiányzik belőle a görög erjesztő: a minőség.” Cikkében Németh László keserű hangon szól a „reform-korszak” bukásáról: „A magyar író, aki a reform ellen működő erőknél összetörte magát...” — írja, s a magyarság ugyanolyan szétszórását és pusztulását jósolja meg, mint a zsidósáé; hamarosan kétféle zsidóság lesz: szétszórt zsidók és szétszórt magyarok. (Németh László: Két nép. Válasz, II. évf. 10. sz. 1935. okt.) — A Válasznak ugyanebben a számban Pap Károlyval vitázik Kardos Pál „Legyen-e magyar zsidóság?” címen. Kardos egyfelől határozottan bírálja a faji gondolatot, másfelől azonban maga is zavartkeltően foglal állást, mert azt hangsúlyozza, hogy egy ember két közösséghez (a magyarsághoz és a zsidósághoz) is tartozhat egyszerre. Pap Károly könyve a baloldal részéről éles bírálatban részesült. A legélesebben Németh Andor utasította vissza Pap Károly szemléletét. (A Toll, VII. évf. 5. sz. 1935. júl. 15.)

¹³² Ld. *Kónya Sándor*: I. m. — A még kellően nem tisztázott kérdések közé tartozik pl. a nemzetközi helyzet belső hatásának alakulása 1934 ősze és 1935 tavasza között, valamint az a probléma is, hogy milyen megállapodás történt Horthy és Gömbös között 1935 tavaszán, milyen feltételek mellett egyezett bele Horthy a parlament feloszlásába.

Németország megtagadta támogatását, s végül is a Jugoszlávia által követelt szankciókat a Népszövetség a nyugati hatalmak fékező közbelépésére vetette el)¹³³ — néhány hónapra sajátos helyzetet teremtett. Az események a népi mozgalom tagjaira, s Bajcsy-Zsilinszky Endrére és körére mindenestre nagy hatást gyakoroltak; nemcsak a „nemzeti elhagyatottság” érzését erősítették bennük, hanem az elégedetlenséget is a hazai retrográd állapotokkal szemben. Több jel arra mutat, hogy ez a hatás nem szorítkozott a népi írókra s Zsilinszkyre. A Németh László és Bajcsy-Zsilinszky Endre által a nemzeti szorongatottság idejének tekintett 1934 őszi-téli hónapokban a kormány és az ellenzék egy része közeledett egymáshoz.¹³⁴ A revíziós vágyak pillanatnyilag az irrealitás világába költöztek; a magyar — német kapcsolatok a mélyponton álltak,¹³⁵ — a vezető körökben is jobban tért hódított a „saját magunkra” való utaltság tudata. A „belső egység”, a „nemzeti öncélúság” és a jobboldal „korszerűsítésének” gömbösi eszméi Horthyra is nagyobb hatással lehettek, mint korábban; ezzel magyarázható, hogy Gömbös erőteljesebb befolyást volt képes gyakorolni a kormányzóra is, olyan mértékben, hogy a miniszterelnök alkalmasnak találta az időt Bethlennel folytatott harcának nyílt napirendre tűzésére.

A nemzetközi tényezők mellett elősegítette ezt az a „tömegnyomás” is, amely a középrétegek egy részének a konszolidációs rezsimmel szembeni növekvő ellenzékeségből fakadt, s amelyet Gömbös erősen támogatott. A tömegnyomást természetesen idézőjelben kell értenünk, hiszen nem igazi tömegekről, hanem a középosztály és a fiatal értelmiség, az egyetemi ifjúság egy részéről volt csupán szó. De, mint később Féja Géza találóan megjegyezte, „e 'tömegek', e 'tömegmozdulatok' igenis számítottak, a konszolidációs tényezőket bizonyos mértékben megijesztették abban a magyar politikai világban, amelyben az igazi tömegeknek komoly szerepük soha nem volt”.¹³⁶

Gömbös az országra nehezedő külső nyomás csökkenésével egyidőben, azonnal hozzáfekedett már régóta tervezett és részben előkészített nagyszabású politikai tervének realizálásához. Ennek fő mozzanatai: a kisgazdapárttal s a Wolff-párt jobbszárnyával való szövetség megkötése; a „reformnemzedék” életrehívásával s az ifjúsági szervezetek mozgósításával a kormány aktív politikai bázisának kiszélesítése a középosztály és az értelmiség fiatal generációi felé; Horthy hozzájárulásának megszerzése a parlament feloszlatásához és az új választásokhoz, s a kormánypárt összetételének átalakítása a szélsőjobboldal érdekei szerint.¹³⁷ De Gömbös elgondolásában még ezen túlmenő tervek is szerepeltek: Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártjának közelítése a kormányhoz, s minden egyéb számbavehető reform-erő támogatásának megszerzése.

¹³³ Ld. erről részletesen *Ormos Mária*: Merénylet Marseille-ben. Bpest. 1968. 224 l.

¹³⁴ Ha túlzás is Antal István megállapítása, hogy a Marseille-i ügy kirobbanásakor az Est-lapok vezetősége felajánlotta: az újságok külpolitikai álláspontját közvetlenül a miniszterelnökségi sajtóiroda határozza meg, s hogy ez időben a lapok külpolitikai rovatát voltaképpen Antal István szerkesztette, — kormány és az ellenzék kül- és részben belpolitikai ellentétei 1934 őszén-telén kétségtelenül elesitultak.

¹³⁵ Ld. erről „A Wilhelmstrasse és Magyarország” Bpest. 1968. c. gyűjtemény 26—29. iratait (83—91. l.).

¹³⁶ *Féja Géza*: Márciusi Front. Válasz, 1937. jún.

¹³⁷ Ld. erről részletesen *Kónya Sándor*: I. m.

Gömbösnek azonban, a jelek szerint elsősorban ismét külpolitikai megfontolásokból, más körülmények között kellett megvalósítania terveit, mint ahogyan elkezdte őket. 1935 elején az olasz és a francia kormány megkötötte a Dunai Paktumot; az egyezmény erősen tekintetbe vette a francia érdekeket, s megnövelte a magyar kormány félelmét az olasz-francia közeledéstől. Még fontosabb esemény volt 1935 tavaszán az újrafegyverkezés bejelentése és az általános hadkötelezettség újbóli bevezetése Németországban.¹³⁸ A német lépések s azok diplomáciai előzményei és utóhatásai immár nem hagytak kétséget: Németország következetesen és gyorsan kíván előrehaladni a versaillesi szerződés felszámolásához vezető úton. A magyar vezető körök ebben a helyzetben a Németországgal fennálló kapcsolatok erősítésének a lehetőségeit keresték. S Gömbös 1934 végén az ország elszigeteltségéből, 1935 tavaszán a német orientáció erősítésének a „szükségességéből” húzott hasznot terveihez. A hangsúly azonban ezzel a „belső reformról”, a kormány bázisának szociális és politikai reformok útján tervezett kiszélesítéséről újra áttolódott a külpolitikára, s a közvetlenül ezt szolgáló politikai lépésekre és katonai tervekre. Ezek a változások a Gömböst támogató középosztály legretrográdabb erőinek kedveztek, s a — sajnos nagy kisebbségben levő — jobbak eltávolodása irányába hatottak.

Talán nem tévedünk, ha — legalább részben — e változásokkal hozzuk összefüggésbe Gömbösék és a „reform-tábor” viszonyának módosulását: ebben a táborban 1935 tavaszára a német-ellenes és a reformokat komolyan gondoló tényezőknek még kevésbé volt helyük és szerepük, mint korábban. A házfelosztást elrendelő kormányzói leirat megszerzésének — többek között — a kisgazdapárttal tervezett szövetség olyan paktummá való degradálása volt az ára, amelyet azért kötöttek, hogy azonnal megszegjék a választásokon. Bajcsy-Zsilinszkyt a németekhez való közeledés oltárán áldozta fel Gömbös.¹³⁹ A német-ellenes és a reformokat igénylő népi írőkkel való komolyabb szótértésnek, a népi mozgalom — ha úgy tetszik — integrálásának a feltételei nem javultak, ellenkezőleg: romlottak 1935 tavaszára — éppen akkorra, amikor ezek a tervek komolyabban felmerültek.

A népi írók csoportja 1934 végén három politikai tényezővel állt kapcsolatban: Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Kozma Miklóssal és Zilahy Magyarországgal.

Már december elején, miután felső politikai körökben ismertté vált, hogy a kormány „megússza” a Marseille-i ügyet, — híre terjedt, hogy nagy helppolitikai fordulat áll küszöbön. Bajcsy-Zsilinszky Endréhez és köréhez hamar eljutott a készülő fordulat híre, mégpedig a legilletékesebbnek, magának Gömbösnek a szájából. A visszaemlékezések elmondják, hogy a Nemzeti Radikális Párt lapjának, a Szabadságnak súlyossá vált anyagi helyzete ügyében december 9-én Zsilinszky támogatói megbeszélésre gyűltek össze a politikus lakásán. Zsilinszky késett, s amikor megérkezett, izgatottan mesélte a jelenlevőknek — Tamási Áronnak, Németh Lászlónak, Zilahy Lajosnak,

¹³⁸ Az időszak külpolitikájának fő vonásairól ld. *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Bpest. 1969. 153–159. l.

¹³⁹ Bajcsy-Zsilinszky többször utalt rá, hogy az ő képviselői mandátumtól való elütését a németek követelték a kormánytól; ezt az információt a külügyminisztériumtól kapta. Valószínűbb, hogy nem közvetlen német intervencióról, hanem a kormány Németország felé tett gesztusáról volt szó.

Illyés Gyulának, Kodolányi Jánosnak, Féja Géának, Szabó Lőrincnek, Németh Imrének és Kertész Dánielnek —, hogy előző nap Gömbös kivitte őt tétényi kúriájába s ott tartotta vacsorára. Megmutatta Zsilinszkynek gazdagságát, bemutatta feleségét, majd „a Marseille-i királygyilkosságról kezdett beszélni... »Látom, Bandi — mondotta, mintha tudomásul sem akarná venni a distance-ot, amelyet vele szemben kialakítottam —, hogy Magyarország sorsát nem lehet egy külpolitikai kártyára feltenni. Sajnos, én csak a németekkel és az olaszokkal vagyok jóba, pedig nekünk a többi nagyhatalmakkal is jóba kell lennünk...«

Ezután váratlan fordulattal a belpolitikai helyzetre tért át. Közeli országgyűlési választás lehetőségéről beszélt, majd feleségéhez fordulva, szó szerint a következőket mondta:

»Bandinak vannak az országban hívei, neki a következő választáson nyolc képviselőt be kell hoznia«”. Zsilinszky közbeszólt: ha a választások tiszták lennének, ő tizenegy kerületben szerezne többséget. Gömbös formálisan ezt is elfogadta, s így szólt: „Tizenegy kerület a tied!”¹⁴⁰

Hogy Gömbös egyébként is különböző ajánlatokat tett Zsilinszkynek, ha politikáját támogatja —, ezt nemcsak a visszaemlékezések, de Zsilinszky írásos szavai is megerősítik. „Mindenki tudta, hogy nekem felajánlották a Budapesti Hírlap főszerkesztőségét és egy kis alkudozással nem lett volna nehéz miniszteri tárcát szerezni, Antal Pista szélében beszélt, hogy még Eckhardt Tibor és én kellenék a rendszerbe, hogy egész más 'hadihelyzetet' lehessen csinálni” — írta később erről az időszakról Zsilinszky.¹⁴¹

Témánk szempontjából a Zsilinszky–Gömbös kapcsolatnak különösen képpen egy későbbi mozzanata jelentős, nemcsak azért, mert összefügg az Új Szellemi Front szereplőivel, hanem mert tükrözi a fentebb érintett 1935 tavaszi változásokat is. A visszaemlékezések megörökítették, hogy már a parlament feloszlása után — tehát 1935 márciusában — Gömbös újabb üzenetet küldött Zsilinszkynek: „E szerint több pártjával együtt mandátumot biztosít számára, ha csatlakozik pártjához és felhagy német-ellenes agitációjával — írja Simándy Pál.

Jelen voltam azon az összejövetelen, amelyen ismertette munkatársai előtt az ajánlatot — folytatja Simándy. Mindjárt előljáróban kijelentette, hogy azt a maga részéről a leghatározottabban visszautasítja.

A pártvezetőség tagjai között azonban akadt, aki megfontolandónak vélte: nem kellene-e elfogadni, hiszen az a lényeges, hogy bejussanak a parlamentbe, s ott majd átcsapnak az ellenzéki seregbe.” Zsilinszky azonban hajthatatlan maradt.¹⁴²

Ugyanezt az esetet mondja el Vér Andor¹⁴³ és Talpassy Tibor is visszaemlékezésében, s ezekből kitűnik, hogy Gömbös hírvívője Szabó Lőrinc volt, s a javaslat elfogadása mellett Zsilinszky pártjának több vezető embere is

¹⁴⁰ Kertész Dániel: Juhász Nagy Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre barátságáról. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Bpest. 1969. 69—71. l.

¹⁴¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Németh Imréhez. 1937. febr. 8. A levelet közli Németh Imre: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi front. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. 119. l.

¹⁴² Simándy Pál: Bajcsy-Zsilinszky Endre küldetése. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről.

¹⁴³ Vér Andor: Emlékezés Bajcsy-Zsilinszky Endrere és a Szabadságra. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. 103. l.

kiállt. „A parlament feloszlatása már megtörtént, a Nemzeti Radikális Párt vezetői Zsilinszky lakásán tanácskoztak a további teendőkről. Ekkor toppant be Szabó Lőrinc mint a miniszterelnök küldötte, hogy félrevontan, külön szobában értekezzezzék Zsilinszkyvel. Zsilinszky ebbe nem egyezett bele, így Szabó Lőrinc mindnyájunk előtt vázolta küldetése célját, hogy Gömbös háromnégyszög mandátumot följánlott Zsilinszky pártjának, ha fölhagy ellenzéki szerepével. Mint alternatívát, dr. Erőss János felvetette a hét-nyolcas számot, és mindjárt leplezetlenül hozzátette, hogy az első adandó alkalomkor történő kiválásra gondol. Az ötletet azonban senki sem vette komolyan, mert Kodolányi János tüstént ellene szólt, és ezt tette dr. Keszthelyi Nándor, Rékey Ödön, jómagam és mások is. Csak dr. Bodor György hallgatott, és Féja Géza támogatta Szabó Lőrincet. Nem lényegtelen mozzanata az esetnek, hogy az egyöntetű visszautasítást hallván, Szabó Lőrinc mindjárt az elrettentő jövőt is körvonalazta e szavakkal: »Ha ellenállsz, Bandi, ki fogsz irtatni a parlamentből!«¹⁴⁴

Féja Géza visszaemlékezésében az eset lefolyását pontosabban adja elő, bár egyszerű taktikai lépésnek értékeli. Eszerint egy ideig arról volt szó, hogy a Nemzeti Radikális Párt indulhat bizonyos számú jelölttel, s nem kell hatósági nyomástól tartania. Féja visszatekintve úgy látja, hogy ebben az esetben 4–6 jelölt győzött volna. Később azonban a választásokon való részvétel feltételei megváltoztak, Gömbös kívánsága már az volt, hogy a Nemzeti Radikális Párt jelöltjei a kománypárt jelöltjeiként induljanak. Az ajánlat elfogadását nemcsak dr. Erőss János és Féja Géza, de Bodor György, a párt főtitkára is támogatta, már a Szabó Lőrincel folytatott vita előtt feljegyzést írt Zsilinszkynek, s azt ajánlotta, hogy ha más megoldás nincs, „lépjünk fel Gömbös programjával, a választás után pedig a megválasztott képviselők azonnal hagyják ott Gömböst pártjával együtt”. Bodor az értekezleten — írja Féja visszaemlékezésében — „azért hallgatott, mert írásban már nyilatkozott a maga nevében, de a mi nevünkben is, de helyes politikai valóságérzéssel úgy vélte: ne beszéljünk sokat erről a kérdéstről”. Egyébként „akár Erőss János, akár Bodor György, akár én mandátumhoz jutottunk volna — folytatja Féja —, ha Zsilinszkyt cserbenhagyva, Gömbösnél jelentkeznénk”.¹⁴⁵ Ők azonban a választások idején szívvel-lélekkel Zsilinszkyt támogatták.

Mindebből Szabó Lőrinc szerepe is érdekes a számunkra; ő — ahogy későbbi, az Új Szellemi Fronthoz való csatlakozását bejelentő cikkének hangvétele s egyéb gyakorlati tettei is mutatják,¹⁴⁶ — aktív szerepet vállalt

¹⁴⁴ *Talpassy Tibor*: Bajcsy-Zsilinszky és a Kisgazdapárt. Uo. 159. l.

¹⁴⁵ *Féja Géza*: Megjegyzések . . .

¹⁴⁶ Szabó Lőrincnek a Magyarország szerkesztőségében meglehetősen nehéz volt a helyzete: a különböző kül- vagy belpolitikai „kirohanások” miatt az Est-konzern vezetői gyakran őt vonták felelősségre. A szerkesztőségben Gömböshöz való különleges vonzódása köztudott volt. Féja Gézának az 1935-ös tarpai választási visszaélésekről írt cikkét pl. nem akarta közölni, s a cikk csak Zilahy döntése alapján került be a lapba. (Féja Géza szíves közlése.) — Később, már néhány hónappal az Új Szellemi Front meghirdetése után, az ún. Kenyeres—Kaufmann-ügy idején „Szabó Lőrinc egy délelőtt szólt, hogy beszélni szeretne Zsilinszkyvel. Kérését én közvetítettem, Zsilinszkynek az volt a kívánsága, hogy a Kenyeres—Kaufmann-ügyben ne történjék botrányos leleplezés . . . Zsilinszky hevesen visszautasította Szabó Lőrinc ajánlatát. Szabó Lőrinc utóbb közölte, hogy nem Gömbös megbízásából járt Zsilinszkyknél, de pártjának néhány képviselője ösztönözte erre.” (*Féja Géza*: Megjegyzések . . .)

Gömbös és Zsilinszkyék, valamint a népi írók közötti politikai szövetség egyengetésében. Bajcsy-Zsilinszky, mint ismeretes, határozottan ellenállt a kísértésnek, bár a jelek szerint korábban valamiféle — talán hallgatóságos — megállapodás létrejött közte és Gömbös között, vagy legalábbis Gömbös kapcsolatteremtő kísérleteiből arra következtetett, hogy a kormány nem fog akadályt gördíteni parlamentbe kerülése elé. 1937-es, már idézett levelében Zsilinszky mindenesetre ezt írta: „Az történt, hogy Gömbös engem *megállapodásunk ellenére* (az én kiemelésem. L. M.) pártommal együtt kiűtött az új országgyűlésből. . .”¹⁴⁷

Bajcsy-Zsilinszky egyébként az 1934 decembere és 1935 áprilisa közötti időben, bár a reformokat sürgette, továbbra is határozottan kritikus, ellenzéki hangon írt Gömbös reform-ígéreteiről, kritikusanabban, mint az író-csoport legtöbb tagja. Nyíltan vitázott Gömbössel, leleplezve a kormány reformszólaimait;¹⁴⁸ hangsúlyozta, hogy egyelőre csak az világos, mit nem akar a miniszterelnök megreformálni:¹⁴⁹ óva intett az idegen — nemzeti szocialista — minták átvételétől;¹⁵⁰ éles bírálatban részesítette a zászlót bontó „reform-nemzedék” zavaros, s ugyanakkor a „szélsőséges” reformoktól magát elhatároló politikai platformját.¹⁵¹ Mindezek alapján megállapíthatjuk: ha most a kétségtelenül fennálló és mélyebbre nyúló ideológiai érintkezési pontoktól eltekintünk, Bajcsy-Zsilinszky Endrének az Új Szellemi Front-kísérletben nem volt közvetlen szerepe. Ellenkezőleg: politikai vonatkozásban ebben az időben inkább Zilahy és a népi mozgalom játszottak bizonyos közvetítő szerepet Gömbös és Zsilinszky között.¹⁵²

Jelentős volt viszont Kozma Miklós tevékenysége, elsősorban azért, mert ő a népi írók két legtekintélyesebbjével, elsősorban Németh Lászlóval és — jóval lazábban — Illyés Gyulával állt kapcsolatban, s a vezetése alatt álló rádió fontos gyűjtőhelyül szolgálhatott. Németh László későbbi terjedelmes nekrológiájában¹⁵³ Kozmát 1934–1935-ben „egy éven át a magyar szellem reménységének” nevezte, aki a kortársirodalomból akart „magyar politikát csinálni”. Németh az időszakot a „magyar szellem új áradó erői” nagyszerű korszakának látta: „A magyar irodalom akkor forrt a leggazdagabban. Egy éve jelent meg Illyés baranyai útirajza; Zilahy Magyarországaiban akkor kap megafont a népi irány, akkor indul meg a Válasz, akkoriban lesznek országos nevek Erdélyi József, Kodolányi János, Veres Péter.” S akkor jelentkezett Németh László rádióbeli működésének első hatása is. „1934 karácsonya táján ért el az első műsortervezet a mikrofon elé; egyszerre az egész

¹⁴⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Németh Imréhez. 1937. febr. 8. I. h.

¹⁴⁸ „Ugyan miféle világosan megfogalmazható elvi alapon jelent messzebbmenő reformpolitikát például az Eckhardt Tibor »bizalmas választójogi elgondolása«, mint a vele szemben állást foglaló kormánypárté? És ugyan miben különbözik, túl a szavakon, főleg pedig a tényekben, Gömbös Gyula reformpolitikája a Károlyi Gyula grófétól vagy a Bethlen István grófétól?” — írta Zsilinszky a Szabadságban 1935. febr. 3-án.

¹⁴⁹ Magyarország. 1935. febr. 16. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Válasz a hangszórónak.

¹⁵⁰ Magyarország, 1935. febr. 21. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Vissza az ősi alkotmányhoz!

¹⁵¹ Magyarország, 1935. márc. 1. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Hát ez a „reform-nemzedék”?

¹⁵² Hogy Zsilinszky nem hitt Gömbös reformígéreteiben, megerősíti Kodolányi János is — egyébként igen sok pontatlanságot, sőt ferdtételeket tartalmazó — visszaemlékezésében. (Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről).

¹⁵³ *Németh László*: Kozma Miklós. I. h.

gyanús irodalom: Keréktől és Matolcsytól Cs. Szabó Lászlóig és Laczkó Gézáig. Babitsot és Kosztolányit egyszerre 25 előadásra kötöttük le, Móricz ott olvasta föl városképeit, a diákfélórákat országos emberek tartották.”

Kozma 1934 végefelé már gyakran a lakására is meghívta az írókat. Németh László leírása szerint: „Az órák számolatlanul folytak ebben a társaságban. Mi olyasmit éreztünk: ni, ez a Kozma, ahhoz, hogy majdnem miniszter, igazán fogékony. Ő pedig: ezeket a szent zöldfülüeket lassan be merném engedni az államvezetésbe. Az én tervem akkoriban az volt: a rádió kiválóbb munkatársait mint agytrösztöt kapcsolni a jövő politikusa köré. A »sorskérdéseink« iránt is érzékeny szakemberekből épp a rádió körül nagyszerű társaságot lehetett összehozni. A Belvárosi kávéházban össze is gyűlt időnként 30–40 ember: írók, művészek, egyetemi tanárok. Móricz Zsigmond és Eckhardt Sándor egymás mellett ültek s Halász Gábor is találkozhatott Györfly Istvánnal. Ha a közhangulat kialakult: úgy volt, hogy Kozmát is meghívjuk... Az érvényesülés számára is föllazult a világ. Egy rádiógyűlésen Kozma, emlékszem, azt a kérdést intézte hozzám, hogy átvegye-e a Nemzeti Színházat. Egy Hunfalvy-utcai estén Németh Antal rádió-igazgatósága dőlt el. Csak órák kérdésének látszott, hogy a rádió mikor alkalmazásra más írókat: Illyést, Cs. Szabó Lászlót. A jobbak betörése készült itt s mi már a puccs előszelét is éreztük, amely a közéletbe bedobja őket.”¹⁵⁴

A magyar „reformátor” írók „josefinusi felfogását”¹⁵⁵ Kozma, a jelek szerint, eredetileg a saját politikai ambíciói számára akarta hasznosítani.¹⁵⁶ De Kozma 1935 március elején az új Gömbös-kormányban belügyminiszter lett; az új választások előkészítése így olyan politikus kezébe került, aki egyaránt élvezte Horthy és Gömbös bizalmát. Ettől kezdve Kozma a vele kapcsolatban álló népi írókat közvetlenül Gömbös és kormánya támogatására igyekezett irányítani. Németh Imre visszaemlékezésében elmondja: Kozmának még olyan terve is felmerült, hogy több író a parlamentbe is bevisz.¹⁵⁷ Pontosabban arról volt szó, hogy Kozma Németh Lászlót és Illyés Gyulát akarta felléptetni, függetlenül Zsilinszkytól és a többi népi írótól, ők azonban a javaslatot nem fogadták el.¹⁵⁸

Kozma külön vonala így 1935 márciusában találkozott a gömbösi „reformkorszakot” akkor már szívvel-lélekkel támogató Zilahy erőfeszítéseivel. Zilahy lapját 1934 végétől szinte fenntartás nélkül állította a gömbösi reformpolitika szolgálatába. A Magyarország karácsonyi számának ez állt már a középpontjában. Az alaphangot -- a Marseille-i válság lezárulására utalva -- Németh László nagyhatású „Lesz-e reform” c. cikke adta meg. Baj, hogy a Marseille-i válságból a magyarság oly gyorsan felocsúdott -- írta Németh. „Ha valaha, hát most az ideje, hogy »új életet kezdjünk«: az ország magáramaradása a nemzetközi élet porondján élesen rávilágított arra, hogy Trianon után a nélkülözhetetlen reformok elmaradtak, s a nagy revíziós hangoskodás közben az elszakított magyarság sem kapott támogatást. A magyarság megtartásának egyetlen feltétele ma: a belső reform. „Magyar-

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ *Mónus Illés: Válságról-válságra. Szocializmus, XXV. évf. 3. sz. 1935. márc.* -- A cikk egyike a Gömbös-korszak és az új író-csoport szerepét igen figyelemre méltóan tárgyaló korabeli írásoknak.

¹⁵⁶ Erre félreérthetetlenül utal Németh László idézett nekrológiájában.

¹⁵⁷ Németh Imre visszaemlékezése.

¹⁵⁸ *Féja Géza: Megjegyzések...*

országnak egy külpolitikája van ma: a helpolitika. Kifelé hallgatni, befelé tenni: ezzel erősödünk meg kifelé is.”¹⁵⁹

A reformot sürgette — ugyancsak a Marseille-i ügy tanulságaira hivatkozva — ellenzéki hangnemben Bajcsy-Zsilinszky Endre „Fordulatot várunk” c. írása is: elsősorban belső fordulatra van szükség, erős ország csak a feudális maradványok megszüntetésével, belső reformokkal építhető.¹⁶⁰ Zilahy, mint konciliáns szerkesztő, közölte Zsilinszky illúziómentesebb cikkeit is, a lap irányvonalát 1935 első hónapjaiban mégis a Gömbös-féle „új reformkorszak” teljes támogatása, a reformok reménytelen sürgetése jellemezte.

A kampányban növekvő aktivitással résztvevő írók közül ismét Németh László volt az, aki a legtudatosabban, s egyúttal a legaggodalmasabb figyelemmel követte a reform-mozgalom 1935 tavaszi sorsát. Néhány héttel karácsonyi cikke után már így írt: „Tudom, hogy a reform ügye a kedvező helyzet ellenére is rosszul áll: nincsenek tömegek, amelyek kiküzdjék s az állam, amely kiküzdhetné: nagy tohonya bürokrácia... De ép ezért kell ezt az államgépezetet a reform híveinek bevenniök s az ország javára kihasználniok... Magyarországon ma sok értelmes ember lappang, — tessék felkutatni, »agytrösztté« szervezni, a közélet vitális helyeire dugni őket...” S cikkét Németh megrendítő fogadalommal zárta, melyből kiviláglik: tudatában volt annak, hogy a reformpolitika jegyében az úri középosztállyal, illetve annak politikai képviselőivel köt szövetséget. „Én az első vagyok talán, aki nemzedékem írói közül felelős állásba került. De ha ez a reform most meg nem indul, elsőnek hagyom el a közéletet s hallgatásommal adok igazat azoknak, akik mint valami hulláktól fertőzött talajt akarják lehordani az egész magyar középosztályt s növénytelen csikorgó salakkal, de biztos alappal tölteni fel a helyét.”¹⁶¹

A Tanú 1935. évi első kötetét Németh szinte teljesen a reform-gondolatnak, „az égető magyar gyakorlatnak” szentelte.¹⁶² A terjedelmes reformtanulmányoknak nem a konkrét javaslatai az érdekesek számunkra, — ezek Németh László már korábban kifejtett utopisztikus minőségiszocializmusához képest sok újat nem tartalmaztak. Az előtérben e tanulmányban is a „lelkek megújhódása” állt, egy „új nemesség” kialakítása; ezt követte a művelődés reformja, középpontjában a szakbarbárság és az oktatás ál-gyakorlatias szelleme elleni tiltakozás. (Németh három fő iskolai tantárgya: a görög, a matematika és a gyalupad.) A javaslat nagy súlyt helyezett „az emberanyag védelmére”, egy kissé az egészségügyi és szociális munka megszervezésére szűkítve Illyésnek a nép pusztulása ellen írt megrázó szavait. A tanulmány ezután tért rá a gazdaság reformjára, Némethnek a „telepről”, az állami nagyiparról és a minőségi magániparról, a közvetlen értékesítésről és a minőségi kereskedelemről szóló utópiáira. A konkrét reformjavaslatokat Németh külpolitikai elgondolásai zárták, elsősorban a Németországgal és Oroszországgal szembeni védelmet szolgáló kelet-közép-európai összefogás gondolata: „A németekkel szemben a fajtánkat kell védenünk, az oroszokkal szemben (ti. az orosz típusú szocializmussal szemben — L. M.): lehetőségeinket” — a minőséget.¹⁶³

¹⁵⁹ Magyarország, 1934. dec. 25.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ Németh László: A minőség forradalma. Bpest. 1940. IV. köt. 144—147. l.

¹⁶² Németh László: A reform. Tanu, 1935. I.

¹⁶³ Uo. 48. l.

Németh nagy reform-tanulmányának inkább a közvetlen politikai vonatkozásai az érdekesek. A tanulmány 1935 márciusában íródott, vagyis közvetlenül a választások előtti időben. Olyan időpontban tehát, amikor már a politikai élet éberrel figyelő író-reformerek sem hunyhattak szemet a szaporodó kiábrándító jelenségek előtt. Németh aggodalma elsősorban a reform-mozgalom hirtelen és gyors szétáradásának szolt: miután elhangzott karácsonyi „Lesz-e reform?” kiáltása, „a reform-szó azóta zuhog-zuhog, előbb csak a régi német-sapkás ifjúság lett reformnemzedék, azután a miniszterek is, ma már Pekár Gyula is a reform-nemzedékhez tartozik.”¹⁶⁴ Németh éles hangon támadta Bethlent és körét, mely egy ideig úgy tűnt, sikerrel igyekszik gátolni a Gömbös-csoport előretörését; egyre jobban érezte azonban a mozgalom belső okokból fenyegető fiaskójának a veszélyét. Kérdéses, hogy ha alulról, a nép oldaláról nem jön — már pedig nem jön — nyomás, „egy pár szerencsés helyzetű ember jószándéka” a változást ki tudja-e erőszakolni? Az alulról jövő mozgalmak, ha elbuknak is, nem kompromittálódhatnak — írta Németh. De a felülről indulóknál nem ez a helyzet: itt nincs harc, nem válogatódnak ki a harcosok, megnő a veszély, hogy a mozgalom felhígul. Németh László rájött, hogy egy politikai mozgalom számára nem is olyan könnyű programot adni, mint ahogy ezt ő és író-társai is hitték, akik régebben sokszor írták: nem kell mást tenni, mint a nagy magyar írók-költők szavait egyszerűen lefordítani a politika nyelvére, s máris kész a tömörítő program.¹⁶⁵ Az értelmiség teljesen készületlen, „az új március itt van s én mintha nem is egy újkor hajnalán, hanem egy felrebbent lánvirág zombékján ülve rendezgetném a szavakat, gondolatokat, hogy a rohanó reformereknek egy szerény propedeutikát összetákoljak.”¹⁶⁶

De Némethet elsősorban a mozgalom felhígulása csüggesztette, számára ebben vált a leginkább láthatóvá a reformmozgalom kudarcának a veszélye. A vezérek — jutott eszébe — nem is tudják, kik azok a koncepciózus értelmiségiek, akikre támaszkodniuk kellene. Ezzel szemben: „Nézzék meg a Nemzeti Egység jelöltlistáját. Ki hinné, hogy egy darab papíron ilyen szépen elfér egy csatavesztés.”¹⁶⁷ Mégis hitre unszolta magát, hogy ne kelljen máris kétségbeesnie: „Gondoljunk a Vigadó reform-nemzedékére; gondoljunk a reform képviselőkre, akik kerületeikben az egykérőlről vagy a telepítésről szónokolnak; nem úgy hangzik ez, mintha a békákat a madarak szárnyaira figyelmeztetné valaki. Csakhogy nem mindig azok vívják meg az ütközetet, akiket a szultán előre küld fosztogatni. A reform sorsa végül is nem a pillanatnyi martalócokon áll, hanem azokon, akik utánuk jönnek s ha erre nézek, nem látom a helyzetet egész reménytelennek.”¹⁶⁸ A felül levők, a „konzulok”

¹⁶⁴ Uo. 5. l.

¹⁶⁵ Ez a gondolat a népi írók megnyilatkozásaiban sokhelyütt felbukkan. Egyik legpregnansabb kifejezése az általunk tárgyalt korszakban Illyés Gyula nevéhez fűződik, s érthetően Ady Endrével kapcsolatban fogalmazódott meg: „... nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy versei alapján országvezető elveket, valóságos kormánypontokat lehetett volna összcállítani... A kor minden kérdésére határozott, félre nem érthető felelete és útbaigazítása volt, a nemzetiségi kérdésre csak úgy, mint a földosztásra, vagy a tőke és a munka viszonyára... Szinte didaktikusan szájbarágta, hogy az utána következőknek mi a föladatuk.” (*Illyés Gyula: Ady öröksége. Népszava, 1934. jan. 28.*)

¹⁶⁶ *Németh László: A reform. I. h. 11. l.*

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ Uo. 14. l.

fogjanak hozzá komolyan a reformokhoz, ne féljenek érdekeket sérteni, s bizalom lesz a válasz. De jaj nekik, ha a milliók — pontosítsuk: a reform-értelmiség — hitét, reményét megcsalják — írta befejezésül Németh László.

A remények nem sokasodtak. Sőt, az 1935 április eleji választásokkal gyógyíthatatlan sebet kaptak —, gondoljunk a választások lefolyására, a terror-léghőre, a kisgazda-jelöltek egész sorának s a népi írók harcostársának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a kibuktatására. Annál meglepőbb, hogy az író-csoportot akkor még ez sem tántoríthatta el a kormány reform-ígéreteinek a támogatásától.

9.

Ilyen előzmények után került sor 1935. április 16-án, tehát alig több mint egy héttel a választások után, a találkozóra Zilahy Lajos villájának dolgozószobájában Gömbös és az írók között. A személyes kapcsolatfelvételt, a kortársak szerint, Németh Imre, akkor már a „reformnemzedék” megválasztott kormánypárti képviselője javasolta Gömbösnek, s Zilahy Lajos közvetítette.¹⁶⁹ Zilahy 1959-ben a találkozó közvetlen előzményére szűkszavúan így emlékezett vissza: „Szeretnék megismerkedni a barátainkkal — mondotta nekem egyszer Gömbös. »De ne hozd fel őket a miniszterelnökségre. Hívjál meg bennünket teára. Ne legyünk többen, csak hatan-nyolcan.«”¹⁷⁰

Zilahy emlékezete szerint tehát a találkozót Gömbös javasolta. Ez az adott politikai szituációban teljesen érthető: a választások után pillanatnyi taktikai érdekei fűződtek az írókkal való párbeszédhez. A terror-választások ugyanis súlyos réseket ütöttek az 1934 végi–1935 tavaszi „reform-korszak” híveinek frontján. Gömbös és Eckhardt szövetsége felbomlott. Bajcsy-Zsilinszky megválasztását a tarpai kerületben erőszakkal megakadályozták; hívei felháborodottan vonultak a legélesebb ellenzéki körökbe. A képviselőház összetétele nagy elégedetlenséget keltett a reform-politikát komolyan vevő elemek körében. Ilyen körülmények között látta szükségesnek Gömbös a találkozót azzal az író-csoporttal, amely időközben befolyásos politikai tényezővé emelkedett, s amelyről feltehető volt, hogy — nem utolsósorban Bajcsy-Zsilinszky hatására — szembefordul a kormánnyal.

A találkozónak mintegy ideológiai előkészítésére Zilahy vállalkozott: két nappal az összejövetel előtt, tehát már nyilvánvalóan annak tudatában, megírta nagy visszhangot és vitát kavaráó cikkét a Pesti Naplóban: „Új Szellemi Frontot!”¹⁷¹ A cikk, miközben sorakozóra hívta a szellem embereit, közvetve tükrözte a reform-mozgalom író-táborának választások utáni bizonytalanságát, zavarodottságát: „Kiléptünk egy úgynevezett reform-korszak levegőjébe” — írta Zilahy, de „rögtön valami ijesztő érzés fog el bennünket, mintha légüres térbe kerültünk volna.

Az új parlament és a római kettővel jelendő Gömbös-kormány ma még nem túlságosan dicsekedhet azzal, hogy a magyar szellemi élet értékeit is magához vonta.” Zilahy hangsúlyozta, hogy ez nem akar vádaskodás lenni a kormánnyal szemben, hiszen ma már az írókat és a kormányzatot nem lehet

¹⁶⁹ Kardos Pál: Nagy Lajos. Bpest. 1958. 243–244. 1.

¹⁷⁰ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. I. h. 252. 1.

¹⁷¹ Magyarország, 1935. ápr. 14.

úgy szembeállítani egymással, mint régen. Gömbös és Kozma bizonyára „nem zárkóztak volna el, ha például tíz – tizenkét magyar író jelöltnék jelentkezett volna” — folytatta, de ehhez az irreális megállapításhoz rögtön hozzátette: „Mindenesetre szerencsés dolog, hogy ez az érzésünk megmaradt” — más szóval: szerencse, hogy az írók úgy-ahogy megőrizhették reform-illúzióikat.

S Zilahy éppen azért sürgetett Új Szellemi Frontot, mert „az alkotó, építő és gyógyító emberek seregét hiába keresnénk az új nemzetgyűlésben”. „Aggodalomra adhat tehát okot, hogy a magyar politikában ettől a rétegtől való elkülönülés éppen akkor következett be, amikor külföldön (ti. Német-, ill. Olaszországban) azzal teljesen egybeforrott.” S mert a magyar szellemi élet hivatalos szervezetei és fórumai teljesen alkalmatlanok az új reformpolitika alátámasztására, „egy szellemi soraközóra” —, az élet „nagy, sürgős és szívdobogtató kérdéseivel” küszködő szellemi embereknek kell új szellemi frontba tömörülniük.

Ami két nap múlva, a híressé, sőt hírhedtté vált találkozó történetek illeti, azok pontos rekonstruálása ma már szinte lehetetlen. De nem is volna érdemes túl sokat időznünk leírásánál. S ha a rendelkezésre álló hiányos visszaemlékezések alapján mégis megkíséreljük elmondani a találkozót többé-kevésbé reálisnak tűnő lefolyását, ezt elsősorban azért tesszük, hogy kiemeljük az eseményt a történelmi pletykák és ellenőrizhetetlen mende-mondák világából.

A találkozóról több rövid és általánosságban mozgó visszatekintés,¹⁷² s emellett három részletesebb emlékezés áll rendelkezésünkre: Zilahy Lajos 1959-es írásos, Németh Imre 1965-ös szóbeli, Féja Géza 1971-es szóbeli és 1972-es írásos közlése.¹⁷³ A különböző utalások s a részletesebb beszámolók között is lényeges eltérések tapasztalhatók. A két véglelet Zilahy és Németh Imre emlékezése képviseli: Zilahy teljesen idillikus képet fest a találkozóról, Németh Imre viszont ádáz vitáról és küzdelemről számol be Gömbös és az írók között. Ilyen esetben helyes, ha a történész a korra és a személyekre vonatkozó egyéb ismereteit is hasznosítani igyekszik, nem feledkezik meg a szóbanforgó személyek feltehető pszichológiai állapotáról, — s realitás-érzékét is latba veti.

A találkozó április 16-án délután 5 órakor kezdődött. Gömbösön és a házigazda Zilahyn kívül heten (Féja Géza 1941-es írása szerint nyolcan) vettek részt rajta: Móríc Zsigmond, Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Féja Géza, Szabó Lőrinc, Németh Imre (Féja szerint még Kerék Mihály is). Kodolányi János úgy tudta, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre is a meghívottak között szerepelt, de ő — s ez a terror-választások után teljesen érthető — a meghívást visszautasította. Zilahy szerint viszont Bajcsy-Zsilinszky nem volt meghíva, hiszen őt Gömbös egyébként is jól ismerte.

¹⁷² A legjellegzetesebbek közülük: *Illyés Gyula*: Újabb szellemi front? 1945. Ingyen lakoma. Bpest. 1964. I. köt. 419–427. l. — *Cs. Szabó László*: Mérlegen II. köt. Haza és nagyvilág. Bpest. 1942. 192–193. l. — *Féja Géza*: A Márciusi Front hiteles története. Magyar út, X. évf. 1941. ápr. 10. — *Németh László*: Magyar radikalizmus. Kelet Népe, 1940. dec. 1.

¹⁷³ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. Új látóhatár, 1959. 4. sz. I. h. — Beszélgetés Németh Imrével. 1965 (Szabó Miklós gyűjtése). — Beszélgetés Féja Gézával. 1971. *Féja Géza*: Megjegyzések... 1972. — Megjegyzendő, hogy a Németh Imrével és Féja Gézával lefolytatott beszélgetések nem hitelesítettek, hanem szabad társalgás formájában zajlottak le.

Zilahy emlékezete itt nyilvánvalóan megbízhatóbb, ha érvelése nem fogadható is el: mint Féja írja, a választások után Gömbös egyáltalán nem vágyott Bajcsy-Zsilinszky társaságára; tudta, hogy Zsilinszky bizonyára nem fogadná el a meghívást, s ha mégis eljönne, ez csak rontaná a találkozó légkörét.¹⁷⁴

Féja 1941-es cikkében arról ír, hogy az író-csoport „előzőleg kiosztotta egymás között a szerepeket, majd valamennyien egy-egy lényeges kérdésben leplezetlen őszinteséggel elmondottuk véleményünket és meggyőződésünket. Szó sem volt arról, mintha bármiféle szempontból felkínálkoztunk volna; egyáltalán nem ilyen hangnemben folyt le a beszélgetés...”¹⁷⁵ Zilahy 1959-es beszámolójában viszont nem tud semmiféle előzetes megállapodásról és tervszerűségről; a megbeszélésnek nem volt menetrendje. Úgy gondoljuk, Féja szavai jobban tükrözik a valóságot: az írók, legalábbis valamennyire, kétségtelenül felkészültek a találkozóra.

Gömbös „a bemutatkozás után sajnálattal jelentette ki, hogy csak egy fél órát maradhat körünkben, mert még fontos embereket kell fogadnia.”¹⁷⁶ Ez a bejelentés nyilván arra szolgált, hogy fedezze Gömbös esetleges gyors távozását, ha a találkozás balul ütne ki. Erre azonban nem került sor: Gömbös ha nem is — mint Zilahy írja — éjfélkor, de este 8 óra körül búcsúzott el az íróktól.¹⁷⁷

A kezdeti zavar szokásos csendjében, Zilahy ösztönzésére, először Móricz Zsigmond szólalt meg. Móricz akkortájt jött haza egyik vidéki útjáról, s a falusi szegények étkezésére vonatkozó tapasztalatait följegyezte magának, így készült a találkozóra. Most felállt, szivarzsebéből egy összehajtott lapot, a Ritz menükártyáját húzta elő,¹⁷⁸ s hátlapjáról olvasni kezdte: „Hétfő. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este üres krumplifőzelék. Kedd. Reggelire kenyér, zöldhagyma. Délben lebbencsleves. Este puliszka kis tejjel. Szerda. Reggelire kenyér, zöldpaprika...” A felolvasás után Móricz a lapot átnyújtotta Gömbösnek, s közölte, ha a kormány ezen az állapoton akar segíteni, akkor számíthat az írókra.¹⁷⁹

Móricz Zsigmond szavai után nagy csönd támadt, a beszélgetés nehezen indult meg újra. Ekkor — vagy talán egy későbbi időpontban — Gömbös, akinek nem tetszett Móricz fellépése, e szavakkal fordult Móriczhoz: „Zsiga, rólad rosszakat jelentenek, te destruktív vagy.” Móricz legyintő kézmozdulattal, éles hangon így válaszolt: „Ugyan kérlek, ez valami rossz kadettkori emléked.”¹⁸⁰ A szóváltás után Móricz Zsigmond elhallgatott, s a találkozó folyamán már meg se szólalt. Zilahy — a tényeket minden jel szerint irreálisan kiszínezve — úgy emlékszik, Gömbös törte meg a csendet s Illyéshez fordult: „Te mit csinálnál Gyula, ha te lennél Magyarország kormányzója?” „Én azonnal felakasztanám az összes nagybirtokos grófokat és katolikus püspököket” — mondta volna Illyés, s ezzel a bátor, de mégis humoros válasszal a légkör is feloldódott; mindenki nevetni kezdett.¹⁸¹ Csakhamar a választá-

¹⁷⁴ *Féja Géza*: Megjegyzések . . .

¹⁷⁵ *Féja Géza*: A Márciusi Front hiteles története. I. h.

¹⁷⁶ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. 253. l.

¹⁷⁷ Beszélgetés Féja Gézával.

¹⁷⁸ *Féja Géza*: Megjegyzések . . .

¹⁷⁹ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. 253. l.

¹⁸⁰ *Féja Géza*: Megjegyzések . . .

¹⁸¹ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. 253. l.

sokra terelődött a szó. Németh Imre a titkosság hiányát tette szóvá,¹⁸² Tamási Áron és Féja Géza pedig Bajcsy-Zsilinszky kibuktatásának esetét hozták elő.¹⁸³ Egy időre Bajcsy-Zsilinszky került a vita középpontjába. A levegő egy kissé átforrósodott. Németh Imre szerint Bajcsy-Zsilinszky nevének hallatára Gömbös arca megmerevedett. „Ti nem tudjátok, hogy ez miért következett be — mondta. — Zsilinszky cserbenhagyta, elárulta a fajvédő programot.” Illyés háborgott, a jelenlevők tiltakoztak. Hát akkor ki a magyar? — kérdezték. Főleg Tamási, Féja és Illyés állt ki erősen Bajcsy-Zsilinszky mellett.¹⁸⁴ Zilahy — Féja emlékezete szerint — így szólt: „Kérlek Gyula, bár Zsilinszky elesett a politikai harcban, mi mégis változatlanul bajtársunknak tekintjük.”¹⁸⁵

Megjegyzendő, hogy Zilahy 1959-es visszaemlékezésében nem említi a Bajcsy-Zsilinszky körüli vitát. Pedig a szóváltást nemcsak Féja és Németh Imre erősíti meg, hanem később Bajcsy-Zsilinszky is emlegette.¹⁸⁶ De persze a vita nem lehetett olyan éles és drámai, mint ahogy azt Németh Imre szóbeli emlékezésében állította.

Mert a kisebb szóváltások hamar elcsitultak —, egyébként nem volna érthető, hogy Gömbös még hosszú ideig az írók közt maradt. Zilahy szerint Gömbös Németh Lászlóval kezdett el beszélgetni, s a többiek csakhamar köréjük gyülekeztek. A legkülönbözőbb szociális bajok és reform-problémák kerültek szőnyegre, ki erről, ki arról beszélt. Csak Szabó Lőrinc volt mindvégig csendes; némán, de elégedett arckifejezéssel figyelte a társalgást: a találkozó szívügye volt.¹⁸⁷ Zilahy azt javasolta Gömbösnek, hogy vegyen fel sötét szemüveget, inkognitóban menjen el az írókkal vidékre, s tapasztalatait mondja el a parlamentben, — mindenki csodálni és támogatni fogja őt. „Ez lehetetlen” — válaszolta Gömbös.¹⁸⁸ „Már mindenki állt, csak Móricz Zsigmond ült, szótlánul figyelve... Gömbös mint szarvasbika állt a kandalló előtt s agancsaival próbálta szétszórni a csaholó kopókat — írja Zilahy. Hogy mit csaholtunk, azt most hosszú volna elmondani. Lóczy geológiai térképe... az Alföldön száraz gané a nép egyetlen fűtőanyaga... Isten az Alföld alá tette Európa legnagyobb kályháját melegforrások és földgáz formájában... Budapest nagy kertészének, Varga Lászlónak ezer és ezerholdas üvegházi terve...”¹⁸⁹

Féja visszaemlékezésében¹⁹⁰ mindebből csak a Móricz — Gömbös, valamint a Bajcsy-Zsilinszky kibuktatása körüli vitát, Szabó Lőrinc elégedett és Móricz hideg hallgatását, valamint azt erősíti meg, hogy Zilahy valóban fölvetette Gömbösnek: menjen az írókkal inkognitóban vidékre. Zilahy stilizált és az idő- és térbeli messzeségtől megszépített emlékeivel szemben, Féja Géza realisabb és pontosabb képet fest a találkozók lefolyásáról. Az írók sorra felszólaltak s reformjavasolataikat vagy igényeiket ismertették. Kerék Mihály a telepítésről beszélt,

¹⁸² Beszélgetés Németh Imrével. — Az információ valóság-értéke kétséges.

¹⁸³ Beszélgetés Féja Gézával. — *Féja Géza: Megjegyzések...*

¹⁸⁴ Beszélgetés Németh Imrével.

¹⁸⁵ *Féja Géza: Megjegyzések...*

¹⁸⁶ Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Németh Imréhez 1937. febr. 8. I. h.

¹⁸⁷ Féja Géza közlése.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Éjszakai beszélgetés Zilahy Lajossal. I. h.

¹⁹⁰ Az itt következő leírást Féja Géza adta már többször idézett *Megjegyzések...* c. írásában.

Illyés a nép általános helyzetéről, Féja a kultúrpolitika, a népművelés reformjának szükségességéről. Gömbös egy karosszékben ülve figyelte az írókat, s jobbára hallgatott. Féja — a Móricz Zsigmonddal folytatott szóváltáson kívül — Gömbös három közbeszólására emlékszik. Amikor Németh László vette át a szót, Gömbös e szavakkal fordult fel: „Ugye te Kozma Miklós darlingja vagy?” — Nem tudom — mormogta kényszeredetten Németh. Féja felszólalása után Gömbös ezt kérdezte: „Bálintnak elmondtad ezt?” „Igen — válaszolta Féja —, egy emlékiratot is átadtam neki.” Gömbös harmadik, emlékezetben megőrzött közbeszólására akkor került sor, amikor a résztvevők valamelyike a kapitalizmust kritizálta. Gömbös fölemelte újját, s így szólt: „Én kapitalista vagyok.” (Ti. a kapitalista termelés híve.)

A találkozó során egyébként mind az írók, mind Gömbös meglehetősen rezerváltan viselkedtek. Gömbös csendes megértést mutatott, „néha nagyon elgondolkozott, de semminémű ígéretet sem tett. Mi sem tettünk”¹⁹¹ — írja Féja Géza, s ez a megállapítása egybehangzik saját maga és a többi résztvevő korábbi nyilatkozatával.

Nincs okunk kételkedni annak hitelességében, hogy semmiféle megállapodás nem történt Gömbös és az írók között. Sőt, még tovább is mehetünk: bár Gömbös megértést mutatott, a találkozó voltaképpen puhatólódzó jellegű volt, s bizonytalan légkörben zajlott le; bizonytalan hangulatban ért véget is. Féja szerint már a találkozó végére kialakult hangulattól nyilvánvaló volt az írók előtt, hogy szorosabb együttműködés nem alakul ki Gömbös és közöttük. Ugyanezt a tanulságot vonhatta le a maga számára Gömbös is: Móricz szavait s az írók Bajcsy-Zsilinszky melletti kiállítását külön is rossznéven vette, s már másnap azt mondta az írókról Kozma Miklósnak: ezekkel semmit se lehet kezdeni.¹⁹²

10.

A Gömbössel folytatott beszélgetés — bármennyire növelte is az írók saját politikai jelentőségükbe vetett önbizalmát — az aggodalmakat nem oszlatta el, sőt a kétségek sokasodtak, de az író-csoportot reform-lendülete egyelőre még a találkozó után is továbbhajtotta: tagjai készek voltak a nyilvánosság előtt is állást foglalni Zilahy Új Szellemi Frontja, — s ami ezzel akkor gyakorlatilag egyet jelentett: a kormány reformpolitikája mellett. A kiállítás nyilvánvalóan közös megbeszélés és megállapodás alapján történt, az írók nyilatkozataikat tervszerűen, meghatározott sorrendben tették közzé a Magyarország hasábjain.

A jelt újra Zilahy Lajos adta meg „Nyílt kártyákkal” c. cikkével.¹⁹³ Az írás erősen védekező jellegű volt, elsősorban azokra a bírálatokra igyekezett válaszolni, amelyeket Zilahy egy héttel előbbi cikke s a Gömbössel történt találkozó híre keltett, természetesen túlnyomórészt a baloldalon. Zilahy mindenekelőtt megvédi az írók jogát „a közéleti harchoz”, úgy állítva be a dolgokat, mintha az íróknak csak az „elefántosonttorony” vagy a kormány támogatása között lehetne választaniok. Megvédi azt a jogot is, hogy „ebben a magyarnak nevezett hazában azok, akik ezt így érzik, a magyarságukon

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² Beszélgetés Féja Gézával. — Az információ Kandó Lászlótól származott.

¹⁹³ Pesti Napló, 1935. ápr. 21.

keresztül építsék meg a maguk szemléletét". Elhárítja az antiszemitizmus vádját, s azt a vádat is, hogy az Új Szellemi Front a kormány eszköze volna. Nem tagadja azonban, hogy „a látható kormányt” — Gömbösöket — akarja támogatni „a láthatatlan kormány”, „a papi birtok, a nagytőke és a világi nagybirtok hármasszövetsége” elleni harcában. A támogatást azzal indokolja, hogy jelenleg a kormányon kívül nincs akcióképes reform-tényező: „Ma az a helyzet, hogy a látható kormány került felül, de ez a néma bírkózás még mindig folyik. Sőt a magyar életben most csak ez a két erő mérkőzik egymással, mert a többi egyelőre harcképtelen.” Különben is, a magyar írók nem voltak mindig csak ellenzékiek: Petőfi egy időben Kossuthot, Ady a darabont-kormányt támogatta — hangsúlyozza Zilahy. Senki se gondolja azonban — folytatja —, hogy az írók a kormány „beszervezett” szócsoveivel lesznek nekik ugyanis kevés lesz az, amit a kormány megvalósíthat, „de még mindig több, mint amennyit a politikai erők mai megoszlásából egy másik kormánytól várhatunk.” S mert ilyen vonatkozásban, Zilahy szerint, az íróknak nincsenek illúzióik, nem is csalódhatnak. Végül Zilahy azokra a bírálatokra válaszol, amelyek az Új Szellemi Front egységes világnézetét vonták kétségbe. Bár sok még a „tanulnivaló”, két alapvető kérdésben megvan az egység: az egyik a népi eszme, az a közös vélemény, hogy „az országépítés munkája csak a népi erők rétegein kezdődhetik meg”; s közös a germán térhódítás veszélye elleni közdelem gondolata is.

A Zilahy cikkét követő két hét alatt az író-csoport tagjai — sorrendben Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly és Németh László — mind hozzászóltak „az új szellemi front vitájához”.

Zilahy riadója elsőnek Illyés Gyula felelt.¹⁹⁴ Hozzászólása középpontjába most is a magyarság, a nép pusztulásának a veszélyét állította. A magyar népért való szorongás hozta össze az új író-tábor különböző irányból érkező tagjait — hangoztatta. Amikor megtértek, „mindegyikük elébe, külön-külön, ijesztő kép tárult. — Ez az én hazám? — kérdeztem én, mikor Párisból hazajöttem. Elíjedtem.” S az itthoni széttekintés következménye a szülőföldnek, „a magyarság dermedt pusztulásának”, „a külső és belső német veszedelemnek” a fölfedezése volt. Ezt ő világgá kiáltotta; mások más bajokat tártak fel. S ekkor furcsa helyzet következett be: „jelszavaink jó részét a kormány hivatalos programjában láttuk viszont. A programmban, mely körül politikai harc indul, a politika szokásos fegyvereivel.” Illyés aláhúzta, hogy az írók ebbe a közvetlen politikai harcra nem keveredhetnek bele, az ő követeléseiket „semmiféle politika nem tudja kielégíteni, mert egy kormány sem valósíthat meg annyit, aminél mi még többet nem kívánnánk.” S csak cikke végén, ott is csak egy óvatos mondatban célt az arra, hogy állásfoglalása mégiscsak kapcsolatban áll a kormány politikája iránti illúziókkal: „Tárjuk fel a nép sebeit és erejét, hozzuk napvilágra az értékeket, de a bajok gyökereit is; tudatosítsuk, amit eddig csak aggodásainkból ismerünk: hogy mit jelent magyarnak lenni. Erre egyetlen reformra van szükségünk: a szabadságra, hogy őszintén szemébe mondhassuk a bajokat azoknak, akik azokon segíteni akarnak.”

A hozzászólók közül többen még ilyen közvetett formában sem utaltak a kormány reform-ígéreteibe vetett bizalmukra. Tamási Áron, bár általános-

¹⁹⁴ *Illyés Gyula*: Reform és irodalom. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. ápr. 24.

ságban egyetértését hangsúlyozta Zilahyval, kimondta: „híve, támogatója és munkása vagyok minden olyan szellemi mozgalomnak, amely a népi érték és erő érvényesüléséért, a nép sorsát javító reformokért küzd. Ha ez a szellemi mozgalom irodalmi természetű, mint a jelenlevő esetben, akkor döntően fontosnak tartom, hogy független legyen mindentől, ami nem áll a teljes írói szabadság és az elvi politika vonalán.” Az erdélyi írónak, mint egy nemzetiség szószólójának, különösképpen „törhetetlenül a szabad szellemi megnyilatkozás alapján kell állnia”. S Tamási – részben ugyan kultúrnationalista érvekkel – a továbbiakban azt fejtegette, hogy a magyar nép a politikusoktól függetlenül igyekezzék kapcsolatba lépni Kelet-Európa más népeivel.¹⁹⁵

A kormánypolitikát Sárközi György sem érintette. Ő elsősorban a népi írókhoz való csatlakozásának okait vázolta. Magyarországon szerinte – szemben más országokkal – „a falu jött el a városba és nyújtotta a kezét”. S mintha munkásság nem is volna az országban, Sárközi a városi polgár és a parasztság összefogását sürgette, mint a kultúra és a népi erő egymásra találásának zálogát; ez nemcsak a népnek, de a polgárságnak is érdeke. Az írócsoport politikai állásfoglalásával való egyetértését csak egy rövid és általános utalással jelezte: „Láthatatlanul és pártokon kívül, de rokonszenvét meg nem tagadva semmilyen párttól, amely elképzeléseiből egy morzsányit is meg akar és meg tud valósítani” – ez legyen az új irányzat vezérelve.¹⁹⁶

Pap Károly a „törzsökös” magyarság és a „beolvadtak” kapcsolatát fejtegette cikkében.¹⁹⁷ Szerinte a magyar történelem lélegében nem más, mint a törzsökös magyarok és a betelepült idegenek viszonyának története; kettenük szembeállításán múlik a nemzet sorsa. A törzsökös magyarság legjobbjai eddig mindig a reformok ellen, a beolvadtok legjobbjai azok mellett léptek föl, – most ezen a százados fátumon kell közös erővel változtatni.

Nagy Lajos az irodalom szabadságáról írt. Találó példák sorával igyekezett bizonyítani a magyar helyzetet alaposan félreismerő, legfeljebb csak féligazságnak nevezhető véleményét: az irodalom szabadságát elsősorban nem a hatalom és a terror veszélyezteti; e szabadság korlátozása szerinte „a vásárlóképes közönség ízlésével kezdődik, a »kereskedelmi szellem« szabad érvényesülésének lehetőségével folytatódik s legfeljebb ha az ügyészen és rendőrön végződik.” Nagy Lajos egyébként is eléggé nyíltan foglalt állást a reform-politika mellett: szavaiból egy politikai taktikázáshoz és virágnyelvhez nem szokott ember ügyetlen hangja hallatszott. Valószínű – fejtette ki –, hogy az irodalom szabadságának az ügye rosszabba nem fordul. „Valószínű azért, mert minden mozdulás, ami a magyar politikában észlelhető, kétségbevonhatatlan jóhiszeműséggel a magyar nép érdekében való, ennek az érdeknek korszerű újult erejű felismerésében s szolgálatában leli tárgyi értelmét és személyi igazolhatóságát.”¹⁹⁸

Féja Géza arról írt, hogy miért kellett neki és társainak elszakadniuk mind a jobb-, mind a baloldaltól: a jobboldal hamis, idilli népi világot teremtett, a baloldal viszont – Féja a baloldalt láthatóan a felvizezett polgári

¹⁹⁵ *Tamási Áron*: Népi szellemet a Dunamentén. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. ápr. 28.

¹⁹⁶ *Sárközi György*: Polgár és paraszt. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. ápr. 27.

¹⁹⁷ *Pap Károly*: A beolvadásról. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. máj. 2.

¹⁹⁸ *Nagy Lajos*: Az irodalom szabadsága. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. ápr. 30.

liberalizmussal azonosította — szánalomra méltó, eltorzult tömeget látott a népben. Az író „miért ne vállalhatná azt a feladatot, hogy szavainak melegével és gondolatainak sodrával megújulás felé kényszerítse a lomha tömegeket s ha kell, a hatalom birtokosait is?” — tette fel a kérdést.¹⁹⁹

Kodolányi János hozzászólása egyike volt a legszélsőségesebbeknek. Ő is a dunántúli „pusztulásból” indult ki, s szavait mindjárt önkritikára fordította: „Láttam annak az osztálynak a falubéli életét is, amelyhez tartozom, s amelynek később magtagadója lettem. . .” Nála a homályos kétértelműségek is egyfelé, a baloldal ellen irányultak: „szövetkezz, ha veszendő magyarságunk érdeke kívánja, de fordíts háta a hárfázó angyaloknak is, ha cserbenhagyják ennek a népnek alapvető követeléseit.” Végül arról írt Kodolányi, hogy a vidékről Pestre szakadt írók mily sokáig vándoroltak a nagyváros utcáin, néha összeverődve, s újra és újra szétrebbenve: „Vártuk, nem azt, hogy majd jön egy kormány, amely magához hív minket, hanem jön egy irányzat, egy segítő kéz, amelyet mi hívhatunk magunkhoz. Ha ez az irányzat, ez a hatalom itt van: jöjjön, s járjuk a holt lelkek országát együtt, hogy feltámasszuk az életet.”²⁰⁰

Nyíltan foglalt állást a kormány reform-politikája mellett Szabó Lőrinc is: „S amikor most már csak a szociális gondolat propaganda szempontjából is, örvendetesnek tartjuk a tényt, hogy a kormányhatalom — formailag legyűrve a szövetkezett és kibővült reakciót — szintén a magyarság szociális és kulturális megmentése felé mutat akaratával. . .” — kezdte. Ő, az ideológiai kérdésekben a legjáratlanabb, mondta ki a legélesebben az egész irányzat — mások által inkább rejtegetett vagy nem is tudatosított — egyik alapgondolatát: a bal- és jobboldal fogalmai elavultak, a „vertikális” megoszlás már régóta egy „horizontálisnak”, az „egyetemes magyar gondolat” szolgálatának, egy új „szintézisnek” adta át a helyét. S figyelemre méltó, hogy Szabó Lőrinc mivel magyarázta a magyar szellemi életnek ezt az átrétegződését: „a pártok Marxtól Szedegdig egymás mellé sorakozó függőleges tagozódását új felismerések, új érzelmi vagy érdekközösségek erői törték keresztben át. Ilyen új erők és felismerések voltak többek között: a magyar nép pusztulásának meglátása, a dunántúli germán veszély, a növekvő közösségérzet, az ifjúsági öntudat, az orosz kísérlet fokozatos elhajlása a dogmatizmustól a valóság felé, a népi nacionalista gondolat.” A régi jobb- és baloldal Szabó Lőrinc szerint gyakorlatilag megszűntnek tekinthető, „aki helyén maradt, az is helyet cserélt”, s ma már csak két tábor áll egymással szemben: a reform- és a reform-ellenesség pártja (ez utóbbihoz sorolja Szabó Lőrinc a „régii” baloldalt is).²⁰¹

Az utolsó hozzászóló Németh László volt. Az ő írása²⁰² kétségtelenül a legfőszintébb, a legfélreérthetlenebb: ő vette a legkomolyabban a reformgondolatot, sokáig ő hitt a legerősebben a kormánnyal való szövetség realitásában, ő aggódott érte a legjobban, ő akart és mert szembenézni a legnyíltabban a negatív jelzésekkel. „Mi történt? — kérdezte Németh. — Néhány

¹⁹⁹ *Féja Géza*: A magyar író feladatai. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. máj. 1.

²⁰⁰ *Kodolányi János*: Holt lelkek. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. ápr. 25.

²⁰¹ *Szabó Lőrinc*: „Jobb” és „bal” és a reformok. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. ápr. 26.

²⁰² *Németh László*: Író és hatalom. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. máj. 4.

kormányember beszédbe ereszkedett néhány íróval. Az írók elmondták *közös* kívánságukat a hatalomnak s elmondták ugyanezt a közönségnek is.” „Más írók” szerint az új szellemi frontot a kormány megvesztegette. „Félős, hogy a vádaskodók túlbecsülik a kormányt,” — a helyzet ugyanis nem túl reménykeltő. „Nézem a képviselők listáját s az a benyomásom, hogy ez a megvesztegetési szándék rózsaszínű fantasztikum.” S Németh László felállítja a mérleget: az új írói csoportosulás reformok égető szükségét hangoztatta, s az utolsó hónapokban „kedvenc szavait a hatalom egéről mint nyári záport kapta vissza”. Az irodalom az utóbbi években „felkelt a baloldali érdek ellen, mely fényűzésül tartotta”, „a politikusok egy csoportja is fölkelt a jobboldal diszciplinája ellen”. A két erő így egy kissé közelebb került egymáshoz. Ma az a kérdés: mehetnek-e együtt tovább? Németh László tehát, bármily torz módon jellemezte is a kialakult helyzetet, érezte, hogy az író-csoport válaszüthöz érkezett, s nem könnyű a tennivaló meghatározása: a reform-ígéretnek egyelőre csak ígéretnek. „Az író, aki ma odaadja helyeslését a kormánynak, hiába szívja holnap csalódottan vissza, már résztvett a bizalomnak abban a tőkehalmozódásában, amelyet a hatalom esetleg máshová fektet be, mint ígérté.” Amíg a kormány nem adja tanújelét igazi reform-szándékának — s ez a jel csak a földbirtokkérdés radikális rendezése lehet —, addig az írók teendője a „méltósággteljes várakozás”. Ezzel Németh László is egyértelműséget követelt, de Kodolányinál pozitívabb értelemben: „Ma még két reform van: egy, amelyet a politikusok emlegetnek s egy, amelyet az irodalom követel. A várakozás csak akkor várakozás, ha az egyiket nem dobjuk oda a másiknak. Hiába hallgat a szám, ha magatartással példát adok az átállásra. . . Ha a kótféle hatalom, temporális és spirituális közül az egyiknek meg kell alázkodnia a másik előtt, ne az alázkodjék meg, amelyik az Istenhez közelebb esik. . .”

A Magyarorszáiban közzétett cikkek mondanivalóját érdekesen egészíti ki és színezi az a nyilatkozat-sorozat, amely az Új Szellemi Front meghirdetésével szinte egyidőben, a Népszava 1935. május 1-i ünnepi számában jelent meg, „Reformokat! Reformokat! Politikusok, tudósok, írók és más közéleti szereplők nyilatkozata a korszerű kérdésekről” címen.²⁰³ Az ankét a hozzászólók véleményét kérte a reform-politikáról és a munkásmozgalom szerepéről, s nemcsak a népi írókat szólaltatta meg, hanem a baloldal képviselőit is.

Bajcsy-Zsilinszky Endre nyilatkozatában legalább három millió holdra kiterjedő földreform szükségességét hangoztatta. Illyés Gyula szerint nem is

²⁰³ Itt említjük meg, hogy a Szabadság c. lap 1935. ápr. 21-i száma is írásos ankétot tartott, nyilatkozatra szólítva fel „a fiatal magyar írónemzedék legkiválóbb képviselőit, milyen művészetpolitikai reformokat tartanak elsőrendűen fontosnak”. Bár a válaszok túlnyomórészt közvetlenül kultúrpolitikai vonatkozásúak voltak, érdemes megemlékezni róluk. Féja Géza nyilatkozatában azt fejtegette, hogy az író szabad utat követel népéhez, Illyés Gyula szerint előbb a nép rettenetes helyzetén kell segíteni, csak azután kerülhet sor a kulturális reformokra. Kodolányi szerint a fő feladat az irodalom felszabadítása a kapitalista nyereszkeskedés nyomása alól: „El mindentől, ami polgári, vissza mindenhez. ami ősi, eredeti, egyszerű és természetes.” Nagy Lajos az író megvédését követeli, a legkiválóbb írókat állami fizetésben kell részesíteni, s gátat vetni az irodalomban az „idegen áradatnak”. Németh László nagy írói és tudományos munkaalkalmak teremtését tartja fontosnak, Szabó Lőrinc a komoly modern művészeti értékek pártolását, Tamási Áron a művészetek — állami felügyelet mellett működő — nemzeti akadémiájának felállítását, Zilahy Lajos az őstehetségek segítését hangsúlyozza (Szabadság, 1935. ápr. 21.).

reformokról, hanem „gyökeres átalakulásról... az egész társadalmi szerkezet átépítéséről” kellene beszélni, ez a kijelentés azonban nem akadályozta abban, hogy hangot adjon az ígért reformok megvalósításába vetett reményeinek. Hangsúlyozta, hogy a munkásságnak szüksége van szakszervezetre, de a falu önvédelme, szervezetsége nincs megoldva: „Érezni fogják ennek hiányát azok is, akik a telepítést, a földreformot őszintén végre szeretnék hajtani.” Kodolányi János csak a munkásszervezetekre vonatkozó kérdéshez szólt hozzá, aláhúzva a szakszervezetek hatalmas progresszív szerepét, s csak azt sajnálta, hogy a föld népének ilyen szervezetei nincsenek és sohasem voltak.

A legfigyelemreméltóbb Szabó Lőrinc nyilatkozata volt; ez fontos újabb adalékokkal támasztja alá a költő – már jellemzett – korabeli politikai szemléletét. Szabó Lőrinc abból indult ki, hogy a legfontosabb a közszellem átalakítása: „A végső cél az volna, hogy goethei értelemben »etikussá« lehessen tenni az őserdő, a létért való harc, a liberális kapitalizmus törvényét, minden jó és rossz mozgatóját, az individuum jogát és létalapját, a természetes emberi önzést. Az etikus önzés már azonos az önzetlenséggel, ennél többet nem várhatunk az emberektől, akik nem angyalok” – írta, s mindez egybecsengett egy évvel korábbi, már idézett gondolatával. De Szabó Lőrinc most tovább is ment, s arról is elmondta véleményét, hogy hogyan lehetne ezt a célt elérni. Ehhez új államszerkezet kell, a parlament újjáalakítása, „szerintem formailag nem okvetlenül demokratikus irányban, főleg eleinte” – tette hozzá. „A türelmetlen jószándék – folytatta – persze kikerülhetetlenül gondol néha arra is, hogy egy eszményi diktatúra, tudósok, szerzetesek és katonák felvilágosodott és zseniális diktatúrája nem vinne-e hamarabb, mondjuk harminc–negyven év alatt a célhoz...” De hát mivel ilyen „modern plátói diktatúrára” nincs remény, marad az általános, titkos választójog, mely „nem is olyan használható, mint hiszik”. A szakszervezetek múltbeli szerepét egyébként – egyoldalúságai ellenére – ő is sokra becsüli, s nem tartaná illőnek, hogy a szocialista mozgalom hibáit éppen a Népszavában emlegesse. S Szabó Lőrinc – Magyarország-beli cikkével ugyancsak egybehangzóan – így fejezte be nyilatkozatát: „Ma teljes reneszánszra van szükség, annak fölismerésére, hogy a szociális jobbsorsot akaró réz már nem kizárólag baloldal, friss, bátor, kezdeményező erejű vezetők-re...”

Zilahy Lajos lényegében elhárította a választ a Népszava kérdéseire, – az új szellemi frontra szerinte éppen azért van szükség, hogy az értelmiség kidolgozza a válaszokat.

A Népszava-ankéton több más beállítottságú író és publicista is megszólalt. Márai Sándor nyilatkozata is egyfajta bizalmat tükrözött a reformmozgalom iránt: „Magyarországon minden jel szerint kezdetét vette a feudalizmus korszakának likvidálása. Ez a munka nem lesz könnyű” – de a folyamat visszafordíthatatlan; a szociáldemokráciának szerinte szava és szerepe lesz ebben az átalakulásban. Zsolt Béla, Ignóus Pál a radikális demokratáknak az egész „reform-korszakkal” szembeni kritikáját tolmácsolták. „A parasztimádatot azoknak a szájából, akik nem hajlandók a hitbizományi megkötöttségek haladéktalan és teljes eltörléséért kiállni, ugyanolyan megokolt gyanúval fogadhatjuk, mint általában a »szociális« érzületet bárki részéről, aki akár a nyilvános pártpolitika frontján, akár pedig *irodalmi teadélutánok vérszerződéses meghittségében* a mai – sajtócenzúrával és nyílt

szavazással operáló kormányrendszer szolgálatába szegődik” — írta Ignotus⁴ jogosan éles kritikáját néhány sommás megállapítással is fűszerezve. Viszont az is igaz, hogy a Zilahy-villában lezajlott találkozó keltette, érthető megdöbbenés pillanata nem az árnyalt elemzések ideje volt. Végül Veres Péter is megszólalt, s ő mondta ki a meggyőződéses szocialisták akkori véleményét a reform-mozgalomról: Magyarországon semmiféle reformakarát nem oldhatja meg a problémákat. Az egyetlen ilyen „reform”: a szocializmus; ehhez politikai demokrácia kell, paraszti érdekképviselet — szabadság és kenyér!

A népi íróknak a Népszava-ankéton való részvétele 1935. május 1-én kétségtelenül demonstratív célzatú volt. Azt volt hivatva bizonyítani — s ezt a célt bizonyos fokig el is érte —, hogy az író-csoport nem csatlakozott egyszerűen a kormányhoz, nem vállal egyoldalú kötöttségeket, sőt: az írók többsége kész kiállni a szocialista munkásmozgalom múltbeli érdemeinek elismeréséért, a jelenben pedig, ha elsősorban nem is a szociáldemokráciáért, de a szakszervezeti mozgalom védelméért.²⁰⁴

A Népszavában közölt nyilatkozatok, a persze sokkal fontosabb Magyarország-beli cikkek mellett, egyúttal még jobban aláhúzzák: közelebbről áttekintve, az író-csoport állásfoglalásai egyáltalán nem voltak egyértelműek. Ellenkezőleg: bár láthatóan támogatásukról biztosították Zilahyt és az Új Szellemi Frontot, bizonytalanságot és ingadozást tükröztek.

Fokozta a helyzet kényességét, hogy a kritikák nemcsak szocialista oldalról vagy liberális körökből származtak, hanem részben saját harci táboruk: Bajcsy-Zsilinszky Endre köréből is.²⁰⁵ Zsilinszky, mint ismeretes, a választások után tiltakozásul lemondott vitézi rangjáról.²⁰⁶ Április 21-én „Reformnyavalygás” címen írt cikket lapjában: „Hát érdemes volt 100 esztendőtté élni, kínlódní, harcolni a magyar ügyért, hogy a Széchenyi és Kossuth reformkorszaka így és ilyen emberekben folytatódjék?” Egy hét múlva a lap vezércikkben mondta ki negatív véleményét Zilahy kezdeményezéséről is. „Az alkotó elmék szellemi egységfrontjának gondolatát vetette a köztudatba az elmúlt napokban Zilahy Lajos” — írta. „Zilahy Lajos ugyan inkább a reformkormány mellé edesgeti az egységfrontot. Zilahy nyilván bízik a Gömbös Gyula jóhiszeműségében. Mi nem akarjuk illetékeseknek feltöltni magunkat a jóhiszeműség kérdésében, jó címeikkel azonban tényleg szolgálhatunk: Bethlen István és Eckhardt Tibor mindenesetre közelebbi felvilágosítással tudnak szolgálni Gömbös Gyula paktumhűségére vonatkozólag.”²⁰⁷ Május 5-én, tehát egy nappal Németh László nyilatkozata után pedig maga

²⁰⁴ Hangsúlyoznunk kell, hogy az ideológiai távolság, illetve eltávolodás, s a viták ellenére, a népi írók és Bajcsy-Zsilinszky nem vonták kétségbe a szocialista munkásmozgalom autenticitását a *munkásosztály* irányában, s ilyen vonatkozásban nem léptek fel konkurrensként a munkásmozgalommal szemben. — Bajcsy-Zsilinszky Endre 1934 nyarán lapjában nyíltan is védelmére kelt a szociáldemokráciának; Zsilinszky kiállítását a Népszava nagy elismeréssel nyugtázta (Népszava, 1934. jún. 3.).

²⁰⁵ *Vér Andor*: Emlékezés Bajcsy-Zsilinszky Endrére és a Szabadságra c. írásában hangsúlyozza, hogy Zsilinszky és a Szabadság szembefordult az Új Szellemi Front gondolatával, „s igyekezett felvilágosítani a félrevezetett írókat”. Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. 107. l.

²⁰⁶ A lemondást Zsilinszky nyílt levélben tette közzé: Bajcsy-Zsilinszky Endre levele v. Igmándy Hegyessy Géza testőrezredeshez, a Vitézi Rend ügyvezető törzskapitányához. „Leteszem vitézi rangomat”. Szabadság, 1935. ápr. 7.

²⁰⁷ Beszéljünk őszintén. Szabadság, 1935. ápr. 28.

Bajcsy-Zsilinszky leplezte le éles szavakkal az egész „reform-korszakot”, s benne az Új Szellemi Frontot is, azt a „német eredetű furcsa politikai és szociológiai idealizmust”, amely egyszerűen frázisokat állít, érthetetlen szólásokat és üres közhelyeket varr a marxizmus féligazságai helyébe”.²⁰⁸

A helyzet zavarosságát, az író-csoport felemás helyzetét, belső bizonytalanságát és növekvő kényszeredettséget sok ténnyel illusztrálhatjuk. Utalhatunk az olyan nyilvánvaló ellentmondásokra, hogy Tamási Áron és Féja Géza az Új Szellemi Front melletti kiállással szinte párhuzamosan érezték lelkiismereti kötelességüknek a tarpai kerületben átélt visszaélések és viszontagságaik leleplezését;²⁰⁹ hogy Németh László szinte ugyanazon a napon kényszerült lemondani rádió-állásáról, amikor Gömbösnek a magyar reformteendőket fejtegette.²¹⁰ Elsősorban azonban nem is ezekre az ellentmondásokra²¹¹ gondolunk; fontosabbnak tartjuk azokat az ideológiai-politikai kétértelműségeket, amelyekre az írókat kényes helyzetük kényszerítette.

²⁰⁸ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Baljóslatú jelek. Szabadság, 1935. máj. 5.

²⁰⁹ *Tamási Áron*: Szabadság. Szabadság, 1935. ápr. 7.; Választási társasjáték. Uo. ápr. 14.

²¹⁰ Németh László levele Kozma Miklósnéhoz, valamint Havel Bélához. 1935. ápr. 17. OL. K 429. 52. cs. 5. d. 1935. Rádióügyek.

²¹¹ Az itt említett ellentmondások voltaképpen régebbi keletűek voltak és időben is továbbgyűrűztek. Háttérükben az állt, hogy az író-tábor és a kormányzat között szövődő kapcsolatok éles ellenállást is kiváltottak konzervatív-ellenforradalmi és „hagyományos” sovinizta körökben. — Németh László 1934. dec. 25-én közzétett — más összefüggésben már említett — „Lesz-e reform?” c. cikke, illetve a cikk egy kultúr-nacionalista kitétele („Az elvesztett területeket »vissza« szerezni nem lehet, de szívós munkával »meg« lehet szerezni valami mást a kis népek övében: a magyarság primátusát”) nagy felháborodást váltott ki. Kozma Miklóshoz „Megszállott területi magyarok” aláírással gyálázkodó levél is érkezett, mely „abban a biztos tudatban, hogy Kegyelmes Urunk győelmét elkerülte” a cikk, haladéktalan intézkedést követelt Németh László ellen. Aki ilyet ír, „az veszedelmesebb, destruktívabb, kártékonyabb féreg a bolsevizmust előkészítő radikális írónál is, sőt az ún. emigráns írók között is csak a nemzetgyalázók közé való” — szól a levél. „Az a reform pedig, amelyet Németh László hirdet s amiért hajlamos a magyar lelkek imádságos hitét piszkos sárba tiporni, mindössze az, hogy kényszerítsük térdre a nagybirtokot, meg a banktőkét! Ugyanezt hirdették és gyakorolták a bolsevisták is. Igazán kár akkor Rákosi Mátyás ellen eljárást folytatni és Hock Jánosnak rabkosztot enni, ha ugyanezeket az eszméket még hozzá Titulescu elmélete alapján szabadon terjesztheti a magyar rádió szellemi irányítója!” (OL. K 429. 5. cs. 1. d. 1935. I.) Ez a sovinizta felháborodás tovább rontotta Németh helyzetét a rádiónál, aki azután, Kozma Miklós belügyminiszterrel történt kinevezése után, Kozma közvetlen gyakorlati támogatását elveszítve, egészen tarthatatlan helyzetbe került, többször is lemondásra készült, s csak Kozma kérésére maradt meg állásában, de 1935. ápr. 17-én végleg lemondott.

Németh a Kozma távozása után a rádió élére került Havel Bélához írt terjedelmes levélben részletesen feltárta azt a szakadékot, amely közte és a rádió vezetői közt a kulturális kérdések megítélésében fennállt. A levélből kiderül, hogy Havel már korábban közölte aggályait. Eszerint Németh egy part pour part művész, „aki csak író és mű irodalmi értékét nézi, s nincs érzéke az erkölcsi és pedagógiai szempont iránt...” „Elolvastam — írta levelében Németh László — Szerb Antal Voltaire-előadását, melynek kapcsán te kifogásaidat kifejtetted s ez még jobban megzavart. Az előadást óvatosságnak, tapintatosnak, ártatlanannak éreztem s a Szív Újság cikkét, melynek ha nem is a hangjával, de tartalmával azonosítottad magad, egy hecc-káplán kirohanásának. Vezettem-e én a lektúrát tovább, ha vállalatom vezetőjéhez közelebb áll ez a cikk mint én?” Ő, Német közölte lemondási tervét Kozmával, aki azonban lebeszélte. De helyzete tovább romlott, műsor-javasatait teljesen eltorzítják. A műsorba „megkérdésem nélkül kompromittáló előadások kerülnek. Mécs László botránnyos vasárnapi anyagáért a világ előtt én vállalom a felelősséget...” „Amíg Kozma Miklós itt volt, tartotta bennem a lelket s az ő támogatásával decemberben, januárban a prózai műsor azon a magaslaton volt, ahol kellett lenni. De a folytonos lövészárkok harc kimerített. A legjobb magyar

Az Új Szellemi Front tényleges jellege és szerepe — támogatói írásaiban — mindvégig homályban maradt; hol szabad irodalmi-szellemi tömörülésnek, hol a reformok vagy a kormány külső politikai támaszának mondta magát. A mellette kiálló írók nyilatkozatainak többsége, mint láttuk, felemás, sokértelmű, nem őszinte megnyilvánulás volt, telve óvatosan kimért véleményekkel, körülírásokkal, elhallgatásokkal. Kodolányi János, aki a baloldallal szembeni határozottabb állásfoglalás híve volt, külön cikkben támadt a „járványszerűen” terjedő politikai-ideológiai „kétkulacsosság” ellen, mely még az ifjú nemzedék — vagyis saját írócsoportja — közt is elharapózott. „Közös fronton belül, közös célokon és eszményeken belül és még barátságokon belül is öt-hatféle érdek szemmeltartása, védekezés nemlétező veszélyek ellen s megfutas a létező veszélyek elől, okos cserbenhagyásával az előreküldött harcosnak . . . a tűzben tartott két vagy több vas, a hátsó kijáratok figyelgetése és az állandó félremagyarázások szándékolt zúrzavara. . .” — így jellemezte a „kiállás” időszakának kellős közepén, 1935. április 28-án saját táborának állapotát.²¹²

II.

Az 1935 áprilisi csúcspont tehát nem az új magyar reformkorba vetett egyértelmű, optimista bizalom időszaka: az Új Szellemi Front melletti kiállás egyúttal a növekvő bizonytalanság és kétség ideje volt az író-csoport zöme számára. Április végén, május elején már minden nap, szinte minden óra tovább faragott valamit az amúgyis megtépázott reményekből. Az új parlament összetétele, a kormány tagjainak lehangoló nyilatkozatai, a szemérmelenség, ahogy Gömbösék túltették magukat korábbi ígéreteiken — mind

írókat képviseltem itt (akiknek nagy részéhez egyáltalán nem fűzött baráti érzés) s ezért mint baloldaltól sőt kommunistától denúciáltak.” (A levelet ld. OL. K 429. 52. cs. 5. d. 1935. Rádióügyek. 1935. ápr. 17.)

A rádió irodalmi műsorpolitikája ellen később, 1935 nyarán, amikor már Cs. Szabó László volt a lektorátus vezetője, egyenesen rendőrségi beadvány készült, melyet Kozma mint belügyminiszter cáfolt meg, megvédvé — persze a saját szemléletét tükröző érvekkel — elsősorban Illyést, valamint Cs. Szabót, Komlós Aladárt, Nagy Lajost, Molnár Ákost, de bizonyos fokig még József Attilát is („József Attila versei tendenciózus-mentesek voltak. Írójáról bővebbet a rádió nem tudott.) Kozma írása kiemelte Illyés magyarságát, baranyai útirajzának nagy pozitív hatását, s hangsúlyozta: a tősgyökeres magyar tehetségek „felkarolandók, nem pedig az ellentáborba szorítandók”. „A jelentés — írta Kozma — tipikus rendőri felfogást mutat, melynek jó szándékában nem kételkedem, de amelynek abszolút egyoldalúsága és szűk látóköre feltétlenül megállapítható.” (OL. K. 429. 136. Eln. szem. 50. A magyar rádió műsorára vonatkozó jelentés. — A dosszié két iratot, feltehetően két válasz-tervezetet tartalmaz: dátum csak a másodikon van: 1935. szept. 3.)

Egy másik — kifejezetten fajvédő oldalról elhangzó — kritika 1935 tavaszán Németh Antal, a Nemzeti Színház új igazgatójának „a liberális rezsimnél is rosszabb színházpolitikája” ellen irányult. A Széchenyi Ifjak körlevele c. röpirat, melyet szerzői tagjaiknak és a jobboldali sajtónak küldtek meg, kijelenti: „Eltűrtük, hogy minden reformgondolat ellenére két állást tart magának, eltűrtük, hogy máról-holnapra Pisquator tanítványából fehérre mosakodott, eltűrtük, hogy a fegyelmileg eltávolított Jaschikkal (kommun cselekményekért) csináltatta az első reformplakátot, de nem tűrjük el, hogy az első magyar szerzők Boross Elemér a pacifista szocialista (Betiltott Forgószél szerzője) és Harmath Imre a körüti zsargonköltő legyen. Ez mégsem az, amit a vezér akar! Meddig várjunk? Erőskezű reformert kérünk és nem álmodern szocialistákat.” (OL. K 429. 5. cs. 3. d. 1935. III.)

²¹² Kodolányi János: Egyszerű beszéd. Szabadság, 1935. ápr. 28.

ebbe az irányba hatottak. S ezek nélkül az előzmények nélkül, az írók romló közérzete nélkül aligha érthetnők meg azt a kiábrándulást, amely az új képviselőház összehívása s a kormány terveinek nyilvánosságra kerülése után a népi írók többségét elfogta.

A kiábrándulást, a gyakorlati tények mellett, jelentősen sietteték a baloldaltól elhangzó bírálatok: májusban ezek a kritikák alaposabbak és nyomósabbak lettek, mint a korábbiak, s meggyőzőbben hivatkoztak a reform-illúziókat elsópró tényekre. Ignotus Pál, József Attila, a Népszava stb. első gyors bírálatai után,²¹³ József Attila a Szocializmusban, Újvári László a Korunkban, Bálint György a Pesti Naplóban²¹⁴ elemezte részletebben az Új Szellemi Fronthoz csatlakozott írók nyilatkozatait, s az egész „reform-mozgalom” tartalmát. „A nép — vonta le a végső következtetést József Attila — majd újból ráeszmélhet a fasizmus és hitlerizmus tenger tanulsága után a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy minden erejével a demokráciáért, önön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri, nem is érti a dolgozó népek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak problémáit, amelyben él.” „Reform-íróink csatasorba tömörültek ugyan, de csak elszigetelt, ösztönös csatakiáltásaik vannak, nem pedig eredeti meggyőző, lendítőritmusú harci daluk. E tekintetben nyilván nincsenek egyedül: meg kell osztaniuk az osztrák, lengyel, litván, portugál stb. tekintélyrendszereket támogató szellemi emberek nyomasztó intellektuális gondjait...” — hangoztatta ijesztő jóslatát Bálint György.

Május közepére az Új Szellemi Fronthoz csatlakozott írók egy része teljesen elhallgatott; a többiek válasza a bírálatokra mind védekezőbb hangvételűvé váltak, mindinkább az önigazolás hangja szólalt belőlük. Talán csak Kodolányi János május közepi „Fegyvertánc »az új szellemi front« körül” c. cikksorozata²¹⁵ volt kivétel: Kodolányi vad dühvel utasította vissza a baloldali jogos — ha sokszor nem is túl mélyenszántóan kifejtett — vádjait, megkísérelve Bajcsy-Zsilinszky Endre bírálatát, mint más lapra tartozót, elkülöníteni a baloldali kritikáktól.

„Május—júniusra nyilvánvaló volt, hogy nemcsak a reformból nem lesz semmi, de író támogatói is kompromittálták magukat” — írta később Németh László.²¹⁶ A kudarcot azonban nem volt könnyű beismerni. Ezért május—június túlnyomórészt nem az elemzés és az önkritika, hanem a *magyarázkodás* ideje volt. Illyés Gyula május végéfelé a Brassói Lapokban így nyilatkozott: „A magyar kormány felismerte a parasztság égető kérdését, magához hívott és megkérdezte: hogy is gondold te ezt, mit is akarsz tulajdonképpen csinálni?... Mit csinált volna Ön, vagy más az én helyemben? — Nem tettem mást, mint megmaradtam eredeti állásfoglalásom mellett, mert — értsék meg végre! — a magyar népnek segítség kell, s ha nem is

²¹³ Ignotus Pál: „Új Szellemi Front”. Esti Kurír, 1935. ápr. 17. — Ignotus Pál: Frígiái sapkából tányérsapka. Uo. ápr. 27. — Gondok-gondolatok c. rovat glosszája. Népszava, 1935. ápr. 17. — Góra Lajos: Reformnemzedék és intellektus. Uo. máj. 1. — József Attila: Reformtoborzó. Esti Kurír, 1935. máj. 5.

²¹⁴ József Attila: „Új Szellemi Front.” Szocializmus, 1935. május. — Újvári László: Az Új Szellemi Front Magyarországon. Korunk, 1935. 439–443. 1. — Bálint György: Támogató-ének vagy farkasok dala? Pesti Napló, 1935. máj. 5.

²¹⁵ Szabadság, 1935. máj. 12. és máj. 19.

²¹⁶ Németh László: Kozma Miklós. I. h. 325. 1.

mindegy, kiktől is jön a segítség, mégis csak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.”²¹⁷

Féja Géza ugyanebben az időben már élesen bírálta a kormány teljesen komolytalan telepítési tervét, s kimondta: „A földbirtokreform gondolata, tehát a legégetőbb magyar probléma lekerült a napirendről.”²¹⁸ Ez a késői tisztánlátás azonban nem akadályozta meg, hogy június elején ne igyekezzék kivédeni az Új Szellemi Frontot ért bírálatokat. De válaszából hiányzott a belső meggyőződés. Féja védekezően hangoztatta, hogy az írók nem álltak a kormány mellé; ő maga éppen azért volt és maradt híve a Nemzeti Radikális Pártnak, mert sosem bízott Gömbös Nep-jében. Egyébként is, vajon a baloldal egyetértene-e vele abban, hogy „a parasztságot tegyük az ország gerincévé és a gazdasági hatalom elsőrangú birtokosává? Így akarja Ignotus Pál is?” — kérdezte kihívóan, egyúttal jelezve a kiábrándulás után előtérbe kerülő egyik tanulságot: a népre, a parasztságra való fokozottabb támaszkodás gondolatát. S végül, az érvekből szinte kifogyva, Vörösmarty egykori szavaival csak annyit tudott mondani: „Némely jóindulatú, túlfűtött fiataloknak pedig azt izenem, hogy bírónak még igen kicsinyek.”²¹⁹ Ezek a szavak nyilvánvalóan a falukutató tábor legfiatalabb generációjának szóltak, akik, úgy látszik, ugyancsak bírálóan léptek fel mestereikkel szemben.

A Válasz-ban Szabó Zoltán, éppen ennek a legfrissebb generációnak a képviselője foglalkozott az Új Szellemi Front problémáival. Cikkének — jellemző módon — „A nyüzsgő gyakorlat” címet adta.²²⁰ Megértően írt az író-csoport állásfoglalásáról, bár szerinte a hatalom iránti bizalom „indokoltságát-indokolatlanságát ész-okokkal egyaránt lehet bizonyítani”. Az írók az adott helyzetben mégse tehetek mást, még ha „a harc fegyverzaja nem is volt mindenütt a legvigasztalóbb”. Érdekes viszont, hogy Szabó Zoltán saját generációja számára Némethék - Illyések - Féjáék állásfoglalását már egyáltalán nem tekintette példának: ők, a fiatalok — fejtegette — korainak érzik a közéletben való aktív részvételt, hiszen még minden kidolgozatlan. Nem nehéz felismerni e szavak mögött a törekvést az Új Szellemi Fronttól való elhatárolódásra — a legfiatalabbak egy része így vonta le a tanulságot példaképei mind nyilvánvalóbb kudarcából.

A legkendőzetlenebbül és a legönkínzóbban — bár ekkor még igen felületesen — megint Németh László mondta ki az igazságot. A többiek még magyarázkodtak, amikor ő már nyíltan beismerte: a reform-illúziók kudarcot vallottak.

Mi történt? — tette fel újra Németh a kérdést.²²¹ „Néhány szorongó magyar megérezte a készülő emberhalált és segélyért kiáltott. A segélykiáltás végigcsapott az országon, az emberek orvosság után kapkodtak, a reform-hangulat általános lett. Ugyanekkor a politika csárdája szűk lett két dudásnak. Az ügyesebbik dudás észrevette a reform-hangulatot, ígéreteket tett és kinyomta a másikat. Így született meg a »reform-korszak«. Mindez rendben

²¹⁷ *Látó Anna*: Beszélgetés Illyés Gyulával. Brassói Lapok, 1935. máj. 19. Id. József Attila összes művei. III. köt. 401. l.

²¹⁸ *Féja Géza*: A kis bögre. Szabadság, 1935. máj. 26.

²¹⁹ *Féja Géza*: Magyar jakobinus válasza. Szabadság, 1935. jan. 9.

²²⁰ *Szabó Zoltán*: A politika betörése (folyóiratszemle). A nyüzsgő gyakorlat. Válasz. II. évf. 7—8. sz. 1935. máj.—jún. 369—370. l.

²²¹ *Németh László*: Mi történt? Tanu, 1935. II. 110—111. l.

lett volna, ha a miniszterelnök győzelmei és ígéretei közt egy bátor lépést mer tenni. . . ha valaki, én boldogan álltam volna egy alkotó kormány mögé. . . A kormány egyik tagját személy szerint ismertem, ez az ismeretség kötelességemmé tette, hogy még az első ijesztő tünetek után is várakozzam. De hogy tovább áltassam magam, ahhoz sem elég buta, sem elég svihák nem vagyok. . .”

Az első kiábrándult reakciókat csakhamar mélyrehatóbb elemzések, s esetenként önkritikák követték. Ezek nem terjedtek ki az író-csoport minden tagjára, — így pl. Kodolányinál vagy Szabó Lőrincnél hiába keresnők őket. Nem is mindenki hatolt mélyre elemzésében; a tanulságokat teljesen és véglegesen lényegében senki sem vonta le, s amit levontak, azt később többen újra elfeledték vagy visszavonták. De ha nem is teljes következetességgel, az önkritikus elemzések lényegében két határozott felismerést tartalmaztak. Az egyik a magyar középosztály társadalmi szerepének és arculatának az illúzió-mentesebb szemlélete. A másik az a felismerés, hogy a nép aktív részvétele nélkül nem kerülhet sor nemhogy a társadalom gyökeres átépítésére, de számottevő reformokra sem.

Ezeket a tanulságokat elsőnek Illyés Gyula vonta le, 1935 június közepén a kormány telepítési tervét így kommentálta: „A sok vajúdas és a hegyek görcei után, sajnos ezen is meglátszik, hogy politikai kényszer szülte, igazi politikai nyomás nélkül. . .” „Jóhiszemű idealizmus, hogy lényegbe vágó újításokat felülről is bele lehet verni egy ország tömbjébe, anélkül, hogy a milliók tömbje a föléje telepedett rétegen át kiáltva, azt alulról feszegetve, maga is ne követelné az újításokat. . . A stratégia a kísérlet nélkül is azt parancsolja, hogy mindazok, akik valóban küzdeni akarnak a népért, és már nem is az ország megújulásáért, hanem megmentéséért, visszahúzódjanak. Nem a küzdelemtől, hanem seregért, amelyben nem bizonyos, hogy ők lesznek a vezérek, sőt a sereg gyengesége mellett fog szólni, ha ők lesznek a vezérek. Az ő dolguk csak a toborzás.”²²²

Illyésnek ez az értékelése adta meg az alaphangját minden komoly későbbi önkritikának is az Új Szellemi Front és a „reform-korszak” vonatkozásában. Ez csendült ki Sárközi György egy évvel későbbi, a Gondolat c. folyóiratnak írt, mintegy az írók hivatalos kollektív állásfoglalását tartalmazó — de Sárközi határozott kézjegyét is magán viselő — leveléből: bár hangsúlyozza, hogy az úgynevezett „új szellemi front” nem a kormányzati rendszer, hanem a reformok mellett állt ki, őszintén beszámol az író-csoport csalódásáról. „A konzekvenciákat — írta Sárközi — számos okból nem vonhattuk le ugyanazon a helyen, ahol bizakodásunknak hangot adtunk, de társaim megbízásából már május hónapban átvettem a Válasz szerkesztését, amely a tényfeltárás, a meggyőzés, a bírálat és a gúny minden eszközével élesen szembe fordult az ál-reformokkal és az ál-reformerekkel.

Nem akarjuk letagadni, hogy a magyar táj kódében vajúdó hegyeknek hittünk vajúdó vakondtúrásokat; de a megszületett neveléses egeret semmi esetre sem nézzük párducnak. Sőt: az elmúlt esztendő tanulságai sokunkban megérlelték azt a meggyőződést, hogy a magyarság mai állapotán cincogó és tipegő reformok már egyáltalán nem segíthetnek. Gyökeres átszervezésre

²²² *Illyés Gyula: A telepítés útján. Magyarország. 1935. jún. 14. Id. József Attila összes művei III. köt. 404—405. l.*

van szükség, amelyet csak az öntudatosított magyar tömegek tudnak a politikai hatalom megszerzése útján végrehajtani.”²²³

Ezekhez az önkritikákhoz később több-kevesebb következetességgel mások is csatlakoztak. Féja Géza 1937 tavaszán²²⁴ a „konszolidációs” és a „forradalmi” ellenforradalom egymás elleni harcában jelölte meg az 1935-ös „reform-korszak” lényegét, s a kudarcot elsősorban annak tulajdonította, hogy a „forradalmi” ellenforradalom — vagyis a Gömbös-csoport — a konszolidációs erők fogságába került. „Ám veszített-e a magyarság e cselekvési lehetőségek elmaradása, megakadályozása folytán?” — kérdezte. S így válaszolt: „Véleményem szerint aligha.” 1935 március—áprilisában ennek a „forradalmi” ellenforradalomnak volt egy aránylag szabad cselekvési periódusa, de bebizonyította szellemi tehetetlenségét. „Ebből következtethetünk arra is, hogy milyenek lettek volna ennek az új ellenforradalmi szövetkezésnek a politikai cselekedetei.”

A magyar középosztály feletti kritikát a legélesebben Németh László mondta ki, ő, aki 1934-35-ben a leginkább hitt ebben a középosztályban. 1938 tavaszán, Szekfű Gyula Magyar történetét kommentálva arról írt, hogy 1919 után egy ideig még lehetett reménykedni abban, hogy a magyarság levonja a tanulságokat, s „megkísérli a társadalom egészséges átszervezését”. De 1935 „bebizonyította, hogy a »magyar nemzet« (a hajdani nemesi magyar nemzet s maradványai és függelékei által vezetett magyarság) erre sosem lesz képes. *A magyar hivatalnok nemesség és a magyar nép abba a circulus vitiosusba került, amelyben fa és fagyöngy állnak...* A ló lovasát csak akkor vetheti le, ha maga zabon él, vagy a lovas ájult. A »magyar nemzet« azonban: éber, páncélos vitéz roskadó gebén...” Ebben az értelemben tehát — fejtette ki Németh — „a magyar nemzet történelme 1935-ben nagyjából véget ért”. A „magyar nemzetet” nem lehet megreformálni, hanem „ki kell lépni a körből, amelynek bűvös határánál elfogódottan torpantunk meg s annak az új történelemnek a lehetőségéért kell küzdenünk, amelyben a régi magyarság íze s nagy példái visszajárnak, osztályai közül azonban az az egy, amely olyan mélyen élt eddig, hogy még történelmet sem tudott magának csinálni...”²²⁵

A tanulság levonása persze nem volt mindig ilyen világos és félreérthetetlen. De ezek voltak a legradikálisabb felismerések.

*

Az Új Szellemi Front, 1935 tavaszi, a Gömbös-kormány „reformpolitikáját” támogató formájában, nem volt hosszú életű, s a leghelyesebb politikai kísérletnek tekinteni. A kísérlet — noha az eredendő bűn vádját nem fogadjuk el — negatív eredménnyel járt, s ezen a népi írók indítékainak megértő elemzése sem változtat.

A népi írók mozgalma, ha most a felszíni mozzanatoktól eltekintünk, 1934-1935-ben a két *pólusú* (a régi, nemesi-dzsentri magból, illetve az újabb, városi-polgári magból kialakult) *középosztály és értelmiség* egyik ágával: a nemesi magból eredő, illetve ehhez idomuló rétegével kereste a kapcsolatot,

²²³ Gondolat, 1936. ápr.—máj. 161. l. Id. József Attila összes művei. III. köt. 406. l.

²²⁴ Féja Géza: Márciusi Front. Hid, 1937. jún. 1. sz.

²²⁵ Németh László: A magyar történet margójára. Hid, 1938. márc. 5. sz.

égető társadalmi reformok kiküzdésére. A törekvésnek az adott helyzetben tagadhatatlanul volt bizonyos elvont realitása. A középosztály és értelmiség rétege, melynek társadalmi befolyása jelentékeny volt, mindjobban szembe fordult a konszolidációs rendszerrel, megrendült konzervativizmusában, s növekvő érzékenységet mutatott a nép, az ország szociális problémái iránt is. Komoly, felelősségteljes csoportjai egyik fontos, sőt nélkülözhetetlen elemét alkothatták egy hatékony magyar progresszióknak. A népi mozgalom és a középosztály közeledése olyan körülmények között következett be, amikor az 1919 után amúgyis gyenge „hagyományos” baloldal súlyos válsággal küzdött. Egyidőben ezzel, válságjelek mutatkoztak a legminimálisabb reformoktól is mereven elzárkózó konszolidált ellenforradalmi rendszer testén is, — a népmozgalmakat ugyan már a gazdasági válság kezdeti szakaszában kegyetlen eszközökkel leverték, a baloldalt mégjobban elszigetelték, de saját bázisuk bomlását, éppen a középosztály és értelmiség fent említett rétegeiben, az uralkodó körök nem voltak képesek megállítani.

Ez a középosztályi elégedetlenség, ez a megnőtt szociális érzékenység azonban — sok esetben függetlenül a szubjektív szándékoktól — jórészt egy erőteljes szélsőjobboldali áramlat keretében, annak integráns részeként jelentkezett, vagy legalábbis egy ilyen áramlatba torkollott: a régi — vagy ahhoz idomuló — középosztály zöme polgári szempontból is anakronisztikus alakulat volt, melynek politikai gondolkodását továbbra is a „kereszténymemzeti” eszmevilág irányította; fő politikai képviselőjét egy szélsőjobboldali, fasisztoid katonai-bürokrata és politikus csoport töltötte be. A régi (vagy ahhoz idomuló) magyar középosztály zöméhez ezen a szélsőjobboldali vezető rétegen keresztül vezetett az út.

Az Új Szellemi Front tehát — s ez a Front ideológiáját leginkább meghatározó, s legnyíltabban kifejező Németh László írásaiból világosan kiderül — az új népi értelmiség és a középosztály egy részének összefogását célozta egy olyan pillanatban, amikor mozgástérrel rendelkező más társadalmi erő nem mutatkozott, s amikor a népi értelmiségnek (a magyar értelmiség e mondhatjuk új, harmadik pólusának) fellendült mozgalma — a rendszer fellazulását túlságosan is saját művének tulajdonítva — abban reménykedett, hogy a régi középosztállyal kötendő szövetségben a jobbkat átformálja, egyébként is majd ő szerzi meg a hegemon szerepét, s így biztosítja a radikális reformok végrehajtását.

De népmozgalomra nem tudott támaszkodni, a válságba jutott baloldaltól eltávolodott, s közvetítőnek az úri szélsőjobboldalt kellett elfogadnia. Ez az egész — nyilván csak részben tudatos — elgondolás sorsát eleve meghatározta. A népi írók kísérlete még részeredményt sem ért el. De többről is szó volt, mint a reformok kudarcáról: ha túlnyomóan csak közvetett formában is, egy időre ők váltak a gömbösi „reform” eszközeivé, maguk is elősegítve azt a jobboldali politikai átcsúszást, amely a 30-as évek első felében zajlott le.

A mérleg másik serígyőjébe is vethetők — persze nem ilyen súlyos — érvek. A népi mozgalomnak a rendszerbe való integrálása Gömböséknek is csak ideiglenesen és részlegesen sikerült, — az Új Szellemi Front csak gyenge, felemás és végül is kevés sikert felmutató kísérlet volt ezen az úton. Mint már utaltunk rá, a kísérletre akkor került sor, amikor sikerének „nagypolitikai” szempontból már egyre kevésbé volt realitása. De az elsőrendű ok a népi mozgalom következetes nagybirtok-ellenessége, antifeudalizmusa, s — ideológiai bizonytalanságai ellenére is — radikális népfelfogása volt; mindez

csak ideig-óráig mosódhatott egybe a jobboldali reform-demagógiával. De a kísérlet még így is — és éppen ezért — eléggé radikális volt ahhoz, hogy az ellenforradalmi rendszer fő hatalmi erőit tovább távolítsa a népi írók nagyrésztől, de talán a Gömbös-féle elgondolásoktól is.

Az Új Szellemi Front időszaka — előtörténetével együtt — nagy jelentőségű volt a népi mozgalom súlya, szerepe és belső fejlődése szempontjából. Ez tette a mozgalmat országosan is számottevő ideológiai-politikai tényezővé. Tapasztalatai, tanulságai fontos szerepet játszottak a népi irányzat végleges kifermálásában. A tanulságok az író-csoport tagjaiban nem egyformán és nem egyforma erővel szűrődtek le, — mégis ezzel lett teljessé a mozgalom — saját belső erői által meghatározott — lehetőségeinek a köre. Az alternatívák — nem egyszer egy-egy személyen belül is — a jobboldali ellenzékiséghez való közeledéstől, a felellezéki szellemi reform-mozgalmon át, egészen egy radikális szegényparszti politikai mozgalom megteremtésének lehetőségéig terjedtek. Az irányzat sokarcúságából következett, hogy lényegében mindvégig — bár időszakonként más és más erővel — e különböző lehetőségek között ingadozott, nem tagadva azonban meg radikális nagybirtok-ellenességét, antikapitalizmusát s a szegény nép sorsáért érzett felelősségét.

Az 1934—35-ös időszak csakhamar az irányzat legpozitívabb fejlődési szakaszának nyitott utat: a Márciusi Front időszakának. Ekkor a népi írók egy része újra találkozott a megújulás útját kereső baloldal egy részével. Sajnos, a találkozáson a szervezett munkásság képviselői — különböző okokból — nem vettek részt. Ez egyik oka volt annak, hogy a találkozó lényegében nem változtatott azon a helyzeten, amelytől Illyés Gyula éppen az 1934—35-ös tapasztalatok alapján óvott: a sereg gyengesége mellett fog szólni, ha az írók lesznek a vezérek.

Миклош Лацко:

К истории Нового духовного фронта

(Резюме)

Новый духовный фронт, провозглашенный в 1935 г. Лайошем Зилахи, представлял собою идеолого-политическое движение «народных» писателей, предназначенное поддерживать постоянно сулившее реформы правительство Гёмбёша (1932—1936).

Рассматриваемая работа посвящена предыстории Нового духовного фронта, личной встрече Дюлы Гёмбёша с «народными» писателями и общей оценке этого движения. В качестве исходной точки зрения исследование подчеркивает: предыстория Нового духовного фронта связана с двумя одновременно наблюдавшимися кризисами: всеобщим экономическим кризисом и кризисом левых движений в Венгрии. Правящие круги Венгрии реагировали на тяжелые социальные последствия мирового экономического кризиса *поворотом вправо*, который нашел выражение в назначении старого вождя расистов Дюлы Гёмбёша премьер-министром. Гёмбёш объявил о наступлении эпохи великих реформ. В стране началось сильное политическое брожение, которое распространилось также и на средний класс и интеллигенцию, т. е. на слои, составлявшие основу контрреволюционного правительства. В политической жизни началось смещение в крайне правое направление.

Гёмбёш и его группа вначале не предполагали, что провозглашенное ими демагогическое движение за реформы привлечет на их сторону значительных представителей литературной жизни. Дело в том, что венгерская литература, главным образом, поэзия, составлявшая наиболее сильную ее ветвь, в 20-е годы и в начале 30-ых годов отличалась в основном левыми тенденциями. Однако осенью 1933 года положение изменилось: с выступлением движения «народных» писателей в качестве самостоятельного явления, между движением «народников» и различными реформистскими движениями националистского толка возникли точки соприкосновения.

В образовании связей между руководимым Гёмбёшем направлением и «народными» писателями значительная роль принадлежала генеральному директору Венгерского радио и председателю Венгерского телеграфного агентства Миклошу Козме. Козма в начале 30-ых годов пришел к выводу, что крайне правым следует придерживаться более «современной» культурной политики, поэтому он завязал связи с двумя наиболее видными представителями «народных» писателей: Ласло Немэтом и Дюлой Ийешем и пригласил Немэта на должность руководителя литературной редакции Радиовещания. Почти в это же время Лайош Зилахи, стоявший в близких отношениях с Гёмбёшем, стал редактором ежедневной газеты «Мадьярорсаг». Зилахи предоставил страницы своей газеты «народным» писателям (в редакционную коллегию вошли Янош Кодолани и Лёринц Сабо, регулярно писали статьи Геза Фейя и Эндре Байчи-Жилински). «Мадьярорсаг» все больше становилась рупором правительства Гёмбёша, постоянно обещавшего реформы, верила в эти реформы и торопила их; она была также главной мастерской, в которой подготавливались связи между Гёмбёшем и писателями.

Далее автор исследования переходит к анализу политико-идеологического облика наиболее значительных представителей «народных» писателей. Он показывает, что точки соприкосновения между движением «народников» и правительством имели своей основой национализм. И несмотря на все различия в отношении к народу и нации между «народниками» и группой Гёмбёша (группой крайне правых представителей господствующих классов), национализм сформировал между обоими этими направлениями известные идеологические связи. В выработке идеологических и политических связей между писателями и правительством главная роль принадлежала Ласло Немэту. Решающее значение в этом вопросе имела теория о «третьей Венгрии», о «качественном» социализме, иллюзии, которые «народные» писатели питали относительно среднего класса и бюрократии Венгрии, опирающийся на эти взгляды утопистический реформизм и недооценка важности политической сферы. То обстоятельство, что к пути националистических реформ приблизился и Дюла Ийеш объясняется в первую очередь его разочарованием в левом движении, тем отчаянием, в которое его приводила гибель народа. Во взглядах Гезы Фейя и, в еще большей степени, Яноша Кодолани чрезмерный социальный радикализм сочетался с иррациональным восприятием народа, крестьянства, что явилось главной причиной их связи с крайне правым, националистским движением «за реформы». Лёринц Сабо зашел в тупик, придавая чрезмерное значение инстинкту; пытаясь спастись от краха, к которому его вел крайний индивидуализм, в найденном имманентном пути «коллективе», он оказался беззащитным перед крайне правой идеей «реформ». Карой Пап стал на сторону националистской и одновременно антисемитской идеи реформ, ибо он был сторонником в корне ошибочной идеи противопоставления венгерского народа «народу жидов», теории изоляции еврейства и «искупления» им его «грехов».

С конца 1934 года гёмбёшское «движение реформ» принимает все более широкий размах. И хотя все больше признаков указывали на демагогическую сущность правительственных обещаний реформ, «народные» писатели не могли освободиться от своих иллюзий и высказывали готовность к духовно-идеологической поддержке правительственного движения реформ. 16 апреля 1935 года, после выборов в парламент, состоялась и личная непосредственная встреча Дюлы Гёмбёша с ведущими представителями «народных» писателей. И хотя эта встреча носила характер еще только прощупывания настроения другой стороны (ни от одной из сторон не прозвучали связывающие ее обещания) и показала расстояние, отделяющее «народных» писателей от Гёмбёша, «народные» писатели все же выступили в поддержку обещания реформ целой серией статей. Однако вскоре иллюзии их рассеялись. Причем это разочарование было вызвано как поведением правительства, так и критикой его действий со стороны левых.

В заключительной оценке автор рассматривает Новый духовный фронт как политический эксперимент, в ходе которого движение «народных» писателей хотело заключить со средним классом союз с целью борьбы за насущно необходимые реформы. Однако Новый духовный фронт не сумел найти себе опоры в народных движениях, отделился от левых политических групп и оказался вынужденным в своих поисках связей со средним классом обратиться в качестве посредника к крайней правой политической группировке, что уже заранее определило неудачу этого эксперимента.

Miklós Lackó:

Contributions à l'histoire du Nouveau Front Intellectuel

(Résumé)

Le Nouveau Front Intellectuel, annoncé par Lajos Zilahy au printemps de l'an 1935, était le mouvement intellectuel-politique des écrivains populistes pour appuyer les promesses de réforme du gouvernement Gömbös (1932—36).

L'étude présente s'occupe des antécédants du Nouveau Front Intellectuel; du rencontre personnel de Gyula Gömbös et des écrivains populistes; et de l'appréciation du mouvement entier.

Comme point de départ, l'étude souligne: les antécédants du Nouveau Front Intellectuel s'attachent au moment de deux crises parallèles. L'une était la grande crise économique, l'autre: la crise de la gauche. Les milieux dirigeants hongrois ont donné la réponse aux graves conséquences sociales de la crise économique par l'ouverture à droite: c'était le sens de la nomination de Gyula Gömbös — l'ancien chef des racistes — comme président du conseil des ministres. Gömbös annonça une grande époque de réforme. Une grande fermentation politique se metta en mouvement qui s'étendait aussi sur les couches intellectuelles et de classe moyenne formant la base du régime contre-révolutionnaire. La débâcle montra dans la direction de l'extrême droite.

Au début, Gömbös et son groupe ne pensaient pas qu'ils puissent gagner les représentants importants de la vie littéraire aussi pour leur mouvement de réforme démagogique; la littérature hongroise et surtout sa branche la plus forte, la poésie était de mentalité gauche pour la plupart jusqu'à la veille des années 30. Mais en automne de 1933 la situation changea: avec l'apparition autonome du mouvement des écrivains populistes, se formèrent des points de contact entre le mouvement populiste et des différentes tendances de réforme nationalistes.

Dans la naissance du contact entre la tendance de Gömbös et les écrivains populistes, Miklós Kozma — le directeur général de la radio, président de l'Agence Télégraphique Hongroise — a joué un rôle important. Au début des années 30, Kozma a reconnu que l'extrême droite doit continuer une «politique culturelle» plus moderne et il est entré en relation avec deux membres les plus illustres des écrivains populistes: avec László Németh et Gyula Illyés, et il a invité László Németh comme directeur du lectorat littéraire à la radio. Presque parallèlement avec ce fait, Lajos Zilahy devint le rédacteur du journal quotidien Magyarország qui était en relation avec Gyula Gömbös. Zilahy ouvrit son journal devant les écrivains populistes (János Kodolányi et Lőrinc Szabó entrèrent dans la rédaction du journal, Géza Féja et Endre Bajcsy-Zsilinszky devinrent ses chroniqueurs constants). Le journal devenait de plus en plus le porte-parole des promesses de réforme du gouvernement Gömbös, et le solliciteur encourageant des réformes; c'était l'atelier préparatif principal des relations entre Gömbös et les écrivains populistes.

L'étude, par la suite, analyse le profil idéologique-politique des membres plus importants des écrivains populistes. Elle démontre, que les points de contact entre le mouvement populiste et le gouvernement sont rapportables surtout au nationalisme. Quoique la conception sur le peuple et sur la nation du mouvement populiste ait été largement différente de celle du groupe de Gömbös (de l'extrême droite gentry), par l'intermédiaire du nationalisme, se formaient des relations idéologiques entre les deux tendances. L'élaboration idéologique et tactique des relations entre les écrivains et le gouvernement se rattache surtout au nom de László Németh: sa théorie sur «la troisième Hongrie», sur «le socialisme de qualité», ses illusions pour la classe moyenne hongroise et la bureaucratie, et son réformisme utopiste basant sur tout cela et la sous-estimation de l'importance de la sphère politique y ont joué le rôle principal. L'approche de Gyula Illyés au chemin de réforme nationaliste peut être ramené premièrement à son désabusement de la gauche et de sa désolation à cause du dépérissement du peuple. Dans les vues de Géza Féja, mais surtout dans celles de János Kodolányi, le radicalisme social intense s'est accompagné d'une conception plus irrationnelle du peuple, de la paysannerie et surtout par ce fait il est entré en relation avec le «mouvement de réforme» de l'extrême droite nationaliste. Lőrinc Szabó essaya à s'enfuir de la faillite de l'extrême individualisme, resté au niveau instinctif, — dans une «communauté» cherchée par une mauvaise route, et par conséquent il est devenu sans défense contre l'esprit de la «réforme» de l'extrême droite. Károly Pap était mis à côté de la pensée de réforme nationa-

liste et antisémite par la conception tout à fait irrationnelle sur le peuple — «le peuple juif» — et par la théorie de la «réserve» des Juifs et de leur «expiation».

A partir de la fin de 1934, le grand essor du «mouvement de réforme» de Gömbös a commencé. Les écrivains populistes ne pouvaient pas se délivrer de leurs illusions — quoi que de plus en plus de signes aient montré le caractère démagogique des promesses de réforme du gouvernement, — ils étaient prêts à appuyer le mouvement de réforme du gouvernement sur le plan idéologique et politique. Le 16 avril 1935, après les élections de parlement, Gyula Gömbös a rencontré l'équipe dirigeante des écrivains populistes. Bien que le rencontre ait été d'un caractère de prendre des informations (aucune partie n'a fait une promesse engageante) et il ait montré la distance entre Gömbös et les écrivains populistes même dans cette situation, les écrivains populistes prirent parti pour les promesses par une série d'articles. Mais les illusions se sont vite dissipées, grâce à l'attitude du gouvernement et à la critique de la gauche.

L'étude considère en dernier jugement le Nouveau Front Intellectuel comme une tentative politique, dans laquelle le mouvement des écrivains populistes voulait conclure une alliance avec la classe moyenne hongroise, pour obtenir au prix de grands efforts les réformes urgentes. Mais il ne pouvait pas s'appuyer sur un mouvement du peuple, il s'est éloigné de la gauche — ainsi il devait accepter le groupe politique de l'extrême droite — comme l'intermédiaire pour pouvoir établir des relations avec la classe moyenne. Cette situation détermina à priori l'échec de la tentative.

Fernand Braudel hetven éves

A közelmúltban ünnepelte 70. születésnapját a jelenkori francia történetírás egyik vezető egyénisége, Fernand Braudel. Történetírói és tudományszervező munkásságának jelentősége túlnőtt Franciaország határain; ezért az ünnepelő körhöz — sok más nemzetbeli kollégánkkal együtt — mi, magyar történészek is csatlakozunk jókívánságainkkal.

Fernand Braudel 1902. augusztus 24-én született az északkelet-franciaországi Lunéville-ben. A Sorbonne-on folytatott tanulmányai után előbb a párizsi Condorcet és IV. Henrik lyceumokban tanított, majd Alger és a braziliai São Paulo egyetemén működött. 1937 óta az École Pratique des Hautes Études munkatársa. A második világháborúban német hadifogságba került. A Franciaország felszabadulása utáni években Lucien Fèvre egyik legközelebbi munkatársa az *Annales* szerkesztőségében és az École Pratique des Hautes Études VI., gazdaság- és társadalomtudományi szekciójában. Lucien Fèvre 1956-ban bekövetkezett halála után átvette annak örökét mind az *Annales* élén, mind a VI. szekció elnöki székében. Már 1950-től a Collège de France professzora. Egy év-tizeddel később egyik előkészítője és létrehozója a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaságnak; 1962 és 1965 között a Társaság elnöke.

Braudel professzor több mint másfél évtizede vezetője annak a széles nemzetközi kihatású francia történetírói irányzatnak, amely az *Annales* című folyóirat körül csoportosul. Történetírói útját két nagy mérföldkő, két nagyszabású munka jelzi — közben természetesen a kisebb könyvek, tanulmányok és cikkek egész sorával. Az első: az 1949-ben publikált, több mint 1000 lapos doktori tézisei: „A Földközi tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában”. (*La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris 1949; 2. átdolgozott és bővített kiadása 1966-ban jelent meg két kötetben.) Braudel a diplomáciai sakkhúzások és háborúk mögött „a hatalmas és lassú történelmet”, a *Mediterraneum* történetét „a maga komplex tömegében” igyekszik megragadni: az emberi társadalom és a földrajzi környezet között kialakult tartós kölcsönhatásokat, a gazdasági struktúrákat, a társadalmi alakulatokat és a civilizáció jellegzetes formáit. Másik nagy könyvében — „Anyagi kultúra és kapitalizmus a XV—XVIII. században” (*Civilisation matérielle et capitalisme. XVe—XVIIIe siècle. Tome Ier.* Paris 1967) — a kapitalizmus kialakulását és korai szakaszát vizsgálja, amelyet ő a „kereskedelmi kapitalizmus” időszakának nevez. A történelmi folyamat szilárd vázát igyekszik azonban kitapintani: a társadalom, a dolgozó tömegek mindennapi életének kereteit és tartalmát. A készülöben levő második kötet az anyagi civilizációnak erre az alapjára épülő mozgékonyabb és változékonyabb szférákat vizsgálja: a forgalom és a csere alakulását, a kapitalizmus születését és történetformáló erővé növekedését. Ugyancsak készülöben és megjelenöben van az „új francia gazdaság-

történet" reprezentatív alkotása, amelyet Braudel a francia történetírás másik „nagy öregével”, Ernest Labrousse-szal együtt szerkeszt: Franciaország gazdaság- és társadalomtörténete négy kötetben.

Az említett főbb munkák jól mutatják Braudel történetírói egyéniségének legjellemzőbb vonásait: rendkívül széles időbeli és térbeli horizontját; a komplex, tartós, hosszúéletű történelmi struktúrák, struktúra-rendszerek vizsgálata iránti hajlamát; a többi társadalomtudományok iránti intenzív érdeklődését, az azokkal folytatott állandó dialógusát és termékeny együttműködését, dús invenciójú szellemét, színes egyéniségét. Megmutatják szemléletének, módszerének számos érintkezési pontját a marxizmussal; egyben eltéréseit, kollegiális-baráti szellemben fogant eszmecseréink lényeges vitapontjait.

Fernand Braudel történetírói munkásságával egyenértékű fontosságú tudománypolitikai és tudományszervező tevékenysége. A nagy elődök — Marc Bloch s Lucien Fèvre — nyomdokain haladva nagy mértékben kiszélesítette mind az *Annales*, mind a VI. szekció tudományos és földrajzi horizontját. A VI. szekció tevékenységében a gyakorlatban igyekszik megvalósítani egyik fő tudománypolitikai célkitűzését: a társadalomtudományok — ahogy ő nevezi az „embertudományok” — együttműködését. Az elmúlt években valósult meg Braudel régi álma: az Embertudományok Háza (*Maison des Sciences de l'Homme*), amelyben a társadalomtudományok valamennyi ágának képviselői együtt dolgoznak, a legkorszerűbb technikai segédeszközökkel felszerelve. A VI. szekció és az *Annales* kapcsolatot tart fenn szinte a világ valamennyi nemzetének társadalomtudósaival. Braudel kezdeményezésére tárták szélesre a kaput a szocialista országok tudományossága felé. Braudel 1962-es magyarországi látogatásakor jött létre az a megállapodás, amely megindította a VI. szekció és a Magyar Tudományos Akadémia közötti termékeny együttműködést, s a magyar szakemberek tucatjainak tette lehetővé a franciaországi kutatást, tájékozódást, tapasztalatcserét. Második magyarországi látogatása is emlékezetes: 1968-ban a magyar—francia gazdaságtörténeti konferenciára érkezett hozzánk, a francia delegáció vezetőjeként.

A hetvenéves világhírű tudóst, a magyar történészek barátját egyik — talán legfontosabb és tipikusan „braudeli” hangvételő — cikkének magyar fordításával köszöntjük. A történelem és a többi társadalomtudományok érintkezési pontjairól, a „longue durée”-ről írt nevezetes — széles nemzetközi visszhangot-vitát kiváltó — írása jó betekintést nyújt Fernand Braudelnek a történettudomány feladatairól, határaitól, interdiszciplináris kapcsolatairól, elvi és módszertani problémáiról alkotott nézeteibe. (*Histoire et sciences sociales. La longue durée. Annales 1958. 4. sz. 725—753. l.*)

Fernand Braudel:

A történelem és a társadalomtudományok

A HOSSZÚ IDŐTARTAM

A humán tudományok általános válságban szenvednek: mindegyiküket nyomasztja önön fejlődése, márcsak az új ismeretek felhalmozódása és a közös munka szükségessége folytán is, amelynek ésszerű megszervezése még hátra van; közvetve-közvetlenül, akarva-akaratlan mindegyikük a legmozgékonyabb humán tudományok hatása alá kerül, ám ugyanakkor még harcban állnak egy elavult és visszahúzó humanizmussal, mely nem alkalmas többé arra, hogy keretül szolgáljon számukra. Több-kevesebb tisztánlátással mindegyikük helyét keresi a régi és új kutatások ama roppant együttesében, melynek ésszerű egybehangolása ma már előre látható.

Vajon a humán tudományok a saját mibenlétük meghatározására irányuló fokozott erőfeszítéssel, avagy megnövekedett kedvetlenséggel lábolnak-e ki majd e nehézségekből? Meglehet, hogy illúziókat táplálnak erre vonatkozóan, mert mindegyre azon fáradoznak — mostanában fokozottabban, mint valaha —, hogy meghatározzák céljaikat, módszereiket és előnyeit még annak árán is, hogy ezzel igen régi szócsépléseket és álproblémákat idéznek fel. Egymással versengve viszálykodnak a határok miatt, melyek elválasztják, nem választják el, vagy éppen rosszul választják el őket a szomszédos tudományoktól. Hiszen végül is mindegyikük arról álmodozik, hogy saját területén maradjon vagy visszatérjen oda... Néhány elszigetelt tudós a közeledésen munkálkodik: Claude Lévi-Strauss¹ a „strukturalista” antropológiát a nyelvészeti módszerekhez, a „tudattalan” történelem horizontjaihoz és a „kvalitatív” matematika ifjúi imperializmusához hozza közel. Olyan tudományt igyekszik létrehozni, mely a *kommunikáció tudománya* néven egyesítené az antropológiát, a politikai gazdaságtant és a nyelvészetet... De ki áll készen efféle határátlépésekre és átcsoportosulásokra? Hiszen még a földrajz is képes lenne elszakadni a történelemtől egy semmiség miatt!

De ne legyünk igazságtalanok: van haszna ezeknek a viszálykodásoknak és elutasításoknak. Az a vágy, hogy kinyilvánítsuk önmagunkat másokkal szemben, szükségszerűen új érdeklődés forrása lehet: a másik tagadása már annak megismerését is jelenti. De ennél többről van szó: a társadalomtudományok, anélkül hogy ezt kifejezetten akarnák, szinte rákényszerítik magukat egymásra, mindegyikük arra törekszik, hogy a társadalmat a maga egészében, a maga „totalitásában” ragadja meg; mindegyikük átlép szomszédainak területére, miközben azt képzei, hogy saját területén marad. A közgazdaságtan felfedezi a szociológiát, amelynek tárgya az ő tárgyát is magába foglalja; a történelem — talán a legkevésbé strukturált humán tudomány —

¹ L'Anthropologie structurale, Paris, Plon. 1958. passim és főként 329. l.

elfogad minden tanulságot sokféle szomszédságtól, és azon igyekszik, hogy válaszoljon rájuk. Ekképpen a húzódozások, az ellenérzések, a békés tudatlanság ellenére egy „közös piac” kezd kialakulni. Érdemes lenne megkísérlni a közösség létrehozását az elkövetkezendő évek folyamán, még akkor is, ha később mindegyik tudomány egy időre újra visszatérne az egyénibb útra.

De először is közeledni kell egymáshoz; ez sürgető feladat. Az Egyesült Államokban ilyenféle egyesülés a jelenlegi világ kultúrtérsegeire vonatkozó közös kutatások formájában jött létre: az *area studies* mindenekelőtt azt jelenti, hogy a *social scientists* egy csoportja a jelenkor politikai óriásait kutatja: Kínát, Indiát, Oroszországot, Latin-Amerikát, az Egyesült Államokat. Ezek megismerése létkérdés! Miután a technikák és az ismeretek közössé váltak, az is szükséges, hogy egyetlen résztvevő se merüljön el a saját külön munkájába, mint eddig, süketen és vakon arra, amit a többiek mondanak, írnak vagy gondolnak! Az is elengedhetetlen, hogy a társadalomtudományok tömörülése teljes legyen, hogy ne hanyagolják el a régebbieket a fiatalabbak javára, mely utóbbiak sokat ígérnek, de nem mindent képesek teljesíteni. Ezekben az amerikai kísérletekben például a földrajz szerepe gyakorlatilag nulla, és igen kicsi a történelemnek juttatott hely is. És különben is, miféle történelemről van szó?

A válságról, amelyen a mi tudományágunk az utóbbi húsz—harminc évben átesett, a többi társadalomtudomány elég rosszul van tájékozva. Emellett hajlamosak arra is, hogy — a történészek munkáival egyetemben — félreismerjék a társadalmi valóságnak azt az aspektusát, melynek a történelem hű szolgálóleánya, ha nem is mindig ügyes propagálója: azt a társadalmi időt, az emberek életének azt a sokféle és ellentmondásos idejét, amely nemcsak a múlt lényegét, hanem a mai társadalmi élet anyagát is alkotja. Annál több ok van tehát arra, hogy az összes humán tudomány között meginduló vitában erősen hangsúlyozzuk a történelem vagy inkább az idő dialektikájának a fontosságát, úgy amint az a történész szakmai munkájából, ismételt megfigyeléseiből kibontakozik. Véleményünk szerint a társadalmi valóság középpontjában a legfontosabb ez az eleven, benső, szakadatlanul ismétlődő ellentét a pillanat és a lassan hömpölygő idő között. Akár a múlttól, akár a jelenkorról legyen is szó, elengedhetetlen, hogy a humán tudományok közös módszertana komolyan tudatosítsa magában a társadalmi idő pluralitását.

Hosszan fogok tehát a történelemről, a történeti időről beszélni. Nem annyira lapunk olvasói, tudományunk szakemberei számára, mint inkább a velünk szomszédos humán tudományok számára: közgazdászok, etnográfusok, etnológusok (vagy antropológusok), szociológusok, pszichológusok, nyelvészek, demográfusok, geográfusok, sőt a társadalmi matematikusok vagy statisztikusok számára — minden szomszéd számára, kiket hosszú éveken át követtünk kísérleteikben és kutatásaikban, mert úgy tűnt (és most is úgy tűnik), hogy őket követve, vagy velük érintkezve, a történelem új megvilágításba kerül. Talán mi is nyújthatunk valamit nekik. A történelem legújabb tapasztalataiból és próbálkozásaiból — akár tudatosan és elfogadottan, akár nem — kezd kibontakozni az idő sokszerűségének és a hosszú idő kivételes értékének egyre pontosabb fogalma. Ez utóbbi fogalom még jobban érdekelheti a társadalomtudományokat, mint maga a történelem — a százcárú történelem.

I

TÖRTÉNELEM ÉS IDŐTARTAMOK

Minden történész munka felbontja a lefolyt időt, többé-kevésbé tudatos preferenciák és kizárások alapján választ a kronológiai realitások közül. A hagyományos, a rövid időre, az egyénre, az eseményre figyelő történelem sokáig a gyors, dramatikus, rövid lélegzetű elbeszéléshez szoktatott hozzá bennünket.

Az új gazdaság- és társadalomtörténet a ciklikus ingadozást helyezi a kutatás előterébe és a hangsúlyt ennek tartamára fekteti: egyaránt foglalkozik az árák ciklikus emelkedésének és süllyedésének látszatával és realitásával. Ma már az elbeszélés (vagy a hagyományos „recitativ”) mellett létezik a konjunktúra „recitativ”-ja is, amely a múltat nagy metszetekben, tíz, húsz, ötven éves periódusokban tárgyalja.

E második fajta recitativon kívül létezik a még nagyobb lélegzetű történelem, ami immár évszázados léptékű: a hosszú, sőt igen hosszú időtartam története. Ezzel a többé-kevésbé jó elnevezéssel szoktam én jelölni annak az ellentétét, amit François Simiand (Paul Lacombe után szinte az elsőként) eseménytörténetnek keresztelt el. Nincs sok jelentősége ezeknek az elnevezéseknek: mindenesetre vitánk e kettő között, az idő e két pólusa között, a pillanat-szerűtől a hosszú időtartamig terjedő sávban fog elhelyezkedni.

Nem mintha ezek a szavak teljesen kielégítőek volnának. Itt van például az *esemény* szó. A magam részéről szeretném beskatulyázni, bebörtönözni a rövid időbe: az esemény robbanásszerű, „nouvelle sonnante”, ahogy a XVI. században mondták. Elszálló füstjével betölti a kortársak tudatát, de nem sokáig tart, alig lehet látni a lángját.

A filozófusok kétségkívül azt vetnék szemünkre, hogy ezzel megfosztjuk e szót értelmének egy nagy részétől. Hiszen szigorúan véve egy esemény számos jelentés és viszonylat hordozója lehet. Néha igen mély folyamatokról tanúskodik, és a múltbeli történészeknek oly kedves „okok” és „következmények” mesterkéltszerű játéka folytán saját időtartamához a magáénál sokkal magasabb szintű időt is kapcsolhat. Lévéen a végtelenségig tágulékony, a mélyen fekvő s egymástól elszakíthatatlanoknak tűnő realitásoknak és eseményeknek egész láncolatához képes szabadon vagy nem szabadon kapcsolódni. A kapcsolódások e játéka folytán állíthatta Benedetto Croce, hogy minden eseményben az egész történelem, az egész ember ölt testet és fedezhető fel később. Kétségtelenül csak azzal a feltétellel, hogy olyasmit adunk hozzá ehhez a töredékhez, amit elsődlegesen nem tartalmazott, és hogy azt is tudjuk, mit szabad hozzátenni és mit nem. Jean-Paul Sartre legújabb reflexiói is hasonló okos, de veszélyes játékra biztatnak.²

Mondjuk tehát az eseményszerű helyett még világosabban: ez a rövid idő, az egyének, a mindennapi élet, illúzióink, gyors tudati „kapcsolásaink” mértéke szerint – kifejezetten a krónikás, a zsurnaliszta ideje. Megjegyzendő márpedig, hogy a krónika vagy az újság a nagy, ún. történelmi események mellett a hétköznapi élet kisszerű véletlenségeiről is beszámol: tűzvészről, vasúti szerencsétlenségről, gabonaárról, bűnesetről, színházi előadásról, ár-

² Jean-Paul Sartre: Questions de méthode, Les Temps Modernes, 1957, 139. és 140. sz.

vívről. Mindenki számára nyilvánvaló, hogy nemcsak a politikának, hanem az élet összes — gazdasági, társadalmi, irodalmi, intézményi, vallási, sőt földrajzi (szélroham, vihar) — megnyilvánulási formájának megvan a rövid ideje.

Első pillantásra a múlt ezeknek a kis tényeknek a tömege, melyek közül egyesek ragyogóak, mások homályosak és szakadatlanul ismétlődőek, és melyekre, a jelenkorra vonatkozóan, a mikroszociológia vagy a szociometria vadászik (van mikrotörténelem is). De nem ez a ténytömeg alkotja a történelemnek azt a teljes valóságát, egész sűrűségét, amellyel a tudományos reflexió kényelmesen dolgozhat. A társadalomtudomány szinte irtózik az eseménytől. Nem ok nélkül: az időtartamok közül a rövid idő a legszeszélyesebb, a leginkább csalóka.

Ezért él bennünk, néhány történészben, erős bizalmatlanság a hagyományos, ún. eseménytörténet iránt, melyet nem minden pontatlanság nélkül a politikátörténettel szokás összekeverni — pedig a politikátörténet nem szükségszerűen eseménytörténet és nem is kell annak lennie. Mégis tény, hogy az utóbbi száz év történetírása, amely általában véve majdnem mindig politikátörténet volt és a „nagy események” drámájára összpontosította figyelmét, a rövid időben és a rövid idővel dolgozott, eltekintve az elbeszéléseket meg-megszakító mesterkelt, szinte időbeli kiterjedés nélküli tablóktól,³ és az ugyancsak alkalmazott hosszú időtartamú magyarázatoktól. Talán ez volt az ára annak a fejlődésnek, ami a munkaeszközök és a szigorú módszerek tudományos meghódítása terén e korszakban végbement. A források tömeges felfedezése elhitette a történésszel, hogy a teljes igazság a dokumentumszerű hitelességben rejlik. „Elegendő — írta még nem olyan régen Louis Halphen⁴ —, hogyha vezetnünk hagyjuk magunkat az egymás után olvasott források által, úgy, ahogy azok felkínálják önönmagukat, hogy meglássuk, amint a tények láncolata szinte automatikusan rekonstruálódik.” Ez az eszmény, „a születőben lévő történelem” („histoire à l'état naissant”), a XIX. század végén új stílusú krónikában testesült meg, mely pontosságra törekedve lépésről lépésre úgy követte az eseménytörténetet, ahogy az a követjelentésekből vagy a parlamenti vitákból kibontakozott. A XVIII. század és a XIX. század elejének történészei különben figyelemmel voltak a hosszú időtartam perspektíváira, amit később már csak a nagy szellemek, egy Michelet, egy Ranke, egy Jacob Burckhardt, egy Fustel tudtak újrafelfedezni. Ha elfogadjuk, hogy a rövid idő meghaladása volt az utolsó száz év historiográfiájának legértékesebb, mert a legritkább eredménye, akkor meg fogjuk érteni az intézmény-, a vallás- és a civilizációtörténet kiemelkedő jelentőségét, és — hála a régészetnek, melynek hatalmas kronológiai távlatokra van szüksége — a klasszikus antikvitásnak szentelt tanulmányok avantgarde szerepét. Tegnap ezek mentették meg tudományunkat.

*

Az újabban bekövetkezett szakítás a XIX. századi történetírás hagyományos formáival nem jelentett teljes szakítást a rövid idővel. A szakítás, mint tudjuk, a gazdaság- és társadalomtörténet javára, illetőleg a politikátörténet kárára szolgált. Innen adódik a felpézsdülés, a tagadhatatlan meg-

³ „Európa 1500-ban”, „A világ 1880-ban”, „Németország a reformáció előestéjén” . . .

⁴ *Louis Halphen*, Introduction à l'Histoire, Paris, P. U. F., 1946, 50. l.

újhodás; innen adódnak — elkerülhetetlenül — a módszerbeli változások, az érdeklődési centrumok áthelyeződése a kvantitatív történelem színrelépésével, amely még bizonyára nem mondta ki az utolsó szót.

De legfőképpen megváltozott a hagyományos történeti idő. A politika-történész számára a nap, az év tegnap még megfelelő mértéknek bizonyult. Az idő a napok összegét jelentette. De az árgörbe, a demográfiai fejlődés, a bérek mozgása, a kamatláb változásai, a termelés (inkább tervezett, mint megvalósított) tanulmányozása, a forgalom szigorúan pontos elemzése sokkal tágabb mértékeket követelnek meg.

A történeti elbeszélés új módja jelentkezik, melyet a konjunktúra, a ciklus, sőt az „interciklus” „recitativ”-jának nevezhetünk, és amely évtizedes, negyedszázados, ill. a szélső határon a Kondratyev-féle klasszikus ciklus félszázados mértékével számol. Például, nem számítva a rövid és felszíni szabálytalanságokat, az árak Európában 1791—1817 közt emelkednek, 1817—1852 közt pedig süllyednek; ez a két lassan emelkedő és süllyedő mozgás teljes interciklust képez Európa — és szinte az egész világ — óráján. Ezeknek a kronológiai korszakoknak kétségkívül nincs abszolút értékük. Más barométereken, a gazdasági növekedés, valamint a nemzeti jövedelem vagy a nemzeti termék barométerein François Perroux⁵ más, talán még inkább érvényes időhatárokat jelez. Ám e most folyó viták nem sokat számítanak! Nem kétséges, hogy a történésznek egy új időfajta áll rendelkezésére, amelynek olyan magyarázó értéke van, hogy segítségével meg lehet próbálni a történelem folyamatát eddig ismeretlen jelzőpontok szerint tagolni és e görbék, sőt azok rezdülései szerint felrajzolni.

Eképpen indítottak meg Ernest Labrousse és tanítványai a legutóbbi, római történész-kongresszuson elhangzott manifesztumuk (1955) óta egy széles társadalomtörténeti vizsgálatot, a kvantifikáció jegyében. Nem hiszem, hogy elárulom tervüket, ha megmondom, hogy ez a vizsgálat szükségképpen a társadalmi konjunktúrák (sőt struktúrák) meghatározásához fog vezetni, semmivel sem biztosítva bennünket előre afelől, hogy ennek a konjunktúrának hasonló sebessége vagy lassúsága lesz, mint a gazdasági konjunktúrának. Egyébként nem szükséges, hogy ez a két nagy „személyiség”, a gazdasági és a társadalmi konjunktúra eltakarjon szemünk elől más szereplőket, melyeknek mozgását esetleg nehéz vagy lehetetlen lesz meghatározni pontos mértékek hiányában. A tudományoknak, a technikának, a politikai intézményeknek, a szellemi fegyvertárnak, a civilizációnak (hogy ezt a kényelmes szót használjuk) szintén megvan a maguk sajátos élet- és növekedési ritmusa, és az új, konjunkturális történelem akkor ér majd csak célhoz, ha kiegészíti zenekarát.

Ennek a recitativnak a logikusan, éppen önmaga meghaladása folytán, a hosszú időhöz kellett volna vezetnie. Ám a meghaladás, ezer oknál fogva, nem volt törvényszerű és a rövid időhöz való visszatérés szemünk előtt játszódik le: talán mert szükségesebbnek (vagy sürgősebbnek) tűnik, hogy a „ciklikus” történetet és a hagyományos rövid történetet összefoltozzák, mint hogy előre, az ismeretlen felé haladjanak. Katonai műszóval élve, a megszerzett pozíciók konszolidálásáról lenne szó. Ernest Labrousse első nagy könyve 1933-ban⁶ a XVIII. századi franciaországi árak általános moz-

⁵ Théorie générale du progrès économique, Cahiers de l'I.S.E.A., 1957.

⁶ Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle, 2 köt., Paris, Dalloz. 1933.

gását tanulmányozta, tehát egy évszázados mozgást. 1943-ban, a legnagyobb történeti műben, ami Franciaországban az utóbbi huszonöt évben megjelent, ugyanez az Ernest Labrousse engedett a kevésbé terjedelmes időhöz való visszatérés kényszerének, midőn az 1774–1791 közti depresszió mélyében a francia forradalom egyik legfontosabb forrását, egyik „kilövő állványát” mutatta be. Még itt is tág mértéket alkalmazott: egy fél interciklust. A párizsi nemzetközi kongresszuson 1948-ban elhangzott felszólalása (*Hogyan születnek a forradalmak?*) igyekszik összekapcsolni a rövid tartam gazdasági pátoszáát (új stílus) a forradalmi napok politikai pátoszával (igen régi stílus). Íme, újra nyakig vagyunk a rövid időben. Ez az eljárás természetesen megengedett, de mennyire szimptomatikus! A történész szívesen vállal rendezői szerepet. Hogyan is mondhatna le a rövid idő drámájáról, egy igen régi mesterség legbeváltabb fogásairól?

*

A ciklusokon és interciklusokon túl van az, amit a közgazdászok százados tendenciának neveznek, anélkül, hogy mindig kellőképpen tanulmányoznák is mibenlétét. De ez egyelőre csak kevés közgazdászt érdekel, és megállapításaik a strukturális válságokról, amiket nem vetettek alá a történeti igazolás próbájának, csupán vázlatok vagy feltevések, melyek ráadásul csak a közeli múltba mennek vissza, 1929-ig, legfeljebb az 1870-es évekig.⁷ Mégis hasznos bevezetőt jelentenek a hosszú távú történelemben. Ez lehet az első kulcs.

A második, jóval hasznosabb kulcs a *struktúra* szó. Jól-rosszul ez dominál a hosszú időtartammal kapcsolatos problémákban. Struktúrán a társadalmi jelenségek tanulmányozói szervezetet, összetartozást, a társadalmi realitások és tömegek között fennálló viszonylag szilárd viszonyokat értenek. Számunkra, történészek számára a struktúra kétségkívül szerkezet, építmény, de méginkább olyan valóság, amivel az idő rosszul bánik és amit igen sokáig hordoz. Egyes hosszúéletű struktúrák nemzedékek végtelen sora számára válnak szilárd elemekké: eltörleszadják a történelmet, gátolják, ennél fogva irányítják folyását. Más struktúrák gyorsabban szétmállanak. De valamennyi egyszerre támasz és akadály is. Mint akadályok, korlátokat jelentenek (matematikai értelemben *burkolók*), melyektől az ember és tapasztalatai nem képesek szabadulni. Gondoljanak csak arra, hogy milyen nehéz áttörni bizonyos földrajzi kereteket, bizonyos biológiai realitásokat, bizonyos termelékenységi határokat, vagy ilyen vagy olyan szellemi korlátokat: a gondolkodás adott keretei is hosszú idejű börtönök.

Legkézenfekvőbb példának a földrajzi kényszer látszik. Az ember évszázadokon át foglya az éghajlatnak, a flórának, a faunának, a művelési módoknak, egy olyan, lassan kialakult egyensúlynak, melytől csak úgy képes megszabadulni, ha megkockáztatja, hogy mindent megbolygat. Gondoljanak csak a legelőváltó gazdálkodás szerepére a hegyvidéki életben; a tengeri élet egyes szektorainak folytonosságára, melyek meggyökeresedtek a gazdagon tagolt partvonal egyes privilegizált pontjain; gondoljanak csak a városok tartós

⁷ *René Clemens*: Prolégomènes d'une théorie de la structure économique. Paris, Domat Montchrestien. 1952; ld. még *Johann Akerman*: Cycle et structure, *Revue économique*, 1952, 1. sz.

betelepülésére, az utak és a forgalom állandóságára, a kultúrák földrajzi keretének meglepő rögzítettségére.

Hasonló folytonosságok és továbbélések megtalálhatók a kultúra területén is. Ernst Robert Curtius kiváló könyve,⁸ mely végre francia fordításban is megjelent, olyan kulturális rendszerről szóló tanulmány, mely saját ízlése szerint átforgatva prolongálta a késői császárok latin kultúráját, ami már maga is súlyos örökség alatt roskadozott: egészen a XIII- XIV. századig, a nemzeti irodalmak megszületéséig, a szellemi elit műveltségét ugyanazok a témák, ugyanazok a hasonlatok, ugyanazok a közhelyek és elcsépeelt frázisok jellemezték. Lucien Fèbvre tanulmánya, *Rabelais és a hitetlenség problémája a XVI. században*⁹ hasonló gondolati irányban azt tűzte ki célul, hogy megvilágítsa a Rabelais-korabeli francia gondolkodás szellemi fegyvertárát, a koncepcióknak azon együttesét, mely jóval Rabelais előtt és után is irányította az élet, a gondolkodás és a hit megnyilvánulási formáit, és szigorúan korlátokat szabott még a legszabadabb elmék szellemi kalandozásának is. Az a téma, amit Alphonse Dupront dolgoz fel,¹⁰ ugyancsak egyike a francia történeti iskola legújabb kutatásainak. Dupront itt a kereszteshadjárat eszméjét tárgyalja Nyugat-Európában a XIV. század után, azaz jóval az „igazi” kereszteshadjáratok kora után, megvizsgálva egy hosszú tartamú magatartás folytonosságát, azt, ahogy a kereszteshadjárat eszméje áthatja a társadalmakat, világokat, a legkülönbözőbb lelkületeket, és végül utolsó visszfényével megéri a XIX. század embereit is. Pierre Francastel könyve, a *Festészet és társadalom*,¹¹ ugyancsak szomszédos területen, kimutatja a firenzei reneszánsz kezdeteitől kezdve egy olyan „geometrikus” festészeti tér folytonosságát, amely egészen a kubizmusig és a századelő intellektuális festészetéig változatlanul továbbél. A tudománytörténet is ismer olyan konstruált világképeket, amelyek jószerivel csak tökéletlen magyarázatok, de amelyekkel hosszú évszázadokon át teljesen egyetértettek. Csak hosszú alkalmazás után vetették el őket. Az arisztotelészi világmagyarázat vita nélkül vagy csak alig vitatottan tartotta magát egészen Galileiig, Descartes-ig, Newtonig; akkor aztán elhalványult egy meglehetősen geometrizált világkép hatására, ami később szintén összeomlott az einsteini forradalmak nyomán.¹²

Egy csupán látszólagos paradoxon folytán a hosszú időtartam feltárásának nehézsége azon a területen jelentkezik, ahol a történeti kutatás tagadhatatlan sikereket aratott: a gazdaság területén. Ciklusok, interciklusok, strukturális válságok rejtik itt el a szabályszerűségeket, az egyesek által gazdasági civilizációnak nevezett rendszerek¹³ — azaz a régi gondolkodási és cselekvési szoká-

⁸ *Ernst Robert Curtius*, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern. 1948; francia fordítás: *La littérature européenne et le moyen âge latin*, Paris, P.U.F. 1956.

⁹ Paris, Albin Michel. 1943, 2. kiad., 1946.

¹⁰ *Le Mythe des Croisades*. Essai de sociologie religieuse, megjelent 1959-ben.

¹¹ *Pierre Francastel*: *Peinture et Société. Naissance et destruction d'un espace plastique, de la Renaissance au cubisme*. Lyon, Audin. 1951.

¹² Egyéb érvek még: szívesen megemlítenék néhány kitérő cikket, amelyek mind hasonló értelemben foglalnak állást: *Otto Brunner*-től Európa társadalomtörténetéről (*Historische Zeitschrift*, 177. köt., 3. sz.); *R. Bultmann*-tól a humanizmusról (uo. 176. köt., 1. sz.); *Georges Lefebvre*-től (*Annales historiques de la Révolution française*, 1949, 114. sz.) és *F. Hartung*-tól (*Historische Zeitschrift*, 180. köt. 1. sz.) a felvilágosult abszolutizmusról . . .

¹³ *René Courtin*: *La civilisation économique du Brésil*, Paris, Librairie de Médicis. 1941.

sok, az ellenálló, néha minden logika ellenére túlságosan életképes keretek folyamatosságát.

De okuljunk egy példán, melyet gyorsan elemzünk. Íme itt van közel hozzánk, Európa határain belül, egy gazdasági rendszer, melyet néhány vonással és elég pontos szabályszerűségekkel lehet jellemezni. A XIV. századtól a XVIII. századig, a nagyobb pontosság kedvéért mondjuk, hogy kb. 1750-ig maradt fenn. A gazdasági tevékenység évszázadokon át a demográfiai-
lag gyenge népesség függvénye, mint ezt az 1350—1450 közötti és kétségkívül az 1640—1730 közötti nagy demográfiai apályok is mutatják.¹⁴ Évszázadokon keresztül a forgalomban a vízi útnak és a hajónak van fő szerepe, mivel a nagy kiterjedésű szárazföld akadályt és hátrányt jelent. Az európai fellendülések, eltekintve a szabályt erősítő kivételektől (Champagne-i vásárok, a kor-
szak kezdetén már lehanyaglóban, vagy a lipcsei vásárok a XVIII. században), mind a tengeri partszegélyeken mentek végbe. E rendszer más jellegzettségei még: a kereskedők primátusa, a nemesfémek, az arany, az ezüst, sőt a réz kiemelkedő szerepe, az ebből eredő nehézségek csak a hitel döntő fejlődésével kezdenek enyhülni a XVI. század végétől; az időszakos agrárválságok ismétlődő csapásai, magának a gazdasági élet alapjának az ingatagsága; végül egy vagy két nagy külkereskedelmi iránynak: a XII. századtól a XVI. századig a keleti kereskedelemnek, a XVIII. században pedig gyarmati kereskedelemnek első pillantásra aránytalanul nagy szerepe.

Meghatároztam, vagy inkább csak felvázoltam mások nyomán a kereskedelmi kapitalizmus, egy hosszú tartamú időszak főbb vonásait Nyugat-Európában. Minden, időközben végbement, nyilvánvaló változás ellenére e négy-öt század gazdasági életét egyfajta koherencia jellemezte a XVIII. század és az ipari forradalom megrázkódtatásáig, amelyben még most is benne vagyunk. E gazdasági rendszernek a jellemző vonásai közősek és változatlanok maradtak, miközben körülötte más folytonosságok között ezernyi törés és megrázkódtatás újította meg a világ képét.

A történelem különféle idői között a hosszú idő terjedelmes, bonyolult, gyakran ismeretlen „személyiség”-ként jelenik meg. Szakmánkba való befogadása nem lesz könnyű dolog, nem lesz csupán a kutatási terület és az érdeklődés szokványos kiszélesítése. Nem is olyan választást jelent majd, amelynek a történelem lesz az egyedüli haszonélvezője. Elfogadása a történész számára annyit tesz, hogy alkalmazkodnia kell a stílus és a hozzáállás megváltozásához, a gondolkodás átalakításához, a társadalmi valóság új koncepciójához. Azaz hozzá kell szoknia a lassúbb, néha csaknem egészen mozdulatlan időhöz. Csak ezen a szinten megengedett — erre még visszatérek —, hogy függetlenül magunkat a történelem parancsoló idejétől, hogy kilépünk belőle, később pedig más szemmel, más kíváncsisággal, más kérdésekkel térjünk vissza hozzá. Mindenesetre a lassú történelem e szintjéhez viszonyítva úgy gondolhatjuk újra át a történelem teljességét, mintha egy infrastruktúrából indulnánk ki. A történelmi idő minden szintje, ezernyi emelete, sok ezernyi kitérése ebből a mélységből, ebből a félig-mozdulatlanságból kiindulva érthető meg: minden e köré gravitál.

*

¹⁴ Francia területen. Spanyolországban a demográfiai apály a XVI. sz. végétől jelentkezik.

A fentebbi sorokban nem a történész-mesterséget akartam meghatározni, — csak e mesterség egyik koncepcióját. Boldog és igen naiv az, aki az utóbbi évek viharai után azt gondolja, hogy rátaláltunk a valódi princípiumokra, a világos határookra, a jó iskolára. Valójában a társadalomtudományok minden ága folytonosan átalakul, részben a saját mozgása, részben a társadalomtudományok egészének élénk mozgása következtében. A történelem sem kivétel. Semmi kilátás tehát a nyugalomra, s nem jött el a tanítványok, a követők órája. Charles-Victor Langlois-tól és Charles Seignobos-tól Marc Bloch-ig hosszú volt az út. De Marc Bloch óta sem szűnt meg az idő kereke forogni. Számomra a történelem az összes lehetséges történelem összegezése — a tegnapi, a mai és a holnapi szakmai fogások és nézőpontok gyűjteménye.

Nézetem szerint, az lenne az egyedüli tévedés, ha ezekből a lehetséges történelmekből kiválasztanánk egyet, a többi kizárásával. Ez volt és ez lenne a historizáló tévedés. Tudjuk, nem lenne könnyű meggyőzni erről az összes történelemtől és még kevésbé a társadalomtudományokat, melyek el vannak szánva arra, hogy a történelmet újra azzá tegyék, ami ezelőtt volt. Sok időnkbe és fáradságunkba kerülne, hogy az összes változtatásokat és újításokat elfogadtassuk a történelem régi cégére alatt. De mégiscsak egy új „történettudomány” született, amely állandóan felülvizsgálja és átalakítja önmagát. Nálunk ez 1900-ban a *Revue de Synthèse Historique*-kal és 1929-ben az *Annales*-lal jelentkezett. A történész oda akar figyelni az emberrel foglalkozó összes tudományra. Íme, innen erednek szakmánk újszerű határai és újszerű érdeklődései. Ne gondoljuk többé, hogy a történész és a társadalomtudományi kutató között még fennállnak a tegnapi sorompók és különbségek. Az embertudományok, beleértve a történelmet is, kölcsönösen megfertőzték egymást. Valamennyien ugyanazt a nyelvet beszélik, vagy legalábbis beszélhetnék.

Akár 1558-ba, akár az Úr 1958. esztendejébe képzeljük magunkat, ha meg akarjuk érteni az akkori világot, meg kell állapítanunk az erők, az áramlatok, a sajátos mozgások hierarchiáját, majd össze kell állítanunk az együttes konstellációt. E kutatás minden pillanatában megkülönböztetést kell tennünk hosszú és rövid lélegzetű folyamatok között, — az utóbbiakat már közvetlenül forrásaiknál meg lehet ragadni, az előbbieket csak egy hosszabb idő lendületében. Az 1558. évi világ, mely oly barátságatlan volt a franciák számára, nem ennek az örömtelen évnek az öléből született. És hasonlóképpen volt ez a franciák számára szintén nehéz 1958. esztendővel is. Minden „aktualitás” különféle eredetű, ritmusú folyamatokat egyesít: a mai idő egyszerre veszi eredetét a tegnapi, a tegnapelőttben és a régmúltban.

2

A RÖVID IDŐ VITÁJA

Ezek bizonyára banális igazságok. Az eltűnt idő keresése azonban egyáltalán nem vonzotta a társadalomtudományokat. Persze nem lehet szigorú vádiratot szerkeszteni ellenük és bűnösöknek nyilvánítani őket azon a címen, hogy nem fogadják el a történelmet — vagy az időt — mint kutatásaik szükséges dimenzióit. Sőt, látszólag jó fogadtatásban részesítenek minket: a „diakronikus” vizsgálódás, amely újra alkalmazza a történelmet, sohasem hiányzik elméleti eszmeftuttatásaikból.

De — ezen engedményeket leszámítva — mégis meg kell állapítani, hogy a társadalomtudományok vagy hajlamuk miatt, vagy ösztönösségből, vagy talán képzettségük folytán, mindig azon igyekeznek, hogy kikerüljék a történeti magyarázatot. Kitérnek ez elől kétféle, szinte ellentétes módon: az egyik eljárás túlzottan „eseményesíti”, vagy ha úgy tetszik, „aktualizálja” a társadalmi kutatásokat, az empirikus szociológia hatására, amely elvet minden történelmet, és csak a rövid idő adataira, az eleven dolgok vizsgálatára korlátozódik; a másik eljárás egyszerűen és röviden túlteszi magát az időn, azt képzelve, hogy a „kommunikáció tudománya” kifejezésen mintegy időtlen struktúrák matematikai formulázását kell érteni. Csak ez utóbbi eljárás, a legújabb módszer érdekel igazán bennünket. De az „eseményszerűségnek” is elég híve van még ahhoz, hogy érdemes legyen a kérdés mindkét oldalát megvizsgálnunk.

*

Elmondtuk, hogy bizalmatlanok vagyunk a tisztán eseménytörténetírás iránt. De legyünk igazságosak: ha van „eseményesítő” bűn, ezért nemcsak a főbűnösnek tartott történelem a felelős. Minden társadalomtudomány bűnrészes. A közgazdászok, demográfusok, geográfusok figyelme megoszlik (de rosszul oszlik meg) a tegnapi és a ma között, de okosan egyensúlyban kellene tartaniuk a mérleget; ez könnyű és kötelező a demográfus számára, csaknem magától értetődő a geográfusok számára (különösen a mieink számára, akik a Vidal-i hagyományokból táplálkoztak), de csak ritkán történik meg a közgazdászokkal, akik foglyai a legrövidebb aktualitásnak: az időben nem igen mennek vissza 1945-nél korábbra, s a tervek és előrejelzések csak néhány hónappal, legfeljebb néhány évvel tekintenek előre a mából. Hangsúlyozom, hogy az egész közgazdasági gondolkodásra jellemző ez az időbeni korlátozottság. A történészek, mondják a közgazdászok, menjenek csak vissza az 1945-nél korábbi korba, kutassák a régi gazdasági rendszereket. De ezáltal a közgazdászok megfosztják magukat egy csodálatos kutatási területtől, amit önként hagynak ott, bár nem tagadják annak értékét. A közgazdásznak szokása lett, hogy az aktuális szolgálatába, a kormányok szolgálatába álljon.

Az etnográfusok és etnológusok állásfoglalása nem ilyen határozott, nem is ilyen nyugtalanító. Egyesek közülük ugyan hangsúlyozták a történelem lehetetlenségét (de minden szellemi ember vonzódik a lehetetlenhez) és haszontalanságát az ő szakmájukon belül. A történelemnek ez az önkényes elvetése nem fog Malinowski és tanítványai javára szolgálni. Valójában hogyan is lehetne az antropológia érdektelen a történelem iránt? Az antropológia is hasonló jellegű szellemi kaland, ahogy Claude Lévi-Strauss szereti mondani.¹⁵ Nincs olyan társadalom, bármily kezdetleges legyen is, amelyen a megfigyelés ne fedezhetné fel az események lenyomatait, s olyan társadalom sem, amelynek történelme teljesen hajótörést szenvedett volna. Tévedés lenne tehát, ha emiatt panaszkodnánk vagy emellett kardoskodnánk.

Ezzel szemben elég heves lesz a rövid idő határaitól folytatott vitánk az aktuálisra vonatkozó felmérések szociológiájával, a szociológia, a pszichológia és a közgazdaságtan között álló ezerirányú kutatásokkal. Ezek igen

¹⁵ Claude Lévi-Strauss: *L'Anthropologie structurale*, i. m., 31. l.

elterjedtek nálunk és külföldön egyaránt. A maguk módján állandóan hirdetik a jelen idő helyettesíthetetlen értékét, „vulkanikus” forróságát, bőséges gazdagságát. Mire jó visszafordulni a vérszegény, leegyszerűsített, hallgatásba burkolózott, rekonstruált – hangsúlyozzuk: *rekonstruált* – történeti időhöz? Valóban ennyire halott, ennyire rekonstruált lenne, mint amennyire ezt állítják? A történész kétségkívül túl könnyen ragadja ki a lényegét az elmúlt időből; Henri Pirenne szavaival élve, minden nehézség nélkül különbözteti meg a „fontos eseményeket”, vagyis „azokat, amelyeknek következményeik voltak”. Nyilvánvaló és veszélyes leegyszerűsítés. De mit nem adna a jelen kutatója azért, hogy olyan távlata (vagy időelőny) legyen, amelynek segítségével felderíthetné és leegyszerűsíthetné a jelenlegi, zavaros, kisszerű gesztusokkal és jelenetekkel túlszűfolt, alig olvasható életet. Claude Lévi-Strauss azt állítja, hogy egy órás beszélgetés Platón egy kortársával több ismeretet nyújtana neki az ókori Görögország kultúrájának koherenciájáról vagy inkohereciájáról, mint a mi klasszikus értekezéseink.¹⁶ Ezzel egyetértek. De ez azért van, mert éveken át olvasta a feledéstől megmentett görög szövegek százait. A történész készítette elő az utazást. Egy órányi tartózkodás a mai Görögországban semmi vagy majdnem semmi ismeretet sem nyújtana neki a jelenlegi koherenciáról vagy inkohereciáról.

A jelenkor kutatója is csak akkor érti meg a struktúrák „finom” szövevényét, ha *rekonstruál*, ha hipotéziseket állít és megpróbálja a dolgokat értelmezni, ha elvonatkoztat a valóság közvetlenül észlelhető formájától, ha megszűri a valóságot, ha túlhalad rajta, ha végrehajtja mindazokat a lényegében rekonstrukciós műveleteket, melyek lehetővé teszik, hogy az adott-tól elvonatkoztasson, avégett, hogy később jobban uralkodhassék rajta. Kétlem, hogy a jelen szociológiai „fényképe” hitelesebb lenne, mint a múlt történeti képe; mégpedig annál kevésbé hiteles ez előbbi, minél kevésbé rekonstruált.

Philippe Ariès¹⁷ rámutatott az elidegenültség, a meglepődés fontosságára a történelmi magyarázatban. A XVI. században idegenszerűségekre bukkanunk, olyasvalamire, ami idegen számunkra, a XX. sz. emberei számára. Honnan van ez a különbség? – vetődik fel a kérdés. Mindenesetre szerintem a meglepődés, az elidegenülés, az eltávolodás – a megismerés fontos eszközei – ugyanennyire szükségesek annak a megértéséhez is, ami minket magunkat vesz körül, éspedig oly közlől, hogy már nem láthatjuk tisztán. Éljenek csak egy évig Londonban, és alig fogják ismerni Angliát. De az összehasonlítás segítségével, meglepődéseik fényénél hirtelen megértik majd Franciaország néhány legmélyebb és legeredetibb jellemvonását, amelyet egyébként nem ismernének meg, bármennyire szeretnék is. Az aktuálissal szembeállítva a múlt is idegen.

A történészek és a *social scientist*-ek tehát örökösen vitatkozhatnak egymással a halott dokumentum és a túlságosan élő tanuságtétel, a távoli múlt és a túl közeli aktualitás értékéről. Nem hiszem, hogy ez lényeges probléma. A jelen és a múlt kölcsönösen egymást világítják meg. És ha csak a közvetlen aktualitást figyeljük meg, a figyelmünk csak afelé fog fordulni, ami gyorsan mozog, okkal – ok nélkül ragyog, vagy változóban van, vagy zajt csap, vagy könnyen feltáruklózik. Mindenhol az eseményyszerű (mégha

¹⁶ „Diogène couché”, Les Temps Modernes, 195. sz. 17. l.

¹⁷ Le temps de l'histoire. Paris, Plon, 1934. főként 298. l.-től.

olyan egyhangú is, mint a történettudományok eseményszerűsége) leleskedik a sietős megfigyelőre: az etnográfusra, aki három hónapra meglátogat egy polinéziai népet; az ipari szociológusra, aki legújabb felmérések sablonjait mutatja fel; vagy aki azt gondolja, hogy ügyes kérdőívvel és lyukkártyák kombinációjával tökéletesen hálójába kerithet egy társadalmi mechanizmust. Pedig a társadalom ennél sokkal ravaszabb vad.

Valóban, mennyiben lehetnek érdekesek számunkra, az emberrel foglalkozó tudományok számára, egy fiatal lány helyváltoztatásai lakóhelye (a XVI. kerület), zenetanára és a politikai tudományok főiskolája között, melyeket egy, a párizsi körzetről szóló nagy és jó felmérés ír le¹⁸? Kedves térképet kapunk erről. De ha a lány agronómiai tanulmányokat végezne vagy vizisízne, háromszögben megtett utazása teljesen másként alakulna. Örömmre szolgál, ha egy nagy vállalat alkalmazottainak lakóhely szerinti megoszlásáról térképet látok. De ha nincs a megoszlásról egy régebbi térképem, ha a kronológiai távolság a felmérések között nem elégséges ahhoz, hogy mindez egy valóságos mozgásban ábrázoljuk, akkor hol az a probléma, ami híján a felmérés kárba vesztett fáradság? Az ilyen öncélú felméréseknek a haszna a kutatás számára legfeljebb annyi, hogy felhalmozzák az adatokat; de még ezek sem mind értékesek *ipso facto* a későbbi munkák számára. Óvakodjunk a l'art pour l'art-tól.

Az iránt is kételyeim vannak, hogy a városok tanulmányozása szociológiai felmérés tárgya lehetne anélkül, hogy a történeti időben elhelyeznénk, mint ahogy ezt Auxerre¹⁹ vagy a Dauphiné-i Vienne²⁰ esetében tették. Az egész várost, annak feszült társadalmát a maga szükségszerű válságaival, konfliktusaival, nyomorúságaival, számadataival bele kell helyezni a környező vidékek és a szomszédos városok szigettengerének együttesébe (ezt az elsők között Richard Hapke történész hangsúlyozta); bele kell állítani abba a — hosszabb-rövidebb időtartamú, gyakran igen hosszú időtartamú — mozgásba, amely ezt az egész komplexumot megeleveníti. Ha valamely vidék és város közötti csereforgalmat, valamely ipari vagy kereskedelmi versengést tanulmányozunk, vajon közömbös-e, vagy ellenkezőleg, nem éppen a leglényegesebb-e azt tudnunk, hogy új, teljes lendületben lévő mozgásról, vagy egy pályafutás végéről, egy távoli múlt újjászületéséről vagy egyhangú újrakezdéséről van-e szó?

*

Foglaljuk össze egy szóval: Lucien Febvre életének utolsó tíz évében ezt ismételte: „a történelem a múlt tudománya, a jelen tudománya”. A történelem, az idő dialektikája, vajon a maga módján nem a társadalmi magyarázata-e a maga teljes valóságában? Tehát nem magyarázata-e az aktuálisnak is? Ezen a téren is érvényes tanítása: az eseménnyel szembeni elővigyázatosság szükségessége: ne csak a rövid időben gondolkodjunk, ne higgyük, hogy a lármás szereplők a leghitelesebbek; vannak más, csendesebb szereplők is — de ki nem tudta ezt már eddig is?

¹⁸ P. Chombart de Lauwe: Paris et l'agglomération parisienne, Paris, P.U.F. 1952, 1. köt., 106. l.

¹⁹ Suzanne Frère és Charles Bettelheim, Une ville française moyenne, Auxerre en 1950. Paris, Armand Colin. Cahiers des sciences politiques, 17. sz., 1951.

²⁰ Pierre Clément és Nelly Xydias, Vienne-sur-le-Rhône. Sociologie d'une cité française. Paris, Armand Colin. Cahiers des Sciences Politiques, 71. sz., 1955.

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI MATEMATIKA

Talán helytelen volt, hogy ilyen sokat időztünk a rövid idő mozgalmas határán. Valójában az erről szóló vita minden különösebb érdeklődés, vagy legalábbis hasznos meglepetések nélkül folyik. A lényegi vita máshol, szomszédainknál zajlik, akiket magával ragad a társadalomtudományok legújabb kísérleti tapasztalata, a „kommunikáció” és a matematika kettős jegyében.

De itt nehéz lesz vitatkozni, azaz nem lesz túl könnyű ezeket a kísérleteket kapcsolatba hozni a történeti idővel, amitől (legalábbis látszólag) teljesen eltávolodtak. Valójában azonban egyetlen társadalomtudomány sem kerülheti ki a történeti időt.

Mindenesetre az olvasó helyesen teszi, ha követni akar bennünket ebben a vitában (egyértelműen velünk, vagy éppen eltávolodva nézőpontunktól), ha a maga részéről egyenként mérlegeli a nem teljesen új, de megújított, illetve az új és szemünk előtt folyó vitában megfiatalított szókincs fogalmait és kifejezéseit. Természetesen nincs mit megismételniünk az esemény vagy a hosszú időtartam kapcsán. Nincs semmi különös mondanivalónk a *struktúrákat* illetően, nem mintha ez a szó — és ez a dolog — nem lenne vitatott és bizonytalan értelmű.²¹ Haszontalan sok időt vesztegetni a *szinkronia* és a *diakronia* kifejezésekre is: önmagukat határozzák meg, bár szerepüket a társadalmi konkrét tanulmányozásakor kevésbé könnyű körülhatárolni, mint gondolkodnánk. Valójában a történelem nyelvében (szerintem) nem lehet szó tökéletes szinkroniáról: a pillanatnyi megállás, ami teljesen felfüggeszti az időt, önmagában majdnem teljesen abszurd, vagy legalábbis nagyon mesterkélt; hasonlóképpen, az idő lejtőjén való leereszkedés csak többszöri leereszkedés formájában képzelhető el, az idő különböző és megszámlálhatatlan folyamainak medrében.

Pillanatnyilag elegendő ennyi figyelmeztetés és óvás. De határozottabbnak kell lenniünk a *tudattalan történelem*, a *modell*, a *társadalmi matematika* esetében. Ezek a szükségszerű megjegyzések egyébként beleilleszkednek, illetve — remélem — bele fognak illeszkedni a társadalomtudományok közös problematikájába.

A *tudattalan történelem* természetesen a társadalmi tudattalan formáinak a története. „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de ennek nincsenek tudatában.”²² Marx formulája megvilágítja, de nem magyarázza meg a problémát. Valójában új név alatt ismét a rövid idő, a mikroidő, az eseményszerű problematikájával kerülünk szembe. Az embereknek mindig az volt a benyomásuk, miközben élték a maguk idejét, hogy annak a lefolyását napról-napra képesek érzékelni. Vajon nem csalóka-e ez a tudatos, világos történelem, amint ezt oly sok történész már régóta egyöntetűen véli? A nyelvészet a minap még azt képzelte, hogy mindent levezethet a szavakból. A történelemnek az volt az illúziója, hogy mindent levezethet az eseményekből. Nem egy kortársunk szívesen hiszi azt, hogy minden a jaltai vagy a potsdami egyezménynek, a Dien-bien-phu-i vagy a Sakhiet-sidi-youssef-i szeren-

²¹ Ld. Colloque sur les structures, VIe Section de l'École Pratique des Hautes Études, sokszorosított rezümé, 1958.

²² Idézi Claude Lévi-Strauss: Anthropologie structurale, 30—31. l.

csétlenségeknek vagy éppen egy másik, egyébként valóban fontos eseménynek, a szputnyikok fellövésének a következménye. A tudattalan történelem e fényeken és villanásokon túl folyik. Fogadják el tehát, hogy bizonyos távolságban létezik egy társadalmi tudattalan. Sőt azt is fogadják el, hogy ezt a tudattalant tudományos szempontból termékenyebbnek tekintjük, mint a csillogó felszín, amihez a szemünk hozzászókött; tudományos szempontból termékenyebbnek, azaz egyszerűbbnek, jobban kiaknázhatóknak — ha nem is könnyebben felderíthetőnek. De a tiszta felszín és a sötét mélységek közötti — a zaj és a csend közötti — út nehéz és kockázatos. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a tudattalan történelem, ami félig a konjunkturális idő és par excellence a strukturális idő birodalma, gyakran tisztábban észlelhető, mint ahogyan azt vélik. Mindannyiunkban él, a saját életünkön túl egy tömeg-történelem érzése, melynek, igaz, jobban ismerjük hatalmát és sodrását, mint törvényeit és irányát. És ez a tudat nemcsak a tegnaptól ered (így pl. a gazdaságtörténet esetében), hiszen napjainkban egyre eleveőbb. A forradalom — mert ez egy szellemi forradalom — abban állt, hogy egyenesen nekivágtunk ennek a félhomálynak és egyre nagyobb teret adtunk számára az esemény-szerű mellett, sőt annak rovására.

E kutatás folyamán, amelyben a történelem nincs egyedül (sőt, ellenkezőleg, ezen a téren csak követte és saját használatára átvette az új társadalomtudományok szempontjait), a megismerés és a kutatás új eszközei jöttek létre: így a többé-kevésbé tökéletesített, néha még csak kezdetleges *modellek*. A modellek nem mások, mint egyenlet- vagy függvény-formák szerint felállított hipotézisek, magyarázó rendszerek: ez egyenlő azzal, ez meghatározza azt. Ez a realitás nem jön létre anélkül, hogy egy bizonyos másik ne kísérné, és ez meg amaz között szoros és állandó viszonyok mutatkoznak. A gondosan felállított modell tehát lehetővé teszi, hogy segítségével a megfigyelt társadalmi közegen kívül — amelyből kiindulva a modellt megszerkesztették — más, hasonló természetű társadalmi közegeket lehessen tárgyalni időben és térben. Ez adja a modellek újból és újból igazolódó értékét.

E magyarázó-rendszerek a végtelenségig variálódhatnak alkalmazóik vérmérséklete, számítása vagy célja szerint: lehetnek egyszerűek vagy összetettek, mennyiségiek vagy minőségiek, statikusak vagy dinamikusak, mechanikus vagy statisztikai jellegűek. Ez utóbbi megkülönböztetést Cl. Lévi-Strausstól veszem át. A mechanikus modell a közvetlenül megfigyelt valóság dimenziójának felel meg, a kis dimenziójú valóságnak, amely csak kisebb embercsoportokra vonatkozik (ez az etnológusok módszere a primitív társadalmak esetében). Nagyobb társadalmak esetében, ahol nagy számok szerepelnek, átlagok számítására van szükség: így keletkeznek a statisztikai modellek. De nem érdekesek ezek az olykor vitatható meghatározások!

Számomra az a lényeg, hogy mielőtt felállítanánk a társadalomtudományok közös programját, meg kell állapítanunk a modell szerepét és alkalmazhatóságának határait, amelyet egyes kezdeményezések megpróbálnak túlzottan kiterjeszteni. Innen adódik annak szükségessége, hogy a modelleket is szembesítsük az idő fogalmával; mivel jelentésük és magyarázó értékük, szerintem, elég szorosan függ a bennük foglalt időtől.

Hogy érthetőbb legyen mindez, vegyünk példákat a történeti modellek,²³ azaz a történészek-készítette modellek közül. Ezek eléggé elnagyolt, kezdetleges modellek, amelyek ritkán érik el egy valódi tudományos szabály szigorú pontosságát, és sohasem törekednek arra, hogy a forradalmi matematika nyelvén fejezzék ki magukat — de mégis modellek a maguk módján.

Fentebb szó esett a XIV—XVIII. századi kereskedelmi kapitalizmusról: ebben az esetben többek közt olyan modellről van szó, amit Marx műveiből lehet kibontani. Csak a társadalmak egy adott családjára, egy adott koron belül lehet teljes mértékben alkalmazni, bár lehetőséget nyújt mindenféle kiterjesztés számára.

Másképp áll a helyzet azzal a modellel, amit egy korábbi könyvemben²⁴ vázoltam fel a gazdasági fejlődés ciklusáról a XVI—XVIII. századi, előbb kereskedő, majd „ipari”, aztán a banküzletre specializálódó itáliai városok kapcsán; ez utóbbi, leglassabban kibontakozó tevékenység szűnik meg egyszerűsre mind a leglassabban is. Ez a vázlat jóval szűkebbre szabott, mint a kereskedelmi kapitalizmus struktúrája, de ez utóbbinál könnyebben lehetne kiterjeszteni időben és térben. Olyan jelenséget (egyeseke azt mondanák, dinamikus struktúrát — de a történelem minden struktúrája dinamikus, legalább is elementárisan) regisztrál, amely bizonyos számú, könnyen előadódható körülmény fennforgása esetén, megismétlődhet. Talán hasonló a helyzet annak a modellnek az esetében is, amit Frank Spooner és én²⁵ vázoltunk fel a nemesfémek történetével kapcsolatban a XVI. századot megelőzően, a század folyamán és azt követően: az arany, az ezüst, a réz — és a hitel, a fémnek ez az ügyes helyettesítője — „játékosok”: egyikük „stratégiája” hat a másik „stratégiájára”. Nem lenne nehéz kiterjeszteni e modellt a privilegizált, különlegesen mozgalmás és a megfigyelésünk számára kiválasztott XVI. századon kívülre is. Nem próbálták-e meg vajon a közgazdászok is, hogy igazolják a pénz régi kvantitatív elméletét a mai fejletlen országok speciális esetében? Ez szintén modell a maga módján.²⁶

De mindezen modellek idő-lehetőségei még szűkek, ha összehasonlítjuk őket a fiatal amerikai szociológus-történész, Sigmund Diamond modelljével.²⁷ Feltűnt neki, hogy a Pierpont Morgannel kortárs nagy amerikai bankárok uralkodó osztálya kettős nyelvet használt: az egyiket a saját osztályán belül, a másikat pedig kifelé (ez utóbbi mintegy védőbeszéd a közvélemény felé, mely számára a bankár sikerét úgy mutatják be, mint a *self made man* tipikus győzelmét és mint a nemzet gazdagságának feltételét). Ebben a kettős nyelvvezetben Diamond minden uralkodó osztály szokásos reakcióját látja, amely presztizsében és kiváltságaiban veszélyeztetve érzi magát. Hogy álcázza magát, sorsát össze kell kevernie az állam vagy a nemzet sorsával, egyéni érdekét a közérdekkel. S. Diamond bizonyára hasonló módon magyarázná a

²³ Helyet kellene adni a közgazdászok „modelljeinek” is, hiszen voltaképpen ezeket utánoztuk.

²⁴ *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* Paris, Armand Colin, 1949, 264. l.-től.

²⁵ *Fernand Braudel és Frank Spooner: Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle. Rapports au Congrès international de Rome, 1955, 4. köt., 233–264. l.*

²⁶ *Alexandre Chabert: Structure économique et théorie monétaire.* Paris, Armand Colin, Publ. du Centre d'Études économiques, 1956.

²⁷ *Sigmund Diamond: The Reputation of the American Businessman,* Cambridge (Massachusetts), 1955.

dinasztia vagy a birodalom, pl. az angol dinasztia, a római birodalom eszméjének fejlődését... Az ilyen módon megszerkesztett modell nyilvánvalóan képes arra, hogy századokon át érvényben maradjon. Feltételez bizonyos, meghatározott társadalmi körülményeket, melyeknek történelme azonban igen gazdag volt: ezért az ilyenfajta modell jóval hosszabb időtartamra érvényes, mint az előbbi modellek, de ugyanakkor meghatározottabb, szűkebb realitásokra vonatkozik.

Ez a fajta modell megközelíti a matematikai szociológusok kedvelt, majdnem-időtlen modelljeit. Majdnem időtlenek ezek a modellek, azaz valójában az igen hosszú időtartam homályos és ismeretlen útjain járnak.

Az előbbi magyarázatok csupán elégtelen bevezetőül szolgálnak a modellek tudományához és elméletéhez. És sok kell még ahhoz, hogy a történészek az élen járjanak ezen a területen. Modelljeik alig egyebek, mint magyarázat-kötegek. Azok a kollégáink sokkal ambiciózusabbak és előrébb tartanak a kutatásban, akik megpróbálják összepakcsolni az információ, a kommunikáció vagy a kvalitatív matematika elméletét és nyelvezetét. Nagy érdemük, hogy befogadják kutatási területükre a matematika finom nyelvezetét, ez azonban a legkisebb figyelmetlenségre kikerülhet ellenőrzésünk alól, és Isten tudja, hogy ez hová vezethet! Információ, kommunikáció, kvalitatív matematika mind elég jól elfér a társadalmi matematika igen tág fogalma alatt. Még további tájékozódásra van szükségünk, hogy mindezt tökéletesen érthessük.

*

A társadalmi matematika²⁸ legalább három nyelvet jelent, amelyek egymással keveredhetnek, s nem zárják ki újabb nyelvek lehetőségét. A matematikusok képzelőereje nincs fogytán. Mindenesetre, nem létezik *egy* matematika, a matematika (illetve ez csak igény). „Nem lehet beszélni az algebráról, a geometriáról, hanem csak algebráról, geometriáról” (Th. Guilbaud); s ez nem egyszerűsíti le sem a magunk, sem a matematikusok problémáit. Tehát három matematikai nyelv van: a szükségszerűség tényeinek nyelve (egy adott tényből egy másik következik), ez a hagyományos matematika területe; a véletlen tények nyelve, Pascal óta — ez a valószínűségszámítás területe; végül a nem is determinált, nem is véletlenszerű, hanem bizonyos megszorításoknak, játékszabályoknak alávetett, feltételektől függő tények nyelve; Von Neumann és Morgenstern²⁹ „játékstratégia”-elmélete értelmében. Ez a diadalmas elmélet nem állt meg alapítóinak elveinél és merész ötleteinél. A játékstratégia a halmazok, a csoportok, sőt a valószínűségszámítás alkalmazásával utat nyit a kvalitatív matematikának. Ettől fogva a megfigyeléstől a matematikai megfogalmazásig vezető átmenet nem szükségszerűen a mérések és a hosszú statisztikai számítások útján halad. A társadalmi elemzéséről egyenesen át lehet térni a matematikai megfogalmazásra, mondjuk a számítógépre.

²⁸ Ld. speciálisan *Claude Lévi-Strauss*, Bulletin International des Sciences sociales, UNESCO, VI., 4. sz., és általában az egész, Les mathématiques et les sciences sociales c. igen érdekes számot.

²⁹ The Theory of Games and Economic Behaviour, Princeton, 1944. Vö. *Jean Fourastié* ragyogó ismertetésével, Critique, 1951, okt., 51. sz.

Nyilvánvaló, hogy a számítógép munkáját elő kell készíteni, hiszen nem nyel el és nem emészt meg minden táplálékot. Egyébként az információ tudománya a valódi gépeknek, e gépek működési szabályainak függvényeképp, a szó leganyagibb értelmében vett *kommunikáció* céljából alakult ki és kezdett fejlődni. E cikk szerzője egyáltalán nem szakember ezen a nehéz területen. Csak egy fordítógép gyártása céljából végzett kutatásokat követett távolról figyelemmel, és ennek kapcsán ébrednek benne bizonyos gondolatok. Mindenesetre fennáll két tény: 1. léteznek ilyen gépek, ilyen matematikai lehetőségek; 2. a társadalmat elő kell készíteni a társadalmi matematika számára, s itt már nem a mi megszokott régi matematikánkról, az árak, a bérek vagy a születések stb. görbéről van szó. Tehát, bár az új matematika mechanizmusa igen gyakran felfoghatatlan a mi számunkra, mégis foglalkoznunk kell azzal, hogy a társadalmi valóságot előkészítsük ilyen matematikai feldolgozásra. Az előkészítő eljárás eddig majdnem mindig úgyanugy zajlott le: kiválasztottak egy szűkebbkörű megfigyelési egységet, pl. egy „primitív” törzset, egy demográfiai „sziget”-et, ahol majdnem mindent megvizsgálhattak és közvetlenül szinte a kezükkel tapinthatnak; majd megállapították a különböző elemek közötti összes lehetséges viszonyt, kölcsönhatást és játéklehetséget. Ezek a szigorúan meghatározott viszonyok adják azokat az egyenleteket, amelyekből a matematikusok levonják az összes lehetséges következtetést és folyományt, hogy olyan modellhez jussanak, amely valamennyiüket összefoglalja, vagy inkább valamennyiüket számításba veszi.

E területeken nyilvánvalóan ezernyi kutatási lehetőség nyílik. De többet ér egy példa, mint egy hosszú eszme-futtatás. Claude Lévi-Strauss kiváló vezetőnk lesz, őt kövessük. Bevezet bennünket e kutatások — mondjuk a kommunikáció tudománya — egy szektorába.³⁰

„Minden társadalomban — írja Cl. Lévi-Strauss³¹ — legalább három szinten megy végbe a kommunikáció: a nők kommunikációja, a javak és szolgáltatások kommunikációja, a közlések kommunikációja.” Vegyük úgy, hogy ezeken a különböző szinteken különböző *nyelvekről* van szó, de mindenesetre nyelvekről. Miért is ne lenne jogunk ahhoz, hogy úgy kezeljük őket, mint nyelveket, vagy mint *a* nyelvet, s hogy — közvetlenül vagy közvetve — kapcsolatba hozzuk őket a nyelvészet, vagy talán inkább a fonológia szenzációs fejlődésével, amelynek „a társadalomtudományokkal kapcsolatban hasonló szerepet kell játszania, mint amelyet pl. az atomfizika játszott a természettudományok együttesében”³². Ez ugyan nagyotmondás, de néha szükség van nagyotmondásra. Hasonlóan az esemény csapdájába esett történelemhez, a szavak csapdájába (a szavak kapcsolata a tárggyal, a szavak történeti fejlődése) esett nyelvészet is kiszabadult onnét a fonológiai forradalom következtében. A szón innen a hangséma, azaz a fonéma iránt kezdett érdeklődni, közömbösen az értelme iránt, de figyelve a helyére, a környező hangokra, hangcsoportokra, az infrafonemikus struktúrára, a nyelv egész mélyenfekvő, *tudattalan* realitására. Az új matematikai kutatás a világ minden nyelvében

³⁰ Az összes további megjegyzést legutóbbi művéből idézzük, L'Anthropologie structurale.

³¹ Uo., 326. l.

³² Uo., 39. l.

fellelhető néhány tucatnyi fonémára kezdett irányulni, és a nyelvészet, legalábbis a nyelvészet egy része az utóbbi húsz évben kezdett eltávolodni a társadalomtudományok világától, hogy átkeljen azon a „hágón”, amely a társadalomtudományokat a természettudományoktól elválasztja.

A nyelv jelentésének kiterjesztése az elemi rokonsági struktúrákra, a mítoszokra, a szertartásrendre, a gazdasági cserére annyit jelent, mint ezt a nehéz, de üdvözítő utat e „hágón” át megkeresni. Ezt a hóstettet hajtotta végre Cl. Lévi-Strauss először a házassági kapcsolat, ezen első nyelv kapcsán, amely annyira lényeges az emberi kommunikáció szempontjából, hogy nincs olyan társadalom, legyen az primitív vagy sem, ahol a vérfertőzés, vagyis a szűk családi sejten belüli házasság ne lenne megtiltva. Ez tehát egy nyelv. E nyelven belül egy olyan alapelemet kerestett, mely — ha úgy tetszik — a fonéma megfelelője. Vezetőnk 1949-es értekezésében³³ ezzel az alapelemmel, ezzel a rokonsági „atom”-mal foglalkozott, annak legegyszerűbb megjelenési formájával, amelynek tagjai: a férfi, az asszony, a gyerek és a gyerek anyai nagybátyja. Ebből a négyszögű elemből és a primitív világban ismert valamennyi házassági rendszerből — s számuk igen nagy — kiindulva keresik a matematikusok a lehetséges kombinációkat és megoldásokat. André Weill matematikus segítségével Lévi-Straussnak sikerült matematikai kifejezésekre és fogalmakra lefordítania az antropológus megfigyeléseit. Az ekképpen megszerkesztett modell a rendszer érvényességét, stabilitását bizonyítja, jelzi a rendszerben rejlő megoldási lehetőségeket.

Látjuk, hogy milyen e kutatás menete: túlhaladunk a megfigyelés felszínén, hogy elérjük az öntudatlan vagy kevésbé tudatos elemek zónáját, majd ez utóbbi realitást kis, finomművű azonos elemekre redukáljuk, hogy viszonyait pontosan lehessen elemezni. Ezen a (bizonyosfajta, ezt a megszorítást én teszem hozzá) „mikroszociológiai” szinten „reméljük, hogy képesek leszünk úgy észlelni a legáltalánosabb strukturális törvényeket, mint ahogy a nyelvész az infra-fonémikus szinten, a fizikus pedig az infra-molekuláris szinten, azaz az atom szintjén fedezi fel a maga törvényeit”³⁴. A játék nyilvánvalóan sok más irányban is folytatható. Így mi sem tanulságosabb, mint látni, hogy Lévi-Strauss ezúttal a mítoszokkal, sőt, *horribile dictu*, a gasztronómiával (e másik nyelvvel) foglalkozik: a mítoszokat egy sor elemi sejtre, *mithémákra*, a szakácskönyvek nyelvét (anélkül, hogy túlságosan hinne a dologban) *gusztémákra* redukálja. Mindenkor a mélységben levő, tudatalatti szinteket kutatja: hiszen beszéd közben az ember nem foglalkozik előadása fonémáival; étkezéskor sem törődik (eltekintve a kivételektől) a „gusztémákkal”, ha ugyan vannak gusztémák. És mégis minden alkalommal ott vannak velünk ezek a finom és pontos viszonyok. Vajon az lesz-e a szociológiai kutatás utolsó szava, hogy ezeket az egyszerű és titokzatos kapcsolatokat ragadja meg valamennyi nyelv mélyében, hogy Morse-ábécére, azaz az egyetemes matematikai nyelvre fordítsa le aztán őket? Ez ti. az új társadalmi matematika célkitűzése. De mondhatom-e derűltég nélkül, hogy ez egy egészen más história.

³³ Les structures élémentaires de la parenté. Paris, P.U.F. 1949. Ld. *Anthropologie structurale*, 47—62. l.

³⁴ *Anthropologie* . . . 42—43. l.

Beszéljünk újra az időről. Mondtam, hogy a modelleknek különböző időtartamuk van: annyi ideig érvényesek, mint ameddig az általuk leírt realitás. És a társadalmi jelenségek kutatója számára ez az idő az elsődleges fontosságú, mert még az élet mély struktúráinál is nagyobb jelentősége van e struktúrák töréspontjainak, hirtelen vagy lassú elérvénytelenedésüknek az ellentétes tendenciák nyomásának hatására.

A modelleket olykor hajókhoz hasonlítottam. A legérdekesebb az, mikor a megépített hajót vízre bocsátom, és elnézem, ahogy akaratomnak engedelmessé válva felfelé vagy lefelé úszik az idő vizein. A hajótörés mindig a legjellemzőbb momentum. Így pl. az F. Spooner által és én általam elképzelt magyarázat a nemesfémek közötti játékról a XV. század előtt nem tűnik számomra érvényesnek. Ennél korábban a fémek kínálatának szabálytalanságai olyan erőteljesek, amelyhez hasonlót a későbbi megfigyelők nem jeleztek. Rajtunk a sor, hogy okát megkeressük. Szükséges, hogy lássuk, miért válik nehezzé, majd lehetetlenné „hajózásunk” a folyón lefelé is, a XVIII. századtól, a hitel abnormális előretörésével. Szerintem a kutatást szinte vég nélkül kell folytatni a társadalmi valóságból kiindulva a modellig azután visszafelé, és így tovább, a türelmesen megismételt javítások és „utazások” sorozatán keresztül. A modell így lesz sorjában a struktúra magyarázó kísérlete, ellenőrzési és összehasonlítási eszköz, s egy adott struktúra szilárdságának és életének igazolása. Ha megalkotnék egy modellt az aktuálisból kiindulva, azonnal igyekeznék azt visszahelyezni a valóságba, majd visszavezetni az időben, ha lehet, egészen keletkezéséig. Ezután kiszámítanám valószínű életteremtését a legközelebbi töréspontig, más társadalmi valóságok párhuzamos mozgása alapján. Vagy pedig összehasonlítási elemként alkalmazva, megsétáltatnám időben és térben olyan más realitások után kutatva, melyek modellem hatására új megvilágításba kerülnének.

Vajon tévedek-e, ha azt gondolom, hogy a kvalitatív matematikai modellek eddigi formájukban³⁵ nehezen használhatók ilyesfajta utazásokra, mindenekelőtt azért, mert az idő számtalan útja közül csak egyetlen egyen, a hosszú, a *nagyon hosszú* idő útján közlekednek, amely mentes a véletlenektől, a konjunktúráktól és a törésektől. Ismét visszatérek Cl. Lévi-Strauss-hoz, mivel az ő szakterületén, szerintem, az ő kísérlete a legértelmesebb, legérthetőbb és ez gyökerezik legmélyebben a társadalmi tapasztalatban, amelyből mindennek ki kell indulnia és ahová mindennek vissza kell térnie. Meg kell jegyeznünk, hogy ő minden esetben egy-egy rendkívül lassú mozgású, szinte időtlen jelenséget tárgyal. Mindenféle rokonsági rendszer szinte örökéletű, mert nem lehetséges emberi élet a vérrokonság bizonyos fokán túl, és mert szükséges, hogy egy kis embercsoport megnyíljon a külvilág felé, hogy élni tudjon: a vérfertőzés tilalma hosszú idejű realitás. A lassan fejlődő mítoszok is nagyon hosszúéletű struktúráknak felelnek meg. Például (anélkül, hogy a legrégebbit választanánk) összegyűjthetjük az Oidipusz-mítosz változatait, avégett, hogy osztályozzuk a különböző változatokat és megvilágítsuk a mélyükben rejlő rendezőelveket. De tegyük fel, hogy kollégánkat nem egy mítosz érdekli, hanem a „machiavellizmus”-ra vonatkozó egymást követő elképzelések és interpretációk, s ennek a viszonylag egyszerű és nagyon

³⁵ Valóban a kvalitatív matematikáról beszélek, a játékstratégia-elmélet alapján. A klasszikus, közgazdászok által kidolgozott modellekről másutt kellene vitázni.

elterjedt doktrínának az alapelemeit kutatja, kiindulva igazi divatbajövésétől, a XVI. század közepe tájától. Mennyi törés, mennyi változás minden pillanatban, még magában a machiavellizmus struktúrájában is, mert ez a rendszer nem rendelkezik a mítosz teatrális, szinte örök szilárdságával, hanem érzékeny a történelem hatásaira, ugrásaira, gyakori viharaira. Egyszóval nem csupán a hosszú idő nyugodt és egyhangú útjait járja. . . Tehát az az eljárás, amit Lévi-Strauss ajánl a matematizálható struktúrák kutatásában, nemcsak hogy a mikroszociológia szintjén helyezkedik el, hanem egyúttal a végtelenül rövid és az igen hosszú időtartamnak a találkozási pontján is.

Mindent összevéve, arra ítéltetett-e a forradalmi kvalitatív matematika, hogy csak az igen hosszú idő útjait járja? Ebben az esetben csak örök emberi igazságokra bukkannánk, a játék korlátozott volta folytán. Elsődleges igazságokra, a nemzetek bölcsességének aforizmáira, mondanák a rosszmájú emberek. Lényeges igazságokra, válaszolnánk mi, amelyek új fényvel képesek megvilágítani magának az egész társadalmi életnek az alapjait is. De a vita nemcsak erről folyik.

Nem hiszem, hogy ilyen — vagy hasonló — próbálkozásokat ne lehetne végezni az igen hosszú időn kívül is. A kvalitatív matematika számára nem számokat, hanem kapcsolatokat, viszonyokat is szolgáltatathatunk, amelyeket igen szigorúan kell definiálnunk avégett, hogy matematikai jelekkel láthassuk el őket, s ennek alapján a jelek összes matematikai lehetőségeit anélkül lehet tanulmányozni, hogy a továbbiakban magával az általuk képviselt társadalmi valósággal foglalkoznánk. A következtetések érvényessége tehát a kiinduló megfigyelés hitelességétől függ, attól a választástól, amellyel elkülönítjük a megfigyelt valóság lényeges elemeit és amely meghatározza viszonyaikat e valóságon belül. Ennél fogva érthető a társadalmi matematika előszeretete a Cl. Lévi-Strauss által mechanikusnak nevezett modellek iránt, melyeket kis embercsoportokból kiindulva állítottak fel, ahol minden egyén szinte közvetlenül megfigyelhető, és ahol a nagyon homogén társadalmi élet lehetővé teszi, hogy pontosan meg lehessen határozni az egyszerű, konkrét és kevésbé változatos emberi kapcsolatokat.

Az ún. statisztikai modellek ezzel szemben széles és komplex társadalmakra vonatkoznak, ahol csak az átlagok segítségével, azaz a hagyományos matematika eszközeivel lehet megfigyelést végezni. Ha azonban a megfigyelő képes arra, hogy ilyen átlagokat nyerjen, mégpedig csoportok és nem egyének szintjén, akkor semmi akadályja annak, hogy megállapítsuk a már említett alapviszonyokat, melyekre szükség van a kvalitatív matematikai feldolgozásokhoz. Tudomásom szerint ilyen jellegű kísérletek még nem folytak. Kísérletezésünk kezdetén állunk csak. Akár a pszichológia, akár a közgazdaságtan, akár az antropológia esetét vesszük, összes eddigi kísérleteik olyan jellegűek voltak, mint amilyenekről Lévi-Strauss kapcsán beszéltem. De a kvalitatív társadalmi matematika csak akkor állja ki majd a próbát, ha a modern társadalommal, annak kusza problémáival, az élet különféle életritmusaival kerül szembe. Fogadjunk, hogy lesz olyan matematikai szociológus, ki belevág majd ebbe a kísérletbe. Bizton számíthatunk arra is, hogy ez a kísérlet az új matematika által eddig alkalmazott módszerek szükség-szerű felülvizsgálását fogja előidézni, mert ezek nem zárkozhatnak be abba, amit én túl hosszú időnek nevezek: újra rá kell találniuk az élet sokrétű játékára, valamennyi mozgására, valamennyi idejére, minden törésére, minden változatára.

A TÖRTÉNÉSZ IDEJE, A SZOCIOLÓGUS IDEJE

Az időtlen társadalmi matematika hazájában tett kirándulás végeztével ismét visszatérek az időre, a tartamra. És mint javíthatatlan történész, újból elcsodálkozom azon, hogy a szociológusok ki tudták kerülni az idő-problémát. Ez azért van, mert az ő idejük nem azonos a miénkkel: jóval kevésbé parancsoló, kevésbé konkrét is, és sohasem áll problémáik és gondolataik középpontjában.

A történész tényleg sohasem lép ki a történeti időből: az idő úgy hozzátapad gondolkodásához, mint a föld a kertész ásójához. Természetesen ábrándozik arról, hogy függetlenítse magát az időtől. Az 1940-es szorongás hatására Gaston Roupnel³⁶ ennek kapcsán olyan dolgokat írt, amik minden komoly történésznek szenvedést okoznak. Ez az értelme a kiváló történész Paul Lacombe egyik korábbi gondolatának is: „az idő önmagában véve, objektíve, semmi egyéb, csak a mi egyik eszménk.”³⁷ De vajon valódi menekülést jelent-e ez? Jómagam zord fogságom idején sokat küzdöttem azért, hogy megszabaduljak e nehéz esztendő (1940–45) krónikájától. Az események és az események idejének visszautasítása akkor annyit jelentett, mint kívülhelyezkedni egy védett pontra, mint kicsit messziről nézni az eseményeket, hogy jobban lehessen őket megítélni és ne kelljen túl komolyan venni őket. A rövid időről át kell térni a kevésbé rövid időre és az igen hosszú időre (ha ez utóbbi létezik, csakis a bölcsek ideje lehet); majd ide elérkezve, meg kell állni, mindent újból át kell gondolni és rekonstruálni, s nézni, hogy forog minden önmaga körül. Ez az eljárás igen vonzó lehet a történész számára.

De végső soron e szakadatlan menekülések sem vetik ki a történelem világot idején kívülre, a történelem idején kívülre. E történeti idő parancsoló, mivel visszafordíthatatlan és mivel ugyanolyan ritmusra fut, ahogyan a föld forog. Az általunk megkülönböztetett idők valójában egymással szolidárisak: nem maga az idő, hanem csak ennek az időnek a feldarabolása a szellemünk terméke. Ám ezek az idő-töredékek munkánk végén összeilleszkednek. A hosszú időtartam, a konjunktúra és az esemény nehézség nélkül egymáshoz illeszkednek, mivel mindannyian egyazon léptékkal mérettek. Az egyikféle időben szellemileg résztvenni ugyanannyi, mintha mindegyik időben résztvennénk. A filozófus, aki az idő szubjektív, belső aspektusára figyel, sohasem érzi a történeti időnek, ennek a konkrét és egyetemes időnek a súlyát. Ez a történeti idő olyan, mint a konjunkturális idő, amelyet E. Labrousse könyvének elején³⁸ utazóhoz hasonlít, aki mindenhol azonos önmagával, aki bejárja a világot, és mindenhol ugyanazzal a kényszerítő erővel lép fel, bármilyen is az ország, ahová megérkezik, és bármilyen is a politikai rendszer vagy a társadalmi rend, melyet talál.

A történész számára mindennek kezdete és vége az idő, a matematikai és démiurgosz-idő (amit könnyű kinevetni), az embereken mintegy kívülálló idő (amit a közgazdászok „exogénnek” mondanának), az az idő, ami hajtja,

³⁶ *Histoire et Destin*. Paris, Bernard Grasset. 1943, passim, főként 169. l.

³⁷ *Revue de Synthèse Historique*, 1900. 32. l.

³⁸ *Ernest Labrousse: La crise de l'économie française à la veille de la Révolution française*. Paris, P.U.F. 1944. Bevezetés.

kényszeríti az embereket és magával sodorja különböző színezetű partikuláris ideiket: igen, a világ parancsoló ideje.

A szociológusok természetesen nem fogadják el ezt a túl egyszerű fogalmat. Jóval közelebb áll hozzájuk „Az idő dialektikája”, amit Gaston Bachelard³⁹ ábrázol. A társadalmi idő számukra csak egyik sajátos dimenziója annak a társadalmi realitásnak, amit vizsgálnak. A társadalmi idő bensőleg hozzátartozik ehhez a realitáshoz — amint belsőleg hozzátartozhat valamely egyénhez — egyike azoknak a jeleknek, amelyekkel ezt a valóságot el lehet látni, egyike azoknak a tulajdonságoknak, amelyek ezt a társadalmi valóságot, mint különálló, sajátos létezőt jellemzik. A szociológust nem zavarja ez a készleges idő, amit kénye-kedve szerint szétdarabolhat, elvághat, mozgathat. A történeti idő, ismétlem, kevésbé lenne alkalmas a szinkronia és a diakronia ügyes kettős játékára: nem teszi lehetővé, hogy az életet mechanizmusként fogjuk fel, melynek mozgását meg lehet állítani, hogy mozdulatlan képet nyerjünk róla, ha úgy tartja kedvünk.

Ez az ellentét mélyebb, mint amilyennek látszik: a szociológusok ideje nem lehet a miénk; tudományunk egész struktúrájától idegen ez. A mi időnk mérték, mint a közgazdászok ideje. Mikor egy szociológus azt állítja, hogy egy struktúra csak azért pusztul szakadatlanul, hogy újjáalakuljon, szívesen elfogadjuk magyarázatát, amelyet végeredményben a történeti megfigyelés is megerősít. De mi, szokásos követelményeinknek megfelelően, szeretnénk ismerni ezeknek a pozitív vagy negatív mozgásoknak a pontos időtartamát. A gazdasági ciklusok, az anyagi élet apálya és dagálya mérhetőek. A strukturális társadalmi válságot is az időben, az idő folyamatában kell kutatni, s pontosan el kell helyezni önmagában és méginkább az érintkező struktúrák mozgásaihoz viszonyítva. A történelem szívesen érdeklik ezeknek a folyamatoknak a kereszteződése, interakciója és töréspontjai: mindazon dolgok, amelyeket csak a történelem egységes idejével mérve lehet regisztrálni, mindezen jelenségeknek az általános mértékével, és nem a sokarcú társadalmi idővel, az egyes jelenségek partikuláris mértékével.

*

Ezeket az ellenlábás gondolatokat fogalmazza meg a történelem okkal nélkül, mikor Georges Gurvitch barátságos, majdnem testvéri szociológiájába behatol. Egy filozófus⁴⁰ a minap úgy jellemezte őt, mint aki „a szociológiát a történelemhez kényszeríti”. De a történelem nála sem ismeri fel sem a saját időtartamait, sem időbeliségeit. Georges Gurvitch hatalmas társadalmi építménye (mondjuk, hogy modellje?) öt lényegi architektúra szerint szerveződik⁴¹: mélységbeli szintek, szociabilitások, társadalmi csoportok, globális társadalmak — és az idő; ez az utolsó állványzat, az időbeliségeké, a legújabb és egyben az utolsóként megépített, mintegy ráadás az egészhez.

Georges Gurvitch időbeliségei sokfélék. Egész sor időbeliséget különböztet meg: a hosszú tartamú időt, a lassú időt, a szemfényvesztő időt vagy a meglepetés-időt, a szabálytalan ritmusú időt, a ciklikus időt vagy az egyhelyben topogást, az önmagához képest elkésztett időt, a hol késő-hol siető időt,

³⁹ Paris, P.U.F. 2. kiad., 1950.

⁴⁰ Gilles Granger: Événement et Structure dans les Sciences de l'Homme, Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée, M sorozat, 1. sz. 41—42. l.

⁴¹ Ld. kétségkívül túl polemizáló cikkemet, „Georges Gurvitch et la discontinuité du Social”, Annales, 1953, 3., 347—361. l.

az önmagához képest siető időt, a robbanékony időt⁴² . . . Hogyan is fogadhatná el ezt a történész? A színek e skálájával lehetetlenné válnék számára, hogy rekonstruálja a számára nélkülözhetetlen, egységes fehér fényt. Rögtön észrevehető az is, hogy ez a kaméleon-idő a régebben megkülönböztetett kategóriákat kiegészítő jellel, színfolttal látja el. Barátunk városában az idő, ez a legkésőbbi jövevény természetesen a többieknél száll meg; alkalmazkodik ezen különböző lakások és követelményeik dimenzióihoz: a „szintek”, a szociabilitások, a csoportok és a globális társadalmak szerint. Mintha ugyanazt az egyenletet más módon írnánk fel, anélkül, hogy módosítanánk. Minden társadalmi realitás kiválasztja a maga idejét vagy időmértékeit, mint a kagylók. De mi hasznunk mindebből nekünk, történészeknek? Ennek az eszmei városnak a hatalmas architektúrája mozdulatlan. Hiányzik belőle a történelem. A világ ideje, a történelmi idő megtalálható benne, mint Aiolosznál a szél, csak hogy kecskebőrbe zárva. A szociológusok végül is, öntudatlanul, nem a történelemre, hanem a történelem idejére haragszanak, arra a realitásra, mely akkor is megfegyezhető marad, ha igekeznek „megszelidíteni”, tagolni. Az időkényvszertől, ami elől a történész sohasem menekülhet el, a szociológusok majdnem mindig elmenekülnek: elszöknek vagy a mindig aktuális pillanathoz (amely mintegy az idő fölött lebeg), vagy az ismétlődő jelenségekhez (amelyeknek nincs koruk): tehát egy ellentétes szellemi művelet segítségével bezárkóznak vagy a legszigorúbban vett eseményszerűbe, vagy a leghosszabb időtartamba. Megengedett-e ez a menekülés? Erről folyik a valódi vita a történészek és a szociológusok, sőt az eltérő véleményen levő történészek között is.

*

Nem tudom, hogy ez a túl világos, a történészek szokása szerint túlságosan a példákra támaszkodó cikk megnyeri-e majd a szociológusok és más szomszédaink egyetértését. Kétlem. Mindenesetre fölösleges lenne konklúzió ürügyén elismételni hangsúlyozottan kiemelt *Leitmotivunkat*. Ha a történelem természeténél fogva arra hivatott, hogy különleges figyelmet szenteljen az időnek és *valamennyi* olyan mozgásnak, amelyre az idő felbontható, akkor ezen a skálán számunkra a hosszú időtartam látszik a leghasznosabbnak a társadalomtudományok közös megfigyelése és reflexiója számára. Vajon túl sokat kérünk-e szomszédainktól akkor, ha azt kívánjuk, hogy eszmeifuttatásaik egy pontján megállapításaikat vagy kutatásaikat erre a tengelyre vezessék vissza?

Azoknál a történészeknél, akik nem lesznek egy véleményen velem, mindez ellenreakciót fog kiváltani: előszeretettel a rövid történelem felé fognak fordulni ösztönösen is. Az Egyetem szentséges programjai is ezt pártolják. Újabb cikkeiben Jean-Paul Sartre⁴³ szintén megerősíti állásfoglalásukat, midőn tiltakozni akarván az ellen, ami a marxizmusban egyszerre túl egyszerű és túlságosan nehézkes is, ezt a biografikus elem, az eseményszerű nyüzsgő realitása nevében teszi. Nem mondunk el mindent, ha Flaubert-t mint burzsoát vagy Tintorettót mint kispolgárt „jellemezzük”.

⁴² Vö. *Georges Gurvitch*, *Déterminismes sociaux et Liberté humaine*, Paris, P.U.F. 38—40. l. és passim.

⁴³ *Jean-Paul Sartre*: „Fragment d'un livre à paraître sur le Tintoret”, *Les Temps Modernes*, 1957. nov. és az imént idézett cikk.

Ezzel teljesen egyetértek. A konkrét eset — Flaubert, Valéry, vagy a Gironde külpolitikája — tanulmányozása végül mindenkor a strukturális és mély összefüggésekhez vezet el Jean-Paul Sartre-t. Kutatása a felület felől a történelem mélysége felé halad és az én törekvéseimmel is találkozik. Méginkább találkozónék, ha a homokóra mindkét irányban peregne — az eseménytől a struktúráig, majd a struktúrától és a modellektől az eseményig.

A marxizmus a modellek világa. Sartre a modell merevsége, sematizmus, elégtelen volta ellen a partikuláris és az egyéni nevében tiltakozik. Én bizonyos árnyalatnyi eltérésekkel szintén tiltakozom, de nem a modell ellen, hanem az ellen a mód ellen, ahogy eddig a modelleket alkalmazták, vagy megengedtetnek vélték alkalmazni. Marx zsenije, tartós hatásának titka abban áll, hogy ő volt az első, aki valódi társadalmi modelleket szerkesztett a hosszú történelmi időből kiindulva. De ezeket a modelleket megmerevítették a maguk egyszerűségében, a priori, automatikus, minden helyen, minden társadalomban alkalmazható magyarázat és törvény értékét tulajdonítván nekik. Pedig ha visszavezetnék e modelleket az idő változó folyamaira, szerkezetük világosan láthatóvá válnék, hiszen az szilárd és jól felépített; újból és újból érvényesülhetne, de árnyaltan, más struktúrák jelenlétének hatására hol elhalványodva, hol megerősödve, mely struktúrák megint más szabályok, vagyis más modellek által határozhatók meg. Eképpen korlátozták a múlt század leghatalmasabb társadalmi analízisének alkotó erejét. Erejét és fiatalságát csak a hosszú időben találhatja meg újra... Hozzá tegyem-e, hogy a mai marxizmus számomra szintén azt a veszélyt illusztrálja, ami minden társadalomtudományt fenyeget, ha ragaszkodik a tiszta formájú modellhez, a modellhez a modell kedvéért?

Konklúzióként azt is szeretném hangsúlyozni, hogy a hosszú időtartam csak egyike a lehetséges közös nyelveknek a társadalomtudományok szembesítése esetén. Vannak mások is. Jól-rosszul utaltam az új társadalmi matematika kísérleteire. Az új társadalmi matematika elbűvöl engem, de a régi matematikai módszerek, amelyeknek a sikere nyilvánvaló a közgazdaságtudományban — az emberrel foglalkozó tudományok talán legfejlettebbikében — nem érdemlik meg a kiábrándulást tükröző reflexiókat. Hatalmas számításokat kell még elvégeznünk ezen a klasszikus területen, de vannak számítócsoportok és napról napra tökéletesebb számítógépek. Hiszek a hosszú statisztikák hasznosságában és abban, hogy ezeket a számításokat és kutatásokat egyre távolabbi múltra kell kiterjeszteni. Az európai XVIII. századdal teljes egészében foglalkoznak már, de már a XVII. és még inkább a XVI. századdal is. Halhatlan hosszúságú statisztikák nyitják meg nekünk a kínai múlt mélységeit a maguk egyetemes nyelvén⁴⁴. Kétségtelen, hogy a statisztika leegyszerűsít a jobb megismerés kedvéért. De minden tudomány így halad az összetett-től az egyszerű felé.

De ne feledkezzünk meg az utolsó nyelvről, az utolsó modell-családról, azaz arról, hogy minden társadalmi realitást arra a térre kell redukálnunk, amelyet elfoglal. Említsük meg a geográfiát, az ökológiát, anélkül, hogy azon vitatkozzunk, melyiket válasszuk közülük. A geográfia gyakran azt képzeli magáról, hogy magánakvaló világ. Ez igen sajnálatos. Szüksége lenne egy

⁴⁴ *Otto Berkelbach, Van der Sprenkel: Population Statistics of Ming China, B.S.O.A.S., 1953; — Marianne Rieger: Zur Finanz- und Agrargeschichte der Ming Dynastie 1368—1643, Sinica, 1932.*

Vidal de La Blache-ra, aki ezúttal ahelyett, hogy időben és térben gondolkoznék, térben és társadalmi valóságban tenné ezt. Ennek hatására a geográfiai kutatásban a humán tudományok egészének problémáit előnyben részesítenék. Az ökológia szót a szociológus arra használja — anélkül, hogy bevaláná —, hogy ne kelljen geográfiát mondania és hogy megkerülhesse azokat a problémákat, amelyeket a tér okoz és vet fel a gondos megfigyelés nyomán. A térbeli modellek olyan térképek, melyekre kivetítik és segítségével részben megmagyarázzák a társadalmi valóságot. Ezek az idő (főleg a hosszú időtartam) valamennyi mozgása és a társadalom összes kategóriája számára használható modellek. De a társadalomtudomány meglepő módon nem tud róluk. Gyakran gondoltam arra, hogy a társadalomtudományok terén mutatkozó francia előny egyik oka éppen Vidal de la Blache földrajzi iskolája, s annál elszomorítóbb, midőn ennek szellemét és tanítását elárulva látjuk. Minden társadalomtudományban helyet kell, hogy kapjon „az emberiség geografikusabb koncepciója”⁴⁵, ahogy ezt Vidal de La Blache már 1903-ban kívánta.

*

A gyakorlati megvalósulás céljából — mivel ennek a cikknek gyakorlati célja van — azt kívánám, hogy a társadalomtudományok hagyják abba egy időre a vitát kölcsönös határaikról, arról, hogy mi társadalomtudomány és mi nem az, hogy mi struktúra és mi nem az . . . Inkább azt a feladatot tűzzék ki maguknak, hogy kutatásaink alapján kijelöljék azokat az irányvonalakat (ha vannak ilyen irányvonalak), melyek a közös kutatást irányíthatnák, és a témákat, melyek lehetővé tennék, hogy az első konvergencia létrejöjjön. Ezeket az irányvonalakat én a magam részéről így jelölném meg: matematizálás, térbeli redukció, hosszú időtartam. . . De kíváncsi lennék más szakemberek javaslataira is. Hiszen ez a cikk nem véletlenül került a *Viták és harcok* (Débats et Combats) c. rovatba. Felvetni és nem megoldani kíván problémákat olyan területeken, ahol sajnos mindegyikünk nyilvánvaló buktatóknak van kitéve mindabban, ami nem a saját szakterületét illeti. Ezek az oldalak vitára szólítanak.

⁴⁵ P. Vidal de la Blache: *Revue de Synthèse Historique*, 1903, 239. 1.

KÖZLEMÉNYEK

Érszegi Géza—Kenéz Győző—Solymosi László:

Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából

Az 1514-es magyarországi parasztfelkelés mindezeideig egyetlen monográfiája Márki Sándor tollából való, aki a történelmi életrajzok egyikét formálta meg a felkelés vezetőjéről, a székely Dózsa Györgyről.¹ Dózsa György alakjának összefonódása a felkeléssel adja meg okát annak, hogy a Dózsa születésének 500. évfordulóját ünneplő megemlékezés idején a felkelésről is megemlékezzünk.

Fekete Nagy Antal, aki munkásságának jelentős részét áldozta arra, hogy egy új, sokoldalú, már nem a történelmi személyiség, hanem a történelmi események oldaláról közelítő monográfiát írjon az 1514-es parasztfelkelésről, nemcsak feldolgozta az eredményeket, de kéziratának egy különálló részében tartalmi kivonatokban összeállította a felkelésre vonatkozó történeti emlékek levéltári anyagának repertóriumát.

Az évforduló kapcsán vetődött fel annak a gondolata, hogy a jelenlegi formájában értékét kellőképpen ki nem fejező repertórium alapján a benne szereplő források szövege teljesen, illetőleg regesztaként kritikai kiadású okmánytárban lásson napvilágot.

Indokolni látszott ezt az elhatározást az, hogy amíg középkori elbeszélő forrásaink jó kiadásban, olykor magyarul is kézbevehetőek, addig a levéltárakban őrzött okleveles anyag tárgyi csoportosításban a korábbi századokra vonatkozóan is csak ritkán, időrendi csoportosításban pedig a XVI. század elejéről szinte egyáltalán nem jelent meg.

Minthogy levéltári forrásaink — eltérően az elbeszélőktől — nem történeti célból keletkeztek, adataik kiértékelése sokoldalúbb; ezt — a források értékétől és ismertségétől függően — teljesszövegű közléssel kívánjuk elősegíteni.

Célunk ezzel a szövegközléssel nemcsak egy adott történeti témára, a parasztfelkelésre vonatkozó források egyszerű átmásolása, egy régi kor írásjeleinek többé-kevésbé pontos rekonstruálása, hanem egy következetesen alkalmazott új szövegközlési mód bemutatása is.

Ennek a bizonyos vonatkozásaiban új — bár nyomdatechnikai okokból a megjelenés előtt álló kötetten nem mindenben azonos — kritikai szövegközlésnek a próbájául szánjuk a Zichy-család levéltárából való források közlését.

Felvetődik a gondolat, hogy miért éppen a Zichy levéltárat választottuk ki előzetes közlésre.

¹ *Márki Sándor*: Dózsa György. Bpest. 1913 (Magyar Történeti Életrajzok 29).

Elhatározásunkat az indokolja, hogy ebből a levéltárból a szövegkiadás csak I. Mátyás király haláláig történt meg, az ezt követő évekből néhány számadáson kívül más forrás nem látott napvilágot.²

Pedig ez a levéltár őrzi a parasztfelkelés egyik legértékesebb forrását, X. Leó pápa 1513. szeptember 3-án kelt bullájának Várdai Ferenc erdélyi püspök számára közjegyzővel hitelesített másolatát. Ugyanis Várdai Ferenc iratai — közülük nem egy a felkelés fontos dokumentuma — a Várdai család XVI. századi férfiágon való kihalása után Várdai Anna, Szokolyi Miklósné leánya Szokolyi Erzsébet, Melith Péterné útján kerültek a Melith család, majd onnan Melith Mária, Zichy II. Istvánné révén a Zichy család levéltárába.³

Az okmánytárát Monumenta rusticorum Hungariae anno MDXIV in-surrectorum címen, latin nyelven kívánjuk kiadni.

*

Az itt közrebocsátott források kiszakított részei annak a történeti valóságnak, amelyet a teljes okmánytár alapján rekonstruálnunk lehet a parasztháborúról.

Ez a kiszakítottság hátrányt jelent a történeti valóság sokoldalú ábrázolására való törekvésünkben, de egyben azt az előnyt biztosítja a források szerencsés együttesé révén, hogy a felkelés főbb vonalai és problémái így méginkább kitapinthatóak, minthogy nélkülözik a valóságot sokoldalúbban jellemző, ezért jelentős, apró adatok tömegét.

Fekete Nagy Antal értő szemmel, biztos kézzel emelte ki X. Leó pápa 1513. szeptember 3-án kelt bulláját a többi, ugyancsak a kereszteshadjárat meghirdetésére vonatkozó bullák közül, ugyanis ez tartalmazza a legrészletesebben a kereszteshadjáratban valamiképpen résztvállalók megjutalmazására vonatkozó intézkedéseket (1, 2).

Maga a pápai bulla eredetije nem maradt fenn; hogy átírása Várdai Ferenc erdélyi püspök részére készült, azt bizonyítja egyrészt az, hogy a Várdai és rajtuk keresztül a Zichy család levéltárában maradt fenn, másrészt Bakócz Tamás 1514. április 25-én kelt, Várdai Ferenchez intézett — az okmánytárban szintén közzeendő — levele, amelyben említés történik az átírásban megküldött bulláról.

A kereszteshadjárat végét és egyben a parasztfelkelés kezdetét jelentő királyi és legátusi parancs is magán hordja a felfedezés frissességét. Az eddig ismeretlen királyi parancslevél a keresztéseknek bántatlan hazatérést ígér, földesuraiknak pedig parancsol: ne bántsák a hazatérőket (3).

Az ismeretlenség sorsában a királyi parancslevéllel osztozó legátusi parancs az egyházi hatóságokhoz szól, hogy a kereszteshadjáratnak Bakócz Tamás bíborosérsek, pápai legátus által történt felfüggesztését és alkalmasabb időkre való halasztását hirdessék ki. A felfüggesztés indokolása: a keresztések zabolátlansága és a király óhaja, valamint más, el nem mondott okok (4).

A parasztfelkelés még lángol, de Podmaniczky János nem átalja a keresztések fogságába esett és az átpártolásáról keringő hírek miatt hűtlenné nyilvánított Szokolyi János birtokait magának kérni a királytól. Szokolyi

² Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. A zichi és vasonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván stb. I—XII. Bpest. 1871—1931.

³ Lukcsics Pál: A gróf Zichy család zselői nemzetségi levéltára. Levéltári Közlemények, 7 (1929) 193—230. 1.

János később tisztázta magát a hűtlenség vádja alól, ahogy ez kitűnik az okmánytárban közlendő oklevélből (6, 7).

Egy felvidéki, az oklevél csonkasága miatt közelebbről ismeretlen vármegyéhez intézett királyi parancslevélből éppúgy képet kapunk a felvidéki harcokról, amit részleteiben több, más oklevél is megvilágít, mint Szapolyai György és a nádor megbízatásáról (8).

Várdai Ferenc erdélyi püspök még a harcok alatt sem feledkezik meg vagyona védelméről és annak nem akármilyen módon, foglyul ejtett keresztes-parasztkok kiváltásával történő gyarapításáról (5, 9, 10).

A mintegy két hónapig tartó parasztfelkelés idején keletkezett okmányok mennyisége távolról sem vetekedhet a felkelés nyomán létrejöttekkel.

A felkelés során számos oklevél megsemmisült. Ezek pótlására szolgáltak a hiteles átírások, amelyek — noha formulákkal fejezik ki magukat — mégis értékes források a harcok tér- és esetleg időbeli elhelyezése szempontjából. Ilyen oklevél volt a Középszolnok vármegyei Csögön elpusztított is, amelynek valószínű sorsáról II. Lajos király 1518. december 14-én kelt oklevele szól (21 — 22).

A birtokjog igazolását jelentő oklevelek hiteles átírása jelentette talán a legkisebb nehézséget, hiszen a jólszervezett hiteleshelyi szervezet, ez a magyarországi specialitás, kiválóan teljesítette ezirányú kötelességét. A hiteleshely levéltárában levő oklevél-párok — akár protokollum, akár különálló oklevél formájában — biztosították az elpusztult oklevelek újratereztését.

Nem volt ilyen könnyen elintézhető probléma a parasztfelkelés okozta anyagi károk rendezése. Az 1514-es dekrétum a parasztkokra hárítja a károk megtérítését: „rustici seu coloni . . . refundere restituereque teneantur” (art. 5.), de az okleveles anyag egészen másképpen tünteti fel a kárrendezést (13 — 19, 23).

Ez a kérdés volt az, amely a nemeseket egymás ellen fordította. Minden nemes a maga jobbágyát — érthető gazdasági okokból — védve, telhetetlenül, Kroiszosz lyd király legendás vagyonával — ahogy Várdai János írja — sem kielégülve, a másén akarta minden kárát megvenni (12, 17).

Az ellentétek sokoldalúságát jellemzi Várdai János. Egyrészt mint Bodrog vármegye ispánja a királytól parancsot kap a kártételekkel kapcsolatos megyei vizsgálat elvégzésére, ugyanakkor Szatmári György pécsi püspök, királyi kancellár — befolyásos ember — tiltja el tolnai jobbágyainak háborításától, másrészt Várdai János hol kiegyezni, hol csak kártérítést ígérni kénytelen a Várdai-jobbágyok által okozott károkkal kapcsolatban (14, 16, 17, 18, 19, 20).

Ez az ellentét nemcsak az okozott károk, hanem a jobbágyok költözése szempontjából is kiéleződött a nemesek, sőt a király és a földesurak között (24 — 26).

Itt kell a források közzetevőinek felhívniuk a figyelmet egy, a korszakban nem, de a parasztfelkeléssel kapcsolatban ismeretlen forrástípusra, a károk jegyzékére, amelyek akár registrum formájában, akár megyei vizsgálat alakjában objektív alapot adhatnak e károk felmérésére (18, 19).

Miért fontosak ezek?

Nem foglalkozhat senki úgy a parasztfelkeléssel, hogy ne lássa a pár évvel későbbi tragédiát, Mohácsot.

Mohács és az 1514-es parasztfelkelés összefüggését már eddig is meglátták ugyan a korszak kutatói, de annak okát csak a parasztkok felfegyverzésétől való félelemben találták meg.

Vajon — és a válasz e néhány forrás közlése kapcsán nem adható meg — mennyiben játszott szerepet Mohácsnál az a gazdasági csőd, amely egy átharcolt, a termés betakarítására, időt alig adó nyár után következett be. Ekkor ugyanis az ország mezőgazdaságilag legértékesebb területén mindaz elpusztult, amit a Mátyás király központi hatalmát árnyékában sem utánzó királyi hatalom nem vett el adó formájában sem a földesúrtól, sem a jobbágytól (a pusztulás szempontjából egyébként mindegy, kinél volt), s ami felhalmozódva esetleg alapjává válhatott volna az ország katonai védelmének.

Végül szeretnénk megemlíteni Várdai Ferenc és János humanista írású és helyenként humanista fordulatokkal ékeskedő leveleit, amelyek jól elkülöníthetők a középkori írásbeliség alapján álló többi oklevéltől (17, 23). Ugyanígy a humanista ember megnyilvánulásának tarthatjuk Derencsényi Miklós antik fejet ábrázoló gyűrűspecsjét is (11).

OKLEVELEK*

I.

1513 Septembris 3 Roma

Leo X papa Vladislaum et Sigismundum reges et populos Hungariae, Bohemiae Poloniaeque et aliorum regnorum Thoma cardinali Strigoniensi legato a latere misso, indulgentiis sanctae expeditionis participibus et eidem opem ferentibus promissis et decimis ecclesiarum collectis collectasque in usus sacri belli non vertentibus anathemate proposito hortatur, ut illi Turcos et Tartaros cruce sublata aggrediantur.

Transcriptae sunt litterae et iussu Simonis episcopi Modrusiensis a notario publico die 3 Aprilis anno 1514 in formam publicam redactae. (Vide no 2)

Sign. DL 82390

Regestae sunt ab I. Hergenroether cardinali in opere Leonis X pontificis maximi regesta inscripto annis 1884 Friburgi Brisgoviae edito: tom. I no 4347

* Abbreviationes:

add.	= addit, addunt	supraser.	= supra scripsit, supra scrip-
cf.	= confer		serunt
cm	= centimetrum	tom.	= tomus
corr.	= correxit, correxerunt	vid.	= videtur
del.	= delevit, delevere		
DL	= Diplomataikai Levéltár, a Magyar Országos Levéltár Mohácselőtti gyűjteménye	Notae:	
indef.	= indefinitus ³	[]	= lacuna suppleta
inser.	= inseruit, inseruere] corr.	= posteriores correctiones
lac.	= lacuna	()	= soluta sigla
no	= numero	< >	= voces omissae, quas editores necessarias addunt
om.	= omittit, omittunt	{ }	= voces superfluae
ras.	= rasura	= lacuna, quae suppleri non potest
sc.	= scilicet		

2.

1514 Aprilis 3 Buda

Simon episcopus Modrusiensis litteras Leonis X papae die 3 Septembris anno 1513 editas transcribendas et notario publico in publicam formam redigendas curat.

In libello 28 paginarum 23×32 cm mancarum aquaque maculatarum, quarum binae scilicet primae et postremae ex membrana aliaeque paginae ex charta confectae inque prima et ultima paginis libelli non scriptae sunt litterae.

Sigillum Simonis episcopi Modrusiensis ex cannabis filis libello eidem insertis pendet rubrae cerae in bracteata capsula rotunda impositae impressum. (Vide in tabula sigillorum no 9)

Sign. DL 82390

In nomine Sacte et Individue Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Universis et singulis presentes transumpti litteras seu presens publicum instrumenti transumptum inspecturis, lecturis seu legi auditoris Simon Dei et apostolice sedis gratia episcopus Modrussiensis iudex et executor ad infrascripta specialiter requisitus salutem in Domino et presentibus fidem indubiam adhibere.

Litteras sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Leonis divina providentia pape decimi in forma quinterni pergameni expeditas cum filis sericeis rubei croceique colorum more Romane curie sub impendenti bullatas sanas siquidem et integras non vitiatas, non cancellatas nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicionis nota, ut in eis prima facie apparebat, carentes nobis pro parte reverendissimi in Christo patris et domini, domini Thome miseratione divina tituli sancti Martini in montibus sacrosancte Romane ecclesie presbyteri cardinalis Strigoniensis, patriarche Constantinopolitani ad Hungarie, Bohemie, Polonie, Datie, Norvegie et Svetie regna necnon Prussiam, Russiam, Livoniam, Lythva[niam], Walachiam, Slesiam, Lusatiam, Moraviam, Transilvaniam, Sclavoniam, Croatiam, Dalmatiam, Moscoviam omnesque et singulas regnorum et provinciarum predictorum ac civitates, terras, insulas atque loca illis subiecta et alia eis ad[herentia] apostolice sedis de latere legati principalis in infrascriptis litteris apostolicis pr i¹ presentatas, noveritis nos cum ea, qua decuit, reverentia [recepisse tenoris] subsequens:

(Sequuntur litterae Leonis X papae, quas vide no 1)

Quibus quidem litteris — sicut premittitur — nobis presentatis et diligenter inspectis ad requisitionem prelibati reverendissimi domini domini Thome cardinalis et legati per notarium publicum infrascriptum ipsas cum originali suo auscultatas exemplari mandavimus et transumi ac in hanc publicam transumpti formam redigi decernentes et volentes, ut huic presenti transumpto publico sive exemplo fides deinceps adhibeatur, ubilibet in locis omnibus et singulis, quibus fuerit opportunum ipsumque transumptum fidem faciat et illi stetur ac si originales ipse littere aparerent; quibus omnibus et singulis tamquam rite et legitime factis auctoritatem et decretum nostrum duximus interponendum et interposuimus, prout interponimus presentium per tenorem.

¹ lac. quattuordecim litterarum

In quorum omnium et singulorum fidem et testimonium premissorum presentes litteras fieri et per notarium publicum infrascriptum publicari et subscribi mandavimus sigillique nostri iussimus et fecimus appensione communiri.

Datum et actum Bude Wesprimiensis diocesis in edibus prefati reverendissimi domini Thome cardinalis et legati sub anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo quarto decimo indictione secunda, die vero Lune tertia Aprilis pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Leonis divina providentia pape decimi anno secundo presentibus [nostri]s patribus Ieronimo² et Andrea preposito Chasmensi Zagrabiensis diocesis testibus, ad atque³

Signum Petri Nittel
de Epternaco
(Vide in tabula
sigillorum no 11)

Ego Petrus Nittel de Epternaco clericus Treverensis diocesis imperiali auctoritate notarius, quia previstarum litterarum apostolicarum presentationi receptioni, auscultationi, transsumptioni, decreti et auctoritatis interpositioni omnibusque aliis et singulis premissis, dum — sicut premititur — fierent et agerentur, una cum testibus pre-nominatis presens interfui eaque omnia et singula sic fieri vidi et audivi; ideo hoc presens transsumptum instrumentum manu aliena fideliter scriptum confeci, subscripsi, publicavi et in hanc publicam formam redegi signoque et nomine meis solitis et consuets signavi in fidem et testimonium premissorum omnium et singulorum {premissorum} rogatus et requisitus.

3.

1514 Maii 24 Buda

Vladislaus II. rex Hungariae mandat, ut cruciferi rustici securi domum redeant neque domini terrestres eorundem illis damna inferre audeant.

In charta 29×33 cm aqua maculata.

Sigillum scripto sub textu rubrae cerae impressum neque integrum. (Vide in tabula sigillorum no 1)

Sign. DL 82400

Wladislaus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris universis et singulis cruciferis eorundemque prefectis, magistris rotarum et toti eorundem cohorti et aliis eciam popularibus hominibus ubivis in hoc regno nostro congregatis, quibus presentes ostenduntur, salutem et graciam.

Accepimus, quod vos iuxta nostram publicam assecuracionem et mandatum nostrum ad propria vestra redire non auderetis timentes, quod vos a dominis vestris terrestribus domi oppressionem et punicionem pateremini.

Facultatem igitur et securitatem vobis presentibus in eo damus et concedimus, ut quisque vestrum libere ac secure et sine omni metu dampni aut periculi persone sue et bonorum suorum sub nostra regia proteccionem et tutela speciali ad sua propria redire et condescendere possit et valeat.

² lac. octo litterarum || ³ lac. prius viginti quattuor et post sex litterarum

Mandavimus namque per totum hoc regnum nostrum universis dominis et nobilibus, ne quispiam vos vel alterum vestrum previa ratione in personis aut rebus vestris sub nota infidelitatis impedire et dampnificare audeat.

Libere igitur — ut precipimus — et secure revertamini et condescendatis, nam vos et quemque vestrum ab omni dominorum et nobilium impedimento tutari et preservare volumus.

Si vero ad hanc nostram erga vos ostensam gratiam redire recusaveritis, scitote, quod et capitibus et omnibus bonis vestris privabimini et contra vos tanquam hostes huius regni agere permittemus. Aliud igitur nullo modo facere presumatis!

Datum Bude feria quarta proxima ante festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo decimo quarto.

dextra supra: commissio propria domini regis

4.

1514 Maii 24 Buda

Thomas cardinalis Strigoniensis legatusque a latere omnibus ecclesiasticis personis mandat, ut illi sanctam contra Turcas expeditionem excessibus rusticorum commissis sub poena excommunicandi suspendendam divulgent.

A In charta 29×34 cm restaurata scriptae et omnia exemplo B similes esse videntur litterae.

Sign. Archivum regnicolare conventus ecclesiae Lelesziensis, Acta anni 1514 no 11

B In charta 29×41 cm.

Sigillum scripto sub textu rubrae cerae impressum seidaque tectum. (Vide in tabula sigillorum no 6)

Sign. DL 82401

Thomas miseracione divina tituli sancti Martini in montibus sacrosancte Romane ecclesie presbiter cardinalis Strigoniensis ac patriarcha Constantinopolitanus primas Hungarie et apostolice sedis legatus de latere etc. dilectis nobis in Christo universis et singulis reverendis, venerabilibus, honorabilibus et discretis dominis abbatibus, prioribus, prepositis tam regularibus quam secularibus, guardianis, custodibus, cantoribus, decanis, archidiaconis tam cathedralium⁴ quam collegiatarum ecclesiarum canonicis, plebanis, viceplebanis, altaristis, premissariis et eorum vices gerentibus, curatis et non curatis ceterisque presbiteris et clericis quibuscumque per et intra ambitum regni Hungarie ubivis⁵ constitutis et existentibus, ad quem vel ad quos presentes nostre pervenerint littere et qui cum presentibus fueritis requisiti aut alter vestrum fuerit requisitus, salutem in Domino benedictione cum paterna et in commissis infrascriptis exactam diligenciam adhibere.

Noveritis, quod licet nos in quadragesima proxime transacta ex benigna sanctissimi domini nostri domini Leonis pape decimi necnon serenissimi principis et domini nostri domini Wladislai Hungarie et Bohemie regis dominorumque prelatorum et baronum ceterorumque procerum huius regni Hungarie annuenciam cruciatam contra perfidos⁶ Turcas⁷ et Tartaros⁸ crucis Christi inimicos publicari per commissarios nostros in Budensi et Pesthiensi civitatibus⁹ feceramus, pluribus tamen et racionabilibus de causis inducti accedente eciam ad

⁴ cathedralium *ubique* B || ⁵ ubivis *om.* B || ⁶ perfidas B || ⁷ Thurcos A || ⁸ Thartaros B || ⁹ in civitatibus Budensi et Pesthiensi B / civitatibus *suprascr.* A

hoc voluntate et mandato prefati¹⁰ serenissimi domini nostri regis et presertim ex eo, quod multi pseudo, iniqui et falsarii predicatorum seu pocius¹¹ seductores filii non tam Dei quam sathane mencieses se habere a¹² nobis et sede apostolica facultatem^{12a} cruciatam huiusmodi publicandi crucesque huiusmodi distribuentes in diversis dicti regni¹³ Hungarie partibus contra voluntatem sanctissimi domini nostri domini Leonis¹⁴ pape et nostram ausu sacrilego illam publicare, cruces distribuere, conventicula¹⁵ seu congregaciones facere hominum diversarum condicionum tam nobilium quam simplicium rusticorum et agrestium multitudinem concire, congregare ac convocare census debitos tam regios quam eciam¹⁶ dominorum temporalium negandos, exactores occidendos contra nobilitatem insurgendos esse affirmare non verebantur ac sub¹⁷ specie et colore huiusmodi cruciate per eos temerarie publicate multa varia, enormia¹⁸ et quidem scandalosissima facinora inter Christi fideles committebantur sicque populus communis per iniquos seductores deceptus iamque in arcum pravum conversus¹⁹ indulgentiis a dicta sede apostolica contra infideles concessis abuti et pro benedictione maledictionem recipere atque ad gehennam edificare ceperat,²⁰ publicationem ipsam cruciate expeditionemque huiusmodi contra infideles ad aliud tempus magis opportunum suspendendam, differendam et reiciendam duximus, immo suspendimus, differimus et reicimus presencium per vigorem.

Quocirca vobis omnibus et singulis dominis predictis et vestrum cuilibet in solidum in virtute sancte obediencie et sub excommunicationis pena, quam in vos et vestrum quemlibet in his scriptis exnunc prout extunc et econtra trium dierum canonica monicione premissa ferimus, nisi ea, que precipimus, efficaciter adimpleveritis, auctoritate apostolica committimus et mandamus, quatenus²¹ statim habita presencium noticia ac dum et quando cum presentibus fueritis requisiti vel alter vestrum fuerit requisitus, omnibus et singulis tam religiosiis quam eciam secularibus aliisque personis quibuscumque ecclesiasticis et secularibus cuiuscumque status, gradus, ordinis,²² condicionis et preeminencie tam in ecclesiis cathedralibus, collegiatis, parochialibus et monasteriis sub missarum solemnibus vel predicacionum publicarum temporibus quam eciam alias ubicumque quandocumque et quocienscumque opportunum fuerit coram populi multitudine insinuetis, declaretis et promulgetis²³ expeditionem huiusmodi sive cruciatam contra infideles per nos ad presens suspensam ad aliudque tempus magis idoneum dilatam et prorogatam esse moneatisque et requiratis auctoritate nostra, immo verius apostolica sub premissa excommunicationis ac suspensionis et interdicti penis et sentenciis primo, secundo, tercio et peremptorie omnes et singulos Christi fideles religiosos presbiteros et seculares quoscumque et precipue eos, qui ad expeditionem huiusmodi sub nomine et colore cruciate insurrexerant²⁴ et per commissarios nostros in dictis civitatibus Budensi et Pesthiensi,²⁵ qui pauci admodum fuere vel alias falso et temerarie preter voluntatem nostram ab apostatis cuiuscumque ordinis religiosiis presbiteris secularibus de facto excommunicatos cruces²⁶ ceperant²⁷ aut eciam alias ipsis adhererant,²⁸ ne de cetero cruciatam ipsam usque ad aliam regie maiestatis et nostram deliberacionem publicare, divulgare²⁹ et proclamare audeant,

¹⁰ prefati *suprascr.* B || ¹¹ predicatorum—pocius *om.* B || ¹² a *suprascr.* B || ^{12a} facultate B || ¹³ regni *om.* B || ¹⁴ Leonis *om.* B || ¹⁵ conventiculas B || ¹⁶ eciam *post inser.* B || ¹⁷ sub *om.* B || ¹⁸ [varia enormia] A || ¹⁹ conversus B || ²⁰ ceperant B || ²¹ quatinus B || ²² *post ordinis add.* et B || ²³ *post promulgetis add.* et B || ²⁴ insurrexerant A || ²⁵ Pesthiensi B || ²⁶ cruces *suprascr.* B || ²⁷ ceperant] receperant B || ²⁸ aut — adhererant *om.* B || ²⁹ divulgare *post corr.* B

TABULA SIGILLORUM

1. S(IGILLVM) SERE(NISSIMI) PRIN(CIPIS) D(OMINI) WLADISLAI D(EI) G(RACIA) REGIS HUNGARIE BOHEMIE DALMACIE CROACIE ETC. (7,4 cm)

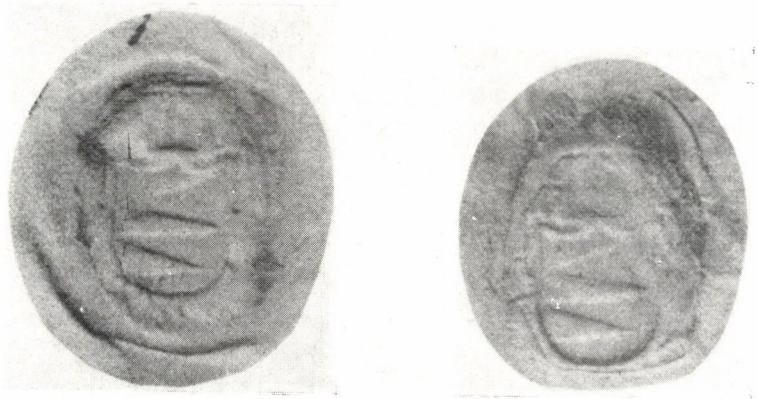
2. S(IGILLUM) S(ERENISSIMI) P(RINCIPIS) D(OMINI) L(ODOVICI) D(OMINI) G(RACIA)
R(EGIS) H(UNGARIE) B(OHEMIE) D(ALMACIE) C(ROACIE) E(T)C. (7,8 cm)

3. MARIA DEI GRACIA VNGARIE ET BOEMIE REGINA ETC. (4,8 cm)

4. [*Sigillum Georgii de Szatmár episcopus Quinque Ecclesiensis*] (1,3 × 1,7 cm)

5. [*Sigillum Francisci de Várda episcopi Transilvani*] (1,3 × 1,8 cm)

6. [THO(MAS)] CAR(DINALIS) STRIG[ONIENSIS] (2,5 cm)

7. S(IGILLVM) CONVENTVS DE LE[LEZ] (3,2 cm)

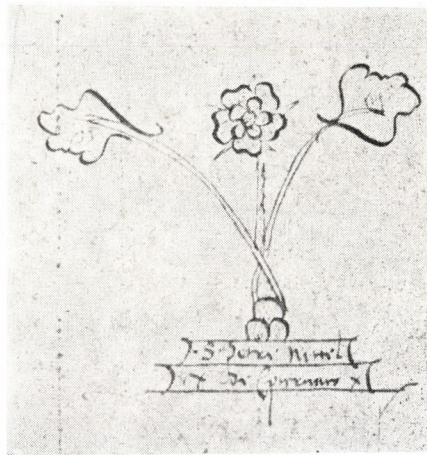
8. [*Sigillum Sigismundi de Losonc*] (1,3×1,7 cm)

9. SI(MON) BEGNIVS EP[(ISCO)PUS MODRVSIS(SIS)] (4 cm)

10. [Sigillum Nicolai de Derencény] (1,5×1,8 cm)

11. *Signum Petri Nittel de Epternaco*

congregaciones seu³⁰ conventicula faciant, cruces a quoque recipiant vel eas distribuere aut etiam portare³¹ presumant, insultus tumultuarios, rixas, sediciones, homicidia, spolia, de predaciones et alia scandala presertim contra nobiles³² domosque³³ et familiam eorundem committant, sed ad domos proprias statim post noticiam presentis nostre monicionis et requisicionis pace et tranquille sine ullo motu et faccionibus ibidem victuri et mansuri discedant. Qui si fecerint et mandatis nostris huiusmodi,³⁴ immo verius apostolicis paruerint bene quidem, alioquin exnunc prout extunc et econtra dictis canonicis monicionibus precedentibus prescriptas penas et censuras in eos et eorum quemlibet respective ferimus in his³⁵ scriptis et etiam promulgamus ipsosque easdem incurrere volumus ipso facto. Quos tandem in³⁶ vestris et vestrum cuiuslibet ecclesiis diebus Dominicis et festivis coram populi multitudine, ut moris est pro talibus et ut tales publicetis et publicari faciatis tamdiu, donec mandatis et monicionibus nostris huiusmodi³⁷ paruerint cum effectu et de eorum absolutione vobis constiterit evidenter, absolucionem vero talium nobis vel dicto sanctissimo domino nostro pape solummodo³⁸ reservamus.

Volumus autem, ut³⁹ presentes litteras quilibet vestrum alteri suo propinquiori vicino post huiusmodi⁴⁰ debitam execucionem sine crastinacione transmittat.

Datum Bude vigesimo quarto⁴¹ die mensis Maii anno Domini millesimo quingentesimo quarto decimo.

dextra subter: Stephanus de Olazy notarius de mandato subscripsit

5.

1514 Iulii 12 Musina

Franciscus de Várda episcopus Transilvanus Emerico de Veged provisorii curiae suae.

In charta 21 × 17 cm.

Sigillum rubrae cerae impressum scidaque tectum et iam abcessum, quod litteras olim clausit, anulare. (Vide in tabula sigillorum no 5)

Sign. DL 82405

Egregie nobis dilecte! Committimus tibi firmissime,⁴² quod quanto plures poteris ex colonis nostris et de pertinentiis Albe,⁴³ Zenthmihalkewe et de Gyalw levare debeas; cum eis et cum tuis omnibus famulis ad magnificum dominum Ioannem Dragfy fratrem nostrum in persona tua tu ipse⁴⁴ vadas et cum eo sis personaliter una cum aliis nostris tamdiu, donec ipse voluerit, eique in omnibus pareas et obedias.

Datum in campo castrorum metatorum ante Musina feria quarta proxima ante <festum> Margarethę 1514.

sinistra subter: Franciscus de Varda electus Transsilvaniensis etc.

in dorso: egregio Emerico de Veged provisorii curię nostrę Albensis nobis dilecto

³⁰ seu] et B || ³¹ aut — portare om. B || ³² nobilitares B || ³³ domusque B || ³⁴ nostris huiusmodi nostris B || ³⁵ his om. B || ³⁶ in *suprascr.* A || ³⁷ huiusmodi nostris B || ³⁸ solummodo om. A || ³⁹ ut] quod A || ⁴⁰ huiusmodi] earundem B || ⁴¹ vigesima quarta B || ⁴² firmissime || ⁴³ post Albe *del.* et || ⁴⁴ post ipse *del.* cum eo

6.

1514 Iulii 13 Buda

Vladislaus II rex Hungariae Iohanni Podmaniczky magistro cubiculariorum regalium comitique Posoniensi castra, oppida et possessiones Iohannis de Szokoly cruciferi dicti donat.

In charta 30 × 22,5 cm duplicata, manca aquaque maculata et restaurata.

Sigillum regale scripto sub textu rubrae cerae impressum et scida tectum. (Vide in tabula sigillorum no 1)

Sign. DL 82407

Ann. Lacunae mancarum litterarum formulis aliarum litterarum et litteris no 7 suppleri possunt.

Nos Wladislaus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nos considerantes fidem et fidelitatem servitorumque gratissima merita fidelis nostri magnifici Iohannis Podmanyczky de Podmanyn⁴⁵ cubiculariorum nostrorum regalium magistri et comitis Posoniensis, que idem sacre imprimis huius regni nostri Hungarie corone et deinde maiestati nostre in omnibus rebus et negociis nostris non parcens rebus et persone suis cum omni fidelitatis perseverancia exhibuit et impendit, castra Beeche cum oppido similiter Beeche necnon Beechkerke cum oppido similiter Beechkerke vocato ac oppidum Aracha, possessiones Weginye, Basalhyda vocatas in Thoronthaliensi ac oppidum Perlek, Assonfalwa, Petherrewa, Peseer, Zenthmyklos, Chykthew in Bachiensis, item castellum Ibraan, curiam Zokol et oppidum Kerezthwth vocatum in de Zabolcz comitatibus existencia habita necnon etiam alia universa bona et quelibet [iur]a possessionaria magnifici Iohannis de Zokol ubivis tam in eisdem quam aliis quibuscunq[ue] comitatibus huius regni nostri existencia et habita, que ex eo, quod idem Iohannes Zokoly his diebus, quibus scilicet malefactores et populares sub nomine cruciate contra nos et totam nobilitatem huius regni nostri insurexerant a fide et fidelitate nostra nobis et sacre corone nostre debita defecisse et Georgio Zekel capiti scilicet ac duci ipsorum malefactorum et publico hosti nostro [et hui]us regni, qui iam ob sua scelera merita etiam morte est extinctus, adhesisse et partes ipsius ac complicum suorum fovisse et ten[uisse et ob id] notam in[fidelita]tis incurrisse dicitur, ad nos et ipsam sacram coronam huius ipsius [regni nost]ri co[n]sequenterque collacionem nostram regiam [iuxta antiquam et approbatam dicti regni nostri Hungarie consuetudinem [atque legem rite et legitime devoluta] esse [perhib]entur et redacta simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinenciis qu[ibuslibet] terris arabilibus, cultis et] incultis agris, pratis, pascuis, campis, fenetis, silvis, nemoribus, montibus, [vallibus, vineis vinearumque promontoriis,] aquis, fluviis, piscinis, piscaturis aquarumque decursibus molendinis et eorundem lo[cis generaliter vero quarumlibet] utilitatum et pertinenciarum suarum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis [sub suis veris metis et antiquis existentibus] premissis — sicut prefertur — stantibus et se habentibus memorato Iohanni Podmanyczky ipsorumque hereditibus et posteritatibus universis dedimus, donavimus et contulimus, immo damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter tenenda, possidenda pariter et habenda salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante,

⁴⁵ Podnamyn

quas in formam nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate.

Datum Bude in festo beate Margarethe virginis et martyris anno Domini millesimo quingentesimo decimo quarto, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vigesimo quarto, Bohemie vero quadragesimo quarto.

dextra supra: commissio propria domini regis

in dorso: registrata folio 667 anno etc. 1514

7.

1514 Iulii 13 Buda

Vladislaus II rex Hungariae capitulo ecclesiae Tituliensis mandat, ut Iohannem Podmaniczky in dominium castrorum, oppidorum et possessionem Iohannis de Szokoly cruciferi dicti, quae ipse eidem Iohannis Podmaniczky donavit, introducat.

In charta 29×32 cm.

Sigilli vestigium rubrae cerae impressi, quod litteras olim clausit. (Vide in tabula sigillorum no 1)

Sign. DL 82408

Wladislaus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris capitulo ecclesie Tituliensis salutem et gratiam.

Cum nos considerantes fidem ac fidelitatem serviciorumque gratissima merita fidelis nostri magnifici Iohannis Podmanyczky de Podmanyn cubiculariorum nostrorum regalium magistri et comitis Posoniensis, que ipse sacre inprimis huius regni nostri Hungarie corone et deinde maiestati nostre pro locorum et temporum varietate cum omni fidelitatis constancia exhibuit et impendit, castra Beeche cum oppido similiter Beeche necnon Beechkereke cum oppido similiter Beechkereke vocato ac oppidum Aracha possessionesque Weginye, Balsahyda vocatas in comitatu Thoronthaliensi existentes habitas necnon eciam alia universa bona et quelibet iura possessionaria magnifici Iohannis de Zokol ubivis et in quibuscunque comitatibus huius regni nostri existencia habita, que ex eo, quod idem Iohannes Zokoly his diebus, quibus scilicet malefactores et populares sub nomine cruciate contra nos et totam nobilitatem huius regni nostri insurrexerant a fide et fidelitate nostra nobis et sacre corone nostre debita defecisse et Georgio Zekel capiti scilicet et duci ipsorum malefactorum et publico hosti nostro et huius regni, qui iam ob sua scelera merita eciam morte est extinctus, adhesisse et partes ipsius ac complicum suorum fovisse et tenuisse et ob id notam infidelitatis incurrisse dicitur, ad nos et ipsam sacram coronam huius ipsius regni consequenterque collacionem nostram regiam iuxta antiquam et approbatam dicti regni nostri Hungarie consuetudinem atque legem rite et legitime devoluta esse perhibentur et redacta simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet premisis — sicut prefertur — stantibus et se habentibus memorato Iohanni Podmanyczky suisque heredibus et posteritatibus universis vigore aliarum litterarum nostrarum donacionalium superinde confectarum in perpetuum dederimus, donaverimus et contulerimus velimusque eundem in dominium eorundem per nostrum et vestrum homines legitime facere introduci.

Super quo fidelitati vestre harum serie firmiter precipientes mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fide dignum, quo presente

Ambrosius Thwlkos de Ikerhalom aut Mathias Oskola de Mathe, Vitalis de Kyskezy aliis absentibus homo noster ad facies predictorum castrorum ac oppidorum consequenter antedictarum⁴⁶ possessionum et aliorum iurium possessionariorum prefati Iohannis Zokoly⁴⁷ ubivis et in quibuscumque comitatibus predicti regni nostri existencium habitorem vicinis et commetaneis eiusdem et eorundem universis inibi legitime convocatis et presentibus accedens introducat prefatum Iohannem Podmanyczky in dominium eorundem statuaturque easdem eidem simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinenciis quibuslibet premissis nostre donacionis titulo ipsi incumbentes perpetuo possidendas, si non fuerit contradictum, contradictores vero — si qui fuerint — evocet eosdem contra annotatum Iohannem Podmanyczky ad terminum competentem nostram personalem in presenciam rationem contradiccionis eorum reddituros et post hec huiusmodi introduccionis seriem cum contradictorum et evocatorum vicinorumque et commetaneorum — qui premissis statucioni intererunt — nominibus terminoque assignato — ut fuerit expediens — eidem nostre personali presencie fideliter rescribatis.

Datum Bude in festo beate Margarethe virginis et martyris anno Domini millesimo quingentesimo decimo quarto regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vigesimo quarto, Bohemie vero quadragesimo quarto.

in dorso: fidelibus nostris capitulo ecclesie Tituliensis pro magnifico Iohanne Podmanyczky de Podmanyn magistro cubiculariorum nostrorum et comite Posoniensi; introductoria et statutoria; lecta,⁴⁸ super Beche et Bechkereke ac Arachya.⁴⁹

8.

circa 1514 Iulii 13 Buda

Vladislaus II rex Hungariae cuidam comitati mandat, ut cum comitatibus Zemplén et Ung dictis locis suis maneant et superiores Hungariae partes a cruciferis defendant.

In charta 29,5×17,5 cm quarta in parte manca et restaurata.

Sigilli vestigium rubrae cerae impressi, quod litteras olim clausit. (Vide in tabula sigillorum no 1)

Sign. DL 82406

Ann. Lacunae mancarum litterarum suppleri solis coniecturis possunt.

Wladislaus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. [Mag]nifici fi[deles] obis dilecti! Intelleximus ea omnia, que nobis per litteras scribitis et licet certe voluissemus, [ut secundum ma]ndatum nostrum hu[c] ad nos venissetis atque una cum reliquis gentibus nostris [et istius regni] ad profligandum caput, fontem et originem istorum rusticorum tumultuancium [processissetis], quo iam fidelem nostrum spectabilem et magnificum Georgium de Zapo[ly]a [comitem pe]rpetuum terre Scepusiensis etc. ex curia nostra cum universis dominis baronibus et nob[ilib]us istius regni hic penes nos et ubique in isto regno existentibus personaliter et cum [p]ropriis ipsorum capitibus expedivimus et misimus.

Scripsimus eciam ad dominum pala[ti]num, ut una cum dicto domino comite Scepusiensi gentibus illis nostris et istius regni [p]resint caputque

⁴⁶ antedictarum || ⁴⁷ Zokoly || ⁴⁸ lecta altera manu || ⁴⁹ super — Arachya posteriore manu

prefatorum rusticorum unanimiter agrediantur. Speramus enim, [quod] capite prostrato et profligato facile cetera membra dissipari poterunt.

Ta[men ex] quo iam tarde huc ad nos veniretis neque enim prefatas gente[s] hic co[n]sequi p[os]setis, [q]uoniam iam se hinc moverunt et quia etiam ex discessu istine [vestro, ut ad]nos scribitis, partibus illis superioribus non minimum periculi eveniret, ti⁵⁰ summus, ut cum comitatibus Zempliniensi et [de] Wngh istic remaneatis [partes]que illas a tali pernicie tueamini atque d[ef]endatis. Quod si tamen interea [partes] illas pacare a talique latrocinio expurg[are poteriti]s, volumus et fidelitati [vestre vigore prese]ncium strictissime committimus et ma[ndamu]s, quat[e]nus cum universis [gentibus, qua]s penes vos habetis, person[ali]ter [et cum p]ropriis vestris capitibus ⁵¹ [do]minorum baronum et [nobilium] isti[us] reg[ni] ad ⁵² [vos] fore audieritis ⁵³ [s]ecus in hoc non [facturi].

Datum Bude] ⁵⁴ beate [M]argarethe virginis [et martyris anno Domini [millesimo quingentesimo decimo qua]rto.

dextra supra: commissio propria domini regis

in dorso: magnif[ic]is [fidelibus nobis dilectis] ho ⁵⁵

9.

1514 Iulii 20 Szödi

Franciscus de Várda episcopus Transilvanus de redemptis cruciatis Emerico de Veged provisorii curiae suae.

In charta 21 × 23 cm.

Sigillum rubrae cerae impressum et scida tectum, quod litteras olim clausit, anulare.

(Vide in tabula sigillorum no 5);

Sign. DL 82409

Egregie nobis dilecte! Redemimus ab egregiis Paulo Thomory et Stephano Iosa centum florenis quinquaginta cruciatis complices Georgii Zekel, colonos diversorum nobilium, pro quibus quidem centum florenis des eis decimas tanti precii vel de Zenthlaslo vel prope Fogaras, si autem decimas in illis partibus vendidisti — ubicunque sunt decime — centum florenorum vel etiam supra centum florenos des et ascribas eis, quitquid autem centum florenos excesserit, id omne soluturi sunt.

Datum in Scewdy feria quinta proxima post festum divisionis apostolorum anno Domini 1514.

sinistra subter: Franciscus de Varda electus Transsilvaniensis etc.

in dorso: egregio Emerico litterato de Veged provisorii curiæ nostræ Albensis nobis dilecto

10.

1514 Augusti 13 Gyalu

Franciscus de Várda episcopus Transilvanus de redemptis captivis Emerico de Veged provisorii curiae suae.

⁵⁰ lac. sex litterarum || ⁵¹ lac. duodecim litterarum || ⁵² lac. quinquaginta unarum litterarum || ⁵³ lac. quinquaginta trium litterarum || ⁵⁴ lac. quadraginta litterarum || ⁵⁵ lac. indef.

In charta 21×21,5 cm.

Sigillum rubrae cerae impressum et scida nunc circumlacerata tectum, quod litteras olim clausit, anulare. (Vide in tabula sigillorum no 5)

Sign. DL 82411

Egregie nobis dilecte! Debemus pro redemptione captivorum egregiis Paulo Thomory et Stephano Iosa decimas centum florenorum, des eis vel hominibus eorum presentium scilicet ostensoribus decimas extendentes se ad centum florenos.

Ex castro nostro Gyalw die Dominico post festum beati Laurentii martyris anno Domini 1514.

sinistra subter: Franciscus de Varda episcopus Transsilvaniensis etc.

in dorso: egregio Emerico litterato provisorio curiæ nostræ Albensis nobis dilecto

11.

1515 Februarii 22 Alba Iulia

Nicolaus de Derencsény promittit se quandam summam pecuniae cruciatorum Francisco de Várda episcopo Transilvano esse remitturum.

In charta 20×14 cm.

Sigillum scripto sub textu rubrae cerae impressum scidaque tectum anulare. (Vide in tabula sigillorum no 10)

Sign. DL 82426

Ego Nicolaus de Derenchen promitto reverendissimo domino Francisco de Warda episcopo Albensi Transsilvaniensi domino meo gratiosissimo, quod illas sex marcas argenti et nonnullas uncias, que post eundem dominum reverendissimum ad manus meas in officio⁵⁶ episcopatus Chanadiensis de manibus cruciatorum venerunt, ad festum beati Georgii martyris proxime venturum eidem domino reverendissimo per aliquem fidum hominem meum remitto. In cuius rei memoriam has litteras meas sigillo meo utensili consignatas dicto domino reverendissimo dedi et assignavi.

Datum Albe in festo chathedre beati Petri apostoli anno Domini millesimo quingentesimo decimo quinto.

12.

1515 Septembris 30 Jenő

Sigismundus de Losonc castellano castris sui Szalánc nominati committit, quomodo cruciferi rustici puniantur et quo pacto cum comitatu Bereg dicto componatur utque domina scilicet uxor sua servetur.

In charta 21,5×21 cm.

Sigilli vestigium minimum rubrae cerae impressi, quod litteras olim clausit, anularis. (Vide in tabula sigillorum no 8)

Sign. DL 82439

Sigismundus de Lossoncz etc. Egregie nobis dilecte! Intimatum est nobis, quod comitatus vester Zabocz modo omnes capitaneos gencium cruciferorum de illo comitatu exquirere et extirpare ac de bonis quorumlibet dominorum et nobilium presentari laboraret.

⁵⁶ *post officio del.* Ch

Committimus itaque vobis, velitis quoque et vos vestram cum omni procuracione et labore operam dare ipsum comitatum ad hoc inducere, ut huiusmodi capitaneos — si qui alibi in bonis nostris reperiri possent — nostra punicione submitterent, nam nos quoque ex privilegio, gracia et favore regum habemus officium iurisdiccioni et potestatem tales et eciam alios malefactores punire posse et si denique ad hoc ipsum comitatum inducere seu inebriare — ut premissum est — non possetis, extunc interim huiusmodi capitaneos vel alios speciales depredatores velitis expelli⁵⁷ propter maiorem forte desolacionem evitandam et cavendam.

Audivimus eciam comitatum de Beregh bona nostra Kereczen cum pertinenciis propter aliquos decem denarios depredare intendere, quare et illac mittatis Stephanum de Darocz, ut exinde cum ipsis concordet,⁵⁸ ne⁵⁹ depredare, sed pacem ipsis dare debeant. Et — quod reliquum est — de ceteris omnibus negociis nostris ita fideliter attendere, vigilare et providere velitis, ut a vobis⁶⁰ in posterum bono accipiamus animo.

Preterea eciam auditum est a nobis, quod apud dominam vestram coniungem nostram charissimam sepe, immo⁶¹ solus⁶² Georgius de Pethenyhaza saltem adesset nec vos curiam nostram — sicut vobis commisimus — frequentaretis et quare et impresenti vel rursus committimus, ut deinceps curiam nostram frequentius visitetis et ad servicia domine vestre predictae — si que fuerint — sitis semper parati et vale.

Datum in castro nostro Ienew Dominico die proximo post festum sancti Michaelis archangeli anno Domini millesimo quingentesimo decimo quinto.

in dorso: egregio Gregorio Chapy de Ezen castellano nostro de Zalancz nobis dilecto

13.

1516 Februarii 22 Agria

Capitulum ecclesiae Agriensis se Gregorio de Csap viginti florenos relaxasse ab eodem triginta quatuor sibi capitulo esse persolutos testatur.

In charta 21,5×18 cm aqua maculata.

Sigilli fragmentum 2,5 cm decanatus capituli Agriensis scripto sub textu viridi cerae impressi rotundi, quod agnoscere non potest.

Sign. DL 82456

Nos capitulum ecclesiae Agriensis memorie commendamus per presentes, quod nos de illis quinquaginta quatuor florenis, quibus nobis egregius Gregorius de Chap ex deputacione universitatis nobilium comitatus de Zabolch in sortem solutionis illius summe pecuniarum, quam summam universitas nobilium eiusdem comitatus anno Domini millesimo quingentesimo quarto decimo preterito de iobagionibus et incolis possessionum nostrarum Polgary et Zenthmargytha in eodem comitatu existencium superflue extorserat, obligabatur, ad petitiones magnifici domini Andree de Bathor comitis necnon universitatis nobilium dicti comitatus de Zabolch et egregii Francisci Farkas de Thokay viginti florenos eidem Gregorio de Chap relaxavimus.

Residuos vero triginta quatuor florenos idem Gregorius de Chap nobis plenarie et integre persolvit. Super qua quidem solutione huiusmodi triginta

⁵⁷ expulli || ⁵⁸ post concordet del. ut || ⁵⁹ ne suprascr. || ⁶⁰ post vobis del. bo || ⁶¹ post immo del. aliquid || ⁶² solus suprascr.

quatuor florenorum eundem Gregorium de Chap quitum, expeditum et modis omnibus absolutum reddidimus et commisimus reddimusque et committimus harum nostrarum, quas sigillo decanatus nostri communiri iussimus, vigore et testimonio litterarum mediante.

Datum Agrie in festo chathedre beati Petri apostoli anno Domini millesimo quingentesimo sexto decimo.

14.

1516 Novembris 10 Buda

Ludovicus II rex Hungariae Iohanni de Várda comiti mandat, ut officio comitatus sui dignus fungatur.

In charta 29×22 cm manca aquaque maculata.

Sigillum scripto sub textu rubrae cerae impressum et scida textum. (Vide in tabula sigillorum no 2)

Sign. DL 82466

Ludovicus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. fideli nostro egregio Iohanni Warday comiti comitatus de Bodrog salutem et gratiam. Intelleximus, qualiter tu officium honoris istius comitatus per paternam maiestatem tibi collatum negligentissime in omnibus exerceres neque enim curares iudiciorum celebracionem nec damnorum, que nobiles ipsi tempore sedicionis rusticorum susceperunt, rectificacionem neque eciam proventuum nostrarum et signanter presentis subsidii administracionem. Et non solum non curares ista, que ad tuum spectant officium, verum eciam ipse turbares omnia et solus esses in causa omnium dilacionum difficultatumque, que hys rebus committuntur.

Quod pati nolentes fidelitati tue harum serie firmissime mandamus, quatenus acceptis presentibus iuris et iusticie administracionem damnorumque rectificacionem et subsidii nostri presentis exaccionem iam tandem curare incipias et in eis curandis talem te prestes, qualem ex officio debes. Quoniam alioquin, si ita perseverabis, ut cepisti, certus sis, quod officium tuum aufferemus et non paciemur te amplius honore predicti comitatus gaudere et hanc tuam negligenciam minime ulterius tollerabimus: Secus igitur facere non presummas!

Datum Bude in profesto beati Martini episcopi et confessoris anno Domini millesimo quinge[nt]esimo decimo sexto.

dextra supra: commissio propria domini regis

15.

1517 Februarii 9 Hájszentlőrinc

Comitatus Bodrog nominatus inquisitione damnorum tempore insurrectionis rusticanae commissorum facta latum iudicium approbat.

In charta 22×15 cm.

Copia eiusdem temporis simplex.

Sign. DL 82469

Nos universitas nobilium comitatus de Bodrog damus pro memoria, quod cum nos iuxta contenta novi decreti super recuperacione et refusione

dampnorum per malefactores rusticos tempore insurreccionis eorundem dominis et nobilibus illatorum editi nobiles Stephanum Zeel de Kakath ac Petrum Fodor de Chypez vicecomites, item Martinum Zeel de dicta Kakath necnon Paulum Loranth de Borotz iudices nobilium comitatus de Bodrog una cum duodecim electis iuratis huius comitatus de Bodrog nobilibus ad revisionem et limitationem dampnorum cunctis predicti comitatus de Bodrog irrogatorum, nedum nobilibus scilicet et rusticis per nobiles dampnabilis lucri causa extra prelia perpetratis duxissemus destinandos.

Qui tandem exinde ad nos reversi pariter cum duodecim electis iuratis sub iuramento nobis uniformiter retulerunt eo modo, quomodo ipsi in dicto comitatu de Bodrog procedentes a condignis fideque dignis et sufficientibus testibus egregii domini Iohannis de Warda comitis comitatus de Bodrog coram ipsis productis talem de infrascriptis rescivissent certitudinis veritatem, quomodo egregii domini Michael Fekethew et Iohannes Dochy de Zek⁶² octo⁶³ pecora providi Osvaldi in valore florenorum duodecim et equos equaciales et quedam pecora in valore florenorum sexaginta providi Iohannis Bachy, insuper quedam pecora providi Nicolai Ihos in valore florenorum quatuordecim ac certa pecora Nicolai Somogy in valore florenorum quindecim et quedam pecora providi Nicolai Zabo in valore florenorum viginti quinque et certa pecora providi Gregorii Gerphas in valore florenorum decem iobagionum de Mathyshaza existentium abegi et asportari⁶⁴ fecissent; insuper egregius Michael Fekethew super Albertum Toth de Borsod existentem pactative florenos triginta tres extorsisset.

Unde facta huiusmodi inquisitione iidem vicecomites et iudices nobilium ac duodecim electi iurati prefatos egregios dominos Michaelem Fekethew ac Iohannem Dochy in refusione et solucione pretactorum florenorum seu pecorum convictos et aggravatos fore decrevissent et commisissent, imo decreverunt et commiserunt iudicio ipsorum mediante.

Nos itaque prefatos vicecomites et iudices nobilium ac duodecim electos in omnibus premissis rite et legitime processisse agnoscentes processum ipsorum prenotatum in omnibus punctis clausulisque et articulis ipsius processus duximus ratificandum et approbandum, prout ratificamus et approbamus vigore et testimonio litterarum sigillis prefatorum vicecomitum et iudicum nobilium consignatarum mediante.

Datum in Hayzentheryncz in profesto Scholastice virginis anno Domini millesimo quingentesimo decimo septimo.

in dorso: egregii domini Iohannis de Warda

16.

1517 Februarii 23 Buda

Georgius de Szatmár episcopus Quinque Ecclesiensis et cancellarius regius Iohannem de Várda comitem prohibet, ne ipse cives et iobagiones oppidi Tolna nominati gravet.

In charta 22×29 cm.

Sigillum non integrum rubrae cerae impressum scidaque tectum, quod litteras olim clausit, anulare. (Vide in tabula sigillorum no 4)

Sign. DL 82471

⁶² de Zek *suprascr.* || ⁶³ *ante octo add.* quod || ⁶⁴ asporti

Egregie amice et domine nobis honorande! Significatum est nobis qualiter dominacio vestra cives et iobagiones nostros de Tholna impedire ac certam summam peccuniarum ab eis extorquere vellet allegantes ipsos tempore insurreccionis rusticorum multa dampna dominacioni vestre et vicinis fecisse. Cum tamen non ipsi iobagiones et cives nostri de Tholna dampnum vicinis suis intulerunt, sed coloni et iobagiones dominacionis vestre in Monosthor habitantes per totum hoc regnum fuerunt famati et invulgati, quod omnibus vicinis suis dampnum inferrent et omnia depredarentur et eciam illi iidem cum inhabitatoribus possessionis Baya ad Tholnam venerunt et ipsos Tholnenses ad insurgendum ac eis obediendum et inherendum excitaverunt sicque non nostri, sed iobagiones dominacionis vestre vicinis omnia dampna et nocumenta intulerunt.

Quare dominacionem vestram hortamur et rogamus, velit ab huiusmodi proposito suo desistere et cum nulla solucione ipsos cives nostros gravare atque impedire, quia pro certo sciat dominacio vestra, quod huiusmodi propositum et desiderium suum opprimendi ipsos cives nostros non adimplebit. Et tandem eciam, si autem dominacio vestra a proposito suo non cessaverit, eorum quieti et indemnitati alia via consulemus.

Ex Buda in vigilia festi beati Mathie apostoli anno 1517.

dextra subter: Georgius episcopus ecclesie Quinque Ecclesiensis cancellarius regius etc.

in dorso: egregio Iohanni de Warda comiti comitatus de Bodrogh domino et amico nobis honorando

17.

1517 Martii 15 Bátmonostor

Iohannes de Várda relatis referendis ad Franciscum de Várda episcopum Transilvanum registram satisfaciendi depraedatis tempore insurrectionis nobilibus mittit.

In charta 22×29 cm duplicata et omnibus in paginis scripta minimeque lacerata.

Sigilli vestigium suffusae cerae impressi, quod litteras olim clausit, anularis; agnosci non potest.

Sign. DL 82473

Post servitorum meorum ac mei ipsius perpetuam commendationem. Reverendissime domine, domine mihi graciousissime! Fama est hic apud nos dominationem vestram reverendissimam primicias suas iam celebrasse; quod Deus optimus maximus det, opto ad salutem anime eiusdem, quibus quam libens interfuissem nescio dicere, sed multe et magne meae cure ac sollicitudines nolluerunt, ut ego una quidem hora hinc abessem, quod dominationi vestre quantas hic ego curas sustinuerim et in presens sustineam.

Potest certum esse, si presertim dominationi vestre venerit in mentem et dominatio vestra, cuius presentia longe plus potest, quam mea vel alterius cuiuscunque quantas hic in preterita estate habendo concordiam cum damnificatis nobilibus curas sustinuerit, quorum solutionum rectificationem vix attigerat, sed nunc iam in extremo sumus positi ita circumquaque septi, ut iam diutius non possimus differre, si nobis nunc esset Cresi thesaurus, non sufficeret ad implendas crumenas depredatorum nobilium. Nihilominus

in tantis disturbiiis nollem tamen dominatio vestra alicui iactantie meae hoc attribueret, tanto super hoc labores et curas sustinuisse mihi videor, quantum ex virili meo et ingenii mei capacitate potui, ut parvum — ponderata negotii magnitudine — vel potius nihil hactenus nec in honore suo comitatus nec in bonis nostris detrimenti passi sumus.

Daboque deinceps etiam operam, ut ita fiat a solutione tamen aliqua nullo modo possumus precavere, quibus iam satisfecerim, poterit dominatio vestra ex registro isto videre et quibus adhuc teneamur, cui iam solutioni⁶⁵ pauperes coloni non possunt esse solvendo, quoniam omnia bona eorum antehabitis etiam temporibus sunt depredata, prout et dominationi vestre melius constat.

Ideo ipsi pauperes et ego una cum ipsis supplicaremus dominationi vestre, ut eadem in tanta eorum necessitate ad sortem tamen eorundem futuram solutionem aliqua summa sublevaret eos.

Voluissem quemadmodum et a dominatione vestra petieram, ut eadem misisset huc aliquem suum certum hominem, qui omnis hic vidisset et cuius etiam consilio usus fuisset, cuius presentia tanquam hominis missi a dominatione vestra aliquid in exequendis negotiis istis forsán iuvisset, sed iam pars maior negotii pacta est.

Misi ad dominationem vestram hunc presentium exhibitorem, ut — que scriptis tradere longum esset — oretenus, si dominatio vestra eum perquisiverit, narret, cui dominatio vestra fidem creditivam adhibere dignetur.

Ceterum dominatio vestra scripserat mihi de equis currifferis, ut ego ad dominationem vestram pro eisdem denuo mitterem aliquem, misi hunc supplicans dominationi vestre, ut eadem equos currifferos mihi mittat, sine quibus esse nequaquam possem, quoniam si me proficisci aliquo opportuerit equos pauperum colonorum macerare cogor. Scio nunc in tanta copia est apud dominationem vestram huiusmodi equos, ut vix dominatio vestra alere eos possit.

Preterea intellexi ex literis dominationis vestre oppidum Warda cum suis pertinentiis in manus Ioannis Korotnai dedisse scribitque dominatio vestra, ut ego habeam patientiam. Ego habui hactenus et nunc habeo habeboque, donech dominationi vestre libitum fuerit, de omnibus, que dominatio vestra voluerit patientiam. Illa bona et ista etiam sunt dominationis vestre — quicquid ex eis faciet — suntque in arbitrio eiusdem cuicumque tradit gubernanda, dominatio vestra sit quid sibi sit agendum et de illis et de istis bonis.

Preterea dominatio vestra in quibusdam suis literis mihi scripserat me Ioannem Korotnai inhumanissime hic tractasse et ideo nolluerit hic in negotiis nostris perseverare habereque eorum amplius curam. Nescio profecto quare ego virum bonum sinistre tractassem, sed vereor, ne pretextu isto inhumanitatis meae se bene plenum surripuisset eo tunc cum dominationi vestre magis quam unquam poterat servire. Nunquam enim puto domus ista habuit tantum honoris quam nunc habet nec forsán unquam habebit. Dominus episcopus Quinque Ecclesiensis accepit a Sthephano Theriek strictissimam rationem officioque suo renuntiavit, officialatus autem ipse traditus est Francisco Kechi. Non esset etiam dominationis vestre forsán ab re, ab officiali suo Korotnai rationem aliquam accipere.

⁶⁵ post solutioni del. aliquid

Inter alia vero Wolphangus Chobor, qui Felicitatem in uxorem acceperat, litteras obligatorias circumfert dominationis vestre super dote uxoris eiusdem continentes alios etiam articulos, quare ipsum volentem procedere iure suo rogavi, ut interea habeat patientiam, donec ego dominationem vestram de hoc faciam certiore. Dominatio vestra autem — si videbitur — scribat sibi aliquid, ut velit differe ad adventum dominationis vestre et quod postea dominatio⁶⁶ vestra habeat cum eodem concordiam.

Andreas Peros est contra honorem dominationis vestre comitatus etiam aliis etiam rebus maxime adversarius, quanvis dominationi vestre se multum offerat, sed tamen proditor est. Bonum esset etiam, ut dominatio vestra ita ageret cum domino vaivoda, ut ipsum ista rationabili de causa non teneret, quia qui non est amicus dominationis vestre nec est amicus domini vaivode aut saltem dominatio vestra faceret scribere per dominum vaivodam de hoc sibi,⁶⁷ quia ipse in hoc erat volens domino archiepiscopo Colocensi disponere honorem istum volens et ipse esse famulus domini archiepiscopi, sed nondum est satisfactum nec puto fiet satis voluntati eiusdem. Valeat dominatio vestra reverendissima ad multos annos!

Datum in Bathmonstra in Dominica prima post reminiscere anno Domini 1517.

Eiusdem reverendissime dominationis vestre Ioannes de Varda servitor Istit iam plenarie solutum est: relicte condam Georgii Orbonaz; Thome Berei; Iane et filiis Georgii Mezesi; Nicolauo Sidei; Paulo Zalai; Sthephano Kunc; Michaeli literato de Cacat; Ioanni Zoruat; Alberto Zolosi; Clementi Zalmas; Matheo Gyarfaz; Antonio Sidei; Martino Damiani; Petro Saphar; Michaeli Zabo; Lodovico Naguolgi; Gabrielli Regi; Francisco Zerchiek de Zecio; Gregorio Zoruat; Ioanni⁶⁸ Pook; Michaeli Sidei; Matheo sufraganeo Colocensi; Ladislauo Rechi; Gasparo Sandor; magistro Hemerico cannonico Colocensi.

Istit autem nondum solutum est; Ladislao Mihalfi; relicte Mathie Borsi; preposito Colocensi; lectori Bachiensis; Stephano Zeel; Wolphango Ciobor; Michaeli de Gyula; Matheo Farcas;⁶⁹ capitulo de Ezek; duodecim nobilibus comitatus Bachiensis, qui requirunt florenos 500; relicte Michaelis literati de Chiez.

in dorso: reverendissimo domino Francisco de Warda episcopo Transilvaniensi domino suo gratiosissimo etc.

18.

circa 1517 Martii 15

Registrum damnorum nobilium, quae iotagiones Francisci de Várda episcopi Transilvani tempore, quo insurrexerant, intulerunt.

In charta 22 × 32 cm duplicata et omnibus in paginis scripta secundumque sinus lacerata et aqua maculata.

Registrum simplex.

Sign. DL 82420

Ann. Registrum manibus variis et circa diem, qua etiam litterae no 17 datae, conscriptum et correctum esse videtur. In textu registri edendo non tam numeris Romanis quam magis notis palaeographicis scripti Arabicis numeris utimur.

⁶⁶ post dominatio del. aliquid || ⁶⁷ sibi post inser. || ⁶⁸ Ioanne || ⁶⁹ post Farcas del. cum

Registrum super ordinacionem et constitutionem de dampnis nobilium, que iobagiones reverendissimi domini Francisci Warday episcopi Transilvanien-sis fecerunt tempore cruciferorum etc.

Item Iohanni Poch florenis	10;	Summa hucusque facit florenos	
item Stephano Kaly denarii 57,		500 et florenos	62.
clipeo 1, cuspide	1;	item Iane Zoruat florenis ⁷⁶	20;
item magistro Michaeli canonico		item relicte condam Georgii	
Vaciensi florenis	26;	Orgonaz florenis	200;
item Ianee una cum filiis Georgii		item Alberti Zewlesy de eadem	
Mesessy florenis ⁷⁰	16;	florenis ⁷⁷	15;
item Ladislao Mihalphi de		item dominus Iohannes de	
Ghezth florenis	38;	Warda concordavit cum	
item Stephano Zeel florenis ⁷¹	20;	Michaelae Gywlay in florenis ⁷⁸	16;
item Nicolao Sidey florenis ⁷²	2;	item dominus Iohannes Warday	
item Michaeli Sidey florenis	4;	concordavit cum Clemente	
item domine relicte Mathie		Halmas in florenis ⁷⁹	7;
Borsi florenis	5;	item dominus Iohannes Warday	
item Paulo Zalay de Baronya		concordavit cum Matheo Far-	
florenis ⁷³	15;	kas de Zyde <in> floreno	1;
item Stephano Konch de		item idem concordavit cum no-	
Baronya florenis	16;	bilibus Matheo Gyappyas,	
item Caspar Chwbor de Zenth-		Anthonio Sydey et Marcio	
mihalphi florenis ⁷⁴	6.	Domyan in floreno	1;
De omnibus et singulis dampnis:		item idem concordavit cum	
item dominis de capitulo Colo-		Petro Saffar in floreno	1;
censi florenis	200;	item idem concordavit cum	
item domine Matheo episcopo		Michaelae Zabo in florenis	16;
florenis	70;	item idem concordavit cum	
item venerabili domino lectori		Lodovico Naghwelgy in flo-	
florenis	25;	renis	4;
item nobili Ladislao de Fegli in		item pro morte Benedicti Chocka	
florenis	4;	florenis	153;
item domino preposito Colocensi		item Andree ⁸⁰ Poros florenis	16;
florenis	70;	item Michaeli ⁸¹ officiali ⁸²	
item Gasparo Sandor de Cacat		capituli Vaciensis florenis	32;
florenis	5;	item lectori Bachiensi florenis	10;
item Thome Berey florenis	2;	item Gabrieli de Regh florenis	8;
item Michaeli litterato de Kakat		item Monostor debet mihi sol-	
florenis ⁷⁵	2.	vere florenos	100.

in dorso: Tar⁸³ Ianos, Lorinci Pal,⁸⁴ Chaplar Ianos, Chaki Gelerth, Kerekes Ferench fya Balint, Vitalis damna intulerunt Iane Zoruat et Alberto Zolozi; Fehete Gergol in Gara debet solvere debitum Pauli Zalai

⁷⁰ 16]20 *corr.* || ⁷¹ 20]25 *corr.* / *post* florenis 20 *del.* item Petro Saphar de Kym florenis 1,5 || ⁷² 2]4 *corr.* || ⁷³ 15]20 *corr.* || ⁷⁴ 6]12 *corr.* || ⁷⁵ 2]3 *corr.* || ⁷⁶ 20]25 *corr.* || ⁷⁷ 15]20 *corr.* / *post* florenis 15 *del.* item Sthephano Chok Ciont Choc florenis 12 || ⁷⁸ 16]20]25 *corr.* || ⁷⁹ 7]10 *corr.* || ⁸⁰ Andrea || ⁸¹ *lac. quinque litterarum* || ⁸² officialis || ⁸³ *ante* Tar *del.* Tat || ⁸⁴ Pal *suprascr.*

19.

1517 Augusti 17 Csernéd

Comitatus Tolna nominatus oppida et possessiones damna oppido Tolnavár dicto insurrectorum tempore rusticorum illata restituendi condemnat.

In charta 22×25 cm.
Copia eiusdem temporis simplex.
Sign. DL 82480

Nos Iohannes Ewz de Zerdahel et Andreas Thyburcz de Henye vicecomites et iudices nobilium ac duodecim electi iurati totaque universitas nobilium comitatus Tholnensis damus pro memoria, quod facta coram nobis iuxta contenta decreti legitima probacione super eo, quod illa dampna, que iudices et iurati civesque oppidi Tholnensis iobagiones videlicet reverendi Laurencii prepositi ecclesie Albensis tempore insurreccionis populorum sive rusticorum sub nomine belli cruciati passi fuerunt ab incolis et inhabitatoribus oppidorum et possessionum videlicet Monosthor, Gara, Aran, Vayas, Thoti, Pathola, Kathmar, Borsod, Pongracz, Zenthgyergh, Mathyshaza, Batha, Zeremlyen, Baya complicibusque eorum sustinuerunt; tandem nos dampna illa ad prescripta oppida et possessiones secundum quantitatem uniuscuiusque possessionis iuxta Dei iusticiam acceptis prius evidentibus testimoniis probabilibusque documentis limitantes ad tria milia centum et quinque florenos et viginti septem denarios estimavimus.

Ex qua quidem sumpma ad oppidum Monosthor quadrigenti et triginta octo floreni ac octoaginta quatuor denarii, ad Gara trecenti quadraginta tres floreni et quadraginta quatuor denarii, ad Baya quingenti septuaginta duo floreni et quadraginta denarii, ad Aran centum et quinquaginta septem floreni et quadraginta unus denarii, ad Vayas decem et quatuor floreni et triginta unus denarii, ad Tothy octoaginta quinque floreni et octoaginta sex denarii, ad Pathola octoaginta unus floreni et novem denarii, ad Kathmar octoaginta unus floreni et novem denarii, ad Borsod trecenti et decem floreni ac quinque denarii, ad Pongracz quinquaginta septem floreni et viginti quatuor denarii, ad Zenthgyevrgh septuaginta unus floreni et quinquaginta quinque denarii, ad Mathyshaza octoaginta quinque floreni et octoaginta sex denarii, ad Batha quingenti decem et novem floreni ac nonaginta tres denarii, ad Zeremlyen ducenti octoaginta sex floreni et viginti denarii iure cesserunt; eademque oppida et eedem possessiones contra prefatos cives et inhabitatores oppidi Tholnensis convicta et agravate extiterunt.

In quorum premissorum testimonium presentes literas nostras sigillis nostrorum vicecomitum et iudicum nobilium more solito consignatas eisdem civibus et inhabitatoribus prescripti oppidi Tholnensis duximus dandas communi iusticia suadente.

Datum in Cherned feria secunda proxima post festum assumptionis beatissime virginis Marie anno Domini millesimo quingentesimo decimo septimo.

20.

1518 Decembris 14 Buda

Ludovicus II rex Hungariae comitatus Középszolnok appellato mandat. ut damna tempore rusticorum insurrectionis et alio perpetrata inquirenda curet,

In charta 29×32 cm manca secundumque sinus lacerata et aqua maculata.

Sigillum scripto sub textu rubrae cerae impressum ac scida tectum. (Vide in tabula sigillorum no 2)

Sign. DL 82505

Lodovicus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris comiti vel vicecomiti et iudicibus nobilium comitatus Zolnok Mediocris salutem et gratiam. Exponitur nobis in personis fidelium nostrorum egregiorum Stephani de Deeshaza administratoris proventuum archiepiscopatus Strigoniensis ac Petri de eadem Deeshaza necnon Bernaldi de Zylagzegh, quomodo a certis annis et temporibus elapsis reverendus in Christo pater dominus Franciscus de Warda episcopus ecclesie Albensis Transsilvanensis ac nonnulli predecessores sui episcopi in possessione Chewgh vocata in eodem comitatu Zolnok Mediocri existenti tam in locis sessionalibus quam eciam terris arabilibus et fenetis ultra illas porciones possessionarias in eadem habitas, que s[peci]aliter per predecessores episcopos consequenterque ecclesiam Transsilvanensem aliquantulum occupata extitissent, a manibus ipsorum predecessorumque eor[undem] exponencium plurimas occupaciones hinc inde fecissent et modo quoque idem dominus episcopus et officiales sui dietim facere non cess[aren]t illas porciones suas [possessi]onarias continue potencialiter extendentes et dilatantes.

Insuper annis superioribus tempore videlicet insurrectionis et tumultu[aci]onis rusticorum populi et iobagiones prefati domini Francisci episcopi et dicte ecclesie sue Transsilvanensis in oppido Thasnad ac possessione Chewgh predicta appellatis in eodem comitatu Zolnok Mediocri existentes et commorantes armatis manibus domum et curiam nobilitarem nobilis condam Alberti de prenotata Chewgh fratris condivisionalibus prenotatorum exponencium in eadem possessione Chewgh habitas invadentes ibique ipsum Albertum Chewghy captivassent captumque per crines ad cardines hostii domus sue traxissent et diversis tormentis cruciassent et traxissent et tandem post multa tormenta ibidemque decolassent ac omnibus rebus suis privassent et in predam convertentes omnes eciam litteras et litteralia instrumenta eiusdem quondam Alberti Chewghy consequenterque eorundem exponencium factum pretacte possessionis Chewgh tangencia et concernencia apud eundem existencia et habita de eadem domo sua exportantes quo voluissent, fecissent.

Preterea diebus superioribus duos iobagiones prefati Bernaldi Zylagzeghy exponentis in porcione eiusdem possessionaria in eadem possessione Chewgh habita residentes ad dictam porcionem possessionariam annotati domini Francisci episcopi ibidem habitam idem dominus episcopus abduci et asportari fecisset moraturos potencia mediante in preiudicium et dampnum annotatorum exponencium valde magnum. Que omnia vicinis et commetaneis atque comprovincialibus nobilibus eiusdem possessionis constarent evidenter.

Quorum fassionibus et attestacionibus iam fati exponentes pro iurium suorum defensione plurimum indigerent; ideo fidelitati vestre harum serie

firmiter precipientes mandamus, quatinus receptis presentibus in uno certo⁸⁵ et brevi termino per vos prefigendo per unum aut duos ex vobis universos et singulos nobiles illius comitatus vicinos scilicet et commetaneos comprovincialesque prenominate possessionis Chewgh, quos scilicet predicti exponentes vobis duxerint nominandos, sub onere sedecim marcarum gravis ponderis per vos ab illis, qui se a facie ipsius attestacionis subtraxerint, irremissibiliter exigendarum ad faciem iam fate possessionis Chewgh convocari facere ibique coram vobis et testimonio capituli ecclesie sancti Stephani prothomartiris de promonthorio Wara[d]iensi, quod per ipsum capitulum illac ad id serie presencium transmitti iubemus, ab eisdem ad fidem eorum Deo debitam fidelitatemque no[bi]s et sacre corone nostre observandam, qualis eisdem super premissis constat seu constare poterit certitudo veritatis, meram, plenam atque omnimodam experiamini certitudinis veritatem.

Tandemque seriem ipsius attestacionis per vos et dictum capitulum [a]d fassionem testimonii eorum cum nominibus attestancium in litteris vestris et eiusdem capituli rescribi volumus et⁸⁶ mandamus sec[us] non facturi presentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum Bude feria tertia proxima post festum beate Lucie virginis et martiris anno Domini millesimo quingentesimo decimo octavo.

dextra supra: de commissione domini regis

21.

1519 Aprilis 13 Buda

Laurentius de Ujlak iudex curiae regiae a conventu ecclesiae de Lelesz petit, ut quasdam litteras in conservatorio transcribat.

A Transumptae sunt in litteris conventus ecclesiae de Lelesz die 14 Aprilis anno 1519 editis. (Vide no 22)

Sign. DL 82523

B cf. A

Sign. DL 82524

Amicis suis reverendis conventui ecclesie sancte crucis de Lelez comes Laurentius de Wylak dux Bozne iudex curie serenissimi principis domini Lodovici Dei gracia regis Hungarie et Bohemie etc. amiciciam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona egregii Stephani de Deeshaza administratoris proventuum archiepiscopatus ecclesie Strigoniensis, quod quia superioribus hys annis presertim tempore insurreccionis hominum popularium sive rusticorum ad delendam nobilitatem quedam littere ipsius exponentis puta prohibitorie, statutorie necnon reambulatorie, divisionales, expeditorie, fassionales perpetuales ac impignoratie et alie diverse alias sub vestro sigillo emanate factum totalis possessionis ipsius exponentis fratrumque suorum Chewg vocate in comitatu Zolnok Mediocri existentes et habite tangentes et concernentes ab ipso exponenti quodam modo alienate forent et deperdite, quarum paria in vestra sacristia sive conservatorio ecclesie vestre more solito⁸⁷ reposita haberentur et locata, quibus nunc prefatus exponens pro tuicione iurium suorum summe⁸⁸ foret necessarius.

⁸⁵ post certo ras. et 58 || ⁸⁶ et bis || ⁸⁸ sumpme A || ⁸⁷ soluto]suluto corr. A

Pro eo vestram amicitiam harum serie petimus diligenter, quatenus⁸⁹ acceptis presentibus paria prescriptarum litterarum vestrarum prohibitoriarum, statutoriarum necnon reambulatoriarum, divisionalium, expeditoriarum, fassionalium perpetualium ac impignoraticiarum et aliarum diversarum factum dicte possessionis annotati exponentis et fratrum suorum Chewg tangencium et concernencium alias — ut premittitur — sub vestro sigillo emanatarum in vestra sacristia sive conservatorio dicte ecclesie vestre reposita et locata diligenter requiri et reinveniri⁹⁰ facere requisitorumque et reinventorum tenores in transsumpto aliarum litterarum vestrarum emanari facere ac eidem exponenti sub sigillo vestro iuris eiusdem ad cautelam extradare velitis et teneamini caventes tamen, ne fraus aut dolus in hac parte eveniat aliqualis secus communis iusticie intuitu non facturi.

Datum Bude feria quarta proxima post Dominicam iudica anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono.

22.

1519 Aprilis 14

Conventus ecclesiae de Lelesz quasdam litteras transcribit.

A In charta 29,5×32 cm aqua maculata secundumque sinus lacerata.

Sigilli vestigium in dorso flavae cerae impressi. (Vide in tabula sigillorum no 7)

Sign. DL 82523

B In charta 29×37 cm aqua maculata secundumque sinus lacerata.

Sigilli vestigium in dorso flavae cerae impressi. (Vide in tabula sigillorum no 7)

Sign. DL 82524

Ann. Litterae aqua decoloratae legi non possunt, nisi in ultravioleta luce.

Nos Andreas prepositus et conventus ecclesie sancte crucis de Lelesz memorie commendamus, quod nos litteras spectabilis et magnifici domini comitis Laurentii de Wylak ducis Bozne necnon iudicis curie serenissimi principis et domini domini Lodovici Dei gracia regis Hungarie et Bohemie etc. domini nostri graciousissimi requisitorias amicabiliter nobis loquentes et directas honore — quo decuit — recipimus in hec verba:

(Litterae iudicis curiae regiae sequuntur, quas vide no 21)

Unde nos petitionibus prefati domini comitis Laurentii annuentes — ut tenemur — paria annotatarum litterarum in conservatorio ecclesie nostre predictae diligenter requirentes paria quarundam unarum litterarum nostrarum prohibitoriarum factum dicte possessionis Chewg concernencium reinveniri fecimus in hec verba:

(Litterae conventus eiusdem ecclesiae sequuntur, quarum alterae (A) in opere codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő inscripto Budapestini anno 1907, editae: tom. X p. 466—467, alterae (B) vero die 1 Maii anno 1490 datae sunt ineditae.)

Quorum quidem parium requisitorum et reinventorum tenores nos tandem ad amicabilem petitionem dicti domini comitis Laurentii in transcripto⁹¹ presencium litterarum nostrarum patencium memorato Stephano de Desshaza⁹² exponenti⁹³ iuris eiusdem ad cautelam fraude doloque quibusvis procul motis duximus emanandos et extradandos.

Datum in festo beatorum Tiburcii et Valeriani martyrum⁹⁴ anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono supradicto.⁹⁵

⁸⁹ quatinus **B** || ⁹⁰ reinveni **A** || ⁹¹ transcripto **B** || ⁹² Desshaza **B** || ⁹³ exponenti *om.* **B** || ⁹⁴ martirum **A** || ⁹⁵ supradicto *om.* **A**

23.

1520 Iunii 25 Buda

Franciscus de Várda episcopus Transilvanus Leoni X papae supplicat, ut Iohannem archidiaconum Transilvanum a proseguenda quadam causa inhibeat.

A In charta 22×29,5 cm aqua maculata.

Conceptus

Sign. DL 82556/2

B In charta 22×29 cm aqua in formam crucis Graecae episcoporum pectoralis maculata et secundum sinus lacerata.

Sigillum rubrae cerae impressum scidaque tectum, quod litteras olim clausit, anulare. (Vide in tabula sigillorum no 5)

Sign. DL 82556/1

Ann. litterae, quae aqua decoloratae sunt, legi non possunt, nisi in ultravioleae luce.

A

Beatissime pater et domine, domine clementissime!

Ioannes archydiaconus ecclesie Transsilvaniensis in basilica principis apostolorum de Urbe poenitentiarius in supplicatione sua sanctitati vestrae porrecta obtinuit contra me citationem in audientiam reverendi in Christo patris domini Ieronymi episcopi Asculanensis curiae causarum camerae apostolicae generalis auditoris pro quibusdam rebus et pecuniis Iacobi doctoris defuncti archydiaconi ecclesie Transsilvaniensis per eundem ad pias causas legatis.

Fateor beatissime pater certos redditus Iacobi doctoris defuncti post obitum eius ad fabricam ecclesiae meae Transsilvaniensis convertisse ex debito officii mei, qui illi ecclesiae de benignitate apostolica et favore sanctitatis vestrae presideo. Quae quidem ecclesia — ut est exploratissimum — magna ex parte ruinam minabatur et nisi tum ex eiusmodi relictis ad pias causas tum ex propriis meis redditibus succurrissem, notabiles defectus et ruinas passa fuisset et vel hodie reparatione plurimum eget. Cuius reparationi dies noctesque pro virili mea invigilo; nec temere id me fecisse sanctitas vestra arbitretur. Nam iuxta sanctorum patrum instituta bona clericorum decedentium intuitu ecclesiae

B

Post oscula beatorum pedum sanctitatis vestrae. Beatissime pater et domine, domine clementissime!

Ioannes archydiaconus ecclesiae meae in basilica principis apostolorum de Urbe poenitentiarius, in quadam supplicatione sanctitati vestrae porrecta obtinuit contra me citationem in audientiam reverendi in Christo patris domini Ieronymi episcopi Asculanensis, curiae causarum camerae apostolicae generalis auditoris pro quibusdam rebus et pecuniis Iacobi doctoris defuncti condam archydiaconi ecclesiae meae per eundem ad pias causas legatis.

Fateor beatissime pater certos redditus archydiaconatus Iacobi doctoris post obitum eius ad fabricam ecclesiae meae convertisse ex debito officii mei, qui illi ecclesiae de benignitate apostolica et favore sanctitatis vestrae praesideo. Quae quidem ecclesia — ut est exploratissimum — magna ex parte ruinam minabatur et nisi tum ex eiusmodi relictis ad pias causas tum ex propriis meis redditibus succurrissem, notabiles defectus et ruinas passa fuisset et vel hodie reparatione plurimum eget. Cuius reparationi dies noctesque pro virili mea invigilo; nec temere id me fecisse sanctitas vestra arbitretur. Iuxta sanctorum patrum instituta bona clericorum decedentium

aquisita ecclesiae sunt et in utilitatem eius convertenda, quorum dispensatio ad me tanquam ordinarium spectabat.

Non eo etiam inficias Iacobum doctorem defunctum centum et decem florenos similiter ipsum Ioannem archydiaconum ducentos et viginti octo florenos instar coeterorum beneficiatorum ecclesiae meę Transsilvaniensis contribuisse, dum scilicet popularis ille tumultus cruciatarum superiori anno adeo invaluerat ac in omnes promiscui sexus homines seviebat, ut non modo homines sine delectu interficiebantur, sed etiam Dei omnipotentis et sanctorum eius templa prophanabantur.

Et ego tum non solum mea propria et subditorum aliquid contra detestandos nisus cruciatarum pro defensione rei publicae, item ecclesiae et subditorum eius expendi, verum etiam nonnullas res ecclesiae meę pignori dare sum coactus omnino.

Immo ausim dicere pater beatissime plures praedecessores meos in cursu plurium annorum non tam ecclesiae meę defectus, quos paciebatur, restituisse, quam ego his paucis annis restitui et in dies laboro, qua ratione restaurationi eius consulere possem.

Supplico pater beatissime sanctitati vestrae, dignetur praemissorum cognitionem episcopo Varadiensi aut Chanadiensi committere, qui synceram rei veritatem experiantur et ea cognita a molestatione Ioannis archidiaconi absolvere et interea eundem Ioannem archidiaconum et quoscumque alios a prosecutione causae huiusmodi inhibere.

Reliqua is magister Lucas canonicus ecclesiae meę devotus orator sanctitatis vestrae recensurus est. Me et servicia mea ac ipsam ecclesiam sanctitati vestrae recommendo, trado atque dedo.

Data Budae.

intuitu ecclesiae aquisita ecclesiae sunt et in utilitatem eius convertenda, quorum dispensatio ad me tanquam ordinarium spectabat.

Non eo etiam inficias Iacobum doctorem defunctum centum et decem similiter ipsum Ioannem poenitentiarium ducentos et viginti octo florenos instar ceterorum beneficiatorum ecclesiae meę contribuisse, dum scilicet popularis ille tumultus cruciatarum superiori anno adeo invaluerat ac in omnes promiscui sexus homines seviebat, ut non modo homines sine delectu interficiebantur, sed etiam Dei omnipotentis et sanctorum eius templa prophanabantur.

Et ego tum non solum mea propria et subditorum aliquid contra detestandos nisus cruciatarum pro defensione rei publicae, item ecclesiae et subditorum eius expendi, verum etiam nonnullas res ecclesiae meę pignori dare sum coactus omnino.

Quare supplico sanctitati vestrae pater beatissime dignetur Ioanni poenitentiarium et aliis quibuscumque super praemissis silentium imponere, ut eo ardentiore et liberiore animo necessitatibus ecclesiae consulere possim vel saltem praemissorum cognitionem certis iudicibus hic in Ungaria committere. Et interea Ioannem poenitentiarium et quoscumque alios a prosecutione causae huiusmodi inhibere.

Reliqua is magister Lucas canonicus ecclesiae meę devotus sanctitatis vestrae orator recensurus est. Me et servicia mea ad ecclesiam ipsam sanctitati vestrae recommendo, trado atque dedo.

Data Budae feria secunda proxima post festum beati Ioannis Baptistae anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo.

Eiusdem sanctitatis vestrae humilis et devotus orator et capellanus Franciscus episcopus Transsilvaniensis

in dorso: sanctissimo in Christo patri et domino domino Leoni decimo divina providentia universalis ecclesiae summo pontifici domino meo clementissimo

in dorso: sanctissimo in Christo patri et domino, dominos Leoni decimo divina providentia universalis ecclesiae summo pontifici domino meo clementissimo

24.

1524 Maii 10 Buda

Maria regina Hungariae Franciscum de Várda episcopum Transilvanum prohibet, ne Matthiam Rác subditum reginalem migraturum impediatur.

In charta 32 × 22 cm manca aquaque maculata.

Sigilli vestigium rubrae cerae impressi, quod olim litteras clausit, reginalis. (Vide in tabula sigillorum no 3)

Sign. DL 82649

Ann. Litterae aqua decoloratae legi non possunt, nisi in ultravioleta luce.

Maria Dei gracia regina Hungarie et Bohemie etc. Reverende in Christo p[ater fi]delis regie ac noster nobis syncere grate! Providus Mathias Raacz subditus noster in oppido nostro Raaczkey commorans maiestati nostre retulit, qualiter reverenda paternitas vestra rebus et bonis suis eundem impedire et damnificare pretenderet eo, quod ex terra ecclesie paternitatis vestre reverende diebus superioribus ad prefatum oppidum nostrum morandi gracia migrasset; quod tamen paternitas vestra id iure facere minime potest nec debet neque id pacto ullo pati volumus, quum prefatus Mathias Raacz ex terra paternitatis vestre ad oppidum nostrum prenotatum reverti libere iuxta decreta regni potuit eo, quod post tumultum plebis rusticane in nobiles huius regni perpetratum ab prememorato oppido nostro recesserat.

Hortamur igitur et requirimus fidelitatem vestram et presencium serie committimus, ut prenominatum Mathiam aut alios subditos nostros ratione migracionis sue in persona rebus et bonis eorundem per vos vel per officiales vestros impedire aut impediri facere nullo pacto debeatis nec sitis ausi, quin potius res et bona sua, si que adhuc in terra eiusdem essent, prefato Mathie integre paternitas vestra reverenda restitui faciat et si quam accionem pro hac re adversus illum paternitas vestra habere pretendit, eam iure coram maiestate nostra prosequatur et procedat iusticiam eidem administratura. Secus igitur facere graciae nostre sub obtentu non presumatis!

Datum Bude feria tertia proxima post festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Maria regina etc.

in dorso: reverendo in Christo patri Francisco de [Varda episcopo] ecclesie Albe Transsilvanensis fide[li] nobis syncere grato

25.

1524 Maii 10 Buda

Maria regina Hungariae prohibet, ne Matthias Rác subditus reginalis migraturus impediatur.

In charta 32 × 22 cm minime manca.

Sigillum non integrum scripto sub textu rubrae cerae impressum scidaque tectum. (Vide in tabula sigillorum no 3)

Sign. DL 82651

Maria Dei gracia [re]gina Hungarie et Bohemie etc. universis et singulis dominis prelatibus, baronibus, nobilibus ipsorum<que officialibus> et vices gerentibus in hoc regno commorantibus et constitutis salutem et gratiam. Providus Mathias Raacz⁹⁶ subditus noster in oppido nostro Raaczkewy commorans presencium videlicet ostensor novissime retulit nostre maiestati, qualiter reverendus in Christo pater dominus Franciscus episcopus ecclesie Albe Transsilvanensis et nonnulli officiales sui eundem molestare et damnificare pretenderent eo, quod ex terra ecclesie predictae diebus superioribus ad prefatum oppidum nostrum Raaczkewy morandi gracia migrasset; quod tamen pacto nullo pati volumus, quum predictus Mathias ex terra prememorati episcopi ad prefatum oppidum nostrum reverti libere iuxta decreta regni potuit eo, quod post insperatum tumultum et insurreccionem plebis rusticane in nobiles huius regni ex prenotato oppido nostro recesserat.

Committimus igitur fidelitati vestre et harum serie firmiter mandamus, quatinus dum et quando prefatus Mathias Raacz vel homines sui presencium videlicet ostensores ad vestras terras, tenutas, dominia et officiolatus ac vestri in medium cum curribus aut equis, sarcinis, mercimoniis aliisque rebus suis pervenerint, eosdem — solutis de iure solvendis — pacifice et libere ibidem pausari, morari, abire et pertransire permittatis et permitti facere debeatis et teneamini et ad instanciam prenotati domini episcopi aut suorum officialium vel quorumpiam prememoratum Mathiam vel suos resque et mercimonia eiusdem aut pro eo aliorum subditorum nostrorum res et bona arrestare vel eosdem in personis turbare et molestare graciae nostre sub obtentu non audeatis presentibus perlectis exhibenti restititis.

Datum Bude feria tertia proxima post festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

Maria regina etc.

in dorso: correcta

26.

1524 Maii 10 Buda

Ludovicus II rex Hungariae prohibet, ne Matthias Rác subditus Mariae reginae libere abiturus molestetur.

In charta 32×22 cm manca secundumque sinus lacerata.

Sigillum scripto sub textu rubrae cerae impressum scidaque tectum regale. (Vide in tabula sigillorum no 2)

Sign. DL 82650

Ann. Lacunae laceratarum litterarum litteris numeris 24 et 25 signatis suppleri possunt.

Ludovicus Dei gracia rex Hungarie et Bohemie etc. fidelibus nostris [un]iversis et singulis dominis prelatibus, baronibus, nobilibus ipsorumque officialibus et vices gerentibus in hoc regno nostro predicto ubilibet constitutis et commorantibus salutem et gratiam. Declaravit nobis serenissima Maria regina con[so]rs nostra charissima, qualiter fidelis noster reverendus in Christo pater dominus Franciscus episcopus ecclesie Albe Tran[si]lvanensis et nonnulli officiales sui circumspexit Mathiam Raacz subditum maiestatis sue reginalis in oppi[do] suo Raaczkewy commorantem molestare et damnificare pretende-

⁹⁶ Raaz

rent eo, quod ex terra ecclesie predictae diebus superi[or]ibus ad oppidum prenotatum habitandi gracia migrasset; quod tamen predictus Mathias — ut asseritur — iuxta decreta huius regni facere potuit, quum post tumultum et insurreccionem plebis rusticane adversus nobiles dicti regni nostri ab prenotato oppido ad terram prefati domini episcopi abivisset, pro quo eadem maiestas reginalis apud nos institit, ne suum subditum vel pro eo alium per quospiam [i]ndebite molestari aut damnificari pateremur.

Cum [au]tem⁹⁷ premissa revera ita — ut dicuntur — facta fuisse, [ref]erantur, mandamus fidelitatibus vestris harum serie firmiter, quatinus dum et quando prenotatus Mathias [vel hom]ines sui presencium videlicet ostensores ad terras vestras, dominia, possessiones et officiolatus ac vestri in medium [cum] curribus, equis, sarcinis, mercimoniis aliisque rebus et bonis suis pervenerint, eosdem — solutis de [iu]re et consuetudine solvendis — ibidem libere, pacifice et absque omni impedimento morari, pausare, ab[i]re et pertransire permittatis et permitti facere debeatis et teneamini neque ad instanciam prenotati domini episcopi [au]t suorum officialium vel aliorum quorumcunque eundem Mathiam vel suos resque et mercimon[ia] sua aut pro eo aliorum subditorum maiestatis sue perturbare molestare vel arrestare presumatis nec sitis ausi modo aliquali graciae nostre sub obtentu presentibus perlectis exhibenti restitutis.

Datum Bude feria tertia proxima post festum ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quingentesimo vigesimo quarto.

dextra supra: commissio propria domini regis

in dorso: regia maiestas ad omnes; correctae

⁹⁷ t̄ = [au]tem

Gergely Jenő:

A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt

(1919 szeptember—1920 július)

Adalékok a magyarországi keresztényszocialista mozgalom történetéhez

A múlt század kilencvenes éveitől a magyarországi politikai élet új jelenségeinen lehetünk tanúi. Az átrendeződés egyik mozzanata a politikai katolicizmus jelentkezése volt. A katolikus szerzők által „*magyar katolikus reneszánsznak*” nevezett félévszázad a kultúrharcból kisarjadt *Katolikus Néppárt*tal, ideológiai síkon pedig *Prohászka Ottokárral* vette kezdetét.¹ Ennek a reneszánsznak bár nem kardinális, de figyelmen kívül sem hagyható eleme volt a *keresztényszocializmus* megjelenése a Monarchia keleti felében. *Lueger* magyargyűlöletének teherterelével s a *mönchen-gladbach-i keresztény szakszervezetek*² inspirációjára 1903 májusában Győrött indult meg a magyarországi keresztényszocialista mozgalom. Az első egyesületek 1905 márciusában Budapesten tartott kongresszusukon *Giesswein Sándor* győri kanonok, neves szociológus vezetésével mondták ki a *Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének* megalakulását. 1905-től jöttek létre a keresztényszocialista szakszervezetek.³ A magyarországi keresztényszocialista mozgalom félévszázados történetét végigkísérték a szakadások és fúziók, az irányzatok küzdelmei. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a keresztényszocialista mozgalom *egyik irányzatával*, az „újjaszervezett”, „nemzeti szocialista” vagy ahogy 1919 szeptembertől nevezték magukat, a *Magyarországi Radikális Keresztény-*

¹ Lásd *Galántai József*: Egyház és politika, Kossuth. 1960; *Nyisztor Zoltán*: Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújíthatása. Bécs, Verlag Opus Mystici Corporis. 1962; *Prohászka Ottokár* Összegyűjtött Munkái. I—XXV. kötet, szerk.: *Schütz Antal*, Szent István Társulat kiad.

² Lásd *H. Schnee*: Lueger. Leben und Wirken eines grossen Sozial- und Kommunalpolitikers. Berlin, Duncker. 1960; *K. Skalnik*: Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten. Wien—München, 1954; *Erdmann*: Die christliche Arbeiterbewegung in Deutschland. Stuttgart, Dietz Verl. 1908; *A. Stegerwald*: Die christliche Arbeiterbewegung und die Lebensfragen des deutschen Volkes. In: Volk und Staat, Berlin. 1926; *K. Ritter*: Die katholische soziale Bewegung in Deutschland im 19. Jahrhundert und der Volksverein. Köln, 1954; *H. Scholl* szerk.: Katholische Arbeiterbewegung in Westeuropa 1789—1939. Bonn, Eichholz-Verl., 1966; *P. Merker*: Hrisztianszkije profsozjuzi Germanii. Harkov, 1930; *I. R. Grigulevics*: Osznovnije etapi hrisztianszkogo rabocsego dvizsenija. In: Ezsegodnyik Muzeja Isztorii Religii i Ateizma, 1960/IV. Leningrád, 302—329. l.; *M. M. Sejnman*: Vatikán i katolicizm v konce XIX. nacsale XX. v. v. Izd. Akademii Nauk SzSzsZR, Moszkva. 1959; *M. M. Sejnman*: Hrisztianszkij szocializm. Isztorija i ideologija. Izd. Nauka, Moszkva. 1969.

³ Lásd *Mihelics Vid*: Keresztényszocializmus. Magyar Szemle Társaság, 1933; *Riesz Lajos* szerk.: Harminc év. A magyar keresztényszocialista mozgalom harmincéves évfordulójára. Stephaneum, 1933; *Giesswein-émlékkönyv*. Stephaneum, 1925; *Keresztény Szocialisták Naptára*, 1908 — Kiadja az Országos Keresztény Szociális Szövetség; *Dwihally Géza és Tobler János* szerk.: *Rerum Novarum*. XIII. Leo pápa szociális és társadalomújító tanának hatása Szent István magyar birodalmában, 1891—1941, Budapest. 1941; *Újabb Galántai József*: A keresztényszocialista szervezkedés Magyarországon, 1903—1919. I. Párttörténeti Közlemények, 1959/1.

szocialista Párttal ismertessük meg az olvasót. Az ellenforradalom első hónapjaiban előtérbe kerül a keresztényszocialista mozgalom ezen irányzata önmagában véve nem jelentett komolyabb tényezőt a magyar politikai élet spektrumában, hanem *mint a kialakuló rendszer egyik jelenségét* tartjuk figyelemreméltónak.

1. A frakció előtörténete

A keresztényszocialista szövetség a Katolikus Néppárt politikai égisze alatt működött. Az önálló keresztényszocialista párt megteremtése körül bontakozott ki az első frakció a mozgalomban. A néppárt konzervatívizmussal, politikai irányával és főpapi-arisztokrata vezetésével elégedetlen elemek — a Budapest-Józsefvárosi, Budapest-Angyalföldi, Erzsébet-Kossuthfalvi és a Pécsi Keresztény Szocialista Munkásegyletek küldöttei — az 1906. szeptember 23-i, III. keresztényszocialista kongresszuson indítványozták a keresztényszocialista politikai párt megalakítását és országos megszervezését. A pártmozgalom a józsefvárosi egyesület vezetőjétől, *Huszár-Kuncsik Jánostól* indult ki. Szemük előtt a bécsi keresztényszocialisták sikerei lebegtek, Luegerék módszereit kívánták alkalmazni a szociáldemokrácia elleni harcban: az antiszemizmust, a nacionalizmust és az erőteljes szociális demagógiát. Pártjuk szociális bázisát a főváros keresztény, antiszemita és nacionalista kispolgárságában keresték. A szövetség vezetői a kongresszuson egy pártprogram-készítő bizottság kiküldésével szerelték le az ellenzékét. A nézeteltéréseket azonban tovább fokozta, hogy az önálló pártot követelők 48-as függetlenségi alapra helyezkedtek, míg a szövetség nem állt közjogi alapon. A keresztényszocialisták elnöke, Giesswein Sándor mint képviselő az Országgyűlési Néppárthoz tartozott. A frakciós pártalakításra a III. kongresszus után, 1906 októberben került sor, *Józsefvárosi 48-as Keresztényszocialista Párt* néven. A szövetségből kizárt frakció a *48-as Függetlenségi Párttal* és *Kossuth Ferenc*cel kerestett kapcsolatot. 1907 májusától a csoport *48-as Független Keresztényszocialista Pártnak* nevezte magát.⁴ A frakciózás oka nemcsak az önálló párt ügye volt. Az 1907. november 10–11-i szövetségi közgyűlésen megalakított *Országos Keresztény-Szocialista Pártot* sem tartották megfelelőnek, mert nem szakított a néppárttal. De miután az Országos Keresztény-Szocialista Párt fokozatosan az Országgyűlési Néppárttól való elkülönülés felé haladt, lehetővé vált, hogy a frakció 1909 márciusában feladva 48-asságát, beolvadjon a keresztényszocialista pártba. Az Országos Keresztény-Szocialista Párt 1910-ben *gr. Szapáry Pál*, majd Giesswein Sándor vezetésével különvált a néppárttól.⁵

Ha a frakció szervezeti előzményei mellett ideológiai gyökereit keressük, akkor a keresztényszocialista mozgalmon belüli nacionalista, faji szemléletű antiszemita törekvésekre kell utalnunk. Az antiszemitizmusnak a századfordulóra hazánkban már komoly politikai előzményei voltak, s nem kis mértékben összefonódott az agrárius törekvésekkel, megfertőzve a közép- és kisegyszociális egyes rétegeit is.⁶ Az antiszemitizmus külön-

⁴ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. A rendőr-főkapitány jelentése, 1908, 706 és 710. l.; Igaz Szó, 1906. szept. 23, 30., okt. 7., 1907. máj. 12. és 1908. okt. 4.

⁵ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1909. évben, 428. l.; Igaz Szó, 1909. jún. 6. *Huszár János*: Újra egy táborban.

⁶ Lásd *Kubinszky Judit*: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz. Századok, 1968/1–2., 158–177. l.; *Kubinszky Judit*: Az Antiszemita Párt megalakulása és részvétele az 1884-es választásokon. Legújabbkori Történelmi Múzeum Évkönyve, 1964–65; *Molnár Erik*: A zsidókérdés Magyarországon. In: Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, 1969; Huszadik Század, XVIII/36., 1–2. sz. A zsidókérdés Magyarországon. Ankét Ágoston Péter könyvéről; *Ágoston Péter*: A zsidók útja. Nagyvárad. 1917. Nagyvárad. Tud. Társ., A Jövő kérdései 2.

ben nem kardinális ismérve általában a keresztényszocializmusnak, amely nálunk Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár útmutatása alapján, nagyjából a katolikus egyház szociális doktrínájához igazodott. De a keresztényszocialista mozgalomban, elsősorban osztrák és porosz hatásra, kezdettől megfigyelhetők olyan törekvések, amelyek az antiszemitizmust állították az ideológiai és politikai agitáció tengelyébe. A szóban forgó frakció későbbi vezére, *Vermes Gyula* katolikus pap használta fel fegyverként az antiszemita ihletésű keresztényszocializmust a szociáldemokrácia és különösen a Mezőfi-féle újjászervezett szociáldemokrata mozgalom elleni harcban. Vermes módszerei sem különböztek elveitől. Zentai káplán korában, ahol egyben a Katolikus Népszövetség titkára és a keresztényszocialisták kerületi elnöke volt, furkósbotokkal felfegyverzett keresztényszocialistáktól kísérve agitált és gyűlésezett.⁷ Felfigyelt rá *Csernoch János* csanádi püspök, majd kalocsai érsek is. Vermes Gyula mellett 1912–13 folyamán a későbbi frakció tagja, *Ebeczky Elemér* szintén a keresztényszocialisták „ébredését” sürgette. Az 1913. október 1-i szövetségtanácsi ülésen a mozgalom határozott agrárius orientálódását javasolta: hogy a keresztényszocialisták működjenek együtt az OMGE-val a kar-tellelles küzdelemben.⁸

Csernoch János a hercegrímási székbe emelkedve egyik feladatának tekintette a keresztényszocialista mozgalom újjászervezését. Az 1913 novemberi *Katolikus Nagygyűlésen* nyíltan a mozgalom felé fordult. A keresztényszocialisták a primást „új magyar Kettelerként” üdvözölték. 1913. november 7-én a püspökkari konferencia Csernoch elnökletével 10 000 korona támogatást szavazott meg az Országos Keresztény Szocialista Szövetségnek. Ugyanakkor Csernoch központjukba küldte az agilis Vermes Gyulát azzal a céllal, hogy Giessweinnel együttműködve „az évek óta szánalmasan sínylődő keresztényszocialista mozgalomba” életet öntsön.⁹ Vermes akcióját a szövetség háború előtti utolsó, 1914. április 24-i X. közgyűlésén kezdte meg. A néppárti és népszövetségi politikusok, különösen a keresztényszocialista mozgalom háttérbe húzódo „szürke eminenciása”, *Ernst Sándor* prelátus, nem tartották opportunusnak a Néppárt szándékait nem egyszer keresztelő hercegrímás kreatúrájának jelentősebb pozícióba kerülését.¹⁰

A keresztényszocialista szövetségből Giesswein beleegyezésével kiszorított, s most a Budapesti Hírlapon keresztül a Munkapárt felé közeledő Vermes Gyula körül, akit Csernoch fővárosi hitoktatói állással kárpótolt, 1916-tól önálló frakció magva kezdett kialakulni. *Bangha Béla* jezsuita páter személyében Vermes Gyula és köre nemcsak eszmei-ideológiai kútfőre, hanem hathatós pártfogóra is talált. Vermes legközelebbi munkatársa *Katona Imre* keresztényszocialista újságíró lett. A hozzájuk csatlakozók — *Wagner Antal* gyakorló mérnök, *Franke János* pénzügyi díjnok, *Horváth István* volt dominikánus, hivatalszolga, *Müller József* pénzügyigazgatási díjnok — valamilyen okból szintén elégedetlenek voltak a keresztényszocialista mozgalom vezetőivel. A frakcióhoz

⁷ Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 46/1691—1917; *Igaz Szó*, 1908. dec. 13.; *Vermes Gyula*: Kicsoda az a Mezőfi Vilmos? Nyílt levél Kishegyes keresztény polgáraihoz. Budapest. Stephaneum ny., 1906. A katolikus szociális doktrínára lásd *Zsigmond László* szerk: Politikai és szociális enciklikák XIX.—XX. század. ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék. I.—II., 1970; *Zsigmond László*: A politikai katolicizmus a XIX. és a XX. században. MSzMP KB. Pártfőiskola, 1965; *Kanapa J.*: Az egyház társadalmi tanítása és a marxizmus. Kossuth. 1964.

⁸ *Igaz Szó*, 1912. ápr. 4. *Ebeczky Elemér*: Ébredjünk!, uo., 1913. okt. 5. Szövetségstanácsi ülés.

⁹ EPL Cat. 46/1691—1917; Országos Levéltár, Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei (a továbbiakban OL Ppki jkv.) 1913. nov. 7.; *Igaz Szó*, 1913. nov. 16. A Katolikus Nagygyűlés.

¹⁰ EPL Cat. 46/1691—1917; *Igaz Szó*, 1914. máj. 3. X-ik közgyűlésünk.

csatlakozó volt „függetlenségiék” — Ebeczky Elemér, Huszár-Kuncsik János, Bergendy Szilveszter — másod-harmadrangú funkciókat töltöttek be a keresztényszocialista mozgalomban. Az új frakció egyrészt magába foglalta a volt 48-as Független Keresztényszocialista Párt elemeit és az új, Vermes Gyula körül kialakuló csoportot, amely már, hisz a koalíció bukása után vagyunk, a Munkapárt felé közeledett.¹¹ Ezeket a kétes elemeket az anyagi és politikai érvényesülés vágyától kezdve a fanatizmus és kalandorság sokféle szálat fűzték egybe. A katolikus mozgalmakban még csak a „második vonalhoz” sem tartoztak. A néppárt arisztokratái és főpapjai mögött ugrásra kész „második vonal”, a Huszár Károly, Haller István, Beniczky Ödön és Rakovszky István-féle politikusok is nemkívánatos konkurenciát láttak bennük.

Az 1917-es pütkösi kongresszust követően megélenkült a keresztényszocialista mozgalom. A háború utáni társadalmi küzdelmekre való felkészülés, az új, hatékonyabb módszerek és eszközök keresése s a hazai egyre erősödő szocialista mozgalom Vermes Gyuláékat fellépésre készítették.¹² 1917 tavaszán Vermes és Katona körlevelet küldött szét a keresztényszocialista szervezetekhez, amelyben ismertették elképzeléseiket a mozgalom újjászervezéséről. Tíz tagú „újjászervező bizottság” élén az 1917 pütkösi kongresszuson akarták átvenni a mozgalom irányítását, de a központi vezetőség nem ismerte el a bizottságot. A frakció azonban újabb munkatársakkal megerősödve, most már cselekvésre szánta el magát. Megalakították a *Keresztény Szocializmus* szerkesztő bizottságát, Vermes Gyula főszerkesztővel és Katona Imre szerkesztővel az élén. A hetenként megjelenő lap első száma 1917. június 3-án látott napvilágot. Ezzel együtt a lap irányvonalát követő szervezeteket tömörítendő, ideiglenes jelleggel létrehozták a *Keresztényszocialista Szabad Szervezetek Központját*.¹³ Hangos hírveréssel indították meg a szabadszervezetek toborzását. A mögöttük álló agrárius érdekeltségekre támaszkodva, mint amilyen pl. a Gazdák Biztosító Szövetkezete volt, a főváros több kerületében, valamint Újpesten, Kispesten, Erzsébetfalván, Pestújhelyen és az Ehmann-telepen jutányos áron osztott élelmiszert toboroztak tagokat. A hercegrímásnak küldött 1917. november 5-i jelentésük szerint *Gazdasági Hivataluk* métermázsa számára osztotta ki a zsírt tagjai között. A mozgalom rejtté anyagi bázisára mutat, hogy lapjuk 1917 őszén 12 000 példányban jelent meg. Csernoch hercegrímás Vermesnek írt válaszában hangsúlyozta, hogy „igen örvend a mozgalom erősödésén”, de kívánná „a kettéosztott tábornak barátságos egyesülését”.¹⁴

Ez a kívánság egyelőre nem volt realizálható, a taktikai ellentétek miatt. A katolikus politikusok zöme nem látta szívesen a frakció útszéli hangját, szélsőséges antiszemitizmusát. A frakció pedig határozottan ellenezte a keresztényszocialisták összefonódását a néppárttal és a Katolikus Népszövetséggel. Kifogásolta azt is, hogy a keresztényszocialista párt és szövetség támogatta az egyenlő, általános és titkos választói jogért folyó harcot. Giesswein ezért 1917 szeptemberében nyilvánosan is elhatárolta magát és a keresztényszocialista mozgalmat a frakciótól. Az Országos Keresztény Szocialista Szövetség vezetősége Giesswein Sándor elnökletével, a megghiúsult kompromisszumos kísérletek után, 1917. október 27-én kizárta a Szövetségtanácsból Katona Imrét, Vermes Gyulát és Ebeczky Elemért, valamint a szövetségből az őket követő szabadszer-

¹¹ EPL Cat. 46/1129—1915; uo., Cat. 46/1691—1917; Schematismus cleri, Strigonium, 1917, 399. l.; Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban PI Archívum) 609. f. Budapesti Forradalmi Törvényszék (a továbbiakban Bp-i Forr. Tszk.)/1919—2.224.

¹² *Galántai József*: i. m. 173. és 219. l.; EPL Cat. D/a. 5.952—1917.

¹³ *Keresztény Szocializmus*, 1917. jún. 3. A mi akciónk.

¹⁴ EPL Cat. D/a./5952—1917; Fővárosi Levéltár (a továbbiakban Főv. Lt.) Bp-i Kir. Ügyészség, 1918—IV—5/81, uo., 1918—IV—5/101; *Keresztény Szocializmus*, 1917. okt. 14.

vezeteket. A Katona–Vermes csoport kizárása után, 1917 novemberben a Giesswein-vezette keresztényszocialisták felajánlották az egyesülést a néppártnak. A néppárt és a népszövetség részéről gyorsan megérkezett a kedvező válasz. Az egység jelszavával fellépőkkel szemben a frakciót Bangha Béla vette védelmébe. Bangha a két irányzat vitájában a frakció mellett tette le a voksot. Álláspontjának nyíltan is hangot adott a *Magyar Kultúrában*.¹⁵ 1917 december elején a Katona–Vermes csoport hivatalosan is megalakította az *Újjászervezett Keresztényszocialista Országos Szövetséget*. A szövetség elnöke Katona Imre lett. A szabadszervezetek toborzását Franke János központi titkár irányította.¹⁶ Az „újjászervezettek” nem tudták útját állni a keresztényszocialisták néppárthoz való csatlakozásának. 1918 januárban a keresztényszocialista–néppárti fúziós tárgyalások végső stádiumba érkeztek. Az Országos Keresztény–Szocialista Párt, a keresztényszocialista szövetség egyetértésével és Ernst Sándor intenciói szerint, 1918. február 3-án *Keresztény Szociális Néppárt* név alatt fuzionált az Országgyűlési Néppárttal.¹⁷

Az Újjászervezett Keresztényszocialista Országos Szövetség vezetősége 1918. február 8-án foglalkozott a Keresztény Szociális Néppárt megalakulása folytán előállt helyzettel. A vezetőségi ülés határozata leszögezte: „*Taktikai szempontból . . . feltétlenül szükségét érzi a teljesen önálló és független, semmiféle alku által meg nem kötött és el nem némítható keresztény szocialista párt fenntartásának . . . a munkások és kisemberek érdekében.*”¹⁸ (Kiemelés tőlem. — G. J.) Ezzel a frakció vindikálta magának a keresztényszocialista párt örökét, a keresztényszocialista politika továbbvitelét. Az újjászervezett mozgalom első eredményeit jelezte, hogy 1918. március 11-én megalakult a Budapesti Újjászervezett Keresztényszocialista Cipész- és Rokonszakmabeli Kisiparosok szakcsoportja. Belépett a szövetségbe a Fővárosi Altisztek és Hivatalsegédék Egyesülete, valamint Huszár-Kuncsik vezetésével a Magyarországi Fürdőalkalmazottak Egyesületének egy része is.¹⁹ 1918 májusában formálisan megalakították a *Magyarországi Keresztényszocialista Pártot*.²⁰ A frakció a forradalmat közvetlenül megelőző időben kísérletet tett propagandájának hatékonyabbá tételére. Ennek jellemző terméke *Wagner Antal* 1918 nyarán megjelent brosúrája. Megelőzve Prohászka Kultúra és Terrorját, Bangha Magyarország újjáépítése és a kereszténység című művét, bár ezek színvonalától messze elmaradva, de még a forradalmak előtt kifejtette és összefoglalta a majdani ellenforradalom és antikommunizmus főbb érveit. Az újjászervezett csoport már a KMP megalakulása előtt frontot nyitott a kommunisták ellen. Az újjászervezett szövetség önálló arculatának kialakítása érdekében arra törekedett, hogy saját pártprogramot dolgozzon ki. *Wenninger Mátyás* brosúrája az újjászervezett keresztényszocialisták agrárkérdésben vallott nézeteit tette közzé 1918 májusában. Végül 1918. augusztus 20-án jelent meg az *Újjászervezett Keresztényszocialista Párt programjának* tervezete.²¹ A párttal párhuz-

¹⁵ EPL Cat. 46/1129—1915; Igaz Szó, 1917. szept. 23., okt. 28., nov. 4, 25.; Esztergom, 1917. dec. 2.; Magyar Kultúra, 1917. 1003—1005. l.; *Galántai József*: i. m., 173. l.

¹⁶ Igaz Szó, 1917. dec. 9. Mezőfivili hazudik; Keresztény Szocializmus, 1918. jan. 1, 6.

¹⁷ Alkotmány, 1918. febr. 10.; Igaz Szó, 1918. febr. 10.; Népszerűség, 1918. febr. 10.; Esztergom, 1918. febr. 10.; *Galántai József*: i. m., 189. l.

¹⁸ Keresztény Szocializmus, 1918. febr. 17. Tiszta bort a pohárba!

¹⁹ A szervezkedésre lásd Keresztény Szocializmus, 1918. márc. 10, 24, 31., máj. 12, 19, 26., jún. 9, 16, 23., aug. 18., szeptember 1, 8. és okt. 13.

²⁰ Keresztény Szocializmus, 1918. máj. 12.

²¹ *Wenninger Mátyás*: Szózat magyar hazánk földművelő népéhez. Kiadja az Újjászervezett Keresztényszocialisták Országos Szövetsége, 1918. máj., Apostol ny. Keresztényszocialista Könyvtár, 1. sz.; Az Újjászervezett Keresztényszocialista Párt programja. Tervezet, Keresztényszocialista Könyvtár, 2. sz.; Keresztény Szocializmus 1918. ápr. 28. A Magyar Néplap 29 pontos programja, uo., aug. 25. Pártprogramunk, uo., szept. 15. Ker. Szoc. Sajtóvállalat R. T.

mosan, hisz az egyenlőre csak deklarative létezett, funkcionáltak a keresztényszocialista szabadszervezetek, illetve az Újjászervezett Keresztényszocialista Országos Szövetség.

A püspöki kar a klerikális szervezkedés koncentrációjának, egy magyar katolikus „Centrum” teljessége érdekében arra törekedett, hogy a Keresztény Szociális Néppártba beolvassza a Katona–Vermes csoportot is. Az ügy felmelegítése Ernsztől eredt, aki az 1918. április 26-i püspökkari konferenciának javasolta a keresztényszocialista mozgalom előtérbe helyezését és fokozott támogatását. Az újjászervezett keresztényszocialisták is ugyanekkor fordultak segítségért a püspöki karhoz. Ezért a tanácskozás felkérte *Fetser Antal* győri püspököt, hogy a kétféle irányú keresztényszocialisták vezetőit kibékítse. Fetser püspök mellett az 1918 júniusi általános sztrájk hatására *Bangha Béla* is lépéseket tett a keresztényszocialista mozgalom egységének előmozdítására.²² *Bangha* állásfoglalása jelezte, hogy a keresztényszocialisták taktikai és személyi ellentéteiket is készek félretenni a közvetlen veszély pillanatában. A keresztényszocialisták egységét *Bangha* is a keresztény-konzervatív erők egyesítésének rendelte alá, amely majd a Nemzetvédelmi Szövetségben öltött formát. Az „előrevetett ellenforradalom”-mal kísérletező erőegyesítés tervét azonban a forradalmi események keresztülhúzták. A püspökkari konferenciának a győri püspök csak azt jelenthette, hogy igyekezett a keresztényszocialistákat és az „újjászervezetteket” kibékíteni és együttműködésre bírni, de az egyezés aláírása a kitört forradalom miatt elmaradt.²³

1918. október 31-e után a Katona–Vermes csoport nyíltan ellenforradalminak vallotta magát a forradalom első napjától kezdve. A frakció további különállásának dokumentálását és szervezeti továbbfejlődését jelentette a *Magyarországi Keresztényszocialista Párt zászlóbontása 1918. december 15-én*. Megindult a párt országos kiépítése. Agitációjuk súlya a vidékre tevődött át. 1918–19 fordulóján a frontálisan támadó ellenforradalom „pretoriánus gárdája”-ként folytatták az ellenforradalmak között is kimondottan antikommunista és antiszemita szervezkedésüket. A szervezkedéshez továbbra is gazdag propaganda anyag állt a párt rendelkezésére.²⁴ Az 1919. február 9-i pártvezetőségi ülés véglegesítette a pártprogramot, amelynek szembevetendő hasonlósága, sok tekintetben szövegszerű azonossága a *Pallavicini–Sokorópátkai Szabó-féle Országos Földműves Párt* 1918 december végi programjával. Mindez „egyrészt a programok közös eszmei forrásáról, másrészt azonos agrárius osztályérdekek szolgálatáról árulkodik”.²⁵ A más módszerekkel folyó és más rétegeket célba vevő, de azonos osztályérdekeket szolgáló agitációhoz a Magyarországi Keresztényszocialista Párt programjának összeállítói egyszerűen az Országos Földműves Párt programjából ollózták össze programjukat.²⁶ Az újjászervezettek az ellenforradalmi szervezetek közül az *Ébredő Magyarok Egyesületével* kerültek szoros kapcsolatba. A keresztényszocialisták és ébredők között a szoros fegyverbarátság mellett egyes szabadszervezeteken keresztül szervezeti kapcsolatok is kialakultak 1918–19 fordulóján.

²² OL Ppki jkv. 1918. ápr. 26.; Magyar Kultúra, 1918. júl. 5. *Bangha Béla*: A munkássztrájk és a keresztényszocialisták; Keresztény Szocializmus, 1918. júl. 28.

²³ OL Ppki jkv. 1918. nov. 20.

²⁴ Lásd *Gergely Jenő*: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban, *Történelmi Szemle*, 1969/1–2.; *Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth, 1968; *Mérei Gyula*: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Akadémiai Kiadó, 1969.

²⁵ *Mérei Gyula*: i. m., 80. l.

²⁶ PI Archivum, 609. f. Bp-i Forr. Tszk. 1/1919–2.224, 125–127. l. A kék ceruzával megjelölt részek kerültek át a keresztényszocialista programba. A programokat közli *Mérei Gyula*: i. m., 193–198. és 208–210. l.

A proletárdiktatúra 1919. március 21-i proklamálása után a keresztényszocialista szervezeteket feloszlatták.²⁷ Az illegális mozgalom kiépítése tapasztalatok és megfelelő körülmények hiányában kilátástalannak tűnt számukra. Az önmagában véve gyenge keresztényszocialista tábor az illegalitásban önálló akcióra csak elvétve vállalkozott. Ehelyett bekapcsolódtak az egyéb ellenforradalmi elemek által szervezett és vezetett mozgalmakba. Kimondottan keresztényszocialista ellenforradalmi akcióval csak a Tanácsköztársaság fennállásának utolsó időszakában találkozunk.

Az újjászervezett keresztényszocialisták az 1919 április végi *Dormándy-féle ellenforradalmi szervezkedés*ben bukkantak fel ismét. A Tanácsköztársaság április végi válságát pogromok provokálásával akarták elmélyíteni. 1919. április 29-ére virradóra Budapest utcáin vörös cédulákat ragasztottak ki, amelyek úgy tüntették fel pogromra hívó tartalmukat, mintha azt szocialista munkások intéznék a munkássághoz. Az egyik terjesztő, Horváth István szerint a jezsuiták Mária utcai templomában Wagner Antaltól kapott 400 db vörös kis alakú röpcédulát, amiket Angyalföldön, a Váci úton és a Lehel úton ragasztott ki.²⁸ A Katona—Vermes frakciót az ébredők be akarták kapcsolni a *Ludovikás-puccs*ba is. Június 23-án egy Török nevű százados tájékoztatta a csoportot, hogy a puccsot pogrommal kell kezdeni. Az akció politikai vezetőjeként *Haller Istvánt*, mint jövődi miniszterelnököt nevezte meg. Haller azonban visszalépett, s a keresztényszocialista csoport is óvatossá vált: a puccsot egy magánlakásban kártyázták végig. A ludovikások kudarcra látván Vermes Gyula még június 24-én este elhagyta a fővárost. Pécs felé vette útját, hogy a demarkációs vonalon át Szegedre menjen. Szökés közben vöröskatonák elfogták és agyonlőtték.²⁹ A frakció Katona Imre április végi letartóztatása folytán és most Vermes Gyula halálával elvesztette vezetőit. A csoport élére *Wagner Antal* került *Bene János* és *Franke János* társaságában.

1919 júliusban Budapesten előtérbe került az újjászervezett keresztényszocialista és ébredő csoport ellenforradalmi agitációja. A puccs kudarcra megmutatta, hogy a proletárdiktatúra megdöntésére a belső ellenforradalom erői elégtelenek. A keresztényszocialista propaganda szervezői előtt azonban nem maradt titok a szociáldemokrata vezetők magatartása, az antanttal a proletárdiktatúra felszámolását célzó tárgyalásaik, de konstataáltak azt is, hogy a proletariátus forradalmisága 1919. június 24-e után elhalványult.³⁰ Ezt a helyzetet szerették volna tovább „erjeszteni” röplapjaikkal. A csoport ebben az időben az agitáció irányvonalának megfelelően a *Nemzeti Szocialista Munkások Országos Szövetsége* nevet vette fel. A csoport tagjai július első napjaiban a jezsuiták Mária utcai templomában találkoztak egy *röplap-akció* megbeszélésére.³¹ Az első röplapot Wagner

²⁷ Lásd *Gergely Jenő*: Keresztényszocialisták a Tanácsköztársaságban. Világosság, 1970/3; *Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth. 1969; *L. Nagy Zsuzsa*: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Kossuth. 1961.

²⁸ PI Archívum, 609. f. Bp-i Forr. Tszk. 1/1919—2.224., uo., 614. f. Bp-i Btszk. 1920—6.274, 55. kötet, 3482. l., 73. kötet, 4251. és 4268. l.; Hadtörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL) Tanácsközt. iratok, Hüb. 8. oszt. 13/10., uo., IV. hadtest iratai, 87/7—251; EPL Cat. 63/322—1920; Népszava, 1919. ápr. 30., máj. 10.; Vörös Újság, 1919. máj. 10.; Népakarat, 1919. nov. 10., 1920. aug. 3.; Ébredő Magyarország, 1919. dec. 7.

²⁹ PI Archívum, 609. f. Bp-i Forr. Tszk. 1/1919—2.224; uo., 605. f. II/15/c., 96. l.; uo., 614. f. Bp-i Btszk., 1920—6.274/68. kötet, 4172. l.; HIL Tanácsközt. iratok, 124/2. Höngig Vilmos elleni per, uo., 124/11. Zámboi Géher Gyula hagyatéka; *Váry Albert*: A vörös uralom áldozatai Magyarországon. Vác. 1922; Népakarat, 1919. szept. 11., nov. 16.; Keresztény Szocializmus, 1919. okt. 15.; Ébredő Magyarország, 1919. dec. 7.

³⁰ *Szabó Ágnes*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919—1925. Kossuth. 1970. 50. l.

³¹ Ennek teljes vizsgálati anyagát lásd PI Archívum, 609. f. Bp-i Forr. Tszk. 1/1919—2.224; Népszava, 1919. júl. 24.

Antal készítette. A röplapokat július 13-án ugyanitt adta át a terjesztőknek: Pécs Dénesnek, Király Györgynek, Müller Józsefnek, Horváth Istvánnak akik a Rákóczi úton, József körúton, a Mária utca környékén és a Nyugati pu.-nál szórták szét a „*Munkások! Katonák! Testvérek!*” című és a Nemzeti Szocialista Munkások Országos Szövetsége aláírással ellátott röplapokat. Az iratra Wagner ráhamisította a Világosság Nyomda nevét és címét. A Nemzeti Szocialista Szövetség merészsége ekkor már annyira megnőtt, hogy a röplapjukat leleplező Népszavával polémiát kezdtek. Július 14–15. között a Népszavának írt választ a „*Munkások! Testvérek!*” című röplapon Boksay Miklós ügyvéd és Wagner fogalmazták meg. A Népszava a keresztényszocialista propagandából azt tartotta szembetűnőnek, hogy „már az ellenforradalom is kénytelen a szocializmus álarcába burkolózni. Már az ellenforradalom sem meri nyíltan bevallani, hogy a kapitalizmus visszaállítása a célja...”³² Bár erről is szó volt, a lényeg mégsem ez. Olyan szituáció állt elő, amikor a szociáldemokrácia jelszava egybeesett az ellenforradalommal. Ez a keresztényszocialista taktika — a szociáldemokrata kormány követelése az antanttal való kedvező békekötés érdekében — lényegében egybevágott a jobboldali szociáldemokrata törekvésekkel, ha végcélját tekintve nyilvánvalóan nem is volt azonos. A keresztényszocialisták röplapjaiból kitűnt, hogy a „régí” szociáldemokrata szakszervezeti tömegek és az „új”, addig „szervezetlen” kommunisták szembeállítására törekedtek. A politikai biztosok, a forradalmi rend őrei ellen akarták hangolni a munkásságot. Figyelemreméltó, hogy a *Népszava* leleplező cikke a munkáshatalmat fenyegető *jobb- és baloldali ellenforradalomról* beszélt, ezzel is nyilvánvalóvá téve, hogy a keresztényszocialista propaganda érzékeny pontot érintett és egyes állításai meglevő tényekre támaszkodtak. A fenti röplapokkal együtt készítette a csoport a „*Katonák! Bajtársak!*” című, és a Vörös Hadsereg demoralizálását célzó röpcédulát. Ez az irat már nem követte az előző röplapok irányvonalát, hanem nyíltan ellenforradalmi alapra helyezkedett. Míg az eddigi röplapok a szocializmus „védelmében” akarták szembefordítani a munkásságot a kommunistákkal, ez már a szocializmus ellen, a „nemzeti” Magyarország nevében szólította fel a vöröskatonákat és tiszteket a parancsmegtágadásra, a románok előtti kapitulációra.

Az ismertetett röplapokat és azok egy harmadik, „dupla” variánsát a kispesti Mayer-nyomdában állították elő, típusonként 10 000 példányban, összesen 30 000 darabot. A nyomda július 15-én lett kész a munkával. Az akció lebonyolításának napja július 18-a volt. Wagner a Kálvin téren hét terjesztő között mindhárom típusból 2000-et osztott szét. A József körúton a röplapot terjesztő Király Györgyöt egy vörösőr elfogta, aki a nyomozók előtt sorra árulta el társait. Így már másnap eljutottak Wagnerhez és a Mayer-nyomdához, s a Wagner csoport 25 tagja a belügyi szervek kezére került. Csupán Horváth maradt szabadon 21-éig, mivel Wagner vidéki munkával bízta meg: a „dupla” röpcédulákból vitt Győrbe 200 darabot. A forradalmi törvényszéki vizsgálat július 30-án véget ért, de Wagnerék a felelősségre vonástól megmenekültek. A Peidl-kormány már augusztus 2-án szabadlábra helyezte őket.³³

³² Népszava, 1919. júl. 20. Újából megszólalt; *Kirschner Béla*: A „szakszervezeti kormány” hat napja. Kossuth, 1968.

³³ PI Archívum, 609. f. Bp-i Forr. Tszk. 1/1919—2.224; Népakarat, 1920. aug. 3. A mi ellenforradalmunk; OL ME. 1923 — V — 2093, 42—44. l.

2. A keresztényszocialista párt átmeneti egységében
1919 augusztus

1919. augusztus 3-án a román királyi csapatok bevonultak Budapestre. Augusztus 7-én *Friedrich István* vezetésével felülkerekedett a nyílt ellenforradalom. Augusztus 9-én *Horthy Miklós* Siófokon megalakította a *Nemzeti Hadsereg Fővezértségét*. Az *antant* katonai jelenléte mellett a *tényleges, katonai hatalom a fehérterror gyakorló Nemzeti Hadsereg kezébe került*. Az állami erőszakszervezet fegyveres erejével csak részben rendelkező kormány és az egyes politikai csoportok között megindult a küzdelem a politikai hatalomért. A kezdeményezést a *Pekár—Friedrich—Csilléry csoport* ragadta magához. *József főherceg* kormányzósága mellett *Friedrich István* „tisza” polgári kormányt alakított. Első kormányában nem volt keresztényszocialista. Bizonyos fokig a szerveződő kormánypártnak, a *Keresztény Nemzeti Pártnak* is konkurenciát jelentett a másik számbajövő politikailag szervezett ellenforradalmi erő, a keresztényszocialista párt.³⁴

A rövid életű szakszervezeti kormány napjaiban már nyílt agitáció folyt a keresztényszocialista mozgalom újjálesztésére. A keresztényszocialista tábor az illegálitásban kialakult mag köré tömörült. A megszálló román hadsereg politikai gyűléseket tiltó rendeletei ellenére a mozgalom most gyorsan és jelentékenyen megnövekedett. 1919. augusztus 7-én a *Szent István Társulat* dísztermében az *Országos Keresztény Szocialista Párt* megbeszélést tartott a politikai helyzetről. Az értekezleten *Haller István* vezetésével és programbeszédével bontott zászlót a párt, amelyhez a volt szabadszervezetek képviselőiben csatlakozott *Katona Imre*, az ébredők részéről pedig *Anka János*.³⁵ A gyűlés határozata értelmében augusztus 8-án közzétették a *Keresztényszocialista Párt Szervező Bizottsága* „keresztény nemzeti szocialista” programnyilatkozatát.³⁶ Az első programnyilatkozatot követte a *Keresztény Szocialista Párt* augusztus 14-i előzetes pártprogram tervezete. A program a szocializmussal rokonszenvező tömeghangulat figyelembevételével jött létre és elsősorban a munkásosztály felé fordult. „Jönni fog egy új szocializmus a kimúlt helyébe, . . . a mi szocializmusunk” — ígérték a munkásoknak.³⁷ Olyan keresztény demokratikus Magyarország felépítésének programját hirdették meg, amelyben megvalósul az osztályérdek összeegyeztetése, a magántulajdon védelme, a „keresztény-nemzeti” eszme uralomra juttatása. Ezekben a napokban megtörtént a keresztény nemzeti ellenforradalom egységfrontjának keresztényszocialista szempontból való programmatikus megfogalmazása. A színrelépő ellenforradalomban *József főherceg* már nem *Giessweinnek*, hanem *Prohászka Ottokárnak* ajánlotta fel a kultuszministeri tarcát. *Prohászka* még nem látta időszerűnek a politikai szerepvállalást, ezért az ajánlatot visszautasította. De az ellenforradalmi keresztényszocialista mozgalom nem *Giesswein*

³⁴ Az ellenforradalomról lásd *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Akadémiai Kiadó, 1962; *Balázs Béla*: A Horthy-fasizmus társadalmának és ideológiájának néhány jellemző vonása. Akadémiai Kiadó, 1959; *Balázs Béla* szerk.: A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza, I. Művelt Nép, 1953; *Szabolcs Ottó*: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926. Akadémiai Kiadó, 1965; *Történelmi Szemle*, 1962. évf.; *Mészáros Károly*: Adatok a reakciós politikai irányzatok areuláthoz és tevékenységéhez (1919 augusztus). *Történelmi Szemle*, 1970/1., 65—105. l.

³⁵ *Keresztény Szocializmus*, 1919. aug. 8. Megmozdult!

³⁶ Főv. Lt. Gázművek Ig. 36/1919; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest-gyűjtemény. B. 329/1—1919; *Keresztény Szocializmus*, 1919. aug. 8. *Keresztény Testvérek!* Közli *Gergely Jenő*: Kurzus-keresztényszocializmus. Világosság, 1971/1., 27. l.

³⁷ Főv. Lt. Gázművek Ig. 36/1919; PI Archivum, Rőpiratgyűjtemény. III/33/1919 augusztus. *Keresztények! Magyarok!*

Sándor demokratikus és valóban szociális intenciói, hanem Prohászka püspök 1918-tól megfogalmazott öncélú hungarizmusa, antiszemita és élesen antikommunista elvei alapján bontakozott ki. „A kommunizmus bukása után . . . ösztönösen feléje fordult minden szem, politikusok és nép benne látták a titkos tájékozási középpontot . . .” — írta Prohászkaról életrajzírója, Schütz Antal.³⁸ Prohászka elvontabb eszmerendszerét praktikusán egészítette ki az ellenforradalom „keresztény nemzeti” eszméjének programatikusan összefoglalásával *Bangha Béla* 1919 augusztusában megjelent „*Magyarország újjáépítése és a kereszténység*” című broszúrája.

Az ellenforradalom első heteiben a forradalmak előtt és alatt szétforgácsolt keresztényszocialista mozgalom meglepő gyorsasággal teremtette meg politikai egységét. Augusztus 22-ig a *Magyarországi Keresztényszocialista Párt* fuzionált az *Országos Keresztény Szocialista Párttal* és most mint *Keresztény Szocialista Párt* szervezkedett. A Keresztény Szocialista Párthoz csatlakozott Giesswein Sándor és az őt követő demokratikus szárny is. *Ernszt Sándor* és *Huszár Károly* a bécsi emigrációból visszatérve, augusztus második felében megkezdték a volt néppártiak szervezését agrárius keresztényszocialista alapon. Kiáltványukban külön pártként, *Keresztény Gazdasági Párt* néven fordultak a falusi lakossághoz.³⁹ 1919. augusztus 22-i értekezletén a magyar püspöki kar „szükségesnek tartja a keresztények politikai összetartozását s a maga részéről támogatni kívánja a keresztény szocialista pártot. Mindent elkövet, hogy a különböző keresztény pártok a keresztény szocialista program alapján egyesüljenek. Igyekszik oda hatni, hogy ez a párt alkalmas vezetőséget nyerjen és valóban keresztény, okos politikát űzzön. Kéri az egyes püspököket, hogy a párttal teremtselek kapcsolatot s azt jótékonyan befolyásolják.”⁴⁰ A pöspöki kar állásfoglalása értelmében a Huszár—Ernszt csoport is csatlakozott a Haller—Giesswein vezette Keresztény Szocialista Párthoz, és augusztus utolsó napjaiban létrehozták a *Keresztény Szociális Gazdasági Pártot*, amely pillanatnyilag valamennyi irányzatot tömörítette. A pártban Haller megtartotta vezető szerepét, de Ernszt Sándor, mint a klérus hivatalos képviselője, vele egyenrangú szerepet kapott. Az egyházi vezetés idegenkedett a szélsőségesen jobboldali, az ébredőkkel szoros kapcsolatot tartó keresztényszocialista elemek felelőtlen magatartásától, a pogrom-antiszemizmustól és a fehérterror kirívó kegyetlenkedéseitől. De épp így nem nézte jó szemmel a párton belül viszonylag erős hangot kapó szociális és demokratikus törekvéseket sem, amelyek leginkább Giesswein Sándor és *Persián Ádám* jóvoltából emlékeztettek a polgári demokratikus forradalom idején élvezett szabadságjogokra. Ez volt a döntő oka annak, hogy a Keresztény Szocialista Pártot augusztus 22. után a jóval óvatosabb, konzervatívabb KSzGP-vé alakították át, amelyben már az egyház és a katolikus arisztokrácia közvetlen nyomására a Beniczky Ödön, Ernszt Sándor, Rakovszky István és Huszár Károly-típusú volt néppártiak szabták meg a politika irányát.

Augusztus végére létrejött a keresztényszocialista mozgalom politikai egysége. A keresztényszocialisták szervezeti-politikai egységére *szükség volt* a levert, megfélemlített, dezorganizált, de meg nem semmisíthető forradalmi munkássággal szemben. Csak egységes párt lehetett alkalmas arra, hogy a munkások és alkalmazottak széteső, meglazult szocialista szervezeteit lerombolva, azok helyébe a keresztény nemzeti alapon álló ellenforradalmi keresztényszocialista szakszervezeteket megteremtse. Egységes szervezeti és politikai fellépést tett szükségessé az önálló keresztényszocialista aspirációknak — hatalmi és gazdasági téren való — realizálása is. A kispolgárság, a középrétegek és

³⁸ Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái*, XXV. köt. 107. l., uo., XXIII. köt. 1. l. (Soliloquia).

³⁹ PI Archívum, Röpiratgyűjtemény. III/334/1919 augusztus. A magyar kiscgazda és földmunkásokhoz!

⁴⁰ OL Ppki jkv. 1919. aug. 22.

egyek munkásrétegek keresztényszocialista alapon való megszervezése és támogatásuk biztosítása, valamint a rivalizálás ugyanezért más ellenforradalmi szervezetekkel, ugyanebbe az irányba hatott. Az egyház és az állam támogatása, az uralkodó osztályok rokonszenve szintén akkor volt várható a párt számára, ha az ő érdekeiket is hathatósan tudja védelmezni. *Mi tette lehetővé az átmeneti egységet?* „A közös veszély hozott bennünket össze” — vallotta be nyíltan a Keresztény Szocializmus.⁴¹ A *stratégiai célok* azonosak voltak a keresztényszocialista táboron belül: a forradalom újjáéledésének megakadályozása, a forradalmi szocializmus eszméinek kiiktatása és helyettük a keresztényszocialista ideológia elfogadtatása a tömegekkel; a munkásosztály és a középrétegek ellenforradalmi megszervezése s a kispolgári önálló keresztényszocialista törekvések demagóg vagy őszinte hangoztatása; az ellenforradalom keresztény nemzeti egységébe, a végső eredményét tekintve a nagybirtok és a nagytőke hatalmának restaurálásáért folyó ellenforradalomba való maradéktalan beállás. A *taktikai* nézeteltérések időleges megszűnése és az, hogy a keresztényszocialista vezetők a munkásosztály hatalma láttán, első rémületükben félretették személyi ellentéteiket, pár hétig „zavartalanná” tette a keresztényszocialista mozgalom egységét.

A Keresztény Szociális Gazdasági Párt a régi néppárti és keresztényszocialista szervezetek alapján a „keresztény nemzeti” Magyarországot támogató intelligencia, kispolgárság és a dolgozó rétegek egy részét foglalta magába, de felső vezetésében már helyet kaptak az egyházi nagyjavadalmasok és a volt Néppárt egyes arisztokratái is. A püspöki kar elsősorban ezen a párton keresztül kívánt befolyást gyakorolni az ellenforradalomra. Ugyanezért az 1919. augusztus 22-i közös *pásztorlevélben*, amely Prohászka Ottokár fogalmazványa, megjelölte a katolikus politikai mozgalmak alapvető irányát. „Álljon tőlünk távol minden bosszúvágy, megtorlás. Itt nem győzött le, itt nem tepert le az osztály osztályt, itt nem győzte le senki a munkásosztályt, hanem . . . a társadalmi rend gonosztevőit törték le. Nem lehet tehát közöttünk arról sem szó, hogy a középosztály most már megint uralkodhatik a munkásosztály fölött . . . Senkiét el nem venni, mindenkinek a magáét megadni — ez a jövő Magyarország boldogulásának feltétele. Reakcióról tehát, mely . . . vörös terror helyett fehér terrorral fenyeget, köztünk még szó se essék . . . Pártoljuk mindazokat az irányzatokat, melyek szociális, testvéries érzéseket osztanak . . . E nehéz viszonyok közt kötelességünk mindenkit e kibontakozást kereső törekvéseiben segítenünk s részt vennünk . . . a társadalmi béke helyreállítására irányuló munkájában . . .”⁴² — fejeződik be az ellenforradalomban résztvételt vindikáló *pásztorlevél*. A püspöki kar tehát a „rend és jog” hangoztatásával elhatárolta magát és a katolikus politikai mozgalmat a fehérterror szélsőséges megnyilvánulásaitól a „társadalmi béke” mielőbbi helyreállítása érdekében. Ugyanakkor tagadta, hogy a proletárdiktatúra a munkásosztály osztályuralma volt, s egyben azt is, hogy az ellenforradalom osztály-jellegű lenne. Az ilyen alapállás, vallási, faji vagy nacionalista köntösbe burkolva, általános volt az ellenforradalmi tömegmozgalomban. A püspöki kar, és ennek nyomán a keresztényszocialista párt, programnyilatkozataiban és a körlevélben jelzett distinkciója megkülönböztetésre készlet bennünket más szélső jobboldali, prefasiszta vagy fasiszta jellegű politikai törekvések valamint a keresztényszocialista politika között. Ezt bizonyítja a Keresztény Szociális Gazdasági Párt 1919. szeptember 24-én megjelent 56 pontos *végleges programja* is. A program, amely részben az 1918 novemberi keresztény szociális néppárti program átvétele, kiegészülve több radikális követeléssel, mint például a nagyobb

⁴¹ Keresztény Szocializmus, 1919. aug. 31. Pártszervezkedés.

⁴² OL Ppki jkv. 1919. aug. 22. A püspöki kar „elhatározta a katolikus hívekhez közös *pásztorlevél* intézését és Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök körlevél fogalmazványát nagy lelkesedéssel elfogadja”. A fogalmazványt lásd EPL Cat. D/c./2437 — 1919, és Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái*, XI. köt. 266. 1.

üzemek államosítása, a sztrájkjog elismertetése — a püspöki kar nyilatkozatának irányvonalát követte.⁴³ Azt a célt szolgálta, hogy a népszerű demokratikus és szociális követelések hangoztatásával levezesse a tömegekben meglévő, forradalmak után is élő hagyományokat. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy 1919 őszén nem hiányozhattak egy a tömegek megnyerésének igényével fellépő párt programjából a szociális átalakulásra utaló követelések sem. A keresztényszocialisták a forradalmak előtti és alatti nagyrészt védekező alapállásukkal szemben, most támadó pozíciót foglaltak el. A fegyveres terrort kiegészítő politikai-társadalmi és gazdasági szervezkedéssel, propaganda hadjáratokkal és nem egy esetben demagógiával kombinált „hódítást” is megkíséreltek. Világosan megfogalmazta új típusú preventív védelmi funkcióját a miniszterelnökké előlépett *Huszár Károly*: „Egy általános és hosszúlejárátú világförradalom olvasztókemencéjébe került az emberiség . . . Mint eleven védőgát igyekszünk elhárítani minden veszélyt a hazától, a vértanúságig menő hűséggel védjük a kereszténységet *a világförradalom ellen.*”⁴⁴ Általában a hazai keresztény társadalmi-politikai mozgalmak, s közöttük a keresztényszocialista mozgalom is, bizonyos fokig *átalakultak*. 1919-től a szocialista forradalom valósággá válásával, illetve annak kísértetét mindig felidézve, a hagyományos keresztényszocialista jelszavaktól — mint amilyen például a liberalizmus- és szabadságkéményes-ellenesség voltak — a radikális, antiszemita és szociális demagógia, de különösen az antikommunizmus felé transzformálódott. A marxizmus–leninizmus és a forradalmi munkásmozgalom elleni *támadásaikat*, sőt nálunk általában a társadalmi progresszív demokratikus erők elleniekét is, a *polgári társadalom védelmével* indokolták. Találónak jellemezte ezt a változást egy vezető bécsi keresztényszocialista politikus: „A keresztényszocialisták feladata, a világ keresztényeinek szoros összefogásával a vörös anarchia rohamát kivédeni . . .”⁴⁵ Ezen a vágányon indul el 1919 augusztusában a megváltozott magyarországi társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok között a keresztényszocialista mozgalom.

Az osztályharcos munkásmozgalom és az ellenforradalmi keresztényszocialista szervezkedés közötti frontvonal 1919 őszén a szociáldemokrata szervezetek megvédése, az ellenforradalmi munkásszervezkedés bojkottálása és lehetőség szerinti akadályozása körül húzódtott. Ha a szervezett munkások nem is tudták megakadályozni a nagyarányú keresztényszocialista előretörést, azt minden esetre elérték, hogy a nemzeti munkás- és egyéb szervezetek elsősorban a kispolgárság, a deklasszálódó középrétegek, az állami és közüzemi alkalmazottak között érhettek el tartósabb sikereket.⁴⁶ A fehérterror éveiben a hatékony egyházi és kormánytámogatással folyó keresztényszocialista és nemzeti jellegű munkásszervezkedések mellett, sokszor azokkal szorosan *összefonódva*, a munkás-ságnak még a törvényes formákat is negligáló fegyveres terrorizálása, politikai elszigetelése, a kispolgári pártok és tömegszervezetek segítségével történő háttérbe szorítása dominált. Ezt a politikát részben éppen az eddig „második vonalba” szorított keresztényszocialista és volt néppárti politikusok valósították meg, egyrészt az általuk befolyásolt kispolgári tömegekre, másrészt a mögöttük álló agrárius-nagybirtokos és nem utolsó

⁴³ A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja. Stephaneum ny. rt. (Négy oldalas röplap, a cenzurázás dátuma 1919. szept. 24.) A Keresztény Szociális Néppárt programját lásd Főv. Lt. Gáz művek Ig. 36/1919; Alkotmány, 1918. nov. 24.; Igaz Szó, 1918. dec. 1.; *Mérei Gyula*: i. m., 203–208. l.

⁴⁴ *Huszár Károly*: A Katolikus Akció szociális gondolatai. A világi apostolkodás kézikönyve. 1934, 8. l.

⁴⁵ Munkás Újság, 1920. jan. 19. Világ keresztényei, egyesüljetek!

⁴⁶ Részletesen lásd *Gergely Jenő*: Adalékok a magyarországi keresztényszocialista szakszervezetek történetéhez 1919 augusztus–1921 december. Párttörténeti Közlemények, 1971/3., 118–161. l.

sorban katolikus egyházi érdekeltségekre támaszkodva.⁴⁷ Ez a politikai alapállás tette lehetővé az antikapitalizmus és nagytőke-ellenesség, valamint az antikommunizmus és antiszemitizmus demagóg összekapcsolását politikai programjukban. Az ellenforradalom első hónapjaiban tehát a „visszaállított tőkés-földbirtokos uralom számára az egykori néppártiak keresztényszociális csoportja szükséges támasz, mert ők a »keresztény középosztály« jelszavával úzótt demagógia fő ideológusai és agitátorai és tőlük várták a keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom erősítését is.”⁴⁸

Miért volt szüksége a magyar ellenforradalomnak az ilyen és hasonló kísérletekre?⁴⁹ A proletárhatalom után a régi rendszer, a régi módszerek nem térhettek vissza változatlanul. Hiába hangoztatta *Ernszt Sándor* prelátus, a klérus képviselője a keresztényszocialisták között, hogy „a tekintélyeket meg kell becsülni, fenn kell tartani, mindenkit oda kell állítani, ahová való”, az ellenforradalom első hónapjaiban ez csak merő kívánság maradt. „A régi politikai klubok megvoltak, de új emberek tolongtak bennük, új emberek, új vezérek, új ideák . . . — állapította meg rezignáltan a prelátus. — A régi pártok háttérbe szorultak . . . A népek új jelszavak kellettek, a nép új szónokok után szaladt.”⁵⁰ Az Ernszt által mondottak jól értékeltetik a kispolgári tömegek gyors pályfordulását, a szocializmusból való kiábrándulás utáni átcsapását ellenforradalomba. Így lehettek az ellenforradalom politikai főszereplői a kispolgári tömegek élén Friedrich István, Haller István és Huszár Károly. Bár az ellenforradalom lényege a kapitalista

⁴⁷ A tisztai különítmények, a Nemzeti Hadsereg Fővezérsege, majd a Honvédelmi Minisztérium Politikai Osztálya és a katonai körletparancsnokságok „T” Osztályai minden téren, de elsősorban a kommunisták és szociáldemokraták elleni harcban, segítségükre voltak a keresztényszocialistáknak. Számos ilyen értelmű jelentés olvasható Csepelről, Győrből, Szekszárdról, Tolnából, Kecskemétről, Szolnokról, Debrecenből, Perecesről, Ózdról, Salgótarjánból stb. Lásd HIL HM. Eln. C. 1. tét. 101.620/1920—775, 101.776/1920—775, 103.012/1920—777, 103.618/1920—778, 104.357/1920—779, 104.783/1920—780, 104.786/1920—780, 105.153/1920—780, 105.311/1920—780, 105.631/1920—780, 50.872/1921—931, 51.030/1921—932, 51.858/1921—932; uo., MNH. VKF. 2. oszt. 1921/51; OL. ME. 1920—V—2828.

⁴⁸ *Nemes Dezső*: i. m. 57. l.

⁴⁹ 1919 augusztusától a legjelentősebb kísérlet a keresztényszocialista szakszervezetekhez fűződik, de nem kizárólag ez jelentette a „nemzeti” munkásmozgalmat. Megemlítjük közülük az 1919. aug. 10-én Bartha Jenő vezetésével alakult Magyar Munkások Országos Pártját; az 1919. dec. 21-én Csizmadia Sándor vezetésével alakult Független Földmunkások és Kisbirtokosok Pártját. Ebből alakult 1920. júl. 11-én Orosházán a Magyarországi Munkáspárt. 1920. jún. 20-án a honvédelmi miniszter havi 7000 koronás anyagi támogatásával alakult meg a Nemzeti Munkásligák Szövetsége. A KNEP-ből kivált Friedrich-féle KNP hozta létre 1920 nyarán a Keresztény Nemzeti Munkás Szövetséget. 1920. dec. 4-én gr. Teleki miniszterelnök anyagi támogatásával és a Perényi-féle Magyar Nemzeti Szövetség irányításával megalakult a Nemzeti Munkásegyletek Blokkja. Tagjai a Magyarországi Munkáspárt, a Keresztény Nemzeti Munkás Szövetség, a Magyar Munkások Országos Pártja, a Nemzeti Munkásligák Szövetsége és a Fővárosi Üzemi Munkások Keresztény Szövetsége. 1921 januárban a Bartha Jenő-féle Magyar Munkások Országos Pártja és a Csizmadia Sándor—Andaházi Kasnya Béla vezette Magyarországi Munkáspárt egyesült Magyarországi Munkások Nemzeti Pártja néven. 1921. máj. 9-én a Nemzeti Munkásegyletek Blokkja átalakult Magyar Nemzeti Munkáspárttá. Ezek az életképtelen alakulatok a közvetlen állami támogatás ellenére, 1921—22 folyamán megszűntek. Lásd PI Archivum, 654. f. 1/6. 6e., 4/16. 6e., 4/17. 6e., 4/70. 6e., 4/71. 6e.; Föv. Lt. Bp-i m. kir. Államrend. FK. Pol. Nyom. Főcsop. 1919—1926/9—1922; EPL Cat. 46/219—1921; HIL MNH. VKF. I/a.—10.456/1920—13. es., HM. Eln. C. 1. tét. 100.534/1920—773, 103.023/1920—777, 108.004/1920—784, 53.946/1921—932; OL. ME. 1921—V—9536; Új Nemzedék, 1921. jan. 14.; *Fehér András*: A magyarországi szociáldemokrata párt és az ellenforradalmi rendszer 1919 augusztus—1921. Akadémiai Kiadó. 1969. 101. l.

⁵⁰ *Ernszt Sándor*: A keresztény nemzeti politika egy éve. Stephaneum. 1921. 8. l.

társadalmi rend és a nagybirtokrendszer restaurálása volt, ehhez a katonai diktatúrán, a Nemzeti Hadsereg fegyveres terrorján túl, új módszerekre és újak tűnő ideológiára is fokozottan szüksége volt a forradalmak által szétzilált nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályoknak. A keresztényszocialista ideológia, propaganda és politikai gyakorlat már az ellenforradalom hatalomra jutása előtt készen állt az ellenforradalom céljainak szolgálatára.⁵¹ Megfelelő ideológiai, politikai és propaganda eszközöket, fogásokat és kész formákat szolgáltatott az ellenforradalom hatalomra jutásának pillanatában. A megfelelő átmenetet, fokozatosságot biztosította a levert proletárdiktatúra után megfélemlített dolgozó osztályok eszmei és szervezeti befolyásolásában s a városi kispolgári elemek, középrétegek és egyes munkáscsoportok ellenforradalmi megszervezésében. Hozzájárult ehhez a keresztényszocialista párt és mozgalom *flytonossága* is, amely csak a Tanácsköztársaság napjaiban szakadt meg. A keresztényszocialisták készenlétének, alkalmosságának és az ellenforradalom első hónapjaiban játszott *megváltozott szerepének* elismerése volt, hogy a második Friedrich-kormányban 1919. augusztus 16-án Huszár Károly a vallás- és közoktatásügyi, Haller István pedig a neki kreált propaganda-minisztérium vezetését kapta meg. A keresztényszocialisták további térnyerését jelezte, hogy a harmadik Friedrich-kormányban augusztus 23-án *Oláh Dánielt*, az ismeretlenségből előhúzott keresztényszocialista munkást is bársonyszékbe ültették. A Friedrich-kormányok tehát igénybe vették a keresztényszocialisták szolgálatait. Erre annál is inkább szükségük volt, mert az egyre erősödő antant-nyomás — amely József főherceg augusztus 23-i lemondását eredményezte —, ingataggá tette Friedrich helyzetét is. Ezért a keresztényszocialistákon keresztül próbálkozott tömegbázis teremtésével a dolgozók között. Átmenetileg az uralkodó osztályok is tudomásul vették a keresztényszocialisták jelentős politikai pozíciókba kerülését.

*

A Keresztény Szocializmus szerkesztője, Katona Imre és köre már 1919 augusztus utolsó napjaiban, Ernszték csatlakozásakor bírálta a pártot a keresztényszocializmus demokratikus tartalmának a néppártiak érdekei szerinti megnyirbálásáért. A frakció Vermes Gyula eszmei örökségéhez hű tagjai Wagner Antal vezetésével szintén ellenezték a volt néppártiakkal való egyesülést. Inkább az ébredőkkel a forradalmak idején kialakult szoros együttműködést kívánták folytatni. A Huszár—Ernszt csoporttal történt egyesüléssel egyidőben a szélsőséges elemek háttérbe szorítása a párton belül ismét arra készítette a Wagner-féle frakciót, hogy önálló utakat keressen. A volt „újjászervezett” keresztényszocialista csoport 1919 szeptember elején *kettévált*. Valamennyien elégedetlenek voltak a KSzGP-vel, de a megoldás útjait most már különféleképpen látták. *Katona Imre és a Keresztény Szocializmus körül csoportosulók*, mint például Bergendy Szilveszter, Boldog Gyuláné is, a keresztényszocialista diszciplína megőrzése kapcsán az „ortodox” Gíessweinhez közeltek, s egyelőre a párton belül maradtak, de ott saját irányvonalat alakítottak ki.⁵² A KSzGP újabb fúziós tárgyalásai azonban ismételt *szakadást* érleltek a keresztényszocialista táborban. A szociális demagógiában rejlő veszélyek, a keresztényszocialista politikához fűzött önálló hatalmi aspirációk kudarca, s nem utolsó sorban a

⁵¹ Az ellenforradalmi rendszer ideológiájának, jellegének tárgyalása nem lehet ezen írás feladata, de a marxista történetírás ilyen irányú eredményeire támaszkodik és azt elfogadja. A keresztényszocialista ideológia vizsgálatára egy másik tanulmányban tettünk kísérletet. Lásd *Gergely Jenő: A keresztényszocializmus — a „keresztény nemzeti” ideológia forrása. 1919—1922. Tájékoztató. A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztálya. 1970/4., 66—91. l.*

⁵² *Keresztény Szocializmus, 1919. okt. 1. Múltunk és jelenünk.*

püspöki kar *keresztény koncentrációt* sürgető állásfoglalása arra készítette a volt néppárti vezetőket, hogy megteremtsék a már addig is meglevő gyakorlati-politikai együttműködés nyomán a szervezeti egységet is a burzsoázia akkor legerősebb pártjával, a Friedrich—Csilléry féle *Keresztény Nemzeti Párttal*. 1919 szeptember elején a *Keresztény Blokkon* belül már létrejött a keresztényszocialista — keresztény nemzeti — és keresztény földművespárti együttműködés. A Blokkon belül október elején megindultak a konkrét tárgyalások a KSzGP és a KNP fúziójáról.⁵³ Az elhatározó lépésre 1919. október 24-én került sor. Friedrichék elfogadták a keresztényszocialista párt ajánlatát a fúzióra azzal a feltétellel, hogy az új párt elnöke Friedrich István lesz. Október 25-én a Wenckheim-palotában Csilléry, Pekár, valamint Haller és Huszár részvételével, és *Teleki Pál* gróf aktív közreműködésével mondták ki a két párt egyesülését. Az új párt a *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja* nevet vette fel. Huszár Károly az egyesülő gyűlésen kijelentette, hogy a keresztényszocialista politika 22 éves múltja után „az egységes politikai front létrehozása érdekében a Keresztény Szociális Párt a keresztény nemzeti egyesülés oltárára teszi zászlaját”.⁵⁴ Az ellenforradalmi erőegyesítés ismét a keresztényszocialisták rovására történt: a keresztényszocialista országos politika feladása árán jött létre a jobboldali keresztény polgári pártok átmeneti egysége.

Már a fúziós tárgyalások időszakában a fúzió ellenzésének platformján *találkozott Katona Imre, a Keresztény Szocializmus irányvonala Giesswein Sándor önálló keresztényszocialista politikai koncepciójával*. Giesswein kezdettől ellenezte a fúziót, de megakadályozni nem tudta. A KNEP-be azonban minden fenyegetés és erőltetés ellenére sem lépett be. Giesswein és párhívei 1919. október 30-án értekezletet tartottak, és úgy határoztak, hogy *nem tekintik feloszlotttnak a Keresztény Szociális Gazdasági Pártot*. Egyben a párt vezetőségét is megválasztották. Elnöke Giesswein Sándor prelátuskanonok, al-elnöke Heller Farkas műegyetemi tanár, Katona Imre szerkesztő és Schmidt Miklós lettek. Átmenetileg a párthoz csatlakozott a demokratikus keresztényszocializmus októberista képviselője, Persián Ádám is. A párt hivatalos lapjává a *Keresztény Szocializmus* lépett elő. Az új zászlóbontáskor Giesswein kifejtette egységbontásának hátterét. Önálló pártjának célja a keresztényszocialista politika továbbvitele volt demokratikus és szociális irányba. Giesswein tehát nem személyi okokból, sértődöttségből vagy csupán taktikából maradt kívül a kormánypárti KNEP-en. Sokkal inkább azért, mert nem értett egyet a KNEP politikájának lényegével, a reakcióval, a szabadságjogok nagymérvű korlátozásával és a fehérterrorral. Ennek vonta le politikai és szervezeti konzekvenciáit.⁵⁵ Pártjával, amely szervezeti erejét tekintve formális volt, a liberális-demokrata táborba tartott. Giesswein Sándor ideális keresztény demokráciája azonban kudarcra volt kárhoztatva. A keresztény-konzervatív politikai erőegyesítés jegyében végbement fúzió, a KNEP megteremtése egyetértésre talált a püspöki karnál.⁵⁶ Giessweint kiközösítet-

⁵³ HIL MNH. Fővezérség „T” oszt. 1919/3.—25. Siófok, 1919. aug. 27-i jelentés szerint gr. Teleki Pál a keresztényszocialista, keresztény földműves és a keresztény nemzeti párt fúziója érdekében, Bethlen gróffal történt megbeszélés után, vállalta el a KNP pártelnökségét. Lásd még *Nemzeti Újság*, 1919. okt. 3, 25.

⁵⁴ *Nemzeti Újság*, 1919. okt. 26. A *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja*.

⁵⁵ *Népszava*, 1919. okt. 25.; *Világ*, 1919. okt. 25., nov. 2.; *Nemzeti Újság*, 1919. okt. 31., nov. 4.; *Keresztény Szocializmus*, 1919. okt. 26., nov. 16.

⁵⁶ OL. Ppki jkv. 1920. márc. 27. „A keresztény szocialista pártnak bejelentetett a püspöki kar csatlakozása. Azóta a párt egyesült a *Nemzeti Keresztény Párttal*, amit a püspöki kar tudomásul vett.” A *Keresztény Szocializmus* ellen sajtóperek sorozatát folytatták le. Katona Imre szerkesztő a hajsza elől menekülni kényszerült. Lásd Főv. Lt. Bp-i Kir. Ügyézség, 1919—IV—5/148, 248, 250, 292. A Giesswein-párt tagjai közül perbe fogták Rejőd Alpárt és Persián Ádámot. Lásd EPL. Cat. 63/1725—1920; uo., Cat. 63/2095—1920.

ték; leváltották a katolikus intézményekben és társadalmi szervezetekben viselt tekintélyes pozícióiról is. A klérus és az uralkodó osztályok politikusai a keresztényszocialista mozgalmat csak készséges tömegbázisként fogadták el. Giesswein elszigetelődött, mert erre a szerepre nem volt hajlandó. Pártját elsorvasztották, s a Keresztény Szocializmus 1919. november 16-án megszűnt. Ezt a „keresztény tábor” annál könnyebben megtehetette, mert a keresztényszocialista szakszervezetek követték Giesswein önálló akcióját. Inkább lemondtak a politikai pátról s a KNEP-beli keresztényszocialista politikusok mögött „birtokon belül” sorakoztak fel. Giesswein Sándor ellenzéki keresztényszocialistaként eljutott a liberális blokkba és a szociáldemokrata párttal való együttműködésig.

3. A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt megalakulása és programja

1919 szeptember első hetében a Wagner-csoport kivált a Keresztény Szociális Gazdasági Pártból. Szeptember 11-től kimondottan antiszemita alapra helyezkedtek és magukat *Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Pártnak* nevezték. Az új párt és hivatalos lapja, a *Népakarat* vezetői és szerkesztői *Wagner Antal* mellett *Bene János* és *Franke János* lettek. Egyben a párt és a lap fogta volna össze a hozzájuk csatlakozó keresztényszocialista szervezeteket.⁵⁷ Milyen programmal bontott zászlót a Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt? Első programnyilatkozatukban hangoztatták: „... harcba szállunk a nemzetellen vörös imperializmussal, azon erős meggyőződéssel és szilárd elhatározással, hogy a mi radikális keresztényszocializmusunk győzni fog, mert győzni akarunk... egyszerű munkás kisemberek vagyunk... a mi radikális szocializmusunk az igazi szocializmus.” A párt elsősorban antikommunizmusát exponálta. A forradalmi szocializmussal szemben új, „radikális” keresztényszocializmust hirdetett meg. „Mi radikális keresztényszocialisták — folytatódott a program —, keressük és akarjuk az igazságot. Ellene vagyunk minden társadalmi igazságtalanságnak és ennek megszüntetése érdekében szervezkedünk... *Elismerjük a történelmi osztályoknak tradicionális jogait*... elismerjük a magántulajdont, és előmozdítani akarjuk az egyéni érvényesülést, de csak a munka, a szorgalom és a tehetség alapján. Ezek a mi céljaink, melyek által belső rend és nyugalom megővését elérni reméljük.”⁵⁸ A program radikalizmusának határait a „történelmi uralkodó osztály”, a nagybirtokos arisztokrácia és a dzsentri jogai, a magántulajdon érinthetetlensége, a belső rend és nyugalom biztosítása szabta meg. A radikalizmus csupán az osztályharc felszámolásában, jelen esetben a „zsidó” nagytőke rovására érvényesülhetett. Ezt támasztja alá a radikálisok programjának konkretizálása. A párt fő követelése a *keresztényszocialista termelői rendszer* megvalósítása volt. Javasolták, hogy „vegye az állam kezébe (szocializálja) a R. T. nagy vállalatokat. Adjon a dolgozóknak *nyereségosztalékot*, mellyel biztosítja a termelés folytonosságát és megteremti a keresztényszocializmus legszebb eszményét, a munka uralmát.”⁵⁹ A prog-

⁵⁷ Főv. Lt. Bp-i Kir. Ügyészség, 1920—IV—5/102; *Népakarat*, 1919. szept. 11. Felelős szerkesztő és kiadó Franke János, társszerkesztő Wagner Antal, főmunkatárs Bene János.

⁵⁸ *Népakarat*, 1919. szept. 21. *Franke János*: Mit akarunk?

⁵⁹ Uo., 1919. szept. 25. Részletek a programból. A budapesti katonai VAP. 1919. szept. 27-i helyzetjelentése szerint „ugyanazeket az elveket hirdették Kun Béla és társai is, a különbség csak az, hogy ezt a román cenzúra jóindulatú támogatásával tehetik.” (Lásd HIL. Bp-i Kat. VAP. 1. doboz, 1919—1920.) Franke János 1920. ápr. 21-i miniszterelnökhöz intézett beadványában szintén megenlíttette magukról, hogy „a román megszállás alatt... a román cenzúrát pénzzel, tűzijával megvesztegetvén”, a nemzeti hadsereg és a Friedrich-kormány mellett agitáltak. (Lásd OL. ME. 1920—V—3447.)

ram szerint eddig a zsidó tőke és a zsidó munkásvezérek együtt „uralkodtak”. A munkásságot a „lelketlen” finánciókés profitszomja döntötte nyomorba. Ezért harcot hirdettek a bankokrácia, Lánzy Leó, Krausz Simon, Ullmann és Kornfeld bárók ellen. „Erre a termelési rendszerre visszatérni már nem lehet. Ezután csak a radikális keresztényszocialista termelő rendszer jöhet, amely . . . nyereségosztalékot nyújt a dolgozó tömegeknek.”⁶⁰ A munkanélküliséget is csak úgy lehet radikálisan felszámolni, ha az állam veszi kezelésbe az R. T.-kat, munkát ad a munkásoknak és nem fizetést, hanem osztalékot kapnak a profitból. Ez a lényegében *államkapitalista* elképzelés látványosan azzal a demagóg fogással élt, hogy a proletárdiktatúra által már egyszer szocializált nagyüzemek nacionalizálását, és ezzel a megélhetés lehetőségét ígérte a munkásoknak. A program egyes követeléseit összevetve azonban az önellentmondás a programon belül is kitűnik a magántulajdon és az egyéni vállalkozás egyidejű védelmezésekor. Még inkább kitűnik ez a párt agrárkérdésben vallott, s a demokratikus *földreformot elutasító* álláspontjából. A mezőgazdasági többtermelés érdekében, az intenzív nagyüzemi gazdálkodás szempontjait figyelembe véve helytelenítették a „szétdarabolási politikát”, ami szerintük a termelés szintjének további esökkenését eredményezné. A tíz kh-s birtokminimumot sem fogadták el, mert ezek az újbirtokosok nem tudnák fizetni a teljes kártalanítás összegét. Egyébként is, a radikális keresztényszocialisták szerint „. . . *lényegtelen az, hogy jelen pillanatban milyen a birtokviszony. A dolgozók szociális érdekeit tekintve, nem feltétlenül szükséges az, hogy ebben az országban mindenki egyformán gyáros és egyformán földbirtokos legyen.*”⁶¹

Az első nemzetgyűlési választásokra a párt önálló programmal készült fel. „*Magyarország dolgozó népéhez!*” című kiáltványukban foglalták össze a radikális keresztényszocializmus fő követeléseit. Ez a program a korábbi nyilatkozatokkal szemben már konkrét gazdasági-szociális követeléseket is tartalmazott. Bevezetőben megismételték a részvénytársasági nagyvállalatok szocializálásának és a nyereség-osztalék rendszer bevezetésének követelését. Gazdasági-szociális érdekvédelmi programjukban követelték az állami és ruházati cikkek árának leszállítását, az árdragító üzerek és zsidó lánckereskedők felakasztását, a háború alatt összeharácolt vagyonok lefoglalását és ezekből a háború károsultjainak, a *tönkrement kiserisztenciáknak* és munkás családi tűzhelyeknek a *talpraállítást*. Sürgették az ipartörvény revízióját, az ipari minisztérium felállítását, a kisiparosok nyersanyagokkal való állami támogatását. Ezenkívül minden munkás, kisiparos és kiskereskedő kötelező állami biztosítását, baleset, munkanélküliség, munkaképtelenség, rokkantság és aggkorúság esetére. Ezeket, illetve még részletesebb szociális követeléseket már 1919 augusztusában megfogalmazta a keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom. A radikális keresztényszocialista program az általános keresztényszocialista programtól elsősorban *antiszemita követeléseiben tért el*. Antiszemita programjukat *zsidótörvény* megalkotásának követelésében foglalták össze. Ez a törvény kimondaná „az összes zsidó vagyonok lefoglalását. A zsidók politikai jogoktól való megfosztását. Egyetemi és egyéb főiskolákról való kitiltását . . . Árusítási engedélyek és igazolványok bevonását, . . . a zsidó tömegeknek az országból való sürgős eltávolítását.”⁶²

A kiáltvány tükrözte a radikálisok politikai irányának lényegét. A párt az uralkodó osztály egyik csoportja érdekében, a megingott kispolgári egzisztenciák nagyítókelelenségét kihasználva, a szociális kérdés megoldását már nem is csak a „zsidó” finánciókés tőke, hanem általában a zsidók teljes politikai és gazdasági megsemmisítésében jelölte meg. Ennek során a kisemberek forradalmát, a nagyítóke egy részének, a részvény-

⁶⁰ Népakarát, 1919. szept. 21. Mit jelent a munkabéremelés?

⁶¹ Uo., 1919. okt. 26. Földbirtokreform.

⁶² Pl. Könyvtára. A Népakarát melléklete. „A XXII. választókerület polgáraihoz! Magyarok! Testvérek!” (röplap).

társaságoknak szocializálását követelte, de ezen csak a zsidók vagyonának elkobzását értette. Mélyen hallgatott viszont a rendszer egyik legélesebb antagonizmusáról, az agrárproletariátus, félproletár dolgozó tömegek, a kisparasztság, valamint a feudális eredetű nagybirtokrendszer ellentétéről. A program alapján megállapíthatjuk, hogy a párt a nagybirtokos osztály érdekeinek közvetett képviselője volt; a nagybirtokrendszer érintetlenül hagyását a „zsidó” nagytőke rovására úzított szociális demagógiával kívánta biztosítani. A fináncetőkével szembeni radikalizmus a nagybirtok implicit védelmét, fajvédő, antiszemita álarcba burkolt agrárius érdekeket takart.

A radikális keresztényszocialisták antiszemizmusa 1919–20 fordulóján lényegében minden más elemet háttérbe szorított propagandájukban. Még a kezdeti radikális szociális követeléseket is, amelyekre a proletárdiktatúra közvetlen közelében szükségük volt. „Új honfoglalást” hirdettek a keresztény magyarok nevében a zsidókkal szemben; szerintük a zsidók és keresztények közötti harc „mérkőzés életre-halálra”, a zsidó faj és a magyar faj hegemoniáért folyó küzdelmét fejezi ki. A radikálisok az egyetemeken lezajló antiszemita zavargásokra hivatkozva olyan *numerus clausus*-t követeltek, amely a zsidókat nemcsak az egyetemekről, hanem a középiskolákból is kizárná, az összes politikai jogoktól megfosztaná, állami hivatalok viselésétől és a sajtótól eltiltaná. A radikálisok ismét rálicitáltak a keresztényszocialistákra. Haller István *numerus clausus*-a ennél jóval enyhébb „eredményekkel” is beérte. A radikálisok nem is törvényes úton, hanem radikális eszközökkel kívánták a „zsidókérdést megoldani”. „Intézzük el a zsidókat! Cselekedjünk! — szólították pogromra híveiket. — Az egyesek feladata itt csak az, hogy minden zsidóban alattomos viperát lássanak, kerüljék őket...”⁶³ A radikálisok nem tettek különbséget a forradalmár és ellenforradalmár zsidó, a szegény és gazdag zsidó között. A lényeg az alantas ösztönöknek, a gyűlöletnek a szítása, a szociális feszültségek kihasználásával a tömegfelháborodás útjának a programhoz vezetése volt. A kedélyek felkorbácsolására lapjuk dús fantáziára valló híradásokat közölt a zsidók állítólagos „gaztetteiről”, s a galíciai, a lengyelországi, lemergi, kijevei és Don-környéki pogromokról. Gyenikin fehérgárdistáinak pogromjait követendő példaként állította az olvasó elé. A radikális keresztényszocialista „termelőrendszerből” egyetlen követelés maradt: „Ki a zsidókkal Magyarországból!” Pragmatikus antiszemizmus volt ez, amely a zsidók Palesztinába való kitelepítésével akarta a „zsidókérdést” megoldani, hogy helyükbe a deklasszálódó keresztény középosztály állhasson.⁶⁴

4. A radikális keresztényszocialisták tevékenysége

A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt megalakulásától kezdve támogatta Friedrich István miniszterelnököt. A Clark-tárgyalások idején Friedrichhel együtt elleneztek a koncentrációs kormányt, amelyben az intranzigens keresztény nemzeti irányzat letörőjét látták.⁶⁵ A radikálisok nemcsak a MSzDP-nek a kormányba való bevonását tekintették a keresztény kurzus elárulásának, hanem a polgári baloldali, liberális és demokrata pártok részvételét is. A néppárti-keresztényszocialista Huszár Károly iránt bizalmatlanok voltak, filoszemitának tartották, „zsidóbarátsága” miatt

⁶³ Népakarat, 1919. nov. 24. Intézzük el a zsidókat!

⁶⁴ Lásd Népakarat, 1919. szept. 21., nov. 10., 13., dec. 7, 8., 1920. jan. 2, 7, 11. és 18. számait.

⁶⁵ Friedrichet támogatta Csernoch hercegprímás is. Lásd OL. Ppki jkv. 1920. márc. 27.; Népakarat, 1919. nov. 30.; Clark-tárgyalásokra lásd Ránki György: A Clark-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967/2., 156–188. 1.

több ízben élesen támadták.⁶⁶ A radikális keresztényszocialisták politikai álláspontja a koncentrációval szemben a következő: „Mi teljes erőnkől támogatunk minden keresztény kormányt mindaddig, amíg a keresztény Magyarország érdekében az antiszemitizmus alapján működik. Csakis addig.”⁶⁷ A párt nyilatkozatával is azt bizonyította, hogy már nem áll keresztényszocialista alapon, hisz kormánytámogatásának vagy ellenzékiiségének nem a keresztényszocialista program elfogadása vagy elutasítása a kritériuma, hanem az antiszemitizmus. Bár a keresztényszocialista nevet még őrizték, egyre nyilvánvalóbb, hogy ehhez a keresztényszocializmusnak már nem sok köze volt. A párt fajvédő-antiszemita alapon működött együtt az Ébredőkkel és az Antiszemita Párttal. 1919. december 7-i közös fegyvertényük a Népszava szerkesztőségének, nyomdájának és Az Est kiadóhivatalának szétrombolása volt. „A Népszava nyomdáját szétrombolta a munkásság. Cselekedtek a keresztények . . .” — vallotta büszkén a párt röplapján. A további rombolásnak és pogrom-cselekményeknek Huszár miniszterelnök elejét akarta venni. Ezért, többek között, a tovább uszító Népakarat 1919. december 24-i számát elkoboztatta.⁶⁸

A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt helyeselte a Nemzeti Hadsereg és a különítmények terrorját. A fehérterrorban látta a megfelelő eszközt és a tisztí különítményekben az egyetlen komoly erőt a kommunisták és a baloldali erők megsemmisítésére, a dolgozó osztályok, s elsősorban a munkásosztály megfélemlítésére. A különítmények nemzetközi tiltakozást kiváltó vérengzéseit a forradalomért való bosszúállás „hőstetteiként” dicsőítette. A párt már szeptember elején, amikor a püspöki kar körlevele és a Keresztény Szociális Gazdasági Párt is megbocsátásról, együttműködésről és a terror törvényes keretek közé szorításának szükségességéről nyilatkozott, — a „legerélyesebben követeli a legteljesebb elégtételt a tartozik-követel elv alapján”.⁶⁹ A fővárosba bevonuló Horthy Miklóst és Nemzeti Hadseregét felszabadítókként üdvözölték. Helyeselték a hajmáskéri, zalaegerszegi internálótáborok felállítását, mint az intézményesített fehérterror eredményét. Meghökkenő az a nagyfokú amoralitás és cinizmus, amit a fehérterror különösen kegyetlen mozzanataival kapcsolatban tanúsítottak. A Héjjas-különítmény Kecskemét környék i vérengzéseit még a „hivatalos” ellenforradalmi Magyarország akkori vezető politikusai is — különféle motívumokkal — elítélték. A kormány és elsősorban a KNEP, vizsgálat indítását és törvényes felelősségre vonást követeltek. Ezzel szemben a radikális keresztényszocialisták álláspontja az, hogy „Itt mindössze egypár sokat szenvedett, megalázott, de hazájához mindig hű ember önbráskodásáról lehet beszélni . . . Egy elkeseredett kis csapat . . . a halálosan gyűlölt kommunistákat kivonszolja és kivégzi . . . Na igen, hát kivégezték őket. Úgy kellett nekik. Legalább egypár népesaló és kommunista fajbelivel kevesebb van . . .”⁷⁰ A Nép-

⁶⁶ PI. Archívum 685. f. 3. 6e. Huszár Károly iratai. Legélesebben Peyer Károly munkaügyi és népjóléti minisztert támadták. Az 1919. nov. 29-i számban megjelent cikkekért Peyer pert indított a Népakarat ellen. Lásd OL. Filmtár Mt. jkv. 11596. doboz, 1919. dec. 2.

⁶⁷ Népakarat, 1919. dec. 7.

⁶⁸ PI Archívum Röpiratgyűjtemény. III/3. 1919 XII.; F6v. Lt. Bp-i Kir. Ügyészség 1920—IV—5/55. Az ügyészség dec. 15-én javasolta a belügyminiszternek a lap betiltását a pogromra való izgatás miatt; HIL. MNH. VKF. 1919/I—2665. 2. doboz; Világ, 1919. dec. 9.; Új Nemzedék, 1919. dec. 9. A keresztény pártok elítélik a vasárnapi rombolást. Az Antiszemita Párt eddig a KNEP-en belül tevékenykedett. A bírálatok miatt Török Elemér, a párt vezére kilépett a KNEP-ből. Lásd még Népakarat, 1919. dec. 11, 16, 28.; Ébredő Magyarország, 1919. dec. 21.; OL. Filmtár Mt. jkv. 11596. doboz, 1919. dec. 9.; OL. ME. 1920—V—1539.

⁶⁹ Népakarat, 1919. szept. 11. Fekete könyv.

⁷⁰ Uo., 1919. dec. 18. Kivélezések Kecskeméten.

akarat cikkírójának érvei szinte szószerint ismétlődtek a Héjjas-különítmény Horthy Miklós fővezérhez írt kérvényében, amelyben a kecskeméti gyilkosságok kapcsán letartóztatott különítmény-tagok szabadon bocsátását kérték. Az államügyészhez a Népakarat ellen szinte mindegyik szám megjelenése után érkeztek a feljelentések. A Héjjas-különítmény vérengzését feldicsérő cikk megjelenése után Váry főállamügyész az igazságügyi minisztertől követelte a lap megjelenésének és terjesztésének eltiltását. A miniszter azonban ezt nem tartotta szükségesnek, csak a Népakarat elleni vizsgálat elrendeléséhez járult hozzá.⁷¹

A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt a *Népakarat* köré csoportosuló néhány embert jelentette.⁷² Kiépített szervezeteik, tömegkapcsolataik nem voltak, csupán az ÉME-vel és az Antiszemita Párttal működtek együtt. A párt és a lap mögött saját erőforrásaikon messze túlmutató gazdasági érdekeltségek álltak. A Népakarat az első hónapokban, bár elég rendszertelenül, de hetente kétszer-háromszor jelent meg. A lap kaucióját, 20 000 koronát már szeptember első napjaiban letették. A párt nevében viszonylag nagy számban láttak napvilágot broszúrák és rölapok.⁷³ 1919 október derekán jutott el odáig a párt, hogy kísérletet tegyen a főváros egyes kerületeiben a kerületi pártszervezetek kiépítésére, illetve névleges megalakítására. A pártvezetőség, amely azonos volt a lapszerkesztőséggel, a „kerületi megbizottak” részvételével hetente ülésezett. Szintén hetente érkezett a politikai szervezkedéssel szorosan összefonódó *Radikális Keresztény Szocialista Munkások Országos Szövetségének* vezetősége is. Egyenlőre nemcsak tagokban, de még agitátorokban is hiányt szenvedtek. Ezt a fogyatékoságot ismét a régi módszerrel akarták áthidalni. A párt tagjai és a lap előfizetői 50–60%-os árkedvezményt kaptak egyes áruk, mint például kalap, szövet, bőr, tüzelő vásárlásánál. A közvetlen haszon kilátásba helyezésével agitáló radikálisok azonban így sem tudtak eredményt elérni. Hiába hozták létre október végén a Magyarországi Radikális Keresztény Szocialista Munkások Szövetségének *központi szakosztályait*, ezek csak papíron léteztek, tagok és vezetők nélkül. Irreális elképzelés volt részükről a keresztényszocialista és nemzeti szakszervezetek mellett újabb „keresztény nemzeti munkásmozgalmat” támasztani. Néhány egzisztenciáját vesztett, valóban a „kapitalizmus borzalmaintól megvadult kispolgár” csapódott hozzájuk, és mindössze két szakosztályuk alakult meg: 1919 októberben a Népakarat rikkancsaiból a Radikális Keresztény Szocialista Hírlapterjesztők Szakszervezete és a Radikális Keresztény Szocialista Diákok Országos Szövetsége.⁷⁴ A lapterjesztők napi keresete 200–300 korona volt, ami „kiemelkedő” fizetésnek számított. Elsősorban diákokat és munkanélkülieket kényszerített rá az éhség erre a munkára. De nem volt könnyű a Népakarat propagandistáinak és rikkancsainak a tevékenysége. 1919 november elején például a Király utcában felháborodott munkások összeverték egy rikkancsot, aki a lapot kínálta. Ennél „humánusabb” védekezés volt

⁷¹ Dr. Váry főügyész 1920. máj. 29-i vádirata szerint a cikk szerzője, Kenyeres György büntett feldicsérésének vétségét követte el. Az igazságügyminiszter azonban 1920. aug. 4-én kelt, 28.270/1920. Ig. M. IV. sz. rendeletében utasította a főállamügyészt, hogy „a vádat indokoltan elejteni sziveskedjék”. Lásd Főv. Lt. Bp-i Kir. Ügyészség 1920–IV–5/102; HIL. MNH. VKF. 1919/I.–2321. 2. doboz, 1919. nov. 27-i jelentés.; OL. ME. 1920–V–1539.

⁷² A Népakarat ellen az ügyészség gyakran indított sajtópert. Ezek következtében a lapot több ízben elkobozták. Lásd Főv. Lt. Bp-i Kir. Ügyészség 1920–IV–5/14, 55, 102, 137.

⁷³ Főv. Lt. Bp-i Kir. Ügyészség 1920–IV–5/102. A Népakarat állítása szerint hetente mintegy 40 000 példányban jelent meg. Ezt cáfolni látszik az a tény, hogy az ügyészség Budapesten az 1919. dec. 15-i 24-ik és a dec. 18-i 25-ik lapszámokat elkobozta, összesen 270 darabot. Lásd Főv. Lt. Bp-i Kir. Ügyészség 1920–IV–5/55.

⁷⁴ Szám szerint 20 szakosztály alakítását tervezték. Lásd Népakarat, 1919. okt. 26.

ellenük, hogy a lumpen-elemekből kikerülő rikkancsokat leittatták és így akadályozták meg a lap terjesztését. A Népakarat azzal fenyegetőzött, hogy „ha az ilyen irányú tevékenységüket be nem szüntetik, kénytelenek leszünk minden rikkancsunk mellé 8—8 ébredő magyart adni — fedezetnek”.⁷⁵

A radikálisok elsősorban a „kisemberek” pártjának és érdekeik képviselőinek mondták magukat. Gazdasági-szociális érdekvédelmi tevékenységük azonban csak néhány kérvény megfogalmazására szorítkozott. 1919. november 4-én kérvényt nyújtottak be a kormányhoz a köztisztviselők pénzbeni segélyének folyósításáért. 1919. december 7-én gyűlésre hívták a kereskedőket és iparosokat. A radikálisok 19 pontból álló követelés-gyűjteményt állítottak össze, amelynek érdemi mondanivalója a kereskedelem és a kisipar „zsidótlánítása” volt. A radikális szervezkedés a hangos propaganda dacára sem tudott kibontakozni. Pedig „... eljár az idő és mindenkinek színt kell vallania — írta a Népakarat. — A megértésre, a józan, tiszta meglátásra minden munkásnak volt elég ideje. De azok számára, akik . . . ezután is azon az úton haladnak, amely Magyarországot romba döntötte, *kegyelem, elnézés, türelem nem lesz többé!*”⁷⁶ A radikális keresztényszocialisták hiába próbálkoztak anyagi előnyök kilátásba helyezésével, szociális demagógiával vagy egyértelmű fenyegetésekkel, eredményre nem jutottak.

A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt 1920 január első hetében bejelentette, hogy részt kíván venni a nemzetgyűlési választásokon. Indoklásul előadta, hogy „a gazdasági előnyökért vívott harc el nem választható a mindenkori politikai kérdésektől”, ezért az új törvényhozás fórumán is harcolni kívánnak gazdasági programjukért. A gazdasági és politikai kérdések összekapcsolása propagandájukban a szociáldemokraták elleni antiszemita érvelés érdekében történt. Választási propagandájukban hangoztatták, hogy *minden zsidó az SzDP-re szavaz, s az ország vagyonának 90%-a (!) a zsidók kezében van. A radikális keresztényszocialista párt azt ígérte, hogy ezt a zsidó vagyont a törvényhozás útján el akarja kobozni és a nép jólétének emelésére fordítaná. A választási agitáció viteléhez olyan elvtársaik jelentkezését kérték, akik gyűlölik „a zsidó kommunizmust . . . és feltétlen antiszemitáknak érzik magukat”. A közreműködésért a választások utánra konkrét előnyöket helyeztek kilátásba. „Aki a mostani választásoknál irányzatunknak szolgálatot tesz — szólta a felhívás —, az a jövőben mindig óriási hasznát fogja látni hazafias cselekedetének.”⁷⁷ A párt túlbecsülve erőt és lehetőségeit, Budapest XII. és XXII. választókerületében állított jelölteket. Január első hetében a XII. kerület listavezetője még *Franke János* (a lista: Dr. Gyórfy Gyula, volt országgyűlési képviselő, Szuhodi Antal kereskedő, Dr. Kenyeres György ügyvéd), a XXII. kerületben pedig *Wagner Antal* (a lista: Lukács János kisiparos, Huszár János közalkalmazott, Gyöngyöshalászi Takách Gyula hírlapíró).⁷⁸ A választási harcban a radikálisok szembekerültek a KNEP-beli keresztényszocialista jelöltekkel. Így például a III. választókerületben is olyan keresztényszocialista listát köröztek, amelyet a kerületi Keresztény Szociális Gazdasági Párt nem támogatott.⁷⁹ Január derekán a radikális keresztényszocialista párt már megelégedett egyetlen jelölt állításával, Dr. Gyórfy Gyula lépett elő listavezetőnek a XXII. kerületben.⁸⁰*

⁷⁵ Népakarat, 1919. nov. 13.; HIL. HM. Eln. 5/a. 1919—907/2. 689. cs.

⁷⁶ Népakarat, 1919. nov. 23. A miniszterelnökhöz intézett beadványokra lásd: OL. ME. 1919—XXXVII—5889, 5893, 1920—XXXVII—2486. Intézkedés nem történt a kérésekre.

⁷⁷ Népakarat, 1920. jan. 7.

⁷⁸ Uo., 1920, jan. (dátum nélkül), 2. szám.

⁷⁹ PI Archivum Röpiratgyűjtemény. III/33. Felhívás!

⁸⁰ PI. Könyvtára. A Népakarat melléklete (röplap).

A „teljes zsidótlanítással” egybekötött szocializálást követelő pártot még a magyar ellenforradalom, a fehérterror közepette lezajló választások irányítói is nemkívánatos elemnek tartották. Kellemetlenül érintette a párt intranzigenciája azokat, akik a keresztény jelszó alatt készültek konszolidálni a kapitalista társadalmi rendszert. Éppen ezért a radikálisok a kurzust veszélyeztetve látták a „régí rendszer bűnösei” által, a régi rendszer „korrupt” képviselőitől, a zsidósággal összeházasodott arisztokratáktól. A „totális kurzus” érdekében a „őserőhöz” való visszatérést követelték. Míg a keresztény kurzusra a veszélyt elsősorban a zsidó nagytőke jelentette számukra, addig a kurzus életképességét biztosító őserőt a kisiparosokban, kiskereskedőkben, általában használt frazeológiájukkal élve, a „kisemberek”-ben látták. A választási biztosok a radikálisok jelöltjeinek 500-as ajánló listáját visszautasították jelentéktelen alakiságok miatt. A szavazóigazolvánnyal rendelkező párttagjaik aláírásait nem fogadták el azzal az ürüggyel, hogy nincsenek a választói névjegyzékbe felvéve. Agitátoraikat a választási harc idején megfenyegették és nem egyszer tettelegesen bántalmazták. „A történetek után pártvezetőségünk egyhangulag elhatározta, hogy a terrorisztikus támadások elől kitér és a nemzetgyűlési választásokban részt nem vesz.”⁸¹ A párt passzivitásba vonulása nem jelentette programjának feladását, csupán másféle taktika keresését jelezte.

A Huszár-kormány nem nézte jó szemmel az ébredők és a radikálisok pogromjait. Huszár először a gyengébb ellenféllel, az Antiszemita Párttal és a radikálisokkal akart leszámolni. Az Antiszemita Párt és annak vezére, Török Elemér még 1919 decemberben kilépett a KNEP-ből. A radikális keresztényszocialistákat pedig úgy hallgattatta el, hogy lapjuk megjelenését hónapokig megakadályozta. A szórványosan megjelenő lap-számok a pártban uralkodó zavarról, bizonytalanságról tanúskodnak. 1920 január utolsó napjaiban támogatták Friedrich Istvánnak Huszár és a KNEP-beli keresztényszocialisták elleni puccskísérletét.⁸² A sikertelen puccszerű kormányalakítási kísérlet után Huszár Károly igyekezett végleg leszámolni a radikális keresztényszocialistákkal, akik májusig ismét nem jutottak szóhoz. A nemzetgyűlési választások után a kormánypártok egyre határozottabban léptek fel a „szélsőségek” ellen. Többek között a radikálisokat is támogató Friedrich Istvánt Huszár Károly és a háttérben maradó gr. Teleki és gr. Bethlen, saját módszerrel akarták lehetetlenné tenni. Dr. Ulain Ferenc, gróf Tisza István övezvényének ügyvédje a Szózatban támadást intézett Friedrich ellen. A volt miniszterelnököt és aktív hadügyminisztert a Tisza-perben a vádlottak padjára ültették. Bár Friedrichre nem sikerült rábizonyítani a Tisza István meggyilkolására való felbújtás vádját, politikai ellenfelei elérték, hogy távozni kényszerült a KNEP elnöki posztjáról és hamarosan a kormánypártból is.⁸³

A Friedrich ellen indított hajsza idején a radikálisok cserben hagyták eszményképüket. 1919 decemberben még a Habsburgok trónfosztását követelték, az összeülő nemzetgyűlés legfontosabb feladatának pedig Horthy Miklós királlyá koronázását tartották. Ugyanakkor a Magyar Royalista Clubot, a Magyar Nemzeti Királyság Pártját a „zsidók mesterkedésének” nevezték. 1920 tavaszán azonban már Habsburg-pártiak,

⁸¹ Népakarat, 1920. jan. 22. Párthíveinkhez !; HIL. HM. Eln. 5/a.1919—907/2., 689. cs., Def. jel. 1919 IX. 3. „Többször előfordult, hogy keresztény szervezetekhez tartozó propaganda csoportokat . . . megütlegelték.”

⁸² Világ, 1920. febr. 3, 5.; Népakarat, 1920. febr. 6.

⁸³ PI Archívum 614. f. 1/1919—7083. Bp-i Btszk. I—XXV. kötet (Tisza-per) Franke János 1920. ápr. 21-én Simonyi-Semadam miniszterelnökhöz intézett beadványában ismételtén 60—70 q rotációs papír kiutalását kérte a Népakarat számára. A kormány azonban elzárkózott a kérés teljesítése elől. Lásd OL. ME. 1920—V—3447.

legitimisták. A Habsburg-dinasztiát is a zsidók üzték el szerintük, a magyar és az osztrák nép továbbra is hű hozzá.⁸⁴ A nemzeti királyválasztóktól tehát eljutottak a legitimistákhoz, sőt a karlistákhoz. Ennek megfelelően, a KNEP első jelentős szakadásakor, 1920. április 12-én a Friedrich által felújított Keresztény Nemzeti Párt mellé álltak. A legitimistákhoz közeledő Friedrich Istvánban látták ismét azt az embert, aki egyedül képes az intranzigens keresztény politika vitelére. Viszont a KNEP-en belül egyre inkább elsikadó keresztényszocializmus értelmezése körüli bizonytalanságot a radikálisok szerint a „prelátusok politikája” okozta. Az első zavart Giesswein Sándor kiválása és önálló útkeresése idézte elő. De a keresztény-párti konzervatív Ernst Sándor taktikázó, s a kisgazdapárt előtt nem egyszer visszavonuló politikáját épp úgy elutasították, mint a Teleki–Bethlen, és a disszidens Klebelsberg csoportot egyértelműen támogató Vass József „kereszténydemokratizmusát”. Az igazi keresztényszocialista politika a radikális keresztényszocializmus lenne, amely Prohászka Ottokár által 1918–19-ben meghirdetett radikalizmus szellemében, a hungarizmus, az antiszemitizmus és fajvédelem programjával kiegészülve hirdette az osztályharc helyett az osztályegüttműködés megteremtését.⁸⁵

A kezdődő konszolidációs törekvések, s mert ezt részben veszélyeztette a nyílt terror és az antiszemita zavargások, az Ébredők, az Antiszemita Párt visszaszorítását és egyben a Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt elsorvadását is jelentették. A Wagner-frakció nem tudott befolyást szerezni magának, csupán az ÉME-vel együttműködve nyílt alkalma arra, hogy tömegek előtt szerepeljen. A számba jöhető rétegek befolyásolásában nem vált versenyképesé más ellenforradalmi szervezetekkel és mozgalmakkal. A Friedrich-hez való csatlakozással nyíltan feladták az „önálló” radikális keresztényszocialista platformot. Friedrich ellenzékbe szorulása után pedig az államhatalom nem tűrte meg az ellenzékivé váló radikalizmust. A fentiekből is következett, hogy a radikális csoport szervezetileg sem tudott kiépülni. Ezért 1920 július elejére a Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt megszűnt.

5. A frakció megszűnése

A Népakarat 1920. július 6-án, kéthónapi hallgatás után, csak a „radikalizmussal” és a pogrom-antiszemitizmussal való szakítás árán láthatott napvilágot. Ezt fejezte ki az is, hogy a Wagner-csoport ismét felvette az 1918–19 fordulóján már használt Magyarországi Keresztényszocialista Párt nevet.⁸⁶ A két hónapig húzódó válság azt eredményezte, hogy a csoportból kiléptek azok az elemek, akik Friedrich István politikájának közvetlen támogatói voltak. Bergendy Szilveszter volt újjászervezett keresztényszocialista titkár vezetésével, aki egyben a salgótarjáni keresztényszocialista titkár és helyi lap szerkesztője is volt, átléptek az 1920 június végén megalakult Keresztény Nemzeti Munkás Szövetségbe, amely a Friedrich-csoport keresztény nemzeti munkásszervezeteként funkcionált.⁸⁷

⁸⁴ Népakarat, 1920. máj. 6.

⁸⁵ Uo. „Fogalomzavar a szocializmus körül”, „Mit akar a keresztény szocializmus?” és „Prohászka a radikális keresztény szocializmusért”. Prohászka 1919 után csak elvétve szerepelt a keresztényszocialisták között, gyakrabban lépett fel az ÉME gyűlésein és rendezvényein.

⁸⁶ Népakarat, 1920. júl. 6. Párthírek.

⁸⁷ 1920 elejétől felgyorsult a konjunkturalisan felduzzasztott keresztényszocialista szakszervezetek bomlása. Oláh Dániel „volt munkásminiszter” szintén keresztényszocialista alapon tevékenykedett. A KNEP-en belüli ellentétek kiéleződésekor Friedrich István Oláht is felhasználta a Huszár–Ernst szárny elleni harcában, s a keresztényszocialista

A Magyarországi Keresztényszocialista Párt ismét kísérletet tett a párt szervezeti kiépítésére. Ennek érdekében az új pártprogram kidolgozására háromtagú bizottságot küldtek ki. A csoport új taktikai tájékozódását jelezte, hogy intranzigenciájuk az antiszemitizmus terén is megszeliődött. A „zsidókérdés” megoldását most a *konzolidáció* érdekében tartották fontosnak. Simonyi-Semadam Sándor kormányának bukásakor üdvözölték gróf Bethlen István kormányalakítási kísérletét. Pénne a konzolidációhoz szükséges produktív kormány megteremtőjét látták. Ugyanakkor a párt lapja közölte a Magyar Királyság Pártja (Royalista Párt) kiáltványát. Bár az év elején még az arisztokraták, a Bethlen-típusú „régí bünösök” ellen hadakoztak, most bárkinek ezek közül hajlandók voltak felkínálkozni, de senkinek sem kívánatos fegyverbarátságuk. Gróf Teleki Pál miniszterelnökségét a szerintük már elposványosodott keresztény kurzus után örömmel fogadták. Teleki arisztokratikus lelkületében bíztak, amely a „Huszár—Simonyi-féle álkeresztény politika” után a történelmi uralkodó osztály felülkerekedését jelentette. Teleki miniszterelnök azonban nem a Magyarországi Keresztényszocialista Pártot, hanem a Magyarországi Munkások Nemzeti Pártját támogatta jelentős összegekkel.⁸⁸ A keresztényszocialista frakció pedig igyekezett kiérdemelni a kormány bizal-

táboron belül Oláht állította szembe a Huszárékat támogató szakszervezeti vezetőkkel. Oláh Dániel neve alatt Munkás Újság címen hetilapot (megjelent 1920. jan. 19.—1921. márc. 20.), Magyar Nemzeti Munkáskönyvtár címmel pedig kéthetente megjelenő folyóiratot indítottak (megjelent 1920 február—1922 jan.). Az orgánukom finanszírozására a Friedrich vezette Hadügyminisztérium költségvetéséből 100 000 koronát irányoztak elő. *Huszár János* volt újjászervezett keresztényszocialista titkár 1920 februárban alakított „önálló” munkásszervezetet *Nemzeti Szövetség* néven. *Bergendy Szilveszter* keresztényszocialista titkárt a szakszervezetek Vezérlő Bizottsága 1920. jún. 15-én áruulás miatt kizárta a mozgalomból. Bergendy salgótarjáni keresztényszocialista szakszervezeti titkárként szerkesztette a helyi keresztényszocialista lapot, a Salgótarjáni Közlönyt, amely kéthetente 1200 példányban jelent meg. Bergendy közvetlen kapcsolatban állt a Nemzeti Hadsereggel és a Hadügyminisztériummal, s a miskolci katonai körletparancsnokság „T” Osztályának rendszeres jelentéseket küldött a salgótarjáni és Ózd környéki munkásmozgalomról. A keresztényszocialista szakszervezeti mozgalomból és a Wagner-csoportból kiváló „nemzeti munkásvezérek” más nemzeti munkás alakulatok töredékeivel összefogva, 1920 június végén megalakították a *Keresztény Nemzeti Munkás Szövetséget*, Bergendy Szilveszter vezetésével. A Szövetség felhívása Friedrichék lapjában, a *Virradat*-ban jelent meg 1920. júl. 3-án. A csoport hivatalos lapja a Kispesten megjelenő *Nemzeti Munkás* lett, amely a Salgótarjáni Közlönyből alakult át. A Keresztény Nemzeti Munkás Szövetség mögött a Keresztény Nemzeti Párt állt. 1921. jan. 9-én megjelent programjukban elhatárolták magukat a keresztényszocializmustól. A keresztényszocialista szakszervezetek közül csupán a salgótarjáni és kispesti szervezetek csatlakoztak hozzájuk. A Szövetség és lapja, a *Nemzeti Munkás* 1922. ápr. 30-ig állt fenn. Lásd OL. Filmtár Mt. jkv. 11609. doboz, 1920. dec. 23.; OL. ME. 1920—V—2828; 1921—V—1650, 2536, 5854, 9536 és 10863. sz.; HIL. HM. Eln. C. 1. tét. 100.632/1920—773, 102.052/1920—776, 102.729/1920—777, 50.139/1921—928, 50.374/1921—930, 51342/1921—932, 51.667/1921—932; A Nép, 1920, jan. 11., febr. 22., jún. 20., 27.; Nemzeti Újság, 1920. febr. 20., júl. 4.; Nemzeti Munkás, 1921. jan. 9.; Virradat, 1920. júl. 3.

⁸⁸ PI Archivum 654. f. 4/17. 6e. Csizmadia Sándor, Kacsó Gyula és Landshoff Károly, a Magyarországi Munkások Nemzeti Pártja vezetőinek 1921. jan. 17-i levele gróf Teleki Pál miniszterelnökhöz; Főv. Lt. Bp-i m. kir. Allamrend. FK. Pol. Nyom. Főcso. 9—1922. Angyal Gyula és Kacsó Gyula, a Magyar Munkások Országos Pártja vezetőinek 1922 szeptemberben a miniszterelnökhöz intézett Emlékirata. Teleki bizalmas embere és a párt vezetőinek megállapodása szerint a csoport tulajdonába kerülő „Igazság” Lap és Könyvkiadó RT. céljaira első részletként a tízmillió alaptőke 33%-át, 3 300 000 koronát átvettek 1921 január elején. A párt részéről Apsay János, egy volt újjászervezett keresztényszocialista vette fel az összeget. 1920 végéig, a nemzeti blokk megalakulásáig a Magyar Munkások Országos Pártja (Angyal—Kacsó) Huszár Károly miniszterelnöktől havi 15 000, Simonyi Semadamtól pedig havi 30 000 koronát kapott. OL. ME. 1921—V—4121., 5327. és 5722. sz.

mát. Az eddig radikális szocializálást követelő csoport hirtelen a gazdasági konszolidáció híveként, a keresztény jogrend és termelés helyreállítását sürgette. A fehérterror egykori éltetői azt most a Huszár—Simonyi éra kisiklásának nevezték, s élesen elítélték a nemzeti hadsereg tisztjeinek és az Ébredőknek a Club-kávéházi provokációját.

A Wagner-féle párt a keresztényszocialista szakszervezetekkel szemben is a rend és konszolidáció jelszavával lépett fel. „Le kell törni a destrukciót! Meg kell szüntetni az osztályharcot! — írták. — Aki ma osztályharcot akar, az a bolsevizmust akarja vissza. Fel kell tehát oszlatni az osztályharc alapján álló keresztényszocialista és szociáldemokrata szakszervezeteket. A szakszervezetek . . . a munkásságért eddig nem tettek semmit . . .” A frakció, miután nekik nem sikerült keresztényszocialista mozgalmat szervezni, most nemcsak a szociáldemokrata, hanem a keresztény szakszervezeteket is osztályharccal vádolta, holott ez még a Szakszervezeti Tanácshoz tartozó szervezetek nagy részére sem állt ebben az időben, még kevésbé a keresztényszocialistákra. A támadás általában a szakszervezetek ellen irányult, amelyek a fehérterror időszakában szinte egyedüli védomezői voltak a munkásosztálynak. A szakszervezetek helyett a Magyarországi Keresztényszocialista Párt a *munkáskamarák* felállítását javasolta. „A szociáldemokrata bizalmi rendszer épp úgy, mint a keresztényszocialista szakszervezetek által követelt panaszbizottságok destrukciót tenyésztenek, a szakszervezetek a bolsevizmust akarják visszaállítani . . .”⁸⁹ — írta a Népakarat. A kommunista mozgalom „melegágyaként” jellemzett szakszervezetekkel szemben a párt szerint csak a paritásos alapon, a munkaadó és a munkások közös részvételével szervezett munkáskamarákkal lehet védekezni. A frakció szembeszállt azokkal a szélsőjobboldali körökkel is, amelyek csak a Szakszervezeti Tanácsot tartották osztályharcosnak, a keresztényeket pedig nem. „Vagy talán nem mindegy a kettő? — teszik fel a kérdést. — Az egyik eredeti, a másik plagizált. A keresztény család éppen úgy család, mint a zsidó család. Az osztályharccal hasonlóképpen vagyunk. Egy kutya az, akár szociáldemokraták, akár a keresztényszocialisták részéről jöjjön is az. A keresztényszocialista vezérek még ma is az osztályharc álláspontján nyilatkoznak.”⁹⁰ A keresztényszocialista frakciót fellépésében támogatta az Ébredő Magyarok Egyesülete. Főleg Szabó József központi keresztényszocialista főtítkárt támadták. Szabó ugyanis munkásvédelmi, gazdasági-érdekképviseleti kérdésekben lehetségesnek tartotta a keresztényszocialista szakszervezetek együttműködését a szociáldemokratákkal.⁹¹ A keresztényszocialista szakszervezetek elleni fellépésre az alkalmat az ébredők és a keresztényszocialisták pozíció-harca szolgáltatta. Az ÉME villamosvasúti csoportjának 1920. július 10-i gyűlésén az ébredők nem engedték szóhoz jutni Szabó Józsefet, aki a keresztényszocialista szakszervezetek főtitkári tisztje mellett a fővárosi villamosvasúti keresztényszocialista szakszervezet elnöke is volt. Komoly versenyfutás folyt ugyanis egyes közüzemekben és az állami alkalmazottak körében a két szervezet között ezeknek a rétegeknek a megnyeréséért.⁹² A keresztényszocialista szakszervezetek, hogy a konjunktúráisan hozzájuk csapódottak egy részét tartósan megnyerjék, kénytelenek voltak komolyabb eszközökhöz folyamodni tagjaik gazdasági követeléseinek realizálása érdekében. Ezért egyes helyeken a keresztényszocialisták által kezdeményezett és vezetett sztrájkokra került sor. Úgy tűnhetett, hogy a keresztényszocialista szakszervezetekben tömörülő, ilyen módon szervezett vallásos dolgozó rétegek gazdasági-szociális érdekeit

⁸⁹ Népakarat, 1920. júl. 20. Keresztény Dolgozó Testvéreink!

⁹⁰ Uo., 1920. aug. 3. Küzdelem az osztályharc ellen.

⁹¹ Hazánk, 1920. aug. 29., okt. 24.

⁹² Virradat, 1920. júl. 13.; Nemzeti Újság, 1920. júl. 13. A villamosalkalmazottak ügye; Villamos, 1920. júl. 25. Kik szervezték meg a villamosokat; Főv. Lt. XI/1519. m. BSzKRT Ker. szoc. szaksz. 1.177/2, 1.176/3. cs.

valóban felkarolják. A harcos fellépésekkel az „osztályöntudatosság” benyomását kellették más nemzeti szervezetekben, az államhatalom alsó- és középszintű szerveinek képviselőiben, — különösen némely vidéki főszolgabíróban, — és nem utolsó sorban a munkaadók előtt is, akik veszélyesnek látták a keresztényszocialista mozgalom ilyen irányú fejlődését, nem egy esetben magukat a keresztény szakszervezeteket is, mint a dolgozók szervezethez tartozó egy formáját.⁹³ Ezért 1920 derekától igyekeztek a keresztényszocialista szakszervezeteket visszaszorítani az osztályegyüttműködés Prokrusztesztéségyába. A Wagner-féle frakció is egyoldalúan értelmezte a keresztény szakszervezetek tevékenységét.⁹⁴ Abból csak a dolgozó rétegek gazdasági-szociális érdekeinek védelmét emelte ki és elhallgatta a keresztényszocialista mozgalom osztályegyüttműködést célzó erőfeszítéseit. A keresztényszocialista szakszervezetek is reagáltak a frakció támadására. Tagadták, hogy az osztályharc alapján állnak. Az osztályharc helyébe lépő *osztály öntudat* értelmezésük szerint azt jelenti, hogy „meg kell adni a királynak, ami a királyé, Istennek ami az Istené, azaz a mai társadalomra értelmezve: méltó a munkás az ő bérére” — idézték a Rerum Novarumot.⁹⁵ A keresztényszocialista szakszervezetek igazságosnak és szükségesnek tartották a gazdasági harcot a tőke ellen, ezt „osztályöntudatos” harcnak tekintették, szemben a politikai harcként értelmezett osztályharcral.

A Magyarországi Keresztényszocialista Párt fellépése általában a szakszervezetek ellen a hivatásrendi társadalom nevében még nem eredményezte volna feltétlen szembe kerülésüket a keresztényszocializmussal, hisz ez a gondolat már a Rerum Novarumban is megjelent, s a Quadragesimo Annoban majd elfoglalja a keresztény szolidarizmus a keresztényszocializmus helyét. A Wagner-féle csoport a keresztényszocialista szakszervezeti mozgalommal szembeni álláspontjának konzekvenciáit levonva, névleg is szakított a keresztényszocializmussal. A frakció 1920 májusától tartó bomlási folyamatának betetőződéséeként *1920 augusztusában a Magyarországi Keresztényszocialista Párt is megszűnt.*

1920 augusztustól decemberig a Népakarat ismét elhallgatott. A frakció utolsó maradványaként 1920 decemberében és 1921 januárban még háromszor megjelent a Népakarat, mint párt nélküli politikai lap, Franke János és Wagner Antal szerkesztésében.⁹⁶ Interjúkat közöltek eddigi ellenfeleiktől, Giesswein Sándortól, Vass Józseftől. A frakció önálló arculata, sajátos jellege végképp megszűnt. 1921 januárban Wagner is megvált a laptól, Franke János maradt egyedül a hajdani újjászervezetekből. Végül is a frakció visszatért oda, ahonnan vététt: a keresztényszocialista szakszervezeti mozgalomhoz, Haller Istvánhoz, Székely Jánoshoz és Szabó Józsefhez. Az antiszemita csoport és lap haláltusáját jelezte, hogy utolsó számában már „...nem foglal el igaztalan álláspontot sem fajjal, sem felekezettel” szemben. Haller Istvánnal karöltve hangoztatta: „Szociális kibékülést követelünk és kezét fogunk a szociáldemokrata munkássággal, bármely fajjal...”⁹⁷ Ebbe az irányba azonban már nem volt szükség arra, hogy

⁹³ HIL HM. Eln. C. 1. tét. 51.912/1921—932. cs.

⁹⁴ Egyes helyi keresztényszocialista szervezetek, bár szervezetileg az országos központhoz tartoztak, politikai irányukat és propagandatevékenységüket tekintve inkább a radikális antiszemita frakció irányvonalához álltak közelebb. Ilyen szervezetek voltak a tárgyalt időszakban a győri, a salgótarjáni, a csepeli, a Budapest VI. kerületi szakszervezeti és pártcsoportok. A tatabányai keresztényszocialista szakszervezet 1921-ben belépett a helyi ÉME-csoportba. Lásd HIL HM. Eln. C. 1. tét. 101.872/1920—776, 105.707/1920—781, 51.325/1921—928, 55.871/1921—933.

⁹⁵ A Nép, 1920. aug. 29. Osztályharc alapján áll-e a keresztényszocialista mozgalom?

⁹⁶ Népakarat, 1920. dec. 17., 1921. jan. 2. és 17.

⁹⁷ Uo., 1921. jan. 17. Haller István nyilatkozata.

külön frakciót alkossanak. A frakció létalapja a vezető keresztényszocialista politikusok álláspontjának elfogadásával megszűnt.⁹⁸

*

A radikális keresztényszocialisták elhelyezkedését a magyar ellenforradalom politikai struktúrájában nagymértékben meghatározta az Ébredő Magyarok Egyesületéhez való viszonyuk. Az ébredők alkotta a magyát majd minden ellenforradalmi mozgalomnak, s a fehérterror éveiben országosan kiépített, a közigazgatást, államapparátust és a hadsereget is behálózó leghatalmasabb ellenforradalmi szervezetté vált. Az ÉME hatalmi súlyát fokozta, hogy elsősorban a nemzeti hadsereg különítményeivel fonódott szorosan egybe. Az ébredők fegyveres terrorjukkal és „agitációjukkal számos képviselőt juttattak a nemzetgyűlésbe . . . megbecsülhetetlen szolgálatot tettek a jelen rendszernek . . .” — állapította meg az ÉME-ről szóló 1920. április 16-i védelmi helyzetjelentés.⁹⁹ Az ellenforradalom első időszakában az ébredők is bekapcsolódtak a munkásosztály elleni támadásba, a munkásosztály és a középrétegek keresztény nemzeti alapon való megszervezésébe és ideológiai „megdolgozásába”.¹⁰⁰ A munkáskérdést, a szociális problémát az ébredők fajvédelmi, antiszemita alapról közelítették meg. Hogy milyen szociális feladatokat kell a fajvédelemnek megoldani, arra nagyon „praktikus” receptjük volt. „Lehetőleg ki kell sajátítani a zsidó demokrácia szociális programját — jelentették ki az ÉME országos kongresszusán. — Azok a célkitűzések, melyek a zsidódemokráciának porhintésül szolgálnak, becsületes és komoly tételek lesznek a fajvédelem programjában.”¹⁰¹ Anka János újságíró, aki a keresztényszocialista mozgalomból nőtt ki az ÉME egyik vezetőjévé, nem látta ilyen egyszerűnek a dolgot, szerinte az ÉME-ben még „mélyíteni” kell a szociális elgondolást, hisz „. . . a gazdasági rendszert kell megváltoztatni, ha gyökeres változást akarunk a szociális kérdésben is”.¹⁰²

Általában véve a keresztényszocialista mozgalom mérsékeltabb volt az ÉME-nél, nem volt híve a katonai diktatúrának, a fehérterrornak, az antiszemita és anti-kommunista pogromoknak, amit részben éppen az ébredők, az antiszemita párt és a radikális keresztényszocialisták is gyakoroltak. Az ébredők általában véve mindenféle munkásmegmozdulás letörését vállalták, elleneztek a munkásosztály gazdasági-szociális érdekvédelmi szervezkedését és harcát is. A keresztényszocialista szakszervezetek viszont — keresztény és nemzeti alapon bár — kísérleteket tettek a munkásosztály és más dolgozó rétegek szociális helyzetének javítására. Ilyen irányú törekvések nem egy eset-

⁹⁸ A Bp-i Kat. VAP. 1921. febr. 14-i jelentése szerint „a *Népakarát* című politikai lap a *forradalmi korszakra élénken emlékeztető címe miatt* beszünttetett. A szerkesztőséget és a kiadó hivatalát a *Keresztény Nemzeti Hírlap* vette át . . .” HIL. MNH. VKF. 602/1921 — I. hdm./42. cs. A katolikus főpapok többsége ekkor már határozottan szembefordult a pogrom-antiszemizmussal. Az *Egyenlőség* című lapban megjelent ilyen jellegű interjúk kapcsán a Honvédelmi Minisztérium Politikai Osztálya Zadravecz István tábori püspök útján érdeklődött Csernoch hercegprímásnál, gróf Mikes szombathelyi, Rott veszprémi és Hanauer váci megyéspüspököknél. A primás válasza sem méltatta Zadraveczet. A karlista Mikes püspök 1921. aug. 19-i válaszában erőlyesen tiltakozott: „A ker. kath. elvek értelmezése, a gyakorlati életre való alkalmazása a kath. egyház főpásztorainak feladata, amelyben kívülálló tényezők nem hivatottak irányt szabni és kioktatni.” HIL. HM. Eln. C. 1. tétel, 54.718/1921—933.

⁹⁹ HIL. HM. Eln. C. 1. tétel, 60.677/1920—770. cs.

¹⁰⁰ *Ébredő Magyarország*, 1919. nov. 23. Budapest munkásai!

¹⁰¹ Fajvédelem és munkáskérdés. Három előadás az ÉME 1925. dec. 20-án tartott országos kongresszusán. 1926. 1. *Kiss József*: A fajvédelem viszonya a demokratikus illetve szociális reformokhoz.

¹⁰² *Uo.*, 25. 1. *Anka János* előadása.

ben éppen az ébredők sztrájkító csoportjainak bevetésével hiúsultak meg.¹⁰³ Az anti-kommunizmus, a demokrácia-ellenesség, a marxista vagy revizionista alapon álló munkásmozgalom visszaszorítására irányuló törekvések közös vonásai az ébredőknek és keresztényszocialistáknak — sőt a keresztényszocialisták is vállalkoztak sztrájkításra —, de ezek megvalósításában különféle taktikát és módszereket alkalmaztak. Az ébredők 1919 őszétől a KNEP-beli keresztény politikusok mögé felsorakozó keresztényszocialista szakszervezeteket is az intranzigens keresztény nemzeti politika feladásával vádolták. A radikális, antiszemita keresztényszocialista frakció az ÉME és a keresztényszocialista szakszervezetek vitáiban az ÉME mellé állt. A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt az ébredőkhöz igazodva elítélte a keresztényszocialista szakszervezetek taktikai irányvonalát.¹⁰⁴ A „radikálisok” feloldódtak az ÉME-ben, egy ideig annak mintegy keresztény nemzeti „munkás-különítményét” képezték. Önálló akciókra nem is voltak képesek, hanem együtt léptek fel az ébredők és az antiszemita párt által rendezett gyűléseken, tüntetéseken, amelyek célja az antiszemitizmus felkorbácsolása és a keresztény kurzus védelme volt.¹⁰⁵

A jobb- és baloldali keresztényszocialista irányzatok csődjének a munkásosztály és a dolgozó rétegek ellenállása mellett a hatalom birtokába jutó Bethlen—Teleki csoport konzervatív konszolidációs politikai koncepciója volt az oka. „Ha... egy pillantást vetünk korunk keresztényszocialistának nevezett politikai mozgalmára, nagy megdöbbenéssel kell megállapítanunk, hogy a kettőnek csak a neve azonos” — írta az egyik magyar polgári szociológus 1920-ban a „kurzus-keresztényszocializmusról”. A húszas évek gyakorlati keresztényszocialista mozgalmának vezetőiben a mozgalom kezdeti keresztény erkölcsi alapelveinek, a felebaráti szeretetnek, a testvériségnek, a gyengék támogatásának nyomát sem találjuk. Ez a „praktikus” keresztényszocializmus a magyar ellenforradalom céljainak szolgálatában erkölcsi tartalmát elvesztette, helyesebben elvetette. Ezzel ajtót tárt szélsőséges irányzatoknak, az antiszemitizmusnak, a szélsőséges szociális demagógiának és sovinizmusnak. Ez a keresztényszocializmus „a társadalmi élet újjáépítésére szintén alkalmatlan... ugyancsak anarchiára vezet”.¹⁰⁶ Ezt a konklúziót vonta le lényegében a konszolidációra törekvő Bethlen—Teleki csoport is, amikor a szélsőjobboldali keresztényszocialista frakció működését lehetetlenné tette. Az „ortodox” keresztényszocializmus kilépve az erkölcsi, szociológiai elméleti körből, a gyakorlati tevékenység során egymásután kénytelen volt felrúgni etikai tételeit. Giesswein Sándort, aki erre nem volt hajlandó, a „keresztény nemzeti” Magyarország kiközösítette, félreállította. Az ő védőszárnyai alatt felnőtt keresztényszocialista szakszer-

¹⁰³ Például Budapest székesfőváros keresztényszocialista köztisztasági alkalmazottainak és Omnibusz-telep dolgozóinak 1921. ápr. 18-i, a debreceni villamosvasúti keresztényszocialista csoport 1921 augusztusi sztrájkja, a büki cukorgyár uradalmi cselédjeinek 1922 augusztusi sztrájkja stb. HIL. HM. Eln. C. 1. tétel, 50.374/1921—930, 51.912/1921—932, HM. Eln. Kat. Pol. Oszt. 50.005/18—1922/1023; PI. Archivum 654. f. 4/72. őe.; A Nép, 1921. aug. 17.

¹⁰⁴ Népakarat, 1920. jan. (dátum nélkül) 2. sz. A főpapok és a mágnások.

¹⁰⁵ Az ÉME ellen 1920 novemberben lefolytatott vizsgálatkor derült ki, hogy a Friedrich-párt elsősorban egyes radikális keresztényszocialista elemekre támaszkodva akarta megszerezni az ÉME budapesti kerületi szervezetei vezetését. Az ÉME IX. kerületi csoportjában Huszár János városi altsízt — volt újjászervezett keresztényszocialista — vezetésével egy ún. „újjászervező bizottság”-ot alakítottak. A VAP „T” Osztályának 1920. nov. 23-i jelentése szerint „az újjászervező bizottság hátsó mozgatói szintén a Friedrich-párt emberei lesznek...” Ezt a kísérletet az ÉME-nek különben szabadkirályválasztó központi vezetősége a kerületi szervezetek önállóságának csökkentésével hátrította el. Lásd HIL. HM. Eln. C. 1. tét. 107.775/1920—784; HIL. Bp-i Kat. VAP. „T” helyzetjel. 1920/3, 1920/4.

¹⁰⁶ *Neuhaus Ferenc*: A társadalmi kérdés, Bpest. 1920, 200—201. l.

vezeti vezetők, akik elfogadták a keresztény kurzust, lépten-nyomon szembetalálták magukat a keresztényszocializmus által hirdetett erkölcsi elvek és a konkrét valóság között fennálló ellentéttel. A dolgozó rétegek támogatásának megnyerése egyfelől, a fehérterroret gyakorló nemzeti hadsereg, az államhatalom és az uralkodó osztályok egy része támogatásának biztosítása ehhez másfelől, nap mint nap az elveken való túllépésre készítette őket. Mivel a keresztényszocializmus erkölcsi törvényeinek megfelelően a társadalmat átalakítani nem lehetett, az elveket vették revízió alá és alakították a korabeli magyar társadalmi-politikai valósághoz. A „radikálisok” példája viszont azt bizonyítja, hogy a jobboldali szélsőség is rejtett veszélyeket a nagybirtokos-finánctőkés magyar uralkodó osztályok politikai konszolidációjára nézve.

Már 1921-ben, a radikálisok felszámolása után reális véleményt mondott a katolikus *Nemzeti Újság* a magyar fasizmus szélsőjobboldali mozgalmairól. Nem az olasz „fascistákat” utánzó magyar, nevében is „fascista” szervezkedésekben, kisebb-nagyobb elszigetelt csoportocskákban keresték az újat, a másfelét az 1918 előtti hatalmi formákhoz képest. Világosan látták, hogy 1917 után világméretben megváltozott körülmények között kell a polgárságnak megvédenie hatalmát, s ehhez új módszerekre, megbízható „csapatokra” van szüksége. „A polgárságnak tehát, ha uralmát fenn akarja tartani, új, megbízható védelmi szervről kell gondoskodnia, . . . hogy a szervezett s felfegyverzett munkássággal hasonlóan szervezett s felfegyverzett polgárság álljon szemben.” A liberális állam csődöt mondott a proletariátus elleni harcban. Ezért nem tekintették alkalmasnak a munkásság forradalma elleni harcban a polgárságtól *különvált* államhatalmat, hadsereget, rendőrséget, tehát a reguláris, s ezért elkerülhetetlenül a népből is toborzott fegyveres erőt, hanem a polgárság *közvetlen* fegyveres csapatainak a létrehozását és azok direkt akcióit tartják eredményre vezetőnek. „A nagy világfront egyes szakaszain — folytatódik a fejtegetés —, ahol a háborús veszteséggel járó nagy elernyedés pillanatát kihasználva, hirtelen meglepetéssel támadott a proletárság, a polgárságnak nem volt ideje, hogy a szolgálatot felmondó katonaság s rendőrség helyett önmaga szervezkedjék a maga védelmére.” Példaként említi az orosz és a magyar forradalmakat, s a sikeres ellenállás példaként az olasz fasizmust. Egyértelmű értékelése ez az 1917—21 közti forradalmi fellendülésnek; minden szociális és antiszemita demagógia leple nélkül áll előttünk a fasiszta jellegű keresztény-nemzeti mozgalmak értelme. Az előbbi gondolatot tovább folytatva, a cikk szerint a győztes polgári demokráciákban a proletariátus, mivel egyszeri rohammal nem tudta meghódítani a hatalmat, annak megszerzése hosszabb időt vesz igénybe. „Ez az idő, úgy látszik, elegendő a polgárság számára, hogy veszedelmes helyzetének tudatára ébredjen, s az orosz és magyar példán okulva, még idejében szervezkedjék, fegyverkezzék és felvegye a harcot. *Az olasz ébredők, a fascisták ellenforradalmi mozgalmu példa erre.* Ott a polgárságnak volt ideje, hogy a rendőrség és katonaság feladatának teljesítésére maga szervezkedjék, s a fasicisták erélyes fellépése, ez az egyidejű ellentámadás, csakugyan meg is akadályozta a proletárság előrenyomulását . . . a gyávának és tehetetlennek gúnyolt *polgárság a nagy front magyar és olasz szakaszán maga áll bele a harcba*, s minden ütésre ugyancsak keményen visszavág . . . ha a polgári front többi szakaszán is akcióba lépnek ezek a jól szervezett, kemény segédc csapatok, bizonyosan *meghiúsítják a proletár világforradalom törekvéseit . . . A polgári társadalom frontját a magyar frontszakaszon az Ébredők tartják megszállva, ők védik.* Ebből a szempontból kell őket nézni, szerepüket mérlegelni, tetteiket bírálni. *Amit tesznek, s ahogyan azt teszik, a harc módja és eszközei, a magyar frontszakasz speciális viszonyaiból következnek.*”¹⁰⁷ (Kiemelések tőlem — G. J.) A „keresztény tábor” tehát már 1921-ben tisztában volt a magyar fasizmus lényegével, az ébredők, a szélsőjobboldali fasiszta szervezetek tényleges szere-

¹⁰⁷ Nemzeti Újság, 1921. jún. 14. Ébredők és fasicisták.

pével. Ebben a koncepcióban jutott a „segédcsoport” szerepe a keresztény-nemzeti mozgalmaknak, s köztük a radikális keresztényszocialistáknak. A magyar frontszakasz speciális viszonyaiból következett, hogy az első vonalban harcoló csapatok a dzsentri és gazdagparaszi eredetű, elsősorban tényleges és tartalékos tiszti elemekből rekrutált katonai különítmények voltak. A tiszti különítmények és a Nemzeti Hadsereg katonai körletparancsnokságainak védelmi, elhárító és tájékoztató tisztjeinek munkáját közvetlenül segítette az ÉME. Az ébredő csoportok tevékenysége nem merült ki az ún. „középrétegek”, kispolgárság és egyes dolgozó rétegek keresztény nemzeti és antiszemita, antikommunista és sovíniszta alapon való megszervezésében. Az ÉME Hírszerző Osztályai a katonai „T” osztályok munkájába szervesen bekapcsolódva, a karhatalom részére folytattak megfigyelő, hírszerző, és szükség esetén elhárító munkát. Ezen túl, a fehérterror első hónapjaiban részt vettek a fegyveres terror gyakorlásában is.¹⁰⁸ A „magyar sajátosság”-ként említett antiszemitizmus megnyilvánult a különítmények és az ÉME terror-cselekményeiben is, de politikai síkon, kifejezetten társadalmi, gazdasági és politikai programként elsősorban az antiszemita párt és a Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt tűzte zászlajára. A keresztényszocialista mozgalom szélsőséges elemei ezen túlmenően közvetlenül is bekapcsolódtak a karhatalom munkájába. A salgótarjáni keresztényszocialista titkár például 1920-ban rendszeres jelentéseket küldött a miskolci katonai körletparancsnokság „T” osztályának a salgótarjáni és ózdi iparvidék munkásmozgalmáról, és a keresztényszocialista mozgalom előmozdítására a nemzeti hadsereg kifejezett támogatását kérte.¹⁰⁹ A salgótarjáni „T”-tiszt 1921. március 11-i jelentésében feltárta a hírszerző és elhárító szervek módszereit: „Első és fő törekvésem oda irányult — szól a jelentés —, hogy a keresztényszocialista és Ébredő Magyar munkások között bizalmi embereket szerezzek, akik . . . a destruktív politikai mozgalmakat idejekorán tudomásomra hozzák.” Salgótarjánban és környékén hét „bizalmi embert” sikerült beszerveznie. A salgótarjáni rendőrségnek szintén dolgozott egy keresztényszocialista besúgó.¹¹⁰ „Győr megyében a keresztényszocialisták a szociáldemokraták minden lépését és ténykedését figyelemmel kísérik és az így beszerzett adatokat a »T« Osztály rendelkezésére bocsátják” — jelentette 1920. október 25-én a székesfehérvári katonai körletparancsnokság „T” Osztálya. Hasonlóan járt el a győri keresztényszocialista szakszervezetek titkársága is, főként a Wagongyárból jelentették fel a kommunista és baloldali szociáldemokrata munkásokat.¹¹¹ Csepelen a keresztényszocialista vasas szakszervezeti csoport vezetősége, a székesfehérváros Elektromos Műveinél a keresztény szakszervezet egyik tagja, a MÁV Északi Főműhelyben pedig a Keresztényszocialista Vasutasok Országos Gazdasági Egyesületének tagjai folytattak besúgó tevékenységet a „T” Osztályok és az államrendőrség részére.¹¹² A katonai elhárító szervek közvetlenül is részt vettek egyes helyi keresztényszocialista szervezetek irányításában. A kecskeméti keresztényszocialista szakszervezetek titkárságának vezetőjét a szegedi (Prónay-féle) vadászászlóalj „T” tisztje „hivatalból” rendelte ki, hogy „. . . a legnagyobb ellenőrzés mellett . . . adott esetben hazafias célra teljes odaadással fel lehessen használni”.¹¹³

¹⁰⁸ HIL HM. Eln. C. 1. tét. 100.936/1920—774. cs., 105.527/1920—780, 107.791/1920—780, 107.842/1920—780, 51.857/1921—931.

¹⁰⁹ HIL HM. Eln. C. 1. tét. 60.677/1920—770, 100.632/1920—773, 102.052/1920—776, 102.729/1920—777, 102.765/1920—777, 102.852/1920—777, 50.449/1921—930.

¹¹⁰ HIL HM. Eln. C. 1. tét. 52.294/1921—928, 53.563/1921—928.

¹¹¹ HIL HM. Eln. C. 1. tét. 106.759/1920—782, 105.311/1920—780, 50.896/1921—51.325/1921—931.

¹¹² HIL HM. Eln. C. 1. tét. 103.618/1920—778, 50.477/1921—930, HM. Eln. C. 6. heti vörösvédelmi helyzetjel. 1920. jún. 20—26., 785. cs.

¹¹³ HIL HM. Eln. C. 1. tét. 50.872/1921—931.

A „segédcapatok” szerepe egyértelmű volt a fehérterror időszakában, az ellenforradalom első hónapjaiban, amíg a polgári társadalom rendezte sorait. De a konzervatív nagybirtokos uralkodó osztály és a vele szorosan összefonódó fináncetke politikai hatalmának nem totális fasizmus formájában való konszolidálására is bizonyos fokig veszélyesek lehettek a szélsőségekre hajló segédcapatok. A szélsőséges, jelen esetben kispolgári és dzsentrí eredetű antiszemita és a szociális demagógiától sem visszariadó politikai csoportok szerint a polgári demokratikus és a szocialista forradalom után „... a harmadik forradalmat a keresztény nacionalistáknak kellene megrendezni...”¹¹⁴ De éppen a sajátos magyarországi — objektív és szubjektív — okok miatt, erre a „harmadik forradalomra” nem kerülhetett sor, mert ezek a fasiszta jellegű keresztény nemzeti csoportok nem tudtak tömegmozgalommá válni. Ezért a polgári társadalom világforradalom ellenes magyarországi frontja nem a totális fasizmus formájában épült ki, hanem körülhatárolt, viszonylag szűk keretek közé szorított funkciójú fasiszta „segédcapatok” megtartásával, beépítésével, az ellenforradalmi rendszer sajátosan magyar, keresztény-konzervatív és fasiszta elemeinek összeegyeztetésével, ami a bethleni koncepcióban testesült meg. A tömegbázis hiánya miatt a magyar fasiszta és fasiszta jellegű szervezetek nem tudták átvenni az államapparátus, a hadsereg és rendőrség funkcióját, csak kisegíthették azt.

*

1919 őszén rövid időre úgy tűnhetett, hogy az újjászervezett nemzeti szocialista majd radikális keresztényszocialista frakciónak ekkor jött el az ideje, hogy végre a keresztényszocialista és katolikus politikai mozgalmak élére lendülve, átveheti a régi vezetők helyét. De ismét csalódníuk kellett. Nem maradt más választásuk: vagy megválnak végleg a keresztényszocializmustól, s ez esetben az ÉME-ben és egyéb nemzeti „munkásszervezetekben” működnek tovább, vagy visszatérnek a keresztényszocialista mozgalomba. Az adott politikai szituáció más megoldást nem tartogatott számukra.

A magyarországi keresztényszocialista mozgalom a húszas évek derekára mély válságba került. Ez szervezeti síkon is megmutatkozott. 1924 áprilisában a Keresztény Szocialista Országos Szakszervezetek Szövetsége mellett felújították az 1921-ben megszüntetett Országos Keresztényszocialista Szövetséget, a keresztényszocialista egyesületek központi szervét.¹¹⁵ A keresztényszocialista mozgalom sikertelensége őrsgévváltást tett szükségessé a szakszervezeti központ élén. Az 1926-os keresztényszocialista kongresszus Székely János és Szabó József helyett Tobler Jánost és Lillin Józsefet választotta meg elnöknek illetve főtitkárnak, előbbieket, akik 1914 óta vezették az ügyeket, a hozzájuk ragaszkodó szervezetekkel kiváltak a szövetségből. A Tobler—Lillin vezette Keresztény Szocialista Országos Szakegyesületek Szövetségéhez tartozott a szakszervezetek többsége. Az új vezetőség a konszolidációs körülményekhez alkalmazkodó irányvonalat dolgozott ki, és mindent elkövetett a mozgalom felélénkítésére. A „keresztény kurzus” éveiben erősen exponált Szabó és Székely néhány őket követő keresztény szakszervezetet is tömörítő Keresztény Szocialista Egyesületek Országos Szövetségét irányították.¹¹⁶

¹¹⁴ Hazánk, 1921. febr. 20. Mi az Ébredők politikája?; HIL HM. Eln. C. 1. tét. 107.096/1920 — 783. Bp-i VAP 1920. nov. 8-i jel. A Vigadóban az ÉME gyűlésén a mintegy 8000 fős közönséget Weiss Konrád térdenállva eskette meg „egy új keresztény forradalomra”.

¹¹⁵ OL Ppk. jkv. 1924. ápr. 9. A Keresztény Szocialista Országos Szakszervezetek Szövetségének jelentése.

¹¹⁶ Mihelics Vid: i. m., 67. l.; Illyefalvy Lajos: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. 1930. Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 597—598. l.; Keresztényszocialista Évkönyv, 1937. (I. évf.) — 1944. (VIII. évf.). Jövőnk kiadása, *Dvihalj*

Ez a kettősség a mozgalomban egészen 1944-ig fennállt. Főleg a harmincas évek második felétől a keresztényszocialista mozgalomban ismét megerősödött a szélsőjobboldali irányzat, amely a nyilasokkal és más fasiszta mozgalmakkal való egységfront kialakítására törekedett. Ugyanakkor jelentkezett a szakszervezeteken belül olyan törekvés is, amely a népfronterők felé való közeledésben látta a keresztényszocialista mozgalom útját¹¹⁷ A nyilas hatalomátvételig azonban a keresztényszocialista mozgalom egészében véve a Keresztény Párt, elsősorban Ernst Sándor taktikai útmutatásait követte, és megmaradt az ellenforradalmi rendszer iránt lojális keresztény nemzeti munkásmozgalomnak.

Géza és Tobler János szerk.: Keresztényszocialista Szakszervezetek Magyarországon 1927–1929. Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetségének jelentése a Szövetség 1927–1929. évi működéséről. Előterjesztve az 1930. jún. 1-i közgyűlésen. Bpest. 1930.

¹¹⁷ *Révai József: Még egyszer a magyar katolicizmusról (1937) in: Válogatott történelmi írások, II. köt. Kossuth. 1966, 251. l.; Keresztényszocialista Évkönyv, 1937–1944; Petőcz Pál: A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”, Történelmi Szemle, 1964/1., 112–152. l.*

Nyilas Márta:

A Párizsi Kommün magyarországi menekültjei

A Párizsi Kommün menekültjei tudvalevően főként Angliában találtak menedéket, ott az I. Internacionálé Főtanácsa messzemenő segítséget adott letelepülésükhöz. Kisebb csoportok, kedvezőtlenebb körülmények között Belgiumban, Svájcban telepedtek le.

Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia területét elkerülték. Ezekben az országokban a kormányok nemcsak arra voltak hajlandók, hogy eleget tegyenek a francia ellenforradalmi kormány felhívásának a menekültek kiadására, hanem megindították a hajsztát saját országuk munkásmozgalma ellen is. Kezdődtek a „hűtlenségi perek”.

Mindamellet Magyarországon kedvezőbb volt a helyzet, mint Ausztriában. Irányi Dániel 1871. június 3-i képviselőházi interpellációjában megkérdezte, hogy a kormány akarja-e biztosítani a képviselőházat, hogy „a politikai menekültekre nézve a népjog szentesítette menedékjogot sértetlenül fenn fogja tartani”. A június 10-i minisztertanács megállapította, hogy a politikai „bűnösök” kiadását tiltják a nemzetközi szerződések. Ám ha a Kommün párhívei közönséges bűnösöknek minősíthetők, a magyar kormány kész őket letartóztatni. A kiadatási kérelem feletti döntést a törvényszékre bízta.¹

Az osztrák és a magyar álláspont közti különbséget mutatja az, hogy *Frankel Leó*, amikor Bécsben 1876-ban letartóztatták, magyar származásának köszönhetette, hogy kikérték és Magyarországon szabadlábba helyezték.

A legismertebb kommünár, aki a 70-es években Magyarországon megfordult, Elisée Reclus (1830–1905), világhírű földrajztudós. Reclus a Kommünért harcolva esett fogságba. Deportálásra szóló ítéletét száműzetésre változtatták. 1873-ban beutazta Magyarországot. A De Gerando² család vendégéeként, — akikkel még azok párizsi emigrációja idején ismerkedett meg — beutazta Magyarországot, hogy anyagot gyűjtsön megjelenendő egyetemes földrajzi művéhez. *De Gerando Attila* írt ebből az alkalomból cikket a Vasárnapi Újságban a tudósról.³ *Reclus* átadta ehhez a működéséről, életéről már megjelent írásokat, de fontosnak tartotta, hogy a Kommün idején kifejtett politikai tevékenységét is közöljék: „Csak azt kellene hozzátenni, hogy elég szerencsétlen voltam Párizs azon polgárai sorában lenni, kik városukat átadni látták a poroszoknak ügyetlen tábor-

¹ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (MMTVD) I. köt. Bpest. 1951. 188–189. l.

² De Gerando Ágost francia származású kultúrtörténész nőül vette Teleki Emmát (Blanka testvérét), résztvett a szabadságharcban, 1849-ben menekülés közben meghalt. Kedves tanítványa volt Michelet-nek, aki Párizsba emigrált családját szeretettel fogadta és baráti körébe bevezette. Gyermekei, Antonina és Attila Párizsban szereztek tanári oklevelet. Magyar nevelőjük Irányi Dániel volt.

³ Vasárnapi Újság, 1873. okt. 19. 1–2. l.

nokaik által. Elmondhatja azt is, hogy én egyike voltam azon kommünároknak, akik Versailles ellen védték azon jogukat, hogy maguk válasszák tisztviseleiket és megtartsák fegyvereiket” — idézte *De Gerando* cikkében a tudós szavait, aki a továbbiakban még elmondta, hogy az Új Kaledóniába való deportálástól a francia és külföldi földrajzi társaságok közbelépése mentette meg. Reclus Magyarországról a legnagyobb rokonszenvvel írt a *Géographie universelle* c. 1875—1894 között megjelent 19 kötetes nagy munkájában. Magyarország iránt már a szabadságharc óta érdeklődött: akkor meg akart szökni iskolájából, hogy odamenjen harcolni. — *Kossuthot* is felkereste Torinóban.⁴ 1881-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választotta a geográfust, — akinek anarchista meggyőződése közismert volt. Így Akadémiánk azzal büszkélkedhet, hogy tagjai sorában a Kommün egy volt harcosa is szerepelt.

De Gerandóék régi ismerőse volt a korszak egyik legismertebb republikánus publicistája, *Auguste Rogeard* (1820—1896), aki 1873 és 1879 között Magyarországon élt.

Rogeard tanár és újságíró volt, a köztársasági eszmék harcos híve, III. Napóleon merész ellenfele. Szerzője volt a „Les propos de Labienus” (Labienus beszédei)⁵ című 1865-ben megjelent pamfletnek, amely kora legelterjedtebb politikai pamfletje volt, és egyes becslések szerint több kiadásban, összesen 800 000 példányban jelent meg. A szatíra először a „La Rive gauche” nevű szocialista újságban jelent meg. Ebben a lapban ismertette Lafargue a francia diáksággal Marx eszméit. A Labienus közlése a lap betiltásához vezetett, Rogeardnak pedig Belgiumba kellett menekülnie.

Ugyancsak közismert volt Rogeard „Lion du Quartier Latin” (A diáknegyed oroszlánja) című kupléja, amely a második császárság alatt a diákság és munkásság kedvelt dala volt:

L'étudiant a l'avant-garde
Qui conduit au feu l'ouvrier
Il n'a pas perdu la cocarde
de Juillet et de Février . . .⁶

Rogeard-t a Kommün április 16-i pótválasztásán a Kommün tagjává választották. A bukás után külföldön keresett menedéket. 1873-ban érkezett Magyarországra. A *Munkás Heti Krónika* érkezéséhez érdekes jegyzetet fűz.

Ezek szerint Budapesten van „*Rogeard* hírneves író, a párizsi kommün tagja — Bécsből kizavarták. Nem hisszük, hogy az itteni hatóság a bécsi gyalázatos példát követi, mert a mi előljáróink »jóravaló emberek« — szabadelvűek, demokraták, mit tehetnek ők róla, hogy Bécsben mást parancsoltak.” Majd így folytatja: „Bevallotta

⁴ *De Gerando Antonina*: Reclus Elysée. 1830—1905. Vasárnapi Újság, 1905. júl. 16. 1—2. 1.

⁵ Labienus a köztársasági Rómáért harcolt, Augustus Caesar öngyilkosságba kergette. A pamflet szerint Labienust felszólítják, hogy mondjon bírálatot Augustus írásáról. Ő ezt visszautasítja, mondván, hogy lehetetlen annak művét bírálni, aki proskribálhat. Eközben élesen fejti ki véleményét Augustusról és udvaráról, úgy, hogy a kortársak azonnal felismerhették III. Napóleont, családját, környezetét. A pamflet hatását fokozta, hogy III. Napóleon, aki ugyanúgy unokaöccse volt I. Napóleonnak, mint Augustus Julius Caesarnak, akkor jelentette meg Caesar életrajzát.

⁶ A diák az élvonalban, aki tűzbe viszi a munkást.

Nem veszítette el a júliusi és februári forradalom kokárdáját.
R. működésére vonatkozó adatok: Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français. Tome IX. p. 20—21. Éd. ouv. 1971.

egy eltávozott miniszter: meg van kötve kezük. Bécs rájuk parancsolt, azért kellett Raspet⁷ kiutasítani.”⁸

Rogeard 1879-ig, a kommünárok amnesztiájáig Magyarországon tartózkodott. Tanított, előadásokat tartott, újságcikkeket írt. *Louis Tinayre* francia festő visszaemlékezéseiben⁹ így ír róla: „... Rogeard *Auguste*, igen jeles író, a magyarrá lett Degerandocsalád biztatására Pestre jött, s itt pártfogásuk mellett járatos volt a főváros irodalmi és előkelő társadalmi köreiből, ... Pesten irodalmi órákat adott és maró cikkeket írt a hírlapokban. A nagyműveltségű De Gerando Antonina francia irodalmi előadássorozatot rendezett szalónjában, amely alkalmat adott Rogeardnak arra, hogy remek ékesszólását, vérbeli francia szellemét és kiművelt kritikai tudós képességét ragyogtassa. Ezeknek az előadásoknak nagy sikereik voltak. A politikai és irodalmi élet legkiválóbb képviselői adtak ott találkozót, a szép hölgyekről nem is szólva, akik a legnagyobb érdeklődéssel gyülekeztek *De Gerandoék* szalónjában. *Liszt* egyike volt a leghívebb hallgatóknak. ... A legtisztább francia nyelven szeretett elbeszélgetni ifjúkoráról, benső barátságáról Baudelaire-rel, a romantikus korszak csillagaival: *Georges Sand*-nal, *Delacroix*-val, *Lamenais*-val, *Lamartine*-nal, *Berlioz*-zal stb. ... Az előadások befejezése után, amikor *Pulszky*-val, *Jókaival* és gróf *Zichy Gézával* is találkozhattam, eleven társalgás következett, melynek folyamán a csillogó „causeur” felhevítette *Lisztet* is, aki nem maradt alul szellemességben. A nagy politikusok is nagy érdeklődéssel vettek részt ezekben az előadás utáni eszmecserekből.”

Jellemző Rogeard-ra a magyar sajtóban megjelent nyílt levele, amelyet az amnesztia idején a kegyelmi bizottsághoz és a francia köztársaság elnökéhez intézett. A hasábnyi terjedelmű két levél az Egyetértés nyomán a *Krónika* (A Munkás Heti *Krónika* utódja) 1879. december 7. számában is megjelent.

Rogeard szerint „a polgári jog oly elidegeníthetetlen, hogy azt senkitől nem lehet elvenni.” A kegyelmet ő nem kérte, nem is fogadja el, de élni fog talán azon jogával, hogy visszatérjen Franciaországba a kormány, az elnök engedélye nélkül is. Nem közölhetjük teljes terjedelmében *Rogeard* szellemes leveleit, de felírtól néhány részlet.

A kegyelmi bizottságnak írott levélből: „Nem annyira elérzékenyült bírák önök, mint inkább csak ellazult, elpuhult terroristák, újkori osztogatói a sommás igazságszolgáltatásnak! ... nem maradt már Önöknek hátra egyéb, mint szemtelenségeket osztogatni, de még ez is sok. — Nem egyebek önök, mint egy megugrasztott reakciónak hátramaradt nyomorékai — erőtlen gonoszlelkek, egy véres diktatúrának elavult, mosdatlan, szennyes foszlányai! ... Az adott kegyelem nem egy köztársasági politikának része, hanem egy monarchikus politikának ravasz eljárása, mely lekenyerezni s egyúttal meggyalázni is törekszik ... Őszinte republikánus kormány nem megbocsát, hanem hazahívna segíteni a köztársaságot ...”

A köztársasági elnöknek írott levélben Rogeard az elnököt olyan házmesterhez hasonlítja, aki nem mozdul a csengetésre, mikor nagysokára előkecmeredik, megbocsátást emleget, holott nem más, mint tunya, illetlen szolgál, nem sokban különbözik attól,

⁷ Friedrich Wilhelm Raspe, osztrák szociáldemokrata 1869 novemberében érkezett Bécsből Pestre, hogy itt részt vegyen az agitációs munkában. Letartóztatták és kitoloncolták. Irányi Dániel interpellált ügyében. A letartóztatás nyilvánvalóan osztrák kívánságra történt, mert I. Ferenc Józsefet is tájékoztatták az ügyről. (MMTVD I. köt. 177—178. l.)

⁸ Munkás Heti *Krónika*, 1873. nov. 2. 1. l.

⁹ *Szmrecsányi Miklós*: Tinayre Louis magyarországi tartózkodásáról. Budapesti Szemle, 1934. nov. (235. köt.) 156—157. l. Bevezetés után közli Tinayre visszaemlékezéseinek fordítását.

akit előtte elcsaptak. Az aláírás: „*Rogear*d, 71-iki számúzótt, 79-iki megkegyelmezett szabad tanár Budapesten.” A levelek kelte: „Fiume 1879 január 23.”¹⁰

A korábban említett Louis Tinayre, ismert francia festő, Marguerite Tinayre francia író, tanítónő fia. Marguerite Tinayre tagja volt az Internacionálénak. A Kommun idején a nőiskolák felügyelőjévé nevezték ki, — az első női iskolafelügyelő Franciaországban, — résztvett az iskolák államosításában. A forradalom leverésekor férjét az utcán tárgyalás nélkül agyonlőtték, ő maga öt gyermekével Svájcba menekült. Marguerite Tinayre irodalmi és politikai működését Edith Thomas, a francia forradalmi mozgalmak nőalakjának életrajzírója ismerteti részletesen,¹¹ de Magyarországra érkezésének körülményeiről Louis Tinayre visszaemlékezéseiből értesülhetünk.¹² Először ugyanis Louis került Magyarországra. Egy svájci ügynökség közvetítésével egy gazdag encsi családhoz került nyelvtanító játszópajtásként. A kis menekültet szeretettel fogadták, családtagként kezelték. Édesanyja levelei annyira megtetszettek az encsieknek, hogy egy év múlva ő is meghívást kapott. A francia nyelv tanulása iránt oly nagy érdeklődés mutatkozott, hogy Marguerite Tinayre Kassán gyermekeivel letelepedhetett, a nagyobbak szintén nyelvtanítóként működtek, és hamarosan nővérét is, Mme Babickot (Jules Babick, lengyel származású forradalmár, internacionálé- és kommüntag feleségét) Kassára hívta, oly nagy igény mutatkozott a nyelvórákra. Tinayre-ék azután Budapestre költöztek, — Mme Babick Kassán maradt. Louis és a másik fiú, Julien, a Képzőművészeti Főiskolának lettek növendékei. Louis Tinayre-nak jó emlékei maradtak Magyarországról. Növendékeivel összebarátkozott, azok házitánítói, a 48-as eszmék lelkes hívei, vele is szeretettel foglalkoztak, őt is előkészítették a magyar iskolai vizsgákra.

Marguerite Tinayre a francia sajtóban akkor jelentkezett, amikor a kommünárok-nak adott első amnesztiából kizárták. A kizárást azzal indokolták, hogy Svájcban internacionalista tevékenységet folytatott és résztvett egy világi keresztelőn, amelyen az újszülöttek a Danton, Millière és Flourens nevet nyerték.¹³ Marguerite tehát levelet írt a Marseillaise 1879. október 15-i számába, és tiltakozott a jogfosztás ellen.¹⁴ Az amnesztia megtagadása olyan színben fogja feltüntetni, mintha közönséges bűnöző volna, és ez annyit is jelent majd, hogy elveszti tanítványait. Pedig — hangsúlyozza, — Magyarországon ő senki elől nem titkolta, hogy a Kommun menekültje, de ebből semmi hátránya nem származott. A legjobb iskolákban taníthatott, a legelőkelőbb családok taníttatták vele gyermekeiket. Marguerite Tinayre működéséről a magyarországi francia konzul is kedvezően nyilatkozott, így végül is amnesztiában részesült, és a család visszatérhetett Franciaországba. Marguerite felvette a kapcsolatot a régi harcostársakkal. Jele ennek az, hogy 1882-ben két regénye jelent meg Louise Michellel, mint szerzőtárssal, a *La Misère* és a *Les Méprisés* (A Nyomor és a Megvetettek). Tinayre a regényeken a Jean Guetré álnévet használta. A *Misère*-t a két Tinayre fiú illusztrálta.¹⁵ A regényeknek nagy sikerük volt, de az írói együttműködés megszakadt. Louise Michel nyilatkozott az okról: Tinayre még elképzelhetőnek tart javulást a régi társadalmi berendezkedés mellett, viszont Louise Michel csak úgy tartja elképzelhetőnek a viszonyok megjavítását, ha minden kormányzat megszűnik. Tinayre sorsáról a továbbiakban már nem tudunk. Fiai minden jel szerint beilleszkedtek a polgári társadalomba. Louis elismert festő lett, Jules fametszőként működött. Jules felesége, Marcelle Tinayre ismert francia író, volt,

¹⁰ Krónika, 1879. dec. 7. 1. l.

¹¹ *É. Thomas*: Les „Pétroleuses”. Paris, Gallimard. 1963.

¹² Budapesti Szemle, 1934. nov. (235. köt.) 129—164. l.

¹³ Millière és Flourens a Kommun vértanúi voltak, akiket különösen felháborító körülmények között ölték meg. Diet. biogr. du mouv. ouvr. fr. 9. köt. 215. l.

¹⁴ *É. Thomas*: Les „Pétroleuses”. 131. l.

¹⁵ *É. Thomas*: Louise Michel. Paris, Gallimard 1971. 298. l.

aki magyar regényt fordított franciára — mégpedig Tormay Cecil: Emberek a kövek között c. munkáját.

A kisebb fiú, André Tinayre a századforduló idején ismét Budapestre került, helyettes konzul minőségben. Tanulmányai jelentek meg a magyar–francia kereskedelmi kapcsolatokról.¹⁶

Az 1871-ben emigrációba kényszerült jólképzett francia munkások, szakemberek munkábaállása jótékony hatású volt a befogadó országok iparára. Magyarországra tudomásunk szerint munkások nem érkeztek. Inkább kulturális, Frankel Leó esetében politikai hatásról lehet szó. Rogeard és Tinayre évekig tartózkodtak Magyarországon, de a munkáslapban megjelent két hírtől eltekintve nincsen jelünk, hogy kapcsolatba kerültek volna a munkásmozgalommal. Mindentől eltekintve nyelvi akadályok miatt sem jöhetett létre komoly kapcsolat. Mindketten kitűnően képzett pedagógusok voltak, és így a francia nyelv tanításának színvonalát emelték. Keresett volt ebben az időben a francia nyelvtanár, már nemcsak az arisztokrácia, hanem a polgárság felső rétege és az értelmiség is egyre fontosabbnak tartotta a francia nyelv elsajátítását.

Helyzetüket Magyarországon megkönnyítették a szabadságharc emigránsai, és az a rokonszenv, amellyel a negyvennyolcas eszmék következő hívei a kommünárokat fogadták. Azok a magyarok, akik még nemrégén külföldön éltek politikai emigránsokként, emlékezhetnek, hogy a legnagyobb rokonszenvet a baloldali érzelműek részéről tapasztalhatták. Ebből a szempontból talán Reclus viselkedése jellemzőnek tekinthető.

Az általam közölt, ismert folyóiratokból, könyvekből merített adatok nem kerültek a köztudatba. A kommün évfordulója ünneplésekor a sajtó nem emlékezett meg a Magyarországra menekült kommünárokról. Ez azzal magyarázható, hogy a Horthy-korszak idején nem kívántak foglalkozni a kommünárokkal, a felszabadulást követő években pedig a kiegyezés utáni haladó polgári tendenciáknak szenteltek kevés figyelmet.

¹⁶ Commerce extérieur de la Hongrie en 1902. Paris (Rapports commerciaux. No 32). Situation économique et financière et commerce extérieur de la Hongrie en 1903. Paris (Rapports commerciaux. No 418).

Kristó Gyula:

„Bulcsú nemzetségének nyári szállása” ürügyén

E folyóiratban látott nemrégén napvilágot Herényi István tanulmánya,¹ mely a következő kérdések megválaszolására vállalkozott: „ki volt és honnan származott Bulcsú és nemzetsége, rokonságban állott-e az Árpádokkal, különösen Szár Zerinddel és Koppánnal, hogyan jutottak a horka méltósághoz, mi volt Bulcsúnak a szerepe a nyugati kalandozásokban, hol volt a nemzetség téli és nyári szállása, s mi volt ez utóbbinak településtörténete az Árpádok korában”? (355)

Az alábbi gondolatok Herényi István dolgozatának olvastakor érlelődtek meg. Általában nem a szerző vizsgálódásának eredményeit, eredményeinek hitelét, valóság-tartalmát szeretnénk vitatni, annál kevésbé tehetjük ezt, mert a rendkívül gyér, szerfelett hézagos *írott* forrásanyag ma — és nyilván sokáig — még nem biztosít *szilárd* fogódzókat „írástalan” századok homályában történő *biztos* tájékozódáshoz. Ezért aligha fűzhetünk bíráló sorokat itt és most a szerző témaválasztása (a Bulcsú-nemzetség *Árpád-kori nyári* szállása) és a feltehető, a szerző által is említett tény (hogy ti. a X—XI. század fordulója táján, a Koppány-lázadást követően a király a Vérbulcsú-nemzetség *nyári* szállását, Szombathely vidékét, „nagyobb részében átadta a győztes hadvezérnek, Vencelinnek és utódainak” [363]) közötti többszörös — nemcsak kronológiai, hanem tartalmi — ellentmondáshoz. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy Herényi István feltételezett *nyári* szállás-területet kívánt vizsgálni, míg a falukialakulás folyamatában a szakirodalom — teljes joggal — a *téli* szállás fontosságát hangoztatta.² Nyitott kérdésként kell kezelnünk azt is, hogy Bulcsú vajon nemzetség vagy törzs élén állt-e.

A szerző maga is felveti azt, hogy „a nyugat-magyarországi Bulcsú nemzetség szombathelyvidéki [nyári] szállása (Bogát, Kál, Bulcsú) valóban ősi szállás-e, vagy az Árpád-házi fejedelmek — főleg Géza — kitelepítési és kisajátítási akcióinak eredménye” (374). A szerző az előbbi alternatíva mellett foglal állást, ugyanakkor szerinte az a körülmény, hogy Kál, Bogát és Bulcsú helyneveket a Balaton menti és Szombathely-vidéki „területeken kívül is találunk szerte az országban, minden bizonnyal az Árpádok telepítési és kisajátítási politikájának az eredménye” (367). A kálizok későbbi széttelepítésének okát Herényi István abban véli felfedezni, hogy „a mohamedán kálizok területén volt a legnehezebb a térítési akció a keresztény egyház részéről.” Alighanem e feltételezés bizonyítására hivatott az az erre következő megjegyzése, miszerint „egyébként a mai

¹ *Herényi István*: Bulcsú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. Századok, 1971. 355—386. l. (A továbbiakban Herényi István dolgozatának oldalszámaira — terjedelmi okok miatt — nem jegyzetekben utalunk, hanem a szövegben zárójellek között.)

² *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958. 304. l.; *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bpest. 1971.² 23—35. l.

keresztény misszióknak is a legnehezebb területe a mohamedánok közötti misszió” (385). Nem vitatható, hogy e probléma megoldásához — pontosabban: a probléma elhelyezéséhez az okok rendszerében — sokkal több segítséget várhatunk a korabeli, XI. századi törvényektől, mint a mai helyzettel indokló „analógiától”.

S e ponton máris Herényi István dolgozatának *metodikai* kérdéseirehöz érkezünk. Úgy véljük: ezek a kérdések Herényi István írásában különösen fontos szerepet kaptak, olyant, hogy nemcsak kihatással lehetnek eredményeinek hitelére, valóság tartalmára, hanem önmagában a metodika síkján is szolgálhatnak néhány tanulsággal.

1. A szerző feladatvállalásának — fentebb idézett — körvonalazása után így határozza meg a megoldáshoz vezető utat: „E problémák eldöntésénél elsősorban történeti forrásainkhoz, főleg krónikáinkhoz, Konstantinosz munkájához, valamint okleveleinkhez kell fordulnunk” (355; ld. hasonlóan 357: „Vizsgálataink során elsősorban a történeti forrásokra támaszkodunk, tehát krónikáinkra és Konstantinosz munkájára, később pedig fennmaradt okleveleinkre”). Mindenki előtt ismeretes, hogy a korai magyar történelem századaira vonatkozó *írott* forrásanyag mennyisége igen csekély. Ezzel kapcsolatos, hogy történészeink hosszú évtizedek során alaposan elemezték e kútfőket, értelmezésük vonatkozásában egymásba kapcsolódó vagy egymásnak ellentmondó feltevések sorát alakították ki. A Bulcsú-nemzetséggel és Koppánnyal kapcsolatos írott források (Liutprand, Kónsztantinosz, Anonymus, Kézai, Sankt Galleni évkönyvek, Képes Krónika) magyar szövegének egymás mellé állítása, egymás utáni közlése (359–361) az azokat érintő vélekedések, szakirodalmi utalások idézése nélkül aligha mond sokat, a szerzőt pedig semmiképpen sem menti fel a szövegek elemzésének, értelmezésének kötelezettsége alól. A fenti sorrendben idézett forráshelyek *kommentár nélküli* egymásutánja azért is vitatható, mert elfedi a köztük forrásérték tekintetében fellelhető nem csekély különbségeket, jóllehet a szerző egy helyütt említi, hogy Kónsztantinosz és Anonymus közül „a nagyobb történeti hitelt az előbbinek kell tulajdonítanunk” (361). A hitelesség (nem általában a mű, hanem a vonatkozó passzus hitelessége) megállapításának, a vonatkozó szakirodalom egymással vitatkozó megnyilvánulásai idézésének híján maga a forráshelyek listája is felesleges, mert pusztá egymásutánjuk azt a hamis illúziót táplálhatja, mintha önmagukban — a történész forráskritikája nélkül is — képesek lennének a problematikus kérdéseket megnyugtató megválaszolására.

2. „Másodsorban azonban igénybe kell vennünk a történeti forrásokból kiemelhető hely-, család- és személyneveket” (357) — írja Herényi István. Éppen e folyóiratban Heckenast Gusztáv könyve³ kapcsán lesz még módunk elmondani néhány észrevételünket a *helynevek* történeti forrásként való felhasználását illetően.⁴ Herényi István a helynévadás egyik alaptörvényének tekinti „azt az alapvető tény is, hogy a helynevek még az élő személy életében keletkeztek” (357). E megállapítás Herényinél a pusztá személynévből képzett helynevekre⁵ vonatkozik, melyek keletkezése — szerinte — a XII. század végéig megszűnik. Eltekintve most attól, hogy valóban levonhatók-e kronológiai természetű következtetések a pusztá személyneves helynevekből létrejöttük korára vagy sem,⁶

³ *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Bpest, 1970.

⁴ Az ismertetés előreláthatólag a Századok 1973. évi 3. számában fog megjelenni. (Szerk.)

⁵ Ld. *Kniezsa István*: Keletmagyarország helynevei. *Deér József és Gáldi László* (szerk.): Magyarok és románok I. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Bpest, 1943. 126–127. l.

⁶ A legújabb irodalomból ld. *Incefi Géza*: Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Nyelvészeti tanulmányok, 14. Bpest, 1970. 112–113. l.; *Reuter Camillo*: A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban [Előadás-kivonat]. Magyar Nyelv, 1971. 509. l.

nem hagyhatjuk figyelmen kívül elbeszélő forrásaink tanúságtételét. A *XIII. század végi* Kézai Simon szerint Attila hun király Sicambriát saját nevééről (*suo nomine*) nevezette el, s így alakult volna ki Buda neveként az Attilát félt németek ajkán az Echulbuer (Eccylburg) elnevezés.⁷ Az efféle gyakorlatot aligha vitathatóan a személynév + -falva összetétel e korbéli divatja⁸ magyarázza. Kérdéses, hogy e XIII. századi gyakorlat — a -falva utótag nélkül persze — mennyiben ekvivalens a X–XI. századival. A X. század (és bizonyos mértékig a XI. is) a magyar falurendszer első rétege (alapja) kialakulásának a kora, amikor nemcsak a települési kép nem kapta még meg földrajzi–térbeli elhelyezkedésének sémáját, nemcsak az emberi közösség lakóhelyei nem alakították még ki kikristályosodott, analógia révén átruházható elnevezés-mintáikat, hanem maga az állandóan lakott telep is csak úton lehetett a nemlétből a létbe. Egy másik elbeszélő forrásunk, a XIV. századi krónikakompozíció, illetve annak egyik, a *XI. század végénél* nem korábban keletkezett része elmondja, hogy András és Béla királyok testvérét, a pogány Leventét Taksony falu körül temették el, ott, ahol délapja, Taksony fekszik állítólag pogány módon eltemetve.⁹ Könnyen lehet, hogy e Dunához közeli települést már a fejedelem életében Taksonynak nevezték, de forrásunk mégis inkább azt a következtetést gyámolíthatja, mintha a sír, Taksony teteme (és nem a fejedelmi szállás, Taksony egykori otléte) adta volna a Taksony nevet a helynek.¹⁰ A helynevekből levonható tanulságok mindenképpen óvatosságot parancsolnak, hiszen — úgy tűnik — egyazon személy nevéből képzett helyneveink az ország különböző pontjain tűnnek fel, Taksony pl. Pesten kívül Heves és Pozsony megyében. Részletes adattár összeállítása és a korai helynévadás mechanizmusának gondos tanulmányozása jelenthet csak módszertani előrelépést a helynevek forrásként való bátrabb — és megalapozottabb — felhasználása terén.^{10a} Ám egyetlen tétel helyessége sem jelent önmagában biztosítékot helyes alkalmazására. Herényi István úgy látja, hogy a „XII. században az egyház előretörését mutatja a Gyöngyös mentét megülő káliz telepek közé épített Szentkereszt, Szentkirály, Szentlőrinc és Szentmárton egyház és templom. Ugyanígy alapította az egyház a besenyők települései között Szentgyörgy és Szentpéter egyházát” (378). Valójában a példák direkt módon nem az egyház térhódításáról tanúskodnak, hanem ama — Herényi István által is a szakirodalomra való hivatkozással korábban idézett — tétel illusztrációját jelentik, mely szerint „nyugati hatásra a XII. század végétől kezdve, de különösen a XIII–XIV. században divatba jött nálunk is a falvakat a templom védőszentjéről elnevezni” (357). Úgy véljük, aligha tekinthető rugalmas felfogásnak és nyelvészeti oldalról is — főleg a névadás politikussága és lélektana vonatkozásában — feddhetetlennek a szerző ana eljárása, hogy Vatanak a XI–XII. század fordulóján működött ivadékat a keresztény-

⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I. Budapestini. 1937. 156. l. Ld. még uo. 268. l.*

⁸ *Kázmér Miklós: A »falva« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század). Nyelvészeti tanulmányok, 13. Bpest. 1970. 56–60., 104–108. l.*

⁹ *Scriptores rerum Hungaricarum I. 344. l.: „Et quia ipse Leunte catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus suus [eius] more paganismo.”*

¹⁰ Vö. *Melich János: A honfoglalás kori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. 6. Bpest. 1925–1929. 78–79. l.: „A személynévekből ily alakulású helynevek azonban csakis az illető személy életében keletkezettek, csakis a személy életében történetelt meg, hogy a magyar az illető helyet a pusztá személynévvel, a szláv pedig ugyan azon személynév származékával jelölte. Az illető személy halála után az ilyen névadásnak semmi értelme sem lett volna.”*

^{10a} Ld. *Solyósi László: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv, 1972. 179–190. l.*

ellenesség élő képviselőjének minősíti (378), a Bulesú-nemzetségben felbukkanó Bata vagy Vata név pedig Herényi István szerint „keresztényellenes reminiscenciákra utal” (366).

3. A szerző bevezető soraiából úgy tűnik, tudatosan törekszik vizsgálódásaiban a *komplex módszer* alkalmazására: „adatainkat . . . az archeológia, antropológia és néprajz adataival egészíthetjük ki” (357; ld. hasonlóan 355: „nem hagyhatjuk figyelmen kívül a[z] . . . archaeológia, antropológia és néprajz megállapításait sem”). Sietünk megjegyezni, hogy a szerző ígérete teljesítetlen maradt: az embertan és a néprajz nem kapott *számottevő* szerepet dolgozatában, azt pedig, hogy a kőkori lelőhelyektől a magyar lelőhelyekig felsorolja (szakirodalmi forráshivatkozás nélkül!) mindazon falvak nevét, ahol réz-, bronz-, vaskori, római, hun, frank és avar leletanyag bukkant elő (367–368), komolyan aligha tekinthetjük komplex módszernek. Amikor Herényi István dolgozatának 369. oldalán elolvastuk a „Csánigon frank kori archeológiai leletet találtak, így e falvat is frank eredetűnek kell tartanunk” mondatot, még azt hittük, tollbotlásról van szó. Ám a szerző a következő oldalon már az elmélet pajzsára emelte e gyakorlatot: „Az avar és frank helyek vonatkozásában megfelelő archeológiai adatokkal rendelkezünk, s ebből az alapból magyarázzuk a helyneveket” (370). Magunk mindig is készségesen elismertük a régészet nagy szerepét az írás fénye által kevésbé megvilágított századok történetének kutatásában, nehezményeztük, ha egy-egy régészeti dolgozat elfeledkezve emancipált tudományával szembeni kötelességéről, csak történeti koncepciók „egyszerű” illusztrációjának felelősségét (avagy felelőtlenységét) merte magára vállalni, mégis a régészet ilyen, igazi feladatán túlmutató, adott esetben pl. helynevek eredetét kizárólagosan meghatározó funkcióját nem tekinthetjük megalapozottnak.

4. Bizonyosak vagyunk abban, hogy elfeledett, lappangó vagy éppen a tudományos közgondolkodás perifériájára került elméletek felelevenítése, (újbóli) beillesztése az összefüggések rendszerébe — alig kisebb érdem, mint maga az elmélet kidolgozása. Herényi István felújította Gyóni Mátyás ama nézetét (361), miszerint „a Balaton vidékén megtelepedett *harka*-dinasztia és ennek szállásnépe *kaliz* volt”.¹¹ E tanulmánya keletkezésekor még nem állt Gyóni Mátyás rendelkezésére a magyarsághoz csatlakozott népelemek, az ún. katonai segédnépek történetének monografikus feldolgozása;¹² ezt Herényi István már módjában volt használnia, amit meg is tett. Herényi István azonban valóban csak felújította Gyóni Mátyás elméletét, de nem valószínűsítette azt sarkalatos pontján (hogy ti. a kónsztantinoszi *Καλις* valóban a kaliz népnév megfelelője),^{12a} és nem kísérelte meg okadatoltan beilleszteni azt az újabb kutatási eredmények rendszerébe. Herényi István — Gyóni nézetével azonosulva — gyakran szól a „káliz Vərbulesú nem”-ről (362; ld. még 370, 371 stb.). Két alkalommal is említi Herényi, hogy a *káliz* Bulesú a *szabir* Lélt, a *székely* Csabát, a *besenyő* Súrnt és a *kölpény* Botondot foglalkoztatta alvezéreként (364, 374). Olvashatunk továbbá Herényinél a *kabar* származású Bors- és Abanemzetségről, a *besenyők* vezető genusáról, a Tomaj-nemről (364), arról, hogy a Koppány név *besenyő* törzsnév (381), s hogy esetleg „Koppány a káliz Vərbulesú nemhez tarto-

¹¹ Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarak, magyarok. Magyar Nyelv, 1938. 164. l.

¹² Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok, 1958. 55–87., 571–582. l.

^{12a} Talán nem haszon nélküli való arra utalni, hogy Gyóni Mátyás 1943-ban maga ismerte el fentebb említett nézetének téves voltát éppen ezen sarkalatos ponton: *Καλις* valóban csak személynév lehet, mert a káliz nép névalakját Kónsztantinosz „*Καλιος*-féle alakú görögösítette volna”. (Gyóni Mátyás: A Magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei Magyar–görög tanulmányok 24. Bpest. 1943. 65. l.

zott”¹³ (362). Ha tudjuk, hogy az ismert elmélet szerint az ország területének harmada (a Bihar és Nyitra megyék körüli részek, továbbá az al-dunai Krassó megye) dukátusként „eredetileg a magyarsághoz csatlakozott segédnépek területi szervezete volt”,¹⁴ s ehhez illesztjük Herényi „etnikai” jelleget tisztázni kívánó kutatásainak eredményeit, a probléma részletes exponálásának — itteni és mostani — mellőzésével egyetlen kérdést lehet csak feltenni: hol és hogyan vészelte át a X. században a *finnugor* nyelvű magyarság a *török* ajkú népek Kárpát-medencei hegemoniáját? Mert hogy átvészelte, azt a tihanyi alapítólevél szórványemléki jellegétől a Halotti Beszéden és az Ómagyar Mária-siralmon át nyelvünknek napjainkig megőrződött finnugor volta tanúsítja. Herényi István Árpád-nak kazár szokás szerint történt pajzsra emelését nem elsősorban azzal magyarázza, hogy a magyarok akkor már elsajátították a kazárok szokásait, hanem azzal, hogy „a vezérré választás a csatlakozott kazárok soraiban ment végbe”. Ez a kapcsolat a gyula méltóságát viselő Árpádok és a kabarok között a szerző szerint nem lehet véletlen, hiszen „a gyuláknak a hatalmi körébe tartoztak az összes csatlakozott népek, ők voltak a csapatok vezérei. A honfoglaláskor tehát az Árpád gyulák [!] a kabarok vezéreivel együtt képezték a derékhadat, mely a honfoglalás úttörő munkáját végezte.” A fentiek alapján természetesen Herényi számára „az sem lehet vitás, hogy a nyugati kalandozások attilai méretű hadjárait elsősorban a hatalmas csatlakozott népek és vezérek, és nem a régebbi törzsek urai vezették. A nyugat-magyarországi csatlakozott törzsek tehát a honfoglalás után közvetlenül hatalmi súlyt képviseltek, mely az idők folyamán csak egyre inkább fokozódott” (364). Hóman Bálint nyomán¹⁵ ír Herényi István arról, hogy „Taksony . . . hatalma Vérbulcsú mellett nem volt jelentős” (374). Ez a beállítás-sorozat teszi érthetővé, hogy Herényi elfeledkezik, de saját platformján szükségképpen kell elfeledkeznie az államalapítás *belső* erőforrásairól, egyáltalán az államalapítás *belső* feltételeiről, s alapállásából következik, hogy nála a feudalizmus idegen képződményként jelentkezik: Koppány leverése után „Hermány . . . és . . . Ják szállások hirdetik a Vérbulcsú nemzetség mostoha sorsát és az idegenek előtérbe jutását” (375); I. András király a német földről jött Pathnak „a Vérbulcsú nemzetség szombathelyvidéki szálláshelyén is adott egy-egy falut a kazár őslakók rovására” (377); II. Géza a Graz mellől jött Volfert és Hédert Kőszeg környékén telepítette le: az „eredetileg avar, majd kazár megszállású területek lecsendesítése még ebben a korban sem volt teljesen felesleges” (378) stb. Úgy véljük, nemcsak a településtörténetet, hanem a politikai történetet sem lehet a társadalmi és osztályviszonyok változásától függetlenül — mintegy időtlenül — vizsgálni.

5. Herényi István ama megállapítása, hogy Nyugat-Magyarországon „Boda nevében Buda nevének kell látnunk, s ha ehhez még a Pöse nemzetség Etul nevű tagját is számításba vesszük, nem zárhatjuk ki e vidéken egy élő Buda–Attila hagyomány létezését” (376), csak részint nyelvészet körébe tartozó kérdés. Az itteni feltevés — úgy tűnik — *Herényi* szómagyarázatot készíti elő. A Gömör megyei Herénnyel kapcsolatban Ila Bálint 1944-ben azt állapította meg, hogy „etimológiájáról nyelvészeti irodalmunk nem szól; magyar személynévi eredete igen valószínű”.¹⁶ Sajátságos, hogy *Herényi* István alkotta az időben első — vagy legalábbis az elsők közül való — szómagyarázatot: egyik helyütt (370) néptörödeknek látja herényt, másutt (382) úgy foglal állást, „hogy

¹³ Legújabban *Váczy Péter* (A város az ókor és a középkor fordulóján. Győr. Várostarténeti tanulmányok. Győr. 1971. 60. l.) Koppányban „a karha méltóság öröksét” látja.

¹⁴ *Györffy György*: Századok, 1958. 48., ill. 50–51. l.

¹⁵ *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: Magyar történet. I. köt. Bpest. 1935.² 160. l.

¹⁶ *Ila Bálint*: Gömör megye II. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I. sorozat 3. köt. Bpest. 1944. 394. l. 3. jegyzet.

talán az eri, vagy őstörök »here« ember jelentésű, »n« kicsinyítőképzővel ellátott névvel állunk szemben”; majd „egyediesíti” Herény etimológiáját: „Nem zárható ki az Irnik-ből való származtatása sem.” S mivel Irnik köztudottan a hun fejedelem, Attila fia volt, Herényi István saját szófejtése alapján „*valóban*” nem zárhatta ki a nyugat-magyarországi „Buda—Attila hagyomány létezését”; ám a hitetű erejű történelmi háttér felvázolásával adós maradt.

Herényi István írása szorosabb értelemben vett, rövid terjedelmű településtörténeti részének (379—384) bírálata már nem tarthat — szubjektív okoknál fogva sem — e vitacikk tárgykörébe. Elsősorban nyelvészeti és speciális településtörténeti iskolázottság szükséges annak eldöntéséhez, hogy a későbbi kutatás mennyire építhet Herényi itteni eredményeire.

Várady László:

Pannónia későrómai történetének vitaanyagához

Válasz két cikkre

Minden szerző örül, ha mondanivalóinak visszhangja van. A vitának talán még jobban, mint munkája egyszerű ismertetésének vagy méltatásának. Kevesen vannak, akik nálam nagyobb készséggel mennek bele a vitába: ezt idegen nyelven megjelent munkáim egytől-egyig bizonyítják. Mégis most, amikor reagálnom kell két cikkre, melyek legutóbbi könyvem hazámbeli visszhangjához (ld. ehhez még *AArchHung* 23, 1971, 347–360; 24, 1972, 261–276) tartoznak, ezt nem örömmel teszem. A konstruktív vita egyik alapfeltétele ugyanis, hogy a másik fél teljes egészében megértse, átgondolja és híven értelmezze a szerző mondanivalóját, egy további alapfeltétel pedig a megközelítés konstruktív célzata. Félreérthetetlen jelek mutatnak arra, hogy e két cikk ezeknek az alapfeltételeknek nem felel meg.

Az egyik cikk szerzője, Harmatta J. iránista professzor az *Antik Tanulmányokban* (17, 1970, 282–286) és az *Acta Antiquaban* (18, 1970, 361–369) foglalkozott „Das letzte Jahrhundert Pannoniens, 376–476” — c. 1969-ben megjelent könyvvel (Akadémiai Kiadó, Budapest — Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 602. l.).

Csak helyeselni lehet, hogy konkrét észrevételeit „vita igénye nélkül” tette meg, mert ezek egyike sem alkalmas érdemi megvitatásra. Két görög elírás szokatlan hangú korrekciójától eltekintve ugyanis mondanivalóim eltorzításán, a legjobb esetben figyelmetlen kezelésén, vagy a források, meggyőződésem szerint, nyilvánvalóan téves értelmezésén alapulnak.

Ilyen észrevételek tárgyai pl. *Pacatus limiti . . . decederet et militi . . . accederet* — kifejezése (Harmatta tárgyilag téves kommentárjával); egyes barbár népesoportok eredetmeghatározásának sajátosságai a görög forrásokban bizonyos prepozíciós kifejezésekkel (Harmatta itt nemlétező állításokat tulajdonít nekem, de a forráshelyeket is félreérti); Pannónia és Dalmatia a „barbárföld” helyének meghatározásában (Harmatta szerint forrásunk e két provinciával egy kivüleső harmadikat kíván meghatározni); Amantius ioviai püspök székhelye (mely Harmatta szerint csak magán a *foederati* — telephelyen lehetett); Róma kiemelése Vegetiusnál a városerődítés fontosságának illusztrálására (Harmatta nem kívánja tudomásul venni a Rómára történt hivatkozás jelentőségét); Vegetius utalása III. Valentinianus fegyvergyakorlataira (Harmatta elhallgatja a hunok és alánok egyidejű említését, mely a fegyvergyakorlatokra való utalást is sajátos megvilágításba helyezi); Claudianus és a „*legati*” (Harmatta szerint „*legatus*” és „*colonus*” Claudianus allegorikus jelenetében kizárják egymást) etc. etc.

Az általánosságban való ironizálás „fantáziatermékek”-ről, görög és latin szavak „tetszés szerinti” értelmezéséről stb., de főként a bírált helyek meghökkenően felületes kezelése éppoly kevésbé mutat a tudományban kívánatos megközelítésre, mint az 5. szakaszban a munkámból kiragadott terminusok erőszakolt szembeállításai saját „termelőviszonyok” (sic) — terminusával.

Amiért mégis foglalkoznom kell írásával, az a 4. szakaszban olvasható fölöttébb különös plágiumvád.

Eggerrel kapcsolatban röviden ennyit: Egger nem a Harmatta által neki tulajdonított véleményt képviselte. Ehhez el kellett volna olvasni munkám 11., 80., 81. jegyzetét, vagy Egger tanulmányát magát. Saphrac alán származása ugyanis vita tárgya volt és a hun csoportnak Saphrachoz való viszonyát Egger nem ismerte fel. A 168/169. oldalon az Egger utáni irodalom és saját eredményeim alapján foglaltam össze ezzel kapcsolatban a saját állásomat. Egger álláspontját az id. jegyzetekben világosan közöltem.

Nem értem Harmattának Váczy és Szász munkáival kapcsolatos állítását. (Váczy P.: A hunok Európában. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gy. Budapest, 1940, 61–142, 277–307. l.; Szász B.: A hunok története. Attila nagykirály. Budapest, 1943.) Több okból sem:

1. Nem értem tárgyilag, mert Harmatta elmulasztotta állítását, mely szerint munkám „alapkoncepcióját” Váczy 1940-es hun tanulmányából és „lényeges elemeit” Szász B. 1943-as monográfiájából vettem át, konkrétan, tételenként bizonyítani. A magyar olvasókat is tájékoztatnia kellett volna bizonyítékairól, különösképp azonban a cikk idegennyelvű verziója kívánta volna meg ezt, hiszen a külföldi olvasónak így végképp nincs módjában meggyőződni arról, hogy Harmatta állításai megfelelnek-e a valóságnak. Gondolom, könnyen belátható, hogy ez így egy idegen nyelven megjelent magyar munkával szemben önmagában véve sem tekinthető helyes eljárásnak.

2. Nem értem Harmatta állításait azért sem, mert mint könyvem második lektora annakidején nem tett semmiféle észrevételt, sőt a kiadó egyáltalán nem juttatott el hozzám tőle származó lektori jelentést. Ezen nem akadtam fenn, mert a kiadó szuverén hatáskörébe tartozik, hogy a szerzővel közli-e a lektorok jelentését. Ugyannyira, hogy Harmattának mint könyvem második lektorának nevével csak az első korrektúra alkalmával találkoztam azon az oldalon, melyen a kiadó közli a lektorok és a fordító nevét, saját copyright-ját, külföldi partnerének nevét, valamint a „Printed in Hungary” tényét. Harmatta egy szóval sem állítja cikkében, hogy nem volt lektor és nevének feltüntetése merő tévedés, ezért észrevételei ezzel a körülménnyel nehezen egyeztethetők össze.

3. De nem értem Harmatta állításait azért sem, mert 1966-ban mint TMB bírálóbizottsági tag elolvasta munkámnak éppen azt a részét magyar nyelven, kandidátusi értekezéséknél, melyre állításai vonatkoznak, de sem a vita előtt, sem a vita folyamán, ahol az egész koncepció részletes megvilágítást nyert, nem tett semmiféle észrevételt. Pedig egy „alapkoncepció” sem egy még oly felületes átolvasáskor, sem a vita során nem maradhatott rejtve számára, annál kevésbé, mivel a IV/V. századi európai hun problémával korábban két tanulmányban foglalkozott, melyekben Váczy tanulmányát több ízben is idézte (AArchHung 1, 1951, 136, 140; 2, 1952, 281, 282, 283), tehát vitathatatlan, hogy 1966-ban ez ismeretes volt előtte. E tanulmányaiban nem említi ugyan Szász B. egyébként témájába vágó monográfiáját, ám feltehetőleg ezt is ismerte.

4. Nem kevésbé érthetetlen, hogy ha Harmatta a pozitív kiadói javaslatot éppen a pannóniai gót – hun – alán *foederati*-ra vonatkozó „kétségtelenül érdekes” és „merész” elmélettel indokolja, melyet ekkor már bevallottan (l. 283. l.) jól ismert, miként állíthatja odább (286. l.), hogy az „Váczy Pétertől származik”.

Váczy munkáját Harmatta cikke után újból elolvastam, de a pannóniai *foederati*-ra vonatkozólag semmiféle „koncepciót” nem tudtam benne felfedezni. Váczy e hármas népcsoport politikai történetével kapcsolatban csak Egger munkájára hivatkozott, mint aki „pannóniai beszállásolásukkal” már foglalkozott (Váczy, 305. l.). Harmatta nemcsak Váczynek e hivatkozását mellőzte, de – ami ebben az egész kérdésben a legdöntőbb: – egyszerűen nem vett tudomást arról, hogy könyvemben Eggeren kívül rendre utaltam azokra a Váczyénál korábbi munkákra, melyekből koncepciómban kiindultam.

Munkám e részében a történeti háttér és az összefüggések ellentmondásmentes láncolatának következetes kimunkálása képezi a leglényegesebb új eredményt. A hármas népcsoport *foederati*-ként való letelepítését Pannóniában már Bury regisztrálta, utána Egger és Polaschek, valamint Seeck, Stein, Alföldi és Schmidt külön-külön több részlet-megfigyelést tettek az Alatheus—Saphrac csoport szerepléséről, hogy e korábbi hozzászólások ellentmondásos halmazán végül is megkísérelhessem egy ellentmondásoktól mentes, egységes koncepció kialakítását.

Könyvem 57., 80., 81., 108., 110., 123., 449., 639. jegyzetében hivatkoztam ezekre a korábbi munkákra. Így pl. a föderált pannóniai hunok és alánok 383. évi igénybevételeire már Seeck is utalt. A Pacatus-adatot sem Váczy hozta először kapcsolatba a pannóniai föderáltakkal — mint Harmatta állítja —, hanem már Seeck, Polaschek és Egger. Érdekes, hogy Váczy éppen Pacatusnál jegyzi meg, hogy „ezekről a hunokról a tudományos irodalom teljesen megfélekezett”. Nyilvánvaló, hogy az idevonatkozó korábbi irodalom elkerülte figyelmét (Váczy, 292. 1.), illetve egyebekben annak idézésétől eltekintett.

De függetlenül a korábbi irodalomtól, Harmattának az az állítása sem felel meg a valós helyzetnek, hogy Váczy „nyomon kísérte Gratianustól és II. Valentinianustól kezdve történeti szereplésüket egészen 401-ig”. Néhány futólagos és korábbi szerzőknél már megtalálható forrásinterpretáció, melyekkel én nem értettem egyet és következőképpen nem is vehettem át ezeket, semmiképp sem képez „koncepciót” — mint ahogy ez nem is volt a szerző célja. Hiszen rövid egymásutánban, láthatólag tévedésből, kétszer tér ki a „keleti gót töredék, egy hun és egy alán raj” pannóniai „beszállásolására” (Váczy, 72., 73. 1.). Ezt az alapvető megállapítást azonban Bury már 1923-as művében kiemelt helyen egyértelműen megfogalmazta: „In Pannonia indeed considerable districts had been occupied by Ostrogoths, Huns, and Alans, whom Gratian and Theodosius had settled after their victories over the Gothic invaders of A. D. 380. Of these the Ostrogoths had perhaps been settled in the north-western of the four Pannonian provinces, Pannonia Prima . . . etc. etc.” Bury LRE I 166. 1.: Pannonien, 80. jegyz. és 293. 1. Az Alatheus—Saphrac csoport „nyomonkísérése” már Eggernél adva volt.

A számbajöhető forrásadatoknak a pannóniai föderáltakra való vonatkoztatása Váczynál vagy teljesen elmaradt (ld. 388 és 394—395 eseményeit, a 399. évi *pacatio*-t és Alarik 401—402. évi itáliai hadjáratát), vagy az korábbi szerzőktől származik (a *foedus* a hármas népcsoporttal és letelepítésük Pannóniában, igénybevételeük 383-ban és 388-ban Maximus ellen, szerepük Alarik—Athaulf mellett illetve ellen 401—402-ben ill. 408-ban). Váczy valódi érdemét a modern hun-kutatásban én munkám legelején (3. jegyzet) világosan kiemeltem, de fölöslegesnek tartottam, hogy e magyar nyelvű tanulmányának egyikét ide vonatkozó egyéni vélekedésével vitába szálljak. Munkám ezt nem kívánta meg és ott szükségtelenül bántó fontoskodásnak tűnhetett volna.

Váczy ugyanis csupán egy kislétszámú hun—alán „rajt” tételez fel Alatheus—Saphrac szövetségében, akiket a keleti gótok vezéreiként szerepeltet. A hun—alán raj Váczy vélekedése szerint tőlük függetlenül, a nyugati gótok hívására kelt át a Dunán. Hasonló interpretációi, melyeket nem követhettem: Frigiter másodszori átkelése a Dunán, a hármas népcsoport letelepítése a Dráva—Duna közötti Pannónia északi és déli részein, Athaulf 401. évi beléptetése római területre, melynek következménye lett volna az alán föderáltak (bizonyos vandál föderáltakkal együttes) kiköltözése Noricumba és Rastiába, valamint a keleti gótok és hunok „kemény ellenállás utáni” csatlakozása Athaulfhoz, aki 408-ig hatalmában tartotta volna Pannóniát (Váczy, 72., 73., 74., 80. 1.).

Teljesen érthetetlen előttem és bizonyára mindazok előtt, akik ismerik munkámat, hogy Harmatta hogyan tudta mindezeket könyvem Váczytól átvett „alapkoncepciója-ként” értékelni.

Hasonlóképpen érthetetlen előttem, miért hallgatja el Harmatta, hogy a Ptolemaios-adat értelmezésében én Altheimra támaszkodtam (ld. munkám 9. jegyzetét és 22. oldalát), aki ezt csaknem ugyanúgy értékelte, mint Szász, vagyis az említett hunokban a nagy ázsiai hun néptömbről korábban leszakadt és nyugatra vándorolt töredéket látott. Ami pedig azt a koncepciót illeti, melyet ennek alapján a következtetések levonásával felállítottam, hogy ti. ez a hun csoport azonos volt az Alatheus—Saphrac csoport hunjaival, illetve a pannóniai föderáltak hun részlegével, Szász nemesak hogy nem „dolgozta ki” — mint Harmatta állítja —, de az Ammianus-adat ellentmondó értelmezése után (ti. gót fennhatóság alá sorolja, ugyanakkor azonban zsoldoscsapatként is szerepelteti őket) teljesen elejti e hunokat (Szász, 106. l.).

Hiába kerestem Szász művében „konceptióm további lényeges elemeit” is a sisciai csata időpontjáig, melyet Harmatta Szász „konceptiójának” időhatáraként megjelöl. Hiába kerestem Alatheus és Saphrac csoportjában a hunokat és alánokat (Szász, 114., 115. l.); Fritigern — Szász szerint — Hadrianopolis előtt a Dunán túlról, a nagy hun néptömbtől kért segítséget, így érkezett egy hun és egy alán csoport taifalokkal együtt római területre (Szász, 115. l.); Theodosius 379. évi győzelmei a gót—hun—alán csoport fölött (közismert és jelentős krónikás adat) Szásznál „egy teljesen helyi jelentőségű csetepaté” (Szász, 116. l.); Gratianus Szásznál csak a keleti gótokkal kötött *foedus*-t és valószínűleg a Dráva mentén telepítette le őket (Egger alapján), Fritigern behívott hunjait Theodosius 379-ben végképp visszaűzi (Szász, 116—117. l.); Theodosius, aki valamiképp szövetségi viszonyra lépett a külső, határmenti hunokkal, a Maximus elleni hadműveletekben ezeket vette igénybe alánokkal és gótokkal együtt (Szász, 121. l. — a hunok részvételét a sisciai csatában Seeck alapján közli !); ugyanilyen külső hun zsoldoscsapat vett részt az Eugenius elleni operációkban (Szász, 122. l.). Szász nem hogy nem „fejleszti tovább” Váczy (korábbi szerzőknél már amúgyis megtalálható) megfigyeléseit, de élesen szembehelyezkedik azokkal (Szász, 142—143. l.). Mindehhez nem kell kommentár azok számára, akik olvasták munkámat, melyben a Szásztól is teljesen eltérő képet adok.

Harmatta eljárásának minősítése, úgy gondolom, nem az én feladatam.

*

Harmatta Nagy T. régésszel recenzeáltatta munkámat: AntTan 18 (1971) 69—93, AAntHung 19 (1971) 299—345. Nagy irata a kiadó recenziós példányának felhasználásával vitacikk-ként jelent meg. (Alábbiakban a magyar nyelvű változat oldalszámaira hivatkozom.)

Nagy T. cikkében munkám mondanivalóinak és a források tanúságának sajátos kezelése, nézetem szerint, olyan témamegközelítést mutat, amely eleve kérdésessé teszi az érdemi vita célszerűségét. Az apodiktikus kinyilatkoztatásokban bővelkedő cikk elején megjegyzi, hogy könyvem szerinte (71—72. l.) „műhelymunka kitergetése”, és csupán az összefoglalás képez „formailag történetírást”. Hasonló abszurd nézetek nem ritkák Nagy cikkében, és az ember többször érzi magát azon a ponton, hogy mint tudományos vitaalakként elfogadhatatlan hozzászólást félretegye. A nemzetközi tudományosságban az új kutatási eredmények közlése már régtől fogva megköveteli azok minél behatóbb bizonyítását és alátámasztását (vagyis éppen a műhelymunka „kitergetését”). Ez világosra annyira közismert követelmény az új eredményekkel jelentkező monográfiákkal szemben, hogy félő, Nagy cikkének külföldi olvasóiban nemkívánatos félreértések támadhatnak a magyar történettudományi irodalom normáit illetően.

Az egyháztörténeti szövegekre, a régészeti anyagra tett utalásai során (72. l.) Nagy, jellegzetes módon, egyetlen esetben sem állít szembe eredményeimmel ezeket

cáfoló adatokat, de az állítólag (73. l.) elmulasztott forráskritika negatív következményeit sem tudja elfogadhatóan illusztrálni. Az új eredményeket első sorban mikrofilológiai módszerem tette lehetővé, ezért emelem ki ezt a bevezetésben. A forráskritika egyrészt magától értetődő követelmény, másrészt újabb vizsgálódások ilyen irányban már nem segíthettek az eddigi ellentmondások kép tisztázásához. Kitűnő példát nyújtottak erre éppen Nagy eszmefuttatásai a bizonyításaimban rendkívüli fontosságú 427. évi Marcellinus-lemma forrásproblémáival kapcsolatban (AAntHung 15, 1967, 159–186).

Nagy oroszakolt ellenvetéseiben a periodizációs kérdésekkel kapcsolatban (69–71. l.) figyelmen kívül marad, hogy 376 jelentősége pannóniai viszonylatban éppen ennek az időpontnak az összbirodalmi jelentőségéből és a római Pannóniára nézve 476-ig kiható horderejéből adódik. 476 jelentősége pedig magától értetődik a Pannóniát is igazgató Nyugatrómai Birodalom adminisztrációjának feloszlásából. E száz év Pannónia új barbarizációs korszaka. E korszak politikai képét a nagy népvándorlás hullámaival 376-tól római földre települő új barbár népcsoportok döntően és folyamatosan meghatározták Pannóniában.

Nagy Ammianus általam történt felhasználásának gondosságát csak szövegem tendenciózus kezelése árán tudta kétségbe vonni (73–74. l.). Így pl. szemrebbelés nélkül mellőzte, hogy a *Theruingi* utolsó említését Ammianusnak ugyanazon a helyén állapítottam meg (ld. 7. jegyz.), ahol ő. Továbbá Nagy is nyilván jól tudja, hogy Ammianus nem koordinálta könyveinek forrásanyagát egy modern történetíró módjára, és azokból nem iktatott ki minden ellentmondást. De a nyilvánvaló tények fényében Vithimir státuszáról is főlőleges vitatkozni. A tendenciózus szövegkezelés egyik példája az is, ahogyan Procopius Valenst gyalázó kijelentését („*Pannonius degener*”) Nagy kiiktatja idézetéből, bár a „*Sabaiarius*” — jelző is, melyet az usurpator kalchédóni hívei használtak, nyilván magától Procopiustól ered. Az is látnivaló, hogy 33. sz. jegyzetemben szedési hibáról van szó, mely sajnos átment a végleges nyomatba: XXV helyesen XXVI, és XXXI. 8.12 helyesen XXVI. 8.2. Persze, ha Nagy nem azt írja, hogy „a megadott helyen nincs szó Procopiusról”, hanem közli, hogy a hivatkozott szakaszok nem is léteznek, gyanítható lett volna, hogy a számok technikai megzavarodásáról van szó és ebből nem lehet következtetéseket levonni „Ammianus felhasználásának módjára”.

Az Alatheus–Saphrac csoport dunai átkelésének helyével és idejével kapcsolatban Nagy újból csak munkám megcsonkított szövegrészeivel vitatkozik (74–75. l.). Munkám 52. és 53. jegyzetében ismertettem ugyanis azokat a további érveket, melyek alapján e csoport átkelésének helyét távolabbra és időpontját későbbre helyeztem, mint ahogy ez Amm. XXXI.5.1–4 mechanikus eseménycsoportosításában jelentkezik. Amm. XXXI. 4.12 egyébként egy szóval sem állítja, hogy a Dunának ugyanazon a szakaszán jelentek meg, ahol Fritigern és az auctor a XXXI. 5.10-ben maga is nyomatékkal utal leírása részleteinek esetleges pontatlanságaira.

Gratianus 378. évi dunai útjával kapcsolatban Nagy a Castra Martis-i eseményt is úgy említi (75. l.), mintha én nem regisztráltam volna pontosan ugyanezt (Pannonien, 33. l.). Alatheus–Saphrac egyidejű helyzetének meghatározásában is a saját megállapításaként tüntet fel olyasmit (Alatheus és Saphrac Dacia Ripensis területén), ami közvetlenül csatlakozó mondatomból következik, sőt: ezek ekkor még keletebbre is tartózkodhattak. Azt is világosan megírtam (Pannonien, 32. l.), hogy az Alatheus–Saphrac csoport 377-től egyelőre „*vastatorii globi*” módjára portyázott Illyricumban (így a pannóniai provinciákban is), ezért a legnagyobb meglepetéssel olvasom Nagynál, hogy e csoportot én „önkéntesen Valeria belsejébe helyeztem át” (75. l.). E csoport semmilyen időpontban nem állomásozott Valeria belsejében. — Ambrosius *De fide* első két könyvét nem lehet a hadrianopolisi csata utáni hónapokra datálni azon az alapon, hogy a szerző a császárt Salamon ellenében *totius orbis Augustus*-ként említi. A mű sokkal mértékadóbb

helyei cáfolják ezt a datálást (vö. Schanz, GRL IV/1 345–346, in: HbAWiss VIII; TeufGRL⁶ III 322).

Nagy a *Paneg.* XII (Pacatus) 11.4 általam adott értelmezését is (Pannonien, 56–57. l.) a fentiekben illusztrált vitamódszerrel kezeli (75–77. l.). Így „félreérti” szavaimat, mondván, hogy én itt „önmagammal ellentmondásban” a pannóniai foedus-t 379 előttré datáltam. (Természetesen a föderált csoport 379 előtti, még nem föderált státuszban végrehajtott cselekményeiről van szó.) Ami a forráshely érdemi részét illeti, a *Quicquid* . . . etc.-részlet értelmezésénél én a hármas népcsoport említése és Pannónia „elvesztése” ill. Illyricum „gyászja” között hangsúlyoztam a szoros logikai összefüggést, és egy szóval sem tagadtam a közismert tényt, hogy a nyugati gótok 378-ban Thraciát is pusztították, amit Pacatus szavai természetesen implikáltak. A népnevek nélküli „*perdidit Pannonias*” —, a „*lugeo funus Illyrici*” — kifejezések azonban Pacatusnál nyilvánvalóan szoros folyományai a hármas népcsoport tevékenységének, és ezért a három népnév erre a térségre nézve elsősorban, mint együttes pedig kizárólag őket fedi. Az összefüggés E. Galletier in ed. *Paneg.* tom. III 54, 116 értelmezésében hasonlóképpen magától értetődő. Ezek a Pannóniát, illetve Illyricumot ért nagyszabású veszteségek csak a 376. évi nagy invázióval római területre került új barbár népcsoportok jelenlétével magyarázhatók. Ezzel teljesen egybehangzóan Ambrosius is — fentidézett helyén — csupán *de Thraciae partibus* beszél, ezzel szemben Dacia Ripensis és Moesia Prima *ἡσθησάντων οὐκ ἔστιν ἡμῶν οὐδὲν ἀλλὰ πάντων* sorolja a barbár ostromövezetbe. (Ha a panergyricus túloz — mint Nagy 79. l., véli —, Ambrosius vajon miért fest ezzel teljesen megegyező helyzetképet?) A hármas népcsoport tevékenységének színterét is tehát ezen a területen kell keresnünk. Pacatusnak 389-ben egyébként sem Thracia nehéz helyzetét kellett hangsúlyoznia Theodosius trónralépte előtt, hiszen ez vitathatatlanul Theodosius ill. Arcadius birodalomrésze volt, hanem azét az Illyricumét, mely ekkor (389-ben) gyakorlatilag Theodosius igazgatása alatt állott, és amelyben végül is ő teremtett rendet, jogcímet szerezve ezzel legalább a két keleti *diocesis* végleges megtartására. Pannónia kiemelésével Pacatus éppen a pannóniai föderáltak Maximus elleni sikeres beszerzésére kívánt utalni, mely a korábban „elvesztett” Pannónia szilárd rómaiságát bizonyította Theodosius akciói nyomán.

Nagy hallgat az Illyricum-probléma bonyolultságáról, az idevonatkozó szakirodalomról. Megelégszik az apodiktikus kinyilatkoztatásokkal, hogy „a távolabb álló olvasó is világosan lásson”, úgy tüntetve fel, mintha nem a saját vélekedéseit, hanem valami lezárt és elfogadott ismeretanyagot rekapitulálna (ld. még a 81. l.-on is, ahol egyébként az id. Zosimos-hely nem tartalmazza azt, amit Nagy tulajdonít neki).

Gondolom, most már csak egyet szeretne tudni „a távolabb álló olvasó”: ha az Alatheus — Saphrac vezette keleti gót — hun — alán csoport 378 végén is csak Thraciát pusztította (76–77. l.), akkor kik a résztvevői Ambrosius *De fide* II. 140-ben említett és a „Thraciától Valeriáig terjedő határvidéket és közvetlen hátsó területeit rémületbe ejtő barbár megzúdításoknak” (75. l.), és melyik barbár népcsoport készítette Pacatust a „*perdidit* . . . *Pannonias, lugeo funus Illyrici*” — kifejezés leírására?

Nagy, miután a 75. l.-on már elismerte, hogy az Alatheus—Saphrac csoport 378 nyarán is „Dacia ripensis területén portyázott”, a 77. l.-on a fenti kérdésre végül is azt a választ adja, hogy míg a gótok — hunok — alának 378-ban csak Thraciában pusztítottak, a forrásaink által ettől nyugatra regisztrált helyzetnek egyedül a Dunán túlról betörő szarmaták (ill. Moesiában esetleg még a taifalok) voltak az okozói. Ennek a feltételezésnek a teljes valószínűtlensége azonban kézenfekvő. Nemcsak az Ambrosius- és Pacatus-helyek cáfolják, melyek egyértelműen sokkal jelentékenyebb belterületi barbár népcsoportok tevékenységére utalnak, de cáfolják magának Nagynak a saját forráshivatkozásai is. Amm. XXXI. 16.7 helye 378 augusztusától a gótok — hunok — alának foko-

zatosan az Alpes Iuliaeig terjedő jelenlétét mutatja, ezért Ambros. *de fide* II. 140 szavait, melyeket szerzője Nagy szerint 378 második felében írt le, és Pacatus 377/378-ra vonatkozó id. kijelentéseit már eleve nem lehet úgy értelmezni, hogy Thraciától nyugatra a barbár ostromállapotot 378-ban csak a szarmaták idézték elő. (Ammianus a fent idézett helyen természetesen nem vette figyelembe az Alatheus—Saphrac csoportnak a nyugati gótoktól függetlenül már korábban is kifejtett nyugatillyricumi tevékenységét.)

A szarmaták jelentőségének ez az irreális és a forrásoknak ellentmondó túlbecsülése lényegileg csupán Ausonius stilizált utalásaira támaszkodik. Mivel Ausonius — Nagy szerint 378 végén írott soraiban — a hunokat elsősorban egy szarmata betöréssel kapcsolatban említi, Nagy ezt úgy értelmezi, hogy hunok szükségképpen csak szorosan ebben az időpontban tűnhettek fel Illyricumban, korábban nem. A Marcellinus-lemma, Ammianus éppen Nagy által idézett helye, az *Epit. caes.* 47.3 és a többi ezzel egybevágó helyzetjellemzés szerinte nem mérvadó (78—79. 1.).

Ausonius helyei kétségkívül Gratianusnak (ill. illyricumi haderőinek) egy olyan hadi sikerére utalnak, melyet az Alatheus—Saphrac csoporthoz tartozó hunok egy részlege és a velük alkalmi szövetségre lépő, a Dunán túlról betörő szarmaták fölött aratott. Ezért helyezi Ausonius a *prec.* I 31-ben első helyre és főszerepbe a szarmatákat, bár később, az *epigr.* I 7—9-ben már a (keleti) gótokat és a hunokat állítja előtérbe egy siker-felsorolásban (*Geticum moderetur . . . Martem . . . inter Chunosque truces furtoque nocentes Sauromatas*). Az Alatheus-Saphrac csoport részének teljes előszámítását azonban a *Preces*-ben sem mulasztotta el (31—32): *qua vaga Sauromates sibi iunxerat agmina Chuni quaque Getes sociis Histrum adsultabat Alaniis*, ahol is a „Hister” szokás szerint alkalmazott költői szimbolikában a pannóniai dunai provinciákat jelenti. Egy 379-re datálható konkrét hadi siker, mindenesetre, csak a szarmatákhoz fűződött, ezért nevezi az auctor Gratianust a valószínűleg 379 második felében írott *Gratiarum actio*-jában (II=8 p. 21) *Sarmaticus*-nak, aki ezt *vincendo et ignoscendo* érdemelte ki. Az *ignoscendo* nyilván a szarmata szövetségben ellenségesen fellépő, már föderált hun részlegre vonatkozik. A császár igazán érdemleges sikere azonban a galliai pacifikáció és a pannóniai *foedus* volt, melyekről így szól Auson. *grat. act.* II=7 (p. 20): *testis est uno pacatus in anno et Danuvii limes et Rheni*. (Egy kompromisszum a belterületi barbársággal természetesen sohasem számíthatott olyan hangos méltatásra, mint egy bármilyen jelentéktelen győzelem a csatatéren.)

Ami mármost a kérdéses Ausonius-művek datálását illeti, a forráskritikai vizsgálódások korántsem adnak olyan egyértelmű képet, mint amilyen Nagyé. A *Preces*-nél igenis már felmerült a lehetőség, hogy Ausonius in anticipando regisztrálta Gratianus sikereit Pannóniában (vö. H. G. E. White in ed. Auson. I 50—51, 2. jegyz.), de valószínűbb, hogy az egész „dunai” szakaszt a mű egy későbbi kialakásakor illesztette bele. Erre mutat a White által már megfigyelt *hoc mihi praepetibus Victoria nuntiat alis* — sor is (33). A *Preces*-t és a *Gratiarum actio*-t már K. Schenkl in ed. Auson. p. XVI is 379-re datálta és az *epigr.* I megírását 383-ig tartotta lehetségesnek. — A *Paneg.* XII (Pacatus) 10.2 utalása Theodosius szarmata hadjáratára semmi alapot sem nyújt arra, hogy ezt szükségképpen 378-ra datáljuk (vö. az O. Seeck, *Untg.* V 479 ad 124:24,33 által idézett adatokat).

Nagy magabiztosan elutasító nyilatkozatai Vitalianus *comes*-re vonatkozólag a konkrét ellenérvek (79—80. 1.) olvastán sorra indokolatlanoknak bizonyulnak. Nem szükséges a Zos. IV.34 elemzésébe belemerülni ahhoz, hogy beláthatóak legyenek Zosimos nem először és nem utoljára elkövetett hibái az anyagesoportositásban és parafrázisban (vö. Pannonien, 515—519. I.: 1. Exkurzus). Vitalianus — Zosimos megtévesztő „bekötő” utalása ellenére — még Gratianus 379. évi pannóniai útja előtt kapta megbízását. Zosimos ugyanis itt egészen más forrásból, más terminológiával summázza a 376. évi

nagy inváziót, ennek Gratianust és Illyricumot érintő következményeivel. Zosimos nem megfelelő kritikával való használata, Jordanesszel kombinálva, így készítette Nagyt — a tradíció követésével — a pannóniai *foedus* 380 nyarának végére való datálására, amikor Gratianus Pannóniába érkezett ugyan, de a Theodosiusszal való találkozó céljából (vö. Pannonien, 39. l.).

Nem látom értelmét, hogy Nagy T. vitacikkének további részein (80—93. l.) hasonló részletességgel menjek végig. Az érintett kérdésekben nemcsak fenntartom álláspontomat, de úgy látom, hogy Nagy elmélyült elemzést nélkülöző (íróniában annál inkább bővelkedő) ellenvetései és ajánlott — apodiktikus, vagy ismert kutatók „Binsenwahrheit”-jaira alapozott — alternatívái egyenesen megerősítik eredményeimet. Az alternatívákra csak egy példa a 87. ill. 88. oldalról: a Radagais-csoport feltűnésével kapcsolatos hivatkozásomat Claudianusra Nagy az „ingatag alap” kategóriájába sorolja, mely véleménye szerint úgy lenne „szilárdabb”, ha Claudianus „*Getis*”-utalását „*Suebis*”-re változtatnánk, mert hiszen, az auktor csak „versmérték kedvéért igazított egy kicsit a valóságon”. Az ilyen forráskritikai módszert aligha teheti magáévá az ókorkutatás.

Nem tekinthető kifogástalan eljárásnak a vitacikk e további részében, hogy Nagy korábbi munkákra épülő, azokat továbbfejlesztő és helyesbítő megállapításaimat teljes egészükben e korábbi munkáknak tulajdonítja, elhallgatva még azt is, hogy hivatkoztam azokra (pl. 81. l. passim, 82., 85. l.). De ugyanígy az sem, hogy számos forráshivatkozásnál úgy tünteti fel, mintha csak ő számolna azokkal és én nem használtam volna fel őket. Idevágó jellegzetesség saját, állítása szerint kéziratban levő, mindeddig nem publikált tanulmányára való hivatkozása is (81. l.). Szöveghelyeim sajátos félreértése továbbra is több vonatkozásban jelentkezik (pl. 82. l.: Claudianus népevei; 82—83. l.: a Zosimos-hivatkozás; 86. l.: Sarus keleti gót származása, ahol szöveghelyeimet is összekeveri, helyesen: 217—218., 391. l., Ermenrik halálával kapcsolatban nemlétező állítást tulajdonít nekem; 88—91. l.: Valeria státuszának bizonyítványaga; 92. l.: a *recipere*-ige jelentése, vö. Pannonien, 281. l.).

A Nagy cikkét — Harmattáéhoz hasonló módon — poentirozó idézet, az azt keretező régi esszéista sablonnal együtt, személyeskedő éle, de ellentmondásai miatt is kivülesik a tudományos vita körén.

*

A magam részéről igen sajnálatosnak tartom, hogy a fenti két cikk tartalom és közlés szempontjából nem került körültekintőbb szerkesztőségi mérlegelésre. Ezért jogosak és érthetőek azok az aggályaim, melyek arra készítettek, hogy e válaszcikkem kivétel-számba menő közlését a Századoktól kérjem, mely kétségkívül nem tartozik az ókorkörtörténet sajátlagos sajtóorgánumaihoz.

Mivel Harmatta cikkében használja a „tudományetika” terminust, befejezésül annak a reményemnek szeretnék kifejezést adni, hogy a hazai tudományos közéletben az akadémia elnökségi határozatainak megfelelően olyan etikus magatartás fog kialakulni, mely többek között az új magyar kutatási eredményeket a tudományos érdekek önzetlen szolgálatától áthatva konstruktívan értékeli és azokat nemzetközi viszonylatban korrekten bírálja. Azt mindenesetre elvárhatjuk, hogy a tudományetikára való hivatkozásnak minden esetben valóban etikus tartalom feleljen meg.

TÖRTÉNETOKTATÁS – TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS – TUDOMÁNYOS UTÁNPÓTLÁS

Zsigmond László:

Az egyetemi oktatás korszerűsítéséről

Az egyetemek, általában a felsőoktatás kérdése napjainkban világszerte az érdeklődés előterében áll. Anélkül, hogy figyelmen kívül lehetne hagyni azt az eltérést, amely egyes országok sajátos körülményeiből vagy a társadalmi rendszerek közötti különbségekből adódik, az egyetemek helyzete és jövője körüli vitát kiváltó okok között vannak olyanok is, amelyek hasonlóak vagy azonosak. Közéjük tartozik, divatos szóhasználatul élve, az a „robbanás”, amely az egyetemeket minden más intézménynél érzékenyebben érinti.

Robbanásszerű a hallgatóság létszámának a növekedése és az is világszerte, hogy az egyetemeknek nemcsak egy meghatározott korosztály oktatását, hanem a tudományos utánpótlás, sőt a tudományos igényű továbbképzés biztosítása feladatát is vállalniuk kell. Mindez új helyzetet teremtett és teremt nemcsak a férőhelyek, a felszerelés, az oktatói személyzet, hanem az egyetemek szervezete, az oktatás módszere, az elmélet és gyakorlat és még sok minden egyéb vonatkozásban is. Az egyre szélesedő felsőoktatás feltételeiről való gondoskodás óhatatlanul annak az egyensúlynak a megbontása irányában hatott és hat, amely az oktatás és a kutatás között valamelyest kialakult, de ugyanakkor távolról sem volt megnyugtató. A hazai felsőoktatásban kevésbé érvényesült az a véglet, amely egyoldalúan a kutatást helyezte előtérbe az oktatás rovására, de a tömegoktatás követelményeivel párhuzamosan egyre aránytalanabbá vált a viszony a kutatás és az oktatás között, méghozzá a kutatás hátrányára. Ennek a folyamatnak a következményeit csak súlyosbította az a helytelen munkamegosztás, amely a kutatóintézetek és a tanszékek között országos méretben, az ún. nagy és kis tanszékek között pedig az egyetemeken, illetve a karokon kialakult. A kutatóintézetekre és kis tanszékekre hárult gyakorlatban a kutatás vagy tudományos igényű alapozás, az egyetemek és a nagy tanszékek teendője pedig kimerült volna a tudományos eredmények alkalmazásával, tanításával és népszerűsítésével. A három kutatási típusnak: az alap-, alkalmazott és fejlesztési kutatásnak önkényes és merev elválasztása, azoknak szervezetenként különböző és egymással kapcsolatban nem álló intézményekre való koncentrációja súlyos következményekkel járt nemcsak tartalmi és módszertani, hanem szervezeti és költségvetési szempontból is. A költségvetés viszont nem pusztán pénzügyi kérdés, ha az oktatás és a kutatás helyzete alapos felméréssel, valamint a meggondolt és sokoldalú távlati tervezéssel összefüggésben tekintjük. Fontos, hogy a felmérés, a tervezés és költségvetés esetében ne maradjon figyelmen kívül, hogy a kutatás, sőt az oktatás egyes területein folyó munka függ egyrészt a kutatás és az oktatás más területein folyó munkától, másrészt, és nem utolsó-

sorban a kutatási típusoknak: az alap, az alkalmazott és fejlesztési kutatásoknak egymás közötti helyes arányától is. A próba természetesen a kutatási eredmények realizálása és hasznosítása, s az egyetemek különösen alkalmasak arra, hogy klinikák, gyakorló iskolák, félüzemi részlegek stb. révén intézményesen egyesíthessék valamennyi szakaszt a tiszta tudománytól egészen a gyakorlatig, a kísérletezést is beleértve.

*

Robbanásszerű a folyamat a tudomány egésze területén, a történet-tudomány esetében a magyarázat mindenekelőtt térbeli és időbeli tényezőkben keresendő. Századunkban, előbb az 1917–1918-as éveket követően, majd 1945 után, nemcsak trónok összeomlásának, birodalmak eltűnésének, önkényuralmak megdöntésének, az évszázados gyarmati rendszer szétesésének, a nemzeté válás és a nemzeti államok létrejötte újabb folyamatának lehettünk tanúi, hanem a szocialista országok megjelenésével új társadalmi rendszer születésének és fejlődésének is. Mindez gazdasági, társadalmi, politikai, eszmei stb. vonatkozásban rendkívül kiszélesítette a történelem körét. A problémák számát szaporítja a történelemtudományban is végbemenő nagyfokú specializálódás. Új diszciplínák jelentkeznek és azok is, mint például a gazdaságtörténet, újabb részterületekre: agrártörténetre, ipartörténetre stb. tagolódnak. A specializálódással és a differenciálódással egyidejűleg látszólag ellentétesnek tűnő folyamat megy végbe: nemcsak elhalványodnak a tudományágakon belüli, az egyes tudományágazatok között megvont vagy kialakult határvonalak, hanem interdiszciplináris területek jönnek létre a tudományágak között is. A specializálódásnak és differenciálódásnak alapjában véve helyes és elkerülhetetlen érvényesülésével párhuzamosan viszont nyugtalanító jelenségek mutatkoznak, félő, hogy a tudás egésze szét-töredezik. Az ún. két kultúra veszélyéről már sok szó esett, de a bajt csak növeli, hogy mindkettőn belül is fokozódik a tagolódás és az elapozódás: általános tudományos nyelvezet, egyeztetett fogalmi rendszer, közös elméleti, eszmei, politikai és erkölcsi alap rovására. Mindez, párosulva a határtudományokkal jelentkező követelményekkel, minden eddiginél határozottabban tűzi napirendre a szintézis igényét.

*

A legújabbkor története és a kortörténet időszaka az írásbeliség rendkívüli kiterjedésével esik egybe, és az „információrobbanás” mértékét fokozza a hírszolgálat és a tájékoztatás eszközeinek: a rádió, a televízió, a filmnek a térhódítása. Az egyoldalú szakosodással párhuzamosan ugyanakkor növekszik a veszélye annak, hogy a szakmai érdeklődésen túlmenő új ismeretanyag nemcsak a befogadása és felhasználása, hanem pusztán tudomásulvétele is bizonytalanná válik. Új és széles körű ismeretanyag hiányában viszont a megismerhető valóság köre — párosulva a tudás egésze parcellázásával — óhatatlanul leszűkül. Az élet és vele együtt a tudomány rohamos változásával a felhalmozott tudás „erkölcsi kopása” is gyorsul. Hangsúlyozva a szakmai alapozás fontosságát, kilátástalan és értelmetlen valamely teljesnek és lezártnak minősített ismeretanyag közlése vagy számonkérése igényével fellépni. Módosítani kell az egyetemi oktatást olyan értelemben, hogy felkészítse a hallgatókat arra, hogy sikeresen meg tudjanak birkózni a

felmerülő és gyorsan változó új problémákkal. Alapos és tudományos igényű egyetemi tankönyvek, kézikönyvek, segédkönyvek stb. mellett az önálló munkára való felkészítés fontos eszközei egyrészt a módszertani problémákra nagyobb súlyt helyező foglalkozások, másrészt a folyamatos és széles körű dokumentáció és információ.

Korszerű dokumentáció és információ igen költséges és hasznossága az alap kutatáshoz hasonlóan csak közvetve mérhető le. A dokumentáció és az információ valóban kollektív erőfeszítést követel, méghozzá nemcsak országos, hanem nemzetközi méretben. A dokumentáció és az információ terén mutatkozó elmaradás magyarázata elsősorban egy helytelen szemléletben keresendő, a velük kapcsolatban anyagi téren mutatkozó szűkkeblűség vagy szervezeti vonatkozásban érvényesülő nemtörődömség nem okok, hanem következmények. Kétségtelen, hogy nincsenek kiaknázva azok a lehetőségek, amelyeket a tudományos folyóiratok nyújthatnának, de nyomdai átfutási idejük, a terjesztésük és népszerűsítésük terén mutatkozó hiányosságok a tudományos életet megfosztják — és a tudomány története ebből a szembontból tanulságos példákkal szolgálhat — egyik éltető elemétől: a folyamatos, rendszeres, korszerű, s végül, de nem utolsósorban gyors szakmai tájékoztatástól. A tudományos tájékoztatás iránti igény egyre nő, ugyanakkor elég elmaradott az informatika tudományának az elmélete és módszertana. A dokumentáció terén is még sok a teendő, így pl. az egyetemes tudományrendszerezés vonatkozásában. Mindkét vonatkozásban nagy feladatok hárulnak az egyetemi oktatásra, beleértve olyan követelményeket is, mint a modern technikai eszközök megbecsülésére és felhasználására való korszerű képzés.

*

Sokasodnak az egyetemmel szemben támasztott igények, ezeknek a megfogalmazását tartalmazták a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága tudománypolitikai irányelvei, mégpedig *a tudomány és az oktatás egységének* helyes követelménye jegyében.

A tudomány és az oktatás egységének megteremtése nagy, de távolról sem megoldhatatlan vagy éppenséggel irreális feladat. Nem irreális, ha a lehetőségekből indulunk ki, és annak az érzékeltetésére, hogy milyen lehetőségek vannak, például szolgálhat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara nappali tagozatának a tanrendje. Szembeszökő és imponáló a tematikai gazdagság, ugyanakkor szembeszökő és távolról sem megnyugtató a tematika mozaikszerűsége. Nagy az aránytalanság tematikai és módszertani szempontból az úgynevezett kis és nagy szakok között; félő, hogy a kis szakok áldozatul eshetnek a csupán az oktatók és hallgatók létszámát figyelembe vevő prakticista és mennyiségi szemléletnek. A mennyiségi és prakticista szemlélet nem tesz különbséget a kutatási típusok: az alap-, az alkalmazott és a fejlesztési típusok között. A három típus között az egyetemen is meg kellene teremteni a helyes arányt, méghozzá az alap kutatások kellő megbecsülésével. Tisztázandó még, hogy mi is értendő alap kutatásnak a társadalomtudományok területén. Érzékeltetés céljából álljon itt Einsteinnek Roosevelthez intézett levele 1939. augusztus 2-án. „Néhány új munka . . . , — írja Einstein —, amelyet kéziratban rendelkezésemre bocsátottak, arról győzött meg, hogy az uránium elem már a legközelebbi jövőben új és fontos energiaforrássá válhat. A most előállott helyzet bizonyos vonatkozásai óvatosságra látszanak inteni, és szükség esetén az államvezetés részéről

gyors cselekvést kívánnak.” Nem kétséges, hogy nemcsak az uránium tekintendő fontos energiaforrásnak, hanem az ember és az emberi társadalom is. Mindkettővel kapcsolatban szükség lenne olyan kutatásokra, amelyek a természettudományok és a technika terén folyó alap kutatásokhoz hasonlóan megsejtene, megközelítene, felderítene, feltárnak olyan elemeket, amelyek a továbbiakban újszerű elméleti és kísérleti kutatásnak, majd kísérleti alkalmazásnak a tárgyává válhatnak, pl. lélektan vagy pedagógia terén. Szakítani kell azzal a szemlélettel, amelyet egykor Stendhal úgy fogalmazott meg, és sokan még ma is helyesnek tartanak, hogy „a társadalom csak azokért a szolgáltatásokért fizet, amiket lát”.

Messzebbtekintő tudománypolitika feladata, és ebből a szempontból az egyetemek, mint universitas-ok megfelelő keretül szolgálhatnának, hogy helyreálljon a folytonosság az elmélet és gyakorlat között. Megvalósulása esetében helyes arány alakulhatna ki az úgynevezett kis és nagy szakok között, a kis szakok eddigi mostoha, esetenként megtúrt helyzete megszűnnék, és a kis szakok szerves és súlyuknak megfelelően részévé válnának a tudomány és oktatás egysége jegyében a kar, illetve az egyetem munkájának. A munkamegosztásnak olyan látszata, hogy a nagy szakoknak, köztük a történelemnek elsősorban a kutatási eredmények alkalmazása a feladata, egyrészt helytelen képet adna a nagy szakok tényleges tudományos tevékenységéről, másrészt ha ilyenfajta munkamegosztás mégis létrejönne, úgy ez gyakorlatban a nagy szakok tudományos életének elsorvadását eredményezné és lehetetlenné tenné, többek között a tudományos utánpótlás biztosítását is. Élni kell tehát azokkal a nagy lehetőségekkel, amelyek a kis szakokkal való együttműködés révén adódnak. A török szak például nem lenne többé kis szak, ha munkája szervezettebben — hangsúlyozom: nem szervezetileg — kapcsolódna a magyar és egyetemes történelem kutatásához és oktatásához. Magyarország XVI - XVII. századbeli történetével, Kelet- és Délkelet-Európa múltjával, a Közel-Kelet és a Földközi-tenger térsége problematikájával, az elmúlt évszázadok diplomáciatörténetével, hadtörténetével, tudománytörténetével, kultúrtörténetével, vallástörténetével stb. való foglalkozás gazdagodnék nemcsak a tudományos igényesség, hanem az élet követelte *komplexitás* érdekében is. Ugyanez mondható el az egyetemes történelem, többek között Afrika és Ázsia népei története vonatkozásában az arab szakkal, az indológiai szakkal, a kínai szakkal vagy az ókor és az ókori Kelet történetével kapcsolatban. A példákat még lehetne sorolni, így például, hogy miként lehetne a művészet-történet vagy néprajz szakban rejlő nagy tudományos erőforrásokat az egyetemi munka egésze és azon belül a történeti oktatás javára gyümölcsöztetni, nem is szólva a nagy szakok, így például a történelem és irodalomtörténet közötti együttműködés szükségességéről.

*

Az egyetemek jelenlegi szervezetével a korszerű követelmények kielégítése lehetetlen. Lehetőségek és rejtett tartalékok ugyanakkor ezen a téren is bőségesen vannak, s a változást sürgeti az a körülmény, hogy eltűnőben vannak nemcsak az egyes tudományterületeken és tudományágazatokon belüli, hanem a tudományágak közötti határok is, és a határterületeken új és rendkívül gyorsan fejlődő diszciplínák jönnek létre. Ilyen körülmények között az *universitas*-nak a hagyományos formái elégtelennek bizonyulnak

különösen akkor, ha egy-egy egyetemen belül a karok jelenlegi rendszere is fokozza az elaprózottságot. Az élet követelménye a karok közötti együttműködés új formáinak kikutatása és kialakítása. Igen tanulságos lenne például az Eötvös Loránd Tudományegyetem három kara tanrendjének összevetése és az egyetem egészéből adódó erőforrások céltudatos és tervszerű kiaknázása. Helytelen és tarthatatlan a történelem és a földrajz jelenlegi karok szerinti elválasztása és nemcsak a Természettudományi Kar, hanem az Állam- és Jogtudományi Kar is jobban betölthetné feladatát egy igazi universitas keretében. Örvendetes, hogy a szintén kis tanszék keretében folyó levéltáros képzésnek a témái között szerepel Magyarország kormányzat- és közigazgatástörténete a XIX. és XX. században. Egyik sem tekinthető csak levéltáros témáknak, és kellő oktatásuk igényli az Állam- és Jogtudományi Kar közreműködését. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy 1945 után nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista államokban is az államigazgatás tevékenységébe utalt területek egyre szélesedtek és szélesednek, hogy politikai, gazdasági és társadalmi változások az állami szervek hatáskörének, a társadalom kisebb-nagyobb egységei tevékenységi körének változását vonták és vonják maguk után. A kormányzat- és a közigazgatástörténet tanítása új feladatokkal találja magát szembe hazai, de nemzetközi vonatkozásban egyaránt. Nemcsak történészek, hanem levéltárosok és könyvtárosok számára is elengedhetetlen, hogy ismerjék olyan nemzetközi szervezetek és intézmények létrejöttét, célkitűzéseit, felépítését, mint például az ENSz, az UNESCO, a FAO, a GATT, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, a Nemzetközi Valuta Alap, a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank, az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete, a NATO stb., vagy a szocialista országok viszonylatában a KGST vagy a Varsói Szerződés rendszere, hiszen ezek nemcsak a sajtórovatokban szerepelnek, hanem negatív vagy pozitív értelemben napjaink életének szerves részévé váltak. Az 1945 utáni időszak történetének oktatása és kutatása éppen ezért az elsőrendű feladatok közé tartozik, de nem merülhet ki történelmi, irodalmi stb. ismeretekkel vagy hagyományos levéltáros és könyvtáros képzéssel. A levéltárakat és könyvtárakat nagyon is közelről érinti az „információrobbanás”, amely a hagyományos módszerek kereteit széttöri és korszerű technikai eszközök és módszerek ismeretét, illetve oktatását követeli meg.

*

Az interdiszciplináris területek jelentkezésével tartalmi, módszertani, szervezeti szempontból egyaránt új helyzet adódik. Tartalmi vonatkozásban annyiban, hogy egyre sürgetőbbé válik az elméleti igényű szintézis. A módszertant illetően nagyon is időszerű a *komparatív módszer* minél szélesebb körű alkalmazása, szervezeti szempontból pedig egyelőre kísérletképpen olyan, a jelenlegitől eltérő *pluridiszciplináris* rendszer bevezetése, amely kellő rugalmasságot biztosítana, és az eddiginél hathatósabban lehetne eleget tenni a kor követelte igényeknek. Ez a gyakorlatban, többek közt, a szakok *újszerű és merész párosítását* tenné lehetővé, és akkor nem állana elő az a furcsa helyzet, hogy míg a régészet szakon foglalkoznak technológiával, addig a XIX. század ipari forradalma vagy a XX. század tudományos-technikai forradalma teremtette helyzet műszaki vagy gazdasági vonatkozásaival – hogy csak néhány kirívó példát említsek – hallgatóinknak nem áll módjukban megis-

merkedni. A Műszaki Egyetemmel vagy a Közgazdaságtudományi Egyetemmel való együttműködés és munkamegosztás ugyanúgy magától értetődő lenne, mint például — amint a pszichológia szak esetében megtörtént, — az orvostudomány szakembereinek a bevonása.

Az élet követelménye tehát az *egyetemek olyan rendszere*, amely a *multi-versitas* jegyében tartalmilag és módszertanilag lehetővé tenne nagyobb rugalmasságot és azzal együtt korszerűbb képzést. A szakok újszerű és merész, a tudomány és technika, végül, de nem utolsósorban a társadalom fejlődésével számoló párosításának: a *pluridiszciplináris rendszernek* kétségtelenül lennének veszélyei szervezeti és módszertani szempontból egyaránt. Mindkét vonatkozásban meg kell és meg lehet találni a megoldást, s ami a módszertani problémákat illeti, az *összehasonlító módszer* jönne számításba. Mindenesetre a szervezeti téren megteremtendő rugalmasság, a tartalmi téren érvényesülő sokrétűség, párosulva korszerű módszertannal, nemcsak elősegítené az egyes tudományágak közötti merev határok lebontását, hanem időszertlenné tenné az „ideológiai” és a „nem ideológiai” tudományok közti és a jelenlegi oktatási rendszerünkben szervezetenkénti szentesített munkamegosztást.

*

Megnőtt és egyre nő a korszerű tudományos utánpótlás igénye és vele együtt a követelmény is feltételeinek a biztosítására. Egyéni véleményem, de a minősítés jelenlegi rendszere körül a Szovjetunióban is folyó viták szintén mutatják, hogy egyre inkább tért hódít a felismerés: a tudományos káderfejlesztés jelenlegi rendszere nemcsak hogy nem kielégítő, hanem egyenesen a tudományos fejlődés akadályává válik. Régi igazság, hogy egyszer a nevelőket is nevelni kellett. Ezt az igazságot napjainkban módosítani kell, figyelembe véve a fejlődésnek az élet minden területén egyre gyorsuló ütemét. Az ún. prospective mozgalom francia megalapítójától származik a találó hasonlat, hogy minél gyorsabb egy gépkocsi, annál erősebb reflektorfényre van szükség. A megvilágítás és előrelátás természetesen csak első fázisnak tekinthető, és figyelembe kell venni a kutatói és oktatói utánpótlás esetében is. A kutatás és oktatás, az elmélet és a gyakorlat egysége jegyében kell gondoskodni az utánpótlásról, ennek a követelménynek viszont a tudományos minősítés jelenlegi rendszere a közelmúltban közzétett módosításokkal, sőt a Tudományos Továbbképzési Ösztöndíj létesítésével sem tud eleget tenni.

A tudományos utánpótlás biztosítását célzó minősítési rendszer akkor jött létre, amikor mereven elválasztották egymástól a kutatást és az oktatást. Az egyetemek a gyakorlatban megszűntek a tudomány műhelyeivé lenni, és az egyetemek mellett, lényegében azoktól függetlenül építették ki az aspirantúra formájában a tudományos utánpótlás jelenlegi rendszerét. Az egyetemi diploma és az egyetemi doktori cím értékének elsorvadása az egyetemi minősítés degradálása irányában hatott és hat, úgyszintén az aspirantúra követelmény, amely legtöbb esetben a már tanult anyag ismétlése és gyakran az egyetemi követelményeknél alacsonyabb szinten történő számonkérése. Előállt olyan furcsa helyzet is, hogy az egyetemi tankönyvek megírásával, ha egyes egyetemi előadók bevonásával is, akadémiai intézeteket bíztak meg, és nem indokolt, hogy az egyetemi funkciók betöltésénél, illetve az azokra való kvalifikálás esetében nem az egyetemi minősítés, hanem az akadémiai fokozat a mérvadó. Az egyetemi minősítések rendszere, beleértve az egyetemi doktori címet is, jelenleg az egykori polgári iskolák rendszeréből adódó, „zsák-

utcahoz" vezet, „különbözeti vizsgára" van szükség ahhoz, hogy valaki az egyetemi státusz előfeltételeként megszabott akadémiai fokozatot elnyerhesse. A tudományos minősítés, vele együtt a tudományos utánpótlás jelenlegi rendszere szervi hibában szenved, és bár alapjában véve a múlt öröksége, káros következményei egyre nyilvánvalóbbá válnak a tudományos-technikai forradalom követelményei között.

A tudomány valamennyi ágában végbemenő „robbanás" és a vele összefüggésben jelentkező problémák olyan koncentrált *kutatói és egyben oktatói* kapacitást követelnek, amelynek elsősorban az egyetemek tehetnének eleget. *Az egyetemek mint a szó igazi értelmében vett universitas-ok megsokszorozva erejüket a pluridiszciplinárizmus jegyében, korszerű műhelyekké válhatnak nemcsak a tudományos megalapozás, hanem a tudományos képzés és minősítés szempontjából is.* A tudományos utánpótlást szolgálhatnák az országos tudományos lehetőségek és követelmények, valamint a nemzetközi munkamegosztás figyelembevételével elkészítendő tematikák, beleértve a szakkollégiumokat, szakszemináriumokat, szakdolgozatokat stb. Az egyetemi szakdolgozat szintjét növelné, ha egyengetné az egyetemi doktori cím megszerzése útját, és az egyetemi doktori cím bátorítást jelentene további magas szintű tudományos munkásságra. Az úgynevezett *postgraduate rendszernek* a hazai viszonyokra történő alkalmazásával az egyetemek keretein belül lehetne biztosítani olyan, a jelenlegi nem túlságosan szerencsés elnevezésű kandidátusi fokozatnak megfelelő tudományos fokozatot, amely nem kezdetét, hanem befejezését jelentené a céltudatos és valóban tudományos igényeket kielégítő erőfeszítéseknek, és alapul szolgálna magasabb egyetemi státuszok betöltéséhez.

A tudományos utánpótlás nevelési lehetőségei természetesen nem egyformán adóttak minden egyetemen, de az egyetemek nyújtotta lehetőségek, különösen az egyetemek rendszere keretében még a legmostohább körülmények között is nagyobbak, mint az, amit egy-egy aspiránsvezető vagy tudományos tanácsadó elszigetelten nyújthat. Az egyetemek jellegüknél fogva par excellence alkalmasak arra, hogy kellő megbecsülésben részesüljenek mindazok, akik mint oktatók széles körű tárgyi ismeretekkel és módszertani jártasságukkal valóban az új tudományos generáció nevelőinek tekinthetők. A tudomány jellege és szerepe megváltozásával munkájukat a kutatókéval egyenértékűnek és azonosnak kell tekinteni. Ha a tudomány hatalmas anyagi erővé és egyben versengés tárgyává vált, úgy a tudósok, mint a tudomány letéteményesei, valóságos kincset jelentenek a társadalom szempontjából. Lesznek olyanok, akik egész életükben csak a köszörűkő hálátlan szerepét fogják betölteni, de ugyanakkor munkájuk gyümölcsöző volta kifejezésre jut az új tudományos generáció formálásában, képességeinek csiszolásában és a tökély lehető legmagasabb fokára való emelésében. Érdemes ezzel kapcsolatban idézni egy részletet „Az Egyesült Államok tudománypolitikája" című munkából. A munka eredeti címe: OECD. Review of National Science Policy - United States (Paris, 1968), magyar nyelvű fordítása az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ Dokumentációs Igazgatósága gondozásában jelent meg mint dícséretre méltó kezdeményezés. „E. F. Denison szerint" — hangzik a »Tudományos kutatás és gazdasági növekedés« c. fejezet ide vonatkozó része — „a munkaerő minőségében bekövetkezett javulás az oktatási rendszer ama fejlődéséhez kapcsolódott, amely 1929 óta olyan nagyon fontos szerepet játszott az Egyesült Államok növekedésében ...

E. F. Denison számítása szerint a társadalmi termék 1929 és 1957 között bekövetkező növekedésének üteméből az oktatásügy fejlődése 23 %-os hányaddal veszi ki részét. Az 1909-től 1929-ig terjedő időszakban az oktatásügy eme hozzájárulása a fenti mértéknek csupán felét teszi ki . . . A kutatással kapcsolatos vizsgálatai során E. F. Denison kísérletet tett arra, hogy megmérje azt a hatást, amelyet a tudás gyarapodása gyakorol. Míg az oktatással kapcsolatosan tényleges és mérhető sorokból indult ki (az iskolai végzettség szintje, a tanulók száma stb.), addig a tudás gyarapodása szempontjából az ilyen számnak — szerinte — mellékes szerepe van. Miután megmért egyéb tényezőket, arra a következtetésre jutott, hogy az 1929–1957 között bekövetkező terméknövekedés mértékének 20 %-a az ismeretek fejlődésének köszönhető.”

Az ismeretek fejlődésével, illetve a fejlődés feltételezhető, várható vagy már esetleg érvényesülő irányvonalával számoló és lépést tartó oktatás nemcsak a szakmai képzés társadalmi hasznosságának, hanem a tudományos utánpótlás biztosításának is elengedhetetlen feltétele. Az egyetemek csak abban az esetben nyerhetik vissza tudományos jellegüket, ha a *permanens képzésnek*, beleértve a tudományos utánpótlás képzését is, egyik, méghozzá jelentős műhelyévé válnak. A feltételek megvannak, mindenekelőtt az lenne a teendő, hogy a karok, az egyetemek, az egyetemek és a tudományos intézetek együttműködésében rejlő tartalékokat kellőképpen kiaknázzák. Kívánatos lenne a hazai és külföldi egyetemek közötti jelenlegi *bilaterális* rendszer helyett, amely a tényleges igényeket nem tudja kielégíteni, olyan *multilaterális* rendszer bevezetése, amely az erőnek a megsokszorozását jelentené a nemzetközi munkamegosztás keretében.

*

A fejlődésnek a XX. század utóbbi évtizedeiben egyébként is gyorsuló ütemét napjainkban szinte lélekzetelállító ütemben fokozta és fokozza a tudományos-technikai forradalom. A táguló tér és a gyorsuló idő teremtette problémák számát szaporítja az az égető kérdés, hogy a tudomány és a technika az emberiség nagy részére marad-e vagy veszélyévé válik. Elég ezzel kapcsolatban utalni a természettel, például a környezetvédelemmel kapcsolatos problémákra, de lehetne utalni az urbanizmussal összefüggésben és nemcsak a kapitalista országokra korlátozódó aggasztó társadalmi jelenségekre. A nagy kérdés: urai vagy szolgái leszünk-e a tudománynak és technikának. Nemcsak elméleti, hanem politikai, eszmei és erkölcsi szempontból egyaránt fontos feladata az egyetemi oktatásnak a kérdéskomplexummal való beható foglalkozás. Világjelenség, és ez alól Magyarország sem kivétel, hogy nemcsak számban, hanem súlyban is nő az értelmiségi pályán, különösen a tudomány és technika területén működők szerepe. Az emberiség sorsa nemcsak a tudomány és a technika helyzetétől, hanem azoknak a művelőitől és nem egy esetben, a rendkívüli specializálódással összefüggésben, mintegy emberfelettinek tűnő letéteményeseitől is függ. A tudomány és technika forradalma, amelynek napjainkban tanúi vagyunk, bizonyos körülmények között és közvetett formában a tudomány és technika ellenforradalmává is válhat. Kialakulhat egy *technokrata* szemlélet, amely szerint a gazdaság és technika tökéletes szervezésével párosulva automatikusan megoldja az emberiség problémáit. Úrrá válhat egy *technicista* mentalitás, amely lebecsüli az életnek és tudománynak humán vonatkozásait, a szűkebb szakmai területet

politikai, eszmei és erkölcsi jellegű normáktól mentesnek tekinti és ily módon elhárít magától minden felelősséget. A technokrata és technicista nézetek csak tápot adnak hasonlóképpen egyoldalú és káros nézeteknek, amelyeket együttesen *technophobia* elnevezéssel szoktak emlegetni. A valódi universitas, illetve az egyetemek rendszere elősegítené a természettudományos, műszaki, orvosi, közgazdasági téren jelentkező technicista és technokrata tendenciák leküzdését, és megnövelné valamennyi tudományág művelésének a jelentőségét egymás irányában a kölcsönösség jegyében. Tudatosításához hozzájárulhatna, ha hazánkban is meghonosulna a tudomány megnövekedett szerepének megfelelően a tudomány és technika történetének sokoldalú művelése és tudományszervezéssel együtt az egyetemi oktatás újszerű, de igen fontos témájává válnék.

*

A korszerű oktatásnak és kutatásnak megvannak a maga személyi és anyagi feltételei. Mindkettő terén, így pl. a társadalomtudománnyal foglalkozó karok ellátottsága terén, még nagyon sok a tennivaló, de pusztán mennyiségi és anyagi jellegű változás nem jelentene egymagában megoldást. Komoly diagnózisra lenne szükség, hiszen a jó diagnózis fél gyógyulásnak tekinthető. A gyógyulásnak vagy javulásnak fontos tényezője a szervezet erőforrásainak és tartalékainak a feltárása, olyan környezeti feltételek megteremtése, amelyek az első lépést jelenthetnék olyan koncentrált kapacitás megteremtésére, amely arányban állna a feladatok nagyságával. Lehet, hogy a *komplexitás*, az *interdiszciplináris* és *pluridiszciplináris* rendszer, a *komparatív* módszer egyenként és együttesen varázsszernek tűnik, amely egy csapásra mindent megold. Távolról sem csodaszerek, amelyek egy csapásra mindent megoldanak, csupán jelezni kívánnak, a teljesség igénye nélkül, néhány olyan elemet, amelyek szerepet játszhatnának egy olyan új *szemlélet* kialakításában, amely a korszerű gyakorlat előfeltétele.

TÖRTÉNETI IRODALOM

KÖZÖS GONDOK A NÉPRAJZTUDOMÁNY ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MÚLTJÁBAN* AZ ŐSI MAGYAR HITVILÁG

Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből

Szerkesztette: Diószegi Vilmos

(Budapest, Gondolat. 1971. 444 l.)

Történettudományunk számára több mint érdeklődést keltő munka *Az ősi magyar hitvilág*. Példát mutat, figyelmeztet. Ez a XVIII—XIX. századi művek részleteit közlő szép válogatás intő dokumentum: történettudományunk elemi kötelessége ápolni önmaga múltját. Különben ha e régen hangoztatott, de kellően máig sem teljesített feladatáról végleg lemond, nemcsak önmagában, hanem a magyarországi tudományos fejlődés egész múltbeli ismeretében csonkulást okoz. Ha műveletlenül hagyja a maga tudomány-történeti sávját, akkor az ott vígan tenyésző régi hiedelmek, a polgári felfogás plántálta nézetek az egész terepre árnyékot vethetnek.

Elismerésre méltó, bátor vállalkozásról tudósít a néprajztudomány művelőinek nagyszabású terve. Sorozatuk — *Ortutay Gyula* szerkesztésében — *A magyar néprajz klasszikusai* címmel — a magyar néprajz úttörőinek írásait közli. Többek között Bél Mátyás, Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely és az őshazakutatók szellemi hagyatéka kerül majd kiadásra. Mindmegannyi, történettudományunk múltjának feltárásába is elevenen belevágó alkotás és téma.

Ki tagadná Bél Mátyás, Tessedik Sámuel vagy Reguly Antal helyét a hazai történettudomány úttörői között? Vitathatatlan az, mint ahogyan nem lehet kétségbevonni jelenlétüket a néprajztudomány családfáján sem. Hovatartozásuk kérdését feszegetni anakronizmus, meddő, tudománytalan próbálkozás lenne. Sőt éppen *Az ősi magyar hitvilág* bizonyítja, hogy a több mint száz esztendőes fejlődés során egymástól messzire szakadt két nagy tudományág közös gondokkal küzd, mikor féltretevé a megszüpítő illúziókat önmaga múltjával a tények napvilágánál kíván szembetekinteni. A gondok legtöbbje egyenesen a közös családta tudománytörténeti tényében gyökeredzik.

A sorozat első kötete mindjárt az egyik legtöbb buktatót rejtő témát emeli ki. Közismert, mily hálás feladat, időtálló műveket, elavulhatatlan munkaeszközöket fényezni újra, de milyen keserves, konok munkát kíván tévedések, poros művek, elhasznált módszerek, káros nézetek és homályos viták szövevényéből kiemelni, ami időtálló, ami egészséges hagyományul szolgálhat a jövődöbéli építkezésekhez is. Kétségtelen, hogy a mitológia-kutatás múltján különösen nagy munkát, józan értékítéletet, türelmet próbáló hagyaték. Olyan súlyos tehertételekkel többek között, mint a nyakatekert etimológizálások sora, a sikertelen próbálkozások sokasága, vagy az ún. Magyar mitológia vita — *Ortutay Gyula* szavaival találóan „kormos”-nak minősített — háttere.

* Ez a cikk még a kitűnő kutató Diószegi Vilmos életében készült, nem utolsósorban abban a reményben, hogy további szemléleti kérdéseket tisztázó párbeszédet indíthat el a néprajztudomány és a történettudomány múltjának kutatói között. Ha e párbeszéd a szerző váratlan és a tudomány számára oly tragikusan korai halála miatt nem is jöhetett létre, ismertetésemet változatlan formában adom közre, mert vitára okot adható észrevételem általánosabb jellegű, mintsem hogy egyedül neki szólt volna (V. Á.).

A kötet szerkesztője, *Diószegi Vilmos* biztos érzékkel emelte ki a közel száz esztendő termésének legjavát. *Cornides Dániel* (1732–1787), *Horváth János* (1769–1835), *Kállay Ferenc* (1790–1861), *Ipolyi Arnold* (1823–1886), *Csengery Antal* (1822–1880), *Kálmány Lajos* (1852–1919), és *Kandra Kabos* (1853–1905) munkái nem csupán a legjobb színvonalát alkotják az egykori mitológia-kutatásnak, hanem a témakör tudománytörténeti fejlődését és keresztútjait is beszédesen képviselik.

Az *Előszó* és az egyes tudós portrék nyugodt, kiegyensúlyozott minősítési elveket tükröznek. Az író nem idealizál, ám a hibákat sem hallgatja el. Viszont nem is szedi öncélúan csokorba. Csupán tájékoztatásul rakja ki e régi tudósok tévedései mellé a figyelmeztető jeleket. Messze elkerüli azt a nem is ritka eljárást, hogy mai tudásunk magaslatairól csakis a hibákat lássa, azokat nagyítsa, sőt elvetemült, agyafürt gonoszokat ostorozzon e rég halott szerzőkben, mint valami közvádoló. Távol áll az olesó sikerre pályázók józólést sértő ama gyakorlatától is, hogy néhány, összefüggéseiből kiszakított szövegrésszel illusztrálja a régi magyar tudomány „színvonalát”. A tévedéseket tudománytörténeti jelenségeként vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy az ősi magyar hitvilágról írt munkák hibái mindenekelőtt a korabeli ismeretanyag elégtelenségében, a megfelelő módszer és a szükséges tájékozottság hiányában gyökeredznek. Többször megvilágítja például az egyes művekre jellemző parttalan etimologizálás egyik okát, a nyelvtudomány korabeli fejlettségi szintjét. De hogy a tévedések és hibák mégis csak egy jó irányba haladó úton voltak kövek, azt a kötet anyagával bizonyítja. E tudósok megteremtették egy nemzetközi jelentőségű téma magyarországi tudományát, szellemi műhelyét, s olyan anyagot hordtak össze, amely ma is forrásértékű. Sőt a szerző bátran kimondja: célkitűzéseik megvalósítása közül sokmindennel még ma is adós a tudomány. Az értő kézzel összeválogatott részeket a maguk sokoldalú gazdagságában sűrítik össze e százéves kutatómunka tudományos hozamát: az elévülhetetlen leíró anyagot, az összehasonlító módszer változatait, a történettudomány, őstörténet, néprajz, nyelvtudomány eredményeinek lassú egybeérlelődését, *Kállay felismerését* a sámánizmusról, vagy a szellemi néprajz első elemző összefoglalását *Ipolyi monumentális művében*.

„Éppen egy modern mitológiai munka hiánya és tudósaink múltbeli erőfeszítése iránt érzett tisztelet indokolja a jelen mű megjelentetését” (12. l.) foglalja össze e százestendős munka időtálló értékeit *Diószegi*.

Összegezésére azonban zavarbaejtően ráfelel önmaga: „ez a mű — írja *Kandra Kabos* munkáját értékelve — zárja azt a romantikus korszakot, amely a magyar mitológiát akarta megismerni és megismertetni, sőt talán megteremtteni — a korszak nacionalista ideológiájának megfelelően (373. l.).

Nem egészen világos ugyan, hogy csak a valóban romantikus *Kandra Kabosra* céloz-e, vagy a kötet minden szerzőjére. Inkább így érthető. Egyedül itt szól általánosító érvénnyel szemléleti ideológiai jegyekről. Korábban említ több e megállapításával ellentétes jelenséget. De nem kapcsolja be a megfelelő szemléleti áramlatokba. Feltehetően, mert kevésnek, esetlegesnek érzi.

Közismert, hogy a magyar társadalomtudományokat milyen erősen átítatta a nacionalizmus, a köznemesi romantika. A szellemtörténet egyenesen kizártnak tartotta, hogy az bárminemű realista, racionalista nézetet befogadott volna. Ma pedig több mint felismerés, megrázó élmény, milyen öncsonkító károkat okozott és okozhat a magyar tudománynak a nacionalista elfogultság. Indokolt tehát az óvatosság. Azonban olyan értelemben is, hogy még félreértésből se kerüljön a nacionalizmus fogalma alá, ami nem az. Fokozott gonddal és felelősséggel kell kiásnunk tudományunk múltbeli útjait. Reális képet adni szemléleti karakteréről elsődleges kötelesség. Azért is, mert a konzervatív, önmagát túlélt romantika lényege éppen az egészséges, realista kezdeményezések ismeretében tűnik elő a maga provinciális beszűkültségében. Éppen ezért nem érezzük felesleges

szószaporításnak hangsúlyozni, hogy a korabeli történettudomány oldaláról tekintve e korszak némely tudósa, nevezetesen Kállay és Ipolyi szándékában, célkitűzésében a realizmus igényével dolgozott. Nálunk ugyanúgy mint másutt Európában, vannak még a mitoszkatásban is racionalista, a romantikával szembefeszülő hagyományok.

Vajon jogos-e a mitológia-kutatást a történettudomány általános fejlődésével kapcsolatba hozni? Közismert, hogy az önmagára és lehetőségeire lassan ráeszmélő európai polgárság fedezte fel az ősi civilizációkat, a népet, a népi kultúrát, mikor múltját és jövődjének útjait keresve meghódította a világ és a tudomány eddig ismeretlen területeit. Amit később az önállóvá fejlődő tudományág önmagát minősítve a folklór fogalmába foglalt össze, kezdetben a társadalomtudományok széles mezején közös szövedékben fejlődött az irodalomtörténettel, nyelvészettel, filozófiával, szociológiával s így a történettudománnyal is. Mindez pedig a XVIII. század utolsó harmadától egyre inkább felölelte az emberiség legrégebbi hagyományait, a különböző mitológiákkal foglalkozó területet és ennek az antiquitás óta lényegében változatlan tudományát teljesen átalakította. Széles és biztos alapokra fektette, s olyan tudománnyá fejlesztette, amely az emberiség fejlődésének első láncszeméig, az egyes népek őstörténetéig hosszabbítja meg az emlékezetet. Talaja a polgári átalakulás, a kiépülő modern nemzetállam társadalma volt. Elméleti közegét pedig gyors iramban a felvilágosodás, a romantika, s végül a pozitívizmus eszmevilága itatta át.

Magyarországon a mitoszkatatás ritka dinamikájú kor szülötte. Útja a társadalmi változások, a tudományok fejlődése és a politikai mozgalmak koordináta rendszerén rajzolódik ki, mint másutt Európában, csak talán súlyosabb tehertételekkel.

A XIX. század közepén, mikor Európában a mitoszkatatás terén a legfontosabb átalakulás megy végbe, nálunk is jelentkeznek a realizmus igényei, a pozitívista szemlélet és módszer jegyei. Természetesen itt sem válik egysapásra ketté a romantika és realizmus útja. Átszíneződés, egymásba itatódás és belső harcok jelzik a lassú és bonyolult fejlődést.

A Kisfaludy Társaság sokat idézett, és a korban rendkívül gyümölcsözőnek számító, mert 9 művet életrehívó pályázatát egyértelműen a realizmus igényével és aggodalmaival mérlegeli néhány historikus. Joggal, mégpedig többszörösen is. A Kisfaludy Társaság „hazánk történetbúvárai” figyelmébe ajánlja a nagy feladatot, feltárni a magyarok ősvallását. Néhány történetíró a munka módszerbeli és elméleti követelményeivel világirodalmi szinten számol. A vélemények közül a két legjellemzőbbet emeljük ki.

Az akkor még történetírónak készülő s magát historikusnak valló Hunfalvy Pál a lényegre tapint, amikor a magyar nép eredetének föltárásától teszi függővé a kérdés kidolgozását. „Az idei történeti feladat — írja 1846. február 25-én Késmárkról — a régi magyar nemzet őshitéről stb. nem a jelen kornak való, mint a mely sok előbbi kérdés és kétség megfejtését kívánja meg; mi még úgy sem vagyunk hozzá elkészülve mintha a Balatonból a Világtengerre akarnánk következtetni. Ha Reguly nem felel meg, más nem felelhet meg: sőt mondanám az európai tudósság sem felelhet meg, mivel Közép Ázsiának semmi tekintetben nem bírjuk ismeretét.”

Horváth Mihály, a kor legjelentősebb történetírója ugyancsak sokat foglalkozik a magyar ősvallás kérdésével. Hosszas töprengés után dönt úgy, hogy nem nevez be a pályázatra: „A kérdés igen érdekes ugyan, de az eredmény nagyon silány leszen. Oly kevés hiteles adatunk van a magyarok egész vallásáról, hogy itt csak gyanításokat adhat az író . . . Elolvastam valamennyi keleti s éjszaki népek mythológiáját. Találtam is némit mi hihetőleg megvolt a magyarok vallásában is. De addig úgy hiszem e tárgyban kimerítőleg, sőt csak némileg is kielégítőleg teljes lehetetlenség dolgozni s valami jót előállítani, míg a népben divatozó népszokások összeszedve nem lesznek. Mert miután kútfőinkben eleink ősi vallásáról, úgyszólván semmit sem találunk, a külíróknál pedig igen igen keveset, egyelőre alig van a nyomozónak egyéb támaszpontja, mint némi szóhasonlatosság s

e félék . . . Ennél fogva nem remélhetvén, hogy az előmunkálatok teljes hiányában (mert Cornides és Horvát János alig vehető figyelembe — felületesek) valami helyes értekezést készíthessenek, a munkára nem tudtam magam elhatározni.”

Ellenpéldát is szolgáltat a kor: Toldy Ferenc egyedül lelkesedést, elszántságot kíván a munkához. Nála becsületbeli ügy, hogy legyen magyar mitológia, a régi magyar dicsőség elengedhetetlen kelléke.

A két legigényesebb pályázó, Kállay és Ipolyi már a realizmus igényeivel kezd munkához. Kállay a mitológiai kutatások fellendítésére létrehozandó Kritikai Lapok-at a történelem és a nyelvtudomány közös munkaterületének szánja. Célja: „az igazságot nyomozni”. Ipolyi történetírói ambíciókkal dolgozik. Műve, — mint írja — „hivatva van hazánkban és irodalmunkban egy józanabb, új történeti iskolának megalapításául szolgálni”.

Közismert, hogy Ipolyi egyik legfőbb példája Grimm, Mednyánszky Dénes révén talán közvetlen tanácsokat is kapott tőle. A mitológiai irodalomban azonban világirodalmi szinten és önállóan tájékozódik. Később nagy méltányolója a pozitívista Max Müller munkásságának is. Mikor pedig a nép körében élő hagyományban keresi a magyar ősvallás perdöntő tényeit, hazai talajon kibontakozó tapasztalatok és nem külső példák után indul. Egy történetíró csoport tagja, akik egyebek között a nemesi romantikus történetészlelétekből úgy akarnak kitörni, hogy a nép körében fellelhető hagyományanyagot tekintik elsődleges történelmi forrásnak. Ipolyi is társadalomtörténeti igénnyel vizsgálja a népi hagyományanyagot. Nemesak a magyart, hanem a szomszédos népek hagyományát is. Ezért lesz műve az elemző néprajz monumentális alkotása, amely — mint Diószegi írja — „messze megelőzte korát”. De ezért lesz botránnykó a kortársak egy csoportjának szemében.

Hírét hallva Ipolyi művének, Toldy Ferenc lelkendezése határtalan. Egy részlet alapján még azt mondja, hogy a tudomány Columbuszai mellett a szerző helye. Tudománytalan — utasítja el megvetően és gyűlölködve, mikor az egészet megismeri. Háttérből ugyan, de ő irányítja a közismert hajsztát a Magyar mytológia ellen. Ugyanígy fűti a felháborodás tüzét: Lugossy, Jeney, Podhraczký. Egytől egyig Horvát István irányra védelmében, a dicső magyar múltat féltve Ipolyi paraszt-hagyományokra épített művétől.

Álláspontjuk az igényesebb kortársi vélemény szerint is elavult. Beszédes bizonyítéka ennek Csengery szerepe. Csengery a csoport exponense. Neki kell az Akadémia magaslátáról kimondani Ipolyi műve felett az elutasító ítéletet. Igényes és tájékozott tudós, felismeri, hogy Toldyék érvei rozsdás fegyverek. Alapos irodalmi tájékozódással készül fel, és biztos szemmel jelöli ki a realizmus irányába a mitológia-kutatás útját. Mellesleg említi, tehát többnyire elkerülte az utókor figyelmét: Ipolyi előnyben részesíti a népi eredetű forrásanyagot, az írott anyaggal szemben. Vagyis a felhasznált anyag miatt Ipolyi megkapja tőle is a nemesi romantikusok szemében megérdemelt megrovást. A magyar nép körében élő hagyományok, ha ellenkeznek a nemesi felfogással, „nem eredeti magyar hagyományok”.

Igaz, hogy 1881-ben Goldzieher Ignác Ipolyi művét tekinti az alapnak, amelyből az akkor korszerű pozitívista mitoszkutatás kifejlődhet. De a Magyar mitológia írójának a néprajztudomány művelőitől igen sokára, jószerevével csak Tolnai Vilmos és Ortutay Gyula tollából jutnak az első elismerő sorok. Késői elégtételül szolgál „Az ősi magyar hitvilág” Előszava, amely megállapítja: „Vaskos könyve nem pogány világnézetünk kódexe, hanem szellemi kultúránk első elemző összefoglalása, amelynek modernebb változatával a magyar néprajz még napjainkban is adós!”

Nincs szándékunkban feleleveníteni a végül is oly meddő vita sötét hátterét. De szükséges leszögezni: a történettudomány és tudománypolitika területén a tények sokasága figyelmeztet: a nemesi romantika jegyében, a magyar jobbágyságot és a szom-

széd országok népeit megvető büszke magyarság nevében indítottak hajszát annakidején Ipolyi műve ellen. És éppen azok a történészek állnak mellé, akik egyetemes igénnyel, elvetve a romantikát, világirodalmi szinten akarják feltárni ebben az időben, az 1850-es években a nemzeti történelmet: Hunfalvy, Horváth Mihály, Révész Imre, Szabó Károly, Pesty Frigyes és Szalay László. Miért nem álltak ki nyíltan a Magyar mitológia és írója mellett? Többek között, mert a nemesi romantika hívei már megvetették a lábukat a tudománypolitikai fórumokon, s a nacionalista demagógia e realista történetírói irányt is célbavette már.

R. VÁRKONYI ÁGNES

BORSÁNYI GYÖRGY:

**„MUNKÁT, KENYERET”. A PROLETARIÁTUS TÖMEGMOZGALMAI
MAGYARORSZÁGON A GAZDASÁGI VÁLSÁG ÉVEIBEN (1929—1933)**

(Budapest, Kossuth. 1971. 305 l.)|

A cím könnyen megtévesztheti az olvasót; a nagybetűs „Munkát, Kenyeret” főcímet látva azt gondolja, hogy valamiféle népszerűsítő-ismeretterjesztő munkát vesz a kezébe a gazdasági válság alatti munkanélküli mozgalmak összegezéséről. Azokról a mozgalmakról, amelyeket a szakirodalom részleteiben már értékelt is, ezért Borsányi majd háromszázoldalas könyve csak csokorba gyűjti és keretbe foglalja eddigi ismereteinket. Ennek a csalóka látszatnak a kialakításában a kiadó is ludas, mert az érdekes-izgalmas címmel óhatatlanul megmászította Borsányi György munkájának jellegét. Osszassunk el minden félreértést: Borsányi könyve nem népszerűsítő jellegű könyv, hanem szakmunka, még pedig színvonalasan megírt szakmunka, melynek értékét olvasmányossága tovább növeli. A cím azért is megtévesztő, mert igaz ugyan, hogy az 1929—33-as években tomboló gazdasági válság fő szociális következménye a munkanélküliség volt, s a munkanélküliség tudatos vagy ösztönös ellenállást váltott ki mindazokból, akiket érintett. Borsányi könyvét azonban nem lehet a válság alatti munkanélküliség, illetve munkanélküli mozgalmak történetével foglalkozó szakmunkaként kezelni, mint ahogyan a munkanélküliség sem volt pusztá kenyérvkérdés.

A szerző széleskörűen értelmezte témáját; a munkanélküliek harcát a munkásmozgalom egésze szempontjából vizsgálja, az ellenforradalmi rendszer viszonyai közt. Ez a szerzőt azon feladat elé állította, hogy vizsgálat alá vegye a gazdasági válság kitörését követően a politikai háttér alakulását, a magyar munkásosztály rétegződését, szociális és gazdasági helyzetét, szervezettségét, pártjait (MSzDP, KMP) és a fasiszta munkásszervezeteket. Csak e kérdések elemzése és áttekintése után (I. fejezet) tér át a tömegmozgalmak történetére, a munkanélküliek szervezett mozgalmának kialakulására és kibontakozására (II. fejezet). A mozgalom első szakaszának határát 1931 végére teszi, s ha a szerző céljával és törekvésével egyetértünk, e szakaszhatárral is egyet kell érteni. Borsányit egy alapvető, de összetett kérdés érdekli: mi az oka, hogy a munkásmozgalom és a demokratikus erők a gazdasági válságból — amely a Horthy-rendszer legnehezebb és legkritikusabb időszaka volt — meggyengülve kerülnek ki, holott a gazdasági válság eleinte a mozgalom fellendülését, radikalizálódását, számszerű megerősödését valamint területi kiterjedését hozta magával. Borsányi nem okot, hanem okokat lát, melyek igen összetettek: gazdaságiak, politikaiak, társadalmiak, részben hazai talaj szüli őket, részben a nemzetközi helyzet. Nagyon sokoldalúan és plasztikusan mu-

tatja be, hogy a szervezett munkásság sorait a hosszantartó gazdasági válság megtizedelte (a válság nemcsak forradalmasít, demoralizál is). A válság első szakaszában a munkásmozgalom erői még előretörtek és radikalizálódtak. A munkás tömegmozgalmak középpontjában nem a bérharcok, munkaidő követelések állottak, mint korábban, hanem a munkanélküliség problémája, amely minden mást háttérbe szorított. A radikalizálódást azonban nemcsak a gazdasági okok váltották ki, hanem az uralkodó osztályok megváltozott munkáspolitikája is. A Bethlen örökébe lépő Károlyi Gyula szakított a Bethlen-féle munkáspolitikával, amely a munkásmozgalom jobboldalát a rendszer lojális ellenzékeként felhasználni törekedett, s csak a mozgalom baloldali, forradalmi szárnyát kezelte rendőri ügyként. Károlyi — aki kisszerű volt és szűk látókörű, s nem látta a munkásmozgalom tényleges jelentőségét — az egész munkásmozgalmat rendőrileg igyekezett kezelni, s frontot nyitott az SzDP felé is, mellyel az SzDP-t eleinte balra toltta, s a tömegmozgalomnak új lendületet és új tartalmat adott, a politikai jogokért való küzdelmet. Ez a folyamat veszi kezdetét 1931 végétől. A politikai követelések tömegmozgósító szerepe még nagyobbra nőtt a Károlyit felváltó Gömbös Gyula idején, aki nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy leválassa a munkásságot az SzDP-ről, felszámolja szervezeteit, tömegeit pedig áthozza a fasiszmus táborába; vagyis azt a célt tűzte maga elé, hogy az SzDP kikapcsolásával csinál munkáspolitikát. Sikerei részlegesek voltak, de nem lebecsülendők. Ez a cél határozta meg az alkalmazott módszert: harc a munkásszervezetek ellen és féktelen jobboldali szociális demagógia, nemzeti jelszavak.

Borsányi azt mondja — és ezt bizonyítja —, hogy a munkásmozgalom helyzete a politikai, gazdasági körülmények hatására nehezebbé vált a 30-as években, s a legális és illegális munkásmozgalom feltételei romlottak. De romlottak feltételei általa is, hogy a párt- és a szakszervezeti vezetők jobboldalisága a válság alatt még erősebben érezte negatív hatását, mint „normális” időkben. Ezeknek az okoknak, valamint a húszas évektől kezdve a munkásosztály létszámnövekedésének és struktúrájában végbement változásoknak — melyek vizsgálatára sajnos kevesebb gondot fordít — lett a következménye, hogy a szervezett munkásság létszáma a munkásság létszámához viszonyítva, — de abszolút értelemben is — állandóan csökkent. Amíg a huszas évek elején a munkásosztály 1/4-e volt szervezett munkás, a harmincas évek elején már csak 1/8-a. Figyelmet érdemel, ahogy a szerző megmutatja, milyen hatással van az SzDP és a szakszervezetek vezetőinek politikája még a régi szervezett munkásokra is (IV. fejezet). Különösen az 1932. április 7-i akciót követően, mert „az osztályharc nem sokáig túri a vákuumot” (228. l.).

A régi generáció 1932. április 7-e után újra csalódik — immár tudatos tevékenysége során ki tudja hányadszor, — a munkásmozgalom soraiba bekerült új osztagok első csalódásukon esnek át; s mindig az első csalódás a legfájdalmasabb s ingerel meggondolatlan cselekedetre. 1932. április 7-én az SzDP újra és most már végleg elveszítette azt a lehetőséget, hogy parasztpárt is legyen, s így a fasiszta pártok kaptak egy új területet, a magyar falut. A munkásmozgalom 1929 után újra növekvő erői 1932–33-ban ismét elbuktak, s ebben — mint Borsányi bemutatja — nemcsak a politikai háttér alakulása s a nemzetközi jobbratulódás játszott közre, hanem a munkásmozgalom belső ellentmondásai; az SzDP újabb paktuma s a kommunista párt szektássága. A szerző mindkét jelenséget tüzetes vizsgálat alá veszi, munkája éppen ezért a két munkáspárt válság alatti tevékenységének értékeléséhez is hozzájárul; nemcsak az osztályt, de az osztály vezetésére hivatott pártokat és a pártokon belül jelentkező főbb tendenciákat is vizsgálat alá veszi.

A munkásmozgalom harcainak a korabeli történeti helyzetbe beilleszkedve jelennek meg az olvasó előtt. A szerző a történeti összefüggéseket sokrétűen értelmezi, s a forrásanyagot ennek megfelelően kezeli. Nemcsak a két munkáspárt tevékenységét kíséri

végig, hanem az uralkodó osztályok politikájának alakulását és a nemzetközi hatásokat is. A történeti kép reális és árnyalt; mind az egyes szereplők, mind az egész mozgalom helyzetének ismertetésében kerüli a sematikus megállapításokat. Logikus felépítése, zárt szerkezete kitűnő és gazdag dokumentációja a munka értékét növeli: tárgyilagosan, de nem kivállalóként mutatja be a magyar proletariátus 1929–1933 közötti tömegmozgalmaival. Borsányi könyve színvonalas, tudományos munka, rangos helyet foglal el párttörténeti irodalmunkban; szakembernek és a történettudomány kérdései iránt érdeklődőknek egyaránt sokat nyújt.

SZAKÁCS KÁLMÁN

ÁDÁM MAGDA:

MAGYARORSZÁG ÉS A KISANTANT A HARMINCAS ÉVEKBEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 389 l.)

1936 nyarán a kisantant államok soros konferenciájáról a bukaresti francia nagykövet a következőket táviratozta Párizsba: „A kisantant, mely eredetileg Magyarország ellen irányult, s ezzel az országgal szemben megőrizte eredeti összetartását, ma nem szándékozik fellépni Németország ellen, csak olyan körülmények között, amelyek között maguk a nyugati nagyhatalmak is hajlandók megtenni. Párizs és London magatartása ezzel egyre inkább a Közép-Európa és a Balkán felé irányuló német politikai-katonai expansio elleni védekezés kulcsává lesz.” D’Ormeson diagnózisa pontos volt. Pontos, mert világosan látta, mi lenne az egyik alapvető feltétele a német agresszió megfékezésének. S ha a fogalmazás a rutinos diplomata óvatos szövegformálása is, kiérezhető belőle a nem sok vigaszt nyújtó prognózis: ez a kulcs túlságosan elrozsdásodott már ahhoz, hogy használni lehessen. Pontos, mert a kisantantnak, mint szövetségi rendszernek jelentőségét történetileg is a helyére teszi.

A korabeli diplomáciai források, sajtóanyagok és tanulmányok ismeretében nem állítható, hogy a francia külügyminiszterium eme érdekes diplomatájának álláspontja egyedülálló volna a kisantant szerepéről és jelentőségéről. A kortárs politikusok, diplomaták és közírók nagy részének hasonló volt a véleménye. Csak éppen a kisantant államok politikájának meghatározói ismerték félre saját szerepüket és szövetségi rendszerük súlyát, s annak a Magyarországnak politikusai, amely ellen a kisantant eredetileg is megszerveződött. A kisantant politikusok egy mítosz kódében csináltak politikát a harmincas években is, egy mítoszban, amelyet maguk keltettek életre, s amelynek az évtizeddel korábbi nemzetközi erőviszonyok kölcsönöztek látszat ralizást: a kisantantot olyan szövetségi rendszernek hitték, amely mint a status quot megalkotó nyugati hatalmak kelet-európai politikájának pillére, még mindég komoly erőtenyezője Európának és a status quo fenntartásának, holott korábban sem volt az! E mítoszt realitásnak véelve fonogatták a külpolitika szárait a budai várban is, fő ellenségnek a kisantantot tekintve, holott a masirozni kész náci csizma árnyéka már az egész Duna-medencére rávetült.

A legendák természete, hogy nehéz felszámolni őket, mert mélyen gyökeret vernek az emberek tudatában, s mert szüntelenül átalakulnak, új és új elemekkel gazdagodva, de egyre csak távolodva a valóságtól. Így van ez a kisantant történetével is. Már a második világháború idején és közvetlen utána, mint a hamvaiból feléledő phönix kezdetű új színekben ragyogni nyilatkozatok és történelmi eszmefuttatások lapjain a kis-

antant története, az antifasiszta háború igazságait visszavetítve igazolandó a két háború közötti kisantant politika egészét. A dogmatizmus éveiben viszont a szocialista országok témával foglalkozó történészei közül sokan már nem úgy tekintették a kisantantot, mint döntően Magyarország revíziós törekvései ellen irányuló szövetkezést, hanem a hangsúlyt egyoldalúan a kisantant szovjetellenességére tették. S végül újabban a harmadik nagy metamorfózis (mely leginkább a román diplomáciatörténeti írásokra jellemző): a kisantantnak olyan szövetségi rendszerként való ábrázolása, amely az egyetlen – de a hatalmak részéről cserbenhagyott – antifasiszta, németellenes szövetségi rendszer volt a háborút megelőző gyászos évtizedben, s amelynek diplomáciáját kizárólag az Európa sorsa iránti őszinte aggodalom irányította, nem pedig saját hatalmi területi érdekeik.

S a hazai történetírás? Azokban a tanulmányokban, amelyek e témáról nálunk egyáltalán megjelentek a hatvanas évekig, egy sajátos pszichózissal találkozunk: mintha a magyar uralkodó osztályok nacionalista politikájáért, az ellenforradalmi rendszer büneiért nekünk kellene vállalnunk a soha nem múltó felelősséget.

Ádám Magda monográfiája egyike azoknak a munkáknak, amelyek végre feloldják ezt a görcsöt.

A tudományok, köztük a történetírás – ha tudománynak tekintjük – nem tűrik a nagysándori megoldásokat, ha egy probléma kibogozhatatlannak látszó csomóvá gubancolódott össze. Nem lehet „kettévágni”, hanem végtelen türelemmel újból és újból nekifogva kell megkísérelni a szálak kibontását.

Ádám Magda könyvének ez a legnagyobb érdeme. Az eredethez, a forrásokhoz nyúlt vissza nagy szorgalommal és körültekintéssel, nem hagyva magát csábítani a már kitaposott, járt utak felé. Munkájának sikerét elősegítette, hogy a magyar külügyminisztérium anyagát tulajdonképpen nem e monografikus téma kidolgozásának célzatával, hanem a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához” c. forráskiadvány sorozathoz gyűjtötte. Ő tette közzé a sorozat II. és III. kötetét. Több ezer diplomáciai okmányt kellett forrásközlés céljából feldolgoznia, ami eleve kizárta a szelekciónak egy fajta veszélyét, hogy ti. szeme akaratlanul is csak azt vegye észre, amit egy téma elképzelt megoldásához fontosnak vél. A forrásérték megállapítása, a jegyzetek elkészítése figyelmes és sokoldalú tájékozódást kíván más forrásanyagokban, a sajtóban és publikált irodalomban. A szerző mindezt elvégezve fogott hozzá a kisantant és Magyarország kapcsolatainak megírásához.

A könyv voltaképpen arra ad választ Magyarország és a kisantant kapcsolatainak tükrében, hogy hogyan ment végbe a kisantant felbomlása olyan időkben, amikor éppen funkcionálnia kellett volna. Ez természetesen lehetetlen lenne az előzmények tisztázása nélkül. Ádám Magda vállalkozott is erre, s egy nagy bevezető fejezetben felvázolja a kisantant létrejöttének körülményeit, történetét a húszas években, miközben bátran szembenéz az eddigi kisantant irodalom által felvetett problémákkal és egy historiográfiai összegezésben értékeli is azokat.

A bevezető fejezet, ha nem is adja a kisantant első évtizedének teljes feldolgozását – ez nem is lehetett feladata –, a kontúrokat világosan felrajzolja. Műve alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a kisantant már a húszas években sem felelt meg azoknak a feltételeknek, amelyeket a francia biztonsági politika, illetve az utódállamok saját törekvései igényeltek, csak éppen nem kellett próbára tenni erejét.

A versaillesi békerendszer súlyos hibáiról van elsősorban szó. Arról, hogy Németország elszigetelésére Kelet-Közép-Európában az első világháború után egy olyan egységes, szilárd szövetségi rendszer létrehozása, amely kiegyensúlyozhatta volna az egyes országok gyengeségeit, belső bajaikat, mindeneke előtt a gazdasági és nemzeti-ségi problémákat – lehetetlen volt. Az a szövetségi rendszer pedig – a kisantant –,

amely a húszas évek elején alakult ki a Monarchia restaurálásának megakadályozása jegyében, s amely mellett Franciaország végül is lekötötte magát, csak látszólag volt számbavehető tényező a várhatóan megerősödő Németországgal szemben, hiszen a három kisantant állam között — mint arra már rámutattunk — az egyetlen valóságos összekötő kapocs a magyar revíziós törekvésekkel szembeni védekezés volt. Sőt érdekeik még e tekintetben is különböztek. Jugoszlávia ellentétei Magyarországgal — Csehszlovákiához és Romániához képest — jóval kisebbek voltak. Jugoszlávia potenciálisan kezdettől fogva a kisantant gyenge pontja volt, de különösen azzá lett, miután a Monarchia restaurálásának veszélye, a harmincas évek elejétől — amikor reális veszélyt a német és az olasz fasizmus jelentett — már inkább csak illúzió, illetve politikai mumus volt. Ezzel viszont az eredeti kötőanyag is — mint a „fáradt cement” — elöregedett.

Így jött létre az a sajátos helyzet, hogy a középeurópai újjárendezés —, amelyet Németország és Szovjet-Oroszország kizárásával, pontosabban ezen hatalmak ellensúlyozására hoztak létre az első világháború után — általában, a kisantant pedig különösen semmiféle támaszt nem adhatott Németországgal szemben. Egy dinamikus német külpolitikának nem okozhatott különösebb nehézséget éket verni ebbe a szövetségi rendszerbe, a német katonai stratégia számára pedig eleve adott volt a Kelet-felé fordulás, mert a Németországhoz viszonyítva gyenge keleti szomszédok a gyors győzelem lehetőségeit kínálták. A kisantant csak annyit ért, amennyi segítséget Franciaország képes volt nyújtani számára, s léte is csak addig volt biztosított, amíg számíthatott Franciaország katonai támogatására. A bajt csak egyetlen módon lehetett volna orvosolni: a német agresszióval szemben egy olyan biztonsági rendszer létrehozásával, amely a Szovjetuniót is magába foglalja. Az erre tett kísérletek azonban, mint közismert, épp azon kelet-közép-európai államok ellenállásán szenvedtek hajótörést, amelyeknek egyik fő külpolitikai feladatuként az antant hatalmak már megszületésükkor a Szovjetunió elszigetelését szánták.

A kisantant hú maradt önmagához, s ez lett tragédiájának egyik okozója is. Ugyanez érvényes azonban az ellenforradalmi Magyarországra is, amely revíziós külpolitikáját kezdettől fogva az európai erőviszonyok gyökeres megváltoztatásának — a versaillesi rendszer hibáiból, Közép-Európa háború utáni berendezkedésének gyengeségeiből fakadó — lehetőségeire alapozta. Ezért nem tette komoly megfontolás tárgyává sohasem, hogy a megegyezés útjait keresse szomszédjaival. Igaz, túlzott lehetőséget a szomszédos országok sem kínáltak, mert amíg a magyar diplomáciát a „mindent vissza” reménye vezette, addig a szomszédos országok gyér kezdeményezéseit a „mindent megtartani” szándéka fullasztotta meg.

Ádám Magda a kisantant és Magyarország kapcsolatainak történetét a harmincas évek közepétől tárgyalja részletesen. S ha a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkező változásokról, s ezeknek Kelet-Közép-Európára gyakorolt hatásáról nem is tudott új összefüggéseket vagy tényeket nyújtani, ami Magyarország és a szomszédos országok kapcsolatait illeti, könyvének e terjedelmes fejezeteiről joggal elmondhatjuk, hogy úttörő jelentőségűek nemcsak a hazai, de a nemzetközi történeti irodalomban is.

Különösen figyelemre méltó az 1937-től kezdődő, hol erőteljes, hol lankadó, de végül is a bledi megállapodáshoz vezető magyar—kisantant tárgyalások történetének igen részletes, ez ideig egyedülálló feldolgozása. A szerző a tárgyalásokkal kapcsolatos magyar irányvonalat abban a felfogásban ábrázolja, hogy a magyar kormányzat voltaképpen a tengelyhatalmak, mindenekelőtt Németország kívánságainak megfelelő álláspontot képviselt: Magyarország teremtsen jó viszonyt Jugoszláviával, hozzon létre modus vivendit Romániával, hogy a birodalommal közösen léphessen fel Csehszlovákia ellen! Az sem kerüli el azonban a figyelmét, hogy a magyar kormány a bledi megállapodással a küszöbön álló német—magyar tárgyalásokon erősíteni akarta pozícióit. Utal továbbá

arra, hogy a megállapodás létrejöttében volt némi szerepe az angol külügyminisztériumnak is, amely az egyezmény megkötésére ösztökélte a magyar kormányt. Mindezek helyes felismerések, de úgy hiszem a bledi egyezmény igazi megértéséhez egy lépéssel tovább kell menni, kiindulva a magyar külpolitika kettős funkciójából, az 1938-as nemzetközi helyzet konkrét elemzéséből, pontosabban annak Magyarországra és a kisantantra gyakorolt hatásából, mert a kettő nem ugyanaz. Mindenekelőtt a miért? kérdést kell újból és újból felvetni.

Elsősorban azt kell világosan látni, hogy attól kezdve, hogy a német—olasz tengely létrejött, de nem két egyenrangú nagyhatalom szövetségeként — ahogy azt a magyar külpolitika irányítói hön óhajtották, a megosztott érdekszférák találkozási pontjain a hatalmi egyensúlyból adódó szabad teret remélve Magyarországnak a Kárpát-medencében —, hanem úgy, hogy Olaszország a szövetség kezdetétől Németország nyomasztó fölnye alá került, a magyar külpolitika „vigyázó szemét” Londonra vetette; figyelte, mennyire toleráns az angol kormányzat Hitler törekvései iránt; meddig mehet el tehát Magyarország a németekkel való együttműködésben — ami viszont a revíziós sikerek egyetlen biztosítékának, tehát szükségesnek látszott — anélkül, hogy egy általános európai háború kockázatát kelljen vállalnia, mert az a rendszer fennmaradását kérdőjelezné meg. Ez volt a magyar külpolitika alapállása 1937 és 1940 között, megterhelve természetesen egy sor belpolitikai (a szélsőjobboldal szerepe) és nemzetközi (mindenekelőtt az előbbivel is összekapcsolódó német nyomás) problémával.

1938 tavaszán és nyarán — s ezt a források egyértelműen bizonyítják — a magyar kormányzat nem tekintette Németországot olyan erősnek, hogy a nyugati hatalmak beavatkozása esetén (ami akkor nem volt még kizárt, különösen az ún. májusi válság eseményei nyomán) egy általános háborúra nem vezető sikeres katonai akciót hajtson végre Csehszlovákia ellen. Ilyen körülmények között Magyarország aktív katonai együttműködése Németországgal — az esetben, ha Hitler fegyveres akcióra szánná el magát —, kockázatosnak látszott. (Ez magyarázza meg Horthy és a magyar küldöttség magatartását a kieli német—magyar tárgyalásokon 1938 augusztusában.)

Más oldalról viszont Csehszlovákia a roppant német nyomás alatt rendkívül szorongatott helyzetben volt, mert őt tapasztalatai arra intették, hogy a nyugati hatalmak aktív segítségében legfeljebb csak reménykedhet, de nem bízhat.

Ez volt az a helyzet, amelyben a bledi megállapodás létrejött. Az 1938-as feszült nemzetközi helyzetet mindkét fél gyümölcsösöztetni akarta a maga számára. Kánya Kálmán úgy vélte, hogy a kisantant, s különösen Csehszlovákia most, szorult helyzetében talán hajlandó engedményeket tenni Magyarország javára, ha nem is területi, de legalább a fegyverkezési egyenjogúság és a magyar kisebbségek kérdésében. Beneš úgy vélte, hogy ezen engedmények fejében Magyarországot az erőszakról való lemondás elismerésére lehet bírni.

A bledi megállapodást azonban, amely már megszületése pillanatában, kétes értékű volt, gyorsan túlhaladták a müncheni egyezményhez vezető fejlemények.

Ádám Magda könyvének utolsó két fejezében, nagy forrásanyagra támaszkodva, az első bécsi döntés és Kárpátukrajna megszerzésének történetét mondja el. Különösen az utóbbi témában nyújt sok újat. A téma feltárása megbízható, megoldásai ötletesek. Az egész könyv a marxista magyar történetírás figyelemre méltó teljesítményei közé sorolható.

JUHÁSZ GYULA

HABUDA MIKLÓS:

**A MAGYAR SZAKSZERVEZETEK A NÉPI DEMOKRATIKUS
FORRADALOMBAN 1944—1948**

(Budapest, Táncsics Könyvkiadó. 1971. 305 l.)

A szakszervezeteknek, mint a dolgozók érdekvédelmi szervezeteinek igen jelentős helye és szerepe van a munkásmozgalmában. Tevékenységük szoros kapcsolatban áll a munkásosztály pártjainak politikájával, de mint önálló szervezetek is igen nagy politikai erőt képviselnek. Ez a szerepük hazánkban a felszabadulás időszakában, és sok tekintetben azután is, különösen jelentőssé vált, hiszen már kezdeti munkájukban is sikerült létrehozni azt a munkásegységet, amelyet a két munkáspárt csak később tudott megvalósítani.

A szakszervezeteknek a népi demokratikus forradalmunkban betöltött szerepét a korszakkal foglalkozó történeéseink elég mostohán kezelték. Ezért hézagpótló munka Habuda Miklós monográfiája. A szerző — ahogy az előszóban írja — kutatásai során a fő figyelmet az olyan alapvető kérdésekre összpontosította, mint a szakszervezeteknek a népi demokratikus forradalom győzelméért, a munkáshatalom kivívásáért, a dolgozók politikai és gazdasági érdekeinek megvédéséért folytatott harcára. Ennek megfelelően kutatta a szakszervezeti mozgalom 1944—1948 közötti fejlődésének általános vonásait, fontosabb törvényszerűségeit. Ennek keretében elsősorban a mozgalom központi irányítása kerül bemutatásra könyvében, és ahol azt szükségesnek tartotta, az egyes szakszervezetek tevékenységére is utal.

Könyve első fejezetében a felszabadulás időszakában újraéledő mozgalom kibontakozásával foglalkozik. Felvázolja azokat a fontosabb eseményeket, amelyek lehetővé tették a szakszervezeti munka megindítását. Utal az 1944. október 10-i megállapodásokra, amelyek kiinduló pontját képezték a kommunista, szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők későbbi közös tevékenységének. A széles tömegmozgalom a népi szervek tevékenységével szoros kapcsolatban bontakozott ki országszerte, ennek eredményeként 1945 március közepére már 42 szakmai szervezet működött az ország területén. A fővárosi és vidéki szervezetek munkájának összefogása szempontjából nagyfokú előrehaladást jelentett a Szakszervezeti Tanács 1945. február 7-i megalakulása. A szerző ezután igen behatóan elemzi a kommunista és szociáldemokrata pártnak a szakszervezeti munka területén megvalósított elképzeléseit és politikáját. Utal azokra a nehézségekre, amelyek egyrészt a két párt vezetői, másrészt a többi pártok állásfoglalásaiban mutatkoztak a szakszervezeti mozgalom megítélése tekintetében. Nem hagyja figyelmen kívül a szakszervezetek konkrét tevékenységének bemutatását sem, számos példával illusztrálja azokat a politikai és gazdasági harcokat, amelyeket már 1945 első felében meg kellett vívni a szakszervezeteknek a kollektív szerződések megkötéséért, a bérezési rendszer kialakításáért és a GyOSz vezetőivel.

Drámai erővel ábrázolja a szakszervezeteknek azt a küzdelmét, amelyet az államhatalmi szervezetben való közvetlen képviseletért kellett folytatniuk. Az MKP májusi konferenciája szakszervezetekkel foglalkozó napirendi pontjának anyagát elemezve a szerző arra az álláspontra jut, hogy maga az előterjesztés nem törekedett Leninnek a NEP viszonyaira alkalmazott szakszervezeti téziseit közvetlen módon érvényesíteni vagy másolni. „A májusi konferencián megfogalmazott szakszervezeti politika tartalmában mégis több vonatkozásban megegyezett a lenini tanítással. E jelenséget azonban semmiképp sem tekinthetjük a véletlen művének. Véleményünk szerint objektíve annak volt kifejezője, hogy az MKP helyesen ismerte fel az adott gazdasági, társadalmi, politikai

viszonyok adekvát szakszervezeti politikájának lényegét” (73. l.). A gazdasági viszonyokat elemezve pedig arra a megállapításra jut, hogy nálunk az ország gazdaságának szocialista irányba ható fejlődése alapjaiban, objektíve már 1945 közepén biztosítva volt. Mikor egyetértésünket fejezzük ki a szerző ezen megfogalmazásával, szeretnénk leszögezni azt is, hogy nem mond ellent ez annak a ténynek sem, amely szerint 1945 nyarán a közvetlen fő feladat még a demokratikus feladatok további erőteljes végrehajtása és a kiharcolt vívmányok radikális védelme volt a munkásosztály vezetése alatt oly módon, hogy az a később végbemenő szocialista forradalom bázisául szolgáljon.

A szakszervezeteknek az ország újjáépítésébe való bekapcsolódása tovább növelte politikai jelentőségüket is. 1945 nyarán új problémák jelentkeztek a politikai életben. A régi rend hívei éledni kezdtek, és a kezdeti aléltásból újra színre léptek. A jobboldali erők megpróbálták felsorakozni a Kisgazdapárt mögé, amellyel szemben a Kommunista Párt a koalíció balszárnyának szorosabb összefogását igyekezett létrehozni. Ebben a munkában fontos szerepet tölthettek be a szakszervezetek is. Ennek elemzésével és a szakszervezetek 1945. december 2-án tartott első szabad kongresszusának — amelyen 50 szakszervezet küldötte vett részt — a bemutatásával indítja a szerző a könyv második fejezetét. A kongresszus, amely nem sokkal a kisgazdapártiak nemzetgyűlési választásokon aratott győzelme után ülésezett, a mozgalom jelentős szervezeti sikereiről adhatott számot. A küldöttek közel egymillió szervezett munkás nevében fogalmazták meg az MKP által javasolt követeléseket, amelyek lényege az újjáéledő reakció elleni harc fokozása és következetes véghezvitele volt. A reakció elleni harc szempontjából döntő szerepe volt a szakszervezeti egység további erősítésének, melynek problémáiról részletesen beszámol a szerző. A mozgalom életében fontos szerepet játszottak az 1946. évi üzemi bizottsági választások, amelyeknek eredményét mindkét munkáspárt győzelemként könyvelte el. Ez nagy szerepet játszott abban, hogy a két párt a továbbiakban együtt lépett fel a reakció elleni harcban. Az inflációs nyomor következményeinek az ipari munkásság 1945/46-os sztrájkjainak és a szakszervezeteknek a Baloldali Blokkban kifejtett tevékenységének elemzése zárja a mű második fejezetét.

Az 1946 nyara és az 1947-es választások közötti időszak eseményeinek tárgyalása alkotja a könyv harmadik fejezetét. Habuda Miklós ebben részletesen foglalkozik a reakciónak a szakszervezetek ellen 1946 nyarán indított támadásával és annak visszaverésével, az MKP III. kongresszusának a szakszervezeti mozgalomban betöltött szerepével, az SzDP-n belül tevékenykedő Peyer-frakció 1946 decemberi memorandumával, az 1947. évi üzemi bizottsági választásokkal. Külön ki kell emelnünk a fejezet azon részeit, amelyek a vidék szakszervezeti mozgalmának a kiépítésével és a szakszervezeteknek a tervgazdálkodás feltételeinek a megteremtéséért folytatott küzdelmével foglalkoznak.

A könyv utolsó — negyedik — fejezete a szakszervezeti mozgalomnak a fordulat évében betöltött szerepével és eseményeivel foglalkozik. Csak helyeselni lehet, hogy a szerző nem zárja mondanivalóját 1948 nyarán, hanem röviden kitekint a mozgalom új országos kereteinek — a szakmai szervezetek rendszeréről az iparági szakszervezetekre való áttérés — kialakulására is.

Rövid ismertetésünk nem lenne teljes, ha nem említenénk meg még néhány különös, jól megoldott problémát, mint amilyen pl.: hogyan értékeljük a kisebb részben iparági, nagyrészt szakmai alapon szervezkedő szakszervezetek fejlődését?, milyen volt az üzemi bizottságok és a szakszervezetek kapcsolata?, milyen jellegű volt a Kisgazdapárt jobboldali tagjainak, a Szabadság Párt és más ellenzéki pártok szakszervezetellenes tevékenysége? Ugyanakkor fel kell hívnunk a szerző figyelmét arra is, hogy a már említett kérdéseken kívül többet szeretnénk volna még olvasni a nemzetközi szakszervezeti mozgalom és a hazai, elsősorban szociáldemokrata vezetők kapcsolatáról. Az

ipari szakszervezetek részletes tárgyalása mellett a könyvben kevés szó esik a földmunkások és a parasztság szervezeteinek (FÉKOSz, UFOSz) tevékenységéről. Természetesen ezek az észrevételeink nem csökkentik Habuda Miklós úttörő munkájának jelentőségét, amely megállapításait mindenkor igen nagy mennyiségű levéltári és sajtóanyaggal támasztja alá. A jegyzetek a könyv végére kerültek, de sok a csillaggal jelzett lapalji jegyzet is. Ez — úgy véljük, nem a szerző hibájából — nehézzé teszi a jegyzetek áttekinthetőségét.

Habuda könyve világos gondolatvezetése és gördülékeny stílusa következtében a szakembereken kívül a szélesebb olvasóközönség körében is sikerre számíthat, különösen melegen ajánljuk a szakszervezeti mozgalomban dolgozóknak.

IZSÁK LAJOS

HELYTÖRTÉNETI-HONISMERETI KIADVÁNYOK

Közismert ma már, hogy az 1960-as évek — különösen a nagy történelmi évfordulók — a helytörténetírás-honismereti mozgalom nagy, mindenekelött mennyiségi fellendülését eredményezték. A helytörténetírás sokoldalú problémái vezettek az *Országos Helytörténeti Bizottság* (OHB) életrehívásához.

„Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai a helytörténeti munka eddigi tapasztalatainak tükrében” címmel az Országos Népművelési Tanács megjelentette *Székelgy György* referátumát. Az OHB elnöke mintegy alapvető feladatként szögezi le, hogy a Bizottság a maga részéről elméleti és módszertani munkával akar hozzájárulni a komplex történeti kutatás módszereinek további tisztázásához, tanulságainak elterjesztéséhez, a helytörténészek történettudományi műveltségének emeléséhez. A tényleges kutató-munka irányítását az egyes megyékben alakuló helytörténeti bizottságok végzik, amelyekre közvetlenül támaszkodhatik az OHB. A helytörténeti munka fontos bázisként jelöli meg a szerző a Budapesti Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke mellett működő helytörténeti munkacsoportot, amelynek erősítését, továbbá a többi egyetemmel és főiskolával való kapcsolatfelvételét ugyancsak fontos feladatként jelöli meg a referátum. A külföldön működő helytörténeti szervezetekkel való jó kapcsolatok megteremtése is a megoldandó feladatok között szerepel. A helytörténetírás megerősödése fontos eszközzé válhat a politikai közvélemény alakításának is; mind a városokban mind a községekben elősegítheti a jó párt- és tanácsi munkát.

Az OHB-nak vállalnia kell a helytörténeti munka koordinálását — majd a helytörténeti munka feladatainak országos meghatározását, e munka módszereinek országosan egységes kidolgozását, a megyei helytörténeti bizottságok módszertani és szakmai segítségét, az országos jellegű helytörténeti kutatások és adatfeltárások elvégzését, eredményeinek közzétételét, a legérdemesebb termékek publikálását. A Bizottságnak a továbbiakban ki kell dolgoznia munkamódszerét oly módon, hogy a fenti feladatokat részben saját hatáskörén belül, részben pedig az erre hivatott egyéb intézményekkel karöltve tudja megoldani. Munkájában támaszkodni kíván a levéltárakra, múzeumokra, könyvtárakra.

Az OHB tervbe vette a helytörténeti kutatások főbb területeinek megfelelő módszertani útmutatók készíttetését is. Gondoskodni óhajt a Kiadói Főigazgatósággal való együttműködésben magas igényű és kötelező szakmai lektoráltatás céljából szaklektori csoportok létrehozásáról. Foglalkozott végül a referátum egy helytörténeti központi, a helytörténetírás módszertanával, konkrét új eredményeket hozó, feldolgozásokat is publikáló folyóirat tervével.

A Bizottság terveinek megfelelően 1969–70-ben három útmutató jelent meg — ugyancsak az Országos Népművelési Tanács kiadásában.

Gecsényi Lajos „Munkásmozgalom-történet a helytörténetírásban” c. kis füzete módszertani és bibliográfiai tájékoztató — mindenekelőtt a kutatás gyakorlati kérdéseihez, az első lépések megtételéhez óhajt segítséget adni.

Első fejezetében munkásmozgalom-történet—helytörténet viszonyával foglalkozik, s sorra veszi mindazon témákat, összefüggéseket és szempontokat, amelyek figyelembevétele a helytörténészek számára tényleg ajánlatos, hasznos. Utal olyan tanulmányokra, feldolgozásokra, amelyek módszertani és tartalmi szempontból egyaránt példaként szolgálhatnak. Sorra veszi a magyar munkásmozgalom-történet főbb korszakait, elvi problémáit, utal az országos történeti kutató és feltáró munka eddigi eredményeire s hiányosságaira.

A továbbiakban a témaválasztás kérdését tárgyalja, majd a kutatás jó előkészítéséről ír, végül pedig a forrásokat és a feldolgozásokat tekinti át. Ez utóbbiakon belül először a marxizmus—leninizmus klasszikusainak tanulmányozására hívja fel a figyelmet, s közli az idevágó bibliográfiát. A módszertani feldolgozások, bibliográfiák, lexikonok, kézikönyvek számbavétele után pedig a legfontosabb történeti feldolgozások tárgyalása következik. Összefoglaló képet ad a memoáriróladalomról, majd a dokumentkiadványokról.

A Források c. negyedik fejezetben pedig külön csoportosításban beszél 1. a sajtóról, rölapokról, plakátokról; 2. a korabeli könyvészetéről; 3. a nem történeti jellegű forrásokról (irodalomtörténet, publicisztika, néprajzi jellegű kiadványok); 4. a levéltári forrásanyagról (amelyben utal a levéltári források jellegére, a kutatási szabályokra, az alapeltárakra, s sorra veszi a munkásmozgalom története szempontjából forrásként számba jöhető levéltári fondokat; 5. a szóbeli visszaemlékezésekről, és végül 6. a munkásmozgalom tárgyi emlékeiről.

Külön füzetben jelent meg *Rákosi Sándor* „Útmutató a felszabadulás időszakának helytörténeti kutatásához” c. munkája. A felszabadulás történetének tömör — s ezért a középiskolai tankönyv anyagát szükségszerűen meg nem haladó — leírásával kezdi a szerző útmutatóját. Az általános bevezető után „Felkészülés a kutatásra” c. fejezet következik, amelyben a helytörténész kutatók alapos ideológiai és módszertani képzettségének fontosságát hangsúlyozza a szerző, s jegyzeteiben képet ad a marxizmus klasszikusainak legfontosabb műveiről, a marxizmus klasszikusairól szóló marxista művekről, a történettudomány speciális elvi és módszertani kérdéseit tárgyaló munkákról, majd a történeti bibliográfiákról és a legfontosabb összefoglaló vagy kézikönyv-jellegű művekről.

Az alapvető irodalom ismerete ad lehetőséget a témaválasztásra — hangsúlyozza *Rákosi Sándor* —, s a téma pontos körülhatárolása alapvető feltétele a munka megszervezésének. A továbbiakban témavázlat és kutatási terv készítését ajánlja a helytörténeti kutatóknak, s mintegy sugallja a felszabadulás időpontjával foglalkozó helytörténeti irodalom számára „a helytörténeti mű fő mondanivalóját”. A munkának — úgy mond — a fejlődés fő irányát, a tömegek forradalmi mozgalmának létrejöttét kell ábrázolnia (18. old.). „Az ábrázolásban tehát kiemelkedő szerep jut a Magyar Kommunista Párt szervezeti létrejöttének és tevékenységének . . .” Anélkül, hogy tovább részleteznék *Rákosi Sándor* elképzelését, úgy véljük, hogy a helytörténész kutató számára egy ilyen útmutatóban nem annyira ilyen — a szemiatizmust elősegítő — javaslatokat kell tenni, hanem mindenekelőtt valóban módszertani segítséget kell nyújtani, s útmutatást ahhoz, miféle források léteznek a kor kutatásához, hogyan juthat a kutató ezekhez a forrásokhoz. S a viszonylag teljes forrásanyag ismerete, valamint a szaktudomány jó módszereinek helyes alkalmazása meghozza az eredményt; olyan helytörténeti mű születését, amely nem a szintézis illusztrációja csupán, hanem esetleg nagyon is figyelemre méltó

alakítója. Éppen ezen megfontolások alapján úgy véljük, hogy Rákosi Sándor útmutatójának legértékesebb részeit azok a fejezetek képezik, amelyekben a levéltári és párt-archívumi szervezetről szól, amelyekben a levéltári és archívumi kutatás mikéntjét írja le, amelyekben szakmailag is precízen és magas színvonalon ismerteti a különböző irattermelő szervek működését, az egyes levéltári fondok keletkezését, amelyekben a sajtóról, felhasználhatóságáról, a visszaemlékezésekről s ezek forráskritikájáról, valamint az egyéb forrásokról (röpiratokról, plakátokról, brosúrákról, statisztikákról, szóbeli forrásokról, s ezeknek csak nagy körültekintéssel való felhasználhatóságáról, forrásértékéről) tesz említést.

Végül „A kutatás és feldolgozás” c. fejezetében a helytörténeti munka tudományoságának legfőbb kritériumait tárgyalja.

Sárközi Zoltán az üzemtörténeti kutatásokhoz írt útmutatót.

Bevezetőjében röviden képet ad az üzemtörténetírás kialakulásáról, múltjáról, s a tudományág fejlődéséről a szocialista országokban, majd áttekinti hazai történetírásunk felszabadulás előtti és utáni legfontosabb műveit. Az irodalom vázlatos áttekintése után a bibliográfiai kiadványokra hívja fel a kutatók figyelmét, majd a munkásszolgalmi kiadványokra, amelyek az üzemtörténetíráshoz is nélkülözhetetlenek. Említést kapnak az útmutatóban a legfontosabb statisztikák, statisztikai feldolgozások, folyóiratok v. időszakos közlemények is. Külön fejezet foglalkozik a szakfolyóiratokkal, majd az egyéb különböző nyomtatványokkal is. A kézikönyveknek számító kompaszokkal folytatja a források ismertetését, s végül kitér a prospektusokra, a fotók, a tárgyi emlékek, a helytörténeti leírások és a térképek kérdésére is. A kiadott anyagok után az üzemtörténet második nagy forráscsoportjáról, a levéltári forrásokról beszél a szerző. Megkülönbözteti a vállalatok működése során keletkezett saját iratok csoportját, amelybe a közgyűlési, igazgatósági és végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei s a hozzájuk mellékelte iratok, valamint az ügyvezető igazgatósági, titkársági, okmánytári iratok, a jogügyi osztályok, a kereskedelmi osztályok, személyzeti és nyugdíjpénztári iratok továbbá a könyvelési és a műszaki osztályok iratai s 1945 után az üzemi bizottságok iratai tartoznak.

A vállalatok saját levéltári anyagát a tőkés vállalkozó családok magániratai, majd az ország legnagyobb bankjainak levéltárai egészítik ki. Fontosak továbbá a tanácsai, polgármesteri, főszolgabírói iratok, a cégbírói okmányok, a különböző kormányhatósági iratok stb. Hasznos források, olykor nélkülözhetetlenek a visszaemlékezések is.

Az üzemtörténetírás módszertani kérdéseit taglalva hangsúlyozza, hogy a gyár, az üzem „komplex termelési, társadalmi, gazdasági, technikai jelenség, s ennek megfelelően az üzemtörténetnek is ezeknek az egymást kölcsönösen feltételező és alakító tényezőknek szerves, komplex egységét kell tükröznie”. S arra is mindig törekedni kell, hogy az üzem a földrajzi-társadalmi környezettel való tényleges kölcsönhatás figyelembevételével kerüljön bemutatásra. A komplex üzemtörténet műszaki-kémiai, közgazdasági-gazdaságtörténeti, szociológiai és történettudományi műveltséget feltételez, ezért ésszerűbb a kollektív feldolgozás. Az útmutató „Hogyan írjunk üzemtörténetet?” c. fejezete végezetül néhány hasznos elméleti és gyakorlati ötlettel segíti az üzemtörténet íróját.

Áttekintve az Országos Helytörténeti Bizottság és az Országos Népművelési Tanács módszertani útmutatóit, feltétlenül hangsúlyozandónak tartjuk, hogy ezek tényleges igényeket elégíthetnek ki — magas színvonalon. Az érdeklődők széles köre minden bizonynyal várja az Országos Helytörténeti Bizottság további hasonló jellegű kiadványait.

A Hazafias Népfrent Békés megyei Honismereti-Helytörténeti Bizottságának Antológiája: a „Körös menti Honismereti Közlemények” 3. kötete 1969-ben jelent meg. A kötet azt bizonyítja, hogy számos tehetséges helytörténész számára éppen a Népfrent és a megyei helytörténeti bizottság teremtette meg a publikálás lehetőségét.

Nem „földrengető” újdonságok jellemzik a közreadott kis dolgozatokat, nem is egyenletes színvonalúak — van közöttük kifejezetten rosszul megformált is —, mégis szinte mindegyiknek megvan a maga értéke. Az első tanulmány pl. (Zielbauer György általános iskolai igazgató tollából) nagyon gondos, körültekintő anyaggyűjtéssel Békés megye felszabadításának katonai történetét mondja el. Igaz, hogy gyengén megírt helytörténeti pályázat *Lovász György*, aki a szarvasi Világosság dalkör történetéből közöl részletet, mégis remek forrásává válik a szaktudománynak, mert számos élő forrás megszólaltatásával a két világháború közötti munkáskultúra néhány olyan jellegzetességét tárja fel, amire írott forrásokkal nemigen rendelkezünk. További két tanulmányban népszokások és népi táplálkozási sajátosságok elevenednek meg színesen, érdekesen megírt oldalakon. Úgy véljük, nem is hangsúlyozható eléggé, milyen fontos területei ezek a valós életnek, s mennyire értékes adalékaivá válhatnak az elmúlt század — még elkészítendő — társadalomtörténetének, művelődéstörténetének.

A „Konzultáció” c. rovat *Szabó Ferenc* érdekes és figyelemre méltó gondolatait közli „A helytörténeti anyaggyűjtés feldolgozásának néhány fontos módszertani-technikai kérdéséről”. A cikk a kezdő kutatókhoz szól, nagyon hasznos ismeretterjesztő funkciót tölt be. *Szilágyi Miklós* „A visszaemlékezések gyűjtésének módszereiről” ad összefoglalást. Részletesebben tárgyalja az interjú-módszert és a visszaemlékezés-gyűjtés kérdéseit.

Az antológia további közleményei a megye diák-szakköreinek munkájáról, a honismereti mozgalom bizonyos eredményeiről, a helyi népművelés feladatairól és eredményeiről, a Békés megyei műemlékvédelemről, a művészeti nevelésről és a TIT-nek a mezőkovácsi járásban végzett munkájáról adnak színes és változatos képet.

Az antológia megemlékszik a megye régi helytörténészeinek (Mogyorossy János és Haán Lajos) életútjáról, pályájáról, munkásságáról. A Krónika rovat pedig Implom József pedagógus-helytörténészt köszönti 70. születésnapján, s beszámol a honismereti mozgalom Békés megyei 1968—1969. évi eseményeiről.

STIER MIKLÓS

ISZTORIJA VENGRII V TRESH TOMAH. TOM. I (Moszkva, Izd. Nauka, 644 l.)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE HÁROM KÖTETBEN. I. KÖT.

A magyar történelem első orosz nyelvű szintézise külön méltatásra érdemes eseménye a szovjet és a magyar történettudománynak. Elismerés illeti az úttörő vállalkozást sikerre vivő szerzőket, különösen az I. kötetet gondozó és központi részeit elkészítő V. P. Susarint. A kötet erénye a Bevezetőben kifejtett koncepció következetes alkalmazása. A szerzők figyelmeztetnek, hogy a vitás, problematikus kérdésekben kifejtett álláspontjukat nem tekintik véglegesnek. Ezzel nemcsak a kötet értékelését, a véleménycserét könnyítik meg, hanem a további kutatások érdekeit is szolgálják.

Ju. K. Kolosovszkaja nagyvonalú, ám a lényegyet kiemelő fejezetei a magyar föld történelmét mutatják be az őskortól az V. századig. Sajnálatos, hogy az afrikai Olduvaj típusú Vértesszőllős korai őskőkori lelőhely értékelése nem kapott helyet.

Magyarország nyugati része Pannonia néven római tartománnyá vált. A római uralom alá került területek történelmének közös koncepcionális kérdése a romanizálódás jegyei és mélysége. *Ju. V. Kolosovszkaja* arra az álláspontra helyezkedett, hogy a városalapítások, erőd- és útrendszer, a tartományi közigazgatás formái, veteránok letelepedése valamint a császárkultusz Pannónia esetében a romanizálódást bizonyítják. Más felfogás szerint a romanizálódás fogalma önmagában is tisztázásra szorul, alkalmazása abban az esetben jogosult, ha a római befolyás a helyi viszonyokat mélyrehatóan és tartós követ-

kezményekkel alakította át. Ez az álláspont meggyőzőbbnek tűnik, bá : a kérdést lezárt-nak tekinteni nem lehet. Pannónia esetében meglehetősen gyorsan eltűntek a római hatás jegyei.

Ju. V. Bromlej a VI—IX. század viharos, ám a gyér és ellentmondásos források miatt nehezen összegeezhető fejleményeit mutatja be árnyaltan. Erénye, hogy nem tart igényt végtelenen kihegyezett elméletekre. A kor központi problémája az avar—szláv, illetve a szláv—germán viszony alakulása. A nyitott kérdések tekintetében többféle érlelődő megoldást tesz mérlegre. Talán a IX. század utáni avar továbbélést is előnyös lett volna hasonló elméleti alapállásból tárgyalni. A Nagy Morva és a pannóniai szláv fejedelemségek jelentőségének értékelése meggyőző. Metód és Konsztantin ambíciózus tevékenységének politikai aspektusát kevésbé sikerült kibontani. A szláv fejedelmek politikájának fontos tényezője volt az önálló egyházszervezet létrehozására irányuló törekvés, aminek erjesztői a testvérek voltak.

A kötet zöme (87—426. l.) *V. P. Susarin* tollából származik, aki a magyar etno-genezis problémáitól az 1690-es évek végéig, Erdély tekintetében 1790-ig mutatja be a magyar történelmet. *V. P. Susarin* a magyar őstörténet sajátos módszerek ismeretét megkívánó tartományában is nyújt értékes magyarázatokat, mint az V—IX. századi magyar műveltség steppei és kaukázusi forrásai, valamint a Kijevi Oroszország és a magyar törzsek kapcsolatának árnyalt értékelésében.

A nomád életformát a magyar ősműveltség egészére, sőt részben a XII. század közepe tájáig érvényesnek tekinti. A nomád illetve félnomád kiinduló ponthoz viszonyítja az életforma és kultúra XI—XV. század folyamán elért szintjét. Az elért színvonal értékelése kifogástalan, a viszonyítás kiinduló pontjának meggyőző meghatározását biztosította volna a honfoglalás előtti ekés földművelés ismeretét bizonyító magyar szókincs-ből, valamint a VIII—IX. századi steppe gazdaságtörténeti adataiból kívánczoló követ-kezők megtétele. A XII. századi nomád életforma maradványaira utaló elbeszélő forrás nem a magyarokra, hanem az országba betelepült besenyőkre vonatkozik.

A magyar feudalizmus kialakulásáról és fejlődéséről írt részekben bontakozik ki *V. P. Susarin* alapos felkészültsége a magyar történelem kérdéseiben. Meggyőzőek az érvek, hogy különböző szláv csoportok mellett más népek létezése a X. századi Magyarországon nem bizonyított. Kifogástalan az alakuló feudális magyar állam történeti-földrajzi határainak bemutatása. A szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy a feudalizmus és az állam elemei fokozatosan alakultak ki. Jogosan vonja kétségbe a mai magyar történetírás egyik irányzatának helyességét, amelyik a feudalizmust a feudális földtulajdon kialakulásával kísérelte meg azonosítani. Sikeresen érvel a polgári történet-írói irányzatok idealizálásával szemben is. Példás teljesítmény a magyar történetírásban legkevésbé feldolgozott XII. századi társadalmi fejlődés bemutatása. A XI—XII. század folyamán az erős királyi hatalomban, a területi egységben, a hatékony állami kormányzat megőrzésében és tökéletesítésében az uralkodó osztály viszálykodó csoportjai érdekelve voltak. *V. P. Susarin* önálló felismerése az, hogy az uralkodó osztály sorait bővítő, elő-jogait biztosító Arany Bulla (1222) a királyi politika erejét dokumentálja. E tekintetben a mérlegelőbb következtetés tűnik meggyőzőbbnek. Ugyanis igen hamar, a XIII. század közepe tájától a központi hatalom tekintélye hanyatlásnak indult, miközben a magyar feudális államszervezet tökéletesedett, igazgatási funkciói differenciálódtak. Érdemes lett volna jobban kimutatni a két folyamat összefüggését.

A XV. század második felétől a jelentős eredmények mellett komoly problémák is felszínre kerültek. Mátyás (1458—1490) központosítási politikája érdekében visszaszorította a régi főúri ellenzékét, de — s ezt érdemes lett volna hangsúlyozni — újat is támasztott. A központosítás feltétele a biztos és tekintélyes állami jövedelem. A királyi védelmet élvező városok XIV. századi jelentős fejlődése a XV. század második felében a nemesség

városellenes politikája következtében megtorpant. Magyarország állandóan ipari behozatalra szorult, külkereskedelme passzív volt, a jó minőségű magyar aranypénz külföldre áramlott. A nem elég erős városi polgárság helyett a király a köznemesség támogatására szorult. Amennyiben a királyi hatalom a főurakkal szemben a köznemesi birtokot védelmezte, a köznemesség a központi hatalom oldalára állt. V. P. Susarin meggyőzően bizonyítja, hogy normális körülmények közepette a magyar feudális uralkodó osztály állami beavatkozás nélkül is biztosítani tudta a parasztok kizsákmányolását.

A parasztság állami adóterheinek növelésével Mátyás e „normális” állapotokon változtatott, mert a nemesség magánjövedelmét fölzötte le. A köznemesség és a központi hatalom szembekerülése múlhatatlanul bekövetkezett. A Mátyás centralizációját motiváló valamennyi tényező összefüggéseinek kimutatása esetén a fejlemények jellemzése sikerültebb lett volna.

A XIV—XV. század fordulóján az árutermelés, pénzjáradék és a városfejlődés előretörése kikezdte a feudalizmus rendszerét. A XV. század utolsó, a XVI. század első évtizedeiben már jelentkeztek a terményjáradék erőteljesebb kiaknázására, a szabadköltözés megszorítására irányuló törekvések. Az 1514. évi parasztfelkelés leverése, a megtorló dekrétum és a Tripartitum a második jobbágyság magyarországi változatának, az örökös jobbágyság jogi kereteit és alapjait fektette le, amelyek a XVI. század második harmadától teltek meg tényleges gazdasági tartalommal, amikor a robotoltató földesúri gazdálkodás megjelenése és terjedése szabta meg a fejlődés irányát.

V. P. Susarin koncepciója helyes, mely szerint a magyar feudális osztályviszonyok a nyugatihoz viszonyítva tagolatlanabbak voltak.

A XIV. század végétől Magyarországra növekvő súllyal nehezedett a török terjeszkedés. A magyar külpolitika — sajnos kevés tartós eredménnyel — megkísérelte a veszély elhárítását.

Az 1526. évi, törökkel szembeni csatavesztés súlyos, de nem végzetes volt. A török csak 1541-ben szállta meg az ország középső részét. A következő 150 év küzdelmeiben még a legmesszebb tekintők is csak két további rossz közt választhattak, vagy a magyar nemesség jelentős részének akaratából magyar trónra került Habsburgok, vagy a török ellenőrzés alá került Erdély, végső fokon tehát török szövetség oldalára állhattak. Más reális választás nem maradt. A kialakult bonyolult helyzet mégis mérlegelőbb értékelést kaphatott volna. Problematikus az a következtetés, amelyik csak Erdélyben látja a viszonylag önálló államformációt. Valóban Erdély volt a Habsburg-ellenes küzdelmek és politika bázisa, de török pártfogással. Az erdélyi magyar nemesség belpolitikai tekintetben függetlenséget élvezett, s ahogyan azt a szerző kimutatja, ez a politika és társadalmi program a késői feudális rendszer kiterjesztését hozta. Célszerű lett volna figyelmeztetni, hogy a Habsburg király alatti Magyarországon sem volt más a helyzet. Az itt berendezkedő magyar nemesség a magyar ügyek iránt csak dinasztikus szempontból érdeklődő idegen királlyal vitatkozott a parasztokból kiszipolyozott járadékok elosztásán. A nemesség adózni nem akart, az ország jövedelmei nem fedezhették a törökellenes háború költségeit. Még a nemesi adózás sem biztosította volna a szükségleteket. A Habsburg-kormányzat pénzügyi helyzete vígasztalan volt. Hadügyi téren az örökös tartományok védelmén kívül komoly török elleni támadó hadműveletre nem gondolt, mert érdeklődését a nyugat-európai politika fejleményei kötötték le. Közben a végvárat hősiesen védelmező katonaság panaszai megrázó nélkülözéseit, a környező falvak parasztjainak panaszai pedig azt tanúsítják, hogyan próbáltak a nélkülöző katonák segíteni magukon.

A magyar rendek mind Erdélyben, mind pedig a királyi Magyarországon az állami függetlenség ügyét középkori kiváltságaiknak elkeseredett védelmével kötötték össze, képtelenek voltak osztályérdekeik fölé emelkedni.

A XVII. század 80–90-es éveiben jelentős külföldi segítséggel a Habsburg királyi hadsereg kiűzte a törököt az országból. Az élet normalizálása fejlett gazdaságra, társadalmi berendezkedésre támaszkodó hatékony államszervezetnek is súlyos terhet jelentett volna. A nemességet a nemesi adózás bevezetése fenyegette, emellett a felszabadított területeken fekvő birtokai értékének 10%-át kellett megváltásként a kincstárba befizetnie. A hosszú háború alatt kifosztott parasztságra nehezedett a zabolázatlan zsoldos hadsereg eltartása. A leromlott ország minden rétegét sértő intézkedések csak robbanáshoz vezethettek, még akkor is, ha a nemesi adózás bevezetésének szándéka önmagában ésszerű volt, csakhogy nem az adott helyzetben.

Ja. I. Sternberg plasztikusan ábrázolja (427–500. l.) a II. Rákóczi Ferenc vezetése alatt kirobbant függetlenségi harcban szereplő erőket. A parasztság, a háború után szélnek eresztett, a jobbágyigát fölvenni nem akaró parasztkatonák és az osztálykiváltságaiiban sértett nemesség elégedetlensége találkozott. A további a nemesség programján múltott. A fegyvert ragadó nemesség részéről nem katonai erényekben, hanem jobbágyai elemi követelésének megértésében volt hiány. A nemesség hallani sem akart a jobbágyterhek könnyítéséről, elfordult a nemzeti abszolutista állameszményektől. S amikor a Habsburg udvar felajánlotta kiváltságainak biztosítását, elhagyta a nemzeti függetlenség zászlaját. Sajnálatos, hogy kevés lehetőség kínálkozott II. Rákóczi Ferenc és szűkebb párhívei programjának, reformelképzeléseinek bemutatására. Még a legmesszebb tekintő Rákóczi sem tudott antifeudális programot adni, mert ezzel eltaszította volna a nemességet a szabadságharc táborából. Célszerű lett volna figyelmeztetni, hogy a szabadságharcban szereplő erők egysége kezdettől fogva ingatag volt. A nemesség felelősségének hangsúlyozása a mozgalom sikertelenségéért jogos. Ám a szabadságharc veresége okainak elemzésében talán több figyelmet érdemelt volna a nemzetközi feltételek kedvezőtlené fordulása; a spanyol örökösödési háborúban döntő fölényt elért osztrák csapatok a magyarok ellen fordulhattak, a katonai erőviszonyok Rákóczi mozgalma szempontjából reménytelené váltak.

Behatóbb elemzés érdemelt volna a törökellenes háborúk megszűnése következtében fölöslegessé vált parasztszarmazású katonáskodó réteg sorsa, amelyik a hajdú kiváltságok elnyerésének vágyát melengette. A többmilliónyi jobbágyparasztság közül néhány tízezer számára könnyebbséget hozott a földesúri függőség alóli kiemelés. Még ez a szűk csoport is szálla volt a nemesség szemében, pedig a parasztság óriási többsége számára a hajdú kiváltságok elnyerése elérhetetlen vágy volt.

A XVIII. század számos súlyos problémája közül a gazdasági gondok valóban nyomasztóak voltak. A bécsi kormányzat Magyarországot a gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb tartományok nyersanyag bázisaként és ipari késztermék piacaként igyekezett megőrizni. Ide kíváncskozott volna V. P. Susarin alapvető következtetésének idézése, hogy a feudális viszonyok konzerválódása, a városfejlődés megtorpanása már a XV–XVI. század fordulóján bekövetkezett. A felelősség ezért tehát eredendően nem a bécsi kormányzatot terheli. Az örökös tartományokba irányuló magyar mezőgazdasági kivitelt sújtó védővámok megtették a maguk romboló hatását. Csakhogy a termelési költségekkel nem, vagy alig terhelt robotoltató magyar földesúri gazdaságok termékei az örökös tartományok magas piaci árait élvezve, olyan jövedelmet biztosítottak volna, ami másfajta feszültségeket támasztott volna. A Magyarország érdekeit végzetesen sértő bécsi gazdaságpolitika torzítva a birodalom kereteibe kényszerült különböző fejlettségű részek közti objektív feszültségeket fejezte ki.

A magyar nemesség lázasan és lázongva kereste a szegénysége elleni gyógyírt, miközben görcsösen ragaszkodott a jobbágyrendszerhez. Haladó társadalmi program hiányában a kormányzat ellen hangoztatott jogos vádjai és követelései a királyi udvar és a nemesség közti politizálás szintjén rekedtek meg. A jobbágyság, az ország népességé-

nek 90—95%-a e vitában érdektelen volt. Igaz, róla volt szó, de csak annyiban, hogy kit illessen a munkájából származó jövedelem oroszlánrésze. A parasztlázadások fenyegetése alatt kikényszerült 1767. évi úrbéri reform, amelyik nem rombolta a feudalizmus rendszerét, csak szabályozta a földesúr—jobbágy viszonyt, a megyei nemesi gyűlések ellenállása miatt a tervezett két hónap helyett nyolc év alatt valósult meg. A mezőgazdasági termelés modernizálása kínosan lassan haladt, a tőkehiány következtében hitelre szoruló nemesek jelzálogkölcsönért sem folyamodhattak, mert birtokaikat évszázados törvények elidegeníthetetlené tették. Márpedig az adott viszonyok közepette a modernizálás a polgári átalakulás szükségletét jelentette, kiváltságairól viszont a magyar nemesség lemondani nem akart. S azt is érdemes lett volna megemlíteni, hogy a nemesi előjogok legmakacsabb védelmezői a köznemesek voltak. A modernizálódás lehetőségei a bécsi kormány politikája miatt is szűk térre korlátozódtak, de azért a délszláv, görög és örmény kereskedők szerény eredményei bizonyították, hogy a mozdulatlanág nem végzetserű volt.

V. P. Susarin és Ja. I. Sternberg kultúrtörténeti fejezetei külön értékei a kötetnek. Sajnos a politikai, társadalmi és gazdasági eszmék nem kaptak helyet a társadalom- és politikátörténeti fejezetekben. A XVIII. századi magyar szakértelmiség kialakulásának és pozitív tevékenységének jellemzése sikeres, de sokkal hatékonyabb lehetett volna, ha a művelődés, kultúrtörténet fejleményeinek elvi vonatkozásai érvényesültek volna az előadás menetében. A II. József felvilágosult abszolutista kormányzata alatt megkísérelt, eleve kudarera ítélt reformjainak elemzéséhez tartoznék annak a légkörnek a bemutatása, ahol kezdetét vette annak a csoportnak az eszmélése, amely a későbbiekben a bécsi kormányzattal és a magyar nemességgel szemben is progresszív alternatívát dolgozott ki.

Mind V. P. Susarin, mind Ja. I. Sternberg az ország nem magyar nemzetiségeinek sajátosságait, helyzetüket a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokban az egyes korszakoknak megfelelően értékelték. Rámutattak arra, hogy a feudális kori magyar kultúra, politikai élet több kiemelkedő személyisége szláv eredetű volt.

V. P. Susarin külpolitikai elemzéseit külön méltatást érdemelnek. Forráshűen mutatja be a feudális Magyarország külpolitikájának valamennyi aspektusát, az erőfecsérlő, indokolatlan hódító hadjáratok eseteit is. E tekintetben hálás feladat lett volna a feudális magyar külpolitika évszázados fejleményeiből kivilágító külpolitikai tendencia átfogó értékelése. Az önző feudális dinasztikus érdekek és érvek háttérében történelmi szükségszerűség húzódik meg.

Elismerés illeti a szerzőket azért a szorgalomért, amellyel felkutatták és értékelték a magyar—orosz kapcsolatok adatait. Különösen becsesek a bécsi orosz követek értesülései a XVIII. századi magyar viszonyokról és a korabeli orosz sajtóból vett idézetek. Ezen a téren bizonyára maradt még tér a további feltáró és értékelő munka számára. Példaként említsük csupán, hogy említés nélkül maradt a Borisz és Gleb mártírológiájában szereplő Magyar György nevű szolga. Ez a magyar—orosz kapcsolatok egyik legkorábbi adata, melynek eszmetörténeti jelentősége alig ismert.

Az ismertetés nem méltathatta a mű valamennyi erényét, és nem érintett minden vitás pontot. A sikeres munka felett érzett örömmel kell értékelni azt, hogy a szovjet olvasók tízezrei ismerik meg e mű által a magyar történelmet, s ez fontos hozzájárulás a két nép barátságához. Azért pedig, hogy egy világnyelven jól megírt könyv segítségével a Szovjetunió határain túl is sok olvasó számára hozzáférhetővé válik a magyar történelem, külön elismerés illeti a szerzőket és a kiadót.

ISZTORIJA VENGRII V TRESH TOMAH. TOM II

(Moszkva. Nauka. 1972, 599 l.)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE HÁROM KÖTETBEN. II. KÖT.

A Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, néhány éve már a magyar történelemmel foglalkozó kutatók munkahelye, orosz nyelven az első szintézist készítette el Magyarország történetéről, az első olyan szintézist, amely a marxizmus—leninizmus szilárd elvi talaján állva tudományos jelleggel, az elsődrendű forrásokig visszanyúlva mutatja be a magyar nép és az általa fenntartott állam történetét.

Az itt ismertetett II. kötet 1790-től 1917-ig tárgyalja Magyarország történetét. A kötet felelős szerkesztője T. M. Iszlamov, szerkesztőbizottságának tagjai R. A. Averbuh, Ju. A. Piszarev, M. M. Szmirin és V. P. Susarin, mindannyian a magyar történészek számára régóta ismert kutatók, akik valamennyien személyesen is jártak már, esetleg több ízben is Magyarországon, kutattak magyarországi levéltárakban. Közülük került ki a szerzői gárda túlnyomó része is, hiszen a II. kötet nagyrészt T. M. Iszlamov írta, az 1790—1830 közti korszak egyes részeit I. M. Mesko (Ungvár), az 1831—1847-es korszak egyes alfejezeteit R. A. Averbuh. Ugyancsak az ő tollából származik az 1848—49-es forradalom és szabadságharc ábrázolása is (a nemzetiségekre vonatkozó, T. M. Iszlamov által írt alfejezetek kivételével). És ugyancsak ő, a szerkesztőbizottság tagjai közül a leghosszabb ideje a magyar történelemmel foglalkozó kutató írta T. Sz. Leszencsukkal együtt az 1790—1847-es korszak kultúráját tárgyaló fejezetet. Az első világháborús fejezetet E. I. Rubinstein készítette (egy alfejezetét T. M. Iszlamov), az 1849—1917-es korszak kulturális áttekintését O. K. Rosszijanov. A kötet időrendi tábláját és bibliográfiáját A. T. Leszencsuk állította össze.

Nemcsak a kötet végén található bibliográfia, hanem a szövegben sűrűn előforduló lábjegyzetek már első látásra is mutatják azt, amit a szöveg olvasása során még meggyőzőbben lehet tapasztalni, hogy a szerzők valóban alapos ismerői, szakértői a magyar történelemnek, hatalmas anyagot mozgattak meg. Ismerik a korszakra vonatkozó régebbi polgári és mai, napról-napra gyarapodó marxista történeti irodalmat, az új forráskiadványokat, de a korszakban megjelent közgazdasági és politikai irodalmat egyaránt, sőt nagyon részletesen kiaknázták a magyar központi levéltárak anyagát is. A magyar olvasó elsőnek ezt a páratlan anyagismeretet csodálja, hiszen egy más ország történetét ennyire a részletekig menő alaposítással ismerni valóban ritka teljesítmény.

A korszak, amelyet ez a kötet tárgyal, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, a burzsoá nemzet kialakulásának, a polgári forradalomnak, majd a kapitalizmus kibontakozásának és az imperializmusba való átmenetnek a korszaka, majdnem az első világháború végéig, amikor majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kihatásaként Magyarországon is kirobban a burzsoá-demokratikus forradalom, s azt hamarosan követi a szocialista forradalom, a Magyarországi Tanácsköztársaság megalakulása. A szerzők azt az utat kísérik figyelemmel, amelyet a magyar nép eddig a történelmi pillanatig megtett.

A szerzők először a feudális-abszolutisztikus rendszer válságát mutatják be az 1790—1830 közti korszakban, ennek a válságnak a megnyilvánulásait a gazdasági életben, és mellette az új, polgári rend első csíráit. A válság II. József halálával politikai síkon is kirobbant, de a kötet nagyon világosan mutatja ki, hogy a magyar nemesség Habsburg-ellenes mozgalmában mennyire uralkodó volt még ekkor a visszahúzó, feudális elem. De már ekkor jelentkezett egy kis, nemesi és polgári értelmiségi csoport, amely a francia forradalom eszméit próbálta Magyarországra átültetni. A magyar jakobinusok kísérletét a Habsburg-hatalom kíméletlenül elnyomta, és a napóleoni harcok idején a központi hatalom és a magyar nemesség erős szövetségre lépett a forradalom

ellen, ez azonban a Szent Szövetség idején a bécsi udvar újabb abszolutisztikus intézkedései nyomán felbomlott. Az 1830-as évektől kezdve a feudalizmus válságának elmélyülése következtében megindult az ún. reformmozgalom, a magyar nemesség kísérlete, hogy reformok útján megelőzze a forradalmat és megvalósítsa a polgári átalakulást. A magyarországi fejlődésből, a polgárság gyengéséből következett, hogy ennek a volta-képpen polgári mozgalomnak az élén a nemesség állt. A könyv nagyon világosan mutat rá ezekre az okokra, és elemzi a nemesi reformmozgalom különböző irányzatait, az első-sorban agrárkapitalista fejlődést kívánó Széchenyi István-féle reformprogramot, és a nála haladóbbat, amely az ország önálló ipari fejlődését sürgette, és amelynek az élén a kismemesi származású Kossuth Lajos állt. Külön alfejezetben utal a szerző arra, hogy a burzsoá nemzetté válás folyamata Magyarországon egyébként, nem magyar népeink is megindult, ami már magában rejtette a további konfliktusok csíráit. Persze az egyes magyarországi nemzetségek fejlődését részletesen nem világítja meg a könyv, a későbbi korszakban sem, hiszen ezek történetére vonatkozólag egyéb összefoglaló munkákból tájékozódhat a szovjet olvasó, itt csak a legfontosabb mozzanatok kerülnek ismertetésre, amelyek a magyar nép s az akkori országterület fejlődésére is kihatottak. Az egész korszakot tárgyaló kulturális fejezet jó képet ad a művelődés egyes ágainak a fejlődéséről, csak kár, hogy ezt kissé elszigetelten tárgyalja a politikai történettől, holott éppen a burzsoá nemzetté válás folyamatában a kultúrának igen fontos szerep jutott.

Nagyon jó az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot tárgyaló fejezet. Határozottan leszögezi, hogy a nemesi reformmozgalom a nép forradalmi megmozdulása kényszeríti rá 1848 márciusában arra, hogy a forradalom útjára lépjen. A márciusban megszavazott törvények megtették az első, döntő lépéseket a feudális rend felszámolására, a jobbágyrendszert megszüntették, a parasztok egy részét földtulajdonhoz juttatták, az országot alkotmányos monarchiává alakították át, a cenzusos alapon választott népképviselői parlamentnek felelős kormánnyal az ország élén. A reakció támadásával szemben a forradalom hívei Kossuth Lajos vezetésével fegyveres harcba kezdtek, és a paraszti tömegek támogatásának a megnyerése érdekében a jobbágyfelszabadító törvények terén is újabb lépéseket tettek, bővítették a földtulajdonhoz jutó parasztek körét. 1849 áprilisában pedig kimondották Magyarország függetlenségét, a Habsburgok detronizálását, Magyarország gyakorlatilag köztársasággá alakult át. A fejezet szerzője ugyanakkor, amikor megmutatja a kossuthi vezetés nagy forradalmi pozitívumait, nem hallgatja el, hogy a Magyarországon élő egyéb népek vonatkozásában ez a vezetés nemhogy államférfiúi bölcsességről nem tett tanúbizonyságot, hanem még egyszerűen az önvédelemre sem gondolt, nem volt hajlandó a népek kollektív szabadságjogainak a biztosítására. Ez a súlyos hiba tette lehetővé, hogy a bécsi udvar a nem-magyar népeket a magyar forradalom ellen állítsa csatasorba, amit a kortárs Marx és Engels oly súlyosan elítélt. A Habsburg-hatalom azonban így sem bírt a forradalmi Magyarországgal, a cárral kellett szövetekeznie, hogy fegyveresen verje le a szabadságharcot. *R. A. Averbuk* igen szépen mutatja meg azt, hogy az intervenció cári hadsereg katonái, sőt tisztjei körében is mennyire népszerűtlen volt az a feladat, amelyre I. Miklós kényszerítette őket.

A forradalom és szabadságharc leverése után a bécsi udvar ott próbálta folytatni, ahol a forradalom előtt abbahagyta, visszaállította az abszolutisztikus rendszert, de a forradalom vívmányait nem merte megsemmisíteni, maga valósította meg — a forradalmat vezető közép-nemességgel szemben — a forradalomban kimondott jobbágyfelszabadítást, csak módosította, sok tekintetben a parasztek számára hátrányosan. A merev abszolutisztikus rendszer azonban az 1859-es francia—olasz—osztrák háborúban elszenvedett vereség következtében válságba került, és 1860—1867 közt különböző formákban próbált ebből a válságból kikerülni. *T. M. Iszlamov* kimutatja, hogyan jutott el az udvar fokról-fokra arra az álláspontra, hogy az egész Habsburg-birodalomban nem tudja fenn-

tartani az osztrák-német burzsoázia érdekeit kifejező korlátlan uralmát, kénytelen kiegyezni a legerősebb nemzetiség, a magyar uralkodó osztályával. Ez a kiegyezés valósult meg 1867-ben, az 1848-ban létrehozott alkotmányos monarchia részbeni felújításával, csakhogy — mint a szerző hangsúlyozza —, az osztrák túlsúly fenntartásával, Magyarország tehát továbbra is függő viszonyban maradt, bár a magyarországi nemzetiségek fölött a magyar uralkodó osztályok teljes uralmukat visszanyerték, csak a horvátokkal kényszerültek bizonyos egyezségre, amely részleges autonómiát biztosított Horvátországnak.

T. M. Iszlamov hosszú fejezetben fejt ki a dualista rendszer konszolidálódását és kiépülését a század végéig terjedő időszakban. Bemutatja a korszak gazdasági fejlődését, a közlekedés, a gyáripár kiépülését, a mezőgazdaság fejlődését. Úgy véljük azonban, hogy a gazdasági fejlődés tárgyalásánál a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonít a Monarchia nyugati fejlődésétől való függésnek, a közös vámrendszer gátló hatásának az ipar kibontakozására. Az utóbbi évek magyar kutatásai azt mutatják, hogy ez a hatás nem volt annyira negatív, és ennek megfelelően a gazdasági fejlődést is jelentősebbnek tartják a magyar szakértők, mint az T. M. Iszlamov megfogalmazásából kiténik.

A korszak polgári pártjainak és pártharcainak ismertetése mellett a fejezet kellő súllyal mutatja be a munkásosztály fejlődését és a szocialista munkáspárt megalakításáért vívott harcát, erőteljesen kiemelve a Párizsi Kommün volt munkaügyi „miniszterének”, a magyarországi származású Frankel Leónak az 1870-es évek második felében kifejtett pozitív hazai tevékenységét (e korszak történetét *A. T. Leszensuk* tárgyalja). A jövőbe mutató munkásmozgalom oldalán jelentkezett a parasztság mozgalma is, elsősorban a földnélküli agrárproletariátusé, amely részint az 1890-ben megalakult szociáldemokrata párt vezetésével, részint pedig elszakadva a mozgalomtól próbált valamiféle „szociálistikus” megoldást találni az agrárkérdésre, a nagybirtok formájában a fejlődést gátló súlyos feudális maradványok felszámolására. T. M. Iszlamov természetesen leszögezi, hogy ez a próbálkozás nem vezethetett eredményre. A munkás- és parasztmozgalmak mellett nagy figyelmet fordít a szerző itt is a nemzetiségi mozgalmakra, kimutatja a magyarosító kísérletek eredménytelenségét, a polgári vezetés alatt álló nemzetiségi pártok kialakulását. Kár, hogy nem mutatja meg, hogy közvetlenül a kiegyezés után mindegyik nemzetiségnél volt olyan irányzat, amely a magyar uralkodó osztályokkal való együttműködést kívánta volna, a kormányzat merev elzárkózása viszont mindenütt a másik, a politikai passzivitás álláspontjára helyezkedő irányzatot juttatta uralomra. Kétségtelen, hogy a munkásmozgalom és a nemzetiségek mozgalma az egész politikai fejlődés alapvető kérdései voltak, jószerint a tengelyét alkották. Mellettük az Ausztriához fűződő viszony kérdése is állandóan napirenden volt, s a szerző ezt is súlyának megfelelően ábrázolja, de kisebb figyelmet szentel a polgári társadalom további kiépítésének, ezért pl. a katolikus egyház befolyását háttérbe szorítani törekvő ún. egyházpolitikai harcot csak egészen röviden említi.

T. M. Iszlamov láthatólag azt az álláspontot képviseli, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájára a magyar uralkodó osztályoknak nem volt befolyásuk. Ez az álláspont vitatható, nemcsak azért, mert 1871—79-ben gróf Andrássy Gyula személyében magyar politikus, még hozzá a magyar szabadságharcban is részt vett magyar politikus állt a külpolitika élén, és az ő nevéhez fűződik a Németországgal való szövetség, hanem azért is, mert ettől függetlenül a magyar uralkodó osztályok érdekei nem egyszer számításba kerültek a Monarchia külpolitikai lépéseinél. De akármilyen álláspontot is fogadunk el, a Monarchia külpolitikájának fő vonásait azért ismertetni kellett volna. Ez csak az 1900 utáni korszak tárgyalásánál történik meg, ahol Bosznia-Hercegovina annektálásával kapcsolatban T. M. Iszlamov áttekinti a Monarchia külpolitikáját a század elejétől kezdve.

Az 1900—1914 közti korszakot három fejezet tárgyalja. Jó a gazdasági és társadalmi fejlődés rajza, bár erre is vonatkozik korábbi kritikai észrevételünk. Alapos és

világos képet ad a szerző a munkásosztály és a parasztság helyzetéről, a parasztság egyes rétegeiről. Hiányoljuk viszont, hogy a magyar fejlődésben oly fontos szerepet játszó középrétegekről, valamint a nemességről és a nagyburzsoázjáról nem adott ugyanilyen elmélyült ábrázolást. *T. M. Iszlamov*, aki már több könyvet jelentetett meg a XX. század elejének magyarországi politikai küzdelmeiről, természetesen itt is igen pontosan megrajzolja a politikai eseménytörténetet: a dualizmus rendszerének válságát, amelynek következménye az addig kormányzó szabadelvű párt választási veresége és gyors felbomlása, az uralkodó kísérletét parlamenten kívüli kormányzás bevezetésére, majd az ellenzéki pártok koalíciójának kormányrajutását, amely azonban a dualista rendszeren belül szükségszerűen arra vezetett, hogy az ellenzéki pártok feladták korábbi, amúgy is csak az Ausztriához fűződő viszonyra koncentráló, társadalmi téren semmitmondó programjukat. Ez viszont kiábrándította a választókat, és 1910-ben a Nemzeti Munkapárt néven újjáalakult egykori szabadelvű párt vette át ismét a kormányzást.

T. M. Iszlamov itt is nagy figyelmet fordít a munkásmozgalomra. Részletesen ismerteti, hogyan kapcsolódott be a szociáldemokrata párt a századeleji politikai küzdelmekbe, s a szocialista munkásság — többek között az első orosz forradalom hatására — általános politikai sztrájkjaival, forradalmi tömegmegmozdulásaival miként söpörte félre a békés politikai harcnak azokat a korlátait, amelyeket a választójogi küzdelmekben a reformizmusra hajló pártvezetőség eléje állított. Különösen plasztikusan ábrázolja a szerző a párt baloldali ellenzékének: Szabó Ervinnek (öt a moszkvai Szocialista Akadémia 1918-ban egyetlen magyar tagjává választotta) és Alpári Gyulának (a magyarországi és a nemzetközi kommunista mozgalom későbbi kiemelkedő harcosának és mártírjának) küzdelmét a mozgalom forradalmi irányba tereléséért. Eközben nem egyszer támaszkodik, főként az 1906—1914 közötti időszakra vonatkozóan, a magyarországi történeti irodalomban még nem hasznosított új forrásanyagokra is. A munkásmozgalom mellett a parasztmozgalmat is bemutatja, a parasztpártok megalakulását, és továbbra is jelentős szerepet szán, joggal, a nemzetiségi mozgalomnak. A nemzetiségi pártokon belül viszont nem differenciál eléggé, nem mutatja meg kellő mértékben ezek burzsoá vezetését és jellegét, a nemzetiségeken belül is kiéleződő osztályellentéteket, és ezért a nemzetiségi mozgalmat egyértelműen a parasztmozgalomhoz hasonlóan a munkásmozgalom potenciális szövetségésének tekinti.

A világháborúval foglalkozó utolsóelőtti fejezet nem tárgyalja a háború előzményeit és menetét részletesen, ez természetes is, hiszen a szovjet olvasóközönség ezekről a kérdésekről számos más munkában is értesülhet. A fejezet a magyar belpolitikai fejlődésre és az ország gazdasági helyzetének növekvő nehézségeire koncentrál, kimutatja azt, hogy az imperialista háborútól az imperialista béke irányában tett nemzetközi fordulat milyen változásokat hozott a magyar belpolitikában, eléggé szűkös, de mégis valamiféle demokratizálásra vezető kísérleteket, amelyek azonban végül is kudarcba fulladtak. Így világossá válik, hogy 1917 nyarára már válságos helyzetbe került a magyar politikai élet is. Ezzel a fejezet mintegy előkészíti a III. kötet tárgyalását. Érdeemes lett volna azonban ezt az előkészítést más oldalról is megtenni, nevezetesen abban a tekintetben, hogy már ez a fejezet áttekintést adott volna a magyar csapatok részvételéről a háborúban, az emberanyagban elszenvedett veszteségekről, amelyek a későbbi forradalom egyik fontos rugóját képezték, továbbá az oroszországi hadifoglyokról, hiszen ezeknek majd később, az Októberi Forradalom győzelme után nem jelentéktelen szerepük lesz mind a szovjethatalom védelmében, mind pedig a magyarországi forradalmi mozgalmakban.

Az 1848—1917 közti korszak kulturális fejlődését tárgyaló fejezet láthatóan nagy szeretettel és hozzáértéssel van megírva, de — alkalmasint terjedelmi okokból egy szerűen — túlságosan rövid (még lapszámban is kevesebb, mint az előző korszak kultu-

rális fejezete), ezért csak a legjelentősebb tényezőkről tud az említésen túlmenően valami érdemlegeset mondani, és nem látszik meg világosan a XX. század elején a magyar kulturális életben bekövetkezett nagy fellendülés.

A kötet egész koncepciójával, alapvető értékelésével kapcsolatosan néhány kritikai megjegyzést már az előzőekben megtettünk. Néhány részletkérdés vonatkozásában is tehetünk ilyeneket. Így a könyvnek az a megállapítása, hogy csak az 1820–30-as években kerül sor néhány helyen a háromnyomásos rendszerre való áttérésre az uralkodó kétnyomásos rendszerről, a ténylegesnél fejletlenebbnek mutatja a magyarországi mezőgazdaságot, a kétnyomásos rendszer a peremvidékeken, többek között Erdélyben volt még jelentős. A gazdasági adatoknál nem mindig mondják meg a szerzők, hogy adataik az egész történeti Magyarországra vonatkoznak-e, vagy Erdély és Horvátország nélkül értendők, esetleg Erdély nélkül, de Horvátországot is számítva, 1848 előtt ugyanis a korabeli statisztikák Erdélyt általában külön kezelték, de a horvátországi adatokat hol beleszámították a magyarországiakba, hol nem. A magyarosító törekvéseket a könyv többször említi és teljes joggal elítéli, de nem szól a ténylegesen bekövetkezett természetes asszimilációról, holott ennek társadalmi vonatkozásban is jelentős szerepe volt. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tárgyalásánál Kossuthot úgy ábrázolja a szerző, mint aki az első pillanattól kezdve következetesen Habsburg-ellenes és az Ausztriával való szakítás híve, holott 1848 nyaráig igen lényeges kompromisszumokra volt hajlandó, igaz, a fenyegető fegyveres összecsapás elhárítása érdekében. Ezek azonban, és néhány kisebb elírás, régies helyesírással írt magyar nevek pontatlan orosz átírása (Dezseffi Dezsefi helyett pl.) lényegében nem módosítanak a pozitív összképen.

Külön kell még nagy elismeréssel szólnunk az időrendi tábláról, ez néhány olyan adatot is tartalmaz, amelyek tárgyalására a szövegnek nyilván terjedelmi okokból nem volt módja (a XX. század eleji magyar köztársasági párt pl.). Imponáló a bibliográfia, amely a klasszikusok útmutatásai mellett a nyomtatott forrásanyag legfontosabb részét is felöleli, a forráskiadványokat, statisztikákat stb., valamint a történeti irodalmat (az általános irodalmat és az egyes korszakokra vonatkozót). A magyar olvasó számára is hasznos, hogy megtalálja itt a korszakra vonatkozó orosz nyelvű könyveket és tanulmányokat, a szovjet olvasó pedig bő válogatást kap a magyar és egyéb nyelvű irodalomból, magyar vonatkozásban külön kell hangsúlyozni, hogy a legújabb irodalmat is tartalmazza, jóformán a könyv megjelenésének pillanatáig, de az egyéb magyarországi népek mai történeti irodalmának legfontosabb munkáit is.

A magyar olvasó egészében azzal a nagyon megnyugtató érzéssel csukhatja be a könyv lapjait az elolvasás után, hogy a szovjet olvasóközönség, a szakemberek, de szélesebb érdeklődők egyaránt adataiban megbízható, pontos, koncepciójában a marxista-leninista történettudomány mai állásának megfelelő összképet kap a magyar nép történetéről a XIX. században és a XX. század elején. A fejlődés negatív és pozitív oldalai egyaránt kellő megvilágítást kaptak, a tárgyalás kiegyensúlyozott, a társadalmi haladás felől vizsgálja a kérdéseket és értékel, de nem hallgat el visszahúzó jelenségeket sem, s ezeket is megmagyarázza a korabeli társadalmi fejlődésből. A magyar történészek örömmel vehetik tudomásul, hogy országuk és népiük története egy más, baráti országból szemlélve nemcsak fő vonalaiban, hanem legtöbb részletében is egybeesik azzal a képpel, amelyet ők maguk alakítottak ki az utóbbi két és fél évtized folyamán. Nem valamiféle kötelező udvariasság, hanem valóban őszinte megbecsülés mondatja velünk, hogy ezért a munkáért nagy köszönettel tartozunk szovjet kollégáinknak.

T. M. ISZLÁMOV:

**POLITYICESZKAJA BOR'BA V VENGRII NAKANUNYE PERVOJ
MIROVOJ VOJNI. 1906—1914**

(Moszkva, 1972. Izd. Nauka. 390 l.)

**POLITIKAI KÜZDELMEK MAGYARORSZÁGON AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ
ELŐESTÉJÉN. 1906—1914**

A könyv első olvasásra csak abban különbözik a korszak hasonló magyar politika-történeti feldolgozásaitól, hogy orosz nyelven íródott s Moszkvában adták ki. Iszlámov annyira „benne él” a világháborút megelőző évtized magyarországi küzdelmeiben, hogy valósággal odasorolható a dualizmuskori magyar történet kutatóihoz. Rendszeres levéltári kutatómunkával megalapozott anyagismerete, kitűnő szakirodalmi tájékozottsága révén közöttük is az élvonalba tartozik.

Jelenlegi munkájának egyik legnagyobb eredménye: a szerényen a bevezetésben elhelyezett historiográfia, amely a korszak legfőbb szovjet, osztrák, nyugatnémet, angol, amerikai és — természetesen — magyar irodalmát elemzi és bírálja. Miközben nagyra értékeli főként a magyar történetírásnak az utóbbi 10 esztendőben elért számottevő eredményeit, néhány ponton kétségbe vonja az újabb koncepciók kellő megalapozottságát. Így nem tartja eléggé meggyőzőnek az újabb magyar szakirodalomnak azt az állítását, hogy a Monarchia kölcsönös függési rendszerében a magyar fél helyzete végső soron nem volt előnytelen. Ő az osztrák fél túlsúlyát hangsúlyozza s — bár konkrétan nem fejt ki — „egyes jogos magyar nemzeti sérelmek” fennmaradását szögezi le. (Pontosabban szólva: az 1907. évi osztrák—magyar gazdasági kiegyezési tárgyalások elemzésekor kimutatja az osztrák fél gazdasági fölényét s a magyar területek gyengeségét, egyoldalú fejlődését.) Ugyanígy nagyobb hangsúlyt ad a nem-magyar népek nemzeti mozgalmainak is, jelezve, hogy nemcsak kulturális és politikai, hanem gazdasági tekintetben is hátrányos helyzetben voltak a magyarsághoz képest. A „kettős elnyomás” túlhaladott tételét azonban ő is elveti.

Különösen részletesen elemzi Iszlámov a korabeli munkásmozgalom történetére vonatkozó irodalmat. Lényegbeli egyetértése mellett kritikai észrevételei itt is főként a nemzeti-nemzetiségi kérdésre összpontosulnak. Több helyütt is kifejti, hogy a magyarországi szociáldemokrata párttól a nemzeti önrendelkezés elvét kell számonkérni, mert enélkül nincs megítélési mércéje a párt bonyolult, ellentmondásos nemzeti-nemzetiségi politikájának.

Figyelemre méltó szempontokat vet fel Iszlámov a nyugati polgári szakirodalom megítélésével kapcsolatban is. Egyetérthetünk, például, Hugo Hantsch vagy Robert Kann álláspontjának bírálatával: a Ferenc-Ferdinánd-féle Grossösterreich-koncepció idealizálásának elvetésével vagy a Monarchiának egy „szupranacionális egyesülés előfutáraként” való visszautasításával. A szerző a nagylélegzetű (csaknem három fnyi) historiográfiai bevezetőt végül is azzal a megállapítással zárja, hogy a korszak több kulcsfontosságú kérdése még nem tekinthető lezártnak, s a történeti problémák sokasága és rendkívüli bonyolultsága arra enged következtetni, hogy a megoldást csak hosszas és türelmes kutatómunka révén lehet majd elérni. Ez a historiográfiai bevezető a szerző szép teljesítménye: egyelőre egyedülálló a magyar szakirodalomban is. De „evés közben jön meg az étvágy”: szívesen olvastunk volna bíráló elemzést a dualizmus utolsó két évtizedét felölelő csehszlovák, román, jugoszláv és lengyel történeti irodalomról is. Így igazán teljes lett volna az egyébként impozáns irodalmi körkép.

A bevezetőt követő első két fejezetben a szerző összefoglalja a magyar szakirodalom gazdaság- és társadalomtörténeti eredményeit, igazítva-módosítva olykor egyes megállapításain — az imént említett felfogás alapján. Magyarország helyzetét, a Monarchia osztrák felétől való függését a IV. fejezetben fejti ki, amely „Az osztrák—magyar konfliktus felszámolása” címet viseli s valójában felöleli az 1907. évi osztrák—magyar gazdasági-kiegyezési tárgyalások valamennyi lényeges osztrák és magyar politikai vonatkozását. A tárgyalások folyamán elért osztrák sikert, a „nemzeti koalíció” teljes kapitulációját mindenekelőtt az osztrák gazdasági túlsúllyal magyarázza. Megállapítja, hogy Magyarország egész gazdasági élete, exportja, az ipar és a mezőgazdaság hitelezése jórészt az osztrák féltől függött, a hatalomra került koalíció kénytelen volt tehát feladni a gazdasági különválás programját és alkalmazkodni a reális feltételekhez. Az újabb kiegyezés politikai stabilitását — írja Iszlámov — formai „vívmányok” mellett az Andrassy-féle „alkotmánybiztosítékok” voltak hivatva garantálni. Ezek azonban a behódolás lényegén nem változtattak. Ennek az lett a következménye, hogy a függetlenségi párt demokratikus szárnya — Justh Gyula vezetésével — hamarosan szembefordult ezzel a politikával. Így nem ismétlődhetett meg Tisza Kálmán 1875. évi pálfordulása; a koalíció széthullott, s a hatalmat az 1867. évi kiegyezés szilárd hívei vehették ismét birtokukba — támaszkodva az ellenfél által megkötött gazdasági kiegyezés stabil fundamentumára is. Nem a szerző feladata volt, de fejtegetéseit bizonyára segítette volna a kiegyezési tárgyalások gazdasági vonatkozásainak konkrét elemzése s az 1867. évi kiegyezési törvény idevonatkozó rendelkezéseinek kibontakozása és értelmezése is.

A könyv harmadik, ötödik és hatodik fejezete túlnyomóan az 1906—1914 közötti magyarországi szocialista munkásmozgalom történetével foglalkozik. Ilyen terjedelemben és ilyen mélységben ezt az időszakot még nem dolgozta fel a magyar munkásmozgalomtörténeti irodalom — Iszlámov tehát itt is sok tekintetben úttörő munkát végzett. Természetesen támaszkodott a megjelent alapvető dokumentum-publikációkra, de azoknál jóval szélesebbkörű levéltári, sajtó- és könyvészeti anyagot vont be kutatásaiba. E témakörben főként a párttaktika kérdéseiről folyt vitának s a szociáldemokrata párt fontos korabeli elméleti megnyilatkozásainak elemzésével ad újat mind anyagában, mind megállapításaiban. Jólsikerültek általában a mozgalom vezetőiről készített rövid jellemzései, portréi is; különösen életrajzok a Szabó Ervinről, Kunfi Zsigmondról íróttak, elnagyoltabb, egysíkú Garami jellemzése. Itt jegyezzük meg, hogy külföldi szerzőtől páratlanul jólsikerült, találó rajzokat láthatunk a könyvben Andrassyról és Tiszáról, Apponyiról és Justhról, Károlyiról és Jásziról egyaránt.

A szocialista mozgalommal kapcsolatban felhívánk a figyelmet egyes pontatlanságokra is. Így túlzott vélemény, hogy a Kristóffyval kötött paktum révén a szociáldemokraták „a munkásmozgalom politikai céljait szembefordították” volna „a magyar nép igazságos követeléseivel”, s ezzel „felbecsülhetetlen támogatást nyújtottak” volna az udvarnak (127. old.); nem fogadható el az MSzDP vezetőinek „royalistákként” való beállítása — pusztán azért, mert arra számították, hogy az udvarnak érdekében áll széleskörű választójogi reform bevezetése (224—225. old.); helytelen, hogy 1848 közép-nemesi-rendi forradalomként való értékelését Garaminak tulajdonítja, holott e koncepciót Szabó Ervin dolgozta ki, Garami s a párt vezetőinek többsége csak elfogadta ezt a hibás értékelést (237—238. old.) stb.

Jól összefogottan, az európai hatalmi-politikai viszonyokba ágyazottan írja le a szerző az annexió válságát. Itt válik világossá, ami első olvasásra nem tűnik szembe: az ti., hogy Iszlámov könyve nemcsak az egyik dualizmuskori magyar szerző orosz nyelven megjelent munkája, hanem más, több is annál. Több, amennyiben látásmódja gazdagabb: sohasem néveszti szem elől a Monarchia nemzetközi-politikai helyzetét és szerepét, s ezzel szorosan összekapcsolja Ausztria-Magyarországnak a tőkés fejlődés előre-

haladásával egyre jobban kiéleződő társadalmi-nemzeti problémáit. Világosan érzékelteti, hogy az utóbbiak az uralkodó osztályok közötti ellentéteket kibékíthetetlenekké tették, s ez szükségszerűen a Monarchia nagy hatalmi állásának gyengüléséhez, majd az egész birodalom széthullásához vezetett. Érdekesek ebből a szempontból a szerzőnek a Tisza István nemzetiségi politikájára vonatkozó fejtegetései. Azt hangsúlyozza itt, hogy Tisza — bár felismerte a nemzeti mozgalmak hatalmas feszítő erejét, — a megoldásukra alkalmazott eszközei s a megoldás egész magyar nagy hatalmi koncepciója azonban már eleve alkalmatlanok voltak a cél elérésére.

Más, több a könyv a magyar szerzők munkáinál annyiban is, hogy Iszlámov bőségesen idézi a korabeli bécsi orosz nagykövet s a budapesti konzul politikai helyzetjelentéseit, elemzéseit. Véleményünk szerint a szerző használhatta volna kritikusabban is e jelentéseket, még ha Ljvov konzul egyik-másik összefoglalójában vannak is igen találó, frappáns helyzet-megítélések.

Jól foglalja össze a szerző a magyar belpolitika 1910. évi fordulatát: a nagybirtok egy részével összefonódó, imperialista finánciókét képviselő nemzeti munkapárt megalakulását és hatalomra jutását; s a vele szemben létrejövő demokratikus blokk kialakulását. Jól érzékeli egyben a Justh-párt és a szociáldemokraták szövetkezésében rejlő problémákat, ellentmondásokat is: mind a széthullott koalíció balszárnyának nacionalizmusát (ez ui. megakadályozta a nemzetiségi pártokhoz való közeledést), mind az 1912 nyarán létrejött választójogi szövetség antidemokratikus vonásait (ez világosan 1913 tavaszán, a meghirdetett általános sztrájktól való visszalépésben játszott fontos szerepet).

Fontos része a könyvnek az 1913. évi gazdasági válság leírása s különösen jelentős mindaz, amit a válság társadalmi következményeiről tartalmaz. Világossá válnak ennek alapján Tisza gyors felülkerekedésének társadalmi motívumai; a demokrácia fő erejének: a munkásosztálynak meggyengülése, a közép- és kispolgárság gazdasági helyzetének megrendülése. Mindez összekapcsolódott az 1912. május 23-i forradalmi kitörés megismétlődésétől visszahőkölő szociáldemokrata taktika romboló hatásával is — a munkásosztály, a demokratikus erők csatát veszelve demoralizáltan érkeznek el a háború küszöbéhez.

A könyvet a felhasznált források és irodalom impozáns jegyzéke egészíti ki. A függelékben közölt annotált névmutatót bizonyára haszonnal lapozzák mindazok, akikhez az 1200 példányban kiadott kitűnő könyv eljut.

MUCSI FERENC

I. R. GRIGULEVICS:

ISZTORIJA INKVIZICII

(Moszkva, Izd. Nauka, 1970. 447 l.)

AZ INKVIZICIO TÖRTÉNETE

Az elmúlt másfél évtized során a szerző több könyvet jelentetett meg, amelyek a katolikus egyház történetének különböző kérdéseit vizsgálták. Az inkvizíció történetének megírásával több mint három évtizedes tervét valósította meg. Az első fejezet E. van der Vekené (Bibliographie der Inquisition. Ein Versuch. Hildesheim. 1963) munkájára támaszkodva historiográfiai áttekintést nyújt a problémáról. A több mint kétezer könyv, tanulmány, esszé stb. ellenére sok még a feldolgozatlan levéltári anyag, s ennek

megfelelően bőven akad még tisztázatlan kérdés. A szerző szerint hiányzik egyelőre egy korszerű, tudományos alaposságú periodizáció, nincs a teljesség igényével fellépő monográfia az eretnekmozgalmakról, amelyek pedig az inkvizíció kialakulása szempontjából jelentősek. Hasonló a helyzet a gyarmatokon folyó inkvizíciós tevékenység és a pápai inkvizíció történetének kutatásában. A hiányosságok felszámolása — írja Grigulevics — annál is fontosabb, mert olyan történeti intézményről van szó, amely évszázadokon keresztül jelentős befolyást gyakorolt Európa és különösen Latin-Amerika népeinek fejlődésére.

A kérdés historiográfiájáról adott kritikai áttekintésében az inkvizíció és az egyház felelősségét elkendőző munkákat elemzi részletesebben. Ennek kapcsán utal néhány vitatott kérdésre. Megemlíti az inkvizíció fogalmát tágabb ill. szűkebb értelemben használó két alapvető irányzatot. Az első szerint az inkvizíció egyidős a kereszténységgel. Ennek az irányzatnak a követői a nem keresztény módon gondolkodók, a hitehagyottak elleni minden fellépést inkvizíciónak ítélnék. A szűkebb értelemben vett inkvizíció a katolikus egyház különleges bíróságainak tevékenysége, amelyek a XII—XIX. század között a különböző eretnkségek ellen jöttek létre.

Az 1917 előtti orosz történetírás, de még M. N. Pokrovszkij is egy püspöki (IV—XIII. század) és egy szerzetesi (XIII—XIX. század) szakaszt különítettek el. A szovjet történészek (elsősorban Sz. G. Lozinszkijre utal) az 1920-as évektől a szélesebb értelmezés mellett foglaltak állást. Napjainkban inkább a szűkebb értelmezésnek felelnek meg a kutatások, de Grigulevics könyvében R. Longone (Ld.: „Vie Nuove” 1961, No. 27) érdekes periodizációjának nyomait fedezhetjük fel. Az olasz történész szerint az inkvizíció története a primitív inkvizícióval indult a korai keresztények között, következő szakasza a keresztény császárok korára tehető, majd ezt a Római Birodalom bukásától a XIII. század elejéig tartó ún. püspöki szakasz követte. Maga a tulajdonképpeni inkvizíció a pápák, valamint a dominikánusok és ferencesek együttműködése eredményeként működő szent bíróságok intézménye, s külön tárgyalja R. Longone az ún. állami (a világi és egyházi hatalom együttműködése), az ehhez hasonló spanyol inkvizíciót, továbbá a mai Latin-Amerika területén folytatott tevékenységet és végül az „egyetemes”, a pápai inkvizíciót.

Az első fejezet további részében a szerző kronologikus áttekintést ad a téma historiográfiájáról. Megállapítása szerint a reformáció korszakáig igen keveset tudtak az inkvizícióról, bár a nagy humanista gondolkodók már a XVI. század előtt elítélően nyilatkoztak róla. A leleplező feltárás a XVI. század második felében az inkvizíciót túlélték memoárjainak megjelenésével vette kezdetét, de minőségi változást a francia forradalom és Napóleon korszaka hozott, aki az általa megszállt területeken eltörölte az inkvizíciót. Különös jelentőségű volt J. A. Llorentének, a spanyol inkvizíció egykori titkárának dokumentumpublikációja (Anales de la Inquisición de España. Desde el establecimiento de la Inquisición por los reyes católicos hasta el año 1808 v. I—II. Madrid, 1812—1813). A XIX. században fellendült az inkvizíció történetének feltárása. Elsősorban spanyol, francia, olasz és német forráskiadványokat, munkákat említ a könyv. A Vatikán és az ibériai félsziget levéltáraiban ma is sok még a feldolgozatlan dokumentum. A latin-amerikai inkvizíció vonatkozásában J. T. Medina (1852—1930) munkásságát emeli ki Grigulevics.

Könyvének második fejezetét az inkvizíció kialakulási folyamatának szenteli. A biblia megállapításaira is hivatkozik, amikor azt fejtegeti, hogy a kereszténység kezdetétől nem volt egységes, s a hitviták veszteseit eretnekeknek tekintették, velük szemben inkvizíciós eszközöket alkalmaztak. A keresztény egyházi szervezet kiépülése, a katolikus egyház és a feudális állam összefonódása olyan módosulásokat eredményezett, amelyek az eretnekmozgalmak megjelenését váltották ki, s ez döntő fontosságú az

inkvizíció kialakulásában. Ennek a fontosságnak megfelelően a könyv áttekintést nyújt az eretnekmozgalmakról, majd az egyház és a világi hatalom által alkalmazott szellemi és nem szellemi fegyvereket veszi sorra. Az antifeudális osztálytartalmú eretnekségek nemcsak inkvizíciós fellépést váltottak ki. VII. Gergely pápa tevékenysége és a keresztes hadjáratok azonban csak átmenetileg enyhítettek a feudális világi hatalommal összefonódó papság és az eredeti keresztény tanítás illúzióiban élő hívek feszült viszonyán. A XII. század végétől, miután egyes teológusok is a dogma felülvizsgálatát hirdették, gyakorivá vált az inkvizíciós erőszak alkalmazása. A szerzetesrendek kialakulásának, tevékenységének és a fontosabb korabeli pápai bulláknak az elemzésével bizonyítja a könyv, hogy a XIII. század végére Európát behálózta az inkvizíció intézménye.

A harmadik fejezet az inkvizíciós bíróságok szervezeti felépítését, működését írja le. A korrupt módszerek, a titokzatosság, a szerzetesek különleges szerepe táruul élénk. A mechanizmus részletes leírását az inkvizíció tettheinek taglalása követi a IV. fejezetben. Összefoglaló áttekintést kapunk pl. boszorkányüldözésekről. Behatóan elemzi a szerző Husz János tevékenységét, nézeteit, s külön foglalkozik Janne d'Arc történetével.

A katolikus feudális központi hatalom és az inkvizíció összefonódása eredményeként a spanyol és a portugál inkvizíció a totalitást jelentette. T. Torquemada spanyol főinkvizitor „elméleti” munkásságát, tevékenységét részletesen tárgyalja a könyv. A VI. fejezet, amely a „Máglyák a gyarmati Amerikában” címet viseli, de a portugál, valamint a pápai inkvizíciót tárgyaló további fejezetek is leíró jellegűek. Az ún. pápai inkvizíció kialakulását az ellenreformációval hozza szoros összefüggésbe, végső fázisáról szólva pedig az utolsó „feudális” pápa (IX. Pius) és az első „burzsoá” pápa (XIII. Leo) tevékenységét elemzi.

Nincs lehetőségünk a könyv megállapításainak további részletezésére, így ismeretetésünket néhány általános jellegű észrevétellel fejezzük be. Grigulevics munkája eredeti forrásokat felhasználó feldolgozásokra épül, de nem minden esetben a legfrissebb eredményekre támaszkodik. Többnyire H. Ch. Lee, J. T. Medina, Sz. G. Lozinszkij és A. C. Shannon munkái alapján írta könyvét. Az alapos kritikai elemzésre törekvő első két fejezet után túlnyomóan leíró, elbeszélő jelleget ölt a könyv, s ezzel együtt illusztrációs anyaga is a tudományos-népszerűsítő művek közé sorolja. Ezen a színvonalon azonban igen sok új, érdekes ismeretet nyújt.

MENYHÁRT LAJOS

JERZY TOPOLSKI:

METODOLOGIA HISTORII

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1968. 474 l.)

A TÖRTÉNETIRÁS MÓDSZERTANA

Mi volt a szerző célja, amikor ezt a vaskos és már az első belepillantásra roppantul nehéz olvasmánynak ígérkező munkát megírta?

A történettudomány módszertanának segédkönyvét kívánta elkészíteni. Az a hiányérzet táplálta a neves lengyel történészt, hogy ugyanakkor, amidőn manapság mind hevesebb harc folyik a nemzetközi tudományos életben a történetírás rangjának elismertetéséért, a közönség, de még a szűkebb történész-gárda is szinte teljesen tájékozatlan a történettudomány módszertani problémái felől.

Az első hallásra talán furcsának hat ez a megállapítás, de ha napjaink vitáit közelebbről tekintjük, igazat kell adnunk a szerzőnek. A történetírásért mint tudományért

folyó harcban nem a történészek járnak az élen; rábízák ezt más tudományágak képviselőire. A történészek el vannak foglalva a maguk problémáival, kutatási témáikkal s ezek határterülete innen van a módszertani vizsgálódások körén. Nem mintha a gyakorló történésznek nem kellene számot vetnie módszertani problémákkal, hiszen valamilyen módszert minden történésznek követnie kell, ha mégoly szerényen nyúl is a maga kérdéseire, csak hogy más dolog ösztönösen rátapintani egyes módszertani problémákra, és ismét más a tudományok mai fejlettségének színvonalán, a történetírásra és minden más tudományágra érvényes általános törvények ismeretében szigorú értelemben vett módszertani kérdésekkel foglalkozni.

A módszertan — amennyire ezt a nemzetközi irodalom alapján módunk van megfigyelni — napjainkban külön életet él a gyakorlati történetírói munkától. Sok jeles, sőt nagynevű történész működik világszerte, aki soha bele nem köstölt az ún. módszertan kérdéseibe. Talán azért nem, mert a mindennapi munka során minden különösebb metodológiai stúdiumok nélkül is kialakítja a maga sajátos módszerét. Figyelembe kell venni azt is, hogy minden történeti okoskodásnak szem előtt kell tartania a logikának azokat a törvényeit, melyek érvényesek valamennyi tudományra, sőt magára a helyes gondolkodásra is, s amelyeket az ember a saját értelmi fejlettségének megfelelően juttat érvényre anélkül, hogy külön foglalkoznék módszertani kérdésekkel.

Az általános logikai szabályok figyelembevétele azonban csak előfeltétele a helyes gondolkodásnak; ez egymagában még kevés egy tudományos diszciplína kialakításához. Önálló tudományágról akkor szoktunk beszélni, ha adva van a saját kutatási terület és adva van a saját módszer.

Abban a nemzetközi viaskodásban, mely napjainkban — a sokféle történethamisítás, torzítás idején — folyik a tudomány emberei között, a történésznek elsőrendű érdeke, hogy meggyőzze a világot arról, hogy a történetírás valóban tudomány és nem sarlatánkodás, megvan a maga szolid, minden próbát kiálló módszere, melynek alapján állításai a bizonyosság határához közelítenek, s így a történetírás joggal tarthat igényt arra, hogy a természettudományoknak kijáró megbecsüléshez hasonlóan értékeljék.

A napjainkban Nyugat-Európában sűrűn megjelenő módszertani könyvek javarészt a széles közönségnek szólnak; egy-egy ismert nevű történész műhely-vallomásai ezek a saját munkájáról, kutatási módszereiről, felfogásáról egy-egy kérdésben. Egyikük-másikuk — mint pl. Marc Bloch régebbi munkája — a best seller rangjára emelkedett. Hasonló kiadványok születtek a nyugatnémet szerzők tollából és megpróbálkoztak a módszertani esszé műfajával egyes történészek a szocialista táboron belül is, különösen a lengyeleknél (Kula, Bobińska).

E népszerűsítő jellegű munkák azonban nem szigorúan vett módszertani szakművek, még ha sok szó esik is bennük módszerről.

S ha van köztük olyan, amely mégis egyfajta módszertani fejtegetésnek tekinthető (például az Urban Bücher sorozatban A. v. Brandtől megjelent népszerűsítő „Werkzeug des Historikers”, Kohlhammer Verl. Stuttgart 1963), javarészt a XIX. században kialakult problematika határain belül maradnak, vagyis a történész-munka egyes fázisai technikai rekonstrukciójának, különösen a forráskritikának a kérdéseinél időznek el. A szigorú értelemben vett módszertani kérdések így háttérbe szorulnak. A történetírás előnytelen helyzetbe kerül mindama rokontudományokkal szemben, melyeknek művelői vállalkoznak arra, hogy módszertanilag tisztázzák saját tudományozásuk problémáit. Hogy csak egy napjainkban nagyon aktuális példát mondjak: az utóbbi időben előtérbe került struktúra-kutatás sokkal több elméleti megalapozást nyert a nem-történészek munkáiban (szociológusok, néprajzosok, nyelvészek stb.), mint a történeti munkákban. Már pedig valamely történelmi *alakulat* (Topolski erre a lengyel „układ” kifejezést alkalmazza) struktúrájának megismerése csakis oly módon képzelhető el, ha megismer-

jük azokat a stádiumokat, melyek a mai állapotot időben megelőzték, ami már történetírói feladat. Ebben a folyamatban a történész a megfigyelést egybeköti a teóriával.

Topolski munkájának célja — túl azon, hogy milyen mértékben foglalja össze a történettudományi módszerre vonatkozó korábbi nézeteket — annak a tételnek a kifejtése, hogy 1. a történeti kutatás célja az alakulatok (ukladok) fejlődésének (a fejlődés mikéntjének és okainak) magyarázata; 2. ehhez pedig a megfigyelés és az elmélet egymástól nem választható el. A történeti kutatás — a szerző szerint — annál eredményesebb lesz, minél fejlettebb a történész tudatossága, melyre a szerző a nomotetikus jelző alkalmazását javasolja. Ebben a tudatosságban jut kifejezésre a történész elméleti tudása.

Ezt a két megállapítást van hivatva a történeti kutatás egyes fejlődési etapjainak vizsgálatával kidomborítani a munka. Vizsgálja egyrészt a történeti kutatás tárgyát: a történelmet, másrészt a kutatási folyamatot a történelem és a történelem során kialakult egyes *állítások* hatásai alapján. (Nem tudtuk másként, mint „állítások”-kal fordítani a lengyel „zdanie” kifejezést, mivel itt nyilván nem „mondat”-ról, hanem nézetről, állításról stb. van szó.)

A könyv első részében a szerző a tudományok, majd a történettudomány módszertanának tárgyával foglalkozik. Ismerteti a tudományok módszertanáról kialakult nézeteket, foglalkozik a módszertan és a szemiotika, a módszertan és a tudománytörténet, az információelmélet, az ismeretelmélet, ontológiai és pszichológiai elméletek történeti kialakulásával, s rátérve a történettudományi módszertan fejlődésének ismertetésére, külön-külön tárgyalja a pragmatikus és apragmatikus, a tárgyi, az általános történettudományi módszer, s ez utóbbin belül a heurisztika és forráskritika kérdéseit. Külön fejezetet szentel az etimológiai értelmezéseknek. Ennél a pontnál mi magyarok a szokásos problémával találkozunk: a szerző, sok nyugati nyelv mintájára, a „történelem” szó kétféle értelmére hívja fel a figyelmet (vagyis egyrészt a történelem, mint folyamat, másrészt a vele foglalkozó tudomány), ami, hangsúlyozzuk, a magyarban soha sem okozhat fejtörést, mert nálunk a történelmen mindig magát a folyamatot értjük, sohasem a tudományt, mely utóbbinak neve történettudomány, történetírás, történeti kutatás stb.

Ennél az első résznél meg kell jegyezni, hogy a szerző a módszertannak kétféle alkalmazását ismeri; egy szűkebb és egy szélesebb értelmezést. Az előbbi csak a történettudományra vonatkozó tudományt jelöli meg (módszerek és állítások gyűjteményeként), míg a szélesebb felfogás a történeti kutatások tárgyára vonatkozó legáltalánosabb felfogásokat is magába foglalja. Topolski könyve ennek a szélesebb értelemben vett módszertani megjelölésnek a jegyében készült. Ezért is olyan sokoldalú és bonyolult.

A munka második része „A történeti kutatás mintái” címet viseli és a történelemre vonatkozó reflexziók általános vonásait rajzolja meg. (A történelem itt is kétféle szóhasználatot jelent: a folyamatot is jelzi, meg a róla szóló tudományágat is.) Felállítja a reflexziók modelljeit, vagy más szóval típusait, az alábbi sorrendben: pragmatikus, kritikai, eruditív-genetikus, strukturális, logikai és dialektikus. Mindegyik modell a történeti kutatás más oldalára vet fényt. A két utóbbi szorosan kapcsolódik a szerző két elvi tételéhez, miközben a dialektikus — a szerző értelmezésében — a történelmi folyamat megértésére irányul, a logikai viszont a metatudományos analízis számára nyújt eszközöket, formálva a történész tudományos munkáját és a történetírás módszertani struktúráját. Az egyik a történeti kutatások tárgyára, a másik magára a történettudományra vonatkozik. A megfigyelés és elmélet elválaszthatatlanságának elvéből fakad a szerző „*forráson túli*” tudásra vonatkozó koncepciója. S itt tegyük hozzák, hogy jóllehet a forrásokban szűkölködő vagy egyenesen forrás-hiányban szenvedő történelem a gyakorlati történészmunkában eddig sem volt ismeretlen jelenség, mint ahogy az sem ismer-

retlen, hogy ilyen esetekben a történész fantáziájának is tág tere nyílik — mégis a „forrásontúli” tudásról szóló fejtegetés Topolskinál nagyobb jelentőséget kap, s ezzel magyarázható, hogy a szokásosnál terjedelmesebben tárgyalja. Ismerteti a történeti kutatás tárgyára vonatkozó elméleteket s magára a történelemre vonatkozó felfogásokat. A történetfilozófiai nézeteknek nagy jelentőséget tulajdonít, mivel bennük a történész „forrásontúli” ismereteinek fontos alkotóelemeit látja. Természetesen a napjainkban gyakran vizsgált kérdés: a történelmi tény kérdése is helyet kap e nagy fejezetben belül.

A negyedik és ötödik részben esik szó a történeti folyamat rekonstrukciójának folyamatáról, amiben a történész mind a forrásokkal, mind a forrásontúli tudással él. Sorra veszi a forrásokra vonatkozó elméleteket, hitelességük kérdését, a történelmi tények megállapításainak módszerét, a magyarázat és a szintézis kérdéseit.

A munka hatodik része az apragmatikus történeti módszertannal foglalkozik (a narráció szerepe, ennek fajtái, krónika és történetírás, képzelet, nyelv, osztályozások, tények-elleni következtetések). A narráció alkotóelemei között sorakoztatja fel a történelmi állítások kategóriáit, az általánosítások kérdését, a törvények és törvényszerűségek problémáját, majd ezt követően foglalkozik az értékelés problémáival. A zárófejezetben a történetírás módszertani struktúrájához kapunk útmutatásokat, többek között a szociológia és a történetírás viszonyához. Hangsúlyozza a társadalomtörténeti kutatások fontosságát.

Topolski vállalkozása — jóllehet a szerző maga is tisztában volt a nehézségekkel — egymagában is tiszteletet, elismerést érdemel. Napjainkban ugyanis egyetlen ember nehezen vállalkozhatik akkora irodalom áttekintésére, amilyenek ismeretéről e könyv tanúskodik. E nagyszámú tanulmány, könyv két irányban is mutatja a szerző érdeklődését: egyrészt a nemzetközi irodalom számbavételére törekszik, másrészt munkáját teletüzdeli a gyakorlati történész példáival, melyek viszont javarészt a hazai, lengyel történetírás széleskörű ismeretére utalnak. Ami a figyelembe vett nemzetközi irodalom jellegét illeti, Topolski a lengyel teoretikusok tanulmányai mellett majdnem kizárólag a nyugati történészek munkáival vet számot; nagyon hiányzik a szovjet módszertani tanulmányokkal való foglalkozás.

Az ún. történelmi törvényszerűségek kérdése, mely tudvalevőleg hosszú idő óta a marxista és nem-marxista tudományos viták egyik főkérdése, Topolskinál alárendelt jelentőséget kap; az osztályharc s ennek elmélete is elsikkad.

Topolskinál a módszertani kérdések nem annyira ideológiai vetületükben jelentkeznek, mint inkább a formális logika síkján. Ezzel magyarázható, hogy a nyugati történetírást tárgyalva, látszólag nem összefüggő irányzatok kerülnek egymás mellé. A módszertani szemlélet hozza például egymás közelébe az Annales-irányzatot H. I. Marrouval: mindkét esetben találkozunk a szerző a szubjektívizmussal. (Ennek ellenére aligha tagadható, hogy az Annales-irányzatnál a gyakorlatban mégsem a bergsonizmus a jellemző, hanem a széleskörű, új forrásbázisokat tömegesen megmozgató társadalomtörténeti kutatások, s ezért keresik a kapcsolatokat vele a szocialista országok történészei is.)

A munka nagy részében történeti jellegű áttekintést ad az egyes elméletek kifejlődéséről és változásairól. E sor rendkívül hosszú; a mai divatos neveket is megtaláljuk az elméletek képviselői között. Természetes azonban, hogy a nevekkal és terminus technicusokkal zsúfolt, filozófiai utalásokban gazdag szöveg nem könnyű olvasmány még a szakember számára sem. Hiszen a probléma szövete oly sok színnel, annyi bonyolult ábrával van bevonva, és maga a könyv struktúrája is annyira sokágú, hogy figyelemmel követelni sok türelmet igényel.

A szerző is tisztában volt fejtegetéseinek bonyolultságával, s ezen úgy igyekezett segíteni, hogy az egyes gondolkodási folyamatokat sémákkal, ábrákkal tette szemléletessé.

Ami a napjainkban sűrűn vitatott ismeretelméleti és módszertani kérdéseket illeti, a munka egyről sem feledkezik meg, s az olyan kérdések tárgyalásánál, mint az okság szerepe, a determinizmus és indeterminizmus kérdése, a törvényszerűség és véletlen, az egyén szabad akarata, a személyiség értékelése, fatalizmus és teleologizmus, a fejlődés törvényei, a társadalmi fejlődés etapjai — az egyes felfogások ismertetésén át lényegében az ismert marxista álláspontnál köt ki; újat nem igen ad. A történeti megismerés lehetőségével kapcsolatban a relativistákkal szemben sok érvet sorakoztat fel az objektív megismerés lehetőségének védelmében — hol szerencsésen, hol kevésbé. (Ez utóbbira példa: nem hat meggyőzően, amikor azt fejtegeti a 227. lapon, hogy a relativistáknak nincs igazuk, amikor a történész társadalmi (osztály-) helyzetében látják a szubjektivizmus egyik forrását, mivel ez az osztály-függés nemcsak a történeti megismerés egyik sajátsága, másrészt amúgy sincs szó abszolút objektivizmusról. Ez a kérdés megkerülése. Természetes, hogy a társadalmi szituáltság más megismerésnél is adva van, de ki tagadná, hogy a történeti megismerésnek gyakran ez az osztályszituáltság az egyik gátlója?) Topolski a megismerés kérdésében optimista állásponton van, és az itt adódó problémákat az általános tudományos kutatás kérdéseinek látja. Elvileg igaza van, egyet kell érteni vele, de a történetírás konkrét nehézségeit ezzel kikerüli.

A munka legnehezebben nyomon követhető, de az előbb említett általánosságoknál jóval érdekesebb része a történeti kutatás általános rekonstrukcióját tárja fel (248. sk. l.). Tehát a következő kérdéseket: 1. mi volt? (faktográfiai kérdés), 2. miért volt? (kifejtő kérdés), milyen tudományos törvények következnek a történeti kutatásból? elméleti kérdés). Teljesen a logika birodalmába vezetnek e kérdések részletezései, így például a hipotézisek fajtái, a hipotétikus következtetések sémái stb.

Joggal érdekelheti az olvasót, mi mondanivalója van a szerzőnek az általa is oly nyomatékkal hangoztatott „forrásontúli” tudás megszerzéséről, különös tekintettel arra, hogy itt valójában nem valamilyen gyökértelen spekulációra gondol Topolski, hiszen maga is kiemeli, hogy minden emberi tudás forrásán alapszik, vagyis a megfigyelésen. Mik esnek tehát a forrásontúli tudás struktúrájába? Idetartoznak az igaz vagy hamis állítások vagy az olyan értékelések, melyek szerint valami „jó” vagy „rossz”; ezek az értékelések egyben irányjelzői is lehetnek a történeti kutatásnak; az értékelések alapjai lehetnek igaz vagy hamis állításoknak. A forrásontúli tudásba beleesik a megismerő értékrendszere, az általa elfogadott vélemények egyes tényekről vagy elméleti állítások. Az értékrendszer szorosan összefügg: a társadalmi valósággal, melyben a megismerő él (s ezt kutatja a szociológia), de kihat rá a megismerő birtokában levő tudás-készlet is a tényekről és összefüggéseikről. Idetartoznak azok az információk, melyeket nem forrásokból nyertünk. A szerző sorra veszi a forrásontúli tudás forrásait (saját megfigyelés a világ és önmaga megfigyelése alapján, a múlt saját maga által folytatott kutatásai alapján, a történeti kutatások alapján, más tudományágak eredményei alapján). A szerző szembenéz az olyan fogalmakkal is, mint a vulgáris tudás (közmeggyőződés) vagy a „józan ész”.

Napjainkban, amikor a számolás és mérés és ezzel összefüggésben az ún. kvantitatív történetírás a francia példa nyomán Európaszerte érdeklődést kelt, figyelmet érdemelnek a szerző fejtegetései a mennyiségi módszert illetően. Helyesen mutat rá, hogy ez egyáltalán nem új jelenség, a mérésnek, a statisztikának, a statisztikai csoportosításnak megvolt a szerepe már eddig is a gazdaságtörténetírásban. Napjainkban a demográfia, a népelemszámítás körében van nagy jelentőségük a számoknak. (A struktúra társadalmi analíziséről szóló fejezet, a számdinamika analízise, a korreláció analízise — már a modern statisztikai módszer világába pillant bele.)

Hátra van annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a könyvben foglalt fejtegetések mennyiben érintik a történész mindennapi munkáját. Elgondolkozva az olvasot-

takon, nem fojthattam el azt a belső hangot, mely azt súgta, hogy bizony mindez lehet nagyon érdekes, mint *információ*, helyenkint újszerű is, azonban munkánkat nem befolyásolja és vele közvetlenül össze nem függ. A történész munkában más szempontok kerülnek előtérbe, jöllehet el kell ismerni, hogy mindaz, amit a szerző munkájában érint, *valahol a háttérben*, rejtve, valóságos probléma.

KOVÁCS ENDRE

VUK VINAVER:

JUGOSLAVIJA I MAĐARSKA 1918—1933

(Beograd, Institut za Savremenu Istoriju 1971. 574 l.)

JUGOSZLÁVIA ÉS MAGYARORSZÁG 1918—1933

Az utóbbi néhány év egyik örvendetes eseménye a marxista történetírás területén a diplomáciatörténet kiemelkedése korábbi leíró, pozitivistá állapotából. Áll ez mindenekelőtt a XX. század bonyolult eseményeinek, összefüggéseinek feltárására és bemutatására. Éppen ez volt ugyanis az a terület, ahol számos részlet előzetes ismeretlensége a feldolgozás során részletekbe veszejtette a kutatókat. A felfedezés izgalmában egy-egy munka nem annyira feldolgozássá, mint levéltári lajstrommá alakult. Ennek a korszaknak kutatására hatott ugyanakkor a legerőteljesebben az ötvenes évek egyszerűsítő, torzító szemlélete is. Ez nem egyszer abban jelentkezett, hogy e levéltári lajstromok bármily részletesek, mégis hiányosak maradtak, vagy elemeik erőszakosan kerültek egy elképzelt, előre kirajzolt séma megfelelő kockáiba.

Aki figyelemmel kísérte az utóbbi évek termését, megállapíthatja, hogy a marxista történetírás ezekben a zónákban is egyre inkább leküzdi a korlátozás tényezőit és egy megújuló, új korszakba jutott. Ezekhez a munkákhoz sorakozik fel Vuk Vinaver könyve a magyar—jugoszláv kapcsolatok történetéről.

Mindenekelőtt a könyv elfogulatlan szemléletére, a nacionalizmus minden árnyalatának teljes hiányára figyelhet fel e könyvet kezében tartva az olvasó. Noha elvileg mi sem természetesebb, mint éppen ez a szemlélet, éppen ez az elfogulatlan racionális és intellektuális magatartás, a közép-európai népek együttélésének a múltban oly sok beteges góca keletkezett, hogy azok fertőző hatása ellen ma is van mit védekezni. Vinaver könyvében már nem érezhető ezeknek a betegségeknek nyoma sem, inkább az az igyekezet, hogy a hegedő sebeket ne szakítsa fel. Nemcsak a volt ellenfél ellenséges magatartása kerül itt megfelelő összefüggésekbe, de ezzel karöltve elmarad a múlt szépítése, idealizálása is, s lelepleződnek az illúziók.

Több még ma is élő illúziót oszlat el a szerző mindenekelőtt a kisantant keletkezésével, működésével és Jugoszláviának a kisantanthoz való viszonyával kapcsolatban. Mindenekelőtt rámutat arra, hogy Jugoszláviát, mint külpolitikai működési terület ebben az időben a Balkán érdekelte, fő veszélynek pedig Olaszországot tekintette. Ebből következően aktív közép-európai politikára nem gondol. A Magyarországgal szemben fennálló ellentéték ugyan már kezdettől fogva hevesek, de nem válnak elsődlegessé. Az ellentét felszínre tör már a Károlyi-kormány idején. Károlyi Horvátország kivételével a volt országhatárok fenntartását reméli, s ennyiben nem szakít a magyar nacionalizmussal, még ha elvileg el is fogadja a wilsoni népszavazási elvet, míg Jugoszlávia magyar lakta területeket is követel magának a nagyszerb nacionalizmus szellemében. Noha ez a kiindulás már a háború másnapján éles szembenálláshoz vezet, mégsem megy odáig, hogy Jugoszlávia 1919-ben fellépjen a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Ennek okát a szerző abban látja, hogy Jugoszlávia számára ebben az időben külpolitikai-

lag fontosabb az amerikai támogatás biztosítása, mint a francia barátság, s a jugoszláv kormány a külpolitikai érdekeket helyezi előtérbe.

Jugoszlávia érdeklődése a magyar kérdés iránt az első királypuccs hatására ébred fel, mert a közép-európai övezet az egyetlen igazán veszélyes lehetőségnek magára nézve a magyar—osztrák restaurációt látja. Vinaver rámutat arra, hogy az első királypuccsot gyakorlatilag a magyar kormány és Beneš akciója együttesen akadályozza meg, amihez Jugoszlávia csak szekundál. Hangsúlyozza, hogy a második királypuccs esetében a kisantantnak már nagyobb szerepe van, de itt is elsősorban abban jelentkezik, hogy mintegy fedezetül szolgál a magyar kormány eljárásához. Ezúttal azonban a nagyszabású fellépés hatására mégis az a látszat alakul ki, hogy a kisantant nagy győzelmet aratott, s ez kétségtelen presztízsnyeréssel jár. A győzelem azonban csalóka — mutat rá joggal a szerző. A három ország ezt a győzelmet egy gyenge ellenféllel szemben éri el, ráadásul egy olyan kérdésben, melyet az maga is hasonlóképpen kívánt megoldani. Itt keletkezik az első illúzió, s ebben benne rejlik a kisantant későbbi bukásának csírája: az az illúzió, hogy a szövetség egy erős ellenféllel szemben is hatékony lehet.

Mindenesetre a restaurációs törekvés az, mely Jugoszláviát a kisantant gondolatnak megnyeri. Számára azonban a szövetség elsősorban éppen arra való, hogy Béccsel és Budapesttel ne kelljen törődnie, s erői felszabaduljanak a balkáni problémák és saját olasz gondjai számára. Ez a második olyan pont, mely ellentétben az illúziókkal, a kisantant belső ellentmondásairól vall. Magába foglalja ugyanis annak a lehetőségét, hogy a Beneš-féle kisantant-közép-európai koncepció és a jugoszláv Balkán-koncepció szembe kerüljön egymással. Másfelől már a kezdetektől fogva eltérést tartalmaz az osztrák kérdés kezelésében. Jóllehet teljes a csehszlovák—jugoszláv egység a restauráció elkerülése tekintetében, s éppen ez a kisantant egyetlen szilárd bázisa, a megoldásban az érdekek már eltérnek egymástól. Míg ugyanis Beneš elszánt ellenfele az Anschlussnak, a jugoszláv politikusok jobbnak vélik Ausztria Németországhoz csatlakozását, mint esetleges olasz gyámság alá kerülését. Éppen ezért Olaszország előretörésével szemben már igen korán közeledni kezdenek Németországhoz. Ezért válik — többek között — a genovai konferencia Jugoszlávia számára sikerré, míg Beneš csalódottan távozik onnan.

Jugoszlávia külpolitikai veszély-érzete Mussolini uralomrajutása, majd az 1923-i bulgáriai jobboldali fordulat után jelentős mértékben megnő. Annál is inkább, mert a jugoszláv politikusok úgy vélik, hogy ezeknek az eseményeknek hatására Magyarországon is megerősödik a szélsőjobboldal. Ez az oka annak, hogy kezdetben a belgrádi kormány mereven elutasítja a magyar népszövetségi kölesön támogatásának gondolatát, s ebben a kérdésben csak erős francia nyomásra enged. Helyzetét súlyosbítja az egyre erősödő olasz fellépés is, melyet végül Fiume átengedésével igyekszik leszerelni. Azt remélve, hogy így Olaszországot semlegesítheti, csökkentheti a bolgár és a magyar veszélyt, miközben megtartja a francia barátságot az olaszok ellensúlyozására.

A viszonyok lassú normalizálódását 1924-ben a szovjet—magyar tárgyalások híre zavarja meg. Ezt a kisantant országokban, s elsősorban éppen Jugoszláviában, valamint Romániában rendkívül fenyegető veszedelemnek tekintik. Olyannyira, hogy a szerződés realizálása esetére tervbeveszik a fegyveres beavatkozást. Úgy vélik, hogy e közeledés mindenekelőtt Románia ellen irányul. Vinaver hozzáteszi, hogy magyar részről első rendű szerepet játszik a gazdaságpolitikai szempont, megfelelő árupiac biztosítása, külpolitikailag pedig az a törekvés, hogy Magyarország kijusson a kisantant szorító gyűrűjéből. Miután a magyar—szovjet szerződés nem lép életbe, elmarad a kisantant-államok katonai szerződéseinek létrehozása is.

Új elemek merülnek fel Vinaver könyvében az 1924—1926-os magyar—jugoszláv közeledés tárgyalása során is. Mindenekelőtt az, hogy egy tartós megegyezés reális alapjainak hiányát nem egy-, hanem többoldalúan mutatja be. Kifejti, hogy Jugoszláviá-

nak voltak olyan érdekei, melyek miatt a közeledést szívesen nézte. Így mindenekelőtt az a törekvés, hogy Magyarországon a Bethlen-féle rezsim stabilizálódjék a lehetséges másikkal, a Gömbös-féle rendszerrel szemben. A megegyezés ellen ható tényezők azonban erősebbek. A magyar—jugoszláv szerződés ugyanis a kisantant fellazítását vagy a szakítást, ezen túl pedig Jugoszláviának egy magyar—olasz blokkba való betagozódását jelentené. Olyan feltételt, melyet a jugoszláv politika lényege eleve teljesíthetlenné tesz. Ez a probléma azonnal jelentkezik, mielőtt a tárgyalások megindulnak. A magyar fél tapasztalja, hogy a jugoszláv kormány nem hajlandó kilépni a kisantant keretből. Ez viszont számára az akciót tárgyalanná teszi, mivel Budapest a közeledés értelmét éppen elsősorban a kisantant szétfeszítésében látja. Ebben a helyzetben elegendő egy olasz fricska ahhoz, hogy az egész megalapozatlan konstrukciót felborítsa.

1927-et a szerző — megegyezve a korábbi felfogással — fordulópontnak érzi a magyar—jugoszláv viszony és ezen túl Közép-Európa történetében. A magyar—olasz paktum ugyanis véglegesen két ellenséges blokkra bontja ezt az övezetet, s megváltoztatja Magyarország helyét és súlyát. Új szempont viszont, hogy már ezáltal felmerül a kisantant elégtelensége a status quo fenntartására, és központi kérdéssé válik a külső szövetségek kérdése. Mindenekelőtt megerősödik a francia orientáció. Kiderül azonban a könyvből, hogy a francia politika változása Magyarországgal szemben többoldalú. Míg ugyanis egyfelől növekszik a kisantant támogatása a magyar revizionizmussal szemben, másfelől a magyar kormány igényei kezdenek Párizsban értőbb fülekre találni. Hozzátehetjük ehhez, hogy valóban ez az idő az, midőn Bethlent nemcsak nagy megbecsüléssel fogadják Párizsban, de Briand jelentős kölesőnről kezd a magyar kormánnyal tárgyalni, megállapodnak egy magyar tanszék felállításáról a párizsi egyetemen és így tovább.

Súlyosbítja Jugoszlávia helyzetét, hogy az olasz bekerítési politika, melynek a magyar—olasz antant egyik nagy sikere volt, folytatódik. Olaszország offenzívát kezd a Balkánon, s megkísérel — magyar segítséggel egyébként — létrehozni egy olasz irányítás alatt álló görög—török—magyar blokkot. A jugoszláv kormány ebben a helyzetben nem talál jobb megoldást, mint a német orientáció fokozását. Ezen belül most már határozottan számol az Anschluss-szal, s azt — eltérően Csehszlovákiától — nem tekinti háborús oknak. Ellenkezőleg, változatlanul úgy véli, hogy a kisantant és főleg Jugoszlávia békéjét Olaszország fogja megfizetni, minthogy az Anschluss végrehajtása esetén Németország és Olaszország szembekerül egymással. Németország leköti majd az olaszokat, de ugyanekkor szüksége lesz ebben Jugoszláviára is.

Szintén egy eddig kevésbé ismert tényre mutat rá a könyv, midőn ismerteti, hogy ebben a nehéz szakaszban a jugoszláv kormány érdeklődést kezd mutatni a Szovjetunió iránt is. Ehhez az alapot az képezi, hogy a szovjet kormány, mely ugyan a háború utáni békéket rablószerződéseknek tekinti, kezd fellépni az olasz fasiszta kormány expanzív törekvéseivel szemben. Mint azonban kiderül, a Szovjetunió iránti érdeklődés igen sokoldalú. Hozzátehetjük, hogy egyenes arányban áll a Szovjetunió fokozott gazdasági erősödésével, külpolitikailag pedig az európai ellentétek súlyosbodásával. Így azután Európa sorra tanúja lehet az olaszok közeledésének, a francia politika fokozott érdeklődésének, illetve másfelől azoknak az egyébként megalapozatlan kombinációknak, melyek egy nagy, a Szovjetuniót is magába foglaló koalíció kialakulását vetítik előre, melyben a versailles-i rendszerrel szembenálló országok tömörülnének.

A szerző nem sok szót vesztegetve az 1929-től felbukkanó közép-európai gazdasági közeledési kísérletekre, melyeket megalapozatlanoknak tart, részletesebben elemzi az 1931-es osztrák—német vámuniós kísérlet hatását. Ezzel kapcsolatban a korábbiaknál is erőteljesebben hangsúlyozza a kisantant győzelmének látszólagos voltát. Mindenekelőtt utal arra, hogy Jugoszlávia kezdetben a német lépést inkább segítségnek tartja, mint veszedelemnek, s csak francia hatásra csatlakozik az unióellenes kampányhoz.

Így kialakul a kisantant látszat-egysége, majd megszületik látszat-győzelme. A kisantant erősnek mutatkozik, mert mögötte áll Franciaország, amelyet viszont támogat Anglia, sőt segítségükre van Olaszország is. Ebben a győzelmi helyzetben nem válik világossá, hogy a francia támogatás azonnal elmarad, mihelyt ez az alapszituáció megváltozik, sem az, hogy gazdaságilag valójában ebben az övezetben Németország és Olaszország élvez előnyt. Az utóbbi tény világossá válik majd 1934—1935 folyamán, midőn Németország egyenként bejut a középeurópai kisállamok piacára, s midőn nem a francia—német, hanem a német—olasz ellentét kerül előtérbe. A francia blokk győzelme a vámunió megghiúsítása által elsősorban abban jelentkezik, hogy átmenetileg sikerült Ausztriát leválasztani Németországról, Magyarországot pedig eltávolítani valamelyest Olaszországtól.

Ennek az eredménynek megszilárdítását szolgálja majd a következő évben a Tardieu-terv, egybekötve a francia befolyás kiterjesztésével, ami azonban már megmutatja az egész konstrukció ingatag voltát. A terv bukása kezdetét jelenti Franciaország meghatárolásának Németországgal szemben. Ez viszont az olasz és a magyar politikuskokban azt a hitet kelti, hogy Franciaország esetleg eltűrné Jugoszlávia feldarabolását. Kezdetét veszi a fokozott jugoszlávellenes offenzíva, amelyben a két kormány fokozottan támaszkodik a horvát szeparatistákra, felhasználva a jugoszláv állam belső gyengeségeit, nemzetiségi ellentéteit.

Ha egy jó és hasznos, értő és megértő könyv esetében egyáltalán érdemes hiányokat emlegetni, úgy elsősorban a folytatás hiányát vethetjük fel. Reméljük, hogy a szerző előbb-utóbb rendelkezésre bocsátja a harmincas évek nem kevésbé szövevényes viszonyainak analizisét is. S ha ezt teszi, talán hasznos lehet számára, ha figyelmébe ajánlunk egy-két apróságot.

Feldolgozott anyaga ebben a kötetben is imponálóan gazdag, hiszen nemcsak a jugoszláv és a magyar külügyi anyagokat, de a prágai megfelelő dossziékat is alaposan kimeríti, s nagy irodalmi bázissal rendelkezik. Kiegészítheti azonban látókörét a nagyhatalmak már publikált iratanyagával (ebben a kötetben főleg olasz anyagot használhatott volna bőségesebben). Ezt érdemes megtennie akár azon az áron is, hogy a szövegbe bekerülő sajtóanyagot csökkenti, ami egyébként is meglehetősen esetleges. Nem kívánunk itt ennek részleteibe bocsátkozni, de úgy tűnik, hogy a sajtó, mint külpolitikai forrásanyag általánosságban (bizonyos meghatározott esetek kivételével) csak szeriális feldolgozás esetén megbízható. Erre pedig szemmeláthatóan a szerzőnek nem volt módja. Amennyiben viszont a sajtó illusztráló szerepet játszik, mint például itt is, úgy megfelelő helye lehet a lábjegyzet.

Felvetnénk és figyelmébe ajánlanánk a szerzőnek azt a szempontot is megfontolásra, hogy a politikátörténet és a gazdasági kapcsolatok, illetve gazdasági problémák együttes tárgyalása, összeötvozése — eltérően a mostani megoldástól, mikor az utóbbi mintegy függelékként kap helyet — nem lenne-e célravezetőbb. Jobban megfelelné a szerző komplexitásra törekvésének, s több ponton sokat segíthetne a politikai orientáció és a politikai összefüggések megvilágításában.

Vuk Vinaver munkájának eddig említett erőnyeinek túl, befejezésül, még két oldalra szeretnénk rámutatni. Az egyik a munka széles közép-európai, európai horizontja, s az az ebből eredő következmény, hogy nemcsak a nacionalista, de a regionális egyoldalúságot is túllépi. Így valóban több kérdésben szintetizáló igényeket is ki tud elégíteni. A másik egy merőben gyakorlati szempont. Nevezetesen az, hogy a magyar—jugoszláv kapcsolatokat boncolva mellesleg számos, a magyar történészek által eddig csak kevésbé megvilágított magyar külpolitikai lépésre vet fényt. Ennek a jelentősége annál is nagyobb, mert az 1920-as évek magyar külügyi iratanyaga rendkívül csonka, s e korszak feldolgozásában a magyar történészek nagy mértékben a külföldi és mindenekelőtt éppen a szomszédos államok iratanyagára vannak és lesznek utalva.

ORMOS MÁRIA

MANFRED BENSING – SIEGFRIED HOYER:

DER DEUTSCHE BAUERNKRIEG 1524—1526**(Leipzig, Deutscher Militärverlag. 1965. 303 l.)****A NÉMET PARASZTHÁBORÚ 1524—1526**

A német parasztháború 450. évfordulója előtti években különös figyelemmel fordulhatunk azok felé a munkák felé, amelyek mind több alapvető összefüggést és részletet igyekeznek megragadni a német történelem kiemelkedő eseménysorából. Ezek között mint összefüggő áttekintés és egy sor önálló részletkutatás szintézise méltó a felfigyelésre a német parasztháború közel három esztendő történetének igényes feldolgozása, amely egyben a fasizmus leveretése utáni két évtized kutatási eredményeit is megbízhatóan rögzíti. A könyv a Német Demokratikus Köztársaság hadtörténeti sorozatában jelent meg, és ez meghatározza jellegét. Mindamellett marxista munka lévén, a katonai történetet olyan gazdag összefüggésekben tárgyalja, hogy népszerű tudományos munka gyanánt igen hasznos volt megjelentetése. Mivel addig az átfogó téma marxista felfogásban elsősorban Engels klasszikus és Szmirin részletező, monografikus munkájából volt megismerhető, Bensing és Hoyer közepméretű munkája további olvasórétegek szempontjából hézagpótló volt.

A könyv új anyagot és fontos európai összefüggéseket tár fel a lovagi, zsoldos és parasztseregek összetétele, felépítése, szervezete kérdésköréből. Hatalmas ismeretanyagot mutat fel a német parasztháború történetéből, ami kiterjed az addigi legújabb forráskiadványokra és feldolgozásokra egyaránt. A parasztháború történetét a kor politikai és eszmetörténetébe, társadalmi körülményeibe szöve adja elő. Így a korai kapitalizmus Németországban is felvetődő problematikájára tekintettel van. Kellően kiemeli és konkrét anyagon bizonyítja a bányamunkások szerepét a német parasztháború kiterjedt harci területein, nem feledkezve meg a csehországi és tiroli eseményekről (pl. 173—175, 195, 205. l.). A korábbi munkáknál nagyobb figyelmet szentel a falusi kézművesek szerepére az eseményekben. A reformáció irányzatait — személyileg is — gondosan határolja el (Luther, Zwingli, Münzer). A szerzők jól ismerik és alkalmazzák a korai polgári forradalom történeti felfogását, ami azóta is elfogadott álláspont a Német Demokratikus Köztársaságban.

Természetesen a munkában a hadiesemények leírása dominál, amit ilyen szakszerűen addig nem lehetett megismerni a történeti irodalomból. Ezeket a kérdéseket is átfonják az ideológiai tényezők, az ellentétes politikai irányzatok, programok, politikai gyűlések és fegyverszünetek mozzanatai. A könyv végigkíséri a parasztprogramokat tartományról tartományra haladva, a lexikon-mellékletben csoportosítva irányzatok és megfogalmazók szerint. Így érzékeltetik a szerzők reálisan a parasztháború táborain belül megmutatókozó eltérő irányzatokat. A parasztháború tárgyalásában — ami a területeket illeti — a munka túlterjed Engels alapul vett munkájának tárgyán, modern szovjet, cseh, francia kutatások alapján is elemezve a thüringiai, tiroli és elzászi parasztmozgalmakat. Ennek során a könyv markáns képet rajzol a korszak jelentős politikai és katonai személyiségeiről (pl. Geyer, Münzer, Hipler, Gaismair, Götz von Berlichingen). De a kisebbekről és a nem következtetésekről is kellő módon említést tesznek a szerzők. A lexikon-mellékletben is konkrét események és állásfoglalások felidézése teszi megítélhetővé a szereplők tetteit, nagysága objektív fokát, nem pedig jelzők vagy címkézések alapján mutatják be az olvasónak őket. Ez a történetírói módszer megnyugtató.

A könyv jól felépített, áttekinthetően tagolt. Fogalmazása olvasható, elemzése könnyen érthető. Eredményeit a szövegrészt lezáró értékelő összefoglalás és kitekintés teszi közérthetővé. Ki kell emelni a gazdag mellékleteit. A felkelő parasztseregek hadi-

szabályzatait nyújtja 1525-ből (233–245. l.), ami más művekben kiszorul a politikai programok miatt. A szöveg között értékes haderő-statisztikák gazdagítják és teszik szemléletessé az ismereteket a seregtestekről és az ellenfelek erőviszonyairól (73, 87, 94, 99, 110, 118, 125, 155, 165, 168, 180. l.). A kronológiai táblázat (246–259. l.) területi, tájankinti elosztásban újszerűen mutatja a hadi és politikai eseményeket, 1524-től 1526-ig. A német parasztháború kis lexikona (260–286. l.) fontos életrajzi, történeti földrajzi, mozgalmi, hadtörténeti fogalmakat ad, a korábbi történeti irodalom felfogásának helyesbítésére külön ügyelve. Az irodalom jegyzéke (287–288. l.), jóllehet csak a legalapvetőbb munkákra szorítkozik, a megjelenési évig kiterjedt a történetírás javára. A munka térkép- és katonai vázlatanyaga jó és bőséges. A parasztháború kiterjedésére, a hadjáratokra és az egyes ütközetekre derítenek fényt ezek az ábrázolások (a 64 és 65. l. közt, 83, 95, 98, 108, 144, 160 és 161. l. közt, 176. és 177. l. közt, 181, 217. l.). A képmelléklet-anyag gazdag, elszórt fegyvertörténeti képek teszik a szöveget érthetőbbé, megelevenítve az egyes fegyvernemeket (25, 27, 29, 36. l.) vagy fegyvereket (31, 32, 34, 35, 49, 50. l.). A könyv végén 16 képes tábla az eseményekre, a szereplőkre és a már külön is ábrázolt fegyvertényezőkre további anyagot nyújt. Sokszempontú a név- és tárgymutató (289–300. l.).

Tárgyi észrevételeket alig kell tenni a nyomtatott szöveg megfogalmazására vagy kivitelezésére. Törlendő azonban az, hogy a 160. l.-on szereplő Buchen badeni volna. A könyvben a tárgymutató helyesen csoportosítja az ilyen nevű helységeket ill. vidéket, ti. frankföldi és hesseni szerepel, a mutatóban nem említett 270. lapon is a hesseni. A 177. lapon május 3, 4, 5. napokra tett események helyesen június 3, 4, 5. napjain történtek. Alighanem pontatlan általánosítás, hogy a 205. l. cseh és magyar katonákat is Landsknecht-ként mutat be.

A munka a német nemzeti kérdés, területi egységprobléma történeti előzményeinek megvilágításához igen fontos. Színvonalasan és hitelesen tükrözi a Német Demokratikus Köztársaság történetírásának ezekkel kapcsolatos álláspontját. Ennek a felfogásnak egyes megfogalmazásai tovább lettek volna árnyalhatók. Ilyen vitás problémaként utalhatunk a nemesi osztály felszámolásának útjai, Hipler reformjának értékelése, Zwingli parasztpolitikájának felfogása leírására, valamint nem helyes a déltiroli olasz elem szerepének leszűkítése.

Egészében véve a német parasztháborúról szóló népszerű tudományos mű szerzői jelentős hozzájárulással gazdagították a társadalmi mozgalmak történeti kutatását és a hadtörténetet. Hasznosan járultak hozzá a parasztháború történeti feltárásához és megítéléséhez.

SZÉKELY GYÖRGY

NIKOLA SZTEFANOV, SZTEFAN KACSAUNOV, KOSZTADINKA SZIMEONOVA:

SZTRUKTURA I METODOLOGIJA NA ISZTORICESZKOTO POZNANIE

(Szfija, 1971, Nauka i Izkusztvo. 312 l.)

A TÖRTÉNETI MEGISMERÉS STRUKTÚRÁJA ÉS MÓDSZERTANA

A három szerző az újabban egyre inkább tért hódító kvantifikációs vizsgálat felvetette új problémák kapcsán vállalkozott arra, hogy a tudományelmélet és a rendszerelmélet kategóriáit a történettudományra alkalmazva, filozófiai megalapozottságú módszertant dolgozzanak ki, szem előtt tartva azt, hogy a történelem mint tudomány ugyancsak információs rendszer, egyéb tudományokhoz hasonlóan. Bevezetőben a tudományelmélet főbb kategóriáit vázolja fel (tudományon belüli és tudományon kívüli

viszonyok, bejövő, generatív és kimenő alrendszer, igazgatott és igazgató alrendszer, alap- és variáns alrendszerek), amelyek voltaképpen a tudományos „termelés”, az új tudományos ismeretek létrehozásának minden tudományzakra érvényes kategóriái.

A könyv első része a tudományos tevékenység struktúráját mutatja be a történet-tudományban. A bejövő (vagy bejövetei, bemenő — in-coming) alrendszer címén voltaképpen a forrásokat elemzi, abból indulva ki, hogy a forrás meghatározott információ, tehát nagyjából azonosítható magával a történeti ténnyel. A források fajait nagyjából a hagyományos módon különbözteti meg, az írott forrásokon belül két csoportot választ szét, az információs (vagy informatív) forrásokat, amelyek eredetileg más célra készültek (pl. oklevelek) és az interpretációs (vagy interpretatív) forrásokat, amelyek eleve történeti híradásként készültek (vagyis az elbeszélő forrásokat). Hosszan tárgyalja a régészet és a történelem különbségét, alapvetőnek itt azt tartják a szerzők, hogy a régészet leleteket dolgoz fel forrásokká, de ezeket forrásként már csak a történész használja. Ismertetik a tömeges források feldolgozásának kvantitatív módszereit, a kor meghatározását (példáik itt általában a régészet területéről kerülnek ki). A belső tudományos előfeltételek sorában nagy jelentőséget tulajdonítanak a tudományos kutatás központi megszervezésének, tudományos intézetek létrehozásának.

A generatív információs alrendszer tárgyalása során elméletileg megállapítják a tudományok különböző fajait (a szerint, hogy mennyiségi vagy minőségi mozzanatokat vizsgálnak-e, az ismereteket elvont, tiszta formájukban vagy konkrét sokoldalú megnyilvánulásukban vizsgálják-e), ezeknek az alapvető megközelítéseknek további kombinációit is felvetve. A történettudomány sajátosságát a historizmusban jelölik meg. A történelem természetesen nem egyedi jelenségeket vizsgál, tehát az idiografizmustól elhatárolják magukat, de utalnak arra, hogy az általános törvényszerűségeknek mindig egyedi, konkrét megnyilvánulásai alkotják a történelem tárgyát, és ezeket az egyedi megnyilvánulásokat mindig szigorúan kronologikus rendben kell megmutatni. Elvetik az empirizmust, a sematizmust és a szubjektívizmust, a sematizmus példájaként felhozzák a párttörténet és a köztörténet azonosítását, tehát a köztörténet nem a munkáspárt tevékenységéhez kapcsolódó jelenségeinek elhanyagolását, a szubjektívizmus példájaként pedig a rosszul értelmezett pártosságot említik meg, amely nem mer pl. pártdokumentumokat történeti kritikával illetni.

A generatív mechanizmus, tehát a voltaképpeni tudományos „termelés” fő szakaszai a szerzők szerint a következők: a probléma megfogalmazása, az empirikus anyag elemzése, megfelelő hipotézis felállítása, a tudományos rendszer kidolgozása, a kapott eredmények ellenőrzése, végül a probléma lezárása. A módszertan mindig preszkriptív jellegű. Megkülönböztetnek minden tudományra érvényes általános, több tudományra érvényes rész-módszertant, és csak egy tudományban alkalmazható specifikus módszertant. A történelem módszertanát úgy határozzák meg, hogy az a történelmi megismerés immanens törvényszerűsége, amelynek feladata a társadalmi fejlődés törvényszerű folyamatát konkrét kronologikus megnyilvánulási formájában tudatosan megismerni. Az egyes történeti diszciplínákban a történeti módszer mellett a sajátosságok felderítésére a rész-módszertanokat is fel kell használni.

A kimenő (out-going) alrendszer lényege az elért eredmények publikálása. Ezzel kapcsolatban a könyv érdekes adatokat közöl a bolgár történetírás publikációs tevékenységéről. 1955–1969 közt 1060 publikációs egység jelent meg, ebből 24,6% monográfia, 4,9% gyűjteményes munka, 65,2% népszerűsítő könyv. Külön felhívják a szerzők a figyelmet a különböző évkönyvekre, közleményekre, amelyek többnyire nem szakosítottak (holott az idegen nyelven megjelent történeti tanulmányok 82,3%-a ilyenekben jelent meg), tehát megnehezítik az információt. Egyébként a jelzett időszakban megjelent történeti tanulmányok 35,6%-a ilyen jellegű időszak kiadványokban került közlésre,

és csupán 26%-a szakfolyóiratokban. Tematikai szempontból is közölnek százalékos áttekintést a könyvekről, amiből kiderül, hogy 36,8% foglalkozik Bulgária új- és legújabbkori történetével, 13,8% a Bolgár Kommunista Párt és az ifjúsági szövetség történetével, 20,7% forradalmárok életrajza, 7,6% ókori és középkori bolgár történelem stb. A tanulmányok sorában a tudományos jellegűek az uralkodóak (82,7%).

A történelem funkcióját három mozzanatban jelölik meg a szerzők: a) az élet tanítómestere, tanulmányai segítenek a jelen döntéseinek a meghozatalában, így használták már a marxizmus – leninizmus klasszikusai; b) az egyik információs forrás a jövő fejlődés előrelátására; c) az osztályjellegű, pártos, hazafias és internacionalista nevelés forrása.

A továbbiakban a történeti kutatás megszervezésének stratégiájával és taktikájával foglalkoznak a szerzők, kijelölik ennek fő követelményeit: segítse elő közvetlenül a szocialista építést, de egyúttal tágabb perspektívájú alapvető eszmét is nyújtson, minden ágát harmonikusan fejlesszék, együttműködésben más országok, különösen a Szovjetunió és a baráti szocialista országok tudósaival, vegye figyelembe a káderlehetőségeket, gondoljon azokra a témákra, amelyek esetleg a jövőben kulcsfontosságúakká válnak. A történelem a múltban sokszor volt vezető tudományág. A tudományok fejlődése sokáig az egyre nagyobb differenciálódás felé haladt, ma éppen az integrálódás kerül az előtérbe (különösen a matematizálás révén). A történelem vonatkozásában jelentős integrációs tényező, hogy a történelem a jelenből érthető meg, tehát a jellel foglalkozó tudományok (közgazdaságtan, szociológia stb.) eredményeit is fel kell használnia. Ez történhet ezeknek az eredményeknek az átvételével, vagy más tudományok módszereinek a történelemre való alkalmazásával. A legfejlettebb forma ezeknek a módszereknek a kutatás során történő alkalmazása. Ez viszont az eddigi szakember-képzés bizonyos átstrukturálását teszi szükségessé. Több tudományág komplex együttműködése megszervezhető az egyes diszciplínák országos koordinálásával, ideiglenes komplex kutató együttesek létrehozásával több tudományág szakembereiből, vagy az összes kutatóintézetet felölelő nagy tudományos szervezet létrehozásával.

Ugyancsak érdekes adatok találhatók a tudományos kutatók létszámáról, összetételéről. A Bolgár Történelmi Társulat 1970-ben tartott közgyűlésén mintegy 2000 ember vett részt. A kifejezetten tudományos kutatók száma 1966-ban 203 volt, 1970-ben 268, közülük 35% a Bolgár Tudományos Akadémia intézeteiben, 40% felsőoktatási intézményekben dolgozott. A történészek az összes tudományos kutatók 1,7%-át teszik ki (közgazdász pl. 6,5%, filológus 4,6%). Nem kielégítő a helyzet a kutatók és a tudományos segédszemélyzet aránya tekintetében, világviszonylatban az 1 : 3 arányt tartják optimálisnak, Bulgáriában az 1 : 2,6 arány az általános, de az Akadémia intézményeiben csak 1 : 1,8. Még rosszabb a helyzet konkrétan a történettudományban, mert az Akadémia Történettudományi Intézetében az arány 1 : 0,25, a Balkanisztikai Intézetben 1 : 0,5. Kevés a tudományok doktora, a kandidátusok és tudományok fokozat nélküliek száma viszont majdnem azonos. És a többi tudományághoz viszonyítva jobb a történettudomány helyzete, mert pl. az összes kandidátusok 4,6%-a történész. Kevés a fiatal is, a 30 évnél fiatalabbak csak 7,6%-ot tesznek ki, az Akadémia intézeteiben dolgozó történészek 78,8%-a 36 évnél idősebb. A tudományos képzésben nagy nehézséget jelent a jelenleg uralkodó szűk specializálódás, amin csak szélesebb profilú történészek képzésével lehet segíteni. Ehhez pedig az eddigi tananyag felülvizsgálata szükséges. Igen hasznosnak tartják a szerzők éppen ebből a szempontból a kollektív munkákat.

A könyv másik felét kitevő második részben a szerzők a történeti kutatás módszereit vizsgálják. A kutatás célja valamilyen történelmi objektum rekonstrukciója. Ebben a rekonstrukcióban természetesen sok a szubjektív, emocionális tényező. Ezt viszont ellen-súlyozzák olyan objektív mozzanatok, mint az, hogy mi a történeti kutatás immanens szükséglete (mik a „fehér foltok” pl.), milyen objektív társadalmi szükségletek kény-

szerítik ki a kutatást, milyen a módszertani fejlettség, milyen gazdag a tényanyag és milyenek a tudományos elméletek a kutatás időpontjában. A rekonstrukció lehet atomisztikus, ha csak egyes elemeket rekonstruál, és a köztük levő strukturális összefüggést későbbi, ismert szakaszból helyettesíti be, vagy lehet rendszeri, ha az egyes elemek korrelációját is rekonstruálja. A rekonstruált objektumok egyediek, de mindig tartalmazzák az általános törvényt.

Viszonylag részletesen tárgyalja a könyv a prognózis módszerét, a múltba visszavetített formájában, vagyis egy korábbi múltbeli szakaszból a későbbi múltbeli szakaszba vezető fejlődés lehetőségeit. Minden történelmi szituációban ugyanis többféle fejlődési vonal lehetséges, a történelmi prognózis módszerével éppen ezeket a lehetséges modelleket kell kielemezni, és azt megállapítani, hogy ezek közül miért éppen az valósult meg, amelyek ténylegesen megtörténtek. Az a felfogás ugyanis, amelyek csak a megvalósult variánst tartja lehetségesnek, a történettudomány mai fejlődési szakaszában túlhaladott. A szerzők grafikusan is megkísérlik a többvariációs modell felvázolását. A múltbeli prognózis két válfaját különböztetik meg: pl. prognózis a X. századból a XII. századra a X. század korabeli információi (elsősorban informatív írott forrásai) alapján, ill. prognózis a X. századból a XII. századra a X. századra vonatkozó mai ismereteink alapján. A történelmi prognózis során mindig rendszerek fejlődéséről van szó. A prognózis szakaszai a retrospekció szakasza (az objektum helyzetének feltárása a kívánt pillanatban), a diagnózis szakasza (a prognózis céljának tisztázása, az adott objektum funkcionálásának körülményei) és magának a prognózisnak a szakasza. Kvantitatív prognózis csak előzetes kvalitatív prognózisból indulhat ki. A prognózis sokoldalú kidolgozásának egyik módja számos szakértő bevonása, esetleg egymástól függetlenül, egymás véleményét nem ismerve (ez a delphoi-i módszer, az ókori jóshely után). Igen hasznos a lehetséges variánsok kielemezésére a morfológiai módszer, amely a lehetséges variációknak egész bokrárt képes feltárni. Ugyancsak alkalmazható a tendenciák extrapolálása, amennyiben ezeket exponenciális függvény alakjában lehet ábrázolni. Ezt a módszert viszonylag stabil rendszerek esetében lehet alkalmazni, ha kellő kvantitatív mutatókkal rendelkezik a kutató. Ha igen bonyolult tényezők szerepelnek, akkor a logikai modellírozás módszere alkalmazható, más esetekben, ha nincs kellő adat, az analógiához lehet folyamodni. És végül: mindezek a módszerek kombinálva is alkalmazhatók.

A modellekre azért van szükség a történelmi kutatásban, mert itt nincs megadva a közvetlen értékelés lehetősége. A modellt quasi-objektumnak lehet tekinteni (ha pl. mai primitív népek helyzetéből következtetünk régebbi korok társadalmi viszonyaira), de lehet heurisztikus eszköz is, ebben az esetben apriori hozza létre a kutató. A modell lehet matematikai (és ezen belül is kombinatorikus vagy statisztikai), lehet verbális. Más szempontból tekintve lehet szinkronikus és diakrónikus, egy objektum kezdeti vagy kifejlett szakaszának modellálása. Marx a kapitalizmus modelljét a kifejlett kapitalista viszonyok alapján dolgozta ki. A variációs modellek (egy- és többrendszerűek) a variációk kifejtésére alkalmasak. Kartográfiai modellek is készíthetők.

A továbbiakban az igazgatás (vagy általánosabban kormányzás) problémáját vizsgálják a szerzők. Ez egyetemes történelmi probléma, mert az igazgatásnak valamilyen fajtája biztosítja bármely társadalom stabilitását. A kutatás során a problémát igazgatók és igazgatottak alrendszerére kell felbontani. A teljes centralizáció nem előnyös formája az igazgatásnak. Az igazgatási rendszert funkcionálisan és strukturálisan lehet megközelíteni (a szociológiai és nyelvészeti kérdésfeltevések nyomán), tehát tényleges funkcióját vagy szerkezetét vizsgálni. Az előbbi a könnyebb módszer, mert erre az oldalára akad jóval több felhasználható forrás.

További módszer az absztrakció, tehát az objektumok általános környezetének és speciális környezetének szétválasztása, a módosító tényezők kiküszöbölése. A polgári

történetírás éppen ezeket a módosító tényezőket abszolutizálta. Pedig ezektől elvonatkoztatva kell vizsgálni az objektumokat, pl. a bolgár burzsoázia szerepét az ország belső fejlődésében, annak különböző szakaszaiban. Az absztrakció módszerét egy alfejezetben a bolgár középkori történetre alkalmazva részletesebben is bemutatja a könyv (alkalmasint a szerzők egyike). A középkori bolgár történelemben emelkedés és hanyatlás egymást követő hullámvonalait figyelhetjük meg. A polgári történetírás ezt egyszerűen anomáliának tartotta és Bizánc hatásával magyarázta. Ha pusztán a feudalizálódás folyamatát tesszük meg magyarázó elvnek, ezzel keveset és túl általánosot mondunk. Valójában a bomló nemzeti szervezeten arisztokráciájának és az új feudális arisztokráciának az ellentétéről van szó, ezt a marxista bolgár történészek sem mutatták be eléggé. Ezt az ellentétet nem lehet a bolgár–török és a szláv arisztokrácia ellentétévé sem leegyszerűsíteni, mert a kétfajta arisztokrácia ellentéte mindkét etnikumon belül megvolt. Ez ebben az időben jelentkező bogomil mozgalom valójában az ősközösség visszaállítására irányuló kísérlet. Hogy az egész középkori bolgár történetben mi volt a vezető egyéniségek szerepe, mi volt az etnikai dualizmus jelentősége, az még további kutatásokat igényel.

Az utolsó fejezet a nem-marxista módszertan fejlődésének rövid áttekintését adja. A középkor monista módszertant alkalmazott, mindent az isteni akarattal magyarázott. Az egyház uralmával szemben a reneszánsz óta jelentkező egyházellenes irányzat elvetette a teológiai magyarázatot, és a történelem értelmező elvévé az ész tette meg, vagy közelebbi megfogalmazásban az emberek véleményét. Ezzel azonban minden történelmi esemény véletlenné változott. A francia forradalom után a történetírás már elítélte a racionalista monizmust, mert azt most már a burzsoázia ellen is lehetett fordítani. Ezért más alapvető tényezőt kerestek, és ezt vagy a földrajzi környezetben vélték megtalálni, vagy az egyén szerepében, vagy az alkotmányos berendezkedés befolyásában, az eszmékben, a tulajdonviszonyokban és az osztályharcban (de nem következetesen, ez a restauráció francia történészeinek a felfogása), vagy a külső hódításokban, vagy a népsűrűségben stb. Ezek is mind monista megoldások, de egyik sem általános és nem ad magyarázatot, hiszen változatlan földrajzi környezet mellett lehetségesek nagyarányú változások stb. Ezért próbálkozott meg a pozitívizmus nem monista, hanem több tényezőző elmélettel, gyakorlatában azonban megrekedt az empirikus leírásnál és ezzel voltaképpen visszavetette a fejlődést. Így kerülhetett sor arra, hogy már az 1880–90-es években egyre többen emlegették a történettudomány válságát, vagy arra a következtetésre jutottak, hogy nem is tudomány, hanem művészet. Mások a tudományos jelleget azzal akarták megóvni, hogy a történelmet a statisztikára szűkítették le. A prezentizmus hívei azt hangoztatták, hogy a történelem tárgya objektíve nem is létezik, csak annyiban, amennyiben emlékezünk rá. Itt a legvilágosabb a cél: a történelem objektív fejlődésmentének tagadása. Ma a polgári történetírás azzal, hogy a történelmi események egyedülvalóságát, szingularitását hangsúlyozza, eljutott a történelemnek mint tudománynak a teljes tagadásáig. Ezért kell marxista–leninista elvi alapról következetes harcot folytatni a polgári történetírás módszertani, történetfilozófiai elvei ellen.

Mint ebből a viszonylag bő tartalmi ismertetésből kitűnik, a könyv jónéhány új gondolatot vet fel. A történettudomány módszertanának ez a filozófiai megközelítése (a könyv végén a szerzők maguk is néhányszor használják ezt a kifejezést, amelyet korábban gondosan elkerültek: történetfilozófia) a történész számára hasznos, mert meggondolkodtatja, reflexióra készíti tudományának a mindennapi empiriában elhomályosuló elméleti kérdései felett. A tudományelméleti és rendszerelméleti alapokat a szerzők a legtöbb esetben szovjet munkákból merítik (több ízben utalnak a Voproszi Isztorii hasábjain az 1960-as években megjelent érdekes metodológiai tanulmányokra), ritkábban idéznek nyugati szerzőket. Egyrészt kritikai észrevételként felvethető az, hogy a szigorúan logikus, filozófiai alapvetést nem vezetik végig következetesen, a bevezetőben

említett tudományelméleti kategóriáknak nem mindegyikét fejtik ki. Másrészt, a történelem számára sokkal használhatóbb volna a könyv, ha több konkrét példával szemléltetné megállapításait. De voltaképpen az absztrakció módszerének a kivételével mindenütt hiányzik ez, az elméletnek életszerűséget adó példatár, legfeljebb csak néhány mondatos utalások találhatók, s ezek nem mindig elégségesek arra, hogy a történelem a szerzők fejtegetéseit hasznosítani tudja. Az egyetlen részletes illusztrációban viszont (az absztrakció esetében) akad jónéhány olyan megállapítás, amely nemcsak bolgár történelemeket hökkenthet meg (az ősközösségi és az új arisztokrácia ellentéte mint a fő ellentét, a bogomil mozgalom, mint az ősközösség visszavágyása — vagyis reakciós mozgalom).

Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy egészében figyelemre méltó könyvről van szó a nálunk is (meg egyebütt is a marxista történettudományban) elég gyér elméleti — módszertani irodalom területén, különösen a történeti prognózissal, ill. a történelem több variációs voltával és a modellalkotással foglalkozó fejezetek igen instruktívak. Örömmel üdvözlőlnék a könyv újabb, konkrét történeti példaanyaggal bőven kiegészített második kiadását.

NIEDERHAUSER EMIL

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848—1867 EINLEITUNGSBAND

MINISTERRAT UND MINISTERRATSPROTOKOLLE 1848—1967 BEHÖRDENGESCHICHTLICHE UND AKTENKUNDLICHE ANALYSE VON HELMUT RUMPLER

Mit einem Vorwort von Friedrich Engel-Janosi

und Tabellen zur personellen Struktur des Ministerrates und der Ministerratskanzlei
von Waltrud Heindl

(Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst.
1970. 131 lap, 11 fényképmásolat, 4 táblázat)

1966 őszén az osztrák és magyar történészek között tárgyalások kezdődtek, amelyeknek eredményeképpen megegyezés jött létre az 1848—1867. évi, osztrák császári és az 1867—1918. évi, közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadása ügyében. Mind az osztrákok, mind a magyarok szerkesztő bizottságot alakítottak. A szerkesztő bizottságok elsőzben 1968-ban Budapesten, másodízben 1970-ben Bécsben együttes ülésre jöttek össze a kiadás kérdéseinek megbeszélése végett. Az 1848—1867. évi jegyzőkönyveket az osztrákok, az 1867—1918. éveket pedig, az osztrákok közreműködésével, a magyarok fogják kiadni.

Az osztrákok szerkesztette sorozat bevezető köteteként látott napvilágot Rumpler műve, amely az osztrák császári minisztertanács 1848—1867. évi történetével foglalkozik.

Az osztrák közigazgatástörténelem nagy hagyományai és ennek, európai mértékkel mérve is, kimagasló eredményei, nemcsak megkönnyítik annak munkáját, aki az osztrák császári minisztertanács kialakulásának és neoabszolútizmus-kori működésének vizsgálatára vállalkozik, hanem kötelezik is. E kettős szemszögből nézve s e kettős megköttöttséget figyelembe véve, legyen szabad mindjárt előljáróban megállapítanom, Rumpler nemcsak gondosan felhasználta elődei eredményeit, hanem azokat szervesen tovább is fejlesztette.

A munka történelmi fejezeteit kitűnő módszertani alapvetés előzi meg, amely szól a minisztertanácsi döntések megszületésének körülményeiről, többek között arról: mennyire hű tükröi a jegyzőkönyvek a minisztertanács vitáinak; módosította-e a miniszterek mondanivalóinak megfogalmazását a tudat, hogy véleménynyilvánításukat írásban fogják rögzíteni stb. Utal e bevezető fejezet arra is, miképp változott a tárgyalások légköre a szerint, hogy azokon résztvett-e a császár, vagy sem. Vizsgálja a jegyzőkönyvvezetés alaki feltételeit; számbaveszi mindazt a tényezőt, amely a minisztertanácsban elhangzottak írásbafoglalásánál közrejátszott (egyidejű lejegyzés, tisztázás, átstilizálás, miniszteri javítások stb.). Finom elemzés, a legapróbb dolgok megfigyelése és helyes értékelése jellemzi Rumpler módszertani fejtegetéseit, amelyek a minisztertanácsi jegyzőkönyvek forrásértékének megállapításához biztos mércét adnak a jegyzőkönyvekből merítő történészek számára. A mindent mérlegelés azonban túlzásra is ragadtatja a szerzőt. Azt mondja egyhelyütt (13. l.): „vor allem aber gibt sich das Geschehen nicht selbst zu Protokoll”. Ugyan mikor és hol kerülnek a dolgok, események áttételmentesen, közvetlenül jegyzőkönyvbe? Az események írásban rögzítése mindig összetett és nagyonis áttételes folyamat. Éppen az áttételek elemzése segít hozzá annak megállapításához, hogy az írott források mennyire híven adják vissza az általuk megörökített eseményeket.

Ily gondos forráselemzésre alapítja Rumpler az alkotmányosnak induló és a neoabszolutizmusba torkolló korszak minisztertanácsának két fejezetre osztott történetét. Az első, véleményem szerint, a jobban sikerült fejezet 1848-tól 1852 áprilisáig, Schwarzenberg herceg haláláig, a másik 1852 áprilisától a kiegyezésig tárgyalja a kormányzattörténet eseményeit. Szerzőnk, vérbeli historikus módjára, a dolgokat mindig fejlődésükben nézi és mutatja be. Sohasem elégszik meg a minisztertanács, ill. a miniszteri konferencia összetételét, illetékességét, működését szabályozó rendeletek pusztá ismertetésével. Vizsgálódásának fényét ráirányítja azokra a politikai, ritkábban társadalmi erőkre, amelyeknek küzdelméből e rendeletek megszülettek. Sőt a kormánysszerveket sem megmerevedett képződményekként tárgyalja, alakulásukat figyeli, a fejlődés rendjén szól róluk.

A Habsburg-birodalom hagyományos kormánysszervei, az államkonferencia és az államtanács mellett, a 48-as forradalom légkörében született meg a harmadik, a minisztertanács. A fiatal császár és a mögötte meghúzódó, abszolutista körök a minisztertanács működésének első percétől azon voltak, hogy ezt az alkotmányosnak szánt kormánysszervet a császár legfőbb tanácsadó, ill. a császári akarat egyszerű végrehajtó szervévé degradálják. A közös minisztertanács világháborús jegyzőkönyveit elemezvén, e sorok írója arra a megállapításra jutott, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia legfőbb kormányzati szerve még e válságos időkben sem volt annál több, tanácsadó és vitafórum maradt a birodalom bukásáig. E tény történelmi előzményeinek kutatása során visszapillantott egészen Mária Terézia koráig. Rumpler műve most ennek az egyenesvonalú fejlődésnek minden részletét feltárta. Fejtegetései nyomán teljesen világos, hogy az a nagy társadalmi és politikai átalakulás, amelyen a világ s benne a Monarchia átment Mária Terézia korától a Habsburg-birodalom felbomlásáig, ennek a kormánysszervnek mechanizmusát, az uralkodói hatalom érvényesülésének korlátlanágát csak igen kis mértékben befolyásolta, ill. módosította.

A szerző vizsgálódásainak legérdekesebb részei azok, amelyekben a fejlődés nagy vonalainak ismertetésével, ugyanakkor a legapróbb irattani adat felkutatásával, tehát a legkülönbözőbb tényezők és jelenségek komplex számbavételével igyekszik meghatározni, milyen keretek közt és milyen formában öltöttek testet az abszolutista törekvések. A viszályzó erők megtestesülhettek az ifjú császárban, egy-egy bizalmas politikusában (Kübeck), éppúgy, mint egy régi (Staatsrat), vagy újonnan létesített (Reichsrat) kormánysszervben, esetleg ezek tagjainak egy-egy csoportjában. Az erők hullámlásában születő,

módosuló, elhaló kormányzati formákról, egymáshoz való viszonyukról legtöbbször igen szemléletesen szól Rumpler.

Forrásszerűen nem eléggé bizonyítottak azonban a szerző megállapításai a „szűkebb” konferenciáról, amely a Schwarzenberg herceg halálával jelentőségevesztett minisztertanácsból, ill. eljelentéktelenedését inmmár megváltozott nevében is kifejezésre juttató miniszteri konferenciából különült ki (51. és köv., 70. és köv. l.). Rumpler szerint e kis konferenciát legsajátabb uralkodói céljai megvalósítására hozta létre Ferenc József. A szűkebb konferencia eleinte alkalmi megoldás volt; csak később, amikor bebizonyosodott, hogy sem a neoabszolutizmus korának kezdetén a 48-as minisztertanács ellensúlyozására létrehozott Reichsrat, sem az utóbb helyébe lépő, a régivel csupán nevében azonos Staatsrat nem tudja betölteni a valóságos, ha nem is látható kormány szerepét, intézményesítette a császár az elnöketével működő, szűkebb konferenciát. Ez tárgyalta meg a legfontosabb politikai kérdéseket. Rumpler idéz egy adatot (71. l.), amely szerint maga a császár nevezi a néhány miniszterével tartott tanácskozást „szűkebb konferenciának”. A jegyzőkönyvek terminológiája azonban nem egységes és nem következetes a tulajdonképpeni s e szűkebb konferencia megkülönböztetésében. (Hol Ministerkonferenz, hol Ministerrat, hol meg csupán Konferenz.) A szerző idevágó fejtegetéseit érdemben cáfolni, ill. megerősíteni csak a császári minisztertanácsi jegyzőkönyvek teljes anyagának ismeretében lehet.

A minisztertanács eljelentéktelenedése tünetének látja azt is Rumpler, hogy tanácskozásai bevontak nem miniszteri rangú államférfiakat, ill. szakembereket is (50. l.). E tény ilyképpen való értelmezése éppen úgy, mint a szűkebb konferencia intézményes volta, további bizonyításra vár. A közös minisztertanácsnak még világháborús tanácskozásain is vettek részt nem miniszteri rangú szakemberek, anélkül, hogy ez a körülmény a korona legfőbb tanácsadó szervének további degradálására vezetett volna.

Az elvi-politikai problémákat, ahogy röviden már utaltam rá, e problémák jegyzőkönyvi megfogalmazásával, sőt irattani megjelenésével szoros összefüggésében nézi Rumpler. Gondosan mérlegeli egy-egy szabályzattervezet betoldásainak, kihúzásainak jelentőségét is. (Így értékesíti például azt a csekélységnek tűnő, valójában azonban sokatmondó tényt, hogy az 1851. március 10-i minisztertanács jegyzőkönyvében az igazságügyminiszter véleményének következő kitételéből: „Sr. Majestät und dem Vaterlande nützlich zu sein”, a Vaterland szót ismeretlen kéz kihúzta. 35. l.) Sohasem öncélúan vizsgálja a jegyzőkönyvek s a jegyzőkönyvek irattani előzményeinek alakításait, így a miniszteri aláírások feltűnését, funkcióját, az 1852–1859 közti jegyzőkönyveken a legfelsőbb elismerési záradék nagy jelentőségét, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek körözését, hanem mindig nézi azt is, hogy ezek az adatok miféle kormányzati változásoknak tünetei. Híven módszertani bevezetésének ahhoz a célkitűzéséhez (12. l.), hogy nem a jegyzőkönyvek alakításainak esetleges módosulásai, hanem a változatlan formák kormányzati-politikai jelentőségének változása tárgya vizsgálóllásainak. Jellemző például az akták, jegyzőkönyvek körözésére szolgáló táskák esete, amelyet — nyilván politikai okokból — „nyitva felejtett” a magyar udvari kancellár, Zichy. Rumpler helyesen állapítja meg, hogy itt és ekkor, 1864-ben, amikor a magyar kancellár és az igazságügyminiszter erősen exponálták magukat a katonai bírásokodás magyarországi korlátozása ügyében (70. l.), szó sem lehetett feledékenységről, elnézésből származó, technikai hibáról, annál inkább tudatos, politikai manőverről.

Szerzőnk az elnevezések körül folyó viták mögött is mindig észreveszi a hatalom gyakorlásáért folyó, szívós küzdelmet. Ferenc József egész uralkodása alatt lényegében csak a miniszteri tanácskozások vezetőjét (Vorsitzender im Ministerrate) látta a miniszterelnökben. E felfogása szorosan következett a miniszteri felelősségről vallott nézetéből. Szerinte a francia és az angol alkotmányosság elveit és gyakorlatát a Monarchia kormány-

zásában alkalmazni nem lehet. A végrehajtó hatalom teljessége a császárt illeti meg. A miniszterek e császári hatalom képviselői, s ezért csak neki felelősek. A birodalmi képviselők nem részesei a végrehajtó hatalomnak, tehát e hatalmat a császár nevében gyakorló miniszterek nem is tartoznak nekik felelősséggel (66. l.). Jellemző módon Ferenc József hallani sem akart arról, hogy bármelyik miniszterét is azért mentse fel, mert valamilyen javaslatával kisebbségben maradt a birodalmi tanácsban.

A császár minden lehetőséget megragadott, hogy a minisztertanácsot akarátának végrehajtó szervévé tegye. A minisztertanács elnöki tisztének a császári ház és a külügyek miniszteri állásával való, eleinte alkalmi, idővel állandósuló egyesítése emelte ugyan a minisztertanács vezetőjének tekintélyét, ugyanakkor azonban e személyi kötöttség lehetővé tette, hogy a császár akarata a kettős funkciót ellátó elnök személyén át befolyásolja a minisztertanácsot. A császár által 1852. április 12-én jóváhagyott „Besonderer Wirkungskreis des k. k. Ministeriums des Kaiserlichen Hauses” 2. §-a szerint a miniszter főfeladata „die Rechte des Kaiserhauses und der Allerhöchsten Familie zu wahren und vertreten”. A császári ház jogai védelmének és képviselőtétének ez az általánosságban mozgó meghatározása szinte korlátlan lehetőséget biztosított az uralkodónak, hogy első minisztere az ő érdekei szerint irányítsa a birodalom külpolitikáját és sok, egyéb teendője mellett, ily szellemben vezesse a minisztertanács üléseit is. A császári befolyás annyival könnyebben érvényesülhetett, mert ugyanekkor a „Besonderer Wirkungskreis des k. k. Ministeriums des Aeussern” 16 paragrafusos szabályzata nem annyira a külügyminiszternek, mint a birodalom külügyi felelős irányítójának, az államférfinak feladatait, hanem a külügyminisztérium, ill. vezetőjének hivatali teendőit, mindennapos „aprómunkáját” körvonalazta csupán. Érdemes lenne hosszabb távon, egészen a Habsburg-birodalom felbomlásáig figyelemmel kísérni, hogyan hatott az uralkodó pontosabban meg nem határozott jogai védelmének kötelessége a császári ház minisztere, a külügyek minisztere és a minisztertanács elnöke tisztének egy személyben történő egyesítése révén a külügyek intézésére. A neoabszolutizmus korában egy alkalommal, 1859-ben, amikor a fiatal császár az itáliai harctéren tartózkodott, konkrétan is megfogalmazódott, miképpen is viszonylanak egymáshoz e hatalmi funkciók. A császár ui. meghagyta, hogy, ha távollétében valami fontos ügy kerülne a minisztertanács elé, a császári ház minisztere elnöklésre kérje fel Rainer főherceget (56. l.). Az újonnan kinevezett Rechberg feladatai közül, íme, a császári ház miniszteri tiszte volt a legfontosabb. Neki, aki egyszerre mind külügyminiszter s a minisztertanács elnöke is volt, döntő pillanatban arra kellett elsősorban gondolnia, hogyan biztosítsa a császári ház befolyását egy-egy fontos ügy intézésében. A miniszteri kötelességek és a miniszteri felelősség fentebb vázolt értelmezésének ez a sajátos egyoldalúsága, ha változó intenzitással is, egészen a kiegyezésig érvényesült.

Rumpler a neoabszolutizmus kora kormánypolitikájának gondos elemzésével nemcsak e kor legfőbb kormányserveinek szerkezetét s e szerkezet fejlődését világította meg, hanem mindezzel a kiegyezésben alkotott államszervezet jobb megértését is szolgálta. A miniszteri felelősség Ferenc József-i értelmezése, legalábbis átmenetileg kedvezett a kiegyezés formáit kereső, majd a kiegyezést tető alá hozó magyar politikusoknak. Uralkodójukkal egyeztek meg a magyar államférfiak, nem a birodalom képviselőivel. S ha meggondoljuk, hogy éveken át a birodalmi kancellári s a birodalmi miniszteri címek elleni harc volt a magyar politikusok szemében az összbirodalomtól való függetlenség szimbóluma és honfitársaik számára egyik biztosítéka, új szint és értelmet kap a császár szívós ragaszkodása ahhoz, hogy a neoabszolutizmus korának miniszterelnöke ne legyen több a minisztertanács elnökénél. A császárnak nem okozhatott különösebb gondot a birodalmi kancellári és birodalmi miniszteri címek elejtése. Ez a magyaroknak tett látszatengedmény szorosan következett abból a politikából, amelyet a 48-as forradalom és kiegyezés közti, két évtizedben következetesen folytatott Ferenc József. E poli-

tika lényege pedig az volt, hogy a 48-ban teremtett alkotmányos intézményeknek csupán a neve maradjon, a miniszterek ne államférfiak legyenek, csak az állam szolgálói (Staatsdiener). Az összbirodalomba való beolvasztástól tartó magyarok azt hitték, ha kiharcolják a birodalmi miniszteri elnevezésnek közös miniszter-ré változtatását, lényegében függetlenítették magukat az összbirodalmi érdekektől. A közös kormány birodalmi jellegének elmosása pedig legalább annyira volt érdeke Ferenc Józsefnek, mint nekik. A magyarok az önállóság látszatát kapták meg így, az uralkodó meg csupán neki felelős főhivatalnokokat s a neoabszolutizmus korához képest alig csorbított hatalmat.

A neoabszolutizmus kora még e, szorosan vett kormányzattörténeti, munka tükrében sem egységes, zárt tömb. Csupa mozgás, változás. Minderről oly életszerűen szól Rumpler, hogy az olvasóban óhatatlanul felmerül a kíváncsiság, vajon tovább kutatva, nem tudnánk-e, ill. nem lenne-e érdemes egy-egy udvari csoport, klikk szélesebb, társadalmi bázisát is felderíteni. Kétségtelen ugyan, hogy az abszolutizmus és a neoabszolutizmus kora legfőbb kormányzervei működési szabályait az uralkodó osztály egészen kis csoportja munkálta, ill. munkáltatta ki bürokrata szakembereivel. Az is kétségtelen, hogy e szabályzatokban lerögzített elvek s az elvek alapján megvalósuló gyakorlat elsősorban az uralkodó kormánykörök érdekeit szolgálták. De szolgálták általában az uralkodó osztályokét. A bevezető kötet, természetesen, a fejlődés nagy vonalait kell, hogy meghúzza. Kérdés azonban, nem lenne-e jó, ha a részkötetek, a maguk szűkebb időhatárain belül vizsgálnák a mélyebben ható erőket. Különösképpen azt, hogy az uralkodó osztálynak a kormányzásban résztvevő rétegei mimódon, milyen irányban gyakoroltak befolyást az egymást váltó, vagy egymás mellett működő kormányzervekre. Mint Rumpler, a részkötetek szerkesztői is, a kiadvány műfajának megfelelően, elsősorban az irattani sajátosságok számbavételével közelíthetnék meg e társadalomtörténeti problémát. Tovább finomíthatnák és árnyaltabbá tehetnék Rumpler fejlődésrajzának a maguk korszakhatárai közé eső szakaszát más módszerekkel is. Így, többek között, a minisztertanácsok, miniszteri konferenciák és szűkebb konferenciák egyes votumainak elemzésével. Divatosan szólva, a miniszteri megnyilatkozások kifejezéseinek kvantitatív mérlegelésével. (Mint ahogy, ha szabad rá hivatkoznom, Tisza István politikája illuzionizmusának megvilágítására idéztem az 1915. március 8-i, közös minisztertanácsban elhangzott felszólalását. A „Hoffnung”, a „hoffen” és a „getäuscht” szavak sűrű előfordulása világosan utalt arra, hogy a magyar miniszterelnök politikáját nem a valóságra, hanem a valóságnak általa elképzelt, vagy remélt alakulására építette. — Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates... 1914—1918. Budapest, 1966. 127. l. 211. jegyzet.) Ez a módszer, persze, csak egyfajta megközelítése a kormányzattörténet háttérében meghúzódó problémáknak. A szerzők képzettségének, érdeklődési körének, módszeres megfontolásainak megfelelően sok más út is elképzelhető és lehetséges.

A minisztertanács irodájáról szóló és a jegyzőkönyveket irattani szempontból elemző, valamint a jegyzőkönyv-kiadvány technikai problémáit ismertető fejezetekkel zárul Rumpler műve. Idevágó megállapításairól, amelyeknek során H. O. Meisner irattani kategóriái szerint, részben azokkal vitatkozva, igyekszik meghatározni a minisztertanács irodájának jegyzőkönyvek műfaját, a tisztázatok válfajait stb., levéltári szakfolyóiratban kívánok szólni. Itt csupán azt említem meg, hogy az irodák működésének alakulását is úgy fogja fel, mint az illető kormány szerv mindenkor hatalmi állásának kifejezését.

A kötet függelékében e korszak minisztériumainak és minisztertanács irodájának személyi állományáról szól és közül példás pontosságú táblázatokat Waltraud Heindl. Az államkonferencia és a minisztertanács jegyzőkönyveinek kitűnően sikerült facsimiléi pedig, amelyeket szerencsésen egészít ki egy, 1914-es, közös minisztertanács irodájának fényképmásolata, jó illusztrációul szolgálnak Rumpler irattani fejtegetéseihez.

Vörös Károly Pyrker egri érsek önéletrajzának ismertetésében (Századok, 104. évf. 739. l.) írja: a történész számára a különböző korok társadalmi, gazdasági rendje, politikai szerkezete az egyén életén át válik megfoghatóvá, az egyén életében elevenedik meg mindaz, amit a történetíró, egyébként, csak többé-kevésbé elvontan tudna érzékelteni. Rumpler előadásában csaknem fordítva, szinte azt mondhatnók, hogy amit eddig uralkodói merevségnek, a túlfiatalság (a világháborús jegyzőkönyvek kiadója hozzáfűzheti: az önmagát túlélte) császár befolyásolhatóságának (ill. marazmusának), a kamarilla mesterkedéseinek, tehát egyéni tulajdonságoknak láttunk és ábrázoltunk, az mint a Habsburg-birodalom életét századokon át forráló, társadalmi, politikai erő a Monarchia legfőbb kormányszervében objektívan, közvetlenül érzékelhetően jelenik meg előttünk.

Hogy állt szemben ezzel az apparátussal a magyar reformnemzedéknek a forradalomtól elfordult, kiábrándult része, amely a kiegyezést megkötötte? Milyen élményanyaggal, milyen elképzelésekkel, miféle politikai képzetekkel ütközött le a tárgyalóasztalhoz? Mi volt a szerepe a mögöttük álló, másod- és harmadvonalbeli politikusoknak, szakembereknek (Csengery, Somssich stb.)? Mekkora sávját alkotta a magyar társadalomnak velük valóban azonosuló része? S mindezek elképzeléseit, szándékait, politikai célkitűzéseit miképpen deformálta az osztrák államapparátusnak rideggé merevedett váza? Kérdések, amelyeknek legtöbbször válaszával nemcsak adós még történetírásunk, hanem amelyekre választ adni Rumpler műve s az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek sorra megjelenő kötetei anyagának ismeretében egyre könnyebb és sürgetőbb feladata is.

KOMJÁTHY MIKLÓS

A PÁRIZSI KOMMÜN LEGÚJABB TÖRTÉNETI IRODALMÁRÓL

Minden történelmi évforduló próbatétel, amennyiben régvolt eseményekről és személyekről ítélkeznek a jelenkor, egyszer csendes feledéssel, másszor langyos megemlékezések tisztességes unalmával, vagy a régi harcok hevületét idéző szenvedélyes vitákkal. A Párizsi Kommün ismét bizonyított: nem kövesült meg az eltelt száz esztendő alatt, tanulságai nem évültek el, az értelmezésében jelenleg mutatkozó különbségek pedig segítenek nekünk eligazodni a különféle eszmei—politikai irányzatok között, egyszóval 1871-nek van mondanivalója az akkorinál összehasonlíthatatlanul bonyolultabb mai világ számára is.

Természetesnek tarthatjuk, hogy a centenáriumi leginkább Franciaországban idézett elő pezsgést a szellemi életben, itt figyelhető meg a legvilágosabban az álláspontok ütközése annak különböző szféráiban: a történetírásban, a sajtóban és a politikai pártok megnyilatkozásaiban. Az évfordulós könyvtérzés adatai önmagukban is alkalmasak arra, hogy érzékeltessék ezt a pezsgést, az érdeklődés folytonosságát. A minket érdeklő bibliográfia (Histoire. Numero spécial du centenaire de la commune de Paris) nem kevesebb mint 58 címet tartalmaz. A jövőbeni kutatások szemszögéből nézve különösképpen örvendetes a forráskiadás terén mutatkozó bőség. Megjelentették Jules Vallès összes műveit 13 kötetben, Auguste Blanqui válogatott írásait, a Párizsi Kommün plakátjait, sanzonjait és karikatúráit, valamint a fennállásának hónapjaiban megjelent 14 újság összes számainak faksimile kiadásban. (Vallès nagy hatású, 150 000-es példányszámra becsült¹ lapját, a Le Cri du Peuple-t önálló kötetben tették hozzáférhetővé a kutatók számára.) Külön említést érdemel az Éditions d'Histoire Sociale vállalkozása: 1000—1000 számozott

¹ Roger Bellet: „Le Père Duchêne” et „Le Cri du Peuple”. Europe. 1970. nov. — dec. 71. l.

példányban, bordázott papíron kinyomtatta a kommünároknak közvetlenül a vereség után (főként Svájcban) publikált, és ma már könyvészeti ritkaságnak számító memoárjait, az I. Internacionálé francia szekciója ellen 1870 június–júliusában indított perek iratait, továbbá egy 1873-as londoni kiadású könyv fakszimiléjét.² Megemlítendő még Louise Michel *La Commune*-je, de az itt nem szereplő művek jó része is jelentős dokumentációs értéket képvisel.

Áttérve a feldolgozásokra, első helyen a marxista irodalom kiadójának, az Éditions Sociales-nak gondozásában megjelent monográfiákat³ említjük, amelyek közül kettőnek az esetében új kiadásról van szó. Az egyik, a Jacques Duclos-é már magyar fordításban is olvasható (a Párizsi Kommün címmel 1962-ben jelentette meg a Kossuth Könyvkiadó), a másikat pedig (Jean Bruhat—Jean Dautry—Émile Tersen: *La Commune de 1871*) a francia kritika által osztatlan elismerésben részesített értékei miatt hasonlóképpen szívesen látnánk magyarul könyvkereskedéseink kirakataiban. Ugyancsak az Éditions Sociales újdonságai között szerepel Marx: *Polgárháború Franciaországban* című klasszikus alkotása, valamint Karl és Jenny Marxnak Kugelmannhoz írott levelei. A további tételes felsorolásról lemondva meg kell elégednünk az érdeklődés főbb irányaira utaló jelzésekkel. A historiográfiai hagyományt követő, azaz a — földrajzi és időrendi értelemben vett — globális szemléletű összefoglalások mellett feltűnnek azok a könyvek, amelyek Párizs egyes kerületeinek (Montmartre, Quartier Latin) a Kommünben játszott szerepét világítják meg, vagy pedig egy-egy egészen rövid időszak (a március 18-i forradalom közvetlen előzményei, a Párizsi Kommün kikiáltása) eseményeinek elemzésére szorítkoznak. A múltban meglehetősen elhanyagolt terület volt a Kommün és a kultúra munkásainak viszonya, ezért figyelünk fel a Rimbaud és az új hatalom kapcsolatát, valamint az iskola demokratizálását tárgyaló feldolgozásokra. A kommünárok vezető csoportjának arcképcsarnoka néhány portréval gazdagodott (Courbet, Lisbonne, Michel, Moreau, Rossel).

Az évforduló történeti irodalmának e vázlatos ismertetésében az utolsó helyre került a sajtó, ez azonban semmiképpen nem fejez ki értékrendet, annál kevésbé, mert a polémiák természetéből következően a legkarakterisztikusabb álláspontok éppen a folyóiratok és napilapok hasábjain fogalmazódtak meg, azokban a tanulmányokban és cikkekben, amelyeknek szerzői természetszerűleg saját világnézetüknek és politikai hovatartozásuknak megfelelően foglaltak állást a felmerült vitás kérdésekben. Aligha szorul részletes bizonyításra az az állítás, hogy a Párizsi Kommün történetének művelése — bármilyen szinten történjék is — minden korban elsődrendűen politikai kérdés volt és az is marad. Aki a legújabb Kommün-interpretációkra kíváncsi s az iránt érdeklődik, hogy ezek miképpen függenek össze Franciaország jelenlegi belpolitikai helyzetével, annak a legfontosabb monográfiákon kívül feltétlenül bele kell lapoznia az *Europe* (Aranyossi Magda Frankel-tanulmányával) és a *La Nouvelle Critique* című folyóiratok különszámaiba, melyeket azok a Kommün emlékének szenteltek, sőt át kell néznie a *l'Humanité*, a *Le Monde* ez évi februári—márciusi számain, hogy csak a legeslegfontosabb lelıhelyeket említsük.

² *G. Jeanneret*: Paris pendant la Commune. *G. Lefrançais*: Étude sur le mouvement communaliste. *H. Lissagaray*: Les huit journées de mai derrière les barricades. *B. Malon*: La troisième défaite du prolétariat français. *Borgella*: Justice! Par un officier de l'armée de Paris. *E. Claris*: La proscription française en Suisse, 1871—1872. *J. Guesde*: Le livre rouge de la justice rurale. *M. Vuillaume*: Hommes et choses du temps de la Commune. Les procès de l'Association Internationale des Travailleurs. Histoire de l'Internationale (1862—1871).

³ *Jacques Duclos*: La Commune de Paris — à l'assaut du ciel. *Tristan Rémy*: La Commune à Montmartre. *Jean Dautry—Lucien Scheler*: Le Comité Central Républicain des Vingt Arrondissements de Paris (1870—1871). *G. Pioro*: Esquisse d'une histoire de la Commune de Paris.

Az évfordulós irodalom tartalmi jegyeinek vizsgálata során mindenekelőtt valaminek a hiánya tűnik szembe: bár egyes esetekben kimondottan rosszindulatú, sőt ellenséges hangok is hallatszottak, a megváltozott idők jeleként eltűnt a régebbi évfordulókra oly jellemző, a világ első proletárállamát koromfekete színnel lefestő szemlélet, amely a győztes versailles-i ellenforradalom historikusainak és publicistáinak volt a sajátja. „Régen a tisztességes embereket megrémítő képeket emelték ki a Párizsi Kommün történetéből. Ma sokan dicsérik, néha a legváratlanabb oldalról, például Zeller extábornok, aki könyvét börtönben írta” — olvashatjuk a l’Humanité 1971. március 26-i számában, Marcelle Hureau filozófia professzor tollából. Méltán keltett feltűnést a napisajtó által figyelmessé tett francia baloldali körökben az a hír, hogy Zeller, az OAS egyik volt tábornoka, börtönének magányában éppen a Kommün történetét dolgozta fel. Ő olyasvalamire vállalkozott, aminek még a megkísérlését is nehéz lett volna elképzelni akárcsak röviddel ezelőtt: utólag összebékítette Párizst és Versailles-t, a barikád két oldalán állókat — a sovinizmus talaján. Les hommes de la Commune című, 1969-ben megjelent könyvében idő előtt születettnek mondja a Kommünt, amelynek vezetői „túlságosan sokan voltak, igen sokat fecsegték, s főként alig készültek fel kötelességük teljesítésére. Olyan emberek ezek, akik különböző körökből jöttek, s akiket a császárság, a szeptember 4-i köztársaság elleni harc, pillanatnyilag pedig a nemzetgyűlés egyesített, de nem voltak és nem lesznek sorolhatók egy címke alá” (249. l.). Zeller tehát tagadja a március 18-i forradalomban létrejött új hatalom proletár jellegét, azt állítja, hogy végeredményben mindkét tábor legjobb lelkiismerete szerint cselekedett, és csak az „ostrom örületének” nevezett tömegpszichózis, vagyis a francia — porosz háború által előidézett tragikus történelmi körülmények okolhatók a véres polgárháború kirobbanásáért. Jean Bruhat „A Kommün értelmezései” című tanulmányában arra mutat rá, hogy ez a felfogás nem teljesen új, annak idején már Jules Ferry is az „ostrom örületéről” beszélt, amikor az 1871-es eseményeket kiváltó okokat kutatta. Bruhat szerint nem lehet tagadni a Kommün nemzeti jellegét, azt a tényt, hogy egyeseket, így például Rosselt — személye azért jelentős, mert ő volt az egyetlen valóban képzett katona a kommünárok között — a patrióta lelkesedés vitt a forradalmárok táborába, akiknek gondolkodásában, főként március 18. előtt, még sovinizsita vonások is fellelhetők. Ez a körülmény ad magyarázatot a Párizsi Kommün „visszanyerésére” tett jobboldali kísérletekre, mert hisz nyilvánvaló, hogy a Zelleré is ilyennek minősül. Ugyanakkor Bruhat hangsúlyozza, hogy a jellemzett koncepció képviselői nem látják meg a kommünárok hazafiségának szociális tartalmát, azt, hogy ez a patriotizmus nem választható el a nemzetköziség olyan megnyilatkozásaitól, mint amilyen például Frankel beválasztása volt a Kommün vezető testületébe.

Robert Aron felfogása Zellerével rokonítható, jóllehet más a kiindulópontja. Már a tendenciózus címadás (Le Socialisme français face au marxisme — A francia szocializmus szemben a marxizmussal) sejteni engedti a szerző szándékait. Aron azt bizonygatja, hogy mivel az I. Internacionáléban a francia és a marxi szocializmus állottak szemben egymással, Marx 1870–71-ben a porosz fegyverek győzelmét kívánta, mert ettől remélte, hogy az egyesített Németország munkásosztálya magához ragadja a vezető szerepet a nemzetközi munkásmozgalomban. „Így Marx franciaellenes nacionalizmusa nem vulgáris sovinizmus. Karl Marx, akit megkísértett saját doktrínája, feláldozza elmélete győzelmének az emberek testvériségét, amelynek a megvalósítását pedig mindenfajta szocializmus, legalábbis elvben, céljának vallja. Marx és Engels számára a Párizsi Kommün által felvetett kérdés nem volt egyszerű. A franciák és közöttük levő ellentétek, a proudhoni vagy blanquista és a marxi szocializmus viszálya mélyebb és súlyosabb volt annál, semhogy közönséges politikai vitának vagy elméleti iskolák közötti rivalizálásnak minősíthetnők. Két vérmérséklet, kétféle életfelfogás ütközött össze.” A Marx „német-ségére”, sovinizmusára vonatkozó vád sem újkeletű; Aronnak az a célja, hogy a Kommünt

tipikusan francia jelenségnek minősítve, s Marx értetlenségét hangsúlyozva szembeállítsa a francia munkásokat a marxizmussal. A múlt tapasztalataiból kiindulva azonban ez aligha sikerülhet neki, mert azok nagyon jól tudják, hogy Marxnál és Engelsnél senki nem tett többet a forradalmi Párizs támogatásáért, majd az üldözött kommünárok védelméért.

Aron esetében olyan kísérletről van szó, amely a nemzeti egységet sovínizta alapon kívánja újjáteremteni. Nem kevésbé érdekes a francia új-baloldal: az anarchisták, trockisták, maoisták Kommün-értelmezése, bár hangsúlyozni kell, hogy ez nem annyira könyvekből, mint inkább lapjaikból és jelszavaikból ismerhető meg. Az anarchisták Bakunyint vallják mesterüknek, aki 1871 júniusában kijelentette: A Kommün híve vagyok, mert merészen, hangsúlyozottan tagadta az államot. Az 1968 május–júniusi diákmegmozdulások idején az ő jelszavait olvashatta az utca embere az ősi egyetem, a Sorbonne falain, amelynek első emeleti ablakaiból földig érő hatalmas fekete lobogók, illetőleg rájuk festett fehér betűk hirdették a diákság jelmondatait: „Éljen az anarchia!” „Minden állam rendőrállam!” Magától értetődik, hogy az anarchisták történelmi előfutáraitak vélik felfedezni 1871 hőseiben, akik szerintük első ízben tettek kísérletet arra, hogy legyőzzék az államot és megteremtsek a szabadságot. Az anarchizmus doktrínájában állam és szabadság összeegyeztethetetlen fogalmak, mindegyik kizárólag a másik rovására létezhet. Az 1871-es föderációs törekvéseket szem előtt tartva azt hangsúlyozzák, hogy a kommünárok minden egyes francia állampolgárnak biztosítani akarták képességei és hajlamai teljes kibontakoztatását, továbbá, hogy Párizs — az ellenforradalom vádaskodásaival homlokegyenest ellentétben — nem a nemzeti egység lerombolására, hanem magasabb síkon történő megújítására tört, és az ország politikai egységét az abszolút autonómiával rendelkező összes helységek önkéntes társulásának formájában képzelte el. Ezen a ponton kapcsolódik az anarchisták érvelése a jelen feladataihoz, amennyiben nézetük szerint a legidősebb célkitűzés: egész Franciaország politikai berendezkedésének megváltoztatása, következésképpen a Párizsi Kommün korunk egyik legfőbb problémáját akarta megoldani az egyének energiáinak felszabadítása útján, mindenki jólétének és szabadságának biztosítása végett.

A trockisták és maoisták koncepciójának sarkpontja az az állítás, hogy egy munkásforradalom csakis fegyveres harcban győzhet, amint ezt a Kommün példája bizonyítja. A Kommunista Liga elnevezésű trockista szervezet lapja, a Rouge, emlékeztet Trockij szavaira: „Újból ismételjük, hogy nincs forradalom fegyveres felkelés, a polgári állam lerombolása nélkül. Ösztönösség, amelyik felszítja a tömegek alkotó energiáit, ugyanakkor elveti a vezetőket, a szervezetet, a katonai fegyelmet: kell-e mondanunk, hogy a Kommün, amennyiben ünnepnek tekintjük, igen rövid és tragikusan végződő ünnep volt? Csupán egy tavaszt ért meg, mert a kommünárok elfelejtették, hogy egy forradalomnak fegyverkeznie és védekeznie kell, hogy a proletariátusnak diktatúrát kell gyakorolnia, avégett, hogy szervezkedjék és harcoljon.” (Idézi a Le Monde 1971. márc. 28–29-i száma.) Nem érdektelen megemlíteni, hogy a franciaországi trockista—maoista agitáció Kínában a hivatalos politika rangjára emelkedett. Tudatosan mellőzve e helyen a napi politika fogalmkörébe vágó fejtegetéseket, elégedjünk meg a Pekingben kialakított Kommün-kép legplasztikusabb vonásának kiemelésével, jelesül azzal a kínai állítással, hogy „a szabadság a puskacsőből jön. Az 1871-es lázadás a legszebb napot nyitotta meg a történelemben. Nyolevannyole évvel a Párizsi Kommün kikiáltása után a kínai nép is fegyveres forradalom útján szerezte meg a hatalmat. Az erőszakos forradalom a proletárforradalom egyetemes érvényű szabálya.” (Le Monde, 1971. márc. 21–22.) Ez az utóbbi mondat a trockista—maoista Kommün-értelmezés sűrített kivonatának tekinthető.

A részint idézett, részint ismertett értelmezésekből véleményünk szerint mindekelőtt az a következtetés vonható le, hogy a francia politikai gondolkodás palettáján

igen sok szín és színárnyalat található, s ezek néha össze is folynak. Ugyanakkor sokféleségük és tarkaságuk ellenére van egy közös ismertetőjelük: bizonyos részgazságokat abszolutizálnak, aminek következtében képviselőik megalapozatlan következtetésekre jutnak, döntően az általuk időszerűnek vélt társadalmi-politikai szükségletekre visszavezethetően. A francia marxisták — az önkényes magyarázatokat látva — a Párizsi Kommün értékelése körül kibontakozott vitában annak a nézetüknek adtak hangot, hogy a történelmietlen analógiák helyett vissza kell térni a komoly, alapos marxi elemzéshez. Marcelle Hureau már idézett cikkében arról is ír, hogy a Párizsi Kommün és a jelen közötti párhuzamok gyakran erőltetettek, helytelenek, mert az ipar, a munkásosztály összetétele tekintetében igen nagyok a különbségek. Jean Ellenstein, szintén polemikus élel, a marxi elemzés helyességére figyelmeztette az új-baloldalt. „Igaz, hogy néhány kérdésben lehet véleményt változtatni, de nem a lényegét illetően. A munkásmozgalom története az elmúlt száz évben behozonyította, hogy Marxnak volt igaza, nem pedig Bakunyinnak. Nem lehet csodálkozni azon, hogy ebben az évben a baloldali szervezetek külön ünnepeltek. Itt és ott az ideológiai értelmezés forog kockán.” (Le Monde. márc. 28—29.) A franciaországi marxista gondolkodás történelmietlen analógiák helyett a ténylegesen meglévő kapcsolatot igyekeznek kimunkálni a száz év előtti események és napjaink szükségletei között. Ebben a vonatkozásban a Kommün békés építőmunkáját tartja a legfontosabbnak, a kizsákmányolás felszámolásának a megkezdését, noha ez a társadalmi forradalom a fegyveres harc kemény feltételei közepette szükségképpen torzónak maradt. Jelen sorok szerzője igen biztatóan tartja, hogy a marxista szerzők a vitapartnerikkel folytatott párbeszédben nem szorítottak a marxi koncepció alapjainak védelmére, hanem olyan kérdéseket is érintettek, amelyekkel a marxista historiográfia eddig kevésbé vagy egyáltalában nem foglalkozott. Külön öröm számunkra, hogy ez a megállapítás hatványozottan érvényes Maurice Choury magyar nyelvre lefordított művére.

A hazai könyvkiadás lehetőségeinek ismeretében senki nem várta, hogy az évfordulóra kibocsátott újdonságok nagyságrendileg mérhetőek lesznek a franciaországi könyvterméshez. Sietünk hozzátenni: semmi okunk a szégyenkezésre, ellenkezőleg, kiadóinknak a Kommün emléke előtti tisztelgése mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben elismerésre készlet.⁴ A Kossuth Könyvkiadó 3 könyve — Marx — Engels — Lenin a Párizsi Kommünről; Maurice Choury: Vive la Commune!; Magyar szemtanúk a Párizsi Kommünről —, valamint a Corvina albuma — Az eget ostromló Párizs (A Párizsi Kommün képekben) — gondos válogatás és előkészítő munka gyümölcsei. Az eget ostromló Párizs című kiadványt öröm kézbe venni, a hótiszta lapokon egymás mellett sorakozó, kitűnő technikával készített korabeli fotók, rajzok és karikatúrák, a szellős tördelés gyönyörködteti a szemet, kedvet csinálnak az olvasáshoz. Nyugodt lelkiismerettel állítjuk, hogy a Corvina, az Éditions Cercle d'Art és a Le Livre-Club Diderot közös kiadásában megjelent, Milánóban kinyomtatott album kiállja az összehasonlítást a nagymúltú Kommünikonográfia legjobb darabjaival. A bevezetőt Vas Zoltán, a magyar szöveget Bajomi Lázár Endre írta.

Ha e helyütt csak röviden méltatjuk a *Marx — Engels — Lenin a Párizsi Kommünről* című válogatást, csupán azért tesszük, mert a franciaországi ideológiai-politikai viták részletezése során már nyomatékkal utaltunk arra, hogy milyen fontos szerepet játszottak ezekben — pro és contra — a marxizmus — leninizmus klasszikusainak nehézveretű, időtálló fejtegetései a Kommün létrejöttéről, a különböző politikai irányzatokról, a kommünárok eszmei örökségéről, hiszen az ellenfelek is többnyire velük vitatkozva épí-

⁴ A csehszlovák, román és jugoszláv nemzeti bibliográfiák — legalábbis e tanulmány írásának pillanatáig — egyetlen évfordulós kiadványról sem adnak hírt.

tették fel elméleteiket. Pontosan ez a körülmény, tehát a hamis interpretációk elburjánzása a szakirodalomban, főként Franciaországban, növeli meg ennek a kötetnek a súlyát, helyezi mintegy nemzetközi megvilágításba. A válogatás szempontjaival egyetértünk, amennyiben Marx esetében A polgárháború Franciaországban kapta a legnagyobb terjedelmet, míg Lenintől az Állam és forradalom, s ezek köré esokrosították a rövidebb lélegzetű írásokat: Marx—Engels—Lenin leveleit, előszavait, beszédeit, cikkekből, tanulmányokból vett részleteket stb. Feltehetően mindenekelőtt az oktatási intézmények látják majd nagy hasznát ennek a kötetnek, de forgatását nem mellőzheti senki sem, aki valamennyire is komolyan kíván tájékozódni ebben a témakörben.

A *Vive la Commune!* szerzője, Maurice Choury tudomásunk szerint 4 művet tett le az évfordulós kiadványok asztalára.⁵ Ez az irigylésre méltó termékenység értelem-szerűen tematikai sokféleséget és az ezt eredményező sokirányú érdeklődést tételez fel. Magyar nyelvre átültetett könyvének eredetije (La Commune au coeur de Paris) vaskosabb volt, a Kommün előtörténetét aprólékosan tárgyaló részek és a jegyzetek elhagyását a hazai kiadás népszerűsítő jellege magyarázza. Kézbe véve az olvasmányt, az olvasót hamar megfogja a könnyed, mondhatni csevegő stílus, a történelmi szereplők frappáns jellemzése. Ennek illusztrálására álljon itt egy idézet. „Gustave-Paul Cluseret nagy, testes, vidám legény, egészséges arcszínű, igen magas homlokú, bajuszt és ajkaszakállt visel. Általában polgárruhát hord és puha nemezkalapot, s nem keltene különösebb figyelmet, ha szürkés-kék szeme nem volna olyan szűrős. Ez az ember született condottiere, kalandor katona” (27. l.). Raoul Rigault-ról megtudjuk, hogy „azzal az egyetlen uellal iratkozik be az orvostudományi karra, hogy ott politikai botránnyokat szítson” (uo.). Choury nem takarékosodik a humoros leírásokkal. Az 1870. október 31-i felkelési kísérlet egyik jellemző epizódját így meséli el: „a lázadók előzőnlik a termet, meglepik az ülésező kormánytagokat, akik egy zöld posztóval bevont, nagy asztal körül helyezkednek el, s a tömeg annyira szorongatja őket, hogy nem képesek felkelni helyükről. Jules Favre újjával gépiesen köröket rajzol a porzóval teli, kerek fatálcában, és amikor Flourens, aki felkapaszkodik a tanácskozásiasztalra, öles léptekkel fel-alá kezd járkálni rajta, a tintatartókat felborítva — a kormány tagjai kénytelenek visszahúzni kezüket, nehogy rájuk taposson a csizmájával” (79. l.). Amikor az ellenforradalmi kormány és kreatúrái 1871. március 18-án a versailles-i országúton vad futásban kerestek menedéket, nemcsak egész ütegeket és ágyúaszádokat hagytak hátra, hanem Tiers miniszterelnök a feleségét és az inasát is a fővárosban felejtette. Nem lehet megállni mosoly nélkül, amikor arról értesülünk, hogy az „ágyúkért való általános rajongás” heteiben Victor Hugo 500 frankot adományozott, holott egyáltalán nem állt tékozló hírében. És folytathatnánk a humoros és szellemes leírások sorát (a rendőrség első irodájának a Kommün által kinevezett új főnökét kimerítették az előző irodafőnök hitelezőjének látogatásai stb.), de ideje hangsúlyozni, hogy a szerző nem öncélúan halmozza a „történelmi pletykákat”, a stílus elevensége nem mond ellent a mondanivaló komolyságának. Amint a könyv fülszövegén is olvasható, a látszat csal, nem történelmi regénnyel, hanem szakmunkával állunk szemben, még akkor is, ha jegyzetek hiányában csak egy-egy szemérmesen elbújtatott félmondat utal levéltári kutatásokra. Ismeretlen iratok alapján írta meg ezt a művét Choury, szorgos búvárkodásának eredményeképpen tudott újszerűen felvetni néhány igen érdekes historiográfiai problémát. Ezek közül most csak néhányra hívjuk fel a figyelmet, elsőként a Kommün nagy hibájára, a Versailles elleni támadás elmulasztására. „A Központi Bizottság március 18-i magatartása megfelel a Párizsban uralkodó általános nézetnek, amely nem akar polgárháborút, mert meggyőződése, hogy jogosan jár el,

⁵ Bonjour, Monsieur Courbet. Les origines de la Commune — Paris livre. La Commune au coeur de Paris. Le Paris communard.

s irtózik az erőszak alkalmazásától. Franciaország dolga, hogy lefegyverezze Versailles-t, és nem Párizs teendője, hogy kiüsse kezéből a fegyvert" (184. l.). Choury részletesen ismerteti a megbékélés híveinek a nézeteit és erőfeszítéseit, hogy elérjék kétpontos programjuk teljesítését: a köztársaság fenntartását és minél szélesebb körű községi kiváltások biztosítását Párizs számára. Elemzése során olyan személyt állít előtérbe, akiről eddig nem sokat olvashattunk, Edouard Moreau-t, a Párizs és Versailles közötti meg egyezés irányzatának szószólóját. Az ellenforradalom központja elleni katonai támadás elmaradásában azonban Choury szerint a megalkuvók agitációján kívül a kommünárok állameszményének is óriási szerepe volt. „A Versailles elleni felvonulás visszautasítása tudatos: a polgárháború elvetését jelenti, egyúttal azonban annak elutasítása is, hogy a Párizsi Kommünt beilleszték az állami centralizmus gyűlölt rendszerébe" (185. l.). Ez azt jelenti, hogy nem az 1789-től örökölt központosító állam, „hanem az egyenlő jogú közösségek (kommünök) szabad társulásán alapuló, harmonikus állam a cél" (184. l.). (E fejtegetés kapcsán nem árt emlékeztetni arra a kollőcn figyelembe nem vett tényre, hogy a „kommün" szónak a magyartól eltérően a francia nyelvben több jelentése van, nem csupán a proletárdiktatúra szinonímája, hanem a „községtanács" jelölésére is szolgál.) Ebben a gondolatrendszerben az 1871-es hatalom helyi jellege nem tőle független külső (porosz ostromgyűrű), hanem immanens tényező.

A szerző a fellebbviteli bíróság első elnökeinek, a megyefőnököknek, továbbá a csendőrség parancsnokainak jelentéseire hivatkozva sokkal jelentősebbnek tünteti fel a vidéknek Párizs iránt érzett szimpátiáját, mint ahogy ez a múltban a szakirodalomban szokásos volt. Nagy fontosságot tulajdonít de Meaux vicomte 1871. szeptember 4-i jelentésének, amelyből az tűnik ki, hogy több esetben megakasztották a Párizs felé vonuló katonai erősítéseket, hogy a vasutasok összejártak a kommünárokkal. Idézzük végkövetkeztetését: „A Párizsi Kommün tehát nem tanúsított érdektelenséget a vidékkel szemben, nem becsülte alá annak szükségességét, hogy támogatást kapjon tőle. Legyőzetésének oka inkább az volt, hogy a diadalmas felkelés március 18-án nem tudta azonnal kihasználni győzelmét oly módon, hogy sebes éjszakai menettel körülzárja Versailles-t, s egy csapással szétzúzza a reakciós burzsoázia központi államgépezetét. Nem tudta, vagy inkább nem akarta ezt, mert bízott saját példájának erejében, és beírta azzal, hogy utánzásra szólította fel a vidéket, és arra, hogy a franciaországi kommünök szabad szövetségének keretében csatlakozzék hozzá. De a vidéki kommünök hogyan boldogulhattak volna az elnyomó versailles-i államgépezettel, amikor ez még a fővárosnak sem sikerült?" (225. l.).

Hasonlóképpen érdekeltő, amit a szerző Rossel Brumaire 18-áról, azaz a Kommün megbuktatását célzó, május 1-éről datálódó összeesküvésről ír, amelyben Rigault és barátai mellett a két lengyel, Dabrowski és Wróblewsky is résztvett volna. Rossel terve egy katonai diktatúra bevezetésére a nemzetország passzivitásán futott zátonyra.

Az ellenforradalmi tábor első számú vezetőjét, Thiers miniszterelnököt Marx jogos gyűlöletében csak „szörnyszülött törpének" titulálta. „A szörnyszerűség venémber" (Choury szóhasználat) azonban agyafúrt politikus és jó taktikus volt. Sikerült megoldoznia a porosz hadifogságból visszatért katonákat — ez korántsem volt egyszerű feladat, mivel ezeknek egyetlen vágyuk volt: hazamenni a családi tűzhelyhez, — ütőképes hadsereggé kovácsolta őket, s amíg ezzel nem végzett, békés szolamokkal igyekezett elaltatni Párizs éberségét — nem sikertelenül. Thiers 1871. március 18. — április 1. közötti felfokozott tevékenységének részletekbe menő kutatása és elemzése nélkül nem lehet teljes a Párizsi Kommün krónikája.

Hely hiányában nem vállalkozhatunk a könyv egyéb értékeinek méltatására. Nem állítjuk, hogy Choury könyvével a marxista történettudomány kimondta az utolsó szót ezekben a bonyolult kérdésekben. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy

jelentős lépés történt előre, a szerzőnek új forrásokra épülő, gondolatébresztő kérdés-feltevésai, a rájuk adott plauzibilis válaszok, nem utolsósorban pedig élvezetes stílusa: mindezek a kvalitások érdekes és kellemes olvasmánnyá avatják ezt a könyvet.

Ha a francia szerző művétől új kutatási eredményeket, a marxista Kommün-kép gazdagítását reméltük, a magyar kortársak helyszíni tudósításait — *Magyar szemtanúk a Párizsi Kommünről* — másfajta érdeklődéssel lapozgattuk, arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyit láttak — láthattak — meg mindabból, ami akkortájt Párizsban zajlott. A gyűjtemény Borostyáni Nándor, Sz. Török János, Ugron Gábor, Szederkényi Nándor, Bényei István írásait közli, valamint — kiegészítésként — néhány fontos dokumentumot tartalmaz Frankel Leótól, akinek a Párizsi Kommünben játszott kimagasló szerepéről e helyütt szükségtelen szót ejteni. A kevéssé ismert Sz. Török világutazó, Borostyáni, Szederkényi és Bényei újságírók voltak. Az olvasó örvendező meglepetéssel veszi tudomásul, hogy a földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt távoli Magyarországról mennyi mindent észrevettek, s hogy milyen bátran kiálltak az új világot építő francia munkások mellett. Borostyáni a Thiers-kormányt tette felelőssé a vérontásért. Török pedig — 1871. június 4-i cikkében — a szabadság eszméjével azonosította „a szívén átvett s haldokló Kommünt”. A közölt szemelvényekből ítélve Bényei értette meg a legteljesebben a heroikus történelmi kísérlet lényegét. „A Kommünben a szorgalmában verejtékező munka kéri kiérdemelt díját, hogy dolgozva nyomortalan élhessen; kéri, követeli azt a dologtalanoktól, kik bőrre híznak s kettőztetik meg tőlkjüket (sokszor évente) kényelem és jólétben élve, míg ő, a dolgos, a munkás koplalni kénytelen szűkkeblűségük miatt. Ez a kérdés lényege. Ez a Kommün valódi értelme. Akik nem így fogják fel, azok nem akarják megérteni a jelszót, hogy ki kell a népnek fizetni a sok százados tartozást” (222. l.). Ezeknek a baloldali felfogású értelmiségieknek a szocializmus iránti lelkesedését, a kavargó eseményekben való egyidejű jó tájékozódását akkor méltányoljuk kellőképpen, ha figyelembe vesszük, hogy Európa polgári sajtója a legképtelenebb rágalmak özönével gátolta a tisztánlátást. Nemzetközi mércével mérve is tiszteletet ébreszt az a határozottság, amellyel igyekeztek eszmei kapcsolatot teremteni a párizsi munkások felismert igazsága és a hazai politikai küzdelmek között.

Csupán látszólagos ellentmondásban van a fentebb mondottakkal az az állítás, hogy a kötetbe felvett írások szerzői közül Ugron Gábor volt a legsúlyosabb egyéniség, noha nézeteinek radikalizmusát tekintve vitathatatlanul elmaradt társaitól. A kötet szerkesztője, Nyilas Márta indokoltan juttatta a terjedelemnek több mint a felét az Ellenőrben, a Gyors-Postában, a Magyar Polgárban és más korabeli lapokban közzétett Ugron-tudósításoknak, és Erényi Tibor értő bevezetője is az ő személyét állítja az előtérbe. Amint e bevezetésből kitűnik, Ugronnak mindenekelőtt az volt az előnye a többiekkel szemben, hogy március közepétől kezdve végig átélte 1871 viharos tavaszát, aminek köszönhetően minden írása életszagú, eszathatatlanul megérezni rajtuk a rommálott utcákon kóborló, a barikádok harcosaival és a vonatok utasaival egyaránt szóba elegyedő, mindenre kíváncsi és éppen ezért magamagát minduntalan veszélynek kitévő tudósító friss élményét. Éles szemű megfigyelőnek és jó tollú újságírónak bizonyult. Az ostromlott város külső képe, valamint a helyzetre jellemző tipikus emberi magatartásformák jól megismerhetők cikkeiből, a történesek teljességének illúzióját nyújtják. Ami politikai szimpátiáit illeti, Ugron alapállása egy idézzel érzékeltethető: „Most érkeztem Versaillesból. Jártak önök valaha egyik ellenséges táborból a másikba? Ha igen, tudják, mit élveztem” (74. l.). Nem tartozott tehát sem ide, sem oda. Az ellenséges vonalakon keresztül-kasul járva, Párizst „Barikádiának” látta, s a benne lakozó világfi nosztalgiát érzett az eltűnt csillogás után. „Hova lett a régi Párizs? a fényes és munkás Párizs? A fény elköltözött, csak az árny maradt itt” (101. l.). A polgárháborúval együttjáró nélkülözés és éhezés mindennapos látványa, az árulók és kishitűek dezertálása a fővárosból, a vezetés-

ben mutatkozó anarchia megnyilvánulásai kiábrándították, egyszóval a felszíni jelenségek elfedték szeme elől a Párizsi Kommün nagy szociális tetteit, amelyeket úgyszólván észre sem vett. Ugyancsak Erényi Tibor mutat rá arra, hogy ebben az értetlenségben a magyar függetlenségek történet szemléletének egyik legalapvetőbb gyengéje ütközött ki, akik köztudomásúlag a nemzeti problematika elsőbbségét hirdették a társadalmival szemben. Érdeme viszont Ugronnak, hogy amikor elkövetkezett a véres hét, megundorodott az ellenforradalom véres tobzódásától, megértőbbé vált a kommünárok iránt, sőt eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy az eszméket pusztá erőszakkal nem lehet megsemmisíteni. „Az Internacionálé párizsi tagjai bebörtönöztetnek, de az Internacionálé él és mozog Franciaország minden részében. Minél inkább fog a rendőri uralomba szerelmes kormány szenvedélye tárgyába bolondulni, annál titkosabb s így annál veszedelmesebb lesz a rettegett Internacionálé” (191. 1.).

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy mind Ugron, mind pedig a többi kortárs vallomásai sok tekintetben a felfedezés erejével hatnak, erényeikkel és hibáikkal egyetemben számos tanulsággal szolgálnak, legfőképpen azzal, hogy a Párizsi Kommün magyarországi visszhangja erősebb volt, mint ahogy azt eddig hittük.

A százéves évforduló hazai méltatásáról szólva nem maradhat említetlen két tudományos ülés szak. Az egyiket a MSZMP Pártfőiskolán, a másikat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tartották meg. Az előbbin Erényi Tibor, az utóbbin Zsigmond László és Köpeczi Béla professzorok tartottak előadást. Kiemelendőnek tartjuk a bölcsészkar emlékülés sajátos szempontjait: a Kommün beágyazását a francia politikai gondolkodás múlt századi fejlődéstörténetébe, továbbá kulturális tevékenységének sokrétű vizsgálatát.

A Párizsi Kommün legújabb történeti irodalmának részletekbe menő ismertetését bevégezve, szükségesnek látszik két olyan következtetés levonása, amely a témakör általánosabb – ideológiai-politikai – vonatkozásait időlegesen figyelmen kívül hagyva, a marxista historiográfia jövőbeni lehetőségeire-feladataira utal. A centenáriumot a kutató szemével nézve leginkább az tűnik fel, hogy számos eddig ismeretlen, nagy forrásértékkel bíró irat került elő a levéltárak mélyéről, vagyis hogy még távolról sem fejeződött be a Kommün forrásainak feltárása.⁶ Nyilvánvaló, hogy ennek az új bizonyító anyagnak (ideértve az inuár hozzáférhetővé vált nagybeesű korai memoárokat) gondos számbavétele elodázhatatlan kötelesség minden szakember számára. A másik következtetés a lehető legszorosabban kapcsolódik az előzőhöz: kívánatos, hogy a marxista történészek kiterjesszék vizsgáló-lásaikat mindazokra a kérdésekre, amelyekre ma még nem egyértelmű a válasz. Ilyenek lehetnek többek között: a március 18-át közvetlenül követő események, pontosabban a Versailles elleni támadás elmaradásának okai; a Kommün föderalisztikus törekvései; az intézmények demokratizálását célzó erőfeszítések; a Kommün vezetőinek tudati állapota; belső harcok, kísérelt a Kommün megdöntésére; művészet és társadalom 1871 tavaszán; Párizs és a vidék kapcsolata; az ellenforradalom készülődése Párizs megrohanására stb. Helytelen lenne elhallgatni, hogy kevés igazán jól sikerült portréval rendelkezünk – a mi Frankelünk szerencsés kivétel. A Párizsi Kommün historiográfiája nyitott, több ösvényt kínál a továbbhaladásra, és szeretnénk hinni, hogy a százados forduló nemcsak lezárás, hanem kezdet is volt, a megemlékezés egyszeri aktusán túlmutató kutatókedv fellendülésének a kezdete.

VADÁSZ SÁNDOR

⁶ Saját tapasztalataim is ezt igazolják. Vö. *Vadász Sándor: Frankel Leó 1871-es tevékenységéhez (A francia hadbíróóság Frankel-dossziéja)*. Párttörténeti Közlemények. 1971. 1.

EKKEHARD WESTERMANN:

**DAS EISLEBENER GARKUPFER UND SEINE BEDEUTUNG
FÜR DEN EUROPÄISCHEN KUPFERMARKT 1460—1560**

(Köln—Wien. Böhlau Verlag. 1971. 373 l.)

**AZ EISLEBENI FINOMÍTOTT RÉZ
ÉS JELENTŐSÉGE AZ EURÓPAI RÉZPIACON 1460—1560**

Westermann könyve, a marburgi egyetemen elfogadott 170 oldalas disszertációszöveg és a hozzá kapcsolódó 200 oldalas melléklet-anyag, több szinten hasznosítható. Az első szint, a thüringiai réztermelés Mansfeld után legfontosabb centrumának, Eisleben rézbányászatának és rézkohászatának részletes története; ezt a szerző javarészt a mellékletekben nyújtja, és a feldolgozó tanulmányt egy magasabb szint, egyetemes történeti jelentőségű mondanivaló számára tartja fenn. Tanulmányának kiinduló pontja az a felismerés, hogy Európa bármely réztermelő centrumának története csak a többi centrummal való kölcsönhatásában, az európai rézpiac változásainak ismeretében értelmezhető. Az eislebeni finomított réz termelésének stagnálása 1514-ben összefügg a tiroli és a magyarországi réztermelés 1513-at követő visszaesésével. Az egész európai rézpiacra kiterjedő túltermelési válsággal állunk itt szemben, amit a Fuggerek 1510 és 1512 közötti magyarországi rézkitermelésének erőltetett növelése váltott ki; a Fuggerek ugyanis csak ezen az áron tudtak eleget tenni a brixeni püspökkel szemben fennálló fizetési kötelezettségüknek (66—67. l.). De ez csak egy, különösen szemléletes példa a sok közül. Westermann monográfiája mindenkit meggyőzhet arról, hogy termelés és piac együttes vizsgálata általánosan érvényes módszertani követelmény, s hogy ezt a szempontot nem csupán a bányatermékekkel kapcsolatosan kell figyelembe venni, arra az európai réz és a portugál eredetű fűszerszállítványok rendszeres cseréje utal az antwerpeni piacon.

Ezek mellett a módszertani tanulságok mellett a magyar kutató számára szinte háttérbe szorulnak a tárgyi eredmények, a thüringiai réztermelés és rézfinomítás kezdetének az eddig ismertnél évtizedekkel korábbra helyezése, a délnémet tőke és a thüringiai rézfeldolgozás viszonyának részletekbe menő vizsgálata. Ismét általánosan érvényű viszont az a megállapítás, hogy a réztermelés mineralológiai okok következtében mindenütt elválaszthatatlanul kapcsolódik az ezüsttermeléshez, s hogy ezért a rézvállalatok üzemelemzése, termelési költségeinek, nyereségének vizsgálata csak az ezüsttermelés és az európai ezüstpiac hasonló kutatásával együttesen lenne megoldható. A magyar kutatás számára ez az összefüggés abban a formában ismerős, hogy a Fuggerek a beszercebányai rézet Magyarországon kívül finomították, és így játszották ki a magyar király nemesfém beváltási monopóliumát.

Westermann munkáját rendkívül fárasztó olvasmánnyá teszi az az eljárása, hogy anyagát egy bizonyos tematikai rendbe csoportosítja, gyakori utalásokkal hívja fel a figyelmet az általa követett sorrendet keresztező összefüggésekre. A kérdés kutatója számára viszont óriási könnyebbség, hogy percek alatt el tud igazodni a logikus rendszerbe sorolt néhány oldalas alfejezetekben és szakaszokban; ráadásul minden kérdés vizsgálatának elején megtudhatja, hogy Westermann-nak milyen források álltak rendelkezésére, s e források hasznosításában milyen metodológiai nehézségeket kell tekintetbe venni.

Westermann réztermelés- és kereskedelem-történeti bibliográfiája 30 oldalra terjed, bőven merített a német, francia és angol mellett a holland, svéd és szlovák szakirodalomból is; a magyar eredményeket sajnos nem ismeri, Kubinyi András egy Nürnbergben megjelent tanulmányától eltekintve. Különösen fájdalmas számunkra, s a monográfiának is hiányossága, hogy a beszercebányai réztermelés Fuggerek előtti korszakáról úgy ír, hogy Paulinyi Oszkár munkásságát nem ismeri.

Befejezésül egy további, problémafelvető, a kutatást megtermékenyítő szintre kell rámutatni, a nemzetközi rézkereskedelem mozgásából kiemelhető korakapitalista gazdasági válságok kérdésére. Hazai gazdaságtörténeti irodalmunkban Kováts Ferenc foglalkozott 1937-ben a Mahler Emlékkönyvben a Mátyás-kori korakapitalista válsággal. Westermann a XVI. században Kelet-Közép-Európában 1513-ban, 1527/28-ban és 1551-ben mutat ki gazdasági válságot. Nagyon tanulságos volna Magyarország gazdasági életének ebből a szempontból való elemzése, mert Westermann évszámai — akár Dózsára, akár János király elűzésére, akár Erdély átmeneti Habsburg uralom alá kerülésére gondolunk — nagy politikai összefüggések lehetőségére utalnak.

HECKENAST GUSZTÁV

EGY ŐSZINTE MŰ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚRÓL

PETER GRAF KIELMANNSEGG:

DEUTSCHLAND UND DER ERSTE WELTKRIEG

(Frankfurt a/M., Athenion. 1968. 747 l.)

NÉMETORSZÁG ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

Az első világháború története a legutóbbi évtizedben érdekes szerepet kezd betölteni a nyugatnémet politikai s történeti irodalomban. Egyre inkább a német történeti fejlődés megítélésére különösen alkalmas terepümmé válik, amelyen a múlt tanulságainak őszintesége és mélysége is lemérhető. Hangsúlyozandó: nem a második világháború történetének elemzése bizonyult a legalkalmasabbnak erre a feladatra, mert a náciizmus módszerei teljesen lelepleződtek és a hitleri Németország felelőssége nyilvánvaló.

Az első világháború történetének megközelítésében természetesen lényeges eltérés van a nyugatnémet történészek és az NDK történészei között. Ez utóbbiak, mint nagyszabású kollektív alkotásuk (Deutschland im ersten Weltkrieg, I—III. Berlin. 1968—70) mutatja, egy számukra letűnt társadalomról alkotnak — marxista—leninista megalapozottságú — történeti ítéletet, óvakodva — olykor túlzottan is, — hogy az uralkodó osztályok mozgásának, belső ellentéteinek nagyobb hangsúlyt adjanak. Ezzel szemben a nyugatnémet történészek a múlt — ha nem is változatlanul, de lényegileg — máig húzódoó folyamatait „belülről” szemlélik, s ez már magában véve is jelentős megnehezítője az elfogulatlan véleményalkotásnak. A differenciált ábrázolás törekvése náluk igen gyakran az uralkodó osztályok és képviselőik történelmi felelősségének enyhítésére, vagy egyenest felmentésükre irányul. Ezen a téren még a legnagyobb tudományos felkészültséggel készült művek között is igen jelentős különbségek vannak. Gerhard Ritter nagy négykötetes művének (Staatskunst und Kriegshandwerk, Oldenburg Verlag 1954—68) az első világháborút előadó kötete lényegesen nagyobb elnézéssel, de legalábbis több aktuális politikai tekintetből merített mentséggel ábrázolja az egykori háborús kormányok vezetőit, mint ahogy az történetileg és tudományosan indokolt. Az egykori katonai vezetőket, főként pedig a Ludendorff—Hindenburg-féle ún. III. Legfelső Hadvezetőséget, mint — szinte Hitlerhez hasonlóan menthetetlent — G. Ritter is elejti. Bethmann Hollweg kancellárt azonban mégis szinte idealizálta, s az adenaueri szellem ígésében túlzottan pozitívrá festette. Így nem okozott meglepetést, hogy amidőn Fritz Fischer „Griff nach der Weltmacht” c. feltűnést keltő műve megjelent, amelyben Bethmann kancellárt viszont túlzottan, szinte Ludendorff-fal együtt marasztalta el, akkor

parázs vita bontakozott ki a nyugatnémet történészek között. Ennek sok vonatkozásban már nem is tudományos, hanem aktuális politikai tartalma volt: a mindenkori német polgári kormányok hódító politikájának és a világháborús vereségekért való felelősségének megítélése. A vitában, amely az újkori német történelem legégetőbb problémáját vetette fel, a polgári és a katonai törekvések és irányzatok viszonyát a német imperializmus első világháborús időszakában, nemcsak G. Ritter, de részben Fritz Fischer is egyoldalúan ábrázolta. Utóbbi annyiban, hogy nem tett megfelelő különbséget a kétségtelen imperializmusában a marne-i megtorpanás után óvatosabbá váló Bethmann-kormány és az agressziós nagynémet nehézipari érdekeltségeket képviselő vezérkar között. Ugyanekkor G. Ritter Bethmann kancellár konzervatív imperializmusát próbálta sajátos belső ellentmondásaival együtt a második világháború utáni nyugatnémet közhangulat ideáltípusává emelni. Nem meglepő, hogy mindkét kísérlet eltúlozta, vagy éppen eltorzította az egykori német történelmi valóságot, amelynek a német nép számára valóban tragikus tartalma abban állott, hogy a német nehézipar által elindított és a német vezérkar által felhasznált, feltartóztatathatatlanul nekiiramodott imperializmus tényleg nem volt többé tetszés szerinti helyen megállítható pályáján. Különösen Bethmann Hollweg nem lehetett erre képes, akinek része volt a német hadigépezet megindításában, így felelős is volt érte. Ugyanakkor tagadhatatlanul egyike volt az elsőeknek a német állam vezetői között, akik a veszélybe rohanást felismerték.

E munkákat tekintjük Peter Graf Kielmannsegg: „Deutschland und der erste Weltkrieg” c. nagy műve közvetlen előzményeinek. Az igen fiatal (1937-ben született) szerző bátor kritikai megállapításai az első világháború időszakával foglalkozó nyugatnémet történetírásban eléggé szokatlan, új hangot képviselnek. A régi német uralkodó osztályok e leszármazottja számára, aki nemzete történetének tragédiáját szintén „belülről” akarja megérteni és ábrázolni, nyilván igen kiábrándítóak lehettek az olyan felismerések, hogy a katonai hatalom híret igénylő Németország éppen ezen a téren s a hadvezetés terén mutatott először súlyos gyengeségeket. Mégis vállalja felismerései súlyát és konkrét megállapításokkal készíti elő olvasóit azok befogadására. „A marnei csata törése nem véletlen kudarcok következménye . . . hogy a marnei győzelem az ellenség ellenállás letörését jelentette volna-e, az bizonytalan. A vereség mindenesetre azt jelentette, hogy Franciaország gyors legyőzéséről szó sincs” — írja. Ez pedig azért történhetett meg, mert „a németeknek a franciákkal ellentétben nem állottak rendelkezésére a sűrű vasút- és telefon-hálózat előnyei, amelyet az ellenség a maga területén szétrombolt, a hidakkal és alagutakkal együtt. A német vezérkar ezt nem vette számításba” (41. l.). S általában: „A német vezérkar nem teljesítette oly mértékben a kötelességét, mint a legénység”. Az egységes irányítás feltételei nem voltak meg (46. l.). Ez a helyzet a háború első hetében, amely a következő hónapokban még súlyosabbá válik. Miközben Németország 1915 tavaszán már a legnagyobb erőfeszítéseket tette, az ellenség még csak erőinek kibontakoztatására készült, ami azt jelentette, hogy katonailag Németország a háborút már 1915/16-ban sem nyerhette meg (306. l.), annál is kevésbé, mivel a kimerülés egyenlő üteméről beszélni a két hadviselő tábor között, a tények teljes félreismeréséről vallott (229. l.). Ez az irányzat pedig mindvégig uralkodó jellegű maradt. Az ellenséget nem lehet elvérzésre kényszeríteni anélkül, hogy a saját hadsereg el ne vérezzék: ez volt a háború nagy csatáinak, — így többek között a nyugatiaknak is — a legnagyobb katonai tapasztalata. Így jutott Falkenhayn igen hamar ahhoz a felismeréshez, hogy Németország számára a kétfrontos háború kilátástalan, ezért kiegyezéssel békét javasol Oroszországgal (72. l.).

Falkenhaynnak valóban mindig nehezebbé esett, hogy a központi hatalmak döntő győzelmében higgyen. Nyilván ez volt az egyik oka annak is, hogy hamarosan leváltják a vezérkari főnökségről. A másik lényeges oka viszont az volt, hogy a későbbi III. Leg-

felső Hadvezetőség vezetőivel, Ludendorff-fal és Bauer ezredessel ellentétben, Falkenhayn-nak valóban nem voltak közvetlen kapcsolatai a német nehézipar legmagasabb köreivel (187. l.). A német államhatalomnak — Kielmannsegg megállapítása szerint — nem is volt határozott stratégiai vezetése, a háború alatt sem. „A német politikai és államvezetés gyengesége volt, hogy sohasem volt biztos abban, ki Németország főellensége.” Ez a bizonytalanság Falkenhayn és Ludendorff között (227—228. l.) a stratégiai vitákban is felismerhető volt. E mozzanatnak egyéb megnyilatkozásai is voltak: a kritikai racionalitás hiánya nem csupán a hadicél-vitáknak, hanem a politikai és hadvezetésnek is fontos eleme volt. „Ebben a hiányban gyökerezett a német világhatalmi helyzet létfeltételeire vonatkozó túlfeszített elképzelés, sőt, bizonyos értelemben maga a világhatalom fogalma éppenúgy, mint az önmagával szemben támasztott túlzott követelés (Selbstüberforderung), amely az ilyen célkitűzésből következett. A német katonai vezetés viszonya a politikához nem utolsósorban ezen tartós öntúlkövetelés nyomásával magyarázható. A nagyotakarás és az önhittség ezen bilenseiből való kiszabadulás a német politikának és hadvezetésnek végső fokon nem sikerült” (234. l.). E mozzanatnak további megnyilatkozása volt az, hogy míg az antanthatalmak egyre nagyobb mértékben folytatják háborújukat ideológiai jelszavak alatt, ami az USA hadbalépése (s az orosz forradalom kitörése) után fokozottan érvényesül, addig „Németország semmit sem tudott ezen ideológiai hadvezetéssel szembehelyezni; még a jelentőségét sem ismerte fel ennek, s még azt a néhány lehetőséget is elvétette, amely a számára adódott” (435. l.) „... A német győzelem célját nem lehetett idealisztikusan a magasba emelni. Németország helyzete az ideológiai fronton reménytelenül gyengébb volt (547. l.), katonai téren azonban szintén nem volt erőteljesebb: a háború 1917 nyarán holtpontra érkezett. A flandriai csatának a holtponthoz jutásában a támadó részére már csak korlátolt értelme volt: le kellett kötnie a németeket, azaz meg kellett vonni tőlük a kezdeményezés lehetőségét, és vitássá kellett tenni számukra a flandriai partvidéket. A szövetségesek tanácsstalansága azonban a tengeralattjáró háború által okozott minden szorongatottságuk mellett mégis várakozás volt, várakozás az Egyesült Államokra. Pétain egészen tudatosan fogalmazta meg feladatát: Kitartás, amíg az amerikaiak jönnek. Más volt a helyzet a németeknél. Mire vártak ők? Mire alapozhatták ők reményeiket? A válasz 1917 nyarán és őszén mindenesetre így szól: semmire!” (517—518. l.).

Anélkül, hogy Kielmannsegg munkáját részletesen ismertethetnénk, mégis azzal az igénnyel, hogy a művet jelentőségének megfelelően jellemezzük, még három problémát ki kell emelnünk: Bethmann Hollweg kancellár politikáját, a Breszt-litovszki béke kérdését és Ludendorff végsőkig való kitarás-politikájának következményeit a további német fejlődés szempontjából. Kielmannsegg szerint Bethmann politikájának legfőbb jellemzője az volt, hogy hajlandó volt a győzelem eshetőségéről lemondani; szerinte a tárgyaláson alapuló béke gondolatával való barátkozás 1916-ban a háborúnak a kiegyezéssel béke alapján való befejezésének lehetőségét is magában foglalta. Bár a biztonsági mozzanat számára is jelentős volt, nem uralkodott rajta oly mértékben, mint az OHL követelésein. El lehet mondani, hogy a birodalmi kancellár számára 1916 nyarára és őszére a tárgyalásos béke fontosabb volt bármely más célnál, amely a területi status quo fenntartásán túlmutatott. Az persze nyitva marad, vajon Bethmann érzékelt-e, hogy ezzel maga mondott ítéletet saját 1914. évi júliusi politikája fölött.

Bethmann bukása nem utolsósorban annak tulajdonítható, hogy nem ismerte fel: ebben a háborúban nem lehet a politikát a hagyományos stílusban folytatni. Sohasem tett következetes kísérletet, hogy bel- és külföldön olyan áramlatok sodrába kapcsolódjék, amelyekből tárgyalási kísérleteinek támogatását várhatta volna. Békefáradozásai-ban később — Kühlmannhoz hasonlóan — a klasszikus diplomácia keretei között mozgott. Békediplomáciája éppúgy a császári birodalom konzervatív formáit tükrözte,

mint belpolitikai ellenfeleinek hadicélprogramjai (436—7. l.). A demokratizálódás folyamata kétségtelenül eléggé előrehaladt Németországban is, olyannyira, hogy az ország politikai hangulatait és áramlásait nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Miközben Bethmant a parlamentben a legélesebben támadták, ő nem támaszkodhatott más erőkre, mert nem szakított a „pártfölöttiség” tekintélyi elvével. El kellett volna oszlatni azt az optimista ködöt, amelyet a pontos tájékoztatás hiánya idézett elő. Azt a dilemmát, hogy a nyilvánosság előtt nem lehetett a központi hatalmak gyengeségéről beszélni anélkül, hogy az ellenfél győzelmi akaratát ne serkentették volna, s nem lehetett a központi hatalmak erejéről beszélni anélkül, hogy a saját ország kiegyezésre való készségét ne csökkentették, — valóban nem lehetett könnyen kezelni. „Aligha kétséges: az a kísérlet, hogy a tárgyalásos béke célját következetes politikával vigyék keresztül, Németország alkotmányos rendszerét szétrobbantotta volna, egy rendszert persze, amelyről meg kell mondani, hogy anélkül is bomlásban volt, még ha igen ellentétes erők hatása alatt is.” 1918 felelősei számára valóban igen nehéz lehetett realizisztikus helyzetmegítélésig eljutni. „Bethmann Hollweg a központi hatalmak helyzetét szkeptikusabban, azaz helyesebben ítélte meg, mint sokan mások. Nem hitt a győzelemben, de politikája mégsem tükrözte azt a belátást, hogy aki a győzelem lehetőségében kételkedik, annak maradéktalanul számolnia kell a kiegyezéses béke feltételeivel, hogy tevékenységét teljes bevetéssel erre irányíthassa. Így Bethmann Hollweg — helyzete végtelen nehézségeinek méltánylása mellett is — hozzájárult ahhoz, hogy Németország nem talált kiutat abból a konfliktusból, amelyben nem volt elég ereje katonailag helytállni” (440—441. l.).

Kielmannsegg munkájának másik jellemző ábrázolása, amelyet ezúttal csak igen röviden idézünk — a Breszt-Litovszkban kötött „győztes” német békével kapcsolatos. Ezúttal a szerző a következőképpen fogalmaz: „kézenfekvő Breszt-Litovszkot, a békét, amelyet Németország győztesként kötött, Versailles-al összehasonlítani, amelyet Németországnak legyőzöttként kellett elfogadnia. A „vao victis” itt éppúgy érvényesült mint ott, a győztes Breszt-Litovszkban sem volt kevésbé szerény, mind Versaillesban. Németország nemcsak könnyörtelenül ragaszkodott a maga követeléseire, hanem a tárgyalások alatt még fokozta azokat, elfogadásukat pedig ultimatív módon kikényszerítette, mint ahogy a szövetségesek kényszerítették ki 1919 júniusában a német aláírást kemény ultimátummal, anélkül, hogy a szerződés módosítását engedélyezték volna. Amidőn a német közvélemény mély, szenvedélyes felháborodással fogadta az erőszakot, elfelejtették megkérdezni, vajon 1918-ban Breszt-Litovszkban nem jártak-e el hasonlóan. Anyagilag Breszt-Litovszk súlyosabban érintette Oroszországot, mint a versaillesi béke Németországot. Államterületének negyed részét elvesztette, emellett legértékesebb mezőgazdasági területeit és nehéziparának 75%-át” (605. l.).

Ezekután már csak a háború befejezéséről idézzük Kielmannsegg néhány megállapítását, amelyek kifejezőbbek, mintha összefoglalóan ismertetnénk ábrázolását. Ijesztő látni — írja —, hogy a kormány, a birodalmi gyűlés, s szinte valamennyi felelős mily elemi tudatlansággal élte át a helyzetet, amidőn, — bár későn — szemüket erőszakkal felnyitották: még szeptemberben (ti. 1918-ban) is lehet meglepő kijelentéseket találni a háború folytatásának lehetőségeiről. Az önhietség félelmetes hagyományá, az OHL tekintélyében való vak bizalom még mindig megtette a magáét a politika gyámság alá helyezéséhez” (662. l.). Majd néhány nappal később a következőképpen festi a helyzetet a háború utolsó napjairól: „Hogy a helyzet nagyon rossz, azt Ludendorff, Gallwitz és Mudra elismerték. De meg voltak arról győződve, hogy hazafias felhívásokkal 1914 szellemét vissza lehet idézni, ami meglepően naiv elképzelés. Semmi sem szól amellett, hogy éhez, kimerült, csalódott katonákra, akik békére áhítoztak, még benyomást lehet tenni . . . Nem is kell kimerítő vizsgálatokba bocsátkozni, mert a kérdés mögött, hogy lehetséges lett volna-e novemberben további ellenállás, egy második, még jelentősebb

kérdés merül fel: mi lett volna az értelme a háború ilyen meghosszabbításának? . . . Ésszerű érvek a háború folytatása mellett nem voltak.” — „Egy erőd, amely megadja magát, mielőtt a végsőkhig kitartott volna, a becselenség átka alatt áll” — idézi Kielmannsegg Ludendorff elbocsáttatása után néhány nappal mondott szavait, majd Payer miniszter nagyon helyes ellenvéleményét egy Ludendorff-fal folytatott megbeszélésekről, amidőn azt mondotta, hogy a nép sorsa fölött nem lehet egy rend becsületfogalmai szerint dönten. Az államférfi csak népe jövőbeli létfeltételeire irányított tekintettel dönthet. E vélemény Kielmannsegg szerint ítéletet mond a „Dolchstoss legenda” felett is, amely szerint a forradalom háttámadta a legyőzhetetlen hadsereget, s ezzel lehetlenné tette a küzdelem folytatását. Ez az állítás gonosz és végzetes gazság — írja a szerző; a háború 1918 őszén elveszett. Van azonban a „Dolchstoss-legendának” más, ha úgy tetszik intelligensebb, bár ugyanolyan tarthatatlan változata is. Nyomai ugyancsak megtalálhatók Ludendorff nyilatkozataiban. Október 1-i, a vezérkar tisztjeihez intézett beszédében azt a megjegyzést tette, hogy a „levest azok kanalazzák ki, s kössenek békét, akik beaprították”. A vereséget tehát — jóval az első forradalmi nyugtalanságok előtt — Ludendorff sem tagadta, de hogy Németország négy háborús év után a vereség küszöbén állott, azért másokra hárította a felelősséget. Hasonlót az alldeutsch és a konzervatív állásfoglalásokban is lehetett olvasni. Ilyen állításokkal — hangsúlyozza Kielmannsegg, — felesleges a vita. A kísérlet, hogy a végén a felelősségben való minden részese-
sedést letagadjanak, megszegyenítő és méltatlan cselekedet, különösen ha az — mint itt Ludendorff, s a háború után sok más személy esetében — olyan férfiak részéről történt, akik a hatalom középpontjában voltak. Az a kísérlet, amely a felelősséget azokra a „másokra, szociáldemokratákra, szakszervezetekre, s általában a »baloldalra« akarta áthárítani, — talán jóhiszemű, talán gonosz — kiforgatása a valóságnak. Ábrázolásuk megmutatta, hogy azon az úton, amely az összeomláshoz vezetett — nem ezek voltak a vezetők” (677—678. l.).

Kielmannsegg munkáját azért tartjuk különösen jelentősnek, mert ismét bebizonyította, hogy a német nehézipari körök annexionista vezérkari csoportja juttatta Németországot az első világháború időszakában a teljes széthullás küszöbére. Mindez nem jelenti azt, hogy Kielmannsegg munkájának nincsenek vitatható gondolatsorai és megállapításai. Ezek közé tartoznak azok a leírásai, amelyek a német munkásosztály helyzetét — a harc-
térén hozott áldozatok ellenére — enyhébbnek ábrázolják, mint amilyen a valóságban volt. Nem kétséges, hogy a német munkásosztály a háború alatt folytatott háborúellenes forradalmi harcainak eredményeképpen jelentősen kiszélesítette jogait, vezető erejévé vált a német társadalomnak. Ehhez azonban a háborút befejező forradalom sokkal többel járult hozzá, mint a jobboldali szociáldemokraták és a szakszervezetek háború alatti taktikázása. E probléma megítélésében maradt Kielmannsegg munkája mégis a polgári felfogástól erősen meghatározott és korlátozott mű. A forradalmak nélkül a háború alatti szociáldemokrata politika Bethmann minden „rokonszenve” mellett sem juttatta volna a munkásosztályt „a német nemzet sáncai közé”. A német vereség lágyította Bethmann csoportját „demokratává”, a Ludendorff-féle imperialistákhoz viszonyítva, akiknek ez az első veresége nem volt elég nagy ahhoz, hogy végzetes merényletüket a német nép ellen meg ne kíséreljék megismételni.

EUROPA-FÖDERATIONSPLÄNE DER WIDERSTANDSBEWEGUNGEN 1940—1945

Eine Dokumentation. Gesammelt und eingeleitet von Walter Lipgens

(Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, Band 26. Verlag R. Oldenbourg, München. 1968. 547 l.)

AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOM EURÓPA-FÖDERÁCIÓS TERVEI 1940—1945

A nyugat-német külpolitikai társaság tudományos intézetének gondozásában megjelent dokumentumgyűjtemény a kiterjedt föderalista irodalom egyik igényes terméke. A kötet a második világháborút követő évek egyre jobban szélesedő föderalista mozgalmának történelmi előzményeit mutatja be. A dokumentumok betekintést nyújtanak elsősorban a nyugat-európai ellenállási mozgalom históriájába, néhány kelet-európai emigráns szervezet programtervezetébe és az angolszász vezetők föderalista koncepcióiba. A kötetet, mely hét fejezetben és egy appendixben közöl dokumentumokat, a szerkesztő, a saarbrückeni egyetem professzorának, Walter Lipgensnek tanulmánya és a fejezetek elé írt bevezetései gazdagítják.

A szerkesztő, aki az európai egység politikájával — főként 1946—1950 közötti szakaszával — foglalkozik, kutatásainak melléktermékeként jelentette meg ezt a kötetet. Az összegyűjtött dokumentumok száma 176, melyből 24 az olasz, 33 a német, 32 a francia, 6 a belga, 17 a holland, 8 a lengyel ellenállási mozgalom, 18 a Vatikán, az Egyházak Világtanácsa, 38 az angolszász politikusok és az emigráns szervezetek elméleti-politikai tevékenységének terméke. Walter Lipgens bevezetőjében leszögezte, hogy az országok kiválasztásában az anyagok hozzáférhetősége játszott döntő szerepet, ez korlátozta és határolta be munkáját. További kutatásokat tart szükségesnek a nyugat-európai ellenállási mozgalom föderációs irányzatainak átfogóbb feltárásához. Ugyanakkor megállapítja, hogy a kelet- és délkelet-európai nemkommunista ellenállás „szisztematikusan negligált” hagyatékának felkutatása tehetné teljessé a föderalista mozgalom történetét. A dokumentumgyűjteményben kronologikus sorrendben az ellenállás jelentősebb nemkommunista csoportjainak tervezeteit, programját, különösképpen külpolitikai terveit találhatja meg az olvasó. A kötet anyaga egyrészt magán archívumokból, másrészt állami és párt-levéltárakból származik. A könyv egyik erőssége, hogy irodalmi összeállítást is tartalmaz a nemkommunista ellenállás történetéről.

Walter Lipgens a nemkommunista ellenállás föderációs csoportjainak elméleti-politikai eredményeit összegezi bevezető tanulmányában. A fent említett országok kommunista mozgalmának figyelmen kívül hagyása szegényebbé teszi a kötetet és egyben egyoldalúvá is. A nemkommunista ellenállási mozgalomban sokféle politikai csoport vett részt, liberálisok, konzervatívok, szocialisták, katolikusok. Ezek kapcsolódtak a kommunista mozgalomhoz a köztük fennálló nézeteltérések ellenére. Nem érthető meg teljesen az olasz, a francia, a belga polgári ellenállás története a kommunista mozgalomhoz fűződő kapcsolatok nélkül. Az a törekvés, hogy a nem-kommunista ellenállási mozgalom történetét kiszakítsák a fasizmus elleni harc egyetemes történetéből, nemcsak a kutató munka szükséges korlátozásának, a téma körülhatárolásának követelménye, hanem némiképp a 60-as évek politikai helyzetének retrospektív visszavetítése a második világháború korszakára.

A szerkesztő kiváltképp annak bizonyítására törekszik, hogy a föderalizmus a második világháború idején mély gyökereket eresztett az ellenállási mozgalomban és nemcsak a vezető burzsoá politikusok és politikai csoportjaik, hanem a tömegek körében is a háború utáni társadalmi haladást meghatározó elvként terjedt el. A könyv előszavában írja Walter Lipgens, hogy 1945. július 15-én a francia közvéleménykutatók megkér-

dezték a lakosságot, kívánja-e Európát mint az államok föderációját felépíteni: a válasz 73%-ban igen volt, vagyis Franciaország — talán Nyugat-Európa is — ha nem is 1945-ben — de 1947-ben már igen — érett volt föderációs gondolat befogadására és megvalósítására.

A bevezető tanulmány négy nagyobb kérdést vett vizsgálat alá, mely közül különösen két problémakör számíthat érdeklődésre. Az egyik az európai ellenállás elméleti elhatárolását és céljainak tisztázódását tárgyalja. Ennek igazolására olyan dokumentumokat közöl, amelyek nemcsak a hitleri barbár és brutális hegemónia elleni elementáris harcot reprezentálja, hanem „az európai népek jövőbeni együttélésének pozitív céljait”, vagyis az európai föderációt. Kísérletet tesz Walter Lipgens arra, hogy az ellenállási mozgalom erejét, terjedelmét, fázisait és programját értékelje. Kiindulópontja az: „Bizonyosan a lakosságnak csak egy kisebbsége szervezte az ellenállást Olaszországban, Németországban és a megszállt országokban”, majd egy olyan megállapítást tesz, hogy a náci diktatúrával szembeni érzület igen jelentős volt. Ennek bizonyítására azonban nem vállalkozik. Megállapítja, hogy ebben a kötetben csak a legeredményesebb csoportok terveinek ismertetését tűzte ki célul, de egyben kifejezi azt a véleményét is, hogy az ellenállási csoportokat a lakosság széles, passzív rétege érzületének kifejeződéseként kell kezelni. Amilyen mértékben bizonytalan a szerkesztő a nem-kommunista ellenállás erejének értékelésében, olyan határozott az antifasiszta föderalista mozgalom történetének periodizálásában, fázisainak meghatározásában. A föderalista mozgalom történetének állomásait jellemezve, Lipgens rámutat arra, hogy az európai nem-kommunista ellenállásban fokozatosan hódított tért a föderációs gondolat. Az első periódus Olaszországban 1924—30, Németországban 1933—37 közötti időszak, a megszállt országokban a náci elnyomás első évei. Ez az etap a legszélesebb értelemben a „konzervatív” szakasz az ellenállásban, amikor a „reflexe patriotique” korábbi ideológiai hagyományként a megszállt országokban továbbra is hatott. A „tényleges” ellenállás, vagyis a második szakasz, minden országban akkor kezdődött, miután a fasiszmus magatartása egy totális és faji világnézeti uralomként világosan felismerhető lett az intellektuellek kis csoportjában, akik a szellemi és szervezeti következtetéseket ebből a helyzetből levonták és egy világnézeti meg alapozott ellenprogrammal léptek fel, mellyel a hosszabb illegális számúra az előfeltételeket megteremtették, — ettől elkülöníti a „torzítás” szakaszát, a háború utolsó hónapjait. A kommunista befolyás előteljes növekedése Lipgens szerint az ellenállási mozgalom eredeti céljait megváltoztatta, „eltorzította”.

Ha áttekintjük a kötet és az ehhez hasonló gyűjtemények anyagát, világosan kiderül, hogy a náci ellenes politikusok első helyen a polgári demokratikus jogokért harcoltak. Másodsorban a belső föderalizmus követelése rajzolódott ki, majd ezen a bázison megfogalmazást nyert a nem-kommunista ellenállás külpolitikai célja is, az európai népek önkéntes föderációjának követelése.

A bevezető tanulmányban külön fejezetet szentel Lipgens az európai polgári ellenállási mozgalom és a szövetségesek háború utáni tervei összefüggéseinek. Az angol kormány — személy szerint Churchill — volt az, aki a háború utáni európai rendezés alapjait a föderáció megvalósulásában látta. Mivel a második világháború idején Londonban található a náci megszállás alatt sínylődő országok nem-kommunista politikusainak jelentős csoportjait, emigráns kormányokat, amelyekre az angol politikának számottevő befolyása volt, körükben hasonló elképzelések és tervek születtek. Az angol diplomácia rutinos magabiztonsággal és tapintattal szervezte meg közöttük a nézetek közelítését és egyeztetését. (Az „Új demokratikus Magyarország” mozgalom 1942. augusztus 2-i körlevelében ez áll: „Maga a föderáció kérdése nem szerepelt a tanácskozás napirendjén (ti. a közép- és kelet-európai államok mezőgazdasági ankétján. — R.M.) De az tény, hogy az ankénton olyan elismert angol szakemberek, mint Seton Watson pro-

fesszor és Sir Frederik White adták meg az impulzust, nyilvánvalóvá teszi, hogy Anglia — ha nem is hivatalosan, de ténylegesen — a föderáció keretében való együttműködés alapjára helyezkedik” (Károlyi Mihály válogatott írásai II. köt. 336. l. Gondolat, Budapest, 1964). Churchill 1943 márciusi rádióbeszédében hangsúlyozta: „Reméli, hogy az európai föderáció a három nagyhatalom tartósan fennálló érdekeivel összhangba hozható, vagyis fennáll a lehetőség egy európai föderáció megalkotására”. Lippens szerint 1943 tavaszáig az USA és Anglia kormánya egyetértettek egy regionális unió létesítésével. Az európai föderáció gondolatától a Szovjetunió elhatárolta magát és ellenezte megvalósítását 1942 tavaszától, miután 1941 végétől a nemzeti államok szuverenitása mellett szállt síkra. A szerkesztő utal arra, hogy Sztálin már 1930-ban a Briand-terv ellen szólt, és az európai föderációt szovjetellenes burzsoá tervként értékelte. A Szovjetunió 1943 tavaszán és nyarán diplomáciai offenzívát indított az európai föderációs tervek ellen, különösen a lengyel emigráns kormány ellen, mely durva szovjetellenes kampánya mellett az egyik szószólója volt ezeknek az elképzeléseknek. Végeredményben 1943 októberében a Moszkvában tartott külügyminiszteri konferencián Molotov határozott fellépése nyomán elvetették az angolszászok föderációs terveit. Teheránban Churchill egy utolsó kísérletet tett Lengyelország és Németország jövőjének tárgyalásakor arra, hogy Sztálint rábírja egy föderációs tervezet elfogadására. Ez nem sikerült. Az angolszász politikusoknak nem maradt más választásuk: a visszatérés nemzeti államok rendszerének eszméjéhez. A burzsoá föderáció történetének krónikásai — köztük W. Lippens — ezt határozott visszalépésnek tekintik. A társadalmi haladásért folyó harc oldaláról vizsgálva az antifasiszta koalíció népei — a náci által elnyomott országok milliói — nem a burzsoá politikusok fejében megszületett egységes európai unió tervének realizálásáért harcoltak — és ha voltak ilyenek, azok a nem-kommunista ellenállásban sem alkottak többséget —, hanem a demokráciáért, a nemzeti függetlenségért, az önálló nemzeti államért.

A kötetben külön fejezetben találhatjuk összegyűjtve a lengyel polgári ellenállás föderációs terveit. A dokumentumok széles skálában, Sikorskitól a lengyel szocialista pártig, reprezentálják, hogy a lengyel ellenállási mozgalomban nem idegenkedtek a föderációs megoldásoktól. Lippens a lengyel föderációs mozgalmat úgy mutatja be, mint kelet-európai példát, melynek történelmi előzményei egyrészt Czartoryski, Kossuth, Wesse-lényi munkásságában Hodža, Radió majd Coudenhove terveiben találhatók meg. A dokumentumgyűjtemény alapkonceptiójának belső ellentmondásai ebben a fejezetben ismerhetők fel legjobban, hiszen a progresszió híveit egy csoportba sorolja a legkonzervatívabb, sok esetben az antifasiszta összefogást gyengítő politikusokkal. Ugyanakkor itt derül ki legvilágosabban az is, hogy a föderációs tervek — új köntösben — folytatásai a két világháború közötti szovjetellenes törekvéseknek, és ugyanakkor jó eszközök a forradalom útjának eltorlaszolására.

Végül egy magyar vonatkozású dokumentumról. A kötet 167. dokumentuma a Danubian Club 1943. július 22-i tervezete a Közép- és Délkelet-Európai Szövetségről. A tervezet a délkelet-európai unió céljaként a következőket jelölte meg: e térség összes államai, politikai és katonai biztonságának szavatolása mindenféle támadás ellen bármely hatalom részéről jelentkeznék az, másrészt az Unió csatlakozása a kollektív biztonság rendszeréhez. A tervezet külön foglalkozott a Szovjetunió és a kelet-európai föderáció kapcsolatával, kiemelve azt, hogy az angol—szovjet szerződés képezi tevékenységének alapját, és ez lehetővé teszi a Délkelet-Európai Unió és a Szovjetunió jószomszédi viszonyát. A szerződéstervezet általános demokratikus elveket hangoztatott, nem érintve az Unióban részt vevő országok társadalmi rendszerének kérdéseit.

A dokumentumgyűjtemény azt bizonyítja, hogy a háború éveiben az ellenállási mozgalomban kibontakozó föderalista irányzat — a maga sokszínűségében — az egyik burzsoá alternatíva volt a háború utáni időkre. Felhasználásával kívántak harcolni a

forradalmi mozgalmak és különösen a munkásmozgalom ellen, és akarták a burzsoázia nemzeti és nemzetközi összefogást megerősíteni. Ennek következményeként természetes, hogy a népi demokratikus forradalmak időszakában disszidált burzsoá politikusok jelentős része 1947-től kezdődően programjukban szerepeltették a délkelet-európai államok föderációját és a nyugat-európai integráció lelkes híveivé és propagálóivá váltak.

RUFF MIHÁLY

MOMENTI DI STORIA DELL'ORGANIZZAZIONE SINDACALE IN ITALIA

(Storia Contemporanea. Rivista trimestrale di studi storici. Bologna 1970. Mulino Ed. — Anno I. N. 4. dicembre)

MOZZANATOK A SZAKSZERVEZETI SZERVEZKEDÉS TÖRTÉNETÉBŐL ITÁLIÁBAN

Egy baloldali bolognai kiadó, a Mulino, 1970-ben új, háromhavonként megjelenő történelmi folyóirat kiadását kezdte meg *Storia Contemporanea* (Korunk története) címen. A folyóirat decemberi számát teljes egészében az olaszországi szakszervezeti mozgalom történetének szenteli, az egységes, szocialista befolyás alatt álló országos Általános Munkásszövetség (Confederazione Generale del Lavoro) 1906. évi létrejöttétől 1925 végéig, a szakszervezeti mozgalom teljes faszálásáig.

A tanulmánygyűjtemény 5 tanulmányt tartalmaz a fent vázolt időszakról. *Adolfo Pepe* „Az Általános Munkásszövetség megalakítása és az Olasz Szocialista Párt (1906—1908)” című tanulmánya ismerteti a CGL milánói alakuló kongresszusának lefolyását, amelynek ideje egybeesik az olaszországi osztályharcok fokozódásának, a sztrájkharcok növekedésének időszakával, azonban a szocialista párton és a munkásmozgalmon belüli viták a reformisták győzelmével értek véget, s ez határozta meg 1908-ig, a modenai kongresszusig, fő vonásaiban az olasz munkásság új országos szervezetének felépítését, politikai irányvonalát, programját. Mivel az Olasz Szocialista Párt vezetői belebonyolódtak a parlamenti harcokba és a pártonbelüli hatalmi küzdelmekbe, nem voltak képesek a munkások osztályharcos mozgalmának irányítására, ennek következtében a mozgalom vezetésében a hegemon szerep mindinkább az Általános Munkásszövetség kezébe ment át. Behatóan foglalkozik a szerző az Általános Munkásszövetség felépítésével, összetételével, ismerteti a szövetséghez tartozó egyletek számszerű növekedését 1907—1908-ban. A harcok vitelének stratégiájáról és taktikájáról írva, bemutatja a tanulmány, mennyire rányomta bélyegét a mozgalomra az a tény, hogy a munkásszövetség reformistái álltak az olaszországi munkásmozgalom élén. Mégis ebben az időben Olaszországban olyan munkaszervezőket harcoltak ki, melyeket világszerte a leghaladóbbaknak lehet tekinteni.

Giuseppe Maione „Az 1919—1920-as két vörös év, a munkás autonómia és ösztönösség a hagyományos szervezetekkel szemben” címen bemutatja az éles osztályösszecsapásokat, melyek során az olasz munkásosztály közel állott a hatalom megragadásához. Foglalkozik a másik oldal, a tőkés magatartásával is, akik bár számos engedményt kényszerültek tenni a forradalmi mozgalom hatására, mégis az egységes munkásszövetséggel szemben létrehozták a maguk erősen központosított szervezetét, az Olasz Ipar Általános Szövetségét (Confederazione Generale dell'Industria Italiana). 1919 februárja már az üzemi bizottságok (Commissioni Interni) — a proletárhatalom új szervei csiráinak — elismertetését hozza magával, s 1919 tavasza egybeesik az „Ordine Nuovo” csoport feltűnésével az olasz munkásmozgalomban, képviselve mindazok tilta-

kozását, akik elégedetlenek voltak a szocialista párt által vezetett politikával. A szerző ismerteti a csoport elméleti munkásságát, különösen az üzemi bizottságok szerepét illetően, melyekből a jövő munkáshatalma fejlődik majd ki. Részletesen vizsgálva az 1919 nyarán bekövetkezett eseményeket, megállapítja, hogy az egész országot átfogó munkás- és parasztmegmozdulások olyan helyzetet teremtettek, mely elvezetett volna a munkáshatalomhoz. A megmozdulások során új proletárszervezetek alakultak, vörös közsegítanácsokat hoztak létre, szovjetet alakítottak (Alessandriában és Piombinóban), vörös őrséget szerveztek. Az 1919. július 20–21-i szolidaritási sztrájk, a szovjet-oroszországi és magyarországi proletárforradalmak védelmében, a szocialista párt és a szakszervezeti szövetség leszerelő taktikája eredményeként csak lelkes demonstrációra korlátozódott, nem hozta meg a forradalmat. A továbbiakban az olasz proletariátus harca nagyon lassan, de már kezdte elveszíteni forradalmi lendületét, bár még nagy társadalmi feszültségek támadtak ezután is, — az osztályharc az utcáról lassan áttevődött az üzemek és gyárak területére. 1920 a gyárfoglalások éve: a proletariátus harcának fő formája az üzemek, gyárak elfoglalása, megszállása volt. Ez a mozgalom egész Észak- és Közép-Olaszországra kiterjedt. A munkások megszervezték az üzemek védelmét, s ténylegesen birtokukba vették a gyárakat. Az elfoglalt gyárakban azonban már nem tudták folytatni a termelést, kifizetni a munkabéreket. Az olasz munkásosztály nem rendelkezett szilárd, szervezetiileg és eszmeileg egységes forradalmi párttal, mely győzelemre tudta volna vezetni, ezért maradt el a harc továbbfejlesztése fegyveres felkelésbe, ezért maradt el a hatalom megragadása.

Simona Colarizi a gazdasági és szociális válságnak a parasztságra gyakorolt forradalmasító hatásával foglalkozik. „A paraszti szövetségek Pugliában az első világháború után” című tanulmányában több statisztikai táblázaton mutatja be az 1919–21-es Puglia-i parasztfelkelések, sztrájkok számszerű arányait, összehasonlítva az északolaszországi megmozdulásokkal. A déli helyzet krónikus problémáit fokozta még a háború következményein kívül az állandó munkanélküliség is, mely a latifundiumok extenzív termelési módjának egyik következménye. A betakarítási munkákon kívül alig volt munkaalkalma az agrárproletariátusnak, sok volt a megműveletlen terület, — a katonasághoz behívott parasztok miatt hiányzott a munkaerő. A háború után a leszerelt parasztok hazaözönlöttek, kevés és drága volt az élelmi cikk, — a földek parlagon heverték. A mezőgazdaság csupán 135 napra tudott munkát adni egy évben. Dél-Olaszországban egy mezőgazdasági napszámos, ha dolgozott is, a létminimumnak csak a felét tudta megkeresni. Mindez éles osztályharcokhoz vezetett, földfoglalásokhoz, amelyek 1919 tavaszán kezdődtek el, s 1920-ra érték el a tetőfokot.

A gazdasági nehézségek a földesurakat viszont arra kényszerítették, hogy szűkítsék a megművelendő területeket, hogy minimálisra csökkentsék a termelési költségeket, így az ő törekvések és a munkanélküli parasztság érdekei közötti ellentmondás véres összeütközésekhez vezetett. A földesurak a már létrehozott fasiszta fegyveres különítményeket rászabadították az agrárproletárookra, akik magukra hagyatottan, alacsony szervezethezben spontán harcot folytattak, világos politikai célok és vezetés nélkül. Így bekövetkezett a földműveszervezetek szétverése, megkezdődött a rendőri önkény, megtorlás, a letartóztatások és kiutasítások hulláma. A reformista vezetők által irányított Szocialista Párt képtelen volt arra, hogy beavatkozzék a harcba, hogy annak stratégiai célkitűzést adjon, hogy vállalja érte a felelősséget. De arra sem volt képes, hogy konkrét védelmi stratégiát dolgozzon ki a proletariátus számára a fasiszmus ellen. A parasztokat sorsukra hagyták, s az ő bukásuk előrevetette már az ipari proletariátus szervezeteinek felszámolását is.

Ferdinando Cordova tanulmánya a fasiszta szakszervezetek kezdeteivel foglalkozik. A „Munka Olasz Szövetségét” (Unione Italiana del Lavoro) Milánóban 1918 júniusában

alapították meg. Olyan új szervezetet akartak létrehozni, mely nemzeti alapon szembenáll az Általános Munkásszövetség programjával. Lapjukban, az „Italia Nostra”-ban fejtették ki céljaikat; olyan szakszervezeti mozgalomra van szükség, melyet a munkások elitje kezdeményez, s ennek (az UIL-nek) pártokon kívül állónak kell lennie. Mussolini a „Popolo d’Italiában” írott cikkeiben kezdetben pártolta a szervezet tevékenységét. Mivel azonban az Olasz Munkásszövetség (CGL) mellett az UIL is támogatta a sztrájkokat, amelyeket viszont Mussoliniék elítéltek, hozzákezdtek fasiszta szakszervezetek létrehozásához, amelyek az 1920 tavaszán lezajlott általános sztrájk idején és az oroszországi proletárdiktatúra védelmében kezdeményezett cremonai, milanoi vasutas sztrájk alkalmával a munkásosztályt megosztva, agitáltak a különböző osztályok együttműködése mellett, a békés termelés érdekében. Ekkorra már számos szervezet alakult meg, s szükségessé vált egy országos szakszervezeti szövetség létrehozása. 1920. november 19-én Milánóban meg is született a CISE (Confederazione Italiana dei Sindacati Economici), amelynek „politikai semlegességével” azonban a fasiszták elégedetlenek voltak, s ezért 1921. szeptember 19-én megalakították a Fasiszta Szakszervezetek Olasz Szövetségét, azzal az igénnyel, hogy a CISE rovására olyan új központi szervezetet hozzanak létre, amely megfelel a Fasiszta Párt programjának. Így alakult meg 1922. január 25-én a Szakszervezeti Korporációk Nemzeti Szövetsége (Confederazione Nazionale delle Corporazioni Sindacali). Újságja, az „Il Lavoro d’Italia”, arról cikkezett, hogy a nemzet tulajdonképpen egy nagy vállalatnak tekinthető, melynek minden erejével lakosai boldogulásán kell munkálkodnia. Ez persze az osztályharc teljes elvetését jelentette. Felhívta a figyelmet a lap a vidéken még dúló agrármozgalmakra s arra, hogy a fasiszta szervezetek feladata ezeknek az utolsó szocialista erődöknek a lerombolása. Zsarolással és fenyegetéssel kényszerítették be a vidéki agrárproletariátust a fasiszta szervezetekbe. A Nemzeti Korporációk első kongresszusának küszöbén már kb. 150 000 paraszt ment át a fasisztákhoz. A Korporációk Szövetségének ekkor 458 284 tagja volt, ebből a Mezőgazdasági Korporáció 277 084 tagot számlált. Természetesen saját tagjaikat sem védték meg a földbirtokosokkal szemben, és az 1922-es munkaszerződésekben már komoly bérredukciókat hajtottak végre.

Bruno Uva tanulmánya az 1925 márciusi olasz fémmunkás sztrájkka! foglalkozik. Erre az utolsó jelentős munkásmegmozdulásra két hónappal azután került sor, hogy Mussolini megtartotta az olasz képviselőházban hirhede 1925. január 3-i beszédét, amelyet a történettudomány a totális fasiszta diktatúra kezdeteként tart számon. 1925-re az ipari termelést a háború utáni pangás után újabb fellendülés váltotta fel; színvonala meghaladta már a háború előtti utolsó békeév termelési szintjét. A termelés fokozódása mellett azonban tovább növekedtek a megélhetési költségek, a drágaság elsősorban a munkásokat sújtotta. A vállalkozók minden bérkövetelésnek szilárdan ellenálltak, s 1924 közepétől ismét számos sztrájk tört ki országszerte. Ez a sztrájkmozgalom 1925 márciusában a fémmunkások harcában érte el csúspontját. A fémmunkások bérkövetelését kezdetben a fasiszta korporációk szövetsége is magáévá tette, támogatta a Vas- és Fémmunkások Szakszervezete a FIOM (Federazione Impiegati Operai Metallurgici) is.

A FIOM-hoz tartozó szervezetek nem kellő aktivitása következtében azonban a milánói, torinói és trieszti sztrájkok 3–4 napos harc után megszűntek. Hiányzott a FIOM-nak és a sztrájkolóknak a kapcsolata az egyes ipari zónák között, így a sztrájkok bár egyidőben, de elszigetelten folytak, ezenkívül nem volt kapcsolatuk az akkor még meglevő politikai ellenzékkel sem. A CGL (Általános Munkásszövetség) és a FIOM szinte védekező taktikát folytattak, nem tudtak szembezállni a kormányzattal és a fasiszta szervezetekkel. A fasiszta szakszervezetek a tőkéssekkel tárgyalva azt az illúziót keltették, hogy csak bennük és a fasiszta államban találják meg a további sztrájkok elleni biztos fegyvert, csak ők képesek a zavartalan termelést, illetve a kizsákmányolás békés zavar-

talanságát biztosítani. A fasiszta szakszervezetek igyekeztek minél előbb kikerülni a harcból, mely egyidejűleg folyt a kormányzat, a gyárosok és a szakszervezetek között, mivel mindnyájuknak ez volt végső érdekük, kivéve a FIOM-ot, a CGL-t és az elkeseredetten küzdő munkásokat. Mussolini, keresve a kiutat, számos cikket írt a helyzetről, ezekben rámutatott arra, hogy a nemzetgazdaságra nézve igen fontos lenne a gyors megoldás, hiszen nem tud az ipar ennyi munkáskezet hosszú időn keresztül nélkülözni. A cikkek és a beszédek nem hoztak eredményt, ezért nem riadt vissza a carabinieri bevetésétől sem. A vállalkozók és a fasiszta szervezetek gyorsan be akarták fejezni a sztrájkharcot, a fasiszta föderáció vezetői maguk is folytattak közvetlen tárgyalásokat a belügyminiszterrel. A nagyiparosok félték egy aktív szakszervezeti mozgalomtól, amilyen annak idején a szocialista mozgalom volt, szükségük volt a kormányzat segítségére, a fasiszta szakszervezetek pedig gyors sikert akartak elérni, hogy kiterjesszék befolyásukat a tömegekre, nehogy azok balra tolódjanak. Így azután Rómában megkezdődtek a tárgyalások a kormányzat, a korporációk és a nagyiparosok között. Március végére befejeződött a sztrájk, bár a munka felvétele csak lassan ment, annak ellenére, hogy a fasiszta szakszervezetek útját állták több vidéki tartományban az elszórtan még jelentkező megmozdulásoknak. Mussolini levonta a következtetést az eseményekből, feloszlatta az üzemi bizottságokat, s a kollektív szerződéseket kizárólag a fasiszta szövetségek hatáskörébe utalta. A FIOM csatát veszített, a szocialisták és az Általános Munkásszövetség (CGL) számára már annak az illúziója is elveszett, hogy a fasizmus alatt meg lehet tartani a szervezkedés autonómiáját. A tanulság ezekből az eseményekből is az, hogy csak egy népfront képes a kommunista párt vezetésével a fasizmusnak megálljt diktálni. 1925-ben az olaszországi fasizmus feladta már a nem-fasisztákkal való együttműködés taktikáját is, októberre a fasiszta szakszervezetek teljesen kezükbe vették az irányítást. Ez megegyezett az ipari tőkésék érdekeivel, és teljes egyetértésükkel találkozott.

1925-tel, a szakszervezeti mozgalom teljes fasiszálásának bemutatásával végződik a szakszervezeti tanulmánykötet. Reméljük, hogy az olasz szakszervezeti mozgalom kutatói hamarosan feldolgozzák a szakszervezetek harcait az antifasiszta mozgalomban és a háború utáni demokratikus küzdelmekben is.

KÁLMÁN LÁSZLÓNÉ

BARLA GYULA:

KEMÉNY ZSIGMOND FŐBB ESZMÉI 1849 ELŐTT

(Irodalomtörténeti Füzetek 67. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 172 l.)

Nagy gondolkodók, neves politikusok pályakezdése, első eszmei tájékozódása az utóbbi években egyre gyakrabban vonzza a kutatói érdeklődést. A korábbi életrajzi monográfiák száraz bevezető fejezetei az újabb vizsgálatok nyomán izgalmas, lelki analízist, szellemi fejlődésrajzot nyújtó tanulmányokká, sőt kötetekké bővülnek, s a gyakran nem is az életmű első szakaszát, hanem csak az ahhoz vezető utat bemutató részletben is több újat nyújtanak, mint a korábbi statikus ábrázolások.

Barla Gyula könyve, amely már első, tíz évvel ezelőtt bölcsészdoktori értekezés-ként készített változatában is komoly érveket szolgáltatott egy akkori Kemény-vitában, egy izgalmas, eddig is sokakat — bár főként irodalomtörténészeket — foglalkoztató nagy életmű önmagában is bonyolult első szakaszának vizsgálatát nyújtja.

A tanulmány szerint a korántsem mindenben főrendi jellegű családi hagyományok mellett az enyedi kollégium szelleme, különösen két tanára, Köteles Sámuel és id. Szász

Károly, valamint az általuk közvetített, alapjaiban liberális szemléletű politikai irodalom alakította ki az ifjú Kemény türelmetlen, romantikus lelkületét. E korszakának lelki-világa tükröződik vissza a későbbi *Izabella királyné* c. regénytörredékben, különösen a nagy személyiség rendkívüli jelentőségét reprezentáló Martinuzzi alakjában.

A fiatal Kemény egész életére eldöntő hatású élmény Barla szerint az 1834-es erdélyi országgyűlés kudarca volt. A húszéves Kemény ekkor Kolozsvárt időzött, s megismerkedett az ellenzék vezető politikusaival, résztvett a tanácskozásokban. Nagy egyéniségekben, nagyhatású szónoklatokban és történelmi argumentációban nem volt hiány, s Kemény — a többi tényezőt figyelmen kívül hagyva — e romantikus személyiségek romantikus ténykedéseiben találta meg a kudarc okát. S a tanulságok nyomán a romantikus Kemény a vívódás két éve után politikai realistává válik. Az *Izabella királyné* c. törredékből leszűrhető tanulságok szerint felismerte, hogy jól szervezett párt, s nem egyes emberek erőfeszítése lehet csak eredményes. A cél sem szentesítheti az eszközt, nem e gondolat amoralitása, hanem tévessége miatt. Martinuzzi, a regény főhősének bukását e két elv figyelmen kívül hagyása okozza (49—57. l.). 1834 harmadik tanulsága az „okkutfő” keresésének fontossága. Kemény nem fatalista, azt igyekszik inkább bizonygatni, hogy minden a cselekvő embertől függ, s a látszólagos tehetetlenségnek pedig egy korábbi, elhibázott cselekvésben találhatjuk okát. A következetesség már mitsem segített egy hibás „okkutfő” romboló hatásának kivédésében (57—63. l.).

Kemény a „készülődés” néhány esztendeje után (a szépirói és az újságírói—politikai pályá egyaránt vonzza) 1842 elejétől a liberális *Erdélyi Híradó* munkatársa lesz. A tanulmány második része a névvel jelzett cikkek és röpiratok figyelembevételével Kemény politikai nézeteit ismerteti. Meggyőzően bizonyítja, hogy Kemény valóban liberális elveket képvisel, realista szemléletű, minden doktrinerségtől ment.

A szerző mindvégig Keménnyel foglalkozik ugyan, s így mellőzi az összehasonlítást, az olvasóban mégis joggal merül fel a kérdés: Mi az oka, hogy a nagy tehetségű s lassan országosan ismert publicista a negyvenes években hatását és jelentőségét tekintve a magyar liberalizmusnak csak második, vagy inkább harmadik vonalába tartozik?

A válasz — megítélésem szerint — Kemény konkrét állásfoglalásaiban rejlik. Kemény nemcsak a népfellegelést elutasította el (79. l.), s volt egyáltalán a politikába ezután bevonandó néptömegekről rossz véleménnyel, hanem a nemesség számszerű többségét is megfosztotta volna szavazati jogától, s ezáltal már a polgári átalakulás egyik, ha nem is mindig valós, de mindenkor potenciális bázisáról mondott volna le — cserébe ugyan melyik réteg bizalmát nyerve meg? (A *Korteskedés* c. röpirat elvontabbnak tűnő polémiáját az általános választójog ellen [86. l.] talán annak első hazai adaptációja, az erdélyi ref. főtanács által 1842 októberében ily módon rendezett papválasztás ténye is motiválhatta.) A tömeget és politikai vezetőit nem egységükben, hanem metafizikusan szétválasztva tárgyalta, s a mindenkor vezető nélküli tömeget, saját absztrakcióját, a tudatos politikai vezetés olyan állandó potenciális ellenfelének tartotta, amely, ha maga jutna uralomra, nem lenne követté „sem P-ics, sem K-ky, de egészen másféle ember” (136. l.). A korban kevésbé tájékozott olvasó számára feloldást sem felesleges nyújtani: A rövidítések mögött *Pecsovics* és *Kubinszky* egykori Tolna megyei főkortesek neve rejlik, s e neveket a konzervatív és liberális párt megjelölésére használták a kortársak. (A *Pecsovics* elnevezést Kossuth publicisztikája tette halhatatlanná.) Kemény tehát itt azt állítja, hogy ha a „tömeg” szabadon érvényesíthetné akarátát, rögtön kitűnnék, hogy a liberális politikusokat sem tekintí hozzá közelebb állóknak. Tudjuk, a mindig tömegbázis nélkülinek tekintett politikai vezetőkről sem volt jó véleménnyel. Kölcsey „versek helyett a követségi évek alatt ékes beszédeket készített az irodalom számára”, még Széchenyi sem tudta minden tetteinek hatását előre kiszámítani, hogy a Kossuth elleni burkolt majd közvetlen polémiát ne is említsük.

Elkerüli Barla figyelmét, hogy Kemény programja — „*rögtön úrbér, unió minél előbb*” (79. l.) — nem tartalmazza az *örökváltás* követelését. Kemény éppen ebben a cikkében határozottan leszögezi: „Ha arról volna szó, hogy azon birtokrészek, melyeket nálunk jó magyarsággal kolonikátúrnak hívnak, bizonyos határidő alatt s kényszerített módszerrel váltassanak meg, s ezzel kapcsolatban sürgettetnék, hogy az ember becsesb lévén a portékánál, a függetlenné és sajáttaá vált földet a törvény előtt egyenlő jogokkal ruházott egyének műveljék, s egyéb intézkedések közt az országban eskütt-székek állítassanak fel: már ekkor természetesen »ad arma Quirites« kiabálnák a haza fennebb lerajzolt őrjei... és ezen félelem s belőle keletkezett ellenhatás méltányos volna... de mindezekről — tisztelt uraságok! — legkevesebb szó sincs nálunk... a korkívánat, a haladási főkérdések e honban (ti. Erdélyben — G. A.) még csak következők. A földesúr és robottasok közti viszonyok rendeztessenek, hogy tudhassa meg ez: mit szolgáljon, s az: joggal mennyit követelhessen.” (*Erdélyi Híradó* 1842. febr. 11.) Később is evvel indokolja, hogy miért polemizál olykor a haladás táborával is: „Mi *úrbért* kívántunk, ők *úrbért* összekötve különböző formássággal... néhány éppen ez *úrbért* szükségtelenítő kisajátítási, *örökváltási*, telek elajándékozási projectumokkal. Mi illy módok által mindent inkább hittünk lehetségesnek mint a földesúri önkény megszüntetését, az ipar emelkedését...” (*Erdélyi Híradó* 1842. szeptember 30.) Programja tehát korántsem azonos a „román jobbágyság felszabadításával”! (80–81. l.) Kemény nem fogadta el a hazai liberálisok első programját képező szatmári tizenkét pontot sem (72. l.). S az sem lehet véletlen, hogy a különböző rétegek és érdekek dialektikáját oly jól kifejező *érdekegyesítés* kategóriája helyett csak a régi, lapos és semmitmondó „súlyegyen” kifejezéssel élt. Kemény programjáról sokminden elmondható, csak az nem, hogy „megvalósított reformtervezete egy forradalmat pótolna” (97. l.).

Kemény tehát osztozik az erdélyi liberalizmus számos gyengeségében. S e gyengeség beismeréseként csak az unióban látja az átalakulás egyetlen biztosítékát. E cél eléréséig pedig csak a már Magyarországon meglevő viszonyokhoz történő közelítést tartja az erdélyi liberálisok feladatának, hogy azután az unió minél könnyebben realizálható legyen. Erdély viszonyait *közvetlenül* Európáéval vetette egybe, s számára ami itt drámának, ott paródiának látszott (112. l.). E *túláltalánosítás* miatt Erdélynek az átalakulásban nem szánt kezdeményező szerepet. A többszáz ezer magyar és a milliónyi román jobbágyság felszabadulását valóban csak az unió hozhatta meg, de már Kossuth is figyelmeztette lapjukban a Királyhágón túli liberálisokat, hogy ott is haladni kell, hiszen az unió után „Erdély így, a mint most van, ónsúlyt köthetne lábainkhoz a haladásnak nehéz ösvényén”. Kemény azonban kiinduló gondolatmenetéhez híven Magyarország és a Habsburg-Monarchia viszonyát is hasonlóképpen ítélte meg. Magyarországot gyengének, merész kezdeményezésre alkalmatlannak tartotta. Pesszimizmusa, amely e „birodalmi” szemlélethez vezetett, provincializmusából fakadt.

A *Gyulai Pál* c. regény elemzésében Barla tovább finomítja Sötér megállapításait (113–131. l.). A XVI. századi Erdély nemcsak Magyarország, hanem a XIX. századi Erdély függetlenségének illúzióját is példázta, s ennyiben pozitív mozzanatokot is tartalmaz. A fátumot döntő tetteivel elindító nagy személyiség vígasztalja magát a fátumhittel (amelytől Kemény így elhatárolja magát), s a végzet kibontakozásához a *mások tettei* is jelentősen hozzájárulnak, a sors alakulását tehát kiki önmaga is befolyásolja. S az utolsó hónapokban, 1847-ben, Kemény csatlakozik a *Pesti Hírlapot* kézbe tartó centralisták köréhez, majd a forradalom után, 1848 végéig, több-kevesebb következetességgel küzd egy általa helyesnek vélt politika alapján az áprilisi törvények megvételéért (132–166. l.).

Kemény polgári átalakulást óhajt, bizonyítja Barla Gyula könyve, de láthattuk, eléggé nagyvonalú, mondhatni *nagypolgári* módon, mivel úgy ítélte, hogy Erdély („a

polgárosodás véghelye”, ahogy Goethétől idézte) nem; és Magyarország is csak kevésbé járulhat hozzá saját erejéből ez átalakuláshoz, s csak egy Európától reánk mérendő (ugyan kétségkívül polgári) sorsot remélhetünk. Ő oly liberálisnak hitte ugyan magát, aki nemzetiségét liberalizmusának elébe helyezi. Valójában a provinciális politikából, e tragikomikus szerepkörből akarván szabadulni, européer szeretett volna lenni. (Pest maga nem vonzotta, s csak a korszak utolsó hónapjaiban jött ki Erdély hegyei közül.) S mikor a kettős haza viszonyait korábbi „okkútfők” által végzetszerűen más irányokban meghatározottaknak látta (s ezt regényeiben igyekezett olvasói elé tárni), nem hitt egy ebből is kibontható (s ezért egy másfajta) polgári fejlődés lehetőségében. Az européer, a magyar nagypolgár szemlélete tragikus maradt, s csak a nacionalizmusban talált a mentés és menekítés egyetlen *hazai* eszközére.

E megjegyzéseket — noha, úgy érezzük, Barla koncepciójával nem ellenkeznek —, mégis szükséges volt talán kifejtteni, mert az adatokban, forrásfeltárásokban oly gazdag, a teljes nyomtatott anyagra támaszkodó munka nem tartotta feladatának, hogy Keményt a korszak áramlatai között is méltassa, s így a fiatal Kemény túlértékelésétől vagy lebecsülésétől csak a szerzőhöz hasonló tájékozottságú és felkészültségű olvasók menekedhetnének.

GERGELY ANDRÁS

JÓZSA ANTAL:

HÁBORÚ, HADIFOGSÁG, FORRADALOM

Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalomban

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 479 l.)

A felszabadulást követő első évtizedben fiatal marxista történészek egy csoportja nagyjelentőségű kutatómunkát indított el azzal a szándékkal, hogy az első világháborúban orosz hadifogságba esett mintegy két millió osztrák-magyar katona hányt-vetett sorsának eseményeit feltárja és választ kapjon arra a kérdésre: miként vált lehetségessé e hadifogoly tömeg legjobb, legöntudatosabb elemeinek a szocialista forradalmi eszmékkel való olyan telítődése, hogy közülük százezrek váltak szocialista forradalmárokká és tevékeny szerepet vállaltak a bolsevikok vezette orosz munkásosztály szövetségeseiként a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelemre juttatásában, majd az első munkás — paraszt állam életére törő ellenforradalmi-intervenciós háborúk sikeres elhárításában.

A kutató és elemző munka nem kis nehézséggel párosult, jóllehet a szovjet történettudomány bizonyos eredményei rendelkezésre álltak. A fogságba esett és a hatalmas Oroszország területén szétszóródott katonák évekig tartó küzdelmes útjának végig követése, nem volt könnyű egy olyan időszakban, amely telve volt a szocialista forradalom harcaival és a szovjethatalom ellenségeivel szemben vívott háború sokszor áttekinthetetlen harci cselekményeivel — amelyek során az utókor eligazodását segítő iratok alig készültek, vagy megsemmisültek. Mégis a Párttörténeti Intézetben és a Hadtörténelmi Intézetben folyó szorgos munka, amely a kutatásban résztvevők lankadatlan kitartását és elismeréstérdemlő teljesítményét dicséri, figyelemreméltó tudományos eredményekhez vezetett. Ezek az eredmények a kutatás bevezető szakaszán a roppant bonyolult történelmi folyamatnak inkább a végkifejletét, abban is a kb. 100 000 főnyi magyar internacionalista ezzel kapcsolatos küzdelmeit ábrázolták, de tudományos jelentőségük így is szembevetendő volt: a történelmi tények bizonyított ereje dokumentálta, hogy az orosz szocialista forradalomban, majd a polgárháború vérzivatarában résztvevő magyar nemzetközies története nemzeti történelmünk forradalmi hagyományainak 1848/49 és 1919 után a legjelentősebbike.

A kutatómunka oroszánrészt vállaló Józsa Antal és Milei György első eredményeiket a „Rendíthetetlen százezer” c. népszerű-tudományos monográfiában tették közzé. De a munka során egyre inkább felmerült az az igény, hogy a kutatásokat ki kell terjeszteni a mozgalom egészének, így kialakulásának és menetének történetére is. Erre a rendkívül nehéz feladatra vállalkozott Józsa Antal és újabb kutatási eredményeit rögzítő, az Akadémiai Kiadónál megjelent terjedelmes műve a vázolt célkitűzést nemcsak hogy elérte, hanem a feladatot magas fokú, marxista—leninista tudományossággal oldotta meg.

Józsa Antal munkájának olvasásakor mindjárt szembeűnik az a határozott igény, hogy témáját ne hungarocentrista nézőpontból közelítse meg, hanem a magyar hadifoglyok történetét az osztrák-magyar hadsereg cári fogságba esett katonáinak történetébe ágyazva világítsa meg. Ez az igény azzal a követelménnyel járt, hogy a szerző a fellelhető legszélesebb forrásbázison fejtsse ki mondanivalóját. Így került sor a lenin-grádi történelmi levéltár, a moszkvai, a kijevi, a rosztovi és más szovjet állami és párt-archívum gondos átnézésére, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban, Kriegsarchivban, a prágai és potsdami hadtörténelmi levéltárban s a hazai levéltárakban végzett elmélyült feltáró munkára, nem különben a vonatkozó német, orosz, ukrán, román, angol, cseh és szlovák nyelvű gazdag irodalom tanulmányozására, amely utóbbinak a könyv bevezetőjében közölt összesítése egyben a téma első magyar nyelvű historiográfiájának tekinthető.

Józsa Antal műve mindenekelőtt átfogó képet ad az osztrák-magyar hadsereg sikertelenségekben gazdag galíciai, lengyelországi, és bukóvínai hadműveleteiről, és részletesen elemzi azokat az okokat, amelyek mintegy 2 millió katonára orosz fogságba eséséhez vezettek. Az okok elemzésénél igen szerencsésen használja fel a moszkvai hadtörténelmi levéltárban őrzött hadifoglyvallomásokat, amelyek a fogságbaesés nemzeti és szociális összefüggéseire hívják fel a figyelmet. Ha az így nyert kép nem is minden vonatkozásában teljes, az elsősorban azzal magyarázható, hogy szociáldemokrata hadifoglyok vallomásai hiányoztak, feltehetően azért, mert a cári hadseregben kíméletlenül üldözték a forradalmárokat, s elrettentő sorsuk hallgatásra kényszerítette az osztrák-magyar szakszervezeti és szociáldemokrata pártaktivistákat.

A szerző külön gondot fordított a fogságba esés folyamatának valóságú ábrázolására és emellett vizsgálatát kiterjesztette az 1915-ben kezdődő és 1917-ben tömegméreteket öltő katonavagy lövészárkok-barátkozásra. Az előkerült okmányokból egyértelműen kimutatható, hogy a barátkozások, amelyek a háború egész folyamán át rövidebb-hosszabb megszakításokkal állandóak voltak, a vallásos érzülettől is befolyásolt önkéntes karácsonyi és húsvéti fegyvernynyugvásoktól fokozatosan háborúellenes és osztályharcos tartalmú kapcsolatokká fejlődtek, amelyek tág teret adtak az antimilitarista, nemzeti és később szocialista forradalmi eszmék terjedésének. Különösen a háború második felében, az oroszországi forradalmi válság akuttá válása és a központi hatalmak, főleg a Monarchia belső válsága kieleződésének időszakában jutott érvényre a barátkozások ilyen jellege, nem utolsósorban a Bolsevik Párt fokozódó tömegbefolyása miatt.

Mindez nyomon követhető a katonák fogságba esésének motívumainál, de sok mindent megmagyaráz a hadifoglyok nemzetiségi összetételét illetően is. Ennek hangsúlyozása már csak azért is fontos, mert a fogságbaesések többségénél nem kizárólag a nemzeti, hanem sokkal inkább az antimilitarista és szociális motívumok domináltak.

A fogságba esettek útja a hadifogly táborokba vezetett. De a két világháború közötti osztrák és magyar burzsoá történettudomány állításaival ellentétben, a hadifoglyok számára a tábor csak átmeneti állomás volt — kivéve a tisztek nagy részét, akik ott maradtak és a cári kormány által fizetett zsoldot élvezve semmittevással töltötték az időt. A legénységi állomány 90%-a ipari, mezőgazdasági s egyéb munkaterületekre került, s igen nagy szerepet játszott a cári hadigazdálkodásban. A könyv — szakítva a

burzsoá történettudomány hagyományaival (amelyek elsősorban a hadifogoly tisztek életének leírására korlátozódtak) — a katonatömegek sorsát vizsgálja, s megmutatja azt az utat, amelyen át az egyszerű katonák fokozatosan bekapcsolódtak a helyi munkás- és paraszttömegek mindennapos harcába, sztrájkmozgalmába és nem hallgatja el azokat az ellentmondásokat sem, amelyek az olcsó munkaerőt jelentő hadifoglyok és az orosz dolgozók között objektíve fennálltak és a kapcsolatok elmélyítésének akadályaként jelentkeztek, annál is inkább, mivel az orosz földbirtokosok és nagytőkések kiválóan értettek ahhoz, hogyan törjék le a hadifoglyok alkalmazásával az orosz dolgozók bérmozgalmait. Mégis, mindezek ellenére a Bolsevik Párt internacionalista politikájának gyümölcseként a kapcsolat állandóan mélyült, s a létrejövő pártszervezetek szívós munkája nyomán harci szövetség kovácsolódott a helyi dolgozók és a hadifogoly katonák között. E szövetségnek természetesen megvoltak a maga keretei és korlátai. A legszélesebb egyetértés a háború és béke kérdésében alakult ki, de a kapitalizmus megdöntéséért folyó harc stratégiai és taktikai feladatait illetően számos véleménybeli eltérés, visszahúzóds, passzivitás uralkodott — ez különösen az osztrák és német szociáldemokraták magatartására volt jellemző — kivéve a hadifoglyok legöntudatosabb elemeit. Ez utóbbiak között számos olyan szocialista forradalmár volt, aki még a februári forradalom előtt internacionalista ihletésű szervező munkát végzett, így pl. Holländer Sándor magyar munkás Moszkva, az osztrák Melcher pedig Rosztov környékén. A hadifogoly internacionalisták szervező munkájának eredményeként a Donyec medencében, Makejevknán, Luganszkban és más városokban a helyi bolsevik szervezetekben hadifoglyok tevékenykedtek, majd 1917 márciusától egyre többen kapcsolódtak be a helyi szovjetek munkájába is.

A burzsoá forradalom győzelme sajátos módon bizonyos hasadást idézett elő az internacionalista mozgalomban: a féktelen nacionalista propaganda nemcsak a hadifoglyok közé igyekezett éket verni, hanem a frontbarátkozásokat is mételyezte. A Bolsevik Pártnak azonban türelmes munkával sikerült ezt a propagandát ellensúlyozni. Ennek tulajdonítható, hogy a helyi szovjetekben továbbra is szerepet kaptak a hadifoglyok, s forradalmár elemeik a bolsevikok szocialista forradalmi harcát erősítették. A központi hatalmak májusi fegyverszüneti ajánlatának visszautasítása után az ezt követő Kerenszkij-offenzíva kudarca miatt kibontakozó újabb sovinszta hullám elsősorban az osztrák, német és magyar hadifoglyokat sújtotta: őrzésüket megszigorították s politikai tevékenységüket súlyosan megtorolták.

De ahogy elmélyültek az orosz burzsoá társadalom ellentmondásai s ahogy érlelődtek a szocialista forradalom feltételei, úgy erősödött a hadifoglyok újbóli felzárkózása a bolsevikok mellé. Mindez különösen lemérhető volt a szocialista forradalmat megelőző parasztmozgalmakba való tömeges bekapcsolódásokon, majd az 1918-ban kirobbant kuláklázadások leverésénél tanúsított helytállásukon. Ha mindezekig a hadifogoly internacionalisták ezen tevékenysége a magyar és szovjet szakirodalomban ismeretlen volt, a Józsa Antal által fektutatott anyag a meggyőzés és bizonyítás erejével bír.

A könyv utolsó s egyben legterjedelmesebb fejezete az internacionalisták forradalmi fejlődésének csúcspontját ábrázolja, nevezetesen a petrográdi, moszkvai fegyveres felkelésekben, a szovjethatalomnak Közép-Oroszországban és a Volga mentén, Ukrajnában, Dél-Oroszországban, Turkesztánban, az Uralban és Szibériában történt kivívásában való részvételét. Józsa Antal azonban nem elégszik meg az események egyszerű leírásával, hanem kimerítően elemzi az e részvételhez vezető közvetlen eseményeket és a harcok hadműveleti, harcászati tanulságait. Így külön gondot fordít olyan, eddig kellően nem tisztázott kérdések megválaszolására, mint pl. az internacionalistáknak Kalegjin és Kornjilov elleni harcokban és a kijevi fegyveres felkelésben betöltött szerepére. E történeti események valóság-hű ábrázolását elősegítő anyagok feltárása s maguknak az esemé-

nyeknek szakyszerű leírása a szovjet történészek ilyen jellegű munkálataihoz is segítséget adott.

A 40 fv terjedelmű munka szerzője, jóllehet műve is kerek egésznek alkot, nem lépett fel a teljesség igényével. Ezt annál inkább nem tehette meg, mert számos kérdés megoldására egyedül nem vállalkozhatott. E kérdések közül taláломra csak az alábbiakat emeljük ki: az internacionalisták minden részletre kiterjedő kapcsolata az orosz parasztmozgalmakkal, a szociáldemokrata csoportok ideológiai fejlődése, az internacionalistáknak a dél-oroszországi ellenforradalmi bázisok felszámolásában való részvétele. Kívánatos volna, ha az elkövetkező években a fent említett — és még más egyéb — kérdések elmélyült vizsgálatára sor kerülne, nem utolsósorban a szocialista országok, mindenekelőtt azonban a Szovjetunió történészeivel való hathatós együttműködés keretében.

A kötetet értékes fényképanyag egészíti ki, továbbá színes vázlatok. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a keleti arcvonalon 1917 áprilisában és novemberében lezajlott katonabarátkozásokról készült két részletes kimutatás. A könyvben való könnyebb eligazodást név- és helységnév-mutató segíti elő.

FARKAS MÁRTON

BENDEFY LÁSZLÓ:

A MAGYAR FÖLDMÉRÉS 1890—1920

(Budapest. 1970. 188 l. + táblák)

A történészeknek a műszaki tudományok, a technika történeti vonatkozásai iránti érdeklődése alapján és kivált Magyarországon még meglehetősen új keletű. Érthető tehát, ha elsősorban a technikának a termeléssel közvetlenül összefüggő, a termelő erőket közvetlenül fejlesztő elemei felé irányult: az anyagot az emberi erőnél tökéletesebben és termelékenyebben megmunkáló gépek, szerkezetek, eljárások kialakulása, elterjedése felé. A gazdaság és a társadalom fejlődése azonban már évezredek óta olyan műszaki jellegű igényeket is felvetett, melyeknek kielégítése nem igényelt közvetlenül a termeléshez kapcsolódó műszaki műveleteket. Ezek nem termeltek ki, nem alakítottak át, nem dolgoztak fel anyagot, nem hoztak létre az emberi munkát, termelést megkönnyítő gépeket, szerkezeteket, — a társadalom zavartalan működéséhez mégis feltétlenül szükség volt rájuk.

A műszaki tevékenység ilyen ágai között mind funkcióját, mind múltját tekintve igen előkelő helyet foglal el a földmérés. Jelentősége, a földbirtokviszonyok és a földbirtokláshoz fűződő érdekek fokozódó bonyolultságát igen jól érzékeltetve, a feudalizmus utolsó periódusában nőtt meg. Magyarországon, jellemzően, az úrbérrendezéssel csaknem egyidejűleg alakul ki a földmérőképzés első szervezett intézményes formája. Természetes, hogy a polgári forradalom után a tulajdonviszonyok jellegének és részben a birtokeloszlásnak is minden korábnál nagyobb méretű és időben is összetorlódó változása, — s ugyanakkor a földtulajdonnak igen mobillá, változóvá válása — világszerte gyorsan megnövelte a földméréssel kapcsolatos igényeket is. De nemcsak mennyiségileg, — minőségileg is nőnek az igények. A földadózás bevezetésével és az egész államterület adóalappá válásával a földmérésnek egységes rendszerben már az egész államra ki kellett terjednie: ez pedig, párosulva a már korábban jelentkező katonai térképészeti igényekkel, a földmérő munkájával szemben minőségileg is egyre magasabb, már roppant bonyolult feladatok megoldására is alkalmas követelményeket támasztott. Így történt ez Magyarországon

is, — és már a problémának ilyen megközelítése is érzékeltetheti, hogy Bendefy László munkája, mely a magyar geodéziai szervezet 1890 és 1920 közötti történetét dolgozza fel, milyen jelentős tanulságokat tartalmaz a történész számára.

A könyv a magyar geodéziai tevékenység hőskorát mutatja be: azt a korszakot, amelyben már kialakult a földmérés egész hivatalos és félhivatalos szervezete, — amelyben megindult és jórészt befejezést is nyert az egész történeti államterület modern, korszerű módszerekkel és eszközökkel végrehajtott felmérése, — melynek során megindult és néhány kiváló képviselőjén át európai színvonalra emelkedett a magyar geodéziai szak tudományosság is, — s melynek során társadalmilag, szakmailag, majd politikailag is a földmérés szervezetében foglalkoztatott szakemberek csoportja egyre tudatosabban egyre határozottabb profilt alakított ki magának.

Bendefy könyve bemutatja mindenekelőtt a magyar földmérés tevékenységét: az országos kataszteri felmérést, — és ennek során az intézményes földmérés kialakulását, szervezetét és feladatait, a földbirtokrendező magánmérnökök ezzel sokban párhuzamos tevékenységét; s a Magyar Mérnök- és Építész Egyletnek az egész földmérő kart társadalmilag összefogó geodéziai szakosztályát. Bemutatja a földmérés reformjéért a századfordulón megindított harcot, mely végül is a kataszteri felmérés munkálatainak korszerűsítéséhez vezetett, és ezzel meghozta a magyar geodéziai szolgálat nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítését, munkájának növekvő nemzetközi elismerését. Az első világháború azután már nemcsak a katonai térképezés roppant megnövekedett igényei révén hozza magával a geodézia jelentőségének növekedését, hanem a geodéziát átmenetileg megkísérli bekapcsolni a nagypolitikába is a Monarchia és Németország leplezetlenül az utóbbi imperialista célkitűzéseit támogató — megkísérelt, de meg nem valósított — geodéziai együttműködése révén.

A munka rendkívül tanulságos fejezetei foglalkoznak a polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság földmérési és térképészeti ügyeivel, az országos felmérés modernizálásával, — majd, és egyre erőteljesebben (a Vörös Hadsereg térképeltátásának problémái mellett) a geodéziának immár legközvetlenebbül a társadalomhoz fűződő kapcsolatai kerülnek előtérbe. A készülő földosztás, ill. a szocializált birtokok kialakítása során elvégzendő óriási munkálatokra a Tanácsköztársaság valóban hatalmas, gazdagon tagolt, dekoncentrált műszaki szervezetet hozott létre, olyant, amely már a közvetlen földmérési feladatokon túl a társadalom általános műszaki problémáival is képes lesz foglalkozni. Bendefy bemutatja azt is, hogy e törekvések a magyar földmérők többeszerényi tömegének igen aktív támogatásával bontakoztak ki: s ezt érthetővé teszi a testületben az anyagi, társadalmi és szakmai helyzet megjavításáért már a 10-es években megindult széleskörű mozgalmak ismertetésével. A kötet a Tanácsköztársaság leverése után az egész szervezet felszámolásának és az őt létrehozó kiváló képességű Fasching Antal elleni méltatlan hajszának, majd Fasching utolsó éveinek rajzával ér véget.

A tárgyhoz fűződő sokoldalú problematika, és a feldolgozás során felhasznált és bemutatott gazdag és színes tényanyag révén Bendefy munkája a kor történeti képét több szempontból is hasznosan és tanulságosan egészíti ki. E tanulság egyrészt *szervezet-történeti*. Az utolsó száz évvel foglalkozó történetírásnak erőteljesen politikatörténeti beállítottsága mellett meglepő módon szorult háttérbe a tulajdonképpeni államtörténet, igazgatástörténet kutatása. Jelentéktelen politikai csoportosulások vagy törekvések története többnyire nagyobb teret kapott, mint az állam végrehajtott hatalmának nagy ágazataié, vagy még inkább az ezeket alátámasztó szakszerveké. Pedig, hogy ezeknek szerepe egy adott társadalmi formáció stabilizálásában és működtetésében milyen hatalmas, szervezeteik hogyan fogják át és össze a társadalmat és annak ezerféle érdekét, és ezeknek kutatása során milyen mély bepillantást nyerhetünk az állam egész sokágú, bonyolult mechanizmusába, azt éppen ennek a nagyvonalakban is csak nagyon kevésé, munká-

jának részleteiben meg egyáltalán nem ismert földmérési apparátusnak most feltáruló története is bizonyítja.

Ez vezet el bennünket egyszermind Bendefy munkájának második nagy, *társadalomtörténeti* tanulságához. A könyv igen jó érzékelteti azt is, hogy az államapparátust és kivált a szakszolgálatokat kezdettől fogva milyen erősen szállja meg az új, már polgári — kispolgári — alkalmazotti eredetű értelmiség, — jelentős mozzanataként az államapparátus társadalmi bázisát tekintve is polgárosodó fejlődésének. Ám ugyanakkor ez a csoport már belsőleg is gazdagon rétegeződik, és a rétegek és mozgásuk, társadalmi igényeik megismerése már az egész társadalom mozgásának jobb megértéséhez is nagy segítséget nyújthat. A földmérés szervezetei állami hivatalnokok, okl. mérnökök, műszaki közép-kaderek, tudósok, katonák, tőkés magánvállalkozók és magánalkalmazottak, valamint kiterjedt manuális segélszemélyzet többezres tömeget fogtak össze, ennek megfelelő, hordozóikra oly jellemző, és a forradalmak sodrában szervezeten ki is bontakozó csoport-igényekkel. Bendefy munkája ezeket ismételve a polgári társadalom mozgástörvényeinek jobb megértéséhez is igen alkalmas hozzájárulást jelent.

Különösen tanulságosak végül a munkának az *őszirózsás forradalom* és a *Tanácsköztársaság* alatti eseményekkel foglalkozó részletei. Nemcsak nézőpontjuk miatt: merőben politikainak tartott problémák műszaki szempontú bemutatása folytán, hanem azért is, mert jól mutatják az igények és ugyanakkor a lehetőségek létrejöttét és kölcsönhatását. A világháború frontjairól hazazúdulva, vagy ugyanakkor a megszállt munkahelyekről elmenekülve Budapesten összetorlódó nagyszámú műszaki személyzet, mely munkát keresve magának egyszerre alkalmas bázisnak kínálkozik korábban kivihetetlennek látszó műszaki feladatok elvégzéséhez is, természetesen lesz hatással a forradalom által kialakítandó politikai igények és törekvések megfogalmazására éppúgy, mint évtizedes műszaki mulasztások pótlását célzó, ugyancsak most felmerülő szakmai törekvésekére is. Szakmai apparátus és forradalmi célkitűzések találkozásában és együttműködésében azonban kár lenne a kétségbeesett, emberileg nagyon érthető módon maguknak új egzisztenciát teremteni akaró menekültek, vagy hazatérők ilyen irányú igyekezetének kisebbitése, eltagadása, — de ugyanígy túlértékelése is.

A munkának e nagy alapvető pozitívumai mellett azonban vannak hiányosságai is. Egyrészt bizonyos darabossága, szerkezetének nem tökéletes összecsiszoltága: ez az, ami miatt pl. e szétágazó apparátus új meg új szervezésének egyes fázisait meglehetősen nehéz és megerőltető dolog nyomkövetni. Másrészt (a forradalmak által) felállított problémák meglehetősen egyszerűsített megfogalmazása: ez viszont szemléletéből következik, mely a problémákat nemcsak, hogy a műszaki feladatok oldaláról ábrázolja, de innen (és nem genezisük, társadalmi vagy politikai hátterük felől) közelíti is meg. Innen van az, hogy magát a földkérdést csak érintőlegesen és ezért néha nem is elég világosan tárgyalja (így pl. Hamburger somogyi kátéjának esetén), — mintha — s ez egy határig nagyon is érthető — e kérdésben a *mit?* jobban befolyásolta volna, mint a *miért?* vagy a *hogyan?* Politikai és műszaki igények kölcsönhatásának ábrázolása így mindvégig meglehetősen kidolgozatlan marad, bár, mint említettük, főleg a műszaki oldal ábrázolásához gazdag anyagot használ.

Végül nem mindenben tudunk egyetérteni a szerzőnek Fasching Antal valóban tiszteletre méltó alakjának és meghurcoltatásának rajzánál alkalmazott módszereivel. Bendefy nagy érdeme, hogy e kivételesen nagy formátumú és döntő pillanatban magát politikailag is elkötelezni kész geodéta tudós alakját szinte újra felfedezte a szélesebb olvasó közönség számára, — az ellene indított hajsza részletes rajza pedig különösen tanulságos a bürokrácia mechanizmusának: szabályos és rendhagyó, intézményes és főleg szubjektív útjainak megismertetése szempontjából. Kevésbé tudunk azonban egyetérteni Oltay Károlynak a Fasching elleni hajszában vitt szerepe beállításával;

ezt helyén való lett volna a bizonytalan és részben a meghajszolt szerencsétlen ember saját vallomásaiból kibontakozó kép helyett gazdagabban dokumentáltan, objektívebb anyagon ábrázolni, — lehetőleg kiktűszöbölve a képből a helyenként szinte mitikus nagyságúra növesztett emberi rosszindulatból eredeztetett, vagy származni vélt mozzanatok. Ezzel véleményem szerint nemcsak Fasching, hanem a tudományos munka terén szerző által is elismerten nagyot alkotó Oltay helyesebb értékelésének is tartozunk.

Bendefy könyvéből a geodéziai szolgálat kialakulásának útján túl egy sajátos társadalmi csoport és egy sajátos szakmai tevékenység hatására sajátosan alakult jellegzetes csoportmagatartás képe is kibontakozik. Ismertetett előnyeiben, az országos történet egy nagy korszakához nyújtott jelentős adalékain kívül ennek a sajátos légrétegnek ábrázolása is indokolja, hogy Bendefy könyvét a történész is minél alaposabban tanulmányozza.

VÖRÖS KÁROLY

HARRER FERENC:

EGY MAGYAR POLGÁR ÉLETE. I.

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1968. 497 l.)

A közelmúltban elhunyt ismert közéleti férfiú visszaemlékezéseinek első kötete kivételesen hosszú élete 1924-ig tartó — félévszázados — pályaszakaszának történetét idézi fel.

Harrer Ferenc német—francia eredetű óbudai hivatalnoksaládból született, ahol a liberális szellemmel együtt magába szívja a közérdek „mindenek fölé helyezésének elvét” (14. l.), és így gyermekkorá óta a közéletet tekinti „az ember természetes szereplési körének” (23. l.). Vallomása szerint jellembeli fejlődésére édesapja és a tőle erősen elütő természetű Szarvas Gábor egyénisége gyakorolja a döntő hatást. Gyermekkorá emlékezetesebb eseményeit feljegyezve hangulatos képet fest az akkoriban főképp szőlőművelésből, ill. a hajógyártásból élő óbudaiak életéről, Óbudának Budapest egyik kerületévé fejlődéséről.

1887-ben a család a Várba költözik, ott vásárol ingatlant, ami — mint azt az emlékiró mondja — kedvezően befolyásolta, teremtette meg a fiú későbbi előmenetelének feltételeit. Jogi tanulmányokat folytat, közben egyéves önkéntes katonai szolgálatra vonul be. 1896-ban lép a főváros szolgálatába, és ezután végigjárja a hivatali ranglétra — akkor választás útján betöltött hivatalok — lépcsőfokait: tanácsi fogalmazó gyakornok, II. osztályú tanácsi fogalmazó, II. majd I. osztályú tanácsjegyző, azután tanácsnok, végül 1918. április 30-tól Budapest egyik alpolgármestere.

Hivatali feladatai szinte kezdettől fogva a városépítéssel kapcsolatosak, ezen belül a kisajátítási ügyek előadója.

1906-ban Bárczy Istvánt választják meg Budapest polgármesterévé, és ez nemcsak a város életében nyit meg egy korszakot — amely a forradalom bekövetkezéséig tart —, de Harrer Ferenc számára is a nagyobb szabású megbízások, a táguló, gazdagodó horizont világát jelenti. Hamarosan Nagy-Budapest problémájának felmérésére kap megbízást, majd a Gellért-hegy kisajátítási övezetébe eső ingatlanok megszerzését bonyolítja; később a Tabán rendezése kerül működésének az előterébe. Munkatársaival más városrészek szabályozási tervét is elkészíti; így Kelenföld kapcsán az állandó kiállítási terület közelmúltig véglegesen el nem döntött terve is kidolgozást nyert. A fővárosi túlzottság századeleji korszerűsítése is az ő nevéhez fűződik. Egységes elveket igyeke-

zett megvalósítani a főváros telekpolitikájában. Részt vett a városi gáz- és villamosművek igazgatásában is.

A gyöngyösi tűzvész után az újjáépítés irányítására 1917. június 20-án a város kormánybiztosává nevezik ki. Itteni másfél éves tevékenysége, ill. az utána következő fejlemények jelentős részt foglalnak el az emlékiratokban. Hiszen a közel két évtizedes közigazgatási tevékenység tapasztalatainak próbájára, a kiformalódott városépítészeti elgondolások megvalósítására nyílik lehetőség. A világegés kellős közepén, a leromlott, inséges országban város építésére azonban nagyon is szűkösök a lehetőségek. A forradalmak kitöréséig csak az előkészítő munka dandárjával lehetett végezni. Hiszen amíg maga a „Gyöngyös város újjáépítéséről és rendezéséről” szóló 1918. évi XXII. tc. is (egyébként az utolsó törvény, amelyet IV. Károly mint király szentesített) napvilágot látott, 7 minisztérium 16 ügyosztályán kellett megfelelő részeit végigfuttatni. Meg kellett küzdeni a város érdekeinek rovására érvényesülni igyekvő egyéni törekvésekkel, az ennek folytán ellenségessé váló hangadó gyöngyösi közvéleménnyel is. De az igazi, egyéni becsületébe, szakmai presztizsébe gázoló támadások, a velük vívott harc akkor következett be, amikor a kurzus kreatúrái léptek örökébe, akik — minthogy eredményt elérni nem, inkább csak rombolást előidézni voltak képesek — ellene indított rágalomhadjáratral igyekeztek saját tehetetlenségüket leplezni.

Külön fejezetet szentel a szerző „A polgári szervezkedés kísérletei”-nek. Pontosan a századfordulón jöttek össze Győrbe — és azontúl rendszeresen — a törvényhatósági jogú városok polgármesterei. 1904-ben pedig a rendezett tanácsú városok vezetői ültek össze országos értekezletre, és országos egyletet alapítottak. 1907-ben felvetődött az összes magyarországi városok Budapesten tartandó értekezletének a gondolata. Az eszmét Bárczy felkarolta, a szervezést a főváros kézbe vette; előkészítő bizottságot küldtek ki, annak titkára Harrer Ferenc lett. Így jött létre 1909-ben a Magyar Városok Országos Kongresszusa, amely megalakulásán kívül — a háború befejezéséig — 1912-ben és 1917-ben tartott ún. egyetemes ülést. A szervezkedés irányítói azonban, így maga a főtitkár, Harrer is, tudatosan utasították el a polgári erők összefogását, s a pártalakítás gondolatát is elvetették; a tanácskozásokon csak városigazgatási, „várostudományi” kérdések szerepeltek.

Ugyanakkor azonban időnként ezzel a szervezkedéssel összefonódva kísérletek történtek — főképpen Bárczy részéről — a városi polgárság megszervezésére irányuló politikai akció életrehívására. Elkésett, felemás, bátortalan kísérletek voltak ezek, melyek mozgatója „tulajdonképpen a rajta (ti. a polgárságon — P. P.) kívülállók, egyfelől a nagy- és kisbirtokosok, másfelől az ipari munkások már bekövetkezett szervezettsége volt” (175. l.). Egy városi párt alakítására 1910-ben nyílt lehetőség, amikor az új, munkapárti kormány engedélyezte a tisztviselők politizálását. Tiszta személyes kérésére azonban, hogy ti. „ne fokozza az osztályellentéteket egy osztálypárt alakításával” Bárczy visszavonult. A másik akció kiváltója az egyesensadókról szóló — a polgárság érdekeit sértő — új törvények végrehajtásának elhalasztására irányuló követelés volt. Az akció sikerrel járt, azonban konkrét célján nem tudott túljutni, a polgárság összefogása irányába. Már a forradalmak előestéjén fogott hozzá Bárczy egy országos polgárklub alakításához, azonban az egész polgárságot és ugyanakkor csak a polgárságot megszervezni törekvő, a munkásságtól elzárkózó, egyébként is vérszegény politikai program nem hozhatott eredményt.

Az őszirózsás forradalom idején, október 31-én a Nemzeti Tanács Harrer Ferencet bízta meg a főváros ügyeinek intézésével, mint „bizalmi emberét”, ami ugyanakkor nem járt együtt a főpolgármester és polgármester leváltásával, hanem inkább a Nemzeti Tanács és a főváros közötti összekötői szerepkört jelentett. A kormány megalakulásakor pedig a Nemzeti Tanács tagjául kooptálja. Rövidesen azonban, november 11-én, kine-

vezik bécsi követté. Kurta kinntartózkodása idején megszervezi a követséget, részt vesz azokon a tárgyalásokon, amelyek a közös ügyek felszámolásának megkezdését célozták. Sikeresen veszi élet azoknak az osztrák törekvéseknek, amelyek a nyugat-magyarországi megyék elcsatolását szorgalmazták. (Egyebekben a nyugat-magyarországi kérdés feldolgozásához is figyelemreméltó adalékokat jelentenek a könyv ezen részei; hasznosan egészítik ki G. Soós Katalin 1962-ben megjelent e tárgyba vágó értekezését. Harrer fejtegetései azt iparkodnak bizonyítani, hogy az ellenforradalmi rendszer, hangoskodása ellenére, kevésbé volt képes e területi kérdésben eredményt elérni, mint a polgári demokratikus forradalom.)

Már a hónap végén, tehát november 29-én hazarendelik, hogy a külügyminisztérium adminisztratív vezetését vegye át. Ebben a munkakörben dolgozik a proletárdiktatúra győzelméig, amikor is állásáról lemond, s a kommün idején lényegében semmiféle tevékenységet sem fejt ki.

A szakszervezeti kormány „a fővárosnál a demokratikus állapotra való átmenetel” vezetésével bízza meg. A főváros tisztviselőinek ellenforradalmi szervezkedése azonban nem teszi lehetővé, hogy érdemleges munkába fogjon; tevékenysége a román megszállókkal való alkudozásban merül ki. Augusztus 6-án visszaadja megbízatását, 7-én pedig alpolgármesteri állásából való nyugdíjaztatását kéri.

Ezzel lezárul közéleti szereplésének első nagyobb szakasza. Az emlékirat befejező fejezete a passzivitás éveit foglalja össze; csak 1925 nyarán mint törvényhatósági bizottsági tag kapcsolódik be újra a főváros közigazgatásába (186. l.).

A munka erényei között kell számbavennünk azt, hogy a szerző tudatosan törekszik a műfaj nagy fogyatékoságát, a szubjektivizmust kiküszöbölni. Ennek módszere, hogy ahol teheti (és ez gyakran előfordul), eredeti dokumentumokat idéz, azokat beszélgeti. Ebből a szempontból említhetjük meg, hogy hivatalnoki-közéleti tevékenysége mellett tudományos munkásságot is törekedett folytatni. 1912-ben a budapesti egyetemen magántanárként habilitálják. Jelentősebb írásainak egy-egy figyelemreméltó részlete helyet kapott e könyv lapjain is. Egzaktságra törekvő tudományos módszeressége tükröződik precíz, világos fogalmazásában is. Elsőrangú érdeme természetesen a fővárosi közigazgatás gépezetének, az egyes főpolgármesterek nevével jelzett korszakok bemutatása. És ahol nem is mond új dolgokat, ott is az események atmoszférájából, légköréből tud valamit visszaadni. Számos kortársának, akivel valamilyen módon kapcsolatba került, igyekszik portréját felvázolni. Sokszor azonban ezek vonásai meglehetősen elnagyoltak. Az alaposabban kidolgozottak között említhetjük Szarvas Gáborét, Bárczy Istvánét, talán Jászi Oszkárét; a néhány vonással jellemezettek között Farkas (Wolfner) Pált, Károlyi Mihályt, Berinkey Dénest, Garami Ernőt, Böhm Vilmost, Kunfi Zsigmondot, Rassay Károlyt találjuk.

Bár nyilvánvaló, hogy a Vázsonyi Vilmos emberi vonásairól mondottak hitelesnek tekinthetők, mégis a politikai karakteréről a könyv lapjain kirajzolódó kép — úgy véljük — negatívabbra sikerült a valóságosnál. Ez — bár Vázsonyi esetében a legkiválóbb —, vonatkozik általában a korabeli politikai baloldal képviselőinek megítélésére. Világos, hogy ha többen lettek volna a Harrer Ferenc-típusú korrekt, munkájukhoz a tudományos megalapozást is segítségül hívó, a közigazgatást demokratikus szellemben megreformálni igyekvő hivatalnokok — ez értékes hozzájárulást jelentett volna a hazai progresszió ügyéhez. Azonban mindez nem feleltetheti, hogy a megérett, gyökeres változtatásokhoz csakis a politikai terepen át vezetett az út, és ezt Harrer Ferenc elkerülte.

Néhány esemény, ill. ezek okainak téves megítélését (101., 135., 166., 381., 397., 445. l.) említhetnénk fel itt fogyatékoságként. De a könyvet kortörténeti forrásként felhasználni kívánó történész számára a zavaró mozzanat az, hogy a szerző nem jelzi

pontosan és félreérthetetlenül, hogy a kézirat egyes részei mikor is keletkeztek. Az előszóban így ír: „Munkám első és második részét a közéletből való első kiszakadásomkor, 1920 és 1924 között írtam, harmadik részét 1942 és 1945 között, második és akkor véglegesnek vélt kiválásom után, negyedik részét pedig a felszabadulás után bekövetkezett új korszakban” (5–6. l.). De, hogy e négy rész hogyan viszonylik a most megjelent első kötethez, azt nem lehet tudni. Másrészt pedig a könyv vége felé a szerző, önmagának ellentmondva, arról ír, hogy kézírata 1924-ben, tehát egy esztendő alatt keletkezett (445. l.). Ugyanakkor ennek a kötetnek vannak olyan részei is, amelyek egész egyértelműen arra vallanak, hogy a hatvanas években, feltehetően a sajtó alá rendezés idején keletkeztek (186–189., 402., 464., 492. l.).

Történetírásunk még adós a magyarországi polgárság történetének részletes feldolgozásával. Harrer Ferenc szóbanforgó munkája ebből a szempontból érdemel figyelmet. Nemcsak adatszerűségében hasznos, de a polgárság egy adott rétegének a gondolkodásmódját, mentalitását is megvilágítja. Ezért várjuk figyelemmel a következő kötet megjelentetését.

PRITZ PÁL

NÓGRÁD MEGYE TÖRTÉNETE 1849—1919 ÉS 1919—1944

(Kiadja a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Főszerkesztő:
Balogh Sándor. Salgótarján 1969 és 1970)

Az újabb megyei helytörténeti munkák, monográfiák a jelentős évfordulók megünneplésével kapcsolatosan jöttek létre. Különösen felszabadulásunk húszadik és huszonötödik évfordulója irányította a figyelmet a megyék megtett útjára, a közelmúlt új, marxista feldolgozására és értékelésére. A korábbi monográfiák nemcsak szemléletükben, hanem több vonatkozásban adataikban is elavultak; a kutatás azóta felszínre hozott sok olyan részadatot, amelyek szükségessé tették a századforduló, majd a harmincas évek monográfiáinak, szociográfiáinak a felrészítését. Mint új tartalmi kérdés lépett be a munkásmozgalomtörténet, amelynek kutatása és feldolgozása a szocialista hazafiságra nevelés, de a történelmi hűség szempontjából is igen fontos és jelentős, különösen azokban a megyékben, amelyekben a dolgozó tömegek nagyrészt éppen az ipari munkás-ság, gyári munkások, bányászok alkotják.

Nógrád megye négy kötetre tervezett monográfiájának eddig a 2. és 3. kötet jelent meg. Ezek a múlt század közepétől a felszabadulásig terjedő korszakot ölelik fel.

Az 1849-től 1919-ig terjedő részt (a 2. kötet) két szerző írta: Szabó Béla és Horváth István.

Szabó 1918-ig tárgyalja a megye történetét. Rövid bevezető után igen részletesen, a helyi levéltári források valamint a központi archívumok anyagának alapos felkutatásával mutatja be a szabadságharc bukása utáni idők államszervezetének, közigazgatási és karhatalmi rendszerének kiépítését, működését. Jól látjuk a megyei fő- és köznemesség politikai nivellálódását, s az 1853-as úrbéri pátens teremtette változásokkal: a robotterhek megszüntetésével, a tagosítással, betekintünk a megye új társadalmi-gazdasági szerkezetébe, a néptömegek mindennapi életébe. E fejezetben történeti visszatekintés is van a Mária Terézia-féle úrbéri rendezésig. Ugyanígy az ipar fejlődéséről szóló rész is utal a XVIII. századi ipari, bányászati kezdeményezésekre, hogy a történeti bevezetés után a kapitalizmus kora ipari törekvéseivel megismerhessük az új társadalmi osztály, a munkásosztály kialakulásának körülményeit, belső összetételének jellemvonásait is.

A megyei közigazgatás és művelődésügy bemutatását tárgyaló részben némi lebecsülés mutatkozik a kulturális szervezetek (irodalmi társaságok, tudományos egyesüle-

tek, könyvtárak, múzeumok stb.) iránt, holott ezen a téren Nógrád megye megelőzött több más vármegyét.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének rajza éppen a parasztság társadalmi rétegződése, a parasztgazdaságok strukturális bemutatása révén különösen értékes elemző része a könyvnek. Az iparfejlődésről szóló rész nemcsak az ipar (bányák, élelmiszeripar) kialakulását, fejlődését mutatja be, hanem a munkásosztály helyzetét és mozgalmait is; így komplex feldolgozást ad erről, a korábbi monográfiákban alig érintett kérdésekről.

A feldolgozásnak ez a komplex módszere jellemzi a forradalmak korának Horváth által írt fejezetét is. Ebben az 1918-as polgári demokratikus forradalomról szóló rész különösen a tömeg-mozgalmak bemutatásával és elemzésével tűnik ki.

A kötethez függeléként néhány oldal képanyag tartozik „Képek Nógrád megye múltjából” címmel: műemléki, néprajzi és munkásmozgalmi fotók, valamint az 1919-es első és második intervenciók támadás térképvázlata.

Az 1919-től 1944-ig terjedő rész (a 3. köt.) ugyancsak két szerző munkája: Molnár Pálé (1919–1938) és Szomszéd Imréné (1939–1944). A két szerző az ellenforradalom politikai, gazdasági, szociális, kulturális és sportéletével igen gazdag forrásanyag felhasználásával foglalkozik. Erőteljesen támaszkodtak a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű irattárára a főispáni, alispáni iratok mellett, s a sajtó sem kerülte el figyelmüket. Kevésbé hivatkoznak eredeti szakszervezeti jegyzőkönyvekre (ezek kutatása és a szakszervezeti mozgalom feldolgozása most erősebben jelentkező igény). A munkásság harcáról szóló részben a szerző szubjektív, lírai átélése (Brecht-idézet) érzelmileg is igyekszik közelebb hozni az olvasóhoz a munkásmozgalmakat. A szociáldemokrata és kommunista munkásmozgalom helyi politikai ideológiai harcainak dokumentálása igen sok részadattal gazdagítja ismereteinket.

Az 1929–33-as gazdasági világválság és a második világháború előkészítésének időszakában foglalkoztatottsági táblázatok, termelési és kereseti mutatók, összehasonlító adatok mutatják be a megye dolgozóinak gazdasági, szociális, kulturális életkörülményeit, hogy azután indokolva lássuk a munkásmozgalmak, sztrájkok, bérmozgalmak történetét helyileg és országos kihatásukban is. A magánvállalatok szorításában élesebb ez a kép, mint az állami bányák és gyárak munkásmozgalmaiban. Igen részletező a gazdasági világválság utáni (1934–1939) időszak elemzése; kitérve a mezőgazdasági (napszámos) és szervezett ipari munkásság (bányászok, kohászok) mindennapi életkörülményeire.

A művelődés- és sporttörténeti fejezet nem támaszkodhatott a tanfelügyelői és főigazgatói jelentésekre — (más megyékben is hiányoznak a statisztikai jelentések); — az országos adatok mellett a helyi sajtóból, iskolák évkönyveiből gyűjtötte össze a szerző e rész anyagát.

A második világháború éveit tárgyaló fejezet népességi, gazdasági helyzetképpel folytatja az előző rész elemző rajzát, majd az 1939-es választás, az 1940. évi sztrájk, a megye dolgozóinak az életkörülmények megjavításáért folytatott küzdelme, a kormánypárti és más szervezetek harcának bemutatása következik. Részletes adatok mutatják az ipar, a mezőgazdaság haditermelését, a dolgozók kizsákmányolását és bérmozgalmait. Ezt a részt „Az ellenállási mozgalom kibontakozása és a megye felszabadítása” című fejezet zárja.

A kötet jegyzetanyagában újabb összehasonlító táblázatok, kimutatások támasztják alá a szöveges részben mondottakat.

Mindkét kötetben igen jelentős helyet kap a gazdaságtörténet; megvan a törekvés arra, hogy a politika-történet szervesen illeszkedjék a gazdaságtörténeti megalapozáshoz. A fejezetek tagolásával a szerzők igyekeztek szétválasztani a gazdasági, politikai,

ideológiai témákra vonatkozó adatokat. A kidolgozatlanabb részek — mint a kulturális történetet bemutató fejezetek — egyrészt az oktatás- és művelődéstörténet kutatásának még kevéssé kialakult gyakorlatát tükrözik, másrészt forrásgondokról árulkodnak: e téren nem állnak rendelkezésünkre egységes statisztikák egészen 1952-ig; a népszámlálási felmérések csak általános tájékoztatást adnak e terület sokvonatkozású és -tartalmú problematikájából. E téren a kutató és feldolgozó munkának még sok feladata van.

Nógrád megye monográfiája a még hiányzó első és a negyedik kötet megjelenésével fog teljessé válni. A kutatások nem egyforma előrehaladása folytán indokolt a korábban elkészült kötetek publikálása, bár szerkesztésben kétségtelenül egységesebb lehetett volna a mű, ha mind a négy kötete egyidőben készül el.

DEÁK GÁBOR

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Nikolaj Todorov:

A balkáni város a XV—XIX. században az oszmán birodalom kereteiben

A Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének igazgatója ebben a tanulmányában Moszkvában megvédett doktori disszertációjának eredményeit összegezi. Bevezetőben országonként áttekinti a kérdés eddigi irodalmát, utal az újabb török forráskiadványok fontosságára. Az eddigi felfogás azt tartotta, hogy a középkori városi lakosság a török hódítás során elpusztult, a török kormányzat jóformán újonnan hozta létre a városokat. A másik felfogás viszont a városok agrárizálódását emlegette. Todorov szerint ezeket a nézeteket felül kell vizsgálni. A városok etnikai összetétele is más volt, mint gondoltuk, a török feudalizmust sem lehet a feudális rendszer igen primitív változatának tekinteni, mert ez a felfogás nem veszi figyelembe a birodalomba tartozó egyéb népek és a részben belőlük is kikerülő kormányzati vezető réteg fejlettségi szintjét. A céhrendszer vonatkozásában eddig két felfogás uralkodott: bizánci, vagy arab-szelzszuk eredetűnek tartották. A kapitalizmus keletkezésével kapcsolatban az eddigi marxista kutatás a nyugat-európai fejlődést tartotta szem előtt, ezért úgy vélte, hogy a céhrendszer itt is gátolta a tőkés viszonyok kialakulását.

A szerző elsősorban török levéltári anyagot használt forrásként, ez az anyag főképp a dunai vilajet városaira vonatkozik. A legfontosabbak a különböző defterek, ezek közül a szófia, várnai és ruszei bírósági defterek anyaga bizonyult hasznosnak. A társadalmi viszonyok felmérése szempontjából fontosak az adózásra vonatkozó adatok. A lélekszám megállapítására Mithad pasa 1866-os, korszerű összeírását használta fel. De figyelembe vette az egyik korai nagytőkés család, a Gümüsgerdanok mintegy 30 000 dokumentumból álló családi levéltárát is.

A feldolgozás két nagy részre oszlik, az első a XIX. század derekáig, a másik a XIX. század második felében vizsgálja a témát. A XVI. század elején a félszigeten a közepes nagyságú városok túlsúlyban, amelyekben az adózó háztartások száma meghaladja a 400 főt. A városi lakosság 39%-a ezekben él, 18,9%-a olyan kisvárosokban, amelyekben a háztartások átlagos száma 200 körül mozog. 42,1% négy nagyvárosban helyezkedik el (Sztambul, Drinápoly, Szaloniki, Athén). Az 1570-es években ezek nagyságrendjét még néhány város is elérte: Szarajevo, Szkopje, Vidin, Szófia és Várna. A nagyobb városokban a lakosság többsége mohamedán (de ezek egy része is a helyi lakosság elemeiből került ki), 18 ilyen város volt, de 70 közepes és kisebb városban a többség nem mohamedán. Sztambulban is jelentős a nem mohamedán, vagyis nem török lakosság arányszáma, ezt a kormányzat külön intézkedésekkel is szorgalmazta, egyúttal jelentős tevékenységet fejtett ki a több százezer lakosú nagyváros ellátásának a megszervezésére. A kormányzat gazdaságpolitikájához tartozott az általános árszabályozás is. Az árak vizsgálata arra mutat, hogy az 1770-es évekig az árak bizonyos ingadozással stabilak, attól kezdve általánossá válik az emelkedés.

A városi lakosság differenciálódását az örökhatóságok vizsgálatával mutatja ki a szerző. Mintegy 2000 feldolgozott hagyaték közül 75% értéke 1000 garas alatt volt,

15,8%-ot tett ki az 1001—2000 garas közti értékű hagyaték, a 2000 garason felüli nagyobb vagyonok tehát csekélyszámúak. A XVIII. század során világosan látszik a vagyonon belül a készpénzkészlet súlyának növekedése.

A tőkés viszonyok kezdeteit a XVIII. század második felére lehet tenni, a XIX. század során már általános a falusi lakosság beáramlása a városokba, ez azonban nem függ össze a földtől való megfosztással, mert ez csak csekély mértékű. A városokban textilmanufaktúrák alakulnak.

A XIX. század második felében a dunai vilajetben 31 város van, amelynek a lakossága 5000 főn alul van, 12 város lakossága 5000—10 000 fő között van, kettő pedig meghaladja a 10 000 főt. Ugyanakkor a már önálló Szerbiában és Görögországban csak a főváros lakossága számottevő, egyébként a kisvárosok vannak többségben. A városi lakosság 46%-a iparral foglalkozott, 16%-a kereskedelemmel, mindössze 19%-a mezőgazdasággal, vagyis a dunai vilajet városai valóban ipari-kereskedelmi központok. Ekkor jöttek létre az első gyárak, a szliveni állami posztógyár, amelyet Dobri Zseljatzkov alapított, vagy a Gümüsgerdanok textilgyára, amely állami támogatással működött.

A disszertáció főbb új eredményeit a szerző a következőkben foglalta össze: a városi élet már a XV—XVI. században jelentős, ami csak úgy értelmezhető, hogy a korábbi élénk városi fejlődést a török hódítás nem törte derékbe, hanem az folytatódott, tehát nem a török kormányzat szervezte meg a városokat. A céhen belüli differenciálódást az állam igyekezett megakadályozni. A XVIII. században mégis megfigyelhető már egy gazdagabb réteg elkülönülése. (A több ezer garas értékű városi házak a lakosság 3,6%-ának a kezében vannak, az 500 garasnál kevesebbet érők 87,4% birtokában.) A meginduló gazdasági változások a birodalom mindegyik balkáni nemzetiségénél egy hazai nemzeti burzsoázia kialakulására vezetnek, kivéve a török nemzetiséget. Ez a birodalom egyik sajátossága.

A tőkés viszonyok elsősorban a textiliparban bontakoztak ki. A céhen belüli gazdag vezetőréteg mégsem igyekezett a céhrendszer kereteit felszámolni. Ennek az oka egyrészt az, hogy a teljesen szabad tőkés fejlődést a török kormányzat igyekezett megakadályozni, ugyanakkor viszont a céhrendszert továbbra is támogatta. Ezért a gazdagok sem voltak érdekelve a céhrendszer megszüntetésében. A változó kereslet különben szükségessé tette, hogy a tőke minél könnyebben átcsoportosítható legyen. Ezért is maradt sokáig a gyár helyett a manufaktúra az uralkodó üzemforma a nagyobb vállalkozásokban.

Az 1830—60-as években jelentősen megnőtt a városokban a bolgár lakosság arányszáma. A városi lakosság 60%-a iparral és kereskedelemmel foglalkozott. Jelentős volt a belső migráció, a falusi lakosság beáramlása, ezek nagyjából kézművesek voltak. A differenciálódás nemcsak a nemzetiségeknél mutatható ki, hanem a török lakosságon belül is, tehát török mezőgazdasági munkások és segédmunkások is voltak, akik bekapcsolódtak a belső migrációba, hogy munkaalkalomhoz jussanak.

(*Etudes Balkaniques* 1971. 4. szám 28—54. l.)

N.

Leonid Żytkowicz:

Terméseredmények Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában a XVI—XVIII. században

A tanulmány a Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1970. évi 2. számában megjelent részletesebb munka eredményeinek összefoglalása. Slicher van Bath 1963-ban kiadott európai áttekintését kívánja kiegészíteni (A. A. G. Bijdragen X. köt.), amely

csak lengyel anyagot használt fel, pedig egyéb országok vonatkozásában már akkor is állt rendelkezésre anyag, azóta pedig még bővült. Az egykori lengyel területekre vonatkozó szovjet kutatási eredményeket is felhasználja a szerző. Utal arra, hogy forrásanyag csak a nagybirtok vonatkozásában található. Áttekinti a lengyel kutatás eredményeit 1919-től, a cseh kutatást 1949-től és a magyart az 1930-as évektől.

A továbbiakban néhány módszertani kérdést vet fel. Elsőnek azt, vajon úgy érdemes-e a termést számolni, hogy hányszorosa az elvetett magnak, (ahogy a forrásokban található), vagy pedig az egy hektár területre eső termést jobb mázszában számolni. Mint-hogy erre közvetlen forrásadatok nincsenek, és a megművelt föld nagysága is eléggé bizonytalan, az első módszert alkalmazza. A másik kérdés, vajon egy birtok adatait érdemes-e feldolgozni hosszabb időtávon, vagy egyidőben több birtok adatait. A hosszabb időszakból számított átlagokat félrevezetőeknek tartja. Egyetért Andrzej Wyczańskival abban, hogy minél egyszerűbb számítási módokat kell alkalmazni, az átlagtól való nagy eltéréseket kell jelezni. Az egyes országok egész területéről úgy sincsenek adatok, ezért a tipikus termésátlagokat kell megkeresni, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő. Tisztában kell lenni azzal, hogy a történeti kutatás jelenleg még csak az adatgyűjtés szakaszában van. A számításoknál a vetőmag hányzorosát lehetőleg egész számokra érdemes kikerekíteni, ha erre van elegendő adat. Nyilvánvalóan az összefüggő hosszabb idősorok a legmegfelelőbbek, de ilyenek általában csak a XVIII. században akadnak, tehát a szétszórt adatok is felhasználhatók. Felhívja a figyelmet arra, hogy a cséplés áthúzóhatott az egyik évről a másikra, így a kicséplelt termés és a vetőmag összevetése nem ad reális képet, igaz, hogy hosszabb idősorok esetében ez a mozzanat kiegyenlíthető. Csak az egészen magas vagy alacsony terméseknél kell erre is számítani.

Felveti az összehasonlíthatóság problémáját is, tekintettel az egyes országokon belül is megmutatózó földrajzi, éghajlati és egyéb különbségekre. Lengyelországot ennek megfelelően hat régióra osztja fel (Nagy-Lengyelország és Pomeránia, Mazóvia és Podlasie, Kis-Lengyelország, Ruthénia és Ukrajna, Litvánia és Belorusszia és végül Szilézia), Csehországot egy régióként veszi Morvaországgal együtt, Szlovákiát külön régióként Magyarországon belül (mert szlovák és magyar történészek egyaránt foglalkoznak vele és így viszonylag sok anyag gyűlt össze), Magyarországot is egy régióként, amely gyakorlatilag a dunántúli és az északkeleti országrész adatait öleli fel. A periodizáció vonatkozásában abból indul ki, hogy az 1570-es évek, a XVII. század dereka és a XVIII. század dereka jeleznek itt bizonyos korszakhatárokat a mezőgazdasági termelés szempontjából, de a többi területen ezek nem alkalmazhatók egységesen. Ezért végül is három korszakot választ szét: 1. a XVI. század és a XVII. század első fele (1655-ig); 2. a XVII. század második fele és a XVIII. század első fele; 3. a XVIII. század második fele (1805-ig vannak adatok). Három táblázatot állít össze a három korszaknak megfelelően, mindegyiken külön jelezve az egyes régiókat, ezen belül is két csoportban: az A csoportban az egyes birtokok adatainak az összegezését adja (ez az összes adatoknak mintegy 40%-át teszi ki), a B csoportban azokat az adatokat, amelyek egy időben több birtok vagy egy birtok több időpontból vett terméseredményeiből adódnak. Összesen 9801 terméseredményt tudott összegezni, ennek 18,6%-a az első korszakból való, 26,3%-a a második korszakból, és 55,1%-a a harmadikból. Az adatokat a három táblázatban úgy csoportosítja, hogy a régiók és az A és B csoport szerint felbontva közli, hogy hányszor volt a termés 0–2-szeres, hányszor 2–4-szeres, vagy a négyszeresen felül. Minthogy a harmadik korszakban a zab kivételével a terméseredmények már magasabbak, itt a 0–3, 3–6 és 6 fölötti csoportosítást alkalmazza, csak a zabnál hagyja meg az eredetit. Figyelmeztet még arra is, hogy a rossz terméseknél nem lehet megállapítani, hogy ezek mennyire voltak csak helyi jellegűek, esetleg csak egy birtokot érintők, vagy mennyiben voltak országosak.

A táblázatokból bizonyos óvatos következtetések levonhatók. Az első korszakban valamenyi régióban alacsonyak a termésátlagok, búzából és árpából kevesebbet vetettek, de ezek valamivel nagyobb átlagokat eredményeztek. A második korszakra vonatkozólag nem minden régióból van elég adat, itt az állapítható meg, hogy Csehország már előretört, nagyobbak a termések, de átlagosan is a többségben a négyszeres felett van a termés. A harmadik korszakban már általánosnak mondható a termések növekedése, Lengyelországban (a zab kivételével) a 3–6-szoros termés a többség. Magyarországon a javulás nem mutatkozik egyértelműen, Szlovákiában igen. A grafikus ábrázolás nem hoz értelmezhető fejlődésvonalat, ezért ezt a módszert nem is alkalmazta.

A fő tanulságot abban látja, hogy az eddig csak lengyel vonatkozásban vizsgált alacsony termésátlagok nem jelentenek lengyel sajátosságot, hanem mindenütt megmutatkoznak. Egyértelmű Csehországnak az átlagosnál gyorsabb fejlődése. Viszont figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy egyedül Lengyelországból szállítottak ki nagy mennyiségben gabonát, a többi országban ezt helyben fogyasztották el (Magyarországon jelentős részben az itt állomásozó katonaság). Meg kellene tehát vizsgálni azt is, hogy ez a tény milyen szerepet játszott. Ugyancsak ki kellene kutatni a termés alakulásának társadalmi kihatásait, a robot alakulását, a majorsági gazdálkodás kiterjedését, a parasztság elszegényedését.

(*Acta Poloniae Historica XXIV. 1971. 51–71. l.*)

N.

Richard Grassby:

A profitráta a XVIII. századi Angliában

A történettudomány eddig a XVII. századi kereskedelmet jövedelmezőnek tartotta, de ezt az állítását nem tényekre, hanem a kereskedelmi tevékenység általános analízisére alapozta. Kétségtelen, hogy pontos mennyiségi kimutatásokat készíteni, különösen rövidebb periódusok esetén, szinte lehetetlen, és ennek oka elsősorban az, hogy a korabeli források alkalmatlanok fogalmilag tiszta elemzésre. A kereskedelem jövedelmezőségéről nem ad hiteles képet sem a külkereskedelem állami ellenőrzésének statisztikája, sem a korabeli találgatások. Mérvadó forrásként csak az üzleti főkönyvek jöhetnek számításba. Hosszabb időszakokra elsődleges forrás a Kelet-Indiai Társaság rendszeresen vezetett üzleti elszámolása, de itt mindig figyelembe kell venni a Társaság különleges helyzetét is. Részeredményeket kaphatunk az egyes cégek és vállalkozások üzleti könyveiből, amelyek azonban töredékesek és fennmaradásuk teljesen esetleges volt. A források értékeléséhez figyelembe kellett venni kezdetleges voltukat: a társaságok esetében nem ismerjük a belső működési mechanizmust, és itt fennáll a tudatos korabeli hamisítás veszélye is; az egyenlegeket általában nem szabályos időközökben, hanem esupán az üzleti könyv egyes oldalainak betöltésekor készítették; még sokkal nehezebb az üzleti veszteségek meghatározása, mert a veszteségekről még ritkábban készítettek kimutatást mint a nyereségről, ha egyáltalán készítettek ilyet; egyes kivételektől eltekintve az üzleti feljegyzések alapján nem lehet elkülöníteni a kereskedelmi profitot a vállalkozó egyéb gazdasági tevékenységeitől, nem különböztették meg az üzleti és a magán költségeket, vagy például a bruttó illetve nettó bevételt. A kereskedők az egyes üzletekből származó nyereségüket úgy számították ki, hogy egyszerűen vették az áruk beszerzési árát, ehhez hozzáadták saját költségeiket, és ezt levonták az eladási árból; azaz profitrátaik a forgótőkére és a forgalomra vonatkoznak, nem pedig

a valódi költségekre. A felhalmozási rátát általában megkaphatjuk a nyereség és veszteség adataiból, függetlenül a bevétel forrásaitól, de a profitráta számítására nem alkalmas egy kereskedő induló tőkéjének és halála időpontjában meglévő javai értékének összehasonlítása. Az angol források alapján legtöbbször a felhalmozási rátát és a javak megtérülési idejét lehet csak megbecsülni.

Az 1600 előtti kereskedelmi profitra szinte semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezünk. Általában feltételezik, hogy Itáliában 15%-kal számolhatunk. Londonban 8%-ot már elfogadható nyereségként fogadtak el, a borskereskedelemben 10% volt az átlagprofit. A városi befektetések feltehetően kb. 5%-ot hoztak. A XVI. század közepén a két legszerencsésebb kereskedő, Sir Thomas Gresham és Thomas Kilson kb. 14,3%-os profitrátát volt képes felmutatni.

Az 1600 és 1624 közötti időszak a prosperitás jeleit mutatja. A kamatok rendeletileg szabályozott megengedett maximuma 10% volt, ezzel szemben a Kelet-Indiai Társaság tevékenysége évi 25% nyereséget hozott. A magánvállalkozások kb. 7,25% évi nyereséggel jártak. Kevésbé felkapott kereskedelmi útvonalakon a nyereség ennél alacsonyabb volt.

1624 és 1651 között a maximális kamatlábat 8%-ban szabták meg, és a kereskedelmi haszonkulcs is alacsonyabb volt. A Kelet-Indiai Társaság 1632 és 1640 között kb. 21,9–17,8% körül jövedelmezett és üzletmenete a recesszió, valamint a részvényesek visszalépése miatt erősen visszaesett. Ugyanakkor az egyéni vállalkozások kb. 25%-os profitrátát mutattak fel.

1652 és 1691 között a legmagasabb törvényes kamatláb 6%-ra esett vissza. A nagy társaságok az óriási egyéni tőkebefektetések dacára is csak viszonylag keveset jövedelmeztek. A Royal Africa Company profitrátája 7% volt. A Kelet-Indiai Társaságról a különböző feldolgozások eltérő képet adnak. A főkönyv alapján a részvények árfolyamának állandó emelkedése mellett kb. évi 15%-os profitrátával számolhatunk. 1685 és 1688 között a ténylegesen kifizetett osztalék csupán 3–4% volt. Az egyéni vállalkozások ennél eredményesebbek voltak, kivéve a hajózást, amelynek nyeresége a biztonság növekedésével stagnált.

1691 és 1713 között a kamatláb 6% maradt. A profitok továbbra is tartósan estek. A Hudson Bay Company pl. nem tudott osztalékot fizetni. A dohány-kereskedők az igen magas kockázat ellenére is 10–16 év alatt csupán 141%-os hasznot tudtak felmutatni. A Kelet-Indiai Társaság tevékenységében az 1682 évi csúcs után tartós visszaesés következett be, 1699 után egy ideig nem fizettek osztalékot. Az egyéni vállalkozóknak még mindig jobban ment, az átlagos profitráta itt kb. 19% volt. A skót kereskedők tengerentúli útjaikon kb. 30%-ot kerestek. A hagyományos útvonalakon a profitráta csak 6% volt.

1713 után a kamatláb 5%-ra esett. A kereskedelemben lényeges új tendenciák még nem jelentkeztek. 20% bruttó profitot jónak ismertek el. A legjövedelmezőbb a karib cukorkereskedelem volt 10–15% netto profittal. Erre a periódusra egyébként már lényegesen több hiteles forrással rendelkezünk.

A XVII. században a kereskedelmet a legszélesebb körökben az egyéni vállalkozások prosperitásával és a gazdasági felemelkedéssel asszociálták. Egy korabeli feljegyzés arról tanúskodik, hogy a kereskedelmet hatszorta jövedelmezőbbnek vélték a földbirtoknál. A kor eszménye bizonyos értelemben a tehetsége révén meggazdagodott kereskedő „self made man” volt.

Ezzel szemben a kutatások alapján megállapítható, hogy a XVII. században a kereskedelmi profitráta végig alacsony volt, sőt a század folyamán csak csökkent. A rövid idő alatt elért egyes sikerek nem mérvadóak, hiszen a kereskedelem jövedelmezősége a hosszabb időszakra számítható rendszeres nyereség mértékén mérhető csak. A polgár-

háború alatt a felfedező utakba, gyarmati ültetvényekbe és flottákba fektetett tőke nagy része nyom nélkül odaveszett és általában a pénzválság minimális szintre nyomta vissza a profitot.

Azt is állíthatjuk, hogy a tőkefelhalmozás útja nem elsősorban a kereskedelem volt. Egy kiskereskedő, aki mondjuk 100 font sterling tőkével vágott az üzletbe és átlagosan 10% profitot ért el, valamint szisztematikusan felhalmozta nyereségét, miközben igen keveset költött magára és családjára, harminc év alatt még mindig csak 1740 font tőkét mondhatott magáénak. Akik nagyobb induló tőkével rendelkeztek, azok ki tudták várni a kedvező piaci lehetőségeket, jobban diverzifikálhatták érdekeltségeiket, tehát learathatták a hasznot. 500 font indulótőke után egy életút végén kb. 5000 font tőkét, de 5000 font indulótőke után már 10–20 000 fontos vagyont lehetett remélni. De a nagy vagyonok maguk eredetileg nem az árukereskedelemből származtak. A kereskedelemben csak a hosszú és kemény takarékoskodás lehetett a felhalmozás alapja. Ha a burzsoázia felemelkedése a kereskedelmi profitoktól függött volna, akkor ez a folyamat évszázadokat vett volna igénybe.

Másrészt azt is látnunk kell, hogy a profit nem nőtt automatikusan a kereskedelem növekedésével együtt. Sőt a profitráta a külföldi konkurencia következtében eshetett is. Egyes új árucikkek bevezetése révén még nem lehetett tartós sikert remélni, mert a kereskedők inkább egyes piacokra specializálódtak és nem egyes cikkekre, ami azzal a következménnyel járt, hogy a cserébe kapott visszáru változott a helyi piaci feltételektől, másrészt így az egyensúlyi állapot mindig gyorsan helyreállt. Ennek tudható be az is, hogy a század folyamán egyes hagyományos piacok elvesztését korántsem pótolta az új piacok meghódításából adódó kisebb nyereség.

Az angol árucikkek sok esetben nem bírták a versenyt a külföldi árakkal, és csak néhány kiváltságos helyzetben levő kereskedő engedhette meg magának, hogy a termelési költségek esetleges növekedését a belföldi fogyasztókra illetve a külföldi vevőkre hárítsa. Így egy rövid válságperiódus évtizedek óta virágzó kereskedőcégeket gyorsan tönkretethetett. A hagyományos piacok felvevőképessége ugyanis rendkívül rugalmatlan volt.

E tekintetben nincs igazán nagy különbség a társaságok és az egyedi vállalkozások között. Az egyedi utak sokkal rugalmasabban követhették a piaci változásokat, mint a túl bürokratizált nagy társaságok, azok viszont részleges monopóliumokkal rendelkeztek. A XVII. században pl. csak a távol-keleti kereskedelem volt mindig jól jövedelmező.

Végül még egy tényező jelentkezett. Ha a profitlehetőségek rosszabbodtak, akkor a kereskedő közösség merevedni kezdett és szigorúan korlátozták az új vállalkozások lehetőségeit, sőt esetleg egyes piacokat gyakorlatilag monopolizáltak. Így kialakult a század folyamán a kereskedelem minden ágában egy viszonylag kiegyenlített, a kockázathoz képest és abszolúte is igen szerény profitráta, amely érdekes módon mint átlagprofit körülbelül a rendelkezett engedélyezett általános kamatláb körül mozgott.

A kereskedelmi profitok összehasonlítása más üzletágak nyereségességével félrevezető lehet, mert nem tisztázhatóak a tényleges profitok, elsősorban a finansziális üzletekben. Bizonyos összehasonlításokra mégis van mód.

A legbiztosabb befektetési lehetőség a földbirtok volt. A profitráta itt azonban netto 3–3,5% volt csupán évente. Ezenkívül megfelelő mezőgazdasági szakismereteket és rendkívül sok energiát igényelt egy földbirtok állandó irányítása.

A városokban befektetett tőkék nyereségesebbek voltak. A városok újjáépítése és gyors növekedése a spekulációs tőke számára tág teret nyújtott. A profitráta netto 8% körül mozgott, ugyanakkor azonban sok volt a bizonytalansági tényező, pl. a gyakori városi tűzvészek.

A legjövendelmezőbb a kamatra való pénzkölcsönzés volt. Itt persze különbséget kell tenni a jogilag biztosított és a spekulatív hitel között. A biztosított hitel kamata alatta maradt általában a rendeletileg engedélyezett maximális kamatlábnak, 3,5–5,4%-ig terjedt, bár a Kelet-Indiai Társaság 6% kamat mellett nyújtott hitelt. Az ilyen biztos hitel sokszor politikai tényezőkön múltott, a század folyamán a súlypont az 5–6%-os kamat melletti hosszú lejáratú hitelek felé tolódott el. A spekulatív magán pénzkölcsönzés kamata persze jóval magasabb volt, elérte sokszor a 35%-ot. Az ilyen üzlet még az adó alól is kivonta magát. Ezzel szemben komoly kockázatot kellett a hitelezőnek vállalnia. Sokat számítottak a jó kapcsolatok, mert vadászni kellett a megszorultakra. Ebben az üzletágban napirenden voltak a nagy bukások is, végül igen kevesen éltek meg ebben a pénzügyi dzsungelben. A század végefelé az állami hitelpiac stabilizálódott, és határozottan létrejött egy olyan tendencia, hogy a kereskedők kezdtek járadékosokká válni.

Ezt a tendenciát a kortársak is észrevették. Locke és mások úgy látták, hogy a kereskedelmi profitnak a kamatláb kétszeresének kell lennie ahhoz, hogy vonzó tőkebefektetéssé váljék. Hasonlóan vélekedett Adam Smith, míg Josiah Child úgy látta, hogy a kereskedelmi profitrátának 2–4%-kal kell magasabbnak lennie a kamatlábnál. Kétségbe kell azonban vonnunk, hogy a XVII. században valaha is így lett volna. Miért vonzotta mégis a kereskedelem a szabad tőkét?

A nyereségek és a kezdetleges részvénytőzsdé bizonytalansága a tőkepiacon megjelenő jelentős fölös tőkék következménye volt. Ez a tőketömeg befektetési lehetőségeket keresett. Mivel a belső fogyasztás rugalmatlan volt, a terjeszkedés a tengerentúli piacok felé irányult. A beruházási struktúrát így elsősorban a tőkepiac keresleti és kínálati viszonyai, és nem a kereskedelmi profit határértékei határozták meg. Az azonos kockázat melletti eltérő profitrátákat a tőkepiac tökéletlenségének rovására kell írunk, hiszen ebben a korban még nem beszélhetünk a tőkék szabad áramlásáról még nemzeti keretek között sem. A kereskedelmi profitráta esése esetén sem volt tömeges lehetőség a kereskedelmi tőkének az üzletből való visszavonására és átcsoportosítására.

További kérdés azonban az, hogy vajon a kor kereskedői egyáltalán összehasonlíthatóak-e nyereségüket más üzletágak profitrátaival. Erre nemmel lehet válaszolni, mert a korabeli könyvelési viszonyok ezt nem tették lehetővé. Még a Kelet-Indiai Társaság sem számította ki pontosan bevételét. A jobb kereskedőházak csupán három évenként végeztek durva becsléseket e tekintetben. Azaz, a kereskedőknek nem volt olyan áttekintésük és információellátottságuk, amely lehetővé tett volna egy viszonylagosan racionális választást a kereskedelmi üzletág és a többi befektetési lehetőség között. A korabeli üzletemberek döntő többsége nem követte automatikusan a piac erőinek mozgását. Döntéseiket nagyban hagyományok és előítéletek befolyásolták. Ezért nem voltak érdekelve a pontos kalkulációban sem. Egész tevékenységüket érzelmeik, a kereskedő közösség etikája, a családi hagyományok határozták meg.

(*The English Historical Review* 1969. 333. szám 721–751. l.)

H.

B. N. Mironov:

Árforradalom Oroszországban a XVIII. században

A cím az európai ár- és bértörténetben csak felszínesen tájékozott olvasó számára is meglehetősen új, hiszen ez eddigi irodalom tanúsága szerint az árforradalom XVI. század második és a XVII. század első felében zajlott le, s az 1650 és 1750 közötti évszázad éppen nem az áremelkedés, hanem a regresszió időszaka, s az 1750 után kezdődő lassú emelkedést sem lehet „forradalmi” jelzővel illetni.

Mironov tanulmányának címe mégsem tévedés, adatgazdag publikációja kétségtelenül bizonyítja, hogy Oroszországban az árforradalom nem a XVI—XVII. században, hanem a XVIII. században zajlott le.

A nagy elemző és összefoglaló ártörténetek nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a felfedezések által kiváltott árforradalom eljutott-e, és ha igen, mikor Oroszországba. Lengyelország és a Baltikum kivételével a kelet-európai árak alakulása általában ismeretlen a szakirodalomban. Ebben az is közrejátszik, hogy az ártörténet a Szovjetunióban (miként nálunk is) a gazdaságtörténet legkevésbé tanulmányozott területe. Ez azért is meglepő, mert a helyi adminisztráció a XVIII. században már havonta gyűjtötte az adatokat a különböző — elsősorban mezőgazdasági — termékek áráról. Indexnek tekintve az 1701—1710 közötti átlagárakat, az összesítések szerint 1796—1801-ig a rozs ára 555-re, a zabé 588-ra, a búzáé 551-re, az árpapé 587-re, a hajdináé 523-ra, a kendermagé 507-re, a húsé 706-ra és a vajé 545-re nőtt. A felsorolásban nem szereplő összesen 12-féle fontosabb mezőgazdasági termék ára átlagosan 580%-kal nőtt. Legnagyobb arányban a hús (7,1-szeresre), legkevésbé a kendermag (5,1-szeresre).

Az ipari és kereskedelmi cikkek árának alakulásáról nincsenek olyan megbízható adatok, mint a főbb mezőgazdasági termékekről, de Pétervár és Moszkva árai átlagosan mintegy négyszeres növekedést mutatnak (Pétervár 3,7-szeres, Moszkva 4,3-szoros). Oroszországban is érvényesült tehát az európai árforradalom egyik sajátossága, a mezőgazdasági termékek árai gyorsabban növekedtek az ipariaknál.

Oroszország gazdasági életében a XVIII. században döntő súlya volt a mezőgazdaságnak. A mezőgazdasági árak alapján az általános ármozgást is fel lehet vázolni, mivel az iparcikkek alig befolyásolták az országos átlagot.

A XVIII. századi általános árváltozásoknak a szerző szerint három szakasza volt Oroszországban. Az első 1700-tól 1729-ig tartott, amikor az árak mintegy kétszeresre nőttek. A második szakaszban, 1730 és 1759 között az árak stabilizálódásának lehetünk tanúi, az 1720-as évek szintjén. A harmadik fázisban 1760 és 1801 között ismét mintegy 2,5-szeres emelkedést tapasztalhatunk az 1760-as évek árszintjéhez képest. Az együttes növekedés a század folyamán kb. 5,8-szoros. Az árak rendszeres növekedéséhez nem férhet kétség, sőt a területi különbségek is vizsgálhatók. Az emelkedés a század elején az északi és észak-nyugati kormányzóságokban kezdődött és fokozatosan terjedt át a többi tartományra.

A legfontosabb kenyérgabona, a rozs árait 1551-től kezdve lehet vizsgálni Oroszországban, így a szerzőnek lehetősége nyílt arra is, hogy az átlagárak XVIII. századi alakulását egy szélesebb, több évszázadot felölelő folyamat részeként szemlélhesse.

E vizsgálatok rendkívül tanulságosak s egyértelműen bizonyítják, hogy az árforradalom a XVIII. században bontakozott ki Oroszországban. Az ezüst grammsúlyra átszámított rozsárak alakulása azt mutatja, hogy a XVI. század derekán 1,7-szer drágábban lehetett vásárolni, mint a XVIII. század első évtizedében. Ebből levonható az a következtetés, hogy a XVI. század második felében és a XVII. században az árak Oroszországban csökkentek. A XVIII. századi gyors növekedés a XIX. században tovább folytatódott, s a XX. század elején a rozs ára 9,1-szer volt magasabb, mint 1550 körül s 15,5-szer, mint 1700-ban.

Az oroszországi és nyugat-európai árak alakulása — már az eddigiekből is kivilágított — a XVI. századtól kezdve nem volt szinkronban. A XVI. század második és a XVII. század első fele Nyugat-Európában az „árforradalom” időszaka. Oroszországban az árak nem emelkednek, hanem csökkennek. A XVII. század második felében Európában regressziós folyamat kezdődött, s 1700-ig Oroszországban is árcsökkenés tapasztalható. A XVIII. század első felében Nyugaton a csökkenés tovább tart, egészen a század derekáig, Oroszországban azonban viharos áremelkedés kezdődik, amely a század egész

folyamán érvényesül. A XVIII. század második felében a regressziós mélypont után Európában is megindul az árak emelkedése, üteme azonban sokkal lassúbb, mint Oroszországban, fél évszázad alatt mintegy 40–80%-os. A XIX. században az európai és oroszországi árak dinamikája szinkronba került.

A fenti összehasonlítás is bizonyítja, hogy Oroszországban az árforradalom késve, nem a XVI–XVII. században, hanem csak a XVIII. században jelentkezett.

Az európai árforradalom kiváltó oka a XVI. században a nemesfémek nagyarányú beáramlása s annak következtében a forgalomban levő pénzmennyiség megnövekedése volt. A termékek árának növekedésében valójában a pénz olcsóbbá válása, elértéktelenedése fejeződött ki. Ez az elértéktelenedés Oroszországban a XVI–XVII. században nem tapasztalható, így a XVIII. század első éveiben az ezüst és a nemesfémek 6–7-szer voltak drágábbak Oroszországban, mint Nyugat-Európában, illetve a gabonafélék ennyivel olcsóbbak. A XVIII. század folyamán a különbség 3,5-szeresre csökkent, a XIX. század elején pedig már csak kétszeres volt. A nemesfémek (illetve a belőlük vert pénzek) árának teljes nivellálódása Oroszország és Nyugat-Európa között csak a XX. századra ment végbe.

Azokat az okokat kutatva, amelyek a fenti különbséget létrehozták Európa és Oroszország között, a szerzőnek át kellett tekintenie az Oroszországban forgalomban levő pénz mennyiségének változásait a XVIII. században. Ha Nyugat-Európában a pénz tömegének megnövekedése okozott árforradalmat, feltételezhető, hogy a XVIII. századi oroszországi árak nagyarányú emelkedése mögött is a pénzmennyiség emelkedése áll. Valóban, a szerző számításai szerint az egy főre eső pénzmennyiség (1764. évi ezüstkopejkában számítva) 1700 és 1801 között 112-ről 833-ra, 744%-kal növekedett, miközben az árak 580%-kal emelkedtek.

A pénzkibocsátás és az árak változása között nem minden esetben volt meg az összhang. A XVII. század végén még olyan nagy volt a pénzhiány Oroszországban, hogy hiába nőtt a század folyamán ötszörösére a kibocsátott pénzmennyiség (egy főre számítva), mégsem okozott áremelkedést. Ez csak a XVIII. század 10-es éveiben következett be, amikor az egy főre eső pénztömeg 2,1-szeres növekedését az árak 1,63-szoros emelkedése követte. A pénzmennyiség és az árak növekedése, amint látható, nem együttesen haladt. A különbség kiegyenlítődése csak a 20-as években ment végbe, amikor a pénztömeg nem nőtt, az árak viszont újabb 1,6-szeres emelkedést mutattak. Az árak és a forgalomban levő pénzmennyiség diszszonanciáját részben a 20-as évek elején ismétlődő terméketlen évek okozták, részben pedig az a később is tapasztalható tendencia, amely azt mutatja, hogy az árak csak bizonyos késéssel reagálnak a pénzkibocsátásra. Így a 30-as években Oroszországban a pénz és az árak azonos szinten maradtak, a 40-es években egyformán nőttek, de amikor az 50-es években a pénztömeg ismét 38%-kal nőtt, az árak nem emelkedtek, hanem 14%-kal csökkentek, s csak később, a 60-as, 70-es években kerültek ismét szinkronba a forgalomban levő pénzmennyiséggel. A változások vázolt dinamikája a XVIII. század 80-as és 90-es éveiben is érvényesült, bár a fokozódó papírpénz-kibocsátás, a nominális és valóságos árak közötti eltérés elfedte az árak igazi változásait.

Az oroszországi pénzforgalom fenti alakulása azt is mutatja, hogy az árforradalom nem az európai és amerikai nemesfémek beáramlása, hanem a helyi pénzkibocsátás eredményeként jött létre. Az árak növekedésében nagy szerepet játszott, hogy a réz- és papírpénz vásárlóértéke nem felelt meg belső értéküknek. Ez az ellentmondás a XVIII. században nem inflációra vezetett, hanem elértéktelénítette az arany- és ezüstpénzt is, más szóval az árak nemcsak papír-, hanem arany- és ezüstpénzben is emelkedtek. Ez az áremelkedés végső soron az európai és orosz árak közötti kiegyenlítődést szolgálta. A XVIII. században hétszeresre növekvő külkereskedelem révén az európai piac a maga

magas áraival ösztönözte az orosz árforradalmat, s megindította a nivellálódás folyamatát. A növekvő pénzmennyiség hozzájárult az európai és orosz piac árának kiegyenlítődéshéhez.

Ha ezt a nivellálódást az orosz árforradalom legfőbb kiváltójának tekintjük, fel kell tenni a kérdést, hogy miért késett az orosz árforradalom 150 évet. Európa és Oroszország között számottevő kereskedelem volt már a XVI–XVII. században is, az árak nivellálódása mégis csak a XVIII. században ért el számottevő előrehaladást.

A szerző indoklása szerint a XVI–XVII. században a nivellálódást mindenek előtt az gátolta, hogy Oroszországban a nemesfémek bányászata csak a XVIII. században kezdődött, az arany és ezüst egyedüli forrása a külkereskedelem volt, s ezáltal a nemesfémek elégtelensége magas árakban kompenzálódott. Emellett a kereskedelem viszonylag alacsony színvonala, a csekély népsűrűség és vásárlóképeség is megakadályozta az arany Oroszországba áramlását. Az árforradalom Európában sem volt független a piac fejlettségétől, az orosz piac pedig a XVI–XVII. században igen gyenge volt. Magasan tartották a nemesfémek árát – illetve alacsonyan az árakat – a kincstár thezaurációs törekvései is.

† A XVIII. században mindezek a feltételek megváltoztak. Ugrásszerűen nőtt Oroszország külkereskedelme, Ukrajna és a Baltikum megszerzésével olyan területek kerültek orosz fennhatóság alá, ahol jóval magasabbak voltak az árak, mint a régi Oroszországban. Az arany- és ezüstbányászat is olyan mértéket ért el, hogy a század végén évente már 2000 pud ezüst és 130 pud arany került az államkincstárba. A XVIII. században az orosz gazdasági életben stabilitás volt tapasztalható, sem a gabonatermelés és -fogyasztás, sem az ipari termelés helyzetével nem lehetne megmagyarázni az árforradalmat, csak az említett tényezőkkel.

Az árváltozások gazdasági hatása nem volt jelentéktelen. Oroszország bekapcsolódott a nemzetközi munkamegosztásba, a formálódó világpiac részévé vált. A gazdasági élet minden területén erősödtek a kapitalizmus csírái. Az árforradalom, ugyanúgy mint Nyugat-Európában, a kapitalizmus születésének kísérő jelensége volt, egyúttal azonban az egyenlőtlen fejlődésből fakadó különbségek eltüntetésén is munkálkodott Kelet- és Nyugat-Európa között. A XVIII. században megszűnt Oroszországban az a nagyfokú kereslet a nemesfémek iránt, ami a XVI–XVII. századot jellemezte, amely – amint láttuk – részben a Nyugat nemesfém-monopóliumából fakadt s 6–7-szeres ezüstárakat eredményezett a nyugati országokhoz képest. Az olcsó orosz piac azonban szükségyszerűen vonzotta a drága nyugati termékeket, amelyek végül is a nivellálódás létrejöttén munkálkodtak.

Mironov végső konklúziója szerint az árak rohamos növekedése a XVIII. századi Oroszországban nem volt egyéb, mint az európai és oroszországi ezüstárak közötti különbség eltűnése. Ez a folyamat gazdasági értelemben ugyanaz volt, mint a XVI–XVII. századi nyugat-európai árforradalom, vagyis a nemesfémek értékének csökkenése, s szociális és társadalmi következményei is hasonlóak voltak. A vázolt átalakulást, miként a szerző tanulmányának címében is jelezte, nyugodtan lehet árforradalomnak nevezni.

(*Voproszi Isztorii* 1971. 11. sz. 49–61. l.)

O.

V. M. Kabuzan—Sz. M. Troickij:

**Változások a nemesség számában, százalékos arányában és eloszlásában
Oroszországban 1782—1858**

Az oroszországi nemesség a XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében végrehajtott „revíziók”-ból ugyanúgy kimaradt, mint az adómentességet élvező magyarországi az országos adóösszeírásokból. A szerzőknek a nemesség létszámának, arányának meghatározására irányuló kutatásaikban így más jellegű forrásokat kellett megszólaltatniuk. A kortársak (F. Hermann, M. P. Zablockij, P. Köppen) és a mai történészek becsléseinek áttekintése után azokat a kútfőket veszik számba, amelyek feltárásából és elemzéséből tanulmányuk megszületett. Az 1783—1796 közötti időszakra és a XIX. század első évtizedére a különböző kormányzóságok topográfiai leírásait használták, amelyek célja többek között a lakosság különböző rétegeinek számbavétele volt. Felhasználták a XVIII. század 70-es éveinek végén és a XIX. század 20-as éveinek elején született kormányzósági jelentéseket, amelyek nemcsak a lakosság demográfiai adatait közlik, hanem az agrártermelés kutatóinak is becses anyagot nyújtanak a különböző növényi kultúrák elterjedéséről, arányáról, hozamairól stb.

Fontos forrásaik voltak a XIX. század eleji általános földmérés összesítő jegyzékei, amelyekbe igen sok adatot bevettek a lakosság különböző kategóriáiról is. Végül felhasználták a XIX. század 30-as 40-es éveire a helyi rendőri szervek jelentéseit és 1858-ra az adminisztrációs rendőrségi számítások anyagát.

A szerzők táblázatokban is összefoglalt adatgyűjtő munkájának eredményei arról tanúskodnak, hogy a Kaukázusontúl, Lengyelország, Finnország és Kazahsztán nélkül számított Oroszország területén a vizsgált 76 esztendő alatt a nemesség létszáma igen jelentős, mintegy 4,3-szeres növekedést mutat, 108 ezerről 464 ezerre. Ez a növekedési ütem magasabb volt az össznépeesség kétszeres növekedésénél, s ezért a természetes szaporodással nem is magyarázható. A növekedés igazi okai között szerepel Lengyelország második és harmadik felosztása, amit az is mutat, hogy az emelkedés nagy része a XVIII. század utolsó két évtizedére esik, amikor a bekebelezett egykori lengyel területekkel 108 ezerről 363 ezerre (3,4-szeresre) nőtt Oroszország nemeseinek létszáma.

A területi megoszlás is azt mutatja, hogy a Lengyelországgal határos kormányzóságok százalékos arányait a nemesség sehol másutt nem érte el. Lítvánia és Bjeloruszlia kormányzóságaiban az összlakosságon belül 2,41—5,50% között, Ukrajna nyugati kormányzóságaiban (kijevi, podoliai, volhiniai) 7,79—30,2% között alakult a nemesek százalékos aránya, míg a többi kormányzóságban általában nem érte el az 1%-ot. Azokon a területeken, amelyek Lengyelország felosztásai során kerültek Oroszországhoz, együttesen 6,88—3,64% között alakult a nemesek arányszáma, míg az egykori lengyel területek nélkül számított Oroszországban csak 0,64—0,92% között.

Az összlakosságon belüli arányoktól függetlenül, a nemesség növekedésének üteme nem az egykori lengyel kormányzóságokban volt a legmagasabb. Sőt, amikor I. Miklós a XIX. század 30-as éveiben felülvizsgáltatta a nemeseleveleket, Ukrajna nyugati tartományaiiban mintegy 44%-kal, a podoliai kormányzóságban csaknem 75%-kal csökkent a nemesség abszolút száma.

A többi tartományban nem csökkent, hanem nőtt a nemesség száma 1795, Lengyelország harmadik felosztása után is. A növekedés üteme a régi orosz kormányzóságokban is meghaladta az össznépeességét, a természetes szaporodás mellett tehát más forrásokat is figyelembe kell venni a nemesi rend létszáma alakulásának vizsgálatakor.

Az orosz nemesség egyes területeket — pl. a Baltikumot — kivéve még a vizsgált időszakban sem volt zárt rend. I. Péter rendelete óta különösen az állami hivatalok révén igen sok új elem került a nemesség soraiba. Nem véletlen, hogy a személyesen

nemességet szerzők aránya az ősi, született nemesekkel szemben 1816 és 1858 között 35%-ról 44,5%-ra nőtt s különösen magas volt az államélet centrumaiban: a moszkvai és a pétervári kormányzóságban.

A nemesség sorainak feltöltődése mellett jelentős változások tapasztalhatók a területi megoszlásban is. Ezek a változások természetesen nem veszélyeztették az egykori lengyel területek vezető szerepét még akkor sem, ha itt csökkent a nemesek száma.

A régi orosz kormányzóságok között az uraliakban és a volgaiakban, valamint Szibériában volt a legnagyobb arányú a nemesség növekedése. Ebben részint a nemesség kolonizációs törekvései, részint a tartományok közötti nivellálódás jutott kifejezésre. 1782-ben ugyanis éppen az említett tartományokban volt a legalacsonyabb a nemesség aránya az össznépeességben belül. A központi-ipari és az észak-nyugati tartományokban 5—8-szor lassabban nőtt a nemesség száma, mint egyes urali, volgai kormányzóságokban.

(*Izstorija SzSzsZR 1971. 4. sz. 153—169. l.*)

O.

R. A. Church:

A jövedelemrészesedés és a munkáviszonyok Angliában a XIX. században

Churchnek tanulmánya megírásakor saját bevallása szerint egyik célja az volt, hogy bebizonyítsa, nem igaz az az állítás, mintha a XIX. század utolsó harmadában a szakszervezeti vezetők képesek lettek volna elfogadni a tőkés etikát. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a XIX. század e korszakában a tőkés a munkáviszonyok befolyásolásánál nemcsak az egyeztetések módszerének nyitottak utat, hanem olykor és alárendeltben a jövedelemrészesedésnek is.

Az első üzem, ahol ezt a módszert kikísérletezték, a Yorkshire megyében fekvő Normantonban a Briggs gyár volt, ahol az 1850—1860-as években néhány sztrájk nyomán vezették be a módszert, egyfelől, hogy a munkásokat is érdekeltté tegyék a termelés növelésében, másfelől, nagyon tudatosan a szakszervezetek ellensúlyozására, sőt kifejezetten megerősödésük megakadályozására. Church megjegyzi, hogy részvényeket az alkalmazottak részére más üzemekben is kiadtak, de a Briggs gyár volt az első, amely az 1860-as évek idején szerződésbe foglalta a részesedés feltételeit. Eszerint, amennyiben a profit meghaladja a 10 %-ot, akkor a többlet felét szétosztják az alkalmazottak között, akár részvényesek az illetők, akár nem. A részesedés az elmúlt év munkabérével arányos. De a szétosztást még egy rendkívül figyelemreméltó ponttal egészítették ki: ugyanis az a munkás, akinek nem lennének részvényei, csak egyharmadát kaphatja annak a bérkiegészítésnek, amelyhez a részvénytulajdonos rendelkező társa juthat. A szakszervezetek ellenezték az új rendszert, de a kezdeti sikerek a munkások szélesedő táborában kedvező légkört teremtettek. Archibald Briggs pedig a Társadalomtudományi Társaság 1866. évi közgyűlésén bejelentette, ha a részesedés rendszerét általánosan elfogadják, a szakszervezetek elpusztulnak.

Church megjegyzi, az elgondolást nemcsak a Társaság és Briggs népszerűsítette ekkor, hanem olyan jeles közgazdászok, reformerek, vagy szakszervezeti vezetők, mint G. J. Holyoke, George Potter, Frederick Harrison és John Stuart Mill. S valóban 1866—1871 között a munkások részvényvásárlása kiszélesedett, a Briggs-üzemben a termelés emelkedésével a részesedés is nőtt. Az 1870-es évek elején azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, amikor az üzemben a bérszint körüli viták során sztrájkok robbantak ki, a bérkiegészítést pedig a munkásoktól megvonták.

Church a részesedés rendszerének meghonosítására más példát is idéz, többek között a Fox Head gyárat, ahol a tőkés nemcsak közvetetten akarták letörni a szak-

szervezeteket, hanem brutális nyíltsággal megtiltották a munkásoknak, hogy szakszervezethez csatlakozhassanak.

Church megállapítja, hogy a részesedési tervek felvetése és a munkaviszonyok alakulása között egyenes összefüggést lehet megállapítani. Így a legtöbb javaslat a teljes foglalkoztatás és az ipari nyugtalansági periódusokban, sztrájkok idején hangzik el. Ilyen „csúcs”-periódusként jelöli meg a szerző az 1889—1892, 1908—9, és az 1912—1914-es éveket.

A tőkés kísérletezők olykor a munkások filléreit is vissza kívánták tartani az üzem számára. Így a londoni gáztársaság, amely szintén részesedést vezetett be, megkövetelte, hogy a kifizetett összeg feléért az alkalmazottak részvényeket vásároljanak, s ez a „paternalista” módszer nem volt elszigetelt.

Church írása érzékelteti a részesedési rendszer elterjedésének határait is. Megállapítja, hogy összességében 1889—1917 között 771 ezer fontot fizettek ki, s ez a bérekhez és fizetésekhez képest 2—7% között ingadozott, vagyis az arány nem nagyon magas. Ami pedig az alkalmazott részvényeseket illeti, ezek legfeljebb az összrészvények 7%-a fölött rendelkeztek, vagyis a részvényesek gyűlésein érdemben sohasem érvényesíthették elgondolásaikat.

Church rámutat, hogy éppen az 1912—1914-es nagy sztrájkhullám idején, 1912-ben adták ki először a „Profit-sharing and Co-partnership” c. folyóiratot, amelynek a részesedés eszméjét kellett népszerűsíteni. A folyóirat hasábjain sok keresztényszocialista, egyetemi professzor szólalt meg. 1912-től a munkaügyi minisztérium is felkarolta a terveket, ami még csak fokozódott az első világháború idején. Mindennek ellenére a gyakorlati alkalmazás rendkívül vontatottan haladt. A sok terv ellenére a részesedés 1912-ben mintegy 100 000 munkásra terjedt ki, akik közül 28 ezer gázmunkás volt.

(International Review of Social History 1971. 1. sz. 2—16. l.)

J.

V. Ja. Lavericsev:

Az orosz tőkések és a sajtó a XIX. század második felében

A gazdasági viszonyok kapitalizálódása és az ilyen irányba is mutató állami gazdaságpolitika eredményeként a XIX. század derekára kirajzolódott az orosz burzsoázia gazdasági pozíciói, s ezzel párhuzamosan társadalmi és politikai öntudata is formálódott. A központi iparvidék (Moszkva és szélesebb környéke) zömében nemesi és kereskedő-paraszt indíttatású ipari és kereskedő tőkései vezető szerepet játszottak ebben a folyamatban. Az elmaradott orosz gazdasági viszonyok közepette a burzsoázia — különösen az állami megrendelésekből kirekedő rétegei — protekcionista védővámpolitikában volt érdekelve. Az 1850—1860-as években gyengült az orosz kormányzat külkereskedelm-politikájának protekcionista jellege, s ez a központi kormányzóságok burzsoáziájából tiltakozást váltott ki. Tiltakozásukat saját alapítású és befolyásolt folyóiratokon, újságokon keresztül juttatták kifejezésre. Az első lapalapítás a Sipov-fivérek nevéhez fűződött. A kozstromai földbirtokosból lett vállalkozók saját tőkéjük mellett Moszkva környéki, valamint a nyiznyij-novgorodi tőkések és kereskedők adományaiából alapították lapjukat, amelyhez F. V. Csizsov szlavofil orientációjú és I. K. Babst zapadnyik közgazdász professzorokat nyerték meg szerkesztői és munkatársi minőségben. A két szakember eltérő politikai orientációjára utalva a szerző rámutat, hogy emögött az egykorú orosz burzsoázia társadalmi-politikai kérdésekben indifferens volta húzódott meg. Szűken értelmezett gazdasági érdekeiket általános társadalmi-politikai perspektíva nélkül kívánták hangoztatni.

Az 1858-ban alapított „Vesztnyik promislenosztyi” című folyóirat, majd az 1858-ban meginduló „Akcionyer” című lap kezdettől anyagi nehézségekkel küzdött. G. Mark szaratovi vasútépítő vállalkozó, de különösen a moszkvai kormányzóság textiltőkéseinek (pl. a Morozovok) megnyerése enyhítette a pénzügyi gondokat. Utóbbiak akkor kezdtek el érdeklődni a kiadványok iránt, amikor 1860–61-ben már nem csupán Sipovék és a többi alapító érdekeiről cikkeztek, hanem az egész központi iparvidék burzsoáziáját érintő elméleti írásokat publikáltak. Az anyagi nehézségek megszűnése ellenére Babst távozása után hanyatlásnak indultak a kiadványok és fokozatosan megszűntek. 1863-ban az Akszakov szerkesztette „Gyeny” heti mellékleteként, majd 1864-ben egy Csizsov által vezetett rovataként éltek tovább 1865-ig, amikor Akszakov lapját is betiltották. A szlavofil Akszakov és a központi iparvidék tőkésai együttműködésének a nemzeti ipar és kereskedelem védelmének közös érdeke volt az alapja. A szlavofilek bázisuk szélesedését, az említett burzsoá körök társadalmi-politikai súlyuk növelését várták az együttműködéstől.

Az 1866 decemberében megjelent „Moszkva” című hetilap tulajdonképpen a Morozovok és Akszakov kiadványa volt, s a protekcionizmus következetes szószólójaként lett ismeretes. A kereskedelmi flotta, a közép-ázsiai gyapotkereskedelem, de mindenekelőtt a vámtarifa kérdései szerepeltek leggyakrabban a lap hasábjain. Szakemberek mellett maguk a tőkésék is (elsősorban a Sipovok) hangot adtak nézeteiknek és természetesen a szlavofilizmust is népszerűsítette a „Moszkva”. A „nemzeti” burzsoáziának ez a sajtóorgánuma sem bizonyítva hosszúéletűnek. Az általános szlavofil szólamok, a cárizmus dicsőítése mellett ugyanis rendszeresen publikáltak a magasrangú hivatalnokokat, az állami kereskedelempolitikát (amely nem az ő érdekeikhez volt igazítva) leleplező, bíráló írásokat, s ennek következtében a III. Ügyosztállyal gyakran támadt nézeteltérése Akszakovnak. A lap betiltása után a finanszírozók többsége elfordult Akszakovtól, fővárosi lapokban törekedett hangoztatni nézeteit, csupán a Morozovok folytatták továbbra is az anyagiak folyósítását.

Az Akszakovtól való elfordulás a körületekintő óvatosságon túl azzal is magyarázható, hogy az 1860–70-es évtized fordulóján változott a kormányzat vámpolitikája, közeledett a moszkvai burzsoázia érdekeihez, így annak nem volt szüksége önálló lapra, képviselői megelégedtek azzal, hogy más, biztonságosan működő lapokban jelentettek meg időnként egy-egy cikket („Szanktpetyerszburzszie Vedomosztyi”, „Moszkovszkije Vedomosztyi”). Legközelebb — igaz rövid időre — Csernyajeve extábornok szélsőségesen monarchista, antiliberális lapjához, a „Russzkij Mir”-hez került a moszkvai burzsoázia. Csernyajeve lapjával egy időben — az 1870-es évek derekán — „Poletika Birzsevice Vedomosztyi”, majd „Molva” címen megjelenő lapjai tettek szert népszerűsége. A vasútépítkezésbe, majd kohászati vállalkozásba belebukott tőkés saját — tőkés vállalkozásként működtetett — nyomdájában készítette kiadványait. A rentabilitás érdekében a legkülönbözőbb politikai irányzatok szólalhattak meg lapjai hasábjain. Polgári liberálisok, a protekcionizmus szószólói, sőt a munkáskérdés feszegetői is hangot adhattak nézeteiknek. Az ekletikus, bár széleskörű népszerűség a zemsztvo-liberálisok érdeklődését is felkeltette Poletika vállalkozása iránt, de az anyagiakban nem tudtak megegyezni, ami végül is a „Molva” népszerűségének csökkenéséhez, majd a vállalkozás megszűnéséhez vezetett.

Az 1870-es évek végén, az 1880-as évek első felében M. N. Katkov „Moszkovszkie Vedomosztyi” c. lapjával is jó kapcsolatokat épített ki a moszkvai burzsoázia. A kor egyik legtehetségesebb sajtóembere azonban nem kötelezte el magát egy csoport vagy egy irányzat mellett sem. Tájékozott, befolyásos ember lévén, arisztokraták, hivatalnokok, sőt maga a kormány is támogatta, s ennek következtében „félhivatalosnak” számított. A moszkvai nemesség pánszláv elmeivel volt legszilárdabb a kapcsolata.

A vámkérdést illetően a kormány irányvonalához igazodott. Ezek a körülmények tették igazán „orosz nemzetivé”, s 1879-től ezért közeledett hozzá a központi kormányzóságok burzsoáziája. A Németországgal folyó vámháború a protekcionizmus híveinek kedvezett, s a konzervatív, pánszláv moszkvai tőkések hangot is adtak törekvéseiknek. Különösen a Sipovok írtak sokat. (A kaukázusi átmenő textilkereskedelem, a finn ipar konkurenciája, az orosz kereskedelmi konzulátusok helyzete voltak a kiemelt kérdések.) A konzervatív nemesi bázis azonban nem volt következetes a vámháborút illetően, tradíciók alapján hajlott a Németországgal való megegyezésre, ezért a Morozovok és Sipovok az 1880-as évek derekán újra önálló sajtóvállalkozásba kezdtek. Az 1885-ben megindult „Golosz Moszkvi” azonban túlságosan szolgai módon hangoztatta csoportérdekeiket, elszigetelődött, s gyenge informáltsága miatt elveszítette jelentőségét.

Az eddig ismertett sajtó-kísérletek és kapcsolatok mindegyike konzervatív (szlavofil, pánszláv) orientációjú volt. Az 1870-es évek végétől azonban liberális hangvételű sajtóvállalkozásokkal is találkozhatunk. Az 1879-ben megindult „Russzkij Kurir” (N. P. Lanyin pezsgőgyáros és nyomdatulajdonos lapja) a szárnyait bontogató polgári liberalizmus első szószólója volt. A munkáskérdés felvetésével tűnt ki, de a gazdasági és társadalmi kérdések többségét illetően következetlen, ingadozó álláspontra helyezkedett. Hosszabb életű volt Sarapov vállalkozássorozata, amely 1896-ban a Vittével való szembenállás miatt szűnt meg.

A cikk befejező része az 1890-es évek elején sorra megjelenő helyi jellegű és szinte iparáganként differenciálódó sajtótermékeket veszi számba. A nyizsnyiji kereskedők, a Morozovok, a dél-orosz bányatulajdonosok, a halászati vállalkozók, az olajiparban érdekelt tőkések és az orosz cukoripar monopol tulajdonosai jelentették meg ezeket. Jellemzőjük, hogy gazdaság- és kereskedelem-politikai kérdések mellett a problémák társadalmi-politikai aspektusaira is figyelmet fordítottak, egyre gyakrabban adva hangot a burzsoázia politikai érdekeinek.

(*Isztorija SzSzSzR 1972. 1. sz. 26—47. l.*)

M.

Mircea Iosa:

Társadalmi osztályok és rétegek Romániában a XIX. század végén és a XX. század elején

Bár a földbirtokosság a XIX. század végén még jelentős befolyással bírt az ország gazdasági és politikai életében, mégis a burzsoáziának bizonyos mértékű elsőbbsége volt az ország politikai életében. A burzsoázia hatalmának és szerepének növekedését a szerző két ténynek tulajdonítja. Az egyik tény a Román Nemzeti Bank létrehozása (1880) volt, a másik az a törvény, amely a nemzeti ipar támogatására hozott általános intézkedéseket. A nemzeti bank képezte a román kapitalista bankrendszer vázát, amelynek segítségével a burzsoázia az ország gazdasági életében fontos pozíciókat szerezhetett meg. A burzsoáziának érdekei fűződtek az ország általános gazdasági fejlődéséhez, az ipar, a bankok, a kereskedelem, a közlekedés fejlődéséhez. Az ipar fejlesztése kérdésében a protekcionista politika bevezetése érdekében foglalt állást.

Az 1887-es ipartámogató törvény előnyben részesítette mindazokat, akik ipari üzemek létesítésére vállalkoztak, tekintet nélkül a befektetett tőke eredetére. Ilyen előnyök révén alakult ki a XIX. század végére néhány nagyiparos család, amelyek között földbirtokosból lett nagyiparost is találunk. A szerző a továbbiakban felsorol név szerint is néhány fontosabb, a kereskedelmi nagyburzsoáziához tartozó, valamint a nemzeti bank köré csoportosuló családot.

Az előbbinél sokkal nagyobb számú középpolgársághoz tartoztak a kis- és középzemek tulajdonosai, a kereskedők, az ipari vállalatok és pénzintézetek funkcionáriusai, a magánzók, a mérnökök stb. A polgárság egésze, a tőkés viszonyok kialakulása és fejlődése érdekében folytatott politikájával, a belső piac kiszélesítésére kényszerült. Ezt egyrészt a feudális maradványok megszüntetése, másrészt a tömegek vásárló erejének növelése érdekében kifejtett tevékenysége révén érthette el. A burzsoázia azonban nem volt olyan erős, hogy mindezeket keresztülvigye. A nagybirtok kismértékű csökkentésére tett lépései ellenállásba ütköztek. A burzsoázia által javasolt „Casa rurala” (agrárbank) létrehozását is erősen ellenezte a földbirtokosság, mert magántulajdonellenes intézményt látott benne. Az intézmény közvetítésével akarta megoldani a polgárság a nagybirtok fokozatos átmentését a módosabb parasztság kezébe.

A burzsoázia kialakulásával párhuzamosan létrejött a proletariátus. Az ipari munkásság zömét Romániában a bányaiipari, az olajipari, a vasúti és a kikötői munkások alkották. Ide tartoztak még a feldolgozó iparban foglalkoztatott munkások is.

Szemben az iparilag fejlett nyugati országokkal, ahol az ipari munkásság általában elkülönült a falvak világától, Romániában az iparban dolgozó munkások többnyire kis földdel is rendelkeztek, és így nem váltak el teljesen a parasztságtól. A román ipari munkásság száma viszonylag kicsi volt, koncentráltasága azonban magas fokot ért el. A munkásság nagy része Bukarestben, Ilfov, Prahova megyében, és a két kikötőben, Galați-ban és Brăila-ban élt.

Románia sajátos gazdasági és politikai fejlődése, az agrárkérdés megoldatlansága, hosszú életet biztosított a földbirtokosok osztályának. A nagybirtokosok száma kicsi volt (a szerző a 100 ha-on felüli földbirtokosokat sorolja ide), korabeli adatok szerint 4000 körül mozgott. Ez a kisszámú földbirtokos az ország megművelt területének több mint 40%-át mondhatta magáénak.

A nagybirtokosok mellett kialakult egy viszonylag nagyszámú bérlő réteg. A földek bérbeadása, főleg Havasalföldön, igen elterjedt szokás volt. A többnyire külföldön, Franciaországban, Olaszországban, Svájcban tartózkodó földbirtokosok, keveset törődve a földműveléssel, gazdaságuk modernizálásával, és azt a bérlőkre bízva, egyre jobban az utóbbiak befolyása alá kerültek. A bérlőkkel folytatott gazdasági harcban a földbirtokosok fokozatosan alulmaradtak, földjük lépésről lépésre ezek kezébe került. A román szakirodalom a bérlők szerepét Románia gazdasági életében különböző módon értékelte. Egyesek szerint a bérlők feltétlenül hasznos szerepet tölthettek be az agrár jellegű országban, ahol a nagybirtok túlsúlyban volt a többi birtokhoz képest. Mások szerint a bérlők egyáltalán nem váltak hasznára az ország gazdaságának, és emellett nagy profitot vágtak zsebre. Politikai szempontból a bérlők, főképp Moldvában, a konzervatív párthoz tartoztak.

A parasztság, amely az ország lakosságának 81%-át adta, mind a gazdasági, mind a politikai hatalom tekintetében elnyomott, kizsákmányolt osztály. A kereset és az anyagi helyzet tekintetében a szerző a parasztságot több kategóriába sorolja. A kategóriák a következők: *a*) a földnélküli parasztság vagy agrárproletariátus, *b*) a kis földdel rendelkező szegény parasztság, amelynél a föld nem biztosította megélhetését, ezért kénytelen volt munkát vállalni a földbirtokosoknál és bérlőknél, *c*) a középparasztság, amelynek elegendő földje volt a megélhetéshez, *d*) a gazdagparasztság, amely annyi földdel rendelkezett, hogy bizonyos felesleget is tudott termelni. A parasztság egyes rétegeit, egyéb tényezők mellett, a tulajdonban levő föld nagysága határozta meg. Eszerint az öt hektárnál kisebb földterülettel rendelkezők tartoztak a szegény parasztokhoz, a középparasztokhoz tartoztak az öt – tíz hektárral rendelkezők, és az ezen felüli földmennyiséggel rendelkezők voltak a gazdagparasztok.

A parasztságon belül anyagilag legerősebb falusi burzsoázia az 1888-as felkelés után további lehetőségeket kapott pozíciójának megerősítésére. E lehetőségek abból áll-

tak, hogy a felkelés után a földbirtokosság támogatását élvezte és a nagybirtok védelmezőjévé vált, míg korábban a földbirtokosság a falusi burzsoáziát vetélytársnak tekintette. A falusi burzsoázia támogatást kapott az ún. népbankoktól is, amely segítség révén a falu gazdagjai bérmunkásokat is alkalmazhattak.

A felsorolt osztályok és rétegek mellett létezett még egy tekintélyes számú réteg, amely főleg kisiparosokból állt. A kisiparosok viszonylag magas számára, még a XX. század elején is (közel 106 000) a fejletlen nagyipar, illetve gyáripár ad magyarázatot. A század első éveitől kezdve a kisiparosok száma megcsappant, és anyagi helyzetük is fokozatosan romlott, tovább növelve az ipari munkásság számát.

A szerző végül az értelmiséget említi meg, mint olyan réteget, amelyen belül, anyagi helyzet tekintetében, nagy eltérések voltak. Az értelmiség többsége, véleménye szerint, a fizetésből élő munkások színvonalán állt.

(*Studii. Revistă de istorie, 1971. 2. sz. 289—306. l.*)

B. E.

Michel Winock:

A szakadás Chatellerault-nál és az „allemanista” párt megszületése (1890—1891)

M. Winock utal arra: nyolc évvel azután, hogy 1882-ben Guesde követőtől a possibilisták elszakadtak, a possibilista Munkáspártban is bekövetkezett egy újabb szakadás. Ennek okait azonban a történeti irodalom nem tárta fel kellő mélységben, olyannyira nem, hogy az ismert történész, Georges Lefranc munkájában ezt generációs okokra vezette vissza, holott a két szárny prominens vezetője, Paul Brousse és Jean Allemane születése között csak néhány hónap telt el.

M. Winock megállapítja, hogy az 1890-es szakadás indítékainak feltárása valóban nehezebb, mint az 1882-esé, amikor világos volt, hogy a marxisták és nem-marxisták váltak külön. Hamarosan azonban a possibilisták táborán belül fellépett egy radikálisabb csoport, amely ellenezte a polgári pártokkal való együttműködést. Az ellentéteket egy ideig háttérbe szorította az 1880-as évek derekán Boulanger tábornok fellépte, akivel szemben a possibilisták a köztársaság megvédése érdekében újra hajlandók voltak összefogni a polgári radikálisokkal. Ez a politika azonban — amelyet mindenekelőtt Brousse képviselt — helyenként a munkások ellenállásába ütközött, akik ezt a magatartást tulságosan polgárinak érezték, jól érzékelték a polgári rendszer visszásságait, s ezért nem fordultak szembe oly határozottan a kapitalizmust is bíráló, szociális demagógiával fellépő Boulanger-hívőkkel. Ugyanekkor éppen ez a munkásellenzék sürgette, hogy „a polgári pártokkal minden kapcsolatot szakítsanak meg”. Ezzel szemben részben a párizsi községtanácsi képviselők (Lavy és Paulard) szólaltatták meg újra az ellenérveket, hogy a munkásellenzék vállalja-e a köztársaságiak vereségének kockázatát.

A két csoport elhatárolódott, de egy ideig még együtt is működött. A brousse-isták és az allemane-isták külön-külön lappal rendelkeztek, de 1880—1890 között e két orgánus még bizonyos fokig ki is egészítette egymást, olyannyira, hogy Brousse írt az allemanista *Le Prolétariat*-ba, s Allemane a brousse-ista *Le Parti ouvrier*-be. 1890-ben azonban az ellentétek kiéleződtek, s a két lap között heves harc kezdődött. Allemane és hívei ugyanakkor fokozott ellenőrzést követeltek a párt választott szervei, parlamenti képviselői fölött is.

Ezek után a két frakció hadat üzent egymásnak, kölcsönösen az országos pártkongresszus megtartására készültek, hogy azon elgondolásait érvényesíthessék.

Allemane hívei Párizsban kívánták a kongresszust megrendezni, a Brousse követőiből álló pártvezetőség azonban — éppen azért, hogy a küldötteket kivonja a párizsi munkások befolyása alól — egy vidéki városkát választott székhelyül.

A sorsdöntő kongresszust 1890 októberében tartották meg, s ez teljes szakadással végződött: a többségben levő brousse-isták kizárták Allemane-t és néhány más vezetőt, köztük a Frankell barátságban levő J. B. Clément-t a pártból. Még ugyanezen év telén pótválasztásra került sor Párizsban. Ez a választás természetesen egyúttal erőpróba is volt a két frakció között, hiszen e mandátum régebben Joffriné, a még egyesült párt tagjáié volt. Ezúttal mindkét frakció jelöltet állított, és végül Brousse egyik alvezére, Lavy jutott Clignancourt-ban a községtanácsba. Az eredmény részint meglepő volt, mivel a párizsi pártszervezetben az allemanisták kerültek többségbe — a választóknál viszont a brousse-isták voltak népszerűbbek.

M. Winock az események számbavétele után elemzi a két frakció programnyilatkozatait, hogy a vita lényegét megvilágítsa. Ezek középpontjában egyfelől a polgári pártokhoz való viszony, a köztársaság védelme, s az állott, hogy Brousse és Lavy azt húzták alá, „mi nemcsak szocialista, hanem egyúttal demokrata párt is vagyunk”, amivel szemben az allemanisták forradalmiságukra hivatkoztak.

Winock hangsúlyozza, hogy a két frakció küzdelmeiben, megerősödésükben, illetőleg gyengülésükben a két vezetőnek nagy része volt. Míg azonban Brousse az értelmiségi 가능성을 testesítette meg, aki, bár a Kommün harcosa volt, orvosként „felülről” jött, s amikor Párizs községtanácsának alelnökévé választották — ez is ártott a munkás-ság körében élvezett népszerűségének, Allemane, a kommunár maga is munkás volt, akinek tekintélyét még növelték az új-kaledóniai száműzetésben eltöltött évek, kitűnő, támadó szónok lévén, otthonosabban mozgott a munkások körében, akik között bizonyos idő eltelte után Allemane lett a népszerűbb.

Winock azonban egyúttal attól is óv, hogy az allemanistákat egyszerűen egybekapcsolják az ouvrierista tendenciával, hiszen ebben az időben az egyik leglángolóbb allemanista Lucien Herr, a finomtollú bölcész, az Ecole Normale nagytekintélyű könyvtárosa volt. A kivételek ellenére azonban ez az ouvrierista tendencia erősen jellemezte e pártot, s Faillet, egy másik nevesebb allemanista ekkoriban még az I. Internacionálé meggyengülését, majd feloszlását is arra vezette vissza, hogy az eredendő hiba ott történt, amikor az Internacionálé vezetésében „a burzsoá elemek” kerekedtek felül. Winock az ouvrierizmust elemezve megállapította azt is, hogy maga Allemane sohasem fogadta el ilyen végletes formában ezeket a gondolatokat.

A párt programnyilatkozatait összevetve Winock megállapította, hogy bár kezdetben Brousse forradalmi elképzeléseket is vallott, fokozatosan, miközben a szociálpolitikai reformokat sürgette, mind messzebb került korábbi elvtársaitól — akiket szektásoknak tartott. Így végeredményben a választóvonal a forradalmi és a mérsékelt, a reformokat kereső tábor között húzódott.

A pártszakadás után 1891-ben megalakult az allemanista Szocialista Forradalmi Munkáspárt, amelynek első lépéseit Engels is üdvözölte, mert ettől a possibilista irányzat meggyengülését várta. M. Winock a pártalakulás után elemzi az új programnyilatkozatokat, amelyek gerincében a forradalom igenlése állt, s az, hogy ezt a forradalmat „alulról” akarták győzelemre segíteni. Az allemanisták tudatos antimilitarista tevékenységet folytattak, nem elégedtek meg azzal, hogy az állandó hadsereg feloszlását sürgették — ami a francia munkásmozgalomban nem volt új — hanem megkövetelték, hogy a hadsereg visszaéléseire nagy gondnal és állandóan mutassanak rá. Ugyancsak programjukba iktatták az egyébként ugyanekkor a II. Internacionálé 1891. évi brüsszeli kongresszusán is napirendre került, de ott a marxista többség által eltanácsolt indítványt, hogy általános sztrájk segítségével akadályozzák meg a háborút, így bénítsák meg az

állandó hadseregeket. 1892. május 1-ének a párt ugyancsak ilyen értelemben antimilitarista jelleget adott.

A zárórészben M. Winock még egy mozzanatra hívja fel a figyelmet. Noha a posszibilistákkal szemben Guesde és Allemane hívei egyaránt forradalmi gondolatokat hirdettek meg, de az elméleti és politikai kérdések a guesde-istákat és allemanistákat elválasztották egymástól. Míg a guesde-isták centralizált szocialista párt megteremtésére törekedtek, amely elsősorban politikai feladatok megvalósítására vállalkozik, az allemanisták a régi „kommünár” hagyományokat őrizték, s decentralizált párt kialakítására gondoltak, amelynél a szakszervezetek és politikai szervezetek egyensúlyú tényezők.

(*Le Mouvement Social* 1971. ápr.-jún. sz. 43–62. l.)

J.

J. P. Beauquier:

A szocialista Sixte-Quenin antiklerikális küzdelme: polémiái az első világháború időszakában

E tanulmány része egy nagyobb egyetemi disszertációs munkának, amelyben a szerző Sixte-Queninnek állított emléket. Sixte-Quenin a francia szocialista párt ismert és kombattáns publicistája volt, aki 1910–1919 (és később 1928–1936 között) Arles szocialista parlamenti képviselője volt. Sixte-Quenin családja a bigott Vendéeből származott, katolikus és royalista volt, őt is papi iskolába küldték, de apja korai halála véget vetett tanulmányainak. 13 éves volt, amikor kereskedelmi alkalmazott lett, s az maradt további 15 éven át. Tudását így autodidakta úton szerezte meg. Rendhagyó módon lett köztársasági: Montpellier konzervatív lapjait olvasva találkozott ott inkriminált cikkekkel és lapok neveivel, ezen az úton később a radikális köztársaságiakkal, majd a szocialistákkal is megismerkedett. 1894-ben pedig már maga is szocialista csoportot alapított. Miként azonban Beauquier hangsúlyozza, déli temperamentumú szocialista volt, aki mindig kész volt arra, hogy energikus antiklerikális cikkeket írjon, s a l'Humanitében megjelent cikkeinek jelentős részét az ilyen típusú írások tették ki.

1914 után Sixte-Quenin a szocialista sajtóban ugyancsak gyakran szólalt meg, s noha ez a cikk pusztán egy kérdéskörrel szóló megnyilatkozásait gyűjtötte össze, a skála így is meglehetősen széles. Szó esik ebben arról, hogy a főpapoknak, sőt a különleges megbízásokat teljesítő papoknak a francia kormány biztosította a semleges országokba, Svájcba utazást, sőt, hogy német és osztrák kollégáikkal találkozzanak, míg ugyanezt a szocialistáktól megtagadták.

Sixte-Quenin 1916-ban energikus támadásokat intézett a klérus, a papok, de a francia kormányzat ellen is, amiért kivételeztek a papokkal, s az egyházi szolgálatot sokszor úgy tekintették, mint ami mentesít a frontszolgálat alól. Ez ügyben a parlamentben is interpellált, megjegyzései meglehetősen izgalmat váltottak ki. A cikkíró idézi nemcsak Sixte-Quenin érveit, hanem az ellenérveket is, utal arra, hogy a klerikális, jobboldali lapok ellentámadást indítottak Sixte-Quenin ellen. A cikk megszólaltatja azokat a frontról érkezett katonalevelezőket is, akik e vitában az ő pártját fogták.

Akadtak végül olyan levelezők is, akik „balról” bírálták magatartását, így olyan „kienthaliak” (Franciaországban egy időben inkább e néven voltak a francia internationalisták ismeretesei, mert francia szocialista parlamenti képviselők első ízben Kienthalban vettek részt a Zimmerwaldisták nemzetközi konferenciáján), akik azt kifogásolták, hogy Sixte-Quenin csak antiklerikális küzdelmet folytat, arra hivatkozik, hogy a néptömegeket védi, de a háborúról megfeledeznek, sőt a hadihiteleket meg is szavazta.

Sixte-Quenin e baloldali bírálatra nyílt levélben válaszolt a l'Humanité 1916. szeptember 27-iki számában. Ebben hangsúlyozta: „Igen, én megszavaztam júniusban a hadihiteleket, s levele ellenére újra megszavaznám azokat” — mégpedig azért, mert úgy vélte, hogy miként 1914 nyarán, Franciaország még mindig veszélynek néz elébe, s mint akkor, most is, még mindig vállalni kell a honvédelmet, s az ebből származó következményeket is. Ez viszont nem jelenti azt, hogy becsukják szemüket az ellentmondásos jelenségek előtt, így a köztársaság, s a klérussal szemben a laicitás védelmére is szükség van.

Sixte-Quenin válasza azonban nem nyugtatta meg „kienthali” levelezőjét, s Beauquier hosszan idézi a kienthali másodszori választ, amelyet a cikk szerzője elméleti szempontból átgondoltabbnak tart, mint Sixte-Quenin álláspontját.

(*Le Mouvement Social* 1970. okt.—dec. sz. 20—37. l.)

J.

Stanislaw Herbst:

Közép-Európa stratégiai jelentősége a második világháborúban

Közép-Európa határait földrajzi és katonai szempontból úgy vonja meg, hogy ez a Baltikum, az Adria és a Fekete-tenger közti terület, délen a Száva és a Duna vonala által határolva, nyugaton az Elba és a Saale, keleten a Dnyeszter alsó folyása és a Bug, ill. a Dnyeper és a Nyugati-Dvina. Történetileg ez nyugaton a szlávok ezer év előtti településterületével azonos, dél felé a Habsburg-birodalom határaival, kelet felé a lengyel állammal. Az államhatárokkal azonban sohasem volt teljesen azonos, azok túlterjedtek ezen. A mai helyzetet tekintve azt lehet mondani, hogy Németország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Magyarország és Lengyelország tartoznak bele.

Ezt a területet a Cseh Érchegység, a Szudéták és a Kárpátok horizontálisan két részre tagolják. Ettől a hegyvonulattól északra olyan sík vidék terül el, amelyen kelet-nyugati irányban több, egymástól természeti akadályok (tavak stb.) által elválasztott folyosó húzódik.

Míg a harmincéves háború nagyjából az Odera mentén zajlott le, a hétéves háború már ezen az északi területen. A napóleoni háborúk először a déli területet érintették (már 1797-ben, azután 1805-ben), az 1806-os háború az északi területet, ahol Napóleon a Berlin—Varsó vonallal megszabható fő folyosón vezette a hadjáratot. Mint kiderült, ez a fő folyosó észak és dél felől egyaránt veszélyeztethető. Amikor 1814-ben felvetődött egy orosz—német konfliktus lehetősége, akkor került elő első ízben az a stratégiai helyzet, amely azután a két világháborúban is szerepet játszott. 1814—1828 közt egy orosz szolgálatban álló vezérkari tiszt, Ignacy Prądzyński négy tervezetet is készített, hogyan kellene védekeznie Oroszországnak támadás esetén, vagy ha maga támad, milyen stratégiát kellene alkalmaznia. Éppen a fő folyosó veszélyeztetettsége miatt azt javasolta, hogy a két szélső folyosón kellene Oroszországnak támadnia, sőt délen Bécs ellen a Tisza és a Duna vonalán. A novemberi lengyel felkelés leverése után Prądzyński már orosz-ellenes háború tervébe foglalta bele stratégiai elgondolásait.

Az első világháborúban Oroszország a két szélső folyosón való támadást tervezte, ezért indult meg Kelet-Poroszország, ill. Galícia és Magyarország ellen, de 1914-ben, ill. 1915-ben mindkét irányban vereséget szenvedett. A német terv viszont a Visztula és a Bug közti bekerítést irányzott elő, ennek megvalósítása kényszerítette az orosz hadvezetőséget a Lengyel Királyság kiürítésére.

Az ipari fejlődés, különböző ipari gépontok kialakulása már a XIX. sz. során módosította a terület stratégiai helyzetét. A vasútvonalakat elsősorban ugyancsak stra-

tégiai szempontokból építették meg, Németország 8 kelet-nyugati irányú vasútvonallal rendelkezett már az első világháború előtt, amelyekhez hozzá kell számítani még kettőt a Monarchia területén Galícia és a Kárpátok felől, amelyek mind a hadseregek és az utánpótlás szállítását biztosították. Oroszország viszont a Visztula jobbpartján építette ki vasútvonalait, holott ez a terület gazdasági szempontból fejletlen volt. Az első világháború után a felső-sziléziai iparvidéket a területi rendezés kettészakította, ami Lengyelország számára végzetes volt, a hadiiparnak az ország belsejébe való áttelepítése 1939-re épp csak megindult.

1939-ben a német támadás a két szélső folyosó felől indult meg bekerítő jelleggel (Nyugat-Pomeránia és Szilézia). A szélső folyosók jelentősége világos volt, Gamelin például 1939 júliusában javasolta Kelet-Szlovákia megszállását a háború kitörésekor, amit azonban politikai okokból elvetettek, bár lengyel katonai részről is felvetődött a gondolat. A Romániával szomszédos hídfőjellegű lengyel terület nem tudott sokáig kitartani, így a lengyel hadjárat hamarosan végetért.

A Szovjetunió elleni támadásnál a németek Napóleonhoz hasonlóan a Vilmón és Szmolenszken át vezető legrövidebb útvonalat választották. Közép-Európa ekkor a front háttere volt, ezért nagy volt a jelentősége az itteni partizánharcnak és szabotázs-cselekményeknek. A hadműveletek 1944 tavaszára értek Közép-Európához. A szovjet támadás terve a Lublin felé való előretörés volt, tehát a fő folyosó felhasználása, a szélső folyosók elhanyagolása mellett. Ezt a támadást a németek augusztus elején Varsó térségében megállították. Ekkor a déli szárny jelentősége megnőtt a Szovjetunió szempontjából. A balkáni előrenyomulás gyors eredményekre vezetett, október 20-án már Belgrádot is felszabadították, ekkor Magyarország vált a legfontosabbá. 1945 januárjában a nyugati szövetségesek kérésére, az ardennes-i német támadás ellensúlyozására a szovjet hadvezetés az északi mellékfolyosón támadott, Kelet-Poroszország ellen, azután a fő folyosón nyomult előre, Varsót és Krakkót felszabadítva. Napi 70 km-es ütemben haladt egyideig Berlin irányában, később azonban az utánpótlás megszervezése miatt ez az ütem lelassult. Ekkor a szovjet támadás ismét a szélső folyosók ellen irányult (Pomeránia és Alsó-Szilézia), ezzel alátámasztva a Berlin elleni támadást. A fő folyosón azután kettős támadást indított. A németek az Elba és az Odera közti védekezésre rendezkedtek be, időt akartak nyerni abban a reményben, hogy a szövetségesek közt konfliktus tör ki, oldalról még támadásokkal is próbálkoztak, ezek azonban sikertelenek voltak. Csehország német kézben maradt, ellene május 6-án indult meg a szovjet támadás.

A szovjetellenes német támadás megindulásakor a németek itt összpontosították katonai potenciáljuk 70%-át, 1942-ben pedig már 76%-át. 1944 nyarára a nyugati partraszállás miatt az arány már megváltozott, már csak 51% volt a keleti fronton. 1945 első felében a szovjet haderők 78%-a a Kárpátoktól északra eső területen összpontosult, a keleti fronton levő német csapatok 70%-a is itt volt. Ez mutatja a közép-európai hadszíntér jelentőségét és indokolja kiemelését a második világháború általános stratégiai áttekintésén belül.

(*Acta Poloniae Historica XXIV. 1971. 100—113. l.*)

N.

Je. V. Kovaljov:

A háború utáni agrárátalakulások néhány kérdése Latin-Amerikában

Latin-Amerika agrárviszonyait a latifundiumok eluralkodása jellemzi. Ez ellen a porosz utas jellegű helyzet ellen vívja osztályharcát a kontinens parasztsága, összefogva a társadalmak egyéb haladó erőivel, elsősorban a munkásosztállyal. A paraszti osztályharc célja egy farmer típusú agrárstruktúra, míg a nagybirtokosok agrárius jellegű refor-

mokat sürgetnek a nagybirtok korszerűsítése, felvirágoztatása érdekében. A burzsoázia álláspontja ingadozónak nevezhető, de közömbös egyik országban sem lehet, mivel az agrárkérdés a legfontosabb és legsúlyosabb gazdasági-társadalmi probléma. Tulajdonképpen ezzel magyarázható, hogy az utóbbi másfél évtized során csaknem mindegyik országban agrárreformokat léptettek életbe, amelyek a társadalmi erőviszonyokat és az osztályharc élességét egyaránt tükrözik. A kérdés nem az volt, szükség van-e az agrárkérdés rendezésére, hanem az, milyen legyen ez a rendezés. A földhiányban szenvedő parasztságot földosztással és a telepítés támogatásával lehetett kielégíteni. A földosztás mindenképpen a latifundiumok megnyirbálásával kellett, hogy járjon, mivel művelhető föld már csak korlátozottan állt az államhatalom rendelkezésére.

A latifundium-tulajdonosok érdekei és a paraszti osztályharc törekvései tehát ellentétesek voltak, ami napirendre tűzte a nagybirtok vagy kisbirtok vitát. Az ideológiai-nak nevezhető álláspontok értékét az osztályerőviszonyok alakulása döntötte el. Braziliában például 1964 után a parasztbirtokok csökkentése, a nagybirtok helyzetének erősítése jellemezte az agrárpolitikát. Ezzel szemben a kubai, és részben a mexikói, bolíviai, perui földreformok a nagybirtok rovására intézkedtek. A társadalmi-politikai erőviszonyok meghatározó voltára utal pl. a chilei agrárreform alakulása. 1964-ig konzervatív jellegű, a burzsoá és nagybirtokosi uralkodó körök érdekeit tükröző rendeletek láttak napvilágot, amelyek természetesen az agrárviszonyokat a legjobb esetben is csak módosították. Az 1964–1970 közötti fél évtizedben a keresztény-demokrata kormányzat burzsoá reformizmust tükröző intézkedései hasonló hatékonyságúnak bizonyultak. Gyökeres változásokra csak 1970 után, a Népi Egység kormány kezdeményezésére került sor. Egy év alatt ezer nagybirtokos 2 millió hektár földjét sajátították ki. A radikális intézkedések pozitív hatását a paraszti életszínvonal emelkedése és a parasztek politikai aktivitása mutatta, a nehézségek a paraszti gazdaságok korszerűtlenségével függtek össze.

A latin-amerikai földreformok mindegyike szembetalálja magát a megváltás – kártérítés problémáival. A radikális, demokratikus rendezések esetében a megváltási összeg csak szimbolikus volt. Gyakori jelenség, hogy a burzsoá állam közvetítő szerepet tölt be a nagybirtok és a parasztek között. Előlegezi a megváltás összegét a nagybirtokosoknak, a paraszttal pedig kamatostul megfizeteti az előlegezett hitelt. Ilyen jellegű volt pl. az 1960-as venezuelai földreform. További fontos problémaként a földosztás hagyományait kell említeni. Általában paraszti magántulajdonba kerültek a kisajátított földek, de a társas gazdálkodást serkentő földosztó törvényre is volt példa. Ilyen az 1952-es guatemalai agrártörvény, ahol a nacionalizált földeket a parasztek vagy egy életre szóló használatra, vagy bérletre kapták meg, de tulajdonukba is átmehtett. A guatemalai példa azonban csaknem egyedül, rendszerint a nagybirtok érdekeit bátyázták körül. Példaként az 1962-es chilei reformot lehet megemlíteni, amely nem egyenlősítően osztotta el a földet. A paraszti differenciáltság fenntartása ugyanis a nagybirtok munkaerőgondjain volt hivatva enyhíteni.

Az agrárátalakulásokat lassító, elodázó törekvések is kimutathatók. Előbb olyan eseteket említ a cikk, amikor területileg részleges, nem országos méretű földreformról van szó. Az osztályharc helyi állása is kikényszeríthet ugyanis lokális érvényű intézkedéseket (1963: Peru, 1959: Argentína). A klasszikus azonban a reform lebonyolításának szakaszossága. A reformot előkészítő munkálatok, a kisajátítás lebonyolítása, a földalap számbavétele, a földosztás mind-mind időigényes fázis. Radikális, forradalmi agrárátalakulás esetén a szakaszok összemosódnak. Latin-Amerikában a szakaszos agrárrendezés az általános, s ezzel magyarázható, hogy az osztályharc állásának megfelelően módosultak az agrártörvények, teret engedve jó néhány feudálisnak nevezhető maradvány számára, amelyek különösen a földbérleti viszonyok vonalán mutathatók ki.

(*Voproszi Isztorii* 1972. 1. sz. 81–99. l.)

M.

Kurt Düvell:

Állam és tudomány a weimari korszakban. C. H. Becker miniszter kultúrpolitikája

Az első világháború után a weimari köztársaság időszakában Németország katonai veresége ellenére fejlődés, nagyarányú aktivitás következik be a kulturális és szellemi élet terén. Igen termékenyek a kultúr-politikusok és számos reformterv születik ebben az időszakban. Ekkor születnek például annak az iskolarendszerreformnak az alap gondolatai is, amelyet csak a második világháború után valósítottak meg. Érthető ez a nagy „reformkedv” — hiszen több, mint 50 éve vártak már megvalósításra a liberális és szociális reformok. E kultúrpolitikának perspektivikusan igen nagy célja volt — így próbálták egy körültekintő gazdaság- és kultúrpolitikával visszaszerezni az elvesztett külső hatalmi pozíciókat. A korszak legnevesebb, legbefolyásosabb kultúrpolitikusa *C. H. Becker*, aki a következő szavakkal határozta meg a kultúrpolitika fogalmát: „A kultúrpolitika szellemi értékek tudatos felhasználását jelenti a belső szilárdság megteremtésében és más népekkel való harcban.” Programjának első, közvetlen célja a szellemi partikularizmus felszámolása volt. Ehhez azonban mindenekelőtt tényleges belső szilárdságra volt szükség, csak így lehetett hozzákezdeni a tudományos élet megszervezéséhez.

E célok megvalósításakor fontos tényezőként kellett figyelembe venni a Birodalom más területeken folytatott politikáját (pl. külpolitika) és meghatározó tényező volt a Birodalom és Poroszország közötti viszony is. Noha hivatalos megnyilatkozásokból ez nem tűnik ki, strukturális problémát jelentett ez a dualizmus, bár a porosz kultuszminiszter, Becker törekedett a leküzdésére. De az általa kitűzött célok is sok szempontból különböztek a birodalmi politikusok terveitől.

C. H. Becker még 1919-ben — államtitkárként — megfogalmazta kultúrpolitikájának fő céljait: azt akarta elérni szellemi-politikai eszközökkel, ami a militarizmus segítségével nem sikerült: „Zárt” (egységes) nemzetet akart létrehozni. („A cél — írta — nemzeti egység az eszme és nem fegyverek által.”) A nemzet szellemi és fizikai fenntartásának érdeke éppúgy megkívánja a helyes kultúrpolitikát, mint a jó gazdaságpolitikát. Számos más ország (Franciaország, Anglia „A brit kultúreszmény nélkül az angol flotta ócskavas lenne” — írta) példája mutatja, hogy ez milyen óriási jelentőségű. Az egységesítés fontos eszköze lehetett volna a birodalmi hatáskör növelése, a különböző, bel- és külföldön működő kulturális intézmények központi irányítás alá helyezése. — Rámutatott Becker az egységes nemzeti iskolarendszer kiépítésének fontosságára is. Tevékenységének első eredménye a weimari alkotmány 10. paragrafusának 2. pontja volt, amely bizonyos fokig egységes keretbe szorította a Birodalom egyes országainak iskolarendszerét. Az egységesítési tervet 1923 elejétől (kb. a Ruhr-válság kezdetétől) pénzügyi és más belpolitikai okok miatt fel kellett adni, és az 1924. II. 14-i harmadik adóügyi rendelet újra az egyes országok hatáskörébe utalta az iskolaügyet, mivel az 1921-ben megkezdett adóreform nem tudott megfelelő anyagi alapot teremteni a birodalom számára a tervezett reformok végrehajtásához. Ebben az időben Poroszország halált legtovább — korlátozott anyagi lehetőségei ellenére — a reformok útján. Így lett példa, mintakép a többi tagállam előtt. Különösen nagy jelentőségű volt a poroszországi egyetemek és főiskolák reformja. Nemesak azért, mert Poroszországban volt a legtöbb egyetem, hanem azért is, mert a Birodalom kultúrpolitikáját irányító személyiségek között is igen sok porosz volt. A porosz példa követésére való törekvés legalább olyan erős egységesítő erőként hatott, mint az erre irányuló adminisztratív próbálkozások. (Így pl. Poroszországban nem ismerték el az alacsonyabb színvonalú egyetemek által kiadott diplomákat, így azok kénytelenek voltak szigorúbb követelményeket állítani, hogyha meg akarták őrizni tekintélyüket.)

Már 1918-ban ismert volt egy leendő főiskolai reform számos pontja. Főképp minisztériumi tisztviselők dolgozták ki. A Becker vezetésével készült reformterv fő célja az egyetemi önkormányzat megteremtése volt és a diákság beillesztése az egyetem irányításába. Az „egyetemi közösség” eszméjének újjászületését akarták, amelyek három fő csoportját a nyilvános rendes professzorok, az egyetemi magántanárok és a diákok alkották volna. Becker egyik fontos célkitűzése volt az is, hogy megvalósítsa az egyetemi oktatók különböző csoportjainak egyenlőségét, egyenrangúságát. Ez tulajdonképpen Becker demokrácia fogalmát fejezte ki, az új republikánus állameszményt alkalmazta a kiépítendő német egyetemi és főiskolai önkormányzatra. Becker kiállt az egyetemi oktatók és általában a hivatalnokok „semlegességének” megőrzése mellett, de a professzorok régi hivatalnokai mentalitását élesen bírálta, és így szembekerült ezek egy részével.

Az egyetemek ekkor elsősorban a tudományos kutatás centrumai voltak. Becker azt akarta, hogy a főiskolák egyenértékű munkát végezzenek a kutatás, a praktikus életpályákra nevelés és az állampolgárnevelés területén. E célkitűzés eredményei először az 1922-ben kiadott „Irányelvek az iskolák és főiskolák közreműködéséhez a köztársaság védelmében” c. dokumentumban tükröződtek. Ugyanezek a célok képezték az 1923-ban az állampolgári képzés előmozdítására alakult bizottság tevékenységének alapját is. Az állampolgári nevelés előmozdítása érdekében fontosnak tartotta Becker az egyes tudományos diszciplínák szorosabb kapcsolatának kiépítését a szociológiával. Az egyes tudományok szociológiai szemléletének kialakulása alapján szerinte „a tudomány az individualizmustól és partikularizmustól az állampolgári jellemig vezet úttá válhat”. Egy, a kultuszminisztérium főiskolai osztályán kidolgozott reformtervezet jól tükrözi Becker szociológiai szemléletmódját. A pusztán formális-történeti képzési módszerekkel és a túlzott specializálódással szemben központi szerepet tulajdonított a kultúra filozófiájának és történetének, a kortörténetnek, a politika, a külföldi országok viszonyai és a szociológia tanulmányozásának.

Beckernek az egyetemi reformra vonatkozó gondolatait sikeresen alkalmazta a Műszaki Főiskolákra Heinrich Aumund. Becker maga is ellenezte a műszaki főiskolák és az egyetemek erőszakos szétválasztását: az egyetemek és műszaki főiskolák egybecsatolása, az egységes főiskolai rendszer kiépítése érdekében lépett fel.

1922–23-ban Poroszországban megindult az egyetemek átalakítása a reform szellemében. Ennek során a diákság is egyenjogú része lett az egyetemi közösségnek. Fontos, az egységes főiskolai rendszert segítő intézkedés volt minisztériumi felügyelők, ún. kurátorok kinevezése minden egyetemhez. Ez nem érintette azonban az egyetemek önkormányzati jogait, amit különben a műszaki főiskolák is megkaptak. Átvették a karokra tagolás elvét is. Így Becker egyik régi célja, a műszaki főiskolák és az egyetemek fejlődésének egybehangolása sikeresen valósult meg. Megkezdődött a reformokon alapuló új egyetemi működési szabályzatok kidolgozása is. Az első „reformalapszabályzatot” 1928-ban kapta a kieli egyetem. A képzési rendszer reformjának másik fő kérdése a népi iskolai tanárok képzése volt. A viták központjában Becker terve állt, mely speciális tanárképző főiskolák felállítását javasolta. Itt nemcsak tudományos, hanem igen nagy mértékben gyakorlati képzést terveztek. Ilyen intézmények voltak az 1926-tól egyre nagyobb számban alapított pedagógiai akadémiák, amelyek az új szellemben folyó tanárképzés alapját jelentették. A német egyetemi és főiskolai rendszer egységesítése azonban csak igen lassan haladt előre és újabb nehézséget jelentettek a gazdasági válság idején megerősödő nemzetiszocialista diákcsoportok. Ezért mondta Becker 1930-ban, kultuszminiszteri posztjáról való leköszönésekor, hogy az új alapszabályok ellenére az egyetemi reform még csak kezdeti stádiumban van. Sajátos volt az állam és az egyetemek ill. más tudományos intézmények kapcsolata. Becker rámutatott arra, hogy az állam fenntartja a jogát a professzori kinevezésekre és gyakran az érdekeltek megkérdezése nélkül dönt

egyetemi ügyekben, anyagilag azonban nem járul hozzá az egyetemek fenntartásához. Ebből persze nem következik az, hogy az államnak távol kell tartania magát az egyetemi ügyektől, hiszen az állami beavatkozás az egyetlen eszköz az elterjedt tudományos partikularizmus felszámolására. A túlzott differenciálódás mellett káros jelenségeként értékelte Becker a bürokratizálódási tendenciákat. Szerinte ez az egyetemen kívüli kutatások elterjedésével függött össze, és ezért fontosnak tartotta az állami felügyelet kiterjesztését erre a területre is. Az egyetemeken kívüli tudományos kutatások két fő szerve kezdetben a Kaiser Wilhelm Gesellschaft és a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft volt.

Komoly vitákra került sor a Notgemeinschaft vezetői és Becker között. A miniszter ennek során állami irányítás alá akarta helyezni ezeket a szervezeteket. Két, alapjában eltérő koncepció állott szemben egymással. Schmidt-Ott, a Notgemeinschaft vezetője a tudományos önkormányzati testületek liberális gondolata mellett lépett fel, Becker pedig az állam vezető szerepét hangsúlyozta a tudományszervezésben és irányításban. A porosz kultuszminiszteri posztról való távozása után, 1932-ben Becker új javaslatot dolgozott ki a kultúrpolitika állami irányításának megoldására, amelynek lényege az volt, hogy a porosz kultuszminisztert nevezzék ki összbirodalmi tárcanélküli miniszterré és vonják irányítása alá a birodalmi belügyminisztérium és külügyminisztérium kulturális részlegeit is. (Otto Braun porosz miniszterelnök koncepciójának hatása érződik itt, amely porosz vezetéssel egységes, de helyi önkormányzatokkal rendelkező államot kívánt létrehozni.)

Az 1933-ban megalakított Birodalmi Nevelésügyi Minisztérium formailag Becker tervének megvalósulását jelentette. Valójában azonban egészen más volt. Erőszakos központosítás, a főiskolákon és a főiskolákon kívül folyó tudományos kutatások szellemi autonómiájának figyelmen kívül hagyása jellemezte.

(*Historische Zeitschrift* 1971, Beiheft 1. 31–74. l.)

P.

Ifj. Henry Ashby Turner:

Fritz Thyssen és az „Én pénzeltém Hitlert”

1941 őszén Londonban és New Yorkban megjelent az időközben egy német koncentrációs táborban eltűnt, korábban Hitlert támogató nagyiparos náciellenes könyve: „I paid Hitler”. A könyv óriási feltűnést keltett, és bár a háború után előkerült szerzője megtagadta, és egyéb gyanúok is merültek fel megbízhatósága ellen, legfontosabb adatai, megállapításai bekerültek a köztudatba, sőt a történettudományba is. A szerző tanulmányában a mű hitelességének és ezen túlmenően megbízhatóságának kérdését kívánja eldönteni. Munkájához felhasználhatta a könyv sajtó alá rendezője és kiadója, Emery Reves birtokában levő eredeti kéziratokat, Thyssentől származó interjúkat, szerzői javításokat és a könyvhöz készült tekintélyes előmunkálati anyagot.

Vizsgálatának végeredménye az, hogy a könyv első 11 fejezetét és az előszót Thyssen látta, korrigálta és jóváhagyta. Ezek tehát lényegében híven, lelkiismeretesen adják vissza szerzőjük véleményét. Más a helyzet 8, a szerző által nem látott fejezettel. Reves ezek közül négynek fogalmazványát bocsátotta a tanulmányíró rendelkezésére. Neki első pillanatra feltűnt, hogy ezek — a többitől eltérően — nem francia, hanem német nyelven fogalmazódtak meg, tehát nyilván későbbiek a francia eredetinél. Emellett ezeknek a korrigálatlan fogalmazványoknak a gyorsírással interjú-jegyzetekkel és az angol szöveggel való egybevetése is feltűnő eltéréseket mutatott.

A probléma annál kényesebb, mert ezek az eltérések éppen a könyvnek legtöbbit idézett és alapvetőnek tekinthető részeit érintik. Így pl. Hitlernek 1932. január 26-án Düsseldorfban az Ipari Klub tagjai előtt tartott nevezetes beszédével kapcsolatban a könyv alapjául szolgáló interjúbán — a könyv közlésével ellentétben — nincs szó Hitler szavainak a jelenlevő nagyiparosokra tett mély hatásáról, sem a náci pártnak elhatározott pénzügyi támogatásról. Hasonló probléma merül fel a könyv azon részével kapcsolatban, amely a nehézipar részéről a náci pártnak juttatott pénzügyi támogatást évi két millió márkában jelöli meg. Az interjúbán 1–2 millió márkáról van szó, de időkeret nélkül. A könyv az ipari szervezetek szubvenciójáról azt írja, hogy ez nem közvetlenül a náci párt kasszájába folyt be, hanem Hugenberg kezébe. Hugenberg a neki juttatott összeg egyötödét fizette be a pártkasszába. Eszerint viszont a Hugenberghez befolyt összegnek — ha ötödrésze 1–2 milliót tett ki — 5 vagy 10 milliónak kellett lennie. Már csak ezért is valószínűtlen, hogy a fenti 1–2 millió márka évi szubvenció lett volna. Ugyancsak kétes hitelességű a könyv negyedik, leggyakrabban idézett helye, amely arról szól, hogy a fenti összeg csupán az önkéntes adományokat jelentette; ezenfelül a nagyiparosok kötelesek voltak még újabb összegeket adni a náci párt különböző manifesztációira. A gyorsírással interjúbán ilyen vagy akár ehhez hasonló mondat nem olvasható. Nyilvánvaló, hogy a könyv a nemzetiszocialista hatalomátvétel utáni időt keveri össze az azelőttivel, hiszen a hatalomátvétel előtt a náci párt egyszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy a nagyiparosokat kollektíve valamiféle pártadó fizetésére kötelezze.

Mind ezekből a példákból kitűnik, hogy a híres „I paid Hitler” c. könyv egyes, méghozzá leggyakrabban idézett helyei éppen nem hitelesek. Ez persze nem jelenti azt, hogy most már az egész könyv hitelességét kétségbe kellene vonnunk. Azok a fejezetek, amelyeket Thyssen jóváhagyott, nyilván hitelesen tolmácsolják az ő nézeteit. A tanulmányíró meggyőződött arról, hogy a Thyssen által jóvá nem hagyott fejezetek anyaga is a gyorsírással interjúból származik. Ha a főnti kivételektől eltekintünk, bizvást megállapíthatjuk, hogy a könyv előadása lényeges pontokon Thyssen kijelentéseire támaszkodik, ha ritkán adja is vissza szó szerint az ő szavait. Mindamellett a megvizsgált kivételek igazolják azt a végkövetkeztetést, hogy a Thyssen által át nem nézett fejezetek kevésbé hitelesek, mint az átnézettek. És minthogy a könyvnek éppen ezekben a részeiben találhatók a történész számára kulcsfontosságú helyek, ez a körülmény jelentékenyen csökkenti a könyv történeti forrásértékét.

Az „I paid Hitler” c. könyv alapos vizsgálata természetesen nem végződik a hitelesség megállapításával, hanem a tényyszerűség, a megbízhatóság problémájával is foglalkoznia kell. Másszóval: ha a könyv legtöbb kijelentése vissza is tükrözi Thyssen nézeteit, tovább kell kutatni, hogy ezek milyen mértékben tartalmaznak tényleg helyes információkat. Kézenfekvő, hogy ezt a problémát ez idő szerint nem lehet végérvényesen megoldani. Mégis megbízható anyag áll rendelkezésre ahhoz, hogy legalábbis példászerűen megvilágítsuk. Ennél a vizsgálatnál legszembeűnőbb az, hogy néhány érdekes részlet Thyssen náci kapcsolatairól és kifizetéseiről mind könyvből, mind a gyorsírással interjúból hiányzik. Így pl. az, hogy amikor 1932 tavaszán vagy nyarán az Arbeit-Nordwest ügyvezető igazgatója Thyssen biztatására 100 000 márkát adott a náci pártnak, és ebből kifolyólag kellemtelenségei támadtak, Thyssen saját zsebéből fizette vissza az összeget. Ugyancsak enlétlenül marad az is, hogy Thyssen a gazdasági radikalizmusnak a párton belüli visszaszorítására pénzügyi támogatásban részesítette a mérsékelt vezetőket, sőt egy külön alapot is hozott létre erre a célra.

A könyvnek és a gyorsírással interjúnak más forrásokkal való egybevetése az elhallgatások mellett egyéb pontatlanságokat is felfed. Így pl. kétségtelen, hogy könyvében Thyssen antedatálja a náciikkal való kapcsolatait és együttműködését. Ilyesmiről csak az 1930-as évek elejétől lehet szó. Thyssen az 1931. évi nevezetes harzburgi találko-

zón sem vett részt. Párttag is csupán a náci hatalomátvétel után, 1933. május 1-én lett. Ugyanakkor elhallgatja Thyssen, hogy Emil Kirdorf valóban csak rövid ideig működött együtt a náci párttal; párttag is mindössze egy évig volt, 1927-től 1928-ig. A legmeghökkentőbb pontatlanság azonban az, hogy Thyssen a náci párttal való pénzügyi kapcsolatairól sem közöl megbízható adatokat. A náci pártnak nyújtott anyagi támogatásának végösszege egyébként 5–600 000 márkára tehető; a támogatás inkább esetleges, mint rendszeres volt.

Mit ér tehát az „I paid Hitler” mint történelmi forrás? Először is nem lehet kétségtelenül hiteles visszaemlékezésnek elfogadni, mert szerzője nyolcat az összesen tizenkilenc fejezetből egyáltalán nem látott, és a többit is csak francia eredetiben s nem angol fordításban korrigálta és hagyta jóvá. Másodszor: azt sem lehet állítani, hogy Thyssen kijelentései akár csak ott is megfelelnek a tényeknek, ahol autentikusak. Thyssen sokkal kevésbé volt jól informált, mint amilyenek adatgazdag könyve mutatja. Emellett elég hisztérius is volt, mindenféle kósza hírnek, üres szóbeszédnek hitelt adott. Végezetül: könyve szövegének a gyorsírással és más bizonyító anyaggal való egybevetése Thyssent olyan embernek mutatja, aki vagy nem bírt jó emlékezőtehetséggel, vagy egyszerűen nem tartotta fontosnak a tényeknek megfelelő tájékoztatást; lehet, hogy mind a két tulajdonság egyszerre talál rá. Az „I paid Hitler” mindenestre tanulságosan tükrözi egy német nagyiparos mentalitásának változását, aki az 1930-as évek elején a nemzetszocializmusban még hazájának mentőangyalát látta, a harmincas évek végén pedig annak végzetét. Történelmi események megbízható tanújának azonban még azon események előadásában sem lehet elfogadni, amelyekben szerzőjük személyesen is résztvett.

(*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1971. 3. szám 225–244. l.)

B.

Arthur Mietzmann:

Tönnies és a német társadalom, 1887—1914

A kulturális pesszimizmustól a Volksgemeinschaft ünnepléséig

A tanulmány a *Gemeinschaft* és a *Gesellschaft* fogalmak helyét keresi Tönnies eszmérendszerében, valamint azt az utat kíséri végig, amelyet Tönnies tett meg az 1880-as évek apolitikus kulturális pesszimizmusától a Volksgemeinschaft lelkes támogatásáig az első világháború idején.

Tönnies fő műve, a *Gemeinschaft und Gesellschaft* 1887-ben jelent meg először „Abhandlung des Kommunismus und Sozialismus als empirischer Kulturformen” alcímmel. Ugyanennek a műnek a 2. kiadásában 25 évvel később a „Grundbegriffe der reinen Soziologie” alcím szerepelt. Ez a látszólag jelentéktelen különbség nagy változásokat tükröz Tönnies gondolatvilágában.

Az eredeti alcím pesszimista történelmi szemléletet tükröz: Tönnies szerint a *Gemeinschaft* az első, eredendő közösségi forma, megfelel az igazi kommunizmusnak; közvetlen forrása a család és a törzs, legmagasabb szintre pedig a görög városállamokban és a római birodalom szabad városaiban jut. Pszichológiai gyökerei az ösztön, a szokás és a közös vallás (Tönnies szerint ez a *Wesenswille*, amelynek az a lényege, hogy a közösséget szervező akarát a közösség természetéből fakad, nem kívülről erőltetik a közösségre). A gazdaság, valamint az emberi gondolkodás fejlődése következtében azonban egyre inkább jelentőségüket veszítik a hagyományok és a helyi autonómiát állami központosítás váltja fel. A *Wesenswille* helyét a *Willkür* (önkéntelen alapuló, a közösséget kívülről befolyásoló akarat) veszi át, amelyik szétrombolja a *Gemeinschaftot* és helyébe a *Gesellschaftot* állítja.

Tönnies első munkájának megjelenésekor a *Gesellschaftot* és a *Gemeinschaftot* egymást szükségszerűen — irreverzibilis folyamatként — követő formáknak tartotta. Az alcím azt jelezte, hogy a szocializmus sem képes az eredeti, igazi közösség visszaállítására, hiszen a szocializmus csak a kapitalista Gesellschaft végső formája. A második kiadás alcímében már eltűnik ez a pesszimista szemlélet, *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* minden korban és társadalmi rendben egyidejűleg meglevő formákat jelent.

A tanulmány szerzője a Tönnies eszmerendszerében végbement változás okait vizsgálja, elsősorban könyvének két kiadása között kelt levelei és politikai cikkei alapján,

Tönnies 1855-ben született paraszti családból Schleswig tartományban. Tanulmányainak legnagyobb részét Berlinben, Friedrich Paulsen professzor mellett folytatta. Paulsennel együtt Lassalle és az ún. katedraszocialisták (Wagner, Lorenz von Stein, Rudolph Gneist) eszméi befolyása alá kerül. Ekkoriban Tönnies nagy optimizmussal tekintett a német szociáldemokrácia mérsékeltbb szárnyára, amely szerinte a proletárok egyenjogusításáért dolgozott, anélkül, hogy veszélyeztette volna a társadalom fennálló rendjét. 1878-ban, a szocialista párt törvényen kívül helyezésekor fel kellett adnia ezeket a reményeket, de különben is általános kiábrándultság jellemzi őt ebben az időszakban (1879—1885), amíg a kieli egyetem magántanáraként *Gemeinschaft und Gesellschaft* c. művén dolgozik. A művet eredetileg polémianak szánta, korábbi példaképei (Rudolph Gneist és Lorenz von Stein) ellen: elsősorban az állam összefogó érdekképviselő szerepének koncepcióját támadta. Az államot Tönnies egyszerű szerződéses alapon álló szervezetnek tekintette. Paraszti származása is közrejátszhatott abban, hogy az igazi közösséget (*Gemeinschaft*) államtól és társadalomtól (*Gesellschaft*) függetlenül képzelte el.

Könyve megírása után Tönnies egyre nagyobb energiával vesz részt a napi politikában, egyre inkább belekerül a társadalmi-politikai harcokba — elsősorban a munkásmozgalmon keresztül. Eszméi megvalósítása céljából először egy helyi munkásszervezetbe lép be, de végül csak az Etikai Kultúra Társaságában találta meg a számára alkalmas közösséget. Ekkoriban megjelenő cikkeiben arról ír, hogy a társadalom problémáiból az új, ún. családi egyesületek segítségével lehet kiutat találni. Olyan közösségeket képzelt el, amelyek vagy verségi vagy szabad önkéntes választás alapján egyesülnének és fő feladatuk a családi szellem népszerűsítése lenne. Eleinte csak gazdasági tényezők (javak közös beszerzése és felhasználása) tartanák össze a csoportot, később bizonyos vallási jellegű közösséget kell kialakítani, amelyet különböző gyűlésekkel, együttes meditációkkal, közös művészeti tevékenységgel lehet elérni. Néhány évi próbálkozás után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy ezek az elképzelések nem megvalósíthatók.

Más szocialis célokat is szeretett volna elérni Tönnies az Etikai Kultúra Társasága segítségével. A munkásosztály helyzetének javítására igen konkrét javaslatokat tett: pl. gyermekmunka eltüntetése, munkaidőcsökkentés nők és fiatalok számára, munkakörülmények javítása, általános társadalombiztosítás bevezetése. Kiállt „a fizikailag és morálisan egészségesebb” mezőgazdasági munka mellett: szerinte háttérbe kell szorítani a csak kevesek luxusát szolgáló ipari, kereskedelmi és szolgáltató tevékenységet. Ellensége volt általában a magántulajdonon alapuló társadalomnak, de az Etikai Kultúra Társaságát nem tudta megnyerni eszméi támogatására. Rokonszenvezett Tönnies a szocialista mozgalommal is; az Etikai Kultúra Társaságát közvetítőként szerette volna felhasználni a munkások igazságos követeléseit és a középosztály tájékoztatásából fakadó értetlensége között. 1896-ban tanulmányokat írt a hamburgi kikötőmunkások sztrájkjáról, és személyes kapcsolatba került a sztrájk résztvevőivel is.

Mindezzel a tevékenységével tekintélyt szerzett magának a szocialisták körében; sokan szociáldemokratának is tartották. Ez a tekintély persze nem segítette elő egyetemi karrierjét. Csak 1908-ban jutott önálló katedrához.

Tönnies maga is átélte az ellentmondást pesszimista világnézete és politikai-társadalmi tevékenysége között. Egyik levelében próbálja ezt magyarázni: szerinte csak a munkásmozgalomhoz való csatlakozás, a munkásmozgalom befolyásolása járulhat hozzá a kor problémáinak megoldásához. Ma már nincsen mód a régi formák erőszakos fenntartására a burzsoázia vezetésével.

Tönnies eszméinek kialakulásában a tanulmány szerzője szerint két tényezőnek volt meghatározó szerepe. Az egyik: Darwin tana a természetes kiválasztódásról és a környezethez való alkalmazkodás jelentőségéről. Tönnies úgy gondolta, hogy a fennálló társadalom értékes örökségét csak az új környezethez — azaz a munkásosztálynak az új ipari társadalomban elfoglalt vezető szerepéhez — való alkalmazkodással lehet megmenteni. Azt hitte, hogy ha a felvilágosodott liberális elemek együttműködnek a munkásosztállyal, lehet biztosítani a kultúra folyamatosságát a forradalmi változások során.

Az eszméit kialakító másik tényező: a gazdasági alap determináló jelentőségéről és az állam elnyomó szerepéről szóló marxi tételek hatása. Ezen az úton ismerte fel a forradalmi változás elkerülhetetlenségét.

1904 után Tönnies ismét aktívabban foglalkozik időszerű politikai problémákkal. Ekkor megjelent cikkeinek fő mondanivalója: a békét fenn kell tartani mind a nemzetek, mind a társadalmi osztályok között. Megpróbálja összebékíteni német hazafiságát, régi ellenszenvét a modern állammal szemben és békeszeretetét. Hangsúlyozza, hogy a militarizmus nem az egész németiség, hanem kizárólag a poroszok jellemvonása; társadalmi bázisát pedig a porosz földbirtokosok adják. Ekkori cikkeiből nézeteinek változására lehet következtetni: a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalma egyre közelebb kerül egymáshoz gondolkodásában, egyre inkább lehetségesnek tartja a *Gemeinschaft* eszméinek megvalósítását a *Gesellschaft*on belül. Most már nem az államot általában, hanem csak az abszolutista államot támadja. Szembeállítja vele a birodalmi eszmét, amelyet eredendően demokratikusnak tekint, továbbá a helyi önkormányzatot, amely képes az állam túlzott befolyásának megfékezésére. Tönnies azt remélte, hogy ezt a demokratikus alapon álló államot ki lehet alakítani a birodalom keretein belül. Nem számolt azonban — emeli ki a tanulmány szerzője — a porosz junkerek ellenállásával, akik az egységes nemzetállam helyett csak a tagállamok szövetségét akarták létrehozni Poroszország vezetése alatt. Változatlanul fűzött bizonyos reményeket Tönnies a szociáldemokrata párt tevékenységéhez is. A munkásmozgalmat látta ugyanis a leghívatottabb erőnek az egységes nemzetállam megteremtésére. A korabeli vezetőkben azonban nem nagyon bízott.

Tönnies megváltozott nézeteinek legjobb összefoglalását az 1914-ben megjelent *Rechtstaat und Wohlfahrtstaat* című tanulmány adja. Az állam két lehetséges formáját jelzi a cím: az elsőben az állam csak ellenőre az egyének által a gazdasági és társadalmi viszonyok szabályozására kötött szerződéseknél, a másodikban viszont az állam maga szabályozza a gazdasági és társadalmi viszonyokat a törvények segítségével. A társadalom és állam viszonyának ez a két lehetősége voltaképpen a *Gesellschaft* fogalmának új differenciálása. A lényeges különbség az, hogy míg régebben a *Gesellschaft* e két formája és a *Gemeinschaft* közti konfliktust tekintette alapvetőnek Tönnies, most a *Gemeinschaft*ot már nem is említi. A *Gesellschaft* két formája közötti konfliktusban látja az alapvető ellentmondást.

A merkantilista, felvilágosodott abszolutista államot tekintette Tönnies a jóléti állam (*Wohlfahrtstaat*) első megvalósulásának, amelyet az ipar és mezőgazdaság fejlődése következtében felváltott a szabadversenyen, az állami szabályozás eltörlésén, szerződéseken alapuló jogállam (*Rechtstaat*). Ez az állam azonban éppen egyik legalapvetőbb feladatát nem tudta ellátni: nem tudta megvédeni a dolgozókat a munkaadók

kizsákmányolásától. A dolgozók megvédéséhez tehát szükség van az állami beavatkozásra. De az is elképzelhető: ha a munkásosztály képes rákényszeríteni a magántőkét az új társadalmi rend elfogadására, az állam is teljesen feleslegessé válik. Mindezek az elképzelések megőriztek valamit a *Gemeinschaft* tartalmából, de az alapvető különbségek, mint ezt már a szerző előbb is hangsúlyozta, nem a *Gemeinschaft* és a *Gesellschaft*, hanem az állam különböző formái között jelentkeznek.

Az első világháború kitörése után Tönnies is magával ragadta a német nemzeti lelkesedés. Ez jelentkezik egy 1917-es munkájában (*Der englische Staat und der deutsche Staat*), amelyben a német és angol államrendszert hasonlítja össze. A német államban a jóléti állam megvalósulását látja, Angliát pedig a jogállam tipikus képviselőjének tekint. A német a *Gemeinschaft*, az angol a *Gesellschaft* megtestesítője. Tönnies tehát visszatér első művének két alapvető kategóriájához, de ezek már nem történelmi fejlődési fokok, hanem nemzeti kultúrák fejlődési különbségét jelző fogalmak.

A német államot a jóléti állam megvalósulásaként bemutató gondolatmenetben a felsőbbrendű német *Volksgemeinschaft* eszméje jelenik meg; a tanulmány szerzője szerint ebben a gondolatban tetőződik egy kb. 1904-ben kezdődő fejlődési folyamat. Tönnies növekvő „optimizmusának” forrása, Arthur Mietzmann szerint a sikeresnek látszó német militarizmus mellett az a személyes mozzanat is, hogy Tönnies ekkor már tekintélyes, jómódú kiel professzor és egyre távolabb kerül a politikai ellenzéktől.

Mietzmann tanulmánya mindebből nem von le következtetéseket. Tönnies gondolkodói pályája azonban nyilvánvalóan jellemző modellje egy, ekkoriban Németországban éppenséggel nem ritka jelenségnek: hogyan lehet eljutni ellenzéki, szocialisztikus, kezdetben a társadalom valóságos problémáit érzékelő társadalomkritikától és reformtörekvésektől a pefasizmus ideológiájáig.

(*Journal of the History of Ideas*, 1971 (4)507—525. l.)

P.

Paul R. Sweet:

Heinrich von Srbik történetírása

Srbik 1878-ban született Bécsben. Apja magas rangú hivatalnok, anyai nagyapja történészprofesszor volt. A történelmi érdeklődés szála a családból eredtek. Konzervatív nevelést kapott. Már diákkorában a pángermán gondolatok bűvkörébe került, tagja volt a Gothia egyesületnek. Tudományos pályáját az Osztrák Történetkutató Intézetben kezdte. Később élesen kritizálta az Intézet hagyományait, elmarasztalta egyoldalú középkor-központúságát és pusztán empirikus módszereit. Srbik később úgy látta, hogy a hagyományos történészképzésből legfőképp a filozófiai tájékozottság és az eszmetörténelmi aspektusok figyelemmelkísérése hiányzott. Ezt a történészeknek, köztük Srbiknek is, fáradságos munkával kellett bepótolniuk.

Az Intézetben Redlich és Dopsch irányítása alatt kezdett a középkor kutatásához, és ennek a kornak a történetéből doktorált. 1902-től érdeklődésének középpontjába az újkori történelem került. Megkezdte a munkát hatalmas diplomáciatörténelmi forráskiadványán, amely Ausztria és Németalföld diplomáciai kapcsolatainak dokumentumait tartalmazta az 1668 és 1722 közötti időszakból. Emellett az első világháborúig rendszeresen publikált tanulmányokat a XVII—XVIII. századi gazdaságtörténet tárgyköréből. Ezek biztosították számára a szűkebb szakmai közönség elismerését. 1917-ben lett professzor Grazban. A Monarchia felbomlása utáni politikai fejlődést ellenszenvvel fogadta. Srbik a dualista államot életrevaló és valóságos alakulatnak látta. Nem rokonszenvezett köztársasági államformával. A demokratikus berendezkedést és a parlamentarizmust

általában sem tartotta alkalmasnak Közép-Európa államai számára. Ez végleg az újkori politikai történet problémái felé fordította figyelmét.

Az „új” Srbik első nagy műve „Wallenstein halála: a katasztrófa okai, lefolyása és következményei” címmel 1920-ban jelent meg. Egy nagyformátumú politikai figurát állított a középpontba, és ezzel végleg az ortodox német történetírás útját választotta. Srbik munkásságában a „Wallenstein” átmeneti munka. Itt még elsősorban eredeti forrásokból dolgozott és forráskezelésén érződtek az Intézet módszerei. Az 1952-ben megjelent posztumusz második kiadásban végül elég sok hibát kellett korrigálni. A tanulmány szerzője jogos iróniával állapítja meg, hogy igencsak jellemző Közép-Európa országaira, miszerint egy olyan jelentős osztrák történész, mint amilyen Srbik volt, anélkül írt meg egy monográfiát Wallensteinről, hogy megismerkedett volna azzal, amit cseh kollégái tettek ezen a téren. Így történhetett meg, hogy Srbik, miután megismerte Josef Pekarnak a témában alapvető feldolgozását, kénytelen volt lényegesen változtatni korábbi álláspontján.

Srbik 1922-ben a bécsi egyetemre került. Itt készült el három év alatt a második nagy mű, a „Metternich: az államférfi és ember”. A munka szellemét a rankeizmus újjáéledése határozta meg. Ennek ellenére Srbik ekkor már alig kutatott a levéltárakban, inkább a már publikált anyagok kritikáján keresztül alakította ki saját álláspontját. Erősen érződik könyvében a szellemtörténet, különösen Meinecke hatása is: Srbik Metternichje kétségtelenül eszmetörténeti színezetű életrajz. Főként Metternich elveinek koherenciájára és politikájának doktrinér vonásaira helyezi a hangsúlyt. Az életrajz gerincét az a fejezet képezi, ahol Srbik az 1815-ös események áttekintése után félbeszakítja az elbeszélést, hogy tisztázza Metternich „szisztémáját”, amelyet racionalista naturalizmusnak nevezett el. Metternich Srbiktől a német nacionalizmus kérdésében áll a legtávolabb, de a mű hangsúlyozza Metternich hűségét a német nép egészségéhez. Ez a szinte olvashatatlanul nehézkes és hosszú monográfia felélesztette a Metternich-kutatást, szerzőjét pedig elvezette a közülethez és megnyitotta Srbik előtt a kapukat a német-országi történetírás központjaiban.

A húszas évek második felében Srbik viszonylag keveset publikált, elsősorban az Osztrák Császárság kialakulásának problémáival foglalkozott. A változó osztrák politikai színtéren egyre nagyobb szerepet kapott. „Az össznémet történetfelfogás” című 1929-es salzburgi előadásában a kisméretű elleni polémia élharcosává lépett elő. Ez kétségkívül közvetlen politikai konzekvenciákkal is járt. Nézete szerint az a koncepció, hogy az egyesített német történet a német nép létszükséglete, nem a történelem átpolitizálását, hanem a tudományos szempontok és az erkölcsi felelősség összeötvözését jelenti. Srbik az eszmét jelölte meg a történelem dinamikus erőiként, Ranke univerzalizmusában látta a követendő példát.

Srbik nagynémet álláspontját „A német egység” címet viselő négy kötetes munkájában formába is öntötte 1935 és 1942 között. Az első két kötet 1859-ig jut el, a második két kötet lassú sodrással az 1859 és 1866 közötti fejlődést tárgyalja. Ezzel párhuzamosan Srbik szerkesztette Ausztria 1859 és 1866 közötti német politikájának dokumentumait tartalmazó öt kötetes forráskiadványt is. „A német egység” koncepciója a „völkisch” történetírást egyesítette a keresztény elveken nyugvó német univerzalizmussal. Srbik a humánus eszmét tudatosan feláldozta a nemzetek feletti, természetesen német felelősség oltárán. Visszaemlékezéseiben ezt a művét tartotta eszméi hű tükrének. Nem szerette, ha csupán a „Metternich” szerzőjeként tartották számon. Műve a szakmai körökben érdeklődést keltett, de legtöbbször, mint pl. Meinecke elutasították egyoldalú felfogását. Heinrich Srbiket az öt élesen támadó történészekkel, Hartunggal és Brandenburggal folytatott vitája teljesen a jobboldalra sodorta. Elvei ezt az utat jelölték ki számára. 1936-ban belépett a náci pártba. Hitlerhez írt levelében támogatta Walter

Frankot és a Birodalmi Történeti Intézet megalakítását. A Tudományos Akadémia elnöki székében jelentős kultúrpolitikai befolyásra tett szert. Bár a háború elhúzódásával megingott hite a fasiszta Németországban, mégis lojális maradt és hallgatott. Csupán néhány történész barátja érdekében emelte fel szavát.

1945 után Tirolban élt számkivetettségben. Számot vetve történelmi lelkiismeretével, ekkor írta „Szellem és történelem” című szélesívű német historiográfiáját, amelynek ívéből hiányzik azonban a demokrata-liberális történetírás megemlézése. Sríbk egy mérsékelt historizmus álláspontjára helyezkedett, az értékek abszolút érvényét vallotta. Saját munkásságát is elhelyezte a német történetírás történetében. Néprajzi, fajelméleti és náci elméletekkel láttatta együtt saját nagynémet törekvéseit. Itt és ennyiben ismerte fel történelmi pályájának elhibázottságát és látta be erkölcsi felelősségét.

A tanulmány szerzőjének értékelése szerint Heinrich von Sríbk útja szükségképpen következett az osztrák talajon létrejött nagynémet politika igényeiből, de éppúgy a német akadémikus szellemtörténet intencióiból is. Azaz nem tekinthetjük véletlennek a német idealizmus útját a fasiszmusig.

(*History and Theory* 1970. 1. sz. 37—58. l.)

H.

A. F. Kulinov:

A konkrét szociológiai kutatások alkalmazása a történettudományban

A szociológia adatainak, eredményének és módszerének a történelmi jelenségek feltárásában való alkalmazását az teszi lehetővé — állapítja meg bevezetőjében a szerző —, hogy mind a két tudományág az emberi társadalom általános törvényszerűségeit, fejlődését vizsgálja. A történetiség elvének érvényesülése mellett a téma szempontjából az a legfontosabb, hogy minden társadalmi helyzet, amelyet a konkrét szociológia kutat, a történelmi folyamat része. E mellett a közös nevező mellett azonban ott van az a tény, hogy a történettudomány a társadalom fejlődését, jelenségeit elsősorban genetikai-kronológiai oldalról közelíti meg, míg a szociológiai vizsgálat elsődlegesen logikai-strukturális kapcsolatokat tár fel. A közelítési módnak ez az eltérése módszertani sajátosságok alapja. A konkrét szociológiai kutatások alkalmazásánál két fontosabb aspektus lehetséges. A szociológiai kutatás eredménye történelmi forrásként kezelhető, analógiák alapját képezheti, ill. maga a szociológiai módszer alkalmazása vezethet új eredményekre, a történelmi tények, források elemzésénél.

Ami az első aspektust illeti, arról az a szerző véleménye, hogy a konkrét szociológiai kutatások eredményeit főként a társadalomfejlődés szubjektív faktorának kutatásában lehet hasznosítani. Különösen a közelmúlt történetének feltárását segítheti elő. A cikk hivatkozik például „A munkához való kommunista viszony alakulása a szovhözökben (1958—1965)” c. témára, amelyet a hagyományos források felhasználásával csak egyoldalúan lehet feldolgozni, míg a brigádok konkrét szociológiai igényű vizsgálata összetettebb képet eredményezhet. Egy ilyen igényű vizsgálat során ugyanis bonckés alá veszik a brigádok összetételét, megnézik az élmunkások arányát, a végzettség, vallás, nemzetiség szerinti megoszlást, a közösséghez való viszonyt, a végzett társadalmi munkát, az újító mozgalom jelentkezését stb. Természetesen a konkrét szociológiai kutatások eredménye, mint történelmi forrás megfelelő kritikával kezelendő.

A másik aspektus, amikor a történész maga végzi el a szociológiai igényű vizsgálatot, szintén gyakran érvényesül. Szerző példaként V. G. Tyukavkin monográfiáját említi, amely a szibériai falvak 1917 októbere előtti társadalmi viszonyait térképezte fel (Irkutszk. 1966). Ennél a közelítési módnál az adja a legnagyobb nehézséget, hogy a

marxista szociológia metodológiája még nem kiforrott, így gyakran nem biztosítéka a tudományos objektivitásnak. Kulinov példákat említ, amikor a kutatók nem a tipikust, nem a jellemzőt ragadták meg, s így helytelen következtetésekre jutottak. Gyakori például, hogy egy terület kolhozainak vizsgálatát néhány jobb gazdaság reprezentatív adatai alapján végzik. Figyelmeztet arra, hogy a szociológiai vizsgálat nem lehet egyoldalú, mert ha az, akkor nem érvényesül a történeti fejlődés alternatív jellege. Nem elég csak a megvalósult múltbeli elemeit kimutatni. A szociológiai jellegű és más források együttes alkalmazása, komparatív használata csökkentheti az egyoldalúság veszélyét.

A veszélyek ellenére a szociológiai kutatások bevonása a történettudományba komoly eredményeket is hozott és hozhat. Lehetővé és szükségessé vált egyes fogalmak árnyalt, pontos tartalommal határolt tisztázása. A „tömeg”, „társadalmi csoport” és a „közösség” fogalmakat említi a cikk. A munkásosztály vizsgálatánál az osztály belső struktúrája, e struktúra genetikusság és aktuális elemei kerültek előtérbe, s így plasztikusabb történeti kép alakult ki. Összegezve a konkrét szociológiai kutatások alkalmazásának előnyeit, a forrásbázis bővülését, mélyülését a különböző forrástípusok fontosságának arányváltozását említi a cikk.

A szociológiai módszer alkalmazásával ismételten utal arra, hogy kizárólagos is lehet, de egyéb módszerekkel alkalmazva összetettebb képet eredményez. A *megfigyelés*, mint alkalmazható szociológiai eljárás közvetlen, objektív információt szolgáltat, de a véletlenszerűség és a lokális jelleg is érvényesülhet. A *kérdés* különböző módjait is sorra veszi a szerző, mint amelyek fontos forrásokat tárhatnak elő. Leírja ezzel kapcsolatban azokat a gyakorlati tanácsokat, amelyek érvényesítése elengedhetetlen a tudományos értékű források kialakításához.

(*Voproszi Isztoriä*, 1972. 1. sz. 34–48. l.)

M.

Demény Lajos:

Nemzetiségtörténeti munkaprogram

1971-ben alakult a bukaresti Akadémia „N. Iorga” Történeti Intézetében a Romániában élő nemzetiségek történetét kutató munkacsoport. A munkacsoport abból az alapelvből kiindulva, hogy Románia története a román nemzet és a vele együttélő nem-román népek története, megpróbálja föltárni minden nemzetiség történetét, hogy a kölcsönös megismerés, megbecsülés, baráti együttélés és együttműködés szolgálatába állítsa. A közeli és távoli terveket vázolja összefoglaló írásában Demény Lajos, a munkacsoport vezetője. A munka bázisát a bukaresti kutatócsoport képezi, azonban szükségessé látja bevonni az Akadémia kolozsvári fiókinstitutumának és a kolozsvári Tudományegyetem kutatóit is a feladatok megoldásába. Számításba vették a marosvásárhelyi, nagy-szebeni és temesvári akadémiai kutatócsoportok, valamint a nagyobb múzeumok, könyvtárak és levéltárak szakembereit is.

A nemzetiségtörténeti kutatás két vonalon indul el. Egyrészt a forráskiadás és segédletek kidolgozása, másrészt összefoglaló munkák és tanulmánykötetek publikálása útján. A Jakó Zsigmond egyetemi tanár irányításával készülő *A középkori Erdély magyar elbeszélő forrásai* c. sorozat Cserei Mihály, Kemény János, Bethlen Miklós stb. szövegeinek kiadását indítja meg, s tervezik *A középkori Erdély szász elbeszélő forrásai* c. sorozatot is. Két régi forrásközlő sorozat újraindítása is tervbe lett véve, az egyik az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, a másik a *Székely Oklevéltár*, mely utóbbi azonban az okleveles anyagon túl a székely székek naplóját, az összeírások és lustrák anyagát, a városokra vonatkozó adatokat is tartalmazza majd. Egyelőre Udvarhelyszék XVI.

századi magyarnyelvű jegyzőkönyveinek publikálására kerül sor. A XVII. századi székely összeírásokat és lustrákat Imreh István egyetemi tanár irányításával készítik elő kiadásra.

Az újkori és legújabbkori forráskiadványok valószínűleg az erdélyi magyar munkásmozgalmi és antifasiszta sajtó anyagából merítenek elsőknek, s számbajön az erdélyi magyar kommunisták két világháború közötti perei anyagának közzététele.

A feldolgozások közül a szerző megemlíti a Jakó Zsigmond által szerkesztett: *Tanulmányok az erdélyi magyar feudális kori művelődés múltjából*, a Jordáky Lajos által szerkesztett *Tanulmányok az erdélyi magyar újkori és legújabbkori művelődés történetéből*, valamint az Imreh István által szerkesztett *Tanulmányok a székelyek történetéből* c. sorozatok előkészítését. E tanulmányköteteket magyar nyelven jelentetik meg; azokat a tanulmányokat, melyek a román olvasóközönség érdeklődésére is számíthatnak, román nyelven is közlik. Hasonló jellegű sorozatok indulnak majd a szászok és svábok történetének feldolgozására, s készül egy összefoglaló németsegtörténet is Carl Göllner irányításával. A munkacsoport a kisebb romániai nemzetiségek történetének feltárását is igyekszik megszervezni.

(*Korunk* 1971. 8. sz.)

Sz.

L. G. Beszkrovnij—L. A. Goldenberg:

A történeti földrajz módszeréről és tárgyáról

Tudománytörténeti összefoglalóval indítják cikküket a szerzők. A történeti földrajz fontosságát hangsúlyozó idézeteket hoznak V. M. Tatyiscsev és M. V. Lomonoszov munkáiból. Természetesen e korai források ellenére az orosz történettudomány önálló alkotó elemévé csak a XIX. század második felében vált a történeti földrajz. Tudatos alkalmazásának jegyei először Sz. M. Szolovjov, V. O. Kljucsevskij és Sz. F. Platonov műveiben találhatók meg. Önálló tudományággá a századfordulón fejlődött. Ebben az időben módszertani kérdései még háttérben maradtak, tárgyát illetően pedig két fő irányzat különböztethető meg. Az egyik „geopolitikainak” nevezhető, mert a földrajzi tényezők történeti fejlődést meghatározó voltát emeli ki, míg a másik irányzat csak a történeti események topográfikus rögzítése szempontjából tartja szükségesnek a történeti földrajzot.

A szovjet történészek közül V. K. Jacunskij és M. N. Tyihomirov munkássága jelentette a legnagyobb hozzájárulást a marxista szellemű történeti földrajz, mint önálló tudományág kialakulásához. Egyrészt beépítették munkáikba a XVIII. századi gondolkodók és a XIX. századi történészek hasznosítható megállapításait, másrészt a gazdaságtörténeti földrajz úttörő kimunkálásával marxista alapokra helyezték ezt a tudományt. Az 1950-es évek végéig terjedő időszakban — mintegy ellentétben a nemesi, polgári történészek gyakorlatával — a történeti-fizikai földrajz fejlesztése terén alig beszélhetünk előrelépésről. Ebben az időszakban az Orosz Birodalom népesség-történeti földrajzára helyezték a hangsúlyt. Ezen belül az etnikai-történeti földrajz, a feudális és kapitalista korszak népességviszonyai és a településtörténeti földrajz tárgyában jelentek meg komolyabb munkák. A legjelentősebb eredményeket a gazdasági-történeti földrajz kutatói érték el, akiknek munkái a XVI–XIX. századi mezőgazdálkodás, ipar és kereskedelem földrajzát elemezték. A politikai-történeti földrajz vonalán egyedül M. N. Pokrovskij kísérletezett. Az orosz államhatár változásainak törvényszerűségeit kívánta megragadni, de nem nagy eredménnyel, mert ezt a kérdést is a kereskedelmi tőke függvényében vizsgálta.

Az utóbbi másfél évtized során alakultak ki a helyes arányok a történeti földrajz helyét, ágazatait, megítélését és kutatását illetően. Idézik a szerzők Jacunskij definíciónak is beillő megállapítását, amely szerint „a történeti földrajz a történelmi ismeretek egyik ága, amely az emberiség történeti múltjának földrajzát kutatja.” A fizikai-, népesség-, a gazdaság- és a politikai-történeti földrajz egyaránt részét képezik ennek a tudományágnak. Vitás kérdések természetesen még maradtak. Például a történeti földrajz oktatáspolitikai aspektusát illetően. Egyesek szerint a földrajzosok képzésében a történeti korszakok szerinti specializálódást kellene érvényesíteni, mások viszont a földrajz tárgykörébe utalnak a történeti földrajzot. A módszertan szempontjából a természet- vagy társadalomtudományos megközelítés alternatívája merül fel. A szerzők ebben a tekintetben kompromisszumot, ún. komplex módszert javasolnak, mivel természeti és társadalmi jelenségek vizsgálatára egyaránt fel kell készülni. A társadalmi jelenségek történeti-földrajzos vizsgálata lehet analitikus-szintetikus, összehasonlító történeti, retrospektív, statisztikai és kartografikus. Ez utóbbi a közelmúltban nyert polgárjogot.

(*Isztorija SzSzSzR 1971. 6. sz. 23–26. l.*)

M.

A külföldi folyóiratszemle munkatársai: Bogyirka Emil (*B. E.*), Hont István (*H.*), Jemnitz János (*J.*), Menyhárt Lajos (*M.*), Niederhauser Emil (*N.*), Orosz István (*O.*), Pók Attila (*P.*) és Szász Zoltán (*Sz. Z.*).

KRÓNIKA

WITTMAN TIBOR

1923—1972

1972. július 31-én 49 éves korában elhunyt Wittman Tibor, a történet-tudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár. Jászberényben született, középiskolai tanulmányait itt, egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán és az Eötvös Kollégiumban végezte. Tanári pályája 1946-ban a jászberényi tanítóképzőből indult, 1948-ban a pécsi, 1950-ben a budapesti pedagógiai főiskolára, 1954-ben a Lenin Intézet magyar történeti, 1957-ben a debreceni, 1958-ban a szegedi tudományegyetem egyetemese történeti tanszékére került, s itt működött a középkori egyetemes történet és Latin-Amerika történetének professzoraként, éveken át dékán-, ill. rektorhelyettesként, korai haláláig.

Tudományos tevékenysége rövid negyedszázad alatt a magyar és az egyetemes történet igen széles területeit fogta át. Kéziratoss bölcészdoktori disszertációját a reformkori centralistákról írta (1946). Magyarország történetének egyetemi tankönyvében a XVII. századi erdélyi fejedelemségről szóló rész (legújabb kiadása Budapest, 1972. II. köt. 164—221. l.) az ő munkája. Külön is feldolgozta Bethlen Gábor cseh (A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc a cseh—magyar szövetség keretében a terjeszkedő Habsburg-hatalom ellen, 1619—20. Kéziratoss kandidátusi értekezés. Budapest, 1955) és orosz (Bethlen Gábor és az 1628/29. évi erdélyi—orosz szövetségterv keletkezése. Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Budapest, 1956. 35—51. l.) kapcsolatait, s érdeklődése e kutatásai során fordult az egyetemes történet problémái felé.

Utólag végigtekintve könyveinek és tanulmányainak során, imponáló az a logikai rend, amelyben követték egymást. „Az »árforradalom« és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai” (Budapest, 1957) az újkori fejlődés gazdasági alapjait vizsgálja. A következő lépés az újkori történet politikai alapvetése, a németalföldi polgári forradalom kutatása volt. Belgiumi levéltári kutatásaira épített és akadémiai doktori disszertációként 1962-ben megvédett monográfiája, „Les Gueux dans les »bonnes villes« de Flandre 1577—1584” (Budapest, 1969) a németalföldi forradalom történetével foglalkozó irodalomban — nemzetközi visszhangjának tanúsága szerint — az alapvető, megkerülhetetlen munkák közé tartozik. Összefoglaló könyvét, a „Németalföld aranykorá”-t (Budapest, 1965) fogja először kézbevenni minden magyar kutató, tanár és olvasó, aki e „tőkés mintanemzet” történetével akár az egyszerű ismeretszerzés, akár az önálló kutatómunka szintjén foglalkozni akar.

A németalföldi szabadságharctól logikusan vezetett a történeisz érdeklődés az ellenfél problémáihoz, a spanyol történelemhez, a spanyol gyarmatbirodalom, ezen belül a legértékesebb, a jövő számára is legtöbbet mondó témakör, Latin-Amerika történetéhez. Itt is érvényesült — mint Németalföld

esetében — az alkotómunka kettős feladatvállalása. A XVI. századi spanyol gazdasági és szellemi élettel foglalkozó részlettanulmányok mellett ott van egy kítűnően megírt népszerű „II. Fülöp” (Budapest, 1967), és sevillai, kubai és bolíviai levéltári kutatásokra épülő, itthon, vagy Dél-Amerikában megjelent, többnyire spanyol nyelvű tanulmányok, a karib-tengeri monokultúrákat, a korszerű potosi bányászat és a végtelenül elmaradott bolíviai mezőgazdaság történeti egymásmellettségét vizsgáló írások mellett a magyar nyelvű összefoglalás, „Latin-Amerika története” (Budapest, 1971). A Consejo Europeo de Investigaciones Sociales sobre America Latina, a latin-amerikai társadalomtudományi kutatások európai központjának vezetőségi tagja, a potosi egyetem díszdoktora ismét egy alapvető, nélkülözhetetlen kézikönyvet adott a magyar kutatóknak és olvasóknak, az alapjául szolgáló részlettanulmányok pedig úgy közelítik meg Latin-Amerika fejlődési problémáit, hogy nemcsak a történeti kutatás, hanem a latin-amerikai marxista igényű politikai programok tudományos megalapozása számára is nélkülözhetetlenek.

Kéves olyan magyar történetkutató volt, aki eredeti levéltári forrásokra épített tanulmányaival olyan széles nemzetközi szakmai körökre tudott hatni, mint Wittman Tibor. Eredményeinek nemzetközi elismerését tanúsítja, hogy a flamand „Bachten van Kupe” tudóstársaság és a bolíviai „Sociedad Geográfica y de Historia” tiszteletbeli tagjává választotta, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság pedig a Comenius Emlékéremmel tüntette ki. Három világ-rész szakfolyóiratainak lábjegyzetei és hivatkozásai bizonyítják, hogy alkotásai máris beleépültek az egyetemes történeti kutatásba, külföldön gyorsabban és hatásosabban is, mint itthon.

A művészetben minden jelentős alkotóegyéniség kialakítja a maga sajátos, csak rá jellemző stílusát, amelynek jegyeiből művei felismerhetők. A tudóseyéniség jellemzője a sajátos problémaállítás. Wittman Tibort nem a történeti fejlődés klasszikus útja, a szükségszerűen leegyszerűsített norma érdekelte. Szinte minden munkájának központi kérdése — a centralistáktól a Latin-Amerika-tanulmányokig — a bizonyos szempontból élenjáró, az egy területen úttörő, és az azt környező elmaradott viszonya és történeti harca; az a probléma, hogy hogyan tör utat magának a haladás az elmaradottság legkülönbözőbb formái között. Ez a problémaállítás teszi egész életművét tudományos módszertani iskolává, ezáltal válik a történettudomány, úgy ahogy ő művelte, a marxista politikai cselekvés egyik megalapozójává.

Wittman Tibor korai, alkotó ereje teljében bekövetkezett halála fájdalmas vesztesége a nemzetközi tudományosságnak, s különösen az, szinte pótolhatatlannak látszik, a hazai egyetemes történeti kutatásban. A magyar Latin-Amerika-történeti kutatásoknak csak az alapjait tudta lerakni a szegedi József Attila Tudományegyetemen, tanítványai csak az első lépésekig jutottak el e nálunk teljesen új szakterületen. Életműve irigylésre méltó gazdagsága ellenére befejezetlen. Hatalmas terveit, a XVII - XVIII. századi spanyol és francia fejlődésnek eddigi kutatásaira épülő elemzését, a nyugat-európai polgári átalakulás előtörténetének a világgazdaság mozgástendenciái alapján való vizsgálatát már nem tudta megvalósítani.

Wittman Tibor félbenmaradt kutatásait folytatni egyelőre nem tudjuk. De problémaérzékenysége, egyetemes történeti látásmódja, önmagával szemben egyre nagyobb követelményeket támasztó kutató és ismeretterjesztő igényessége, egész történész magatartásának példája kötelező és nem könnyű örökségünk.

Heckenast Gusztáv

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Nemzetközi konferenciák

A rendi intézmények és a parlamentarizmus történetének nemzetközi bizottsága (Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'États) a Magyar Történelmi Társulat meghívására, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1972. augusztus 28—31. között Székesfehérvárott tartotta évi konferenciáját. A magyarországi ülésre az Aranybulla kibocsátásának 750. évfordulója adott alkalmat; a szervezés munkáját az István király Múzeum vállalta. Az ülésszakon 61 külföldi és 14 magyar résztvevő jelent meg; a Társulatot *Benda Kálmán* alelnök képviselte, s a budapesti, parlamenti látogatás alkalmából az Akadémia nevében *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke üdvözölte külföldi vendégeinket.

A konferencia központi témáját az ünnepi alkalom határozta meg. Az elhangzott 31 előadás egységes téma, a szabadságlevelek köre csoportosult. A hazai résztvevők közül *Benda Kálmán* az Aranybulla XVII. századi eleji hatásáról tartott előadást, s rám utatott a Bocskai-szabadságharc ideológiájának kálvini gyökereire is. *Gerics József* a XIII. századi magyar alkotmányfejlődést mutatta be.

*

Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat 1972. szeptember 12—15. között a Magyar Tudományos Akadémián *nemzetközi tudományos ülésszakot* rendezett a XVI—XVII. századi középp-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről. A plenáris ülésen *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, Társulatunk alelnöke elnökölt, a konferencia résztvevőit *Kállai Gyula*, az MSzMP Politikai Bizottságának tagja, a Hazafias Népfőnt Országos Tanácsa és a Dózsa Emlékbizottság elnöke üdvözölte. Bevezető előadást *Székely György*, Társulatunk alelnöke „A Dózsa felkelés” címmel tartott. A konferencia ezután szekció-ülések keretében folytatta munkáját. *Elekes Lajos*: „A rendi kormányzat és a parasztság antifeudális küzdelmei Magyarországon a huszitizmus korától 1514-ig” a politikátörténeti, *Szűcs Jenő*: „A középp-kelet-európai parasztmozgalmak ideológiájához” címmel az ideológiátörténeti, *Pach Zsigmond Pál*: „Az 1514. év parasztfelkelés és a második jobbágyság” címmel a gazdaság- és társadalomtörténeti, *Pamlényi Ervin*: „Az 1514. évi parasztháború a magyar történetírásban” címmel a historiográfiai szekcióban tartott bevezető előadást. A plenáris záróülésen, amelyen *Ember Győző* akadémikus elnökölt, a szekcióvezetők beszámolóit után *Makkai László*: „A parasztháborúk kérdésének megoldott és megoldatlan problémái. A kutatómunka további feladatai” címmel tartott összefoglaló előadást.

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése

A Magyar Történelmi Társulat *tisztújító közgyűlését* 1972. április 13-án, a Magyar Tudományos Akadémián rendezte meg. Az elnökségben helyet foglalt *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke, *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, *Székely György* egyetemi tanár és *Vass Henrik* az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, a Társulat alelnökei, és *Berend T. Iván* egyetemi tanár, főtktár. *Ember Győző* akadémikus bejelentette az április 12-re összehívott közgyűlés határozatképtelenségét, s közölte, hogy az alapszabályok értelmében a jelen közgyűlés — a megjelentek létszámától függetlenül — határozatképes. Ezután a következőket mondta:

„Tisztelt Közgyűlés!

Immár 105 éves Társulatunk egyik hagyományos szokása, hogy közgyűlésein a Társulat működésével kapcsolatban, de azon túlmenően, történettudományunk egészéről is szó esik, nem a teljesség igényével, csupán időszerű kérdéseiről.

Különös jelentősége volt ennek a szokásnak azokban az időkben, amikor Társulatunk nem csupán a történészeket és a történelem iránt érdeklődőket egybefogó társadalmi szervezet, a történettudomány fejlődését társadalmi eszközökkel segítő egyesülés volt, hanem — más ilyen rendeltetésű szerv nem létében — a történetkutatást szervezte és irányította is. Ehhez bizonyos anyagi eszközökkel is rendelkezett.

Tudjuk, hogy ezt az utóbbi feladatot Társulatunktól az 1949-ben újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia vette át. Elsősorban az Akadémia megfelelő testületi szerveire, II. Osztályára, történettudományi bizottságaira hárul ez a feladat, de részt kell vegyen annak megoldásában az Akadémia Történettudományi Intézete is.

Társulatunk, amely maga is az Akadémia felügyelete alá került, a működéséhez szükséges anyagi támogatást az Akadémiától kapja, társadalmi eszközökkel hivatott az említett akadémiai szerveket a történettudományt szervező és irányító tevékenységükben támogatni.

Hogyan tesz eleget, miként felel meg Társulatunk eme hivatásának? Erre a kérdésre, sajnos, nem tudok megnyugtató választ adni.

Pedig történettudományunk művelése, a történelmi kutatómunka hazánkban, nagyon is rászorulna a szervezésre, az irányításra, a koordinálásra.

Történettudományunk, miként a tudomány más területei is, az Akadémia újjászervezését követően, a Párt politikájának megfelelően és a kormány nagyméretű támogatásával, hatalmas arányú mennyiségi fejlődésen ment keresztül. Új kutatóhelyek létesültek, a kutatók száma megsokszorozódott. Egy-egy egyetemi történelmi tanszék, amelyen korábban csak maga a professzor működött, ma méreteiben egy-egy kisebb intézetnek felel meg.

A megszorodott kutatóhelyek, a megsokszorozódott kutatók munkájában azonban nincs elég összhang. Újból bebizonyosodott ez a legutóbbi hetekben, amikor az Akadémia testületi szerveinek a történettudományi kutatóhelyek középtávú — három-, illetve ötéves — beszámolóiról, illetve terveiről kellett véleményt mondaniok.

Történettudományunknak nincsen országos fejlődési koncepciója, sem hosszú-, sem középtávú terve, amely meghatározná a fejlődés főbb irányait, kitűzné mind hosszabb, mind pedig rövidebb távra a fontosabb célokat, megjelölné azokat a jelentősebb feladatokat, munkákat, amelyeket a kitűzött célok érdekében meg kell oldani, el kell végezni.

Igy a kutatóhelyek munkájukat nem tudják mihez szabni, a tervezésben magukra vannak hagyva. A jobbik esetben kidolgoznak a maguk számára valamilyen kutatóhelyi programot, a rosszabbikban a kutatókra bízzák, hogy mivel foglalkozzanak, és a kutatóhelyi terveket a kutatók által választott témákból állítják össze.

Az Akadémia testületi szervei is tehát zavarban vannak, amikor a kutatóhelyek elvégzett és tervezett munkájáról véleményt kell mondaniok. Nem tudják ugyanis a kutatóhelyek munkáját mihez viszonyítani. Minden kutatóhely, sőt legtöbbször minden kutató munkáját csak önmagában nézik, és így ítélik meg.

Önmagában nézve azonban minden munkának van valami haszna, nehéz lenne bármelyikre is azt mondani, hogy felesleges. Legfeljebb abban az esetben, ha két helyen foglalkoznak ugyanazzal a témával, mert ilyenre is akad példa.

Márpedig egyáltalában nem bizonyos, hogy ami önmagában véve hasznos, az nem bizonyul-e feleslegesnek, ha azzal vetem össze, amire sokkal nagyobb szükség lenne, és amit helyette csinálni lehetne és kellene.

Történetírásunk előtt oly sok és nagy feladat vár még megoldásra, történetünkben annyi még a fehér folt, de inkább a fehér sivatag, hogy nem szabadna megengednünk magunknak azt a fényűzést, azt az erőpazarlást, hogy kutatóink és kutatóhelyeink ne országos koncepció, ne összehangolt tervek alapján dolgozzanak, ne azt csinálják, amire tudományágunk fejlődése érdekében alapvetően szükség van.

Az a történeti kapacitás, amely a kutatóhelyek és a kutatók 1949 óta történt hatalmas arányú mennyiségi fejlődésének eredményeképpen rendelkezésünkre áll, nincs kellőképpen kihasználva. Sok hasznos munka folyt és folyik, de még többet és még hasznosabbat lehetne és kellene végezni.

Az összehangolt tervek alapján végzett munka nem zárja ki, hogy az egyes kutatók egyéni adottságait és érdeklődését ne lehessen messzemenően figyelembe venni.

A történettudomány országos fejlődési koncepciójának és terveinek az elkészítése az Akadémia testületi szerveinek a feladata. A maga eszközeivel azonban Társulatunknak s részt kell vállalnia ebben a munkában. Nemesak a helytörténet és az üzemtörténet kutatásának szervezésében és irányításában, amiben már eredményekre is hívatkozhatunk, hanem múltunk egészének a tervszerű feltárásában is.

*

Nem kívánom kétségbe vonni, hogy eredményes és hasznos munkát országos koncepció és tervek nélkül is lehet végezni, mint ahogyan az ilyen koncepció és tervek sem feltétlen biztosítékai a hasznos és eredményes munkának. Nem feltétlen biztosítékai, de olyan feltételei, amelyekről lemondani több mint vétek, hiba lenne.

Kutatóhelyeink és kutatóink kétségtelenül sok és sokféle eredményes és hasznos munkát végeztek az elmúlt években. De ha közelebbről nézzük, és kritikusabb szemmel, ezt az imponáló termést, némi hiányérzetünk is támad, amit nem hallgathatunk el.

Nem a termés mennyisége kelti a hiányérzetet. Sajnos, még hosszávatóleges adatokkal sem rendelkezünk, pedig pontosakkal kellene rendelkezünk arról, hogy tudományágunk kutatói kapacitása mekkora. Így a történelmi irodalom termését mennyiségileg nem tudjuk mihez viszonyítani. Szubjektív alapon azonban úgy érezzük, hogy a termés mennyiségével szemben kifogást emelni már csak azért is indokolatlan lenne, mert az egyre nyomasztóbb kiadási — kiadói és nyomdai — viszonyok még ennek a mennyiségnek a megjelentetését is nehezé teszik, időben túlságosan elnyújtják, ami olykor már az elévülés veszélyével jár együtt.

Ami történetírásunk termésének a minőségét illeti, észrevétel nem annyira azzal szemben tehető, ami a termésben van, hanem inkább a miatt, ami hiányzik belőle, vagy nem a kellő mértékben van meg benne.

Történetírásunk alapvetően marxista—leninista történetírás. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden történetünk egyformán képzettmarxista—leninista, hogy csak olyan történelmi munkák jelennek meg, amelyek a marxista—leninista történet szemléletet mindenben hűen tükrözik. Történetírásunk azonban e vonatkozásban nem engedhet igényességéből, amint azt a Párt tudománypolitikai irányelvei határozottan leszögezik, amire talán nem egészen felesleges történetészek figyelmét ez alkalommal is felhívni. És emlékeztetni a felelőségre, amely munkájuktól elválaszthatatlan.

Habár tekintélyes számú történésünk van, mégsem várhatjuk el, hogy minden korszak és minden műfaj arányos művelésre találjon. Átgondoltabb és összehangoltabb tervezéssel mégis egészségesebb arányokat lehetne elérni, főleg a műfajokat illetően.

A történelem módszertana viszonylagos elhanyagoltságának következményei jelentkeztek pl. annak a nagy vállalkozásnak a munkálataiban, amely most történetírásunk gyűjtőpontjában van, a 10 kötetes szintézis megírásánál.

E vállalkozás nehézségei történetírásunk egyéb gyengeségeire is rávilágítottak.

Kiderült, hogy a magyar történetnek a legutóbbi országos szintézis, az egyetemi tankönyvek megírásakor megállapított fehér foltjai közül számos még mindig megvan, legfeljebb kisebb lett valamivel, és a 10 kötetes szintézis elkészültét ugyanúgy nehezíti, mint nehezítette annak idején az egyetemi tankönyveket.

Ennek a sajnálatos ténynek az egyik — és talán leglényegesebb — okát abban látom, hogy a nagy, az országos szintézist nem előzték meg kisebb, történetünknek nem az egészét, hanem csupán valamely részét, egy-egy területét feldolgozó szintézisek.

Történészeink — néhány elismerésre méltó kivétellel — nem szívesen vállalkoznak szintézisek írására. Nem rendelkezünk — legfeljebb csak egyes korszakokra — olyan témák szintetikus feldolgozásával, mint pl. a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, a parasztság, a polgárság, az értelmiség, az egyházak, az oktatás stb. története. De még ezeknél kisebb témakörökről sincsen kellő számú szintézisünk, mint pl. a növénytermesztés, a kézműipar, a külkereskedelem, az úthálózat, a vasutak, a hivatalnoki réteg, az egyházi oktatás stb. történetéről.

Ha az országos szintézis megírását egy nagy ház felépítéséhez hasonlítom, akkor azt mondhatom, hogy kevés a kész pillér, a földem, a fal.

Szintézisek írása — még a kisebbeké is — hosszú évek munkáját igényli. Történészeink inkább írnak monográfiákat, részmonográfiákat, monográfia-torzókat. A mini témát maxi terjedelemben burkolják. 20–30 íven írják meg azt, amire 4–6 ív is bőven elég lenne.

Történetírásunk termésének minőségi gyengeségét elsősorban a fundamentális jelentőségű szintéziseknek a viszonylag alacsony számában látom. Amíg ilyenek sokkal nagyobb számban nem készülnek, a fehér foltok, sőt sivatagok, nem tűnnek el a magyar történet térképéről. És az országos szintézisek újból és újból csonkák, aránytalanok maradnak.

*

Nagyobb igényű szintézisek, szintetikus jellegű monográfiák alacsony számának nem az az oka, hogy történészeink nem mernek vállalkozni nehezebb feladatokra, hogy megelégszenek a kisebb, de könnyebb és gyorsabb sikerrel. Sokkal prózaibb oka van ennek. És talán nem felesleges, nem ünneprontás, ha a társulati közgyűlésen erről is szó esik. Hiszen Társulatunk — történész szakszervezet, tudományos dolgozók szakszervezete nem létében — tekintheti megát a történészek érdekvédelmi szervezetének is.

Nem mondok újdonságot, nem árulok el titkot, amikor megállapítom, hogy történészeink anyagi helyzete nem rózsás. Dolgozzanak akár kuatóintézetekben, akár egyetemeken, fő- vagy középiskolákban, könyvtárakban, múzeumokban, vagy levéltárakban, fizetésük kevesebb, mint más, nem bölcsészeti egyetemet végzettek fizetése, különösen, ha ez utóbbiak vállalati alkalmazottak. További, távolabbi összehasonlításokat nem kívánok tenni.

Történészeink, ha maguk és családjuk gondtalan megélhetését, a nyugodt munka lehetőségét biztosítani akarják, a fizetésen kívül más jövedelemre is szorulnak. Az a támogatás, amellyel a Párt és a kormány, tudományos pótitülmények formájában, több mint 20 évvel ezelőtt, a nyugodt kutatómunka feltételeit szándékozott biztosítani, ma már egyre kevésbé elegendő erre a célra.

Történészeink arra kényszerülnek, hogy olyan műveket írjanak, amelyekért viszonylag rövid időn belül részesülnek anyagi és erkölcsi elismerésben.

A nagyobb igényű szintézisek, szintetikus jellegű monográfiák, amelyeknek elkészítése olykor fél emberöltőt is megkíván, nem tartoznak az ilyen művek közé. Ha készülnek

is, megszakítják készültüket más, gyorsabban elkészíthető és hamarabb jövedelmező munkák. Sok történész talentumát aprópénzre kénytelen váltani.

Hogy azután a tudománynak ebből haszna van-e, avagy kára, erre a kérdésre nem nehéz felelni. Nem hinném, hogy ez lenne a legkívánatosabb útja-módja annak, hogy a történettudomány közvetlen termelőerővé váljék.

*

Egynémely kritikai észrevételemmel — napjainknak a kritikától egyre inkább tartózkodó, ne bántsuk egymást atmoszférájában, ami történetírásunk egészséges fejlődésére sem hat kedvezően — távolról sem akartam kisebbiteni történezeink nagy tábora sokoldalú, eredményes és hasznos munkájának a jelentőségét. És e munkában Társullatunk szerepét, amelyről főtítkáruknak az elnökség és az igazgatóválasztmány általa is megvitatott beszámolója részletese tájékoztatást ad.

Céлом csupán az volt, hogy néhány gondolat felvetésével hozzájáruljak a jövőbeli munkának még eredményesebbé tételéhez.

És ebben látom fő célját Társulatunk mai, tisztújító közgyűlésének is, amelyet — üdvözölve a megjelenteket — megnyitok.”

Az elnöki megnyitó után *Ember Győző* ismertette a Magyar Történelmi Társulat elnökségének határozatát a Károlyi Mihály alapítvány díjainak odaítéléséről, majd átadta a 3000 Ft-os első díjat *Schlett Istvánnak*, „A szocialista eszmék elterjedésének kezdetei a magyar közgondolkodásban 1900–1904” című kismonográfiájáért, és az 1500 Ft-os második díjat *Szilágyi Károlynak* „Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Csanád megyében 1918–1919” című dolgozatáért.

Az elnök javaslata alapján a közgyűlés megválasztotta a jelölőbizottságot és a szavazatszedő bizottságot. A rotálás kérdésében vita alakult ki, majd *Kosáry Domokos*, *Spira György*, *Szuhay Miklós*, *Márkus László* felszólalásai után *Berend T. Iván* főtítkár felolvasta a beszámolóban ezen kérdésre vonatkozó részét. Ekkor a közgyűlés szavazással elvetette a sorshúzással történő rotálási megoldást, s a jelölőbizottság feladatává tette az Igazgatóválasztmány egyharmadának rotálásával kapcsolatos indítvány megtételét.

Ezután *Ember Győző* elnök felkérésére *Berend T. Iván* főtítkár tartotta meg közgyűlési beszámolóját.

„Tisztelt Közgyűlés!

Társulatunk évszázados hagyományai alapján a magyar történész társadalom leátfogóbb társadalmi szervezete. Tevékenysége a kutatók és oktatók, valamint a történelem iránt érdeklődők összefogására, a tudományos kutatás előmozdítására és a különböző területeken dolgozó történészek összekapcsolására, valamint a tudományos eredmények népszerűsítésére, terjesztésére irányul.

Az elmúlt két évtized során Társulatunk működési lehetőségei a hagyományos tevékenységi területeken nehezebbé váltak. Az Akadémia tudományszervező és irányító tevékenysége egyrészt, a tudományos ismeretterjesztés országos kiépítése másrészt a társulati munka elbizonytalanodására vezetett, s nagyobb megrázkódtatásokat okozott, amit a Társulat csak lassan hevert ki.

A beszámolási időszak elmúlt három éve, ami szervezen illeszkedik a talpraállás, az érdemi társulati munka kialakításának hosszas útkeresési folyamatába, úgy véljük fontos állomásnak tekinthető, mivel az 1967-ben ünnepelt társulati centenáriumot követően jelentős előrehaladást sikerült elérnünk munkánk számos területén. A legfőbb előrehala-

dást abban látjuk, hogy sikerült több régi, részben feledésbe merült társulati hagyomány felélesztésével és új kezdeményezésekkel élettelibbé tenni a munkát, megtalálni a társulati tevékenység néhány igazi területét és formáját. Az elmúlt három év legfőbb előrelépéseként számolhatunk be a korábban felelevenített központi előadássorozat meghonosodásáról és javuló témaválasztásáról, emelkedő színvonaláról, a legaktuálisabb történešzvitákba való bekapcsolódásról; a pályázatok kiterjedt alkalmazásáról, tömegmozgalmná szélesítése irányába tett előrehaladásról; a szakosztály-szervezés terén elért frontáttörésről és a szakosztályi munka konszolidálólásáról, ami a társulati munka hatókörét jelentősen kiterjeszti, anyagi lehetőségeit fellendíti; néhány vidéki csoportunk munkájának megélénküléséről; a Társulat nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséről, kiterjesztéséről és elevebbé tételéről.

1. A Társulat rendezvényei

A beszámolási időszak társulati tevékenységének felélénkülésére utal sokirányúan kiterjedő, gazdag rendezvényprogramja.

a) A sort 1969. évi *tisztújító közgyűlésünk* felelevenítésével kezdjük meg. Az 1969. augusztus 25-én tartott közgyűlés elfogadta az új alapszabályt, s megválasztotta a Társulat tisztikarát.

b) Rendezvényeink között hagyományosan kiemelkedő helyet töltöttek be a *vándorgyűlések*.

Az 1969. évi közgyűléshez kapcsolódott 1969. augusztus 26–27-én *budapesti* vándorgyűlésünk, amely a kortörténetírás elvi-módszertani és oktatási problémáit állította középpontba. *Ince Miklós* és *Hinora Sándor* bevezető előadásait *Bekény István*, *Kulcsár Kálmán*, *Simon Péter* korreferátumai és számos hozzászólás egészítette ki.

1970. évi vándorgyűlésünket *Gyulán* rendeztük meg szeptember 17–19-én. Ez a vándorgyűlésünk a helytörténetírás problémakörével foglalkozott. A vándorgyűlés bevezető előadásait *Vass Henrik*, *Szabad György* és *Szabó Ferenc* tartották.

A rendezvénynek különös jelentőséget adott, hogy ezúttal került sor a Társulat Helytörténeti Szakosztályának nyilvános megalakulására. A vándorgyűlés mintegy 150 résztvevő és több hozzászóló által jelzett komoly érdeklődést váltott ki, s szarvasi kirándulási programjával is hozzájárult vándorgyűléseink sikeres sorozatához.

1971. évi vándorgyűlésünket Keszthelyen rendeztük meg június 24–27-én. Ez a vándorgyűlés a korszerű történelmi műveltség kérdéseivel foglalkozott. *Elekes Lajos*, *Szabolcs Ottó*, *Vadász Sándor* és *Lackó Miklós* bevezető előadásait *Benczédi László*, *Paál Pál*, *Petrik János*, *Porcsalmy János*, *Szebenyi Péter*, *Szarka József*, *Balázs Györgyné*, *Faludi Szilárdné*, *Frank Tibor*, *Diószegi István*, *Kardos József*, *Vas Károly*, *Waczulik Margit*, *Honfi József*, *Eperjessy Géza*, *Kerekes István*, *Ránki György*, *Vass Henrik* korreferátumai és számos hozzászólás egészítette ki. (A vándorgyűlés anyagának önálló kötetben történő megjelenése küszöbön áll.)

A vándorgyűlés a társulati munka jellegének megfelelően vizsgálta a korszerű történelmi műveltség kérdéseit az iskolában, az egyetemen; elemezte a történelmi ismeretterjesztés kérdéseit az ifjúság körében, foglalkozott a tudományos népszerűsítés problematikájával.

Egyúttal hangsúlyoznunk kell, hogy ez volt az első olyan rendezvényünk, ahol a teljes szervezés magunkra vállalásával bizonyos bevételre is szert tehettünk, hiszen a kellemes kísérő programokkal, a Balaton mellett szervezett vándorgyűlésen több mint 200 érdeklődő vett részt.

c) Rendezvényeink harmadik csoportját a központi *előadássorozat* képviselte. Az 1969. évi közgyűlés előtt feltámasztott előadássorozat jó eredményein, de nem egyszer a történész érdeklődéshez képest periferikus témaválasztásának hibáin okulva az elmúlt években élenkebb és aktuálisabb programot sikerült biztosítani. Igyekeztünk az eszmei-politikai szempontból legfontosabb témákat kiválasztani, s időszerű módszertani problémákra felhívni a figyelmet. Egyben, néhány előadással friss kutatási eredményekről kívántunk hírt adni.

1970. február 11-én a TIT Történelmi és Művészeti Szakosztályával közösen rendezett ankéton *Dercsényi Dezső* „Műemlékvédelem és történelem” címmel tartott előadást, amelyet több hozzászólás követett.

A Társulat felolvasó ülésén *Berend T. Iván* és *Ránki György* 1970. március 2-án „Az egyetemes gazdaságtörténet metodológiája” címmel ismertette az V. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusra készített referátumát.

A TIT Történelmi Szakosztálya és a Társulat 1971. február 18-i ülésén *Erényi Tibor* tartott beszámolót a moszkvai XIII. Nemzetközi Történészkongresszusról.

A Magyar ENSz Társaság Intéző Bizottságával közösen szervezett ülésen 1971. június 14-én *V. L. Issraelyan*, a Szovjetunió ENSz képviselőjének helyettese, rendkívüli és meghatalmazott miniszter „A Szovjetunió és az ENSz” címmel tartott előadást.

A TIT Történelmi Szakosztályával közösen rendezett felolvasó ülésen 1971. december 3-án, *Spira György* „1848 szeptemberének történetéhez” címmel tartott előadást.

Ugyancsak a TIT Történelmi Szakosztályával közös szervezésben került sor 1971. február 4-én *Niederhauser Emil* bevezetője után *Berend T. Iván* és *Ránki György* „Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században” című könyvéről rendezett vitaülésre.

Első alkalommal 1971. október 15-én került sor meghívott szakmai közönség részvételével *kerekasztal megbeszélésre*. *Niederhauser Emil* „A kelet-európai megújulási mozgalmak néhány kérdése” címmel tartott vitaindító előadást, amelyet számos hozzászólás követett.

d) A *történeti évfordulókról megemlékező* előadásokkal kapcsolatban elsősorban érdemel említést, hogy Társulatunk is részt vett azon nagyszabású nemzetközi tudományos ülésszak szervezésében, amelyet a történész-intézmények a Politikai Főiskolán rendeztek meg 1970. március 16–17-én hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából.

Molnár Erik születésének 75. évfordulója alkalmából az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya és Társulatunk 1969. december 11-én a Magyar Tudományos Akadémián emlékülést rendezett. *Mátrai László* megnyitó szavai után *Ránki György* tartott előadást Molnár Erik történetírásáról.

Társulatunk kezdeményezésére a Fővárosi Tanács VB úgy határozott, hogy a XI. ker. Badacsonyi utcát Molnár Erikről nevezi el. Az utcán elhelyezett emléktábla leleplezésére 1970. március 26-án került sor. Molnár Erik életművét és munkásságát *Borus József* méltatta. Társulatunk elnökségének tagjai közül *Ember Győző* és *Pach Zsigmond Pál* helyeztek el koszorút az emléktábla alatt.

A Magyar UNESCO Bizottsággal közösen 1970. március 31-én emlékülést rendeztünk Ioan Alexandru Cuza román államférfi születésének 150. évfordulója alkalmából. Ünnepi megemlékezést *Kovács Endre* tartott.

Tudományos emléküléseink sorozatába illeszkedett az a budapesti emlékülés, amelyet a TIT-tel és a Hazafias Népfrent Honismereti Bizottságával együtt rendeztünk 1970. augusztus 26-án a Magyar Tudományos Akadémián I. István király születésének 1000. évfordulója alkalmából. *Kisházi Ödön*, az Elnöki Tanács helyettes elnöke megnyitó szavai után *Bónis György* „Az államalapító István király” címmel tartott előadást.

A Társulat mint társrendező szerv vett részt 1971. március 17-én a Párizsi Kommun kikiáltásának 100. évfordulója alkalmából rendezett *tudományos ülésszak* szervezésében.

Ugyancsak társrendezőként vett részt Társulatunk 1971. március 12-én az Achim I. András születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett *tudományos ülés* szervezésében.

A Magyar Történelmi Társulat és Sárvár város Tanácsa 1971. április 30-án Nádasy Ferenc kivégzésének 300. évfordulója alkalmából *tudományos emlékülést és szakmai konzultációt* rendezett Sárvárott. Bevezető előadást *Sinkovics István* tartott „Sárvár és a Nádasyak a XVI. században” címmel.

Wesselényi Miklós születésének évfordulója alkalmából Társulatunk a Hazafias Népfront Országos Tanácsával és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal közösen szervezett 1971. december 17-én tudományos emlékülést. *Trócsányi Zsolt* „Wesselényi Miklós” címmel tartott bevezető előadást. Az emlékülés felkért hozzászólói voltak: *Kemény G. Gábor, Szabad György, Vörös Károly*.

Győr városi rangra emelésének 700. évfordulóját ünnepelve a városi tanáccsal együttműködve rendezte meg Társulatunk 1971. március 29–31-én *V. várostörténeti konferenciáját*, amely a magyarországi városfejlődés problémáit vitatta meg. A konferencia előadói: *Székelgy György, Fügedi Erik, Kubinyi András, Gyimesi Sándor, Lengyel Alfréd, Balázs Péter, Vörös Károly, Berend T. Iván, Dávid Lajos, Göcsei Imre és Fátay Tamás* voltak.

e) Rendezvényeink sorában fontos helyet töltöttek be *vidéki csoportjaink rendezvényei*.

Szemere Bertalan halálának 100. évfordulója alkalmából, 1969 októberében Borsod-Zempléni Csoportunk rendezett tudományos emlékülést Miskolcon. *Urbán Aladár* „Szemeré a miniszter és államférfi 1848–49-ben” című előadásához *Román János, Deák Gábor* és *Katus László* korreferátuma kapcsolódott.

I. István király születésének 1000. évfordulója alkalmából igen színvonalas tudományos emlékülést rendezett Társulatunk Kelet-Dunántúli Csoportja 1970. augusztus 15-én Székesfehérvárott. Az emlékülésen *Györffy György, Dercsényi Dezsd, Szűcs Jenő* és *Kraloványszky Alán* előadásai hangzottak el.

Borsod-Zempléni Csoportunk I. István emlékülésén Miskolcon 1970. szeptember 13-án *Bartha Antal* tartott előadást.

A Társulat Titkársága, valamint a Borsod-Zempléni Csoport közös szervezésében 1970. február 26-án, a Magyar Tudományos Akadémián a helytörténetírás problémáival foglalkozó megbeszélésre került sor.

Társulatunk Dél-Dunántúli Csoportja rendezésében Pécsen, 1970. április 2-án *Borus József* a második világháború néhány sorsfordulóját ismertette hazai történelmünk szempontjából.

1971-ben a Borsod-Zempléni Csoport több tudományos ülést rendezett meghívott központi előadókkal és korreferensekkel. Így többek között megvitatták a munkásmozgalom-történet kutatásának legújabb eredményeit; a termelészövetkezeti mozgalom fejlődésének kérdéseit Borsod-Abaúj-Zemplén megyében; a közgyűjtemények szerepét a közművelődésben stb.

Kelet-Dunántúli Csoportunk már az 1971. év folyamán megkezdte az Aranybulla kiadásának 750. évfordulója alkalmából Székesfehérvárott 1972. augusztusában rendezendő nemzetközi tudományos konferencia előkészítését.

Társulati munkánk rendkívül fontos, elismerésre méltó eredménye a Borsod-Zempléni, Kelet-Dunántúli és Dél-Dunántúli csoportok lelkes, aktív és eredményes tevékenysége.

2. Kiadói tevékenység

A rendkívül gazdag és kiterjedt rendezvény-programról szóló beszámolót a hosszabb stagnálást felváltó, fellendülést mutató kiadói tevékenységgel folytathatjuk.

Az előző beszámolási periódusban munkánk leggyengébb oldalát éppen a kiadói tevékenység jelentette. A Társulat régen jelentős, elsősorban forráskiadási működésével ellentétben éveken keresztül nem sikerült megtalálni az új helyzethez igazodó kiadási programot.

A jelenlegi beszámolási periódusra, úgy véljük, sikerült végre kialakítani a Társulat valódi kiadási programját, amennyiben szerényebb forráskiadási tevékenység mellett a népszerű tudományos műfaj ápolását állítottuk munkánk középpontjába. Ennek keretében négy fontos kezdeményezésről adhatunk számot.

a) Elsőként említhetjük a *H. Balázs Éva* szerkesztésében az Akadémiai Kiadónál elkészült és megjelent népszerű életrajzi sorozat első két csoportját, amely nagy uralkodók és forradalmárok biográfiáit tartalmazta. A sikeres sorozatot tovább folytatjuk, s a harmadik csoport életrajz már el is készült.

b) Az Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának kezdeményezésére kidolgoztuk újabb népszerű kiadványsorozat tervét. A sorozatot az Akadémiai Kiadó gondozná, s első száma „Történelmi napok” címmel rövid terjedelemben nagyobb magyar és nemzetközi történelmi sorsfordulók népszerű, az előzményeket és okokat, valamint hatásokat is vizsgáló kis monográfiákat tartalmazna. A kiadványról az Akadémia pozitív döntést hozott, s a sorozat ügye a közvetlen megvalósulás stádiumába léphetett. Meg kell azonban jegyezni, hogy — részben a mi hibánkból is — az első darabok megjelenése nagyon elhúzódott. *Juhász Gyula*, a sorozat szerkesztője, a szerzőknek szóló felkérő levelet 1970 végén küldte meg, s bár az első kézirat már befutott, a továbbiak 1972 folyamán érkeznek csak be. Lassította a megjelenést, hogy az Akadémia Történelmi Bizottsága két év alatt sem hozott végleges döntést az ügyben, s ragaszkodott hozzá, hogy ne darabonként, hanem 5–8 darabról együttesen döntsön a kiadási tervbe való felvételről. Végül is a sorozat első példányai a szükséges további adminisztratív teendők elvégzése után 1973 első felében jelenhetnek meg.

c) Harmadik, s talán legnagyobb horderejű kísérletünk — amiről immár több beszámolási periódusban szoltunk — *népszerű történelmi folyóirat* kiadására irányult. Az MTA Történettudományi Intézetének kezdeményezése alapján az előkészítő munka 1968 januárjában indult meg, s nagy erőfeszítések eredményeként 1969 elején egészen a megvalósulás küszöbéig jutott már. Végül is azonban az Akadémia anyagi elzárkózása következtében biztató kísérletünk egyelőre zátonyra futott. A beszámolási időszakban tett újabb kísérleteink, tárgyalásaink — melyek a TIT-tel való közös gondozás útjait keresték — egyelőre változatlanul eredménytelenek maradtak. Úgy véljük azonban, hogy bármilyen nehéz és nem egyszer úgyszólván kilátástalannak tűnő a harc, a fontos és nagy ügy valóra váltásáért tovább kell munkálkodnunk.

d) A kiadói tevékenység új útjainak kialakulása felé mutat továbbá az Országos Pedagógiai Intézettel közösen előkészített vállalkozásunk, amely *Történelemtudomány — történelemtanítás* címmel új kiadványsorozat megindítását eredményezte. A sorozat első kötete — amely a dualizmus társadalomtörténetét mutatja be — már megjelent, s rövidesen várható a második kötet megjelenése is. Terveink szerint e sorozat keretében évente három kötet (3–3 ív terjedelemben) jelenik meg a Tankönyvkiadó gondozásában és egy-egy tudományterület, illetve történelmi korszak új kutatási eredményeinek összegezésével segíti a történelemtanítást, illetve népszerűsítés munkáját.

Jelentősebb kezdeményezéseink közül tulajdonképpen csak az utóbb említett sorozat kerülhetett az igazán gyors megvalósulás útjára, s az eredményeket nem kis mértékben

rontja a rendkívül lassú kivitelezés, vagy a majdnem áthághatatlan akadály-tömeeggel elzárt utak, néha már reménytelennek tűnő áttörési feladata.

Az említett kezdeményezések mellett külön figyelmet érdemel *vidéki csoportjaink* élni kiadói tevékenysége. Megjelent Borsod-Zempléni Csoportunk történeti évkönyvének tartalmas II. és III. kötete. A IV. és V. kötetek összeállítását megtörtént, kiadásukra 1972 év folyamán kerül sor. Kelet-Dunántúli Csoportunk közreműködött a megyei Történeti Évkönyv 1918, illetve 1919. évi forradalmaival foglalkozó kötetének elkészítésében. Nógrádi Csoportunk ugyancsak részt vett a megyei monográfia elkészítésében, ennek II. és III. kötete már megjelent. Több kötet jelent meg Dél-Dunántúli Csoportunk gondozásában is. Nagyjelentőségű várostörténeti vállalkozásnak bizonyult a Nyugat-Dunántúli Csoport gondozásában a Győr város 700 éves fennállása ünneplésére készült tanulmánykötet.

A beszámolási periódusban kiadási tevékenységet folytatott Tanári Tagozatunk és Üzemtörténeti Szakosztályunk is, amire a megfelelő helyen még visszatérünk.

Itt említhetjük meg a nagy hagyományos forráskiadási tevékenység felújítása érdekében tett erőfeszítéseinket is.

Ezek közül sikerült gyorsan előkészíteni és — *Urbán Aladár* közreműködésével — megindítani a Batthyány-iratok kiadási munkálatait.

Foglalkoztunk Szabó Dezső nagy értékű hagyatékának ügyével és az általa összegyűjtött forrásanyag kiadási előkészítésével. Munkánk kiterjedt a József nádor iratai kiadásának, továbbá a Kossuth iratok sorozat folytatásának előkészítésére, általában tehát a Fontes-sorozat életrekelésére. Mindezen területeken azonban kevés gyakorlati eredményről adhatunk számot, ami világosan megjelöli a jelen közgyűlésen megválasztásra kerülő tisztikar további teendőinek útját. Az a legutóbb megfogalmazott javaslat is érdeklődésre tarthat számot, hogy a Fontes-sorozat ügyét az Országos Levéltárral együttesen kíséreljük a megoldás útjára vezetni.

Társulatunk tevékenységéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik immár 106. évfolyamába lépő folyóiratunk, a *Századok* publikálása is. Az elmúlt közgyűlés óta, hasonlóan a Társulat más munkaterületeihez, — részben abból következően — megélenkült a folyóirat munkája, tartalmában és struktúrájában előnyös változások jelentkeztek, megnőtt iránta a történészek és a szélesebb olvasóközönség érdeklődése.

Habár a számok önmagukban keveset mondanak, pusztán emlékeztetőül utalnánk arra, hogy az 1969 augusztusi közgyűlés óta a *Századok* 17 száma jelent meg, 13 kötetben, hozzávetőlegesen 4000 oldalon. Ezek az adatok mutatják a dupla számok esőkenését, másrészt azt, hogy a folyóirat, a kisebb-nagyobb zökkenők ellenére, az eddiginél rendszeresebben jelent meg. Még egy kissé a számoknál időzve: ebben a 13 kötetben 30 tanulmány, 39 közlemény látott napvilágot, a nagyobb ülésszakok (a művelődéstörténeti vita, a kortörténetírás kérdéseivel foglalkozó ülésszak, a Lenin és a történettudomány című ülésszak, a leningrádi és a moszkvai nemzetközi konferenciákról szóló beszámoló, a moszkvai történetkongresszus 25 magyar felszólalása) anyagán kívül. Az ismertetési rovatban ebben a periódusban 93 magyar és 74 külföldi szerző munkája került recenziálásra.

Közelebb jutunk a tartalmi problémákhoz, ha a megjelent tanulmányokat és közleményeket más oldalról is próbáljuk felmérni. A tartalomjegyzékek egyszerű áttekintése is utal arra, hogy ha nem is teljesen, de bizonyos mértékben, sikerült felszámolni azt az elmaradást, amely a feudális korszak történetére vonatkozó munkák publikálásában mutatkozott. S ha a feudális kori történettel foglalkozó cikkek még nem is oszlanak meg arányosan a feudalizmus egyes korszakai között, az a tény, hogy a tanulmányok és közlemények csaknem egyharmada az 1848–49 előtti időszakra esik, mégis érzékelteti a haladást. Egész történetírásunk fejlődésére jellemző adatnak tartjuk, hogy 48 magyar

történeti tanulmány és közlemény mellett 21 foglalkozik már kifejezetten egyetemes történeti témával, ami — különösen ha hozzávesszük, hogy a magyar történeti tárgyú tanulmányok legtöbbje is rendelkezik nemzetközi kitekintéssel — már jelzi bizonyos eredményeit az utolsó évtized ilyen irányú törekvéseinek.

Az 1969. évi közgyűlési beszámoló nyomatékával hívta fel a figyelmet a módszertani, kultúrtörténeti és historiográfiai studiumok fontosságára. Ennek a nagyon is időszzerű igénynek a kielégítését célozta többek között az 1969. évi 5—6., úgynevezett historiográfiai szám, továbbá a tízkötetes Magyarország története szerkesztőbizottsága művelődéstörténeti vitájának publikálása, valamint az ún. Annales-vita három referátuma. Elméleti és módszertani problémák álltak a kortörténetírás kérdéseiről rendezett vita középpontjában; nem nélkülöztek elvi-módszertani tanulságokat a Lenin születésének 100. évfordulójára megjelent emlékszám ülésszak-megnyitója és referátumai, hozzászólásai sem; s kifejezetten módszertani problémával foglalkozott az egyetemes gazdaságtörténettel kapcsolatos leningrádi referátum is.

Mostani beszámolómban csak futólag érinthetjük a történettudománynak azokat az ágazatait, amelyekben — a hagyományos területek mellett — érdemlegesebb tanulmányokat tudunk publikálni. Így a nemzetközi munkásmozgalom történetét, az új- és legújabbkori diplomáciatörténetet s a már említett kifejezetten egyetemes történeti munkákat. Ha ehhez még hozzávesszük egyrészt azt, hogy a felszabadulásunk 25. évfordulójára készült ünnepi számban igen értékes tanulmányok jelentek meg az 1945 utáni magyar történetre vonatkozólag, másrészt azt, hogy egyre nagyobb számban kerülnek benyújtásra és várnak megjelenésre a politikai ideológiák történetéről, a politikai gondolkodás történetéről szóló tanulmányok, — akkor bátran utalhatunk arra, hogy a kutatási tematika, a módszertani előrehaladás tekintetében folyóiratunk lépést tart történettudományunk fokozatos fejlődésével.

Az elmúlt két és fél esztendő alatt másirányú változások is történtek folyóiratunkban. Már az új szerkesztőbizottság első, 1969. decemberi ülésén beható vita bontakozott ki arról, hogyan lehetne a folyóiratot színvonalasabbá, korszerűbbé, érdekesebbé tenni, hogyan lehetne jelentősebb szerephez juttatni a szocialista tudat formálásában, hogyan lehetne közelebb hozni a történettanárokhoz, a fiatal történészekhez. E célkitűzések elérésének természetesen bizonyos mértékig határt szabott az, hogy a Századok nem kívánta az oly régen vajdudó népszerű történelmi folyóirat feladatát ellátni; ezért el kellett tekinteni a felmerült javaslatok közül az ankétok, interjúk közlésének gondolatától. A szerkesztőbizottság azonban egyetértett azzal, hogy a jelzett célok érdekében egyrészt néhány régebbi, kissé már „elfáradt” rovatot meg kell szüntetni, illetve ritkábban kell megjeleníteni, másrészt pedig — ami sokkal lényegesebb — egyetértett azzal, hogy több, az eddiginnél szélesebb körű informatív jellegű anyagot kell, változatos formában közölni. Ennek a célkitűzésnek a jegyében ténylegesen megszüntettünk, illetve megritkítottunk egyes rovatokat, s ezeknek terjedelmét az ismertetési rovat bővítésére fordítottuk. Ugyanakkor létrehoztuk a *külföldi folyóiratokból* című rovatot, amely az 1971. évi számokban 70 külföldi tanulmány terjedelmesebb, részletesebb kivonatát-ismertetését közölte. S noha ennek az új rovatnak a mostani formájával, szerkezetével, beosztásával a szerkesztőségnek még vannak problémái, mégis úgy tűnik, hogy ez a rovat elősegítheti történetírásunk nemzetközi horizontjának szélesítését a marxista és a polgári történetírás eredményeinek, fel fogásának áttekintését. Az informatív rész növelését, bővítését szolgálták a különböző nemzetközi konferenciákról szóló beszámolók, jelentések a vegyesbizottságok működéséről, a budapesti egyetemen készített doktori disszertációkról adott ismertetések is. (A jövőben hasonló módon fog a folyóirat a vidéki egyetemek doktori disszertációiról is tájékoztatást nyújtani.) Folyóiratunk informatív részét szolgálta eddig is az évenként megjelenő, az egy évi történettudományi termést tartalmazó, V. Windisch Éva gondos szerkesztésé-

ben készülő bibliográfia is. Minthogy a bibliográfia meglehetősen nagy terjedelmet vesz igénybe, felmerült külön kötetben való megjelentetésének gondolata is. Végül azonban a szerkesztőbizottság a mostani megoldás mellett maradt, mert úgy vélte, a Századok olvasói joggal tartanak igényt munkájukhoz a bibliográfia-nyújtotta segítségre.

Az 1969-ben választott, jelentősen kibővített szerkesztőbizottság az 1969. évi közgyűlés óta Zsigmond László akadémiai I. tag elnökletével négy alkalommal ülésezett: mindenkor megvitatta a következő számok tervezetét, foglalkozott a megjelent számok problémáival, s az egyes kérdések kapcsán általános elvi irányítást nyújtott a szerkesztőség munkájához. Tagjai közül Székely György, Niederhauser Emil, Szabolcs Ottó — Unger Mátyással együtt — vettek igen aktívan részt a Vita-rovat, a Külföldi folyóiratszemle és a Történelemoktatás kérdései rovatok irányításában. Foglalkozott ülésein a szerkesztőbizottság egyes cikkekkel, a Vita-rovatba, a Figyelő-rovatba beérkezett írásokkal, valamint a szerkesztőbizottsághoz érkezett beadványokkal, tiltakozásokkal is. Ez utóbbiak egy része megoldódott, de még vannak függőben levők is. A Századokban épp úgy, mint többi folyóiratunkban, határozottan észlelhető a Vita-rovat megélnkülése; a vitacikkek azonban nem mindig elvi kérdésekkel foglalkoznak. A közlésükkel kapcsolatos eljárási mód azonban nem egyöntetű. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a szerkesztőbizottság legutóbbi ülésén Szabad György felvetette a szerkesztőbizottság munkarendjének, működésének írásban történő szabályozását. (Szükséges megjegyezni, hogy a szerkesztőbizottság első ülésén, 1969 decemberében, jóváhagyta a bizottság eddigi munkamódszerét, amely az általános elvi irányításra, a vitás tanulmányok, cikkek, a kifejezett vita-cikkek megtárgyalására, a következő számok tervezetének megvitatására és a megjelent számok értékelésére helyezte a szerkesztőbizottság munkájának súlypontját.) A működési szabályzat kérdésében a legutóbbi, 1972 februári szerkesztőbizottsági ülésen megoszlott a bizottsági tagok véleménye: az új szerkesztőbizottságnak erre a problémára vissza kell majd térnie.

Bizonyos javulást hozott a beszámolási periódus két másik vonatkozásban. E beszámoló elkészítéséhez külön megvizsgáltuk folyóiratunk szerzői gárdájának összetételét. A számok tanúsága szerint, ha még mindig nem a kellő mértékben, de növekedett a vidéki szerzők száma, s a vidéki egyetemek fiatalabb oktatói is kezdenek bekapcsolódni a folyóirat munkájába. Általában emelkedik a közreműködő középiskolai tanárok száma s a fiatalabb — a 30 év körüli — történészek száma a szerzők között. A több mint 40 ilyen fiatalabb szerző között van már 10 egyetemi hallgató is; ismertetésekkel, folyóiratszemlékkel, kisebb beszámolókkal vesznek részt a munkában. Nem kell külön hangsúlyozni, mennyire fontos közreműködésük a Századok jövődjére szempontjából. Azok a tagtársaink, akik az egyetemi oktatásban részt vesznek, sokat segíthetnének a szerkesztőségnek a tehetséges fiatalok ösztönzésében, a folyóiratban való közreműködésük elősegítésében.

Több öröm vegyült abba az örömbe, amit ebben a periódusban a honoráriumok rendezése jelentett. A részletek mellőzésével itt erről annyit kell jelentenünk, hogy mintegy 70—100%-os emelés történt, az átlagos honorárium 600 Ft-ról 1000—1200 Ft-ra emelkedett. A szerkesztőség ezen felül lehetőséget kapott a honorárium-skála mozgatására, alacsonyabb és magasabb honoráriumok alkalmazására. Az örömet azonban abban érezzük, hogy időközben a könyvek szerzői honoráriumai is emelkedtek, és ezeknek a Századok mai honoráriumai megint csak 50—60%-át jelentik. Másrészt pedig nyomtatott fvenként 600 Ft-ra emelkedtek a különlenyomatok árai, ami sok szerzőt nagyon is érzékenyen érint.

1970-ben, a rendezés életbelépte után, a szerkesztőségnek sikerült az évi honorárium-keretből 6000 Ft-os tartalékot képezni, amelyből a szerkesztőbizottság egyetértésével tanulmányokért, illetve ismertetésekért 9 szerzőt részesítettünk 1000—1000, illetve 500 Ft-os — az utóbbi esetben már szinte jelképes — honorárium kiegészítésben, pré-

miumban. Úgy gondoljuk, tovább kell folytatni a minőségi munkára való ilyenfajta ösztönzést; a jutalmazottak névsorát pedig a Századokban is meg kell jelentetni.

A viszonylagos javulásnak ezek a jelei azonban nem fedik el a problémákat, a szerkesztés munkájának hibáit, hiányosságait sem. Problémáink közül az elmúlt periódusban sokat foglalkoztunk a recenziók kérdésével. Kétségtelen, hogy a Századok körül ma már kialakult egy szakmailag igen erős recenzens-gárda, amely színvonalas, bíráló-elemző módszerrel nyúl az ismertetendő munkákhoz. Hosszú lenne itt e munkatársak névsorát közölni. Másrészt azonban kitűnt, hogy sok fontos munkát a Századok azért nem ismertet, mert a felkért bíráló nem készíti el az ismertetést és nem is küldi vissza a könyvet. A másik problémát ezzel kapcsolatban az ismertetések egy részének színvonala és rendkívül nagy terjedelme okozza. Holott a felkérés meghatározott terjedelemtől szól, nem ritka a 10–12 oldalas ismertetés sem, — amely nem áll arányban a könyv jelentőségével. Ekkora terjedelmek nehezítik a recenziók megjelenését, elveszik a helyet másoktól, s ezzel megnehezítik a szerkesztés munkáját. Érdemes volna az ismertetések kérdéseivel a szerkesztőbizottságnak egy alkalommal külön is foglalkoznia.

Mint ahogy a Társulat elnökségének, meghíva az illetékeseket az Akadémiáról és a Kiadóból, külön kellene majd a közgyűlés után azokkal a technikai-szervezeti problémákkal is foglalkoznia, amelyeknek megoldása most túlmegy a szerkesztőség és a szerkesztőbizottság kompetenciáján, lehetőségein. Gondolok itt elsősorban a folyóirat kiadásának kérdésére, ezen belül különösen a nyomdai átfutás — immár 6 hónapos — idejének megfelelő rövidítésére, azután a jobb terjesztés elérésére, végül azoknak a kiadói és szerkesztőségi, anyagi és személyi feltételeknek a vizsgálatára, amelyek lehetővé tennék az évi 10 számra való áttérést. Csak így lenne kiküszöbölhető folyóiratunk kínosan lassú megjelenése, amelynek következtében nem egyszer elvesz a lap és egyes cikkek aktualitása, kétségtelenül csökken munkánk hatékonysága.

Mindezek jelzésével a beszámoló csak támpontokat kívánt nyújtani a Társulat tagsága részére a Századok legutóbbi működése mérlegének elkészítéséhez. Mégis szükségesnek tartja végezetül aláhúzni azt, hogy a Századok ebben a három esztendőben is, mikor történetírásunk általános fejlődésével együtt kiélesedett a harc a polgári és revisionista nézetekkel, valamint a dogmatizmus maradványaival szemben, azokat a törekvéseket igyekezett képviselni, amelyek a marxista történetírás megerősödését, továbbfejlődését, a marxista történetfelfogás alkotó alkalmazását jelentették. Azon a módon és abban a szellemben, amelyet a Tudománypolitikai irányelvek világosan meghatároztak. E törekvések eredményességének egyik biztosítékát látjuk abban, ha a Századok, Társulatunk jellegének megfelelően, az *egész* magyar marxista történettudomány orgánuma marad, ha hasábjain továbbra is szót kapnak, publicitást nyernek mindazok, akik egyetemeken és kutatóintézetekben, múzeumokban, középiskolákban, levéltárakban és könyvtárakban ezekért a célokért, ebben a szellemben végzik kutató munkájukat.

3. A tanári tagozat munkája

a) A tagozati munkahagyományosan fontos területét képezték a fővárosi előadások, amelyeken a történetkutatások újabb eredményeit tolmácsolták a tanári munka támogatására. 1969 novemberében *Siklós András*: Mi történt március 21-én?, 1970 januárjában *Huszár Tibor*: Lenin a teoretikus és politikus, 1972 márciusában *Székely György*: A város-lakók szerepe az 1514. évi parsztháborúban c. témáról tartottak előadásokat.

b) Tanári tagozatunk az Országos Pedagógiai Intézettel együttműködve részt vállalt a történelemtanárok *nyári akadémiajának* megrendezéséből 1970 júliusában. A tör-

ténnettudomány újabb kutatási eredményeit *Bartha Antal, Bónis György, R. Várkonyi Ágnes, Heckenast Gusztáv, Ruzsás Lajos, Katus László, Hanák Péter, Lackó Miklós* ismertették. A tantárgypedagógiai, ill. történettantási-módszertani kérdésekről *Szabolcs Ottó, Szabenyi Péter, Bodó György, Balázs Györgyné, Unger Mátyás, Bodó László, Eperjessy Géza, Gellért László* számoltak be.

c) Igen sikeresnek bizonyult új kezdeményezésünk: a szervezett tanári továbbképzésbe való bekapcsolódás. A tanári tagozat a Fővárosi Pedagógiai Intézettel együttműködve budapesti tanárok részére tanfolyamot szervezett. A tanfolyam — 1970 óta, az első év jó eredményei után már két tanfolyam működik — résztvevői hetenként 1—1 napot történelmi és szakmódszertani előadások hallgatásával és megvitatásával töltenek. A nagy érdeklődést kiváltó tanfolyamok előadásainak egy részét igazgatóválasztmányunk tagjai tartották.

Az évente rendkívül nagy számban megtartott előadások rendszeres, lelkes előadói: *Balázs Györgyné, Béki Ernő, Benczédi László, Berend T. Iván, Bónis György, Borus József, Borsányi György, Csatáry Dániel, Diószegi István, Elekes Lajos, Erényi Tibor, Hahn István, Habuda Miklós, Hanák Péter, Incze Miklós, Komoróczy Géza, Lackó Miklós, Lengyel István, Makkai László, Mészáros Károly, Mezei László, Ormos Mária, Ránki György, Szabó Ágnes, Székely György, Szűcs Jenő, Tőkei Ferenc, Unger Mátyás, Urbán Aladár, Várkonyi Ágnes, Vadász Sándor, Vass Henrik, Vörös Károly, Zsigmond László, Zsilák András* tagtársaink.

A tanári továbbképzésbe való bekapcsolódás másik fontos formája a vidéki továbbképző központokkal kiépített kapcsolat. Az elmúlt közgyűlés után levélben fordultunk ugyanis a megyei tanári továbbképző központokhoz, felajánlva közreműködésünket. Ennek nyomán több vidéki központ tartott igényt a Társulat előadóira és a szakmai programok összeállításában való közreműködésre.

A beszámolási periódusban tehát korlátozott önálló mozgási lehetőségeinket — tevékenységünket legnagyobb részt csak más intézményekkel együttesen fejthetjük ki — figyelembe véve lényegesen sikerült előrelépni tanári bázisunk kiszélesítése terén. Ennek ellenére természetesen még mindíg érvényes az elmúlt közgyűlés azon megállapítása, hogy tanári bázisunk nagyon szűk.

d) Az Országos Pedagógiai Intézet és a tanári tagozat 1969. október 6—13. között Budapesten és Debrecenben megrendezte a III. Nemzetközi Történelemtantítási Szimpóziumot. A vendéglátó országon kívül 7 szocialista ország, 45 delegátussal képviseltette magát. A szimpóziumon a 15 kiadott referátumhoz 57 korreferátum hangzott el, nagyobb felében külföldi delegátusok köréből. A szimpózium két témát vitatott meg: 1. A szocialista hazafiságra és a proletár internacionalizmusra való nevelés a történelemtantásban. 2. A szemléletesség elve és a szemléltetés módszerei a történelemtantásban. A delegációvezetők tanácskozása arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a III. Szimpózium mind ideológiai és szakpedagógiai, mind pedig szervezési színvonal tekintetében jelentősen felülmúlta az előzőket; a termékeny és ideológiai szempontból is figyelemreméltó témák megvitatásába valamennyi ország bekapcsolódott. Egyúttal lehetőség nyílt a delegációk közötti közvetlen tárgyalásokra és a személyi kapcsolatok ápolására is.

d) A tagozat kibővült tevékenysége — az előzőekben említett nagy rendezvényekkel összefüggésben — *kiadói munkával* is kiegészült. 1970-ben napvilágot látott a III. Nemzetközi Történelemtantítási Szimpózium anyagát tartalmazó kötet.

A Tanári Tagozat elmúlt három évi munkája tehát lényeges új színekkel gazdagodott és Társulatunk működésének egyik legnagyobb fontosságú területét képezte. Az előrehaladásért személy szerint elsősorban *Szabolcs Ottó*, Társulatunk titkárát és a Tagozat elnöki tisztét hosszú idő óta töretlen egyszerűséggel betöltő *Unger Mátyást* illeti elismerés.

4. Szakosztályok létrehozása és működése

Mint az előző beszámolási periódusban, ezúttal is társulati tevékenységünk fontos területének és fontos eredménynek ítéelhetjük az immár félévtizede tevékenykedő *Üzemtörténeti Szakosztály* működését. A beszámolási periódusban a Szakosztály működése *Jenei Károly* elnök, *Incze Miklós* alelnök és *Szekeres József* titkár vezetésével kiváló eredményeket hozott. A szakosztály nagyszámú üzemmel vette fel a kapcsolatot, ezek közül 1970-ben 31 üzem, 1971-ben már 36 üzem a Társulat pártoló tagjai sorába lépett, 18 üzem szerződést kötött történetének megíratására, s ehhez a szakosztály gondoskodik szerzők, lektorok megbízásáról. Előkészítés alatt állnak a további megállapodások is. Hat szerződésnek már eleget tett a szakosztály, és eddig hat jó színvonalú, reprezentatív üzemtörténeti monográfia jelent meg a szakosztály impresszumával, további négy — egyenként 8—10 ív terjedelmű — kismonográfia ez évben kerül ki a nyomdából. Az eddigi munkásság nyomán anyagi lehetőségek nyíltak a szakosztály saját kiadványainak megjelentetésére. A szakosztály megindíthatta az „Üzemtörténeti Füzetek” c. sorozatát, amelynek négy száma jelent már meg és további füzetek sajtó alá rendezése van folyamatban. Ezzel a lézapot betöltő Üzemtörténeti Füzeteket már kialakult kiadványsorozatnak tekinthetjük, ami önmagában is figyelmet érdemlő esemény hazai üzemtörténetírásunkban. (Ezenkívül a szakosztály fennállása óta három módszertani tanulmányt is közzétett, hogy ilyen módon is segítse az üzemtörténetírást. Ugyanazt a célt szolgálta az 1970. május 15-én megrendezett üzemtörténeti ankét is, amelyre 50 vállalat küldte el képviselőit.)

A szakosztály tehát eddigi rövid működési ideje alatt is rendkívül sokat tett az üzemtörténetírás fellendítésére, szervezett kereteinek kiépítésére és műfajának, módszertanának tisztázása érdekében. Működése kétségtelenül érdemlegesen kiterjesztette a Társulat hatókörét, közérdekű társadalmi funkcióval gazdagította munkáját s egyidejűleg a Társulat anyagi lehetőségeit is gyarapította.

Úgy véljük azonban, hogy néhány év tapasztalata, az eredmények egyértelmű elismerése talaján, lehetőséget ad a ma már felismerhető veszélyek jelzésére is. Nem kerülheti ugyanis el figyelmünket, hogy a kiadványok üdvözölt mennyiségi növekedésével párhuzamosan csökkent az üzemtörténeti munkák színvonala és a sablon, a rutinszerűség ellaposodási tendenciái jelentkeznek. Nyilvánvaló, hogy a mennyiségi továbbfejlesztés változatlan törekvése mellett a tudományos-szakmai elmélyítés, a szerzői gárda kiszélesítésére való törekvés kell, hogy középpontba kerüljön a következő évek munkájában.

Az üzemtörténeti szakosztály működésének tapasztalatai azt mutatják, hogy szakosztályok szervezésére elsősorban új rétegekre kiterjedő és hatást gyakorló, szétforgácsolt kutatások összefogását, szakmai-elvi irányítását leginkább elősegítő határterületeken van szükség. Újabb szakosztály létrehozására a helytörténeti kutatók részéről jelentkezett határozott igény. Ez már a zalaegerszegi vándorgyűlésen hangot kapott, s az eltelt időben is gyakori sürgetést hallhattunk vidékről. A helytörténeti szakosztály lehetőségével kapcsolatosan eddig megnyilvánuló aggályok — különböző helytörténeti kutatást irányító intézmények és bizottságok léte — nem vették le napirendről a szakosztály létrehozásának ügyét. Ezért a titkárság az igazgatóválasztmány határozata alapján 1970. szeptember 7-én a Magyar Tudományos Akadémián megrendezte a Helytörténeti Szakosztály elnökségének alakuló ülését, ahol a szakosztály elnökévé *Szabad Györgyöt*, alelnökévé *Soós Imrét*, titkárává *Stier Miklóst* választotta meg. Az új szakosztály célkitűzéseit, programját *Szabad György* ismertette. Az elnökség november 10-i ülésén jóváhagyta a kiküldendő körlevelek szövegét és megvitatta a szakosztály önálló működésével kapcsolatos problémákat.

A szervező munka folyamán 1971-ben a szakosztály mintegy 200 tagot nyert meg a szekció munkájának támogatására, közülük több mint százan ez alkalommal léptek a

Társulat tagjainak sorába. Tematikai csoportok alakultak, amelyek keretében az egyes témafelelős konzultánsok közvetlen kapcsolatot tartanak a vidéki helytörténész kutatókkal. Hozzáfogott a szakosztály a vidéki kutató-csoportok megszervezéséhez; elsőnek Vas megyében *Horváth Ferenc* vezetésével alakult meg a Társulat helytörténeti szakosztályának megyei kutatócsoportja. Ugyancsak 1971-ben kezdte meg a helytörténeti szakosztály módszertani előadásorozatát. A sorozat keretében eddig *Györffy György*, *Fügedi Erik*, *Wellmann Imre*, *Gyimesi Sándor*, *Orosz István* és *Bácskai Vera* tartottak előadást. A szakosztály 1972. évi legfontosabb feladatának további vidéki kutató-csoportok létrehozása és a módszertani előadásorozat folytatása mellett azt tartja, hogy az évforduló ünnepségei keretében előkészítse 1848 125. évfordulójára a jobbágyfelszabadítás helyi megörökítését.

Az igazgatóválasztmány 1970. október 31-i ülésén mindezeket figyelembe véve úgy határozott, hogy a következő években újabb szakosztályok szervezésére egyelőre nem kell gondolnunk, hanem erőnket a két meglévő szakosztály fejlesztésére koncentrálhatjuk.

Jelen közgyűlésünk előkészítése kapcsán azonban ez a hosszabb ideje uralkodó álláspont kérdésessé és vitatottá vált.

Amint változatlanul egyértelmű, hogy erőnket elsősorban a működő szakosztályok fejlesztésére és erősítésére kell koncentrálnunk, úgy azt is számításba kell vennünk, hogy a most következő években további szakosztályok létrehozása elől sem zárkozhatunk el mereven.

Újabb igények jelentkeztek ugyanis két munkaterületről: egyrészt a múzeumok, könyvtárak és hasonló munkaterületek történész munkatársainak sajátos szaktevékenységét összefogó szakosztály létrehozása, másrészt a történeti ismeretterjesztés területén — kiadóknál, rádiónál, televízióknál stb. — működő történészek tömörítése önálló szakosztályban.

Érvek és ellenérvek egyaránt felsorakoztathatók e tervek kapcsán, amint az az Igazgatóválasztmány legutóbbi ülésén meg is történt. Társulatunk további munkája, történelmi tudatformáló cálkitűzéseink és az annak érdekében szükségessé váló újszerű eszközök felhasználásának követelménye az újabb szakosztály-alapítást mindenestre nagyon is megfontolandóvá, célszerűvé teheti. Azt javasoljuk tehát a közgyűlésnek, elvileg mondja ki további, a fenti területeken és célokkal tevékenykedő szakosztályok alapításának lehetőségét és bizza meg az Igazgatóválasztmányt a körülmények pontos, részletes mérlegelése alapján a döntéssel.

5. Pályázati ügyek

Nagy jelentőséget tulajdoníthatunk a beszámolási időszakra eső pályázati tevékenységnek. Társulatunk egész történetében egyedülálló horderejű pályázatok kiírására kerülhetett sor az 1918. évi októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.

A tanácsköztársasági pályázatra 40 pályamunka érkezett be, s a *Vass Henrik* vezetésével működő bírálóbizottság értékelése szerint a művek többsége jelentős mértékben gazdagította a korszak történeti irodalmát, értékes hozzájárulást jelentett nemzeti történelmünk és a magyar munkásmozgalom forradalmi hagyományainak ápolásához. A bírálóbizottság 7 munkát díjazott és további 6 pályázatot pénzjutalomban részesített. A pályadíjak kiosztására a Társulat 1969. november 5-i igazgatóválasztmányi ülése keretében került sor.

A határozott tudománypolitikai jelentőségű, a helytörténeti kutatásokat fellendítő, mozgósító hatású pályázatok kiírása nyilvánvalóvá teszi, hogy jól megválasztott témák és megfelelő pályázati jutalmak egy-egy terület kutatásának fellendítésével járhatnak, és

olyan erőket is felszabadíthatnak — helytörténeti munkák, visszaemlékezések —, amelyeknek bekapcsolódására egyébként nem számíthatunk. A pályázati tömegmozgalom tehát egyértelműen jót tesz a történetkutatás ügyének, állandósítása célszerűnek látszik.

A beszámolási periódusra esett a *Károlyi Mihály* özvegye által fiatal kutatók munkájának biztatására szolgáló, a századelő haladó-forradalmi mozgalmai, illetve az 1918—19. évi forradalmak témájával foglalkozó kutatások jutalmazására létrehozott alapítvány, melynek kamataiból éppen jelen közgyűlésünkön adhatjuk ki első ízben a díjakat. Reméljük, hogy ez is hozzájárul majd a fontos történeti kérdések kutatásának fellendítéséhez.

6. Nemzetközi kapcsolatok

Társulati tevékenységünk fejlesztésének, történész társadalmunk életének társulati vonatkozásában is fontos követelménye a nemzetközi kapcsolatok ápolása. Nyilvánvaló, hogy a társulati lehetőségeink e téren szerények, s célkitűzéseink sem lehetnek vérmesek. E józan mércével mérve a beszámolási időszak nemzetközi kapcsolataink fejlődésében eredményeket hozott.

a) Talán soha előzőleg nem volt olyan fontos állomás Társulatunk nemzetközi hírének kiterjesztésében, kapcsolataink bővítésében, mint centenáris közgyűlésünk. A nagyszámú meghívás, a külföldi résztvevők impozáns száma egyértelműen bizonyítja azt.

Ugyanezen az úton jártunk tovább, amikor a Tanácsköztársaság, valamint hazánk felszabadulásának évfordulóján rendezett ünnepi tudományos ülésszakok alkalmából a széleskörű nemzetközi meghívások mellett foglaltunk állást, s végül is a közös rendezvények külföldi vendégei között Társulatunk meghívottai is szerepelhettek.

b) A kapcsolatok fejlesztésének hagyományos területe a testvér társulatok közgyűlésein, konferenciáin való részvétel. A beszámolási időszakban a szomszédos testvértársulatok meghívásai alapján képviseltettük magunkat a lengyel történelmi társulat konferenciáján.

A Lengyel Történelmi Társulat Lublinban, 1969. szeptember 9—13. között tartott X. kongresszusán Társulatunk képviselőjében *L. Nagy Zsuzsa* titkár és *Unger Mátyás*, a tanári tagozat elnöke vettek részt.

Társulatunk elnöke és főtítkára 1970. október 19-én fogadta a török kulturális napok alkalmából hazánkban tartózkodó török történész-küldöttséget.

Ember Győző elnök és *Berend T. Iván* főtítkár 1970. október 20—23. között Berlinben megbeszélést folytattak az NDK Történelmi Társulatának elnökségével a két társulat közötti kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről.

1971. november 3—4-én a csehszlovákiai Smolenicén megtartott magyar—csehszlovák jogtörténeti tanácskozáson Társulatunkat *Varga Endre* igazgatóválasztmányi tag képviselte.

A Társulat elnökségének meghívása alapján a Jugoszláv Történelmi Társulat három tagú küldöttsége 1971. október 1-én Budapesten megbeszélésen találkozott Társulatunk elnökével és főtítkárával és a Titkárság tagjaival és a további együttműködés gyakorlati kérdéseiben állapodott meg. Ez a megbeszélés folytatódott 1972. március 30—31-én Zágrábban, ahol *Berend T. Iván* főtítkár és *Vörös Károly* titkár előadók cseréjében, a tanári továbbképzésben való együttműködésben, rendezvényeink kölcsönös látogatásában és más konkrét együttműködési formákban állapodott meg.

Hasonlóan az 1965. évi bécsi történész-kongresszussal kapcsolatos eljáráshoz, Társulatunk megszervezte az 1970. évi Moszkvai Nemzetközi Történész Kongresszusra történő csoportos kiutazást. A Társulat szervezésében mintegy 60 magyar történész vett részt a moszkvai kongresszuson, s ezzel nagymértékben hozzájárultunk küldöttségünk eredményes szereplésének biztosításához. A kiutazás lebonyolítása az elmúlt három évi szervezési tevékenység egyik kiemelkedő sikere.

Az elmondottakat határozott előrelépésként értékelhetjük, amely alapot nyújt nemzetközi kapcsolataink hasonló szinten való továbbfejlesztéséhez.

A hatvanas évek végén a burgenlandi tartományi kormány kezdeményezésére rendszeresen megrendezésre kerülő nemzetközi szimpózium munkálataiba a Kulturális Kapcsolatok Intézete felkérésére Társulatunk is bekapcsolódott. 1970-ben kiküldötteink — *Vörös Károly* titkár és *Lengyel Alfréd*, Nyugar-Dunántúli Csoportunk elnöke — megfigyelőként vettek részt a mogersdorfi szimpóziumon, 1971-ben pedig *Benda Kálmán*, *Czennerné Wilhelmb Gizella* és *Szász Zoltán* már előadóként működtek közre, jelenleg folyamatban van az ez év júliusában Kőszegen megrendezésre kerülő újabb szimpózium előkészítése.

A nemzetközi kapcsolatok fejlesztésére, az együttműködés fokozására tett erőfeszítések az elért eredmények ellenére sem adnak alapot melegezésre. Kapcsolataink rendkívül labilis talajra épülnek, hiszen anyagi lehetőségeink minimálisak, s különleges utánjárás szükséges a keretek biztosítására. Másrészt a főhatóságon kívüli lehetőségek — pl. a Kulturális Kapcsolatok Intézetével való együttműködés — nagyon rapszodikusak, esetenként megteremtett kapcsolatok feladására kényszerítenek. Mindez jórészt véletlenszerűvé, esetlegessé teszi a nemzetközi kapcsolatokban elért sikereket is.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy kapcsolataink fejlesztése terén nem éltünk eléggé az alapszabályok adta lehetőségekkel és nem választottunk tiszteleti tagokat neves és részben a magyar történelem kutatásával is kapcsolatban álló külföldi tudósok közül. Ezt a mulasztást pótolni kell, s az első lépéseket már jelen közgyűlésünk teheti meg. Ezért javasolja az Igazgatóválasztmány, hogy kiváló külföldi, nálunk is jól ismert kollégáink közül elsőként a szovjet *Vladimir Turok* és az olasz *Leo Valiani* professzorokat válasszuk tiszteleti tagjaink sorába. Mindketten kiváló nemzetközi hírví kutatók, akik munkájukban és tudományos életünkkel fenntartott személyes kapcsolataikban is sok szállal kötődnek a magyar történelemkutatáshoz és hazánk történetének vizsgálatához.

7. A Társulat vezető testületeinek működése

A centenáris közgyűlés óta eltelt időszakban a társulati munka szervezeti kereteit valamelyest sikerült megszilárdítani. A társulati tagság körül lezajlott viták eredményeként megszűnt az az állapot, amikor nem tudtuk pontosan a tagság létszámát. 1967 óta kerekén 210 formálisan nyilvántartott, de a valóságban a Társulattól már kivált, munkája iránt teljesen közömbös volt tagot töröltünk a névsorból. A szűkebb, de valóságos tagságra építve, 1970-ben és 1971-ben ismét egészséges expanzió indult meg, amit több mint 100 új tag jelentkezése igazolt. Taglétszámunk 1971 végén 826 fő. Vezető testületeink munkájában kedvező előrehaladás történt az előző periódushoz képest.

Vidéki Csoportjaink vezetőségei többségükben aktív, fellendülő tevékenységet fejtettek ki. A beszámolási periódusban elsősorban a Nógrád-megyei, Borsod-Zempléni, Dél-Dunántúli, Kelet-Dunántúli és Nyugat-Dunántúli csoportjaink emelhetők ki, amint ez a rendezvények és kiadványok gyakoriságán és színvonalán is mérhető.

Sajnálatos visszaesés következett be Kelet-Magyarországi csoportunk munkájában és kudarcba fulladt a Szegedi csoport újjáélesztésére tett kísérletünk.

Az *Igazgatóválasztmány* jelentősebb szerephez jutott az alapszabályok módosítása, az 1969. évi tisztújító közgyűlés óta. 1969. november 5-i ülésén a Tanácsköztársasági pályázat eredményhirdetése után a választmány megvitatta és elfogadta a Társulat munkatervét, majd szavazással határozott az új tagok felvételéről.

Az igazgatóválasztmány 1970. május 7-i ülésén megvitatta és jóváhagyta a vándorgyűlés programját, valamint a vidéki csoportok munkájáról szóló beszámolót. Ugyan-

akkor a választmány tudomásul vette a helytörténeti szakosztály megalakítására vonatkozó főtitkári előterjesztést is.

1970. október 30-i ülésén a választmány megvitatta a Társulat tagozatának és szakosztályainak működéséről elhangzó beszámolókat. Ezután a választmány felhatalmazta a titkárságot a forráskiadási szabályzat ügyében külön bizottság kiküldésére. 1970. évi utolsó — nyilvános — ülésén meghallgatta *Berend T. Iván* beszámolóját az V. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus leningrádi üléséről.

Az igazgatóválasztmány 1971. február 25-én tartott ülése elfogadta a Társulat működéséről készült beszámolót, s az 1971. évi munkatervet. A november 2-i ülés értékelte a társulati vándorgyűlések programját, és megvitatta az 1972—1975 között meghirdetendő pályázatokra vonatkozó előterjesztést.

1972 februárjában az igazgatóválasztmány megvitatta a közgyűlési beszámoló tervezetét és több fontos kérdésben jelölte meg a társulati munka további irányát.

Az igazgatóválasztmány testületi aktivitása a beszámolási periódusban jelentősen megnőtt. Ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy egy-egy ülésén nem egyszer 15—18 hozzászólás, heves vita zajlott le, de abban is, hogy formális beszámoló-meghallgató testületből a társulati munka valóságos irányítójává, elvi kérdések vitafórumává vált. A választmány több tagja áldozatkész egyszerűséggel aktívan segítette elő Társulatunk mindennapi munkáját, s mint előadók vagy különböző bizottságok tagjai jelentősen hozzájárultak az elmúlt évek eredményeihez.

Az *Elnökség*, *Ember Győző* elnök vezetésével a beszámolási periódusban kiterjedt elvi-irányító munkát végzett. Üléseire gyakran került sor, a társulati tevékenység minden fontos kérdésében állást foglalt. Az 1969. évi tisztújítás során kialakított új típusú elnökség a korábbinál opratívabb munkát végezhetett. A csupán tisztségviselőkből álló Elnökség a testületet valóságos munkatestületté tette, amit elősegített, hogy az alelnökök általában egy-egy munkaterület segítői, aktív vezetői is voltak. Ezzel is kapcsolatos, hogy *Benda Kálmán*, *Székely György* és *Vass Henrik* alelnökök igen aktívan vettek részt különböző munkaterületek irányításában és járultak hozzá munkánk eredményességéhez.

A titkárság *Berend T. Iván* főtitkár vezetésével rendszeresen tartotta üléseit, a vezető-testületek döntései értelmében szervezte a társulati munkát, operatív tevékenysége mellett kezdeményezésekre is vállalkozott.

Az 1969. évi tisztújításkor megválasztott új titkárság igen jó összetételű. *Borus József*, *L. Nagy Zsuzsa* és *Vörös Károly* mellett az újonnan bekapcsolódó *Szabolcs Ottó* és *Vincze Edűt* önálló, kezdeményező és aktív munkával biztosította a dinamikus társulati tevékenységet. Ilyen aktív, gondolatgazdag és önálló titkárság hosszú évek óta nem működött Társulatunkban.

Az 1969. évi közgyűlésen elfogadott új alapszabályok előrelépést jelentettek a gördülékenyebb és demokratikusabb társulati vezetés biztosításához. Az eltelt időszak tehát igazolta a módosítás indokoltságát. Főhatóságunk, az Akadémia 1970 végén vette tudomásul új alapszabályunkat.

Az elmúlt három év gyakorlata és jelen közgyűlésünk előkészítése azonban azt is nyilvánvalóvá tette, hogy alapszabályaink néhány pontja nem szabatos, ellentmondásos, felesleges komplikációkat okoz, és ezért korrekcióra szorul.

Most tehát a közgyűlés elé terjesztünk néhány igen szükségesnek ítélt korrekciót, kiegészítést.

Javasoljuk az alapszabályok 8/6. §-át, ami szerint a „vezető testületek választott tagjai és tisztségviselői ugyanarra a funkcióra egymás után két, legfeljebb három ciklusra választhatók meg” — az Elnökségre és a Titkárságra korlátozni. Javasoljuk továbbá azt a betoldást, hogy ez alól rendkívül megokolt esetben a közgyűlés egy-egy kivételt is tehet.

Javasoljuk a 8/7. § érvényét, ami szerint a vezető testületek tagságának egyharmadát minden választáskor meg kell újítani, az Igazgatóválasztmányra korlátozni.

A szűkebb vezető testületek szükséges rotálását ugyanis kellően biztosítja a 2–3 turnusos maximum, s feleslegesen bonyolít az 1/3-os megújítás előírása. Ugyanakkor az 1/3-os megújítás az Igazgatóválasztmány esetében feleslegessé teszi a 2–3 turnusos maximum érvényben tartását.

A csoportok, szakosztályok és tagozatok vezetőségeire pedig szabad kezet kell hagyni, mert ezek részben igen szűk, néha két tagú vezetőségek (a harmadolás már ezért is lehetetlen), részben pedig szűk bázison működő vezetőségek, s ezért nem mindig szerencsés a 2–3 turnusos maximum előírása sem.

E kisebb korrekciók az alapszabályokat nemcsak szabatosabbá, de jobbá és az élethez alkalmazhatóbbá is tennék. Kérjük a közgyűlést, fogadja el erre vonatkozó előterjesztésünket. A kívánt célok elérését természetesen ez esetben is csak elősegíthetik a jobb szervezeti formák, hiszen a szervezeti megoldások a társulati munka keretét javíthatják csupán, amit a mindennapos tevékenység tartalmával kell megtöltenünk.

A vezető testületek munkáját dícséri, hogy a beszámolási periódusban javult a Társulat kapcsolata és együttműködése más intézményekkel. Nagyon pozitívan értékelhetjük a Társulat kapcsolatát felügyeleti szervünkkel, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályával. A hagyományos vagy felügyeleti viszonyt messze túlszárnyaló mértékű érdeklődést és segítőkészséget tapasztaltunk, sőt érdemi bekapcsolódást legfőbb feladataink megvalósításába. A rokonintézményekkel való kapcsolat terén a Hazafias Népfront Országos Tanácsával és a TIT Történelmi Szakosztályával való javuló együttműködést emelhetjük ki. Számos közös budapesti és vidéki előadásra került sor. A történeti évfordulók kapcsán vidéken közös előadássorozatot is szerveztünk.

A Társulat nagyobb szabású évfordulós munkáinak, ill. rendezvényeinek lebonyolításában messzemenő segítséget kapott a Történettudományi Intézettől. Az együttműködés fontos ténye, hogy az Intézet kiadványát, a Világtörténet c. periodikát, 1969 májusától kezdve társulati illetménypéldányként rendszeresen tudjuk adni tagjainknak, anélkül, hogy ez jelentősebb anyagi nehézséget okozna a Társulatnak.

Sok segítséget kaptunk az MSzMP Párttörténeti Intézetétől történelmi emléküléseink megrendezésében, a pályázatok lebonyolításában, s munkánk más területein is. Eredményes munkakapcsolatok épültek ki az Országos Pedagógiai Intézettel, ami tanári munkánkban sok támogatást biztosított. Az egyetemekkel viszont nem annyira intézményes a kapcsolatunk, viszont az egyetemi oktatók köréből sokan Társulatunk legaktívabb tagjai és tisztségviselői közé tartoznak.

A Társulat függetlenített apparátusa a beszámolási periódusban jól látta el feladatát. *Mann Miklós* tudományos munkatárs kiválóan dolgozott, a titkárság értékes, lelkiismeretes segítője s a társulati apparátus megbízható vezetője volt.

*

Áttekintve az elmúlt három év társulati tevékenységét, szólnunk kell azokról a megkezdett munkálatokról is, amelyeknek hatásai a közgyűlést követő években éreztetik majd hatásukat. Tulajdonképpen azoknak a feladatoknak válaszáról van szó, melyek a hagyományos társulati munkaterületeken vagy az elmúlt években kialakított új, de ma már konszolidált működési szférákban a továbbhaladás útjait jelölik.

Tájékoztathatjuk a Közgyűlést, hogy néhány területen már kialakult, az Igazgatóválasztmányon megtárgyalt, kidolgozott terveink segítik a következő évek előrehaladását.

Ilyen terület: *vándorgyűléseink* eredményeinek továbbfejlesztése. Annak ellenére, hogy vándorgyűléseink eddig is sikeresek voltak, időszerűnek tartjuk, hogy a jövőben itt is előbbre lépünk. Témaválasztásban továbbra is és fokozott mértékben közérdekű és társulati jellegű témákat kell előnyben részesítenünk, amivel kutató és oktató, vidéki és fővárosi történész egységek érdeklődésére tarthatunk igényt. A tudományos programokat megfelelően vonzó kirándulási, üzemlátogatási stb. programokkal kell kiegészítenünk, hogy szakmai összejöveteleink minél kellemesebb formákban segítsék elő a történész társadalom jobb együttműködését, személyi, munkatársi, baráti kapcsolatainak fejlesztését.

Másik kialakult tervünk a *pályázatok* továbbfejlesztésére irányul. Az Elnökség és Igazgatóválasztmány joggal állapíthatta meg, hogy az elmúlt évek pályázati munkájával nem tudtunk kellően új kutatásokat ösztönözni, s inkább csak az amúgy is készülő, vagy elkészült munkák begyűjtésére szorítkozhattunk. Hogy ezt meghaladjuk, hosszú távra előre kell tervezni. Építve a következő évek különböző jubileumaira és kiindulva a történetkutatás igényeiből, összeállítottuk pályázati terveinket, az új pályázatok alapelveit, melyeket az Igazgatóválasztmány és Elnökség megtárgyalta és elfogadott. Eszerint a jövőben hosszú lejáratú, párhuzamos pályázatokat írunk ki, pontosan és részletesen kidolgozott, szakmai útmutatóul is szolgáló pályázati feltételekkel. Kiírandó pályázataink tárgyait illetően azok részint a felszabadulás 30 éves évfordulójához (ennek során a Partizán Szövetséggel együttműködve a magyar antifasiszta ellenállás történetéhez), részint a politikai gondolkodás kutatásához, részint kultúrtörténeti kérdésekhez kapcsolódnak — különös tekintettel arra, hogy kidolgozásukba a kutatók legszélesebb rétege, sajátos helytörténeti szempontok alkalmazásával is bekapcsolódhassék. Pályázataink anyagi fedezetére a kutatások eredményeiben érdekelt szervezetekkel szoros együttműködést kell létesítenünk, — erre a Partizán Szövetséggel kialakuló jó és szoros együttműködés alkalmas modellként szolgálhat.

Jövő munkánk fellendítésében és nem utolsósorban nemzetközi tudományos kapcsolataink fejlesztésében jelentősek lesznek előkészítés alatt álló *nagy nemzetközi konferenciáink*.

Egy éve tart Dózsa György születése félévezredes évfordulójának előkészítése. A Dózsa Emlékbizottság — amelynek titkári feladatkörét Társulatunk főtítkárára ruházták — a középkori kelet-európai parasztháborúk összehasonlító vizsgálatával foglalkozó nemzetközi konferencia rendezésére az MTA Történettudományi Intézetét és Társulatunkat kérte fel. A mintegy 50 külföldi résztvevővel, rangos hazai előadógárdával megrendezésre kerülő ülészek az év szeptemberében jelentős tudományos, s egyben a közélet figyelmét is remélhetőleg méltán magára irányító esemény lesz.

Másik nagy rendezvényünk az ez év nyarán megrendezésre kerülő Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia lesz — ami üzemtörténeti szakosztályunk újabb nagy erőpróbája és fejlődési állomása is —, ez a nemzetközi üzemtörténeti kutatások helyzetéről, módszertani kérdésekről és az üzemtörténeti vizsgálatok összehasonlításáról folytat eszmecsereket Budapesten és Mosonmagyaróvárott. (Meg kell jegyezni, hogy a szakosztály máris kiváló munkát végzett az előkészítés terén, amit az is jelez, hogy az Akadémia által biztosított 30 000 Ft-os költségvetést további 65 000 Ft mozgósításával sikerült kibővíteni.)

Bármilyen lényeges további előrehaladást sikerült is biztosítanunk azonban az eddig kialakított munkaterületeken, nem lehetünk igazán elégedettek munkánkkal. Ez a gondolat méltán kapott hangot az Igazgatóválasztmány 1971 novemberi ülésén. A hatókör ugyanis, amiben tevékenységünket kifejtjük, minden eddigi erőfeszítésünk és minden sikeres kiterjeszkedés — szakosztályi munkánk és népszerű kiadványaink, fellendülő tanári munkánk — ellenére aggasztóan szűk. Mondanivalónk tehát nem jut messze. Ha talán túlzás nélkül állíthatjuk is, hogy a formalitásokat, a saját körünkben mozgó üres-

járatlanságot, tevékenységet nagyjából kigyomláztuk, biztos, hogy nem mondhatjuk még el, hogy ellátjuk azt a feladatot, amit több mint 100 éves Társulatunk tradíciója az új helyzetben megkövetel. Vajon mennyiben hatunk történelmi érdeklődésű közvéleményünk történelmi látásmódjának formálására, mennyiben közvetítjük a szaktudomány eredményeit a legszélesebb érdeklődő rétegekhez: diákokhoz, a fiatalsághoz, munkásokhoz? Vajon versenyben vagyunk-e egyáltalán a történelmi tudatformálásban a modern kommunikációs eszközöket — film, rádió, TV, nagy példányszámú sajtótermékek stb. — ebben a vonatkozásban úgyszólván monopolizáló — s szaktudományunkat illetően — laikus publicisták és írók tömeghatásával? Szónoki kérdések ezek, mert mindannyian tudjuk, hogy minderről szó sincs.

Természetesen tudatában vagyunk, hogy mindez nem csupán társulatunk, hanem egész történettudományunk, egyetemi tanszékeink, akadémiai és más kutatóintézetek, levéltáraink, történelemoktatásunk stb. ügye. Mindez azonban a legkevésbé sem ment fel bennünket attól, hogy Társulatunk legfontosabb kérdésének tekintsük a helyzetelemzést és a megoldások keresését, munkálását.

De vajon van-e megoldás egyáltalán? Vagy bele kell törődnünk versenyképtelenségünkbe és remélnünk kell, hogy szűk kör számára végzett kutatásaink, szűk olvasótábornak szánt monográfiáink és valamivel szélesebb körnek szánt népszerű munkáink, a tanároknak szánt kiadványaink és előadásaink, egyszerűen szaktudományos teljesítményünk különböző áttételeken majd csak átszivárog valahogy a köztudatba? Egy-egy történész, tudós, kutató ilyen álláspontra is helyezkedhet és ezen a talajon is hasznos, fontos munkát végezhet. A Magyar Történelmi Társulat azonban semmiképpen sem foglalkozhat el ilyen állásponttal, mert akkor nem tölti be a napjainkban reá háruló feladatokat.

Közgyűlésünk legfőbb feladata, hogy amikor összegezi és elemzi az elmúlt évek tevékenységét, s legelősebben exponálja a következő évek működési irányait. Ez pedig nem lehetséges a jelen kérdéssel való legőszintébb szembenézés nélkül. Ha tovább akarunk lépni, minden erővel és eszközzel azon kell munkálkodnunk, hogy radikálisan kiszélesítsük hatókörünket.

De vajon mi az útja ennek? Természetesen mindenekelőtt a minél több igazán jó, magával ragadóan megírt, vagyis a szaktudományos monográfia műfaj és a népszerű ismeretterjesztés ma általában merev válaszfalait ledöntő tudományos munkára van szükség. Rugalmas kiadói politikára, jó, gyors kiadási lehetőségekre. Ezekre azonban most aligha érdemes kitérnünk, hiszen legkevésbé sem Társulatunk kompetenciája körébe tartozó kérdések.

Már közelebb áll munkánkhoz az oktatás hatófokának emelése érdekében szükséges további erőfeszítés. Nincs más olyan széles körben olvasott történelmi munka, mint a különböző oktatási intézményekben használt tankönyv. Keszthelyi vándorgyűlésünkön jó érzékkel és eredményesen kezdeményeztük az oktatási felülvizsgálatba való bekapcsolódásunkat, a folytatással azonban adósak maradtunk. A következőkben meg kell találnunk a módját, hogy érdemben vehessünk részt az oktatói anyagok, tantervek, tankönyvek felülvizsgálatában és az új követelményeknek megfelelő alakításában.

Ez a tevékenységünk egyik legfontosabb területévé válhat, bár világosan kell látnunk, hogy itt Társulatunk legfeljebb a közreműködő hasznos és fontos feladatkörét vállalhatja.

Melyek tehát azok a további önálló társulati tevékenységi formák és területek, melyek valóságos fordulatot készíthetnek elő a kívánt irányban? Új tevékenységi formákat kell keresnünk? Bizonyára azt is. Kétségtelen ugyanis, hogy semmilyen mególytökéletes szakosztály munka, előadássorozat, népszerű kiadvány vagy pályázat nem oldhatja meg ezeket a feladatokat. Új, ma még merőben szokatlan tevékenységi formákra is szükségünk van.

Nyilvánvaló, hogy ha el akarunk jutni a széles közvéleményhez, ha versenyképesek akarunk maradni a „laikus” történelmi tudatformálás tömeghatásaival, nekünk is meg kell találni az utat a napilapokhoz, nagy példányszámú folyóiratokhoz, televízióhoz és rádióhoz.

Erre már vannak példák. Ma a történettudomány népszerűsítésének ügye összehasonlíthatatlanul jobban áll, mint egy évtizeddel ezelőtt. Újabban egyik napilapunkban, a Magyar Hírlapban hetente jelennek meg Igazgatóválasztmányunk egyik tagjának történelmi könyvkritikái, s ezzel — az immár hagyományos Magyar Nemzettel együtt — már két napilapunkban van állandó fóruma tudományágunknak. Egy harmadikban, a Népszavában a Párttörténeti Intézet gondozásában 54 részből álló cikk-sorozat indul a magyar munkásmozgalom történetéről. A rádió egészen kiváló sorozatoknak ad otthont. Jó volt olvasni, illetve hallgatni a friss történész reagálást Jancsó Miklós legutóbbi filmjeire. Egy-egy tanulmány utat talál nagy példányszámú irodalmi, társadalomtudományi folyóiratokban, és néha nagy visszhangot vált ki. Ezt a véletlenszerű, egyéni kezdeményre épülő úttörést kellene mindenekelett kiszélesíteni. Az Élet és Irodalom, a Kortárs, a Televízió — elvileg — rendelkezésünkre is állnak. Talán intézményesíteni kellene az elvi lehetőségeket, hiszen a keretek maguk is kihívást, ösztönzést adnak, ösztönzést jelentenek, amelyek a tartalom fejlődését mozdíthatják elő.

Nagyon egyoldalú lenne azonban belevágni az intézményes keretek sokoldalú megteremtésébe, ha nem tudjuk biztosan, hogy építhetünk-e tagságunk támogatására, teljesítményére. A legtöbben ugyanis egyelőre húzódoznak az ilyen típusú feladatoktól. Kétségtelen, hogy néha a szükséges irodalmi készség, műfaj-érzék, gyors reagálóképesség hiányzik. Máskor és általában szakmánkban is érvényesül a vasok monográfiákon kívül minden más műfajt lenéző sznobizmus, a jelenünk új műfaji és tegyük hozzá területi forradalmától való konzervatív lemaradás és elzárkózás szemlélete.

Fogalmazzunk élesen: a Mohácsról írott könyvrve a legmodernebb, legszélesebb tömegekhez eljutó fórumokon is reagálni lehetett volna a szaktudománynak. A Széchenyi-ről készített TV játékra ugyan reagált szaktörténész, de vitákra, megnyilatkozásokra több mód is lett volna. Ugyanez vonatkozik a százazrek tudatában Kossuth és Görgey képet formáló, egyébként egymással gyakorta ellentétes felfogású, irodalmi alkotásokra, az 1919-ből merítő filmek immár egész sorára, hogy csak kiragadott példákat említsünk, amik tetszés szerint gyarapíthatók. A reagálások azonban általában elmaradnak, vagy kis hatáskörűek.

Társulatunk központi feladatai közé kellene iktatnunk e közszellem megváltoztatásáért folytatott harcot és összekapcsolni az új közlési formák kialakításának szívós munkájával. E két kérdés a legszorosabban együvé tartozik, megoldásuk csakis együttesen lehetséges.

A teendők iránya talán már egyértelmű, de a formák még nagyon is vitathatóak. Az Igazgatóválasztmány legutóbbi ülésén is kétféle nézet kapott hangot: az egyik álláspont szerint Társulatunknak csak bátorítani és egyengetni kell az ilyen irányú egyéni kezdeményezések útját. Mások viszont a társulati kezdeményezést és önálló társulati keretek kialakítását is szükségesnek tartják. A következőkben mindezt alaposan meg kell vitatnunk és a gyakorlati konzekvenciák levonásával a megvalósítás útjára kell vinnünk.

Tekintsük tehát közgyűlésünk legfontosabb kérdésének a hogyan tovább dilemmáját és — amennyiben egyetértésre jutunk — próbáljuk meg főfeladataink előterébe tudományunk területének műfaji gazdagításáért, sokoldalúvá, korszerűbbé tételéért folytatott szívós munkát és a legszélesebb tömegekhez fordulás működési-tevékenységi megújulását tenni.

Ebben a kérdésben különösen kérjük a közgyűlés állásfoglalását és útmutatását, hogy ennek alapján az újonnan megválasztásra kerülő tisztikar kidolgozhassa programját

és nekiláthasson a korántsem hálás és könnyű, de annál fontosabb feladatok megoldásának.

T. Közgyűlés!

Az 1969. évi közgyűlésen megválasztott tisztikar ezzel befejezi a tevékenységéről szóló beszámolót és kéri felmentését.”

A főtitkári beszámoló vitájában elsőként felszólaló *Spira György* örvendetesnek tekintette, hogy az elnöki megnyitó túllépve a társulati problémákon a történettudomány általános, fontos kérdéseire is kitekintett. A hozzászóló foglalkozott a népszerű folyóirat kérdésével, majd a szakosztályokkal kapcsolatban felvetette egy egyetemi hallgatókból álló szakosztály létrehozásának szükségességét. Javasolta, hogy a Társulat ne csak tisztújító közgyűléseket tartson, hanem tematikus problémákat megvitató közgyűlésekre is kerüljön sor. *Tolnai Gábor* a vidéki helytörténetírás kérdéseiről s egy Szolnok megyei csoport alakításának lehetőségeiről szólt. *Perjés Géza* a közvélemény és történettudomány kapcsolatát elemezte, s hangot adott annak a véleménynek, miszerint a nagyközönség nem ismeri eléggé a történettudomány eredményeit. *Trócsányi Zsolt* hozzászólásában a történelmi népszerűsítéssel kapcsolatos problémákat, akadályokat vizsgálta. *Benda Kálmán* felvetette a külföldi tiszteleti tagok körének kiszélesítését. *Berend T. Iván* főtitkár válaszában kiemelte, hogy a hozzászólások a társulati élet fontos kérdéseit érintették. Egyetértett az évenkénti közgyűlésre vonatkozó javaslattal, majd több felszólalással kapcsolatban is utalt a népszerű folyóirat megvalósításával kapcsolatos akadályokra, pénzügyi problémákra. Végül üdvözölte az újabb csoport megalakítására vonatkozó szándékot.

Ember Győző elnök megköszönte *Berend T. Iván* főtitkár válaszát. A szavazás után az elnök megállapította, hogy a közgyűlés a beszámolót egyhangúlag elfogadta.

Az elnök felkérésére *Pölöskei Ferenc*, a jelölőbizottság elnöke ismertette a Társulat új tisztikarának és új igazgatóválasztmányi tagjelöltjeinek névsorát. A közgyűlés a névsort kiegészítésekkel elfogadta. Az elrendelt szavazás után a szavazatszedő bizottság elnöke, *Vörös Károly* felolvasta a választás eredményét.

A Társulat *Igazgatóválasztmányának* tagjává választották a következőket: *Arató Endre, Balogh Sándor, Bakó Ágnes, H. Balázs Éva, Bácskai Vera, Borus József, Benczédi László, Degré Alajos, Esti Béla, Eperjessy Géza, Farkas Márton, Farkas Dezső, Fehér András, Filla István, Gerelyes Ede, Gyapay Gábor, Habuda Miklós, Hanák Péter, Hársfalvi Péter, Heckenast Gusztáv, Hegyi Klára, Incze Miklós, Iványi Emma, Juhász Gyula, Kanyar József, Komjáthy Miklós, Kosáry Domokos, Lackó Miklós, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Milei György, Mód Aladár, Mucsi Ferenc, Nagy Zsuzsa, Nemes Dezső, Ormos Mária, Pamlényi Ervin, Rabati Magda, Ránki György, Ruzsás Lajos, Ságvári Ágnes, Simon Péter, Sinkovics István, Spira György, Szabad György, Szabó Ágnes, Szabó Ferenc, Szuhay Miklós, Tamás István, Tilkovszky Loránt, Tóth István, Tóth Sándor, Unger Mátyás, Urbán Aladár, Varga Endre, Várkonyi Ágnes, Vörös Károly, Wellmann Imre, Zsigmond László, Zsilák András.*

A tisztikar tagjai:

Elnök: *Ember Győző*

Aelnökök: *Benda Kálmán, Elekes Lajos, Puch Zsigmond Pál, Székely György, Vass Henrik.*

Főtitkár: *Berend T. Iván*

Titkárok: *Bassa Endre, Diószegi István, H. Haraszti Éva, Szabolcs Ottó, S. Vincze Edit.*

A választás után *Ember Győző* megköszönte a tagság bizalmát és a közgyűlést bezárta.

A MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETE KUTATÓINAK VII. LINZI NEMZETKÖZI KONGRESSZUSA ((1971. SZEPTEMBER 14—18.))

I.

A találkozón első napirendi pontként az első világháború végén kibontakozó tömegmozgalmak kérdése került vitára. A vitát két írásos alappreferátum készítette elő. Az egyiket az NDK kutatója, *Wolfgang Ruge* írta, a másikat a nyugatnémet s amerikai történészek hármass kollektívája: *Reinhard Rürup*, *Eberhard Kolb* és *George Feldman*. A két, egyaránt a német vonatkozásokat tárgyaló alappreferátum mellett még jónéhány írásban előkészített referátumot vehettek át a vitán megjelenők, amelyek között voltak olyanok, amelyek egy-egy ország történetét mérték fel az adott időszakban, de akadt olyan is, amely szintén a német történelmi fejlődésre reflektált.

Wolfgang Ruge nagyobb történelmi korszakot átfogva ismertette az orosz és a német forradalmi munkásmozgalom alakulásának történetét, taglalta a háború lenini értékelését, s felidézte a spartakisták háborúellenes erőfeszítéseit. Megrajzolta a nemzetközi munkásmozgalomban a három irányzat szétválását, s a pacifista csoportosulással kevésbé foglalkozva, inkább Luxemburg és Liebknecht állásfoglalását és a spartakisták gyakorlati harcát mutatta be. Ruge hangsúlyozta a szociáldemokrata többségi vezetők felelőségét a forradalmi átalakulás elmaradásáért.

A nyugatnémet és amerikai referátum a német fejlődés számos kérdésére reflektált. Megkísérelték körülhatárolni a tömegmozgalmak fogalmát, hangsúlyozva, hogy a számszerűség nem meghatározó, s kiemelve a tömegmozgalmak ellenzéki jellegét, mind a kormányzattal, mind a pártvezetőséggel s szakszervezeti vezetőséggel szemben. A szerzők foglalkoztak a gazdasági, valamint a politikai harc tüneteivel, a nők és a fiatalok részvételével, a háborús konjunktúrával, de arra is utaltak, hogy a konjunktúrában a munkásságnak nem minden rétege részesedett egyformán (a hadiiparban dolgozók helyzete kedvezőbb volt).

Részletesebben elemezték az 1917 – 1919-es gazdasági sztrájkmozgalmak történetét. Nagy figyelmet fordítottak a tömegmozgalmak periodizálására. Az első nagyobb korszaknál, az 1917 – 1919-es éveknél figyelmeztettek a szakszervezeti taglétszám hirtelen emelkedésére, új munkásrétegeknek a küzdelemben való bekapcsolódására, de a szakszervezeten kívüliek aktivizálódására is — amit a sztrájkok számának növekedése, és az Obleute (munkás bizalmiak) mozgalom kibontakozása, valamint a munkástanácsok megjelenése példáz. A következő periódus nyitó dátuma 1918 november és záródátuma 1918 december. A csúcspontot e korszakban a forradalmi hullám 1918 novemberében érte el. Új harci elemként tüntek fel ekkoriban a katonatanácsok, s a régi munkástanácsok helyébe a kibővített, új munkástanácsok léptek, amelyeknél a szerzők utaltak a szindikalista tendenciákra. A következő periódust 1918 decemberétől 1919 januárjáig, a spartakista felkelés felszámolásáig számították, ami a forradalom bukását is jelezte — ahol aláhúzták a szociáldemokrata vezetők felelőségét — beleértve az USPD-t (Németország Független Szociáldemokrata Pártja), amely szintén visszariadt a hatalom vállalásától. A következő periódus 1919 januárjától májusig terjed, ahol kettős tendenciaként húzták alá egyfelől a baloldalon állók radikalizálódását, másfelől a szociáldemokrata vezetők elfordulását a tömegektől. Az 1919 nyarától 1920 tavaszáig terjedő szakaszban a gazdasági harcok mellett a legfontosabb politikai esemény a Kapp-puccs leverése volt. Ekkor, a jobboldali puccs elleni harcban bontakozott ki utoljára — állapították meg a referátum összeállítói — a forradalmi tömegmozgalom, forradalmi Vörös Hadsereg alakult. Ezt az utolsó lehetőséget kihatás nélkül hagyták. Ezután az USPD elvesztette önálló forra-

dalmasztó erejét, s a régi szakszervezetek s a többségi szociáldemokrata párt újra vissza nyerte döntő befolyását a szervezett munkásmozgalom többsége fölött.

Ugyancsak a német munkásmozgalom, közelebbről a Németországban megalakuló munkástanácsok történetéről adott írásbeli áttekintést *Dr. Vladan Pantić*, a nemzetközi munkásmozgalom történetének kutatására alakult belgrádi intézet vezetője. Pantić hangsúlyozta, hogy az orosz forradalom után a legfontosabb az európai forradalom szempontjából az volt, ami Németországban játszódott le. Pantić sorra vette a német munkásmozgalomban jelenlévő erőket, s a politikai mozgalmakkal szemben a tanácsok megszületésében látta azt az újat, amely megoldást hozhatott a német munkásoknak. Pantić ilyen összefüggésben foglalkozott a szakszervezetek helyével, a szakszervezeti vezetők politikájával, s a szakszervezeteken belüli erjedéssel, majd a tanácsok terjedésének történeti útjával. Pantić különösen nagy figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy a tanácsok megerősödésük esetén hogyan és hol ütköztek a parlamentáris rendszerrel, az állami bürokratizmussal és a hagyományos pártokkal, valamint a régi típusú szakszervezetekkel.

Hans Hautmann az osztrák fejlődésre reflektált. Megállapította, hogy a tömegek 1914–1915-ben meglehetősen passzívak voltak, de ezért a pártvezetőséget, illetőleg még a F. Adler vezette baloldali csoportosulást is felelőssé tette, mivel ezek „lemondtak a tömegekről”. Hosszabban taglalta a tömegek anyagi helyzetének alakulását, majd az 1917. évi tavaszi sztrájkmozalmat, amely az első nagyméretű sztrájkmozgalom volt a háború éveiben. Időben ez nagyjában egybeesett a németországi sztrájkokkal, mindkét helyen alapjában gazdasági jellegű volt a sztrájk, de jelentős mértékben színeződött az politikai követelésekkel. Mind az 1917 májusi, mind az 1918 januári sztrájkjal kapcsolatban Hautmann elmarasztalta az osztrák szociáldemokrata és szakszervezeti vezetőséget a sztrájk leszereléséért. Hautmann utalt az 1917 őszi tapasztalható erjedésre, a baloldali pacifisták és a radikális baloldaliak kettéválására, az új ellenzék konferenciáira, az anarchistákkal való együttműködésre, az októberi forradalom hatására, az új munkástanácsok, majd 1917 decemberétől katonatanácsok megjelenésére, az értelmiségieknek ebben játszott szerepére, a tanácsok és a baloldali radikálisok programjára. Hautmann, noha félreérthetetlenül rokonszenvezett ezzel a baloldali programmal, megállapította, hogy a baloldaliak befolyása rendkívül korlátolt volt.

Romániából két írásos referátumot is terjesztettek a küldöttek elé. *Augustin Deac*, akadémiai levelező tag az 1918–1920-ban kibontakozó sztrájkmozgalom dinamizmusáról szóló, megemlékezett a születő munkástanácsokról, utalt a gyulafehérvári 1918. december 1-i gyűlés munkásrésztvevőire, valamint a szociáldemokrata küldöttek jelenlétére, bár ezek csakúgy mint a munkásküldöttek, kisebbségbe szorultak azon a gyűlésen, amely kimondta Románia és Erdély egyesülését. Deac megemlékezett arról is, hogy az új polgári kormánynak is szavatolnia kellett a szociálpolitikai reformokat, majd aláhúzta, hogy a polgárság és a nagybirtokosok pártjaival szemben „legyen az leghaladóbb is, a munkásosztály pártja, a szocialista párt volt a román társadalom leghaladóbb pártja”. E pártnak 1918–1920 között mintegy 160–170 000, a szakszervezeteknek 300 000 tagja lehetett, de befolyása ennél is nagyobb volt, az értelmiségiek élgárdájából csatlakoztak a szocialistákhoz. Kormány szinten Take Ionescu is felismerte a megváltozott erőviszonyokat, hogy „a szocialista párt ma már nyilvánvalóan nagyobb szerepet játszik, mint a múltban”, s ezt nem lehet elfojtani. Hasonlóképpen vélekedett a nagy román író, Mihail Sadoveanu. Deac végül utalt arra, hogy a román proletariátus milyen szolidaritásakciók révén segített, illetőleg törekedett segíteni a Magyar Tanácsköztársaságnak.

Fuchs Simon (Brassó) azt fejtegette, hogy a román szocialista párt zöme a háborúba lépés ellen küzdött. A „balkáni szocialisták” 1915 júliusában Bukarestben rendezett II. konferenciája is ezt a célt szolgálta. Majd a román szocialisták bekapcsolódtak a

zimmerwaldi mozgalomba, ahol a zimmerwaldi baloldaliakkal rokonszenveztek. A helyzet lényegileg nem változott Romániának 1916 augusztusi hadbalépése után sem. Érdekes, hogy Fuchs aláhúzta, a román szocialisták az 1917 szeptemberi III. zimmerwaldi konferencián is pozitív szerepet játszottak. Fuchs hangsúlyozta, hogy Románia megszállása új helyzetet teremtett, a nemzeti felszabadító mozgalom érthetővé vált, de emellett tovább megmutatkozott egy antimilitarista szocialista irányzat is. Az 1917 februári forradalom igen nagy visszhangot váltott ki az országban, részben az ott állomásozó orosz katonák körében. Román katonák az orosz forradalmi mozgalmakban vettek részt, az orosz forradalmasodó katonák pedig Racovskit és Bujort szabadították ki a május 1-i nagy tüntetések nyomán. Fuchs végül hosszan idézte azokat a forrásokat és tüneteket, amelyek a mélyreható forradalmasodást bizonyították Romániában 1917-ben, majd az 1918 januári sztrájk erdélyi vonatkozásairól, végül a munkástanácsok keletkezéséről szólt.

Juhani Paasavirta (Turku) nagyobb összefoglalót készített a finn munkásmozgalom fejlődéséről, amelyben az 1870-es évektől tekintette át a fő korszakokat, problémákat, egészen az 1918. évi polgárháborúig. Ebben kitért a gazdasági, politikai erővonalak tisztázására, felelevenítette, hogy 1905 után milyen nagy ütőerőt képviselt a szocialista mozgalom Finnországban, amit az 1907. évi választások is beszédesen bizonyítottak. Az első világháború kirobbanása ezt a tendenciát csak fokozta, s az 1916. évi választáson a szocialista párt szerezte meg a helyi parlamenti választáson a többséget, s ezután sok helyütt a szakszervezeteket is el kellett ismerni. A polgárság körében a szocialista pártnak kevés követője volt, bár az értelmiségiek köréből egy befolyásos csoport csatlakozott a párthoz. Az 1917 februári forradalom igen termékenyítően hatott Finnországra, mert ezután a reformista főirányzat mellett fellépett egy radikálisabb is, amely a forradalmi módszerekkel rokonszenvezett, ez állt a vörös őrségek megszervezése mögött, amit alátámasztottak a gazdasági nehézségek, a munkanélküliség. Az 1918. évi polgárháború feltételei fokozatosan így értek meg — amihez hozzájárultak a külpolitikai körülmények, az, hogy Finnország egyik határán az orosz forradalom, a másikon a még terjeszkedni akaró II. Vilmos Németországának katonái álltak.

Végül írásos referátum érkezett az egyetlen nyugati győztes „antant” ország munkásmozgalmának helyzetéről — Olaszországról. A beszámolót két firenzei kutató, *Franco Andreucci* és *Tommaso Detti* terjesztették elő. Hangsúlyozták, hogy Olaszország kivétel a nyugati antanthatalmak körében, mert itt az 1918—1920-as években tényleges tömegmozgalom bontakozott ki. Utaltak arra, hogy a hadigazdaság elemei részint már a tripoliszi hadjárat óta szaporodtak, ami a világháború idején még elmélyült. Ez a lakosság egy részének átmenetileg kedvezhetett, másoknak viszont kifejezetten ártott, a kispolgárság tönkremenése felgyorsult. Politikai síkon mindez az olasz szocialista párt befolyásának megerősödésére vezetett. Már az 1913-as választáson elnyerte a szavazatok 17%-át, 1919-ben 31%-át, miközben a polgárság át- és megmentésére fellépett az úgynevezett Néppárt, amely egyszeriben 20%-át kapta a szavazatoknak. A szakszervezet, a CGL befolyása is jelentősen megnőtt (1914-ben 320 ezer tagja volt, 1919-ben 1,150 ezer, 1920-ban 2,150 ezer). Az olasz forradalom egyik kulcskérdése a munkás-parasztszövetség lett volna, de azt a szocialisták nem tudták megteremteni. A nevezetes tömeg- és sztrájkmozgalomról a szerzők kimutatták, hogy ekkoriban a politikai és gazdasági sztrájk-célok szorosán összefonódtak. A bonyolult, ellentmondásos helyzetben a szocialista pártvezetőség nem tudott megfelelő taktikát kialakítani.

A vita

A beszámolók után a VII. linzi konferencián talán jobban, mint eddig valaha — a német kérdések kerültek a figyelem középpontjába. A referálók közül elsőnek *Wolfgang Ruge* kapott szót, aki megemlítette, hogy a tömegmozgalmaknál megkülönböztethetők a spontán és a szervezett mozgalmak s kiemelte, hogy a nagy tömegmozgalmakat olykor a jobboldali vezetők „altatták” el. A több nyugat-német történész elképzelésével, de részint a nyugat-német és amerikai közös referátummal is vitázva hangsúlyozta, hogy a „többségi” szociáldemokrata vezetők Németországban nem tétlenek, hanem igen aktívak voltak, akik felelősek a tömegmozgalmak meghíúsulásáért — aminél a legjellemzőbb és legvéresebb mozzanatként az Ebert—Groener megállapodást jelölte meg.

A másik alapreferátumot *Reinhard Rürup* foglalta össze. Rürup úgy ítélte, hogy Ruge referátuma elsősorban az ismert három kiforrott politikai áramlat kontúrjai alapján bontotta ki mondanivalóját. Ők azonban inkább a tömegmozgalmak iránt érdeklődnek. Megállapította, hogy a szociáldemokrata vezetők visszariadtak a felelősség, a kockázat vállalásától, s ennyiben maguk is hozzájárultak a történeti lehetőség elmulasztásához. Rürup és közvetlen munkatársai (*G. Feldman* és *E. Kolb*) ennyiben kritikusabbak voltak a szociáldemokrata vezetők megítélése kérdésében, mint jónéhány nyugat-német történész.

Rürup vitaindító beszédében érintett egy másik fontos kérdést: ez a forradalmi helyzet és a tömegek kapcsolata volt. Ez a centrális kérdés sokszor és sokféle megközelítésben vetődött fel. Rürup miközben elismerte a szociáldemokrata vezetők felelősségét, ezt kiegészítette egy további megjegyzéssel: szerinte ugyanis a szociáldemokrata párttagok, a munkások többsége is visszariadt a kockázat vállalásától. A tömegmozgalmak szemrevételezésekor — jegyezte meg — feltétlen figyelmet érdemel, hogy új rétegek kapcsolódnak be a munkásmozgalmakba. A háború befejeződése után is periodizálta a tömegmozgalmak történetét. Megállapította, hogy bizonyos balratolódás helyenként megfigyelhető, de úgy vélte, hogy a nagy lehetőséget már elmulasztották, s a mozgalom bázisa összébb szűkült, a kommunista párt is gyenge maradt Németországban, a forradalmi mozgalomnak nem támadt igazi központi politikai összetartó ereje.

A tömegmozgalmak felmérésénél Rürup figyelmeztetett arra, hogy a megélénkülés 1917—19 után nemcsak a munkásmozgalmak balszárnyán, hanem a munkásmozgalmak ellen, a politikai skála szélső jobboldalán is bekövetkezett — a fasizmus formájában. A jelen tanácskozás ugyan a fasizmussal nem kívánt foglalkozni, de a jelenségről — mint azt Rürup mellett mások — többek között a nyugat-berlini *Peter Lösche* s *Hans Mommsen* — is megjegyezték — nem szabad megfeleledkezni.

A szociáldemokrata vezetők felelősségének kérdésével párhuzamosan vetődött fel: volt-e más alternatíva, mint amit a Scheidemann—Ebert-féle vezetés választott. *W. Ruge* referátumában, felszólalásában hangsúlyozta, hogy volt, s a nyugat-német referátum elkészítői szintén osztották ezt a véleményt — bár a szocialista forradalom lehetőségét nem is tartották reálisnak.

R. Rürup a referátumot összefoglaló felszólalásában megismételte ezt a következtetést. A referátum másik összeállítója, az amerikai *George Feldman* szintén aláhúzta, hogy 1918—1920 között a szocializálás messzemenő végrehajtásanem volt irreális, s az azóta napfényre került archivális anyagok is bizonyítják, ezt ekkor még a nagyburzsoázia egy része sem próbálta volna megakadályozni. Az akció — állapította meg — nem annyira ezen az ellenálláson bukott meg, hanem azon, hogy a szociáldemokrata vezetők visszariadtak e lépéstől — vagyis nem éltek a lehetőséggel. Ezt azonban nem annyira opportunizmusukkal magyarázta, hanem kisszerűségükkel, azzal, hogy a feladatokat nem látták át.

Ismét a lehetőségek vizsgálatánál a bad-godesbergi *Georg Eliasberg* megállapította, hogy a szociáldemokrata vezetőség megvalósította a minimális demokratikus átalakulás programját, de ezen nem lépett túl, még a strukturális átalakítás minimumára sem vállalkozott. *Fritz Klein* (Berlin) azonban ezt a tételt is vitatta, s kifogásolta, hogy a minimális és maximális átalakulást így elszakítsák egymástól. A mannheimi *Erich Matthias*, aki a megjelent nyugat-német szociáldemokrata történetírók között talán legközelebb állt a szociáldemokrata vezetőség felfogásához, szintén nem vitatta, hogy a német nép előtt kedvezőbb lehetőségek nyíltak, mint amennyit a szociáldemokrata párt-vezetőség ténylegesen megvalósított, csak ennek ismérvei ismeretlenek. Majd ő is azt taglalta, hogy a baloldali radikális irányzatoknak nem voltak mélyrenyúló tömegkapcsolataik, a szociáldemokrata vezetők pedig túlbecsülték az ellenfél, a jobboldal erőit, s ezzel magyarázta az Ebert – Groener-féle kiegyezést.

A háború utolsó éveinek tömegmozgalmai áttekintésénél megkülönböztetett érdeklődés mutatkozott néhány téma és periódus iránt. Ilyen volt az orosz forradalmak visszhangjának értékelése. Nem egyszer össze is vetették a februári és az októberi forradalom hatását. A ljubljana *France Klopčič* például a nyugat-német referátummal szemben jelezte, hogy noha a februári forradalom kétségtelenül erjesztőleg hatott a nyugat-európai mozgalomra, olyannyira, hogy sok helyütt ezután alakultak meg a munkástanácsok, mindez nem változtat azon, hogy az októberi forradalomnak még nagyobb befolyása volt a szocialista mozgalomra. Ezt a tételt néhány történész tagadta, s részint a német történelem tapasztalataira hivatkoztak. Az oxfordi *Anthony Nichols* azt hangsúlyozta, hogy februárral szemben az októberi forradalom csak negatív hatást gyakorolt az angol munkásmozgalomra. Szerinte a bolsevikok példája inkább riasztólag hatott, s több más tényező mellett (köztük a német tavaszi támadást említette) nagyban hozzájárult az angol békemozgalom visszaeséséhez s ahhoz, hogy a munkástanácsmozgalom Angliában nem erősödött meg. *Nichols* érvelésével *Jemnitz János* szállt vitába, megjegyezve, hogy a munkástanácsok megalakítására még az 1917 tavaszi nagygyűlésen adták ki a jelszót — de az nem realizálódott. E kudarcért azonban semmiképp sem lehet egy félévvel későbbi eseményt megnevezni, amikor e félév alatt semmi jele nem volt valamilyen határozott radikalizálódásnak. Az is tévedés, hogy Októbernek Angliában csak negatív visszhangja volt, ez áll a Független Munkáspártra, de a BSP (Brit Szocialista Párt) üdvözölte a forradalmat. Az pedig szintén aligha véletlen, hogy a Munkáspárt csak az 1918. évi kongresszusán fogadott el világosan szocialista programot — hiszen ezt megtehetette volna évekkal korábban is. Végül nem lehet megfeledkezni arról, hogy az angol folyóiratok is milyen sokat írtak az orosz forradalmi eseményekről s nemcsak mindig negatívan.

A referátumokkal kapcsolatban néhány tematikai kiegészítő megjegyzés is elhangzott. *F. Klopčič* a katonatanácsok szerepére hívta fel a figyelmet. *Jemnitz János* a szakszervezetek és tömegmozgalmak, a szakszervezetek és munkástanácsok, a szakszervezeti vezetőknek a tanácsokban játszott szerepét vizsgálta, s angol példán érzékeltette, hogy a shop-steward mozgalmak mennyiben irányultak a tőkés rendszer, a kormány mellett egyúttal a szakszervezeti vezetők ellen is. Ugyanő az értelmiségiek kérdését is felvetette a tömegmozgalmakban, jelezve, hogy olykor „hadsereg nélküli vezérek” milyen hamar nagy tömegek ünnepelt vezetőivé lettek (*K. Eisner, K. Liebknecht, F. Adler, Szabó Ervin*).

J. Kowalski annak fontosságát világította meg, hogy a spontán tömegmozgalmaikat összevessék a politikai szervezetek munkásságával. Kétségtelen, hogy az októberi forradalom után Németországban a spartakisták világos programot adtak — azonban történetileg még nem biztos, hogy ez valóban kielégítő; azt is meg kell vizsgálni, hogy e programok miként kapcsolódtak a tömegek akkori elképzeléseikhez. Lenin érdeme, hogy

a bolsevikok jól ismerték fel a tömegek vágyait, gondolatait — így a forradalmi jelszavakat jól választották meg —, ez azonban nem mindenütt történt ily sikeresen. Lengyelországban sem, ahol a forradalmárok nem mérték fel jól a kialakult helyzetet, hogy a paraszti tömegek mindenekelőtt földet s egy demokratikus állam kialakítását követelték, s így a spontán tömegmozgalmaktól a forradalmárok elszakadtak.

A forradalom lehetőségét, feltételeit többen érintették. *Hans Mommsen* úgy vélte, a forradalomnak számos objektív feltétele megérett, de a szubjektívek hiányoztak. Ugyanígy kedvezőtlen volt a külpolitikai helyzet. Mindennél mérlegelendőnek tartotta, hogy a német fejlődést az olasszal hasonlítsák össze. *Georg Eliasberg* az 1918 utáni fejlődés tükrében mutatott rá, hogy nemcsak 1918/1919 telén, hanem 1920-ban is még milyen lehetőségek voltak a forradalmi mozgalom számára — amit a szociáldemokrata vezetők nemcsak elmulasztottak kihasználni, hanem a Ruhr-, Rajna-vidék forradalmi tapasztalatai szerint a forradalmi csoportokat egyenesen megbénították, üldözték.

Az objektív és szubjektív feltételek kérdéséhez még számosan szóltak hozzá. Kielezett polemizáló gondolatokat vetett fel a nyugat-berlini *Henryk Skrzypczak*, aki utalt arra, hogy ezt az összefüggést Marx, Engels és Plehanov vizsgálták elsődként s valamennyien abban bíztak, hogy az objektív feltételek megérett a forradalmi akcióra az iparilag fejlettebb országokban, majd a későbbi korszakok tapasztalatai nyomán hangsúlyozta, hogy a gazdasági fejlődés nem rekedt meg, s a forradalmasodás nem ennek következtében léphet fel. Másfelől az adott korszakban aláhúzta, hogy nemcsak a vezetők, hanem a tömegek is visszariadtak a forradalmi akcióktól. Vele szemben az osztrák marxista *Leopold Hornik* óvott a tömegek fetiszizálásától, jelezve, hogy a tömegek felfogása, érzésvilága maga is változik s a vezetőket szintén nem lehet mindig közös nevezőre hozni.

Az amerikai *George Feldman* ugyancsak opponálta azt, hogy a forradalmi helyzet kialakulását mechanikusan a gazdasági viszonyokból vezessék le. Hangsúlyozta, hogy e kérdésekben nem szabad fatalista módszert követni, a valóságban alternatív lehetőségekkel kellett szembenézniük. Teljes bolsevik típusú forradalomra nem volt lehetőség, de szocializálásra igen, s ezen az úton messzebb lehetett volna jutni. Feldman viszont egy másik objektíve meglévő nehézségre utalt: nevezetesen arra, hogy a hadsereg törzsgárdája, tiszti és altiszti kádereinek nagy része a forradalom ellen lépett fel. *Fritz Klein* viszont e körülmény behatóbb elemzését kívánta, mivel a hadsereg minden forradalomnál gyorsan változó tényező.

Az általánosabb kérdések mellett a kutatók felvetettek néhány olyan problémát, amely még tüzetesebb vizsgálatot igényel. Ezek között volt a szindikalizmus és a kommunista pártok viszonya 1918 után. *Hans Mommsen* jelezte, hogy a kommunista pártok megkísérelték a szindikalisták megnyerését a kommunista mozgalomnak, de ez csak részleges sikerrel járt. *Jemnitz János* érintette, hogy a szakszervezeti vezető funkcionáriusok zöme a forradalmi mozgalmak ellen fordult, de a baloldali vezetők (Angliában például *Smillie*, *T. Mann* és *R. Williams*) támogatták a munkástanácsok életrehozására irányuló erőfeszítéseket.

A tömegmozgalmaknak ismét más összefüggésére utalt a varsói *Feliks Tych*, amikor aláhúzta, hogy a korai sziléziai, valamint a lengyel 1918-as tömegmozgalmaknál milyen fontos szerepet játszott a nemzeti érzés, amivel Luxemburg és a fiatal lengyel kommunista mozgalom sem számolt eléggé. A finn, lengyel és ukrán népmozgalmaknál az önrendelkezési törekvések voltak a legerősebbek, s mivel ez nem került szinkronba a szocialista erőfeszítésekkel, ez rendkívül zavaróan hatott.

A wüzburgi *Eberhard Kolb* hangsúlyozta, hogy a tömegek sem arcnélküliek, a tömegek is újabb vezetőket adnak saját soraikból, vagyis nemcsak az időbeni dinamizmusra utalt, ami megint csak az aprólékos feldolgozás szükségességét bizonyítja. A nyugat-

berlini *Hermann Biegert* a regionális különbségekre mutatott rá. Megemlékezett a kialakuló forradalmi góccokról, a berlini, a szász és a rajnai, valamint a müncheni forradalmi góceról, arról, hogy a forrongás sem egyidejűleg éri el tetőpontját, s a szociáldemokrata pártvezetőség területileg sem tudta összefogni ezeket a mozgalmakat. Egy másik nyugatberlini kutató, *Peter Lösche* szintén a tömegmozgalmak történetének regionális s fokozott mértékben szociológiai feldolgozásának szükségességét hangsúlyozta, s itt utalt az amerikai történetírás módszerére, amit főként az *Obleute*-mozgalom (munkásbizalmiak rendszere) feldolgozására kívánt alkalmazni. Lösche megemlékezett a választási eredmények tanulmányozásáról, arról például, hogy az 1922. évi választások után miként mutatkozott meg egyformán a jobbra és balra való kiingás.

Míg a nyugat-német történészek a szociológiai módszerek nagyobbarányú alkalmazását sürgették, az olasz marxista *Ernesto Racioneri* óvott e módszer túlértékelésétől, s ehelyett összehangolt, a szociológiai, a politikai és ideológiai ismérvekre egyaránt figyelemmel levő kutatást követelt.

A problémakörök mellett a vitában több olyan felszólalás is elhangzott, amely egy-egy ország határai között végezte el a felmérést. Így *Ernesto Racioneri* az olasz helyzetre reflektált, márcsak azért is, mert H. Mommsen éppen az olasz gyárfoglalások tapasztalatait kívánta a némettel összevetni. Racioneri hangsúlyozta, hogy a gyárfoglalások nem a munkások támadásának voltak kísérő tünetei, hanem inkább védekezésének — a tőkések gazdasági retorziói ellen. Egészében egy bonyolult, átfogó nemzetközi forradalmasodás utolsó mozzanata, semmiként nem gondoltak a politikai hatalom megragadására. Nem egyszerűen spontán mozgalom terméke. Majd más összefüggésekbe helyezte a gyárfoglalást, s azt húzta alá: ha önmagában nem volt is annyira jelentős, következményeiben azonban igen, mert az uralkodó osztályok hatalma megrendült, s végeredményben a nagyburzsoázia ezután fordul a fasiszta mozgalom felé, s ekkor gyorsult fel a fasiszálódás. A munkásmozgalom soraiban pedig Gramsci ezután határozta el magát a szocialistákkal való szakításra, s e kedvezőtlen tapasztalatok után alakult meg a kommunista párt.

Jan Galandauer (Prága) a cseh fejlődésről beszélt. Aláhúzta, bár a cseh szociáldemokraták nem felelősek az 1914-es háborúért, nem is szegültek szembe vele. Mikor pedig az 1917-es forradalmak nyomán a cseh területeken is érzékelhetővé vált az erjedés, a párt ezután sem vállalkozott a sztrájkmozgalmak vezetésére. Így 1917 után új helyzet állt elő, a szociáldemokrata mozgalmon kívül új tömegmozgalmak kezdődtek, s a jó részt a pártvezetőség hibájából létrejött politikai vacuumba törhetett be az agrár és a nemzeti szocialista párt. 1917 októbere, 1918 tavasza után pedig harmadik periódus kezdődik, amikor a cseh szociáldemokraták észlelték a tömeghangulat változását, és ekkor már ők próbáltak hasonulni a polgári nemzeti mozgalmakhoz.

Zsivka Kaneva (Szófia) az 1918 szeptemberi katonai felkelésről emlékezett meg. Vázolta, hogy 1919-ben a két munkáspárt Bulgáriában parlamenti többséggel rendelkezett, de a „széles” szocialisták mindenfajta szocialista átalakulástól visszaretentek. Kaneva érzékeltette a Sztambolijjszki-féle parasztpárt belső radikalizmusát amely — mint megjegyezte — a háború ellenzésében is következetesebb volt a „széles” szocialistákénál, végül kitért arra, hogy a tesznyákok sem mérték fel helyesen a kialakult helyzetet, s szektariánizmusuk hozzájárult az 1918 szeptemberi felkelés bukásához.

Mucsi Ferenc a magyarországi munkástanácsok 1917–1918. évi alakulását ismertette. Hangsúlyozta, az 1917. évi orosz forradalmak hatása e tekintetben is vitathatatlan, a tanácsok azonban mégsem spontán mozgalom nyomán születtek meg, hanem egy forradalmi szellemű csoport tudatos cselekvésének eredményeként. S itt a forradalmi szindikalisták Szabó Ervin által vezetett munkásságát tekintette át. Megállapította, hogy Szabó Ervin az oroszországi forradalmakból a maga szindikalista következtetései-

nek igazát olvasta ki, s a tanácsokban vélte felfedezni a tömegek forradalmasodásának irányító magját, a tanácsoktól várta, hogy elszigetelhetik a párt- és szakszervezeti vezetőséget, bürokráciát. Ilyen értelemben adott ki 1917 októberében röplapot, s tartották meg a novemberi bizalmas értekezletet, ami után decemberben megalakultak a munkástanácsok. E mozgalmat támogató munkások igen sokat reméltek az 1918 januári általános sztrájk-tól. Ettől várták, hogy a kormányt megbuktathatják, s a munkásoknak döntő szavuk lehet a béke megkötésénél. Vázolta a tömegsztrájk bukását, a kormány retorziós lépéseit, s végül jelezte, hogy a Szabó Ervin körül tömörülő szindikalista munkásvezetők zöme 1918 őszén, szabadulásuk után tevékenyen részt vett a későbbi forradalmi harcokban, jó részük a kommunista párt tagja lett.

Erényi Tibor felszólalásában a Magyar Tanácsköztársaság, illetve az 1919-es magyarországi tanácsmozgalom kérdéseivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy az utóbbit az orosz és a német példa inspirálta, majd vázolta azokat a jellemvonásokat, amelyek az 1919-es magyarországi tanácsmozgalom sajátosságaiként foghatók fel. Így rávilágított a munkásosztály hagyományos szervezeteivel (szociáldemokrata párt, szakszervezet) való relative szoros kapcsolatokra, de az ezekkel szemben megmutatózó, a tanácsokon belüli differenciálódásra vezető lázadásra is. Utalt a munkásmozgalomba újonnan bekerült értelmiségi erők, valamint a paraszti (főleg agrárproletár) tömegek nagy szerepére. Ezután rátért a munkáspárt és a tanácsok funkcióinak értékelésére; rámutatva, hogy a forradalmi hullám megnövelte az egész osztály forradalmiságába vetett reményeket, és ezzel csökkentette az avantgarde szükségességének felismerését. Befejezésül a tanácsoknak a szocialista átalakulásban betöltött nagy szerepével, majd pedig belső életével foglalkozott. Kiemelte a szocialista demokratizmus különböző — az 1919-es magyar tanácsmozgalmat bizonyos értelemben a Párizsi Kommunhöz kapcsoló — megnyilvánulási formáit. Befejezésül figyelmeztetett arra, hogy a vizsgált jelenségek — az ismert történelmi körülmények folytán — embrionális jellegűek. A kérdést történelmi perspektívában hasznos és indokolt kutatni.

A vita végén ismét a referálók kaptak szót. A nyugat-német referálók nevében *Rürup* leszögezte, hogy szerinte nemcsak 1919-ben, hanem még 1920-ban is voltak forradalmi lehetőségek. Ami az októberi forradalmat illeti, ennek hatását nem lehet lebecsülni — de ez, úgy vélte, nemcsak balratolódást váltott ki. Újra hangsúlyozta, hogy 1918 telén a tanácsok ténylegesen átvehették volna a hatalmat. Szocialista forradalom megvalósítására ugyan nem nyílt lehetőség, de mélyreható átalakulásra igen. *Ruge* aláhúzta azokat a pontokat, amelyekben egyetérthetnek; ilyen a vezetők felelőssége, a forradalmi lehetőségek elismerése s az októberi forradalom nagy hatása. Mindehhez azonban hozzátette, hogy a spartakisták 1918 telén már reális forradalmi programot kínáltak. Majd egyes német történészekkel, többek között E. Matthias-szal vitázva megállapította, 1918—1919-ben sem a burzsoázia ellenforradalmi fellépése, sem a tömegforradalom lehetősége nem volt „papírtigris”.

II.

A konferencia második vitatémája — *a munkásmozgalom 1848 forradalmi Európájában* — sokkal mérsékeltabb érdeklődést keltett, mint az első, s ezt elsősorban nyilván az magyarázza, hogy a munkásmozgalomtörténet kutatói között világszerte nagyon kevesen vannak, a konferencián pedig még kisebb számarányban voltak jelen olyanok, akik a munkásmozgalom kialakulásával és a munkásmozgalom fejlődésének kezdeteivel foglalkoznak.

Az érdeklődés csekélysége megmutatkozott már a vitaalapul benyújtott írásos előterjesztések számának elégtelenségében: a vitaindító referátum és a hozzá csatlakozó

korreferátumok csupán a szűkebb értelemben vett Ausztria, az olasz államok és Magyarország területén lezajlott 1848-i munkásmegmozdulásokról adtak képet, a francia, az angol, az Ausztrián kívüli német, a cseh stb. munkásmozgalomtörténet 1848-i szakaszának bemutatására ellenben nem akadt vállalkozó.

Valamelyest kárpótolt viszont ezért az, hogy a vita alapreferátuma, amelyet *Rudolf Neck* (Bécs) dolgozott ki, az 1848-i osztrák munkásmozgalom problémáit igen széles európai távlatokba ágyazottan tárgyalta. A referátum kiemelte, hogy ellentétben Angliával és Franciaországgal, amelyekben az ipari forradalom a munkásságot már korábban történetformáló tényezővé avatta, német földön és a Habsburg-birodalomban a munkásság csupán 1848-ban, illetve 1848 küszöbén jutott hasonló szerephez. S ahhoz persze ezeknek a területeknek a munkásmozgalma még ekkor sem volt elég erős, hogy a forradalom vezetését kiragadhassa a burzsoázia kezéből (kivált a Habsburg-birodalomban, ahol a munkásmozgalom megerősödését külön is hátráltatta a nemzeti ellentétek kibontakozása), ahhoz azonban a munkásmozgalom ekkor már elég erős volt Ausztriában is, hogy megfélemlítő hatást gyakoroljon a burzsoáziára.

Kiemelte továbbá a referátum, hogy 1848 olyan csomópont, amelynek a megragadása a korábbi és a későbbi fejlődés számos fontos szálának megragadását is lehetővé teszi a kutatók számára. Így 1848 történetén keresztül az eddigénél alaposabban volna vizsgálható és vizsgálendő is 1. a proletariátus fogalmának alakulása a kortársak tudatában, 2. a társadalom rétegződése a XIX. század derekán, 3. az ipari forradalom jelentkezésének sajátos jellege az olyan csaknem teljesen feudális szerkezetű országokban, amilyen például Ausztria is volt, 4. a pauperizmusnak és más hasonló tényezőknek a szerepe a proletáröntudat kibontakozásában, valamint 5. forradalmi kirobbanásoknak a hosszabb távon át zajló társadalmi mozgalmak folyamatában elfoglalt helye.

Ezekre a kérdésekre azután részben mindjárt válaszolt is az olasz korreferátum, amelyet *Ernesto Ragionieri* és *Simonetta Soldani* (Firenze) terjesztett elő. Különösen érdekes volt a korreferátumnak a *munkás (operaio)* szó egykorú jelentésével és jelentésváltozásaival foglalkozó része, amely tüzetes filológiai elemzés alapján kimutatta, hogy ez az elnevezés a XIX. század derekának Itáliáján belül országreszenként meglehetősen eltérő fogalmakat takart, s mai értelemben leghamarabb a leginkább iparosodott területeken bukkant fel. De nagyon tanulságos volt a munkásság politikai szereplésének jellemzése is, aminek kiindulópontjaként a korreferátum hangsúlyozta, hogy az olasz munkások 1848 tavaszán Itália-szerte mindenütt igen tevékenyen támogatták a polgári elemek által vezetett forradalmi mozgalmat, a későbbi hónapok során viszont, minél több követelésük talált elutasításra, annál inkább eltávolodtak tőle s annál inkább felismerték, hogy a forradalmi kormányok csak „a gazdagok kormányai”.

Ez azonban — emelték ki a szerzők — korántsem jelenti azt, hogy az olasz munkásmozgalom már ekkor túlságosan magas fejlettségi fokra hágott: a gyári (nagyreszt textilipari) munkások a bérek alsó és a munkaidő felső határának rögzítéséért, a hazai ipar védelméért és ennek érdekében az iparcikkek külföldről történő behozatalának korlátozásáért, valamint a gépek elszaporodása miatt növekvő munkanélküliség kiküszöböléséért harcoltak; igaz, jelentkeztek ezeknél radikálisabb követelések is a nyomdászok körében, a munkásság zömét képező kézműipari munkások viszont még eddig sem jutottak el, csupán a kisiparos testületek korábbi kiváltságainak megújítását sürgették, nem beszélve a közlekedés terén foglalkoztatottakról, akik elsősorban a vasutak terjeszkedése ellen léptek fel.

Ezek a jellegzetességek azonban korántsem voltak az olasz munkásmozgalom kizárólagos sajátjai, s ez kiviláglott a magyar korreferátumból is, amelyet *Spira György* dolgozott ki (s amelynek szövege magyarul a *Budapest* 1972. évi 3. számában olvasható).

A korreferátum csupán a pesti, a budai és az óbudai munkások 1848-i megmozdulásaira tért ki, s mindenekelött a munkásság belső tagozódását ismertette számszerű adatok alapján, majd igyekezett fényt deríteni azokra a részint a nagyipar elmaradottságából, részint viszont a nagyiparnak éppen a negyvenes évek folyamán végbement hirtelen fellendüléséből fakadó okokra, amelyek miatt a testvér-városok munkásmozgalmának élén ekkor a munkásság legnagyobb, de legfejletlenebb csoportját alkotó céhlegények jártak, ezt követően pedig egyenkint sorra vette a fontosabb megmozdulásokat.

Először a legények sztrájkmozgalmáról szólt, s kiemelte, hogy a mozgalom gyengeségeinek legfőbb forrása a legények zömét ekkor még átható céhes illúziókban keresendő; azután az óbudai hajógyár ácsainak mozgalmát tárgyalta, s itt különösen a nacionalista tendenciák jelentkezésére hívta fel a figyelmet; majd a nyomdászmozgalmat mutatta be, hangsúlyozva, hogy ez viszont ment maradt mindennemű nacionalista megnyilvánulástól és — a nyomdaipar sajátos körülményeinél fogva — egyébként is felülmúlta a munkásság minden más csoportjának fellépéseit; végezetül pedig a munkásmozgalom 1848 nyarán kezdődő hanyatlásával foglalkozott, rámutatva, hogy ebben a Klauzál-féle célreformon kívül számottevően közrejátszottak a hadiállapot kialakulásának következményei: a háborús konjunktúra meg a munkanélkülieket tömegesen felszívó honvédsereg kiépülése.

Az eddig említetteken kívül a konferencia elé került azután egy harmadik korreferátum is *Friedrich Vogl* (Bécs) tollából, ez azonban az 1848-i bécsi forradalom politikai költségzetének fejlődését vizsgálta, és így — bármennyire színes és ismereteinket jelentősen bővítő képet festett is témájáról — a vita voltaképpen anyagának gazdagításához nem járulhatott hozzá. S hasonló volt a helyzet azzal a román részről benyújtott rövid írásos hozzászólással is, amelyet *Augustin Deac* (Bukarest) dolgozott ki, ez ugyanis csupán címében ígérte a román munkások mozgalmainak ismertetését, ténylegesen viszont főleg a román nemzeti mozgalomról szólt, még hozzá úgy állítva be a dolgokat, mintha az 1848-i forradalom a román országokban rendkívül megerősítette volna az egységes román nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvéseket, s mintha Erdély viszonyai miben sem különböztek volna a két román fejedelemségitől.

Ami mármost magát a vitát illeti: ez a vitaalapul szolgáló szövegek szerzőinek felszólalásával kezdődött. *Rudolf Neck* nagyrészt az 1848-i osztrák munkásmozgalom történetére vonatkozólag kiaknázható levéltári forrásanyagot jellemezte. *Spira György* először kiigazította a szakirodalomnak a pesti céhlegénymozgalmon belül elkülöníthető irányzatok körülhatárolásával kapcsolatos korábbi pontatlanságait, majd röviden megemlékezett az 1848-i felvidéki bányászmozgalmakról, hangsúlyozva, hogy a pesti nyomdászmozgalomhoz hasonlóan ezek sem lettek nacionalista törekvések felkarolóivá. Kiemelte továbbá a felszólalás az olasz és a magyar munkásmegmozdulások rokon vonásait, mint amelyek a jövőbeli kutatások összehangolására ösztönözhetnek, s befejezésül választ adott *Augustin Deac* téves megállapításaira.

Az olasz és a magyar munkásmegmozdulások hasonlóságait kiemelte azután *Ernesto Ragionieri* is, kivált azt a közös vonást állítva előtérbe, hogy a legnagyobb harcosságot kezdetben nem a társadalmilag legfejlettebb rétegekhez tartozó munkások tanúsítják, hanem azok, akik — mint például Magyarországon a céhlegények — leginkább rendelkeznek történeti hagyományokkal. Ugyanakkor *Ragionieri* figyelmeztetett arra is, hogy a rokon vonások persze nem feledtethetik el, milyen nagy eltérések vannak az olasz és a magyar városfejlődés között. Felszólalásának vezérmotívumaként pedig egy, a munkásmozgalomtörténet specialistáinak körében elharapózott módszertani hibával szembeszállva, Gramsci nyomán nagy nyomatékkal fejtegette, hogy a munkásság kezdeti mozgalmainak történetét sohasem szabad önmagában, a többi dolgozó osztály mozgalmainak történetétől elkülönítve vizsgálni.

A vita következő szakaszában ezt a gondolatot mindjárt tovább is fűzte *Walter Grab* (Tel Aviv), hangsúlyozva, hogy a munkásmozgalomtörténet-írásnak régi, de le még ma sem küzdött betegsége a munkásság kezdeti fellépései számára keretet szolgáltatató demokratikus mozgalmaknak az alábecsülése vagy éppen agyonhallgatása. S hogy ez csakugyan így van, azt nyomban bizonyította is *Walter Schmidt* (Kelet-Berlin) felszólalása, ez a felszólalás ugyanis nagyfontosságúaknak minősítette ugyan a szóbanforgó demokratikus mozgalmakat, de csak azért, mert harci tapasztalatokat nyújtván a ben-nük részt vevő munkásoknak, közvetve hozzájárultak ahhoz, hogy a munkásmozgalom már a hatvanas évekre önállósodhassék. Amivel szemben *Ernst Wangermann* (Leeds) joga-san mutatott rá arra, hogy a forradalmi mozgalmon belül a demokratikus és liberális ele-mek súlya egészen 1871-ig nagyobb volt, mint a munkásoké, ha tehát a munkásmozgalom már ekkor elkülönült a demokratikus és liberális elemek mozgalmától, ez csorbitotta a forradalmi mozgalom egészének hatékonyságát, ebben pedig a történetíró csak tragikus fejleményt láthat.

Amennyire jogos volt azonban ez a figyelmeztetés, annyira sajnálatos, hogy a linzi konferencia második napirendi pontjának keretében lezajlott vita középpontjába a most érintett probléma került, s akik a felszólalók közül történetesen nem ezzel a kérdéssel foglalkoztak, azok is többnyire beérték olyan kérdések feszegetésével, ame-lyeknek — akár a szóbanforgónak is — már rég elintézeteknek kellene lenniök. Mind-azonáltal akadt legalább hozó felszólaló is *France Klopčič* (Ljubljana) személyében. Ő kivált azt fejtegette nagy meggyőző erővel, hogy 1848-ban még nem létezett ugyan délszláv munkásmozgalom, délszláv munkások viszont — legalábbis a szlovén lakosságú területeken — már voltak, a városok lakóival azonban egyelőre ezek sem igen kerültek kapcsolatba, mert nagyrészt a városoktól távolos bányákban dolgoztak. A demokratio-mozgalom tehát — mutatott rá —, bármennyire jelentős volt is különben, a munká-sokat ekkor még nem tudta bevonni a maga soraiba, majd rámutatott arra is, hogy ezt a demokratikus mozgalmat, mivel a délszlávok nemzeti egyenjogúsítása nem történt meg, idővel sikerült befogni az ellenforradalom szekerébe, a mozgalom táborán belül azonban voltak egyesek, akik — mint például Anton Fűster — mindvégig s a nemzeti sérelmek ellenére is kitartottak a forradalom oldalán.

A konferencia második napirendi pontjának vitája azonban nemcsak kevés újat nyújtó, hanem — s ez szintén a munkásmozgalom kezdetei iránti érdeklődés fogyatékos voltáról tanúskodik — rendkívül kurta is volt. A konferencia elé terjesztett magyar korreferátummal pedig érdemben senki sem foglalkozott, s akik egyáltalán utaltak rá, azok is legfeljebb annyit jegyeztek meg, hogy nem vonják kétségbe az általa festett kép helytálló voltát, hozzászólni azonban a magyar történet közelebbi ismeretének hiányá-ban nem tudnak. Ami megint egyszer emlékezetünkbe idézheti, mennyi tennivalónk van még a magyar történettudomány eredményeinek külföldi terjesztése terén.

Jemnitz János—Spira György

NEMZETKÖZI ÜZEMTÖRTÉNETI KONFERENCIA

1972. június 7—10. között a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront, Budapest Főváros Tanácsa és Mosonmagyaróvár Városi Tanácsa közreműködésével a Társulat üzemtörténeti szekciója nemzetközi üzemtörténeti konfe-renciát rendezett a fővárosban és Mosonmagyaróvárott. Megelőzőleg már 1972. május 27-én megnyílt Mosonmagyaróvárott a Szigetközi Napok keretében az I. Országos Üzemtör-téneti kiállítás, amely nemzetközileg is figyelemreméltó új kezdeményezésként értékelhető.

A konferencia tudományos tanácskozásain magyar, szovjet, bolgár, csehszlovák,

jugoszláv, lengyel, Német Demokratikus Köztársaság-beli, valamint osztrák és Német Szövetségi Köztársaságbeli üzemtörténészek vettek részt. A külföldi delegátusok száma 26, a magyar résztvevőké 130 volt. Az üzemtörténeti konferencia mintegy folytatása volt az európai szocialista országok 1966-ban Prágában rendezett üzemtörténeti tanácskozásának. A prágai tanácskozásokon az üzemtörténetírás szocialista viszonyok közötti művelésének alapelvei álltak a referátumok középpontjában, míg a mostani konferencián — melynek megszervezése a magyar üzemtörténet szakmai tekintélyének és anyagi bázisának növekedését tükrözte — már az utóbbi fél évtized tudományos eredményeinek összegezését, a módszertani, szervezési és kiadási problémák áttekintését végezték el a résztvevők s az üzemtörténetnek a szocialista viszonyok közötti tematikai gazdagodásával kapcsolatos kérdéseket is megvizsgálták.

Vass Henrik, a Társulat alelnöke, a Párttörténeti Intézet igazgatója, az I. Országos Üzemtörténeti Kiállítás megnyitóján az üzemtörténet hazai fellendülésének okait elemezte. Rámutatott, hogy a társadalmi igény, a tudományos szükséglet és jubiláris évfordulók szerencsés találkozásában keresendő az üzemtörténetírás fellendülésének magyarázata. Kiemelte ugyanakkor, hogy a vállalati belső erőforrások mozgósításának egyik jelentős tényezője a dolgozó kollektíva morális erejének fokozása, amely jórészt a gyári tradíciók, eredmények feltárása, megismertetése és megbecsülése révén érhető el.

Az üzemtörténeti kiállításon, amely június 10-ig volt megtekinthető és igen sok látogatót vonzott, 11 iparági nagyvállalat keretében mintegy 40 üzem múltjára és szocialista fejlődésére vonatkozó tárgyi emlék és dokumentum került bemutatásra. A kiállítás tartalmi és külső megjelenési formáit tekintve méltóképpen kapcsolódott a konferencia nemzetközi színvonalához.

A budapesti tanácskozások június 7-én és 8-án az MTA kongresszusi dísztermében kerültek megszervezésre. Megkönnyítette a konferencia tanácskozásainak lebonyolítását a teremben felszerelt szimultán-tolmács berendezés üzemeltetése. A külföldi delegátusoktól a szekció előre bekérte a referátumokat és korreferátumokat, s azokat magyar nyelvre lefordítva, külön füzetekben, sokszorosítva a magyar résztvevőknek rendelkezésre bocsátotta. Gondoskodás történt arról is, hogy a külföldi delegációk is kellő példányszámban orosz, német vagy cseh nyelven kézhez kapják a referátumok többségét.

A konferenciát *Ember Győző*, a Társulat elnöke, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója nyitotta meg. Bevezetőjében az üzemtörténetet, mint önálló tudomány szak fokozatos fejlődését ismertette és kiemelte, hogy a nagyfokú speciális ismereteket feltételező új tudományágzat művelése sajátos, nagyrészt még kidolgozásra váró módszertani eljárást kíván meg.

A. Mitrofanova, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének főmunkatársa az üzemtörténetírás helyzete 1967–1971 c. első napirendi pont keretében a szovjet eredményeket ismertette. Elmondotta, hogy az 1930-as évektől napjainkig több mint félezer e tárgykörbe tartozó mű jelent meg. Kiemelte, hogy a SzKP. XXIV. kongresszusán igen nagy jelentőséggel foglalkoztak az alkotó munkás kollektívákna a fejlett szocialista társadalom létrehozásában kifejtett szerepével, a szocialista ipar megteremtésének és fejlesztésének kérdésével. Mindezekkel a problémákkal komplex módon az üzemtörténészek is foglalkoznak, ezért az üzemtörténetírás súlya az utolsó öt évben jelentősen megnőtt. A munkás kollektívák alkotó tevékenysége, az ipar fejlesztése, telepítése és az iparágak története bemutatásán túl az üzemtörténetírásnak jelentős tudatformáló szerepe van az ideológiai munkában is. E felismerés nyomán nem egy üzemtörténeti monográfia 25 ezres példányszámban látott napvilágot.

A. Faltys a CsKP Marxizmus—Leninizmus Intézetének osztályvezetője a cseh-szlovákiai üzemtörténeti bizottság munkájáról számolt be, kiemelve a bizottság által közreadott folyóiratnak, mint módszertani útmutatásnak a jelentőségét.

A további referálók és hozzászólók közül *R. Kolodzejszik*, a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolájának professzora a lengyel üzemtörténetírás helyzetét, *H. Radant*, a berlini Gazdaságtörténeti Intézet főmunkatársa a Német Demokratikus Köztársaságban közreadott 850 üzemtörténeti kiadványt, *V. A. Vasziljev*, a Bolgár Tudományos Akadémia főmunkatársa a bulgáriai kezdeteket, *Klara van Eyll*, a Kölni Gazdasági Levéltár igazgatója, az 1967–1971 között megjelent 1075 kötetnyi nyugatnémet üzemtörténeti termést elemezte. *K. Vadkerty*, a Szlovák Történettudományi Intézet munkatársa az újabb szlovák üzemtörténeti művekről tájékoztatott.

Jenei Károly, a Társulat üzemtörténeti szakosztályának elnöke a magyar üzemtörténetírás historiográfiájának bemutatását követően az üzemtörténeti szekciói 1967-ben történt megalakulása nyomán elért eredményekről számolt be. A szakosztály a magyar üzemtörténetírás megszervezését, az üzemi kezdeményezések elősegítését és szakmai támogatását, a kontárkódás visszaszorítását és a kezdő vagy fiatal üzemtörténészek segítségét, valamint a kiadási lehetőségek biztosítását tekintette fő feladatának. A szakosztály egy sor módszertani kérdésben is kialakította álláspontját, amelynek közreadása és ismertetése révén színvonalemelkedést lehet megfigyelni az utóbbi években publikált üzemtörténeti monográfiáknál.

A szakosztály munkája során anyagilag elsősorban a vállalatok pártfogó tagságára támaszkodott, de nem zárkózott el az üzemek történetének elkészítésére irányuló megbízások elvállalása elől sem. 1971-ben a szekciónak 36 üzemi pártfogó tagja volt. A szekciói által készített üzemtörténeti monográfiák száma 11, ebből megjelent 7. Az üzemtörténeti füzeteknek eddig 6 száma került publikálásra.

Az első nap délutánján a konferencia külföldi vendégei városnézésen vettek részt, este az összes résztvevő számára a Volga szállóban volt fogadás, ahol *Ránki György*, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese köszöntötte a résztvevőket.

A másnapi tanácskozást *Benda Kálmán*, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke nyitotta meg: a helytörténetírás és az üzemtörténetírás kapcsolatáról, közös metodológiai problémáiról szólt. A tudományos programban az üzemtörténetírás módszertani kérdései szerepeltek. *I. P. Oszta-penko*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének főmunkatársa az üzemtörténetírás keretein belül felvetődő általános és részproblémák viszonyát elemezte.

K. Vas, a cseh Forradalmi Szakszervezeti Mozgalom Központi Tanácsa propaganda osztályának főszerkesztője az üzemtörténetírás komplex felfogásáról, a több tudományágra kiterjedő interdisciplinális kutatómunka szükségességéről szolt.

M. Korniluk, a Lengyel Szakszervezetek Központi Tanácsa Történeti Intézetének vezetője a szakszervezetek szerepét ismertette az üzemi krónikaírás — e fontos nevelő és agitatív hatású mozgalom — megszervezése területein. *H. Czihak*, a berlini Gazdaságtörténeti Intézet munkatársa az üzemtörténetírás szervezeti formái a Német Demokratikus Köztársaságban címmel tartott korreferátumot. *Sipos Péter*, a Párttörténeti Intézet munkatársa az üzemtörténetírás és a munkásmozgalomkutatás problémáit elemezte. *G. Ottruba*, a linzi egyetem professzora az osztrák üzemtörténetírás eredményeit s módszertani problémáit, *Sárközi Zoltán*, az Országos Levéltár osztályvezetőhelyettese a vállalat-történetírás levéltári forrásanyagát ismertette.

A konferencia résztvevői a második napi tudományos program befejezte után munkaebéden vettek részt, majd a késő délutáni órákban Mosonmagyaróvárra utaztak. A vendéglátó üzemek és a városi tanács este fogadást adott, ahol *Gölnöcsér Gábor* okl. gépészmérnök, a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár vezérigazgatója üdvözölte a konferencia résztvevőit.

Június 9-én Mosonmagyaróvárott az Agrártudományi Egyetem dísztermében *Zsilák András*, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese nyitotta meg a tanácskozást, melynek témája az új ipari létesítmények elmúlt negyedszázadbéli története volt. Referátumot tartottak *B. Bzserszinszkij*, a LEMP KB Társadalomtörténeti Főiskolájának professzora a varsói üzemek történetének megírásáról, *H. Radandt*, az új ipari üzemek történetének főbb vonásairól, *Z. Simončič*, a zágrábi egyetem tudományos munkatársa Horvátország iparának fejlődéséről és üzemtörténetírásáról tartott előadást.

Szekeres József, a szakosztály titkára, Budapest Főváros Levéltára osztályvezetője a felszabadulás után kifejlődött magyar autóbuszgyártó iparágat, *Lakatos Ernő*, a Pest Megyei Levéltár igazgatója és *Oltvai Ferenc*, a Csongrádi Megyei Levéltár igazgatója a termelészövetkezeti krónikáírás, ill. történetírás kérdéseit ismertették.

Czakó Sarolta, a Csepel Vas- és Fémművek MSZMP Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztályának munkatársa a gyárban végzett üzemtörténeti munkát s a jövőt illető elképzeléseket vázolta.

Délután a konferencia résztvevői üzemlátogatáson és városnézésen vettek részt, este a „Szülőföldem” című színes szigetközi népi műsort tekintették meg.

Az utolsó napi tanácskozásokat *Jenei Károly* nyitotta meg. A programon az üzemek hatása környezetük fejlődésére c. téma szerepelt. *J. V. Voszkrenszkij*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének osztályvezetője „Az üzemek és gyárak hatása a tájegységek szocialista gazdasági és társadalmi fejlődésére” címmel tartott bevezető referátumot. *O. Kana*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Sziléziai Intézetének igazgatója az üzemek környezetükre való kihatása problematikájáról s az eddigi kutatás nemzetközi eredményeiről adott áttekintést, *Pera Ferenc*, a Kisgyóni bánya igazgatója, a bányaművelés társadalmi hatásait elemezte, *Puskás Vilmos* agrármérnök a mosonmagyaróvári üzemeknek a városfejlődésre gyakorolt pozitív szerepét vázolta.

A tanácskozások mérlegének megvonása s a vendéglátók köszöntése után a konferencia résztvevői megtekintették az üzemtörténeti kiállítást, ahol *Adorján József* városi VB titkár fogadta a vendégeket. A városi tanács által rendezett záró ebéden *Kovalszky Sándor* városi tanácselnök köszöntö meg a konferencia résztvevőinek, rendezőinek közreműködését, majd az egyes delegációk vezetői mondtak köszönetet a magyar rendezőknek.

A konferencián négy nap alatt 24 referátum és 19 hozzászólás hangzott el. A tömegkommunikációs eszközök — televízió, rádió, napilapok — élénk figyelmet fordítottak a tanácskozás menetére, s több alkalommal is részletes tájékoztatást adtak az érdeklődő közvéleménynek.

A konferencia mérlegét megvonva elsősorban kiemelendő, hogy az méltó folytatása volt az 1966. évi csehszlovák kezdeményezésnek, s összehasonlításra alkalmas képet adott a különböző európai országok üzemtörténetírásának eredményeiről, helyzetéről. Tisztázta az üzemtörténet fogalmát, tárgyát, valamint néhány konkrét elvi és gyakorlati problémáját. A referátumokban és a vitákban kellő hangsúlyt nyert az üzemtörténet komplex jellege, kettős kötődése a gazdaság- és helytörténethez, az interdiszplináris kutatások fontossága s általában az üzemtörténetnek mint tudatformáló és a tudományos eredményeket, vagy gazdaságtörténeti eseményeket, folyamatokat népszerűsítő módon továbbadó szerepköre is. A konferencia ugyanakkor — új kezdeményezésként — felvetette az üzemtörténeteszek nemzetközi együttműködésének gondolatát.

A konferencia határozatai között első helyen kell kiemelni a nemzetközi üzemtörténeti tanácskozások 3–4 évenkénti megrendezésére irányuló javaslatot. A legközelebbi e tárgyú tanácskozás előkészítésére és megszervezésére a szovjet üzemtörténeteszeket kérte fel a konferencia. A folyamatos nemzetközi kapcsolatok fenntartására közös tanulmánykötet elkészítésének és megjelentetésének gondolata is elfogadást nyert. Felvetődött az üzemtörténeteszek kölcsönös tanulmányútjainak terve, nemzetközi üzemtörténeti folyóirat

létrehozásának szükségessége. Javaslat hangzott el az üzemtörténészek nemzetközi egyesületének a létrehozására, amely a gazdaságtörténészek nemzetközi egyesülete szekciójaként működhetne.

A konferencia megrendezésében és sikeresnek mondható lebonyolításában döntő része volt a rendező szervek anyagi támogatásának és a pártoló tagüzemek áldozatkészségének. A konferencia szervezőinek ily módon rendelkezésre álltak azok az eszközök, melyek révén a külföldi vendégek számára emlékeztetéssel tehető magyarországi tartózkodásukat, a hazai résztvevők pedig fontos nemzetközi tapasztalatok s információk birtokába jutva még lendületesebben munkálkodhatnak a hazánkban még újnak számító speciális szaktudományágazat, az üzemtörténetírás művelése területén.

Szekeres József

NEMZETKÖZI IGAZGATÁSTÖRTÉNETI KONFERENCIA SIKLÓSON (1972. május 18—20.)

Immár hagyománnyá vált, hogy a szocialista országok igazgatástörténettel foglalkozó tudósai, kutatói meghatározott témák megvitatására rendszeresen összegyűljenek. Az első lépéseket a magyar és a csehszlovák jogtörténészek még 1954-ben tették meg, az 1972. évi siklói konferencián szovjet, lengyel, bolgár, román, jugoszláv valamint osztrák, német és francia jogtörténészek is részt vettek. A konferencia témája a közép-európai államok közigazgatásának fejlődése az utolsó száz évben volt.

A konferencia a felszólalások nagy száma — több mint ötven — és a közigazgatástörténeten belüli témák meglehetősen divergenciája miatt, öt szekcióban fejtette ki munkáját. Az első szekció a közigazgatás fejlődésének általános és összehasonlító témakörét tárgyalta. A második és harmadik szekció a közigazgatási ügyekben való bírói közreműködéssel, illetve a kulturális igazgatással foglalkozott. A negyedik szekció fő témája a helyi igazgatás, az ötödik a szakigazgatási ágak ellenőrzése volt. A felszólalók referátumaikat német vagy francia nyelven (e két nyelv volt a konferencia hivatalos nyelve) sokszorosítva előre benyújtották. A rendezőség megküldte azokat a résztvevőknek, így a konferencián a felszólalók csak a téziseiket fejtették ki. Ez tette lehetővé, hogy a nagyszámú felszólaló mind szót kapjon.

A szekciók közül kétségtelenül az első szekció munkája volt a legjelentősebb, mely a közigazgatás fejlődési tendenciájával foglalkozott. Az egyik alapvető előadást *Csizmadia Andor* pécsi egyetemi tanár tartotta, „Reformtörekvések a magyar közigazgatásban 1944-ig” címmel. Megállapította, hogy a neoabszolutizmus évei nem múltak el nyomtalanul a magyar közigazgatás felett, még ha a kiegyezés után az 1848 előtti közigazgatás elemei — elsősorban a kevésbé modern helyi igazgatási szervekben — tovább is éltek. Külön kiemelte az előadó a minisztériumok újjászervezését és a közigazgatás-bíráskodás különválasztását. Ismertette az egyes kormányok igazgatási reformjait. Megállapította, hogy a közigazgatás igazi reformja a szocialista államra maradt.

Másik jelentős előadást, az osztrák államigazgatási szervezet 1867 utáni fejlődéséről, *Erwin Melichar* bécsi egyetemi tanár tartotta. Az osztrák államigazgatás szervezetét először az 1867. decemberi alkotmány körvonalazta (járási főnökségek, saját statummal rendelkező városok, országos hatóságok, közös császári és királyi minisztériumok). Az államigazgatási szervek mellett működő tartományok önkormányzati szervezete maradt meg lényegében az osztrák szövetségi alkotmány megjelenéséig, illetve az 1918—1920. évi alkotmányozó nemzetgyűlés időszakáig. Ekkor a tartományok autonóm önkormányzata állami jellegű tartományi igazgatássá alakult át.

Figyelemreméltó volt *E. A. Skripilev* moszkvai intézeti osztályvezető előadása, „Az Ideiglenes Kormány államapparátusa és annak szétzúzása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom során” címmel. Megállapította, hogy az Ideiglenes Kormány a burzsoázia diktatúrájának a régi államapparátusra támaszkodó szerve volt. A közigazgatási szervezetekben együtt dolgoztak a cári hivatalnokokkal a burzsoá és kispolgári pártok képviselői. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom során szétverték a régi bürokratikus államapparátust, a felkelés idejére létrejöttek a tanácsok, melyek — Lenin meghatározása szerint — már kész államapparátust jelentettek.

Leonard Bianchi, a pozsonyi egyetem docense „Az önkormányzati szervek alárendelt viszonya az államigazgatási szervekkel szemben a burzsoá Csehszlovákiában” címmel szólalt fel. A kérdést az önkormányzati szervek keletkezése és az államigazgatási szervek beavatkozási lehetősége szempontjából vizsgálta. A beavatkozást elősegítette az a körülmény, hogy a megyei, járási és városi önkormányzati szervezeteknek csak kétharmad-részt választották, a többi államigazgatási úton nevezték ki. Mindezek a korlátozások mindenekelőtt a Csehszlovák Kommunista Párt ellen irányultak.

Komjáthy Miklós, az Országos Levéltár főlevéltárosa arról beszélt, hogy miért nem lett a közös minisztertanács az Osztrák-Magyar Monarchia legfőbb kormánysszerve. Megállapítása szerint ennek egyik oka a kiegyezést tető alá hozó magyar politikusok állásfoglalása volt, kik bár igényelték a birodalom nagyhatalmi állásával járó előnyöket, mindenképpen igyekeztek azonban megőrizni Magyarország önállóságának látszatát. A másik tényező az uralkodó magatartása volt, aki a minisztertanácsból — a Mária Terézia-kori államtanács és a kosóbbi államkonferencia mintájára — legfőbb tanácsadó szövet igyekezett létrehozni.

Az első szekció előadásai közül megemlíthető *Kovács Kálmán* budapesti egyetemi tanár felszólalása a magyarországi burzsoá típusú kormánysszervek kialakításáról.

A közigazgatási ügyekben való bírói közreműködés témaköréhez szólt hozzá *M. Andreev* szófiai egyetemi tanár, *Hans-Ulrich Evers* salzburgi professzor, *Martonyi János* szegedi egyetemi tanár, *W. Maisel* poznańi és *Lesław Pauli* krakkói professzor. *Máthé Gábor*, a budapesti jogtörténeti tanszék tudományos kutatója „Az igazgatás és a bírászkodás hatásköri rendezésének kérdései az önkormányzatok gyakorlatában a dualizmus első éveiben” címmel beszélt. Megállapította, hogy a közigazgatás és igazságszolgáltatás burzsoá típusú szervezete és rendszere kialakításának első korszaka a XIX. század 70-es éveire lezárult. A liberális állam létrehozására irányuló törekvések Közép-Európában, így Magyarországon is jelentős, bár nem teljesen következetes és a helyi igazgatás tekintetében kompromisszumos változtatásokat eredményeztek, elsősorban az uralkodó osztály érdekeit tükröző „jogállam konstrukció” megteremtésével és a polgári alapelvek egy részének törvénybe iktatásával.

Az oktatással és kulturális igazgatással foglalkozó szekcióban az 1848—1945. évi porosz főiskolai igazgatásról, az osztrák és magyar oktatásügyi igazgatásról hallhattunk előadásokat. *Percze Ferenc*, a gödöllői Agrártudományi Egyetem docense az 1867—1918. évi egyetemi igazgatásról és autonómiáról beszélt.

Igen sok felszólalás hangzott el a helyi igazgatás kérdéseiről is. *Ludwik Lysiak* krakkói docens a II. Köztársaság helyi igazgatásáról, *Karel Malý* prágai docens a csehországi önkormányzatokról, *Fanny Milková* szófiai egyetemi docens az 1934. évi bulgáriai városi önkormányzati reformról szólott. *Degré Alajos* a megyei levéltárak közigazgatástörténeti vonatkozású anyagát ismertette.

Jerzy Senkowski, a varsói egyetem docense az 1918—1939. évi lengyelországi gazdasági önkormányzatokról tartott előadást. A lengyel állam strukturáját az 1921. évi alkotmány határozta meg, mely széles alapon nyugvó önkormányzatokat hozott létre. Ez vonatkozott a gazdasági önkormányzatokra is.

Kállay István, az Országos Levéltár osztályvezetője az adminisztratív tutela előtörténetéről beszélt. Megállapítása szerint a tutela gyökerei a felvilágosult abszolutizmus korába nyúlnak vissza. Az 1870-től kezdve igen erősen jelentkező adminisztratív tutela előtörténetét a királyi, kamarai, kerületi biztosok jelentik.

Sík Ferenc budapesti egyetemi docens Budapest székesfőváros igazgatását vizsgálta az 1930. és 1934. évi fővárosi törvény tükrében. Hangsúlyozta, hogy az általános közigazgatási reformtörvény, az 1929. XXX. törvényeket követő új fővárosi törvény nem egyszerű adaptálása az előbbinek, hanem a kormánynak a fővárosi törvényhatóság irányában, — elsősorban az ellenzék ellen — folytatott sajátos politikáját tükrözi.

A szakigazgatási ágak fejlődését vizsgálta *V. D. Lazurenko* moszkvai tudományos főmunkatárs, *Jaroslav Houser* prágai egyetemi tanár, *Werner Sellnow* berlini professor, *Eleonore Ostermann* bécsi egyetemi asszisztens, *Révész Tamás* budapesti egyetemi gyakorlonok és *Gyalay Mihály*, a Pest megyei Levéltár levéltárosa.

A felszólalások témaköre is megmutatta, hogy az utolsó száz év közigazgatástörténetének problémaköre igen szerteágazó. A konferencia jelentősége éppen az volt, hogy a résztvevők figyelmét egyes témakörökre irányította, koordinálva, mintegy meghatározva ezzel a kutatás irányát. Ez pedig nemcsak a szocialista országok tudományos integrációját, hanem a más európai országok tudásaival való szorosabb együttműködést is előmozdította. A konferencia, — melynek példaszerű rendezése a Pécsi Tudományegyetemet, illetve Csizmadia Andor professzort dicsérte, — azt mutatta, hogy az utóbbi években a nemzetközi porondon előtérbe került a közigazgatástörténet művelése. A nemzetközi jogtörténetész szervezet (Association Internationale d'Histoire du Droit), melynek elnöke, *Lean Gaudmet* professor személyesen is részt vett a konferencián, támogatja egy, a szervezethez kapcsolódó közigazgatástörténeti bizottság létrehozását. Hazánkban a közigazgatás fejlesztése az Akadémia távlati tervében szerepel. Ez a fejlesztés nem lehetséges azonban a korábbi fejlődés ismerete, a közigazgatás történetének ismerete nélkül. Ehhez járult hozzá a siklósi konferencia is.

K. I.

A X. ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ALSZEKCIÓJA

Kettős jubileumot ünnepelt az idén a tudományos diákköri mozgalom. Két évtizede alakultak meg hazánkban az első újtípusú tudományos diákkörök, s a kutatómunkával foglalkozó egyetemi és főiskolai hallgatók 1972-ben már a tizedik országos konferencián számolhattak be elért eredményeikről.

A jubileumi konferencia méltó volt az esemény jelentőségéhez: valóban országos és valóban tudományos seregszemléje lett a résztvevő diákoknak. Nyolc szekcióra tagolódott a rendezvény, és minden szekciónak más-más egyetem illetve főiskola adott otthont, egymást követő időpontokban, márciustól májusig. A társadalomtudományok egy csoportjában a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán került sor a felolvasóülések megszervezésére, április 10. és 12. között, és nem kis eredmény, hogy éppen az itt képviselt tudományágakban, tehát a nyelv- és irodalomtudományok, a történelem, a néprajz, a pedagógia és a pszichológia különféle szakterületein született valamennyi szekció között a legtöbb dolgozat.

A 209 beérkezett pályamunkának közel egyötöde, 39 foglalkozott történelmi kérdésekkel. Viszonylag magas szám ez, hiszen nem sokkal marad el a legnépesebb alszekcióra, a világirodalmira beküldött dolgozatokétól (47), és jelentősen nagyobb, mint a magyar irodalmi alszekcióban benyújtott pályamunkák száma (30). A legtöbb történelmi

pályamunka a szegedi József Attila Tudományegyetemről érkezett (12), ezek közel fele ókori-régészeti témájú volt, de akadt közöttük újkori magyar gazdaság- és társadalomtörténettel, sőt Dél-Amerika újkori történetével foglalkozó munka is. A szegedi egyetem után a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem küldte be a legtöbb pályamunkát (9), melyek zöme újkori gazdaság-, társadalom- és politikátörténeti kérdéseket dolgozott fel. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemről 7 dolgozat érkezett, melyek közül több a magyarországi feudalizmus történeti problémáit elemezte, de egy-egy dolgozat érintette az újkori politikátörténet, a historiográfia és az ókori történet kérdéseit is. Néhány történeti témájú dolgozattal szerepelt a konferencián a nyíregyházi (5), a szegedi (3), a pécsi (2) és az egri (1) Tanárképző Főiskola is.

A történelmi alszekció bíráló bizottságában egy-egy taggal képviseltették magukat a résztvevő intézmények. A zsüri elnöke *Hahn István* tanszékvezető egyetemi tanár volt (ELTE), tagjai *Kiss Géza* főiskolai adjunktus (Pécsi Tanárképző Főiskola), *Kováts Zoltán* főiskolai adjunktus (Szegedi Tanárképző Főiskola), *Kristó Gyula* egyetemi docens (JATE), *Orosz István* egyetemi adjunktus (KLTE) és *Polányi Imre* főiskolai docens (Nyíregyházi Tanárképző Főiskola). A bizottság figyelembe vette azokat a véleményeket is, melyeket a pályázatokról a küldő intézmények szaktanárai és diákkörösei készítettek. A díjak végleges odaítéléséről e bizottság javaslatai alapján az egyes alszekciók zsüri-elnökeiből álló testület döntött, Szabolcsi Miklós akadémikus elnökletével. A zsüri igyekezett az írásos pályamunka mellett annak „megvédését”, azaz bemutatását és vitáját is figyelembe venni.

A bíráló bizottság döntése alapján a beküldött 39 dolgozat közül 30 kerülhetett ismertetésre és vitára. A zsüri — tekintettel a pályamunkák sokszor nagyon is eltérő tárgykörére — tematikus bemutatási rendet állapított meg. A konferencia első napján (április 10.) párhuzamos üléseken ismertették munkájukat a *XX. századi gazdaságtörténeti* kérdésekkel foglalkozó dolgozatok szerzői (üléselnök: Ránki György egyetemi tanár, KLTE), illetőleg az *ókori és régészeti* témával pályázó diákok (üléselnök: Hahn István egyetemi tanár, ELTE). A második nap délelőttjén, ismét párhuzamos üléseken került sor a *középkori* témával foglalkozó dolgozatok vitájára (üléselnökök: Kristó Gyula egyetemi docens, JATE, és Orosz István egyetemi adjunktus, KLTE); illetőleg a *XX. századi politika- és művelődéstörténet* egyes kérdéseit tárgyaló írások bemutatására (üléselnök: Hársfalvi Péter főiskolai docens, Nyíregyháza). Ugyanaznap délután az *újkori ideológiatörténet* kérdéseinek vitájára került sor, debreceni és budapesti dolgozatok bemutatása kapcsán (üléselnökök: Polányi Imre főiskolai docens, Nyíregyháza, és Orosz István egyetemi adjunktus, KLTE). A konferencia zárónapján, április 12-én délelőtt került sor az utolsó ülésre, melyen *újkori társadalom- és politikátörténeti* kérdések kerültek napirendre (üléselnökök: Kováts Zoltán főiskolai adjunktus, Szeged, és Kiss Géza főiskolai adjunktus, Pécs).

Milyen történeti kérdések foglalkoztatják a versenyen résztvevő fiatal kutatókat?

A *régészettel* kapcsolatos feldolgozások általában egy-egy település leletanyagát elemzik (Szeghalom-Dióér, Jánosszállás, Magyarsanád-Bökény, Scarbantia), de akad olyan munka is, amely egy egész kultúra (Perjámos) jellegzetes vonásait igyekszik feltárni. Az *ókortörténeti* dolgozatok között találunk az ókori keleti alvilággép rekonstrukciójával foglalkozó tanulmányt, s mellette olyat is, amely irodalmi források alapján mutatja be a gepida- és avarkori Sirmium sorsát. Itt említhetjük meg azt a szegedi dolgozatot is, amely az indiai kasztrendszer kérdéseivel foglalkozik. — Gazdag a *középkori* pályamunkák tematikája is. Olvashatunk itt a Kárpát-medence korafeudális köznépéről írott társadalomtörténeti dolgozatot, vagy egy Árpád-kori család birtokviszonyait és gazdálkodását elemző tanulmányt éppenúgy, mint egy nyugat-magyarországi község (Rábapatona) településtörténetét feldolgozó írást. A késői feudalizmus egy-egy kérdé- e

áll két szegedi dolgozat középpontjában: az egyik a XVI. századi balatonvidéki váruradalmak néhány kérdésével, a másik a XVII. századi *Potosi* társadalomtörténetének problémáival foglalkozik.

Az *újkorral* foglalkozó dolgozatok több csoportra oszthatók. Érkezett több, kifejezetten *gazdaságtörténeti* munka: az egyik a 48-as forradalom utáni időszak ipartörténetéhez járul hozzá a Rimamurányi Vasmű Egyesület fejlődésének bemutatásával 1852 és 1867 között, egy másik a budapesti munkásság életszínvonalának alakulását követi nyomon az 1920-as években. Egy debreceni dolgozat az alföldi mezőgazdaság történetét vizsgálja a két világháború között, egy szegedi diák pedig azt elemzi, hogy milyen szerepet játszik az ónbányászat Bolívia gazdasági életében a legújabb korban. Érdekes a *társadalomtörténeti* dolgozatok témaválasztása is. Egy közülük a kelet-európai értelmiségiek társadalmi-politikai szerepét vizsgálja a kapitalizmus megszületésének időszakában. Néhány dolgozat a magyar társadalomtörténet egy-egy érdekes problémáját tárja fel: az egyik Orosháza társadalmi viszonyait elemzi a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején, egy másik egy dohánykertész község (Nagymajláth) betelepítésének és korai történetének kérdéseit boncolja, egy budapesti hallgató pedig egy sajátos mesterség, a kordovánkészítés egy jeles hazai képviselőjének életén keresztül eleméz fontos társadalomtörténeti problémákat. Színvonalas *politikátörténeti* pályamunkák is születtek. Egy nyíregyházi főiskolai hallgató az 1848-as máriapócsi zendülés történetét dolgozta fel, egy szegedi főiskolás a bethleni konszolidáció néhány kérdésével foglalkozott, míg egy debreceni dolgozat az Egyesült Államok és a genfi leszerelési értekezlet viszonyát tárgyalja az 1932–36 közötti periódusban. Több dolgozat választotta tárgyául az újkori *ideológiatörténet* egyes kérdéseit is. Szirmay András zempléni középirtokos nemes kuruckori naplóját mutatja be egy nyíregyházi főiskolai hallgató, s a naplót mint történeti forrást elemzi. Bölöni Farkas Sándor és Tocqueville Amerikával foglalkozó műveit hasonlítja össze egy debreceni munka, míg egy másik debreceni diák Trefort Ágoston reformkori örökvaltság-tervét, illetve Trefortnak a korszak más ilyen vonatkozású programjaihoz való viszonyát elemzi. Grünwald Béla történelemszemléletét vizsgálja egy budapesti hallgató historiográfiai munkája, egy másik budapesti dolgozattól pedig Giesswein Sándornak a keresztényszocialista mozgalomban játszott szerepéről tájékozódhatunk. Két főiskolai hallgató foglalkozott újkori *művelődéstörténeti* kérdésekkel: az egyik a felszabadulás utáni Pécs zenei életét mutatja be, a másik az *op-art* művészet-történeti problémáival foglalkozik.

A bemutatott dolgozatok értékét, témaválasztását elemezve Hahn István professzor, a zsüri elnöke a konferencia végén kifejtette: javult a színvonal a legutóbbi, pécsi konferenciához képest, több és értékesebb dolgozatot hoztak a hallgatók. A témaválasztás egészében sokoldalú és arányos volt: a régészettől a legújabbkorig minden korszakkal több dolgozat is foglalkozott. A dolgozatok közül egy harmada korunk kérdéseit elemezte. A témaválasztás kérdéséhez más szempontból közelítve az is megállapítható, hogy a magyar vonatkozású pályamunkák dominálnak: a bemutatott dolgozatoknak több mint kétharmada a hazai történelem kérdéseivel foglalkozott. Feltűnően kevés az összehasonlító módszerrel készített feldolgozás, és több, kifejezetten egyetemes témájú dolgozatra is szükség volna. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a dolgozatok szerzői számára leginkább a hazai forrásanyag áll rendelkezésre.

Hozzászólás egy sor dolgozatot követett, vita is támadt nem egyszer. Az eredményekkel e vonatkozásban elégedettek is lehetnénk, hiszen a viták előkészítésének komoly technikai problémái vannak. Nyilvánvalóan nincsen mód arra, hogy minden dolgozatot valamennyi résztvevőhöz előre eljuttassunk; a tartalmi kivonatok pedig, még ha idejében kerülnek is a majdani vitázók kezeihez, sokszor nem adnak elégséges támpontot eltérő vélemények kialakításához. A dolgozatok egy része emellett speciális

témaválasztása folytán sem nagyon ad lehetőséget ebben a körben érdemi vitára. Mégis: fel kell figyelni arra, hogy az egyetemi és főiskolai hallgatók nagy része nem kellőképpen járatos a szaktudományos vita módszertanában. Nem ismeri fel, hogy miről érdemes vitatkozni és miről nem, és nincs tisztában sokszor a vita hogyanjának metodikai problémáival sem.

A konferencia eredményhirdetésére az utolsó nap délutánján, az Egyetemi Színpadon került sor. Szabolcsi Miklós akadémikus összegezte a zsüri véleményét a társadalomtudományi szekció munkájáról. Szavai után Székely György professzor, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja adta át a legjobb dolgozatok szerzőinek a különféle pályadíjakat. Minden alszekcióban egy-egy (egy helyütt két) dolgozat elnyerte a *Művelődésügyi Minisztérium és a KISz Központi Bizottság nagydíját*. Néhány kiemelkedő dolgozatot valamennyi alszekcióban *különdíjakkal* jutalmaztak, melyeket a konferencia előkészítő bizottságának felkérésére különféle intézmények (tudományos intézetek és társaságok, könyvkiadók, folyóiratszerkesztőségek) ajánlottak fel. Az elismerés harmadik fokozatát a bíráló bizottság *oklevele* jelentette, amelyet alszekciónként öt – tíz hallgató nyert el.

A történelmi alszekció *nagydíját Kövér György* debreceni egyetemi hallgató (KLTE) kapta, „Értelmiségek Kelet-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején” című pályamunkájáért. A dolgozat — egyike a kevés összehasonlító módszerrel készített feldolgozásnak — az értelmiségek szerepét igyekszik meghatározni a történelmi tájegységnek tekintett kelet-európai térségben. A szerző álláspontja szerint a korszak Kelet-Európájában az értelmiséget nem szabad önálló társadalmi réteggént felfognunk: *értelmiségekről* szólhatunk csupán, akik sajátos szociális funkciójuk, nem pedig foglalkozásuk révén kerülnek egy kategóriába. „S mivel Kelet-Európában a polgári átalakulásért vívott harc, s maga az átalakulás is a nemzeti megújulási mozgalom keretében játszódott le (kivételesen Oroszország), a dolgozat e mozgalmakban játszott szerepüket vizsgálja” — írja a szerző munkájáról. A pályamű előbb három, a társadalmi fejlődés eltérő menete szerint elkülönített területen elemzi a felvetett kérdéseket, majd összegezi azokat a mozzanatokat, melyek egész Kelet-Európára vonatkozóan általánosíthatók, s melyek a későbbiekben is e földrajzi térség fejlődésének sajátos jellemzői voltak.

Az *ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánja* által adományozott különdíjat a bíráló bizottság *ifj. Kürti Béla* szegedi egyetemi hallgatónak (JATE) ítélte oda, „Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához” című dolgozatáért. A pályázat az utóbbi években a Dél-Alföldön előkerült zárt leletegyütteseket elemzi, s evvel egyrészt újabb adatokat szolgáltat a terület kora-bronzkori fejlődésének megismeréséhez, másrészt módot ad arra, hogy eddig közöletlen vagy csak részben közzétett leleteket pontos kronológiai szintekhez, illetve kultúrákhoz lehessen kötni. Külön elemzi a dolgozat a Jánosszálláson feltárt lakótelepet és a Magyarsanáld-Bökény lelőhelyről előkerült hamvasztásos sírban, illetve annak környékén talált leletanyagot is. A dél-alföldi leleteket a dolgozat írója úgy értékeli, mint amelyek megerősítik az ún. Makói csoport és a Nagyrévi kultúra genetikai összefüggéseit.

„Adalékok a bethleni konszolidáció politikai és jogi vonatkozásaihoz” című pályamunkájáért kapta az *MTA Történettudományi Intézetének* különdíját *Sipos József* szegedi főiskolai hallgató. Dolgozatának alapvető célkitűzése, hogy bemutassa Bethlen István uralomrajtásának menetét, elemezve egyben az ellenforradalmi rendszer megszilárdulásának fontosabb állomásait is. Nagy figyelmet fordít a szerző arra, hogy megvilágítsa: miként integrálódtak a húszas évek elején a kormányzásra alkalmas csoportok Bethlen körül; milyen eszközökkel sikerült a kisgazdapártot egységes kormánypárttá bővíteni, s ezáltal a rendszer konszolidációjához szükséges társadalmi biztosítékok egy részét is megteremtteni; s végül hogyan sikerült az ellenforradalmat hatalomra segítő,

de annak konszolidálásában hasznavehetetlen politikai csoportokat a további küzdelemből kiszorítani.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatója, *Fröhlich Ida* nyerte el az *Ókortudományi Társaság* által adományozott különdíjat, „Alvilágleírások az ókori keleten” című dolgozatával. Munkájának célja két ókori keleti hagyomány alvilágképének rekonstruálása. A mezopotámiai alvilág-felépítést elemezve a szerző megállapítja: a szövegek tanúsága szerint az alvilág a reális világ tükörképeként jelenik meg. A dolgozat feltárja az „alvilágjárás” mibenlétét, és elemzi az evvel kapcsolatos motívumok funkcióját, párhuzamait, jelentésváltozatait és a rájuk vonatkozó képzeteket is. Az ótestamentumi hagyományban nem találjuk meg az alvilágjárás mozzanatát. A szerző ennek ellenére rámutat, hogy itt is feltételezhetünk az alvilággal kapcsolatos képzeteket, melyeknek elemei csak a késői apokrif iratokban jelennek meg. Az apokrif descensusok motívumait középkori forrásokban is megtalálhatjuk, s egyes keleti elemek szétszóródva továbbélnek a keresztény felfogásban is.

Komparatív történeti stúdium *Gellén József* debreceni egyetemi hallgató (KLTF) munkája, a „Bölöni Farkas Sándor és A. de Tocqueville Amerikája” című dolgozat, amelyet a zsüri a *Kossuth Könyvkiadó* által felajánlott különdíjjal tüntetett ki. A munka felhívja a figyelmet arra, hogy Bölöni „Utazás Észak-Amerikában” című munkája számos olyan felismerést tartalmaz, melyeket a tudományos közvélemény általában Tocqueville egy évvel később megjelent könyvének tulajdonít. A dolgozat filológiai módszerrel elemzi Bölöni és Tocqueville gondolatait a múlt századi Amerika társadalmáról, kormányzati rendjéről és alkotmányáról. Foglalkozik emellett a két szerzőnek az indiánokkal és a négerekkel kapcsolatos megnyilatkozásaival is.

Debreceni diákok, a Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatói kapták megosztva a *Társadalmi Szemle* különdíját, XX. századi gazdaság- és társadalomtörténeti munkáikért. *Szani Ferenc* „A budapesti munkásság életszínvonalának alakulása az 1920-as években” címmel azt elemzi, hogy milyen tényezők vizsgálata szükséges a budapesti munkásság életszínvonalának feltárásához. Foglalkozik a családnagyság, a foglalkoztatottság, a munkaidő, a lakásviszonyok és a munkabér problémáival az adott korszakban, és tárgyalja az egészségügyi és kulturális színvonal kérdéseit is. *Timár Lajos* dolgozatában („Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között”) nagy figyelmet szentel a földrajzi tényezők és a mezőgazdasági termelés kapcsolatának. Elemzi az Alföld demográfiai viszonyainak hatását az agrárfejlődésre, különös tekintettel az olyan sajátos alföldi településformákra, mint a tanya és az alföldi város. A szerző vizsgálódásait részben új forrásanyagra építi, felhasználva Juhos, Kulin és Kesztyűs különböző alföldi gazdaságokra vonatkozó adatfelvételeit is. Dolgozatának talán legfontosabb következtetése az, hogy az 1930-as években a Tiszántúl legnagyobb részén az amerikai utas fejlődés teljes „beszűküléséről” kell beszélünk.

A díjazottakon kívül összesen tízen kaptak elismerő oklevelet: három budapesti, három debreceni és két szegedi egyetemi hallgató, illetve a nyíregyházi és a pécsi Tanárképző Főiskola egy-egy diákja.

Az egyetemek és a főiskolák közötti — természetesen: nem-hivatalos — verseny adatait összegezve megállapíthatjuk: a díjak és dicsérek — s így a jó dolgozatok — számát, a vitákban való részvétel arányát és színvonalát, a konferenciára való felkészülés intenzitását tekintve a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem érte el a legtöbb eredményt — és nemcsak a történelmi pályamunkák vonatkozásában. Második helyen a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem diákjait kell említenünk, és mellettük a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatóit. Kiegyensúlyozottan, színvonalasan szerepelt a szegedi, a nyíregyházi és a pécsi Tanárképző Főiskola is, lehetőségeiknél, adottságaiknál fogva természetesen elmaradva az egyetemek mögött.

A társadalomtudományi szekció (s ezen belül a történelmi alszekció) komoly érdeklődést keltett egyetemink és főiskoláinkon. A beküldött dolgozatok között számos értékes, újszerű munka akad. Ismét bebizonyosodott: szükséges és érdemes időről-időre alkalmat adni arra, hogy a rokon területeken dolgozó fiatal kutatók összemérjék tudásukat és megismerjék egymás eredményeit, problémáit. S a nagyszabású rendezvény egészében talán arra is alkalmasnak bizonyult, hogy egyetemi és nem-egyetemi szakemberek figyelmét egyaránt felhívja a diákkörökben rejlő, ma még sokszor kiaknázatlan lehetőségekre, a diákköri mozgalom szakmai és tudománypolitikai jelentőségére.

Frank Tibor

A DÓZSA EMLÉKKIÁLLÍTÁSÉRŐL

Dózsa születésének 500. évfordulójára a Magyar Nemzeti Múzeum rendezett kiállítást az 1514. évi parasztháborúról és Dózsa Györgyről.

A kiállítás három nagyobb egységre tagolódik: a parasztháború előzményeire, eseményeire, következményeire.

Az előzmények közé tartozik a magyarországi társadalmi-gazdasági fejlődés egyik szembetűnő sajátosságának, a mezővárosi fejlődés nagy vonalainak bemutatása. A kiállítás látogatói vezető-szövegből ismerkedhetnek meg a mezővárosok szerepével a jobbágyság egy része parasztpolgárrá válásában, másrészt azzal, melyet a parasztháború tömegbázisában betöltött. Az itt kiállított használati tárgyak, metszetek, kályhacsempék a jobbágy, a parasztpolgár, s velük szemben a főurak életmódját mutatják be. A kiállítás rendezői arra törekedtek, hogy lehetőleg differenciált képet adjanak a jobbágyságról és a nemességről egyaránt.

A felkelést kiváltó okokat jól kiválasztott és összeállított szövegrészekkel mutatják be; a nemesség törekvése a jobbágyság kivont jogainak megnyirbálása és visszaszorítása volt, a jobbágyság viszont a jogok kiterjesztéséért és azok általánossá válásáért küzdött.

E két szembenálló törekvés gyökere még a XV. századba nyúlik vissza, s első jelei már Mátyás centralizációs kísérletei alatt felismerhetők. Mátyás halála után a centralizáció összeomlásával és a főurak hatalmának jelentős növekedésével a szembenállás egyre élesebb formát öltött. A jobbágyok számára egyre nagyobb terhet jelentő háromfelé alóztatás (királyi, egyházi, földesúri) mellett új fenyegetést jelentett a szabadköltözés megnehezítése.

Az egyre élesedő szembeállítás légkörében került sor a keresztes hadjárat meghirdetésére.

A kiállítás e részében kapott helyet X. Leó pápa bullája (1513. szeptember 3.) Simon modrusi püspök átiratában. Ez a dokumentum nem régen került elő. Eddig csak Bakócz legátusi megbízó levelét ismertük 1513. július 15-i dátummal, s erről hittük, hogy az eredeti keresztes hadjáratot elrendelő irat. Bakócz Tamásnak, a „szent hadjárat” szervezőjének címerét, kelyhét, mellkeresztjét, emlékérmét is kiállították. A keresztes hadjárat meghirdetésének gazdasági oldalát világítja meg az összekötő szöveg, rámutatva, hogy a kincstárnak nem volt elegendő pénze mozgó hadsereg felállítására és ellátására. A seregszervezés a kitűzött célnak megfelelően kezdődött. A táborban összegyűlő parasztek előtt azonban hamarosan világossá vált, hogy sérelmeik nem egyéniak, hanem általánosak. Bár továbbra is a törökök ellen készülődtek, gyúlt a harag bennük a nemesek ellen, mert egyre-másra érkeztek arról a hírek, hogyan akadályozzák meg a jobbágyok hadbaállását.

A kiállításon összekötő szövegben és metszetekben láthatóan lehet követni azt, hogy a szerveződő hadban mint élednek fel a huszita tanok, melyek közül számos követelésként jelentkezett 1514 viharos napjaiban.

E részben láthatunk huszita fegyvereket, metszeteket Thuróczy és Bonfini krónikájából a huszita háborúk jeleneteivel, melyekkel azt kívánták hangsúlyozni, hogy e korszakban a parasztmozgalmak egymás között hasonlóságokat mutatnak céljaikban és az elérésükhöz választott módszerekben is.

A király, hogy felkelés kirobbanását Buda alatt megakadályozza, sürgősen útnak indította a hadat.

A Dózsa György vezette főszereg délkeletnek indult, útvonala az alföldi mezővárosokon keresztül vezetett. E mezővárosok öntudatosabb elemei voltak azok, akik végül is a törökellenes kereszties hadjáratot antifeudális parasztháborúvá változtatták.

E végső fordulat az apátfalvi ütközethez (május 26.) köthető, amikor Csáky Miklós és Báthori István a parasztok elővédjére támadtak és azt szétverték. Ezt követően fordult a parasztsereg saját földesurai ellen. A parasztháború csatáit, útvonalát egy ötletes térképen mutatták be a kiállítás rendezői; feltüntetve ezen a legjelentősebb mezővárosokat is. A térkép mögött egy dobogón szembeállították a paraszti és nemesi fegyverzetet, mintegy az összecsapás pillanatában ábrázolva. Kisebb ütközetek után került sor a parasztháború legjelentősebb, s egyben utolsó ütközetére, melyet a főszereg Temesvár alatt vívott.

Temesvár a déli végvári rendszer egyik legerősebb erődtménye volt, mellyel Dózsa serege a hosszú ostrom ellenére sem bírt el. Szapolyai János erdélyi vajda serege döntő vereséget mért Dózsára, s bár Lőrinc még folytatta harcát, a parasztfelkelés lényegében itt végetért. Verancsics Antal kézírata eredetijének azt a részletét láthatjuk a kiállításon, mely részletesen leírja Dózsa György kegyetlen kivégzését.

A parasztháború leverését követő bosszúhadjáratot festmény, metszet és táblakép részletekkel tették szemléletessé. Több kiállított eredeti oklevél tanúskodik arról, hogy nemcsak jobbágyok, mezővárosi parasztpolgárok és hajduk vettek részt a felkelésben, hanem nemesek is, akiknek birtokát a király utóbb eladományozta. Más oklevelek arról szólnak, hogy többen kaptak nemességet (s ezzel adománybirtokot) a parasztok elleni harcban szerzett érdemeikért.

A megyék és egyes nemesek által benyújtott kárjegyzékek mellett láthatjuk az 1514-es rákosi törvények eredeti példányát s a 14. §-t, mely a jobbágyok örökös szolgaságáról intézkedik. Így szinte önkéntelenül fogalmazódik meg a látogatóban, hogy a nemeseknek egységesen nyújtott kárpótlásért milyen nagy árat fizetett az ország.

A felkelés kegyetlen leverésének következményei néhány éven belül nyilvánvalóvá váltak. 1526-ban a király és Tomory Pál törökök elleni népfelkelésre szólító parancsai eredménytelenek maradtak.

A rendezők jól hangsúlyozták a felkelés jelentőségét az európai parasztfelkelések sorában, melyek közül a legnagyobbról, a német parasztháborúról néhány metszet és szövegrészlet tájékoztat.

A Dózsa-felkelés utóéletéről a bejárattól jobbra és balra elhelyezett vitrinek tájékoztatnak; fölöttük Derkovits Gyula: 1514 c. fametszet sorozatának egy-egy felnagyított darabját függesztették fel. Itt vannak a kortársak és későbbi történetírók parasztháborúról szóló beszámolóit, írásait. A századforduló után növekedett meg jelentősen a parasztháborúval és annak vezérével foglalkozó történeti munkák, irodalmi feldolgozások száma. Ezek legjelentősebb darabjait szintén kiállították, és ez jól és szemléletesen érzékelteti, hogyan vált történeti tudatunk és haladó hagyományunk integráns részévé a Dózsa-féle parasztháború emléke.

A kiállítás egészéről azt mondhatjuk, hogy az utóbbi időszak egyik legkulturáltabb, esztétikai szempontokból is jól kivitelezett múzeumi vállalkozása. Néhány hiányossága azonban szembeűnő. Elsősorban az, hogy nagyon kevés az anyag. Felvetődik a kérdés, hogy a szétszórt kiállítások helyett nem lett volna-e ésszerűbb (és tán olcsóbb is), egy helyen gazdagabb kiállítást rendezni. Másik észrevételünk, hogy sok helyütt az ún. ceglédi beszéd egyes részleteinek kiemelésével magyaráznak a kiállítók egy-egy mozzanatot (pl. robotoló parasztokat ábrázoló metszeteket, urbáriumokat, adójegyzékeket stb.). Nem ártott volna, s illúziórombolást sem követtek volna el a kiállítás rendezői, ha a ceglédi beszéd három későbbi verziójának bemutatása után megemlítik, hogy az újabb kutatások szerint ezek utológosan szerkesztett humanista történetírói alkotások. A tájékozatlan látogató így ugyanis ellentmondást találhat a ceglédi beszéd élesen anti-feudális tartalma és a között, hogy a parasztháborúvá válás, a döntő fordulat nem Cegléden, hanem csak a nagylaki csata (május 27.) után következett be.

Utoljára említjük meg, hogy bár a kiállítás Dózsa György születésének ötszázadik évfordulójára készült, legkevesebbet éppen magáról a felkelés vezetőjéről tudhatunk meg. Ez azonban nem a rendezők mulasztása, hanem a rendelkezésre álló anyag hiányos voltából fakad. Remélhetőleg az évforduló kapcsán megjelenő forráskiadványok és monográfiák, ha a kérdőjelet teljesen nem is fogják eltüntetni, jelentősen hozzájárulnak majd a fehér foltok felszámolásához ebben a vonatkozásban is.

Pál Lajos

A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUZOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN TÖRTÉNELEMBŐL ELFOGADOTT DOKTORI DISSZERTÁCIÓK 1945—1971

A felszabadulás után a Kolozsvárról Szegedre visszköltöztetett egyetemen az 1945/46-os tanévben került sor az első doktori szigorlatokra. A lebonyolítás az 55.129/1892. számú VKM rendelet előírásai szerint történt egészen 1949-ig, amikor a 600/1949. számú VKM rendelet a bölcsészdoktorátust az addigi formában megszüntette.

A szegedi egyetem Bölcsészettudományi Karának intézeteiben (tanszékeiben) az 1945/46—1948/49 közötti tanévekben történelemből az alábbi doktori disszertációkat fogadták el (zárójelben a szigorlat tanéve):¹

Almásy János: A magyar társadalom osztályainak egymáshoz való viszonya és szerepe az államiság kialakításában (1946/47).

Antal Adrienne: Báthory István (1947/48).

Benkovich István Viktor: Az 1848—49-i magyar szabadságharc és az idegen országok történetének eseményei a szegedi sajtó szerint (1946/47).

Eberhardt Erzsébet: Nagy Lajos (király) (1948/49).

Fábián Ferenc: Nemzetiségi kérdésünk (1946/47).

Fodor János: Adatok Szeged népességének történetéhez (1947/48).

Hada Ferenc: Görgey hadműveletei Schwechattól Kápolnáig (1945/46).

Háros Ida: A „Religió és nevelés” (1841—1848), (1947/48).

Huszka László: Oláh kenézek, kenézségek és kenézteleplülések (1948/49).

¹ Mivel az 1945—1949 közötti időszakból a Dékáni Hivatal irattári anyaga (kari ülések jegyzőkönyvei, doktori szigorlatok dokumentumai) hiányos, és a szegedi Egyetemi Könyvtárban, illetve az intézeti (tanszéki) könyvtárakban sem található meg valamennyi disszertáció, az összeállításnak ez a része nem teljes.

- Jakab István Jenő*: Mohács közigazgatása a XVIII. században (1946/47).
- Járai Imre*: Horváth Mihály, a történetíró (1948/49).
- Juhos Miklós*: A torockói bányászat története (1946/47).
- Kisházi Margit*: A régi Bánhegyes (1947/48).
- Koska Árpád*: A miskolci ágostai hitvallású evangélikus egyházközség kialakulásának története (1848/49).
- Láng Mátyás*: A vajdasági szerbség története az Árpádok korában (1945/46).
- Lengyel Pál*: Az angol—búr háború a magyar sajtó tükrében (1948/49).
- Lövész Tibor*: A skagerraki tengeri csata (1947/48).
- Lukács László*: P. Szabó István S. J. élete és szónoki munkái (1695—1753), (1946/47).
- Molnár József*: Vác szerepe a magyarországi renaissance és humanizmus történetében (1946/47).
- Mónus Ferenc*: A hódmezővásárhelyi ref. gyülekezet élete a felvilágosítás korában (1699—1810), (1945/46).
- Pethő Zoltán*: A magyar püspökök oklevéladó tevékenysége a XIII. és XIV. században (1946/47).
- Sári Ilona Klára*: Szeged szabad királyi város közigazgatásának története alapításától az 1900-as évekig (1946/47).
- Salgó Istvánné Benedek Éva*: Debrecen 1919/20. évi román megszállása (1946/47).
- Solymosi Ilona*: I. Károly belpolitikája (1946/47).
- Tihanyi Zoltán*: A népfelségelmélet és a népképviselő kialakulása (1948/49).
- Dr. Tóth István*: Adatok a magyarság kialakulásához, különös tekintettel a bizánci forrásokra (1948/49).
- Tóth Julianna*: A hódmezővásárhelyi református iskolázás története a XVI—XVII. században (1947/48).
- Vass József*: A szegedi tanítóképző intézet első negyven éve (1844—1884), (1948/49).
- Végh Joachim*: Munka- és munkásviszonyok Észak-Magyarország bányavárosaiiban a középkor és újkor fordulóján (1947/48).
- Viedner Tibor*: Gyöngyös város gazdaságpolitikája a XVIII. század első felében (1948/49).
- Zömbik Miklós*: A magyar királyi kancellária Mátyás király korában (1947/48).

*

Az 1956-ban kiadott 26. sz. törvényerejű rendelet tette ismét lehetővé a bölcsészdoktori cím megszerzését. Új rendszerű doktori szigorlatra a szegedi egyetemen először — a fenti rendelet végrehajtási utasításának (8/1957 [OK 2]) megjelenése után — 1958-ban került sor.

Történelemből a következő szakterületeken készültek disszertációk:

- I. Középkori magyar történelem
- II. Új- és legújabbkori magyar történelem
- III. Ókori egyetemes történelem
- IV. Középkori egyetemes történelem
- V. Új- és legújabbkori egyetemes történelem
- VI. Város- és falutörténet
- VII. Termelészövetkezet- és üzemtörténet

Az alábbiakban szakterületenként közöljük az 1971. december 31-ig elfogadott történelem tárgyú disszertációkat (zárójelben a szigorlat éve):

I.

- Csipes Antal Sándor*: Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében (1971).
Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink (1962).
Kulcsár Péter: Bonfini magyar őstörténetének forrásai (1963).
Makk Ferenc: Kálmán utódai és Bizánc (1970).
Szefű László János: Adalékok a Deliberatio eszmetörténeti háttéréhez (1969).
Tóth István Mihály: Az 1594. évi bánáti szerb felkelés (1968).
Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák (1962).

II.

- Beszteri Béla*: A nemzeti bizottságok tevékenysége Veszprém megyében (1945 április – 1949 január), (1964).
Beszteri Béláné Blicke Ilona: A tanácsrendszer létrehozása és a tanácsok kezdeti tevékenysége Veszprém megyében (1964).
Bezán Sándor: Hódmezővásárhelyi paraszti olvasóköri és agrárszocialista földmunkás egyletek a dualizmus korában (1867–1918), (1971).
Botár József: Az 1945-ös földreform Szabolcs-Szatmár megyében (1966).
Csepányi Dezső: Az újpesti munkásmozgalom története 1920-ig (1961).
Dégi István: Az 1947. évi országgyűlési képviseléválasztások Szegeden (1969).
Eszik Sándor: Kecskemét a felszabadulás első évében (1967).
Fehér István: Szeged gazdasági, társadalmi helyzete és a munkásosztály vezetete antifasiszta erők harca a háború ellen, a demokratikus átalakulásért (1939–1944), (1963).
Gaál Endre István: A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért (1917–1919), (1959).
Gábris József: Az 1956. évi ellenforradalom Szegeden (1960).
Görög József: A mezőgazdasági munkások helyzete és mozgalmi Csanád megyében a XX. század elején (1961).
Hrabovszky Mihály: Ellenforradalom Hódmezővásárhelyen 1956-ban (1961).
Iványi Anna: Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen és Mezőkovácsházán (1963).
Kanyó Ferenc: Népfrontpolitika és koalíciós ellentétek Szegeden és Csongrád megyében 1944–1945-ben (1971).
Kurgyis Ferenc József: Kiskunfélegyháza iparának fejlődése 1944–1960 között (1967).
Lovász György: Szarvas kulturális élete (1848–1945), (1966).
Marek János: A szegényparasztság szociális problémái a század elején Somogyban (1900–1930), (1964).
Mayer Gyuláné Bors Julianna Anna: A földosztás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése Nagyszénás községben (1969).
Móricz Béla: A mezőgazdaság szocialista átszervezése 1947-től 1953-ig a szegedi járás területén (1968).
Papós Mihály: Szeged dolgozóinak helyzete és tükeellenes küzdelmei az első világháborút követő gazdasági rekonstrukció éveiben (1965).
Péter Irén: Szeged gazdasági, társadalmi élete és a munkásmozgalom az ideiglenes stabilizáció időszakában (1924–1928), (1971).

- Rátkai János*: A szegedi ipari munkásság életkörülményeinek alakulása 1955—1963-ig (1964).
- Sárközi István*: Művelődési és kulturális viszonyok Szegeden az ellenforradalmi Horthy-fasizmus 1919—1939 közötti időszakában (1968).
- Serfőző Lajos*: A KPM tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1939), (1959).
- Siklós János*: Ideológiai, politikai életünk kérdései Csongád megyében (1961—1968), (1969).
- Sonkoly B. Pálné Kiss Erzsébet*: A szegedi üzemi bizottságok története (1944—1948), (1966).
- Szabó István*: Szeged mezőgazdaságának és dolgozó parasztságának helyzete az 1941—1944 közötti időszakban (1962).
- Szabó István*: A párt irányító tevékenysége a szegedi iparban 1949—1962 között (1964).
- Szalontai József*: A szocialista ipar fejlődése Szegeden 1955—1960 között (1964).
- Szántó Ferenc*: Bányamunkás mozgalmak a tatai szénmedencében (1939—1945), (1969).
- Szekeres Béla*: Békéscsaba ipari fejlődése és szocialista iparának kialakítása (1961).
- Szilágyi Júlia*: Az 1947. évi országgyűlési képviseléválasztások Csongrád megyében (1971).
- Szilágyi Károly*: Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Csanád megyében (1918—1919), (1970).
- Tamasi Mihály*: Makó baloldali erőinek küzdelme a fasizmus ellen a 30-as években és a második világháború alatt. A kommunisták vezetete forradalmi erők harca a felszabadulás után a népi demokratikus átalakulásért (1965).
- Tibori János*: Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom (1959).
- Tóth Ferencné Jónás Irma*: Az 1945-ös földreform végrehajtása Sándorfalván (1964).
- Törköly Ferenc*: Az MDP szegedi szervezetének helyzete az ellenforradalom előkészítése alatt, a párt feloszlata. Az MSzMP újjászervezése Szegeden (1956 nyara—1957 május), (1966).
- Varga Ilona*: Agrárius—merkantilista ellentétek a vámpolitikában a XIX. és XX. század fordulóján (1962).

III.

- Olajos Terézia*: Merobaudes és kora (1970).

IV.

- Anderle Ádám*: A spanyol abszolutizmus képe a XIX. és XX. században Magyarországon (1967).
- Blazovits László Ferenc*: Ransanus és Magyarország (1969).
- Czuth Béla*: A bagauda mozgalom (1967).

V.

- Gulya Károly*: Adatok az erdélyi kérdés történetéhez 1918—1923 — (Gyulafehérvár—Csucs), (1960).
- Gulya Károlyné Soós Katalin*: Adalékok Magyarország és az Osztrák Köztársaság kapcsolatának történetéhez (1918 november—1919 augusztus), (1960).
- Koch József*: A Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) ideológiája (1890—1914), (1970).
- Nagy László*: A francia kommunisták harca Algéria függetlenségéért (1970).

Réti László: A müncheni egyezmény (1966).

Varga Lajos: Harc a revizionizmus ellen a német szociáldemokrata párt 1903-as drezdai kongresszusán (1960).

Vass István: Szovjet állásfoglalások 1942–43-ban a fasiszta Németország elleni európai második front kérdésében (1964).

VI.

Botka János: Csépa története (1971).

Daka István: Gyoma gazdasági és társadalmi helyzete újratelepülésétől a reformkor kezdetéig (1971).

Dicsházi Dezső: Miskolc város története 1943-tól 1945 végéig (1970).

Horváth István: Nagykőrös a tanács hatalom időszakában (1918–1919), (1965).

Kalászi Pál: Bélapátfalva (Heves megye) története (1971).

Pál József: Nagykanizsa és vidékének története az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején (1963).

Ricz János: Kiskunfélegyháza 1917–1919-ben (1960).

VII.

Ágoston József: A szegvári Gorkij Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története (1948–1965), (1967).

Faludi Gábor: A bajai járás termelőszövetkezeteinek története (1969).

Kovács Lászlóné Rózsa Klára: Az Újszegedi Kender- és Lenszövő Vállalat fejlődése a felszabadulástól 1960-ig (1964).

Köpösdí Veronika: A makói Lenin Termelőszövetkezet fejlődésének útja (1964).

*

Összesítve: 1945–1949 között 31 elfogadott történelem disszertációt sikerült felkutatnunk, 1958–1971 között pedig 67-en doktoráltak történelemből, mint főtárgyból a szegedi József Attila Tudományegyetemen.²

Papp János

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK

Bertényi Iván, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem adjunktusa 1971. szeptember 24-én védte meg „Az országbírói intézmény története a XIV. században” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Kumorovitz Lajos*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Bónis György*, az állam- és jogtudományok doktora, és *Kubinyi András*, a történelemtudományok kandidátusa.

² A doktori disszertációknak mintegy fele megtalálható a szegedi Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, néhány példány pedig az egyes intézetek (tanszékek) könyvtárában.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A szerző marxista tudományos igénnyel elsőként dolgozta fel — gazdag és jobbra kiadatlan okleveles anyag alapján — az országbírói intézmény XIV. századi történetét. Összevetette a korabeli kormányzattörténetre vonatkozó szakirodalom eddigi eredményeit. Összevetette a középkori Francia-, Német-, Cseh- és Lengyelország központi bíraskodását a magyarországiéval, tehát összehasonlító, illetve egyetemes történeti értékű konzekvenciák levonására alkalmas kutatásokat is végzett. Részletes feldolgozását adta az egyes XIV. századi országbírók működésének, vagyoni gyarapodásának, figyelemmel kísérve az ítélezés politikai szempontjait.

Forrásai alapján tisztázta a királyi jelenlét bírósága fogalmát és funkcióját. Felderítette az országbírók ítélezésen kívüli (belharcokban játszott, külföldi követségekben vitt) szereplését. Különös gondot fordított a társadalmi fejlődés menet megrajzolására, megfigyelte az országbírói ítélmester szerepének növekedését és ezzel párhuzamosan az alországbíró visszaszorulását. A perjog vonalán szakirodalmunkban eddig nem szerepelt néhány újdonságot, ill. változást mutatott be. Diplomatikai szempontból részletesen elemezte az országbírói okleveleket, jegyzékbe foglalta és leírta az országbírók pecsétjeit.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

A XIV. századi állam jellegére vonatkozó felfogását a szerző módosította, az opponens véleményét magáévá tette. Az Anjouk központi hatalmának az 1370-es években bekövetkezett hanyatlására vonatkozó, vitatott nézetét részletes irodalmi anyaggal támasztotta alá. Egyes jogesetek értékelése tekintetében meggyőzően indokolta, miért választotta az adott megoldásokat disszertációjában. Szepesi Jakab városi bíróságának igen fontos kérdésében hangsúlyozta, hogy saját megoldását a lehetséges hipotézisek egyikének tekinti. Az opponensek szerkezeti változtatásokra vonatkozó javaslatait elfogadta.

A bírálóbizottság és az opponensek a jelölt választát megfelelőnek találták.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Bertényi Iván részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaitélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1971. november 22-i ülésén Bertényi Iván részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaitélte.

*

Urosevics Daniló, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa 1971. szeptember 27-én védte meg „A magyarországi délszlávok kulturális szervezeteinek kialakulása és fejlődése a kezdetektől napjainkig” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Arató Endre*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Katus László*, a történelemtudományok kandidátusa, *Kemény G. Gábor*, az irodalomtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Urosevics Daniló értekezése a mai magyarországi délszlávok kulturális fejlődéséről első ízben ad összefoglaló, alapos képet. Különösen sok újat ad az Omladina, a szerb ifjúsági szervezet történetéről, a szerb nőmozgalomról, az olvasókörokről. Alapvetően újat hoz az 1945 utáni fejlődésről, a délszlávok létszámáról, szervezetéről és kulturális helyzetéről. Bár a feldolgozás inkább tényközlő, mint elemző, ebben a formájában is

egészen új képet nyújt egy eddig kevésbé tárgyalt kérdéstről. Eredményei a mai magyarországi nemzetiségi politika tudományos alapvetéséhez is adnak adalékokat.

A disszertáció igen nagy, szétszórt levéltári és irattári anyagot gyűjtött össze, felhasználta e kérdés eddigi délszláv nyelvű szakirodalmát, bár a magyar szakirodalom felhasználásában még tovább mehetett volna. Nagy előnye, hogy a hagyományos történettudományi módszerek mellett egyéb társadalomtudományok, elsősorban a szociológia korszerű kutatási módszereit is alkalmazta, így adatait komplex kutatási eszközökkel dolgozta fel. Hiányossága az általános vonatkozású fejezetekben több adat pontatlan közlése.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

A vita során felvetődött a felszabadulás utáni magyarországi népszámlálások nemzetiségi adatainak a kérdése, a magyarországi vendek tájzsolás-kérdése, és a szerb egyház szerepe a délszlávok művelődési életében, az erőszakos és természetes asszimiláció kérdése, a magyarországi nemzetiségi politika az abszolutizmus időszakában, a dualista korszakban és a jelenben, a külföldi kulturális hatások elhanyagolása, az orosz kivétellel, az irodalmi nyelv és a nyelvjáráások összefüggése. A magyarországi délszlávok Demokratikus Szövetségének a szerepe, a magyarországi délszlávok helyzetének összehasonlítása egyéb magyarországi nemzetiségek fejlődésével, a kétnyelvűség kérdése, s ezzel kapcsolatban a nemzetiségi értelmiség két irodalomhoz való kapcsolódásának kérdése, a délszláv és a magyar kulturális szervezetek kapcsolatainak és kölcsönhatásainak elhanyagolása, a mai magyarországi és a történeti magyarországi helyzet elkülönítése. Szó esett a jegyzetek kérdéséről is, ahol a hozzászólók nagyobb pontosságot igényeltek.

A Bizottság a jelölt választ egyhangúan elfogadta. A felvetődött kérdéseket a Bizottság mind fontosaknak tartotta, a disszertációt az itt felvetett szempontokkal érdemes kiegészíteni.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Urosevics Daniló részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1971. november 22-i ülésén Urosevics Daniló részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Mayer Mária, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos ügyintézője, 1971. november 15-én védte meg „A ruszin társadalmi mozgalmakról a századfordulón” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pölöskei Ferenc*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció oppenensei *Perényi József*, a történelemtudományok kandidátusa, *Kemény G. Gábor*, az irodalomtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Mayer Mária disszertációja jelentős nyeresége történeti irodalmunknak. Első ízben tárta fel részletesen a „ruszin” társadalom és nemzetiségi mozgalom századeleji történetét, sőt bevezetésként alapvető kiegészítéseket tett a magyarországi kárpát-ukránok régebbi, XIX. századi mozgalmával kapcsolatban. Az értekezés széleskörű levéltári és hírlaptári anyagon nyugszik. Mindezek nyomán alapvetően új következtetések levonását tette lehetővé a századeleji „ruszin kérdés” sajátosságairól.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

A vita során elhangzott felszólalások egybehangzóan megerősítették a disszertáció úttörő jellegét, de felhívták a figyelmet a következő problémákra: Az elméleti következtetések további kimunkálása, a korabeli szocialista és demokratikus mozgalmak és a „ruszin kérdés” kapcsolata, a hajdúdorogi akció rajza, a „ruszin” értelmiség szerepe az orosz kultúra közvetítésében, a sajtóbázis kiszélesítése, különös tekintettel a többi magyarországi nemzetiségre.

A Bírálóbizottság kielégítőnek tartotta a jelölt válaszát a vitatott kérdésekkel kapcsolatban, és egyhangúan javasolta Mayer Mária részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1971. november 22-i ülésén Mayer Mária részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Varga János, a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatóságának önálló osztályvezetője, a történelemtudományok kandidátusa 1971. dec. 20-án védte meg a „Jobbágrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban (1556—1767)” c. doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Elekes Lajos*, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, *Makkai László*, a történelemtudományok doktora, *Szendrey István*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat új tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció a kései feudalizmus magyarországi XVI—XVIII. századi formáinak problematikáját a társadalmi és jogi fejlődés sokáig meglehetősen elhanyagolt oldaláról ragadta meg. Lényeges és maradandó értéket alkotott, kivált a szabadmenetelű jobbágyrétegek kialakulásának és fejlődésük megrekedésének a bemutatásával. valamint a kérdésnek a második jobbágyság rendszerébe való beillesztésével. A munka kiemelkedő érdeme az igen nagy, túlnyomó részben kiadatlan, ismeretlen vagy alig felhasznált levéltári forrásanyag megmozgatása és éleselmű analízise, nem különben kiemelkedő érdeme az a biztonság, amellyel több évszázadon át ívelő problémáját egységbe fogja. Módszerének igen tanulságos vonása a jogi normáknak és a tényleges, gazdag változataiban regisztrált gyakorlatnak a szisztematikus konfrontálása, az alapvető gazdasági-társadalmi meghatározók figyelembevételével. Külön figyelmet érdemel az a módszeres forráskritikai eljárás, amellyel egyes alapvető jogforrások hagyományosan téves értelmezését kiigazította. Munkájának eredményeképpen az eddiginél teljesebben ismerhető meg a magyarországi késői feudális fejlődés nem egy nagyfontosságú, ám eddig alig, vagy egyáltalán nem tanulmányozott jelensége.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait, és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

1) Az örökös jobbágyság létrejöttének, illetve előzményeinek problémája, amely túlnyomórészt a disszertáció időhatárain kívül esik, de vitatása tudományosan mégis igen gyümölcsözőnek bizonyult. A jelölt a vonatkozó opponensi vélemények figyelembevételével pontosabbá tette az 1514. évi törvények és a további fejlődés összefüggéseire vonatkozó megállapításait.

2) Közeledtek az álláspontok abban a mindkét oldalról komoly tudományos érvekkel folytatott és további kutatásokra ösztönző vitában, amely az örökös jobbágy-

ság, illetve a szabadmenetelőség gazdasági meghatározói, ezek sorában különösképpen az európai piaci kapcsolatok magyarországi hatásának a kérdésében alakult ki.

A bizottság helyeslően állapítja meg a vitának azt a végkicsengését, amely a fejlődési tényezők sokoldalúságának és kölcsönhatásainak a szem előtt tartását hangsúlyozta.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Varga János részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. január 10-i ülésén egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Varga János részére a történelemtudományok doktora fokozatot ítélje oda.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1972. február 23-i ülésén Varga János részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Ladányi Andor, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ tudományos munkatársa, 1972. január 3-án védte meg „A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mátrai László* akadémikus volt, a disszertáció opponensei *Szabad György*, a történelemtudományok doktora, és *Hanák Péter* kandidátus.

A kiküldött bizottság a dolgozat új tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Ladányi Andor disszertációja témáját és módszerét tekintve egyaránt új kezdeményezés. A magyar művelődéstörténet egyik legelhangoltabb területén: az oktatástörténetben nagy lépésben vitte előre ismereteinket, s tényleges hiányt pótol. A munka legfőbb érdeme, hogy marxista módszerrel nagyrészt tisztázta a dualizmus kori felsőoktatás szervezetét és képzési mechanizmusát. Alkalmas arra, hogy felkeltse a történészek és a pedagógusok érdeklődését a magyar felsőoktatás történeti és módszertani problémái iránt.

A felsőoktatás rendszerének és fejlődésének átfogó bemutatásán túl különösen kiemelendő, hogy a disszertáció e fejlődést a kor politikai küzdelmeivel, a politikai gondolkodás különféle irányzatai közötti harcral szervesen összekapcsolva tárgyalja.

A forráskritika, a feltárt anyagok értelmezése a szerző magasfokú szakmai felkészültségéről tanúskodik. Az egész műre a túlzásoktól mentes, reális és tárgyilagos kritika jellemző.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait, és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

Vitatott kérdés volt, hogy az egyes szaktudományok fejlődésének történeti kérdéseit mennyiben kell és lehet bevonnai a felsőoktatás történetének kidolgozásába. A jelölt elfogadta az opponenseknek a további tudománytörténeti vizsgálódások szükségességére vonatkozó érvelését, de méltánylást érdemlő módon felvetette e követelmény alkalmazásának gyakorlati nehézségeit. Ezzel a bírálóbizottság egyetértett.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Ladányi Andor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. január 10-i ülésén Ladányi Andor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Hahn István, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori (görög—római) Történelmi Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, a történelemtudományok kandidátusa 1972. január 12-én védte meg „Appianos és helye az antik történetírásban” c. doktori disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Harmatta János*, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei *Mócsy András*, a történelemtudományok doktora, *Szádeczky-Kardos Samu*, az irodalomtudományok doktora és *Sarkadi János*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Hahn István doktori értekezése Appianos történelmi forrásértékének vizsgálatát új alapokra helyezi és történetírói egyéniségét árnyaltan rajzolja meg.

A munka lényeges új eredményei a következők: Appianos a művében tárgyalt eseményekkel egykorú szerzőket részesítette előnyben. Az egyes részekben felhasznált fő forrásait nem követi szolgáiban, mellékforrásokat is használ, saját véleményeket is hangoztat. Ezeket a nyilatkozatait lényegesen meghatározza alexandriai görög öntudata, társadalmi helyzete és a birodalmi politikával szemben bizonyos kívülállása, ami gyakran — hol burkoltabb, hol nyíltabb — Róma-ellenes állásfoglalásban jut kifejezésre. Mindezek alapján Hahn Istvánnak sikerült igazolnia azt, hogy Appianos sajátos, a római történetet alexandriai görög és egyetemes birodalmi nézőpontból vizsgáló és értékelő történetírói egyéniség, aki a sokszínű forrásanyagot messzemenő írói önállósággal és tudatossággal dolgozta fel, s akit történetírói adottságai és érdeklődésének iránya nem annyira az események pontos rögzítésére, mint inkább összefüggéseiknek és hátterüknek feltárására, a politikai lépések elemzésében az „anyagilag alapokig” való behatolásra tették alkalmassá.

A primér forrásanyag és a tudományos irodalom beható ismerete, a forráskritikai módszerek tapasztalt kezelése és marxista történetészleléte a doktori értekezést a hazai ókortörténet-kutatás kiemelkedő alkotásává avatják.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Hahn István részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. febr. 28-i ülésén javasolta Hahn István részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság 1972. március 29-i ülésén Hahn István részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Zala Tamás, a Magyar Nemzet szerkesztőségének belső munkatársa 1972. március 8-án védte meg „A monopolkapitalizmusba átfelbontó Egyesült Államok társadalmának történelmi vázlatát” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Várkonyi Péter*, a történelemtudományok kandidátusa volt, a disszertáció opponensei *Jemnitz János* és *Vadász Sándor*, a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Zala Tamás kandidátusi értekezése azoknak az évtizedeknek a történetét tárgyalja, amelyek a polgárháború befejezése és az első világháború kitörése közé estek. Szülpontul a szerző a századfordulót közvetlenül megelőző és az azt közvetlenül nyomonkövető évtizedet választotta. Feladatul tűzte ki a korszakváltás menetének és tartalmának feltárását, annak bemutatását, miként formálódott át a világ az Egyesült Álla-

mokban. Erre az időszakra esik a munkásosztály és a szakszervezeti mozgalom kialakulása is.

A szerző nem tér ki annak a kérdéskörnek a tárgyalása elől sem, hogy az Egyesült Államok munkásmozgalma mennyire volt tudatában a változások tényének, s meddig jutott el az új valóság által feltett sorsdöntő kérdések elméleti és gyakorlati megválaszolásában.

A kandidátusi értekezés bírálói megállapították, hogy az értekezés nagy áttekinthető, gondolatgazdag mű, amely szélesíti, színezi az Egyesült Államok társadalmának történeti útjáról kialakított képünket; a kérdések tudományos megközelítésével, elméleti felkészültségével és bő anyagismerettel, állásfoglalásával meggyőzi olvasóit. A tárgyalási mód, kérdésfeltevés, megközelítés és megválaszolás azonban nem egyöntetűen érvényesül. A munkásmozgalom egyes és átfogó problémáinak megközelítésekor bizonyos ahisztórikus szemléletre és értékelésekre bukkanunk, és számos esetben találkozunk olyan ítéletekkel és kijelentésekkel, amelyekre az események alakulásából, a személyek és körülmények sokoklálú megfigyelése folytán nem következethetnénk.

A bírálók munkáját megnehezítette az a tény, hogy a szerző eltekintett a szokásos jegyzetapparátus szokásos megoldásától, így számos megállapítása eleve kérdésessé vált.

Azzal a kívánsággal, hogy az alapjábanvéve gondos és dinamikus munka a tudományos követelményeknek megfelelhessen, a bizottság kérte a szerzőt: további tudományos munkássága során vegye figyelembe a tudományos apparátusra vonatkozó kritikai észrevételeket, az Egyesült Államok e korszakának munkásmozgalmára, az európai munkásmozgalommal való egybevetésére vonatkozólag, valamint a szerkezet átalakítására utaló megjegyzéseket.

A disszertáció vitája során felmerültek az alábbi kérdések:

a) Miért hanyagolja el a jelölt a külföldi tőke szerepét, illetve az amerikai tőke külföldi expanzióját?

b) Miért nem foglalkozott egyáltalán a külpolitikai célkitűzések belpolitikai hatásával, illetve a tőke külpolitikai tervével, érdeklődési irányával, a tőkés csoportok ebből fakadó ellentétével és ennek belpolitikai kihatásával?

A jelölt válaszában azzal indokolta e két kérdéskör mellőzését, mivel amúgyis komplex kutatási módszere és sokrétű anyaga mellett ezt további kutatásban akarja megoldani.

A bírálóbizottság elfogadta a jelölt válaszát, és egyhangúan javasolta Zala Tamás részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. május 15-i ülésén Zala Tamás részére a történelemtudományok kandidátusi fokozatot odaítélte.

*

Szücs Jenő, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa 1972. február 28-án védte meg „A gentilizmus. — A barbár etnikai tudat kérdése” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Székely György*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Mályusz Elemér* és *László Gyula*, a történelemtudományok doktorai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Szücs Jenő értekezése nemcsak gondolatokban, hanem adatokban is gazdag ideológiai és történeti munka, amely a magyar történelem egyik terjedelmes korszakára úgy vet fényt, hogy az európai és a hazai fejlődést egymással összefonva mutatja be.

Gondolatgazdagsága a problémakör további vizsgálatára ösztönöz, ugyanakkor pontos adatszerúsége a további kutatásokhoz szilárd alapot biztosít. Magában is jelentős, egyszersmind az érdeklődés középpontjában álló problémakört szigorú módszerességgel ismerteti meg. Ennek valamennyi elvét készen nem vehette át a külföldi szakirodalomból, hanem részben magának kellett azokat kialakítani.

A mű érdeme, hogy a késő antik és a középkori „nép” fogalmakat és a rájuk vonatkozó kifejezéseket egyezteti a mindenkori történeti valósággal, fejlődésében követte nyomon a történeti változások okozta jelentéstani változatokat. Világosan felrajzolta a birodalmi vagy világegyházi méretekben való gondolkodás és a nemzeti tudat színéváltozását, a kettő ellentétének dialektikus alakulását. A magyarság néppé alakulásának kérdésében meggyőzően jutott el jóval a honfoglalás előtti időkig.

Rendkívül részletes nép- és államtörténeti korszakelemzés alapozza meg elmélet- illetve eszmetörténeti részeit. Erős oldala, hogy a keleti és nyugati fejlődés tényanyagát eddig egyedülálló méretben és mélységben állítja egybe és veti össze. Mégsem csupán összegez, hanem számos fontos önálló eredményhez jut a részletekben is; bírál és vitatkozik.

Egyebek között régészeti, néprajzi, nyelvészeti eszközöket is alkalmaz, és ezeknek a tudományterületeknek egyes eredményeit is helyesbíteni igyekszik.

A bírálóbizottság javasolta a munka magyar és angolnyelvű kiadását.

A disszertáció vitája során felmerült kérdéseket, a jelölt válaszait, és a disszertációval kapcsolatban kialakított végleges álláspontját a bírálóbizottság a következőkben foglalta össze:

Az elméleti és a módszertani eredmények összegezését a kiadás során a téziseknek megfelelően a fő szövegben el kell helyezni.

A munkában a gondolatok lényegét gyakran elhomályosító bonyolult mondat-szerkesztés, valamint elsősorban a szociológiától kölcsönzött szakkifejezések igen nagy számban találhatók. A jelölt megígérte annak további megfontolását, hogyan teheti művét közérthetőbbé.

A munka nagyon fontos historiográfiai kérdéseket vetett fel, ilyen vitákat vont maga után. A szerzőnek ezekre vonatkozó reflexióit is a kiadás során a megfelelő pontokon — amint válaszában tette — érvényesítenie kell.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Szücs Jenő részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. április 17-i ülésén Szücs Jenő részére a történelemtudományok kandidátusi fokozatot odaítélte.

*

Unger Mátyás, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának docense 1972. június 9-én védte meg a „A történelmi tudat alakulása középkori tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Lederer Emma*, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei *Pamlényi Ervin* és *Szabolcs Ottó*, a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Unger Mátyás disszertációja hézagpótló munka. A szerző az elméleti és gyakorlati szakember hozzáértésével, biztonságával emeli ki és értelmezi a történelem-tankönyvekben megmutatkozó legfontosabb szemléleti elemeket, a történelmi tudat egyik meghatá-

rozóját. A disszertáció a századfordulótól kezdve a második világháborúig terjedő több, mint ötven év történelem-tankönyveinek kitűnő elemzését nyújtja. A témát tág értelmezésben fogja fel, nem korlátozódik csupán a tankönyvekre és tantervekre, hanem részletesen ismerteti a körülöttük lezajlott vitákat is, és levéltári forrásokra is támaszkodik. Helyesen ábrázolja azokat a tényezőket, amelyek a tankönyvek, illetve a tankönyvszerzők szemléletére hatottak, így a tanterveket, utasításokat s a mögöttük meghúzódó kultúrpolitikai koncepciókat. A disszertáció módszertanilag kielégtető alkotás, következtetései sokoldalúak és egzaktak. Előnyére válik, hogy a szerző időben és térben is a címben jelzettnél jóval szélesebben értelmezi feladatát. Eredményei hozzájárulnak ahhoz, hogy megállapíthassuk, a felszabadulás idején Magyarországon élő generáció jelentős rétegei milyen történetiszemléleti örökséget kaptak a múltból. A szerző stílusa igen olvasmányos.

A disszertáció vitája során felmerült a történelemtankönyvek szerepe a történelmi tudat alakításában, s azok az ideológiai-politikai hatások, amelyek befolyásolták a tankönyvek történetiszemléletét. Ezzel kapcsolatban a bírálóbizottság a szerző figyelmébe ajánlotta az uralkodó osztály helyzetében, egyes rétegei között végbement változások vizsgálatát, általában a társadalomtörténeti vonatkozások mélyebb kimunkálását, mind a dualizmus korszakában, mind a két világháború közötti időszakban. Árnyaltabb ábrázolásra szorul azoknak a hatásoknak a vizsgálata, amelyek a tankönyvírókat a tankönyvek felfogásának kialakításában érik, különösen a történettudomány és a tankönyvek koncepciójának összefüggése terén.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Unger Mátyás részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. június 12-i ülésén Unger Mátyás részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Жигмонд П. Пах*: О вековом споре историков: проходил ли левантийский торговый путь через средневековую Венгрию — *Д. Нэмэш*: Идеологические воззрения Эрвина Сабо и его связи с революционными социалистами — *М. Лацко*: К истории Нового духовного фронта — *Ф. Браудел*: История и общественные науки. Долгое время — СООБЩЕНИЯ — Источники из архива семьи Зичи, связанные с крестьянским восстанием в Венгрии в 1514 г. (авторы сообщения *Г. Эрсеги, Д. Кэнез, Л. Шоймоши*). — *Й. Гергей*: Венгерская партия радикальных христианских социалистов (сентябрь 1919—июль 1920) — *М. Нилаш*: Деятели Парижской Коммуны, эмигрировавшие в Венгрию — ДИСКУССИЯ — *Д. Кришто*: По поводу «Летнего жилища народности булчу» — *Л. Варади*: К материалу дискуссии о позднеримской истории Паннонии. Ответ на две статьи — ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ — ПОДГОТОВКА ИСТОРИКОВ И НАУЧНЫХ КАДРОВ — *Л. Жигмонд*: О модернизации университетского обучения — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ETUDES — *Zs. P. Pach*: D'un débat séculaire des historiens: est-ce que la route du commerce levantин traversa la Hongrie médiévale? — *D. Nemes*: L'idéologie d'Ervin Szabó et ses relations avec les socialistes révolutionnaires — *M. Lackó*: Contribution à l'histoire du Nouveau Front Intellectuel — *F. Braudel*: L'histoire et les sciences sociales. La longue durée. — RAPPORTS — Les sources concernant l'insurrection des paysans de 1514 des Archives de la famille Zichy (Publié par: *G. Érszegi—Gy. Kenéz—L. Solymosi*) — *J. Gergely*: Le Parti Chrétien-Social Radical en Hongrie (septembre 1919—juillet 1920) — *M. Nyilas*: Les réfugiés de la Commune de Paris en Hongrie — DÉBAT — *Gy. Kristó*: A propos de «L'abri d'été du clan de Bulcsu» — *L. Várady*: A la matière du débat de l'histoire de la Pannonie tardive-romaine. Réponse à deux articles — L'ENSEIGNEMENT D'HISTOIRE—FORMATION DES HISTORIENS — RECRUTEMENT SCIENTIFIQUE — *L. Zsigmond*: Du renouvellement de l'enseignement universitaire — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *P. Zs. Pach*: On a Century Old Discussion of Historians: If the Way of the Levantine Commerce Crossed the Medieval Hungary — *D. Nemes*: Ervin Szabó's Ideology and Connections with the Revolutionary Socialists — *M. Lackó*: To the History of the "New Intellectual Front" — *F. Braudel*: The History and the Social Sciences. The "longue durée" — REVIEW ARTICLES — The Sources on the 1514 Hungarian Peasant Revolt from the Archive of the Zichy Family (Published by *G. Érszegi—Gy. Kenéz—L. Solymosi*) — *J. Gergely*: The Hungarian Radical Christiansocialist Party (September 1919—July 1920) — *M. Nyilas*: The Refugees of the Paris Commune in Hungary — DISCUSSION — *Gy. Kristó*: On Pretext of "The Summer Quarters of Bulcsu's Clan" — *L. Várady*: To the Discussion Material of Late Roman History of Pannonia. Reply to two Articles. — HISTORY TEACHING — SCIENTIFIC TRAINING AND REPLACEMENT OF HISTORIANS — *L. Zsigmond*: On the Modernization of the University Education — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Zs. P. Pach*: Über eine jahrhundertealte Historiker-Diskussion: durchquerte der Levantehandel das mittelalterliche Ungarn? — *D. Nemes*: Die Ideologie Ervin Szabós und seine Verbindungen zu den revolutionären Sozialisten — *M. Lackó*: Zur Geschichte der Neuen Geistigen Front in Ungarn — *F. Braudel*: Die Geschichte und die Gesellschaftswissenschaften. Die lange Zeitdauer — BEITRÄGE — Den ungarländischen Bauernaufstand von 1514 betreffende Quellen aus dem Familienarchiv der Zichy (Mitgeteilt von *G. Érszegi—Gy. Kenéz—L. Solymosi*) — *J. Gergely*: Die Ungarländische Radikale Christlichsoziale Partei (September 1919—Juli 1920) — *M. Nyilas*: Flüchtlinge der Pariser Kommune in Ungarn — DISKUSSION — *Gy. Kristó*: Unter Vorwand des Artikels: Das Sommerlager der Sippe Bulcsus zur Zeit der Arpaden — *L. Várady*: Zum Diskussionsmaterial der spätromischen Geschichte Pannoniens. Antwort auf zwei Artikel — GESCHICHTSUNTERRICHT — HISTORIKERBILDUNG — WISSENSCHAFTLICHER NACHWUCHS — *L. Zsigmond*: Über die Modernisierung des Universitätsunterrichts — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Bükyné Horváth Mária: Az Akadémiai Könyvtár periodikumai a tudományos kutatás szolgálatában.* Budapest, 1971. 232 l.
- Paul Bödy: Joseph Eötvös and the modernization of Hungary. 1840–1870.* Philadelphia, The American Philosophical Society. 1972. 134 l.
- Marx zur Ansicht.** Hrsg. H. Grossmann. Reintek bei Hamburg, Rohwolt Verlag. 1972. 159 l.
- Nemeskürty István: Krónika Dózsa György tetteiről.* Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 221 l.
- Alfred Schmidt: Geschichte und Struktur.* München, Carl Hauser Verlag. 1971. 140 l.
- René Andrieu: Képes francia történelem. A Népfronttól napjainkig.* Budapest, Gondolat. 1971. 249 l.
- Lenin üzent. Visszaemlékezések a csepeli szikratávíró-állomás 1919. évi működésére.** Szerk. Gerelyes Ede. Kiadja a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága. Budapest, 1972. 47 l.
- Joó Ernő: A Délbudai Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet huszonöt éve.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. Budapest, 1972. 102 l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből III.** Szerk. Puskás Attila. Kiadja a Tolna Megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 1972. 322 l.
- Borsodi történelmi évkönyv III.** Szerk. Deák Gábor és Román János. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zempléni csoportja. Miskolc, 1971. 234 l.
- Jegyzék a Petőfi Sándortól származó, rá vonatkozó, vagy vele kapcsolatos levéltári iratokról és kéziratokról.** Soksz. a Hazafias Népfront Országos Titkársága. Budapest, 1972. 84 l.
- American Social Thought: Sources and Interpretations.** Ed. Michael McGiffert, Robert Allen Skotheim. Addison-Wesley Publishing Company, 1972. Vol. I. Conical Beginnings to the Civil War. 430 l. Vol. II. Since the Civil War. 515 l.
- Radicalism and reform in the new deal.** Ed. Richard Polenberg. Addison-Wesley Publishing Company, 1972. 188 l.
- Pardon E. Tillinghast: The Specious Past: Historians and Others* Addison-Wesley Publishing Company, 1972. 198 l.
- Zubov Feliksz: Dzerzsinszkij.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 299 l.
- Emanuela Nohejlová-Prátová—Eduard Šimek: Dvě století vědecké numismatiky v českých zemích (1711–1971).* Numismatická komise při Ústavu Československých a světových dějin ČSAV. Praha, 1971. 271 l.
- Dolmányos István: Finnország története.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 937 l.
- Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 333 l.
- Táboros Sándor: A mezőcsáti vasút megépítésének története 1890–1906.* Mezőcsát, 1971. 113 l.
- Kiss Elemér: A Kemenesaljai Úttörő Termelőszövetkezet története.* Szombathely, 1972. 157 l.
- Sápi Lajos: Debrecen település- és építéstörténete.* Debrecen, 1972. 121 l.
- Csépányi Dezső: Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935–39.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 207 l.
- Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 199 l.
- Hopp Lajos: A lengyel–magyar hagyományok újjászületése.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 116 l.
- Kamen Kalcsev: A munkásosztály fia.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 287 l.
- Tanulmányok Ráckeve múltjából.** Kiadja az MSZMP Ráckevei Járási Bizottsága és a Ráckevei Járási Tanács V. B. 1972. 285 l.
- Historická Geografie 7. (Výberová bibliografie historické geografie Čech za léta 1961–1970).** Praha, 1971. 396 l.

- Godó Ágnes: Magyarok a jugoszláv népfel-
szabadító háborúban.* Budapest, Zrínyi
Kiadó, 1972. 280 l.
- Bárány Ferenc: A Csongrád megyei forradalmi munkásmozgalom 1925–1929.* Kiadja az MSzMP Csongrád Megyei Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztálya. Szeged, 1972. 60 l.
- Fehér István: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–46 között.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 296 l.
- Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–61.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 258 l.
- Richard B. Pape: Bátorság, légy a társam.* Budapest, Kossuth Kiadó 1972. 276 l.
- Mario D. Fenyo: Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations 1941–44.* New Haven and London, Yale University Press, 1972. 278 l.
- Tokody Gyula–Niederhauser Emil: Németország története.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 388 l.
- Varga Rózsa–Patyí Sándor: A népi írók bibliográfiája.* Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 940 l.
- Pók Lajos: A szecesszió.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 516 l.
- Nagy Miklós: Kemény Zsigmond.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 258 l. (Irodalomtörténeti kiskönyvtár. Magyar írók 7.)
- Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról.** Szerk. Tamás Anna, Weber Antal. Budapest, Kossuth Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1972. 577 l.
- A. I. Pokrskín: Háborús égbolt.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 1972. 365 l.
- Isztoria Vengrii.** Red. T. M. Iszlamov, A. I. Puskas, V. P. Susarin. Moszkva, Izd. Nauka.
1. tom. Red. V. P. Susarin, R. A. Averbuh, T. M. Iszlamov, U. A. Piszarev, M. M. Szmirnov. 1971. 643 l.
 2. tom. Red. T. M. Iszlamov, R. A. Averbuh, U. A. Piszarev, M. M. Szmirin, V. P. Susarin. 1972. 598 l.
 3. tom. A. I. Puskas, I. M. Grancsak, V. A. Krucskov, L. N. Nezsinszkij. 1972. 965 l.
- Források Budapest történetéhez 1910–1945.** Szerk. Szekeres József. Budapest, 1972. 646 l. (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai III.)
- Somogy megye múltjából.** Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1972. 284 l. (Levéltári évkönyv 3.)
- J. Tarle: Napoleon.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 459 l. 7. kiad.
- N. Hartmann: Lételeméleti vizsgálódások.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 660 l. (Gondolkodók)
- Natural philosophy through the 18th century allied topics.** Ed. Allan Ferguson. Taylor–Francis LTD. London. 1972. 164 l.
- Die Aufklärung in Ost- und Südeuropa.** Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen. Hrg. Erna Lesky, Strahinja K. Kostic, etc. Red. Heinz Ischreyt. Wien, Böhlau Verlag, 1972. 239 l.
- Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen.** Hrg. Theodor Schieder. München–Wien, R. Oldenbourg, 1971, 175 l. (Studien zur Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts Bd. 3)
- Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulási utáni történetéből. 1944 dec. – 1948. júl.** Összeáll. Borsos Gábor, Molnár Pál, Vonsik Ilona. Szerk. Molnár Pál. Kiadja a Nógrád Megyei Munkásmozgalmi Múzeum és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Nógrád Megyei Szervezete. (Bp.) 1972. 500 l.
- Marx–Engels–Lenin: A proletár nemzetköziségéről.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 355 l.
- Munkásmozgalomtörténeti lexikon.** Szerk. Vass Henrik, Bassa Endre, Bethlen Oszkár, Farkas Sándor, Kabos Ernő, Vértes Róbert. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 637 l.
- J. Jemnitz: The danger of war and the second International (1911).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 135 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 84.)
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának Története.** B. N. Ponomarjov, V. H. Hvosztov. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 911 l.
- G. Hazai: Das osmanisch–türkische im XVII. Jahrhundert.* Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 498 l.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VII. 28. Terjedelem: 38,85 (A/5) ív

73.73047 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

589

SZÁZADOK

1973 OKT 11

A tartalomból:

Wittman Tibor: A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései (XVI—XVII. század)

Ságvári Ágnes: A magyar kül- és belpolitika néhány összefüggéséről a népi demokratikus forradalom időszakában

**KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNET
OKTATÁS — TÖRTÉNETI IRODALOM
— FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNICA**

Ara: 32,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

1972. 3—4. sz.

- J. Szűcs:* »Nationalität« und »Nationalbewußtsein« im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache. II.
F. Pölöskei: István Tisza's Policy toward the Romanian Nationalities on the Eve of World War I.
M. Szinai: Zur Geschichte der Beziehungen zwischen der Ungarischen Räterepublik und Österreich
J. Mirnics: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung (1941—1944)

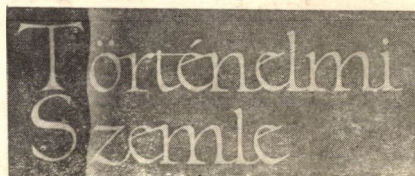
1972. 4. sz.

- Urbán Aladár:* Petőfi Sándor honvédszázados
Kerekes Zoltán: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói (III. rész)
Dombrády Zoltán: A Horthy-hadsereg tábori tüzéségének anyagi-technikai alapota 1940-ben, a háborúba lépés előtti időszakában

PÁRT- TÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1972. 4. sz.

- Nemes Dezso:* Az ellenzék az MSzDP-ben a századforduló után
Erényi Tibor: Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban
Szakács Kálmán: A középparaszt-kérdés és a DÉFOSz 1949-ben
Sipos Péter: Üzemtörténet és munkásmozgalomtörténet
Jemnitz János: Az I. Internacionálé hágai kongresszusa (1872. szept. 2—7.)

1971. 3—4. sz.

- Györffy György:* A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez
Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzója (1531—1534)
Heckenast Gusztáv: Magyarország ipara 1726-ban
Spira György: A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában
Heller Ágnes: A szükségyszerűség árnyékában
Gergely András: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon
Kerekes Lajos: Az Anschluß és a dunai konföderáció alternatívája Otto Bauer külpolitikájában (1918—1919)
Márkus László: A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában
Szinai Miklós: Bethlen politikai rendszeréről

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Következő számunk tartalmából

- Ju. V. Bromlej*: A Szovjetunió nemzeteinek mai fejlődése
Wittman Tibor: A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései (XVI—XVII. század)
Ságvári Ágnes: A magyar kül- és belpolitika néhány összefüggéséről a népi demokratikus forradalom időszakában
Csapodi Csaba: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában
A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1971. január 1.—december 31. Összeállította *V. Windisch Éva*.

E számunk munkatársai

Bartha Antal, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bogyirka Emil* muzeológus (Bp.) — *Dedák Gábor* szakközépiskolai igazgató (Miskolc) — *Érszegi Géza* segédlevéltáros (Országos Levéltár) — *Farkas Márton* kandidátus, a Hadtörténeti Intézet osztályvezetője — *Frank Tibor* tudományos gyakornok (ELTE, Bp.) — *Gergely András*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Gergely Jenő* egyetemi tanárségéd (ELTE, Bp.) — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Hont István* egyetemi hallgató (ELTE, Bp.) — *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Juhász Gyula* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Kálmán Lászlóné*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet Könyvtárának mb. vezetője — *Kenéz Győző* tudományos kutató — *Komjáthy Miklós* kandidátus, főlevéltáros (Országos Levéltár) — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Kristó Gyula* egyetemi tanárségéd (JATE, Szeged) — *Lackó Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP Politikai Főiskolájának rektora — *Niederhauser Emil* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Nyilas Márta* tudományos főmunkatárs (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) — *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orosz István* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója — *Pál Lajos* aspiráns (Bp.) — *Papp János* gimnáziumi tanár (Békéscsaba) — *Pók Attila* egyetemi hallgató (ELTE, Bp.) — *Pritz Pál*, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának főladozója — *Ruff Mihály* egyetemi adjunktus (SOTE, Bp.) — *Solymosi László*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Spira György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Stier Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szakács Kálmán* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szász Zoltán*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Székelgy György* a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szekeres József* kandidátus, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Várady László* kandidátus, tudományos kutató (ELTE, Bp.) — *R. Várkonyi Ágnes*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Zsigmond László* akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51-53.

106. ÉVFOLYAM 1972. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Wütman Tibor**: A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései (XVI–XVII. század) 1293
Ságvári Agnes: A magyar kül- és belpolitika néhány összefüggéséről a népi demokratikus forradalom időszakában 1333

KÖZLEMÉNYEK

- Csapodi Csaba*: Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában . 1369
Stanislaw Russocki: Az európai „előparlamentek” tipológiája 1390

VITA

- Herényi István*: Válasz Kristó Gyula: „Bulcsu nemzetiségének nyári szállása ürügyén” című hozzászólására 1399

TÖRTÉNETOKTATÁS

- Giday Kálmán*: A történelemtanítás a Német Szövetségi Köztársaságban 1403

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások (Ism. *Kőhegyi Mihály*) 1409
Dóka Klóra: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években (Ism. *Spira György*) 1411

<i>Vargyai Gyula</i> : A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. — A katonai közigazgatás és az ellenforradalmi állam keletkezése (Ism. <i>Ruszoly József</i>)	1414
<i>Szakács Sándor</i> : Allami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945—1948 (Ism. <i>Borsi Emil</i>)	1418
<i>N. Ja. Ejdelman</i> : Lunyin — <i>E. L. Rudnyickaja</i> : N. P. Ogarjov v ruszskom revoljucionnom dvizsenyije (Ism. <i>Kun Miklós</i>)	1421
Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	1423
Az angol munkásmozgalom az első világháború éveiben. <i>Robert Dowse</i> : Left in the centre. The Independent Labour Party 1893—1940 — <i>Siegfried Büniger</i> : Die sozialistische Antikriegsbewegung in Grossbritannien 1914—1917 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1427
A Szlovák Tanácsköztársaság dokumentumai (Ism. <i>Gyivicsán Anna</i>)	1431
<i>Kis Aladár</i> : Az olasz fasizmus története (Ism. <i>Sávoly Mária</i>)	1433
<i>Wolfram Fischer</i> : Deutsche Wirtschaftspolitik 1918—1945 (Ism. <i>Ránki György</i>)	1437
<i>Tardy Lajos</i> : Régi magyar követjárások a Keleten (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1439
Tanulmányok Tolna megye történetéből (Ism. <i>Degré Alajos</i>)	1440
Forrásszemelvények a magyar hazafias és honvédó hagyományok történetéből (Ism. <i>Simon Gyula</i>)	1444
<i>Gergely Pál</i> : A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyron sorsa (Ism. <i>Boros Zsuzsanna</i>)	1447

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

V. L. Jegorov: Az Aranyhorda közigazgatási és államrendszere 1449; *Henryk Hinz*: A lengyel felvilágosodás filozófiája — a modern lengyel gondolkodás előzményei 1450; *D. J. Rowe*: Néhány gondolat a chartizmus Tynevidéki történetéhez 1452; *Mary Davis*: Az I. Internacionálé előfutárai — a Testvéri Demokraták 1453; *Stanley Hutchins*: Menekült kommünárok Nagy-Britanniában 1454; *Jacques Julliard*: Fernand Pelloutier és a szindikalista direkt akció kezdetei 1456; *A. P. Korelin*: Az orosz nemesség és rendi szervezete (1861—1904) 1457; *A. V. Rajkov*: Az indiai nemzeti forradalmárok és a marxizmus (1920—1930-as évek) 1458; A Dél-Afriakai Kommunista Párt 1921—1971 1460; *Bányai László*: A MADOSz szerepe az antifasiszta erők egyesítésében (1933—1937) 1462; *Richard W. Steele*: A közvélemény előkészítése a háborúra: kísérletek egy országos propagandaszervezet megteremtésére, 1940—1941 1464; *V. Sz. Parszadanova*: Politikai küzdelmek a lengyel parasztmozgalomban (1945—1949) 1465.

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	1468
A Magyar-Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 10. ülésszaka (<i>Niederhauser Emil</i>)	1469

Konferencia Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődéséről a két világháború között (<i>Ránki György</i>)	1473
A 6. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus	1480
Budapest száz éve. Centenárium kiállítás a Budapest Történeti Múzeumban (<i>Gellériné Lázár Márta</i>)	1481
Pályázati felhívás	1486

TANULMÁNYOK

Wittman Tibor:

A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései (XVI—XVII. század)

Az amerikai indián civilizációk termelési módja

Az Amerika felfedezését követő évszázadok fantázia-szülte elméleteitől a norvég Thor Heyerdahl sportteljesítménynek is kiváló kísérletéig a figyelmet elsősorban az indiánok származása és nyelve kötötte le. Viszonylag méltó megbecsülést kaptak az indián „magas kultúrák” egyes problémái (maya írás, az indián nyelvek és művészetek stb.), de nagyon elhanyagolt terület maradt az amerikai őstársadalmak szerkezeti vizsgálata.¹ Hogy a történet-tudomány kezd kimozdulni a múlt században Prescottt és mások által formált sablonokból, és túljutott a századunkra oly jellemző modernizáción, amely a szocialista politika és az indián őskommunizmus közös ismérveit hangsúlyozta, az nagyrészt két körülménynek köszönhető: egyrészt az archeológia és gazdaságtörténeti kutatások új eredményeinek, nem utolsósorban a marxista történeti felfogás gazdagodásának.

Ma már tisztázottnak lehet tekinteni, hogy az i. e. 7. évezredben az amerikai kontinensen olyan klimatikus változások következtek be, amelyek a nagy emlősök kipusztulását vonták maguk után.² Sok vita után, amelyek főleg Gordon Childe „neolit forradalom”-konceptiója körül bontakoztak ki, tisztázódott, hogy az Újvilágban legalább négy helyen korán kifejlődött a földművelés: a perui partok, Dél-Közép-Mexikó, Észak-Kelét-Mexikó és a mai Egyesült Államok délnyugati részén. Mac Neish kimutatta azt is, hogy Peruban a földművelés már az i. e. 4000 táján, Mexikó déli területein 7000 körül létezett. Noha a lakosság ellátásának legfőbb forrása továbbra is a halászat és vadászat maradt, a földművelés fokozatosan, lassan utat tört magának. Ily módon nem „neolit forradalomról”, hanem neolit „fejlődésről” lehet beszélni.³

Az Óvilágtól eltérően az amerikai földművelést az jellemezte, hogy hiányzott az állattenyésztéssel való szoros kapcsolata, mivel nem voltak igavonó állatok, és Peru kivételével az állati trágya sem állhatott a földművelők rendelkezésére. Ismeretes az eke hiánya. Mindebből mégsem lehet olyan következtetésre jutni, hogy az amerikai földművelés primitív volt, noha az óvilági

¹ A kérdésekről általános tájékoztatást ad *D. E. Ibarra Grasso*: *Introducción a la americanística. Crítica y Teoría*. Cochabamba. 1967. A magyar közönség számára tájékoztatást ad, ugyanakkor kissé maga is a romantikus megközelítési mód kifejezője *Miloslav Stingl*: *Indiánok tomahawk nélkül*. Budapest 1970. Tudományos megközelítést ad *Ágh Attila*: *Az amerikai prekolumbián civilizációk termelési módja*. Világosság, 1971 április.

² *José Alcina Franch*: *Manual de Arqueología Americana*. Madrid 1965.

³ *The Origins of American Agriculture*. *Antiquity*, 1965, July. Vö. *V. Gordon Childe*: *A civilizáció bölcsője*. Budapest 1959. 43. l. stb.

magasabb színvonalához nem fér kétség. Egy földművelő gazdaság, amely olyan sűrű népességet el tudott tartani, mint amilyen a hódítás előtti Amerikában élt, nem lehetett kezdetleges. Egyesek 80-100 millióra becsülik a Kolumbusz előtti Amerika indián lakosságát, Tenochtitlan, az aztékok fővárosa mintegy 300 000 lakosú óriási település volt.

Közép-Amerikának és az Andok vidékének az ekés gabonatermelés hiánya ellenére is intenzív mezőgazdasága volt a spanyol hódítást megelőző időkben. Számolni kell azzal, hogy e területek *talaja* termékenyebb volt, mint a mélyebben fekvő trópusi vidékek hamar kimerülő földje. Ugyanakkor minden feltétele megvolt, hogy e magas fennsíkok hozzájuthassanak a kívánatos nedvességhez. Figyelembe kell venni az élelmezés alapjául szolgáló *kukorica és burgonya nagy és gyors hozamát*. Egy három tagú család Közép-Amerika fennsíkain 120 nap alatt megtermelte kukoricaszükségletének kétszeresét. Egy kínai rizstermelő parasztnak vagy egy európai gabonatermelő földművesnek ehhez több idő kellett. Végül nem szabad elfelejteni, hogy e fennsíki társadalmak számára az élelmiszereket maga a természet, a magaslati klíma *konzerválta*. Példa erre a fagyon és napon konzervált andesi burgonya, a chuño, amely még ma is a néptáplálkozás nélkülözhetetlen kelléke.⁴

Mindezek a körülmények nemcsak azt tették lehetővé, hogy kis földterületen nagyobb népesség meg tudjon élni, hanem a parasztot mint élelmiszertermelőt sok munkától mentesítették, ezért az állam nagyobb mértékben használhatta munkaerejét és idejét katonai célokra, mint az európai társadalmakban. Ezúttal figyelmen kívül hagyhatjuk a magaslati klímának az emberi szervezetre és magatartásmódra gyakorolt hatását, amelyről az irodalom annyit vitatkozott és vitatkozik. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy hazánkfia, Szenger Ede orvos, aki egy évtizedet töltött Mexikóban, külön könyvet (1877) szentelt a magaslat biológiai következményeinek, és az egyik mexikói szerző nyomán arra a megállapításra jut, hogy „a régi aztékok bátrak és civilizáltak, de nem voltak erőteljesek”, utalva ezzel a magaslat szívósságra, önfegyelmre nevelő hatására.⁵

Mind Közép-Amerikában, mind az Andokban a terület *kis hánvada alkalmas a földművelésre*, és mindkét helyen a kevés eső miatt szükség volt és van mesterséges *öntözésre*. Különösen Peruban és Bolíviában kellett a partvidéknek a hegyekből lefolyó patakokat, folyókat hasznosítani, mivel itt kevesebb az eső, mint Mexikó alacsonyabb vidékein. Az Andokból *lezúduló* vizek szabályozására nagy öntöző művekre volt szükség, a közösségi munkaszervezetnek hatékonyabban kellett működnie, mint Mexikóban, ahol általában kisebb közösségek is elvégezhették az öntözést.

Noha az *Andok térségét nem lehet olyan termékenynek minősíteni, mint Közép-Amerikát, a természet egy különös ajándékkal kárpótolta a perui – bolíviai civilizációkat. A láma,* alpaka nemcsak az öltözködés és táplálkozás fontos forrása volt, hanem igen hasznos szállítóeszköz is, amely *könnyűvé tette* a magasfennsíkok és az alacsonyabb vidékek (perui partvidék, bolíviai

⁴ Friedrich Katz: Vorkolumbische Kulturen. Die grossen Reiche des alten Amerika. München 1969. 58–59. l. William T. Sanders és John V. Murra ekológiai kutatásainak eredményei itt összefoglalva.

⁵ Szenger Ede: Mexico felvidéke. Budapest 1877. 275. l. A táplálkozás problémáiról F. Braudel: Civilisation matérielle et capitalisme (XVe–XVIIIe siècle). Tome 1. Paris 1967. 122–126. l. Andok vonatkozásában A. Sacchetti, Journal de la Société des Américanistes 1964. 9–83. l.

Yungas) közti érintkezést. Ezzel szemben Mexikóban a magas és alacsony térségek sokkal nehezebben érintkeztek egymással, csak a Yucatan egyes részein volt jobb a helyzet. Érthetően a perui - bolíviai kultúrák közti érintkezés, kereskedelem és a stílushatások sokkal jelentősebbek voltak, mint Mexikóban. Ennek következtében minden politikai koncentráció könnyebben ment végbe az Andokban.

Két alapvetően fontos kérdéshez érkeztünk el: az öntözés szerepéhez és a különböző fejlettségi szintű indián társadalmak, kultúrák érintkezésének, kölcsönhatásának eddig kevésbé vizsgált kérdéséhez.

Először Marx figyelte meg, hogy az ázsiai társadalmakban a közösségi kapcsolatok kialakításában és fenntartásában az öntözés megkövetelte munkaszervezet döntő szerepet kapott. Ismeretes, hogy ezt a tényezőt Karl A. Wittfogel abszolutizálta és megtette a „keleti despotizmus” magyarázó elvévé.⁶ Mind a mexikói chinampa-rendszer (mesterséges szigetek), mind a perui teraszos öntözés kétségtelenül jelentős tényező volt az azték és inka társadalmi és állami rendszer fejlődésében, de a faluközösség konzerválódása abban a trópusi maya társadalomban is megfigyelhető, amelyben az öntözés és a vele kapcsolatos munkaszervezet nem játszott meghatározó szerepet.⁷ Az öntözés csak egyik összetevője volt az indián társadalmaknak, és csak másokkal együtt teszi érthetővé a fejlődés sajátos dinamikáját.

Hogy milyen tényezők összjátékáról van szó, azt legjobban akkor értjük meg, ha az azték és inka államiség gazdasági és társadalmi hátterét vizsgáljuk. Tudvalevő, hogy sem az aztékokat, de főleg az inkákat nem lehet primér társadalomnak tekinteni, ezek több korábbi indián törzs és kultúra leigázásával és összefogásával építettek ki birodalmakat. Helyesen veszi észre Marx, hogy „az a közös termelés és köztulajdon, amely pl. Peruban előfordul, nyilvánvalóan másodlagos forma: hódító törzsek hozták be és vitték át, amelyek saját maguknál a köztulajdon és közös termelés régi egyszerűbb formáját ismerték, ahogyan az Indiában és a szlávoknál előfordul.”⁸ Másutt is hangsúlyozza a peruiaknak az indiaiaknál „mesterségesebben kifejlődött kommunizmusát”, ami nyilvánvalóan a hódítás szerepére tett célzás.⁹

A perui - bolíviai inka birodalom történeti megítélése a legújabb időkig két szélsőség között ingadozott. Egvrészt egy absztrakt és modernizálásra alkalmas „kommunizmus” mintaképe lebegett a kutatók (Baudin, Pozo stb.) szeme előtt, másrészt a despotizmus nyert kiemelést az inka állam vizsgálatában.¹⁰ Vannak, akik „inka rendi államról” beszélnek, amikor bírálják a kommunizmus-elméletet.¹¹ A kiváló perui marxista teoretikus, José Carlos Mariátegui nem lát ~~szerepet~~ a közösségi társadalmi szervezet és a despotikus államrend között, de a kérdés mély elemzésébe nem bocsátkozik.¹²

⁶ Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power. New Haven 1964. Árnnyaltabban fogalmaz Barbara J. Price: Prehispanic Irrigation Agriculture in Nuclear America. Latin American Research Review, VI. 3. 1971. 3–60. l.

⁷ Világtörténet IV. köt. Budapest 1963. 61. l.

⁸ A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Budapest 1963. 25. l.

⁹ A tőke III. Budapest 1951. 948. l.

¹⁰ Louis Baudin: L'empire socialiste des Incas. Paris 1938. Castro Pozo: Del ayllu al cooperativismo socialista. Lima 1936.

¹¹ Horst Nachtigall: Der Ständestaat der peruanischen Inkas. Saeculum, XV. 1. 1964. 18–28. l.

¹² Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana. Santiago de Chile 1955. Vö. Robert Paris: José Carlos Mariátegui et le modèle du „communisme” inca. Annales, 1966. 1065–1072. l.

Valójában nem ezek a főkérdések az inka és azték társadalom szerkezetének közelebbi meghatározásában. A földművelés elért színvonala elégséges volt ahhoz, hogy a kialakuló uralkodó osztályok a többlettermék elsajátításával egy viszonylag erős erőszakszervezetet hozzanak létre. A fejlettség adott fókán a kialakult államszervezet és a vele kapcsolatos hódítás döntően hatott vissza a társadalom tagozódására, az osztályok és rétegek egymáshoz való viszonyára, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ezek az engelsi kategória szerinti „barbár” államok milyen fontos szerepet tölthettek be a gazdasági élet szervezésében, irányításában. Ami ennél fontosabb: az állam létrejötte és fejlődése alig választható el az aztékok és inkák hódításaitól, és a hódítók, hódítottak egymás mellett élésének módozataitól. Ezek észrevehetően különböztek egymástól Mexikóban és Peruban. *perui mudiq adatok fordítottak nélkül*

Az inkák fejletlenebbek voltak a meghódítottakkal szemben, míg az aztékok, a mexikói fennsík hármastörzsszövetségének társadalmi lényegesen fejlettebb, mint az itt talált törzsek, és ezért nem is volt szükség velük szemben egy erős központosító, integráló politikára. Ámde ugyanakkor az is tény, hogy az aztékok a nyersanyagszegény fennsík uralmát képviselték a gazdag alacsonyabb síkvidékek felett, míg az Andokban mind a fennsíkok, mind a völgyvidékek és a tengerpart egyaránt gazdagok voltak (gyapot, kukorica, koka). Míg az aztékok nem adhattak semmit az alacsonyabb területeknek, nem ez a helyzet az inkáknál. Az eddigi elképzelésektől eltérően az inka birodalmat nem csupán a pusztai erőszak tartotta fenn, hanem a különböző klimatikus zónák közti elosztási, közvetítő funkció is.¹³ Az inka törzs, amely mint uralkodó osztály telepedett rá a meghódítottakra, magára vállalta az áruk cseréjét és a termelési módszerek elterjesztését. A meghódított területen hagyott inka telepések, a mitimae-k (mitimacunák) nemcsak ellenőrző funkciót tölthettek be, hanem megtanították az alávetett törzseket az öntözésre, a lámatenyésztésre stb. Az öntözés az inka uralom rövid időszakában vált általánossá. Az állam gazdasági szervező tevékenysége és a telepések rendszere feleslegessé tette külön kereskedő réteg kialakulását. E korai „kolonizációk”, valamint a lámákkal lebonyolított szállítás és a meghódított népek gazdasági megszervezése mellett az államilag irányított öntözési rendszer csak egyik oka volt annak, hogy az inkáknál nem voltak ellátási nehézségek és a kollektív munka arra is alkalmas volt, hogy az öregekről, árvákról stb. gondoskodás történjék.¹⁴ Az inkáknál a hadsereget az állami tartalékból tartották fenn, míg az aztékok más törzsek faluinak kárára, azok sarcolásával, fosztogatásával elégitették ki, növelve ezzel is az elégedetlenséget, a törzsközi feszültséget.

Meglehetősen nagyok a különbségek az azték és az inka állam között, ezek egyben a hódítók és hódítottak koegzisztenciája közti eltéréseket is jelentik. Az inkák a hódítás után a leigázottak adóit hosszú tanulmányozás után állapították meg, és később sem változtatták meg. Az aztékok által követelt adók önkényesek voltak és változtak. Míg az inkák csak munkában követelték meg ezeket, az aztékok természetben, ami a kizsákmányolás terhésségét nagyban növelte. Helyes H. Gerol megállapítása: „Az inkák népének a közterhek-

¹³ E klimatikus zónákról perui viszonylatban *Emilio Romero*: Geografía Económica del Perú. 3. ed. Lima 1953. 188–189. l. Bolíviai vonatkozásban *Alipio Valencia Vega*: Geopolítica de Bolivia. La Paz 1965. 231–237. l. *Hernán Castillo Ardiles*: Consideraciones sobre el concepto de área cultural. Revista del Instituto de Sociología Boliviana. Sucre 1968. N. 7. 53–63. l.

¹⁴ *F. Katz* i. m. 592–595. l.

hez való hozzájárulása nem nevezhető mai felfogás szerint adónak, hanem a társadalmi munka felosztásának.¹⁵ Tovább lehet folytatni: az inkák a hadifoglyokat haza küldték, míg az aztékok feláldozták isteneiknek. Az inkák a meghódítottakat katonai célokra is felhasználták, ezek hidakat, utakat, rakttarakat készítettek. Innen van, hogyan az inka birodalom katonailag szervezettebb az aztéknál, noha az inka katona elsősorban paraszt volt. Ugyanakkor azonban, mivel az azték katona sokkal gyakorlottabb, „főfoglalkozású” harcos, éppen ezért sokkal eredményesebben szállt szembe a spanyolokkal, mint az Andok parasztkatonája. A militarizált azték birodalmat viszont a hódítók és hódítottak közti nagy feszültségek ítélték vereségre a spanyolokkal szemben, akik sikerrel használták ki ezeket az ellentéteket.¹⁶

Az inka állam kialakuló uralkodó osztálya inkább volt tisztviselő mint katona, szemben az aztékkal, és nála jobban függött a központi hatalomtól. Az inka nemesség zártabb volt, és nem idegeníthette el javait. Ami a dolgozókat illeti, a déli Andesekben ezek 1%-a volt személyileg függő viszonyban, míg az aztékoknál 30%, nem számítva az 5% rabszolgát.¹⁷ A két indián civilizáció társadalmi között van még egy lényeges különbség, amely szintén a meghódított népekhez való kapcsolatra vezethető vissza. Ismeretes, hogy az inkák hatalmas áttelepítéseket hajtottak végre a hódítás után, ami a meghódítottak, azaz az alávetett osztály átszervezését, a préinka közösségek meggyengítését vont maga után. Ilyen áttelepítésekre nem került sor az azték birodalomban. Amikor a spanyolok a hódítás után hasonlókat hajtottak végre, ez az Andok térségében részben az inka módszer folytatásának tűnt, Közép-Amerikában viszont új jelenségnek számított.

Nemcsak jelentős szerkezeti különbségek állapíthatók meg az azték és inka hódítók - hódítottak kettősség vonatkozásában, hanem az is, hogy az inca áttelepítő politika az első példa volt Amerika népeinek történetében, amikor fejlettebb társadalmakat egy primitívebb hódító erőszakkal vetett vissza a korábbi, archaikusnak jellemezhető fejlődési szakaszba, tartósítva a faluközösségi rendszert. A kecsua nyelvű hódítók terjeszkedése egyben az első rearchaizáció volt az amerikai társadalomfejlődésben.

Noha nagyok voltak az azték és inka társadalom és állam közti eltérések, alapjában közös gazdasági, földrajzi, ökológiai stb. tényezők határozták meg. Mindkettőt az ítélte hanyatlásra, hogy a termelési szint adott fokán az uralkodó osztály szükségletei egyre kevésbé nyertek kielégítést, a hódítás lehetőségei pedig, mint felfrissülési források, lezárultak. A termelés fokozása és a mezőgazdaság fejlesztése az igásállat, kerék, trágyázás, eke hiányában elképzelhetetlen volt. Így azután hiába kezdődött meg az ipar kiválása a mezőgazdaságból, ez nem jelenthette az árutermelés és pénzgazdaság fejlődésnek indulását. Találkozik Marx megállapítása, aki szerint „léteznek nagyon fejlett, de történelmileg mégis éretlenebb társadalmi formák, amelyekben a gazdaság legmagasabb formái, például kooperáció, fejlett munkamegosztás stb. megvannak anélkül, hogy bármilyen pénz léteznék bennük, például Peruban”.¹⁸

¹⁵ Inkák tündöklése és bukása. Budapest 1965. 291. l.

¹⁶ A vereség okairól felszines magyarázatot ad *Calos Samayoa Chinchilla: Causas de las derrotas indígenas durante la conquista.* Estudios Americanos. Nums. 98–99. 1959. 245–260. l.

¹⁷ *F. Katz:* i. m. 589. l.

¹⁸ Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Budapest 1951. 28. l.

Nyilvánvaló, hogy visszafelé, az ősközösség felé tekintve az amerikai faluközösségek sok hasonlóságot mutatnak a szláv, germán stb. közösségi formákkal, de jövőjük, lehetőségeik szempontjából alapján különböznek azoktól. Marx az amerikai közösségi társadalmakat félreérthetetlenül ahhoz a fejlődési típushoz sorolja, amelyet „ázsiai földformának”, „keleti despotizmusnak” nevez. Ezen belül a közösségi tulajdon különböző formákban jelenik meg: „vagy úgy, hogy a kis községek egymástól függetlenül vegetálnak egymás mellett . . . vagy pedig az egység kiterjedhet arra, hogy magát a munkát is közösen végzik, ez valóságos rendszer lehet, mint Mexikóban, Peruban különösen . . .”¹⁹

A közösségi tulajdon mellett létező magánbirtoklás egyik történelmi változójáról van itt szó.²⁰ „Az ázsiai formában (legalábbis az ott uralkodó formában) az egyes embernek nincs tulajdona, csak birtoka.”²¹ Ennek a formának szerinte éppen az a sajátossága, „hogy az egyes nem önállósul a községgel szemben”. Ez az egyik oka annak, hogy szívósabban ellenáll az őt bomlasztó tényezőknek, mint a germán forma. A másik ok: „megvan a termelés önellátó köre, földművelés és kézművesség egysége stb.”²² Az amerikai forma szintén a „legszívesebb” közösségi, törzsi társadalmakhoz tartozik, és felbonthatóságának nehezségét többek között éppen a munka közös végzése, a kollektív állam által irányított munkaszervezet húzza alá.

A megvizsgált két indián társadalom közül még ezen a körön belül is az inka bizonyult ellenállóbbnak, ha tetszik, merevebbnek, archaikusabbnak. Itt nem létezett a magántulajdon irányában ösztönzést adó kereskedő osztály, a vagyoni különbségek kisebbek voltak és nagyobb volt az állam közösséget konzerváló ereje. Sokat elárul az is, hogy Peruban nem volt a rabszolgaságnak semmilyen fajtája. Marx megállapítja: „minthogy az ázsiai formában az egyes soha nem lesz tulajdonos, hanem csak birtokos, alapján véve ő maga a tulajdona, a rabszolgája annak, akiben a község egysége létezik, és a rabszolgaság itt sem a munka feltételeit nem szünteti meg, sem a lényeges viszonyt nem módosítja.”²³ Peruban a „község egysége” az Inkában, a mindenható fejedelemben létezett, Mexikóban a cacique töltött be hasonló szerepet.²⁴

Amint láttuk, a különböző földrajzi és egyéb tényezők következtében az inka birodalom önellátó volt, jobban befelől fordult, mint az azték állam, ami szintén kiemeli statikus jellegét. Hogy ezt az inka társadalom a spanyol korszakban is jobban megőrizhette, annak okait már érintettük, amikor a birodalom társadalmi és politikai integrálódásának összefüggéseit tárgyaltuk. Marx a törzsi társadalmak gazdasági életét meghatározó erők közül kiemeli az éghajlatot, a föld fizikai tulajdonságait, kiaknázásának fizikai feltételeit és „az ellenséges, illetve szomszédos törzsekhez való viszonyt”.²⁵ Másutt kiemeli, hogy az ázsiai formában a „bódítás nem olyan szükségszerű feltétel, mint ott, ahol a földtulajdon, a földművelés kizárólagosan uralkodó”.²⁶ Amint láttuk,

¹⁹ A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 9—10. l.

²⁰ Ezekről uo. 13. l.

²¹ Uo. 17. l. Vö. *Tőkei Ferenc*: A társadalmi formák elméletéhez. Budapest 1971. 80—96. l.

²² A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 20. l.

²³ Uo. 28. l.

²⁴ Vö. *H. Bamford Parkes*: A History of Mexico. London 1962. 19. l.

²⁵ A tőkés termelés előtti tulajdonformák, 20. l.

²⁶ Uo. 28. l.

az aztékoknál és inkáknál sem a folyamatos hódítás, hanem inkább „az ellenes, illetve szomszédos törzsekhez való viszony” volt a meghatározó, ez magyarázza a két birodalom közti különbségeket is. E kérdés vizsgálata nem nélkülözhető az „ázsiai termelőmód” kutatásában sem²⁷.

Az azték és inka társadalom kapcsolatai a nem meghódított szomszédos törzsekkel (guarani, araukán stb.), amelyek a fejlődés alacsonyabb szintjén álltak, nem eléggé tisztázottak, de a kutatás eleve nem járhat nagyobb meglepetéssel. A két törzsterület, az inka és az azték birodalom között volt bizonyos, egyes közbeékelt törzsek útján végbement gazdasági ozmózis, de ez csak szimbolikusnak tekinthető, egyes termelvények eljutottak délről északra, mások északról délre. Olyan távolsági kereskedelem a különböző törzsek, törzsszövetségek között, mint amilyenről Áfrikában tudunk, Amerikában nem volt.²⁸ Ennek magyarázata elsősorban a földrajzi körülményekben, a Kordillerák, Andok és tengerek emelte akadályokban, azaz a közlekedési nehézségekben rejlik. Ezek a mai napig döntően befolyásolják a latin-amerikai társadalmak lehetőségeit. A tárgyalt korszakban nagyban hozzájárultak a közéleti tulajdon és munkaszervezet tartósításához. Változást ebben a tekintetben a spanyol és portugál hódítás idézett elő.

A spanyol feudalizmus mint a gyarmatosítás bázisa

Az Új- és Óvilág érintkezése a conquistát (hódítás) követő időszakban a vitás és nem tisztázott kérdések egész sorát veti fel. Ennek nagyrészt az az oka, hogy a történetírás sem az indián társadalmak, sem a spanyol (és portugál) feudalizmus fejlődéstörvényeit nem ábrázolja egyértelműen, illetve nem ismeri őket. Áll ez elsősorban a spanyol feudalizmusra, még pontosabban a középkori kasztíliai társadalomra és a Kasztíliára alapozott központosításra.

Az anyaország és a gyarmatok között az egyedüli közvetítő Kasztília és a hozzá tartozó Andalúzia volt, a fejlettebb Katalónia és más peremtartományok (Baskföld stb.) csak a gyarmati rendszer hanyatlásának idején kapcsolódtak bele az amerikai forgalomba. Igaz, hogy Katalónia, amely az Aragon Királyság részét alkotta, a felfedezések idején hanyatló szakaszban volt, de sokkal magasabb kereskedelmi és ipari szintről hanyatlott vissza, mint amelyet Kasztília el tudott érni, és még így is sok árut szállított a XVI. században Kasztíliának, amely azokat Amerikába irányította.¹ A spanyol király *mint Kasztília uralkodója* adta Kolumbusznak a felfedezendő földekre vonatkozó előjogokat, ami eleve Kasztíliára korlátozta az Amerikával való érintkezést. A spanyol monarchia az Újvilágot mintegy saját patrimoniumának tekintette. Ennek figyelembe vételével hangsúlyozzák egyesek a spanyol feudális állam (patrimonialis) jellegét.²

Ami a kifejezés jogi oldalát illeti, a patrimonium, azaz a külön királyi magánbirtok rendszere a XII. század második feléig létezett, ezután az uralomra kerülő római jog elmosta a magán- és koronabirtokok közti különbsé-

²⁷ Vö. *Tőkei Ferenc*: Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Budapest 1965. *Wittman Tibor*: Egyetemes történet 1500–1789. (Egyetemi jegyzet). Budapest 1968. 226. l. (A földművelő és nomád társadalmak közti kiegyenlítődési folyamatokról.)

²⁸ Vö. *Agh Attila*: Afrikai termelési mód? Valóság. 1969. 10.

¹ *Pierre Vilar*: La Catalogne dans l'Espagne moderne. Paris 1962. I. 544–545. l.

² *Stanley J.—Barbara H. Stein*: The Colonial Heritage of Latin America. Essays on Economic Dependence in Perspective. New York 1970. 14, 70. l.

geket, és kialakította az egységes regalia-koncepciót, amely igen kiterjedt regálé-jogokat biztosított az uralkodónak Kasztíliában. Ezek érvényesültek az Újvilágban is a földek tulajdona, a bányáötöd (quinto) stb. formájában.³ Hogy e regalismo szélesebb összefüggései érthetőek legyenek, szükséges pillantást vetni a még szinte ismeretlen kasztíliai feudalizmus egyes vonásaira.

A mediterrán feudalizmust általában az jellemezte, hogy a barbár hódítók nem voltak számbeli fölényben a romanizált rabszolgatársadalommal szemben és a földek felosztása a hódítók és hódítottak között a kisparaszti tulajdon kialakulásának kedvezett, míg a germán földközösségek elgyengültek (a római jog is segítette a közösségek bomlasztásában). A rabszolga és a kolonus szerepe a Földközi-tenger vidékén nagyobb volt, mint a tisztán barbár alapokon fejlődő germán társadalmak feudalizálódásában. Külön ki kell emelni a városokat mint az egyik legfontosabb késő-római örökséget.⁴ Claudio Sánchez Albornoz szerint a születő hispániai feudalizmus színvonala nem maradt el a franciaországitól.⁵

Az arab hódítás és következményei lényeges eltéréseket eredményeztek a többi mediterrán, elsősorban az itáliai feudalizmus fejlődési irányától. Az itteni kolonusok számára az Iszlám a függőségtől való megszabadulást is jelentette, és még jobban siettetette a paraszti parcellagazdaság és a bérleti rendszer (aparcería) elterjedését, nemkevésbé az urbanizációt (Córdoba 250 000, Toledo 37 000 lakos, míg Párizs nem több mint 20 000). Míg egyrészt az agrárviszonyok mediterrán vonásai megerősödtek az arab uralom idején, ugyanakkor a római eredetű latifundiumok egy része érintetlen maradt.

Az arab uralomnál is jobban fokozta a sajátosságokat az évszázadokra elhúzódó felszabadító küzdelem, a keresztes háborúk eszmei köntösében vívott reconquista. Már a IX. században szilárd arabellenes védelmi zóna alakult ki az északi keresztény területeken, ahol a XII. századig kialakult a vizigót formavilágot felhasználó új típusú feudalizmus, melynek főbb ismérveit az észak-dél irányú visszatelepítés, a repoblación és az arabok elleni háború határozta meg. Ez ad magyarázatot arra, amit fentebb a regalismo kifejezéssel jeleztünk: a visszafoglalt földek birtokbavétele, a presura, majd később a repartimiento az uralkodó engedélyével történt.⁶ Vonatkozik ez mind az egyéni, mind a közösségi földektokra egyaránt. Az utóbbi, a behetría ilyen értelmű függőségét a központi hatalomtól ki kell emelni, mivel a történeti irodalomban eddig főleg azt a vonását hangsúlyozták, hogy bizonyos mozgásszabadságot és előnyöket jelentett a közösségbe tömörült parasztnak.⁷

A visszafoglalt területeken adományozott földek, a repartimiento-rendszer még akkor is magába foglalta a koronától való függést, ha az adománybirtokok osztását a központi hatalom átruházta a városokra, amelyek aktív részt vállaltak a Reconquistában, repoblaciónban egyaránt. Az arabok (mórok) elleni hosszú harcok általában megnövelték a katonai és ellátási szempont-

³ José M. Ots Capdequi: El régimen de la tierra en América Española durante el período colonial. Ciudad Trujillo, 1946. 20–28. 1.

⁴ Az eredmények jó összefoglalását adja Z. V. Oudaltzova—E. V. Goutnova: La genèse du féodalisme dans les pays d'Europe. XIIIe Congrès International des Sciences Historiques. Moscou 1970. 8–11. 1.

⁵ En torno a los orígenes del feudalismo. 3. köt. Buenos Aires 1942.

⁶ Jaime Vicens Vives: Manual de historia económica de España. 3. kiadás. Barcelona 1964. 144–146. 1.

⁷ Világtörténet III. kötet. Budapest 1963. 206–207. 1. A behetríáról C. Sánchez Albornoz: Las Behetrías. Anuario de historia de derecho español. I. 1924.

ból egyaránt nélkülözhetetlen *városok jelentőségét*, ahova a parasztek nagy tömegei költöztek be, és ezért gyorsan felduzzadtak. A reconquista alatt az urbanizáció negatív vonásai domborodtak ki: a város immár nem a fejlődő ipar központja, nem az ipar mezőgazdaságból való kiválásának, a társadalmi munkamegosztásnak az eredménye, hanem *mesterséges politikai, katonai és egyházi konglomerátum*. A kasztíliai ipar szervezete a XV. század végéig a kikristályosodott cérendszer színvonalára sem jut el, a kézműipar termelése messze elmarad a katalán iparétól.⁸

A mezőgazdasági környezetéből mesterségesen kinőtt kasztíliai várost, más körülmények között, de azonos szerkezeti vonásokkal, a XVI. századtól kezdve viszont fogjuk látni az amerikai gyarmatokon, ugyanúgy mint a királyi adománybirtokok rendszerét, a repartimentót, amely a nagybirtokrendszer egyik alapja volt.

Ha azokat a tényezőket akarjuk összegezni, amelyek a kasztíliai gazdaság viszonylagos elmaradottságát magyarázzák, ki kell emelni az alacsony technikai színvonalat és a gazdaság egyoldalú súlypontosodottságát a juhtenyésztés és a gyapjúkivitel felé, amely a koronát kárpótolta az iparból befolyó elmaradt haszonért, ugyanakkor kedvezett a nagybirtok kialakulásának. Ami Kasztília egyes tartományainak a gazdasági életben való részvételét illeti, a legnagyobb lendületet a tengerrel érintkező Baszkföldön és Andalúziában tapasztaljuk, míg Kasztília középső részei (a mesta) meglehetősen mozdulatlanok tűnnek. A baszk és andalúz vezető szerep mind a hajózásban, kereskedelemben, gyarmatosításban, mind a szellemi életben megnyilvánul, nemcsak a XIII–XV. században, hanem a felfedezések után is.

Ami a XIII–XV. századi kasztíliai társadalmat illeti, általánosságban *kevésbé tagozott* volt, és mindkét alaposztálya sokban eltért a Nyugat-Európából jól ismert feudális szerkezettől. Ezt látszik bizonyítani az a reconquista tüzeben megacélosodott katonai kaszt, amivé a kasztíliai nemesség vált. A XIV. századi polgárháborúban az arisztokrácia győztesen került ki a központi hatalommal (I. Péter) szemben, a XV. században a Trastámara dinasztia gyengesége azzal fenyegetett, hogy a központi hatalom szétbomlik és átadja helyét valamiféle „nemesi köztársaságnak”. Mégsem ez történt, a század utolsó két évtizedében a centralizáció gyors előretörése következett be. Milyen okok magyarázzák ezt?

A transzhumáló juhtenyésztés és erős szervezete, a mesta elősegítette a latifundumok kialakulását, de ugyanakkor egyoldalúvá, gazdaságilag sebezhetővé is tette a kasztíliai nemességet, amely nem érdeklődött a földművelés iránt, és az ipar fejlődésében sem volt érdekelt, mint a flamand feudálisok.⁹ Kevésbé vizsgálták a mesta tevékenységét abból a szempontból, hogy hogyan kapcsolta – nem utolsósorban a gyapjúkivitel királyi monopóliuma révén – a juhtenyésztőket a központi hatalom érdekeihez.¹⁰ Ugyanígy alig ismert az

⁸ Jaime Vicens Vives: i. m. 237–240. l.

⁹ T. Wittman: Les Gueux dans les „bonnes villes” de Flandre 1578–1584. Budapest 1969. 35–43. l. stb.

¹⁰ Vö. J. Klein: The Mesta, A Study of Spanish Economic History 1273–1836. Cambridge 1920. Klein bírálatát adja, de csak a nagybirtok–kisbirtok összefüggésében Nyina Mickun: A mesta a XVIII. században. Századok, 1964. 1–2. sz. B. H. Slicher van Bath: De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850). Utrecht, Antwerpen 1960. 185–187. l. A mesta mint királyi jövedelemforrás Wittman Tibor: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. Acta Historica Universitatis Szegediensis. Tomus XV. 1964. 20–24. l.

araboktól visszafoglalt földek királyi jogon történt „szétosztása” (repartimiento, reparto), az ennek nyomán kialakult adománybirtok rendszere; amely egyszerre fejlesztette ki a latifundiumokat (különösen Andalúziában) és kötötte őket a koronához.¹¹

Minden viszontagság ellenére, amelyeken a központi hatalom keresztül ment, a korlátlan jogállású nagybirtok az elsősülött öröklési jogával együtt megszűnik, és X. Alfonz uralmának idejétől a korona egyénileg, kivételes joggal ajándékozza az elsősülöttnek az öröklési jogot. Az így örökölt mayorazgo (nagybirtok) ugyan megőrizte a családi vagyonokat a szétforgácsolástól (még a XX. században is megfigyelhető a XV. századi nagybirtokmegosztás), de nem tépte el a szálakat a koronától.¹² Sőt éppen az figyelhető meg, hogy a XV. század végétől a földesúri illetékek egy része királyi adóvá válik. A „servicio”, a világi és egyházi birtokok jobbágyságra, a behetriákra kivetett állami adó, az 1291 óta az egyházi tizedből lenyesett királyi harmad (tercia de diezmo) és más adófajták világosan mutatják az állami kizsákmányolás előretörését a magánföldesúri és egyházi kizsákmányolással szemben. É kérdés mind a mai napig nincs kielégítően megvilágítva,¹³ annyit azonban tudunk, hogy a királyi adók jegyzékét, az „encabezamientót” nem a földesurak, hanem a falu megfelelő közigazgatási központjának, a nagyvárosnak tisztviselői készítették el. Míg Kasztíliaiban a korona adózási rendszere a falut a városnak rendelte alá, Amerikában az adószedés földesúri jog, sőt kötelesség lett. A különbségnek nem kis jelentősége volt.

Amit a legidősebb testvér a birtokok egy tagban való öröklésével a latifundismo erősítésére tett, a kisebb testvérek, a segundones kiegyenlítették a központi hatalom javára. Ugyanis e birtok nélkül maradt nemesek a közigazgatási tisztségek elnyerése útján szereztek maguknak vagyont, és miközben meggazdagodtak, a királyi államszerveket felduzzasztották, és egy erős, koronától függő hivatali réteget hoztak létre. Erre utal P. Vilar, amikor megjegyzi, hogy a kasztíliai államnak, pontosabban a központi hatalomnak „nagyon széles bázisa volt”, de azt is megállapítja, hogy ez nem volt tartós.¹⁴ Kasztíliaiban a király nem tudott támaszkodni a városokra, sem a szabad parasztság feudális urak elleni harcát nem tudta saját javára kamatoztatni, mint Katalóniában.

Ami a kereskedő patriciátus gyengeségét illeti, Kasztília az egész Földközi-tenger medencéjében kivétel. Igaz, hogy a két tenger felé való nyitottsága fontos szerepet juttatott és fog juttatni neki a gyarmatosítás időszakában, és közvetítő funkciót biztosít számára.¹⁵ De a közvetítő kereskedelem általános dél-európai, Katalóniára kiváltképpen jellemző túlsúlya, amiből sokszor messze-

¹¹ Luis Redonet erről az ellentmondásról nem sokat ír: El latifundio y su formación en la España medieval. Estudios de Historia Social. I. 1949.

¹² J. Vicens Vives: i. m. 226–228. l.

¹³ Fontos forrás a Libro famoso de Behetrias (kiadta Hernández), a Cortes de los antiguos Reinos de León y Castilla (7 köt. Madrid 1861–1903). Vö. Noël Salomon: La campagne de Nouvelle Castille à la fin du XVIe siècle d'après les Relaciones topográficas. Paris 1964. 229–231. l. A régi irodalomból még ma is használható Francisco Gallardo J.: Origen, progreso y estado de las rentas de la Corona de España, su gobierno y administración. Madrid 1865. 7 kötet. Ernesto Mayer: Historia de las instituciones sociales y políticas de España y Portugal durante los siglos VIII a XIV. Madrid 1925–1926. 2 köt. (fordítás).

¹⁴ La Catalogne dans l'Espagne moderne I. 519. l.

¹⁵ Erről Viñas y Mey a Hispania I. számában, 52–71. l., P. Vilar: i. m. 515. l.

menő következtetéseket vonnak le Észak-Európa fejlődése javára,¹⁶ itt nem a pénztőke-akkumuláció formájában jelentkezett. A baszk és andalúziai közvetítő kereskedelem [a flandriai gyapjúexport és a földközi-tengeri forgalom között] főleg a genovai pénztőke terjesztette ki védő szárnyát, genovai kereskedők finanszírozták az andalúziai atlanti-óceáni terjeszkedést is, amelynek fontos állomása volt a Kanári-szigetek gyarmatosítása a XV. század elején. Genova ekkor már elveszítette gyarmatait, és a kasztíliai gyarmatosítás szolgálatába állott.¹⁷ A XIV. századi amerikai gyarmatosítás több módszerét készen kapta a mediterrán gyarmatosítástól, melynek lelke Velence, Genova és részben Katalónia volt. Vonatkozik ez többek között a rabszolgakereskedelmre is, melynek fontosságát a kutatások kezdik felismerni.¹⁸ Kasztíliát a genovai pénztőke Amerika meghódítása után is támogatta, illetve függőségben tartotta és nagymértékben akadályozta a helyi kereskedelmi és banktőke fejlődését.

Ismeretes, hogy Ortega y Gasset szerint Spanyolország egyik legfőbb gyengéje az, hogy alig volt feudalizmusa.¹⁹ E megállapítás magva az a nagy különbség, amely a kasztíliai és a francia, germán típusú feudalizmus között fennáll. Erről A. Ballesteros y Beretta tett érdemleges megfigyelést.²⁰ Ugyanó ad számot egyes társadalmi osztályok és rétegek bonyolult változatairól, egymásba fonódásukról is. Világos tendencia figyelhető meg a XIV. század végétől: a nemesek a városokba tördülnek és a cortes minden tiltakozása ellenére ott közhivatalokat foglalnak el. Egy 1454-es rendelet a nemeseknek a behettriákban való lakását és birtokszerzését tiltja meg.²¹ A nemesi előretörésnek ideológiai alapot a zsidók, mórok kiszorítása és az ezzel összefüggő „vértisztasági” (limpieza de la sangre) elmélet adott. A városok gyenge ipari fejlettsége, egységük hiánya, a XV. század végén megerősödő inkvizíció megpecsételték a városok sorsát, előrevetítették az 1520-ban kitört Comunerós (Comunidades) felkelés vereségét.²² Már korán, XI. Alfonz idején (XIV. sz. első fele) megtört a városi önkormányzat, amikor a polgárok „nyílt gyűlését” megszüntették, és helyette a király által kinevezett regidorok vették át a város ügyeinek legfelső vezetését. A városi magisztrátusok ellenőrzésére a katolikus királyok a XV. század végén rendszeresítették a corregidori intézményt, ami a városi autonómia utolsó maradványait is felszámolta. A corregidorok útján a korona könnyen tudta befolyásolni a városoknak a rendi gyűlésbe, a Cortesbe küldött utasításait, ottani álláspontját, és így módon a városok rendi képviseleti jogai

¹⁶ Vö. *Tókei Ferenc*: Antikvitás és feudalizmus. Budapest 1969. 237. l. Az Észak–Dél elvont és közléről nem vizsgált tipológiája sok apriorizmusnak volt kedvenc példája. Magyar vonatkozásban ismert *Hajnal István* teóriája a déli „racionális” és az északi „szokásszerű” fejlődésről: Az újkor története. Budapest 1936.

¹⁷ *Ch. Verlinden*: Les origines coloniales de la civilisation atlantique. Antécédents et types de structure. Cahiers d'Histoire Mondiale. Vol. I. 1953. oct. 384–392. l. *Uő.*: Sentido de la historia colonial americana. Estudios Americanos. Vol. IV. N. 15. 1952. Sevilla.

¹⁸ *Ch. Verlinden*: L'esclavage dans l'Europe Médiévale. I. Péninsule Ibérique—France. Bruges 1955. A katalán rabszolgakereskedelmre összefoglalóan *J. Vicens Vives*: Manual, 196–198. l.

¹⁹ España invertibrada. 13. kiadás. Madrid 1963. 128–129. l.

²⁰ Historia de España y su influencia en la historia universal. Barcelona 1922. Vol. III. 328. l.

²¹ Uo. 355, 358. l.

²² *Joseph Perez*: Pour une nouvelle interpretation des „Comunidades” de Castille. Bulletin Hispanique LXV. 1963. N. 3–4. 262–263. l.

is a minimumra korlátozódtak.²³ Kasztíliaiban, eltérően Katalóniától és Európa más országaitól, a városok jelentősége rendkívül csekély volt, különösen az 1520-as felkelés leverése után.

Ami a középkori kasztíliai parasztságot illeti, a mi gondolatmenetünk szempontjából azt a nagy különbséget kell kiemelni, ami a gazdasági és jogi helyzete között fennállott, sőt fokozódott a XVI. század végéig. Az általános „labrador” kategória a különböző paraszti kondíciók széles skáláját tartalmazta a gazdag „villano rico”-tól a szegény solariego-ig, de az a közös vonásuk, hogy gazdasági perspektívájuk az áruterelés irányában nagyon korlátozott volt. Különösen áll ez a napszámos munkát végző „jornalerók” tömegeire, akikkel szemben a falusi nemesség és a hatóságok mindig a gazdag paraszttok oldalára álltak.²⁴ A gazdag parasztság gazdasági ereje gyenge volt, semmiképpen nem alkalmas arra, hogy regenerálja a kasztíliai mezőgazdaságot. A solariego paraszttok helyzetét nem ismerjük kielégítően, nagy vonásokban megfelelnek a magyar telkes jobbágyoknak, akik elvileg elhagyhatták földesurukat, de minden vagyonukat ott kellett hagyniok.²⁵ A röghözkötöttség hiánya, a viszonylagos jogi szabadság nem takart olyan értelmű gazdasági haladást, mint az angol freeholder, a francia, flandriai stb. szabad parasztság fejlődése.

Amint látjuk, a gyarmatosítás szempontjából elsőrendű fontosságú kasztíliai feudalizmus furcsa, kivételes, mai napig alig ismert fejlődési variáns. Ha az említett vonásokon kívül számba vesszük a keresztény, mór és zsidó elemek bonyolult együttélését és a kasztíliai arisztokrácia és papság „keresztes háborús” tudatát, elzárkózását, expanzív természetét, könnyen érthetővé válik, miért beszél a polgári tudományosság is „kasztokról” Kasztília esetében. Americo Castro szerint a termékek előállítói „nem alakultak át egy törvényesített társadalmi osztállyá”.²⁶ Juan Goytisolo azt emeli ki, hogy a kasztíliai kultúrában a keresztény – mór – héber elemek együttélése véglegesen a XV. század végén, Kasztília és az Aragon Királyság egyesülésével bomlott meg, az uralkodó kasztíliai katonai és papi „kasztok” kiméletlen harcot hirdettek a mór és zsidó hagyatéka, a mór és converso (áttért zsidó) lakosság és kultúrája ellen.²⁷ Az európai feudális osztályoknál merevebb és hierarchikusabb középkori kasztíliai társadalmat az egyik amerikai kutató „megcsonkított feudális-musznak” minősíti, amelyben a gazdasági életet az átlagnál jobban befolyásolta az állami irányítás, az „interventionism”.²⁸

Figyelmünket a felfedezések és gyarmatosítás előtti Kasztíliára összpontosítottuk. Hogy a XVI. és az azt követő századokban immár másként, vetődtek fel a kérdések, az éppen Amerika visszahatásának, elsősorban a nemesfémnek és a piac kiszélesedésének tulajdonítható. A spanyol „aranykor” és hanyatlás szerteágazó problematikáját nincs módunkban érinteni, de nem is

²³ Roger Bigelow Merriman: The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New. Vol. IV. New York 1962. 425. l.

²⁴ Noël Salomon: La campagne de Nouvelle Castille, 301–302. l.

²⁵ A. Ballesteros y Beretta: Historia de España, III. 358. l.

²⁶ La realiad histórica de España. México 1954. 581. l. A portugál földbirtokra vö. Ch. Verlinden: Quelques aspects de l'histoire de la tessure au Portugal. Recueil de la Société Jean Bodin III. Bruxelles 1938. 231–243.

²⁷ Spanien und die Spanier. Luzern und Frankfurt/M. 1969. 24–33. l.

²⁸ William P. Glade: The Latin American Economies a study of their institutional evolution. New York 1969. 46, 70–82. l.

szükséges annak megvilágítása érdekében, hogy milyen feudalizmust „exportáltak” a spanyolok az Indiákra.²⁹ A XVI. század elejéhez képest a század második felében a Kasztíliaira alapozott spanyol központosság (abszolútizmus) továbbfejlődése és saját lehetőségeinek határaihoz való érkezése figyelhető meg, maga Kasztília pedig a gazdasági és társadalmi stagnálás szakaszába jutott, amelyet már a kortársak hanyatlásnak neveztek.³⁰

Többen hangsúlyozzák, hogy a latin-amerikai társadalom nehézségei mögött a spanyol feudális merkantilizmus vagy merkantilista feudalizmus rendhagyó szerkezeté áll. Mások, így P. Vilar is kiemelik, hogy a gyarmati conquista a reconquista módjára, feudális alapon ment végbe. Vilar szerint a spanyol „imperializmus” annak a feudális társadalomnak „legfelső foka” volt, amelynek lerombolásához nyugaton hozzájárult. 1600 körül a kasztíliai feudalizmus „elérkezik az agóniához anélkül, hogy másvalami a helyébe tudna lépni”.³¹ E mögött a megállapítás mögött az húzódik meg, hogy Kasztília a saját feudalizmusa adta lehetőségeket az amerikai nemesfém segítségével úgy merítette ki a XVI. század végére, hogy nem tudta megérlelni a tőkés viszonyokat. Nem a feudalizmusnak az új társadalom előtti meghátrálásáról, azaz forradalmi válságról, hanem szerkezeti válságról van szó, ami azt is magában rejt, hogy a kasztíliai társadalom nem képes többé magát átalakítani, megrekedt és csak a világpiac későbbi hatásai, a külső tőke behatolása fog változtatni a hosszú pangáson. E „külső” tényezők között fog szerepelni a XVIII. századtól kezdve kibontakozó katalán tőke is.

A szerkezeti válságnak sok földrajzi, klimatikus összetevője is van, de a középkori örökség marad a legmeghatározóbb erő, ennek szerepét fokozta fel az áremelkedésekkel összefüggő agrárkrízis, a gyapjú északra irányuló kivitelének leállítás, a kíméletlen adóprés és az ipar átmeneti fejlődésének megtorpanása.³² A spanyol abszolútizmus legfőbb összetartó erői meglehetősen törekenyek voltak: a tartományok közti egyenlőtlen fejlődés, az amerikai nemesfém és az állam felfokozott külső funkciója, az állandósult háborúskodás. Mindenestre egy tragikus vonás húzódik végig az „aranykor” történetén: az a Spanyolország, amely tengerentúli vállalkozásával megteremtette a tőkés világpiac alapjait, ebből nem élvezett előnyt saját kapitalizmusának kifejlesztésére. A nemesség bizonyos mérvű elpolgáriasodása ezért nem nyújtott kárpótlást.

Miért kell kiemelni, hogy bizonyos módosulásokkal az amerikai gyarmatokra egy feudális társadalom, méghozzá egy fejlődésképtelen, archaikus

²⁹ Vö. *Tibor Wittman*: Apuntes sobre los métodos de investigación de la decadencia castellana (siglos XVI—XVII). Nouvelles Etudes Historiques. Budapest 1965. 243—259. l. A kutatási eredményekről újabban *Hermann Kellenbenz*: The Impact of Growth on Government: the Example of Spain. The Journal of Economic History 1967. 3. A Kanári-szigetek gyarmatosítására, amely Amerika felfedezésének és a Conquistának a nyitánya volt, *Silvio Zavala*: Las Conquistas de Canarias y América. Estudios Indianos, México 1948. Vö. még *F. Morales Padrón*: El comercio canario—americano (siglos XVI, XVII y XVIII). Sevilla 1955. 13—20. l.

³⁰ Vö. összefoglalásomat: II. Fülöp. Budapest 1967.

³¹ Le temps du „Quichotte”. Europe 1956. 9—10. l.

³² Míg alapvető mű *Ramón Carande*: Carlos V y sus banqueros. Az I. köt. az általános gazdasági helyzetről. Madrid 1943. A mezőgazdaságra *N. Salomon* id. művén kívül *José-Gentil da Silva*: En Espagne développement économique subsistance déclin. Paris 1965. Jó összefoglalást ad *J. H. Elliott*: Imperial Spain 1469—1716. London 1963. *J. Lynch*: Spain under the Habsburgs. I. Oxford 1964. Vö. még *Gonzalo Anes*: Las crisis agrarias en la España moderna. Madrid 1970. 92—100. l.

kasztíliai feudalizmus ültetődött át? Volt és tovább él egy olyan felfogás, amely szerint Spanyolország a XVI. században az eredeti tőkefelhalmozást, a kapitalizmust plántálta át Amerikába. E. R. Wolf és A. Gunder Frank a spanyol kereskedelmi kapitalizmus (capitalisme mercantil) importjáról beszél, és a XVII. századot a „klasszikus” kapitalista fejlődés korának jellemzi az amerikai gyarmatokon.³³ R. Stavenhagen a merkantilizmus amerikai behatolását hangsúlyozza.³⁴ Nyilvánvalóan azt a tényt, hogy Spanyolország – főleg az amerikai nemesfém révén – az európai eredeti tőkefelhalmozásban fontos szerepet kapott, hibásan azonosítják magának a spanyol társadalomfejlődésnek a jelle gével, amely nemcsak feudális maradt, hanem archaizálódása miatt nem vált a fejlett nyugati kereskedelmi tőke komoly versenytársává, sőt hanyatlásában maga is ezt segítette. Ebben az értelemben beszélnek Chávez Orozco és A. Lipschutz spanyol „újfeudalizmusról”, amely hozzájárult a nyugati burzsoázia felemelkedéséhez.³⁵

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Gunder Frank nézete be nem vallva vitatkozni akar az apristák tételével, amely szerint az imperializmus importálta a kapitalizmust a feudális Latin-Amerikába. Érthető, ha Haya de la Torre, az APRA vezére erősen hangsúlyozza a feudalizmus konzerválódását a XIX. század eleji függetlenségi háborút követő időszakban.³⁶

Ma még sok a bizonytalanság a kasztíliai feudalizmus sajátos vonásainak megítélésében. Egy azonban világosan leszögezhető: a falú és város viszonya különbözik az angol, flamand, francia stb. fejlődéstől, melyben a kiindulópont a falú, de ugyanakkor a mozgás iránya a falú városiasodása. Ezek a feudalizmust jellemző fő vonások alig találhatók meg az arabok elleni évszázados harcok fő színtereként szereplő Kasztíliában, ahol a falú nem minden esetben volt a közeli város tápláló csatornája, a város pedig csak kevéssé lett a helyi piacok elosztó és irányító központja, az ipar kiemelkedő székhelye. Az árutermelés és -forgalom ösztönzése hiányzott a falvaknak, hanyatlásuk is nagyrészt ezzel magyarázható, nem annyira a fiskális terhekkel, adókkal.³⁷

A feudális társadalmak fejlődésének dinamikáját és perspektíváját a falú, a mezőgazdaság szerkezete határozza meg. Jól jellemzi a város és falú viszonyát Marx az antik, „ázsiai” és feudális társadalmakban: „A klasszikus ókor történelme városok történelme, az ázsiai történelem város és falú bizonyos fajta indifferens egysége (a valóban nagy városok itt csupán fejedelmi táboroknak tekinthetők, mint rárakódás a tulajdonképpeni gazdasági konstrukcióra); a középkor (germán korszak) a faluból indul ki, mint a történelem székhelyétől, a történelem további fejlődése azután város és falú ellentétében mozog.”³⁸ Mit mondhatunk a kasztíliai város és falú kapcsolatairól?

³³ A. Gunder Frank: Capitalisme et sous-développement en Amérique latine. Paris 1968. 44–48, 120–122. I. Gunder Frank kritikai elemzését adja Salvatore Sechi: Aportes no 21. 1971. 165–173. I. (Párizs).

³⁴ Seven Erroneous Theses about Latin America. I. L. Horovitz, J. de Castro, J. Gerassi: Latin American Radicalism. New York 1969. 104–105. I.

³⁵ Chávez Orozco: Historia Económica y Social de México. México 1938. A. Lipschutz: El Indoamericanismo y el Problema Racial en las Américas. 2. kiad. Santiago de Chile 1944. 68. I.

³⁶ Treinta Años de Aprismo. México 1956. Idézi Paul E. Sigmund: The Ideologies of the Developing Nations. New York, London 1963. 292. I. Újabban V. R. Haya de la Torre: De regreso a las ideas apristas de 1924. Cuadernos americanos 1970. 6. 10. I. („primera o inferior etapa”).

³⁷ José-Gentil da Silva: En Espagne, 130. I.

³⁸ A tőkés termelés előtti tulajdonformák. 16. I.

A KASZTÍLIAI FALU

A kutatások nem tisztázták, hogy az a falusi ipar, amelyről a *Relaciones topográficas* tudósít bennünket 1575–1580 között, mennyiben volt alárendelve akár a nagyvárosok szükségleteinek, akár a pénztőke uralmának. Nem sokat tudunk a kasztíliai *Verlagról*, annyi bizonyos, hogy a pueblók, lugares egymás közötti és a városokkal való kereskedelmét nem az ipari tevékenység határozta meg. A XIV–XVI. századi kereskedelmi forgalom, a hetipiacok és a vásárok az egyes vidékek speciális termelvényeinek cseréjére korlátozódott, lényegében a helyi piacok kiegyenlítődéséről volt szó, ami nem más, mint a középkori gazdaság általánosan ismert vonása.³⁹ A francia, flamand falvak a városi gazdaságok óriási utánpótlási csatornái voltak, de erről nem lehet beszélni Kasztíliában.

Az ellentétes folyamat, a városok növekedésének természete is mutatja, hogy itt mennyire speciális volt a város és falu viszonya. Míg Nyugat-Európában általában a városok növekedése az ipari és kereskedelmi, kisebb részben adminisztratív funkciójukkal függött össze, és viszonylag lassú volt, a kasztíliai városok gyors felduzzadása a falusi lakosság elnyomorodásával és városba költözésével magyarázható. 1530–1594 között a városok növekedése háromszor nagyobb volt mint a kasztíliai lakosság szaporodása.⁴⁰ Ez a *hirtelen urbanizáció* nem olyan jelenség, amelyet a középkori Európában megszoktunk. Inkább hasonlít az ázsiai, afrikai urbanizáció menetéhez, mindenesetre a város és falu érintkezését inkább „indifferensnek”, mint egymásba kapcsolódónak lehet minősíteni, legalábbis gazdasági értelemben. A nagyvárosok aldeái (környező falvak) kvantitatív értelemben táplálták a városi központokat, de nem váltak azok szerkezeti fejlődésének motorjaivá.⁴¹

A kasztíliai gazdaságot jellemző másik vonás a *dirigismo*, vagy intervencionismo, azaz a központi hatalom közvetlen és erős beavatkozása azokra a tevékenységekre, amelyekből az állam számára hasznót tudott kipereslni. Nemesak a Bilbao irányába tartó kereskedelmi útvonalról, a merino-exportról és vele kapcsolatban a mestárol van szó, hanem a XVI. századtól kezdve a Sevilla felé és onnan északra tartó útvonalról, amelyen az amerikai nemesfémek zöme szétáramlott a kasztíliai gazdaságba.⁴² Éppen azért, mert a Bilbao-tól Sevilleig húzódó forgalmi sáv Kasztília és a spanyol monarchia számára létfontosságú volt, a központi hatalom alcabalák, vámok, quinto-k stb. révén mindent megtett, hogy kézben tartsa, miközben a gazdasági élet produktív ágazatait elhanyagolta, sőt ezeket kiszolgáltatatta fejlettebb nyugati piacoknak. Mind a gyapjúexport, mind a nemesfémimport siettetette azt a szerkezeti megmerevedést, archaizálódást, amelyet a történeti ircdalom hanyatlásnak szokott nevezni. A sajátos *fordított merkantilizmus* a jelzett állami beavatkozásnak, a dirigismonak egyik legfőbb ismérve lett a XVI. században.⁴³

Az állam kivételesen nagy szerepe a gazdasági életben nem keltheti azt a benyomást, mintha a „keleti despotizmus” egyik válfajával állnánk szem-

³⁹ *Ncíl Salcmón*: La campagne de Nouvelle Castille, 97–132. I. „Au niveau du ‚pueblo’ les échanges demeuraient limités et c’est d’une sorte de persistance de l’économie féodalo-agraire médiévale...” 132. I.

⁴⁰ L’Espagne au temps de Philippe II. Paris 1965. 33. I.

⁴¹ Az új-kasztíliai aldeá-hálózatra *N. Salcmón*: i. m. 343–347. I.

⁴² Vö. *José-Gentil da Silva*: i. m. 60–82. I.

⁴³ Vö. *José Larraz*: La época del mercantilismo en Castilla (1500–1700). Madrid. 3. kiad. 1963.

ben.⁴⁴ Maga a kasztíliai és spanyol államapparátus kevéssé hasonlítható az ázsiai despotizmushoz. Az viszont tény, hogy az alatta levő gazdaság és az államnak az erre való visszahatása jelentősen eltér a többi nyugat-európai abszolutizmus modelljétől, és ez vezetett különböző analógiás magyarázatokra. Kasztília, egyes keleties vonások ellenére is, az európai feudalizmus egyik variánsa, amit azért kell hangsúlyozni, mert magát a fejlődésbeli stagnálást sem immanens tényezőknek, hanem nagyreszt a fejlettebb szomszédok gazdasági fölényének köszönhetette. A conquista előtti időszakban elsősorban a flámand és angol gyapjúiparra és a francia áruk beáramlására kell gondolni. Kasztília már akkor, amikor még nem volt gyarmatosító hatalom, maga is a fejlettebb európai gazdaságok gazdasági érdekeinek volt alárendelve. Ezt nem kis részben köszönheti az öngyilkos „protekciónizmusnak”, amely csak a kincstár érdekeit védte.

Amikor a spanyol gazdaságot és feudális társadalmat mint az amerikai fejlődést befolyásoló erőt vizsgáljuk, nem lehet a conquista előtti szerkezetre korlátozni figyelmünket. Mind a XVI. század második felétől kezdve nyilvánvalóvá váló hanyatlás, mind ennek európai összefüggései, továbbá a XVII. század ún. válsága és a XVIII. századi végleges visszavonulás az angol és francia kereskedelmi tőke elől, beletartozik abba a keretbe, amelyben kiformálódott a modern termelőmód Spanyol-Amerikában.

A középkori portugál gazdaságra még jobban jellemző a falvak gyengesége, mint Kasztíliára. A XIV. századtól kezdve a legfontosabb városok, Lisszabon, Porto, Aveiro, Santarem stb. „abszorbeálták” a környező területeket, felszívták népességüket.⁴⁵ Szemben a kasztíliai urbanizációval, Portugáliában ez nagyreszt a külső piac ösztönzésére következett be, és még nagyobb hatalmat biztosított a nagyvárosoknak a kisvárosok és falvak felett, mint Kasztíliában. A világpiac mozgástörvényei már kezdetben jobban meghatározták a gyarmatosítást és a gyarmati rendszert mint maga a portugál feudalizmus.⁴⁶

Mind a spanyol, mind a portugál gyarmatok fejlődése szempontjából fontos volt a civilizációk találkozása. Az indián magaskultúrákban és az ibériai társadalmakban egyetlen közös vonás volt a XVI. század elején: a fejlődést nem gyorsító, azt inkább stagnálásra készítő, archaizáló hatású urbanizáció. Itt a helye annak, hogy összegezzük, mit értünk archaikus vonásokon. Amint az előzőekből kiderült, más tanulmányok elmosódó nyelvezetétől eltérően mi nem régit, elavultat értünk rajta, hanem olyan társadalmat, amely akár immanens, akár külső okok miatt nem tudta fejleszteni a társadalmi munkamegosztást, a város és falu, az ipar és mezőgazdaság viszonya úgy alakult, hogy egyik sem tudott a másiknak ösztönzést adni. Ennek hiányában sem a technika, sem a munkaszervezet, sem a tulajdonviszonyok terén nem jöhettek létre lényeges változások, és a stagnáló társadalom az erősebb külső vetély-

⁴⁴ Tibor Wittman: Sobre el presunto carácter „turco” del absolutismo español del „Siglo de Oro”. Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas. Rosario 1964. n. 7. Egy korábbi tanulmányunkban „mediterrán abszolutizmusról” beszéltünk: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. Acta Historica Universitatis Szegediensis XV. 1964. 19–29. l.

⁴⁵ José-Gentil da Silva: Au Portugal: structure démographique et développement économique. Studi in onore di Amintore Fanfani. Milano 1962. 2. köt. 501. l.

⁴⁶ Vö. Vitorino de Magalhaes Godinho: L'économie de l'empire portugais au XVe–XVIe siècle. L'or et le poivre. Route de Guinée et route du Cap. Paris 1958. Frédéric Mauro: Le Portugal et l'Atlantique. Paris 1960.

társak prédája lett.⁴⁷ Nemcsak a spanyol és portugál gazdaság, hanem gyarmataik esetében is ez következett be, mindjárt néhány évtizeddel a conquista után.

Két termelőmód szintézise (XVI. század)

A Kolumbusz előtti indián társadalmak fejlődése és a kasztíliai gyarmatosítás közös eredményeként egy harmadik, eddig ismeretlen gazdasági és társadalmi struktúra jött létre. Ennek megközelítését jelenleg csupán két szempontból tartjuk fontosnak. Egyrészt a városok és urbanizáció folyamata, másrészt a mezőgazdaság két pólusa, a nagybirtok és az indián közösségek adhatnak választ a sürgető kérdésekre.

Egy általános típustól eltérő városi szervezet került át Kasztiliából az Újvilágba. A középkori kasztíliai város nem a feudális hűbérúrral szemben folytatott harcból született, mint az európai kommuna, hanem a központi hatalom, a korona függvénye volt, és a benne kifejlődött hermandad (Santa Hermandad) intézménye a centralizációs folyamat része lett.¹ A Cortes jogai, akkor sem, amikor a XVI. század első felében a nemesek és papok belőle való kivonulása után a polgárságra korlátozódott, nem jelentettek semmilyen féket az abszolutizmus számára, a városi cortes-küldöttek, a procuradorok álláspontját a középkorhoz hasonlóan most is a király határozta meg; a Korona adta számukra az utasításokat, a corregidorok és papok útján befolyásolta őket.²

Egyszerűsítés lenne azt állítani, hogy procurador és corregidor Amerikában ugyanazt jelentette mint az anyaországban. Először is a nagy távolság a gyarmatok közigazgatásában döntően éreztette hatását, másodsor a gyarmati tisztviselők vagy maguk is encomenderók voltak, vagy szoros szálak fűzték a gyarmatok földbirtokos rétegehez. A téhér telepések érdekei különböztek a koronától, és nem kis mértékben gazdasági motivációt tartalmaztak. Jellemzőek a Kubában megtelepedett spanyolok követelése 1528-ban: a vezető tisztségek ideiglenessé tétele, az örökös regidori megbízatás megszüntetése, a procuradorok szabad választása, kereskedelmi szabadság, az encomienda birtokok örökölhetővé tétele, rabszolgabehozatal és az indiánkereskedelem.³ A gyarmatvilág másik végén, Charcas-ban (mai Bolívia) a központi

⁴⁷ A stagnálás véleményünk szerint nem ismerve az „ázsiai termelési módhoz” tartozó társadalmaknak, és ezért nem azonosítjuk velük az „archaikus” vonásokat, melyek a rabszolgartató, feudális társadalomalakulatokban is fellelhetők, azaz olyan szerkezetekben, ahol a „közösség köldökzsinórjától való elszakadás” (Marx) már megtörtént. Nézetünk szerint az újabb, „ázsiai termelési módra” vonatkozó kutatások egyelőre apriori általánosítanak, amikor Marx egy megjegyzését követve arról beszélnek, hogy a közösségi formákra épült állam és kizsákmányolási rendszer volt a stagnálás alapja. Vö. *Bródy Ferenc*: Az „ázsiai termelési módról” és a gazdasági társadalomalakulatok periodizációjáról. *Közgazdasági Szemle*, 1965. 7–8. sz. 812–813. l. Több eddig nem vizsgált ázsiai társadalomban a közösségi formák nem is voltak erősek, másutt pedig, mint az amerikai társadalmakban, a kizsákmányolási rendszer ösztönzést adott a fejlődésnek (inkák), de sem itt, sem Ázsiában a fejlődés immanens törvényei nem érvényesülhettek, a külső beavatkozás megtörte erejüket.

¹ *José M. Font y Riús*: Les villes dans l'Espagne du Moyen Age. Société Jean Bodin I. 1954. *Luis Garcia de Valdeavellano y Arcimis*: Sobre los burgos y los burgueses de la España medieval. Madrid 1960.

² *Roger Bigelow Merriman*: The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New. Vol. IV. New York. 1962. 425. l. *A. Domínguez Ortiz*: Crisis y decadencia de la España de los Austrias. Barcelona 1969. 99–111. l.

³ *Historia de la nación cubana*. I. 1952. La Habana. 118. l.

hatalmat képviselő corregidorok is megoldhatatlan feladat előtt állottak: egyrészt a korona előírásainak megfelelően védeniök kellett az indián munkaerőt, másrészt biztosítaniok kellett a XVI. század közepén fellendülő bányászat egyre nagyobb munkaerő szükségletét.⁴ Az eltérő gazdasági-társadalmi feltételek a kasztíliai különböző hatalmi szervezetek hoztak létre, amelyek csak központosító tendenciájukban hasonlítottak az anyaországiakhoz, de a gazdasági életre való visszahatásukban egészen más funkciót teljesítettek.⁵

A gyarmati városok mesterséges módon születtek, katonai, térítési célok, a bányászati és kereskedelmi érdekek keveredtek a közigazgatási szempontokkal. Ahogy a kasztíliai urbanizáció különbözik a nyugat-európaítól, ugyanúgy a spanyol-amerikai is sajátos vonásokkal rendelkezik a kasztíliaihoz hasonlítva. Ami közös a kasztíliai és amerikai városfejlődésben, az az, hogy a város nem a társadalmi munkamegosztás, az ipar mezőgazdaságból való kiszakadása eredményeképpen jött létre, hanem főleg a felépítmény (állam, egyház) és a külpiac ösztonzése érvényesült kialakulásukban. Hasonlóan közös a gyors növekedés, a hirtelen felduzzadás. Ennek méreteit szemléletesen fejezik ki az 1580-as és 1630-as év adatai, melyek egy félévszázados növekedésről adnak számot.⁶

	1580		1630	
Városok mérete	Számuk	„Vecino”-k	Számuk	„Vecino”-k
500 „vecino” felett	8	8 500	31	57 000
10–500 „vecino”	181	14 516	135	19 448

Míg 1580-ban az adózás alapjául vett felnőtt férfiak, a „vecino”-k 37%-a élt az 500 „vecino”-nál több lakosú városokban és a többség, 63%, az 500-nál kisebbekben, 1630-ban megfordult a helyzet, a nagyvárosokban a „vecino”-k 75%-a élt, a kisvárosokban már csak 25%. Az urbanizálódás, a városi koncentráció hihetetlen méretei bontakoztak ki, ezek mögött nem kis erők működtek.

A városok egy részét a spanyolok az aztékoktól, inkáktól örökölték. Ahol várost akartak alapítani, ott a természeti feltételek mellett még egy fontos szempontot érvényesítettek: volt-e megfelelő indián munkaerő a közelben.⁷ A kasztíliai városokat az amerikaiaktól megkülönbözteti, hogy a kasztíliai reconquistával szemben, ahol a határ mentén kasztíliai parasztokat telepítettek le a mórok ellenében, ahol az amerikai városok, amelyek az indiánok elleni védelem vagy terjeszkedés céljait szolgálták, ugyanazon indián tömegekből voltak kénytelenek munkaerőt toborozni. Vizsgálódásaink szempontjából kevésbé fontos, hogy a spanyol hatóságok a falvakhoz hasonlóan a városokban

⁴ Inge Wolff: Regierung und Verwaltung der kolonialspanischen Städte in Hochperu 1538–1650. Köln 1970. 39. l.

⁵ Az eredmények összefoglalása Silvio Zavala: El mundo americano en la época colonial. Tomo I. México 1967. 401–406. l. Wittman Tibor: Latin-Amerika története. Budapest 1971.

⁶ J. E. Hardoy–R. P. Schaedel: The Urbanization Process in America from its Origins to the Present Day. Buenos Aires 1969. 195. l. Idézi Richard M. Morse: Trends and Issues in Latin American Urban Reserach, 1965–1970. Latin American Research Review VI. 1. 1971. 8. l.

⁷ Tunja esetére Cortés Alonso nyomán Richard M. Morse i. tanulmánya, 9. l., La Platára (Charcas, Chuquisaca) Inge Wolff: Regierung, 12–14. l.

is igyekeztek fenntartani az etnikai kettősséget, és a középkori kasztíliai zsidó és mór negyedek (aljama, morería) példáját követve külön indián városrészeket, barriada-kat, rancheríaskat teremtettek.⁸ Ezeket a határokat ugyan a vérkeveredés és a társadalmi mozgás csakhamar elmosta, de maga a tendencia, az indián munkaerő biztosítása mindenképpen jellemző.

Nem kétséges, hogy politika- és intézménytörténeti alapon a spanyol-amerikai városok összevetése a kasztíliai „hidalgo várossal” hasznos lehet,⁹ de a gyarmatokon kialakult új termelőmódban betöltött szerepüket más oldalról kell megközelíteni. Általában az európai (spanyol, portugál) és a gyarmati társadalmak között több mint mennyiségi különbség volt,¹⁰ az európai és az indián társadalmak szintéziséből, egy új földrajzi környezetben és egy bonyolult nemzetközi áruforgalmi hálózatban valami egészen új született, ami sem európai sem indián nem volt, ugyanakkor mindkettő egyszerre és ennél is több.

A termelőerők fejlődésében forradalmi változást eredményezett az Európából Amerikába átvitt technika. Sajnálatos, hogy a technikatörténeti kutatások csak a hajózásra, nagyon kis mértékben a cukorfeldolgozásra és bányászatra terjednek ki.¹¹ A kérdés egyik érdekességét az adja, hogy a munkaerő hiánya nem ösztönzött számottevő haladásra az importált technikában. A mi szempontunkból egyelőre az a lényeges, hogy a legfontosabb európai technikai vívmányok a mezőgazdaságban törtek maguknak utat, a városi ipart nagyrészt elkerülték. A szállítási eszközök, a hidraulikus gépek, malmok stb. ugyanúgy mutatják ezt, mint az új mezőgazdasági termelvények (gabona, bor stb.) bevezetése és a vonóállatok alkalmazása. Egyedüli kivétel a bányatechnika, amely a bányák tövébe épített nagyvárosokat képes volt felvirágoztatni.¹²

Különösen tanulságos a textilipar, amely az európai társadalmakban az egyik leggyorsabban tőkésedő gazdasági ágazat volt. A szövőszék, lábitós rokka bevezetése ugyan megtörtént, mégsem vált egy virágzó városi ipar motorjává. A latin-amerikai fehér lakosság az igényeit anyaországi szövetekkel elégítette ki, az indián lakosság egészen a gyarmati korszak végéig a Kolumbusz előtti primitív eszközökkel font és szőtt, és így is mind mennyiségileg, mind minőségileg viszonylag magas szintet ért el.¹³ A textiltechnika stagnálásának legfőbb oka tehát az volt, hogy nem tudott behatolni a mezőgazdasági, falusi lakosság mindennapi életébe, és ott továbbfejlődve nem válhatott a tőkés vállalkozás, a „Verlag” alapjává a falusi háziipar formájában. A falusi

⁸ *Magnus Möerner*: La corona española y los foraneos en los pueblos de indios de América. Estocolmo 1970. 53–58. l.

⁹ *José Luis Romero*: La ciudad latinoamericana: continuidad europea y desarrollo autónomo. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Latein-amerikas. 6. 1969. 144–146. l.

¹⁰ *Charles Verbrinden*: Sentido de la historia colonial americana. Estudios Americanos. Sevilla. 15. 1952. 562. l.

¹¹ *Silvio Zavala*: El mundo americano, II. 117–119., 204–205. l.

¹² *Alvaro Alonso-Barba* 1640-ben Madridban kiadott alapvető bányatechnikai művének legújabb kiadása Armando Alba előszavával: Potosí (Bolivia) 1967. Még mindig egyetlen összefoglalás *Modesto Bargallo*: La minería y metalurgia en la América española durante la época colonial. México 1955. Nem sokat mond *Carlos Prieto*: La minería en el Nuevo Mundo. Madrid 1968.

¹³ *J. Vicens Vives* (szerk.): Historia social y económica de España y América. III. Barcelona 1957. 543. l. *Guillermo Céspedes del Castillo* fejezete. Újabban jó összefoglaló tanulmány *Hans Pohl*: Das Textilgewerbe in Hispanoamerika während der Kolonialzeit. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1969. 4. 444. l.

háziipar és a pénztőke Amerikában eleve nem egyesülhetett. Ahol erre kísérlet történt, csak rövid ideig tartó kivétel volt, a posztókapitalizmus európai típusú útját nemcsak a kiépült céhek és az európai áruk versenye torlaszolta el,¹⁴ hanem maga a gazdasági élet egész szervezete.

A városi ipar technológiai fejlődését a következő tényezők akadályozták: 1. A conquistadorok gyors meggazdagodási vágya kizárta az ipari létesítmények fejlesztését. 2. A spanyol és nyugat-európai áruk versenye eleve lehetetlenné tette, hogy az ipar túlnőhessen a napi szükségletek kielégítésén.¹⁵ 3. Az iparban foglalkoztatott indiánok, meszticek és négerok előtt ismeretlen volt az európai technika. 4. Az indián falusi és városi ipar teljesítőképessége igen nagy volt, Mexikóban a Kolumbusz előtti gyapotipar termelésének színvonalát csak a gépesítés korában, 1843-ban érték el újra.¹⁶ Összegezve: bár az európai technika bevezetése a városi iparban változásokat eredményezett, de csak perspektívájában lehet igazán jelentősnek minősíteni.

Döntő változást az európai technika a mezőgazdaságban hozott, itt egy valódi forradalomról beszélünk, melynek során az amerikai gazdaság rövid időn belül az európai tőkefelhalmozás, a születő világpiac szolgálatába állott. A conquista és az ezt követő évtizedek ennek a feltételét teremtették meg, a repartimiento és az encomienda kialakulása után a XVII. században bekövetkezett az ültetvényes nagybirtok korszaka. Mindez az európai gyártási, szállítási és mezőgazdasági technológia, az európai és ázsiai növények és állatok segítségével. Latin-Amerikában az encomienda, hacienda révén ugyancsak a mezőgazdaság táplálta és növelte a városokat, de a modell teljesen eltérő az európaiktól. Az európai képlet: falu — város — falu. A latin-amerikai modellből hiányzik az utolsó, vagyis a mezőgazdasági változások ugyan meghatározzák a városfejlődést, de ez nem hat vissza, a mezőgazdaságot nem tudja magasabb szintre emelni. A mezőgazdaság adta ösztönzés is egészen mást jelent Latin-Amerikában, ez nem azonos az indián falvakkal, hanem az árutermelő, külpiacra irányuló nagybirtokkal, az ültetvényes gazdálkodással.

Ennek alapjai mindjárt a conquista után lerakódtak, és a XVI. század közepéig az ún. Antilla-encomienda szakaszában kísérletezödték ki. A felfedezésektől, a kolumbuszi esztendőktől az 1542-es Új Törvényekig (Leyes Nuevas) öt alszakaszt lehet megkülönböztetni ebben a félévszázadban.¹⁷ A fejlődés útja az indián munkaerő korlátlan, rabszolgaszerű kizsákmányolásától a szabályozott kizsákmányolásig vezetett, amely végül is az encomienda-hacienda rendszer formáját öltötte. Jelen esetben mellőzhetjük a repartimiento-rendszer kasztíliai gyökereinek vizsgálatát,¹⁸ annyit elég leszögezni, hogy a munkaerő önkényes kisajátítása, az indiánok reparto-ja még a Túpac Amaru felkelés kirobbanásának okai között is szerepelt, tehát az indoamerikai területeken a gyarmati kor végéig megtalálható.¹⁹

¹⁴ Vö. Jan Bazant: Evolution of the Textile Industry of Puebla 1544—1845. Comparative Studies in Society and History. VII. 1. 1964. 58—69. 1.

¹⁵ Julio Le Riverend: Historia económica de Cuba. 2. kiad. La Habana 1965. 89. 1.

¹⁶ Hans Pohl: Das Textilgewerbe, 445. 1.

¹⁷ Demetrio Ramos Pérez: Historia de la colonización española en América. Madrid 1947. 299—304. 1.

¹⁸ Robert S. Chamberlain: Castilian Backgrounds of the Repartimiento-Encomienda. Washington 1939.

¹⁹ Daniel Valcárcel: La rebelión de Túpac Amaru. México 1965. 68. 1.

Hogy a hódításból hogyan fejlődött ki a gyarmatokon megtelepedett vagy ott született spanyolok birtoklási joga, és ez hogyan illeszkedett bele a királyi, állami tulajdonjog és a regaliák rendszerébe, azt kielégítően tisztázta a jogtörténet.²⁰ Az encomienda kontinentális (nem antillákbeli) válfaja, amely az indián lakosság adóztatási rendszerének volt az alapja, a XVI. század végén teljesen kifejlődöttnek tekinthető, és II. Fülöp 1591-es rendelete csak szentesítette és aláhúzta a királyi tulajdonjogot.²¹ Az encomienda és feudális birtok közötti jogi különbségeket már régóta számon tartja a történettudomány: 1. az encomienda nem kapcsolódik területiális joghoz, 2. nem jár igazságszolgáltatási jogkörrel, 3. nem örökbirtok.²² Ehhez hozzátehetjük az adóbeszedési kötelezettséget. Azok is, akik az encomenderók koronához való viszonyát feudálisnak minősítik, elismerik, hogy nem tudtak katonai nemeséggé fejlődni.²³ Az viszont tény, hogy a conquistától a függetlenségi háborúig vegrehúzódik az encomendero-haciendado réteg törekvése, hogy a birtokjogot señorio-vá, tulajdonjoggá változtassa.

Az állam meghatározó szerepe a földbirtokviszonyok kialakulásában kasztíliai örökség volt, de egészen más eredményekre vezetett Amerikában, mint az anyaországban. Más volt a társadalmi közeg, amelyben érvényesült. A feudális alapon kizsákmányolt kasztíliai parasztok helyett itt az állam és az encomendero egyaránt kész helyzetet, az indián közösségek kialakult rendszerét találta, és azt mindkettő a maga módszereivel maximálisan igyekezett hasznosítani. A fehér és indián világ találkozásának első pillanatban ellentéteket támasztott a gyarmatosító rendszer két fő pillére, az állam és a földbirtokos réteg között, harc indult meg a munkaerőért és az adóalanyért. Az indián ugyanis ezt jelentette — gazdasági szempontból — a fehér társadalom számára.

Las Casas álláspontja mögött az Antillák tapasztalatai is ott álltak, azzal a tanulsággal, hogy magára a koronára nézve is káros a munkaerő elpusztítása, és ezért meg kell szabni a kizsákmányolás normáját. Ez a tendencia erősödik Juan de Matienzo, Solórzano és mások műveiben, míg a koncepció kiteljesedik az 1680-as törvénygyűjteményben (Recopilación de Leyes). Az óriási vita eszmei, morális és politikai arculatáról tengernyi irodalom született, mind a „fekete legenda”, mind a „rózsaszínű legenda” heves apologetákra talált. A kezdeti szakasz, a Las Casas korszak még ma is megoldatlan kérdések és viták egész sorát veti fel.²⁴

Jelentős lépés volt a kutatásban annak felismerése, hogy a repartimiento, reparto, az encomienda, hacienda terjeszkedése az indián közösségi földek

²⁰ José M. Ots Capdequi: El régimen de la tierra en la América española durante el período colonial. Ciudad Trujillo 1946. 7—65. l. Még ma is használható Silvio Zavala: La encomienda india. Madrid 1935. Sajátos típusú ábrázol Eduardo Arcila Fariás: El régimen de la encomienda en Venezuela. Sevilla 1957. 2. kiad. Caracas 1966. Francisco Morales Padrón: Manual de historia universal. V. Historia general de América. Madrid 1962. 442—445. l.

²¹ José M. Ots Capdequi: i. m. 70—71. l.

²² Demetrio Ramos Pérez: i. m. 269—298. l. ²³ José Rosa Porqueras: El señorío en Hispanoamérica. XXXVI. Congreso Internacional de Americanistas. España 1964. Actas y Memorias. Vol 4. Sevilla 1966. 483—489. l.

²³ L. N. McAlister: Social Structure and Social Change in New Spain. The Hispanic American Historical Review 1963. 3. 359—360. l.

²⁴ Vö. Lewis Hanke: Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas y sobre la lucha por la justicia en la conquista española de América. Caracas 1968.

rovására történt.²⁵ Ez érvényes a gyarmatosítás legkorábbi időszakától kezdve, és a két világ érintkezésének egyik legnegatívabb vonása lett. A továbbiakban visszatérünk rá.

A három tényező, a korona, encomendero földesurak és indián közösségek kapcsolata nem statikus, a kölcsönhatásban mindhárom módosult. Az az időpont, amely ezeket a módosulásokat meggyorsította, az 1550–1580-as évek voltak. 1. Egyrészt a gyarmati közigazgatás megszilárdult, amit Új-Spanyolországban Martin Enriquez, Peruban Francisco de Toledo alkirályok reformjai jeleztek.²⁶ 2. Másrészt a hatalmas járványok, az európai vírusok megtizedelték az indián lakosságot, ami munkaerőhiányt idézett elő.²⁷ Végül, de nem utolsósorban az amalgamozás elterjedése Mexikó és Peru bányáiban nagy munkaerőkeresletet idézett elő. A közigazgatás kiépülése lehetővé, a munkaerőhiány szükségessé tette a munkaerő állami és egyházi védelmét. Mindehhez nem mellékes okként járult hozzá az indián adóalany védelme az encomenderókkal szemben. Ez sokszor zendülések, az encomenderók ellenállásának leverését is jelentette.²⁸

Ekkor, ebben a kritikus és ellentmondásos helyzetben lépett közbe a korona és tett meg mindent az encomendero és az indián közösségek elválasztására, a fehérek és indiánok „köztársasága” közti választóvonal meghúzására. Lényegében sikerült az encomenderót eltávolítani a munkaerőtől, megszüntetve a személyi szolgáltatásokat, és ezzel az encomienda „személytelenné” vált.²⁹ Ugyanakkor az adók és a perui bánya-mita formájában a személyi szolgáltatásokat „államosították”.

Ez a fontos folyamat jelentős változásokat idézett elő az indián közösségekben, ezek lényegében átszerveződtek. Nincsen és nem lehet szó arról, hogy a régi indián társadalom és az új spanyol-kreol társadalom és állam egymás mellett változatlanul élt tovább, megőrizve hagyományos vonásait.³⁰ Amint a spanyol államgépezet az Indiákra átkerülve erősen módosult, az indián közösségek, az indián „köztársaság” is elvesztette régi jellegét, funkcióját, és szervezeti felépítésének egy részét. A gyarmatosító állam és társadalom, a fehér „köztársaság” nem eredeti állapotban, hanem szükségleteinek megfelelő módon tartósította a mozdulatlan-ságot, archaizálta az indián „köztársaságot”. Ez a conquista után kialakult termelőmód egyik legfőbb vonása, gondolatmenetünk egyik kulcspontja. Ezzel kell kiegészíteni Pablo Macera megállapítását, aki joggal beszél arról, hogy a spanyol gyarmatosítás „rearchaizálta” az amerikai társadalmat, visszavetette korábbi fejlődési stádiumokba, miközben Ameri-

²⁵ A kérdésre általában *Alejandro Lipschutz*: La Comunidad Indígena en América y en Chile. Santiago de Chile 1956. Kiemelkednek *Juan Friede* művei, különösen: El indio en la lucha por la tierra. Bogotá 1944. Vö. *Silvio Zavala*: El mundo americano II. 247. l. *Hildebrando Castro Pozo*: The Ayllu under the Inca Empire. Handbook of South American Indians. Vol 2. Washington 1946.

²⁶ *Francisco Morales Padrón*: i. m. V. köt. 408. l.

²⁷ A lakosság csökkenésére *Ángel Rosenblat*: La población indígena y el mestizaje en América. Buenos Aires 1954. 83–95. l.

²⁸ *Maria Rosa Giráldez Pérez-Hickman*: Consecuencias de tipo militar de la aplicación de la política indigenista en el Perú a fines del siglo XVI. XXXVI. Congreso Internacional de Americanistas Vol. 3. 582–583. l.

²⁹ Igen jó elemzése a kérdésnek *Magnus Mörrner*: La corona española y los foraneos, 162–167. l.

³⁰ Az aprista történetkonceptióról *Harry Kantor*: The Ideology and Program of the Peruvian Aprista Movement. Berkeley—Los Angeles 1953. 35. l. („side by side”).

kát — a haciendán és más tényezőkön keresztül — belekapcsolta a XVI. század véráramába.³¹

Ha a spanyol gyarmatosítás indián közösségekre gyakorolt átalakító hatását konkretizáljuk, vissza kell nyúlnunk a gyarmati rendszer első és legfontosabb támaszpontjainak, a városoknak az alapításához. A perui partvidék és völgyvidék indián közösségeit megbontotta a területükön épült város, arról nem beszélve, hogy vonzó hatása az etnikai elkülönítés (két „köztársaság”) ellenére is csak növekedett. Az átszervezés egy másik formája a reducción volt. Az indiánok összetömörítése új falvakba már a XVI. század első felében kifejezett állami célkitűzés volt, a század második felében rendszerré vált. Az állami falualapítások a királyi földadományozás (composición) jogi alapján mentek végbe. A tehetős törzsfőnökök (curacák) földet kaptak, ezért megszervezték a falut, amely kicsiben utánozta a városi közigazgatási rendszert (cabildo, corregidor stb.).³² Jobban ismert a szerzetesi reducción, a misszió rendszere, mely a perui alkirályságban az 1567-es második limai zsinat után, Toledo alkirály idején kezdett kiépülni.³³ Találó Magnus Mörner megállapítása a reducciónról: „az az eszköz volt, amely legalkalmasabbnak látszott, hogy az indiánokat beleillessze a hagyományos spanyol urbanizmus kereteibe.”³⁴

Az állami beavatkozás alapja az volt, hogy a korona fenntartotta tulajdonjogát az indián közösségek földjeire. Ennek alapján vetette ki az adót, és nem utolsósorban az adók védelmében tiltotta a meszticizálódást, pontosabban ezért tartotta távol a közösségtől az adót nem fizető és ezért „rossz példát” adó meszticet. Az etnikai elkülönítés egyik rugója volt az adórendszer, a vallási motiváció kiegészítő szerepet játszott.

Ugyancsak az adórendszer alátámasztására szolgált a közösségek pénzalapjának, a *caja*-nak az intézményes fenntartása. A közösség egyes bevételeiből összegyűlt pénzalap azoknak a támogatását szolgált, akiknek az adófizetési képessége bizonytalan volt: özvegyek, öregek mellett olyanokról volt szó, akik valamilyen oknál fogva nem tudták megfizetni az adót. Helyesen állapítja meg José M. Ots Capdequi: „a közösségi pénzalapok kincstári szempontból szintén garancia volt arra, hogy az adókat valóban beszedik.”³⁵ A közös alap nem kis mértékben szolgált az egyházi intézmények, rendezvények költségeinek fedezését is. Mexikóban ez az alap a gyarmati korszakban általában nem csökkent, mivel a hatóságoknak érdekük volt a megfelelő szinten való tartásuk.³⁶

További nagy különbség a conquista előtti és utáni közösségek között, hogy az előbbi még nagyrészt rokonsági alapokon is nyugodott, míg az utóbbi már főleg területi, települési egység volt, és a hozzá tartozó közösségi földek (Peruban: *marca*) kis parcellákra bomlottak, melyek megművelése egyéni volt. A falu és a közösségi földek sokszor egymástól távol estek, az öntözési rendszert

³¹ Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas. Acta Historica Universitatis Szegediensis XXXV. 1971. 4. 1.

³² Hildebrando Castro Pozo: The Ayllu under the Inca Empire. Handbook of South American Indians. Vol. 2. Washington 1946. 489. 1. Francisco Morales Padrón: Manual de historia universal V. 398–399. 1.

³³ Fernando de Armas Media: Cristianización del Perú (1532–1600). Sevilla 1953.

³⁴ La corona española y los foraneos, 49. 1.

³⁵ El régimen de la tierra, 103. 1.

³⁶ Luis Chávez Orozco: Las Instituciones Democráticas de los Indígenas Mexicanos en la Época Colonial. América Indígena Vol. III. 3. 1943. 267. 1.

ezért sem tudták régi állapotában fenntartani, arról nem beszélve, hogy a közösség egész munkaszervezete átalakult.³⁷ A régi specializációs rendszer megszűnt, a spanyol uralom mindenféle munkát megkövetelt az indián közösségektől. Emiatt az öntözés elhanyagolása és a kis magánbirtokok megerősödése következtében az indián közösségek termelési szintje, legalábbis közvetlenül a conquista után, hanyatlott az azték és inka korszakhoz képest. A conquista-dorok és utódaik valóban rearchaizálták a közösségeket, viszonylag alacsony szintre vetették vissza őket, amikor megbontották a közösségi munkaszervezet specializációs és kooperációs rendszerét és támadást indítottak a közösségi földek ellen.

1. Különösen ki kell emelni a reorganizált közösségek két vonását. Az egyik az egyházi szervezetbe való beillesztésük, ami több mint a hitélet megváltozása. A másik az egész gyarmati rendszeren át fokozódó mesterséges hierarchizálódás, amely a „nemes indián” réteg kialakulására vezetett. Helyes az olyan megállapítás, hogy a „nemes indiánok”, a törzsfőnökök (caciquek, curacák) közbülső réteg volt a spanyol és indián „köztársaság” között.³⁸ Segítségükkel a fehérek „köztársasága” könnyebben érte el céljait, mintha csak az erőszakot és az egyházat vette volna igénybe.

Ebből a deformált indián faluból nem indulhatott fejlődésnek, mozgásnak a gyarmatok gazdasági élete.³⁹ Két viszonylag konstans tényező, a korona és az indián közösségek mellett csak a harmadik volt változó, fejlődőképesség. Az encomienda kereteiből kibontakozó nagybirtokról, a haciendáról, fazendáról van szó. Míg a korona örködött a saját monopóliumai és az indián közösségek elzártsága felett, addig nem tudta megakadályozni a világpiac gyorsan érezhetővé váló hatását, mely elvezetett az ültetvényes gazdálkodás kialakulásához és új munkaerőt vont be, az Afrikából hurcolt rabszolgákkal tette tarkábbá az eddigi amerikai társadalmat. A XVII. században a termelőmód kialakulásának döntő szakasza következett be.

A XVII. századi európai „válság” és az új termelőmód konszolidálódása Amerikában

Nem tartozik témakörünkbe, hogy foglalkozzunk a világpiac keletkezésének egyetemes történeti összefüggéseivel. Mégis néhány szempontot ki kell emelni, ha a Latin-Amerikában kialakult termelőmód lényeges vonásait helyesen akarjuk értelmezni.

1. A pénznek világpénzzé, a piacoknak a világpiac részeivé való válásában nagy szerepe van a XVI. század második felében Európa felé meginduló nemesfém-importhoz. „Az arany és az ezüst fontos szerepet játszanak a világpiac létrehozásában. Így például az amerikai ezüstnek nyugatról keletre

³⁷ H. Castro Pozo: The Ayllu, Handbook 2. 490–495. 1.

³⁸ Virgilio Roel: Historia social y económica de la colonia. Lima 1970. 311. 1. Charles Griffin: Ensayos sobre historia de América. Caracas 1969. 58. 1.

³⁹ A nagy perui marxista gondolkodó, J. C. Mariategui jogosan állítja, hogy a „község tovább élt, de egy szolgasági rendszeren belül... A gyarmati rendszer megkövetelte a nagybirtokrendszer kereteiben.” 7 ensayos de interpretación de la realidad peruana. 19. a edición. Lima 1971. 65–66. 1. Gondos elemzését adja a comunidad-problematikának Gustavo Espinosa, helyesen emelve ki, hogy mint tradicionális keret ma is a kollektívizálás hatalmas emeltyűje a község: El problema de la tierra. Lima 1970. 129–130. 1.

irányuló forgalma; fémcseré egyrészt Amerika és Európa között, másrészt ezek és Ázsia között a modern kor születésétől kezdve.”¹ Marx e megállapítása, amelyet másutt is kifejtett, arra figyelmeztet, hogy bármiként is értelmezzük az amerikai nemesfémek szerepét az európai gazdaságban, nem lehet elvitatni úttörő voltukat az interkontinentális világpiac keletkezésének folyamatában. A nemesfém „tüzelőanyag” funkcióját ma már általánosan elismeri a történetírás.²

2. Erre a funkcióra vet fényt Ravenstone mondata, melyet Marx idéz: „Ha Spanyolországnak nem lettek volna a mexikói és a perui bányái, soha nem lett volna szüksége a lengyelországi gabonára”.³ A nyugat-európai piacnak szüksége volt az amerikai nemesfémre, ez pedig nemcsak európai áruk Amerikába való áramlását vonta maga után, hanem lehetővé tette azt is, hogy a kelet-európai agrárcikkek nagy tömegben kerüljenek a nyugati piacokra és az olcsó önköltség biztosításával segítsék elő az ipari tőke megerősödését. Kelet-Európa, főleg a XVII. század közepéig, nem lebecsülhető szerepet kapott a nyugati eredeti tőkefelhalmozás és manufaktúra-ipar külső ösztönzésében.⁴ Funkciója e tekintetben párhuzamos az amerikai nemesfémével. Az amerikai nemesfémek és a kelet-európai élelmiszer-export egy közös rendező elvnek volt alárendelve, melyet röviden nyugat-európai kapitalizmusnak nevezhetünk. Kelet-Európa szerves része és alárendelt tényezője lett annak a szélesedő forgalmi folyamatnak, amely a szűlő világpiacon legjellemzőbb ismérve volt.⁵

3. „Az összes népek közötti érintkezés annyira kiterjedt az egész földkerekségre, hogy csaknem azt mondhatjuk, az egész világ egyetlen város lett, melyben valamennyi áru állandó vására folyik . . .” Geminiano Montanari XVII. században tett megállapítása⁶ a nemzeti piacok egy magasabb szintézisére utal. Később Marx még pontosabb meghatározást ad a világpiaconról, „amely nemcsak a belső piac és a többiek, a belső piacok közötti kapcsolat, hanem az összes ország belső piaca is”.⁷ Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a világpiacon egymással kereskedő egységek között alárendeltségi viszony is van, a legfejlettebb, az ipari tőkét létrehozó, a tengeri hegemoniát szilárdan tartó nyugat-európai polgári társadalmak hasznosítják maguk javára e nagy „belső piac” többi részét, míg ezek csak annyiban kapnak ösztönzést, amíg azokat szolgálják. Áll ez a kelet-európai nagybirtokos áruterelésre, az amerikai nemesfémre és ültetvényekre egyaránt. Ha korábban „atlanti három-

¹ Marx: Grundrisse, spanyolul: Fundamentos de la economía política. Tomo I. La Habana 1970. 147. l.

² Fernand Braudel: Civilisation matérielle et capitalisme (XVe—XVIIIe siècle). Tome I. Paris 1967. 535. l. Vö. Frédéric Mauro: Le XVIe siècle européen. Aspects économiques. Paris 1966. 209—243. l. Nicolás Sánchez-Albornoz: América y la economía europea postrenacentista: Crisis de un modo de entender la relación. Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas. 2. Rosario 1957.

³ Fundamentos, 156. l. Percy Ravenstone: Thoughts on the funding system. London 1824.

⁴ Zs. P. Pach: The Shifting of the International Trade Routes in the 15th—17th Centuries. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 14. 1968. 287—319. l.

⁵ J. Topolski: La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle. Acta Poloniae Historica, VII. 1962. 28—49. l. Wittman Tibor: Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Budapest 1957. Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI—XVII. században. Budapest 1963.

⁶ Idézi Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Budapest 1953. 130. l.

⁷ Fundamentos, 197. l.

szögről” tettek említést a történészek,⁸ most legalábbis „négyszögről” lehet beszélni, amelyben Nyugat-Európán és Amerikán kívül ott van Kelet-Európa és a rabszolga munkaerőt adó Afrika.

A XVI - XVIII. században nemcsak arról van szó, hogy „a pénz világ-pénzzé fejlődik, az árutulajdonos kozmopolitává”,⁹ hanem arról is, hogy ezen a „kozmpolitizmuson” belül végbemegegy egy integrálódás, amely a világtörténelem eddigi, elszigetelt egységeiben való fejlődését helyettesíti. Bonyolult, a nyugati tőkefelhalmozást szolgáló kizsákmányolási hálózat jött létre, amely a amerikai néger rabszolgák és kényszermunkára hajtott indiánok munkájától a közép- és kelet-európai „második jobbágyság” kizsákmányolási rendszerén át a nyugat-európai manufaktúrák munkásai által termelt értéktöbblet elsajátításáig terjedt. A világpiac, a „világipar” (Marx) egyetlen tényezőjének elmellőzése az egész rendszer megértését nehezíti. A XVII. században Ázsia még viszonylag elhanyagolható Amerika mellett, de kiépülő világpiaci kapcsolatai, a fűszer-, luxuscikk-export és nemesfém-import (Amerikából Európán és Acapulcón keresztül) és egyéb tényezők már ekkor is sejtetik későbbi jelentőségét.¹⁰

A világpiac vezérkarában, Nyugat-Európában beállt változások szükség-szerűen kihatottak a többi világpiaci szektor fejlődésére. Mindenekelőtt a vezető kereskedelmi hatalmak egymással való versengése és azok, a kapitalizmus felé való átmenet nehézségeit felszínre dobó zavarok jönnek számításba, amelyeket a történész viták a XVII. század válsága elnevezéssel foglalnak össze.

Ha a világpiac születésének komplex összefüggéseiből és nem egyes „nemzeti” gazdasági tendenciákból indulunk ki, az eddig kissé leegyszerűsített fogalmak gazdagabb értelmet kapnak. Ily módon pl. könnyen észre lehet venni, hogy Colbert merkantilista „*guerre d'argent*”-ja, pénzháború-konceptiója mögött egy egyetemes ihletésű premissza áll, ti., hogy az Európában (világpiacon) forgó pénzmennyiség állandó, legfeljebb időről-időre az amerikai nemesfémek növelik. Logikus tehát a következtetés: „az ország pénzét úgy lehet növelni, hogy ugyanazt a mennyiséget elveszük a szomszédoktól.”¹¹ Colbert a hollandokra gondolt. Korábban, a XVI. század vége felé az angoloknak és franciáknak ugyanilyen „komplexusa” volt a spanyol nagyhatalommal szemben, majd később, a XVIII. században fokozatosan az angol - francia ellentét válik meghatározóvá.

Pénzháború, kereskedelmi háború, merkantilizmus mind a külső piac-hoz kapcsolódó fogalmak, és nem tartoznak a társadalmi munkamegosztás, az iparnak a mezőgazdaságból való kiválása által teremtett belső piachoz, amely a kapitalizmus győzelmekor teljeseedik ki. Nem szabad mégsem lebe-

⁸ Arthur P. Whitaker: The Americas in the Atlantic Triangle. Howard F. Cline által szerkesztett tanulmányúteményben: Latin-American History. Essays on Its Study and Teaching, 1898 - 1965. I. 1967. University of Texas 212 - 223. I.

⁹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához, 129. I.

¹⁰ F. Mauro: Towards an „Intercontinental Model”. Economic Historical Review, 1961. I. 1 - 17. I. A nyugati tőke Ázsiát a XVI - XVII. században még nem mint a gyarmati terjeszkedés, hanem mint esetleges piac lehetőségét tekintette. „A tőkés áru-termelés a termék eladását teszi fő érdeké, eleinte látszólag anélkül, hogy magát a termelési módot megtámadná. Így hatolt először a tőkés világkereskedelem például olyan népekre, mint a kínaiak, indiaiak, arabok stb.” Marx: A tőke II. köt. Budapest 1953. 42. I.

¹¹ Pierre Deyon: Le mercantilisme. Paris 1969. 26. I.

csülni a külső piac, így a gyarmatok szerepét, mivel annak ösztönző hatása leendő fel a tömegtermelést, a manufaktúrák fejlődését abban a korban, amikor a belső szükségletek önmagukban erre még nem lehettek képesek. Joggal állapítja meg Marx, hogy a XVI–XVII. században kialakult tőkés termelési módnak „az alapja maga a világpiac”.¹² Kelet-Európa, Amerika és kisebb részben a többi kontinens mint ipari felvevő piacok nagy ösztönzést adtak a nyugat-európai manufaktúráknak, mielőtt még az ültetvénygazdaság nyersanyagait teszik ugyanezt a XVIII. században.

A két fejlődési szakasz közötti választóvonal, amelytől kezdődően megváltozott az amerikai gyarmatok funkciója a világpiacon, a XVII. század európai „válsága” volt. Nem abban az értelemben, hogy az európai piac felvevőképességének csökkenése Amerikában is a fejlődés ütemének lelassulását vontatta maga után,¹³ hanem inkább oly módon, hogy a nyugat-európai gazdaság a nemesfémeken kívül igényelt egyes ültetvénytermékeket is, és részben saját érdekeit védve tönkretett bizonyos gyarmati mezőgazdasági szektorokat. Ez utóbbira jellemző a francia protekcionizmus, amely az Antilla-gyarmatokon felszámolta a virágzó dohánytermelést. Az angol ugyanezt az észak-amerikai gyarmatok (Virginia) dohánytermelése érdekében tette. Érdemes feleleveníteni egyes részleteket, hogy az „új gyarmati rendszer”¹⁴ kialakulását egyetemes oldalról is megvilágítsuk, mielőtt amerikai következményeit elemeznők.

Az Antillák gazdaságának gyors változásai vagy éppen ezek hiánya igen tanulságosak, mivel ezek a szigetek reagáltak leghamarabb és legérzékenyebben az európai változásokra. Talán bizonyos egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a Karib-tenger térségében kezdetben volt a „polikultúra”, amin nem többet, mint a monokultúra ellentétét kell érteni. A szigeteken az állattenyésztés mellett a dohánytermelés emelkedett jelentőségre a XVI. század második felében, és ez bizonyos lehetőségeket tartalmazott a kistermelők számára. A kubai veguero és a kubai dohánytermelés aranykorának és hanyatlásának története viszonylag jól ismert.¹⁵ G. Debien és mások kutatásai a francia Antillák viszonyait, az „engagement” rendszert és felbomlását tárták fel.¹⁶ Vizsgálódásunk szempontjából azt kell kiemelni, hogy mivel a dohánytermelés erősen függ a klimatikus és egyéb külső tényezőktől, a francia merkantilizmus számára nem volt megbízható bevételi forrás. A XVII. század közepén az alacsony felvásárlási árak és a nagy illeték is hozzájárultak a dohánytermelés lehanyaglásához a francia Antillákon. Ennek története azért is tanulságos, mert a holland tőkének és rabszolgakereskedelemnek szerepe volt benne, és így a kereskedelmi tőkék harcára és összefonódására szolgált adalékokat.¹⁷

¹² A tőke III. köt. Bpest 1951. 376. l.

¹³ A Gunder Frank: Capitalisme et sous-développement, 44–48, 120–122. l.

¹⁴ E. J. Hobsbawm kifejezése, Crisi in Europa 1560–1660. Napoli 1968. 74, 78. l.

¹⁵ Az eredmények összefoglalása, átrendezése Tibor Wittman: El tabaco en la economía de las Antillas en los siglos XVII y XVIII. Teoría y Praxis. 2–3. 1968 (Caracas). Uő.: A kubai gazdaság választóvonala (1700–1762). Századok, 1965. 4. José Rivero Muñiz: Tabaco su historia en Cuba. I–II. La Habana 1964–1965.

¹⁶ Bibliográfiai tájékoztatást ad Hermann Kellenbenz: Von den karibischen Inseln. Archive und neuere Literatur, insbesondere zur Geschichte des 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas. Band 5. 1968. 78–404. l. Band 6. 1969. 452–469. l.

¹⁷ Abdoulaye Ly: La formation de l'économie sucrière et le développement du marché d'esclaves africains dans les îles françaises d'Amérique au XVIIe siècle. Présence Africaine, 13. 1957. 21–22. l.

Az Antillák termékeinek változásai sok tényezőtől függtek, és ezek sorában nem utolsó helyet foglal el az európai pénztőke és az ipar fejlődésének üteme. Míg a gyarmati dohány vetéltársra talált az anyaországban, a cukornádültetvény és a cukorgyártás csak a gyarmatokon volt elképzelhető, a finomítás pedig az európai iparnak adott lökést. Az első cukorültetvény, a brazíliai mögött már ott voltak a holland finomító üzemek, de ott volt a Nyugat Indiai Társaság is, amely az állami adókkal együtt lecsökkentette az ültetvényesek hasznát és az ültetvények deficitessékké váltak.¹⁸ Az angol és francia cukorfinomító ipar és a gyarmati ültetvények összefüggéseit a XVII. században nem ismerjük jól, ezek a XVIII. században követhetők nyomon.¹⁹

Hogy csak a XVIII. században vált uralkodóvá az Antillákon a cukor-, kávé-, gyapotmonokultúra, az annak a következménye, hogy a XVII. században még nem következett be minőségi változás az európai ipar szerkezetében, amelynek emeltyűjévé válhatott volna az amerikai ültetvényes gazdaság. A „cukornád forradalma” még nem az ipari tőke függvénye, hanem a kereskedelmi tőke uralmának vetülete. A mi szempontunkból ez a jelentősége a XVII. század „válságának”, amely annyi vitát ébresztett a szakemberekben.²⁰ Ez a viszonylag hosszú, visszaesésekkel tarkított, lassú, mennyiségi előrehaladás az európai gazdasági életben, minden átmenetisége ellenére, meghatorozó lett Latin-Amerika modern szerkezetének kialakításában.

Ha még olyan gazdaság, mint a holland is, a kereskedelmi tőke túlsúlyának a függvénye lett a XVII. században, akkor mit lehet mondani arról a Latin-Amerikáról, amely a hanyatló spanyol és portugál hatalom és a feltörő nyugati polgári társadalmak közös vadászterülete volt. Általában a kereskedelmi tőke túlsúlya mindig konzervál olyan társadalmakat, amelyekben a tőkefelhalmozás nem idézett elő ipari átalakulást. Ha ehhez járul az uzsoratóke, akkor az archaizáció teljes. Ez történt a XVII. századi Latin-Amerikában, ahol kívül a kereskedelmi tőke, belül az uzsoratóke konszolidálta a termelőmód elemeit.

Ezek közül az hacienda jutott meghatározó szerephez. Az encomiendából kisarjadtt vagy a tőle függetlenül megerősödött nagybirtok századokig rányomta bélyegét a latin-amerikai gazdaságra és társadalomra, és századunkban sem szűnt meg jelentősége. Az encomiendától alapjában az különböztette meg, hogy örökölhető és elidegeníthető volt, és a koronához való viszonyában kifejezte azt, hogy a spanyol állam kénytelen volt a gyarmati társadalom olyan szektorait is beleépíteni a közigazgatásba, amelyeket az anyaországban távol tartott a helyi ügyek intézésétől. A hacienda az államapparátus és az egyházi szervezet szerves része lett, és a gazdasági, politikai és vallási funkciók komplex módon egyesültek tevékenységében. Eppen ezért a hacendado

¹⁸ Vö. Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Budapest 1965. 138—157. l. *Frédéric Mauro*: Le Portugal et l'Atlantique (1570—1760). Paris 1960. 213—219. l. Az ültetvények munkaszervezetére *Hermann Wätjen*: Das holländische Kolonialreich in Brasilien. Haag-Gotha 1921. 269—274. l. Adókra *F. Mauro*: Le rôle économique de la fiscalité dans le Brésil colonial (1500—1800). Caravelle, 1965. 93—102. l.

¹⁹ Vö. *F. Mauro*: L'économie européenne et l'Atlantique Sud aux XVIIe et XVIIIe siècles (Brésil et Portugal). Colóquio Internacional de Estudios Luso-Brasileiros. Coimbra 1965. 7. l.

²⁰ Összefoglalva, *Trevor Aston* szerkesztésében megjelent olaszul: Crisi in Europa 1560—1660. Napoli 1969. Hobsbawm utószava az 1954-es tanulmányhoz: 75—81. l. A XVII. századi francia fejlődésről *Denis Richet*: Croissance et blocage en France du XVe au XVIIIe siècle. Annales, 1968. 785—786. l.

a saját, állammal szembeni érdekeit is jobban érvényesíteni tudta, mint az anyaországi latifundista, és ezzel a gyarmati államgépezetnek sajátos irányt tudott szabni. A hacienda államot, egyházat „helyettesítő” szerepe nem európai, nem is kasztíliai vonás, itt már hiába keresnők a feudális előzményeket.²¹

Fordítva, a nagybirtok kialakulása, megerősödése és működése sokkal jobban megkövetelte az állam közvetlen beavatkozását és segítségét, mint az európai társadalmakban. Az állam gazdasági szerepe inkább a Kolumbusz előtti és az ázsiai társadalmakra emlékeztet. Mindenekelőtt a corregidor meghatározó szerepére kell gondolni. A corregidor-hacendado szimbiózis nélkül elképzelhetetlen a nagybirtokrendszer kialakulása.

Hogy a corregidor sajátos szerepe érthetővé váljék, újra alá kell húzni, hogy az anyaország nagy nehézségekkel küzdött a gyarmatok iparcikkokkal és egyéb árukkal való ellátásában. A másik évszázadokig tartó hiány, a váltópénz ritkasága, a vásárlás terén teremtett kivételes helyzetet. Mindkettő az árak bizonytalanságát, a kereskedelmi spekulációk és az uzoratóke lehetőségeit növelte meg. Megjelentek a különböző vándor kiskereskedők (tenderos, merceos, regatones, pulperos, buhoneros), akiket a hatóságok néha jobban korlátoztak, mint a nagy spekuláns közvetítőket,²² de abban nem tudták őket megakadályozni, hogy áruikat nagy nyereséggel adják el az indiánoknak. Az uzoratóke másik formája a hacendado boltja, a tienda de raya, ahol az indián paraszt eladósodott és ezzel a haciendához kötődött. Nem utolsósorban maga a corregidor használta ki politikai hatalmát, az áruhiányt, az indiánok kiszolgáltatottságát, és kényszerárakkal saját áruit erőszakolta rájuk.²³

Az eladósodás az indián tömegek állandó állapotává vált. Az uzoratóke, eladósodás a legfőbb biztosítéka lett annak, hogy a hacienda nem maradt munkaerő nélkül. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a corregidor is mindent megtehetett, hogy közigazgatási hatalmával segítse a hacendadót a munkaerő-szerzésben, a kör bezárul. Mexikóban megjelenik a gañán-peón, aki az indián közösségből szakadt ki, hogy az haciendán dolgozzék. Ez az hacienda a XVII. század első felében teljesen kialakultnak tekinthető.

A történetírás nem értékeli kellően a hacienda kialakulásában és fenntartásában a város szerepét. Nem kevesebbről, mint arról van szó, hogy a XVI. század végén a királyi földek rovására adományozott birtokok, a merced-ek a városokhoz tartoztak, a városi vezető testület, a cabildo volt az adományozás, a „composición” végrehajtója. A cabildóban szerzett befolyás mindig előnyösen érezte hatását a földszerzésben és a helyi fogyasztópiac biztosításában.²⁵ Kubában a hacienda első válfaja az „hacienda comunera” volt, amely a XVII. században átmenetet képezett a teljes magántulajdonhoz. A város nem tudta, nem is akarta visszaszerezni ezeket a földeket.²⁶ A viszonylag elmaradottabb Venezuelában a XVII. században az indián mun-

²¹ Pablo Macera: Feudalismo colonial americano, Acta Historica, XXXV. 1971. Szeged, 5–9. l.

²² J. Le Riverend: Historia económica de Cuba. 2. kiad. La Habana 1965. 118. l.

²³ Pedro Vicente Cañete y Domínguez: Guía... de la provincia de Potosí. 1787. Kiadta Armando Alba, Potosí (Bolívia). 1952. 509. l. A jarkiriról, mint az uzoratóke félelmetes képviselőről ui. 500–502. l.

²⁴ François Chevalier: Land und Society in Colonial Mexico. Berkeley and Los Angeles 1963. 280. l.

²⁵ William P. Glade: The Latin American Economies, 126. l.

²⁶ Benito Celorio: Haciendas comuneras. Habana 1914. Francisco Pérez de la Riva: Origen y régimen de la propiedad territorial en Cuba. La Habana 1945. 61–65. l.

kaerőre alapozott encomienda csődöt mondott és átadta a helyét a néger rabszolgákkal műveltetett haciendának. Amint a kérdés szakértője, Arcila Farias megállapítja, az encomienda rendszer átalakulásának egyik legfontosabb jele itt is a „composiciónok” megjelenése volt.²⁷ A város mindenütt kiszolgáltatja a falut a nagybirtoknak.

Kolumbiában ugyancsak a XVII. században a „composición” nyitotta meg az encomendero tulajdonossá válásának útját, ennek egyik legfőbb módja az volt, hogy megfizette a földre kivetett adókat.²⁸ Chilében a merced-rendszer szintén a XVII. században lett a nagybirtokok kialakulásának, a földkoncentrációnak az alapja, a latifundiumok örökösök közti szétosztását különböző eljárásokkal igyekeztek meggátolni.²⁹ Ugyanakkor alakult ki a kisbérllők, az „inquilinók” rendszere, akik a nagybirtokok munkaerőhiány miatt meg nem művelt földjeit veszik bérbe.³⁰

Új-Mexikóval ellentétben a perui alkirályságban a repartimiento rendkívül erős maradt, a mezőgazdasági és bányakényszermunka alapját jelentette. Az 1631-es királyi rendelet itt is a „composición” útján változtatta át a földeket egyéni tulajdonná, mindenekelőtt az indián közösségek rovására, melyeket az új tulajdonosok megkárosítottak.³¹ A hacienda véglegesen a XVII. században fejlesztette ki a munkaerő állandó biztosításának rendszerét. A Toledo alkirály által intézményesített mezőgazdasági és bányaművelet, a kényszermunka elől menekülő yanacona indiánok ekkor váltak személyileg kötött munkaerővé, és növekedett meg számuk.³² A harmadik fő munkaerő típus a „jornalero”, aki nagyon kevésbé hasonlított az európai napszámoshoz, önmagában mutatta, hogy a hacienda milyen fontos szerepet kapott az állami érdekek szolgálatában: a „jornal” nem szabad bér volt, hanem inkább a korona által előírt adómennyiség egy része, amelyet a hacendado az adó összegéből leszámolt. Legalábbis az Audiencia de Charcasban ez volt a helyzet.³³

Újra visszatérünk az állam szerepéhez, mely döntő a hacienda konszolidációjában. Ennek két alapvető előzménye volt: 1. az encomenderók feudális törekvéseinek leszerelése, 2. az indián közösségek átszervezése. Ezzel sikerült mind a haciendát, mind az indián közösségeket *beleépíteni az államapparátusba*. A hacendado már nem sértette, sőt szolgált a központi hatalom érdekeit, éppen ezért *szabad kezet kapott az indián és más munkaerő felhasználására*.³⁴ A XVI. század anarchikus helyzetével szemben az indián közösségek

²⁷ *Eduardo Arcila Farias*: El régimen de la encomienda en Venezuela. 2. kiad. Caracas 1966. 153–154. 1.

²⁸ *Juan Friede*: A gyarmati Kolumbia agrárviszonyainak történetéhez (oroszul). Novaja i Novejsaja Isztorija. 1968. 2. 49–60. 1. *Uő.*: Proceso de formación de la propiedad territorial en la América intertropical. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas. 2. 1965. 75–87. 1.

²⁹ *J. Borda, M. Góngora*: Evolución de la propiedad rural en el Valle del Puangue. I–II. Santiago de Chile 1956. *Magnus Mörner*: La corona española, 293–299. 1.

³⁰ *Mario Góngora*: Origen de los „inquilinos” de Chile Central. Santiago de Chile. 1960. 33–47. 1.

³¹ *Virgilio Roel*: Historia social y económica de la colonia, 264–266. 1.

³² *Luis Peñaloza*: Historia económica de Bolivia I. La Paz 1946. 123. 1.

³³ *Jorge Ovando Sanz*: Historia económica de Bolivia. La Paz 1968. 65. 1. (egyetemi jegyzet). Az indiánadóról *Guillermo Ovando Sanz*: Indios del Libro de Tasas de los Repartimientos, Provisiones y Remates. Universidad de Sucre 1964.

³⁴ *C. Verlinden*: L'état et l'administration des communautés indigènes dans l'empire espagnol d'Amérique. XIe Congrès International des Sciences Historiques. 1960. Résumé des Communications. 133–134. 1.

elleni harc, azok bomlasztása a hacienda révén rendszeres lett. Az állam csak szavakban tudta fenntartani a két „köztársaság” etnikai elkülönítését, a meszticizálódás tömeges méreteket öltött, az indián munkaerő mobilitását jól jelzi a közösségen kívüli indiánok (foraneo, forastero) számának növekedése.³⁵ Mindkét jelenség szorosan kapcsolódik egyrészt az indián lakosság óriási csökkenéséhez a XVII. században, ami kielezte a munkaerőért való harcot, másrészt a haciendák határainak bizonytalanságához, ami sok visszaélésnek adott tápot az indián földekkel szemben.³⁶

A kialakult hacienda még legmagasabb szinten, az ültetvény formájában is, egy sajátos gazdasági-társadalmi és politikai egység, amely önmagában sem nem feudális, sem nem tőkés. Előre kell bocsátani, hogy bennünket jelenleg nem a szervezeti formák érdekélnék, hanem a termelőmód legfőbb tartalmi ismérvei. Formai szempontból még ma is tartja magát az hacienda, fazenda összevetése a római kor villa-jával.³⁷ A hacienda europaizálásának veszélyesebb módja az, amikor a római villa-t és a haciendát egyaránt tőkés vállalkozásnak tekintik, összetévesztve a pénzt a tőkével, amint ezt Jan Bazant tette a mexikói haciendával kapcsolatban.³⁸ A jelleget csakis a termelési viszonyok elemzése alapján lehet meghatározni, nem feledve azt, hogy ezek egyik fontos ismérve Amerikában a gyarmati helyzet. A hacienda pénzzakkumulációját, az itt termelt többletérték sorsát eleve meghatározta az anyaország itt kiépített pénzügyi rendszere, a monopóliumok stb. Másrészt az hacendado a maga kizsákmányolási rendszerét éppen a gyarmati függésre, a gyarmati erőszakszervezetre építette.

Akik elfogadják, hogy az hacienda és munkaszervezete befelé többé-kevésbé feudális volt, és csak kifelé, a világpiacon mutatott tőkés vonásokat, éppen a gyarmati függés következményeivel nem számolnak kellően. A feudális társadalomban, főleg amikor a pénzjáradék válik általánossá, lehetséges a parasztek egy részének bővített újratermelése, az áru gazdaságba való bekapcsolódása. A paraszti tulajdon alapjai már a feudalizmusban megteremtődtek. A szabad parasztság erősödése önmagában jelezte, hogy a feudális falu a tőkés társadalom fejlődésének biztos bázisa. Ugyanígy a kisajátított feudális parasztek, pl. az Angliában az enclosure révén földjüktől megfosztott tömegek is a kapitalizmus alapjává, a manufaktúrák munkaerejévé váltak — a városban. Az hacienda mellett, sem rajta, sem az indián közösségekben nem alakult ki egy, a város, a szomszédos piacok felé orientált árutermelő réteg, sem a pauperizált tömegek nem váltak az eredeti tőkefelhalmozás rugójává sem a haciendán, sem a városban, legkevésbé a primitív iparral rendelkező indián falvakban. A nagy nehézséggel felhalmozott értéktöbblet a gyarmati adók,

³⁵ Magnus Mörner: La corona española y los foraneos, 301—310. l.

³⁶ A kolumbiai resguardókra (1638—1645 között) Juan Friede: El indio en la lucha por la tierra, 48—51. l.

³⁷ Historia económica de España y América III. kötetében G. Céspedes del Castillo: La sociedad colonial americana en los siglos XVI y XVII. Vö. Social Aspects of Economic Development in Latin America. II. Unesco, 1963. 34. l. E. Simões de Paula: As origens do latifúndio: da „villa” romana aos enghenos e fazendas do Brasil Colonial. Revista de História. 84. 1970. 289—305. l.

³⁸ Una hipótesis sobre el origen del capitalismo. El Trimestre Económico. México 1955. április—június. Cáfolatát adja Alberto J. Pla: La propiedad rural en América Latina. Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas. 7. Rosario 1964. 31—39. l.

az uzsora és az anyaországínál is szeszélyesebb áremelkedés³⁹ áldozatává vált. A természeti gazdálkodás uralma közepette az európai járadékformák fejlődési modelljét nem lehet keresni Latin-Amerikában.

Olyan járadékforma, amilyen pl. a szerzetesi reducció-okban uralkodott, Európában még formailag sem hasonlítható semmihez. Hasonlóan a míta is távol esik minden európai hasonlattól, helyesen fejt ki S. Zavala, hogy sem a rabszolgasággal, sem az encomienda szeszélyes függőségi rendszerével nem azonosítható.⁴⁰ Ami a peón és yanacona jellegét illeti, itt már jobban megoszlanak a vélemények, és sokan hangsúlyozzák a feudális vonásokat,⁴¹ sőt a földesúr-paraszt patriarchális viszonyát is.⁴²

A yanaconát, huasipunguerót a feudális jobbágyhoz szokták hasonlítani, mivel munkája ellenében egy kis földet vagy legelőt kapott.⁴³ A személyi függés is olyanszerű, mint az európai feudális társadalmakban. Ebben az esetben ismét a forma és a tartalom összetévesztéséről van szó. Az európai jobbágy viszonylagos termelési szabadságot élvezett, és érdekelt volt mind a főbblétermelésben, mind a termelési eljárások fejlesztésében, mivel az állam, egyház és földesúr adói, járadékai megfizetése után a maradvánnyal szabadon rendelkezett a piacon. Másodsor: a kizsákmányolás normáját az korlátozta, hogy a földesúr saját kezelésében levő földek viszonylag csekélyek voltak (a XVI. XVIII. századi kelet-európai árutermelő nagybirtokok kivételével), kevés munkaerőt igényeltek. Harmadszor: a jobbágyot a faluközösség is védte, a közös rétek, legelők stb. biztonsági szelep szerepét töltötték be, nem kevésbé az is kedvezhetett mozgásszabadságának, hogy a különböző földesúri rétegek (rendek) között vetélkedés folyt a jobbágy munkaerőért. A személyi és egyéb szolgáltatások mértékét a földesúr és jobbágy között kialakult jogszokás jobban szabályozta, mint a spanyol állam soha vagy alig megtartott előírásai.

A már említett gazdasági perspektívákra, a pénzjáradéokra, a város nyújtotta lehetőségekre nem kívánunk újra visszatérni. Azt azonban alá kell húzni, hogy az uzsora többszörös közbeékelődése a yanacona, peón és a piac közé sokkal nagyobb akadályra volt az akkumulációnak, mint a középkori jobbágy esetében. Európában az uzsoratóke bizonyos fejlődési szinten hozzájárult a feudális tulajdonformák felbomlásához, míg Ázsiában csak „gazdasági züllésre és politikai romlottságra” vezetett.⁴⁴ Mivel Latin-Amerikában sem voltak meg a tőkefelhalmozás feltételei, az uzsoratóke csak az indián közösségi tulajdonforma szétrombolását segítette, majd elterjedése a peonaje megszilárdulását és a visszaelesekét (corregidor, cacique) mozdította elő.

A peón-rendszerrel kapcsolatban van egy helytálló összevetés. Marx a mexikói peonaje és a Cuza előtti román tartományok függő paraszti kategóriája között lát hasonlóságot. Mindkettőnél „előlegek révén, amelyeket

³⁹ A XVI. századi óriási mexikói áremelkedésről *Wodrow Borah, Sherburne F. Cooke*: Price Trends of Some Basic Commodities in Central Mexico, 1531–1570. Berkeley and Los Angeles 1958. 47–49. l.

⁴⁰ The Evolving Labour System. *John Francis Bannon, S. J.*: Indian Labor in the Spanish Indies. Was There Another Solution? Boston 1966. 77. l.

⁴¹ *P. Macera* is, Feudalismo colonial, 26. l.

⁴² *J. H. Parry*: The Spanish Seaborne Empire. London 1966. 225. l. *S. J. Stein, B. H. Stein*: The Colonial Heritage of Latin America 38–39. l.

⁴³ *Vö. Magnus Mörner*: Tenant Labour in Andean South America since the Eighteenth Century, a Preliminary Report. XIII. International Congress of Historical Sciences. Moscow 1970.

⁴⁴ *Marx*: A tőke III. köt. 658. l.

munkával kell letörleszteni és amelyek nemzedékről nemzedékre hárulnak át, nemcsak az egyes munkás, hanem családja is ténylegesen más személyek és családjuk tulajdonává lesz”.⁴⁵ A peón-rendszer esetében véleményünk szerint mind a nyugati típusú feudális viszonyoknál mind az ültetvényes gazdaság rabszolga rendszerénél kíméletlenebb kizsákmányolásról van szó, mivel a közösségekből kiszakadt indiánok és a szaporodó meszticek viszonylag biztos tartaléksereget jelentettek, míg a néger rabszolgának a világpiacon kialakult és változó ára volt, melyet pénzben kellett megfizetni, ezért az élete is nagyobb értéket képviselt mint a peóné.

A balkáni hasonlat éppen az európai feudalizmus átlagtípusától való eltérést emeli ki, ugyanakkor a XIX. századi elmaradottság (subdesarrollo) két olyan válfaja között von párhuzamot, amelyek térben és egyéb körülmények alapján távol esnek egymástól, de mindkettjük törvényeit a rendező erőközpont, a tőkés világpiaci iparosodó nemzetek határozzák meg. A marxi komparatiztika útjai elvezetnek bennünket a leglényegesebb ismérvhez: az amerikai gyarmatokon a munkaerő szabad eladásáról nem lehet beszélni, tehát a kapitalizmus egyik legalapvetőbb feltétele hiányzott a mezőgazdaságból.

Az „Indiákon” a szabad munkaerő a gazdasági élet legfejletlenebb szektorában, elsősorban az *extensiv állattenyésztés* területén volt található, ahol nem válhatott egy magasabb szintű fejlődés részévé. Három tipikus állattenyésztési zóna alakult ki, a venezuelai Llanos, az argentin Pampák és a mexikói magas fennsík. A XVII. században ugyan kialakult a llanero és gaucho pásztorkodás, de az állattenyésztő nagybirtok, az estancia csak a XVIII. században kezd formát ölteni.

Eltérő a mexikói transhumáns állattenyésztés, szilajpásztorkodás fejlődése, mivel nem csekély ösztönzést kapott a bányavidékek keresletétől. Különleges azért is, mert az anyaország egyik legjellegzetesebb szervezete, a mesta Mexikóba is áttelepült a XVI. század első felében. A mesta fő példa arra, hogy az anyaországi intézmények a gyarmatokon milyen funkcionális átalakuláson mentek keresztül. Nemcsak a juhtenyésztésre terjed ki mint az anyaországi, és nagy szerepe volt a húsellátás biztosításában. Ellentétben a spanyol mestával, a mexikói nem tette tonkre a kisebb állattenyésztőket, és nem vált politikai hatalommá. Ugyanakkor a mesta tagjai tevékenyen részt vettek a nagybirtokrendszer kialakításában, amikor a XVII. században a munkaerőhiány a legelőgazdaság kiterjedésére vezetett.⁴⁶

A XVII. század a brazil gazdaság fejlődésében is sok tekintetben alapozó. Találóaan állapítja meg Silvio Zavala, hogy a „gyarmati Brazília a cukornádtermő, állattenyésztő, bányászati és erdőövezetek mozaikja volt”.⁴⁷ Az eltérő földrajzi és társadalmi viszonyok miatt egységes gazdasági fejlődésről nem lehet beszélni, az északkeleti partvidéki sáv cukornádültetvényeit nagy különbség választotta el az Amazonas medence fűszertermő vidékétől. Amikor Portugália visszanyerte függetlenségét Spanyolországtól, és a hollandokat is sikerült kiűzni, a portugál kereskedelmi társaságok, főleg az 1649-ben alapított Companhia Geral do Comercio megpróbálta irányítása alá vonni az egyre

⁴⁵ A tőke I. köt. Marx—Engels Művei, 23. köt. Budapest 1967. 160. l.

⁴⁶ William H. Dusenberry: The Mexican Mesta. Illinois. 1963.

⁴⁷ El mundo americano, I. köt. 299. l.

értékesebb gyarmattal való forgalmat.⁴⁸ A belső gyarmatosítás is ekkor vett lendületet, a São Pauloból nyugati irányban kiinduló „bandeirák” tevékenysége most alapozódott meg. Jelentősége nagy lesz az ország középső részének feltárásában és a felvirágzó aranybányászat (Minas Gerais) megindításában.⁴⁹ Ennek ellenére a XVII. században a brazil gazdasági élet csak igen csekély területre, a partvidékre terjedt ki.⁵⁰ Délen 1680-ban alapítják meg Colonia do Sacramentót, amely összekötő kapocs lett Brazília és az argentin pampák között. Bár a cukorültetvény jelentősége nem csekély, a brazil gazdaság tulajdonformái és a társadalmi viszonyok csak a XVIII. században konszolidálódtak, és némileg különböztek azoktól, amelyek Spanyol-Amerikában kialakultak. Itt a primitív indián társadalom nem kapott nagyobb szerepet a termelési mód meghatározásában, kezdettől az importált afrikai rabszolgák felé tolódott el a súlypont. Ennyiben a brazil gazdasági élet felépítése az Antillákra emlékeztet.

A brazil aranybányászat akkor lendült fel rövid időre, amikor a spanyol-amerikai már hanyatlott. Általában felvetődik a kérdés, hogy a bányászat milyen szerepet töltött be a gyarmatok, elsősorban a spanyol gyarmatok termelési módjának kialakulásában. Hogyan függ össze az európai gazdasági élet XVII. századi lassított fejlődése az amerikai nemesfémtermelés sajátos vonásaival?

Ezúttal mellőzzük a részleteket, és csupán néhány szempontra korlátozódunk. A nemesfém általános, századokon át egyre növekvő szükséglete volt az európai gazdaságnak. Mind a cseréértéknek pénz formájában való önállósulása, mind a kincskepződés a XVII. században kiemelkedő jelentőséget biztosított az amerikai nemesfémnek, a pénz világpénzzé változása az átmeneti depressziók ellenére is folytatódott. Ném lehet a nemesfémeket csupán árúnak felfogni, amelynek Amerikából való exportját az ültetvényes gazdaság termékeinek világpiacon való kerülésével egy nevezőre lehet hozni. Ennél több volt. A XVII. században az európai országok felé való közvetítésében, a gazdasági élet érrendszerébe való juttatásában egy hatalmas erő játszott közre. A csempészet gyorsan és határozottan törte át a spanyol monopóliumokat és tilalmakat.⁵¹

Alvaro Jara tette pontosabbá Hamilton adatait és vetett fel új metodológiai problémákat az 1650-ig tartó nemesfémexport kutatásában.⁵² Sem ő, sem L. Hanke nem vállalkozott a potosi bányászat válságának vizsgálatára.⁵³ P. Chaunu is csak adalékokat szolgáltatott a perui ezüsttermelés fő fázisának csúcspontjához, amely az 1680-as évekre tehető.⁵⁴ Ezt már Potosi krónikása,

⁴⁸ *Gustavo de Freitas*: A Companhia Geral de Comercio do Brasil (1649–1720). Revista Histórica, 1951. 6, 7, 8. szám.

⁴⁹ *C. R. Boxer*: The Golden Age of Brazil. 1695–170. Growing Pains of a Colonial Society. Berkeley and Los Angeles 1962. 32. 1. stb.

⁵⁰ *Caio Prado, Jr.*: The Colonial Background of Modern Brazil. Berkeley and Los Angeles 1967. 31. 1.

⁵¹ *H. et P. Chaunu*: Séville et l'Atlantique (1504–1650). Tome VIII. Paris 1959. 903–905. 1.

⁵² Tres ensayos sobre economía minera hispanoamericana. Santiago de Chile 1966. Uó.: Problemas y métodos de la historia económica hispanoamericana. Caracas 1969.

⁵³ *L. Hanke*: The Imperial City of Potosi. The Hague 1956. 18–19. 1. Uó.: La „Historia de la Villa Imperial de Potosí” por Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela. Lima 1965. 73–74. 1.

⁵⁴ Notes péruviennes (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles). Aristote et le Potosi. Revue Historique, 1960 juillet–septembre. 69. 1.

B. Arzáns de Orsúa y Vela is észrevette, aki még 1679-ben 1500-ra teszi a híres ezüsthegy a Cerro Rico tárnáinak számát, majd 1692-ben meredek hanyatlást állapít meg, a korábbi 130 ezüstoffoldolgozó üzem (ingenio) száma 60-ra csökkent. Az itteni 5000 mita-indiánból alig maradt 700.⁵⁵

Ebből is látható, hogy a bányászat hanyatlása nem egyszerűen technológiai okok következménye, a Kivételes földrajzi, klimatikus körülmények (4000 méter magasság) között többszörösen fontos volt, hogy a bányavállalkozók, az azoguerók és minerók hogyan és milyen munkaerőt tudnak biztosítani. Nem csupán a mita-szervezet válságáról volt szó, aminek csak egyik fontos állomása az 1686-as években kialakult helyzet, hanem felvetődött a kérdés, hogy felváltható-e a bér munka rendszerével.

A kutatások jelenlegi állapotában még nem tisztázódott, hogy a spanyol kormányzatnak milyen érdekei fűződtek a Toledo alkirály idején megszervezett mita reformjához és a bérrendszer bevezetéséhez. Amit világosan látunk, az, hogy a bányavállalkozók a mitát a pénzjáradék egyik válfajává igyekeztek átalakítani, bizonyos összeg fejében lemondtak az indián munkájáról, anélkül, hogy ezt a járadékos bér munkások alkalmazására fordították volna. Erről már a XVII. század első felében panaszkodtak a hatóságok anélkül, hogy meg tudták volna állítani a folyamatot.⁵⁶ Külön kérdés, hogy a tőkehiány milyen mértékben készítette az azogeurókat, hogy a gazdasági parazitizmus útjára lépjenek. Ez a parazitizmus fontosabb jelenség a perui bányászat negatív előjelű fejlődésében, mint a „demográfiai katasztrófa”,⁵⁷ amelynek a járványokkal való összefüggéseit a források kiemelik.⁵⁸

Potosí esete főleg a termelőmődi egyes vonásait tekintve fontos, magában a bányászatban ellenpéldával is találkozunk. Mexikó bányászata bizonyos ösztönzést tudott adni a mezőgazdasági környezetnek, és a kisebb vállalati egységek kialakításával mellőzte a kényszermunkát, helyet adott a bér munka bevezetésének és a gyarmati korszak végére a tőkés termelés elemévé vált.⁵⁹ A perui-bolíviai bányászat kitűnően mutatja, hogy az inka korszakból átvett mita munkarendszer a spanyol repartimiento alapján átalakítva hogyan vált a belső piac fejlődését akadályozó, archaikusnak nevezhető tényezővé. A mezőgazdasági környezetet tönkretette, amiért nem jelentett kárpótlást az az élelmiszerkereslet, amellyel bizonyos ösztönzést adott a távolabbi vidékek (La Paz, Cochabamba, Mojos) termelésének. A perui ezüst a XVII. században is az európai piacot táplálta, de ennek méreteit azért nehéz meghatározni, mivel ekkorra már teljes nagyságában kibontakozott az angol, francia, holland csempészet és kalózkodás, és ez lecsökkentette a spanyol koronának az amerikai bányászatból származó hasznát. Az itt jelzett körülmények többé-kevésbé vonatkoznak a perui Huancavelica higanybányászatára is, amelyről már egy 1622-es jelentés megállapította a szerkezeti gyengeség minden ismervét.⁶⁰

⁵⁵ Lewis Hanke y Gunnar Mendoza: Historia de la Villa Imperial de Potosí por Bartolomé Arzáns de Orsúa y Vela. Providence, Rhode Island 1965. II. köt. 290–291, 364. l.

⁵⁶ Egy 1632-es irat, Archivo General de Indias, Fondo Charcas, 266.

⁵⁷ P. Chauvin i. cikk, 71. l.

⁵⁸ P. V. Cañete: Guía, 116. l.

⁵⁹ Enrique Semo: El desarrollo del capitalismo en la minería y la agricultura de Nueva España (1760–1810). Historia y Sociedad, 1969. január–március. 11–12. l.

⁶⁰ Modesto Bargallo: La minería y la metalurgia, 357–360. l. (Jorge de Fonseca jelentése). Vö. Lohmann Villena: Las minas de Huancavelica (en los siglos XVI y XVII). Sevilla 1949.

Véleményünk szerint a XVII. századi spanyol hanyatlás két vonatkozásban jön számításba a Latin-Amerikában ekkor konszolidálódott termelési móddal. A nagyhatalmi helyzet meggyengülése tovább szélesítette a fejlett nyugati kereskedő országok amerikai lehetőségeit. Ezek kivitele a kelet-európai országok felé a XVII. század közepén csökkent annak arányában, ahogy ezek élelmiszerexportja nyugat felé összeszűkült.⁶¹ A nyugati export Amerika felé megnövekedett, amit nemcsak a gyarmati ültetvények vonzó hatása magyaráz, hanem olyan fontos fordulat is, mint az angol forradalom győzelme, amely felszabadította az angol burzsoázia erőit. Cromwell egyrészt Jamaicát elfoglalta a spanyoloktól és megszilárdította a Karib-tengeri angol gyarmati rendszert, másrészt az 1654-es szerződéssel biztosította az angol áruk kivitelét Portugália és Brazília felé.⁶² Innen egyenes út vezetett az 1703-as szerződéshez, amely Portugália gazdaságát kiszolgáltatta az angol tőke érdekeinek. A nyugati tőke amerikai expanzióját nagymértékben segítette a kvantitatív soha ki nem mutatható, de a forgalom jelentős részét kitevő csempészet, amely legalább oly mértékben kötötte az amerikai gazdaságot a világpiacokhoz, mint ahogy az uzsoratőke hozzájárult az „archaizáláshoz”.

A spanyol hanyatlás nemcsak utat engedett a nyugati tőkének Amerikába, hanem bizonyos értelemben maga is az „archaizálódás” egyik modelljévé vált, amelyben — sajátos eltérésekkel — olyan vonások is megfigyelhetők, mint amilyenek gyarmatainak termelési módjában kifejeződtek. Természetesen semmiféle modell-exportról nem lehet beszélni, csupán azt akarjuk hangsúlyozni, hogy ha egyszer a történetírás egyetemesebb távlatból és a város—falu (ipar—mezőgazdaság) kapcsolat egzaktabb vizsgálatából tud kiindulni, az oly terminológiai hagyaték, mint a „hanyatlás”, alapos revízióra szorul. Mi eddig is szívesebben beszéltünk szerkezeti átalakulásról, ami egyáltalában nem pontos megközelítés, csupán összefoglalása azoknak a romboló hatásoknak, amelyeket a parazita tőke különféle formában a termelés szektoraira gyakorolt.⁶³

Az elmondottak (összegezeként) elmondhatjuk, hogy a XVII. században mind az anyaországokban, mind az amerikai gyarmataikon végleg lezárult az eredeti tőkefelhalmozás útja, és míg Spanyolország számára ez a század „a gyarmati terjeszkedés paralizálódása” lett,⁶⁴ addig a gyarmatokon véglegesen kifejlődött az indian múltból örökölt, a gyarmatosítók igényeinek megfelelően átalakított, valamint az újonnan létesült tulajdonformák, főként az hacienda keziszteciája. A harmadik összetevő, az európai kereskedelmi tőke főleg konzerváló hatást gyakorolt, míg a belső pénztőke akkumuláció csak a XVIII. században kezdett szórványosan jelentkezni.

⁶¹ Zs. P. Pach: Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 16. 1970. 298—300. 1.

⁶² Vö. J. L. de Azevedo: Epocas de Portugal economico, esboços de história. Lisboa 1929.

⁶³ Észrevételeink: La crisis europea del siglo XVII e Hispanoamérica. Siglo „muerto” o siglo vivo? Az 1970-es sevillai amerikanista konferencia anyagában. Ugyanitt J. H. Elliott gondolatmenete a spanyol fejlődés problémáiról. Anuario de Estudios Americanos 1970.

⁶⁴ J. Vicens Vives: Manual de historia económica de España. 3. kiad. Barcelona 1959. 424. 1. A XVII. századi spanyol gyarmati rendszer problémáit összefoglalja John Lynch: Spain under the Habsburgs. Spain and America 1598—1700. Oxford 1969. 160—228. 1.

Nincs tehát szó az európai kapitalizmus importjáról.⁶⁵ Annál inkább a gyarmati helyzetben tovább fejlődő és újonnan létrejött, mind a gyarmati elnyomás, mind a világpiacnak való kiszolgáltatottságukban meghatározott formák vegyüléséről és egyenlőtlen fejlődéséről. Hogy e formákat érdemes-e a feudális jelzővel illetni és „feudális-gyarmati” rendszerről vagy „gyarmati típusú agrár feudalizmusról” beszélni,⁶⁶ arról lehet vitatkozni, de tény, hogy a Latin-Amerikában kialakult termelőmód minden eleme minőségileg különbözött az európai feudalizmustól. Amint láttuk, nemcsak gyarmati jellege miatt. A hacienda, amelynek meghatározása döntő, nemcsak társadalmi aspektusában, a munkaerő oldaláról nézve különbözik a feudális birtoktól.⁶⁷ Gazdasági funkciójában felfedezhető az önellátásnak olyan ismérve, amely világosan megkülönbözteti az európai nagybirtok minden változatától. Nemcsak a munkaerőt látja el élelmiszerekkel, hanem bizonyos fajta ipart is teremt, részben a primér szükségletek kielégítésére, főleg azonban az általa termelt termék feldolgozására, nem kevésbé az erre használt gépek és szerszámok javítása céljából. Legjobban a cukorültetvények példáján lehet tanulmányozni ezt a gazdasági komplexitást, amely jelentősen hátráltatta az iparnak a városba való települését, a belső piac fejlődését.⁶⁸

Az ültetvényes gazdálkodás a tovább fejlődő latin-amerikai termelőmód legmárkásabb összetevőjévé vált. XVIII. századi teljes kibontakozása végleg eldöntötte a modern Latin-Amerika társadalmi viszonyainak fejlődésirányát, a Rio Grande alatt élő népek jövőjét, melyet csak meghatároztak a korábbi századok. A születő tőkés piaccal való korai érintkezés, annak szolgálata magyarázza részben azokat a sajátos vonásokat, amelyek a későbbi gyarmatosított Ázsiától és Afrikától megkülönböztetik Latin-Amerikát. A nyugati tőkének az anyaország rovására történő behatolását már a XVII–XVIII. századi spanyol gazdasági teoretikusok is állandóan hangsúlyozták. Uztáriz szerint 12 millió peso értékű gyarmati importból mindössze 100 ezer marad Spanyolországban.⁶⁹ Bernardo Ward röviden így fogalmaz: „Azok a kincsek, amelyek Amerikából származnak, inkább Spanyolország kárára, mint hasznára vannak, mivel húszból tizenkilenc rész idegen nemzetekhez vándorol.”⁷⁰ A XVIII. század második felében a nyugat-európai ipari-tőke gyors ütemű akkumulációja végleges helyzetet teremtett. Nem véletlenül fordult a nagy spanyol gondolkodó, Jovellanos a spanyolországi belső piac problémái felé.⁷¹

⁶⁵ A. Gunder Frank tételeiről *Ruggiero Romano*: Sous-développement économique et sous-développement culturel. A propos d'André Gunder Frank. Cahiers Vilfredo Pareto, 24. 1871. 271–279. l.

⁶⁶ P. Macera: Feudalismo colonial americano, Acta Hist. XXXV. R. Romano: Cuestiones de historia económica latinoamericana. Caracas 1966. 54. l. *Manfred Kossok*: Der iberische Revolutionszyklus 1789–1830. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas. Band 6. 1969. 225. l.

⁶⁷ A kérdés szociológiai oldalára: Social Aspects of Economic Développement in Latin America, II. köt. 36–39. l.

⁶⁸ A „domestic economy” vizsgálatának szükségességéről *William P. Mc Greevey*: Recent Research on the Economic History of Latin America. Latin American Research Review, III. 2. 1968. 93–96. l.

⁶⁹ *Marcelo Búcar Letayf*: Economistas españoles del siglo XVIII. Madrid 1968. 79. l.

⁷⁰ Uo. 135. l.

⁷¹ Uo. 176., 187. l. Vö. *Jean Sarrailh*: L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIII siècle. Paris 1954.

A XVIII. századi fejlemények vizsgálata nélkül nem lehet tudományos igényvel megfogalmazni, hogy a latin-amerikai termelőmódnak lehet-e, és ha igen, milyen elnevezést adni. Két feltevésünk az előzőekben nyert elemzést. Egyrészt a kasztíliai (és portugál) feudalizmust az európai feudalizmus egyik igen speciális variánsának tartjuk, amely lényegesen másként ültetődött át Amerikába, mint ahogy ez az angol, francia, németalföldi vagy akár a katalán feudalizmus esetében megtörtént volna. Másrészt a feudalizmus kifejezést legfeljebb mint segédfogalmat fogadjuk el Latin-Ameriká gyarmati századaira vonatkozóan, természetesen jobb híján, számolva azzal a veszéllyel, hogy a szubkontinens termelőmódját nem ismerőkben e szó hamis képzettársításokat kelt.⁷²

A termelési módokról, formációkról, főként az „ázsiai termelőmódról” kibontakozott hatalmas viták arra készítettek bennünket, hogy a történész szavát hallassuk egy olyan terület vizsgálatakor, ahol a filozófiai meggondolások apriorizmusa csak kárt tehet. A keleti társadalmak és a conquista előtti indiai civilizációk termelési módjáról nagyon megoszlanak a szovjet és nyugati marxista kutatók véleményei.⁷³ Senki nem elemezte közelebbről a Kolumbusz utáni Latin-Amerika társadalmi fejlődését, legfeljebb bizonyos aktuális szükségletek nyomában vagy a „feudalizmus” (európai ismérveivel együtt), vagy a „kapitalizmus” tolult előtérbe, és megindult a szavakkal való játszadozás.⁷⁴

Mi erre a rendkívül heterogén, sok elemből összetett és sajátos klimatikus, földrajzi, biológiai, felépítményi és más körülmény által meghatározott társadalmi szerkezetre, a vizsgált századokban nem tudjuk elfogadni sem az „ázsiai formát”, sem a „keleti feudalizmus”, legkevésbé a nyugati feudalizmus fogalmát.⁷⁵ Ónálló fejlődési folyamatról van szó, melynek lényegét az újabban előszeretettel használt „gyarmati feudalizmus” sem fejez ki, mivel leszűkíti a tőkés világgal való kapcsolatokat (ezeket nagyrészt Spanyolországra korlátozza), ugyanakkor a Latin-Amerikában kialakult termelési mód sokrétűségét, sokarcuságát leegyszerűsíti, a kizsákmányolás normáját pedig alábecsüli. Arról nem is beszélünk, hogy ha a „gyarmati” jelző a XIX. századi függetlenségi háború után elmarad, az a csalóka látszat keletkezhet, hogy a „feudalizmus” minden további nélkül átfajlik kapitalizmusba és Latin-Amerikában megindulhat az eredeti tőkefelhalmozás, európai sémák szerint.

Ezek után egyelőre inkább lemondunk a névadás öröméről, és megelégszünk a fejlődés bonyolultságának érzékeltetésével. Érthetően mindez a XVI–XVII. századon túl már határozottabb következtetések levonására is lehetőséget tár a kutató elé, aki hajlandó és képes az egyetemes történet nagy összefüggéseiről tudomást szerezni.

⁷² Így fogalmaztam Latin Amerika története c. összefoglaló művemben is. Budapest 1971.

⁷³ Obseje i aszobennoe v isztoriceszskom razvityii sztran Vasztoka. Moszkva 1966. Problemi dokapitaliszticeszkij obszstv v sztranaš Vasztoka. Moszkva 1971. J. V. Kacsanovszkij: Rabovlagyenyie, feodalizm ili aziatszkij szpaszob proizvodstvta? Moszkva 1971. Ez utóbbi jó bibliográfiát ad a vitákról.

⁷⁴ A. Gunder Frankon kívül vö. Antonio Garcia: Bases de la economía contemporánea, capitalismo y feudalismo en la América colonial española. Bogotá 1948. Luis Vitale: América Latina: Feudal o Capitalista. Revista Estrategia. 3. Santiago de Chile. 1966. Theotonio Dos Santos cikke a Revista Latinoamericana 1972 január–márciusi számában (Bielefeldben jelenik meg).

⁷⁵ Kacsanovszkij az utóbbi mellett tör lándzsát, i. m. 242–243. l.

Т. Виттман

Спорные вопросы формирования латино-американского феодализма (XVI—XVII. вв)

(Резюме)

Автор анализирует процесс формирования способа производства в колониальной Латинской Америке и знакомит со сложившимися до настоящего времени мнениями по этому вопросу. Индейские цивилизации доколумбова периода он рассматривает лишь вкратце, делая отдельные выводы прежде всего из сопоставления общественного строя ацтеков и инков. Более подробно автор останавливается на специфических особенностях кастильского феодализма, которые отличали его от западного и даже от каталанского феодализма. Основой анализа являются отношения «город-деревня» и «промышленность-сельское хозяйство».

Конкиста, обусловившая соприкосновение индейских общественных строев с исключительно своеобразным кастильским феодализмом, многие его элементы не только перенесла в эти общественные строи, но и изменила их. Строй, образовавшийся в результате такого синтеза, был иным, чем его европейская модель, однако при этом изменились и сами индейские общественные строи. Причем эти изменения носили характер не только «архаизации», но и перестройки (напр. общин индейцев).

Одна из главных особенностей латино-американского общественного строя состояла в том, что он сразу же вступил в связь с зарождавшимся капиталистическим рынком, обслуживал его. Это однако не означает, что можно говорить о рождении в Латинской Америке капиталистических производственных отношений, как это утверждают в последнее время отдельные авторы. При рассмотрении процесса развития в Латинской Америке в тесной взаимосвязи с западным, так сказать, оригинальным вариантом капиталистического накопления, мы получим иную картину, чем та, которая вырисовывалась до сих пор на основе традиционных или пропагандистских упрощений.

Автор делает предметом своего анализа энкоменду, асьенду, зарождающееся плантационное хозяйство, а также добычу благородных металлов. Он выделяет преобразование или, напротив, консолидацию отдельных элементов нового способа производства в XVII в., когда можно было наблюдать некоторое замедление в формировании и западно-европейского промышленного капитала. К этому времени основное направление развития определяли уже не испанские колониальные монополии, а западный (английский, французский, голландский) торговый капитал. Полное развертывание, выкристаллизация способа производства с рабским трудом на плантациях, производящих на мировой рынок, приходится уже на XVIII век, который не входит в предмет рассмотрения данной работы.

XVI—XVII века определили способ производства, который нельзя назвать ни «азиатским», ни феодальным или капиталистическим. Речь идет о своеобразной смеси отдельных элементов различных способов производства и других элементов, которая в пределах мирового капиталистического рынка превратилась в «архаическую». В это понятие входит невозможность формирования внутреннего рынка, такие взаимосвязи между сельским хозяйством и промышленностью, между деревней и городом, которые осудили народы Латинской Америки на вековую отсталость и прислуживание промышленному капитализму. При рассмотрении вопросов, связанных с системой крупных землевладений, сохраняется в качестве вспомогательного понятия «феодализм» (напр. «колониальный феодализм»), однако автор считает, что даже такое пользование этим понятием хранит в себе опасность, упрощает сложность и многослойность способа производства колониальной Латинской Америки. Теоретический априоризм должен уступить место конкретным историческим исследованиям. Дискуссии, расвернувшиеся вокруг «азиатского способа производства», с одной стороны носили характер, скорей, теоретический, чем исторический, с другой, не затрагивали вопросы колониальной Латинской Америки.

T. Wittman:

Les questions discutées de la formation du féodalisme latino-américain (XVIe—XVIIe siècles)

(Résumé)

L'auteur analyse la formation de la méthode de production en Amérique-Latine coloniale et il expose les vues formées jusqu'ici à ce sujet. Il n'esquisse que brièvement les civilisations indiennes précolombiennes, il tire certaines conclusions surtout de la comparaison des sociétés inca et aztèque.

Il s'occupe plus des traits spécifiques du féodalisme castillan, qui le distinguent fortement du féodalisme occidental, même de celui catalan aussi. Comme base de la recherche servent les relations ville—village et industrie—agriculture.

La Conquista, laquelle amena les sociétés indiennes en contact avec le féodalisme castillan très particulier, transplanta non seulement beaucoup de ses éléments, mais elle les a changés aussi. La synthèse devint autre que le modèle européen, mais les sociétés indiennes elles-mêmes se sont transformées. Il s'agit non seulement d'un procès «d'archaïsation», mais aussi d'une réorganisation (p. e. les communautés indiennes).

Un des traits principaux de la société latino-américaine était, qu'elle est entrée tout de suite en relation avec le marché capitaliste naissant, elle l'a servi. Cela ne signifie pas qu'on peut parler de la naissance des relations de la production capitaliste en Amérique Latine, comme certains le prétendent récemment. Si nous examinons l'évolution d'ici en rapport étroit avec les changements de l'accumulation primitive occidentale, nous recevons une autre image que nous avons pu en recevoir jusqu'ici à partir des simplifications traditionnelles ou propagandistes.

L'auteur fait objet de l'analyse l'encomienda, la hacienda, l'économie de plantation naissante et l'exploitation des métaux précieux. Il souligne le changement ou la consolidation de certains éléments de la nouvelle méthode de production au XVIIe siècle, quand on peut remarquer un ralentissement dans la formation du capital industriel ouest-européen aussi. En ce temps-là, c'était déjà surtout le capital commercial occidental (anglais, français, hollandais) et non pas les monopoles coloniaux espagnols, — qui a déterminé la direction principale de l'évolution. La cristallisation, l'épanouissement total de la méthode de production avec les plantations d'esclave produisant pour le marché mondial; tombent déjà au XVIIIe siècle, lequel n'est pas traité par cette étude.

Les XVIIe—XVIIIe siècles ont déterminé la méthode de production qu'on ne peut appeler ni «asiatique» ni féodale ou capitaliste. Il s'agit du mélange particulier de certains éléments de différentes méthodes de production et d'autres éléments, lequel devint «archaïque» dans le cadre du marché mondial capitaliste. A propos de cette notion on peut parler de l'impossibilité de la formation du marché intérieur; une telle relation de l'agriculture et de l'industrie, du village et de la ville, qui pendant plusieurs siècles a condamné au sous-développement les peuples de l'Amérique Latine, et qui les a mis à la disposition du capitalisme industriel. Le «féodalisme» comme notion auxiliaire peut rester si nous voulons souligner la grande propriété («féodalisme colonial» etc.), mais à notre avis cela aussi a des dangers, il simplifie la complexité et la variété de la méthode de production de l'Amérique Latine coloniale. Au lieu des apriorismes théoriques doivent entrer les examinations historiques concrètes. Les discussions formées à propos de «la méthode de production asiatique» étaient d'une part plutôt de caractère théorique qu'historique, d'autre part elles ne touchaient pas les questions de l'Amérique Latine coloniale.

Ságvári Ágnes:

A magyar kül- és belpolitika néhány összefüggéséről a népi demokratikus forradalom időszakában¹

A polgári történetírás egyik régi tétele szerint adott ország belpolitikáját döntően annak külpolitikai helyzete szabja meg. Bár a felfogást a korábbi korszakokat illetően számos kritika érte, a népi demokráciákról írott művekben mindmáig egyeduralgoló maradt. Közép- és Délkelet-Európa 1945 utáni fejlődésével foglalkozó szerzők ugyanis a térség országaiban bekövetkezett társadalmi, gazdasági és politikai változásokat a nemzetközi tényezők többé-kevésbé mechanikus függvényeként kezelik, — legyenek azok hivatásos történészek, vagy önmaguk igazolását kereső volt magyar politikusok. Érthető okokból tagadják, hogy az osztályok konfliktusai a társadalmak belső fejlődéséből szükségszerűen következnek és ezeket az összeütközéseket a „kommunisták manőverezésével” magyarázzák. Ugyanakkor arra is van példa, hogy az osztályharc elméletére hivatkozva, kétségbe vonják az osztályok érdekeinek bizonyos történelmi periódusokban lehetséges részleges megegyezését. Az elmondottakból következik, hogy e szerzők — az eseményeket tendenciózusan csoportosítva — a kelet- és délkelet-európai országok fejlődésének lényegében azonos társadalmi érdekekből származó hasonlóságát és közös érdekeiknek megfelelő tömörülését többnyire külső kényszer hatására, legjobb esetben pedig egyszerűen földrajzi helyzetükkel magyarázzák.²

¹ Ismertek a kelet- és délkelet-európai népi demokratikus fejlődést létrehozó és azt gátló körülmények. Nagy figyelmet érdemelnek a közép-kelet-európai országok közti háború utáni konfliktusok és a népi demokratikus fordulat után ezen országok összefogására irányuló kísérletek. Jelen tanulmány sem a nemzetközi, sem a regionális politika fordulatait nem taglalja, nem tekinti feladatának a magyar társadalmi és politikai fejlődésnek akár vázlatos leírását sem. A belpolitikának kizárólag azokra a vonásaira kívánja a figyelmet felhívni, amelyekre a világpolitika főtrendjei, vagy az országot érintő szerződések, diplomáciai megegyezések közvetlen kihatással voltak. Vizsgálódásainkban azokra a jelenségekre is kitérünk, amelyekről *csupán* úgy vélték, hogy a döntéseket a nemzetközi erőviszonyok indokolják. Minthogy ezek a döntések a belpolitikában a nemzetközi erőviszonyok függvényeként jelentek meg, hatásuk nem mellőzhető.

² A külpolitika abszolutizálását legélesebben bíráló nem-marxista munkák egyike *Eckart Kehr* könyve: *Das Primat der Innenpolitik*, Berlin 1965. — A továbbiakban a kifejezetten Kelet-Európával foglalkozó burzsoá történeti művek közül szándékosan a viszonylag mértéktartókra hivatkozunk, ezekből ugyanis érveléseik csoportosításának erőszakoltsága még nyilvánvalóbbá válik. — *Stephen G. Kertész*: *Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia*. Notre Dame, USA, 1953. — *The Fate of East Central Europe. Hopes and Failures of American Foreign Policy*. Ed. by Stephen Kertész, University of Notre Dame Press. — *Hugh Seton Watson*: *The East European Revolution*, New York, 1956. — *Survey of International Affairs 1947—1948*. By *Peter Calvocoressi*. (Oxford University Press) London, New York, Toronto 1952.

A polgári történészek álláspontjával vitatkozó marxista történészek közül viszont többen arra az álláspontra helyezkedve, hogy a népi demokratikus átalakulás indokoltságához kétség nem fér és ebben az értelemben hosszú távon a nemzetközi erőviszonyok e fejlődést elősegítik, eltekintettek a kérdés-komplexum külön vizsgálatától. Bármennyire is törekedjünk pedig a belső folyamatok gondos elemzésére, az a külpolitikai erővonalaknak a belpolitikára, társadalmi mozgalmakra, sőt a közgondolkodásra gyakorolt vizsgálata nélkül nem lehet teljes. Ilyen módszer emellett a belpolitika abszolutizálásával a Magyarországon hagyományos hungarocentrikus felfogás anakronizmusait tartósíthatja.

A szemléletünkben e vonatkozásban lappangó hungarocentrizmus maradványainak számbavétele meghaladná tanulmányunk adott kereteit. Ahhoz azonban, hogy e studium kérdésfeltevéseit indokoljuk, elkerülhetetlenül fel kell tárnunk a ma is ható veszélyt, a konzervatív burzsoá történelmi szemlélet hagyományai továbbélésének és a burkolt nacionalizmus jelenlétének összefüggéseit. E cél érdekében az ellenforradalmi rendszer szélsőségesen sovinszta politikai vonalának és az azt eszmeileg megalapozó hungarocentrikus irányzat felelősségének vizsgálatát egyaránt fontosnak tartjuk.³

A belpolitika jelentőségét abszolutizáló szemlélet elemei bizonyos történelmi helyzetben a kommunista mozgalomban is tért nyertek. Az MKP vitába szállt azokkal, akik a náci orientációt az elkerülhetetlen és sorsszerűen ható külpolitikai viszonyokkal magyarázták, s e véleményük hangoztatásával a Horthy-rendszer iránt tanúsított passzivitásukat mentegették. Nekik válaszulva és egyben a dolgozók önbizalmának fokozása érdekében is, joggal jelenthette ki a párt azt, hogy: „Magyarország belső politikai lehetőségei óriásiak”.⁴ Tény, hogy a második világháború alatt és azt követően a kommunista párt figyelemmel kísérte a nemzetközi politika eseményeit és azokról rendszeres tájékoztatást és értékelést adott. Magyarország helyzetéből következően a KP politikai agitációjának és propagandájának homlokterében a háborús és fasisztaellenes küzdelem állt. Ezért történelmi és politikai érvek sokaságát hozta fel a Szovjetunióval létesítendő baráti kapcsolatok mellett. Másrészt: hogy a náci Németországgal való szakítást meggyorsítsa, a nemzeti függetlenségi hagyományokra apellált. A nemzeti önérzet elemeit felélesztve, a propagandában — bár következetesen kitartott a Szovjetunióhoz és az SzKP-hez való elkötelezettség elve mellett — az ellenforradalmi rendszerben fogant kommunista- és szovjetellenes rágalmakat visszautasítva a hangszlyt szinte kizárólag a hazai tényezőkre helyezte.

Részben személyes indokból, de kudarera ítélt politikájuk védelmében is, a magyar szerzők még fokozottabban tulajdonítják a külső beavatkozásnak az összes belpolitikai változásokat. — *Nagy Ferenc*: The Struggle behind the iron curtain. New York 1948. — *Sulyok Dezső*: A magyar tragédia. A szerző kiadása. 1954. — *Uő.*: Zwei Nächte ohne Tag. Zürich 1948. — *Nagy Vince*: Októbertől októberig. New York 1962. — *Imre Kovács*: Im Schatten der Sowjets. New York 1948.

³ *Molnár Erik*: Az SzKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. *Molnár Erik*: Válogatott tanulmányok. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1969. 420—428. l. — *Pach Zsigmond Pál* utószava a „Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról” e. kötetben. Bpest, Kossuth Kiadó. 1965.

⁴ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935—1945. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 542. l.

A felszabadulást követő koalíciós időszakban a hazai munkáspártok — inkább taktikai, mint elméleti megfontolásból — a belpolitika nemzetközi meghatározóit gyakorlatukban messzemenően figyelembe vették ugyan, de annak történelemelméleti problémáival kevésbé foglalkoztak. Természetesnek tartjuk, hogy az osztályok és csoportok széles skáláját felölelő politikai együttműködés nehézségei bizonyos fokokig akadályozták, vagy inkább háttérbe szorították a népi demokratikus fejlődés nemzetközi feltételeinek egyidejű tudományos vizsgálatát. Tagadhatatlan, hogy a sikeres politikai együttműködésnek nem gátja, hanem feltétele lett volna az internacionalista álláspont tisztázása, márcsak annál is inkább, mert a kül- és belpolitika kölcsönhatásának helyes felismerése magukat a marxistákat is megóvhatta volna a dogmatikus szemlélettől.

Nem véletlen, hogy közvetlenül a háború után már számos olyan marxista mű született, amely a háború alatt létrejött új nemzetközi erőviszonyokat, ezek diplomáciai, gazdasági következményeit, valamint az egyes országok belső társadalmi-gazdasági viszonyaira és politikai mechanizmusára gyakorolt hatását mérte fel és vont le azokból különféle következtetéseket. E vizsgálódások olyan fontos történelmi kategóriákra vonatkoztak, mint az állam- és forradalomelmélet, a tulajdonviszonyok, a gazdasági struktúra és a politikai osztályharc. Varga Jenő volt az első, aki a háború alatt a tőkés gazdaságban végbe ment változásokkal, azok várható hatásaival kapcsolatban elemezte a nagyhatalmak és a gyarmatok, Amerika és Európa viszonyát, valamint az ekkor létrejött népi demokráciák rendszerét. Mai ismereteink szempontjából is helytálló következtetései alapján nagy meglátó erővel mutatott rá az állam gazdasági szerepének várható megnövekedésére, a tőkekoncentráció folyamatának meggyorsulására, a piaci viszonyok módosulására és azokra a szükségszerűen bekövetkező radikális változásokra, amelyek az államok elszegényedése következtében elsősorban az európai országokban szükségszerűen bekövetkeztek.⁵

A világméretű antifasiszta küzdelem ugyanakkor, amikor növelte a kommunista pártok önállóságát, nemzeti jellegét és az egyes országok politikájában vitt szerepét, egyszersem nyilvánvalóvá tette számukra a nemzetközi és belpolitikai érdekek lényegi azonosságát. Természetes, hogy a kommunista pártok, amelyek forradalmi harcukat eleve világpolitikai perspektívában folytatták, erre az összefüggésre érzékenyen és viszonylag gyorsan reagáltak.

⁵ „A gazdasági változások komoly politikai változásokkal kapcsolatosak. A legfontosabb közülük a kapitalizmus keretein belül az új típusú demokrácia kialakulása — írta 1945-ben. — »Új típusú demokrácián« valamely ország olyan állapotát értjük, amelyben a hűbériség maradványait — nagybirtok — felszámolták, amelyben fennáll ugyan a termelőeszközök magántulajdonának rendszere, de az ipari, szállítási és hitelügyi nagyvállalatokat államosították, maga az állam és annak egész apparátusa pedig nem a monopóliumos burzsoázia érdekeit, hanem a városok és falvak dolgozóinak érdekeit szolgálja. Ilyen országnak számíthatók példának okáért Lengyelország, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia.»

Varga Jenőt indokolatlan azért bírálni, mert 1945 végén (!) a későbbi szocialista országokról csupán annyit mond, hogy „ezek gazdaságát a szó régi értelmében nem lehet kapitalizmusnak nevezni”; hogy Magyarországot még ezek közé sem sorolja, s hogy csupán „állapotot és folyamatot” rögzít. Ellenkezőleg, érdeme, hogy in statu nascendi ismerte fel a megkezdődött folyamatokat, anélkül azonban, hogy prekonceptióival a folyamat befejeztét eleve adottnak vette volna, és hogy az egyes országokat pusztán földrajzi hovatarozásuk jogán eleve azonos társadalmi rendszer keretébe sorolta volna. — Varga Jenő: Tőkés gazdaság a II. világháború után. Szikra, 1947. 15. és 317. l. és Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bpest, Kossuth Kiadó. 1970. 176—177. l.

A követendő stratégia meghatározásához elengedhetetlen volt a tapasztalatok elméleti általánosítása. Jelentős hozzájárulásnak foghatjuk fel a nemzetközi helyzetnek és következményeinek elemzéséhez a „bolgár út” dimitrovi meghatározását 1946 elején csakúgy, mint Gomulka és Gottwald állásfoglalását 1946 végén a munkásosztály diktatúrájának elkerülhetőségéről, valamint az olasz kommunista pártnak az új demokráciáról szóló határozatait.⁶

Több helyütt a leginkább időt álló politikai szervezet, a marxista—leninista párt továbbfejlesztésének problémái is felmerültek; napirendre került a párt összetételének és működési elveinek felülvizsgálata.⁷

A korabeli marxista irodalom is érdemben foglalkozott a nemzetközi helyzetnek a szocialista rendszer belső fejlődésére gyakorolt hatásával. Jól példázzák ezt a szovjet gazdaság irányítási rendszerének továbbfejlesztésével, a bővített újratermelés problémáival, az áruforgalom, árak és bérek összefüggéseivel és a népgazdaság optimális átépítésének problémáival foglalkozó művek.⁸

Amikor 1946—47-ben Révai József a proletárdiktatúra „elkerülhetőségéről”, Rákosi Mátyás pedig a „szocializmusba való benövésről” beszélt — bár Varga Jenő koncepciójához mérten sokkal „ösztönösebb” módon —, lényegében a szocialista forradalomnak és az államnak a szovjet fejlődéssel tartalmilag azonos, de történelmileg eltérő formában való realizálását körvonalazta.⁹ A nemzetközi szociáldemokráciával szoros kapcsolatot tartó magyar szociáldemokrata párt elméleti tevékenységében is világosan kitapintható volt a nemzetközi áramlatok hatása. Ez a hatás különösen 1946 folyamán jelentkezett erőteljesen, amikor vita bontakozott ki a keleti és nyugati demokrácia értelmezéséről, Magyarországnak a kettő közötti elhelyezkedéséről. Megkezdődött a szociáldemokrata pártprogram felülvizsgálata mind a forradalomelmélet vonatkozásában mind pedig a múltban követett gyakorlatot illetően.¹⁰

További felsorolás helyett és a nagyobb nyomaték kedvéért utalunk itt a magyar szellemtörténeti iskola egyik megalapítójának, a később antifasisztává lett Szekfű Gyulának a magyar belpolitikai és forradalmi fejlődést determináló, a nemzetközi összefüggések jelentőségét hangsúlyozó írására, amelynek fontosságát éppen magának a szerzőnek személye és szerepe teszi hangsúlyossá. Szekfűt éppen ezek a külpolitikai vonatkozású felismerések tették népi demokráciánk tudatos képviselőjévé.¹¹

⁶ Az olasz kapitalizmus tendenciái. Bpest, Kossuth Kiadó 1964. *Giorgio Ammedola*: Osztályharc és gazdasági fejlődés a felszabadulás után. Az MKP III. Kongresszusa, amelynek jegyzőkönyve „A népi demokrácia útján” címmel jelent meg, szintén foglalkozott a sajátos út elemeinek megfogalmazásával.

⁷ Il PCI nella resistenza: La nascita del „partito nuovo” (Studi storici № 1. gennaio—marzo 1969 és *Ernesto Ragionieri*: Problemi di storia del PCI (Critica Marxista № 4—5. luglio-ottobre 1969).

⁸ N. A. *Voznyeszenszkij*: A Szovjetunió hadigazdasága. Új Magyar Könyvkiadó. 1949.

⁹ *Blaskovits János—Labádi Lajos*: Az MKP III. Kongresszusa. Bpest, Kossuth Kiadó. 1968. 38—42. l.

¹⁰ *Sánta Ilona*: A munkásegység fejlődése a felszabadulás után. Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 404—412. l.

¹¹ A népi demokráciák helyzetéről mondja Szekfű: „...méltányos gondolkodással meg kell értenünk a Szovjetunió bizalmatlanságát és jogosnak kell tartanunk, hogy nyugati határain oly viszonyok kialakulását támogassa kis szomszédok között, amelyek a jövőben ezek részéről mindennemű agressziót lehetetlenné tesznek.” Ennek következtében „helyzetüket és útjukat csak akkor látjuk világosan, ha együttesen nézzük őket.

Az adott történelmi helyzetben még a középutas, ún. polarizáció-ellenes irányzatok megerősödését, sőt a népi demokráciáról, mint egy későbbi polgári demokrácia egyetlen lehetséges megközelítéséről vallott felfogást sem tekintetjük egyértelműen negatívnak, hiszen azokban is megmutatkozik annak felismerése, hogy a nemzetközi és a belpolitikai helyzetben beállott változások új, radikális társadalmi átalakulást sürgetnek, új politikai gazdasági mechanizmus létrehozását teszik szükségessé.¹²

A Tájékoztató Iroda 1948. évi állásfoglalásait követő periódusban az MDP a belpolitikai, sőt a társadalmi mozgásokat is a nemzetközi fejlődésről kialakított tézisek szerint kívánta szabályozni. Ez a gyakorlat — az internacionalizmusra hivatkozva — a belső összefüggések vizsgálata helyett az azonos társadalmi rendszerű országokkal szinte teljesen azonos belpolitika és irányítási struktúra kialakítására vezetett. A kortörténetírás feladata ilyen körülmények között csupán apologetikára korlátozódhatott. A népi demokratikus korszakkal foglalkozók írásait az általános törvényszerűségek sajátos megjelenési formájának vizsgálata helyett előbbiek sémává korlátozása s e sémák abszolutizálása jellemezte. Ily módon inkább illusztrációk, mint történeti elemzések láttak napvilágot. Hasonló módon a nemzetközi tényezők fontosságának általánosságokban való hangsúlyozása sem párosult az összefüggések pontos és kritikus tisztázásával. Az ezekben az években rögződött dogmatikus történeti szemlélet azt eredményezte, hogy később is hajlamosak voltak premisszaként kezelni az általános törvényszerűségekre hivatkozó tételeket, s ennek következtében kevés figyelmet fordítottak a nemzetközi politikai folyamatok közvetlenül és közvetve bonyolultan érvényesülő hatására.

Az előzmények ismeretében tökéletesen érthetővé válik az 1957 után előtérbe kerülő, a „tudományos objektivitás” jelszavát hirdető pozitivizmus és a „konkrét magyar valósághoz” göresösen ragaszkodó provincializmus szemléletének térhódítása. A dogmatizmus természetes ellenhatásaként, de a reális gazdaságpolitikai és kultúrpolitikai irányvonal kialakítása érdekében is már 1953 után egyre inkább előtérbe került a nemzeti sajátosságok sokáig mellőzött vizsgálata. Ez tette lehetővé később, hogy a revizionisták — nacionalista alapon — az ország nemzetközi kötelezettségeinek figyelmen kívül hagyására biztathattak, tudatosan felhasználva a nemzetközi csatározásoknak a magyar társadalom politikai közérzetére gyakorolt hatását. Az 1956–57-es évek hazai

Magyarország útját is a fegyverszünet óta a velük való összehasonlítás teszi lehetővé.” A külpolitikai gondolkodásról pedig így ír: „az 'átmenetiség', vele a hit és reménység, hogy a régi rend előbb-utóbb helyre fog állni, jellemezte az általános hangulatot, mely a munkáspártokon kívülieket, elsősorban a többségi párthoz csatlakozott tömegeket elfogta. És ezt a hangulatot nagyban megerősítette a külpolitikai helyzet szemlélete, amint ez a tömegekben elterjedt. Polgári tömegeink tudvalevőleg sohasem tüntek ki külpolitikai helyzetünk reális mérlegelésében. . . . Krónikus külpolitikai tájékoztatáságunk, sőtét értetlenségünk egyik legsúlyosabb esete, hogy ezt a tényállást vezetőink akkor, tömegeink pedig azóta még jó ideig nem tudták felfogni és nem akarták elfogadni.” Pedig „Pártra és benne a középosztályra a külpolitikai momentum vált döntővé. A forradalomnak, láttuk, a belső erőknél kívül a szomszéd Szovjet hatása is egyik természetes mozgatója volt. Azt is láttuk, hogy a Szovjetunióknak figyelnie kellett arra, hogy nyugati határain a kis államok ne legyenek ismét fészkeivé ellene irányuló erőknél.” — *Szeptember Gyula*: Forradalom után. Bpest. Cserépfalvi Kiadó. 1947. 88., 87., 166–167. és 175. l.

¹² E tárgykörben emlékezetes *Bibó István*: A magyar demokrácia válsága c. cikke körül kibontakozott vita, amely a „Valóság” hasábjain folyt. 1945 október–december, 1946 január–februári számok.

és nemzetközi eseményei készítették arra a társadalomtudomány művelőit, hogy tárgyilagosabban foglalkozzanak fejlődésünk külső és belső feltételeivel, és szorgalmazták a különböző eredetű, de azonos irányba ható, retrográd, nacionalista jellegű hungarocentrikus szemlélet felülvizsgálatát.

Az utókor egyetlen társadalmi rendszert sem aszerint ítél meg, hogy miként vélekedik magáról, hanem abból, hogy milyen intézményeket hozott létre és milyen politikai, gazdasági és társadalmi szükségleteket elégített ki. Ugyanakkor az utókor sem tekintheti a már megtörténtet az egyetlen lehetséges és szükségszerű megoldási formának, hogy annak természetes következményeként magyarázza saját politikáját, hiszen az ország sorsát meghatározó nemzetközi feltételek és azoknak a belpolitikára gyakorolt hatása nem automatikus hatás, eredménye pedig nem elkerülhetetlen következmény. Ezt az álláspontot erősítik meg, erre hoztak fel számos érvet az 1945-öt követő időszak egyetemes történeti vonatkozásainak, tényeinek és összefüggéseinek tárgykörébe tartozó, elsősorban gazdaságtörténeti kutatások is.¹³

Nemzetközi szerződések és belpolitika

1945

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az egyes országokban folyó társadalmi küzdelmeket, az általános törvényszerűségek érvényesülése mellett, az irányukban érvényesülő szocialista és imperialista stratégia is nagyban befolyásolta.

1944-et követően azonban Kelet- és Délkelet-Európában már többről van szó: a második világháború folyamán megdőlték a régi burzsoá rendszerek, és a szocialista mozgalmak történetében először a Szovjetunió — mint a szocialista irányban haladó társadalmi megmozdulásokat támogató állam —, mint katonailag győztes nagyhatalom jelent meg a nemzetközi diplomácia színterén. A háborús szövetség politikai tartalma is gyökeresen különbözött minden korábbtól, és a progresszió egyértelmű győzelmét alapozta meg Európában. A győztes demokratikus világkoalíciónak éppen ezért közös érdeke fűződött ahhoz, hogy a volt csatlós országokban olyan politikai irányzat kerüljön hatalomra, és méginkább olyan társadalmi rendszer jöjjön létre, amely eleve gátat szab bármely későbbi esetleges agresszióknak.

¹³ *Berend T. Iván—Ránki György*: Gazdasági növekedés és struktúráváltozások a kelet-európai országokban a második világháború után. Párttörténeti Közlemények, 1970. 1. sz. — *Berend T. Iván—Ránki György*: A magyar iparfejlődés a felszabadulás után. Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. — *Berend T. Iván*: Újjáépítés és nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945—1948. Bpest, Közgazdasági Kiadó. 1962. — *Ügyanó*: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindulásakor, 1948—1950. Bpest, Közgazdasági Kiadó. 1964. — *Ránki György*: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában, 1947—1949. Bpest, Közgazdasági Kiadó. 1963. — *Jemnitz János*: A magyarországi SzDP külpolitikai irányvonalának alakulásához, 1945—1948. Történelmi Szemle, 1965. 2—3. sz. — *Kiss György—Blaskovits János*: Gondolatok az első negyedszázadról, 1944—1969. Bpest, Gondolat Kiadó. 1970. — *Rényi Péter—Sánta Ilona*: A mi negyedszázadunk. Bpest, Kossuth Kiadó. 1970. — *Kárpáti Sándor*: A lenini forradalomelmélet néhány kérdése és népi demokratikus forradalmunk. Párttörténeti Közlemények, 1970. 2. sz. — *Ságvári Agnes*: Les partis et leurs programmes en Hongrie au lendemain de la liberation, 1944—1945. Bpest, Acta Historica, Vol. XIII. No. 1—2. — *Dr. Várkonyi Péter*: Magyar—amerikai államközi kapcsolatok, 1945—1948. Bpest, Kossuth Kiadó. 1971.

A háborút lezáró nemzetközi szerződések kötelezték a volt csatlós országokat a fasizmus maradványainak megsemmisítésére. A Magyarországot is érintő jaltai szerződésben megfogalmazott demokratizálási program követelményei kifejezték a Szövetségesek demokráciáról alkotott véleményét: „... a három kormány együttes politikát fog folytatni a célból, hogy megsegítsék a náci Németország uralma alól felszabadított népeket, valamint a tengely európai volt zsoldos államainak népeit abban, hogy életbevágó politikai és gazdasági kérdéseiket demokratikus módszerekkel oldják meg. A rend helyreállítását Európában, valamint a nemzetgazdasági élet átszervezését olyan úton kell elérni, amely a felszabadított népeknek lehetővé teszi, hogy megsemmisítsék a náciizmus és fasizmus utolsó maradványait, és saját választásuk szerint demokratikus intézményeket létesíthessenek”. . . . „A három kormány e népeknek . . . együttesen segíteni fog helyreállítani a belső békét, sürgős rendszabályokat fog foganatosítani az inséget szenvedő népek megsegítésére, ideiglenes kormányhatalmat létesíteni, amely a lakosság összes demokratikus elemeit képviseli, és amelynek kötelessége a legrövidebb időn belül, szabad választások útján, olyan kormányt létesíteni, amely a nép akaratának megfelel.” . . . „A három kormány tanácskozni fog . . . az európai ideiglenes hatóságokkal, vagy más európai kormányokkal, valahányszor az őket közvetlenül érdekelt kérdések megvizsgálására sor kerül.”¹⁴

Köztudott, hogy a Jaltában képviselt államok célkitűzései már eleve eltérőek voltak, s így az sem szorul bizonyításra, hogy az újjászülető országok demokratizálását is sokféleképpen értelmezték.

A Kelet- és Délkelet-Európában létrejött új kormányok tervékenységet többé-kevésbé egyértelműen a társadalom átalakítására való törekvés jellemezte, és a kormányokban a különböző irányzatokat és osztályokat képviselő pártok helyet kaptak, Nyugat-Európában viszont azokat a tendenciákat, amelyek a baloldali erők szervezettségének növekedését mutatták és a hatalomban való részesedésüket mozdították elő, az USA és Anglia nagy erővel igyekezett elfojtani.

Ismeretes, hogy már jóval a jaltai egyezmény előtt, 1943-ban, az ellenállási mozgalom szervezetéből alakult meg a jugoszláv forradalmi kormány, amely a későbbiekben felvette a kapcsolatot az emigrációs kormánnyal; Bulgáriában az 1944. szeptember 9-i felkelés egységesítette és az egész országra kiterjesztette a kommunista párt által vezetett forradalmi erők hatalmát. Az 1945-ben kormányra került csehszlovák koalíció a kommunisták és polgári demokraták szövetségén alapult. Romániában — a kényszerítő helyzet hatására — a királyi hadsereg az antifasiszta erőkkel együttműködve fogott hozzá a politikai reformok megvalósításához. A lublini lengyel rezsim, jóllehet nem sikerült egyesítenie valamennyi németellenes érdekcsoportot, olyan koalíciót hozott létre, amely a katonai csoportoktól a kispolgári parasztpolitikusokig valamennyi réteg képviselőjét magába foglalta.¹⁵

Részletezés nélkül s csak utalásszerűen soroljuk fel a hasonló, illetve azonos tendenciákat mutató nyugati és dél-európai fejlődés tényeit. Görögországban 1944 márciusán megalakult a Nemzeti Felszabadítás Politika

¹⁴ Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Bpest, Kossuth Kiadó. 1969. 164—165. l.

¹⁵ A kérdésről ld. *Ságvári Agnes*: Popular Organs in Hungary in 1944—45. *Nouvelles Etudes Historiques*, 1965. 293—318. l.

Bizottsága (EAM), amely a választások után kompromisszumra lépett a hivatalos görög kormánnyal és részt vállalt munkájában. A Nemzeti Felszabadítás Politikai Bizottsága katonai erői felszabadítják az országot, de ugyanakkor a partizánokat a Szövetséges Parancsnokság irányítása alá helyezik, és 1944 decemberében az angol kormány saját érdekszférájában fegyveres erővel fojtja el a nemzeti társadalmi újjászületés forradalmi irányba ható kezdeményezésének csíráit, holott ekkor még a szocialistákkal együttesen folyt a világméretű harc, és az angol kormánynak ez a lépése Európa-szerte, de magában Angliában is, heves vitát váltott ki.¹⁶

Olaszországban, 1943-ban, a demokratikus politikai szervezetek összefogásával alakult meg a Nemzeti Felszabadulás Bizottsága, amelynek tevékenysége nyomán 1944 áprilisában a demokratikus pártok képviselőit is bevonják a kormányba. Ugyanakkor azonban a koalíciós és népi alapon szervezett helyi gazdasági és politikai intézményeket — amelyek a kormány baloldali irányba való befolyásolásának bázisai lehettek volna — a megszálló hatóságok katonai eszközökkel fokozatosan lehetetlenné tették. Lényegében hasonló jelenségnek lehettünk tanúi Franciaországban, ahol a partizánharcok, a párizsi felkelés eredményeként széleskörű koalíció jött létre, de az államosítási program bejelentésével szinte egyidőben megkezdődött a maquis-k leszerelése és a népi bizottságok szétverése. Az elmondottak tehát még az antifasiszta fegyveres harcok idején történtek, és eleve érzékeltették egyrészt azt, hogy a háború utáni világ a koalíciós politika jegyében születik meg, másrészt azt, hogy a nemzetközi tényezőknél a belpolitikai folyamatokra gyakorolt közvetlen hatása legalább akkora, ha nem nagyobb mértékű lesz, mint a két világháború közötti időszakban.¹⁷

A volt csatlós országok — köztük Magyarország — jövőjét döntően befolyásoló jaltai tárgyalás a fent vázolt események ismeretében hozta határozatait, s így kétség sem férhet hozzá, hogy azok — ha még oly pontosan fogalmazták is meg őket — kezdetről többféle értelmezést nyertek.

Ezidőben az amerikai politikának Kelet- és Délkelet-Európára vonatkozó célkitűzése a kevésbé kompromittált burzsoá politikusok és szervezetek átmentése volt. Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy ott, ahol az angol-amerikai befolyás erőteljesebben érvényesült, mindent el fognak követni annak megakadályozására, hogy az új kormányok működése a hatalmi rendszer alapvető megváltoztatásához vezessen.

A State Departementnek a „felszabadult országokról” készült feljegyzése szerint: „E kormányoknak elég baloldaliaknak kell lenniök ahhoz, hogy megfeleljenek a jelenleg uralkodó európai hangulatnak és eloszlassák a szovjet gyanút. Ugyanakkor eléggé képviselniök kell a lakosság közép- és kispolgári

¹⁶ D. F. Fleming: Cold war and his origins 1947—1960. London, 1961. — I. köt. 278. l.

¹⁷ „Sokszor beszéltek a második világháború kettős természetéről: ideológiák és propagandák összeesapása, ugyanakkor pedig a legkifinomultabb technika tömegpusztító célokra való széleskörű felhasználása; minden nagyobb országban óriási hatalomnak néhány kézben való összpontosulása, egyidejűleg pedig a néptömegek önálló tényezőként való erőteljes beavatkozása. Valószínűleg éppen ez utóbbi tényező az, amelyik a második világháború történetének legmarkánsabb jellemvonása, és mint ilyen, szoros összefüggésben van a Nagy Szövetség létrejöttével és megszilárdulásával, olyannyira, hogy annak láthatatlan, de nagy hatást kifejtő összekötő elemévé lesz.” — Ernesto Ragionieri: Dalla „Grande Alleanza” alla „guerra fredda”. Critica marxista, № 2. marzo-aprile 1968. 12. l.

elemeit ahhoz, hogy ne tekinthessék azokat a kommunista diktatúra pusztá előjátékának.”¹⁸

Magyarország háború utáni helyzetének megítélésénél tehát figyelembe kell venni azt, hogy:

1. a vesztes fasiszta blokk tagja volt; ezért a belső demokratizálást az ilyen irányba ható társadalmi igények mellett, kötelező erejű katonai, nemzetközi szerződések is sürgették;

2. a kevés előzményre visszatekintő magyar demokrácia sorsát a Szövetségesek között meglevő ellentétek a legapróbb rezdülésig jelentékenyen befolyásolták, és az imperialista taktika változásai súlyos teherként nehezettek az ország életére;

3. végső soron azonban 1946-ig — de bizonyos értelemben a békeszerződések ratifikálásáig — a népi demokratikus fejlődést elősegítő, azonos irányban ható tényezők voltak túlsúlyban (antifasiszmus, háborús szerződések, a gazdasági újjáépítés feladatai).¹⁹

Népi demokratikus fejlődésünk sajátosságai is elősegítették azt, hogy a nemzetközi tényezők közvetlenül befolyásolják belpolitikánkat. A forradalom célkitűzéseinek békés körülmények közötti fokozatos megvalósítása a koalíciós kormány keretei között zajlott, amelyben a középrétegek, a németellenes Lurzoázia is szövetségesként vett részt, s rajtuk keresztül a nemzetközi burzsoá erők viszonylag jelentős befolyást gyakorolhattak a belpolitikára. Ezt a befolyást tartósította az is, hogy az átmeneti időszak viszonylag hosszú ideig tartott, és a társadalmi osztályok ellentétes érdekei ezáltal lassabban polarizálódtak. Különös jelentősége volt annak a körülménynek, hogy a pártszövetség keretében megvalósult osztályszövetség egyúttal kormánykoalíciót alkotott, s ez lehetővé tette, hogy a pártokat ért nemzetközi hatás kormányzati szinten is realizálódjék. Ilyen körülmények között a koalíción belül, annak mindennapi működésében is jelentkeztek a nemzetközi politika és gazdaságpolitika erői, amelyekkel számolni kellett.

Jóllehet a demokratizáláshoz már kezdettől belpolitikai viszonylatban is ellentétes célok és remények fűződtek, az összes antifasiszta erő kormányzatba bevonásának elvét mindkét ellentétes póluson elfogadták. Mind a burzsoá pártok, mind a kommunisták előtt nyilvánvaló volt, hogy az együttműködés kötelező, a nagyhatalmak által is elfogadott elv. Ez a körülmény sok szempontból eldönti azt a vitát is, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front első kormányának összetételéről, a horthysta főtisztek bevonásának vagy kirekesztésének kérdéseiről és arról folyt, vajon a kormányzat a népi bizottságokra vagy pártszövetségi parlamenti rendszerre épüljön-e.²⁰ Fontos

¹⁸ Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers: The Conferences of Malta and Jalta, 1945. Washington. 1955. 102. l. — 1943-ban Lippmann az amerikai álláspontot a következőképpen fogalmazta meg: „Sem az Egyesült Államok s ezért Nagybritannia sem lesz képes e térségben (Kelet-Európa) katonai erővel kierőszakolni és fenntartani egy rendezést. A mi hatalmunk a tengeren és a levegőben, nem pedig a szárazföldön van, Európa belsejében érdekeltységünk közvetett s csak annyiban életbevágó, amennyiben befolyásolja viszonyunkat olyan nagyhatalmakkal, mint Németország volt a közelmúltban és Oroszország lesz a kialakuló jövőben.” — *Walter Lippmann: U. S. Foreign Policy and U. S. War Aims. New York. 1943. 95—96. l.*

¹⁹ „Végbement a háború győztesei közti kapcsolatok stabilizálódása” — vonja le következtetését *Howard K. Smith: The State of Europe, 1949 c. könyvében. 16—18. l.*

²⁰ A kérdésről a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségében vita folyt, amelyben felmerült: „Nem teljesen világos . . . a debreceni politikából az, hogy a Horthy körül csoportosult elemeknek miért kellett ilyen nagy szerepet adni? Például miniszterel-

és figyelmen kívül nem hagyható körülmény volt az, hogy az új államiság megteremtésének, a fegyverszüneti szerződés megkötésének idején az ország területének jelentős része még hadműveleti terület volt. A katonaság a háborút követően is fontos szerepet töltött be, és ennek természetes következménye volt, hogy az egyes országokban kialakult forradalmi helyzetben a katonai intézmények osztályjellege egyre inkább kidomborodott. A nemzetközi szerződések végrehajtásának letéteményesei nyugaton az angolszász hadseregek, keleten a szovjet hadsereg volt.

Az ellenállási mozgalomból és a belső fejlődés eredményeként kiformalódó demokráciák hatalmi intézményeit a Nyugaton az angol – amerikai megszálló hatóságok és az irányításuk alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottságok (SzEB) a háború előtti burzsoá kormányzati formák restaurálása érdekében felszámolták. Másrészt a szovjet állam biztonsága kétségtelenül megkövetelte, hogy határain – ahonnan a támadás érte – békeszerető, semmiképp sem imperialista társadalmi erők kerüljenek hatalomra. A Szovjetunió állami, katonai és politikai érdekei és szocialista társadalmi berendezkedése egyaránt nyilvánvalóvá tették, hogy abban a megszállási övezetben, ahol a szovjet vezetés érvényesült, olyan politikai csoportoknak nyújtson támogatást, amelyek nem egyszerűen a fasizmus előtti viszonyok helyreállításában látták elsőrendű feladataikat, hanem a demokratikus formákon keresztül, radikális és antiimperialista programok alapján, a szocialista tendenciák megvalósítására törekednek.

A SzEB nyújtotta lehetőségeket természetesen az USA is saját céljaira igyekezett felhasználni. Az „Amerikai politika a Magyarországgal kapcsolatos kérdésekben” c. összefoglaló dokumentum kísérletet tett „világosan meghatározni . . . milyen joggal és hatalommal” rendelkezzeék a SzEB magyarországi amerikai képviselője. A radikális baloldali kormánnyal szemben ugyanis a nemzetközi egyezményekhez jobban kötött szövetséges szervezet felhasználásával igyekeztek nagyobb befolyást biztosítani maguknak és az általuk támogatott hazai ellenforradalmi erőknek. A SzEB többi tagjának megkerülésével Washington – az amerikai megbízott révén – egyoldalú diplomáciai jellegű kapcsolatok felvételét kezdeményezte, és felmerült amerikai csapattestek Magyarországra telepítésének a gondolata is. Ezeket az akciókat azonban a Szovjetunió határozottan visszautasította.²¹

női pozíciót?” A válasz az volt: „A nemzetközi helyzet kívánta meg . . . A fegyverszüneti egyezménynek ez feltétele volt . . .” (MSzMP Párttörténeti Intézet Archívuma, I/1–14. a továbbiakban: PI Arch.) — A kormányzatban résztvevő horthysta főtisztek állásfoglalásairól adatokat közöl *Mucs Sándor*: A magyar néphadsereg megszervezése és fejlődése 1945–1948. Bpest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1963. 60–67. l. — A népi demokratikus átalakulás kérdéseivel foglalkozók közül Mód Aladárral az élen többen a népi szervekre épülő új államgépezet megalkotását már 1944-től reálisnak vélték. A pártkoalíciós rendszernek és az államigazgatás demokratizálásának történeti-társadalmi indokoltsága mellett foglalt állást: *Beér János*: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon, 1945–1960. Bpest, Közgazdasági Kiadó. 1962. — *Ságvári Ágnes*: A szövetségi politika kérdései Magyarországon a szocialista forradalom győzelméért vívott harcban, 1944–1948; A kommunista párt szövetségi politikája, 1936–1962. Bpest, Kossuth Kiadó. 1966. 79–89. l.

²¹ Az USA-nak Kelet- és Délkelet-Európa iránti növekvő érdeklődését dokumentálja a fent hivatkozott forrásokon kívül *Normann A. Grabner*: Ideas and Diplomacy. New York. 1964. 630–632. l. — A vitáról, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság politikai vagy katonai testületként működjék-e ld. *The Fate of East Central Europe*. Ed. by Stephen D. Kertész, 51–75. l. — Az USA külügyminisztériuma a Szövetséges Ellen-

A júliusi potsdami értekezlet, a háború befejezése után, de még háborús légkörben ült össze, amikor az együttható belpolitikai tényezőknek döntő súlyuk volt, és az országok életének rendjét a nemzetközi megállapodások közvetlenül befolyásolhatták. A vitákban azonban már szerepet kaptak új tényezők is, mindenekelőtt az USA európai behatolásának igénye és politikájuk legfőbb érve, az atombomba. A német kérdés mellett Kelet-Európa problémája került napirendre, tehát a tét lényegében Európa jövőjének meghatározása volt. Potsdamban a szocialista Szovjetunió és a kapitalista hatalmak összecsapása minden megelőzőnél erősebb volt, hiszen a legyőzött országok jövő gazdasági és politikai berendezkedése ügyében zajlott le. Az ellentétek csak kölcsönös kompromisszummal voltak áthidalhatók. Közülük a legfontosabb — ha még kimondatlanul is — valamiféle övezeti felosztás elfogadása volt.

1945. július 17-én — egy nappal a kísérleti atombomba felrobbantása után — Truman kijelentette, hogy Románia, Bulgária és Magyarország kormányai nem demokratikusak, mert „nem elég reprezentatív”. Ezekben az országokban a szövetségesek által ellenőrzött választásokat, illetve új kormány alakítását követelte — „mi azt akarjuk, hogy ezeket a kormányokat átalakítsák”. E követelésük hangsúlyosságát mutatta, hogy Byrnes, amerikai külügyminiszter, a volt csatlósokkal kötendő békeszerződések előkészítésének még a német békeszerződés megkötésével szemben is elsőbbséget adott. Bevin angol külügyminiszter, a konzervatív churchilli brit birodalmi politika munkáspárti folytatója, Magyarország diplomáciai elismerésének feltételül szabta a választásokat.

A fő kérdés természetesen nem a demokrácia értelmezése és a választások megtartása, hanem a kormányok összetétele s ezen keresztül a hatalom megváltoztatásának módja volt. Ott, ahol a cél választások útján látszott elérhetőnek — választásokat javasoltak, ahol azonban ez nem ígérte a remélt megoldást, ott az — európai kérdésekben ekkor még hangadó — angol kormány hatalmi vagy diplomáciai eszközökhöz folyamodott (pl. Görögországban). A kelet- és délkelet-európai országok jobboldali erőinek támogatásához fűzött reményeik nem voltak alaptalanok: a nyugati nagyhatalmak rokonszenvét élvező polgári restauráció — a tényleges belső ellenség aktivizálása mellett — számíthatott volna a gazdasági széthullás következtében részben demoralizálódott dolgozókra, a múlt rendszer tisztségviselőinek és bizonyos értelmiségi rétegeknek a megtorlástól való félelmére, s nem utolsósorban a kistulajdonosok ellenállására a tulajdont érintő reformokkal szemben.

A szovjet fél vállalta, és a maga részéről támogatta az amerikai igények teljesítését, részben mert bízott az új demokráciák belső tömegtámogatásában, részben mert fontosnak tartotta a nemzetközi rendezések gyakorlatának fenntartását. Számított továbbá arra is, hogy az amerikai fél nem a régi ellenforradalmi és konzervatív, hanem a volt ellenzéki és polgári irányzatok térnyeréséért fog síkra szállni, Magyarország diplomáciai elismerését pedig mind az ország és vele az új demokráciák nemzetközi helyzete, mind a belpolitikai

őrző Bizottság és az amerikai tag hatáskörének bővítését tűzte célul a Magyarországra küldött Schoenfeld megbízott elé. Schoenfeld megbízásának körülményeit és a szovjet álláspontot ismerteti *Várkonyi Péter*: i. m. 38—74. l.

béke szempontjából olyan közvetlen célnak fogta fel, amelynek elérésére érdemes komoly erőfeszítéseket tenni.²²

Magyarországot közelebbről a választásokról és a kitelepítésekről szóló potsdami döntések érintették. Közel két évtized távlatából is folynak viták az 1945 telén kibontakozott súlyos koalíciós válság okairól. A válságot közvetlenül a baloldal számára kedvezőtlen választási eredmények és az ezt követő jobboldali támadás robbantotta ki. Mindazok, akik a jelenségek mozgatóit nem kellően ismerik, a válság forrását is magában a jelenségben, azaz a választásnak nem kellő időpontban való kieroszakolásában látják.

Cikkünkben nem szükséges kitérnünk az októberi budapesti törvényhatósági és a novemberi országgyűlési választások megtartása ellen felhozott, belpolitikánkat érintő érvek cáfolatára, mert azt több tanulmány érinti. Azt azonban jelezniünk kell, hogy a választások ellen felhozott másik érv — a többi népi demokráciával való összehasonlítás — szintén tarthatatlan. A haladó erők gyengítését célzó nyugati követelések jogilag támadhatatlanok voltak, hiszen a demokratikus véleménynyilvánítás, az elért vívmányoknak választás útján történő megerősítése adott esetben hatékony eszköze lehet a fasiszta hatások leküzdésének, és nem feledhetjük el: e térségben egyedül Magyarország nem fordult aktívan szembe a náci birodalommal.

A nemzetközi és belpolitikai megfontolásokból kiírt választások megtartása és eredménye annak ellenére is javára vált népi demokratikus fejlődésünknek, hogy a baloldal szempontjából a választás eredményei kedvezőtlenek voltak, nem álltak arányban tényleges társadalmi és politikai szerepével. Mindenesetre felszínre kerültek az osztályok meglévő érdekellentétei, és világossá vált, hogy a jobb- és baloldal harcát új területeken és más harci módszerekkel szükséges folytatni.

Nem kevésbé jelentős tény, hogy az első többpártrendszerű általános titkos választáson minden hatodik szavazó a kommunista pártot támogatta. Még ha el is tekintünk a polgári-paraszti bázisú kisgazdapárt demokratikus szavazóitól, az esetben is minden második szavazó valamelyik demokratikus pártra adta szavazatát.²³

Súlyosabb és politikailag károsabb következménye volt a németek kitelepítésére vonatkozó potsdami határozatok magyarországi végrehajtásának. A svábok kitelepítését a német népesoportoknak és szervezeteiknek a náci térhódításban betöltött szerepe indokolta. A környező országokban ez az intézkedés nagyjából megfelelt a belső követelményeknek, sőt az adott országokban részben már végrehajtott intézkedéseket szentesítette. Magyarországon azonban a képlet bonyolultabb volt. Az érintett országokban

²² A Potsdami Konferencia (1945. júl. 17. — aug. 2.). Ld.: Teherán, Jalta, Potsdam. 177—403. l. — A konferenciáról kiadott közlemény X. fejezete „A békeszerződések megkötéséről és az Egyesült Nemzetek Szervezetébe való felvételről”, XII. fejezete „A romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság munkarendjének felülvizsgálatáról”, XIII. fejezete pedig „A német lakosság rendezett áttelepítéséről” szól. Ld. még *Alexander Werth*: Oroszország nagy háborúja, 1941—1945. Kossuth—Zrínyi Kiadó. 1971. 492—496. l.

²³ A főváros társadalmi-politikai struktúrája és a választásokat megelőző közvéleménykutatás arra vallott, hogy objektív értékelés esetén nem reális a szavazástól a munkaspártok abszolút többségét várni. Az előzményekről és a választásokat követő taktikáról ld. *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten, 1945—47. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 156—184. l. — A választások nemzetközi hátteréről pedig: *Ránki György*: Potsdam. Történelmi Szemle, 1971. 3—4. sz. 495—514. l.

ugyanis a 30-as évektől kezdődően a hazai német nácikkal szemben kialakuló ellenállás a második világháború idején nemzeti egységet teremtett, már csak annál is inkább, mert kormányzataik — ha nacionalista alapokon is, de — németellenesek voltak. Magyarországon azonban ez az egység nem jött létre, hiszen a Trianon-ellenesség és a területi visszacsatolások is német szimpátiát ébresztettek; sőt a kormány és a Volksbund egyaránt szoros kapcsolatban állt a német kormányzattal. A kitelepítés végrehajtása tehát Magyarországon belpolitikai szempontból elvileg is problematikusabb volt, mint a környező országokban.²⁴

Maga a kitelepítés elszietetten, s nem elég differenciáltan valósult meg. A Szociáldemokrata Párt képviselői szót emeltek a megvalósítás gyakorlata ellen; emlékeztettek arra, hogy számos szervezett sváb munkás volt; hogy a fasiszta demagógia által megtévesztett szegényparaszt elemek egy részét aránytalanul sújtja a kitelepítés, és figyelmeztettek az intézkedés kiváltotta nem kívánatos nacionalista hatásokra. A koalíció jobboldalán elhelyezkedő politikai irányzatok természetesen azonnal a kitelepítés ellen szálltak síkra, mert a kitelepítendőkből — azok vagyoni helyzete, politikai beállítottsága miatt, és várható elkeseredettségükkel számolva — saját szövetségeseiket látták. A feszült helyzetet tovább súlyosbította, hogy ezzel egyidőben folyt a szlovákiai magyarok kitelepítése is, s ennek végrehajtásánál nem a politikai felelősségrevonás követelménye, hanem a nacionalista szemlélet érvényesült.

A szlovákiai kitelepítés tehát összehasonlításokra adott alkalmat, ezzel növelte a hazai kitelepítéssel kapcsolatos bizalmatlanságot, és alkalmat adott a nemzetiségekkel szembeni hagyományos nacionalista szemlélet valamiféle hivatalos kinyilvánítására. Miután a kitelepítésben nemzetközi és belpolitikai síkon egyaránt kifejezetten a baloldal követelése érvényesült, és végrehajtását is a baloldal szorgalmazta, végrehajtásának ódiuma is rájuk háramlott, s ez a népszerűtlen megoldás háttérbe szorította azt a szociális vívmányt, amelyet az agrárproletárok, a betelepített magyarok és csángók földhözjuttatása jelentett. A kitelepítés sok szempontból belső osztályösszeütközések forrása lett, minthogy a sváb és a magyar kizsákmányoló rétegek szolidaritását teremtette meg, a szegényebb sorsú volt volksbundisták kitelepítése pedig osztályalapon nem volt elfogadható. A fasizmussal fertőzött rétegekben az akció részben nacionalizmust, részben kommunistaellenes magatartást váltott ki, ahelyett, hogy antifasiszta rendszabálynak minősítették volna azt.

A potsdami konferencia határozatainak végrehajtásával tehát — ha nem is naptárszerűen — lezárult az a jaltai tárgyalásokkal kezdődő periódus, amelyben a délkelet-európai status quo nemzetközileg elfogadottá vált.

²⁴ A magyarországi német kisebbségnek és szervezetének, a Volksbund-nak történetével foglalkozik *Tilkovszky Loránt*: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében. Történelmi Szemle, 1968. évf. 294—310. l. — A ki- és betelepítésekről szól — igaz, hogy csak egy megye viszonylatában —: *Komanovits József*: Ki- és betelepítések Baranya megyében 1945 után c. kandidátusi disszertációja.

Erőegyensúly és koalíciós politika

1946

Az „európai status quo” kifejezés a háborút lezáró fegyverszüneti szerződésekkel létrejött állapot általános jellemzését szolgálta. A status quo fogalmát aztán egyes polgári történészek a nagyhatalmak érdekszféráinak földrajzi felosztásával azonosították: ezzel a fordulattal kívánták kifejezni azt a felfogásukat, hogy Közép-Európa új rendjét a Szovjetunió hatalmi szóval kényszerítette ki, tehát ez az állapot nem az érintett országok belső fejlődésének felel meg, hanem külpolitikai, hatalmi egyezségek függvénye. E tétel megfogalmazásából az következne, hogy amennyiben a szovjet „hegemóniát” az atom-monopólium fenyegetésével sikerül megtörni, és lehetővé válik az új államberendezkedéseknek a nyugati szövetségesek szempontjainak megfelelő felülvizsgálata — a status quo megváltoztatható. Érthető, hogy a marxista történészek nemcsak azért idegenkedtek e kifejezés alkalmazásától, mert annak fenti értelmezése ment át a köztudatba, hanem azért is, mert a kifejezés nem tükrözte félreérthetetlenül a változások társadalmi vonatkozásait, s ezzel együtt az átalakulások belpolitikai indítékait.

A későbbiekben hangot kapott olyan vélemény, amely szerint a Szovjetunió a hatalmi érdekszférák létének de facto elismerésével „kiszolgáltatta” az imperialistáknak a nyugati forradalmi munkásmozgalmakat, és tekintélyét nemzetközi érdekekre hivatkozva — a Délkelet-Európában kibontakozott forradalom ütemének lassítása érdekében vetette latba.²⁵ Ezzel szemben történelmi megítélés szerint is a status quo elfogadásának politikája mellett szól az a tény, hogy a mindkét fél számára kötelező erejű nemzetközi szerződésekben levő kétoldalú kompromisszumok tették lehetővé azt, hogy Kelet- és Délkelet-Európában kedvező feltételeket teremtessenek a forradalom demokratikus úton, fokozatosan történő kibontakozásához. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy Kelet- és Délkelet-Európában a nemzetközi szerződések betartása, a status quo nyújtotta védelem volt az egyetlen lehetséges eszköz, amelynek segítségével a kibontakozó társadalmi forradalom lélegzétvételnyi időhöz jutott és képes volt a nemzetközi beavatkozás különféle formáival szemben ellenállást kifejteni. Ez a taktika még akkor is indokolt volt, ha bizonyos mértékig hátrányosan is befolyásolta a társadalmi forradalmat, és mintegy hivatkozási alapot teremtett a nyugati hatalmak számára ahhoz, hogy a földrajzi, katonai zónák létét felhasználva saját hatókörükben elfojtsák a politikai, részben hatalmi pozíciókkal is rendelkező forradalmi mozgalmakat és pártokat.

Az erőegyensúly rövid időszakát 1945 nyarától a következő év végéig számíthatjuk, de a világpolitikai helyzet már ekkor sem volt idillikusnak nevezhető. A Szovjetunió álláspontját Kalinyin 1945 augusztusában így fogalmazta meg: „Mivel a háborús veszély hosszú időre elmúlt, győzelmünk megszilárdítása a követelmény.”²⁶ Sztálin 1946 februári választási beszédében még az

²⁵ Ez volt Gyilasznak az álláspontja. Hasonló gondolatot fogalmazott meg *Isaac Deutscher*: *The Great Contest. Russia and the West*. Oxford Univ. Press, London 1960, 59., 68., 69. l., valamint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára írott *The Unfinished Revolution. Russia 1917–1967*. London. 1967 című művében („Holt-pont az osztályharcban” és „A Szovjetunió és a kínai forradalom” c. fejezetek).

²⁶ Idézi *Karl Heinz Ruffmann*: *Sowjetrussland*. DTV, Bd. 8. München. 1968.

antifasiszta szövetség továbbfejlesztésének lehetőségét és a szocializmus tekintélyének emeléséhez szükséges anyagi bőség megteremtésének fontosságát méltatta.

A másik oldalon Churchill az atombombát mint világhatalmi eszközt üdvözölte, fultoni beszédében preventív háborút sürgetett, és a Szovjetunió körüli egészségügyi övezet, cordon sanitaire felállítását tervezte. De Gaulle ezidőben már egy nyugati blokk létrehozásán munkálkodott. Figyelemre méltó momentum, hogy 1946-ban első ízben történt meg, hogy a külügyminiszterek értekezlete megegyezés nélkül oszlott fel. Amíg a jaltai konferenciát megelőző máltai angol–amerikai egyeztető tárgyalás még csak egyszeri eset volt, a párizsi békekonferenciát megelőzően a nyugati nagyhatalmak álláspontjának egyeztetése már gyakorlattá vált, sőt 1946-ban közös flotta-gyakorlatot is tartottak.

Jóllehet a békeszerződések megkötése előtt a népi demokráciák helyzete sok szempontból átmenetinek minősült, ezért nem is állt a figyelem központjában, mégis fontos számba venni azt, hogy ebben a periódusban a nagyhatalmak katonapolitikai törekvéseinek milyen tendenciái mutathatók ki. E jelenségek még akkor is figyelemre méltóak, ha tudjuk, hogy bármilyen jól előkészített elgondolás stratégiai alkalmazása is huzamosabb időt vesz igénybe, tehát a terv, a cselekvés és a következmények összefüggéseire csak hosszabb időszak alapos elemzésével lehet rámutatni.

Gromiko júniusban terjeszti az ENSz elé az atomcsend-egyezményre vonatkozó első javaslatot. Egy hónap múlva már olyan USA-javaslat van napirenden, amely az atommonopólium birtokában az atomfejlesztés nemzetközi ellenőrzését ajánlja, miközben az atomipar ellenőrzését az amerikai katonai hatóságok kezébe adják. Ebben a labilis egyensúlyi helyzetben, — „amelyet a háború és annak következményei hoztak létre” — tárgyalások helyett „propaganda-viták” dúltak, és Kelet-Európa ügye továbbra is napirenden maradt.

Az imperialisták országonként különböző módszerekkel, a belső ellenforradalmi erőkre is támaszkodva, és megfelelő jelszavakat hangoztatva, voltaképpen első pillanattól kezdve a status quo megváltoztatásáért szálltak harcra. Az akció természetes ellenhatásaként a népi demokráciák ekkor már szükségszerűen a status quo megvédésére összpontosították erőiket.

Ilyen körülmények között a békét segítő tényezőnek minősül a nagyhatalmi partnerek között a hagyományos fegyverzet terén meglévő egyensúly, amely a szovjet kormánynak a békegazdálkodásra való áttérést célzó intézkedéseit is lehetővé tette. A kis országokban megnövekedett a háború főterhét viselő Szovjetunió társadalmi rendszere iránti rokonszenv. A világháború tapasztalatai, de a müncheni politika következményei is, azt bizonyították ezekben az országokban, hogy a polgári típusú berendezkedés nem nyújt védelmet a fasiszta behatolással szemben sem kül- sem belpolitikailag. Az a meggyőződés alakult ki, hogy az új rendszereket új eszközökkel, a munkás- és tömegmozgalmak erejével, kölcsönös együttműködéssel és csakis a Szovjetunióra támaszkodva lehet megvédeni. A Szovjetunióval szomszédos kelet-európai államok kapcsolataiban éppen ezért — a viták és nézeteltérések ellenére is — egyre erősebben jelentkezett az együttműködés és tömörülés iránti igény, hiszen társadalmi, gazdasági problémáik igen hasonlóak voltak, és politikai, állami berendezkedésükben lényegében azonos rendszert alkalmaztak. Új életre kelt a Duna-medencében az internacionalizmus szelleme

és jogos reménynek tűnt, hogy a fasizmussal szembeni ellenállásban megerősödött nemzeti érzés és nemzeti törekvések összeegyeztethetőek az internacionálisizmussal, sőt kiegészíthetik egymást. Természetesen a társadalmi fejlődés élén álló kommunisták befolyása is egyre növekedett, bennük látták a morális tekintélyt élvező Szovjetunió képviselőit és a nemzeti antifasiszta mozgalmak vezető erejét.²⁷

1945/46 időszaka politikailag a népi demokratikus rendszerek berendezkedésének, gazdaságilag a helyreállításnak és a legfontosabb népgazdasági ágazatok állami ellenőrzés alá helyezésének, nemzetközileg pedig az elszigeteltséget feloldó diplomáciai mozgalmak és kapcsolatok kiépítésének időszaka volt. A Kelet- és Délkelet-Európában végrehajtott reformok világszerte rokonszenvet váltottak ki. Ebben az időszakban egy sor kapitalista országban is progresszív intézkedéseket fogadtak. (Angliában, Franciaországban államosításokra került sor, a kommunisták részvételével működő kormányok a politikai demokráciát biztosító számos rendszabályt léptettek életbe.)

Az állami élet szféráin kívül létrejött antifasiszta, demokratikus, nemzetközi tömegszervezetek tevékenysége is híven tükrözte a politikailag aktivizálódó tömegek hangulatát. E szervezetek eleve többet jelentettek egyszerű akció-szervezeteknél. A Szakszervezeti Világszövetség megalakulása döntő lépés volt a munkásmozgalom egységének helyreállításában, előrelépést hozott a munkásérdekvédelem felfogásában azáltal, hogy irányításával összekapcsolódott a politikai, gazdasági és társadalmi reformokért nemzetközi szinten folytatott harc. A szakszervezeti mozgalom korábbi hagyományain túllépve már jogot formál arra, hogy beleszóljon a hatalmi szervek és a közigazgatás működésébe. A Demokratikus Ifjúsági Világszövetséget a nemzeti ellenállásban részt vett, különféle világnézetű csoportok hozták létre. Hatása és jelentősége abban mutatkozott meg, hogy nyíltan kiállt a nemzeti és faji különbségek megszüntetéséért és megvalósította a résztvevők akcióegységét. A Demokratikus Nőszövetség megalakulása demonstrálta azt a tényt, hogy a nők a politika olyan aktív résztvevőivé váltak, akiknek szereplésével a későbbiekben számolni kell.

A nemzetközi kommunista mozgalomban is jelentkezett a tömörülés igénye. A feltételeket azonban motiválta, hogy a kommunista pártok egy része – a harmincas évektől eltérően a demokratikus centralizmus alapján működő világszervezet helyett a marxista-leninista pártok egységes felfogását kifejező nemzetközi politikai mozgalom életrehívását kezdeményezve – ideológiai-politikai egység alapján állt, s ez a körülmény meghatározta az együttműködéssel kapcsolatos különböző elképzeléseket is.

Az együttműködés fő formájának leginkább az *akciók koordinálása* és az új helyzetben adódó elméleti kérdések tisztázása kínálkozott. A későbbi időpontban (1947 szeptember) megalakult Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájára várt ez a feladat, amelyről Rákosi Mátyás a következőképpen tájékoztatta a kommunista párt központi vezetőségét: „Ne gá-

²⁷ „Az atomzsákutca” c. fejezet Fleming idézett könyvének I. kötetében, 158—242. l. — J. F. Strauss, neves nyugatnémet politikus, a brit birodalmi politika európai kudarcától és Közép-Európa politikai arculatának megváltozásától számítja a régi, hagyományos Európa „megsemmisítését”, amelynek következtében a politikai döntések színpadán két igazi világhatalom, az USA és a Szovjetunió maradt. *J. F. Strauss: Entwurf für Europa*. Stuttgart, Seewald Verl. 1966. Európa felemelkedése és hanyatlása c. fejezetből a 22. és 25. l.

tolja egyes pártok fejlődését, adjon módot arra, hogy az egyes pártok a helyi viszonyokhoz alkalmazva hajtsák végre azt a munkát, amely a proletariátus felszabadításához vezet." Hozzáfűzte még, hogy az eddigi álláspontok szerint: „... ez nem egy intézkedő szerv lesz, az lesz a feladata, hogy a tapasztalatokat közvetítse... és nemzetközi kérdésekben megfelelő összehangolt szervevel lehessen fellépni.”²⁸ A nemzetközi kommunista szerv létrehozásánál egyik fontos tényezőként említette Rákosi mind a nemzeti aspirációk jelenlétét, mind azoknak a kommunista pártok tárgyalásai révén lehetséges áthidalását.

Magyarországon valamennyi koalíciós párt — függetlenül további terveitől — tudatában volt annak, hogy a békeszerződés megkötéséig az ország külpolitikájának irányvonala csakis valamennyi antifasiszta hatalommal való kölcsönös megértés lehet. Ez az átmeneti állapot külpolitikai tekintetben 1946 augusztusában, a stabilizáció időpontjában még nem ért véget, a magyar békeszerződés feltételei azonban lényegében már kialakultak. Az angliai és amerikai kormánylátogatások során — mint az előre várható volt — „... mindenütt értésünkre adták, hogy Európának ezen a részén a Szovjetunió szava a döntő.”²⁹ Külpolitikai vonatkozásban tehát a háború során létrejött és mind-ezideig tartó átmeneti állapot lezáródásához közeledett. Ebben a helyzetben már a status quo bármilyen módosítása csakis a „békés út” felhasználásával történhetett, ami kizárta az esetleges fegyveres beavatkozás lehetőségét.

A magyar külpolitikai irányzatok is keresték szövetségeseiket a nemzetközi küzdőtéren. A munkáspártok és a Kisgazdapárt kormánydelegáció kiküldetését javasolták. Előbbiek Moszkvába, utóbbi Washingtonba. Ezzel egyidejűleg a külpolitikai orientációknak megfelelő belpolitikai akciók sem hiányozhattak. A washingtoni delegációt vezető Nagy Ferenc utazása eredményét alábbiakban foglalja össze: „Azzal, hogy elsőnek építünk ki személyes kapcsolatokat a nyugati hatalmak államférfiaival, hangsúlyozódik a különbség a magyar kormány és más, délkelet-európai országok politikája között.”³⁰

A magyarországi jobboldal taktikája alkalmazkodott a nemzetközi jobboldal elképzeléseihez, amennyiben a formák fenntartása mellett tartalmi változásokra törekedett. A baloldali ellentámadás tavaszi sikere és a közigazgatás részleges jobboldali többségű megtisztítása után, a koalíció átalakítását tervezték. Számítottak az USA-ra, amelynek magyarországi politikájáról Szegeci-Maszák magyar követ azt táviratozta, hogy: „Byrnes emlékezetes márciusi beszédében meghirdetett határozottabb irányzat fokozatosan érvényesülni kezd kelet-

²⁸ Rákosi Mátyás beszámolójából, amely a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1946. márc. 17-i értekezletén hangzott el. — PI Arch. I/1—31.

²⁹ Gordon Ferenc, volt svájci követ, kiszagda politikus, 1962-ben az Új Látóhatár c. folyóiratban közzétette Tildy Zoltán köztársasági elnök emlékiratait. Fenti idézet ebből való. Ugyanő a következőképpen ír az ország nemzetközi helyzetéről: „Mindabban, ami a háború befejezése után Magyarországon történt, természetesen benne van a nemzetközi politika hatása is.” Megjegyzi, hogy a közös határozatok értelmezésében ugyan sok eltérés van a nagyhatalmak álláspontja között, de „annyi tény, hogy a nagyhatalmaknak, legalábbis bizonyos mértékig, minden területen tekintettel kellett lenni egymásra és a régebbi megállapodásokra. Ez befolyásolta a követett politika lényegét is, formáit mindenesetre.” — *Gordon Ferenc*: Irány és teendők. Új Látóhatár, 1962. január—február. — *Nagy Ferenc* 1961. októberében, Tildyről megemlékezve azt írta, hogy Tildy, ellentétben a többi kiszagdával, mindig az együttműködést kereste. Úgy látta, hogy a szovjet szomszédsággal, annak hatásával számolni kell, e tekintetben a békekötéstől sem várt politikai változást. — Ld.: *Hungarian Quarterly*, 1961. okt. 20.

³⁰ *Nagy Ferenc*: *The Struggle behind*... 222. l.

európai irányzatban is.”³¹ Érthető ezek után, hogy a State Departement, a Kisgazdapárt befolyását túlbecsülve, erősen kritizálta a Baloldali Blokk-kal szemben tanúsított engedékenységet.

A kommunista párt ismételt figyelmeztetése ellenére a Kisgazdapárt akcióba lépett. Az előkészítés periódusában új szellemű koalíció jelszavát hangoztatták, amelynek új szellemét — elképzelésük szerint — a koalíciónak a békekötés utáni átalakításával kívánták megvalósítani. A jobboldali magyar politikusok ekkor még szűk körben is a koalíció fenntartása mellett voltak, ezért úgy kívántak belső változásokat előidézni, hogy önkormányzati választások kiírását követelték (júniusban), majd (júliusban) a közigazgatás „megtisztítása” érdekében indítottak kampányt. Céljuk voltaképpen az államapparátus érintetlenül hagyása volt. Augusztusban már szociáldemokrata-kisgazda tengei alakításáról folytak tárgyalások, amelyek azt célozták, hogy a koalíció súlypontja a munkáspártokról a kisgazda-szociáldemokrata középpárt felé tolódjék el. Az amerikai diplomácia azzal, hogy a Jaltához való „visszatérést” sürgette, tulajdonképpen a polgári demokrácia égisze alatt folytatott kisgazda propagandát támogatta.³²

Nyugat-Európában — mint láttuk — az erősödő demokratikus törekvéseket a polgári demokrácia játékszabályai szerint, a kormányapparátust is igénybe véve fojtották el. Ez az út azonban Kelet-Európában nem volt járható. Megfelelő utat kellett keresni, hogy milyen módon lehet a kommunistákat a polgári demokráciában elszigetelni, s ennek érdekében milyen pártokra, társadalmi bázisra lehet számítani. Az adott helyzetben egyrészt sem a hatalmi szerveken belül, sem kormányzati szinten nem lehetett jobboldali előretörést várni. A szociáldemokrata pártok Kelet-Európában a munkásegység alapján álltak; de hiányoztak a polgári ellenzék feltételei is, olyan antifasiszta hagyományokkal rendelkező, demokratikus, polgári, kispolgári pártok, amelyek az ellenforradalmi rendszerben nem kompromittálódtak.

Ilyen körülmények között a burzsoá restauráció erőit a meglévő pártokból kellett toborozni, s erre legalkalmasabbnak a Kisgazdapárt látszott, amely a középparasztság és a burzsoázia látszategységét igyekezett megvalósítani.³³ Ha a Kisgazdapárt társadalmi bázisát sikerül a Baloldali Blokkból kilépő — a munkás-paraszt szövetséget feladó — Nemzeti Parasztpárttal kiszélesíteni, adva van az új koalíció gerince. Ez a kooperáció formájára nézve lehetett volna formális egyesülés vagy blokk, — működési területe kormányzaton kívüli tömegszervezet vagy paraszti érdekképviselet, ideológiája pedig a falukutató népiesek szellemi tradícióin alapuló parasztegység. Ezt a koncepciót követve, Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt fokozatosan jobboldalivá váló főtítkára, még „agrárinternacionálé” felállítását is szorgalmazta. Ez a szerv lett volna hivatva kelet-európai viszonylatban a munkásegység ellensúlyozására, és a lakosság paraszti többségére hivatkozva, új koalíciók kezdeményezésére. Ez a terv azonban nem valósulhatott meg, mert a parasztságon belüli ellentétek a

³¹ KÜM 2/pol. 1946.

³² A kisgazda koncepciót kifejti Nagy Ferenc nyilatkozatában — Kis Újság, 1946. okt. 15-i sz.; utólag leírását adja *Kövágó József*: Kovács Béla emlékezete c. cikkében, *Nemzetőr*, 1961. júl. 1—15. sz. — A kisgazda—szociáldemokrata tárgyalásokról ld.: *Sánta Ilona*: Húsz év . . . A munkásegység fejlődése a felszabadulás után. 414—415. l.

³³ *Révai József* felszólalása az MKP parlamenti frakciójának ülésén, 1946. máj. 3-án. PI Arch. 1/23—2. és 3.

kelet-európai parasztpártokat belülről feszítették szét, nemzetközi integrációjukat pedig az ideológiájukban továbbélő nacionalizmus akadályozta.³⁴

Az adott területen az országok eltérő fejlődése egyébként is sajátos módszerek alkalmazását követelte meg, mind a burzsoá, mind a szocialista stratégiák részéről. Magyarországon 1946 őszén már nemcsak a politikai pártok és csoportok, hanem az egyszerű emberek is tudták vagy ösztönösen érezték, hogy „... a stabilizáció megvalósításával és a hamarosan bekövetkező békekötéssel demokráciánk fejlődése válaszütra lép. Új kérdések vetődnek fel, amelyekre új válaszokat kell adni. Mindenki érzi, hogy választ előtt állunk,” — fejezte ki a közhangulatot Révai József. Nem a pártok idézték elő, nem is ők sürgették, hanem a politikai fejlemények hozták magukkal, hogy „... a magyar demokrácia s az egész magyar társadalom fejlődésére, az ellentétek kiegyenlítése, az erők polarizációja lett jellemző”.³⁵

Az 1946 szeptemberi kongresszuson a kommunista párt az új helyzetre egyértelműen és szervezeten reagált. Addig sem volt kétséges, hogy a párt végső célja a szocialista forradalom kivívása és a szocialista társadalom megteremtése — ezt a kommunisták nem is rejtették véka alá. Mindaddig nem került sor azonban annak megvitatására, hogy a fasizmus elleni harcból kinövő forradalom jellege hogyan változik, s milyen ütemben bontakozik ki maga a szocialista forradalom. Nagy jelentősége volt tehát annak, hogy a kongresszus kimondta: „... csak a népi demokrácia teszi lehetővé, hogy országunk a társadalmi fejlődés útján, polgárháború nélkül haladjon a szocializmushoz”.³⁶ A hatalom jellegének ilyen meghatározása: „... a magyar fejlődés számára a népi demokrácia hosszú korszaka következik”,³⁷ egyúttal azt is érzékeltette, hogy a koalíciós politika az egész átmeneti korszak osztályszövetségének formáját jelentheti. A kongresszus ezzel az állásfoglalásával adott körülmények között nemcsak időszerűtlennek, hanem elkerülhetőnek is tartotta a társadalmi forradalom polgárháborús formáját, elvetvén ipso facto a polgárháborús rendszabályok alkalmazását is.

A kommunista párt jelszava, „nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot!” nem okozott megrázkódtatást a párt és a munkásosztály szövetségesei körében; nem riasztotta el őket a pártprogram forradalmi tartalma, sőt feltételezhető, hogy a szocializmus gyors megvalósulásának perspektívája mindkét munkáspárt szocialista meggyőződésű tömegeit közelebb vitte

³⁴ Kovács Imre: A földreform útja. Szabadság, 1945. márc. 27. A demokrácia útja Magyarországon. Válasz, 1946. 2. sz.; Egy évszak emberei. Új Látóhatár, 1967. 4. sz. — A kelet-európai parasztpártok tevékenységének hasonló értékeléséhez jutott el Várkonyi Péter: i. m. 96. l., és Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Bpest, Kossuth 1972 munkájában.

³⁵ Révai József: A III. Kongresszus elé. Szabad Nép, 1946. szept. 22.

³⁶ A népi demokrácia útja. Bpest, Szikra Kiadó. 1947. 335. l.

³⁷ Horváth Márton: November 7. Szabad Nép, 1946. nov. 7-i sz. — A népi demokrácia fogalom tisztázásának jelentőségére hívott fel Justus Pál: Demokrácia és szocializmus c. cikkében: „... Ha tehát a demokrácia értelmezése, gyakorlata és jelentősége körül vitáink vannak, ha a fogalom tisztázatlansága visszahat az állampolgárok és osztályok felfogásának és cselekvésének tisztázatlanságára, akkor ennek alapvető oka abban keresendő, hogy az elnyomás rendszerének bukása nem az elnyomott népek spontán forradalmából, hanem a háború kimeneteléből született meg.” ... „éppen ezért, mert a szabadság forradalom nélkül jutott birtokunkba, a demokráciáért meg kell vívniunk a magunk utólagos aktualitású forradalmát, tehát az állami gépezet birtokában kell forradalmasítani a szabadságra vágyó osztályokat, azért, hogy a forradalom kiteljesedjék és a demokrácia, mint a szabadság államrendszere, megvalósítható legyen.” — Szocializmus, 1946. 3–4. sz. 108–109. l.

a kommunista párthoz. A program egyértelmű radikalizmusa, a parasztság érdekeit szolgáló követeléseivel együtt, elősegítette a dolgozó parasztság tőkeellenes mozgósítását.

A burzsoáziának, ilyen körülmények között, mérlegelnie kellett a támadás lehetőségeit és korlátait. Erre az egész időszakra vonatkozott Nagy Ferenc miniszterelnök márciusi értékelése, miszerint „... a koalíció felbomlása egyik oldalon sem teszi lehetővé a kormányzást”. Ugyanakkor a szociáldemokrata párt vezetősége a következőképpen tájékoztatta tagságát a belpolitikai helyzetről: „Nyilvánvaló, hogy a magyar reakció arra készül, hogy a békeszerződés után — mikor Magyarország kontrollja a SzEB által hamarosan megszűnik... — előidézve a megfelelő »jobbratolódást«, »új szellemet« adjon a koalíciónak, vagyis megakadályozza a további államosításokat, s általában ne engedje »balra vinni« az országot.”³⁸

A polgári és ellenforradalmi csoportok egymástól eltérő koncepciót képviseltek. A baloldali pártok és szakszervezetek követelésére a Kisgazdapártból eltávolított képviselők közül verbuválódott Szabadságpárttal a Kisgazdapárt jobbszárnya vonakodott ugyan szövetséget kötni, de igyekezett azt hátvédnek felhasználni.³⁹ Az új párttal egyébként a nyugati hatalmak sem rokon-szenveztek.

A Mindszenty által vezetett magyar klérus magatartása szélsőséges volt: antiszemita és sovinizta tüntetéseket szervezett, akadályozta az egyház és az állam régóta időszerű szétválasztását, sőt 1946-ban az állami élet katolikus alapra helyezését sürgette. A klérus lapja, az Új Ember vállalkozott arra, hogy mint „az Egyház világokat átfogó utolsó ága itt Közép-Európában”, őrizni és terjesztetni fogja a magyar szupremácia gondolatát.⁴⁰ A magyar katolikus egyház mélyeséges konzervativizmusát jellemezte az is, hogy a hatalmi helyzetében beállott változást figyelmen kívül hagyta. Nem ismerte el az új államrendet, exponált embereit tüntetően helyükön hagyta, az irányítása alatt működő ifjúsági egyesületeket kommunistaellenes akciókba vitte, tehát tulajdonképpen világnézeti alapon nyílt, közvetlen, rendszerellenes tömegmozgalom szervezésére készült fel. Ez teszi érthetővé, hogy a több irányból és vezető katolikus személyiségek által támogatott kezdeményezések ellenére miért nem kerülhetett sor demokratikus-katolikus párt szervezésére, a haladó ifjúsági mozgalmakkal való összefogásra és a társadalmi-politikai reformok támogatására.⁴¹

³⁸ Ld.: Nagy Ferenc beszédét a Kis Újság 1946. márc. 31-i számában, valamint az MSzDP tájékoztatóját, PI Arch. 253/—1—79.

³⁹ A Magyar Szabadság Pártnak a belpolitikában elfoglalt helyzetéről ld. Balogh Sándor: Parlamenti és pártarcok Magyarországon a felszabadulás után 1945—47. Budapest 1972. 1556—1650. I. Kézirat az Akadémiai Könyvtárban.

⁴⁰ Új Ember, 1946. aug. 25-i és szept. 22-i száma.

⁴¹ A katolikus egyház demokráciába beleilleszkedésére programot dolgozott ki Szekfű Gyula: Forradalom után c. művében (Cserépfalvi Kiadó, 94—100. l.) arra hivatkozva, hogy „... egészében véve a nagy változás bekövetkezésekor mindegyik keresztény egyháznak megvolt a lehetősége, hogy az új demokratikus erőket elismerje, esetleg hozzájuk csatlakozzék. Ennek nem is volt feltétele, hogy a múltat megtagadják, hiszen elvileg és hivatalosan nem helyeselték az elmúlt korszakot...” — A katolikus egyháznak és a magyar jobboldalnak hagyományos kapcsolátát jellemzi Bibó István: „... a forradalomtól való közös félelem kapcsolta össze az államot és egyházat... Ez bomlott meg a felszabadulással, amikor az állam új útra lépett. Ezidőtől kezdve az egyház mindenfajta reakciós elemet közvetlenül is támogatott.” — Harmadik út. Magyar Céh Kiadó, München. 85—86. l. — Nagy Tőhötöm: Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires, 1963.

Nagy Töhötöm, a KALOT egyik vezetője s a Vatikán összekötője, 1946 júniusában Mindszentyhez írott levelében világosan megfogalmazta a klérus által alkalmazható két lehetséges taktikát: „Az egyik lehetséges taktika, amelyet a magyar katolicizmus korunkban követhet, a merev intranszigencia, a teljes bizalmatlanság és az állandó tiltakozás. Ezt a taktikát jó okkal úgy minősíthetjük, mint az impulzusok módszerét . . .” „Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy az ösztönös impulzusoknak ez a módszere a közfelfogás számára csak akkor indokolt, ha közeli változáson alapul”, . . . „Ezért az egyetlen döntő kérdés, amely az értelemhez és nem az impulzushoz szól, és amelyen a módszer teljes igazolása alapulhat — az, hogy jön egy gyökeres változás, vagy sem. Mert az, aki nem teljesen és feltétel nélkül, száz százalékgig biztos abban, hogy jön ilyen változás, már nem követheti kizárólagosan az impulzusok politikáját.” . . . „Ismét leszögezem: aki nem teljesen és tökéletesen biztos egy közeli változásban, nagy felelősséget vállal, ha egyetlen taktikát követ, különösen, ha ez provokatív jellegénél fogva súlyos következményeket vonhat maga után.” „. . . bármennyire fájlaljuk, ez a nagy változás valószínűtlen, sőt, bizonyos, hogy több éven belül nem kerül rá sor”.⁴²

Magában Rómában is visszautasításra találtak a magyarországi egyházi reformtörekvések; a Vatikánban ugyanis ebben az időszakban — a belső megújulási törekvések ellenére — teljes egészében XII. Pius konzervatív politikája győzött: visszautasították a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Szovjetunióval, megtagadták a népi demokráciák elismerését és megtiltották, hogy a páp-ság az új rezsimmel bármilyen formában is együttműködjék.

Magyarországon a realisabb egyházpolitika képviselői számára nyilvánvaló volt ennek ellenére, hogy az egyház által követendő politikai irányelv csakis a koalíción belüli, a vallásos falusi lakosság nagy részét tömörítő Kisgazdapárt támogatása lehet.

A kommunista párt III. kongresszusa után Nagy Ferenc a kialakult helyzetről így nyilatkozott: „Lehetőség van egy újabb, nagyobb távlatú, szilárd koalíciós program kialakítására.” Jól tudta, — mint ahogy ezt több akció sikere is bizonyította —, hogy a polgári életforma fenntartásának ígéretével, a forradalmi változások megállításának jelszavával lehet még Magyarországon tömegeket mozgósítani. Kellőképpen tisztában volt azzal is, hogy egy szélsőségesebb program hangoztatása óhatatlanul a pártok közötti bizalmatlansághoz és végső soron pártja elszigeteléséhez vezetne. Pártja képviselőihez írott bizalmas levelében éppen ezért burkoltan helytelenítette ellenzéki ségüket, sokszor alaptalan kritikájukat, a nemzetgyűlésben zavart keltő tevékenységüket és azokat a demagóg megnyilvánulásait, amelyek minden esetben baloldali ellenakciókat váltottak ki. „Fel kell hívnom figyelmedet általános külpolitikai helyzetünkre — írja október elején kelt levelében — és ennek során főleg arra, hogy nemcsak Délkelet-Európa országában, de egész Európában úgy alakul a népek politikája, hogy a múlt számára visszatérés egyetlen országban sincs. A délkelet-európai országok közül az a gondolat,

⁴² Nagy Töhötöm: i. m. 178—179. és 182—183. I. A kérdés nemzetközi vonatkozásait „A Vatikán szolgálatában” c. fejezet (154—174. l.) taglalja. — Könyve I. részének „Befejezés”-ében pedig így ír: „Azóta, hogy Mindszenty bíboros herecegprímás Öminenciája a régi világ képviselőinek társaságában megindult a maga útján, bennünket pedig a »modus vivendi« eszméje miatt könyörtelenül elítélt, illetve áthelyezettett, majdnem tizenhét év telt el. Ez a hosszú időszak, sajnos, mindenben bennünket igazolt” (i. m. 248. l.).

amelyet mi képviselünk: a demokrácia polgáriasabb formájának gondolata — Magyarországon a legerősebb. Ez a körülmény súlyos kötelezettségeket jelent. Egyrészt ennek a helyzetnek a teljes és maradéktalan megbecsülésére, más részről őszinte és becsületos türelemre a demokrácia másirányú értelmezésével szemben. A magunk erejét mindenképpen megtartani kötelességünk, de kötelességünk az is, hogy megnyugtassuk a többi pártot, hogy sosem törekszünk arra, hogy világnézetüket, a magyar demokrácia külön értelmezését feladják. A mi erőnk csak akkor nyugtathatja meg koalíciós barátainkat, ha annak gyakorlatával sohasem törekszünk kizárólagosságra . . .” Egyidejűleg szervezeti programot is adott: „Tudomásul kell venni, hogy új világ született, és a polgári demokrácia alapján konszolidálódni kívánó parasztságnak s a többi pártok ma már állandóan balra tartó törekvéseinek szintézisét kell megteremteni és ebből kialakítani az új magyar politikai életszemléletet . . . Népünk felfogása szerint a fejlődés akkor fejlődés, ha a mi polgári demokráciánk alapján megteremtődik a konszolidáció.”⁴³

Az előzőekből világosan kitűnik, hogy a belpolitika két ellenpólusát nem a szélsőjobb, illetőleg a kommunista párt képviselte, hanem egyrésztől a gyűjtőpárt szerepét betöltő Kiszgazdapárt, másrésztől a kommunista párt, amely mögött felsorakozott a baloldali pártokból és a szakszervezetekből formálódott Baloldali Blokk. A következőkben tehát e két erő harca és az erőviszonyok további polarizációja jellemezte az 1947-es esztendőt.

„Megfélékezési” vagy beavatkozási politika

1947—1948

Az 1947-es év mind a nemzetközi, mind a magyarországi politikai-hatalmi erőviszonyokban fordulatot hozott. Az USA politikájának célja a kapitalista világban hegemoniájának megszilárdítása és befolyásának kiterjesztése, Délkelet-Európában pedig a népi demokratikus fejlődés útjára lépett országok haladási irányának megfordítása volt. A népi demokratikus országok vezetésében tért hódított külpolitikai síkon a népgazdaság helyreállítását és a társadalmi fejlődést sokoldalúan meggyorsító gazdasági együttműködés kiépítésének és állami szerződések megkötésének gondolata. Belpolitikában pedig a társadalmi-politikai folyamatok mielőbbi, szervezett meggyorsítását szorgalmazták. A szocialista és kapitalista tábor szembenállása egyre szélesebb területen vált nyilvánvalóvá, amellyel számolni kellett, s amely egyúttal magában foglalta a további polarizáció szükségszerűségét is.

A korszak történetének elemzése során felvetődik az a kérdés, vajon a végbement polarizáció mennyiben tekinthető törvényszerűnek, illetőleg milyen mértékben volt függvénye az irányított politikai akcióknak. Továbbá milyen kölcsönhatás érvényesült a nemzetközi politikai frontok alakulása és a belső társadalmi folyamatok között? Az 1947-es esztendő váratlan gyorsasággal pergő eseményeit több szerző teljes kronológiai pontossággal rögzítette. Ezért itt csak a legjellemzőbb tendenciára és a népi demokráciákkal szemben alkal-

⁴³ Nagy Ferenc nyilatkozatai sorrendben: Kis Újság, 1946. okt. 5. sz., PI Arch. 253/1—79; Kis Újság, 1946. szept. 8. sz.

mazott taktikának és e taktika visszahatásának érzékeltetésére teszünk kísérletet.⁴⁴

Az 1947-es esztendő első hónapjában még úgy tűnt, hogy az éleződő helpolitikai ellentétek ez idő szerint nem ütköznek a nyugati kormányok ellenállásába, még akkor sem, amikor egy köztársaság-ellenes összeesküvés leleplezésével kapcsolatban több, régóta lappangó politikai vitakérdés került felszínre. Az összeesküvés — bár az államhatalomra különösebb veszélyt nem jelentett — sok szempontból módosította a belpolitikai helyzetet. Már maga az összeesküvés ténye figyelmeztetett a társadalomban meglevő horthysta és más jobboldali csoportok befolyására és aktivitására. Éppen ezért a kommunista párt — amely a koalíció baloldali átalakításáért harcolt — az összeesküvésben, illetve annak kiszagdapárti relációjában lehetőséget talált arra, hogy a reakciós és polgári vezetőket defenzívába szorítsa és a baloldali fordulatot mielőbb kikényszerítse. Az összeesküvés jó alkalmat adott a két munkáspártnak arra is, hogy az összeesküvés társadalmi és politikai hátterének teljes tisztázását követelje.

A kommunista párt hangsúlyozta, hogy az ellentétek oka nem magának a koalíciós *kormányzásnak* a válsága, hanem a koalíció *programja* és összetétele vált elavulttá. Ekkorra már a kiszagdapárti baloldal is kezdte felismerni, hogy egy régi program az új helyzetben nem vezethet a politikai stabilitáshoz, de változatlanul idegenkedett attól, hogy levonja ennek társadalmi-politikai konzekvenciáit. Több hónapos harc árán vált lehetővé, hogy a Kiszagdapárt a munkás-paraszt szövetség és egy baloldali programra épülő koalíciós politika (tervgazdálkodás bevezetése, a közigazgatás megtisztítása) gondolatát elfogadja.⁴⁵

A nemzetközi helyzet egyre feszültebbé válása ellenére sem került még sor a nyugati országok és a Szovjetunió között szakításra. Az angol és amerikai politika sem felejtette el a Magyar Tanácsköztársaság korszakának tapasztalatait; bár tisztában voltak azzal, hogy Magyarországon megvan a társadalmi bázis és politikai lehetőség egy jobboldali fordulathoz, a jobboldali erők nyílt támogatása azonban — esetleg hatalomra jutásuk — nem illett bele politikai koncepciójukba. Így válik érthetővé, hogy mindaddig, ameddig az összeesküvés leleplezése csupán a szélsőjobboldali politikusokat és irányzatokat kompromittálta, Nyugaton ezeket a helpolitikai eseményeket lényegében elfogulatlanul kommentálták. Ugyanebből a politikai megfontolásból ismerték el az USA kormánykorei a csehszlovák választások eredményeit — amely a CsKP 38%-os többségével zárult —, továbbá éleshangú jegyzékváltás után, de végül is tudomásul vették a lengyel választások eredményeit is, amely a demokratikus pártokkal szemben Mikolajczyk parasztpártját kisebbségbe szorította, majd a koalícióból is kirekesztette.

Mint látható, bármilyen közvetlen beavatkozás sikertelen lett volna. De a nyugati kormánykörökben ismereteink szerint ilyen értelmű javaslat sem szerepelt napirenden. Magatartásukat kétségtelenül befolyásolta az is,

⁴⁴ A kérdéssel részletesen foglalkozik *L. N. Nyezsinszkij—A. I. Puskas*: Borba vengerszkogo naroda za usztanovljenije i uprocenyije narodno-demokraticeszkogo sztroja. Izdateljsztvo Akademiji Nauk SzSzsZR, 1961. 444—445. l.

⁴⁵ *Ságvári Agnes*: A koalíció válsága, osztálytartalmának megváltozása 1947 folyamán. Párttörténeti Közlemények, 1965. 1. sz. — *Tóth István*: A koalíciós pártok centrumának jellegéről és szerepéről népi demokratikus forradalmunkban. Párttörténeti Közlemények, 1970. 1. sz.

hogy 1947 elején még erős politikai szerepet vitt a baloldal a nyugati országokban, amely egy nyíltan jobboldali beavatkozási politikával élesen szembehelezkedett volna. Emlékeztetünk arra, hogy az Egyesült Államokban és Angliában, de a nemzetközi politikában általában fontos szerepet betöltő Franciaországban is, egyre nagyobb teret hódítottak a haladó baloldali és szovjetbarát irányzatok, részben a Churchill által képviselt háborús hangulat-keltés ellenhatásaként is. Az Egyesült Államokban ekkor lépett fel Wallace, aki a külpolitikában a Szovjetunióval való barátságot hirdette. Egyidejűleg az angol munkáspárt „lázadói”, köztük Bevan és Zilliacus, önálló külpolitikaért, a bevini irányvonal korrekciójáért szálltak síkra.⁴⁶

Visszatérve a hazai eseményekre: az 1946–47-es év fordulóján, majd 1947-ben döntő súlya volt a szociáldemokrata párt állásfoglalásának a radikális társadalmi és politikai változások véghezvitelében. Ebben az állásfoglalásban azonban hangot kaptak a pártban képviselt rétegek sajátos érdekei is: a baloldalnak a munkásérdekeket és a weimari tapasztalatokat kifejező álláspontja, a kommunista hegemoniát tagadó, de lényegében baloldali beállítottságú centrum véleménye és a kifejezetten polgári befolyás alatt álló jobboldal munkáségység-ellenes taktikai felfogása.

Peyer Károly, a Horthy-rezsim idején súlyosan kompromittált jobboldali szociáldemokrata vezető, 1946 decemberében elérkezettnek látta az időt saját programjának meghirdetésére. A belpolitikai válságot mérlegelve és a franciaországi polgári-szociáldemokrata koalíciós politika példájától bátorítva, programjában nyíltan helytelenítette az államosításokat, az államigazgatás demokratizálását és a rendeleti kormányzás szükségszerűségét — tehát mindazokat az intézkedéseket, amelyek túlmutattak a polgári demokrácia korlátain. A párt önállóságára hivatkozva a munkáségységfront feladását és kisgazda-szociáldemokrata szövetség megkötését javasolta. A környező országok szociáldemokrata állásfoglalásával ellentétben külpolitikai példaképnek a szovjetellenes Osztrák Szociáldemokrata Pártot tartotta, és egyúttal a Labour Party hivatalos vezetőségének támogatására is számított. Pártpolitikai szempontból ellenezte a kommunista párttal való együttműködést. A memorandum feletti vita során voltak, akik elvi alapon szálltak szembe Peyer koncepciójával, voltak, akik reálpolitikai alapon ellenezték azt. S végül voltak olyanok, akik nem a memorandum elvi tartalma miatt, hanem a Peyer-vezette csoport puccszerű fellépése miatt utasították el a programot.

Peyer fellépése várakozásukkal ellentétes hatást váltott ki. A párt központját tiltakozó levelek árasztották el. A jobboldal szélsőséges támadása végül is aktivizálta a baloldalt, s ennek eredményeként — a pártvezetőség decemberi állásfoglalásának szellemében — a szociáldemokrata kongresszus 1947 februárjában baloldali tartalmú döntést hozott.⁴⁷ Ennek az állásfoglalásnak pozitív hatását nemcsak az a körülmény húzza alá, hogy a koalícióban kialakult bonyolult helyzetben a baloldal túlsúlyának kialakulását segítette, hanem az is, hogy döntésével egyértelműen csatlakozott a nemzetközi szociáldemo-

⁴⁶ A magyar Radikális Párt lapja szerint: „...a mai demokratikus Európa... mégsem azonos az 1919-essel s hetedíziglen sem túrta meg Délkelet-Európában olyan rögtönzést, amely nemcsak befelé, hanem kifelé is további nyugtalanságot árasztana magából. Nem beszélve arról, hogy ez az ellenforradalom egy merőben más baloldallal is találná magát szemközt, mint 1919-ben.” — *Zsolt Béla*: *Másként, mint 19-ben. Halaadás*, 1947. jan. 16.

⁴⁷ A kérdésről ld. *Jemnitz János* id. tanulmányát, 164—179. l.

krácia balszárnyához is. A nemzetközi szociáldemokrácia politikájában az 1947-es esztendő polarizálta az ellentéteket: az év első hónapjában Saragat által provokált olaszországi pártszakadás áprilisban — ha ellentmondások közepette is — a dunavölgyi szociáldemokrata konferencia jobboldallelles tömörülését eredményezte. Az év júniusában a szociáldemokrata internacionálé újjászervezésével kapcsolatosan már világosan kirajzolódtek a különböző csoportosulások programjainak ellentétei.

1947 tavaszán tehát a külpolitikai szempontokra érzékeny, és az ellenforradalmi erőket számbavevő szociáldemokrata pártnak a nyugat-európai szociáldemokrácia jobboldalától való elhatárolódása, a népi demokratikus fejlődést és a szovjetbarát politikát támogató állásfoglalása nagy mértékben meggyorsította a magyarországi baloldal kibontakozását.

Ezt az egyértelműen baloldali politikát realizálta a szociáldemokrata párt a kormány és a közigazgatás átszervezésével, a bankok államosításával, a tervgazdálkodás bevezetésével, és nem utolsó sorban a Marshall-terv elutasításával.⁴⁸

A Marshall-terv elutasítása nyílt lépés volt az új, határozottan amerikaellenes irányvonal megvalósítása felé. Wallace teljes visszavonulása után az USA politikájában nyílt jobboldali fordulat következett be. A washingtoni stratégia elsődrendű célkitűzése most már nem az angol gyarmathatalom birtokba vétele, vagy hatalmi súlyuknak Kelet-Európában való közvetlen érvényesítése, hanem Nyugat-Európa gazdasági talpraállítása, a kapitalista rendszer stabilizálása, valamint a Szovjetunió és a népi demokráciák bekerítése volt. Az amerikai erőpolitika — támaszpont-rendszerével és az atomfegyver birtokában — sikerrel váltotta fel a németek által megdöntött angol egyeduralmat, s ezáltal tényleges európai hatalommá vált.

Ez a behatolási politika, amelyet az amerikai történetírók szerényen „aktív amerikai politika” kifejezéssel illettek, hívta fel a figyelmet arra a veszélyre, amely teljes nagyságában 1947-ben bontakozott ki. Ez a „világnézeti harc”, amelyet a New York Herald Tribune „az új Európa-egyensúly megteremtésére hivatott megfélemezési politikának” nevezett el, világméretű propaganda kampánnyal párosult. Az USA közvéleménykutató intézetei szerint 1947-ben kétszer annyi amerikai számítót háborúra, mint 1945-ben, s e közhangulat kialakulásában nyilvánvaló szerepet játszott a Truman-elv és a Marshall-terv.⁴⁹

A Truman-elv értelmében az amerikai külpolitika a szélsőségesen reakciós török rezsimet és a baloldal ellen évek óta terror-akciót folytató görög

⁴⁸ A baloldal legnevesebb képviselői: Marosán György, Justus Pál, Vajda Imre és Horváth Zoltán több nyilvános vitán és cikkben adtak hangot ama véleményüknek, hogy több évtizedes ellenforradalmi múlttal terhelt országban a munkásegység bármilyen demokratikus fejlődésnek feltétele. Gyakorlati politikai szükségből, de nem elvi alapon támogatta a baloldal álláspontját a centrum — Bán Antallal az élen —, amely később, 1947 őszén, a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban kibontakozott válság idején a jobboldalhoz csatlakozott. A jobboldal legpregnansabb képviselői, Kéthly Anna és — bizonyos munkáskörök rokonszenvét élvező — Szélig Imre voltak. — „A munkásegység a mi szemünkben nem taktikai kérdés, hanem elvi felfogásunk és a munkásosztályhoz való rendíthetetlen hűségünk eredménye.” Népszava, 1947. febr. 1. — A Szociáldemokrata Párt kongresszusának határozata leszögezte: „A Szociáldemokrata Párt el van szánva rá, hogy a nemzetgyűlésen és a nemzetgyűlésen kívül egyre szemérmetlenebbül fellépő reakciós provokációkat visszaveri.” — Népszava, 1947. febr. 2.

⁴⁹ Pontos leírást ad *Fleming* idézett műve II. kötetében, az 1947 júniustól 1948 májusáig terjedő időszak eseményeit tárgyaló alfejezetben.

monarchofasiszta kormányt támogatta, — s ez nemcsak Magyarország haladó köreiből, hanem az angol- és amerikai barát demokraták körében is népszerűtlen volt, s bizalmatlanságot váltott ki. Bár voltak még olyan illúziók, — mint ahogy ez a Magyar Szociáldemokrata Pártban is hangot kapott —, hogy „minden ország távolodik a kapitalista rendszertől és esetleg országonként változó, különböző eszközökkel és ütemben, de szocialista ideált igyekszik megvalósítani” — ezek az illúziók hamarosan szertefoszlottak. A baloldali szociáldemokrata pártok az újjáélesztett szocialista internacionálé felszólításai ellenére sem támogatták az új amerikai irányvonalat, sőt, a délkelet-európai szociáldemokrata pártok új, baloldali szervezeti tömörülés létrehozására tettek kezdeményező lépéseket.

Taktikai tévedés és sok hiba forrásává vált egy olyan koncepció ténnyel való hódítása, amely a Truman-elv, a Marshall-terv és az amerikai támaszpontok szorító gyűrűjében kivívott időleges és helyi jelentőségű baloldali győzelmeket — a görög szabadságharc eredményei, az 1949-es francia sztrájkmozgalom — új baloldali előretörés jeleinek tekintette, s nem vette észre, hogy ezek nem új korszak kezdetét, hanem a háború utáni vihar utolsó rezgéseit jelzik.

Miután az USA katonai erővel és gazdasági eszközökkel nyíltan beavatkozott egyes országok életébe, azok társadalmi és politikai rendjének megváltoztatásáért, a Szovjetunióknak a rendelkezésére álló összes eszközökkel biztosítani kellett az újonnan létrejött szocialista rendszerek fennmaradását.

Az USA fenyegető európai katonai jelenlétével szemben szervezett katonai erőre volt szükség, amelynek élén olyan európai hatalomnak kellett állnia, amely katonai, politikai és erkölcsi értelemben képes volt az USA hatalmi törekvéseinek ellensúlyozására. Szocialista államunk létének és megszilárdulásának sine qua non-ja volt tehát a Szovjetuniótól kapott támogatás mindenféle formája. A magyar kormánynak számos intézkedését az amerikai jegyzékekkel szemben a Szovjetunió diplomáciai úton védte meg. És nagy hordereje volt annak is, hogy a Szovjetunió — az embargó következményeinek elhárítása érdekében — vállalta népgazdaságunk nyersanyagokkal való ellátását.

Ilyen körülmények között az 1947 augusztusi magyarországi országgyűlési választásoknak nem egyszerűen a végrehajtandó belpolitikai változásokról, hanem a társadalmi átalakulás jövőjét meghatározó külpolitikai és gazdaságpolitikai irányvonalról is döntenie kellett. Annak ellenére, hogy a választások eredménye baloldali szempontból — csakúgy, mint 1945-ben — elmaradt a várakozástól, visszatekintve megállapítható, hogy az elhatározó kül- és belpolitikai fordulat kérdésében megejtett szavazás, a fasiszta uralom alól nemrégiben felszabadult ország közvéleményének nagy politikai fejlődéséről tanúskodott.⁵⁰ (Feltétlenül pozitívnak tekinthető, hogy a szavazás a kommunisták 22%-os, a népfrontot alkotó koalíciós pártok 61%-os részarányával zárult.)

Ezek a tények mutatják, hogy hazánkban sikerült megelőzni az imperialista taktika új irányvételét, — az imperialista taktika vonalvezetése időzavarba került. Nem maradt lehetőség sem a koalíción belüli erőátcsoportosításra, sem a koalíciós válság kirobbantására, de még a kormánypártokkal szembenálló ellenzéki blokk szervezésére sem. A koalíción belüli erőátcsoporto-

⁵⁰ *Ságvári Ágnes*: Az 1947-es országgyűlési választások. Párttörténeti Közlemények, 1960. 3. sz. 46. l.

sítást a kommunista párt hajtotta végre a baloldal irányába; a kisgazda gyűjtőpárt pedig — miután felmondta a burzsoá szövetséget — paraszti, tőkeellenes alapra helyezkedett.⁵¹ Az a koalíció, amely 1946 második felében még állandó válságban volt, ez év nyarán döntő lépést tett a szocialista forradalom megvalósítása felé: hogy a hároméves terv beindításával, a bankok államosításával a tulajdonviszonyok átalakítása, a parlament átalakításával és a közigazgatás megtisztításával pedig a munkáshatalom megteremtése irányában. Ugyanakkor külpolitikai vonalon a népi demokratikus magyar állam a Marshall-terv elutasításával és a környező országokkal kötött szerződések révén elkötelezte magát a szovjetbarát szocialista külpolitika mellett.⁵²

A restaurációs erők továbbra is támaszkodni kívántak a többpártrendszer kínálta lehetőségekre, ami a koalíción kívüli pártok 39%-os részvételi arányát tekintve nem is volt teljesen irreális. A polgári és jobboldali csoportoknak azonban nem volt egységes taktikájuk, s ezért nem tudhattak elfogadható, közös programot adni. Az olyan erőszakos fellépések pedig, mint a Sulyok-párt válságot kirobbantani akaró önfeloszlatása, a horthysta diplomáciai kar beavatkozást célzó nyílt, kormányellenes fellépései, valamint a Pfeiffer-párt rendszerellenes zászlóbontása — nemcsak a baloldal éles reagálását váltotta ki, hanem az addig viszonylag passzív magatartású demokraták ellen-szenvét is.

A jobboldal, céljai érdekében változatlanul a viszonylag kormányképes erőt képviselő szociáldemokrata pártot kívánta felhasználni. Felvetődik a kérdés, vajon a népi demokratikus fejlődést elősegítő népfront-politika ellenzőinek miért a szociáldemokrata párt lett fő reménysége. Erre a szerepre nyilvánvalóan a választások során tapasztalható ingadozó magatartása, a párton belüli frakciók polarizálódása, a fejlődés perspektíváiról vallott nézeteik eltérő volta tették különösen alkalmassá. Ezek a belső ellentétek azt a reményt kelthették, hogy a párt kispolgári tömegei és választói, a polgári ellenzék iránt lojális vezetők révén a párt esetleg megnyerhető a polgári pártokkal kötendő, sőt kommunista-ellenes szövetség gondolatának.⁵³

A restaurációs tervek szempontjából a szociáldemokrata párt legnagyobb politikai értéke éppen munkásjellegében rejlett. Az ellenzék tisztában volt azzal, hogy Magyarországon bármilyen fordulat csak akkor lehet valamelyest tartós, ha a munkásosztály nem kerül vele egyértelműen szembe, sőt bizonyos fokig lojális iránta. Minthogy a szociáldemokrata párt kétségkívül munkáspárt volt, s a szocialista célok hirdetését változatlanul napirenden tartotta — erre a szerepre alkalmasnak látszott. A pártnak a szakszervezeti mozgalomba való beágyazottsága és nemzetközi kapcsolatai biztosítékai lehettek annak, hogy polgári fordulat esetén bízhat azoknak a szociáldemokrata pártoknak a támogatásában, amelyek Európa főbb kapitalista országaiban vezető kormánypártok voltak.

Az ilyen belföldi és külföldi akciók következtében fenyegető válság hatására azonban aktivizálódott a párt baloldala: visszautasította a koalíción

⁵¹ Ld. a Független Kisgazdapárt felhívását az ország népéhez a 3 éves terv támogatására. Kis Újság, 1947. máj. 9.

⁵² Ld. *Ránki György*: Magyarország népgazdasága az első 3 éves terv időszakában c. művének „A terv kezdete és az államosítások”, „A gazdaság átszervezése és a szocialista építés kezdetei”, valamint „A magyar társadalom és a munkásosztály fejlődése a 3 éves terv időszakában” c. fejezeteit. Közgazdasági Kiadó, 1963.

⁵³ E kérdésről ld.: *Sánta Ilona*: A két munkáspárt egyesülése. Párttörténeti Közlemények, 1958. 2. sz.

kívüli pártok kommunistaellenes szándékú blokkalakítási javaslatait, és határozottan ellenállt a koalíciós kormányzást veszélyeztető, puccsszerű kivonulás tervének.⁵⁴ Az 1946-os kongresszuson kizárt Peyer-csoport politikája 1947 októberében — a még aktív jobboldal leszavazásával — szenvedett végleg vereséget. A jobbszárny politikai és ideológiai elszigetelése révén az MSzDP a szociáldemokraták nemzetközi baloldali tömörülésének egyik élharcosa lett, s ugyanakkor a belpolitikában — hasonló megfontolásból — megszervezte és véghezvitte a kommunista párttal való egyesülést.

A jobboldal végső, sikerrel alig biztató akciója volt, hogy az Európa-Tanács megszervezésével párhuzamosan az új népi demokráciákkal szemben a későbbiekben esetleg kormányképes, nyílt oppozíciót támogatta. Magyar vonatkozásban erre Nagy Ferenc magyar miniszterelnök külföldre távozása adott alkalmat, aki a Horthy-rendszerben az ellenzéki Kisgazdapárthoz tartozott, a felszabadulás után pártvezető, majd miniszterelnök volt, de a tulajdonviszonyok megváltoztatását, és általában a baloldali politikai fordulat konzekvenciáit nem vállalta, s ezért külföldi tartózkodását felhasználva disszidált. Nagy Ferenc nyugati politikai színrelépésével új szint adott a rendszer elleni támadásoknak. Azelőtt ugyanis a nyugaton fellépő magyar ellenforradalmi vezetők nyíltan legitimista, irredenta, fasiszta, azaz mindenképpen hitelet veszített jelszavakat hangoztattak, mellettük tehát Nagy Ferenc régebbi politikai múltja alapján demokratiként jelenhetett meg. Nem szorul azonban bizonyításra, hogy kormányra kerülése Magyarországon már csak külső katonai intervenció segítségével lett volna megvalósítható, s ennek a programnak ekkor már nem volt hazai talaja.

A hidegháborús akció és ellenakció 1948 után

A nyugati hatalmak frontális támadása elkerülhetetlenül politikai-ideológiai ellenállást váltott ki hazánkban és a környező országokban egyaránt. Szükségszerű és döntő lépés volt a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalakítása abból a célból, hogy az új helyzetben marxista elemzések segítségével reálisan felmérje az erőviszonyokat, kijelölje az új feladatokat és kidolgozza az ennek megfelelő politikai jelszavakat és módszereket. Részleteiben is meg kellett határozni az alkalmazandó közös stratégiát; kimunkálni az imperializmussal szemben álló erők hatékonyságát fokozó egységes fellépés módozatait; állást foglalni az ellenállási mozgalmakban létrejött szövetségek fenntartása és továbbfejlesztése mellett; mozgósítani a demokratikus erőket az antifasiszta harcokban kivívott szabadságjogok megvédése érdekében és végül — a háborús konfliktussal fenyegető készülődések, a támaszpont-rendszer további kiszélesítése meggátlására — mindjobban tömöríteni a háborúellenes erőket.

⁵⁴ A baloldalinak egyáltalán nem mondható, de komoly nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Böhm Vilmos mondotta: „A politikai válság megoldása külpolitikai szempontból olyan sürgős, hogy nem tűr, majdnem azt mondhatnánk, egy 24 órás halasztást.” (A szeptemberi választmányi ülés jegyzőkönyve) PI Arch. 253/1—138. — A Szociáldemokrata Párt országos választmányja 1947. okt. 25—26-i újabb ülésén síkra szállt a felszabadulás óta folytatott szovjetbarát és munkásegységen alapuló politika, valamint a baloldalt segítő, frakciózást elítélő pártegyeség mellett. — MKP és SzDP határozatai, 1944—1948. Bpest, Kossuth Kiadó. 1967. 523—525. l.

A kelet-európai országokban a szocialista társadalmi rend megvalósítása mellett, közvetlen feladatként jelentkezett az egyes országok politikai és ideológiai tevékenységének jobb összehangolása, társadalmi-gazdasági fejlődésük koordinálása. Az új demokráciák függetlenségének megvédése közös akciót követelt a mindnyájukat fenyegető imperializmussal szemben.

A Tájékoztató Iroda létrehozására vonatkozó 1947. szeptember 30-i határozat A. A. Zsdanovnak a „nemzetközi helyzetről” elhangzott referátumán alapult. Ehelyütt nem térünk ki a referátum ismert téziseire. Elemzésük nem lehet jelen tanulmány célja, és néhány vonatkozására csak azért hivatkozunk, hogy a MKP — majd MDP — idézendő állásfoglalásait kellőképp megvilágítsuk.⁵⁵

A magyar szocialista állam és a forradalmi munkásmozgalom számára alapvető kérdés volt a nemzetközi stratégia alkalmazása. Meg kellett határozni azt, hogy milyen legyen az egyes országok külpolitikai, gazdasági együttműködésének formája és mértéke, milyen ütemben valósítható meg a társadalmi fejlődés. Ezekkel összefüggésben azt is meg kellett vizsgálni, hogy milyen legyen a megváltozott viszonyok között a régi szövetségesekkel való kapcsolat, milyen módon változik a munkásmozgalom szocialista szárnyához fűződő viszony, a proletárvezetés szempontjából nélkülözhetetlen munkásegység formája. Ezek voltak azok a nagy horderejű módszerbeli, de a szocialista stratégiára is kiható kérdések, amelyeket a Tájékoztató Iroda felvetett, de amelyeknek eldöntése az egyes pártokra várt.

A Délkelet-Európában végbement átalakulás elemzése, egy világos szocialista irányvonal kitűzése gyorsított ütemű megvalósítást is követelt, amelynek következtében az egyes országok bel- és külpolitikájának azonos irányvétele mellett adott esetben szükségyszerűen háttérbe szorultak a nemzeti sajátosságok. Elkerülhetetlen volt a háborús viszonyok között létrejött antifasiszta szövetségi rendszer felülvizsgálata. Az új helyzetben „a mozgalmi vonal” lehetőségeit — az egyes pártokhoz és politikai csoportokhoz fűződő viszony újraértékelését, hatékonyabb háborúellenes küzdelem kibontakoztatására akcióegység kezdeményezését — egységes szempontok szerint kellett rendezni. Az „állami vonal” feladatait is — kül- és belpolitika, jogalkotás, gazdasági intézkedések — fenti megfontolások határozták meg. Az együttműködés döntő feltételének azonban sem hazai, sem európai viszonylatban nem az akcióegységet, hanem a szinte teljes világnézeti és belpolitikai azonosulást tekintették. Ez végső soron a régi szövetségesek elutasításával párosult, s csökkentette az adott országokban a kommunista pártokkal, világviszonylatban pedig a szocialista országokkal való szolidaritás meglévő vonzerejét.

⁵⁵ A referátumot közli „A tartós békéért és a népi demokráciáért”: A kilenc kommunista párt lengyelországi értekezletének beszámolója. 1947. szept. Bpest, Szikra. 1947. — „A háború győzelmes befejezése — ez a dokumentum végkövetkeztetése — olyan mélyreható változásokat hoz majd magával világszerte, amelyekhez az elmúlt másfélszáz év történetében csak a római birodalom bukása mérhető. Ez alapvető fontosságú tény a jövődöbéli nemzetközi rendezés és a vele kapcsolatos minden kérdés megvitatása szempontjából. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió marad a két egyedüli elsőrangú katonai hatalom. Bármilyen nagy mértékben is kénytelen az Egyesült Államok katonai erejét szétszórni számos tengerentúli területre, az az igazság, hogy e két hatalom földrajzi helyzete kölcsönösen kizárja egymás megsemmisítésének lehetőségét, még abban az esetben is, ha egyikük szövetkezne az angol birodalommal.” *Ernesto Ragionieri*: Dalla „Grande Alleanza” alla „guerra fredda”. *Critica marxista*, № 2. marzo–aprile 1968. 15–16. 1.

A több évtizedes szakadás és a kölcsönös bizalmatlanság korszaka után új perspektívákkal kecsegtető munkásegység sorsát ilymódon nemcsak a szociáldemokrata jobboldal tevékenysége, hanem a Tájékoztató Irodának a szociáldemokrata baloldallal szembeni bizalmatlansága is hosszú időre meghatározta. Hozzájárult ehhez a szövetségi rendszer elveinek tisztázatlansága, sok esetben a kispolgári, polgári de antifasiszta és háborúellenes partnerek iránti türelmetlenség.

A kommunista mozgalom 1946-ban felvázolt tervéhez képest 1947-ben — a Tájékoztató Iroda létrehozásával — olyan megoldás született, amelyben sokkal erőteljesebben érvényesültek a szervezeti elemek. Területileg a Kommunista Internacionálénál kisebb hatáskörű volt, mert benne sem Ázsia, sem a gyarmatok, sem pedig a kapitalista országok kommunista pártjai nem vettek részt (az olasz és francia párt bevonása esetleges kormányra kerülésük érdekében volt célszerű). Ugyanakkor a Tájékoztató Iroda funkciójában hatékonyabb volt a tervezettnél, mert határozathozó szervként működött; sőt mi több, a benne, részt vevő pártok döntései — azok helyzeténél fogva — minden esetben államilag kötelező erejű döntések is voltak.

A közös vonások, azonos érdekek és célok felismerése olyan folyamatot indított meg, amely háttérbe szorította azokat a népi demokratikus fejlődésből eredő sajátosságokat, amelyek a szocialista építés egész menetében szükség-szerűen hatnak. A közös stratégia értelmezéseként felszámolták az egyes országok és pártok történelmi fejlődésében mutatkozott, a szocialista fejlődés fő tendenciáit azonban nem érintő ütembeli különbségeket. Ez a politika a munkásmozgalom ideológiai, szervezeti és módszerbeli egysége kialakulásának és az osztályszövetségek formáinak meghatározásánál sematikus megoldásokhoz vezetett.

A belpolitikai fejlődés — egyébként érlelődő — meggyorsulásának erőszakolása, a taktikai lépések külsődleges egységére való törekvés — bár formailag gyors sikerhez vezetett — a tömegek és az „előreszaladó” kommunista pártok között az addig fennálló formák és a szövetségi rendszer bomlása következtében bizonyos eltávolodást hozott létre.

A Tájékoztató Iroda 1947 októberi határozatai főleg nemzetközi vonatkozásúak voltak, és nem az egyes pártok belpolitikai tevékenységére, hanem általános vonalvezetésükre tértek ki. E határozatok azonban, annak ellenére, hogy országunk politikai-állami fejlődése elmaradt a többi ország fejlődésének ütemétől, elismeréssel szóltak a magyar párt tevékenységéről, s ebben a Magyar Kommunista Párt saját politikájának megerősítését látta. Kétségtelen, hogy a Tájékoztató Iroda 1947 októberi és 1948 júniusi, alapvető jelentőségű ülései között a népi demokratikus fejlődést általában és annak magyar válfaját elemző, ismert, de mindeztideig kevésbé méltányolt dokumentumok születtek. Utalok itt elsősorban: „Irányelvek az MKP gazdaságpolitikájához” (1948 február) c. dokumentumra; az MKP falusi bizottságában kidolgozott és a Politikai Bizottság által határozattá emelt „Szövetkezeti irányelvek”-re (1948. március 27.); a munkásegységgel és a szakszervezeti munka tartalmi kérdéseivel foglalkozó, a munkásmozgalom további perspektíváit tárgyaló állásfoglalásra (1948 február); s végül az elméleti munka kérdéseiről szóló politikai bizottsági határozatra.⁵⁶

⁵⁶ A dokumentumok sorrendben megtalálhatók: MKP és SzDP határozatai. 537—548. és 564—577. l., valamint PI Arch. 2/16—100.

Mindezek a dokumentumok a politikai és gazdasági élet különböző területei szocialista átalakításának konkrét kérdéseivel foglalkoztak. Egységes jellegüket az a bennük kifejezésre jutó szemlélet adta, hogy valamennyi a hazai gazdasági-társadalmi viszonyok elemzéséből, a felszabadulást követő időszak tapasztalatainak továbbfejlesztéséből indult ki. A hosszú távra készült tervek biztonságot ígértek, hiszen azok nem csupán elveket, hanem több űtomben megvalósítandó akcióprogramot is tartalmaztak. Mai ismereteink birtokában is csupán feltételezésekre támaszkodhatunk abban, vajon mindezek a határozatok egyenes következményei-e a Tájékoztató Iroda határozatainak; hogy a Tájékoztató Iroda fórumán elfogadott irányelvek az addig is folytatott hazai gyakorlat megerősítését jelentették-e, vagy éppen a Tájékoztató Iroda általános irányvonala ellenére érvényesülhettek-e olyan periódusban, amikor a figyelem központjában a nemzetközi helyzetüket tekintve fontosabb pártok álltak.⁵⁷

Utóbbi feltételezés tűnik reálisnak. Állításunkat alátámasztani látszik az, hogy 1947 szeptemberében Varga Jenőt tézisei visszavonására szólították fel, és ezt a Szovjetunióban lefolytatott vitát a népi demokráciák folyóiratai is közzölték. Ezzel párhuzamosan Zsdánov kezdeményezésére az ideológiai és kulturális életben is kezdtek adminisztratív módszerekhez folyamodni.⁵⁸

A vezető politikusok már 1948 márciusában — a kommunista párt befolyása erősítésének eszközeül — a szervezeti megoldást tartják kizárólag célra vezetőnek. Az egypárt-rendszer mielőbbi bevezetése érdekében történt az is, hogy a népront-mozgalom keretében — más politikai momentumok mellőzésével — a kommunista párt apparátusának további erősítését és a többi párt önálló tevékenységének elsorvasztását sürgették.⁵⁹

Ha mindehhez még hozzá vesszük, hogy sem a gazdaságpolitikai, sem a szövetkezet-politikai irányelvek — tulajdonképpen az 1948. évi tavaszi események miatt — ténylegesen nem kerültek megvalósításra; a Tájékoztató

⁵⁷ Szabó Bálint részletes, objektív fejtegetést tartalmazó, már említett munkája új adatokkal gazdagítja azt az álláspontot, hogy 1948 nyaráig még az útkeresés dominált. Az 1947-től meglevő szektás jelenségeket nem a nemzetközi irányvétel hatásából vezeti le, hanem a jugoszláv gyakorlat példaként való abszolutizálásának tulajdonítja. A szektás vonal eluralkodását dátumhoz — a Tájékoztató Iroda 1948 júniusi határozatához — köti. I. m. 216. l.

⁵⁸ Elméletileg hibásnak minősítették Varga fentebb idézett könyvének téziseit a kapitalizmus újfajta, bár korlátozott stabilizálódásának lehetőségéről, a gyarmatok előrelátható, bizonyos gazdasági függetlenedéséről, az államnak a tőkés gazdaságban betöltött növekvő szerepéről, az amerikai tőke európai behatolásának az erőviszonyokat megváltoztató kihatásáról és a népi demokráciák gazdaságának átmeneti jellegéről. Bíralták Varga Jenő módszerét, amely szerint következtetéseit elsődlegesen a gazdasági tényezőkől vonta le. *Berei Andor*: Tőkés gazdaság a II. világháború után. Társadalmi Szemle. 1948. 210. l. Ld.: SzK/b/P KB 1946. aug. 14. és 16-i határozatát a „Zvezda” és a Leningrád”, c. folyóiratokról, ill. a drámai színházak műsoráról, valamint Zsdánov 1947 júniusi felszólalását a „Nyugat-európai filozófia története” c. köyvről. Ezt követte a zenei vitában elfoglalt álláspont. — Az SzKP kongresszusainak és konferenciáinak jegyzőkönyve. Bpest, Szikra. 1954. III. köt. 574—584. l.; Társadalmi Szemle, 1947. 8—9. sz.

⁵⁹ A kommunista befolyás szervezeti növekedéssel történő azonosítása már korábban is vesztélyekkel járt, amint azt az 1947-es választások eredményei jelezték. Ld.: *Ságvári Ágnes*: A szövetségi politika kérdései Magyarországon a szocialista politika győzelméért vívott harcban, 1944—1948. 137—138. l. *Rákosi Sándor*: Az állam pártirányításának néhány kérdése a felszabadulás után. Párttörténeti Közlemények, 1970. l. sz. 1—29. l.

Irodának 1948-ban, a jugoszláv pártot elítélő nyilatkozatát követően az eredeti irányelvekkel ellentétes direktívák kerültek nyilvánosságra és végrehajtásra, továbbá, hogy az egész szocialista tábor kül- és belpolitikáját, ideológiai szinten és kötelezően meghatározó júniusi Kominform-határozat előkészítése már márciusban megkezdődött — okunk van feltételezni, hogy a népi demokratikus tapasztalatoknak a szocializmus építésére alkalmazott általánosítása a magyar és a többi pártban is inkább utóvédharc volt, mint a szocializmus új stratégiáját meghirdető határozatok egyenes következménye. Igaz, hogy a Tájékoztató Iroda nem hozott az egyes országok belpolitikájára irányuló határozatokat, de a nemzetközi helyzet értékeléséből sokszor pontatlanul levont következtetések logikusan vezettek el az ismert belpolitikai változásokhoz.

1948-tól a nemzetközi diplomáciai tárgyalások helyett egyre inkább erősödött a háborús hisztéria-keltés szerepe. Lippmann-nak arra a kijelentésére, hogy a „megfékezés politikája” diplomáciai eszközökkel nem vezet eredményre — Dulles azt válaszolta, hogy a „... jövőben nem a diplomácia, hanem a cselekvés lesz a döntő”. Az első szovjet atomrobbantás bejelentése után (1949 szeptember) Eliot kijelentette, hogy azonnal le kell sújtani a Szovjetunióra, még mielőtt az USA atommonopóliuma megszűnnék. Acheson a „kommunisták ázsiai előretöréséből” hasonló következtetéseket vont le, mondván, hogy az „Európa védelmének megbénításához” vezethet. A sietve létrehozott NATO, a nyugatnémet gazdasági és katonai potenciál fejlesztése és az NSzK-nak a különböző imperialista szövetségekbe való bevonása mind Európa „védelmét”, tehát tulajdonképpen a status quo erőszakos megváltoztatását célozták. (Eközben Ázsiában az amerikai hadsereg már háborúban is állott.)

A nemzetközi politika eseményeivel részletesen foglalkozó, nagy elmélyedést igénylő kutatómunka alapján lehetne megvilágítani azt, hogy e háborús hisztéria mögött tulajdonképpen milyen erők, diplomáciai és állami manipuláció állott, és ezek milyen politikai közvéleményre támaszkodhattak. Tanulmányunk azonban — minthogy elsősorban a nemzetközi politikának belpolitikánkra gyakorolt hatását vizsgálja — abból a vitathatatlan tényből indul ki, hogy az 1949-et követő esztendőkből az államok és a társadalmak, sőt az egyes emberek életét is közvetlenül a hidegháború fenyegetése árnyékolta be.

A világméretűvé duzzadt békemozgalomban nem lehet nem felismerni a biztonságukban veszélyeztetett emberek vágyainak megtestesülését. Ez az antiimperialista békemozgalom voltaképpen az antifasiszta mozgalmak örököse, amely különösebb szervezés nélkül — az 1949-es béke-világkongresszusra — 600 millió ember egységes akaratát képviselte. A stockholmi felhívást — amely az atomfegyverek betiltását követelte — 500 millió ember írta alá. A *Le Monde* — kényszeredetten — elismerte, hogy „a kommunisták mindenki számára érthető jelszót találtak”, s ez valóban így is volt.⁶⁰

A békemozgalom, amely a legkülönbözőbb nemzetiségű és politikai meggyőződésű emberek véleményének adott hangot, Európa egyik legátfogóbb mozgalmi kezdeményezésévé vált, amely ebben az időszakban pótolhatatlan szerepet játszott a szovjet- és népi demokrácia-ellenes propaganda hatékony-

⁶⁰ A békemozgalom fejlődését és tevékenységét ismerteti *Pethő Tibor*: A magyar békemozgalom húsz éve. Országos Békatanács kiadása, 1970 és *Szántó György*: A nyugat-európai munkásmozgalom új vonásai. Bp. Kossuth. 1965. 40—46. l.

ságának megfékezésében. Ennek ellenére helyenként még a békemozgalom intézményei is, amelyeknek pedig a kormányok feje fölött a népek együttműködésének megőrzése volt a feladata, a hidegháborús hangulat befolyása alá kerültek. A kifejezetten ellenséges elemek kivételével azonban a békét védő mozgalom és a szocialista országokkal való államközi tárgyalás és egyezség gondolata mindenki egyetértésével találkozott.

Ebben a történelmi helyzetben az akkori magyar pártvezetőség — a hidegháborús fenyegetés pánik-hangulatában, amikor a háborús veszély elleni harc legjobb módja a hátszág antimilitarista tömegeinek mozgósítása lett volna — a békemozgalom nyújtotta nagy történelmi lehetőséget elmulasztotta. A bizalmatlanság légkörében az ellenség elszigetelése helyett az ellenség keresését tűzte ki célul. A szövetségestől nem egyetértést, hanem teljes azonosulást követeltek meg, s így a hátszág homogenitása súlyos törést szenvedett. A magyar proletárdiktatúra, amely a népi demokratikus forradalom törvényes örököse volt, annak formáit és módszereit kizárólag a fejlődés átmeneti szakaszára tartotta érvényesnek, s ezért azokat a továbbiakban nem értékesítette.

Az 1949-es választásokon, majd ezt követően is, a lakosság hitet tett a szocialista átalakulás programja mellett. Az MDP vezetősége azonban nemcsak gyakorlati programjának helyeslését, hanem a teljes politikai azonosulást is megkövetelte és — bár a pártokat *népfront-szervezetbe* tömörítette — magát a *népfrontpolitikát* eleve korlátozta.

Végző soron tehát a nemzetközi helyzet megítélésében, a társadalmi struktúra változásából következő feladatok meghatározásában csakúgy, mint a szocialista hatalom megvalósításának koncepciójában, az MDP vezetők politikája nem a valóságon és annak elemzésén, hanem mechanikusan értelmezett és végrehajtott elméleti megfontolásokon alapult. Dogmatizmusuk mindenben a Tájékoztató Iroda határozatain alapult. Ebben az összefüggésben mutatkozik meg teljes jelentőségében a magyar résztvevőknek az 1947-es (!) értekezletről adott azon értékelése, hogy az „komoly változtatásokat dolgozott ki a Komintern VII. kongresszusa által lefektetett politikai és taktikai vonalon”.⁶¹ A JuKP kérdésében megfogalmazott álláspontok ezért nemcsak a Jugoszláv Kommunista Párttal, mint párttal és Jugoszláviával, mint állammal fennálló viszonyra voltak káros hatással, hanem sajnálatos kihatással voltak Magyarországon belpolitikájára azáltal, hogy a Kominform valamennyi döntését eleve elméleti-ideológiai értelemben kötelezőnek nyilvánították.⁶²

*

Magyarországon — ahol 1956-ban a nemzetközi politikában a szuezi válsággal egyidejűleg a legveszélyesebb háborús góc keletkezett — 1957-re helyreállt az alkotmányos rend. Bár az 1956-os ellenforradalom a nemzetközi munkásmozgalomban súlyos károkat okozott és fokozta belső megosztottságát, Magyarországon végző soron a dogmatizmus és a revizionizmus elleni kétfrontos harc, valamint a szocialista szellemű politikai konszolidáció segítségével

⁶¹ PI Arch. 274 f 1/13/191.

⁶² MSzMP KB Párttörténeti Intézete: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bpest, Kossuth Kiadó. 1970. III. kötetéből: „A két világrendszer versenye és a nemzetközi helyzet 1948—1955-ben”, „Harc az új világháború veszélye ellen”, „Az MDP II. kongresszusa és a szektás politika súlyosbodása” c. fejezetek. 175—219. l.

helyreállította a belső egységet. Ezzel hozzájárult az 1957-es moszkvai értekezlet sikeréhez, a kommunista pártok egységének helyreállításához.⁶³

Amilyen mértékben megnöttek hazánk nemzetközi kötelezettségei, olyan mértékben differenciálódtak is. Sikerült túllépni az 1948–53-as években elkövetett hibákon, amikor a mozgalmi és az állami jellegű kapcsolatok összekeveredtek vagy elméleti, mozgalmi okok váltak az állami kapcsolatok meghatározóivá (mint a kapitalista országok és Jugoszlávia esetében), vagy az államközi érdekeknek rendelték alá a mozgalom sajátos érdekeit (a béke-mozgalom esetében). Különböző külpolitikai tárgyalások jegyzőkönyvei tanúsítják annak jelentőségét, ami a mozgalmi kapcsolatok terén az 1956-os „blokád” után történt. Ez is hozzájárult a „magyar kérdés”-nek az ENSZ napirendjéről való levételéhez.

Mint ahogy -- mutatis mutandis -- ugyanilyen irányba hatott a katonai erőviszonyoknak a nemzetközi küzdőtéren történt megváltozása is. Az atommonopólium után az úrkutatásban is megszűnt az USA egyeduralma, és az erőpolitika jelszavát a technikai és tudományos fejlődésben megfogalmazódó nemzetközi verseny váltotta fel. E körülményeknek a világ-közvéleményben is tükröződő hatása késztette az USA-t arra, hogy a szocialista országok „felszabódására” irányuló egész stratégiáját módosítsa.⁶⁴

Bármilyen közbeeső akadályok is hátráltatják a moszkvai értekezleten meghirdetett irányvonal -- a békés egymásmellett élés politikája -- megvalósítását, már magának az elvnek elfogadtatását is sikernek kell tekinteni. Ez a gondolat visszavezet bennünket tanulmányunk kiindulópontjához: ahhoz

⁶³ „A magyar kommunisták feladatai az előállt helyzetben saját népükkel, az egész nemzetközi kommunista mozgalommal és az egész nemzetközi békemozgalommal szemben egyaránt növekedtek. Az elmúlt tizenkét év nagy vívmányaira támaszkodva és ezeket az eredményeket minden becsmérlő támadással szemben megvédve kell kijavítani a régi vezetés által elkövetett súlyos hibákat; így kell leküzdeni és megsemmisíteni az ellenforradalom még meglévő erőit; eloszlatni az ellenforradalmi támadás, s különösen a revizionista fertőzés által keletkezett eszmei zavar még meglévő jelentős maradványait; így kell biztosítani az ország adottságait helyesen felhasználó és a szocialista országok együttműködésének óriási lehetőségeit hasznosító szocialista Magyarország felvirágzását.” — *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956—1962.* Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 60. l.

⁶⁴ „Az amerikai—szovjet enyhülés kedvező körülményeket teremt az Egyesült Államok alkotó jellegű és elszánt cselekvése számára.” . . . „Az ilyen kezdeményezés megfelelő tartalma gazdasági természetű volna, mivel a gazdaság Kelet-Európa legsebezhetőbb pontja, és mert a kelet—nyugati gazdasági együttműködés bizonyos ideológiai tekintélyt vívott ki Kelet—Európában.” . . . „Egy ilyen vállalkozás előnyösen használná ki a Nyugat gazdasági erejét, a Kelet gazdasági gondjait és az európai gondolat Kelet-Európára gyakorolt növekvő vonzerejét, ellentétben a kommunista ideológia csökkenő vonzerejével.” . . . „A javasolt kezdeményezésnek megvolna az az érdeme, hogy szélesebb kereteket teremtené a folytatandó amerikai—európai együttműködéshez, és kiküszöbölne azt az irányzatot, hogy az európai újraegyesítés folyamata Európa azon óhajának is kifejezője legyen, hogy elváljon az Egyesült Államoktól.” . . . „A tágabb koncepció, amely az atlanti közösség egyik komponense lehetne, valószínűleg nagyobb szerephez juttatná az Egyesült Államokat Európa jövőjében.” — *Zbigniew Brzezinski: Alternatív to partition. For a broader Conception of America's Role in Europe.* Atlantic Policy, Studies, 2. sz. New York. 1965. Fenti idézeteket ld. a 169. 170. 175. oldalakon. — Brzezinski könyvét 1965-ben írta azzal a céllal, hogy az USA a keleteurópai nacionalizmusokat felkeltve vezesse sikerre az általa irányított Európa-gondolatot és Európát. — F. J. Strauss is úgy ítéli meg a helyzetet, hogy: „Veszélyes tévedés azt hinni, hogy néhány kelet-európai államban a demokratizálódási folyamatot a nyugati enyhülési folyamat illette elő. Sokkal inkább a rendszer szükségzerű következménye ez, tehát a rendszer immanenciája.” — *F. J. Strauss: i. m. 33—46. l.*

ugyanis, hogy a nemzetközi béke és biztonság, a forradalmi munkásmozgalom és a magyarországi szocialista építés érdekei a távlati egyezéseken túl közvetlenül is egybevágóak. Nemcsak a nemzetközi politika fordulatai voltak és vannak hatással belpolitikánkra, hanem rendszerünk belső fejlődése is szervesen összefügg a nemzetközi erőviszonyok átalakulásával, s a szocialista tábor érdekében kedvezően befolyásolhatja azt.

A. Szagvari:

Влияние перемен в международной политике на внутреннюю политику Венгрии периода народно-демократической революции

(Резюме)

В исследовании рассматриваются внутривнутриполитические общественные взаимосвязи в Венгрии в 1945—1953 годах в аспекте тех влияний, которые оказали на внутреннюю политику страны международное соотношение сил и международные идеологополитические направления.

В первой главе автор опровергает все те взгляды, согласно которым народно-демократическое развитие Венгрии явилось автоматической функцией международной политики, но выступает и против тех, кто, ссылаясь на примат внутренней политики, абсолютизирует отдельные идеологические положения и, тем самым, принижает роль непосредственного воздействия международных событий. В связи с этим автор напоминает читателям о ряде марксистских анализов событий, выполненных в 1945—1947 годах. Во второй главе подчеркивается значение заключенных после войны договоров и доказыва-ется, что несмотря на то, что рождение и функционирование широкой партийной коалиции зависело не только от внутренних решений, но и от имеющих обязательную силу международных соглашений, которые, хотя во многих отношениях и препятствовали внутреннему общественно-политическому развитию, в конечном счете создали для всех членов коалиции приемлемые рамки и, по сути дела, оказали положительное влияние на народно-демократическое развитие.

В третьей главе автор перечисляет доводы в доказательство того положения, что в 1945—1946 годах в стране наблюдалось равновесие в соотношении сил. Она устанавливает, что при этом состоянии равновесия сил еще было действенным то политическое и теоретическое воздействие союзничества, что возникло в период войны. В эти годы мировое движение, требовавшее антифашистских, антикоалистских и радикальных общественных перемен, выступало уже в форме международных демократических массовых организаций и выражало самостоятельную политическую роль рабочего класса, новых слоев, массовым порядком вступающих в политическую жизнь, возросшую активность молодежи и женщин. Подготовка же мирных договоров препятствовала осуществлению планов, имевших целью изоляцию народных демократий. Эти моменты влияли на внутреннюю политику в направлении дальнейшего поддержания коалиции, однако с изменением соотношения коалиционных сил сразу же родились новые национальные программы. Автор пытается анализировать взаимосвязи и воздействия этих новых программ.

В четвертой главе рассматривается предистория периода холодной войны, а в рамках этого вопроса дается обзор возникновения «сфер заинтересованности» и идеологически-исторического фона этого процесса. Автор обрисовывает и анализирует те заключения, которые руководство внутренней политикой страны извлекло в государственном плане и в плане рабочего движения из формирования международных отношений. В пятой главе детально разбирается тот отклик, который вызвали в Венгрии обстоятельства создания Информационного бюро коммунистических партий и все те заключения идеологического, политического, экономико-политического характера, а также в области рабочего движения, которые оказали решающее влияние на международное коммунистическое движение и жизнь демократических массовых организаций. Этот анализ распространяется и на уже не раз обсуждавшиеся взаимосвязи событий конца 1848 — начала 1949 года. В заключительной главе автор путем анализа некоторых моментов из области теории и практики рабочего движения после 1956 года стремится показать, с одной стороны, то, каким образом руко-

водство страной старается достигнуть сознательного использования взаимовлияния внутренней и внешней политики, оживления непрерывности политико-теоретической линии, характерной для периода после 1945 года. С другой стороны, то, каким образом руководство страной в сложной международной обстановке делает различие между функциями правительственного характера и функциями руководства рабочим движением

A. Ságvári:

Sur quelques contextes de la politique intérieure et extérieure de la Hongrie à l'époque de la révolution démocratique

(Résumé)

L'étude observe les contextes sociaux et de politique intérieure entre 1945—53, à tel point de vue, quelle était l'influence des forces internationales et celle des tendances idéologiques, politiques sur les changements de politique intérieure hongroise.

Le premier chapitre argumente contre toutes les vues, traitant l'évolution démocratique populaire hongroise comme la dépendance automatique de la politique internationale, mais il s'oppose également contre les conceptions; lesquelles, en soulignant la priorité de la politique intérieure et absolutisant quelques thèses idéologiques, déprécient l'influence directe des événements internationaux. À propos de cette question, l'auteur évoque les analyses marxistes, nées dans les années 1945—47

Le deuxième chapitre souligne l'importance des traités qui ont terminé la guerre; en prouvant que la naissance et le fonctionnement de la vaste coalition des partis dépendait non seulement de la décision intérieure, mais aussi des accords internationaux de caractère obligatoire, lesquels enfin — même si entravant l'évolution intérieure sociale et politique de plusieurs points de vue — en fin de compte, ont formé des cadres acceptables pour tous les partenaires de la coalition, et, en principe, ils avaient une influence positive sur l'évolution démocratique populaire.

Dans le troisième chapitre l'auteur donne des preuves pour justifier sa thèse sur l'état d'équilibre des forces en 1945—46. Elle constate que dans cet état d'équilibre des forces, la coalition formée au temps de la guerre avait encore une influence politique et théorique; dans cette année, le mouvement mondial — exigeant des changements radicaux antifascistes, anticolonialistes et sociaux — se manifesta déjà dans la forme des organisations de masse démocratiques et exprima le rôle politique indépendant de la classe ouvrière et l'activité intensifiée des nouvelles couches sociales intervenues dans la politique, de la jeunesse et des femmes; la préparation des traités de paix empêcha encore les plans, visant l'isolement des pays démocratiques populaires.

L'influence de ces moments dans la politique intérieure menait par la suite au maintien de la coalition; mais il y avait déjà de nouveaux programmes internationaux pour changer l'état des forces de coalition; l'auteur essaye d'analyser les contextes et l'influence de ces programmes.

Le chapitre 4 traite les antécédents de l'époque de guerre froide, il y donne une vue d'ensemble sur la naissance et sur les dessous historiques et idéologiques des „sphères d'intérêts". Il esquisse et analyse les thèses, tirées par la direction de la politique intérieure hongroise de la formation des événements internationaux, sur le plan d'Etat et du mouvement ouvrier.

Le cinquième chapitre s'occupe particulièrement de l'écho hongrois des circonstances de la naissance du Bureau d'Informations des Partis Communistes et de toutes les conclusions idéologiques, politiques, d'économie politique et de mouvement ouvrier qui ont influé décisivement sur le mouvement international communiste et sur la vie des organisations de masse démocratiques.

Il s'étend sur les événements et les contextes du tour bien discuté des années 1947—48.

Le dernier chapitre veut prouver avec quelques données de l'activité idéologique et du mouvement ouvrier après 1956 d'une part comment le gouvernement veut-il appliquer consciemment l'interaction entre la politique intérieure et extérieure, ranimer la continuité de la ligne politique, idéologique des années après 1945; d'autre part dans la situation internationale bien compliquée, comment distingue-t-il entre la fonction d'Etat et entre la fonction de mouvement ouvrier.

Csapodi Csaba:

Történezhagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában

I.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának elsőrendű feladatai közé tartozik tudósok — elsősorban a társadalmi tudományok művelői — kéziratok hagyatékaiknak megszerzése, őrzése és a kutatás számára használhatóvá tétele. Ezeknek a kéziratok hagyatékoknak a fontosságát fölösleges hangsúlyozni, hiszen világos, hogy kiadatlan vagy féligkészben maradt munkák kéziratai, anyaggyűjtések, másolatok éppen olyan értékes segítséget, felhasználható anyagot és szempontokat szolgáltatnak az illető szaktudomány kutatóinak, mint ahogy a hagyatékokban található személyi és működési iratok, levelezések a tudománytörténetnek, az egyes tudományok belső életének legértékesebb, leghitelesebb, a tudományos életet a maga valódi mivoltában, személyi kapcsolataiban és ellentéteiben, irányzataiban és vitáiban a legéletszerűbben föltáró forrásai. A történezhagyatékoknak ezen felül különös fontosságot ad az a szomorú körülmény, hogy a Magyar Történelmi Társulat irattára elpusztult, s így ezeket az iratokat is a tudománytörténet számára az egyes történezszerzők személyi hagyatékaiknak kell pótolniuk.

Sajnos a régebbi időkben semmiféle intézmény nem fordított gondot arra, hogy tudatosan és rendszeresen gyűjtse a társadalomtudományi kézirat-hagyatékokat. Megdöbbentő az, hogy milyen kevés maradt fenn, vagy legálábbis milyen kevés vált eddig ismeretessé a múlt század nagy történetíróinak kézirataiból. Teljesen a véletlenre volt bízva, hogy egy-egy ilyen kézirat-hagyatéka bekerült-e valamilyen közgyűjteménybe, vagy pedig elpusztult. S ha bekerült, a kézirat-tárakban a régebbi feldolgozó-rendszer alapján, az akkori kézirat-tári raktározásnak megfelelően, a hagyatékok vagy tárgyi szakcsoportokba, vagy nyelvek és méretarány szerinti csoportokra hullottak szét s ma már sokszor szinte lehetetlen megállapítani az egyes darabok eredeti egymáshoz tartozását. Az utóbbi évtizedekben nagy változást jelentett a hagyatékok együtt-tartása elvének (kézirattári proveniencia elve) érvényre jutása. Éppen ilyen nagy változást jelentett az, hogy az esetlegesség helyére a tudatos szerzeményezési politika lépett.

Ezek a hagyatékok természetesen nagyon különböző értékűek és különböző terjedelműek. Értékükkel kapcsolatban itt nem arról a színvonalbeli különbségről beszélünk, ami természetszerűen fennáll az egyes történetírók tehetsége, munkássága közt, hanem arról, hogy egy-egy hagyatéka mások számára mennyi használható anyagot tartalmaz. Sokszor ugyanis maga az illető tudós kevés gondot fordított saját kéziratjainak, levelezésének megtartására, máskor az utódok, a család nem ismerte föl értéküket és így nagy részük előbb vagy utóbb megsemmisült, esetleg szétszóródott részletei külön-

böző időpontokban bukkantak elő. De az is előfordul, hogy egy-egy hagyatékot az örökösök, olykor magának az örökhagyónak kifejezett kívánságára, több részletben, különböző intézményeknek adnak át.

Hiába van azonban a gondos gyűjtőtevékenység, a célszerű kéziratári módszerek lelkiismeretes alkalmazása, ha a kutatók nem értesülnek arról, miféle hagyatékok maradtak fenn, ezek hol találhatóak és mi van bennük. Ezért határozta el a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Főbizottsága, a történettudomány számára hasznos segédeszközként, a MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött történész hagyatékok folyamatos ismertetését. Ezek az ismertetések talán ahhoz is hozzá fognak járulni, hogy felhívják a figyelmet jelenleg még lappangó régebbi történész-hagyatékokra és így azok is közgyűjteménybe kerülve szolgálhatják majd a tudományos kutatás céljait.

Elsőként 12 ilyen hagyaték ismertetésére kerül sor: Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Bartoniek Emma, Hajnik Imre, Holub József, Horváth Tibor Antal, Károlyi Árpád, Szekfü Gyula, Szentpétery Imre, Thim József, Varju Elemér, Veress Endre. A neveknek ez az együttese nem jelent kortársakat, vagy egy történetírási irányzat képviselőit. Összeállításukban, a Történettudományi Főbizottság kívánságának megfelelően, gyakorlati szempontok vezettek: „a hagyatékok fontossági sorrendje mellett” „a kutathatóság szempontjai”. Tehát a kiválasztást döntő módon befolyásolja az a tény, hogy egy hagyaték már katalogizálva van-e, illetve hogy — régebben bekerült hagyaték esetén — ez a katalogizálás megfelelő-e. Természetesen a még földolgozatlan hagyatékok katalogizálása is folyamatban van, ugyanúgy, mint ahogyan, szükség esetén a régebbi anyagok rekatalogizálása. A cél mindenesetre az, hogy minél hamarább valamennyi történész-hagyaték bemutatása megtörténjék.

1.

ANGYAL DÁVID

1857—1943

A budapesti egyetemen 1909—1925 az újkori magyar történelem, 1925—1929 az újkori egyetemes történelem tanára. 1930—1935 a bécsi Magyar Történetkutató Intézet igazgatója. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja. 1912—1922 szerkesztette a Történeti Szemlét, 1931—1935 a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvét. Eredetileg irodalomtörténésznek indult. Történetírói munkássága főleg a XVII. századra, a reformkorra, az abszolutizmus és a dualizmus korára terjedt ki. (*Károlyi Árpád*: Angyal Dávid a történetíró. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VII. 1937. 1—12. 1. *Kozocsa Sándor*: Angyal Dávid irodalmi munkássága. Uo.)

Hagyatékát a MTAK több részletben szerezte meg 1959—1967-ben, ezért az anyag rendezése nem egészen következetes.

Kézirattári jelzete: Ms 800—820.

Életrajzi anyag: „*Életemből*” Önéletrajz, amelyet életének 86. évében, 1943-ban írt. (Ms 810/49—53) — „*Naplójegyzetek*” 1942 VII. 1.—1943. IX. 5. (Csak gépirásos másolat. Ms 810/48) — Károlyi Árpádhoz intézett 14 levele Bruxellesből, 1930-ból,

amikor Habsburg Ottó történelemtanára volt. Azzal a kéréssel küldte a leveleket Károlyi Árpádnak, hogy őrizze meg számára, „*úgy írom, mintha Naplót írnék*”. Így kerültek vissza Angyal Dávidhoz. (Eredeti levelek és gépirásos másolatuk. Ms 810/33—47.)

Levelezés. Angyal Dávidhoz írt levelek: (Ms 800—809.) Ádám Lajosné (1), Alexander Bernát (4), Antal Géza (1), Auner Mihály (42), Badics Ferenc (5), Bahr Steffi (1), Bajza József (20), Bakács István (4), Bakody Aurélné Van Royen Ili (2), Balanyi György (19), Balassa Brunó (1), Balassa László (1), Balázs Dezső (1), Balkányi Kálmán (2), Balogh Albin (5), Balogh Ármin (18), Balogh Béla (2), Balogh Jenő (28), Balogh József (11), Banfi Florio (1), Bánk Ernő (1), Bánóczy József (1), Bánrévy György (1), Barabás Samu (5), Baranyai Béla (6), Baráth Tibor (2), Bárdos Artúr (1), Baróti Lajos (3), Bartók József (1), Bartoniek Emma (3), Bartoniek Géza (7), Bartos Fülöp (3), Báthory Nándorné (5), Baumgarten Ferenc (5), Beck Lajos (1), Beke József (1), Beke Manó (2), Békefi Remig (17), Benedek Marcell (14), Benes Anna (10), Beőthy Zsolt (13), Berezik Árpád (4), Berki Miklós (1), Berkovics Miklós (4), Bernát Gyuláné (1), Bernát István (2), Berzeviczy Albert (11), Binder Irén (1), Birkás Géza (1), Biró Vencel (5), Blazovich Jákó (3), Bleyer Jakab (7), Blum Salamon (4), Bobula Ida (1), Bodnár Remig György (2), Bodnár István (5), Bodnár Jenő (2), Bodor József (1), Bodorkós Gilbert (1), Bogsch Lajos Gyula (2), id. Bókay János (2), ifj. Bókay János (2), Borecsiczky Béla (2), Borecsiczky Béláné (1), Borovszky Samu (2), Brandt József (2), Brisits Frigyes (1), Bruckner Győző (6), Brucknerné Farkas Gizella (1), Bűchler Sándor (2), Csánki Dezső (31), Csánki Dezsőné (1), Csánki Mária (3), Császár Elemér (28), Darkó Jenő (8), Deér József (1), Divald Kornél (1), Divéky Adorján (65), Domanovszky Sándor (30), Eckhart Ferenc (28), Eckhardt Sándor (6), Ecséri Lajos (32), Eötvös Loránd (1), Erdélyi László (14) Fejérfapataky László (14), Ferenczy Géza (13), Ferenczy Zoltán (7), Fináczy Ernő (10), Fleischer Gyula (5), Fraknoi Vilmos (9), Gábor János (1), Gagyi Sándor (5), Galamb Sándor (31), Galla Ferenc (2), Gálos Rezső (2), Gárdonyi Albert (2), Geréb József (1), Gerevich Tibor (1), German Ovidius Dante (1), Germanus Gyula (4), Gerő János (1), Gerző Ilona (1), Gesztesi Gyula (16), Ghyczy Dénes (1), Ghyczy Jenő (1), Ghyczy Miklós (2), Gineverné Győri Ilona (1), Glück Frigyes (1), Gombocz Zoltán (3), Gombos Albin (19), Göllner Mária (1), Gömöri Jenő (3), Görög Imre (4), Görög Imréné (3), Gragger Róbert (16), Grósz Emil (5), Gulyás Pál (4), Gunszt Bertalan (1), Gürcsik Julis (1), Gyalokay Jenő (19), Gyomlay Gyula (3), Gyöngyösi László (2), Gyulai Ágost (1), Haraszi Károly (1), Házi Jenő (1), Hegedüs István (1), Hegedüs Loránt (39), Herczeg Ferenc (1), Herczog József (1), Hóman Bálint (83), Horváth János (21), Horváthné Pálffy Ilona (1), Ignotus Veigelsberg Hugó (1) Ila Bálint (1), Illés József (6), Illés Józsefné (1), Posvay Lajos (3), Imre Sándor (4), Incze Gábor (3), Isov Kálmán (2), Istók József (1), Iványi Béla (1), ifj. Iványi-Grünwald Béla (1), Jakab Ödön (1), Jakubovich Emil (1), Jalsoviczky Károly (2), Jambrieh Oszkár (8), Jankovics Marcel (1), Jánossy Dénes (29), Jánossy Dénesné (28), Jászi Oszkár (1), Jónás Károly (5), Joó Tibor (2), Juhász Kálmán (7), Kaiblinger Fülöp (1), Kallós Ede (1) Kaposi József (2), Kardos Albert (5), Kardos Rezsőné (1), Karl Lajos (2), Kármán Mór (2), Károlyi Árpád (414), Károlyi János (3), Károlyi Mihályné Andrássy Katinka (3), Kartal Stephanie (2), Katona Lajos (1), Kéký Lajos (5), Kelemen Lajos (1), Kelényi B. Ottó (2), Kemenes-Kempff József (2), Kemény Géza (1), Kepes Ernő (1), Kerekes Ernő (1), Kerekes György (1), Kerényi Károly (1), Keresztes Artur (1), Kereszthy Ödön (1), Kétly Károly (1), Kis-Erős Ferenc (1), Kisfaludy Kálmán (2), Kiss Jenő (2), Kiss József (1), Klauber Ilona (1), Klebelsberg Kunó (10), Klebelsberg Kunóné (8), Kleszner Albert (1), Kohner Adolf (2), Kolozsváry Bálint (1), Koltai Virgil (1), Komáromy András (2), [Komjáthy] Miklós (2), Kont Ignác (2), Kónyi Hugó (1), Kónyi Manó (21), Korányi Frigyes (1), Kornfeld Zsigmond (2), Kornis Gyula (14), Kósa János (2), Kosáry Domokos (2), Kossányi Béla (2), Kovács Dénes (1), Kováts Ferenc (8), Kozma Andor (2), Kozocsa Sándor (1), König György (2), Kőrösi Albin (1), Kőrösi László (1), Kőszegi Sándor (1), Kőszegi László (1), Kropf Lajos (91), Kövesligeti Radó (1), Kövér György (7), Kövér Györgyné (2), Krajnyák Eduárd (2), Krenner Miklós (1), Kroller Miksa (3), Krudy Mária és Petrovics Mária (1), Kujáni Gábor (2), Kumlik Emil (1), Kun József (2), Kunffy Lajos (3), Kunfi Zsigmond (1) Kunwald Cézár (1), Küffer Béla (2), Kürti Menyhért (1), Kvapil Jenő (1), Lábán Antal (19), Lábán Antalné (22), Lamatsch Sándor (2), Lampérth Géza (1), Láncezy Gyula (1), Láng Margit (9), Láng Nándor (4), Langer Ignác (3), László József (4), Latzko Hugó (3) Laurentzi Vilmos (1), Lederer Erich (1), Lederer Emma (1), Lehel István (12), Leiterdorfer B. (1), Lénárt Edit (1), Lengyel Tamás (1), Lóczy Lajos (1), Lovass Elemér (2), Lócsy Mária (3), Ludvig Kálmán (1), Lukács Károly (20), Lukács József (1), Lukács Pál (5), Lukinich

Imre (51), Lukinich Imréné (1), Lupas János (3), Lyka Döme (6), Lyka Döméné (1), Lyka Károly (1), Mályusz Elemér (30), Mályusz Elemérné (1), Márki Sándor (3), Mihóczy Rezső (2), Miskolczy Gyula (16), Miskolczy István (1), Molnár Géza (1), Móra Ferenc (1), Morvaj Győző (29), Nadányi Emil (1), tasnádi Nagy Gyula (28), Nagy József (1), Nagy Lajos (1), Nagy Miklós (84), Nagy Sándor (4), Nagy Sarolta (2), Navratil Ákos (3), Négyessy László (2), Némäti Kálmán (1), Németh Antal (1), Németh Gyula (11), Netoliczka Luise (1), Novák Tivadar (1), Nyári Pál (1), Nyáry Albert (1), Nyáry Sándor (1), Nyireő István (2), Obál Béla (1), Olay Ferenc (2), Olay N. (1), Orel Géza (3), Orlay Antal (2), Ortvy Miksa (1), Ortvy Tivadar (4), Osztern Salamon Pál (5), Oszvald Arisztid (5), Óvári Ferenc (1), Óvári-Avary Károly (2), Pócz Pál (1), Palágyi Ernő (3), Pallaghy Thewrewk Attila (3), Palmer Kálmán (3), Pálffy Aurél (1), Pantl Kálmán (1), Pap Károly (32), Papp Antal (1), Papp Ferenc (2), Cs. Papp József (1), Pasteiner Gyula (1), Pasteiner Iván (5), Pataki Vidor (2), Patek Ferenc (2), Pauler Ákos (2), Paulinyi Oszkár (1), Perepatits István (1), Petheő Irén (1), Petheő Sándor (6), Petri Pál (1), Petrovics Elek (90), Petz Gedeon (8), Pfeifer János (2), Pileh Jenő (2), Pintér Jenő (2), Piványi Jenő (2), Plány Ervin (1), Podhradszky György (1), Pogány Jenőné Gerecze Jolán (5), Pompéry Aurél (3), Popovics Ljubomir (1), Posch Árpád (1), Prandt József (1), Preszly Elemér (1), Pröhle Vilmos (1), Radics Vendel (1), Radnai Alajos (1), Radnai Rezső (1), Radó Antal (3), Rédey Tivadar (3), Reichenholler Kálmánné (2), Reményi Antal (4), Révay József (5), Révész Imre (1), Révész Paula (1), Réz Mihály (2), Rombauer Emil (1), Rombauer Róbert Gyula (1), Rothbart Johann (9), Rubinyi Mózes (1), Rugonfalvi Kiss István (1), Rudnay Józsefné (5), Rust József (1), Salacz Gábor (29), Samu István (2), Samu Lajos (1), Sárkány Lajos (1), Sárkány Oszkár (1), Schiff Béla (1), Schiff Péter (11), Schuz Gilbert (3), Schwalm Amadé (2), Sebes Gyula (1), Sebestyén Gyula (1), N. Sebestyén Irén (2), Sebestyén Károly (1), Sellman Rezső (1), Sikabonyi Antal (1), Simonyi Zsigmond (2), Sinkovics István (1), Sirokay Zoltán (4), Soleratzky Gyula (1), Solymossy Sándor (1), Somogyi Gyula (3), Soós József (3), Spek Rudolf (2), Steier Lajos (4), Stein Aurél (1), Strausz Adolf (1), Stomp László (1), Sulica Szilárd (1), Szabó Dezső (1), Szabó István (1), Szabó László (2), Szabó Miklós (1), Szabó Pius (1), id. Szász Károly (22), Szádeczky K. Lajos (1), Szaly Gábor (3), Szalay Imre (1), Szalay Jeromos (1), Szalay László (1), füleli Szántó Imre (1), Szeberényi Lajos (1), Széchenyi Viktor (1), Székács Andor (1), Székely Ottokár (1), Szekfű Gyula (303), Szent-Imrey György (2), Szentirmai Imre (8), Szentkláray Jenő (2), Szentpétery Imre (14), Szidarovszky Jánosné (1), Szigeti Endre (3), Szigeti Gyula (2), Szigetváry Iván (2), Szilágyi Loránd (1), Szilágyi Sándor (10), Szilasi Móric (1), Szilasi Mórincé (1), Szily Kálmán (7), Szinnyei Ferenc (3), id. Szinnyei József (18), Sztinyai Elek (3), Szkuznevics Kornél (5), Szladits Károly (4), ifj. Szladits Károly (2); Szobek Ferenc (4), Szontagh Judit (1), Szopek Sándor (1), Szóke Mihály (3), Sztelhó Zoltán (1), Tábori Róbert (1), Taborsky Ottó (2), Tagányi Károly (13), Tagányi Károlyné (1), Takáts György (1), Takáts Sándor (26), Tamedly Mihály (3), Thallóczy Lajos (18), ponori Thewrewk Emil (1), Thuránszky László (1), Thury Etele (1), Thurzóné (1), Tokay Lajos (1), Toldy Lászlóné (1), Tomcsányi László (1), Tomka Sándor (1), Tonelli Sándor (1), Tóth Kálmán (1), Tóth Lajos (1), Tóth László (21), Tóth Rezső (1), Tóth Zoltán (3), Tower Vilmos (1), Traeger Ernő (1), Újhelyi Péter (4), Váczy János (4), Váczy József (3), Vadnay Tibor (3), Vágó János (37), Vajthó László (8), Vajtjiczky Emánuel (1), Valjavec Fritz (5), Vámosy Zoltán (1), Váradi József (2), Várdai Béla (3), Vargha Damján (2), Vargha Gyula (8), Vargha Zoltán (13), Vári Rezső (3), Vasadi Balogh György (56), Vésser (?) Lajosné (1), Voinovich Géza (83), Voinovich Gézané (5), Vayer Lajos (2), Velits Miklós (1), Veress Endre (5), Versényi Klára (2), Vértes József (1), Vértesy Jenő (1), Vida Sándor (2), Vizsota Gyula (7), Vörös Márton (1), Wágner Aurél (5), Waldapfel János (1), Wallentinyi Dezső (3), Wallentinyi Dezsőné (1), Weber Artúr (4), Weber Jácint (2), Weber Rudolf (1), Wegele R. (1), Werner Adolf (11), Werner Gyula (1), Wertheimer Ede (40), Wertheimer Oszkár (1), Wertner Mór (3), Weszely Ödön (3), Wigand János (33), Wigand Jánosné (3), Wildner Ödön (5), Winkler [Köszegi] Elemér (10), Wlassics Gyula (3), ifj. Wlassics Gyula (1), Wodianer Artúr (2), Wolf Soma (1), Wolfner Nándor (1), Wolkenberg Alajos (1), Yolland Artúr (1), Zádor Anna (4), Zádor István (2), Zayzon Sándor (1), Zelovich Kornél (1), Zemplényi Árpád (3), Zichy Andor (1), Zimándi Pius (6), Zimmer Frigyes (1), Zlinszky Aladár (1), Zolnai Béla (1), Zoltvány Irén (1), Zsakó (1), Zsinka Ferenc (10)

Művek: Egyetemi előadásainak autográf (hiányos) szövegei a következő témáról: Erzsébet angol királynő kora. — Franciaország története a XVII. században. — Egyetemes történet XVIII. század. — Francia forradalom. — Hunyadiak kora. (Ms 810/57—73.)

Károlyi Árpád felett tartott emlékezés. (Ms 810/56.)

Haraszi Gyula felett tartott emlékbeszéd kérésata, anyaggyűjtéssel és az özvegyhez intézett két levélfogalmazvány. (Ms 810/55.)

Két kisebb, vázlatos összefoglalás Magyarország középkori történetéről (ismeretlen célra készült). (Ms 810/74—75.)

Anyaggyűjtés: Mennyiségre nézve a hagyaték tekintélyes részét teszi ki, kevés kivétellel sajátkezű, nchezen olvasható írásával. A lelőhelyek feltüntetése gyakran hiányos, mert mint egyéni célú anyaggyűjtésben a szerző nem tartotta szükségesnek a levéltár stb. feltüntetését, mikor jól tudta, hogy bizonyos nagyobb tömegű másolatot hol gyűjtött. A gyűjtés tárgykörei: Ferenc József fiatal kora (főleg a bécsi Staatsarchiv: Hausarchiv-Familienakten, Ministerrat, Schwarzenberg-Nachlass, Kabinetsarchiv-Geheime Akten, Kübeck-Nachlass, az Österreichische Nationalbibliothek és a müncheni Staatsarchiv anyagából). — A szabadságharc és az abszolutizmus kora (nagy része angliai gyűjtés: Foreign Office stb.) — Néhány aktamásolat van az azóta elégett Staatsratanyag 1800. évéből. — Anyaggyűjtés a XVI—XVII. század történetéhez. (Ms 810/76 — Ms 820/2).

Idegen anyagok: Néhány levél ismeretlen címzetthez Beöthy Zsolttól, Hóman Bálinttól, Károlyi Árpádtól, Szekfű Gyulától, Voinovich Gézáttól. (Ms 820/3—20).

Két kisebb tanulmány kézírata: Gerő Jenő „A mohácsi csata Bartos cseh krónikás Chronica Pragensis-ében” és Vajtjiczky Emánuel: Evlia Cselebi magyarországi utazásai. (Talán egyetemi dolgozatok, vagy a Történeti Szemlében meg nem jelent cikkek?) (Ms 820/24—25.)

2

BALLAGI ALADÁR

1853—1928

A budapesti egyetemen 1880—1924 az újkori egyetemes történet tanára. A Magyar Tudományos Akadémia tagja. Magyar művelődéstörténettel, XVII—XVIII. századi egyetemes történettel és magyar nyelvészettel foglalkozott. (*Balányi György*: Ballagi A. Századok, 1928. 845—847. 1.)

Kézirathagyatékának (illetőleg azzal együtt gazdag gyűjteményének) csak töredékeit szerezte meg több részletben az MTAK: 1951—1953-ban.

Földolgozása még abban az időben történt, amikor a hagyatékot nem tartották együtt.

Életrajzi anyag: „Naplóm” (1893—1899). (Tört. Naplók 4° 26.)

Levelezés. Ballagi A.-hoz írt levelek:

Ballagi Mór 3 — Jászi Oszkár 1 — Singer Bertold 1 — Szana Tamás 1. (Levelestár.)

Művek: Emlékezés Goldziher Ignácra. (Analecta.)

A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472—1877. (autográf kézirat és korrektúrapéldány, Tört. 8° 42, 43).

Anyaggyűjtés: A XVI—XVII. sz. magyar történetére vonatkozólag némi kevés jegyzet a bécsi Staatsarchiv, az augsburgi Stadtarchiv és Stadtbibliothek és a lausannei Bibl. centrale anyagából. (Analecta.)

3

BARTONIEK EMMA

1894—1957

Egész életpályáján keresztül a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának tisztviselője volt, 1934-től hivatali pályájának végéig, 1945-ig, kevés megszakítással a Kézirattár vezetője. Tudományos munkássága négy tárgy körül eso-

portosult: középkori magyar történet (főleg jog- és társadalomtörténet), történeti bibliográfia, a magyar történetírás története, kodikológia. (*Mezey László*: Bartoniek Emma. Századok, 1958. 510. l.)

Hagyatékát a MTAK három részletben szerezte meg 1957–1965-ben.

Kézirattári jelzete: Ms 493, Ms 10.645.

Életrajzi anyag: Személyi iratai. (Ms 493/11, m.)

Levelezés. Bartoniek Emmához írt levelek:

Angyal Dávid (3), Balogh József (1), Csapodi Csabáné (1), Domanovszky Sándor (4), Enciclop. Italiana (1), Hodinka László (1), Holub József (2), Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság (3), Mályusz Elemér (1), Melich János (1), Miskolczy Gyula (3), Orsz. Széchényi Könyvtár (2), Papp Károly (1), Riedl Frigyes (2), Rohr Krisztina (1), Szekfű Gyula (4), Történelmi Társulat (4), Vatikáni Könyvtár (1). (Ms 493/a-i.)

Művek: A magyar történetírás története [XI–XVII. sz.] (Autográf fogalmazvány és gépirat, Ms 10645/I–V.)

A magyar koronázási eskü története az osztrákházi királyok trónraléptéig. (Szakvizsgai dolgozat, Ms 493/j)

A „Codices Latini” incipit-mutatója. (A megjelentnél kevésbé teljes. Ms 493/l.)

Anyaggyűjtés: Jegyzetek a magyar történetírás történetéhez, a trónöröklés kérdéséhez és a koronázás történetéhez. (Ms 493/jj.I–IV.)

Idegen anyagok: A korona fogalma az árpádkori magyar királyi dekrétumokban, legendákban és krónikákban. (Szerző nélkül, Ms 493/k.)

A *Homan–Szekfű*: Magyar történet 2. kiad. II. köt. 429–434. l. javított impurum. (Ms 493/kk.)

Karácsonyi Sándor: A magyar legendák. 30 l. (Hátrahagyott kézírata, Ms 493/ly.)

4

HAJNIK IMRE

1840–1902

Jogtörténész. Nagyvárad, kassai, győri jogakadémiai tanár, 1873-tól a budapesti egyetem professzora, a MTA tagja. Munkássága elsősorban a középkori magyar jogtörténetre terjedt ki. (*Kováts Gyula*: Hajnik Imre r. tag. emlékezete. Bp. 1916. MTA emlékbeszédek.)

Hagyatékának csak egy töredéke került a MTAK-ba 1968-ban.

Kézirattári jelzete: Ms 1232.

Művek: (Egyetemi előadások, részben autográf, részben könyvatos másolatok) Egyetemes európai jogtörténet. (Hiányos.) — A jog. Alapfogalmak. — A középkori európai törzsélet és törzsszerkezet kora. — Magánjog. — A magyar jogélet. — Perjog. — Alkotmányjog. (Ms 1232/1–7.)

Anyaggyűjtés: Vegyes jegyzetek. (Ms 1232/8.)

5

HOLUB JÓZSEF

1885—1962

A pécsi egyetemen előbb a magyar történelem, utóbb a jogtörténet professzora. A MTA tagja. Főleg magyar alkotmánytörténettel és Zala megye történetével foglalkozott. (*Komjáthy Miklós*: Holub József. Levéltári Közlemények 1962).

Hagyatékát 1962-ben szerezte meg a MTAK.

Kézirattári jelzete: Ms 5205—5206.

Művek: A jogtudomány és segédtudományai. Magántanári próbaelőadás. (Ms 5205/1.)

Az országgyűlési követek jogállása a középkorban. (Ms 5205/2.)

Gazdasági válságok a történelmi múltban. (Ms 5205/3.)

Les principes fondamentaux de l'ancien droit de succession hongrois. (Ms 5205/4.)

Keszthely történetéről. (Ms 5205/5.)

Az agilisek. (Ms 5205/6.)

Nagy Iván születésének százados évfordulóján. Emlékbeszéd. (Ms 5205/7.)

Fejedelmi műgyűjtők. (Ms 5205/8.)

Az országgyűlési követek jogállásáról. Akadémiai székfoglaló. (Ms 5205/9.)

Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686—1703. (Ms 5205/10.)

Természetes és törvényes gyám. (Töredék, Ms 5206/10.)

Az ember társas lény. (Tanulmányvázlat, Ms 5206/11.)

Mi lett a negyed sorsa jószágvesztésnél? (Töredék, Ms 5206/12.)

Általános jogtörténelem. (Vázlatos kidolgozás, Ms 5206/17.)

Egyetemi előadásai: Egyházjog. — Paleográfia. — Latin epigrafika. — Európa története 1815—1870. — Világtörténelem 1871-től. — A kapitalizmus kezdete. — A magyar alkotmánytörténelem vázlata 1526—1848. — Magyar alkotmánytörténelem VII, VIII. Újkor I. II. — Általános jogtörténelem. — Állam- és jogtörténet. (Ms 5205/11—21, Ms 5206/7.)

Anyaggyűjtés: Jogtörténeti jegyzettöredékek a XV—XVII. századi magyar jogviszonyokról, vegyes jegyzetek a XVI—XIX. századi magyar történelem köréből, különböző szakmunkákból készített kivonatok stb. (Ms 5205/22, Ms 5206/1—6, 8—9, 13—16, 18.)

6

HORVÁTH TIBOR ANTAL

1889—1964

Premontrei gimnáziumi tanár, történész és régész, a szombathelyi múzeum igazgatója. Keveset publikált, de rengeteg anyagot gyűjtött össze a következő tárgykörökből: Szombathely és Vas megye története, a premontrei rend története, pénz- és mértéktörténet, magyar művelődéstörténet, magyarországi latinság, oklevélszótár. (*Horváth Ferenc*: Horváth Tibor Antal irathagyatéka. Vasi Szemle, 1965. 444. l.)

Hagyatékát részben az MTAK szerezte meg (1964—1966), részben a Szombathelyi Állami Levéltárba került.

Kézirattári jelzete: Ms 5255—5264.

- Életrajzi anyag*: Pataki János: Horváth Tibor Antal hagyatékának jegyzéke és tudományos működésének ismertetése. (Ms 5264/16.)
- Művek*: Adatok az Academia Istropolitana kérdéséhez. (Töredék, Ms 5264/6.)
Adalékok az Oklevéltani naptárhoz. (Ms 5264/7.)
Hosszmértékek. (Ms 5264/8.)
Régi magyar pénznemek. (Ms 5262/7.)
- Anyaggyűjtés*: Magyar művelődéstörténeti, pénz-, mérték- és ipartörténeti, néprajzi, ékszertörténeti adatok (162 füzetben, Ms 5255—5258).
A fenti anyagból készült, betűrendbe szedett cédulák. (Ms 5259—5260.)
Mérték- és pénztörténeti irodalom. (Ms 5261/1—3.)
Mérték- és pénztörténeti jegyzetek. (Ms 5261/4—7.)
A keszthelyi Festetics-levéltár 1544-i pozsonyi harmincadkönyvének áru- és mértéktörténeti adatai. (Ms 5262/1.)
Művelődéstörténeti adatok, 1540—1690, a körmendi Batthyány-levéltárból.
Rézmeteszetek leírásai. (Ms 5262/3—5.)
Ötvösökre, éremkészítőkre vonatkozó adatok, XVI—XVII. sz. (Ms 5262/6.)
Pénztörténeti adatok összesítése. (Ms 5263/1—3.)
Mértékekre vonatkozó adatok összesítése. (Ms 5263/4—6.)
Pénz- és mértéktörténeti anyaggyűjtés, táblázatok. (Ms 5264/9—10, 14—15.)
Egyháztörténeti (főleg premontrei rend) adatok. (Ms 5262/8.)
A csornai prépostság történetére vonatkozó adatok. (Ms 5261/8.)
A türjei prépostság történetére vonatkozó adatok. (Ms 5262/9—10.)
A csornai konvent hiteleshelyi protocollumának regestái. (Ms 5262/11.)
Középkori oklevelek másolatai különböző levéltárakból. (Ms 5262/12.)
Regesták a körmendi levéltár missiliseiből, XVI—XVIII. sz.
Adatok Erdősi Sylvester János életéhez. (Ms 5264/2.)
Adatok Sárvár történetéhez. (Ms 5264/3.)
Vegey jegyzetek. (Ms 5264/4—5, 11.)
Kutatási tervezet. (Ms 5264/12.)

7

KÁROLYI ÁRPÁD

1853—1940

A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv tisztviselője, később igazgatója, 1920—1928-ban a bécsi Magyar Történetkutató Intézet igazgatója. A MTA tagja. Tudományos munkássága előbb a XVI—XVII., később a XIX. századi magyar történelemre irányult. (*Domanovszky Sándor*: Károlyi Árpád. Századok, 1940. — *Angyal Dávid*: Károlyi Árpád emlékezete. MTA emlékbeszédek 1943. — *Kozocsa Sándor*: Károlyi Árpád irodalmi munkássága. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Budapest 1933.)

Hagyatékának egy része, mely a MTA Történeti Bizottságának másolati anyagához tartozott, 1954-ben került a MTAK-ba.

Kézirattári jelzete: Ms 759—769, Ms 5169.

Életrajzi anyag: Károlyi Á. kutatási engedélyei (mellettük levéltárak nyomtatott használati szabályzata, kutatásaira vonatkozó jegyzetek 1895—1905). (Ms 5169/26.)

Levelezés: Károlyi Árpádhoz írt levelek (Ms 768/d, Ms 5169/27–38). Áldásy Antal (1), Dékányi Kálmán (5), Fejérváry László (2), Fiedler József (7), Firczak Gyula (2), Fraknói Vilmos (3), Friedensburg (1), Hadzsényi Gyula (1), Páter K. (1), Romhányi János (2), Takáts Sándor (4), Turba G. (2), Veress Endre (3), Wiebawsky T. (1), ? Béla (1), Angyal Dávidnak Károlyi Árpádhoz írt 15 levele, amelyeket Angyal D.-nak, kérésére visszaadott, ld. az Angyal D. hagyatékban.

Anyaggyűjtés: Másolatok és kivonatok az 1569–1608. évi magyar országgyűlési iratokból (részben Fraknói-féle másolatok) (Ms 5169/1–14, 16–19, 22). — Az 1606–1607-es horvát országgyűlésről (Ms 5169/20). — Az 1608-i prágai tábori gyűlésről (Ms 5169/21). — A kassai nagytemplom ügyeiről (Ms 5169/15). — Az 1608-i magyar–morva szövetségről (Ms 5169/23). — Martin Bodenariusról (Ms 5169/24). — Kivonatok különböző levéltárak anyagából: Nunciusi jelentések a Borghese lt.-ban 1604–1608. — Wien, Hofkammerarchiv, Ung. Gedenkbücher 1601–1602. — Innsbruck, Statthaltereiarshiv 1604–1608. — Wien, Lichtenstein Archiv, Kopialbuch der Mährischen Landes-hauptmannschaft 1605–1606. — Linzi lt. — MNM Forgách lt. 1604–1609. — München 1605–1608. — Vatikáni lt. — Turin, a savoyai ágens levelezése 1605–1606, a pápai államtitkárok utasításai a nunciások számára 1605–1608. — Firenze 1604–1609. — Dispacci 1607–1608. — (Ms 759–760.) — Jegyzetek az 1600–1612. évek országgyűléseiről (Ms 761–762/c, 764/d.) — Az 1606–1607-i horvát-szlavon országgyűlésről (Ms 764/a, cs). — Német birodalmi gyűlésről, hajdúkról (Ms 763/d). — A XVII. sz. elejére vonatkozó jegyzetek (Bocatus, Bocskay György, Bocskay István, Forgách Ferenc, Himmelreich, Kátay Mihály, Erdély, Kornis Boldizsár, hajdúk, Illésházy István, jezsuiták, Joó János, Szuhay István, Turcica) (Ms 764/b–c, e–l, 765, 766/a–j, 767/a, c, 768/a–b, 769). — Jegyzetek Szekfű: Magyar történet új kiadásához (Ms 766/k). — A Klebelsberg–Poppen rokonságról (Ms 768/c). — Vegyes töredékes jegyzetek (Ms 767/b). — Jegyzékek átnézett levéltári anyagokról, bibliográfiai feljegyzések (Ms 5169/25).

8

SZEKFŰ GYULA

1883–1955

Fiatal korában a bécsi Staatsarchivban dolgozott, 1924–1955 a budapesti egyetemen az újabbkori magyar történet professzora, a felszabadulás után moszkvai követ, végül az Elnöki Tanács tagja. A MTA tagja. Szerkesztette a Magyar Szemlét. Eleinte forráskritikával, forráskiadással, középkori társadalomtörténettel, később XVI–XX századi magyar történettel foglalkozott. Jelentős publicisztikai működést is fejtett ki. (*Révész Imre:* Szekfű Gyula: Akadémiai Értesítő 1955. — *Osapodiné Gárdonyi Klára:* Szekfű Gyula műveinek bibliográfiája. Regnum, egyháztörténeti évkönyv V. 1942–1943. 765–773. l.)

Hagyatékát 1955-ben szerezte meg a MTAK. (Levelezése a budapesti Egyetemi Könyvtárban.)

Kézirattári jelzete: Ms 327–333, Ms 10.203–Ms 10.205.

Művek: Helyreigazító nyilatkozatai a sajtó számára a Rákóczi-ügyben, 1916. (Ms 10.203/1.)

Károlyi Sándor élete. I. könyv: Az ősök. (Befejezetlen, Ms 10.204./1.)

Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt. (Ms 10.204./2.)

Az erdélyi szászok 18–19. századi történetéről. (Az első rész hiányzik, Ms 10.204/10.)

Műveiről: *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Újabb történetírásunk bírálata. Történetpolitikai tanulmány levél formájában Szekfű Gy.-hoz, 1942. Mellékletek: Szekfű válasza. — *Bajcsy-Zs.* viszontválasza. — *Bajcsy-Zs.:* Félreértett Széchenyi, száműzött Kossuth. (Ms 10.205.) A „Száműzött Rákóczi”-ról (nyomatványok, folyóiratcikkek, Ms 333).

Szekfű: Felelet a Számúzótt Rákóczi dolgában. — A legilletékesebb szaktudósok egész sora nyilatkozott. — Szekfű: Újabb válasz bírálóimnak. — [Török Pál]: Igazságot Szekfű Gyulának! — Folyóiratokból: Mitteilungen des Inst. f. Österr. Gesch., Magyar Figyelő, Budapesti Szemle, Historische Zeitschrift, Napló, Élet, Pesti Futár, Magyar Nyelvőr, Magyar Kultúra, Nyugat. (1914—1916.)

A „Számúzótt Rákóczi”-ra vonatkozó újságcikkek (1914—1916). (Ms 10.203/4.)

A „Három nemzedék”-re és egyéb műveire vonatkozó ismertetések, bírálatok. (Ms 327.)

Anyaggyűjtés: Jegyzetek az Archivum Rákóczianum-ból. (Ms 10.214/7.) — Jegyzetek akadémiai székfoglalójához (Egy fejezet Károlyi Sándor életéből.) (Ms 10.204/25.) — Anyaggyűjtés Károlyi Sándor életéhez: Károlyi S. levelei II. Rákóczi Ferenchez 1710—1711. — „Károlyi S. leveleinek ... registratioja 1705—1706” — Károlyi S. visszaemlékezései 1697—1703. — Dézsma- és dica-jegyzékek a Károlyi-család birtokairól. — A Károlyi-oklevéltárból. — „Magamnak gravamenjeim, 1705.” — „Secreta relatio de machinationibus postremae Rakocizianae rebellionis per A. Károlyi Aulae Caesareae facta.” — Okirat- és levélmásolatok Thaly hagyatékából. — Barkóczy Krisztina levelei Károlyi Sándorhoz. — Károlyi S. levelei Rákóczihoz 1704—1710. — Károlyi S.-hoz írt levelek jegyzéke. — Károlyi S. katonai szereplése. — A Rákóczi-kor vallási viszonyai. — Családtörténeti jegyzetek. — Birtoktörténeti jegyzetek. — Vallásügyi vonatkozások. — Nógrádmegyei nemesi összeírás 1711. — Károlyi S. és felesége Barkóczy Krisztina levelezése. — Károlyi S.-hoz írt levelek 1704—1711. — Károlyi S.-ra vonatkozó levelek. — Károlyi S. hadseregének mustrái. — Károlyi birtokok összeírásai 1673—1721. — Vegyes jegyzetek. (Ms 10.204/3—6, 7, 11—24., Ms 328—332.) — Egy Rákóczi-kori esztavázlati fényképe. (Ms 10.204/9.) — Jegyzetek a „Számúzótt Rákóczi”-val kapcsolatban (Ms 10.203/2—3.)

9

SZENTPÉTERY IMRE

1878—1950

Előbb Debrecenben, utóbb a budapesti egyetemen a történelmi segédtudományok professzora. A MTA tagja. Főleg oklevéltannal és forráskiadással foglalkozott. (*Ember Győző*: Szentpétery Imre. Akadémiai Értesítő 1950. 99. 1. — *Janits Iván*: Szentpétery Imre irodalmi munkássága. Szentpétery Emlékkönyv. Budapest 1938.)

Hagyatékának egyik részét 1960-ban és 1971-ben a MTAK szerezte meg, másik része a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárába került.

Kézirattári jelzete: Ms 948—949, Ms 5212.

Munkái: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (1002—1279). (Autogr., az 1235—1270-ig terjedő rész hiányzik. Ms 948/I—V.)

Az oklevelek levéltárak szerint. (A fentemlített munkához készült jegyzék.) (Ms 5212/1.)

Az Oklevéltani naptár tervezett 2. javított kiadása. (Az első kiadásba beírt javítások, pótlások, néhány lapnyi gépelt új szöveg. Ms 5212/2.)

Ungarns Urkundenwesen im Mittelalter. (Tervezett német kiadás kézírata és ugyanennek egy tervezett francia kiadás számára átjavított, de még le nem fordított, tehát német gépírata. Ms 5212/3.)

A harmadik személy szerepe a középkori oklevelek kiállításában. (Autogr. Ms 5212/4.)

A nemzetközi kölcsönhatások közvetítésének útjai és módjai a középkori okleveles gyakorlatban. (Ms 5212/5.)

A magyar paraszt-családok leszármazásának és történetének kutatása. Módszertani tanulmány. (Ms 5212/6.)

Bibliographia diplomatica (heraldica, paleographica etc.) (Ms 949/a.)

A Chronicon Fuchsiso-Lupino-Oltardinum szerzői és tendenciája. Seminariumi dolgozat 1900/901. (Ms 949/b.)

Anyaggyűjtés: Jegyzetek az oklevéltanhoz és oklevéltani előadásokhoz. (Ms 949/c.)

10

THIM JÓZSEF

1864—1959

Orvos és történetíró. 1921—1936-ig a bécsi Collegium Hungaricum orvosa. Történetírói munkássága a szerbek történetére és a magyarországi szerb nemzetiségi kérdés történetére vonatkozott. Jelentékeny orvostudományi munkásságot is kifejtett. (*Perényi József*: Thim József. Századok 1960. 454—455. 1.)

Hagyatékának egy kis része 1955-ben, egész többi hagyatéka 1962-ben került a MTAK-ba.

Kézirattári jelzete: Ms 4825/420—438, Ms 4844—4848, Ms 10.182.

Életrajzi anyag: Személyi iratai, (Ms 4845/1—94.) — Önéletrajzok. (Ms 4846/1—17.) — Életére vonatkozó és családi jellegű följegyzések. (Ms 4845/95, 4846/59.) — Beadványok, jelentések a MTA-hoz stb. (Ms 4825/420—424, 4845/97—116.)

Levelezés: Thim Józsefhez írt levelek: (Ms 4848/1—987, 4825/425—438.). Ajtay József (1), Alettin Imre (1), Államtudományi Intézet (1), Angyal Dávid (13), Angyal Paula (1), Avar Ferenc (1), Bajkics Velimir (1), Bajza József (1), Balassa ? (1), Balla Pál (3), Balogh Jenő (1), Baranyai Béla (16), Baráth Tibor (3), Barth Johann Ambr. (1), Bartha Miklós Társaság (4), Bekár György (2), Beksics Gusztáv (1), Belitzky János (1), Berki Feriz (3), Berlász Jenő (1), Berzeviczy Albert (2), Bikar Bura (1), Bittner Ludwig (3), Bónyi Adorján (1), Bozsik Pál (1), Buják József (1), Canak Milán (1), Cita Ferdinand (3), Csánki Dezső (1), Csekey István (1), Csincsek Flóris (1), Csincsek Nándor (1), Csizmadia Andor (1), Csöke N. (1), Csuka János (4), Csuka Zoltán (7), Czobor Alfréd (2), Darvas István (1), Deák Imre (1), Doblhoff J. (2), Domanovszky Sándor (30), Domokos Pál Péter (1), Doráth György (1), Durkovics Dubomir (1), ifj. Émich Gusztáv (1), Ember N. (1), Eöttevényi Olivér (1), Erdújhelyi Menyhért (1), Fejérpataky László (1), Flachbart Ernő (3), Fleischer Gyula (1), Föglein Antal (1), Franklin Társulat (2), Frey Imre (2), Gál István (17), Gerhard G. (1), Garzuly József (1), Gerő Zoltán (1), Glain N. (1), Gombocz Zoltán (4), Gross R. (1), Gothard Sándor (14), Göllner Aladár (5), Gragger Róbert (4), Griese Richard (1), Gróh J. (2), Grósz Emil (3), Günther N. (1), Gyalóka Jenő (2), Gyorgyevics Tihomir (1), Hadrovics László (2), Hajnal István (2), Hazai Jenő (1), Händel Béla (1), Hegedüs József (4), Herceg János (2), Herman Ottó (2), Hodinka Antal (1), Hofbauer Miklós (1), Hollerung K. (2), Horváth Jenő (5), Hoss József (3), Huzsvik György (1), Illyefalvi V. Géza (1), Imrédy József (5), Isoz Kálmán (1), Ivics Alexa (3), Jacob N. (1), Jaksity Gregor (41), Jaksity Szv. M. (6), Jánossy Dénes (21), Jürg Hans (2), Karácsonyi Béla (2), Királyi János (1), Karl János (1), Károlyi Endre (3), Károlyi Árpád (225), Kazakasevity M. (2), Kelet európai Tudományos Intézet (1), Kemény G. Gábor (8), Kerchnawe G. (2), Khuen Hédervary S. (1), Kirilovity N. (5), Kislégi Nagy Dénes (1), Kityovity Miras (22), Klebelsberg Kunó (1), Klein Gáspár (2), Kless Viktor (1), Kossányi Béla (14), Koszovszky N. (1), Kovács Lajos (1), Kremmer Dezső (1), Kubányi Endre (1), Kubinyi A. (1), Kubitsek N. (1), Kudó József (2), Kuszting János (2), Kutuny János (1), Lábán Antal (1), Lékai László (1), Lenhosék Mihály (1), Leszik András (1), Lévey

Emil (1), Liebermann N. (1), Ligeti Lajos (2), Lobmayer Iván (1), Lucerna C. (1), Lukinich Imre (4), Lutter János (1), Madarász Viktor (1), Magyar Élet Pártja (1), Magyar Külügyi Társaság (6), Magyar Történelmi Társulat (3), Magyar Tudományos Akadémia (7), MTA II. osztálya (1), Magyar Tudományos Tanács (1), Mahler Ede (1), Maksay Ferenc (1), Mályusz Elemér (1), Mandl Adolf (1), Margalits Ede (3), Markovits Petar (1), Matl Josef (4), Maximiljan püspök (1), Mayrhofer Heinrich (2), Megyeri István (1), Melich János (3), Milakics J. (1), Milutinovity Kosta (6), Miniszterelnökség (1), Misakovity Branko (1), Miskolczy Gyula (10), Miskolczy Marianne (1), Molisch Paul (3), Móra Ferenc (1), Möller István (2), Mundl. (2), Murányi Károly (5), Müller Lipót (3), Müller Mihályné (1), Nagy Géza (1), Nagy J. (1), Némethy Károly (1), Neuburger N. (1), Nürnbergi N. (1), Oehl C. (1), Officina nyomda (2), Ottlik László (1), Pálóczy Edgár (1), Pancsovics (?) Dusan (3), Paulinyi Oszkár (2), Perényi József (5), Polgár Györgyné (3), Popovity Al. (2), Popovity Dusan (30), Prodanov Viktor (1), Prokopy Imre (19), Pusztai-Popovits J. (1), Rácz Soma (1), Radojesics Nikola (5), Rajacics J. (21), Rákosi Jenő (1), Rohonczy Gyula (2), Ronge N. (1), Ruffy Pál (1), Rusjan Luejan (1), Ruttkai Elemér (1), Ruvarac D. (5), Scarlates Alice (1), Scheimplug K. (5), Schmidt Imre (1), Schneller Vilmos (1), Schopp János (2), Sebestyén Gyula (1), Semayer Vilibáld (3), Stefanovics-Zsilovszky (1), Sulica Szilárd (1), Szabó-Szaboljevits D. (1), Szekfű Gyula (23), Szent István Társulat (1), Szentleky Társaság (1), Szentkláray Jenő (3), Szilágyi Loránd (2), Szmda Lajos (1), Szociáldemokrata Párt (1), Szöllősy Sándor (1), Sztanojevity Sz. (3), Sztanovics Pavel (1), Sztérényi Sándor (4), Sztranjekovics D. (6), Sztratimirovics V. (7), Szubototy Kanenko (2), Timár Kálmán (2), Tomasz Jenő (1), I. Tóth Zoltán (6), Turba N. (1), Turi Béla (1), Urbányi János (1), Varga Jenő (2), Vargha Gyula (3), Vasziljevics Zs. (1), Veress Endre (2), Vitkai Dezső (1), Voinich István (5), Vojnic (?) (1), Wechselmann N. (1), Wellmann Imre (1), Wertheimer Ede (8), Wiener Tibor (3), Witzmann Gyula (1), Zsedényi Aladár (1), Zsinka Ferenc (2), Zubkovics György (4).

Olvashatatlan aláírású (főleg) szerb levelek 30 db.

Thim J. levelei (4848/770, 886—895, 10.182): szüleikhez 5 — MTA-hoz és Tört. Tud. Int.-hez 5 db. — MTA Könyvtárához 1. — Rajacics J.-nek 1. — Megnevezetleneknek 5 db.

Művek: Műveinek jegyzékei. (Ms 4844/1.)

A szerbek története. Bp. 1948. (Autogr., 2 pld., Ms 4844/2.)

A délszláv nemzetiségi kérdés megoldásáról. (Ms 4844/3.)

A szerb nemzetiségi kérdés története. (Ms 4844/4.)

A horvátok és a hazai szerbség a magyar történetben. (Ms 4844/5.)

A délmagyarországi szerb küldöttség Ferdinánd császár és királynál Innsbruckban 1848-ban. (Ms 4844/6.)

A magyarországi görög keleti kongresszusok története. (Ms 4844/7.)

Az 1869 évi... Nagybecskerekén tartott magyarországi szerb nagykonferencia politikai programja. (Ms 4844/8.)

A horvátok harca a délszlávok föderációjáért. (Ms 4844/9.)

[Cím nélkül, a magyarországi szerbek rövid története a XVII. sz. végéig.] (Ms 4844/10.)

A szerb Nemanya dinasztia származásáról. (Ms 4844/11—12.)

A pátriárkai címről... és a magyarországi állítólagos pátriárkátusról. (Ms 4944/13.)

A görög-keleti... magyarokról. (Ms 4844/14—15.)

[Cím nélkül, a magyar—szerb kapcsolatokról.] (Ms 4944/16.)

Magyarország és a balkáni konföderációk. (Ms 4844/17.)

A demokráciáról. (Ms 4944/18.)

Sztanovjevits Sztanoje. (Ms 4844/19.)

Megjegyzések „A magyarországi szerb nemzetiségi kérdés” tárgykörhöz. (Ms 4844/20.)

A magyarországi szerb nemzetiségi története. (Ms 4844/22.)

Tárgyalt-e Ferenc József király a románokkal gróf Tisza István háta megett?
(Ms 4844/22.)

Pogled po isztoku. (Ms 4844/23.)

O pokutajima ognivana Jugoslavije u jog. (Ms 4844/24.)

Betűrendes életrajzi adattár az 1848–49-i szerb ügyekben szereplő személyekről.
(Ms 4845/122.)

Gyuro Surmin, Knez Milos u Zagrebu. (Ms 4844/25.)

Svetozat Miletic' Rolle in den Jahren 1848–49. (Ms 4844/26.)

Ein Keil zwischen Deutschtum und Ungartum. (Ms 4844/27, 29.)

Aus der Revolutionszeit Ungarns. (Ms 4844/28.)

[Cím nélkül] „General Stefan Türri . . .” (Ms 4844/30.)

Meine Profezeiung des Weltkrieges (Ms 4845/96.)

Vegyes cikktörödékek, fogalmazványok, töredékes jegyzetek. (Ms 4844/31–32.)

Orvosi cikkeinek töredékei, vegyes orvosi jegyzetei. (Ms 4844/33.)

Szépirodalmi művei (Elbeszélés, töredékek, magyar és szerb versei.) (4846/229–231.)

Anyaggyűjtés: Szerbia címereiről (1336–1920) rajzok, jegyzetek. (4845/119, 121.) — Aktamásolatok az 1848–49-i szerb fölkelés történetéhez. (Ms 10.182.) — Vegyes térképek, többnyire Szerbiáról. (Ms 4846/191–216.) — Fényképek (közte id. Thim József). (Ms 4846/217–228.) — Vegyes nyomtatványok, magyar, német, szerb újságcikkek. (Ms 4847.)

Idegen anyagok: A Thim-családra és rokonságra, történetükre vonatkozó anyagok. (Ms 4846/18–58, 69–190.) — Szerző nélkül „A magyarországi görög keleti szerb metropolia címere és pecsétje”. Hozzámásolva Tisza Istvánhoz írt levél. (Ms 4845/120.) — Négy tanulmány szerb politikai kérdésekről, magyar, olasz és szerb nyelven, meg nem nevezett szerzőktől. (Ms 4846/232–235.) — Csincsek Flórisra vonatkozó feljegyzések. (Ms 4846/60–68.) — Baranyai Béla előadása Szerbia legújabbkori történetéről. (Török, Ms 4845/117.) — Baranyai Béla vegyes kézirat-törödékei a szerb címerre, Szerbia történetére vonatkozólag. (Ms 4845/118.)

Megjegyzés: 6500 tételből álló, a magyar–szerb nemzetiségi kérdésre vonatkozó bibliográfiájának kéziratát a szerző a Történettudományi Intézetnek ajándékozta 1958-ban.

11

VARJU ELEMÉR

1873–1944

Előbb a kassai Felsőmagyarországi Múzeum, azután a MNM Érem- és Régiség-tárának igazgatója. A MTA tagja. Művelődéstörténész. Szerkesztette a Turult, az Archaeologiai Értesítőt. (*B[ottló] B[éla]:]* Varju Elemér. Turul 1944–1946. — *Tápay Szabó Gabriella:* Varju Elemér. Századok 1945–1946.)

Hagyatékának legjelentősebb részét 1959–1961-ben szerezte meg a MTA. A hagyaték más részei az Orsz. Széchényi Könyvtárba, az Országos Levéltárba és magánosok birtokába kerültek.

Kézirattári jelzete: Ms 642–676, Ms 10.298, *Levelestár, Analecta.*

Életrajzi anyag: Kinevezési iratok, egyesületi működés. (Ms 676/A–B.) Működésével kapcsolatos kéziratok: A bécsi magyar műkincsek ügyében folytatott tárgyalások iratai. (Ms 675/C, ld. még egy részét Tóth Zoltán hagyatékában.) — A Révai

Lexikon szerkesztésével kapcsolatos iratok. (Ms 675/A.) — Az Ernst Múzeummal kapcsolatos iratok (Ms 675/B.) — Sebestyén Gyulával való vitairatának részlete. (Ms 676/R.) — Felterjesztése Kassa város tanácsához 1910. (Ms 663/S.)

Levelezés: Varjú E.-hez intézett levelek. (Ms 660–663/P.) Aggházy Kamill (2), Áldásy Antal (10), Alföldy András (2), Altenburger Gyula (1), Altorjay Sándor (1), Andrássy Géza (1), Apponyi Sándor (2), Bajcsy-Zsilinszky Endre (4), Balogh Albin (1), Balogh Gyula (4), Balogh Jenő (7), Balogh József (6), Balthazár Dezső (1), Bán János (1), Bangha Béla (1), Bánffy Dezső (7), Bánffy Kázmér (1), Baranski Jób László (1), Barcza László (1), Bárdossy László (1), Baross Gyula (1), Bartha Dénes (1), Bartucz Lajos (2), Bay Iona (1), Békefi Remig (2), Bella Lajos (5), Benczúr Társaság (1), Berzeviczy Albert (1), Bethlen Aladár (2), Biás István (2), Braun Róbert (1), Breznay Imre (2), Császár Elemér (1), Csók István (1), Csutak Vilmos (1), Czakó Elemér (3), Darnay Kálmán (3), Divald Kornél (6), Divéky Adorján (1), Domanovszky Sándor (10), Éber László (1), Elek Artúr (1), Elek Lajos (1), Erdélyi László (3), Erdélyi Pál (1), Eperjesy Kálmán (1), Ernst Ottó (1), hg. Esterházy Hitbizomány (1), Fábry Dániel (1), Ferdinándy Mihály (1), Fiatal Archaeologusok Szövetsége (1), Gaiduschek Béla (1), Genthon István (1), Gerevich Tibor (1), Germanus Gyula (1), Hankó Márton (1), Haraszi Emil (1), Hárlich János (1), Héjja Pál (2), Heraldikai és Genealógiai Társ. (1), Hillebrand Jenő (3), Hodinka Antal (1), Hoffmann Edit (1), Hoffmann Géza (1), Hohenlohe Clodwig (5), Hóman Bálint (8), Horn Emile (1), Höllrigl József (6), Illés Endre (1), Isoz Kálmán (3), Iványi Béla (1), Jakubovics D. (1), Jeferik Ferenc (1), Kardos Tibor (2), Karl Keresztély L. (1), Károly János (1), Károlyi Árpád (3), Kassa város (1), Kempelen Béla (1), Kérészy Zoltán (1), Kereszty István (3), Kiss István (2), Kováts Ferenc (2), Kölcsey Dezső (3), Kőszeghy (Winkler) Elemér (13), Láng Margit (1), Lénárd János (1), Lepold Antal (6), Lingel Károly (1), Koronghi Lippich E. (1), Lóczy Lajos (2), Lukinich Imre (3), Luttor Ferenc (4), Lyka Károly (1), Magyarai-Kossa Gy. (1), Mahler Ede (1), Maixner János (1), Majovszky Pál (16), Maison Quantin cég (1), Mályusz Elemér (1), Marczali Henrik (9), Marczali Poly (Ernszt Ottóné) (3), Maróti Géza (1), Márton Lajos (7), Matolesy Károly (1), Mayláth Gusztáv (1), Mazurek Gyula (1), Megyery István (3), Melich János (9), Meller Simon (2), Mihalik József (10), Mikes Árminné (1), Milotay István (1), Miske Kálmán (6), Miskolczi István (2), Miskolczi Simon J. (2), Magyar Nemzeti Múzeum (2), Moll Friedrich (1), Molár Antal (1), Morvay Győző (1), Möller István (1), MTA Szótári Bizottsága (1), Museenverband (3), Múzeumbarátok Egyesülete (2), Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége (3), Műemlékek Orsz. Bizottsága (1), Nagy Géza (4), Neményi Lajos (1), Niezky László (1), Nyáry Albert (1), Oroszlán Zoltán (5), Ortway Tivadar (1), Paikert Alajos (1), Palkovics Pál (1), Pantheon Irod. Int. (2), Párizsi Kiállítás (1), Párvy Sándor (13), Paulinyi Oszkár (1), Paulovits István (1), Pével Ágoston (2), Pazaurek Gustav (2), Pázmány Zoltán (1), Petrov Alexa (1), Petrovics Elek (12), Pintér Jenő (1), Pogány Frigyes (1), Pór Antal (8), Posta Béla (3), Posta Lajos (1), Procopius Béla (1), Pulszky Polixéna (1), Radisics Elemér (1), Radisics György (2), Radisics Jenő (3), Rakssányi Anikó (8), Rapaics Rajmund (2), Rakovszky Iván (4), Ranschburg Pál (1), Réthy László (1), Révay Tibor (1), Rézbányay József (1), Rexa Dezső (1), Rónay Mária (1), Róth Viktor (19), Rudnay Béla (1), Saáry Sándor (1), Sági János (1), Samassa Adolf (1), Sárközy Irén (12), Schermann Egyed (1), Schönherr Gyula (1), Schönherr Antalné (1), Schulek János (1), Schütz Antal (1), Sebestyén Gyula (6), Sebestyén József (1), Seemayer Vilbald (15), Sikabonyi Antal (3), Sörös Pongrác (4), Steier Lajos (1), Sufflay Milán (2), Supka Géza (12), Szabó Adorján (1), Szalay Gábor (3), Szalay Imre (10), Szántó Menyhért (1), Szapáry Gyuláné (1), Szaviczky Imre (2), Széchenyi Emil (1), Széchenyi Imre (2), Széchenyi Károly (1), Széchenyi Miklós (22), Széchenyi-Wolkenstein E. (3), Széchenyi-Wolkenstein E.-né (4), Szép Ernő (1), Szent István Emlékkönyv szerkesztősége (1), Szily Kálmán (3), Szmracsányi Miklós (5), Tápay-Szabó László (2), Tartásányi-Scheider D. (1), Téglás Gábor (2), Téglás István (1), Telesi Pál (2), Thallóczy Lajos (42), Thirring Gusztáv (1), Tibold József (1), Tompa Ferenc (2), Tóth Zoltán (44), Tragor Ignác (8), Undi Mária (1), Váli László (2), Vargha Domján (1), Vargha Zoltán (1), Vay Péter (2), Vayer Lajos (1), Végh Gyula (1), Vezsenyi Jenő (1), Wengriczky Konrád (1).

Wertheimer Adolf 1

Ybl Ervin 3

Zentay Dezső 1

Who's who 1

Zalán Menyhért 1

Zichy István 1

Varju E. levelei és levélfogalmazványai: Balogh Józsefhez 1 (Ms 660/l, 2). — Békefi Remighez 1 (Ms 663/R). — Benczur Társ-hoz 1 (Ms 663/B). — Kassa város Tanácsához 1 (Ms 663/S). — Lukinich Imréhez 1 (Ms 661/m 2). — Róth Viktorhoz 1 (Ms 662/s 2). — Sufflay Milánhoz 1 (Ms 662/F 3). — Széchenyi Miklóshoz 1 (Ms 662/P 18). — Teleki Pálhoz 1 (Ms 662/W 2). — Ismeretlenhez a Régészeti Társ. ügyében 1 (Ms 663/T). — Feleségéhez 1 (Ms 675/C 22).

Művek: Monumenta Heraldica Hungariae. I—V. (Ms 669—673.)

Elnöki megnyitó a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságban, 1933. (Ms 676/F)

Felelet a Gróf Bethlen család története c. munka ismertetésére érkezett Válasz-ra. (Ms 676/M.)

Horvát támadás a magyarság ellen. (Ms 676/K.)

Irodalmi emlékek az Árpádok kihaltától a mohácsi vészig. (Ms 676/P.)

A magyar jakobinusok kivégzése. (Ms. 634/a.)

Keresztelő és temetés őseinknél. (Ms 676/L.)

Könyvtári kérdésekről. (Ms 676/J.)

Látogatás a MNM Történeti Osztályán (Ms 676/E.)

Magyar név — idegen származás. (Ms 676/N.)

A Magyar Nemzeti Múzeum. (Ms 676/GY.)

Mi a magyar Nemzeti Múzeum? (Ms 676/G.)

Milyen volt a Csentevölgyi címer? (Ms 676/O.)

Mit tanuljanak gyermekeink az iskolában? (Ms 676/D.)

A múzeum és a közönség. (Ms 676/H.)

Régi magyar gyűjtők. (Ms 676/I.)

A Nemzeti Múzeum 26 rézdúcáról. (Ms 676/Q.)

Anyaggyűjtés: Művelődéstörténeti adatok, képek. (Vegyes jegyzetek. Musealia. Népfajok Magyarországon. Nemzetiségi kérdés. Török dolgok. Kelet. Kelet továbbélése Magyarországon. Hohenfurti jegyzetek. Szabadságharc. Nyelvészeti apróságok. Nevek és szavak művelődéstörténetéhez. Hűbériség. Hora és Kloska. A földrőlés történetéhez. Helyek képei. Ms 642.) — (Várakról. Archaeologia, Fegyverek. Ékszerek, drágaságok, koronák, kincstárak. Jegyzőkönyv a magyar szent korona megvizsgálásáról. 1916. Díztárgyak, tükröcskék stb. Művészettörténeti képek és jegyzetek. A veszprémi püspöki palota bútorzata és felszerelése, rajzokkal. Elvesztett emlékeink. Udvari élet. Ünnepek, beiktatás, lovagi torna. Testgyakorlás, sport. Tánc, bál, vígalm. Játékok. Színjátszás, mutatványosok, igricek stb. Ms 643.) — (Iskolázás. Irodalmi és tudományos munkálkodás. Zene, zenészek, hangszerek. Orvoslás, egészségügy. Boszorkányság, bűbájosság, varázslás, babona. Természeti különösségek Magyarországon. Vallásos élet, egyházak, papok, szerzetesek. Családi élet, keresztelő, esküvő, házasság, hozomány, temetés, végrendelet, özvegyesség. Lakás. Alvás, ágy. Fehérnemű. Háziesszközök, használati tárgyak. Étkezés, főzés, konyha, terítés. Mészárosok, pékek. Ivás, italok, részegeskedés, koresma, vendéglő. Ms 644.) — (Fürdő, testápolás. Bíraskodás, igazságszolgáltatás, börtönök. Jobbágys, cseléd, rabszolga. Koldusok, csavargók, cigányok. Rablók, zsványok, betyárok. Ipar. Kereskedelem. Gazdálkodás. Pásztorokodás. Vadászat. Halászat. Intézmények, hivatalok, szervezetek, közigazgatás, rendőrség. Posta. Balogh József: Magyar levelek c. könyvével kapcsolatos gyűjtés. Ms 645.) — (Művelődéstörténeti adatok hazai oklevelekben, időrendben. Ms 658.) — (Művelődéstörténeti repertórium ABC rendben. Ms 659.)

Könyv- és könyvtártörténeti adatok, képek. (Magyar könyvek és kódexek adatai. Külföldi kódexek és könyvek adatai. Régi magyar könyvek címlapjai. Írás, papírgyártás, könyv, könyvtár. Könyvnyomtatás. Nyomdászjegyek és vízjegyek. Exlibrisek.)

Könyvdíszítés. Magyar miniaturák. Ms 646.) — (Könyvtárak általában, magyar és külföldi könyvtárak. Ms 647.) — (Könyvkötések. Ms 648.) — (Könyvfestésről. Scriptorok, miniatorok. Külföldi miniatúrák képeinek gyűjteménye. Ms 649.) — (Metszetek és illusztrációk gyűjteménye. Ms 650.) — (A Corvináról, korvinákról. Egyes korvinák adatai betűrendben. Beatrix királyné könyvtára. Ms 651.) — (Magyarországi és magyar vonatkozású kódexek. Adatok ABC-rendben. Ms 655.) — (Magyar kódexek és nyelvmelékek. Ms 656.) — (Magyarországi latin kódexek, betű- és időrendben. Ms 657.)

Paleográfiai és diplomatikai adatgyűjtés, facsimilék. (Ms 652.)

Pecséttani adatgyűjtés, képek. (Pecséttani tanulmányok. Adatok a magyar pecséttanhoz. Külföldi pecsétek képei. Magyar királyok pecsétjeinek képei. Magyar főurak, főpapok, intézmények pecsétjeinek képei. Országos, megyei, városi pecsétek 1526-ig. Céhek pecsétjei. Iskolák pecsétjei. Ms 653.)

Síremlékekre, epitáfiumokra vonatkozó adatgyűjtés, képek. (Külföldi síremlékek. Magyar síremlékek és epitáfiumok. Ms 654.)

Viselettörténeti adatgyűjtés, képek. (Ms 664.)

Magyar családtörténeti források. (Ms 665.)

Családtörténeti, nemességre vonatkozó adatgyűjtés. (Külföldi családtörténeti források. Családtörténeti, címertani és pecséttani irodalom. A torna. Herold intézmény. Lovagrendek, nemes hölgy-alapítványok, rendjelek, udvari méltóságok. Nobilitare. A polgárság mint rend. Ms 666.)

Családtörténeti és címertani adatok, képek. (A heraldikai és családtörténeti irodalom és kutatás Magyarországon, külföldön. Általános címertani jegyzetek. Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság. Az Árpád-ház és Magyarország címere. Magyar címer-tan. Adalékok a heraldikai stílusfejlődéshez. Külföldi címertár. Specimen Heraldicae Externae. II. Litterae armales. Címer- és családfaminták gyűjteménye. Ms 667.) — Donch mester címere. Kritikai megjegyzések a Bojnicic-féle horvát Siebmacherre. Rendzetlen magyarországi és külföldi adatok. Ms 668.)

Kódex-facsimilek gyűjteménye. (Ms 674.)

Adománylevélmásolatok, oklevélfacsimilék. (Ms 10.298.)

Martinovics és társai kivégzésére vonatkozó adatok, jegyzetek, nyomtatványok, képek. (Ms 634.)

Idegen anyagok: Apponyi Albert levele Károlyi Mihályhoz, Gerevich Tibor Szalay Imréhez, Jókai Mór a pesti egyetem rektorához, Lányi József ismeretlenhez, Rákosi Jenő Schweiger Tivadarhoz, Südy József Szontagh Tamáshoz. (Levelestár.) — MTA köszönete a bécsi műegyetemen tanuló magyar hallgatóknak. — Báthory Gábor armálisának másolata. Karácsonyi János cikke Pauler Gyuláról. — Egykorú levél másolata I. Lipót esküvőjéről. — Pór Antal: Gárdonyi Albert I. Károlyról írt cikkéhez fűzött megjegyzések. Protestáns prédikátor naplója, 1625. — Carolina Resolutio. — Sebestyén Gyula összeférhetetlenséget jelent be Fejérvataky László r. tag ellen. — Szabó Károly jegyzetei a bonchidai könyvtár kéziratairól. — Thaly Kálmán: A Rákóczi-ház kihalásának időpontja és egy újabb nemeslevél II. Rákóczi Ferentől. — Veresmarty Mihály és Szerdahelyi I. tanúsítványa Sárközy G. végrendeletéről, 1625. (Analecta.) — Varju Elemérnéhez írt levele Melch Jánosnak (2 db. Ms 661/A.) Varju Elemérnek (1 db. Ms 677/22.).

12

VERESS ENDRE

1868—1953

Előbb a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban működött, később a vallás- és közoktatásügyi-, majd a külügyminisztérium osztálytanácsosa. Elsősorban Erdély történetével és a magyar—román kapcsolatok történetével foglalkozott. Évtizedeken keresztül mérhetetlen forrásanyagot gyűjtött össze a külföldi levéltárakban. (*Csatári Dániel*: Veress Endre emlékezete. Gyula 1960.)

Hagyatékát 1957-ben (egy kiegészítő részt 1970-ben) szerezte meg a MTAK. (Levelezése az Országos Levéltárba került.)

Kézirattári jelzete: Ms 414—483.

Életrajzi anyag: Veress Endre önéletírása.

Művek (nagyobb részben forrásgyűjtemények):

Báthory András okmánytára. — Ismeretlen adalékok Báthory Endre életében. (Ms 419/I—III.)

Báthory István erdélyi és lengyelországi kancelláriája. 1571—1586. (Ms 420/I—III.)

Báthory István kiadatlan levelei. 1575—1587. — Pótlékok a Báthory levelezéshez. (Ms 421.)

Báthory Zsigmond Csehországban. 1602—1613. (Ms 422.)

Báthory Zsigmond levelezése. 1583—1613. (Ms 423.)

Báthory Zsigmond lengyel érdekű levelezése. 1586—1594. (Ms 424.)

A Kornis-család oklevéltára. Függelékben családi feljegyzések, anyakönyvek, naplórészletek, képek (Ms 425/I—VII.)

A Sennyei-család oklevéltára. 1588—1613. (Ms 426.)

Bekes Gáspár élete és levelezése. (Ms 427.)

Berzeviczy Márton levelezése. 1560—1590. (Ms 428.)

Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából. III—V. kötet. 1589—1613. (A nyomtatásban megjelent *Fontes Rerum Transylvanicarum* I—II. kötet folytatása. Ms 429/I—III.)

Gróf Kemény József levelezése. 1817—1855. (Ms 430.)

Oklevelek a zabolai Mikes-család történetéhez. 1666—1826. (Ms 431.)

Szamosközy István kiadatlan feljegyzései. (Ms 432.)

Zamoyski János kancellár levelezése a magyarokkal és magyarokról. 1576—1605. (Ms 433.)

Erdélyi és magyarországi kisebb oklevélközlemények: 1. Abrudbánya levéltára 1617-ben — 2. Adalékok Fenichel Samu életéhez, szüleihez írt leveleiből, 1891—1893. — 3. Adalékok Izabella királyné levelezéséhez. 1539—1559. — 3. Ambrus Sebestyén késmárki lelkész levelei. 1591—1598. — 5. A sárospataki reformátusok 1714 tavaszán elszenvedett üldöztetésének magyarnyelvű naplója. — 6. A Szepesi Kamara levelezéséből. 1578—1586. — 7. Brassó számadáskönyvéből. 1578—1589. — 8. Egykorú adalékok Báthory Grizeldiszról. — 9. Rákóczi György levelezése. 1631—1646. — 10. Esterházy Miklós nádor Magyarország állapotáról, 1627. — 11. Leleszi János jezsuita atya jelentése Dávid Ferenc peréről és elítéltetéséről. 1579. — 12. Magyar levelek Hugo Blotz [Blotius] bécsi könyvtárigazgatóhoz. 1574—1602. — 13. Raguzai Marino János jelentése. 1600. — 14. Regeszták János király és Izabella királyné életéhez. 1539—1559. — 15. Zamoyski Tamás levelezése. 1619—1635. (Ms 434.)

Vegyes oklevéltár. 1527—1849 (Ms 435.)

A tizenöt éves török—magyar hadjárat oklevéltára. I—II. 1593—1608. (Ms 436.)

Bzenszky Rudolf leírása Erdélyről 1699-ben. (Ms 438.)

Magyarország és a Szentszék a Báthoryak korában. 1571—1613. (Ms 440.)

Okleveles adalékok Kakas István életéhez. 1554—1602. (Ms 442.)

Oppeln és Ratibor Erdély történetében. (Ms 443.)

Csángó-magyar oklevéltár. I—V. 1579—1860. (Ms 444.)

A budai államnyomda magyar—román kiadványai. 1770—1850. (Ms 445.)

A budai királyi egyetemi nyomda román kiadványai. I—II. 1780—1814, 1815—1861. (Ms 446.)

Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldvával és Havasalföldével való viszonyához. II—III. 1384—1849. (Az I. kötet megjelent a *Fontes Rerum Trans.* IV. köteteként. Ez az anyag a sorozat tervezett VI—VII. kötete. Ms 447/I—II.)

Bratianu a magyar sajtóban. (1866—1891. Ms 449.)

Cronica ocupatiei rușești și austriace. 1853—1856. (Ms 450.)

Havasalföldre. 1691—1714. (A „Documentale” román okmánytár tervezett XII. kötete.) (Ms 452—453.)

Magyar konzuli jelentések Moldva-Havasalföldéről. 1741—1800. (Ms 454.)

Bibliográfia Ungăra—Română, Magyar—román bibliográfia. (Ms 455.)

Moldva-havasalföldi iratok. Regeszták a császári iktatókönyvekből. 1527—1700. (Ms 456.)

Nunșiul Malaspina și principatele române. 1592—1599. (Ms 457.)

Adalékok a magyar—olasz kapcsolatokhoz: 1. A Gergely-féle új naptár befogadása hazánkban. 1583. — 2. Antonio Bonfini halála. 1502 vagy 1503. — 3. Antonio Possevino munkája Erdélyországról. Kiegészítések a *Fontes*-kötethez. — 4. Az olaszországi magyar légió. 1859—1863. — 5. Báthory András bíboros olaszországi útjai. 1583—1587. — 6. Blandrata György Erdélyben. 1559. — 7. Bolognai magyar emlékek. — 8. Caraffa jellemrajza Bethlen Gáborról. 1628. — 9. Cseles Márton római kutatásai. 1697—1699. — 10. Ciro Spontoni bolognai történetíró magyarországi levelei. 1605—1607. — 11. Domini de Rubeis: *Informatio*. 1677. — 12. Erdély olasz leírása Reychersdorffer nyomán. 1596. — 13. Estei Hyppolit esztergomi számadáskönyvei. 1490. — 14. Federigo Badoer velencei követ ausztriai jelentéseinek magyar vonatkozásai. 1550—1552. — 15. Garibaldi a magyar irodalomban. — 16. Gemelli-Careri János Ferenc orvos naplója Buda ostromáról és visszavételéről, 1686. — 17. Giuseppe Mitelli bolognai festőművész magyar tárgyú metszetei. 1684—1687. — 18. János Zsigmond fejedelem és a Szentszék. 1561—1571. — 19. Janus Pannonius olasz méltatói. — 20. Késmárki-Froelich Dávid könyvei Magyarországról és Olaszországról. 1643. — 21. *Lettere del principe di Transilvania*. 1589—1612. — 22. Machiavelli a magyar irodalomban. 1469—1527. — 23. Mezzofanti bíboros a magyar irodalomban. 1774—1849. — 24. Olasz írók Szent Gellért magyarországi szerepléséről. — 25. Olasz művészek Magyarországon. (Fioravanti.) — 26. Olaszok Erdélyben. — 27. Sienai Szent Katalin kultusza hazánkban. — 28. Szent Erzsébet imái. 1231. — 29. Vegyes Marsigli-anyag. — 30. Velence követeinek jelentései Budáról. 1500—1503. (Ms 459.)

Bolognai és modenai magyar emlékek. (Ms 460.)

Brutus Mihály, Báthory István történetírója. 1583. (Ms 461.)

A termelő Románia. (Ms 462.)

Román címereskönyv. 1535—1918. (Ms 464.)

„Avvisi”. Szemelvények Báthoryak-korabeli olasz írott újságokból. Névtelen jelentések 1571—1613. (Ms 469.)

Olasz követei jelentései. 1715—1740. (Ms 470.)

Il conte Marsigli e gli ungheresi. — Il gesuita mantovano Possevino in Ungheria. — Nunzi apostolici presso la corte di Transilvania. — Ungheresi à Perugia. (Ms 471.)
Malaspina nuncius és korának levelezése. 1593—1597. (Ms 472.)

Olasz egyetemek magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. — A római Collegium Germanico-Hungaricum tanulóinak iratai. II. (Az I. kötet megjelent a Fontes Rerum Hung. II. köteteként, ez a kötet a tervezett IV. kötet. Ms 473.)

Régi olasz leírások Magyar- és Erdélyországról. 1493—1700: 1. Magyarország földje és jövedelme. 1493. — 2. Masser Ferenc velencei titkár jelentése Magyarországról. 1523. — Auban János a magyarok életmódjáról. 1542. — 4. Erdély leírása Centorio Ascabiotól. 1533. — 5. Magyarország püspökségei és tartományai. 1562. — 6. Giacomo Soranzo velencei követ jelentése Magyarországról. 1563. — 7. Giovanandrea Gromo kapitány erdélyi jelentése. 1566. — 8. Erdély és Magyarország leírása. 1585. — 9. Amalteo nuncius Erdély folyóiról és szorosairól. 1592. — 10. Egy névtelen toszkánai követ Erdélyről. 1593. — 11. Az erdélyi fejedelem hadi erejéről. 1595. — 12. Busto Péter zenész leírása Erdélyről. 1595. — 13. A katolikus hit állapota Magyarországon. 1596. — 14. Ugolino Faustus Magyarországnak a mezőkeresztesi csata utáni állapotáról, 1596. — 15. Manuzio Pál könyve Erdélyről. — 16. Magyarország hadi eseményei 1597 folyamán. — 17. Erdély leírása Visconti Alfonz bíboros, volt nunciustól, 1599. — 18. Magyarország határai Erdély felé. 1601. — 19. Amalteo volt erdélyi nuncius javaslata a magyarországi katolicizmus pusztulásának megakadályozásáról. 1605. — 20. Ottaviano Bon, *Velençe* isztambuli követé jelentése Erdély ügyeiről. 1609. — 21. Magyarország egyházi és politikai állapota. 1607. — 22. A magyarországi katolikusok szomorú helyzete. 1608. — 23. Erdély leírása Tomasi György apostoli protonotáriustól. 1609. — 24. Erdély leírása Darkó János doktor Rómában tett előadása nyomán. 1629. — 25. Az erdélyi és magyarországi ferencrendi missziók ismertetése. 1632. — 26. Fra Stefano da Lopara ferencrendi barát jelentése Erdély vallási viszonyairól. 1636. — 27. Marino de Bonis jezsuita jelentése Magyarország és Szlavónia vallási helyzetéről. 1636. — 28. Thamassy Mancio Gábor atya az erdélyi katolikus viszonyokról. 1660. — 29. Giovanni Battista del Monte az erdélyi katolikus hívek állapotáról. 1670. — 30. Jelentése e század magyarországi mozgalmairól. 1671. — 31. Cerri Orbán apát jelentése a magyarországi egyházi viszonyokról. 1677. — 32. Malvezzi Róbert jelentései a Buda vívása körüli eseményekről. 1684—1686. — 33. Don Giovanni Paolo Zenarolla székesfehérvári prépost jelentése a visszahódított Budáról. 1686. — 34. Marsigli Ferdinánd Lajos jelentései Erdély katonai helyzetéről. 1690—1699. — 35. Don Sempliciano Bizozeri barnabita atya két könyve Erdélyről. 1690. (Ms 475.)

Marco Bandini Boszniában. 1636—1655. (Ms 476.)

Monumenta Hungarorum in Polonia. 1598—1668. (Ms 477.)

Magyar élet Lengyelországban. 1576—1592. (Ms 478/I—III.)

Miksa főherceg hadjárata a lengyel trónért. 1587—1588. (Ms 479.)

Befejezetlen értekezések Hunyad megye történetéből: 1. A Magna Curia kastély-
— 2. A dévai uradalom 1767-ben. — 3. Gr. Haller János. — 4. A Rákóczi-forradalom Hunyadmegyében. — 5. Dévai gazdasági számadások. — 6. Vajda-Hunyad kétszáz év előtt. (Ms 437.)

Anyaggyűjtés: Vegyes feljegyzések a használt gyűjtemények szerint csoportosítva. (Ms 414/I—IV.) — Békés megyére vonatkozó jegyzetek. (Ms 418/a.) — Bethlen Elek történeti feljegyzései. (Ms 418/b.) — Erdély történetére vonatkozó vegyes könyv- és levéltári adatok. (Ms 418/e.) — Adalékok az erdélyi ötvösség történetéhez. (Ms 418/j.) — Karácsonyi (János) nyomtatott forrásidézetei. (Ms 418/c.)

Erdélyi és magyarországi kisebb történeti művek. (Kidolgozandó anyag): 1. Abafáji Gyulai Pál és munkái. — 2. Adalék Besse János kaukázusi utazónk életéhez.

1829. — 3. Adalékok Boér Márton festő életéhez. — 4. Adalékok a Gerliczy-család történetéhez. 1410—1895. — 5. Adalék Oroszhelyi Józsa orvos külföldi utazásának történetéhez. — 6. A jezsuiták Erdélyben. — 7. Az iktári Bethlen-fiúk tanulása és utazása külföldön. — 8. Báthory András kortársai. 1579—1599. — 9. Báthory Zsigmond fejedelem könyvtára. — 10. Braunsbergi és más külföldi jezsuita kollégiumok erdélyi és magyarországi tanulói. 1579—1766. — 11. Kiegészítések a „Geszthy Ferenc várkapitány” c. értekezéshez. — 12. Halotti beszéd Rákóczy Zsigmond fejedelem felett Ecseden. 1608. — 13. Jeszenszky Ferenc kamarássága. — 14. Kérészi István naplója hollandiai útjáról. 1717—1718. — 15. Kiegészítések Barabás Miklós festőművész életéhez. — 16. Kornis Gáspár maroszéki főkapitány emlékirata családja és Erdély viszontagságairól. — 17. Márkházy Pál trónkövetelő. (Ms 439.)

Monográfiák. (Kidolgozandó anyag): 1. Adalékok Békés város történetéhez. — 2. Adalékok Sarkad község történetéhez. — 3. A gyalári vasbányamű 1817-ben. — 4. A marosvásárhelyi Teleki-levéltár. — 5. Antichitațile române din comitatul Hunyad in regatul Ungariei. — 6. A szatmári vár állapota 1631—1644 között. — 7. Gyula város történetére vonatkozó kiegészítések a müncheni levéltárból. — 8. Vécs várának és uradalmának 1663-i magyar levéltára. (Ms 441.) — 9. Erdélyi és magyarországi román bojárok és nemesek. (Ms 451.)

Román vonatkozású kisebb történeti korrajzok. (Kidolgozandó anyag): 1. Adalékok a Mihály vajda elleni hadjárat történetéhez. — 2. A Kretzulescu-család. — 3. A román kálvinista egyház. — 4. Brassó. — 5. Bratianu és a magyarok. — 6. Carmen Sylva élete és műveinek magyar fordítása. — 7. Castaldo tábornok és a románok. — 8. Csokonai Vitéz Mihály „Béka-egérharc”-ának román fordítása. — 9. Diplomáciai iratok. — 10. Esarcu. — 11. Gavrilás vajda gyűrtűje. — 12. Havi Mihály operaelőadásai Bukarestben 1860-ban. — 13. Velence isztambuli követői a románokról. 1568—1591. — 14. Két román vajda bujdosása Magyarországon át. — 15. II. Rákóczi Ferenc és a román fejedelemség. 1703—1711. — 16. Miles krónikája a románokról. — 17. Moldvai belügyek iratai a Schmidt-gyűjteményből. 1530—1593. — 18. Oláh Miklós a magyar irodalomban. — 19. Románia gazdasági és társadalmi viszonyai 1911-ben. — 20. Románokra vonatkozó magyar és szász krónikák. 1329—1600. — 21. Sinkai György. — 22. Stefan Mazga vajda bujdosása Magyarországon. 1558—1595. — 23. Újabb adalékok Despot vajda történetéhez. — 24. Zafira román bojárleány Erdélyben. (Ms 458.)

Különbféle román tárgyú jegyzetek: A Hurmuzaki-oklevéltár. — Bukaresti gyűjtemények. — Iorga által ismertett műzeumi kéziratok. — Magyarok Moldva-Havasalföldében. — Moldva-Havasalfölde repertórium. — Oláh—magyar oklevelek. — Alexandria la Unguri. — Avize contemporane despre revoluția in Muntenia dela 1848. — Contribuțiuni la Cartografia Romaniei. — Convorbiri Literare. — Cronica principalor romane supt ocupațiunea ruseasca și austriaca. — Despre barsanii zilelor noastre. — Din istoria regimentelor romane de granicieri. — Dobrogea in literatura ungara. — Dora d'Istria la Unguri. — Dunarea romana in literatura ungara. — Evenimentele romane dela 1821 in presa din Ungaria. — Ioan Bianu. — Macedoromani. — Obarsia lui Ion Huniadi in literatura ungara. — Poema lui Schesaeus despre Despot-Voda. — Premisele revoluției unii lui Horia. — „Revista Istioica”. — Vechile calendare romanesti din Buda. — Vegyes. (Ms 463.)

Romániában gyűjtött és a románokra jellemző néprajzi adalékok: 1. A pomána. — 2. Az esőhozásról. — 3. A román halászélet. — 4. Egyházi szokások. — 5. Időjósítás, kuruzslás. — 6. Karácsonyi és újévi szokások. — 7. Néphit és babona. — 8. Oláh furcsaságok. — 9. Oláh gyermekjátékok. — 10. Oláh közmondások. — 11. Oláh—magyar szókins. — 12. Papok, egyház, templom. — 13. Romániára vonatkozó földrajzi jegyzetek. — 14. Szent Demeter az esőhozó. — 15. Tavasz szokások. — 16. Vegyes népszokások. (Ms 465.)

Pótlások Veress E. kéziratok munkáihoz: 1. Szamosközy István-hoz. — 1. Carillo Alfonz levelezéséhez. — 3. Ciro Spontini-hoz. — 4. Erdélyország és a Szentszék a Báthor-
 ryak idejében-hoz. — 5. Gyula város oklevéltára-hoz. — 6. Halmágyi István-hoz. —
 7. Izabella királyné-hoz. — 8. A jezsuita kutatások-hoz. — 9. Késmárki Froelich Dávid
 könyvei-hoz. — 10. Lengyel—magyar tárgyú művekhez. — 11. A magyar—délsláv
 kapcsolatokhoz. — 12. Márkházy Pál trónkövetelő-höz. — 13. A Nunciatura-hoz. —
 14. Basta György levelezéséhez. — 15. Berzeviczy Márton levelezéséhez. — 16. Bratianu
 a magyar sajtóban-hoz. — 17. Brutus Mihály levelezéséhez. — 18. Carmen Sylva életé-
 hez. — 19. A Kornis-család oklevéltára-hoz. — 20. A Mikes-család oklevéltára-hoz. —
 21. A szatmári vár állapotá-hoz. — 22. Oppeln és Ratibor Erdély történetében-hoz. —
 23. Vécs várának és uradalmának 1663-i magyar leltára-hoz. — 24. Zalánkeményi Kakas
 István-hoz. — 25. Adalékok a Gerliczy-család történetéhez c. munkához. — 26. Olasz
 tárgyú művekhez (M. 466.)

Veress E. kutatásaihoz gyűjtött pecsétek, címerek, arcképek, térképek, irat-
 fotokópiák stb. (Ms 467/I—II.) — Veress E.: Izabella királyné életrajzához írt pótlékok.
 (Ms 468.) — Pótlék az „Olasz egyetemeken járt magyar tanulók” 2. kiadása számára.
 (Ms 474.) — Magyar—jugoszláv kapcsolatok. — Gyűjtés száz levéltárakban. — Gyűjtés
 a bécsi titkos hadilevéltár anyagából. (Ms 480.) — Vegyes iratok, jegyzetek, levelek.
 (Ms 481—482.) — Vegyes fényképek, illusztrációk (Ms 483.)

Bibliográfiai adatgyűjtés: Magyar—román kapcsolatokra vonatkozó bibliográfiai
 adatgyűjtemény. (Több mint 30 000 cédula, Ms 415—416.) — A moldvai csángó magyarok
 bibliográfiája. — A tizenöt éves háború történetéhez gyűjtött bibliográfia. (Ms 417.) —
 Hunyad megye monográfiájához való bibliográfiai adatok. (Ms 418/f.) — Külföldi ma-
 gyar tanulók és utazók levelei a XVI—XVIII. századból. Bibliográfiai jegyzetek. (Ms
 418/g.) — Művészettörténeti bibliográfiai feljegyzések. (Ms 418/h.) — Bibliográfiai
 adatgyűjtés Náprági Demeter erdélyi püspökre vonatkozólag. (Ms 418/i.) — Budavár
 visszavételét megelőző harcok olasz anyagából bibliográfiai adatok. (Ms 418/l.) — Ma-
 gyar történelmi metszetek olasz gyűjteményekben, bibliogr. jegyzetek. (Ms 418/m.)
 — Kiegészítések a magyar—román könyvészethez: Román könyvészet 1921-ből, román-
 nok a világirodalomban, bukaresti magyar nyomtatványok, Vasilescu-gyűjtés stb.
 (Ms 448.) — Brandenburi György irodalma. (Ms 418/c.) — Budavár visszavételének
 irodalma. (Ms 418/d.)

Stanislaw Russocki:

Az európai „előparlamentek” tipológiája

I.1. „Sokkal több kutatás szükséges az előparlamentari gyűlések nemzetközi hátterében, s bármely megalkotott teóriánál a tények elfogulatlan kutatása (szükséges) . . .” írták — mintegy 15 éve — beszámolójukban H. Cam, A. Marongiu és G. Stoekl.¹

Azóta — valljuk be őszintén — nem sokat haladtunk előre. A dolgok jelenlegi állása — úgy látszik — hogy az összehasonlító elemzésekre szánt tanulmányok majdnem teljes hiányából származik, azon elemzésekből, melyek összehasonlítják az európai feudális társadalmak különböző születési és kifejlődési módozatait.²

Néhány újabb tanulmány,³ mint az 1962-ben tartott ülészekéi is — magában foglalva a Jean Bodin társaságot és bizottságunkat — amely ülészek a kormányzók és kormányzottak közötti kapcsolatok problémáinak volt szentelve — bemutatott a nemzetközi hallgatóságnak egy e területen igen gazdag dokumentációt.⁴

Nem marad más hátra, mint levonni mindebből a következtetéseket. A. Marongiu jelenleg olaszul és angolul is hozzáférhető új könyve⁵ alapmű és jelzőpont minden összehasonlító tanulmány számára, melyek a parlamentarizmus eredetével foglalkoznak, s amelyek az ún. „elő-parlamentáris” gyűléseket illetik (fogalom, mely ennek a szerzőnek a művein keresztül vált nemzetközileg ismertté),⁶ csak néhány új adatot csatol az író korábbi elképzeléseire.

¹ Recent Work and Present Views on the Origins and Development of Representative Assemblies — Relazioni del X-imo Congresso Internazionale di Scienze Storiche. I, Roma 1955. p. 25.

² Azok közül, akik megpróbálják ezt a hézagot kitölteni, idézzük: *J. Perényi*: L'est européen dans une synthèse d'histoire universelle. Nouvelles Etudes Historiques. Bpest 1965. 379. l. és a következők; *F. Graus*: Deutsche und Slawische Urverfassungsgeschichte? Hist. Ztschr. Bd. 197. Heft 2. 1963. 265. és köv. l.; ugyanattól a szerzőtől: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa, Historica, X. Prague 1965. 5. és köv. l.; *H. Lowmianski*, a Moszkvai Történész Kongresszusra készült beszámolójából (XIII. Kongr.) 1970.

³ A legfontosabb referátumok: Cinq cents ans de vie parlementaire en Belgique 1464—1964; Anciens pays et Assemblées d'Etats (Standen en Landen) XXXIII. köt. 1965; *T. Bisson*: Assemblies and representation in Languedoc in the XIIIth cent. Princeton 1964; *K. Zernack*: Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost und Westslawen. . . Wiesbaden 1967; *Drewnerusskoje Gosudarstvo i jego mezdunarodnoje značenje*. Moskva 1965. Vö. V. T. Pasuto művével a kijevi Oroszország gyűléseiről, 24. és köv. l.

⁴ Ld. a J. Bodin Társaság Gyűjteményének XXIV. és XXV. köt. Bruxelles 1965—66.

⁵ *A. Marongiu*: Il parlamento in Italia nel Medio Evo e nell'eta moderna. Milano 1962; Medieval Parliaments, a comparative study. London 1968.

⁶ *A. Marongiu*: Il parlamento di Sardegna nella storia e nel diritto publico comparato. Roma 1932; L'istituto parlamentare in Italia delle origini all 1500. Roma 1949-

A XII–XIII. századi francia és angol képviselői gyűlésekről szóló összehasonlító kutatásokat — főként ami terminológiai oldalukat illeti — G. Langmuir kezdte el.⁷

A kelet-európai részen K. Zernack alaposan csak azokat a politikai gyűléseket elemezte, bár néhol vitatható módon, melyek a nyugati és keleti szláv városokban ülészetek.⁸

Senki nem próbálta még meg összehasonlítani a kelet- és nyugat-európai parlamentarizmus előzményeit. Ennek következtében sem az összefoglaló történelmi munkák, sem az anyaggal részletesebben foglalkozó leírások, például P. Spufford könyve az angol parlament eredetéről, összehasonlító céllal megírva⁹ — nem könnyítik meg azon intézmények fejlődésének nagy vonalakbeli megértését, amelyekkel foglalkozunk. Mégis H. Spangenberg, O. Hintze, H. Lord, E. Lousse, vagy A. Marongiu történészeknek sikerült a rendi gyűlésekről szóló tanulmányaikban felvázolni mind azokat az általános vonásokat, mind azon helyi vagy időbeli eltéréseket, amelyeket Európa főbb országainál megfigyeltek.

Követve példájukat, szándékunkban áll, hogy néhány sorban hozzájáruljunk az „előparlamentek” eredetéről szóló összehasonlító tanulmányok megállapításaihoz.

I.2. Először is, próbáljunk meg számot adni arról, mi is az „elő-parlament”. Ez a fogalom — az országgyűlés fogalom párja — csak egy terminus technicus, egy alkotó elképzelés, amit azon történészek munkájának a megkönnyítésére alkottak meg, akik az elemzett jelenségek értelmét igyekeztek megfejteni; bár ezek a jelenségek látszólag vitathatók, s ezen kívül a források szerint különböző elnevezésük van.¹⁰

A. Marongiu, az anyag első teoretikusának szándéka az, hogy olyan nomenklatúrát találjon, ami magában foglal állami szinten minden politikai gyűlést, de az — intézményes és politikai szerepének tudatában levő, többé-kevésbé önállóan cselekvő — államba szervezett ország politikai erőinek nincs még állandó képviselői (Stände) jellege.¹¹

A két terminológiai tagolás, megfelelően az első és második feudális kornak Nyugaton,¹² amelyben e tudós az „elő-parlament”-et jellemezte, bizonyítékot szolgáltat a kronológiai rend adataira alapozott tipológiára. Most már csak egy hasonló kutatás: a funkcionális szempont megvilágítása marad hátra.

⁷ G. Langmuir: Counsel and Capetian assemblies, Etudes présentées à la commission Internationale pour l'histoire des Assemblées d'Etats (később idézve), XVIII. 1958. 19. és köv. l.; Concilia and Capetian Assemblies 1179–1230. Etudes... XXIV. 1961. 27. és köv. l.; Politics and Parliaments in the early XIIth cent. Etudes... XXIX. 1966. 47. és köv. l.

⁸ K. Zernack: idézett mű, ld. V. T. Pasuto kritikáját a könyvről: a Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 17. kötetében. 1969. 77. és köv. l.; S. Russocki: Przegląd Historyczny LIX. kötetben 1968. 4. sz. 749. és köv. l.; G. Labuda: Kwartalnik Historyczny LXXVI. kötetben 1969. 4. sz. 915. és köv. l.

⁹ P. Spufford: Origins of the English Parliament. 1967.

¹⁰ A források terminológiájával kapcsolatban, főként G. Langmuir tanulmányaihoz (ld. 7. jegyz.) idézzük az általánosakat, A. Marongiu: Il parlamento... 72. l. H. G. Richardson: The origins of Parliament. Trans. of the Royal Hist. Soc. XI. 1928; Angliához: az előbb idézettek kivül: E. V. Gutnova: Osnačenii slova „parlament” (parliamentum) v Anglii XIII, i načala XIV. v. Srednije Veka, vol. XX. Moskva 1961. 56. és köv. l. Németországhoz: M. Lintzel: Die Beschlüsse der deutschen Hoftage von 911–1056. Hist. Studien, 161. Berlin 1924. 4. és köv. l. Olaszországhoz: C. Morossi: L'assemblea nazionale del regno longobardo e italico. Riv. di Storia del diritto italiano, IX. 1936. 250. l.; a kijevei Oroszországhoz ld. V. T. Pasuto művét (3. jegyz.); Magyarország és Csehországhoz nincsenek részletes tanulmányok. Lengyelországhoz: S. Zachorowski: Studia z historii prawa koscielego i polskiego. Krakow 1917 és J. Bujak: Wiecech w Polsce do konca XIII. w. a. Studia historyczny ku czci S. Kutrze by voll.-ban.

¹¹ A. Marongiu: Il parlamento... ld. a 10. jegyz.

¹² Ld. fent: 3., 103. és köv. l.

I.3. A „parlament” terminus már a XIII. században kétértelmű volt, s e szerepét a mai napig megőrizte. Használják napjaink törvényhozó gyűléseinek jelölésére s az országgyűlések jelölésére is, bár e két intézmény sokban különbözik egymástól. Ez a zavar az angol nyelvben látható a legtisztábban. Más országokban a különböző korok gyűléseire különböző terminusokat használnak.

Ezért, szem előtt tartva az ún. „elő-parlamentnek” nevezett gyűlések funkcióját és jelentését, javasoljuk, hogy ezeket a következőkben elő-képviselői gyűléseknek nevezzük. E terminus — lefordítható a főbb idegen nyelvekre — minden olyan összehasonlító kutatás számára elfogadhatónak látszik, amelyeknek a lehető legegységesebb terminológiára van szükségük.

II.1. Az uralkodók szokása, mely szerint többé-kevésbé rendszeresen hívták össze a sokcélú, nagy gyűléseket — ezek elsősorban a királyság nagyjaiból álltak, s tanácsokat vagy beleegyezésüket adták az uralkodó javaslataihoz — közös jelenségnek tűnik egész Európában, az Atlanti óceántól a Dnyeperig.

Ezeken a területeken jelentek meg előbb vagy utóbb a rendi gyűlések.¹³ Ez az elsődleges megállapítás azon társadalmi keretektől nyeri magyarázatát, amelyekben ezek a gyűlések funkcionáltak.

Ismeretes az a tény, hogy Közép-Kelet-Európa országai nem ismerték az olyan jellegű feudális-hűbéri intézmények fejlődését, mint amilyenek kontinensünk nyugati felében megfigyelhetők.

Még ha a különböző, kései feudális államok társadalmi-politikai struktúrájának eredete analógnak tűnik is (nagybirtok és jobbágyság kialakulása, a személyes kötöttség létezése, a „trustis-druzsyna” úgy, mint a lekötelezettség, hűbér létezése; a szó eredeti értelmében), egy fejlettebb állapotban még egyre inkább különböznek egymástól. Ez elsősorban az uralkodó osztályon belüli kapcsolatokra s a monarchia és a feudális urak kölcsönös kapcsolataira vonatkozik. Ennek természete a Keleten nem tűnik számunkra mindig világosnak.¹⁴ Ennek ellenére, igen lehetségesnek látszik a két terület számos közös vonásának a kimutatása, elsősorban a szokszor hasonló életkörülmények eredményeként.

Így ragadjuk meg ezt aényt, hogy a szóban levő gyűlések a politikailag viszonylag etatikus irányba fejlődő társadalmakat szolgálták.

Társadalmi szempontból ezek a társadalmak alapjukban arisztokratikusak maradtak. A szűkebb elit kezébe került a gazdaság nagy része s a politikai hatalom gyakorlásának lehetősége is. Ezen utóbbi részben egyes feudális urak közéleti szerepéből, részben a jobbágyokkal, vagy lekötelezettekkel szembeni kiváltságos helyzetükből származott. Az uralkodó „primus inter pares” minőségben az államot és funkcióit testesítette meg. A többi feudális úrral való kapcsolata — a viszonyok ereje folytán —, a legszűkebb volt. Ez egy közös gazdasági alaptól (a művelt területek kiaknázása az elnyomott lakosság által), valamint a természetről és a hatalom gyakorlásának formájáról alkotott sajátos elképzelésekből s a közös mentalitásból adódott. Gyakran az az eldöntendő kérdés válsztotta el egymástól a két politikai erőt, hogy mire szálljanak a kiváltságok s a hatalom gyakorlása. Másrészt, bizonyos mértékben az uralkodónak szolgálnia kellett azt a cso-

¹³ Ld. a különböző országokra vonatkozó jelentéseket a Jean Bodin Társaság két kötetében; ld. a 4. jegyz. alatt.

¹⁴ Átfogó képet ad *R. Boutruche*: *Seigneurie et féodalité* I. Paris 1959 s a *Studien zum mittelalterlichen Lebenswesen. Vorträge und Forschungen* hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis... Bd. 5. Lindau—Konstanz 1960. *W. Weizsäcker* és *M. Hellmann* művei főleg Kijevet és Csehországot érintik. Magyarországhoz és Lengyelországhoz: *C. d'Eszlary*: *Histoire des institutions publiques hongroises* I. Paris 1959 és *Z. Wojciechowski*: *L'Etat Polonais au Moyen-Age. Histoire des institutions*. Paris 1949.

portot, amelyen uralkodott. El kellett ismernie e „nagyok” erejét, akik — egymással rokonságban állva — igazi érdek-csoportokat alkottak. Támogatásuk valamennyi uralkodó számára nélkülözhetetlen volt. Ebből adódóan minden uralkodó kötelezte magát arra, hogy időről-időre állandóan tárgyalásokat folytasson alattvalóival.¹⁵

A kor primitív közlekedési eszközei — mind technikai, mind szellemi téren — az embereket állandó személyes összeköttetésre kényszerítették, ennek az volt a hibája, hogy lehetetlen volt döntéseket hozni, vagy végrehajtani. Aki arra volt hivatva hogy tanácsot vagy beleegyezést adjon, kötve maradt elfoglalt helyéhez. A hallgató tanúkról feltételezték, hogy ismerik a „meliores” által hozott döntéseket.¹⁶

E kapcsolatokból és személyes kötelekekből született a középkori feudális politikai struktúra egyik legjelentősebb intézménye: lekötöttség a feudális úrhoz és párt-hívéhez, s ellenállási jog mindazok ellen, akik méltatlannak bizonyultak az esküdött hithez.¹⁷

Következésképp „... a feudális uralom idején egyetlen vezető — bármilyen legyen is az — sem határozhatott el jelentős dolgot hívei tanácsának megkérdezése nélkül (consilium fidelium), a „curia” (court, consilium, council, magnum consilium) egy teljes ülésén — s a rendelet végrehajtásához szükséges, elégséges számú szavazatok elérése nélkül”. Ezt a Nyugat-Európára vonatkozó, lényeges megfigyelést E. Lousse tette; s e megfigyelést támogatja H. Dhondt is,¹⁸ s úgy látszik, mindennek általánosabb, egész Európára alkalmazható jelentősége van.

II.2. Az előbb a nem-képviselési, nagy gyűléseket figyeltük meg a feudális Európában.

Mielőtt típus szerinti osztályozásukra vállalkoznánk, célszerűnek látszik, hogy a Kelet-Európa országaiban ülésező gyűlések főbb, lényeges vonásait ismertessük, — összehasonlítva a nyugat-európai rész gazdagabb s jobban elemzett adataival.

Lényegében a források csak a feudális urakból (uralkodók és bárók) álló gyűléseket engedik a szóban forgó területen megkülönböztetni.

A többi részvevő — ha megemlítik őket — az odaérkező passzív tömeg szereplője „... propter idem consilium (a nagyok által tartva) suscipiendum et interdum... confirmandum...” Hinemar kifejezése szerint (29. fej.). A karoling „Májusi mezők” típusú gyűlések keleti létezéséről semmit sem tudunk.¹⁹

¹⁵ Ld. *J. Dhondt*: Les assemblées d'Etats en Belgique avant 1795, az 500 ans de vie parlementaire en Belgique köt.-ben (ld. 3. jegyz.) 206. és köv. l.; *J. Gauderet*: Esquisse d'une sociologie historique du pouvoir politique. Revue Internationale des doctrines et des Institutions, 19—20. sz. 1962. 224. és köv. l.; *La Monarchie*, vol. XXI. des Recueils de la Société Jean Bodin. Bruxelles 1969. Európa különböző országaihoz gazdag dokumentációt ad.

¹⁶ *F. Kern* könyve mindig alapmű marad: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter. 3. kiad. Darmstadt 1962, főleg 121. és köv. l.; ld. *K. Bosl* megjegyzéseit is: Herrscher und Beherrschte im deutschen Reich des 10—12. Jh. Utoljára *Bosl*: Frühformen der Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. München 1964. 135. és köv. l., valamint A. Marongiu már idézett könyve.

¹⁷ *S. Russocki* könyve adott utoljára képet a problémáról, egész Európára vonatkozóan: Opor wladkom i prawo oporu u Slowian w wiekach irednich, Czasopismo historyczne, vol. XX. 1. 1968. 17. és köv. l. (francia összefoglalással).

¹⁸ *E. Lousse*: La société dans l'Ancien Régime. 1ère et 2ème ed. Louvain 1952. 56. l. Ugyanebben az értelemben: *J. Dhondt*: i. m.: 201. l. és köv. l.; *A. Marongiu*: Il parlamento... 10. és köv. l.

¹⁹ Ld. a 13. pontot és V. Pasutonak a 3. jegyzetben idézett tanulmányát. A szerzők többsége lekiacsiítja a „populus” politikai szerepét. *J. Bardach* véleménye szerint (Gouvernants et gouvernés en Pologne, vol. XXV. des Recueils de la Société Jean Bodin 257. l.). A népi gyűlések még a XI. századi Lengyelországban is léteztek. E véleményyt H. Zernack is alátámasztja idézett művében.

A „wiece”-k — számos vita tárgyai — a keleti és nyugati szlávok politikai, városi központjaiban üléseznek. Vajon ezek a régi, analóg intézmények folytatásai-e — amelyek a törzsi kor végén funkcionáltak —, vagy létük e települések sajátos életkörülményeinek köszönhető-e?²⁰

Az uralkodó és „potentes”-ek gyűlései a feudális-hűbéri kölcsönös függés kötelékeinek szinte teljes hiányát mutatják, inkább sok pontban a vizigót Spanyolország s a reconquista kor királyságainak „concordia”-ihoz s a frank állam vagy az angolszász Witenagenot analóg intézményeihez hasonlóak. Részvevőik helyzete jelentősen különbözött az előnyben részesülő, ligákban egyesülő „curia”-t alkotó emberektől. Ők urakkal szemben — úgy látszik — nagyobb függetlenséget élveztek, mint azok, akik vagyontuk s politikai helyzetüket az uralkodónak köszönhatték.²¹ Az előbb említett gyűlések diakrónikus hasonlóságait nem szűkséges a szokott módon — a karoling uralomhoz kidolgozott szisztéma kelet-európai utánzásával — magyarázni.²² A társadalmi, politikai fejlődés ilyen színvonalán és a hasonló életkörülmények között az emberek kevés eszközzel rendelkeznek arra, hogy átvegyék, s átalakítsák intézményeiket. A keleti államok gyűléseinek aktív részvevői is — a nyugatihoz hasonló módon — először saját személyük képviselői, s csak azután azokéi, akik az ő politikai, gazdasági, családi fennhatóságuk („potestas”) alá helyezték magukat.²³

Elméletben az uralkodó megőrizte azt a szabadságát, mely szerint azokat hívta össze, akiket akart. Valóságban az adott politikai erők játékához volt kötve. A gyűléseken való részvétel megadta azt a lehetőséget, hogy egy véleményt tanácsként fejezhettek ki, vagy — ritkábban — határozott beleegyezésként. Ezeket a tanácsokat — még kevésbé, mint a Nyugaton — úgy határozhatjuk meg, mint az azt kifejezők feladatát.²⁴ A „jó városok” s az alsó-papság képviselőinek jelenléte — még ha hallgatólagosan is — a keleti országokban szinte a nullával egyenlő.

A XII. század közepétől gazdagabb okleveles forrásokban ezeket az összejöveteleket általában „colloquia”-nak nevezték. Találkozunk olyan elnevezésekkel is, mint „conventus”, „concio”, „congregatio”, „concilium”, „curia”. Valószínűleg sok oklevél szerkesztője elfelejtette bejegyezni, hogy tartalmukat már előre „in colloquio” meghatározták. Erről valódi bizonyítékot csak egyes, a vallási ünnepek alkalmával megtörtént események említése (amikor az uralkodó összehívta a feudális urakat) vagy egy, a szokásosnál hosszabb bizonyosság-lista nyújtanak.²⁵ Érdekes lenne ezeknek a mulasztásoknak okát ismerni. Egy dolog számunkra már bizonyosnak tűnik: a monarchikus

²⁰ Ld. a 8. jegyz.; H. Łowmiański: *Początki Polski*. Vol. IV. Warszawa 1970. 73. és köv. l.

²¹ A „concilium” és a feudális „curia” közötti különbségről ld. *A. Marongiu* megjegyzéseit: *Il parlamento...* 59. és köv. l., valamint *B. Lyon: Constitutional and Legal History of Medieval England*. New York 1960. 142. és köv. l. A kelet-európai helyzetről lásd *H. Miteis: Der Staat des Hohen Mittelalters*. Különböző kiadások.

²² *Z. Wojciechowski: L'État polonais...* 74. l. Ezek a gyűlések, Nyugat-Európában feudális gyűlésekké (cours) átalakítva, Keleten a XIV. századig megőrizték eredeti jellegüket. Ld. *S. Russocki: Parlamentaryzm udzielnego Nazowsza*. *Przegląd Historyczny*, vol. LX. 1969. 2. sz. 390. és köv. l.

²³ Az egyház helyzetéről, mely a világi hatalmaknak példaként szolgált: *E. W. Kemp: Counsel and Consent. Aspects of the Government of Church as exemplified in the history of the English Provincial Synods*. London 1961. 36. és köv. l. A világi hatalmakról: *S. Russocki: Sredniowieczne synody prowincjonalne a zgrupowania przedstanowe*. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, vol. XVII. l. 1965. 50. l.

²⁴ Az általánosan elfogadott véleménnyel szemben, mely szerint a tanácsadás a hűbéres (vazallus) feladatát képezte, ld. *G. Langmuir* munkáját: *Counsel...* 21. és 25. l.

²⁵ E kérdést elemezte *J. Bujak*, a 10. jegyzetben idézett művében. Csehországgal és Magyarországgal kapcsolatos analóg művek nincsenek.

dokumentumok tekintélyének növekedésével párhuzamosan tartalmuk egyre inkább formálissá vált. Az olyan események említése, mint például a bárók által adott tanácsok, s az esemény „in colloquio” lezajlása, vagy több hosszú bizonyosság-lista, folyamatosan eltűnnek a használatban levő formulákból. Ismereteink szerint viszont a bárók aktivitása a XIII. század közepétől kezdve egyre növekedett.²⁶

A „colloquium” terminus különböző eseményeket foglalt magában — a négy szemközti tanácskozásoktól a gyűlések néhány kategóriájáig. Ezen utóbbiak között elsősorban azokról a tanácskozásokról van szó, amelyek az uralkodók és hivatalnokaik körében zajlottak le, s a különleges jellegű összejövetelekről, végül pedig a szabályos gyűlésekről, amelyek az ország adminisztrációs és igazságügyi problémáit voltak hivatottak rendezni.²⁷ Csak Csehországban volt a XIII. század közepe táján egy állandó királyi udvar Prágában, elválasztva a „curia regis”-től, amely még mindig helyváltoztató volt, hasonló Szent Lajos párizsi parlamentjéhez.²⁸

Az a tény, mely szerint az egyház hosszú időn keresztül a királyi hatalomnak volt „Reichskirche” minőségben alárendelve, következőképp maga után vonta a vegyes (egyháziak és világiak) gyűlések további létezését.²⁹

Ezen oknál fogva, e gyűlések szerepe analógnak tűnik a nyugatiakkal. Ezek az uralkodó osztály számára egyedüli eszközként szolgáltak arra, hogy az ország adminisztrációs területén általános érvényű döntéseket hozzanak, új vezetési szabályokat alkossanak és hajtsanak végre, s intézkedhessenek a háború és béke, különleges megbízatások ügyében; alkalmazkodva a kor általánosan elfogadott elveihöz: „quod omnes tangit, ab omnibus comprobari debet”. Mivel a különböző döntéseket nyilvánosan hozták, a kormányzók és kormányzottak jelentős csoportja rögtön megismerte azokat, ami végrehajtásukat megkönnyítette.³⁰ Hasonlóan történt a bírói gyakorlat is, amely ezeknek a gyűléseknek egyik fő funkciója volt. Itt a „potentes” és „pauperes” jelenléte biztosította a kimondott ítéletek jogszerűségét, bizonyos mértékben előzetes jellegüket.³¹ Hivatalnokaival és báróival megtárgyalva a „status Regni”-t, az uralkodó

²⁶ Lengyelországhoz ld. pl. a „colloquia”-k listáit a T. Wierzbowski által kiadott kronológiában; *Vademecum*, Lwów 1926. 194. és köv. l., vagy a XIII. században tartott kb. 80 gyűlésről, amelyből több, mint 60-at 1270 körül tartottak. Bizonyos analógia figyelhető meg a XII. századi Franciaországban is; ld.: *J. Lemarignier*: *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens* (987–1108). Paris 1965. 42. és 107. köv. l.

²⁷ Ld. a 31. jegyz.

²⁸ E nyitva hagyott kérdés számos ellentmondásra ad okot; legutóbb Z. Fiala mutatta be művében; *Panovnické listiny, kancelář a Zemský soud za Přemysla II.* *Sborník Archivních prací*, vol. I. I. Prague 1951. 268. és köv. l. Franciaországhoz ld.: *J. H. Shennan* monográfiáját: *The Parliament of Paris*. London 1968.

²⁹ Az anyaggal kapcsolatos eddigi ismeretek mérlegeként készítette el művét S. Russocki, a tartományi tanácsok (councils) és az elő-képviselési gyűlések közötti összefüggésekről. Ld. a 23. jegyz.

³⁰ Az e tárgyról szóló nyugati anyag igen jelentős. A lengyelországi helyzethez ld.: *S. Russocki*: *Les groupes d'intérêts dans la société féodale polonaise*. *Acta Poloniae Historica*, XIV. 1966. 84. l.

³¹ A különböző országokban tartott „curia”-k összehasonlítása arra ösztönöz minket, hogy azokkal a szerzőkkel tartsunk, akik ezeknek a gyűléseknek tehetetlenségét hangsúlyozzák. Mégis hiba lenne teljesen figyelmen kívül hagyni jogi szerepüket. Például a XII. századi Csehországban a „colloquium” a nagy királyi bíróságokat jelentette. Lengyelországban, a XIV. század folyamán kialakuló, s a régi „colloquia”-ból származó nemesi kurzusok, úgy, mint a helyi diéták, megtartották eredeti elnevezésüket, míg a diétákat „sejmik”-nek nevezték; ami azt jelenti: kis diéta (sejm). Hasonló a helyzet a szicíliai „curia generale”-szel, 1234-ben igazságügyi kurzussá alakultak (ld. *A. Marongiu*: *Le curie generali del Regno di Sicilia scetto gli Svevi* (1194–1266), *Archivio storico per la Calabria e la Lucania*, 1949–1950. 5. és köv. l.; vagy a párizsi parlament, mely megtartotta a régi rendkívüli gyűlések elnevezését, amennyiben G. Langmuir megfigyeléseiből tartjuk magunkat (ld. művét: *Politics*... 57. és köv. l.).

végül is a közvéleményt formálta meg, s megismerte az ország különböző részeinek helyzetét.³² Az egyes államhivatalnokok ellen beterjesztett panaszok lehetővé tették az uralkodónak, hogy megakadályozza a visszaéléseket, s állandó kapcsolatban álljon a hatalom és pártfogása alatt állókkal.³³

Végül ezeknek a szabályos és rendkívüli gyűléseknek aktív részvevői megvalósították az ország közös irányítására vonatkozó igényeiket. A szerződések, megegyezések megkötésénél jelen levők garantálták azok végrehajtását.

II.3. A XIV. század folyamán Közép-Kelet-Európában formálódó „Ständestaaten” — a hatalom központosításához és az államok területének bővítéséhez hasonló folyamat — bizonyos ideig a politikai élet háttérbe szorította a fent említett gyűléseket. Helyüket általában a felesküdtött királyi tanács foglalta el, amelynek tagjai elsősorban a dinasztia és politikájának hívei voltak. A képviseleti jellegű rendi gyűlések a XIV. század végén láttak napvilágot — és a XV. században léteztek — kivéve Oroszországot és Szerbiát. A Nyugathoz hasonlóan kialakulásukat a gazdasági és politikai téren egyre nagyobb függetlenséget élvező, s alkalomról alkalomra idegen trónokat is megszerző rendek (Stände) kristályosodása előzte meg; például az Anjouk Magyarországon, a Luxemburgok Csehországban, az Anjouk és Jagellók Lengyelországban. Európa e részének különbözősége a városok politikai gyengeségének tulajdonítható, — Csehország bizonyos mértékben kivétel. A növekvő anyagi és katonai szükségletek miatt a monarchia „nolens volens” egyre többször kényszerült különleges kölcsönök kérésére. Az uralkodóval — többé-kevésbé egyenlő alapon — folytatott tárgyalásokon a részvevő rendekben egyre jobban kifejlődött egy közösségi, politikai öntudat. Ezen érzésük növekedett, amikor képviselőik jelenléte szabályosabbá vált, s testületbe szerveződve az állam politikai szerveiben határozott helyet foglaltak el.³⁴

III.1. Számba véve az eddig elmondottakat, megpróbáljuk típus szerint osztályozni a különböző feudalizmus kori európai elő-képviseleti gyűléseket. Ez a lehető legnagyobb mértékben rugalmas tipológia, tekintettel az utóbbi kutatásokra — akár két ország közötti összehasonlító jelleggel akár szélesebb síkon: regionális vagy kontinentális jelleggel folytat e kutatások —, mintegy ideiglenes mérlegként, kérdőívként készült el. Túl merev, vagy túl részletes tipológia meghamisíthatná a valóságot annyiban, hogy a való tényeket előre alkotott elméleteknek vetné alá. Hasznosítva a típus-szituációt, ezt mind a különböző, mind az egyidejű összehasonlításoknál elemezhetnénk.

III.2. A távoli múltban minden szabad, fegyverforgatásra képes ember gyűléseként határozható meg a germánoké, szlávoké, magyaroké. Nehezen dönthető el az a kérdés, hogy közöttük az arisztokratikus vagy demokratikus elemek voltak-e túlsúly-

³² Ezt a direktívát, melyet Hincmar fogalmazott meg (36. fej.) a középkori uralkodók általános kormányzási szabályaként fogadta el *G. Valous: Le monachisme clunisien des origines au XVème siècle. Ligugé 1935. vol. II. p. 71.*

³³ Érdekesek e témánál a magyarországi Árpádok által megfogalmazott rendeletek, pl.: Szent László (XI. század eleje), II. András (1222), ld. *Corpus Iuris Hungarici I. Bpest 1899. 40. és 136. l.*

³⁴ Ezzel kapcsolatban ld. *K. Gorski* számos tanulmányát: *The origins of the Polish Sejm. Slavonic and East European Review, vol. XLIV. N° 102. 1966. 122. és köv. l.* *Les débuts de la représentation de la communauté nobilium dans les assemblées d'Etats de l'Est Européen. Anciens pays et assemblées d'Etats, vol. XLVII. 1968. 37. és köv. l.* *Lengyel nyelvű alapmű: J. Bardach: O genezie Sejmu polskiego. VIII. powszechny Zjazd Historyków Polskich, Historia państwa i prawa. Warsowie. 1959. 5. és köv. l., valamint S. Russocki: Narodziny zromadzen stanowych. Przegląd Historyczny, vol. LIX. n° 2. 1968. 8. 214. és köv. l.*

ban.³⁵ Megjegyzendő, hogy még az arisztokratikus elmélet híve, O. Brunner is bevallja, hogy ezeknek a gyűléseknek igen sok demokratikus vonásuk volt.³⁶

III.3. Az egyre nagyobb területeket s egyre nagyobb népességet egyesítő nagy monarchiák kialakulásával s gazdasági és társadalmi differenciálódást kifejező folyamattal párhuzamosan egy kis uralkodó csoport kezébe kerülnek a politikai döntések. A többi szabad embernek, még ha jelen is lehetett a „primores” összejövetelein, meg kellett elégednie a passzív jelenléttel. A feudális típusú általános gyűlések így jelennek meg a politikai színen. A Keleten ezek ritkábbak, főleg a VIII. századi Itáliában, s a Francia birodalomban találjuk meg őket.³⁷

A közvetlen demokratikus elemek helyi viszonylatra szorulnak vissza, különösen Anglia igazságügyi gyűlésein. Ezek az elemek tehát itt nagyobb teret nyernek mint a városi központokban.

III.4. A központi hatalom kezdetben egész Európában a „curia regis” jellegű ölti fel. Az uralkodók — különböző okokból — olyan gyűléseket hívtak össze, ahol nemcsak közvetlen környezetük, de helyi hivatalnokok és más nemesek is részt vettek. Ezeket plenáris üléseknek nevezhetjük, ahol „közös tanácskozás által megvitathatták és megoldhatták az adminisztrációs és politikai rend kérdéseit, s a per tárgyát képező vitás ügyeket is...”³⁸ Ezek az európai plenáris „curia”-k két fő típusra oszthatók:

— a hűbéresek gyűlése — a Nyugatra jellemző;

— a királyi hivatalnokok vezette gyűlések; gyakori jelenség Közép-Európában, ahol nem ismerték a fejlett hűbéri rendszert. Itt jelennek meg — összességükben bizonyos késéssel — a rendi gyűlések. Valószínűnek tűnik, hogy ez a tényállás annak az eredménye, hogy a ligákat alkotó emberek a monarchiával szemben nagyobb szabadságot élveztek, mint a hivatalnokok vagy a kisnemesség. Ezen utóbbiaknak ahhoz, hogy rendi „Stand” típusú politikai erőt alkossanak, a monarchia által adományozott általános privilégiumokra volt szükségük.

III.5. Számos országban a gyűlések e két típusa mint rendszeresen tartott gyűlés (udvar), vagy mint különleges gyűlés jelenhetett meg.

Amennyiben az első szerepe a folyó állami ügyeket volt hivatva tárgyalni, a másodikat csak sürgős esetekben, különleges céllal hívták össze.³⁹ Célzerű lenne, s egy külön

³⁵ Ld. *H. Łowmiański* megfigyeléseit könyvében: *Początki Polski* vol. III. Varsovie 1967. 408. és köv. l.

³⁶ *O. Brunner*: Inneres Gefüge des Abendlandes, *Historia Mundi*, vol. VI. Berne 1958. 330. l. Ugyanilyen irányú; *Ó. Torrealanz*: *Les consejos del rey durante la Edad Media*. . . vol. I. Madrid 1884. 4. és köv. l. *C. H. Nac Ilwan*: *Medieval estates*, Cambridge Medieval History. Vol. VII. 672. l.

³⁷ Ld. a 10. jegyzetben idézett *Morossi* könyvén kívül: *C. G. Mor*: *Modificazioni strutturali dell'assemblee nazionale longobarda nel secolo VIII. Etudes présentées*. . . vol. XXIV. 1961. 3. és köv. l. *A. Frank* uralomhoz ld. *E. Müller-Mertens*: *Karl der Große*, Ludwig der Fromme und die Freien. 93. és köv. l.

³⁸ *J. Colson*: *Aux origines des assemblées d'Etats. L'exemple de l'Orient Chrétien*. Revue des études byzantines. XII. 1954. 118. l.

³⁹ E kettősséget megemlítette már *H. J. Kareev*: *Pomest'e gosudarstve i soslovnaja monarchija srednich vekov* 2. kiad. St Petersburg 1909. 232. l. Legutóbb *G. Langmuir* elemzte e témát: *Concilia*. . . passim. Ugyanebben az értelemben ld. Olaszországról: *P. S. Leicht*: *La posizione giuridica del parlamenti medievale italiani. Etudes présentées*. . . vol. II. 1937. 97. és köv. l. *Leicht*: *Scritti vari di storia del diritto italiano*. vol. II. 413. l. és köv. Úgy látszik, *A. Marongiu* elfogadja e kettősséget, mint általános szabályt. *Il parlamento*. . . 65. l. A terminológiai zavarok ellenére nyilvánvaló Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban. Ld. 10. jegyz. és *C. Eszlary*: *Histoire des Institutions*. . . Ami a szabályos „curia”-k periodizálását illeti, ezt sok országnál bebizonyították. Ezek gyakorlatát a monarchiákban a nemesi panaszok hatására értékeli, ld. Angliát, Magyarországon, Aragóniában (ld. *S. Russocki*: *Narodziný zgromadzen*. . .

csoportba lehetne sorolni az új uralkodó megválasztását, s koronázását megelőző gyűléseket. Az ez alkalomból — hogy tiszteletüket fejezzék ki az uralkodónak — összehívtattak gyülekezete számban is különbözött a többi összejöveteltől.⁴⁰

Abból a tényből kiindulva, hogy számos országban a vegyes — világiakból és egyháziakból álló — gyűlések állandó jelenségek voltak, megkülönböztetésük a többi összejöveteltől — lett légyen az különleges, vagy szabályos — nem látszik szükségesnek.⁴¹

Végül jelezniük kell, hogy azokban az országokban, ahol a felsőbb igazságügyi szervek el voltak választva a „curia regis”-től: Itália, Franciaország, Csehország, Spanyolország⁴² az addig többé-kevésbé rendszeresen tartott plenáris gyűlések az előbb különlegesnek nevezett gyűlésekhez álltak közel.

III.6. Mint az általános gyűlések s a rendi gyűlések közötti átmeneti forma a szó eredeti értelmében, a magyar gyűlések a XIII. század második felében megérdemlik, hogy külön osztályozzák őket. Az összejöveteleket tömegesen látogató nemesség befolyásolhatta az ügyintézés, melyet ez időben az „előkelők” végeztek. A nemesek politikai akarata, miszerint nem akarták magukat megbízottakkal képviseltetni, érződik az újkor elején, nemcsak Magyarországon, de Lengyelországban is.⁴³

III.7. Végül e tipológia egyik szála visszatér a városi, s egyben politikai központok — egyes országokban a főbb emberi települések — lakóinak gyűléseihez, mint például : Észak-Itália, Flandria, s főleg a kijevei Oroszország. Ezek a városlakók jelentős, bár nem egységes politikai erőt képviseltek. Ez az erő befolyásolta mind a hétköznapiak mondott ügyek intézését, mind a különlegeseket, beleértve a fő hatalom birtokosának választását is. Ezért e központok minden uralkodójának a lakosságból alakult gyűléshez kellett folyamodnia. Ezen utóbbiak önként is összegyűlhettek, hogy uralkodójuk iránti érzelmeiket kifejezzék. Szükséges esetekben lázadásban törtek ki, s leváltották az érdekeiket s véleményüket nem képviselő vezetőket.⁴⁴

218. 1.). *C. G. Mor* jegyzi meg a bíróságok általános nyelvéről: *Le assemblee italiane del secolo Ximo. Etudes présentées.* XI. 1952. 23. l.

⁴⁰ Ld. a „*Monocratia*” II.-ben tartalmazott adatokat. Ld. 15. jegyz.

⁴¹ Ld. 29. jegyz. és *C. G. Mor*: *le assemblee...* 22. l.

⁴² Ld. 28. jegyz. és *A. Marongiu*: *Le curie generali...* 9. és köv. l. *P. Aguado Bleye*: *Manuel de Historia de España.* Vol. I. Madrid 1947. 880. és köv. l. *G. Langmuir*: *Concilia...* 57. l. *Lot-Fawtier*: *Histoire des Institutions...* vol. I. 391. és köv. l.

⁴³ Ld. *Eszlary*: i. m. 229. és köv. l. *Gorski*: *The origins...* 123. és köv. l.

⁴⁴ Ld. Olaszországra vonatkozóan: *G. Fasoli*: *Gouvernants et gouvernés dans les communes italiennes du XIe siècle. Anciens Pays...* vol. XXXVI. 1965. 47. és köv. l. *A. Marongiu*: *Signorie e principati nel medio evi italiano. La Monocratie,* 2. 359. és köv. l. Flandriához: *J. Dhondt*: *Les origines des Etats de Flandre. Ancienes Pays.* Vol. I. 1950. 1. és köv. l. Oroszországhoz: ld. a 2. jegyz.

Herényi István:

Válasz Kristó Gyula: „Bulcsu nemzetségének nyári szállása” ürügyén¹ című hozzászólására

Dolgozatomat öt éve készítettem el és ezt követően nyújtottam be a Századok szerkesztőségéhez. Ettől az időponttól kezdődően már nem volt lehetőségem az időközben megjelent irodalom figyelembevételére. Pedig közben több lényeges, középkorra vonatkozó mű látott napvilágot. E munkák nagy részét Kristó Gyula közli jegyzeteiben, pár munkára én is utalok jegyzeteimben.² Kristó Gyula hozzászólásáig sikerült áttekin-tenem Vas vármegyére vonatkozó középkori okleveleink dandárját. Ehhez képest dolgozatomat egyrészt ki kell egészítenem, másrészt módosítanom.

A fentiek előrebocsátása után is meg kell állapítanom a következőket:

1. Bulcsu és nemzetsége káliz származását változatlanul valónak tartom. Egyrészt a dolgozatomban már kifejtettek alapján, másrészt — mert regősénekek, melyek zömmel csak Vas és Zala vármegyék területén (Bulcsu törzsének szálláshelyén) találhatók, az indogermán, *iráni kálizokra* mutatnak.³

Nem lehet véletlen az, hogy a vasvármegyei Vámosmészadón 1329-ben *Kaluz* fia Pál fia János a birtokos.⁴ Vámosmészadó a középkorban vámbhely volt. Köztudomású viszont, hogy ekkor a vámművekkel nagyrészt a kálizok foglalkoztak. Kétségtelen az is, hogy Vámosmészadó egyike a regösmisztériumok klasszikus helyének.⁵

A Bulcsu falu mellett fekvő Bozsokon *Kalaz* Jakabot 1409-ben latornak minősítik és levelesítik.⁶ *Koloz* névvel találkozunk a Rába mentén Csipkerekén 1414-ben.⁷

Chazar vasvári várjobbágy 1238-ban szerepel Vas vármegye történetében.⁸ *Koromzák* támadják 1206-ban Bormonostort Vas és Sopron vármegyék határán.⁹ *A Kadar-Kaluz* Zala vármegyében élő nemzetség, valamint a Vas vármegyében Kámban, Patyon

¹ Ért. Sz. Ürüg címszó alatt.

² a) *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bpest 1968. b) *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XII. században. Bpest 1967. c) *Györfly György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Arch. Ért., 97. évf. 1970. évi 2. száma. d) *Heckenast–Nováki–Vastagh–Zoltay*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bpest 1968. e) *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század) Bpest 1966. f) *Szabó István*: A középkori magyar falu. Bpest 1969.

³ *Bartók–Kodály*: A Magyar Népzene Tára II. Jeles napok. II. 810; Magyar. Zene, 1962. évf. 6. szám 630 oldal; *Kodály Zoltán*: A magyar népzene, Bpest 1969. 54 oldal.

⁴ DI 104010/1329; DI 103388/1329; DI 42068/1329.

⁵ Lásd a 3. jegyzetet.

⁶ Zs. II. 2.6672/1409; DI 92332/1409.

⁷ AO I. 371/1414.

⁸ Urk. I. 255/1238; DI 7768/1392.

⁹ *Szentpéteri Imre*: A bormonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Bpest 1916.

és Rumban szereplő *Kadar* nevű birtokos és *Kadar* helység nem hagyhatók figyelmen kívül.¹⁰ Zalában 1260-ban Boduoy de *Kaluz*, 1371-ben János fia *Kaluz* birtokosok.¹¹

2. Bogát, Kál, Bulesu rokoni kapcsolatát az Árpádokkal ma is kétségtelennek tartom. Ezt a vonatkozó irodalom sem tagadja, legfeljebb a rokonság relációit másként ítéli meg.

3. A horka méltóságra vonatkozó fejtegetéseimet változatlanul fenntartom a már kifejtett indokok alapján.

4. Bulcsunak a nyugati kalandozásokban vitt vezető szerepét fenntartandónak vélem.

E kalandozásokat első sorban a csatlakozott népek hadjáratának kell tartanom. E népek tartották kezükben a Heckenast által érintett nyugat-magyarországi vaskohászati helyeket.¹² Ez volt a kiindulási bázis a hadjáratokhoz. Itt készítették a hadjárat-hoz szükséges fegyvereket. A vaskohók mellett Vasverőszék és Csatár nevek maguk helyett beszélnek. Ezeket a helyeket csak olyan nép szállhatta meg, mely értett a fém-, közelebbről a vasmegmunkáláshoz.

5. A Bulesu nemzetség szállásáról először Kézai beszél. Ezt támasztja alá a Vébulesu vagy Lád nemzetség birtokállománya is.¹³ Ez lehetett Bulcsu téli szállása. A szombathelyvidéki helynév azonosságok (Bogát, Kál, Bulesu, Lád, Ólád, Bagad, Káld) a nyári szállást juttatják kifejezésre. Hóman ezt vallja, Györffy Szombathely és vidékét másodlagos szálláshelynek tartja. Ez további vita tárgya lehet.¹⁴

6. A településtörténetre vonatkozó fejtegetéseim a közben feltárt oklevelek alapján lényegében nem, de részleteiben kiegészülnek. Ezt azonban egy most készülő munkámban kívánom részletesen kifejteni.

Ezután sorra veszem Kristó Gyula kritikai megjegyzéseit.

1. Kétségtelen, hogy csak az írott forrásanyag nem elég az „írástalan” századok homályának felderítéséhez. Ezért szükséges a komplex módszer.

2. Az Árpád-kori nyári szállás és a X–XI. század fordulója nincsenek ellentétben egymással, mert az Árpád-kori jelzót az Árpád-kori történeti földrajz, vagy a borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei értelmében használom.

Érdemben annyit, hogy ma már a Ják nemzetség magyar voltára tekintettel nem tartom fenn a Vencelinnek és utódainak (a Ják nemzetség tagjainak) szóló juttatást Bulcsu nemzetségének rovására.¹⁵

3. A Bulesu nemzetség téli és nyári szállásáról előbb már szóltam. A vita szerintem csak azon lehet: Szombathely vidéke nyári szállás, vagy másodlagos szállás-e.¹⁶

4. Álláspontom szerint mind Bulesu, mind Bulcsu nemzetsége történelmi tény. Viszont Magyarország harmadik fejedelme el sem képzelhető anélkül, hogy egyben törzsfő is ne lett volna, még akkor sem, ha erre más adat nem áll rendelkezésünkre.

5. Arra a kérdésre, hogy Szombathely vidéke ősi szállás-e, vagy az Árpádházi fejedelmek kitelepítési és kisajátítási akcióinak eredménye-e, azt kell válaszolnom: mind a kettő. Azaz Szombathely vidéke Bulcsunak ősi szállása. Ezt jelzik a fentebb ismertetett személynevek. Ugyanakkor az Árpádokat idézik a Tarhos, Tevel és Tormás

¹⁰ Urk. I. 43/1141–1162; Cs. II. 760/U. I. 380/1257; HO VIII. 59/1254; HO VII. 85/1263; Urk. II. 411; Urk. II. 79.

¹¹ Urk. I. 401/1360; ZO II. 42–50/1371.

¹² *Heckenast* (lásd 2/d) 58–59. l.

¹³ *Györffy György: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Bpest. 1958. 146. l.; *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Bpest. 1901. II. köt. 343–345. l.

¹⁴ *Györffy: 2/c, 223. l.*

¹⁵ *Uo. 217. l., 2/c jzet, 546. l.*

¹⁶ *Uo. 223. l.*

nevek. Tarhos — talán Kendtarró (?) alakjában — Veszprém megye határán, Tevel Csénye mellett a Gyöngyös patak mentén, Tormás Sajtoskáltól nyugatra. Az Árpád-háziak neveit kell látnunk a Solton, Béla, Bogyiszló és Koppány nevekben is.¹⁷ Egy időben a Bulcsu nemzetség és az Árpádok egymásmellettsége is megállapítható. A Bulcsu nemzetség a Répce-Gyöngyösmelléki főesperesség területén, az Árpádok a Rába és a Marczal mellett.

6. A kálizok későbbi széttelepítése történelmi tény. Indokai közül az egyik — minden bizonnyal — a hitbeli különbség. Egyébként a mohamedán misszió XX. századi nehézsége csak illusztráció ahhoz, hogy mennyivel nehezebb lehetett ez pár évszázaddal előbb. A vallásos megnyilatkozások vagy mint dogmák, vagy mint babonák, de tovább élnek.¹⁸

Metodikai kérdések

ad 1. Kristó Gyula kifogásolja, hogy az idézett frott forrásanyagra vonatkozó *irodalmi állásfoglalásokat* nem ismertettem. Ha ezt tettem volna, úgy a dolgozat egy harmadával lett volna terjedelmesebb és nem lett volna lehetőség megjelenésére. Egyébként a dolgozat nem hagy kétséget afelől, hogy a források közül melyiket fogadom el és melyiket nem.

ad 2. *A helynevek* vonatkozásában Bárczi Gézának: A magyar szókincs eredete című standard munkája, valamint Melich, Gombocz, Kniezsa munkái voltak részemre irányt mutatók. Azok helyességét az általam átvizsgált vasvármegyei adat mintegy 1200 településnévvel mindenben alátámasztotta.

Nem tudok Kristó Gyulával egyetérteni a X. századdal kapcsolatban. Nevezetesen: „az állandó lakott telep is csak úton lehetett a nemlétből a létbe.” Álláspontom szerint éppen a nyugati határörvidéken voltak már állandó települések, melyek a X. század legelején léteztek. Utalok itt Vas vármegyében Kendszék (Vasverőszék), Szarvaskend, Tas-kend helynevekre.

A magyarok nyugati kalandozásaiukról 900 körül már Pannóniába tértek vissza. Tehát már a Dunántúlt ebben az időben megszállták. A vaskohók és őrhelyek bizonyosan a legősibb és legjelentősebb településeket jelzik.

Ami *Taksony tetemének* névadó jellegét illeti, úgy gondolom kellő megalapozottsággal nem bír. Az országban ennek analógiája sehol nem található. Ha ugyanis valakinek halála egy bizonyos helyen bekövetkezett, azt másként jelzik. (Lásd pl. a Pilis hegyen „Simon halála” dülőnevet.)

Kétségtelenül szükséges egy *részletes adattár összeállítása* és a korai helynévadás mechanizmusának gondos tanulmányozása, de az alapokat többek közt Györfy György említett dolgozatában már lerakta.

A patrocinium kérdésében kétségtelen, hogy Szentgyörgy és Szentegyház neveink nyugati átvételek. Ez azonban nincs ellentétben azzal a megállapítással, hogy az egyháznak e területen fokozottan kellett ellenőriznie a káliz telepeket. A kálizok mohamedánizmusa szynkretikus vallás lévén — feltétlenül megmaradt benne a sámánizmus keleti öröksége. Ezt még napjainkban is jelzik a regösénekek és azok a vasvármegyei inák, melyeket Fettich Nándor postumusz dolgozata felsorol.¹⁹

ad 3. A komplex módszer alkalmazásával kapcsolatban kifogásolja Kristó Gyula a régészeti és antropológiai adatok elhanyagolását. Álláspontom szerint kevés régészeti és antropológiai anyag áll rendelkezésünkre. Ezekre azonban utaltam.

¹⁷ Uo. 203. l.

¹⁸ *Fettich Nándor*: Vallásos jellegű varázs-szövegek a magyar néphitben. *Etnographia*, 1971. 1. szám. 44–69. l.

¹⁹ Uo.

A régészeti leletek között leglényegesebbek a nyugat-magyarországi vastelepek káliz-alán, — a zsenyei kincs iráni,²⁰ valamint Szakony kabar vonatkozásai.²¹

Antropológiai alapvetés tekintetében utalunk a Nemeskéri János által végzett sorokpolányi ásatásokra. A 306 sírban végzett antropológiai felmérés 20%-ban mutatta ki a pamiri rasszelemeket, akik között a kálizokat kell keresnünk.²²

A helynevek és a régészeti adatok összecsengését ritkán észlelhetjük. Kőszeg-hegylánjában azonban Velem, Cák és Borszok avarkori lelőhelyek, ugyanakkor a Kendiknek nevezett és e falvak felett emelkedő hegycsúcsot Avar-hegynek is hívják.²³

ad 4. A kales néven lehet ugyan vitatkozni, azon azonban nem, hogy a magyarországi káliz telepek *Kalász* néven szerte az országban megtalálhatók.²⁴

Ezzel kapcsolatban veti fel Kristó Gyula a kérdést: hol és hogyan vészelté át a X. században a finnugor nyelvű magyarság a török *ajkú népek kárpátmedencei hegemóniáját*? Annak előrebocsátása után, hogy a kazárok három törzse, a másik hét, vagy — ha úgy tetszik — nyolc törzssel szemben egyharmad-kétharmad arányú kisebbségben volt, köztudomású az is, hogy már a honfoglaláskor ezek a kazár törzsek *kétnyelvűek* voltak. Ez a két indok már magában véve is előreveti a kazároknak, köztük a kálizoknak és alánoknak is a magyarságba történő gyors beolvadását.

A *nyugati kalandozásokra*, mint hírszerző vállalkozásokra, elővédharcokra. járőrözésre a csatlakozott népek voltak kötelezve. Elsősorban tehát a csatlakozott népeket vetették be ezekbe a vállalkozásokba zömmel. Ez nem jelenti azt, hogy hét törzsből is nem vettek részt a nyugati hadjáratokban. Taksonynak azonban kétségtelenül nem volt jelentős szerepe a nyugati harcokban. Nemcsak Hóman szerint nem volt jelentős, hanem nyugati források megkülönböztetése szerint sem. Míg Bulcsut a korabeli forrás rex-nek, Taksonyt csak regulusnak mondja. (Bultzko *rex*, eius quattuor *reguli* Schaba, Lelius, Sura, Toxus.) Ez a vezérnévsor egyúttal becses forrás arra is, hogy csak Toxus egyedül tekinthető a hét törzs reprezentánsának, a többiek a csatlakozott népek vezérei.²⁵

A *feudalizmus* — megítélésem szerint — dolgozatomban nemcsak idegen képződményként jelentkezik.

ad 5. A Herény névről csak annyit, hogy eddig nyelvészeink nem foglalkoztak kellő mélységig ennek a névnek az eredetével. Dolgozatomban csupán a lehetőségeket mérlegeltem.²⁶

Le kell azonban szögezmem, hogy a Heren nevek hasonló elterjedettséget mutatnak, mint az Eszlár, Oszlár helynevek. A határország területén, körben az ország peremén található. (Valkó, Baranya, Zala, Vas 2 helyen is, Sopron, Veszprém, Gömör, Küküllő és Beszterce.)

- A klasszikus fajtájú törzsnevek ugyan személynévként nem használhatosak, de éppen a csatlakozott népek neveiben mind a bercel, mind az uz mind helynévként, mind személynévként előfordulnak.

Nem kizárt tehát, hogy Heren esetében egy iráni törzstörédekről van szó.

²⁰ AÉ, 1932—1933. 72. l.

²¹ AÉ, 1962. 2. szám. 266. l.

²² Vasi Szemle, X. 316—319. l.; *Györffy*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 123. l.

²³ Lásd a régi 40 000-es turistatérképet.

²⁴ Bővebben *Györffy*: Tanulmányok...

²⁵ *Gombos*: Catalogus I. 354. l.

²⁶ *Moór Elemér*: Westungarn im Mittelalter. Szeged 1936. 30. 262.

TÖRTÉNETOKTATÁS

Giday Kálmán:

A történelemtanítás a Német Szövetségi Köztársaságban

A Német Szövetségi Köztársaságban nem volt alapvető iskolareform 1945 óta. A 6—12 éves koruak elemi iskolája (Grundschule) csak 10 éves korig fogadja be minden társadalmi osztály fiát. A jómódú polgári rétegek (kb. a lakosság 25%-a) a gimnáziumba iratja át ezután gyermekét. A középrétegek fiai a reáliskolákba mennek 12 éves korukban (ez négy évfolyamos), míg az „alsóbb néprétegek” gyermekei a felső iskolába (Hauptschule) mennek, illetve az azt követő ipari-tanuló iskolában (Berufsschule) fejezik be tanulmányaikat.

A történelmet mind a három iskolafajtában egyszer, a 7—10. évfolyamokban, négy éven keresztül tanulják, tehát a 12—16 éves korban. Összehasonlításként: a Német Demokratikus Köztársaságban is csak egyszer tanítják a történelmet, de az 5—10. osztályban, erősebb tagolásban, 6 éven keresztül. Fontos különbség tehát, hogy mi korábban kezdjük, mint az NSzK-ban — ebben az NDK is a mi rendszerünkhöz hasonló utat jár —, s kétszer tanítjuk az egész anyagot. Az általános vonásoktól vannak helyi eltérések. A 10 szövetségi állam a közoktatásban önállóságot élvez. Már az iskolakötelezettség sem egyforma (Schleswig-Holsteinben egy évvel hosszabb); egyes felsőiskolákban a 11—12. évfolyamon, tehát két év alatt még egyszer átveszik az egész történelmet. A feldolgozás magasabb fokát az jelenti, hogy a tanulók részére külön forráskötet is rendelkezésre áll. (Az NDK-ban a 11. osztályban a nagy francia forradalomig terjedő eseményeket tanítják, a 12. osztályban pedig a francia forradalomtól napjainkig terjedő korszakot, tehát a tanulók egy része ott is összefoglalja még egyszer a történelem anyagát.) S a teljesség kedvéért említjük meg, hogy olyan szövetségi államokban, mint Bréma, ahol a Szociáldemokrata Párt szilárd többséggel rendelkezik, reformkísérletek folynak, amelyek a gimnáziummal szemben hátrányos helyzetben levő reál-, még inkább elemi iskolák oktatási színvonalának emelésére éppen úgy kiterjednek, mint a történelem tanításának a javítására is.¹

A tankönyvek terén is sokféleség van, mint nálunk 1945 előtt. A 10 szövetséges állam maga választja ki, melyik kiadó tankönyvsorozatát vezetteteli be. A sok kisebb kiadóvállalattal szemben két nagy kiadó tankönyvei a legismertebbek. A stuttgarti Ernst Klett tankönyvsorozatának címe: „Menschen in ihrer Zeit”. A 4. kötet végén „Állampolgári ismeretek” c. fejezetet is közöl. Ezt a tantárgyat az 5—11. osztályokban általában a történelemtanárok tanítják heti egy órában. A 12—13. osztályban a tantárgy heti négy órát kap, s a polgári világnézet védelme, apológiája. A tantárgyhoz ugyan tanári kézikönyvek korábban is voltak, maguk az órák azonban kötetlen beszélgetések, s az

¹ In welche Schule schicke ich mein Kind? Bréma 1971. — Az NSzK iskolarendszerét a brémai Pedagógiai Intézetben tanulmányoztam; részben az intézet könyvtárában, részben személyes beszélgetések nyomán ismertem meg a történelemtanítás helyzetét.

újságok, folyóiratok anyagából készült beszámolók voltak, s a Klett cég jött ki először kísérleti tankönyvvel.

A másik nagy kiadóvállalatnak, a Diesterwegnek, két történelmi sorozata is van: „Grundzüge der Geschichte” és „Spiegel der Zeiten”. A pedagógiai igények fokozódását mutatja, hogy a 60-as évek elején használt egyszínnyomású könyveket többszínnyomásúakkal cserélték fel, s a tankönyveknek a koncepciója is sokat javult. Külön szint használnak a forrásanyag, az évszámok jelölésére; gazdag képanyagot hoznak; a kötetek végén névmutatót, szómagyarázatokat találunk. A Diesterweg tankönyveiben minden fejezet után munkafeladatok vannak stb. A könyvek szerzői általában középiskolai tanárok, akik vagy egyes fejezeteket önállóan írtak, vagy az egész könyvet munkaközösségben készítették el. A sorozat tervének elkészítésénél azonban néhány ismert egyetemi tanárt is felkért közreműködésre a kiadó. Nem foglalkozik egyik tankönyvsorozat sem az éveleji és évvégi ismétlések, a nagy fejezetek összefoglalásának kérdéseivel.

Nyugat-Európának a második világháború után létrejött gazdasági és politikai integrációja széles körű tudományos együttműködést is kiváltott. A nyugat-német történeteszek 1950 óta előbb kétoldalú, majd sokoldalú tanácskozásokat kezdeményeztek a nyugat-európai politikai szervek (Európatanács) támogatásával. A tanácskozások eredményét folyamatosan évkönyvek formájában is kiadták.² Utóbb összesített kötetben az NSzK-ban állami támogatással adták ki.³ A kötetben az olaszokkal, svédekkel, franciákkal, osztrákokkal, belgákkal, luxemburgiakkal, angolokkal, amerikaiakkal, norvégekkel folytatott kétoldalú tanácskozások ajánlásait találjuk, az Európatanács általános ajánlásain kívül. Leggazdagabb az olasz anyag, 213 pontba van szedve, kiterjed a középkortól a reneszánszra át az ellenállási mozgalmak értékeléséig. Egy-egy pont sokszor oldalnyi szöveget jelent. A kötethez előszót a nyugat-európai tőkés országok történettanárainak szövetségi elnöke írt (a Szövetség a NATO-hoz hasonlóan a görög és török történettanárokat is magában foglalja), egy másik bevezetést a Braunschweighben székelő nemzetközi iskolakönyv-intézet igazgatója. Amennyire ennek alapján megítélhető, a nyugat-német tankönyvekben az említett népek történetével kapcsolatban nincsenek tárgyi tévedések, vagy nacionalista túlzások, azonban annál inkább érezhető, hogy a kelet-európai népek történetészeivel nem tanácskoztak, s durva tévedések, hiányok egész sora tapasztalható például a magyar történelemnél. S a kis kiigazítások nem változtatták meg a német nacionalista koncepciót.

A 11. osztály részére készült tanterv (ókor — középkor) a következő 10 súlypontot emeli ki:

A görög polisz.

A hellénizmus világkultúrája.

A római köztársaság és krízise.

A római birodalom és a kereszténység.

Világi és egyházi hatalom a középkorban.

A feudalizmus a középkorban.

Szellemi, gazdasági és társadalmi változások a felfedezések korában.

Vallás és politika a vallási küzdelmek korában.

Németország és Kelet-Európa a középkor virágzása idején.

Franciaország és az abszolutizmus. Anglia és a parlamentarizmus.⁴

² Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht 1952—57. Braunschweig, Albert Limbach kiadó.

³ Geschichtsunterricht ohne Vorurteil. Schriften der Bundeszentrale für politische Bildung, Bingen. 1964.

⁴ Curriculumtheorie und Lehrplanentwicklung in Rheinland-Pfalz. Mainz, Hans Kohler Verlag 1971. 75. l.

Megállapítható ennyiből is, hogy nem foglalkozik az *emberiség* kialakulásával, ös-közösség bomlásával stb.; Európa-centrikus szemlélet jellemzi (nem szerepel az ókori Kelet sem); kiemelten foglalkozik a keresztény egyház történelmével, érvényesül a német nacionalista koncepció. Nem fogadja el a társadalmi fejlődést a történelem tengelyéül, a gazdasági tényezők háttérbe szorulnak a szellemi, politikai tényezőkkel szemben, előbb beszél a középkori világi és egyházi hatalomról, s csak azután magáról a feudalizmusról. A felfedezések tárgyalásánál is vezető tényező a szellemi változás, s ezt követi a gazdasági és társadalmi változás. A francia és angol történelem XVII—XVIII. századi tárgyalása nem a polgári társadalom fejlődésének különböző formáiról beszél, hanem a politikai formációk képezik a tárgyalás alapját.

A következőkben a négy évfolyamos tanítás egyes tankönyvköteteit vizsgáljuk meg. Ezek általános jellemvonásai megegyeznek a nyugat-német történetírás jellemzőivel.⁵ A legfeltűnőbb részünkre mindenütt a társadalmi fejlődés tagadása. A nyugat-német iskolákban, ahol fakultatív vallásoktatás folyik, az emberi faj kialakulásának kérdését átengedik a hitoktatóknak. Az emberiség őskorát a szerszámok fejlődésére (kőkor, fémkor) redukálják. Részletesen foglalkoznak Palesztina történetével, de nem írnak semmit Föniciáról. A görög társadalom rabszolgatartó jellegéről nem beszél a könyv, ennek feledtetéséül viszont gyönyörködhet a tanuló a görög művészet szép alkotásaiban. A sok háború és dinasztikus harc, Athén és Spárta harcának részletes tárgyalása szinte sugallja a háborúk elkerülhetetlenségének „törvényszerűségét”. A társadalmi fejlődés bemutatása helyett „aktualizál”: a tirannuszok, így Peisistratos, sokat építkeztek, békében uralkodtak, de az ember nemcsak jólétet kíván, hanem szabad is akar lenni, politikai tevékenységet is kíván, ezért a tirannuszok sorra elbútkak.⁶

Hiányzik a társadalmi kötőanyag a római történelem fejlődésénél is; sem a köztársaság, sem a nyugat-római birodalom bukásának nem látjuk valódi okait. Nem beszél a colonusrendszeréről, a rabszolgamozgalmakról. Viszont a korai kereszténységet, az apostolok munkáját tudományos kritika nélkül, mondai színvonalon tárgyalja.

Azt hiszem nem kell kommentár a középkort bevezető értékeléshez: a középkor korántsem olyan „sötét” korszak, hiszen a keresztény hit kapcsolta össze akkor egységbe Európa népeit.⁷ Bőven foglalkozik Nagy Károllyal, de még bővebben a császárok és pápák, egyház és lovagság életével: 88 oldalon keresztül. Ehhez képest rövid a virágzó középkor tárgyalása, csak a középkori német keleti kolonizáció kerül részletesebb bemutatásra; a huszita háborút viszont alig érinti.

Az 1450—1648 közötti időszak bemutatásánál is központi kérdés a könyvben a vallás; legbővebben természetesen Lutherrel, a német reformációval és ellenreformációval foglalkozik. Luther idealizált nagyságát nem rontja az, hogy Luther parasztháborúellenes röpiratát is megemlíti a tankönyv: ezzel inkább a parasztháború elítélését gondolták a szerzők elérni. A szemelvényekben nem szerepelnek Luther szavai: „Én Luther Márton öltem meg a felkelésben minden parasztot, mert azt hirdettem, hogy üssék agyon őket”; vagy „Olyan csodás idöket élünk, hogy egy fejedelem jobban szolgálhat az Égnek vérontással, mint mások imádkozással . . .” Nem vonják le a következtetést, hogy a reformáció ugyan a haladást szolgálta, de a német lutheri reformáció a fejedelmi hatalmat erősítette. Börne írta 1836-ban irónikusan: „A reformáció volt az az askör, amelybe a német szabadság belehalt és Luther volt a sírásója”. Persze ez is csak egyik

⁵ Az 50-es évek nyugatnémet történetírásáról lásd Kovács Endre: A mai polgári történetírás (Bp. 1962) c. kötetét.

⁶ Spiegel der Zeiten tankönyvsorozat I. kötete 69. l.

⁷ Spiegel der Zeiten tankönyvsorozat II. kötete 2. l.

oldalát mutatja a lutheri műnek.⁸ Hagyományos részletességgel dolgozza fel a tankönyv a 30 éves háborút is, nem értékeli azonban megfelelően hatását és következményeit.

A tankönyvek III. kötete az újkorral foglalkozik (1648—1917). A Spiegel der Zeiten bevezetése utal arra, hogy az újkorban Európán kívül más kontinensek is kezdenek szerepet játszani. A könyv jellegzetességei közül ötletszerűen ragadjunk ki néhányat. Mária Teréziával és II. Józseffel kapcsolatban bemutatja uralkodói „gondoskodásukat”, s „Nagy” Frigyesnek is nemcsak sok háborúját részletezi, hanem reformeri munkáját is. Napoleon úgy szerepel, mint aki „befejezte” a francia forradalmat. A munkáskérdéssel kapcsolatban foglalkozik Owennel és Proudhonnal, Marx-szal (Engels kimarad a tárgyalásból), bemutatásra kerül az I. Internacionálé (a II. Internacionálé nem) és a keresztényszocializmus (Ketteler stb.). Kiemelkedő szerepet kap a tárgyalásban a hagyományos porosz nacionalista vonal: „Nagy” Frigyes, Bismarck és Vilmos császár kellő hangsúlyt kap, Bismarckról azt állítja, hogy modern szocialista törvényeket alkotott.

A negyedik kötet bemutatásánál a „Menschen in ihrer Zeit” c. sorozatot választottam, mert ennek társadalomismereti függeléke is van. Az imperialista, gyarmatosító nagyhatalmak „anyaországgá” szelidülnek a tendenciózus terminusban. A forrászövegművek elég élesen lepezik le az angol, francia, orosz gyarmatosítást, a német gyarmatokról azonban csak futó említés történik. Az angol gyarmatbirodalom tárgyalását azzal kezdi, hogy Anglia akkor megvalósította a „demokráciát”. Ez a kötet már világpolitikai tájékozódást igyekszik a tanulóknak nyújtani, bőven ír a XX. sz. eleji kínai és japán viszonyokról is; kevés viszont, mindössze néhány sor, amit az 1905-ös forradalomról ír (Lenin és a bolsevik párt említése nélkül). Az 1971-es kiadású könyv meleg hangon ír Ebertről, akivel 1913-ban a német szociáldemokrata pártban a reformista irányza kerekedett felül. Rámutat, hogy bár a német közvélemény a háború elején „hazátlan bitangoknak” tartotta a munkásokat, azok teljesítették hazafias kötelességüket, segítették a háborút. Ebertet dicsérőleg állítja szembe Leninnel, azért, hogy ő a radikális változások ellensége volt, míg Lenin forradalomba vezette az oroszokat. A múlt dokumentumai is kiválóan alkalmasak a közvetett propagandára. Az 1920-as évek szociáldemokrata plakátját közlik, amelyen a felirat: a demokrácia ellenségei a nemzeti szocialisták és a kommunisták. Elítélőleg ír arról, hogy a világgazdasági válság után megerősödtek a nemzeti szocialisták és kommunisták, akik az utcákon polgárháborút viseltek egymás ellen. A birodalmi gyűlés épületének felgyújtásáról azt írja a könyv, hogy máig sem tudni, hogyan történt; — majd — Göringék a kommunistákat vádolták. Bár a német ellenállási mozgalommal kapcsolatban megemlíti a kommunistákat is részletesen a Stauffenberg-merénylettel foglalkozik.

A legújabbkori anyag tárgyalásánál erőteljesen érvényesül a kommunistaellenes szovjetológia.⁹ Annak hangoztatása, hogy a nemzeti szocialisták és kommunisták egyaránt totalisták, egyformán veszélyesek, a tankönyvben kettős célt szolgál: hogy enyhítse a nácik bűnét, s befekettítse a Szovjetuniót.

Átveszik az USA ideológusaitól a konvergencia-elméletet is a német szerzők. Elismerik a Szovjetunió gyors fejlődését, de szerintük itt hasonló fejlődés magyarázható mint nyugaton, csak elkésve. A Szovjetunióban megsemmisítették a régi uralkodó osztályt, de szerintük egy új uralkodó osztály keletkezett a pártvezetőségből és műszak értelmiségből.

⁸ Alexander Abusch: Egy nemzet tévétája. Kossuth, 1963. 36. l.
⁹ Jerzi Wiatr: Az antikommunista „szovjetológia” szociológiai elméletei az USA-ban. Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 44. l.

Érvényesül a szovjetológia nemzeti-kommunizmus elmélete is. A szocialista rendszer kettészakadásáról írnak, Mao szavaival rágalmazzák a Szovjetuniót. De Maot idézik a kínai kommunizmus neveltségessé tételére is: Mao korában megvalósul a paradicsom a földön.

A nyugati partnerekkel szemben nem egyértelmű az álláspont. Például elismeréssel írnak Roosevelttről, de az USA-nak a második világháború utáni fejlődésével kapcsolatban szó esik Maccarthy „boszorkányüldözéséről” éppenúgy, mint a Kínában, Koreában és Vietnamban elszenvedett kudarcokról, vagy a francia politika vietnami és algériai vereségéről is.

A racionálisnak tetsző érvek mellett szívesen él a könyv nacionalista érzelmességgel. A második világháborúval kapcsolatban például elmondja, milyen sokat szenvedtek a szovjet csapatok elől menekülő „keleti németek”, akik sárban, hóban, szekeken menekítették családjukat és magukat; milyen súlyos bombakárt szenvedtek a német városok, s ennek ellenére az 50-es években nyugaton 900 gyárat szereltek le, stb.

A magyar történelemre vonatkozó részeket a tárgymutató segítségével könnyen ki lehet jegyezni a tankönyvekből. Ha általánosságban úgy summázható ezek uralkodó vonása, hogy egyetemes történelmet tanítanak német nacionalista értékeléssel, ez áll a magyar vonatkozásokra is. Összefüggő fejlődésképet ne várjunk e tankönyvektől; amennyiben a két nép érintkezett egymással, ezek a vonatkozások általában szerepelnek. Például szerepel, hogy a kalandozó magyarok pusztították Németországot (az nem, hogy ez rendszerint az egymással szembenálló német felek meghívására történt). Részletesen foglalkozik a középkori telepésekkel, de Hunyadi Jánosról, vagy Mátyásról nem tesz említést. A török veszedelem azért került be a könyvbe, mert 1686-ban német segítséggel történt Buda felszabadítása, s ezután megindulhatott a második német betelepedés Magyarországra. A Habsburgok úgy szerepelnek, mint a nemzetiségi ellentétek mérséklői; Kossuth azzal a jelzővel, hogy „fanatikus”. Reméljük, hogy idővel sor kerül a korrekcióra.

Mivel a történelem és társadalomismeret a 10. osztály tankönyvében összekerült, történelemtanárok tanítván ezt a tárgyat is, érdemes megismernedni ez utóbbi tematikájával is. A több kiadásban megjelent, legjobbnak számító módszertani kézikönyv¹⁰ öt problémacsoportot tárgyal:

1. Politika (együttélés)
2. Az együttélés törvényei.
3. Mindenki fogyasztó.
4. Emberi csoportosulások.
5. Konfliktus mindenfelé (nemzetközi élet).

Az egyes osztályokra lebontott tématervekben erős fedések, ismétlések vannak. A 9. osztály anyaga az egyén—közösség problémától jut el a politikai viszonyokig, politikai pártokig. A 10. osztály anyaga az ipari társadalom struktúrájától indul el, de szintén a politikai rendszerekig, a többpárt rendszerig jut el, s a 11. osztályban a demokrácia kérdéséről jutnak el az államformák vizsgálatáig. A francia, svéd stb. állampolgári ismeretek tapasztalatai, tantárgyi koncepciója hatással volt a német pedagógiára — bár kialakult rendszerről még nem beszélhetünk.

Érdemes megnézni, hogy milyen e tantárgy népszerűsége. 10 gimnáziumban 337 tanuló bevonásával végzett vizsgálaton a tanulók 55%-a ellene volt, hogy ez a tantárgy külön, önállóan szerepeljen. A témák közül a legjobban a társadalmi rendszerekre

¹⁰ Wolfgang Hillingen: Sehen, beurteilen, handeln. Frankfurt am Main, Hingra-ben Verlag. 1970. 320 l.

vonatkozó kérdés érdekelte a német fiatalokat. A legnépszerűtlenebb kérdés a politikai pártok kérdése volt. A társadalmi ismeretek, a német nyelv és irodalom, a történelem szeretete a következő százalékos megoszlást mutatja.¹¹

	Társ. ism.	Német nyelv	Történelem
nagyon elégedett	23	19	10
elégedett	24	38	39
részben elégedett	17	15	21
nincs megelégedve	21	23	23
nagyon elégedetlen	5	5	7

A nyugat-német tanár technikai felszereltsége az órákon egyes helyeken jobb, más területeken gyengébb a magyarénál. Az iskolatelevízió például még nem nagy múltra tekint vissza.¹²

A szemléltetőeszközökkel való ellátásra van központi intézmény; a film- és hangszalaganyaguk gazdagabb, a diaképanyag hasonló, mint nálunk.¹³ Korok szerint csoportosítva:

	Film	diasor	hangszalag
őskor, ókor	8	17	—
középkor	5	16	5
újkor	7	15	7
legújabb kor	28	12	24
politikai ismeretek	39	12	24

Ezenkívül a történelemtanár felhasználhat még a kb. 100 művészettörténeti diasorból. A filmek között vannak még 1940-esek. A legújabbak már színesek. A diaképsorok 10—12 darabosak, s a magyar árakhoz képest igen drágák. A hangszalagok közül a középkoriak dramatizálások (pl. Barbarossa Frigyes), az újak dokumentumok (Ebert, Noske stb.)

A nyugat-német történelemtanárok szakfolyóirata: a „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht”; 1970-ben a 21. évfolyamát érte meg, kiadója a stuttgarti Klett cég. Terjedelme havonta 64 oldal, ebből 32 oldalt kapnak a tanulmányok, 32 oldalt a könyvismertetések. A tudományos tematika is elég széleskörű: Napoleon és Vietnam egyformán helyet kap. A módszertani elemzések szintén tágkörűek. Figyelemre méltó a könyvismertetések bősége, ami nálunk csak a tudományos folyóiratokra jellemző.

¹¹ M. Teschner: Politik und Gesellschaft. 1969. Europäische Verlagsanstalt.

¹² Erfahrungsbericht über den Versuch Schullegeeignetes Fernsehen von Bremen 1971. 197 l.

¹³ Institut für Film und Bild in Wissenschaft und Unterricht 1971-es szakkatalógusa alapján.

TÖRTÉNETI IRODALOM

KÁLDY-NAGY GYULA:

MAGYARORSZÁGI TÖRÖK ADÓÖSSZEÍRÁSOK

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 105 l.)

A török levéltárak gazdag s jórészt ismeretlen anyagából az utóbbi két-három évtizedben több tanulmány és forrásközlés látott napvilágot Törökországban. Ezek a munkák értékesek és magyar szempontból is használhatók, de a feldolgozás módját illetően inkább ismertető, leíró jellegűek. Közlik az összeírásokra vonatkozó törvényeket anélkül, hogy kutatnák végrehajtásuknak azokat a körülményeit, melyektől az összeírások megbízhatósága, helyessége, egyszóval forrásértéke függ. Módszeres forráskritikai elemzésre pedig ezekben a munkákban még csak kísérletet sem találunk. A szerző éppen ezért volt kénytelen a magyarországi török adóösszeírások történeti kialakulását, elkészítésük módszerét és a pénzügyigazgatásban betöltött szerepüket áttekinteni. Ismeretes, hogy a magyarországi városok és falvak lakóiról és szolgáltatásaikról készített török összeírások, mint irattípusok, három csoportba sorolhatók: szandzsák-összeírások, dzsiszje-adóösszeírások és tizedjegyzékek. Az első a beszédendő, az utóbbi kettő pedig a beszédett adókról, illetve tizedekről készült. A háromféle összeírás adatsorainak elemzése egymást egészíti ki, de legfőbb értékük, hogy a török uralom gazdasági és társadalmi viszonyairól más hazai források alapján alkotott eddigi ismereteinket kibővíti, nem egyszer pontosabbá teszi.

Magyarország elfoglalása után mohamedán jogszabályok jutottak érvényre a hódoltsági területeken. Ezért előljáróban a földtulajdon kérdésében érvényre jutó török rendelkezéseket, szultáni rendeleteket ismerteti a szerző. Néha az óriási hirodalom egészére vonatkoznak ezek, de legtöbbje — s ez módszertanilag csak helyeselhető — hazai összeíróknak adott utasítás, vagy elvi állásfoglalás. Ezekből lépten-nyomon a magyarországi fejlődés sajátos, a török birodalom más területeitől nem egy esetben eltérő vonásai bukkanak előnk, hiszen az összeírók éppen a számukra szokatlan fogalmakat próbálták tisztázni a fényes portával.

A török pénzügyigazgatás alapvető sajátossága, az úgynevezett *mukátaa*-rendszer, az iszlám klasszikus korából, a VIII–IX. századból származik. A *mukátaa* szó ekkor valamely terület, illetve tartomány (vilájet) adójának előre meghatározott, mondhatni elvileg előírányzott összegét jelentette. A szónak az oszmán birodalomban kialakult jelentését Fekete Lajos tisztázta és találóan nevezte el „pénzügyigazgatási egységnek”, azokkal a nyugati szakírókkal szemben, akik azt a török adószedés sajátosságából tévesen következtetve egyszerűen bérletnek, vagy adóbérletnek magyarázták. A szandzsák-összeírások a bevételezhető kinstári jövedelmekről összeállított kimutatások, s nem a beszédett adókról készített elszámolások. Rendeltetésüket tekintve talán az urbáriumokhoz hasonlíthatók, lényegében ezek is a lakosság szolgáltatásait rögzítették. Az előírások szerint új összeírást 3 évenként kellett készíteni, de ezt gyakran nem tartották be. A XVI. században azért nem, mert a török közigazgatási szervezet még nem volt annyira káépülve, hogy pontos adatokat rögzíthetett volna; a XVII. században pedig;

ez a szervezet már annyira meglazult, hogy gyakran nem volt képes feladatát ellátni. Így kezdetben néha tízévenként is készült összeírás, míg az 1600-as években még 30 év alatt sem tudtak összeírást készíteni.

Az összeírás vezetője a „biztos” volt, aki rendszerint a magasabb rangú, megbízhatóbbnak tartott tisztségviselők közül került ki. A manuális munkák elvégzésére írnokot jelöltek ki a biztosok mellé. Legtöbbjének már komoly gyakorlata volt a betűvetésben és a defterek megszerkesztésében. Az összeíró helységről helysére haladt és első feladata az egyes települések lakosságának névszerinti feljegyzése volt. A lakosok természetesen igyekeztek megszökni, de a szpáhik kötelesek voltak az utakat, átkelőhelyeket, kikötőket, hidakat őrizni. A törvény szerint a rája nagyobb fiait is köteles volt megmutatni, kisebb gyermekeit azonban nem kellett nyilvántartásba venni. A lakosok egyetemenlegesen voltak felelősek a szolgáltatásokért, ami azt jelentette, hogy ha közülük bárki eltűnt, megszökött vagy meghalt, a szolgáltatás terhét a közösségnek ugyanúgy tovább kellett viselnie, mint ahogyan azt az összeírásakor rögzítették. A rája munkáskeze volt tehát az érték, s ezért eltűnésekor úgy keresték, mint a pénztárkönyvben mutatkozó hiányt. A falu lakosainak névsorba vétele után a dzsizje-adót fizetők számát írták fel. A korabeli utasítások ennek nagyságát eléggé részletesen szabályozták. Ebből kitűnik, hogy a törökök meghagyták a korábbi szokást, sőt kifejezetten alkalmazkodtak a magyar országgyűlés által 1547-ben hozott 10. törvénycikkhez, mely a megszavazott hadi segedelemről (subsídium) akként intézkedett, hogy azok fizessenek, akiknek 6 forintot érő dolgaik és javaik vannak. A 6 magyar forint 300 akcsénak felelt meg, s ezért ennyit szedtek a törökök is.

Az összeíróknak kötelessége volt — röviden szólva — számba venni mindent, aminek megadóztatása révén a kincstár bevétele gyarapodhatott. Az összeírás befejezésekor az utasításnak megfelelően felvett adatokat egybe kellett szerkeszteni és egy defterbe letisztázni. A gondosan letisztázott példányt pedig egy lepecsételt zsákoskában el kellett Isztambulba küldeni, ahol azt felülvizsgálták és jóváhagyták.

A szandzsák-összeírásokban nyilvántartásba vett jövedelmeket kétféle módon szedték be, mégpedig vagy közvetlenül a kincstár megbizottjai, vagy azok a polgári és katonai tisztségviselők, akik készpénzfizetés helyett természetben kaptak valamilyen kincstári jövedelmet. A bevételek igazgatása, nyilvántartása bonyolult feladat volt, elszámolása és ellenőrzése több ágú hivatali szervezetet igényelt. A beszédéről és kifizetéséről külön pénztári naplót vezettek. Az adóbeszedést arra bízták, aki a szóbanforgó jövedelmekből a legnagyobb összeg beszedésére vállalt kötelezettséget. Ebben a vállalkozási rendszerben a vállalkozók helyzete lényegében inkább hasonlított egy adóbérlő, mint egy állami hivatalnok viszonyához. Az adóbeszedőnek elsőrendű érdeke volt a minél nagyobb összeg kiprélése; általánosságban elmondható, hogy zsarnokságuk és erőszakoskodásuk tette tönkre az országot.

A különféle források gazdaságtörténeti és népességstatisztikai értékének elemzése után arra a következtetésre jut a szerző, hogy a XVII. században a lakosság száma folyamatosan és katasztrofálisan csökken.

Káldy-Nagy Gyula könyve elsősorban hivataltörténet, s mint ilyen nemzetközi érdeklődésre tarthat számot. Komoly értékének hangsúlyozása mellett azonban önkéntelenül felmerült bennünk a kérdés: vajon a könyvben felsorakoztatott forrásanyag ismerete nem teszi-e kötelességévé az elérhető török kori összeírások fordításban való közzétételét? Egy ilyen (esetleg több kötetes) mű alighanem a legtöbbet forgatott és idézett történeti munkák egyike lenne.

KŐHEGYI MIHÁLY

DÓKA KLÁRA:

**A PESTI CÉHRENDSZER VÁLSÁGÁNAK KIBONTAKOZÁSA
AZ 1840-ES ÉVEKBEN**

**(Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti
Tanszékének Kiadványai I. Budapest. 1970. 304 l.)**

Örömmel értesültünk arról, hogy a budapesti egyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke a közelmúltban kiadványsorozatot (igaz, önhibáján kívül csupán sokszorosítással készülő kiadványsorozatot) indított a hallgatóinak tollából kikerülő legjobb doktori értekezések közzétételére, s örömmel csak tetézi, hogy már a sorozat első darabja is jelentősen hozzájárul a magyar történetírás egyik régi adósságának letörlesztéséhez. Dóka Klára ugyanis a sorozat beköszöntőjeként napvilágot látott tanulmányának lapjain eltér ugyan a mű címében megjelölt témától (s ez persze szükség-szerű is, hiszen külön *pesti* céhrendszer a valóságban nem létezett), részletes és átfogó feldolgozást ad viszont a pesti céhek 1848-at közvetlenül megelőző működéséről és nehézségeiről, s ezzel betekintést nyújt számunkra a magyarországi céhrendszer egészének bomlási folyamatába, azaz olyan területre vezet bennünket, amelyről eddig a szakirodalom alapján csak szerföltt elnagyolt és pontatlan képet alkothattunk magunkban.

Hogy a szerző milyen kevés előmunkálatra támaszkodhatott, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy már maga a téma körülhatárolása, az adott időszak pesti céheinek egyszerű számbavétele is igen nagy erőfeszítéseket követelt tőle. Fáradozása azonban nem volt hiábavaló: most — hála az ő kutatásainak — már nemcsak az áll előtünk tisztán, hogy mely pesti céhek rendelkeztek királyi privilégiummal (esetleg az idők során megújított privilégiummal is) s melyek voltak a többé-kevésbé szintén céhszerűen tevékenykedő, de kiváltságlevéllel nem bíró itteni iparos-testületek, hanem fény derül a különféle — nem mindig pusztán iparágak szerint, hanem olykor nemzeti, máskor területi alapon hol így, hol amúgy elhatárolódó — céhek között húzódó választóvonalak alkalmankinti eltolódásaira, a céhek egy részének kereteit idővel gyökeresen megváltoztató osztódási vagy éppen egyesülési folyamatokra (aminek a jóvoltából azután egyes iparágak esetében fellendülésükre, másokéban meg hanyatlásukra is tovább következethetünk) s fény derül az úgynevezett zárt és az úgynevezett nyílt céhek közötti eltérések árnyalataira is.

Dóka Klára tehát munkáját a céhek számbavételével kezdi, de eközben a céhek tipológiáját is mindjárt felvázolja, és pedig kifogástalanul. S hasonlóképpen kifogástalanul folytatja is azután művét annak a — magától értetődően elsőrendű fontosságú — kérdésnek a tárgyalásával, hogy az adott időszakban milyen úton-módon s milyen esélyekkel kerülhettek be kívülállók a céhbéli mesterek körébe. Világosan rámutat például arra, hogy ha valakit a városi tanács mesterjogban részesített, ez még korántsem tette az illetőt valóságos céhbéli mesterré: hogy valóságos céhbéli mester csak akkor lett valakiből, ha ezt követően megállotta a remekpróbát és az érdekelt céh által is bekebeleztetett, ez pedig az esetek többségében még igen soká — ha nem az idők végezetéig — váratott magára; majd részletes statisztikai adatokkal is igazolja, hogy a negyvenes években Pesten lényegesen kevesebb személy jutott el a bekebeleztetésig, mint ahány tanácsi mesterjogban részesült, s hangsúlyozza, hogy még ezek között a szerencsések között is szép számban akadtak, akik a tanácstól már az előző évtizedben megkapták a mesterjogot.

Ezzel szoros összefüggésben ugyancsak igen részletesen és alaposan mutatja be azután a szerző a különféle céhek remekelési szabályait és gyakorlatát — kivált a remekelési eljárás megnehezítésére meg a mesterdíjak megnövelésére irányuló erőfeszítések

sok-sok válfaját —, s gazdagon árnyalt képet fest arról is, hogy a fontosabb céhekbe ekkoriban beiktatott mestereknek, mielőtt mesterré lehettek, milyen hosszú ideig kellett legénykedniök s milyen nagy vándorutakat kellett tenniök. Figyelme azonban nemcsak arra a harcra terjed ki, amelyet a céhek a belső konkurrencia korlátozása érdekében folytattak, hanem arra is, amelyet külső versenytársaikkal vívtak. Módszeresen sorra veszi tehát ezeket a külső versenytársakat, a kontárokot (akik közé, akár egyedül, akár alkalmazottakkal, akár önkényesen, akár tanácsi engedéllyel működő iparosokról van szó, — némelyeknek talán meglepetést okozva ezzel, de helyesen — csupán a saját kezükre dolgozó céhlegényeket és tanácsi mesterjogban részesített személyeket sorolja), a szabadalmazott kézműiparosokat (mégpedig mind a céhekből kirekesztett zsidó kézműveseket, mind azoknak az iparágaknak a képviselőit, amelyeknek a művelésére egyáltalán nem alakultak céhek), a jogilag ezekkel azonos csoportba tartozó nagyiparosokat (akiket azonban — helytelen általánosítással — egyöntetűen gyárosoknak nevez, holott manufaktúra-tulajdonosok is voltak közöttük), továbbá a céhbeli mesterek termékeihez hasonló cikkeket árusító kereskedőket, sőt még a rokonterületen működő céheket is, s mindegyik csoporttal kapcsolatban tüzetesen megvizsgálja azt a viszonyt, amely köztük és a céhek között kialakult.

De nem mellőzi Dóka Klára annak a viszonyt az elemzését sem, amely a céhek és a városvezető testületek között állott fenn; pontos számadatokkal érzékelteti például, mekkora képvisellett rendelkeztek a céhbeli mesterek a választottpolgári testületben, s a céhek és a városi tanács közötti számos összeütközés ismeretében határozottan — és joggal — szembeszáll azokkal a történésekkel, akik a városi tanácsról korábban mint a céhek egyértelmű támogatójáról írtak. Legfeljebb az az egy mulasztás róható fel ezen a ponton a szerzőnek, hogy túlságosan szűkszavúan ismerteti a céhek mellett céhbiztosokként működött városi tanácsnokok tevékenységét, arra pedig egyáltalán nem utal, milyen melegágyává lett a korrupciónak a céhbiztosi intézmény, holott erre nézve beszédes adatokat találhatott volna akár egy nyomtatott forrásban is, Gustav Franek lovag névtelenül megjelent röpiratában (*Die Städtefrage in Ungarn und der Pesther Magistrat*. Hottingen. 1848) s holott az az — általa is megemlített — 1848 novemberében hozott határozat, amely kimondotta, hogy a céhbiztosok a jövőben a városi tisztviselők helyett a városi képviselők közül lesznek választandóak, díjakat pedig ezután egyetlen céhbiztos sem fogadhat el az ellenőrzésére bízott céhektől, éppen a korrupció kiküszöbölésének célzatával született.

És itt mindjárt általánosságban is meg kell jegyezni, hogy ha a szerző egészében véve hatalmas, a szokványos doktori értekezéseket pedig éppenséggel sokszorosan felülmúló méretű forrásanyagot dolgozott is fel, a rendelkezésre álló forrásanyag teljes kiaknázásával mégis adósunk maradt. Vonatkozik ez mindenképp az 1848–49-i forrásanyagra, amely — mint a szerző több helyütt is joggal jegyzi meg — szegényesebb ugyan az 1848 előttinél, amelyből azonban ennek ellenére is sokkal színesebb kép bontható ki, mint aminőt Dóka Klára bont ki belőle, s amelyre a szerzőnek már csak azért is nagyobb figyelmet kellett volna fordítania, mert a tárgyalást — bár nyugodtan megtehetette volna — nem zárta le a negyvennyolcas forradalom kitörésével vagy a Klauzál-féle céhreform életbeléptével, hanem a forradalom teljes tartamára is kiterjesztette. A tanulmányunk a forradalom kitörése utáni fejleményekről szóló részei ugyanis jelenlegi alakjukban színvonal és kerekdedség tekintetében jóval alattuk maradnak az 1848 előtti állapotokkal foglalkozó szövegrészeknek, s nem mentek tárgyi pontatlanságoktól sem. Például, amikor Dóka Klára azt írja, hogy 1848-ban Pesten királyi privilégium alapján egyetlen új céh sem keletkezett s tanácsi engedéllyel is mindössze egy jött létre újonnan, az aranyműveseké (34. l.), holott a valóságban az aranyművesek céhe — mint maga tudja legjobban — már a XVIII. század derekán megalakult s a szóbanforgó új alakulat nem az

aranyművesek, hanem az (emezektől teljesen független) aranyozók céhe volt,* s holott a valóságban 1848 folyamán tanácsi engedély alapján még egy másik új céh is alakult Pesten a korábban a bécsi kardcsináló céh kötelékébe tartozott helybeli kardcsinálók-ból. Vagy amikor ugyanő azt írja, hogy a húsárszabás 1848 tavaszán kimondott megszüntetése a húsárák növekedésére vezetett (91. l.), holott a valóságban az árszabás megszüntetése — éppen megfordítva — a húsárák csökkenését vonta maga után és a húsárák növekedése csupán 1849-ben indult meg, ekkor viszont már egészen más okokból.

Az 1848—49-i forrásanyag kiaknázásának fogyatékos volta azonban nem pusztán a forradalom időszakával foglalkozó szövegrészekben érződik, hanem az előző éveknek szentelt passzusokon is, hiszen az 1848 előtti forrásanyag, ha gazdagabb is a későbbinél, teljesen hézagtalannak szintén nem mondható, s elsősorban éppen az 1848—49-i forrásanyagban sűrűn fel-felbukkanó visszatekintőleges adatokkal volt volna hasznosan kiegészíthető. Kiváltképpen vonatkozik ez az észrevétel a céhlegények helyzetét vizsgáló fejezetre, amely bizony nagyon csonka. Azt például, hogy egy-egy pesti céhhez hány legény tartozott, Dóka Klára 1848 előtti adatok alapján mindössze négy céh esetében tudja meghatározni, s még kevésbé tudja megmondani, hogy összesen hány céhlegény élt ez idő tájt Pesten. Az 1848-i (részben már nyomtatásban is közzétett) iratokból viszont megállapítható még további kilenc, egy 1849 májusában készült kimutatásból pedig újabb hat pesti céh legényeinek száma, s 1848 tavaszáról van (igaz, csak becslésen, de a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány megbízható becslésén alapuló) adatunk a pesti céhlegények összességének számáról is. És hasonló kifogások emelhetők ennek a fejezetnek a legények életviszonyait taglaló részei ellen is; olyan kérdésekre például, hogy a mesterek hogyan érintkeztek legényeikkel vagy hogy milyen élelmezésben részesítették őket, Dóka Klára egyáltalán ki sem tér, holott 1848-ban, amikor a legények harcba szálltak életviszonyaik megváltoztatásáért, a harc során született s ma is rendelkezésünkre álló felfolyamodásokban mind ők, mind mestereik bőséges felvilágosításokat adtak a korábbi állapotokról.

Megjegyzendő azonban, hogy a tanulmány forrásbázisát nem pusztán az 1848—49-i levéltári anyag alaposabb feldolgozásával volt volna érdemes kibővíteni. Sajnálatos például, hogy a szerző, a zsidó iparosokról írván, felhasználatlanul hagyta azokat az igen pontos adatokat, amelyeket Pollák Henrik hozott nyilvánosságra a pesti zsidók 1846—47-i foglalkozás szerinti megoszlásáról (*Adatok a magyar izraeliták statistikájához. Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökevévre*. Pest. 1848); ezek híján ugyanis a zsidó mesteremberek versenye a valóságosnál jóval kisebbnek mutatkozik, s az olvasó nem kap kellő magyarázatot arra, miért támadtak oly nagy ellentétek a céhek zöme és a zsidó kézművesek között. De nem tekinthető teljesértékűnek az a kép sem, amelyet a céhbeli mesterek vagyoni körülményeivel foglalkozó fejezet fest a mesterek ingatlan-ellátottságáról. Ez a fejezet ugyanis teljes egészében a ránk maradt hagyatéki leltárak közléseire épül. Márpedig a hagyatéki leltárak rendkívül értékes források ugyan, olyan messzemenő következtetések levonását azonban már csak számuk csekélysége miatt sem engedik meg, amilyenekre Dóka Klára ragadtatja magát, mikor pusztán a bennük rögzített adatok alapján azt állapítja meg, hogy a céhbeli mesterek kezén volt házingatlanok értéke 1000 és 22 860 váltóforint között mozgott. Hiszen így az olvasó a valóságosnál sokkal kisebbnek fogja gondolni a leggazdagabb és a legszegényebb céhbeli mesterek vagyoni viszonyai közti távolságot is, mint erről könnyen meggyőződhetünk, ha példának okáért egy futó pillantást vetünk arra a táblázatra, amelyet Pásztor Mihály fektetett fel a lipótvárosi ingatlanok 1840-ben megállapított becsléséről (*A százötven*

* Amint a valóságban a szerző által a 299. lapon emlegetett sárgaréz-művesek sem rézművesek, hanem rézöntők voltak.

éves Lipótváros. Bpest. 1940. 156—170. l.). Ez a táblázat ugyanis számtalan olyan céhbeli mesterek nevére írott ház adatait tartalmazza, amelynek a becsára jócskán meghaladta a szerzőnk által megjelölt felső határt, fel egészen a Feldunasor 33. számú házáig, amelynek az értékét 234 920 váltóforintra taksálták ekkor, s amely nyolc más lipótvárosi ingatlannal egyetemben Franz Wieser ácsmester — együttvéve 414 147 váltóforintra értékelt — ingatlanvagyonának képezte részét.

Dóka Klárának tehát, ha már egyáltalán belebocsátkozott a céhbeli mesterek ingatlanellátottságának vizsgálatába, elsősorban efféle, a teljesség igényével készült adatsorokra kellett volna támaszkodnia. Célszerű volt volna továbbá felhasználnia azokat az összesítő adatokat is, amelyeket Pallós Jenő tett közzé a város négy kerületében 1848 végén nyilvántartásba vett háztulajdonosok foglalkozás szerinti megoszlásáról (*Budapest 1848/49-ben.* Bpest. 1950. 21. l.). Ezeknek az adatoknak az ismeretében ugyanis Dóka Klára bizonyára nem kockáztatta volna meg azt az állítást, hogy a céhbeli mestereknek Pesten együttvéve még tíz százaléka sem rendelkezett ingatlannal (115. l.), hiszen annyit ezek a hiányos — a Józsefkülvárosra ki nem terjedő — adatok is kétségtelenné tesznek, hogy a háztulajdonnal bíró pesti mesterek száma a valóságban az itteni céhbeli mesterek teljes számának legalább harmadára rúgott. S hogy pontosabban mennyi volt: éppenséggel azt is tisztázhatta volna a szerző, ha azokat az — általa más vonatkozásban amúgy is feldolgozott — 1847—48 fordulóján készült névjegyzékeket, amelyeket a Blaskovits-féle *Wegweiser* 1848-i kiadása között a pesti céhek legtöbbszörének mester-tagjairól, egybevetette volna a helybeli ingatlantulajdonosok ugyanezen időpontban összeállított listájával (*Pest szab. kir. város házjegyzéke.* Pest. 1848).

Ez a megjegyzés azonban már nem annyira kritikai észrevétel, mint inkább a jövőre vonatkozó óhaj akar lenni. Mert az előttünk fekvő munka — ismétlem — már adott alakjában is nagy hasznára van történettudományunknak. S mert remélem, hogy ezt a munkát Dóra Klára tollából még más hasonló tárgyú művek is fogják követni — olyanok, amelyek adatgazdagság és életszerűség tekintetében nem, legfeljebb precizitás dolgában fognak különbözni a mostanitól.

SPIRA GYÖRGY

VARGYAI GYULA:

A LEGITIMISTÁK ÉS SZABAD KIRÁLYVÁLASZTÓK KÖZJOGI VITÁJÁRÓL AZ ELLENFORRADALMI ÁLLAMBAN

(*Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 35. Tankönyvkiadó,
Budapest, 1964. 47 l.)

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS ÉS AZ ELLENFORRADALMI ÁLLAM KELETKEZÉSE

(*Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata* 56. Pécs, 1967. 21 l.)

A magyar burzsoá állam és jog történetének eléggé feltáratlan részterületei közé tartozik az 1918—1919. évi forradalmakat követő ellenforradalmi korszak. Az utóbbi években a köz-, illetve társadalomtörténeti kutatások előrehaladtával, bizonyos fókig azokkal párhuzamosan, a jogtörténet-tudomány művelőinek kutatási körébe kerültek e korszak állami és jogi intézményei. A kutatások — mint a részpublikációk mutatják — a Horthy-korszak történetileg leginkább feldolgozott első éveire irányulnak, bár született az egész korszakot átölelő monográfia is.

A bemutatásra kerülő két tanulmány szerzője, aki egyébként a magyar jogtör-

ténészek újabb nemzedékébe tartozik, olyan jogi-ideológiai, illetve intézménytörténeti kérdéseket dolgoz fel, amelyek az ellenforradalmi állam genéziséhez kapcsolódnak. E megállapításunk vonatkozik *A legitimisták és szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban* c. tanulmányára is, amelynek megírásához a teljes jogirodalmat, tehát a későbbi időkben megjelent vitairatokat is felhasználta. A szerző a tanulmány első felében áttekintést ad a legitimizmus és a szabad királyválasztás általános történeti kérdéseiről. E helyen megállapításainak két fő mozzanatát emeljük ki. Bebizonyítja, hogy e politikai irányzatok harcát, amely kissé leegyszerűsítve IV. Károlynak, illetve a Habsburgoknak a magyar trónra való visszatéréseért, illetve ez ellen folyt, a külpolitikai tényezők — az 1930-as években az Anschluss-probléma, korábban, 1920–1921-ben a kisantant államok ellenállása — erősen befolyásolták. Részben e külpolitikai tényezők eredményeként az ellenforradalmár csoportok kezdettől fogva azon a nézeten voltak, hogy a királykérdés nem aktuális. A szerző részletesen foglalkozik e kompromisszum felbontására irányuló törekvésekkel, közöttük a koncessziós legitimista tervekkel, s arra a következtetésre jut, hogy a királykérdés inaktualitása különösen kedvezett a jogi viták keletkezésének.

E vitákat, amelyek a jogtudomány, a politika és a jogi publicisztika területén jelentkeztek, a szerző a lényegesebb összeütközési pontokhoz kapcsolódva mutatja be. Miután érzékelteti, hogy az egységesnek korántsem tekinthető irányzatok képviselőit, akik leginkább a formalizmusba hajló közjogi historizmus avitt módszereivel dolgoztak, a lezajlott forradalmak után keletkezett helyzet lényegileg megoldhatatlan feladatok elé állította, a *királykérdés* fordítja figyelmét. Elsőként azt mutatja be, hogy a szabad királyválasztók mennyire eltérő utakon jutottak el IV. Károly, illetve a Habsburg-ház jogainak tagadásáig. Kiemelést érdemel, hogy míg a történeti alapokból kiinduló Kmety Károly a *pragmatica sanctio*-ban szabályozott, s a régi Ausztria széthullása, illetve az osztrák területek köztársasággá való átalakulása révén megszűnt együttbirtoklási feltételre alapítja a trónbetöltés rendjét szabályozó alaptörvény — vele együtt az uralkodóház jogainak — megszüntét, addig a jogdogmatika módszereit alkalmazó Polner Ödön és Buza László pozitívista közjogászok a király cselekményeiből (az eckartsau nyilatkozat, az ország elhagyása, a Károlyi-kormány eskü alóli feloldása) vonnak le annak személyére nézve hasonló következtetéseket. A szerző által idézett legitimista jogászok és politikusok Polner és Buza pozitívizmuson alapuló álláspontjára, amely a királykérdés megoldásában a nemzetgyűlésnek kifejezetten szerepet szánt, nem sok ügyet vetve, bírálatukat elsősorban Kmety hivatalosan el nem ismert nézetére zúdították. A polemizáló legitimisták — Barabási Kun József kivételével — csak abban az alapkérdésben értettek egyet, hogy „a *pragmatica sanctio*-ban az együttbirtoklás nem tekinthető feltételnek” (18. l.), egyébként igen sokban eltértek következtetéseik. A szerző a feudális eredetű ortodox nézetektől (Reiner János, Ferdinandy Géza) a *pragmatica sanctio* keletkezéstörténetével operáló Erekly István véleményén s eme alaptörvényt nemzetközi jogi és alkotmányjogi szerződéssé felbontó Molnár Kálmán fejtegetésén keresztül a prominens legitimista politikusok (Andrássy Gyula, Apponyi Albert) nem sok újat mondó eszmeifuttatásaiig részletesen bemutatja ezeket a nézeteket. E kérdés körében tér ki a szerző a második királypuccs után hozott, sok ellentmondó értékelésre okot adó ún. detronizációs törvényhez (1921: XLVII. tc.) fűződő vitára is, amely lényegében a fennálló helyzet jogi értékelését is magába foglalta.

A királykérdéssel kapcsolatban bemutatott politikai problémákra — revízió és restauráció, a legitimisták szociális elképzelései, demokrácia és legitimizmus stb. — csak utalva, figyelmünket a tanulmány másik fő témájára, a *nemzetgyűlés* — s ezáltal közvetve az egész ellenforradalmi állam — *jogalapjáról* a két tábor között lezajlott vitára fordíthatjuk, amelyet Vargyai igen bőségesen dokumentál. A legitimisták — itt talán

a szélsőséges Reiner a kivétel — elismerték ugyan a status quo-t, az (első) nemzetgyűlés létjogosultságát, a kényszerhelyzetből levezetett szükségjogi alapokra való hivatkozással viszont annak gyengítésére törekedtek. Ez elsősorban a jogrend kettősségéről vallott nézetben nyilvánult meg, amely az „ideiglenes jogrend” kisebb-nagyobb fenntartásokkal való elismerése mellett is a régi, az „ezeréves alkotmányon” alapuló jogrend primátusát hirdette. Figyelemre méltó, hogy a szükségjogi koncepciót valló Bölöny József nem jutott el ehhez hasonló legitimista következtetéshez. A szükségjogi felfogás mellett még Molnár Kálmán 1926-ban megalkotott szokásjogi koncepcióját említjük meg, amely az előzőnél sokkal inkább megfelelt az ellenforradalmi konszolidációnak. Molnár a provizórikus jogrendet a misztikus jellegű nemzeti „közmegegyződés” által elfogadott törvénypótló szokásjog révén emelte az alkotmányosnak tartott jogrend szintjére.

Vargyai megállapítása szerint a szabad királyválasztók e téren a kurzus hivatalos álláspontját támogatták, amelyet Egyed István, egyidőben az Igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának közjogász előadója, fejtett ki. Tagadta a nemzetgyűlés constituante jellegét, a beállott alkotmányjogi akadályok elhárítása feladatának hangoztatásával egészen közeljutott a szükségjogi felfogáshoz, a nemzetgyűlés szuverenitásának kiemelésével viszont nem ismerte el az ellenforradalmi korszak törvényeinek a korábbiakhoz képest való alacsonyabbrendűségét. A szabad királyválasztók Werbőczy Tripartitumára is hivatkoztak (I. rész 3. cím 6. §, II. rész 3. cím 2. §), amivel egyébként először nem az 1920: I. tc. előadói beszédében, illetve indoklásában, hanem a minisztertanács elé került törvénytervezet praebambulumban találkozunk. (A tervezet szövegét is tartalmazó 1920. febr. 13-i minisztertanácsi jkv. e tanulmány megjelenése *után* került be az Országos Levéltárba.) Figyelemreméltó az az igyekezet, amely a korabeli szerzőket, így többek között Erekly Istvánt is a nemzetgyűlés ellen szélsőlegitimista oldalról olykor-olykor felhozott „forradalmiság” vádjának cáfolására indította. E tekintetben nem volt nehéz dolguk a nemzetgyűlés elvi támogatóinak.

A nézetek részletes elemzése alapján a szerző sikerrel érvel Takács Imrével szemben, aki egy tanulmányában csupán látszólagosnak, s mindkét oldalról az ellenforradalmi államberendezkedés igazolására irányulónak tekintette a nemzetgyűléssel kapcsolatos vitákat. Mi is meggyőzőbbnek tartjuk Vargyai megállapítását, miszerint a legitimisták gyengítették az ellenforradalom jogalapját, de „csak addig a határig, ameddig ez nem csapott túl az uralkodó osztályok frakcióharcára, amíg nem ment a közös érdekek rovására”.

E két alapprobléma után kerül sor más kérdések (jogfolytonosság, eckartsau nyilatkozat, a nádorság felújítása) áttekintésére. Közülük e helyen csak a *jogfolytonosság*-ról ejthetünk szót, amely valóban joggal nevezhető közjogi misztikumnak. E fogalmat érthető módon elsősorban legitimista oldalról vitték be a vitákba. Vargyai bebizonyítja, hogy a legitimista Ferdinandy Géza az alaki és anyagi jogfolytonosság megkülönböztetésével elvararó körében nem ért el sikert, az utóbbi forma elismerése ugyanis eredeti szándékával ellentétben a kurzus helyzetét erősítette. Jó lett volna, ha a szerző nem csupán utalásszerűen foglalkozik a materiális jogfolytonosság ultralegitimista értelmezésével, mert így világosabbá tehetné volna a formailag hasonló hivatalos állásponttól való elhatárolást. A hivatalos nézet megfogalmazására vállalkozó Egyed István is a dualista felfogást választotta, amikor az anyagi (tartalmi) jogfolytonosság révén próbálta összekötni a forradalmak által szétszakított szálakat. Vargyai e tekintetben is részletesen foglalkozik a legitimista Molnár Kálmán nézeteinek alakulásával. Molnár elutasította a jogfolytonosság kettős értelmezését, s ezzel természetesen a materiális jogfolytonosságot is. Szerinte „a jogfolytonosság azt jelenti, hogy a jogszabályok alkotása, változtatása, vagy eltörlése csupán alkotmány értelmében arra hivatott tényezők által eszközölhető”. Ennek megvalósítására az 1910-es országgyűlés újra való összehívását javasolta.

A tanulmány befejezésében a szerző az ellenforradalmi korszakban keletkezett jogi nézetek és politikai mozgalmak bonyolult kölcsönhatását hangsúlyozza. A nézetazonosság ellenére joggal határolja el a szabad királyválasztó közjogászokat az 1919–1920-ban működő, többnyire szintén szabad királyválasztó nézeteket valló ellenforradalmi szervezetektől. Úgy véljük, hogy a szerző végső summázatában helyesen szűri le azt a tanulságot, hogy a társadalmi valóságtól elszakadt, alapvetően elavult módszerekkel dolgozó magyar közjogtudomány — a kisszámú pozitivista közjogász realisabb elképzelései ellenére — nem tudta megoldani a fennálló jogi helyzet értelmezését.

A másik tanulmány (*A katonai közigazgatás és az ellenforradalmi állam keletkezése*) jellegében elüt az előzőtől. Míg ott elméleti vitákat vizsgál a szerző nyomtatott források alapján (levéltári anyagra csak a bevezetésben hivatkozik), addig itt a címben jelzett intézménytörténeti kérdést majdnem kizárólag a Hadtörténeti Levéltár és az Országos Levéltár témájára vonatkozó igen gazdag anyagának felhasználásával tárja fel. A szerző elsőként a katonai közigazgatás 1919–1921. évi szervezeti alakulását mutatja be. E korszakban a katonai közigazgatás duális jellegű volt. Horthy fővezérsége, amely a Tanácsköztársaság bukása után a Dunántúlon regionálisan is függetlenítette magát a Budapesten működő Hadügy- (Honvédelmi) Minisztériumtól, 1920 áprilisáig állott fenn. Szerepkörét az 1920: I. tc. alapján hadúri jogokat gyakorló kormányzót katonai kérdésekben segítő, kibővített hatáskörű vezérkari főnökség vette át, amely 1921 nyarán olvadt be a Honvédelmi Minisztérium szervezetébe. A szerző a HM másodlagosságának megszűnését az 1920: I. tc.-hez, illetve a kormányzó megválasztásához kapcsolja.

A katonai és polgári adminisztráció viszonyát vizsgálva elsőként a fővezérség rendkívüli hatalmára derít fényt. E körben esik szó arról, hogy a fővezér a polgári közigazgatás fölé rendelte saját szerveit. Horthy és emberei beavatkozásával szemben maga a miniszterelnök sem rendelkezett megfelelő eszközökkel. Ez nyilvánult meg abban is pl., hogy a fővezérség minisztertanácsi, illetve belügyminiszteri hatáskörbe tartozó ügyeket is intézett. Külön kiemelés érdemel, hogy a fővezérség és a vezérkari főnökség közvetlen kapcsolatot tartott a magyar külképviseletekkel. Vargyai adatai szerint a HM-nek, illetve szakközegeinek tevékenysége különösen a Belügy-, az Igazságügy- és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium működésére gyakorolt jelentős hatást.

Foglalkozik a szerző a katonai szervek és törvényhozás kapcsolatával is, amely a képviselőválasztásokba való beavatkozástól a nemzetgyűlés szétzavarására vonatkozó tervek kovácsolásáig terjedt. Megemlítjük, hogy az általa érintett azon törekvéshez, amely a honvédelmi miniszter politikai felelősségének nullifikálását célozta, egy másik hasonló terv is kapcsolódott. Nevezetesen a HM 1920. június 9-én egy előterjesztést tett, amely a békeszerződés katonai határozmányainak várható be nem tartására tekintettel a hadügyi kérdések titkos tárgyalására és egyes interpellációk titkossá minősítésére tartalmazott indítványt (*OL ME 1920-III-5734. [HM 62. 413. eln. A-1920]*).

Igen figyelemreméltóak a szerző eredményei a politikai szabadságjogok megszorítása, illetve megsemmisítése körében a katonai közigazgatás által kifejtett tevékenység feltárásában. Ez a gyűlekezési és egyesülési joggal, a levél, távirat, távbeszélő és a tag értelemben vett sajtócenzura gyakorlásával függött össze.

Fényt derít a szerző a katonai közigazgatásnak a gazdaság, illetve a közellátás területén való működésére is. Ez a szénügyek katonai felügyeletében, a katonai fontos üzemek közvetlen ellenőrzésében és a gabonarekvirálásban nyilvánult meg. Szó esik a tanulmányban az ellenforradalmi katonai különítmények és szervezetek szerepéről is.

A tanulmányban feldolgozott forrásanyag véleményünk szerint is igazolja a szerző azon álláspontját, hogy a hadsereg „jogsabályokkal alig mérhető keretek között érvényesülő közigazgatása” az ellenforradalmi állam születésének egyik döntő faktora volt.

Vitatnánk, hogy mindez „előzmények nélkül álló” lenne a magyar államtörténetben. Ennek kapcsán az osztrák katonai szervek 1849—1850-ben Magyarországon gyakorolt tevékenységére s arra is utalhatunk, hogy a kivételes hatalom alapján — ha nem is ennyire drasztikus formák között — a katonai adminisztráció a világháború idején már rendelkezett bizonyos hatáskörrel a polgári életben.

Vargyai Gyula mindkét tanulmánya olyan értékes jogtörténeti munka, amely a köztörténetben is felhasználható eredményeket hozott felszínre. A szerző írásai egy nagyobb munka körvonalait sejtetik, amely elé e publikációk nyomán várakozással tekinthetünk.

RUSZOLY JÓZSEF

SZAKÁCS SÁNDOR:

ÁLLAMI GAZDASÁGAINK HELYZETÉNEK ALAKULÁSA 1945—1948

(Értekezések a történeti tudományok köréből. 48. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 144 l.)

A felszabadulás utáni gazdaság történetével foglalkozó irodalomban mindeddig elhanyagolt terület volt az állami gazdaságok fejlődése. Termelőszövetkezeti mozgalmunk útjának feldolgozása mellett mai mezőgazdaságunk helyzetének megértése lehetetlen az állami gazdaságok történetének tanulmányozása nélkül. A területileg viszonylag kicsiny, de a gazdasági fejlődésben nagy jelentőségű állami gazdaságok kialakulásának kezdeteit teszi vizsgálat tárgyává Szakács Sándor értekezése. A felszabadulás után újjáalakuló állami gazdaságok a fordulat évéig, egyes területeken elért figyelmet érdemlő eredményeik ellenére, a parcellára épülő agrárviszonyokból reájuk háruló feladatokat nem tudták betölteni. A kialakuló állami gazdaságok azonban gyengeségük ellenére is előfutárai voltak mai szocialista mezőgazdaságunkban fontos szerepet betöltő állami mezőgazdasági üzemeknek. Ez utóbbiak fejlődését, tevékenységét a szocialista viszonyokra való áttérés periódusában számottevően befolyásolta egy ideig a földreform és a fordulat éve közötti ellentmondásos helyzet és tevékenységük.

Feltétlenül üdvözlőnk kell Szakács Sándor úttörő, tudományos vállalkozását. Gazdag tényanyag alapján mutatja be állami gazdaságaink újjáalakulását, területi, üzemszervezeti, irányítási, gazdálkodási feltételeit és működésüket. A levont általános következtetések nemcsak az állami gazdaságok belső tevékenységének elemzésére épülnek, hanem szélesebb gazdasági, gazdaságpolitikai és általános, a koalíciós pártharcok, a hatalomért folyó harc főbb összefüggéseinek feltárására is. Így az állami gazdaságok helyzetének és tevékenységüknek a vizsgált korszakban ellentmondásos alakulását bemutatva feltárja annak közvetlen okait (a területváltozás, alakulás; a felszereltség állapota; az üzemvitel gazdasági-pénzügyi feltételei, szervezeti-irányítási kérdések stb.) és a szélesebben vett, a korszak politikai és agrárpolitikai viszonyaiban gyökerező okait is. Hangsúlyozza, hogy az állami gazdaságok létrehozása a földreform során és azt követően elsősorban gazdasági indokok alapján történt; nyújtának segítséget a kisparaszti gazdaságoknak a termelés fejlesztésében nemesített vetőmag, tenyészállat biztosításával, és szolgáljanak mintául a gazdaság szervezésében az üzemvitelben. A fordulat évéig eltelt időben azonban a hatalomért folyó harc körülményei között a gazdasági indokok mögött pártpolitikai megfontolások is fontos szerepet játszottak. Ennek következtében gyakorlatilag az állami gazdaságok létrehozásának és működésének gazdasági indokai és feltételei háttérbe szorultak. A politikai osztályharcban a gazdaság fő területeire irányult az osztályok figyelme. A gazdaságban pedig alárendelt helye volt az állami gaz-

daságoknak. Az egyes pártok csak annyiban fordultak ezen üzemek felé, hogy megakadályozzák az ellenfél számára felvonulási terepként való felhasználását. Ennek következtében az állami gazdaságok megerősödéséhez, feladatuk ellátásához szükséges gazdaságpolitikai és gazdasági feltételek biztosítását elhanyagolták. Ilyen körülmények között az üzemvitel szempontjából döntő gazdasági-üzemi feltételek terén a háborús pusztulás és a földreform után kialakult körülmények igen nagy nehézségek elé állították az újjáalakuló állami mezőgazdasági üzemeket. Az irányítás terén elkövetett mulasztások és a nehéz üzemi feltételek következtében nem tudták feladatukat teljesíteni, bár figyelemreméltó eredmények is születtek az adott fejlődési szakaszban.

A tudományos értekezés a szélesebb politikai és gazdaságpolitikai összefüggések beható tanulmányozását további megoldandó feladatként állítja fel. A politikai és gazdaságpolitikai összefüggések fő vonásainak feltárása mellett kutatásának középpontjába az állami gazdaságok működési, üzemi-gazdálkodási feltételeinek vizsgálatát állítja.

Az értekezés az állami gazdaságok területének alakulásával kapcsolatban bemutatja, hogy a felszabadulás utáni forradalmi agrárátalakulás nem hagyta érintetlenül a régi, a porosz-utas agrárfejlődés és nagybirtokosi tulajdonviszonyok szükségleteinek alárendelt állami birtokokat sem. A földreform-rendelet az állami földalapba vonta ezeket is. A földosztás után a régi állami birtokok 68 000 holdnyi területéből csak 21 000 holdnyi maradt meg. Területük nagyobbik részét a parasztok szétosztották, ugyanakkor a nagy magánbirtokoknak a földreform során igénybe nem vett részéből állami gazdaságok keletkeztek. Így végső soron az állami gazdaságok összterülete 1948-ban csaknem azonos volt a felszabadulás előtti állami birtokok területével, sőt 2000 holddal meg is haladta. Az üzemvitel és a gazdálkodás feltételei szempontjából az állami gazdaságok nehéz helyzetbe kerültek. Területük változott. A földreform melléktermékeként az újonnan keletkező állami gazdaságok földje gyenge minőségű, területük nem egy tagban volt, átlag területük is csökkent (a felszabadulás előtt 11 000, a földosztás után 700 hold) a gazdaság területe emellett nagy különbséget is mutatott (20-tól 4000 holdig). A terület tagoltsága, rendezetlensége, a föld minősége tekintetében meglevő nagy különbségek, a terület változásai 1948-ig és a terület művelési ágankénti kedvezőtlen megoszlása (kevés szántó, rét, legelő, sok használhatatlan terület) nehéz üzemi feltételeket teremtettek, amelyekhez még hozzájárult, hogy a 99 állami gazdaság túlnyomó többségét újonnan kellett megszervezni.

Az állami gazdaságok tevékenységének második közvetlen meghatározó tényezője az üzemek felszereltségének állapota. A mezőgazdasági üzemek területének művelési fogyatékoságai, továbbá a felszerelésben és berendezésekben bekövetkezett háborús pusztítás, az újonnan keletkezett állami gazdaságok tulajdon- és birtokjogi helyzetének bizonytalansága következtében az üzemek leromlott állapotban kerültek állami kezelésbe. Ez alapvetően meghatározta az üzemek működését. Helyzetüket még bonyolította, hogy viták, súrlódások voltak az állami gazdaságok és az újonnan földhöz juttatottak között az üzemi felszerelések, épületek használatát illetően. Az épületek, berendezések, gépek jelentős részét nem az állami gazdaságok, hanem az újjazdák használták. Ez akadályozta az állami gazdaságok tevékenységét. Az értekezés szerzője a kor történelmi-politikai feltételeinek megfelelően vizsgálja e kérdés kapcsán az állami gazdaságok és újjazdák közti viszony elveit. Megállapítja, hogy mindkettő a földreform terméke lévén, viszonyukat nem az ellentétnek, hanem a kölcsönösségnek kellett meghatároznia. Ez azonban a kor bonyolult viszonyai közepette csak lassan tisztázódott gyakorlatilag.

Az állami gazdaságok működésének harmadik fő meghatározó tényezője a szervezeti rendszer és az irányítás. A szerző válaszolja értekezésében a szervezeti felépítés fő vonásait és tagoltságát. Megállapítja, hogy egységes, határozott szervezeti felépítés

és irányítás a vizsgált periódusban a hármastagoltság ellenére (főigazgatóság, jószágigazgatóság, intézőség) lényegében nem volt. Nem volt koncepcionálisan kidolgozott elvi és gyakorlati irányítás. Pénzügyileg az állami költségvetés függvényei voltak, az üzemvitel pedig gyakorlatilag teljesen önálló volt. 1947-től ugyan érzékelhető volt a törekvés az irányítás és a szervezeti felépítés kérdéseinek megoldására, de a fordulat évéig ez nem sikerült. A szerző hangsúlyozza, hogy az állami gazdaságok tevékenységét nem lehet csak a gazdaságosság (deficit vagy nyereség) alapján megítélni, hanem mindenképp annak alapján kell értékelni működésüket, hogyan töltik be alapvető funkciójukat. Az értekezés kimutatja, hogy gazdasági tevékenységüknek sem volt kedvező az átmeneti korszak gazdaságpolitikája. Az adópolitika, a beszolgáltatási kötelezettségek megállapítása, az állami gazdaságok termékeinek csak kötött forgalomban történő értékesítése, a nagy beruházási hitelek hiánya, a szélesre nyílt agrárról nem tette lehetővé a nyereséges üzemvitelt. A deficit nemcsak a gazdálkodás kétségtelenül meglévő hibáiból, hanem gazdaságon kívüli tényezőkből is fakadt.

Gazdag statisztikai anyag felhasználásával vizsgálja a szerző az állami gazdaságok termelő tevékenységét. Bemutatja, hogy az üzemi terület, a szervezeti kialakulás mellett a gazdálkodásra, a termelő tevékenységre is a kialakulás folyamata jellemző a megvizsgált periódusban. 1948-ig gazdálkodásuk vegyes, a profil még nem alakult ki, csak éppen hogy megkezdődött a folyamat. De ekkor is már több gazdaság kifejezetten a nemesítést állította előtérbe. A nehéz feltételek között működő állami gazdaságok termelési eredményei a szemtermelésben azonban már ekkor is jobbak a parcelláénál. Az 1947. évi rossz időjárási viszonyok ellenére magasabb termésátlagot értek el. A következő esztendőben a parcellagazdaságok növekvő terméseredményeivel szemben is túlhaladták az országos átlagot. Egyes állami mezőgazdasági üzemekben pedig kiemelkedő sikereket értek el az átlagtermelésben. Ugyancsak figyelemre méltó eredmények születtek a nemesítés és a nemesített magvak előállítás terén is. Az állattenyésztésre az adott időszakban elsősorban a számszerű gyarapodás jellemző, az állatállomány még nem egységes és leromlott állapotban volt. A korszerű állattenyésztés feltételei még nem alakultak ki.

Az állami gazdaságok vonóerőhelyezete 1948-ig nem kielégítő. A gépi vonóerő nagyfokú háborús pusztulását az igásállatok számának gyors növelésével igyekeztek pótolni. A gépállomány fejlesztése lassan haladt. A gépesítés nagyon alacsony fokú volt.

A munkaerőhelyzetük is rendezetlen volt. A kevés munkaerő egyenlőtlenül oszlott meg a jószágigazgatóságok és az egyes gazdaságok között. Kevés volt a szakember. A laza munkafegyelem általános volt. A bérszínvonalat az egyenlenség jellemezte.

Az értekezésben kifejtett és megfelelően dokumentált okok feltárása alapján szerző azt a megalapozott következtetést vonja le, hogy a sok, összefonódó, egymásra kölcsönösen ható objektív és szubjektív ok következtében nem tudták az állami gazdaságok betölteni feladatukat a fordulat évéig.

A szerző értekezésében gazdag forrásanyagot használ fel. A jelentősebb intézőségek és jószágigazgatóságok helyzetét, tevékenységét bemutatva és összesített statisztikai adatok elemzése alapján ábrázolja az állami gazdaságok útját. Igen hasznos az értekezéshez csatolt függelékben levéltári anyagok alapján közzétett leírás a négy jószágigazgatósághoz tartozó állami birtokokról is.

BORSI EMIL

N. Ja. EJDELMAN:

LUNYIN

(Moszkva, Molodaja Gvardija. 1970. 351 l.)

E. L. RUDNYICKAJA:

N. P. OGARJOV V RUSSZKOM REVOLJUCIONNOM DVIZSENYIJE

(Moszkva, Nauka. 1969. 423 l.)

OGARJOV AZ OROSZ FORRADALMI MOZGALOMBAN

Az utóbbi tíz-tizenöt esztendőben a szovjet történetírás — mintegy folytatva a húszas-harmincas évek tradícióit — komoly érdeklődést tanúsít a XIX. századi oroszországi forradalmi mozgalom iránt. Korszerű monográfiák és tanulmányok egész sora jelent meg e témakörrel, többek között az M. N. Nyecskina által vezetett, „az 1860-as évek forradalmi helyzetét kutató csoport” kiadványaiban. Napvilágot láttak a Gercen és Ogarjov szerkesztette „Kolokol” és „Sarkesillag”, mégpedig a kutatók számára jól használható faksimile-kiadásban. Meg kell említenünk az 1863–64-es lengyel felkeléssel foglalkozó közös szovjet–lengyel tanulmány- és forrásgyűjtemény-köteteket, valamint a Ju. N. Korotkov szerkesztette „Prometheusz” c. almanachot, amely részben felelevenítette a „Krasznij archiv” és a „Katorga i szzilka” legjobb hagyományait. Az e témakörrel foglalkozó munkák közül N. J. Ejdelman és J. L. Rudnyickaja könyveire hívnánk fel mindenekelőtt a figyelmet.

N. J. Ejdelman a legsokoldalúbb és legalaposabb szovjet kutatók egyike. Írásai — amelyek rendszerint az általa feltárt vagy új módon megközelített levéltári forrásokra épülnek — Gercen oroszországi levelezőivel, a „Sarkesillag” és a „Kolokol” történetével, legutóbb pedig Puskin halálának körülményeivel foglalkoznak. Nem tekinthető véletlennek, hogy kutatásai során a dekabrista Mihail Lunyin felé fordult, ugyanis Lunyinért Puskin, majd Gercen egyaránt lelkesedtek, életpályájának több szakasza viszont eddig kevésbé volt megvilágítva.

N. Ja. Ejdelman „Lunyin” című könyve a „Híres emberek élete” c. sorozatban jelent meg, jelentősége azonban nagyobb egy jól megírt történelmi életrajznál. A szerző Lunyin alakján keresztül az egész dekabrista mozgalmat közelíti meg, igen plasztikusan. Érdekes adatokat közöl a dekabristák létszámát illetően. Sokat foglalkozik a felkelés leverése utáni hosszú vizsgálattal, s a historiográfiában első ízben megkísérli indokolni a büntetés kiszabásában részt vevő szenátorok magatartásformáit. Helyszíni kutatások alapján értékes adalékokat közöl Lunyin és sorstársai szibériai száműzetéséről s olyan — látszólag érthetetlen — jelenségeket is megvizsgál, mint például azt, hogy miért fogadták egyes dekabristák örömmel az orosz csapatoknak az 1830–31-es lengyel felkelés résztvevői felett aratott győzelmét.

A régebbi publikációkkal szemben N. Ja. Ejdelman többen foglalkozik Mihail Lunyin életének „ellentmondásos” mozzanataival. Hiszen a dekabristák idősebb nemzedékéhez tartozó párbajhős gárdatisztet (38 éves, amikor a cári ágyuk véget vetnek a mozgalomnak) nemcsak franciaországi élményei vagy a jobbágyrendszer ellen érzett ellenszenv, hanem a „lélek megváltásának”, azaz az egyén szabadsága kivívásának vágya vezette az összeesküvők közé. Váratlanul áttért a katolikus hitre, ugyanakkor híve maradt a felvilágosodásnak. Láttá társai gyengéit, alighanem kételkedett a mozgalom szerencsés kimenetelében, s bár egyízben vállalta, hogy megöli a cárt, éppen 1825 decem-

bere előtt eltávolodott az összeesküvésben oly nagy szerepet játszó rokonaitól, a Muravjov testvérektől. Viszont amikor 1826 januárjában Konsztantyin nagyherceg — egyes források szerint — felajánlotta a menekülés lehetőségét, Lunyin nemcsak önként vállalta társai sorsát, de — a nemesi forradalmárok többségével ellentétben — senkit nem árult el a vizsgálat során.

N. Ja. Ejdelman hiteles képet ad a halálra ítélt, majd büntetését várfogságban és száműzetésben töltő Lunyin további életéről. A külvilágtól hosszú hónapokon át elzárt forradalmárról elmondhatjuk, hogy nemcsak nem hasonlott meg, hanem komoly világnézeti fejlődésen ment keresztül. Részben ezzel indokolja N. Ja. Ejdelman Lunyin halálának „szükségyszerűségét”. Ugyanis Lunyin a szigorú felügyelet ellenére minden alkalmat megragadott, hogy konkrét formában bírálja a cári autokrata rendszer közigazgatási, jogi és külpolitikai intézkedéseit. Erről szóló levelei kézről kézre jártak Pétervárott. A III. ügyosztály ráadásul benne láthatta a dekabristák krónikását, azaz a mozgalom népszerűsítőjét és folytatóját. Megtorlasként 1845-ben titokban végeztek vele.

Lunyin nevével már egy évtized múlva találkozhatott az orosz olvasó Gercen kiadványaiban. N. Ja. Ejdelman, — aki egyébként nem idealizálja sem hőseit, sem az egész dekabrista mozgalmat — elmondja végül, milyen hatással voltak a dekabristák Gercen és Ogarjov közvetítésével a későbbi forradalmi generációkra. Hozzátehetjük ehhez, hogy Lunyin írásai — Csaadajevéhez hasonlóan — az 1840-es években jelezték az orosz intellektus bekapcsolódását a XIX. századi európai demokratikus és forradalmi mozgalmakba. Ezért is több figyelmet érdemeltek volna Lunyin lengyel kapcsolatai. N. Ja. Ejdelman könyvét jól összeállított bibliográfia zárja.

A másik munka az orosz forradalmi mozgalom következő nemzedékének egyik legmarkánsabb egyéniségéről, Nyikolaj Ogarjovról szól. Szerzője *J. L. Rudnyickaja*, aki jelentős részt vállalt a „Kolokol” és a Szabad Orosz Nyomda egyéb kiadványainak faksimile-kiadásában. Ezzel párhuzamosan több forráskritikai és elemző tanulmányt tett közzé Gercenről, Bakunyinról és Nyecsajevéről. „N. P. Ogarjov az orosz forradalmi mozgalomban” című munkájával pedig nagy úrt pótolta. Míg az irodalomtörténészek viszonylag sokat írtak Ogarjovról, egyetlen összefoglaló nagy monográfia sem jelent meg róla historikus tollából. A szerző feladatát nehezítette még az is, hogy eddig nem jelent meg Ogarjov cikkeit és episztoláris hagyatékát tartalmazó akadémiai kiadás, sőt, a levéltári anyag sincs összegyűjtve helyüitt. *J. L. Rudnyickaja* munkáját nemcsak hézagpótló jellege miatt értékelhetjük nagyra. Olyan Ogarjov-koncepciót sikerült elfogadtatnia, amely végérvényesen méltó helyre állítja a nagy orosz forradalmárt, költőt és közéleti író, s ezzel véget vet a felfogásnak, amely szerint Ogarjov Gercen halványabb hasonmása volt csupán.

A könyv első két fejezete Ogarjov fiatal éveiről szól, foglalkozik a francia szocialista utópisták munkáiban való elmélyedésével, Gercennel kötött, a dekabristák hagyományait folytató fegyverbarátságával, első száműzetésével és külföldi utazásaival. Ogarjov nemcsak korábban járt Nyugat-Európában, mint Gercen. Hazáját is bizonyos mértékig jobban ismerte, az első orosz jobbágyfelszabadítók egyike volt, s járatos volt a közgazdasági szakirodalomban is. 1856 után Londonba költözve oroszánrészt vállalt a „Kolokol” létrehozásában, annak elsőrendű gazdaságpolitikai szemléirője lett. Ő dolgozta ki akkor Gercennel a jobbágyfelszabadításra vonatkozó tervezeteket. A hatvanas évek elején pedig — szakítva liberális illúzióival — a „Föld és szabadság” nevű illegális szervezet egyes alapdokumentumait és röpiratai szövegét írta.

„A szó is tetté lehet” c. fejezetben Rudnyickaja rámutat arra, hogy Ogarjov bizonyos esetekben messzebb jutott Gercennél az autokrácia elleni harc *taktikáját* illetően, ugyanakkor nem tudta követni barátja *világnézeti* fejlődését. *Ja. L. Linkovnak* „A. I. Gercen és N. P. Ogarjov forradalmi küzdelme és az 1860-as évekbeli, »Föld és

szabadság« titkos társasága” c. könyvéhez képest is sok új következtetést von le a szerző. Ezenkívül új forrásokat is idéz Bakunyin 1863-as svédországi küldetésével kapcsolatban.

A könyvben szó esik a XIX. századi orosz forradalmi mozgalom egyik legizgalmasabb, és korántsem minden vonatkozásban tisztázott epizódjáról, Ogarjov és Nyecsajev együttműködéséről is. A szerző utal arra, hogy Gercen halála után Ogarjov és Bakunyin kísérletet tettek a „Kolokol” kiadására, mégpedig a hazai forradalmi ifjúság képviselőjének szerepében tetszelgő Nyecsajev társaságában. Hivatkozva többek között a „Chahiers du Monde Russe et Soviétique”-ben *M. Confino* által közzétett ismeretlen Nyecsajev anyagokra J. L. Rudnyickaja jogosan állapítja meg, hogy Nyecsajev sok tekintetben kifogásolható magatartása okozta Ogarjov kiválását a „Kolokol” szerkesztőségéből. (Ebben a kérdésben a szerző azóta külön tanulmányban még határozottabban foglalt állást.)

Az utolsó fejezetben az ogarjovi életmű konklúzióit ismerjük meg. Rudnyickaja megállapítja, hogy a dekabrista tradíciókon nevelkedett Ogarjov csaknem ötven esztendőn keresztül vett részt az orosz forradalmi mozgalomban, élete végén pedig kapcsolatba került az orosz marxisták közvetlen előfutáraival, például Lavrovval. Ogarjov dolgozta ki a 60-as évek közepén az esetleges orosz parasztfelkelés taktikáját, amely nem nélkülözte a realitás elemeit, s a „Kolokol” segítségével az orosz polgári-demokratikus forradalmi mozgalom legismertebb korabeli platformjává vált. Az utókor hátlán emlékezett Ogarjovra, amikor 1966. március 2-án hamvait Londonból ünnepélyesen Moszkvába, a novogyevicsi temetőbe szállították.

J. L. Rudnyickaja munkája biztos segítséget nyújt az e korszakkal foglalkozó kutatóknak. Szívesen olvastunk volna többet Ogarjov nemzetközi kapcsolatairól, az olasz, francia, német és magyar emigránsokkal való angliai és svájci találkozásairól. (Az utóbbiak közül Ogarjov többek közt ismerte Kossuth Lajost, Pulszkyt, Klapkát, Türrt, Tanárkyt, Diósyt. Kossuth, de különösen Pulszky és Tanárky irataiban vagy levéltári hagyatékaiban is találkozunk Ogarjov nevével.)

J. L. Rudnyickaja könyve osztatlan elismerésben részesült több szakfolyóiratban. Megjelenése óta kiszélesedett Ogarjovról és a XIX. századi orosz forradalmi mozgalomról alkotott képünk.

KUN MIKLÓS

**DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHE AUSGLEICH 1867. MATERIALIEN
(REFERATE UND DISKUSSION) DER INTERNATIONALEN
KONFERENZ IN BRATISLAVA 23.8—1.9. 1967**

Bearbeitet von Anton Vantuch. Herausgegeben von L'udovít Holotík

(Bratislava. 1971. Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1076 l.)

AZ 1867. ÉVI OSZTRÁK-MAGYAR KIEGYEZÉS

Az 1967 őszén, az osztrák-magyar kiegyezés 100. évfordulója alkalmából rendezett pozsonyi konferencia az 1950-es évek végén elkezdett ún. Monarchia-konferenciák legnagyobbika volt. 35 történész a volt Monarchián kívüleső területekről ment el Pozsonyba, ez utóbbiak zömét (számszerint 12) amerikai (USA) kutatók tették ki.

A konferencia teljes anyagát tartalmazó kötet közli a három bevezető referátumot, majd négy témakör szerint csoportosítva közli a 39 korreferátumot, illetve a további felszólalásokat. A referátumokra és korreferátumokra jellemző az, amit *R. A. Kann* zárszavában megállapított: gyakran az a benyomás alakul ki az olvasóban, mintha egy olyan térképet nézegetne, amelyet különböző léptékek alapján állítottak össze.

Részkérdések 30—40 oldal terjedelemben, alapvető kérdések viszont néhány oldal terjedelemben kerültek be a konferencia írásos anyagába.

A bevezető referátumok között elsőként *Josef Polišenský* (Prága) a kiegyezést mint historiográfiai problémát tárgyalta. A Monarchia történelmi létjogosultsága szerinte már 1848-ban megszűnt, ez a krími háború idején nemzetközi politikai szinten a Monarchia tehetetlenségében jelentkezett. A kiegyezés maga a polgári nacionalizmus időszakában a soknemzetiségű állam problémájának megoldására tett osztrák kísérletnek tekinthető. *Robert A. Kann* (USA) a kiegyezés előfeltételeit és hatásait foglalta össze. Abból indult ki, hogy a gazdasági-társadalmi előfeltételek, a nemzetközi helyzet, valamint a korábbi közjogi állapotokat szabályozó törvények kedvezőek voltak a kiegyezésre hajló politikusok számára. A kiegyezés nem csupán biztosította a Habsburg Monarchia további nagyhatalmi helyzetét, hanem megszabta külpolitikáját. Előadásának utolsó pontjában megállapította, hogy a bonyolult összefüggésrendszer, mely a nemzetközi helyzet és a kiegyezési rendszer között fennállt, nemcsak a két privilégizált nemzetnek kedvezett, hanem bizonyos védelmet és támaszt jelentett minden érintett nép számára. *Fran Zwitter* (Ljubljana) a dualista rendszert a maga teljességében vizsgálva, főként eseménytörténeti összegezést ad az 1867-es kiegyezésről. Alaptétele lényegében megegyezik a Polišenský által kifejtettekkel, amennyiben a Monarchiát már a XIX. sz. közepén túlhaladottnak tekinti, magát a kiegyezést pedig nem tartja döntő fordulatnak a Habsburg-birodalom összeomlása felé vezető úton.

A második részben a kiegyezés külpolitikai összefüggéseivel foglalkozó referátumokat és a kapcsolódó vitát találjuk. *Rudolf Neck* (Bécs) a Monarchia 1866—1870 közötti politikáját vizsgálta, s hangsúlyozta, hogy a sedani vereséget követő revansztörekvések rövidéletűek voltak. *Jiří Kořalka* (Prága) a porosz politikát vizsgálta. Nagysúllyal szerepel nála egy porosz—magyar érdekközösség megléte, mely a kiegyezés után új formákban jelentkezett. *Kovács Endre* (Budapest) az európai nagyhatalmaknak a kiegyezéssel szemben elfoglalt álláspontját elemezte, s megállapította, hogy ezek — érdekeiknek megfelelően — Oroszországot kivéve, lényegében támogatták a kiegyezési rendszer megteremtését. *Bernard Michel* (Párizs) a francia hivatalos körök, *André J. Tudesq* (Bordeaux) a francia publicisztika, *Angelo Tambora* (Perúgia) az olasz kormány és a közvéleménynek a kiegyezéssel kapcsolatos állásfoglalását ismertette. *V. M. Turok* (Moszkva) az Októberi Forradalom előtti orosz történetírás kiegyezésértékeléseit ismerteti, amelyben a századfordulótól azután egyre több, a cári birodalom berendezkedését bíráló momentum figyelhető meg. *Nikola Petrović* (Belgrád) főként orosz diplomáciai anyagok és Kállay Béni levelei alapján a Monarchia Balkánpolitikáját elemzi, s ebben kezdettől szerepet tulajdonít a gazdasági indítékú gyarmatosítási törekvéseknek. Részletesen elemzi a szerb politika alakulását is. *Rebeka Averbuh* (Moszkva) az orosz polgári közvéleményben a Monarchia nemzetiségi problémáiról kialakított képet ismerteti. *Tofik M. Iszlamo* (Moszkva) a kiegyezés előtörténetét és létrejöttének eseménytörténetét foglalja össze. *Vasile Maciu* (Bukarest) Románia állásfoglalásának alakulásával foglalkozik, s főleg azt a momentumot emeli ki, hogy romániai politikusok megkíséreltek a kiegyezéssel szemben fellépni. *Cornelia Bodea* és *Josif Kovács* (Bukarest, Kolozsvár) az erdélyi románoknak a kiegyezéssel kapcsolatos elutasító állásfoglalását ismertette.

A harmadik rész a kiegyezés korának társadalmi, gazdasági és alkotmányjogi kérdéseiről szóló anyagot tartalmazza. *Martin Vietor* (Pozsony) a kiegyezési törvények különböző egykorú megítélésével foglalkozott jogtörténeti szempontból, s elemezte azokat a nehézségeket, amelyek az alaptörvények magyar és osztrák részről gyakran ellentétes értelmezéséből fakadtak. *Walter Goldinger* (Bécs) azt az ellentmondást tárgyalta, ami az alkotmányosság és az abszolutisztikus módszerek együttéléséből támadt a Lajtán-túli területeken. *Hans Mommsen* (Bochum) a kiegyezésnek a lajtántúli alkotmányosság

rendszerére gyakorolt hatását főleg abban látja, hogy bár bevezették a rendszeres parlamentáris életet, éppen a kiegyezés fenntartása érdekében a korona jogait nem lehetett számottevően korlátozni, s így a felemás állapot az egész korszakon át fennmaradt. *Hanák Péter* (Budapest) a kiegyezést mint a polgári átalakulás részét elemezte, abból kiindulva, hogy a polgári forradalom számára több út lehetősége állt fenn 1848 körül, a forradalmak leverésével azonban a jobbik variáns elvetéldött. A kiegyezés, mely a birodalom 1848 utáni gazdasági társadalmi fejlődéséből és a nemzetközi politikai élet alakulásából adódó vektorok eredője volt, meggyorsította, s még a kifejezetten elmaradott területeken is előmozdította a kapitalista fejlődést. A kiegyezés rendszere az adott társadalmi viszonyokat megmerevítette, a demokratikus továbbfejlődést megakadályozta, de a gazdasági fejlődés megteremtette átalakításának, illetve megszüntetésének társadalmi-gazdasági feltételeit is. *George Macesich* (Florida) az amerikai közgazdaságtan szempontjait alkalmazva a Monarchiára — egyébként nem túlzottan megbízható, másodlagos irodalom alapján — arra a következtetésre jut, hogy nem volt sem igazi szabadkereskedelem, sem korszerű közlekedés, sem pedig számottevő gazdasági specializálódás és integrálódás. *Ránki György* (Budapest) elsősorban a kiegyezés utáni Magyarország gyors gazdasági fejlődését elemezte. A növekedés különböző előfeltételeit és szakaszait áttekintve kimutatta, hogy a külföldi tőke milyen szerepet játszott a gazdaság modernizálásában és a belső felhalmozás meggyorsításában. Magyarország rendkívül gyors fejlődése azonban (az évi növekedési átlag kb. 15%-kal nagyobb a nyugat-európainál) nem tudta megszüntetni az ország elmaradottságát, ennek oka viszont nem az Ausztriával fennálló gazdasági közösségben, hanem inkább a magyar gazdaságra ránehezedő merev társadalmi struktúrában, a feudális maradványokban gyökerezik. Egyik felszólalásában ehhez még hozzáfűzte azt is, hogy a gyorsütemű gazdasági fejlődés nem jelentette egyben a társadalom pozitív irányú gyors átalakulását; a gazdasági és társadalmi fejlődés között szakadás figyelhető meg.

A negyedik részben a dualizmus és a nemzetiségek kérdésével foglalkozó, mintegy ötszáz oldalt kitevő szövegeket találjuk. *Erwin Melichar* (Bécs) a lajtántúli nemzetiségek helyzetét elemezte a birodalmi bíróság döntései alapján. *Július Mészáros* (Pozsony) a Monarchia nemzetéinek számszerű gyarapodását és iskolahálózatuk alakulását vizsgálja 1858 és 1900 között. Megállapítja, hogy miközben Magyarországon az iskolai magyarsítás előrehaladt, a Lajtán túl az egyes nemzetiségek iskolahálózata jelentősen erősödött, az iskolaügy demokratizálódott. *Jan Havránek* (Prága) a cseh arisztokrácia és a polgárság állásfoglalását ismerteti a kiegyezés időszakából, *Valentin Urfus* (Prága) a cseh történeti államjog 1860-as évekbeli funkcióját tárgyalja, *Joseph F. Zacek* (New York) a dualista kompromisszumtól tartó F. Palacký nézeteinek alakulását mutatja be. *Jozef Buszkó* (Krakkó) a lengyel politikai vezetőréteg kiegyezéssel szembeni állásfoglalását foglalta össze, *Vasilij Melik* (Ljubljana) a szlovén területek egyesítésére irányuló 1867 utáni törekvéseket elemezte. *Helmuth Stradal* (Bécs) a Monarchiában élő olaszok helyzetét és az olasz állam vonzóerejét ismertette. *Katus László* (Budapest) a kiegyezéskori magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikáját vizsgálta, ismertette a demokratikus variánsokat (Teleki és Szemere), a liberális-nemesi (Mocsáry) és a liberális-polgári (Eötvös) koncepciót és ennek kialakulását. Főleg ez utóbbi nyomta rá bélyegét az 1868-as szabályozásra, mely azonban a magyar uralkodó osztály egyet nem értése miatt nem ment át a gyakorlatba. *Peter Sugar* (Washington) a román és szlovák nemzetiségi politikusok 1867 utáni magatartását, a dualizmust tagadó passzivisták irányzatok felülkerekedését, s részben a horvátok magatartását vizsgálta. *Eudovít Holotik* (Pozsony) a kiegyezést megelőző évek szlovák politikáját, *L'udovít Haraksim* (Pozsony) pedig a ruszin értelmiség politikai áramlatainak alakulását elemezte. *Vasilije Krestić* (Belgrád) terjedelmes tanulmányában az 1868-as horvát—magyar kiegyezés előkészítését, a horvát politikusok

állásfoglalását, Bécs és Buda-Pest együttműködését adja elő. *Wayne S. Vucinich* (Stanford) a vajdasági szerb politikai élet alakulását ismertette a XVIII. század végétől a Monarchia felbomlásáig. *Keith Hutchins* (Houston) az erdélyi románok kiegyezéskori magatartását mutatja be; széleskörű levéltári anyagok alapján nyomon kíséri az egyes politikai irányzatok útját 1848-tól egészen az 1869-es szerdahelyi konferenciáig. *Ștefan Pascu* és *Carol Göllner* (Kolozsvár, Nagyszében) az erdélyi románok dualizmusellenes harcát, a passzivista és aktivista irányzatok tevékenységét, s részben Romániának az erdélyi románok politikájára gyakorolt hatását ismerteti.

Az ötödik részben a Monarchia föderalizálásának problémáit tárgyaló írások, illetve felszólalások kaptak helyet. Ezek közül *Hans Lentze* (Bécs) a lajtántúli fejlődést vizsgálta; a centralizáló-bürokratikus vezetőréteg konzerváló törekvéseit elsősorban a modern tömegpártok veszélyeztették. A német politikai apparátus minden föderalizáló törekvésben saját bukását látta előre. A föderalizálás ellenfeleinek külpolitikai támasza is volt, ti. az, hogy a német és orosz állam is lényegében hasonló jellegű politikai vezetői rétegstuktúrával rendelkezett. *Zdeněk Šolle* (Prága) az osztrák szociáldemokrácia és a nemzeti kérdés viszonyát elemezve azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti kérdés megoldására, a kism nemzetek fejlődésének megértéséhez a párt vezetői nem tudtak komoly elméleti állásfoglalást kidolgozni. *Peczé Ferenc* (Budapest) főként a trialista megoldás kérdésével foglalkozott, ismertette a magyar polgári baloldal azon megnyilatkozásait is, amelyek 1871-ben a csehek trialista igényeit támogatták. *Joachim Remak* (Santa Barbara) hangsúlyozta, hogy a Monarchia nem volt eleve úgy pusztulásra ítélt, mint azt a bukását túlélő kortársak egy része utólag vélte. Azt fejtegette, hogy számos összekötő szál volt, amelynek tudati lecsapódását irodalomban, életérzésben egyaránt megfigyelhetjük. Az egyes népek nemzeti törekvéseiben végső fokon egy-egy „saját kiegyezés” utáni vágy figyelhető meg. *Stephen Fischer-Galați* (Colorado) Ausztria-Magyarországot a soknemzetiségű állam egyik lehetséges, a nemzetiségek számára bizonyos pozitívumokat is biztosító formájának értékelte. Ő is hangsúlyozta, hogy az egyes nemzetiségek a maguk nemzeti céljait igyekeztek — de a Monarchia keretében — elérni. A Monarchia bukásának okát alapvetően a világháborúban kell keresni.

A referátumokhoz és korreferátumokhoz kapcsolódó vitában 85 felszólalás hangzott el. Ezek részletes ismertetésére nehéz lenne kitérni, jelzésként talán elegendő néhány témakör kiemelése is. A *Hanák Péter* referátumában felvetett polgári átalakulás, illetve a *Ránki György* által vizsgált gyors kapitalista fejlődés problémájával kapcsolatos észrevételek főként arra vonatkoztak, hogy a nemzeti elnyomás ténye gátolta az egyes területek közötti nagy különbségek nivellálódását. Szóba került itt a történelmi fejlődést meghatározó tényezők egymáshoz viszonyított jelentőségének kérdése, az 1848-as forradalom kérdése, a kapitalizmus kelet-európai útja, az egyes nemzetiségek részesedése a gazdasági fejlődésben, a nemzeti és soknemzetiségű állam XIX. századi fejlődési lehetőségeinek történeti értékelése. A Monarchia mint gazdasági egység ugyancsak vita tárgyát képezte. Érdekes volt ebben a vonatkozásban *Kolossa Tibor* felszólalása, aki *Macesich* álláspontjával szemben — egyebek között — rámutatott arra, hogy pl. a sokféle népviselet fennmaradása távolról sem egyértelműen a gazdasági egység hiányát bizonyítja, hiszen a felhasznált vásznak és alapanyagok zöme a XIX. század közepétől kezdődően a tömegfogyasztásra épülő (főként cseh) nagyipar termékei voltak.

Élénk vitát váltott ki *Remak* és részben *Fischer-Galați* amerikai professzorok referátuma is. A felszólalások hangsúlyozták, hogy a szépirodalom szintjén, ott is, ahol megfigyelhető egy mélyebb Monarchia-hűség, az erős pesszimizmussal párosul, az adott életforma tarthatatlanságát is jelzi, s mutatja, milyen vékony is volt ez az összetartó szellemi bázis (*K. G. Faber*). Az egyes nemzetiségek „saját kiegyezésre” való törekvése a Monarchia olyan messzemenő átszervezésének látens tendenciáját hordozta magában,

amely tulajdonképpen kétségbevonta a Habsburg Birodalom fennmaradását (*Hanák Péter*). Felszólalásában *R. A. Kann* az egyes nemzetek polgárságának a katonatiszti-karra gyakorolt befolyása növekedését, mint a „nemzetekfeletti véderő” bomlásának kezdetét említette. Ehhez némiképp hasonló tendenciát figyelhetünk meg a másik fontos összekötő kapocsnál az arisztokráciánál is (*G. Rhode*). Az összbirodalmi tudat rendkívüli gyöngeségére utalt végül hozzászólásában *J. Kořalka* is.

A referátumok és korreferátumok zömének természetéből következett, hogy színvonalas vita nem bontakozott ki. (Az itt említett viták során is csak éppen elkezdtek boncolgatni az érdemi kérdéseket.) A nagyszámú, jórészt részletkérdésekkel foglalkozó korreferátum inkább tanulmány, semmint vitairat volt. Következésképpen a hozzászólások zöme részletkiegészítésekben, pontosításokban, adalékokban s nem elsősorban elméleti és módszertani kérdésfeltevésekben hozott újat. A referátumok és korreferátumok tanulmány-jellegéből következik viszont, hogy az előttünk fekvő — gondos munkával összeállított — kötet a nemzetközi Monarchia-kutatás 60-as évekbeli állását tükröző tanulmánygyűjteménynek tekinthető.

A kötet végül közli az egyes delegációk vezetőinek zárszavát, a résztvevők névsorát, a felhasznált sajtóanyagok jegyzékét és a névmutatót.

SZÁSZ ZOLTÁN

AZ ANGOL MUNKÁSMOZGALOM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

ROBERT DOWSE:

LEFT IN THE CENTRE. THE INDEPENDENT LABOUR PARTY 1893—1940
(London. 1966. 231 l.)

KÖZÉP-BAL. A FÜGGETLEN MUNKÁSPÁRT 1893—1940

SIEGFRIED BÜNGER:

DIE SOZIALISTISCHE ANTIKRIEGSBEWEGUNG IN GROSSBRITANNIEN 1914—1917
(Berlin. 1967. 211 l.)

A HÁBORÚELLENES SZOCIALISTA MOZGALOM NAGY-BRITANNIÁBAN
1914—1917

Dowse a Független Munkáspárt egész történetét végigkísérő könyvét ehelyütt nem tudjuk bemutatni, könyvének pusztán arra a mintegy 20 oldalas fejezetére reflektálnánk, amely erről a periódusról szól.

Dowse, akinek ez az írása egyben disszertációs munkája volt, mindenképp hangsúlyozza, hogy Angliában a világháború éveiben a Független Munkáspárt képezte a legjelentősebb háborúellenes erőt. Ezt barát és ellenfél vagy ellenség egyaránt jól látta. Ez a magyarázata, hogy különféle huligánbandák hányszor zavarták meg a Független Munkáspárt rendezvényeit, s ugyanakkor a pacifista értelmiségiek milyen nagy számban csatlakoztak éppen ezekben az esztendőkből a párthoz.

Ezek a tények, mozzanatok általában ismeretesek. Amiben Dowse könyvrészlete újat adott, az éppen a részletekben finomabb elemzés. A Független Munkáspárt homogénnek tűnő egységét megbontja, s több belső csoportosulást tüntet fel. Különválasztja, pontosabban a párt általános háborúellenes irányvételével szembeállítja fel-

tüntet egy jobboldali ellenzéki kört, amelynek legbefolyásosabb képviselője J. R. Clynes volt, s amely helyeselte a Munkáspárt honvédó irányvonalát. De elemző bonckés alá vette a homogénnek tűnő háborúellenes párttöbbséget is, ezt is különféle csoportokra bontotta. A legjellemzőbb és legnépesebb csoportként a Keir Hardie, J. R. MacDonald-féle csoportot tüntette fel, amely ugyan elítélte a háborút de a gyakorlatban az angol honvédelmi erőfeszítéseket mégsem opponálta meg, sőt a két vezető angol munkáspolitikus több nyilatkozatban jelezte, hogy igazságos, demokratikus békefeltételeket kívánnak, de ha ez a béke csak a fegyverek győzelme alapján biztosítható, akkor csakis az angol fegyverek diadala után tudták elképzelni, s a katonai vereség távlatával minden idegszálukkal szembefordultak.

Ezzel a hangadó csoportosulással szemben Dowse megkülönböztette a Lansbury névvel fémjelzett pacifista keresztény tömörülést, valamint Ph. Snowdent, akit inkább „etikai pacifistának” nevezett. Mindezekkel kapcsolatban jelezte, hogy tulajdonképpen kétséges, hogy a hozzájuk tartozókat mennyiben lehet szocialistának minősíteni, háborúellenességük ugyanis nem elsősorban erről a tőről fakadt. Ez utóbbi, már szocialista háborúellenes körhöz, a vezetők közül Fenner Brockwayt, Bruce Glasiert és Clifford Allent sorolta — méghozzá azon az alapon, hogy a fentvezetettek a háborút erőteljesebben vezették le a tőkés monopóliumok nyereszkesedési törekvéseiből, ellentéteiből. Végül mind e négy háborúellenes frakciótól megkülönböztetett egy ötödik, még radikálisabb tömörülést, amelyhez a skót fiatal szocialistákat (James Maxton, David Kirkwood és Emanuel Shinwell) számították, akik készek voltak a háború idején is hadat viselni a munkások érdekében a tőkések és az angol kormányzat ellen.

Dowse megfigyelései érdekeseek, érdemlegesek, de néhány ponton, főként a személyeket illetően ellentmondásra készítenek. A legvitathatóbbnak Hardie besorolását látom. Hiszen tény, hogy volt két olyan korai beszéde (1914 szeptemberében), amikor az angol sorozási programot nem utasította el, s a honvédelem gondolatát ő is megpendítette, de tény az is, hogy az angol kormányt a legkérelhetlenebbül bírálta, s mind parlamenti beszédeinek, mind írásainak hangvételét mindenki úgy látta, hogy azok határozottan háborúellenesek. Az ő nevéhez fűződik a Labour Leader nevezetes 1914 decemberi karácsonyi száma, s mindenképpen furcsa, hogy őt elvállasszák egyik legközvetlenebb személyi barátjától és eszmetársától, Bruce Glasiertől, akiről Dowse szocialista vonásokat állapít meg, és összeköti azzal a MacDonalddal, akit Hardie mindig fenntartással kezelt, mert nem volt meggyőződve arról, hogy a fontos elvi kérdésekben elég következetes, internacionalista lesz-e. S Hardie csak a legkirívóbb példa, ahol a személyi besorolással szemben fenntartásokat lehet jelezni, de ha az eredmény nem is minden részletében megnyugtató, a törekvés a sokszínűbb bemutatásra örvendetes és fő vonásaiban eredményes.

Miként igaza van Dowsenak azon a ponton is, amikor a részekre bontás után hangsúlyozta, hogy a háborús feltételek között, a sovinszta közhangulat állandó nyomása, támadásai összetartották ezeket a belső csoportosulásokat és biztosították az ILP háborúellenes egységét — hiszen az elvi elhatározottság szempontjából leggyengébb láncszemként tekinthető MacDonaldot is az első hónapokban, években formálisan kiátkozta a közhangulat, nemzetárulónak, németbérencnek nyilvánította — akinek védelmében azután — tetszik, nem tetszik — az egész Független Munkáspártnak meg kellett mozdulnia.

Dowse írásában még néhány érdekes észrevételre, mozzanatra érdemes felfigyelni. Ezek közé tartozik az UDC (Union of Democratic Control) és az ILP kapcsolatának kijelölése. Ismeretes, hogy az UDC javarészt volt liberális, részben vezető politikusok, újságírók, értelmiségiek (E. D. Morel, Ch. Trevelyan, A. Ponsonby) kezdeményezésére alakult, akik azután maguk is szocialistává lettek, az ILP tagjaivá váltak, s a leg-

szorosabb együttműködés, személyes barátság alakult ki a régebbi szocialista háborúellenes értelmiségiek (H. N. Brailsford, B. Russell, W. C. Anderson) között éppen az UDC keretei között. Az UDC kiáltványokat, füzeteket adott ki, s programjának gerincében a titkos diplomácia megszüntetése, s igazságos demokratikus béke megteremtése állott. Az utóbbi évek történeti irodalma nagy elismeréssel adózik az UDC-nek, Dowse érdeme, hogy arra is rávilágított, hogy az UDC milyen új rétegek felé tágitotta az ILP kapcsolatait, sőt itt érdekes módon nemcsak a munkásmozgalmon kívül állók kerülhettek szóba, hanem olyanok is, mint Henderson, aki az LP elnöke lett MacDonald kényszerű lemondása után. Bár ő a kormány honvédó politikájának befolyásos támogatója volt, megmaradt az UDC soraiban, a titkos diplomácia eszközeit tényleg opponálta. Az UDC ilyen formában még a Munkáspárt és a Független Munkáspárt között is hidat teremthetett.

Egy másik ilyen szervezet a katonáskodást megtagadók szövetsége (No-Conscription Fellowship) volt, amelyben ezek gyülekeztek, s amelynek élén jobbára az ILP vezetők álltak. Egy harmadik ilyen új szervezet a polgári jogok védelmére alakult, s itt megint arra hívta fel a szerző a figyelmet, hogy noha itt is elsősorban az ILP hatása érvényesült, ebben a szervezetben is ott voltak munkáspárt, sőt befolyásos „honvéd” szakszervezeti vezetők, mint például a vasutasok szervezetének titkára, J. H. Thomas.

Ezek a szálak egybefűztek különhaladókat, s hozzájárultak például ahhoz, hogy amikor a háborús időben a szakszervezetek, vagy a Munkáspárt körében el is hangzott olyan vélemény, hogy a háborúellenes ILP-től szabaduljanak meg, akkor ezt Henderson a párt vezéréként mindig elhárította, sőt a háború végén, a megváltozott körülmények és hangulat talaján a párt új programjának kidolgozásakor is feladatot juttatott az ILP-nek. Dowse figyelmét természetesen nem kerülte el az sem, hogy a párt taglétszáma miként alakult. A táblázatokból kiderült, hogy mint annyi más helyen is, a háború első időszakára a visszaesés a jellemző, de a háború utolsó évében az ugrásszerű emelkedés révén nemcsak behozták, hanem sok tekintetben meg is haladták erőben az 1914-es szintet.

De, s itt világitott meg Dowse egy érdekes ellenpontot, jóllehet az ILP a háború végére megerősödött, országos befolyása is tekintélyes volt, ennek ellenére a szakszervezeti jobboldali és sovinszta ellenzék, ha a Munkáspártból való kizorítását nem is érte el, azt azonban 1918-ra igen, hogy a Munkáspárt megteremtése óta első ízben az ILP teljesen kiszorult a pártvezetőségéből. S ennyiben a háború a Független Munkáspárt szempontjából kettős és ellentmondásos eredménnyel zárult: egyfelől önállósult és befolyást szerzett, másfelől viszont a Munkáspárton belül mégis veszített súlyából, s mindez — mint Dowse hangsúlyozta — előjátékát képezte annak, ami 1918 után történt, hogy a szocialisták a szervezett munkásmozgalom keretei között sem tudtak tömegpártot kialakítani.

Ezeket a problémákat tárgyalja a német marxista szerző kétszázoldalas, nagy forrásanyagra támaszkodó monográfiája is. S. Bünger egyébként nem először nyúlt angol munkásmozgalmi témához. Az ő tollából származik egy kitűnő, s nemzetközileg is elismert feldolgozás, amely Engels és az angol munkásmozgalom kapcsolatait elemezte. Ezúttal is az vezette témája kiválasztásában, hogy szélesebben felmérje, miként reagált az angol munkásság a háborúra, kijelölje a különféle háborúellenes csoportosulások helyét, de a legszenvedélyesebben mégis az foglalkoztatta, hogy hol voltak a szocialisták, milyen szervezetekkel rendelkeztek, mekkora volt ezeknek a befolyása, mit tettek és mit tehetek volna még, s amennyiben valamit mulasztottak, az mennyiben fakadt szubjektív gyengeségükből, késztetlenségükből. Mindez nem kevés kérdés, s ezekre Bünger sokszor érdekes választ adott.

Bünger rövidebb bevezetés után hosszabban taglalta, miként reagált az angol

munkásmozgalom a háború kirobbanására. Megemlékezett arról a fordulatról, amely 1914 szeptemberében a Munkáspártban és a szakszervezetekben végbement, de volta-képpen a háborúellenes erők foglalkoztatták. Bünger is elismeri, hogy a kisebb szocialista politikai pártok közül a Független Munkáspárt rendelkezett a legnagyobb befolyással azok közül, amelyek a háború ellen fordultak, de a Független Munkáspárttal szemben felemlítette, hogy e párt később pacifista hangadói közül többen augusztusban még honvédő nézeteket hangoztattak, többek között Keir Hardie is. Bünger így részben a Független Munkáspárttal szembeállítva emelte ki a Brit Szocialista Pártot, amelynek szűkebb vezetői köréből több úttörő szocialista, mindenekelőtt „a vezér” H. M. Hyndman és mellette az úttörők közül Belfort Bax, Hunter-Watts nacionalista tételeket hangoztattak, a többség azonban következetesebben volt internacionalista, mint a Független Munkáspárt. (Zárójelben idekiváncozik egy megjegyzés, s ez a Brit Szocialista Párt tömegbefolyását érinti, amire Bünger nem tért ki, miként arra sem, hogy a Brit Szocialista Párt tagjaira is éppen ezekben a kezdeti periódusban milyen hatással lehetett a Független Munkáspárt vezetőinek fellépése.)

Bünger a Független Munkáspárt vezetőségéről, annak politikai belső csoportosulásáról Dowsehoz hasonlóan szintén részletező képet adott. Bünger néhány szimptóma jelzésénél egyetértett Dowse megállapításaival, így MacDonald, Keir Hardie álláspontjának feltüntetésénél. Bünger szerint a győzelem alapján elérendő béke-követelést rajtuk kívül több más vezető is osztotta, többek között Fred Jowett. Ezzel a csoporttal szemben Bünger is megjelöl egy radikálisabb csoportot, méghozzá Dowse véleményével azonos vonás alapján: hogy bátrabban fordulnak a kormány ellen. Ide sorolta Fenner Brockway-t, de megnevezte a W. Stewartot, a skót pártszervezet vezetőjét, s a skóciai pártlap, a Forward szerkesztőjét — aki melleleg Keir Hardie közeli barátja és tisztelője volt. Bünger sok új adalékot nyújt már ebben a nyitófázisban is az ILP megismeréséhez, de Dowse írásához képest igazán újat a Brit Szocialista Pártról mond. Emellett megemlékezik azokról a kisebb szocialista pártokról, szervezetekről (így a Szocialista Munkáspártról), amelyek szintén kisebb-nagyobb befolyást gyakoroltak a munkásokra, szocialistákat tömörítettek, s ismerteti a háborúról alkotott véleményüket (sajnos taglétszámukat nem).

Bünger az 1914 nyári és őszi alapos feltérképezés után kronológiai rendben követi nyomon az eseményeket. Korszakbeosztása a következő: 1914 tele és 1915 tavasza (e fejezetben főként a véleményeltéréseket, a programnyilatkozatokat elemzi, többek között a Liebknecht fellépés angol visszhangját, s természetesen a Labour Leader nevezetes karácsonyi számát). Majd külön fejezetben tárgyalja az 1915 tavaszi nagy sztrájkmozgalmakat (a dél-walesi bányászok akcióját, amelyek az angol kormányt csakúgy meglepték, mint az egész nemzetközi közvéleményt, hiszen ez volt a háború idején egy hadviselő ország első nagy sztrájkja). A következő fejezetben Bünger az 1915 tavasztól az 1915/1916 teléig húzódó sztrájkmozgalmakat tekinti át, amelyek közül elsősorban a Clyde-vidék vasasainak mozgalma emelkedik ki, amely kapcsolódik a shop steward mozgalom kibontakozásához, a skóciai heves osztálymegütközésekhez, Lloyd George bukásához, amikor a skóciai munkásokat meg akarta nyerni a kormánynak. Ebben az időben terjed a hadkötelezettség megtagadására indított mozgalom, s az egész időszakban Bünger részletesen elemzi, mennyire volt meg, vagy hiányzott a szocialista pártok kezdeményezése, vezetése. Külön fejezetet szentelt 1916 nyarán a Brit Szocialista Párt kongresszusának, amelyen az internacionalista balszárny végképp kiszorította a Hyndman-féle jobboldali sovínisztákat a pártból. Nagyobb figyelmet szentel az 1917. évi orosz forradalmak angliai kisugárzásának, az 1917 júniusi Leeds-i nagy háborúellenes konferenciának, amely arányaiban minden eddigit felülmúlt, s a legkülönbébb arnyalatok kapcsolódtak be a közös erőfeszítésbe. E leeds-i konferencia határozatot hozott a

munkástanácsok angliai létrehozására is, ami viszont már kevesebb sikerrel járt. A kísérletezés erőfeszítéseit és kudarcait Bünger szintén bemutatja, majd a stockholmi konferencia angol összefüggéseit elemzi. Bünger könyvének zárófejezetében „Végkövetkeztetések” címszó alatt újra leszögezte, hogy a háború utolsó szakaszában az angol társadalom is válságos napokat élt át, s ekkor ismételt az angol Munkáspárt, illetőleg a szakszervezeti vezetők rovására írta, amiért a lehetőségeket nem használták ki szocialista, forradalmi megoldásra. Bünger könyvét alapos bibliográfiával és névmutatóval egészítette ki.

Az angol munkásmozgalom első világháború alatti képlete mindig nagy érdeklődést keltett, s a történeti irodalom állandóan gazdagodik. Bünger munkája kétségtelenül az érdemi alkotások számát szaporítja, nemcsak elemzései, hanem adatközlései révén is. Mindazonáltal néhány kritikai észrevételt is tehetünk. Néhány kérdést ugyanis nem tisztázott eléggé; ilyenek a forradalmi válság meglétének vagy hiányának kérdése Angliában, vagy nem látjuk azt sem bizonyítva, hogy a Független Munkáspárt pacifista szelvényben megszólaló vezetői „a tömegek nyomására” fordultak volna a háború és kormányuk ellen. Egyes vezetők részéről számítgatást tételez fel, amikor egyszerűen még ingadozhattak, másfelől nem érzékeltette, hogy olykor az adott korszakban a kétségek is mennyire erjesztően hathattak. MacDonald korai szereplésének például elsősorban negatív oldalát mutatta be meggyőzően, de ez mégsem változtat azon, hogy 1914–1915-ben beszédei, megnyilvánulásai nemcsak zavaróan hathattak, hanem bizonyos munkásrétegeket az ő szereplése is a háború ellen fordíthatott. S méginkább áll ez Hardiera, akiről Bünger nagy gonddal mutatta ki a honvédő „szeplőket”. A megközelítési, és értékelési problémák azonban nem feledtethetik a szerző érdemét, az új szintézis értékét.

JEMNITZ JÁNOS.

A SZLOVÁK TANÁCSKÖZTÁRSASÁG DOKUMENTUMAI

(Dokumentumok a Szlovák Tanácsköztársaságról, Budapest. 1970. 234 l.
Slovenská republika rád. Dokumenty. Bratislava, 1970 253 l.)

— A kötet anyagának összegyűjtésében és szerkesztésében Milei György és Anton Smutný mellett részt vettek Boros Ferenc, Surányi Róbert, Gecsényi Lajos, valamint Michal Dzvónik, Štefan Toman és Jozef Husár. —

A félévszázada, 1919. június 16-án kikiáltott Szlovák Tanácsköztársaság emlékének az MSzMP KB Párttörténeti Intézete és Szlovákia Kommunista Pártja Párttörténeti Intézete közös — egyidejűleg szlovák és magyar nyelven megjelentetett — kiadvánnyal adózott.

A kötet magyar változata a Kossuth Kiadó gondozásában jelent meg. A kiadványt tzelesebb olvasóközönségnek szánták, fel kívánván hívni a figyelmet arra a jelentős történelmi eseményre, amelyről a szakembereken kívül a magyar közvélemény nagyon keveset tud.

A dokumentumkiadvánnyal kapcsolatban szakemberek részéről jogosan vetődhet fel a kérdés: nyújthat-e újat egy önálló dokumentum-gyűjtemény olyan történelmi eseményről, amelyről a szlovák és a magyar történészek sora írt már, s a közölt dokumentumok jelentős része más szlovákiai vagy magyarországi dokumentum-kötetekben és a történeti irodalomban már egyszer (vagy többször is) napvilágot látott.

Mégis a Szlovák Tanácsköztársaság dokumentumainak kiadása, ismeretterjesztő fontosságán túl, történészek számára is több szempontból tanulságos. Mind a magyar,

mind pedig a szlovák olvasó először kapja kézhez a Szlovák Tanácsköztársaság létrejöttének, nem egészen háromhetes fennállásának sokoldalúan megközelített történetét az egykorú — magyar és szlovák — dokumentumok közvetlen tolmácsolásán keresztül.

A Magyar Tanácsköztársaság története szemszögéből értékelve a dokumentumokat, azzal, hogy a Magyar Tanácsköztársaság „saját” dokumentumai mellett a szlovák munkásság, a Szlovák Tanácskormány iratai, sajtója és kiadványai, sőt a szlovákiai kormányzervek hivatalos iratai kapnak helyet, konkrétabb megvilágításba kerülnek a Magyar Tanácsköztársaság eseményei is: hatása a szlovákiai munkásmozgalomra, nemzeti-nemzetiségi politikájának elvi, illetve gyakorlati megvalósítása, a tanácsköztársaságok szövetsége kialakításának első lépései stb. A forráskiadvány így azt a történeti tényt dokumentálja, amely igen sokszor még a marxista magyar és szlovák történeteseknél is vitát váltott ki, eltérő nézetek kialakításához vezetett; *ez pedig a Szlovák Tanácsköztársaság önálló létének, a Magyar Tanácsköztársasághoz való viszonyának kérdése.* A dokumentum előszava egvértelműen leszögezi: „A szlovák és a cseh nép a szlovák kommünt a Csehszlovák Szocialista Köztársaság dicső elődjének, az ország területén létrejött első munkás–paraszt hatalomnak tekinti. A magyar nép úgy emlékezik meg a Szlovák Tanácsköztársaságról, mint a Magyar Tanácsköztársaság szövetségéséről, mint szomszédos népeink barátságának, közös emlékeiket védő együttes harcának nagyszerű példájáról”, — ezzel is tükrözve a kötetet szerkesztő történészek s a kötetet gondozó két intézmény azonos állásfoglalását.

A szerkesztők a dokumentumok segítségével — amennyire ezt a rendelkezésre álló viszonylag kevés forrás lehetővé tette — sokoldalúan próbálják a két proletárállam kapcsolatát, a Szlovák Tanácsköztársaság helyét bemutatni. Sokszor folyamodtak ahhoz a módszerhez, hogy párhuzamosan mutassák be a Magyar Tanácsköztársaság és Szlovákia eseményeit. Ezért csak helyeselni tudjuk az olyan ismert dokumentumok közlését, mint a „Mindenkihez” vagy a Tanácsok Országos Gyűlése Naplójának, a Magyar Tanácsköztársaság nemzeti, nemzetiségi politikájára és a Szlovák Tanácsköztársaságra vonatkozó részletei. Hasonlóan a két önálló tanácskormány közötti viszonyt tükrözik a szlovák munkásvezérek elvi nyilatkozatai, politikai beszédei mellett a két tanácskormány kapcsolatára utaló dokumentumok (pl. 121. dok. A Szlovák Tanácsköztársaság belügyi népbiztosának rendelete a budapesti kiküldöttek megbízólevelének kötelező bemutatásáról), valamint a Szlovák Tanácsköztársaságnak a nemzetközi munkásmozgalmon belül önálló tanácskormányként való elfogadása (Kommunista Internacionálé, Oroszország Kommunista Pártja, az Oroszországban élő cseh és szlovák kommunisták, valamint a Nemzetközi Szocialista Szövetség jugoszláv szekciójának táviratai, üdvözlétei).

Ezek a dokumentumok egyrészt a Szlovák Tanácsköztársaság önállóságáról valának, másrészt viszont ismeretük révén a két proletárállam együttes harcának szoros összefonódása bontakozik ki egy közös célért, a nemzetközi munkásmozgalomban akkor erős hitként, reális stratégiai célkitűzésként élő európai (egyetemes) proletárforradalom kibontakozásáért, a tanácsköztársaságok államszövetségének megteremtéséért.

A Szlovák Tanácskormány dokumentumainak közlése újabb, eddig az irodalomban csak részben, vagy egyáltalán nem közölt összefüggések felismerését teszi lehetővé és további kutatásokra ösztönöz. Így az irodalomból ismert adatoknál sokkal gazdagabban bontakozik ki a Magyarországi Nemzetközi Szocialista Szövetség 1919 áprilisában megalakult cseh és szlovák szekciójának a működése. Antonín Janoušek tevékenységére vonatkozóan a dokumentumok lehetővé teszik nézeteinek, a cseh és a szlovák munkásmozgalomban vitt szerepének árnyaltabb elemzését. (Hasonlóan a szekciós tevékenységének feldolgozására inspirál Vladislav Zapletal cseh történésznek a budapesti szlovák munkásmozgalom kezdeteivel foglalkozó, 1970-ben megjelent monográfiája is, amely azt

mutatja, hogy az 1919-ben megerősödő budapesti szlovák munkásmozgalom gazdag hagyományra tekinthetett vissza.)

A kötet 139 dokumentumot közöl — kronológiai sorrendben — a Szlovák Tanácsköztársaság rövid történetének, másféléves előtörténeti periódusának a bemutatásával. Az első dokumentum az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság, a Népbiztosok Tanácsa és a moszkvai Szovjet 1918. november 3-án kelt felhívása az Osztrák-Magyar Monarchia népeihez. Az utolsó dokumentum pedig a Budapesti Büntetőtörvényszék A. Janoušek és népbiztos társai ellen hozott ítéletének az indoklása (1920. június 30.). E két dátum között a dokumentumok végig kísérik azokat a szlovákiai és magyarországi eseményeket, amelyek megalapozták, előkészítették a Szlovák Tanácsköztársaság létrejöttét. Utalnak Szlovákia szociális helyzetére, a munkásság megmozdulásaira, a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után a szlovák kormányzervek szigorú rendeleteire, stábiális bíróságok létrehozására, majd katonai diktatúra bevezetésére. Utalnak a szlovák szociáldemokrácia jobboldalának a Magyar Tanácsköztársasággal való szembenállására, Csehszlovákiában pedig a proletárdiktatúra lehetőségének tagadására, valamint a szlovák és a cseh Szociáldemokrata Párt baloldalának a Magyar Tanácsköztársaság melletti kiállására. A Szlovák Tanácsköztársaság fennállása alatt nagyobb mennyiségű levéltári anyag nem születhetett, de a fennmaradt dokumentumok arról vallanak, hogy a szlovák tanácskormány intézkedései, a proletár államhatalom kiépítésének törekvései felölelték a gazdasági, a társadalmi-politikai terület több ágát is.

A teljes képhez hozzátartozott volna még néhány olyan dokumentum közlése is, amely az akkor létrejött fiatal csehszlovák államban döntő szerepet játszó burzsoá nacionalizmusnak a kibontakozóban lévő forradalmi erők leszerelésében, a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervencióban s a Szlovák Tanácsköztársaság megdöntésében játszott szerepét mutatta volna be.

Egy forráskiadványnál minden alkalommal elengedhetetlen a dokumentumok eredeti lelőhelyének megjelölése; több helyen ugyanis — éppen a legfontosabb forrásoknál — csak a dokumentumot közlő korábbi irodalom bibliográfiai adatai szerepelnek. Zavaró az a körülmény is, hogy a szlovák nyelvű forrásutalások igen sok sajtóhibát tartalmaznak.

GYIVICSÁN ANNA

KIS ALADÁR:

AZ OLASZ FASIZMUS TÖRTÉNETE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1970. 379 l.)

Számos külföldi munka látott már napvilágot marxista és nem marxista történészek, politikusok tollából egyaránt, amelyek az olasz fasizmussal foglalkoznak. Közülük a hatvanas években jelent meg néhány különösen hasznos mű. Kis Aladár könyve most a téma iránt érdeklődő vagy tudományos céllal közeledő magyar olvasónak nyújt róla igényesen megírt áttekintést. A szerző nem könnyű feladatra vállalkozott. A mű természeténél fogva hatalmas forrásanyag felhasználásával kellett megfestenie az olasz fasizmus portréját. Az ilyen jellegű portrék elkészítése nem egy veszedelmet rejt magában, amelyek közül talán a leginkább említésre méltó a részletek aprólékos kidolgozásának és ezáltal a lényeg, a legjellemzőbb vonások elhanyagolásának lehetősége. Kis Aladár messze elkerülte e buktatókat. A mű egyetlen hatalmas ívben nyugszik, s a szerző pontos logikai láncolat, ok-okozati fejtegetés alapján mutatja be az olva-

sónak az olasz történelem fejlődésvonalaiba ágyazva a fasiszmus kifejlődését, kibontakozását, megerősödését s végül törvénytörő bukását.

E célt figyelembe véve kell értékelnünk már a mű I. fejezetét is, amely címének megfelelően (A fasiszmus történelmi előzményei) nem valamiféle öncélú szintézisét adja az 1918 előtti Itália történelmének. Az olasz fasiszmus csírái lényegében a századforduló táján kibontakozó imperializmus méhében tenyésztdőttek ki: nevezetesen az északi finánc-tölkések részéről az egyre erősödő tömegmozgalmak megszüntetését szolgáló leghatékonyabb módszerek keresése, külpolitikában pedig az expanzív törekvések előtérbe kerülése, az ezt ideológiailag alátámasztó nacionalizmus, a diplomácia új tájékozódása, amely a Hármasszövetség helyett az antant oldalán remélte vérmes vágyait realizálni. A tárgykörrel kapcsolatban mind ez ideig megjelent művek a fasiszmus eredetének feltárásakor javarészt ezt az időszakot vagy az első világháború utáni kaotikus politikai helyzetet tekintették kiindulópontnak. Döntő többségükben figyelmen kívül hagyták, hogy az olasz fasiszmusnak, ennek a velejéig reakciós áramlatnak, ha modus vivendit akart teremteni a tömegekkel s ha minden eredetiséget nélkülöző ideológiáját szimpatikusabbá s életszerűbbé akarta varázsolni, támaszkodnia kellett a történelmi hagyományokra, a nemzeti múlt olyan ideológiai és politikai elemeire, amelyekkel a „nemzeti önérték” szítása mellett saját hasznára is lehetett. Kis Aladár munkájának nagy erénye, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően az olasz fasiszmus gyökereit, szellemi hagyatékát kutatva egészen az olasz nemzetté válás XV.—XVI. századi problematikájáig nyúl vissza. Bemutatja az olasz nacionalizmusnak és liberalizmusnak a Risorgimento idején hálalónak számító, bár néha túlzó megnyilatkozásait a polgári átalakulás és nemzetté válás érdekében, majd megvilágítja, miként váltak lassan e nézetek a reakció eszközeivé az egységes olasz állam ellentmondásos társadalmi, politikai struktúrájában, s hogyan lettek végül a fasiszmus ideológiai építőkövei az imperializmus és az első világháború idején.

Találón jellemzi a szerző Olaszország első világháborús szerepét: Olaszország győztesen került ki a háborúból, „a győzelem azonban kétes értékű volt, mert polgáiban kezdetét jelezte egy új korszaknak, amelyben az 1860-ban alakult olasz politikai liberális állam saját belső ellentéteinek pörölycsapásai alatt minden addiginál súlyosabb válságba került” (32. l.).

A könyv II. fejezete az 1918 és 1920 közötti eseményeket öleli fel. Mindenekelőtt pontos leírást kapunk a világháborút megélt Itália siralmas gazdasági helyzetéről, az ebből adódó mély politikai válságról, s a könyv külön érdeme, hogy rámutat arra: e válságsorozat hatásaként az olasz állam politikai struktúrájában minőségi változás következett be. Így izgalmas, sokszínű képben látjuk megelevenedni e krízis időszakában felszínre törő politikai irányzatokat: a gyár- és földfogláló mozgalmakban, sztrájkokban megnyilvánuló dinamikus népmozgalmakat, a gyenge liberális kormányzat kapkodó útkeresését és a szélsőjobboldalon felbukkanó új politikai erőt, a fasiszmust. Precíz, sokoldalú, marxista értékelés alapján összefüggéseiben láthatjuk, miért nem tudott Olaszországban sem egy szocialista forradalom lezajlani, sem pedig a hagyományos vezető rétegek úrrá lenni a helyzeten, s miként került egyre jobban előtérbe a harmadik politikai erőkomponens. Megismerkedhetünk a fasiszta erők első megjelenési formájával, a combattentista mozgalommal, ennek irányzataival, vezetőivel, tömegbázisukkal, ideológiájukkal, valamint azzal, hogy hogyan kamatoztatták politikai megerősödésük javára a béketárgyalások következtében kibontakozott újabb bel- és külpolitikai válságot, az ezáltal felkorbácsolt tömeghisztériát, a „Vittoria mutilata” nacionalista érvelését, végezetül pedig hogyan sodorták olyan kalandokba az országot, mint D’Annunzio fiumei vállalkozása.

Lényegében azt kell mondanunk, hogy a háború utáni Itáliában egy kettős folyamat indult el. Egyrészt a politikai válság hálójában vergődő polgári demokratikus

rendszer, uralmának sértetlen megőrzése érdekében s kihasználva az egységes ideológiai, szervezeti alapot nélkülöző baloldal megingásait, elhatározta, hogy átmeneti szövetséget köt a fasiszta erővel. Másrészt a fasiszták mozgalma jelentkezik, hiszen ők sem egyszerű játékszerei voltak a finánciókéseknek, hanem önálló hatalmi igényekkel fellépő, egzisztenciális alapot kereső csoport, amely a maga oldaláról jó alkalomnak tekintette a hagyományos uralkodó osztályok szorult helyzetét. Kis Aladár munkája is helyesen ábrázolja e fentieket, s ezek alapján könnyen megértheti az olvasó, miért és hogyan bontakozhatott ki 1920 és 1922 között az ellenforradalom s végül hogyan győzhetett.

A mű III. fejezete e periódussal ismertet meg bennünket. Bevezetőjében helyesen hívja fel figyelmünket a szerző arra, hogy bár ez az ellenforradalom lényegében részét alkotta a többi európai országban is jelentkező ellenforradalmi hullámnak, ugyanakkor „formáinál és módszereinél fogva egyelőre precedens nélkül állott” (95. l.), s ezt pontosan a fasiszta jelleg biztosította számára. Majd a kibontakozó fasiszta ellenforradalommal ismerkedünk meg, rohamoszataik terrorakcióival (ezért is nevezik a mozgalmat e részét squadrizmusnak). A következőkben a szerző más feldolgozásokhoz viszonyítva árnyaltabban és súlypontozottabban mutat rá a feltörekvő fasizmus egyik lényeges mozzanatára, a squadrista terror és az agrárfasizmus összekapcsolódására. Okfejtése nyomán világossá válik, hogy ez utóbbi mozgalom nemcsak az olasz parasztság egyre erősödő forradalmiságát volt hivatva ellensúlyozni, hanem a későbbiekben szerves részévé vált a fasiszta ideológiai, politikai rendszernek, hiszen végső soron az „olasz faj” élettér-elméletét s ezzel a rendszer hódító törekvéseit hirdette, amennyiben a mezőgazdaság bajainak orvoslását, a parasztság földhétségének lecsillapítását éppen a kolonizációban jelölte meg. A fejezet további részeiben azt ábrázolja a szerző, hogyan vált a fasiszta irányzat az állam legitim részévé. Különösen izgalmas része a műnek az 1921-es választások, majd az azt követő időszak leírása, amelynek során a parlamentbe bekerült fasiszták magatartását, új politikai orientációjukat (mozgalmuk „szalonképesség” tétele érdekében a squadrizmus háttérbe szorítása) látjuk kirajzolódni. Ugyanakkor az új irányzat kibontakozása azért is izgalmas, mert ekkor ragadta végleg magához a gyeplőt Mussolini. A fasiszták új orientációját, s ezzel párhuzamosan megerősödésüket igazolja a Nemzeti Fasiszta Párt megalakulása is. Bel- és külpolitikai programjuknak ismertetését érdemes tüzetesen áttanulmányozni (145–150. l.), hiszen a legplasztikusabban mutatja a majdani fasiszta állam egész gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai, kulturális profilját.

A fejezet záróakkordja a marcia su Roma ismertetése. A szerző naplószerű pontossággal követi az eseményeket s közben megismerteti a fasiszta vezetők és az olasz finánciókések szövetségével, a liberális kormány és a hadsereg tehetetlenségével s végül a Savoyai-ház cinkos egyetértésével. Egyben Togliatti alapján kiemeli azt a sokak által figyelmen kívül hagyott ténytet, hogy „a polgári állam faszálódásának folyamata konkrét történelmi folyamat, amelynek a marcia su Roma csupán egyik etapja volt” (168. l.).

Az olasz fasizmus útjának következő fázisát a szerző az 1922 és 1929 közötti időszakban állapítja meg, azon megfontolással, hogy erre az időre esik a fasizmus parlamentáris korszakának és a totális fasiszta diktatúra kiépítésének eseménysorozata. Ezekről az évekről a IV. fejezet tájékoztat. E részben a nyílt diktatúra bevezetésére törekvő fasizmus lépéseit követhetjük nyomon, előbb a fasiszta koalíciós kormány szereplését, majd az 1924-es választásokat. A maga sokoldalúságában bontakozik ki előttünk a válságos 1924-es esztendő: a parlamenti pártok erőfeszítései a fasiszták diktatórikus akciói ellen, a krízis csúcspontját jelentő Matteotti-ügy s az azt követő aventinusi válság. Az antifasiszta parlamenti pártokból megalakult Aventinusi-blokk a fasizmusra végzetes csapást mérhetett volna, ha elfogadja a Kommunisták Párt javaslatát, hogy alakuljanak át ellenparlamentté, később alkotmányozó gyűléssé, s harcukban mind-

végig támaszkodjanak az olasz tömegekre. A mű hosszan fejtegeti, miért nem sikerült e terv, s a polgári és szocialista ellenzék ezen alkalommal is bebizonyosodó tehetetlensége, s nem kis mértékben az uralkodó felelőtlensége, hogyan dobott mentőövet a már-már vízbe vesző fasizmusnak, amely viszont fölélesztve a squadrista terrort, 1925–26 folyamán kivételes törvényeket léptetett életbe, majd az 1927-ben kibocsátott Carta del Lavoro alapján megkezdte a korporációs rendszer kiépítését. Mindezek már magát a totális fasizmust jelentették.

A totális állam megeremtésével az olasz fasizmus zenitjére érkezett. Ugyanakkor e totális állam eleve mély konfliktusokat hordozott magában, amelyek végkifejlődésükben a fasizmus bukásához is hozzájárultak. Ezekkel foglalkozik a könyv V. fejezete. Mindenekelőtt a legalapvetőbb problémát tárja elénk, az ország megoldatlan gazdasági helyzetét, amelyben a nagy garral beharangozott korporációs rendszer sem segített; a gazdasági válság tombolt. Az újbóli hódító, gyarmatszerző háborúkban keresett ekkor az olasz fasizmus kiutat. Ezt ideológiájuk demagóg szólamaival alá tudták ugyan támasztani, de gyarmati háborúik az átmeneti sikerek ellenére csak újabb belső krízist eredményezhettek, hiszen mind a belső, mind a külső gazdasági, politikai feltételeket nélkülözték. Az 1935-ben megindított etióp háború és következményei olasz és nemzetközi téren, alapvető változásokat hoztak Itália addigi kül- és belpolitikai erőviszonyaiban. Az etiópiai kétes értékű győzelemtől megittasult fasiszták hódító étvágya egyre nőtt, s ennek kielégítése érdekében, mint a szerző is megállapítja: „az ország életének minden egyes szektora a háború függvényévé lett” (245. l.). Így a gazdasági életben az úgynevezett autarkias gazdaságpolitika, ennek folytán a centralizáltabb irányítás lépett előtérbe, politikai területen pedig „a gátlástalan elnyomás és a végsőkig fokozott politikai türelmetlenségen alapuló terror, a belső antifasiszta tendenciák letörése, valamint a gyarmati rablőháborúnak és az ország legreakciósabb erőinek maradéktalan kiszolgálása” (249. l.), sőt, 1938-ra a faji törvények bevezetése következett be. A fejezet külön érteke, ahogy a szerző tárgyilagos, dialektikus elemző módszerével analizálja és bírálja ezt az „egyre tisztább fasizmust”, és ugyanezt mondhatjuk el az olasz külpolitika irányvonalainak ábrázolásáról is. Az olasz diplomáciának a harmincas évekbeli szereplését, a nyugati nagyhatalmakhoz, illetve a megerősödő „nagy vetélytárs”-hoz, Németországhoz való rendkívül bonyolult viszonyát jellemezve jól érzékelteti, miként volt Olaszország aktív részese az új világkatasztrófa előkészítésének (Berlin—Róma tengely, spanyolországi intervenció, müncheni konferencia, Albánia bekebelezése, acélpaktum). Észrevétel gyanánt jegyezzük meg, hogy egyes területeken nem ártott volna a külpolitikai csoportok, irányzatok, koncepciók árnyaltabb bemutatása; gondolunk itt elsősorban a Grandi—Ciano órsógváltás erőteljesebb kiemelésére.

A könyv VI. fejezete Olaszország második világháborús szerepét és a fasizmus bukását tárgyalja. Úgy véljük, e részek tartalmi ismertetése a téma annyira ismert volta következtében elhanyagolható.

Ugyanakkor főleg e fejezettel kapcsolatban, de a korábbiakat is figyelembe véve, néhány észrevételt kell tennünk. Bár a mű a fasiszta olasz rezsimet tárja a közönség elé, mégsem lett volna érdektelen az antifasiszta erők szerepét szélesebben megjelentíteni és jobban kidomborítani. Kétségtől több, magyarra is lefordított mű alaposan foglalkozik e kérdésekkel, azonban egy ilyen jellegű munka sem nélkülözheti a „másik Itália” bemutatását. Az olasz antifasiszták spanyolországi működéséről tájékoztatást kapunk ugyan, ám alig történik említés a külföldi, főleg franciaországi emigrációról, amelynek pedig nemcsak a háború idején, de már 1927-től jelentős elméleti és gyakorlati hatása volt; befolyásolták és részben irányították a hazai antifasiszta küzdelmet elméleti folyóirataikon, valamint a Giustizia e Libertà mozgalmon keresztül.

Sokkal alaposabban kellett volna tárgyalni a háború alatti partizánmozgalmat is.

Az olaszországi partizánharcok kimagasló pozíciót töltötték be nemcsak az olasz felszabadító háború során — szerves kiegészítői lévén a szövetségesek hadműveleteinek —, hanem előkelő helyet foglalnak el az európai partizánmozgalmak történetében is. Az olasz történelem szempontjából pedig még egy jelentőségük van, nevezetesen, hogy olasz földön e mozgalmak során valósult meg először a hazafias és osztálymotívum összekapcsolódása.

Kissé elnagyolva jelenik meg előttünk a saloi fasiszta bábállandó képe, bár kormányzati rendszeréről, demagóg szociális intézkedéseiről jó, átfogó rajzot kapunk. Ugyanakkor az sem lett volna haszontalan, ha a szerző összehasonlítja e felülről erőszakolt kormányzati rendszerrel a partizánok és a CLN (Nemzeti Felszabadító Bizottság) fennhatósága alatt álló területek demokratikus, autonóm közigazgatási, szociális tevékenységét. Ezáltal teljesebb képet kaptunk volna a szövetséges csapatok által még el nem foglalt területek politikai berendezkedéséről, tömegbázisáról.

Mindezek nem csökkentik a mű már említett értékeit, az egységes gondolatvezetést, az események életközelségét hozását, amit a stílus mellett a történelmi személyiségek találó jellemzései is biztosítanak. Jó szolgálatot tesz a gondosan válogatott képanyag is.

A mű tanulmányozása a kutatás és történelemtanítás során egyaránt hasznos, s a széles közönség számára is érdekes olvasmány.

SÁVOLY MÁRIA

WOLFRAM FISCHER:

DEUTSCHE WIRTSCHAFTSPOLITIK 1918—1945

(Opladen, 1968. 236 l.)

NÉMET GAZDASÁGPOLITIKA 1918—1945

Bár a két világháború közötti német gazdasági élet, különösen a náci Harmadik Birodalom gazdaságpolitikája számos különböző nemzetiségű közgazdász és gazdaságtörténész érdeklődését kiváltotta, sajátos módon éppen német gazdaságtörténészek tollából viszonylag keveset olvashattunk e témáról. Az NDK gazdaságtörténészei elsősorban a munkásosztály helyzetére és üzemtörténetére koncentrálták figyelmüket, Nyugat-Németországban pedig hosszú időn át eléggé elsorvadt a gazdaságtörténeti kutatás, különösen ami a modern időszakot illeti. Feltételezhetően nem az érdeklődés hiánya, hanem bizonyos teoretikus bizonytalanság korlátozhatta az érdeklődést, ezért örvendetes, hogy újabban egy-két igen színvonalas gazdaságtörténeti munka jelent meg erről a korszakról. Wolfram Fischer a nyugat-berlini egyetem gazdaságtörténeti professzora, korábban elsősorban XIX. századi kérdésekkel foglalkozott, de a modern közgazdasági elméletben való jártassága, az új gazdaságtörténeti módszerek iránti érzéke lehetővé tette, hogy átfogó képet nyújtson a német gazdaságpolitikáról a két világháború között. Igaz, a mű rövid összefoglaló jellege következtében inkább a fő vonások felvázolására, semmint a részletekben való elmélyülésre törekszik. A fő vonalakat viszont igen világosan, kritikusan ábrázolja, s jónéhány kérdésben új szempontokat, új nézeteket is kifejt, valójában tehát elmélyíti ismereteinket a két világháború közötti német gazdasági életről. Wolfram Fischer ahhoz a háború utáni német történelemszemlélethez tartozik, amely nemcsak a náci birodalommal s a hozzá tartozó ideológiával fordul szembe, de annak — a német történeti irodalomban hosszú ideig vezető szerepet betöltő — kon-

zervatív nacionalista kritikusaival is. Benyomásunk szerint — más okok mellett — ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy munkája első felében több újat tudott nyújtani, mint éppen a hitleri Németországról szóló részben. Néhány beidegzett gazdasági tételt vesz itt ugyanis kritikai vizsgálat alá. A weimari Németország gazdasági helyzetét ábrázolja, nem vonva kétségbe ugyan a jóvátétel lényeges szerepét, Fischer elsősorban azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági leromlás alapjában a háború következménye volt. A kiindulópont, az infláció már az első világháború idején kibontakozott, hiába igyekezett a német kormány a hadikiadásokat a kölcsönök útján finanszírozni. A hadikiadásokat — melyek változatlan áron számítva több mint 100 milliárd márkára rúgtak — valakinek meg kellett fizetni. A német kormány programja az volt: „le boche payera tout”, ezzel szemben a háború kimenetele eldöntötte, hogy a francia terület kárait is Németországnak kell fizetnie, így saját háborús károsodását is saját gazdasági életéből kellett rendbehozni. A kérdés az volt: mennyit tudnak a szövetségesek Németországra hártani, illetve a helyreállítás költségeit a belső osztályviszonyok alapján a különböző osztályok milyen arányban viselik. Az utóbbi kérdést Fischer ugyan nem vizsgálja elég mélyen, de a jóvátétellel kapcsolatos politikai és gazdasági manővereket, nacionalista hangulatkeltést meggyőzően ábrázolja. Ennek megfelelően objektívebb a Ruhr-vidék megszállása körüli problémákban. Lényeges szempontja Fischernek az infláció megközelítése. Azt hangsúlyozza ugyanis, hogy nem a márka nemzetközi elértéktelenedése volt az infláció eredete és oka, hanem a nemzetközi elértéktelenedés a belső infláció következménye volt. Tehát ismét nem a jóvátétel volt a belső gazdasági nehézség legfőbb oka.

Érdekes a Dawes-terv bemutatása is; ezt a kérdést nem egyszer igen leegyszerűsítve tárgyalja a marxista irodalom. Fischernél is tapasztalható bizonyos összefüggések, mindenekelőtt a keleti piacok lehetőségének elhanyagolása, arra a vezető szempontra viszont, hogy a német és francia életszintet nagyjából egyenlő nagyságúra tervezték, nagyon jól rámutat.

A húszas évek fellendülésének leírásakor a külföldi hitelek jelentőségének eltűnésétől óv. 1924 és 1929 között mintegy 70 milliárd márkára volt tehető a befektetések összege, ezzel szemben a külföldi hitelek összege 14 milliárd márka volt. (Ha csak az új befektetéseket vesszük figyelembe, akkor is legalább kétszer annyi tőke származott belföldi mint külföldi forrásból.) Tanulságos Fischer elemzése a Young-terv kapcsán is, hangsúlyozza, hogy ez a Dawes-tervénél nagyobb terheket rakott ugyan Németországra, de politikai előnyei miatt a német kormány ezt vállalta.

A náci időszak gazdaságát elemezve először annak teoretikus vonatkozásait veti fel Fischer könyve. Véleménye szerint kezdetben a náci gazdaságpolitikát a nemzetiszocializmus egyébként rendkívül sovány gazdasági elmélete, a gazdasági szakértők által a válság leküzdésére kidolgozott tervezetek s Hitler háborús készülődése befolyásolta. Fischer hangsúlyozza, hogy a válság mélypontján már túljutott a német gazdaság, amikor Hitler hatalomra jutott, egyidejűleg vitába száll azzal a közkeletű nézettel, amely a náci gazdaságpolitika érdemének tulajdonítja a munkanélküliség megszűntetését. Fischer azt bizonyítja, hogy Hitler már 1933 után is a háborús készülődést állította előtérbe, s elveti azt a közkeletű tézist is, mely szerint a gazdaság háborús átállítása csak 1936-tól, a négyéves tervtől kezdődött. Rövid áttekintése az autarchikus politikának — elemezve az abban jelentkező ellentmondásokat s a különböző politikai és katonai erők eltérő felfogását —, a rendi kísérleteknek és az állami irányításnak, szintén igen jól sikerült. Sajnálatos viszont, hogy a Schacht-féle új terv elemzése túlságosan beszűkült, túlságosan csak a német gazdasági problémákhoz kapcsolódik, sem a német terjeszkedési törekvésekkel való kapcsolata, sem a valutaellenőrzés és állami beavatkozás rendszerével való összefüggése nincs kellően megvilágítva.

A háborús gazdaság leírása túl rövid (alig hat oldal). A szerzőnek azt feltétlenül sikerült bebizonyítani, hogy mennyire nem lehet tervgazdaságról beszélni Németországban, ez a vezető szempont azonban, úgy tűnik, elterelte figyelmét jónéhány más kérdéstről. Nem utolsósorban az elfoglalt területek kizsákmányolásának és kirablásának szerepéről a háború finanszírozásában. A sort még hosszan folytathatnánk. Ebben a fejezetben túlságosan érezhető, hogy Fischer igen kevés előzetes kutatásra támaszkodhatott; érdekes módon a nyugati irodalom egyoldalúan a Speer-féle „csoda” bemutatására korlátozódik, s teljes összefüggéseket alig mutat be. A kelet-európai irodalmat pedig Fischer nem használta.

Mindezen hiányosságok, melyeket ilyen rövid összefoglaló könyv esetében még folytathatnánk, egészében mégsem csorbítják a mű szellemi értékét. Tudományos értékű írás Fischer műve. Érveit elsősorban tudományos elemzésre alapítja, s így hiányosságai ellenére többet tartalmaz, mint számos olyan mű, amely szavakban többet ígér, de tartalmilag kevesebbet nyújt.

RÁNKI GYÖRGY

TARDY LAJOS:

RÉGI MAGYAR KÖVETJÁRÁSOK A KELETEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 221 l., 6 tb. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.)

Az orosz—magyar kapcsolatok és a tudománytörténet, elsősorban az orvos-történet fáradhatatlan és eredményes kutatója újabban a magyar történelem keleti kapcsolatait tárja fel, különösen a kaukázusontúli népekkel kialakult, többnyire persze igen esetleges, de éppen ezért nehezen is megfogható kapcsolatok iránt érdeklődik. Ennek az érdeklődésnek egyik eredménye ez a könyv.

Voltaképpen témája: a XV—XVI. századi magyar kísérletek a török birodalommal szemben keleti, vagyis a török birodalom másik végén elhelyezkedő szövetséget szerezni, akivel azután a törököt két vagy több oldalról lehetne közösen megtámadni. Már Zsigmond követeket küldött keletre, a turkománokhoz, sőt a tatárokhoz, Mátyás igen komoly kapcsolatokat épített ki Uzun Haszán perzsa uralkodóval. Általában Perzsia volt a legtöbb esetben az az ország, amely elég nagynak is tűnt és hatalmasnak, hogy érdemes legyen vele szövetkezni, és a szunnita—siita vallási ellentét miatt, mohamedán volta ellenére, számítani lehetett rá, ahogy ez a XVI. század utolsó évében is megmutatkozik. A Jagellók is próbálták folytatni egyideig Mátyás messziretekintő külpolitikáját, de már nem sok eredménnyel. Tardy ezeket a kísérleteket is nyomon kíséri, azután részletesen beszél Verancsics Antal, Zay Ferenc évekig tartó konstantinápolyi követjárásáról, amelynek során, Busbecq-vel együtt felfedezték a híres Monumentum Ancyranumot, a római történelem egyik fontos emlékeit. Tardy igen meggyőzően mutatja ki, hogy ez nem volt egyedül Busbecq érdeme, hanem Verancsicsnak is nagy része volt benne, meg Belsey János követségi titkárnak, aki a felirat egyik részének leghasználhatóbb másolatát készítette el. Befejezésül még a XVI. sz. végén kialakuló nagy koalíció lehetőségét és az ezzel kapcsolatos követjárásokat említi Tardy, itt Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem állhatatlansága (no meg Rudolf császáré) a grúz és perzsa szövetkezés elmaradásának oka. Kakas István az utolsó ebben a korszakban, aki elmegy Perzsiába szövetségkeresés céljából, de az út viszontagságaiba belehal.

Tardy Lajos velencei levéltári anyagtól forráskiadványokon át korabeli nyomtatványokig roppant széleskörű forrásanyagot dolgozott fel, a későbbi feldolgozásokat

is jól ismeri, és különösen a XV—XVI. századi mohamedán országok politikai történének ismeretében számos olyan mozzanatra figyel fel, amely a kevésbé járatos kutatót nem készletti meggondolásra. Így sokrétű és színes anyagot tudott összegyűjteni.

Persze: gyakorlatilag érdemben soha meg nem valósult szövetkezések sorát dolgozta fel a szerző. Igaza van, hogy Zsigmond vagy Mátyás messzire tekintő politikájában elvben lát realitást (a török—perzsa ellentét kétségtelenül ilyen realitás volt). Nem egészen meggyőző, hogy ezeket a kísérleteket tehát pozitívan értékli, kudarcaik ellenére, Ferdinánd hasonló kísérleteit viszont irreálisoknak tartja és igen röviden intézi el.

A könyv fő érdeme azonban szerintünk nem is a meg nem valósult szövetkezések előtörténének gondos kibogozása, bár ezt a feladatot is meg kellett valakinek oldania, hanem az, ami szinte csak mellékesen kerül elő, a magyar követek (és külföldi társaik) leírásai ezekről a távoli tájakról, emberekről, szokásokról. A politikai történetírás nem igazodhat a sikerekhez, a kudarcokról is kell szólnia. De Tardy Lajos munkája a politikatörténet mellett sokkal fontosabb és hasznosabb anyagot tárt fel a művelődéstörténet számára. Ezért fogadhatjuk örömmel és elismeréssel ezt az újabb kötetet.

NIEDERHAUSER EMIL

TANULMÁNYOK TOLNA MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL

Szerkesztette: Puskás Attila

(I. köt. Szekszárd. 1968. 248 l., II. köt. Szekszárd. 1969. 333 l.)

A Csánki Dezső által irányított nagy milleneumi vállalkozásban (Magyarország Vármegyéi és Városai) az akkor fennálló 63 vármegyéből csak 21-nek monográfiája készült el. E sok hasznos adatot tartalmazó kötetek nagyobb része dilettáns vállalkozás volt. Számos megye ennek hiányát később külön megyetörténeti kötetekkel próbálta pótolni, több-kevesebb sikerrel. Így Baranya, Békés, Csanád, Heves, Hunyad, Szolnok-Doboka stb. Szolnok megye a Horthy-korban adott ki megyetörténeti monográfiát, Nógrád viszont napjainkban adja közzé (részben már meg is jelent) elég nagy méretű megyetörténetét. Mindezek közül a legmagasabb színvonalú Holub József Zala megyéje lett volna, de ennek csak egy kis részlete jelent meg.

Napjainkban a megyetörténeti monográfiák helyett inkább a megyei helytörténeti lexikonok iránt van érdeklődés, melyek csak rövid és témában is szűkebbkörű bevezető tanulmányokat adnak, de rövidre fogva, sok adattal a megye minden helységének történetét közlik. E sorozatból megjelent Veszprém megyéé, előrehaladott anyaggyűjtési stádiumban van Zala, Borsod, Somogy, Fejér, Vas megyéé.

Éppen a helytörténeti lexikonok problematikáiból jól tudjuk, hogy akár az új megyetörténeti monográfia, akár a helytörténeti lexikon közzététele előtt célszerű tisztázni olyan kérdéseket, amelyek főleg bizonyos források értékelése tekintetében fontosak, de amelyek részletes kifejtésére a helytörténeti lexikon vagy monográfia rendeltetészerűen nem is alkalmas, de amelyek bele sem férnek. Ilyen kérdések a feudális adó és egyéb összeírások viszonya a történeti valósághoz, az úrbírság megszüntetésének módja, az úrbíri és tényleges jobbágybirtoklás viszonya, az elemi iskoláztatás kezdeteinek és első fejlődésének kérdése stb. Tolna megye tanulmányköteteinek célja ilyenféle kérdések tisztázása. Ezt vallja az első kötet bevezetésében a szerkesztő is. E céllal a tanulmánykötetek nagyon fontos feladat elvégzésére vállalkoztak, amit nagy örömmel kell üdvözlőnk.

Sajnos azonban a megjelent kötetek tanulmányai csak kis részben látják el ezt a feladatkört. Kétségtelenül ide tartozik Szakály Ferencnek a II. kötetben közölt munkája, Tolna megyének Mohács utáni fél évszázadáról. Ide tartozna Szilágyi Mihálynak Tolna megye kereskedelmének történetéről folytatólagoosan, mindkét kötetben közölt tanulmánya. A későbbi dolgozat azonban egészen vegyes témákról szól. Az a benyomásunk, nem is a szerkesztő tervezte meg a kötetek programját, vetette fel a tisztázandó problémákat, hanem a már kész vagy készülöben lévő dolgozatokat gyűjtötte össze közlésre. Ennek is van előnye, mert mindegyik szerző a kedvenc témájáról irt, tehát arról, amivel legtöbbet, legnagyobb érdeklődéssel foglalkozott, amiben leginkább jártas, remélhető tehát, hogy a témát a legteljesebben dolgozza ki, legszínvonalasabban írja meg. Erre a szerkesztői módszerre jellemző a II. kötetben, a megye négy évtizeden át működött nagynevű főlevéltárosának majd levéltárigazgatójának, *Hadnagy Albert*nek be nem fejezett munkája, amit *Prahács Margit* egészített ki és látott el jegyzetekkel. Ez tulajdonképpen nem is történelmi téma, hanem *Liszt Ferenc* életének néhány kérdésével, különösen szekszárdi látogatásaival és Augusz Antallal való barátságával foglalkozik. Mint téma újszerű, magyar olvasók számára most először áttekinthető, adatainak nagyobb része már ismert. Újság benne Augusz Antal 18 éves leányának, Annának naplója Liszt 1865. évi szekszárdi látogatásáról. Ezt teljes terjedelmében, eredeti francia nyelven és magyar fordításban közli. Ez a napló azonban nem igen tartalmaz új adatot Liszt magyar öntudatáról, melynek kidomborítása a tanulmány egyik fő célja, inkább csak arról tanúskodik, milyen fenntartás nélkül szereti és tiszteli a naplóíró „az abbé”-t, és hogy Liszt milyen jól bírta az ünneplés sokszor fárasztó terhét. Ezt azonban eddig is jól tudtuk. Sokat foglalkozik a cikk azzal is, milyen lelkesedéssel támogatta Augusz Antal Tolna megyei birtokos Liszt magyarországi elismerését, mennyit tett a nagy művész hazaköltözéséért. Auguszt sok rokonszenyvvel emlegeti, Bach kori szerepléséről csak annyit jegyez meg, hogy magatartása sok ellentmondást rejt magában. Augusz, ki korábban Tolna megyei alispán volt, és a reformkor haladói közé tartozott, a Bach-korban a helytartóság alelnöke volt, lemondásakor bárói címmel tüntették ki. Általános történelmi műveink átsiklanak személyén (Hóman—Szekfű V. köt., Lukács: Függetlenségi mozgalmak, Sashegyi: Abszolutizmus-kori levéltárak). Nagypám ellenben, ki kortársa volt, visszaemlékezéseiben (II. 195. l.) rettenetesen népszerűtlennek mondja. Állítólag a nyugodt Eötvös József javasolta volna neki, akasztassa fel magát, ez „őfelségét meg fogja lepni, és a népnek örömet szerez”. Érdemes volna Augusz személyével a Tolna megyei történészeknek alaposabban foglalkozni.

A kötetek szerkesztése — nyilván főleg népművelési célból — arra törekszik, hogy mindegyik kötet széles kort fogjon át, változatos témákról közöljön tanulmányokat. Mindegyik kötetben van 2—2 feudális kort érintő, illetve a polgári kor fejlődésére vonatkozó tanulmány. Mindegyikben akad a függetlenségi harcok történetének Tolna megyét érintő részével foglalkozó dolgozat. Legújabbkori témát csak az első kötet érint, két dolgozattal is. Így mindegyik kötet színes, változatos anyagot hoz, mindegyik kötetben akad a történelem bármelyik része iránt érdeklődő számára érdekes, színvonalas dolgozat.

Az I. kötet leginkább figyelemre méltó cikke *Szakály Ferencé* a szekszárdi konvent hiteleshelyi működéséről. Tárgyi ismertetése is jó, de különösen érdekes a hiteleshelyi személyzetéről közölt adatsora, az apát és konvent elkülönülése, az egyes funkciók leírása, és a nem szerzetes munkatársak fokozódó szerepe. E tekintetben sok új eredménye van, és érdekesen illusztrálja Bónis elméletét a klerikusságból a világi litterátusság kialakulása tekintetében. E jellegzetes magyar intézmény történetének ismeretét jelentékenyen bővíti.

Szakály Ferencnek a II. kötetben közölt tanulmánya szélesebb problémakört fog

át, mikor megpróbálja felvázolni Tolna megye állapotát, annak átalakulását a mohácsi vészét követő négy évtizedben. Főleg gazdaságtörténeti és birtoktörténeti vázlata igen érdekes és számos problémát felvető. E tekintetben nagy érdeme a két portális összeírás összegezésének közlése, de a nemesség közti birtokszerzések és magánháborúk ismeretése is. Érdekes például, hogy alig van a megyében egy telkes bocskoros nemes, de megesik, hogy szolgabíróként közülük választanak. Ez ugyanis világosan mutatja egyrészt a tisztség terhes voltát, másrészt csekély tekintélyét, mert a vagyonosabb nemesek igyekeztek elhárítani a nehéz, és nem túlságosan fizetett feladatkört. Nyilván ezért választottak egy telkes nemest. Helyesen mutat rá, hogy a hódoltságosi részeket a magyar adó és magyar földesúri járandóságok viselésére nem valami ragaszkodás vagy öntudat, hanem fegyveres erőszak bírta. Nem tudok azonban teljesen egyetérteni azzal a fel fogásával, hogy a foglalkozást jelző név (Kovács, Varga, Kádár, Csapó) minden esetben valami iparral foglalkozó jobbágyot jelzett. Az esetek jelentékeny részében nyilván így igaz, de az is lehet, hogy csak az összeírt személy atyját ismerték kovácsnak stb., az ő megjelölését alkalmazták a fiára is. Az ilyen jellegű ragadványnevekkel élő népeletünkben elég gyakran találkozunk. E dolgozatból teljesen hiányzik azonban a megyei szervezet, megyei élet tárgyalása. Nem kétlem, hogy ennek forrásait nehezen és hiányosan lehetne fellelni, de a szerző a problémát fel sem veti. Ezzel kapcsolatban legyen szabad megjegyezni, hogy Holub Józsefnek van még egy kiadatlan kézírata Tolna megye újjászervezéséről a török kiverése után. Jó volna közölni ezt a dolgozatot az egyik legközelebbi kötetben, Szakály tanulmányának folytatásaként.

Szilágyi Mihálynak a két kötetben közölt kereskedelemtörténeti tanulmányai igen eltérő jellegűek. Az I. kötetben nagyon kevés eredeti forrásból dolgozik. A török kiűzésétől 1848-ig tartó fejlődést illetően nagyobb részt már közölt forrásokból von le következtetéseket. Forráskritikája nem erős. Abból ugyanis, hogy a kereskedők panaszkodnak a csekély forgalom és a nagy adó miatt, nem feltétlenül következik, hogy nehezen élnek. Természetes, hogy beadványaikkal valamit el akarnak érni, tehát panaszkodnak. Néha félreérti a latin szöveget. A „per tertias personas” nem azt jelenti, hogy három személyen keresztül szerzik be áruikat, hanem, hogy „harmadik személy” útján, azaz nem közvetlenül mehetnek az áru után, közvetítőt kell igénybevegyenek és megfizessenek. Néha közkeletű dolgokat ismétel (devalvatio). Adalékaik érdekesek, de tulajdonképpen nem járulnak hozzá a gazdasági viszonyok tisztázásához. Ezzel szemben folytatólagos tanulmányának a második kötetben közölt része (A Tolna megyei kereskedelem 1848-tól az I. világháború kitöréséig) nagyon sok jó adatot közöl, vonalvezetése is érdekes. Igen ügyes pl. a termésátlagok és a fogyasztás összevetése, tetszetős a felvásárlókereskedelem kritikája. Vannak tévedései. Így szerinte a Bach-kor nem volt alkalmas a tőkefelhalmozásra. Lederer Emma és Ruzsás Lajos tanulmányai az ellenkezőjét bizonyítják. Ugyanazt a követelést az egyik mondatban az árvaszék, a másik mondatban az árvaház követelésének nevezi (279. l.). Valószínűleg az előbbi a helyes, a téma szempontjából nem is lényeges, de gondatlan fogalmazásra vall. Néha felesleges dolgokat is fejteget, pl. a fizetésektelenség miatti eljárások részletes fejtegetése szükségtelen, a gazdaságtörténetet csak az érinti, mennyi volt a csődbe került kereskedő. Nem helyénvaló a házalás és a mai házhoz szállítás összevetése (294. l.). Az egész dolgozatból mégis kiderül, a kereskedelemnek milyen ágai fejlődtek a tárgyalt korban, és miért.

Egészen más jellegű *Horvát Árpád* széleskörű adatközlése az I. kötetben, az 1848. évi szabadságharc Tolna megyei vonatkozásairól. A szerzőt szemmel láthatólag a nemzetőrség felállításának szükségyszerűsége, megszervezése, felszerelése és Bács megyei vegyes sikerű szereplése érdekelte a legjobban. Millió apró adatot rak egymás mellé, melyekből az egész kép jól összeáll. Kár, hogy a szervezkedés társadalmi hátterét nem próbálta meg felderíteni. Érdekes lett volna pl. a Bács megyébe vezényelt 1911 főnyi nemzet-

őrség társadalmi összetétele. Az igaz, hogy ezt hozzávetőlegesen is nagyon nehéz lett volna kideríteni. Az ozorai csata, illetve fegyverletétel már kevésbé érdekli, nem próbálja az ellentmondó visszaemlékezések összevetése alapján a tényleg megtörténteket kideríteni. Valószínűleg sem Perzel Mór, sem Görgey emlékét nem akarja megsérteni. Pedig valamelyikük alaposan tévedett a leírásnál. Egy jó térképvázlat szemléletesebbé tette volna az eseményeket. E tekintetben figyelemre méltó eredménye az a megállapítás, hogy a visszaemlékezésekkel szemben a hadműveletben résztvevő honvédek és nemzetőrök száma nagyobb volt Róth és Philippovics seregénél.

Bánkúti Imrének a II. kötetben közölt tanulmánya: Tolna megye Rákóczi szabadságharcában, gondos eseményleírás. Jó lett volna, ha legalább megkísérli annak kifejtését, miért nőtt hólabdaszerűen az előnyomuló kurucok serege, és miért bomlott fel még ennél is gyorsabban a legelső balsiker után. Ehhez persze nem lett volna elég Károlyi Sándor hadvezetési hibáinak és a kurucok általános fegyelméletlenségének megemlítése, kicsit mélyrehatóbb társadalmi elemzésre is szükség lett volna. Nagyon érdekes azonban, amit Tolna megye társadalmi viszonyairól ír, új és lényeges adat a korszak megértéséhez a Nógrád megyében és környékén elhelyezett tolnai családok jegyzéke, amelyből a katonáskodó réteg jellegére és súlyára vonatkozóan tud bizonyos következtetéseket levonni, bár beismeri, erről még sok kutatni való van.

Fontos gazdaságtörténeti kérdéssel foglalkozik a II. kötetben *Grósz József*, aki a Tolna megyei kőszénbányászat történetéről írt az első világháború kitöréséig. Babics úttörő munkáiból indul ki, és nagyjából az ő módszerét követi, de a kifejlődött kapitalista gazdálkodást már javarészt eredeti források, a nagymányoki bányauzem iratai alapján vázolja fel. E téren sok új adata van. Megpróbálja érthetővé tenni a sok átszervezést, újabb és újabb társulatok alakulását, fúzióját. Gondosan, de néha kissé vulgárizálva beszámol a bányamunkásság harcairól is. Nagyra értékeli a Szociáldemokrata Párt szervező és agitációs erejét.

Tolna megye politikai történetének egyik legfontosabb és legnehezebb legújabbkori kérdéséhez nyúl *Fehér István*, a második világháború végén lezajlott politikai küzdelmekről írt tanulmányában (az I. kötetben). A szerzőt elsősorban a német nemzetiségi mozgalmak, azok különböző irányai és eredményei érdeklik. Ezek gondos tanulmányozása nagyon fontos, hisz rengeteg, különböző irányú ferdtítés látott erről napvilágot. Nagyon helyesen a gazdasági és társadalmi helyzet felméréséből indul ki, de itt sajnálatos fogalmazási zavarba kerül, mikor az egyházi birtokokat hitbizománynak nevezi, és azt állítja, hogy a második világháború előtti időszakban újabb birtokok kerültek hitbizományi kötöttségbe. Mert igaz ugyan, hogy az 1936. évi hitbizományi törvény lehetővé tette újabb hitbizományok alapítását, de tényleg 1918 óta újabb hitbizományt nem alapítottak. Szépen vázolja a baranyai pártviszonyokat és a bányászok munkásöntudatát május elsejével kapcsolatban, de sajnos Tolnából és Somogyból nincsenek adatai, márpedig a szerző maga is hangsúlyozza, hogy e megyék iparosodása, társadalmi és nemzetiségi rétegződése erősen eltért egymástól, így nem következtethetünk a baranyai viszonyokból a tolnaiakra. Ezt a szerző el is kerüli. Sajnos a Volksbund terjeszkedését, módszereit, hatását javarészből a felszabadulás után keletkezett iratok alapján ismerteti, ezeket kritikusan kellene kezelni. Ha a tolnai németek a felszabadulás után nagyon ócsárolták is a Volksbund szervezőit, ez nem változtat azon, hogy e szervezetek a német többségű falvakban igen erősek voltak. Ezt azért tartom szükségesnek megemlíteni, mert ez növeli a magyarság melletti kiálláshoz (hűségmozgalom) szükséges erkölcsi bátorságot. De ez magyarázza azt is, miért nem tudott e mozgalom, egyes tagjainak elszántsága ellenére, nagyobb eredményeket elérni.

Utolsónak említjük a szerkesztőnek, *Puskás Attilának* az első világháború alatt Tolna megyében alakuló forradalmi hangulatról és szervezkedésről írt tanulmányát

az I. kötetben. Legnagyobbrészt a helyi lapok és a szolgabírói jelentések alapján ismer-teti az egyre növekvő gazdasági nehézséget, az ellátás hiányait és az ennek nyomán terjedő elkeseredettséget. Ez a kép jó, reális, és érthetővé teszi, hogy a forradalmi eszmék termékeny talajra hullottak Tolnában is. Sajnos a forradalmi eszmék terjedésére kevés a helyi anyaga, itt sokszor nyúl országos forrásokhoz, néha feleslegesen ismertet részletesen országos, sőt nemzetközi politikai eseményeket és agitációkat. E nélkül a tanulmány rövidebb, de erőteljesebb volna. Nem egészen érdektelenek azonban ezek az országos adatok sem, mert két helyen is rámutat Esterházy Móric kormányának a Monarchia hadügyminisztériumával való ellentéteire, ami kétségtelenül új, országos érdekességű adat.

A szép kiállítású, jó nyomású kötetek dicséretes kezdeményezést jelentenek, érdeklődéssel várjuk a folytatásukat.

DEGRÉ ALAJOS

FORRÁSSZEMELVÉNYEK A MAGYAR HAZAFIAS ÉS HONVÉDŐ HAGYOMÁNYOK TÖRTÉNETÉBŐL

(Történelmi olvasókönyv VI. Budapest, Tankönyvkiadó. 1970)

Szerk. Szaboles Ottó

Az elmúlt évtizedben a társadalomtudományok, sőt a művészetek területén őszinte, nyílt viták zajlottak le a haza, a hazafiság, a nemzet, az internacionalizmus, a függetlenség és a haladás kérdéseiről.

A szélesen fodrozódó vita termékenyen hatott a történelemtanításra is, miként azt Eperjessy Géza, Bodó László és Szaboles Ottó (szerkesztő is) nem régen megjelent forrásszemelvény-gyűjteménye bizonyítja. A történelemtanítás segédletei sorában az egyik legjelentősebb, egyben legnépszerűbb az olvasókönyv sorozat, melynek immár VI. kötete ez, s a magyar hazafias és honvédő hagyományaink legszebbjeit fogja össze. A sorozat öt kötetének ebből a szempontból „koncentrált” kiegészítése, nem ismétli meg az előzőek ilyen tárgyú forrásait. Közül krónikákból, kódexekből, törvénykönyvekből, gyűjteményekből stb. szövegeket — a lehetőség szerint és nagyon helyesen — eredeti és hiteles forrásokból. A válogatás a történelemtanítás nagyobb értelmi és érzelmi nevelőhatásának biztosítására didaktikai „súlypontokat” képez s a hazafias hagyományt átfogóbb kategóriának tekinti, mint a katonait. Ennek megfelelően számos szép példáját hozza a gazdaság-, társadalom-, a művelődéstörténetnek is, miként ezt többek között Bod Péterről, Bessenyei Györgyről, Tessedik Sámuelről, Hajnóczy Józsefről, Kölcsey Ferencről, Wesselényi Miklósról, Széchenyi Istvánról, Kossuth Lajosról, a Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusáról szóló szemelvények is bizonyítják. Bizonyára közvetlenül segít a honvédelmi ismeretek oktatásának iskolai gondjain a fegyverzettről, haditechnikáról, hadrendről, harcmódokról, tábori életről nyújtott, vonzó formában megjelenő számos ismeret.

A kötet I. fejezete (895—1320) a kalandozások, a feudális állam első honvédő háborúi, a tatárjárás történetéből közöl forrásrészleteket. A II. fejezet (1320—1526) középpontjában a Hunyadiak törökellenes harcai és a paraszttorzalmak, a Dózsa-féle parasztháború áll. A III. fejezet (1526—1711) első része a várvédő, a végvári harcokat állítja elének, majd a „küszöbre szorult ujj” példáján a másik ellenséget, a császári abszolutizmust és rontó hadait mutatja be — gyűjtőpontjában a Rákóczi-szabadságharc felemelő hagyományaival. A IV. fejezet (1711—1849) elsősorban a polgári nemzet

válás, a reformkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történetének szentel figyelmet. Az V. fejezet (1849—1867) az abszolutizmust, elnyomatást ábrázolja, a VI. fejezet (1867—1918) mindenek előtt a munkásmozgalom legjobb hagyományait mutatja be. A VII. fejezet (1918—1919) a népi demokráciának legközvetlenebb előzményét és példáját, a Magyar Tanácsköztársaságot illusztrálja, méltó források alapján. A VIII. fejezet (1919—1945) eszmei vonala az ellenforradalom ellen fellépő, haladó erőknek, az illegálisba szorított Kommunista Pártnak nemzeti lelkiismeretet ébresztő heroikus harcait szemlélteti. A IX. fejezet (1945-től) a jelen, a szocializmus alkotó világába vezet be.

A válogatás, szerkesztés gondos, jószemű és pedagógiaiilag magasfokú tudatossággal közöl olyan szemelvényeket, amelyek a jó tanító kezében nemcsak ismeretet, hanem aranyat, igazi nevelő értéket, hatást jelentenek. Ezen a helyen csak nagyon vázlatosan és ötletszerűen utalhatunk egy-kettőre. Gondolunk például Jurisics Miklós leveleire, aki bizony „biztonságosan kivághatta volna magát”, de „vonakodás nélkül halálra szánta magát”. A Török Áfium igazi harci riadó „a rettenetes sárkány, a török” ellen, hogy bosszút lehessen állni „ezen a dühödt eben”. „Egy hazát — írja Bessenyei György — sokféleképpen lehet és kell szolgálni, mert annak sok mesterségre van szüksége.” Eötvös Károly mondja ki a honvédelmi nevelés ma is érvényes követelményét: az „emberanyag” még nem katona és nem hős! Amikor 1919 áprilisában veszélybe kerül a forradalom, a Vörös Újság így szólít fegyverbe: „Proletárok fegyverkeztek! De ne csak gondolatban, érzésben, lélekben. Izmos proletár kezetekbe is vegyetek fegyvert. . . A hatalomért és mindazért, amit a hatalom segítségével föl akarunk építeni: harcolni, áldozni, szenvedni kell!” A Budapesti Munkástanács válasza az intervenciónak: „A Tanácsköztársaságot és a nemzetközi proletárforradalom ügyét végső leheletéig védeni fogja.” És a Horthy-korszakban „a harc tovább folyik. Köztetek, veletek, értetek, statáriummal, akasztófával dacolva. . .” — kiált fel az illegálisba szorított párt. Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc, a 48-as szabadságharc, az 1919-es honvédő harc tábori, katonai „parancsolatait”, regulái örök követelményei a hadrakelt sereg erkölcsi viselkedés-normáinak, fegyelmének, az ellenségén győzedelmeskedő bátorságnak, igaz heroizmusnak. Az ilyen sereg nem túri a „rendtelenségeket, confusiókat”, az ellenséggel cimborálókat, a labancóá, ellenforradalmárrá lett árulókat, hanem „a magyarságot a haza szolgálatjára összegyűjti” s mint Rákóczi mondja: „a fejtelten soka-ságot sorakozóra” vezényli.

Ezek a kiragadott gondolatok és példák is jól illusztrálják, hogy a szemelvények nagyon komoly és hasznos segítséget jelenthetnek a történelemtanár kezében a tanítványok szocialista hazaszeretetének formálásában. Bizony — végső pedagógiai következtetésként — igaza van Bethlen Gábornak, amikor a haza olyan fiaira gondol, akik „készebbek a cselekvésre, mint a beszédre”, s Tinódi Lantos Sebestyén szavai ma is érvényesen olyan fiatalok nevelését kívánja pedagógusainktól, akik „az ellenségnek hamar arcul állnak”.

A szemelvénygyűjtemény didaktikailag jól tagolt. Egy-egy szemelvény vagy részlet beleillik az általános iskolai és a középiskolai tanítási órákba, nemcsak illusztrációként, hanem annak szerves menetébe, segítve az elemzést, elmélyítést és a szakköri foglalkozásokon is használható. Dícséretet érdemel a szövegeket előkészítő bevezető és a jegyzetapparátus is, mely a legfontosabb magyarázatokkal, adatokkal, forrásokkal, fordításokkal szolgál, s az is megkönnyíti a tanár munkáját, hogy a forráslelőhelyek közül mindig a hozzáférhetőbbeket említi a kötet. A forrásgyűjtemény összeállítói óva intenek, hogy a szemelvények az iskolai túlterhelés fokozásának eszközévé váljanak, egy amúgy is nagy ismerethalmazt tovább növeljenek, ezért a kötet nevelő hatásának kidomborítására, dominanciájára törekednek. Mindez a gyakorló pedagógusokat a gyűj-

temény „okos” felhasználására inti, ugyanakkor nem menti fel a kiadót, hogy az eddig¹ tapasztalatok alapján, mind a hat kötet didaktikai-metodikai feldolgozására részletes útmutatást, kézikönyvet jelentessen meg. Ennek nagyon lényeges része legyen a pedagógusoknak nyújtott részletezőbb forráskritika, és a feldolgozás konkrét módszereinek megjelölése. A történelemtanár számára ugyanis a forrás ugyanolyan értékű, mint a fizika, a kémia, a biológia tanár számára a kísérlet és az előadóterem, a laboratórium, s megvan a didaktikai alkalmazhatóságnak is a módszeres menete. Az ilyen kézikönyv végre a történeti szemléltetés és szükséges forráskritika számára is mintapéldákat nyújthatna.

A szerkesztő megindokolja a kötet bevezetőjében, hogy miért szerepel nagyon szűkfogottan szépirodalom, költészet a gyűjteményben. Az egyes fejezetek mottójául idézett versek többsége azonban pedagógiai „telitalát”, élményt varázsol az órára, legjobb líránknak a haza sorskérdéseivel való mindenkori összeforrottságáról tanúskodik, miért is szívesen olvastunk volna többet belőlük, egyet-egyét pl. József Attilától, Radnóti Miklóstól. Ez még inkább fokozhatná a kötet nagyon erős érzelmi, élményt keltő nevelő hatását.

A forrásgyűjtemény mind az általános, mind a középiskolai történelemtanításban, szakkörökben valóban nélkülözhetetlen. A honszeretet cselekvő gyakorlatára int és a jelen nagy feladataira mozgósít. Határozott és nagyon korszerű tantervelméleti elvet mutat be, ami aktualitását csak fokozhatja: a történelem legfontosabb szakaszai és jelenségei köré csoportosítja a leginkább nevelő és képző jellegű dokumentumokat. Nem esik itt a tudomány által „kérelhetetlenül” megkövetelt folyamat-ábrázoláson csorba, csak a pedagógia szempontjai jobban érvényesülnek. A kötet arányai, szerkezete meggyőzően és indokoltan cáfolják azt a nem is ritka és erőtlen álláspontot, mely szerint a történeti folyamat valamennyi szakasza egyformán nevelőértékű az iskolai oktatásban. Tárgyát szerető, jóérzékű történelemtanár a kötettel kézbe kapja — s ezt mennyire igényelték a felszabadulás óta — népünk történetének, hazafias hagyományainak nagy hozzáértéssel válogatott és jól tagolt forrásanyagát. Ennek birtokában eredményesebben szolgálhatják a legáltalánosabb követelményt: a történelem tanításának, mint minden iskolai tantárgynak, legfontosabb feladatát, a *nevelést*.

SIMON GYULA

GERGELY PÁL:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RÁ HAGYOTT VIGYÁZÓ-VAGYON SORSA

(Budapest. Az MTA Könyvtárának kiadványai. 1971. 95 l.)

Az első világháborút követő években a Magyar Tudományos Akadémia tudományos tevékenysége szinte teljesen megbénult az anyagi nehézségek következtében. A működéséhez szükséges pénzügyi alapot továbbra is adományok, alapítványok, s ezek befektetése révén igyekezett biztosítani, az infláció következtében azonban ezek elveszítették értéküket. A szinte teljes csődbe jutott Akadémiának az állam sietett a segítségére. A klebelsbergi kultuskormányzat előbb az MTA személyi állományát vette át a felállításra kerülő Gyűjteménygyűjtemény állományába, majd 1925-től rendszeres évi államsegélyt biztosított az Akadémia részére. A szorosan vett tudományos programon túlmenően, a kormányzat és a közvélemény nyomására, az MTA-nak — a maga eszközeivel — a kulturális revízió céljait is szolgálnia kellett. Mindehhez az állami támogatás nem túl jelentős összege (évi 120 000 P), a rendszertelen adományozás, valamint a

meghatározott célra tett alapítványok továbbra sem biztosítottak megfelelő anyagi alapot.

Ebben a helyzetben jelentős változást jelentett, s egyben a Magyar Tudományos Akadémia két világháború közti történetének egyik legjelentősebb eseménye volt az Akadémia javára tett „Gróf Vigyázó Sándor és Ferenc, valamint Vigyázó Sándorné, Podmaniczky Zsuzsanna örök-alapítvány”. Vigyázó Ferenc gróf halála után, 1928-ban, végrendelete értelmében az MTA tulajdonába került a Vigyázó-vagyon, mely az alapítványban foglalt számos kikötés ellenére jelentős értéket képviselt. Az örökség kb. 25 000 kat. h földbirtokból (melyhez 2590 h erdő járult még Románia területén), 2 pesti bérházból, 4 kastélyból, értékes iparművészeti tárgyakból és 17 000 kötetes könyvtárból állt.

Az alapítvány nemcsak az Akadémia anyagi helyzetében hozott jelentős változást, de a tudományos társaság egész szervezetét, működését mozgásba hozta, jelentékenyen módosította, s ami különösen jelentős tény: az Akadémia tevékenységét addig kísérő csendet egyszerre megnövekedett érdeklődés váltotta fel. A Vigyázó-vagyon átvételét kísérő peres eljárások, a jövedelem tudományos célokra való felhasználása, s ezáltal az MTA egész tevékenysége hirtelen nagy nyilvánosságot kapott. Sajtótámadások, parlamenti interpellációk keresztüztüzebe került a magyar tudományosság legfőbb szerve.

Gergely Pál elsősorban a vagyon átvétele körüli jogi eljárásokkal s az Akadémia kapitalista vállalkozói tevékenységének bemutatásával foglalkozik, de érinti a Vigyázó alapítvány tudományos célokra történő felhasználásának kérdését is. Az irat-, jegyzőkönyvi és sajtóanyagokon kívül személyes emlékeire is támaszkodott a szerző — 1928-tól a Főtitkári Hivatal fogalmazójaként dolgozott —, s ez néhol szubjektív, visszaemlékezés-szerű hangvételt visz a természetüknél fogva szárazabb gazdasági, jogi események tárgyalásába.

Gergely Pál a Vigyázó és a Podmaniczky család történetének rövid ismertetése után időrendi és tematikai felosztásban kíséri figyelemmel a Vigyázó-vagyon sorsát 1928-tól 1948-ig. Időrendileg két szakasz különböztethető meg, melyek közül az első a vagyon átvétele körüli peres eljárások lezárulásáig (1932) tart, a második pedig a vagyonkezelési eljárásokat, a gazdálkodói tevékenységet, a jövedelem felhasználását tárja fel 1948-ig. Tematikailag a már érintett két kérdéssel foglalkozik a tanulmány: nagyobb súllyal az Akadémia gazdasági tevékenységét, kisebb terjedelemben pedig az alapítványból finanszírozott tudományos munkásságot tárgyalja a szerző.

Az MTA vagyonkezelési eljárásának bemutatása során Gergely Pál megvédi az Akadémiát a korabeli támadásokkal szemben. Ezek egy része belülről indult, elsősorban a III. (Matematikai és Természettudományi) Osztály tagjaitól, akik azonnal nagyigényű munkatervvel álltak elő. A parlamentben az állami támogatás megvonását is követelték, a sajtó tudományos vagy kevésbé tudományos eredményeket sürgetett a „mesés vagyonból”. Az MTA azonban az örökséggel együtt 33 pert, adósságokat is örökölt. A vagyon átvételével kapcsolatos peres ügyek lezárulása után, melyek az örökségnek kb. negyedrészt emésztették fel, az Akadémia — melytől eddig sem volt idegen ez a tevékenység — sosem látott lázas vállalkozásokba kezdett. A vagyonnal kapcsolatos ügyek intézésében az akadémikusok személyesen is nagy szerepet vállaltak. Módosult az MTA szervezete, a pénzügyek felett döntő Igazgató Tanács — melyben nemcsak a tudományos élet kiválóságai foglaltak helyet — szerepe egyre inkább megnőtt, két új bizottságot hoztak létre a Vigyázó-vagyonnal kapcsolatos ügyek intézésére.

A tanulmány külön fejezetet szentel az első öt év során a Vigyázó-vagyon jövedelméből fedezett tudományos munkálatok ismertetésének, valamint függelékben közli azokat a természettudományos kutatási témákat, valamint a kiadott könyveket, melyeket a vagyon jövedelméből finanszírozott az Akadémia. 20 év alatt 2 millió pengőt for-

dított a jövedelemből tudományos célra, a kutatási segélyeknek azonban csak 10%-a jutott a természettudományos kutatásokra. Újabb tudományos bizottságok jöttek létre: néprajzi, jogi, képzőművészeti. A nemzeti célra szánt 40%-ból többek között a Szociográfiai Intézetet, Melich—Gombócz: Etymológiai Szótárát, a külföldi magyarság könyvekkel való ellátását támogatták. A Vigyázó-vagyon jövedelméből kiadott könyvek között vannak: Arany János Emlékkönyv, Archivum Rákocianum, Balassa-Kódex, Eötvös József: Naplójegyzetek — gondolatok, Reguly—Pápay: Osztyák hőseinek, Szabó István: Ugocsa megye, Szentpétery: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke stb.

A Vigyázó-vagyon tudományos célokra való felhasználásának minőségi értékelését már nem tekintette céljának a szerző. Ez már az MTA egész tudományos koncepciójának kérdését érinti, s további feladat lesz annak vizsgálata, hogy különösen a Vigyázó-vagyon révén megnövekedett anyagi eszközök birtokában milyen mennyiségű és minőségű tudományos termést produkált az Akadémia.

Annak ellenére, hogy Gergely Pál tanulmányában nem mindig megfelelően szelektál lényeges és kevésbé fontos adatok között, s hogy hiányzik egy-egy kimutatás a vagyon tiszta jövedelme, a tudományos célokra történő felhasználás, valamint az MTA egész költségvetése összefüggésének illusztrálására — az Akadémia két világháború közötti tevékenységének értékeléséhez a szerző alapvető forrásfeltáró munkával járult hozzá, mely nemcsak az MTA tudományos működésének megértéséhez nélkülözhetetlen, de egyben érdekes gazdaságtörténeti adalék is.

BOROSS ZSUZSANNA

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

V. L. Jegorov:

Az Aranyhorda közigazgatási és államrendszere

Az Aranyhorda történetének külpolitikai és diplomáciai vonatkozásai mindig jobban érdekelték a történetírást, mint a belső fejlődés. V. L. Jegorov arra vállalkozott, hogy a nyugati és arab útleírások, valamint az orosz évkönyvek adatai alapján feltárja az Aranyhorda államrendszerét és közigazgatási viszonyait, azaz a belső fejlődés többnyire homályban maradó tényezőit.

Előjáróban hangsúlyozza e belső struktúra ellentmondásos jellegét. Ellentmondást tapasztalhat a kutató már az állam elnevezésében is. A perzsa és arab források rendszerint korábbi nevet használnak az Aranyhorda megjelölésére (Dzsocsi ulusza, Batu ulusza, Berke ulusza) akkor is, amikor az Aranyhorda a mohamedán vallás felvétele után véglegesen elvált a többi mongol területtől. A nyugati utazók (Carpini, Rubruk, Marco Polo) szintén archaizálnak, mert a „kunok országa”-ról, a „tatár hatalom”-ról vagy a (tatárok) „nyugati császársága”-ról beszélnek.

Az orosz évkönyvekben először 1257-ben szerepel a „Horda” megnevezés, de még ezután is gyakran csak általánosságban írnak az Aranyhorda államáról. (Az orosz fejedelmek a „tatárokhoz” utaznak, a „tatároktól” térnek vissza stb.)

Az Aranyhorda név ibn Batuta leírása szerint — amivel egyezik Carpini és Rubruk véleménye is — Üzbek „arany sátráról” kapta nevét s ismert volt Oroszországban is, de az évkönyvírók nem szívesen használták, mert az arannyal összekapcsolódó emocionális tényezőket is figyelembe vették. Az arany a „jó”, a „fényes” szinonimája is, s ezt az évkönyvírók nem akarták mondani az elnyomó mongol hatalomról. Az „arany” Horda helyett néha szerepel a „nagy” Horda név is.

Az Aranyhorda nem azonos a Dzsocsi uluszával, amely Batu állama mellett idősebb testvérei államát is magában foglalta. Az „Aranyhorda” tulajdonképpen a legpontosabb megjelölés Batu és utódai államára.

Az Aranyhorda állammá szervezésének időszaka Batu és Berke uralkodására esik. Batu lerakta az alapokat, amelyeket Berke az iszlám felvétele után, annak segítségével is erősített. Az államszervezés időszakát az uralkodó, a kán korlátlan, abszolút hatalma jellemezte. A kán hatalmának legfőbb támasza a törzsi arisztokrácia volt. A társadalom a feudális hierarchia szerint tagolódott s e tagolódásnak feleltek meg a földbirtokviszonyok, valamint a közigazgatási rendszer is.

A többi nomád társadalomtól eltérően az Aranyhorda államában igen fejlett közigazgatási, hivatalnoki apparátus működött. A főhatalom képviselője, a kán csak a „dolgok lényegével” foglalkozott, s a hivatalnoki apparátus élén két főtisztviselő, a beglerbég (bégek bégje) és a vizir állott. Feladatkörük gyakran ellentmondásos s pontosan nem választható el egymástól.

A beglerbég volt a katonai főparancsnok. A hadsereg fővezére jogilag a kán volt, de a csapatokat a kánnak alávetett beglerbég irányította. A beglerbég látta el a külügyminiszteri funkciókat is, irányította a más államokhoz fűződő diplomáciai kapcsolatokat.

Emellett bírói feladatai is voltak. Címei között szerepel „az igazság tudósa” is, s a szerző feltételezése szerint ez arra utal, hogy a legfőbb bírói fórum volt az államban. Végül a beglerbég címei között szereplő „a hit támasza”, „a hitért harcolók bajnoka”, „az iszlám és a muzulmánok segítsége” arra utalnak, hogy bizonyos vallási funkciókat is betöltött.

A vizir rangban a beglerbég után következett, s vezetése alatt állott a *diván*, a végrehajtó hatalom központi szerve. A divánnak különböző kamarái (pénzügyi, adóügyi, gazdasági, belpolitikai) voltak, élükön titkárokkal. A vizir címei között szerepelt „a császárok és szultánok tanácsadója”, a „teljhatalmú úr” is. Ezek belpolitikai jelentőségére utalnak, annál is inkább, mert az alávetett népektől beszedett adók ügyeit legfelsőbb szinten a vizir intézte. A külpolitikában és a nemzetközi kapcsolatok intézésében a vizir nem volt olyan fontos személyiség, mint a beglerbég.

Az arab útleírások szerint az Aranyhorda négy tartományra, *ulusz*-ra oszlott, amelyek élén *uluszemirek*, *uluszbégek* állottak. Az *uluszbégek*, mint főhivatalnokok hűbértokként kapták az irányításuk alatt álló tartományt, s személyes hűségviszony fűzte őket az uralkodóhoz.

Az *uluszok* több „*terület*”-ből tevődtek össze, amelyek a rangban következő feudális urak hűbérei voltak. Egy-egy terület tízezer embert foglalt magába s élén a „*temnik*ek” állottak, akik az *uluszbég* vazallusai voltak. Az Aranyhorda négy *ulusza* 70 „*területre*” oszlott. Még kisebb egységeknek tekinthetők a „*vidékek*”, amelyek élén az ezer emberrel rendelkező *kishűbéresek*, az *ezredesek* állottak. Ezek a *vidékek* az utazók leírása szerint olyan nagyságú területet jelentettek, amelyet egy-két nap alatt lehetett bejárni.

Az egész területi szervezetet a hűbéres hierarchia kapcsolta össze, az alacsonyabb tisztviselők hűbéresei voltak a magasabbaknak, s az egész struktúra élén a kán állott. A városok, mint különleges közigazgatási egységek sajátos módon illeszkedtek e szervezeti rendbe.

Az Aranyhorda közigazgatási rendszerének az elmondottakon túl még egy sajátos vonása volt a szerző szerint, az állam jobb- és balszárnyra való felosztása. Ez a közép-ázsiai nomádoknál már Dzsingisz kán előtt is szokásban volt, s egyesek az öröklési renddel hozták kapcsolatba olyan módon, hogy a kán két fia állt a két terület élén. Az Aranyhordában azonban a kán fiai az adminisztrációs és katonai ranglétra különböző fokain állottak, s a négy *ulusz* mellett az állam két szárnyra osztása már inkább csak hagyományörzésnek számított.

Befejezésül V. L. Jegorov azzal a kérdéssel foglalkozik, volt-e *kurultáj* az Aranyhordában. A források nem szólnak e korábban oly fontos, bizonyos értelemben demokratikus intézményről, amelyre Batu és utódai államának nem volt szüksége.

Az Aranyhorda államában a személyes hűségkapcsolatok jelentették a legfőbb összetartó erőt, s ez a hűbéres hierarchia a bomlás csíráját és lehetőségeit is magában hordozta.

(*Voproszi Isztorii* 1972. 2. szám, 32–43. l.)

O.

Henryk Hinz:

A lengyel felvilágosodás filozófiája — a modern lengyel gondolkodás előzményei

A lengyel felvilágosodás időszakát az utolsó lengyel király, Stanislaw August Poniatowski uralkodásával szokták azonosítani, de az előzmények már korábban is jelentkeztek, míg jellegzetes megnyilvánulásaival még a III. fősztás, sőt 1810 után

is találkozni lehet. Az azonban tény, hogy a függetlenség utolsó húsz évében nagy változások mentek végbe a lengyel szellemiségben, gondolkodásmódban, és az állam megszűntén után ezek jelentős kulturális eredmények létrejöttét segítették elő. Végbement az emberről, a társadalomról és az egész világról alkotott kép szekularizálódása, a lengyel dzsentri önelégült partikularizmusát felváltotta a társadalmi és politikai intézmények kritikus szemlélete. Mindez az ország fönmaradásának állandó fenyegetettsége közepette történt, így a felvilágosodás eszméi mellett különleges súlyt kapott a nemzet és a történelem eszméje.

A meginduló lengyel folyóiratok, főként a Monitor, nagy szerepet vittek a korabeli európai — különösen a francia — szellemi vívmányok térhódításában. Az új emberideál szembenállt a dzsentri „szarmatizmus”-sal és a felszínes és egyben feltűnő vallásossággal. A tanítást, felvilágosítást és erkölcsi tökéletesedést hirdető periodikák mellett hasonló célok inspirálták az 1773-ban létrehozott Országos Nevelési Bizottságot. A klérus és a dzsentri konzervatív részének erős ellenállása ellenére a bizottság céljaiból sokat meg tudott valósítani, kimagasló publicisták, tudósok és gondolkodók egész sorát (H. Kollontaj, J. Śniadecki, F. S. Jezierski) nevelte ki. A 70-es évek végén azonban megszűnőben voltak a nevelés mindenhatóságát hirdető nézetek és a politikai-társadalmi reform szükségessége került előtérbe. E mozgalom tetőpontját a Négyéves Országgyűlés, az 1791-es alkotmány és a Hazafias Párt megalakulása jelentette, majd a francia forradalmárokkal fenntartott kapcsolatok. A további események során a lengyel tudatban egyesültek a nemzeti és az univerzális értékek: a nemzeti szabadságharc az európai népeknek a despotizmus és a feudális előjogok elleni harcának vált részévé. A század vége és az új század eleje viszont azt mutatták meg, hogy a felvilágosodás filozófiája gyenge és tehetetlen az új történelmi helyzettel szemben.

A XVIII. században a lengyelországi filozófiának még a más országokban már letűnt skolaszticizmussal kellett megküzdenie. Ennek a harcnak az első központja a Konarski által 1740-ben alapított krakkói Collegium Novum volt és az itteni „*philosophia recentiorum*”, amely egyelőre csak Bacon, Descartes, Leibniz és Locke adaptálására szorítkozott. Egyidejűleg újból fölfedezték a lengyel reneszánsz is, Copernicus, Kochanowski és Modrzewski tanait a lengyel felvilágosodás részévé tették. Számukra Copernicus a külső tekintélytől meg nem rettenő tudós modellje volt, mentes „a filozófushoz méltatlan szolgálai szellem” (Kollontáj szavai) megnyilvánulásaitól. Ebben a szellemben történt 1772–82 között a krakkói egyetem reformja.

A politikai filozófia terén a felvilágosodás fő ellenfelének már a XVIII. században is a szarmatizmust tekintették. Ez az „ideológia” a dzsentri demokráciát kivételes, különleges és minden külföldi formánál magasabbrendű politikai rendszernek tekintette, hangsúlyozta a nemzeti függetlenség és a nemzeti sajtóságok fontosságát, politikai képviselését pedig a Bar Konföderáció (majd paradox módon a Targowica Konföderáció) jelentette. Az enciklopédisták és a II. Katalin által inspirált és pénzelt nyugati sajtó ezt az ideológiát a felvilágosodás szöges ellentétének állította be, Voltaire álnéven két pamfletet is írt, melyben a Bar Konföderációt a konzervatívok és vallási fanatikusok gyülekezetének ábrázolta, akik ellenállnak a pétervári és berlini felvilágosodott uralkodók legjobb szándékainak. (Rousseau, Mably és egyes fizokraták erről nem voltak teljesen meggyőződve.) Minden konzervatívizmusa és partikularizmusa ellenére azonban a szarmatizmusban benne volt a republikanizmus és a demokratizmus gondolata is. Ugyancsak a szarmatizmustól vette át a lengyel felvilágosodás a nemzet és annak története iránti érdeklődését. Ez utóbbinak két iránya alakult ki: a kezdetek, a szláv népek eredetének kutatása, valamint a lengyel és európai közelmúlt iránti érdeklődés. Az első irányzat legnagyobb alakja Jan Potocki, aki nagy filológiai és történelmi tájékozottsággal, a jelen visszavetítésének gyakorlatától mentesen írta meg szláv őstörténetét. Megállá-

pítható, hogy a szarmatizmus és a felvilágosodás gondolatvilága nem volt egymásnak teljes ellentéte, kölcsönösen hatottak egymásra, meglévő ellentétük pedig belső dinamizmust adott a korabeli lengyel gondolkodásnak.

Külön fejezete volt a lengyel felvilágosodásnak az ember és társadalma tudományos tanulmányozása. A lengyel katolikusban „a Gondviselés privilegizált gyermeké”-t látó szarmata-katolikus partikularizmussal Kollontajék az emberi faj teljes egyenlőségét szögezték szembe. Ez felvetette előttük a kérdést, hogyan jöttek létre mégis különböző szintű civilizációk, különböző országok, miért van történelem. Kollontaj „A történelem alapelveinek kritikai elemzése”-ben az özőnvíz katasztrófájával magyarázza a régebbi civilizációk eltűnését s a romjaikon létrejövő teokratikus rendszereket, amelyekből kialakult az uralkodó csoportok saját külön érdekein alapuló mai világ. A jelen feladata ennek vizsgálata, történetének tanulmányozása.

A XIX. század elején a lengyel felvilágosodás filozófiájának képviselői szembe találták magukat az ún. lengyel kantianusokkal (Szaniawski, F. Jaroński stb.), akik a romantikán alapuló kultúra elméleti alapjait vetették meg. De a XIX. századi lengyel filozófiai műveltség mégis a felvilágosodás gondolatvilágából nőtt ki és annak folytatása volt, bár ezt a kortársak nem vették észre.

(*Slavic Review* 1971. 2. szám, 340–349. l.)

J. G.

D. J. Rowe:

Néhány gondolat a chartizmus Tyne-vidéki történetéhez

A szerző utal arra, hogy 1959 óta számos olyan tanulmány jelent meg a chartizmus történetéről, amelyek regionális alapon keresték, hogy az adott körzetben a munkások miért csatlakoztak a mozgalomhoz. Az északkeleti területek a vizsgálódások köréből kimaradtak. Rowe megállapítja: elterjedt az az értékelés, hogy miután a munkások 1832-ben csatlakoztak a középosztály reformmozgalmában, mivel ez a gazdasági-szociális helyzetükön nem segített — ezután váltak chartistákká. Az általános tendenciával szemben északkeleten e szétválás nem volt ilyen határozott, mivel Newcastle környékén erős radikális mozgalom bontakozott ki, s a Newcastle-ban megjelent Northern Liberator szintén e radikális elképzeléseknek adott hangot.

Rowe megjegyzi, hogy a körzetben az 1830-as évek végén igen élénk agitációt folytattak a szegénytörvények ellen. Nagygyűléseket tartottak, s O'Connor maga is tapasztalhatta, hogy a munkástömegek milyen határozottan utasítják vissza e törvényeket. Az országos tünetek áttekintésénél meg szoktak emlékezni arról, hogy az 1837–1842-es gazdasági depresszió volt végül a mozgalom visszaesésének egyik oka. Az északkeleti területen azonban e depressziót alig érezték, sőt bizonyos iparágakban fellendülés volt tapasztalható, új szénbányákat nyitottak, nagyobb befektetésekkel bővítették a hajóépítő gyárakat. Így azután, mint maguk a chartista kortársak is megállapították, a Tyne-vidéken a munkások bérei viszonylag magasabbak voltak, mint az ország más vidékein, s ezzel magyarázták, hogy a chartista mozgalom itt kevesebb követőre talált.

A vidék gazdasági-szociális körülményei sajátosak voltak, az országostól eltérő a munkásság elhatárolódása a polgári radikálisoktól. Mindezt kiegészítette, hogy a Tyne-vidéken az erjedés csak később, az 1837-es évtől vált érezhetővé. Az eddigiekkel összefüggésben a chartista mozgalomnak még ekkor sem munkások álltak az élén. A chartista mozgalom egyik helyi vezetője, Thomas Doubleday, egy szappanfőző üzem

quaker társtulajdonosa volt, mellette szerepeltek újságírók. Rowe vitába szállt Maehl e folyóirat 1963. évfolyamában megjelent cikkével, aki szerint e területen a chartista mozgalom törzseit a bányászok képezték. Ezt Rowe elhibázott értékelésnek tartja; a vezetők között asztalosokat, szabókat, kőműveseket, cipészeket lehetett találni. Hasonló szociális keresztmetszetet mutat az 1837-ben letartóztatottak listája. 1837 júniusában rendezték meg a legnagyobb nagygyűlést, amelyen O'Connor volt a szónok, s 60–80 000 ember jelent meg. 1832-től ez volt a legnépesebb tömeggyűlés Newcastle-ban. A szerző érzékelteti, hogy sok szakszervezet kapcsolódott az akcióba, sokan kíváncsiságból jöttek el, jónéhány „országos” vezető is érkezett a színhelyre. Rowe részletesebben idézi, hogy a korabeli munkáslapok miként emlékeztek meg erről a napról, és leírja, mint követte a nagygyűlést a letartóztatási hullám. Ennek ellenére a chartista mozgalom e vidéken még nem tört meg, újabb gyűléseket tartottak. A chartisták körében akadtak olyanok, akik készek voltak erőszakhoz nyúlni. Így került sor július végén a hevesebb összecsapásokra, amikor sokan már a „National Holiday”-ről, az országos nagy munkabeszüntetésről beszéltek, amely egyszeriben megdöntheti a régi rendszert. Ez a nagy reménység augusztus elején, a kudarc után egyszeriben foszlott semmivé. Rowe tanulmányában még nyomon kíséri az utóvédharcokat 1839–40-ben, s kitekintést ad a chartisták sorsáról az 1840–1848-as periódusban.

(*International Review of Social History*. 1971. 1. szám, 17–39. l.)

J.

Mary Davis:

Az I. Internacionálé előfutárai — a Testvéri Demokraták

Davis utal arra, hogy az internacionalizmusnak voltak régebbi tradíciói az angol munkásmozgalomban, így a Levelező Társaságok idején, T. Payne munkássága is ezt jelzi, de ezeknél a korai előfutároknál hiányzott az internacionalizmus új, modern iskoláinak egyik sajátos jegye, az osztálykategóriákban való gondolkodás, s helyette az észérvek domináltak, vagy az érzelmi motívumok, mint a zsarnokság elleni küzdelem. A régi kerékvágásból való elmozdulást — hangsúlyozza a szerző —, a Testvéri Demokraták szövetségének 1845-ben történő megalakulása jelezte. S tekintettel arra, hogy körükben több ismert chartista is feltűnt, ez is külön figyelmet követel.

M. Davis az említett chartisták közül elsőként Harney-ről nyújt vázlatos képet. Rávilágít, hogy milyen sokféle hatás érte, hányfajta forradalmárral állt kapcsolatban O'Brientől és a kontinens forradalmáraitól kezdve Engelsig. Davis utalt arra, hogy Marx és Engels Harney iránti barátsága nem jelentette azt, hogy ne bírálják Harney eklekticizmusát, azt, hogy a forradalmárok között nem tett különbséget, mindenkivel együtt-haladt, aki a kapitalizmust bírálta. Harney jelentőségét növelte a Northern Star, amely a chartisták szinte első olyan lapja, amely ténylegesen a tömegek között is elterjedt. A továbbiakban Davis részletesebben szól arról, hogy 1846-ban a Testvéri Demokraták miként szólaltak meg a krakkói felkelés nyomán a lengyel forradalmárok védelmében, s milyen álláspontra helyezkedtek 1847–48-ban az olasz egységmozgalmakkal, köztársasági mozgalmakkal szemben, hogyan ítélték meg Mazzini személyét, tevékenységét. Davis hangsúlyozta, hogy a Testvéri Demokraták és Mazzini már ezekben az években két fontos kérdésben szembekerültek egymással. Mazzini egyfelől ragaszkodott a magántulajdonhoz, s éppen ezért elítélte a szocialista elképzeléseket, mozgalmakat. A fenti

megfontolásokon kívül a Testvéri Demokraták ellen Mazzini és az olasz emigráció azért is fellépett, mert az angol hivatalos kormánnyal szemben mindenképpen előnyös színben igyekezett feltűnni. 1847-ben a két irányzat szervezetileg is elhatárolódott egymástól, s Jones, Harney és Schapper közös kritikai cikket írtak az európai helyzetről, amelyben Mazzinit bírálták.

Davis sorra veszi a Testvéri Demokraták néhány olyan írását, megfigyelését, amely akkor is, később is feltétlen elismerésre tarthat számot. Ezek között említette az igazságos és igazságtalan háborúkról szóló tételt. Az elméleti megfigyelést a Testvéri Demokraták természetesen a gyakorlatból szűrték le, s így az igazságtalan háborúk között említették az Egyesült Államok és Mexikó háborúját, amelyet egyszerűen terület-lablónak minősítettek. A szerző hosszabban taglalja a proletárinternacionalizmus fogalmának és követelésének megjelenését, majd azt fejtegeti, hogy az angol munkásság milyen támogatást adott a Testvéri Demokratáknak, milyen továbbélő chartista és demokrata szervezetek nyújthattak és nyújtottak támogatást.

Davis felveti a kérdést, hogy 1848-ban miért omlott össze a Testvéri Demokraták Szövetsége olyan meglepően gyorsan. Magyarozatként a kormány két megtorló intézkedését említi, kiváltképpen az „idegenek ellen hozott törvényt”. Davis teljes mértékben igazat adott Theodor Rothsteinnek, a Testvéri Demokraták Szövetsége története egyik első feldolgozójának, aki hangsúlyozta, hogy ez a törvény volt az, amely szinte egyik pillanatról a másikra halálos csapást mért a Testvéri Demokratákra. A „nem kívánatos külföldieket” ugyanis egyik napról a másikra egyszerűen deportálhatta a rendkívüli és korlátlan hatalommal felruházott kormány. Igaz, e törvény után a Testvéri Demokraták Szövetsége még 1852-ig formálisan fennállt, de érdemi munkát már nem tudott kifejtetni, hatása nem volt, s Davis ezzel magyarázza, hogy az olyan típusú európai emigránsok, mint Kossuth, ezért tanúsíthattak érdektelenséget a munkásszervezetek iránt.

(*Marxism Today*. 1971. febr. szám. 50–60. l.)

J.

Stanley Hutchins:

Menekült kommünárok Nagy-Britanniában

A szerző cikksorozatának harmadik részében kisebb portrékban mutatja be néhány ismertebb kommünár angliai sorsát. Camelinat a Kommün bukása után egy ideig még Párizsban rejtőzött, majd Angliába menekült és Birminghamben fémmunkásként dolgozott, felesége pedig kis fűszerüzletet nyitott. Angliai éveit tevékenyen részt vett a szakszervezeti mozgalomban. 1880-ban amnesztia révén visszatért Párizsba, de ezután is még sűrűn megfordult Nagy-Britanniában, a szocialista párt küldöttjeként jelen volt az ILP (Független Munkáspárt) konferencián, levelezett Keir Hardie-val és Bruce Glasierrel, baráti kapcsolatban állt Tom Mann-nel.

Jules Johannard fiatal kora ellenére jelentős szerepet játszott a Kommünben (ekkor 28 éves volt). Franciaországban kereskedelmi utazó volt, s Angliába rövid átmenet után szintén ilyen állást foglalt el. Míg Camelinat Theiszhez állt itt közel, Johannard Dupont-tól kapott segítséget. Manchesterben telepedett le, miközben szintén közreműködött az Internacionálé szervezésében. 1882-ben halt meg, s Londonban temették el.

Londonban élt ekkor Gabriel Ranvier, továbbá Pierre Vésinier, Clerkenwellben maga köré tömörített néhány olyan kommunárt, akik Marx és az Internacionálé ellen fordultak, s akik Londonban ilyen szellemben lapot is megjelentettek.

Londonba menekült néhány neves művész is, köztük Camille Pissaro és a szobrász Dalou. Dalou a Nemzeti Gárda tisztje volt, a Kommün idején a művészek szakszervezetében volt igen aktív. 1874-ben távollétében életfogytiglani kényszermunkára ítélték — miközben Londonban a Viktoria Múzeumban professzor lett. 1880 után amnesztia révén hazatért, s Franciaországban még Auguste Blanquinak és Victor Noirnak állított emléket.

Langevin és Delehaye, a két vasas szakmunkás szintén Londonban telepedett le. Mindketten az amnesztia után tértek vissza Párizsba, Langevin ezután is üzemben dolgozott, Delehaye a kormány tanácsadója lett a munkáskérdésben. Delehayeról feljegyezték, hogy míg Londonban élt, egy munkahelyen dolgozott John Burns-szel, s ő nyerte meg Burnst a szocializmusnak.

Londonban élt és francia nyelvet oktató Jules Andrieu, akit az amnesztia után Gambetta francia konzullá nevezett ki Jersey szigetére. Londonban, majd Jersey szigeten fényképészként tevékenykedett a Kommün volt tábornoka, Emile Bergeret. Eugène Chatelaine Angliában vegyészként tevékenykedett, s a kítúnó költő versei hazatérése — az amnesztia — után jelentek meg. Londonban élt Lissagaray, s Camille Barrère, akit az amnesztia után Gambetta római követnek nevezett ki.

S. Hutchins kitér arra a kérdésre is, milyen segítséget nyújtott az Internacionálé a kommunároknak. Felidézi, milyen lépéseket tett Marx, s miként támogatta a kapcsolatok létesítésében Lavrov. Hutchins aláhúz egy ismeretlenebb mozzanatot is, azt, hogy Applegarth a Kommün napjaiban saját útlevelét átadta, hogy azt a menekülők felhasználhassák. Ismerteti, hogy a menekültek közül kiket választottak az Internacionálé Főtanácsának tagjaiul, majd megemlékezik arról, miként teremtették meg 1871 júniusában a menekültek pénzügyi alapját, s a radikális értelmiségiek (Beesly professzor, Sir Charles Dilke, Frederick Harrison és mások) miként járultak hozzá ahhoz, hogy a kommunárok Angliában munkát találjanak.

Hutchins megvilágítja a Gladstone-kormány magatartását e kérdésben. Az angol kormány visszautasította a francia kormány kiadatási követelését, de a kommunárokat rendőrileg figyeltette, egészen az 1880. évi amnesztiáig. A tanulmány részletesebben foglalkozik a kommunárok önképzőegyleteivel, amelyeknek egyik megteremtője Lissagaray volt, s amelyekre nemcsak franciák jártak (többek között Lessner volt e kör állandó vendége, de Marx is eljárt ide). Hutchins pontosan kimutatja, hogy a kommunárok Londonban milyen kávéházakban vagy kisebb biztrókban találkoztak, hol tartották a felolvasásokat, sőt feljegyzi azt is, hogy kik milyen előadásokat tartottak. J. B. Clément például a Kommün rendeleteit elemezte, J. Vermersch T. Gautier-ről tartott előadást — míg a katonai vonatkozásokról egy lengyel menekült számolt be. Hutchins a lengyeleknek megkülönböztetett figyelmet szentel — létszámuk és szerepük alapján. Érzékelteti, hogy a rendőrségi zaklatások az előadások rendezésénél is megmutatkoztak, a rendőrség többször a helyiségek tulajdonosait fenyegette meg engedélyeik megvonásával, amennyiben a kommunároknak szállást adnak.

Hutchins külön fejezetben szól a tüntetésekről és a megemlékező bankettekről. Ezek közül különösen nevezetes az 1872. évi első gyűlés, amelyen Marx is megjelent, és az 1874. évi, majd megemlíti az 1896. évit, amikor a II. Internacionálé londoni konferenciáján egybegyűltek emlékeztek meg a Kommünről. A szerző utal a kommunárok néhány kiadványára, arra, hogy az 1880-as években a klubok száma felszaporodott, s az előadók között fellépett William Morris, G. B. Shaw és H. N. Brailsford. A klubok egy részében azonban az anarchista irányzat erősödött meg. Hutchins utal H. Rochefort

befolyására, aki ekkoriban még Londonban szerkesztette és adta ki a *La Lanterne* c. lapját. S mellette ott éltek, tevékenykedtek és hatottak az olyan általánosan megbecsült forradalmárok, mint Jules Vallès és Louis Michel s a nemzetközileg kevésbé ismert Charles Malato.

(*Marxism Today*. 1971. jún. szám. 170—186. l.)

J.

Jacques Julliard:

Fernand Pelloutier és a szindikalista direkt akció kezdetei

Pelloutier a modern francia szakszervezeti mozgalom hőse, szervezője, teoretikusa. A tömegmozgalom e stratégiáját életében viszonylag csak szűk körben ismerték. Fiatalon, harminchárom éves korában halt meg s életében olyannyira nyomorgott, hogy nemcsak közeli és távoli barátai (Jaurès) nyújtottak neki támogatást, hanem még az öt megfigyelő rendőrök-detektívek is segítséget kértek számára. Ténylegesen önzetlenül halálba és nyomorba dolgozta magát a munkásokért. Ő alakította ki az 1890-es évek elején a Bourse-okat, majd a CGT-t, nagyobb felmérést jelentetett meg a munkások életkörülményeiről. Az ellentmondások azonban ezzel nem értek véget, Pelloutier-ről mind a mai napig nem jelent meg igazi átfogó életrajzi munka — meglehetősen megfélekedtek róla. Ez a megfélekezés azonban sohasem volt teljes, az első világháború előtt — mint Julliard megállapítja — P. Monatte állított emléket munkásságának, írtak róla a két világháború között is, 1945 után is, tisztelettel és elismerően emlékeztek meg róla a francia munkásmozgalom nagy történetírói, Dolléans, Dommanget, aki négy évvel ezelőtt megjelent munkájában „a forradalmi szindikalista munkásmozgalom egyik, ha nem a legnagyobb alakjának” nevezte.

Julliard egyúttal attól is óvja olvasóját, hogy Pelloutier-ben mítikus kört lásson, és inkább a kritikus vizsgálatot, elemzést sürgeti. S erre a kritikai elemzésre nagy szükség is van. Pelloutier tehetős, vallásos családban született, vidéki újságíró lett, majd megismerkedett az akkor még fiatal és baloldali radikális Briand-nal, mindketten bírálják a polgári köztársaságot, anélkül, hogy a Boulanger-válság idején a tábornokhoz csatlakoznának, a szocialista mozgalom balszárnyán szerepeltek, 1892-ben már az általános sztrájk módszerét népszerűsítették. Míg azonban korábban Pelloutier is együttműködött a szocialisták különféle árnyalatait képviselőkkel, egészen az anarchistákig, új lapok megteremtésében, 1893-tól fokozatosan az anarchista nézetek lesznek felfogásában a leginkább meghatározók. 1896-ban Jean Grave, Pouget és Louise Michel oldalán az anarchisták május 1-i gyűlést szervezik meg, ami után megalakítják az anarchista lapokat, s az olasz Malatestával, a holland Cornelissennel és a francia Hamonnal együtt az Anarchista Internacionálé újjáalakításán fáradozik.

Pelloutier 1892—1895 között a munkások szervezésével egyidejűleg változatlanul az általános sztrájk gondolatát népszerűsíti, többek között arra is hivatkozva, hogy a részleges sztrájkok esetleg túl kockázatosak és eredménytelenek maradnak. Az általános sztrájk, a közvetlen forradalom eszméjének hirdetését azonban összekötötte azzal, hogy mindig aláhúzta, a munkásoknak sokféleképpen kell felkészülniük erre a forradalomra. A munkásszervezetek, a Bourse-ok megalakítása mellett nagy gondot fordított a munkások képzésére, s Julliard részletesen elemzi, hogy ezt a képzést milyen sok úton szorgalmazta, nemcsak a közvetlen ipari-gazdasági ismeretek nyújtásával. Ehelyütt a tanulmány érinti Pelloutier történeti, művészeti és kritikai nézeteit is.

(*Le Mouvement Social* 1971. ápr.—jún. szám, 3—32. l.)

J.

A. P. Korelin:

Az orosz nemesség és a rendi szervezete (1861—1904)

A XIX. század utolsó harmada, Oroszország kapitalizálódása a nemesség gazdasági-társadalmi és politikai helyzetében jelentős változásokat eredményezett. Gazdasági vonatkozásban differenciálódása felgyorsult. Ezen belül földbirtokának csökkenése a legszembevetőbb folyamat. Az 1850-es évek adatai szerint kb. 85 százalékuk, a századfordulón már alig 55 százalékuk rendelkezett földbirtokkal. A kisbirtokos (100 gyeszjatyina alatti) nemesek arányának emelkedése szintén a differenciálódás jeleként értékelhető. 1877-ben ez az arány még 50% alatt volt, 1905-re viszont 60% fölé emelkedett. A másik póluson lévő 40 százaléknyi nagybirtokos a nemesi tulajdonban lévő föld 97 (!) százalékát mondhatta magáénak. A kormányzatot aggasztotta ez a folyamat és már az 1860—70-es években kedvező feltételekkel adományozott földbirtokot Nyugat-Oroszországban, a Volgán túl és Szibériában a tönkrement nemeseknek. Többségük azonban nem kívánt, vagy nem tudott gazdálkodni, tehát nem élt a lehetőséggel. A gazdasági változásokkal párhuzamosan a nemesség társadalmi helyzete is megváltozott. Nőtt azoknak a száma, akik hivatalnoki pályára léptek és ebből tartották fenn magukat. A XIX. század végén az állami és katonai főhivatalnokok 40 százaléka örökletes nemes. 1858-ban a hivatalnok-nemesek 80 százaléka 100 gyeszjatyinánál nagyobb földbirtokkal rendelkezett, 1901-re viszont ez az arány 30 százalékra zsugorodott. A tőkés vállalkozóvá, ill. tőkés birtokossá válás is kimutatható, de elsősorban a 100—500 gyeszjatyina földdel rendelkező középbirtokosok esetében.

Az orosz nemesség gazdasági-társadalmi helyzetének változásai politikai súlyát kevésbé ingatták meg. Ennek egyik összetevője feltétlenül az, hogy személyes és rendi kiváltságaikból jó néhányat megőriztek 1861 után is. Politikai helyzetük szempontjából rendi szervezeteik továbbélése a legjelentősebb. A rendi szervezetek adta politikai befolyással azonban nem minden nemes rendelkezhetett. A nemesi önkormányzat legfőbb fórumán, a rendi gyűléseken csak a nemesség kétharmadát (1897) jelentő ún. örökletes nemesek vehettek részt. Tovább csökkent ez az arány azzal, hogy a Lengyel Királyság, valamint a gyéren lakott peremterületek nemessége egyáltalán nem rendelkezett rendi szervezettel. A nemesség rendi szervezetei így csak 35 kormányzóságban működtek, az örökletes nemesek alig 60 százalékát tömörítve, akik *választó* joggal bírtak. A különböző tisztségekre *választhatók* még szűkebb körből kerültek ki, mert a választóhatóság meghatározott nagyságú ingatlan vagyonhoz, címhez, iskolai végzettséghez volt kötve. Tendencia a XIX. század utolsó harmadában, hogy a vagyoni cenzust jelentő ingatlan előírt nagyságát a nemesség elszegényedése miatt csökkenték.

Az orosz nemesség a gazdasági-társadalmi folyamatok ellensúlyozása érdekében rendi szervezeteinek, ezáltal politikai súlyának megőrzéséért indított mozgalmat. A kormányzósági rendi gyűlések keretében nyilvánult meg a leghatásosabban ez a törekvés. Itt választották meg elöljáróikat, számontartották a választó és választható örökletes nemeseket, beiktatták (felvették a listára) az „új” nemeseket. (Nemesifjak nagykorúsítása, a helyi nemzetiségi arisztokrácia elismerése örökletes orosz nemesként.) Komoly problémát jelentett az 1890-es években, hogy egyre több nem nemes (de képzett ember!) került olyan állami hivatalokba, amelyek nemesi címmel jártak együtt. Az 1897-es nemesi tanácskozás ezért a nemesi cím adományozásának szigorítását, a hivatal révén szerzett nemesi cím korlátozását javasolta a született nemesek lehetőségeinek, pozícióinak biztosítása érdekében. A tanácskozás javaslatai a rjazanyi kormányzóságból 1885-ben kiindult mozgalom célkitűzéseit tartalmazták. Az 1900-ban, majd 1903-ban kiadott cári

ukáz ezeknek a célkitűzéseknek a részleges megvalósulását jelentette, amikor növelte a kormányzósági rendi gyűlés befolyását a nemesi cím adományozása, számontartása tekintetében.

Az általános politikai pozíciók őrzése mellett a nemesség rendi szervezetei egyéb területeken is aktivizálták magukat. Nem nagy eredménnyel ugyan, de megkísérelték, hogy a rendi intézmények anyagi eszközeit a nemesek gazdasági helyzetének javítására használják fel. (Hitelintézetek, segélypénztárak stb.) Eredményesebb volt aktivitásuk a nemesi ifjak iskoláztatásának érdekében. Az orosz államapparátus modernizálására irányuló szükséges, bár nem elég következetes lépések egyre több képzett embert igényeltek. A nemesi ifjak számára fenntartott iskolák, intézetek nem tudták kielégíteni a szükségleteket, s így a század végére — a hivatalnok-nemesek számának növekedése ellenére — arányuk jelentős csökkenése figyelhető meg, ami a politikai befolyás gyengülését vonhatta maga után. A fentebb említett 1897-es tanácskozás ezzel a kérdéssel is foglalkozott és úgy foglalt állást, hogy növelni kell a nemesi ifjak arányát minden oktatási intézményben. Felhívta a helyi rendi szervezeteket, intézményeket, ösztöndíjak alapításával is segítsék elő a célkitűzés megvalósítását.

Az orosz nemesség országos szintű politikai befolyása csak közvetve érvényesült. Közvetlenebbül nyilvánult meg ez a befolyás a helyi közigazgatás szintjén. A rendi gyűléseken választott előljáróik kormányzósági szinten az államhatalmat megszemélyesítő kormányzó után a második embernek számítottak, a kormányzósági zemsztvók élén álltak. Kerületi szinten, de a paraszti (járási) közigazgatásban is többnyire a legnagyobb befolyással bírtak, annak ellenére, hogy formailag nem voltak végrehajtó hatalommal felruházva. Az alsó szinteken ténylegesen állami hivatalnoknak tekinthetők, bár fizetést nem kaptak. Helyzetük különlegessége elsősorban abból adódott, hogy választották őket, de nem a választók, hanem a központi hatalom felé tartoztak felelősséggel. Ez a körülmény fontos adalék az orosz abszolutizmus és a nemesi rend összefonódásához, és azt mutatja, hogy a nemesség kiváltságokat élvezett az államhatalomban és a cárizmus érdekeit képviselte helyi szinten, főleg a többi társadalmi osztály felé.

(*Isztorija SzSzsZr*, 1971. 5. szám, 56–81. l.)

M.

A. V. Rajkov:

**Az indiai nemzeti forradalmárok és a marxizmus
(1920–1930-as évek)**

A „nemzeti forradalmárok” az indiai nemzeti felszabadító mozgalom legradikálisabb ágát jelentették. Már 1925, az Indiai Kommunista Párt megalakulása előtt a teljes függetlenség elérését tűzték ki célul, akár fegyveres harc árán is. Jellemzőjük azonban, hogy az indiai társadalom osztályellentéteit figyelmen kívül hagyták és a munkásosztály érdekeit összemoszták az ún. össznemzeti érdekekkel. Földalatti szervezeteik labilis társadalmi helyzetű elemeket — értelmiségiek, egyetemi hallgatók, városi kisegzisztenciák — tömörítettek, amelyeket hátrányosan érintett a gyarmati adminisztráció politikája, és amelyek éppen ezért élesen szembenálltak a gyarmatosítás minden árnyalatával, minden maradványával. Társadalmi és politikai helyzetük következtében kispolgári ideológiai elemeket, sovinizmusba hajló nacionalizmust hordoztak magukkal tehetetlenként. Ennek ellenére haladó többségük az 1920-as évek folyamán, ha nem is

tudatosan, de érzékelt a gyarmati viszonyok közepette kibontakozó kapitalista fejlődés mélyülő ellentmondásait. Ez fokozta radikalizmusukat, de elősegítette a kispolgári ideológia és a sovinizmus koloncáitól való szabadulásukat is.

A marxizmus iránti érdeklődésüket az 1917-es év orosz forradalmi és a Komintern propagandája keltették fel. Anarchisztikus taktikájuk csődje szintén új utak keresését diktálta. A marxizmus irányába fordulást megkönnyítették azok az indiai „nemzeti forradalmárok”, akik hosszabb ideig éltek Európában vagy Amerikában, és már 1917 előtt ismerték a nemzetközi munkásmozgalmat. Berlini csoportjuk pl. 1918-ban a proletariátus különleges történelmi szerepéről cikkezett, bár a munka és tőke ellentétét csak Európában ismerték el, az otthoni társadalmat osztatlannak tekintették. Szovjet-Oroszországban tett útjaik, megismerkedésük a Komintern kiadványaival lendítette őket a forradalmi marxizmus felé. Első jelentősebb egyéniségük, aki megtette ezt az utat, M. N. Roy tipikus radikális-kispolgári forradalmárnaként kezdte, majd narodnyik jellegű átmenet után elragadta a baloldaliság gyermekbetegsége. Nem ismerte el az ösztönös érdekeket a gyarmati függőség elleni harcban, lebecsülte az indiai nemzeti burzsoázia és az angol imperializmus érdekellentéteit, a burzsoázia és a forradalmi tömegek között elképzelhetetlennek tartotta a szövetséget. Egyes írásaiban a kispolgáriságot is reakciós erőként értékelte, bár más alkalmakkor forradalmi elemeit alkalmasnak ítélte a munkásosztályal való szövetségre.

Roy hatása figyelhető meg az Európában élő indiai kommunisták csoportja „The Masses of India” c. kiadványán is, amely 1925–1927 között jelent meg Párizsban. A gandhizmus, a burzsoázia ellen szólít fel, miközben a bolsevikok taktikájával, a marxizmus klasszikusaival, valamint a Komintern anyagaival érvel. Több cikket közvetlenül a „nemzeti forradalmároknak” címezték. Ezekben bírálták az egyéni terrorra, a lázadásokra épített taktikájukat és osztályszempontú szervezett tömegmozgalom, tömegharc kibontakoztatására biztatták őket. Tevékenységük jó talajra talált, hiszen a bengáliai forradalmárok már 1921-ben a forradalmi orosz szociáldemokrácia taktikáját tanulmányozták, s azt helyesen értelmezve maguk is a proletariátus felé fordultak. Felvilágosító munkát végeztek, szervezték az indiai munkásosztályt, sztrájkokat irányítottak. Természetesen a bengáliai jelenségek akkor még kivételnek számítottak. A „nemzeti forradalmárok” többségénél nacionalista és vallásos ideológiai hatás jelentkezett. A marxizmus felé fordulásuk az 1920-as évek derekán figyelhető meg egyértelműen. 1924-ben egy magát kommunista pártnak nevező csoportjuk programja az indiai társadalom kommunista elvek szerinti átalakítását hirdette, de hangsúlyozta, hogy számol az indiai nép szellemi tradícióival. Rajkov a marxizmus Indiában való terjesztését tartja legnagyobb érdemüknek, tényleges politikai súlyuk nehezen bizonyítható. Hasonló értékelést ad az illegális hindosztáni forradalmi társaságról, amely a tőke ellen hirdetett harcot, nem tartotta elégségesnek a függetlenség kivívására, a kizsákmányolástól mentes társadalmat eredményező változásokért szállt síkra.

Az Indiai Kommunista Párt megalakulása 1925 végén a marxizmus elterjedtségének jele. A nemzeti és a társadalmi feladatok összekapcsolásával nemcsak a munkásosztály és a radikális értelmiségiek körében vált népszerűvé, de a középrétegekre is hatást gyakorolt. Az indiai társadalom ekkori mobilitása következtében a friss elemekkel gyarapodó „nemzeti forradalmárok” kispolgári éretlensége ugyan folyamatosan újratermelődött, de konkrét politikai kérdésekben (a függetlenség mértéke, a gyarmatosítók törvényeinek eltörlése, a kaszt-rendszer felszámolása, az állam és az egyház szétválasztása stb.) és az ezekért kiálló munkás—paraszt politikai csoportokban a kommunisták és a „nemzeti forradalmárok” egymásra találtak. A politikai együttműködés ideológiai befolyást is eredményezett, és 1928-ban pl. a hindosztáni forradalmi társaság szocialista társasággá alakult. Vezetője B. Singh, aki ekkor még ösztönös marxista volt, 1929–31

folyamán a börtönben vált képzett marxistává. Jelentőségét növeli, hogy nagyszerűen értett a marxizmus indiai viszonyokhoz való alkalmazásához.

1929—1933 között Indiában fellendült a nemzeti felszabadító és a társadalmi harc. Az éles osztály- és politikai küzdelmek következtében tömegesen bebörtönözték az események legradikálisabb vezetőit, résztvevőit. A kommunisták, marxista műveltségű forradalmár értelmiségiek, a „nemzeti forradalmárok” együtt töltött börtönévei, az un. „börtöntanfolyam” eredményeként utóbbiak közül sokan léptek át a Kommunista Pártba, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az Indiai Kommunista Párt az 1930-as évek végétől szélesedő tömegbázissal rendelkező, befolyásos politikai erővé nőtt.

(*Voproszi Isztorii* 1972. 2. szám, 67—81. l.)

M.

A Dél-Afrikai Kommunista Párt. 1921—1971. A párt történetének vázlata

A cikket a Dél-afrikai Kommunista Párt Központi Bizottságának meg nem nevezett tagja írta. A párt előtörténetét az International Socialist League nevű csoportig kell visszavezetni, amely 1915-ben alakult meg, s a zimmerwaldista mozgalomhoz csatlakozott. Ez a csoport a nacionalista álláspontra helyezkedett Dél-afrikai Munkáspártról vált le. A tanulmány szerzője megállapítja, hogy már korábban voltak azonban a radikális, sőt a marxista gondolatoknak úttörői e területen is, miként az afrikai őslakosságának is alakultak demokratikus szervezetei az 1880-as években. Az Afrikai Néppárt, amelyet 1902-ben hoztak létre, kifejezetten radikális és szocialista nézeteket vallott. 1909-ben pedig megalakult a Dél-afrikai Munkáspárt. E pártban azonban a szakszervezeti vezetők egy része opportunistá politikát követett, s a fehér-sovinizmus jelei is észlelhetők voltak. 1913-ban nagy bányászsztrájkok robbantak ki, s ugyanakkor a néger néptömegek és az indiai kisebbség egyenjogúságáért küzdött. Ez annál indokoltabb volt, mert éppen 1913-ban fogadtak el olyan földtörvényt, amely a színesek részére a rezervátumok meddő földterületein kívül eltiltotta a földvásárlást. E földtörvény nagy elkeseredést váltott ki. Ez megmutatkozott a Munkáspárt 1913. évi kongresszusán is, ahol heves viták után a pártvezetőségbe a korábbinál nagyobb számban választottak színeseket.

Az első világháború éveiben az ellentétek a mozgalomban kiéleződtek. 1914 augusztusában a stuttgarti és bázeli kongresszusok határozatainak szellemében a Munkáspárt, a szakszervezetek és a szociáldemokrata csoportok a háborút imperialista jellegűnek bélyegezték. 1915 januárjában a Munkáspárt évi konferenciáján a Bill Andrews és Ivor Jones vezette internacionalista pártvezetőség ellenében sikerrel lépett fel az F. Creswell (volt bányáigazgató) vezette nacionalista és faji alapon álló kisebbség, amely Dél-Afrikát az antant oldalára készült állítani. 1915 nyarán a jobboldal többségre jutott, a baloldali internacionalisták orgánáinak megjelenségét lehetetlenné tették. Ezek után a régi pártvezetőség nyolc tagja (köztük Andrews, a párt volt elnöke, Jones, a titkára és Wainstock, a párt pénztárosa) mondott le tiltakozásként pozíciójáról. 1915 szeptemberében pedig bekövetkezett a végleges szakítás. A Munkáspártról kivált internacionalisták 1915 szeptemberében megalakították Dél-Afrika Nemzetközi Szocialista Ligáját (ISL). Új lapot adtak ki, amelyet Ivor Jones szerkesztett, következetes internacionalista és forradalmi szellemben, hangsúlyozva, hogy Új Internacionálét kell megteremteni, amely visszatér az eredeti marxi elgondolásokhoz, a Kommunista Kiáltvány szelleméhez. Ilyen felfogásban tartották meg az új párt első kongresszusát 1916 január-

jában. Az ISL nagy erőfeszítéseket tett a színes lakosság — munkásság — megnyerésére. Üdvözölte az orosz februári forradalmat, s az év nyarán a *The International* c. lapjában I. Jones Leninnel és a bolsevikekkel rokonszenvező cikkeket jelentetett meg. 1918 januárjában az ISL egyik vezetője, Andrews Londonban járt, s itt Litvinovval találkozott, ismereteit még jobban alátámaszthatta.

1919-ben az ISL üdvözölte a Komintern megalakulását, s két küldöttel képviselte magát annak III. kongresszusán. 1921 januárjában Johannesburgba nagy küldöttgyűlést hívott össze, amelyen szinte minden munkásszervezet képviseltette magát — ezen elfogadták a 21 pontot —, majd 1921 augusztusában megalakult a kommunista párt, amelynek törzsét az ISL (*International Socialist League*) adta.

Az új párt elszánt harcot folytatott a színes munkások szervezéséért, s az 1920-as évek kezdetén véres összeütközések zajlottak le a jogaikat követelő bennszülött törzsek és a Smuts-kormány között. Nem kisebb kegyetlenséggel, repülőekkel, tüzérséggel, tankokkal törték le 1922-ben a fehér bányászok gazdasági sztrájkját is: ennek csak a bányászok körében 150 halálos áldozata volt. A Kommunista Párt védelmükre kelt — aminek eredményeként a sztrájk vérbefojtása után nemcsak a helyi munkásvezetőkkel számoltak le, hanem általában a kommunista vezetőkkel is. A tanulmány szerzője ugyanitt a helyzet ellentmondásaként aláhúzza: a fehér munkások vezetői ekkoriban távolról sem voltak szocialisták-kommunisták, s mozgalmuk egyik gyengéje éppen az volt, hogy elutasítottak minden kapcsolatot a „színesekkel”.

Az 1922-es év végzetes volt a fehér munkásság szempontjából; megmutatta erejét, de ugyanakkor a színeseknek hátat fordítva kaput nyitott a fehér burzsoáziával való egyezkedés előtt. Az 1924-es választáson ilyen alapon a Munkáspárt és a fehér polgári pártok koalíciója győzött — amely csak a fehér munkások monopolhelyzetéről, a szakmunkások magas fizetéséről gondoskodott.

Az 1920-as években részben e helyzet folyományaként megromlott a kommunista párt viszonya a szakszervezetekkel, ahonnan az 1920-as évek második felében az angol fejlődésre emlékeztetően szintén kiszorították a kommunista tisztségviselőket. Ezek után a kommunista párt még inkább törekedett a színes munkásság szervezésére, s a tanulmány szerzője hosszabb névsort ad azokról az afrikaiakról, akiket ebben az időben nyertek meg a pártnak. Ugyancsak részletesen elemzi a kommunista párt és az Afrikai Nemzeti Kongresszus Párt között elmélyülő kapcsolatokat, amelyek során kommunistákat is beválasztottak a Nemzeti Kongresszus vezetőségébe.

A cikk rávilágít, hogy milyen viták folytak a Komintern különféle plénumain a dél-afrikai kérdésről, majd foglalkozik a kommunista párt befolyásának meggyengülésével az 1930-as évek elején, ami összefüggött a belső pártvitákkal. Külön fejezet szól a fasizmus elleni harcról, amelynek nemzetközi és belpolitikai vetülete is volt. Otthon a Verwoerd-féle nacionalista, a fajelmélet alapján álló irányzat ellen küzdöttek a kommunisták, a nemzetközi porondon pedig az Abesszínia ellen indított hadjárat idején fokozták aktivitásukat, majd a Spanyol Köztársaság mellett bontakoztattak ki szolidaritási kampányt.

A második világháború kirobbanása megosztotta a dél-afrikai vezető politikusokat, a kormányt. Smuts az Anglia oldalán való hadbalépést pártolta, Hertzog a semlegeséget. A kommunista párt ebben az időben szintén ellenezte a hadbalépést, mivel a háborút imperialista jellegűnek tekintette, de elhatárolódott Hertzog nacionalista, reakciós politikai áramlatától is. A Kommunista Párt 1941 után módosította álláspontját, a fasizmus megsemmisítését tűzte zászlajára, s tovább küzdött a színesek felszabadításáért. Ebben az 1941–1943-as periódusban a párt megnégyszerezte taglétszámát.

Új szakasz kezdődött a párt életében 1945-ben. A „színesek” egyenjogúságot követelő mozgalmával a fehér munkások bérmozgalmai fellángoltak. A legjelentősebb

az 1946 augusztusi nagy afrikai bányászsztrájk volt, amikor mintegy 100 000 munkás hagyta abba a munkát. A sztrájkot állami erőszakszervezetek törték le, s megkezdődött a háboru utáni letartóztatások, üldözések hosszú sora. 1946 novemberében a párt vezetőit letartóztatták, a párt több tagját meggyilkolták, s maga a párt illegalitásba szorult, de ennek ellenére a rendkívül nehéz feltételek közepette tovább küzd befolyása kiszélesítéséért.

(*Marxism Today* 1971. aug. szám. 227—237. l.)

J.

Bányai László:

**A MADOSz szerepe az antifasiszta erők egyesítésében
(1933—1937)**

A tanulmány bevezetőjében a szerző a MADOSz megalakulásának előzményeit vizsgálja. Említést tesz a gazdasági válság éveiben a romániai munkásság és parasztság ellen irányuló csendőri terrorista akciókról, amelyek a nemzetiségek által lakott falvakban különös brutalitással folytak. A Román Kommunista Párt, amely élesen elítélte ezeket az akciókat, az 1931-es kongresszuson határozatot hozott, hogy az elnyomó rendszer elleni küzdelemben különös figyelmet kell szentelni az Erdélyben élő magyarok helyzetének, és a falusi népességet meg kell szabadítani a reakciós Magyar Párt befolyásától. Ennek érdekében, a következő évben, a kommunista párt támogatásával, megjelent a *Falvak Népe* című újság. Cikkeiben a lap elítélte a nemzetiségek elnyomásának minden formáját és a sovinszta uszítást, leplezte a Magyar Párt nacionalista tevékenységét, és sikra szállt a jogegyenlőség megvalósításáért a román nép és a nemzetiségek között.

A szerző a továbbiakban néhány konkrét esetet említ, amelyekre a *Falvak Népe* felhívta olvasói figyelmét. Ilyen esetek voltak a Kolozs megyei Tordaszentlászló lakosainak szembeszállása a csendőrséggel és a végrehajtókkal, vagy az ugyancsak ebben a megyében lévő Mocs falu lakosainak tömeges megmozdulása, amellyel sikerült megakadályozni az elkobzott javak dobraverését. A lap rövid idő alatt népszerű lett. A népszerűség növekedésével párhuzamosan egyre nőtt a lap ellen indított kampány hevessége is. A lap levelezőit és olvasóit sűrűn zaklatták, egyeseket elhurcoltak, majd alig fél évig tartó megjelenés után a lapot betiltották.

A *Falvak Népe* körül csoportosuló mozgalom, társulva a *Horia* című lap által indított hasonló jellegű mozgalommal, hozzájárult egy olyan széles bázison alapuló csoportosulás létrehozásához, amelyben egyre nőtt az elégedetlenség a Magyar Párt vezetősége által irányított reakciós politika iránt. A Magyarpárti Ellenzék néven szereplő csoport a párt vidéki szervezetein belül kezdte meg működését. Az ellenzék alapító tagjai főképp munkások, kisiparosok, értelmiségiek és falusi parasztok voltak. Az ellenzék 1933 őszén megkezdte szervezkedését Arad, Bihar, Brassó, Csík, Kolozs, Maros, Udvarhely, Szamos, Háromszék és Torda megyében. 1933 szeptemberében kiadta hetilapját, a *Népakaratot*. A lap cikkeiben többször szót emel a Magyar Párt reakciós elemeinek sovinszta propagandája ellen.

Az 1933-as választásokon az ellenzék külön listán indult. Programjában felsorolta a magyar lakosság követelését: a magyar nyelvű iskolák felállítását, az elbocsátott munkások és funkcionáriusok visszavételét, a magyar nyugdíjasok kérdésének végleges meg-

oldását, a magyar kulturális egyesületek szabad működését és ezek támogatását az állam részéről. A rendőrség azonban megakadályozta, hogy az ellenzék a választói listát benyújthassa.

Ilyen előzmények vázolósa után a szerző felsorolja a MADOSz tevékenységének főbb mozzanatait.

A MADOSz 1934 augusztusában alakult a Magyar Párt ellenzékéből, Magyar Dolgozók Szövetsége néven. Akcióprogramja, némi kiegészítéssel, azt tartalmazta, amit már a Magyar Párt ellenzéke is célul tűzött ki.

A szervezet megalakulása után néhány hónappal a Román Kommunista Párttal és egyéb szervezetekkel együtt szolidaritási akciókat kezdeményezett a Gyimes-völgyi falvak mozgalmai érdekében, ahol a rendőri túlkapásokkal és a végrehajtok önkényeskedéseivel szembeszálló parasztokat tömegesen letartóztatták, meghurcolták.

Ezen kívül, a Román Kommunista Párt elvi irányításával, a MADOSz részt vett a széles antifasiszta népfront létrehozására irányuló mozgalomban, együttműködve a többi demokratikus szervezettel. 1936 elején közös akciót szervezett a Petru Groza vezette Ekés Fronttal az antifasiszta erők egyesítése céljából. Az akció eredménye volt az a felhívás, amelyet a két szervezet a Nemzeti Parasztpárt Kolozs megyei területi bizottságának küldött. A felhívásban tiltakoztak a jobboldali csoportok által egyre gátlástalanabban szított fajgyűlölet terjedése ellen.

Propagandatevékenysége során a MADOSz arra törekedett, hogy szoros együttműködés jöjjön létre a romániai magyarság széles tömegei és a demokratikus erők között. A közös harc célja a nemzetiségek egyenjogúságának megvalósítása volt, és a revizionista demagógia igazi értelmének leleplezése. 1935 végén és 1936 elején ez a propaganda-tevékenység jellemezte a szervezet működését. Több-kevesebb sikert hozó felhívást intézett a magyar pártokhoz és egyházi szervezetekhez, valamint a román demokratikus szervezetekhez. Elsősorban a Magyar Párthoz, a magyar Kisgazdapárthoz, a Szociáldemokrata Párthoz, az 1936 nyarán Marosvásárhelyen összeült katolikus kongresszushoz. A Magyar Párt kezdetben hajlandóságot mutatott az együttműködésre, de nem foglalt állást a fasizmus és sovinizmus elleni harc kérdésében, és elutasította más politikai erőkkel való szövetség gondolatát. A MADOSz újabb javaslatai után a Magyar Párt még tartózkodóbb lett, és egyrészt a MADOSz-t kommunista szervezetnek, másrészt tagjait „Groza magyarjai”-nak nevezte.

A következőkben a szerző az 1936 eleji Hunyad megyei részleges választásoknak a romániai magyarságra gyakorolt hatását vizsgálja, a MADOSz és a Magyar Párt tevékenységét mérlegelve. A választások idejére alakult és azok után is működő demokratikus blokk, amelyhez a MADOSz is csatlakozott, az említett magyében megszerezte a szavazatok többségét, szemben a kormányzó liberális párttal és a Cuza-féle fasizista párttal. Ez a tény a Magyar Párt számos szervezetében éles vitákat, és a romániai magyarok soraiban újabb szakadást okozott. A MADOSz felhívását, amelyben a Magyar Párt megyei szervezetét a demokratikus blokkhoz való csatlakozásra szólította fel, ez utóbbi visszautasította. Ugyancsak az utóbbi párt vezetőinek erőszakos beavakozása nyomán nem sikerült közös jelölt támogatásában megállapodni. A MADOSz a demokratikus front közös képviselőjéhez, a nemzeti parasztpárti jelölthöz való csatlakozásra szólította fel a magyar lakosságot, a Magyar Párt pedig a liberális párti jelölt támogatása érdekében tevékenykedett. A választási győzelem után a MADOSz folytatta akcióit a részleges választás sikereinek népszerűsítése érdekében.

1937 folyamán a MADOSz kapcsolatot keresett a romániai magyar ifjúság különböző csoportjaival, a demokratikus mozgalom erősítése céljából. Újból megkísérelte a demokratikus mozgalomhoz való csatlakozásra bírni a Magyar Pártot, de a válasz újból elutasító volt.

Az 1937-es általános választások idején a Román Kommunista Párt kezdeményezésére ismét megalakult a demokratikus front, amely Kolozsvár, Arad, Bihar és Brassó megyékben a nemzeti-parasztpárti jelölteket támogatta. I. Maniunak, a párt elnökének a kétszínűsége és a többi nem fasiszta párt vezetőinek tétovázó magatartása végül megakadályozta a demokratikus erők szövetségének létrejöttét a választásokon. A pártok ereje szétforgácsolódott, és egyikük sem tudta megszerezni a kormányalakításhoz elegendő szavazatokat. A királynak ez jó alkalom volt arra, hogy a Goga-kormány út-egyengető akciói nyomán, 1938 elején, bevezesse a királyi diktatúrát.

(*Studii* 1971. 1. szám, 115—139. l.)

B. E.

Richard W. Steele:

A közvélemény előkészítése a háborúra: kísérletek egy országos propagandaszervezet megteremtésére, 1940—1941

F. D. Rooseveltnél elnök számára komoly feladatot jelentett, hogy a hazai közvéleményt összhangba hozza saját politikájával és meggyőzze Hitler minden áron való legyőzésének szükségességéről. Még Nagy-Britannia korlátozás nélküli materiális segítségét sem tartotta mindenki fontosnak, ezen felül akadozott a haditermelés, a közvélemény és a kongresszus egyaránt ellenezte a nagyobb arányú katonai behívásokat, rossz volt az újoncok szelleme. A beavatkozás hívei a nemzet paralizálódását állapították meg.

A háború első évében csak egyes egyének és magánszervezetek síkján folyt a harc az izolacionista nézetek ellen. A szerény eredmények azonban semmivé váltak a veszély növekedéséhez képest, hiszen a német hadisíkerék a háború kedvezőtlen befejezését eredményezhették, mielőtt még sikerül az amerikai népet felébreszteni. Franciaország összeomlását katonai következményein túlmenően is súlyosan értékelték a beavatkozás hívei, mert a belső defetizmus és az akarat hiánya eredményének tekintették, amiről Amerikában is számos jel árulkodott. Sürgőssé vált a közvélemény ráébresztése a helyzet súlyosságára, de egy erre hivatott országos propagandaszervezet javaslatát 1940 nyarán Roosevelt hűvösen fogadta. Ennek fő oka az a negatív vélemény volt, ami az amerikai közvéleményben, politikusokban és történészekben utólag alakult ki Wilson első világháborús propagandakampányáról. George Creel hírhedt bizottsága túlságosan is jól teljesítette feladatát: az amerikai népben felkeltette a sovinizmust, az intoleranciát, a tömeghisztériát, amely szenzációhajhászáson és a tények elferdítésén alapult. Sokan állították, hogy Amerikát becsapással ugrasztották be az első világháborúba, s ezt a vádat mindenki el akarta kerülni az új háborúval kapcsolatban.

1941 márciusában Roosevelt hozzájárult egy bizottság alakulásához, melynek feladata a háborús morál emelésére szolgáló szervezet megtervezése volt. Némi halogatás után április 17-én az elnök Wallace alelnököt bízta meg, hogy a végleges felelős megtalálásáig irányítsa „a hazafiasság ösztönzésé”-t. Wallace erőteljes propaganda-kampányra gondolt, de tanácsadóinak többsége ezt már csak azért is lehetetlennek tartotta, mert ez csak a magánkézben lévő információk eszközök befolyásolásával lett volna lehetséges. Rooseveltnél elképzelése inkább „zászlólengetős” hazafias beszédek széleskörű megszervezéséből állt, s ezt New York dinamikus polgármesterére, Fiorello La Guardiára kívánta bízni. A fő nehézséget azonban az okozta, amint arra Lowell Mellett elnöki tanácsadó rámutatott, hogy nem lehetett addig komoly hivatalos propagandát folytatni, amíg nem volt határozott és elfogadott hivatalos állami politika, márpedig ennek nyílt

megfogalmazására Rooseveltt csak a közgondolkodás megváltozása után gondolhatott, amit viszont a propaganda segítségével remélt elérni.

A májusban végül létrehozott Polgári Védelmi Hivatal (Office of Civilian Defense) azonban csalódást okozott, mivel elsősorban Amerika technikai felkészületlenségével törődött, s elhanyagolta a morál tekintetében tapasztalt súlyos jelenségek megjavítását, vagyis a propagandát. 1941 július végén megmutatkozott, milyen keveset változott az amerikai közvélemény hangulata: az országos ellenkezéssel szemben csak igen nehezen, kis szótöbbséggel sikerült elfogadtatni a kongresszussal a leszerelés előtt álló katonák szolgálatának meghosszabbítását, s továbbra is érvényben maradt a korlátozás, hogy csak a nyugati féltekén szabad a katonaságot felhasználni. Szeptemberben Marshall szárazföldi vezérkari főnök közvetlenül az elnöknek panaszkodott az újoncok rendkívül alacsony moráljára, amit a családokban uralkodó hangulat rovására írt. Októberben Rooseveltt leválasztotta La Guardia eredménytelen propaganda és polgári védelmi hivataláról a Tények és Adatok Hivatalát (Office of Facts and Figures), amelyről azonban siettek hangsúlyozni, hogy nem propaganda-ügynökség, hanem objektív tájékoztató intézmény. A helyzetet végül Pearl Harbour mentette meg valamennyire, bár az elnök továbbra sem volt elégedett a közvélemény hangulatával.

(*The American Historical Review* 1970. 6. szám, 1640—1653. l.)

J. G.

V. Sz. Parszadanova:

Politikai küzdelmek a lengyel parasztmozgalomban (1945—1949)

A témát felölelő forráskiadványok nagy száma ellenére szovjet kutatók eddig nem igen foglalkoztak az 1944 utáni lengyel politikai viszonyok elmélyültebb kutatásával. Parszadanova cikke jó kísérlet arra, hogy a lengyel parasztmozgalmon belüli változásokat az általános politikai viszonyokba ágyazva mutassa be. 1944 júliusa után a parasztmozgalom politikai szervezetei is két irányba orientálódnak. Az egyik szárny a Munkás Párttal való együttműködést, a másik az emigráns kormány lengyelországi bázisának szerepét vállalja. A radikális szárny fő törekvése — a Munkás Párttal összhangban — a parasztmozgalom egységének progresszív alapon történő megőrzése volt. A földreform kérdésében azonban felerősödtek a polarizálódási tendenciák. A nagybirtok felszámolásában egységes volt a parasztmozgalom, de a felszámolás hogyanját, idejét, ütemezését illetően megoszlottak a vélemények. A földosztás kérdése polarizálta a legélesebben a politikailag aktivizálódó parasztságot. A gazdag és a módos középparaszti rétegek az erős parasztgazdaságok megteremtését tartották a földreform céljának, míg a radikális irányzat olyan szociális és politikai szempontú megoldás mellett szállt síkra, amelynek keretében a nincstelének és a kisparasztok kapták volna a felosztásra kerülő földterületek nagyobb hányadát. Mint ismeretes, a Lengyel Nemzeti Bizottság 1944. szeptember 6-i dekrétuma alapján három szakaszban és a szociális-politikai szempontok érvényesítésével ment végbe 1944—1949 között az agrárkérdés rendezése Lengyelországban, amelynek következtében a középparaszti réteg aránya jelentősen megnőtt.

A földdekrétum végső soron a parasztmozgalom radikális szárnyát, a munkás—paraszt szövetséget erősítette, de 1944—45-ben ez még nem mutatkozott meg egyértelműen. A radikális elemek ugyan helyet kaptak a felső hatalmi szervekben, de a parasztmozgalom egésze, a helyi szervezetek az emigráns kormány, a burzsoázia befolyása alatt

állottak. Ez az állapot Lengyelország teljes felszabadulása, az 1945 márciusában Lódzban tartott parasztkongresszus után is fennmaradt, annak ellenére, hogy formailag kimondták a parasztmozgalom egységes voltát és a Nemzeti Fronttal való egyetértését. A nagypolitika szintjén pozitív jelenség volt, hogy a 200 ezres parasztmozgalom radikális vezetéssel kapcsolódott be a lengyel politikai életbe, de ennek értékét lerontotta az, hogy helyileg a burzsoázia által befolyásolt szervezetek tevékenykedtek. A lódzi egység-hangulat átmenetinek bizonyult, s már 1945 nyarán aktivizálódtak a jobboldali vezetők, ami válságba juttatta a parasztmozgalmat. Hozzájárult ehhez, hogy a radikális vezetés számos taktikai hibát követett el. Türelmetlen, bizalmatlan volt bizonyos paraszti rétegekkel szemben, a burzsoáziával azonosította őket. Ez a szektásnak nevezhető politika a vezetésnek a tömegektől való elszakadását egyértelművé tette. A parasztmozgalom válságához hozzájárult még, hogy az államhatalom nem segíthette — főleg szociális jelleggel — a radikálisok bázisát, s ez falun a kispolgári, gazdagparaszti befolyás megszilárdulásához vezetett, felerősítette a parasztságban a munkáshatalommal, a szovjet orientációval szembeni bizalmatlanságot. A Mikolajczyk által képviselt emigráns politikai vezetés számára ez komoly politikai tőkét jelentett. 1945 májusában a parasztmozgalom legerősebb haladó politikai szervezete, a Néppárt és a Nemzeti Front radikális parasztfrakciója együttes ülést tartott, amelyen megállapították, hogy helyileg és lényegét tekintve a parasztmozgalom jobboldali, ellene van a munkás—parasztszövetségnek, s maga a Néppárt is válságba jutott, mert a vezetés elszigetelődött. Beismerték, hogy a formai egység ellenére a radikális szárny (a vezetés) és a Mikolajczyk által befolyásolt paraszti tömegek között szakadék húzódik.

A parasztmozgalom válságát, a jobboldali erők előretörését megtorpanította a Nemzeti Egységkormány megalakítása 1945 júniusában. Ez a kormány magába fogadta Mikolajczykot is, így önálló emigráns kormány létezése irreálisá vált. Az általános politikai helyzet oldódása azonban nem oldotta meg a parasztmozgalom válságát. Továbbra is megosztott maradt, sőt a Néppárton belül is véleménykülönbség mutatkozott az egységesítés alapját illetően. A Néppárt elnöke és követői ugyanis hajlandók voltak a Mikolajczyk által javasolt egységesítést elfogadni és a radikális (csak szűk tömegbázissal rendelkező) vezetőket kizárni, míg a pártvezetés többsége, a radikális vezetők, a Néppárt programja alapján, a vezetésben 50 százalékos részvétellel (s nem egyharmaddal) kívánta megteremteni az egységes parasztpártot. Ez a határozott ellen-szegülés arra készítette Mikolajczykot, hogy tovább szilárdítsa befolyását a helyi parasztszervezetekben. Nagy segítséget jelentett számára a katolikus egyház támogatása. Az a veszély fenyegetett, hogy a parasztmozgalom egésze befolyása alá kerül és ezáltal a burzsoázia politikai eszközévé válik, megnehezítve a munkásosztály vezetete konszolidációt. Ez a felismerés taktikai változtatásra készítette a Munkás Pártot. Lemondott a parasztmozgalom egységének fenntartásáról, a Néppárt helyi szervezeteinek erősítésére koncentrálna erőit és lehetővé tette Mikolajczyknak egy önálló saját párt létrehozását, aki létre is hozta az ún. Lengyel Néppártot, beolvastva a Néppárt nem radikális vezetőit is. Az új párt programját a paraszti szeparatizmus, a munkás—paraszt szövetség elvetése, a kulákság érdekeinek megfelelő új agrárrendezés hirdetése jellemezte. A válságba jutott Néppárt radikális vezetői levonják a tanulságokat, megtisztítják a párt sorait, a Munkás Párt segítségével a helyi szervezetek megtartását, erősítését teszik meg fő feladatuknak. 1945 őszén azonban a Mikolajczyk vezetete Lengyel Néppárt előretörése a jellemző, a radikális Néppárt rovására. A Lengyel Néppárt erősödése 1946 elején is tovább tart, de ekkor már nem a falun, hanem a városokban szélesíti bázisát, s ezáltal parasztpártból kispolgári, polgári politikai szervezetté fejlődik.

1945 őszén a Lengyel Néppárt az általános politikai tendenciákat visszafordító lépésekkel próbálkozott. A Munkás Párt elszigetelésére, a jobboldali politikai erők tömő-

rítésére, a Nemzeti Egységfront felbontására tett kísérletet. Helyi jellegű bázisaira támaszkodva, a felsőbb hatalmi szervekből kiszorulva azonban ez a kísérlet megtört a Munkás Párt és a megtisztult Néppárt ellenállásán. A Munkás Párt 1945 októberi plénuma új feladatokat tűzött a haladó politikai erők elé. Mindenekelőtt megakadályozni minden jobboldali politikai tömörülést, korlátozni a Lengyel Néppárt tevékenységét, elszigetelve azt a katolikus erőktől és a bandáktól, továbbá labilis elemeit, rétegeit leválasztani. A fenti célkitűzések elérése érdekében a Nemzeti Front erősítését, a két munkáspárt akcióegységét, egyesülését kellett megteremteni. A legközvetlenebb és leghatékonyabb eszköznek a választási blokk létrehozása bizonyult. A választási blokk 1946-os programja igen népszerű volt, s minden haladó nemzeti erőt mozgósított. A Lengyel Néppárt azonban nem csatlakozott a választási blokkhoz, mert az kommunista kezdeményezés volt. Feltételeket támasztott, amelyeket nem fogadtak el, s így elszigetelődött. Az 1946-os év a haladó politikai erők előretörését hozta. A helyreállítási és gazdasági sikerek alapozták ezt meg, s az aktív választási propaganda révén érvényesült. Ez az előretörés aztán válságot idézett elő a Lengyel Néppárt soraiban. Megoszlottak a vélemények a választási blokkhoz való viszonyulás kérdésében, s kialakult egy mag, amely reálpolitikusként a Nemzeti Fronttal való együttműködést szorgalmazta. 1946 végén ellenkező irányú folyamat ment végbe a parasztmozgalomban, mint 1945 őszén. A Lengyel Néppárt a helyi hatalomból is kiszorult és kb. 300 ezer tagja lépett át a Néppártba, aminek következtében falusi, paraszti bázisa leszűkül, szervezeti maradványai illegálitásban kényszerültek szűklátókörű politikájuk következtében. Az 1947. január 19-én tartott választásokon a Lengyel Néppárt a szavazatok mindössze 10 százalékát szerezte meg, s ezzel a pártoknak a parasztságért folytatott küzdelme a haladó politikai erők győzelmét hozta.

A választási kudarc meggyorsította Mikolajczyk pártjának bomlását. A párton belüli ellenzéki csoport nyíltan fellépett, s 1947 áprilisában két dokumentumot hozott nyilvánosságra. Ezekben leplezték a pártvezetés hibás politikáját, illetve felhívást adtak ki a parasztokhoz a csatlakozásra. Megerősödésüket elősegítette, hogy az elszigetelődött Mikolajczyk-csoport 1947 őszén emigrált, s ezzel megteremtődtek a feltételek a Lengyel Néppárt és a Néppárt akcióegysége számára a Nemzeti Front keretein belül. Az 1948-as év együttműködése érlelte meg a két párt egyesülését, amelyre a két munkáspárt egyesülését követően 1949 szeptemberében került sor. Az Egyesült Néppárt haladó, demokratikus, a szocializmust igenlő programmal egységesítette a lengyel parasztmozgalmat.

(*Voproszi Isztorii*, 1972. 2. szám, 43–58. l.)

M.

A külföldi folyóiratszemle munkatársai: Bogyirka Emil (B. E.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Menyhárt Lajos (M.) és Orosz István (O.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége 1972. december 15-én *Ember Győző* akadémikus elnöklétével ülést tartott. Az elnökség megvitatta a Társulat 1972. évi működéséről készített beszámolót, az 1973. évi munkatervet, s foglalkozott a pályázatokra vonatkozó előterjesztéssel.

Kerekasztal konferencia

„Számítógépek és a történettudomány” címen 1972. október 25-én kerekasztal konferenciára került sor a Magyar Történelmi Társulat, a MTE Sz Neumann János Számítógéptudományi Társaság és a MTE Sz Agrártörténeti Szakosztálya szervezésében.

A helytörténeti szakosztály hírei

A helytörténeti szakosztály módszertani előadássorozata keretében 1972. november 27-én *Degré Alajos* kandidátus, levéltárigazgató „Hogyan működtek a közigazgatás helyi szervei a kései feudalizmus korában” címmel tartott előadást. Először a vármegyei közigazgatással foglalkozva, hangsúlyozta, hogy a vármegye legfontosabb szerve a XVIII. században is a közgyűlés maradt. A megyeházának a XVIII. század harmincas éveiben történt létrehozása után helyük állandóvá vált, számuk és időpontjuk azonban a szükséghez igazodott. A megyék többé nem ambicionálták a tömeges közgyűléseket, sőt némelyik ki is mondta, szavazati jog csak a birtokos nemeseket illeti meg. Néhány megye ültetési rendet is készített, ebből kitűnik, hogy a mágnások, nagybirtokosok, táblabírák, szolgabírák és esküdtek megjelenésére helyeztek súlyt. A jelenlevők sorában is csak ezeknek nevét jegyezték fel.

A közgyűlésen intéztek minden érdemi ügyet. A szolgabírák közigazgatási tevékenységre majdnem minden esetben a közgyűléstől kaptak megbízást, vagy legalább a közgyűlésen számoltak be róla. Még a megyéhez fellebbezett pereket is először a közgyűlésen mutatták be, s ez utasította tárgyalásra a megyei törvényszéket.

A járások száma a XVIII. században kezdett szaporodni. 1770 táján tűnnek fel az alszolgabírák. A század végén minden járást három kerületre osztanak. Két circulus élén alszolgabíró, a harmadik — egyben az egész járás — élén a főszolgabíró állt. Ügyelnek arra, hogy a szolgabíró és alszolgabírák járásbeli birtokosok legyenek, ezek a saját kúriájukban laknak, s onnan járnak ki a falvakba, a helyszínen intézkedni.

Az előadó a továbbiakban a mezővárosi közigazgatásról szólva hangsúlyozta, hogy a mezővárosok tekintetében alapvető elv, miszerint az privilegiumát földesurától kapta, tehát ez a privilegium helyenként és földesuranként igen különböző. A legtöbb fejlett mezővárosban csak az 1730-as években szilárdult meg az a rendszer, hogy a város-

bírót évente választják a földesúr három jelöltje közül, de a földesúr az előző évi bíró is jelöli. A tanács ritkán állott az előírt 12 esküdteből. A változó esküdti létszámnak aligha voltak takarékosági okai, mert az esküdtek (tanácsosok) évi fizetése nagyon szerény volt, pl. Kanizsán 6 Ft. Nagyobb jövedelmük inkább a kiküldetésekből, általuk ellátott külön megbízásokból származott (pl. tűzrendészet ellenőre, mértékellenőrzés, kórházfelügyelet), ami nem a várost, hanem a feleket terhelte.

A városbíró és a tanács megválasztása különböző módon történt. Így Szombat-helyen korán kialakult egyfelől egy külső tanács, mely a választást lebonyolította, másfelől a bíró joga volt helyettest és négy belső vagy titkos tanácsost kijelölni, akik titkos tanácsát alkották. Nagykanizsán viszont úgy tűnik, hogy az 1730-as évekig maga a városi tanács (bíró és esküdtek) választotta a városbíró és töltötte be a tanácsban megüresedett helyeket. Legfeljebb az ilyen ülésekre meghívták a teljes jogú városi polgároknak egy részét is. Az előadó elemzése szerint tehát az igazgatás — ha más eszközökkel is — a fejlett mezővárosokban épp úgy a jómódú polgárság szűk körének kezében összpontosult, mint a szabad királyi városokban.

Befejezésül az előadó arról az állandó harcokról szólt, amely a városi tanács és a földesúr között zajlott a nagyobb mértékű perekben való bírászkodás és az ingatlan vagyonról kötött szerződések kérdésében. Az előadást követő vitában felszólaltak: *Jenei Károly, Lakatos Ernő és Kállay István.*

A vidéki csoportok hírei

Társulatunk *Borsod-Abaúj-Zemplén* megyei csoportja 1972. október 27-én Miskolcon Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából tudományos emlékülést rendezett, amelyen *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézete főmunkatársa „A Dózsa-kutatás legújabb eredményei” címmel tartott előadást.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoport 1972. november 24-én a magyarországi könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésén *Kéki Béla* h. egyetemi könyvtárigazgató „A magyarországi könyvnyomtatás 500 éve” címmel tartott előadást; *Takács Béla*, a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények Múzeumának vezetője „A sárospataki nyomda története” címmel korreferátumot tartott.

A MAGYAR—CSEHSZLOVÁK TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 10. ÜLÉSSZAKA

Az 1960-ban megalakult Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1972. december 6—9-én tartotta meg Budapesten 10. ülészakát. Erre az alkalomra a Csehszlovák Szocialista Köztársaságból népes küldöttség érkezett, tagjai a következők voltak: *Ján Tibenský*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője, a Vegyesbizottság csehszlovák tagozatának elnöke, *Richard Marsina*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos titkára, a csehszlovák tagozat titkára, *Michal Kušík*, a Szlovák Központi Állami Levéltár igazgatója, *Václav Peša*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Egyetemes Történeti Intézete brnói kirendeltségének vezetője, *Richard Pražák*, a brnói Jan E. Purkyně egyetem balkanisztikai és hungarisztikai tanszékének vezetője, *Milan Šmerda*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák—Szovjet Intézete brnói kirendeltségének vezetője, valamennyien a Vegyesbizottság tagjai, és *Tomáš Vojtěch*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Csehszlovák és Egyetemes Történeti Intézetének tudományos munkatársa.

A Vegyesbizottság ülésével kapcsolatban a budapesti Eötvös Loránd Tudomány-

egyetem bölcsészettudományi karán december 6–7-én tudományos ülésszak zajlott le, nagyszámú és a vitában élénken részt vevő hallgatóság előtt. Az ülésszak tematikája a kelet-európai nemzeti mozgalmak kérdése volt, ill. a kelet-európai munkásmozgalom állásfoglalása a nemzeti kérdésben. A témakörben hét előadás hangzott el, amelyek zömükben a cseh, szlovák és magyar fejlődés kérdéseit érintették.

Az ülésszak megnyitásakor *Arató Endre* egyetemi tanár (Budapest), a Vegyesbizottság magyar tagozatának elnöke áttekintést adott a Vegyesbizottság eddigi munkájáról, méltatta elsősorban a különböző tudományos ülésszakokon felvetett problémák jelentőségét. *Ján Tibenský* a csehszlovák tagozat elnökeként elmondott üdvözlő szavaiban kiemelte a Vegyesbizottság szerepét a két ország barátságának előmozdításában, és utalt a Vegyesbizottság tevékenysége során elsősorban a kutatás megkönnyítésében, a levéltári anyagok kölcsönös feltárásában elért komoly eredményekre.

Niederhauser Emil (az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa): A nemzeti mozgalmak Kelet-Európában az 1860-as évektől 1914-ig c. bevezető előadásában három típust különböztetett meg a nemzeti mozgalmak szempontjából: azokat a nemzeteket, amelyeknek önálló államuk volt, azokat amelyek egy soknemzetiségű birodalmon belül bizonyos autonómiával rendelkeztek, és azokat, amelyek teljes nemzeti elnyomás alatt álltak. A tőkés fejlődés kibontakozásának a korában a nemzeti mozgalmak a második típushoz tartozó nemzetek esetében az autonómia minél erőteljesebb kiszélesítésére irányultak, a harmadik típushoz tartozóknál valamiféle autonómia megszerzésére, vagy legalább nemzeti létük elismerésére, a nemzeti önállóság sehol sem vetődött fel követelésként, a mozgalmak jelentősebb mértékben voltaképpen csak a századforduló után bontakoztak ki, a bekövetkezett társadalmi változások eredményét is tükrözve. Az önálló államoknál a nemzeti terület teljes egyesítése alkotta a nemzeti mozgalom tengelyét, de itt is, és a többi típushoz tartozó nemzetek esetében is a polgári átalakulás egyéb kérdései szintén napirendre kerültek. A polgári pártok részben ez utóbbival kapcsolatos állásfoglalásuk, részben a nemzeti kérdésben képviselt álláspontjuk szerint különültek el egymástól. A több országban a pártalakulásig eljutott parasztmozgalmak többnyire a burzsoá nacionalizmus hatása alá kerültek. A munkásmozgalom kezdeti szakaszában értetlenül állt a nemzeti kérdés tekintetében, később azonban sokhelyt szintén nacionalista tendenciák érvényesültek benne. Egyedül a bolsevik párt képviselt határozott álláspontot a nemzeti kérdésben a nemzeti önrendelkezés elvének kimondásával.

Nagy tetszést keltett a hallgatóság körében a magyar–cseh kapcsolatok kutatásában már eddig is jelentős eredményeket elért *Richard Pražák* előadása: Petőfi Sándor életművének fogadtatása a cseh demokratikus körök és a cseh munkásosztály részéről a XIX. század második felében, különös tekintettel Jan Neruda szerepére. Rámutatott arra, hogy Petőfi neve az 1850-es években vált szélesebb körökben ismertté a cseh tartományokban, amikor megjelent az első cseh nyelvű válogatás Petőfi verseiből. Az abszolutizmus idején Petőfi forradalmi magatartása ragadta meg elsősorban a cseh közvéleményt. Forradalmi költőként szerette meg a cseh munkásosztály is Petőfit, ismerőbb verseit szelvében szavalták a különböző munkágyűléseken. Legjobb fordítója az a Jan Neruda volt, a korszak legnagyobb cseh költője, aki a magyar kultúra egyéb alkotásait is nagyrabecsülte, Petőfiben pedig egyenesen a proletariátus költőjét ünnepelte. A gondos filológiai aprólékosággal íródott, még a fordítások nyelvi elemzésére is kitérő előadás arra is utalt, hogy az 1870-es évektől kezdve a magyarországi nemzetiségek irányában folytatott sovinizta politika jelentős mértékben lehűtötte a cseh közönség Petőfi iránti lelkesedését. Az eddigi eredményeket összefoglaló és jónéhány ponton új anyaggal kiegészítő előadás vitája során a hozzászólók részben újabb adalékokat hoztak fel az abszolutizmus-kori cseh–magyar kulturális kapcsolatok vonatkozásában, rész-

ben azt az igényt vetették fel, hogy az előadásban foglalt adatokat Magyarországon minél szélesebb körökben ismertessék, valamilyen formában a középiskolai irodalomtanításban is hasznosítsák.

Szabad György egyetemi tanár (Budapest): A száműzött Kossuth alkotmánytervének alapvonásai című előadásában ugyancsak igen gondos szövegelemzéssel adott átfogó képet Kossuth 1851 és 1861 közt három változatban is megfogalmazott alkotmánytervéről. Az egyes változatokat egymással összehasonlítva az alkotmányterv lényegét abban látta, hogy Kossuth az eljövendő független Magyarország politikai képviselői intézményeinek, az országgyűlésnek, a megyegyűléseknek és a községi önkormányzatoknak, valamint a végrehajtó hatalom szerveinek olyan együttesét kívánta kialakítani, amely önmagában, az egyes tényezők kölcsönös ellenőrzése révén minél teljesebb mértékben biztosítja a liberális polgári szabadságjogokat. Ezzel Kossuth a magyarországi nemzetiségek szabadságjogait is biztosítva látta, hiszen az önkormányzatok, többek között a nemzetiségi többségű önkormányzatok számára olyan hatalmi eszközöket kívánt megteremteni, amelyek alkalmasak lettek volna a polgári demokratikus szabadságjogok tényleges biztosítására.

Az alkotmánytervezet lényeges gondolatait igen jó logikus rendben összegező előadás vitája során a hozzászólások elsősorban olyan szempontból bővítették a témát, hogy rámutattak azokra a konkrét politikai eseményekre, a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokra, amelyek a magyar emigráció állásfoglalását is természetesen módosították, ennek megfelelően tehát a kossuthi tervre is kihatottak. Világos volt viszont az is a vita során, hogy ezeket az előadó az előadás óhatatlanul szűkre szabott korlátai miatt csak utalásszerűen jelezhetette.

Pölöskei Ferenc egyetemi tanár (Budapest): Paraszti politikai irányzatok Magyarországon a századfordulón c. előadásában összefoglalta az 1890-es évektől az első világháborúig terjedő időszakban Magyarországon lezajlott mozgalmakat, az agrárszocialista szervezkedéseket és a különböző parasztpártok létrejöttét. Rámutatott arra, hogy az Ausztriához fűződő viszony problémái lehetővé tették a függetlenségi párt számára a birtokos parasztság jelentős részének a maga számára való megnyerését, és ezzel lehetlenné vált egy országos parasztpárt megalakulása. A különböző irányzatok és pártok vagy a birtokos parasztság bizonyos mértékig helyi igényeit vették fel programjukba, vagy a földmunkások és szegényparasztok osztályköveteléseit, és ezeket erőteljesen hangsúlyozták is, de ezzel el is zárták annak a lehetőségét, hogy a birtokos parasztság csatlakozzék ezekhez a mozgalmakhoz.

A vita során egyrészt a parasztpártok programja és a parasztmozgalmak és a munkásmozgalom viszonya vetődött fel, másrészt szóba került a politikai fejlődés gazdasági rugóinak a kérdése, így a Monarchia egészének piaca és az egyes, emiatt kialakulni nem tudó nemzeti piacok kérdése is.

Tomáš Vojtěch: A cseh polgári politika és ideológiai irányzatai az első világháború előtt c. előadásában először áttekintést adott a cseh gazdasági és társadalmi fejlődésről, a cseh burzsoázia és a cseh tartományok német burzsoáziájának konkurrenciaharcáról, és a cseh burzsoázia megerősödéséből vezette le politikai pártjainak alakulását. Az 1867-es kiegyezés után a politikai passzivitást hirdető konzervatív ócsehek hamarosan elvesztették befolyásukat, mert passzivitásuk egyre súlyosabb gazdasági nehézségeket okozott a cseh burzsoáziának. Ezért a vezetést egy időre a liberális ifjúcseh irányzat tudta magához ragadni. A századforduló táján viszont a társadalmi differenciálódás újabb polgári pártok kialakulására vezetett. Az agrárpárt kezdetben a falusi burzsoáziára támaszkodott, 1905 után azonban egyre inkább az egész burzsoázia vezető pártjává nőtte ki magát. Az erősödő munkásmozgalommal szemben a burzsoázia egy új, magát nemzeti szocialistának nevező pártot próbált bevetni, hogy a munkásosztályt nacionalista

alapon térítse el a szociáldemokráciától. A kísérletnek azonban ebben a vonatkozásban alig volt eredménye, viszont a párt jelentős kispolgári tömegeket tudott megszerezni. Masaryk realista pártja, amely demagóg szólamoktól sem riadt vissza, tömegbázist ugyan nem tudott szerezni, viszont igen komoly befolyást gyakorolt a cseh értelmiségre. Az általános választójog bevezetése után az újonnan alakult pártok a polgári és kispolgári választók zömét el tudták hódítani az ifjúsehektől. Valamennyi párt belenyugodott az Osztrák-Magyar Monarchia meglétébe, amihez a cseh burzsoáziát komoly anyagi érdekek is fűzték. Egyedül az államjogi párt határolta el magát ettől az irányzattól és valójában a Monarchia felbomlása mellett foglalt állást.

Pavel Hapák: A szlovák szociáldemokrácia helye és jelentősége a magyarországi munkásmozgalomban c. előadásában sok új, különösen a magyar történészek számára ismeretlen anyagot feldolgozva mutatta meg azt, hogyan vált ki a szlovák szociáldemokrácia a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból. Rámutatott arra, hogy a szociáldemokrata párt ugyan a nemzetiségi munkásosztályt is igyekezett megszerezni, olykor dicsőítőleg is szólt az ezen a téren elért eredményekről. Ugyanakkor viszont a magyarországi nemzetiségek elmagyarosodását alapján véve helyes és természetes folyamatnak tartotta. Ilyen körülmények között a szlovák szociáldemokraták nem tehettek mást, mint hogy külön pártban szervezkedjenek 1905-ben. Az előadó igen sok érdekes anyagot közölt a szlovák szociáldemokrácia vezetőjének, Emanuel Lehookýnak a munkásságáról és a cseh-szláv szociáldemokráciával való kapcsolatairól is.

Az eddig alig érintett, igen fontos kérdéseket sok új tény alapján felvető és hangsúlyozottan vitaindítóknak szánt előadás valóban igen élénk vitát váltott ki. A hozzászólók egyértelműen hangsúlyozták az előadás érdemeit abból a szempontból, hogy alapvető kérdéseket bolygatott meg, és hogy igen sok ismeretlen anyagot hozott. Ugyanakkor viszont többen is rámutattak arra, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a munkásmozgalom egységének fenntartásával mégis a marxista álláspontot igyekezett megvalósítani, és ez a szempont nagyobb méltánylást érdemel. Arra is utaltak, hogy az előadás maga is hozott fel adatokat arra vonatkozólag, hogy a párt támogatta és elismerte a nemzetiségi munkásság szervezkedését, az egységes párt keretein belül, ezért úgy vélték, hogy ezeknek az egység felé mutató mozzanatoknak nagyobb hangsúlyt kellett volna kapniuk. Az előadó válaszában maga is nagyobb teret juttatott ezeknek, bár koncepcióját alapján véve fenntartotta.

Václav Peša: A cseh-szláv szociáldemokrácia az első világháború előtt címen áttekintést adott a cseh tartományok szociáldemokráciájának fejlődéséről. Abból indult ki, hogy a cislajtán tartományok szociáldemokrata pártja 1877-ben mint egységes munkáspárt alakult meg, 1888–89-es kongresszusán alapján véve helyes marxista programot fogadott el. Nem sokkal ezután azonban megindult a párt nemzeti alapon való felbomlása, a különböző cislajtániai nemzetiségek külön szociáldemokrata pártokat hoztak létre, ilyen volt a cseh-szláv szociáldemokrácia is. Az eredeti elképzelés az volt, hogy ezek a pártok azért felsőbb szinten, a pártvezetőségek révén megtartják összetartozásukat és az egész ausztriai mozgalom közös pártvezetősége biztosítja majd a mozgalom egységét a lényeges kérdésekben. Ez az elképzelés azonban meghiusult. A kulturális autonómia programjának a felvetésével a párt egyes vezetői újabb engedményekre lettek volna hajlandók a nacionalizmusnak. Csehországban a századforduló után még a szakszervezeti mozgalmat is nemzeti alapon osztották meg, a cseh és a csehországi német munkások szakmánként különálló szakszervezeteket hoztak létre. Csak Morvaországban sikerült legalább a szakszervezeti mozgalom egységét fenntartani.

Sajnálatos, hogy ennek az előadásnak alaposabb vitájára az idő rövidsége miatt már nem kerülhetett sor, hiszen éppen az előző előadással szemben más koncepciót képviselven, módot adott volna a két nézet szembesítésére.

Az ülészak tematikája eredetileg csak a polgári nemzeti mozgalmakra terjedt volna ki, a cseh és szlovák előadóknak volt köszönhető, hogy a munkásmozgalom és a nemzeti kérdés viszonyának a megtárgyalásával lényegesen bővült. Így voltaképpen a dualizmus korának igen sok alapvető politikai kérdése került elő, és a színvonalas vita jelentős mértékben vitte előbbre ismereteinket. A véleménycsere igen hasznosnak bizonyult.

Igaz, hogy egyes, inkább tényközlő előadások kapcsán a vita is inkább abba az irányba terelődött, hogy a hozzászólók még további adalékokat nyújtottak a megtárgyalt kérdések vonatkozásában. Viszont az inkább problémákat felvető előadások valóban nem egyszer heves vitát váltottak ki. Nyilvánvaló, számos olyan kérdés vetődött fel, különösen Pavel Hapák előadásával kapcsolatban, amelyek megnyugtató tisztázása még további elmélyült kutatásokat és vitákat igényel. Az ezen az ülészakon elhangzott vita viszont éppen azt bizonyította, hogy számos alapvető kérdésben a nézetek voltaképpen azonosak, aminek magyarázata persze a közös kiindulási alap, a marxista – leninista történelemszemlélet. Ahol pedig eltérnek vagy éppenséggel szembenállók a nézetek, ott is éppen ez a közös alap teremti meg a lehetőségét annak, hogy az alkotó légkörben folytatott szakmai viták közelítsék egymáshoz ezeket a nézeteket. Úgy véljük, a Magyar – Csehszlovák Történelem Vegyesbizottság legújabb ülészaka nem jelentéktelen előrelépés volt a közös álláspont kialakításához vívó úton.

Niederhauser Emil

KONFERENCIA KÖZÉP-KELET-EURÓPA GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉRŐL A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Ha valaki kézbeveszi az Európa gazdasági fejlődéséről szóló összefoglaló munkákat, sajnálkozással veszi tudomásul, hogy az egyébként általában gazdag anyagot tartalmazó, magas színvonalú tanulmányok jórészt megfelelnek a kelet-európai kis országokról. A kontinens keleti felé felváltva foglalkozó tanulmányfejezetek többnyire Oroszország illetve a Szovjetunió történetére, illetve gazdasági fejlődésére korlátozódnak. A kép tehát hiányos, egyoldalú, s nemegyszer torzító. A szakemberek előtt ugyanis aligha lehet kétséges, hogy a számos összefüggés és kölcsönhatás ellenére az orosz fejlődést semmiféle formában sem lehet a Duna-medence vagy a Balkán gazdasági fejlődésével azonosítani. Különösen éles kontraszttá, ellentétté fajult ez az eltérés a két világháború között, amikor a gazdasági fejlődés eltérését nem csupán az eltérő történelmi hagyományok, gazdasági és földrajzi körülmények határozták meg, hanem mindenképp a társadalmi rendszer különbsége. Az oxfordi egyetem e hiány csökkentésére határozta el, hogy a nyugati olvasóközönség számára elkészíti — Közép-Kelet-Európa két világháború közötti gazdasági fejlődésének összefoglaló feldolgozását. A korszak megválasztása megfelelő előzmények nélkül talán önkényesnek tűnik. De a választást nyilván befolyásolta, hogy a kutatás során a mai szocialista gazdasági rendszer előzményeit is szeretnék megismerni. Az elkészült tervezet inkább közgazdasági mint történelmi jellegű. A gazdasági élet fejlődését, keresztmetszetét kívánják nyújtani, nem az egyes országok gazdasági fejlődésének leírásán, hanem egyes problémákon (a gazdasági élet egyes jelenségeinek ábrázolásán, elemzésén) keresztül. A munka előkészítése, részben egyes kutatási eredmények ellenőrzése céljából hívtak össze 1972 szeptemberében nemzetközi konferenciát az oxfordi St. Anthony's College-ban. A konferenciára meghívást nyertek a projekt résztvevői, az egyes fejezetek kijelölt szerzői, az illető kelet-európai országok gazdaságtörténészei, továbbá néhány angol közgazdász, akik a kérdés iránt

bizonyos érdeklődést tanúsítanak. A megvitatott anyagok jellege meglehetősen heterogén volt. Részben az elkészült fejezetek első fogalmazása került vitára, részben valamennyi érintett ország egy gazdaságtörténésze készített összefoglaló tanulmányt országuk két világháború közötti gazdasági fejlődéséről. Végül készült néhány alkalmi jellegű tanulmány is. E jellegbeli különbség természetesen nem egyszer a tanulmányok színvonalában is megmutatkozott. Mégis az elkészült húsz tanulmány egészében nemcsak hatalmas információs anyagot tartalmaz a térség gazdasági fejlődésére vonatkozóan, de a gazdasági fejlődés egyes problémáira vonatkozó ismereteinket számos új megállapításával lényegesen elmélyíti, s lehetővé teszi a fejlődésvonalak határozottabb megrajzolását.

Az összefoglaló tanulmányok — A földreformok az első világháború után (*Roger Munting*, University of East Anglia); Mezőgazdasági fejlődés a két világháború között (*Berend T. Iván*); Koncentráció és monopóliumok (*Alice Teichová*, University of East Anglia); Az infrastruktúra fejlődésének statisztikai vizsgálata (*Ehrlich Éva*, Tervgazdasági Intézet); Pénzügyek és államháztartás (*Jancu Springler*, University of Birmingham); Nemzetközi tőkemozgás (*Rudolf Notel*, ENSz, Genf) — kérdésfelvetései közül elsősorban az alábbiakat szeretnénk kiemelni.

Roger Munting tanulmánya részletesen ismertette a földreformok eredményeit, a földbirtokstruktúra átalakítása tekintetében elsősorban a földreformok gazdasági következményeit kívánta elemezni. A tanulmány hangsúlyozta, hogy a reform, már ahol ez ténylegesen létrejött — hiszen, ami Magyarországot illeti, itt aligha lehet érdemleges földreformról beszélni —, elsősorban politikai célokat szolgált; egyidejűleg az új államokban a nacionalizmus szolgálatában is állt. Egészében aligha lehetett forradalmi intézkedéseknek tekinteni, sokkal inkább az orosz forradalom átterjedésének megakadályozását szolgálták. A gazdasági hatást aligha lehet egységesen megítélni, hiszen Romániában a termelési színvonal határozott csökkenéséről, míg Jugoszláviában ellenkező tendenciáról beszélhetünk. A reform kétségtelenül megszüntetett számos feudális vagy félfudális maradványt, földhöz juttatott nagyszámú földnélküli parasztot, s elvileg a jövedelemkülönbségek csökkentése irányában hathatott, egészében azonban nem oldott meg egyetlen lényeges szociális problémát sem. A jövedelmi színvonal nem emelkedett, a túlnépesedés nem csökkent, hanem nőtt, folytatódott a birtokelaprozódás. A vita elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a problémát egyetlen országban sem lehet világosan értékelni, hiszen a nemzetközi árváltozások, a *terms of trade* kedvezőtlen alakulása a kelet-európai országok számára lényegesen hozzájárult a túlnépesedésből, gyenge iparosodásból és alacsony szintű belső piacból származó gazdasági nehézségekhez, melyeket önmagában ez országokban semmiféle — mégoly sikeres — reform sem hidalhatott át.

A kérdés részletesebb *gazdasági* vizsgálatát *Berend T. Iván* tanulmánya nyújtotta. A tanulmány elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a 20-as évek első felének rekonstrukciós periódusát követően a 20-as évek második felének kedvezőbb ármozgása és jobb hitel-lehetőségei a termelékenység és a termelés emelkedéséhez vezettek, de az előbbi épp csak elérte, az utóbbi csak valamivel haladta túl a háború előtti színvonalat. A válságot követően viszont a mezőgazdaság kritikus helyzetbe került, mind a technikai fejlődés, mind a piac- és árviszonyok tekintetében. A harmincas évek második fele az új típusú állami beavatkozás következtében ismét csak csekély javulást eredményezett. A tanulmány a mezőgazdaságot a két világháború közötti gazdasági fejlődés szűk keresztmetszetének tekintette. A vitában viszont elhangzottak olyan vélemények, melyek e megállapítást túlzottnak tartották, s teljesebb átfogó mutatók kidolgozását igényelték. Mások azt hangsúlyozták, hogy a különböző üzemtípusok következtében a mezőgazdaság esetében sokkal nehezebb az összefoglaló adatok használata, mivel azok elleplezik a modernebben gazdálkodó üzemtípusok új eredményeit, új termelési struktúrák alkalmazását, belterjességre való törekvést, regionális különbségeket stb.

A pénzügyi kérdésekkel foglalkozó tanulmányok egyöntetű elismerést váltottak ki, mindenekelőtt mivel bizonyos rendet teremtettek a különböző kölcsönök, adósságok, le- és felértékelések, törlesztések és kamatok dzsungelében. *Rudolf Notel* nagy pénzügyi szakértelemmel bontotta fel és elemezte a tőkemozgás kisebb ciklusait, ismertette a népszövetségi kölcsönöket, a válság okozta pénzügyi zavart, a háború végére kialakult helyzetet. Notel véleménye szerint a húszas években a külföldi tőke beáramlása erősítette az országok gazdaságát és a belső tőkefelhalmozást, de tisztán pénzügyi szempontból túl nagy terhet rakott az országokra, mivel később a törlesztés és kamat túlhaladta a tőkebeáramlás összegét. A vita nagyraértékeltte a tanulmány számításait a hosszú- és rövidtávú tőkemozgásra, a fizetési mérlegre vonatkozóan, de felmerültek figyelemreméltó vitaszempontok is. A szűkebb pénzügyi és a szélesebb közgazdasági szempontok ugyanis nem mindig estek egybe. A népszövetségi kölcsönök valóban sikeresen hozzájárultak a pénzügyi stabilizációhoz, de a túlságosan ortodox pénzügyi politika következtében szanalási válságokkal jártak, s a gazdaság-konjunktúra egészét illetően szerepük már nem volt olyan egyértelmű, mint az Notel tanulmányából kitűnik.

Hasonló erények kiemelése és vitás kérdések felvetése jellemezte *Jancu Springler* tanulmányának vitáját is. A szerző óriási fáradtsággal szedte össze öt ország költségvetési és államháztartási adatait, dolgozta fel az adórendszert, a jövedelem- és kiadási politikát. A kérdés: helyes volt-e a húszas évek ortodox pénzügyi politikája? — azonban ez alkalommal is felmerült és megválaszolása nem történt meg kielégítően.

Módszertani és statisztikai problémák merültek fel *Alice Teichová* a kartellekre és a koncentrációra vonatkozó figyelemreméltó tanulmányával kapcsolatban. A tanulmány összehasonlító vizsgálatot próbált nyújtani az ipari koncentrációs processzusra vonatkozóan, elemelve a munkaerő-, gép- és tőkemozgást, összefüggésben a külföldi tőke szerepével. A statisztikai felvételek különbsége, az ipar és a kézművesipar nem világos vagy sok esetben eltérő megkülönböztetése következtében az adatok ismételt ellenőrzése vált szükségessé, ami esetleg a következtetések módosítását is maga után vonhatja. Hasonló kétely a monopóliumok szerepét és jelentőségét illetően is felmerült, figyelembe véve, hogy a kartell-fogalom túl általános és semmitmondó, egybemosza a komoly nemzetgazdasági jelentőségű monopolszervezeteket jelentéktelen ármegállapító vagy stabilizáló törekvésekkel.

A vita a közgazdasági elemzés történeti kiegészítését igényelte, hogy az állami beavatkozás sajátos szerepét értékelhessék. Itt nemcsak a közgazdasági gondolkodásban, a belső osztályviszonyokban gyökerező különbségekről volt szó, hanem arról is, hogy a vita résztvevői nem teljesen azonosan ítélték meg az állami beavatkozás szerepét és hatását. Végül — bár nem új szempont — mégis ismételten felmerült a kérdés: a koncentrációs folyamatot mennyiben tekinthetjük a kelet-európai autochton gazdasági fejlődés következményének, s mennyiben a nemzetközi folyamatok egyszerű átültetésének.

Ehrlích Éva újszerű közgazdasági mutatók kidolgozásával (elsősorban természetbeni mutatók segítségével) igyekezett a kelet-európai infrastruktúra fejlődését bemutatni, hangsúlyozva, hogy a kevésbé beruházásigényes ágazatok (egészségügy, kultúra) az infrastruktúrán belül viszonylag jobban fejlődtek, mint a közlekedés, kommunikáció. A mutatók kidolgozása elsősorban azt a kérdést vetette fel, mennyiben lehet a vasúti közlekedést a közlekedés általános mutatójának tekinteni, másrészt, hogy a mutatók csak az ellátottságot fejezik ki, de nem a hatékonyságot. Alacsonyabb infrastruktúraszínvonal ugyanis nagyobb hatékonysággal is működhet, továbbá a mutatók a termelési és fogyasztási jellegű infrastruktúra között sem tettek kellő megkülönböztetést. Végül az erősen közgazdasági elemző tanulmány kibővítése a történeti folyamatok leírásával is szükségesnek találtatott.

A konferencián megvitatott anyagok második része az érintett országok gazdasági

fejlődésének összefoglalását nyújtotta. Az anyagok elkészítésére az illető országok ismert gazdaságtörténeti szakértőit kérték fel, nem azzal a szándékkal, hogy ezek az anyagok a maguk eredeti formájában helyt kapjanak a készülő kötetben, hanem azért, hogy világhosszra válják, miként látják a közös problémákat az egyes nemzeti aspektusokban, egyben pedig hogy hasznos anyagokat nyerjenek, melyek a készülő kötet egyes fejezeteiben is helyet kaphatnak. Ezek az előadások többnyire kronológiai áttekintésben foglalkoztak a középkelet-európai országok gazdasági fejlődésével, nyomon kísérve a gazdasági ciklust, majd keresztmetszetben próbálták mérlegre tenni az eredményeket és problémákat.

Nicola Vuco belgrádi professzor előadása bizonyos kivételt jelentett. Ő ez alkalommal csak arra vállalkozott, hogy a mezőgazdaság hozzájárulását és szerepét elemezze a két világháború közötti jugoszláv gazdasági életben. Előadásának felépítése kissé didaktikus volt. Elemzése szerint a mezőgazdaság mint piac, mint nyersanyagszállító, mint munkaerőfelszabadítás segítette a gazdaság fejlődését; emellett a mezőgazdaságból az adózási rendszer segítségével is elvontak tőkét, amely más szektorok növekedését mozdította elő. Jóllehet Vuco tanulmányának fő mondanivalóját senki sem vonta kétségbe, — kétségtelen, hogy Jugoszláviában bizonyos növekedés volt tapasztalható a mezőgazdasági termelésben —, mégis elhangzottak olyan értelmű kritikai megjegyzések, hogy a szerző a növekedést túlbecsüli; a statisztikai anyagok csoportosítása a növekedés jelentőségét azért hangsúlyozza túl, mivel kiindulópontnak az 1921. évet tekinti, mely pedig mind a termelékenység, mint a termelés szempontjából jóval alatta maradt a háború előttinek. Vuco előadása sok más problémát is megkerült: állami beavatkozás, tőkefelhalmozás stb., így ténylegesen csak egy kis részét világította meg a tisztázandó problémáknak. Kiegészítette, de mégsem tett teljessé a képet egy másik jugoszláv professzor, a szarajevói *Kemal Hrelja* előadása. Ő ugyanis Bosznia és Hercegovina gazdasági fejlődését foglalta össze, s bár a rendkívül hiányos statisztikai források ellenére bizonyos aggregát elemzésekben is előrehaladt, a kép még legfeljebb a kontúrok megismerésére volt alkalmas. Hrelja professzor előadása emellett elsősorban — ami részben érthető — a gazdasági elmaradottság bemutatására szorítkozott, az elmaradottság okait szinte kizárólag külső tényezőkben kereste, így jónéhány fejlődésbeli probléma meg nem keltette fel a figyelmét.

Nicola Constantinescu és *Victor Azenciuc* román professzorok előadása már átfogó igényteliséggel lépett fel. Mindketten eminens képviselői szakmájuknak, nagy tárgyi tudással és elméleti igényteliséggel. Az előadás tehát tartalmaz anyagot nyújtott, elsősorban a sokoldalú statisztika következtében. A szerzők elemzésében nagy hangsúlyt kap Románia két világháború közötti gazdasági fejlődésének eredménye. Ebben — a román történetírás által minden alkalommal hangoztatott tényezőnek — az 1918-as egyesülésnek tulajdonítanak döntő jelentőséget. Egyidejűleg a gazdasági elemzés során kiemelik, hogy az egész időszak folyamán nem voltak kellően kihasználva a fejlődési lehetőségek, és a tényleges növekedés nem volt megfelelő. A szerzők erősen hangsúlyozták a földreform, a mezőgazdaság állami támogatása során alkalmazott egyszálalú osztályszempontokat. Az ipar fejlődését pozitívan értékelték, megállapították az állami beavatkozás növekvő szerepét. Figyelemreméltó adatokat sorakoztattak fel a külföldi tőke szerepére vonatkozóan. A vita mindenekelőtt egyes statisztikai adatok nem kellő kritikai kezelését tette szóvá; így megállapítják, hogy a lakosság 75%-a volt mezőgazdasági, ugyanakkor az ipar és a mezőgazdaság részesedését a nemzeti jövedelemben nagyjából egyformára becsülték, ami statisztikai szempontból is lehetetlen. Emellett a szemléletmód az állami beavatkozás és a külföldi tőke esetében is váltott ki ellenérveket, hasonlóan az az értetlenség, amellyel a neves szerzők a középkelet-európai fejlődés néhány közös problémáját kezelték. Benyomásom szerint végigvonult az előadáson a burzsoázia — néha történel-

mileg nem adekvát — bírálata a fejlődés elégtelensége miatt, ugyanakkor a burzsoázia által hirdetett korabeli nacionalista gazdaságpolitika elfogadása.

Ludovik Berov professzor Bulgária fejlődését foglalta össze. Bár aligha állíthatjuk, hogy Bulgária fejlődése viszonylag lassúbb lett volna az adott időszakban, mint két balkáni szomszédjáié, Berov előadása kritikussabb volt korábban említett kollégáinál. Véleménye szerint az 1912—18-as időszak fordulópontot jelentett Bulgária gazdasági fejlődésében. A mezőgazdaság nem tartott lépést a népesség növekedésével, a termelékenység továbbra is alacsony volt, folytatódott a birtok-aprozódás, így az egy főre eső jövedelem csökkent. Annál is inkább, mivel a mezőgazdasági túlnépesedést az ipar nem tudta felszívni, annak ellenére, hogy protektív vámokkal és más kezdvézményekkel az állam igyekezett az ipar fejlődését előmozdítani. Általában a fejlettségi szint még alacsony volt, talán a legalacsonyabb Európában, amelyet a német gazdasági orientáció csak elmélyített. Berov utalt arra, hogy az életszínvonal nem növekedett — ezt a lényeges szempontot a két világháború közötti fejlődés megítélésében a korábban említett dolgozatok elmellőzték —, s befejezésül arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer kimerítette a lehetőségeit.

Csehszlovákia fejlődését két anyag is tárgyalta. *Zora Pryer*, a yale-i egyetem docense egyedülálló statisztikai elemzése igen nagy elismerést váltott ki az erősebben közgazdasági, mint történelmi érdeklődésű résztvevőknél. A tanulmány elsősorban a lehetséges fejlődési stratégiákat vizsgálta, arra a következtetésre jutva, hogy az iparosodott, sőt az adott viszonyok között túliparosodott Csehszlovákia csakis a külkereskedelem fejlesztésében találhatta meg a kibontakozás lehetőségét. A húszas években Csehszlovákia ténylegesen gyorsabban fejlődött, mint a többi ország Közép-Kelet-Európában. *Zora Pryer* ezt a fixtőke és az export alakulásával is bizonyította. Az új aggregát számítások szerint ez gyorsabb mint a teljes termelésnövekedése, mint ahogy a 30-as évek kedvezőtlen konjunktúráját is elsősorban az idézte elő, hogy a beruházás és az export nem tudta elérni a válság előtti szintet.

Pryer tanulmányának kimagasló része volt a külkereskedelem és termelés közötti interdependencia mélyreható statisztikai elemzése. A cseh ipar az első világháború előtt vám segítségével fejlődött; komparatív előnye a világgpiaccal szemben még a húszas években is érvényesült, más iparágak viszont már a húszas években is alkalmazkodási problémával küzdöttek. A harmincas években azokban az iparágakban kellett exportátogatást nyújtani, amelyek relative kedvezőtlen helyzetben voltak, s tekintettel az import-helyettesítő intézkedésekre azt lehet mondani, hogy a gazdasági erőforrások elosztása kevésbé hatékony formában történt.

Jaroslav Kreyčý a birminghami egyetem docensének anyaga bizonyos értelemben a folytatását jelentette *Zora Pryer* előadásának, amennyiben a megszállt cseh területek (az ún. Cseh-morva Protektorátus) gazdasági fejlődését vizsgálta. A kutatás komoly nehézségekbe ütközött. Nem csupán annak következtében, hogy a statisztikai források a háború miatt hiányosabbak mint korábban, de azért is, mivel a németek az ún. protektorátust a német birodalom részének tekintették, így például Németországgal folytatott kereskedelmének nagysága aligha rekonstruálható. Egészében, a német megszállás időszakában, jóllehet a foglalkoztatottság erősen emelkedett, a termelés 1940—42 között alacsonyabb volt, mint a háború előtt, és 1943-ban is aligha haladta meg azt. A belső strukturális átalakulás lényegesen jelentősebb volt. Az ipar termelése növelte részesedését — elsősorban a hadiipar fejlődése következtében —, a mezőgazdaság viszont visszaesett. *Kreyčý* megpróbált becsléseket eszközölni a német tőke-elvonás nagyságára vonatkozóan. Számításai szerint a GNP (Gross National Product, nagyjából a nemzeti jövedelem) 20—25%-a ténylegesen a náci Németországba került. Benyomásunk szerint *Kreyčý* előadásának jónéhány új számítása, s a statisztikai források igen gondos

elemzése nem feledtetheti velünk túlságosan ahisztorikus megközelítését, mely a közgazdasági elemzést kissé időn s a történeti összefüggéseken kívül helyezte.

A Csehszlovákiával foglalkozó két tanulmány erősen közgazdasági jellege következtében a vita elsősorban a történeti összefüggések bemutatását hiányolta; többen rámutattak, hogy nem lehet a csehszlovák gazdasági fejlődést megérteni és magyarázni olyan alapvető összefüggések feltárása nélkül, mint amit például a 20-as években a dunavölgyi országok politikai ellentéte s ennek gazdasági következményei (protekciónizmus) jelentettek, vagy a német gazdasági és politikai nyomás, mely a 30-as években adta meg a dunavölgyi országok gazdasági fejlődésének szélesebb kereteit.

Erősebben gazdaságtörténeti volt *Berend T. Iván* és *Ránki György* tanulmánya, melynek első része a magyar fejlődés problémáit vetette fel, a második részben pedig a fejlődés számszerű eredményeit összegezték. A probléma körül elsősorban a Monarchia felbomlásából s az első világháborút követő területi változásokból következő adaptációs nehézségeket emeltek ki. Egyidejűleg a nemzetközi munkamegosztás átrendeződéséből fakadó következményekről szóltak, amelyek Magyarország mezőgazdasági piacának további jelentős csökkenéséhez vezettek. A kialakuló új gazdaságpolitika alapján szűk nacionalista gazdasági szemléleten alapult, amely az adott körülmények között az ipar számára volt kedvező. A viszonylagos tőkehiány — (a 20-as évek nagyarányú külföldi kölcsönei ellenére is) — következtében azonban az iparosítás egyoldalúan importhelyettesítő volt, a fogyasztási iparágakra összpontosult, s nem tartott lépést a modern technika követelményeivel. A gazdasági válság viszont a jövedelmek és a piac egyensúly-aránya, az ipari árak összhangja, a pénzügyi és külkereskedelmi mérleg felborításával nemcsak a 20-as évek második felének konjunktúráját szüntette meg, hanem az egész fejlődési irányt és lehetőséget kérdésessé tette. A 30-as években a német piachoz való idomulás nemcsak a gazdasági kényszerhelyzetből, nemcsak politikai megfontolásból fakadt, hanem annak a körülménynek is következménye volt, hogy a magyar gazdaság a modern gazdaság igényei mellett elsősorban valami nagyobb gazdasági egységgel való erősebb kapcsolat révén mutatkozott fejlődésképesnek.

Az előadást általánosan elismerően fogadták — hangsúlyozva, hogy ez kísérelte meg az ország fejlődését középeurópai összefüggésekben nézni —, a vita, vagy talán pontosabban a megjegyzések inkább az anyag második felére összpontosultak. *Notel* professzor és a konferencia másik magyar származású résztvevője, *G. Ray*, a londoni közgazdasági intézetből, úgy vélte, hogy az előadás túl szigorúan ítélte meg a magyar fejlődés egyes eredményeit. Különösen az oktatás és néhány iparág fejlődését ítélték meg pozitívabban a szerzőknél. Hiányolták továbbá az export és a termelés közötti összefüggés mélyebb illetve kvantitatívabb elemzését.

A konferencia egyik legjobban sikerült, ténylegesen gazdaságtörténeti előadását *E. Radice*, az oxfordi St. Anthony's College tanára készítette. *Radice* kutatásai a középkelet európai országok hadigazdaságára összpontosulnak; a készülő nagyobb munka számára ebben a vonatkozásban már több fejezetet elkészített, s most benyújtott előadása ezeket a kutatásokat összegezte: Elméletileg a német gazdaságpolitikából és a Grossraumwirtschaft teoretikus koncepciójából indult ki; ez — *Radice* szerint — a telepítési politikát, s a gazdasági élet Németországnak történő alárendelését célozta. Nem lehet itt célunk *Radice* előadásának részletes ismertetése, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ismeretünk szerint ilyen sokoldalú anyaggyűjtésen alapuló áttekintést a problémáról mind ez ideig senki nem készített. *Radice* maximálisan kihasználta a rendelkezésére álló forrásokat, ugyanakkor kritikusan elemezte azokat s igyekezett világos, — bár tévedésektől nem mindig mentes — képet formálni belőlük. A telepítési politikáról s annak eredményeiről szóló fejezetét külön is ki szeretnénk emelni. Bár imponzans a kliringrendszer elemzése, a német adósságok feldolgozása is. A vitában első-

sorban néhány számszerű tévedés vagy adat problémáit vetették fel az igényes dolgozattal szemben; általánosabb igényű kritikai megjegyzésként merült fel azonban, hogy a szerző helyes elméleti kiindulópontját nem vitte végig következetesen, amennyiben figyelmen kívül hagyta, hogy míg 1941-ig a német gazdaságpolitikát a térségben *első-sorban* a Grossraumwirtschaft elmélete vezérelte kisebb politikai korrekciókkal, addig 1941 után elsősorban a háború igénye, ami nem mindig és mindenkor esett egybe azzal a felfogással, ahogyan a német gazdaságpolitika a térségre tekintett.

E. Radice másik előadása, melyben a közvetlenül a háború utáni helyzetet, mintegy az 1945-ös évet kívánta áttekinteni, már jóval több hiányolni valót hagyott maga után. A szövegen erősen érezhető volt, hogy a szerző itt kemény forrásnehézségekkel, statisztikai anyagok hiányával is küzdött.

Ha az előadások színvonala és módszere közötti érezhető különbség a vitát olykor nehezítette és egyenlőtlené tette is, mégis egészében rendkívül sikerült tanácskozásnak tekinthetjük az oxfordi kollokviumot. A konferencia vezetője, *Michael Kaser* professzor gondos körültekintéssel állította össze a tanácskozás napirendjét. A megközelítés kettőssége — országokról szóló hozszzmetszetek s a gazdaság egyes területeiről nyújtott keresztmetszetek — szerencsés ötvözetet alkotott, s már a maga nyers formájában is egyedülállóan gazdag anyagot szállított a térség korabeli gazdaságtörténetéről. Emelte a tanácskozás értékét, hogy az egyes anyagok szerzőin kívül viszonylag szűkkörű szakértői gárda vett részt a vitában — néhány közgazdász, gazdaságtörténész, a térség problémáival foglalkozó graduate studentek —, így az egész szakszerű volt, s általában érdelemes megjegyzések hangzottak el, melyek mindenki számára hasznosíthatók a további kutatásban.

Nem volt célunk ez alkalommal valamennyi előadás kritikai elemzése, a módszertani különbségek eldöntése; a konferenciáról alkotott pozitív benyomást ezek legfeljebb árnyékolják, semmiképpen sem homályosíthatják el. Ha mégis kiemelnénk egy általános problémát, azért tesszük, mert úgy véljük, a gazdaságtörténet felfogásának legáltalánosabb elvi kérdését rejti magában. Évek óta egyre szaporodik azoknak a közgazdászoknak a száma, akik felfedezik a történelmi szemlélet értékét és eredményeit, s így bizonyos formában maguk is a gazdaságtörténet művelőivé válnak. Ki tagadhatná azt a nagy jelentőségű hozzájárulást, melyet műveikkel, méginkább módszertani szempontjaikkal a hagyományos gazdaságtörténet számára nyújtottak. Kvantitatív analízisek, strukturális elemzések rejtett összefüggéseket tártak fel, a mikrostruktúráról a makrostruktúrára, az ágazati fejlődésről a nemzetgazdasági összefüggésekre, a ciklikus rövidtávú vizsgálatokról a hosszútávú fejlődésvonalak kutatására helyezve a hangsúlyt; ha a régi típusú gazdaságtörténet megújodott, úgy abban elméleti és módszertani hatásuk nagy szerepet játszott. De az sem vitás, hogy *nem kizárólag* ez a gazdaságtörténet. Hosszútávú elemzések egyrésze, a legfinomabb közgazdasági összefüggések, kapcsolatok árnyalt feldolgozása mellett nem vett figyelembe más — akár társadalom- méginkább politikatörténeti — kutatásokat, mintha azokegyáltalán nem is léteznének. S ez az, amit leginkább hiányoltunk a konferencián. A gazdaságtörténet nemcsak abban az értelemben történelem, hogy dinamikusán, időrendben elemzi a gazdasági fejlődést, hanem abban az értelemben is, hogy a történelmi összefüggéseket sokoldalúan figyelembe veszi. A gazdasági fejlődés immanens törvényei, a nemzetgazdasági összefüggések alapján történő elemzés nem zárja ki a politikatörténet bizonyos hatásait —, nem az efemer jelenségeket, nem a politikai harcok apró mozzanatait, de azon lényeges elemeket, melyek egy korszak gazdasági problémáit lényegesen behatárolták, felerősítettek tendenciákat vagy ellenük hatottak. Mi sem áll tőlünk távolabb, mint az a szemlélet, mely oly sokáig kísértett hazai gazdaságtörténetünkben is, s mely bizonyos politikai eredőkből és jelenségekből akarta a gazdaságtörténeti vizsgálat fő vonalait megkomponálni. A gazdasági fejlődést hosszú

távon a gazdasági tendenciák határozzák meg, de rövidebb távon gazdaságon kívüli tényezők nagy szerepet játszhatnak benne. A gazdaságtörténet tehát történelem is, s ezt a totalitást nem lenne helyes szem elől téveszteni.

Ránki György

A 6. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

(Koppenhága, 1974. augusztus 19–23.)

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság (Association Internationale d'Histoire Economique) a 6. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust 1974. augusztus 19. és 23. között rendezi Koppenhágában.

A Kongresszus programja 3 részből tevődik össze:

A) *Vitatémák* (Ennek keretében öt téma kerül megvitatásra, kizárólag az előzőleg (1974 tavaszán) szétküldött, a munkacsoportok által elkészített előadások anyaga alapján. A témák szakértői nyitják meg a vitát, mely a hallgatóság szabad hozzászólásaival folytatódik. Minden egyes téma megvitatása két ülésen történik, ezeken korreferátumok nem hangzanak el.)

A témák a következők:

1. A paraszti gazdaság az ipari forradalom előtt és első szakaszaiban.
2. A beruházások stratégiája a magánvállalatoknál és az állami szektor gazdasági szerepe. (XIX–XX. század.)
3. Környezet és urbanizáció.
4. A tudomány és technológia szerepe a gazdasági fejlődésben.
5. A gazdaságilag egyenlőtlenül fejlődött régiók egymás közötti kapcsolatai.

B) *Korreferátumok témái:*

A rövid (15 perces) korreferátumok bemutatásának célja a kutatások jelenlegi állapotának ismertetése a következő területeken:

1. *Az ókor agrártörténete*
 - a) Az Ókori Kelet faluközösségei
 - b) A munkaerőpiac a görög-római világban
2. *A vállalatok dinamikája (XVIII–XX. század)*
 - a) A kereslet és kínálat tényezői a magánvállalatoknál.
 - b) Az állami szektor keletkezése.
3. *Kereskedelem és gazdasági fejlődés a Baltikumban (XV–XIX. század)*
4. *Oktatás és gazdasági fejlődés*
5. *Demográfia és gazdasági növekedés*
 - a) A városi lakosság szerkezeti változásai
 - b) A demográfiai struktúrák dinamizmusa.
6. *Új elemzési módszerek a gazdaságtörténetben*
7. *Inflációk történeti perspektívában*
 - a) 1800 előtt
 - b) 1800 után.

Minden téma két munkaülés keretében kerül megvitatásra; egy ülésen hat korreferátum hangzik el, melyet rövid vita követ (10–10 perc).

C) Közös témával foglalkozó szakértők szabad összejövetelei

Azok számára, akik olyan speciális kutatási terület vagy téma iránt érdeklődnek, mely a program A és B pontjaiban nem szerepel, rendelkezésre bocsátunk lehetőség szerinti számban termeket, ahol kötetlen megbeszéléseket tarthatnak. Az ilyen összejövetelek szervezésére vonatkozó kérelmeket a téma pontos megjelölésével kérjük eljuttatni 1974. június 1-ig az AIHE főtítkárához.

*

A Kongresszus tudományos szervezésével kapcsolatos felvilágosításért az AIHE főtítkárához kell fordulni. Címe: Professor J. F. Bergier, Eidgenössische Technische Hochschule Bureau G. 27.3 Leonardstrasse 33. CH-8006. Zürich, Suisse.

A Kongresszus gyakorlati szervezésének kérdéseiről pedig M. Ove Hornby, Institut d'histoire économique Postboks 21. DK-1001 Copenhagen, Danemark ad információt.

BUDAPEST SZÁZ ÉVE

CENTENÁRIUMI KIÁLLÍTÁS A BUDAPEST TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Ez a kiállítás tematikusan lényegesen különbözik más, konkrét eseményhez vagy eseménysorhoz kötött kiállítástól. Feladata bonyolult és szerteágazó; egy főváros — mint politikai, közigazgatási, gazdasági, társadalmi és kulturális képződmény — 100 éves történetéről kell képet nyújtania. Ez a száz év magában foglalja a magyarországi kapitalizmus szinte teljes történetét s az eddig megtett szocialista utat. Mindezt egy 2000 m² alapterületű kiállításon bemutatni optimális feltételek között is szinte a lehetőséggel határos, s ez a tény meghatározza e kiemelkedő kulturális esemény értékelését és a felvetett problémákat.

Azt, hogy mit jelent a főváros egy ország életében, mekkora súllyal játszanak ebben szerepet a „város” különböző (közigazgatási, politikai, gazdasági, kereskedelmi, kulturális stb.) funkciói, egyáltalán mitől lesz egy-egy városból főváros, számtalan történeti ok, elsősorban a gazdasági-társadalmi fejlődés, a piaci viszonyok és nem kis részben a sajátos hagyomány határozza meg.

Ismeretes, hogy Pest, Buda és Óbuda fővárossá váló alakulása az 1872/36. t.c.-ben egy folyamatot zárt le. E folyamat során Pest jelentős gazdasági központtá alakult, Óbuda lakosainak sorába nagyszámú városi elemet vett fel és Buda a közigazgatási központ funkcióját töltötte be. A kapitalista fejlődés csírának megjelenésével egy időben született meg az egyesítés igénye. Nem véletlen, hogy oly sokszor bukkan fel már az 1830-as években a Pest-Buda vagy Buda-Pest megjelölés pl. számos kiadványon. Az állandó közlekedési kapcsolat, a Lánchíd elkészülte után nemsokkal — Szemere 1849. június 24-i rendeletével — valósággá is válhatott volna ez az igény, melynek teljesülése végül sok más hasonlóval kénytelen volt 20–25 éven késedelmet elszenvedni. (Hasonló sorsot ért meg Bárczy polgármester terve is a peremterületeknek a fővároshoz csatolására, ami 1908-tól 1950-ig váratott magára.)

Az egyesítéskor is már több mint 280 000 lelket számláló város nagy ütemben fejlődött a megszerzett jogok és lehetőségek birtokában. Ennek ábrázolása jelenti az ünnepi kiállítás valóságos témáját. Dinamikus felfutása szinte egyedülálló Európában, mutatva, hogy az összes feltétel adva volt az ország legjelentősebb városává, a minden értelemben vett központtá váló fejlődéshez. Bármely elemét ragadjuk ki a városi és

gazdasági életnek (kommunális szerkezet, közlekedés, gyárak és hitelintézetek száma stb.), mindenütt töretlen és egyenesívű előterörésnek lehetünk tanúi. Változik a város topográfiailag, megváltozik népességösszetétele, társadalmi struktúrája s a foglalkozások arányai. (Pl. az 1890-es 37 000-ról 1910-re a nagyipari munkások száma 128 000-re emelkedik, ugyanerre az időre a kezdeti 43,6%-ról 63,6%-ra nő az iparban, közlekedésben, kereskedelembe foglalkoztatottak aránya.) A lakosságnövekedés döntő hányada a bevándorlás eredménye, ami migrációs szempontból további intenzív húzóerőt jelent. E húzóerő hatását mégjobban mutatja a meginduló és felfutó peremkerületi fejlődés. A város fejlődésével együtt alakulnak ki a városias kép mellé a városias problémák; lakáshelyzet, közlekedés, a kommunális járulékok lemaradása az igények mellett.

Az első világháború után megváltozik a főváros történeti szerepe is; 1920 után Budapest nem „csupán” főváros, hanem az egyetlen igazán városias város az országban, a gazdasági és politikai egyensúlyzavar sokféle terhével megrakottan. A két világháború közti időszak növelte a világvárossá fejlődött főváros fény—árnyék jelenségeinek számát és súlyát. Budapesten a csak itt megtalálható problémák mellett csaknem minden reprezentálódik, ami az országra jellemző, — csak még közvetlenebbül érzékelhetően.

Budapest történeti szerepének másodszori változása a szocialista fővárossá válással következett be. A főváros az ország lakossága 1/5 részének lakóhelye és még nagyobb hányadának munkahelye. Arculatának alakulásán végigkövethetők a bekövetkezett változások és az emberek számára az alapvető történelmi átalakulás számos jele Budapesten mérhető. Nagy-Budapest kialakítása pedig döntő lépést jelentett a város életében (gyárak számának, az iparban foglalkoztatottak arányának emelkedése, jelentős munkásmozgalmi hagyománnyal rendelkező rétegek bekapcsolódása a város vezetésébe és mindennapi vérkeringésébe). Persze mindezzel együtt járt és jár a város gondjainak megnövekedése. A városias jellemzők egyenlő mértékű kialakítása, a közlekedés, a szociális intézményekkel való egyenlő ellátottság, egyáltalán a különböző városrészek egyenragúsítása, több mint húsz éves gond, melyek megoldása — éppen az utóbbi évek eredményei nyomán — sokhelyütt most került elérhető közelségbe.

A kiállítás ill. rendezőinek céljai és dilemmái a bonyolult kérdésfeltevéssel kapcsolatban — hogy ti. mit lehet mindebből valóságként és követhetően bemutatni az adott feltételek között — világosan érzékelhetőek a látványból magából.

Az alapvető cél — melyet a kiállítás rendezői tudatosan követtek — az volt, hogy a modern várostörténeti múzeológia sokféle eszközével „háromdimenziós történelemkönyvet” nyújtsanak át a látogatóknak, s ebben bemutassák az eltelt száz év társadalom-, politika-, gazdaság-, kultúra- és életmódtörténetét. Mégpedig úgy, hogy a hangulat és légkörteremtés, valamint a történeti mondanivaló összefüggése világos legyen a látottakból s ugyanakkor differenciálhatóan követhető legyen a város kifejezetten urbanizációs fejlődéstörténete. S eközben mindenütt utalni a történeti valóság alakulásában a személyek és események összefüggésére. Képet kívánt a kiállítás nyújtani a város történetében szerepet játszó osztályok és rétegek életmódjáról a várostörténet és a munkásmozgalom fejlődésének összefüggését kellően érzékeltetve.

E célok alapján fogalmazódott meg a kiállítás alapvető mondanivalója a következőkben: Budapest története egybeesett az ország történetével; Budapest a magyar munkásmozgalom bölcsője, a fő harcok és a győzelem fő színtere és gócpontja; a világvárossá fejlődés összes mozzanata végigkövethető a város történetében; a város lakóosztályok és rétegek társadalmi helyzetének és szerepének mozgása-változása a főváros fejlődésének egyik döntő meghatározója.

A „Budapest 100 éve” kiállítás *anyag-kiválasztásánál* a fő hangsúly a legkülönbözőbb típus-tárgyakra, korabeli fotókra és dokumentumokra esett. A bemutatás eszközeiben a hagyományos és az újszerű megoldásokat egyaránt felhasználta (a korabeli

képektől, fotoktól azok montázs-szerű felnagyításáig és összevágásáig, az eredeti daraboktól a stilizált megjelenítésig, bemutatott kis életképeket, felhasznált grafikonokat, térképeket stb.).

Az *anyag elrendezésénél* a kronológikus szempontot érvényesítette, követve — nagy vonalakban — a korszak szokásos történeti periodizációját (1873—1918, 1918—1945 — kiemelve a Tanácsköztársaság eseménysorát —, 1945—1950, 1950—1972).

A kiállítás témáit tekintve: helyet kapott a gazdasági élet bemutatása (nagykereskedelem, közlekedés, nagyipar). Képet nyer a látogató a tőkekoncentráció szerepéről (nagy banképületek fényképei, tervrajzai, részvénykötegek, igazgatói jelentések). Az ipari fejlődés mozzanatai mind grafikus megoldásban, mind tárgyyszerűen érzékelhetők.

Tájékoztat a kiállítást a városkép alakulásáról, eredeti festmények, fényképek, dokumentumok (pl. a Fővárosi Közmunkák Tanácsa megalakulásáról, működéséről) segítségével. Ezzel párhuzamosan nyerhettünk képet a kommunális ellátás, városrendezés és várospolitikai összefüggéséről. Bemutatásra került a város politikai arculatának kettőssége (államhatalmi és munkásmozgalmi központ egyszerre), szép dokumentumokkal a munkásmozgalom kezdeteiről. Helyet kapott a háborúkra való felkészülés mozzanatainak bemutatása is. A kulturális kép megrajzolásához elsősorban eredeti sajtópéldányok, fényképek, kéziratok bemutatása járult hozzá. Külön egységet alkotott „a két forradalom fővárosa”, mely — tárgyak, dokumentumok, fotok szerves egységét kialakítva — a kiállítás egyik legsikeresebb pontja.

A felszabadulás ábrázolását a „Budapest hadosztály” zászlóinak első ízben történt bemutatása teszi emlékezetessé, Nagy Budapest megalakulásáról külön kis blokk számol be, mutatva a szerkezeti-városképbeli változásokat.

Számos új megoldást talál a kiállítás az 1945 óta eltelt időszak gazdasági, társadalmi, életszínvonalbeli, kulturális eredményeinek bemutatására.

Már e rövid tematikus áttekintés után is érzékelhető, hogy a kiállítás mind eszközökben, mind megoldásmódban igen változatos.

A tárgyyszerű felsorolás helyett, mely szinte lehetetlen, jellegük szerint csoportosítva a látottakat:

A *dokumentumok* között láthatjuk a város-egyesítés okmányait, az első világháború idejéből származó plakátokat és Corvin Ottó eredeti búcsúlevelét éppúgy, mint építkezési és városrendezési tervrajzokat.

A *fényképek* szinte beborítják a kiállítási terem falait, igen kevés kísérő szöveggel. Ezek között láthatók életképek, nyomortelepek, politikai szereplők képmásai, az ellenforradalom rémtetteiről készült felvételek, művészfotók, színházi jelenetek képei éppúgy, mint a reprezentatív középületekről és lakóépületekről készült felvételek.

A kiállított *tárgyak* között látjuk az egyesített városok címereit és zászlóit; a technikai fejlődés nagy korszakait reprezentáló gépeket, berendezéseket, Bánki motorjától az első atom-részecegyorsítógig és a napenergiával működő magnetofonig. A Tanácsköztársaság emlékét is számos tárgy (a Csepeli Munkászred zászlója, rádiós felszerelés, fegyverek, vörösőr érmek) eleveníti fel az eredeti újságpéldányokon kívül. (Láthatjuk a Bajcsy Zsilinszky Endrere leadott SS lövést felfogó ötpengőst is.)

Modellek-makettek készültek a korabeli közlekedési eszközökről, a Lánchídról, a házigyári építkezésekről, a metro Deák téri állomásáról.

Külön egységet képeznek a kiállítás első szakaszában elhelyezett milleneumkori házportálok másai, melyek — a századvégi öltözetekkel együtt — a korabeli budapesti élet felidézését célozzák. Folytatását ennek a vonalnak a 20-as évekbeli katonatiszti, a rendőrtiszti ruha és a 30-as évekbeli jellegzetes női viselet, ill. Boeckay ruha jelenti. Varga Imre szobra a háború időszakának egyik megrendítő kifejezője.

Térkép-makett-sor húzódik végig az egész kiállítás területén, melynek darabjai

korszakonként mutatják be a város közmű és energia ellátását, a nagyüzemek, a közlekedés és a beépülés fejlődését. Befejező gondolatként pedig egy agglomerációs térkép-makett látható, mely a főváros fejlesztési perspektíváit mutatja.

Két szép járulékos kiállítás is tartozik az ünnepi vállalkozáshoz. A főváros száz évének történetét bélyegeken is végigkövethetik a látogatók ugyanúgy, mint a tematikusan felépített éremkiállítást, mely az egyesítéstől a centenáriumi pályázatra beérkezett éremkig mutatja be anyagát 11 egységben (egyesítés, közigazgatás, kulturális élet, irodalmi élet, zenei élet, egyesületek, ipari élet-ipari kiállítások, történeti események-évfordulók, a főváros kulturális és művészeti díjai). Mindkét kisebb kiállítás abban a teremben nyert elhelyezést, ahol Nagy-Budapest fából készült makettjét állították fel. Ugyanítt hallhatóak azok a visszaemlékezések és eredeti hangfelvételek, melyeket budapesti témájuk alapján a rádió hangarchívumából választottak ki.

Értekes kiegészítést jelent az 1919-es Budapestet ábrázoló automatikus diavetítés, valamint a Tanácsköztársaságról, az 1945 utáni újjáépítésről és az ellenforradalom utáni konszolidációról lejátszott dokumentumfilmek.

A látogatóknak a dekoratív kiállítású katalóguson kívül — melyet maguk a rendezők: *Nagy Lajos* és *Gerelyes Ede* írtak — kis diakép sorozat is rendelkezésére áll, aminek segítségével könnyebb lehet a kiállításon látottak felidézése.

Már a töredékes felsorolás is érzékelteti, hogy a kiállítás sokféle tény és információ változatossá bemutatására törekedett. S talán éppen ez a sokféleség (főleg eszközökben, de témában is) az, ami — különösen annak, aki különösebb tárgyi ismeret nélkül lép be a kiállítási terembe — nehezíti a kívánt történelmi összkép kialakítását. Tematikusan nem eléggé következetesen rajzolódnak ki az egyes korszakok jellegzetességei. A nagy méretek ellenére néha túl aprólékosnak, néha pedig elnagyoltnak tűnik a látvány, s így a történeti megértés számára szükséges „didaktikai lépésekben” keletkezhetnek hiányok. Ebben szerepet játszik az is, hogy viszonylag kevés a szöveges felirat.

Ugyanebben az összefüggésben kell szólni a „kiállítás-vezető” katalógus problémájáról. Ez az 58 lapos, bőségesen illusztrált és igényesen megírt könyvecske vállalta, hogy a történeti megértésben segítségére lesz a látogatóknak. Végigvezet a város történeten, bőségesen közöl adatokat, de talán nem különül el benne kellőképpen az általánosan magyarázó és a konkrétan a kiállításra vonatkozó rész.

Ha abból a szempontból vizsgáljuk a kiállítás kivitelezését, hogy az hogyan aránylik a kitűzött célokhoz, elsősorban ismét az összkép problémájához kell visszatérni. Bár igaz, hogy Budapest története sok lényeges kérdésben egybeesett Magyarország történetével, de azért a kettő nem ugyanaz. Léteztek és léteznek sajátosan budapesti jelenségek, problémák és figurák, amelyek kifejezetten ehhez a városhoz tapadnak. Itt a környezetvédelem méltatlanul mellőzött egész témakörén kívül — mely a közlekedéssel együtt régóta befolyásolja a városlakók életét — gondolnunk még többek között a vidékről bejáró pesti dolgozók ábrázolására, a munkásszállókra és a fővárosra jellemző életmód sajátosságaira.

Általában a kiállítás színvonala nem eléggé egyenletes. Lényegesen sikerültebb résznek tekinthető a Tanácsköztársaság bukásáig tartó szakasz. Dinamikus, változatos, a bizonyosfokú zsúfoltság ellenére is áttekinthető. Megismerhető belőle az egyesítés története, érzékelhető a fejlődés vonala, kellően dokumentált a munkásszocializmus. A forradalmi szakasz megoldása kifejezőerőben a leggazdagabb.

Bizonyos mértékig hanyatlak a megoldás színvonala a következő korszakban. A „Fővezér szózata” ilyen méretekre való felnagyítása túlzásnak tűnik. A kisebb méretű képek és dokumentumok többet mondanak a fehér terrorról, mint Horthy és az akasztott ember kissé teatrális ábrázolása. Kevés az életkép és nem látunk eleget a gazdasági élet alakulásából sem.

A német megszállás és a felszabadulás-újjáépítés bemutatása sikeres; a legújabb időszak azonban nem kapcsolódik eléggé a valóságos Budapesthez.

Egészében véve azonban — megjegyzéseink ellenére — a Budapesti Történeti Múzeum érdemes munkát végzett a kiállítás megrendezésével —, ha nem is tudta teljesen megvalósítani azokat a nagy célokat, amelyeket maga elé tűzött.

Gellériné Lázár Márta

A Magyarországon 1971-ben megjelent történettudományi munkák bibliográfiáját — terjedelmi okokból — következő számunkban közöljük.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Történelmi Társulat hazánk felszabadulásának 30. évfordulójára a társadalomtörténeti kutató- és feldolgozó munka elősegítésére és fejlesztésére pályázatot hirdet a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium, a Hazafias Népfront, valamint az MSzMP KB Párttörténeti Intézete által ajánlott pályadíjakra.

A pályamunkák témája egy magyarországi település (megye, járás, község, város vagy városrész) társadalmi tagozódásának, illetve társadalmi fejlődésének története, vagy e fejlődés egy pontosan körülhatárolható fejezete, *különös tekintettel az ott élő munkásosztály kialakulásának, struktúrájának, életmódjának, társadalmi tudata fejlődésének ábrázolására.*

A pályázaton mindenki részt vehet. Pályázni lehet minden, a pályázat kiírása után megjelent vagy kiadatlan, egyéni vagy kollektív, új tudományos eredményeket felmutató, összegező monográfiával, történelmi tanulmánnyal, tanulmánygyűjteménnyel, a témára vonatkozó historiográfiai feldolgozással vagy annotált bibliográfiával.

A pályadíjak a következők:

I. díj	15 000 Ft	(1 db)
II. díj	8 000 Ft	(3 db)
III. díj	4 000 Ft	(3 db)

A pályamunkákat a Magyar Történelmi Társulat által alakított bíráló bizottságok értékelik. A pályázatot kiíró szervek a kiemelkedő pályamunkák megjelentetését elősegítik.

A pályaműveket 1974. szeptember 15-ig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére (Budapest, 1014. I. Űri u. 51–53). Eredményhirdetés: 1975. március 21.

A részletes pályázati feltételekről és a téma kutatásának helyzetéről szóló útmutató 1973. május 1-től levélben vagy személyesen a Magyar Történelmi Társulatnál igényelhető.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Т. Виттман*: Спорные вопросы формирования латино-американского «феодализма» (XVI—XVII вв.) — *А. Шагвари*: Влияние перемен в международной политике на внутреннюю политику Венгрии периода народно демократической революции — СОБЩЕНИЯ — *Ч. Чаподи*: Наследствия историков в рукописном отделе Библиотеки Венгерской Академии наук — *Ст. Руссоцки*: Типология европейских «предпарламентов» — ДИКУССИЯ — *И. Херени*: Ответ на высказывание Дь. Кришто «По поводу Летнего жилища народности Булчу» — ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ — *К. Гидай*: Преподавание истории в Федеративной Республике Германии — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *T. Wütmán*: Les questions discutées de la formation du «féodalisme» latino-américain (XVIe—XVIIe siècle) — *A. Ságvári*: Sur quelques contextes de la politique intérieure et extérieure de la Hongrie à l'époque de la révolution démocratique — COMMUNICATIONS — *Cs. Csapodi*: Les legs des historiens au département des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie — *St. Russocki*: La typologie des «préparlements» européens — DÉBAT — *I. Herényi*: Réponse au avis de Gyula Kristó portant le titre A propos de «L'abri d'été du clan de Bulcsu». — L'ENSEIGNEMENT D'HISTOIRE — *K. Giday*: L'enseignement d'histoire à la République Fédérale d'Allemagne — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *T. Wittman*: Issues on the rise of “feudalism” in Latin-America (XVIIth—XVIIIth centuries) — *Á. Ságvári*: The Interdependence of the Hungarian Foreign and Internal Policy in the Epoch of the Democratic Revolution — REVIEW ARTICLES — *Cs. Csapody*: Literary Remains of Hungarian Historians in the Archives of the Hungarian Academy of Sciences — *St. Russocki*: The Typology of European “Proto-Parliaments” — DISCUSSION — *I. Herényi*: Answer to Gyula Kristó’s Article: On Pretext of the “Summer Quarters of Bulcsu’s Clan” — HISTORY TEACHING — *K. Giday*: Teaching of History in the German Federal Republic — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *T. Wittman*: Strittige Fragen der Herausbildung des latein-amerikanischen »Feudalismus« (16–17. Jh.) — *Á. Ságvári*: Über einige Zusammenhänge zwischen der Außen- und Innenpolitik Ungarns in der Epoche der volksdemokratischen Revolution — BEITRÄGE — *Cs. Csapody*: Historikernachlasse in der Handschriftensammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften — *St. Russocki*: Typologie der europäischen »Vorparlamente« — DISKUSSION — *I. Herényi*: Zum Diskussionsbeitrag von Gy. Kristó: Unter Vorwand des Artikels: Das Sommerlager der Sippe Bulcsus zur Zeit der Arpaden — GESCHICHTSUNTERRICHT — *K. Giday*: Der Geschichtsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. III. 9. Terjedelem: 17,50 (A/5 iv)

73.74769 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Diószegi István*: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája
Tilkovszky Loránt: A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika (1944. március 19.—1945. április 4.)
Székelgy György: Németország változásai Cranach életútján
L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom közéleti szerepe a két világháború között
Szücs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gestá Hungaroromában
Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1926 — 1929)

E számunk munkatársai

Bogyirka Emil muzeológus (Bp.) — *Boros Zsuzsanna*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Borsi Emil*, az MSzMP KB Politikai Főiskolájának docense — *Csapodi Csaba*, az MTA Könyvtár Kézirattárának osztályvezetője — *Degré Alajos* kandidátus, a Zalamegyei Állami Levéltár igazgatója — *Gellériné Lázár Márta*, a Századok szerkesztőségének munkatársa — *Giday Kálmán* középiskolai tanár (Bp.) — *Gyivicsán Anna*, a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának előadója — dr. *Herényi István* ügyvéd (Bp.) — *Jemnitz János*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* tudományos munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár) — *Kőhegyi Mihály*, tudományos főmunkatárs (Türr István Múzeum, Baja) — *Kun Miklós* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Mann Miklós*, a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Niederhauser Emil*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orosz István* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója — *Ruszoly József* egyetemi adjunktus (JATE, Szeged) — *Ságvári Agnes* kandidátus, a Fővárosi Levéltár igazgatója — *Sávoly Mária* középiskolai tanár (Bp.) — *Simon Gyula* főiskolai tanár (Országos Pedagógiai Intézet) — *Spira György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Szász Zoltán*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

MTA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

1972/1—2. sz.

- Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. (Születésének 175. évfordulójára.)
Benda Kálmán: A kelet- középeurópai felvilágosodás kérdései
Eduard Winter: A Habsburg Monarchia reformkatolicizmusa és a felvilágosodás

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973/1., 2. sz.

- Nemes Dezső*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választójogi harca 1911—13-ban
Béki Ernő: Centristák a Berni Munkás és Szocialista Konferencián (1919. február 3—10.)
Sztela Dimitrova: A Munkapárt (1924) — Az első kísérlet legális munkáspárt alakítására a fasiszta diktatúra létrejötte után Bulgáriában
Jemnitz János: Adalékok a magyar—svéd munkásmozgalmi kapcsolatok történetéből
Kálmán Endre: A Kommunista Kiáltvány előtörténetéből
Strassenreiter Erzsébet: A két munkáspárt együttműködése a felszabadulás után
Vida István: A Független Kisgazdapárt 1946 második felében
Ördögh Piroska: A munkásság fellépése Gömbös érdekképviseleti törvénytervezete ellen
Jordan J. Jotov: A bolgár marxisták nézetei a párt jellegéről és szerepéről az első világháború előtt

A Politikai Főiskola Közleményei

1973/1. sz.

- Surányi Róbert*: Az oroszországi forradalmak hatása
Csonka Rózsa: A munkás-paraszt szövetség a szovjethatalom első évtizedében
Harsányi Iván: A Szovjetunió diplomáciai küzdelme az agresszió megfékezéséért a második világháború küszöbén
Lipkovichs Károly: A szovjet külpolitika napjainkban

Magyar Tudomány

1973/1—6. sz.

- Mérei Gyula*: Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések mellett
Erdélyi István—Ecsedi István: Gondolatok a magyar régészetről
Király István: Hazafiság és internacionalizmus

VALÓSÁG

1973/1—5. sz.

- Horváth József*: A történetírás és a mozgás dialektikája
Miskóczi Miklós: Dunai Vasmű. 1938—1949.
Polonyi Péter: A kínai társadalom helyi szervezetének hagyományos elemei
Hanák Péter: Népi levelek az első világháborúból
Duczynska Ilona: 1934 februárja

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST